

ERAL SIR ARCHIBALD GALLOWAY, K. C B, CHAIRMAN,

JOHN SHEPHERD, ESQ; DEPUTY CHAIRMAN,

BELL, BART,

FRANCIS WARDEN, ESQ,

SIR HENRY WILLOCK B L S,

ESQ,

SIR JAMES WEIR HOGG, BART, M P,

AN, ESQ, M P,

WILLIAM HENRY C PLOWDEN, ESQ, M P,

RGE TUCKER, ESQ,

LIEUTENANT COLONEL WILLIAM H SYKES

YDER ESQ,

MAJOR JAMES OLIPHANT

ESQ,

JOHN CLERMONT WHITEMAN, ESQ,

ICE, ESQ,

THE HONOURABLE WILLIAM H L MELVILLE,

J JENKINS, G C B,

ROSS, DONNELLY MANGLES, ESQ

ION, ESQ

MAJOR GENERAL JAMES CAULFIELD, C B,

BUTTERWORTH BAYLEY, ESQ,

WILLIAM JOSEPH EASTWICK, ESQ

DIRECTORS.

FOR MANAGING THE AFFAIRS

OF

THE HONOURABLE THE EAST-INDIA-COMPANY,

THIS ORIGINAL RECORD

THE EARLY INSTITUTIONS OF THE NATIVES OF INDIA

IS RESPECTFULLY AND GRATEFULLY DEDICATED

BY THEIR OBEDIENT SERVANT,

MAX MULLER.

sanhitá, (the Sanhitá and the Pada-text,) together with the only complete commentary on the Rig-veda now existing, the MádHAVIYA-vedártha-prakása by SÁYANÁCHÁRYA. As the limits of this publication were fixed, it became necessary to save space as much as possible, in order to get at least the whole of the text and commentary into the prescribed compass of the edition. For this reason, as well as because this edition was destined for the use of Indian as well as European scholars, I had to exclude, and to reserve for a separate work, all critical and explanatory notes of my own, together with the various readings of the MSS.

My principal object in this present edition is therefore to give a correct text of the Rig-veda, and to restore from the MSS. a readable and authentic text of SÁYANA's commentary. The former was by far the easier task. The MSS. of the Rig-veda have generally been written and corrected by the Brahmans with so much care that there are no various readings in the proper sense of the word, except those few which are found noticed as such in the Commentaries or in the Prátisákhyas. Even these are generally of small importance, and seldom affect the meaning of a sentence. For the most part they arise from niceties of orthography and calligraphy, which by themselves are of little importance to a European scholar, though they may become of interest if considered with reference to the peculiarities of the old Śákhas or branches of the Veda. The hymns of the Rig-veda are happily much more free from these orthographic minutiae than the prayers of the Sáma and Yajur-veda. Of real importance, however, for critical purposes, are the alterations which the verses of the Rig-veda have undergone when incorporated into the ceremonial prayers of the Sáma, Yajur, and Atharva-vedas. But neither are these alterations to be considered in the light of *variae lectiones*, and, as they cannot be used for a critical restoration of the received text of the Rig-veda, they will better be considered in a general critical account of the whole Vaidik literature^b.

For the text of the Rig-veda I have made use of the following MSS.

I. *Sanhitá-text.*

S. 1. A manuscript in the collection of the Rev. Dr. Mill, now belonging to the Bodleian Library at Oxford. It contains all the eight Ashtakas (Ogloads)

^b The importance of these alterations has been pointed out by Professor Benfey, in his valuable edition of the Sáma-veda-sanhitá; Introduction, p. lvii. "Die Hymnen des Sáma-veda herausgegeben, übersetzt und mit Glossar versehen von Theodor Benfey, Leipzig. F. A. Brockhaus, 1848.

of the Rig-veda. The first *Ashṭaka* consists of 89 leaves without a date, the last leaves having been replaced by a modern hand. The second comprises 70 leaves, and has no date. The third, of 92 leaves, is dated Samvat 1777. The fourth, of 100 leaves, is dated Samvat 1776. The fifth, of 102 leaves, is dated Samvat 1771. The sixth, of 104 leaves, has no date, the last leaves being of more modern origin. The seventh consists of 90 leaves, and is dated Samvat 1777. At the end of the sixth *Adhyāya*, Vargas 14—28 are wanting in this MS., but have been added afterwards by the original writer on two separate leaves. The eighth *Ashṭaka* consists of 104 leaves, without date. There are four different handwritings to be distinguished in this manuscript. *Ashṭakas* 3—7 are written by the same hand, about the year A. D. 1720, at Benares. The name of the writer, however, is every where carefully scratched out with yellow ink. The last ten leaves of the sixth *Ashṭaka* are written by the same person, who copied the second *Ashṭaka*. The first and last *Ashṭakas* again are copied by a third writer: while some few leaves on white paper belong to a fourth and quite modern hand, and have probably been supplied by the Pandit employed by Dr. Mill.

S. 2. Another manuscript in the collection of Dr. Mill, now belonging to the Bodleian Library. This also is a complete copy of all the eight *Ashṭakas*. The first *Ashṭaka* consists of 103 leaves, without date. The second has 93 leaves, and is dated Śāka 1679 (A. D. 1757). The third fills 97 leaves, and is dated Śāka 1677. The fourth comprises 92 leaves, and is dated Śāka 1679. The fifth consists of 62 leaves; the sixth of 80 leaves; and the seventh of 76 leaves; all of them without dates. Leaves 12—37 in the seventh *Ashṭaka* have been supplied by a modern writer. The eighth *Ashṭaka* comprises 130 leaves, and is dated Śāka 1776. In this manuscript also four different writers can be distinguished: to the first belong *Ashṭakas* 1—4; to the second, *Ashṭakas* 5—7; to the third, the eighth *Ashṭaka*; and to the fourth, the modern additions in the seventh *Ashṭaka*.

S. 3. The third manuscript belongs to Mr. Colebrooke's collection, deposited in the Library of the East-India-House, where it forms Nos. 129—132 of the Catalogue. No. 129 contains the *Grihya-sūtras* of Āśvalāyana and the first and second *Ashṭakas*. The first *Ashṭaka* contains 59 leaves, and is dated Samvat 1802: the second contains 60 leaves, and is of the same date. No. 130 contains the third and fourth *Ashṭakas*; the former of 53, the latter of 54 leaves;

both dated Samvat 1801. No. 131 contains Ashtakas 5 and 6; the former of 54 leaves, the latter of 56 leaves; both dated Samvat 1802. No. 132 contains the Sarvāṅkrama and Ashtakas 7 and 8; the former of 56, the latter of 61 leaves; equally dated Samvat 1802. The whole Manuscript was evidently written by one person, about the year 1745: his name is scratched out, but seems to have been Somagopakāśinātha.

II. Pada-text.

P. 1. A manuscript in Dr. Mill's collection, now belonging to the Bodleian Library. It contains all the eight Ashtakas. The first Ashtaka consists of 97 leaves, and is dated Samvat 1727, Śāka 1592 (A. D. 1670). The second contains 129 leaves, and is dated Samvat 1728. The third fills 109 leaves, and is not dated. The fourth has 107 leaves, and is dated Samvat 1727. The fifth contains 84 leaves, without a date; the last leaf having been supplied by a modern hand. The sixth Ashtaka comprises 89 leaves, and is not dated. The seventh consists of 95 leaves, and is dated Samvat 1672 (A. D. 1615). It was difficult, however, to read the last page, which contains the date and the name of the writer, but has been pasted over with yellow paper^c. The eighth Ashtaka contains 86 leaves, but breaks off with the last Varga of the seventh Adhyāya. The rest has been supplied by a modern manuscript, without accents, dated Samvat 1857, Śāka 1722 (A. D. 1800). In this manuscript also four different hands may be traced. The oldest part is the seventh and eighth Ashtakas, written in A. D. 1615: next come Ashtakas 1—6, written in A. D. 1760: thirdly, the supplement of the eighth Ashtaka, written in A. D. 1800: and lastly, some few leaves of still more modern origin, probably copied by a Pandit employed by Dr. Mill.

P. 2. A complete copy of the Rig-veda-sanhitā, bequeathed by John Taylor M. D., to the Hon. Court of Directors of the East-India-Company, and entered

^c All that can be read is खल्लि संवत् १-१२ वर्षो
खे--- श्रीद्व- गत्यास्तथा। ख--- श्रातीयवपुस्ते---
Even this has been traced over with ink, by
which it became still more illegible. After-
wards another writer has given the date at
which the accents were added, but there also
we can only read संवत् १६--- etc. To judge from

the handwriting of the MS. and from the
fragmentary passages which are still legible,
I conclude the MS. to have been written by
Damodara-Sadāśiva, who generally signs him-
self श्रीद्वन्नागव्याख्ये शम्भुनागव्याख्ये
श्रीद्वन्नागव्याख्ये (or दमोदरेण or दमोदरसदाशिवेन)
लिखितः। He was still alive in Samvat 1706.

in the Catalogue under No. 2032. It has been copied at Bombay, and is bound together in one large volume: its date is from Śāka 1736 to 1737: the name of the writer Rāmabhaṭṭa, called Śeḅenkaṭṭa.

It was not necessary for an editor of the Rig-veda to collate a greater number of MSS., or to classify them according to their age and origin. I have seen nearly all the MSS. of the Rig-veda which exist in Europe, and I feel convinced that no use can be derived from them as manuscripts, because all of them are but transcripts, more or less carefully executed, of one and the same text^d. If there were, as in other Sanskrit works, corrupt passages, on which doubts might exist, a comparison of the Sanhitā-text with the Pada-text, or a reference to the Commentary, would have been sufficient to remove such doubts. But so far from this being required, the reading of the Sanhitā-text, the Pada-text, and the text which the commentator had before him, can each be established with such certainty by the MSS., that it would be wrong to correct even the smallest differences in the quantity or accent of vowels which occur occasionally between these three texts, but which are always supported by the full testimony of each class of MSS. There are instances in almost every hymn where a long vowel occurs in the Sanhitā-text, while the Pada-text has a short one. The commentator considers these productions of a short vowel as Vaidik liberties. But in some cases where a long vowel seems to be regular, and the Pada-text has notwithstanding a short one instead, this shortening is equally pronounced by Śāyana as a Vaidik irregularity: for instance, Rv. 1, 37, 11. चययंति instead of चययंति^e; 1, 61, 14. भूय instead of भूना^f. Instances occur where the text followed by the commentator is different from the text of our MSS. Rv. 1, 48, 5. पङ्क्त is both in the Sanhitā and Pada-text an oxytone, while Śāyana explains it as a paroxytone. Rv. 1, 116, 1. the Pada-text has चयेगाय, while, according to Śāyana, the author of the Pada-text (Śākalya) must have read चयेऽगाय. Rv. 1, 61, 9 the Pada-text ought to have, according

^d The late Dr. F. Rosen, who had undertaken an edition of the Rig-veda, part of which was published after his lamented death in 1837, has for the same reason given no various readings for the text of the Sanhitā: and I may also quote Dr. A. Kuhn of Berlin, on the same subject, as a later but not less weighty authority on questions connected

with Vaidik literature; Jahrbücher für wissenschaftliche Kritik, Berlin, 1844, p. 131.

^e पदकाले ह्यस्यचान्द्रसः ॥

^f चान्द्रसमत्वे पादकारिः कृतं ॥ Cf. 1, 84, 4. मादने; 1, 84, 6. the short i in रयितर instead of रयीतर is called चययहमत्वे चान्द्रं ह्यसत्त्वं; while 1, 11, 1. रयीतनं रयीनां is explained by रययन्त्यादुत्पन्नम्ये-नरचान्द्रं दीर्घत्वे । Cf. Pāṇini, VIII. 2, 17, 2.

to Sáyana, but all the MSS. have सःराट्. Rv. 1, 52, 10. रोदसी has no accent in the Sāhita and Pāda-text, while Sáyana explains it as if it were a paroxytonē.

Notwithstanding the great accuracy with which the MSS. are written, occasional mistakes occur. Letters, syllables, and words are sometimes left out, sometimes misplaced in one or other of the MSS., owing to inevitable inadvertencies on the part of the copyist^h. They never occur, however, in more than one MS. in each instance, and I know only one case in the first Ashtaka where a real *varietas lectionis* might seem to have arisen in this manner, Rv. 1, 112, 19: MSS. S. 1, 2, 3. and P. 1. have कृहयु, which Rosen has adopted; while P. 2. and the Commentator have निःकृहयु.

As to the spelling of words, I have endeavoured as much as possible to preserve consistency, and never to deviate from the general laws of Sanskrit orthography, except where Vaidik peculiarities were based on the unanimous authority of all the MSS. Each MS. has its own peculiar character, which must be known and taken into account in order to make proper use of it.

^g Sáyana does not explain how रोदसी could be without an accent in the text, though generally he endeavours to account for irregular accents; that is to say, to reconcile them with the rules of Pāpini. See, for instance, 1, 61, 1. where he even admits of न सरथितनीयः ॥

^h This the writers of MSS. admit themselves in several cases. For although they generally say at the end of a MS. that they have copied it as it was in the original, and that it is not their fault if mistakes occur, yet they complain frequently of the hardships and difficulties of their work. I subjoin a few specimens of their poetry:

अहश्यभावात्मनिभमाद्वा पदार्पणीं लिखितं मयात् ।
तत्सर्वमर्थः पठितोपनीयं कोपं न दुर्बुधः खलु लेखकेषु ॥

"If I have written a mistake here, because I could not see, or my mind was wandering, noble persons may correct it all, but let them not be angry with writers."

मुनेरपि मतिर्भङ्गो भीमस्यापि धनानयः ।
यदि शुद्धमशुद्धं वा सर्वं दोषो न दीयतां ॥

"A Muni even may err; Bhīma even was vanquished: be it right or wrong, no fault must be given to me."

यादृशं पुस्तकं दृष्ट्वा तादृशं लिखितं मया ।
यदि शुद्धमशुद्धं वा मन दोषो न विद्यते ॥

"As I have seen the book, so I have written it; be it right or wrong, it is not my fault."

भग्नपृष्ठकटिग्रीव स्रग्महश्चिरधोमुखं ।
क्वेन लिखितं शंखं यत्नेन प्रतिपालयेत् ॥

"My back, my hips, and my neck are broken; my sight is stiff in looking down: keep this book with care which has been written with pain." Others read चद्धमुष्टिः instead of स्रग्महश्चिरः.

ⁱ Rv. 1, 50, 6. for instance, in order to support a conjecture, great stress has been laid on the fact that in. भुरव्यं जनीं सनु, the long *a* of जनीं has been added by a later hand in S. 3. (Cf. Zur Literatur und Geschichte des Veda. Drei Abhandlungen von R. Roth. p. 82.) Yet though S. 3. is certainly a very accurate copy, it could scarcely be expected to have preserved traces of an older

Some MSS., for instance, avoid certain groups of double letters, not only where the reduplication arises from phonetic laws, but also where two independent letters have been joined together. This shorter way of writing occurs not only in Vaidik, but also in other MSS., and cannot be considered as affecting the pronunciation of words, because the simple letter makes the preceding vowel long, as if a double letter had been written. I have seen, therefore, no reason for adopting this way of spelling in a printed edition, because other Vaidik MSS., frequently give the double letters where they ought to stand, according to the laws of Sanskrit grammar, and because a deviation from these laws might lead to confusion. Some MSS. write a double aspirate, where, according to the laws of Sanskrit grammar, the first of the two letters ought not to be aspirated. I mean forms like *चर्विद्रु* instead of *चर्विद्रि* etc. As good MSS., however, restrict this peculiarity to the group *द्र* instead of *द्र^k*, and as in this case also carefully written MSS. preserve the regular form *द्र*, it would have been to no purpose to give up a general phonetic law (on the incompatibility of two aspirates) for what may be after all a mere difference in writing¹. But although I have tried to be as consistent as possible in the way of spelling, yet I have submitted to the authority of the MSS. in cases where their testimony was quite unanimous,

reading than Yāska had before him in the Nirukta, where this verse is quoted (Nirukta, xii. 22) with the long *a*. The fact is, as will appear from a more accurate collation of this MS., that S. 3. dispenses most frequently with writing the long vowel in cases of Anuśāsa in words where there can be no doubt that the long vowel is necessary, and where all the other MSS. have it. Instances of this occur continually, and have generally been corrected by the writer who added the accents; as in 1, 48, 14. *लोमं चमि*; 1, 45, 1. *रुद्रं सादिमं उत*; 1, 44, 1. *देवं उपरुधः*; 1, 44, 4. *देवं सखा*; 1, 44, 7. *देवं इह*; 1, 47, 5. *असं चयनं*, etc. Sometimes the long vowel is not written, but, according to the laws of Vaidik grammar, the quantity is marked by a particular sign: Rv. 1, 63, 1. *महँ२३इद्र*; 1, 62, 12. *दुमँ२३अमि*; 1, 59, 6. *नयन्मँ२३अपूनीत*; here also another hand has added the long vowel. Rv. 1, 59, 1. again, we find *ननँ३इउप* instead of *ननँ*

उप. This does not at all exclude the possibility of an old mistake in this verse (Rv. 1, 50, 6), but it shows that, in order to make proper use of a MS. it is not sufficient to collate a few passages, but that the whole character of a MS. must be studied by a careful collation before it can be used as an authority for particular passages.

^k Other groups, which also occur occasionally, but never in all the MSS. at the same time, are *व्य*, *वृ*, and *व्य*. Cf. Benfey, *Sāma-veda*, p. xxxiv.

¹ *द्र* may be meant for *द्र*, in the same way as *कृ* is meant frequently for *कृ*. Bukka's name is spelt *बुक्क* and *बुक्क*; and in words like *शक्करी* and *शक्करी* it is often difficult to say which form is meant; as words like *पृक्क* also, where there can be no doubt as to the double *k* and its pronunciation, are written *पृक्क*.

particularly with regard to nasal letters, because in such cases there was reason to suppose that certain peculiarities, if exhibited by all the MSS., might rest upon the authority of that Prātiśākhya to which our MSS. belong. Whether with the conflicting testimonies of old Grammarians, quoted in the Prātiśākhya, it will be possible to restore the whole Sanhitā of the Rig-veda in such a manner as to include all the minute niceties of spelling prescribed by different members of each Śākhā, is a question on which I should feel inclined entirely to submit to Professor Roth's authority, who has devoted much time and learning to this interesting branch of Vaidik literature.

There is only one case where I thought it better to deviate from the way of spelling adopted by the Vaidik MSS: this is with regard to the Avagraha. The Vaidik MSS. use the Avagraha where a hiatus arises from two vowels meeting at the end and beginning of two words, while the common custom has been to use this sign to mark the elision of an initial *a*, which has been dropped in order to avoid a hiatus between it and a preceding vowel. If the Vaidik use of the Avagraha had been adopted, it would have been necessary to introduce a new sign for cases of real elision, which the Vaidik MSS. do not mark at all. Instead of this I have preferred to retain the Avagraha where it is of real use in marking the place where a letter has been dropped, and to exclude it where it has no other purpose than that of marking a hiatus^m, which is quite as clear to the eye without any such sign.

I have now to state the principles which I have followed in editing the Commentary of Śāyana. If the MSS. of the Rig-veda are generally the best, the MSS. of the Commentaries are nearly the worst to be met with in Sanskrit libraries: they have generally been copied by men who did not understand what they were writing, and the number of mistakes is at first sight quite

^m The Avagraha is used in Vaidik MSS., not only where an elision ought to have taken place, according to the general laws of Sanskrit grammar; (for instance, ह्योऽसौ, अयसिःसति, येऽस्यदीपु, पृथिवीऽतः;) but also after those vowels which Sanskrit grammarians call prāṇīya, and which are never affected by a following vowel, like अतःपुःसयातं, समानवपुःसमृतेऽनूची, ससेऽस्युः. The same sign is put also after a vowel which

has been modified by the influence of one immediately following, as असाऽस्यपु, विचयऽस्यपु, दुतेऽस्यपु; and even where a final consonant has been dropped on account of a following vowel, as देवाऽस्यु, विशऽस्यु, याति, कुर्भोऽस्यपुत. By being employed for so many purposes, and this not at all consistently, the Avagraha, as it stands in Vaidik MSS., is of little use.

discouraging. No class of writings would have needed more to be copied by men who were masters of their subject than commentaries such as these, which abound in short extracts, taken, without any further reference, from other books on grammatical, etymological, ceremonial, theological, and philosophical subjects. Most of these quotations are only detached fragments, full of technical expressions, and often quite unintelligible by themselves. In order to understand, nay frequently in order to read these passages, it was necessary to have recourse to the works from which they were taken. Some of these works were already published, but others existed only in MSS., and had first to be analysed, and furnished with alphabetical indices, before any use could be made of them. By this process, however, a double advantage was gained. In most cases a comparison with the work from which passages were quoted served to correct the mistakes of the Commentary; while in other cases a frequent recurrence of the same quotation in the Commentary furnished also the means of correcting false readings in the original works, or supplied, at all events, a well-authenticated *varietas lectionum*. Sometimes, however, the same passage is quoted differently in different places of the Commentary. This may be accounted for by the fact that Indian authors trust so much to their memory as to quote generally by heart. Such slight differences, therefore, I have left unaltered whenever they were supported by the testimony of the best MSS.

As to the other part of the Commentary, which contains the original explanations of Mādhava, as edited by Śāyana, a similar advantage for a critical restoration of corrupt passages was derived from the frequent repetition of the same explanations in different hymns, which also made it easier to become familiar with the style of the Commentator, and his whole way of thinking and interpreting the Veda. It was a further advantage that the MSS. were most numerous for the first book of the Commentary, and, as Śāyana says with regard to the first Adhyāya of his Commentary, चतुर्वक्ष्यामि सर्वं बोद्धुं शक्नोति बुद्धिमान् "he who has got through this, can understand the rest," it might, at all events, be said with some truth, that after having worked through the first Aṣṭaka, an editor may go on to the rest with a smaller number of MSS.

For the first Aṣṭaka I had twelve MSS. However, we have learnt from Greek and Latin philology that a great number of MSS. is not at all desirable for critical purposes. In most cases those numerous MSS. which have been

collated for classical authors have only served to spoil the text; to make the reading of doubtful passages still more doubtful; and to give rise to a mass of conjectural readings, based either upon the authority of the transcriber of a MS., or upon that of an ingenious editor. In this manner an immense deal of labour has been wasted in classical philology; so that now, after the simple rules for using MSS. have been laid down by a new school of critical philologists, such as Bekker, Dindorf, Lachmann, and others, almost all the old editions of classical authors have become useless for critical purposes, with the exception of some of the *editiones principes*, which, as they simply reproduced one MS., though generally a very bad one, can claim for themselves at least a certain degree of authenticity. Before MSS. can be used for critical purposes, it is necessary that they should themselves be examined critically, in order to determine their origin, their age, and their genealogical ramifications, and thus to fix their relative value. If it were possible to recover the original MS. of a work, as written by the author himself, there would be no need of criticism; we might dispense with all later MSS., and we should merely have to reproduce the original text, pointing out at the same time such mistakes as the author himself might have committed. But generally our MSS. are much later than the composition of the works which they contain, and, if compared with one another, they are found to differ from each other, partly in mistakes and omissions, partly in corrections and additions, arising, in the course of centuries, from the hands or heads of ignorant or learned transcribers. For the most part these various readings are not peculiar to one or the other MS. only, but the same mistakes occur generally in several MSS. at the same time. Now, if there are, for instance, certain MSS. which omit a certain number of passages that have been preserved in others, we may safely conclude that the MSS. which coincide in omitting these passages flow from the same original source. But out of the number of MSS. which thus coincide in omitting certain sentences, some may again differ in other characteristic passages, and thus form new classes and subdivisions. By carefully collecting a large number of such characteristic passages, all the MSS. of an author arrange themselves spontaneously, and form at last a kind of genealogical series, where each has its proper place, and commands, according to its position, but not according to its age, its proper share of authority. For a MS. may be of modern date, yet if by a comparison of certain classical passages it can be shown to have been

copied immediately from an old MS., it inherits, so to say, a greater share of authority than MSS. which, though of greater age, are of more distant relationship. Here, however, a distinction must be made between the authenticity and the correctness of a certain reading. As the date of the oldest MS. reaches but seldom to the age of the author of the work, we can only expect by a critical, and, so to say, genealogical arrangement of MSS., to arrive at the best authenticated, not at the original and correct text of an author. It sometimes happens, indeed, that all the MSS. of a work can be shown to have originated from one MS. which is still in existence, as is the case, for instance, with Sophocles. But most frequently there remain in the end two or more different groups of MSS., each with its own peculiar readings, and each group entirely independent of the other. In the former case the best that can be done in a merely critical edition is to reproduce the oldest and best authenticated MS. But it frequently happens, that even in the oldest MS., upon which all the others depend, mistakes occur, which have been corrected in more modern MSS., sometimes by mere conjecture, sometimes by using quotations from an author occurring in other works which have preserved a more ancient and more correct reading. Such passages are open to philological discussions, and have to be treated in notes. In the latter case, if there remain several independent branches of MSS., the task becomes more difficult; and as each class of MSS. may claim for itself the same degree of authenticity, it becomes the duty of an editor to choose in each particular case the reading of that class of MSS. which may seem to him most correct, and best in accordance with the general style of the author. Frequently, however, even in this case one class of MSS. will be discovered, which by its general character of correctness acquires a right to overrule the testimony of the other classes in doubtful passages. All this must be finally settled before a critical edition of any author can be commenced; and it is necessary, therefore, for an editor to collate most carefully even those passages where the various readings of MSS. bear the evident character of mere mistakes, but where, notwithstanding, the omission of a single letter may often serve to point out the connection of a certain class of MSS. Grave errors and long omissions are generally much less characteristic as marking a family likeness between certain MSS. than small and insignificant mistakes, because the former have often struck those who copied a MS., and have induced them to correct erroneous readings on their own authority, or to supply important

omissions from other MSS., in case they could be procured. The more insignificant mistakes, on the contrary, were more likely to be overlooked and to remain unaltered.

With regard to the twelve MSS. of the Commentary to the first *Ashṭaka* of the *Rig-veda*, I have only succeeded in reducing them to three independent classes. It is not very likely that MSS. should still be found in India contemporaneous with *Sāyaṇa*, though, if we could trust native authorities, copies of *Sāyaṇa*'s works have been buried in the ground near *Vidyānagara*. Excluding these MSS., the existence of which is extremely problematical, I am convinced that there are no MSS. at present which have any claim to be considered as exhibiting the Commentary exactly such as it came from the hands of *Sāyaṇa*.

I shall proceed to give a list of those MSS. which I have made use of for this edition. I shall call the three classes, to which all the MSS. belong, A, B, and C, marking at the same time each particular MS. by its own number.

A.

A 2. A manuscript in four volumes, containing all the eight *Ashṭakas*. It was presented by *Colebrooke* to the library of the *East-India-House*, where it is entered under Nos. 2133—2136. It contains also the text of the hymns, but not throughout. In some *Ashṭakas* the accents also are marked. It is dated between 1747 and 1760^a, and has been written by different hands at *Benares*. It is on the whole the most valuable MS., and the only one which represents this first class of MSS. throughout the whole of the Commentary, though in some of the later *Ashṭakas* long passages are wanting in this MS. also.

For the first *Ashṭaka* I have to include in this class—

A 1. An old MS. of the *National Library* at *Paris*, containing the first

^a First *Ashṭaka*:

शाके विष्णुपदागमकुमित्रे मासे नभस्याभिषे ।
पथे मेचकसंज्ञके मुनित्रिषी याचस्पतिवैशरे ।
श्रीनारायणदीक्षितानुवचनादेतन्मुदा पुस्तकं ।
विश्वेश्वरपुरे व्यलील्लिखदलं श्रीशंकरापीत्ये ॥

This gives *Sāka* 1673, or 1751 A. D.

Fourth *Ashṭaka*:

बालकृष्णद्योत्रियेणं खरेः संयोजितो मुदा ।
मार्गशृङ्गत्रयोदश्यां नंदगंगिंदुशाकके ॥

This gives *Sāka* 1669, or 1747 A. D.

Sixth *Ashṭaka*: संवत् १८०६ = 1749 A. D. .

Seventh *Ashṭaka*: संवत् १८२९ वर्षे आश्विने मासे
कृष्णपक्षे तृतीयायां तिथौ भीमवासरे लिखितमिदं पुस्तकं
श्रीमन्नारायणदीक्षितपाठनकठोपनामेन स्वार्थं परार्थं च ॥

This gives 1752 A. D.

Eighth *Ashṭaka*: संवत् १८११ माघमासे कृष्णपक्षे
तयोदश्यां सोमवासरेऽयं ग्रंथः संपूर्णः । लिखितो राय-
कृष्णेन सत्वेण श्रीकाश्यां पुष्पायाम् ॥ This gives 1760
A. D.

Ashtaka only. It is well written, and indeed gave me the first hope that a critical edition of Sáyana might still be possible. It is dated Samvat 1625° (1682. A.D.), and is in many respects more useful than A 2. But, though of earlier date than A 2, it cannot be considered by any means as the original from which A 2. was copied: for although the omission of passages which stand in A 1. might be ascribed to the negligence of the transcriber of A 2, yet there are also whole lines which are left out in A 1, but which are not wanting in A 2. Both MSS. flow from one original source, and their authority is on the whole equal; though A 1, as being the earlier branch, has thereby some advantages over A 2. The absence of the other seven Ashtakas in A 1. is a great loss for an edition of the Commentary.

To the same class must also be referred A 3, the MS. of the first Ashtaka in Sir R. Chambers' collection, now in the Royal Library at Berlin. Of this old MS., which is in a very bad state of preservation, I possess no complete collation, but only short notes and extracts which I made before I had seen the MSS. at Paris and London, and before I was in a position to conceive the possibility of a critical edition of the Commentary. A comparison of several characteristic passages, however, shews the connection of this MS. with A 1. and A 2, with which it coincides in several of its right as well as of its wrong readings. As I was not able, however, to verify in each particular passage the reading of this MS., it is not to be understood as included in the general designation of class A, unless especially mentioned.

B. . .

The second class, B, is represented by two MSS., both of them complete copies of the Commentary. I owe my first acquaintance with this class of MSS. to the kindness and liberality of Professor E. Burnouf, who allowed me, during my stay at Paris, to copy and collate the MS. of Sáyana in his possession. Besides several passages which are corrected or supplied by this MS. in places where mistakes or omissions occur in A. or C, it contains also a number of passages which evidently bear the character of later additions: they stand frequently without any connection with the rest of the Commentary, and I had no doubt that they owed their origin to marginal notes which had been added by Brahmans while studying the Veda, and which in later copies had been

° विद्याशंकराख्यो नमः ॥ संवत् १६२५ वर्षे चैत्र- पंचम्यदेवमुद्र पुरुषोत्तमलिपितं ॥ शुभं भवतु ॥ कृत्याशं
मुद्रि १ गुप्ते । सद्येह श्रीसंमतीयेवास्य श्रीश्रीगौडराजीय भूषाद् ॥

incorporated into the text, though sometimes inserted in a wrong place. This supposition I found fully proved by another MS., which has lately been added to the library of the East-India-House, and which is evidently the very MS. from which Professor Burnouf's copy was taken. In this MS. all those spurious passages, which occur neither in A. nor C, have not yet been incorporated into the text, but appear still as marginal notes. Nay, it is even easy to see how, by mistaking the signs of reference, the transcriber was led to misplace some of these additions. I call the MS. of the East-India-House B 1, and that of Professor Burnouf B 2; though the latter is on the whole so carefully copied, that both may be considered as one MS.

C.

The third class of MSS. is much more numerous represented, but consists almost entirely of modern copies, executed, with more or less care, for the use of European scholars. Yet this class of MSS. also was indispensable for restoring a complete and correct text of Sáyana: for though omissions and mistakes are very frequent, yet some difficult passages are given more correctly in this class of MSS. than in either A. or B; while others, which are partly omitted in A. or B, receive occasionally great help from a comparison of C. Modern additions occur, but very seldom, and their late origin is so evident that they cannot be mistaken. The following is a list of this last class of MSS.

C 1. A complete copy of the Commentary in the National Library at Paris. It is advantageously distinguished from the rest, in so far as some very considerable omissions common to all the C. MSS. have been supplied in C 1. from another MS. Yet there can be no doubt that, with these exceptions, all the rest of this MS. descends from the same original source as the other C. MSS. There is, for instance, a long omission at the end of the fourth Adhyáya of the first Ashtaka: all the C. MSS. break off in the third verse of the twenty-fifth Varga (p. 534 of my edition), with the words दृष्टान्ते, so that twenty pages are altogether wanting. It is difficult to account for this omission, and I suppose this loss to have happened very early, because in A. and B. also, where the Commentary goes on to the end of the fourth Adhyáya, there is a peculiarity in the style of the Commentator not quite in accordance with the rest of his work. That this omission has been supplied in C 1. from a different MS. is evident, and can be traced even in the smallest particulars. Thus, for instance, throughout the whole of this supplement the merely grammatical part of the

Commentary is always divided by *uu* from the rest, while in all the rest of this MS. the beginning of the grammatical explanations is not marked at all.

C 1b. A second MS. of the National Library at Paris, comprehending the first Ashtaka only, and very negligently written.

C 2. The next MS. of this class is a copy which Dr. Mill brought over from India, and which he kindly lent me for my edition. It will hereafter be deposited in the Bodleian Library at Oxford, for which the whole collection of Dr. Mill's Sanskrit MSS. has been lately purchased. It contains all the eight Ashtakas complete, with the usual omissions of the C. MSS., and is written very carefully and distinctly.

C 3. One volume, containing the first Ashtaka only. It belonged formerly to the Sanskrit College at Calcutta, afterwards to Professor Wilson, and is now deposited in the Bodleian Library.

C 4. A complete copy of Sáyana's Commentary, forming Nos. 78—86. in Professor Wilson's collection of Sanskrit MSS. in the Bodleian Library. It is dated Samvat 1890 = 1833 A. D.

C 5. Another copy belonging to the same collection, and entered in the Catalogue under Nos. 57—60. It comprehends the first, third, and fourth Ashtakas only; the second being supplied by another MS., No. 74, which contains six only out of the eight Adhyáyas.

C 6. A Bengali MS., containing the text and commentary of the first two Adhyáyas of the first Ashtaka. This likewise forms part of Professor Wilson's collection, and is entered in the Catalogue of the Bodleian Library under No. 75.

That all these MSS. must be considered as separated from the MSS. of Sáyana himself by at least one degree, I conclude from the existence of such mistakes as are common to all the three classes of our MSS. I do not mean to say that Sáyana may not himself have committed mistakes in writing his commentary. On the contrary, there are mistakes in all the MSS. which most probably rest upon Sáyana's own responsibility. For instance, Rv. I. 114, 4, the grammatical explanation of दुवेः evidently contains a mistake: yet all the MSS. quote the same Sûtra of Pánini (III. 3, 126), and there can be little doubt that Sáyana himself is the author of this wrong quotation. If mistakes of this

P Instead of दुरुपमृशदेतेपुःसुध्विति सल्लु, Sáyana ought to have written इण् गती । इण्गती इभ्यां दधिति भावे यन्प्रत्ययः । निम्नादाद्युदात्तत्वं । बहुव्रीहौ गति-कारकोपपदादिभ्युत्तरपदप्रकृतिसत्त्वं ॥

kind occur only in one class of MSS., or in two, but not in all three at the same time, it must frequently remain uncertain whether they are to be laid to the charge of Sáyana or his transcribers. For instance, Rv. 1, 97, 3. A. has संज्ञापूर्वकस्य विधेरेनित्यत्वाद्ब्रह्मभावः, while B. and C. read जगन्नातुशान्तस्यानित्यत्वाद्ब्रह्मभावः. Sáyana might have written both, but I have retained the reading of A, as, in cases like this, A. generally represents the more authentic reading, B. and C. being more liable to corrections. Rv. 1, 102, 3, however, I have adopted the reading of B. and C, सम्मया इदंज्ञः, instead of विभक्त्युक्ता (A 2), because, as A 1. coincides here with B. and C, the reading of A 2. can only be considered as resting upon the authority of the transcriber of A 2, and not upon the collective authority of A. Sometimes old mistakes have been corrected in the more modern MSS. Rv. 1, 66, 3, A. and C. read समानं माद्यंतस्मिन्निति समदः संद्यामाः, while in B. the grammatical fault, अस्मिन्, has been corrected into ह्यु. Though अस्मिन् may have originated with Sáyana himself, I have of course adopted the reading of B. I shall now quote, however, some passages where mistakes common to all the MSS. cannot be ascribed to the author, but must have crept into the MSS. before any of our present copies were written. There are evident traces of corruption in the text of the Commentary in explaining the grammatical formation of भूतना, Rv. 1, 110, 2. All the MSS. omit इतीकारलोपो, but have yet the च after भूतना, which leaves no doubt that इतीकारलोपो must have preceded it. Again, Rv. 1, 115, 5, where अविचये is explained, the MSS. have only अविमुच्येत, which explains merely the first part of अविचये, and necessarily requires the addition of either द्रुं or दर्शनाय, or some similar word, to explain the second part. This, however, is omitted in all the MSS., and I was obliged to supply it by conjecture. There is one passage towards the end of the first Ashṭaka (Rv. 1, 120, 7.) where the omission of several letters is marked in the A. as well as in the C. MSS., and where the B. MSS. also, though they do not mark the omission, are of no use for restoring the text. In this case I was unable to fill out this omission, and I have marked it in the same way as the MSS. do. Sometimes old omissions have been supplied by the transcribers, but not always successfully. Rv. 1, 99, 1. all the MSS. in explaining अततीयतः read इति शस उदात्तं, thus making अततीयतः an accusative plural, while it ought to be the genitive singular, and therefore इति दन

† There is probably also a corruption in the words कंचनालं which precede the *lacuna*. One might conjecture कचनानलं, but this must remain uncertain till new MSS. can be procured.

उदात्तं. That श्रुत is indeed nothing but a conjecture of the copyists, becomes clear when we see that A 2. has इति - - उदात्तं, thus marking an old omission in the original MS. from which it was copied, without any attempt to correct it. Such blanks occur most frequently in A 2, and in some cases evidently because the MS. from which it was copied was worn off at the margin, so that the blanks return always at regular intervals, that is to say, always at the end of a line of the original MS. Yet although in many other respects too, the A. MSS. exhibit the best authenticated reading, yet it is impossible to consider either B. or C. as descending from A, on account of the omissions, additions, and mistakes which are peculiar to each of the three classes of MSS., and have never found their way from one class into another. What I had to do therefore as an editor was first to find, by a collation of the different copies of each class of MSS., the reading of each of the three principal classes, and afterwards to choose that reading which, by weighing the authority of the three classes, and by taking into account the whole style of Śāyana, seemed to be the most authentic. Considering, however, that this edition of the Commentary is not only a critical work, but at the same time destined to be useful for studying the Veda, I have never carried these critical principles so far as to leave a corruption in the text, which, though it might rest upon the authority of the best MSS., was still so evident, that any body, if acquainted with the rules of the Sanskrit language, would have seen it, and, if conversant with the style of Śāyana, would have safely corrected it. I have even added some few passages, which, though they belonged only to one class of MSS., B. or C*, yet seemed to be useful where

^r Rv. 1, 1, 1. (p. 44.) the quotation नपा च पञ्च etc., on the change of ङ into ञ, belongs only to the B. MSS., yet I have not suppressed it, as it seemed to be useful. Dr. E. Röer, who had begun an edition of Śāyana's Commentary in Calcutta, (the first two Lectures of the Sanhitā of the Rig-veda, in the Bibliotheca Indica, fasciculus 1-4. Calcutta, 1848,) but who, on hearing of my edition, has kindly given up his own plan, and published instead his excellent edition of the Vrihadāranyaka, has left out this passage, either because B. MSS. were not procurable at Calcutta, or because he followed different

principles of criticism in his edition. Again, Rv. 1, 23, 1. the explanation of त्रीत्रा; occurs only in the C. MSS., and it is evident, from the quotation of the Manoramā, that this passage could not come from the hands of Śāyana: yet I thought it necessary not to suppress it on account of the accent. If त्रीत्रा; were formed after Uṇ. S. II. 29, we should expect it to be a paroxytone; but it is formed by त्रि, and not by त्रि, in the same way as वृत्र; and भद्रः, which are also oxytones. Dr. Röer gives the explanation of त्रीत्रा;, but with some slight differences, which must be peculiar to his own MSS.

they stood. So that I may safely assert, that whatever good was to be found in the MSS. will be found in this edition, while much that was faulty in them has been corrected.

The laws of Sandhi and other euphonic laws I have endeavoured to observe in the same way as they have been practically carried out in the best Sanskrit MSS., considering it necessary, in a work like that of Śāyana, to avoid the innovations of European, as well as the antiquated subtleties of Indian grammarians. I have also followed the custom of the MSS., which sometimes suspend very properly the laws of Sandhi in order to avoid certain combinations of words, by which either single words or the structure of whole sentences might become obscure and doubtful. In this manner the Sandhi becomes for the Sanskrit what punctuation is for other languages, only it is as difficult to lay down general laws for the one as for the other.

I have now only to mention those works which I made use of for verifying the quotations in Śāyana's Commentary. There is first of all Pāṇini, whose grammatical rules are most frequently quoted by Śāyana, sometimes at full length, sometimes only with a few words by way of reference*. I have derived great advantage for verifying and understanding these technical rules from Professor Böhtlingk's edition of Pāṇini, which, whatever may be said against some parts of it, is a most excellent and meritorious work. In the quotation of

* I must mention here one expression of Śāyana's, which occurs very frequently, but has given rise to doubts, and is, as it seems, not yet understood rightly. There are two rules of Pāṇini's, consisting of the words चार्धद्वित्वस्य च; the one (VI. 1, 198.) teaches that a vocative case has the accent on the first syllable; the other (VIII. 1, 19.) restricts this rule, by saying that if a vocative be preceded by another word, and do not stand at the beginning of a Pāda, it has no accent at all. In order to distinguish between these two rules, Śāyana calls the accent prescribed by the former rule, which occurs in the sixth Aṣṭaka, पादिकमाद्युदात्तत्वं; while the suppression of the accent, as prescribed by the latter rule in the eighth Aṣṭaka, is called by him चार्धद्वित्वो निपातः or चार्धद्वित्वं

सर्वानुदात्तत्वं;—पादिक and चार्धद्वित्व can therefore, as far as I can see, have no other meaning than "occurring in the sixth and occurring in the eighth Aṣṭaka:" yet I find that, for some reason or other, Dr. Weber (in his edition of the Vājasaneyi-saṁhitā, p. 7. lin. 6.) quotes Pāṇ. VI. 1, 198. as the reference to चार्धद्वित्वस्य च, where the effect of this rule is distinctly said to be चार्धद्वित्वो निपातः. Śāyana uses also पादुपदिशः in the same sense, as applied to a rule occurring in the fourth Aṣṭaka of Pāṇini: cf. Rv. 1, 84, 14, where the rule intended by the Commentator is in fact to be found in the fourth Aṣṭaka of Pāṇini, IV. 2, 86; so that I have no doubt that Dr. Weber's quotation is to be considered as a misprint.

Westergaard's Radices. Sáyana has himself written a Commentary on the Dhátupátha, before he wrote his Commentary on the Veda, and has frequently readings peculiar to himself, which he has defended in his Commentary^a, and which Prof. Westergaard also has generally mentioned in his edition.

Another work frequently used by Sáyana for explaining the Veda is Yáska's Nirukta. This work existed only in manuscript when I began to print Sáyana's Commentary, and as the greater part of the Nirukta is contained in Sáyana's works, I was obliged to copy and analyse it, in order to verify Sáyana's quotations. For though, with the help of the Sarvánukrama, all the passages from the Veda which are explained by Yáska may be traced back to their places in the text by referring to the Commentary on the Nirukta, where the Devatá and Rishi of each passage are given, yet it is very difficult, *vice versa*, to find always the place in the Nirukta where a passage of the Veda has been explained by Yáska; still more so when only a few words out of Yáska's explanations are quoted by Sáyana. In the course of carrying this first volume through the press, a very correct edition of the Nirukta has been published by my learned friend Professor Roth in Germany. Prof. Roth had kindly informed me beforehand which of the two recensions of the Nirukta he would follow in his edition, and I am glad to find that consequently the references which I have always given, when the Nirukta is quoted by Sáyana, coincide with his edition. In some few places Sáyana's quotations from Yáska do not exactly correspond with the text of the Nirukta; but this is probably owing to Sáyana's manner of quoting, which, as I have mentioned before, is generally done from memory. Although these differences were very slight, yet I could not, in accordance with the principles of my edition, take it upon myself to correct them. I have not added references to Sáyana's quotations from the Nighantus, because these lists of Vaidik words are already arranged systematically under different heads, and thus require no further reference.

The same applies to Sáyana's quotations from Kátyáyana's Sarvánukrama. I have myself compared every passage quoted from this Index of the authors, deities, metres, etc. of each hymn. But as this Index follows exactly the same order as the hymns of the Rig-veda, it would have been useless to add the references. In those cases also where Sáyana quotes from the Sarvánukrama

^a Sáyana quotes his Dhátuvṛtti, Rv. 1, 42, 7. 1, 51, 8. 1, 82, 1. etc.

certain rules on metre and other subjects contained in the Paribhāṣā, I have abstained from giving the references, because this Introduction to Kātyāyana's Sarvānukrama is likewise so well arranged, and so short, that it is as easy to find a reference as to find the quotation itself.

Another author whom Śāyana quotes most frequently with regard to the Vaidik ceremonial is Āśvalāyana. There are twelve books of Śrauta-sūtras, and four books of Grihya-sūtras, none of them as yet published. Śāyana quotes these Sūtras continually, whenever a hymn or part of a hymn of the Rig-veda occurs which is to be employed by the Hotri-priests at a certain act of a sacrifice. Now if, like the Sūtras to the Yajur-veda, the Sūtras of Āśvalāyana followed the same order as the hymns, it would not have been difficult to find Śāyana's quotations in the MSS. of Āśvalāyana's Sūtras, and it would scarcely have been necessary to give a reference to each of Śāyana's quotations from Āśvalāyana. But the Rig-veda has preserved its old arrangement and its genuine form, and has not been supplanted by a Hotri-veda, or a prayer-book for the Hotri-priests; such as the Yajur-veda is for the Adhvaryu-priests, and the Sāma-veda for the Udgātri-priests. If, like these two so-called ceremonial Vedas, the Rig-veda also consisted only of such passages as are requisite for the Brahmanic sacrifices, arranged in the same order as they have to be recited by the Hotri-priests at different ceremonies, the order of the hymns and of the Sūtras, and probably also of the Brāhmaṇas, would be the same. But, as it is, the Rig-veda represents to us the old collection of sacred poetry, as it has been handed down by tradition in different Vaidik families, each of which claimed a *certain number of ancient poets (Rishis) as their own. The poems therefore which have been incorporated in the Rig-veda-saṃhitā are arranged according to the old families to which the poets of certain songs are said to have belonged, and consequently those passages which in later times were selected as most appropriate to be employed at the grand sacrifices by the Hotri-priests, are found scattered about in different parts of this old collection. Śāyana, who of course knew Āśvalāyana's Sūtras by heart, quotes these Sūtras whenever one of those verses occurs which Āśvalāyana has prescribed for any one of the different sacrifices. But all that Śāyana adds, to enable one who has not learnt by heart these sixteen books of ceremonial Sūtras, to find their place in Āśvalāyana, consists in mentioning the name of the particular part of the ceremonial, and sometimes in giving the beginning of the chapter where a certain Sūtra*

occurs. By the help of Indices, however, I have succeeded in verifying these passages also, and I have always added the book and chapter where Sáyana's quotations are to be found in Áśvaláyana's work. If, in the passages which Sáyana quotes from the Bráhmaṇas, he had restricted himself to the Bráhmaṇas of the Rig-veda, I should have added references to these quotations also. But as Sáyana takes his quotations promiscuously from all the Bráhmaṇas, whether connected with the Rig-veda or the Sáma-veda, Yajur-veda, and Atharva-veda, I determined rather to give no references whatever for these Bráhmaṇa passages than to do it incompletely*. Besides there was the difficulty that these Bráhmaṇas and Áraṇyakas, which as yet exist only in manuscript, are not always divided in the same manner; so that if I had adapted my references to the MSS., they might perhaps not have been found in accordance with the editions of several of the Bráhmaṇas which are now preparing for publication. In many instances I have derived great help from the original MSS. of the Bráhmaṇas, particularly as Sáyana's quotations from these works are generally full of mistakes, arising from old Vaidik forms, which the transcribers did not

* It is not only on account of the vastness of the Bráhmaṇa literature that I found it impossible to verify every quotation, but there are many Bráhmaṇas of which there are not even MSS., to be procured in any of the European libraries. Some seem lost even in India, and are only known by name. With regard to the Bráhmaṇas of the Sáma-veda, I had stated, in a letter to my friend Professor Benfey at Göttingen, that there are eight. Prof. Benfey has kindly mentioned this in the Preface to his edition of the Sáma-veda; and as Dr. Weber has lately published some observations with regard to Prof. Benfey's and Mr. Colebrooke's statements on the Bráhmaṇa literature of the Sáma-veda, I owe it to Prof. Benfey and to myself to make good my assertion. Sáyana, in his Commentary on the Sámavidhāna-Bráhmaṇa, says :

अष्टौ हि ब्राह्मणग्रन्थाः प्रौढं ब्राह्मणमादिनं ।
पदिशस्यं द्वितीयं स्यान्नतः सामविधिभेदेत् ॥
आर्यं देवताध्यायं भवेदुपनिषत्ततः ।
संहितोपनिषद्देशो ग्रन्था जगत्पितृरिज्ञः ॥

तत् महापदिशस्ययोर्ध्वयोर्दशधिकारिणं स्वर्गादिफल-
ब्राह्मण एकाहोहीनमन्त्रात्मका महाकृतयः प्रतिपादिताः ।
अथ सामविधानाख्ये तृतीये ब्राह्मणग्रन्थे etc.

"There are eight Bráhmaṇas; the Prauḍha is the first Bráhmaṇa, (this means the large Bráhmaṇa, the Pañcaviṃśa, not proḍha as Dr. W. writes); the one called Shadvinśa or Shadvinśad-Bráhmaṇa is the second; then follows the Sámavidhi; then the Ārshaya-Bráhmaṇa, the Devatádhyāya-Bráhmaṇa, and the Upanishat. These with the Sanhitopanishad and the Vanśa are called the eight books. In the great Bráhmaṇa and the Shadvinśa the principal sacrifices, the Ekāha, Ahina, and Satras, have been taught by which persons, fit for offering sacrifices, may obtain life in heaven and other rewards. Now, in the third Bráhmaṇa, called Sámavidhāna, other hymns will be enjoined, etc." This, I hope, will be sufficient to vindicate my assertion; for nothing is more likely to bring Vaidik studies into discredit than mere assertions and ingenious conjectures, of which I am sorry to say we have had already a great number even in print.

know and understand. Frequently, however, I found also that real differences existed between a passage as quoted by Sáyana and the text as exhibited in the Bráhmaṇas, which can only be accounted for by the supposition that Sáyana used some Bráhmaṇas in a Śákhá different from that which was accessible to me in manuscript.

I have only to express, in conclusion, my sincere thanks for the instruction, the advice, the encouragement, and assistance which I have received, in the course of my studies, from those distinguished Oriental scholars whose lectures I have followed at the Universities of Leipzig, Berlin, and Paris, as well as from those whom I met with there, and with whom I became connected by the ties of kindred pursuits and friendship. To mention the liberality with which foreigners are admitted to the rich collections of the National Library at Paris, the Library of the East-India-House in London, and the Bodleian Library at Oxford, would only be repeating what is known to all who have had occasion to consult these Libraries. Yet this ought not to prevent me from acknowledging the personal obligation under which I feel myself towards M. Hase, M. Reinaud and M. Munk at the National Library at Paris, and towards the Rev. Dr. Bandinel and the Rev. H. O. Coxe at the Bodleian Library at Oxford, for the kindness which I have received at their hands during my studies at Paris and Oxford. Private collections also of Sanskrit MSS. have been freely thrown open to me, in France by Professor Burnouf, in England by the Rev. Dr. Mill; and I avail myself of this opportunity to return my thanks to both of these eminent Oriental scholars. I have also thankfully to acknowledge the kind assistance of my learned friend Dr. Ch. Rieu at the British Museum, by whose careful corrections many misprints and mistakes have been removed, which, notwithstanding the great accuracy and ability of the compositor employed on the present volume, could scarcely be avoided in so extensive a work. Above all, however, my thanks are due to Professor H. H. Wilson. It would be presumptuous on my part were I to speak of his unequalled achievements in different branches of Oriental philology. But it would be ungrateful were I not to acknowledge the kindness with which he has assisted me in my undertaking. To his recommendation I owe the liberal patronage which the Honourable the Court of Directors of the East-India-Company have bestowed upon this work, and without which its publication would scarcely have been possible. While I was preparing this edition his books and manuscripts were at

my disposal; whenever I wanted advice, he was ready to give it; and he has even given his valuable time to correct the press. The English translation of the Rig-veda by Professor Wilson, which is soon to appear, will be a new proof of the interest which he has taken in this work. To have been allowed to enjoy his acquaintance, and to avail myself of his instruction, will always be to me the best compensation for what I have lost in living so long away from my own country and my old friends.

M. M.

OXFORD,
October 1849.

ऋग्वेदसंहिता

सायणाचार्यविरचितमाधवीयवेदार्थप्रकाशनामकभाष्यसहिता

शर्मण्यदेशोत्पन्नेनंगलण्डदेशनिवासिना भट्टमोक्षमूलरेण संशोधिता

श्रीमद्भारतवर्षाधिपतीनामनुमत्याच

उद्घातरणाभिधाननगरे

विद्यामंदिरसंस्थानमुद्रायंत्रालये मुद्रिता

संवत् १९०६ वर्षे

ओं

श्रीगणेशाय नमः

वागीशाद्याः सुमनसः सर्वार्थानामुपक्रमे ।

यं नत्वा कृतकृत्याः स्युस्तं नमामि गजाननं ॥ १ ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वंदे विद्यातीर्थमहेश्वरं ॥ २ ॥

यत्कटाक्षेण तद्रूपं दधद्भुक्तमहीपतिः ।

आदिशन्माधवाचार्यं वेदार्थस्य प्रकाशने ॥ ३ ॥

ये पूर्वोत्तरमीमांसे ते व्याख्यायतिसंग्रहात् ।

कृपालुर्माधवाचार्यो वेदार्थं वक्तुमुद्यतः ॥ ४ ॥

आध्यर्थवस्य यज्ञेषु प्राधान्याद्धाकृतः पुरा ।

भक्तुर्वेदोऽथ हौचार्थमृगवेदो व्याकरिष्यते ॥ ५ ॥

एतस्मिन्प्रथमोऽध्यायः श्रोतव्यः संप्रदायतः ।

ब्युत्पन्नैस्तावता सर्वे बोद्धुं शक्नोति बुद्धिमान् ॥ ६ ॥

अत्र केचिदाहुः । ऋग्वेदस्य प्राथम्येन सर्वत्रास्मात्त्वादभ्यर्हितं पूर्वमिति
न्यायेनाभ्यर्हितत्वात्तद्व्याख्यानमादौ युक्तं । प्राथम्यं च पुरुषसूक्ते विस्पष्टं ।
तस्माद्यज्ञात्सर्वहुतः ऋचः सामानि जज्ञिरे । छंदांसि जज्ञिरे तस्माद्यजुस्त-
स्मादजायतेति । सहस्रशीर्षा पुरुष इत्युक्तत्वात्परमेश्वराद्यज्ञाद्यजनीयात्सर्वहुतः
सर्वैर्हूयमानात् । यद्यपीन्द्रादयस्तत्र तत्र हूयन्ते तथापि परमेश्वरस्यैवेन्द्रादिरूपेणा-
वस्थानादविरोधः । तथा च भवंचर्यः । इंद्रं मित्रं चरुणमग्निमाहुरथो दिव्यः
ससुपर्णो गरुत्मान् । एकं सद्विप्रा बहुधा वदंत्यग्निं यमं मातरिश्वानमाहुरिति ।

वाजसनेयिनश्चामनन्ति । तद्यदिदमाहुरमुं यजामुं यजेत्येकैकं देवमेतस्यैव सा
 विसृष्टिरेष उ ह्येव सर्वे देवा इति । तस्मात्सर्वैरपि परमेश्वर एव हूयते ॥ न
 केवलमृचां पाठप्राथम्येनाभ्यर्हितत्वं किंतु यज्ञांगदार्ढ्यहेतुत्वादपि । तथा च
 तैत्तिरीया आमनन्ति । यद्वै यज्ञस्य साम्ना यजुषा क्रियते तच्छिथिलं । यद्वचा
 तद्बृढमिति । तथा च सर्ववेदगतानि ब्राह्मणानि स्वाभिहितेऽर्थे विश्वासदार्ढ्याय
 तदेतद्वचाभ्युक्तमित्यूचमेवोदाहरन्ति ॥ मंत्रैर्क्राडिष्वपि ; यजुर्वेदगतेषु तत्र तत्रा-
 ध्वर्युणा प्रयोज्या ऋचो ब्रह्म आम्नाताः । साम्नां तु सर्वेषामृगाश्रितत्वं प्रसिद्धं ।
 आथर्वणिकैरपि स्वकीयसंहितायामृच एव बाहुल्येनाधीयन्ते । अतोऽन्यैः
 सर्ववेदोदाहृतत्वादभ्यर्हितत्वं प्रसिद्धं । छंदोगास्तु प्राथम्येन सनत्कुमारं प्रति नार-
 दवाक्यमेवमामनन्ति । ऋग्वेदं भगवोऽध्येमि यजुर्वेदं सामवेदमाथर्वणं चेति ।
 मुंडकोपनिषद्यप्येवमाप्तास्ते ॥ ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेद इति । ताप-
 नीयोपनिषद्यपि मंत्रराजपादेषु क्रमेणाध्ययनमेवमामनन्ति । ऋग्यजुःसामा-
 थर्वाणश्चत्वारो वेदाः सांगाः सशाखाश्चत्वारः पादा भवन्तीति । एवं सर्वत्रोदाहर-
 णीयं । तस्माद्वेदस्याभ्यर्हितस्यादौ व्याख्यानमुचितमिति तान्प्रत्येतदुच्यते ॥

अस्त्वेवं सर्ववेदाध्ययनतत्पारांशुण्यस्य यज्ञपादावृग्वेदस्यैव प्राथम्यं । अर्थ-
 ज्ञानस्य तु यज्ञानुष्ठानार्थत्वात्तत्रं तु यजुर्वेदस्यैव प्रधानत्वात्तद्व्याख्यानमेवादौ
 युक्तं । तत्प्राधान्यं तु काचिद्वेदोदाहः । ऋचाः तः प्रोपमास्ते पुषुष्वान् गायचं
 त्वो गायति शकरीषु । ब्रह्मा त्वो विदन्ति ज्ञातविद्यां यज्ञस्य माचां विमिमीत उ त्व
 इति । एतस्या ऋचस्तात्पर्यं निरुक्तकारोऽयं आस्तुः संक्षिप्य दर्शयति । इत्यृत्विक्कर्मणां
 विनियोगमात्रेण इति । पुनरपि सं एवं प्रथमं पादं विवृणोति । ऋचामेकः
 प्रोपमास्ते पुषुष्वान् होतर्गर्चन्तीति । अस्यायमर्थः । त्वं शब्द एकशब्दप्रयोगो
 होतृविशेषणं । होतृनामैकं एकं ऋत्विग्यज्ञकाले स्वकीयवेदगतानामृचां पुष्टिं
 कुर्वन्नास्ते । भिन्नप्रदेशेष्वाम्नातानामृचां संधमेकत्वं संपाद्यैतावदिदं शस्त्वमिति
 क्लृप्तिं करोति । सेयं पुष्टिः । अर्चनीत्यमुमर्थमृक्शब्द आचष्टे । अर्च्यते प्रशस्यते
 ऽनया देवविशेषः क्रियाविशेषस्तत्साधनविशेषो वेत्यृक्शब्दव्युत्पत्तिरिति ॥ अथ
 द्वितीयं पादं विवृणोति । गायचमेको गायति शकरीपूज्जाता गायचं गायतेः
 स्तुतिकर्मणः शक्यं ऋचः प्रकीर्तयेत्तद्यदाभिर्वृचमशक्यं तच्छकरीणां शकरीत्व-
 मिति विज्ञायत इति । अस्यायमर्थः । उद्गातृनामैक एकं ऋत्विग्गायचशब्दा-
 भिधेयं साम शक्यं इति शब्दाभिधेयास्त्वृष्टु गायति । धातूनामनेकार्थत्वेन

स्तुतिक्रियावाचिनो गायतिधातोरुत्पन्नो गायत्रशब्दः । शक्नोतिशब्दस्तु शक्नोति-
 धातोरुत्पन्नः । वृचं शब्दं हंतुं शक्नोत्याभिर्गुम्भिरित्येपा व्युत्पत्तिः कस्मिंश्चिद्वाक्ये
 विज्ञायत इति ॥ अथ तृतीयं पादं विवृणोति । ब्रह्मैको जाते जाते विद्यां
 वदति । ब्रह्मा सर्वविद्यः सर्वं वेदितुमर्हतीति । अस्यायमर्थः । ब्रह्मनामक एक
 ऋत्विक् जाते जाते तदा तदोत्पन्ने यज्ञे प्रस्तुते प्रणयनादिकर्मणि विद्यामनुज्ञां
 वदति । ब्रह्मन्त्रपः प्रणेषामीत्येवं संबोधितः सन्तोऽप्रणयेत्यनुजानीति । स च
 ब्रह्मा वेदचयोक्तसर्वकर्माभिज्ञः । तस्माद्योग्यतां दृष्ट्वा तत्तदनुज्ञातुं सति प्रमादे
 समाधातुं च समर्थ इति । तच्च सामर्थ्यं छंदोगा आमनन्ति । एष एव यज्ञस्तस्य
 मनश्च वाक् च वर्तनी । तयोरन्यतरां मनसा संस्करोति ब्रह्मा । वाचा होताध्वर्यु-
 रुक्ताता चान्यतरामिति । कुंत्लो यज्ञः प्रमादिराहित्याय मनसा सम्यगनुसंधयः ।
 वाचा च वेदचयोक्तमंत्राः पठनीयाः । तत्र होत्रादयस्त्वयो मिलित्वा वायूपं
 यज्ञमार्गं संस्कुर्वति । ब्रह्मा त्वेक एव मनोरूपं यज्ञमार्गं कृत्स्नमपि संस्करोति ।
 तस्मादस्यांस्ति सामर्थ्यमिति ॥ अथ चतुर्थं पादं विवृणोति । यज्ञस्य माचां
 विमिमीत एकोऽध्वर्युर्ध्वर्युरध्वर्युरध्वरं युनक्त्यध्वरस्य नेतेति । अस्यायमर्थः ।
 अध्वर्युनामक एक ऋत्विग्यज्ञस्य माचां स्वरूपं विमिमीते विशेषेण निष्पा-
 दयति । मीयते निमीयत इति माचां स्वरूपं । तन्निष्पादकत्वं चाध्वर्योर्नाम-
 निर्वचनादवगम्यते । अध्वर्युरित्यत्र छांदस्या प्रक्रियया लुप्तमकारं पुनः प्रक्षि-
 प्याध्वर्युरिति नाम संपादनीयं । अध्वरं युनक्त्येवमवापः । अध्वरस्य नेतेति
 तात्पर्यार्थ इति । एतदेवाभिप्रेत्याध्वर्युवेदस्य यागनिष्पादकत्वद्योतकं निर्वचनं
 यास्को दर्शयति । मंत्रां मननात् । छंदांसि छादनात् । स्तोमः स्तवनात् ।
 यजुर्यजतेरिति । एवं सत्यध्वर्युसंबन्धिनि यजुर्वेदे निष्पन्नं यज्ञशरीरमुपजीव्य
 तदपेक्षितौ स्तोत्रशस्त्ररूपावयवाचितरेण वेदद्वयेन पूर्यते इत्युपजीव्यस्य यजुर्वे-
 दस्य प्रथमतो व्याख्यानं युक्तं । तत ऊर्ध्वं साम्नामृगाधितत्वादुभयोर्मध्ये प्रथमत
 ऋग्व्याख्यानं युक्तमित्युक्तेद इदानीं व्याख्यायते ॥

ननु वेद एव तावन्नास्ति । कुतस्तदेवांतरविशेष ऋग्वेदः । तथा हि । कोऽयं
 वेदो नाम । न हि तत्र लक्षणं प्रमाणं चास्ति । न च तदुभयव्यतिरेकेण
 किंचिद्वस्तु प्रसिध्यति । लक्षणप्रमाणाभ्यां हि वस्तुसिद्धिरिति न्यायविदां मतं ।
 प्रत्यक्षानुमानागमेषु प्रमाणविशेषेष्वन्तिमो वेद इति तल्लक्षणमिति चेत् । न ।
 मन्वादस्मृतिष्वतिव्याप्तेः । समयवत्त्वेन सम्यक्परोक्षानुभवसाधनमित्येतस्या-

गमलक्षणस्य तांस्त्वपि सद्भावात् ॥ अपौरुषेयत्वे सतीति विशेषणाददोष इति चेत् । न । वेदस्यापि परमेश्वरनिर्मितत्वेन पौरुषेयत्वात् । शरीरधारिजीवनिर्मितत्वाभावादपौरुषेयत्वमिति चेत् । सहस्रशीर्षा पुरुष इत्यादिश्रुतिभिरीश्वरस्यापि शरीरित्वात्कर्मफलरूपशरीरधारिजीवनिर्मितत्वाभावमात्रेणापौरुषेयत्वं विवक्षितमिति चेत् । न । जीवविशेषैरग्निवाय्वादित्यैर्वेदानामुत्पादितत्वात् । ऋग्वेद एवाग्नेरजायत यजुर्वेदो वायोः सामवेद आदित्यादिति श्रुतेरीश्वरस्याग्न्यादिप्रेरकत्वेन निर्मातृत्वं द्रष्टव्यं ॥ मंत्रब्राह्मणात्मकः शब्दराशिर्वेद इति चेत् । न । ईदृशो मंत्रः । ईदृशं ब्राह्मणमित्यनयोरद्याप्यनिर्णीतत्वात् । तस्मान्नास्ति किञ्चिद्वेदस्य लक्षणं ॥

नापि तत्सद्भावे प्रमाणं पश्यामः । ऋग्वेदं भगवोऽध्येमि यजुर्वेदं सामवेदमाथर्वणं चतुर्थमित्यादिवाक्यं प्रमाणमिति चेत् । न । तस्यापि वाक्यस्य वेदांतःपातित्वेनात्माश्रयत्वप्रसंगात् । न खलु निपुणोऽपि स्वस्कंधमारोढुं प्रभवेदिति ॥ वेद एव द्विजातीनां निःश्रेयसकरः पर इत्यादिस्मृतिवाक्यं प्रमाणमिति चेत् । न । तस्याप्युक्तश्रुतिमूलत्वेन निराकृतत्वात् ॥ प्रत्यक्षादिकं शंकितुमप्ययोग्यं । वेदविषया लोकप्रसिद्धिः सार्वजनीनापि नीलं नभ इत्यादिवद्भांता । तस्मान्नक्षत्रप्रमाणरहितस्य वेदस्य सद्भावो नांगीकर्तुं शक्यत इति पूर्वपक्षः ॥

अत्रोच्यते । मंत्रब्राह्मणात्मकत्वं तावददुष्टं लक्षणं । अत एवापस्तंबो यज्ञपरिभाषायामेवमाह । मंत्रब्राह्मणयोर्वेदनामधेयमिति । तयोस्तु रूपमुपरिष्ठान्निर्णेष्यते । अपौरुषेयवाक्यत्वमितीदमपि यादृशमस्माभिर्विवक्षितं तादृशमुत्तरत्र स्पष्टीभविष्यति । प्रमाणान्यपि यथोक्तानि श्रुतिस्मृतिलोकप्रसिद्धिरूपाणि वेदसद्भावे द्रष्टव्यानि । यथा घटपटादिद्रव्याणां स्वप्रकाशत्वाभावेऽपि सूर्यचंद्रादीनां स्वप्रकाशत्वमविरुद्धं । तथा मनुष्यादीनां स्वस्कंधारोहासंभवेऽप्यकुंठितशक्तेर्वेदस्येतरवस्तुप्रतिपादकत्ववास्वप्रतिपादकत्वमप्यस्तु । अत एव संप्रदायविदोऽकुंठितां शक्तिं वेदस्य दर्शयन्ति । चोदना हि भूतं भविष्यतं सूक्ष्मं व्यवहितं विप्रकृष्टमित्येवंजातीयमर्थं शक्नोत्यवगमयितुमिति । तथा सति वेदमूलायाः स्मृतेस्तदुभयमूलाया लोकप्रसिद्धे च प्रामाण्यं दुर्वारं । तस्मान्नक्षत्रप्रमाणसिद्धो वेदो न केनापि चार्वाकादिनापोढुं शक्यत इति स्थितं ॥

नन्वस्तु नाम वेदाख्यः कश्चित्पदार्थः । तथापि नासौ व्याख्यानमर्हति । अप्रमाणत्वेनानुपयुक्तत्वात् । न हि वेदः प्रमाणं । तल्लक्षणस्य तत्र दुःसंपादत्वात् ।

तथा हि । सम्यगनुभवसाधनं प्रमाणमिति केचिद्वक्ष्यमाणमाहुः । अपरे त्वनधि-
गतार्थगंतुं प्रमाणमित्याचक्षते । न चैतदुभयं वेदे संभवति । मंत्रब्राह्मणात्मको
हि वेदः । तत्र मंत्राः केचिदबोधकाः । अस्य क्सात इन्द्रः ऋषिरित्येको मंत्रः ।
यादृशिमन्त्रायिं तमस्यस्याविददित्यन्यः । सृण्वेव जर्भरी तुर्फरीतू इत्यपरः ।
आपांतमन्युस्तु फलप्रभर्मेत्यादयः उदाहर्याः । न ह्येतैर्मंत्रैः कश्चिदप्यर्थोऽवबु-
ध्यते । एतेष्वनुभव एव यदा नास्ति, तदा तत्सम्यक्त्वं तदीयसाधनत्वं च
दूरापेतं । अधःस्विदासी ३ दुपरिस्विदासी ३ इति मंत्रस्य बोधकत्वेऽपि स्था-
णुर्वा पुरुषो वेत्यादिवाक्यवत्संदिग्धार्थबोधकत्वान्नास्ति प्रामाण्यं । ओषधे
त्रायस्त्वेनमिति मंत्रो दर्भविषयः । स्वधिते मेनं हिंसीरिति क्षुरविषयः । शृणोत
यावाण इति पापाणविषयः । एतेष्वचेतनानां दर्भक्षुरपापाणानां चेतनवत्सं-
बोधनं श्रूयते । ततो ह्येवं चंद्रसंसाविति वाक्यवद्विपरीतार्थबोधकत्वादप्रामाण्यं ।
एक एव रुद्रो न द्वितीयोऽवतस्ये । सहस्राणि सहस्रशो ये रुद्रा अधि भूम्यामि-
त्यनयोस्तु मंत्रयोर्वाक्यजीवमहं मौनीति वाक्यवेद्याघातबोधकत्वादप्रामाण्यं ।
आप उदंतिति मंत्रो यजमानस्य क्षौरकाले जलेन शिरसः क्लेदनं ब्रूते । शुभिके
शिर आरोह शोभयंती मुखं मसेति मंत्रो विवाहकाले मंगलाचरणार्थं पुष्प-
निर्मितायाः शुभिकाया वरवधोः शिरस्यवस्त्रान्नं ब्रूते । तयोश्च मंत्रयोर्लोकोत्प-
सिद्धार्थानुवादित्वादनधिगतार्थगंतुत्वं नास्ति । तस्मात्तन्त्रभागो न प्रमाणं ॥
अत्रोच्यते । अस्यगादिमंत्राणामर्थो यास्केन निरुक्तयथेऽवबोधितः । तत्परि-
चयरहितानामनवबोधो न मंत्राणां दोषसांग्रहतिः । अतः एवात्र लोकन्या-
यमुदाहरंति । नैष स्थाणोरपराधो यदेनमंधो न प्रशयति । पुरुषोपराधः संभ-
वतीति । अधःस्विदासीदिति मंत्रश्च न सदेहप्रबोधनाय प्रवृत्तः । किंतु हिं
जगत्कारणस्य परवस्तुनोऽतिगंभीरत्वं निश्चेतुमेवं प्रवृत्तः । तदयमेव हि गुरु-
शास्त्रसंप्रदायरहितैर्दुर्बोध्यत्वमधःस्विदित्यनया च चोभयोरप्यस्यति । स एवा-
भिप्राय उपरितनेषु को अद्या वेदेत्यादिमंत्रेषु स्पष्टीकृतः । ओषध्यादिमंत्रेष्वपि
चेतना एव तत्तदभिमानिदेवतास्तेन तेन नाम्ना संबोध्यते । ताश्च देवता
भगवता वादरायणेनाभिमानिब्यपदेशस्त्विति सूत्रे सूत्रिताः । एकस्यापि रुद्रस्य
स्वमहिम्ना सहस्रमूर्तिस्वीकारान्नास्ति परस्परं व्याघातः । जलादिद्रव्येण शिरः-
क्लेदनादेलोकोत्पद्यतेऽपि तदभिमानिदेवतानुग्रहस्याप्रसिद्धत्वाच्च विषयत्वेनाज्ञा-
तार्थज्ञापकत्वं । ततो लक्षणसद्भावादस्ति मंत्रभागस्य प्रामाण्यं ॥

एतदेवाभिप्रेत्य भगवान् जैमिनिर्मन्त्राधिकरणे मन्त्राणां विवक्षितार्थत्वमसूचयत् । तानि च सूत्राणि क्रमेणोदाहृत्य व्याख्यास्यामः । तत्र पूर्वपक्षं सूचयति ॥

तदर्थशास्त्रादिति ॥ १ ॥ यस्यार्थस्याभिधाने संमर्थो मन्त्रः स एवाभिधेयो यस्य शास्त्रस्य ब्राह्मणवाक्यस्य तदिदं वाक्यं तदर्थशास्त्रं । तस्माच्छास्त्रादविवक्षितार्थो मन्त्र इत्यवगम्यते । तथा हि । उरु प्रथस्वेति मन्त्रेण पुरोडाशप्रथनमभिधीयते । पुरोडाशं प्रथयतीति ब्राह्मणेनापि तदेवाभिधीयते । तथा सति मन्त्रेणैव प्रतीतत्वात्तदर्थबोधनाय प्रवृत्तं ब्राह्मणमनर्थकं स्यात् । मन्त्रस्याविवक्षितार्थत्वे तु विनियोगबोधनाय ब्राह्मणमुपयुक्तं । तस्मान्मन्त्रा उच्चारणेनैवानुष्ठानं उपकुर्वन्ति ॥ ननु उच्चारणार्थत्वे सत्यदृष्टं प्रयोजनं परिकल्प्येत । अर्थाभिधायकत्वे तु दृष्टं लभ्येत । तस्माद्ब्राह्मणस्यानुज्ञामभ्युपेत्यापि मन्त्रस्याभिधानार्थत्वमेवेत्याशङ्क्योत्तरं सूचयति ॥

वाक्यनियमादिति ॥ २ ॥ अग्निमूर्द्धा दिवः ककुदित्येवमेव वाक्यं पठितव्यमिति मन्त्रे नियमः उपलभ्यते । अर्थप्रत्यायनं तु मूर्द्धाग्निरित्येवं व्युत्क्रमपाठेऽपि भवत्येव । तस्मान्नियतपाठक्रमसाफल्ययोच्चारणमेव मन्त्रप्रयोजनं ॥ ननु पाठक्रमनियममात्रस्यादृष्टार्थत्वेऽपि मन्त्रपाठोऽर्थबोधार्थ एवेत्याशङ्क्य तत्र दोषान्तरं सूचयति ॥

बुद्धशास्त्रादिति ॥ ३ ॥ अग्नीदग्नीन्विहरेति प्रैषमन्त्रः प्रयोगकाले पठ्यते । तच्चाग्निविहरणादिकर्माग्नीध्रेणाध्ययनकाल एव स्वकर्तव्यत्वेन बुद्धं । तस्य च बुद्धार्थस्य पुनर्मन्त्रोच्चारणेन शासनमनर्थकं । न हि सोपानत्वे पादे पुनरुपुपानहं प्रतिमुंचति ॥ ननु बुद्धस्यार्थस्य प्रामादिकविस्मरणपरिहाराय मन्त्रेण स्मारणमस्त्वित्याशङ्क्य दोषान्तरं सूचयति ॥

अविद्यमानवचनादिति ॥ ४ ॥ चत्वारि शृंगा त्रयो अस्य पादा द्वे शीर्षे सप्त हस्तासो अस्येति मन्त्र आस्त्रायते । न खलु चतुःशृंगत्वाद्युपेतं किञ्चिदज्ञस्य साधनं विद्यते यन्मन्त्रपाठेनानुस्मर्येत ॥ नन्वीदृशी काचिद्देवता स्यादित्याशङ्क्यान्यं दोषं सूचयति ॥

अचेतनेऽर्थबंधनादिति ॥ ५ ॥ औपधे चायस्त्वेनं शृणोत यावाण इत्यादावचेतने द्रव्ये चेतनोचितरक्षणश्रवणाद्यर्थं वधाति । स चायुक्तः ॥ नन्वभिमानिथपदेश इति वैयासिकशास्त्रे सूचितत्वादोषाद्याद्यभिमानिचेतनदेवता विवक्षितामित्याशङ्क्य दोषान्तरं सूचयति ॥

अर्थविप्रतिषेधादिति ॥ ६ ॥ अदितिद्यौरदितिरंतरिक्षमिति मंत्र आम्नयते । यदेवं द्यौस्तदेवांतरिक्षमित्ययमर्थो विप्रतिषिद्धः । एक एव रुद्रः सहस्राणि सहस्रशो ये रुद्रा इत्यादिकमप्युदाहर्तव्यं ॥ ननु त्वमेव माता च पिता त्वमेवेत्यादिवदंतरिक्षादिरूपत्वेनादितिः स्तूयते । एवमेकस्यापि रुद्रस्य योगसामर्थ्याद्बहुमूर्त्तिस्वीकारोऽस्तु । ततोऽनर्थविप्रतिषेध इत्याशङ्क्य दोषान्तरं सूचयति ॥

स्वाध्यायवद्वचनादिति ॥ ७ ॥ पूर्णिका नाम काचिद्योपिद्वघातं करोति । तत्समीपे माणवकः स्वाध्यायग्रहणार्थं कदाचिद्वघातमंत्रमधीते । न च तत्सार्थप्रकाशनविवक्षास्ति । प्रतिमुशलप्रहारं तस्य मंत्रस्यापठ्यमानत्वादक्षरग्रहणयैव तं मंत्रमन्याश्च मंत्रानभ्यस्यति । तत्र स्वाध्यायकाले पठितोऽप्यवघातमंचो यथा पूर्णिकां प्रति स्वार्थं न द्रूते तथा कर्मकालेऽपि स्वार्थं न वक्ष्यति ॥ ननु तत्र माणवकस्यार्थं विवक्षा नास्ति । पूर्णिकाप्यवबोद्धुमक्षमा । कर्मणि त्वध्वयोरर्थविवक्षा विद्यते बोधश्च संभवतीत्याशङ्क्य दोषान्तरं सूचयति ॥

अविज्ञेयादिति ॥ ८ ॥ केषांचिन्मंत्राणामर्थो विज्ञातुं न शक्यते । तद्यथा । अम्यकुसात इंद्र ऋष्टिरस्मे इत्येको मंत्रः । सृण्वेव जभरी तुर्फरीतू इत्यपरो मंत्रः ॥ नन्वीदृशमंत्रार्थबोधायैव निगमनिरुक्त्याकरणानि प्रवृत्तानीत्याशङ्क्य दोषान्तरं सूचयति ।

अनित्यसंयोगान्मंत्रानर्थक्यमिति ॥ ९ ॥ किं ते कृष्वंति कीकटेष्विति मंत्रे कीकटो नाम जनपद आम्नातः । तथा नैचाशाखं नाम नगरं प्रमगंदो नाम राजेत्येतेऽर्था अनित्या आम्नाताः । तथा च सति प्राक् प्रमगंदाच्चायं मंचो भूतपूर्वं इति गम्यते । तदेवमेतैस्तदर्थशास्त्रादिभिर्हेतुभिर्मंत्राणामर्थप्रत्यायनार्थत्वं नास्ति । किंतूच्चारणाददृष्टार्था एवेति पूर्वपक्षः ॥

तत्र सिद्धांतं सूचयति ॥ अविशिष्टस्तु वाक्यार्थ इति ॥ १० ॥ तुशब्देन मंत्राणामदृष्टार्थमुच्चारणमात्रं वारयति । क्रियाकारकसंबन्धेन प्रतीयमानो वाक्यार्थो लोकवेदयोरविशिष्टः । तथा सति यथा लोकेऽर्थप्रत्यायनायैव वाक्यमुच्चार्यते तथा वैदिकयागप्रयोगेऽपि द्रष्टव्यं । मंत्रेण प्रकाशितस्त्वर्थोऽनुष्ठानं शक्यते न त्वप्रकाशितः । तस्मान्मंत्रोच्चारणस्यार्थप्रकाशनरूपं दृष्टमेव प्रयोजनं । नन्वभिरसि नारिरसीत्वारभ्य चैष्टुमेन त्वा छंदसा दद इति मंत्र आम्नातः । तेनैव मंत्रेण प्रतीतिऽभ्यादाने पुनर्ब्राह्मणे तां चतुर्भिरभिमादत्त इति विधीयते । तदेतद्विधानं त्वपक्षे व्यर्थं स्यादित्याशङ्क्योत्तरं सूचयति ॥

गुणार्थेन पुनःश्रुतिरिति ॥ ११ ॥ मंत्रेण प्रतीतस्यैवार्थस्य ब्राह्मणे यत्पुनः-
श्रवणं तदेतच्चतुःसंख्यालक्षणगुणविधानार्थत्वेनोपयुज्यते । एतस्य विधानस्या-
भावे चतुर्णां मंत्राणां मध्ये येन केनाप्येकेनाभिरादीयेत ॥ नन्विमामगृभ्णन्-
शनामृतस्येत्यश्वाभिधानीमादत्त इत्यत्र मंत्रसामर्थ्यादेव प्राप्तस्य रशनादानस्य
पुनर्ब्राह्मणवाक्यं विनियोजकमास्त्रायते । तदेतच्चन्मते व्यर्थमित्याशङ्कोत्तरं
सूचयति ॥

परिसंख्येति ॥ १२ ॥ गर्दभाभिधानी नादत्त इति निषेधः परिसंख्या । तदर्थ-
मिदं ब्राह्मणवाक्यं ॥ ननु परिसंख्यायां त्रयो दोषाः प्राप्नुयुः । आदत्त इति रश-
नादानलक्षणं स्वार्थं जह्यात् । निषेधलक्षणः परार्थोऽस्य शब्दस्य कल्पेत् ।
रशनात्सामान्येन च प्राप्तं गर्दभरशनायामादानं वाध्येतेति त्रयो दोषाः । मैवं ।
गर्दभरशनाया अप्राप्तत्वात् । तथा हि । तत्पक्षे प्रकरणपाठान्यथानुपपत्त्या
मंत्रेणादानं कुर्यादिति वाक्यं परिकल्प्यते । तेन च वाक्येन मंत्रादानयोः संबंधे
सति पश्चात्किंविषयकमादानमिति वीक्षायां लिङ्गाद्रशनामात्रस्यादानमुपेत्य
गर्दभरशनायाः प्राप्तिर्वक्तव्या । सा च विलम्ब्यते इत्यश्वाभिधानीमिति प्रत्यक्षेण
वाक्येन । मंत्रादानयोः संबंधे सति लिङ्गाद्रशनामात्रे प्राप्तमादानमश्वाभिधा-
नीमिति श्रुत्या विशेषे व्यवस्थाप्यते । ततो मंत्रस्य निराकांक्षात्तद्गर्दभरशनाया
अप्राप्तत्वान्नास्ति प्राप्तबाधः । अत एव निषेधार्थो न कल्प्यते । विध्यर्थश्च न
त्यज्यते । तत्र कुतो दोषचयः । ईदृशमप्राप्तिरूपमेव गर्दभरशनाया निवारणम-
भिप्रेत्य परिसंख्येति सूचितं ॥ ननूरु प्रथस्वेति प्रथयतीति ब्राह्मणस्य वैयर्थ्यं
तदवस्थमेवेत्याशङ्कोत्तरं सूचयति ॥

अर्थवादो वेति ॥ १३ ॥ वाशब्दो वैयर्थ्यं वारयति । अस्यैवार्थवादः । यज्ञप-
तिमेव तत्प्रथयतीति । तेनार्थवादेन संबंधाय ब्राह्मणे विधिः पठ्यते ॥ ननु
प्रथयतीत्यनेनैव विधिश्चेदं प्रथनमनूद्य यज्ञपतिमेवेत्यादिनार्थवादेन स्तोत्रं ।
तदेव तु प्रथनं कुतः प्राप्तमित्याशङ्कोत्तरं सूचयति ॥
मंत्राभिधानादिति ॥ १४ ॥ अध्वर्युः पुरोडाशमुद्दिश्य मंत्रे प्रथस्वेत्येवमभिधत्ते ।
तस्मादभिधानादध्वर्युर्कर्तृकं प्रथनं प्राप्तं । यथा लोके यः कुर्विति ब्रूते स कार-
यति तथात्रापि यः प्रथस्वेति ब्रूते स प्रथयत्येव । यदुक्तं अग्निर्मूर्धा दिव इति
पाठक्रान्तिरयमाददृष्टार्थो मंत्र इति तच्चोत्तरं सूचयति ॥

अविरुद्धं परमिति ॥ १५ ॥ परं द्वितीयसूचोक्तमस्मत्पक्षेऽप्यविरुद्धं । न हि

वयं पाठक्रमादहं निवारयामः । किंतु हि मंचोच्चारणेन जायमानमर्थप्रत्यायनं
दृष्टप्रयोजनत्वान्नोपेक्षितव्यमित्येतावदेव ब्रूमः ॥ ननु प्रोक्षणीरासादयेति मंच-
बुद्धमेवार्थं शास्ति । तदयुक्तं । सोपानत्कस्योपानदंतरासंभवादित्युक्तमिति चेत्
तस्य परिहारं सूचयति ॥

संप्रपकर्मणो गहानुपलभः संस्कारत्वादिति ॥ १६ ॥ संप्रपकर्मणो गहो
त्वदुक्तदोषो नोपलभ्यते । बुद्धस्याप्यर्थस्य मंचेणैवानुस्मरणे सति नियमादहं-
लक्षणस्य संस्कारस्य सद्भावात् ॥ यच्चोक्तं चत्वारि शृंगेति मंचोऽसंतमेवार्थम-
भिधत्त इति तस्योत्तरं सूचयति ॥

अभिधानेऽर्थवाद इति ॥ १७ ॥ असतोऽर्थस्याभिधाने वाक्ये गौणस्यार्थ-
स्योक्तिर्दृष्ट्या । तद्यथा । चत्वारो होचध्वर्यज्ञातृब्रह्मणोऽस्य कर्मणः शृंगाणि ।
प्रातःसवनादयस्त्रयः पादाः । पत्नीयजमानौ द्वे शीर्षे । गायत्र्यादीनि सप्त
छंदांसि हस्ताः । ऋग्वेदादिभिस्त्रिभिर्वेदैस्तेषां बंधनं । कामान्वर्पतीति वृषभः ।
रोरवीति स्तोत्रशस्त्रादिशब्दान्पुनः पुनः करोति । महो देवः सोऽयं प्रौढो
यज्ञरूपो देवो मर्त्यानामिवेशेति । लोकेऽप्येव गौणप्रयोगा दृश्यते । चक्रवा-
कस्तनी हंसदंतावली काशवस्त्रा शैवलकेशिनीत्येवं नद्याः स्तूयमानत्वात् । एवं-
मोषधे चायस्व शृणोत यावाण इत्याद्यचेतनसंबोधनानि स्तुतिपरत्वेन योज-
नीयानि । यस्मिन्वपन ओषधिरपि चायते तत्र वपनकर्ता चायत इति किमु
वक्तव्यं । तथा यावाणोऽपि प्रातरनुवाकं शृण्वन्ति । किमुत विद्वांसो ब्राह्मणा
इत्यामंत्रणाभिप्रायः ॥ योऽप्यदितिर्द्यौरदितिरंतरिक्षमिति विप्रतिषेध उक्तस्त-
स्योत्तरं सूचयति ॥

गुणादविप्रतिषेधः स्यादिति ॥ १८ ॥ यथा त्वमेव पिता त्वमेव मातेत्यत्र
गौणप्रयोगादविरोधस्तद्वत् । एवमेकरुद्रदेवत्ये कर्मण्येको रुद्रः । शतरुद्रदेवत्ये
शतं रुद्रा इत्यविरोधः ॥ यदयुक्तं स्वाध्यायमधीयानो माणवकः पूर्णिकाया
अवहति न प्रकाशयितुमिच्छतीति तत्रोत्तरं सूचयति ॥

विद्यावचनमसंयोगादिति ॥ १९ ॥ वेदविद्याग्रहणकालेऽर्थस्य यदवचनं
तदयज्ञसंयोगादुपपद्यते । न हि पूर्णिकाया अवघातो यज्ञसंयुक्तः । नापि माण-
वको यज्ञमनुतिष्ठति । अतो यज्ञानुपकारान्न तत्रार्थविवक्षा ॥ यदयुक्तं अम्य-
क्तात् इन्द्र मृण्येव जर्भरी तुर्फीरीतू इत्यादावर्थस्य ज्ञानुमशक्यत्वान्नास्त्येवार्थ इति
तत्रोत्तरं सूचयति ॥

सतः परमविज्ञानमिति ॥ २० ॥ विद्यमान एवार्थः प्रमादालस्यादिभिर्न ज्ञायते । तेषां निगमनिरुक्तव्याकरणवशेन धांतुतोऽर्थः परिकल्पयितव्यः । तद्यथा । जर्भरी तुर्फीरीतू इत्येवमादीन्यश्विनोरभिधानानि । तेषु हि द्विवचनांतत्वं लक्ष्यते । अश्विनं चेदं सूक्तमश्विनोः काममप्रा इति दर्शनात् । एतदेवाभिप्रेत्य निरुक्तकारो व्याचष्टे । जर्भरी भर्तारावित्यर्थस्तुर्फीरीतू हंतारावित्यर्थ इति । एवमन्यकृसात इत्यादावप्युन्नेयं ॥ यदप्युक्तं प्रमगंदाद्यनित्यार्थसंयोगान्मंत्रस्यानादित्वं न स्यादिति तत्रोत्तरं सूचयति ॥

उक्तश्चानित्यसंयोग इति ॥ २१ ॥ प्रथमपादस्यातिमाधिकरणे सोऽयमनित्यसंयोगदोषः उक्तः परिहृतः । तथा हि । तत्र पूर्वपक्षे वेदानां पौरुषेयत्वं वक्तुं काठकं कालापकमित्यादिपुरुषसंबंधाभिधानं हेतुकृत्यानित्यदर्शनाच्चेति हेत्वंतरं सूचितं । ववरः प्रावाहणिरकामयतेत्यनित्यानां ववरादीनामर्थानां दर्शनात्ततः पूर्वमसत्त्वान्पौरुषेयो वेद इति तस्योत्तरं सूचितं । परं तु श्रुतिसामान्यमात्रमिति । तस्यायमर्थः । यत्काठकादिसमाख्यानं तत्प्रवचननिमित्तं । यत्तु परं ववराद्यनित्यदर्शनं तच्छब्दसामान्यमात्रं । न तु तत्रानित्यो ववराख्यः कश्चित्पुरुषो विवक्षितः । किंतु ववर इति शब्दानुकृतिः । तथा सति ववरेति शब्दं कुर्वन्वायुरभिधीयते । स च प्रावाहणिः । प्रकर्षेण वहनशीलः । एवमन्यत्राप्युहनीयं । तदेवं कस्यचिदपि दोषस्यासंभवाद्विवक्षितार्था मंत्राः स्वार्थप्रकाशनार्थैव प्रयोक्तव्याः ॥ नन्वर्थप्रकाशनार्थत्वे सति दृष्टं प्रयोजनं लभ्यत इति युक्तिमात्रमिदमुच्यते । न त्वेतदुपोद्बलकं किंचिच्छ्रौतं लिङ्गं पश्याम इत्याशङ्क्योत्तरं सूचयति ॥

लिङ्गोपदेशश्च तदर्थवदिति ॥ २२ ॥ आग्नेय्याग्नीध्रमुपतिष्ठेतेति श्रूयते । तस्यायमर्थः । अग्निर्देवता यस्या ऋचः सेयमाग्नेयी । तथाग्नीध्रस्यानमुपतिष्ठेतेति । अत्र ह्युपस्थानमुपदिशद्वाह्यमग्ने नयेत्यनयोपतिष्ठेतेति मंत्रप्रतीकं पठित्वा नोपदिशति । यदा तस्यामृच्यग्निः प्राधान्येन प्रतिपाद्यते तदा तस्या ऋचोऽग्निर्देवता भवति । तथा सत्याग्नेयेति देवतावाचित्तद्धितांतनिर्देश उपपद्यते । तस्मादयमुपदेशस्तन्मंत्रवाक्यमर्थवदिति बोधयति । अतो विवक्षितार्थत्वादर्थप्रत्यायनार्थं प्रयोगकाले मंत्रोच्चारणं ॥ तस्मिन्नेव विवक्षितार्थत्वे लिङ्गांतरं सूचयति ॥

ऊह इति ॥ २३ ॥ प्रकृतावाम्नातस्य मंत्रस्य विकृतौ समवेतार्थत्वाय तदुचि-

तपदांतरस्य प्रक्षेपेण पाठं ऊहः । तद्यथा । अन्वेनं माता मन्यतामनु पिता न भ्रातेति प्राकृतः पशुविषयो मंत्रपाठः । तस्य च मंत्रस्य विकृतौ पशुद्वये सत्यन्वेतौ माता मन्यतामित्यूहः । पशुबहुले सत्यन्वेतान्माता मन्यतामित्यूहः कर्तव्यः । एतन्मंत्रव्याख्यानरूपं ब्राह्मणमेवमाम्नायते । न माता वर्धते न पितेति । तवेदं चिंतनीयं । किमत्र शरीरवृद्धिर्निषिध्यते । आहोस्विच्छच्छ-वृद्धिरिति । एकवचनांतस्य मातृशब्दस्य माताराविति द्विवचनांतत्वेन वा मातर इति बहुवचनांतत्वेन वा प्रयोगः शब्दवृद्धिः । न तावच्छरीरवृद्धिर्निषेधं शक्यते । बाल्यकौमारयौवनादिवयोऽनुसारेण तद्वृद्धेः प्रत्यक्षत्वात् । अतः शब्द-वृद्धिर्निषेध एव शिष्यते । मातृशब्दपितृशब्दयोर्विशेषाकारेण वृद्धिर्निषेधादित-रस्यैनमिति शब्दस्वार्थानुसारिणी वृद्धिः सूचिता भवति । तच्च यद्यर्थो न विवक्ष्यते तदा पशुद्विले द्विवचनं पशुबहुले बहुवचनं च कथमूह्यते । तस्मा-द्विवक्षितार्था मंत्राः ॥ तस्मिन्नेवार्थे लिङ्गांतरं सूचयति ॥

विधिशब्दश्चेति ॥ २४ ॥ मंत्रव्याख्यानरूपो ब्राह्मणगतः शब्दो विधिशब्द इत्युच्यते । सूचैवमाम्नायते । शतं हिमाः शतं वर्षाणि जीव्यास्मेत्येवैतदाहेति । तच्च शतं हिमा इत्येतद्व्याख्येयमंत्रस्य प्रतीकं । अवशिष्टं तु तस्य तात्पर्यव्या-ख्यानं । मंत्रस्याविवक्षितार्थत्वे तु किं नाम तात्पर्यं मंत्रे व्याख्यायेत । तस्मा-द्विवक्षितार्था मंत्राः प्रयोगकाले स्वार्थप्रकाशनायैवोच्चारयितव्याः ॥

तत्र संग्रहश्लोको ॥

मंत्रा उरु प्रथस्वेति किमदृष्टकहेतवः ।

यागेषूत पुरोडाशप्रथनादेश्च भासकाः ॥ १ ॥

ब्राह्मणेनापि तद्भानान्मंत्राः पुर्य्यैकहेतवः ।

न तद्भानस्य दृष्टत्वादृष्टं वरमदृष्टतः ॥ २ ॥

नन्वस्तु मंत्रभागस्य प्रामाण्यं । ब्राह्मणभागस्य तु न तद्युज्यते । तथा हि । द्विविधं ब्राह्मणं । विधिरर्थवादश्चेति । तथा चापस्तंबः । कर्मचोदना ब्राह्मणानि । ब्राह्मणशेषोऽर्थवाद इति । विधिरपि द्विविधः । अप्रवृत्तप्रवर्तनमज्ञातज्ञापनं चेति । आग्नावैष्णवं पुरोडाशं निर्वपति दीक्षणीयायामित्याद्याः कर्मकांडगत-विधयोऽप्रवृत्तप्रवर्तकाः । आत्मा वा इदमेक एवाय आसीदित्यादयो ब्रह्मकां-डगता अज्ञातज्ञापकाः ॥ तत्र कर्मकांडगतानां जर्तिलयवाग्वा वाजुह्यान्नवीधुक-यवाग्वा वेत्यादिविधीनां नास्ति प्रामाण्यं । प्रवृत्त्ययोग्यद्रव्यविधानेन सम्यगनुभ-

वसाधनत्वाभावात् । अयोग्यत्वं च वाक्यशेषे समासात् । अनाहुतिर्वै जर्त्तिलाश्च गवीधुकाश्चेति तत्र ह्यारण्यतिलानामारण्यगोधूमानां चाहुतिद्रव्यत्वं निषिद्धं । तस्माद्वाधितो जर्त्तिलादिविधिरप्रमाण्यं । एवमैतरेयतैत्तिरीयादिब्राह्मणेषु तत्तन्नादृत्यं तत्तथा न कार्यमिति वाक्याभ्यां बहवो विधयो निषिद्धाः । अपि चैतरेयब्राह्मणेऽनुदितहोमं बहुधा निन्दित्वा तस्मादुदिते होतव्यमित्यसकृन्निगमितं । तैत्तिरीयाश्च तथैवामनन्ति । यदनुदिते सूर्ये प्रातर्जुहुयादुभयमेवाग्नेयं स्यात् । उदिते सूर्ये प्रातर्जुहोतीति । पुनरपि त एवोदितहोमे दोषमामनन्ति । यदुदिते सूर्ये प्रातर्जुहुयाद्यथातिथये प्रदुताय पशून्पायावसथायाहार्यं हरन्ति तादृगेव तदिति । तथैवातिरात्रे षोडशिनं गृह्णातीति विधिर्नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णातीति निषेधेन बाध्यते । ज्योतिष्टोमादिष्वप्यनुष्ठानानन्तरमेव च स्वर्गादिफलं नोपलभ्यते । न हि भोजनानन्तरं तृप्तेरनुपलंभोऽस्ति । तस्मात्कर्मविधिषु प्रामाण्यं दुःसंपादं ॥

अज्ञातज्ञापकेषु ब्रह्मविधिष्वपि परस्परविरोधान्नास्ति प्रामाण्यं । आत्मा वा इदमेक एवाय आसीदित्यैतरेयिण आमनन्ति । असद्वा इदमय आसीदिति तैत्तिरीयकाः । सोऽयं विरोधः । तस्माद्धेदे विधिभागः सर्वोऽयमप्रामाण्यमिति प्राप्ते ब्रूमः ॥

अस्त्येव जर्त्तिलादिविधेरप्रमाण्यं तदर्थस्याननुष्ठेयत्वात् । अनुष्ठेयस्त्वर्थ उपरितनेऽजाक्षीरेण जुहोतीति वाक्ये विधीयते । तत्प्रशंसार्थमत्र जर्त्तिलादिकमनूद्य निन्दते । यथा गवामश्वानां च प्रशंसार्थमपशवो वा अन्ये गोअश्वेभ्य इति वाक्येनार्थवादरूपेणाजादीनां पशुत्वं निन्दते तद्वत् । एवं तर्हज्जादेर्यथा वस्तुतः पशुत्वमस्ति तथा जर्त्तिलादिविधिरत्र निन्दमानोऽपि क्वचिच्छाखांतरे भवेदिति चेत् । भवतु नाम प्रामाण्यमपि तच्छाखाध्ययिनं प्रति भविष्यति । यथा गृहस्थाश्रमे निषिद्धमपि परान्नभोजनमाश्रमांतरेषु प्रामाणिकं तद्वत् । अनेन न्यायेन सर्वत्र परस्परविरुद्धौ विधिनिषेधौ पुरुषभेदेन व्यवस्थापनीयौ यथा मंत्रेषु पाठभेदः । शाखाभेदेन व्यवस्थितत्वात्तैत्तिरीया वायवस्योपायवस्येति मंत्रमामनन्ति । वाजसनेयिनस्तूपायवस्येत्येतं भागं नामनन्ति । प्रत्युत शतपथब्राह्मणे स भागोऽनूद्य निराकृतः । तथा सूक्तवाग्मंत्रे शाखांतरपाठं निराकृत्य पाठांतरं तैत्तिरीया आमनन्ति । यद् ब्रूयात्तूपावसाना च स्वध्यवसाना चेति प्रमायुक्तो यजमानः स्यादिति निराकरणं । सूपचरणा च स्वधिचरणा

चेत्येव ब्रूयादिति पाठांतरोपदेशः । तत्रानुष्ठातृपुरुषभेदेन व्यवस्था । तद्वद्विधिषु द्रष्टव्यं । षोडशियग्रहणादिदूषणं त्वश्रुतमीमांसावृत्तांतस्य तत्रैव शोभते । पूर्वमीमांसायां दशमाध्यायस्याष्टमपादे षोडशिनो ग्रहणायग्रहणविकल्पो निर्णीतः । द्वितीयस्याध्यायस्य प्रथमपादे कालांतरभाविफलसिद्ध्यर्थमपूर्वं निर्णीतं । तदुत्तरमीमांसायां प्रथमाध्यायस्य चतुर्थपादे कारणत्वेन चाकाशादिषु यथा व्यपदिष्टोक्तेरित्यस्मिन्सूत्रे जगत्कारणे परमात्मनि श्रुतेर्विप्रतिपत्तिर्निराकृता । द्वितीयस्याध्यायस्य प्रथमपादादंभाधिकरणे त्वसद्व्यपदेशाच्चेति चेन्न धर्मांतरेण वाक्यशेषादिति सूत्रे तैत्तिरीयवाक्यगतस्यासच्छब्दस्य न शून्यपरत्वं किंत्वव्यक्तावस्थापरत्वमिति निर्णीतं । तथा जैमिनिश्चोदनासूत्रे विधिवाक्यं धर्मे प्रमाणमिति प्रतिज्ञायौत्पत्तिकसूत्रं तत्प्रामाण्यं समर्थयामास । व्यासोऽपि शास्त्रयोर्नित्यसूत्रे वेदांतानां ब्रह्मणि प्रामाण्यं प्रतिज्ञाय तत्तु समन्वयादित्यादिसूत्रैः समर्थयामास । तस्मादमीमांसकस्य तव पूर्वोक्तस्याखंडधन्यायो दुःपरिहारः । अतो विधिभागस्य प्रामाण्यं सुस्थितं ॥

अर्थवादभागस्य प्रामाण्यं महता प्रयत्नेन जैमिनिः समर्थयामास । तत्सूत्राणि व्याख्यास्यन्ते । तत्र पूर्वपक्षं सूचयति ॥

आम्नायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्शनानां तस्मादनित्यमुच्यत इति ॥ १ ॥
आम्नायस्य सर्वस्य क्रियाप्रतिपादनाय प्रवृत्तत्वादक्रियाप्रतिपादकानामर्थवादानां नास्ति कश्चिद्विवक्षितः स्वार्थः । ते चार्थवादा एवमाप्नोयन्ते । सोऽरोदीद्यदरोदीद्यदुद्रस्य रुद्रत्वं । स आत्मनो वयामुदखिदत् । देवा वै देवयजनमध्यवसाय दिशो न भ्राजानन्निति । यस्मादीदृशस्य वाक्यस्य विवक्षितार्थः कश्चिदपि नास्ति तस्मादिदं वाक्यमनित्यमुच्यते । यद्यप्यनादित्वात्स्वरूपेणानित्यत्वं नास्ति तथापि धर्मावबोधनलक्षणस्य नित्यकार्यस्याभावादनित्यैः काव्यालापैः समानत्वादप्रमाणमित्यर्थः ॥ ननुदाहृतानामर्थवादानामनुष्ठेये धर्मे प्रामाण्याभावेऽपि स्वार्थप्रामाण्यमस्तु तत्प्रत्यायेकत्वेन स्वतः प्रामाण्यस्यापवदितुमशक्यत्वादित्याशंक्यान्तेषु केषुचिदर्थवादेषु मानांतरविरोधदर्शनादप्रामाण्ये सति तद्दृष्टान्तेन सर्वेषामर्थवादानामप्रामाण्यमित्यभिप्रेत्य सूचयति ॥

शास्त्रदृष्टविरोधाच्चेति ॥ २ ॥ शास्त्रविरोधो दृष्टविरोधः शास्त्रदृष्टविरोध इति विविधोऽर्थवादेषूपलभ्यते । तथा हि । स्तेनं मनोऽनृतवादिनी वागित्यच श्रूयमाणं मानसं चौयं वाचिकमनृतवदनं चेप्रतिषेधशास्त्रेण विरुद्धं । तस्माद्भूमं

एवाग्नेर्दिवा दहशे नार्चिस्तस्मादर्चिरेवाग्नेर्नक्तं दहशे न धूम इत्यत्र दृष्टविरोधः । तथा न चैतद्विद्मो वयं ब्राह्मणा वा स्मोऽब्राह्मणा वेत्यत्रापि प्रत्यक्षविरोधः । को हि तद्वेद यद्यमुष्मिंल्लोकेऽस्ति वा न वेत्यत्र शास्त्रदृष्टविरोधः । स्वर्गकामो यजेतेत्यादिशस्त्रे ह्यामुष्मिकं फलं दृश्यते । तस्माद्विरोधादर्थवादानामप्रामाण्यं ॥ ननु सोऽरोदीदित्यादीनां निःप्रयोजकत्वात्स्तेन मन इत्यादीनां च विरोधादप्रामाण्येऽपि फलप्रतिपादकानामर्थवादानां तदुभयचैलक्षण्यादस्तु प्रामाण्यमित्याशङ्क्योत्तरं सूचयति ॥

तथा फलाभावादिति ॥ ३ ॥ यथा मानान्तरविरुद्धमर्थवादैरुक्तं तथा फलमप्यविद्यमानमेव तैरुच्यते । तथा हि गर्गचिराचं प्रकृत्य श्रूयते । शोभतेऽस्य मुखं य एवं वेदेति । दर्शपूर्णमासयोर्वेदाभिमर्शनं प्रकृत्य श्रूयते । आस्य प्रजायां वाजी जायते य एवं वेदेति । न च वयं वेदिगृणां तत्फलमुपलभामहे ॥ नन्वेहिकफलवाक्यानां विसंवादादप्रामाण्येऽप्यामुष्मिकफलवाक्यानामस्तु प्रामाण्यमित्याशङ्क्योत्तरं सूचयति ॥

अन्यानर्थक्यादिति ॥ ४ ॥ एवं हि श्रूयते । पूर्णाहुत्या सर्वान्कामानवाप्नोति । पशुबंधयाजी सर्वलोकानभिजयति । तरति मृत्युं तरति पाप्मानं तरति ब्रह्महत्यां योऽश्वमेधेन यजते । य उ चैनमेवं वेदेति । तत्राग्न्याधेयगतया पूर्णाहुत्या सर्वकामप्राप्तेरन्यान्यग्निहोत्रादीन्युत्तरकालीनान्यनर्थकानि स्युः । तथा निरुद्धपशुबंधानुष्ठानेन सर्वलोकानभिजयाज्ज्योतिषोमादीनामानर्थक्यं । अध्ययनकालीनेनैवाश्वमेधवेदनेन ब्रह्महत्यादितरणात्तदनुष्ठानं च व्यर्थं स्यात् । तस्मादाप्नुष्मिकफलवाक्यानामप्यप्रामाण्यं ॥ ननु मा भूत्फलवाक्यानां प्रामाण्यं । तथापि निषेधवाक्येषु विरोधानुपलंभादस्तु प्रामाण्यमित्याशङ्क्योत्तरं सूचयति ॥

अभागिप्रतिषेधादिति ॥ ५ ॥ न पृथिव्यामग्निश्चेतव्यो नातृभिश्च न दिव्यत्वांतरिक्षस्य च दिवश्च प्रतिषेधभागित्वं नास्ति तत्र चयनप्रसंगस्त्विवाभोवात् । मा भूत्तर्हि निषेधानां प्रामाण्यं ॥ चवरं प्रावाहणिरकामयतेत्यादीनां पूर्वपुरुषवृत्ताताभिधायिनां विरोधानुपलंभादस्तु प्रामाण्यमित्याशङ्क्योत्तरं सूचयति ॥

अनित्यसंयोगादिति ॥ ६ ॥ चवरादिरूपेणानित्येनार्थेन संयोगे सत्यस्य वाक्यस्य ततः पूर्वाभावात्कालिदासादिवाक्यवत्पौरुषेयत्वं प्रसज्येत । किं बहुना । सर्वथापि नास्त्येवार्थवादानां प्रामाण्यमिति पूर्वं पक्षः ॥

सिद्धांतं सूचयति । विधिनां लेखवाक्यत्वात्स्तुत्यर्थेन विधीनां स्युरिति ॥ ७ ॥

तुश्चोऽर्थवादानामप्रामाण्यं वारयति । वायुर्वै क्षेपिष्ठेत्येवमादीनामर्थवादानां वायव्यं श्वेतमालभेतेत्यादिना विधिना सहैकवाक्यत्वादस्ति धर्मे प्रामाण्यं । न च विधिवाक्यस्यार्थवादनैरपेक्ष्येण पदान्वयसंपूर्तस्तत्रार्थवादानां नास्त्युपयोग इति शङ्कनीयं । ते स्वर्थवादाः पुरुषप्रवृत्तिमाकाङ्क्षातां विधीनां स्तुत्यर्थत्वेनोपयुक्ताः स्युः । स्तुत्या च प्रलोभितः पुरुषस्तत्र प्रवर्तते ॥ नन्वर्थवादानां प्रमादपठितत्वेनोपेक्षणीयत्वात्किमनेनैकवाक्यताप्रयासेनेत्याशङ्क्याह ॥

तुल्यं च सांप्रदायिकमिति ॥ ८ ॥ अनध्यायवर्जनादिनियमपुरःसरं गुरुसंप्रदायादध्ययनं यत्तत्सांप्रदायिकं । तच्च विधीनामर्थवादानां समानं । तस्माद्विधिवदेतेषामपि प्रमादपाठो न भवति । ननु शास्त्रदृष्टविरोधाच्चेत्येवमर्थवादेष्वनुपपत्तिरुक्तेत्याशङ्क्याह ॥

अप्राप्ता चानुपपत्तिः प्रयोगे हि विरोधः स्याच्छब्दार्थस्त्वप्रयोगभूतस्तस्मादुपपद्यत इति ॥ ९ ॥ तत्रवार्तिके त्वेतत्सूत्रमध्याहृत्य चिधा व्याख्यातं । अप्राप्तां चानुपपत्तिं । अप्राप्ता चानुपपत्तिः । अप्राप्तं चानुपपत्तिमिति । स्तेनं मन इत्यादौ शास्त्रविरोधादनुपपत्तिरप्राप्ता प्रयोगस्यानुक्तत्वात् । प्रयोगे हि स्तेयादीनामुच्यमाने शास्त्रविरोधः स्यात् । न चात्र स्तेयं कर्तव्यमिति प्रयोग उच्यते । किंतु स्तेनशब्दार्थ एवोच्यते । न च शब्दार्थः प्रयोगभूतः । तस्माच्छब्दार्थवचनमात्रेण शास्त्रविरोधाभावादयमर्थवाद उपपन्न एव ॥ ननु स्तुत्यर्थेन विधीनां स्युरिति यदुक्तं तदसङ्ग्याधिकरणत्वात् । वेतसशाखया चावकाभिश्चाग्निं विक्षीत्यापो वै शांता इत्यत्र वेतसावके विधीयते आपश्च स्तूयंत इति वैयाधिकरण्यगित्याशङ्क्याह ॥

गुणवादस्त्विति ॥ १० ॥ तुश्चो वैयाधिकरण्यदोषं वारयति । गुणवादी ह्यत्र विवक्षितः । यथा लोके कश्मीराभिजनो देवदत्तः कश्मीरदेशेषु स्तूयमानेषु स्तुतिसात्मानं मन्यते । एवमचाप्यद्भ्यो जाते वेतसावके अप्सु स्तुतासु स्तुते एव भवतः । शांताभ्योऽद्भ्यो जातत्वादेतसावके स्वयमपि शांतिं सत्यौ यजमानस्यानिष्टं शमयत इत्येतादृशस्य गुणस्य वादोऽत्राभिप्रेतः । सोऽरोदीदित्यत्रापि रजतस्य पतिताश्रुरूपत्वाद्रजतदाने गृहेऽपि रोदनप्रसंगाद्धर्हिपि रजतं न देयमिति तन्निषेधेन विधेयेनार्थवादस्यैकवाक्यत्वं । तत्र रजतदानाभावे रोदनाभावरूपो गुणोऽत्र विवक्षितः । तेन च गुणेन रजतदाननिवारणरूपो विधिः स्तूयते । यद्यपि रजतस्याश्रुप्रभवत्वमत्यंतमसत् । तथापि यथोक्तनीत्या विधेः

स्तुतिः संपद्यते । यः प्रजाकामः पशुकामः स्यात्स एनं प्राजापत्यमजं तूपर-
मालभेतेत्ययं विधिः प्रजापतिवपोत्वेदेन स्तूयते । यस्मात्प्रजापतिः स्ववपा-
मपुत्विद्याग्नौ प्रहृत्य ततो जातं तूपरमजमात्मार्यमालभ्य प्रजाः पशूंश्च लब्ध-
वान्तस्मात्प्रजादिसंपादकोऽयं तूपर इति तूपरगुणस्य वादोऽत्र विवक्षितः ।
आदित्यः प्रायणीयश्चरुतिषेध विधिर्दिशो न प्राजानन्त्रित्यनेन दिग्मोहेन स्तूयते ।
यदीयमदितिर्देवता दिग्मोहमपनीय दिग्विशेषं ज्ञापयति । तथा बहुविधकर्म-
समुदायरूपे सोमयागेऽनुष्ठानविषयं भ्रममपनयतीति किमु वक्तव्यमित्येवमदि-
तिदेवतागतस्य गुणस्य वादोऽत्र विवक्षितः । स्वकीयवपोत्वेदो देवयजनाध्य-
वसानमात्रेण दिग्मोहश्चेत्युभयमस्तु वा मा वा । सर्वथापि स्तुतिपरत्वमभ्युप-
गच्छतामस्माकं न किञ्चिद्धीयते । शिखा ते वर्धते वत्स गुडूची श्रद्धया पिवेत्या-
दावविद्यमानेनाप्यर्थेन लोके स्तुतिदर्शनात् । अथ पूर्वपक्षिणा शास्त्रविरोधं
दर्शयितुमुदाहृतं स्तेनं मनोऽनृतवादिनी वागिति तत्रोत्तरं सूचयति ॥

रूपान्प्रायादिति ॥ ११ ॥ हिरण्यं हस्ते भवत्यथ गृभ्णातीत्येतं विधिं स्तोतु-
मर्थवाद उच्यते । यथा लोके किमृषिणा देवदत्त एव पूजयितव्य इत्यत्र
देवदत्तपूजां स्तोतुमेवौदासीन्यमृषावुपन्यस्यते न तु पूज्यत्वमृषेर्वारयितुं । एव-
मत्रापि हस्ते हिरण्ययह्णं प्रशंसितुं मनसः स्तेनरूपत्वं वाचोऽनृतवादि-
नीत्वं चोपन्यस्यते । तत्र गुणवादेन शब्दार्थो योजनीयः । यथा स्तेनाः प्रच्छन्न-
रूपा एवं मनोऽपीति प्रच्छन्नरूपत्वमत्र गुणः । प्रायेण वागनृतं वक्तीति
प्रायिकत्वं तत्र गुणः । हस्तस्तु न प्रच्छन्नो नाप्यनृतवाहुलः । अतो हस्ते हिरण्य-
धारणं प्रशस्तमिति स्तूयते । यदपि दृष्टविरोधाय धूम एवाग्नेर्दिवा ददृश
इत्यादिकमुदाहृतं तत्रोत्तरं सूचयति ॥

दूरभूयस्त्वादिति ॥ १२ ॥ अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहेति सायं जुहोति ।
सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः स्वाहेति प्रातरित्येतौ विधी स्तोतुं सोऽर्थवादः ।
यस्मादर्चिर्दिवा न दृश्यते तस्मात्सूर्यमंत्र एव प्रातः प्रयोक्तव्यः । यस्माद्वाचा-
वर्चिरेव दृश्यते तस्मादग्निमंत्रो रात्रौ प्रयोक्तव्यः सूर्यमंत्रश्च दिवेत्येवं तयोर्म-
न्त्रयोः स्तुतिः । धूमार्चिषोरदर्शनोपन्यासस्तु दूरभूयस्त्वगुणनिमित्तः । भूयसि हि
दूरे पर्वताग्रे वृक्षादयोऽपि न विस्पष्टं दृश्यन्ते । किंतु तृणसादृश्येन तेषां दर्शना-
भास एव । तद्वद्वापि । यदप्यनृष्टविरोधायैवोदाहृतं न चैतद्विद्मो वयं ब्राह्मणा
वा स्मोऽब्राह्मणा वेति तत्रोत्तरं सूचयति ॥

स्वपराधाकर्तुश्च पुत्रदर्शनादिति ॥ १३ ॥ प्रवरे प्रधियमाणे ब्रूयाद्देवाः
 पितर इत्यस्य विधेः स्तावकीऽयमर्थवादः । यदि यजमानो देवाः पितर इत्यादि-
 मंत्रेण प्रवरमनुमंचयेत्तदानीमब्राह्मणोऽपि ब्राह्मणो भवेदित्यनुमंचणस्य स्तुतिः ।
 न चैतद्विघ्न इत्येतद्ज्ञानवचनं दुर्ज्ञानत्वगुणेन तत्र प्रयुज्यते । यत्र स्त्रियोऽपराधो
 भवति तत्र कर्तृरुत्पादयितुर्जारस्यापि पुत्रो दृश्यते । अतः पत्युपपत्योरुभयोः
 पुत्रदर्शनात्स्वकीयजन्म कीदृशमिति दुर्ज्ञानं । अनेनाभिप्रायेण प्रयुक्तत्वान्नास्ति
 तत्र दृष्टविरोधः । न हि तत्र दृश्यमाणं स्वब्राह्मण्यमपवादितुं न चैतद्विघ्न इत्युप-
 न्यस्तं ॥ यदपि शास्त्रीयदर्शनविरोधायोदाहृतं को हि तद्वेद यद्यमुष्मिंस्लोकेऽस्ति
 वा न वेति तत्रोत्तरं सूचयति ॥

आकालिकेप्सेति ॥ १४ ॥ दिक्ष्वतिकाशान्करोतीति प्राचीनवंशस्य द्वारविधिः ।
 तस्य शेषोऽयं को हि तद्वेदेति । धूमाद्युपद्रवपरिहारेण प्रत्यक्षेण फलेन द्वार-
 विधिः स्तूयते । स्वर्गप्राप्तिरूपं तु फलमाकालिकं । अकाले भवमाकालिकं
 विप्रकृष्टकालीनं नत्विदानीतनमित्यर्थः । तस्येप्सा तस्य प्राप्नुमिच्छा । सा च को
 हि तद्वेदेत्यनिश्चयोपन्यासे कारणं । यथा भाविकालीनपौत्रप्रपौत्रादिवृत्तांतो
 निश्चेतुं न शक्यते । तद्वत्स्वर्गप्राप्तिर्भाविकालीनेति गुणयोगादनिश्चयोपन्यासः ।
 धूमादिपरिहारस्तु प्रत्यक्षत्वान्निश्चित इत्यभिप्रायः ॥ यदप्यन्यद्विरोधायोदाहृतं
 शोभतेऽस्य मुखं य एवं वेदेति तत्रोत्तरं सूचयति ॥

विद्याप्रशंसेति ॥ १५ ॥ सोऽयं गर्गचिरात्तविधेः शेषः । तद्विषयं वेदनमपि
 मुखशोभाहेतु किमुतानुष्ठानमिति स्तूयते । यथा कर्णाभरणादिना मुखं शोभितं
 भवत्येवं वेदितुरुत्साहेनैव विकसितं वदनं शोभितमिव शिष्यैरुद्दीक्ष्यते । अतः
 शोभासादृश्यगुणयोगात् शोभत इत्युच्यते । यदप्यन्यद्विरोधायोदाहृतमास्य प्रजायां
 वाजी जायते य एवं वेदेति सोऽपि वेदानुमंचणविधेः शेषः । अत्रापि किमुति-
 कन्यायेन स्तुतिः पूर्ववद्योजनीया । वेदितुं पुत्रः पितृशिष्या स्वयमपि विद्वान्भ-
 वति । ततः प्रतिग्रहेणान्नं प्राप्नोति । तस्मादीदृशं गुणमभिप्रेत्य वाजी जायत
 इत्युक्तं । यदप्यन्यदानार्थक्यायोदाहृतं पूर्णाहुत्या सर्वान्कामानवाप्नोतीति तत्रोत्तरं
 सूचयति ॥

सर्वतमाधिकारिकमिति ॥ १६ ॥ पूर्णाहुतिं जुहुयादित्यस्य विधेः शेषोऽयं ।
 सर्वकामावाप्तिहेतुत्वात्प्रशस्तेयमाहुतिरिति स्तूयते । यथा सर्वे ब्राह्मणा भोज-
 यितव्या इत्यत्र सर्वत्वं स्वगृहागतब्राह्मणविषयं । एवं पूर्णाहुत्या कर्मसांगत्वे

यत्फलं तस्मिन्नधिकारे प्रस्तावे संभावितं तद्विषयमेव सर्वत्र द्रष्टव्यं । पूर्णाहुते-
रभावे सत्याधानरूपं कर्मागविकलं भवति । तच्च वैकल्प्यं पूर्णाहुत्या समाधीयत
इत्येकः कामः । तस्मिन्समाहिते सत्याहवनीयाद्यग्नयोऽग्निहोत्रादिकर्मसु योग्या
भवन्तीत्यन्यः कामः । तैश्च कर्मभिस्तत्फलं प्राप्यत इति कामान्तरं । ईदृशी सर्वका-
मावाप्तिराहुत्यन्तरेष्वपि विद्यत इति चेत् । विद्यतां नाम । किं नश्छिन्नं । न
खल्वेतावता पूर्णाहुतिस्तुतेः काचिद्धानिरस्ति ॥ ननु पूर्णाहुतेरंगभावत्वात्तदीयफ-
लश्रुतेरर्थवादत्वेन स्तावकत्वं भवतु । द्रव्यसंस्कारकर्मसु परार्थत्वात्फलश्रुतिरर्थवाद
इति सूत्रेण निणीतत्वात् । पशुबन्धवाक्यस्य तु कर्मविधायकत्वात्सर्वलोकाभि-
जयस्य मुख्यफलत्वादन्यानर्थक्यं दुर्वारमित्याशङ्कोत्तरं सूचयति ॥

फलस्य कर्मनिष्पत्तेस्तेषां लोकवत्परिमाणतः सारतो वा फलविशेषः
स्यादिति ॥ १७ ॥ पृथिव्यन्तरिक्षद्युलोकेष्वन्यतमलोकाभिजयरूपं फलं पशुबन्ध-
कर्मणा निष्पाद्यते । तेषां च पृथिव्यादीनां फलानां कर्मांतरेण परिमाणा-
धिक्यं सारत्वं वा संपाद्यते । ततः फलविशेषः स्यादिति नास्त्यानर्थक्यं । लोक-
वदित्युक्तार्थे दृष्टान्तः । यथा लोके निष्केण खारीपरिमितान्नीहीन्विन्नीय
निष्कांतरेण पुनः क्रये सति परिमाणाधिक्यं भवति । यथा वा निष्केण
वस्त्रमात्रं लभ्यते निष्कद्वयेन तु सारभूतं दुकूलं । तथा भोगाधिक्यं भोगसारत्वं
वा कर्मांतरेण द्रष्टव्यं । ब्रह्महत्याया अपि मानस्यास्त्वल्पाया वेदनमात्रेण तरणं ।
कायिक्यास्तु महत्या अश्वमेधेनेति नास्त्यान्यानर्थक्यं ॥ योऽपि नान्तरिक्षे न
दिवीत्यप्रसक्तप्रतिषेधं उदाहृतः । तथा बवरः प्रावाहणिरित्यनित्यसंयोग उदा-
हृतस्तत्रोभयोत्तरं सूचयति ॥

अन्ययोर्यथोक्तमिति ॥ १८ ॥ अन्ययोरुदाहरणयोरुत्तरं पूर्वोक्तमेव द्रष्टव्यं ।
अन्तरिक्षादौ चयननिन्दारूपोऽर्थवादो हिरण्यं निधाय चेतव्यमित्यस्य विधेः
शेषः । अतोऽत्र स्तुत्यर्थे विधीनां स्युरित्युक्तमेवोत्तरं । अन्तरिक्षे चयनप्रसक्त्य-
भावात्तन्निन्दा नित्यानुवादोऽस्तु । तेनापि विधिः स्तोतुं शक्यते । नित्यसिद्धार्था-
नुवादिना वायोः क्षेपिष्ठत्वेन पशुविधेः स्तुतत्वात् ॥ बवरः प्रावाहणिरकामय-
तेत्यत्रापि बवरनामकः कश्चिदनित्यः पुरुषो मनुष्यो न विवक्षितः । किंतु
बवरध्वनियुक्तः प्रेक्षणीय वहनशीलो वायुर्व्यवहारदर्शायां नित्य एवार्थो विवक्षित
इत्येतदुत्तरं प्रथमपादस्यान्तिमाधिकरणे प्रोक्तं । तस्मात्संभावितदोषाणां परिहृ-
तत्वादर्थवादानामस्ति प्रामाण्यं ॥

तत्र संग्रहश्लोकाः ॥

वायुर्वा इत्येवमादेरर्थवादस्य मानता ।

न विधेयेऽस्ति धर्मे किं किं वासौ तत्र विद्यते ॥ १ ॥

विध्यर्थवादशब्दानां मिथोऽपेक्षापरिहृयात् ।

नास्त्येकवाक्यता धर्मे प्रामाण्यं संभवेत्कुतः ॥ २ ॥

विध्यर्थवादी साक्षांक्षौ प्राशस्त्यपुरुषार्थयोः ।

तेनैकवाक्यता तस्माद्वादानां धर्ममानता ॥ ३ ॥

तदेवं वेदे विद्यमानानां त्रयाणां मंत्रविध्यर्थवादभागानामप्रामाण्यकारणाभावा-
द्बोधकानां तेषां प्रामाण्यस्य स्वतस्त्वांगीकारात्कृत्स्नस्यापि वेदस्य प्रामाण्यं सिद्धं ॥

नन्वेवमपि वेदस्य पौरुषेयत्वेन विप्रलम्भकवाक्यवदप्रामाण्यं स्यात् । पौरु-
षेयत्वं च प्रथमपादे पूर्वपक्षत्वेन जैमिनिः सूत्रयामास ॥

वेदांश्चैके संनिकर्षे पुरुषाख्यायते ॥ १ ॥ एके वादिनो वेदान्प्रति संनिकर्षे
मन्यते । कालिदासादिभिर्निर्मितानां रघुवंशादिग्रन्थानां समुच्चयार्थश्चकार । ते
ह्यत्र दृष्टान्ततया समुच्चीयते । यथा रघुवंशादय इदानीन्तनास्तथा वेदा अपि ।
न तु वेदाश्चनादयः । अत एव वेदकर्तृत्वेन पुरुषा आख्यायते । वैयासिकं
भारतं वाल्मीकीयं रामायणमित्यत्र यथा भारतादिकर्तृत्वेन व्यासादय आख्या-
यते । तथा काठकं कौशुमं तैत्तिरीयमित्येवं तत्तद्देशाखाकर्तृत्वेन कठादीनामा-
ख्यातत्वाद्देवाः पौरुषेयाः ॥ ननु नित्यानामेव सतां वेदानामुपाध्यायवत्संप्रदायप्र-
वर्तकत्वेन काठकादिसमाख्या स्यादित्याशङ्क्य युक्त्यन्तरं सूचयति ॥

अनित्यदर्शनाच्चेति ॥ २ ॥ अनित्या जननमरणवन्तो बवरादयो वेदार्थे
श्रूयते । बवरः प्रावाहणिरकामयत । कुसुहविन्द औहालफिरकामयतेति ।
तथा सति बवरादिभ्यः पूर्वमभावादन्वित्या वेदाः । विमतं वेदवाक्यं पौरुषेयं
वाक्यत्वात्कालिदासादिवाक्यवदित्यनुमानसमुच्चयार्थश्चकार ॥

सिद्धांतं सूचयति ॥ उक्तं तु शब्दपूर्वत्वमिति ॥ ३ ॥ तु शब्दो वेदानामनित्यत्वं
वारयति । शब्दस्य वेदरूपस्य कठादिपुरुषेभ्यः पूर्वत्वमनादित्वं प्राचीनैश्च सूत्रै-
रुक्तं । औत्पत्तिकस्तु शब्दस्यार्थेन संबंध इत्यस्मिन्सूत्रे औत्पत्तिकशब्देन सर्वेषां
शब्दानां वेदानां तदर्थानां तदुभयसंबंधानां च नित्यत्वं प्रतिज्ञायोत्तराभ्यां
शब्दाधिकरणवाक्याधिकरणाभ्यामुपपादितत्वात् तर्हि काठकाद्याख्यायिकाया
गतिरित्याशङ्क्य संप्रदायप्रवर्तनात्सेयमुपपद्यत इत्युत्तरं सूचयति ॥

आख्याप्रवचनादिति ॥ ४ ॥ अस्त्वयमाख्यायिकाया गतिः ॥ ततः परं ववराद्यनित्यदर्शनं यदुक्तं तस्य किमुत्तरमित्याशङ्क्योत्तरं सूचयति ॥

परं तु श्रुतिसामान्यमार्चमिति ॥ ५ ॥ यत्परं ववरादिकं तत्तच्छब्दसामान्यमेव न तु मनुष्यो ववरनामकोऽत्र विवक्षितः । ववरध्वनियुक्तस्य प्रवाहणस्वभावस्य वायोरत्र वक्तुं शक्यत्वात् ॥ ननु वेदे कचिदेव श्रूयते वनस्पतयः सचमासत सपौः सचमासतेति । तत्र वनस्पतीनामचेतनत्वात्सपौषाणां चेतनत्वेऽपि विद्यारहितत्वान्न तदनुष्ठानं संभवति । अतो जरद्भवो गायति मद्रकाणीत्याद्युन्मत्तवालवाक्यसदृशत्वात्केनचित्कृतो वेद इत्याशङ्क्योत्तरं सूचयति ॥

कृते चाविनियोगः स्यात्कर्मणः समत्वादिति ॥ ६ ॥ यदि ज्योतिष्टोमादिवाक्यं केनचित्पुरुषेण क्रियेत । तदानीं कृते तस्मिन्वाक्ये स्वर्गसाधनत्वे ज्योतिष्टोमस्य विनियोगो न स्यात् । साध्यसाधनभावस्य पुरुषेण ज्ञातुमशक्यत्वात् । श्रूयते तु विनियोगः । ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेति । न चैतदुन्मत्तवालवाक्यसादृशं लौकिकविधिवाक्यवद्वाक्यकरणेति कर्तव्यत्वारूपैस्त्रिभिरणैरुपेताया भावनाया अवगमात् । लोके हि घ्राक्षणाभोजयेदिति विधौ किं केन कथमित्याकांक्षायां तृप्तिमुद्दिश्यौदनेन द्रव्येण शाकसूपादिपरिवेषणप्रकारेणेति यथोच्यते । ज्योतिष्टोमविधावपि स्वर्गमुद्दिश्य सोमेन द्रव्येण दीक्षणीयाद्यङ्गोपकारप्रकारेणेत्युक्ते कथमुन्मत्तवालवाक्यसदृशं भवेदिति वनस्पत्यादिसचवाक्यमपि न तत्सदृशं तस्य सचकर्मणो ज्योतिष्टोमादिना समत्वात् । यत्परो हि शब्दः स शब्दार्थ इति न्यायविद आहुः । ज्योतिष्टोमादिवाक्यस्य विधायकत्वादनुष्ठाने तात्पर्यं । वनस्पत्यादिसचवाक्यस्यार्थवादत्वात्प्रशंसायां तात्पर्यं । सा चाविद्यमानेनापि कर्तुं शक्यते । अचेतना अविद्वांसोऽपि सचमनुष्ठितवन्तः । किं पुनश्चेतना विद्वांसो घ्राक्षणा इति सचस्तुतिः । चकारः पूर्वपक्षोक्तस्य वाक्यत्वहेतोः कर्त्तुमुपलभेन पराहतिं समुच्चिनोति । तस्मान्नास्ति वेदस्य पौरुषेयत्वं ॥

अचैतौ संयहंशौकौ ॥

पौरुषेयं न वा वेदवाक्यं स्यात्पौरुषेयता ।

काठकादिसमाख्यानाद्वाक्यत्वाच्चान्यवाक्यवत् ॥ १ ॥

समाख्यानं प्रवचनाद्वाक्यत्वं तु पराहत् ।

तत्कर्त्तुमुपलभेन स्यात्ततोऽपौरुषेयता ॥ २ ॥

ननु भगवता वादरायणेन वेदस्य ब्रह्मकार्यत्वं सूचितं । शास्त्रयोनिवादिति ।

ऋग्वेदादिशास्त्रकारणत्वाद्ब्रह्म सर्वज्ञमिति सूचार्यः । वाढं । नैतावता पौरुषेयत्वं भवति । मनुष्यनिर्मितत्वाभावात् । ईदृशमपौरुषेयत्वमभिप्रेत्य व्यवहारदशायामाकाशादिवन्नित्यत्वं वादरायणेनैव देवताधिकरणे सूचितं । अत एव च नित्यत्वमिति श्रुतिस्मृती चात्र भवतः । वाचा विरूपनित्ययेति श्रुतिः । अनादिनिधना नित्या वागुत्सृष्टा स्वयंभुवेति स्मृतिः । तस्मात्कर्तृदोषशंकाया अनुदयान्मन्त्रब्राह्मणात्मकस्य वेदस्य निर्विघ्नं प्रामाण्यं सिद्धं ॥

ननु मन्त्रब्राह्मणात्मकत्वं वेदस्य न युक्तं । तयोः स्वरूपस्य निर्णेतुमशक्यत्वात् । मैवं । द्वितीयाध्यायस्य प्रथमपादे सप्तमाष्टमयोरधिकरणयोर्निर्णीतत्वात् । सप्तमाधिकरणमारचयति ॥

अहे बुध्निय मन्त्रं मे इति मन्त्रस्य लक्षणं ।

नास्त्यस्ति वास्य नास्त्येतद्व्याप्त्यादेरवारणात् ॥ १ ॥

याज्ञिकानां समाख्यानं लक्षणं दोषवर्जितं ।

तेऽनुष्ठानस्मारकादौ मन्त्रशब्दं प्रयुजते ॥ २ ॥

आधान इदमाप्तायते । अहे बुध्निय मन्त्रं मे गोपायेति । तत्र मन्त्रस्य लक्षणं नास्ति । व्याप्त्यतिव्याप्त्योर्वारयितुमशक्यत्वात् । विहितार्थाभिधायको मन्त्र इत्युक्ते वसन्ताय कपिञ्जलानालभत इत्यस्य मन्त्रस्य विधिरूपत्वाद्व्याप्तिः । मननहेतुर्मेव इत्युक्ते ब्राह्मणेऽतिव्याप्तिः । एवमसिपदांतो मन्त्र उन्नमपुरुषांतो मन्त्र इत्यादिलक्षणानां परस्परमव्याप्तिरिति चेत् । मैवं । याज्ञिकसमाख्यानस्य निर्दोषलक्षणत्वात् । तच्च समाख्यानमनुष्ठानस्मारकादीनां मन्त्रत्वं गमयति । उरु प्रथस्वेत्यादयोऽनुष्ठानस्मारकाः । अग्निमीळे पुरोहितमित्यादयः स्तुतिरूपाः । इषे त्वेत्यादयस्त्वांताः । अग्न आयाहि वीतय इत्यादय आमन्त्रणोपेताः । अग्नीदग्नीन्विहरेत्यादयः प्रैपरूपाः । अधःस्विदासीऽदुपरिस्विदासीऽदित्यादयो विचाररूपाः । अंबे अंबाले अंबिके न मानयति कश्चनेत्यादयः परिदेवनरूपाः । पृच्छामि त्वा परमंतं पृथिव्या इत्यादयः प्रश्नरूपाः । वेदिमाहुः परमंतं पृथिव्या इत्यादय उत्तररूपाः । एवमन्यदप्युदाहार्यं । ईदृशेष्वत्यंतविजातीयेषु समाख्यानमन्तरेण नान्यः कश्चिदनुगतो धर्मोऽस्ति यस्य लक्षणत्वमुच्येत । लक्षणस्य चोपयोराः पूर्वाचार्यैर्दर्शितः । अथ योऽपि पदार्थानां नांतं यांति पृथक्कृतः । लक्षणेन तु सिद्धानामंतं यांति विपश्चित इति । तस्मादभियुक्तानां मन्त्रोऽयमिति समाख्यानं लक्षणं ॥

अष्टमाधिकरणमारचयति ॥ अष्टमाधिकरणमारचयति ॥

नास्त्येतद्ब्राह्मणेऽन्यत्रलक्षणं विद्यतेऽथवा ।

नास्तीयंतीः वेदभागा इति कृत्रेणभावतः ॥ १ ॥

मंत्रश्च ब्राह्मणं चेति द्वौ भागौ तेन मंत्रतः ।

अन्यद्ब्राह्मणमित्येतद्भवेद्ब्राह्मणलक्षणं ॥ २ ॥

चातुर्मास्येष्विदमाम्नायते । एतद्ब्राह्मणन्येव पंच हवींषीति । तत्र ब्राह्मणस्य लक्षणं नास्ति । कुतः । वेदभागानामियत्तानवधारणेन । ब्राह्मणभागेष्वन्य-
भागेषु च लक्षणस्याव्याप्यतिव्याप्योः शोधयितुमशक्यत्वात् । पूर्वोक्तमंत्रभाग एकः । भागांतराणि च कानिचित्पूर्वेरुदाहर्तुं संगृहीतानि । हेतुर्निर्वचनं निंदा प्रशंसा संशयो विधिः । परक्रिया पुराकल्पो व्यवधारणकल्पनेति । तेन ह्यन्नं क्रियत इति हेतुः । तद्भूो दधित्वमिति निर्वचनं । अमेध्या वै मापा इति निंदा । वायुर्वै क्षेपिष्ठेति प्रशंसा । तद्वचिकित्स जुहवानीशमा हौषाशमिति संशयः । यज्ञमानेन संमितौदुम्भरी भवतीति विधिः । मापानेव मह्यं पचंतीति परकृतिः । पुरा ब्राह्मणा अभैषुरिति पुराकल्पः । यावतोऽथान्परिगृह्णी-
यात्तावतो वारुणांश्चतुष्कपालान्निर्वपेदिति विशेषावधारणकल्पना । एवमन्य-
दप्युदाहार्यं । न च हेत्वादीनामन्यतमं ब्राह्मणमिति लक्षणं । मंत्रेष्वपि हेत्वादिस-
द्भावात् । इंदवो वामुशंति हीति हेतुः । उदानिपुर्महीरिति तस्मादुदकमुच्यत इति निर्वचनं । मोघमन्नं विंदते अप्रचेता इति निंदा । अग्निर्मूर्धा दिवः ककुदिति प्रशंसा । अधःस्विदासीदुपरिस्विदासीदिति संशयः । वसंताय कपिंजला-
नालभत इति विधिः । सहस्रमयुतं ददामीति परकृतिः । यज्ञेन यज्ञमयजंतं देवा इति पुराकल्पः । इतिकरणबहुलं ब्राह्मणमिति चेत् । न । इत्यददा इत्यय-
जथा इत्यपच इति ब्राह्मणो गायेत्यस्मिन्ब्राह्मणेन गातव्ये मंत्रेऽतिव्याप्तेः । इत्याहेत्यनेन वाक्येनोपनिबद्धं ब्राह्मणमिति चेत् । न । राजा चिद्यं भगं भक्षी-
त्याह । यो मायातुं यातुधानेत्याह यो वा रक्षाः शुचिरस्सीत्याहेत्यनयोर्मंत्रयोर-
तिव्याप्तेः । आख्यायिकारूपं ब्राह्मणमिति चेत् । न । यमयमीसंवादसूक्तादाव-
तिव्याप्तेः । तस्मान्नास्ति ब्राह्मणस्य लक्षणमिति प्राप्ते द्रूमः । मंत्रब्राह्मणरूपौ
द्वावेव वेदभागवित्पंगीकारान्मंत्रलक्षणस्य पूर्वमभिहितत्वादवशिष्टो वेदभागो
ब्राह्मणमित्येतल्लक्षणं भविष्यति । तदेतल्लक्षणद्वयं जैमिनिः सूत्रयामास । तच्चो-
दकेषु मंत्राख्या । शेषे ब्राह्मणशब्द इति ॥ तच्चोदकेषु तदभिधायकेषु वाक्येषु

मंच इति समाख्या संप्रदायविद्भिर्व्यवह्रियते । मंचानधीमह इति । मंचव्यति-
रिक्तभागे तु ब्राह्मणशब्दस्तेव्यवहृत इत्यर्थः ॥

ननु ब्रह्मयज्ञप्रकरणे मंचब्राह्मणव्यतिरिक्ता इतिहासादयो भागा आम्नायते ।
यद्ब्राह्मणानीतिहासान्पुराणानि कल्पान् गाथा नाराशंसीरिति । मैवं । विप्रप-
रिब्राजकन्यायेन ब्राह्मणाद्यवांतरभेदानामेवेतिहासादीनां पृथगभिधानात् । देवा-
सुराः संयत्ता आसन्नित्यादय इतिहासाः । इदं वा अये नैव किंचिदासीदित्यादिकं
जगतः प्रागवस्थामुपक्रम्य सर्गप्रतिपादकं वाक्यजातं पुराणं । कल्पस्त्वारुणकेतु-
कचयनप्रकरणे समांन्नायत इति मंचाः कल्पोऽत ऊर्द्ध्वं यदि वलिं हरेदिति ।
अग्निचयने साम गाथाभिः परिगायतीति विहिता मंचविशेषा गाथाः ।
मनुष्यवृत्तांतप्रतिपादका ऋचो नाराशंस्यः । तस्मान्मंचब्राह्मणव्यतिरिक्तभागा-
भावान्मंचब्राह्मणस्वरूपस्य लक्षितत्वात्तदुभयात्मकत्वं वेदस्य सुस्थितं ॥

मंचावांतरविशेषश्च तस्मिन्नेव पाद इत्थं विचारितः ।

नर्कसामयजुषां लक्ष्म सांकर्यादिति शंकिते ।

पादश्च गीतिः प्रष्टिष्टपाठ इत्यस्यसंकरः ॥

इदमांन्नायते । अहे वुभिय मंचं मे गोपाय यमृषयस्त्रैविदा विदुः । ऋचः
सामानि यजूंषीति चीन्वेदान्विदंतीति त्रिविदः । त्रिविदां संबंधिनोऽध्येतार-
स्त्रैविदाः । ते च यं मंचभागमृगादिरूपेण त्रिविधमाहुस्तं गोपायेति योजना ।
तत्र त्रिविधानामृक्सामयजुषां व्यवस्थितं लक्षणं नास्ति । कुतः । सांकर्यस्य
दुःपरिहरत्वात् । अध्यापकप्रसिद्धेष्वृग्वेदादिषु पठितो मंच इति हि लक्षणं
वक्तव्यं । तच्च संकीर्णं । देवो वः सवितोऽपुनात्त्वच्छिद्रेण पवित्रेण वसोः सूर्यस्य
रश्मिभिरित्ययं मंचो यजुर्वेदसंप्रतिपन्नयजुषां मध्ये पठितः । न च तस्य यजुष्टु-
मस्ति तद्ब्राह्मणे सावित्र्यर्चैत्युक्तेन व्यवहृतत्वात् । एतत्साम गायत्रास्त इति
प्रतिज्ञाय किंचित्साम यजुर्वेदे गीतं । अक्षितमस्यच्युतमसि प्राणसंशितमसीति
चीणि यजूंषि सामवेदे समांन्नायतानि । तथा गीयमानस्य साम आश्रयभूता
ऋचः सामवेदे समांन्नायते । तस्मान्नास्ति लक्षणमिति चेत् । न । पादादीना-
मसंकीर्णलक्षणत्वात् । पादेनार्द्धर्चैनीपेता वृत्तवद्धमंचा ऋचः । गीतिस्वरूप-
मंचाः सामानि । वृत्तगीतिवर्जितत्वेन प्रष्टिष्टपठिता मंचा यजूंषीत्युक्ते न
क्वापि संकरः । तदेतच्चैविध्यं जैमिनिना सूत्रचयेण लक्षितं । तेषामृग्यचार्य-
वशेन पादव्यवस्था । गीतिषु सामाख्या । शेषे यजुःशब्द इति । एतमेव

मन्त्रावांतरविशेषमुपजीव्य वेदानामृग्वेदो यजुर्वेदः सामवेद इति त्रैविध्यं संपन्नं ॥

तेषां च वेदानां सर्वेषामन्यतमस्य वा स्वप्रज्ञानुसारिणाध्ययनमुपनीतेन कर्तव्यं । तथा च याज्ञवल्क्यः स्मरति । वेदानधीत्य वेदौ वा वेदं वापि यथा-क्रममिति । एकवेदपक्षे पितृपितामहादिपरंपराप्राप्त एव वेदोऽध्येतव्य इत्यभिप्रेत्य स्वाध्यायोऽध्येतव्य इति स्वशब्द आम्नातः । तच्चाध्ययनं न काम्यं किंतु नित्यं । अत एव पुरुषार्थानुशासने सूचितं ॥

वेदस्याध्ययनं नित्यमनध्ययने पातादिति ॥ पातित्वं चैवमाश्नायते । अपह-
तपाप्मा स्वाध्यायो देवपवित्रं वा एतत् । तं योऽनुसृजत्यभागो वाचि भवत्य-
भागो नाके । तदेषाम्भुक्ता । यस्मिन्त्याज सखिविदं सखायं न तस्य वाच्यपि
भागो अस्ति । यंदी शृणोत्यलकं शृणोति न हि प्रवेद सुकृतस्य पंधामिति ।
तस्मात्स्वाध्यायोऽध्येतव्य इति । अध्येतारं पुरुषं तदीयप्रयासाभिज्ञानेन सखि-
वत्पालयतीति सखिविद्वेदः । बहुद्वयप्रयाससाध्यक्रतुफलस्याध्ययनमात्रेण संपा-
दनं तत्पालनं । तदप्याश्नायते । यं यं क्रतुमधीते तेनास्येष्टं भवत्यग्नेर्वायोरा-
दित्यस्य सायुज्यं गच्छतीति । यद्यप्येतद्ब्रह्मयज्ञस्वाध्यायफलं तथापि ग्रहणार्था-
ध्ययनमन्तरेण ब्रह्मयज्ञासंभवात् तदीयफलमपि संपद्यते । ईदृशं सखिविदं वेदरूपं
सखायं यः पुमानध्ययनं मा कृत्वा परित्यजति । तस्य वाच्यपि भाग्यं नास्ति ।
फले भाग्यं नास्तीति किमु वक्तव्यं । सकलदेवतानां धर्मस्य परब्रह्मतत्त्वस्य च
प्रतिपादकं वेदमनुचार्य परनिन्दानृतकलहहेतुं लौकिकी वार्ता सर्वचोच्चारयतः
स्पष्ट एव वाचि भाग्याभावः । अत एवाश्नायते । नानुध्यायान्वहून् शब्दान्वाचो
विग्लापनं हि तदिति । यद्यप्यसौ काव्यनाटकं शृणोति तथापि निरर्थकमेव
तच्छ्रवणं । तेन सुकृतमार्गज्ञानाभावादित्यर्थः । स्मृतिरपि । योऽनधीत्य द्विजो
वेदानन्यत्र कुस्ते श्रमं । स जीवन्नेव गूढत्वमाप्नु गच्छति सान्वय इति । एवम-
न्यान्यपि बहूनि वचनान्यचोदाहर्तव्यानि ॥

नन्वधीति वेदे पश्चादध्ययनविध्यर्थे ज्ञानं । ज्ञाने सति पश्चादध्ययनप्रवृत्तिरि-
त्यन्योन्याश्रय इति चेत् । वादं । अत एव गुरुमतानुसारिण आचार्यकर्तृका-
ध्यापनप्रवृत्तिं साण्वकाध्ययनस्य महता प्रयासेन संपादयति । मतांतरानुसा-
रिणस्तु प्रकाशात्मादयोऽध्ययनात्प्रागेव संध्यावन्दनादिविधिज्ञानवन्निष्ठादिभ्यो
ऽध्ययनविज्ञानं वर्णयति । यद्यध्यापनविधिप्रयुक्तिः । यदि वा स्वविधिप्रयुक्तिः ।

सर्वथायुपनीतैरध्येतव्य एव वेदः । तस्य चाध्ययनस्य दृष्टार्थत्वमक्षरग्रहणांतत्वं च पुरुषार्थानुशासने सूचितं । तानि सूत्राणि तद्वृत्तिं चोदाहरामः । अध्ययनस्य दृष्टार्थत्वं साधयितुं पूर्वपक्षयति ॥

अदृष्टार्था त्वधीतिर्विहितत्वादिति ॥ १ ॥ दृष्टफलसाधने भोजनादौ विध्यदर्शनाद्विहितमध्ययनमदृष्टार्थमवगंतव्यं ॥ अदृष्टविशेषो न श्रुत इति चेत्तत्राह ॥

घृतकुल्याद्यतिदेशः स्वर्गकल्पनं वेति ॥ २ ॥ ब्रह्मयज्ञजपाध्ययनार्थवादं नित्याध्ययनेऽतिदिश्य तत्तत्त्वं घृतकुल्यादिकं रात्रिसचन्यायेन फलत्वेन कल्पनीयं । ये त्वर्थवादातिदेशं नेच्छन्ति तैर्विश्वजिन्यायेन स्वर्गः कल्पनीयः ॥ दृष्टफलयोः संस्कारप्राप्त्योः संभवे कथमदृष्टकल्पनेत्यत आह ॥

अयुक्ते संस्कारप्राप्ती इति ॥ ३ ॥ संस्कृतस्वाध्यायस्य कचिन्नती विनियोगादर्शनात्प्राप्तेः स्वयमपुरुषार्थत्वाच्चेत्यर्थः ॥ स्वाध्यायप्राप्तिरर्थप्रतिपत्तिहेतुतया पुरुषार्थ इत्याशङ्क्य विषनिर्हरणादिकार्यविनियुक्तमन्वदध्ययनांगतया विनियुक्तानां ज्योतिष्टोमादिवाक्यानां न स्वार्थं प्रामाण्यमित्याह ॥

अन्यांगं नार्थप्रमाणकमिति ॥ ४ ॥ अध्ययनविधायकं तु वाक्यं स्वविहिताध्ययनस्यैवांगमिति कृत्वा स्वार्थं प्रमाणमित्याह ॥

अध्ययनवाक्यमनन्यांगमिति ॥ ५ ॥ नन्वेवमदृष्टार्थत्वे कर्मकारकभूतस्वाध्यायगतफलभावादध्येतव्य इति कर्मवाची तच्चप्रत्ययो विरुध्येतेत्यत आह ॥

सक्तुवत्करणपरिणाम इति ॥ ६ ॥ सक्तुञ्जुहोतीत्यत्र कर्मत्वेन प्रधानभूतान्सक्तुनुद्दिश्य होमसंस्कारविधाने प्रतीयमानेऽपि होमसंस्कृतानां भस्मीभूतानां सक्तुनामन्यत्र विनियोगाभावात्कर्मप्राधान्यं हित्वा सक्तुभिर्जुहोतीति करणपरिणामः कृतः । एवमत्रापि कर्मगतयोः संस्कारप्राप्त्योरसंभवात् स्वाध्यायेनाधीयीतेति वाक्यपरिणामः कर्तव्यः ॥ इदानीं दृष्टफले सत्यदृष्टफलं न कल्प्यमिति सिद्धांतयति ॥

दृष्टे तु नादृष्टमिति ॥ ७ ॥ किं तद्वृष्टफलमिति तदाह ॥

दृष्टौ प्राप्तिरसंस्काराविति ॥ ८ ॥ अक्षरप्राप्तेः परंपरया पुरुषार्थत्वमाह ॥

प्राप्त्यर्थवोध इति ॥ ९ ॥ जायत इति शेषः ॥ न च भोजनादिवदन्वयव्यतिरेकसिद्धत्वाद्विधिवैयर्थ्यमिति शङ्कनीयं । अवघातादिवन्निग्रमादृष्टाय विध्युपपत्तेरित्याह ॥

विधिनिष्पत्त्या इति ॥ १० ॥ यद्वृत्तं संस्कृतस्य स्वाध्यायस्य विनियोगादर्शनाच्च संस्कार इति तत्राह ॥

संस्कारसिद्धिः ऋत्त्वध्ययनविधियोपादानादिति ॥ ११ ॥ ऋतुविधयो विषया-
वबोधमपेक्षमाणास्तदवबोधे स्वाध्यायं विनियुजते । अध्ययनविधिश्च लिखि-
तपाठादि व्यावृत्याध्ययनसंस्कृतत्वं स्वाध्यायस्य गमयति । अत उभयोपादा-
नात्तत्सिद्धिः ॥ ननु संस्कारो नामादृष्टातिशयः । स च न स्वाध्यायगतः । तव्य-
प्रत्ययेन स्वपदोपात्तप्रकृत्यर्थभूताध्ययनोपरक्ताया भावनाया अपूर्वाभिधानात् ।
ततः कथं स्वाध्यायस्य संस्कृतत्वमिति तत्राह ॥

तव्यः कर्म वादृष्टवाचीति ॥ १२ ॥ अत्र तव्यप्रत्ययस्य कर्माभिधायितया
कर्मकारकस्य स्वाध्यायस्य तव्यप्रत्ययं प्रति प्रकृत्यर्थादध्ययनादपि प्रत्यासन्न-
त्वात्स्वाध्यायगतमेवापूर्वं तव्यप्रत्ययो वक्ति । अपूर्वस्य धात्वर्थजन्यत्वनियमेऽपि
तदुपरक्तत्वानियमादिति भावः । यच्चोक्तमन्यांगं नार्थप्रमापकमिति तदसत् । यतो
मंचाणां स्वतंचादृष्टेषाणां तथात्वं युज्यते । इह तु स्वाध्यायाश्रितमदृष्टं ॥ तस्य
च स्वाध्यायगताक्षरसामर्थ्यसिद्धार्थावबोधे फले सति फलांतरकल्पनायो-
गात्प्रासादस्योपबृंहकमेवादृष्टं न तु प्रतिवाधकमित्याह ॥

स्वतंचादृष्टेषत्वान्न स्वार्थप्रमा प्रतिबध्यत इति ॥ १३ ॥ सक्तुन्यायेन कर्मका-
रकप्राधान्ये परित्यक्ते स्वतंचादृष्टमेवाचापि स्यादित्यत्राह ॥

यथाश्रुतोपपत्तेर्न सक्तुन्याय इति ॥ १४ ॥ सक्तुषु गत्यभावाच्छ्रुतं परित्य-
ज्याश्रुतं कल्प्यतां नाम । नेहतद्युक्तं प्रदर्शितत्वादित्यर्थः ॥ इत्थमध्ययनविधे-
र्दृष्टार्थत्वं प्रसाध्यायवबोधपर्यंततां निराकर्तुं पूर्वपक्षयति ॥

वैधमर्थनिर्णयं भट्टगुरुविधेः पुमार्थावसानादिति ॥ १५ ॥ सर्वत्र विधेः पुरु-
षार्थपर्यवसायित्वनियमादचापि पुरुषार्थभूतं फलवदर्थनिश्चयमध्ययनविधिप्रयुक्तं
भट्टगुरु मन्येते ॥ ननु सकृदध्ययनादावृत्तिसहिताद्वार्थनिश्चयो नोपलभ्यत इत्या-
शङ्क्य । तथा सति तत्सिद्धये सोऽध्ययनविधिरर्थनिश्चयहेतुं विचारं कल्पयिष्य-
तीत्याह ॥

स विचारमाक्षिपेदिति ॥ २ ॥ ननु स्वविधेयतदुपकारिणोरेव विधिः प्रयोजक
इति सर्वत्र नियमः । तथा सत्यतादृशं कथमत्राध्ययनविधिमाक्षेप्यतीत्यत आह ॥

अविधेयानुपकार्याक्षेपोऽवघातावृत्तिवदिति ॥ ३ ॥ व्रीहीनवहंतीत्यत्रावघा-
तमात्रं विधेयं न तु तदावृत्तिः । तस्या धात्वर्थत्वात् । नापि सा विधेयोपकारिणी ।
अंतरेणावृत्तिं सकृन्मुश्लघातादवघातसिद्धेः । तथापि तंडुलनिष्पत्तिफलसिद्धये
स विधिरावृत्तिं यद्वदाचिक्षेप तद्वत्प्रकृतेऽप्यवगतं ॥ ननु वेदमात्राध्यायिनो

ऽर्थावबोधानुदयेऽपि व्याकरणाद्यंगसहितवेदाध्यायिनस्तदुदयसद्भावात् प्रति
व्यर्थं विचारं विधिर्न कल्पयेदित्याशङ्क्यार्थगतविरोधपरिहारायापेक्षित एव
विचार इत्याह ॥

सांगाध्ययनात्तद्भावे विचारो विरोधापनुदिति ॥ ४ ॥

सिद्धांतयति ॥ प्राप्तेस्तु गवादिवत्पुमर्थत्वाद्विधिस्तदंत इति ॥ ५ ॥

यथा फलभूतस्य क्षीरादेर्हेतवो गवादयोऽपि पुरुषैरर्थ्यन्ते । तथा फलवदर्थ-
वबोधहेतोरक्षरप्राप्तेरपि पुरुषार्थत्वादध्ययनविधिरक्षरप्राप्त्यवसानोऽवगंतव्यः ॥
नन्वक्षरप्राप्तेः पुरुषार्थत्वं फलवदर्थवबोधप्रयुक्तं चेत्तर्हि तद्वोधस्य मुख्यपुरुषार्थ-
त्वाद्वोधान्त एव विधिः किं न स्यादित्यत आह ॥

फलवद्वोधान्तत्वेऽध्ययनाकात्तर्यमिति ॥ ६ ॥ बोधस्य हि फलं कर्मानुष्ठानं ।
तथा सति यस्य ब्राह्मणादेर्यस्मिन्वृहस्पतिसवादावधिकारस्तस्य तद्वाक्यमात्रा-
ध्ययनं स्यात् । न तु राजसूयादिवाक्याध्ययनं । तत्र प्रवृत्त्यादिफलाभावात् ।
स्वपक्षे तु नायं दोष इत्याह ॥

कृत्स्नप्राप्तिर्जपार्थेति ॥ ७ ॥ न चाबोधकत्वेऽर्थावबोध एव न सिध्येदिति
शङ्कनीयं । प्रमाणस्य प्रमेयबोधकत्वस्वाभावात् । लौकिकप्रवाक्यानामन्तरेणैव
विधिवोधकत्वदर्शनादित्याह ॥

लोकवत्तेभ्यो बोध इति ॥ ८ ॥ ननु बोधस्य विधिफलत्वे बोधकाममुद्दिश्य
विधानुं शक्यत्वात्सुलभोऽधिकारी स्यादित्याशङ्क्य प्राप्तिपक्षेऽपि प्राप्तिकाम उप-
नीताष्टवर्षब्राह्मणो वाधिकारी सुलभ एवेति परिहारं स्पष्टत्वादुपेक्ष्य बोधस्य
काम्यत्वं दूषयति ॥

सोऽकाम्यः प्राग्बोध्यभानाभानयोरिति ॥ ९ ॥ बोध्यस्याग्निहोत्रादिलक्षण-
वेदार्थस्याध्ययनात्प्राक् संध्योपासनादिवत्पिचाद्युपदेशत एव भाने सिद्धत्वादेव
सोऽर्थबोधो न काम्यः । अभाने कामयितुमशक्यः । ज्ञात एव विषये कामता-
नियमात् ॥ ननु सामान्यतो ज्ञाते विशेषतो बुभुत्सा संभवति । यद्वा विशेषतो
ऽपि पित्राद्युपदेशादवगते सत्यौपदेशिकज्ञानस्य प्रामाण्यनिर्णयाय पुनर्बोधका-
मता युक्तैवेत्याशङ्क्यैवमप्यर्थावबोधमुद्दिश्याध्ययनविधानं न संभवतीत्याह ॥

उद्देशयोगादिति ॥ १० ॥ अग्निहोत्रादिविशेषज्ञानानां न तावदेकबुद्ध्या वि-
शेषाकारणोद्देशः संभवति । अनंतत्वात्सामान्याकारणोद्देशे सामान्यमेव विधिफलं
स्यात् न तु ज्ञानविशेषः । ततो नोद्देशो युक्तः ॥ नन्वर्थावबोधमुद्दिश्योच्चारणा-

भावे वेदस्य स्वार्थे तात्पर्यं न स्यादित्याशङ्कोपक्रमादिलिङ्गस्य तात्पर्यं शब्दबलादेव सिध्यतीत्याह ॥

तात्पर्यशब्दादिति ॥ ११ ॥ तत्त्वर्थज्ञानमुद्दिश्य शब्दोच्चारणं लोके व्यर्थं स्यादिति चेत् । न । पुरुषसंबन्धकृतदोषाख्यप्रतिबन्धपरिहारार्थत्वादित्याह ॥

उद्दिश्योच्चारणं दोषघ्नं वै लोके इति ॥ १२ ॥ नन्वध्ययनविधेर्विधातत्वाभावे विचारशास्त्रं न प्रवर्तते प्रयोजकाभावादित्याशङ्क्याह ॥

विचार उत्तरविधिप्रयुक्त उपपद्यत इति ॥ १३ ॥ ऋतुबोधविधयः सांगवेदाध्ययनादापातप्रतिपन्नाः । विरोधपरिहारेण प्रतिष्ठितं निर्णयज्ञानमंतरेणानुष्ठापयितुमशक्नुवंतस्तं निर्णयाय ऋतुविचारं प्रयोजयन्ति । श्रवणविधिस्तु साक्षादेव ब्रह्मविचारं विधत्ते । एवं सति श्रवणविधेः स्वविधेयप्रयोजकत्वं ऋतुविधीनां च विधेयोपकारिप्रयोजकत्वमित्युपपद्यतेतरां । अध्ययनविधिप्रयुक्तिपक्षे तु तद्विधेः ऋतुद्वारा स्वर्गसिद्धिपर्यंतत्वात्क्रान्तनुष्ठानस्यापि तत्प्रयुक्तौ ऋतुविधिवैयर्थ्यमापद्येत ॥ नन्वध्ययनविधेस्त्वैवर्णिकमात्रं प्रति नित्यत्वात्तत्प्रयुक्तौ विचारस्यापि तत्त्वभ्येत । नान्यथेति चेत् । ऋतुविचारस्य चैवर्णिकमात्रेऽपि नित्यत्वसिद्धिः किं वा ब्रह्मविचारस्य । तच्चाद्योऽस्मन्मतेऽपि सम इत्याह ॥

अतो नित्यः ऋतुविचारस्त्वैवर्णिकमात्रस्येति ॥ १४ ॥ यतोऽकरणे प्रत्यवायः श्रवणात्क्रान्तवस्त्वैवर्णिकानां नित्या अत इत्यर्थः ॥ द्वितीयोऽनिए इत्याह ॥

ब्रह्मविचारः पुनः परमहंसस्यैवेति ॥ १५ ॥ नित्योऽनुपगं इति ॥ ननूक्तनीत्याध्ययनस्याक्षरग्रहणांतत्वेऽर्थज्ञानमविहितं स्यात् । मैवं । वाक्यांतरेण तद्विधानात् । ब्राह्मणेन निःकारणो धर्मः यदंगो वेदोऽध्ययो ज्ञेयश्चेति तद्विधिः । तत्र निःकारणशब्देनाध्ययनज्ञानयोः काम्यत्वं निर्वायते । अर्थज्ञाने पुरुषप्रवृत्तिकरं वचनद्वयं शाखांतरगतं निरुक्तकारो यास्तु एवमुदाजहार । अथापि ज्ञानप्रशंसा भवत्यज्ञाननिंदा च ।

स्याणुरयं भारहारः किलाभूदधीत्य वेदं न विजानाति योऽर्थः ।

योऽर्थज्ञ इत्सकलं भद्रमप्नुते नाकमेति ज्ञानविधूतपाप्मा ॥

यद्गृहीतमविज्ञातं निगदेनैव शब्दयते ।

अनग्नाविव शुष्कैधो न तज्ज्वलति कर्हिचिदिति ॥

अस्मिन्मंत्रद्वये योऽर्थज्ञ इत्यनेनैवाङ्गेन वेदार्थज्ञानं प्रशस्यते । इतरेणाङ्गद्वयेण ज्ञानराहित्यं निन्दते । यो वेदार्थं ज्ञानाति सोऽयमिह लोके सकलं श्रेयः

प्राप्नोति । तथा तेन ज्ञानेन पापक्षये सति मृतः स्वर्गं प्राप्नोति । तदेतदेहिका-
मुष्मिकं च ज्ञानफलं तैत्तिरीया मन्त्रोदाहरणेन तदीयतात्पर्याभिधायिब्राह्मणेन
च स्पष्टीचक्रुः । तदेवाभ्युक्ता । ये अर्वाङ्मुक्त वा पुराणे वेदं विद्वांसमभितो
वदन्त्यादित्यमेव ते परिवदन्ति । सर्वेऽग्निं द्वितीयं तृतीयं च हंसमिति । याव-
तीर्षं देवतास्ताः सर्वा वेदविदि ब्राह्मणे वसन्ति । तस्माद्ब्राह्मणेभ्यो वेदविद्भ्यो
दिवे दिवे नमस्कुर्यान्नाष्टीलं कीर्त्तयेदेता एव देवताः प्रीणातीति । वेदं विद्वा-
नर्थाभिज्ञः पुरुषः । स च द्विविधः । अर्वाचीनकाले समुत्पन्नश्चतुर्दशविद्यास्था-
नकुशलः कश्चिदुपाध्यायः पुरातनकाले समुत्पन्नो व्यासादिश्च । तमेतमुभयविधं
विद्वांसं विद्यामदधनमदकुलमदोषेताः पंडितं मन्या ये पुरुषा अभितो विद्यादिपु
दूषयन्ति सर्वेऽप्यादित्यमेव प्रथमं दूषयन्ति । आदित्यापेक्षया द्वितीयमग्निं दूष-
यन्ति । तदुभयापेक्षया तृतीयं हंसं दूषयन्ति । हन्ति सदा गच्छतीति हंसो वायुः ।
अग्न्यादिरूपत्वं च वेदविद आस्मात् । अग्नेर्वायोरदित्यस्य सायुज्यं गच्छतीति ।
न केवलमेतद्देवतात्रयं किंतु सर्वा अपि देवता वेदविदि वसन्ति । ब्राह्मणवेद-
विदो हंष्ट्वा स्मृत्वा वा प्रतिदिनं नमस्कुर्यान् न तु तस्मिन्विद्यमानमपि दीपं
कीर्त्तयेत् । एवं सति तत्र मन्त्रार्थभूताः सर्वा अपि देवता वेदार्थविदा स्मर्यमा-
णतया तदीयहृदयेऽवस्थिता अयं नमस्कृता तोषयति । न चैतदध्ययनस्यैव
फलमिति शङ्कनीयं । विद्वांसमित्यास्मात्तवान् । अन्यथा वेदमधीयानमित्यास्मा-
येत । तस्मात्सर्वदेवताबुद्ध्या प्राणिभिः पूज्यस्य वेदार्थविदो लोकद्वयेऽपि श्रेयः-
प्राप्तिरूपपद्यते । यस्तु वेदमधीत्यर्थं न विजानाति सोऽयं पुमान्भारमेव हरति
धारयति । स्थाणुरिति दृष्टांतः । छिन्नशाखं शुष्कं वृक्षमूलं स्थाणुश्चेदनीच्यते ।
स च यथेधनार्थमेवोपयुज्यते न तु पुष्पफलायं । तथा केवलपाठकस्य ब्राह्मणं
न भवतीत्येतावदेव । न ह्यनुष्ठानं स्वर्गादिफलसिद्धिर्वास्ति । किलेत्यनेन
लोकप्रसिद्धिर्घोष्यते । लोकेऽपि पाठकस्य यावती धनादिपूजा ततोऽप्यधिका
विदुषि दृश्यते । किंच यद्देवाक्यमाचार्याद्गृहीतमर्थज्ञानरहितं पाठरूपेणैव
पुनः पुनरुच्चार्यते । तत्कदाचिदपि न ज्वलति न प्रकाशयति । यथाग्निरहित-
प्रदेशे प्रक्षिप्तं शुष्ककाष्ठं न ज्वलति तद्वत् । तथा सति तस्य वाक्यस्य वेदत्वमेव
मुख्यं न स्यात् । अलौकिकं पुरुषार्थोपायं वेत्त्यनेनेति वेदशब्दनिर्वचनं । तथा
चोक्तं । प्रत्यक्षेणानुमित्या वा यस्तूपायो न बुध्यते । एतं विदन्ति वेदेन तस्मा-

वेदस्य वेदतेति । अतो मुख्यवेदसिद्धये ज्ञातव्य एव तदर्थः ॥ किंचात्र यास्केन काचिदन्त्याष्टगुदाहता ।

उत त्वः पश्यन्न ददर्श वाचमुत त्वः शृण्वन्न शृणोत्येनां ।

उतो त्वस्मै तन्वं विससे जायेव पत्य उशती सुवासा इति ।

तत्र पूर्वाह्नस्य तात्पर्यं स एव दर्शयति । अथेकः पश्यन्न पश्यति वाचमपि च शृण्वन्न शृणोत्येनामित्यविद्वांसमाहार्हमिति । अस्यायमर्थः । यः पुमानर्थे न वेत्ति तं प्रति पूर्वाह्णे मन्त्रो ब्रूते । एकः पुरुषः पाठमात्रपर्यवसितो वेदरूपां वाचं पश्यन्नपि न सम्यक् पश्यति । एकवचनबहुवचनविवेकाभावे पाठशुद्धेरपि कर्तुमशक्यत्वात् । वायुमेव स्वेन भागधेयेनोपधावति । स एवैनं भूतिं गमयति । आदित्यानेव स्वेन भागधेयेनोपधावति । त एवैनं भूतिं गमयन्तीत्यादावच्युत्पन्नः कथं पाठं निश्चिनुयात् । अन्यः कश्चिदर्थज्ञानाय व्याकरणाद्यङ्गानि शृण्वन्नपि मीमांसाराहित्यादेनां वेदरूपां वाचं न सम्यक् शृणोति । यावतो ऽथान्प्रतिगृह्णीयात्तावतो वास्वणांश्चतुष्कपालान्निर्वपेदिति । अत्र व्याकरणमात्रेण प्रतिगृहीतुरिष्टिः प्रतीयते । मीमांसायां तु न्यायेन दातुरिति निर्णीतं । तस्मादुभयविधमप्यविद्वांसं प्रत्येवमाहेति ॥ तृतीयपादतात्पर्यं दर्शयति ॥ अथेकस्मै तन्वं विससे स्वमात्मानं विवृणुते ज्ञानं प्रकाशनमर्थस्याहानया ज्ञाचेति । अस्यायमर्थः । अपिशब्दपर्याय उतोशब्दः । सः च पूर्वोक्तानभिज्ञवैलक्षण्यायात्र प्रयुक्तो निपातानामनेकार्थत्वात् । यः पुमान्व्याकरणाद्यङ्गैः स्वशब्दार्थमीमांसया तात्पर्यं च शोधयितुं प्रवृत्तस्तस्मा एकस्मै वेदः स्वकीयां तनुं विससे । स्वमित्यादिकं पदव्याख्यानं । ज्ञानमित्यादिकं तात्पर्यव्याख्यानं । वेदार्थप्रकाशनं सम्यक् ज्ञानमनया तृतीयपादरूपया वाचा मन्त्र आहेति ॥ चतुर्थपादतात्पर्यं दर्शयति ॥ उपमोक्तमया वाचा जायेव पत्य कामयमाना सुवासा ऋतुकालेषु सुवासाः कल्याणवासाः कामयमाना ऋतुकालेषु यथा स एनां पश्यति शृणोतीत्यर्थज्ञप्रशंसेति । अस्यायमर्थः । उक्तमया चतुर्थपादरूपया वाचा तृतीयपादार्थस्योपमोच्यते । उशतीत्येतस्य व्याख्यानं कामयमानेति । यद्यप्यहि गृहकृत्यवेलायां मलिनवासास्तथापि संभोगकालेषु कल्याणवासा भवति । तत्र हेतुः । कामयमाना ऋतुकालेष्विति । यथा स पतिरेनां जायां साकल्येनादरयुक्तः पश्यति किंच तयोक्तार्थं हितबुद्ध्या शृणोति । तथायं चतुर्दशविद्यास्था-

नपरिशीलनोपेतः पुरुषो वेदार्थरहस्यं सम्यक् पश्यति । वेदोक्तं च धर्मब्रह्म-
पमर्थं हितवृद्ध्या स्वीकरोति । सेयमुक्ता वेदार्थाभिज्ञस्य प्रशंसेति ॥

पुनरप्युगंतरं यास्क उदाजहार । तस्योत्तरा भूयसे निर्वचानाय ।

उत त्वं सख्ये स्थिरपीतमाहुर्नेन हिन्वंत्यपि वाजिनेषु ।

अधेन्वा चरति माययैष वाचं श्रुश्रुवाँ अफलामपुष्पामिति ।

अयमर्थः । पूर्वोदाहृताया उत त्वः पश्यन्नित्यादिकाया ऋचोऽनंतरमेपास्नाता
तस्य पूर्वोक्तमन्वार्थस्य भूयसे निर्वचनाय संपद्यते । तमर्थमतिशयेन प्रतिपाद-
यितुं प्रभवति । कथमिति चेत् । तदुच्यते । अयि चैकं चतुर्दशविद्यास्थानकुशलं
पुरुषं वेदरूपाया वाचः सख्ये स्थित्वा स्थिर्येण वेदोक्तार्थामृतपानयुक्तमाहुः ।
अभिज्ञाः कथयन्ति । सखिविदं सखायमिति मन्त्रे वेदस्य सखित्वमुदाहृतं । यदा
स्वर्गलोके वेदानां सख्ये स्थित्वातिशयेन पीतामृतमाहुः । वाचामिना ईश्वराः
सभासु प्रगल्भा वा वाजिनाः । तेषु मध्येऽप्येनं वेदार्थकुशलं चोदयितुं न
हिन्वंति । न केऽपि प्राप्नुवंति । तेन सह विविदितुमसमर्थत्वात् । यस्त्वन्यः
पाठमात्रपरः पुष्पफलरहितां वाचं श्रुश्रुवान्भवति । पूर्वकांडोक्तस्य धर्मस्य
ज्ञानं पुष्पं । उत्तरकांडोक्तस्य ब्रह्मणो ज्ञानं फलं । यथा लोके पुष्पं फल-
स्योत्पादकं तथा वेदानुवचनादिधर्मज्ञानमनुष्ठानद्वारा फलात्मकब्रह्मज्ञानेच्छां
जनयति । तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसा
नाशकेनेति श्रुतेः । यथा च फलं तृप्तिहेतुस्तथा ब्रह्मज्ञानं कृतकृत्यत्वहेतुः ।
यत्पूर्वानंदैकबोधस्तद्ब्रह्माहमस्मीति कृतकृत्यो भवतीति श्रुतेः । तादृशपुष्पफल-
रहितवेदपाठकः स एष पुमानधेन्वा मायया सह चरति । नवप्रसूतिकां क्षीर-
दोग्ध्री गौः प्रीतिहेतुत्वाच्चिनोतीति श्रुत्यस्या धेनुरित्युच्यते । पाठमात्रपरं प्रति
वेदरूपा वाग्धर्मब्रह्मज्ञानरूपं क्षीरं न दोग्धीत्यधेनुः । अत एवासौ मायाकप-
टरूपा । ऐंद्रजालिकनिर्मितगोसदृशगोरूपत्वात् । तया मायया सह चरन्त्य
परमपुरुषार्थं न लभत इत्यर्थः । इत्थं यास्केन ज्ञानस्तुत्यज्ञाननिंदोदाहरणस्य
प्रपंचितत्वाद्यच्च स्तूयते तद्विधीयत इति न्यायेनाध्ययनवदर्थज्ञानस्यापि विधि-
रुपगंतव्यः ॥

किंच नक्षत्रेष्टिकाडिं प्रतीष्टि फलवाक्यं यागादवेदनयोः समानमेवास्नायते ।
यथा ह वा अग्निर्देवानामन्नदः । एवं ह वा एष मनुष्याणां भवति । य एतेन
हविषा यजते य उ चैतदेवं वेदेति । अतो यागवत्फलाय स्ववेदनमपि विधी-

यते । अनेन न्यायेन सर्वेष्वपि ब्राह्मणेषु वेदनविधयो द्रष्टव्याः । ननु विद्याप्रशंसेति सूत्रे वेदनफलानां प्रशंसारूपत्वं जैमिनिना सूचितमिति चेत् । अस्तु नाम । विद्यमानेनापि फलेन प्रशंसितुं शक्यत्वात् । दर्शयागस्य पूर्णमासयागस्य चातिपाते सति प्रायश्चित्तरूपां वैश्वानरेष्टिं विधातुं विद्यमानेनैव स्वर्गफलेन स्तुतिः क्रियते । सुवर्गाय लोकाय दर्शपूर्णमासाविज्येते इति । एतच्चाचार्यैर्वैश्वज्ञानफलवाक्यस्य स्वार्थेऽपि तात्पर्यं दर्शयितुमुदाहृतं । इच्छाम्येवार्थवादत्वं वचसोऽन्यपरत्वतः । यथावस्वभिधायित्वान्न त्वभूतार्थवादता ॥ इज्येते स्वर्गलोकाय दर्शादर्शौ यथातथा । न त्वभूतार्थवादत्वं पापघ्नोका श्रुतिर्यथेति ॥ न च वेदनमात्रेण फलसिद्धावनुष्ठानवैयर्थ्यमिति शङ्कनीयं । फलभूयस्त्वेन परिहृतत्वात् । उदाहृतं चात्र जैमिनिसूत्रं । फलस्य कर्मनिष्पत्तेस्तेषां लोकवत्परिमाणतः सारतो वा फलविशेषः स्यादिति । एतच्चास्माभिस्तरति ब्रह्महत्यां योऽश्वमेधेन यजते य उ चैनमेवं वेदेत्युदाहरणेन व्याख्यातं । छंदोगार्थं केवलादनुष्ठानाद्विद्यासहितेऽनुष्ठाने फलातिशयमामनंति । तेनोभौ कुर्वतो यथैतदेवं वेद यश्च न वेद । नाना तु विद्या चाविद्या च । यदेव विद्या करोति अद्ययोपनिषदा तदेव वीर्यवत्तरं भवतीति । यद्यप्यंगावयवोपास्तिरच विद्याशब्देन विवक्षिता । तथापि न्यायः सर्वोऽपि विद्यासु समानः ॥

कुतस्तवैतावन्ती वेदने भक्तिरिति चेत् । कुतो वा तवैषोऽत्र द्वेषः । प्रशंसास्माभिर्भूयसी दर्शिता । निंदां तु न काप्युपलभामहे । किंतु कर्मजन्यमपूर्वं यथा मरणादूर्ध्वं जीवेन सह गच्छति । तथा विद्याजन्यमप्यपूर्वं गच्छति । तथा च वाजसनेयिन आमनंति । तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते पूर्वप्रज्ञा चेति । तस्मादध्ययनवदर्थज्ञानस्यापि विहितत्वादर्थज्ञानाय वेदो व्याख्यातव्यः ॥

विषयप्रयोजनसंबन्धाधिकारिज्ञानमन्तरेण श्रोतृप्रवृत्त्यभावाद्विषयादयो निरूप्यन्ते । व्याख्यानस्य व्याख्येयो वेदो विषयः । तदर्थज्ञानं प्रयोजनं । व्याख्यानव्याख्येयभावः संबंधः । ज्ञानार्थी चाधिकारी । यदप्येतावत्प्रसिद्धं तथापि वेदस्य विषयाद्यभावे व्याख्यानस्यापि परमविषयादिकं न स्यात् । अतो वेदस्य चतुष्टयमुच्यते । वेदे पूर्वोत्तरकांडयोः क्रमेण धर्मब्रह्मणी विषयः । तयोरनन्यलभ्यत्वात् । तथा च पुरुषार्थानुशासने सूचितं । धर्मब्रह्मणी वेदैकवेद्ये इति । जैमिनीये च द्वितीयसूत्रे चोदनेव धर्मं प्रमाणं । चोदना प्रमाणमेवेति नियमद्वयं संप्रदायविद्विर्भिहितं । चोदनेवेत्यमुंमर्थमुन्नेपादयितुं चतुर्थसूत्रे प्रत्यक्षविषयत्वं

धर्मस्य - निराकृतं । प्रत्यक्षमनिमित्तं विद्यमानोपलभनत्वादिति । अनुष्ठाना-
दूर्ध्वमुत्पत्त्यमानस्य धर्मस्य पूर्वमविद्यमानत्वान्न प्रत्यक्षयोग्यतास्ति । उत्तरकाले
ऽपि-रूपादिराहित्यान्नेन्द्रियैरवगम्यते । अत एवाहमिति सर्वैरभिधीयते ।
लिंगराहित्यान्नानुमानविषयत्वमप्यस्ति । सुखदुःखे धर्मो धर्मयोर्लिंगमिति चेत् ।
वाढं । अयमपि लिंगलिंगिभावो वेदेनैव गम्यते । ततश्चोदनैव धर्मं प्रमाणं ॥
वैयासिकस्य तृतीयसूत्रस्य द्वितीयवर्णके ब्रह्मणः सिद्धवस्तुनोऽपि शास्त्रैकवि-
षयत्वं भाष्यकृद्भिर्व्याख्यातं । शास्त्रादेव प्रमाणाज्जगतो जन्मादिकारणं ब्रह्माधि-
गम्यत इत्यभिप्रायः । इति श्रुतिश्च भवति । नावेदविन्मनुते तं वृहंतमिति ।
तत्रोपपत्तिः पूर्वाचार्यैरेवमुदीरिता । रूपलिंगादिराहित्यान्न मानान्तरयोग्य-
तेति । तस्मादनन्यलभ्यत्वादस्ति धर्मब्रह्मणोर्वेदविषयत्वं । तदुभयज्ञानं वेदस्य
साक्षात्प्रयोजनं । न च तस्य ज्ञानस्य सप्तद्वीपा वसुमती राजासौ गच्छतीत्या-
दिज्ञानवदपुरुषार्थपर्यवसायित्वं शङ्कनीयं । धर्मप्रयुक्तस्य पुरुषार्थस्य स्मृत्यमान-
त्वात् । धर्मो विश्वस्य जगतः प्रतिष्ठा लोके धर्मिष्ठं प्रजा उपसर्पति । धर्मेण
पापमपनुदति धर्मं सर्वं प्रतिष्ठितं । तस्माद्धर्मं परमं वदन्तीति । उद्वेगस्य राज्ञो
नियामकत्वाद्ब्रह्मादमानयोः पुरुषयोर्मध्ये दुर्वलस्यापि राजसाहाय्यवज्जयहेतु-
त्वाच्च धर्मः पुरुषार्थः । तथा च वाजसनेयिनः सृष्टिप्रकरणे समामनन्ति ।
तच्छ्रेयोरूपमत्यसृजत धर्मं तदेतत्क्षत्रस्य क्षत्रं यद्धर्मस्तस्माद्धर्मात्परं नास्त्यथो
ऽवलीयान्वलीयांसमाशंसते । धर्मेण यथैव राज्ञैवमिति । ब्रह्मविदाप्नोति परं
ब्रह्म-वेदं ब्रह्मैव भवति । तरति शोकमात्मविदित्यादिश्रुतिषु ब्रह्मज्ञानप्रयुक्तपुरु-
षार्थः प्रसिद्धः । तदुभयज्ञानार्थी वेदेऽधिकारी । स च चैवर्णिकः पुरुषः ।
स्त्रीशूद्रयोस्तु सत्यामपि ज्ञानापेक्षायामुपनयनाभावेनाध्ययनराहित्याद्भेदेऽधि-
कारः प्रतिबद्धः । धर्मब्रह्मज्ञानं तु पुराणादिमुखेनोत्पाद्यते । तस्माच्चैवर्णिक-
पुरुषाणां वेदमुखेनार्थज्ञानेऽधिकारः ॥ संबंधस्तु वेदस्य धर्मब्रह्मभ्यां सह प्रति-
पाद्यप्रतिपादकभावः । तदीयज्ञानेन सह जन्यजनकभावः । चैवर्णिकपुरुषैः
सहोपकार्योपकारकभावः । तदेवं विषयाद्यनुबंधचतुष्टयमवगत्य समाहितधियः
श्रोतारो वेदव्याख्याने प्रवर्तन्तां ॥

अतिगंभीरस्य वेदस्यार्थमवबोधयितुं शिक्षादीनि षडंगानि प्रवृत्तानि । अत
एव तेषामपरविद्यारूपत्वं मुंडकोपनिषदाथर्वणिका आमनन्ति । हे विद्ये वेदितव्ये
इति ह स्म यद्ब्रह्मविदो वदन्ति । परा चैवापरा च । तत्रापरा ऋग्वेदो यजुर्वेदः

सामवेदोऽथर्ववेदः । शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छंदो ज्योतिषमिति ।
अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यत इति । साधनभूतधर्मज्ञानहेतुत्वात्पङ्गसं-
हितानां कर्मकांडानामपरविद्यात्वं । परमपुरुषार्थभूतब्रह्मज्ञानहेतुत्वादुपनिषदां
परविद्यात्वं ॥

वर्णस्वराद्युच्चारणप्रकारो यत्रोपदिश्यते सा शिक्षा । तथा च तैत्तिरीया
उपनिषदारम्भे सामामनंति । शिक्षां व्याख्यास्यामः । वर्णः स्वरः मात्रा बलं
साम संतान इत्युक्तः शिक्षाध्याय इति ॥ वर्णोऽकारादिः ॥ स चांगभूतशि-
क्षायां स्पष्टमुदीरितः । त्रिषष्टिश्चतुःषष्टिर्वा वर्णाः संभवतो मताः । प्राकृते
संस्कृते चापि स्वयं प्रोक्ताः स्वयंभुवेत्यादिना ॥ स्वर उदात्तादिः ॥ सोऽपि
तत्रोक्तः । उदात्तश्चानुदात्तश्च स्वरितश्च स्वरास्तय इति ॥ मात्रा ह्रस्वादिः ॥
सापि तत्रोक्ता । ह्रस्वो दीर्घः श्रुत इति कालतो नियमा अचीति ॥ बलं
स्थानप्रयत्नौ ॥ तत्राष्टौ स्थानानि वर्णानामित्यादिना स्थानमुक्तं । अचोऽस्मृष्टा
यणस्त्वीपदित्यादिना प्रयत्न उक्तः ॥ सामशब्देन साम्यमुक्तं ॥ अतिदुर्गतातिवि-
लंबितगीत्यादिदोषराहित्येन माधुर्यादिगुणयुक्तत्वेनोच्चारणं साम्यं । गीती शीघ्री
शिरःकंपीत्यादिनोपांगु दणं त्वरितमित्यादिना दोषा उक्ताः । माधुर्यमक्षरव्यक्ति-
रित्यादिना गुणा उक्ताः ॥ संतानः संहिता ॥ वायवायाहीत्यत्रावादेशः । इंद्राग्नी
आगतमित्यत्र प्रकृतिभावः । एतच्च व्याकरणेऽभिहितत्वाच्छिक्षायामुपेक्षितं ।
शिक्ष्यमाणवर्णादिवैकल्ये बाधस्तत्रोदाहृतः । मंचो हीनः स्वरतो वर्णतो वा
मिथ्या प्रयुक्तो न तमर्थमाह । स वाग्वज्रो यजमानं हिनस्ति यथेन्द्रशत्रुः
स्वरतोऽपराधादिति । इंद्रशत्रुर्वर्धस्वेत्यस्मिन्मंत्रे इंद्रस्य शत्रुर्धातक इत्यस्मिन्वि-
वक्षितेऽर्थे तत्पुरुषसमासः समासस्येति सूत्रेण तत्पुरुषत्वादंतोदात्तेन भवि-
तव्यं । आद्युदात्तस्तु प्रयुक्तः । तथा सति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन बहुव्रीहत्वा-
दिदोषांतको यस्येत्यर्थः संपन्नः । तस्मात्स्वरवर्णाद्यपराधपरिहाराय शिक्षायथो
ऽपेक्षितः ॥

कल्पस्वाश्रयायनापस्तंबवोधायनादिमूर्त्वं । कल्प्यते समर्थ्यते यागप्रयोगो
ऽचेति व्युत्पत्तेः । नन्वाश्रयायनः किं मंत्रकांडमनुसृत्य प्रवृत्तः किं वा ब्राह्मण-
मनुसृत्य । नाद्यः । दर्शपूर्णमासौ तु पूर्वं व्याख्यास्यामः इत्येवं तेनोपक्रांत-
त्वात् । न ह्यग्निमीळ इत्यादयो मंत्रा दर्शपूर्णमासयोः क्वचिद्विनियुक्ताः । न
द्वितीयः । आग्नावैष्णवमेकादशरूपालं पुरोडाशं निर्वपति दीक्षणीयायामित्येवं

दीक्षणीयेष्ट्रांसणे प्रक्रांतत्वात् । अचोच्यते । मंत्रकांडो ब्रह्मयज्ञादिप्रक्रमेण प्रवृत्तो न तु यागानुष्ठानक्रमेण । ब्रह्मयज्ञश्चैवं विहितः । यत्स्वाध्यायमधीयी-
तैकामंषृचं यजुः साम वा तद्ब्रह्मयज्ञ इति । सोऽयं ब्रह्मयज्ञजपोऽग्निमीळ
इत्याम्नायक्रमेणैवानुष्ठेयः । तथा सर्वा ऋचः सर्वाणि यजूंषि सर्वाणि सामानि
वाच स्तोमे पारिप्लवं शंसतीति विधीयते । तथाश्विने शस्यमाने सूर्यो नोदियादपि
सर्वा दाशतयीरनुब्रूयादिति विधीयते । तथा रिच्यत इव वा एष मेव रिच्यते ।
यो याजयति यो वा प्रतिगृह्णाति याजयित्वा प्रतिगृह्य वानश्मन् चिः स्वाध्यायं
वेदमधीयीतेति प्रायश्चित्तरूपं वेदपारायणं विहितं । इत्यादिषु कृत्तमंत्रकांड-
विनियोगेषु संप्रदायपारंपर्यागत एव क्रम आदरणीयः । विशेषविनियोगस्तु
मंत्रविशेषानां श्रुतिलिङ्गवाक्यादिप्रमाणानुपजीव्याश्वलायनो दर्शयति । अतो
मंत्रकांडक्रमाभावेऽपि न कश्चिद्विरोधः । इमे त्वेत्यादिमंत्रास्तु ऋत्वनुष्ठानक्रमेणै-
वाम्नाता इत्यापस्तंबादयस्तेनैव क्रमेण सूचनिर्माणे प्रवृत्ताः । आम्नातत्वादेवं
जपादिष्वपि स एव क्रमः । यद्यपि ब्राह्मणे दीक्षणीयेष्टिरुपक्रांता । तथापि
तस्या इष्टेर्देशपूर्वमेवासविकृतित्वेन तदपेक्षात्वादाश्वलायनस्यादौ तद्व्याख्यानं युक्तं ।
अतः कल्पसूत्रं मंत्रविनियोगेन ऋत्वनुष्ठानमुपदिश्योपकरोति । तर्हि प्र वो
वाजा इत्यादीनां सामिधेनीनामृचासेव विनियोगमाश्वलायनो ब्रवीतु । नमः
प्रवक्तु इत्यादयस्त्वनाम्नाताः । कुतो विनियुज्यंत इति चेत् । नायं दोषः ।
शाखांतरसमाप्तातानां ब्राह्मणान्तरसिद्धस्य विनियोगस्य गुणोपसंहारन्यायेनात्र
वक्तव्यत्वात् । सर्वशाखाप्रत्ययमेकं कर्मेति न्यायविदः । तस्माच्छिषेव कल्पो
ऽप्यपेक्षितः ॥

व्याकरणमपि प्रकृतिप्रत्ययाद्युपदेशेन पदस्वरूपतदर्धनिश्चयायोपयुज्यते ।
तथा चैद्रवायवयंहब्राह्मणे समाम्नायते । वाग्वै पराच्यव्याकृतावदत्ते देवा इंद्र-
मंब्रुवन्निमां नो वाचं व्याकुर्विति । सोऽब्रवीद्वरं वृणु मह्यं चैवैष वांयवे च सह
गृह्णाता इति तस्मादैंद्रवायवः सह प्रगृह्यते । तामिंद्रो मध्यतोऽवक्रम्य व्याकरोत् ।
तस्मादियं व्याकृता वागुद्यत इति । अग्निमीळे पुरोहितमित्यादिवाक् पूर्व-
स्मिन्काले परांची समुद्रादिध्वनिवदेकात्मिका सती । अथ्याकृता प्रकृतिः प्रत्ययः
पदं वाक्यमित्यादिविभागकारिर्यथरहितासीत् । तदानीं देवैः प्रार्थित इन्द्र
एकस्मिन्नेव पात्रे वायोः स्वस्य च सोमरसस्य ग्रहणरूपेण वरेण तुष्टस्तामखंडां
वाचं मध्ये विच्छिद्य प्रकृतिप्रत्ययादिभागं सर्वत्राकरोत् । तस्मादियं वाग्निहा-

नीमपि पाणिन्यादिमहर्षिभिर्याकृता सर्वैः पठ्यत इत्यर्थः । तस्यैतस्य व्याकरणस्य प्रयोजनविशेषो वररुचिना वार्तिके दर्शितः । रक्षोहागमलघुसंदिहाः प्रयोजनमिति । एतानि रक्षादिप्रयोजनानि प्रयोजनांतराणि च महाभाष्ये पतञ्जलिना स्पष्टीकृतानि ॥ रक्षार्थं वेदानामध्येयं व्याकरणं । लोपागमवर्णविकारज्ञो हि सम्यग्वेदान्परिपालयिष्यति वेदार्थं चाध्यवस्यति ॥ ऊहः खल्वपि । न सर्वैर्लिङ्गेन सर्वाभिर्विभक्तिभिर्वेदमन्त्रा निगदिताः । ते चावश्यं यज्ञांगत्वेन यथायथं विपरिणमयितव्याः । तान्नावैयाकरणः शक्नोति विपरिणमयितुं । तस्मादध्येयं व्याकरणं ॥ आगमः खल्वपि । ब्राह्मणेन निष्कारणो धर्मः षडंगो वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्चेति । प्रधानं च षट्स्वंगेषु व्याकरणं । प्रधाने च कृतो यत्नः फलवान्भवति ॥ लघुर्थं चाध्येयं व्याकरणं । बृहस्पतिरिन्द्राय दिव्यं वर्षसहस्रं प्रतिपदोक्तानां शब्दानां शब्दपारायणं प्रोवाच । बृहस्पतिश्च वक्ता । इन्द्राध्येता । दिव्यं वर्षसहस्रमध्ययनकालः । अतं च न जगाम । अद्य तु पुनर्यदि परमायुर्भवति स वर्षशतं जीवति । तच्च कुतः प्रतिपदपाठेन सकलपदावगमः । कुतस्तरां प्रयोगेन ॥ असंदिहार्थं चाध्येयं व्याकरणं । याज्ञिकाः पठन्ति । स्थूलपृपतीमाग्निवारुणीमनङ्गाहीमालभेतेति । तच्च न ज्ञायते किं स्थूलानि पृपन्ति यस्याः सा स्थूलपृपती । किंवा स्थूला चासौ पृपती च स्थूलपृपतीति । तान्नावैयाकरणः स्वरतोऽध्यवस्यति । यदि समासांतोदाहृतं तदा कर्मधारयः । अथ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । ततो बहुव्रीहिरिति ॥ इमानि च भूयः शब्दानुशासनस्य प्रयोजनानीति । तेऽसुराः । दुष्टः शब्दः । यदधीतं । यस्तु प्रयुक्ते । अविद्वांसः । विभक्तिं कुर्वन्ति । यो वा इमां । चत्वारि । उत्तमः । सक्तुमिव । सारस्वतो । दशम्यां पुचस्य । सुदेवो असि वरुणेति ॥ तेऽसुराः । तेऽसुराः । हेलयो हेलय इति कुर्वन्तः परावभूवुः । तस्माद्ब्राह्मणेन न म्लेक्षितवै नापभाषितवै । म्लेक्षो ह वा एष यदपशब्दः । म्लेक्षा सा भूमेत्यध्येयं व्याकरणं ॥ दुष्टः शब्दः । दुष्टः शब्दः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्या प्रयुक्तो न तमर्थमाह । स वाग्वज्रो यजमानं हिनस्ति यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोऽपराधादिति । दुष्टांश्चक्षुःशब्दान्मा प्रयुक्ष्णीत्यध्येयं व्याकरणं ॥ यदधीतं । यदधीतमविज्ञातं निगदेनैव शब्दधत्ते । अनग्नाविव श्रुष्कैधो न तज्ज्वलति कर्हिचित् । अविज्ञातमनर्थकं माधिगीप्संहीत्यध्येयं व्याकरणं ॥ यस्तु प्रयुक्ते । यस्तु प्रयुक्ते कुशलो विशेषे शब्दान्यथावद्भवहारकाले । सोऽनन्तमाप्नोति जयं परत्र वाग्योगविदुष्यति चापशब्दैः । कः । वाग्योग-

विदेव । यो हि शब्दाज्जानाति । अपशब्दानथसौ जानाति । यथैव शब्दज्ञाने च धर्म एवमपशब्दज्ञानेऽप्यधर्मः प्राप्नोति । अथवा भूयानधर्मः प्राप्नोति । भूयांसो ह्यपशब्दा अल्पीयांसः शब्दाः । एकैकस्य हि शब्दस्य बहवोऽपभ्रंशाः । यथा गौरित्येतस्य शब्दस्य गावीगोणीगोपोतलिकेत्येवमादयः । अथ योऽवाग्योग-विदज्ञानं तस्य शरणं । विषम उपन्यासः । नात्यन्ताज्ञानं शरणं भवितुमर्हति । यो ह्यज्ञानन्वै ब्राह्मणं हन्यात्पुरां वा पिवेत्सोऽपि मन्ये पतितः स्यात् । एवं तर्हि कः । अवाग्योगविदेव । अथ यो वाग्योगविदज्ञानं तस्य शरणं ॥ अविद्वांसः । अविद्वांसः प्रत्यभिवादे नान्नो ये न भुक्तिं विदुः । कामं तेषु तु विप्रोऽप्य स्त्रीष्विवायमहं वदेदिति । स्त्रीवन्मा भूमेत्यध्येयं व्याकरणं ॥ विभक्तिं कुर्वति । विभक्तिं कुर्वति । याज्ञिकाः पठन्ति । प्रयाजाः सविभक्तिकाः कर्तव्या इति । न चांतरेण व्याकरणं प्रयाजाः सविभक्तिकाः शक्याः कर्तुं । तस्मादध्येयं व्याकरणं ॥ यो वा इमां । यो वा इमां पदशः स्वरशोऽक्षरशो वर्णशो वाचं विदधाति । स आर्त्विजीनो भवति । आर्त्विजीनाः स्यामेत्यध्येयं व्याकरणं ॥ चत्वारि । चत्वारि शृंगा वयो अस्य पादा द्वे शीर्षे सप्त हस्तासौ अस्य । चिधा बद्धो वृषभो रोरवीति महो देवो मर्त्या आविवेश । चत्वारि शृंगा । चत्वारि पदजातानि । नामाख्यातोपसर्गनिपाताश्च । वयो अस्य पादाः । वयः कालाः । द्वे शीर्षे । सुपस्तिङश्च । सप्त हस्तासौ अस्य । सप्त विभक्तयः । चिधा बद्धः । त्रिषु स्थानेषु बद्धः । उरसि कंठे शिरसि । वृषभो वर्षणात्सर्वकामानां । रोरवीति । रौतिः शब्दकर्मा । महो देवो मर्त्या आविवेश । महता देवेन नस्तादात्म्यं यथा स्यादित्यध्येयं व्याकरणं ॥ अथवा चत्वारि । चत्वारि वाक्परि-मिता पदानि तानि विदुर्ब्राह्मणा ये मनीषिणः । गुहा चीणि निहिता नेंगयन्ति तुरीयं वाचो मनुष्या वदन्ति । ये मनीषिणी मनस ईषिणः । गुहायां चीणि निहितानि नेंगयन्ति । न चेष्टते न निमिषन्ति । तुरीयं वाचो मनुष्या वदन्ति । तुरीयं ह वा एतद्वाचो यन्मनुष्येषु वर्तते ॥ उत त्वः । उत त्वः पश्यन्न ददर्श वाचमुत त्वः शृण्वन्न शृणोत्येनां । उतो त्वस्मै तन्वं विससे जायेव पत्य उशती सुवासाः । अपि खल्वेकः पश्यन्नपि न पश्यति । अपि खल्वेकः शृण्वन्नपि न शृणोत्येनां । अविद्वांसमाहाद्वै । त्वस्मै अन्यस्मै तन्वं विससे । तनुं विवृणुते । जायेव पत्य उशती सुवासाः । यथा जायो पत्य कामयमाना सुवासाः स्वमात्मानं विवृणुते ।

एवं वाग्वाग्विदे स्वमात्मानं विवृणुते । वाग्नी विवृणुयादित्यध्येयं व्याकरणं ॥ सक्तुमिव । सक्तुमिव तितउना पुनंतो यत्र धीरा मनसा वाचमक्रत । अत्रासखायः सख्यानि जानते भद्रैषां लक्ष्मीर्निहिताधि वाचि । सक्तुः सच तेर्दुर्धावो भवति । कसतेर्वा स्याद्विपरीतस्य विकसितो भवति । तितउ परिपवनं भवति । ततवद्वा तुन्नवद्वा । धीराः प्रज्ञावंतो ध्यानवंतो मनसा प्रज्ञानेन वाचमक्रत । वाचमकृपत । अत्रासखायः सख्यानि जानते । सयुज्यानि जानते । क एव दुर्गमो मार्गः एकगम्यो वाग्विषयः । के पुनस्ते वैयाकरणाः । कुत एतत् । भद्रैषां वाचि निहिताधि वाचि । एषां वाचि भद्रा लक्ष्मीर्निहिता भवति ॥ सारस्वती । सारस्वती याज्ञिकाः पठन्ति । आहिताग्निरपशब्दं प्रयुजानः प्रायश्चित्तीयां सारस्वतीमिष्टिं निर्वपेदिति । प्रायश्चित्तीया मा भूमेत्यध्येयं व्याकरणं ॥ दशम्यां पुत्रस्य । दशम्यां पुत्रस्य जातस्य नाम विदध्याद्वोपवदाद्यंतरंतस्थमभिनिष्ठानांतं द्वाक्षरं चतुरक्षरं वा । कृतं नाम कुर्यात् । न तद्धितमिति । न चांतरेण व्याकरणं कृतस्तद्धिता वा शक्या विज्ञातुं । तस्मादध्येयं व्याकरणं ॥ सुदेवो असि । सुदेवो असि, वरुण यस्य ते सप्त सिंधवः । अनुक्षरन्ति काकुदं सूर्यं सुपिरामिव । सप्त सिंधवः सप्त विभक्तयः । ककुज्जिह्वा । सास्मिन्विद्यतं इति काकुदं तालु । सूर्मिः स्थूला लोहप्रतिमेति । एवं सिद्धे शब्दार्थसंबंध इत्यादिवाचिंकोक्तान्यत्रापि प्रयोजनान्यनुसंधेयानि ॥

अथ निरुक्तप्रयोजनमुच्यते । अर्थावबोधे निरपेक्षतया पदजातं यच्चोक्तं तन्निरुक्तं । गौः गमा ज्मा क्ष्मा क्षा क्षमेत्यारभ्य वसवः वाजिनः देवपत्न्यो देवपत्न्य इत्यंतो यः पदानां समाम्नायः समाम्नातस्तस्मिन्त्यंथे पदार्थावबोधाय परापेक्षा न विद्यते । एतावन्ति पृथिवीनामान्येतावन्ति हिरण्यनामानित्येवं तत्र तत्र विस्पष्टमभिहितत्वात् । तदेतन्निरुक्तं चिकांडं । तच्चानुक्रमणिकाभाष्ये दर्शितं ॥

आद्यं निघंटुकं कांडं द्वितीयं नैगमं तथा ।

तृतीयं दैवतं चेति समाम्नायस्त्रिधा मतः ॥

गौराद्यपारंपर्यतमाद्यं निघंटुकं मतं ।

जहाद्युत्वमृवीसांतं नैगमं संप्रचक्षते ॥

अग्न्यादिदेवपत्न्यंतं देवताकांडमुच्यते ।

अग्न्यादिदेवी ऊर्जाहुत्यंतः क्षितिगतो गणः ॥

वायादयो भगान्ताः स्युरन्तरिक्षस्थदेवताः ।

सूर्यादिदेवपत्न्यन्ता द्युस्थाना देवता इति ॥

गवादिदेवपत्न्यन्तं समान्नायमधीयत इति ।

एकार्थवाचिनां पर्यायशब्दानां संघो यत्र प्रायेणोपदिश्यते । तत्र निघंटुशब्दः प्रसिद्धः । तादृशेष्वमरसिंहवैजयन्तीहलायुधादिषु दश निघंटव इति व्यवहारात् । एवमत्रापि पर्यायशब्दसंघोपदेशादाद्यकांडस्य निघंटुकत्वं । तस्मिन्कांडे त्रयोऽध्यायाः । तेषु प्रथमे पृथिव्यादिलोकदिक्कालादिद्रव्यविषयाणि नामानि । द्वितीये मनुष्यतदवयवादिद्रव्यविषयाणि । तृतीये तदुभयद्रव्यगततनुबहुत्वह्रस्वत्वादिधर्मविषयाणि ॥ निगमशब्दो वेदवाची । यास्तेन तत्र तत्रापि निगमो भवतीत्येवं वेदवाक्यानामवतारितत्वात्तस्मिन्निगम एव प्रायेण वर्तमानानां शब्दानां चतुर्थोऽध्यायरूपे द्वितीयस्मिन्कांड उपदिष्टत्वात्तस्य कांडस्य निगमत्वं ॥ पंचमाध्यायरूपस्य तृतीयकांडस्य दैवत्वं विस्पष्टं ॥ पंचाध्यायरूपकांडत्रयात्मक एतस्मिन्न्यथे परनिरपेक्षितया पदार्थस्योक्तत्वात्तस्य ग्रंथस्य निरुक्तत्वं । तद्व्याख्यानं च समाप्तायः समाप्तात् इत्यारभ्य तस्यास्तस्यास्ताद्वाव्यमनुभवत्यनुभवतीत्यन्तैर्द्वादशभिरध्यायैर्यास्को निर्ममे । तदपि निरुक्तमित्युच्यते । एकैकस्य पदस्य संभाविता अवयवार्थास्तत्र निःशेषेणोच्यन्त इति व्युत्पत्तेः । तत्र हि चत्वारि पदजातानि नामाख्याते चोपसर्गनिपाताश्चेति प्रतिज्ञायोच्चावचेष्वर्थेषु निपतन्तीति निपातस्वरूपं निरुच्यैवमुदाहृतं । नेति प्रतिषेधार्थीयो भाषायामुभयमन्वध्यायत्वेदं देवममंसतेति प्रतिषेधार्थीय इति । दुर्मदासो न सुरायामित्युपमार्थीय इति च । तच्च लोके केवलप्रतिषेधार्थीयस्यापि नकारस्य वेदे प्रतिषेधोपमालक्षणाधोदाहरणमस्मिन्न्यथेऽवगम्यते । एवं ग्रंथकारेणोक्तास्तत्तत्पदनिर्वचनविशेषास्तत्तन्मन्त्रव्याख्यानावसर एवास्माभिरुदाहरिष्यते । न च निर्वचनानां निर्मूलत्वं शङ्कनीयं । एतद्व्युत्पत्त्यर्थमेव ब्राह्मणेषु पदनिर्वचनानां केषांचिदुक्तत्वात् । तदाहुतीनामाहुतित्वमिति । तमिदं संतमिदं इत्याचक्षत इति । यदप्रथयत्तपृथिव्याः पृथिवीत्वमिति च । ग्रंथकारोऽपि तत्र तत्र स्वीकृतनिर्वचनमूलभूतब्राह्मणान्युदाहरिष्यति । केषांचिन्निर्वचनानां व्याकरणवलेन सिद्धावपि न सर्वेषां सिद्धिरस्ति । अत एव ग्रंथकार आह । तदिदं विद्यास्थानं व्याकरणस्य कात्तर्क्यं स्वार्थसाधकं चेति । तस्माद्देवार्थावबोधायोपयुक्तं निरुक्तं ॥

तथा छंदोग्रंथोऽप्युपयुज्यते । छंदोविशेषाणां तत्र तत्र विहितत्वात् । तस्मात्प्र

चतुस्तराणि छंदांसि प्रातरनुवाकेऽनूच्यन्त इति ह्याम्नातं । गायत्र्युष्णिगनुष्टु-
हतीपंक्तित्रिष्टुजगतीत्येतानि सप्त छंदांसि । चतुर्विंशत्यक्षरा गायत्री । ततोऽपि
चतुर्भिरक्षरैरधिकाष्टाविंशत्यक्षरोष्णिक् । एवमुत्तरोत्तराधिका अनुष्टुवादयोऽवगं-
तव्याः । तथान्यत्रापि श्रूयते । गायत्रीभिर्ब्राह्मणस्यादध्यात् । त्रिष्टुप्भी राजन्यस्य ।
जगतीभिर्वैश्यस्येति । तच्च मगणयगणादिसाध्यो गायत्र्यादिविवेकच्छंदोऽयं यमं-
तरेण न सुविज्ञेयः । किंच यो ह वा अविदितापेयच्छंदोऽदिवतब्राह्मणेन मंचेण
याजयति वाध्यापयति वा । स्याणुं वर्धति । गर्हे वा पत्यते । प्र वा मीयते ।
पापीयाभभवति । तस्मादेतानि मंचे मंचे विद्यादिति श्रूयते । तस्मात्तावद्वेदनाय
छंदोऽयं उपयुज्यते ॥

ज्योतिषस्य प्रयोजनं तस्मिन्नेव यं विहितं । यज्ञकालार्थसिद्धय इति ।।
कालविशेषविधयश्च श्रूयन्ते । संवत्सरमेतद्वत् चरेत्संवत्सरमुख्यं भूत्वेत्येवमादयः
संवत्सरविधयः । वसन्ते ब्राह्मणोऽग्निमादधीत । ग्रीष्मे राजन्य आदधीत । शरदि
वैश्य आदधीतेत्याद्या चतुर्विधयः । मासि मासि सत्रपृष्ठान्युपयन्ति । मासि
मास्यतिग्राह्या गृह्यन्त इति मासविधयः । यं कामयेत, वसीयान्स्यादिति तं
पूर्वपक्षे याजयेदित्याद्याः पक्षविधयः । एकाष्टकायां दीक्षेरन् फल्गुनीपूर्णेमासे
दीक्षेरन्नित्याद्यास्तिथिविधयः । प्रातर्जुहोति सायं जुहोतीत्याद्याः प्रातःकाला-
दिविधयः । कृत्तिकास्वग्निमादधीतेत्याद्या नक्षत्रविधयः । अतः कालविशेषान-
वगमयितुं ज्योतिषमुपयुज्यते ॥

एतेषां वेदार्थोपकारिणां पक्षां यंधानां वेदांगत्वं शिक्षायामेवमुदीरितं ॥

छंदः पादौ तु वेदस्य हस्तौ कल्पोऽथ पद्मते ।

ज्योतिषमयनं चक्षुर्निरुक्तं श्रोत्रमुच्यते ॥

शिक्षा घ्राणं तु वेदस्य मुखं व्याकरणं स्मृतं ।

तस्मात्सांगमधीत्यैव ब्रह्मलोके महीयत इति ॥

पदंगवत्पुराणादीनामपि वेदार्थज्ञानोपयोगौ याज्ञवल्क्येन स्मर्यते । पुराण-
न्यायमीमांसाधर्मशास्त्रांगमिश्रिताः । वेदाः स्थानानि विद्यानां धर्मस्य च चतुर्द-
शेति ॥ इतिहासपुराणभ्यां वेदं समुपबृंहयेत् । विभेत्यल्पश्रुताद्देवो मामयं
प्रहरेदिति त्यन्यत्रापि स्मर्यते । ऐतरेयतैत्तिरीयकाठकादिशाखासूक्तानि हरिश्चंद्र-
नाचिकेताद्युपाख्यानानि धर्मब्रह्मावबोधोपयुक्तानि तेषु तेष्वितिहासयथेषु
स्पष्टीकृतानि । उपनिषदुक्ताः सृष्टिस्थितिलयादयो ब्राह्मप्राज्ञवैष्णवादिपुराणेषु

स्पष्टीकृताः । सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशो मन्वंतराणि च । वंशानुचरितं चेति पुराणं पंचलक्षणमिति । सृष्ट्यादेः पुराणप्रतिपाद्यत्वावगमनात् । न्यायशास्त्रे प्रमाणप्रमेयसंशयप्रयोजनदृष्टांतादीनां षोडशपदार्थानां निरूपणात्तदनुसारेणैव वाक्यमस्मिन्नर्थे प्रमाणं भवति नेतरदिति निर्णयः कर्तुं शक्यते । पूर्वोत्तरमीमांसयोर्वेदार्थोपयोगोऽतिस्पष्ट एव । मन्वन्निविष्णुहारीतादिप्रोक्तासु स्मृतिषु वेदोक्तसंध्यावन्दनादिविधयः प्रपञ्चिताः । तदु हा वा एते ब्रह्मवादिनः पूर्वाभिमुखाः संध्यायां गायत्र्याभिमन्विता आप ऊर्ध्वं विक्षिपन्तीत्यादिकः संध्यावन्दनविधिः । पंच वा एते महायज्ञाः सततं प्रतापयन्त्यादिको महायज्ञविधिः । एवं विध्यन्तराणि द्रष्टव्यानि । उक्तप्रकारेण पुराणादीनां वेदार्थज्ञानोपयोगाद्विद्यास्थानत्वं युक्तं । एतैः पुराणादिभिश्चतुर्दशभिर्विद्यास्थानैरुपवृंहिताया विद्याया यद्वह्नेऽधिकारिविशेषः शाखांतरगतैश्चतुर्भिर्मन्त्रैरुपदर्शितः । तांश्च मन्त्रान्यास्ते उदाजहार ॥

तत्रायं प्रथमो मंत्रः ॥

विद्या ह वै ब्राह्मणमाजगाम गोपाय मा शेवधिष्टेऽहमस्मि ।

असूयकायानृजवेऽयताय न मा ब्रूया वीर्यवती तथा स्यामिति ॥

विद्याभिमानीनी देवता ब्राह्मणमुपदेशरमाचार्यमाजगाम । आगत्य चैव प्रार्थयामास । हे ब्राह्मण मामनधिकारिणेऽनुपदिश्य पालय । तवाहं निधिवत्पुरुषार्थहेतुरस्मि । तादृश्यां मयि तदुपदेष्टरि त्वयि च योऽसूयां करोति । यश्चाजवेन विद्यां नाभ्यस्यति । योऽपि स्नानाचमनाद्याचारनियतो न भवति । तादृशेभ्यः शिष्याभासेभ्यो मां न ब्रूयाः । तथा सति त्वद्ब्रूये स्थित्वा फलप्रदा भवेयं ॥

अथ द्वितीयो मंत्रः ॥

य आतृणक्षयवितथेन कर्णावदुःखं कुर्वन्नमृतं संप्रयच्छन् ।

तं मन्येत पितरं मातरं च तस्मै न दुहोक्ततमच्चनाहेति ॥

पूर्वस्मिन्नंत्रं आचार्यस्य नियममभिधायास्मिन्नंत्रे शिष्यस्य नियमोऽभिधीयते । वितथमनृतमपुरुषार्थभूतं लौकिकं वाक्यं । तद्विपरीतं सत्यं वेदवाक्यमवितथं । तादृशेन वाक्येन यं आचार्यः शिष्यस्य कर्णावातृणक्षति । सर्वतस्तद्वन्दनं पूरणं करोति । उपसर्गवशादौचित्याच्च तृणक्षतिधातोरेवातरे वृत्तिः । सर्वदा वेदयः श्रावयतीत्यर्थः । किं कुर्वन् । न दुःखं कुर्वन् । मन्दप्रज्ञस्य माणवकस्यादा-

वर्द्धचमृचं वा यहीतुमशक्तस्य यथा दुःखं न भवति तथा पादं पादैकदेशं वा याहयन् । किंच । अमृतं संप्रयच्छन् । अमृतत्वस्य देवजन्मनो मोक्षस्य वा प्रापकत्वादमृतं वेदार्थः । तस्य प्रदानं कुर्वन् । तं तादृशमाचार्यं सच्छिष्यो मुख्यमातापितृरूपं मन्येत । पूर्वसिद्धौ तु मातापितरावधमस्य मनुष्यस्य शरीरस्य प्रदानादमुख्यौ । तस्मै मुख्यमातापितृरूपायाचार्यायैकमपि द्रोहं न कुर्यात् ॥

अथ तृतीयो मंत्रः ॥

अध्यापिता ये गुरुं नाद्रियति विप्रा वाचा मनसा कर्मणा वा ।

यथैव ते न गुरोर्भोजनीयास्तथैव तान्न भुनक्ति श्रुतं तदिति ॥

ये त्वधमा विप्रा गुरुणाध्यापिताः संतो विनयोक्त्या तदीयहितचिंतनेन श्रुश्रूषया वा गुरुं नाद्रियति । आदररहितास्ते शिष्याभासा गुरोर्न भोजनीयाः । अनुभवयोग्या न भवन्ति । न हि तेषु गुरुः कृपां करोति । यथैव गुरुणा ते न पालनीयास्तथैव तानधमाश्लिष्यान्तच्छ्रुतं गुरुपदिष्टं वेदवाक्यं न पालयति । फलप्रदं न भवतीत्यर्थः ॥

अथ चतुर्थो मंत्रः ॥

यमेव विद्याः शुचिमप्रमत्तं मेधाविनं ब्रह्मचर्योपपन्नं ।

यस्ते न दुह्येत्कतमच्चनाह तस्मै मा ब्रूया निधिपाय ब्रह्मन्निति ॥

हे आचार्य यमेव मुख्यशिष्यं शुचित्वादिगुणोपेतं जानीयाः । किंच यो मुख्यशिष्यस्तुभ्यं कदाचिदपि न दुह्येत् । तस्मै तु मुख्यशिष्याय त्वदीयनिधिपालकाय ब्रह्मन् वेदरूपां मां विद्यां ब्रूयाः । इत्थं विद्यादेवतया प्रार्थितत्वादाचार्येण मुख्यशिष्याय वेदविद्योपदेष्टव्या । तदर्थमृग्वेदोऽस्माभिः षडंगानुसारेण व्याख्यायते । मंत्रब्राह्मणान्तके वेदे ब्राह्मणस्य मंत्रव्याख्यानोपयोगित्वादादौ ब्राह्मणमारण्यकांडसहितं व्याख्यातं । अथ तच्च तच्च ब्राह्मणोदाहरणेन मंत्रात्मकः संहितायंथो व्याख्यातव्यः ॥

स चाग्निमीळ इत्यारभ्य यथा वः सुसहासतीत्यंतोऽष्टकांडैर्दशमंडलैश्चतुषष्ट्याध्यायैरीषदधिकसहस्रसूक्तेरीषदधिकद्विसहस्रवगैरीषदधिकाभिर्दशसहस्रसंख्याभिर्ऋग्भिश्चोपेतः । तस्य च ग्रंथस्य कृत्स्नस्याप्याम्नातक्रमेणैव सामान्यविनियोगो ब्रह्मयज्ञजपादौ पूर्वमेवाभिहितः । विशेषविनियोगस्तु तत्तत्कृतौ सूचकारेण प्रदर्शितः । स च त्रिविधः । सूक्तविनियोगस्तृचादिविनियोग एकैकस्या ऋचो विनियोगश्चेति । तच्चाग्निमीळ इति सूक्तं प्रातरनुवाक आग्नेये ऋतौ विनि-

युक्तं । स विनियोग आश्वलायनेन चतुर्थाध्यायस्य चयोदशे खंडे सूचितः । अवा नो अग्न इति पठग्निमीळेऽग्निं दूतमिति । तत्र हीनपादग्रहणात्सूक्त-
निश्चयः ॥ सूक्तं सूक्तादौ हीने पादे । आ० १. १. । इति परिभाषितत्वात् ।
तस्मिन्सूक्ते प्रथमाया ऋचो द्वितीयस्यां पवमानेष्टौ स्विष्टकृतो याज्यात्वेन
विनियोगः । स च द्वितीयाध्यायस्य प्रथमखंडे सूचितः । साह्यान्विष्टा अभि-
युजोऽग्निमीळे पुरोहितमिति संयाज्ये इति । तत्र कृत्स्नपादग्रहणादग्नित्वव-
गम्यते । ऋचं पादग्रहे । आ० १. १. । इति परिभाषितत्वात् । तथा संयाज्ये
इत्युक्ते सौविष्टकृती प्रतीयात् । आ० १. २. । इति परिभाषितत्वात्स्विष्टकृत्संबंध-
निश्चयः । तत्रापि द्वितीयमंत्रत्वेनोदाहृतत्वाद्याज्यात्वं । यद्यपि साह्यान्वित्यनया
पुरोनुवाक्यैव देवताया अनुस्मरणरूपसंस्कारः सिद्धः । तथापि याज्यानुवा-
क्ययोः समुच्चयो द्वादशेऽध्याये चतुर्थपादे मीमांसितः ॥

* पुरोनुवाक्यया याज्या विकल्पा वा समुच्चिता ।

विकल्पान्यतरेणैव देवतायाः प्रकाशनात् ॥

पुरोनुवाक्यासमाख्यानाद्वचनाच्च समुच्चयः । देवताप्रकाशनकार्यस्यैकत्वात् ।
युग्मयोर्यथा विकल्पस्तथैवैकयुग्मयोरेतयोरिति चेत् । मैवं । पुरोनुवाक्येति
समाख्याया उत्तरकालीनयाज्यामंतरेणानुपपत्तेः । किंच पुरोनुवाक्यामनूच्य
याज्यया जुहोतीति प्रत्यक्षवचनेन देवतोपलक्षणहविःप्रदानकार्यं भेदोक्तिपुरो-
सरं साहित्यं विधीयते । तस्मात्समुच्चय इति ॥

एतच्चाग्निमित्यादिसूक्तं नवर्चं । अग्निं नव मधुच्छंदा वैश्वामित्र इत्यनुक्रम-
णिकायामुक्तत्वात् । विश्वामित्रपुत्रो मधुच्छंदोनामकस्तस्य सूक्तस्य द्रष्टृत्वात्तदीय
ऋषिः । ऋष गताविति धातुः । सर्वधातुभ्य इन् । उ० ४. ११९. । इगुपधात्किन्
। उ० ४. १२१. । वेदप्राप्त्यर्थं तपोऽनुतिष्ठतः पुरुषान्स्वयंभूर्वेदपुरुषः प्राप्नोत् ।
तथा च श्रूयते । अजाह वै पृथ्वीस्तपस्यमानान्ब्रह्म स्वयंभुभ्यानर्पत्तदपयो
ऽभवन्निति । तथातीन्द्रियस्य वेदस्य परमेश्वरानुग्रहेण प्रथमतो दर्शनादपित्व-
मित्यभिप्रेत्य स्मर्यते । युगान्तिऽतर्हि तान्वेदान्तेतिहासान्महर्षयः । लेभिरे तपसा
पूर्वमनुज्ञाता स्वयंभुवेति । ऋष्यादिज्ञानाभावे प्रत्यवायः स्मर्यते । अविदित्वा
ऋषिं छंदो दैवतं योगमेव च । योऽध्यापयेज्जपेद्वापि पापीयाज्जायते तु
सः ॥ ऋषिच्छंदोदेवतानि ब्राह्मणार्थं स्वराद्यपि । अविदित्वा प्रयुजानो मंत्र-
कंदक उच्यत इति । वेदनविधिश्च स्मर्यते । स्वरो वर्णोऽक्षरं मात्रा विनि-

योगोऽर्थ एव च । मन्त्रजिज्ञासमानेन वेदितव्यं पदे पद इति । अग्निमित्या-
दिमूक्तस्य छंदोऽनुक्रमणिकायां यद्यप्येव नोक्तं तथापि परिभाषायामेवमुक्तं ॥
आदौ गायत्रं प्राक् हिरण्यस्तूपादिति । हिरण्यस्तूप ऋषिर्येषां मन्त्राणां वक्ष्यते
ततः प्राचीनेषु मन्त्रेषु सामान्येन गायत्रं छंद इत्यर्थः । पुरुषस्य पापसंबन्धं वार-
यितुमाच्छादकत्वाच्छंद इत्युच्यते । तच्चारण्यकांडे समाम्नायते । छादयति ह वा
एनं छंदांसि पापात्कर्मण इति । अथ वा चीयमानाग्निस्तपस्याच्छादक-
त्वाच्छंदः । तच्च तैत्तिरीया आमनन्ति । प्रजापतिरग्निमचिनुत । स द्युरपविर्भूत्वा-
तिष्ठत् । तं देवा विभ्यतो नोपायन् । ते छंदोभिरात्मानं छादयित्वोपायन् ।
तच्छंदसां छंदस्त्वमिति । यद्वाप मृत्युं वारयितुमाच्छादयतीति छंदः । तदपि
छंदोग्योपनिषदाम्नातं । देवा वै मृत्योर्विभ्युः । त्रयीं विद्यां प्राविशन् । ते
छंदोभिरात्मानमाच्छादयन् । यदेभिराच्छादयंस्तच्छंदसां छंदस्त्वमिति ॥ तथा
द्योतनार्थदीव्यतिधातुनिमित्तं देवशब्द इत्येतदाम्नायते । दिवा वै नोऽभूदिति
तद्देवानां देवत्वमिति । अतो दीव्यतीति देवः । मन्त्रेण द्योत्यत इत्यर्थः । अस्मिन्
सूक्ते स्तूयमानत्वादग्निर्देवः । तथा चानुक्रमणिकायामुक्तं । मंडलादिष्वग्नेयमै-
द्रादिति । तस्य सूक्तस्य प्रथमामृचं भगवान्वेदपुरुष आह ।

ओं अग्निमीळे पुरोहितं यज्ञस्य देवमृत्विजं । होतारं रत्नधातमं ॥ १ ॥

अग्निं । ईळे । पुरः । इहितं । यज्ञस्य । देवं । ऋत्विजं । होतारं । रत्न । ऽधातमं ॥ १ ॥

अग्निनामकं देवमीळे । स्तौमि । ईडं स्तुतौ । धा० २४. ९. । इति धातुः ।
डकारस्य ळकारो बहुचाध्येतृसंप्रदायप्राप्तः । तथा च पठ्यते । अज्मध्यस्थड-
कारस्य ळकारं बहुचा जगुः । अज्मध्यस्थडकारस्य ळहकारं वै यथाक्रममिति ॥
मन्त्रस्य होचा प्रयोज्यत्वादहं होता स्तौमीति लभ्यते । कीदृशमग्निं । यज्ञस्य
पुरोहितं । यथा राज्ञः पुरोहितस्तदभीष्टं संपादयति तथाग्निरपि यज्ञस्यापेक्षितं
होमं संपादयति । यद्वा यज्ञस्य संबंधिनि पूर्वभाग आहवनीयरूपेणावस्थितं ।
पुनः कीदृशं । देवं । दानादिगुणयुक्तं । पुनः कीदृशं । होतारमृत्विजं । देवानां
यज्ञेषु होतृनामकं ऋत्विगग्निरेव । तथा च श्रूयते । अग्निर्वै देवानां होतेति ।
पुनरपि कीदृशं । रत्नधातमं । यागफलरूपाणां रत्नानामतिशयेन धारयितारं
पोषयितारं वा । अचाग्निशब्दस्य यास्को बहुधा निर्वचनं दर्शयति । नि० ७. १४. ।
अथातोऽनुक्रमिष्यामीऽग्निः पृथिवीस्थानस्तं प्रथमं व्याख्यास्यामीऽग्निः

कस्मादग्रणीर्भवत्यग्रं यज्ञेषु प्रणीयतेऽगं नयति संनयमानोऽक्नोपनो भवतीति
 स्थौलाष्टीविर्नो क्नोपयति न स्नेहयति विभ्य आख्यातेभ्यो जायत इति शक-
 पूणिरितादक्ताहग्धाद्वा नीतात्स खल्वेतेरकारमादत्ते गकारमनक्तेर्वा दहतेर्वा नीः
 परस्तस्यैषा भवतीति । अग्निमीळ इति । अस्यायमर्थः । सामान्येन सर्वदेवतानां
 लक्षणस्याभिहितत्वादनंतरं यतः प्रतिपदं विशेषेण वक्तव्यत्वाकांक्षितमतोऽनुक्र-
 मेण वक्ष्यामः । तत्र पृथिवीलोके स्थितोऽग्निः प्रथमं व्याख्यास्यते । कस्मा-
 त्प्रवृत्तिनिमित्तादग्निशब्देन देवताभिधीयत इति प्रश्नस्याग्रणीरित्यादिकमुत्तरं ।
 देवसेनामग्रे स्वयं नयतीत्यग्रणीः । एतदेकमग्निशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तं । तथा च
 ब्राह्मणांतरं । अग्निर्वै देवानां सेनानीरिति । एतदेवाभिप्रेत्य बह्वृचा मंत्रब्राह्मणे
 आमनन्ति । अग्निर्मुखं प्रथमो देवतानामिति मंत्रः । अग्निर्वै देवानामवम इति
 ब्राह्मणं । तथा तैत्तिरीयाश्चामनन्ति । अग्निरग्रे प्रथमो देवतानामिति मंत्रः ।
 अग्निरवमो देवतानामिति च । वाजसनेयिनस्त्वेवमामनन्ति । स वा एषोऽग्रे
 देवतानामजायत तस्मादग्निर्नामेति । यज्ञेष्वग्निहोत्रेषुप्तोमरूपेष्वग्रं पूर्व-
 दिग्वर्त्याहवनीयदेशं प्रति गार्हपत्यात्प्रणीयत इति द्वितीयं प्रवृत्तिनिमित्तं ।
 संनयमानः सम्यक् स्वयमेव प्रह्नीभवच्चंगं स्वकीयं शरीरं नयति काष्ठदाहे हविः-
 पाके च प्रेरयतीति तृतीयं प्रवृत्तिनिमित्तं । स्थौलाष्टीविनामकस्य महर्षेः पुत्रो
 निरुक्तकारः कश्चिदक्नोपन इत्यग्निशब्दं निर्वक्ति । तत्र न क्नोपयतीत्युक्ते न
 स्नेहयति । किंतु काष्ठादिकं रूक्षयतीत्युक्तं भवति । शकपूणिनामको निरुक्त-
 कारो धातुचयादग्निशब्दनिष्पत्तिं मन्यते । इत इण् गतौ । धा० २४. ३६. । इति
 धातुः । अक्नोऽंजू व्यक्तिमक्षरणगतिषु । धा० २९. २१. । इति धातुः । दग्धो दह
 भस्मीकरणे । धा० २३. २२. । इति धातुः । नीतो णीञ् आपणे । धा० २२. ५. ।
 इति धातुः । अग्निशब्दो ह्यकारगकारनिशब्दानपेक्षमाण एतिधातोरुत्पन्नाद-
 यनशब्दादकारमादत्ते । अनक्तिधातुगतस्य ककारस्य गकारादेशं कृत्वा तमादत्ते ।
 यद्वा दहतिधातुजन्याहग्धशब्दाजकारमादत्ते । नीरिति नयतिधातुः । स च ह्रस्वो
 भूत्वा परो भवति । ततो धातुचयं मिलित्वाग्निशब्दो भवति । यज्ञभूमिं गत्वा
 स्वकीयमंगं नयति काष्ठदाहे हविःपाके च प्रेरयतीति समुदायार्थः । तस्याग्नि-
 शब्दार्थस्य देवताविशेषस्य प्राधान्येन स्तुतिदर्शनायैषाग्निमीळ इत्युभयवतीति ।
 तामेतामृचं यास्क एवं व्याख्यातवान् । अग्निमीळोऽग्निं याचामीळिरथेष-
 णाकर्मा पूजाकर्मा वा पुरोहितो व्याख्यातो यज्ञस्य देवो दानाद्वा दीपनाद्वा

द्योतनाद्वा द्युस्थानो भवतीति वा-यो देवः सा देवतां होतारं ह्यातारं जुहोते-
 हतिर्त्यौर्णवाभो रत्नधातमं रमणीयानां धनानां दातृत्तमं । नि० ७. १५. । इति ।
 अस्यायमर्थः । इदतिधातोः स्तुत्यर्थत्वं प्रसिद्धं । धातूनामनेकार्थत्वमिति न्यायमा-
 श्रित्य याज्ञाध्येषणापूजा अर्थचोचितत्वात्तदर्थतया व्याख्याताः । पुरोहितशब्दो
 द्वितीयेऽध्याये । नि० २. १२. । यद्देवापिः शं तनवे पुरोहित इत्येतामृचमुदाहृत्य
 पुरं एनं दधातीति व्याख्यातः । तैत्तिरीयाश्च पौरोहित्ये स्पष्टमानस्य पश्वनुष्ठानं
 विधाय तत्फलत्वेन पुरं एनं दधत इत्यामनन्ति । देवशब्दो दानदीपनद्योतनानां-
 मन्यतममर्थमाचष्टे । यज्ञस्य दाता दीपयिता द्योतयितायमग्निरित्युक्तं भवति ।
 दीपनद्योतनयोरेकार्थत्वेऽप्यस्ति धातुभेदः । यद्यप्यग्निः पृथिवीस्थानंस्तथापि
 देवान्प्रति हविर्वहनाद्युस्थानो भवति । देवशब्देवताशब्दयोः पर्यायत्वात्तन्मंत्रं
 तिपाद्या काचिदग्निरित्यतिरिक्ता देवता नान्वेषणीया । होतृशब्दस्य ह्यतिधा-
 तोरूपनत्वेन देवानामाह्वतारमिति । और्णवाभनामकस्तु मुनिर्जुहोतिधातोः
 रूपश्चो होतृशब्द इति मन्यते । अग्नेश्च होतृत्वं होमाधिकरणत्वेन द्रष्टव्यं ।
 रत्नशब्दो द्वितीयाध्याये मघमित्यादिष्वष्टाविंशतौ धननामसु पठितः । रमणी-
 यत्वाद्वत्त्वं । दधातिधातुरेव दानार्थवाचीति । तदिदं निरुक्तकारस्य यास्कस्य
 मंत्रव्याख्यानं । अथ व्याकरणप्रक्रियोच्यते । अग्निधातोर्गन्त्यर्थान् । धा० ५. ३८ ।
 अंगेर्नलोपश्चेत्यौणादिकसूत्रेण । उ० ४. ५१. । निप्रत्ययः । इदित्वाच्चुमागमेन
 प्राप्तस्य नकारस्य । पा० ७. १. ५८. । लोपश्च भवति । अंगतिः स्वर्गे गच्छति
 हविर्नंतुमित्यग्निः । तत्र धातोः । पा० ६. १. १६२. । इत्यकारोऽदात्तः । ओद्यु-
 दात्तश्च । पा० ३. १. ३. । इति प्रत्ययगत इकारोऽप्युदात्तः । अनुदात्तं पदमेकवर्जं
 । पा० ६. १. १५८. । इति द्वयोरन्यतरमुदात्तमवशिष्येतरस्यानुदात्तत्वं प्राप्तं । तत्र
 धातुस्वरेऽप्रथमतोऽवस्थिते सति पश्चादुपदिश्यमानः प्रत्ययस्वरोऽवशिष्यते ।
 सति शिष्टस्वरो बलीयान् । पा० ६. १. १५८. ९. । इति हि न्यायः । ततोऽतोदात्त-
 मग्निप्रातिपदिकं । अनुदात्तो सुप्पितौ । पा० ३. १. ४. । इत्यमित्येतद्वितीयैकवच-
 नमनुदात्तं । तस्यामि पूर्वः । पा० ६. १. १०७. । इति यत्पूर्वरूपं तदुदात्तमेकदेश
 उदात्तेनोदात्तः । पा० ८. २. ५. । इति सूचितत्वात् । अग्निशब्दो धातुजन्नेति
 मते सेयं प्रक्रिया सर्वापि द्रष्टव्या । मतद्वयं यास्केन प्रदर्शितं । नामान्याख्यात-
 जानीति शकटायनो निरुक्तसमयश्च । न सर्वोणीति गार्ग्यो वैयाकरणानां चैके
 । नि० १. १२. । इति । गार्ग्यस्य मतेऽग्निशब्दस्याखंडप्रातिपदिकत्वात्प्रियोऽंत

उदात्तः । फि० १. १. । इत्यन्तोदात्तत्वं । पूर्वोक्तैष्वयणीरित्यादिनिर्वचनेषु प्रकृति-
 प्रत्ययाद्यशेषप्रक्रियो यथोचितं कल्पनीया । एतदेवाभिप्रेत्य यास्क आह । अथ
 निर्वचनं । तद्येषु पदेषु स्वरसंस्कारौ समर्थौ प्रादेशिकेन गुणेनान्वितौ स्यातां
 तथा तानि निर्ब्रूयादथानन्वितेऽर्थेऽप्रादेशिके विकारेऽर्थनित्यः परीक्षेत केनचि-
 द्भृत्तिसामान्येनाविद्यमाने सामान्येऽप्यक्षरवर्णसामान्यान् त्वेव न निर्ब्रूयात्
 । नि० २. १. । इति । अस्यायमर्थः । तत्रच निर्वचनीयपदसमूहमध्ये येष्वग्न्यादि-
 पदेषु पूर्वोक्तरीत्या स्वरसंस्कारौ समर्थौ व्याकरणसिद्धौ स्यातां । स्वर उदात्तादिः ।
 संस्कारो निप्रत्ययादिः । किंच तौ स्वरसंस्कारौ प्रादेशिकेन गुणेनान्वितौ स्यातां ।
 शब्दस्यैकदेशः । पूर्वोक्तोऽगिधातुः प्रदेशः । तत्र भवो गुणो गतिरूपोऽर्थः ।
 तेनान्वितौ । तान्यग्न्यादिपदानि तथा व्याकरणानुसारेण निर्ब्रूयात् । तच्च निर्व-
 चनमस्माभिः प्रदर्शितं । अथ पूर्वोक्तवैलक्षण्येन कश्चित्त्वेन विवक्षितोऽर्थो
 नान्वितस्तस्मिंश्च्येऽनुगतो न भवेत् । तस्यैव व्याख्यानमप्रादेशिके विकार इति ।
 अपनयनादिरूपः क्रियाविशेषो विकारः । स च प्रदेशेनाग्निशब्देकदेशेनापि
 नाभिधीयत इत्यप्रादेशिकः । एवं सति यः पुमानर्थनित्यः स्वविवक्षितोऽर्थो
 नियतो निर्बंधवान् । ब्राह्मणानुसारेण वा देवतांतरविशेषणत्वेन योजयितुं वा
 स निर्बंधः । तदानीं स पुमान्केनचिद्भृत्तिसामान्येन स्वविवक्षितमर्थं परीक्षेत ।
 तस्मिंश्च्ये योजयेत् । वृत्तिः क्रिया । तदूपेण सामान्यं सादृश्यं । अस्माभिश्चापन-
 यनादिरूपं क्रियात्वसामान्यमुपजीव्यायणीत्वाद्यर्थो योजितः । तदिदं यास्काभिमतं
 निर्वचनं । स्थौलादीविरक्षरसाम्यान्निर्वक्ति । अक्रोपनशब्दस्यादौ निषेधार्थमका-
 ररूपमक्षरं विद्यते । अग्निशब्दस्याप्यादावकारोऽस्ति । तदिदमक्षरसाम्यं । शाक-
 पूणिस्तु वर्णसाम्यान्निर्ब्रूते । दग्धशब्दाग्निशब्दयोर्गकारवर्णेन साम्यं । सर्वथापि
 निर्वचनं न त्वाज्यमिति ॥ ईळ इत्येतत्पदं कृत्स्नमप्यनुदात्तं । तिङुतिङः । पा० ६.
 १. २६. । इत्यतिङुतादग्निशब्दात्परस्येळ इत्यस्य तिङुतस्य निघातविधानात् ।
 पदद्वयसंहितकाले । लीकारस्य धातुगतस्योदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः । पा० ६. ४.
 ६६. । इति स्वरितत्वं । तस्मादूर्ध्वभाविन एकारस्य तिङ्प्रत्ययरूपस्य स्वरितात्सं-
 हितायामनुदात्तानाम् । पा० १. २. ३९. । इत्येकश्रुत्यं प्रचयनामकं भवति । पुरः-
 शब्दोऽतोदात्तः । अयं पुरो भव इत्यत्र तथैवान्नातत्वात् । पूर्वधरावराणामसि
 पुरधवक्षेपां । पा० ५. ३. ३९. । इति पूर्वशब्दादप्रत्ययः पुरादेशश्च । ततोऽत्र
 प्रत्ययस्वरः । पा० ३. १. ३. । धाजो निष्ठायां दधातेर्हिः । पा० ७. ४. ४२. । इत्यादेजे

उदात्तः । फि० १. १. । इत्यंतोदात्तत्वं । पूर्वोक्तैष्वयसीरित्यादिनिर्वचनेषु, प्रकृति-
 प्रत्ययाद्यशेषप्रक्रिया यथोचितं कल्पनीया । एतदेवाभिप्रेत्य, यास्क आह । अथ
 निर्वचनं । तद्येषु पदेषु स्वरसंस्कारौ समर्थौ प्रादेशिकेन गुणेनान्वितौ स्यातां
 तथा तानि निर्ब्रूयादथान्वितेऽर्थेऽप्रादेशिके विकारेऽर्थनित्यः परीक्षेत केनचि-
 द्भृतिसामान्येनाविद्यमाने सामान्येऽप्यक्षरवर्णसामान्यान् त्वेव न निर्ब्रूयात्
 । नि०. २. १. । इति । अस्यायमर्थः । तत्र निर्वचनीयपदसमूहमध्ये, येष्वग्न्यादि-
 पदेषु पूर्वोक्तरीत्या स्वरसंस्कारौ समर्थौ व्याकरणसिद्धौ स्यातां । स्वर उदात्तादिः ।
 संस्कारो निप्रत्ययादिः । किंच तौ स्वरसंस्कारौ प्रादेशिकेन गुणेनान्वितौ स्यातां ।
 शब्दस्यैकदेशः पूर्वोक्तोऽगिधातुः प्रदेशः । तत्र भवो गुणो गतिरूपोऽर्थः ।
 तेनान्वितौ । तान्यन्यादिपदानि तथा व्याकरणानुसारेण निर्ब्रूयात् । तच्च निर्व-
 चनमस्माभिः प्रदर्शितं । अथ पूर्वोक्तवैलक्षण्येन कश्चित्त्वेन विवक्षितोऽर्थो
 नान्वितस्तस्मिंश्चेऽनुगतो न भवेत् । तस्यैव व्याख्यानमप्रादेशिके विकार इति ।
 अयनयनादिरूपः क्रियाविशेषो विकारः । स च प्रदेशेनाग्निशब्देकदेशेनात्र
 नाभिधीयत इत्यप्रादेशिकः । एवं सति यः पुमानर्थनित्यः स्वविवक्षितोऽर्थो
 नियतो निर्बंधवान् । ब्राह्मणानुसारेण वा देवतांतरविशेषणत्वेन योजयितुं वा
 स निर्बंधः । तदानीं स, पुमान्केनचिद्भृतिसामान्येन स्वविवक्षितमर्थं परीक्षेत ।
 तस्मिंश्चे योजयेत् । वृत्तिः क्रिया । तदूपेण सामान्यं सादृश्यं । अस्माभिश्चायन-
 यनादिरूपं क्रियात्वसामान्यमुपजीव्यायणीत्वाद्यर्थो योजितः । तदिदं यास्काभिमतं
 निर्वचनं । स्थौलाष्टीविरक्षारसाम्याच्चिर्वक्ति । अक्रोपनशब्दस्यादौ निपेधार्थमका-
 ररूपमक्षरं विद्यते । अग्निशब्दस्याप्यादावकारोऽस्ति । तदिदमक्षरसाम्यं । शक-
 पूर्णस्तु वर्णसाम्यान्निर्ब्रूते । दग्धशब्दाग्निशब्दयोगकारवर्णेन साम्यं । सर्वथापि
 निर्वचनं न त्याज्यमिति ॥ ईळ इत्येतत्पदं कृत्तमप्यनुदात्तं । तिङुतिङः । पा० ८.
 १. २८. । इत्यतिङुंतादग्निशब्दात्परस्येळ इत्यस्य तिङुंतस्य निघातविधानात् ।
 पदद्वयसंहितोक्ताले लीकारस्य धातुगतस्योदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः । पा० ८. ४.
 ६६. । इति स्वरितत्वं । तस्मादूर्ध्वभाविन एकारस्य तिङ्प्रत्ययरूपस्य स्वरितात्सं-
 हितायामनुदात्तानाम् । पा०. १. २. ३९. । इत्येकश्रुत्यं प्रचयनामकं भवति । पुरः-
 शब्दोऽंतोदात्तः । अयं पुरो भव इत्यत्र तथैवास्मात्तत्वात् । पूर्वधरावराणामसि
 पुरधवक्षेपां । पा० ५. ३. ३९. । इति पूर्वशब्दादप्रत्ययः पुरोदेशश्च । ततोऽत्र
 प्रत्ययस्वरः । पा० ३. १. ३. । धाजो निष्ठायां दधातेर्हिः । पा० ७. ४. ४२. । इत्यादेशे

सति प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तो, हितशब्दः । तच्च समासांतोदात्तत्वे प्राप्ते । पा० ६. १. २२३. । तदपवादत्वेन, तत्पुरुषे तुल्यार्थेत्यादिना । पा० ६. २. २. । अन्वयपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । यद्वा पुरोऽन्वयं । पा० १. ४. ६७. । इति गतिसंज्ञायां गतिरनंतरः । पा० ६. २. ४९. । इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । तत ओकार उदात्तः । अवशिष्टानामनुदात्तस्वरितप्रचयाः पूर्ववद्दृष्ट्याः । आद्याक्षरस्य संहितायां प्रचयप्राप्नोति । पा० १. २. ३९. । उदात्तस्वरितपरस्य सन्नतरः । पा० १. २. ४०. । इत्यतिनीचोऽनुदात्तः । यद्यपि पदकाले हितशब्दांतर्गतस्येकारस्य स्वरितत्वं, दुर्लभमुदात्तपरत्वाभावात् । मात्रा ह्रस्वस्तावदवयवांतरमिति । प्रा० १. ३. १. । प्रातिशाख्येऽवसानविधानात् । तैत्तिरीया अनुदात्तमेवाभिधीयते । तथापि यथा संधीयमानानामनेकीभवतां स्वरः । उपदिष्टस्तथा विद्यादक्षराणामवयवे । प्रा० ३. ३. ५. । इति प्रातिशाख्येऽभिदेशादिष्टसिद्धिः । यजयाचेत्यादिना । पा० ३. ३. ९०. । यजतेर्नङ्प्रत्यये सत्यंतोदात्तो यज्ञशब्दः । विभक्तेः सुप्स्वरेणानुदात्तत्वे सति । पा० ३. १. ४. । पश्चात्स्वरितत्वं । देवशब्दः पचाद्यजंतः । पा० ३. १. १३४. । स च फिट्स्वरेण । फि० १. १. । प्रत्ययस्वरेण । पा० ३. १. ३. । चित्स्वरेण । पा० ६. १. १६३. । वांतोदात्तः । ऋत्विक्शब्दः ऋतौ यजतीति विग्रहे सत्यृत्विग्दधृक् । पा० ३. २. ५९. । इति निपातितः । गतिकारकोपपदाकृत् । पा० ६. २. १३९. । इति कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणांतोदात्तः । विभक्तिस्वरः पूर्ववत् । होतृशब्दस्तृन्प्रत्ययांतः । पा० ३. २. १३५. । नित्स्वरेणाद्युदात्तः । पा० ६. १. १९७. । स्वरितप्रचयौ पूर्ववत् । रत्नशब्दो नक्षत्रपयस्यानिसंतस्य । फि० २. ३. । इत्याद्युदात्तः । तथा चान्नायते रत्नं धातेति । रत्नानि दधातीति विग्रहः । समासत्वादंतोदात्तो रत्नधाशब्दः । यद्वा कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः । तमप्रत्ययस्य । पा० ५. ३. ५५. । पित्स्वरेणानुदात्ते सति । पा० ३. १. ४. । स्वरितप्रचितौ । संहितायामाद्याक्षरस्य प्रचयो द्वितीयाक्षरस्य सन्नतरत्वमिति । वेदावतार आद्याया ऋचोऽर्थश्च प्रपंचितः । विज्ञातं वेदगांभीर्यमय संक्षिप्तं वर्णयते ॥

आग्नेयसूक्तस्य द्वितीयामुचमाह ॥

अग्निः पूर्वेभिर्ऋषिभिरीड्यो नूतनैस्तु । स देवाँ एह वक्षति ॥ २ ॥

अग्निः । पूर्वेभिः । ऋषिभिः । ईड्यः । नूतनैः । उत । सः । देवान् । आ । इह । वक्षति ॥ २ ॥

अयमग्निः पूर्वेभिः पुरातनैर्भृग्वंगिरःप्रभृतिभिर्ऋषिभिरीड्यः स्तुत्यो नूतनैरुतेदानीतनैरस्माभिरपि स्तुत्यः । सोऽग्निः स्तुतः सन्निह यज्ञे देवान्हविर्भुज

आवक्षति । वह प्रापण इति धातुः । आवहन्वित्यर्थः । पूर्वभिरित्यत्र बहुलं
 छन्दसि । पा० ७. १. १०. । इति भिस् ऐसादेशाभावः । पूर्व पर्व सर्व पूरण इति
 धातुः । पूर्वतिधातोर्ग्रन्थय औणादिकः । इग्रन्थयांत ऋषिशब्द ऋष्यधिकेति
 निपातनात् । पा० ४. १. ११४. । लघूपधगुणाभावः कित्प्रत्ययो वाच ज्ञेयः । उ० ४.
 १२१. । तौ शब्दौ निस्वरेणाद्युदात्तौ । ईग्रशब्दस्य एग्रप्रत्ययांतत्वात्तिस्वरितम्
 । पा० ६. १. १८५. । इति स्वरिते शेषानुदात्तत्वे च प्राप्ते तदपवादत्वेनेडवदत्यादिना
 । पा० ६. १. २१४. । आद्युदात्तत्वं । नवस्य नू लघ्ननप्राश्च । पा० ५. ४. ३०. २. ।
 इति वार्त्तिकेन नवशब्दस्य नू इत्यादेशस्तनग्रन्थयश्च महावार्त्तिके विहितः ।
 ततो निस्वरेणाद्युदात्तः । अवगिष्टस्वरा अग्न्यादिषु नूतनतिषु पूर्ववदुच्चेयाः ।
 उतशब्दो यद्यपि विकल्पार्थे प्रसिद्धस्तथापि निपातत्वेनानेकार्थत्वादौचित्येनात्र
 समुच्चयार्थो द्रष्टव्यः । उच्चावचेष्वर्षेषु निपातंतीति निपातत्वं । तर्हि निपाता
 आद्युदात्ताः । फि० ४. १२. । इत्युकारस्योदात्तः प्राप्न इति चेत् । न । प्रातःशब्द-
 दंतोदात्तत्वात् । यथा प्रातःशब्दोऽंतोदात्तत्वेन स्वरादिषु पठितः । एवमुतशब्द-
 स्यापि पाठो द्रष्टव्यः स्वरादेराकृतिगणत्वात् । यद्वा । एवादीनामंतः । फि० ४.
 १३. । इत्यंतोदात्तः । स इत्यत्र फिट्स्वरः । देवशब्दः पूर्ववत् । देवानित्यस्य
 नकारस्य संहितायां दीर्घादटि । पा० ८. ३. ९. । इति स्त्वं । अचानुनासिकः ।
 पा० ८. ३. २. । इत्यनुवृत्तावातोऽटि नित्यम् । पा० ८. ३. ३. । इत्याकारः सानु-
 नासिकः । भोभगो । पा० ८. ३. ११. । इति रोयकारः । स च लोपः शाकल्यस्य
 । पा० ८. ३. १९. । इति लुप्यते । तस्यासिद्धत्वात् । पा० ८. २. १. । न पुनः संधिः
 कार्यः । आडो निपातत्वादाद्युदात्तत्वं । इदमो ह्रस्वये सति निष्पन्नत्वात् । पा० ५.
 ३. ११. । इहशब्दे प्रत्ययस्वरः । वहतिधातोर्लोड्ये छांदसो लृट् । तस्य प्रत्यय-
 गतस्य यकारस्य लोपोऽपि छांदसः । यद्वा लेटि सिवहुलम् । पा० ३. १. ३४. ।
 इति सिप्प्रत्ययः । लेटोऽडाटो । पा० ३. ४. ९४. । इत्यडागमश्च । ततो वक्षतीति
 संपद्यते । तस्य तिङंतत्वान्निपातः । संहितास्वराः पूर्ववत् ॥

आधाने तृतीयेष्टी प्रथमाज्यभागस्यानुवाक्या सूक्तगता तृतीया । तां तृती-
 यामृचमाह ॥

अग्निनां रयिमध्वपोयमेव द्विवेदिवे । यशसं वीरवंतमं ॥ ३ ॥

अग्निनां । रयिं । अमध्वत् । पोयं । एव । द्विवेदिवे । यशसं । वीरवंतं । इतमं ॥ ३ ॥

योऽयं होवा स्तुत्योऽग्निस्तेनाग्निना निमित्तभूतेन यजमानो रयिं धनम-
 श्रवत् । प्राप्नोति । कीदृशं रयिं । दिवे दिवे पोषमेव । प्रतिदिनं पुष्पमाणतया
 वर्द्धमानमेव । न तु कदाचिदपि क्षीयमाणं । यशसं । दानादिना यशोयुक्तं ।
 वीरवत्तमं । अतिशयेन पुत्रभृत्यादिवीरपुरुषोपेतं । सति हि धने पुरुषाः
 संपद्यन्ते ॥ रयिशब्दो मघमित्यादिधननामसु पठितः । तत्र फिट्स्वरः । अश्वो-
 तेर्धातोर्लेटि व्यत्ययेन तिप् । इतश्च लोपः । पा० ३. ४. ९७. । इतीकारलोपः ।
 लेटोऽडाटौ । पा० ३. ४. ९४. । इत्यडागमः । ततोऽश्रवदिति भवति । तस्य
 निघातः । घञंतत्वात् । पा० ६. १. १९७. । पोषणञ् आद्युदात्तः । एवञ्चस्य
 निपातत्वेऽप्येवादीनामंत इत्यंतोदात्तत्वं । वकारांताद्दिक्शब्दात्परस्याः सप्तम्याः
 सुपां सुलुक् । पा० ७. १. ३९. । इत्यादिना शेभावे सति । सावेकाच इत्यादिना
 । पा० ६. १. १६८. । ऊडिदंपदादीत्यादिना वा । पा० ६. १. १७१. । तस्योदात्तत्वं ।
 नित्यवीप्सयोः । पा० ८. १. ४. । इति द्विभागे सत्युत्तरभागस्यानुदात्तं च । पा० ८.
 १. ३. । इत्यनुदात्तत्वं । यशोऽस्यास्तीति विग्रहे सत्यर्शआदिभ्योऽच् । पा० ५. २.
 १२७. । इत्यच्प्रत्ययः । चित्स्वरं व्यत्ययेन बाधित्वा मध्योदात्तत्वं । फिट्स्वरेणांतो-
 दात्ताद्वीरशब्दादुत्तरयोर्मुतुप्रमयोः पित्वादनुदात्तत्वं । ह्रस्वनुडभ्याम् । पा० ६. १.
 १७६. । इति तु न । साववर्णांतत्वात् । न गोश्वन् । पा० ६. १. १८२. । इति प्रतिषेधः ॥

अभिप्रवपडहस्य मध्यवर्तिपूक्येषु नृतीयसवने मैत्रावरुणस्याग्ने यं यज्ञमि-
 त्यादिको वैकल्पिकोऽनुरूपस्तृचः । एतच्च सप्तमाध्याय एहू प्वित्यादिखंडे सूचितं ।
 अग्निं वो वृधंतमग्ने यं यज्ञमध्वरं । आ० ७. ८. । इति । तस्मिंस्तृचे या प्रथमा
 सा सूक्ते चतुर्थी । तामेतां चतुर्थीमृचमाह ॥

अग्ने यं यज्ञमध्वरं विश्वतः परिभूरसि । स इहेवेषु गच्छति ॥ ४ ॥

अग्ने । यं । यज्ञं । अध्वरं । विश्वतः । परिभूः । असि । सः । इत् । देवेषु । गच्छति ॥ ४ ॥

हे अग्ने त्वं यं यज्ञं विश्वतः सर्वासु दिक्षु परिभूः परितः प्राप्नवानसि स इत्
 स एव यज्ञो देवेषु नृभिं प्रणेतुं स्वर्गं गच्छति । प्राच्यादिचतुर्दिगतेष्वहव-
 नीयमार्जालीयगार्हपत्याग्नीध्रीयस्यानेष्वग्निरस्ति । परिशब्देन होत्रियादिधि-
 ष्ययथाभिर्विवक्षिता । कीदृशं यज्ञं । अध्वरं । हिंसारहितं । न ह्यग्निना सर्वतः
 पालितं यज्ञं राक्षसादयो हिंसितुं प्रभवन्ति । अग्निशब्दस्य पाष्टिकं । पा० ६. १.
 १९८. । आमंचिताद्युदात्तत्वं । न विद्यते ध्वरोऽस्येति बहुवीहौ नञ्मुभ्यां । पा० ६.

२. १७२. । इत्यन्तोदात्तत्वं । विश्वत इत्यत्र तसिलः प्रत्ययस्वरत्वं बाधित्वा पूर्ववर्णस्य
लिति । पा० ६. १. १९३. । इत्युदात्तत्वं । परिभूरित्यच्चाव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे
प्राप्ते । पा० ६. २. २. । तदपवादत्वेन कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । पा० ६. २. १३९. ।
असीति तिङन्तस्य यदृत्तान्त्रित्वं । पा० ८. १. ६६. । इति निघाताभावः ॥

पंचमीमृचमाह ॥

अग्निर्होता क्विक्रतुः सत्यश्चित्रवस्तमः । देवो देवेभिरा गमत् ॥ ५ ॥

अग्निः । होता । क्विऽक्रतुः । सत्यः । चित्रवः । तमः । देवः । देवेभिः । आ । गमत् ॥ ५ ॥

अयमग्निर्देवोऽन्यैर्देवैर्विभोजिभिः सहागमत् । अस्मिन्यज्ञे समागच्छतु ।
कीदृशोऽग्निः । होता होमनिष्पादकः । क्विक्रतुः । क्विशब्दोऽत्र क्रांतवचनो न
तु मेधाविनाम । क्रतुः प्रज्ञानस्य कर्मणो वा नाम । ततः क्रांतप्रज्ञः क्रांतकर्मा वा ।
सत्यः । अनृतरहितः । फलमवश्यं प्रयच्छतीत्यर्थः । चित्रवस्तमः । श्रूयत इति
श्रवः कीर्तिः । अतिशयेन विविधकीर्तियुक्तः ॥ क्विक्रतुश्चित्रवस्तम इत्यचो-
भयत्र बहुव्रीहित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । सत्सु साधुः सत्यः सत्यादशपथे । पा० ५.
४. ६६. । इत्यचान्तोदात्तो हरदत्तेन निपातितः । लोडन्तस्य गच्छत्विति शब्दस्य
छत्वाभावः । उकारलोपश्छांदसः । ततो रूपं गमदिति भवति । स्पष्टमन्यत् ॥

॥ इत्यृक्संहितायां वेदार्थप्रकाशे प्रथमकांडस्य प्रथमाध्याये प्रथमो वर्गः ॥

आग्नेयसूक्ते षष्ठीमृचमाह ॥

यद्गं दाशुपे त्वमग्ने भद्रं करिष्यसि । तवेत्तासत्यमंगिरः ॥ ६ ॥

यत् । अंग । दाशुपे । त्वं । अग्ने । भद्रं । करिष्यसि । तव । इत् । तत् । सत्यं । अंगिरः ॥ ६ ॥

अंगेत्यभिमुखीकरणार्थो निपातः । अंगाग्ने हे अग्ने त्वं दाशुपे हविर्दत्तवते
यजमानाय तत्प्रीत्यर्थं यद्भद्रं वित्तगृहप्रजापशुरुपं कल्याणं करिष्यसि तद्भद्रं
तवेत् । तवैव सुखहेतुरिति शेषः । हे अंगिरोऽग्ने । एतच्च सत्यं न त्वत्र विसंवा-
दोऽस्ति । यजमानस्य वित्तादिसंपत्तौ सत्यामुत्तरक्रत्वनुष्ठानेनाग्नेरेव सुखं भवति ।
भद्रशब्दार्थं शाठ्यायनिनः समामनन्ति । यद्वै पुरुषस्य वित्तं तद्भद्रं गृहा भद्रं
प्रजा भद्रं पशवो भद्रमिति ॥ अंगशब्दस्य निपातत्वेऽपि । फि० ४. १०. । अभ्या-
दित्वादन्तोदात्तत्वं । दाश्वान् 'साह्वान् । पा० ६. १. १०. । इति सूत्रेण दाशु दान
इति धातोः कसुप्रत्ययो निपातितः । तत्र प्रत्ययस्वरः । आमंचितस्याग्निशब्दस्य

पदात्परत्वेनाष्टमिकानुदात्तत्वं । पा० ८. १. १९ । न शङ्कनीयं । अपादादौ । पा० ८. १. १६. । इति पर्युदात्तत्वात् । ततः पाष्ठिकं । पा० ६. १. १९८. । आद्युदात्तत्वमेव । भद्रशब्दस्य नञ्प्रत्ययेन । फि० २. ३. । आद्युदात्तत्वप्रसक्तावपि भदि कल्याण इति धातोरुपरि रक्प्रत्ययेन निपातनात् । उ० २. २९. । अन्तोदात्तत्वं । अस्मिन्वाक्ये यच्छब्दप्रयोगान्निपातैर्यद्यदिहन्त । पा० ८. १. ३०. । इति निघाते प्रतिपिष्टे स्यप्रत्ययस्वरेण । पा० ३. १. ३३. । सति शिष्टेन करिष्यसि शब्द उपात्तोदात्तः । तवेत्यत्र युष्मदसदोर्दसि । पा० ६. १. २११. । इत्याद्युदात्तत्वं । अंगिरा अंगारा इति यास्कः । ऐतरेयिणोऽपि प्रजापतिदुहितृध्यानोपाख्यानेऽसमामनन्ति । येऽंगारा आसंस्तेऽंगिरसोऽभवन्निति । तस्मादंगिरोनामकमुनिकारणत्वादंगाररूपस्याग्नेरंगिरस्त्वं । अत्र पदात्परत्वेनाष्टमिकानुदात्तत्वं ॥

अग्नीषोमप्रणयन उप त्वाग्ने इत्यादिकोऽनुवचनीयस्तुचः । एतच्च ब्राह्मणे समाप्नातं । उप त्वाग्ने दिवे दिव उप प्रियं पतिप्रतमिति तिस्रश्चैकां चान्वाहेति । तस्मिंस्तुचे या प्रथमा सा सूक्ते सप्तमी । तामेतां सप्तमीमृचमाह ॥

उप त्वाग्ने दिवेदिवे दीर्घावस्तर्धिया वयं । नमो भरंत एमसि ॥ ७ ॥

उपात्वा अग्ने दिवेऽदिवे दीर्घाऽवस्तः । धिया । वयं । नमः । भरंतः । आ । इमसि ॥ ७ ॥

हे अग्ने वयमनुष्ठातारो दिवे दिवे प्रतिदिनं दीर्घावस्ता रात्रिवाची च धिया बुद्ध्या नमो भरंतो नमस्कारं संपादयंत उप समीपे त्विमसि । त्वामागच्छामः ॥ उपशब्दस्य निपातस्वरः । फि० ४. १२. । त्वामौ द्वितीयायाः । पा० ८. १. २३. । इति युष्मच्छब्दस्यानुदात्तत्वाददेशः । दीर्घावस्तो रात्रिवाची । वस्त इत्यर्वाची । द्विसमासे कार्तिकीजपादित्वात् । पा० ६. २. ३७. । आद्युदात्तः । सावेकाचः । पा० ६. १. १६८. । इति धियो विभक्तिरुदात्ता । नम इति निपातः । भरंत इत्यत्र शपः पितृत्वाच्चतुर्लसार्वधातुकत्वाच्चानुदात्तत्वे सति । पा० ३. २. १२८. । धातुस्वरः शिष्यते । इमसीत्यत्रेदंतो मसिः । पा० ७. १. ४६. । इत्यादेशो निघातश्च ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

राजंतमध्वराणां गोपामृतस्य दीर्घिविं । वर्धमानं स्वे दमे ॥ ८ ॥

राजंतं । अध्वराणां । गोपां । चतस्यं । दीर्घिविं । वर्धमानं । स्वे । दमे ॥ ८ ॥

पूर्वमंत्रे त्वामुपैम इत्यग्निमुद्दिश्योक्तं । कीदृशं त्वां । राजंतं । दीर्घमानं ।

अध्वराणां राक्षसकृतहिंसारहितानां यज्ञानां गोपां रक्षकं । ऋतस्य सत्यस्यावश्यं
भाविनः कर्मफलस्य दीदिविं पौनःपुन्येन भृशं वा द्योतकं । आहुत्याधारमग्निं
दृष्ट्वा शास्त्रप्रसिद्धं कर्मफलं स्मर्यते । स्वे दमे स्वकीयगृहे यज्ञशालायां हविर्भि-
र्वर्द्धमानं ॥ राजतं वर्द्धमानमित्यत्रोभयत्र पूर्ववद्भातुस्वरः शिष्यते । दीदिविशब्द-
स्याभ्यस्तानामादिः । पा०. ६. १. १८९. । इत्याद्युदात्तत्वं । दमश्चो वृषादित्वात्-
। पा०. ६. १. २०३. । आद्युदात्तः ॥

नवमीमृचमाह ॥

स नः पितेव सूनवेऽग्नें सूपायनो भव । सर्वस्वा नः स्वस्तये ॥ ९ ॥

सः । नः । पिताऽइव । सूनवे । अग्ने । सु० उपायनः । भव । सर्वस्वा । नः । स्वस्तये ॥ ९ ॥

हे अग्ने स त्वं नोऽस्मदर्थं सूपायनः शोभनप्राप्तियुक्तो भव । तथा नोऽस्माकं
स्वस्तये विनाशराहित्यार्थं सचस्व समवेतो भव । तत्रोभयत्र दृष्टान्तः । यथा सूनवे
पुत्रार्थं पिता सुप्रापः प्रायेण समवेतो भवति तद्वत् ॥ अस्मच्छब्ददेशस्य न
इत्येतस्यानुदात्तं सर्वं । पा०. ६. १. १८. । इत्यनुदात्तत्वं । चादयोऽनुदात्ताः । फि० ४.
१५. । इतीवश्चोऽनुदात्तः । इवेन नित्यसमासः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च वक्तव्यं
। पा० २. १. ४. १. । इति समस्तः पितेवेति शब्दो मध्योदात्तः । शोभनमुपायनं
यस्येति बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्यन्तोदात्तत्वं । सचस्वेत्यत्र पदान्तरत्वं नास्तीति न
निघातः लसार्वाधातुकानुदात्तत्वे सति धातुस्वरावशेषः ॥

॥ इति प्रथमस्य प्रथमे द्वितीयो वर्गः ॥

अग्निमीळ इत्यादिसूक्तमग्निष्टोमस्य प्रातरनुवाके यथा, विनियुक्तं तथा
यायावायाहीत्यादयस्तृचाः प्रउगशस्त्रे विनियुक्ताः । तत्रेदं चिंत्यते । शस्त्रं किं
देवतास्मरणरूपं संस्कारकर्म किंवादृष्टफलं प्रधानकर्मेत्यत्र पूर्वपक्षं जैमिनिः
सूचयामास ॥

स्तुतशस्त्रयोस्तु संस्कारो याज्यावहेवताभिधानत्वादिति ॥ १ ॥ आज्यै स्तुवते
पृष्टै स्तुवत प्रउगं शंसति निष्केवल्यं शंसतीति श्रूयते । तत्र स्तुतिः शंसनं च
गुणिनिष्ठगुणाभिधानं । इन्द्रस्य तु वीर्याणि प्रवोचमित्यत्र दृष्टत्वात् । एवं सति
याज्यान्यायेन गुणिन्या देवताया अभिधायकत्वेन स्तुतशस्त्रयोः संस्काररूपत्वम-
भ्युपेयं । याज्यायास्तद्रूपत्वं दशमाध्यायस्य चतुर्थपादे दृष्टार्थलाभेन निर्णीतं ।
तद्वदत्रापि तुशब्दः प्रधानकर्मेत्वं व्यावर्तयति ॥ सिद्धांतितं पक्षं दूषयति ॥

अर्थेन त्वंपकृष्येत देवतानाम्बन्धोदनार्थस्य गुणभूतत्वादिति ॥ २ ॥ तु शब्देन संस्कारत्वं वारयति । संस्कारपक्षे प्रयोजनवशेन मन्त्रः स्वस्थानादपकृष्येत । कुतः । मन्त्रगतं देवतावाचकं यदिन्द्रादि नामास्ति तच्चोदनयामन्त्ररूपया प्रतिपाद्यस्य देवतारूपस्यार्थस्य गुणभूतं । तस्माद्यत्र प्रधानभूतदेवतास्ति तत्र गुणभूतो मन्त्रो नेतव्यः । तद्यथा । माहेन्द्रग्रहसंनिधावभिवा प्रूरत्ययं प्रगाथ आम्नातः । स चेन्द्रं प्रकाशयति न तु महेन्द्रं । ततो यच्चन्द्रं कर्म तचायं प्रगाथो ऽपकर्षणीयः । तथा सति क्रमसंनिधौ बाध्येयातां । तदेतत्सिद्धांतिनाभिहितं दूषणं पूर्वपक्षी समाधत्ते ॥

वशावद्वा गुणार्थं स्यादिति ॥ ३ ॥ वाशब्दः प्रगाथस्यान्यत्रनयनं वारयति । मन्त्रे यदेतदिन्द्रशब्दाभिधानं तदेतन्महगुणोपलक्षणार्थं स्यात् । यथा सा वा एषा सर्वदेवत्या यदजा वशा वायव्यामालभेत्यत्राजावशाशब्देन चोदिते कर्मणि ह्यागशब्देन केवलेन युक्ता निगमा वशात्त्वगुणमप्युपलक्षयति तद्वत् । तस्मान्महत्त्वगुणयुक्ते चोदिते कर्मणि निर्गुणेनेन्द्रशब्देनाभिधानमविरुद्धं । लोके ऽपि महाराजे केवलराजशब्दप्रयोगमपि पश्यामः । तदेतत्समाधानं सिद्धांती दूषयति ॥

न श्रुतिसमवायित्वादिति ॥ ४ ॥ यदुक्तं वशान्यायेन राजन्यायेन वास्य ग्रहस्येन्द्रो देवता युज्यत इति । तन्न । देवतात्वस्य तद्धितश्रुतिसमवायित्वात् । माहेन्द्रग्रह इत्यत्र सास्य देवतेत्यस्मिन्नर्थे महेन्द्राद्वाणी च । पा० ४, २, २९ । इति महेन्द्रशब्दादणप्रत्ययो विहितः । तस्मान्महेन्द्र एव देवता न त्विन्द्रः । विपक्षे बाधमाह ॥

गुणश्चानर्थकः इति ॥ ५ ॥ यदीन्द्रो देवता स्यात्तदानीमैन्द्रग्रह इत्येतावतैवार्थावगतौ माहेन्द्र इति महत्त्वगुणोऽनर्थकः स्यात् । चकारः पूर्वहेतुना समुच्चयार्थः । हेतुंतरमाह ॥

तथा याज्यांपुरोरुचोरिति ॥ ६ ॥ इन्द्रमहेन्द्रयोर्देवतयोर्भेदे यथा महत्त्वगुणः सार्थकस्तथा याज्यापुरोनुवाक्ययोर्भेदोऽप्यस्मिन्नेव पक्षे उपपद्यते । इन्द्रसानसित्यादिके इन्द्रस्य याज्यापुरोनुवाक्ये । महां इन्द्रो य ओजसेत्यादिके महेन्द्रस्य । पूर्वपक्षिणोक्ते वशादृष्टांति वैषम्यमाह ॥

वशायामर्थसमवायादिति ॥ ७ ॥ या वशा विधिवाक्ये श्रुता तस्या एव निगमेषु ह्यागशब्देन व्यवहारो न विरुद्धः । ह्यागत्वलक्षणस्यार्थस्य वशायां

समवेतत्वात् । तच्च प्रत्यक्षेणोपलभ्यते । इंद्रमहेंद्रयोस्तु भेद उपपादितः । तस्मा-
द्विषमो दृष्टांतः । एवं संस्कारपक्षे प्रगाथस्यैन्द्रकर्मण्यपकर्षप्रसंगात्तद्वारयितुं स्तो-
त्रशस्त्रयोः प्रधानकर्मत्वमिति सिद्धांतिनो मतं ॥ पुनरपि पूर्वपक्षी तदेतन्मतं
निराचष्टे ॥

यत्रेति वार्थवत्त्वात्स्यादिति ॥ ८ ॥ वाशब्दः सिद्धांतमतव्यावृत्त्यर्थः । यच्चैंद्रं कर्म
तच्च प्रगाथो नेतव्य इत्ययमेव पक्षः स्यात् । कुतः । अर्थवत्त्वात् । ऐंद्रो मंत्र इंद्रं
प्रकाशयितुं समर्थ इत्यर्थवान्व्यात् । महेंद्रं तु प्रकाशयितुमसमर्थत्वादानर्थक्यं
प्रगाथस्य प्रसज्येत । तस्मादेवताप्रकाशनरूपसंस्कारकर्मत्वमेव स्तोत्रशस्त्रयोर्युक्त-
मिति स्थितः पूर्वपक्षः । अथ सिद्धांतमाह ॥

अपि वा श्रुतिसंयोगात्प्रकरणे स्तौतिशंसती क्रियोत्पत्तिं विदध्यातामिति ॥ ९ ॥
अपि वेत्यनेन संस्कारकर्मत्वं व्यावर्त्यते । स्तौतिधातुः शंसतिधातुश्चेत्येतावुभावपि
स्वप्रकरण एव कस्याश्चित्प्रधानक्रियाया उत्पत्तिं विदध्यातां । कुतः । श्रुतिसंयो-
गात् । तयोर्धात्वोर्वाच्योऽर्थः श्रुतिरित्युच्यते । तत्संयोगः प्रधानकर्मत्वे सिध्यति ।
तथा हि गुणिनमुपसर्जनीकृत्य तन्निष्ठानां गुणानां प्राधान्येन कथनं स्तुतिः ।
यो देवदत्तः स चतुर्वेदाभिज्ञ इत्युक्ते सर्वे जनाः स्तुतिमवगच्छन्ति । गुणस्योप-
सर्जनत्वे तु न स्तुतिः प्रतीयते । यश्चतुर्वेदाभिज्ञस्तमाकारयेत्युक्ते स्तुतिं न मन्यन्ते
किंवाह्मणं प्राधान्यमेव बुध्यन्ते । एवं मंत्रेष्वपि या देवता सेयमीहशैर्गुणैरुपे-
तेति गुणप्राधान्यविवक्षायां मुख्यः स्तौतिधात्वर्थो विधीयते । तत्पक्षे तु येयमी-
हगुणयुक्ता सेयं देवतेति देवतास्मरणस्य प्राधान्यादियं स्तुतिर्न स्यात् । ततः
श्रुतिवशादेते प्रधानकर्मणी । तथा सति देवताप्रकाशने तात्पर्याभावादौद्रोऽपि
प्रगाथः स्वप्रकरणगते महेंद्रकर्मण्येवावतिष्ठते । यदि देवतास्मरणरूपं दृष्टं
प्रयोजनं न लभ्येत तर्ह्यदृष्टमस्तु । प्रधानकर्मत्वे हेतुंतरमाह ॥

शब्दपृथक्ताच्चेति ॥ १० ॥ द्वादशशस्त्राणि द्वादश शस्त्राणीत्यत्र
द्वादशशब्देन स्तोत्राणां पृथक्त्वमवगम्यते । देवताप्रकाशनपक्षे सर्वैरपि मंत्रसंघैः
कृतस्य प्रकाशनस्यैकत्वेन द्वादशसंख्या न स्यात् । प्रधानकर्मणां लाज्यस्तोत्रपृष्ट-
स्तोत्रादिनामकानां भिन्नत्वाद्द्वादशत्वसंख्योपपद्यते । एवं शस्त्रवाक्येऽपि योज्यं ।
विपक्षे बाधमाह ॥

अनर्थकं च तद्वचनमिति ॥ ११ ॥ अग्निष्टुतिः श्रुयते । आग्नेया यहा
भवन्तीति । तत्रैव पुनरप्यन्यदुच्यते । आग्नेयीषु स्तुवते । आग्नेयीः शंसतीति ।

त्वत्पक्षे तद्वचनमनर्थकं स्यात् । चोदकप्राप्तेषु स्तोत्रशस्त्रमन्त्रेष्वग्नेयग्रहानुसारेण देवतापदस्योहे सत्याग्नेयत्वसिद्धेः । प्रधानकर्मपक्षे तु देवताप्रकाशनरूपत्वाभावेनोहाभावादाग्नेयमन्त्रांतरविधिवचनमर्थवद्भवति । पुनरपि हेत्वन्तरमाह ॥

अन्यश्चार्थः प्रतीयत इति ॥ १२ ॥ संवद्धे वै स्तोत्रशस्त्रे इति ह्याम्नातं । संबंधश्च द्वयोर्भवति न त्वेकस्य । तस्मान्स्तोत्रशस्त्रयोरर्थभेदः प्रतीयते । स च संस्कारपक्षे न संभवति । देवताप्रकाशनरूपस्यार्थस्यैकत्वात् । प्रधानकर्मपक्षे तु स्तोत्रकर्म शस्त्रकर्म चेत्यर्थभेद उपपद्यते । यद्यपि पुञ् स्तुतौ शंसु स्तुतावित्येकार्थी तथापि प्रतिगीतमन्त्रसाध्यं स्तोत्रं । अप्रतिगीतमन्त्रसाध्यं शस्त्रमिति तयोर्विवेकः । हेत्वन्तरमाह ॥

अभिधानं च कर्मवदिति ॥ १३ ॥ यथा प्रधानकर्माग्निहोत्रं जुहोतीति द्वितीयासंयोगेनाभिहितं तथा प्रउगं शंसतीत्यभिधीयते । अतस्तत्सादृश्यात्प्रधानकर्मत्वं । हेत्वन्तरमाह ॥

फलनिवृत्तेश्चेति ॥ १४ ॥ स्तुतस्य स्तुतमसीति स्तोत्रानुमन्त्रणमात्रायवाक्यशेषे स्तोत्रफलमेवाम्नातं । इन्द्रियावन्तो वनामहे धुक्षीमहि प्रजामिपमिति । न तु देवताप्रयुक्तं फलमात्रातं । अतो न देवतासंस्कारः किंतु प्रधानकर्मैति स्थितं । अनेन तु निर्णयेन प्रयोजनं विकृतिपूर्वाभावः । संस्कारपक्षे तु यस्यां विकृतौ देवतांतरं तत्र तद्वाचकं पदमूहनीयं स्यात् । तन्मा भूदिति प्रधानकर्मत्वमुक्तं । एतच्च दशमाध्याये सूचितं । ग्रहाणां देवतान्यत्वे स्तुतशस्त्रयोः कर्मत्वादविकारः स्यादिति ॥

अत्र संयहद्व्योक्तौ ॥

प्रउगं शंसतीत्यादौ गुणतो न प्रधानता ।

दृष्टा देवस्मृतिस्तेन गुणता स्तोत्रशस्त्रयोः ॥

स्मृत्यर्थत्वे स्तौतिशंस्योर्धात्वोः श्रौतार्थवाधनं ।

तेनादृष्टमुपेत्यापि प्राधान्यं श्रुतये मतमिति ॥

अग्निष्टोमे स्तुत्यादिने सूर्यादंयात्पूर्वं प्रेषितो होता प्रातरनुवाकमनुब्रूयात् । एतच्चैतरेयब्राह्मणे प्रपञ्चितं । देवेभ्यः प्रातर्यावभ्यो होतरनुब्रूहीत्याहाभ्यरित्यादि ब्राह्मणं । तस्मिंश्च प्रातरनुवाकेऽग्निमीळ इत्यादिसूक्तमन्तर्भूतं । तच्च व्याख्यातं । प्रातःसवने विश्वदेवग्रहणादूर्ध्वं प्रउगशस्त्रं होत्रा शंसनीयं । तच्च शस्त्रं वायवायाहीत्यादिसप्तनृचात्मकं । एतच्च ब्राह्मणे ग्रहोक्तेयमित्यादिखंडे प्रपञ्चितं । तथा

पंचमाध्याये । आ० ५. १०. । स्तोत्रमये शस्त्रादित्यादिखंडे सूचितं च ॥ अत्रेयम-
नुक्रमणिका । वायो वायव्यैंद्रवायवमैत्रावरुणास्तृचा अश्विना द्वादशाश्विनैंद्रवै-
श्वदेवसारस्वतास्तृचाः । सप्तैताः प्रउगदेवता इति । अस्यायमर्थः । वायवाया-
हीत्यादिकं नवचै सूक्तं । अग्निं नवेत्यतो नवशब्दस्यानुवृत्तेः । तत्राद्यस्तृचो वायु-
देवताकः । द्वितीय इंद्रवायुदेवताकः । तृतीयो मित्रावरुणदेवताकः । अश्विने-
त्यादिकं द्वादशचै सूक्तं । तत्राद्यस्तृच आश्विनः । द्वितीय ऐंद्रः । तृतीयो वैश्वदेवः ।
चतुर्थः सारस्वतः । तेषु तृचेषु प्रतिपाद्या वायादयः सरस्वत्यन्ताः सप्तसंख्याकाः
प्रउगशस्त्रस्य देवता इति । मधुच्छंदसोऽनुवर्त्तनात् एवर्षिः । तथैवानुवृत्त्या
गायत्रं छंदः । वायव्ये तृचे प्रथमा यहस्यैंद्रवायवस्यैका पुरोनुवाक्या । एतच्च
ब्राह्मणे समास्रातं । वायव्या पूर्वा पुरोनुवाक्यैंद्रवायव्युत्तरेति । तथा सूचितं
च । वायवायाहि दर्शतेंद्रवायू इमे सुता इत्यनुवाक्ये इति । वायव्यतृचे प्रथमा-
मृचमाह ॥

वायवा याहि दर्शतेमे सोमा अरंकृताः । तेषां पाहि शुधी हव ॥ १ ॥

यायो इति । आ । याहि । दर्शते । इमे । सोमाः । अरंऽकृताः । तेषां । पाहि । शुधि । हव ॥ १ ॥

हे दर्शते दर्शनीय वायो कर्मण्येतस्मिन्वायाहि । आगच्छ । त्वदर्धमिमे सोमा
अरंकृताः । अभिषवादिस्कारोऽलंकारः । तेषां । तान्सोमान् । यद्वा तेषामेकदे-
शमित्यध्याहारः । पाहि । स्वकीयं भागं पिबेत्यर्थः । तत्पानार्थं हवमस्मदीयमाह्वानं
शुधि । शृणु । अत्र यास्कः । वायवायाहि दर्शनीयेमे सोमा अरंकृता अलंकृता-
स्तेषां पिव शृणु नो ह्वानं । नि० १०. २. । इति ॥ दर्शतेत्यत्र भृमृदशीत्यादिभूवेण
। उ० ३. १०९. । अतच्प्रत्ययं औणादिकः । चित्त्वादंतोदात्तस्यामंचित्तानुदात्तत्वं ।
अतिस्तुस्वित्यादिना । उ० १. १३६. । मन्प्रत्ययांतस्य सोमशब्दस्य निस्वरः । अल-
मित्यत्र छांदसो रेफादेशः । अरंकृतशब्दे समासांतोदात्तत्वं । पा० ६. १. २२३. ।
वाधित्वाव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरप्राप्ती । पा० ६. २. २. । भूपणेऽलं । पा० १. ४. ६४. ।
इत्यलंशब्दस्य गतिसंज्ञायां गतिकारकेत्यादिना । पा० ६. २. १३९. । कृदुत्तरपद-
प्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते तदपवादत्वेन गतिरनंतरः । पा० ६. २. ४९. । इति पूर्वपदप्रकृ-
तिस्वरत्वं । निपातत्वादलंशब्द आद्युदात्तः । पाहीत्यत्र पिवादेशाभावश्छांदसः ।
शुधीत्यत्र श्रुशृषित्यादिना । पा० ६. ४. १०२. । हेर्धिभावः । तिङन्तादुत्तरस्य नि-
घातो नास्ति । सेह्यपिच । पा० ३. ४. ८७. । इति पिबनिषेधादनुदात्ते निवारिते

प्रत्ययस्वरः । हवमिन्त्यच् ह्रयतिधातोर्वहुलं छंदसि । पा० ६. १. ३४. । इति संप्रसारणे सत्युकारांतत्वाददोरप् । पा० ३. ३. ५७. । इत्यप्प्रत्ययः । तस्य पित्वादनुदात्ते सति धातुस्वरः शिष्यते । संहितायां श्रुधीत्यस्यान्येषामपि दृश्यते । पा० ६. ३. १३७. । इति दीर्घः ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

वायं उक्थेभिर्जरंते त्वामच्छा जरितारः । सुतसोमा अहर्विदः ॥ २ ॥
वायो इति । उक्थेभिः । जरंते । त्वां । अच्छा । जरितारः । सुतऽसोमाः । अहः विदः ॥ २ ॥
हे वायो जरितारः स्तोतार ऋत्विग्यजमानास्त्वामच्छ त्वामभिलक्ष्योक्थेभिराज्यप्रउगादिशस्त्रैर्जरंते । स्तुवंति । कीदृशाः । सुतसोमाः । अभिपुतेन सोमेनोपेताः । अहर्विदः । अहःशब्द एकेनाह्ना निष्पाद्येऽग्निष्टोमादिक्रतौ वैदिक्यवहारेण प्रसिद्धः । क्रत्वभिज्ञा इत्यर्थः ॥ अर्चति गायतीत्यादिषु चतुश्चत्वारिंशत्स्वर्चतिकर्मसु धातुषु जरते ह्रयतीति पठितं । स्तोतेरप्यर्चनाविशेषत्वादौचित्येनाच स्तुत्यर्थो जरतिधातुः । अच्छशब्दस्य संहितायां निपातस्य च । पा० ६. ३. १३६. । इति दीर्घः । सुतसोमा इत्यच बहुव्रीहिवात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । पा० ६. २. १. । अहर्विद इत्यच समासस्वरं । पा० ६. १. २२३. । चाधित्वा तत्पुरुषे तुल्यार्थेत्यादिना । पा० ६. २. २. । द्वितीयापूर्वपदप्रकृतिस्वरे प्राप्ते तदपवादत्वेन गतिकारकोपपदात्कृतं । पा० ६. २. १३९. । इति कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः ॥

तृतीयामृचमाह ॥

वायो तव प्रपृचती धेना जिगाति दाशुषे । उरूची सोमं पीतये ॥ ३ ॥
वायो इति । तव । प्रपृचती । धेना । जिगाति । दाशुषे । उरूची । सोमं पीतये ॥ ३ ॥
हे वायो तव धेना वाक् सोमं पीतये सोमपानार्थं दाशुषे दाश्वीसं दत्तवन्तं यजमानं जिगाति । गच्छति । हे यंजमान त्वया दत्तं सोमं पास्यामीत्येवं वायुर्वृत इत्यर्थः । कीदृशी धेना । प्रपृचती । प्रकर्षेण सोमसंपर्कं कुर्वती । सोमगुणं वर्णयंतीत्यर्थः । उरूची । उरून्वहूयजमानान् गच्छंती । ये ये सोमयाजिनस्तान् सर्वान्वर्णयंतीत्यर्थः ॥ प्रपृचतीत्यच शतुरनुमः । पा० ६. १. १७३. । इति डीबुदात्तः । ष्टोको धारित्यादिषु सप्रपंचाशत्सु वाङ्मसु गणो धेनां ग्नेति पठितं । वर्ततेऽयत् इत्यादिषु चाविंशाधिकशतसंख्येषु गतिकर्मसु गाति जिगातीति

पठितं । दाशुप इत्यत्र गत्यर्थकर्मणि । पा० २. ३. १२. । इति चतुर्थी । उरूचीत्यत्र गौरादित्वेन । पा० ४. १. ४१. । डीपि कृते प्रत्ययस्वरः । सोमपीतय इत्यत्र बहुव्रीहित्वाभावेऽपि व्यत्ययेन पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ॥

ऐंद्रवायवे नृचे प्रथमामृचमाह ॥

इंद्रवायू इमे सुता उप प्रयोभिरा गतं । इंद्रवो वामुशंति हि ॥ ४ ॥

इंद्रवायू इति । इमे सुताः । उप । प्रयः ऽभिः । आ । गतं । इंद्रवः । वां । उशंति । हि ॥ ४ ॥

एतस्या ऋच ऐंद्रवायवयहे द्वितीयपुरोनुवाक्चारूपेण विशेषविनियोगः पूर्वमेवोक्तः ॥ हे इंद्रवायू भवदर्थमिमे सोमाः सुताः । अभिषुताः । तस्माद्युवां प्रयोभिरक्षैरस्मभ्यं दातव्यैः सहोपागतं । अस्मत्तमीपं प्रत्यागच्छतं । हि यस्मादिंद्रवः सोमा वां युवामुशंति । कामयंति । तस्मादागमनमुचितं ॥ इंद्रवायूश्चक्षुष्यामन्विताद्युदात्तत्वं । प्रीणयंति भोक्तृनिति प्रयांस्यन्नानि । प्रीज्धातोर्गतं भोवितव्यार्थात् । पा० ३. १. २६. । असुप्रत्यये सति निस्वरः । गमिधातोर्लोणमध्यमपुरपद्विवचने बहुलं छंदसि । पा० २. ४. ७३. । इति शपो लुकि सत्यनुदात्तोपदेशेत्यादिना । पा० ६. ४. ३७. । मकारलोपः । ततो गतमिति भवति । उंदी क्लेदन इति धातोर्हं-देरिच्चादेः । उ० १. १२. । इत्युन्प्रत्ययः । आद्यध्वारस्येकारादेशः । तत इंद्रुश्चक्षुष्य निस्वरः । सोमरसस्य द्रवत्वात्क्लेदनं संभवति । युष्मच्छब्दादेशस्य वामित्येतस्यानुदात्तं सर्वमपादादावित्यनुदात्तः । उशंतीत्यस्य निघाते हि च । पा० ८. १. ३४. । इति सूत्रेण प्रतिषिद्धे सति प्रत्ययस्वरः । हिश्चक्षुष्य निपातस्वरः ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

वायुविंद्रश्च चेतयः सुतानां वाजिनीवसू । तावा यातमुप द्रवत् ॥ ५ ॥

वायो इति । इंद्रः । च । चेतयः । सुतानां । वाजिनीवसू इति वाजिनी ऽवसू । तौ ।

आ । यातं । उप । द्रवत् ॥ ५ ॥

अत्र चकारेणान्यः समुच्चीयते । संनिहितत्वाद्वायुरेव । हे वायो त्वमिंद्रश्च युवामुभौ सुतानामभिषुतान्सोमान् चेतयः । जानीयः । यद्वा । अभिषुतानां सोमानां विशेषमित्यध्याहारः । कीदृशौ युवां । वाजिनीवसू । वाजिनीश्चक्षुष्यौ यद्यप्युपोनामसु पठितस्तथाप्यत्रासंभवाच्च गृह्यते । वाजो ऽन्नं । तद्यस्यां हविः-संततावस्ति सा वाजिनी । तस्यां वसत इति तौ वाजिनीवसू । आम-

चित्त्वादनुदात्तः । तौ तथाविधौ युवां द्रवत्क्षिप्रमुप समीप आयातं । आ-
गच्छतं । पङ्क्तिशंसंख्याकेषु क्षिप्रनामसु नु क्षिप्रं मधु द्रवदिति पठितं । तच्च
फिट्स्वरः ॥

॥ इति प्रथमस्य प्रथमे तृतीयो वर्गः ॥

ऐन्द्रवायवे नृचे तृतीयामृचमाह ॥

वायुविन्द्रश्च सुन्वत आ यातमुप निष्कृतं । मस्त्रि १ न्या धिया नरा ॥ ६ ॥

वायो इति । इन्द्रः । च । सुन्वतः । आ । यातं । उप । निः । ऽकृतं । मधु । इत्या । धिया । नरा ॥ ६ ॥

हे वायो त्वमिन्द्रश्च सुन्वतः सोमाभिधवं कुर्वतो यजमानस्य निष्कृतं संस्कृतं
संस्कृतीरं वा सोममुपायातं । आगच्छतं । नरा हे नरौ पुरुषौ यौरूपेण सामर्थ्येनो-
पेतौ । युवयोरोगतयोश्च सतीर्धियामुना कर्मणा मधु त्वया संस्कारः संपत्स्यते ।
इत्या सत्यं ॥ वायो इत्यस्यामंचितस्येति पाष्टिकमाद्युदात्तत्वं । इन्द्रश्च ऋजोद्रोया-
दिना । उ० २. २९ । रन्प्रत्ययांतत्वेन निपातितो ज्ञित्यादिर्नित्यं । पा० ६. १. १९९ ।
इत्याद्युदात्तः । चश्चद्व्यादयोऽनुदात्ताः । फि० ४. १५ । इत्यनुदात्तः । सुन्वत इत्यच
शतुरनुमो नद्यजादी । पा० ६. १. १९३ । इति विभक्तिरुदात्तत्वं । निरित्येष समित्येतस्य
स्थान इति यास्कः । कृतश्च आदिकर्मणि कर्तरि क्तः । पा० ३. ४. ११ । संस्कृतं प्रवृत्त
इत्यर्थः । कुगतिप्रादयः । पा० २. २. १८ । इति समासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे
प्राप्ते चाथघञ्काजविचकाणां । पा० ६. २. १४४ । इत्यंतोदात्तः । गतिरनंतरः
। पा० ६. २. ४९ । इति तु निस उदात्तत्वं न भवति । तद्धि कर्मणि क्ते विहितं
। पा० ६. २. ४८ । निष्करोतीति निष्कृदिति क्तिवंतव्याख्याने तु गतिकारकोप-
पदात्कृत् । पा० ६. २. १३९ । इत्यकार उदात्तः स्यात् । धिया । सावेकाचस्तृती-
यादिः । पा० ६. १. १६८ । इति विभक्तिरुदात्ता । नरा । सुपां सुलुगित्यादिना
संबोधनद्विवचनस्य इदेशः । पदान्तरत्वादांमंचितस्येत्याष्टमिको निघातः ॥

मिचं हुव इति मैत्रावरुणस्तृचो गवामयन आरंभणीये चतुर्विंशेऽहनि
प्रातःसवने मैत्रावरुणस्य स्तोत्रियः । तत्रैवाभिष्ववपडहेऽपि विनियुक्तः । तथा
चाश्वलायनेन चतुर्विंशे होताजनिष्टेत्यादिखंडे मिचं वयं हवामहे मिचं हुवे
पूतदक्षं । आ० १. २. । इत्यादि सूचितं । तथाहामिष्ववपृष्ठाहानीति खंडे परि-
शिष्टानावापानुद्धृत्य मिचं वयं हवामहे मिचं हुवे पूतदक्षं । आ० १. ५. । इति
च । तस्य मैत्रावरुणतृचस्य प्रथमामृचमाह ॥

मिचं हुवे घृतादक्षं वरुणं च रिशादसं । धियं घृताची साधता ॥ ७ ॥

मिचं । हुवे । घृतादक्षं । वरुणं । च । रिशादसं । धियं । घृताची । साधता ॥ ७ ॥

अहमस्मिन्कर्मणि हविःप्रदानाय घृतदक्षं पवित्रवलं मिचं हुवे । तथा रिशादसं रिशानां हिंसकानामदसमुत्तारं वरुणं हुवे । आह्वयामि । कीदृशी मिचा-वरुणौ । घृतमुदकमंचति भूमिं प्रापयति या धीर्वर्धणकर्म तां घृताची-धियं साधता साधयंतौ कुर्वंतौ ॥ मिचशब्दः पुल्लिङ्गः प्रातिपदिकस्वरेणांतोदात्तः । हुव इति ह्यतेर्वहुलं छंदसीति शपो लुकि सति ह्रः संप्रसारणं । पा० ६. १. ३२. । इत्यनुवृत्तौ बहुलं छंदसीति संप्रसारण उवङ्गदेशः । तिङ्ङुतिङ् इति निघातः । घृतशब्दः प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । वरुणशब्दः कृवृदारिभ्य उनन् । उ० ३. ५३. । इत्युनन्प्रत्ययांतो निघाताद्युदात्तः । रिशंति हिंसं-तीति रिशाः शचवः । इगुपधज्ञाप्तीकिरः कः । पा० ३. १. १३५. । इति कः । प्रत्यय-स्वरेणोदात्तः । तानन्तीति रिशादाः । तं । सर्वधातुभ्योऽसुन् । उ० ४. १९०. । इत्य-सुन्प्रत्ययः । निस्वरेणोत्तरपदमाद्युदात्तः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण स एवावशिष्यते । शेषनिघाते सत्येकादेश उदात्तेनोदात्तः । पा० ६. २. ५. । इति सवर्णेदीर्घोऽप्युदात्त एव । धीरित्यप इत्यादिपङ्क्तिं शतौ कर्मनामसु पठितः । प्रातिपदिकस्वरेणो-दात्तः । घृतमंचतीति घृताची । ऋत्विग्दधृगित्यादिना । पा० ३. २. ५९. । कित्य-निदितां । पा० ६. ४. २४. । इति नकारलोपः । अंचतेश्चोपसंख्यानं । पा० ४. १. ६. २. । इति ङीप् । अचः । पा० ६. ४. १३८. । इत्यकारलोपे चौ । पा० ६. ३. १३८. । इति दीर्घत्वं । घृतशब्दो नविषयस्यानिसंतस्येत्याद्युदात्तं वाधित्वा घृतादीनां च । फि० १. २२. । इत्यंतोदात्तः । समासस्येत्यंतोदात्तस्यापवादकं तत्पुरुषे तुल्यार्थेति पूर्वपदप्रकृतिस्वरं वाधित्वा गतिकारकोपपदादित्युत्तरपदप्रकृतिस्वरेणोदात्तस्य धात्वकारस्य लोपे सत्यनुदात्तस्य च यचोदात्तलोपः । पा० ६. १. १६१. । इति ङीप् उदात्तत्वे प्राप्ते चौ । पा० ६. १. २२२. । इति पूर्वपदांतोदात्तत्वं । साधता । राध साध संसिद्धावित्यस्मादंतर्भावितव्यर्थास्तटः शब्दादेशे । पा० ३. २. १०४. । शुं वाधित्वा व्यत्ययेन शप् । अटुपदेशत्वादुपरि शतुप्रत्ययस्य लसार्वधातुकानुदात्तत्वं । द्वितीयादिवचनस्य शपश्चानुदात्तौ सुप्पितावित्यनुदात्तत्वे धातोरिति धातुस्वर एव शिष्यते । सुपां सुलुगित्यादिना विभक्तेराकारादेशः ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

ऋतेन मित्रावरुणावृतावृधावृतस्पृशा । ऋतुं वृहंतमाशये ॥ ८ ॥

ऋतेन । मित्रावरुणौ । ऋतुऽवृधौ । ऋतुऽस्पृशा । ऋतुं । वृहंतं । आशये इति ॥ ८ ॥

हे मित्रावरुणौ, युवां, ऋतुं प्रवर्तमानमिमं सोमयागमाशये । आनशये । व्याप्नवंतौ । केन निमित्तेन । ऋतेन । अवश्यंभावितया सत्येन फलेन । अस्मभ्यं फलं दानुमित्यर्थः । कीदृशौ युवां । ऋतावृधौ । ऋतमित्युदकनाम सत्यं वा यज्ञं वेति यास्कः । उदकादीनामन्यतमस्य वर्द्धयितारौ । अत एव ऋतस्पृशा । उदकादीन् स्पृशंतौ । कीदृशं ऋतुं । वृहंतं । अंगैरुपागैश्चातिप्रौढं ॥ ऋतश्चो वृतादित्वादंतोदात्तः । मित्रावरुणावित्यत्र मित्रश्च वरुणश्चेति मित्रावरुणौ । देवताद्वये च । पा० ६. ३. २६. इति पूर्वपदस्यानङादेशः । ऋतस्य वर्द्धयितारावित्यर्थेऽंतर्भावितरण्यर्थानुबोधेः किप् । अन्येषामपि दृश्यते । पा० ६. ३. १३७. इति पूर्वपदस्य दीर्घः । ऋतस्पृशा । सुपां सुलुगिति ङादेशः । मित्रावरुणावित्याद्यामंचितचयस्य स्वस्वपूर्वपदात्परत्वादामंचितस्येत्यादिमिको निघातः । ननु ऋतेनेत्येतस्य सुवामंचिते परांगवत्स्वरे । पा० २. १. २. इति परांगवद्भावनामंचितानुप्रवेशात्पादादित्वेन पदादपरत्वेन वाष्टमिकनिघाताभावादामंचितस्य चेत्याद्युदात्तेन भवितव्यमिति चेत् । न । परांगवद्भावस्य सुवामंचिताश्रयत्वेन पदविधिवात्तमर्थः पदविधिः । पा० २. १. १. इति नियमात् । इह च ऋतेन मित्रावरुणावित्यनयोराशये इत्याख्यातेनैवान्वयेन परस्परसामर्थ्यात् । यच्च पुनः परस्परान्वयेन सामर्थ्यं तच्च परांगवद्भावात्पादादेराद्युदात्तत्वं भवत्येव । यथा मरुतां पितृस्तदहं गृणामीति । मृत्योरुतिः । उ० १. ९४. । इत्युत्तिप्रत्ययांतत्वेन पृश्निष्यै वै पयसो मरुतो जाता इत्यादावंतोदात्तोऽपि हि मरुच्छब्दो मरुतां पितरित्यत्र सामर्थ्यात्परांगवद्भावादेवाद्युदात्तो जातः । प्रकृते तृतेनेत्यस्यासमर्थ्यादेव न परांगवद्भाव इति ॥ ऋतावृधावित्यत्र द्वितीयामंचितस्य निघाते कर्तव्य आमंचितं पूर्वमविद्यमानवत् । पा० ८. १. ७२. इति प्रथमामंचितेनाविद्यमानवद्भवितव्यमिति चेत् । भवतु । अत एव तस्याव्यवधायकत्वाद्दत्तेनेति प्रथमपदात्परत्वेनैव द्वितीयामंचितं निहनिष्यते । यथा । इमं मे गंगे यमुन इत्यादौ गंगेशब्दस्याविद्यमानवद्भावेऽपि तस्याव्यवधायकत्वादेव न इत्येतदेव पदमुपजीव्य यमुनेशब्दस्य निघातः । किंच प्रकृते मित्रावरुणावित्यामंचितं सामान्यवचनं । तस्य विशेषणतया विशेषवच-

नमृतावृधाविति । अतो नामंचिते समानाधिकरणे सामान्यवचनं । पा० ६. १. ७३. इति पूर्वस्याविद्यमानवद्भावप्रतिषेधादपि निरंतरायो द्वितीयस्य निघातः ॥ नन्वेवमप्यपादादावित्यनुवृत्तेर्ऋतावृधेत्यस्य द्वितीयपादादित्वाच्च भवितव्यं निघातेन । अत एव हीमं मे गंग इत्यत्र शुतुद्रिपदस्य पदान्तरस्यामंचितस्यापि पादादित्वादेवानिघातादाद्युदात्तत्वं जातं । तद्वद्वापि भवितव्यं वक्तव्यो वा विशेष इति । उच्यते । मित्रावरुणपदस्य सुवामंचित इति परांगवद्भावेन परानुप्रवेशादेव ऋतावृधेत्यस्य न पादादित्वं ॥ शुतुद्रिपदमपि तर्ह्येवमेव पूर्वस्य सरस्वतिपदस्य परांगवद्भावेन न पादादिरिति निहन्वेतेति चेत् । परांगवद्भावस्तावत्सुबंतमामंचितं चाश्रित्य प्रवृत्तेः पदविधिः । अतस्तयोः सत्येव परस्परान्वये परांगवद्भावेन भवितव्यं । समर्थः पदविधिरिति नियमात् । शुतुद्रिसरस्वतिपदयोश्च न परस्परेणान्वयः । किंतु सचतेत्यनेनेत्यसामर्थ्याच्च परांगवद्भावः । प्रकृते तु मित्रावरुणावृतावृधाविति द्वयोरपि सामानाधिकरण्येन परस्परान्वयादस्ति सामर्थ्यमिति भवितव्यं परांगवद्भावेन । यथा मरुतां पितरित्येति विशेषः ॥ नन्वत एव तर्हि मित्रावरुणपदस्य परांगवद्भावेन पादादित्वादपादादाविति पर्युदासादामंचितनिघातो न स्यादिति चेत् । न । पूर्वं सुबंतं परं चामंचितमाश्रित्य यः स्वरः प्रवर्तते तत्र सुवामंचित इति परांगवद्भावः । भवति चैवंविध ऋतावृधपदनिघात इति । तत्र पूर्वस्य परांगवद्भावेनापादादित्वात् प्रवर्तते । मित्रावरुणपदनिघातस्तु पूर्वमेव पदमुपजीवति । न परमामंचितमिति न परांगवद्भावः ॥ ननु परांगवद्भाववन्निघातोऽपि पदविधिरिति । ऋतेनेत्यनेनासमर्थ्यात्ततः पदान्तरस्य मित्रावरुणपदस्य न स्यादिति चेत् । न । समानवाक्ये निघातयुष्मदस्माददेशा वक्तव्याः । पा० २. १. १. ९. इति निघाते पदविधावपि समानवाक्यत्वमेव पर्याप्तं न परांगवद्भाववत्परस्परान्वयोऽपीत्यलं । ऋतुं । कृजः ऋतुः । उ० १. ७७. । प्रत्ययस्वरेणादिरुदात्तः । आशाथे । आनशाथे । छंदसि लुङ्लल्लिटः । पा० ३. ४. ६. इति वर्तमाने लिट् । नुडभावश्छांदसः ॥

तृतीयामृचमाह ॥

कवी नो मित्रावरुणा तुविजाता उरुक्षया । दक्षं दधाते अप्सं ॥ ९ ॥

कवी इति । नः । मित्रावरुणा । तुविजातौ । उरुक्षया । दक्षं । दधाते इति ।

अप्सं ॥ ९ ॥

मित्रावरुणावेतौ देवौ नोऽस्माकं दक्षं बलमपसं कर्म च दधाते । पोषयतः ।
 कीदृशौ । कवी । मेधाविनौ । तुविजातौ । बहूनामुपकारकतया समुत्पन्नौ ।
 उरुक्षया । बहुनिवासौ ॥ विप्रो धीर इत्यादिषु चतुर्विंशतिसंख्याकेषु मेधावि-
 नामसु कविर्मनीषीति पठितं । उरु तुवीत्येतौ शब्दौ द्वादशसु बहूनामसु
 पठितौ । ओजः पाज इत्यादिष्वष्टाविंशतिसंख्याकेषु बलनामसु दक्षो विस्विति
 पठितं । अपस्शब्दः पङ्क्तिशतिसंख्याकेषु कर्मनामसु पठितः । मित्रावरुणा ।
 मित्रशब्दः प्रातिपदिकस्वरेणांतोदात्तः । वरुणशब्दो निःस्वरेणाद्युदात्तः । द्वे
 देवताद्वे च । पा० ६. २. १४१. । इत्युभाववशिष्येते । तुविजातौ । बहूनामुपका-
 रकतया तत्संबन्धित्वेन जाताविति षष्ठीसमासे समासांतोदात्तत्वं । चतुर्थीसमासे
 हि क्ते च । पा० ६. २. ४५. । इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः स्यात् । उरूणां बहूनां क्षया-
 वुरुक्षयौ । क्षि निवासगत्योरिति धातोः क्षियन्त्यस्मिन्निति क्षयः । अधिकरण
 एरच् । पा० ३. ३. ५६. । इत्यच्प्रत्ययांतस्य चित् इत्यंतोदात्तत्वे प्राप्ते क्षयो निवासे
 । पा० ६. १. २०१. । इत्याद्युदात्तत्वं विहितं । समासे तु समासस्येत्यंतोदात्तत्वं
 चाधित्वा कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण प्राप्तमुत्तरपदाद्युदात्तत्वं यद्यपि आधादिस्वरे-
 णांतोदात्तेन चाध्यते तथापि परादिश्छंदसि बहुलं । पा० ६. २. १९९. । इत्युत्तर-
 पदाद्युदात्तत्वं द्रष्टव्यं । दक्षो दक्षतेस्ताहकर्मणो घञ् । जित्वादाद्युदात्तः । आप्यते
 फलमनेनेत्यपः कर्म । आपः कर्माख्यायां ह्रस्वो जुट् च । उ० ४. १०९. । इत्य-
 सुन्तस्यापसंस्पारे इत्यादौ नित्वादाद्युदात्तस्यापसंशब्दस्याच व्यत्ययेन प्रत्यया-
 द्युदात्तत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य प्रथमे चतुर्थो वर्गः ॥

आश्विनस्तृचः प्रातरनुवाकस्याश्विने क्रतौ विनियुक्तः । तथा च सूचितं ।
 अथाश्विन एषो उषाः प्रातर्युजेति चतस्रोऽश्विना यज्जरीरिपः । आ० ४. १५. ।
 इति । तत्र प्रथमामृचमाह ॥

अश्विना यज्जरीरिपो द्रवंपाणी शुभस्पती । पुरुभुजा चनस्यतं ॥ १ ॥

अश्विना । यज्जरीः । इषः । द्रवंपाणी इति द्रवत्पाणी । शुभः । पती इति ।

पुरुभुजा । चनस्यतं ॥ १ ॥

हे अश्विनौ युवामियो हविलक्षणाव्यन्तानि चनस्यतं । इच्छतं । भुंजायामि-
 त्यर्थः । यद्यपि चनःशब्दोऽन्नवाची तथापीय इत्यनेन सह नास्ति पुनरुक्तिदोषः ।

इच्छामुपलक्षयितुं प्रयुक्तत्वात् । वक्तव्यमुवाच । समूलकां कपतीत्यादौ यथा
 पुनरुक्त्यभावस्तद्वत् । कीदृशीरिपः । यज्वरीः । यागनिष्पादिकाः । कीदृ-
 शावश्विनौ । द्रवत्पाणी । हविर्मेहणाय द्रवद्भां धावद्भां पाणिभ्यामुपेतौ ।
 शुभस्पती । शोभनस्य कर्मणः पालकौ । पुरुभुजा । विस्तीर्णभुजौ बहुभोजिनौ
 वा ॥ अश्विना । आमंचितस्येति पाष्टिकमाद्युदात्तत्वं । यज्वरीः । यागकरणाना-
 मथन्नानामसिङ्घिनतीतिवत् स्वध्यापारे कर्तृत्वविवक्षया सुयजोर्ङुनिप् । पा० ३.
 २. १०३. इति ङुनिप्प्रत्ययः । वनो र च । पा० ४. १. ७. इति ङीप् । तत्संनि-
 योगेन रेफादेशः । प्रत्ययचमस्यानुदात्तौ सुप्पितावित्यनुदात्तत्वाद्वातुस्वर एवाव-
 शिष्यते । इयःशब्दे शसोऽनुदात्तत्वात्प्रातिपदिकस्वर एव शिष्यते । द्रवंतौ धावंतौ
 पाणी ययोस्तयोः संबोधनं द्रवत्पाणी इति । तस्यामंचिताद्युदात्तत्वं न पुनराष्ट-
 मिको निघातोऽपादादाविति प्रतिषेधात् । इय इति पूर्वपदस्य सुवामंचित इति
 परांगवद्भावेन मित्रावरुणावृतावृधावितिवदपादादित्वमिति चेत् । न । तत्र
 सामानाधिकरण्येन परस्परान्वयात् । इह त्रिषो द्रवत्पाणी इत्यनयोः सरस्व-
 तिश्रुतुद्रिपदवदसामर्थ्येन प्रयुक्तत्वात् । शुभ इति शुभ शुभ दीप्तावित्यस्य
 संपदादित्वाद्भावे क्विवंतस्य षष्ठ्येकवचनं । षष्ठ्याः पतिपुत्र । पा० ८. ३. ५३. इति
 विसर्जनीयस्य सत्वं । तस्य पती इत्यामंचिते परतः परांगवद्भावादामंचिताद्यु-
 दात्तत्वं । न पुनराष्टमिको निघातः । तस्मिन्कर्तव्ये द्रवत्पाणी इति पूर्वस्यामंचि-
 तस्यामंचितं पूर्वमविद्यमानवदित्यविद्यमानवद्भावेन पादादित्वादपादादाविति
 प्रतिषेधात् ॥ ननु मित्रावरुणावृतावृधावितिवन्नामंचिते समानाधिकरण इत्य-
 विद्यमानवद्भावप्रतिषेधेन भवितव्यमिति चेत् । न । मित्रावरुणपदं हि सामान्य-
 वचनमिति युक्तस्तस्याविद्यमानवत्त्वप्रतिषेधः । द्रवत्पाणीपदं तु न तथेति
 वैषम्यात् । पुरुभुजौ । पुरु विस्तीर्णौ भुजौ ययोस्तौ । आमंचिताद्युदात्तत्वं ।
 सुपां सुलुगिति डादेशः । पुरु बहु भुंजाते इति वा । चनस्यतमित्यत्र चायतेरच्चे
 ह्रस्वश्च । उ० ४. २०१. इति चायृ पूजानिशमनयोरित्यस्यासुन्प्रत्यय आकारस्य
 ह्रस्वे चानुकृष्टे नुडागमे च । उ० ४. १९६. लोपो व्योर्वलि । पा० ६. १. ६६. ।
 इति यकारलोपे चनस्यशब्दोऽन्ननामसु पठितः । तदात्मन इच्छतीति सुप
 आत्मनः क्यच् । पा० ३. १. ८. । सन्नाद्यंताः । पा० ३. १. ३२. इति धातुत्वान्नोऽयम-
 ध्यमद्विवचनं । क्यचः प्रत्ययस्वरेणीदात्तत्वं । शपैकादेशे कृत एकादेश उदात्ते-
 नोदात्तः । पा० ८. २. ५. । इत्युदात्तः । उपर्याख्यातस्य लसार्वधातुर्कानुदात्तत्वे

स्वरितत्वं । न च तिङुक्तिङ् इति निर्घातः । पूर्वस्यामं चितस्याविद्यमानवद्भावेन
पदादपेरत्वात्पादादित्वाद्वा तदप्राप्तेः ॥

द्वितीयामुच्यमाह ॥

अश्विना पुरुदंससा नरा शवीरया धिया । धिषण्या वनतं गिरः ॥ २ ॥

अश्विना । पुरुदंससा । नरा । शवीरया । धिया । धिषण्या । वनतं । गिरः ॥ २ ॥

अश्विना हे अश्विनौ युवां गिरोऽसदीयाः स्तुतीर्धियादरयुक्तया बुद्ध्या वनतं ।
संभजतं । स्वीकुरुतं । कीदृशावश्विनौ । पुरुदंससा । बहुकर्मणौ । षड्विंशति-
संख्याकेषु कर्मणामसु दंस इति पठितं । नरा । नेतारौ । धिषण्या धार्ष्ट्ययुक्तौ
बुद्धिमंतौ वा । कीदृशया धिया । शवीरया । गतियुक्तया । अप्रतिहतप्रसरयेत्यर्थः ॥
अश्विनेत्याद्यामं चितचतुष्टयस्य षाधिकमामं चिताद्युदात्तत्वं । पादादित्वाच्चाष्टमिको
निघातः । पुरुदंससेत्यपि हि पादादिरेवामं चितं पूर्वमविद्यमानवदिति पूर्वस्या-
विद्यमानवत्त्वात् । नामं चिते समानाधिकरण इति पूर्वस्य सामान्यवचनत्वेनास्य
विशेषवचनत्वेन नाविद्यमानवत्त्वमिति चेत् । न । अश्विशब्दवत्पुरुदंससः
शब्दस्याप्यश्विनोरेव रूढ्या प्रयुज्यमानतया सामान्यशब्दत्वात् । सामान्यवचनं
नाविद्यमानवदित्युक्तेऽर्थात्परस्य विशेषवचनत्वावगमात् ॥ उभयोः सामान्य-
वचनत्वे पर्यायत्वेन पौनरुक्त्यात्सहाप्रयोग इति चेत् । न । गुणविशेषसंकीर्त-
नवत्प्रसिद्धानेकनामविशेषसंबंधसंकीर्तनस्यापि स्तुत्युपयोगेन सप्रयोजनत्वाच्चि-
प्रयोजनपुनर्वचनस्यैव पुनरुक्तत्वात् । अश्विपुरुदंसः शब्दयोरैकार्थ्यवृत्तित्वेऽपि
पर्यायत्वादेव प्रवृत्तिनिमित्तभेदाभावेनासामानाधिकरण्यादपि नाविद्यमानवत्त्व-
प्रतिषेधः । भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तानामेव ह्येकस्मिन्नर्थे वृत्तिः सामानाधिकरण्यं ॥
अश्विशब्दस्याश्विसंबंधो निमित्तं पुरुदंसः शब्दस्य तु बहुकर्मसंबंध इति प्रवृत्ति-
निमित्तभेद इति चेत् । न । तच्च द्वयं व्युत्पत्तिमात्रनिमित्तं न प्रवृत्तिनिमित्तं ।
व्युत्पत्तिनिमित्तभेदमात्रेणापि सामानाधिकरण्याभिधाने वृक्षमहीरुहशब्दयोरपि
तथात्वप्रसंगः । अत एव हीरु रंतेऽदिते सरस्वति प्रिये प्रेयसि महि विश्रुति ।
एतानि ते अध्ये नामानीत्यत्र सहस्रतमीप्रशंसोपयोगित्वेनडादिशब्दानामेतानि
ते अध्ये नामानीति वचनेन पर्यायाणामप्यनेकविशिष्टनामसंबंधनिबंधस्तु-
त्यर्थत्वेनैव सहप्रयोगः । स्तुत्युपयोगेनैव व्युत्पत्तिनिमित्तभेदविवक्षायामपि पर्या-
यत्वेनासामानाधिकरण्यादेव नामं चित इति निषेधाभावादामं चितं पूर्वमविद्य-

मानवदिति पूर्वपूर्वस्याविद्यमानवत्त्वात्सर्वेषां प्राष्टिकमाद्युदात्तत्वं । तद्वत्प्रकृतेऽपि । कृष्णपृकटिपटिशैटिभ्य ईरन् । पा० ४, ३० । इत्यतः ईरन्निव्यनुवृत्तौ बहुल-
वचनादत्यवापीत्यनेन शु शु गताविति धातोरीरन्प्रत्यये कृते सति निष्ठाच्छ-
वीरयाश्च आद्युदात्तः । धिमेत्यत्र सावेकाच इति विभक्तिरुदात्ता । वनतमित्यत्र
शपः पितृत्वाल्लोएमध्यमद्विवचनस्य लसार्वधातुकत्वाच्च वन पण संभक्ताविति
धातूदात्तत्वमेव शिष्यते । न च तिङ्ङुतिङ् इति निघातः पूर्वामञ्चितस्याविद्यमा-
नत्वेन पादादित्वात् । गिरः । सुपोऽनुदात्तत्वे प्रातिपदिकस्वरः शिष्यते ॥

तृतीयामृचमाह ॥

दसां युवाकवः सुता नासत्या वृक्तवर्हिषः । आ यातं रुद्रवर्तनी ॥ ३ ॥

दसां । युवाकवः । सुताः । नासत्या । वृक्तऽवर्हिषः । आ । यातं । रुद्रवर्तनी इति
रुद्रऽवर्तनी ॥ ३ ॥

अश्विनेत्यनुवर्तते । हे अश्विनावायातमस्मिन्कर्मण्यागच्छतं । किमर्थमिति
तदुच्यते । सुता युष्मदर्थं सोमा अभिषुताः । तान् स्वीकर्तुमिति शेषः । कीदृ-
शावश्विनी । दसा । शत्रूणामुपक्षयितारौ । यद्वा देववैद्यत्वेन रोगाणामुपक्षयि-
तारौ । अश्विनौ वै देवानां भिषजाविति श्रुतेः । नासत्या । असत्यमनृतभायणं ।
तद्रहितौ । अत्र यास्तुः । सत्याच्चेव नासत्यावित्यौर्णवाभः । सत्यस्य प्रणेतारा-
वित्यायायण इति । रुद्रवर्तनी । रुद्रश्चन्द्रस्य रोदनं प्रवृत्तिनिमित्तं । यदरोदीत्त-
दुद्रस्य रुद्रत्वमिति तैत्तिरीयाः । तद्यद्रोदयंति तस्मादुद्रा इति वाजसनेयिनः ।
रुद्राणां शत्रुरोदनकारिणां शूरभटानां वर्तनिर्मागो धाटीरूपो ययोस्ती रुद्र-
वर्तनी । यथा शूरा धाटीमुखेन शत्रून् रोदयंति तद्वदेतावित्यर्थः । युवाकव
इत्यभिषुतसोमानां विशेषणं । वसतीचरीभिरेकधनाभिश्चाङ्गिमिश्रिता इत्यर्थः ।
वृक्तवर्हिषः । वृक्तानि मूलैर्वर्जितानि वर्हिष्यास्तरणरूपाणि येषां सोमानां ते
वृक्तवर्हिषः । यद्वा भरता इत्यादिष्वष्टस्त्विङ्गमसु वृक्तवर्हिष इति । तदानीं
तृतीयार्थं प्रथमा । ऋत्विग्भिरभिषुता इत्यन्वयः ॥ दसा । आमञ्चितस्येत्याद्युदात्तः ।
युवाकवः । यु मिश्रणे । युवंति मिश्रीभवन्ति वसतीचरीप्रभृतिभिः श्रयणद्रव्यैरिति
युवाकवः । कटिकुपादिष्वगणितस्यापि यौतेर्बहुलग्रहणात् । उ० ३, ७६ । काकु-
प्रत्ययः । तस्य कित्त्वेन गुणाभावादुवङ्गदेशः । प्रत्ययस्वरेणाकार उदात्तः । न विद्य-
तेऽसत्यमनयोरिति नासत्यौ । नभ्राणपान्नवेदानासत्येत्यादिना । पा० ६, ३, ७५ ।

प्रकृतिवद्वावाचजोः नलोपाभावः । पादादिबेन निघाताभावादामंचिताद्युदात्तत्वं
वृक्तवर्हिपः । वृक्तं मूलवर्जितं वर्हिरास्तीर्णं येषां सोमानां ते वृक्तवर्हिपः ।
पूर्वपदप्रकृतिस्वरणं क्तप्रत्ययस्वर एव शिष्यते । आ इत्यचोपसर्गश्चाभिवर्जः । फि०
४. १२. इत्युदात्तः । रुद्रवर्तनी । आमंचितस्य चेत्यामंचितनिघातः ॥

ऐदे तृचे प्रथमामृचमाह ॥

इंद्रा याहि चित्रभानो सुता इमे त्वायवं । अखीभिस्तना पूतासः ॥ ४ ॥

इंद्र । आ । याहि । चित्रभानो इति चित्रऽभानो । सुताः । इमे । त्वाऽयवं ।

अखीभिः । तना । पूतासः ॥ ४ ॥

चित्रभानो चित्रदीप्ते हे इंद्रास्मिन्कर्मण्यायाहि । आगच्छ । सुता अभिपुता इमे
सोमास्त्वायवस्त्वां कामयमाना वर्तते । अखीभिः । अयुव इत्यादिषु द्वाविंश-
तिसंख्याकेष्वंगुलिनामस्त्वण्य इति पठितं । ऋत्विजामंगुलिभिः सुता इत्यन्वयः ।
किंच । एते सोमास्तना नित्यं पूतासः पूताः शुद्धा दशापवित्रेण शोधितत्वात् ॥
इंद्रश्च यास्को बहुधा निर्वक्ति । नि० १०. ८. । इंद्र इरां दृणातीति वेरां ददातीति
वेरां दधातीति वेरां दारयतीति वेरां धारयतीति वेदवे द्रवतीति वेदौ रमत
इति वेदो भूतानीति वा तद्यदेनं प्राणैः समिधंस्तदिद्रस्येद्रत्वमिति विज्ञायत
इदंकरणादित्यायायण इदं दर्शनादित्यौपमन्यव इदंतेवैश्वर्यकर्मण इच्छूणां दार-
यिता वा द्रावयिता वा दारयिता च यज्वनामिति । अस्यायमर्थः । दृ विदारण
इति धातुः । इरामन्नमुद्दिश्य तन्निष्पादकजलसिद्धये दृणाति मेघं विदीर्णं
करोतीतींद्रः । इडाज् दान इति धातुः । इरामन्नं वृष्टिनिष्पादनेन ददातीतींद्रः ।
धाज् पोषणार्थः । इरामन्नं नृत्तिकारणं सस्यं दधाति जलप्रदानेन पुष्पातीतींद्रः ।
इरामुत्पादयितुं कर्षकमुखेन भूमिं विदारयतीतींद्रः । पूर्वोक्तपोषणमुखेनेरां धार-
यति विनाशराहित्येन स्थापयतीतींद्रः । इंद्रः सोमो वल्लीरसः । तदर्थं यागभूमौ
द्रवति धावतीतींद्रः । इंद्रो यथोक्ते सोमे रमते क्रीडतीतींद्रः । जि इंधी दीप्ताविति
धातुः । भूतानि प्राणिदेहानि इंद्रो जीवचैतन्यरूपेणांतः प्रविश्य दीपयतीतींद्रः ।
एतदेवाभिप्रेत्य वाजसनेयिन आमनन्ति । इंद्रो ह वै नामैष योऽयं दक्षिणेक्षन्पु-
रुषः । तं वा एतमिधं संतमिद्र इत्याचक्षते । परोक्षेण परोक्षप्रिया इव हि
देवाः प्रत्यक्षद्विप इति । तद्यदित्यादिकं ब्राह्मणांतरवाक्यं । तत्तच्चंद्रविषये निर्वच-
नमुच्यत इति शेषः । यद्यस्मात्कारणादेनं परमात्मरूपमिंद्रं देवं प्राणैर्वाक्चक्षुरा-

दीद्वियैः प्राणापानादिवायुभिश्च सहितं समिधन् । उपासकां ध्यानेन सम्यक् प्रका-
शितवन्तः । तत्तस्मात्कारणादिंद्रनाम संपन्नं । अस्मिन्पक्ष इध्यते दीयते इति
कर्मणि व्युत्पत्तिः । आयायणनामको मुनिरिदंकरणादिंद्र इति निर्वचनं मन्यते ।
इंद्रो हि परमात्मरूपेणेदं जगत्करोति । औपमन्यवनामको मुनिरिदं दर्शनादिंद्र
इति निर्वचनमाह । इदमित्यापरोक्ष्यमुच्यते । विवेकेन हि परमात्मानमापरोक्ष्येण
पश्यति । एतदेवाभिप्रेत्यारण्यकाडि समाव्रायते । स एतमेव पुरुषं ब्रह्म ततमम-
पश्यदिदमदर्शमितीडे । तस्मादिदंद्रो नामेदंद्रो ह वै नाम तमिदंद्रं संतमिंद्र
इत्याचक्षते । परोक्षेण परोक्षप्रिया इव हि देवा इति । इदि परमैश्वर्यं इति
धातुः । स्वमायया जगदूपात्वं परमैश्वर्यं । तद्योगादिंद्रः । अनेनाभिप्रायेण श्रूयते ।
इंद्रो मायाभिः पुरुरूप इति । इतश्चन्द्रस्येश्वरवाचकस्याकारलोपे सति नकारा-
न्तमिन्निति पदं भवति । दृ भय इति धातुः । स च परमेश्वरः शत्रूणां दारयिता
भीषयितेतींद्रः । दु गताविति धातुः । शत्रूणां द्रावयिता पलायनं प्रापयितेतींद्रः ।
यज्वनां यागानुष्ठायिनामादरयिता भयस्य परिहर्ता । एवमेतानि निर्वचनानि
द्रष्टव्यानीति ॥ इद्रेत्यचामंचिताद्युदात्तत्वं । आ इत्यच निपातत्वेनाद्युदात्तः । चिच-
भानो । पदात्परत्वादासंचितनिघातः । त्वामिच्छंतीत्यर्थे युष्मच्छच्चात्सुप-च्चात्मनः
क्वच् । पा० ३. १. ६. । प्रत्ययोत्तरपदयोश्च । पा० ७. २. ९६. । इति मपर्यंतस्य त्वा-
देशः । क्वाच्छंदसि । पा० ३. २. १७०. । इति क्वजंतादुप्रत्ययः । त्वत्यव इति प्राप्नो
युष्मदस्सदोरनादेशे । पा० ७. २. ६६. । इत्यविभक्तावपि हलादौ ध्यात्येनात्वं ।
उकारः प्रत्ययस्वरेणाद्युदात्तः । अणुशब्दः सौक्ष्म्यवाचकस्तद्योगात्प्रकृतेऽंगुलीषु
वर्तते । वोतो गुणवचनात् । पा० ४. १. ४४. । इति ङीषि प्राप्ते ध्यात्येन ङीन् ।
निच्चादाद्युदात्तः । तना इत्ययं निपातो नित्यमित्यर्थे निपातत्वादाद्युदात्तः ।
पूतासः । आज्ञसेरसुक् । पा० ७. १. ५०. । इत्यसुक् ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

इंद्रा याहि धियेपितो विमंजूतः सुतवतः । उप ब्रह्माणि वाघतः ॥ ५ ॥

इंद्र । आ । याहि । धिया । इपितः । विमंजूतः । सुतवतः । उप । ब्रह्माणि ।

वाघतः ॥ ५ ॥

इंद्र त्वमायासस्मिन्कर्मण्यागच्छ । किमर्थे । वाघत चत्विजो ब्रह्माणि वेदरू-
पाणि स्तोत्राण्युपैतुं । कीदृशस्त्वं । धियासदीययां ब्रह्मेपितः प्राप्नः । अस्मन्नत्वा

प्रेरित इत्यर्थः । विप्रजूतः । यथा यजमानभक्त्या प्रेरितस्तथाचरिषि विप्रैर्मधा-
विभिर्चर्त्विग्भिः प्रेरितः । कीदृशस्य वाघतः । सुतावतः । अभिषुतसोमयुक्तस्य ॥
केत इत्यादिष्वेकादशसु प्रज्ञानामसु धीरिति पठितं । चतुर्विंशतिसंख्याकेषु
मेधाविनामसु विप्रो धीर इति पठितं । भरता इत्यादिष्वष्टस्त्वृत्विङ्गामसु वाघत
इति पठितं । इषित इत्यत्रेव गतावित्यस्मान्निधायामिडागमः । आगमा अनु-
दात्ताः । पा० ३. १. ३. १. । इतीदोऽनुदात्तत्वात् क्तस्वरः शिष्यते । विप्रजूतः ।
दुवम् बीजतंतुसंतान इति धातोर्जुजेंद्रायवञ्जविप्रेत्यादिना । उ० २. २९. । रन्प्रत्य-
यांतो विप्रश्च्यो निपातितः । निपातनादुपधाया इकारो लघूपधगुणाभावश्च ।
निच्चादाद्युदात्तः । तैर्जूतः प्राप्तः । जू इति सौचो धातुर्गत्यर्थः । श्र्युकः किति
। पा० ७. २. ११. । इतीदप्रतिषेधः । तृतीया कर्मणि । पा० ६. २. ४८. । इति पूर्वप-
दप्रकृतिस्वरत्वं । सुतावतः । छांदसं धीर्यत्वं । मतुपोऽनुदात्तत्वात् क्तप्रत्ययस्वर
एव शिष्यते । ब्रह्माणि । नत्रिपयस्यानिसंतस्येत्याद्युदात्तः । वाघच्छच् चत्विङ्गामसु
पठितः । प्रातिपदिकस्वरः ॥

तृतीयामृचमाह ॥

इंद्रा याहि तूतुजान उष ब्रह्माणि हरिवः । सुते दधिष्व नश्चनः ॥ ६ ॥
इंद्रा आ याहि तूतुजानः । उष ब्रह्माणि हरिऽवः । सुते दधिष्व । नः । चनः ॥ ६ ॥
हरिश्च इंद्रसंबन्धिनोरश्वयोर्नामधेयं । हरी इंद्रस्य रोहितोऽग्नेरिति तदी-
यांश्च नामत्वेन पठितत्वात् । हे हरिवः । अश्वयुक्तेद्र त्वं ब्रह्माण्युपेतुमायाहि । कीदृ-
शस्त्वं । तूतुजानः । त्वरमाणः । आगत्य चास्मिन्सुते सोमाभिवयुक्ते कर्मणि
नोऽस्मदीयं चनोऽन्नं हविलक्ष्णं दधिष्व । धारय । स्वीकुर्वित्यर्थः ॥ तूतुजानः ।
तुजेर्लिटि लिटः कानज्जा । पा० ३. २. १०६. । इति कानजदिशः । तुजादीनां दी-
र्घोऽभ्यासस्य । पा० ६. १. ७. । इत्यभ्यासस्य दीर्घत्वं । अभ्यस्तानामादिः । पा० ६. १.
१८९. । इत्याद्युदात्तत्वं । हरिव इत्यत्र हरयोऽस्य संतीति मतुपि छंदसीरः । पा०
८. २. १५. । इति मकारस्य वत् । संबुद्धावुगिदचां । पा० ७. १. ७०. । इति नुम् ।
संयोगांतलोपः । पा० ८. २. २३. । नकारस्य मतुवसो रुः संबुद्धौ छंदसि । पा०
८. ३. १. । इति रुत्वं । आष्टमिको निघातः । ब्रह्माणीत्यस्य हरिव इत्यनेना-
सामर्थ्यात्समर्थः पदविधिरिति नियमात्सुवार्मचितपरांगवद्भावाभावेनामचित-
निघाताभावादाद्युदात्तत्वं सत्युपेत्यकारस्य सन्नतरः । दधिष्वेत्यत्र दधातेर्लोपि

थास् । थासः । से । पा० ३. ४. ८०. । सवाभ्यां वामौ । पा० ३. ४. ९१. । इत्येकारस्य
वादेशः । छंदस्युभयथा । पा० ३. ४. ११७. । इति सार्वधातुकार्द्धधातुकसंज्ञयोः
सत्योः सार्वधातुकत्वेन शपि । पा० ३. १. ६६. । तस्य छौ च द्विभावः । पा० ६.
१. १०. । आर्द्धधातुकत्वेनडागमश्च । पा० ७. २. ३५. । आतो लोप इटि च
। पा० ६. ४. ६४. । इत्याकारलोपः । चनः । चायतेरन्ने ह्रस्वश्च । उ० ४. २०१. ।
इत्यमुन्नतः । चकारानुडागमे यलोपः ॥

॥ इति प्रथमस्य प्रथमे पंचमो वर्गः ॥

वैश्वदेवतृचे प्रथमामृचमाह ॥

ओमांसश्चर्षणीधृतो विश्वे देवास आ गत । दाश्वांसो दाशुषः सुतं ॥७॥

ओमांसः । चर्षणिऽधृतः । विश्वे । देवासः । आ । गतः । दाश्वांसः । दाशुषः । सुतं ॥७॥

हे विश्वे देवास एतन्नामका देवविशेषाः । दाशुषो हविर्दत्तवतो यजमानस्य
सुतमभिपुतं सोमं प्रत्यागत । आगच्छत । ते च देवा ओमासो रक्षकाः । चर्षणी-
धृतो मनुष्याणां धारकाः । दाश्वांसः फलस्य दातारः ॥ मनुष्या इत्यादिषु पंचविं-
शतिसंख्याकेषु मनुष्यनामसु चर्षणिशब्दः पठितः । अश्विनावित्यादिष्वेकविं-
शतसंख्याकेषु देवविशेषनामसु विश्वे देवाः साध्या इति पठितं । एतामृचं यास्क
एवं व्याख्यातवान् । अवितारो वाचनीया वा मनुष्यधृतः सर्वे च देवा इहा-
गच्छत दत्तवन्तो दत्तवतः सुतमिति तदेतदेकमेव वैश्वदेवं गायत्रं तृचं दशतयीषु
विद्यते यत्तु किञ्चिद्बहुदैवतं तद्वैश्वदेवानां स्थाने युज्यते यदेव विश्वलिंगमिति शाक-
पूणिः । नि० १२. ४०. । इति । अत्र विश्वशब्दः सर्वशब्दपर्याय इति यास्कस्य मतं ।
देवविशेषस्यैवासाधारणं लिंगमिति शाकपूणेर्मतं । अवन्तीत्योमासो देवाः । मन्त्रि-
त्यनुवृत्तावविसिविसिषुपिभ्यः कित् । उ० १. १४२. । इति मन्त्रत्ययः । ज्वरत्वरसिब्य-
विमवामुपधायाश्च । पा० ६. ४. २०. । इत्यूट् । मनः कित्त्वेऽपि बाहुलकत्वाद्गुणः ।
आज्जसेरसुक् । पा० ७. १. ५०. । इति ज्जसेरसुगागमः । आमंचिताद्युदात्तत्वं ।
चर्षणयो मनुष्यास्तान्वृष्टिदानादिना धारयन्तीति चर्षणीधृतो देवाः । पूर्वस्या-
मंचितस्य सामान्यवचनस्य विभाषितं विशेषवचने बहुवचनं । पा० ८. १. ७४. ।
इत्यविद्यमानवत्त्वप्रतिषेधादपादादित्वेन निघातः । नन्वत एव विद्यमानवत्त्वानु-
वामंचित इति परांगवत्त्वेनैकपदीभावात्पदादपरत्वेन कथं निघात इति चेत् ।
न । वत्करणं स्वाश्रयमपि यथा स्यादिति वचनात्पदभेदप्रयुक्तस्य निघातस्या-

पुपपत्तेः । एकपद्येऽप्याद्युदात्तत्वेऽनुदात्तं पदमेकवर्जमिति सुतरामेव निघातो भविष्यति ॥ इत्यमेव तर्हि द्रवत्पाणी शुभस्पती इत्यत्रापि परांगवत्त्वेनैकपद्यादुत्तरस्य शेषनिघातप्रसंग इति चेत् । न । तत्र परांगवद्भावस्य परेणामंचितं पूर्वमविद्यमानवदित्यविद्यमानवद्भावेन बाधितत्वात् । इह पुनर्विभाषितं विशेषवचने बहुवचनमित्यविद्यमानवत्त्वस्य निषेधात् । पूर्वस्यापामंचितस्य विद्यमानवत्त्वात्परांगवत्त्वं स्वीकृतमिति वैषम्यं । विश्वे । पादादित्वादाद्युदात्तः । गणदेवतावचनश्चात्र विश्वशब्दो न सर्वशब्दपर्याय इति विशेषपरतया सामान्यवचनत्वादोमास इत्यनेन न समानाधिकरण्यं । सामानाधिकरण्ये हि पूर्वस्य पादस्य परांगवद्भावे सति मित्रावरुणावृतावृधावित्यादाविवाचापामंचिताद्युदात्तता न स्यात् । विश्वे इत्यस्य विशेषणं देवास इति । दीव्यंतीति देवाः प्रकाशवन्तः । नन्ववयवप्रसिद्धेः समुदायप्रसिद्धिर्वलीयसीति रूढ एवार्थो देवशब्दस्य । यास्यो न यौगिकः । यौगिकत्वे ह्यवयवार्थानुसंधानव्यवधानेन प्रतिपत्तिर्विधिज्ञा स्यात् । समुदायप्रसिद्धौ तु न विक्षेप इति चेत् । न । समुदायप्रसिद्धौ हि देवशब्दस्य सामान्यपरतया विशेषवचनत्वाभावाद्विभाषितं विशेषवचने बहुवचनमित्यनेनानिषिद्धत्वाद्विश्वे इत्यस्याविद्यमानवत्त्वेन शुभस्पती इति पदवद्देवा इत्यस्याप्याद्युदात्तत्वं स्यात् । स्वरानुसारेण च रूढित्यागेनापि देवशब्दस्य योगस्वीकारो युक्त एव । आगत । आगच्छत । बहुलं छंदसीति शपो लुकि सत्यनुदात्तोपदेशेत्यादिना मकारलोपः । आङः पदान्तरत्वान्निघातः । दाश्वांसः । दाशु दान इत्यस्य कसौ दाश्वान् साह्वान् मीढ्वांश्च । पा० ६. १. १२. । इति निपातनात्क्रादिनियमप्राप्त इडागमो द्विवचनं च । पा० ७. २. १३. । न भवति । प्रत्ययस्वरेण कसोरुदात्तत्वं । दाशुष इत्यत्र वसोः संप्रसारणं । पा० ६. ४. १३१. । इति संप्रसारणं । संप्रसारणाच्च । पा० ६. १. १०८. । इति पूर्वरूपत्वं । शासिवसिघसीनां च । पा० ८. ३. ६०. । इति पत्वं ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

विश्वे देवांसो अमुरः सुतमा गंत नूर्ययः । उसा इव स्वसराणि ॥ ८ ॥
 विश्वे । देवासः । अमुरः । सुतं । आ । गंत । नूर्ययः । उसाः । इव । स्वसराणि ॥ ८ ॥
 विश्वे देवास एतन्नामकगणरूपा देवविशेषाः सुतं सोममागंत । आगच्छंतु । कीदृशाः । अमुरः । तत्तत्काले वृष्टिप्रदा इत्यर्थः । नूर्ययः । त्वरायुक्ताः । यजमा-

नमनुपहीतुमालस्यरहिता इत्यर्थः । विश्वेषां देवानां सोमं प्रत्यागमन उसा
इत्यादिर्हृष्टांतः । उसाः सूर्यरश्मयः स्वसराण्यहानि प्रत्यालस्यरहिता यथा
समागच्छन्ति तद्वत् । खेदय इत्यादिषु पंचदशसु रश्मिनामसूत्रा वसव इति
पठितं । वस्तोरित्यादिषु द्वादशस्वहर्नामसु स्वसराणि प्रंसो घर्म इति पठितं ।
तच्च पदं यास्केन व्याख्यातं । स्वसराण्यहानि भवन्ति स्वयंसारीण्यपि वा
स्वरादित्यो भवन्ति स एतानि सारयति । उसा इव स्वसराणीत्यपि निगमो
भवतीति ॥ देवासः । पचाद्यजंतश्चिद्वादंतोदात्तः । पा० ३. १. १३४. । अमुरः । तुर
त्वरणे द्युविकरणी । तुरुरति त्वरयंतीत्यर्थे किप्चेति किप् । गतिकारकोपप-
दात्कृदित्युत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । आगंत । आगच्छन्तित्यर्थे व्यत्ययेन मध्यमपुरुषबहु-
वचनं । बहुलं छंदसीति शपो लुक् । तस्य तन्नतन्ननयनाश्च । पा० ७. १. ४५. । इति
तवादेशेऽपि । पा० १. २. ४. । इति प्रतिषेधादङिच्चादनुनासिकलोपाभावः ।
तिडुतिङ इति निघातः । जित्वरा संभ्रम इति धातोस्वरंत इति तूष्णयः । निरि-
त्यनुवृत्तौ वहिष्ठिश्रुयुदुग्लाहात्वरिभ्यो नित् । उ० ४. ५२. । इति नित् । निच्चा-
दाद्युदात्तः । उसा इवेत्यच्चेवेन नित्यसमासो विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं
चेति समासे पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं नित्यं । सरतीति सरः सूर्यः । पचाद्यच् ।
स्वः सरो येषां तानि स्वसराण्यहानि । बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदमिति स्वश्च
आद्युदात्तः ॥

तृतीयामृचमाह ॥

विश्वे देवासो अ॒सिध॒ एहि॑मायासो अ॒द्रुहः॑ । मेधं जुपंत॒ बहू॑यः ॥ ९ ॥

विश्वे॑ दे॒वासः॑ । अ॒सिधः॑ । एहि॑ऽमायासः । अ॒द्रुहः॑ । मेधं॑ जुपंत॒ । बहू॑यः ॥ ९ ॥

विश्वे देवास एतन्नामका देवविशेषा मेधं हविर्यज्ञसंबद्धं जुपंत । सेवतां ।
कीदृशाः । असिधः । द्युररहिताः शीपरहिता वा । एहिमायासः । सर्वतो व्याप्त-
प्रज्ञाः । यद्वा सौचीकमग्निमप्सु प्रविष्टमेहि मा यासीरिति यद्वोचन् तदनुक-
रणहेतुकोऽयं विश्वेषां देवानां व्यपदेश एहिमायास इति । अद्रुहः । द्रोहरहिताः ।
बहूयः । वोढारः । धनानां प्रापयितारः ॥ सिधेः द्यार्यस्य शीपरार्यस्य वा संप-
दादिभ्यो भावे किपि नञा बहुव्रीहिः । पूर्वपदप्रकृतिस्वरं चाधित्वा नञ्सुभ्या-
मित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । एहिमायासः । ईह चेष्टायां । आ समंतादीहत इत्येहिः ।
इन् । उ० ४. ११९. । इति सर्वधातुसाधारण इन्द्रत्ययो निच्चादाद्युदात्तः । एहिमाया

पुपपत्तेः । एकपद्येऽप्याद्युदात्तत्वेऽनुदात्तं पदमेकवर्जमिति सुतरामेव निघातो भविष्यति ॥ इत्यमेव तर्हि द्रवत्पाणी शुभस्पती इत्येवापि परांगवत्त्वेनैकपद्यादुक्त-
 रस्य शेषनिघातप्रसंग इति चेत् । न । तत्र परांगवद्भावस्य परेणामंचितं पूर्वम-
 विद्यमानवदित्यविद्यमानवद्भावेन बाधितत्वात् । इह पुनर्विभाषितं विशेषवचने
 बहुवचनमित्यविद्यमानवत्त्वस्य निषेधात् । पूर्वस्याप्यामंचितस्य विद्यमानवत्त्वात्प-
 रांगवत्त्वं स्वीकृतमिति वैषम्यं । विश्वे । पादादित्वादाद्युदात्तः । गणदेवतावच-
 नश्चात्र विश्वशब्दो न सर्वशब्दपर्याय इति विशेषपरतया सामान्यवचनत्वादो-
 मास इत्यनेन न समानाधिकरण्यं । सामानाधिकरण्ये हि पूर्वस्य पादस्य
 परांगवद्भावे सति मित्रावरुणावृतावृधावित्यादाविवाचाप्यामंचिताद्युदात्तता न
 स्यात् । विश्वे इत्यस्य विशेषणं देवास इति । दीयन्तीति देवाः प्रकाशवन्तः ।
 नन्ववयवप्रसिद्धेः समुदायप्रसिद्धिर्वल्लीयसीति रूढ एवार्थो देवशब्दस्य याज्ञो-
 नं यौगिकः । यौगिकत्वे ह्यवयवार्थानुसंधानव्यवधानेन प्रतिपत्तिर्विधिज्ञा स्यात् ।
 समुदायप्रसिद्धौ तु न विशेष इति चेत् । न । समुदायप्रसिद्धौ हि देवशब्दस्य
 सामान्यपरतया विशेषवचनत्वाभावाद्भिभाषितं विशेषवचने बहुवचनमित्यनेना-
 निषिद्धत्वादिश्वे इत्यस्याविद्यमानवत्त्वेन शुभस्पती इति पदवद्देवा इत्यस्याप्याद्यु-
 दात्तत्वं स्यात् । स्वरानुसारेण च रूढित्यागेनापि देवशब्दस्य योगस्वीकारो युक्त
 एव । आगत । आगच्छत । बहुलं छंदसीति शपो लुकि सत्यनुदात्तोपदे-
 शेत्यादिना मकारलोपः । आङः पदान्तरत्वान्निघातः । दाश्वांसः । दाशु दान
 इत्यस्य कसौ दाश्वान् साह्वान् मीढ्वांश्च । पा० ६. १. १२. । इति निपातनात्क्रादि-
 नियमप्राप्त इडागमो द्विवचनं च । पा० ७. २. १३. । न भवति । प्रत्ययस्वरेण
 कसोरुदात्तत्वं । दाशुष इत्यत्र वसोः संप्रसारणं । पा० ६. ४. १३१. । इति संप्रसा-
 रणं । संप्रसारणाच्च । पा० ६. १. १०८. । इति पूर्वरूपत्वं । शसिवसिंघसीनां च
 । पा० ८. ३. ६०. । इति यत्वं ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

विश्वे देवासो अमुरः सुतमा गंतं तूर्णयः । उसा इव स्वसराणि ॥ ६ ॥
 विश्वे । देवासः । अमुरः । सुतं । आ । गंतं । तूर्णयः । उसाः । इव । स्वसराणि ॥ ६ ॥
 विश्वे देवास एतन्नामकरणरूपा देवविशेषाः सुतं सोममागतं । आगच्छंतु ।
 कीदृशाः । अमुरः । तत्तत्काले वृद्धिप्रदा इत्यर्थः । तूर्णयः । त्वरायुक्ताः । यजमा-

नमनुपहीतुमालस्वरहिता इत्यर्थः । विश्वेषां देवानां सोमं प्रत्यागमन उस्मा
 इत्यादिर्हृष्टांतः । उस्माः सूर्यरश्मयः स्वसराण्यहानि प्रत्यालस्वरहिता यथा
 समागच्छन्ति तद्वत् । खेदय इत्यादिषु पंचदशसु रश्मिनामसूत्रा वसव इति
 पठितं । वस्तोरित्यादिषु द्वादशस्वहर्नामसु स्वसराणि ग्रंसो घर्म इति पठितं ।
 तच्च पदं यास्केन व्याख्यातं । स्वसराण्यहानि भवन्ति स्वयंसारीण्यपि वा
 स्वरादित्यो भवन्ति स एतानि सारयति । उस्मा इव स्वसराणीत्यपि निगमो
 भवतीति ॥ देवासः । पचाद्यजंतश्चिद्वादंतोदात्तः । पा० ३. १. १३४. । अमुरः । तुर
 त्वरणे झुविकरणी । तुतुरति त्वरयंतीत्यर्थे क्पिचेति क्पि । गतिकारकोपम-
 दान्कृदित्युत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । आगंत । आगच्छन्तित्यर्थे व्यत्ययेन मध्यमपुरुषबहु-
 वचनं । बहुलं छंदसीति शपो लुक् । तस्य तन्ननन्नयनाश्च । पा० ७. १. ४५. । इति
 तवादेशेऽपित् । पा० १. २. ४. । इति प्रतिषेधादङित्वादनुनासिकलोपाभावः ।
 तिङ्कृतिङ् इति निघातः । जित्वरा संभ्रम इति धातोस्वरंत इति तूर्णयः । निरि-
 त्यनुवृत्तौ वहिश्चिथ्युदुग्लाहात्वरिभ्यो नित् । उ० ४. ५२. । इति नित् । निच्चा-
 दाद्युदात्तः । उस्मा इवेत्यच्चेन नित्यसमासो विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं
 चेति समासे पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं नित्यं । सरतीति सरः सूर्यः । पचाद्यच् ।
 स्वः सरो येषां तानि स्वसराण्यहानि । बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदमिति स्वश्च
 आद्युदात्तः ॥

तृतीयामृचमाह ॥

विश्वे देवासो अ॒सिध॒ एहि॑मायासो अ॒द्रुहः॑ । मेधं जु॒पंत॒ वह्ण्यः॑ ॥ ९ ॥

विश्वे॑ । दे॒वासः॑ । अ॒सिधः॑ । एहि॑मायासः । अ॒द्रुहः॑ । मेधं॑ । जु॒पंत॒ । वह्ण्यः॑ ॥ ९ ॥

विश्वे देवास एतन्नामका देवविशेषा मेधं हविर्यज्ञसंबन्धं जुपंत । सेयंतां ।
 कीदृशाः । असिधः । क्षयरहिताः शोषरहिता वा । एहिमायासः । सर्वतो व्याप्त-
 प्रज्ञाः । यदा सौचीकमग्निमप्सु प्रविष्टमेहि मा यासीरिति यद्वोचन् तदनुक-
 रणहेतुकोऽयं विश्वेषां देवानां व्यपदेश एहिमायास इति । अद्रुहः । द्रोहरहिताः ।
 वह्ण्यः । वोढारः । धनानां प्रापयितारः ॥ सिधेः क्षयार्थस्य शोषणार्थस्य वा संप-
 दादिभ्यो भावे क्पि नजा बहुव्रीहिः । पूर्वपदप्रकृतिस्वरं वाधित्वा नञ्सुभ्या-
 मित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । एहिमायासः । ईह चेष्टायां । आ समंतादीहत इत्येहिः ।
 इन् । उ० ४. ११९. । इति सर्वधातुसाधारण इन्प्रत्ययो निच्चादाद्युदात्तः । एहिमाया

प्रज्ञा येषामिति बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । अथवा । आङ् उदात्तादुत्तरस्येहीति लोऽमध्यमैकवचनस्य तिङुत्तिङ् इति निघात एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्येकार उदात्तः । एहीत्येतत्पदयुक्तं मा यासीरित्यत्र मायेत्यक्षरद्वयं येषां त एहिमायासः । पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । अदुहः । दुह जिघांसायां । संपदादित्वाद्भावे क्षिपि । पा० ३. ३. १०८. ९ । बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । मेधं । मेधु संगमे च । मेध्यते देवैः संगम्यत इति मेधं हविः । कर्मणि घञ् । जिह्वादाद्युदात्तः । जुपंत सेवंतामित्यर्थे छंदसि लुङ्लल्लिटः । पा० ३. ४. ६. । इति धातुसंबन्धे लङ् । यत् उक्तरूपा विश्वे देवा अतो जुपतेति दुहादिधात्वर्थैः संबन्धात् । बहुलं छंदस्य-माङ्योगोऽपि । पा० ६. ४. ७५. । इत्यङागमाभावः । वहूयः । निरित्यनुवृत्तौ वहिश्चीत्यादिना विहितस्य निप्रत्ययस्य निह्वादाद्युदात्तत्वं ॥

सारस्वते तृचे या प्रथमा सान्वाऱभंणीयेष्टौ सरस्वत्याः पुरोनुवाक्सा । तथा दर्शपूर्णमासावारप्ल्यमान इत्यस्मिन्खंडे पावका नः सरस्वती पावीरवी कन्या चित्रायुः । आ० २. ८. । इति सूचितं । तामेतामृचमाह ॥

पावका नः सरस्वती वाजेभिर्वाजिनीवती । यज्ञं वष्टु धियावसुः ॥ १० ॥

पावका नः सरस्वती वाजेभिः वाजिनीऽवती । यज्ञं वष्टु धियाऽवसुः ॥ १० ॥

सरस्वती देवी वाजेभिर्हविलक्ष्णैरन्नैर्निमित्तभूतैः । यद्वा यजमानेभ्यो दात-
थैरन्नैर्निमित्तभूतेर्नोऽसदीयं यज्ञं वष्टु । कामयतां । कामयित्वा च निर्वहत्वित्यर्थः ।
तथा चारण्यककांडे श्रुत्यैव व्याख्यातं । यज्ञं वष्टुति यदाह यज्ञं वहत्वित्येव
तदाहेति । कीदृशी सरस्वती । पावका । शोधयित्री । वाजिनीवती । अन्नवत्क्रि-
यावती । धियावसुः । कर्मप्राप्यधननिमित्तभूता । वाग्देवतायास्तथाविधं धननि-
मित्तत्वमारण्यककांडे श्रुत्या व्याख्यातं । यज्ञं वष्टु धियावसुरिति । वाग्वै धिया-
वसुरिति । श्येनः सोम इत्यादिषु पंचत्रिंशत्संख्याकेषु देवताविशेषवाचिषु पदेषु
सरमा सरस्वतीति प्रतिष्ठितं । एतामृचं यास्तु एवं व्याचष्टे । पावका नः सरस्व-
त्यन्नैरन्नवती यज्ञं वष्टु धियावसुः कर्मवसुः । नि० ११. २६. । इति ॥ पंचनं पावः शुद्धिस्तं
कायतीति पावका । कै गै रै शब्दे । आतोऽनुपसर्गे कः । पा० ३. २. ३. । कृदुत्त-
रपदप्रकृतिस्वरत्वेनांतोदात्तत्वं । यद्वा । पुनातीत्यर्थे खुलि प्रत्ययस्थात्कात्पूर्वस्यात्
इदाप्यसुप । पा० ७. ३. ४४. । इतीत्वस्याभावोऽंतोदात्तत्वं च छंदसं द्रष्टव्यं । सरःशब्दः
सर्तोरसुनंतत्वादाद्युदात्तः । मनुष्योऽपि पिह्वादनुदात्तत्वं । वाजेभिः । वाजशब्दो

वृषादिन्वादाद्युदात्तः । स ह्यवृत्तत्वादाकृतिगणः । वाजोऽन्नमास्विति वाजिन्यः क्रियाः । अत इनिठनौ । पा० ५. २. ११५. । इतीनिप्रत्ययः । ताः क्रिया यस्याः संति सा सरस्वती वाजिनीवती । छंदसीर इति मतुपो वत् । मतुपङीपोः पितृत्वाननुदात्तत्वादिनेः प्रत्ययाद्युदात्तत्वमेव शिष्यते । यज्ञं । यजयाचेत्यादिना । पा० ३. ३. ९०. । नङ्प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तः । वटु । वश कांती । कांतिरभिलापः । अदिप्रभृतिभ्यः शप इति शपो लुक् । निघातः । धियावसुः । धिया कर्मणा वसु यस्याः सकाशाद्भवति सा धियावसुः । सावेकाच इति विभक्तिरुदात्ता । बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदमिति विभक्तिस्वर एव शिष्यते । छांदसस्तृतीयाया अलुक् ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

चोदयिची सूनृतांनां चेतंती सुमतींनां । यज्ञं दधे सरस्वती ॥ ११ ॥

चोदयिची । सूनृतांनां । चेतंती । सुमतींनां । यज्ञं । दधे । सरस्वती ॥ ११ ॥

या सरस्वती सेयमिमं यज्ञं दधे । धारितवती । कीदृशी । सूनृतांनां प्रियाणां सत्यवाक्यानां चोदयिची प्रेरयिची । सुमतींनां शोभनबुद्धियुक्तानामनुष्ठानाणां चेतंती । तदीयमनुष्ठेयं ज्ञापयंती ॥ चोदयिची । चुद प्रेरणे । एयंतानृच् । चित्तादंतोदात्तः । ऋन्नेभ्यो ङीप् । पा० ४. १. ५. । इति ङीप् । तस्योदात्तयणो हल्पूर्वात् । पा० ६. १. १७४. । इत्युदात्तत्वं । सूनृतांनां । ऊन परिहाण इत्यतः क्तिप्चेति क्तिपि सुतरामूनयत्यप्रियमिति सूनृ इति प्रियमुच्यते । तच्च तद्वत् सत्यं चेति सूनृतं । परादिश्छंदसि बहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । चेतंती । चिति संज्ञाने । अत्र शपो ङीपश्च पितृत्वादनुदात्तत्वं । शतुश्चादुपदेशात्सर्वधातुकस्वरेणानुदात्तत्वं । धात्वन्तस्वर एव शिष्यते । सुमतिश्च्युत्स्य मतुपि ह्रस्वत्वान्नामन्यतरस्यां । पा० ६. १. १७७. । इति विभक्तिरुदात्तत्वं ॥

तृतीयामृचमाह ॥

महो अर्णेः सरस्वती प्र चेतयति केतुना । धियो विश्वा वि राजति ॥ १२ ॥

महः । अर्णः । सरस्वती । प्र । चेतयति । केतुना । धियः । विश्वाः । वि । राजति ॥ १२ ॥

द्विविधा हि सरस्वती वियहवद्देवता नदीरूपा च । तत्र पूर्वाभ्यामृग्भ्यां वियहवती प्रतिपादिता । अनया तु नदीरूपा प्रतिपाद्यते । तादृशी सरस्वती केतुना कर्मणा प्रवाहरूपेण महो अर्णः प्रभूतमुदकं प्रचेतयति । प्रकर्षेण ज्ञाप-

यति । किंच । स्वकीयेन देवतारूपेण विश्वाधियः सर्वाण्यनुष्ठानप्रज्ञानानि विराजति । विशेषेण दीपयति । अनुष्ठानविषयबुद्धीः सर्वदोषपादयतीत्यर्थः । सरस्वत्या-द्विरूपत्वं-यास्को दर्शयति । तत्र सरस्वतीत्येतस्य नदीबहेवतावच्च निगमा भवन्तीति । एकशतसंख्याकेषूदकनामस्वर्यः श्लोद इति पठितं । एतामृचं यास्को व्याचष्टे । महदर्णः सरस्वती प्रचेतयति प्रज्ञापयति केतुना कर्मणा प्रज्ञा वेमानि च सर्वाणि प्रज्ञानान्यभिविराजति । नि० ११. २७. इति । महो अर्णः । महदिति तकारस्य व्यत्ययेन सकारः । तस्य स्तोत्रगुणाः । प्रातिपदिकस्वरेणातोदात्तः । एङः पदान्तादति । पा० ६. १. १०८. इति पूर्वरूपे प्राप्ते प्रकृत्यान्तःपादमव्यपरे । पा० ६. १. ११५. इति प्रकृतिभावः । अतीत्यर्थः । उदके नुद च । उ० ४. १९६. इत्यमुन्प्रत्ययो नुडागमश्च । केतुना । प्रातिपदिकस्वरेणातोदात्तः । विश्वाः । विश्वशब्दः केन्प्रत्ययांत आद्युदात्तः ॥

॥ इति प्रथमस्य प्रथमे षष्ठो वर्गः ॥

॥ इति प्रथममंडले प्रथमोऽनुवाकः ॥

प्रथमे मंडले द्वितीयानुवाके चत्वारि सूक्तानि । तत्र सुरुपेत्यादिकं दशचं प्रथमं सूक्तं सुरुपकृन्तुं दशेत्यनुक्रांतत्वात् । पूर्ववन्मधुच्छंदसो गायत्रस्य चानुवृत्तेस्ते एवर्षिच्छंदसी । इंद्रं पृच्छेति चतुर्थ्यामृचिः लिङ्गदर्शनादिद्रो देवता । अभिषवषडहे ब्राह्मणाच्छंसिनः प्रातःसवने स्तोमवृद्धावावापार्थानि सुरुपकृन्तुमृतय इत्यादीनि षट् सूक्तानि । सूचितं चाभिषवपृष्ट्याहानीति खंडे ब्राह्मणाच्छंसिनः सुरुपकृन्तुमृतय इति षट् सूक्तानि । आ० ७. ५. १. इति ॥ आद्यानि त्रीणि सूक्तानि महाव्रते निष्केवल्य औष्णिहतृचाशीतो शस्तव्यानि । उक्तं च शीतकेन । सुरुपकृन्तुमृतय इति त्रीण्येन्द्र सानसिं रयिमिति सूक्ते इति ॥ चतुर्विंशेऽहनि माध्यंदिने सवने ब्राह्मणाच्छंसिनः सुरुपकृन्तुमृतय इति वैकल्पिक स्तोत्रियसूचः । होत्रकाणामिति खंडे मदे मदे हि नो ददिः सुरुपकृन्तुमृतये । आ० ७. ४. इति सूचितत्वात् ॥ अग्निष्टोमे वैश्वदेवशस्ते सुरुपकृन्तुमृतय इति धाव्या । सुरुपकृन्तुमृतये तक्षन्नयमिति सूचितत्वात् । तामेतां सूक्तगतां प्रथमामृचमाह ॥

सुरुपकृन्तुमृतये सुदुर्धामिव गोदुहे । जुहुमसि द्यविद्यवि ॥ १ ॥

सुरुपऽकृन्तु । जतये । सुदुर्धाऽइव । गोऽदुहे । जुहुमसि । द्यविऽद्यवि ॥ १ ॥

सुरुपकृन्तुं शोभनरूपोपेतस्य कर्मणः कर्तारमिंद्रमृतयेऽसद्रक्षार्थं द्यवि द्यवि

प्रतिदिनं जुहूमसि । आह्वयामः । आह्वाने दृष्टान्तः । गोदुहे गोधुगर्भं सुदुधा-
मिव सुष्टु दोग्धी गामिव । यथा लोके गोर्यो दोग्धा तदर्थं तस्याभि-
मुख्येन दोहनीयां गामाह्वयति तद्वत् । वस्तोरित्यादिषु द्वादशस्वहर्नामसु द्यवि
द्यवीति पठितं ॥ सुखपकृन्तुं । करोतीति कृन्तुः । कृहन्भ्यां कृः । उ० ३. ३०. ।
क्लिन्नाद्गुणाभावः । तकारोपजनश्चादसः । समासांतोदात्तः । ऊतये । अवतेर्धा-
तोरुदात्त इत्यनुवृत्तावूतियूतिजूतिसातिहेतिकीर्तयश्च । पा० ३. ३. ९७. । इति
क्लिन्नुदात्तो निपातितः । सुदुधां । सुष्टु दुग्ध इति सुदुधा । दुहः क्वयश्च । पा० ३.
२. ७०. । इति कप्प्रत्ययो हकारस्य च घकारः । क्लिन्नाद्गुणाभावः । कपः पित्ता-
दनुदात्तत्वे धातुस्वरेणोकार उदात्तः । सुशब्देन गतिसमासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्व-
रत्वेन सं एव स्वरः । इवेन विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेतीवसमासे
स एव । गां दोग्धीति गोधुक् । सत्सूद्विषेत्यादिना । पा० ३. २. ६१. । क्किप् ।
कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । जुहूमसि । ह्वयतेर्लङुत्तमपुरुषवहुवचने बहुलं छंदसीति
शपः द्युः । पा० २. ४. ७६. । अभ्यस्तस्य च । पा० ६. १. ३३. । इत्यभ्यस्तका-
रणस्य ह्वयतेः प्रागेव द्विवचनात्संप्रसारणं । संप्रसारणाच्च । पा० ६. १. १०८. ।
इति परपूर्वत्वं । हलः । पा० ६. ४. २. । इति दीर्घः । ततः ध्याविति द्विवचनं ।
अभ्यासस्य ह्रस्वः । पा० ७. ४. ५९. । चुत्वजत्वे । पा० ७. ४. ६२. ८. ४. ५४. । इदंतो
मसिः । पा० ७. १. ४६. । इतीकारागमः । प्रत्ययस्वरेण मकारस्योदात्तत्वं । द्यवि
द्यवि । द्योश्चः प्रातिपदिकस्वरेणांतोदात्तः । नित्यवीप्सयोः । पा० ८. १. ४. ।
इति द्विर्भावः । तस्य परमाश्लेषितं । पा० ८. १. २. । अनुदात्तं च । पा० ८. १. ३. ।
इति द्वितीयस्यानुदात्तत्वं ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

उप नः सवना गहि सोमस्य सोमपाः पिव । गोदा इद्रेवतो मदः ॥ २ ॥

उप । नः । सर्वना । आ । गहि । सोमस्य । सोमपाः । पिव । गोदा । इत् ।

रेवतः । मदः ॥ २ ॥

हे सोमपाः सोमस्य पातरिंद्र सोमं पातुं नोऽस्मदीयानि सवना चीरिणि
सवनानि प्रत्युप समीप आगहि । आगच्छ । आगत्य च सोमस्य सोमं पिव ।
रेवतो धनवतस्तव मदो हर्षो गोदा इत् । गोप्रद एव । त्वयि हृष्टे सत्यस्मा-
भिर्गोवो लभ्यंत इत्यर्थः ॥ उप । निपातत्वादाद्युदात्तः । सवना । सूयते सोम

एष्विति सर्वानानि । अधिकरणे ल्युट् । पा० ३. ३. ११७. । सुपो डादेशदिलोपश्च ।
 लितीति प्रत्ययात्पूर्वस्याकारस्योदात्तत्वं । गहि । गमेर्वहुलं छंदसीति शपो लुक् ।
 हेर्ङित्वादनुदात्तोपदेशेत्यादिना । पा० ६. ४. ३७. । मकारलोपः । अतो हेः । पा०
 ६. ४. १०५. । इत्याभाञ्छास्त्रीये लुकि कर्तव्येऽसिद्धवद्भा भात् । पा० ६. ४. २२. ।
 इत्याभाञ्छास्त्रीयो मकारलोपोऽसिद्धवद्भवति । सोमपाः । आमन्त्रितस्य चेति
 निघातः । तस्याविद्यमानवत्त्वेऽपि पूर्वापेक्षया तिङ्ङुतिङ् इति पिबेत्यस्य नि-
 घातः । न च पूर्वस्यापि परांगवद्भावेनाविद्यमानवत्त्वं । असामर्थ्येन तद्भा-
 वात् । गां ददातीति गोदाः । क्षिप्च । पा० ३. २. ७६. । इति क्षिपं परमपि
 सरूपं बाधित्वा प्रतिपदविधित्वादातो मनिष्कनिब्वनिपश्च । पा० ३. २. ७४. । इति
 विच । क्षिपि हि घुमास्येत्यादिना । पा० ६. ४. ६६. । धातोराकारस्येत्वं स्यात् ।
 रेवान् । रयिर्धनमस्यास्तीति मनुप् । इत्स्वतुइभ्यां मनुप् । पा० ६. १. १७६. ।
 इति मनुवुदात्तः । छंदसीरः । पा० ८. २. १५. । इति वत्वं । रयेर्मतौ बहुलं छंदसि
 । पा० ६. १. ३७. २. । इति संप्रसारणपरपूर्वत्वे गुणश्च । मदः । मदीऽनुपसर्गे
 । पा० ३. ३. ६७. । इत्यप् । पित्वादनुदात्तः ॥

तृतीयामृचमाह ॥

अथा ते अंतमानां विद्याम सुमतीनां । मा नो अति ख्य आ गहि ॥ ३ ॥

अथ । ते । अंतमानां । विद्याम । सुऽमतीनां । मा । नः । अति । ख्यः । आ । गहि ॥ ३ ॥

अथ सोमपानानंतरं हे इंद्र ते तवांतमानामंतिकतमानामतिशयेन समीप-
 वर्तिनां सुमतीनां शोभनमतिमुक्तानां शोभनप्रज्ञानां पुरुषाणां मध्ये स्थित्वा
 विद्याम । वयं त्वां जानीयाम । यद्वा । सुमतीनां शोभनबुद्धीनां कर्मानुष्ठानविष-
 याणां लाभार्थमित्यध्याहारः । बुद्धिलाभाय त्वां स्मरेमेत्यर्थः । त्वमपि नोऽति
 मा ख्यः । अस्मानतिक्रम्यान्वेषां त्वत्स्वरूपं मा प्रकथय । किंवागह्यस्माने-
 वागच्छ ॥ अथेति निपात आद्युदात्तः । निपातस्य चेति दीर्घत्वं । अंतमानां ।
 अतिशयेनांतिका इत्यतिशयने तमप् । पा० ५. ३. ५५. । तमेऽतदेष्ट । पा० ६. ४.
 १४८-५. । इति तादिलोपः । अंतोऽस्यास्तीत्यंतिकः समीपः । अत इनिठना-
 विति ठन् । निष्ठादाद्युदात्तः । दूरोत्कर्षस्य ह्यवसानं नास्ति । सामीप्योत्कर्षस्य
 पुनर्यो यस्य समीपः स एव तस्यांतः इत्यंतवत्त्वात्समीपमंतिकमुच्यते । विद्याम ।
 वेत्तेर्लिङि यासुट् परस्मैपदेषूदात्तो ङिञ्च । पा० ३. ४. १०३. । इति यासुडुदात्तः ।

पादादित्वात्तिङ्ङितिङ इति न निघातः । सुमतीनां । मतिशब्दे क्तिन्तेऽपि मंचे
 वृषेषपचमनविदभूवीरा उदात्तः । पा० ३. ३. ९६. । इतीकार उदात्तः । शोभना
 मतिर्येषां ते सुमतय इति । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरापवादेन नञ्सुभ्यामि-
 न्युत्तरपदांतोदात्तः । शोभना मतयः सुमतय इति कर्मधारयेऽप्यव्ययपूर्वपदप्रकृ-
 तिस्वरापवादः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणांतोदात्ततैव । अतो मतुपि ह्रस्वादांतो-
 दात्ताच्च सुमतिशब्दात्परस्य नामो नामन्यतरस्यामित्युदात्तत्वं । ख्यः । ख्या प्रथम
 इत्यस्य लुङि सिप्यस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङ् । पा० ३. १. ५२. । इति च्चेरङ्गदेशः ।
 आतो लोप इटि च । पा० ६. ४. ६४. । इत्याकारलोपः । इतश्च । पा० ३. ४.
 १००. । इतीकारलोपो रुवविसर्गौ । न माङ्योगे । पा० ६. ४. ७४. । इत्यङभावः ।
 गहि । गमेर्बहुलं छंदसीति शपो लुकि हेर्ङित्वादननुदात्तोपदेशेति मकारलोप-
 स्यासिद्धवदभावादित्यसिद्धत्वादतो हेरिति लुक् न भवति ॥

चतुर्षीमृचमाह ॥

परेहि विप्रमस्तृतमिंद्रं पृच्छा विपश्चितं । यस्ते सखिभ्य आ वरं ॥ ४ ॥

परां इहि । वियं । अस्तृतं । इंद्रं । पृच्छ । विप्रःऽचितं । यः । ते । सखिभ्यः ।

आ । वरं ॥ ४ ॥

अथ यजमानं प्रति होता ब्रूते । हे यजमान त्वमिंद्रं परेहि । इंद्रस्य समीपे
 गच्छ । गत्वा च विपश्चितं मेधाविनं होतारं मां पृच्छ । असौ होता सम्यक्
 स्तुतवान्न त्रैत्येवं प्रश्नं कुरु । य इंद्रस्ते तव यजमानस्य सखिभ्य ऋत्विग्भ्यो वरं
 श्रेष्ठं धनं पुत्रादिकमा समंतात्प्रयच्छतीति शेषः । तादृशमिंद्रमिति पूर्वचान्वयः ।
 पुनरपि कीदृशं । वियं । मेधाविनं । अस्तृतं । अहिंसितं । विप्र इत्यादिषु
 चतुर्विंशतिसंख्याकेषु मेधाविनामसु वियविपश्चित्च्यौ पठितौ ॥ वियं । वृषा-
 दित्वादाद्युदात्तः । अस्तृतं । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । इंद्रशब्द ऋजेंद्रायेत्या-
 दिना रन् । नित्वादाद्युदात्तः । सखिभ्यः । समाने ख्यश्चोदात्तः । उ० ४. १३६. ।
 इति समान उपपदे ख्यातेरिण् । ङिदित्यनुवृत्तेस्तस्य ङित्वाट्टिलोपश्च । पा०
 ६. ४. १४३. । तत्संनियोगेन यलोपः । उपपदस्योदात्तत्वं । समानस्य छंदस्य-
 मूर्धप्रभृत्युदकेषु । पा० ६. ३. ८४. । इति सभावः । अतः सखिशब्द आद्युदात्तः ।
 प्रियत इति वरः । यहवृहनिश्चिगमश्च । पा० ३. ३. ५६. । इत्यप् । तस्य पित्वा-
 द्वातुस्वर एव ॥

पंचमीमृचमाह ॥

उत ब्रुवंतु नो निदो निरन्यतश्चिदारत । दधाना इदं इहुवः ॥ ५ ॥

उत । ब्रुवंतु । नः । निदः । निः । अन्यतः । चित् । अरत । दधानाः । इद्रे । इत् । हुवः ॥ ५ ॥

नोऽस्माकं संबंधिन ऋत्विज इति शेषः । ते ब्रुवंतु । इदं स्तुवंतु । उत । अपि च हे निदो निदितारः पुरुषा निरारत । इतो देशान्निर्गच्छत । अन्यतश्चित् । अन्यस्मादपि देशान्निर्गच्छत । कीदृशा ऋत्विजः । इद्रे हुवः परिचर्या दधानाः । कुर्वाणाः । इच्छन्तोऽवधारणे । सर्वदा परिचर्या कुर्वन्त एव तिष्ठन्तित्यर्थः ॥ निदंतीति निदः । निदि कुत्तायां । किपि नुमभावश्चादसः । सुपोऽनुदात्तत्वाच्चातुस्वरः । आमंचितत्वेऽपि वाक्यांतरत्वेन स्ववाक्यगतपदादपरत्वाच्च निघात इत्याद्युदात्तत्वमेव । अन्यतः । लितीति प्रत्ययपूर्वस्योदात्तत्वं । चिदित्यपिशब्दार्थे । तेन न केवलमितः । इतो निर्गत्यान्यतोऽपि निर्गच्छतेति गम्यते । स एष धात्वर्थयोः संबंध आरतेति लुङ्ग द्योत्यते । स हि धातुसंबंधाधिकारे विधीयते । आरत । अर्त्तेच्छंदसि लुङ्लङ्लिट इति लोडर्थे लुङ् । मध्यमबहुवचनस्य तादेशः । सतिंशास्त्यर्तिभ्यश्च । पा० ३. १. ५६. इति चुरङ्गदेशः । ऋदृशोऽङि गुणः । पा० ७. ४. १६. इति गुणः । आडागमः । दधानाः । शानचश्चिन्नात्प्राप्तमंतोदात्तं वाधित्वा परत्वादभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं । हुवः परिचर्या । इरज्यतीत्यादिषु हुवस्यतीति पाठात् । नद्विषयस्यानिसंतस्येत्याद्युदात्तः ॥

॥ इति प्रथमस्य प्रथमे सप्तमो वर्गः ॥

सुहृपेति सूक्ते षष्ठीमृचमाह ॥

उत नः सुभगाँ अरिवोच्युर्दस् कृष्टयः । स्यामेदिदंस्य शर्मणि ॥ ६ ॥

उत । नः । सुभगान् । अरिः । वोच्युः । दस् । कृष्टयः । स्यामे । इत् । इदंस्य ।

शर्मणि ॥ ६ ॥

हे दस् शत्रूणामुपक्षयितरिदं तदनुग्रहादिरस्त शत्रवोऽपि नोऽस्मान् सुभगान् शोभनधनोपेतान्वीचेयुः । उच्यासुः । कृष्टयो मनुष्या अस्मिन्निवभूता वदन्तीति किमु वक्तव्यमिति शेषः । ततो धनसंपन्ना वयमिन्द्रस्य शर्मणोदप्रसादलब्धे सुखे स्यामेत् । भवेमैव । मयमित्यादिष्वष्टाविंशतिसंख्याकेषु धननामसु रयिः क्षत्रं भग इति पठितं । मनुष्या इत्यादिषु पंचविंशतिसंख्याकेषु मनुष्य-

नामसु कृष्टय इति पठितं ॥ उत । एवमादीनामंतः । फि० ४. १३. इत्यंतोदात्तः । सुभगान् । भगशब्दस्य ऋत्वादिषु पाठान्त्रमुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं वाधित्वा ऋत्वादयश्च । पा० ६. २. ११८. इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । संहितायां दीर्घादटि समानपादे । पा० ८. ३. ६. इति नकारस्य स्तुवं । भोभगो । पा० ८. ३. ११९. इति यत्वं । लोपः शाकल्यस्य । पा० ८. ३. १९. इति यलोपः । तस्यासिद्धवत्त्वान्न पुनः संधिकार्यं । आतोऽटि नित्यं । पा० ८. ३. ३. इत्याकारस्य सानुनासिकता । अरिः । वचन-
व्यत्ययः । अच इः । उ० ४. १४०. इतीप्रत्ययांतः । प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तः । वोचेयुः । उच्यासुः । वच परिभाषण इत्यस्मादाशीर्लिङि ऋजुसादेशे । पा० ३. ४. १०८. लि-
ङ्गाशिष्यङ् । पा० ३. १. ८६. इत्यङ्प्रत्यये वच उम् । पा० ७. ४. २०. इत्युमागमः । गुणः । किदाशिषि । पा० ३. ४. १०४. इति यासुट् । छंदस्युभयथा । पा० ३. ४. १११. इति लिङ्गदेशस्य सार्वधातुकत्वालिङः सलोपोऽनंत्यस्य । पा० ७. २. ७९. इति सकारलोपः । अतो येयः । पा० ७. २. ८०. आहुणः । पा० ६. १. ८१. अङोऽदुपदेशत्वात्सर्वधातुकस्वरेण लिङोऽनुदात्तत्वं । अङ्प्रत्ययस्वर- एव
शिष्यते । तेन-सहेकारस्य गुण एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्युदात्तः । दस । दसु
उपधाय इत्यस्मादंतर्भावितरण्यथादिषियुधीधिदसिश्वाधूमूभ्यो मक् । उ० १. १४३. ।
पदात्परत्वादासंचितनिघातः । कृष्टयः । क्तिच्क्त्तौ च सज्ञायां । पा० ३. ३. ११४. ।
इति क्तिचि मनुष्यनामत्वाच्चित्त इत्यंतोदात्तः । स्याम । अस भुवि । असोरलोपः
। पा० ६. ४. १११. यासुट् उदात्तत्वं । पादादिवादनघातः । शर्मणि । शृ हिंसायां ।
हिनस्ति दुःखमिति शर्म । अन्येभ्योऽपि ह्रश्यते । पा० ३. २. ७५. इति मनिन् ।
नेङ्गुशि कृति । पा० ७. २. ८. इतीट्प्रतिषेधः । निच्चादाद्युदात्तत्वं ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

एमाश्रुमाशवे भर यज्ञश्रियं नृमादनं । पतयन्मंदयत्सं ॥ ७ ॥

आ. ईं. आश्रुं. आशवे. भर. यज्ञऽश्रियं. नृऽमादनं. पतयत्. मंदयत्ऽसं ॥ ७ ॥

ईमिति निपात इदंशब्दार्थे वर्तते । हे यजमान । आशवे कृत्तसोमयाग-
व्याघ्रायेंद्राय । ईमाभर । इमं सोममाहर । कीदृशं सोमं । आश्रुं । सवनचय-
व्याघ्रं । यज्ञश्रियं । यज्ञस्य संपद्रूपं । नृमादनं । नृणांमृत्विग्यजमानानां हर्षहेतुं ।
पतयत् । पतयंतं । कर्माणि प्राप्नुवंतं । मंदयत्सं । य इन्द्रो मंदयति यजमानान्
हर्षयति तस्मिन्निद्रे सखिभूतोऽयं सोमः । तत्प्रीतिहेतुवानृमिहेतुत्वाद्वा ॥ आश्रुं ।

पंचमीमृचमाह ॥

उत ब्रुवंतु नो निदो निरन्यतश्चिदारत । दधाना इद्र इहुवः ॥ ५ ॥

उत । ब्रुवंतु । नः । निदः । निः । अन्यतः । चित् । आरत । दधानाः । इद्रे । इत् । दुवः ॥ ५ ॥

नोऽस्माकं संबंधिन ऋत्विज इति शेषः । ते ब्रुवंतु । इद्रं स्तुवंतु । उत । अपि च हे निदो निंदितारः पुरुषा निरारत । इतो देशान्निर्गच्छत । अन्यतश्चित् । अन्यस्मादपि देशान्निर्गच्छत । कीदृशा ऋत्विजः । इद्रे दुवः परिचर्या दधानाः । कुर्वाणाः । इच्छन्तोऽवधारणे । सर्वदा परिचर्या कुर्वन्त एव तिष्ठन्वित्यर्थः ॥ निंदन्तीति निदः । निदि कुत्सायां । क्षिपि नुमभावश्चांदसः । सुपोऽनुदात्तत्वाच्चातुस्वरः । आमंत्रितत्वेऽपि वाक्यांतरत्वेन स्ववाक्यगतपदादपरत्वात् निघात इत्याद्युदात्तत्वमेव । अन्यतः । लितीति प्रत्ययपूर्वस्योदात्तत्वं । चित्प्रत्ययपिशब्दार्थे । तेन न केवलमितः । इतो निर्गत्यान्यतोऽपि निर्गच्छतेति गम्यते । स एष धात्वर्थयोः संबंध आरतेति लुङ्गा द्योत्यते । स हि धातुसंबन्धाधिकारे विधीयते । आरत । अर्त्तेच्छंदसि लुङ्लङ्लिट इति लोडर्थे लुङ् । मध्यमवहुवचनस्य तादेशः । सतिंशास्यतिभ्यश्च । पा० ३. १. ५६. इति च्छेरादेशः । ऋहशोऽङि गुणः । पा० ७. ४. १६. इति गुणः । आडागमः । दधानाः । शनचश्चित्त्वाम्प्राप्तमंतोदात्तं वाधित्वा परत्वादभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं । दुवः परिचर्या । इरज्यतीत्यादिषु दुवस्यतीति पाठात् । नविषयस्यानिसंतस्येत्याद्युदात्तः ॥

॥ इति प्रथमस्य प्रथमे सप्तमो वर्गः ॥

सुरूपेति सूक्ते षष्ठीमृचमाह ॥

उत नः सुभगाँ अरिर्वोचेयुर्दस्स कृष्टयः । स्यामेदिंद्रस्य शर्मणि ॥ ६ ॥

उत । नः । सुऽभगान् । अरिः । वोचेयुः । दस्स । कृष्टयः । स्याम । इत् । इद्रस्य । शर्मणि ॥ ६ ॥

हे दस्स शत्रूणामुपहायितरिंद्र त्वदनुग्रहादरिरुत शत्रवोऽपि नोऽस्मान् सुभगान् शोभनधनोपेतान्वोचेयुः । उच्यासुः । कृष्टयो मनुष्या अस्मिन्निबभूता वदन्तीति किमु वक्तव्यमिति शेषः । ततो धनसंपन्ना वयमिंद्रस्य शर्मणोद्रप्रसदलब्धे सुखे स्यामेत् । भवेमैव । मघमित्यादिष्वष्टाविंशतिसंख्याकेषु धननामसंख्येभ्यः क्षत्रं भग इति पठितं । मनुष्या इत्यादिषु पंचविंशतिसंख्याकेषु मनुष्य-

नामसु कृष्टय इति पठितं ॥ उत । एवमादीनामंतः । फि० ४. १३. इत्यंतीदाहः । सुभगान् । भगवद्भ्यः ऋत्वादिषु पाठान्भ्युभ्यामित्युत्तरपदांतोदाहृतं वाधित्वा ऋत्वादयश्च । पा० ६. २. ११८. इत्युत्तरपदाद्युदाहृतं । संहितायां दीर्घादटि समानपादे । पा० ८. ३. ६. इति नकारस्य ह्रस्वं । भौभगो । पा० ८. ३. ११. इति यत्वं । लोपः शाकल्यस्य । पा० ८. ३. १९. इति यलोपः । तस्यासिद्धवत्त्वान्न पुनः संधिकार्यं । आतोऽटि नित्यं । पा० ८. ३. ३. इत्याकारस्य सानुनासिकता । अरिः । वचनव्यत्ययः । अच इः । उ० ४. १४०. इतीप्रत्ययांतः । प्रत्ययस्वरेणांतोदाहृतः । वोचेयुः । उच्यासुः । वच परिभाषण इत्यस्मादाशीर्लिङि ऋजुसादेशे । पा० ३. ४. १०८. लिङ्गाशिष्यङ् । पा० ३. १. ८६. इत्यङ्प्रत्यये वच उम् । पा० १. ४. २०. इत्युमागमः । गुणः । किदाशिषि । पा० ३. ४. १०४. इति यासुट् । छंदस्युभयथा । पा० ३. ४. १११. इति लिङ्गदेशस्य सार्वधातुकत्वालिङः सलोपोऽनंत्यस्य । पा० १. २. ७९. इति सकारलोपः । अतो येयः । पा० १. २. ८०. आहुणः । पा० ६. १. ८१. अङोऽदुपदेशत्वात्सार्वधातुकस्वरेण लिङोऽनुदाहृतं । अङ्प्रत्ययस्वर एव शिष्यते । तेन सहेकारस्य गुण एकादेश उदाहृतोदाहृत इत्युदाहृतः । दस । दसु उपक्षय इत्यस्मादंतर्भावितण्यधीदिपियुधीधिदसिश्चाधूसूभ्यो मक् । उ० १. १४३. पदात्परत्वादासंचितनिघातः । कृष्टयः । क्तिच्क्त्वा च सज्ञायां । पा० ३. ३. ११४. इति क्तिचि मनुष्यनामत्वाच्चित् इत्यंतोदाहृतः । स्याम । अस भुवि । असोरलोपः । पा० ६. ४. १११. यासुट् उदाहृतं । पादादिवादनघातः । शर्मणि । शृ हिंसायां । हिनस्ति दुःखमिति शर्म । अन्येभ्योऽपि दृश्यते । पा० ३. २. ७५. इति मनिन् । नेङ्गुशि कृति । पा० १. २. ८. इतीट्प्रतिषेधः । निह्वादाद्युदाहृतं ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

एमाशुसाश्वे भर यज्ञश्चिर्यं नृमादनं । पतयन्मंद्यत्सखं ॥ ७ ॥

आ। ईं। आशुं। आश्वे। भर। यज्ञऽश्चिर्यं। नृऽमादनं। पतयत्। मंद्यत्ऽसखं ॥ ७ ॥

ईमिति निपात इदंशब्दार्थे वर्तते । हे यजमान । आश्वे कृत्स्नसोमयागव्याघ्रायेंद्राय । ईमाभर । ईमं सोममाहर । कीदृशं सोमं । आशुं । सवनत्रयव्याघ्रं । यज्ञश्चिर्यं । यज्ञस्य संपद्रूपं । नृमादनं । नृणामृत्विग्यजमानानां हर्षहेतुं । पतयत् । पतयंतं । कर्मणि प्राप्नुवंतं । मंद्यत्सखं । य इन्द्रो मंदयति यजमानान् हर्षयति तस्मिन्निद्रे सखिभूतोऽयं सोमः । तत्प्रीतिहेतुत्वाच्चृषिहेतुत्वाद्वा ॥ आशुं ।

कृवापाजिमिस्वदिसाध्यशुभ्य उण् । उ० १. १. । इत्युण् । प्रत्ययस्वरः । आशवे । पूर्ववत् । अज्ञश्चियं । समासस्येत्यन्तोदात्तः । माद्यन्तेऽनेनेति मादनः । करणाधिकरणयोश्च । पा० ३. ३. ११७. । इति ल्युट् । तस्य लिङ्गात्पूर्व आकार उदात्तः । गतिकारकोपपदाकृदिति स. एव शिष्यते । पतयत् । पतेरदन्तस्य चौरादिको णिच् । पा० ३. १. २५. । अतो लोपः । पा० ६. ४. ४८. । तस्य स्थानिवत्त्वादुपधाया वृद्धभावः । पा० ७. २. ११६. । लटः शब्दादेशः । तस्य छंदस्युभयथेत्याहुर्धातुकत्वेन शब्दभावादुपदेशादिति निघाताभावेन प्रत्ययाद्युदात्तत्वमेव भवति । आर्द्धधातुकत्वेऽपि सर्वे विधयश्छंदसि विकल्प्यन्त इति शेरनिटि । पा० ६. ४. ५१. । इति णिलोपाभावः । सुपां मुलुगित्यमो लुक् । न लुमता । पा० १. १. ६३. । इति प्रत्ययलक्षणनिषेधादुगिदचां । पा० ७. १. ७०. । इति न नुम् । एवं मंदयच्छच्चेऽन्तोदात्तः । मंदयतीद्रे सखा । सप्तमीति योगविभागात्समासः । तत्पुरुषे तुल्यार्थेति सप्तमीपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

अरमीमृचमाह ॥

अस्य पीत्वा शतक्रतो घनो वृचाणां भवः । प्रावो वाजेषु वाजिनं ॥ ८ ॥

अस्य । पीत्वा । शतक्रतो इति शतऽक्रतो । घनः । वृचाणां । अभवः । प्र ।

प्रावः । वाजेषु । वाजिनं ॥ ८ ॥

हे शतक्रतो बहुकर्मयुक्तेन्द्र त्वमस्य सोमस्य संवन्धिनमंशं पीत्वा वृचाणां वृचनामकासुरप्रमुखानां शत्रूणां घनोऽभवः । हताभूः । ततो वाजेषु संयामेषु वाजिनं संयामवन्तं स्वभक्तं प्रावः । प्रकर्षेण रक्षितवानसि ॥ अस्येतीदंश्चेन प्रयोगसमये पुरोदेशस्यः सोमो निर्दिश्यते न तु पूर्वप्रकृतः सोमः परामृश्यते । अतोऽनन्वादेशत्वान्नाच्चेदमोऽन्वादेशेऽशनुदात्तसृतीयादौ । पा० २. ४. ३२. । इत्यशदेशः । अतो न सर्वानुदात्तत्वं किंतु त्वदाद्यत्वे । पा० ७. २. १०२. । हलि लोपेऽकारः प्रातिपदिकस्वरेणोदात्त इत्यन्तोदात्तादित्यनुवृत्तावृद्धिदंपदाद्यप्पुमैद्युभ्यः । पा० ६. १. १११. । इति विभक्तिरुदात्ता । पीत्वा । पिवतेः क्ताप्रत्ययेऽधुमास्यादिनेत्वं । प्रत्ययस्वरेणोदात्तः । असामर्थ्यान् परामन्त्रितांगवद्भावः । घनः । मूर्त्तौ घनः । पा० ३. ३. ७७. । इति हन्तेधातोः कार्ठिवेऽप्रत्ययः । तदस्यास्तीत्यश-
आदित्वादजन्तः । चित्त्वादन्तोदात्तः । वाजेषु । वृषादित्वादुदात्तः । वाजिनं ।
इतिप्रत्ययस्वरः ॥

नवमीमृचमाह ॥

तं त्वा वाजेषु वाजिनं वाजयामः शतक्रतो । धनानामिन्द्र सातये ॥ ९ ॥

तं त्वा । वाजेषु । वाजिनं । वाजयामः । शतक्रतो इति शतऽक्रतो । धनानां ।
इन्द्र । सातये ॥ ९ ॥

हे शतक्रतो बहुकर्मयुक्त यद्वा बहुप्रज्ञानयुक्तेन्द्र धनानां सातये संभजनार्थं वाजेषु युद्धेषु वाजिनं बलवंतं त्वा पूर्वमन्त्रोक्तगुणयुक्तं त्वां वाजयामः । अन्नवंतं कुर्मः । एण इत्यादिषु षट्चत्वारिंशत्सु संयामनामसु पौंस्ये महाधने वाजेऽज्मन्निति पठितं । अष्टाविंशतिसंख्याकेष्वन्ननामस्वंधो वाजः पाज इति पठितं । उरु तुवीत्यादिषु द्वादशसु बहुनामसु शतं सहस्रमिति पठितं । अपोऽम्र इत्यादिषु षड्विंशतिसंख्याकेषु कर्मनामसु शक्यं क्रतुरिति पठितं । केतः केतुरित्यादिष्वेकादशसु प्रज्ञाननामसु क्रतुरसुरिति पठितं ॥ त्वा । अनुदात्तं सर्वमित्यनुवृत्तौ त्वामी द्वितीयाया इति त्वादेशः । वाजेषु । वज्रव्रज गतौ । वाजयति गमयति शरीरनिर्वाहमनेनेति वाजो बलमन्नं वा । एयंतात्करणे घञ् । तत्र जित्स्वरस्यापचादे कर्पावतः । पा० ६. १. १५९. । इत्यंतोदात्तत्वे प्राप्ते तस्याथपवादत्वेन वृषादीनां च । पा० ६. १. २०३. । इत्याद्युदात्तत्वं । वाजयामः । वाजोऽस्यास्तीति वाजवान् । तं कुर्म इत्यर्थे तत्करोति । पा० ३. १. २१. । तदाचष्टे । पा० ३. १. २५. । इति णिच् । इष्टवणौ प्रातिपदिकस्य । पा० ६. ४. १५५. १. । इति तस्मिन्परत इष्टवणावाद्भिन्मतोलुक् । पा० ५. ३. ६५. । इति मनुषो लृक् । टेः । पा० ६. ४. १५५. । इत्यकारलोपः । णिचश्चिह्नादंतोदात्तत्वं । शपः पितृनानुदात्तत्वं । लसार्वधातुकस्वरेणाख्यातस्याप्यनुदात्तत्वं । पादादिवाक्छिद्रुतिङ् इति न निघातः । शतक्रतो । आमन्त्रितनिघातः । धनानां । नद्विषयस्यानिसंतस्येत्याद्युदात्तः । सातये । उदात्त इत्यनुवृत्तावूतियूतिजूतिसातिहेतुकीर्तयश्चेति क्तिन्नुदात्तः ॥

दशमीमृचमाह ॥

यो रायोऽवनिर्महान्तुपारः सुन्वतः सखा । तस्मा इन्द्राय गायत ॥ १० ॥

यः । रायः । अवनिः । महान् । सुऽपारः । सुन्वतः । सखा । तस्मै । इन्द्राय ।

गायत ॥ १० ॥

य इन्द्रो रायो धनस्यावनी रक्षकः स्वामी वा तस्मा इन्द्राय गायत । हे

१. १८५.। इति प्रत्ययस्वरितं बाधित्वा ईड्वंद्वृशंसदुहां एयतः । पा० ६. १. २१४.।
इति एयदंतस्याद्युदात्तत्वं । यतोऽन्तावः । पा० ६. १. २१३.। इत्यच् तु एयतो
ग्रहणं न भवति तस्य अनुबंधकत्वात् । एकानुबंधग्रहणे न अनुबंधकस्येति निय-
मात् । सचा । पच समवाये । धात्वादेः यः सः । संपदादित्वाद्भावे क्विविति क्तिप् ।
तृतीयैकवचनं । धातुस्वरेणाद्युदात्तः । सर्वे विधयश्छंदसि विकल्प्यन्ते इति न्यायेन
सावेकाच इति सूत्रं न प्रवर्तते । सचेत्यस्य निपातत्वपक्षे स्पष्टमाद्युदात्तत्वं ॥

तृतीयामृचमाह ॥

स घा नो योग आ भुवत्त राये स पुरंध्या । गमद्वाजेभिरा स नः ॥ ३ ॥
सः । घा । नः । योगे । आ । भुवत् । सः । राये । सः । पुरंध्या । गमत् ।
वाजेभिः । आ । सः । नः ॥ ३ ॥

घशब्दोऽवधारणार्थी निपातः । संविस्तच्छब्दैः संबध्यते । स घ सः एवेदं
पूर्वमंचोक्तगुणविशिष्टो नोऽस्माकं योगे पूर्वमप्राप्तस्य पुरुषार्थस्य संबन्ध आभु-
वत् । आभवत् । पुरुषार्थं साधयत्वित्यर्थः । स एव राये धनार्थमाभुवत् । आभवत् ।
स एव पुरंध्यां योषित्वाभुवत् । यद्वा । बहुविधायां वृद्धावाभुवत् । पुरंधिर्वहुधीः । नि०
६. १३.। इति यास्कः । स एव वाजेभिर्देयैरन्नैः सह नोऽस्मानांगमत् । आगच्छतु ॥ धो ।
चादयोऽनुदात्ता इत्यनुदात्तः । संहितायामृचि तुनुषमंक्षुतङ्कुचोरुषाणां । पा० ६.
३. १३३.। इति दीर्घः । योगे । घञो जित्वादाद्युदात्तत्वं । भुवत् । भूयात् । भव-
तेराशीर्लिङि परतो लिङ्वाशिष्यङित्यङ्प्रत्ययः । तस्य ङित्वेन गुणाभावादु-
वङोदेशः । किदाशिपीति यासुएन भवत्यनित्यमागमशासतमिति वचनात् ।
तिङ्गितिङ् इति निघातः । ऊडिदंपदाद्यप्पुमैद्युभ्य इति राय इत्येतस्य विभक्तेरु-
दात्तत्वं । पुरंध्या । पुरंधिः पुरुषः । पृषोदरादित्वात् । पा० ६. ३. १०९.। उकार-
स्यामादेश ईकारस्य ह्रस्वश्च । आद्युदात्तप्रकरणे दिवोदासादीनां छंदस्युपसंख्यानं
। पा० ६. २. ९१. १.। इत्याद्युदात्तत्वं । अथवा पुरं शरीरं धीयतेऽस्यामिति
कर्मण्यधिकरणे च । पा० ३. ३. ९३.। इति किप्रत्ययः । अलुक् छंदसः । नवि-
प्रयस्यानिसंतस्येति पुरंश्च आद्युदात्तः । दासीभारादित्वात् । पा० ६. २. ४२.।
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । गमत् । गमेर्लेटस्तिप् । इतश्च लोपः । परस्मैपदेष्वितीकार-
लोपः । बहुलं छंदसीति शपो लुक् । लेटोऽडाटावित्यङागमः । आगमा अनुदात्ता
इति तस्यानुदात्तत्वे धातुस्वर एव शिष्यते । वाजेभिः । वृषादिनादाद्युदात्तः ॥

चतुर्थीभूचमाह ॥

यस्य संस्ये न वृण्वते हरी समत्सु शर्चवः । तस्मा इन्द्राय गायत ॥ ४ ॥

यस्य । संस्ये । न । वृण्वते । हरी इति । समत्सु । शर्चवः । तस्मै । इन्द्राय ।
गायत ॥ ४ ॥

समत्सु युद्धेषु यस्येन्द्रस्य संस्ये रथे युक्ता हरी द्वावश्चौ शर्चवो न वृण्वते । न संभजंते । रथमश्चौ च दृष्ट्वा पलायंत इत्यर्थः । तस्मा इन्द्राय तत्संतोषार्थं हे ऋत्विजो गायत । स्तुतिं कुरुत । रण इत्यादिषु षट्चत्वारिंशत्सु संयामनामसु समत्सु समरण इति पठितं ॥ संस्ये । सम्यक् तिष्ठतीति संस्यो रथः । ज्ञातश्चो-
पसर्गे । पा० ३. १. १३६. इति कप्रत्ययः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । वृण्वते ।
प्रत्ययस्वरेणाकार उदात्तः । सति शिष्टस्वरवलीयस्त्वमन्यत्र विकरणेभ्यः । पा० ६.
१. १५८. ९. तिङ्प्रतिङ् इनि निघातो न भवति यद्वृत्तान्नित्यमिति प्रतिषेधात् ।
पंचमीनिर्देशेऽप्यत्र । पा० १. १. ६७. व्यवहितेऽपि कार्यमिष्यते । हरतो रथ-
मिति हरी अश्चौ । इन्नित्यनुवृत्तौ ह्रस्विपिह्रस्वितिविदिच्छिदिकीर्तिभ्यश्च । उ०
४. १२०. इतीन्द्रप्रत्ययः । निष्ठादाद्युदात्तत्वं । समत्सु । संपूर्वादत्तेः क्तिप् । शर्चवः ।
शक्तिः सौचो धातुर्हिसार्थः । रुशतिभ्या कुन् । उ० ४. १०६. निष्ठादाद्युदात्तत्वं ।
तस्मै । सावेकाच इति विभक्त्युदात्तस्य न गोश्चन्साववर्णेति प्रतिषेधात्प्राति-
पदिकस्वर एव ॥

पंचमीभूचमाह ॥

सुतपाव्ने सुता इमे शुचयो यंति वीतये । सोमासो दध्यांशिरः ॥ ५ ॥

सुतऽपाव्ने । सुताः । इमे । शुचयः । यंति । वीतये । सोमासः । दधिऽआशिरः ॥ ५ ॥

इमे सोमासोऽस्मिन्कर्मणि संपादिताः सोमाः सुतपाव्नेऽभिपुतस्य सोमस्य
पानकर्त्रे । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । तस्य पातुर्वीतये भक्षणार्थं यंति । तमेव प्राप्नु-
वंति । कीदृशाः सोमाः । सुताः । अभिपुताः । शुचयः । दशापविचेण शोधि-
तत्वाच्छुद्धाः । दध्यांशिरः । अवननीयमानं दध्याशीर्दोषघातकं येषां सोमानां
ते दध्याशिरः ॥ सुतपाव्ने । सुतं पिबतीति सुतपावा । वनिपः पिच्छाद्यानुस्वर
एव शिष्यते । समासे द्वितीयापूर्वपदप्रकृतिस्वरं बाधित्वा कृदुत्तरपदप्रकृति-
स्वरत्वं । शुचयः । शुच दीप्ती । इन्नित्यनुवृत्ताविगुपधात्कित् । उ० ४. १०१ ।

इतीनः कित्वाल्लघूपधगुणाभावः । निच्चादाद्युदात्तत्वं । वीतये । वी गतिप्र-
जननकांत्यसनखादनेष्वित्यस्मान्मंचे वृषेपपचमनविदभूवीरा उदात्तः । पा० ३.
३. ९६. । इति क्तिन्नुदात्तः । सोमासः । पुञ् अभिपवे । अर्तिस्तुमुहुसृष्टीत्या-
दिना । उ० १. १३८. । मन् । निच्चादाद्युदात्तः । आज्ञसेरसुक् । पा० ७. १. ५०. ।
इत्यसुगागमः । दध्याशिरः । दधाति पुष्पातीति दधि । दुधाञ् धारणपोषणयोः ।
आहगमहनजनः किकिनौ लिट् च । पा० ३. २. १७१. । इति क्तिन् । लिङ्ङ्वा-
वाङ्मिर्भावः । कित्वादाकारलोपः । निच्चादाद्युदात्तत्वं । शृ हिंसायां । शृणाति
हिनस्ति सोमेऽवनीयमानं सत्सोमस्य स्वाभाविकं, रसमृजीपत्वप्रयुक्तं नीरसं
दोषं वेत्याशीः । क्षिपृत इच्चातोः । पा० ७. १. १००. । इतीत्वं रपरत्वं च । दध्येवा-
शीर्येषां सोमानां ते दध्याशिरः । बह्वीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य प्रथमे नवमो वर्गः ॥

आ त्वेति सूक्तस्य षष्ठीमृचमाह ॥

त्वं सुतस्य पीतये सद्यो वृद्धो अजायथाः । इन्द्र ज्यैष्ठ्याय सुक्रतो ॥ ६ ॥

त्वं । सुतस्य । पीतये । सद्यः । वृद्धः । अजायथाः । इन्द्र । ज्यैष्ठ्याय । सुक्रतो
इति सुऽक्रतो ॥ ६ ॥

सुक्रतो शोभनकर्मन् शोभनप्रज्ञ वा हे इन्द्र त्वं सुतस्याभिषुतस्य सोमस्य
पीतये पानार्थं ज्यैष्ठ्याय देवेषु ज्येष्ठत्वार्थं च सद्यस्तस्मिन्नेव क्षणे वृद्धोऽजायथाः ।
अभिवृद्धोत्साहेन युक्तोऽभूः ॥ पीतये । पा पान इत्यस्मात्स्थागापापचो भावे
। पा० ३. ३. ९५. । इति क्तिन् । घुमास्येत्यादिना । पा० ६. ४. ६६. । ईत्वं । तस्य
नित्येऽपि व्यत्ययेन प्रत्ययोदात्तत्वं । उत्तरसूचगतमुदात्तपदमच्चापि वा योजनीयं ।
सद्यः । सद्यः परुत्परारीति सूचेण । पा० ५. ३. २२. । समानेऽहनीत्यर्थे समानस्य
सभावो द्यश्च प्रत्ययो निपात्यते । प्रत्ययस्वरेणोदात्तः । वृद्धः । वृधु वृद्धौ ।
उदितो वा । पा० ७. २. ५६. । इति क्ताप्रत्यय इटो विकल्पितत्वाद्यस्य विभाषा
। पा० ७. २. १५. । इति निष्ठायामिट्प्रतिषेधः । प्रत्ययस्वरेणोदात्तः । ज्यैष्ठ्याय ।
ज्येष्ठस्य भावो ज्यैष्ठ्यं । गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च । पा० ५. १. १२४. ।
इति षञ् । निच्चादाद्युदात्तः ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

आ त्वां विशन्वाश्वः सोमास इन्द्र गिर्वणः । शं ते संतु प्रचेतसे ॥ ७ ॥

आ। त्वा। वि॒शन्तु। आ॒श्वः। सोमा॑सः। इ॒न्द्र। गि॒र्वणः। शं। ते। सं॒तु। प्र॒चेत॑से ॥ ७ ॥

हे इन्द्र त्वां सोमासः सोमा आविशन्तु । आभिमुख्येन प्रविशन्तु । कीदृशाः सोमाः । आश्वः । सवनत्रये प्रकृतिविकृत्योर्वा व्याप्तिमन्तः । कीदृशेन्द्र । गिर्वणः । गीर्भिः स्तुतिभिः संभजनीय देवविशेष । गिर्वणा देवो भवति गीर्भिरेन वनयन्ति । नि० ६. १४. । इति यास्क । तथाविध हे इन्द्र ते तव प्रचेतसे प्रकृष्टज्ञानाय शं सुखरूपाः सोमाः संतु ॥ गिर्वणः । गृणन्तीति गिरः स्तुतयः । गृ शब्दे । क्रिपि ऋतु इद्धातोः । पा० ७. १. १००. । इतीत्वं रपरत्वं च । गीर्भिर्वन्यते सेव्यत इति गिर्वणाः । वण पण संभक्तौ । संभक्तिः सेवा । सर्वधातुभ्योऽसुन् । उ० ४. १९०. । इत्यसुन्प्रत्ययः । प्रचेतसे । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

त्वां स्तोमां अवीवृधन्वामुक्था शतक्रतो । त्वां वर्धन्तु नो गिरः ॥ ८ ॥

त्वां । स्तो॒माः । अ॒वी॒वृ॒धन् । त्वां । उ॒क्था । श॒त॒क्र॒तो॒ इति॑ शतऽक्रतो । त्वां ।

व॒र्धन्तु । नः । गिरः ॥ ८ ॥

हे शतक्रतो बहुकर्मन्वहुप्रज्ञ वेन्द्र त्वां स्तोमाः सामगानां स्तोत्राण्यवीवृधन् । वर्धितवन्ति । तथा बहुचानामुक्था शस्त्राणि त्वामवीवृधन् । यस्मात्पूर्वमेवमासीत्तस्मादिदानीमपि नोऽस्माकं गिरः स्तुतयस्त्वां वर्धन्तु । वर्धयन्तु । अतिवृद्धं कुर्वन्तु ॥ स्तोमाः । मनो निज्ज्ञादाद्युदात्तः । अवीवृधन् । वृधु वृच्चौ । एयन्तात् । पा० ३. १. २६. । लुङि चङि । पा० ३. १. ४८. । उर्धत् । पा० ७. ४. ७. । इति वृधेरुपधाया ऋकारस्य ऋकारविधानादंतरंगोऽपि गुणो चाध्यते । द्विर्भाव । पा० ६. १. ११. । हलादिशेष । पा० ७. ४. ६०. । सन्वद्भाव । पा० ७. ४. ९३. । इव । पा० ७. ४. ७९. । दीर्घत्व । पा० ७. ४. ९४. । अडागमाः । पा० ६. ४. ८१. । उक्थानि । पातृनुदिवचिरिचिसिचिभ्यस्यक् । उ० २. ७. । इति थक्प्रत्ययः । तस्य कित्वात्संप्रसारण । शेष्टदंसि बहुलं । पा० ६. १. ७०. । इति शिलोपो नलोपश्च । प्रत्ययस्वरिणां तोदात्तः । असामर्थ्यादामचित्तपरस्यापि न परांगवद्भाव इति नाद्युदात्तत्वं । वर्धन्तु । अंतर्भावित्वाद्यर्थान्वयेन परस्मैपदं ॥

नवमीमृचमाह ॥

अक्षितोतिः सनेदिमं वाजमिद्रं सहस्रिणं । यस्मिन्विश्वानि पौंस्या ॥ ९ ॥

अक्षितऽजतिः । सनेत् । इमं । वाजं । इन्द्रं । सहस्रिणं । यस्मिन् । विश्वानि । पौंस्या ॥ ९ ॥

इन्द्र इमं वाजं सोमरूपमनं सनेत् । संभजेत् । कीदृश इन्द्रः । अक्षितोतिः । अहिंसितरक्षणः । कदाचिदपि रक्षां न विमुंचतीत्यर्थः । कीदृशं वाजं । सहस्रिणं । प्रकृतौ विकृतिषु च प्रवर्तमानत्वेन सहस्रसंख्यायुक्तं । यस्मिन्वाजे विश्वानि सर्वाणि पौंस्या पुंस्त्वानि बलानि वर्तते तादृशं वाजमिति पूर्वचान्वयः ॥ अक्षितोतिः । ननु क्षि क्षय इत्ययं धातुरकर्मकः । तस्य च कर्माभावादधिकरणे भावे कर्तरि वा क्तप्रत्ययेन भवितव्यं । तदिह यदि कर्तर्यधिकरणे वा स्यात्तदा तयोरर्थयोर्ण्यन्प्रत्ययस्याविधानाद्विषय इत्यनुवृत्तौ । पा० ६. ४. ५९. निष्ठायांमण्यदर्थं । पा० ६. ४. ६०. इति दीर्घेण भवितव्यं । तथा च क्षियो दीर्घात् । पा० ८. २. ४६. इति निष्ठानत्वेऽक्षीणेति स्यात् न त्वक्षितेति । अयं नपुंसके भावे क्तः । पा० ३. ३. ११४. इति भावपरः क्षितशब्दो गृह्यते । तदा तस्य ण्यदर्थत्वेनाण्यदर्थ इति निषेधाद्दीर्घनत्वयोरभावात्क्षितमिति सिध्यति । तदा तु नञ्जत्पुरुषः प्रकृतेन नान्वेतीति न विद्यते क्षितमचेति बहुव्रीहिणैव भवितव्यं । तथा च नञ्सुभ्यां । पा० ६. २. ११२. इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वं स्यात् । पुनरुक्तिशब्देन बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन स एव स्वरस्तिष्ठेदित्यभिमतमाद्युदात्तत्वं न सिध्येदिति । सत्यं । अत एवात्र क्षिधातुरन्तर्भावितण्यर्थो गृह्यते । तेन सकर्मकत्वात्कर्मण्येषा निष्ठा । ततश्चाण्यदर्थ इति निषेधाद्दीर्घो निष्ठानत्वं च न भविष्यति । तथा च नञ्जत्पुरुषे न क्षिताक्षिताक्षयितेत्यर्थः । तत्र चाप्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन नञ् उदात्तत्वं । पुनरुक्तिपदेन बहुव्रीहौ स एव स्वरः स्यास्यतीति न कोऽपि दोषः । रिक्षिचिरिजिरिदाशट् जिघांसायामिति क्षिणोतेः हिंसार्थस्य चा कर्मणि निष्ठा । तथा चाहिंसितोतिरित्यर्थ उक्तक्रमेण स्वरः सिध्यतीति न दोषः । सनेत् । धनं पणं संभक्तौ । भौवादिकः । वाजं । वृषादित्वादाद्युदात्तः । इन्द्रः । रनो निह्वादाद्युदात्तः । सहस्रिणं । सहस्रमस्यास्ति । अत इतिरनौ । पा० ५. २. ११५. प्रत्ययस्वरः । विश्वानि । विशेषः क्वनि । उ० १. १५०. निह्वादाद्युदात्तः । पुंसः कर्माणि पौंस्यानि । ब्राह्मणादेराकृतिगण-

त्वाद्गुणवचनवाङ्मणादिभ्यः कर्मणि च । पा० ५. १. १२४. । इति षञ् । जिह्वा-
दाद्युदात्तः । प्रथमावहुवचनस्य सुपां सुलुगित्यादिना डादेशः । ननु स्त्रीपुंसाभ्यां
नञ्ज्ञजौ भवनात् । पा० ४. १. ८७. । इत्यनेन धान्यानां भवने क्षेचे खञ् । पा०
५. २. १. । इत्येतत्पर्यन्तेष्वपत्याद्यर्थेषु नञ्ज्ञजोर्विधानाद्यथा पुंसोऽपत्यं पौंस्तः पुंस
आगतः पौंस्त इत्यादिवत्पुंसो भावः कर्म वेत्यस्मिन्नप्यर्थे षञ् बाधित्वा पौंस्ता-
नीत्येव भवितव्यं । कथमुच्यते पौंस्यानीति । उच्यते । आ च त्वात् । पा० ५.
१. १२०. । इति सूचे त्वादित्यवधिनिर्देशाद्ब्रह्मणस्त्वः । पा० ५. १. १३६. । इत्येतत्पर्यं-
तैरिमनिजादिभिः प्रत्ययैः सह त्वतलोः समावेशः । एवं तच्चैव चशब्दान्नञ्ज्ञ-
नोरपि षजादिभिः समावेश एव । न बाध्यबाधकभावः ॥

दशमीमृचमाह ॥

मा नो॒ मर्ता॑ अ॒भि दु॒हन्त॒नूना॑मिन्द्र॒ गिर्व॑णः । ई॒शानो॑ यवया व॒धं ॥ १० ॥

मा। नः॒ । मर्ताः॑ । अ॒भि। दु॒हन् । त॒नूना॑ । इ॒न्द्र। गि॒र्व॒णः । ई॒शानः॑ । य॒वय॒ । व॒धं ॥ १० ॥

हे गिर्वण इन्द्र मर्ता विरोधिनी मनुष्या नोऽस्मदीयानां तनूनां शरीराणां
माभिद्रुहन् । अभितो द्रोहं मा कुर्युः । ईशानः समर्थस्त्वं वधं वैरिभिः संपाद्यमानं
यवय । अस्मत्तः पृथक्कुरु । मनुष्या इत्यादिषु पञ्चविंशतिसंख्याकेषु मनुष्यनामसु
मर्ता प्राप्ता इति पठितं ॥ मर्ताः । असिहसिमृगिणामिदमिलूपूधूर्विभ्यस्तन्
। उ० ३. ८५. । इति तन् । निह्वादाद्युदात्तः । अभि । एवमादीनामन्तः । फि० ४. १३. ।
दुहन् । दुह जिघांसायां । लिङ्गर्थे लेट् । पा० ३. ४. ७. । इति प्रार्थनायां । पा०
३. ३. १६१. । लेट् । तस्य शि । पा० ३. ४. ७८. । शोऽन्तः । पा० ७. १. ३. । इतश्च
लोपः परस्मैपदेषु । पा० ३. ४. ९७. । इतीकारलोपः । शपो लृक् । सार्वधातुक-
मपित् । पा० १. २. ४. । इति तिङो डिङ्माल्लघूपधगुणाभावः । पा० १. १. ५. ।
तनूनां । असामर्थ्याच्च परांगवद्भावः । इन्द्र गिर्वणः । गतं । ईशानः । धातोर्नु-
दात्तेह्वाच्छपो लुकि लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्त्वर एव शिष्यते । यवया ।
यौतेर्णिचि संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति वृद्धिर्न क्रियते । अथवा यौतीति
यवः । पचाद्यच् । पा० ३. १. १३४. । यवं करोतीत्यर्थे तत्करोति तदाचरे । पा०
३. १. २१. २५. । इति णिच् । इष्टवद्भावाद्विलोपः । पा० ६. ४. १५५. १. । तस्य
स्थाणिवद्भावाद्वृद्धभावः । पा० १. १. ५७. । वधं । हनश्च वधः । पा० ३. ३. ७६. ।

इति भावेऽपि । तत्संनियोगशिष्टः स्यान्निवद्भावेनांतोदात्तो वधादेशः । उदात्त-
निवृत्तिस्वरेणापि उदात्तत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य प्रथमे दशमो वर्गः ॥

सुरूपेत्यादिषु षट्सूक्तेषु तृतीयस्य युंजंतीति सूक्तस्य मंत्रसंख्यां ऋषिच्छंदो-
दैवतानि विनियोगश्चेत्येते पूर्ववदवगंतव्याः । दशर्चं तस्मिन्सूक्ते आद्यास्ति-
सोऽतिमा चेत्येताश्चतस्र एंद्र्यः । आ, दहेत्येतां चतुर्थीमारभ्य षडृचो मारुत्यः ।
तासु मध्ये वीळु चिदिद्रेणेत्येते द्वे ऋचौ मारुत्यौ सत्यविंश्चावपि भवतः । तदे-
तत्सर्वमनुक्रमणिकायामुक्तं । सुरूपकृत्तुं दशैंद्रमा तु युंजंत्यादहेत्येताः परमास्त्यौ
वीळु चिदिद्रेणेत्यंद्र्यौ चेति । एतस्मिन्सूक्ते युंजंतीत्यसौ तृचस्तृतीये रात्रिपर्याये
ब्राह्मणाच्छंसिनोऽनुरूपैः । तथा चातिरात्रे पर्यायाणामिति खंडे योगे योगे
तवस्तरं युंजंति ब्रध्नमरूपं । आ० ६. ४. इति सूचितं ॥

तत्र प्रथमामृचमाह ॥

युंजंति ब्रध्नमरूपं चरंतं परि तस्थुषः । रोचंते रोचना दिवि ॥ १ ॥

युंजंति । ब्रध्नं । अरूपं । चरंतं । परि । तस्थुषः । रोचंते । रोचना । दिवि ॥ १ ॥

इंद्रो हि परमैश्वर्ययुक्तः । परमैश्वर्यं चाग्निवायुादित्यनक्षत्ररूपेणावस्थाना-
दुपपद्यते । ब्रध्नमादित्यरूपेणावस्थितं । अरूपं । हिंसकरहिताग्निरूपेणावस्थितं ।
चरंतं । वायुरूपेण सर्वतः प्रसरंतमिंद्रं परि तस्थुषः परितोऽवस्थिता लोक-
त्रयवर्तिनः प्राणिनो युंजंति । स्वकीये कर्मणि देवतात्वेन संबद्धं कुर्वन्ति । तस्यै-
वेन्द्रस्य मूर्तिविशेषभूता रोचना नक्षत्राणि दिवि द्युलोकं रोचंते । प्रकाशंते ।
अस्य मंत्रस्योक्तार्थपरत्वं ब्राह्मणांतरे व्याख्यातं । युंजंति ब्रध्नमित्याह । असौ
वा आदित्यो ब्रध्नः । आदित्यमेवास्मै युनक्ति । अरूपमित्याह । अग्निर्वा
अरूपः । अग्निमेवास्मै युनक्ति । चरंतमित्याह । वायुर्वै चरन् । वायुमेवास्मै
युनक्ति । परि तस्थुष इत्याह । इमे वै लोकाः परि तस्थुषः । इमानेव लो-
कानस्मै युनक्ति । रोचंते रोचना दिवीत्याह । नक्षत्राणि वै रोचना दिवि ।
नक्षत्राण्येवास्मै रोचयंतीति । पंचविंशतिसंख्याकेषु महन्नामसु महो ब्रध्न इति
पठितं । आदित्यस्यापि महत्त्वादेव ब्रध्नत्वं ॥ युंजंति । अंतेः प्रत्ययस्वरेणाद्युदात्तत्वं ।
ब्रध्नं । प्रातिपदिकांतोदात्तः । अरूपं । रूपं रिष हिंसार्थाः । रोपंतीति रूपा

हिंसकाः । इगुपधज्ञाप्तीकरः कः । पा० ३. १. १३५. । इति कः । प्रत्ययस्वरेणोदात्तः । न संति रूपा यस्यासावरूपः । नञ्मुभ्यां । पा० ६. २. १७२. । इत्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । अमि पूर्वः । पा० ६. १. १०७. । इति पूर्वरूप एकदेश उदात्तेनोदात्तः । पा० ६. २. ५. । इत्युदात्तत्वं । चरंतं । शपः पित्वादनुदात्तत्वं । शतुश्च लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वर एव शिष्यते । तस्युपः । तिष्ठतेर्लिटः कसुरादेशः । पा० ३. २. १०७. । वस्वेकांजाद्वसां । पा० ७. २. ६७. । इतीदमंतरंगमपि बाधित्वा संप्रसारणं । संप्रसारणाश्रयं च बलीय इति शसि परतो भवत्वात् । पा० १. ४. १६. । वसोः संप्रसारणं । पा० ६. ४. १३१. । परपूर्वत्वं । शासिवसिषसीनां च । पा० ६. ३. ६०. । इति घत्वं । वसोः प्रत्ययस्वरेणोदात्तत्वं । रोचंते । तिङो लसार्वधातुकानुदात्तत्वं । शपः पित्वादनुदात्तत्वं । धातुस्वर एव । रोचना । अनुदात्तेतश्च हलादेः । पा० ३. २. १४९. । इति युच् । युवोरनाकौ । पा० ७. १. १. । इत्यनादेशः । चित् इत्यंतोदात्तत्वं । दिवि । ऊडिदमित्यादिना विभक्त्युदात्तत्वं ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

युंजंत्यस्य काम्या हरी विपक्षसा रथे । शोणा धृष्ण नृवाहसा ॥ २ ॥

युंजंति । अस्य । काम्या । हरी इति । विपक्षसा । रथे । शोणा । धृष्ण इति ।

नृवाहसा ॥ २ ॥

अस्य ब्रह्मादिशब्दप्रतिपाद्यस्यादित्यादिमूर्तिभिस्तत्र तत्रावस्थितस्येन्द्रस्य रथे हरी एतन्नामानौ द्वावश्वौ सारथयो युंजंति । इन्द्रसंबन्धिनोरश्वयोर्हरिनामतं हरी इन्द्रस्य रोहितोऽग्नेरिति पठितत्वात् । कीदृशी हरी । काम्या । कामयितव्यी । विपक्षसा । विविधे पक्षसी रथस्य पार्श्वौ ययोरश्वयोस्ती विपक्षसी । रथस्य द्वयोः पार्श्वयोर्योजितावित्यर्थः । शोणा । रक्तवर्णी । धृष्ण । प्रगल्भी । नृवाहसा । नृणां पुरुषाणामिन्द्रतत्सारथिप्रमुखानां वोढारौ ॥ अस्य ब्रह्ममित्युक्तस्य परामर्शादिमोऽन्वादेशेऽनुदात्तसूत्रीयादौ । पा० २. ४. ३२. । इत्यश् । शिञ्चात् । पा० १. १. ५५. । सर्वदेशोऽनुदात्तः । विभक्तिरनुदात्तैवेति सर्वानुदात्तत्वं । काम्या । कसु कांती । कमेणिङ् । पा० ३. १. ३०. । कामयतेरचो यत् । पा० ३. १. ९७. । तिङ्स्वरितापवादत्वेन यतोऽनावः । पा० ६. १. २१३. । इत्याद्युदात्तत्वं । सुपां सुलुगिति द्विवचनस्य डादेशः । हरतो रथमिति हरी । द्विषीत्यादिना । उ० ४. १२०. । इन् । निञ्चादाद्युदात्तः । विपक्षसा । पचिवचिभ्यां सुट् च । उ० ४.

२१८। इति पचेरसुन् । सुडागमः । विभिन्ने पक्षसी पांश्वौ ययोस्तौ । विशब्दो निपातत्वादुदात्तः । पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण स एव शिष्यते । द्विवचनस्य डादेशः । रथे । रमन्तेऽस्मिन्निति रथः । रमु. क्रीडायां । हनिकुषिनीरमिकाशिभ्यः कथन् । उ० २. २. । इति कथन् । कित्वादानुदात्तोपदेशेत्यादिना । पा० ६. ४. ३९. । मकारलोपः । निस्वरेणाद्युदात्तः । शोणा । शोण्य वर्णगत्योः । गमनकरणत्वात्करणे घञ् । जित्वादाद्युदात्तः । सुपां सुलुगिति डादेशः । घृणू । जिघृषा प्रागल्भ्ये । त्रसिगृधिधृषिषिष्येः क्लुः । पा० ३. २. १४०. । कित्वाद्गुणाभावः । प्रत्ययस्वरः । नृवाहसा । नृन्वहत इति वहैर्वहिहाधाञ्चछंदसि । उ० ४. २२०. । इत्यसुन् । णिदित्यनुवृत्तेर्वृद्धिः । नित्वादाद्युदात्तः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन स एव शिष्यते ॥

तृतीयामुचमाह ॥

केतुं कृण्वन्केतवे पेशो मर्या अपेशसे । समुपद्भिरजायथाः ॥ ३ ॥

केतुं । कृण्वन् । अकेतवे । पेशः । मर्या । अपेशसे । सं । उपत् ५ भिः । अजायथाः ॥ ३ ॥

हे मर्या मनुष्या इदमाश्चर्यं पश्यतेत्यध्याहारः । किमाश्चर्यमिति तदुच्यते । आदित्यरूपोऽयमिन्द्र उपद्भिर्दाहकैः रश्मिभिः प्रतिदिनमुषःकालैर्वा संभूयाजायथाः । उदपद्यत । अथवा भूर्यस्यैवास्तमये मरणमुपचर्य । अत्ययेन बहुवचनं कृत्वा संवोधनं क्रियते । हे मर्या प्रतिदिनं त्वमजायथा इति योज्यं । किं कुर्वन् । अकेतवे रात्रौ निद्राभिभूतत्वेन प्रज्ञानरहिताय प्राणिने केतुं कृण्वन् । प्रातः प्रज्ञानं कुर्वन् । अपेशसे । राचावर्धकारावृत्तत्वेनानभिष्यक्तत्वादुपरहिताय पदार्थाय प्रातरंधकारनिवारणेन पेशो रूपमभिष्यज्यमानं कुर्वन् ॥ पेश इति रूपनाम पिंशतेरिति यास्कः । अकेतवेऽपेशस इति चतुर्थ्योऽपठ्यर्थे द्रष्टव्यौ । केतुं । प्रातिपदिकस्वरः । कृण्वन् । कृविर्हिंसाकरणयोश्च । लटः शब्दादेशः । इदितो नुम् धातोः । पा० ७. १. ५६. । इति नुमागमः । कर्तरि शप् प्राप्ते धिन्वि-कृण्वोरञ्च । पा० ३. १. ८०. । इत्युप्रत्ययः । तत्संनियोगेन वकारस्य चाकारः । अतो लोपः । पा० ६. ४. ४८. । इत्यकारलोपः । तस्य स्थानिवद्भावात्पूर्वस्य लघूपधगुणो न भवति । पा० ७. ३. ८६. । अकारस्य प्रत्ययस्वरेणोदात्तत्वं । अकेतवे । बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यां । पा० ६. २. ११२. । इत्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । पेशः । नद्विषयस्यानिसंतस्य । फि० २. ३. । इत्याद्युदात्तः । मर्याः । छंदसि निष्टर्क्येत्यादौ

। पा० ३. १. १२३. । म्रियतेर्निपातः । आमंचितनिघातः । पा० ६. १. १९. । असा-
मर्थ्यात्पूर्वस्य न परांगवद्भावः । अपेशसे । नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । सं ।
निपात आद्युदात्तः । उपङ्गिः । उप सुय दाहे । ज्वलङ्गिः रश्मिभिः । लटः
शचादेशे शपि प्राप्ते व्यत्ययेन शः । सार्वधातुकमपित् । पा० १. २. ४. । इति तस्य
ङित्वात्तद्धूपधगुणो न भवति । शस्य प्रत्ययस्वरेणोदात्तत्वं । उपरि शतुरदुपदे-
शल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वं । एकादेश उदात्तेनोदात्तः । अजायथाः । अजायतेत्यर्थे
पुरुषव्यत्यये । निघातः ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

आदह स्वधामनु पुनर्गर्भत्वमेरिरे । दधाना नाम यज्ञियं ॥ ४ ॥

आत् । अह । स्वधा । अनु । पुनः । गर्भत्वं । आऽईरिरे । दधानाः । नाम । यज्ञियं ॥ ४ ॥

अत्रास्ति विशेषविनियोगः । चतुर्विंशेऽहनि प्रातःसवने ब्राह्मणाच्छंसिशस्त्र
आदह स्वधामन्विति द्वे ऋची । इंद्रेण सं हि दृक्षस इत्येका । अयं तृचः
पळहस्तोचियसंज्ञकः । तथा च सूचितं चतुर्विंशे होताजनिष्टेति खंडे । इंद्रेण सं
हि दृक्षस आदह स्वधामन्वित्येका द्वे च । आ० ७. २. । इति । यद्यप्येतदेंद्रं सूक्तं
तथाप्यादहेत्यादिषु षट्सु मरुतो वर्ण्यन्ते । प्रत्येणैद्रे मरुत इत्यनुक्रमशिकायामुक्त-
त्वात् । अ० परि० १. २. ॥ आदित्ययमानंतर्याम्ये निपातः । अहेत्यवधारणार्थः ।
आदह वर्षर्तोरनंतरमेव । स्वधामनु । इतः परं जनिष्यमाणमन्नमुदकं वानुलक्ष्य
मरुतो देवा गर्भत्वमेरिरे । मेघमध्ये जलस्य गर्भाकारं प्रेरितवन्तः । जलस्य
कर्तारं पर्जन्यं प्रेरितवन्तः । प्रतिसंवत्सरमेवं कुर्वतीति दर्शयितुं पुनःशब्दः प्रयुक्तः ।
कीदृश मरुतः । यज्ञियं यज्ञार्हं नाम दधानाः । धारयन्तः । सप्तसु गणेषु मरुता-
मीहङ्गान्याहङ्गेत्यादीनि यज्ञयोग्यानि नानान्यत्राम्नातानि । अंध इत्यादिष्वष्टा-
विंशतिसंख्याकेष्वन्ननामसूक्तं रसः स्वधेति पठितं । अर्ण इत्यादिष्वेकशतसं-
ख्याकेषूदकनामसु तेजः स्वधाक्षरमिति पठितं ॥ आत् । अह । निपातावाद्यु-
दात्तौ । स्वधा । स्वं लोकं दधाति पुष्पातीति स्वधा । आतोऽनुपसर्गे कः । पा०
३. २. ३. । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । अनुपुनःशब्दौ निपातावाद्युदात्तौ । गर्भस्य
भावो गर्भत्वं । प्रत्ययस्वरः । एरिरे । अंतर्भावितरण्यर्थादीर गतावित्यस्मादनुदात्तेतः
परस्य लिटो ऋस्य । पा० ३. ४. ६१. । इरेच् । चित्वादंतोदात्तः । सह सुपा । पा०
२. १. ४. । इत्यत्र सुपेति योगविभागादाह सह तिङः समासेऽपि समासस्य

। पा० ६. १. २२३. । इत्यंतोदात्तत्वं । इजादेश्च गुरुमतोऽनृच्छः । पा० ३. १. ३६. ।
 इत्याम् न भवति मंचत्वात् । अहश्चयोगान्निघाताभावः । तुपश्यपश्यताहैः
 पूजायां । पा० ६. १. ३९. । इति निषेधात् । दधानाः । शानचश्चिह्नादंतोदात्तत्वे
 प्राप्तेऽभ्यस्तानामादिः । पा० ६. १. १८९. । इत्याद्युदात्तत्वं । यज्ञमर्हेति यज्ञियं ।
 यज्ञर्विग्भ्यां घखजौ । पा० ५. १. ७१. । इति घप्रत्ययः । आयनेयीनीयियः फढख-
 छघां प्रत्ययादीनां । पा० ७. १. २. । इतीयादेशः । प्रत्ययस्वरेणेकार उदात्तः ॥

पंचमीमृचमाह ॥

वी॒ळु चिं॑दा॒रुज॒लुभि॒र्गुहां॑ चिदि॒द्र॒ वहि॑भिः । अ॒विंद॒ उ॒स्रिया॒ अ॒नु ॥ ५ ॥

वी॒ळु । चि॒त् । आ॒रुज॒लुभिः॑ । गुहां॑ । चि॒त् । इ॒द्र॒ । वहि॑भिः । अ॒विंदः ।
 उ॒स्रियाः॑ । अ॒नु ॥ ५ ॥

अस्ति किंचिदुपाख्यानं । पणिभिर्देवल्लोकाद्भावोऽपहृता अंधकारे प्रक्षिप्ताः ।
 ताश्चेद्री मरुद्भिः सहाजयदिति । एतच्चानुक्रमणिकायां सूचितं । अ० ६. ६. १. ।
 पणिभिरसुरैर्निगूळ्हा गा अन्वेष्टुं सरमां देवशुनीमिद्रेण प्रहितामयुग्भिः पणयो
 मिचीयंतः प्रोचुरिति । मंचांतरे च दृष्टांततया सूचितं । निरुद्धा आपः पणिनेव
 गाव इति । तदेतदुपाख्यानमभिप्रेत्योच्यते ॥ हे इंद्र वीळु चित् । दृढमपि दुर्गम-
 स्थानमारुजलुभिर्भजद्भिर्वह्निभिर्वोदुभिरन्यत्र नेतुं समर्थमरुद्भिः सहितस्त्वं गुहां
 चित् । गुहायामपि स्थापिता उस्रिया गा अन्वविंदः । अन्विष्य लब्धवानसि ।
 ओजः पाज इत्यादिष्वष्टाविंशतिसंख्याकेषु बलनामसु दशो वीळु ध्यौलमिति
 पठितं । नवसंख्याकेषु गोनामस्वर्ग्योस्रोस्रियेति पठितं ॥ वीळु । प्रातिपदि-
 कस्वरः । चित् । चा॒दिर॒नुदा॑त्तः । आ॒रुज॒लुभिः॑ । रुजो भंग इत्यौणादिकः कलुच्-
 प्रत्ययः । किह्वाहुणाभावः । चिह्नादंतोदात्तत्वं । समासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ।
 गुहा । सप्तम्या ङादेशः । यामादीनां च । फि० २. १५. । इत्याद्युदात्तः । वहिभिः ।
 वहिथ्रिथ्र्युदुग्लाहात्वरिभ्यो नित् । उ० ४. ५२. । इति वहेर्निप्रत्ययः । निह्वादा-
 द्युदात्तः । अविंदः । शे सुचादीनां । पा० ७. १. ५९. । इति नुमागमः । लुङ्लङ्-
 लङ्स्वङुदात्तः । पा० ६. ४. ७१. । वसंतीत्युस्रियाः । वसेः कर्तरि रियक्प्रत्ययः ।
 षत्वाभावश्च बाहुलकादूहनीयः । उक्तं हि । यत्र पदार्थविशेषसमुत्थं प्रत्ययतः
 प्रकृतेश्च तदूह्यमिति । इकारः प्रत्ययस्वरेणोदात्तः ॥

॥ इति प्रथमस्य प्रथम एकादशो वर्गः ॥

युञ्जतीति सूक्ते षष्ठीमृचमाह ॥

देवयंतो यथा मतिमच्छा विद्वंसुं गिरः । महामनूषत श्रुतं ॥ ६ ॥

देवऽयंतः । यथा । मतिं । अच्छा । विद्वत्सुं । गिरः । महं । अनूषत । श्रुतं ॥ ६ ॥

देवयंतो मरुत्संज्ञकान्देवानिच्छन्तो गिरः स्तोतार च्छत्विजो महं प्रौढं मरुद्गणमच्छ प्राप्नुमनूषत । स्तुतवंतः । कीदृशं मरुद्गणं । विद्वत्सुं । वेदयज्ञिः स्वमहिमप्रख्यापकैर्वसुभिर्धनैर्युक्तं । श्रुतं । विख्यातं । मरुद्गणस्य दृष्टांतः । यथा मतिं । मंतारमिदं यथा स्तुवंति तथेत्यर्थः ॥ देवयंतः । देवानात्मन इच्छंतः । सुप आत्मनः क्यच् । पा० ३. १. ८. । क्यचि च । पा० ७. ४. ३३. । इतीत्वमकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः । पा० ७. ४. २५. । इति दीर्घत्वं च न भवति । न छंदस्य-पुचस्य । पा० ७. ४. ३५. । इत्यनेन क्यचि यत्प्राप्तमीत्वं दीर्घत्वं वा तस्य सर्वस्य प्रतिषेधात् । यद्यपीत्वमेव प्रकृतं तथापि व्यवहितस्यापि दीर्घत्वस्य स प्रतिषेध इति विज्ञायते । अश्वायंत इत्यादावश्वाधस्यात् । पा० ७. ४. ३७. । श्यात्वविधानादिति युक्तं । क्यजंताच्छतृप्रत्ययः । क्यचश्चिच्चाद्धित इत्यंतोदात्तत्वं । शपः पित्वेन शतुश्च लसार्वधातुकस्वरेणानुदात्तत्वं एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्युदात्तः । यथा । प्रकारवचने घाल् । पा० ५. ३. २३. । लितीति प्रत्ययान्पूर्वमुदात्तत्वं । मतिं । मंचे वृषेपचमनेत्यादिना । पा० ३. ३. ९६. । क्तिन्नुदात्तः । मतिश्च्यो ज्ञानपरोऽप्युपचाराज्ज्ञातरीद्वि वर्तते । अथवा पदांतरे विशेषानुपादानादिंद्रस्यैषा संज्ञा । ततश्च क्तिच्क्षौ च संज्ञायां । पा० ३. ३. १७४. । इति मन्यतेः कर्तरि क्तिच् । तस्योपदेशेऽनुदात्तत्वादित्प्रतिषेधः । पा० ७. २. १०. । चित्त्वादंतोदात्तत्वं । अच्छ । अर्थाद्गतगच्छत्यर्थयोगादच्छ गत्यर्थवदेषु । पा० १. ४. ६९. । इति गतिसंज्ञया सह निपातसंज्ञाया अपि सनावेशात् । पा० १. ४. ६०. । निपाता आद्युदात्ताः । फि० ४. १२. । इत्याद्युदात्तत्वं । विद्वत्सुं । विद्वद् ज्ञान इत्यस्मादंतभावित्तरथ्याच्छतृप्रत्यये विद्वत्स्योदात्तानि शयवत्तया ज्ञापयन्ति वसूनि धनानि यं स विद्वत्सुः । विदेः शतृप्रत्ययेऽदिप्रभृतिभ्यः शपः । पा० २. ४. ७२. । इति शपो लुकि प्रत्ययस्वरेण शतुरुदात्तत्वं । बहुव्रीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन तदेव शिष्यते । गृणन्ति स्तुवंतीति गिरः । गृणातेः क्तिष्ण इजातोः । पा० ७. १. १००. । इतीत्वं । रपरत्वं । धातुस्वरेणोदात्तत्वं । महं । महान्तं । नकारत-

कारयोर्लोपश्चादसः । प्रातिपदिकस्वरेणोदात्तत्वं । अनूषत । एषु स्तुतौ । व्यत्यये-
नात्मनेपदं । लुङि ऋस्यादादेशः । पा० ७. १. ५. । सिचि कुटादित्वेन । पा० १.
२. १. । डिङ्नाद्गुणभावः । इङ्भाव उकारदीर्घत्वं च छादसं । निघातः । श्रुतं ।
प्रत्ययस्वरः ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

इद्रेण सं हि दृक्षसे संजग्मानो अविभ्युषा । मंदू समानवर्चसा ॥ ७ ॥

इद्रेण । सं । हि । दृक्षसे । सं । जग्मानः । अविभ्युषा । मंदू इति । समानऽवर्चसा ॥ ७ ॥

हे मरुद्गण त्वमिद्रेण संजग्मानः संगच्छमानः संहृक्षसे हि । सम्यग्दृश्येथाः
खलु । अवश्यमस्माभिर्द्रष्टव्य इत्यर्थः । कीदृशेनेद्रेण । अविभ्युषा । भीतिरहितेन ।
कीदृशाविंद्रमरुद्गणौ । मंदू । नित्यप्रमुदितौ । समानवर्चसा । तुल्यदीप्ती । पुरा
कदाचिद्वृचवधदशायामिंद्रस्य सखायः सर्वे देवा वृचश्चासेनापसारिताः । तदा-
नीमिंद्रस्य वृचसंबंधिसकलसेनाजयार्थं मरुद्भिः संगमोऽभूत् । सोऽयमर्थो
वृचस्य त्वांश्चसथादिति मंचे संगृहीतः । इंद्रो वै वृचं हनिष्यन्निति घ्राक्षणे
प्रपंचितश्च ॥ इंद्रशब्दः परमैश्वर्यवंतं मरुद्गणं वाभिधत्ते । तदानीमिंद्रस्य संबोधनं
वहिरवाध्याहर्तव्यं । तथा चेयमृग्यास्तेन व्याख्याता । इद्रेण हि संहृक्षसे
संगच्छमानोऽविभ्युषा गणेन मंदू मदिषू युवां स्थोऽपि वा मंदुना तेनेति
स्यात्समानवर्चसेत्येतेन व्याख्यातं । नि० ४. १२. । इति ॥ संहृक्षसे । संपश्येथाः ।
दृश्येति वक्तव्यं । पा० १. ३. २९. २. । इत्यात्मनेपदं । दृशेर्लिङ्ङर्थे लेट् । पा० ३. ४.
७. । इति प्रार्थनायां लेट् । यासः से । पा० ३. ४. ८०. । लेटोऽडाटौ । पा० ३.
४. ९४. । इत्यडागमः । सिञ्जहुलं लेटि । पा० ३. १. ३४. । इति सिप् । संज्ञापूर्वको
विधिरनित्य इति गुणाभावः । ब्रश्वादिना पत्वं । पा० ८. २. ३६. । षढोः कः सि
। पा० ८. २. ४१. । इति कत्वं । आदेशप्रत्ययोः । पा० ८. ३. ५९. । इति सिपः पत्वं ।
बहुल्यहणात्सिपः परस्ताच्छवपि भवति । सिपा व्यवधानात्प्रश्यादेशो न
भवति । पा० ७. ३. ७८. । शपः पित्वादनुदात्तत्वं । उत्तरस्य लसार्वधातुकानु-
दात्तत्वं । धातुस्वर एव शिष्यते । हिशब्दयोगात्तिङ्ङितिङः इति निघातो न भवति ।
हि च । पा० ८. १. ३४. । इति प्रतिषेधात् । संजग्मानः । गमेः संपूर्वाच्छंदसि
लुङ्लङ्लिटः । पा० ३. ४. ६. । इति वर्तमाने लिट् । समो गम्यृच्छिभ्यां । पा०
१. ३. २९. । इत्यात्मनेपदविधानात्तिङः क्कान्जादेशः । पा० ३. २. १०६. । द्विभावः

। पा० ६. १. ८. । हलादिशेषः । पा० ७. ४. ६०. । अभ्यासस्य चुत्वं । पा० ७. ४. ६२. । गमहनेत्युपधालोपः । पा० ६. ४. ९८. । कानचश्चिद्वादन्तोदात्तत्वं । गतिसमासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । अविभ्युषा । जिभी भये । पूर्ववत्तिट् । शेषात्कर्तरि परस्मैपदं । पा० १. ३. ७८. । इति परस्मैपदं । कसुश्च । पा० ३. २. १०७. । इति लिटः कसुरादेशः । तस्य कित्वाहुणाभावः । द्विर्भावः । अभ्यासस्य ह्रस्वजत्वे । पा० ७. ४. ५९. ६. ४. ५४. । क्रादिनियमात् । पा० ७. २. १३. । प्राप्त इङ्स्वेका-
जाह्वसां । पा० ७. २. ६७. । इति नियमान्विवर्तते । नञ्समासे तृतीयैकवचने भत्वा-
ह्वसोः संप्रसारणं । पा० ६. ४. १३१. । इति वकारस्योकारः । संप्रसारणाच्च । पा०
६. १. १०८. । इति पूर्वरूपत्वं । शासिवसिघसीनां च । पा० ६. ३. ६०. । इति
षत्वं । इयङादेशं बाधित्वैरनेकाचोऽसंयोगपूर्वस्य । पा० ६. ४. ८२. । इति यणा-
देशः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । पूर्वेण सह संहितायामोकारस्यैङः पदांतादिति
। पा० ६. १. १०९. । इति परपूर्वत्वे प्राप्ते प्रकृत्यान्तःपादमव्यपरे । पा० ६. १. ११५. ।
इति प्रकृतिभावः । मंदू । मदि स्तुतिमोदमदस्वप्नकांतिगतिषु । इदितो नुम्
धातोः । पा० ७. १. ५६. । इति नुमागमः । कुरित्यनुवृत्तौ खरुशंकुपीयुनीलंगु-
ल्लिगु । उ० १. ३६. । इत्यत्राविभक्तिकनिर्देशाच्चेतिर्हिगुरितिवच्चात्वंतरादपि कुरि-
त्युक्तं । प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तः । द्विवचनमौ । प्रथमयोः पूर्वसवर्णः । पा० ६. १.
१०२. । तृतीयैकवचने चेत् सुपां सुलुगित्यादिना पूर्वसवर्णदीर्घत्वं । समान-
वर्चसा । समानं वर्चो ययोरिति वा यस्येति वा बहुव्रीहिः । द्विवचने सुपां
सुलुगित्यादिनाकारादेशः । समानपादस्य प्रातिपदिकांतोदात्तत्वं । बहुव्रीहौ
पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण तदेव शिष्यते ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

अनवद्यैरभिद्युभिर्मखः सहस्वदर्चति । गणैरिंद्रस्य काम्यैः ॥ ८ ॥

अनवद्यैः । अभिद्युऽभिः । मखः । सहस्वत् । अर्चति । गणैः । इंद्रस्य । काम्यैः ॥ ८ ॥

मखः प्रवर्तमानोऽयं यज्ञोऽनवद्यैर्दोषरहितैरभिद्युभिर्द्युलोकमभिगतैः काम्यैः
फलप्रदत्वेन कामयितव्यैर्गणैर्मैरुत्समूहैः सहितमिंद्रस्येंद्रं सहस्वद्वलोपेतं यथा
भवति तथार्चति । पूजयति । अयं यज्ञो मरुत इंद्रं चातिशयेन प्रीणय-
तीत्यर्थः । यज्ञ इत्यादिषु पंचदशसु यज्ञानामसु मखो विष्णुरिति पठितं ।
चतुश्चत्वारिंशस्वर्चतिकर्मस्वर्चति गायतीति पठितं ॥ न विद्यतेऽवद्यं येषां

तेऽनवद्याः । नज्जुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । अभिगता द्यौर्येस्तेऽभिद्यवः ।
 तैरभिद्युभिः । अभिषन्धः प्रातिपदिकस्वरेणांतोदात्तः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृति-
 स्वरेण स एव शिष्यते । मखः । प्रातिपदिकस्वरः । सहो बलमस्मिन्नर्चने
 शर्मण्यस्तीति सहस्वत् । तसौ मत्वर्थे । पा० १. ४. १९. । इति भसंज्ञया पदसं-
 ज्ञाया बाधितत्वात्सकारस्य रुत्वाभावः । मादुपधायाश्च मतोर्वोऽयवादिभ्यः । पा०
 ८. २. ९. । इति वा रुयः । पा० ८. २. १०. । इति वा मतुपो मस्य वत् । सहसृशब्दो
 नद्विषयस्यानिसंतस्येत्याद्युदात्तः । मतुपः पित्रात्स एव शिष्यते । कान्यैः ।
 कमेरिङ् । अत उपधायाः । पा० ७. २. ११६. । इति वृद्धिः । जनी जृष् क्रसु
 रंजोऽमंताश्च । धा० पा० १९. ६३. ६७. । इत्यमंतत्वेन प्राप्तस्य मित्रस्य न कम्यमि
 चमामिति प्रतिषेधात् । धा० पा० १९. ६९. । मितां ह्रस्वः । पा० ६. ४. ९२. ।
 इत्युपधाह्रस्वत्वं न भवति । एयंतादचो यत् । पा० ३. १. ९७. । णिलीपः । पा० ६.
 ४. ५१. । तित्स्वरितमिति प्राप्ते यतोऽनावः । पा० ६. १. २१३. । इत्याद्युदात्तत्वं ॥

नवमीमृचमाह ॥

अतः परिज्मन्नागहि दिवो वा रोचनादधि । समस्मिन्नृजते गिरः ॥ ९ ॥

अतः । परिज्मन् । आ । गृहि । दिवः । वा । रोचनात् । अधि । सं । अस्मिन् ।
 ऋजते । गिरः ॥ ९ ॥

हे परिज्मन् परितो व्यापिन्मरुद्गण । अतोऽस्मान्मरुद्गणस्यानादंतरिक्षादा-
 गहि । अस्मिन्कर्मण्यागच्छं । दिवो वा । द्युलोकाद्वा समागच्छ । रोचनादधि ।
 दीप्यमानादादित्यमंडलाद्वा समागच्छ । अस्मदीयकर्मकाले यत्र यत्र तिष्ठसि ततः
 सर्वस्मादागच्छेत्यर्थः । किमर्थमागमनमिति तदुच्यते । अस्मिन्कर्मणि वर्तमान
 ऋत्विगिरः स्तुतीः समृजते । सम्यक् प्रसाधयति । ऋजतिः प्रसाधनकर्मणि
 यास्कः । एताः स्तुतीः श्रोतुमागच्छेत्यर्थः । यद्यपृत्विजा मंत्रस्य प्रयुज्यमानत्वाहंज-
 तिधातोस्तमपुरुषेण भवितव्यं । तथापि परोक्षकृत्वेन निर्देशात्प्रथमपुरुषप्रयोगः ।
 परोक्षकृतलक्षणं च यास्क आह । तास्त्रिविधा ऋचः परोक्षकृताः प्रत्यक्षकृता
 आध्यात्मिक्यश्च । तत्र परोक्षकृताः सर्वाभिर्नामविभक्तिभिर्युज्यंते प्रथमपुरुषैश्चा-
 ख्यातस्येति ॥ अतः । पंचम्यास्तसिलु । पा० ५. ३. ७. । एतदोऽश् । पा० ५. ३. ५. ।
 शिन्नात्सर्वदेशः । लितीति प्रत्ययान्तपूर्वस्योदात्तत्वं । परिज्मन् । अज गतिक्षेप-
 णयोः । अन्येभ्योऽपि दृश्यते । पा० ३. २. ७५. । इति मनिन् । अकारलोपिच्छांदसः ।

आमन्त्रितनिघातः । गहि । गमेर्बहुलं छंदसि । पा० २. ४. ७३. इति शपो लुक् ।
 हेडिन्त्वादनुदात्तोपदेशेत्यादिना । पा० ६. ४. ३१. मलोपः । अतो हेः । पा० ६.
 ४. १०५. इति हिलोपो न भवति तस्मिन्कर्त्तव्येऽसिद्धवद्वा भात् । पा० ६.
 ४. २२. इति मलोपस्यासिद्धत्वेनानकारान्तात्वात् । दिवः । ऊडिदमित्यादिना
 विभक्तेरुदात्तत्वं । वा । चादयोऽनुदात्ताः । फि० ४. १५. इत्यनुदात्तः । रोचनात् ।
 रुच दीप्ति । अनुदात्तेतश्च हलादेः । पा० ३. २. १४९. इति युच् । युवीरनाकौ
 । पा० १. १. १. इत्यनादेशः । चिदित्यन्तोदात्तः । अधि । अधिपरी अनर्थकौ । पा०
 १. ४. ९३. इति कर्मप्रवचनीयत्वेन सह निपातसंज्ञायाः समावेशान्निपाता
 आद्युदात्ता इत्याद्युदात्तः । अस्मिन् । परिञ्जमन्त्रित्यादिप्रत्ययान्वादेशादिदमोऽन्वा-
 देशेऽशनुदात्तस्मृतीयादौ । पा० २. ४. ३२. इत्यश् अनुदात्तः । शिञ्चात्सर्वादेशः ।
 विभक्तिरनुदात्तौ सुप्पितौ । पा० ३. १. ४. इत्यनुदात्तेति सर्वानुदात्तत्वं । ऋजते ।
 ऋजि भृजी वर्जने । समित्युपसर्गयोगात्प्रसाधने वर्तते । निघातः । गिम्
 प्रातिपादिकस्वरः ॥

दशमीमृचमाह ॥

इतो वा सातिमीमहे दिवो वा पार्थिवादिधि । इंद्रं महो वा राजसः ॥ १-
 इतः । वा । सातिं । ईमहे । दिवः । वा । पार्थिवात् । अधि । इंद्रं । मित्रः । न

राजसः ॥ १० ॥

इंद्रं देवं प्रति सातिं धनदानमधीमहे । आधिक्येन याचामहे । कस्माहो-
 कादिति तदुच्यते । इतोऽस्मादभिहृष्यमानान्पार्थिवात्पृथिवीलोकाद्वा । दिवो
 वा । द्युलोकाद्वा । महो महतः प्रौढाद्रजसो वा । पक्ष्यादीनां रंजकादंतरिक्ष-
 लोकाद्वा । अयमिंद्रो यतः कुतश्चिदानीयास्मभ्यं धनं प्रयच्छतित्यर्थः । सप्तदशसु
 याज्वाकर्मस्वीमहे यामीति पठितं ॥ इतः । इदम्शब्दात्पंचम्यास्तसिल् । इदम
 इश् । पा० ५. ३. ३. इतीश् । शिञ्चात्सर्वादेशः । अचोडिदमित्यस्यावकाशः ।
 आभ्यां । एभिः । पा० ६. १. १११. लितीत्यस्यावकाशः । पा० ६. १. १९३. पचनं
 पाचकः । उभावपि नित्यौ । तच्च परत्वाच्चिप्रतिषेधे परं कार्यमिति लितीती-
 कारस्योदात्तत्वं । पश्चात्तसेः प्राग्दिशो विभक्तिः । पा० ५. ३. १. इति विभक्तिसंज्ञ-
 क्त्वादूडिदमित्यादिनाऽसर्वनामस्थानविभक्तेरुच्यमानमुदात्तत्वं भवति । सकृन्तौ
 विप्रतिषेधे यद्वाधितं तद्वाधितमेवेत्यूडिदमित्यस्य पुनरप्रवृत्तिरेवेति चेत् । न ।

लक्ष्यानुरोधेन पुनः प्रसंगविज्ञानं चेति स्वीकारात् । नन्वेवं यतस्तत इत्या-
दावपि परेण लिट्स्वरेण बाधितमपि सावेकाच इति तसिल उदात्तत्वं स्या-
दिति चेत् । न । यत्तच्छब्दयोः साववर्णातत्वे न गोश्चन्साववर्णेति । पा० ६. १.
१८२. । निषेधात् । न च पुनः प्रसंगविज्ञानं चेत्येतत्सार्वत्रिकं लक्ष्यानुरोधेन
क्वचिदेव तदाश्रयणादिति । सातिं । पण दाने । धात्वादेः षः सः । पा० ६. १. ६४. ।
भावे क्तिन् । जनसनखनां सन्मूलोः । पा० ६. ४. ४२. । इति नकारस्यात्वं ।
तितुचतयसिसुसरक्सेषु च । पा० ७. २. ९. । इति निषेधादिण न भवति । लिट्स्वरे
प्राप्त उदात्त इत्यनुवृत्तावृत्तियूतित्तिज्जुतिसातिहेतिकीर्तयश्चेति निपातनादंतोदात्तत्वं ।
ईमहे । ईङ् गतौ । श्यनोऽपि बहुलं छंदसीति लुक् । अस्य धातोर्ङित्वाङ्गा-
स्यनुदात्तेन्डिददुपदेशात् । पा० ६. १. १८६. । इति लसार्वधातुकस्यानुदात्तत्वे धातु-
स्वर एव शिष्यते । न च तिङ्गितङ् इति निघातः । चवायोगे प्रथमा । पा० ८.
१. ५९. । इति निषेधात् । उत्तरवाक्ययोरपि हि वाशब्दयोगादन्यथा वाक्यापरि-
पूर्यतेतिङ्गिभक्तेरवृश्यमध्याहारात्तदपेक्षयैषा प्रथमा तिङ्गिभक्तिरिति । दिवः ।
ऊडिदमित्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वं । पार्थिवात् । प्रथ प्रख्याने । प्रथत इति
पृथिवी । प्रथेः पिवन्संप्रसारणं च । उ० १. १४९. । इति पिवन्प्रत्ययः । पित्रौरा-
दिभ्यश्च । पा० ४. १. ४१. । इति ङीप् । प्रत्ययस्वरेणोदात्तः । शेषनिघातेनानु-
दात्तादिः पृथिवीशब्दः । पृथिव्या विकार इत्यर्थे ओरजित्यनुवृत्तावनुदात्तादेश्च
। पा० ४. ३. १४०. । इत्यञ् । यस्येति च । पा० ६. ४. १४८. । इतीकारलोपः ।
तद्धितेष्वचानादेः । पा० ७. २. १११. । इत्यादिवृद्धी रपरत्वं । जित्यादिर्मित्यमित्या-
द्युदात्तः । अधि । निपातत्वादाद्युदात्तः । इंद्रं । रन्प्रत्ययांत आद्युदात्तः । महः ।
महत इत्यस्याकारतकारयोर्लोपश्चांदसः । सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं । रजसः ।
नविषयस्यानिसंतस्थेत्याद्युदात्तत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य प्रथमे द्वादशो वर्गः ॥

इंद्रमित्यादिकं दशर्चं यत्सूक्तं तत्तुरूपकृत्तुमित्यादिषु चतुर्थे । ऋषिच्छंदोदेवता
विनियोगश्च पूर्ववत् । विशेषविनियोगस्तूच्यते । महाव्रते निष्केवल्यशस्त्रमि-
न्द्रमिन्नाथिन इति सूक्तं । तथा च पंचमारण्यके सूचितं । शिरो गायत्रमिन्द्र-
मिन्नाथिन इति । तथा चतुर्विंशेऽहनि ब्राह्मणाच्छंसिनः शस्त्र इंद्रमिन्नाथिन इति
षष्ठहस्तोचियस्तृचः । चतुर्विंशे होताजनिष्टेत्युपक्रम्यायाहि सुयुमा हि त इंद्र-

मिन्नायिनो बृहत् । आ० ७. २. । इति सूचितत्वात् । अतिरात्रे प्रथमे पर्यायेऽद्या-
वाकशस्त्रेऽयमेव तृचोऽनुरूपः । सचितं च । इन्द्राय मन्त्रेने सुतमिन्द्रमिन्नायिनो
बृहत् । आ० ६. ४. । इति ॥

तत्र प्रथमामृचमाह ॥

इन्द्रमिन्नायिनो बृहदिन्द्रमर्केभिर्किणः । इन्द्रं वाणीरनूपत ॥ १ ॥

इन्द्रं । इत् । गाथिनः । बृहत् । इन्द्रं । अर्केभिः । अर्किणः । इन्द्रं । वाणीः । अनूपत ॥ १ ॥

गाथिनो गीयमानसामयुक्ता उक्तातार इन्द्रमिन्द्रमेव बृहत् । त्वामिद्धि
हवामहे । ऋ० वे० ४. ७. २७. । इत्यस्यामृच्युत्पन्नेन बृहन्नामकेन सामानूपत । स्तुत-
वन्तः । अर्किणोऽर्चनहेतुमन्त्रोपेता होतारोऽर्केभिर्ऋग्यूपैर्मन्त्रैरिन्द्रमेवानूपत । ये
त्ववशिष्टा अध्वर्यवस्ते वाणीर्वाग्भिर्यजूरूपाभिरिन्द्रमेवानूपत । अर्कशब्दस्य मन्त्र-
परत्वं यास्केनोक्तं । अर्को मन्त्रो भवति यदनेनार्चति । नि० ५. ५. । इति । श्लोक
इत्यादिषु सप्रपञ्चाशत्सु वाङ्मयसु वाणी वाणीति षट्ठितं ॥ गाथिनः । उपिकुपि-
गार्तिभ्यस्थन् । उ० २. ४. । इति गायतेस्थान्प्रत्ययः । निष्ठादाद्युदात्तः । गाथा एषां
संतीति गाथिनः । व्रीह्यादिभ्यश्च । पा० ५. २. ११६. । इतीनिः । प्रत्ययस्वरेणोच्चार
उदात्तः । स च सति शिष्टः । बृहत् । बृहता । तृतीयैकवचनस्य सुपां सुलुगिति
लुक् । पृषद्बृहन्महज्जगच्छतृवत् । उ० २. ८१. । इत्यन्तोदात्तो निपातितः । अर्केभिः ।
अर्चं पूजायां । अर्च्येत एभिरित्यर्का मन्त्राः । पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण । पा० ३.
३. ११८. । इति घः । चजोः कु घिण्यतोः । पा० ७. ३. ५२. । इति कुत्वं । प्रत्यय-
स्वरेणांतोदात्तः । बहुलं छंदसि । पा० ७. १. १०. । इति भिस ऐसादेशो न भवति ।
अर्का स्तुतिसाधनभूता मन्त्रा एषां संतीत्यर्किणः । वाणीः । वृषादीनां च । पा० ६.
१. २०३. । इत्याद्युदात्तः । दीर्घाज्जसि च । पा० ६. १. १०५. । इति पूर्वसवर्णदीर्घ-
निषेधस्य वा छंदसि । पा० ६. १. १०६. । इति विकल्पितत्वादीर्घत्वं । तृतीयाथं
प्रथमा । अनूपतं । णु स्तुती । णो नः । पा० ६. १. ६५. । इति नत्वं । लुङि
व्यत्ययेनात्मनेपदं । ऋत्यादादेशः । पा० ७. १. ५. । सिच इडभाव उकारस्य दीर्घत्वं
च छांदसं । धातोः कुटादिवात् । पा० १. २. १. । सिचो ङित्वेन । पा० १. १. ५. ।
गुणाभावः ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

इंद्र इन्द्रयोः सचा संमिष्ट आ वचोयुजा । इंद्रो वज्री हिरण्ययः ॥ २ ॥

इंद्रः । इत् । हयोः । सचा । संमिष्टः । आ । वचः ५ युजा । इंद्रः । वज्री ।
हिरण्ययः ॥ २ ॥

इंद्र इन्द्र एव हयोर्हरिनामकयोरश्वयोः सचा सह युगपदा संमिष्टः सर्वतः
सम्यग्मिथयिता । कीदृशोर्हयोः । वचोयुजा । इन्द्रस्य वचनमात्रेण रथे युज्यमा-
नयोः सुशिक्षितयोरित्यर्थः । अयमिन्द्रो वज्री वज्रयुक्तः । हिरण्ययः । हिरण्यमयः
सर्वाभरणभूषित इत्यर्थः ॥ हयोः । हरत इति हरी । इन् । निह्नादाद्युदात्तः । सचा ।
सहेत्युक्तं । संमिष्टः । मिथ्रणं मिथ्रः । मिथ्रयतेर्घञ् । पा० ३. ३. १८. । सम्यक्
मिथ्रो यस्यासौ संमिथ्रः । लत्वं छान्दसं । सम्यक् मिथ्रयितेत्यर्थः । बहुव्रीहौ
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । वचोयुजा । वचसा युज्येते इति वचोयुजौ । तयोः ।
पृष्ठीद्विवचनस्य सुपां सुलुगित्वाकारादेशः । युजश्चो धातुस्वरेणांतोदात्तः ।
कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण स एव शिष्यते । वज्री । वज्रमस्यास्ति । अत इनिठनौ ।
प्रत्ययस्वरः । हिरण्ययः । ऋत्थ्यवास्त्यवास्त्वमाध्वीहिरण्ययानि छन्दसि । पा० ६.
४. १७५. । इति हिरण्यमयश्चन्द्रस्य मकारलोपो निपात्यते । अकारः प्रत्ययस्व-
रेणोदात्तः । पूर्वणानुदात्तेन सहैकादेश उदात्तेनोदात्त इत्युदात्तः ॥

तृतीयामृचमाह ॥

इंद्रो दीर्घाय चक्षस् आ सूर्यो रोहयद्वि । वि गोभिरद्रिभैरयत् ॥ ३ ॥

इंद्रः । दीर्घाय । चक्षसे । आ । सूर्ये । रोहयत् । द्वि । वि । गोभिः । अद्रिं ।
ऐरयत् ॥ ३ ॥

अयमिन्द्रो दीर्घाय प्रौढाय निरंतराय चक्षसे दर्शनाय दिवि द्युलोके सूर्यमा-
रोहयत् । पुरा वृचासुरेण जगति यदापातितं तमस्तन्निवारणेन प्राणिनां
दृष्टिसिद्ध्यर्थमादित्यं द्युलोके स्थापितवानित्यर्थः । स च सूर्यो गोभिः स्वकीयर-
श्मिभिरद्रिं पर्वतप्रमुखं सर्वं जगद्भैरयत् । विशेषेण दर्शनार्थं प्रेरितवान् । प्रका-
शितवानित्यर्थः । अथवा । इंद्र एव गोभिर्जलैर्निमित्तभूतैरद्रिं मेघं चैरयत् ।
विशेषेण प्रेरितवान् । पंचदशसंख्याकेषु रश्मिनामसु खेदयः किरणा गाव इति
पठितं । चिंशस्तंख्याकेषु मेघनामस्वद्विर्यावेति पठितं ॥ दीर्घाय । प्रातिपदिक-

स्वरेणांतोदात्तः । चक्षसे । चक्षेः सर्वधातुभ्योऽसुन्नित्यसुन् । बहुल्यहणात्ख्या-
जादेशाभावः । निच्चादाद्युदात्तः । सूर्ये । सुवति प्रेरयतीति सूर्यः । पू प्रेरणे ।
धात्वादेः षः सः । राजसूर्यसूर्येत्यादिना । पा० ३. १. ११४. । क्यप्प्रत्ययः । तस्य
रूडागमश्च निपात्यते । क्यपः कित्वाद्गुणाभावः । पिच्चादनुदात्तत्वं । धातुस्वर एव
शिष्यते । रोहयत् । रूहेर्ण्यंताल्लङि बहुलं छंदस्यमाङ्गयोगेऽपि । पा० ६. ४. ७५. ।
इत्यडभावो निघातश्च । दिवि । ऊडिदमित्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वं । अद्रिं ।
अदिशदिभूषुभिभ्यः क्रिन् । उ० ४. ६६. । इति क्रिन्प्रत्ययः । अदंति पशवस्तृणा-
दिकमचेत्यद्रिः । निच्चादाद्युदात्तत्वं । ऐरयत् । ईर गतौ । ण्यंताल्लङ् । निघातः ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

इंद्र वाजेषु नोऽव सहस्रप्रधनेषु च । उय उयाभिंऋतिभिः ॥ ४ ॥

इंद्र । वाजेषु । नः । अव । सहस्रं ऽप्रधनेषु । च । उयः । उयाभिः । ऋतिभिः ॥ ४ ॥

हे इंद्र । उयः शत्रुभिरप्रधृष्यस्त्वं मुयाभिरप्रधृष्याभिऋतिभिरसाद्विपयरक्षा-
भिर्वाजेषु युद्धेषु नोऽस्मानव । रक्ष । तथा सहस्रप्रधनेषु च । सहस्रसंख्याक्ता-
जाश्वादिलाभयुक्तेषु महायुद्धेष्वपि रक्ष ॥ वाजेषु । वृषादीनां च । पा० ६. १.
२०३. । इत्याद्युदात्तत्वं । नोऽव । नसः सकारस्य रुचोत्वगुणेषु प्रकृत्यांतःपादमिति
प्रकृतिभावो न भवति । अब्यपर इति निषेधात् । पा० ६. १. ११५. । अव रक्षणे ।
तिष्ठतिङ् इति निघातः । यद्यपि सहस्रप्रधनेष्ववेत्यध्याहृतां क्रियामपेक्ष्य प्रथ-
मायाः श्रूयमाणाया अविति क्रियायाश्चवायोगे प्रथमा । पा० ६. १. ५९. । इति
निघातनिषेधः प्राप्तः । तथापि वाजेष्वित्यच चकारस्य लुप्तत्वाच्चादिलोपे विभाषा
। पा० ६. १. ६३. । इति निषेधस्य विकल्पितत्वादच निघातः प्रवर्तते । सहस्रशब्दः
कर्दमादीनां च । फि० ३. १०. । इति मध्योदात्तः । सहस्रप्रधनेषु वाजेषु । बहुव्रीहौ
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । उयः । उच समवाये । चस्य गः । ऋजेत्रेति रन् ।
व्यत्ययेनांतोदात्तः । ऋतिभिः । ऋतियूतीत्यादिना क्तिन्नुदात्तः ॥

पंचमीमृचमाह ॥

इंद्र वयं महाधन इंद्रमर्भे हवामहे । युजं वृचेषु वज्रिणं ॥ ५ ॥

इंद्र । वयं । महाऽधने । इंद्रं । अर्भे । हवामहे । युजं । वृचेषु । वज्रिणं ॥ ५ ॥

वयमनुष्ठातारो महाधने प्रभूतधननिमित्तमिंद्रं हवामहे । आह्वयामः ।

अर्भेऽर्भके स्वल्पेऽपि धने निमित्तभूते सतींद्रं हवामहे । कीदृशमिंद्रं युजं ।
 सहकारिणं समाहितं वा । वृषेषु शत्रुषु धनलाभविरोधिषु प्राप्तेषु तन्निवार-
 णाय वज्रिणं वज्रोपेतं ॥ महाधनशब्दे यद्यपि संग्रामनामसु पठितस्तथापि
 महाधनवचनमत्र संग्राम इति बहुव्रीहित्वे सत्यंतोदात्तवासिद्धेर्नाच तद्वृहीतं ।
 महाधने महच्च धनं चेति समासस्येत्यंतोदात्तः । अर्भे । अर्तिगृभ्यां भन् । उ० ३.
 १५० । निज्वादाद्युदात्तः । हवामहे । द्वेज् स्पृष्टायां शब्दे च । जिज्ञात्कर्त्तृभिप्राये
 । पा० १. ३. ७२ । आत्मनेपदं । लटः स्थाने महिङ् । टित आत्मनेपदानां । पा०
 ३. ४. ७९ । इति टेरत्वं । कर्तरि शप् । पा० ३. १. ६६ । ह्रः संप्रसारणं । पा० ६.
 १. ३२ । इत्यनुवृत्तौ बहुलं छंदसि । पा० ६. १. ३४ । इति संप्रसारणं । वकारस्यो-
 कारः । परपूर्वत्वं । गुणावादेशौ । अतो दीर्घो यजि । पा० ७. ३. १०१ । इति
 दीर्घत्वं । तिङ्प्रतिङ् इति निघातः । युजं । युज समाधावित्यस्य क्तिप् । युजेरसमासे
 । पा० ७. १. ७१ । इति नुम् न भवति । स हि युजेरिति निर्देशादिकाररहितस्य
 न भवति । अनित्यमागमशासनमिति वा युजियोगं इत्यस्यापि नुम् न भवति ।
 वृषेषु । वृत्तु वर्तने । प्रतिकूलतया वर्तते इति वृत्राणि शत्रुकुलानि । स्फायि-
 तंचीत्यादिना रक्प्रत्ययः । उ० २. १३ । कित्वाद्गुणाभावः । प्रत्ययस्वरः । वज्रिणं ।
 अत इनिठनावितीनः प्रत्ययस्वरः ॥

॥ इति प्रथमस्य प्रथमे त्रयोदशो वर्गः ॥

इंद्रमित्राग्निं इति सूक्ते षष्ठीमृचमाह ॥

स नो वृषन्नमुं चरं सचांदावन्नपां वृधि । अस्मभ्यमप्रतिष्कुतः ॥ ६ ॥

सः । नः । वृषन् । अमुं । चरं । सचांदावन् । अप । वृधि । अस्मभ्यं । अप्र-
 तिऽस्कुतः ॥ ६ ॥

हे सचादावन् । अस्मदभीष्टानां सर्वेषां फलानां सह प्रदातः । अतो व्रीक्षा-
 दिनिष्पत्त्यर्थं हे वृषन् वृष्टिप्रदेद्र नोऽस्मदर्थममुं दृश्यमानं चरं मेघमपावृधि ।
 उद्घाटय । तथैवास्मभ्यमस्मदर्थमप्रतिष्कुतः प्रतिशब्दरहितः । यद्यदस्माभिर्याच्यते
 तत्र सर्वत्र नेति प्रतिशब्दं नोच्चारयति । अतोऽस्मद्विषये कदाचिदप्यप्रतिस्ख-
 लितः । एतदेवाभिप्रेत्य यास्क आह । अप्रतिष्कुतोऽप्रतिष्कुतोऽप्रतिस्खलितो
 वेति ॥ वृषन् । आमंत्रितनिघातः । अमुं । प्रातिपदिकस्वरणांतोदात्तः । चरं ।

चरतीति चरुः । भृमृशीतृचरित्तरितनिधनिमिमस्त्रिभ्य उः । उ० १. ७. । इत्यु-
प्रत्ययः । प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तः । सचादावन् । सचाशब्दः सहाय्ये । अभिमत्त-
फलजातं सकलं सह ददातीति सचादावा । आतो मनिन्कनिन्ननिपश्च । पा०
३. २. ७४. । इति वनिप् । आमंचितस्य चेत्युदात्तत्वं । पादादित्वान्न निघातः ।
अप । निपातस्य चेति दीर्घः । निपात आद्युदात्तः । वृधि । वृज् वरणे । लोटः
सिप् । तस्य सेर्हपिच्च । पा० ३. ४. ८७. । इति हिः । स्वादिभ्यः श्रुः । पा० ३.
१. ७३. । तस्य बहुलं छंदसीति लुक् । श्रुशृणुपृकृवृभ्यश्छंदसि । पा० ६. ४. १०२. ।
इति हेर्धिरादेशः । तस्य ङित्वात्पूर्वस्य गुणाभावः । निघातः । अस्मभ्यं ।
अस्मच्छब्दाद्वसो भ्यं । पा० ७. १. ३०. । इति भ्यमादेशः । शेषे लोपः । पा० ७.
२. ९०. । इति दकारलोपः । बहुवचने ऋत्येत् । पा० ७. ३. १०३. । इत्येत्वं न भवति ।
अंगवृत्ते पुनर्वृत्तावविधिर्निष्ठितस्येत्युक्तं । म० भा० ७. १. ३०. । प्रतिपदिकस्वरेण
स्मेत्यकार उदात्तः । भ्यसोऽभ्यमित्यभ्यमादेशपक्षे शेषे लोप इति मपयंतशेष-
स्यास्मदशब्दस्य लोपः । तदोदात्तनिवृत्तिस्वरेणाभ्यमादेरकारस्योदात्तत्वं । पा०
६. १. १६१. । अप्रतिष्कृतः । केनचिदप्रतिशब्दितः । कुङ् शब्दे । निष्ठेति कर्मणि
क्तप्रत्ययः । प्रतेः प्राक्प्रयोगः । पारस्करादेराकृतिगणत्वात्सुडागमः । पा० ६. १.
१५७. । सुपामादेराकृतिगणत्वात्पत्वं । पा० ८. ३. ९८. । नञ्समासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृ-
तिस्वरत्वं ॥

सप्तमीमुचमाह ॥

तुंजेतुंजे य उतरे स्तोमा इंद्रस्य वज्रिणः । न विंधे अस्य सुष्टुतिं ॥ ७ ॥

तुंजेऽतुंजे । ये । उतऽतरे । स्तोमाः । इंद्रस्य । वज्रिणः । न । विंधे । अस्य ।

सुऽस्तुतिं ॥ ७ ॥

तस्मिन्तस्मिन्फलदातरि देवांतरे ये स्तोमाः स्तोत्रविशेषा उततर उक्तृष्टाः
सन्ति तैः स्तोमैः सर्वैरपि वज्रिणो वज्रयुक्तस्येन्द्रस्य सुष्टुतिं योग्यां शोभनस्तुतिं
न विंधे । न विंदामि । इंद्रस्यात्यंतगुणबाहुल्येन देवांतरेपूज्यत्वेन प्रसिद्धान्यपि
स्तोत्राणि न पर्याप्तानीत्यर्थः ॥ एतामृचं यास्क एवं व्याचष्टे । तुंजस्तुंजतेर्दान-
कर्मणः । दाने दाने य उतरे स्तोमा इंद्रस्य वज्रिणो नास्य तैर्विंदामि समाप्तिं
स्तुतेः । नि० ६. १६. । इति ॥ तुंजे तुंजे । तुंजतिर्दानकर्मण्युक्तं । ततः कर्तरि प्रचाद्यच्
। पा० ३. १. १३४. । चित इत्यंतोदात्तत्वं । नित्यवीप्सयोः । पा० ८. १. ४. । इति

अर्भेऽर्भके स्वल्पेऽपि धने निमित्तभूते सतींद्रं हवामहे । कीदृशमिंद्रं । युजं ।
 सहकारिणं समाहितं वा । वृषेषु शत्रुषु धनलाभविरोधिषु प्राप्तेषु तन्निवार-
 णाय वज्रिणं वज्रोपेतं ॥ महाधनशब्दे यद्यपि संग्रामनामसु पठितस्तथापि
 महाधनवचनमत्र संग्राम इति बहुव्रीहित्वे सत्यंतोदात्तवासिद्धेर्नात्र तद्गृहीतं ।
 महाधने महच्च धनं चेति समासस्येत्यंतोदात्तः । अर्भे । अर्तिगृभ्यां भन् । उ० ३.
 १५० । निह्नादाद्युदात्तः । हवामहे । ह्वेज् स्पृष्टायां शब्दे च । जिह्वात्कर्चभिप्राये
 । पा० १. ३. ७२ । आत्मनेपदं । लटः स्थाने महिङ् । टित आत्मनेपदानां । पा०
 ३. ४. ७९ । इति टेरत्वं । कर्तरि शप् । पा० ३. १. ६६ । ह्रः संप्रसारणं । पा० ६.
 १. ३२ । इत्यनुवृत्तौ बहुलं छंदसि । पा० ६. १. ३४ । इति संप्रसारणं । वकारस्यो-
 कारः । परपूर्वत्वं । गुणावादेशौ । अतो दीर्घो यजि । पा० ७. ३. १०१ । इति
 दीर्घत्वं । तिङ्प्रतिङ् इति निघातः । युजं । युज समाधावित्यस्य क्तिप् । युजेरसमासे
 । पा० ७. १. ७१ । इति नुम् न भवति । स हि युजेरिति निर्देशादिकाररहितस्य
 न भवति । अनित्यमागमशासनमिति वा युजियोग इत्यस्यापि नुम् न भवति ।
 वृषेषु । वृषु वर्तने । प्रतिकूलतया वर्तत इति वृषाणि शत्रुकुलानि । स्फायि-
 तंचीत्यादिना रक्प्रत्ययः । उ० २. १३ । कित्वाद्गुणाभावः । प्रत्ययस्वरः । वज्रिणं ।
 अत इनिठनावितीनः प्रत्ययस्वरः ॥

॥ इति प्रथमस्य प्रथमे त्रयोदशो वर्गः ॥

इंद्रमिन्द्राग्निं इति सूक्ते षष्ठीमुच्यमाह ॥

स नो वृषन्मुं चरं सचांदावृषपां वृधि । अस्मभ्यमप्रतिष्कुतः ॥ ६ ॥

सः । नः । वृषन् । अमुं । चरं । सचांदावन् । अप । वृधि । अस्मभ्यं । अप्र-
 तिऽस्कुतः ॥ ६ ॥

हे सचादावन् । अस्मदभीष्टानां सर्वेषां फलानां सह प्रदातः । अतो व्रीह्या-
 दिनिष्पत्त्यर्थं हे वृषन् वृष्टिप्रदेन्द्र नोऽस्मदर्थममुं दृश्यमानं चरं मेघमपावृधि ।
 उद्घाटय । तथैवास्मभ्यमस्मदर्थमप्रतिष्कुतः प्रतिशब्दरहितः । यद्यदस्माभिर्याज्यते
 तत्र सर्वत्र नेति प्रतिशब्दं नोच्चारयति । अतोऽस्मद्विषये कदाचिदप्यप्रतिस्व-
 लितः । एतदेवाभिप्रेत्य यास्क आह । अप्रतिष्कुतोऽप्रतिष्कुतोऽप्रतिस्वलितो
 वेति ॥ वृषन् । आमंचितनिघातः । अमुं । प्रातिपदिकस्वरेणांतोदात्तः । चरं ।

चरतीति चरुः । भृमृशीतृचरित्सरितनिधनिमिमस्त्रिभ्य उः । उ० १. ७. । इत्यु-
 प्रत्ययः । प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तः । सत्रादावन् । सत्राशब्दः सहार्थे । अभिमत-
 फलजातं सकलं सह ददातीति सत्रादावा । आतो मनिन्कनिबनिपश्च । पा०
 ३. २. ७४. । इति वनिप् । आमंचितस्य चेत्युदात्तत्वं । पादादित्वाच्च निघातः ।
 अप । निपातस्य चेति दीर्घः । निपात आद्युदात्तः । वृधि । वृज् वरणे । लोटः
 सिप् । तस्य सेहपिच्च । पा० ३. ४. ८७. । इति हिः । स्वादिभ्यः श्रुः । पा० ३.
 १. ७३. । तस्य बहुलं छंदसीति लुक् । श्रुश्रुणुपृक्वृभ्यश्छंदसि । पा० ६. ४. १०२. ।
 इति हेर्धिरादेशः । तस्य ङित्त्वात्पूर्वस्य गुणाभावः । निघातः । अस्मभ्यं ।
 अस्मच्छन्द्याद्भ्यसो भ्यं । पा० ७. १. ३०. । इति भ्यमादेशः । शेषे लोपः । पा० ७.
 २. ९०. । इति दकारलोपः । बहुवचने म्रत्येत् । पा० ७. ३. १०३. । इत्येत्वं न भवति ।
 अंगवृत्ते पुनर्वृत्तावविधिर्निधितस्येत्युक्तं । म० भा० ७. १. ३०. । प्रतिपदिकस्वरेण
 स्मेत्यकार उदात्तः । भ्यसोऽभ्यमित्यभ्यमादेशपक्षे शेषे लोप इति मपर्यंतशेष-
 स्यास्मद्गण्यस्य लोपः । तदोदात्तनिवृत्तिस्वरेणाभ्यमादेरकारस्योदात्तत्वं । पा०
 ६. १. १६१. । अप्रतिष्कृतः । केनचिदप्रतिशब्दितः । कुङ् शब्दे । निष्ठेति कर्मणि
 क्तप्रत्ययः । प्रतेः प्राक्प्रयोगः । पारस्करादेराकृतिगणत्वात्सुडागमः । पा० ६. १.
 १५७. । सुपामादेराकृतिगणत्वात्पत्वं । पा० ८. ३. ९८. । नञ्समासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृ-
 तिस्वरत्वं ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

तुंजेतुंजे य उतरे स्तोमा इंद्रस्य वज्रिणः । न विंधे अस्य सुष्टुतिं ॥ ७ ॥

तुंजेऽतुंजे । ये । उतऽतरे । स्तोमाः । इंद्रस्य । वज्रिणः । न । विंधे । अस्य ।

सुऽस्तुतिं ॥ ७ ॥

तस्मिन्तस्मिन्फलदातरि देवांतरे ये स्तोमाः स्तोत्रविशेषा उत्तर उत्कृष्टाः
 संति तैः स्तोमैः सर्वैरपि वज्रिणो वज्रयुक्तस्येन्द्रस्य सुष्टुतिं योग्यां शोभनस्तुतिं
 न विंधे । न विंदामि । इंद्रस्यात्यंतगुणबाहुल्येन देवांतरेषूत्तमत्वेन प्रसिद्धान्यपि
 स्तोत्राणि न पर्याप्तानीत्यर्थः ॥ एतामृचं यास्क एवं व्याचष्टे । तुंजस्तुंजतेर्दान-
 कर्मणः । दाने दाने य उतरे स्तोमा इंद्रस्य वज्रिणो नास्य तैर्विंदामि समाप्तिं
 स्तुतेः । नि० ६. १८. । इति ॥ तुंजे तुंजे । तुंजतिर्दानकर्मैत्युक्तं । ततः कर्तरि प्रचाद्यच्
 । पा० ३. १. १३४. । चित इत्यंतोदात्तत्वं । नित्यवीप्सयोः । पा० ८. १. ४. । इति

अर्भेऽर्भके स्वल्पेऽपि धने निमित्तभूते सतींद्रं हवामहे । कीदृशमिंद्रं । युजं ।
 सहकारिणं समाहितं वा । वृचेषु शत्रुषु धनलाभविरोधिषु प्राप्तेषु तन्निवार-
 णाय वज्रिणं वज्रोपेतं ॥ महाधनशब्दो यद्यपि संयामनामसु पठितस्तथापि
 महाधनवचनमत्र संयाम इति बहुव्रीहित्वे सत्यंतोदात्तत्वासिद्धेर्नात्र तद्गृहीतं ।
 महाधने महच्च धनं चेति समासस्येत्यंतोदात्तः । अर्भे । अर्तिगृभ्यां भन् । उ० ३,
 १५० । नित्रादाद्युदात्तः । हवामहे । ह्वेञ् स्पृष्टायां शब्दे च । जिह्वात्कर्त्तृभिप्राये
 । पा० १, ३, ७२ । आत्मनेपदं । लटः स्थाने महिङ् । टित आत्मनेपदानां । पा०
 ३, ४, ७९ । इति टेरत्वं । कर्तरि शप् । पा० ३, १, ६६ । ह्रः संप्रसारणं । पा० ६,
 १, ३२ । इत्यनुवृत्तौ बहुलं छंदसि । पा० ६, १, ३४ । इति संप्रसारणं । वकारस्यो-
 कारः । परपूर्वत्वं । गुणावादेशौ । अतो दीर्घो यजि । पा० ७, ३, १०१ । इति
 दीर्घत्वं । तिङ्प्रतिङ् इति निघातः । युजं । युज समाधावित्यस्य क्तिप् । युजेरसमासे
 । पा० ७, १, ७१ । इति नुम् न भवति । स हि युजेरिति निर्देशादिकाररहितस्य
 न भवति । अनित्यमागमशासनमिति वा युजियोगं इत्यस्यापि नुम् न भवति ।
 वृचेषु । वृत्तु वर्तने । प्रतिबूलतया वर्तत इति वृचाणि शत्रुकुलानि । स्फायि-
 तंचीत्यादिना रस्प्रत्ययः । उ० २, १३ । कित्वाद्गुणाभावः । प्रत्ययस्वरः । वज्रिणं ।
 अत इनिठनावितीनः प्रत्ययस्वरः ॥

॥ इति प्रथमस्य प्रथमे त्रयोदशो वर्गः ॥

इंद्रमिन्द्राग्निं इति सूक्ते षष्ठीमृचमाह ॥

स नो वृषन्नमुं चरं सचांदावन्नपां वृधि । अस्मभ्यमप्रतिष्कृतः ॥ ६ ॥

सः । नः । वृषन् । अमुं । चरं । सचांदावन् । अप । वृधि । अस्मभ्यं । अप्र-
 तिऽस्कृतः ॥ ६ ॥

हे सचादावन् । अस्मदभीष्टानां सर्वेषां फलानां सह प्रदातः । अतो व्रीह्या-
 दिनिष्पत्त्यर्थं हे वृषन् वृष्टिप्रदेद्र नोऽस्मदर्धममुं दृश्यमानं चरं मेघमपावृधि ।
 उद्घाटय । तथैवास्मभ्यमस्मदर्धमप्रतिष्कृतः प्रतिशब्दरहितः । यद्यदस्माभिर्याच्यते
 तत्र सर्वत्र नेति प्रतिशब्दं नोच्चारयति । अतोऽस्मद्विषये कदाचिदप्यप्रतिस्ख-
 लितः । एतदेवाभिप्रेत्य यास्क आह । अप्रतिष्कृतोऽप्रतिष्कृतोऽप्रतिस्खलितो
 वेति ॥ वृषन् । आमन्त्रितनिघातः । अमुं । प्रातिपदिकस्वरेणांतोदात्तः । चरं ।

द्विर्भावः । तस्य परमाश्रितं । पा० ६, १, २ । इति द्वितीयस्याश्रितसंज्ञा । अनु-
 दातं च । पा० ६, १, ३ । इत्यनुदात्तत्वं । दातरि दातरीत्यर्थः । निरुक्ते तु दाने
 दान इत्यर्थतो व्याख्यानं । उत्तरे । तृ सवनतरणयोः । भावे ऋदोरप् । पा० ३,
 ३, ५७ । उच्छब्द उत्कृष्टवचनः । उत्कृष्टस्तरो यस्येति बहुव्रीहिः । उच्छब्दो
 निपाता आद्युदात्ता इत्याद्युदात्तः । बहुव्रीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । स्तोमाः ।
 अतिस्तुस्वित्यादिना । उ० १, १३६ । स्तोमशब्दो मनंतो निष्ठादाद्युदात्तः । विधिः ।
 विट् लामे । लट् । स्वरितेत्तादात्मनेपदं । उत्तमैकवचनमिट् । पा० ३, ४, ७६ ।
 तुदादिभ्यः शः । पा० ३, १, ७७ । शे मुचादीनामिति नुम् । पा० ७, १, ५९ ।
 दकारस्य व्यत्ययेन धकारः । अस्य । प्रकृतस्येन्द्रस्य परामर्शादन्वादेश इदमोऽश्
 । पा० २, ४, ३२ । शित्वात्सर्वादशोऽनुदात्तः । सुष्टुतिं । पुञ् स्तुती । धावादेः पः
 सः । पा० ६, १, ६४ । इति सत्वं । स्त्रियां क्तिन् । पा० ३, ३, ९४ । इति भावे
 क्तिन् । स्विद्युदात्तेनोपसर्गेण प्रादिसमासः । उपसर्गात्सुनोतीत्यादिना धत्वं । पा०
 ६, ३, ६५ । अत्राव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन सोः प्राप्तमुदात्तत्वं बाधित्वा गतिकार-
 कोपपदात्कृत् । पा० ६, २, १३९ । इत्युत्तरपदप्रकृतिस्वरेण धातोरुदात्तत्वे प्राप्ते
 तदपवादत्वेन तादौ च निति कृत्यतौ । पा० ६, २, ५० । इत्यनंतरस्य गतिसंज्ञस्य
 सौरिवोदात्तत्वेन भवितव्यं । तन्नु मन्क्तिव्याख्यानशयनासनस्थानयाजकादिक्रीताः
 । पा० ६, २, १५१ । इत्युत्तरपदांतोदात्तत्वेन बाध्यते । तथा च सुहर्वा सुष्टुती हुंवे
 । ऋ० वे० २, ७, १५ । वृष्णे चोदस्व सुष्टुतिं । ऋ० वे० ६, ५, २५ । यास्ते राके सुम-
 तयैः । ऋ० वे० २, ७, १५ । इत्यादावंतोदात्तत्वमित्याहुः । यथा तु मन्क्तिचि-
 त्यादौ वृत्तावुक्तं तथैव तत्र घटत इति लक्ष्यते । तत्र हि कारकाद्विश्रुतयोरेवा-
 शिषि । पा० ६, २, १४६ । इत्यतः कारकादित्यनुवृत्तेः पाणिनिनिरुक्तिरित्यादावेव
 मन्क्तिचित्यादिमूचमित्युक्तं । कारकादित्येव प्रकृतिः प्रहतिरिति प्रत्युदाहृतं ।
 स्यादेतत् । सूयतेऽनयेति स्तुतिरिति क्तिना कारणभूतर्गभिधीयते । सुशब्देन च
 कारणमेव विशेष्यते न धात्वर्थः । तथा च सुष्टुतिरित्यत्र । सुशब्दः कारणपर एव
 भविष्यति । प्रकृतिः प्रहतिरित्यादौ तु प्रशब्दो धात्वर्थे विशेषणमेवेति तत्प्रत्यु-
 दाहरणोपपत्तिरिति । न । एवं सति सुशब्दस्य क्रियायोगाभावादुपसर्गाः क्रिया-
 योगे । पा० १, ४, ५९ । इत्युक्ताऽउपसर्गसंज्ञा न स्यात् । तथा चोपसर्गात्सुनो-
 तिसुवतीत्यादिना । पा० ६, ३, ६५ । पत्वं न स्यात् । ननु क्तिना कारणमभि-
 धीयते । क्रियासाधनं च कारणं । तथा च कारणविशेषणस्यापि सुशब्दस्य

करणांतर्गतक्रियायोगादुपसर्गता भविष्यतीति । न । तथा सति यत्क्रियायुक्तास्तं प्रत्युपसर्गसंज्ञका इति करोत्यर्थमेव प्रति सोरुपसर्गता न तु स्तुधात्वर्थे प्रतीत्यस्य घत्वं न स्यादेव । ननु स्तुधात्वर्थद्वारैव तत्करणस्य सुशब्दो विशेषणं भविष्यति । या हि शोभना स्तुतिस्तत्करणमपि शोभनमेवेति । एवं च स्तुधात्वर्थसंबंधात् प्रत्युपसर्गत्वेन घत्वमपि भविष्यतीति वृत्त्यविरोधेनैव मन्क्तिनादिसूत्रस्य सुष्टुति-शब्दो विषयो भविष्यति । प्रकृतिः प्रहृतिरित्यत्र भावे क्तिन्निति प्रत्युदाहृते इति । न । तत्र प्रशब्दस्य करणपरत्वं । करणे क्तिनुदाहरणेऽपि धात्वर्थमात्रविशेषणतैव विवक्षिता न तद्वारा प्रत्ययार्थविशेषणतापीति तत्प्रत्युदाहरणोपपत्तिरिति । सुष्टुतिरित्यत्र पुनः क्तिनभिधेयकरणपर्यंतं सुशब्दस्य व्यापार इत्युदाहरणतैव न प्रत्युदाहरणतेति । न । किमत्र सुशब्दः श्रुत्यैव प्रकृतिप्रत्ययार्थोभयविशेषणपरः । उत श्रुत्यैकं विशिनष्टि । अर्थादितरदिति । यदायुभयपरत्वं तदापि यौगपद्येन उत क्रमेणेति । आद्ये प्रति विशेष्यं विशेषणपदावृत्तिरिति प्रसंगः । द्वितीये विरम्य व्यापारापातः । न च शब्दबुद्धिकर्मणां विरम्य व्यापारः कस्यचिद्दृष्ट इष्टो वा । अतो न श्रुत्योभयपरत्वं । अथैकत्र श्रुत्या तात्पर्यं । अपरत्र त्वर्थादिति । तत्र धात्वर्थसंबंधस्यार्थिकत्वे पत्वासिद्धिः । प्रत्ययार्थसंबंधस्यार्थिकत्वे मन्क्तिन्नित्यादिस्वरासिद्धिः । आर्थिकेनापि कारकसंबंधेनोदाहरणत्वाभिधाने प्रकृतिः प्रहृतिरित्याद्युदाहरणं न स्यात् । श्रुत्या धात्वर्थमात्रसंबंधस्यापि प्रशब्दस्यार्थात्तत्करणसंबंधः केन वारयितुं शक्यत इत्येषा दिक् । अत इह प्रत्ययार्थमात्रसंबंधपरत्वांगीकारेण स्वरः सिध्यतु घत्वं तु छांदसमस्तु । शोभना स्तुतिर्यस्यामिति बहुव्रीहिर्वा भवतु । एवं च नञ्सुभ्यां । पा० ६. २. १७२. । इयंतोदात्तं भविष्यति । अथवा सुष्टु स्तुवंतीति सुष्टुतय इति करणभूता ऋचः स्तुतिशब्देनोच्यते । क्तिच्क्ती च संज्ञायां । पा० ३. ३. १७४. । इति क्तिच्प्रत्यये सति चित्त्वादंतोदात्तता भविष्यति । न च करणीभूतानामृचां कर्तृप्रत्ययेन क्तिच् कथमभिधानमिति वाच्यं । काष्ठानि घटंतीतिवत्तासामपि स्वव्यापारविवक्षया करणत्वोपपत्तेरिति ॥

अष्टमीमुचमाह ॥

वृषां यूथेव वंसंगः कृष्टीरियत्योर्जसा । ईशानो अग्रतिष्कुतः ॥ ८ ॥

वृषां । यूथाऽइव । वंसंगः । कृष्टीः । इयति । ओर्जसा । ईशानः । अग्रतिऽस्तुतः ॥ ८ ॥

वृषा कामानां वर्धितेन्द्र ओर्जसा स्वकीयवलेनानुपहीतुं कृष्टीमनुयानियतिं ।

प्राप्नोति । कीदृश इन्द्रः । ईशानः । समर्थः । अप्रतिष्कृतः । प्रतिशब्दरहितः । याध्य-
मानं न परिहरतीत्यर्थः । इन्द्रस्य दृष्टांतः । वंसगो वननीयगतिवृषभो यूषेव
गोयूथानि यथा प्राप्नोति तद्वत् ॥ वृषा । कनिन्युवृषितक्षिधन्विराजिद्युप्रतिदिवः
। उ० १. १५५. । इति वर्णतेः कनिग्रत्ययः । किञ्चाहुणाभावः । निञ्चादाद्युदात्तः ।
यूथाऽइव । युवंति मिश्रीभवन्तीति यूथानि । यु मिश्रणामिश्रयोः । तिथपृष्ठ-
गूथयूथप्रोथाः । उ० २. १२. । इति अप्रत्ययांतो निपातितः । निपातनादीर्थत्वं ।
प्रत्ययस्वरेणाकार उदात्तः । श्रेष्ठंदसि बहुलमिति लुक् । इवेन विभक्त्यलोपः
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च वक्तव्यं । पा० २. २. १६. १०. । इति समासेऽपि स एव
स्वरः । वंसगः । पृषोदरादित्वादभिमतस्वरूपस्वरसिद्धिः । पा० ६. ३. १०९. । कषे-
तीति कृष्टयः । क्तिच्क्त्तौ च संज्ञायामिति क्तिच् । चित्त्वादंतोदात्तः । इयति ।
ऋ सृ गतौ । तिप् । शपः झुः । झ्वाविति द्विभावः । अभ्यासस्योरद्वहला-
दिशेषौ । पा० ७. ४. ६६. ६०. । अर्तिपिपत्योश्च । पा० ७. ४. ७७. । इत्यकारस्यऽइ-
कारः । अभ्यासस्यासवर्णे । पा० ६. ४. ७६. । इतीयङादेशः । अंगस्य गुणो रपरत्वं ।
ओजसा । उच्चेर्बले बलोपश्च । उ० ४. १९३. । इत्यमुन् । तत्संनियोगेन वकार-
लोपः । लघूपधगुणः । निञ्चादाद्युदात्तः । ईशानः । ईश ऐश्वर्ये । लटः शानच् ।
अदिप्रभृतिभ्यः शप इति शपो लुक् । चिदित्यंतोदात्तं वाधित्वानुदात्तेत्वात्त-
सर्वधातुकानुदात्तत्वेन धातुस्वर एव शिष्यते । अप्रतिष्कृतः । अप्रतिशब्दितः ।
कु शब्दे । कर्मणि क्तः । पारस्करादेराकृतिगणत्वात्सुडागमः । सुपामादित्वात्प्रा-
नञ्समासः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

नवमीमृचमाह ॥

य एकश्चर्षणीनां वसूनामिरज्यति । इन्द्रः पंच क्षितीनां ॥ ९ ॥
यः । एकः । चर्षणीनां । वसूनां । इरज्यति । इन्द्रः । पंच । क्षितीनां ॥ ९ ॥

यं इन्द्रः स्वयमेक एव चर्षणीनां मनुष्याणामिरज्यति । ईष्टे । तथा वसूनां
धनानामिरज्यति स इन्द्रः पंच निषादपंचमानां क्षितीनां निवासाहाराणां वरुण-
नामनुग्रहीतेति शेषः ॥ एकः । इण् गतौ । इण्भीकापाशत्यतिमर्चिभ्यः कन्
। उ० ३. ४३. । इति कन् । बाहुलकात्कलोपाभावः । निञ्चादाद्युदात्तत्वं । चर्ष-
णीनां । प्रातिपदिकस्वरेणांतोदात्तः । अंतोदात्तादित्यनुवृत्तौ नामन्यतरस्यामिति
विभक्तेरुदात्तत्वं । वसूनां । निदित्यनुवृत्तौ ण्विस्त्विति विसिहन्तिक्लिदिबन्धि-

मनिभ्यश्च । उ० १. १०. । इत्युप्रत्ययः । निच्चादाद्युदात्तः । इरज्यति । कंडादिष्विरज्
 ईर्ष्यायां । अचैश्चर्यार्थः । कंडादिभ्यो यक् । पा० ३. १. २७. । प्रत्ययस्वरैणोदात्तः ।
 पंच । पचि व्यक्तीकरणे । पंचेति कनिन् । निच्चादाद्युदात्तः । क्षितीनां ।
 प्रातिपदिकस्वरैणांतोदात्तः । नामन्यतरस्यामिति विभक्तेरुदात्तत्वं ॥

आश्विनं शंसिष्यन्निद्रं वो विश्वतस्परिति जुहुयात् । संस्थितेष्वश्विनाय स्तुवत
 इति खंडे वरमहां असि सूर्येति द्वाभ्यामिन्द्रं वो विश्वतस्परि । आ० ६. ५. । इति
 सूचितं ॥ चतुर्विंशेऽहनि प्रातःसवने ब्राह्मणाच्छंसिन इन्द्रं वो विश्वतस्परित्या-
 रंभणीया ॥ चतुर्विंश इत्युपक्रम्य ऋजुनीती नो वरुण इन्द्रं वो विश्वतस्परि
 । आ० ७. २. । इति सूचितं । तामेतां दशमीमृचमाह ॥

इन्द्रं वो विश्वतस्परि हवामहे जनेभ्यः । अस्माकंमस्तु केवलः । १० ॥

इन्द्रं । वः । विश्वतः । परि । हवामहे । जनेभ्यः । अस्माकं । अस्तु । केवलः ॥ १० ॥

हे ऋत्विग्यजमानाः । विश्वतः सर्वेभ्यो जनेभ्यः परि । उपर्यवस्थितमिन्द्रं वो
 युष्मदर्थं हवामहे । आह्वयामः । अतः स इन्द्रोऽस्माकं केवलोऽसाधारणोऽस्तु ।
 इतरेभ्योऽप्यधिकमनुयहमस्मासु करोत्वित्यर्थः ॥ इन्द्रं । रग्न्ययांतो निच्चादाद्युदात्तः ।
 वः । अनुदात्तं सर्वमित्यंतुवृत्तौ चहुवचनस्य वत्सौ । पा० ८. १. २१. । इति वस् ।
 विश्वतः । लितीति प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तं । परि । निपातत्वादाद्युदात्तः । संहितायां
 पंचम्याः परावध्यर्थे । पा० ८. ३. ५१. । इति विसर्जनीयस्य सत्वं । हवामहे । हेजः
 शपि बहुलं छंदसीति संप्रसारणं । परपूर्वत्वं । गुणावादेशौ । जनेभ्यः । जन्यंत इति
 जनाः । जनयतेः कर्मणि घञ् । जनिवध्योश्च । पा० ७. ३. ३५. । इत्युपधाया वृद्ध-
 भावः । निच्चादाद्युदात्तत्वं । अस्माकं । अस्मच्छब्दोऽंतोदात्तः । शेषे लोप इत्यंत-
 लोपपक्षे साम आकं । पा० ७. १. ३३. । इत्याकारेणैकादेश उदात्तः । टिलोपपक्षे
 उदात्तनिवृत्तिस्वरैणाकार उदात्तः । केवलः । वृषादेराकृतिगणत्वादाद्युदात्तः ॥

॥ इति प्रथमस्य प्रथमे चतुर्दशे वर्गः ॥

॥ इति प्रथमे मंडले द्वितीयोऽनुवाकः ॥

तृतीयेऽनुवाके चत्वारि सूक्तानि । तच्चैन्द्र सानसिमित्यादिकं प्रथमं दशचं सूक्तं
 सुरुपकृन्तुमित्यादिषु षट्सु पंचमं । ऋष्यादयस्तु पूर्ववत् । विशेषविनियोगस्तु ।
 महावते निष्केवल्य औष्णिहृचाशीतावेन्द्र सानसिं रयिमित्यादिके द्वे सूक्ते ।

पंचमारण्यक औष्णिहृतृचाशीतिरिति खंडे शैनकेन सूचितं । सुखपकृन्तुमूतय
इति चीर्येन्द्र सानसिं रयिमिति द्वे इति ॥ अतिरात्रे प्रथमे पर्यायेऽच्चावा-
कशस्त्र एन्द्र सानसिमिति सूक्तं । सूचितं च इन्द्रमिन्द्राशिनो वृहदेन्द्र सानसिं । आ०
६. ४. । इति ॥ दर्शयाग इन्द्रयाजिनः सान्नायस्यानुवाक्या । एन्द्र सानसिं रयि-
मिति । उक्ता देवता इत्यस्मिन्खंडे एन्द्र सानसिं रयिं प्र ससाहिपे पुरुहूत शबून् ।
। आ० १. ६. । इति सूचितं । तस्मिन्सूक्ते तामेतां प्रथमामुचमाह ॥

एन्द्रं सानसिं रयिं सजित्वानं सदासहं । वर्षिष्ठमूतये भर ॥ १ ॥

आ । इन्द्र । सानसिं । रयिं । सजित्वानं । सदासहं । वर्षिष्ठं । ऊतये । भर ॥ १ ॥

हे इन्द्र । ऊतयेऽस्मद्वक्ष्यार्थं रयिं धनमाभर । आहर । कीदृशं रयिं । सानसिं ।
संभजनीयं । सजित्वानं । समानशब्दबुजयशीलं । धनेन हि शूरान्भृत्यान्संपाद्य शत्रवो
जीयन्ते । सदासहं । सर्वदा शत्रूणामभिभवहेतुं । वर्षिष्ठं । अतिशयेन वृद्धं प्रभूत-
मित्यर्थः ॥ सानसिं । वन षण् संभक्तावित्यस्मादसिप्रत्ययो वृद्धिरंतोदात्तत्वं च
सानसिवर्णसीत्यादिना । उ० ४. १०९. । निपात्यते । रयिं । प्रातिपदिकस्वरेणां-
तोदात्तः । सजित्वानं । समानानरीक्षेतुं शीलमस्य । अन्येभ्योऽपि दृश्यते । पा० ३.
२. १५. । इति कनिष् । उपपदसमासः । समानस्य छंदस्यमूर्द्धप्रभृत्युदकेषु । पा० ६.
३. ८४. । इति समानस्य सभावः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण धातुस्वर एव शिष्यते ।
वृद्धशब्दादतिशयने तमविष्टनौ । पा० ५. ३. ५५. । इतीष्टन् । प्रियस्थिरेत्यादिना
। पा० ६. ४. १५७. । वृद्धशब्दस्य वर्षादेशः । इष्टनो निष्ठादाद्युदात्तत्वं । ऊतये ।
उदात्त इत्यनुवृत्तावृत्तियूतिजूतिसातीत्यादिना क्तिन्नुदात्तो निपातितः । भर ।
द्वयहोर्भग्नं दसि । पा० ८. २. ३२. १. । इति हकारस्य भकारः । ते प्राग्धातोः । पा०
१. ४. ८०. । इति धातोः प्राक्प्रयोक्तव्यस्याङो व्यवहिताश्च । पा० १. ४. ८२. । इति
छंदसि व्यवहितप्रयोगः ॥

द्वितीयामुचमाह ॥

नि येन मुष्टिहत्यया नि वृचा रुणधामहै । त्वीतासो न्यवेता ॥ २ ॥

नि । येन । मुष्टिऽहत्यया । नि । वृचा । रुणधामहै । त्वाऽऊतासः । निऽअवेता । २ ॥

येन धनेन संपादितानां भटानां नि मुष्टिहत्यया नितरां मुष्टिप्रहारेण वृचा
शत्रून्निरुणधामहै निरुद्धान्करवाम तादृशं धनमावहेत्यर्थः । त्वीतासस्त्वया रक्षिता

वयमर्वतास्मदीयेनाश्वेन निरुणधामहा इत्यनुपंगः । पदातियुद्धेनाश्वयुद्धेन च शत्रून्विनाशयामेत्यर्थः ॥ मुष्टिहृत्या । हनस्त त्र । पा० ३. १. १०८. । इति सुबंत उपपदे क्यप् । तत्संनियोगेन नकारस्य तकारः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरे प्राप्ते परा-
दिच्छंदसि बहुलं । पा० ६. २. १०९. । इति बहुलग्रहणेन त्रिचक्रेणाप्यंतोदात्तत्वा-
भिधानात् । पा० ६. २. १०९. १. । अंतोदात्तत्वं । नि । आख्यातसंबंधस्यापि
नेरुपसर्गस्य अवहिताश्चेति व्यवहितप्रयोगः । वृत्ता । शेच्छंदसि बहुलमिति
शेलोपः । नलोपः । रुणधामहै । आट्संयोगेन पित्वात् । पा० ३. ४. ९२. । असो-
रलोपः । पा० ६. ४. १११. । इत्यकारलोपो न भवति । पित्वादेव चाख्यातस्या-
नुदात्तत्वेन विकारणस्य अम एवोदात्तत्वं शिष्यते । ननु तिङ्गितिङ् इति निघातेन
भवितव्यं । न । हे ह्यत्र तिङ्भिक्ती । निविडया मुष्ट्या निरुणधामहा इत्यत्र
मुख्या श्रुतैका । अर्वता निरुणधामहा इत्यत्रानुषक्ता द्वितीया । तयोः समुच्च-
यार्थश्चकारो लुप्यते । तेन चादिलोपे विभाषा । पा० ८. १. ६३. । इति प्रथमेयं
तिङ्भिक्तिर्न निहन्यते । यथा नात्मना नृपति नान्यस्मै ददातीत्यत्र हि समुच्च-
यार्थस्य चशब्दस्य लोपात्तृप्यतीति प्रथमा तिङ्भिक्तिर्न निहन्यते ददातीति
द्वितीया तु निहन्यत एव ॥ ननु तत्र हे तिङ्भिक्ती श्रूयते । इह पुनरेकैव श्रुता ।
सैवोत्तरत्रानुषज्यते नान्याः श्रूयत इति द्वितीयाभावात्कथमियं प्रथमा । न ।
अनुपंगलव्यद्वितीयापेक्षमपि प्राथम्यमुपजीव्य निघातनिषेधदर्शनात् । पुरोडा-
शं चाधिश्यत्याज्यं च । प्रोक्षणीश्चासादयत्याज्यं चेत्यत्र ह्यधिश्यत्यासादयतीत्या-
ख्यातयोः प्रथमवाक्यद्वयश्रुतयोरुत्तरवाक्यद्वयेऽनुपंगमपेक्षैव प्राथम्यस्वीकारेण
चवायोगे प्रथमा । पा० ८. १. ५९. । इति निघातनिषेधो दृष्ट इति । त्वयोता
रक्षितास्त्वोतासः । प्रत्ययोत्तरपदयोश्च । पा० ७. २. ९८. । इति मपर्यंतस्य तादेशे
दकारलोपश्छांदसः । अवतेर्निघायामिडभावश्च । ज्वरत्वरस्त्रिव्यविमवामुपधायाश्च
। पा० ६. ४. २०. । इत्यूट् । एत्येधन्यूट्सु । पा० ६. १. ८९. । इति वृद्धभावश्छांदसः ।
तृतीया कर्मणि । पा० ६. २. ४८. । इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाकार उदात्तः ।
एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्युदात्तः । अर्वता । अर्वति गच्छतीत्यर्वा । अर्व गतौ ।
अन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति वनिष्प्रत्ययः । नेडुशि कृति । पा० ७. २. ८. । इतीट्प्र-
तिषेधः । लोपो व्योर्वलि । पा० ६. १. ६६. । इति वकारलोपः । अर्वणस्तसा-
वनजः । पा० ६. ४. १२७. । इति तकारः । वनिपः पित्वाद्यानुस्वर एव ॥

तृतीयामृचमाह ॥

इंद्र त्वीतास आ वयं वज्रं घना ददीमहि । जयेम सं युधि स्पृधः ॥ ३ ॥

इंद्र । त्वाऽज्जातासः । आ । वयं । वज्रं । घना । ददीमहि । जयेम । सं । युधि । स्पृधः ॥ ३ ॥

हे इंद्र त्वीतासस्त्वया पालिता वयं घना घनं शत्रुप्रहरणायात्यंतं दृढं वज्रमा-
युधमाददीमहि । स्वीकुर्मः । तेन च वज्रेण युधि युद्धे स्पृधः स्पर्द्धमानाञ्छत्रुन्सं-
जयेम । सम्यक् जयेम ॥ त्वीतासः । उक्तं । वज्रं । वज्रं वज्रं गतौ । ऋजेंद्राये-
त्यादिना रन्प्रत्ययांतो निपातः । घना । घनः काठिन्यं । तदस्यास्तीत्यर्थश्चादि-
त्वादच् । चित्त्वादंतोदाहः । सुपां सुलगिति ङादेशः । ददीमहि । डुदाज् दाने ।
प्रार्थनायां लिङ् । क्रियाफलस्य कर्तृगामित्वात्स्वरितजितः । पा० १. ३. ७२. ।
इत्यात्मनेपदीक्षमपुरुषबहुवचनं ददीमहि । जुहोत्यादित्वाच्छपः घृः । घ्राविति
द्विर्भावः । लिङः सलोपोऽनंत्यस्य । पा० ७. २. ७९. इति सलोपः । आभ्य-
स्तयोरातः । पा० ६. ४. ११२. इत्याकारलोपः । जयेम । शपः पिच्चादनुदात्तत्वं ।
तिङश्च लसार्वधातुक्स्वराद्धातुस्वर एव शिष्यते । छंदसि परेऽपि । पा० १. ४.
८१. । इति समः परः प्रयोगः । युधि । युध संप्रहारे । संपदादित्वाद्भावे क्तिप् ।
सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं । स्पर्धत इति स्पृधः । स्पर्ध संघर्षे । क्तिप्चेति
क्तिप् । बहुलं छंदसीति रेफस्य संप्रसारणमृकारः । अकारलोपश्च ॥

चतुर्थामृचमाह ॥

वयं शूरेभिरस्तुभिरिंद्र त्वया युजा वयं । सासह्याम पृतन्यतः ॥ ४ ॥

वयं । शूरेभिः । अस्तुऽभिः । इंद्र । त्वया । युजा । वयं । सासह्याम । पृतन्यतः ॥ ४ ॥

वयं कर्मानुष्ठातारः शूरेभिः शौर्ययुक्तरस्तुभिरायुधानां प्रक्षेपमृभिर्भटैः संयुज्ये-
महीति शेषः । हे इंद्र तादृशभटसहिता वयं युजा सहायभूतेन त्वया पृतन्यतः
सेनामिच्छतः शत्रून्सासह्याम । अतिशयेनाभिभवेम ॥ शूरेभिः । शू श्रु गतौ ।
क्रन्वित्यनुवृत्तौ श्रुपिचिमीनां दीर्घश्च । उ० २. २६. । इति क्रन् । कित्त्वानुणाभावः ।
नित्त्वादाद्युदात्तत्वं । बहुलं छंदसीत्येसो निपिच्चत्वाद्बहुवचने रुत्येदित्येवं । सहयोगे
तृतीयाबलाद्वयमित्यसत्पदसमभिष्याहाराच्च वयं संयुज्येमहीति गम्यं । विनापि
सहंश्चेत् न वृद्धो यूना । पा० १. २. ६५. । इति निपातनादिति ह्युक्तं । पा० २. ३. १९. ।
अस्तुभिः । शस्त्रास्त्रप्रक्षेपणशीलैः । तद्धर्मभिस्तत्ताधुकारिभिर्वा । अस्तु क्षेपणे ।

तृन्निति ताच्छीत्यादिषु तृन् । निह्नादाद्युदात्तः । रधादिभ्यश्च । पा० ७. २. ४५ । इति
 विकल्पविधानादयं पक्ष इहभावः । वस्तुतस्तु रधादावभावानृतृचौ शंसिश्चदा-
 दिभ्यः । उ० २. ९० । इत्यनेनानिद् तृन् । त्वया युषसिभ्यां मदिक् । उ० १. १३७ ।
 किन्नाहुणाभावः । युष्मदः प्रत्ययस्वरेणाकार उदात्तः । तृतीयैकवचनं टा । त्वमा-
 वेकवचने । पा० ७. २. ९७ । इति मपर्येतस्य त्वदेशः । अतो गुणे । पा० ६. १.
 ९७ । इति पररूपत्वं । एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्युदात्तः । युजा । अंचुयुजिक्चं
 च । पा० ३. २. ५९ । इति किन् । सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं । सासह्याम ।
 भृशं पुनः पुनः सहेमहि । पह मर्षणे । धात्वादेः षः सः । धातोरेकाचो हलादेः
 क्रियासमभिहारे यङ् । पा० ३. १. २२ । यङोऽचि च । पा० २. ४. ७४ । इति लुक् ।
 सन्यङोः । पा० ६. १. ९ । इति द्विभावः । हलादिशेषः । पा० ७. ४. ६० । दीर्घोऽक्तिः
 । पा० ७. ४. ६३ । इति दीर्घः । प्रार्थनायां लिङ् । चर्करीतं परस्मैपदमदादिवच्च
 द्रष्टव्यं । सि० कौ० ति० य० । इति परस्मैपदोत्तमपुरुषबहुवचनं मस् । कर्तरि शप् ।
 अदादिवन्नावास्तुक् । नित्यं ङितः । पा० ३. ४. ९९ । इत्यन्यसकारलोपः । यासुट्
 परस्मैपदेपूदात्तो ङिच्च । पा० ३. ४. १०३ । इति यासुट् । लिङः सलोपोऽन्यस्य
 । पा० ७. २. ७९ । इति सकारलोपः । सति शिष्टत्वाद्यासुट् एवोदात्तत्वं शिष्यते ।
 पादादित्वान्न निघातः । पृतन्यतः । युयोहुं पृतनामात्मन इच्छतः । सुप आत्मनः
 क्यजिति क्यच् । सनाद्यन्ता धातवः । पा० ३. १. ३२ । इति धातुसंज्ञायां सुपो धातु-
 प्रातिपदिकयोः । पा० २. ४. ७१ । इति सुपो लुक् । क्यचि चेत्यनुवृत्तौ क्यध्वरपृतन-
 स्यर्चि लोपः । पा० ७. ४. ३९ । इत्याकारलोपः । पृतन्यधातुश्चिह्नादन्तोदात्तः । उपरि
 लटः शचादेशः । कर्तरि शप् । पिह्नादनुदात्तत्वं । शतुश्च लसार्वधातुकस्वरेणोदात्तेन
 सहैकादेश उदात्तेनोदात्त इति पृतन्यच्छब्दोऽन्तोदात्तः । शसः सुप्स्वरेणानुदात्त-
 स्यान्तोदात्तादित्यनुवृत्तौ शतुरनुमो नद्यजादी । पा० ६. १. १७३ । इत्युदात्तत्वं ॥

पंचमीमृचमाह ॥

म॒हौ इ॒ंद्रः प॒रश्च॒ नु म॑हि॒त्वम॑स्तु व॒जिरे॑ । द्यौर्न॑ प्र॒थिना॑ श॒र्वः ॥ ५ ॥

म॒हान् । इ॒ंद्रः । प॒रः । च॒ । नु । म॒हि॒त्वं । अ॒स्तु । व॒जिरे॑ । द्यौः । न । प्र॒थि॒ना ।

श॒र्वः ॥ ५ ॥

अयमिन्द्रो महान् शरीरेण प्रौढः परश्च गुणैरुत्कृष्टोऽपि । नु किंच वजिरे
 वज्रयुक्तायेन्द्राय महित्वं पूर्वोक्तं द्विविधमाधिकं सर्वदास्तु । स्वभावसिद्धस्यापि

भक्त्या प्रार्थनमेतत् । किञ्च । द्यौर्न । द्युलोक इव शवो बलमिन्द्रस्य सेनारूपं
 प्रथिना प्रथिन्ना पृथुत्वेन युज्यतामिति शेषः । यथा द्युलोकः प्रभूत एवमस्य
 सेना प्रभूता । नृशब्दो यद्यपि क्षिप्रनामसु नु मस्त्विति पठितस्तथाप्यत्र तस्यान्व-
 याभावान्निपातत्वेनानेकार्थत्वसंभवाच्च समुच्चयार्थोऽत्र गृहीतः । नृशब्दो लोके
 प्रतिषेधार्थ एव । स्वाध्याये तु प्रतिषेधार्थ उपमानार्थश्चेति द्विविधः । येन पदे-
 नान्वीयते तस्मात्पूर्वं प्रयुज्यमानः प्रतिषेधार्थः । उपरिष्टात्प्रयुज्यमान उपमार्थः ।
 तथा च यास्क उदाहरति । उभयमन्वध्यायं नेंद्रं देवममंसतेति प्रतिषेधार्थीयः
 पुरस्तादुपचारस्तस्य यत्प्रतिषेधति । दुर्मदासो न सुरायामित्युपमार्थीय उपरिष्टा-
 दुपचारस्तस्य येनोपमिमीते । नि० १. ४. इति । अत्रोपमावाचिनो द्युशब्दस्यापि
 प्रयुक्तत्वादुपमार्थः स्वीकृतः । अष्टाविंशतिसंख्याकेषु बलनामस्वोजः पाजः श्व
 इति पठितं ॥ महानिति नकारस्य संहितायां दीर्घादटि समानपादे । पा० ८.
 ३. ९. इति रुवं । आतोऽटि नित्यं । पा० ८. ३. ३. इति पूर्वस्याकारस्यानुना-
 सिकः । भोभगोअघोअपूर्वस्य योऽशि । पा० ८. ३. १७. इति यकारः । तस्य
 लोपः । पा० ८. ३. १९. तस्यासिद्धत्वात् । पा० ८. २. १. स्वरसंधिर्न भवति ।
 महेरिन् । उ० २. ५७. इत्यौणादिक इन् । महेर्भावो महित्वं । त्वमिति प्रत्ययस्वरे-
 णोदात्तः । स एव शिष्यते । वज्रिणे । इकारः प्रत्ययस्वरेणोदात्तः । द्यौः । द्योशब्दः
 प्रातिपदिकस्वरेणोदात्तः । गोतो णित् । पा० ७. १. ९०. इति विभक्तेर्णिच्चादत्रो
 ङिति । पा० ७. २. ११५. इति वृद्धिरांतरतम्यादुदात्तैव भवति । प्रथिना । प्रथिन्ना ।
 पृथोर्भाव इत्यर्थे पृथ्वादिभ्य इमनिच्चा । पा० ५. १. १२२. इतीमनिच् । र ऋतो
 हलादेर्लघोः । पा० ६. ४. १६१. इति ऋकारस्य रभावः । तुरिष्ठेमेयः सु । पा०
 ६. ४. १५४. इत्यनुवृत्तौ टे । पा० ६. ४. १५५. इति टिलोपः । प्रथिमन्-
 शब्दश्चिन्नादंतोदात्तः । तृतीयैकवचने भवादल्लोपोऽनः । पा० ६. ४. १३४. इत्य-
 कारलोपः । छांदसो मकारलोपः । अनुदात्तस्य च यचोदात्तलोप इति विभक्ते-
 रुदात्तत्वं । श्वः । नक्षिपयस्यानिसंतस्येत्याद्युदात्तत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य प्रथमे पंचदशो वर्गः ॥

एंद्र सानसिमिति सूक्ते षष्ठीमृचमाह ॥

समोहे वा य आशत नरस्तोकस्य सनिती । विप्रांसो वा धियायवः ॥ ६ ॥

संऽओहे वा । ये । आशत । नरः । तोकस्य । सनिती । विप्रांसः । वा । धियाऽयवः ॥ ६ ॥

ये नरः पुरुषाः समोहे संयामे तोकस्यापत्यस्य सनितौ वा लाभे वाशत । व्याप्रवन्तः । इदं स्तुत्येति शेषः । वा । अथवा विप्रासो मेधाविनो धियायवः प्रज्ञा-
कामाः संत आशत ते सर्वे लभन्त इत्यध्याहारः । रण इत्यादिषु षट्चत्वारिंशत्सं-
यामनामसु समोहे समिथ इति पठितं । पंचदशस्वपत्यनामसु तुक् तोकमिति
पठितं ॥ समोहे । प्रातिपदिकांतोदात्तत्वं । वा । चादयोऽनुदात्ता इत्यनुदात्तः ।
आशत । अशू व्याप्रा । छांदसश्चेल्लोपः । आडागम उदात्तः । पा० ६. ४. ७२. । सति
शिष्टत्वेन स एव शिष्यते । नरः । प्रातिपदिकस्वरः । सनितौ । स्त्रियां क्तिन् ।
तितुचेष्वयहादीनामिति वचनात् । पा० ७. २. ९. १. । निर्गृहीतिर्निपठितिरिति-
वदिडागमः । विप्रासः । ऋजेट्रेत्यादिना विप्रश्चो रन्प्रत्ययांतो निपातितः ।
धियायवः । धि धारणे । धीयते धार्यतेऽवबुध्यते श्रुतमज्ञातमनयेति धिया प्रज्ञा ।
तामात्मन इच्छंतीति क्यच् । क्याच्छंदसि । पा० ३. २. १७०. । इत्युप्रत्ययः । अतो
लोपः । प्रत्ययस्वरेणोदात्तः ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

यः कुक्षिः सोमपातमः समुद्र इव पिबन्ते । उर्वीरापो न काकुदः ॥ ७ ॥

यः कुक्षिः । सोमपातमः । समुद्रः इव पिबन्ते । उर्वीः । आपः । न । काकुदः ॥ ७ ॥

यः कुक्षिरस्येन्द्रस्योदरप्रदेशः सोमपातमोऽतिशयेन सोमस्य पाता । स कुक्षिः
समुद्र इव पिबन्ते । वर्द्धते । सेचनार्थो धातुरौचित्येन वृद्धिं लक्षयति । काकुदो
मुखसंबन्धिन्य उर्वीर्वह्ण आपो न । जलानीव । जिह्वासंबन्धमास्योदकं यथा कदा-
चिदपि न श्रुयति तथेन्द्रस्य कुक्षिः सोमपूरितो न श्रुयतीत्यर्थः । यद्यपि श्लोक
इत्यादिषु सप्तपंचाशत्सु वाङ्मामसु काकुज्जिह्वेति पठितं तथाप्युदकसंबन्धसिद्धयर्थमव
काकुच्छन्देन मुखमुपलक्ष्यते । संबन्धिवाचिनस्तद्धितस्याच छांदसो लोपो द्रष्टव्यः ॥
सोमपातमः । सोमं पिबतीति सोमपाः । आकारो धातुस्वरेणोदात्तः । कृदुत्त-
रपदप्रकृतिस्वरेण स एव शिष्यते । तमपः पिबन्तानुदात्तत्वं । समुद्रश्चः प्राति-
पदिकत्वादंतोदात्तः । इवेन विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेति प्रकृतिस्वरः ।
पिबन्ते । पिबि सेचने । इदितो नुम् धातोरिति नुमागमः । शपः पिबन्तेनानु-
दात्तत्वं । तिङ्श्च लसार्वधातुस्वरेण धातुस्वर एव शिष्यते । उर्वीः । उर-
श्चोऽंतोदात्तः । वोतो गुणवचनात् । पा० ४. १. ४४. । इति डीष् । यणादेशः ।

उदात्तयणो ह्रस्पूर्वात् । प्रा० ६. १. १७४. । इतीकार उदात्तः । जसा सहैकादेश उदात्तेनोदात्त इत्येकादेश उदात्तः ॥

अभिप्रवयडहगतेषूक्त्येषु तृतीयसवने ब्राह्मणाच्छंसिन एवा ह्यस्य सूनृतेत्य-
नुरूपसृचः । एह्येषु ब्रवाणि ते । आ० ७. ८. । इति खंडे । अथवा ब्राह्मणाच्छं-
सिन इत्युपक्रम्य एवा ह्यसि वीरयुरेवा ह्यस्य सूनृता । आ० ८. ३. । इति सूचितं ।
तस्मिन्नृचे प्रथमां सूक्तेऽष्टमीमृचमाह ॥

एवा ह्यस्य सूनृता विरप्णी गोमती मही । पक्का शाखा न दाशुषे ॥ ८ ॥
एव । हि । अस्य । सूनृता । विऽरप्णी । गोऽमती । मही । पक्का । शाखा । न ।
दाशुषे ॥ ८ ॥

अस्येन्द्रस्य सूनृता प्रियसत्यरूपा वाग्दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय तदर्थमेवा
हि । एवं खलु । अनंतरपदवक्ष्यमाणगुणोपेता भवतीत्यर्थः । कीदृशी । विरप्णी ।
विविधरपणोपेतवाक्ययुक्ता बहुविधोपचारवादिनीत्यर्थः । गोमती । बह्वीभिर्गो-
भिरुपेता गोप्रदेत्यर्थः । अत एव मही महती पूज्या । यथोक्तवाचो दृष्टान्तः ।
पक्का शाखा न । यथा बहुभिः पक्कैः फलैरुपेता पनसवृक्षादिशाखा प्रीतिहेतु-
स्तद्वत् । यद्यपि महन्नामसु बाधं विरप्णीति पठितं तथाप्यत्र महीत्यनेन पुनरु-
क्तिप्रसंगादवयवार्थो गृहीतः ॥ एवा । एवमादीनामंत इत्यंतोदात्तः । संहितायां
निपातस्य चेति दीर्घः । हि । निपात आद्युदात्तः । अस्य । प्रकृतस्येन्द्रस्य परा-
मर्शादिहोऽन्वादेश इत्यादिनाशदेशोऽनुदात्त इति सर्वानुदात्तः । सूनृता । ऊन
परिहाणे । सुतरामूनयत्यप्रियमिति सूनृ । सा चासावृता सत्या चेति सूनृता
प्रियसत्यवाक् । परादिर्छंदसि बहुलमित्युक्तार उदात्तः । विरप्णी । विविधं
विचित्रं रपणं विरप् । रप लप व्यक्तायां वाचि । संपदादिवाङ्मात्रे क्तिप् ।
तदेतदेवामस्तीति विरप्णानि वाक्यानि । तानि यस्यां वाचि संति सा
वाग्विरप्णिनी । अत इनिठनावितीनिः । यस्येति चेत्यकारलोपः । ऋन्नेभ्यो
ङीप् । पा० ४. १. ५. । इति ङीप् । इकारः प्रत्ययस्वरेणोदात्तः । नकारलोप-
श्छंदसः । सवर्णदीर्घ एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्युदात्तः । गावोऽस्यां संतीति
गोमती । मतुपङीपी पित्रादनुदात्तौ । प्रातिपदिकस्वर एव शिष्यते । मही ।
महती । उगितश्च । पा० ४. १. ६. । इति ङीप् । तस्य पित्रादनुदात्तत्वे प्राप्ते शतु-

रनुमो नद्यजादी इत्यत्र वृहन्महतोरुपसंख्यानं । पा० ६. १. ११३. १. । इत्युदात्तत्वं । अञ्चञ्चलोपश्चादसः । पक्षा । डुपचप् पाके । निष्ठेति क्तप्रत्ययः । पचो वः । पा० ६. २. ५२. । इति वत्वं । चोः कुः । पा० ६. २. ३०. । इति कुत्वं । प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तः । टापा सह सवर्णदीर्घ एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्युदात्तः । शाखा । शाखृ घ्राखृ व्याग्री । पचाद्यच् । चिह्नादंतोदात्ते प्राप्ते वृषादेराकृतिगणत्वाद्गुपादित्वादाद्युदात्तत्वं । दाग्युपे । दागृ दाने । दाश्चान्ताह्रान्मीद्वांश्च । पा० ६. १. १२. । इति निपातनात्कसाविडभावो द्विवचनाभावश्च । चतुर्थ्येकवचने यचि भं । पा० १. ४. १६. । इति भसंज्ञायां वसोः संप्रसारणं । पा० ६. ४. १३१. । इति संप्रसारणं । वकारस्योकारः । परपूर्वत्वं । शसिवसिघसीनां चेति पत्वं । प्रत्ययस्वरेणोकार उदात्तः ॥

नवमीमचमाह ॥

एवा हि ते विभूतय ऊतय इन्द्र भावते । सद्यश्चित्सन्ति दाशुषे ॥ ९ ॥

एव। हि। ते। विऽभूतयः। उक्तयः। इंद्र। माऽवन्ते। सद्यः। चित्। संति। दाश्रुपे ॥९॥

हे इंद्र ते तव विभूतय ऐश्वर्यविशेषा एवा हि । एवंविधाः खलु । किंविधा इति तदुच्यते । भावते मत्सदृशाय दाश्रुपे हविर्दत्तवते यजमानायोत्तयस्त्वदीयरक्षारूपाः सद्यश्चित्सन्ति । यदा कर्मानुष्ठितं तदैव भवन्ति ॥ भावते । मत्सदृशाय । वतुष्प्रकरणे युष्मदस्मद्भां छंदसि सादृश्य उपसंख्यानं । पा० ५. २. ३९. १. इत्यस्मच्छब्दाद्वतुष् । मपर्यंतस्य प्रत्ययोत्तरपदयोश्च । पा० ७. २. ९८. १ इति मादेशः । अद्गुण्येन सहातो गुण्ये । पा० ६. १. ९७. १ इति पररूपत्वं । हृदृश्चतुष्पितृयनुवृत्तावा सर्वनाम्नः । पा० ६. ३. ९१. १ इति दकारस्याकारः । सवर्णदीर्घत्वं । वतुष्पः पितृत्वात्प्रातिपदिकस्वर एव शिष्यते । सद्यः । समाने द्यवीत्यर्थे सद्यः परूपरार्येपमः । पा० ५. ३. २२. १ इत्यादिना निपातितं । प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तत्वं । चित् । चादयोऽनुदात्ता इत्यनुदात्तः । संति । अस भुवि । लटः स्थाने ङि । ङोऽंतः । अदिप्रभृतिभ्यः शप् इति शपो लुक् । तिङ्ः प्रत्ययाद्युदात्तत्वं । प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणं । पा० १. १. ६२. १ इति शवकारमाश्रित्य लसार्वधातुकानुदात्तत्वं न भवति । वर्णाश्रयविधौ प्रत्ययलक्षणं नास्ति । पा० १. १. ५६. १ इति निपेधात् । दाश्रुपे । गतमंवे गतं ॥

दशमीमृचमाह ॥

एवा ह्यस्य काम्या स्तोम उक्थं च शंस्या । इंद्राय सोमपीतये ॥ १० ॥

एव । हि । अस्य । काम्या । स्तोमः । उक्थं । च । शंस्या । इंद्राय । सोम-
पीतये ॥ १० ॥

अस्येन्द्रस्य स्तोमः सामसाध्यं स्तोत्रमुक्थं चकसीध्यं शस्त्रमप्येवा ह्येते उभे
एवंविधे खलु । किंविधे इति तदुच्यते । काम्या । कामयितव्ये । शंस्या ।
ऋत्विग्भिः शंसनीये । किमर्थं शंसनमिति तदुच्यते । इंद्राय सोमपीतये । इंद्रस्य
सोमपानार्थं ॥ एवा ह्यस्य । व्यवहितमंत्रे गतं । काम्या । कमेरिण्डतादचो यत्
। पा० ३. १. ९७. । खेरनिटि । पा० ६. ४. ५१. । इति णिलोपः । तिस्त्वरितमिति
स्वरिते प्राप्ते यतोऽनावः । पा० ६. १. २१३. । इत्याद्युदात्तत्वं । सुपो डादेशः ।
स्तोमः । अतिस्तुस्वित्यादिना । उ० १. १३६. । मन्त्रत्ययः । उक्थं । वच् परि-
भाषणे । पानृतुदिवचिरिचिसिचिभ्यस्थक् । उ० २. ७. । इति थक् । कित्वात्संप्र-
सारणं । परपूर्वत्वगुणाभावी । शंस्या । शंसु स्तुतौ । एयंतादचो यत् । यतोऽनाव
इत्याद्युदात्तत्वं । सुपो डादेशः । सोमस्य पीतये । सोमस्य पीतिः । कृदुत्तरपद-
प्रकृतिस्वरे प्राप्ते व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं । अथवा सोमस्य पीतिर्यस्येन्द्रस्येति सोमपी-
तिरिन्द्रः । बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदमिति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य प्रथमे षोडशो वर्गः ॥

इंद्रेहीत्यादिकं दशचै सूक्ते सुरुपकृत्नुमित्यादिषु पष्टे । ऋथादयस्तस्य पूर्ववत् ।
विशेषस्त्वतिरात्रे द्वितीयपर्यायेऽच्छावाकशस्त इंद्रेहीत्यनुरूपसूचः । अतिरात्रे
पर्यायाणामिति खंड इदं वसो सुतमंध इंद्रेहि मत्संधसः । आ० ६. ४. । इति
सूचितं । तस्मिन्सूक्ते प्रथमामृचमाह ॥

इंद्रेहि मत्संधसो विश्वेभिः सोमपर्वभिः । मह्यं अभिष्टिरोजसा ॥ १ ॥

इंद्र । आ । इहि । मत्सि । अंधसः । विश्वेभिः । सोमपर्वेऽभिः । महान् । अभिष्टिः ।

ओजसा ॥ १ ॥

हे इंद्र एहि । अस्मिन्कर्मण्यागच्छ । आगत्य च विश्वेभिः सर्वैः सोमपर्वभिः
सोमरसरूपैरंधसोऽधोभिरन्नैर्मत्सि । माद्य इष्टो भव । तत ऊर्ध्वमोजसा बलेन

महान्भूताभिष्टिः शत्रूणामभिभविता भवेति शेषः । अष्टाविंशतिसंख्याकेषु बल-
नामस्वोजः पाज इति पठितं ॥ आ । इहि । आहुणः । पा० ६. १. ६७. । इंद्र
एहि । यो ह्युभयोः स्थाने लभते ऽसावन्यतरव्यपदेशमित्याहुमाङ्गैरेकादेशस्याहु-
पदेशादोमाङ्गोश्च । पा० ६. १. ९५. । इति पररूपं । मत्ति । माद्य । मदी हर्षग्ल-
पनयोः । लोटः सिप् । सर्वे विधयश्छंदसि विकल्प्यन्त इति सेहिरादेशः । पा० ३.
४. ६७. । न भवति । दिवादिभ्यः श्यन्निति श्यन् । बहुलं छंदसीति श्यनो
लुक् । न लुमतांगस्य । पा० १. १. ६३. । इति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधाच्छामा-
ष्टानां दीर्घः श्यनि । पा० ७. ३. ७४. । इत्युपधादीर्घो न भवति । सिपः पित्वाद्वा-
तुस्वर एव । अंधसः । अदेर्नुम् धश्च । उ० ४. २०७. । इत्यमुन् । व्यत्ययेन तृती-
यावहुवचनं कर्तव्यं । निच्चादाद्युदात्तः । विश्वेभिः । अशिप्रुपीत्यादिना । उ० १.
१५०. । क्त् । निच्चादाद्युदात्तत्वं । ऐसादेशो बहुलं छंदसीति न भवति । सोम-
पर्वभिः । लतारूपं सोमं पुण्यंति पूरयंतीति सोमपर्वणः सोमरसाः । षृ पाल-
नपूरणयोः । अन्येभ्योऽपि दृश्यन्त इति वनिप् । गुणो रपरत्वं । वनिपः पित्वा-
द्वातुस्वर एव । उपपदसमासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण पुनः स एव भवति ।
अभिष्टिरभिगंताः । इय गती । मंचे वृषेत्यादिना । पा० ३. ३. ९६. । क्तिन्नुदात्तः ।
स हि भावपरोऽपि भवितारं लक्षयति । क्तिन्नाल्लघूपधगुणाभावः । तितुचत-
थसिसुसरकसेषु च । पा० ७. २. ९. । इतीडागमो न भवति । अभिशब्दस्येकार
एमन्नादिषु पररूपं वक्तव्य । पा० ६. १. ९४. ६. । इति पररूपत्वं । प्रादिसमासे
कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । ओजसा । उच्चेर्बले बलीपश्चेत्यमुन् । निच्चादाद्युदात्तः ॥

द्वितीयामुचमाह ॥

एमेनं सृजता सुते मंदिमिंद्राय मंदिने । चक्रिं विश्वानि चक्रये ॥ २ ॥

आ । ई । एनं । सृजत । सुते । मंदिं । इंद्राय । मंदिने । चक्रिं । विश्वानि । चक्रये ॥ २ ॥

ईमित्यनर्थकः पादपूरणाय प्रयुक्तः । हे अध्वर्यवः सुतेऽभिपुते चमसस्थे सोम
एनं सोममिंद्रायेंद्रार्थमासृजत । पुनरभ्युन्नयत । शुक्रामंथिचमसगणे पुनरभ्युन्न-
यनमापस्तंभेनोक्तं । होचकाणां चमसाध्वर्यवः सकृत्सकृद्भुता शुक्रस्याभ्युन्नीयो-
पावर्तध्वमितीति । कीदृशमेनं । मंदिं । हर्षहेतुं । चक्रिं । साधुकरणशीलं । कीदृ-
शयेंद्राय । मंदिने । हर्षयुक्ताय । विश्वानि सर्वाणि कर्माणि चक्रये कृतवते
सर्वकर्मनिष्पादनशीलायेत्यर्थः ॥ ईमित्यस्य पादपूरणार्थत्वं यास्क आह । अथ

ये प्रवृत्तेऽर्थेऽमिताक्षरेषु ग्रंथेषु वाक्यपूरणा आगच्छन्ति पादपूरणार्थे मित्ताक्ष-
रेष्वनर्थकाः कमीमिद्विति । नि० १. ८. इति । अस्यायमर्थः । अन्यैरेव पदैर्विवक्षि-
तेऽर्थे समाप्ते सति ये शब्दा ईमित्यादयः प्रयुक्तास्ते शब्दा अमिताक्षरेषु छंदोरा-
हित्येन परिमिताक्षररहितेषु ब्राह्मणादिवाक्येषु वाक्यपूरणार्था द्रष्टव्याः । मित्ता-
क्षरेषु छंदोयुक्तेषु ग्रंथेषु पादपूरणार्थाः । ते च कमीमित्यादय इति । ईमित्यस्य
शब्दस्यानर्थक्यायैतामृचमुदाजहार । एमेनं सृजता सुते । आसृजतैनं सुत इति ॥
एनं । इदमो द्वितीयायां द्वितीयादौऽप्वेन । पा० २. ४. ३४. । इत्येनादेशोऽनुदात्त
इत्यनुवृत्तेः सर्वानुदात्तः । सृजता । संहितायामन्येषामपि दृश्यते । पा० ६. ३. १३७. ।
इति दीर्घः । मंदिं । प्रमोदहेतुं । मदि स्तुतिमोदमदस्वभ्रकांतिगतिषु । इदितो
नुम् धातोरिति नुम् । मंदमानं प्रयुक्त इत्यर्थे हेतुमति च । पा० ३. १. २६. ।
इति णिच् । एयंतस्याजंतत्वादच इः । उ० ४. १४०. । इतीकारप्रत्ययः । रोरनिटीति
णिलोपः । प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तत्वं । मंदिने । मंदेः पूर्ववत् । चतुर्थ्येकवचनेऽन-
पुंसकस्यापि । पा० ७. १. ७३. । व्यत्ययेन नुमागमः । चकिं । डुकृञ् करणे । आह-
गमहनजनः किकिनी लिट् च । पा० ३. २. १७१. । इति तच्छीलतद्धर्मतत्साधु-
कारिषु कर्तृषु क्तिप्रत्ययः । तस्य कित्वाहुणाभावः । यणादेशः । लिङ्ङावां द्विर्वचनं ।
द्विर्वचनेऽचि । पा० १. १. ५८. । इति यणादेशस्य स्थानिवद्भावात्कृशब्दो द्विरुच्यते ।
अभ्यासस्योरत्तरपरत्वश्चुत्वहलादिशेषाः । किनो निच्चादाद्युदात्तः । विश्वानिः ।
विशेः क्त् । निच्चादाद्युदात्तः । अस्य चक्रय इति कृदन्तेन योगेऽपि कर्तृकर्मणोः
कृति । पा० २. ३. ६५. । इति षष्ठी न भवति । किकिनौ लिट् चेति किकिनोर्लि-
ङ्ङावेन न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थतृनां । पा० २. ३. ६९. । इति निषेधात् ॥

तृतीयामृचमाह ॥

मत्स्वा सुशिप्र मंदिभिः स्तोमेभिर्विश्वचर्षणे । सचैषु सवनेष्वा ॥ ३ ॥
मत्स्व । सुऽशिप्र । मंदिऽभिः । स्तोमेभिः । विश्वऽचर्षणे । सचा । एषु । सवनेषु ।

आ ॥ ३ ॥

हे सुशिप्र हे शोभनहनो शोभननासिक वा । शिप्रे हनू नासिके वा । नि० ६.
२७. । इति यास्कनोक्तत्वात् । तादृशं हे इंद्र मंदिभिर्हर्षहेतुभिः स्तोमेभिः स्तो-
त्रैर्मत्स्व । हरो भव । हे विश्वचर्षणे सर्वमनुपयुक्त सर्वव्यजमानैः पूज्येत्यर्थः ।
तादृशेन्द्र त्वमेषु यागगतेषु चिषु सवनेषु सचा देवैरन्यैः सहागच्छेति शेषः ॥ मदि

स्तुतीत्यस्य लोद्यनित्यमागमशासनमिति कृत्वेदितो नुम् धातोरिति नुम् न भवति । अनुदात्तेच्चात्तास्यनुदात्तेन्दिददुपदेशादिति लसार्वधातुकानुदात्तत्वं । धातुस्वर एव । संहितायां अचोऽतस्तिष्ठः । पा० ६. ३. १३५. इति दीर्घत्वं । सुशिप्रेत्यामञ्चितनिघातः । मंदिभिः । गतमञ्चे व्याख्यातं । स्तोमेभिः । मन्प्रत्ययस्य निच्चादाद्युदात्तत्वं । बहुलं छन्दसीति भिस ऐसादेशो न भवति । विश्वचर्षणे । निघातः । सचा । उक्तं । एषु । ऊडिदमित्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वं ॥

चतुर्थीमुच्यते ॥

असृग्मिन्द्र ते गिरः प्रति त्वामुदहासत । अजोषा वृषभं पतिं ॥ ४ ॥

असृपं॑ । इन्द्र॑ ते । गिरं॑ । प्रति॑ । त्वां । उ॒त् । अ॒हा॒स॒त । अ॒जो॒षाः । वृ॒षभं॑ । पतिं॑ ॥ ४ ॥

हे इंद्र गिरस्त्वदीयाः स्तुतीरसृयं । सृष्टवानसि । ताश्च गिरः स्वर्गेऽवस्थितं त्वं
प्रत्युदहासत । उद्गत्य प्राप्नुवन् । तादृशीर्गिरस्त्वमजोषाः । सेवितवानसि । कीदृशं
त्वं । वृषभं । कामानां वर्षितारं । पतिं । सोमस्य पातारं यजमानानां पालयि-
तारं वा । पाता पालयिता वा । नि० ४. २६. । इति यास्केनोक्तत्वात् ॥ अमृयं ।
अमृजं । सृज विसर्गे । लटो भिष् । तुदादिभ्यः शः । बहुलं छंदसि । पा० ७.
१. ६. । इत्यत्र विकरणस्य रुडागमः । जकारस्य गकारः । लुङ्लृङ्लृङ्स्वङुदात्त
इत्यडागम उदात्तः । सति शिष्टत्वात्स एव शिष्यते । गिरः । प्रातिपदिकस्वरः ।
अहासत । हाङ् गतौ । लुङ् । रुस्यादादेशः । ज्ञेः सिच् । अडागमो निघातश्च ।
अजोषाः । जुषी प्रीतिसेवनयोः । लङः स्यास् । तुदादिभ्यः शः । तस्य छन्दस्यु-
भयया । पा० ३. ४. ११७. । इत्यार्धधातुक्त्वेन डित्वाभावाल्लघूपथगुणः । यासस्थ-
कारलोपश्छांदसः । सवर्णदीर्घः । अडागमः । सति शिष्टत्वादुदात्तः शिष्यते ।
वृषभं । पृषु वृषु सेचने । अभजित्यनुवृत्तावृषिवृषिभ्या कित् । उ० ३. १२२. ।
इत्यभच्प्रत्ययः । कित्वाद्गुणाभावः । चित्त्वादंतोदात्तः । पतिं । पा रक्षणे । पा-
तेर्दितिः । उ० ४. ५६. । डित्वाट्टिलोपः । प्रत्ययाद्युदात्तत्वं ॥

पंचमीसूचमाह ॥

सं चोदय चित्रमवायाध इद्र वरेण्यं । असदिहं विभु प्रभु ॥ ५ ॥

सं। चोदय। चित्रं। अर्वाक। राधः। इंद्र। वरेण्यं। असत्। इत्। ते। विऽभु। प्रऽभु ॥५॥

हे इंद्र वरेण्यं श्रेष्ठं राधो धनं चित्रं मणियुक्तादिरूपेण बहुविधमर्वागस्मद-

भिमुखं यथा भवति तथा संचोदय । सम्यक् प्रेरय । भोगाय यावत्पर्याप्तं तावद्धि-
 भुशब्देनोच्यते । ततोऽप्यधिकं प्रभुशब्देन । तादृशं धनं ते तवैवासदित् । अस्त्येव ।
 तस्मादस्मभ्यः प्रयच्छेत्यर्थः ॥ मघमित्यादिष्वष्टाविंशतिधननामसु । रायो । राध
 इति पठितं । चोदय । चुद प्रेरणे । ख्यंतालोट् । तिष्ठतिङ् इति निघातः ।
 राधः । राधुवंत्यनेनेति राधो धनं । सर्वधातुभ्योऽसुन् । निष्ठादाद्युदात्तः ।
 वरेण्यं । वृज् । एण्यः । वृपादित्वादाद्युदात्तः । असत् । अस भुवि । लेट् ।
 तिप् । इतश्च लोप इतीकारलोपः । लेटोऽडाटावित्यङागमः । अदिप्रभृतिभ्यः
 शप् इति शपो लुक् । आगमा अनुदात्ता इत्यटोऽनुदात्तत्वाच्चातुस्वर एव ।
 विभु । विभवतीति विभु । भुव इत्यनुवृत्तौ विप्रसंभ्यो इसंज्ञायां । पा० ३. २.
 १८०. इति दुप्रत्ययः । डिङ्वाटिलोपः । प्रत्ययस्वरेणोकार उदात्तः । कृदुत्तरप-
 दप्रकृतिस्वरेण स एव शिष्यते । एवं प्रभु ॥

॥ इति प्रथमस्य प्रथमे सप्तदशो वर्गः ॥

इद्विहीति सूक्ते षष्ठीमृचमाह ॥

अस्मान्सु तत्र चोदयेदं राये रभस्वतः । तुविद्युम्न यशस्वतः ॥ ६ ॥
 अस्मान् । सु । तत्र । चोदय । इदं । राये । रभस्वतः । तुविद्युम्न । यशस्वतः ॥ ६ ॥
 हे तुविद्युम्न प्रभूतधनेन्द्र राये धनसिद्धयर्थमस्माननुष्ठातृन्तत्र कर्मणि सु
 चोदय । सुष्टु प्रेरय । कीदृशानस्मान् । रभस्वतः । उद्योगवतः । यशस्वतः ।
 कीर्तिमतः ॥ तत्र । तच्छब्दात्सप्तम्यास्तल् । लितीति प्रत्ययात्पूर्वोदात्तत्वं ।
 इदं । आमंत्रिताद्युदात्तत्वं । पादादित्वान्न निघातः । राये । ऊडिदमित्यादिना
 विभक्तेरुदात्तत्वं । रभस्वतः । रभ राभस्ये । राभस्यं कार्योपक्रमः । सर्वधातु-
 भ्योऽसुन् । निष्ठादाद्युदात्तः । मनुपः पित्वादानुदात्तत्वं । स्वादिष्वसर्वनामस्थाने
 । पा० १. ४. १७. इति न-पदत्वं तसौ मत्वर्थः । पा० १. ४. १८. इति भसंज्ञया
 बाधितत्वात् । आ कडारादेका संज्ञा । पा० १. ४. १. इति नियमात् । तुविद्युम्न ।
 तुवि बहु द्युम्नं धनं यस्य । पाठिकमामंत्रिताद्युदात्तत्वं । यशस्वतः । यशोऽस्या-
 स्तीति मनुप् । अस्मायामेधासजो विनिः । पा० ५. २. १२१. इति विनिना न
 बाध्यते मनुपः सर्वत्र समुच्चयात् । यशस्यश्चो न विषयस्यानिसतस्येत्याद्युदात्तः ।
 मनुपः पित्वात्स एव शिष्यते ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

सं गोमदिन्द्र वाजवदस्मे पृथु अर्वो बृहत् । विश्वायुर्धेहक्षितं ॥ ७ ॥

सं। गोऽमत् । इन्द्र । वाजऽवत् । अस्मे इति । पृथु । अर्वः । बृहत् । विश्वऽआयुः ।

धेहि । अक्षितं ॥ ७ ॥

हे इन्द्र अर्वो धनमस्मे संधेहि । अस्मभ्यं सम्यक् प्रयच्छ । कीदृशं अर्वः । गोमत् । बह्वीभिर्गोभिरुपेतं । वाजवत् । प्रभूतेनान्नेनोपेतं । पृथु । परिमाणेनाधिकं । बृहत् । गुणैरधिकं । विश्वायुः । कृत्स्नायुः कारणं । अक्षितं । विनाशरहितं ॥ गोमत् । वाजवत् । उभयत्र मनुष्योऽनुदात्तत्वात्प्रातिपदिकस्वर एव । वाजशब्दो वृषादि-
राद्युदात्तः । अस्मे । अस्मच्छब्दाच्चतुर्थीबहुवचनस्य सुपां सुलुगित्यादिना श्रे-
आदेशः । शिन्वात्सर्वादेशः । प्रातिपदिकस्येत्यन्तोदात्तत्वं । शेषे लोपटिलोप इति
पक्ष उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वं । अन्त्यलोपपक्षेऽतो गुण इति पररूप
एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्युदात्तत्वं । पृथु । प्रथ प्रख्याने । प्रथिन्नदिभ्रज्ञां संप्र-
सारणं सलोपश्च । उ० १. २८. । इति कुप्रत्ययः । रेफस्य संप्रसारणमृकारः ।
परपूर्वत्वं । कोः कित्त्वान्न लघूपधगुणः । श्रूयत इति अर्वो धनं । असुप्रत्ययः ।
नित्वादाद्युदात्तः । बृहत् । प्रातिपदिकस्वरः । विश्वायुः । विश्वमायुर्यस्मिन्धने ।
विश्वशब्दः कन्प्रत्ययांतः । तस्य बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते परादिच्छंदसि
बहुलमिति पूर्वपदांतोदात्तत्वं । एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्युदात्तः । अक्षितं ।
क्षि क्षय इत्यस्मादंतर्भावितरण्यर्थात्कर्मणि निष्ठा । तेन रण्यर्थात्तन्निष्ठायामण्यर्थे
। पा० ६. ४. ६०. । इति न दीर्घत्वं । अत एव क्षियो दीर्घात् । पा० ८. २. ४६. ।
इति न निष्ठानत्वं । जन्समाप्तेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

अस्मे धेहि अर्वो बृहद्युधं सहस्रसातमं । इन्द्र ता रथिनीरिषः ॥ ८ ॥

अस्मे इति । धेहि । अर्वः । बृहत् । युधं । सहस्रऽसातमं । इन्द्र । ताः । रथिनीः ।

इषः ॥ ८ ॥

हे इन्द्र बृहच्छर्वो महती कीर्तिमस्मे धेहि । अस्मभ्यं प्रयच्छ । तथा सहस्रसा-
तममतिशयेन सहस्रसंख्यादानोपेतं युधं धनमस्मे धेहि । तथा ता व्रीहियवा-
दिरूपेण प्रसिद्धा रथिनीर्वहुरयोमेता इषोऽन्नान्यस्मे धेहि ॥ अस्मे । सुपां

सुलुगित्यादिना शे आदेशः । धेहि । घुसोरेद्वावभ्यासलोपश्च । पा० ६. ४. ११९ ।
 इत्येत्वाभ्यासलोपौ । श्रूयत इति श्रवः । असुनो निष्ठादाद्युदात्तत्वं । सहस्रं सनुते
 ददातीति सहस्रसाः । पणु दाने । जनसनखनक्रमगमो विट् । पा० ३. २. ६७ ।
 विङ्गनोरनुनासिकस्यात् । पा० ६. ४. ४१ । इत्याकारादेशः । धातुस्वरेणांतोदात्तः ।
 पुनः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण स एव शिष्यते । रथा आसां संतीति रथिन्य इति
 प्रत्ययस्याद्युदात्तत्वं । ऋचेभ्यो डीप् । पा० ४. १. ५ । स च पित्रादनुदात्तः । शपो
 यौगिकत्वे धातुस्वरः । रुढत्वे प्रातिपदिकस्वरः ॥

नवमीमृचमाह ॥

वसोरिंद्रं वसुपतिं गीर्भिर्गृणंतं ऋग्मियं । होमं गंतारमूतये ॥ ९ ॥

वसोः । इंद्रं । वसुऽपतिं । गीःऽभिः । गृणंतः । ऋग्मियं । होमं । गंतारं । ऊतये ॥ ९ ॥

वसोर्वसुनोऽस्मदीयस्य धनस्योतये रक्षार्थमिंद्रं होम । वयमाह्वयामः । किं
 कुर्वंतः । गीर्भिः स्तुतिभिर्गृणंतः । स्तुवंतः । कीदृशमिंद्रं । वसुपतिं । धनपालकं ।
 ऋग्मियं । ऋचां मातारं । गंतारं । यागदेशे गमनशीलं ॥ वसोः । वस नि-
 वासे । श्रुस्वृद्धिहीत्यादिना । उ० १. १० । उप्रत्ययः । निदित्यनुवृत्तेर्निष्ठादाद्यु-
 दात्तः । वसुपतिं । समासांतोदात्तत्वे प्राप्ते पर्याविश्वये । पा० ६. २. १८ । इति
 पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । गीर्भिः । सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं । गृणंतः । गृ-
 शब्दे । लट् । शतृ । ऋदिभ्यः श्रा । शतृः सार्वधातुकमपिदिति ङित्वात् श्राभ्य-
 स्तयोरातः । पा० ६. ४. ११२ । इत्याकारलोपः । शतुरंकारस्य प्रत्ययस्वरेणो-
 दात्तत्वं । ऋग्मियं । ऋचो मिमीत इत्यृग्मीः । तमृग्मियं । माह्व माने शब्दे च ।
 क्तिप्चेति क्तिप् । घुमास्येत्यादिना । पा० ६. ४. ६६ । ईत्वं । चकारस्य चोः कुः ।
 म्लां जशोऽंते । पा० ८. २. ३९ । इति जत्वं । गकारः । द्वितीयैकवचनेऽचि
 शुधानित्यादिना । पा० ६. ४. ७७ । इयङादेशः । एरनेकाच इति यणादेशः । पा०
 ६. ४. ९२ । सर्वे विधयश्छंदसि विकल्प्यंत इति न भवति । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्व-
 रेणैकार उदात्तः । होम । आह्वयामः । हेतु स्पष्टायां शब्दे च । लट् । तस्या-
 सप्तो बहुत्वेऽपि व्यत्ययेन मिप् । इकारस्य व्यत्ययेनाकारः । शपो बहुलं छंदसीति
 शपो लुक् । बहुलं छंदसीति ह्रः संप्रसारणं परपूर्वत्वं गुणः । धातोरित्योकार
 उदात्तः । मिपः पिस्वरेणानुदात्तत्वं । गंतारं । गम् । सृप् । गतौ । ताच्छीत्ये नृन् ।
 निष्ठादाद्युदात्तः । ऊतये । ऊतीत्यादिना क्तिबुदात्तो निपातितः ॥

दशमीमृचमार्हः ॥ ;

सुतेसुते न्योक्ते बृहद्बृहत् एदरिः । इंद्राय श्रूपमर्चति ॥ १० ॥ ।

सुतेऽसुते । निऽओक्ते । बृहत् । बृहते । आ । इत् । अरिः । इंद्राय । श्रूपं ।
अर्चति ॥ १० ॥

आकार इच्छन्द्श्च पादपूरणी । यद्वा व्याप्तिवचन आकारः । आ ईषदर्थेऽभि-
व्याप्तावित्यभिधानात् । इच्छन्द्ोऽपिशब्दार्थः । इयति गच्छत्यनुष्ठेयं कर्म प्राप्नो-
तीत्यरियंजमानः । एदरिः सर्वोऽपि यजमान इंद्राय सुते । इंद्रार्थमभिषुते
तत्तत्सोमे श्रूपं बलमर्चति । स्तौति । इंद्रस्य पराक्रमं प्रशंसतीत्यर्थः । कीदृशं श्रूपं ।
बृहत् । प्रौढं । कीदृशयेन्द्राय । न्योक्ते । नियतस्थानाय । बृहते । प्रौढाय ॥ सुते
सुते । पुञ् अभिषवे । क्तप्रत्ययः प्रत्ययस्वरेणोदात्तः । नित्यवीप्स्योरिति वीप्सायां
द्विर्भावः । तस्य परमाप्तेऽदितमिति द्वितीयस्याप्तेऽदितत्वेनानुदात्तं च । पा० ८. १. ३. ।
इत्यनुदात्तत्वं । न्योक्ते । नियतमोको यस्य तस्मै । निशब्दो निपाता आद्युदात्ता
इत्युदात्तः । तस्य यणादेश उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्य । पा० ८. २.
४. । इत्योकारः स्वरितः । बृहते । बृहन्महतीरूपसंख्यानं । पा० ६. १. १७३. १. । इत्य-
जादिविभक्तेरुदात्तत्वं । अरिः । ऋ गतौ । अच इः । उ० ४. १४०. । इतीकारप्रत्ययः ।
गुणो रपरत्वं । प्रत्ययस्वरेणेकार उदात्तः । इंद्राय । ऋजेंद्रेत्यादिना रन्प्रत्यय
इकार उदात्तः । श्रूपं । अष्टाविंशतिसंख्याकेषु बलनामसु श्रूपं सह इति पठितं ।
प्रातिपदिकस्वरः । अर्चति । निघातस्वरः ॥

॥ इति प्रथमस्य प्रथमेऽष्टादशो वर्गः ॥

गायंतीति सूक्तस्य मंत्रसंख्या छंदोविशेषश्चैवमनुक्रम्यते । गायंति द्वादशा-
नुष्टुभं त्विति । तु हि ह वा इत्यादिपरिभाषायां तुश्चस्य सूक्तद्वये परिभाषि-
तत्वादस्य सूक्तस्य वक्ष्यमाणस्य चानुष्टुभत्वं द्रष्टव्यं । ऋषिदेवते पूर्ववत् ॥ अभि-
षवपडहस्योक्त्ये तृतीयसवनेऽष्टावाकस्य गायंतीति स्तोत्रियसूचः । एहूष्विति
खंडे गायंति त्वा गायत्रिण आ त्वा गिरो रथीरिव । आ० ७. ८. । इति सूचितं ।
अस्मिंसूचि प्रथमामृचमार्हः ॥

गायंति त्वा गायत्रिणोऽर्च्यैर्कर्मर्किणः ।

ब्रह्माणस्त्वा शतक्रत उद्देशमिव येमिरे ॥ १ ॥

गायंति । त्वा । गायत्रिणः । अर्चंति । अर्कं । अर्किणः ।

ब्रह्माणः । त्वा । शतक्रतो इति शतऽक्रतो । उन् । वंशऽइव । येमिरे ॥ १ ॥

हे शतक्रतो बहुकर्मन्बहुप्रज्ञ वेन्द्र त्वां गायत्रिण उजातारो गायंति । स्तुवंति । अर्किणीऽर्चनहेतुमंचयुक्ता होतारोऽकर्मचनीयमिंद्रमर्चंति । शस्त्रगतैर्मैत्रैः प्रशंसंति । ब्रह्माणो ब्रह्मप्रभृतय इतरे ब्राह्मणास्वामुद्येमिरे । उन्नतिं प्रापयंति । तच्च दृष्टान्तः । वंशमिव । यथा वंशये नृत्यंतः शिल्पिनः प्रौढं वंशमुन्नतं कुर्वंति । यथा वा सन्मार्गवर्तिनः स्वकीयं कुलमुन्नतं कुर्वंति । तद्वत् । एतामृचं यास्क एवं व्याचष्टे । नि० ५, ५ । गायंति त्वा गायत्रिणः प्राचंति तेऽकर्मर्किणी ब्रह्माणस्त्वा शतक्रत उद्येमिरे वंशमिव । वंशो वनशयो भवति वननाच्छ्रूयत इति वेति । अर्कशब्दं च बहुधा व्याचष्टे । नि० ५, ४ । अर्को देवो भवति यदेनमर्च्यको मंचो भवति यदेनेनार्च्यकर्मन् भवत्यर्चति भूतान्यर्को वृक्षो भवति स वृत्तः कटुकिन्नेति ॥ गायंति । शमिडौ पिद्माल्लसार्वधानुकलाच्चानुदात्तौ । धातुऽदात्तः । गायत्रिणः । गायत्रं साम येषामुद्गातृणामस्ति ते । अत इनिठनौ । प्रत्ययस्वरेणोकार उदात्तः । अर्चंति । अर्च पूजायां । भौवादिकः । शमिडावनुदात्तौ । धातुस्वर एव । पादादित्वान्न निघातः । अर्कं । अर्च्येभिरित्यर्को मंचाः । तैरर्चनीयंतया तदात्मक इन्द्रोऽपि लंक्षणयार्कः । पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण । पा० ३, ३, ११८ । इति करणे घः । चजोः कु घिण्यतोः । पा० ७, ३, ५२ । इति चकारस्य कुलं । ककारः । प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तः । अर्का मंचा एषां संतीत्यर्किणी होतारः । एकाक्षरात्कृतो जातेः सप्तम्यां च न तौ स्मृतौ । पा० ५, २, ११५, २ । इति कृदंतादिनिठनौ यद्यपि प्रतिपिद्यौ तथाप्यत्र व्यत्ययादिनिः । प्रत्ययस्वरेणोकार उदात्तः । ब्रह्माणः । प्रातिपदिकस्वरेणांतोदात्तः । शतक्रतो । निघातः । संहितायामवादेशे लोपः शाकल्यस्य । पा० ८, ३, १९ । इति वकारलोपः । वंशशब्दः प्रातिपदिकस्वरेणांतोदात्तः । इवेन समासे विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेति स एव शिष्यते । येमिरे । यम उपरमे । तिङ्गतिङ् इति निघातः ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

यत्सानोः सानुमारुहद्वयस्पर्ष्ट कर्त्तव्यं ।

तदिन्द्रो अर्धं चेतति यूयेन वृष्णिरेजति ॥ २ ॥

यत् । सानोः । सानुं । आ । अरुहत् । भूरि । अस्पष्ट । कर्त्तुं ।

तत् । इन्द्रः । अर्थे । चेतति । यूथेन । वृष्णिः । एजति ॥ २ ॥

यद्यदा सानोः सानुमारुहत् । यजमानः सोमवल्लीसमिदाद्याहरणयैकस्मात्पर्व-
तभागादपरं पर्वतभागमारुढवान् । तथा भूरि प्रभूतं कर्त्तुं कर्म सोमयागरूपम-
स्पष्ट । स्पष्टवानुपक्रान्तवानित्यर्थः । तत्तदानीमिन्द्रोऽर्थे यजमानस्य प्रयोजनं चेतति ।
जानाति । ज्ञात्वा च वृष्णिः कामानां वर्पिता सन् यूथेन मरुद्भ्योऽन सहेजति ।
कंपते । स्वस्थानाद्यज्ञभूमिमागंतुमुद्युक्त इत्यर्थः ॥ सानोः । पशु दाने । सनोति
ददाति निवसतामवकाशमिति सानुः । दृसनिजनिचरिचटिरहिभ्यो जुष्ण । उ० १.
३. । शिञ्जादुपधाया वृद्धिः । जिञ्जादाद्युदात्तत्वं च । अरुहत् । रूहेर्लङि तिपि शपि
संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति लघूपधगुणो न भवति । लुङ्लङ्लङ्लङ्लुदात्तः ।
सति शिष्टत्वात्स एव शिष्यते । निपातैर्यद्यदिहंतेति निषेधान्निघातो न भवति ।
भूरि । अदिशदिभूशुभिभ्यः क्तिन् । उ० ४. ६६. । किञ्चाद्गुणाभावः । निञ्जादाद्युदात्तः ।
अस्पष्ट । स्पष्ट्वाधनस्पर्शनयोः । स्वरितञित्वात्तत्त्वं । लङः प्रथमपुरुषै-
कवचनं त । चहुलं छंदसीति शपो लुक् । वृश्वादिपत्वष्ट्वे । पा० ८. २. ३६. ८.
४. ४१. । लुङ्लङ्लङ्लङ्लुदात्त इत्यङागम उदात्तः । स एव शिष्यते । अनुपगोण
यच्छब्दयोगान्निघाताभावः । कर्त्तुं । हुकृन् करणे । अन्येभ्योऽपि दृश्यते । पा०
३. २. ७५. । इति विच् । गुणो रपरत्वं । विचः सर्वापहारी लोपः । करो भावः
कर्त्तुं । अर्थे । अर्तेरुपिकुप्पिगार्तिभ्यस्यन् । उ० २. ४. । जिञ्जादाद्युदात्तः । यूथेन ।
तिथपृष्ठगूथयूथप्रोथाः । उ० २. १२. । इति थक्प्रत्ययांतो निपातितः । वृष्णिः ।
निरित्यनुवृत्तौ सृवृषिभ्यां कित् । उ० ४. ५०. । इति निप्रत्ययांतः । किञ्चाद्गुणाभावः ।
प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तः । एजति । एजृ कंपने । तिष्ठतिङ इति निघातः ॥

तृतीयामृचमाह ॥

युक्त्वा हि केशिना हरी वृषणा कक्षप्रा ।

अथा न इन्द्र सोमपा गिरामुपंश्रुतिं चर ॥ ३ ॥

युक्त्वा । हि । केशिना । हरी इति । वृषणा । कक्षप्रा ।

अथ । न । इन्द्र । सोमपाः । गिरां । उपंश्रुतिं । चर ॥ ३ ॥

हे सोमपाः सोमपानयुक्तेन्द्र हरी त्वदीयावश्चै युष्वा हि । सर्वथा संयोजय ।
 अथानंतरं नोऽसदीयानां गिरां स्तुतीनामुपश्रुतिं समीपे श्रवणमुद्दिश्य चर ।
 तत्प्रदेशं गच्छ । कीदृशौ हरी । केशिना । स्कंधप्रदेशे लंबमानकेशयुक्तौ । वृषणा ।
 सेचनसमर्थौ युवानौ । कक्ष्यप्रा । अश्वस्योदरबंधनरज्जुः कक्ष्यः । तस्य पूरकौ
 पुष्टांगावित्यर्थः ॥ युष्वा । अमो लोपश्चादसः । सति शिष्टत्वेन प्रत्ययस्वरः
 शिष्यते । अचोऽतस्तिष्ठ इति संहितायां दीर्घत्वं । केशिना । प्रशस्ताः केशा
 अनयोः संतीति मत्वर्थीय इनिः । प्रत्ययस्वरः । सुपां सुलुगित्यादिना द्विवचन-
 स्याकारादेशः । वृषणा । पृषु वृषु मृषु सेचने । कनिन्युवृषितक्षिराजिधन्विद्युप्र-
 तिदिवः । उ० १. १५५. । इति कनिन् । जित्यादिर्नित्यमित्याद्युदात्तः । वा षपूर्वस्य
 निगमे । पा० ६. ४. ९. । इत्युपधायाः पक्षे दीर्घाभावः । पूर्ववदाकारः । कक्ष्यप्रा ।
 कक्षयोर्भवं कक्ष्यं सूत्रं । तत्प्रातः पूरयतः पुष्टत्वादिति कक्ष्यप्रा । प्रा पूरणे ।
 आतोऽनुपसर्गे कः । पा० ३. २. ३. । इति कप्रत्ययः । कुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणांतो-
 दात्तत्वं । आकारः पूर्ववत् । अथ । निपातस्येति संहितायां दीर्घः । नः । अनु-
 दात्तं सर्वमपादादवित्यनुवृत्तौ बहुवचनस्य वक्षसाविति नसादेशोऽनुदात्तः ।
 इन्द्र सोमपा । उभावामंचितस्य चेति सर्वानुदात्तौ । गिरां । सावैकाचस्तुतीयां-
 दिर्विभक्तिरिति विभक्तिरुदात्ता । उपशब्दो निपातत्वादाद्युदात्तः । श्रुतिशब्देन
 प्रादिसमासे कुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते तादौ च निति कृत्यतौ । पा० ६. २. ५५. ।
 इति तुवर्जिततादिपरत्वाद्गतेः प्रकृतिस्वरः । चर । निघातः ॥

विशेषविनियोगस्तु यत्र श्रौतो न सूचितः । स्मार्ते तत्र विजानीयाहग्विधा-
 नादिसूत्रतः ॥ एहि स्तोमानित्यृगेषा सूत्रेऽविशेषाकारेण विनियुक्ता । साधारण-
 विनियोगस्तु ब्रह्मयज्ञादौ सर्वत्रानुसंधेयः ॥ तामेतां सूक्तगतां चतुर्थीमृचमाह ॥
 एहि स्तोमां अभि स्वराभि गृणीत्या स्वं ।

ब्रह्म च नो वसो सचेन्द्र यज्ञं च वर्धय ॥ ४ ॥

आ । इहि । स्तोमान् । अभि । स्वर । अभि । गृणीहि । आ । स्वं ।

ब्रह्म । च । नः । वसो इति । सचा । इन्द्र । यज्ञ । च । वर्धय ॥ ४ ॥

हे वसो निवासकारणभूतेंद्र । एहि । अस्मिन्कर्मण्यागच्छ । आगत्य च स्तोमा-
 नुज्ञातृप्रयुक्तानि स्तोत्राण्यभिस्वर । अभिलक्ष्य प्रशंसारूपं शब्दं कुरु । तथाध्वर्य-
 वमभिलक्ष्य गृणीहि । शब्दं कुरु । तथा होतृप्रयुक्तानि शस्ताण्यालक्ष्य स्वं ।

शब्दं कुरु । परितोषेण सर्वानुत्विजः प्रशंसेत्यर्थः । तत् ऊर्ध्वं नोऽस्माकं ब्रह्म
 चान्नं च यज्ञं चानुष्ठीयमानं कर्म च सचा सह वर्धय । सांगत्वसंपादनेन यज्ञं
 वर्धयित्वा तत्फलमन्नं च प्रवृद्धं कुरु । अंध इत्यादिष्वष्टाविंशत्यैव नामसु ब्रह्म
 वर्च इति पठितं ॥ इहि । इण् गतौ । सेहिः । हेरपित्वेन डित्वाद्गुणाभावः ।
 निघातः । आङो सह गुण एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्युदात्तः । स्तोमान् । अति-
 स्तुस्वित्यादिना मन् । निच्चादाद्युदात्तः । उत्तरपदेन संहितायां नकारस्य दीर्घा-
 दटि समानपाद इति रुवं । आतोऽटि नित्यमित्याकारस्यानुनासिकः । भो-
 भगोअघोअपूर्वस्य योऽशीति यत्वं । तस्य लोपः शाकल्यस्येति लोपः ।
 तस्यासिद्धत्वात्स्वरसंधिर्न भवति । अभि । एवमादीनामंत इत्यंतोदात्तः । स्वरः ।
 स्तु शब्दोपतापयोः । निघातः । अभि । गतं । गृणीहि । गृ शब्दे । सेर्हपिच्चेति
 हिः । ऋादिभ्यः ऋ । ई हल्यघोः । पा० ६. ४. ११३. इतीत्वं । ष्वादीनां ह्रस्वः
 । पा० ७. ३. ८०. । इत्युकारस्य ऋकारः । ऋवर्णाच्चेति वक्तव्यं । पा० ८. ४. १. १. ।
 इति एत्वं । तिङ्तिङ् इति निघातः । रुव । रु शब्दे । सेर्हपिच्च । अपि प्राप्ते
 प्यत्ययेन शः । तस्य डित्वेन गुणाभावादुवङादेशः । अतो हेरिति हेर्लुक् ।
 तिङ्तिङ् इति निघातः । ब्रह्म । नृहि वृहि वृद्धौ । मनिन्नित्यनुवृत्तौ वृहेरम्
 नलोपश्च । उ० ४. १४७. । इति मनिन् । तत्संनियोगेन नलोपः । अमागमश्च ।
 मिदचोऽन्त्यात्परः । पा० १. १. ४७. । इत्युकारात्परः । यणदेशः । मनिनो निच्चा-
 दाद्युदात्तत्वं । वसो । आमंचितनिघातः । यज्ञं । यज याचेत्यादिना । पा० ३. ३.
 ९०. । नङ् । प्रत्ययस्वरः । वर्धय । निघातः । अत्र चकारद्वयश्रवणादियमेव
 तिङ्विभक्तिः पूर्ववाक्येष्वनुपज्यते । अतोऽनुपक्तैव प्रथमा न श्रुतेति श्रुताया-
 श्चवायोगे प्रथमा । पा० ८. १. ५९. । इति निघातनिषेधो न भवति ॥

अभिप्रायपडहगतोक्त्येष्वच्चावाकस्य तृतीयसवन उक्त्यमिन्द्राय शंस्यमित्य-
 नुरूपस्तृचः । एतूष्विति खंड इद्रं विश्वा अवीवृधनुक्त्यमिन्द्राय शंस्यं । आ० ७. ८. ।
 इति सूचितं । तस्मिंस्तृचे प्रथमां सूक्ते पंचमीमृचमाह ॥

उक्त्यमिन्द्राय शंस्यं वर्धनं पुरुनिष्पिधे ।

शक्नो यथा सुतेषु शो ररणत्सल्येषु च ॥ ५ ॥

उक्त्यं । इन्द्राय । शंस्यं । वर्धनं । पुरुनिऽसिधे ।

शक्नः । यथा । सुतेषु । नः । ररणत् । सल्येषु । च ॥ ५ ॥

इंद्रायेंद्रायै वर्धनं वृद्धिसाधनमुक्तं शक्तं शंस्यमस्माभिः शंसनीयं । कीदृशा-
 येन्द्राय । पुरुनिष्पिधे । बहूनां शत्रूणां निषेधकारिणे । शक्रः शक्त इन्द्रो नोऽस्मदी-
 येषु सुतेषु पुत्रेषु सख्येषु च सखित्वेऽपि यथा येन प्रकारेण रारणत् । अतिशयेन
 शब्दं कुर्यात्तथा शंस्यमिति पूर्वचान्वयः । अस्मदीयेन शस्त्रेण परितुष्ट इन्द्रोऽस्माकं
 पुत्रानस्मात्सख्यानि च बहुधा प्रशंसत्वित्यर्थः ॥ उक्तं । वचेस्थकृप्रत्ययः । उ० २.
 ७. । प्रत्ययस्वरः । शंस्यं । शंसु स्तुतौ । र्यंतादचो यत् । शेरनिटीति णिलोपः ।
 तित्स्वरिते प्राप्ते यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । वर्धनं । करणाधिकरणयोश्चेति करणे
 ल्युट् । लितीति प्रत्ययपूर्वस्योदात्तत्वं । पुरुनिष्पिधे । बहूनां शत्रूणां निषेधकाय ।
 पिध गत्यां । धात्वादेः यः सः । अत्र निरित्युपसर्गस्य निशब्दसमानार्थस्य प्राक्प्र-
 योगः । क्षिप्वेति क्षिप् । क्षिपः सर्वापहारी लोपः । कुगतिप्रादयः । पा० २. २. १८. ।
 इति समासः । निसः सकारेण्यो व्यवधानं छांदसत्वादानाद्व्युपसर्गात्सुनोती-
 त्यादिना । पा० ८. ३. ६५. । धातुसकारस्य षत्वं । निसः सकारस्य पुनाः पुः । पा०
 ८. ४. ४१. । इति षत्वं । पुरुश्चेन कर्मणि पश्यन्तेन समासः । पिधो धातुस्वे-
 र्योदात्तत्वं । निष्पिध इति प्रादिसमासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । कृद्ग्रहणे गतिका-
 रकपूर्वस्यापि यहणात्पुनः कारकसमासेऽपि स एव स्वरः । शक्नोतीति शक्रः ।
 स्तायित्तचिर्वचिशक्तीत्यादिना । उ० २. १३. । रक्प्रत्ययः । यथा । प्रकारवचने षल् ।
 लित्स्वरेण प्रत्ययात्पूर्वोऽकार उदात्तः । सुतेषु । क्तः प्रत्ययस्वेर्योदात्तः । नः ।
 नसो नकारस्य नश्च धातुस्योरुपुभ्यः । पा० ८. ४. २७. । इति संहितायां णत्वं । रार-
 णत् । रण शब्दार्थः । धातोरैकाचः । पा० ३. १. २२. । इति यङ् । यङोऽचि चेति लुक् ।
 प्रत्ययलक्षणेन । पा० ६. १. ९. । द्विर्भावो हलादिशेषः । दीर्घोऽक्तिः । पा० ७. ४.
 ८३. । इति दीर्घः । प्रत्ययलक्षणेन सन्नाद्यंता धातव इति धातुसंज्ञायां लिङर्थे
 लेङिति हेतुहेतुमद्भावलक्षणे । पा० ३. ३. १५६. । लिङर्थे लेट् । अत्र हींद्रकर्तृकं
 रारणनमुक्त्यशंसनस्य कर्तव्यत्वे हेतुः । लेटस्तिप् । इतश्च लोपः परस्मैपदेष्वि-
 तीकारलोपः । लेटोऽडाटावित्यडागमः । कर्तरि शप् । तस्य चर्करीतं परस्मैप-
 दमदादिवच्च द्रष्टव्यमित्यदादिवद्भावाददिप्रभृतिभ्यः शप् इति । प्राप्नो लुग्वहुलं
 छंदसीति निषिध्यते । शपोऽनुदात्तत्वाच्चांतोरंतोदात्त एव शिष्यते । शपा लसार्व-
 धातुक्तस्य व्यवधानाच्च परतो विधीयमानमभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं न
 भवति । न च तिङ्गतिङ् इति निघातः । अत्र यथाशब्दयोगेन यावद्यथाभ्यां
 । पा० ८. १. ३६. । इति निषेधात् । चवायोगे प्रथमेति वाच निघातो न भवि-

यति । अत ह्युत्तरवाक्ये सख्येषु चेति चानुकृष्टविभक्त्यपेक्षयेयं प्रथमा तिङ्-
भक्तिः । सख्येषु । सख्युः कर्माणि सख्यानि तेषु । कर्मणि चेत्यनुवृत्तौ सख्युर्यः
। पा० ५. १. १२६. । इति सखिशब्दाद्यप्रत्ययः । तत्र भसंज्ञायां यस्येति च । पा०
६. ४. १४८. । इतीकारलोपः । प्रत्ययस्वरः ॥

षष्ठीमुचमाह ॥

तमित्सखित्व ईमहे तं राये तं सुवीर्ये ।

स शक्र उत नः शक्रदिद्रो वसु दयमानः ॥ ६ ॥

तम् । इत् । सखिऽत्वे । ईमहे । तं । राये । तं । सुऽवीर्ये ।

सः । शक्रः । उत । नः । शक्रत् । इद्रः । वसु । दयमानः ॥ ६ ॥

सखित्वे निमित्तभूते सति तमित्तमेवेंद्रमीमहे । प्राप्नुमः । तथा राये धनार्थं
तमीमहे । तथा सुवीर्ये शोभनसामर्थ्यनिमित्तं तमीमहे । उत । अपि च शक्रः
शक्तिमान्स इद्रो नोऽस्मभ्यं वसु धनं दयमानः प्रयच्छन् शक्रत् । अस्मदीयरक्षणे
शक्तोऽभूत् । सप्तदशयाज्ञाकर्मस्वीमहे यामीति पठितं । तदनुसारेणेंद्रं याचामह
इति व्याख्येयं ॥ सख्युर्भावः सखित्वं । तस्य भावस्त्वतलौ । पा० ५. १. ११९. ।
इति त्वः । प्रत्ययस्वरेणोदात्तः । ईमहे । ईङ् गतौ । डिङ्त्वादात्मनेपदं । दिवादिभ्यः
श्यन् । बहुलं छंदसीति श्यनो लुक् । तिङ्गितिङ् इति निघातः । राये । ऊङि-
दमिति विभक्तेरुदात्तत्वं । सुवीर्ये । शोभनं वीर्यं यस्यासौ सुवीर्यः । भवितृवाचि-
नानेन भावो लक्ष्यते । सुवीर्यत्वं इत्यर्थः । बहुव्रीहावित्यनुवृत्तौ वीरवीर्यौ च
। पा० ६. २. १२०. । इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । शक्रोतीति शक्रः । स्फायितंचिवंचिश-
कीत्यादिना रक् । प्रत्ययस्वरः । शक्रत् । शक्नु शक्तौ । धातुसंबन्धाधिकारे छंदसि
लुङ्लङ्लिटः । पा० ३. ४. ६. । इति लुङ् । यतः शक्रोत्यतस्तमीमह इति धातु-
संबन्धः । लुङ्स्तिप् । पुषादिद्युताद्युदितः परस्मैपदेषु । पा० ३. १. ५५. । इति
च्लेरङादेशः । बहुलं छंदसीत्यङागमाभावः । तिङ्गितिङ् इति निघातः । वसु ।
निदित्यनुवृत्तौ वसेरुप्रत्ययः । उ० १. १०. । निङ्त्वादाद्युदात्तत्वं । दयमानः । दय
दानगतिरक्षणाहिंसादानेषु । अनुदात्तेङ्त्वादात्मनेपदं । लटः शानजादेशः । शपः
पित्वादनुदात्तत्वं । शानचश्चित् इत्यंतोदात्तत्वं बाधित्वादुपदेशाच्छप उत्तरत्वेन
परत्वात्सर्वधातुकत्वानुदात्तत्वं । धातुस्वर एव शिष्यते ॥

॥ इति प्रथमस्य प्रथम एकीनविंशो वर्गः ॥

गायंतीति सूक्ते सप्तमीमृचसाह ॥

सुविवृतं सुनिरजमिन्द्र त्वादातमिद्यशः ।

गवामपं व्रजं वृधि कृणुष्व राधो अद्रिवः ॥ ७ ॥

सुऽविवृतं । सुनिऽअजं । इन्द्र । त्वाऽदातं । इत् । यशः ।

गवां । अपं । व्रजं । वृधि । कृणुष्व । राधः । अद्रिऽवः ॥ ७ ॥

हे इन्द्र यशोऽन्नं कर्मफलभूतं सुविवृतं सुष्टु सर्वत्र प्रसृतं सुनिरजं सुखेन निःशेषं प्राप्तुं शक्यं त्वादातमिद्वया शोधितं च संपन्नमिति शेषः । इतः परं क्षीरादिरसलाभार्थं गवां व्रजं निवासस्थानमपवृधि । अपवृतमुद्धाटितद्वारं कुरु । हे अद्रिवः पर्वतोपलक्षितवज्रयुक्तेन्द्र राधो धनं कृणुष्व । संपादय ॥ सुविवृतं । वृज् वरणे । कर्मणि क्तप्रत्ययः । विशब्देन प्रादिसमासः । विवृतमित्यत्र कृदुत्तरपद-प्रकृतिस्वरं वाधित्वा कर्मवाचिनि क्ताति परतो गतिरनंतरः । पा० ६, २, ४९ । इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरे प्राप्ते परादिष्टदंसि बहुलं । पा० ६, २, १९९ । इत्युकार उदात्तः । पुनः सुशब्देन समासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण स एवकार उदात्तः । ननु वृतमित्येव कृदंतं न तु विवृतमिति प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादे-स्तदंतस्य ग्रहणमिति वचनात् । सुविवृतमित्यत्र च समासे वृतमित्येतावन्मात्रं नोत्तरपदं किंतु विवृतमिति । तत्कथं कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वमिति चेत् । उच्यते । प्रत्ययग्रहणपरिभाषापवादेन कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणमित्यनेन विवृतमित्यस्यापि कृदंतव्यपदेशोपपत्तेः । ननु विवृतमित्यस्य यथा कृदंत-व्यपदेशः । एवं क्तांतव्यपदेशोऽप्यस्ति तथैव परिभाषया । तथा च कर्मणि क्तांत उत्तरपदे परतो गतिरनंतर इति सुशब्दस्य प्रकृतिस्वरः प्राप्नोति । न चात्रापि परादिष्टदंसि बहुलमित्येवं नास्ति विस्तारः । तथा हि । सति सुविवृतमित्यत्र विवृतमित्येवोत्तरपदमिति तदादिरिकार एवोदात्तः स्यात् । विवृतमिति समासे यद्यप्युकारः पदादिर्भवति तथापि सुविवृतमिति समासस्य सति शिष्टत्वेन बली-यस्त्वात्तत्रत्य एवोत्तरपदादाविकार एवोदात्तस्वरेण भवितव्यमिति । उच्यते । गतिरनंतर इत्यत्रानुवृत्तेः क्तग्रहणे कृद्ग्रहणपरिभाषा नाश्रीयते । तदाश्रयणे व्यवहितगतावपि प्रकृतिस्वरे सत्यनंतरग्रहणमनर्थकं स्यात् । अनेनैव चाभि-प्रायेणानंतरग्रहणस्य प्रयोजनमभ्युद्धृतमित्यत्र व्यवहितस्याभिश्च्यंत्य मा भूदिति प्रत्युदाहृतं । तस्मात्सुविवृतमित्युकार एवोदात्त इति स्थितं । सुनिरजं । अना-

यासेन निरवशेषं प्राप्यं । अज गतिक्षेपणयोः । सुनिसीरुपसर्गयोः प्राक्प्रयोगः ।
 ईषहुस्सुषु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु खल् । पा० ३. ३. १२६. । नं चाच सुशब्दस्य निसा
 व्यवधानं शङ्कनीयं । सुशब्दस्य ह्युपपदमात्रं । खलो निमित्तं नानन्तर्यं । अत
 एव सुपरिहरं दुःपरिहरमित्यादयः प्रयोगा इति । पूर्ववद्वतिसमासे लितीति
 प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तमिति धात्वकार उदात्तः । निसा समासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण
 स एव शिष्यते । पुनः सुशब्देन समासे कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहण-
 मिति परिभाषया कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण स एव शिष्यते । त्वादात्तं । त्वया
 शोधनेन विशदीकृतं । दैप् शोधने । आदेच उपदेशेऽशिति । पा० ६. १. ४५. ।
 इत्यात्वं । सत्यपि हि पकारे नानुबन्धकृतमनेजन्तत्वमित्येजन्त एवायं । निष्ठेति
 'कर्मणि क्तः । दाधा घृदाप् । पा० १. १. २०. । इत्यादाविति प्रतिषेधेन घुसंज्ञाया
 अभावाद्दो दहोः । पा० ७. ४. ४६. । इति ददादेशो न भवति । ननु दाप् लवन
 इति प्रतिपदोक्तस्यैव दापस्तत्त्वादाविति निषेधः । न पुनर्लाक्षणिकस्य दैपः ।
 लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणं न तु लाक्षणिकस्येति नियमा-
 दिति चेत् । न । गामादाग्रहणेष्वविशेष इति प्रतिप्रसवात् । युष्मच्छब्दाच्चृती-
 यैकवचनस्य सुपां सुलुगिति ङादेशः । त्वावेकवचन इति मपर्यंतस्य त्वादेशः ।
 अतो गुण इति पररूपत्वं । भसंज्ञायां टेरित्यदृशब्दस्य लोप उदात्तनिवृत्तिस्व-
 रेणाकार उदात्तः । कर्तृकरणे कृता बहुलं । पा० २. १. ३२. । इति तृतीयायाः
 समासः । तत्पुरुषे कृति बहुलं । पा० ६. ३. १४. । इति तृतीयाया अप्यलुक् ।
 कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरे प्राप्ते तृतीया कर्मणि । पा० ६. २. ४६. । इति पूर्वपदप्रकृति-
 स्वरत्वं । यशः । अशू व्याप्नौ । अशैर्युट् च । उ० ४. १९२. । इत्यमुन् । तत्संनि-
 योगेन धातोर्युडागमः । निच्चादाद्युदात्तत्वं । गवां । प्रातिपदिकस्वरः । सावे-
 काच इति विभक्तेरुदात्तत्वं प्राप्तं । न गोश्वन्साववरेणिति निषिध्यते । वृधि । वृज्
 वरणे । श्रुशृणुपृकृवृभ्यश्छंदसि । पा० ६. ४. १०२. । इति हेर्धिरादेशः । बहुलं
 छंदसीति श्रोरपि लुक् । निधातः । कृणुष्व । कृवि हिंसाकरणयोश्च । इदितो
 नुम् । व्यत्ययेनात्मनेपदं । लोटस्थास् । पा० ३. ४. ७६. । यासः से । पा० ३. ४. ६०. ।
 सवाभ्यां वामौ । पा० ३. ४. ९१. । कर्तरि शप्ति प्राप्ते । पा० ३. १. ६६. । धिन्वि-
 कृण्वोरञ्च । पा० ३. १. ६०. । इत्युप्रत्ययः । तत्संनियोगेन वकारस्य चाकारः ।
 तस्यातो लोपः । पा० ६. ४. ४६. । इति लोपः । अचः परस्मिन्पूर्वविधौ । पा०
 १. १. ५७. । इत्यकारलोपस्य स्यानिवद्वावात्तद्धूपधगुणो न भवति । अच सति

शिष्टस्वरवलीयस्त्वमन्यत्र विकरणेभ्य इति सति शिष्टमपि विकरणस्वरं बा-
धित्वा तिङ् एव प्रत्ययाद्युदात्तत्वं । राधः । असुनन्तो निह्नादाद्युदात्तः । अद्रिवः ।
अद्रिवज्जं । तदस्यास्तीति मनुम् । छंदसीरः । पा० ८. २. १५. । इति वत्वं ।
संबुद्धावुगिदचां । पा० ७. १. ७०. । इति नुम् । हल्ङ्यादिसंयोगांतलोपी । पा० ६.
१. ६८. । मनुवसो रु संबुद्धौ छंदसि । पा० ८. ३. १. । इति रुत्वं । विसर्जनीयः ।
आमं चित्तस्य च निघातः ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

नहि त्वा रोदसी उभे ऋघायमाणमिन्वतः ।

जेघः स्वर्वतीरपः सं गा अस्मभ्यं धूनुहि ॥ ८ ॥

नहि । त्वा । रोदसी इति । उभे इति । ऋघायमाणं । इन्वतः ।

जेघः । स्वः ऽवतीः । अपः । सं । गाः । अस्मभ्यं । धूनुहि ॥ ८ ॥

हे इंद्र ऋघायमाणं शत्रुवधं कुर्वाणं त्वां रोदसी उभे द्यावापृथिव्यावपि
त्वदीयं महिमानं व्याप्तुं नहीन्वतः । न समर्थे इत्यर्थः । तादृशस्त्वं स्वर्वतीः
स्वर्लोकेयुक्ता अपि वृष्टिरूपा जेघः । जयेः । प्रेरयेत्यर्थः । अपां स्वर्गसंव-
धश्चान्यत्र दिवो वृष्टिं च्यावयतीति श्रुतं । किंच वृष्टिप्रदानादन्नसंपत्तेरूर्ध्वम-
स्मभ्यं क्षीरादिरसप्रदा गाः संधूनुहि । सम्यक् प्रेरय ॥ नहि । नजो हिशब्देन
सह सुपा । पा० २. १. ४. । इति समासः । समासत्वादंतोदात्तत्वं । त्वा । अनुदात्तं
सर्वमित्यनुवृत्तौ त्वामौ द्वितीयाया इति त्वादेशः । रोदसी । रुदेरसुन् । निह्ना-
दाद्युदात्तः । उगितश्च । पा० ४. १. ६. । इति ङीप् । उभे । प्रातिपदिकस्वरेणां-
तोदात्तः । श्या सहैकादेश उदात्तः । ऋघायमाणं । नृहंतीत्यृधा । अन्येभ्योऽपि
दृश्यंत इति विच् । दृश्यिहणस्य विध्यंतरोपसंयहणार्थत्वान्नकारलोपो हकारस्य
च घकारः । अनुघा ऋघा भवतीत्यभूततद्भावे लीहितादिडाजभ्यः क्यप् । पा०
३. १. १३. । इति क्यप् प्रत्ययो भवति । सं ह्यकृतिगणः । लोपश्च हलः । पा०
३. १. १२. । इत्यनुवृत्तेर्नकारलोपश्च । वा क्यघेः । पा० १. ३. ९०. । इत्यात्मनेपदं ।
लटः शानच् । शपोऽदुपदेशात्पराञ्छानचो लसार्वधातुकानुदात्तत्वं । शपः पित्वा-
दनुदात्तत्वं । क्यघः प्रत्ययस्वरः । एकादेशस्योदात्तत्वं । इन्वतः । इवि व्याप्ति ।
इदितो नुम् धातोरिति नुम् । शपः पित्वादनुदात्तत्वं । लडादेशस्य तसश्च लसार्व-
धातुक्स्वरण धातुस्वर एव शिष्यते । हि चेति निषेधात्तिङ् इति निघातो न

भवति । जेषः । जेः प्रार्थनायां लिङ्गर्थे लेट् । तस्य मध्यमपुरुषैकवचनं सिप् ।
 इतश्च लोपः परस्मैपदेष्वितीकारलोपः । कर्तरि शप् प्राप्ते तदपवादः सिङ्गुलं
 लेटीति सिप् । अडागमस्यानुदात्तत्वाद्वातुस्वर एव शिष्यते । स्वरासामस्तीति
 स्वर्वत्यः । न्यङ्स्वरौ स्वरितौ । फि० ४. ६. । इति स्वरशब्दः स्वरितः । मतुपङ्गीपौ
 पित्वादनुदात्तौ । संहितायां स्वरितात्संहितायामनुदात्तानां । पा० १. २. ३९. ।
 इत्येकश्रुतिः । स्वरित एव शिष्यते । अपः । ऊडिदमित्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वं ।
 धूनुहि । धूञ् कम्पने । लोटः सेह्यपिच्च । स्वादिभ्यः श्रुः । उतश्च प्रत्ययादसंयो-
 गपूर्वात् । पा० ६. ४. १०६. । इति प्राप्तस्य लुक्छादसत्वादभावः ॥

अभिप्लवषडहस्योक्त्येषु तृतीयसवनेऽद्यावाक्य पट्स्तोत्रियानुरूपयुगलेषु
 द्वितीयस्मिन् युगल आश्रुत्कर्णेति तृचोऽनुरूपः । एह्युष्विति खंडे श्रुधी हवं ति-
 रश्वा आश्रुत्कर्णे श्रुधी हवं । आ० ७. ८. । इति सूचितं । तस्मिंस्तृचे प्रथमां सूक्ते
 नवमीमुचमाह ॥

आश्रुत्कर्णे श्रुधी हवं नू चिदधिष्व मे गिरः ।

इदं स्तोममिमं मम कृष्व युजश्चिदंतरं ॥ ९ ॥

आश्रुत्कर्णे । श्रुधि । हवं । नू । चित् । दधिष्व । मे । गिरः ।

इदं । स्तोमं । इमं । मम । कृष्व । युजः । चित् । अंतरं ॥ ९ ॥

हे आश्रुत्कर्णे सर्वतः श्रोतारौ कर्णौ यस्य तादृगिन्द्र हवमसदीयमाह्वानं नु
 क्षिप्रं श्रुधि । शृणु । मे मम होतुर्गिरश्चिदस्तुतीरपि दधिष्व । चित्ते धारय ।
 किंच । मम मदीयमिमं स्तोमं स्तोत्ररूपं वाक्समूहं युजश्चित्स्वकीयसंख्युर-
 पंतरं कृष्व । आसत्त्वं कुरु । यथा वचनं तस्य प्रियं मन्यसे तद्वदसदीयस्तुति-
 ष्वपि प्रीतिं कुर्वित्यर्थः ॥ आश्रुत्कर्णे । आ समन्ताच्छृणुत इत्याश्रुत् । क्षिप् ।
 ह्रस्वस्य तुक् । तादृशौ कर्णौ यस्य । आमन्त्रितस्य चेत्याद्युदात्तत्वं । श्रुधी । श्रु
 श्रवणे । लोटो हिः । श्रुवः शृ च । पा० ३. १. ७४. । इति विहितप्रोर्वहुलं
 छंदसीति लुक् । तत्सन्नियोगशिष्टत्वाच्छ्रुभावोऽपि निवर्तते । श्रुशृणुपृकृवृभ्यश्छं-
 दसि । पा० ६. ४. १०२. । इति हेर्धिः । सति शिष्टत्वात्प्रत्ययस्वरः । आमन्त्रितं
 पूर्वमविद्यमानवत् । पा० ८. १. ७२. । इत्यविद्यमानवत्त्वेन पदादपरत्वात्तिष्ठतिङ्
 इति निघातो न भवति । संहितायामन्येषामपि दृश्यत इति दीर्घः । हवं ।
 हेज् स्यङ्गायां शब्दे च । बहुलं छंदसीत्यनैमित्तिके संप्रसारणे कृते पश्चादुकारा-

तत्वेन च्छदोरम् । पा० ३.३.५७. । इत्यप्रत्ययः । अपः पित्वाङीतिस्वरः । नु ।
 संहितायामृचि तुनुषमश्रुतङ्कुचोरुषाणां । पा० ६. ३. १३३. । इति दीर्घः । चित् ।
 चादिरनुदात्तः । दधिष्व । दधातेलोद् । यासस्से । सवाभ्यां वामौ । पा० ३.४.
 ९१. । शपः श्रुः । अभ्यासस्य ह्रस्वत्वादि । छंदस्युभयथेत्यार्द्धधातुकस्यापि स्वीका-
 रादिडागमः । आकारलोपः । निघातः । मे । मम । तवममौ ङसि । पा० ७.
 २. ९६. । इत्यनेन मपर्यंतस्य ममादेशः । प्रातिपदिकस्वरेणांतोदात्तत्वे प्राप्ते युष्म-
 दस्मदोङसि । पा० ६. १. २११. । इत्याद्युदात्तत्वं । कृष्व । डुकृज करणे । लोद् ।
 यासस्से । सवाभ्यां वामौ । शपो बहुलं छंदसीति लुक् । सति शिष्टत्वात्प्रत्य-
 यस्वरः । पादादित्वाच्च निघातः । युजः । सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं । अंतरं ।
 वृषादित्वादाद्युदात्तः ॥

दशमीमृचमाह ॥

विद्म हि त्वा वृषंतमं वाजेषु हवनश्रुतं ।

वृषंतमस्य हूमहे ऊतिं सहस्रसातमां ॥ १० ॥

विद्म । हि । त्वा । वृषन्ऽतमं । वाजेषु । हवनऽश्रुतं ।

वृषन्ऽतमस्य । हूमहे । ऊतिं । सहस्रऽसातमां ॥ १० ॥

हे इद्र त्वा विद्म । जानीमः । कीदृशं त्वा । वृषंतमं । कामात्तामतिशयेन वर्षि-
 तारं । वाजेषु संपामेषु हवनश्रुतं । असदीयस्याहानस्य श्रोतारं । वृषंतमस्याति-
 शयेन कामादीनां वर्षितुस्तवोतिं रक्षामस्मद्विषयामुद्दिश्य हूमहे । त्वामाह्वयामः ।
 कीदृशीमूतिं । सहस्रसातमां । अतिशयेन धनसहस्राणां दात्री ॥ विद्म । विदो
 लोदो वा । पा० ३.४.८३. । इति मसो मदेशः । प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तः । द्यचोऽत-
 स्तिङ् इति संहितायां दीर्घः । वृषंतमं । पृषु वृषु मृषु सेचने । कनिन्युवृषितक्षि-
 राजिधन्विद्युप्रतिदिवः । उ० १. १५५. । इति कनिन् । निष्ठादाद्युदात्तः । तमपः
 पित्वात्स एव शिष्यते । अयसयादीनि छंदसि । पा० १.४.२०. । इति भत्वेन पद-
 त्वाभावान्नलोपाभावः । पा० ८.२.७. । पदत्वाच्च टिलोपाभावः । पा० ६.४.१४३. ।
 वाजेषु । वाजशब्दो वृषादिराद्युदात्तः । हवनश्रुतं । ह्र इत्यनुवृत्तौ बहुलं छंद-
 सीति ल्युटि संप्रसारणं । हवनं शृणोतीति हवनश्रुतं । तुगागमः । वृषंतमस्य ।
 उक्तं । हूमहे । बहुलं छंदसीति संप्रसारणं । शप इत्यनुवृत्तौ बहुलं छंदसीति
 शपो लुक् । ऊतिं । ऊतियूतीत्यादीनांतोदात्तो निपातितः । सहस्रसातमां ।

सहस्रं सनोतीति सहस्रसाः । षण्णु दाने । जनसनखनक्रमगमो विद् । पा० ३. २. ६७. । विङ्गनोरनुनासिकस्यात् । पा० ६. ४. ४९. । इत्याकारादेशः । कृदुत्तरपद-
प्रकृतिस्वरत्वं तमपः पित्वादेव शिष्यते ॥

एकादशीमृचमाह ॥

आ नू न इन्द्र कौशिक मंदसानः सुतं पिव ।

नव्यमायुः प्र सू तिर कृधी सहस्रसामृषिं ॥ ११ ॥

आ । तु । नः । इन्द्र । कौशिक । मंदसानः । सुतं । पिव ।

नव्यं । आयुः । प्र । सु । तिर । कृधि । सहस्रसां । अृषिं ॥ ११ ॥

हे इन्द्र तु क्षिप्रं नोऽस्मान्प्रत्यागच्छेति शेषः । हे कौशिक कुशिकस्य पुत्रेन्द्र
मंदसानो हृष्टो भूत्वा सुतमभिषुतं सौमं पिव । यद्यपि विश्वामित्रः कुशिकस्य
पुत्रस्तथापि तदूषेणेंद्रस्यवोत्पन्नत्वात्कुशिकपुत्रत्वमविरुद्धं । अयं वृक्षांतोऽनुक्रम-
णिकायामुक्तः । कुशिकस्त्वैषीरथिरिन्द्रतुल्यं पुत्रमिच्छन्प्रसन्नं चचार । तस्येंद्र
एव गाथी पुत्रो जज्ञ इति । हे इन्द्र नव्यं सर्वेदेवैः स्तुत्यं कर्मानुष्ठानपरमायुर्जी-
वितं प्र सू तिर । प्रकर्षेण सुष्ठु वर्धय । ततो मां सहस्रसां सहस्रसंख्याकलाभो-
पेतमृषिमतीन्द्रियद्रष्टारं कृधि । कुरु ॥ तु । संहितायामृचि तुनुषमद्युतकुचोरुष्या-
णामिति दीर्घः । नः । संहितायामुदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः । इन्द्र । आमंचित-
निघातः । कौशिक । निघातः । मंदसानः । ह्यन् । मदि स्तुतिमोदमदस्वप्न-
कांतिगतिषु । असानजित्यनुवृत्तावृजिवृधिमंदिसहिभ्यः कित् । उ० २. ८४. ।
इत्यसानच्प्रत्ययः । चित्त्वादंतोदात्तः । सुतं । प्रत्ययस्वरः । नव्यं । णु स्तुती ।
अचो यत् । गुणः । वांतो यि प्रत्यये । पा० ६. १. ७९. । इत्यवादेशः । यतोऽनाव
इत्याद्युदात्तत्वं । आयुः । उप्ति निदित्यनुवृत्तावेतेर्णिच्च । उ० २. ११४. । इत्युप्ति-
प्रत्ययः । णित्त्वाद्दृष्ट्यादेशौ । नित्त्वादाद्युदात्तत्वं । सु । निपातस्येति संहिताया
दीर्घत्वं । तिर । तरतेर्यत्येन शः । अृत इक्षातोः । पा० ७. १. १००. । इतीत्वं ।
अतो हेरिति हेर्लुक् । कृधि । डुकृञ् करणे । बहुलं छंदसीति शपो लुक् । शृणु-
णुपृकृवृभ्यश्छंदसीति हेर्धिरादेशः । सहस्रसां । उक्तं । अृषिं । अृषी गतौ । इन्नि-
त्यनुवृत्ताविगुपधात्किञ्च । कित्त्वाद्गुणाभावः । नित्त्वादाद्युदात्तत्वं ॥

प्रवर्ग्यं परि त्वेत्याभट्टयात् । स्पृष्टोदकमिति खंडे परि त्वा गिर्वणो गिरोऽधि

उरु इति खंडे शौनकेन सूचितं । इंद्रं विश्वा अवीवृधन्नित्यानुष्टुभं । तस्य प्रथ-
मायाः पूर्वमर्द्धं शस्त्वोत्तरेणार्द्धं नोत्तरस्याः पूर्वमर्द्धं व्यतिषंजति पादैः पादा-
ननुष्टुप्कारं प्रागुक्तमाया इति । ब्राह्मणं च प्रथमारण्यके पठ्यते । प्र वो मह इति
खंडे इंद्रं विश्वा अवीवृधन्निति पदानुषंगा इति । तथा पृष्ठ्यस्य पंचमेऽहनि
निष्केवल्ये शस्त्र इंद्रं विश्वा अवीवृधन्नित्यनुरूपस्तृचः । स्तोमे वर्धमान इति
खंडे सूचितं । उप नो हरिभिः सुतमिंद्रं विश्वा अवीवृधन् । आ० ७. १२. ।
इति । अस्मिन्सूक्ते प्रथमामृचमाह ॥

इंद्रं विश्वा अवीवृधन्समुद्रव्यचसं गिरं ।

रथीतमं रथीनां वाजानां सत्पतिं पतिं ॥ १ ॥

इंद्रं । विश्वाः । अवीवृधन् । समुद्रव्यचसं । गिरं ।

रथिऽतमं । रथिनां । वाजानां । सत्पतिं । पतिं ॥ १ ॥

विश्वाः सर्वा गिरोऽस्मदीयाः स्तुतय इंद्रमवीवृधन् । वर्धितवत्यः । कीदृश-
मिंद्रं । समुद्रव्यचसं । समुद्रवद्वाप्तवतं । रथीनां रथयुक्तानां योद्धृणां मध्ये
रथीतमं । अतिशयेन रथयुक्तं । वाजानामन्धानां पतिं स्वामिनं । सत्पतिं सतां
सन्मार्गवर्तिनां पालकं ॥ विश्वाः । विशेः कृन् । निस्वरः । अवीवृधन् ।
वृधेर्णिचि चक्षुर्चादित्यनुवृत्तौ नित्यं छंदसि । पा० ७. ४. ८. । इत्युकारस्य चकार-
विधानात्क्षधूपधगुणाभावः । निघातस्वरः । समुद्रव्यचसं । व्यचेरमुन् । गाङ्गुटा-
दिभ्योऽजिण्डित् । पा० १. २. १. । प्राप्तस्य डित्स्य व्यचेः कुटादित्वमनसि । पा०
१. २. १. १. । इत्यसिनिषेधाद्ग्रहिज्येत्यादिना डिति विधीयमानं संप्रसारणं । पा० ६.
१. १६. । न भवति । समुद्रव्यच इव व्यचो यस्य । बहुव्रीहौ पूर्वपदकृतिस्वरत्वं ।
रथीतमं रथीनां । रथशब्दादुत्पन्नस्येन्द्रादसं दीर्घत्वं । प्रत्ययस्वरेणोदात्तत्वं च ।
वाजानां । वृषादित्वादाद्युदात्तत्वं । सत्पतिं । यत्यावैश्वर्ये । पा० ६. २. १८. । इति
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

सख्ये तं इंद्रं वाजिनो मा भेम शवसस्पते ।

त्वामभि प्र णोनुमो जेतांरमपेराजितं ॥ २ ॥

हयोरदधा उक्थ्यं वचः । आ० ४. ६. । इति सूचितं । तथा हविर्धानप्रवर्तने सेयं परिधानीया । हविर्धाने प्रवर्तयंतीति खंडे परि त्वा गिर्वण इति परिदध्यात् । आ० ४. ९. । इति सूचितं । तथा ब्राह्मणं च । परि त्वा गिर्वणो गिर इत्युत्तमया परिदधातीति । तामेतां द्वादशीमृचमाह ॥

परि त्वा गिर्वणो गिर इमा भवंतु विश्वतः ।

वृद्धायुमनु वृद्धयो जुष्टा भवंतु जुष्टयः ॥ १२ ॥

परि । त्वा । गिर्वणः । गिरः । इमाः । भवंतु । विश्वतः ।

वृद्धऽआयुं । अनु । वृद्धयः । जुष्टाः । भवंतु । जुष्टयः ॥ १२ ॥

हे गिर्वणः । असदीयस्तुतिभागिंद्र विश्वतः सर्वेषु कर्मसु प्रयुज्यमाना इमा गिरोऽसदीया स्तुतयस्त्वा त्वां परि भवंतु । सर्वतः प्राप्नुवंतु । कीदृश्यो गिरः । वृद्धायुमनु प्रवृद्धेनायुषेणोपेतं त्वामनुसृत्य वृद्धयो वर्धमानाः । किंचित्ता गिरो जुष्टास्त्वया सेविताः सत्यो जुष्टयोऽस्माकं प्रीतिहेतवो भवंतु ॥ गिर्वणः । गीर्भिर्वन्यत इति गिर्वणाः । वन षण् संभक्तौ । सर्वधातुभ्योऽसुन् । गिर उपधाया दीर्घाभावच्छांदसः । आसंचितनिघातः । विश्वतः । लितीति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । वृद्धायुं । वृधु वृद्धौ । क्तप्रत्ययः । उदितो चेतीटः क्तप्रत्यये विकल्पितत्वाद्यस्य विभाषेति निष्ठायामिडभावः । प्रत्ययस्वरः । इण् गतौ । छंदसीणः । उ० १. २. । इत्युण् । णित्वाद्बुद्धिः । आयादेशश्च । वृद्धमायुर्यस्य । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । वृद्धयः । वृधेः क्तिनि तितुच्तथसिसुसरक्तेषु च । पा० ७. २. ९. । इतीडभावः । निह्वादाद्युदात्तत्वं । जुष्टाः । श्वीदितो निष्ठायां । पा० ७. २. १४. । इतीडभावः । जुष्टाप्तिरिति इत्यनुवृत्तौ नित्यं मञ्च । पा० ६. १. २१०. । इत्याद्युदात्तत्वं । जुष्टयः । जुषी प्रीतिसेवनयोः । क्तिन् । तितुचेतीडभावः । निह्वादाद्युदात्तः ॥

॥ इति प्रथमस्य प्रथमे विंशो वर्गः ॥

इंद्रं विश्वा इत्यर्चस्य सूक्तस्य मधुच्छंदसः पुत्री जेतृनामक ऋषिः । तथा चानुक्रांतं । इंद्रमष्टौ जेता मधुच्छंदस इति । छंदस्त्वानुष्टुभमिति पूर्वसूक्तोक्तं । इंद्रो देवतानुवर्तते । विनियोगस्तु । महाव्रते निष्केवत्ये कृत्स्नसूक्तं शंसनीयं ।

उरु इति खंडे शीनकेन सूचितं । इंद्रं विश्वा अवीवृधन्नित्यानुष्टुभं । तस्य प्रथ-
मायाः पूर्वमर्द्धर्चे शस्त्वोत्तरेणार्द्धर्चेनोत्तरस्याः पूर्वमर्द्धर्चे व्यतिषंजति पादैः पादा-
ननुष्टुप्कारं प्रागुक्तमाया इति । ब्राह्मणं च प्रथमारण्यके पठ्यते । प्र वो मह इति
खंड इंद्रं विश्वा अवीवृधन्निति पदानुषंगा इति । तथा पृष्ठचस्य पंचमेऽहनि
निष्केवल्ये शस्त्र इंद्रं विश्वा अवीवृधन्नित्यनुरूपसृचः । स्तोमे वर्धमान इति
खंडे सूचितं । उप नो हरिभिः सुतमिंद्रं विश्वा अवीवृधन् । आ० ७. १२. ।
इति । अस्मिन्सूक्ते प्रथमामृचमाह ॥

इंद्रं विश्वा अवीवृधन्समुद्रव्यचसं गिरः ।

रथीतमं रथीनां वाजानां सत्पतिं पतिं ॥ १ ॥

इंद्रं । विश्वाः । अवीवृधन् । समुद्रव्यचसं । गिरः ।

रथिऽतमं । रथिनां । वाजानां । सत्पतिं । पतिं ॥ १ ॥

विश्वाः सर्वा गिरोऽस्मदीयाः स्तुतय इंद्रमवीवृधन् । वर्धितवत्यः । कीदृश-
मिंद्रं । समुद्रव्यचसं । समुद्रवद्वाप्तवतं । रथीनां रथयुक्तानां योद्धृणां मध्ये
रथीतमं । अतिशयेन रथयुक्तं । वाजानामन्वानां पतिं स्वामिनं । सत्पतिं सतां
सन्मार्गवर्तिनां पालकं ॥ विश्वाः । विशेः कृन् । नित्स्वरः । अवीवृधन् ।
वृधेर्णिचि चङ्गुर्णदित्यनुवृत्तौ नित्यं छंदसि । पा० ७. ४. ६. । इत्युकारस्य ऋकार-
विधानात्तद्धूपधगुणाभावः । निघातस्वरः । समुद्रव्यचसं । व्यचेरमुन् । गाङ्गुटा-
दिभ्योऽङ्गिणञिङ् । पा० १. २. १. । प्राप्तिस्व डित्त्वस्य व्यचेः कुटादित्वमनसि । पा०
१. २. १. १. । इत्यसिनिषेधाद्ब्रह्मिज्येत्यादिना ङिति विधीयमानं संप्रसारणं । पा० ६.
१. १६. । न भवति । समुद्रव्यच इव व्यचो यस्य । बहुव्रीहौ पूर्वपदकृतिस्वरत्वं ।
रथीतमं रथीनां । रथशब्दादुत्पन्नस्येनार्द्धादसं दीर्घत्वं । प्रत्ययस्वरेणोदात्तत्वं च ।
वाजानां । वृषादित्वादाद्युदात्तत्वं । सत्पतिं । पत्यावैश्वर्ये । पा० ६. २. १६. । इति
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

सख्ये तं इंद्रं वाजिनो मा भेम शवसस्पते ।

त्वामभि प्र णोनुमो जेतांरुमर्षराजितं ॥ २ ॥

सख्ये । ते । इन्द्र । वाजिनः । मा । भेम । श्वसः । पते ।
त्वां । अभि । प्र । नोनुमः । जेतारं । अपराजितं ॥ २ ॥

हे श्वसस्यते बलस्य पालकेन्द्र ते तव सख्येऽनुग्रहप्रयुक्ते सखित्वे वर्तमाना
वयं वाजिनोऽन्वतो भूत्वा मा भेम । श्वभ्यो भीतिं प्राप्ता मा भूम । अतस्त्वा-
मभयहेतुमभिप्रणोनुमः । सर्वतः प्रकर्षेण स्तुमः । कीदृशं त्वां । जेतारं । युद्धेषु
जयशीलं । अपराजितं । क्वपि पराजयरहितं ॥ सख्ये । सख्युः कर्म सख्यं ।
सख्युर्यः । पा० ५. १. १२६. । प्रत्ययस्वरः । वाजिनः । वाजोऽन्वमेपामस्तीति
वाजिनः । प्रत्ययस्वरः । भेम । जिभी भये । लुङ्ङत्तमवहुवचनं मस् । नित्यं ङितः
। पा० ३. ४. ९९. इति सलोपः । बहुलं छंदसीति त्रैलुक् । छंदस्युभययेति त्रिङ्
आर्धधातुकत्वेन ङित्वाभावाद्गुणः । न माङ्गोगे । पा० ६. ४. ७४. । इत्यङागमप्र-
तिषेधः । श्वसस्यते । श्वसः पृष्ट्याः पतिपुत्रपृष्टपारपदमयस्योषेषु । पा० ६. ३.
५३. । इति विसर्जनीयस्य संहितायां सत्वं । सुवामंचितपरंगवद्भावेन । पा० २.
१. २. । पदद्वयनिघातः । नोनुमः । णु स्तुती । णो नः । पा० ६. १. ६५. । इति
नत्वं । यङो लुक् । प्रत्ययलक्षणेन सन्यङोरिति द्विभावः । गुणो यङ्लुक् ।
। पा० ७. ४. ६२. । इत्यभ्यासस्य गुणः । प्रत्ययलक्षणेन धातुसंज्ञायां लटो मस् ।
अदादिवद्भावाच्छपो लुक् । उपसर्गादसमासेऽपि णोपदेशस्य । पा० ६. ४. १४. ।
इति संहितायां णत्वं । जेतारं । जि जये । ताञ्छीत्यादिषु नृन् । जित्यादिर्नित्यं
। पा० ६. १. १९७. । इत्याद्युदात्तत्वं । अपराजितं । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन
नञ उदात्तत्वं ॥

तृतीयामृचमाह ॥

पूर्वीरिन्द्रस्य रातयो न वि दस्यंत्यृतयः ।
यदी वाजस्य गोमंतः स्तोतृभ्यो मंहन्ते मयं ॥ ३ ॥
पूर्वीः । इन्द्रस्य । रातयः । न । वि । दस्यन्ति । जृतयः ।
यदि । वाजस्य । गोऽमंतः । स्तोतृभ्यः । मंहन्ते । मयं ॥ ३ ॥

इन्द्रस्य संबन्धिन्यो रातयो धनदानानि । पूर्वीरिनादिकालसिद्धाः प्रभूता वा ।
अस्येन्द्रस्य सर्वदा यष्टृभ्यो धनदानमेव स्वभाव इत्यर्थः । एवं सतीदानीतनोऽपि
यजमानः स्तोतृभ्यः ऋत्विग्भ्यो गोमतो गोसहितस्य वाजस्यान्वस्य पर्याप्तं मयं

धनं यदि मंहते । दक्षिणारूपेण ददाति तदानीमृतयो बहुधनदानपूर्वकालीन्द्र-
स्यास्मद्विषयाणि रक्षणानि न विदस्यन्ति । विशेषेण नोपक्षीयते ॥ मघं रेक्ण
इत्यादिष्वष्टाविंशतिसंख्याकेषु धननामसु मघशब्दः पठितः । दाति दासती-
त्यादिषु दशसु दानकर्मसु मंहत इति पठितं । पूर्वीः । पुरुशब्दस्य वोतो गुणव-
चनादिति ङीष् । आद्यस्योकारस्य दीर्घञ्छादसः । जसि दीर्घाज्जसि चेति निषेधं
बाधित्वा वा छंदसि । पा० ६. १. १०६. इति पूर्वसवर्णदीर्घत्वं । ङीपः प्रत्यय-
स्वरेणोदात्तत्वं । रातयः । मंचे वृषेषपचमनविदभूवीरा उदात्तः । पा० ३. ३. ९६. ।
इति क्तिन् उदात्तत्वं । दस्यन्ति । दस उपक्षये । दिवादिभ्यः श्यन् । निघातः ।
ऊतयः । ऊतियूतीत्यादिना क्तिन्नुदात्तः । यदि । निपातत्वादाद्युदात्तः । संहितायां
निपातस्य चेति दीर्घत्वं । स्तोतृभ्यः । एज् स्तुतौ । धात्वादेः षः सः । तृचश्चिह्ना-
दंतोदात्तत्वं । मंहते । शपः पित्वादनुदात्तत्वं । तिङ्श्च लसार्वधातुकस्वरेण तिङ्-
तिङ् इति निघातो न भवति निपातैर्यद्यदिहतेति निषेधात् ॥

- अभिप्लवपडहस्योक्त्येषु तृतीयसवनेऽद्यावाकस्य पुरां भिंदुर्युवा कविरिति
स्तोत्रियस्तुचः । तथा च सूचितं । एषूष्वित्युपक्रम्य पुरां भिंदुर्युवा कविर्वृषा
हसि राधसे । आ० ७. ८. इति । तस्मिन्स्तुचे प्रथमां सूक्ते चतुर्थीभूचमाह ॥

पुरां भिंदुर्युवा कविरमितौजा अजायत ।

इंद्रो विश्वस्य कर्मणो धर्ता वजी पुरुष्टुतः ॥ ४ ॥

पुरां भिंदुः । युवा । कविः । अमितौजाः । अजायत ।

इंद्रः । विश्वस्य । कर्मणः । धर्ता । वजी । पुरुऽस्तुतः ॥ ४ ॥

अयमिन्द्र उच्यमानगुणयुक्तोऽजायत । संपन्नः । कीदृग्गुणक इति तदुच्यते ।
पुरासुरपुराणां भिंदुर्भेत्ता । युवा । कदाचिदपि बलीपलितादिवार्धकरहितः ।
कविर्मेधावी । अमितौजाः । प्रभूतबलः । विश्वस्य कर्मणः कृत्स्नस्य ज्योतिष्टो-
मादेर्धर्ता पोषकः । वजी । यजमानरक्षणार्थं सर्वदा वज्रयुक्तः । पुरुष्टुतः ।
बहुविधे तत्तत्कर्मणि स्तुतः ॥ भिंदुः । भिदिर् विदारणे । कुरित्यनुवृत्तौ पृभिदि-
व्यधिगृधिधृपिहृश्विभ्यः । उ० १. २३. इति कुप्रत्ययः । तस्य छंदस्युभयपेति सार्व-
धातुकसंज्ञायां रुधादिभ्यः भ्रम् । मिह्वादित्यादचः परो भवति । भ्रसोरलोपः ।
अनुस्वारपरसवर्णौ । पा० ८. ४. ५८. । अचः परस्मिन्पूर्वविधाविति प्राप्स्य

स्थानिवन्नावस्य न पदातित्यादिना । पा० १. १. ५८. । निषेधः । युवा । यु मिश्र-
णाभिमिश्रणयोः । कनिन्यवृषितक्षिराजिधन्विद्युप्रतिदिव इति कतिन् । निह्ना-
दाद्युदात्तः । कविः । कु शब्दे । अच इति प्रत्ययस्वरः । अमिताजाः । अमित-
शब्दस्याव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । बहुव्रीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन तदेव शिष्यते ।
विश्वस्य । अशिमुपीत्यादिना । उ० १. १५०. । कन् । निह्नादाद्युदात्तः । कर्मणः ।
अन्येभ्योऽपि दृश्यन्त इति मनिन् । निह्त्वरः । धर्ता । नृच । चित्त्वादन्तोदात्तः ।
वज्री । मत्वर्थीय इति । प्रत्ययस्वरः । पुरुषुतः । स्तुतस्तोमयोऽहं दसि । पा० ८-
३. १०५. । इति यत्वं । बहुषु प्रदेशेषु स्तुतः । थाथघञ्क्ताजविचकाणां । पा० ६. २.
१४४. । इयन्तोदात्तत्वं । तृतीयासमासे हि थाथादिस्वरापवादः । तृतीया कर्मणि
। पा० ६. २. ४८. । इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः स्यात् ॥

पञ्चमीमृचमाह ॥

त्वं वलस्य गोमतोऽपावरद्विवो विलं ।

त्वां देवा अविभ्युपस्तुज्यमानास आविषुः ॥ ५ ॥

त्वं । वलस्य । गोऽमतः । अप । अवः । अद्रिऽवः । विलं ।

त्वां । देवाः । अविभ्युपः । तुज्यमानासः । आविषुः ॥ ५ ॥

वलनामकः कश्चिदसुरो देवसंबन्धिनीगा अपहत्य कस्मिंश्चिद्विले गोपित-
वान् । तदानीमिन्द्रस्तद्विलं स्वसैन्येन समावृत्य तस्माद्विलान्ना निःसारया-
मास । तदिदमुपख्यानमिन्द्रो वलस्य विलमपौरुणोदित्यादिवाक्शेषेषु मन्त्रांतरेषु
च प्रसिद्धं । तदेतद्वृद्धि निधायायं मन्त्रः प्रवर्तते ॥ हे अद्रिवः । वज्रयुक्तेन्द्र त्वं
गोमतो वलस्य गोभिर्युक्तस्य वलनामकस्यासुरस्य संबन्धि विलमपावः ।
स्वसैन्यमुखेनापावृतवानसि । तदानीं तुज्यमानासो वलेन हिंस्यमाना देवा
अविभ्युपस्त्वदीयरक्षया वलादभीताः संतस्त्वामाविषुः । प्राप्तवन्तः ॥ अप ।
निपातत्वादाद्युदात्तः । अवः । वृज् वरणे । लङ् । सिप् । इतश्च लोपः । स्वा-
दिभ्यः श्रुः । तस्य बहुलं छंदसीति लुक् । गुणो रपरत्वं हल्ङ्यादिलोपः ।
विसर्जनीयः । अडागमः । अद्रिवः । अद्रिरस्यास्तीति मतुप् । छंदसीर इति
क्त्वं । संबोधन उगिदचामिति तुम् । हल्ङ्यादिसंयोगांतलोपौ । मतुवसो रु-
संबुद्धौ छंदसि । पा० ८. ३. १. । इति रुत्वं । विलं । नविषयस्यानिसंतस्येत्याद्य-

दातृत्वं । अविभ्युषः । जिभी भये । लिट् । द्विर्भावः । अभ्यासस्य ह्रस्वजाते ।
 कसुश्चेति लिटः कसुरादेशः । आदिनियमात्प्राप्त इदं वस्वेकाजाद्वसामिति निय-
 मान्निवर्तते । जसि सर्वनामस्थानेऽपि व्यत्ययेन भत्ताद्वसोः संप्रसारणं । पर-
 पूर्वत्वं । शासिवसिधसीनां चेति घत्वं । अचि श्रुधात्वित्यादिना प्राप्तमियङादेशं
 बाधित्वा एरनेकाच इति यणादेशः । नञ्समासः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ।
 तुज्यमानासः । तुजेर्हिंसार्थात्परस्य कर्मणि लटः स्थाने शानच् । सार्वधातुके
 यक् । पा० ३. १. ६१. इति यक् । तस्माददुपदेशादुत्तरस्य लसार्वधातुकस्यानु-
 दातृत्वं । यकार एव प्रत्ययस्वरः शिष्यते । आविषुः । अव रक्षणादिषु । अस्मान्न-
 त्वर्थाल्लुङो ऋः । तस्य सिजभ्यस्तविदिभ्यश्च । पा० ३. ४. १०९. इति जुस् ।
 सिच इडागमः । आडजादीनां । पा० ६. ४. ७२. इत्याडागमः । आदेशप्रत्यययो-
 रिति घत्वं ॥

षष्ठीमृचमाह ॥

तवाहं शूर रातिभिः प्रत्यायं सिंधुमावदन् ।

उपातिष्ठंत गिर्वणो विदुष्टे तस्य कारवः ॥ ६ ॥

तवं । अहं । शूर । रातिभिः । प्रति । आयं । सिंधुं । आऽवदन् ।

उप । अतिष्ठंत । गिर्वणः । विदुः । ते । तस्य । कारवः ॥ ६ ॥

हे शूर संपामे शौर्ययुक्तेषु तव रातिभिस्त्वदीयैर्धनदानैर्निमित्तभूतैरहं होता
 प्रत्यायं । त्वां पुनरागतोऽस्मि । पुरा बहुषु कर्मसु त्वत्तो धनस्य लब्धत्वाद्-
 स्मिन्कर्मणि प्रत्यागमनमित्युच्यते । किं कुर्वन् । सिंधुं स्पंदमानं सोममावदन् ।
 सर्वतः कषयन् । अस्मिन्सोमयागे त्वदीयां धनदानकीर्तिं प्रकटयन्नित्यर्थः । हे
 गिर्वणः । गीर्भिर्वननीयं । कारवः कर्तार ऋत्विग्यजमाना उपातिष्ठंत । पुरा
 धनलाभार्थं त्वामुपस्थितवन्तः । उपस्थाय च तस्य तादृशस्योदायोपेतस्य ते तव
 धनदानं विदुः । जानन्ति ॥ गिर्वणस्य शब्दं यास्तु इत्थं निर्वृते । गिर्वणा देवो भवति
 गीर्भिरेन वनयन्ति । नि० ६. १४. इति । रेभो जरितेत्यादिषु चयोदशसु स्तोत्रनामसु
 कारुण्यः पठितः । तव । युष्मदस्मदोर्ङसीत्याद्युदात्तत्वं । रातिभिः । मन्त्रे वृषेत्यादिना
 क्लिबुदात्तः । आयं । इणो लङ् । तस्यस्यमिपां ताम्तन्तामः । पा० ३. ४. १०१. ।
 इत्यमादेशः । अदिप्रभृतिभ्यः शप् इति शपो लुक् । आडागमः । वृद्ध्यादिदेशौ ।
 तिङ्प्रतिङ् इति निघातः । सिंधुं । स्पंदू प्रस्रवणे । निदित्यनुवृत्तौ स्पंदः संप्रसारणं

धश्च । उ० १. ११. । इत्युप्रत्ययो धकारश्चांतादेशः । निच्चादाद्युदात्तः । आवदन् ।
 वद व्यक्तायां वाचि । लट् शतृ । शपः पिच्चादनुदात्तत्वं । शतुश्च लसार्वधातु-
 कस्वरेण धातुस्वर एव शिष्यते । आडा सह कुगतिप्रादयः । पा० २. २. १६. ।
 इति समासः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । अतिष्ठन्त । उपान्मन्चकरणे । पा० १. ३.
 २५. । इत्यात्मनेपदं । गिर्वणः । वन पण संभक्तौ । असुन् । आमन्चितस्य चेति
 निघातः । विदुः । विद ज्ञाने । लट् । अदिप्रभृतिभ्यः शप इति शपो लुक् ।
 विदो लटो वा । पा० ३. ४. ६३. । इति ऋस् । पादादित्वाच्च निघातः । संहि-
 तायां युष्मत्तत्तत्तस्युःष्वन्तःपादं । पा० ६. ३. १०३. । इति पत्वं । घृता घुरित्युत्तरस्य
 तकारस्य घृत्वं । तस्य । सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं प्राप्तं न गोश्वन्सावर्णेति
 निषिध्यते । कारवः । कृवापाजीत्यादिना । उ० १. १. । उण् । प्रत्ययस्वरः ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

मायाभिर्दिद्र मायिनं त्वं शुष्णमवातिरः ।

विदुष्टे तस्य मेधिरास्तेषां श्रवांस्युत्तिर ॥ ७ ॥

मायाभिः । इद्र । मायिनं । त्वं । शुष्णं । अवा । अतिरः ।

विदुः । ते । तस्य । मेधिराः । तेषां । श्रवांसि । उत् । ति ॥ ७ ॥

हे इद्र त्वं मायिनं नानाविधकपटोपेतं शुष्णं भूतानां शोषणहेतुमेतन्नामक-
 मसुरं मायाभिस्तत्प्रतिबुद्धैः कपटविशेषैः । यद्वा तद्वधोपायगोचरप्रज्ञाभिः ।
 हिंसितवानसि । एतच्च यास्केनोक्तं । इद्रः शुष्णं जघान । नि० ३. ११. । इति । शुष्णं
 पिप्रुमित्यादिमन्वे चायमर्थो विस्पष्टः । मेधिरा मेधावन्तोऽनुष्ठातारस्तस्य तादृशस्य
 ते तव महिमानं-विदुः । जानन्ति । तेषां जानतामनुष्ठातृणां श्रवांस्यन्धान्युत्तिरः ।
 वर्धय ॥ केतः केतुरित्यादिष्वेकादशसु प्रज्ञानामसु माया वयुनमिति पठितं ।
 श्रवः शब्दः यास्को निर्वर्त्तकः । श्रव इत्यन्नाम श्रूयत इति सतः । नि० १०. ३. ।
 इति । मायाभिः । माह माने । माच्छाससिसूभ्यो यः । उ० ४. १११. । इति यप्रत्ययः ।
 प्रत्ययस्वरः । मायिनं । मायास्यास्तीति मायी । ग्रीह्यादित्वादिनिप्रत्ययः ।
 प्रत्ययस्वरः । शुष्णं । शुष् शोषणे । अस्मादंतर्भावितरण्यर्थान्नित्यनुवृत्तौ तृषि-
 शुधिरसिभ्यः क्त्वि । उ० ३. १२. । इति नप्रत्ययः । निच्चादाद्युदात्तः । अतिरः ।
 तरतेर्लङि व्यत्ययेन शः । तस्य द्विज्ज्ञेन गुणाभावादृतं इज्ञातोरिति त्वं । विदुष्टे

तस्य । गतमंचे गतं । मेधिराः । मिधृ मेधृ । मेधाहिंसनयोः । औणादिक इरन् ।
निच्चादाद्युदात्तः । अवांसि । नक्षिपयत्वादाद्युदात्तः ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

इंद्रमीशान्मोजसाभि स्तोमां अनूपत ।

सहस्रं यस्य रातय उत वा संति भूर्यसीः ॥ ६ ॥

इंद्रं । ईशानं । ओजसा । अभि । स्तोमाः । अनूपत ।

सहस्रं । यस्य । रातयः । उत । वा । संति । भूर्यसीः ॥ ६ ॥

स्तोमाः स्तोतार ऋत्विज ओजसा बलेनेशनं जगतो नियाजकमिंद्रमभ्य-
नूपत । सर्वत्र स्तुतवन्तः । यस्येन्द्रस्य रातयो धनदानानि सहस्रं सहस्रसंख्योपे-
तानि संति । उत वा । अथवा भूर्यसीः सहस्रसंख्याया अप्यधिकाः संति ।
तमिंद्रमिति पूर्वचान्वयः ॥ इंद्रं । ऋजेद्रेत्यादिना रन् । निच्चादाद्युदात्तः । ईशानं ।
लटः शानच् । अदिप्रभृतिभ्यः शप् इति शपो लुक् । धातोर्नुदात्तेच्चात्तास्यनु-
दात्तेत्यादिना शानचोऽनुदात्तत्वं । ओजसा । नक्षिपयत्वादाद्युदात्तः । स्तोमाः ।
अतिस्तुस्वित्यादिना मन्प्रत्ययः । निच्चादाद्युदात्तः । अनूपत । गु स्तुतौ । णो
नः । लुङ् । व्यत्ययेन ऋत्यादादेशः । पा० ७. १. ५. । च्चैः सिच् । अस्य धातोः
कुटादित्वेन सिचो ङित्वाद्गुणाभावः । इडभावच्छांदसः । दीर्घत्वं च । अडागमः ।
सहस्रं । कर्दमादीनां च । फि० ३. १०. । इति द्वितीयाक्षरमुदात्तं । रातयः । मंचे
वृषेत्यादिना क्तिचुदात्तः । उत । प्रातिपदिकस्वरः । वा । चादिरनुदात्तः । संति ।
प्रत्ययादाद्युदात्तत्वं । तिष्ठतिङ् इति निघातो न भवति यदृत्तान्नित्यमिति प्रतिपे-
धात् । स हि व्यवहितोऽपि भवतीत्युक्तं । भूर्यसीः । सहस्रादतिशयेन बह्व्यो
भूर्यस्यः । अत्र विभक्त्यस्य सहस्रस्य संनिधिवल्लादुपपद्वप्रतीतेर्द्विवचनविभ-
ज्योपपदे तरबीयसुनौ । पा० ५. ३. ५७. । इति बहुश्चादीयसुन् । बहोर्लोपो
भू च बहोः । पा० ६. ४. १५६. । इतीकारलोपः प्रकृतेर्भूरादेशश्च । ईयसुनो निच्चा-
दाद्युदात्तत्वं । उगितश्चेति ङीप् ॥

॥ इति प्रथमस्य प्रथम एकविंशो वर्गः ॥

॥ इति प्रथमे मंडले तृतीयोऽनुवाकः ॥

चतुर्थानुवाके षट् सूक्तानि । तत्राग्निं दूतमित्यादिकस्य द्वादशर्चस्य प्रथमस्य सूक्तस्य काण्वपुत्रो मेधातिथिर्ऋषिः । अपवादोभावादनुवर्तमानं प्राग्घिरण्यस्तृपादित्युक्तं गायत्रमेव छंदः । अग्निदेवताकत्वं विस्पष्टं । अत एवानुक्रम्यते । अग्निं द्वादश मेधातिथिः काण्व आग्नेयमग्निनेति पादो द्यग्निदेवतो निर्मेथ्य आहवनीयश्चेति । विनियोगस्तु प्रातरनुवाक आग्नेये क्रतौ गायत्रे छंदस्यग्निं दूतमिति सूक्तं । अथैतस्या रात्रेर्विवासकाल इति खंडेऽग्निमीळेऽग्निं दूतं । आ० ४, १३ । इति सूचितं । तथा पृष्ठचषडहस्य द्वितीयेऽहनीदमेव सूक्तमाज्यशस्त्रं । पृष्ठचस्याभिप्लवेनोक्ते अहनी इति खंडे सूचितं । अग्निं दूतमिति द्वितीये । आ० ७, १० । इति । दर्शपूर्णमासयोः सामिधेनीष्वग्निं दूतमित्येका नमः प्रवक्तु इति खंडे सूचितं । ईळेन्यो नमस्यस्तिरोऽग्निं दूतं वृणीमहे । आ० १, २ । इति । अस्मिन्सूक्ते प्रथमामृचमाह ॥

अग्निं दूतं वृणीमहे होतारं विश्ववेदसं । अस्य यज्ञस्य सुक्रतुं ॥ १ ॥

अग्निं । दूतं । वृणीमहे । होतारं । विश्वऽवेदसं । अस्य । यज्ञस्य । सुऽक्रतुं ॥ १ ॥

अग्नेर्दूतत्वमेतन्मंत्रव्याख्याने तैत्तिरीयब्राह्मणे समाम्नायते । अग्निर्देवानां दूत आसीदुशनाः काण्वोऽसुराणामिति । तादृशं देवदूतमग्निमस्मिन्कर्मणि वृणीमहे । संभजामः । कीदृशं । होतारं । देवानामाह्वानारं । विश्ववेदसं । सर्वधनोपेतं । अस्य प्रवर्तमानस्य यज्ञस्य निष्पादकत्वेन सुक्रतुं । शोभनकर्माणं शोभनप्रज्ञं वा ॥ मघमित्यादिष्वष्टाविंशतिसंख्याकेषु धननामसु वेदस्मृच्छः पठितः । होतारं । हेन् स्पृष्टायां शब्दे च । ताच्छ्रीत्यादिषु तृन् । बहुलं छंदसीति संप्रसारणे परपूर्वत्वे गुणः । निह्नादाद्युदात्तः । विश्ववेदसं । बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायां । पा० ६, २, १०६ । इति पूर्वपदांतोदात्तत्वं । अस्य । ऊडिदमित्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वं । सुक्रतुं । क्रत्वादयश्च । पा० ६, २, ११८ । इत्याद्युदात्तत्वं ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

अग्निमग्निं हवीमभिः सदा हवंत विस्पतिं । हव्यवाहं पुरुप्रियं ॥ २ ॥

अग्निंऽअग्निं । हवीमऽभिः । सदा । हवंत । विस्पतिं । हव्यऽवाहं । पुरुऽप्रियं ॥ २ ॥

यद्यप्यग्निः स्वरूपेणैक एव तथापि प्रयोगभेदादाहवनीयादिस्थानभेदात्पाव-

कादिविशेषणभेदाद्वा बहुविधत्वमभिप्रेत्याग्निमग्निमिति वीप्सा । तं हवीमभि-
 राह्यानकरणैर्मन्त्रैः सदा हवन्त । निरन्तरमनुष्ठातार आह्वयन्ति । कीदृशं । वि-
 श्रुतिं । विशां प्रजानां होत्रादीनां पालकं । हव्यवाहं । यजमानसमर्पितस्य
 हविषो देवान्प्रति वोढारं । अत एव पुरुप्रियं । बहूनां प्रीत्यास्पदं ॥ अग्नि-
 मग्निं । नित्यवीप्सयोरिति वीप्सायां द्विर्भावः । तस्य परमाग्नेडितमित्युत्तरस्या-
 ग्नेडितसंज्ञायामनुदात्तं चेत्यनुदात्तत्वं । हवीमभिः । ह्वेज् स्पृष्टायां शब्दे च ।
 आह्वानकरणभूतेषु मन्त्रेषु स्वध्यापारस्वातंत्र्यात्कर्तृत्वविवक्षयान्येभ्योऽपि दृश्यन्त
 इति कर्तरि मनिन् । तस्य छांदस ईडागमः । बहुलं छंदसीति धातोः संप्रसारण
 परपूर्वत्वं गुणावादेशौ । निष्ठादाद्युदात्तत्वं । सदा । सर्वैकान्येत्यादिना । पा० ५.
 ३. १५. २ सर्वशब्दाद्वाप्रत्ययः । सर्वस्य सोऽन्यतरस्यां दि । पा० ५. ३. ६. । इति
 सभावः । व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं । हवन्त । ह्वेजो लट् । ऋत्यांतादेशः । टेरैत्वाभाव-
 ष्छांदसः । अपि बहुलं छंदसीति संप्रसारणं । तिङ्प्रतिङ् इति निघातः । वि-
 श्रुतिं । पत्यावैश्वर्यं इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरं प्राप्ते परादिच्छंदसि बहुलमित्युत्त-
 रपदाद्युदात्तत्वं । हव्यवाहं । वह प्रापणे । वहश्च । पा० ३. २. ६४. । इति शिवप्रत्ययः ।
 कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । पुरुप्रियं । पुरुष्णां प्रियं । समासांतोदात्तत्वं ॥

तृतीयामृचमाह ॥

अग्ने देवां इहा वह जज्ञानो वृक्तवर्हिषे । असि होता न ईजः ॥ ३ ॥

अग्ने । देवान् । इह । आ । वह । जज्ञानः । वृक्तऽवर्हिषे । असि । होता । नः ।

ईजः ॥ ३ ॥

हे अग्ने जज्ञानोऽरण्योरुत्पन्नस्त्वं वृक्तवर्हिष आस्तरणार्थं छिन्नेन वर्हिषा
 युक्ताय । तं यजमानमनुग्रहीतुमिह कर्मणि हविर्भुजो देवानावह । नोऽस्मदर्थं
 होता देवानामाह्वाता त्वमीजः स्तुत्योऽसि ॥ देवानित्यत्र संहितायां दीर्घादटि
 समानपाद इति रुत्वं । आतोऽटि नित्यमित्यनुनासिकभावः । जज्ञानः । जनी
 प्रादुर्भावे । लिटः कानच् । गमहनेत्युपधालीपः । द्विवचनेऽचि । पा० १.
 १. ५९. । इति तस्य स्थानिवद्भावाद्द्विवचनं । चित्त्वादंतोदात्तः । वृक्तवर्हिषे ।
 ओन्नश्चू छेदने । निष्ठेति क्तप्रत्ययः । यस्य विभायेतीदृशप्रतिषेधः । वृक्तं वर्हिर्यज-
 मानाय येन वा ऋत्विजा । बहुमीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । असि । अस्तेः सिप् ।
 अदिप्रभृतिभ्यः णप् इति णपो लुक् । तासस्त्योलोपः । पा० १. ४. ५०. । इति

सकारस्य लोपः । पादादित्वात् निघातः । होता । ह्यतेस्ताच्चीत्यादिषु तृन् । बहुलं छंदसीति संप्रसारणं । निष्ठादाद्युदात्तः । ईअः । ईड स्तुतौ । ऋहलोऽर्थत् । पा० ३. १. १२४. । तित्स्वरिते प्राप्त ईडवंदवृशंसदुहां एयतः । पा० ६. १. २१४. । इत्याद्युदात्तत्वं ॥

चतुर्थीमुच्यमाह ॥

ताँ उ॒श॒तो वि बो॒धय॒ यद॒ग्ने या॒सि दू॒त्यं । दे॒वैरा सं॒त्ति व॒र्हिषि ॥ ४ ॥

तान् । उ॒श॒तः । वि । बो॒धय॒ । यत् । अ॒ग्ने । या॒सि । दू॒त्यं । दे॒वैः । आ । सं॒त्ति । व॒र्हिषि ॥ ४ ॥

हे अग्ने यद्यस्मात्कारणाहूयं यासि । देवानां दूतकर्म प्राप्नोषि तस्मात्कारणादुशतो हविः कामयमानान्तेवान् हविःस्वीकारार्थं विबोधय । विबोध्य च बर्हिष्यस्मिन्कर्मणि तैर्देवैः सह आसत्ति । आसीद् । आगत्योपविश ॥ तान् । दीर्घादटि समानपाद इति संहितायां सूत्रं । आतोऽटि नित्यमित्यनुनासिकभावः । उशतः । वश कान्तौ । लटः शतृ । अदिप्रभृतिभ्यः शप इति शपो लुक् । यहि-ज्येत्यादिना संप्रसारणं । शतुरनुमो नद्यजादी इति विभक्तेरुदात्तत्वं । यासि । यद्वृत्तान्नित्यमिति निघातप्रतिषेधः । दूतस्य भागः कर्म वा दूत्यं । दूतस्य भाग-कर्मणी । पा० ४. ४. १२०. । इति यत् । तस्य तित्स्वरितापवादत्वेन यतोऽनाव इति प्राप्तमाद्युदात्तत्वं सर्वे विधयश्छंदसि विकल्प्यन्त इति निवर्तते । अतस्त्वित्स्वरितमित्येव भवति । शपनिघातः । सत्ति । सीदसि । षड् विशरणगत्यवसादनेषु । लटः सिपि शपो बहुलं छंदसीति लुक् । न लुमतांगस्येति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधात् पात्रेत्यादिना सीदादेशो न भवति । बर्हिषि । बृह बृहि बृहौ । बृहेर्नलोपश्च । उ० २. १०५. । इतीतिप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरणेकार उदात्तः ॥

पंचमीमुच्यमाह ॥

घृ॒ताह॒वनं दी॒दिवः प्र॒ति स्म रि॒प॒तो द॒ह । अ॒ग्ने त्वं र॒क्ष॒स्विनः ॥ ५ ॥

घृतंऽआहवनं । दीदिऽवः । प्रति । स्म । रिप॑तः । द॒ह । अ॒ग्ने । त्वं । र॒क्ष॒स्विनः ॥ ५ ॥

हे घृताहवनः घृतेनाहूयमान दीदिवो दीप्यमानाग्ने त्वं रक्षस्विनो रक्षोमुक्तान् रिपतो हिंसकान् शत्रून्प्रत्यस्माकं प्रतिकूलान्दह स्म । सर्वथा भस्मीकुह ॥ घृतेनाहूयतेऽस्मिन्निति करणाधिकरणयोश्चेत्यधिकरणे ल्युट् । अत्र जुहोतेरवि-

वक्षितकर्मत्वेनाकर्मकत्वाद्भुतस्य करणत्वमेव न तु कर्मत्वं । अतो नैषा तृतीया च होश्छंदसि । पा० २. ३. ३. । इति कर्मणि तृतीया । किंतु कर्तृकरणयोस्तृतीया । पा० २. ३. १८. । इति करणावाचिन्येव । अतः कर्तृकरणे कृता बहुलं । पा० २. १. ३२. । इति समासः । तच्च पूर्वपदप्रकृतिस्वरापवादे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरे प्रातिपदिकावस्थायामेव कृते सति पश्चाद्विभक्तावुत्पन्नायामामन्वितस्य चेत्याद्युदात्तत्वं । दीदिवः । दीव्यतेर्लिटः क्लृप्तः । तस्य वस्वेकाजाद्वसामिति नियमादि-
 डभावः । द्विर्वचनं । हलादिशेषः । उत्तरवकारस्य लोपो व्योर्वलीति लोपः । क्लृप्तः । कित्वाद्गुणाभावः । तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्य । पा० ६. १. ७. । इति दीर्घत्वमभ्यासस्य । संवुद्धावुगिदचामिति नुम् । संयोगांतस्य लोप इति सकारलोपे नकारस्य मतुवसो रु संवुद्धौ छंदसीति रुत्वं । विसर्गः । पदात्परत्वादामन्वितनिघातः । ननु पूर्वामन्वितस्याविद्यमानत्वात्पादादित्वेन न निघातोपपत्तिः । न च नामन्विते समानाधिकरणे सामान्यवचनमित्यविद्यमानवत्त्वप्रतिषेधः । उभयोरग्निपदविशेषणत्वेन विशेषवचनत्वात् । अत एव परस्परमनन्वयेनासामर्थ्यात्समर्थः पदविधिरिति नियमात्पूर्वस्य न परांगवद्भावो येनैकपद्येन निघातः स्यात् । अत एव हीडे रतेऽदिते सरस्वतीत्यादौ पृथक् प्रथगाद्युदात्तत्वमिति । उच्यते । अथ दीदिव इति नाग्निपदविशेषणं किंतु घृताहवनपदस्यैव द्योतनार्थं । घृताहवन इति विशेषणत्वेन विवक्षितत्वात् । विशिष्टस्य तु पश्चादग्निविशेषणता । तच्च दीदिवःपदं प्रति घृताहवनपदस्य विशेष्यत्वान्नामन्विते समानाधिकरण इत्यविद्यमानवत्त्वप्रतिषेधान्निघातोपपत्तिः । अत एव परस्परविशेषणविशेष्यभावेन सामर्थ्यात्सुवामन्वित इति परांगवद्भावे शेषनिघातेनापि स्वरोपपत्तिरिति । डे रंत इत्यादौ तु नैवं परस्परान्वय इति वैषम्यं । रिपतः । रुष रिप हिंसाया इति । भीवादिकस्य लटः श्चादेशे शप्ति छांदसो गुणाभावः । तौदादिकस्य वा रुश् रिश् हिंसायामित्यस्य छांदसं पत्वं । विकरणस्य शस्य ङित्वाद्गुणाभावः । रक्षसश्चादस्मायामेधास्रजो विनिः । पा० ५. २. १२१. । इति मत्वर्थीयो विनिः । तस्य प्रत्ययाद्युदात्तत्वं ॥

अग्निमन्थनेऽग्निनाग्निः समिध्यत इत्येवानुवचनीया । प्रातर्वैश्वदेव्यां प्रेषित इति खंडे सूचितं । अग्निनाग्निः समिध्यते त्वं ह्यग्ने अग्निना । आ० २. १६. । इति । एषैवाग्निमत इत्यस्यानुवाक्या । अथाग्नेय्य इति खंडेऽग्नावग्निप्रणयन

इत्युपक्रम्य सूचितं । यद्वो वयं प्रमितामं व्रतान्यग्निनाग्निः समिध्यते । आ० ३, १३ । इति । तामेतां पृथीमृचमाह ॥

अग्निनाग्निः समिध्यते कविर्गृहपतिर्युवा । हव्यवाद् जुहास्यः ॥ ६ ॥

अग्निना । अग्निः । सं । इध्यते । कविः । गृहऽपतिः । युवा । हव्यऽवाद् । जुहुऽआस्यः ॥ ६ ॥

अग्निराहवनीयाख्यस्तस्मिन्प्रक्षिप्यमाणेनाग्निना निर्मथ्येन प्रणीतेन वा सह समिध्यते । सम्यक् दीपते । कीदृशोऽग्निः । कविः । मेधावी । गृहपतिः । यजमानगृहस्य प्रालोकः । युवा । नित्यतरुणः । हव्यवाद् । हविषो वोढा । जुहास्यः । जुहूरूपेण मुखेन युक्तः ॥ गृहपतिः । पत्यावैश्वर्य इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । युवा । यु मिश्रणे । कनिन्युवृषितक्षिराजिधन्विद्युप्रतिदिव इति कनिन् । निह्नादाद्युदात्तः । हव्यं वहतीति हव्यवाद् । वहश्चेति शिप्रत्ययः । णिह्नादुपधावृद्धिः । गतिकारकोपपदात्कुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । जुहास्यः । हूयतेऽनयेति जुहूः । हुवः शुवच्च । उ० २, ६१ । इति क्षिप् । तत्संनियोगाद्दीर्घः । शुवद्भावाद्भिर्भावः । चुत्वज्जत्वे । प्रादिपदिकस्वरेणांतोदात्तः । जुहूरास्यं यस्येति बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन स एव शिष्यते । शेषनिघातः । यणदेश उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्य । पा० ६, २, ४ । इत्याकारः स्वरितः ॥

॥ इति प्रथमस्य प्रथमे द्वाविंशो वर्गः ॥

सूक्ते सप्तमीमृचमाह ॥

कविमग्निमुप स्तुहि सत्यधर्माणमध्वरे । देवममीवचातनं ॥ ७ ॥

कविं । अग्निं । उप । स्तुहि । सत्यधर्माणं । अध्वरे । देवं । अमीवऽचातनं ॥ ७ ॥

हे स्तोतृसंघ । अध्वरे क्रतावग्निमुपस्तुहि । उपेत्य स्तुतिं कुरु । कीदृशं । कविं । मेधाविनं । सत्यधर्माणं । सत्यवदनरूपेण धर्मेणीपेतं । देवं । द्योतमानं । अमीवचातनं । अमीवानां हिंसकानां शत्रूणां रोगाणां वा घातकं ॥ सत्यं धर्मो यस्येति सत्यधर्मा । धर्मादनिच् केवलात् । पा० ५, ४, १२४ । इत्यनिच् समासांतः । अंतःपदेन तस्य समासत्वाभिधानाद्बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे शेषनिघातेनानुदात्तत्वं । अमीवशब्दोऽम रोग इत्यस्मात् शेषवद्बहुव्रीह्यापीवा-

ष्वामीवाः । उ० १. १५३. । इति वन्प्रत्यय ईडागमे च निपातः । निष्ठादाद्यु-
दात्तः । चते चदे याचने चेत्यस्माद्धिसार्थात् णिजन्तान्धादित्वात् ल्युः । पा० ३.
१. १३४. । योरनादेशः । योरनिटीति खेलोपः । लितीति धातोर्कारस्योदात्तत्वं
। न च स्वरे कर्तव्ये णिलोपस्य स्थानिवद्भावः । न यदांतद्विवर्चनेत्यादिना
प्रतिषेधात् । अमीवानां चातन इति समासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण स एव
शिष्यते ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

यत्स्वामग्ने हविष्पतिर्दूतं देव संपर्येति । तस्य स्म प्राविता भव ॥ ८ ॥

यः । त्वां । अग्ने । हविःऽपतिः । दूतं । देव । संपर्येति । तस्य । स्म । प्रऽअविता ।
भव ॥ ८ ॥

हे अग्ने देव यो हविष्पतिर्यजमानो देवदूतं त्वां संपर्येति । परिचरति । तस्य
यजमानस्य प्राविता भव स्म । अवश्यं रक्षको भव ॥ हूयत इति हविः । अर्चि-
श्रुचीत्यादिना । उ० २. १०४. । इतिः । प्रत्ययस्वरेणकार उदात्तः । हविषः पतिर्ह-
विष्पतिः । नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्यस्य । पा० ६. ३. ४५. । इति पत्वं । पत्या-
वैश्वर्यं इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । सपरशब्दात्कंडादिभ्यो यगिति यक् । धातुप्र-
करणाङ्गुणप्रतिषेधाद्यर्थाद्यकः कित्वाच्च सपरशब्दस्य धातुत्वात्ततो विहितस्य यक्
आर्धधातुकत्वे सत्यतो लोप इति लोपः । सनाद्यन्ता धातव इति धातुसंज्ञायां
तिप् । कर्तरि शप् । तस्मिन्पूर्वस्यातो गुण इति परपूर्वत्वं । यक् प्रत्ययस्वरेणो-
दात्तत्वं । शपा सहैकादेशस्यैकादेश उदात्तेनोदात्त इत्युदात्तत्वं । तिङ्निङ् इति
निधातो न भवति यदृत्तान्नित्यमिति प्रतिषेधात् ॥

गार्हपत्याहवनीययोः परस्परसंसर्गे विहितस्य हविषो याज्या यो अग्निं
देववीतये इत्येषा । अथाग्नेय इष्टय इति खंड सूचितं । यो अग्निं देववीतये
कुवित्सु नो गविष्टये । आ० ३. १३. । इति । तामेतां याज्यां सूक्तगतां नवमी-
मृचमाह ॥

यो अग्निं देववीतये हविष्मां आविर्वासति । तस्मै पावक मृळय ॥ ९ ॥

यः । अग्निं । देवऽवीतये । हविष्मान् । आऽविर्वासति । तस्मै । पावक । मृळय ॥ ९ ॥

हविष्मान् हविर्युक्तो यो यजमानो देववीतये देवानां हविर्भक्षणहेतुयागार्थ-

मग्निमाविवासति । अग्नेः समीपे विशेषेणागत्य परिचर्या करोति । हे पाव-
काग्ने तस्मै मृळय । तं यजमानं सुख्य ॥ देववीतये । वीं गतिप्रजननकांत्यश्न-
खादनेष्वित्यस्मादशनायात् क्तिन् । देवानां वीतिर्यसिन्त्यागे स देववीतिः । बहु-
वीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । नद्विषयस्यानिसंतस्येति पर्युदासाच्चविःशब्दोऽतो-
दात्तः । मनुषः सर्वानुदात्तत्वात् एव शिष्यते । आविवासति । वा गतिगन्धनयोः ।
अस्मादंतर्भावितव्यथादागमयितुमिच्छतीत्यर्थे सन् । आह्वानेच्छा परिचर्यायां
पर्यवस्यतीति विवासतिशब्दः परिचर्यार्थे निघंटौ पठितः । द्विर्भावः । अग्न्यासस्य
ह्रस्वः । सन्धतः । पा० ७.४.७९ । इतीत्वं । जित्यादिर्नित्यमित्याद्युदात्तत्वं । तिष्ठतिङ्
इति निघातो न भवति यद्वृत्तान्नित्यमिति प्रतिषेधात् । तिङि चोदात्तवति । पा०
८.१.७१ । इत्याङो निघातः । सह सुपा । पा० २.१.४ । इत्यच सहेति योगवि-
भागादाङस्तिङा सह समासे समासांतोदात्तत्वे प्राप्ते परादिश्छंदसि बहुलमि-
त्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । तस्मै । क्रियायहणं कर्तव्यमिति संप्रदाने चतुर्थी ॥

पवमानेष्टावग्नेः पावकस्यानुवाक्या स नः पावक दीदिव इति पौर्णमासेने-
ष्टिपशुसोमा उपादिष्टा इति खंडे सूचितं । स नः पावक दीदिवोऽग्ने पावक
रोचिषा । आ० २.१. । इति । तामेतामनुवाक्यां सूक्तगतां दशमीमृचमाह ॥

स नः पावक दीदिवोऽग्ने देवाँ इहा वह । उप यज्ञं हविश्च नः ॥ १० ॥
सः । नः । पावक । दीदिऽवः । अग्ने । देवान् । इह । आ । वह । उप । यज्ञं ।
हविः । च । नः ॥ १० ॥

हे दीदिवो दीप्यमान पावक शोधकाग्ने स त्वं नोऽस्मदर्थमिह देवयज-
नदेशे देवानावह । ततो नोऽस्मदीयं यज्ञं तच्चत्यं हविश्चोप देवसमीपे प्रापयेति
शेषः ॥ दीदिवः । दिवु क्रीडादौ । छंदसि लुङ्लङ्लिट इति वर्तमाने लिट् ।
क्सुः । द्विर्भावो हलादिशेषः । तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्येत्यभ्यासस्य दीर्घत्वं ।
वस्वेकाजाह्वसामिति नियमाहसोरिट्प्रतिषेधः । उत्तरवकारस्य लोपो व्योर्व-
लीति लोपः । क्सुः । क्तिन्वाहुणाभावः । संवुद्धावुगिदचामित्यादिना नुम् ।
हल्ङ्यादिलोपः संयोगांतलोपः । नकारस्य नु मनुवसोरिति स्त्वं । विसर्गः ।
अग्ने । पादादित्वाच्च निघातः । देवाँ इहेत्यच दीर्घादटि समानपाद इति स्त्वं ।
आतोऽटि नित्यमित्याकारस्यानुनासिकः । भोभगोअघोअपूर्वस्य योऽशीति
रोर्यंकारः । लोपः शाकल्यस्येति यकारलोपः । तस्यासिद्धत्वाद्गुणो न भवति ।

इह । इदमो ह इति सप्तम्यन्ताडप्रत्ययः । इदम इम् । तद्धितांतत्वात्प्रातिपदिकत्वे
सुपो धातुप्रातिपदिकयोः । पा० २. ४. ७१. । इति सप्तम्या लुक् । तद्धितश्चासर्व-
विभक्तिः । पा० १. १. ६६. । इत्यव्ययादाप्सुपः । पा० २. ४. ६२. । इत्युत्तरस्याः
सप्तम्या लुक् । अकारः प्रत्ययस्वरेणोदात्तः ॥

एकादशीमृचमाह ॥

स नः स्तवान् आ भर गायत्रेण नवीयसा । रयिं वीरवतीमिषं ॥ ११ ॥

सः । नः । स्तवानः । आ । भर । गायत्रेण । नवीयसा । रयिं । वीरवती । इषं ॥ ११ ॥

हे अग्ने नवीयसा नवतरेण पूर्वकैरप्यसंपादिनेन गायत्रेण गायत्रीच्छंदस्के-
नानेन सूक्तेन स्तवानः स्तूयमानः स त्वं नोऽस्मदर्थे रयिं धनं वीरवतीं पूरपु-
त्रप्रभृत्यपत्ययुक्तामिषमन्नं चाभर । संपादय ॥ स्तवानः । पुत्र् स्तुती । धात्वादेः
षः सः । स्वरितजित इत्यात्मनेपदं । लटः शानच् । कर्तरि शप् । बहुलं छंदसीति
लुगभावः । गुणावादेशौ । आने मुक् । पा० ७. २. ६२. । इति मुग्न भवत्य-
नित्यमागमशासनमित्यागमानुशासनस्यानित्यत्वात् । शपः पिच्चादनुदात्तत्वं ।
शानचश्चिच्चादंतोदात्तस्यादुपदेशाच्छपः परत्वाच्चसार्वधातुकानुदात्तत्वं । धातुस्वर
एव शिष्यते । भर । इयहोभ्यं छंदसीति भत्वं । गायत्रेण । गायत्र्याः संबन्धि
गायत्रं । तस्येदं । पा० ४. ३. १२०. । इत्यणप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । नवीयसा ।
नवशब्दादतिशायनिक ईयसुन्प्रत्ययः । निच्चादाद्युदात्तः । वीरवती । मतुब्डीपोः
पिच्चादनुदात्तत्वं । अकारः प्रातिपदिकस्वरेणोदात्तः ॥

द्वादशीमृचमाह ॥

अग्नें शुक्रेण शोचिषा विश्वाभिर्देवहूतिभिः । इमं स्तोमं जुषस्व नः ॥ १२ ॥

अग्नें । शुक्रेण । शोचिषा । विश्वाभिः । देवहूतिभिः । इमं । स्तोमं । जुषस्व ।

नः ॥ १२ ॥

हे अग्ने शुक्रेण शोचिषा त्वदीयश्वेतवर्णदीप्त्या विश्वाभिर्देवहूतिभिस्त्वकृ-
तसर्वदेवताह्वानसाधनस्तोत्रैश्च युक्तस्त्वं नोऽस्मदीयमिमं स्तोमं स्तोत्रविशेषं
जुषस्व । सेवस्व ॥ विश्वशब्दो विशेः क्रान्तो निच्चादाद्युदात्तः । देवहूतिभिः ।
देवशब्दः पचाद्यजंतः । चिच्चादंतोदात्तः । देवानां हूतय आह्वानान्यासु स्तुति-

ध्विति देवहूतयः स्तुतयः । बहुवीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । स्तूयतेऽनेनेति स्तोमः ।
अतिस्तुस्त्रित्यादिना मन् । निच्चादाद्युदात्तः ॥

॥ इति प्रथमस्य प्रथमे त्रयोविंशो वर्गः ॥

सुसमिद्ध इत्यादिकं द्वादशचं द्वितीयमाप्नीसूक्तं । तस्य काखो मेधातिथिर्ऋषिः ।
गायत्रं छंदः । प्रत्युचं प्रतीयमानाः सुसमिद्धतनूनपादादिका द्वादश देवताः ।
तथा चानुक्रमणिकायामृक्संख्यामृषिं छंदश्चानुवृत्तिबलात्सिद्धवक्तव्य देवता
उदाहृताः । सुसमिद्ध इतीध्मः समिद्धो वाग्निस्तनूनपान्नराशंस इळो वहिर्दे-
वीर्द्वार उपासानक्ता दैव्यौ होतारौ प्रचेतसौ तिस्रो देव्यः सरस्वतीळाभारत्य-
स्वष्टा वनस्पतिः स्वाहाकृतय इति प्रत्युचं देवता । एतदाप्नीसूक्तमिति । विनि-
योगस्तु पशौ सुसमिद्धो न आवहेति काखमाप्नीसूक्तं । एकादशप्रयाजा इति
खंडे सूचितं । समिद्धो अद्येति सर्वेषां यथर्षि वा । आ० ३. २. इति । तस्मिन्सूक्ते
प्रथमामुचमाह ॥

सुसमिद्धो न आ वह देवाँ अग्ने हविष्मते । होतः पावक यक्षि च ॥ १ ॥
सुऽसमिद्धः । नः । आ । वह । देवान् । अग्ने । हविष्मते । होतरिति । पावक ।
यक्षि । च ॥ १ ॥

हे अग्ने सुसमिद्धनामकत्वं नोऽस्मदीयाय हविष्मते यजमानाय तदनुय-
हार्यं देवानावह । हे पावक शोधक होतर्होमनिष्पादकार्त्तवे यक्षि च । यज च ॥
सुसमिद्धः । समः क्रियाविशेषणत्वेन गतिसंज्ञकत्वात्प्रादिसमासः । शोभनवा-
चिनः सुशब्दस्य तु विशेषणं विशेषेण बहुलं । पा० २. १. ५७. इति समिद्धपदेन
कर्मधारयसमासः । सुशब्दः प्रातिपदिकस्वरेणोदात्तः । कर्मधारयेऽनिष्टा । पा०
६. २. ४६. इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । क्रियाविशेषणत्वे हि सुशब्दस्य गति-
त्वात्प्रादिसमासे गतिरनंतर इति समो यदुदात्तत्वं तदेव कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन
स्थास्यतीति सुशब्दोऽनुदात्तः स्यात् । देवाँ अग्ने । पूर्ववदुत्त्वानुनासिके । हवि-
ष्मते । हविरस्यास्तीति मतुप् । तसौ मत्वर्थे । पा० १. ४. १९. इति भत्वेन
पदत्वस्य आधितत्वान्न रुत्वं । होतः पावकशब्दयोरामंचितयोः पृथक्पृथगेव क्रि-
यान्वये परस्परमसामर्थ्यात्परायवद्भावाच्च तन्निबंधनमैकस्वर्ये । न च द्वितीय-

स्यामंचितस्याष्टमिकनिघातेनैकस्वर्ये । आमंचितं पूर्वमविद्यमानवदिति पूर्व-
स्याविद्यमानवत्त्वेन पदात्परत्वाभावात्पादादित्वाच्च परस्परसामानाधिकरण्येऽपि
होतरित्यस्य विशेषणत्वे समानमेवाविद्यमानवत्त्वं । अत एवाविद्यमानवत्त्वा-
त्सामर्थ्येऽपि न परांगवद्भावे इति नैकस्वर्यसिद्धिः । अतो होतरिति विशेष्यं ।
अतः पुनातीति पावक इत्यवयवप्रसिद्धिस्वीकारेण विशेषणत्वाद्धोतरिति वि-
शेष्यं । तच्च सामान्यवचनमिति नामंचिते समानाधिकरण इत्यविद्यमानवत्त्वप्र-
तिषेधात्पदात्परत्वादपादादित्वाच्च द्वितीयामंचितस्याष्टमिकनिघातेन च परांग-
वद्भावे सति शेषनिघातेन वा सर्वानुदात्तत्वसिद्धिः । यक्षि । यजेल्लोऽः सिपि
बहुलं छंदसीति शपो लुक् । ब्रध्नादिना यत्वं । षढोः कः सीति क्वं । सेर्हिंरा-
देश्छांदसत्वान्न भवति । सिपः पित्वेनानुदात्तत्वाद्वातुस्वर एव शिष्यते । न च
तिङ्गितिङ् इति निघातः । पूर्वकस्य पावकेत्यामंचितस्याविद्यमानवत्त्वेन पदादप-
रत्वात् । अत एव तस्याव्यवधायकत्वेन होतरित्यपेक्ष्य निघातः स्यादिति चेत् ।
न । यक्षिपदापेक्षया होतरित्यस्यापि पूर्वत्वेनाविद्यमानवत्त्वात् । ननु नामंचिते
सामानाधिकरण इति तस्य निषिद्धमविद्यमानवत्त्वं । न च पावकपदस्याविद्य-
मानवत्त्वेन समानाधिकरणपरत्वाभावः । यक्षिपदस्यैव हि कार्यं प्रति पावकपदं
पूर्वत्वादविद्यमानवत्त्वात् । होतः पदकार्यमविद्यमानत्वप्रतिषेधं प्रति तु परत्वा-
द्विद्यमानवदेवेति भवत्येवेति भवत्येव होतरित्यस्याविद्यमानवत्त्वप्रतिषेधः ।
अतस्तस्य विद्यमानवत्त्वात्तदपेक्षया यक्षीत्यस्य निघातः प्राप्नोत्येव । सत्यं । अत्र
यक्षीत्यस्य चशब्दपरत्वाच्चादिषु चेति निघातप्रतिषेधो भविष्यतीत्यदोषः ॥

द्वितीयामुचमाह ॥

मधुमंतं तनूनपाद्यज्ञं देवेषु नः कवे । अद्या कृणुहि वीतये ॥ २ ॥

मधुऽमंतं । तनूऽनपात् । यज्ञं । देवेषु । नः । कवे । अद्या । कृणुहि । वीतये ॥ २ ॥

हे कवे मेधाविन् अग्ने तनूनपादेतन्नामकस्त्वमद्यास्मिन्दिने नोऽस्मदीयं
मधुमंतं रसवंतं यज्ञं हविर्वीतये भक्षणार्थं देवेषु कृणुहि । कुरु प्रापयेत्यर्थः ॥
मधुमंतं । फलिपाटिनमिमनिजनां गुक्पटिनाकिधतश्च । उ० १. १८. । इति मन्य-
तेरुप्रत्ययो धकारश्चातदेशः । निदित्यनुवृत्तेः प्रत्ययस्य निष्ठादाद्युदात्तो मधुशब्दः ।
तनूनपात् । आमंचितनिघातः । अद्या । सद्यः परुदित्यादिनास्मिन्काल इत्यर्थे
द्यप्रत्ययांतो निपातितः । प्रत्ययस्वरणांतोदात्तः । तद्धितश्चासर्वविभक्तिरित्यथय-

त्वादव्ययादाप्सुप इत्युपरि सप्तम्या लुक् । संहितायामन्येषामपि दृश्यत इति दीर्घत्वं । कृणुहि । कृवि हिंसाकरणयोश्च । इदितो नुम् धातोरिति नुम् । लोटः सेहिरादेशः । धिन्विक्कृण्वोरच्चेति शपोऽपवादो विकरण उप्रत्ययः । तत्सन्नि-
योगेन वकारस्याकारः । तस्यातो लोप इति लोपः । तस्य स्थानिवद्भावाद्वा-
धूपधगुणो न भवति । उत्तश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वात् । पा० ६. ४. १०६. १. इति
हेलुङ्गन-भवत्युत्तश्च प्रत्ययाच्छंदो वावचनं । पा० ६. ४. १०६. १. इति वचनात् ।
तिङ्गतिङ् इति निघातः । वीतये । मन्वे वृषेपपचमनविदभूवीरा उदात्त इति
क्तिनुदात्तः ॥

तृतीयामृचमाह ॥

नराशंसमिह प्रियमस्मिन्यज्ञ उप ह्ये । मधुजिह्वं हविष्कृतं ॥ ३ ॥

नराशंसं । इह । प्रियं । अस्मिन् । यज्ञे । उप । ह्ये । मधुऽजिह्वं । हविःऽकृतं ॥ ३ ॥

इह देवयजनदेशेऽस्मिन्प्रवर्तमाने यज्ञे नराशंसमेतन्नामकमग्निमुपह्वये
आह्वयामि । कीदृशं । प्रियं । देवानां प्रीतिहेतुं । मधुजिह्वं । मधुरभाषिजिह्वो-
पेतं । माधुर्यरसास्वादकजिह्वोपेतं वा । हविष्कृतं । हविषो निष्पादकं ॥ नरा-
शंसः । नरशब्दो नृ नय इत्यस्मादबन्तः । प्रत्ययस्य पित्वाच्चातुस्वर एव शिष्यते ।
शंसत्यस्मिन्निति शंसः । हलश्चेत्यधिकरणे घञ् । नराणां शंस इति समासे कृदुत्तर-
पदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्त उभे वनस्पत्यादिषु युगपत् । पा० ६. २. १४०. इति
पूर्वोत्तरपदे प्रकृतिस्वरे भवतः । अत एव वनस्पत्यादिषु पाठान्नरशब्दस्य दीर्घत्वं ।
इह । इदमो ह इति हप्रत्ययः । इदम इतितीशादेशः । प्रत्ययस्वरः । प्रियं ।
प्रीणातीति प्रियः । इगुपधज्ञाप्रोक्तिरः क इति कः । प्रत्ययस्वरः । अस्मिन् ।
ऊडिदमित्यादिना विभक्तेस्तात्तत्वं । ह्ये । निघातः । मधुजिह्वं । मधुशब्दस्या-
द्युदात्तत्वमुक्तं । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण स एव शिष्यते । हविष्कृतं । हविः
करोतीति हविःकृतं । किपि ह्रस्वस्य तुक् । नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्थस्येति पत्न ।
कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

अग्नें सुखतमे रथे देवाँ ईक्षित आ वह । असि होता मनुर्हितः ॥ ४ ॥

अग्नें । सुखऽतमे । रथे । देवान् । ईक्षितः । आ । वह । असि । होता ।

मनुःऽहितः ॥ ४ ॥

इदंशब्दाभिधेय हे अग्ने । ईळितोऽस्माभिः स्तुतः सन् सुखतमेऽतिशयेन
 सुखहेतौ कस्मिंश्चिद्रूपे देवान्स्थापयित्वा कर्मभूमावावह । इदंशब्दाभिधेयत्वमत्र
 सूचयितुमीडित इति विशेषणं । मनुर्हितः । मनुना मंत्रेण मनुष्येण वा यज्ञ-
 मानादिरूपेण हितोऽत्र स्थापितस्त्वं होता देवानामाह्वातासि ॥ सुखतमे ।
 सुखमस्मिन्नस्तीति मतुप् । तस्य गुणवचनेभ्यो मतुपो लुग्वक्तव्यः । पा० ५. २.
 ९४. १. इति लुक् । अतिशयेन सुखः सुखतमः । तमपोऽनुदात्तत्वात्प्रातिपदि-
 कस्वरः । रथे । रमु क्रीडायां । रमंतेऽस्मिन्निति रथः । हनिकुषिनीरमिका-
 शिभ्यः कथन् । उ० २. २. इति कथन् । एकाच उपदेशेऽनुदात्तात् । पा० ७. २.
 १०. इतीदमतिषेधः । अनुदात्तोपदेशेत्यादिना । पा० ६. ४. ३७. मकारलोपः ।
 निच्चादाद्युदात्तत्वं । ईडितः । ईड स्तुती । निष्ठेति क्तः । इडागमः । तस्यागमा
 अनुदात्ता इत्यनुदात्तः । प्रत्ययस्वरः । देवानिति नकारस्य संहितायां दीर्घादटि
 समानंपाद इति रुत्वं । आतोऽटि नित्यमित्याकारस्यानुनासिकभावः । भोभगो
 इत्यादिना रोयत्वं । तस्य लोपः शाकत्यस्येति लोपः । तस्यासिद्धत्वाद्गुणो न
 भवति । आ । निपातत्वादाद्युदात्तः । असि । अमु भुवि । लटः सिप् । अदि-
 प्रभृतिभ्यः शप् इति शपो लुक् । तासस्त्योर्लोप इति सकारस्य लोपः । होता ।
 ताच्छीत्ये नृन् । सौ ऋदुशन इत्यादिना । पा० ७. १. ९४. अनङ् । ङिच्चा-
 दन्तादेशः । अमृच्चित्यादिना । पा० ६. ४. ११. उपधादीर्घः । हस्त्वादिलोपन-
 लोपौ । निच्चादाद्युदात्तः । मनुर्हितः । मन्यत इति मनुः । मन ज्ञाने । मृस्वृ-
 स्निहित्रयसि वसिहनिक्लिदिबन्धिमनिभ्यश्च । उ० १. १०. इत्युप्रत्ययः । तत्र निदि-
 त्यनुवृत्तेर्निच्चादाद्युदात्तः । हितः । दधातेनिष्ठेति कर्मणि क्तः । दधातेर्हिरिति
 हिरादेशः । मनुना हित इति समासे नृतीयायाः स्थाने सुपां सुलुगित्यादिना
 स्वित्यादेशः । तस्य रुत्वं । लुगभावच्छादसः । नृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृ-
 तित्स्वरत्वं ॥

पंचमीमृचमाह ॥

स्तृणीत बर्हिर्नानुपघृतपृष्ठं मनीषिणः । यत्रामृतस्य चक्ष्णं ॥ ५ ॥

स्तृणीत बर्हिः । आनुपक् । घृतऽपृष्ठं । मनीषिणः । यत्र । अमृतस्य । चक्ष्णं ॥ ५ ॥

हे मनीषिणो बुद्धिमंत ऋत्विजः । बर्हिर्देवं स्तृणीत । वेदेरुपर्याच्छादयत ।
 अत्रापि बर्हिर्नामकोऽग्निः सूच्यते । कीदृशं बर्हिंरास्तरणीयं । आनुपक् ।

अनुक्रमेण सक्तं । परस्परं संबद्धं । घृतपृष्ठं । घृतपूर्णानां सुचां वह्निष्यासादि-
 तत्वाद्भूतं पृष्ठ उपरिभागे यस्य वह्निषस्तद्भूतपृष्ठं । यच्च यस्मिन्वह्निष्यमृतस्यामृत-
 समानस्य घृतस्य चक्षणं दर्शनं भवति । यद्वा । मरणरहितस्य देवस्य वह्निना-
 मकस्याग्नेर्दर्शनं भवति । तद्वह्निः स्तृणीतेति पूर्वचान्वयः ॥ स्तृणीत । स्तृज्
 आच्छादने । लोहमध्यमपुरुषस्य बहुवचनं । लोटो लङ्भृत् । पा० ३. ४. ८५. ।
 तस्थस्थमिपां । पा० ३. ४. १०१. । इति यस्य तादेशः । ऋादिभ्यः आ । ई हल्यघोः
 । पा० ६. ४. ११३. । इतीत्वं । ऋवर्णाच्चेति वक्तव्यं । पा० ६. ४. १. १. । इति णत्वं ।
 ष्वादीनां ह्रस्वः । पा० ७. ३. ६०. । इति धातोर्ह्रस्वत्वं । सति शिष्टस्वरवलीयस्व-
 मन्यत्र विकरणेभ्यः । अतस्तिङ् एव प्रत्ययस्वरेणोदात्तत्वं । वह्निः । बृह्नेर्लोपश्च
 । उ० २. १०५. । इतीस्प्रत्ययनलोपौ । प्रत्ययस्वरः । आनुषङ्क् । आ समन्तादनु-
 षजतीत्यानुषङ्क् । पञ्ज संगे । धात्वादेः घः सः । किप्चेति किप् । अनदितां
 । पा० ६. ४. २४. । इति लोपः । आङ्बोरुपसर्गयोः प्राक्प्रयोगः । गतिसमांसः ।
 उपसर्गात्सुनोतीत्यादिना पत्वं । घृतपृष्ठं । घृ क्षरणदीप्थ्योः । निष्ठेति क्तः ।
 प्रत्ययस्वरेणोदात्तः । घृतयुक्तं पृष्ठमस्येति बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । मनी-
 षिणः । आमंचितनिघातः । अमृतस्य । न विद्यते मृतं मरणमस्मिन्नित्यमृतं ।
 बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं वाधित्वा नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वे प्राप्ते नञो
 जरमरमिचमृताः । पा० ६. २. ११६. । इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । चक्षणं । चक्षिङ्
 ष्यक्तायां वाचि । वागभिव्यक्तिवाचिधातुरिहाभिव्यक्तिमात्रं लक्षयति । ल्युट् च
 । पा० ३. ३. ११५. । इति भावे ल्युट् । योरनादेशः । तस्यार्द्धधातुकत्वाच्चक्षिङ्
 ख्याञ् । पा० २. ४. ५४. । इति ख्याञादेशे प्राप्तेऽसनयोश्च । पा० २. ४. ५४. ३. ।
 इति प्रतिषेधः ॥

पथीमृचमाह ॥

वि श्रयंतामृतावृधो द्वारो देवीरसश्चतः । अद्या नूनं च यष्टवे ॥ ६ ॥

वि । श्रयंतां । ऋतुऽवृधः । द्वारः । देवीः । असश्चतः । अद्या नूनं च । यष्टवे ॥ ६ ॥

द्वारो यज्ञस्य शालाद्वाराणि विश्रयंतां कपाटोद्घाटनेन विध्रियंतां । कीदृश्यः ।
 ऋतावृधः । ऋतस्य सत्यस्य यज्ञस्य वा वर्द्धयिष्यः । देवीः । द्योतमानाः ।
 असश्चतः । असश्चतयः । उद्घाटनेन प्रवेष्टृपुरुषसंगरहिताः । यद्वा । असश्चतः ।
 प्रवेष्टृपुरुषरहितान्यज्ञगृहान्तपुरुषप्रवेशाय द्वारोभिमानिन्य एतत्संज्ञका अग्नि-

विशेषमूर्तयो विप्रयन्तां । विशेषेण सेवन्तां । द्वारसेवया तत्र पुरुषप्रवेशेन वा किं प्रयोजनमिति तदुच्यते । अद्यास्मिन्दिने नूनमवश्यं यष्टवे यष्टुं । चकारादिनांतरेष्वपीति द्रष्टव्यं ॥ चृतावृधः । चृतं वर्धयन्तीत्यर्थे वृधेरन्तर्भावितरण्यार्थात्किमुचेति क्तिप् । उपपदसमासः । अन्येषामपि दृश्यत इति पूर्वपदस्य दीर्घत्वं । वृधिधातुस्वरेणोदात्तः । समासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन स एव शिष्यते । देवीः । वा छंदसीति पूर्वसवर्णदीर्घत्वं । देवशब्दात्पचाद्यजन्तात्पुंयोगादाख्यायां । पा० ४. १. ४८. इति ङीष् । प्रत्ययस्वरेणोदात्तः । विभक्त्या सहैकादेश उदात्तेनोदात्त इत्युदात्तः । असञ्चतः । ग्लुञ्चु पञ्च गतौ । जकारस्य व्यत्ययेन चकारः । लटः, श्चादेशः । द्वाराभावे न विद्यन्ते सञ्चन्तो गच्छन्तो येषु प्राग्वंशादिषु तानसञ्चतः । अद्या । सद्यःपरुदित्यादिना द्यप्रत्ययांतो निपातितः । तद्धितश्चासर्वविभक्तिरित्यव्ययसंज्ञकत्वात्परस्या विभक्तेर्लुक् । प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तः । संहितायामन्येषामपि दृश्यत इति दीर्घत्वं । नूनं । एवमादीनामन्त इत्यंतोदात्तत्वं । यष्टवे । यजेत्सुमर्थे सेसेनित्यादिना । पा० ३. ४. ९. तवेन्प्रत्ययः । ब्रश्चादिना पत्वं । निष्ठादाद्युदात्तः ॥

॥ इति प्रथमस्य प्रथमे चतुर्विंशो वर्गः ॥

सूक्ते सप्रमीमृचमाह ॥

नक्तोपसा सुपेशसास्मिन् यज्ञ उर्प ह्यये । इदं नो बर्हिः सदे ॥ ७ ॥

नक्तोपसा । सुपेशसा । अस्मिन् । यज्ञे । उर्प । ह्यये । इदं । नः । बर्हिः । आऽसदे ॥ ७ ॥

नक्तशब्द उषःशब्दश्च लोके कालविशेषवाचिनी । इह तु तत्कालाभिमानिवह्निमूर्तिद्वये प्रयुज्येते । नक्तोपसा नक्तोपोनामिके बह्निमूर्ती अस्मिन्प्रवर्तमाने यज्ञकर्मण्युपह्ये । आह्वयामि । किमर्थं । नोऽसदीयमिदं वेद्यामास्तीर्णं बर्हिर्देभमासदे । आसत्तुं । प्राप्तुं । कीदृश्यौ । सुपेशसा । शोभनरूपयुक्ते ॥ नक्तं चोषाश्च नक्तोपसा । द्वितीयादिवचनस्य सुपां सुलुगित्याकारः । मलोप उपधादीर्घश्चांदसौ । देवताद्वये च । पा० ६. २. १४१. इति पूर्वोत्तरपदयोर्युगपत्प्रकृतिस्वरत्वं । सुपेशसा । शोभनं पेशो रूपं यमोक्ते । पूर्ववदाकारः । पेशःशब्दो नव्विषयत्वादाद्युदात्तः । बहुव्रीही नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वस्यापवादत्वेना-

द्युदात्तं द्विचं छंदसि । पा० ६. २. ११८ । इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । अस्मिन् । ऊडि-
दमित्यादिनाः विभक्तिरुदात्ता । आसदे । षट् विशरणंगत्यवसादनेषु । धात्वादेः
षः सः । आङ्पूर्वादस्मात्संपदादिभ्यो भावे क्तिप् । प्रादिसमासः । कृदुत्तरपद-
प्रकृतिस्वरत्वं ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

ता सुजिह्वा उप ह्ये होतारा दैव्या कवी । यज्ञं नो यक्षतामिमं ॥ ८ ॥
ता । सुऽजिह्वौ । उप । ह्ये । होतारा । दैव्या । कवी इति । यज्ञं । नः । यक्षतां ।
इमं ॥ ८ ॥

तच्छब्दोऽत्र सर्वनामत्वात्प्रसिद्धार्थवाची । ता तौ याज्ञिकानां प्रसिद्धौ द्वा-
वग्नी उपह्ये । आह्वयामि । नोऽस्मदीयमिमं यज्ञं यक्षतां । तावुभौ यज-
तामनुतिष्ठतां । कीदृशौ । सुजिह्वा । शोभनजिह्वोपेतौ । प्रियवचनौ शोभन-
ज्वालौ वेत्यर्थः । होतारा । होमनिष्पादकौ । दैव्या । दैव्यौ देवसंबन्धिनौ । अत
एवेमावग्नी दैव्यहोतृनामकौ । कवी । मेधाविनौ ॥ ता तौ । द्वितीयाद्विवचनस्य
सुपां सुलुगित्याकारः । एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्युदात्तः । सुजिह्वौ । शोभना
जिह्वा ययोस्तौ । नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । पूर्ववदेकादेशस्वरः । संहिता-
यामावादेशः । वस्य लोपः शाकल्यस्येति लोपः । होतारा । जुहोतेऽनृन् । द्वि-
वचने ऋतो ङि । पा० ७. ३. ११०. । इति गुणः । अप्रृत्तित्युपधादीर्घः । पूर्ववदा-
कारः । निह्वादाद्युदात्तः । दैव्या । देवानामिमौ । देवाद्यजत्रौ । पा० ४. १. ८५. ३. ।
इति यज्ञ् । यस्येति चेत्यकारलोपः । जित्यादिर्नित्यमित्याद्युदात्तः । पूर्ववदाकारः ।
यक्षतां । यजतां । लोटि शपि परतः सिद्धलं लेटीति बहुलयहणात्तिप् ।
कुत्वचर्त्तयत्वानि ॥

नवमीमृचमाह ॥

इळा सरस्वती मही तिस्रो देवीर्मयोभुवः । वह्निः सीदंत्वसिधः ॥ ९ ॥
इळा । सरस्वती । मही । तिस्रः । देवीः । मयःऽभुवः । वह्निः । सीदंतु । असिधः ॥ ९ ॥

अत्र महीशब्दो महत्त्वगुणयुक्तां भारतीमाचष्टेऽन्येष्वप्रीसूक्तेषु सहशेष्विळा
सरस्वती भारतीत्यास्नातत्वात् । इळादिशब्दाभिधेयां वह्निमूर्तयस्तिष्ठो देवीर्दी-
यमाना वह्निर्वैद्यामास्तीर्णं सीदंतु । प्राप्नुवंतु । कीदृशयः । मयोभुवः । सुखोत्पा-

दकाः । असिधः । शेषेण क्षयेण वा रहिताः ॥ इच्छा । ईडं स्तुतौ । छांदसं
 ह्रस्वत्वं । क्तिप् । धातुस्वरः । टाप् चापि हलंतानां यथा वाचो दिश निशेति
 टाप् । सरस्वती । सरोऽसुनंतो निह्वादाद्युदात्तः । तदस्यास्तीति मतुप् । अदुप-
 धाद्वत्वं । तसौ मत्वर्थ इति भवेन पदत्वस्य बाधितत्वादुत्पाद्यभावः । उगितश्चेति
 डीप् । मतुपङ्गीपौ पिह्वादनुदात्तौ । मही । महतीशब्दे तकारलोपश्चांदसः ।
 यस्येति चेत्यकारलोपः । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण डीप उदात्तत्वं । तिस्रः । चि-
 शब्दाज्जसि चिचतुरोः स्त्रियां तिसृचतसृ । पा० ७. २. ९९. इति तिस्रादेशः । अचि
 र ऋतः । पा० ७. २. १००. इति रेफादेशः । तिसृभ्यो जसः । पा० ६. १. १६६. ।
 इति जस उदात्तत्वं । देवीः । देवानां पत्न्यो देव्यः । पुंयोगादाख्यायामिति डीप् ।
 यस्येति चेत्यकारलोपः । प्रत्ययस्वरेण डीप उदात्तत्वं । जसि दीर्घाज्जसि चेति
 निषिद्धं दीर्घत्वं वा छंदसीति पक्षेऽभ्यनुज्ञायते । मयोभुवः । मीज् हिंसायां ।
 हिनस्ति दुःखमिति सुखं मयः । तद्भावयंतीति मयोभुवः । अंतर्भावितरण्यार्थाद्भुवः
 क्तिप् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । बर्हिः । बृहेर्नलोपश्चेतीतिप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः ।
 सीदंतु । पट् विशरणादौ । पात्रेत्यादिना सीदादेशः । असिधः । सिधेर्हिंसार्थस्य
 शोषणार्थस्य वा संपदादिभ्यो भावे क्तिपि नञा बहुव्रीहिः । पूर्वपदप्रकृतिस्वरं
 बाधित्वा नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं ॥

पत्नीसंयाजे त्वष्टुः पुरोनुवाक्येह त्वष्टारमयियमिति । शं युवाकाय संप्रेषित
 इति खंडे सूत्रितं । सं ते पयांसि समु यंतु वाजा इह त्वष्टारमयियं । आ० १.
 १०. इति । तामेतां पुरोनुवाक्यां सूक्ते दशमीमृचमाह ॥

इह त्वष्टारमयियं विश्वरूपमुप ह्वये । अस्माकंमस्तु केवलः ॥ १० ॥

इह । त्वष्टारं । अयियं । विश्वरूपं । उप । ह्वये । अस्माकं । अस्तु । केवलः ॥ १० ॥

त्वष्टारं त्वष्टृनामकमग्निमिह कर्मण्युप ह्वये । कीदृशं । अयियं । श्रेष्ठं । विश्वरूपं ।
 बहुविधरूपोपेतं । सोऽस्माकं केवलोऽसाधारणोऽस्तु । इतरयजमानेभ्योऽप्य-
 धिकमनुग्रहं करोत्वित्यर्थः ॥ त्वष्टारं । तद्यू त्वद्यू तनूकरणे । तृन् १ स्वरतिसूति-
 सूर्यतिधूजूदितो वा । पा० ७. २. ४४. । इतीडभावपक्षे स्कोः संयोगाद्योरन्ते च । पा०
 ८. २. २९. इति ककारलोपः । घृत्वं । द्वितीयैकवचने ऋतो डिस्वर्वाणामस्थान-
 योरिति गुणेऽमृक्त्वादिनोपधाया दीर्घः । तृनो निह्वादाद्युदात्तत्वं । अयियं ।
 अयादित्यनुवृत्तौ घञ्छौ च । पा० ४. ४. ११७. इति घच् । आयनेयीत्यादिना

। पा० ७. १. २. । घकारस्य इयादेशः । यस्येति लोपः । आयनादिभूपदेशिव-
 द्बचनं स्वरसिद्ध्यर्थं । पा० ७. १. २. १. । इत्युपदेशिवद्भावात्प्रत्ययाद्युदात्तत्वाद्ब-
 च्छित्तादंतोदात्तत्वं । विश्वरूपं । विश्वानि रूपाणि त्वष्टुत्पन्नत्वेन यस्य । त्वष्टा वै
 पशूनां मिथुनानां रूपकृदिति श्रुतेः । विश्वशब्दस्याद्युदात्तत्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे
 प्राप्ते बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायां । पा० ६. २. १०६. । इति पूर्वपदांतोदात्तत्वं । अस्माकं ।
 असु क्षेपणे । युष्मसिभ्यां मदिक् । उ० १. १३७. । प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तः । पंथीव-
 हुवचनमाम् । अत्र परमपि योऽचि । पा० ७. २. ८९. । इति यत्वं । त्राधित्वा
 नित्यत्वात्प्रतिपदविधित्वाच्चांम आकमादेशे कृतेऽनादेश इति निषेधेन । पा० ७.
 २. ८६. । यत्वाभावाच्छेषे लोप इति दकारलोपेऽकारांतत्वेन पश्चात्प्राप्तस्यापि
 सुटः । पा० ७. १. ५२. । साम इति निर्देशे स्थानिन्यंतभावेन । पा० ७. १. ३३. ।
 निवृत्तिः । एवमर्थे एव हि साम इति समुद्रकस्य निर्देशः । केवलः । वृषादे-
 राकृतिगणत्वादाद्युदात्तः ॥

एकादशीमृचमाह ॥

अव सृजा वनस्पते देवं देवेभ्यो हविः । प्र दातुंस्तु चेतनं ॥ ११ ॥

अव । सृज । वनस्पते । देवं । देवेभ्यः । हविः । प्र । दातुः । अस्तु । चेतनं ॥ ११ ॥

हे वनस्पते । एतन्नामकाग्ने देव हविर्भुग्भ्यो देवेभ्योऽस्मदीयं हविरवसृज ।
 समर्पयेत्यर्थः । प्र दातुर्यजमानस्य चेतनं परलोकविषयं विज्ञानं त्वत्प्रसादादस्तु ॥
 वनस्पते । आमं चितनिघातः । देव । पादादित्वान्न निघातः । पाष्ठिकमामं चि-
 ताद्युदात्तत्वं । हविः । इस् प्रत्ययस्वरः । दातुः । ददातेस्तृच् । चित इत्यंतोदात्तः ।
 डसि चत उत् । पा० ६. १. १११. । इत्युत्वं । एकादेशः । रपरत्वं च । रात्स्य । पा०
 ८. २. २४. । इति सलोपः । एकादेशस्वरेणोकार उदात्तः । चेतनं । चिती संज्ञाने ।
 करणे ल्युट् । योरनादेशः । लघूपधगुणः । लितीति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं ॥

द्वादशीमृचमाह ॥

स्वाहा यज्ञं कृणोतनेंद्राय यज्वनो गृहे । तत्र देवा उष ह्वये ॥ १२ ॥

स्वाहा । यज्ञं । कृणोतन । इंद्राय । यज्वनः । गृहे । तत्र । देवान् । उष । ह्वये ॥ १२ ॥

स्वाहाशब्दो हविःप्रदानवाची सन् एतन्नामकमग्निविशेषं लक्षयति ।
 तदग्निं संपादितं यज्ञमिन्द्रायेंद्रतुष्ट्यर्थं यज्वनो यजमानस्य गृहे ऋत्विजः कृणोतन ।

कुरुत । तच्च यज्ञे देवानुपह्वये ॥ कृणोतन । कृवि हिंसाकरणयोश्च । इदित्त्वानुम् ।
 लोणमध्यमबहुवचनस्य तस्यस्यमिपामिति तादेशः । तन्ननन्ननयनाश्च । पा० ७.
 १. ४५. । इति तनवादेशः । शपि प्राप्ते धिन्विकृण्योरच्चेत्युप्रत्ययः । तत्संनियोगेन
 वकारस्य चाकारः । तस्यातो लोप इति लोपः । अचः परस्मिन्निति स्थानि-
 वद्भावादकारस्य लघूपधगुणो न भवति । तनपः पित्वेनाङित्त्वादुकारस्य गुणः ।
 इंद्राय । ऋज्वेद्रेत्यादिना रन् । नित्त्वादाद्युदात्तः । यञ्जनः । यज देवपूजासंगति-
 करणदानेषु । सुयजोर्ङ्निप् । पा० ३. २. १०३. । ङसि भसंज्ञायामलोपे प्राप्ते न
 संयोगाद्वमंतात् । पा० ६. ४. १३९. । इति निषेधः । वनिपः पित्वेन धातुस्वर एव
 शिष्यते । गृहे । ग्रह उपादाने । गेहे कः । पा० ३. १. १४४. । इति कप्रत्ययः ।
 ग्रहज्येत्यादिना संप्रसारणं । परपूर्वत्वं । प्रत्ययस्वरः । तच्च । चल् । लितीति
 प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । देवां उपेत्य च संहितायां दीर्घादटीति नकारस्य रुत्वं ।
 आतोऽटि नित्यमित्याकारस्यानुनासिकादेशः । भोभगो इति यत्वं । तस्य लोपः
 शाकत्स्येति लोपः ॥

॥ इति प्रथमस्य प्रथमे पंचविंशो वर्गः ॥

ऐभिरग्न इत्यादिकस्य द्वादशर्चस्य तृतीयसूक्तस्य ऋषिच्छंदसी पूर्ववत् । तच्च
 सूक्तं बहुदेवताकं । अत एवानुक्रम्यते । ऐभिर्वैश्वदेवमिति । विनियोगस्तु षूढ-
 द्वादशाहस्य प्रथमे छंदोमे तृतीयसवने वैश्वदेवशस्त्रे । ऐभिरग्ने दुवो गिर इति
 सूक्तं । तथा च सूचितं । अथ छंदोमाः समुद्रादूर्मिरित्युपक्रम्यैभिरग्ने दुवो गिर
 इति वैश्वदेवं । आ० ८. ९. । तच्च प्रथमामृचमाह ॥

ऐभिरग्ने दुवो गिरो विश्वेभिः सोमं पीतये । देवेभिर्वाहि यक्षि च ॥ १ ॥

आ । एभिः । अग्ने । दुवं । गिरः । विश्वेभिः । सोमंऽपीतये । देवेभिः । याहि ।
 यक्षि । च ॥ १ ॥

हे अग्ने । एभिरस्मिन्यज्ञे संभावितैर्विश्वेभिर्देवेभिः सर्वैर्देवैः सह सोमपीतये
 सोमपानोपेतयागार्थं दुवोऽस्मदीयां परिचर्या गिरोऽस्मदीयाः स्तुतीश्च प्रत्या-
 याहि । आगच्छ । यक्षि च । आगत्य यज च ॥ एभिः । पूर्वनिर्दिष्टानां देवा-
 नामिदमा परामर्शादिदमोऽन्वादेशेऽशनुदात्तस्तुतीयादौ । पा० २. ४. ३२. । इत्य-
 शनुदात्तः । शित्वात्सर्वादेशः । नेदमदसोरकोः । पा० ७. १. ११. । इति भिसं

ऐसादेशभावः । विभक्तिरनुदात्तैव । न चोडिदमित्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वं तत्रा-
तोदात्तादित्यधिकारात् । दुवः । नद्विषयस्यानिसंतस्येत्याद्युदात्तत्वं । विश्वेभिः ।
विश्वशब्दो विश्वेः कर्नतो निच्चादाद्युदात्तः । बहुलं छंदसीति भिस ऐस् न भवति ।
बहुवचने ऋत्येत् । पा० ७. ३. १०३. इत्येत् । सोमपीतये । सोमशब्दोऽर्तिस्तु-
स्वित्यादिना मनंतो निच्चादाद्युदात्तः । सोमस्य पीतिर्यस्मिन्यागे स सोमपीतिः ।
तस्मै । तादर्थ्यं चतुर्थी । देवेभिः । बहुलं छंदसीति भिस ऐसादेशभावः । बहु-
वचने ऋत्येदित्येत् । यक्षि । यजेल्लोटः सिप् । बहुलं छंदसीति शपो लृक् ।
ग्रथादिना पत्वं । पढोः कः सीति कत्वं । सेर्हिरादेशश्छांदसत्वान्न भवति । सिपः
पित्वेनानुदात्तत्वाच्चातुस्वर एव ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

आ त्वा कणा अहूपत गृणंति विप्र ते धियः । देवेभिर्गन् आ गहि ॥ २ ॥
आ । त्वा । कणाः । अहूपत । गृणंति । विप्र । ते । धियः । देवेभिः । अग्ने । आ ।
गहि ॥ २ ॥

हे विप्र मेधाविन् अग्ने कणा मेधाविन् ऋत्विजस्त्वा यज्ञनिष्पादकं त्वा-
महूपत । आह्वयंति । तथा ते धियस्त्वदीयानि कर्माणि गृणंति कथयंति ॥ ततो
हे अग्ने देवेभिर्देवैः सहागहि । आगच्छ ॥ विप्र इत्यादिषु चतुर्विंशतिसंख्याकेषु
मेधाविनामसु कण ऋभुरिति पठितं । त्वा । त्वामौ द्वितीयाया इति त्वादेशः ।
सर्वानुदात्तः । कणाः । कण शब्दार्थः । अशिप्रुपिलटिकणिसखीत्यादिना कन् ।
निच्चादाद्युदात्तः । अहूपत । ज्ञेज् स्पञ्जायां शब्दे च । छंदसि लुङ्लङ्लिट इति
वर्तमाने लुङ् । निच्चादात्मनेपदं । ऋ आत्मनेपदेष्वनत इत्युदादेशः । चूः सिच् ।
एकाच इतीदृशप्रतिषेधः । पा० ७. २. १०. बहुलं छंदसीति संप्रसारणं परपूर्वत्वं ।
हलः । पा० ६. ४. २. इति दीर्घत्वं । आदेशप्रत्ययोरिति पत्वं । छांदसत्वादूकारस्य
न गुणः । अडागमः । गृणंति । गृ शब्दे । लट् । ऋ । ऋऽतः । ऋादिभ्यः
आ । प्वादीनां ह्रस्व इति धातोर्ह्रस्वत्वं । आभ्यस्तयोरानतः । पा० ६. ४. ११२. ।
इत्याकारलोपः । ऋवर्णञ्चेति वक्तव्यमिति शतं । तिङः स्वर एव शिष्यते ।
विप्र । आमन्त्रितनिधातः । ते । अनुदात्तमित्यनुवृत्तौ । तेमयावेकवचनस्य । पा०
८. १. २२. इति षष्ठ्यास्ते इत्यादेशः । देवेभिः । छांदस ऐस अभावः । गहि ।
गम् । मृषु गतौ । लोटः सिप् । सेर्हिरपिच्च । कर्तरि शप् । तस्य बहुलं छंदसीति

लुक् । अनुदात्तोपदेशेत्यादिना मकारलोपः । तस्यासिद्धवद्वाभादित्यसिद्धत्वा-
दतो हेरिति हेर्लुग्न भवति ॥

तृतीयामृचमाह ॥

इंद्रवायू बृहस्पतिं मित्राग्निं पूषणं भगं । आदित्यान्मरुतं गणं ॥ ३ ॥

इंद्रवायू इति । बृहस्पतिं । मित्रा । अग्निं । पूषणं । भगं । आदित्यान् । मरुतं ।
गणं ॥ ३ ॥

इंद्रादिदेवान्मरुतं मरुतां वायूनां संवन्धिनं गणं च हे अग्ने यक्षीति पदद्व-
यमनुवर्तते ॥ इंद्रश्च वायुश्चेंद्रवायू । देवताद्वये च । पा० ६. ३. २६. । इति प्राप्तः
स्यानङ् उभयव वायोः प्रतिषेधो वक्तव्यः । पा० ६. ३. २६. १. । इति प्रतिषेधः ।
देवताद्वये च । पा० ६. २. १४१. । इति प्राप्तस्योभयपदप्रकृतिस्वरस्य नोत्तरपदेऽनु-
दात्तादौ । पा० ६. २. १४२. । इति निषेधः । समासांतोदात्तत्वमेव । बृहस्पतिं ।
तद्बृहतोः करपत्योश्चोरदेवतयोरभिधेययोः सुट् तलोपो वक्तव्यः । पा० ६. १.
१५७. । इति तलोपः सुडागमश्च । बृहच्छब्दमाद्युदात्तं केचिद्वर्णयंतीति वामनः ।
पा रक्षणे । पातीति पतिः । पातेर्इति । उ० ४. ५८. । प्रत्ययस्वरेणाद्युदात्तः ।
समास उभे वनस्पत्यादिषु युगपदित्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वं । मित्रा । द्वितीयायाः
सुमां सुलुगित्यादिना विभक्तेराजादेशः । आदित्यान् । अदितेरपत्यान्यादित्याः ।
दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदाण् ण्यः । पा० ४. १. ८५. । प्रत्ययस्वरः । मरुतं । मरुतां
विकारः । अनुदात्तादेश्च । पा० ४. ३. १४०. । इत्यञ् । जित्वादाद्युदात्तः ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

प्र वो भ्रियंत इंद्रवो मत्सरा मादयिष्णवं । द्रप्सा मध्वं चमूपदः ॥ ४ ॥

प्र । च । भ्रियंते । इंद्रवः । मत्सराः । मादयिष्णवं । द्रप्साः । मध्वः । चमूपदः ॥ ४ ॥

हे इंद्रादिदेवाः । वो युष्मदर्धमिन्द्रवः सोमाः प्रभ्रियते । प्रकर्षेण संपाद्यते ।
कीदृशाः । मत्सराः । तृप्तिकराः । मत्सरः सोमो मंदतेस्तृप्तिकर्मणः । नि० २. ५. ।
इति यास्कः । मादयिष्णवः । हर्षहेतवः । द्रप्साः । विंदुरुपाः । मध्वः । मधुराः ।
चमूपदः । चमूषु चमसादिपात्रेष्ववस्थिताः ॥ प्र । प्राग्व्यवहिताश्चेति व्यव-
हितप्रयोगः । भ्रियंते । भृजो यकि रिङ् श्यग्लिङ् । पा० ७. ४. २८. । इति रिडा-

देशः । हजो वा । ह्यहोभ्यं छंदसीति हंकारस्य भंकारः । इंदवः । उंदी क्तेने ।
 उंदंति पाचांणीति । निदित्यनुवृत्ताबुंदेरिच्चादेः । उ० १. १२. । इत्युप्रत्ययः । आदि-
 रिकारश्च निच्चादाद्युदात्तः । मत्तराः । मद तृप्तियोगे । चिदित्यनुवृत्तौ कृधूम-
 दिभ्यः कित् । उ० ३. ७२. । इति सरप्रत्ययः । तितुच्चतथसिसुरकसेषु चेतीट्प्र-
 तिषेधः । चिच्चादंतोदात्तः । मादयिष्णवः । मदी हर्षलपनयोः । मदेर्ण्यतांखे-
 ष्छंदसि । पा० ३. २. १३७. । इतीष्णुश्च । खेरनिटीति णिलोपे प्राप्तेऽयामंतात्वाव्ये-
 त्तिष्णुषु । पा० ६. ४. ५५. । इत्यादेशः । चिच्चादंतोदात्तः । मध्यः । मधुशब्द-
 आद्युदात्त उक्तः । मधुशब्दस्य व्यत्ययेन पुल्लिङ्गत्वं । संज्ञापूर्वको विधिरनित्य-
 इति जसि च । पा० ७. ३. १०९. । इति गुणो न भवति । चमूपदः । चमु छमु
 जमु रुमु अदने । चम्यते भक्ष्यते येषु चमसेषु ते चक्षः । कृषिचमीत्यादिना । उ०
 १. ८१. । ऊः । तत्र सीदंतीति चमूपदः । सत्सूद्धिषेत्यादिना । पा० ३. २. ६१. । क्षिप् ।
 सुधामादेराकृतिगणत्वात्पत्वं । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

पंचमीमृचमाह ॥

ईळते त्वामवस्यवः कणांसो वृक्तवर्हिषः । हविष्मंतो अरंकृतः ॥ ५ ॥

ईळते त्वां अवस्यवः । कणांसः । वृक्तऽवर्हिषः । हविष्मंतः । अरंऽकृतः ॥ ५ ॥

हे अग्ने त्वामीळते । ऋत्विजः स्तुवंति । कीदृशाः । अवस्यवः । अवनं रक्षणं
 तच्चेतून् देवानिच्छंतः । कणांसः । मेधाविनः । वृक्तवर्हिषः । आस्तरणार्थं द्विच-
 दर्भाः । हविष्मंतः । हविर्युक्ताः । अरंकृतः । अलंकर्तारः ॥ ईळते । ईड स्तुतौ ।
 अनुदात्तेच्चाहटो रुः । अदिप्रभृतिभ्यः शप् इति शपो लृक् । रुस्यादादेशः ।
 टेरत्वं । तास्यनुदात्तेदित्यादिना लसार्वधातुकस्यानुदात्तत्वाद्वातुस्वर एव शिष्यते ।
 अवस्यवः । अवन्तीत्यवा देवाः । तानतिशयेनेच्छंति । सुप आत्मनः क्यच् ।
 क्यचि चेतीत्वं न भवति । न छंदस्यपुत्रस्य । पा० ७. ४. ३५. । इति निषेधात् ।
 सर्वप्रातिपदिकेभ्यो लालसायां सुग्वक्तव्यः । पा० ७. १. ५१. ३. । इति सुक् ।
 क्वाच्छंदसीत्युप्रत्ययः । अतो लोपः । प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तत्वं । कणांसः । कण-
 शब्दार्थः । कणंति ध्वनंति स्तोत्रादिपाठेनेति कणा ऋत्विजः । अशिंप्रुपीत्यादिना
 कंन् । निच्चादाद्युदात्तः । आज्ञसेरसुक् । पा० ७. १. ५०. । इत्यसुक् । वृक्तवर्हिषः ।
 वृक्तमुक्तः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । हविष्मंतः । हविरेषामस्तीति हवि-

प्रतः । तसौ मत्वर्थ इति भवेनापदत्वान्न हत्वं । अरंकृतः । अलंकुर्वतीत्यरंकृतः ।
 किप् चेति किप् । ह्रस्वस्य तुक् । कपिलकादीनां संज्ञार्च्छदसोर्वा लो रत्वमापद्यते
 । पा० ८. २. १८. ३. । इति लकारस्य रेफादेशः ॥

पथीमृचमाह ॥

घृतपृष्ठा मनोयुजो ये त्वा वहन्ति वह्नयः । आ देवान्सोमपीतये ॥ ६ ॥

घृतऽपृष्ठाः । मनऽयुजः । ये त्वा वहन्ति । वह्नयः । आ । देवान् । सोमंऽपीतये ॥ ६ ॥

हे अग्ने त्वा त्वां येऽश्वा रथेन वहन्ति । कीदृशाः । घृतपृष्ठाः । पुष्टांगत्वेन
 दीप्तपृष्ठाः । मनोयुजः । मनःसंकल्पमात्रेण रथे युज्यमानाः । वह्नयः । वोढारः ।
 तैरश्वैः सोमपानहेतुयागार्थं देवानावहेति शेषः ॥ घृतपृष्ठाः । घृ क्षरणदीप्त्योः ।
 घृतं दीप्तं पृष्ठं येषां ते घृतपृष्ठाः । घृतशब्दः प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तः । बहुव्रीहौ
 पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । मनसा युजत इति मनोयुजः । अष्टविग्दधृगित्यादिना
 किन् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । त्वा । त्वामौ द्वितीयाया इत्यनुदात्तस्वादेशः ।
 वहन्ति । शमिपोरनुदात्तत्वाच्चातुस्वरः । यदृत्तयोगान्निघाताभावः । वह्नयः । निरि-
 त्वनुवृत्तौ वहिश्चिथ्युयुदुग्गलाहावरिभ्यो नित् । उ० ४. ५२. । इति निप्रत्ययः ।
 तस्य निच्चादाद्युदात्तत्वं । सोमपीतये । उक्तं । सकारे परतो नकारस्य संहितायां
 नश्च । पा० ८. ३. ३०. । इति धुगागमः । खरि चेति चत्वं । चयो द्वितीयाः शरि
 पीष्करसादेः । पा० ८. ४. ४८. ३. । इति द्वितीयस्यकारः ॥

॥ इति प्रथमस्य प्रथमे षड्विंशो वर्गः ॥

सूक्ते सप्तमीमृचमाह ॥

तान्यजं चो ऋतावृधोऽग्ने पत्नीवतस्कृधि । मध्वः सुजिह्व पायय ॥ ७ ॥

तान् । यजंचान् । ऋतऽवृधः । अग्ने । पत्नीऽवतः । कृधि । मध्वः । सुऽजिह्व ।

पायय ॥ ७ ॥

हे अग्ने तानिन्द्रादीन्देवान्यजचान्यजनीयान् ऋतावृधः सत्यस्य यज्ञस्य वा
 वर्द्धकान् पत्नीवतः पत्नीयुक्तान्कृधि । कुरु । हे सुजिह्व शोभनजिह्वोपेत मध्वो
 मधुरस्य सोमस्य भागं देवान्पायय ॥ यजंचान् । अमिनक्षियजिबन्धिपति-
 भ्योऽवन् । उ० ३. १०४. । इति यजेरचन्प्रत्ययः । ऋतावृधः । वृधु वृद्धौ । अंतर्भा-

वितरणार्थात् किप् चेति किप् । अन्येषामपि दृश्यत इति पूर्वपदस्य दीर्घत्वं ।
 वृधेर्धातुस्वरः । समासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । अग्ने । पादादित्वाच्चाभिमन्त्रित-
 निघातः । पाठिकमाद्युदात्तत्वं । पत्नीवतः । पत्युर्नो यज्ञसंयोगे । पा० ४. १. ३३ ।
 इति डीप् । इकारस्य च नकारः । ता एपां संतीति मतुप् । छंदसीर इति वत् ।
 पतिशब्दे इतिप्रत्ययांतत्वादाद्युदात्तः । डीभ्मतुपोरनुदात्तत्वात् एव शिष्यते ।
 कृधि । कृजो लोटः सिः । सेह्यपिच्चेति हिः । बहुलं छंदसीति विकरणलुक् ।
 श्रुशृणुपृकृवृभ्यश्छंदसि । पा० ६. ४. १०२ । इति हेर्धिरादेशः । डित्वाद्गुणाभावः ।
 मध्यः । उक्तं । सुजिह्व । आमन्त्रितनिघातः । पायय । पा पाने । पिवंतं प्रयुक्त
 इति हेतुमति चेति णिच् । शास्त्रासाहाय्यावेपां युक् । पा० ७. ३. ३७ । इति
 युक् । पूर्वस्यामन्त्रितस्याविद्यमानवत्त्वं । अत एवाव्यवधायकत्वान्मध्य इत्यपेक्ष्य
 तिङ्गितिङ् इति निघातः ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

ये यजन्वा य ईज्यास्ते ते पिवंतु जिह्वया । मधोऽग्ने वषट्कृति ॥ ८ ॥

ये यजन्वाः । ये ईज्याः । ते । ते । पिवंतु । जिह्वया । मधोः । अग्ने । वषट्कृति ॥ ८ ॥

ये देवा यजन्वा यष्टव्याः । तथा ये देवा ईज्याः स्तुत्याः । ते सर्वेऽपि वषट्-
 कृति वषट्कारकाले वषट्कारयुक्ते यागे वा हे अग्ने ते त्वदीयया जिह्वया
 मधोर्मधुरस्य सोमस्य भागं पिवंतु ॥ ये यजन्वाः । गतं । ईज्याः । ईड स्तुती ।
 अहलोर्ण्यत् । तित्स्वरिते प्राप्त ईडवंदवृशंसदुहां रयत इत्याद्युदात्तत्वं । द्वितीयस्य
 तेशब्दस्य युष्मदादेशस्य सर्वानुदात्तत्वं । मधोः । उप्रत्ययस्य निच्चादाद्युदात्त-
 त्वमुक्तं । अग्ने । आमन्त्रितनिघातः । वषट्कृति । करोतेः संपदादिभ्यो भावे
 किप् । वषडित्यस्य करणं यस्मिन्याग इति बहुव्रीहिः । वषडित्यस्य निपातत्वा-
 दाद्युदात्तत्वं । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

नवमीमृचमाह ॥

आकीं सूर्यस्य रोचनाद्विश्वादेवाँ उपबुधः । विप्रो होतेह वक्षति ॥ ९ ॥

आकीं । सूर्यस्य । रोचनात् । विश्वान् । देवान् । उपः । बुधः । विप्रः । होता । इह ।

वक्षति ॥ ९ ॥

विप्रो मेधावी होता होमनिष्पादकोऽग्निरुपबुध उपकाले यागगम-

नाय बुध्यमानान्विश्वान्देवान्सूर्यस्य संबंधिनी रोचनात्स्वर्गलोकादिह कर्मण्याकी
वक्षति । आवहतु ॥ आकी । निपात आद्युदात्तः । सूर्यस्य । सूर्यशब्दो राजसू-
यसूर्यत्यादिना । पा० ३. १. ११४. । क्यप्रत्ययांतो निपातितः । क्यपः पित्वाद्वा-
तुस्वरेणाद्युदात्तः । रोचनात् । रोचमानात् । रुच दीप्ती । अनुदात्तेतश्च हलादेः
। पा० ३. २. १४९. । इति कर्तरि युच् । चित इत्यंतोदात्तत्वं । विश्वान् । विशेः क्नन्तो
निष्ठादाद्युदात्तः । उपवृद्धः । उपवृद्धंत इत्युपवृद्धः । किप् चेति किप् । धातुस्वरे-
णोकार उदात्तः । समासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । विप्रः । ऋजेत्रित्यादिना रन् ।
निष्ठादाद्युदात्तः । होता । ह्यतेस्ताच्छीत्ये तृन् । बहुलं छंदसीति संप्रसारणं ।
परपूर्वत्वं । गुणः । निष्ठादाद्युदात्तः । इह । इदमो ह इति हप्रत्ययः । इदम
इशितीश् । शिष्ठात्सर्वादेशः । प्रत्ययस्वरः । वक्षति । वहेः प्रार्थनायां लिङर्थे
लेट् । तस्य तिप् । कर्तरि शप् । शपि परतः सिञ्जहुलं लेटीति सिप् । ढक्-
त्वपत्वानि । तिष्ठतिङ् इति निघातः ॥

अग्निष्टोमे प्रउगशस्त्रस्य याज्या विश्वेभिः सोम्यं मध्विति स्तोत्रमये शसा-
दिति खंडे सूचितं । विश्वेभिः सोम्यं मध्विति याज्या । आ० ५. १०. । इति ।
तामेतां याज्यां सूक्ते दशमीमृचमाह ॥

विश्वेभिः सोम्यं मध्वग्ने इद्रेण वायुना । पिवा मिचस्य धामभिः ॥ १० ॥

विश्वेभिः । सोम्यं । मधु । अग्ने । इद्रेण । वायुना । पिवा । मिचस्य । धामऽभिः ॥ १० ॥

हे अग्ने त्वं विश्वेभिः सर्वैः पूषभगादिभिर्देवैरिद्रेण वायुना मिचस्य संबंधि-
भिर्धामभिस्तेजोभिर्मूर्तिविशेषरूपैश्च सह सोम्यं सोमसंबंधि मधु मधुरं भागं
पिव ॥ विश्वेभिः । बहुलं छंदसीति भिस ऐसादेशभावः । सोम्यं । सोममर्हति
य इत्यनुवृत्तौ मये च । पा० ४. ४. १३६. । इति यप्रत्ययः सोमस्य विकार
इत्यर्थः । यस्येति चेत्यकारलोपः । प्रत्ययस्वरः । मधु । फलिपाटिनमिमनीत्या-
दिना । उ० १. १६. । उप्रत्ययः । निदित्यनुवृत्तेर्निष्ठादाद्युदात्तः । वायुना । कृवा-
पाजीत्यादिना उण् । आतो युक् चिण्कृतोः । पा० १. ३. ३३. । इति युक् ।
प्रत्ययस्वरः । पिवा । पा पाने । लोटः सेर्हिरोदेशः । शपि पाप्नेत्यादिना पि-
वादेशः । अतो हेरिति हेर्लुक् । शपः पित्वाद्वातुस्वरः । पादादित्वान्न निघातः ।
अचोऽतस्तिङ् इति संहितायां दीर्घः । धामभिः । धाज् । आतो मनिन्निति
मनिन् । निस्वरः ॥

एकादशीमृचमाह ॥

त्वं होता मनुर्हितोऽग्ने यज्ञेषु सीदसि । सेमं नो अध्वरं यज ॥ ११ ॥

त्वं । होता । मनुः । ऽहितः । अग्ने । यज्ञेषु । सीदसि । सः । इमं । नः । अध्वरः ।
यज ॥ ११ ॥

हे अग्ने मनुर्हितो मनुषा होवादिरूपेण मनुष्येण हितः संपादितो होता होमनिष्पादको यस्त्वं यज्ञेषु सीदसि । तिष्ठसि । स त्वं नोऽस्मदीयमिममध्वरं यज्ञं यज । निष्पादय ॥ मनुर्हितः । मन्यत इति मनुः । जनेरुसिरित्यनुवृत्तौ बहुलमन्यवापि । उ० २. ११६. । इत्युस् । अर्तिपृवपीत्यादिना निदित्यनुवृत्तौ निन्नादाद्युदात्तः । हितः । धातोर्निष्ठेति क्तप्रत्ययः । दधातेर्हिरिति हिरादेशः । मनुषा हितो मनुर्हितः । कर्तृकरणे कृता बहुलमिति समासः । कृत्स्वरापवादेन तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । सीदसि । षट् विशरणगत्यवसादनेषु । लटः सिप् । शपि पात्राध्मेत्यादिना सीदादेशः । निघातः । सेममित्यत्र संहितायां सोऽचि लोपे चेत्पादपूरणं । पा० ६. १. १३४. । इति सेलोपे गुणः । अध्वरं । न विद्यते ध्वरो हिंसा यस्मिन्स अध्वरः । नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । नो अध्वरमित्यत्र संहितायामेङः पदांतादति । पा० ६. १. १०८. । इति 'पूर्वरूपं प्राप्तं प्रकृत्यांतःपादमव्यपर इति प्रकृतिभावान्निवर्तते ॥

द्वादशीमृचमाह ॥

युष्वा ह्यरुपी रथे हरितो देव रोहितः । ताभिर्देवाँ इहा वह ॥ १२ ॥

युष्वा । हि । अरुपीः । रथे । हरितः । देव । रोहितः । ताभिः । देवान् । इहा । आ ।
वह ॥ १२ ॥

हे देवाग्ने रोहितो रोहिच्छन्दाभिधेयास्वदीया वडवा रथे युष्वा । युज् योजय । हिशब्दः पादपूरणार्थः । कीदृशीः । अरुपीः । गतिमतीः । हरितः । हर्तुं रथा-
रूढान्पुरुषान्नेतुं समर्थाः । ताभिर्वडवाभिरिहास्मिन्कर्मणि देवानावहः ॥ युष्वा ।
युजिर् योगे । लोट् । स्वरितेच्चादात्मनेपदं । थासः से । सवाभ्यां वामौ ।
रुधादिभ्यः श्रम् । तस्य बाहुलकात्सुक् । कुत्वत्वे । प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तः । संहितायां द्वचोऽतस्तिङ इति दीर्घः । अरुपीः । ऋ गतौ । रंति गच्छंतीत्यरुपी वडवाः । ऋहनिभ्यामुषन् । उ० ४. ७४. । धातोर्गुणो रपरत्वं । निन्नादाद्युदात्तोऽरु-

वशब्दः । तस्मात्स्त्रियां छांदसो ङीप् । अस्ति प्रथमयोः पूर्वसवर्ण इति दीर्घः ।
 रथे । रमेरीणादिकः कथन्प्रत्ययः । निच्चादाद्युदात्तः । हरितः । हसृरुहियुषिभ्य
 इतिः । उ० १. ९९. इति हरतेरितिप्रत्ययः । इकारः प्रत्ययस्वरेणोदात्तः । रोहितः ।
 रुहेरपि तेनैव सूत्रेणेतिः । इकारः प्रत्ययस्वरेणोदात्तः । ताभिः । सावेकाच
 इति विभक्तेः प्राप्नमुदात्तत्वं साववर्णेति निषिध्यते । देवानित्यत्र पूर्ववदुत्तानु-
 नासिकौ ॥

॥ इति प्रथमस्य प्रथमे सप्तविंशो वर्गः ॥

इंद्र सोममित्यादिकस्य द्वादशर्वस्य चतुर्थस्य सूक्तस्य ऋषिच्छंदसी पूर्ववत् ।
 यद्यप्येतत्सूक्तं कृत्स्नमृतुदेवताकं तथापि प्रत्युचमिंद्रादिदेवतांतराणि मिलितानि ।
 तथा चानुक्रम्यते । इंद्र सोममृत्यं तत्रैद्री मास्ती त्वाष्ट्याग्नेयैद्री मैत्रावरुणी
 चतस्रो द्रविणीदस आश्विन्याग्नेय्यृतुदेवताः सर्ववेति । विनियोगस्तु स्मार्तो
 द्रष्टव्यः । तस्मिन्सूक्ते प्रथमामुचमाह ॥

इंद्र सोमं पिब चतुना त्वां विशंविंदवः । मत्सरासस्तदोक्तसः ॥ १ ॥

इंद्र । सोमं । पिब । चतुना । त्वा । विशं । विंदवः । मत्सरासः ।

तत्तुऽञ्जोक्तसः ॥ १ ॥

हे इंद्र चतुना सह सोमं पिब । इंदवः पीयमानाः सोमास्त्वा त्वामाविशंतु ।
 कीदृशाः । मत्सरासः । तृप्तिकराः । तदोक्तसः । तन्निवासाः । सर्वदा त्वदुदर-
 स्थायिन इत्यर्थः ॥ इंद्र । षाधिकमामंत्रिताद्युदात्तत्वं । सोमं । अर्तिस्तुस्त्रियादिना
 मन् । निच्चादाद्युदात्तः । पिब । पिवा मित्रस्येत्यत्रोक्तं । अस्या त्वा विशं-
 नित्युत्तरवाक्यगताख्यातार्थेन सह समुच्चयार्थश्चशब्दो लुप्तः । अतश्चादिलोपे
 विभापेतीयं प्रथमा तिङ्भिर्भक्तिर्न निहन्यते । विशंत्विति चलोपसाम्येऽपि
 द्वितीयात्वात्निहन्यत एव । संहितायामाहुण इति प्राप्नस्य गुणस्य ऋत्यकः । पा०
 ६. १. १२८. इति शाकल्यमते प्रकृतिभावादभावः । इंदवः । प्र वो भ्रियंत इत्य-
 चोक्तं । मत्सरासः । तत्रैवोक्तं । आज्यसेरसुगित्यसुक् । तदोक्तसः । तदेवोक्तः स्थानं
 येषां ते तथोक्ताः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

मरुतः पिबन्त ऋतुना पोचाद्यज्ञं पुनीतन । यूयं हि ष्ठा सुदानवः ॥ २ ॥
मरुतः पिबन्त ऋतुना पोचात् यज्ञं पुनीतन यूयं हि स्य सुदानवः ॥ २ ॥

हे मरुतः ऋतुना सह पोचात्पोतृनामकस्य ऋत्विजः पाचात्सोमं पिबन्त । ततो ऽस्मदीयं यज्ञं पुनीतन । शोधयत । हे सुदानवः । शोभनदातारो मरुतः । हि यस्माद्यूयं स्य । युष्माकं शोधयितृत्वं प्रसिद्धं । तस्माच्छोधयतेत्यर्थः ॥ पिबन्त । अत्र तिङो ऽदुपदेशाच्छपः परत्वाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वं । धातुस्वरः । पूर्वामन्त्रितस्याविद्यमानवत्त्वेन पदादपरत्वाच्चिधाताभावः । पूर्ववत्प्रकृतिभावः । पोचात् । पोतुः संबंधि पाचं पोचं । तस्येदमित्यण् । तद्धितेष्वचामादेः । पा० ७. २. ११७. इति प्राप्ता वृद्धिः सर्वे विधयश्छांदसि विकल्प्यन्त इति न भवति । नन्वेवमन्त्यस्य ऋकारस्याचो ङिणिति । पा० ७. २. ११५. इति वृद्धिः प्राप्नोति । त्वाष्ट्रो जागत इत्यत्र हि विप्रतिषेधे परं कार्यमिति परयादिवृद्ध्यान्त्योपधलक्षणा वृद्धिर्बाध्यत इत्युक्तं । इह तु परस्या आदिवृद्धेर्छांदसत्वेन निवृत्तत्वादन्त्यवृद्धिः प्राप्नोत्येवेति । एवं तर्ह्यचाप्यादिवृद्धिरौकारः क्रियतां । तस्य तु छांदस ओकारो भविष्यति । पुनीतन । पूज् पवने । लोट् । लोटो लङ्ङुदिति लङ्ङुद्भावात्तस्य तस्थस्यमिपामिति तादेशः । ऋादिभ्यः आ । ई हल्यघोरितीकारः । तन्ननन्ननयनाश्चेति तनादेशः । घ्वादीनां ह्रस्व इति ह्रस्वः । प्रत्ययद्वयस्यापि सार्वधातुकमपिदिति ङित्वात्स्वस्वपूर्वयोरि-
कोर्गुणाभावः । यूयं । युष्मदः परस्य जसो ङेप्रथमयोरम् । पा० ७. १. २६. इत्यमादेशः । न विभक्तौ तुस्माः । पा० १. ३. ४. इति मकारस्येत्संज्ञाप्रतिषेधः । यूयवयौ जसि । पा० ७. २. ९३. इति मपर्यंतस्य यूयादेशः । शेषे लोपः । अत्र यूयादेशात्प्रागेवांतरंगत्वात्प्रातपदिकत्वांतोदात्तत्वं । शेषनिघातः । ततो यूयादेशः स्थानेऽन्तरतमः । पा० १. १. ५०. इति सर्वानुदात्तः । तत्र शेषलोपोऽन्त्यलोप इति पक्षे पूर्वसवर्णदीर्घत्वं बाधित्वा योऽयममि पूर्व इति प्रातिपदिकान्तेनो-
दात्तेन सहानुदात्तस्य सुप एकादेशः स एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्युदात्तः । टि-
लोपपक्षे नूदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वं । स्य । अस भुवि । लटो मध्यम-
बहुवचनं य । अदिप्रभृतिभ्यः शप् इति शपो लुक् । असोरस्त्रोप इत्यकारलोपः ।
व्यत्ययेन पत्वं । हि चेति निषेधात्तिङ्ङितिङ्ङ इति निघातो न भवति । संहिता-

यामन्येषामपि दृश्यत इति दीर्घत्वं । अत्र हे सुदानवो यूयं हि स्येति विवक्षितं । सुदानवः । दाभाभ्यां नुः । उ० ३. ३२. । सोः प्रादिसमासः । आमन्त्रितनिघातः । अत्र यूयमित्युद्दिश्य सुदानवः स्येति न विधीयते येनानामन्त्रितान्निघातो न स्यात् । किंतु सुदानव इति सिद्धवद्वातृत्वेन संबोधान्येषु भारुतसूक्तेषु भारुतां प्रसिद्धान्प्रभवान्तिशयाद्वयं स्येति युष्मच्छब्देन प्रतिनिर्दिश्य पुनीतनेति प्रार्थने पवने तेषां हेतुत्वं हिशब्देनोच्यते ॥

तृतीयामृचमाह ॥

अभि यज्ञं गृणीहि नो ग्नावो नेष्टः पिब ऋतुना । त्वं हि रत्नधा असि ॥ ३ ॥

अभि । यज्ञं । गृणीहि । नुः । ग्नावः । नेष्टरिति । पिब । ऋतुना । त्वं । हि । रत्नधाः । असि ॥ ३ ॥

ग्नाशब्दः स्त्रीवाची । तथा च यास्क आह । मेना ग्ना इति स्त्रीणां मेना मानयत्येना ग्ना गच्छत्येनाः । नि० ३. २१. । इति । ग्ना अस्य संतीति ग्नावान् । नेष्टशब्दोऽत्र त्वष्टारं देवमाह । कस्मिंश्चिद्देवस्य नेष्टृत्वेन त्वष्टृवृत्तत्वात् । हे ग्नावः पत्नीयुक्त नेष्टः । त्वष्टः । नोऽस्मदीयं यज्ञमभिगृणीहि । अभितो देवानां समीपे स्तुहि । ऋतुना सह त्वं सोमं पिब । हि यस्मात्त्वं रत्नधा असि । रत्नानां दातासि । दाता भवसि । तस्मात्सोमं पातुमर्हसीत्यर्थः ॥ अभि । उपसर्गाश्चाभिवर्जमिति पर्युदासादभेरन्तोदात्तत्वं । गृणीहि । गृ शब्दे । लोटि सिपो हिः । ऋदिभ्यः । हेङित्वादी हल्यगोरितीत्वं । आप्रत्ययस्य ङित्वाद्गुणाभावः । ष्वादीनां ह्रस्वः । तिष्ठतिङ इति निघातः । ग्ना अस्य संतीति मनुप् । व्यत्ययेन वत्वं । संबुद्धौ मनुवसो हरिति रूत्वं । विसर्गः । पादादित्वेनामन्त्रितनिघाताभावात् पाष्टिकमामन्त्रिताद्युदात्तत्वं । ग्नाव इत्यस्य विशेषणतया विशेषवचनत्वान्नामन्त्रिते समानाधिकरण इति निषेधाभावादविद्यमानवत्त्वेनोत्तरस्य नेष्टशब्दस्य पाष्टिकमाद्युदात्तत्वं । पिब । शपः पित्वाद्धानुस्वरः । पूर्वयोरामन्त्रितयोरविद्यमानवत्त्वेन निघाताभावः । रत्नानि दधातीति रत्नधाः । क्तिप् चेति क्तिप् । धातुस्वरः । समासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन स एव शिष्यते । असि । सिपः पित्वाद्धानुस्वरः । तिष्ठतिङ इति निघातो न भवति हि चेति प्रतिषेधात् ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

अग्ने देवाँ इहा वह सादया योनिषु त्रिषु । परि भूष पिबं ऋतुना ॥ ४ ॥
अग्ने । देवान् । इह । आ । वह । सादय । योनिषु । त्रिषु । परि । भूष । पिब ।
ऋतुना ॥ ४ ॥

हे अग्ने देवानिहासिन्कर्मण्यावह । ततो योनिषु स्थानेषु त्रिषु स्वनेषु
सादया । देवानुपवेशय । ततस्ताम्परिभूष । अलंकुरु । ऋतुना सह त्वं सोमं
पिब ॥ अग्ने देवानित्ययं पादो गतः । योनिषु । यु मिश्रणे । वहिथ्रीत्यादिना
उ० ४. ५२. निप्रत्ययः । निह्वादाद्युदात्तः । त्रिषु । षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिः । पा०
६. १. १७९. इति विभक्तेरुदात्तत्वं । भूष अलंकारे । तिष्ठतिङ इति निघातः ।
पिब । ऋतुना । गतौ ॥

पंचमीमृचमाह ॥

ब्राह्मणादिन्द्र राधसः पिबा सोममुतूरनु । तवेद्धि सख्यमस्तृतं ॥ ५ ॥
ब्राह्मणात् । इन्द्र । राधसः । पिब । सोम । ऋतून् । अनु । तव । इत् । हि । सख्यं ।
अस्तृतं ॥ ५ ॥

हे इन्द्र ब्राह्मणाद्ब्राह्मणाच्छंसिस्वञ्जाद्राधसो धनभूतान्पावात्सोमं पिब । किं
कृत्वा । ऋतून्नु । ऋतुदेवाननुसृत्य । ऋतवोऽपि पिबन्वित्यर्थः । हि यस्मात्त-
वेत्तव सख्यमस्तृतमृतूनामविच्छिन्नं । तस्मादृतुभिः सह पानं युक्तं ॥ ब्राह्मणात् ।
ब्रह्मणश्चेनात्र ब्रह्मवर्गे द्वितीयो ब्राह्मणाच्छंसी कथ्यते । स च पुल्लिङ्गे शेषनि-
घातेनानुदात्तादिः । तस्य संबन्धुच्छिष्टश्चमसः । स च तस्यैवावयववन्धियत इत्यव-
यवविवक्षायामनुदात्तादेरञ् । पा० ४. २. ४४. । तेन जिह्वादाद्युदात्तश्चमसपरोऽत्र
ब्राह्मणशब्दः । राधसः । सर्वधानुभ्योऽसुन् । निह्वादाद्युदात्तः । पिब । पादादि-
त्वादाद्युदात्तत्वं । इचोऽतस्तिङ इति दीर्घत्वं । ऋतूरन्वित्यत्र दीर्घादटि समा-
नपाद इति नकारस्य रुत्वं । अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु वा । पा० ६. ३. २. ।
इत्युकारस्यानुनासिकत्वं । तव । युष्मदस्मद्भां ङसोऽश् । पा० ७. १. २७. । शिह्वा-
त्सर्वादेशः । तवममौ ङसीति तवादेशः । युष्मदस्मदोङ्सीत्याद्युदात्तत्वं । सख्यं ।
सख्युः कर्म सख्यं । सख्युर्यः । यस्येति लोपः । प्रत्ययस्वरः । अस्तृतं । स्तृणा-
तेहिंसार्थस्य क्तः । नञ्समासः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

षष्ठीमृचमाह ॥

युवं दक्षं धृतव्रतं मित्रावरुणं दूळभं । ऋतुना यज्ञमाशये ॥ ६ ॥

युवं । दक्षं । धृतव्रतं । मित्रावरुणं । दुःऽदभं । ऋतुना । यज्ञं । आशये इति ॥ ६ ॥

हे धृतव्रता स्वीकृतकर्माणौ मित्रावरुणा हे मित्रनामकवरुणनामकौ देवौ युवमुभौ युवामृतुना सहास्रदीयं यज्ञमाशये । व्याप्नुयः । कीदृशं यज्ञं । दक्षं । प्रवृद्धं । दूळभं । दुर्दहं । शत्रुभिर्दग्धुं विनाशयितुमशक्यमित्यर्थः ॥ युवं । प्रथमाद्विवचनस्य डेप्रथमयोरमित्यमादेशः । युवावौ द्विवचने । पा० ७. २. ९२. । इति मपर्यंतस्य युवादेशः । शेषे लोप इति टिलोपोऽन्त्यलोपो वा । अमि पूर्वत्वं । भाषायामेव ह्यात्वं । टिलोपपक्ष उदात्तनिवृत्तिस्वरेणाम उदात्तत्वं । अन्त्यलोपपक्ष एकादेश उदात्तः । दक्षं । दक्ष वृद्धौ । दक्षान्यनेनेति करणे घञ् । एवं हि पुल्लिङ्गत्वनियमः । अन्यस्यानियम इति नपुंसकत्वं । धृतव्रता मित्रावरुणा । धृतानि व्रतानि याभ्यां तौ धृतव्रतौ । मित्रश्च वरुणश्च मित्रावरुणौ । उभयत्र सुपां सुलुगित्यादिना विभक्तेराकारः । मित्रश्चन्द्रस्य देवताद्वये चेत्यानङादेशः । प्रथमस्यामंचितनिघातः । द्वितीयस्य पादादित्वादाद्युदात्तत्वं । संहितायां छांदसं ह्रस्वत्वं । दूळभं । दह भस्मीकरणे । दुःखेन दह्यत इति दुर्दहं । ईषद्दुःसुष्वित्यादिना । पा० ३. ३. १२६. । दुर्युपपदे दग्धेः खल् । व्यत्ययो बहुलमित्युकारस्य ऊकारो रेफस्य लोपो दकारस्य डकारो हकारस्य भकारः । लितीति प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तं । कृदुत्तरपदत्वेन स एव शिष्यते । आशये । अणू व्याप्नौ । छंदसि लुङ्लङ्लिट इति वर्तमाने लिट् । मध्यमद्विवचनमाथां । टेरेत्वं । अत आदेः । पा० ७. ४. ७०. । इत्यभ्यासस्य दीर्घः । अश्रोतेश्च । पा० ७. ४. ७२. । इति प्राप्नौ नुडागमोऽनित्यभागमशासनमिति निवर्तते ॥

॥ इति प्रथमस्य प्रथमेऽष्टाविंशो वर्गः ॥

सूक्ते सप्तमीमृचमाह ॥

द्रविणोदा द्रविणसो यावंहस्तासो अध्वरे । यज्ञेषु देवमीळते ॥ ७ ॥

द्रविणः ऽदाः । द्रविणसः । यावंहस्तासः । अध्वरे । यज्ञेषु । देवं । ईळते ॥ ७ ॥

अध्वरेऽग्निष्टोमे प्रकृतिरूपे यज्ञेषु विकृतिरूपेपूकथ्यादिषु च देवमग्नि-

मोक्तं । ऋत्विजः स्तुवंति । कीदृशा ऋत्विजः । द्रविणसः । धनार्थिनः । या-
वहस्तासः । अभिषेवसाधनपापाणधारिणः । कीदृशं देवं । द्रविणोदाः । धनप्रदं ।
यद्वा धनप्रदोऽग्निः सोमं पिवत्विति शेषः । तमेतं मंत्रं यास्क एवं निर्वक्ति
। नि० ८. १. । द्रविणोदाः कस्माद्धनं द्रविणमुच्यते यदेनमभिद्रवंति बलं वा द्रविणं
यदेनेनाभिद्रवंति तस्य दाता द्रविणोदास्तस्यैषा भवति । द्रविणोदा द्रविणस
इत्यादि । सोऽयं यास्कोक्तो निर्वचनप्रपञ्चस्तस्मिन्नेव ग्रन्थेऽवगन्तव्यः ॥ द्रवि-
णोदाः । दुदक्षिभ्यामिनन् । उ० २. ५१. । निच्चादाद्युदात्तो द्रविणशब्दः । तद्वदा-
तीति द्रविणोदाः । क्तिप् चेति क्तिप् । पूर्वपदस्य सकारोपजनश्छांदसः । ह्रस्वोत्वे ।
कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । देवविशेषणत्वेनैकवाक्यतापक्षे द्वितीयायाः स्वादेशः ।
अथवा द्रविणमात्मन ईच्छन्ति द्रविणस्यन्ति । सुप आत्मनः क्यच् । सर्वप्राति-
पदिकेभ्यो लालसायां सुवक्तव्यः । पा० ७. १. ५१. ३. । इति क्यचि परतः सुगा-
गमः । द्रविणस्यतेः संपदादित्वाद्भावे क्तिप् । अतो लोपः । कौ लुप्तं न स्या-
निवद्भवति । पा० १. १. ५८. २. । इति तस्य स्थानिवत्त्वप्रतिषेधाद्यलोपः । एवं
द्रविणस्यशब्दो धनेच्छावचनः । द्रविणेच्छां दस्यति यथेष्टधनप्रदानेनोपशमय-
तीत्यर्थे दसु उपपद्य इत्यस्मादंतर्भावितव्यर्थोत्किप् चेति क्तिप् । एवं द्रविणो-
दःशब्दः सकारांतो भवति । तथा द्राविणोदसाः प्रवादा भवन्तीति, नैरुक्तो
व्यवहार उपपद्यते । नि० ८. २. । अतो द्रविणोदस्यशब्दो भिन्नवाक्यत्वे स्वायं
प्रथमा । एकवाक्यत्वे तु व्यत्ययेन द्वितीयाथो भवति । द्रविणस इत्यापि वा-
क्यभेदपक्षे द्रविणसः सोमस्येत्यर्थे सकारोपजनश्छांदसः । आद्युदात्तत्वं तु नियमेन
स्थितं । ऋत्विग्विशेषणत्वेनैकवाक्यत्वपक्षे तु, क्यजन्तात्किप् । अतो लोपादि
पूर्ववत् । अत्र तु पक्षे क्यचश्चित्तेनांतोदात्तत्वे प्राप्ते व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं । या-
वयुक्ता हस्ता येषां ते यावहस्तासः । आज्ञसेरसुक् । यावशब्दो वृषादित्वादा-
द्युदात्तः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । अधरे । न विद्यते धरो हिंसा यस्मिन् ।
नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । ईकृते । अनुदात्तेत्वादात्मनेपदं । अदिप्रभृतिभ्य
इति शपो लुक् । मृस्यादादेशः ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

द्रविणोदा ददातु नो वसूनि यानि शृण्वरे । देवेषु ता वनामहे ॥ ८ ॥
द्रविणः ऽदाः । ददातु । नः । वसूनि । यानि । शृण्वरे । देवेषु । ता । वनामहे ॥ ८ ॥

द्रविणोदा देवो नोऽस्मभ्यं वसूनि धनानि ददातु यानि धनानि शृङ्खिरे
हविरुपयुक्तत्वेन श्रूयन्ते । तानि च सर्वाणि धनानि देवेषु निमित्तभूतेषु वनामहे ।
संभजामः । धनैर्देवान्यष्टुं तानि स्वीकुर्म इत्यर्थः ॥ द्रविणोदाः । गतं । वसूनि ।
शृङ्खिरे । शृङ्खिलिहीत्यादिना । उ० १. १०. । उपत्ययः । निदित्यनुवृत्तेराद्युदात्तः । शृङ्खिरे ।
श्रु श्रवणे । छंदसि लुङ्लङ्लिट् इति वर्तमाने लिट् । ऋ इरेच् । पा० ३. ४.
८१. । छंदस्युभयथेति सार्वधातुक्त्वे व्यत्ययेन श्रुः । तत्संनियोगेन शृभावश्च ।
उवङि प्राप्ते हुश्रुवोः सार्वधातुके । पा० ६. ४. ८१. । इति यणादेशः । चित् इत्यं-
तोदात्तत्वं । यदृत्तान्नित्यमिति निघातप्रतिषेधः । ता । शेच्छंदसि बहुलमिति
शेर्लोपः । नलोपः प्रातिपदिकांतस्य । पा० ८. २. ७. । इति नलोपः । वनामहे ।
वनपण संभक्तौ । व्यत्ययेनात्मनेपदं ॥

नवमीमृचमाह ॥

द्रविणोदाः पिपीपति जुहोतु प्र च तिष्ठत । नेष्ट्राहृतुभिरिष्यत ॥ ९ ॥

द्रविणः ऽदाः । पिपीपति । जुहोतु । प्र । च । तिष्ठत । नेष्ट्रात् । ऋतुऽभिः । इष्यत ॥ ९ ॥

द्रविणोदा देव ऋतुभिः सह नेष्ट्रान्नेष्टुसंवंधिपाचात्पिपीपति । सोमं पातु-
मिच्छति । ततो हे ऋत्विज इष्यत । होमस्थाने गच्छत । गत्वा च जुहोत । होमं
कुरुते । हुत्वा प्रतिष्ठत च । होमस्थानात्स्थानांतरं प्रति प्रस्थानमपि कुरुत ॥
द्रविणोदाः । गतं । पिपीपति । पा पाने । पातुमिच्छतीति सन् । छंदस
ईकारः । तिष्ठतिष्ठ इति निघातः । जुहोत । लोएमध्यमवहुवचनं । तस्य
लङ्ङावात्तादेशः । तस्य तन्ननन्नयनाश्चेति तवादेशः । तस्य पित्वाङ्गुणः ।
अभ्यस्तानामादिरित्यनुवृत्तावनुदात्ते च । पा० ६. १. १९०. । इत्याद्युदात्तत्वे प्राप्ते
भीहीभृहुमदजनधनदरिद्राजागरां प्रत्ययात्पूर्वं पिति । पा० ६. १. १९२. । इत्योकार
उदात्तः । तिष्ठत । ष्टा गतिनिवृत्तौ । लोएमध्यमवहुवचनस्य यस्य लङ्ङा-
वात्तादेशः । शप्ति पाघ्राध्मेत्यादिना तिष्ठदेशः । समवप्रविभ्यः स्थः । पा० १.
३. २२. । इत्यात्मनेपदं न भवति । तच्चानुवृत्तस्य निर्दिष्टग्रहणस्थानंतर्यार्यत्वात् ।
अथ चशब्देन व्यवधानात्ते प्राग्धातोर्ल्युपसर्गत्वेन प्राक्प्रयोक्तव्यस्यापि प्रशब्दस्य
व्यवहितार्थेति छंदसि व्यवहितप्रयोगः । अथ चशब्दो जुहोतेति पूर्वेण सह
समुच्चयार्थः । न पुनरिष्यतेत्युत्तरेण । तेनाप्रथमत्वाच्चवायोगे प्रथमा । पा० ८. १.
५९. । इति निषेधाभावात्तिष्ठतिष्ठ इति निघातः । नेष्ट्रात् । पोचाद्यञं पुनी-

तनेत्यच पोचशब्देन यदुक्तं तद्वं द्रष्टव्यं । इषत । इष गती । लोणमध्यम-
बहुवचने ॥

दशमीमृचमाह ॥

यत्ना तुरीयमृतुभिर्द्रविणोदो यजामहे । अध स्मा नो ददिर्भव ॥ १० ॥

यत् । त्वा । तुरीय । ऋतुऽभिः । द्रविणऽदः । यजामहे । अध । स्म । नः ।

ददिः । भव ॥ १० ॥

हे द्रविणोदो देव यद्यस्मात्कारणाहृतुभिः सह त्वां यजामहे । अधेत्ययं
निपातस्तच्छब्दार्थः । तस्मात्कारणान्नोऽस्मभ्यं ददिर्धनस्य दाता भव स्म ।
अवश्यं भव ॥ तुरीयं । चतुर्थी पूरणं । चतुरङ्गयतावाद्यक्षरलोपश्च । पा० ५.
२. ५१. १. । इति छप्रत्ययः । तस्य प्रत्ययस्वरेणोदात्तात्प्रागेवायनेयीनित्यादिना
। पा० ७. १. २. । ईयादेशः । आयनादिषूपदेशिवद्धचनं स्वरसिद्धयर्थमिति वच-
नात्कृत आदेशे प्रत्ययस्वरेणकार उदात्तः । द्रविणोदः । उक्तं । पादादित्वादा-
मंचिताद्युदात्तत्वं । यजामहे । अच शपः पित्तेन तिङ्श्च लसार्वधातुक्स्वरे
धातुस्वर एव । पूर्वस्यामंचितस्याप्यविद्यमानवत्त्वाद्यदृक्तयोगाद्वा न निपातः ।
व्यवहितयोगेऽपि हि स निषेध इत्युक्तं । अध । छांदसो धकारः । स्म । चादि-
रनुदात्तः । संहितायां निपातस्य चेति दीर्घः । ददिः । हुदाज् दाने । आहग-
महनजनः किकिनौ लिट् च । पा० ३. २. १७१. । इति किप्रत्ययः । लिट्वा-
वाङ्निर्वचनादि । आतो लोप इटि च । पा० ६. ४. ६४. । इत्याकारलोपः ।
प्रत्ययस्वरः ॥

एकादशीमृचमाह ॥

अश्विना पिबतं मधु दीद्यग्नी शुचिग्रता । ऋतुना यज्ञवाहसा ॥ ११ ॥

अश्विना । पिबतं । मधु । दीद्यग्नी इति दीदिऽअग्नी । शुचिऽग्रता । ऋतुना ।

यज्ञऽवाहसा ॥ ११ ॥

हे अश्विनी मधु माधुर्येपितं सोमं पिबतं । कीदृशी । दीद्यग्नी । द्योतमा-
नाहवनीयाद्यग्नियुक्ती । शुचिग्रता । शुद्धकर्माणी । ऋतुना । ऋतुदेवतयो सह ।
यज्ञवाहसा । यज्ञस्य निर्वाहकौ ॥ अश्विना । संबोधनद्विवचनस्य सुपां सुलु-
गित्याकारः । आमंचिताद्युदात्तः । पिबतं । शपः पित्त्वादेनुदात्तत्वं । तिङ्श्च

लसार्वधातुक्स्वरेण धातुस्वर एव शिष्यते । मधु । फलिपाटीत्यादिना उप्रत्ययः ।
 निदित्यनुवृत्तेर्निच्चादाद्युदात्तः । दीद्यन्ती । दिवु क्रीडादौ । अन्येभ्योऽपि ह्रस्वत
 इति विच् । वेरपृक्तलोपाद्वलि लोपो वलीयानिति प्रथमवकारस्य लोपः
 । पा० ६. १. ६६. ६७. । प्रथमं प्रत्ययलोपेऽहि वर्णाश्रयविधौ प्रत्ययलक्षणं ना-
 स्तीति निषेधाद्वलि लोपो न स्यात् । द्वादसं द्विवचनं । तुजादित्वादभ्यासस्य
 दीर्घत्वं । यङ्गुगताद्वा संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इत्यभ्यासस्य गुणाभावः । दीदि-
 रग्निर्ययोस्तौ दीद्यन्ती । आमंत्रिताद्युदात्तत्वं । पादादित्वाच्च निघातः । शुचि-
 व्रता । शुचि व्रतं ययोस्तौ । सुपां सुलुगित्याकारः । दीद्यग्निशब्दस्य सामा-
 न्यवचनत्वेन नामंचित इत्यविद्यमानवत्त्वप्रतिषेधादाष्टमिकनिघातत्वं । पूर्वस्य
 परांगवद्भाववैकस्वर्ये । यज्ञवाहसा । वह प्रापये । यज्ञं वहत इति यज्ञवा-
 हसौ । वहिहाधाभ्यश्छंदसि । उ० ४. २२०. । इत्यमुन् । तच्च हि गतिकारकयोरपि
 पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेति वचनात्सोपपदानामपि भवति । उ० ४. २२६. । इत्युक्तं ।
 णिदित्यनुवृत्तेरुपधावृद्धिः । सुपां सुलुगित्यादिना विभक्तेराकारः । आमंचित-
 निघातः । असामर्थ्यात्पूर्वस्य न परांगवद्भावः ॥

द्वादशीमुच्यमाह ॥

‘गार्हपत्येन संत्य ऋतुना यज्ञनीरसि । देवान्देवयते यज ॥ १२ ॥

गार्हऽपत्येन । संत्य । ऋतुना । यज्ञऽनीः । अस्ति । देवान् । देवऽयते । यज ॥ १२ ॥

हे संत्य फलप्रदाग्निदेव गार्हपत्येन गृहपतिसंवंधिता रूपेण युक्तः सन्
 ऋतुना ऋतुदेवेन सह यज्ञनीर्यज्ञस्य निर्वाहकोऽसि । तस्मात्तं देवयते देववि-
 षयकामूनायुक्ताय यजमानाय देवान्यज ॥ गार्हपत्येन । गृहपतिना संयुक्ते ज्यः
 । पा० ४. ४. ९०. । यस्येति लोपः । जिह्वादादिवृद्धिराद्युदात्तत्वं च । गृहपतित्व-
 मित्यर्थे पत्यंतपुरोहितादिभ्यः । पा० ५. १. १२६. । इति यकि त्वंतोदात्तत्वं स्यात् ।
 संत्य । सनने भव । यण दाने । क्तिच्क्त्तौ चेति क्तिच् । न क्तिचि दीर्यश्च । पा०
 ६. ४. ३९. । इति दीर्घनलोपाभावः । भवे छंदसीति यत् । तच्च साधुरिति वा ।
 निघातः । यज्ञं नयतीति यज्ञनीः । सत्सूद्धिपेत्यादिना क्तिप् । कृदुत्तरपदप्रकृ-
 तिस्वरः । देवयते । देवानात्मन इच्छतीति देवयन् । तस्मै । क्वचि चेतीत्वं न
 भवति । न छंदस्यपुत्रस्येति निषेधात् । अश्वघस्येत्यात्वविधानादात्वनिषेधे प्राप्तस्य
 दीर्घस्याप्येष निषेध इत्युक्तं । शतुरनुमो नद्यजादी इति विभक्तेरुदात्तत्वं । अत्र

क्यचश्चिद्वादंतोदात्तत्वं । शपः पिद्वादानुदात्तत्वं । शतुश्च लसार्वधांतुकस्वरेणोभयोः
क्यचा सहैकादेश एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्युदात्तः । तस्मादंतोदात्तत्वात्परस्या
विभक्तेः शतुरनुमो नद्यजादी इत्युदात्तत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य प्रथम एकोनविंशो वर्गः ॥

आ त्वा वहंतिति पंचमं नवर्चं मूक्तं । ऋपिच्छंदसी पूर्ववत् ॥ अनुवर्तते
विशेषादेशाभावादिंदो देवता । विनियोगस्तु प्रातःसवने मैत्रावरुणस्योन्नीय-
माने मूक्तमा त्वा वहंतु हरय इति । तथा च द्विदेवत्यैश्चरंतीति खंडे सूचितं ।
उन्नीयमानेभ्योऽन्वाहा त्वा वहंतु । आ० ५, ५, । इति । तथा षोडशिशुस्त आ
त्वा वहंतु हरय इति तिस्रः । तथा सूचितमथ षोऽष्टशीति खंडे । आ त्वा वहंतु
हरय इति तिस्रो गायत्र्यः । आ० ६, २, । इति । तस्मिन्मूक्ते प्रथमामृचमाह ॥

आ त्वा वहंतु हरयो वृषणं सोमपीतये । इंद्र त्वा सूरचक्षसः ॥ १ ॥

आ । त्वा । वहंतु । हरयः । वृषणं । सोमंऽपीतये । इंद्र । त्वा । सूरंऽचक्षसः ॥ १ ॥

हे इंद्र वृषणं कामानां वर्पितारं त्वां सोमपीतये सोमपानार्थं हरयस्त्वदीया
अथा आवहंतु । अस्मिन्कर्मण्यानयंतु । तथा सूरचक्षसः सूर्यसमानप्रकाश-
युक्ता ऋत्विजस्तां मंचैः प्रकाशयन्त्विति शेषः ॥ हरंतीति हरयः । इन् सर्वधा-
तुभ्यः । उ० ४, ११९ । इतीन् । निह्वादाद्युदात्तः । वृषणं । कनिन्युवृषितक्षी-
त्यादिना कनिन् । किह्वात्तूपधगुणाभावः । वा षपूर्वस्य निगमे । पा० ६,
४, ९ । इति विकल्पितमुपधादीर्घत्वं । सोमपीतये । ऐभिरग्न इत्यत्रोक्तं ।
सूरचक्षसः । चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि । सर्वधांतुभ्योऽसुन् । चक्षिङ्ः ख्याजिति
न भवति । अनसोः प्रतिषेधो वक्तव्यः । पा० २, ४, ५४, ३, । इति निषिधात् ।
षू प्रेरणे । सवतीति सूरः । सुसूधागृधिभ्यः ऋन् । उ० २, २५, । इति ऋन् ।
किह्वाद्गुणाभावः । निह्वादाद्युदात्तः । सूरवत्ख्यानं प्रकाशो येषां । बहुव्रीहौ
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

इमा धाना घृतसुवो हरी इहोप वक्षतः । इंद्रं सुखतमे रथे ॥ २ ॥

इमाः । धानाः । घृतंऽसुवः । हरी इति । इह । उप । वक्षतः । इंद्रं । सुखंऽतमे ।

रथे ॥ २ ॥

हरिश्च इन्द्रस्य वोढारावश्वावाचष्टे । तथा च श्रुत्यंतरं हयोः स्यातेति ।
 हरिभ्यां वेदो देवतां गमयत्विति च । एतदेवाभिप्रेत्य निघंटुकार आह । हरी
 इन्द्रस्येति । तादृशौ हरी इमा यागार्थं वेद्यामासादितत्वेन पुरोवर्तिनीर्धाना भृष्ट-
 यवतंडुलानुद्दिश्य सुखतमे रथ इंद्रं स्थाप्यास्मिन्कर्मण्युपवक्षतः । वेदिसमीपे
 वहतां । कीदृशीर्धानाः । घृतक्षुवः । अलंकरणोपस्तरणाभिघरणेन घृतसाविणीः ॥
 धीयंत इति धानाः । धापृवस्यज्यतिभ्यो नः । उ० ३.६. । इति नः । प्रत्ययस्वरः ।
 घृतक्षुवः । घृतं क्षुवंतीति घृतक्षुवः । क्षिपि तुगभावच्छांदसः । धातुस्वरः ।
 समासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । स्त्रोः संयोगपूर्वत्वेन यणभावादुवङ्गदेशः । हरी ।
 हृज् हरणे । सर्वधातुभ्य इन् । निच्चादाद्युदात्तः । प्रगृह्यत्वात्संहितायां प्रकृति-
 भावः । वक्षतः । प्रार्थनाख्ये लिङ्गर्थे लेट् । तस्य प्रथमपुरुषद्विवचनं तस् ।
 लेटोऽडाटावित्यडागमः । शपि प्राप्ते सिद्धहुलं लेटीति सिप् । ढत्वकुत्वपत्वानि ।
 तिङ्तिङ् इति निघातः । सुखतमे । गतं ॥

तृतीयामुचमाह ॥

इंद्रं प्रातर्हवामह इंद्रं प्रयत्यध्वरे । इंद्रं सोमस्य पीतये ॥ ३ ॥

इंद्रं । प्रातः । हवामहे । इंद्रं । प्रयति । अध्वरे । इंद्रं । सोमस्य । पीतये ॥ ३ ॥

प्रातः कर्मारभे प्रातःसवन इंद्रं हवामहे । आहूयामः । तथैवाध्वरे सोमयागे
 प्रयति प्रगच्छति प्रारभ्य वर्तमाने सति माध्यंदिने सवने तमिंद्रं हवामहे । तथा
 यज्ञस्य समाप्त्यवसरे तृतीयसवने सोमस्य पीतये सोमयानार्थं हवामहे ॥ प्रातः ।
 स्वरादिष्वन्तोदात्तो निपातितः । हवामहे । ज्ञेजो लटि शपि परतो हः संप्र-
 सारणमित्यनुवृत्तौ बहुलं छंदसीति संप्रसारणं । परपूर्वत्वं । गुणावादेशौ ।
 प्रयति । इण् गतौ । लटः शतृ । अदिप्रभृतिभ्यः शप् इति शपो लुक् ।
 शतुर्द्धित्वाद्गुणाभावः । प्रादिसमासः । कृद्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि यहणमिति
 वचनात्प्रत्यययहण इति नियमाभावात् शतुरनुमो नद्यजादी इति विभक्तेरु-
 दात्तत्वं । अध्वरे । उक्तं । संहितायामुदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्य
 । पा० ८. २. ४. । इत्यकारस्य स्वरितत्वं । पीतये । पा पाने । क्तिनि छांदसमं-
 तोदात्तत्वं ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

उप नः सुतमा गहि हरिभिरिंद्र केशिभिः । सुते हि त्वा हवामहे ॥ ४ ॥

उप । नः । सुतं । आ । गहि । हरिऽभिः । इंद्र । केशिऽभिः । सुते । हि । त्वा ।
हवामहे ॥ ४ ॥

हे इंद्र केशिभिः केशरयुक्तैर्हरिभिरश्वैस्त्वं नोऽस्मदीयं सुतमभिषुतं सोमं प्रत्युप
समीप आगहि । आगच्छ । सुतेऽभिषुते सोमे निमित्तभूते सति यस्मात्कार-
णात्त्वां हवामहे । त्वामाह्वयामः । तस्मादागच्छेति पूर्वचान्वयः ॥ गहि ।
गमेर्लोऽटः सेहिः । शप इत्यनुवृत्तौ बहुलं छंदसीति शपो लुक् । इषुगमियमां
छः । पा० १. ३. ७१. इति छत्वं न भवति । न लुमतांगस्येति प्रतिषेधात् ।
अनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः । तस्यासिद्धवद्वा भादित्यसिद्धत्वादतो
हेरिति हेर्लुङ् भवति । केशिभिः । क्लिशेरन् ली लोपश्च । उ० ५. ३३. १. इत्यन् ।
मत्वर्थाय इनिः । प्रत्ययस्वरः । हवामहे । ह इत्यनुवृत्तौ बहुलं छंदसीति संप्र-
सारणं । शपः पिप्वादानुदात्तत्वं । तिङश्च लसार्वधातुस्वरेण धातुस्वर एव ।
तिङ्तिङ इति न निघातो हि चेति प्रतिषेधात् ॥

पंचमीमृचमाह ॥

सेमं नः स्तोममा गृह्येदं सर्वनं सुतं । गौरो न नृषितः पिव ॥ ५ ॥

सः । इमं । नः । स्तोमं । आ । गहि । उप । इदं । सर्वनं । सुतं । गौरः । न । नृषितः ।
पिव ॥ ५ ॥

हे इंद्र स त्वं नोऽस्मदीयमिमं स्तोमं स्तुतिं प्रत्यागहि । आगच्छ । आगमने
हेतुरुच्यते । उप देवयजनसमीपे सुतमभिषुतसोमयुक्तमिदमिदानीमनुष्ठीयमानं
सर्वनं प्रातःसवनादिरूपं कर्म वर्तते । तस्माद्गौरो न गौरमृग इव नृषितः सन्निमं
सोमं पिव ॥ सः इममित्यत्र संहितायां सोऽचि लोपे चेत्पादपूरणमिति
सुलोपः । गहि । गतं । सर्वनं । सूयतेऽस्मिन्सोम इत्यधिकारणे ल्युट् । लिंतीति
प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । ल्युङंतात्प्रभ्याः सुपां सुपो भवन्तीति वक्तव्यमिति वच-
नाद्वितीया । अभिषुतसोमयुक्तमिदं सवनमिति कर्मण्येव वा द्वितीया । तदा

सुतशब्दादर्शनादित्यादच् । पा० ५. २. १२७. । तृपितः । जितृष पिपासायां । नि-
ष्ठेति क्तः । प्रत्ययस्वरणोदात्तः । पश्चादिट् । आगमा अनुदात्ता इत्यनुदात्तत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य प्रथमे त्रिंशो वर्गः ॥

सूक्ते षष्ठीमृचमाह ॥

इमे सोमांस इंदवः सुतासो अर्धि वहिषि । ताँ ईद्र सहसे पिव ॥ ६ ॥

इमे । सोमांसः । इंदवः । सुतासः । अर्धि । वहिषि । तान् । ईद्र । सहसे । पिव ॥ ६ ॥

इंद्रशब्द उंदी क्लेदन इति धातोस्त्यन्तः । इंदवः क्लेदनयुक्ता इमे वेद्यामव-
स्थिताः सोमासस्तत्तत्पात्रगताः सोमा वहिषि यज्ञेऽध्याधिक्येन सुतासोऽभि-
षुताः । हे ईद्र सहसे बलार्थं तान्सोमान्पिव ॥ सोमासः । आज्ञसेरमुगिति
जसोऽसुगागमः । इंदवः । उक्तं । सुतासः । पूर्ववदसुक् । संहितायां प्रकृत्यांतः-
पादमव्यपर इति प्रकृतिभावात्परपूर्वत्वं न भवति । वहिषि । वृहेर्नलोपश्चेत्ती-
सप्रत्ययस्वरः । ताँ इद्रेत्यत्र दीर्घादटि समानपाद इति रूपं । यत्वयलोपौ ।
अनुनासिकः । सहसे । यह मर्षणे । असुनन्ती निह्नादाद्युदात्तः ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

अयं ते स्तोमो अयियो हृदिस्पृगस्तु शंतमः । अथा सोमं सुतं पिव ॥ ७ ॥

अयं । ते । स्तोमः । अयियः । हृदिऽस्पृक् । अस्तु । शम् शंतमः । अथ । सोमं ।

सुतं । पिव ॥ ७ ॥

हे ईद्र । अयमस्माभिः क्रियमाणः स्तोमः स्तोत्रविशेषोऽयियः श्रेष्ठः सन्
ते तव हृदिस्पृक् मनस्यंगीकृतः शंतमः सुखतमोऽस्तु । अथ स्तुतेरनंतरं सुत-
मभिषुतं सोमं पिव ॥ अयियः । अयादित्यनुवृत्तौ घञ्छौ चेति घच् । चित्वा-
दंतोदात्तः । हृदि स्पृशतीति हृदिस्पृक् । स्पृशोऽनुदके किन् । पा० ३. २. ५६. ।
तत्पुरुषे कृति बहुलमित्यलुक् । किन्प्रत्ययस्य कुः । पा० ६. २. ६२. । इति शकारस्य
कुत्वं । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । शंतमः । सुखकरद्रव्यवचनोऽत्र शमशब्दः ।
ततस्तमप् । अत्र सुखप्रकर्षस्य गुणद्वारा गुणनिष्ठद्रव्ये संक्रांतत्वादद्रव्यप्रकर्ष
इति निषेधात् । पा० ५. ३. ५५. २. । किमेत्तिष्ठव्ययेत्यादिना । पा० ५. ४. ११. । आम्

न भवति द्रव्यस्य स्वतः प्रकर्षाभावात् । ईदृगर्थ एव हि स निषेधः । अथा
सोमं । संहितायां निपातस्येति दीर्घः ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

विश्वमित्सर्वनं सुतमिन्द्रो मदाय गच्छति । वृचहा सोमपीतये ॥ ६ ॥

विश्वं । इत् । सर्वनं । सुतं । इन्द्रः । मदाय । गच्छति । वृचऽहा । सोमऽपीतये ॥ ६ ॥

वृचहा शत्रुघातक इन्द्रः सोमपीतये सोमपानाय मदाय तत्पानजन्यहर्षाय च
विश्वमित्सर्वमपि सुतमभिषुतसोमयुक्तं सवनं प्रातःसवनादिरूपं कर्म गच्छति ॥
विश्वं । अग्निपृषीत्यादिना क्वन् । निह्नादाद्युदात्तः । सवनं सुतं । पूर्ववत् । मदाय ।
मदोऽनुपसर्ग इत्यप्रत्ययः । पिह्नादात्तुस्वरः । गच्छति । इषुगमियमां छः ।
वृचहा । वृचं हतवान् । व्रह्मभूणवृचेषु क्षिप् । पा० ३. २. ६७. । इह्निन्यादिना
निवृत्तं दीर्घत्वं सौ च । पा० ६. ४. १२. १३. । इति प्रतिप्रसवाद्भवति । कुदुत्तरपः
दप्रकृतिस्वरत्वं । सोमपीतये । व्यधिकरणबहुव्रीहिरित्युक्तं । तत्पुरुषे वा दोसी-
भारादित्वात् । पा० ६. २. ४२. । पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

नवमीमृचमाह ॥

सेमं नः काममा पृण गोभिरश्वैः शतक्रतो । स्त्वाम त्वा स्वाध्यः ॥ ९ ॥

सः । इमं । नः । कामं । आ । पृण । गोभिः । अश्वैः । शतक्रतो इति शतऽक्रतो ।

स्त्वाम । त्वा । सुऽआध्यः ॥ ९ ॥

हे शतक्रतो स त्वं नोऽस्मदीयमिमं कामं काम्यमानं फलं गोभिरश्वैश्च
सहापृण । सर्वतः पूरय । वयमपि स्वाध्यः सुष्ठु सर्वतो ध्यानयुक्ताः संतस्तां
स्त्वाम ॥ सेमं । संहितायां सोऽचि लोपे चेत्पादपूरणमिति सुलोपः । कामं ।
कामेर्घञि कर्षात्त्वतो घञोऽन्त उदात्तः । पा० ६. १. १५९. । इयंतोदात्तत्वे प्राप्ते
वृषादिषु पाठादाद्युदात्तत्वं । पृण । पृण प्रीणने । लोटः सेहिः । तुदादिभ्यः णः ।
तस्य डिह्नाद्गुणाभावः । अतो हेरिति हेलुक् । गोभिः । सावेकाच इति प्राप्तं
विभक्तेरुदात्तत्वं न गोश्वन्ताववर्णेति प्रतिषिध्यते । अश्वैः । कर्तव्यं इत्युक्तं । असा-
मर्थ्यान् परांगवद्भावः । स्त्वाम । वृज् सुतो । धात्वादेः षः सः । लोटुत्तमबहु-
वचनस्य लोटो लङ्ङदिति लङ्ङावाचित्यं ङितः । पा० ३. ४. ९९. । इति सकारस्य

लोपः । आहुतमस्य पिब । पा० ३. ४. ९२. । इत्याडागमः । प्रत्ययस्य पित्वादनु-
दात्तत्वं । धातुस्वर एव । स्वाध्यः । ध्यै चिंतायां । स्वाङोरुपसर्गयोः । प्राक्प्र-
योगः । अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते इति क्षिप् । दृशियहणस्य विध्यन्तरोपसंयहणार्थ-
त्वादत्र संप्रसारणे सति परपूर्वत्वं । हल इति दीर्घः । जस्येरनेकाचः । पा० ६.
४. ६२. । इति यणादेशः । गतिकारकोपपदात्कृदित्युत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । उदात्त-
यणो हल्पूर्वादिति अस उदात्तत्वं न भवति तत्रासर्वनामस्थानमित्यनुवृत्तेः । अत
उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितानुदात्तस्येति स्वरितत्वमेव भवति ॥

॥ इति प्रथमस्य प्रथम एकविंशो वर्गः ॥

इन्द्रावरुणयोरित्यादिकं नवचैषं सूक्तं । अत एव नवशब्दानुवृत्तावनुक्रम्यते ।
इन्द्रावरुणयोरिन्द्रावरुणं युवाकु पादनिचृताविति । अत्र देवता विस्पष्टा । ऋषि-
च्छंदसी तु पूर्ववदनुवर्तते । अयं तु विशेषः । युवाकु हीत्यादिके द्वे ऋचौ मा-
दनिचृत्नामकच्छंदोयुक्ते । विनियोगस्तु स्मात्तौ लिंगिको वा कश्चिदवगंतव्यः ।
तस्मिन्सूक्ते प्रथमामृचमाह ॥

इन्द्रावरुणयोरुहं सम्राजोऽरव आ वृणे । ता नो मृळात ईहशे ॥ १ ॥

इन्द्रावरुणयोः । अहं । संऽराजोः । अरवः । आ । वृणे । ता । नः । मृळातः ।
ईहशे ॥ १ ॥

अहमनुष्ठाता सम्राजोः समीचीनराज्योपेतयोः सम्यग्दीप्यमानयोर्देवावरु-
णयोर्देवयोः संबन्धवो रक्षणमावृणे । सर्वतः प्रार्थये । ता तौ देवावीहशे एवं-
विधेऽस्मदीयवरणे निमित्तभूते सति मृळातः । अस्मान्मुखयतः ॥ इन्द्रशब्दो
रन्प्रत्ययांतः । वरुणशब्द उन्प्रत्ययांतः । उभौ निज्वादाद्युदात्तौ । समासे देव-
ताद्वये चेति पूर्वपदस्यानङादेशः । उभे युगपदित्यनुवृत्तौ देवताद्वये चेति युग-
पदुभयपदप्रकृतिस्वरत्वं । सम्राजोः । राज्ञ दीप्ति । सत्सूक्ष्मेत्यादिना क्षिप् । समो
मोऽनुस्वारः । पा० ६. ३. २३. । इत्यनुस्वारे प्राप्ते मो राजि समः कौ । पा० ६.
३. २५. । इति मकारादेशः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । कर्तृकर्मणोः कृति । पा० २.
३. ६५. । इति कर्तरि षष्ठी । अत्र रक्षणादिषु । भावेऽसुन् । निज्वादाद्युदात्तः ।
ता । सुपां सुलुगित्यादिना द्विवचनस्य डादेशः । टिलोपे विभक्तेरुदात्तनि-
वृत्तिस्वरः । मृळातः । मृड सुखने । प्रार्थनायां लिङ्ग्ये लेट् । द्विवचनं तस् ।

न भवति द्रव्यस्य स्वतः प्रकर्षाभावात् । इदमर्थ एव हि सः निषेधः । अथा
सोमं । संहितायां निपातस्येति दीर्घः ॥

अस्मीमुचमाह ॥

विश्वमित्सर्वनं सुतमिन्द्रो मदाय गच्छति । वृचहा सोमपीतये ॥ ८ ॥

विश्वं । इत् । सर्वनं । सुतं । इन्द्रः । मदाय । गच्छति । वृचऽहा । सोमऽपीतये ॥ ८ ॥

वृचहा शत्रुघातके इन्द्रः सोमपीतये सोमपानाय मदाय तत्पानजन्यहर्षाय च
विश्वमित्सर्वमपि सुतमभिषुतसोमयुक्तं सवनं प्रातःसवनादिरूपं कर्म गच्छति ॥
विश्वं । अग्निमुषीत्यादिना क्रन् । निह्वादाद्युदात्तः । सवनं सुतं । पूर्ववत् । मदाय ।
मदोऽनुपसर्ग इत्यप्रत्ययः । पिह्वादात्तुस्वरः । गच्छति । इषुगमियमां छः ।
वृचहा । वृचं हतवान् । वल्लभूणवृचेषु क्रिप् । पा० ३. २. ६७. । इहनित्यादीनां
निवृत्तं दीर्घत्वं सौ च । पा० ६. ४. १२. १३. । इति प्रतिप्रसवाद्भवति । कुदुत्तरपं-
दप्रकृतिस्वरत्वं । सोमपीतये । व्यधिकरणबहुव्रीहिरित्युक्तं । तत्पुंस्ये वा दोसो-
भारादित्वात् । पा० ६. २. ४३. । पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

नवमीमुचमाह ॥

सेमं नः काममा पूण गोभिरश्वैः शतक्रतो । स्तवाम त्वा स्वाध्यः ॥ ९ ॥

सः । इमं । नः । कामं । आ । पूण । गोभिः । अश्वैः । शतक्रतो इति शतऽक्रतो ।

स्तवाम । त्वा । सुऽच्चाध्यः ॥ ९ ॥

हे शतक्रतो स त्वं नोऽस्मदीयमिमं कामं काम्यमानं फलं गोभिरश्वैश्च
सहापूण । सर्वतः पूरय । वयमपि स्वाध्यः सुष्ठु सर्वतो ध्यानयुक्ताः संतस्त्वां
स्तवाम ॥ सेमं । संहितायां सोऽचि लोपे चेत्पादपूरणमिति सुलोपः । कामं ।
कामेर्घञि कर्षात्त्वतो घञोऽन्त उदात्तः । पा० ६. १. १५९. । इत्यन्तोदात्तत्वे प्राप्ते
वृषादिषु पाठादाद्युदात्तत्वं । पूण । पूण प्रीणने । लोटः सेहिः । तुदादिभ्यः शः ।
तस्य डित्त्वान्नुणाभावः । अतो हेरिति हेर्लुक् । गोभिः । सावेकाच इति प्राप्ते
विभक्तेरुदात्तत्वं न गोश्चन्ताववर्णेति प्रतिपिध्यते । अश्वैः । क्रनन्त इत्युक्तं । असा-
मर्थ्यान् परांगवद्भावः । स्तवाम । पुञ् स्तुतौ । धात्वादेः घः सः । लोटुत्तमबहु-
वचनस्य लोटो लङ् इति लङ्ङावाचित्वं डितः । पा० ३. ४. ९९. । इति सकारस्य

तृतीयामृचमाह ॥

अनुकामं तर्पयेथांमिन्द्रावरुण राय आ । ता वां नेदिष्ठमीमहे ॥ ३ ॥

अनुऽकामं । तर्पयेथां । इन्द्रावरुणा । रायः । आ । ता । वां । नेदिष्ठं । ईमहे ॥ ३ ॥

इन्द्रावरुण हे इन्द्रावरुणौ । अनुकाममस्मदीयाभिलाषमनु रायो धनस्य प्रदानेनातर्पयेथां । सर्वतोऽस्मांस्तुभान् कुरुतं । वयं यदा यदा धनं कामयामहे तदा तदा प्रयच्छतमित्यर्थः । ता वां तादृशौ युवां नेदिष्ठमतिशयेन सामीप्यं यथा भवति तथा ईमहे । याचामहे । कालविलम्बमंतरेण धनं दातव्यमित्यर्थः ॥ सप्तदशसु याज्ञाकर्मस्वीमहे पठितं । अनुकामं । कामस्य पश्चादनुकामं । अथवा कामे कामेऽनुकामं । अनुरिह पश्चादर्थे । अथवा वीप्सालक्षणे यथार्थे । योग्यता वीप्सा पदार्थानतिवृत्तिः सादृश्यं चेति चत्वारो हि यथार्था गृहीताः । अव्ययं विभक्तीत्यादिना । पा० २. १. ६. । अव्ययीभावसमासः । अव्ययीभावश्च । पा० १. १. ४१. । इत्यव्ययसंज्ञायामव्ययादाप्सुपः । पा० २. ४. ८२. । इति प्राप्तस्य लुकोऽपवादो नाव्ययीभावादतोऽम् तर्पचम्याः । पा० २. ४. ८३. । इति विभक्तेरमादेशः । समासस्येत्यंतोदात्तत्वं । तर्पयेथां । तृपेर्यंताहोतो णिचश्च । पा० १. ३. ७४. । इत्यात्मनेपदं । मध्यमद्विवचनमाथां । टेरेत् आमेतः । पा० ३. ४. ९०. । इत्यामादेशः । शपि सत्यतो येयः । पा० ७. २. ८०. । इत्यनुवृत्तावातो ङितः । पा० ७. २. ८१. । इत्याकारस्येयादेशः । आहुणो यलोपश्च । इन्द्रावरुणा । सुपां सुलुगिति द्विवचनस्याकारः । आर्मचिताद्युदात्तत्वं । संहितायामाकारस्य ह्रस्वत्वं । रायः । ऊडिदमित्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वं । ता । सुपां सुलुगिति विभक्तेराकारः । पदात्परत्वाद्युवामित्यस्य वामादेशोऽनुदात्तः । नेदिष्ठं । अतिशयेनांतिकं । अतिशयत इष्टन् । अंतिकवाढ्योर्नेदसाधौ । पा० ५. ३. ६३. । इति नेदादेशः । यस्येति लोपः । इष्टनो निह्वादाद्युदात्तत्वं । ईमहे । ईङ् गतौ । ङित्वादात्मनेपदं । बहुलं छंदसीति श्यनो लुक् । निघातः ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

युवाकु हि शचीनां युवाकुं सुमतीनां । भूयाम वाजदाव्वा ॥ ४ ॥

युवाकुं । हि । शचीनां । युवाकुं । सुऽमतीनां । भूयाम । वाजऽदाव्वा ॥ ४ ॥

हि यस्मात्कारणाच्छचीनामस्मदीयकर्मणां संबंधि सोमरूपं हविर्युवाकु

लेटोऽडाटावित्याडागमः । तुदादिभ्यः शः । डित्त्वाल्लघूपधगुणाभावः । ईहशे ।
 त्यदादिषु हशोऽनालोचने कञ् च । पा० ३. २. ६०. । इतीदमश्च उपपदे हशेः
 कञ् । उपपदसमास इदं किमोरीशकी । पा० ६. ३. ९०. । इतीदम ईश् । शित्वा-
 त्सर्वदेशः । कञः कित्वाद्गुणाभावः । जित्वादुत्तरपदस्याद्युदात्तत्वं । उपपदसमासे
 कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन तदेव शिष्यते ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

गंतारा हि स्थोऽवसे हवं विप्रस्य मावतः । धर्तारा चर्षणीनां ॥ २ ॥

गंतारा हि । स्थः । अवसे । हवं । विप्रस्य । माऽवतः । धर्तारा । चर्षणीनां ॥ २ ॥

हे इंद्रावरुणौ । अवसेऽवितुमनुष्ठातारं रक्षितुं मावतो मद्धिधस्य विप्रस्य
 ब्राह्मणर्विजो हवमाह्वानं गंतारौ स्थो हि । प्राप्नशीलौ भवथः खलु । कीदृशौ ।
 चर्षणीनां मनुष्याणां धर्तारौ । योगक्षेमसंपादनेन धारयितारौ ॥ गंतारा ।
 गमेस्ताच्छीत्ये तृन् । द्विवचनस्य सुपां सुलुगित्यादिनाकारादेशः । ऋहशोऽडि
 गुणः । अमृन्वित्यादिनोपधादीर्घत्वं । तृनो नित्वादाद्युदात्तत्वं । स्थः । अस भुवि ।
 लङ्मध्यमपुरुषद्विवचनं यस् । अदिप्रभृतिभ्यः शप् इति शपो लुक् । हि चेति
 निघातप्रतिषेधः । अवसे । अव रक्षणे । तुमर्धे सेसेन्नित्यसेन् । नित्वादाद्युदात्तः ।
 हवं । हेजो बहुलं छंदसीत्यनैमिन्निके संप्रसारणे परपूर्वत्वे च ऋदोरवित्यप् ।
 गुणावादेशी । अपः पित्वादनुदात्तत्वं । धातुस्वर एव । विप्रस्य । टुवप् वीज-
 तंतुसंताने । अस्य ऋजंद्रेत्यादिना रन् निपातितः । नित्वादाद्युदात्तः । मावतः ।
 वतुप्प्रकरणे युष्मदस्मद्वां छंदसि सादृश्य उपसंख्यानं । पा० ५. २. ३९. १. ।
 वतुप् । प्रत्ययौत्तरपदयोरस्मदो मपर्यंतस्य मादेशः । पा० ७. २. ९६. । आ सर्व-
 नाम्नः । पा० ६. ३. ९१. । इति दकारस्याकारः । सवर्णदीर्घः । मतुपः पित्वादनु-
 दात्तत्वं । प्रातिपदिकांतोदात्तत्वे स एव शिष्यते । धर्तारा । धृज् धारणे । खलु-
 चौ । पा० ३. १. १३३. । इति तृच् । एकाच् उपदेश इतीदमितिषेधः । गुणो रपरत्वं ।
 अमृन्वित्यादिनोपधादीर्घः । सुपां सुलुगित्याकारः । तृचश्चित्वादंतोदात्तत्वं । चर्ष-
 णीनां । कृपेरादेश्च चः । उ० २. १००. । इत्यनिप्रत्ययः । तत्संनियोगेन ककारस्य
 चकारः । प्रत्ययाद्युदात्तत्वं बाधित्वा छांदसमंतोदात्तत्वं । अत एव नामन्यतर-
 स्यामिति विभक्त्युदात्तत्वं । तच्च हि मतुपि यो ह्रस्वांतस्तत उत्तरस्य नाम
 उदात्तत्वमिति व्याख्यातं ॥

तृतीयामृचमाह ॥

अनुकामं तर्पयेथांमिन्द्रावरुण राय आ । ता वां नेदिष्ठमीमहे ॥ ३ ॥

अनुऽकामं । तर्पयेथां । इन्द्रावरुणा । रायः । आ । ता । वां । नेदिष्ठं । ईमहे ॥ ३ ॥

इन्द्रावरुण हे इन्द्रावरुणौ । अनुकाममस्मदीयाभिलाषमनु रायो धनस्य प्रदानेनातर्पयेथां । सर्वतोऽस्मांस्तुभ्रान् कुरुतं । वयं यदा यदा धनं कामयामहे तदा तदा प्रयच्छतमित्यर्थः । ता वां तादृशौ युवां नेदिष्ठमतिशयेन सामीप्यं यथा भवति तथा ईमहे । याचामहे । कालविलंबमंतरेण धनं दातव्यमित्यर्थः ॥ सप्तदशसु याज्ञाकर्मस्वीमहे पठितं । अनुकामं । कामस्य पश्चादनुकामं । अथवा कामे कामेऽनुकामं । अनुरिह पश्चादर्थे । अथवा वीप्सालक्षणे यथार्थे । योग्यता वीप्सा पदार्थानतिवृत्तिः सादृश्यं चेति चत्वारो हि यथार्था गृहीताः । अव्ययं विभक्तीत्यादिना । पा० २. १. ६. । अव्ययीभावसमासः । अव्ययीभावश्च । पा० १. १. ४१. । इत्यव्ययसंज्ञायामव्ययादाप्सुपः । पा० २. ४. ८२. । इति प्राप्स्य लुकोऽपवादो नाव्ययीभावादतोऽम् त्वर्पचम्याः । पा० २. ४. ८३. । इति विभक्तेरमादेशः । समासस्येत्यंतोदात्तत्वं । तर्पयेथां । तृपेण्यंताल्लोटो णिचश्च । पा० १. ३. ७४. । इत्यात्मनेपदं । मध्यमद्विवचनमाथां । टेरेत् आमेतः । पा० ३. ४. ९०. । इत्यामादेशः । शपि सत्यतो येयः । पा० ७. २. ८०. । इत्यनुवृत्तावातो ङितः । पा० ७. २. ८१. । इत्याकारस्येयादेशः । आहुणो यलोपश्च । इन्द्रावरुणा । सुपां सुलुगिति द्विवचनस्याकारः । आमं चिताद्युदात्तत्वं । संहितायाम्नाकारस्य ह्रस्वत्वं । रायः । ऊडिदमित्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वं । ता । सुपां सुलुगिति विभक्तेराकारः । पदात्परत्वाद्युवामित्यस्य वामादेशोऽनुदात्तः । नेदिष्ठं । अतिशयेनांतिकं । अतिशायत्त इष्टन् । अंतिकवादयोर्नेदसाधौ । पा० ५. ३. ६३. । इति नेदादेशः । यस्येति लोपः । इष्टनो निह्नादाद्युदात्तत्वं । ईमहे । ईङ् गतौ । डिह्नादात्मनेपदं । बहुलं छंदसीति श्यनो लुक् । निघातः ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

युवाकु हि शचीनां युवाकुं सुमतीनां । भूयामं वाजदाव्रां ॥ ४ ॥

युवाकुं । हि । शचीनां । युवाकुं । सुऽमतीनां । भूयामं । वाजऽदाव्रां ॥ ४ ॥

हि यस्मात्कारणाच्छचीनामस्मदीयकर्मणां संबंधि सोमरूपं हविर्युवाकु

वसतीवर्येकधनात्मकैरुदकैः पयःसक्तादिद्रव्यान्तरैश्च मिश्रितं । तथा सुमतीनां
शोभनबुद्धियुक्तानामृषिजां स्त्रीचरूपं वचनमपि युवाकु नानाविधैः स्तुत्यगु-
णैर्मिश्रितं । तस्मात्कारणात् हे इंद्रावरुणौ तथाविधं हविः स्वीकुर्वतोयुवयोः
प्रसादाद्वयं वाजदावांमन्त्रप्रदानां पुरुषाणां मध्ये मुख्या भूयाम । भवेम ॥
अपोऽम्र इत्यादिषु पड्विंशतिसंख्याकेषु कर्मनामसु शची शमीति पठितं ।
युवाकु । यु मिश्रणे । कटिकुपिभ्यां काकुः । उ० ३. ७६. । इत्यत्र बाहुलकाद्यौते-
रपि काकुः प्रत्ययः । किन्त्वेन गुणाभावादुकारस्योवङादेशः । प्रत्ययस्वरेण
मध्योदात्तत्वं । शचीशब्दः केषांचिन्मते शार्ङ्गरवादिः । डीनंतो निच्चादाद्युदात्तः
। पा० ४. १. ७३. । इत्युभे वनस्पत्यादिषु युगपदित्यत्र । पा० ६. २. १४०. । वृत्तिकृ-
तोक्तं । सुमतीनां । विद्याम सुमतीनामित्यत्रोक्तं । भूयाम । प्रार्थनार्यां लिङ् ।
उत्तमबहुवचने नित्यं डित इति सकारलोपः । यासुद् परस्मैपदेषूदात्तो ङिच्
। पा० ३. ४. १०३. । इत्युदात्तो यासुडागमः । लिङः सलोपोऽनंत्यस्य । पा० ७. २.
७९. । इति सकारलोपः । बहुलं छंदसीति शपो लुक् । सति शिष्टत्वाद्यासुदुदात्त
एव शिष्यते । वाजदावां । वाजं ददातीति वाजदावानः । आतो मनिन्नित्यादिना
वनिप् । तस्य पिच्चाच्चातुस्वर एव शिष्यते । समासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन स
एव शिष्यते । आत्म्यलोपोऽनः । पा० ६. ४. १३४. । इत्यकारलोपः । तस्याचः
परस्मिन्निति स्थानिवद्भावालोपो व्योर्वलीति वकारलोपो न भवति ॥

पंचमीमृचमाह ॥

इंद्रः सहस्रदावां वरुणः शंस्यानां । ऋतुर्भवत्युक्थ्यः ॥ ५ ॥

इंद्रः । सहस्र५दावां । वरुणः । शंस्यानां । ऋतुः । भवति । उक्थ्यः ॥ ५ ॥

अयमिंद्रः सहस्रदावां सहस्रसंख्याकधनप्रदानां मध्ये ऋतुर्धनदानस्य कर्ता
भवति । प्रभूतं ददातीत्यर्थः । तथा वरुणः शंस्यानां स्तुत्यानां मध्य उक्थ्यः
स्तुत्यो भवति । अतिशयेन स्तुत्य इत्यर्थः ॥ वरुणः । उन्नम्रत्ययो निच्चादाद्युदात्तः ।
शंस्यानां । शंसु स्तुतौ । चहलोर्ण्यत् । तित्स्वरितमिति प्राप्त ईडंवदृशंसदुहां
ण्यत इत्याद्युदात्तः । ऋतुः । कृजः कतुरिति कतुः । किच्चाङ्गुणाभावे यणादेशः ।
प्रत्ययस्वरेणाद्युदात्तः । उक्थ्यः । उक्थं शस्तं । तेन स्तुत्यत्वेन तत्र भव उक्थ्यः ।
भवे छंदसीति यत् । यस्येति लोपः । अत्र तित्स्वरितमित्येतद्वाधित्वा तीर्थ्याय
कूप्यायेत्यादिवहुचच्चाद्यतोऽनाव इति प्राप्तमाद्युदात्तत्वं सर्वे विधयश्छंदसि वि-

कल्प्यन्तः इति न क्रियते । ननु यस्येति लोपात्प्रागेव तित्स्वरितत्वमस्तु । न हि तदा यतोऽनाव इत्येतदस्ति द्व्यच्चाभावात् । अत एव ह्रस्व्याय च सूर्याय चेत्यादौ स्वरितत्वं दृश्यते । न च परत्वान्नित्यत्वाच्च यस्येति लोपेन प्रथमन्तो भाव्यमिति वाच्यं । प्रकृतिप्रत्ययाश्रयाद्वहिरंगाद्यस्येति लोपात्प्रत्ययमात्राश्रय-
तयांतरंगत्वेन तित्स्वरितमित्येतस्य प्राबल्यात् । अत ऊर्ध्वायेत्यादिवदुक्त्य इत्य-
त्रापि लक्षणत एव स्वरितत्वं भविष्यतीति । किं छांदस्येन । यत्र हि लोपमं-
तरेणैव द्व्यच्चं तत्र यतोऽनाव इत्येतद्व्यवति । यथा चेयं येयमिति । लोपनिबं-
धनद्व्यच्चप्रदेशेषु तु स्वरितेनैव भवितव्यमिति । एवं तर्हि तीर्थ्याय कूपायेत्यादौ
यदाद्युदात्तत्वं तदेव छांदसमस्तु । अथात्र तु वर्णादांगं वलीय इत्यंतरंगत्वेऽपि
स्वरितत्वं बाधित्वा लोप एव भविष्यति । तर्ह्युक्त्य ऊर्ध्वाय सूर्यायेत्यादौ च
छांदस्यमस्तु । सर्वथैकत्र छांदस्यान्न मुच्यते ॥

॥ इति प्रथमस्य प्रथमे द्वाविंशो वर्गः ॥

मूक्ते पष्ठीमृचमाह ॥

तयोरिदवसा वयं सनेम नि च धीमहि । स्यादुत प्रेरेचनं ॥ ६ ॥

तयोः । इत् । अवसा । वयं । सनेम । नि । च । धीमहि । स्यात् । उत । प्रेरेचनं ॥ ६ ॥

तयोरित्पूर्वोक्तयोरिन्द्रावरुणयोरैवावसा रक्षणेन वयमनुष्ठातारः सनेम । संभ-
जेम धनमिति शेषः । निधीमहि च । प्राप्ते धने यावदपेक्षितं तावद्भुक्ता ततोऽव-
शिष्टं धनं क्वचिन्निधिरूपेण स्थापयामश्च । उत । अपि च प्रेरेचनं भुक्तान्निहिताच्च
प्रकर्षणाधिकं धनं स्यात् । संपद्यतां ॥ अवसा । असुन् । निष्ठादाद्युदात्तः । वयं ।
यूयं हि स्येत्यत्र यदुक्तं तदत्र द्रष्टव्यं । सनेम । आशिपि लिङ् । तस्य मस् ।
नित्यं डित इति सकारलोपः । किदाशियीति यासुद् । छंदस्युभयथेति सार्वधा-
तुकमप्यस्तीति लिङः सलोपोऽनंत्यस्येति सकारलोपः । अतो येय इतीयादेशः ।
लोपो व्योर्वलीति यलोपः । लिङ्गाशिष्यङ् । पा० ३. १. ८६. इत्यङ् । आनुणः ।
पादादित्वाच्च निघातः । धीमहि । हुधाञ् धारणपोषणयोः । आशिपि लिङो
महिङ् । तस्य छंदस्युभयथेति सार्वधातुकार्धधातुकसंज्ञे । तत्र सार्वधातुकत्वेन लिङः
सलोपोऽनंत्यस्येति सकारलोपः । सार्वधातुकमपिदिति डित्वं शप् च । बहुलं
छंदसीति जुहोत्यादेरपि शपो लुक् । आर्धधातुकत्वादातो लोप इटि च । पा०

६. ४. ६४. । इत्याकारलोपः । निघातः । सनेमेत्यपेक्षया द्वितीयत्वादत्र चवायोगे प्रथमेति न निषेधः । स्यात् । अस्तेः प्रार्थनायां लिङ् । तिप् । इतश्चेतीकारलोपः । यासुद् परस्मैपदेषूदात्तो ङिच्चेति यासुङ्ङित्वे । अदिप्रभृतिभ्यः शप् इति शपो लुक् । असीरल्लोप इत्याकारलोपः । पादादित्वादनिघातः । उत । एवमादीनामंत इत्यंतोदात्तः । प्ररेचनं । रिचिर् विरेचने । भावे ल्युट् । योरनादेशः । लितीति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । प्रादिसमासः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

इंद्रावरुण वामहं हुवे चिच्चाय राधसे । अस्मान्तु जिग्युषंस्कृतं ॥ ७ ॥

इंद्रावरुणा । वां । अहं । हुवे । चिच्चाय । राधसे । अस्मान् । सु । जिग्युषः । कृतं ॥ ७ ॥

इंद्रावरुण हे इंद्रावरुणौ वां युवामुभावहं हुवे । आह्वयामि । किमर्थं । चिच्चाय मणियुक्तादिरूपेण विविधाय राधसे धनाय । तत आहुतौ युवामस्माननुष्ठातृन् सुजिग्युषः शत्रुविषये सुष्ठु जययुक्तान् कृतं । कुस्तं ॥ इंद्रावरुण । सुपां सुलुगित्यादिना संबोधनस्याकारः । देवताद्वये चेति पूर्वपदस्यानङ् । आमं चित्वाद्युदात्तत्वं । संहितायां छांदसं ह्रस्वत्वं । हुवे । ह्यतेर्लङ्कुत्तमैकवचनं मिप् । शप् इत्यनुवृत्तौ बहुलं छंदसीति लुक् । ह् इत्यनुवृत्तौ बहुलं छंदसीति संप्रसारणं परपूर्वत्वं । अचि श्रुधात्वित्यादिनोवङ् । न च हुश्रुवोरित्यादिना यणादेशः । जुहोतेरेव हि प्रतिपदोक्तस्य तत् । न पुनरस्य लाक्षणिकत्वात् । इट् प्रत्ययस्वरेणोदात्तत्वं । पादादित्वान्न निघातः । राधसे । असुन् । निच्चादाद्युदात्तत्वं । अस्मान् । शसि द्वितीयायां चेत्यात्वं । शसो न । पा० ७. १. २९. । इति नवं । जिग्युषः । जि जये । लिट् कसुश्चेति कसुः । द्विर्भावः । सन्निटोर्जेः । पा० ७. ३. ५७. । इति द्वितीयस्य कृतं । कसोः कित्वाहुणाभावः । आदिनियमात्प्राप्तस्येदो वस्वेकाजाद्वसामिति नियमेन निवृत्तिः । द्वितीयावहुवचनं शस् । भसंज्ञायां वसोः संप्रसारणमिति संप्रसारणं । परपूर्वत्वं । एरनेकाच इति यणादेशः । शसिवसिघसीनां चेति षत्वं । प्रत्ययस्वरेणोकार उदात्तः । कृतं । डुकृञ् करणे । लोणमध्यमद्विवचनस्य लङ्ङावात्तमादेशः । शपो बहुलं छंदसीति लुक् । तिङ्ङितिङ् इति निघातः ॥

अधमीमृचमाह ॥

इंद्रावरुण नू नु वां सिषासंतीषु धीष्वा । अस्मभ्यं शर्मं यच्छतं ॥ ८ ॥

इंद्रावरुणा । नु । नु । वां । सिषासंतीषु । धीषु । आ । अस्मभ्यं । शर्मं । यच्छतं ॥ ८ ॥

इंद्रावरुण हे इंद्रावरुणौ धीष्वस्मदीयवृद्धिषु वां युवां सिषासंतीषु सनितुं संभक्तुं सम्यक् सेवितुमिच्छंतीषु तदानीमा समंतादस्मभ्यं शर्मं सुखं नू नु । अतिशयेन क्षिप्रं प्रयच्छतं । दत्तं ॥ षड्विंशतिसंख्याकेषु क्षिप्रनामसु नु मस्त्विति पठितं । तस्य द्विरावृत्तिवलादतिशयो लभ्यते । इंद्रावरुण । उक्तं । नू नु । अचि तुनुधमक्षुतङ्कुचोरुषाणां । पा० ६. ३. १३३. इति पूर्वस्य दीर्घत्वं । सिषासंतीषु । वन षण् संभक्तौ । धात्वादेः षः सः । इच्छायां सन् । द्विर्भावो हलादिशेषः । सन्त्यत इतीत्वं । आदेशप्रत्यययोरिति पत्वं । सनीवन्तेत्यादिना । पा० ७. २. ४९. विकल्पादिडभावः । जनसनखनां सञ्जलोः । पा० ६. ४. ४२. इति नकारस्याकारः । उपरि लटः शतृ । कर्तरि शप् । उगितश्चेति ङीप् । शप्श्येनोर्नित्यमिति नुम् । ङीपः शपथ पित्वाच्छतुश्च लसार्वधातुकत्वेनानुदात्तत्वं । सनो नित्वादाद्युदात्तत्वं । तदेव शिष्यते । धीषु । सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं । अस्मभ्यं । अस्मभ्यमप्रतिष्कृत इत्यचोक्तं । यच्छतं । दाण दाने । शपि पाप्मेत्यादिना यच्छादेशः ॥

नवमीमृचमाह ॥

प्र वामश्रोतु सुष्टुतिरिंद्रावरुण यां हुवे । यामृधाये सधस्तुतिं ॥ ९ ॥

प्र । वां । अश्रोतु । सुऽस्तुतिः । इंद्रावरुणा । यां । हुवे । यां । अृधाये इति । सधऽस्तुतिं ॥ ९ ॥

इंद्रावरुण हे इंद्रावरुणौ यामस्मत्कर्तृकां शोभनस्तुतिं प्रति हुवे । युवामुभावाद्हयामि । किंच सधस्तुतिं युवयोरुभयोः साहित्येन क्रियमाणया स्ववक्रियया युक्तां यां सुष्टुतिं प्रतिलभ्य युवामृधाये । वर्धाये । तादृशी सुष्टुतिः शोभनस्तुतिहेतुभूत अक्समूहो वामश्रोतु । युवां व्याश्रोतु ॥ अश्रोतु । अशू व्याश्रौ । लोटो व्यत्ययेन तिप् । स्वादिभ्यः घ्रुः । सुष्टुतिः । न विधे अस्य सुष्टुतिमित्यचोक्तं । इंद्रावरुण । हुवे । उक्ते । अत्र तु यद्वृत्तयोगान्न निघातः । अृधाये । अृधु

वृद्धौ । लट् । व्यत्ययेनात्मनेपदं । मध्यमद्विवचने श्रोत्रबहुलं छंदसीति लुक् । प्रत्ययस्वरेणाकार उदात्तः । यच्छब्दयोगान्न निघातः । सधस्तुतिं । सह स्तुतिर्यस्यां सुष्टुतौ सां सधस्तुतिः । अत्र सुष्टुतिरित्यन्यपदार्थे स्तुतिशब्दस्य स्तूयतेऽनयेति करणसाधनत्वेन ऋक्परत्वेऽयं स्तुतिशब्दो भावसाधनतया स्तवनक्रियापरः । तस्मिन्भावसाधनत्वेन क्रियापरेऽयं करणसाधनतया ऋक्पर इति समस्यमानपदार्थादन्यः । सहेत्यत्र हकारस्य व्यत्ययेन धकारः । सहशब्द एवमादिवादात्तोदात्तः । बहुव्रीहित्वेन पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य प्रथमे त्रयस्त्रिंशो वर्गः ॥

॥ इति प्रथममंडले चतुर्थोऽनुवाकः ॥

पंचमेऽनुवाके षट् सूक्तानि । तत्र सोमानमित्यादिकं नवर्चं प्रथमं सूक्तं । ऋषिच्छंदसी पूर्ववत् । देवताविशेषस्त्वेवमनुक्रम्यते । सोमानमिति पंच ब्रह्मणस्पत्याश्चतुर्थ्यामिंद्रश्च सोमश्च पंचम्यां दक्षिणा चान्याः सादसस्पत्या नाराशंसी वात्येति । सूक्तगता आद्याः पंचर्चो ब्रह्मणस्पतिदेवताकाः । तासां मध्ये स घा वीर इत्येतस्याश्चतुर्थ्या ऋचो ब्रह्मणस्पतिरिंद्रश्च सोमश्चेति तिस्रो देवताः । त्वं तमित्येतस्याः पंचम्या दक्षिण्या सह पूर्वोक्तास्तिस्रो देवताः । षष्ठीमारभ्य तिसृणां सदसस्पतिर्देवता । नाराशंसमित्येतस्या नवम्याः सदसस्पतिर्नाराशंसी वो विकल्प्यते । विनियोगस्तु पूर्ववत् ॥ तस्मिन्सूक्ते प्रथमामृचमाह ॥

सोमानं स्वरणं कृणुहि ब्रह्मणस्पते । कक्षीवंतं य औशिजः ॥ १ ॥

सोमानं स्वरणं कृणुहि ब्रह्मणस्पते । पते कक्षीवंतं यः औशिजः ॥ १ ॥

हे ब्रह्मणस्पते । एतन्नामकदेव सोमानमभिपवस्य कर्तारं मामनुष्ठातारं स्वरणं देवेषु प्रकाशनवंतं कृणुहि । कुरु । अत्र हटांतः । कक्षीवंतमेतन्नामकमृषिं । इवशब्दोऽत्राध्याहर्तव्यः । कक्षीवान्यथा देवेषु प्रसिद्धस्तद्वदित्यर्थः । यः कक्षीवानृषिरौशिजः । औशिजः पुत्रः । तमिवेति पूर्वयोजना । कक्षीवतोऽनुष्ठातृषु मुनिषु प्रसिद्धिस्तैत्तिरीयैरास्मायते । एवं वै पर आहारः कक्षीवानौशिजो वीतहव्यः श्रायसस्त्वसदस्युः पौरुकुत्स्यः प्रजाकामा अचिन्वतेति । ऋगांतरेऽप्युषिबक्यनेनानुष्ठातृत्वप्रसिद्धिः सूच्यते । अहं कक्षीवां ऋषिरस्मि विप्र इति । तस्मा-

दस्यानुष्ठातारं प्रति दृष्टान्तं युक्तं । सोऽयं मन्त्रो यास्केनैवं व्याख्यातः । नि०
 ६. १०. । सोमानं सोतारं प्रकाशनवन्तं कुरु ब्रह्मणस्पते कक्षीवन्तमिव य औशिजः ।
 कक्षीवान्कक्ष्यावानौशिज उशिजः पुत्र उशिग्वष्टेः कांतिकर्मणोऽपि त्वयं मनु-
 ष्यकक्ष एवाभिप्रेतः स्यात्तं सोमानं सोतारं मा प्रकाशनवन्तं कुरु ब्रह्मणस्पत
 इति । अस्मिन्मन्त्रे सोमानमिति पादेन कृणुहि ब्रह्मण इति पादेन सूचितं
 तात्पर्यं तैत्तिरीया आमनन्ति । सोमानं स्वरणमित्याह सोमपीथमेवावहन्धे ।
 कृणुहि ब्रह्मणस्पत इत्याह ब्रह्मवर्चसमेवावहन्धे इति ॥ सोमानं । सुनोतीति । पुञ्
 अभिषवे । अन्येभ्योऽपि दृश्यन्त इति मनिन् । दृश्यहणस्य विध्यन्तरोपसंयह-
 णार्थत्वान्वित्तेऽपि नाद्युदात्तत्वं किंतु प्रत्ययस्वर एव । उंछादिषु वा सोमन्शब्दो
 द्रष्टव्यः । पा० ६. १. १६०. । बहुलं यहणादौणादिको वा मनिर्द्रष्टव्यः । स्वरणं ।
 प्रख्यातं । स्तृ शब्दोपतापयोः । कृत्यल्युटो बहुलं । पा० ३. ३. ११३. । इति
 कर्मणि ल्युट् । लितीत्यकार उदात्तः । कृणुहि । कृवि हिंसाकरणयोश्च । इदितो
 नुम् धातोरिति नुम् । लोटः सिपो हिः । शपि प्राप्ते धिन्विकृण्वोरच्चेत्युप्रत्ययः ।
 तत्संनियोगेन वकारस्य चाकारः । तस्यातो लोप इति लोपः । तस्य स्थानि-
 वद्भाषान्न पूर्वस्य लघूपधगुणः । हेर्ङित्त्वादुकारस्य न गुणः । उतश्च प्रत्ययाच्छब्दो
 वावचनं । पा० ६. ४. १०६. १. । इति हेर्लुक् न । सति शिष्टस्वरवलीयस्त्वमन्यत्र
 विकरणेभ्य इति वचनाद्देरेव प्रत्ययस्वरेणोदात्तत्वं । पादादित्वान्न निघातः ।
 ब्रह्मणः । षष्ठ्याः पतिपुत्रेत्यादिना । पा० ८. ३. ५३. । संहितायां विसर्जनीयस्य
 सकारः । सुवामंचितपरंगवद्भावात्पदद्वयस्यामंचितनिघातः । कक्षीवन्तं । कक्षे
 भवा कक्ष्या । अश्वोदरसंबन्धिनी रज्जुः । भवे छंदसि । पा० ४. ४. ११०. । इति
 यत्प्रत्ययः । सास्यास्तीत्यर्थं आसं दीवदष्टीवच्चक्रीवत्कक्षीवत् । पा० ८. २. १२. ।
 इत्यृषिपिशेषनाम कक्षीवच्छब्दो निपातितः । पा० ६. १. ३१. ३. । छंदसीर इति
 वत् । यत्प्रत्ययस्वरेण तदादेशो निपातित ईकार उदात्तः । मनुष्पुषौ पित्त्वादनु-
 दात्तौ । औशिजः । वश कांतौ । इजीत्यनुवृत्तौ वशेः किञ्च । उ० २. ७०. । इती-
 जिप्रत्ययः । तस्य कित्वाद्ग्रहिज्येत्यादिना संप्रसारणं परपूर्वत्वं गुणाभावः । स
 तस्यापत्यं । पा० ४. १. ९२. । इति प्राग्दीव्यतोऽण् । पा० ४. १. ८३. । आदिवृद्धिः ।
 प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तत्वं ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

यो रेवान्यो अमीवहा वसुवित्पुष्टिवर्धनः । स नः सिपक्तु यस्तुरः ॥ २ ॥

यः । रेवान् । यः । अमीवहा । वसुऽवित् । पुष्टिऽवर्धनः । सः । नः । सिपक्तु ।

यः । तुरः ॥ २ ॥

यो ब्रह्मणस्पती रेवान्यनवान्यश्चामीवहा रोगाणां हंता वसुविद्धनलब्ध्या पुष्टि-
वर्धनः । पुष्टिर्वर्धयिता यश्च तुरस्त्वरोपेतः शीघ्रफलदः स ब्रह्मणस्पतिर्नोऽस्मान् ।
सिपक्तु । सेवतां । परिगृह्यानुगृह्णातिवत्यर्थः ॥ अत्र सिपक्तुशब्दस्य सेवार्थत्वं
यास्क आह । सिपक्तु सचत इति सेवमानस्येति प्रत्यायकी शब्दाविति शेषः ।
रेवान् । रयिरस्यास्तीति मतुप् । रयेर्मतौ बहुलं । पा० ६. १. ३७. २. । इति यका-
रस्य संप्रसारणं परपूर्वत्वं । छंदसीर इति वत्वं । आहुणः । ननु वत्स्यासिद्धत्वाद्दहि-
रंगत्वाच्च प्रागेव गुणे कृत इवर्णाभावान्न वत्वं । न चांतादिवच्च । पा० ६. १. ८५. ।
इत्यादिवद्भावेनेवर्णसंपादनं वर्णाश्रयविधौ तत्प्रतिषेधात् । अन्यथा सत्त्वाभि-
रित्यत्र सर्ववर्णदीर्घस्यांतवद्भावेन अकारत्वादतो भिस ऐस् । पा० ७. १. ९. । इत्ये-
सादेशः स्यात् । न च निरवकाशत्वेन वत्स्यानवकाशत्वं । अग्निवान्वैदर्भ स्तंभः ।
उप ब्रह्माणि हरिव इत्यादाववकाशलाभात् । सत्यं । अत्र गुणप्रवृत्तेः प्रागि-
कारात्परो मतुप् । कदाचिदिवर्णात्परस्य मतुपः पश्चादेकारादेशेनेवर्णभावेऽपि
भवति वत्त्वमिति छंदसीर इति सूचकृता विवक्षितं । अमुनैवाभिप्रायेण हरिव
इत्यादिकमुदाहृत्यार्थे वृत्तिकृता रेवानित्यप्युदाहृतं । ह्रस्वनुङ्भ्यामित्यचारेण-
च्दान्मतुप इत्युदात्तत्वं वक्तव्यं । पा० ६. १. १७६. १. । इत्यचारेणच्च्दो रेणच्च्स्यापु-
पलक्षणं । अत एव हि रेवां इद्रेत्यादौ मतुप उदात्तत्वं दृष्टं । अथवा ह्रस्वनुङ्-
भ्यामित्यचापि कदाचिद्भ्रस्वात्परस्य मतुप उदात्तत्वमित्येव व्याख्येयं । एवं च
संप्रसारणपरपूर्वत्वयोः कृतयोर्गुणात्प्राग्भ्रस्वात्परो मतुविति रेवानरेवानित्यादौ
सर्वचोदात्तत्वं सिध्यति । अयमेव सूचकृतोऽभिप्रायो वार्तिककृता व्याख्यात
इति । अमीवहा । अम रोग इत्येतस्माद्भ्रमत्ययेनामीवशब्दो निपातितः । त
हंतीति बहुलं छंदसीति क्तिप् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । वसुवित् । वसु विद-
तीति वसुवित् । क्तिप् चेति क्तिप् । उत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । पुष्टिवर्धनः । वर्धय-
तेनद्यादित्वाह्युः । पा० ३. १. १३४. । लितीति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । पुष्टिवर्धन
इति कर्मणि षष्ठ्या समासः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । सिपक्तु । प्रच समावाये ।

लोटि बहुलं छंदसीति शपः शुः । ध्याविति द्वित्वे हलादिशेषे बहुलं छंदसी-
त्यभ्यासस्याकारस्येकारः । पा० ७. ४. ७८. । तुरः । तुर त्वरणे । इगुपधज्ञाप्तीकरः
कः । प्रत्ययस्वरः ॥

तृतीयामृचमाह ॥

मा नः शंसो अरूपो धूर्तिः प्रणङ्गुत्यस्य । रक्षा णो ब्रह्मणस्पते ॥ ३ ॥

मा । नः । शंसः । अरूपः । धूर्तिः । प्रणङ् । मर्त्यस्य । रक्ष । नः । ब्रह्मणः । पते ॥ ३ ॥

अरूपो मर्त्यस्योपद्रवं कर्तुमस्मत्समीपं प्राप्तस्य शत्रुरूपस्य मनुष्यस्य धूर्ति-
हिंसकः शंसः शंसनमधिष्ठेप इत्यर्थः । तादृशो वाग्विशेषो नोऽस्मान्मा प्रणङ् ।
मा संपृणङ्कु । शत्रूणां प्रयुक्तोऽधिष्ठेपः कदाचिदस्मान्मा प्राप्नोत्वित्यर्थः । तदर्थं हे
ब्रह्मणस्पते नोऽस्मान्नुक्ष । पालय ॥ मा । निपातः । शंसनं शंसः । भावे घञ् ।
जित्वादाद्युदात्तः । अरूपः । अतंतरुः । उ० ४. ८०. । इयंतर्भावितरण्यर्थोह गतावि-
त्यस्मादस् । गुणो रपरत्वं । प्रत्ययस्वरे प्राप्ते वृषादित्वादाद्युदात्तः । धूर्तिः । धुर्वि
हिंसायां । क्तिच्क्त्वा च संज्ञायामिति क्तिच् । तितुचतथसिसुसरकसेषु चेतीदृ-
त्तिपेधः । उपधायाश्च । पा० ७. १. १०१. । इत्युपधादीर्घत्वं । वलि लोपं बाधित्वोऽटि
प्राप्ते । पा० ६. ४. १८. । राहोपः । पा० ६. ४. २१. । इति वकारलोपः । प्रणङ् ।
पृची संपर्के । लङ्स्तिप् । इतश्चेतीकारलोपः । हल्ङ्गादिलोपः । कुत्वं । रूधा-
दिभ्यः श्रम् । तस्य व्यत्ययो बहुलमित्यङागमः । यणादेशः । अकारस्यागमानु-
दात्तत्वं बाधित्वा व्यत्ययेनोदात्तत्वं । चादिलोपे विभाषेति निघाताभावः ।
मर्त्यस्य । मृद् प्राणत्यागे । असिहसिमृ इत्यादिना । उ० ३. ८५. । औणादिकस्तन्प्र-
त्ययः । मर्तेषु भव इत्यर्थे भवे छंदसीति यत् । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । रक्ष । रक्ष
पालने । शपः पित्वादनुदात्तत्वं । धातुस्वर एव शिष्यते । पादादित्वान्न निघातः ।
रक्षा णः । द्वचोऽतस्तिङ् इति दीर्घः । उपसर्गाद्बहुलं । पा० ८. ४. २८. १. । इति
बहुलप्रहणादनुपसर्गादपि नसो णत्वं । ब्रह्मणस्पते । पष्ठचाः पतिपुत्रेति संहि-
तायां विसर्गस्य सकारः । सुवामंचिते परांगवज्ञावात्पदद्वयस्यामंचितनिघातः ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

स घा वीरो न रिण्यति यमिंद्रो ब्रह्मणस्पतिः । सोमो हिनोति मर्त्यं ॥ ४ ॥

सः । घा । वीरः । न । रिण्यति । यं । इंद्रः । ब्रह्मणः । पतिः । सोमः । हिनोति । मर्त्यं ॥ ४ ॥

इन्द्रो देवो यं मर्त्यं यक्ष्यमाणं हिनोति । प्राप्नोति वर्धयति वा । तथा ब्रह्मण-
स्पतिर्देवो हिनोति । तथा सोमो हिनोति । स घ सः एव यजमानो वीरो
वीर्ययुक्तः सन् न रिष्यति । न विनश्यति ॥ घा । चादिरनुदात्तः । संहिताया-
मृचि तुनुधमद्युतङ्कुचोरुष्याणां । पा० ६. ३. १३३. इति दीर्घः । ब्रह्मणस्पतिः ।
उक्तं । हिनोति । हि गतौ वृद्धौ च । स्वादिभ्यः श्रुः । तिपः पित्वात् श्रुप्रत्य-
यस्वर एव शिष्यते ॥

पञ्चमीमृचमाह ॥

त्वं तं ब्रह्मणस्पते सोम इन्द्रश्च मर्त्यं । दक्षिणा पातंहसः ॥ ५ ॥

त्वं । तं । ब्रह्मणः । पते । सोमः । इन्द्रः । च । मर्त्यं । दक्षिणा । पातु । अंहसः ॥ ५ ॥

हे ब्रह्मणस्पते त्वं तं मर्त्यमनुधातारं मनुष्यमंहसः पापात्पाहीति शेषः ।
तथा सोमः पातिन्द्रश्च पातु दक्षिणाख्या देवता च पातु ॥ दक्षिणा । दक्ष
वृद्धौ । द्वादक्षिभ्यामिनन् । उ० २. ५१. निच्चादाद्युदात्तः । अंहसः । नद्विपयः
स्येत्यादिराद्युदात्तः ॥

॥ इति प्रथमस्य प्रथमे चतुस्त्रिंशो वर्गः ॥

अनुप्रवचनीयचरोर्होमे सदस्पतिमित्येषा विनियुक्ता । तथा च गृह्ये मेखलाः
मावध्येति खंडे पठ्यते । आचार्यः समन्वारब्धे जुहुयात्सदस्पतिमद्भुतं । गृ० १.
२२. इति । तामेतां सूक्ते पष्ठीमृचमाह ॥

सदस्पतिमद्भुतं प्रियमिन्द्रस्य काम्यं । सनिं मेधामयासिषं ॥ ६ ॥

सदसः । पतिं । अद्भुतं । प्रियं । इन्द्रस्य । काम्यं । सनिं । मेधां । अयासिषं ॥ ६ ॥

मेधां लब्धुं सदस्पतिमेतन्नामकं देवमयासिषं । प्राप्तवानस्मि । कीदृशं ।
अद्भुतं । आश्चर्यकरं । इन्द्रस्य प्रियं । सोमपाने सहचारित्वात् । काम्यं । कमनीयं ।
सनिं । धनस्य दातारं ॥ सदसः । षट् विशरणादौ । सर्वधातुभ्योऽसुन् । निच्चा-
दाद्युदात्तः । पतिं । पातेर्ङिति । टिलोपः । प्रत्ययस्वरः । प्रियं । इगुपधज्ञाप्तीकिरः
कः । इयङादेशः । प्रत्ययस्वरः । काम्यं । कामयतेरचो यत् । शेरनिटीति शि-
लोपः । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । सनिं । षण् दाने । धात्वादेः षः सः । अत्र
इरित्यनुवृत्तौ खनिकथज्यसिवसिवनिसनिध्वनियथिचरिभ्यश्च । उ० ४. १४१. इति

इप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । अयासिषं । या प्रायणे । लुङ् । मिपोऽमादेशः । यमर-
मनमातां सक् च । पा० ७. २. ७३. इति सिच इडागमः । धातोः सगागमः ।
निघातः ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

यस्माद्देते न सिध्यति यज्ञो विपश्चितश्चन । स धीनां योगमिन्वति ॥ ७ ॥

यस्मात् । ऋते । न । सिध्यति । यज्ञः । विपः ऽचितः । चन । सः । धीनां । योगं ।
इन्वति ॥ ७ ॥

यज्ञोऽयमनुष्ठायो विपश्चितश्चन विदुषोऽपि यजमानस्य यस्मात्सदस्य-
तिदेवाद्देते न सिध्यति । सोऽयं सदस्यतिर्देवो धीनां मनोऽनुष्ठानविषयाणा-
मस्मद्बुद्धीनामनुष्ठेयकर्मणां वा योगं संबन्धमिन्वति । व्याप्नोति । यजमानम-
नुगृह्य तदीयं यज्ञं निष्पादयतीत्यर्थः ॥ यस्मात् । अन्यारादित्यादिना । पा० २.
३. २९. ऋतेयोगात्पंचमी । सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वे प्राप्ते न गोश्वन्सा-
ववर्णेति प्रतिषेधः । सिध्यति । पिधु संसिद्धी । शयनो निज्जादाद्युदात्तत्वं ।
यद्ब्रूतान्नित्यमिति निघातप्रतिषेधः । धीनां । सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं ।
योगं । युजिर् योगे । यज्ञो जिज्ञादाद्युदात्तत्वं । इन्वति । इवि व्याप्नौ । शप् ।
इदितो नुम् धातोरिति नुम् । निघातः ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

आर्हधोति हविष्कृतिं प्रांचं कृणोत्यध्वरं । होचां देवेषु गच्छति ॥ ८ ॥

आत् । ऋधोति । हविः ऽकृतिं । प्रांचं । कृणोति । अध्वरं । होचां । देवेषु ।
गच्छति ॥ ८ ॥

आदनंतरमेव हविष्कृतिं हविःसंपादनयुक्तं यजमानमृधोति । सदस्यतिर्देवो
वर्धयति । हविर्धानानंतरमेव फलं प्रयच्छतीत्यर्थः । तथाविधफलसिद्धयेऽध्वरं
यजमानेनानुष्ठीयमानं यज्ञं प्रांचं प्रकर्षेण गच्छंतमविघ्नेन परिसमाप्तियुक्तं कृणो-
ति । करोति । होचा हूयमाना देवता तुष्टा सती यजमानं प्रख्यापयितुं देवेषु
गच्छति । यद्वा होचास्मदीयस्तुतिरूपा वाक् देवान्परितोषयितुं देवेषु गच्छति ॥
ष्टोको धारेत्यादिषु सप्तपंचाशत्सु वाङ्मसु होचा गीरिति पठितं । हविष्कृतिं ।
हविषः कृतिः संपादनं यस्य यजमानस्य सोऽयं हविष्कृतिः । बहुव्रीहौ प्रकृत्येति

पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । प्राञ्चं । अनिगन्तौ वप्रत्यये । पा० ६. २. ५२. । इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । पश्चादेकादेशस्वरः । अध्वरं । न विद्यते ध्वरो हिंसा यस्मिन् । नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदातोदात्तत्वं । हूयतेऽस्यामिति होवा देवता । हुयामाश्रुभ-
सिभ्यस्त्वन् । उ० ४. १६९. । इति चत् । निह्वादाद्युदात्तः ॥

नवमीमृचमाह ॥

नराशंसं सुधृष्टममपश्यं सप्रथस्तमं । दिवो न सन्नमखसं ॥ ९ ॥

नराशंसं । सुधृष्टमं । अपश्यं । सप्रथःऽतमं । दिवः । न । सन्नऽमखसं ॥ ९ ॥

नराशंसमेतन्नामकं देवविशेषं । यद्वावयवार्थव्युत्पत्त्या सदसस्पतिदेवपरोऽयं शब्दः । व्युत्पत्तिं च यास्की दर्शयति । नराशंसो यज्ञ इति कात्यक्यो नरा अस्मिन्ना-
सीन्ताः शंसन्त्यग्निरिति शाकपूणिनैः प्रशस्यो भवति । नि० ८. ६. । इति । अचाग्नि-
वत्सदसस्पतेरपि नैः प्रशस्यमानत्वान्नराशंसत्वं । एवमेवाभिप्रायं हृदि निधाय
प्राक्षणमेवमान्नायते । प्रजा वै नरो वाक् शंसं इति । अतो मनुष्यैः शस्यमानो
यः सदसस्पतिर्यो वा नराशंसनामको देवस्तमपश्यं । शास्त्रदृष्ट्या दृष्टवानसि ।
कीदृशं । सुधृष्टमं । अत्याधिक्येन धार्ष्ट्ययुक्तं । सप्रथस्तमं । अतिशयेन प्रख्यातं ।
सन्नमखसं । प्राप्तेजस्कं । तत्र दृष्टान्तः । दिवो न । द्युलोकानिव । आदित्यच-
न्द्रादिभिरधिष्ठिता द्युलोकविशेषा यथा तेजस्विनस्तद्वदयं नराशंसस्तेजस्वीत्यर्थः ॥
सुधृष्टमं । शोभनं धृष्णोतीति सुधृक् । क्तिप् चेति क्तिप् । अतिशयनिकस्तमम् ।
पकारस्य जन्वाभावच्छादसः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन ऋकार उदात्तः । अपश्यं ।
पाघ्राध्मेत्यादिना पश्चादेशः । लुङ्लङ्लृङ्स्त्वङुदात्तः । पा० ६. ४. ७१. । इत्यट
उदात्तत्वं । पादादित्वान्न निघातः । सप्रथस्तमं । प्रथ प्रख्याने । प्रथनं प्रथः ।
सर्वधातुभ्योऽसुन् । निह्वादाद्युदात्तत्वं । सह प्रथसा वर्तत इति तेन सहेति
तुल्ययोगे । पा० २. २. २८. । इति बहुव्रीहिसमासः । वोपसर्जनस्य । पा० ६. ३. ८२. ।
इति सादेशः । पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते परादिर्छन्दसि बहुलमित्युत्तरपदाद्यु-
दात्तत्वं । दिवः । ऊडिदमित्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वं । सन्नमखसं । सीदतीति सन्न ।
षट् विशरणादौ । अन्येभ्योऽपि ह्रश्यंत इति मनिन् । निह्वादाद्युदात्तः । सन्न
महो यस्येति बहुव्रीहौ हकारस्य व्यत्ययेन खकारः ॥

॥ इति प्रथमस्य प्रथमे पञ्चविंशतितमो वर्गः ॥

प्रति-त्यमिति नवचै द्वितीयं सूक्तं । अग्निच्छंदसी पूर्ववत् । देवता त्वनु-
क्रम्यते । प्रति त्यमग्निमारुतमिति । कारीरीष्टौ प्रति त्यमित्येषा धाव्या । तथा
च सूचितं । वर्षकामेष्टिः कारीरी तस्यां प्रति त्वं चारुमध्वरमीळे अग्निं स्ववसं
नमोभिरिति धाव्ये । अ० २. १३. इति । तामेतां सूक्तगतां प्रथमामुचमाह ॥

प्रति त्वं चारुमध्वरं गोपीधाय प्र हूयसे । मरुद्भिरग्न आ गंहि ॥ १ ॥

प्रति । त्वं । चारुं । अध्वरं । गोपीधाय । प्र । हूयसे । मरुत् ऽभिः । अग्ने । आ ।

गंहि ॥ १ ॥

त्यच्छन्दः सर्वनाम तच्छन्दपर्यायः । हे अग्ने यो यज्ञश्चारुंगवैकस्वरहितः । त्वं
तथाविधं चारुमध्वरं प्रतिलभ्य गोपीधाय सोमपानाय प्रहूयसे । प्रकर्षेण त्वं
हूयसे । तस्मादस्मिन्नध्वरे त्वं मरुद्भिः सह देवविशेषैः सहागहि । आगच्छ ॥
सेयमृग्यास्तेनैवं व्याख्याता । तं प्रति चारुमध्वरं सोमपानाय प्रहूयसे सोऽग्ने
मरुद्भिः सहागच्छ । नि० १०. ३६. इति ॥ प्रति । निपात आद्युदात्तः । त्वं ।
त्यदादीनामः । पा० ७. २. १०२. प्रातिपदिकस्वरः । चारुं । दृसनिजनिचरीत्या-
दिना । उ० १. ३. जुष् । अत उपधाया इति वृद्धिः । जिह्वादाद्युदात्तः । गो-
पीधाय । निशीथगोपीधावगधाः । उ० २. ८. इति धक्प्रत्ययांतो निपातितः ।
प्र । निपातस्वरः ॥

द्वितीयामुचमाह ॥

नहि देवो न मर्त्यो महस्तव क्रतुं परः । मरुद्भिरग्न आ गंहि ॥ २ ॥

नहि । देवः । न । मर्त्यः । महः । तव । क्रतुं । परः । मरुत् ऽभिः । अग्ने । आ ।

गंहि ॥ २ ॥

हे अग्ने महो महस्तव संबंधि क्रतुं कर्मविशेषमुल्लंघ्य परो नहि । उक्तृष्टो देवो
न भवति खलु । तथा मर्त्यो मनुष्यश्च परो न भवति । ये मनुष्यास्त्वदीयं क्रतु-
मनुतिष्ठन्ति ये च देवास्त्वदीये क्रताविज्यन्ति त एवोक्तृष्टा इत्यर्थः । मरुद्भिरित्यादि
पूर्ववत् ॥ नहि । एवमादीनामंत इत्यंतोदात्तः । देवः । पचाद्यजंतश्चिह्वादंतो-
दात्तः । महः । महस्तलोपच्छांदसः । बृहन्महोरुपसंख्यानमिति विभक्तेरु-
दात्तत्वं । तव । युष्मदस्मदोर्दसीत्याद्युदात्तत्वं । क्रतुं । कृजः क्रतुः । उ० १. ७. ७. ।
प्रत्ययाद्युदात्तत्वं । गहि । गम् मृष गत्तौ । लोटः सेहिः । बहुलं छंदसीति शपो

लुक् । अनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः । तस्यासिद्धवदत्रा भादित्यसिद्ध-
त्वादतो हेरिति लुङ् भवति । निघातः ॥

तृतीयामृचमाह ॥

ये महो रजसो विदुर्विश्वे देवासां अद्गुहः । मरुद्भिरग्न आ गहि ॥ ३ ॥

ये । महः । रजसः । विदुः । विश्वे । देवासः । अद्गुहः । मरुत् ऽभिः । अग्ने । आ ।

गहि ॥ ३ ॥

हे अग्ने ये मरुतो महो रजसो महत उदकस्य वर्षणप्रकारं विदुस्तेर्मरुद्भि-
रित्यन्वयः । कीदृशा मरुतः । विश्वे । सर्वे सप्तविधगणोपेताः । सप्तगणा वै मरुत
इति श्रुतेः । देवासाः । द्योतमानाः । अद्गुहः । द्रोहरहिताः । वर्षणेन सर्वभूतो-
पकारित्वात् । तथा चोपरिष्ठादास्त्रायते । उदीरयथा मरुतः समुद्रतो यूयं वृष्टिं
वर्षयथा पुरीषिण इति । शाखांतरेऽपि मंचांतरस्य ब्राह्मणमेवमास्त्रायते । मरुतं
पृषयंत स्थेत्याह मरुतो वै वृष्ट्या ईशत इति । रजःशब्दो यास्केन बहुधा व्या-
ख्यातः । रजो रजतेर्ज्योती रज उच्यत उदकं रज उच्यते लोका रजांस्युच्यं-
तेऽमृगहनी रजसो उच्येते । नि० ४. १८. १. इति ॥ रजसः । नष्टिपयस्यानि-
संतस्थेत्याद्युदात्तः । विदुः । विद ज्ञाने । विदो लटो वा । पा० ३. ४. ६३. इति
ऋत्सादेशः । प्रत्ययस्वरः । यदृत्तयोगान्निघाताभावः । विश्वे । विशेः क्रनंतस्य
निह्वादाद्युदात्तत्वं । देवासः । आज्ञसेरमुक् । देवशब्दः पचाद्यजंतः । चिह्वाद-
तोदात्तः । अद्गुहः । संपदादित्वाद्भावेऽक्षिपि बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्यंतोदात्तत्वं ।
कर्तारि वा क्षिप् । तत्पुरुषे ह्यथयपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं स्यात् । न च कृदुत्तरपद-
प्रकृतिस्वरत्वं । यतो नञ् न गतिर्न च कारक इति । पा० ६. २. १३८. ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

य उया अर्कमानृचुरनाधृष्टास ओजंसा । मरुद्भिरग्न आ गहि ॥ ४ ॥

ये । उयाः । अर्कः । आनृचुः । अनाधृष्टासः । ओजंसा । मरुत् ऽभिः । अग्ने । आ ।

गहि ॥ ४ ॥

ये मरुत उयास्तीव्राः संतोऽर्कमुदकमानृचुः । अर्चितवंतः । वर्षणेन संपा-
दितवंत इत्यर्थः । तेर्मरुद्भिरित्यन्वयः । कीदृशा मरुतः । ओजंसा बलेनाना-
धृष्टासोऽतिरस्कृताः । सर्वेभ्योऽपि प्रवला इत्यर्थः ॥ अर्कशब्दस्योदकवाचित्वं

वाजसेनेयिन आमनन्ति । आपो वा अर्क इति । तन्निर्वचनं च त एवाम-
नन्ति । सोऽर्चन्नचरत्तस्यार्चत आपोऽजायन्तार्चतो वै मे कमभूदिति तदेवार्क-
स्यार्कत्वमिति । जगत्सृष्ट्वा हिरण्यगर्भ उदकं स्रष्टुमुद्युक्तोऽर्चन् उदकसत्यसंकल्प-
महिमप्रख्यापनेन स्वात्मानं पूजयन्नचरत् । तथा पूजयतो हिरण्यगर्भस्य सका-
शादुदकमुत्पन्नं । तदानीमर्चतो मत्तः कमभूदित्यवोचत् । तेनोदकस्यार्कनाम
निष्पन्नमित्यर्थः । आनुचुः । अर्चते । अपस्पृधेयामित्यादिना । पा० ६ १. ३६. ।
निपातः । प्रत्ययस्वरः । यद्वृत्तयोगान्न निघातः । अनाधृष्टासः । अव्ययपूर्वपद-
प्रकृतिस्वरत्वं । ओजसा । उन्नेर्वले बलीपथेत्यसुन् । निह्नादाद्युदात्तः ॥

पंचमीमृचमाह ॥

ये शुभा घो॒रव॑र्षसः सु॒क्ष्वा॒सो रि॒शाद॑सः । म॒रुद्भि॑र॒ग्न् आ ग॑हि ॥ ५ ॥

ये । शुभाः । घो॒रऽव॑र्षसः । सु॒ऽक्ष्वा॒सः । रि॒शाद॑सः । म॒रुत् ऽभिः । अ॒ग्ने । आ ।

ग॒हि ॥ ५ ॥

ये मरुतः शुभ्रत्वादिगुणोपेतास्तेर्मरुद्भिरित्यन्वयः । शुभाः । शोभमानाः । घो-
रवर्षसः । उयरूपधराः । सुक्ष्वासः । शोभनधनोपेताः । रिशादसः । हिंसकानां-
भक्षकाः ॥ मघमित्यादिष्वष्टाविंशतिसंख्याकेषु धननामसु क्षत्रं भग इति पठितं ।
शुभाः । स्फुरितंचीत्यादिना शुभेरौणादिको रक्प्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । घो-
रवर्षसः । घो॒रं व॑र्षो येषां च बहुव्रीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । सुक्ष्वासः । बहु-
व्रीही नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । आद्युदात्तं अच् छंदसि । पा० ६ २. ११८. ।
इत्येव तु न भवति छत्रशब्दस्यांतोदात्तत्वात् । रिशन्ति हिंस्तीति रिशाः ।
तानदंतीति रिशादसः । सर्वधातुभ्योऽसुप्रत्ययः । निस्वरेणोत्तरपदमाद्युदात्तं ।
कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण स एव शिष्यते ॥

॥ इति प्रथमस्य प्रथमे षट्त्रिंशो वर्गः ॥

सूक्ते षष्ठीमृचमाह ॥

ये ना॒र्कस्या॑धि रो॒च॒ने दि॒वि दे॒वास् आ॑सन्ति । म॒रुद्भि॑र॒ग्न् आ ग॑हि ॥ ६ ॥

ये । ना॒र्कस्य॑ । अ॒धि । रो॒च॒ने । दि॒वि । दे॒वाः । आ॑सन्ति । म॒रुत् ऽभिः । अ॒ग्ने ।

आ । ग॒हि ॥ ६ ॥

ये मरुतो नाकस्याधि दुःखरहितस्य सूर्यस्योपरि दिवि द्युलोके रोचने दीप-
माने ये देवासः स्वयमपि दीपमाना आसते । तैर्मरुद्भिरित्यन्वयः ॥ नाकस्य
कं मुखं । तद्यस्मिन्नास्यसावक इति बहुव्रीहिं कृत्वा पश्चान्नञ् । न अंको नाक
इति नञ्तात्पुरुषः । नलोपो नञः । पा० ६.३.७३.१ इति लोपो न भवति ।
नभ्राणनपादित्यादिना । पा० ६.३.७५.१ प्रकृतिभावात् । तत्पुरुषे तुल्यार्थेत्यादिना
। पा० ६.२.२.१ अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेनोदात्तत्वं । प्रथमतस्तत्पुरुषं कृत्वा पश्चाद्-
हुव्रीहावुत्तरपदांतोदात्तत्वं स्यात् । अधिशब्द उपर्यर्थे । उपसर्गप्रतिरूपकोऽति-
पातः । रोचने । रुच दीप्ति । अनुदात्तेतश्च हलादेरिति युच् । चित इत्यंतोदात्तत्वं ।
दिवि । ऊडिदमित्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वं । देवासः । आज्ञसेरसुगित्यसुक् ।
आसते । आस उपवेशने । अनुदात्तेत्वादात्मनेपदं । ऋस्यादादेशः । अदिप्रभृ-
तिभ्यः शप इति शपो लुक् । अनुदात्तेत्वाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वं । यद्वृत्तयोगाच्च
निघातः ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

ये ईखयंति पर्वतां तिरः समुद्रमण्वं । मरुद्भिरग्न आ गहि ॥ ७ ॥

ये । ईखयंति । पर्वतान् । तिरः । समुद्रं । अण्वं । मरुत् ऽभिः । अग्ने । आ ।
गहि ॥ ७ ॥

ये मरुतः पर्वतान्मेघानीखयंति । चालयंति । तथार्णवमुदकयुक्तं समुद्रं तिरः
कुर्वंतीति शेषः । निश्चलस्य जलस्य तरंगाद्युत्पत्तये चालनं तिरस्कारः । तैर्मरु-
द्भिरित्यन्वयः ॥ ईखयंति । उख ऊखीत्यादावीखिर्गत्यर्थः । हेतुमति चेति णिच् ।
इदितो नुम् धातोरिति नुम् । णिजंतधातोश्चित इत्यंतोदात्तत्वं । शपः पित्वाद्-
नुदात्तत्वं । तिङश्च लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वर एव शिष्यते । पर्वतान् । पूर्व
पर्वं मर्वं पूरणे । औणादिको भृमृदशीत्यादिनातच्प्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

आ ये तन्वंति रश्मिभिस्तिरः समुद्रमोजंसा । मरुद्भिरग्न आ गहि ॥ ८ ॥

आ । ये । तन्वंति । रश्मिऽभिः । तिरः । समुद्रं । ओजंसा । मरुत् ऽभिः । अग्ने ।

आ । गहि ॥ ८ ॥

ये मरुतो रश्मिभिः सूर्यकिरणैः सहातन्वंति । आप्पुवंत्याकाशमिति शेषः ।

किंच । ओजसा स्वकीयबलेन समुद्रं तिरस्कुर्वेति । तैर्मरुद्भिरित्यन्वयः ॥ तन्वंति । तनु विस्तारे । लटो श्लोऽतः । तनादिकृञ्भ्य उः । पा० ३. १. ७९. सति शिष्ट-
स्वरबलीयस्त्वमन्यच विकरणेभ्य इति तिङ् एवाद्युदात्तत्वं । समुद्रं । उंदी क्रेदने ।
स्फांयितं चीति रक् । समासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

नवमीमुचमाह ॥

अभि त्वां पूर्वपीतये सृजामि सोम्यं मधु । मरुद्भिरग्न् आ गहि ॥ ९ ॥

अभि । त्वा । पूर्वऽपीतये । सृजामि । सोम्यं । मधु । मरुत् ऽभिः । अग्ने । आ ।
गहि ॥ ९ ॥

हे अग्ने पूर्वपीतये पूर्वकाले प्रवृत्ताय पानाय त्वां प्रति सोम्यं मधु सोम-
सबंधिनं मधुरसमभिसृजामि । सर्वतः संपादयामि । अतस्त्वं मरुद्भिः सहाचा-
गच्छ ॥ अभि । एवमादीनामंत इत्यंतोदात्तत्वं । त्वामौ द्वितीयाया इति त्वादशः
सर्वानुदात्तः । पूर्वपीतये । पूर्वा चासौ पीतिश्च । पुंवत्कर्मधारयेत्यादिना । पा०
६. ३. ४२. पुंवद्भावः । सृजामि । सृज विसर्गे । मिपः पित्वादनुदात्तत्वं । विक-
रणस्वरः । सोम्यं । सोममर्हति यः । प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तः । मधु । फलिपाटि-
नमीत्यादिना उप्रत्ययः । निदित्यनुवृत्तेराद्युदात्तत्वं । अन्यद्गतं । अत्र यास्कः ।
अभि सृजामि त्वा पूर्वपीतये पूर्वपानाय सोम्यं मधु सोममयं सोऽग्ने मरुद्भिः
सहागच्छ । नि० १०. ३७. इति ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमार्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्य-
धुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहितायां प्रथ-
माष्टके प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वंदे विद्यातीर्थमहेश्वरं ॥

अत्र प्रथमाष्टके द्वितीयोऽध्याय आरभ्यते । तत्रायं देवायेत्यष्टर्चं सूक्तं । तस्य ऋषिच्छंदसी पूर्ववत् । ऋभुदेवताकत्वमनुक्रम्यते । अयमष्टावार्भवमिति । विनि-
योगस्तु सूक्तस्य लैंगिकः स्मार्तो वा द्रष्टव्यः । ब्रूढस्य प्रथमे छंदोमे वैश्वदेवश-
स्त्रेऽयं देवाय जन्मन इत्यार्भवस्तृचः । अयं छंदोमा इति खंडे सूचितं । अभि त्वा
देव सवितः प्रेतां यज्ञस्य शंभुवायं देवाय जन्मन इति तृचाः । आ० ८. ९. इति ।
तस्मिन्सूक्ते प्रथमामृचमाह ॥

अयं देवाय जन्मने स्तोमो विप्रेभिरासया । अकारि रत्नधातमः ॥ १ ॥

अयं देवाय जन्मने स्तोमः । विप्रेभिः । आसया । अकारि । रत्नऽधातमः ॥ १ ॥

ऋभवो हि मनुष्याः संतस्तपसा देवत्वं प्राप्ताः । ते चात्र सूक्ते देवताः ।
तत्संधो जायमानवाचिना जन्मशब्देनैकवचनातिनात्र निर्दिश्यते । जन्मने जाय-
मानाय ऋभुसंघरूपाय देवाय तत्प्रीत्यर्थमयं स्तोमः स्तोत्रविशेषो विप्रेभिर्मर्षा-
विभिर्चर्त्तविग्भिरासया स्वकीयेनास्येनाकारि । निष्पादितः । कीदृशः स्तोमः ।
रत्नधातमः । अतिशयेन रमणीयमणिमुक्तादिधनंप्रदः । स्तोत्रेण तुष्टा ऋभवो
धनं प्रयच्छंतीत्यर्थः ॥ आसया । आस्यशब्दाद्वृत्तीयैकवचनस्य सुपां सुलुगित्या-
दिना याजदेशः । व्यत्ययेन प्रकृतियकारस्य लोपः । चितं इत्यंतोदात्तः । रत्न-
धातमः । रत्नानि दधातीति रत्नधाः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

य इन्द्राय वचोयुजा ततक्षुर्मनसा हरी । शमीभिर्यज्ञमाशत ॥ २ ॥

ये । इन्द्राय । वचः । युजा । ततक्षुः । मनसा । हरी । इति । शमीभिः । यज्ञं । आशत ॥ २ ॥

ये ऋभव इन्द्रायेंद्रप्रीत्यर्थं वचोयुजा ताडनादिकं विना बाहुवात्रेण रथे युज्य-
मानौ सुशिक्षितौ हरी एतन्नामकावधौ मनसा ततक्षुः । संपादितवन्तः । ऋभूणां

सत्यसंकल्पत्वात्तत्संकल्पमात्रेणेंद्रस्याश्वौ संपन्नावित्यर्थः । ते ऋभवः शमीभिर्यह-
चमसादिनिष्पादनरूपैः कर्मभिर्यज्ञमस्मदीयमाशत । व्याप्रवन्तः ॥ अपोऽप्र
इत्यादिषु षड्विंशतिसंख्याकेषु कर्मनामसु शमी शिमीति पठितं । वचोयुजा ।
वचसा युंजाते । सप्तद्विपेत्यादिना क्रिप् । सुपां सुलुगित्यादिना विभक्तेराकारः ।
कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः । ततश्चुः । तक्षू लक्षू तनूकरणे । लिटि रुस्सादेशः ।
पादादिवादनघातः । शमीभिः । शमयति पापानीति शम्यः कर्माणि । औष्णा-
दिक इन् । कृदिकारादक्तित्वात् । पा० ४. १. ४५. । इति ङीप् । वृषादित्वादाद्युदात्तः ।
आशत । अशू व्याप्नौ । लङि रुस्यादादेशः । स्वादिभ्यः श्रुः । तस्य बहुलं छंद-
सीति लुक् । आडागमः । तिङ्गतिङ् इति निघातः ॥

तृतीयामृचमाह ॥

तक्षन्नासत्याभ्यां परिज्मानं सुखं रथं । तक्षन्धेनुं सबर्दुघां ॥ ३ ॥

तक्षन् । नासत्याभ्यां । परिज्मानं । सुखं । रथं । तक्षन् । धेनुं । सबर्दुघां ॥ ३ ॥

नासत्याभ्यामश्विदेवप्रीत्यर्थं रथं तक्षन् । ऋभवो देवाः कंचिद्रथमतक्षन् ।
तक्षणेन संपादितवन्तः । कीदृश रथं । परिज्मानं । परितो गतारं । सुखं ।
उपर्युपवेशने सुखकरं । किंच । धेनुं कांचिद्गां तक्षन् । धातूनामनेकार्थत्वात्तक्ष-
तिरत्र संपादनवाची । कीदृशी धेनुं । सबर्दुघां । सबरः क्षीरस्य दोग्ध्री ॥
तक्षन् । बहुलं छंदसीत्यडभावः । नासत्याभ्यां । न विद्यते सत्यं ययोस्तावसत्यौ ।
न असत्यौ नासत्यौ । नभ्राएनपादित्यादिना नलोपाभावः । परिज्मा । अजेः
परिपूर्वस्य श्वन्नुक्षन्नित्यादिना । उ० १. १५८. । मन्प्रत्ययेऽकारलोप आद्युदात्तत्वं
च निपातनात् । सबर्दुघां । सबः पयो दोग्ध्रीति सबर्दुघा । दुहः कवृश्च । पा०
३. २. ७०. । इति कप् । सबरिति रेफांतं प्रातिपदिकं क्षीरवाचीति संप्रदायविदः ।
कपः पित्रादनुदात्तत्वं । धातुस्वर एव शिष्यते । समासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः ॥

द्वितीये छंदोमे वैश्वदेवशस्ते युवाना पितरा पुनरित्याभेवस्तृचः । द्वितीयस्याग्नि
वो देवमिति खडे सूचितं । मही द्यौः पृथिवी च नो युवाना पितरा पुनरिति
तृचौ । आ० ८. १०. । इति । तस्मिंस्तृचे प्रथमां सूक्ते चतुर्थीमृचमाह ॥

युवाना पितरा पुनः सत्यमैवा ऋजूयवः । ऋभवो विध्यंक्त ॥ ४ ॥

युवाना पितरा पुनरिति । सत्यमैवाः । ऋजूयवः । ऋभवः । विध्यं । अक्रत ॥ ४ ॥

। ऋभव एतन्नामका देवाः पितरौ स्वकीयौ मातापितरौ पर्वः वृद्धावपि पुनर्युवाना तरुणावक्रतः । कृतवन्तः । कीदृशाः । सत्यमन्त्राः । अविन्तमन्त्रसा-
मर्थ्यपिताः । पुरश्चरणाद्यनुष्ठानेन सिद्धमन्त्रत्वाद्यद्यत्फलमुद्दिश्य मन्त्राः प्रयुज्यते
तत्तत्फलं तथैव संपद्यते । तस्माज्जीर्णयोः पित्रोर्युवत्वं संपादयितुं समर्थो इत्यर्थः ।
ऋजूयवः । ऋजुतामात्मन इच्छन्तः । छलरहिता इत्यर्थः । अत एवैतेषामनु-
ष्ठिता मन्त्रा सिध्यन्ति । विष्टी । विष्टयो व्याप्तियुक्ताः । सर्वेषु कार्येष्वेते दीयस्य
मन्त्रसामर्थ्यस्याप्रतिघातोऽत्र व्याप्तिरुच्यते ॥ ऋभुशब्दं यास्क एवं निर्वक्ति ।
ऋभेव उर भांतीति वर्तेन भांतीति वर्तेन भवन्तीति वा । नि० ११. १५. । इति ।
युवाना । युवन्शब्दो यौतेः कनिनंतो निह्नादाद्युदात्तः । सुपां सुलुगित्यादिनां
विभक्तेराकारः । पितरा । पूर्ववदाकारः । सत्यमन्त्राः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृति-
स्वरः । ऋजुशब्दो भावपरः । ऋजुत्वमात्मन इच्छन्ति । क्यच् । अकृतावधातु-
कयोर्दीर्घः । पा० ७. ४. २५. । इति दीर्घः । क्वाच्छंदसीत्युप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः ।
विष्टी । विष्ट व्याप्नो । क्तिच्क्वौ च संज्ञायामिति क्तिच् । तितुचेत्यादिनेट्प्रतिबन्धः ।
तस्माज्जस इयाडियाजीकाराणामुपसंख्यानं । पा० ७. १. ३९. ३. । इति तस्यैका-
रादेशः । स चालोऽत्यस्य । पा० १. १. ५२. । इति सकारस्य भवति । तत आद्रुण
इति गुणे कृते प्रथमयोः पूर्वसवर्णः । पा० ६. १. १०२. । इति पूर्वसवर्णेर्दीर्घः । तं
वाधित्वा परत्वाज्जसि च । पा० ७. ३. १०९. । इति ह्रस्वस्य गुणेन भवितव्यमिति
चेत् । न । संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वात् । अक्रत । कुजो लुङ् । आत्मनेपदं ।
मृस्यादादेशः । मन्त्रे घसेत्यादिना च्लुक् । यणदेशः । अडागमः । निघातः ॥

पंचमीमृचमाह ॥

सं वो मदासो अगमोर्द्रेण च मरुत्वता । आदित्येभिश्च राजभिः ॥ ५ ॥

सं। वः। मदासः। अगमतः। इद्रेण। च। मरुत्वता। आदित्येभिः। च। राजभिः॥ ५ ॥

हे ऋभवो युष्माकं संबंधिनो मदासो मदेहेतवः सोमा इद्रेण चादित्येभि-
रादित्येभ्यः समगमतः । संगताः । ऋभूणामिन्द्रादित्यैः सह सोमपानं तृतीयस-
वनेऽस्ति । अत एवावाहननिगद आश्वलायनेनैव पठितः । इन्द्रमादित्यवन्तमृ-
भुमन्तं विभुमन्तं वाजवन्तं बृहस्पतिमन्तं विश्वदेव्यावन्तमाहवेति । कीदृशेनेद्रेण ।
मरुत्वता । मरुद्भिर्युक्तेन । अत एव मन्त्रांतरमेवमास्त्रायते । मरुद्भिरिन्द्रः सख्यं ते
अस्त्विति । कीदृशैरादित्येभिः । राजभिः । दीप्यमानैः ॥ मदासः । माद्यन्तेभिरिति

मदाः सोमाः ॥ मदोऽनुपसर्गे । पा० ३. ३. ६७. १ इत्यप् । तस्य पित्वादनुदात्तत्वं । धातुस्वर एव शिष्यते । आज्ञसेरसुगिति जसोऽसुगागमः । अगमत् । गमेः संपूर्वास्तुङ् । समो गम्यृच्छीत्यादिना । पा० १. ३. २९. १ आत्मनेपदं । मृस्यादादेशः । मन्त्रे घसेत्यादिना । च्लेर्लुक् । गमहनेत्यादिना । पा० ६. ४. ९६. १ उपधालोपः । व्यवहिताश्चेति समो व्यवहितप्रयोगः । निधातः । मरुत्वता । मरुतोऽस्य संतीति मरुत्वान् । तसौ मत्वर्थे इति भसंज्ञया पदसंज्ञाया बाधितत्वाज्ज्ञत्वाभावः । मृयः । पा० ६. २. १०. १ इति मतुपो वत् । आदित्येभिः । बहुलं छंदसीति भिस ऐसादेशाभावे बहुवचने मृत्येदित्येत्वं । राजभिः । राजन्शब्दस्य कनिनंतत्वेन निच्चादाद्युदात्तत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीये प्रथमो वर्गः ॥

१ ।

सूक्ते षष्ठीमृचमाह ॥

उत त्वं चमसं नवं त्वष्टुर्देवस्य निष्कृतं । अर्कतं चतुरः पुनः ॥ ६ ॥

उत । त्वं । चमसं । नवं । त्वष्टुः । देवस्य । निः । ऽकृतं । अर्कतं । चतुरः । पुनरिति ॥ ६ ॥

उतापि च त्वष्टुरेत्नामकस्य देवस्य । देवसंबंधी तद्व्यापारः । नवं नूतनं त्वं चमसं तं सोमधारणक्षमं काष्ठपात्रविशेषं निष्कृतं निःशेषेण संपादितमकरोदिति शेषः । तद्व्यापारकुशलस्य त्वष्टुः शिष्या ऋभवस्तेन निर्मितं तमेकं चमसं पुनरपि चतुरोऽर्कतं । चतुर्धा विभक्तांश्चमसान्कृतवन्तः । एकस्य चतुर्विधत्वकरणरूपोऽयमर्थो मन्त्रांतरेऽपि विस्पष्टः । एकं चमसं चतुरः कृणोतनेति ॥ नवं । णु स्तुतौ । नूयत इति नवं । कर्मणि अप्रत्ययः । स हि घञोऽपवादत्वाद्ब्रज्ये सर्वत्र भवति । पा० ३. ३. ५६. ५७. १ घञप्रत्ययश्चाकर्तरि च कारके संज्ञायां । पा० ३. ३. १९. १ इति कर्तृव्यतिरिक्ते सर्वत्र कारके भवति । यद्यपि तत्र संज्ञायामित्युक्तं तथापि चकारस्य संज्ञाव्यभिचारार्थत्वादसंज्ञायामपि भवत्येव । संबध्यत इति संबंधः । कर्मणि घञित्युक्तं । त्वष्टुः । तद्वृत्तं तनूकरणे । औणादिकस्तृन् । ऊदित्वात्पक्ष इडभावः । पा० ७. २. ४४. १ स्तोः संयोगाद्योरिति च । पा० ६. २. २९. १ इति ककारलोपः । निष्कृतं । कृजो निरुपमृष्टात्कर्मणि क्तः । प्रादिसमासे नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्यस्य । पा० ६. ३. ४५. १ इति घत्वं । अत्र कर्तृकर्मणोः कृति । पा० २. ३. ६५. १ इति प्राप्ता षष्ठी यद्यपि न लोकाव्ययेति

निषिद्धा । पा० २. ३. ६९. । तथापि कर्तुः शेषत्वेन विवक्षितत्वात्कर्तृकरणयोस्तृ-
तीया । पा० २. ३. १६. । इत्येतस्याः प्राप्तेः शैपिकी षष्ठी । यथा कर्मणि शेषत्वेन
विवक्षिते । पा० २. ३. ५२. । मापाणामप्रीयादिति । गतिरनंतरं इति । निस
उदात्तत्वं । अकर्तृ । अकृषत । कृजो लुङि ऋस्य व्यत्ययेन तादेशः । मंचे षसे-
त्यादिना च्लेर्लुक् । छंदस्युभयपेति तिङ् आर्धधातुकत्वाद्विच्चाभावेन गुणः । चतुरः
शसि । पा० ६. १. १६७. । इत्युकार उदात्तः । पुनः । स्वरदिङ्वाद्युदात्तः पठितः ॥

तृतीये छंदोमे वैश्वदेवशस्त्रे ते नो रत्नानि धत्तनेति द्वे ऋचावार्भयौ ।
तृतीयस्यागन्म महेति खंडे सूचितं । इंद्र इमे ददातु नस्ते नो रत्नानि धत्तनेत्येका
द्वे च । आ० ६. ११. । इति । तयोराद्यां सूक्ते सप्तमीमृचमाह ॥

ते नो रत्नानि धत्तन् चिरा साप्तानि सुन्वते । एकमेकं सुशस्तिभिः ॥ ७ ॥

ते । नः । रत्नानि । धत्तन् । चिः । आ । साप्तानि । सुन्वते । एकं एकं । सुश-
स्तिभिः ॥ ७ ॥

पूर्वास्त्वृष्टु ये प्रतिपादिता ऋभवस्ते यूयं सुशस्तिभिः शोभनैरस्मदीयशंस-
नैर्युक्ताः संतो नोऽस्माकं संबन्धिने सुन्वते सोमाभिषवं कुर्वते यजमानाय रत्नानि
रमणीयानि सुवर्णमणिमुक्तादीनि धनान्येकमेकं क्रमेण प्रत्येकं धत्तन् । प्रयच्छत ।
सुवर्णादीनां मध्ये प्रतिद्रव्यं यावदपेक्षितं तावदिति विवक्षयैकमेकमित्युक्तं ।
कीदृशानि रत्नानि । चिरा । चिवारमावृत्तानि । उत्तमानि मध्यमान्यधमानि
चेत्येवं रत्नानां चिरावृत्तिः । किंच साप्तानि । सप्तसंख्यानिष्पन्नवर्गरूपाणि
क्रमाणि च धत्तन् । संपादयत । कीदृशानि साप्तानि । चिरा । चिवारमावृत्तानि ।
अग्न्याधेयं दर्शपूर्णमासादीनां सप्तानां हविर्यज्ञानामेको वर्गः । औपासनहोमो
वैश्वदेवमित्यादीनां सप्तानां पाकयज्ञानां वर्गो द्वितीयः । अग्निष्टोमोऽत्यग्नि-
ष्टोम इत्यादीनां सप्तानां सोमसंस्थानां वर्गस्तृतीयः ॥ रत्नानि । रमु । त्रीडायां ।
निदित्यनुवृत्तौ रमेस्त च । उ० ३. १४. । इति नप्रत्ययः । तत्संनियोगेन मकारस्य
तकारः । निच्चादाद्युदात्तः । धत्तन् । धत्त । तप्तनप्तनथनाश्चेति तशब्दस्य तनादेशः ।
सप्तानां वर्गः साप्तं । सप्तनोऽज् छंदसि । पा० ५. १. ६१. । इति वर्गेऽअप्रत्ययः ।
नस्तद्धिते । पा० ६. ४. १४४. । इति टिलोपः । निच्चादादिवृद्धिराद्युदात्तत्वं च ।
अत्र वर्गप्रवचनेन वर्गिणी लक्ष्यंते । तेन बहुवचनं । अन्यथा ह्येक एव वर्ग-
स्त्रिरावृत्त इत्येकवचनमेव स्यात् । सुन्वते । शतुरनुम् इति विभक्तेरुदात्तत्वं ।

एकमेकं । नित्यवीप्सयोरिति वीप्सायां द्विर्भावः । एकशब्द इणः कर्नन्तो निच्चा-
दाद्युदात्तः । द्वितीयस्यैकशब्दस्य तस्य परमाश्रितमित्याश्रितसंज्ञायामनुदात्तं
चेत्यनुदात्तत्वं । सुशस्तिभिः । शस्यत आभिरिति शस्तय ऋचः । शंसु स्तुतौ ।
करणे क्तिन् । तस्य कित्त्वान्नलोपः । शोभनाः शस्तय इति प्रादिसमासे यद्यपि
च क्तिनो 'निच्चादाद्युदात्तत्वेन कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन तदेव प्राप्तं तच्च परेण
मन्क्तिन्व्याख्यानेत्यादिनोत्तरपदांतोदात्तत्वेन बाध्यते । पा० ६. २. १५१. ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

अधारयंत वहूयोऽभ्रजंत सुकृत्यां । भागं देवेषु यज्ञियं ॥ ८ ॥

अधारयंत । वहूयः । अभ्रजंत । सुऽकृत्यां । भागं । देवेषु । यज्ञियं ॥ ८ ॥

वहूयश्चमसादिसाधननिष्पादनेन यज्ञस्य वोढार ऋभवोऽधारयंत । पूर्वं
मनुष्यत्वेन मरणयोग्या अण्यमृतत्वलाभेन प्राणान्धारितवन्तः । तथा च मंचां-
तरमात्रायते । मर्तासः संतो अमृतत्वमानश्रुरिति । किंचिते सुकृत्या यज्ञसाध-
नद्रव्यसंपादनरूपेण शोभनव्यापारेण देवेषु मध्ये स्थित्वा यज्ञियं यज्ञार्हं भागं
हविर्लक्षणमभ्रजंत । सेवितवन्तः । अयमर्थः सौधन्वना यज्ञियं भागमानशेत्या-
दिमंचांतरे विस्पष्टः । ब्राह्मणेऽप्यृभवो वै देवेषु तपसा सोमपीथमभ्यजयन्नि-
त्याद्युपाख्यानं विस्पष्टं ॥ वहूयः । निदित्यनुवृत्तौ वहिष्मृत्यादिना निप्रत्ययः ।
अभ्रजंत । पादादित्वादिनिघातः । सुकृत्या । विभाषा कृवृषोः । पा० ३. १. १२०. ।
इति कृजः कर्मणि क्यप् । शोभनं कृत्यं यस्या भजनक्रियायाः सा सुकृत्या ।
बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं बाधित्वा नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । ननु
कृत्यशब्दे क्यपः पित्तेनानुदात्तत्वाच्चानुस्वरेणादिरुदात्तः । ततश्चाद्युदात्तं अच्यंद-
सीत्यनेनाद्युदात्तत्वेन भवितव्यं । तेन हि पुरस्तादपवादेन परमपि नञ्सुभ्यामि-
त्युत्तरपदांतोदात्तत्वं बाध्यत इत्युक्तं । एवं तर्हि कृजः श च । पा० ३. ३. १००. ।
इति स्त्रियां भावे क्यप्प्रत्ययांतः कृत्याशब्दः । क्यपः पित्तेऽपि व्यत्ययेनोदात्तत्वं ।
प्रादिसमासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन तदेव शिष्यते । भागं । कर्पावत इत्यंतो-
दात्तः । यज्ञियं । यज्ञमर्हन्तीत्यर्थे यज्ञनिर्गम्यां घञञौ । पा० ५. १. ७१. । इति घः ।
तस्य इयादेशः । प्रत्ययस्वरः ॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीये द्वितीयो वर्गः ॥

इहेन्द्राग्नी इत्यादिकं षष्ठ्यं चतुर्थे सूक्तं । तस्य ऋषिच्छंदसी पूर्ववत् । देवता त्वनुक्रम्यते । इह षष्ठेन्द्राग्नमिति । विनियोगस्त्वग्निष्टोमेऽच्छावाकशस्त्रे इहेन्द्राग्नी उपह्वय इति सूक्तं । स्तोत्रमये शस्त्रादिति खंड इहेन्द्राग्नी उपेयं वामस्य मन्मन इति नव । आ० ५, १० । इति सूचितत्वात् । तथाभिष्ववपडहे प्रातः-सवनेऽच्छावाकशस्त्रे स्तोमातिशंसनार्थमेतदेव सूक्तं । तथा च सूचितं । अभिष्ववपृष्ठचाहानीत्युपक्रम्येहेन्द्राग्नी इन्द्राग्नी आगतं । आ० ७, ५ । इति । तस्मिन्सूक्ते प्रथमामुचमाह ॥

इहेन्द्राग्नी उप ह्वये तयोरिस्तोममुष्मसि । ता सोमं सोमपातमा ॥ १ ॥

इह । इन्द्राग्नी इति । उप । ह्वये । तयोः । इत् । स्तोमं । उष्मसि । ता । सोमं ।

सोमऽपातमा ॥ १ ॥

इहास्मिन्कर्मणीन्द्राग्नी देवावुपह्वये । आह्वयामि । तयोरिदिन्द्राग्न्योरेव स्तोमं स्तोत्रमुष्मसि । कामयामहे । सोमपातमा । अतिशयेन सोमं प्राप्तुं क्षमी तौ द्वौ देवौ सोमं पिबतामिति शेषः ॥ इन्द्राग्नी । अत्र देवताद्वयेऽपि पूर्वपदस्थानङ् न भवति । तत्र हि इन्द्र इत्यनुवृत्तौ पुनर्द्वयहणालोकप्रसिद्धसाहचर्याणामेव इन्द्र आनङित्युक्तं । पा० ६, ३, २६ । तस्मादत्रावयहे इस्व इन्द्रश्चन्द्रः । समासस्येत्यंतोदात्तत्वं । देवताद्वये चेत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वं तु न भवति । अग्निशब्दस्यानुदात्तादित्वेन नोत्तरपदेऽनुदात्तादौ । पा० ६, २, १४२ । इति प्रतिषेधात् । उष्मसि । वशं कांतौ । लटो मस् । इदं तो मसिरितीकारोपजनः । अदादित्वाच्छपो लुक् । मसेर्द्वित्वाद्ग्रहिज्येत्यादिना संप्रसारणं । ता सोमपातमा । उभयत्र सुपां सुलुगित्याकारः ॥

द्वितीयामुचमाह ॥

ता यज्ञेषु प्र शंसतेन्द्राग्नी शुभता नरः । ता गायत्रेषु गायत ॥ २ ॥

ता । यज्ञेषु । प्र । शंसत । इन्द्राग्नी इति । शुभत । नरः । ता । गायत्रेषु । गायत ॥ २ ॥

हे नरो मनुष्या ऋत्विजः । ता पूर्वोक्ता ताविन्द्राग्नी यज्ञेष्वनुष्ठीयमानं कर्मसु प्रशंसत शस्त्रैः । तथा शुभत । नानाविधैरलंकारैः शोभितौ कुरुत । तथा ता पूर्वोक्ताविन्द्राग्नी गायत्रेषु गायत्रीच्छंदस्तेषु मंत्रेषु सामरूपेण गायत ॥ ता ।

सुपां सुलुगित्याकारः । 'भुंभता' । अस्य संहितायामन्येषामपि दृश्यत इति दीर्घः ॥

तृतीयामृचमाह ॥

ता मिचस्य प्रशस्त्य इन्द्राग्नी ता हवामहे । सोमपा सोमपीतये ॥ ३ ॥

ता । मिचस्य । प्रशस्तये । इन्द्राग्नी इति । ता । हवामहे । सोमपा । सोमपीतये ॥ ३ ॥

मिचस्य स्नेहविषयस्य ममानुष्ठातुः प्रशस्तये ता पूर्वोक्ता देवी संपद्येतामिति शेषः । यद्वा मिचस्य मम संबंधिनौ ताविन्द्राग्नी प्रशस्तये प्रशंसितुमिच्छाम इति शेषः । सोमपा सोमपानक्षमी ता पूर्वोक्ताविन्द्राग्नी सोमपीतये सोमपानार्थं हवामहे । आह्वयामः ॥ प्रशस्तये । तुमर्थाच्च भाववचनात् । पा० २. ३. १५ । इति चतुर्थी । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं बाधित्वा तादौ च निमि कृत्यती । पा० ६. २. ५० । इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । सोमपीतये । सोमस्य पीतिर्यस्मिन्कर्मणि तस्मै । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । सोमस्य पीतिरिति तत्पुरुषे वा दासी-भारादित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

उया संता हवामह उपेदं सर्वनं सुतं । इन्द्राग्नी एह गच्छतां ॥ ४ ॥

उया । संता । हवामहे । उपे । इदं । सर्वनं । सुतं । इन्द्राग्नी इति । आ । इह ।

गच्छतां ॥ ४ ॥

सुतमभिषवोपेतमिदमनुष्ठीयमानं सर्वनं प्रातःसवनादिरूपं कर्मोप सामीप्येन प्राप्नुमुया संता वैरिवधादिषु क्रूरौ संता देवी हवामहे । आह्वयामः । इन्द्राग्नी देवाविह कर्मण्यागच्छतां ॥ संता । अस्तेः शतरि असोरहोपः । सर्वनं सुतमिति द्वयं सेमं नः स्तोममा गहीत्यत्रोक्तं ॥

पंचमीमृचमाह ॥

ता महान्ता सदस्पती इन्द्राग्नी रक्ष उज्जतं । अप्रजाः संतुचिणः ॥ ५ ॥

ता । महान्ता । सदस्पती इति । इन्द्राग्नी इति । रक्षः । उज्जतं । अप्रजाः । संतु ।

अचिणः ॥ ५ ॥

तौ पूर्वोक्ताविन्द्राग्नी रक्षो राक्षसजातिमुञ्जतं । ऋजुकुसुतं । क्रौर्यं परित्या-
जयतमित्यर्थः । कीदृशी । महांता । महंतौ गुणैरधिकौ । सदस्पती । सभापा-
लकौ । तयोः प्रसादादत्रिणो भक्षका राक्षसा अंप्रजा अनुत्पन्नाः संतु ॥ महंता ।
सांतमहतः संयोगस्य । पा० ६. ४. १०. । इति दीर्घः । सदस्पती । सदसस्पती इति
समासे षष्ठ्या लुकि प्रातिपदिकसकारस्य रुत्वाभावश्चांदसः । उभे वनस्पत्यादिषु
युगपदित्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वं । इंद्राग्नी । आर्माचिताद्युदात्तत्वं । अंप्रजाः । प्रजायंत
इति प्रजाः । अन्येष्वपि दृश्यते । पा० ३. २. १०१. । इति जनेर्दप्रत्ययः । न प्रजा
अंप्रजाः । प्रजाशब्दस्य बहुव्रीही हि नित्यमसिच् प्रजामेधयोः । पा० ५. ४. १२२. ।
इत्यसिजादेशः स्यात् । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरः । अचिणः । तृजंतस्यातृशब्दस्य
जसश्चांदस इनुङागमः । चित इति ऋकार उदात्तः । तस्य यणादेश उदात्तयणो
हल्पूर्वादिति कार उदात्तः ॥

षष्ठीमुच्यमाह ॥

तेन सत्येन जागृतमधि प्रचेतुने पदे । इंद्राग्नी शर्म यच्छतं ॥ ६ ॥
तेन । सत्येन । जागृतं । अधि । प्रचेतुने । पदे । इंद्राग्नी इति । शर्म । यच्छतं ॥ ६ ॥

हे इंद्राग्नी सत्येनावश्यफलप्रदानादधिक्येन तेनास्माभिरनुष्ठितेन कर्मणा
प्रचेतुने प्रकर्षेण फलभोगज्ञापके पदे स्वर्गलोकादिस्थानेऽधि जागृतं । आधिक्येन
सावधाना भवतं । ततोऽस्मभ्यं शर्म यच्छतं । सुखं गृहं वा दत्तं ॥ गयः कूदर
इत्यादिषु द्वाविंशतिसंख्याकेषु गृहनामसु शर्म वर्मेत्युक्तं । जागृतं । जागृ निद्राक्षये ।
अदिप्रभृतिभ्यः शप इति शपो लुक् । तिष्ठतिङ् इति निघातः । प्रचेतुने । चिती
संज्ञान इत्यस्मात्पठ्याच्छक्रेणोतं । उ० ३. ४९. । इति विहितत्वाद्बहुलकादौणादिक
उनप्रत्ययः । समासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । इंद्राग्नी । इंद्राग्नी इत्युक्ता । आर्मा-
चित्वादाद्युदात्तत्वमच विशेषः । शृणाति हिनस्ति दुःखमिति शर्म । शृ हिंसायां ।
अन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति मनिन् । यच्छतं । इषुगमियमां छ इति छः ॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीये तृतीयो वर्गः ॥

प्रातर्युजेत्यादिकमेकविंशत्युचं पंचमं सूक्तं । तस्य ऋषिच्छंदसी पूर्ववत् । देव-
ताविशेषस्त्वनुक्रम्यते । प्रातर्युजा सैका चतस्र आश्विन्यस्तथा सावित्र्य आग्नेय्यी
हे देवीनामेकैकेंद्राणीवरुणान्यग्नायीनां द्यावापृथिव्ये पार्थिवी पृथिव्योऽतो

देवा दैवी वेति । सूक्तसंख्यानुवर्ततः इत्यस्मिन्खंडेऽनिरुक्ताः संख्या विंशति-
रिति परिभाषितत्वात् प्रातर्युजेति सूक्ते संख्याविशेषस्योनिरुक्ता संख्या विं-
शतिसंख्या द्रष्टव्या । सा च विंशतिरेकयाधिकया सह वर्तत इति सैका ।
तच्चादौ चतस्र ऋचोऽश्विदेवताकाः । पंचमीमारभ्याष्टम्यंताश्चतस्रः सवितृदेव-
ताकाः । नवमी दशमी चोभे अग्निदेवताके । एकादश्या ऋचो देवसंबन्धिन्यो
देव्यो देवताः । द्वादश्या इंद्रवरुणाग्निपत्न्य इंद्राणीवरुणान्यग्न्याम्यो देवताः ।
त्रयोदशीचतुर्दश्या द्यावापृथिवीदेवताके । पंचदशी पार्थिवी पृथिवीदेवीदेव-
ताका । षोडशीमारभ्यैकविंशत्याः षड्विंशुदेवताकाः । अतो देवा इत्येतस्याः षोड-
श्यास्तु कृत्वा देवा विष्णुर्वा विकल्पेन देवता । अत्र सूक्तविनियोगो लैंगिकः ।
प्रातरनुवाक आश्विने ऋतौ प्रातर्युजा विबोधयेति चतस्र ऋचः । सूचितं च ।
अथाश्विन एषो उषाः प्रातर्युजेति चतस्रः । आ० ४. १५. इति । आश्विनयहस्य
प्रातर्युजेत्येका पुरोनुवाक्या द्विदेवत्यैश्चरंतीति खंडे सूचितं । आश्विनस्य प्रातर्युजा
विबोधय । आ० ५. ५. इति । तत्र प्रथमामृचमाह ॥

प्रातर्युजा वि बोधयाश्विनावेह गच्छतां । अस्य सोमस्य पीतये ॥ १ ॥

प्रातःऽयुजा । वि । बोधय । अश्विनी । आ । इह । गच्छतां । अस्य । सोमस्य ।

पीतये ॥ १ ॥

अत्र होताध्वर्युमुद्दिश्य ब्रूते । हे अध्वर्यो प्रातर्युजा प्रातःसवनयहेण संयुक्ता-
वश्विनी देवी विबोधय । विशेषेण प्रबुद्धौ कुरु । अश्विनी प्रबुद्धौ चाश्विनी
देवावस्याभिषवसंस्कारयुक्तस्य सोमस्य पीतये पानायेह कर्मण्यागच्छतां ॥ प्रा-
तर्युजाते गृहमाखेन ग्रहेण सहेति प्रातर्युजा । सत्सूद्विषेत्यादिना क्षिप् । सुपां
सुलुगित्याकारः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । अस्य । ऊडिदमित्यादिना विभक्तेरु-
दात्तत्वं । पीतये व्यत्ययेन क्लिन उदात्तत्वं ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

या सुरथा रथीतमोभा देवा दिविस्पृशा । अश्विना ता हवामहे ॥ २ ॥

या । सुऽरथा । रथिऽतमा । उभा । देवा । दिविऽस्पृशा । अश्विनी । ता ।

हवामहे ॥ २ ॥

योभाश्विना देवा यावुभावश्विनी देवी सुरथा शोभनरथयुक्तौ रथीतमा

रथीनां मध्येऽतिशयेन रथिनौ । दिविस्पृशा द्युलोकनिवासिनौ । ता हवामहे । तादृशावश्चिनावाह्यामहे ॥ येत्यादिष्वेष्टसु पदेषु सुपां सुलुगिति द्विवचनस्याकारः । सुरथा । शोभनो रथो ययोस्तौ सुरथौ । समासांतोदात्तत्वापवादं बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरं बाधित्वा नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वे आप्रश्चाद्युदात्तं अखंडसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । रथीतमा । अत्येषामपि दृश्यत इति संहितायामिकारस्य दीर्घत्वं । दिविस्पृशा । दिवि स्पृशत इति दिविस्पृशौ । क्तिप् चेति क्तिप् । तत्पुरुषे कृति बहुलमित्यलुक् । गतिकारकोपपदात्कृदिति कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

तृतीयामृचमाह ॥

या वां कशा मधुमत्यश्विनां सूनृतावती । तया यज्ञं मिमिक्षतं ॥ ३ ॥
यां वा । कशा । मधुऽमती । अश्विना । सूनृताऽवती । तया । यज्ञं । मिमिक्षतं ॥ ३ ॥

अश्विना हे अश्विनौ देवौ वां युवयोः संबन्धिनी या कशाश्चताडनी विद्यते तथा सहागत्य यज्ञमस्मदीयं मिमिक्षतं । सोमरसेन सेक्तुमिच्छतं । कशाश्चादृढं ताडयित्वा सहसा समागत्य भवद्विषयां सोमरसाहुतिं निष्पादयितुमुद्युक्तौ भवतमित्यर्थः । कीदृशी कशा । मधुमती । अर्णेः क्षोद इत्यादिष्वेकशतसंख्याकेषूदकनामसु मधु पुरीषमिति पठितं । तस्मादुदकवतीत्युक्तं भवति । अश्वस्य शीघ्रगत्या यत्स्वेदोदकं भवति तेनेयं कशा क्लिप्त्यर्थः । सूनृतावती । प्रियसत्यवाग्युक्ता तीव्रेण कशाताडनेन यो ध्वनिर्निष्पद्यते । ताडनवेलायामश्वारूढेन च य आक्रोशः क्रियते । तदुभयं शीघ्रगमनहेतुत्वेन यजमानस्य च प्रियं । यज्ञा । श्लोको धारेत्यादिषु सप्रपंचाशब्दाङ्गामसु कशा धिपण्येति पठितं । अश्विनोर्यां वाक् मधुमती माधुर्योपेता पारुष्यरहिता सूनृतवती प्रियत्वसत्यत्वोपेता फलप्रदानविषयेत्यर्थः । तथा वाचा युक्ता यज्ञं मिमिक्षतमिति योजनीयं ॥ कशा । कश गतिशसनयोः । पचाद्यच् । वृषादित्वादाद्युदात्तः । सूनृतवती । ऊनं परिहाणे । सुधूनयत्यप्रियमिति सूनृ । तथाविधमृतं सत्यं यस्यां वाचि सा सूनृता । नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं बाधित्वा परादिखंडसि बहुलमिति चकार उदात्तः । सा यस्या अस्ति सा कशा सूनृतवतीति कशायाः संज्ञा । एवंनामां कशेत्यर्थः । संज्ञायां । पा० ८. २. ११. इति मतुपो वत्वं । मिमिक्षतं । मिहेः सन् । हलन्ताच्चेति कित्वाद्गुणाभावः । ढत्वकत्वयत्वानि ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

नहि वामस्ति दूरके यत्र रथेन गच्छथः । अश्विना सोमिनो गृहं ॥ ४ ॥

नहि वा । अस्ति । दूरके । यत्र । रथेन । गच्छथः । अश्विना । सोमिनः । गृहं ॥ ४ ॥

अश्विना हे अश्विनौ देवौ युवां सोमिनः सोमवतो यजमानस्य गृहं प्रति रथेन गच्छथः । स मार्गो वां युवयोर्दूरके दूरदेशे नह्यस्ति । न वर्तते खलु । यद्वा । यत्र गृहे गच्छथस्तच्च गृहं दूरे न भवति ॥ नहि । एवमादीनामंत इत्यंतोदात्तः । अस्ति । चादिलोपे विभाषेति निघाताभावः । अत्र हि गृहं दूरे च नास्ति युवां च रथेन गच्छथ इति समुच्चयश्चार्थो गम्यते । चशब्दो न प्रयुज्यत इति चलोपे प्रथमा तिङ्भिभक्तिरस्तीति । यत्र । निपातस्य चेति संहितायां दीर्घत्वं । गच्छथः । इयं यद्यपि न प्रथमा तथापि यचेति यद्वृत्तयोगान्न निघातः ॥

ब्रूढस्य द्वितीये छंदोमे वैश्वदेवशस्त्रे हिरण्यपाणिमूतय इति सावित्र्यश्चतस्रः । द्वितीयस्येति खंडे सूचितं । हिरण्यपाणिमूतय इति चतस्रो मही द्यौः पृथिवी च नः । आ० ८. १०. इति । तत्र प्रथमां सूक्ते पंचमीमृचमाह ॥

हिरण्यपाणिमूतये सवितारमुप ह्रये । स चेत्तां देवतां पदं ॥ ५ ॥

हिरण्यपाणिं । ऊतये । सवितारं । उप । ह्रये । सः । चेत्तां । देवतां । पदं ॥ ५ ॥

ऊतयेऽसद्रक्षणार्थं सवितारं देवमुपह्रये । आह्वयामि । स च सविता देव एतन्मंत्रप्रतिपाद्यदेवता भूत्वा पदं यजमानेन प्राप्यं स्थानं चेत्ता । ज्ञापयिता भवति । कीदृशं सवितारं । हिरण्यपाणिं । यजमानाय दातुं हस्ते सुवर्णधारिणं । यद्वा । देवकर्तृके यागे सविता स्वयमुत्पिग्भूत्वा ब्रह्मत्वेनावस्थितः । तदानीं कस्यांचिदिष्टावध्वर्यवस्तस्मै सवित्रे ब्रह्मणे प्राशिञ्चनामकं पुरोडाशभागं दत्तवन्तः । तच्च प्राशिञ्चं हस्ते सवित्रा गृहीतं सत्तदीयपाणिं चिच्छेद । ततः प्राशिञ्चस्य दातारोऽध्वर्यवः सुवर्णमयं पाणिं निर्माय प्रक्षिप्तवन्तः । सोऽयमर्थः कौशीतक्री-ब्राह्मणे समाम्नातः । सवित्रे प्राशिञ्चं प्रतिजहुस्तत्तस्य पाणी चिच्छेद तस्मै हिरण्यमयौ प्रतिदधुस्तस्माद्विरण्यपाणिरिति स्तुत इति । हिरण्यशब्दं पाणिशब्दं च यास्क एवं निर्वक्ति । हिरण्यं कस्माद्विद्यत आयम्यमानमिति वा ह्रियते

जनाञ्जनमिति वा हितरमणं भवतीति वा हृदयरमणं भवतीति वा हर्यतेवा
 स्यात्प्रेप्साकर्मणः । नि० २. १०. । इति । तथा पाणिः । पणायतेः पूजाकर्मणः
 । नि० २. २६. । इति । हिरण्यशब्दो नविषयत्वादाद्युदात्तः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृ-
 तिस्वरः । ऊतये । उदात्त इत्यनुवृत्तावूतियूतिजुतिसातीत्यादिना क्तिनन्तोऽन्तो-
 दात्तो निपातितः । सवितारं । तृचश्चिह्नादन्तोदात्तत्वं । चेत्ता । चिती संज्ञाने ।
 अस्मादन्तर्भावितरण्यथात्ताच्छील्ये तृन् । अनित्यमागमशासनमितीडभावः ।
 निह्नादाद्युदात्तः । देवता । देवात्तल् । पा० ५. ४. २७. । इति स्वार्थे तल् ।
 लितीति प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तं । पदशब्दः पचाद्यजन्तः । चित इत्यन्तोदात्तः ॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीये चतुर्थो वर्गः ॥

सूक्ते षष्ठीनृचमाह ॥

अपां नपातमवसे सवितारमुप स्तुहि । तस्य व्रतान्युग्मसि ॥ ६ ॥

अपां । नपातं । अवसे । सवितारं । उप । स्तुहि । तस्य । व्रतानि । उग्मसि ॥ ६ ॥

अत्र होता सामगमृत्विजमन्यं वा शस्त्रिणं ब्रूते । अवसेऽस्मानुक्षितुं सवि-
 तारमुपस्तुहि । तस्य सवितुः संबंधीनि व्रतानि कर्मणि सोमयागादिरूपाण्यु-
 ग्मसि । कामयामहे । कीदृशं सवितारं । अपां नपातं । जलस्य न पालकं ।
 संतापेन शोषकमित्यर्थः ॥ अपां । ऊडिदमित्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वं । नपातं ।
 पा रक्षणे । अस्य शब्दतः पाच्छब्दः । तस्य नञा समासे नभ्राणनपादित्यादिना
 नलोपप्रतिषेध इति वृत्तिकरः । अग्निर्होपो न पाति तच्छोषकत्वात् । तर्हि
 कथमपामिति षष्ठी । न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थेति । पा० २. ३. ६९. । कर्मणि
 षष्ठ्याः प्रतिषेधादिति चेत् । तर्ह्येषा शेषलक्षणास्तु । अग्न्यादित्यात्रपां करणतया
 संबंधिनावगनेराप इति श्रुतेः । आदित्याज्जायते वृष्टिरिति स्मृतेश्च । अस्मिन्पक्षे
 उगिदचामिति नुमभावोऽपि निपातनादेवेति संतव्यं । पातेः क्तिवन्तस्य तुग्वा
 निपातनाद्दृष्टव्यः । अथवा न पातयतीति नपात् । पतू गताविति धातोर्ह्ये-
 तात्किप् । अग्न्यादित्यां ह्यपां न प्रापकौ प्रत्युत तच्छोषकौ । अव्ययपूर्वपदप्रकृ-
 तिस्वरत्वं । अवसे । तुमर्थे सेसेनित्यादिना असेन् । निह्नादाद्युदात्तः । उग्मसि ।
 वृणुकांतौ । अदिप्रभृतिभ्य इति शपो लुक् । इदन्तो मसिरितीकारोपजनः ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

विभक्तारं हवामहे वसोश्चिचस्य राधसः । सवितारं नृचक्षसं ॥ ७ ॥

विऽभक्तारं । हवामहे । वसोः । चिचस्य । राधसः । सवितारं । नृऽचक्षसं ॥ ७ ॥

वसोर्निवासहेतोश्चिचस्य सुवर्णरजतादिरूपेण बहुविधस्य राधसो धनस्य विभक्तारं । अस्य यजमानस्यैतावद्वनदानमुचितमिति विभागकारिणं । नृचक्षसं । मनुष्याणां प्रकाशकारिणं सवितारं हवामहे ॥ कौशीतकिन एतस्या ऋचो व्याख्यानरूपे ब्राह्मणे सवितुर्विभागहेतुत्वमेव समामनन्ति । यदेतद्वसोश्चिचं राधस्तदेव सविता विभक्ताभ्यः प्रजाभ्यो विभजतीति ॥ विभक्तारं । तृचश्चिच्चादन्तोदात्तत्वं । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन तदेव शिष्यते । हवामहे । ह्ययतेर्बहुलं छंदसीति संप्रसारणं । वसोः । वस निवासे । शृशृत्तिहीत्यादिना उः । निदित्यनुवृत्तेर्निच्चादाद्युदात्तः । राधसः । असुनन्तो निच्चादाद्युदात्तः । नृचक्षसं । नृश्चष्ट इति नृचक्षाः । तं नृचक्षसं । चक्षेर्बहुलं शिञ्च । उ० ४. २३२. इत्यमुन् । शिच्चादनादैधातुकत्वेन ख्याजादेशाभावः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

सखाय आ नि धीदत् सविता स्तोम्यो नु नः । दाता राधांसि शुभति ॥ ८ ॥

सखायः । आ । नि । धीदत् । सविता । स्तोम्यः । नु । नः । दाता । राधांसि ।

शुभति ॥ ८ ॥

सखिभूता हे ऋत्विजः । आनिधीदत् । सर्वत्रोपविशत । नोऽस्माकमयं सविता नु क्षिप्रं स्तोम्यः स्तुतियोग्यः । राधांसि धनानि दाता प्रदानुमुद्युक्तः । एष सविता शुभति । शोभते ॥ समानाः संतः ख्यातिं प्रकाशन्त इति सखायः । ख्या प्रकथने । समाने ख्यश्चोदात्तः । उ० ४. १३६. इतीणप्रत्ययः । तत्संनियोगेन द्विजं यलोपश्च । द्विच्चादाकारलोपः । समानस्य छंदसीत्यादिना समानशब्दस्य सादेशः । इणसंनियोगेनोदात्तत्वं च । जसि सख्युरसंबुद्धाविति णिच्चावृद्धिरायादेशः । निधीदत् । सदेरप्रतेः । पा० ८. ३. ६६. इति पत्वं । स्तोमेषु प्रतिपाद्यत्वेन भवः स्तोम्यः । भवे छंदसीति यत् । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । दाता । दानशीलः । ताच्छीत्ये तृन् । निच्चादाद्युदात्तः । राधांसि । गतं । कर्तृकर्मणोः कृतीति प्राप्तायाः षष्ठ्या न लीकाव्ययेति प्रतिषेधः ॥

अग्निष्टोमे प्रातःसवनेऽग्ने पत्नीरिहावहेति नेष्टुः प्रस्थितयाज्यप्रशस्ता ।
ब्राह्मणाच्छंसीति खंडे सूचितं । अग्ने पत्नीरिहावहोक्षां नाय वशां नायेति ॥

तामेतां सूक्ते नवमीमृचमाह ॥

अग्ने पत्नीरिहा वह देवानामुशतीरूपं । त्वष्टारं सोमपीतये ॥ ९ ॥

अग्ने । पत्नीः । इह । आ । वह । देवानां । उशतीः । उप । त्वष्टारं । सोमऽपीतये ॥ ९ ॥

हे अग्ने उशतीः कामयमाना देवानां पत्नीरिद्राण्याद्या इह देवयजनदेश
आवह । तथा त्वष्टारं देवं सोमपीतये सोमपानार्थमुप समीप आवह ॥ पत्नीः ।
इत्यंतः पतिशब्द आद्युदात्तः । पत्युर्नो यज्ञसंयोगे । पा० ४. १. ३३. इति डीप् ।
तत्संनियोगेन नकारश्च डीपः पित्वाङुतिस्वर एव । उशतीः । वशं कांती ।
लटः शतृ । अदिप्रभृतिभ्यः शप इति शपो लुक् । शतुर्ङित्वाङ्गहिज्यादिनां संप्र-
सारणं । उगितश्चेति डीप् । शतुरनुम इति डीप् उदात्तः ॥

दशमीमृचमाह ॥

आ ग्ना अग्न इहावसे होत्रां यविष्ठ भारती । वरूची धिपणां वह ॥ १० ॥

आ । ग्नाः । अग्ने । इह । अवसे । होत्रां । यविष्ठ । भारती । वरूची । धिपणां ।

वह ॥ १० ॥

हे अग्ने । अवसेऽस्नानवितुं ग्ना देवपत्नीरिहावह । तथा हे यविष्ठ युवत्त-
माग्ने होत्रां होमनिष्पादकाग्निपत्नी भारती भरतनामकस्यादित्यस्य पत्नी
वरूची वरणीयां धिपणां वाग्देवीं चावह ॥ वाग्वै धिपणेति वाजसनेयकं ।
भरत आदित्य इति यास्केनोक्तत्वात्तस्य पत्नी भारतीत्युच्यते । गम्यंत इति
ग्नाः । गम् सूप् गतौ । औणादिको दुप्रत्ययः । ङित्वाङ्लिङ्गः । प्रत्ययस्वरः ।
होत्रां । हुयामाश्रुभसिभ्यस्तन् । उ० ४. १६९. इति चनंतो निच्चादाद्युदात्तः ।
अतिशयेन युवा यविष्ठः । अतिशयने तमविष्टनौ । स्थूलदूरेत्यादिना यणादि-
परस्य लोपः पूर्वस्य च गुणः । भारती । शङ्करादेरवृत्तत्वात् डीनंतो निच्चा-
दाद्युदात्तः । वरूची । यसितस्कभितेत्यादौ । पा० ७. २. ३४. यद्यपि वरूतृशब्दस्तुजंत
इत्युक्तं तथाप्यंत इतिकरणस्य प्रदर्शनार्थत्वाद्वरूतृशब्दस्तुनंतोऽपि द्रष्टव्यः । तेन
निच्चादाद्युदात्तत्वं । शेषनिघातेन ऋकारस्यानुदात्तत्वादुदात्तयणो हल्पूर्वादित्यपि

न डीप् उदात्तत्वं । धिषणां । क्युप्रत्ययानुवृत्तौ धृषेधिष् च संज्ञायां । उ० २. ८७. इति क्युः ॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीये पंचमो वर्गः ॥

सूक्त एकादशीमृचमाह ॥

अभि नो देवीरवसा महः शर्मणा नृपत्नीः । अच्छिन्नपचाः सचंतां ॥ ११ ॥

अभि । नः । देवीः । अवसा । महः । शर्मणा । नृऽपत्नीः । अच्छिन्नऽपचाः ।
सचंतां ॥ ११ ॥

देवीर्देव्यो देवपत्न्योऽवसा रक्षणेन महो महता शर्मणा च सुखेन च सह
नोऽस्मानभि सचंतां । आभिमुख्येन सेवतां । कीदृश्यो देव्यः । नृपत्नीः ।
मनुष्याणां पालयित्र्यः । अच्छिन्नपचाः । अच्छिन्नपक्षाः । न हि पक्षिरूपाणां
देवपत्नीनां पक्षाः केनचिच्छिद्यन्ते ॥ देवीः । पुंयोगादाख्यायां । पा० ४. १. ४८. ।
इति डीपंतः । प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तः । दीर्घाज्जसि चेति प्रतिषेधस्य वा छंदसांति
पाक्षिकस्योक्तिः पूर्वसवर्णेदीर्घत्वं । अवसा । अव रक्षणे । असुन् । निन्नादाद्यु-
दात्तः । महः । मह पूजायां । क्तिप् । सुपां सुपो भवन्तीति तृतीयैकवचनस्य
उत्सादेशः । सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं । नृपत्नीः । समासांतोदात्तत्वे प्राप्ते
परादिच्छंदसि बहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । अच्छिन्नपचाः । न छिन्नान्यच्छिन्नानि ।
अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । अच्छिन्नानि पचाणि यासां ङाः । बहुव्रीहौ पूर्वप-
दप्रकृतिस्वरत्वं ॥

द्वादशीमृचमाह ॥

इहेन्द्राणीमुप ह्वये वरुणानीं स्वस्तये । अग्नयां सोमपीतये ॥ १२ ॥

इह । इन्द्राणी । उप । ह्वये । वरुणानीं । स्वस्तये । अग्नयां । सोमऽपीतये ॥ १२ ॥

इहास्मिन्कर्मणि स्वस्तयेऽस्माकमविनाशाय सोमपीतये सोमपात्राय चेंद्रव-
रुणाग्नीनां पत्नीराह्वयामि ॥ इन्द्राणी । वरुणानीं । इंद्रवरुणेत्यादिना । पा० ४.
१. ४९. । पुंयोगे डीप्प्रत्यय आनुगागमश्च । प्रत्ययस्वरः । अग्नयां । वृषाक-
प्यग्निकुसितकुसिदानामुदात्तः । पा० ४. १. ३७. । इति डीप् । तत्संनियोगेनेकार-
स्यैकार उदात्तः । सोमपीतये । असकृत्पूर्वोक्तं ॥

द्वितीये छंदोमे वैश्वदेवशस्त्रे मही द्यौः पृथिवी च न इति द्यावापृथिव्यो निविद्वानीयस्तृचः । द्वितीयस्याग्निं व इति खंडे सूचितं । मही द्यौः पृथिवी च नो युवाना पितरा पुनः । अ० ६. १०. । इति ॥ आययणैः मही द्यौरित्येषा द्यावापृथिव्यैककपालस्यानुवाक्या । आययणं व्रीहिश्यामाकेति खंडे सूचितं । ये के च जमामहिनो अहिमाया मही द्यौः पृथिवी च नः । अ० २. ९. । इति ॥ अग्निमंथनेऽप्येषा विनियुक्ता । प्रातर्वैश्वदेव्यामिति खंडे सूचितं । अभिं त्वा देव सवितर्मही द्यौः पृथिवी च नः । अ० २. १६. । इति ॥ विषंदमानं सान्नाय्यमनयैवाहवनीयदेशे निनयेत् । विध्यपराध इति खंडे तथैव सूचितं । विषंदमानं मही द्यौः पृथिवी च न इत्यंतःपरिधिदेशे निनयेयुः । अ० ३. १०. । इति ॥ आश्विनशस्त्रेऽप्येषा संस्थितेष्वश्विनायेति खंडे सूचितं । मही द्यौः पृथिवी च नस्ते हि द्यावापृथिवी विश्वशंभुवा । अ० ६. ५. । इति ॥ तामेतां सूक्ते चयोदशीमृचमाह ॥

मही द्यौः पृथिवी च न इमं यज्ञं मिमिक्षतां । पिपृतां नो भरीमभिः ॥ १३ ॥

मही । द्यौः । पृथिवी । च । नः । इमं । यज्ञं । मिमिक्षतां । पिपृतां । नः ।

भरीमभिः ॥ १३ ॥

मही महती द्यौर्द्युलोकदेवता पृथिवी भूमिदेवता च नोऽस्मदीयमिमं यज्ञं मिमिक्षतां । स्वकीयसारभूतेन रसेन मिमिक्षतां । सेक्तुमिच्छतां । तथा भरीमभिर्भरणैः पोषणैर्नोऽस्मान्पिपृतां । उभे देव्यौ पूरयतां ॥ मही । महच्छब्दादु-
गितश्चेति ङीप् । अच्छब्दलोपश्चांदसः । बृहन्महतोरुपसंख्यानमिति ङीप् उदात्तत्वं । द्यौः । दिवश्चः प्रातिपदिकस्वरणांतोदात्तः । गोतो णित् । पा० ७. १. ९०. । इति ततः परस्य सोर्णिहद्वावाद्भवंती वृद्धिरपि स्थानिवद्भावेनोदात्ता । पृथिवी । प्रथ प्रख्याने । प्रथेः पिबन्संप्रसारणं च । उ० १. १४९. । इति पिबन्प्रत्ययः । पित्रौरादिभ्यश्च । पा० ४. १. ४१. । इति ङीप् । प्रत्ययस्वरः । मिमिक्षतां । मिह सेचने । सनि द्विर्भावहलादिशेषौ । ढत्वकत्वयत्वानि । पिपृतां । पृ. पालनपूरणयोः । ह्रस्व इत्येके । शपः ध्रुः । अतिपिपत्योश्च । पा० ७. ४. ७७. । इत्यभ्यास-
स्याकारस्य इकारः । तिङः प्रत्ययस्वरः । भरीमभिः । डुभृज् धारणपोषणयोः । हुस्तृभृत्स्वृभृभ्य ईमन्नितीमन् । निह्नादाद्युदात्तः ॥

परस्परं । अतोऽसामर्थ्येनैव परांगवद्भावाभावादोकारस्य नामञ्चिताद्युदात्तत्वं । अनृक्षरा । ऋपि गतौ । गच्छत्यन्तरित्यृक्षरः कंटकः । तन्युषिभ्यां वसरन् । उ० ३. ७४. । षढोः कःसीति क्वत्वं । आदेशप्रत्यययोरिति यत्वं । नजा बहुव्रीहिः । तस्मान्नु-
डचि । पा० ६. ३. ७४. । इति नुडागमः । नज्जुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । निवि-
शत्यस्यामिति निवेशनी । करणाधिकरणयोश्चेति ल्युट् । लिटीति प्रत्ययात्पूर्व-
स्योदात्तत्वं । यच्छ । दाण् दाने । पाप्नेत्यादिना यच्छादेशः । द्वचोऽतस्तिङ् इति
दीर्घः । सप्रथः । प्रथ प्रख्याने । असुन् । प्रथसा सह वर्तत इति तेन सहेति
तुल्ययोगे । पा० २. २. २८. । इति समासः । वोपसर्जनस्य । पा० ६. ३. ८२. । इति
सभावः । कृत्स्वरः ॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीये षष्ठो वर्गः ॥

प्रातःसवने सोमातिरेक एकं शस्त्रं शंसनीयं । अत्रातो देवा इत्याद्याः षडृचः
सोमातिरेक इति खंडे सूचितं । महं इन्द्रो य ओजसातो देवा अवंतु न इत्यिंद्रीः
भिर्विष्णवीभिश्च । आ० ६. ७. । इति ॥ आप्नोर्यामेऽच्छावाकातिरिक्तोक्थेऽप्येताः
षडृचः स्तोत्रियानुरूपार्थाः । तथा च यस्य पशव इति खंडे सूचितं । अतो देवा
अवंतु न इति स्तोत्रियानुरूपौ । आ० ९. ११. । इति ॥ दर्शपूर्णमासयोः प्राय-
श्चित्तहोमेऽप्याद्ये विनियुक्ते । तथैव वेदं पत्न्या इति खंडे सूचितं । अतो देवा
अवंतु न इति द्वाभ्यां व्याद्वितिभिश्च । आ० १. ११. । इति ॥ याज्यानुवाक्ययोर्मध्ये
लौकिकभाषणेऽतो देवा इत्येपा जप्या । सूचितं हि । आपद्यतो देवा अवंतु न
इति जपेदिति ॥ तामेतां सूक्ते षोडशीमृचमाह ॥

अतो देवा अवंतु नो यतो विष्णुर्विचक्रमे । पृथिव्याः सप्त धामभिः ॥ १६ ॥
अतः । देवाः । अवंतु । नः । यतः । विष्णुः । विऽचक्रमे । पृथिव्याः । सप्त ।

आमऽभिः ॥ १६ ॥

तयोरिद्धतवपयो विप्रा रिहन्ति धीतिभिः । गंधर्वस्य ध्रुवे पदे ॥ १४ ॥
तयोः । इत् । घृतऽवत् । पयः । विप्राः । रिहन्ति । धीतिऽभिः । गंधर्वस्य । ध्रुवे ।
पदे ॥ १४ ॥

गंधर्वस्य ध्रुवं पदमंतरिक्षं । तथा च तापनीयशाखायां समाम्नायते । यक्ष-
गंधर्वाप्सरोगणसेवितमंतरिक्षमिति । तेनांतरिक्षेणीमलक्षित आकाशे वर्तमा-
नयोरिद्धावपृथिव्योरेव संबन्धि पयो जलं घृतवद्भुतसदृशं विप्रा मेधाविनः
प्राणिनो धीतिभिः कर्मभी रिहन्ति । लिहन्ति । यद्वा । घृतवद्भुतं सारं तेनोपेतं
रिहन्ति ॥ लिहेर्भ्यत्ययेन रेफः । गंधर्वस्य । धृञ्धारणे । गवि गं धृजो व इति
वप्रत्ययः । तत्संनियोगेन गोशब्दस्य च गमादेशः ॥

स्योना पृथिवीत्येषा महानाम्नीव्रते भूमिस्पर्शने विनियुक्ता । एतद्विदं ब्रह्म-
चारिणमिति खंडे सूचितं । स्योना पृथिवि भवेति समाप्य । आ० ८. ४. इति ॥
स्मात्तं हेमंतप्रत्यवरोहणेऽप्येषा जप्ता । मार्गशीर्षा प्रत्यवरोहणमिति सूचितं ।
तस्मिन्नुपविश्य स्योना पृथिवि भवेति जपित्वा । आ० गृ० २. ३. इति । तामेतां
सूक्ते पंचदशीमृचमाह ॥

स्योना पृथिवि भवानृक्षरा निवेशनी । यच्छां नः शर्म सप्रथः ॥ १५ ॥
स्योना । पृथिवि । भव । अनृक्षरा । निऽवेशनी । यच्छ । नः । शर्म । सऽप्रथः ॥ १५ ॥

हे पृथिवि स्योनत्वादिगुणयुक्ता भव । स्योनशब्दो विस्तीर्णवाची । तथा च
वाजसनेयब्राह्मणे स्योनशब्दोपेतं कंचिन्मंत्रमुदाहृत्य व्याख्यातं । इद्रस्योस्माविश
स्योनं स्योनमिति विस्तीर्णं विस्तीर्णमित्येव तदाह । यद्वा । स्योनशब्दः सुख-
वाची । तथा च यास्कवाक्यमुदाहरिष्यते । अनृक्षरा । कंटकरहिता । निवेशनी ।
निवासस्थानभूता । सुप्रथो विस्तारयुक्तं शर्म शरणं नोऽस्मभ्यं यच्छ । हे पृथिवि
देहि ॥ तामेतामृचमुदाहृत्य यास्क एवं व्याचष्टे । सुखा नः पृथिवि भवानृक्षरा
निवेशनृक्षरः कंटक ऋच्छतेः कंटकः कंतपो वा कृततेर्वा कंटतेर्वा स्यान्नति-
कर्मण उन्नततमो भवति यच्छ नः शर्म शरणं सर्वतः पृथु । नि० ९. ३२. इति ॥
स्योना । पिवु । तंतुसंताने । सिवेष्टेर्मा च । उ० ३. ९. इति नप्रत्ययः । टेष्य
यो इत्यादेशः । प्रत्ययस्वरः । स्योना पृथिवीत्यनयोर्भवेत्याख्यातेनैवान्वयो न

परस्परं । अतोऽसामर्थ्येनैव परांगवज्ञावाभावादोकारस्य नामंचिताद्युदात्तत्वं । अनृक्षरा । ऋषि गतौ । गच्छत्यंतरित्यृक्षरः कंटकः । तनृपिभ्यां कसरन् । उ० ३. ७४. । षढोः कःसीति क्वत्वं । आदेशप्रत्यययोरिति षत्वं । नजा बहुव्रीहिः । तस्मान्बु-
डचि । पा० ६. ३. ७४. । इति नुडागमः । नज्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । निवि-
शत्यस्यामिति निवेशनी । करणाधिकरणयोश्चेति ल्युट् । लिटीति प्रत्ययान्पूर्व-
स्योदात्तत्वं । यच्छ । दाण् दाने । पाप्नेत्यादिना यच्छादेशः । झचोऽतस्तिष्ठ इति
दीर्घः । सप्रयः । प्रथ प्रख्याने । असुन् । प्रथसा सह वर्तत इति तेन सहेति
तुल्ययोगे । पा० २. २. २६. । इति समासः । वोपसर्जनस्य । पा० ६. ३. ८२. । इति
सभावः । कृत्स्वरः ॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीये षष्ठो वर्गः ॥

प्रातःसवने सोमातिरेक एकं शस्त्रं शंसनीयं । अचातो देवा इत्याद्याः षडृचः
सोमातिरेक इति खंडे सूचितं । महं इंद्रो य ओजसातो देवा अवंतु न इत्येद्रीः
भिर्विष्णवीभिश्च । आ० ६. ७. । इति ॥ आप्नोर्धामेऽच्छावाकातिरिक्तोक्थेऽपेताः
षडृचः स्तोत्रियानुरूपार्थाः । तथा च यस्य पशव इति खंडे सूचितं । अतो देवा
अवंतु न इति स्तोत्रियानुरूपौ । आ० ९. ११. । इति ॥ दर्शपूर्णमासयोः प्राय-
श्चित्तहोमेऽप्याद्ये विनियुक्ते । तथैव वेदं धन्या इति खंडे सूचितं । अतो देवा
अवंतु न इति द्वाभ्यां व्याहृतिभिश्च । आ० १. ११. । इति ॥ याज्यानुवाकयोर्मध्ये
लौकिकभाषणेऽतो देवा इत्येपा जप्या । सूचितं हि । आपद्यतो देवा अवंतु न
इति जपेदिति ॥ तामेतां सूक्ते षोडशीमृचमाह ॥

अतो देवा अवंतु नो यतो विष्णुर्विचक्रमे । पृथिव्याः सप्त धामभिः ॥ १६ ॥
अतः । देवाः । अवंतु । नः । यतः । विष्णुः । विऽचक्रमे । पृथिव्याः । सप्त ।
धामऽभिः ॥ १६ ॥

विष्णुः परमेश्वरः सप्त धामभिः सप्तभिर्गायत्र्यादिभिश्छंदोभिः साधनभूतैर्यतः
पृथिव्या यस्माद्भूप्रदेशाद्विचक्रमे । विविधपादक्रमणं कृतवान् । अतोऽस्मान्पृ-
थिवीप्रदेशान्नोऽस्मान्देवा अवंतु ॥ विष्णोः पृथिव्यादिलोकेषु छंदोभिः साध-
नैर्जयं तैत्तिरीया आमनन्ति । विष्णुमुखा वै देवाश्छंदोभिरिमान् लोकानन-
पजयमभ्यजयन्निति विष्णोस्तिविक्रमावतारे पादचयक्रमणस्य पृथिव्यपादानं ।

एतच्छब्दात्पञ्चम्यास्तासालात तासल् । एतदोऽश् १ पा० ५. ३. ५. । इत्यशदेशः ।
 लिङ्स्वरेणाकार उदात्तः । यतः । तसिलः प्राग्दिशो विभक्तिः । पा० ५. ३. ५. ।
 इति विभक्तिसंज्ञायां त्यदाद्यत्वं । लिङ्स्वरः । विष्णुः । वियेः क्त्वि । उ० ३. ३९. ।
 इति नुप्रत्ययः । क्त्विान्न गुणः । निदिष्यनुवृत्तेराद्युदात्तत्वं । विचक्रमे । सुवित्यत्र
 योगविभागाद्विशब्दस्य समासः । समासांतोदात्तत्वं । यद्वृत्तयोगान्न निघातः ।
 सप्त । सुपां सुलुगिति भिसो लुक् । धामभिः । दधातेरातो मनिन्निति मनिन् ।
 निङ्स्वरः ॥

वैष्णवोपांशुयाजस्येदं विष्णुरित्येवानुवाक्या । उक्ता देवता इति खंडे सूचितं ।
 इदं विष्णुर्विचक्रमे चिदेवः पृथिवीमेव एतां । आ० १. ६. । इति ॥ गार्हपत्याहव-
 नीययोर्मध्ये श्रुतिक्रमेण नयैव श्रुपदेषु भस्म प्रक्षिपेत् । विध्यपराध इति खंडे
 सूचितं । भस्मना श्रुतः पदं प्रतिवपेदिदं विष्णुर्विचक्रमे । आ० ३. १०. । इति ॥
 श्रुतिध्यायां प्रधानस्य हविष एषैवानुवाक्या । श्रुतिध्यायेळांतेति खंडे सूचितं ।
 इदं विष्णुर्विचक्रमे तदस्य प्रियमभि पाथो अश्यां । आ० ४. ५. । इति ॥ उपसत्सु
 वैष्णवस्यैवानुवाक्या । अथोपसदिति खंडे सूचितं । गयस्कानो अमीवहेदं
 विष्णुर्विचक्रमे । आ० ४. ८. । इति ॥ तामेतां सूक्ते सप्तदशीमृचमाह ॥

इदं विष्णुर्वि चक्रमे चेधा नि दधे पदं । समूळहमस्य पांसुरे ॥ ११ ॥
 इदं विष्णुः । वि । चक्रमे । चेधा । नि । दधे । पदं । संऽज्जळं । अस्य । पांसुरे ॥ ११ ॥

विष्णुस्त्रिविक्रमावतारधारीदं प्रतीयमानं सर्वं जगदुद्दिश्य विचक्रमे । वि-
 शेषेण क्रमणं कृतवान् । तदा चेधा त्रिभिः प्रकारैः पदं निदधे । स्वकीयं पादं
 प्रक्षिप्तवान् । अस्य विष्णोः पांसुरे धूलियुक्ते पादस्थाने समूढमिदं सर्वं जगत्स-
 म्यंगंतभूतं ॥ सेयमृग्यास्तेनैवं व्याख्याता । विष्णुर्विशतेवा व्यथ्रोतेवा । यदिदं
 किंच तद्विक्रमते विष्णुस्तेधा निधत्ते पदं चेधाभावाय पृथिव्यामंतरिक्षे दिवीति
 शाकपूणिः समारोहणे विष्णुपदे गयशिरसीत्यौर्णवाभः समूळहमस्य पांसुरेऽप्या-
 यनेऽंतरिक्षे पदं न दृश्यतेऽपि वोपमार्थं स्यात्समूळहमस्य पांसुर इव पदं न
 दृश्यत इति पांसवः पादैः सूर्यंत इति वा पंचाः शेरत इति वा पंसनीया
 भवंतीति वा । नि० १२. १९. । इति ॥ चेधा । एधाच्च । पा० ५. ३. ४६. । इत्येधाच्-

परस्परं । अतोऽसामर्थ्येनैव परांगवज्ञावाभावादोकारस्य नामंचिताद्युदात्तत्वं । अनृक्षरा । ऋषि गतौ । गच्छत्यंतरित्यृक्षरः कंटकः । तन्युपिभ्यां कसरन् । उ० ३. ७४. । पढोः कःसीति कत्वं । आदेशप्रत्यययोरिति पात्वं । नञा बहुव्रीहिः । तस्मान्बु-
डचि । पा० ६. ३. ७४. । इति नुडागमः । नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । निवि-
शत्यस्यामिति निवेशनी । करणाधिकरणयोश्चेति ल्युट् । लिटीति प्रत्ययात्पूर्व-
स्योदात्तत्वं । यच्छ । दाण दाने । पाप्मेत्यादिना यच्छादेशः । अचोऽतस्तिष्ठ इति
दीर्घः । सप्रयः । प्रथ प्रख्याने । असुन् । प्रथसा सह वर्तत इति तेन सहेति
तुल्ययोगे । पा० २. २. २६. । इति समासः । वोपसर्जनस्य । पा० ६. ३. ८२. । इति
सभावः । कृत्स्वरः ॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीये पष्ठो वर्गः ॥

प्रातःसवने सोमातिरेक एकं शस्त्रं शंसनीयं । अचातो देवा इत्याद्याः षडृचः
सोमातिरेक इति खंडे सूचितं । महं इंद्रो य ओजसातो देवा अवंतु न इत्येंद्रीः
भिर्विष्णवीभिश्च । आ० ६. ७. । इति ॥ आप्तोयामेऽच्छावाकातिरिक्तोक्तेऽप्येताः
षडृचः स्तोत्रियानुरूपार्थाः । तथा च यस्य पशव इति खंडे सूचितं । अतो देवा
अवंतु न इति स्तोत्रियानुरूपौ । आ० ९. ११. । इति ॥ दर्शपूर्णमासयोः प्राय-
श्चित्तहीमेऽप्याद्ये विनियुक्ते । तथैव वेदं पत्न्या इति खंडे सूचितं । अतो देवा
अवंतु न इति द्वाभ्यां व्याद्वितिभिश्च । आ० १. ११. । इति ॥ याज्यानुवाक्ययोर्मध्ये
लौकिकभाषणेऽतो देवा इत्येषा जप्या । सूचितं हि । आपद्यतो देवा अवंतु न
इति जपेदिति ॥ तामेतां सूक्ते षोडशीमृचमाह ॥

अतो देवा अवंतु नो यतो विष्णुर्विचक्रमे । पृथिव्याः सप्त धामभिः ॥ १६ ॥

अतः । देवाः । अवंतु । नः । यतः । विष्णुः । विऽचक्रमे । पृथिव्याः । सप्त ।

धामऽभिः ॥ १६ ॥

विष्णुः परमेश्वरः सप्त धामभिः सप्तभिर्गायत्र्यादिभिश्छंदोभिः साधनभूतैर्यतः
पृथिव्या यस्माद्भूप्रदेशाद्विचक्रमे । विविधपादक्रमणं कृतवान् । अतोऽस्मात्पृ-
थिवीप्रदेशान्नोऽस्मान्देवा अवंतु ॥ विष्णोः पृथिव्यादिलोकेषु छंदोभिः साध-
नैर्जयं तैत्तिरीया आमनन्ति । विष्णुमुखा वै देवाश्छंदोभिरिमान् लोकानन-
पजय्यमभ्यजयन्निति विष्णोस्त्रिविक्रमावतारे पादत्रयक्रमणस्य पृथिव्यपादानं ।

पृथिवीप्रदेशाद्रक्षयं नाम भूलोके वर्तमानानां पापनिवारणं ॥ अतः ।
 एतच्छ्रुत्वात्पंचम्यास्तसिलिति तसिल् । एतदोऽश् । पा० ५. ३. ५. । इत्यशदेशः ।
 लिस्त्वेणाकार उदात्तः । यतः । तसिल्ः प्राग्दिशो विभक्तिः । पा० ५. ३. १. ।
 इति विभक्तिसंज्ञायां त्यदाद्यत्वं । लिस्त्वरः । विष्णुः । विपेः क्त्वि । उ० ३. ३९. ।
 इति नुप्रत्ययः । क्त्वाच्च गुणः । निदित्यनुवृत्तेराद्युदात्तत्वं । विचक्रमे । सुवित्यत्र
 योगविभागाद्विश्रुत्य समासः । समासांतोदात्तत्वं । यद्वृत्तयोगान्न निघातः ।
 सप्त । सुपां सुलुगिति भिसो लुक् । धामभिः । दधातेरातो मनिन्निति मनिन् ।
 निस्त्वरः ॥

वैष्णवोपांशुयाजस्येदं विष्णुरित्येवानुवाक्या । उक्ता देवता इति खंडे सूचितं ।
 इदं विष्णुर्विचक्रमे त्रिदेवः पृथिवीमेव एतां । आ० १. ६. । इति ॥ गार्हपत्याहव-
 नीययोर्मध्ये श्रुतिक्रमणेऽनयैव श्रुपदेषु भस्म प्रक्षिपेत् । विध्यपराध इति खंडे
 सूचितं । भस्मना श्रुतः पदं प्रतिवपेदिदं विष्णुर्विचक्रमे । आ० ३. १०. । इति ॥
 श्रुतिध्यायां प्रधानस्य हविष एवैवानुवाक्या । अश्रुतिध्यायंतेति खंडे सूचितं ।
 इदं विष्णुर्विचक्रमे तदस्य प्रियमभि पाथो अश्यां । आ० ४. ५. । इति ॥ उपसत्सु
 वैष्णवस्यैवानुवाक्या । अथोपसदिति खंडे सूचितं । गयस्फानो अमीवहेदं
 विष्णुर्विचक्रमे । आ० ४. ८. । इति ॥ तामेतां सूक्ते सप्तदशीमृचमाह ॥

इदं विष्णुर्वि चक्रमे त्रैधा नि दधे । पदं । समूळहमस्य पांसुरे ॥ ११ ॥

इदं विष्णुः । वि । चक्रमे । त्रैधा । नि । दधे । पदं । संऽजंळहं । अस्य । पांसुरे ॥ ११ ॥

विष्णुस्त्रिविक्रमावतारधारीदं प्रतीयमानं सर्वं जगदुद्दिश्य विचक्रमे । वि-
 शेषेण क्रमणं कृतवान् । तदा त्रैधा त्रिभिः प्रकारैः पदं निदधे । स्वकीयं पादं
 प्रक्षिपवान् । अस्य विष्णोः पांसुरे धूलियुक्ते पादस्थाने समूढमिदं सर्वं जगत्स-
 म्यगंतभूतं ॥ सेयमृग्यास्तेनैवं व्याख्याता । विष्णुर्विशतेवा व्यथ्रोतेवा । यदिदं
 किंच तद्विक्रमते विष्णुस्तेधा निधत्ते पदं त्रैधाभावाय पृथिव्यामंतरिक्षे दिवीति
 शाकपूणिः समारोहणे विष्णुपदे गयशिरसीन्वीर्णवाभः समूळहमस्य पांसुरेऽप्या-
 यनेऽंतरिक्षे पदं न दृश्यतेऽपि वोपमार्थे स्यात्समूळहमस्य पांसुर इव पदं न
 दृश्यत इति पांसवः पादैः सूयंत इति वा पंचाः शेरत इति वा पंसनीया
 भवंतीति वा । नि० १२. १९. । इति ॥ त्रैधा । एधाच्च । पा० ५. ३. ४६. । इत्येधाच्-

प्रत्ययः । चितोऽंतोदात्तः । समूळ्हं । वह प्रापणे । निष्ठेति क्तः । वचिस्वपी-
त्यादिना । पा० ६. १. १५. । संप्रसारणं । ढत्वधत्वष्टवढलोपदीर्घत्वानि । गतिरनंतर
इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । अस्य । इदमोऽशदेश इत्यशनुदात्तः । प्रत्ययश्च सुप्स्वरेण ।
पांसुरे । नगपांसुपांडुभ्यश्चेति वक्तव्यं । पा० ५. २. १०७. २. । इति मत्वधीयो रप्र-
त्ययः । प्रत्ययस्वरः ॥

उपसदि वैष्णवयागस्य प्रातःकाले याज्या सायंकालेऽनुवाक्या चीणि पदे-
त्येषा । सूचितं च । चीणि पदा विचक्रम इति स्विष्टकृदालुप्यते । आ० ४. ८. ।
इति ॥ तामेतामष्टादशीमृचमाह ॥

चीणिं पदा वि चक्रमे विष्णुर्गोपा अदाभ्यः । अतो धर्माणि धारयन् ॥ १८ ॥

चीणिं । पदा । वि । चक्रमे । विष्णुः । गोपाः । अदाभ्यः । अतः । धर्माणि ।
धारयन् ॥ १८ ॥

अदाभ्यः केनापि हिंसितुमशक्यो गोपाः सर्वस्य जगतो रक्षको विष्णुः पृथि-
व्यादिस्थानेष्वत एतेषु चीणि पदानि विचक्रमे । किं कुर्वन् । धर्माण्यग्निहो-
त्रादीनि धारयन् । पोषयन् ॥ पदा । सुपां सुलुगित्यादिना विभक्तेर्डादेशः । तस्य
स्थानिवद्भावेनानुदात्तत्वे प्राप्त उदात्तनिवृत्तिस्वरेणोदात्तत्वं । गोपाः । गोपामु-
तस्येत्यचोक्तं । अदाभ्यः । दभेर्च्हलोर्ण्यदिति ण्यत् । नज्समासः । अथयपूर्व-
पदप्रकृतिस्वरत्वं । धारयन् । शपः पित्रादनुदात्तत्वं । शतुश्च लसार्वधातुकस्वरेण
णिच एव स्वरः शिष्यते ॥

एकोनविंशीमृचमाह ॥

विष्णोः कर्माणि पश्यत यतो व्रतानि पस्पशे । इंद्रस्य युज्यः सखा ॥ १९ ॥

विष्णोः । कर्माणि । पश्यत । यतः । व्रतानि । पस्पशे । इंद्रस्य । युज्यः । सखा ॥ १९ ॥

हे ऋत्विगादयः । विष्णोः कर्माणि पालनादीनि पश्यत । यतो यैः कर्म-
भिर्व्रतान्यग्निहोत्रादीनि पस्पशे । सर्वो यजमानः स्पृष्टवान् । विष्णोरनुग्रहाद-
नुतिष्ठतीत्यर्थः । तादृशो विष्णुरिंद्रस्य युज्यो योज्योऽनुकूलः सखा भवति ।
विष्णोरिंद्रानुकूल्यं तृष्टा हतपुत्र इत्यनुवाकेऽथ वै तर्हि विष्णुरित्यादिना प्रपचेन
तैत्तिरीया आमनन्ति ॥ पस्पशे । स्पश वाधनस्पर्शनयोः । लिट् । द्विर्भावे

शर्पूर्वाः खयः । पा० ७. ४. ६१. । इति प्रकारः शिष्यते । सकारो लुप्यते । यद्वृत्त-
योगादनिघातः । युज्यः । युजेर्बाहुलकात्क्षप् । कित्वाहुषाभावः । क्षपः पित्वा-
दनुदात्तत्वं । धातुस्वरः ॥

विंशीमृचमाह ॥

तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः । दिवीव चक्षुराततं ॥ २० ॥

तत् । विष्णोः । परमं । पदं । सदा । पश्यन्ति । सूरयः । दिविऽईवं । चक्षुः ।

आऽततं ॥ २० ॥

सूरयो विद्वांस चत्विगादयो विष्णोः संवन्धि परममुत्कृष्टं तच्छास्त्रप्रसिद्धं पदं
स्वर्गस्थानं शास्त्रदृष्ट्या सर्वदा पश्यन्ति । तत्र हृष्टांतः । दिवीव । आकाशे यथा-
ततं सर्वतः प्रसृतं चक्षुर्विरोधाभावेन विशदं पश्यति तद्वत् ॥ सदा । सर्व-
कान्येति । पा० ५. ३. १५. । दाप्रत्ययः । सर्वस्य सोऽन्यतरस्यां दि । पा० ५. ३. ६. ।
इति सर्वशब्दस्य सभावः । व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं । दिवि । ऊडिदमित्यादिना विभ-
क्तेरुदात्तत्वं । इवेन विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेति तदेव शिष्यते ।
चक्षुः । नविपयस्येत्याद्युदात्तत्वं । आततं । तनोतेः कर्मणि क्तः । यस्य विभाये-
तीदृप्रतिषेधः । अनुदात्तोपदेशेत्यादिना नलोपः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते
गतिरनंतर इति गतेरुदात्तत्वं ॥

एकविंशीमृचमाह ॥

तद्विप्रासो विपन्यवो जागृवांसः समिधते । विष्णोर्यत्परमं पदं ॥ २१ ॥

तत् । विप्रासः । विपन्यवः । जागृवांसः । सं । इंधते । विष्णोः । यत् । परमं ।

पदं ॥ २१ ॥

पूर्वोक्तं विष्णोर्यत्परमं पदमस्ति तत्पदं विप्रासो मेधाविनः समिधते । सम्यक्
दीपयति । कीदृशाः । विपन्यवः । विशेषेण स्तोतारः । जागृवांसः । शब्दार्थयोः
प्रमादराहित्येन जागरूकाः ॥ विप्रासः । आज्ञसेरमुक् । विपन्यवः । स्तुत्यर्थस्य
पनेर्बाहुलक औणादिको युप्रत्ययः । तच्च प्रत्ययस्वरः । जागृवांसः । जागृ-
निद्राक्षये । लिटः कसुः । क्रादिनियमात्प्राप्तस्येदो वस्वेकाजाद्वसामिति निय-
मान्निवृत्तिः ॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीये सप्तमो वर्गः ॥

तीव्रा इति चतुर्विंशत्यृचं पष्ठं सूक्तं । अत्रेयमनुक्रमणिका । तीव्राश्चतुर्विंश-
तिर्वायव्यैकैन्द्रवायव्यौ मैत्रावरुणमरुत्वतीयवैश्वदेवपौष्णास्तृचाः शेषा आप्योऽत्या-
ध्यर्द्धाग्नेय्यप्स्वन्तः पुरजष्णिक् परानुष्टुप्प्रिस्रश्चात्या एकविंशी प्रतिष्ठेति । ऋषि-
श्चान्यस्मादिति परिभाषयानुवर्तनान्मेधातिथिः काण्व ऋषिः । अप्स्वन्तरित्येषा
पुरजष्णिक् । प्रथमपादस्य द्वादशाक्षरेणाद्यश्चेत्पुरजष्णिगिति लक्षणसङ्गात् ।
अप्सु मे सोम इत्येपानुष्टुप् । इदमाप इत्याद्यास्तिस्रोऽनुष्टुभः । शिष्टा एकोन-
विंशतिसंख्याका ऋचो गायत्र्यः । आदौ गायत्रमिति परिभाषितत्वात् । आद्या
वायुदेवताका । ततो द्वे ऋचाविन्द्रवायूदेवताके । तत एकस्तृचो मित्रावरुण-
देवत्यः । तत उत्तरतृचस्य मरुत्त्वणविशिष्टो देवता । तत एकस्तृचो वैश्वदेवः ।
तदनन्तरभावी पौष्णः । शिष्टा ऋचोऽष्टेवताकाः । पयस्वानग्न इत्यर्धचयुक्ता
सं माग्न इत्येषा त्वग्निदेवताका ॥ सूक्तविनियोगो लिंगादवगन्तव्यः । अमिष-
वपडहस्य द्वितीयेऽहनि प्रउगशस्त्रे वायव्यतृचस्य तीव्राः सोमास इत्येषा तृतीया ।
द्वितीयस्य चतुर्विंशेनेति खंडे सूचितं । तीव्राः सोमास आगहीत्येका । अ० ७,
६, इति । पृष्ठचपडहेऽपि द्वितीयेऽहनि प्रउग एषा । तामेतां सूक्ते प्रथमा-
मृचमाह ॥

तीव्राः सोमास आ गंत्वाशीर्वन्तः सुता इमे । वायो तान्प्रस्थितान्पिब ॥ १ ॥
तीव्राः । सोमासः । आ । गहि । आशीःऽर्वन्तः । सुताः । इमे । वायो इति । तान् ।
प्रस्थितान् । पिब ॥ १ ॥

हे वायो । इमे सोमास ऐन्द्रवायव्यहादिरूपाः सोमाः सुता, अभिषुताः । ते
च तीव्राः । प्रभूतत्वात्तर्पयितुं समर्थाः । आशीर्वन्तः । आशिर्युक्ताः । अतस्त्वमा-
गहि । अस्मिन्कर्मण्यागच्छ । प्रस्थितानुत्तरवेदिं प्रत्यानीतान्तांसोमांन्पिब ॥
तीव्राः । तिज निशने । रक् दीर्घत्वं जस्य च इति ऋजैद्रेत्यत्र मनोरमा ।
सोमासः । अतिस्त्वित्यादिना मन् । निह्नादाद्युदाहृतः । आज्ञसेरसुक् । गहि ।
महद्भिरग्न आगहीत्यत्रोक्तं । आशीर्वन्तः । शीज् पाके । अपस्पृधेयामित्यादिसूत्रे
। पा० ६, १, ३६, । आङ्पूर्वस्य किपि शिरादेशो निपातितः । करणस्यापि श्रयणद्रव्यस्य
स्वव्यापारे कर्तृत्वविवक्षया कर्तरि किप् न विरुध्यते । आशीरेपामस्तीत्याशीर्वन्तः ।
छन्दसीर इति वत् । वायो । आमञ्चिताद्युदाहृतं । प्रस्थितान् । प्रादिसमासेः कृदुत्त-
रपदप्रकृतिस्वरत्वं बाधित्वा व्यत्ययेनाप्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

पूर्वोक्तः एवं श्रुत्वा उभा देवा दिविस्मृशेति द्वे ऐन्द्रवायवतृचस्य प्रथमाद्वि-
तीये । तथा च द्वितीयस्येति खंडे सूचितं । उभा देवा दिविस्मृशेति द्वे । आ०
७. ६. । इति । तयोः प्रथमां सूक्ते द्वितीयामृचमाह ॥

उभा देवा दिविस्मृशेन्द्रवायू हवामहे । अस्य सोमस्य पीतये ॥ २ ॥

उभा देवा दिविऽस्मृशा । इन्द्रवायू इति । हवामहे । अस्य । सोमस्य । पीतये ॥ २ ॥

दिविस्मृशा द्युलोकवर्तिनावुभा देवा द्वौ देवाविन्द्रवायू हवामहे । आह-
यामः । किमर्थं । अस्य सोमस्य पीतये । असकृद्वाख्यातं ॥ उभा देवा । सुपां
सुलुगित्याकारः । दिविस्मृशा । इन्द्राभ्यां डेरुपसंख्यानं । पा० ६. ३. ९. १. । इति
संप्रत्या अलुक् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । इन्द्रवायू । इन्द्रश्च वायुश्चेति बंधः । उभयच
वायोः प्रतिषेधो वक्तव्यः । पा० ६. ३. २६. १. । इत्यानङो निषेधः । देवताद्वंद्वे चेति
प्राप्तस्योभयपदप्रकृतिस्वरत्वस्य नोत्तरपदेऽनुदात्तादौ । पा० ६. २. १४२. । इति नि-
षेधात्समासांतोदात्तत्वमेव शिष्यते । हवामहे । ह्वेज् स्पञ्जायां शब्दे च । बहुलं
छंदसीति संप्रसारणं । संप्रसारणाच्चेति परपूर्वत्वं । शप् । गुणावादेशौ । शपः पित्वा-
दनुदात्तत्वं । तिङश्च लसार्वधातुकस्वरेण पदस्याद्युदात्तत्वे प्राप्ते तिङ्गितिङ् इत्याह-
मिको निघातः । अस्य । ऊडिदमित्यादिना षष्ठ्या उदात्तत्वं । पीतये । पा
पाने । स्यागापापचः । पा० ३. ३. ९५. । इति भावे क्तिन् । घुमास्येतीत्वं ।
अत्ययेनांतोदात्तत्वं ॥

तृतीयामृचमाह ॥

इन्द्रवायू मनोजुवा विप्रा हवंत ऊतये । सहस्राष्टा धियस्पती ॥ ३ ॥

इन्द्रवायू इति । मनःऽजुवा । विप्राः । हवन्ते । ऊतये । सहस्रऽअष्टा । धियः । पती
इति ॥ ३ ॥

विप्रा मेधाविन ऋत्विग्यजमाना ऊतये रक्षणार्थमिन्द्रवायू हवन्ते । आह्वयन्ति ।
कीदृशौ । मनोजुवौ । मन इव वेगयुक्तौ । सहस्राष्टा । सहसनयनयुक्तौ ।
यद्यपींद्र एव सहस्राष्टस्त्वयापि छचिन्यायेन वायुरपि तथोच्यते । धियस्पती ।
कर्मणो बुद्धेर्वा पालकी । मनोजुवा । जवतिर्गतिकर्मा । मनोवज्जवत इति
मनोजुवा मन इव वेगयुक्तौ । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । सुपां सुलुगित्याकारः ।
विप्राः । औणादिको रन् । रन्प्रत्ययांत आद्युदात्तः । ऊतये । ऊतियूतीत्यादिना

क्तिन उदात्तत्वं । सहस्राष्टा । सहस्रमक्षीणि ययोस्तौ । बहुव्रीहौ सक्थ्यह्णोः । पा० ५. ४. ११३. । इति पचसमासांतः । बहुव्रीहिस्वरे प्राप्ते समासांतप्रत्ययस्य सति शिष्टत्वाच्चित् इत्यंतोदात्तत्वं । धियः । सावेकाच इति ऊस् उदात्तत्वं । षष्ठ्याः पतिपुत्रेति संहितायां विसर्जनीयस्य सकारः । पती । इत्यंत आद्युदात्तः ॥

चतुर्विंशकेऽहनि प्रातःसवने मैत्रावरुणशक्ते मित्रं वयं हवामहे इति तृचः षष्ठहस्तोत्रियः । चतुर्विंश इति खंडे सूचितं । आ नो मित्रावरुणा मित्रं वयं हवामहे । आ० ७. २. । इति ॥ अभिप्लवपष्ठहेऽपि प्रातःसवने मैत्रावरुणस्यायं तृच आवापार्थः । अभिप्लवपष्ठचाहानीति खंडे सूचितं । परिशिष्टानावायानुद्धृत्य मित्रं वयं हवामहे । आ० ७. ५. । इति ॥ मैत्रावरुणस्य मित्रं वयं हवामहे इत्येषा प्रातःसवने प्रस्थितयाज्या । प्रशास्ता ब्राह्मणाच्छंसीत्युपक्रम्येदं ते सौम्यं मधु मित्रं वयं हवामहे इति सूचितं ॥ तामेतां सूक्ते चतुर्थीमृचमाह ॥

मित्रं वयं हवामहे वरुणं सोमपीतये । जज्ञाना पूतदक्षसा ॥ ४ ॥

मित्रं । वयं । हवामहे । वरुणं । सोमऽपीतये । जज्ञाना । पूतऽदक्षसा ॥ ४ ॥

वयमनुष्ठातारः सोमपीतये सोमपानार्थं मित्रं वरुणं चोभावाह्यामः । कीदृशावुभौ । जज्ञाना । कर्मप्रदेशे प्रादुर्भवन्तौ । पूतदक्षसा । शुद्धवल्गौ ॥ वरुणं । वृज् वरणे । कृवृदारिभ्य उन्नन् । उ० ३. ५३. । निष्ठादाद्युदात्तः । सोमपीतये । दासीभारादित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । जज्ञाना । जनी प्रादुर्भावे । छंदसि लिट् । पा० ३. २. १०५. । तस्य लिटः कानज्वा । पा० ३. २. १०६. । इति कानजादेशः । गमहनेत्यादिना । पा० ६. ४. ९८. । उपधालोपः । तस्याचः परस्मिन्निति स्थानिवद्भावाज्जनशब्दस्य द्विर्वचनं । स्तोः श्रुना श्रुः । पा० ८. ४. ४०. । इति नकारस्य जकारः । चित् इत्यंतोदात्तत्वं । पूर्ववदाकारः । पूतदक्षसा । पूज् पवने । निष्ठेति क्तः । श्र्युकः किति । पा० ७. २. ११. । इतीदमतिषेधः । पूतं दक्षो ययोस्तौ । बहुव्रीहौ प्रकृयेति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

पंचमीमृचमाह ॥

ऋतेन यावृतावृधावृतस्य ज्योतिषस्पती । ता मित्रावरुणा हुवे ॥ ५ ॥

ऋतेन । यौ । ऋतऽवृधी । ऋतस्य । ज्योतिषः । पती इति । ता । मित्रावरुणा ।

हुवे ॥ ५ ॥

यौ मित्रावरुणावृतेन सत्यवचनेन याजमानानुयहकारिणा चृतावृधौ ।
 चृतमवश्यंभावितया सत्यं कर्मफलं तस्या वर्धकौ । चृतस्य सत्यस्य प्रशस्तस्य
 ज्योतिषः प्रकाशस्य यती पालकौ । श्रुत्यंतरे मित्रावरुणयोरदितिपुत्रत्वेन श्रुत-
 त्वाद्वादशादित्येष्वंतर्भूतत्वेन ज्योतिःपालकत्वं युक्तं । श्रुत्यंतरे चाष्टौ पुत्रासौ
 अदितेरित्युपक्रम्य मित्रश्च वरुणश्चेत्यादिकमाह्वातं । ता मित्रावरुणा तथाविधौ
 मित्रावरुणौ हुवे । आह्वयामि ॥ चृतावृधौ । वृधु वृद्धौ । क्षिप् चेति क्षिप् ।
 अन्येषामपि दृश्यत इति दीर्घः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । ज्योतिषः । द्युत दीप्तौ ।
 द्युतेरिसिन्नादेशः जः । उ० २. १०६. । इतीसिन्प्रत्ययः । निच्चादाद्युदात्तः । पष्ठ्याः
 यतिपुत्रेति संहितायां विसर्जनीयस्य सत्वं । मित्रावरुणा । देवताद्वंद्वे चेत्यानुङ् ।
 देवताद्वंद्वे चेत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वं । सुपां सुलुगिति पूर्वसवर्णदीर्घ आकारः ।
 हुवे । ह्रेञ् । आत्मनेपदोत्तमपुरुषैकवचने संप्रसारणे परपूर्वत्वे च कृते बहुलं
 छंदसीति शपो लुक् । टेरत्वं । गुणे प्राप्ते क्लृप्ति च । पा० १. ५. ५. । इति प्रति-
 षेधः । उवङादेशः । तिङ्तिङ् इति निघातः ॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीयेऽष्टमो वर्गः ॥

षष्ठीभूचमाह ॥

वरुणः प्राविता भुवन्मित्रो विश्वाभिरुतिभिः । करंतां नः सुरार्धसः ॥ ६ ॥
 वरुणः । प्रऽअविता । भुवत् । मित्रः । विश्वाभिः । ऊतिऽभिः । करंतां । नः ।
 सुऽरार्धसः ॥ ६ ॥

अयं वरुणोऽस्माकं प्राविता भुवत् । प्रकर्षेण रक्षको भवतु । मित्रश्च विश्वा-
 भिरुतिभिः सर्वाभी रक्षाभिः प्राविता भुवत् । तावुभावपि नोऽस्मान्सुरार्धसः
 प्रभूतधनयुक्तान्करतां । कुरुतां ॥ अविता । नृचश्चित्तादंतोदात्तत्वं । प्रादिसमासे
 कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन तदेव शिष्यते । भुवत् । भू सत्तायां । लेटस्तिप् ।
 लेटोऽडाटावित्यडागमः । इतश्च लोप इतीकारलोपः । बहुलं छंदसीति शपो
 लुक् । गुणे प्राप्ते भूसवोस्तिङ् । पा० ७. ३. ८८. । इति प्रतिषेधः । उवङादेशः ।
 तिङ्तिङ् इति निघातः । विश्वाभिः । अग्निमुषीत्यादिना कनंतो विश्वशब्द
 आद्युदात्तः । टाप्सुपोरनुदात्तत्वात्तदेव शिष्यते । ऊतिभिः । ऊतियूतीत्यादिना
 क्तिनुदात्तः । करंतां । कृञ् करणे । भीवादिकः । लोटस्त्वम् । तसस्तां । कर्तरि

शप् । गुणो रपरत्वं । शपः पित्वादनुदात्तत्वं । तिङ्श्च लसार्वधातुकस्वरेण धातु-
स्वरः शिष्यते । सुराधसः । राध साध संसिद्धौ । राम्नोत्यनेनेति राधो धनं ।
शोभनं राधो येषां ते । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते नञ्सुभ्यामित्युत्तर-
पदांतोदात्तत्वं प्राप्तं सोर्मनसी अलोमोपसी । पा० ६. २. ११७. । इत्युत्तरपदाद्यु-
दात्तत्वेन बाध्यते ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

मरुत्वंतं हवामह इन्द्रमा सोमपीतये । सजूर्गणेन तृपतु ॥ ७ ॥

मरुत्वंतं । हवामहे । इन्द्रं । आ । सोमं ऽपीतये । सज्जूः । गणेन । तृपतु ॥ ७ ॥

मरुत्वंतं मरुद्भिर्युक्तमिन्द्रं सोमपीतये सोमपानाय हवामहे । आह्वयामः । स
चंद्रो गणेन मरुत्समूहेन सज्जूः सह तृपतु । तृप्नो भवतु ॥ मरुत्वंतं । मरुतोऽस्य
संतीति मरुत्वान् । ऋयः । पा० ८. २. १०. । इति मतुपो वत्त्वं । तसौ मत्वर्थे । पा०
१. ४. १९. । इति भसंज्ञायां पदसंज्ञाया बाधितत्वाज्ज्वाभावः । मतुप्सुषौ पित्वा-
दनुदात्तौ । ननु ह्रस्वनुङ्भ्यां मतुप् । पा० ६. १. १७६. । इति मतुप उदात्तत्वेन
भवितव्यं स्वरविधौ व्यंजनमविद्यमानवदिति तकारस्याविद्यमानवत्त्वेन ह्रस्वात्प-
रत्वात् । न । ह्रस्वनुङ्भ्यामित्यत्र नुङ्ग्रहणसामर्थ्यादविद्यमानपरिभाषा नाधीयत
इति वृत्तावुक्तं । अतो मरुच्छब्दस्य स्वर एव शिष्यते । सज्जूः । जुषी प्रीतिसेव-
नयोः । संपदादिलक्षणः क्तिप् । समाना प्रीतिर्यस्येति बहुव्रीहिः । समानस्य
छंदसीति सभावः । ससजुषो रुः । पा० ८. २. ६६. । इति रुत्वं । स चौरुपधायाः
। पा० ८. २. ७६. । इत्युपधादीर्घः । बहुव्रीहिस्वरे प्राप्ते चिचक्रादीनां छंदसि । पा०
६. २. १९९. १. । इत्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । तृपतु । तृप तृप तृप्नौ । तुदादिभ्यः शः ।
शे मुचादीनामिति नुमागमः ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

इंद्रज्येष्ठा मरुद्गणा देवासः पूषरातयः । विश्वे मम श्रुता हवै । ८ ॥

इंद्रं ऽज्येष्ठाः । मरुत् ऽगणाः । देवासः । पूषं ऽरातयः । विश्वे । मम । श्रुत । हवै ॥ ८ ॥

हे देवास इन्द्रमरुद्रूपा विश्वे सर्वे यूयं मम हवमाह्वानं श्रुत । शृणुत । की-
दृशाः । इंद्रज्येष्ठाः । इंद्रो ज्येष्ठो मुख्यो येषु ते तथाविधा मरुद्गणाः मरुत्समूह-
रूपाः । पूषरातयः । पूषाख्यो देवो रातिर्दाता येषामिन्द्रमरुतां ते पूषरातयः ॥

इदृज्येष्टाः । आमन्त्रिताद्युदात्तत्वं । पादादित्वादनित्वात् । मरुद्गणाः । विभाषितं
विशेषवचने बहुवचनं । पा० ८. १. ७४. । इति पूर्वस्याविद्यमानवत्त्वादनित्वात् ।
देवासः । पूषराज्यः । पूर्ववत् । श्रुत । श्रु श्रवणे । लोऽन्मध्यमबहुवचनं यः ।
तस्यस्यमिपां । पा० ३. ४. १०१. । इति तादेशः । व्यत्ययेन शप् । बहुलं छंदसीति
शपो लुक् । सार्वधातुकार्धधातुकयोरिति गुणे प्राप्ते ऋडिति चेति प्रतिषेधः ।
ब्रचोऽतस्तिड इति दीर्घः । हवं । हेञ् स्पृष्टायां शब्दे च । भावेऽनुपसर्गस्येत्यप् ।
संप्रसारणं परपूर्वत्वं गुणावादेशौ । पिप्वादनुदात्तत्वं । धातुस्वरः शिष्यते ॥

नवमीमृचमाह ॥

ह॒त॒ वृ॒चं सु॒दान॒व॒ इ॒द्रेण॑ सह॒सा यु॒जा । मा नो॑ दुःशंसं ई॒शत॑ ॥ ९ ॥

ह॒त॒ । वृ॒चं । सु॒दान॒वः । इ॒द्रेण॑ । सह॒सा । यु॒जा । मा । नः । दुःशंसं । ई॒शत॑ ॥ ९ ॥

हे सुदानवः शोभनदानयुक्ता मरुद्गणाः सहसा बलवता युजा योग्येनेद्रेण
सह वृचं शत्रुं हत । नाशयत । दुःशंसो दुष्टेन शंसनेन कीर्तनेन युक्तो वृचो
नोऽस्मान्प्रति मेशत । समर्थो मा भूत् ॥ हत । हन हिंसागत्योः । लोटस्य ।
तस्य त । अदिप्रभृतिभ्यः शप् इति शपो लुक् । अनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासि-
कलोपः । सुदानवः । हुदाञ् दाने । दाभाभ्यां नुः । उ० २. ३२. । इत्यौणादिको
नुप्रत्ययः । प्रादिसमास आमन्त्रितत्वाच्चिधातः । युजा । युजिर् योगे । ऋत्विगि-
त्यादिना किन् । सावेकाच इति तृतीयैकवचनस्योदात्तत्वं । दुःशंसः । ईषहुः सु-
ष्विति खलु । लितीति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । ईशत । ईश ऐश्वर्ये । माडि
लुङि प्राप्ते छंदसि लुङ्लल्लल्लट इति व्यत्ययेन लङ् । तस्य बहुलं छंदसीति
शपो लुगभावः । न माङ्योग इत्याडागमाभावः । तिङ्गितिङ इति निघातः ॥

दशमीमृचमाह ॥

वि॒श्वान्दे॒वान्ह॒वाम॑हे म॒रुतः॑ सोम॒पीत॑ये । उ॒या हि॑ पृ॒थि॒मातरः॑ ॥ १० ॥

वि॒श्वान् । दे॒वान् । ह॒वाम॑हे । म॒रुतः॑ । सोम॒पीत॑ये । उ॒याः । हि॑ । पृ॒थि॒मा-
तरः॑ ॥ १० ॥

मरुतो मरुत्संज्ञकान्विश्वान्सर्वान्देवान्सोमपीतये हवामहे । सोमपानार्थमा-
ह्वयामः । ते मरुत उयाः शत्रुभिरसंख्यवलाः । पृथिमातरः पृथेनानावर्णयुक्तायां

भूमेः पुत्राः । हिशब्दः प्रसिद्धार्थः । सा च प्रसिद्धिः पृथ्वेः पुत्राः इति मंत्रांतराद-
वर्गंतव्या ॥ पृथ्विमातरः । पृथ्विमाता येषां ते । पृथ्विशब्दो घृणिपृथ्विरित्युणादा-
वाद्युदात्तो निपातितः । उ० ४. ५३. बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीये नवमो वर्गः ॥

एकादशीमृचमाह ॥

जयतामिव तन्यतुर्मरुतामेति धृष्णुया । यच्छुभ यायनां नरः ॥ ११ ॥

जयतां ऽइव । तन्यतुः । मरुतां । एति । धृष्णुऽया । यत् । शुभं । यायनं । नरः ॥ ११ ॥

मरुतां देवानां तन्यतुः शब्दो धृष्णुया धार्ष्ट्ययुक्तः सन्नेति । गच्छति । केषा-
मिव । जयतां विजययुक्तानां शूराणां भटानामिव । हे नरो नेतारो मरुतो यूयं
यद्यदा शुभं शोभनं देवयजनं यायन । प्राप्नुथ । तदा त्वदीयः शब्दो गच्छतीति
पूर्वचान्वयः ॥ तन्यतुः । तनु विस्तारे । ऋतन्यंजीत्यादिना । उ० ४. २. यतुच्-
प्रत्ययः । धृष्णुया । जिधृषा प्रागल्भ्ये । चसिगृधिधृषिषिपेः क्तुः । पा० ३. २. १४०. ।
सुपां सुलुगिति सौर्याचादेशः । चिह्नादंतोदात्तः । यायन । तन्ननन्नयनाथेति
यनादेशः । यच्छब्दयोगान्निघाताभावः ॥

द्वादशीमृचमाह ॥

हस्काराद्बिद्युतस्पर्यतो जाता अवंतु नः । मरुतो मृकयंतु नः ॥ १२ ॥

हस्कारात् । विऽद्युतः । परि । अतः । जाताः । अवंतु । नः । मरुतः । मृकयंतु ।
नः ॥ १२ ॥

हस्काराद्दीप्तिकराद्बिद्युतो विशेषेण दीप्यमानात् । अतोऽंतरिक्षान्परि जाताः
सर्वत उत्पन्ना मरुतो नोऽस्मानवंतु । रक्षंतु । तपाविधा मरुतो नोऽस्मान्मृ-
कयंतु । सुखयंतु ॥ हस्कारात् । हसे हसने । अत्र तु प्रकाशमात्रे वर्तते ।
अस्मान्संपदादिलक्षणः कृप् । अस्मिन्नुपपदे हुक्कृज् करण इत्यस्मात्कर्मण्यण्
। पा० ३. २. १. इत्यणप्रत्ययः । तत्पुरुषे तुल्यार्थेत्यादिना पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे
प्राप्ते गतिकारकेत्यादिना कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । अतः कृकमीत्यादिना । पा०
८. ३. ४६. । विसर्जनीयस्य सत्वं ॥

चतुर्दशीमृचमाह ॥ ९३ ॥
 आ पूषन् चित्रवर्हिषमाधृणे धरुणं दिवः । आजो नष्टं यथा पशुं ॥ ९३ ॥
 आ । पूषन् । चित्रवर्हिष । आधृणे । धरुणं । दिवः । आ । अज । नष्टं । यथा ।
 पशुं ॥ ९३ ॥

हे पूषन् चित्रवर्हिषं विचित्रैर्दर्मैर्बुद्धं धरुणं यागस्य धारकं सोमं दिव आ
 द्युलोकादा हरेति शेषः । पूषा विशेष्यते । आधृणे । आगतदीप्तिर्युक्त । तत्र
 दृष्टान्तः । हे अज गमनशील । यथा लोके नष्टं पशुं महारण्यादावन्वीक्ष्य
 कश्चिदाहरति तद्वत् ॥ आधृणे । धृ द्यारणदीप्त्योरित्यस्माद्भृणिपृश्निरिति निप्र-
 त्ययो निपातितः । अर्धवर्णश्चेति वक्तव्यमिति शब्दः । प्रादिसमासः । आमन्त्रि-
 ताद्युदात्तत्वं । धरुणं । धृञ् धारणे । अस्मात् एयंताद्वातोर्जैर्णिलुक् च । उ० ३.
 ५८. इति चकारणाद्भृधातोर्णुनप्रत्ययः । व्यत्ययेन निस्वराभावे प्रत्ययस्वरः ।
 दिवः । ऊडिदमित्यादिना षष्ठ्या उदात्तत्वं । अजा । अज गतिक्षेपणयोः ॥

चतुर्दशीमृचमाह ॥

पूषा राजानमाधृणिरपंगूळं गुहां हितं । अविन्दच्चित्रवर्हिषं ॥ ९४ ॥
 पूषा । राजानं । आधृणिः । अपंगूळं । गुहां । हितं । अविन्दत् । चित्रवर्-
 हिषं ॥ ९४ ॥

आधृणिः पूषा राजानं सोममविन्दत् । अलभत । कीदृशं । अपंगूळं । अत्यं-
 तगूढं । तत्र हेतुः । गुहा हितं । गुहासदृशे दुर्गमे द्युलोके स्थितं । तथा चित्र-
 वर्हिषं ॥ अपंगूळं । गुहू संवरणे । निष्ठेति कर्मणि क्तः । हो ढ इति ढत्वं ।
 रूपस्तथोर्धोऽधः । पा० ८. २. ४०. इति धकारः । एत्वढलोपदीर्घः । समासे
 गतिरन्तरः इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । गुहा । सुपां सुलुगिति सप्तम्या लुक् ।
 हितं । निष्ठायां दधातेर्हिः ॥

पंचदशीमृचमाह ॥

उतो स महाभिन्दुभिः पशुक्ताँ अनुसेषिधत् । गोभिर्यवं न चर्कृपत् ॥ ९५ ॥
 उतो इति । सः । महा । इन्दुभिः । पशु । युक्तान् । अनुऽसेसिधत् । गोभिः । यवं ।
 न । चर्कृपत् ॥ ९५ ॥

उतो । अपि च स पूषा मह्यं यजमानायेंदुभिर्यागहेतुभिः सोमैर्युक्तान् षड्सं-
तादीनृतूननुसेषिधत् । अनुक्रमेण पुनः पुनर्नयन्वर्तत इति शेषः । तत्र दृष्टांतः ।
गोभिर्वलीवैर्दयवं न चर्कृषत् । नश्च उपमार्थः । यथा यवमुद्दिश्य भूमिं
प्रतिसंवत्सरं पुनः पुनः कृषति तद्वत् ॥ मह्यं । डयि च । पा० ६. १. २१२ ।
इत्याद्युदात्तत्वं । इंदुभिः । उंदी क्लेदने । उंदेरिच्चादेः । उ० १. १२ । इत्युप्रत्ययः ।
उकारस्येकारादेशश्च । निदित्यनुवृत्तेराद्युदात्तत्वं । युक्तान् । दीर्घादटि समानपाद
इति संहितायां नकारस्य रुत्वं । आतोऽटि नित्यमिति सानुनासिक आकारः ।
अनुसेषिधत् । पिधु गत्यां । धातोरेकाचः । पा० ३. १. २२ । इति यङ् । यङोऽचि
च । पा० २. ४. ७४ । इति तस्य लुक् । प्रत्ययलक्षणेन सन्यङोः । पा० ६. १. ९ ।
इति द्विर्भावः । हलादिशेषः । गुणो यङुकोः । पा० ७. ४. ८२ । इत्यभ्यासस्य गुणः ।
इङ्कोः । पा० ८. ३. ५७ । इति षत्वं । सनादित्वाद्वातुसंज्ञायां लटः शतृ । कर्तरि
शप् । अदादिवच्चेति वचनात्तस्य लुक् । नाभ्यस्ताच्छतुः । पा० ७. १. ७८ । इति
नुम्प्रतिषेधः । प्रत्ययस्वरे प्राप्तेऽभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं । गोभिः । सावे-
काच इति भिस् उदात्तत्वे प्राप्ते न गोश्चन्निति प्रतिषेधः । चर्कृषत् । कृष विलेखने ।
यङुकि द्विर्भावः । हलादिशेषोरत्तत्त्वानि । रुमिकौ च लुकि । पा० ७. ४. ९१ ।
इत्यभ्यासस्य ऋगागमः । अस्माद्यङुगंताल्लेटस्तिप् । इत्थ लोपः । लेटोऽडा-
टावित्यडागमः । अदिप्रभृतिभ्यः शप् इति शपो लुक् । लघूपधगुणे प्राप्ते नाभ्य-
स्तस्याचि पिति । पा० ७. ३. ८७ । इति निषेधः । तिङ्तिङ् इति निघातः ॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीये दशमो वर्गः ॥

अपोनध्वीय एकधनासूपानीतासु स्वयमनुगच्छन्वय इति द्वे अनुब्रूयात् ।
तृतीययापो देवीरित्यनयैकधनासु हविर्धानं प्रविष्टासु स्वयमनुप्रविशेत् । तथैव
सूचितं । अंवयो यंत्यध्वभिरिति तिस्र उक्तमयानुप्रपद्येतेति । अस्मिंस्तृचे प्रथमां
सूक्ते पोडशीमृचमाह ॥

अंवयो यंत्यध्वभिर्जामयो अध्वरीयतां । पृंचतीर्मधुना पयः ॥ १६ ॥

अंवयः । यंति । अध्वऽभिः । जामयः । अध्वरिऽयतां । पृंचतीः । मधुना । पयः ॥ १६ ॥

अध्वरीयतामध्वरमात्मन इच्छतामस्माकमंवयो मातृस्थानीया आपः । तथा
च कौशीतिकब्राह्मणे समाम्नायते । अंवयो यंत्यध्वभिरित्यापो वा अंवय इति ।

ता आपोऽध्वभिर्देवयजनमार्गैर्येति । गच्छन्ति । कीदृश्य आपः । जामयः । हित-
कारिण्यो बंधवः । तथा मधुना माधुर्यरसेन युक्तं पयः पृचतीः । गवादिषु
योजयन्त्यः ॥ अंबयः । रवि लवि अवि शब्दे । एतस्मादच इ । उ० ४. १४०. ।
इति प्रकरणे बाहुलकादिः । प्रत्ययस्वरः । अध्वभिः । अदेर्धं च । उ० ४. ११९. ।
इति कनिष् । पित्वात्प्रत्ययस्यानुदात्तत्वे धातुस्वरः । जामयः । जमु अदने ।
बाहुलकादिः । अध्वरीयतां । अध्वरशब्दात्तुम् आत्मनः क्यजिति क्यच् । क्यचि
चेतीत्वं । अपुत्रादीनामिति वक्तव्यमिति वचनान्न छंदस्यपुत्रस्येतीत्यनिपेधा-
भाविः । सर्वे विधयश्छंदसि विकल्प्यन्त इति कथध्वरपृतनस्य । पा० ७. ४. ३९. ।
इत्यकारलोपोऽपि न भवति । क्यच्प्रत्ययांतधातोर्लटः शतृ । शपः पित्वादन-
दात्तत्वं । शतृश्च लसार्वधातुक्स्वरेण तयोः क्यचा सहैकादेशः । एकादेश उदात्ते-
नोदात्त इत्यंतोदात्तत्वे सति शतुरनुमो नद्यजादी इति षष्ठ्या उदात्तत्वं । पृचतीः ।
पृची संपर्के । लटः शतृ । रुधादिभ्यः श्रम् । असौरलोपः । अनुस्वारपरस-
वर्णौ । उगितश्चेति ङीप् । वा छंदसीति पूर्वसवर्णदीर्घत्वं । शतुरनुम इति ङीप्
उदात्तत्वं ॥

सप्तदशीमृचमाह ॥

अमूर्या उप सूर्ये याभिर्वा सूर्यः सह । ता नो हिंवंत्वध्वरं ॥ १७ ॥

अमूः । याः । उप । सूर्ये । याभिः । वा । सूर्यः । सह । ताः । नः । हिंवंतु । अध्वरं ॥ १७ ॥

या अमूरापः सूर्य उप समीपेनावस्थिताः । आपः सूर्ये समाहिता इति
श्रुत्यंतरात् । वा । अथवा सूर्यो याभिरग्निः सह वर्तते । पूर्वचापां प्राधान्यमुत्तरच
सूर्यस्येति विशेषः । तास्तादृश्य आपो नोऽस्मदीयमध्वरं यागं हिंवंतु । प्रीण-
यंतु ॥ प्रक्रिया स्मृता । याभिः । सावेकाच इति विभक्त्युदात्तस्य न गोश्वन्साव-
वर्णेति प्रतिषेधः ॥

अष्टादशीमृचमाह ॥

अपो देवीरूपं ह्ये यत्र गावः पिबन्ति नः । सिंधुभ्यः कर्त्तुं हविः ॥ १८ ॥

अपः । देवीः । उर्पा । ह्ये । यत्र । गावः । पिबन्ति । नः । सिंधुभ्यः । कर्त्तुं । हविः ॥ १८ ॥

नोऽस्मदीया गावो यत्र यास्वप्सु पिबन्ति । पानं कुर्वन्ति । ता अपो देवी-
रूपह्ये । आह्वयामि । सिंधुभ्यः स्पंदनशीलाभ्योऽद्भ्यो देवताभ्यो हविः कर्त्तुं ।

उतो। अपि च स पूषा मह्यं यजमानायेंदुभिर्यागहेतुभिः सोमैर्युक्तान् षड्सं-
तादीनृतूननुसेपिधत् । अनुक्रमेण पुनः पुनर्नयन्वर्तत इति शेषः । तच्च हरांतः ।
गोभिर्वल्लीवैर्दर्यवं न चर्कृषत् । नशब्द उपमार्थः । यथा यवमुद्दिश्य भूमिं
प्रतिसंवत्सरं पुनः पुनः कृषति तद्वत् ॥ मह्यं । डयि च । पा० ६. १. २१२ ।
इत्याद्युदात्तत्वं । इंदुभिः । उंदी क्लेदने । उंदेरिच्चादेः । उ० १. १२ । इत्युप्रत्ययः ।
उकारस्येकारादेशश्च । निदित्यनुवृत्तेराद्युदात्तत्वं । युक्तान् । दीर्घादटि समानपाद
इति संहितायां नकारस्य स्वं । आतोऽटि नित्यमिति सानुनासिक आकारः ।
अनुसेपिधत् । पिधु गत्यां । धातोरेकाचः । पा० ३. १. २२ । इति यङ् । यङोऽचि
च । पा० २. ४. ७४ । इति तस्य लुक् । प्रत्ययलक्षण्येन सन्यङोः । पा० ६. १. ९ ।
इति द्विर्भावः । हलादिशेषः । गुणो यङुकोः । पा० ७. ४. ८२ । इत्यभ्यासस्य गुणः ।
इङ्कोः । पा० ८. ३. ५७ । इति षत्वं । सनादिवाङ्मनुसंज्ञायां लटः शतृ । कर्तरि
शप् । अदादिवच्चेति वचनात्तस्य लुक् । नाभ्यस्ताच्छतुः । पा० ७. १. ७८ । इति
नुम्प्रतिषेधः । प्रत्ययस्त्वे प्राप्तेऽभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं । गोभिः । सावे-
काच इति भिस उदात्तत्वे प्राप्ते न गोश्चन्निति प्रतिषेधः । चर्कृषत् । कृष विलेखने ।
यङुकि द्विर्भावः । हलादिशेषोरत्त्वचत्वात् । रुमिकौ च लुकि । पा० ७. ४. ९१ ।
इत्यभ्यासस्य ऋगागमः । अस्माद्यङुगंताहोतस्तिप् । इतश्च लोपः । लेटोऽडा-
टावित्यङागमः । अदिप्रभृतिभ्यः शप् इति शपो लुक् । लघूपधगुणे प्राप्ते नाभ्य-
स्तस्याचि पिति । पा० ७. ३. ८७ । इति निषेधः । तिङ्तिङ् इति निघातः ॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीये दशमो वर्गः ॥

अपोनध्वीय एकधनासूपानीतासु स्वयमनुगच्छन्वय इति वे अनुव्रूयात् ।
तृतीययापो देवीरित्यनयैकधनासु हविर्धानं प्रविष्टासु स्वयमनुप्रविशेत् । तथैव
सूचितं । अंवयो यंत्यध्वभिरिति तिस्र उक्तमयानुप्रपद्येतेति । अस्मिंस्तृचे प्रथमां
सूक्ते षोडशीमृचमाह ॥

अंवयो यंत्यध्वभिर्जामयो अध्वरीयतां । पृंचतीमंधुना पयः ॥ १६ ॥

अंवयः । यंति । अध्वऽभिः । जामयः । अध्वरिऽयतां । पृंचतीः । मंधुना । पयः ॥ १६ ॥

अध्वरीयतामध्वरमात्मन इच्छतामस्माकमंवयो मातृस्थानीया आपः । तथा
च कौशीतकिब्राह्मणे समाम्नायते । अंवयो यंत्यध्वभिरित्यापो वा अंवय इति ।

ता आपोऽध्वभिर्देवयजनमग्निर्येति । गच्छन्ति । कीदृश्य आपः । जामयः । हित-
कारिण्यो बंधवः । तथा मधुना माधुर्यरसेन युक्तं पयः पृंचतीः । गवादिषु
योजयन्त्यः ॥ अंबयः । रवि लवि अवि शब्दे । एतस्मादच इः । उ० ४. १४० ।
इति प्रकरणे बाहुलकादिः । प्रत्ययस्वरः । अध्वभिः । अदेर्घं च । उ० ४. १११ ।
इति कनिष् । पितृत्वात्प्रत्ययस्यानुदात्तत्वे धातुस्वरः । जामयः । जमु अदने ।
बाहुलकादिः । अध्वरीयतां । अध्वरश्चात्तुम् आत्मनः क्यजिति क्यच् । क्यचि
चेतीत्वं । अपुत्रादीनामिति वक्तव्यमिति वचनान्न छंदस्यपुत्रस्येतीत्वं निषेधा-
भावः । सर्वे विधयश्छंदसि विकल्प्यन्ते इति क्यध्वरपृतनस्य । पा० ७. ४. ३९ ।
इत्यकारलोपोऽपि न भवति । क्यच्प्रत्ययांतधातोर्लटः शतृ । शपः पितृत्वादन-
दात्तत्वं । शतृश्च लसार्वधातुक्स्वरेण तयोः क्यचा सहैकादेशः । एकादेश उदात्ते-
नोदात्त इत्यंतोदात्तत्वे सति शतुरनुमो नद्यजादी इति षष्ठ्या उदात्तत्वं । पृंचतीः ।
पृची संपर्के । लटः शतृ । रुधादिभ्यः श्रम् । असीरलोपः । अनुस्वारपरस-
वर्णौ । उगितश्चेति ङीप् । वा छंदसीति पूर्वसवर्णदीर्घत्वं । शतुरनुम इति ङीप्
उदात्तत्वं ॥

सप्तदशीमृचमाह ॥

अमूर्या उपसूर्ये याभिर्वा सूर्यः सह । ता नो हिंवंतध्वरं ॥ १७ ॥

अमूः । याः । उप । सूर्ये । याभिः । वा । सूर्यः । सह । ताः । नः । हिंवंतु । अध्वरं ॥ १७ ॥

या अमूरायः सूर्य उप समीपेनावस्थिताः । आपः सूर्ये समाहिता इति
श्रुयन्तरात् । वा । अथवा सूर्यो याभिरग्निः सह वर्तते । पूर्ववापां प्राधान्यमुत्तरव
सूर्यस्येति विशेषः । तास्तादृश्य आपो नोऽस्मदीयमध्वरं यागं हिंवंतु । प्रीण-
यन्तु ॥ प्रक्रिया स्पष्टा । याभिः । सावेकाच इति विभक्त्युदात्तस्य न गोश्चन्ताव-
वर्णेति प्रतिषेधः ॥

अष्टादशीमृचमाह ॥

अपो देवीरूपं ह्ये यत्र गावः पिबन्ति नः । सिंधुभ्यः कर्त्तुं हविः ॥ १८ ॥

अपः । देवीः । उप् । ह्ये । यत्र । गावः । पिबन्ति । नः । सिंधुभ्यः । कर्त्तुं । हविः ॥ १८ ॥

नोऽस्मदीया गावो यत्र यास्वसु पिबन्ति । पानं कुर्वन्ति । ता अपो देवी-
रूपह्ये । आह्वयामि । सिंधुभ्यः स्यंदनशीलाभ्योऽङ्गो देवताभ्यो हविः कर्त्तुं ।

अस्माभिः कर्तव्यं ॥ अपः । ऊडिदमित्यादिना शस उदात्तत्वं । पिवंति । पाप्ने-
त्यादिना पिवादेशः । शपः पिच्चादनुदात्तत्वं । तिङश्च लसार्वधातुकस्वरेण धातु-
स्वरेणाद्युदात्तत्वं । निपातैर्यद्यदीत्यादिना निपाताभावः । कर्त्वि । डुकृञ् करणे ।
कृत्यार्थे तवैकेकेत्यत्वनः । पा० ३. ४. १४. । इति कर्मणि त्वग्रत्ययः । गुणः ।
निस्वरेणाद्युदात्तत्वं ॥

एकोनविंशीमृचमाह ॥

अप्स्वन्तरमृतमप्सु भेषजमपामुत प्रशस्तये । देवा भवत वाजिनः ॥ १९ ॥
अप्ऽसु । अंतः । अमृतं । अप्ऽसु । भेषजं । अपां । उत । प्रऽशस्तये । देवाः ।
भवत । वाजिनः ॥ १९ ॥

अप्सु जलेष्वंतर्मध्येऽमृतं पीयूषं वर्तते । तस्याधिकारत्वात् । अमृतं वा आप
इति श्रुत्यंतराच्च । तथैवाप्सु भेषजमपिपधं वर्तते । क्षुद्रोगनिवर्तकस्यान्नस्याप्यकार्य-
त्वात् । उत । अपि च तादृशीनामपां देवतानां प्रशस्तये प्रशंसार्थं हे देवा ऋत्वि-
जादयो ब्राह्मणाः । एते वै देवाः प्रत्यक्षं यद्ब्राह्मणा इति श्रुत्यंतरात् । वाजिनो
वेगवंतो भवत । शीघ्रं स्तुतिं कुस्तेत्यर्थः ॥ अप्सु । ऊडिदमित्यादिना सप्तम्या
उदात्तत्वं । संहितायामुदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरित इति स्वरितत्वं । अमृतं । नजो
जरमरमिचमृताः । पा० ६. २. ११६. । इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । प्रशस्तये । तादौ च
निति । पा० ६. २. १०. । इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । भवत । आमंचितं पूर्वमविद्य-
मानवदिति पूर्वस्यामंचितस्याविद्यमानवत्त्वेन पादादित्वान्न निघातः ॥

कारीर्यामुत्तमस्याज्यभागस्याप्सु म इत्येपानुवाक्या । वर्षकामेष्टिरिति खंडेऽप्-
स्वग्ने सधिष्टवाप्सु मे सोमो अब्रवीत् । आ० २. १३. । इति सूचितं ॥ विंशी-
मृचमाह ॥

अप्सु मे सोमो अब्रवीदंतर्विश्वानि भेषजा ।

अग्निं च विश्वशंभुवमार्पश्च विश्वभेषजीः ॥ २० ॥

अप्ऽसु । मे । सोमः । अब्रवीत् । अंतः । विश्वानि । भेषजा ।

अग्निं । च । विश्वशंभुवं । मार्पः । च । विश्वभेषजीः ॥ २० ॥

अप्सु जलेष्वंतर्मध्ये विश्वानि भेषजा सर्वाण्यौषधानि संतीति मे मह्यं मंत्र-
दर्शिने मुनये सोमो देवोऽब्रवीत् । तथा विश्वशंभुवं सर्वस्य जगतः सुखकामे-

तन्नामकं चाग्निं चाप्सु वर्तमानं सोमोऽब्रवीत् । तथा च तैत्तिरीयाः । अग्ने-
स्त्वयो ज्यायांस इत्यनुवाके सोऽपः प्राविशदित्यग्नेरप्सु प्रवेशमामनन्ति । लता-
गुल्मवृक्षमूलादीनामौषधानां वृष्टिजन्यत्वेन जलवर्तित्वं प्रसिद्धं । विश्वभेषजीः ।
विश्वानि भेषजानि यासु तथाविधा अपोऽप्यब्रवीत् ॥ भेषजा । सुषां सुलुगि-
त्याकारः । विश्वशंभुवं । भवतेरन्तर्भावितरण्यार्थात् क्तिप् । व्यत्ययेन पूर्वपदप्रकृति-
स्वरत्वं । यद्वा । विश्वे सर्वेऽपि व्यापाराः सुखकरा यस्य । बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायां
। पा० ६. २. १०६. इति पूर्वपदांतोदात्तत्वं । आपः । कर्मणि शसि प्राप्ते व्यत्ययेन
जस् । अमृन्नित्यादिनोपधादीर्घः । विश्वभेषजीः । विश्वशंभुरितिवत् ॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीय एकादशो वर्गः ॥

एकविंशीमृचमाह ॥

आपः पृणीत भेषजं वरूथं तन्वेऽमम । ज्योक् च सूर्यं हृशे ॥ २१ ॥

आपः । पृणीत । भेषजं । वरूथं । तन्वे । मम । ज्योक् । च । सूर्यं । हृशे ॥ २१ ॥

हे आपो मम तन्वे शरीरार्थं वरूथं रोगनिवारकं भेषजमौषधं पृणीत ।
पूरयत । किंच ज्योक् चिरं सूर्यं हृशे द्रष्टुं नीरोगा वयं शक्नुवामेति शेषः ॥
पृणीत । पृ पालनपूरणयोः । लोणमध्यमबहुपचनं । यस्य तस्यस्थमिषामिति
तादेशः । ऋादिभ्यः श्रा । ष्वादीनां ह्रस्व इति ह्रस्वः । ई हल्यघोरितीत्वं ।
ऋवर्णाच्चेति णत्वं । सति शिष्टस्वरवलीयस्त्वमन्यच विकरणेभ्य इति तिङः
स्वरः शिष्यते । आप इत्यस्यामंचितं पूर्वमविद्यमानवदित्यविद्यमानवत्त्वे पादा-
दित्वान्निघाताभावः । वरूथं । वृज् वरणे । जृवृज्यामूथन् । उ० २. ६. निच्चा-
दाद्युदात्तः । तन्वे । ङिति ह्रस्वश्च । पा० १. ४. ६. इति नदीसंज्ञा पाक्षिकी-
त्याडागमाभावः । उदात्तयणोर्हलपूर्वादिति विभक्त्युदात्तत्वे प्राप्ते व्यत्ययेनोदात्त-
स्वरितयोरिति स्वरितत्वं । हृशे । हृशे विख्ये च । पा० ३. ४. ११. इति तुमर्थे
निपात्यते ॥

पशौ मार्जनं इदमापः प्रवहतेत्येषा विनियुक्ता । हुतायां वपायामिति खंडे
सूचितं । इदमापः प्रवहत । आ० ३. ५. इति ॥ एषैवावभृथेष्टौ स्नाने विनियुक्ता ।
पत्नीसंयजैश्चेति खंडे इदमापः प्रवहत सुमित्र्या न आप औषधयः संतु । आ०
६. १३. इति सूचितं ॥ तामेतां सूक्ते द्वाविंशीमृचमाह ॥

इदमापः प्र वहत यत्किं च दुरितं मयि ।

यद्वाहमभिदुद्रोह यद्वा शेष उत्तानृतं ॥ २२ ॥

इदं आपः । प्र । वहत । यत् । किं । च । दुः । इतं । मयि ।

यत् । वा । अहं । अभिऽदुद्रोहं । यत् । वा । शेषे । उत्त । अनृतं ॥ २२ ॥

मयि यजमाने यत्किंच दुरितमज्ञानान्निष्पन्नं । वा । अथवाहं यजमानोऽभि-
दुद्रोह । सर्वतो बुद्धिपूर्वकं द्रोहं कृतवानस्मि । वा । अथवा शेषे । साधुजनं
शत्रवानस्मीति यदस्ति । उत्त । अपि चानृतमुक्तवानिति यदस्ति । तदिदं सर्वम-
पराधजातं प्रवहत । मत्तोऽपनीय प्रवाहेणान्यतो नयत ॥ मयि । मय्येतस्य
त्वमावेकवचन इति मादेशे कृतेऽतो गुण इति पररूपे च सति योऽचीति
दकारस्य यकारादेशः । एकादेशस्वरेण मकारात्परस्याकारस्योदात्तत्वं । दुद्रोह ।
द्रुह जिघांसायां । णलि गुणे द्विर्वचनह्रस्वहलादिशेषाः । लितीति प्रत्ययात्पूर्व-
स्योदात्तत्वं । यद्वृत्तयोगान्निघाताभावः । शेषे । शप आक्रोशे । लिटि व्यत्ययेन
तङ् । उच्चमैकवचनमिद् । टेरत्वं । अत एकहस्तमथे । पा० ६. ४. १२० । इत्येता-
भ्यासलोपौ । प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तत्वं । पूर्ववन्निघाताभावः ॥

पशावाहवनीयोपस्थान आपो अद्यान्वचारिपमित्येषा । मनोतायै संप्रिषित
इति खंडे सूचितं । एत्योपतिष्ठत आपो अद्यान्वचारिपं । आ० ३. ६. इति ।
तामेतां सूक्ते त्रयोविंशीमुचमाह ॥

आपो अद्यान्वचारिपं रसेन समगस्महि ।

पर्यस्वानग्न आ गहि तं मा सं सृज वर्चसा ॥ २३ ॥

आपः । अद्य । अनु । अचारिपं । रसेन । सं । अगस्महि ।

पर्यस्वान् । अग्ने । आ । गहि । तं । मा । सं । सृज । वर्चसा ॥ २३ ॥

अद्यास्मिन्दिनेऽवभृथार्थमापोऽन्वचारिपं । जलान्यनुप्रविष्टोऽस्मि । प्रविश्य
च रसेन जलसारेण समगस्महि । संगताः स्मः । हे अग्ने पर्यस्वान् जले
वर्तमानत्वेन पयोयुक्तस्त्वमागहि । अस्मिन्कर्मण्यागच्छ । तं मा तादृशं स्नातं मां
वर्चसा तेजसा संसृज । संयोजय ॥ आपः । कर्मणि शसि प्राप्ते व्यत्ययेन-जस् ।
अचारिपं । चर गत्यर्थः । लुङि छेः सिच् । आर्धधातुकस्येड्लुगि । पा० १. २. ३५ ।

इतीदृ । नेटि । पा० ७. २. ४. । इति वृद्धिप्रतिषेधे प्राप्ते तदपवादतयातो ल्त्रांतस्य । पा० ७. २. २. । इत्युपधाया वृद्धिः । अगस्सहि । समो गमृच्छिभ्यां । पा० १. ३. २९. । इत्यात्मनेपदं । च्चेः सिच् । मन्वे घसेत्यादिना च्चेर्लुगभावश्चादसः । एकाच उपदेशेऽनुदात्तादितीदृप्रतिषेधः । वा गमः । पा० १. २. १३. । इति सिचः कित्वादनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः । गहि । लोटि गमेः सिपो हिः । अपिचत्वेन कित्वादनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः । अतो हेरिति लुग्न भवति । असिद्धवद्वा भादिति मलोपस्यासिद्धत्वात् ॥

चतुर्विंशीमृचमाह ॥

सं माग्ने वचसा सृज सं प्रजया समायुषा ।

विद्युर्मे अस्य देवा इन्द्रो विद्यात्सह ऋषिभिः ॥ २४ ॥

सं । मा । अग्ने । वचसा । सृज । सं । प्रजया । सं । आयुषा ।

विद्युः । मे । अस्य । देवाः । इन्द्रः । विद्यात् । सह । ऋषिभिः ॥ २४ ॥

हे अग्ने वचःप्रजायुभिर्मा संयोजय । देवाः सोमपातारोऽस्य मे यजमानस्य विद्युः । अनुष्ठानं जानीयुः । किंच । इन्द्रश्च ऋषिगणैः सह ममानुष्ठानं विद्यात् । जानीयात् ॥ विद ज्ञाने । लिङि रेर्जुस् । पा० ३. ४. १०८. । यासुट् । लिङः सलोपः । पा० ७. २. ७९. । इति सकारलोपः । उस्यपदांतात् । पा० ६. १. ९६. । इति पररूपत्वं । यासुट् उदात्तत्वेनैकादेश उकारोऽप्युदात्तः । अस्य । इदमोऽन्वादेश इत्यशनुदात्तः । विभक्तिरपि सुप्तेनानुदात्ता । सह ऋषिभिरित्यत्र ऋत्यकः । पा० ६. १. १२८. । इति प्रकृतिभावः ॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीये द्वादशो वर्गः ॥

॥ इति ऋक्संहितायां प्रथमे मंडले पंचमोऽनुवाकः ॥

प्रथममंडलस्य षष्ठेऽनुवाके सप्त सूक्तानि । तत्र कस्य नूनमिति पंचदशर्चं प्रथमं सूक्तं । अजीगर्तपुत्रस्य शुनःशेषस्यापि । वैपुभं । अभि त्वा देवेति नृचो गायत्रः । आद्याया अनिरुक्तात्प्रजापतिर्देवता । अग्नेर्वयमित्यस्याग्निः । अभि त्वा देवेत्यस्य नृचस्य सविता । भगभक्तस्येत्येषा भगदेवताका वा । शेषा वासुप्यः । तथा चानुक्रांतं । कस्य पंचोनाजिगर्तिः शुनःशेषः स कृचिमो विश्वामित्रो

देवरातो वारुणं तु चैष्टुभमादौ काय्याग्नेय्यौ साविचस्तृचो गायत्रोऽस्यान्ता भागी वेति ॥ राजमूयेऽभिषेचनीयेऽहनि मरुत्वतीये परिसमाप्ते सत्येतदादिकं सूक्तसंप्र-
क्रमभिषिक्तस्य पुत्रादिभिः परिवृतस्य राज्ञः पुरस्ताद्वोचाख्यातव्यं । तथा च सूचेऽभिहितं । संस्थिते मरुत्वतीये दक्षिणत आहवनीयस्य हिरण्यकशिपावा-
सीनोऽभिषिक्ताय पुत्रापत्यपरिवृताय राज्ञे शौनःशेषमाचक्षीत । आ० ९, ३, इति ।
ब्राह्मणं च भवति । तदेतत्परञ्चकथतगाथं शौनःशेषमाख्यानं तद्वोता राज्ञेऽभिषि-
क्तायाचष्टे हिरण्यकशिपावासीनः प्रतिगृणातीति ॥ तस्मिन्सूक्ते प्रथमामृचमाह ॥

कस्य नूनं कतमस्यामृतांनां मनामहे चारु देवस्य नाम ।

को नो मया अदितये पुनर्दात्पितरं च दृश्यं मातरं च ॥ १ ॥

कस्य नूनं कतमस्य अमृतांनां मनामहे चारु देवस्य नाम ।

कः नः मयै अदितये पुनः दात् पितरं च दृश्यं मातरं च ॥ १ ॥

कस्येत्यनयचो ऋणःशेषो यूप्ते वद्धः कांदिशीकः कं देवमुपधावानीति विचि-
कित्सति । तथा चाम्नायते । हंताहं देवता उपधावानीति । स प्रजापतिमेव
प्रथमं देवतानामुपससारेति । वयं ऋणःशेषनामका अमृतांनां देवतानां मध्ये
कतमस्य किंजातीयस्य कस्य देवस्य चारु शोभनं नाम मनामहे । उच्चारयामः ।
को देवो मां मुमूर्षु पुनरपि मयै महत्यै अदितये पृथिव्यै दात् । दद्यात् । तेन
दानेनाहममृतः सन् पितरं मातरं च दृश्यं । पश्येयं । को ह वै नाम प्रजाप-
तिरिति श्रुतेः कस्येति शब्दसामान्यादनया प्रजापतिरेवोपसृत इति गम्यते ॥
कतमस्य । किंशब्दाद्वा बहूनां जातिपरिपन्ने उतमच् । पा० ५, ३, ९३ । चित
इत्यंतोदात्तत्वं । अमृतांनां । नज्जुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वे प्राप्ते नजोऽजरमर-
मित्रमृता इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । मनामहे । मन ज्ञाने । व्यत्ययेन शप् । पादा-
दित्वादनिघातः । मयै । उदात्तयणो हल्पूर्वादिति विभक्तेरुदात्तत्वं । दात् ।
गतिस्था । पा० २, ४, ७७ । इति सिचो लुक् । बहुलं छंदस्यमाद्योगेऽपीत्यडा-
गमाभावः । दृश्यं । दृशिर् प्रेक्षणे । आशीर्लिङि मिपोऽम् । दृशेरग्वक्तव्यः
। पा० ३, १, ८६, ३ । इत्यक्प्रत्ययः । अतो येयः । आहुणः । यामुटः स्वरेणैकार
उदात्तः । मातरं चेत्यच् च शब्दादृश्यमित्यनुपज्यते । अतस्तदपेक्षयैषा तिङ्-
भक्तिः प्रथमेति चवायोगे प्रथमेति न निह्न्यते ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

अग्नेर्वयं प्रथमस्यामृतानां मनामहे चारुं देवस्य नाम ।

स नो मद्या अदितये पुनर्दाप्तितरं च हृशेयं मातरं च ॥ २ ॥

अग्नेः । वयं । प्रथमस्य । अमृतानां । मनामहे । चारुं । देवस्य । नाम ।

सः । नः । मद्वा । अदितये । पुनः । दात् । पितरं । च । हृशेयं । मातरं । च ॥ २ ॥

इत्थं प्रथमयर्चा विचिकित्सां कृत्वा प्रजापतेः सकाशात्तं देवमग्निं निश्चित्या-
नया तुष्टाव । तथा च श्रूयते । तं प्रजापतिरुवाचाग्निर्वै देवानां नेदिष्ठस्तमे-
वोपधावेति । सोऽग्निमुपससाराग्नेर्वयं प्रथमस्यामृतानामित्येतयर्चेति । पूर्वव-
द्योजना । दाहदातु हृशेयं पश्यानीत्येवमाशीः परत्वेन पदद्वयं योज्यं ॥

प्रथमे छंदोमे वैश्वदेवशस्त्र अभि त्वा देव सवितरिति साविचस्तृचः सूक्तस्या-
नीयः । अथ छंदोमा इति खंडेऽभि त्वा देव सवितः प्रेतां यज्ञस्य शंभुवा । आ०
८. ९. इति सूचितं ॥ अभि त्वेत्येषाग्निमंथनेऽपि विनियुक्ता । प्रातर्वैश्वदेव्या-
मिति खंडेऽभि त्वा देव सवितर्मही द्यौः पृथिवी च नः । आ० २. १६. १. इति
सूचितं ॥ श्रूयते च । अभि त्वा देव सवितरिति सावित्रीमन्वाहेति ॥ तथा
प्रवर्ग्येऽप्येषा विनियुक्ता । अथोत्तरमिति खंडेऽभि त्वा देव सवितः समी । वत्सं
न मातृभिः । आ० ४. ७. १. इति सूचितं ॥ तथा यावस्तोचेऽपि यावत्सुदिति खंडे
मध्यमस्वरेणैदं सवनमभि त्वा देव सवितः । आ० ५. १२. १. इति सूचितं । तामेतां
सूक्ते तृतीयामृचमाह ॥

अभि त्वा देव सवितरीशानं वार्याणां । सदावन्भागमीमहे ॥ ३ ॥

अभि । त्वा । देव । सवितः । ईशानं । वार्याणां । सदा । अवन् । भागं । ईमहे ॥ ३ ॥

अथाग्निना प्रेरितः सन्सवितारमभि त्वेत्यनेन नृचेन प्रार्थयते । तथैव श्रूयते ।
तमग्निरुवाच । सविता वै प्रसवानामीशे तमेवोपधावेति । स सवितारमुपस-
साराभि त्वा देव सवितरित्येतेन नृचेनेति । हे-सदावन् सदा सर्वदा रक्षक हे
सवितर्देव वार्याणां वरणीयानां धनानामीशानं स्वामिनं त्वां प्रति भागं भज-
नीयं धनमभि सर्वत ईमहे । याचामहे ॥ ईशानं । ईश ऐश्वर्यं । लटः शानच् ।
तास्यनुदात्तेदिति लसार्वधातकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । वार्याणां । वृद्ध संभक्ता ।

ऋहलोर्ण्यत् । ईड्वंदेत्यादिनाद्युदात्तत्वं । अवन् । आमंचितनिघातः । भागं ।
कर्पावत इति घञोऽंत उदात्तः ॥

चतुर्थीमुचमाह ॥

यश्चिद्धि तं इत्या भर्गः शशमानः पुरा निदः । अद्वेपो हस्तयोर्दधे ॥ ४ ॥

यः । चित् । हि । ते । इत्या । भर्गः । शशमानः । पुरा । निदः । अद्वेपः । हस्तयोः ।
दधे ॥ ४ ॥

हे सवितर्यो भगो भजन्तीयो धनविशेषस्ते तव हस्तयोर्दधे । धृतोऽभूत्तं
धनविशेषमीमह इति पूर्वचान्वयः । चिच्छब्दः पूजार्थं हिशब्दः प्रसिद्धौ । धनस्य
पूज्यत्वं सर्वत्र प्रसिद्धं । तामेव पूज्यत्वप्रसिद्धिं विशदयति । इत्या शशमानः ।
अनेन प्रकारेण शश्यमानः । स्तूयमानः । धनस्तुतिप्रकारं च सर्वे जानन्ति ।
ननु स्वकीये धने वैरिभिरपहृते सति वैरिगृहीतं धनं सर्वो लोको निंदति द्वेष्टि
च । अतो धनस्तुतिर्न नियतेत्याशङ्क्याह । निदः पुरा अद्वेषः । निंदायाः पूर्वं
स्वकीयत्वेन व्यवस्थिते सति तदानीं द्वेषरहितः । तस्मात्स्वकीयत्वाभिप्रायेण
स्तूयमानत्वमुक्तमित्यर्थः ॥ इत्या । प्रकारवचन इदमस्यमुः । पा० ५. ३. २४. सुपां
सुलुगिति व्यत्ययेन विभक्तेर्डादेशः । टिलोप उदात्तनिवृत्तिस्वरणाकार उदात्तः ।
शशमानः । शश भुतगतौ । इह तु स्तुत्यर्थः । ताच्छील्यवयोवचनेति । पा० ३. २.
१२९. ताच्छीलिकश्चानश् । कर्तरि शप् । चित इत्यंतोदात्तत्वं । निदः । शिदि
कुत्सायां । संपदादिलक्षणः झिप् । सावेक्काच इति पंचम्या उदात्तत्वं । अद्वेषः ।
न विद्यते द्वेषोऽस्येति बहुव्रीहौ नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वं । दधे । कर्मणि
लिट् । तस्यार्द्धधातुक्त्वेनाभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तो न भवति । प्रत्ययस्वर एव
शिष्यते । यद्वृत्तयोगान्निघाताभावः ॥

पंचमीमुचमाह ॥

भर्गभक्तस्य ते वयमुदशेम तवावसा । मूर्ध्ना न राय आरमे ॥ ५ ॥

भर्गोऽभक्तस्य । ते । वयं । उत् । अशेम । तव । अवसा । मूर्ध्ना न । रायः । आरमे ॥ ५ ॥

हे सवितः ते त्वदीया वयं श्रुतः शेषनामानः भगभक्तस्य धनेन संयुक्तस्य
तवावसा रक्षणेनोदशेम । उत्कर्षेण व्याप्तुमः । किं कर्तुं । रायो धनस्य मूर्ध्ना-
मुत्कर्षमारभे । प्रारब्धुं । धनिकत्वप्रसिद्ध्या व्याप्ता भूयामेत्यर्थः ॥ भगशब्दो वृषा-

दिवादाद्युदात्तः । तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । अशेमः । अशू व्याप्तौ ।
लिङ् । व्यत्ययेन परस्मैपदं । शप् । रायः । ऊडिदमिति षष्ठ्या उदात्तत्वं ।
आरभे । कृत्यार्थे तवैकेनिति तुमर्थे केप्रत्ययः । निःस्वरेणाद्युदात्तत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीये त्रयोदशो वर्गः ॥

षष्ठीमुच्यमाह ॥

नहि ते क्षत्रं न सहो न मन्युं वयश्च नामी पतयंत आपुः ।

नेमा आपो अनिमिषं चरंतीर्न ये वातस्य प्रमिनंत्यभ्वं ॥ ६ ॥

नहि । ते । क्षत्रं । न । सहः । न । मन्युं । वयः । च । न । अमी इति । पतयंतः । आपुः ।

न । इमाः । आपः । अनिऽमिषं । चरंतीः । न । ये । वातस्य । प्रऽमिनंति । अभ्वं ॥ ६ ॥

अथ सविचा प्रेरितः-श्रुतः शेष एतदादिमूक्तशेषेणोत्तरेण च मूक्तेन वरुणं
तुष्टाव । तथा च श्रूयते । तं सवितोवाच । वरुणाय वै राज्ञे नियुक्तोऽसि
तमेवोपधावेति स वरुणं राजानमुपससारात् उत्तराभिरेकविंशतेति । हे वरुण
पतयंतः प्रौढे वियव्युत्पतंतोऽमी दृश्यमाना वयश्चन श्येनादयः पक्षिणोऽपि ते
क्षत्रं तदीयं शरीरवलं न ह्यापुः । नैव प्राप्ताः । त्वत्सदृशं शरीरवलं पक्षिणामपि
नास्तीत्यर्थः । तथा सहस्वदीयं पराक्रमं तव सामर्थ्यमपि न प्रापुः । तथा मन्युं
तदीयं कोपमपि न प्रापुः । त्वयि क्रुद्धे सति सोढुमशक्ता इत्यर्थः । अनिमिषं
सर्वदा चरंतीः प्रवाहरूपेण गच्छंत्य आपस्त्वदीयं वलं न प्रापुः । वातस्य
वायोर्गतिविशेषास्त्वदीयमभ्वं वेगं न प्रमिनंति । न हिंसंति । अतिक्रमं
कर्तुं न शक्ता इत्यर्थः । तेऽपि न प्रापुरिति पूर्वचान्वयः ॥ पतयंतः । पत गतौ ।
चुरादिरदंतः । लट् । शतृ । शप् । गुणयादेशौ । अदुपदेशल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे
णिचः स्वरः । आपुः । आपू व्याप्तौ । लिङ्युसि द्विर्भावहलादिशेषौ । अत आदेः
। पा० १. ४. १०. । इत्यात्वं । अत्र न सहो न मन्युमित्यादिभिरापुरित्यस्य संबंधात्त-
दपेक्षया प्राथम्याच्चादिलोपे विभाषेति प्रथमा तिङ्भिर्भक्तिर्न निहन्यते । चरंतीः ।
वा छंदसीति पूर्वसवर्णदीर्घः । प्रमिनंति । मीञ् हिंसायां । आदिभ्यः श्रौ ।
आभ्यस्तयोरात् । पा० ६. ४. ११२. । इत्याकारलोपः । मीनात्तेर्निगमे । पा० १.
३. ६१. । इति ह्रस्वत्वं । प्रत्ययस्वरः । तिङि चोदात्तवति । पा० ६. १. ११. । इति
गतिरनुदात्तः । यद्वृत्तयोगादन्विधातः ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

अवुभे राजा वरुणो वनस्योर्ध्वं स्तूपं ददते पूतदंशः ।

नीचीनाः स्युरपरि वुभ एषामस्मे अंतर्निहिताः केतवः स्युः ॥ ७ ॥

अवुभे । राजा । वरुणः । वनस्य । ऊर्ध्वं । स्तूपं । ददते । पूतदंशः ।

नीचीनाः । स्युः । उपरि । वुभः । एषां । अस्मे इति । अंतः । निऽहिताः । केतवः ।

. स्युरिति स्युः ॥ ७ ॥

पूतदंशः शुद्धबलो वरुणो राजावुभे मूलरहितेऽंतरिक्षे तिष्ठन्वनस्य वन-
नीयस्य तेजसः स्तूपं संघमूर्ध्वमुपरिदेशे ददते । धारयति । नीचीनाः स्युः ।
ऊर्ध्वदेशे वर्तमानस्य वरुणस्य रश्मय इत्यध्याहार्ये । ते ह्यधोमुखास्तिष्ठन्ति ।
एषां रश्मीनां वुभो मूलमुपरि तिष्ठतीति शेषः । तथा सति केतवः प्रज्ञापकाः
प्राणा अस्मेऽस्मास्वतर्निहिताः स्थापिताः स्युः । मरणं न भविष्यतीत्यर्थः ॥
अवुभे । न विद्यते वुभो मूलमस्येति बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं ।
स्तूपं । स्तूपे शब्दसंघातयोः । स्युः संप्रसारणमूढः चेति पप्रत्ययः । तत्संनियोगेन
यकारस्य संप्रसारणं परपूर्वत्व ऊकारादेशश्च । निदित्यनुवृत्तेराद्युदात्तत्वं । ददते ।
भौवादिकः । नीचीनाः । निपूर्वादंचतेर्च्त्वितिगित्यादिना क्तिन् । अनिदितामिति
नलोपः । न्यच्श्च्च्त्स्वार्थे विभाषाञ्चेरदिक् स्त्रियां । पा० ५. ४. ८. इति खः ।
आयन्तित्यादिना तस्येनादेशः । आयनादिपूपदेशिवच्चनं स्वरसिद्धयर्थमिति वच-
नादीकार उदात्तः । अच इत्यकारलोपे चाविति दीर्घत्वं । स्युः । गातिस्येत्यादिना
। पा० २. ४. ७७. । सिचो लुक् । आतः । पा० ३. ४. ११०. । इति रेर्जुसादेशः ।
उस्यपदांतात् । पा० ६. १. ९६. । इति पररूपत्वं । बहुलं छंदस्यमाद्योगेऽपी-
त्यडागमाभावः । अस्मे । सुपां सुलुगिति सप्तम्याः शे आदेशः । स्युः । अस्तेर्लिङि
असोरलोपः ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

उहं हि राजा वरुणश्चकार सूर्याय पंथामन्वेतवा उ ।

अपदे पादा प्रतिधातवेऽकृतापवक्ता हृदयविधश्चित् ॥ ८ ॥

उहं । हि । राजा । वरुणः । चकार । सूर्याय । पंथां । अनुऽएतवै । ऊं इति ।

अपदे । पादा । प्रतिऽधातवे । अकः । उत । अपऽवक्ता । हृदयऽविधः । चित् ॥ ८ ॥

वरुणो राजा सूर्याय सूर्यस्य पंथां मार्गमुहं विस्तीर्णं चकार । हिशब्दः प्रसिद्धौ । उत्तरायणदक्षिणायणमार्गस्य विस्तारः प्रसिद्धः । किमर्थमेवं कृतवानिति तदुच्यते । अन्वेतवा उ । अनुक्रमेणोदयास्तमयौ गंतुमेव । तथापदे पादरहितेऽंतरिक्षे पादा प्रतिधातवे । पादौ प्रक्षेप्तुं । अकः । मार्गं कृतवान् । पूर्वचरयस्य मार्गः । अत्र पादयोरिति विशेषः । यद्वा । अपदे यूपे बद्धेन मया गंतुमशक्ये भूप्रदेशे पादौ प्रक्षेप्तुमुपायं बंधविमोचनरूपं करोन्नित्यर्थः । उत अपि च हृदयाविधिश्विदस्सदीयवेधकस्य शरीरपथपवक्तापवदिता निराकर्ता भवतु ॥ चकार । लिट्स्वरेणाकार उदात्तः । हि चेति निघातप्रतिषेधः । पंथां । पथिमभ्युक्षामात् । पा० ७. १. ८५. । इति द्वितीयायामपि व्यत्ययेनात्वं । पथिशब्दस्य पतस्य च । उ० ४. १२. । इति प्रत्ययांतत्वेनांतोदात्तत्वे प्राप्ते पथिमथोः सर्वनामस्याने । पा० ६. १. १९९. । इत्याद्युदात्तत्वं । अन्वेतवै । अनुपूर्वादेतेस्तुमर्थे सेसेनिति तवैप्रत्ययः । तवै चांतश्च युगपत् । पा० ६. २. ५१. । इत्याद्यंतयोरुदात्तत्वं । पादा । सुपां सुलुगित्याकारः । प्रतिधातवे । दधातेस्तुमर्थे इति सूत्रेणैव तवेन्प्रत्ययः । तादौ च निति । पा० ६. २. ५०. । इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । अकः । करोतेच्छंदसि लुङ्लल्लिट इति लोट्ये लङ् । तस्य तिप् । मंचे घसेत्यादिना छेलुङ् । गुणो रपरत्वं । हल्ङ्याभ्यः । पा० ६. १. ६६. । इति तिपो लोपः । अडागमः । हृदयाविधः । हज् हरणे । वृहोः पुक्कुक् च । उ० ४. १०३. । इति कयन् । व्यध ताडने । क्तिप् । नहिवृतीत्यादिना । पा० ६. ३. ११६. । पूर्वपदस्य दीर्घत्वं । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

नवमीमृचमाह ॥

शतं ते राजभिषजः सहस्रमुर्वी गभीरा सुमतिरे अस्तु ।

बाधस्व दूरे निच्छृतिं पराचैः कृतं चिदेनः प्र मुमुग्ध्यस्मत् ॥ ९ ॥

शतं । ते । राजन् । भिषजः । सहस्रं । उर्वी । गभीरा । सुऽमतिः । ते । अस्तु ।

बाधस्व । दूरे । निःऽच्छृतिं । पराचैः । कृतं । चित् । एनः । प्र । मुमुग्धि । अस्मत् ॥ ९ ॥

हे राजन्वरुण ते तव शतं भिषजो बंधनिवारकाणि शतसंख्याकान्यौषधानि वैद्या वा संति । ते तव सुमतिरस्मदनुग्रहवृद्धिर्वी विस्तीर्णा गभीरा गांभीर्योपेता स्थिरास्तु । निच्छृतिमस्मदनिरुपकारिणी निच्छृतिं पापदेवतां पराचैः पराङ्मु-

खां कृत्वा दूरेऽस्मत्तो अवहिते देशे स्थापयित्वा तां वाधस्व । कृतं चिदस्माभिरनुष्ठितमप्येनः पापमस्मत्तः प्रमुमुग्धि । प्रकर्षेण मुक्तं नष्टं कुरु ॥ सुमतिः । तादौ चेति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते मन्त्रक्तिन्नित्यादिनोत्तरपदांतोदात्तत्वं । संहितायां विसर्जनीयसकारस्य युष्मत्तत्तद्युःष्वंतःपादं । पा० ८. ३. १०३. इति पत्वं । वाधस्व । वाधु विलोडने । शपः पिब्यादनुदात्तत्वं । तिङ्श्च लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वर एव शिष्यते । निर्ऋतिं । तादौ चेति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । मुमुग्धि । मुचू मोक्षणे । बहुलं छंदसीति धुः । हुम्लभ्यो हेर्धिः । पा० ६. ४. १०१. तस्यापित्वेन डित्वाद्गुणाभावः । चोः कुः । पा० ८. २. ३०. इति कुत्वं ॥

दशमीमृचमाह ॥

अमी य ऋक्षा निहितास उच्चा नक्तं ददथ्रे कुहं चिद्विवेयुः ।

अद्व्यानि वरुणस्य व्रतानि विचाकशच्छंद्रमा नक्तमेति ॥ १० ॥

अमी इति । ये । ऋक्षाः । निऽहितासः । उच्चा । नक्तं । ददथ्रे । कुहं । चित् । दिवा । ईयुः ।

अद्व्यानि । वरुणस्य । व्रतानि । विऽचाकशत् । चंद्रमाः । नक्तं । एति ॥ १० ॥

अमी रात्रावस्माभिर्दृश्यमाना ऋक्षाः सप्त ऋषयः । तथा च वाजसनेयिन आमनन्ति । ऋक्षा इति ह स्म वै पुरा सप्त ऋषीनाचक्षत इति । यद्वा । ऋक्षाः सर्वेऽपि नक्षत्रविशेषाः । ऋक्षाः सृभिरिति नक्षत्राणां । नि० ३. २०. इति यास्तेनोक्तत्वात् । उच्चा उच्चैरुपरिद्युप्रदेशे निहितासः स्थापिता ये संति ते ऋक्षा नक्तं रात्रौ ददथ्रे । सर्वैरपि दृश्यते । दिवाहनि कुहं चिदीयुः । कापि गच्छेयुः । न दृश्यंत इत्यर्थः । वरुणस्य राज्ञो व्रतानि कर्माणि नक्षत्रदर्शनादिरूपाण्यद्व्यानि । केनाप्यहिंसितानि । किंच वरुणस्याज्ञयैव चंद्रमा नक्तं रात्रौ विचाकशत् । विशेषेण दीप्यमान एति । गच्छति ॥ निहितासः । आज्ञसेरमुक् । याथादिस्वरेणोत्तरपदांतोदात्तत्वे प्राप्ते गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । ददथ्रे । हशेर्लिटि इरयो रे । पा० ६. ४. ७६. इति रे आदेशः । व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं । यद्वृत्तयोगादनिघातः । कुहं । वा ह चच्छंदसि । पा० ५. ३. १३. इति किंश्चिद्दुत्तरस्य चलो हादेशः । कु तिहोः । पा० ७. २. १०४. इति किंश्चिदस्य कु आदेशः । स्थानिवद्भावाच्चित्स्वरेणाद्युदात्तत्वं । विचाकशत् । कशेर्दीप्यथाद्यङ्गुगताच्छतृप्रत्ययः । अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं । समासे कृत्स्वरः । यद्वा । काशतेर्वा व्यत्य-

येनोपधाह्रस्वत्वं । चंद्रमाः । चंद्रे मो ङित् । उ० ४, २२७. । इत्यसिप्रत्ययः । कृदन्तरपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते दासीभारादित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीये चतुर्दशे वर्गः ॥

एकादशिनस्य वारुणस्य पशोर्वपापुरोक्ताशयोस्तत्त्वा यामीति द्वे ऋचौ याज्ये । सूचितं च । तत्त्वा यामि ब्रह्मणा वंदमान इति द्वे अस्तभाद्यां । आ० ३. ७. । इति । वरुणप्रघासेषु वारुणस्य हविषो याज्या तत्त्वा यामीत्येषा पंचम्यां पौर्णमास्यामित्यत्र सूचितं । इमं मे वरुण श्रुधि तत्त्वा यामि ब्रह्मणा वंदमानः । आ० २. १७. । इति । तामेतां सूक्त एकादशीमृचमाह ॥

तत्त्वा यामि ब्रह्मणा वंदमानस्तदा शस्ते यजमानो हविर्भिः ।

अहेळमानो वरुणेह वोध्युरुशंस मा न आयुः प्र मोषीः ॥ ११ ॥

तत् । त्वा । यामि । ब्रह्मणा । वंदमानः । तत् । आ । शस्ते । यजमानः । हविः । भिः ।

अहेळमानः । वरुण । इह । वोधि । उरुशंस । मा । न । आयुः । प्र । मोषीः ॥ ११ ॥

हे वरुण मुमूर्षुरुहं त्वां प्रति तदायुर्यामि । याचे । कीदृशः । ब्रह्मणा प्रौढेन स्तोत्रेण वंदमानः । स्तुवन् । सर्वत्र यजमानोऽपि हविर्भिस्तदायुराशस्ते । प्रार्थयते । त्वं चेह कर्मण्यहेळमानोऽनादरमकुर्वन्वोधि । अस्मदपेक्षितं बुध्यस्व । हे उरुशंस । बहुभिः स्तुत्य नोऽस्मदीयमायुर्मा प्रमोषीः । प्रमुपितं मा कुरु ॥ सप्तदशसंख्याकेषु याज्ञाकर्मस्वीमहे यामीति पठितं । चाशब्दलोपश्चांदसः । अहेळमानः । हेडृ अनादरे । अदुपदेशल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे शपथ्य पित्वादनुदात्तत्वे सति धातुस्वरः शिष्यते । ततो नञ्समासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । वोधि । बुध अवगमने । लोटः सेहिः । बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक् । वा छंदसि । पा० ३. ४. ८८. । इत्यपित्वाभावेन ङित्त्वाभावाल्लघूपधगुणः । हुर्लभ्यो हेर्धिरिति हेर्धिरादेशः । धातोर्ल्यलोपश्चांदसः । मोषीः । मुप स्तेये । लोटर्थे चांदसो लुङ् । वदम्रजति प्राप्ताया वृद्धेर्नेति । पा० ७. २. ४. । इति प्रतिषेधे सति लघूपधगुणः । बहुलं छंदस्यमाङ्गोऽपीत्यडभावः ॥

द्वादशीमृचमाह ॥

तद्विचक्रं तद्विवा मह्यमाहुस्तदयं केतो हृद आ वि चष्टे ।

शुनःशेषो यमहङ्गभीतः सो अस्मान् राजा वरुणो मुमोक्तु ॥ १२ ॥

तत् । इत् । नक्तं । तत् । दिवा । मह्यं । आहुः । तत् । अयं । केतः । हृदः । आ । वि । चष्टे ।

शुनःशेषः । यं । अहङ्गत् । गृभीतः । सः । अस्मान् । राजा । वरुणः । मुमोक्तु ॥ १२ ॥

तद्विचक्रदेव वरुणविषयं स्तोत्रं नक्तं रात्रौ मह्यं शुनःशेषायाहुः । कर्तव्यत्वेनाभिज्ञाः कथयन्ति । तथा दिवापि तदेवाहुः । हृदो मदीयमनसो निष्पन्नोऽयं केतः प्रज्ञाविशेषोऽपि तदेव कर्तव्यत्वेनाविचष्टे । सर्वतो विशेषेण प्रकाशयति । गृभीतो गृहीतो यूपे वद्धः शुनःशेष एतन्नामको जनो यं वरुणमहृत् । आहृतवान् । स वरुणो राजास्मान् शुनःशेषान्मुमोक्तु । बन्धान्मुक्तान्करोतु ॥ मह्यं । इयि चेत्याद्युदात्तत्वं । आहुः । ब्रुवः पञ्चानां । पा० ३. ४. ८४. । इति ब्रूजो लटि मेरुसादेशः । धातोराहदेशश्च । हृदः । पद्वदित्यादिना । पा० ६. १. ६३. । हृदयश्चक्षुस्य हृदादेशः । ऊडिदंपदादीति पञ्चम्या उदात्तत्वं । शुनःशेषः । शुनं इव शेषो यस्येति समासे शुनः शेषपुच्छलांगुलेषु संज्ञायां पष्ठ्या अलुग्वक्तव्यः । पा० ६. ३. २१. ५. । इत्यलुक् । पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते उभे वनस्पत्यादिषु । पा० ६. २. १४०. । इति पूर्वोत्तरपदयोर्युगपत्प्रकृतिस्वरत्वं । अहृत् । हेजो लुङि लिपिसिचिह्नश्च । पा० ३. १. ५३. । इति चुरेडादेशः । आतो लोप इटि च । पा० ६. ४. ६४. । इत्याकारलोपः । अडागम उदात्तः । यदृत्तयोगादनिघातः । गृभीतः । ह्यहोर्भ इति भवं । सो अस्मान् । प्रकृत्यान्तःपादमिति प्रकृतिभावः । मुमोक्तु । बहुलं छंदसीति विकरणस्य ध्रुः ॥

त्रयोदशीमृचमाह ॥

शुनःशेषो ह्यहङ्गभीतस्त्रिष्वदित्यं दुपदेषु वद्धः ॥

अर्वेनं राजा वरुणः ससृज्याद्धिर्वा अर्दव्यो वि मुमोक्तु पाशान् ॥ १३ ॥

शुनःशेषः । हि । अहङ्गत् । गृभीतः । त्रिषु । आदित्यं । दुपदेषु । वद्धः ।

अर्वं । एनं । राजा । वरुणः । ससृज्यात् । विद्वान् । अर्दव्यः । वि । मुमोक्तु ।

• पाशान् ॥ १३ ॥

गृभीतो बंधनाय गृहीतस्त्रिसंख्याकेषु द्रुपदेषु द्रोः काष्ठस्य यूपस्य पदेषु प्रदेश-
विशेषेषु बद्धः श्रुनःशेष आदित्यमदितेः पुत्रं यं वरुणमहत् । आहूतवान् । हि
यस्मादेवं तस्मात्स वरुणो राजैनं श्रुनःशेषमवसृज्यात् । अवसृष्टं बंधनाविमुक्तं
करोतु । विमोक्तप्रकार एव स्पष्टीक्रियते । विद्वान् । विमोक्तप्रकाराभिज्ञः ।
अद्वयः । केनाप्यहिंसितो वरुणः पाशान्वंधनरज्जुविशेषान्विमुक्तु । विच्छिद्यैनं
मुक्तं करोतु ॥ त्रिषु । षट्त्रिचतुर्भ्यां हलादिः । पा० ६. १. १७९. इति विभक्तेरु-
दात्तत्वं । संहितायामुदात्तस्वरितयोर्येण इति पर आकारः स्वर्यते । समृज्यात् ।
सृज विसर्गे । प्रार्थनायां लिङ् । बहुलं छंदसीति विकरणस्य घृः । विद्वान् ।
विद ज्ञाने । विदेः शतुर्वसुः । पा० ७. १. ३६. उगिदचामिति नुम् । हस्त्वादि-
संयोगांतलोपी । संहितायां दीर्घादटि समानपाद इति नकारस्य रूपं । आतोऽटि
नित्यमिति सानुनासिकं आकारः । अद्वयः । दंभु दंभे । निष्ठायामनिदितामिति
नलोपे रूपस्तथोर्धोऽधः । पा० ८. २. ४०. इति धत्वं । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥
अवभृथेऽव ते हेळ इति द्वे ऋचौ वारुणस्य हविषो याज्यानुवाक्ये । पत्नी-
संयाजैश्चरित्वेति खंडे सूचितं । अव ते हेळो वरुण नमोभिरिति द्वे । आ० ६. १३. ।
इति । तयोराद्यां सूक्ते चतुर्दशीमृचमाह ॥

अव ते हेळो वरुण नमोभिरव यज्ञेभिरीमहे हविभिः ।

क्षयन्नसभ्यमसुर प्रचेता राजन्वेनांसि शिथ्रयः कृतानि ॥ १४ ॥

अव । ते । हेळः । वरुण । नमःऽभिः । अव । यज्ञेभिः । ईमहे । हविःऽभिः ।

क्षयन् । असभ्यं । असुर । प्रचेत इति प्रऽचेतः । राजन् । एनांसि । शिथ्रयः ।

कृतानि ॥ १४ ॥

हे वरुण ते तव हेळः क्रोधं नमोभिर्नमस्कारैरवेमहे । अवनयामः । तथा
यज्ञैः सांगानुष्ठानेन पूज्यैर्हविर्भिरवेमहे । वरुणं परितोष क्रोधमपनयामः । हे
असुर । अनिष्टक्षेपणशील । प्रचेतः । प्रकर्षेण प्रज्ञायुक्त । राजन् । दीप्यमान
वरुण । अस्मभ्यमस्मदर्थं क्षयन्नस्मिन्कर्मणि निवसन्कृतान्यस्माभिरनुष्ठितान्येनांसि
पापानि शिथ्रयः । श्रथितानि शिथिलानि कुरु ॥ हेळः । असुनो निन्नादाद्यु-
दात्तत्वं । यज्ञेभिः । बहुलं छंदसीत्यसंभावः । ईमहे । ईङ् गतौ । विकरणस्य लुक् ।
क्षयन् । धि निवासगत्योः । लटः शतृ । व्यत्ययेन शप् । आमंचितत्वादाद्यु-

दाक्षत्वं । असुर । असेरुरन् । उ० १. ४२. । आमंचितनिघातः । शिश्रथः । अथ
 दौर्वल्ये । चुरादिरदंतः । छांदसे लुङि णिथिदुसुभ्यः । पा० ३. १. ४८. । इति च्लेश्वङ् ।
 द्विर्भावहलादिशेषौ । अग्लोपित्वात् । पा० ७. ४. २. । सन्वज्ञावाभावेऽपि । पा०
 ७. ४. ९३. । बहुलं छंदसि । पा० ७. ४. ७८. । इत्यभ्यासस्येत्वं । पूर्ववदङ्भावः ॥

पंचदशीमृचमाह ॥

उदुत्तमं वरुण पाशमस्मदवाधमं वि मध्यमं श्रथाय ।

अथा वयमादित्य व्रते तवानागसो अदितये स्याम ॥ १५ ॥

उत् । उत्ऽतमं । वरुण । पाशं । अस्मत् । अव । अधमं । वि । मध्यमं । श्रथय ।

अथ । वयं । आदित्य । व्रते । तवं । अनागसः । अदितये । स्याम ॥ १५ ॥

हे वरुण उत्तममुत्कृष्टं शिरसि बद्धं पाशमस्मदस्मत्त उच्छ्रथाय । उत्कृष्ट
 शिथिलं कुरु । अधम निकृष्टं पादेऽवस्थितं पाशमवश्रथाय । अवज्ञायाधस्ता-
 दवकृष्य वा शिथिलीकुरु । मध्यमं नाभिप्रदेशगतं पाशं विश्रथाय । वियुज्य
 शिथिलीकुरु । अथानंतरं हे आदित्य अदितेः पुत्र वरुण वयं शुनःशेषास्तव
 व्रते त्वदीये कर्मण्यदितये खंडनराहित्यायानागसोऽपराधरहिताः स्याम ।
 भवेम ॥ उत्तमं । तमपः पित्रादनुदात्तत्वेनाद्युदात्तत्वे प्राप्त उत्तमशश्वत्तमौ सर्ववे-
 न्युज्यादिषु पाठादंतोदात्तत्वं । अधमं । अवद्यावमाधमावरेफाः कुत्सिते । उ० ५.
 ५४. । इत्यवतेरमच् । वस्य धः । श्रथाय । अथ दौर्वल्ये । संहितायां छांदसो
 दीर्घः । तव । युष्मदस्मदोर्ङसीत्याद्युदात्तत्वं । अनागसः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृति-
 स्वरत्वं । नञ्सुभ्यामिति तु व्यत्ययेन प्रवर्तते । यद्वा । आगसुशब्दादस्मायांमेधेति
 । पा० ५. २. १२१. । मत्वर्थीयो विनिः । तस्य विन्मतोर्लुगिति लुक् । नञ्समा-
 सेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीये पंचदशो वर्गः ॥

यच्चिदित्येकविंशत्युचं द्वितीयं सूक्तं । तथा चानुक्रांतं । यच्चित्सैकेति । ऋषि-
 श्रान्यस्मादिति परिभाषया शुनःशेष एव ऋषिः । आदौ गायत्रमिति परिभा-
 पितत्वाज्ञायची छंदः । वारुणं त्विति पूर्वोक्तत्वाद्ब्रह्मादिपरिभाषया वरुणो देवता ।
 विनियोग उक्तः शौनःशेषाख्याने । विशेषविनियोगस्तु । आभिन्नवषट् इदं

सूक्तं होत्रकशस्त्रे स्तोमनिमित्तमावापार्थः । अभिषवपृष्ठ्याहानामिति खंडे तथैव सूचितं । यच्चिद्धि ते विश इति वारुणमेतस्य नृचमावपेत मैत्रावरुणः । आ० ७. ५. इति ॥ तस्मिन्सूक्ते प्रथमामृचमाह ॥

यच्चिद्धि ते विशो यथा प्र देव वरुण व्रतं । मिनीमसि द्यविद्यवि ॥ १ ॥

यत् । चित् । हि । ते । विशः । यथा । प्र । देव । वरुण । व्रतं । मिनीमसि ।
द्यविऽद्यवि ॥ १ ॥

हे वरुण यथा लोके विशः प्रजाः कदाचित्प्रमादं कुर्वन्ति तथा वयमपि ते तव संबंधि यच्चिद्धि यदेव किंचिद्व्रतं कर्म द्यवि द्यवि प्रतिदिनं प्रमिनीमसि । प्रमादेन हिंसितवन्तः । तदपि व्रतं प्रमादपरिहारेण सांगं कुर्वन्ति शेषः ॥ यथा । लिङ्स्वरेणाद्युदात्तत्वे प्राप्ते यथेति पादांते । फि० ४. १५. इति सर्वानुदात्तत्वं । मिनीमसि । मीज् हिंसायां । इदंतो मसिः । आदिभ्यः प्रा । मीनातेर्निगमे । पा० ७. ३. ८१. इति ह्रस्वत्वं । ई हल्यघोरित्तीकारः । सति शिष्टस्वरवल्ली-यस्त्वमन्यच विकरणेभ्य इति वचनाद्विडः एव स्वरः शिष्यते । यद्वृत्तयोगान्नि-याताभावः ॥

द्वितीयासृचमाह ॥

मा नो वधाय हलवे जिहीकानस्य रीरधः । मा हृणानस्य मन्यवे ॥ २ ॥

मा । नः । वधाय । हलवे । जिहीकानस्य । रीरधः । मा । हृणानस्य । मन्यवे ॥ २ ॥

हे वरुण जिहीकानस्यानादरं कृतवतो हलवे हंतुः पापहननशीलस्य तव संबंधिने त्वत्कर्तृकाय वधाय नोऽस्मान्मा रीरधः । संसिद्धान्विषयभूतात्मा कुह । हृणानस्य हृणीयमानस्य कुहस्य तव मन्यवे क्रोधाय मा अस्मान् रीरधः ॥ वधाय । हनश्च वध इत्यवन्तो वधशब्दः । उज्झादिषु पाठादंतोदात्तः । हलवे । हन हिंसागत्योः । कुहनिभ्यां क्तुः । उ० ३. ३०. इति क्तुप्रत्ययः । धातोर्नकारस्य तकारः । जिहीकानस्य । हेडृ अनादरे । अस्मात्त्रिष्टः कानच् । विभावहलादि-शेषह्रस्वचुलङ्गत्वानि । एकारस्य ईकारादेशश्छांदसः । चित् इत्यंतोदात्तत्वं । रीरधः । राध साध संसिद्धौ । चडि णिलोप उपधाह्रस्वत्वं । दिर्वचनहलादिशेषः । ह्रस्वत्वसत्त्वं ज्ञावेत्ताभ्यासदीर्घाः । न माद्योग इत्यडभावः । हृणीड् लङ्गायां । अस्माच्छान्चि मृषोदरादित्वाद्भिमतत्वरूपसिद्धिः ॥

तृतीयामृचमाह ॥

वि मृळीकायं ते मनो रथीरथं न संदितं । गीर्भिर्वरुण सीमहि ॥ ३ ॥

वि । मृळीकायं । ते । मनः । रथीः । अथं । न । संदितं । गीः । ऽभिः । वरुण ।
सीमहि ॥ ३ ॥

हे वरुण मृळीकायास्तत्सुखाय ते तव मनो गीर्भिः स्तुतिभिर्विसीमहि । विशेषेण वधीमः । प्रसादयाम इत्यर्थः । तच्च दृष्टांतः । रथीः रथस्वामी संदितं सम्यक् खंडितं दूरगमनेन श्रान्तमश्वं न । अश्वमिव । यथा स्वामी श्रान्तमश्वं घासप्रदानादिना प्रसादयति तद्वत् ॥ रथीः । मत्वर्थीय ईकारः । संदितं । दो अथखंडने । निघेति क्तः । द्यतिस्यतिमास्थामि ति किति । पा० ७.४.४०. । इती-कारांतादेशः । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । गीर्भिः । सावेकाच इति भिस उदात्तत्वं । सीमहि । पिवु तंतुसंताने । व्यत्ययेनात्मनेपदं । बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक् । वलि लोपः । पा० ६. १. ६६. । यद्वा पिञ् बंधन इत्यस्मा-द्विकरणस्य लुक् । दीर्घश्छांदसः ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

परा हि मे विमन्यवः पतंति वस्यइष्टये । वयो न वसतीरुपं ॥ ४ ॥

परा । हि । मे । विमन्यवः । पतंति । वस्यः । इष्टये । वयः । न । वसतीः । उप ॥ ४ ॥

हे वरुण मे मम शुनःशेषस्य विमन्यवः क्रोधरहिता बुद्धयो वस्यइष्टये वसी-यसोऽतिशयेन वसुमतो जीवनस्य प्राप्तये परा पतंति । पराङ्मुखाः पुनरावृत्ति-रहिताः प्रसरंति । हिशब्दोऽस्मिन्नर्थे सर्वजनप्रसिद्धिमाह । परापतने दृष्टांतः । वयो न । पक्षिणो यथा वसतीर्निवासस्थानान्युप सामीप्येन प्राप्नुवंति तद्वत् ॥ पतंति । पादादित्वाभिघाताभावः । वस्यइष्टये । वसुमच्छब्दाद्विन्मतोर्लुंगिति मतुपो लुकि टिलोप ईयसुनो यकारलोपश्छांदसः । वसतीः । शतुरनुम इति डीप उदात्तत्वं ॥

पंचमीमृचमाह ॥

कदा क्षत्रियं नरमा वरुणं करामहे । मृळीकायोरुचक्षंसं ॥ ५ ॥

कदा । क्षत्रियं । नरं । आ । वरुणं । करामहे । मृळीकायं । उरुऽचक्षंसं ॥ ५ ॥

मृळीकायास्मत्सुखाय कदा कस्मिन्काल आकरामहे । अस्मिन्कर्मण्यागतं
करवाम । कीदृशं । क्षत्रियं वलसेविनं नरं नेतारं । उरुचक्षुसं । बहूनां
द्रष्टारं ॥ क्षत्रियं । क्षत्राणि श्रयतीति क्षत्र्यीः । क्षिप् । वचीत्यादिना । पा०
३. २. १७८. । क्षिप् दीर्घश्च । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । नरं । ऋदोरवित्यवन्त आ-
द्युदात्तः । करामहे । करोतेर्ब्यत्ययेन शप् । उरुचक्षुसं । चक्षुर्वहुलं शिञ्च । उ० ४.
२३२. । इत्यमुन् । शिञ्जन्नावात्ख्याजदेशाभावः ॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीये षोडशे वर्गेः ॥

पष्ठीमृचमाह ॥

तदिस्मानमाशते वेनंता न प्र युच्छतः । धृतव्रताय दाशुपे ॥ ६ ॥

तत् । इत् । समानं । आशते इति । वेनंता । न । प्र । युच्छतः । धृतव्रताय ।
दाशुपे ॥ ६ ॥

धृतव्रतायानुष्ठितकर्मणं दाशुपे हविर्दत्तवते यजमानाय वेनंतौ कामयमानौ
मिवावरुणाविति शेषः । तावुभौ समानं साधारणं तदिदस्माभिर्दत्तं तदेव हवि-
राशते । अद्युवाते । न प्रयुच्छतः । कदाचिदपि प्रमादं न कुरुतः ॥ आशते ।
अधोतेर्लिटि द्विर्भावहलादिशेषौ । अत आदेः । पा० १. ४. १०. । इत्यात्वं । अनि-
त्यमागमशसनमिति वचनादधोतेश्च । पा० १. ४. १२. । इति नुडभावः । वेनंता ।
वेनन्तिः कांतिकर्मा । सुपां सुलुगित्याकारः । प्रयुच्छतः । युच्छ प्रमादे । दाशुपे ।
दाशु दान इत्यस्माद्दाश्यान् साह्यानिति कसुप्रत्ययो निपातितः । वसोः संप्रसार-
णमिति संप्रसारणं । शासिवसिघसीनां चेति पत्वं ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

वेद् यो वीनां पदमंतरिक्षेण पततां । वेद नावः समुद्रियः ॥ ७ ॥

वेद । यः । वीनां । पदं । अंतरिक्षेण । पततां । वेद । नावः । समुद्रियः ॥ ७ ॥

अंतरिक्षेण पततामाकाशमार्गेण गच्छतां वीनां पक्षिणां पदं यो वरुणो
वेद । तथा समुद्रियः समुद्रेऽवस्थितो वरुणो नावो जले गच्छत्याः पदं वेद ।
जानाति । सोऽस्मान्बंधनान्मोचयन्निति शेषः ॥ वेद । विद ज्ञाने । विदो लटो
वा । पा० ३. ४. ८३. । इति तिपो णल् । लिट्स्वरेणाद्युदात्तत्वं । द्यचोऽतस्तिङ्

इति संहितायां दीर्घः । वीनां । नामन्यतरस्यामिति नाम उदात्तत्वं । पततां । शपः पित्वादनुदात्तत्वं । शतुश्च लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वरः । नावः । सावे-
काच इति षष्ठा उदात्तत्वं । समुद्रियः । भवार्थे समुद्राभाद्वः । पा० ४. ४. ११८. ।
इति घप्रत्ययः ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

वेदं मासो धृतव्रतो द्वादश प्रजावतः । वेदा य उपजायते ॥ ८ ॥

वेदं । मासः । धृतऽव्रतः । द्वादश । प्रजाऽवतः । वेदं । यः । उपऽजायते ॥ ८ ॥

धृतव्रतः स्वीकृतकर्मविशेषो यथोक्तमहिमीपेतो वरुणः प्रजावतस्तदा तदीत्य-
द्यमानप्रजायुक्तान्द्वादश मासश्चैत्रादीन्फाल्गुनांतां न्वेद । जानाति । यस्त्वयोद-
शोऽधिकमास उपजायते सम्बत्सरसमीपे स्वयमेवोत्पद्यते तमपि वेद । वा-
क्यशेषः पूर्ववत् ॥ मासः । पृहदित्यादिना । पा० ६. १. ६३. । मासशब्दस्य
मासित्यादेशः । ऊडिदमित्यादिना शस उदात्तत्वं । द्वादश । द्वौ च दश चेति
वृद्धः । अष्टनः संख्यायां । पा० ६. ३. ४७. । इत्यात्वं । संख्या । पा० ६. २. ३५. ।
इति सूचेण पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । प्रजा एषां संतीति तदस्यास्यस्मिन्निति मनुप्
। पा० ५. २. ९४. । मादुपधाया इति मनुपो वत्वं । उपजायते । जनेः कर्मकर्तारि
लट् । कर्मवद्भावादात्मनेपदं यक् । पा० ३. १. ८७. । जनादीनामुपदेश एवात्वं
वक्तव्यं । पा० ६. १. १९५. १. । इति वचनादचः कर्तृयकि । पा० ६. १. १९५. । इत्या-
द्युदात्तत्वं । तिङि चोदात्तवति । पा० ८. १. ७१. । इत्युपसर्गस्य निघातः । न च
तिङ्गितिङ् इति निघातः । यद्वृत्तान्नित्यमिति प्रतिषेधात् ॥

नवमीमृचमाह ॥

वेदं वातस्य वर्तनिमुरोर्ऋष्वस्य बृहत् । वेदा ये अथासते ॥ ९ ॥

वेदं । वातस्य । वर्तनिं । उरोः । ऋष्वस्य । बृहत् । वेदं । ये । अधिऽआसते ॥ ९ ॥

उरोर्विस्तीर्णस्य ऋष्वस्य दर्शनीयस्य बृहतो गुणैरधिकस्य वातस्य वा-
योर्वर्तनिं मार्गं वेद । वरुणी जानाति । ये देवा अथासते । उपरि तिष्ठन्ति
तानपि वेद । जानाति ॥ वातस्य । असिहसीत्यादिना तन्प्रत्ययांतो वातशब्दो
निच्चादाद्युदात्तः । वर्तनिं । वर्ततेऽनेनेति वर्तनिः स्तोत्रं । पा० ६. १. १६०. । इति
स्तोत्रवाचकस्य वर्तनिशब्दस्यांतोदात्तत्वसिद्धयर्थमुज्झादिषु पाठात्तस्य प्रत्ययस्वरेण

मध्येदात्तत्वे प्राप्तेऽतोदात्तत्वं । वृहत्तः । वृहन्महतोरुपसंख्यानमिति इत्स उदात्तत्वं ।
अध्यासते । लसार्वधातुकानुदात्तत्वे सति धातुस्वरः ॥

दशमीमृचमाह ॥

नि षसादं धृतव्रततो वरुणः पस्त्याऽस्वा । साम्राज्याय सुक्रतुः ॥ १० ॥

नि । ससाद । धृतऽव्रतः । वरुणः । पस्त्यासु । आ । सांऽराज्याय । सुऽक्रतुः ॥ १० ॥

धृतव्रतः पूर्वोक्तो वरुणः पस्त्यासु दैवीषु प्रजास्वानिषसाद । आगत्य नि-
षण्वान् । किमर्थं । प्रजानां साम्राज्यसिद्धयर्थं सुक्रतुः शोभनकर्मा ॥ निषसाद ।
सदेरप्रतेरिति षत्वं । साम्राज्याय । साम्राजो भावः साम्राज्यं । गुणवचनब्रह्म-
णादिभ्य इति यञ् । जित्यादिर्नित्यमित्याद्युदात्तत्वं । सुक्रतुः । क्रत्वादयश्चेत्युत्तर-
पदाद्युदात्तत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीये सप्तदशो वर्गः ॥

एकादशीमृचमाह ॥

अतो विश्वान्यद्भुता चिकित्वाँ अभि पश्यति । कृतानि या च कर्त्वा ॥ ११ ॥

अतः । विश्वानि । अद्भुता । चिकित्वान् । अभि । पश्यति । कृतानि । या । च ।
कर्त्वा ॥ ११ ॥

अतोऽस्माद्वरुणाद्विश्वान्यद्भुता सर्वाण्यश्वर्याणि चिकित्वान् प्रज्ञावानभि-
पश्यति । सर्वतोऽवलोकयति । या कृतानि । यान्याश्वर्याणि पूर्वं वरुणेन
संपादितानि । चकारादन्यानि यान्याश्वर्याणि कर्त्वा । इतः परं कर्तव्यानि तानि
सर्वाण्यभिपश्यतीति । पूर्ववान्वयः ॥ अद्भुता । श्रेष्ठंदसि बहुलमिति शैलोपः ।
प्रत्ययलक्षणेन नपुंसकस्य ऋलचः । पा० ७. १. ७२. । इति नुम् । नलोपः ।
चिकित्वान् । कित ज्ञाने । लिटः कसुः । अभ्यासहलादिशेषचुत्वानि । वस्वेका-
जाह्नसामिति नियमादिडभावः । रुत्वानुनासिकावुक्तौ संहितायां । पश्यति ।
प्राप्तेत्यादिना दृशेः पश्यादेशः । कर्त्वा । कृत्यार्थं त्वैकेकेन्यत्वनः । पा० ३. ४. १४. ।
इति करोतेस्त्वं । निह्वादाद्युदात्तत्वं । पूर्ववच्छैलोपः ॥

बादशीमृचमाह ॥

स नो विश्वाहा सुक्रतुरादित्यः सुपथा करत् । प्र ण आयूषि तारिपत् ॥ १२ ॥
 सः । नः । विश्वाहा । सुऽक्रतुः । आदित्यः । सुऽपथा । करत् । प्र । नः । आयूषि ।
 तारिपत् ॥ १२ ॥

सुक्रतुः शोभनप्रज्ञः स आदित्यो वरुणो विश्वाहा सर्वेष्वहःसु नोऽस्मान्
 सुपथा शोभनमार्गेण सहितान्करत् । करोतु । किंच नोऽस्माकमायूषि प्रता-
 रिपत् । प्रवर्धयतु ॥ सुपथा । स्वती पूजायामिति समासे न पूजनात् । पा० ५.
 ४. ६९. इति समासांतप्रतिषेधः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरे प्राप्ते परादिच्छदसि
 बहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । यद्वा तृतीयाया आलादेशः । पा० ७. १. ३९. ।
 अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं लिट्स्वरेण बाध्यते । क्त्वादयश्चेत्तन्न भवति । अवहु-
 ग्रीहित्वात् । बहुग्रीहौ हि तद्विधीयते । आद्युदात्तं अछंदसि । पा० ६. २. ११९. ।
 इत्येतदपि न भवति । पथिन्शच्छस्यातोदात्तत्वात् । करत् । करोतेर्लेटि व्यत्ययेन
 शप् । शपो लुकि लेटोऽडाटावित्यडागमः । ज्ञथ लोप इतीकारलोपः । यद्वा
 छांदसे लुङि कृमृदरुहिभ्यः । पा० ३. १. ५९. इति च्लेरङ् । ऋदृशोऽङि गुणः
 । पा० ७. ४. १६. इति गुणः । बहुलं छंदस्यमाद्योगेऽपीत्यडभावः । प्र णः ।
 उपसर्गाद्बहुलं । पा० ८. ४. २८. १. इति नसो णत्वं । तारिपत् । तारयतेर्लेट्य-
 डागमः । बहुलं लेटीति सिप् । आदेशप्रत्यययोरिति पत्वं ॥

त्रयोदशीमृचमाह ॥

विभ्रद्वापिं हिरण्यं वरुणो वस्त निर्णिजं । परि स्पशो नि पेदिरे ॥ १३ ॥
 विभ्रत् । द्रापिं । हिरण्यं । वरुणः । वस्त । निऽनिजं । परि । स्पशः । नि ।
 पेदिरे ॥ १३ ॥

हिरण्यं सुवर्णमयं द्रापिं कवचं विभ्रद्वापर्यन्वरुणो निर्णिजं पुष्टं स्वशरीरं
 वस्त । आच्छादयति । स्पशो हिरण्यस्पर्शिनो रश्मयः परिनिपेदिरे । सर्वतो
 निपण्णाः ॥ विभ्रत् । विभर्तः शतरि नाभ्यस्ताच्छतुः । पा० ७. १. ७८. इति
 नुमभावः । अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं । द्रापिं । द्रा कुत्तायां गतौ । द्राप-
 यतीपून्कुत्सितां गतिं प्रापयतीति द्रापिः कवचं । अतिहीन्यादिना । पा० ७. ३.
 ३६. । पुगागमः । औणादिक इप्रत्यये णिलोपः । हिरण्यं । ऋत्यवास्त्य-

वास्त्वमाध्वीहिरण्ययानि छंदसीति हिरण्यशब्दाद्विकाराय विहितस्य मयदो
मश्रुल्लोपो निपातितः । वस् । वस आच्छादने । लङ्प्रदादिवाच्यो लुक् ।
पूर्ववदङ्भावः । निर्णिजं । णिजिर् शौचपोषणयोः । स्पशः । स्पश बाधनस्पर्श-
नयोः । क्तिप् चेति क्तिप् । निषेदिर् । षट् विशरणगत्यवसादनेषु । अस्माङ्-
त्यर्थात्कर्मणि लिट्येवाभ्यासलोपो । सदेरप्रतेरिति पठं ॥

चतुर्दशीमृचमाह ॥

न यं दिप्संति दिप्सवो न दुह्माणो जनानां । न देवमभिमातयः ॥ १४ ॥
न । यं । दिप्संति । दिप्सवः । न । दुह्माणः । जनानां । न । देवं । अभिमातयः ॥ १४ ॥
दिप्सवो हिंसितुमिच्छन्तो वैरिणो यं वरुणं न दिप्संति । भीताः संतो हिंसि-
तुमिच्छां परित्यजन्ति । जनानां प्राणिनां दुह्माणो दोग्धारोऽपि यं वरुणं प्रति
न दुह्मन्ति । अभिमातयः पाप्मानः । पाप्मा वा अभिमातिरिति ध्रुवन्तरात् ।
देवं तं वरुणं न स्पृशन्ति ॥ दिप्संति । दंभु दंभे । अस्मात्सनि सनीवंतर्धेत्यादिना
। पा० ७. २. ४९. इङ्भावः । हलन्ताच्च । पा० १. २. १०. । इत्यच ह्रस्वणस्य जा-
तिवाचित्वात्सनः कित्वाद्दंभ इच्च । पा० ७. ४. ५६. । इति दकारात्परस्याकारस्येकारः ।
अनिदितामिति नलोपः । भयभावाभाववृद्धादंसः । पा० ८. २. ३७. । अच लो-
पोऽभ्यासस्य । पा० ७. ४. ५६. । इत्यभ्यासलोपः । शपः पित्वादनुदात्तत्वं । तिङ्श्च
लसार्वधातुस्वरेण सनो नित्त्वान्तिस्वरेणाद्युदात्तत्वं । यद्वृत्तयोगादनिधातः ।
दिप्सवः । सनन्तादभेः सनाशंसभिश्च उः । पा० ३. २. १६८. । इत्युप्रत्ययः । प्रत्यय-
स्वरः । दुह्माणः । दुह जिघांसायां । अन्येभ्योऽपि दृश्यन्त इति क्तिप् । प्रत्ययस्य
पित्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरेणाद्युदात्तत्वं ॥

पंचदशीमृचमाह ॥

उत यो मानुषेष्वा यशश्चक्रे अस्माकमुदरेष्वा ॥ १५ ॥
उत । यः । मानुषेषु । आ । यशः । चक्रे । अस्मि । आ । अस्माकं । उदरेषु । आ ॥ १५ ॥
उत अपि च यो वरुणो मानुषेषु यशोऽन्नमाचक्रे । सर्वतः कृतवान् । स वरुणः
कुर्वन्पथा सर्वत अस्मि । संपूर्णं चक्रे न तु न्यूनं कृतवान् । विशेषतोऽस्मा-
कमुदरेष्वा सर्वतश्चक्रे ॥ मानुषेषु । मनीजीतावज्यतौ पुक् च । पा० ४. १. १६१. ।
इत्यञ् । जित्वादिर्नित्यमित्याद्युदात्तत्वं । चक्रे । प्रत्ययस्वरः । अस्मि । अव्यये

नञ्कुनिपातानामिति वक्तव्यं । पा० ६, २, २, १ । इत्यव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । यशः । अशेर्युट् चेत्यसुन् । उदरेषु । उदि दृष्टान्तेरजलौ पूर्वपदांत्यलोपश्च । उ० ५, १९ । इत्यल् । लिट्स्वरः । गतिकारकोपपदादित्युत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीयेऽष्टादशे वर्गः ॥

षोडशीमृचमाह ॥

परां मे यन्ति धीतयो गावो न गव्यूतीरनु । इच्छन्तीरुचक्षसं ॥ १६ ॥

परां मे । यन्ति । धीतयः । गावः । न । गव्यूतीः । अनु । इच्छन्तीः । उरुऽचक्षसं ॥ १६ ॥

उरुचक्षसं बहुभिर्द्रष्टव्यं वरुणमिच्छन्तीर्मे धीतयः शुनःशेषस्य बुद्धयः परा यन्ति । पराङ्मुखा निवृत्तिरहिता गच्छन्ति । तत्र दृष्टान्तः । गावो न । यथा गावो गव्यूतीरनु गोष्ठान्यनुलक्ष्य गच्छन्ति तद्वत् ॥ गव्यूतीः । गावोऽत्र यूयंत इत्यधिकरणे क्तिन् । गौर्यूती छंदसि । पा० ६, १, ७९, २ । इत्यवादेशः । दासीभारादि-त्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । यद्वा यूतिर्यवनं । गवां यवनमवेति बहुव्रीहौ पूर्वपद-प्रकृतिस्वरत्वं । इच्छन्तीः । इषु इच्छायां । लट् । शतृ । तुदादिभ्यः शः । इषुगमि-यमां छ इति छत्वं । अदुपदेशात्सर्वधातुकानुदात्तत्वे विकरणस्वरः शिष्यते ॥

सप्तदशीमृचमाह ॥

सं नु वोचावहै पुनर्यतो मे मध्वाभृतं । होतैव क्षदसे प्रियं ॥ १७ ॥

सं । नु । वोचावहै । पुनः । यतः । मे । मधु । आऽभृतं । होताऽइव । क्षदसे ।

प्रियं ॥ १७ ॥

यतो यस्मात्कारणान्मे मज्जीवनार्थं मधुरं हविराभृतं । अंजःसवाख्ये कर्मणि संपादितं । अतः कारणाद्धोतेव होमकर्तेव त्वमपि प्रियं हविः क्षदसे । अन्नासि । पुनर्हविःस्वीकारादूर्ध्वं नृप्रत्वं जीवन्नहं च नु अवश्यं संवोचावहै । संभूय प्रिय-वातां करवावहै ॥ वोचावहै । लोट्छेप् छंदसे लुङि ब्रुवो वचिः । अत्यति-वक्तीति छेरङादेशः । वच उमित्युभागमे गुणः । व्यत्ययेन टेरैवं । यद्वा लोट एव लुङादेशः । स्थानिवद्भावादित्वं । आभृतं । ह्यहोर्भः । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं ॥

अष्टादशीमृचमाह ॥

दर्शं नु विश्वदर्शतं दर्शं रथमधि क्षमि । एता जुपत मे गिरः ॥ १८ ॥

दर्शं । नु । विश्वऽदर्शतं । दर्शं । रथं । अधि । क्षमि । एताः । जुपत । मे । गिरः ॥ १८ ॥

विश्वदर्शतं सर्वदर्शनीयमस्मदनुग्रहार्थमत्राविर्भूतं वरुणं दर्शं नु । अहं दृष्टवान्बलु । क्षमि क्षमायां भूमौ रथं वरुणसंबन्धिनमधिदर्शं । आधिक्येन दृष्टवानस्मि । एता उच्यमाना मे गिरी मदीयाः स्तुतीर्जुपत । वरुणः सेवितवान् ॥ दर्शं । दृष्टेरिरितो वा । पा० ३. १. ५७. । इति च्छेरङादेशः । अष्टादशोऽङि गुणः । पा० ७. ४. १६. । इति गुणः । विश्वदर्शतं । दृष्टेर्भूमृदृशीत्यादिना । उ० ३. १०९. । अतच्प्रत्ययातो दर्शतश्चः । मरुवृधादिवात्पूर्वपदांतोदात्तत्वं । यद्वा विश्वं दर्शनीयमस्येति बहुव्रीही विश्वं संज्ञायां । पा० ६. २. १०६. । इति पूर्वपदांतोदात्तत्वं । क्षमि । आतो धातोः । पा० ६. ४. १४०. । इत्यत्रात इति योगविभागादाकारलोपः ॥

वरुणप्रधासेष्विमं मे वरुणेति वारुणस्य हविषोऽनुवाक्या । पंचम्यां प्रीणोमास्यामिति खंडे सूचितं । इमं मे वरुण शुधि तत्त्वा यामि ब्रह्मणा वंदमानः । आ० २. १७. । इति । तामेतां सूक्त एकोनविंशीमृचमाह ॥

इमं मे वरुण शुधी हवमद्या च मृळय । त्वामवस्युरा चके ॥ १९ ॥

इमं । मे । वरुण । शुधि । हव । अद्या । च । मृळय । त्वां । अवस्युः । आ । चके ॥ १९ ॥

हे वरुण मे मदीयमिमं हवमाह्वानं शुधि । शृणु । किंच । अद्यास्मिन्दिने मृळय । अस्मान्मुखय । अवस्युः रक्षणेच्छुरहं त्वां वरुणमभिमुख्येन चके । शब्दयामि । स्तौमीत्यर्थः ॥ शुधि । शु अवणे । लोटो हिः । शुशृणुपृकृवृभ्यश्चंदसीति हेर्धिरादेशः । बहुलं चंदसीति विकरणस्य लुक् । अन्येषामपि दृश्यत इति संहितायां दीर्घः । अवस्युः । अवस्यश्चात्सुप आत्मनः क्यच् । क्यच्चंदसीत्युप्रत्ययः । आचके । कै गै शब्दे । अस्मास्त्रिद्यादेचः । पा० ६. १. ४५. । इत्यात्वं । द्विभावचुत्वे । आतो लोप इटि च । पा० ६. ४. ६४. । इत्याकारलोपः । तिष्ठतिङ इति निघातः ॥

विंशीमुचमाह ॥

त्वं विश्वस्य मेधिर दिवश्च गमश्च राजसि । स यामनि प्रति श्रुधि ॥ २० ॥

त्वं । विश्वस्य । मेधिर । दिवः । च । गमः । च । राजसि । सः । यामनि । प्रति । श्रुधि ॥ २० ॥

हे मेधिर मेधाविन्वरुण त्वं दिवश्च द्युलोकस्यापि गमश्च भूलोकस्यापि । एवमात्मकस्य विश्वस्य सर्वस्य जगतो मध्ये राजसि । दीपसे । स तादृशस्त्वं यामनि क्षेमप्रापणेऽस्मदीये प्रतिश्रुधि । प्रतिश्रवणमाज्ञापनं कुरु । रक्षिष्यामीति प्रत्युत्तरं देहीत्यर्थः ॥ दिवः । ऊडिदमित्यादिना पृथ्वा उदात्तत्वं । गमः । गमेत्येतद्भूनामसु पठितं । आतो धातोरित्यत्रात इति योगविभागादातो लोप इति प्रतिषेधेऽपि व्यत्ययेनाकारलोपः । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वं । यामनि । या प्रापणे । आतो मनिन्कनिघनिपश्चेति मनिन् । निच्चादाद्युदात्तत्वं । श्रुधि । उक्तं ॥

एकविंशीमुचमाह ॥

उदुत्तमं मुमुग्धि नो वि पाशं मध्यमं चृत । अवाधमानि जीवसे ॥ २१ ॥

उत् । उदुत्तमं । मुमुग्धि । नः । वि । पाशं । मध्यमं । चृत । अव । अधमानि । जीवसे ॥ २१ ॥

नोऽस्माकमुत्तमं शिरोगतं पाशमुत्तुमुग्धि । उत्कृष्य मोचय । मध्यममुदरगतं पाशं विचृत । वियुज्य नाशय । जीवसे जीवितुमधमानि मदीयान्पादगतान्पाशानवचृत । अवकृष्य नाशय ॥ उत्तमं । उज्ज्वादिषु पाठादन्तोदात्तत्वं । मुमुग्धि । मुचू मोक्षणे । बहुलं छंदसीति विकरणस्य घुः । द्विभावः । हलादिशेषः । हुम्लभ्यो हेर्धिः । पा० ६. ४. १०१. इति हेर्धिरादेशः । तिङ्ङित्तिङ् इति निघातः । चृत । चृती हिंसायंथनयोः । लोटो हिः । तुदादिभ्यः शः । अतो हेरिति हेर्लुक् । जीवसे । जीव प्राणधारणे । तुमर्थं सेसेनित्यसेप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः ॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीय एकोनविंशो वर्गः ॥

वसिष्वेति दशर्चं तृतीयं सूक्तं । अचानुक्रम्यते । वसिष्वा दशाग्नेयं त्विति । श्रुतः शेष ऋषिः । गायत्री छंदः । इदमुत्तरं च सूक्तमाग्नेयं । प्रातरनुवा

क्रतौ गायवे छंदस्येतदादिमूक्तद्वयमनुवक्तव्यः । तथा च सूचितं । वसिष्वा हीति -
मूक्तयोरुत्तमामुद्धरेदिति ॥ अस्मिन्सूक्ते प्रथमामुचमाह ॥

वसिष्वा हि मियेध्य वस्त्राण्यूर्जा पते । सेमं नो अध्वरं यज ॥ १ ॥

वसिष्वा हि । मियेध्य । वस्त्राणि । ऊर्जा । पते । सः । इमं । नः । अध्वरं । यज ॥ १ ॥

वरुणेनाग्निस्तुतौ प्रेरितः शुनःशेष एतदादिमूक्तद्वयेनाग्निमस्मौत् । तथा
चास्त्रायते । तं वरुण उवाचाग्निर्वै देवानां मुखं सुहृदयतमः । तं नुं स्तुत्य
त्वोन्म्रक्ष्यामीति सोऽग्निं नृपावात उत्तराभिर्वाविंशत्येति ॥ हे मियेध्य मेधस्य
यज्ञस्य योग्यः । ऊर्जा पते । अन्नानां पालकाग्ने वस्त्राण्याच्छादकानि तेजांसि
वसिष्वा । आच्छादय । प्रज्वलितस्तेजसा भवेत्यर्थः । हि यस्मान्प्रज्वलितस्सस्मात्स
तादृशस्त्वं नोऽस्मदीयमिममध्वरं यज । निष्पादय ॥ वसिष्वा । वस आच्छादने ।
लोटि थासः से । सवाभ्यां वामौ । छंदस्युभयथेत्यार्द्धधातुकत्वादाद्धधातुकस्येङ्लो-
देरितीडागमः । लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । अन्येषामपि दृश्यत इति
संहितायां दीर्घः । मियेध्य । मकारैकारयोर्मध्य इयागमश्छादसः । ऊर्जा पते ।
सुवामंचित इति परांगवद्भावात् पष्ठचामंचितस्य समुदायस्याष्टमिकी निघातः ।
सेमं । सोऽचि लोपे चेत्पादपूरणमिति सोर्लोपः ॥

द्वितीयामुचमाह ॥

ति नो होता वरेण्यः सदा यविष्ठ मन्मभिः । अग्ने दिवित्मता वचः ॥ २ ॥

नि । नः । होता । वरेण्यः । सदा । यविष्ठ । मन्मभिः । अग्ने । दिवित्मता । वचः ॥ २ ॥

सदा यविष्ठ सर्वदा युवतम हे अग्ने वरेण्यो वरणीयस्त्वं नोऽस्माकं होता
होमनिष्पादको भूत्वा दिवित्मता दीप्तिमता वचो वचसा स्तूयमानः सन् निधीदेति
शेषः । कीदृशस्त्वं । मन्मभिर्ज्ञापकैस्तेजोभिर्युक्त इति शेषः ॥ यविष्ठ । युवश्च-
दिष्ठनि स्थूलदूरेत्यादिना यणादिपरस्य लोपः । पूर्वस्योकारस्य गुणश्च । अत्रा-
देशः । आमंचितनिघातः । मन्मभिः । मन ज्ञाने । अन्येभ्योऽपि दृश्यत इति
मन्निप्रत्ययः । निष्पादाद्युदात्तत्वं । दिवित्मता । दिवु ऋषिर्वादी । इक्षुशितपौ धातु-
निर्देश इतीक्षप्रत्ययः । तेन च धातुवाचिना दिविशब्देन धात्वर्थो दीप्तिर्लक्ष्यते ।
यद्वा । औणादिको भावे किप्रत्ययः । दिविशब्दान्मनुपि तकारोपजनश्छादसः ।

यद्वा । बाहुलकादिवेर्भाव इतक् । मतुपि तसौ मत्वर्थ इति भवाज्जन्ताभावः ।
वचः । सुपां सुलुगिति तृतीयैकवचनस्य लुक् ॥

तृतीयामृचमाह ॥

आ हि प्मां सूनवे पितापिर्यजत्यापये । सखा सख्ये वरेण्यः ॥ ३ ॥

आ । हि । स्म । सूनवे । पिता । आपिः । यजति । आपये । सखा । सख्ये ।
वरेण्यः ॥ ३ ॥

हे अग्ने वरेण्यो वरणीयः पितापि पितृस्थानीयस्त्वं सूनवे पुत्रस्थानीयाय
मह्यमभीष्टं देहीति शेषः । हि ष्मेति निपातद्वयं सर्वथेत्यमुमर्थमाचष्टे । अभीष्ट-
दाने दृष्टान्तद्वयमुच्यते । यथापिर्वधुरापये बंधव आयजति हि स्म । सर्वथा
ददातीति शेषः । सखा प्रियः सख्ये प्रियायाभीष्टं सर्वथा ददाति तथा त्वमपि
देहि ॥ स्मा सूनवे । निपातस्य चेति दीर्घः । यजतीत्यस्य सखा सख्यं इत्यत्रा-
प्यनुपंगात्तदपेक्षयेयं प्रथमेति चादिलोपे विभाषेति न निहन्त्यते । यद्वा हि चेति
निघातप्रतिषेधः । सख्ये । समाने ख्यश्चोदात्त इति सखिशब्द इष्टप्रत्ययांत आधु-
दात्तः । सुपः पित्वादनुदात्तत्वे स एव शिष्यते ॥

चतुर्थामृचमाह ॥

आ नो वहीं रिशादसो वरुणो मिचो अर्यमा । सीदंतु मनुषो यथा ॥ ४ ॥

आ । नः । वहिः । रिशादसः । वरुणः । मिचः । अर्यमा । सीदंतु । मनुषः । यथा ॥ ४ ॥

हे अग्ने वरुणादयो देवास्त्वबंधवस्त्वया प्रेरिता रिशादसो हिंसकानदंतो
नोऽस्मदीयं वहिर्यज्ञमासीदंतु । तच्च दृष्टान्तः । यथा मनुषः प्रजापतेर्यज्ञमासी-
दन्ति । तद्वत् ॥ वहीं रिशादसः । विसर्जनीयस्य रुत्वे कृते रो रि । पा० ८. ३. १४. ।
इति रेफलोपः । द्रुलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः । पा० ६. ३. १११. । इतीकारस्य दीर्घत्वं ।
रिशादसः । रिश हिंसायां । रिशन्ति हिंसन्तीति रिशाः शत्रवः । इगुपधज्ञाप्तीकारः
कः । तानदन्तीति रिशादसः । सर्वधातुभ्योऽमुन् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ।
सीदंतु । षट् विशरणगत्यवसादनेषु । पाप्मेत्यादिना सीदादेशः । शपः पित्वादनु-
दात्तत्वं । शतुश्च लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वरः शिष्यते । मनुषः । मन ज्ञाने ।
मन्यते जानातीति मनुः प्रजापतिः । जनेरुसिनिञ्च । उ० २. १११. ११३. । इत्यनु-

यृत्तौ बहुलमन्यचापीत्यौणादिक उतिप्रत्ययः । निष्ठादाद्युदात्तत्वं । यथा । यथेति
पादति । फि० ४. १५. । इति सर्वानुदात्तत्वं ॥

पंचमीमृचमाह ॥

पूर्वं होतरस्य नो मंदस्व सख्यस्य च । इमा उ पु श्रुधी गिरः ॥ ५ ॥

पूर्वं । होतः । अस्य । नः । मंदस्व । सख्यस्य । च । इमाः । उं इति । सु । श्रुधि ।
गिरः ॥ ५ ॥

हे पूर्वं । अस्मदादेः पूर्वमुत्पन्न होतर्होमनिष्पादकान्ने नोऽस्मदीयस्यास्य
प्रवर्तमानस्य यज्ञस्य सख्यस्य चास्मदनुग्रहस्य च सिद्ध्यर्थं मंदस्व । त्वं हृष्टो
भव । इमा अस्माभिः प्रयुज्यमाना गिर उ पु स्तुतिरूपा वाचोऽपि श्रुधि ।
शृणु ॥ पूर्वं । आमंत्रिताद्युदात्तत्वं । होतरित्यस्य नामंत्रिते समानाधिकरण इति
पूर्वस्य विद्यमानत्वादाष्टमिको निघातः । अस्य । ऊडिदमिति पष्ठ्या उदात्तत्वं ।
मंदस्व । मदि स्तुतिमोदमदस्वप्रकांतगतिषु । शपः पित्वादनुदात्तत्वं । तिङ्श्च
लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वरः । अपादादाविति पर्युदासादाष्टमिकनिघाताभावः ।
सख्यस्य । सख्युः कर्म सख्यं । सख्युर्यः । पा० ५. १. १२६. । इति यप्रत्ययः ।
यस्येति लोपे प्रत्ययस्वरः । उ पु । सुजः । पा० ८. ३. १०७. । इति षत्वं । श्रुधि । श्रु
श्रवणे । श्रुशृणुपृकृवृभ्यञ्छंदसीति हेर्धिरादेशः । बहुलं छंदसीति शपो लुक् ॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीये विंशे वर्गेः ॥

षष्ठीमृचमाह ॥

यच्चिद्धि शश्वता तना देवंदेवं यजामहे । त्वे इहूयते हविः ॥ ६ ॥

यत् । चित् । हि । शश्वता । तना । देवंऽदेवं । यजामहे । त्वे इति । इत् । हूयते ।
हविः ॥ ६ ॥

हे अग्ने यच्चिद्धि यद्यपि शश्वता शश्वतेन नित्येन तना विसृतेन हविषा
देवं देवमन्यमन्यं वरुणेंद्रादिरूपं नानाविधं देवताविशेषं यजामहे । तथापि
तद्धविः सर्वं त्वे इहूय्येव हूयते । अतो देवांतरविषयो यागोऽपि त्वदीयैव
सेवेत्यर्थः ॥ तना । तनु विसृते । क्तिप् चेति क्तिप् । यद्वा पचाद्यच् । सुपां
सुलुगिति तृतीयाया आकारः । देवं देवं । नित्यवीप्सयोरिति द्विभावः । तस्य

परमाग्नेडितमित्युत्तरस्याग्नेडितसंज्ञायामनुदात्तं चेति सर्वानुदात्तत्वं । यजामहे । निपातैर्यद्यदिहन्तेति निघातप्रतिषेधः । त्वे । युष्मच्छब्दात्सप्तम्येकवचनस्य सुपां सुलुगिति शेषे आदेशः । त्वमावेकवचन इति मपर्यंतस्य त्वादेशः । शेषलोपेऽतो गुण इति परपूर्वत्वं । शेषे इति प्रगृह्यसंज्ञायां सुतप्रगृह्या अचि । पा० ६, १, १२५ । इति प्रकृतिभावः । हूयते । अकृत्सार्वधातुकयोः । पा० ७, ४, २५ । इति दीर्घः ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

प्रियो नो अस्तु विश्पतिर्होता मंद्रो वरेण्यः । प्रिया स्वग्नयो वयं ॥ ७ ॥

प्रियः । नः । अस्तु । विश्पतिः । होता । मंद्रः । वरेण्यः । प्रियाः । सुऽअग्नयः । वयं ॥ ७ ॥

विश्वपतिर्विंशं प्रजानां पालको होता होमनिष्पादको मंद्रो दृष्टो वरेण्यो वरणीयोऽग्निर्नोऽस्माकं प्रियोऽस्तु । वयमपि स्वग्नयः शोभनाग्नियुक्ताः संतस्तव प्रिया भूयास्मेति शेषः ॥ विश्वपतिः । मत्प्राविश्वर्य इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरे प्राप्ते परादिच्छंदसि बहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । वरेण्यः । वृज् । एण्यः । वृपादित्वादाद्युदात्तत्वं । स्वग्नयः । बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

स्वग्नयो हि वार्यं देवासो दधिरे च नः । स्वग्नयो मनामहे ॥ ८ ॥

सुऽअग्नयः । हि । वार्यं । देवासः । दधिरे । च । नः । सुऽअग्नयः । मनामहे ॥ ८ ॥

स्वग्नयः शोभनाग्नियुक्ता देवासो दीप्यमाना ऋत्विजो नोऽस्मदीयं वार्यं वरणीयं हविर्हि यस्माद्दधिरे । धृतवंतः । तस्माद्वयं स्वग्नयः शोभनाग्नियुक्ताः संतो मनामहे । त्वां याचामहे ॥ वार्यं । वृज् वरणे । वृहः संभक्तौ । ऋहलोर्ण्यत् । ईडवंदित्यादिनाद्युदात्तत्वं । दधिरे । इरेचश्चिह्नादंतोदात्तत्वं । हि चेति निघातप्रतिषेधः । मनामहे । मन ज्ञाने । व्यत्ययेन शप् ॥

नवमीमृचमाह ॥

अथा न उभयेपांममृत मर्त्यानां । मिथः संतु प्रशंस्तयः ॥ ९ ॥

अथ । नः । उभयेपां । अमृत । मर्त्यानां । मिथः । संतु । प्रशंस्तयः ॥ ९ ॥

हे अग्ने अमृत मरणरहिताग्ने । अथ कर्मानुष्ठानानंतरं मर्त्यानां मनुष्याणां

नोऽस्माकमस्मत्स्वामिनस्तव चोभयेषां मिथः परस्परं प्रशस्तयः प्रशंसारूपा वाचः संतु । सम्यगनुष्ठितमिति यजमानविषया प्रशंसा । सम्यगनुगृहीतमित्यग्निविषया ॥ अथ । निपातस्य चेति संहितायां दीर्घः । अमृत । अपादादविति पर्युदासात्पाठिकमाद्युदात्तत्वं । मर्त्यानां । मृद् प्राणत्यागे । असिहसीत्यादिना तन्प्रत्ययांतो मर्तश्च । तस्माद्भवे छंदसि । पा० ४. ४. ११०. इति यत् । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । संतु । असोरहोपः । प्रशस्तयः । तादौ चेति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं ॥

दशमीमृचमाह ॥

विश्वेभिरग्ने अग्निभिर्रिमं यज्ञमिदं वचः । चनो धाः सहसो यहो ॥ १० ॥

विश्वेभिः । अग्ने । अग्निऽभिः । इमं । यज्ञं । इदं । वचः । चनः । धाः । सहस्रः । यहो इति ॥ १० ॥

सहसो बलस्य यहो पुत्र हे देवतारूपाग्ने विश्वेभिरग्निभिः सर्वैराहवनीयादिभिर्युक्तस्त्वमिममस्मदीयं यज्ञमिदमस्मदीयं वचः स्तोत्रं च सेवमानश्चनोऽचं धाः । अस्मभ्यं धेहि ॥ विश्वेभिः । बहुलं छंदसीति भिस ऐसादेशाभावः । चनः । चायू पूजानिशामनयोः । चायेरचे ह्रस्वश्चेत्यमुन् । तत्संनियोगेन नुडागमश्च । निह्वादाद्युदात्तत्वं । धाः । लुङि गातिस्येति सिचो लुक् । बहुलं छंदस्यमाङ्ग्यो-गेऽपीत्यडभावः । सहसो यहो इति सुवामंचित इति परांगवद्भावादामंचितस्य चेति षष्ठ्यामंचितसमुदायो निहन्यते ॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीय एकविंशो वर्गः ॥

अथ न त्वेति त्रयोदशर्चं चतुर्थं सूक्तं । पूर्ववदृष्यादयः । त्रयोदश्या नमो महद्भ्य इत्यस्यास्त्रिष्टुप् छंदः । विश्वे देवा देवता । तथा चानुक्रांतं । अथं सप्तेना गायत्रेऽत्या देवी त्रिष्टुविति । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोस्तत्मावर्जितस्य सूक्तस्य विनियोग उक्तः । तस्मिन्सूक्ते प्रथमामृचमाह ॥

अथं न त्वा वारंवतं वंदर्था अग्निं नमोभिः । सम्राजंतमध्वराणां ॥ १ ॥

अथं । न । त्वा । वारंऽवतं । वंदर्था । अग्निं । नमःऽभिः । संऽराजंतं । अध्वराणां ॥ १ ॥

अध्वराणां यज्ञानां सम्राजंतं सम्राट्स्वरूपं स्वामिनमग्निं त्वां नमोभिः स्तुति-

भिवेदधै वंदितुं प्रवृत्ता इति शेषः । अत्र दृष्टान्तः । वारवंतं वालयुक्तमश्वं न ।
अश्वमिव । अश्वो यथा वालैर्बाधकान्मशकमक्षिकादीन्परिहरति तथा त्वमपि
ज्वालाभिरस्मद्विरोधिन परिहरसीत्यर्थः ॥ वारवंतं । मतुपः पित्रादनुदात्तत्वं ।
घञो जित्वादाद्युदात्तो वारश्चः । कर्पात्त इत्यंतोदात्तत्वं व्यत्ययेन न प्रवर्तते ।
यद्वा वारयति दंशकानिति वारः । पचाद्यच् । कपिलादित्वाह्वत्वविकल्पः ।
वृषादिः । वंदधै । वदि अभिवादन्स्तुत्योः । इदितो नुम् धातोरिति नुम् ।
तुमर्थे सेसेनित्यधैप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । सप्ताजंतं । शपः पित्रादनुदात्तत्वं । शतुश्च
लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वरः शिष्यते । समासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण स एव ।
अध्वराणां । नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

स घा नः सूनुः शर्वसा पृथुप्रगामा सुशेवः । मीढ्वान् अस्माकं बभूयात् ॥ २ ॥
सः । घ । नः । सूनुः । शर्वसा । पृथुऽप्रगामा । सुऽशेवः । मीढ्वान् । अस्माकं ।
बभूयात् ॥ २ ॥

स घ स एवाग्निर्नोऽस्माकं सुशेवः सुमुखो भवत्विति शेषः । कीदृशः ।
शर्वसा बलस्य सूनुः पुत्रः । पृथुप्रगामा । पृथुप्रगमनः । किंच । अस्माकं मी-
ढ्वान् कामानां वर्णिता बभूयात् । भवतु ॥ घा नः । ऋचि तुनुघमक्षतङ्कुचो-
रुष्याणां । पा० ६. ३. १३३. इति दीर्घः । शर्वसा । सुपां सुपो भवन्तीति डसष्टादेशः ।
पृथुप्रगामा । प्रकर्षेण गमनं प्रगामः । हलश्चेति घञ् । पृथुः प्रगामा यस्यासौ
पृथुप्रगामा । सुपां सुलुगिति पूर्वसवर्णे आकारः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृति-
स्वरत्वं । सुशेवः । इणशीङ्भ्यां वन् । उ० १. १५१. इति शेवश्चो वन्प्रत्ययांत
आद्युदात्तः । तंतो बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वे प्राप्त आद्युदात्तं अच्यं-
दसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । मीढ्वान् । मिह सेचन इत्यस्मात्कसुप्रत्ययांतो दाश्वान्
साह्वान् मीढ्वान्चेति निपातितः । बभूयात् । भवतेर्छांदसस्य लिटस्तिङां तिङो
भवन्तीति लिङादेशः । यासुट्स्थानिवद्भावादाद्धधातुकत्वाच्चवभावः । द्विवचने
भवतेरः । पा० ७. ४. ७३. इत्यत्वं । तिङ्तिङ् इति निघातः । यद्वा । एतस्मादेव
लिङि छांदसः श्रुः । भुवतेर इति लिटि विहितमभ्यासस्य सर्वे विधयश्छंदसि
विकल्प्यन्त इत्यत्वं ॥

तृतीयामृचमाह ॥

स नो दूराच्चासाच्च नि मर्त्यादिघायोः । पाहि सदमिद्विश्वायुः ॥ ३ ॥

सः । नः । दूरात् । च । आसात् । च । नि । मर्त्यात् । अघऽयोः । पाहि । सद । इत् ।
विश्वऽश्वायुः ॥ ३ ॥

हे अग्ने विश्वायुर्व्याप्तगमनः स त्वं दूराच्च दूरेऽपि । आसाच्चासन्नदेशेऽपि ।
अघायोरघं पापमनिष्टं कर्तुमिच्छतो मर्त्यान्मनुष्याच्चैरिणो नोऽस्मान्सदमित्
सर्वदैव निपाहि । नितरां पालय ॥ अघायोः । सुप आत्मनः क्वच् । अश्वा-
घस्यादित्यात्वं । पाहि । पादादित्वादनघातः । विश्वायुः । इण् गतावित्यस्माद्भावे
एतेरिण्च । उ० २. ११४. । इत्युसिः । विश्वमयनं गमनं यस्येति बहुव्रीहिः । बहु-
व्रीहौ विश्वं संज्ञायामिति पूर्वपदातोदात्तत्वं ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

इममू षु त्वमस्माकं सनिं गायत्रं नव्यांसं । अग्ने देवेषु प्र वोचः ॥ ४ ॥

इमं । ऊं इति । सु । त्वं । अस्माकं । सनिं । गायत्रं । नव्यांसं । अग्ने । देवेषु । प्र ।
वोचः ॥ ४ ॥

हे अग्ने त्वमस्माकमस्मात्संबन्धिनमिममू षु पुरोदेशेऽनुष्ठीयमानमपि सनिं
हविर्धानं नव्यांसं नवतरं गायत्रं स्तुतिरूपं वचोऽपि देवेषु देवानामग्रे प्रवोचः ।
प्रब्रूहि ॥ ऊं षु । निपातस्य चेति संहितायां दीर्घत्वं । सुज इति यत्वं । नव्यांसं ।
नवशब्दादीयसुनीकारलोपश्छांदसः । ईयसुनो निष्ठादाद्युदात्तत्वं । वोचः । छंदसि
लुङ्लङ्लिट इति लोटर्थे प्रार्थनायां लुङ्यस्यतिवक्तीति च्चेरङादेशः । वच उम् ॥

पंचमीमृचमाह ॥

आ नो भज परमेष्वा वाजेषु मध्यमेषु । शिक्षा वस्वो अंतमस्य ॥ ५ ॥

आ । नः । भज । परमेषु । आ । वाजेषु । मध्यमेषु । शिक्ष । वस्वः । अंतमस्य ॥ ५ ॥

हे अग्ने परमेष्ठकृष्टेषु ब्रुलोकवर्तिषु वाजेष्वन्नेषु नोऽस्मानाभज । सर्वतः
प्रापय । मध्यमेष्वांतरिक्षलोकवर्तिषु वाजेष्वभज । अंतमस्यांतिकतमस्य भूलो-
कस्य संबन्धिनि वस्वो वसूनि शिक्ष । देहि ॥ शिक्ष विद्योपादाने । शपः पिच्छाद्या-

तुस्वरः । अचोऽतस्तिङ इति संहितायां दीर्घः । अंतमस्य । अंतिकतमस्य तमे तादेशेति तिकशब्दलोपः ॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीये द्वाविंशो वर्गः ॥

पथीमृचमाह ॥

विभक्तासि चिचभानो सिंधोर्जुमा उपाक आ । सद्यो दाशुषे क्षरसि ॥ ६ ॥

विऽभक्ता । असि । चिचभानो इति चिचऽभानो । सिंधोः । ऊर्मा । उपाके । आ । सद्यः । दाशुषे । क्षरसि ॥ ६ ॥

हे चिचभानो विचित्ररश्मियुक्ताग्ने विभक्ता । विशिष्टस्य धनस्य प्रापयितासि । तत्र दृष्टान्त उच्यते । आकार उपमार्थः । यथा सिंधोर्नद्या उपाके समीप ऊर्मावूर्मितरंगोपलक्षितं कुल्यादिरूपं प्रवाहं विभजंति तद्वत् । दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय सद्यस्तदानीमेव क्षरसि । कर्मफलभूतां वृष्टिं करोषि ॥ सिंधोः । स्यंदू प्रसवणे । स्यंदेः संप्रसारणं धश्च । उ० १. ११. । इत्युप्रत्ययः । निदित्यनुवृत्तेराद्युदात्तत्वं । ऊर्मिः । अर्तेरुच्च । उ० ४. ४५. । इति मिः । प्रत्ययस्वरः । दाशुषे । धृतव्रताय दाशुष इत्यचोक्तं ॥ .

सप्तमीमृचमाह ॥

यमग्ने पृत्सु मर्त्यमवा वाजेषु यं जुनाः । स यंता शश्वतीरिपः ॥ ७ ॥

यं । अग्ने । पृत्ऽसु । मर्त्यं । अवाः । वाजेषु । यं । जुनाः । सः । यंता । शश्वतीः ।

इपः ॥ ७ ॥

हे अग्ने पृत्सु संयामेषु यं मर्त्यं यजमानमवाः । अवसि । रक्षसि । यं पुरुषं वाजेषु संयामेषु जुनाः । प्रेरयसि । स नरो यजमानः शश्वतीरिपो नित्यान्यन्नानि यंता । नियंतुं समर्थो भवति ॥ पृत्सु । पदादिषु मांस्युत्सूनामुपसंख्यानं । पा० ६. १. ६३. १. । इति पृतनाशब्दस्य पृदादेशः । सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं । अवाः । आवः । अकाराकारयोर्विपर्ययः । यद्वा लेट्वाडागमः । इतश्चेति सिप् इकारस्य लोपः । जुनाः । जू इति गत्यर्थः सौचो धातुः । लङ् । सिप् । क्वादिभ्यः आ । बहुलं छंदस्यमाङ्गीगेऽपीत्यडागमाभावः । यद्वृत्तयोगादनिघातः । यंता । नृनो निह्नादाद्युदात्तत्वं । शश्वतीः । उगितश्चेति ङीप् ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

नकिरस्य सहंत्य पर्येता कयस्य चित् । वाजो अस्ति श्रवाय्यः ॥ ८ ॥

नकिः । अस्य । सहंत्य । परिऽएता । कयस्य । चित् । वाजः । अस्ति । श्रवाय्यः ॥ ८ ॥

हे सहंत्य शत्रूणामभिभवनशीलाग्ने । अस्य त्वन्नक्तस्य यजमानस्य कयस्य चित्कस्यापि पर्येता नकिः । आक्रमिता नास्ति । किंचास्य यजमानस्य श्रवाय्यः श्रवणीयो वाजोऽस्ति । ब्रलविशेषोऽस्ति ॥ कयस्य । यकारोपजनश्चादसः । श्रवाय्यः । शुद्धस्मृद्गृहिभ्य आय्यः । उ० ३. ९५ । इत्याय्यप्रत्ययः ॥

नवमीमृचमाह ॥

सं वाजं विश्वचर्पणिरर्वद्विरस्तु तर्ता । विप्रैभिरस्तु सनिता ॥ ९ ॥

सः । वाजं । विश्वचर्पणिः । अर्वत्तुऽभिः । अस्तु । तर्ता । विप्रैभिः । अस्तु ।

सनिता ॥ ९ ॥

विश्वचर्पणिः सर्वैर्मनुषैरुपेतः सोऽग्निरर्वद्विरश्वैर्वाजं संप्रामं तर्ता तारयितास्तु । विप्रैर्मिंधाविभिर्चुंत्विग्भिः सहितस्तुष्टोऽग्निः सनिता फलस्य दातास्तु ॥ विश्वचर्पणिः । विश्वे चर्पणयो यस्य । बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायामिति पूर्वपदांतोदात्तत्वं । अर्वद्विः । अर्तु गतौ । अन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति वनिप् । भिस्यर्वणस्तसावनजः । पा० ६. ४. १२७ । इति नकारस्य नृ इत्ययमादेशः । तर्ता । नृ भ्रवनतरणयोः । अस्माद्वसितस्तुभितेत्यादौ नृनंतो निपातितः । निपातनादेवेकारस्योत्वं ॥

अप्रोयामे होतुरतिरिक्तोक्त्ये जराबोधं तद्विविद्धीति स्तोत्रियस्तृचः । यस्य पशवो नोपधरेरन्निति खंडे सूचितं । अतिरिक्तोक्त्यानि जराबोधं तद्विविद्धि । आ० ९. ११ । इति । तामेतां सूक्ते दशमीमृचमाह ॥

जराबोधं तद्विविद्धि विश्वेर्विशे यज्ञियाय । स्तोमं रुद्राय दृशीकं ॥ १० ॥

जरोऽबोध । तत् । विविद्धि । विश्वेऽर्विशे । यज्ञियाय । स्तोमं । रुद्राय । दृशीकं ॥ १० ॥

हे जराबोधं जरया स्तुत्या बोधमानाग्ने विश्वे विश्वे तत्तद्यजमानरूपप्रजानुपहार्यं यज्ञियाय यज्ञसंबन्धनुष्ठानसिद्धार्थं तदेव यजनं विविद्धि । प्रविश । यजमानोऽपि रुद्राय क्रूरायाग्नये तुभ्यं दृशीकं दर्शनीयं समीचीनं स्तोमं स्तोत्रं

करोतीति शेषः । अत्र यास्क एवं व्याख्यातवान् । जरा स्तुतिर्जरतेः स्तुतिकर्म-
णस्तां बोध तया बोधयितरिति वा तद्विविद्धि तत्कुरु मनुष्यस्य मनुष्यस्य यज्ञि-
याय स्तोमं रुद्राय दर्शनीयं । नि० १०. ८. इति ॥ जराबोध । जृष् चयोहानौ ।
अत्र तु स्तुत्यर्थः । षिद्धिदादिभ्योऽङ् । पा० ३. ३. १०४. इत्यङ्प्रत्ययः । ततश्चाप् ।
जरया स्तुत्या बोधो यस्यासौ जराबोधः । यद्वा जरया बोध्यत इति जराबोधः ।
कर्मणि घञ् । आमंत्रिताद्युदात्तत्वं । विविद्धि । विश प्रवेशने । लोटो हि ।
बहुलं छंदसीति शपः घुः । अभ्यासहलादिशेषौ । हुश्भ्यो हेर्धिरिति हेर्धि-
रादेशः । षत्वपुत्वे । यद्वा विष् व्याप्तावित्यस्मात्लोएमध्यमैकवचनेऽभ्यासस्य गुणा-
भावः । विशे विशे । सावेकाच इति चतुर्थ्या उदात्तत्वं । अनुदात्तं चेत्यामेडिता-
नुदात्तत्वं । यज्ञियाय । यज्ञत्विग्भ्यां घञञौ । पा० ५. १. ७१. इति घः । दृशीकं ।
अनिदृशिभ्यां च । उ० ४. ११. इति कीकप्रत्ययः । निह्वादाद्युदात्तः ॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीये त्रयोविंशो वर्गः ॥

एकादशीमृचमाह ॥

स नो महौ अनिमानो धूमकेतुः पुरुश्चंद्रः । धिये वाजाय हिन्वतु ॥ ११ ॥

सः । नः । महान् । अनिमानः । धूमकेतुः । पुरुश्चंद्रः । धिये । वाजाय ।

हिन्वतु ॥ ११ ॥

सोऽग्निर्नोऽस्मान्धिये कर्मणे वाजायान्नाय च हिन्वतु । प्रीणयतु । कीदृशः ।
महान् । गुणाधिकः । अनिमानः । निमानवर्जितः । अपरिच्छिन्न इत्यर्थः ।
धूमकेतुः । धूमेन ज्ञाप्यमानः । पुरुश्चंद्रः । बहुदीप्तिः ॥ महौ अनीत्यच संहितायां
नकारस्य स्त्वानुनासिकाबुक्ती । अनिमानः । न विद्यते निमानोऽस्येति बहु-
व्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । धूमकेतुः । इपियुधीधिदसिण्याधूमभ्यो
मक् । उ० १. १४३. चायः किः । उ० १. ७३. बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ।
पुरुश्चंद्रः । चदि आह्लादने दीप्तौ च । अस्मात्स्फायितं चीत्यादिना कर्तरि रक् ।
पुरुश्चासौ चंद्रश्चेति समासांतोदात्तत्वं । ह्रस्वाच्चंद्रोत्तरपदे मंचे । पा० ६. १. १५१. ।
इति सुट् । तस्य श्रुत्वेन शकारः । धिये । सावेकाच इति चतुर्थ्या उदात्तत्वं ।
हिन्वतु । हिवि प्रीणनार्थः । इदितो नुम् धातोरिति नुम् ॥

॥ द्वादशीमृचमाह ॥

स रेवाँ इव विश्पतिर्दैव्यः केतुः शृणोतु नः । उक्थैरग्निर्वृहन्नानुः ॥ १२ ॥
सः । रेवान्ऽइव । विश्पतिः । दैव्यः । केतुः । शृणोतु । नः । उक्थैः । अग्निः ।
वृहत्ऽभानुः ॥ १२ ॥

सोऽग्निरुक्थैः स्तोत्रैर्युक्तान् नोऽस्मान् शृणोतु । तत्र दृष्टांतः । रेवानिव ।
यथा लोके धनवान् राजा वंदिनां स्तोत्रं शृणोति तद्वत् । कीदृशः । विश्पतिः ।
प्रजापालकः । दैव्यः । देवानां संबन्धी । अग्निर्वै देवानां होतेति श्रुत्यंतरान् ।
केतुः । दूतवज्रामकः । अग्निर्वै देवानां दूत आसीदिति श्रुतेः । वृहन्नानुः ।
प्रौढरश्मिः ॥ स रेवान् । एतत्तदोः । पा० ६. १. १३२. इति सोर्लोपः । रयेर्मतौ
बहुलमिति संप्रसारणं । परपूर्वत्वं । आद्रुणः । छंदसीर इति मनुषो वत् ।
आरिशब्दाच्च मनुष उदात्तत्वं वक्तव्यं । पा० ६. १. १७६. १. इति मनुष उदात्तत्वं ।
विश्वपतिः । परादिश्छंदसि बहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । वृहन्नानुः । बहुव्रीहौ
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

दर्शपूर्णमासयोः सुगादापनात्पूर्वभाविनि जपे नमो महद्भ्य इत्येपा । प्राक्षौदने
प्राशिष्यमाणं इति खंडे सूर्यो नो दिवस्पातु नमो महद्भ्यो नमो अर्भकेभ्यः । आ०
१. ४. इति सूत्रितं । तामेतां त्रयोदशीमृचमाह ॥

नमो महद्भ्यो नमो अर्भकेभ्यो नमो युवभ्यो नम आशिनेभ्यः ।

यजाम देवात्यदि शक्रवाम मा ज्यायसः शंसमा वृक्षि देवाः ॥ १३ ॥

नमः । महत्ऽभ्यः । नमः । अर्भकेभ्यः । नमः । युवऽभ्यः । नमः । आशिनेभ्यः ।

यजाम देवान् । यदि । शक्रवाम । मा । ज्यायसः । शंसं । आ । वृक्षि । देवाः ॥ १३ ॥

अग्निना प्रेरितः शुनःशेपो विश्वान्देवाननया तुष्टाव । तथा चास्मायते ।
तमग्निरुवाच विश्वान् देवान् स्तुष्य त्वत्सह्यामीति स विश्वान्देवान्स्तुष्टाव नमो
महद्भ्यो नमो अर्भकेभ्य इत्येतयर्चेति ॥ महान्तो गुणैरधिकाः । अर्भका गुणैर्त्यूनाः ।
युवानस्तृणाः । आशिना वयसा व्याप्ता वृद्धाः । यथोक्तचतुर्विधदेहयुक्तेभ्यो
देवेभ्यो नमोऽस्तु । यदि शक्रवाम । कर्षचिदनादिसंपत्त्या शक्ताश्चेत्तदानीं देवा-
न्यजामहे । देवा ज्यायसो ज्येष्ठस्य देवताविशेषस्य आ सर्वतः प्रसृतं शंसं स्तोत्रं

मा वृक्षि । अहं विच्छिन्नं मा कार्षे ॥ आग्निनेभ्यः । अग्नौ व्याप्तौ । बहुलमन्य-
चापीत्यौणादिक इन्चप्रत्ययः । चित इत्यंतीदात्तत्वं । यजाम । शपः पित्वाद्-
नुदात्तत्वं । तिङश्च लसार्वधातुक्स्वरेण धातुस्वरः । शक्नवाम । शकू शक्तौ ।
आहुत्तमस्य पिबेति तिङः पिबद्भावादनुदात्तत्वे सति विकरणस्वरः । निपातैर्य-
द्यदिहैति निघातप्रतिषेधः । ज्यायसः । प्रशस्यशब्दादीयसुनि ज्य च । पा० ५.
३. ६१. इति ज्यादेशः । ज्यादादीयसः । पा० ६. ४. १६०. इतीयसुन ईकारस्यात्वं ।
निन्वादाद्युदात्तत्वं । शंसं । हलश्चेति घञ् । वृक्षि । ओम्रश्चू छेदने । व्यत्ययेनात्म-
नेपदोत्तमपुरुषैकवचनमिट् । छेः सिच् । स्वरतिसूतीत्यादिना इडभावः । स्कोः
संयोगाद्योरित्युपधासकारलोपः । ब्रश्चादिना पत्वं । पढोः कः सीति क्वं ।
आदेशप्रत्यययोरिति पत्वं । न माङ्योग इत्यडभावः ॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीये चतुर्विंशो वर्गः ॥

यच यावेति पंचमं सूक्तं नवर्चं । आदितः षडनुष्टुभः । आयजी इत्याद्या-
स्तिस्रो गायत्र्यः । आदितश्चतसृणामिंद्रो देवता । ततो द्वे उल्लूखलदैवत्ये ।
तदनंतरभाविन्याबुलूखलमुसलदेवताके । अंत्याया उच्छिष्टमित्यस्या हरिश्चंद्रा-
धिपवर्णचर्मसोमानामन्यतमो देवता । तथा च बृहद्देवतायामुक्तं ॥ चर्माधि-
षवणीयं वा सोमं वात्या प्रशंसतीति । तदुक्तमनुक्रमण्यां । यच यावा नव
षडनुष्टुवादि यच्चिद्धौलूखल्यौ परे मौसल्यौ च प्रजापतेर्हरिश्चंद्रस्यांत्या चर्म-
प्रशंसा वेति ॥ आद्याश्चतस्रोऽंजःसवे होमे विनियुक्ताः । पंचम्याद्याश्चत-
स्रोऽभिषवे । अंत्या द्रोणकलशे सोमावनयने । तथा च ब्राह्मणं । अथ हैनं
श्रुनःशेषोऽंजःसवं ददर्श तमेताभिश्चतसृभिरभिमुपाव यच्चिद्धि त्वं गृहे गृह
इत्यथैनं द्रोणकलशमभ्यवनिनायोच्छिष्टं चम्बोर्भरेत्येतयर्चाप हास्मिन्नवार्ये
पूर्वाभिश्चतसृभिः सस्वाहाकाराभिर्जुहवां चकारेति । तच प्रथमामृचमाह ॥

यच यावां पृथुबुधं ऊर्ध्वो भवंति सोतवे ।

उल्लूखलसुतानामवेर्द्धिद्र जल्गुलः ॥ १ ॥

यच । यावां । पृथुऽबुधः । ऊर्ध्वः । भवंति । सोतवे ।

उल्लूखलऽसुतानां । अर्ध । इत् । ऊं इति । इन्द्र । जल्गुलः ॥ १ ॥

हे इन्द्र यच्च यस्मिन्नञ्जः सवकर्मणि सोतवेऽभिषवार्थं यावा पापाणः पृथुबुधः
 स्थूलमूल ऊर्ध्व उन्नतो भवति तस्मिन्कर्मण्युलूखलसुतानामुलूखलेनाभिषु-
 तानां रसमवेत् स्वकीयत्वेनावगत्यैव जल्गुलः । भक्ष्य ॥ पृथुबुधः । बहुव्रीहौ
 पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । भवति । निपातैर्यद्यदिहंतेति निघातप्रतिषेधः । सोतवे ।
 पुञ् अभिषवे । तुमर्थे सेसेनिति तवेन्ग्रत्ययः । निघादाद्युदात्तत्वं । उलूखलसु-
 तानां । उलूखलेन सुतानां । तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । जल्गुलः ।
 गल अदने । अस्मद्यङो लुकि लेणमध्यमैकवचने लेटोऽडाटावित्यङगमः ।
 इतश्च लोप इतीकारलोपः । उपधाया उत्वं च हलादिशेषाभावश्च पृषोद-
 रादित्वात् ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

यच्च द्वाविंश जघनाधिपवण्या कृता ।

उलूखलसुतानामवेर्द्धिद्र जल्गुलः ॥ २ ॥

यच । द्वौऽईव । जघना । अधिऽसवण्या । कृता ।

उलूखलऽसुतानां । अर्च । इत् । ऊं इति । इन्द्र । जल्गुलः ॥ २ ॥

यस्मिन्कर्मण्यधिपवण्या उभे अधिपवणफलके द्वाविंश जघना । द्वौ जघन-
 प्रदेशाविव । जघनं जघन्यतेरिति यास्कः । नि० ९. २०. । कृता । विस्तीर्णे कृते
 संपादिते । अन्यत्पूर्ववत् ॥ जघना । हंतेः शरीरावयवे द्वे च । उ० ५. ३२. । इति
 हन्धातोश्च । द्वित्वं । कर्दमादित्वान्मध्योदात्तः । सुपां सुलुगित्याकारः । अधिप-
 वण्या । पुञ् अभिषवे । ल्युट् । भवे छंदसीति यत् । उपसर्गात्सुनोतीति पत्वं ।
 तित्स्वरित इति स्वरितः । न च यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । तच्च हि निष्ठा च
 द्वजनात् । पा० ६. १. २०५. । इत्यस्यानुवृत्तेर्द्व्येच्छस्यैव तदिति । कृता । पूर्ववदाकारः ॥

तृतीयामृचमाह ॥

यच्च नार्यपच्यवमुपच्यवं च शिक्षति ।

उलूखलसुतानामवेर्द्धिद्र जल्गुलः ॥ ३ ॥

यच । नारी । अपऽच्यवं । उपऽच्यवं । च । शिक्षति ।

उलूखलऽसुतानां । अर्च । इत् । ऊं इति । इन्द्र । जल्गुलः ॥ ३ ॥

यच्च यस्मिन्कर्मणि नारी पत्युपच्यवं शालाया निर्गमनमुपच्यवं च शालाप्राप्तिं च शिक्षते । अभ्यासं करोति । अन्यत्पूर्ववत् ॥ अपच्यवं । च्युङ् गती । ऋदोरवित्यप् । गुणावादेशौ । थायादिना । पा० ६, २, १४४ । उत्तरपदांतोदात्तत्वं । शिक्षते । शिक्ष विद्योपादाने । अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । निपातैर्यद्यदिहंतेति निघातप्रतिषेधः ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

यच्च मंथां विवभते रस्मीन्यमितवा इव ।

उलूखलसुतानामवेद्विद्र जल्गुलः ॥ ४ ॥

यच्च । मंथां । विवभते । रस्मीन् । यमितवै इव ।

उलूखलऽसुतानां । अवे । इत् । ऊं इति । इद्र । जल्गुलः ॥ ४ ॥

यच्च यस्मिन्कर्मणि मंथामाशिरमथनहेतुं मंथानं विवभति । तच्च दृष्टांतः । रस्मीनश्च वंधनार्थान्प्रयहान्यमितवा इव । नियंतुमिव । अन्यत्पूर्ववत् ॥ मंथां । पथिमथ्यभुक्षामात् । पा० ७, १, ८५ । इति द्वितीयायामपि व्यत्ययेनात्वं । प्रातिपदिकस्वरणांतोदात्तत्वे पथिमथोः सर्वनामस्थाने । पा० ६, १, १९९ । इत्याद्युदात्तत्वं । यद्वा मथ्यतेऽनयेति मंथा । मथि विलोडन इत्यस्माद्वलश्चेति करणे घञ् । ततश्चाप् । जिह्वादाद्युदात्तत्वं । विवभते । वंध वंधने । ऋादिभ्यः आ । अनदितामिति नलोपे आभ्यस्तयोरात् इत्याकारलोपः । प्रत्ययस्वरः । तिङि चोदात्तवतीति गंतैर्निघातः । यमितवै । यम उपरमे । तुमर्थे सेसेनिति तवैप्रत्ययः । इडागमश्छांदसः । यद्वा एयंतात्त्ववैप्रत्ययस्येडागमे सति णिलोपश्छांदसः । अंतश्च तवै युगपत् । पा० ६, १, २०० । इत्याद्यंतयोरुदात्तत्वं ॥

अभिषवे विनियुक्तासु चतसृषु मध्ये प्रथमां सूक्ते पंचमीमृचमाह ॥

यच्चिद्धि त्वं गृहेगृह उलूखलक युज्यसे ।

इह द्युमत्तमं वद् जयतामिव दुंदुभिः ॥ ५ ॥

यत् । चित् । हि । त्वं । गृहेऽगृहे । उलूखलक । युज्यसे ।

इह । द्युमत्तमं । वद् । जयतांऽइव । दुंदुभिः ॥ ५ ॥

हे उलूखलक यच्चिद्धि यद्यपि त्वमवघातार्थं गृहे गृहे युज्यसे तथापीह वैदिके

कर्मणि तीव्रमुसलप्रहारेण द्युमत्तममतिशयेन दीप्तं प्रभूतध्वनियुक्तं शब्दं वद ।
 तत्र दृष्टांतः । जयतामिव दुंदुभिः । यथा युद्धे जयं प्राप्नुवतां राज्ञां दुंदुभिर्महांतं
 ध्वनिं करोति तद्वत् ॥ उलूखलशब्दं यास्तु एवं व्याख्यातवान् । उलूखलमुल्करं
 वोर्करं वोर्ध्वखं वोरु मे कुर्वित्यववीतदुलूखलमभवदुल्करं वै तदुलूखलमित्या-
 चक्षते परोक्षेणेति च ब्राह्मणं । नि० ९. २०. । इति ॥ उलूखलकः । अपादादाविति
 पर्युदासादाष्टमिकनिघाताभावे पाधिकमाद्युदात्तत्वं । युज्यसे । अदुपदेशस्यैवार्था-
 तुकानुदात्तत्वे यक्स्वरः शिष्यते । न च तिङ्तिङ् इति निघातः । निपातैर्यद्यदिहं-
 तेति प्रतिषेधात् । द्युमत्तमं । दीव्यतेदीप्यर्थस्य संपदादिलक्षणः कृप् । दिव उत् ।
 पा० ६. १. १३१. । इत्युत्वं । यणादेशे ह्रस्वनुङ्भ्यां मतुविति मतुप उदात्तत्वं ।
 ननु दिव उदित्यत्र प्रातिपदिकं गृह्यते न धातुरित्युक्तत्वात् । अद्यद्यूरित्यादावि-
 वाचाप्युदा भवितव्यं । पा० ६. ४. १९. । एवं तर्हि दीप्तिमत्स्वर्गवाचकेन दिवप्रा-
 तिपदिकेन दीप्तिर्लक्ष्यत इत्युत्वं भविष्यति ॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीये पंचविंशो वर्गः ॥

पष्ठीमृचमाह ॥

उत् स्म ते वनस्पते वातो वि वात्ययमिन् ।

अथो इंद्राय पातवे सुनु सोममुलूखल ॥ ६ ॥

उत् । स्म । ते । वनस्पते । वातः । वि । वाति । अयं । इत् ।

अथो इति । इंद्राय । पातवे । सुनु । सोमं । उलूखल ॥ ६ ॥

उत् अपि च हे वनस्पते उलूखलरूप वृक्ष तेऽयमित्तव पुरत एव वातो
 विवाति स्म । त्वरोपेतमुसलप्रहारैर्वायुर्विशेषेण प्रसरति खलु । अथोऽन्तरं
 हे उलूखल इंद्रायेंद्रोपकारार्थं पातवे पातुं सोमं सुनु । सोमाभिषवं कुरु ॥
 वनस्पते । पारस्करादित्वात्सुद् । कार्यं कारणशब्दः । पातवे । पा पाने । तुमर्थे
 सेसेनिति तवेन्प्रत्ययः । जित्यादिर्नित्यमित्याद्युदात्तत्वं । सुनु । उत्तश्च प्रत्ययादसं-
 योगपूर्वादिति हेर्लुक् । विकरणस्वरेणांतोदात्तत्वं । पादादित्वादनघातः । उलू-
 खल । ऊर्ध्वं खमस्येत्युलूखलः । पृषोदरादिः ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

आयजी वाजसातमा ता ह्युच्चा विजभृतः । हरी इवांधांसि वप्सता ॥ ७ ॥

आयजी इत्याऽयजी । वाजऽसातमा । ता । हि । उच्चा । विऽजभृतः । हरी ।
इवेति हरीऽइव । अंधांसि । वप्सता ॥ ७ ॥

हे उलूखलमुसले आयाजी सर्वतो यज्ञसाधने वाजसातमा अतिशयेनान्नपदे ता हि ते खलूच्चा प्रौढध्वनिर्यथा भवति तथा विजभृतः । विशेषेण पुनः पुनर्विहारं कुरुतः । तच्च दृष्टान्तः । अंधांस्यन्वानि चणकादीनि खाद्यानि वप्सतौ भक्षयंतौ हरी इव । इंद्रस्याश्वाविव ॥ अत्र यास्क एवं व्याचख्यौ । आयाजी आयष्ट्वे अन्वानां संभक्तुतमे ते ह्युच्चैर्विह्रियेते हरी इवान्नानि भक्षयंतौ । निः ९. ३६. इति ॥ आयजी । यजेरौणादिकः करण इप्रत्ययः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । वाजसातमा । वाजं सनोतीति वाजसाः । पणु दाने । जनसनेत्यादिना विट्प्रत्ययः । विड्नोरनुनासिकस्यादित्यात्वं । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । अतिशयनिकस्तमप् । सुपां सुलुगिति पूर्वसवर्णदीर्घः । विजभृतः । इज् हरणे । अस्माद्यङ्कुभ्यासहलादिशेषोरत्जग्वेषु कृतेषु स्यिकौ च लुकि । पा० ७. ४. ९१. इति रुगागमः । ततः प्रत्ययलक्षणेन धातुसंज्ञायां लिटि द्विवचनं तस् । अदादिवच्चेति वचनाच्छपो लुक् । गुणे प्राप्ते क्ङिति चेति प्रतिषेधः । ह्यहोर्भङ्गदसीति भत्वं । प्रत्ययस्वरः । हि चेति निघातप्रतिषेधः । वप्सता । भस भक्षणदीप्त्योः । लटः शतृ । जुहोत्यादिभ्यः घुः । घसिभसोर्हलौ च । पा० ६. ४. १००. इत्युपधालोपः । नाभ्यस्ताच्छतुः । पा० ७. १. ७८. इति नुमप्रतिषेधः । अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

ता नो अद्य वनस्पती ऋष्वावृष्वेभिः सोतृभिः । इंद्राय मधुमत्सुतं ॥ ८ ॥

ता । नः । अद्य । वनस्पती इति । ऋष्वौ । ऋष्वेभिः । सोतृभिः । इंद्राय ।

मधुऽमत् । सुतं ॥ ८ ॥

अद्यास्मिन्कर्मणि हे वनस्पती उलूखलमुसलरूपौ तौ युवामृष्वेभिर्दर्शनीयैः सोतृभिरभिषवहेतुभिः सह ऋष्वौ तौ दर्शनीयौ भूत्वेन्द्रायेन्द्रार्थं मधुमत् माधुयोपितं सोमद्रव्यं नोऽस्मदीयं सुतं । अभिषुणुतं ॥ ता । सुपां सुलुगित्याकारः ।

नो अद्य । प्रकृपांतःपादमिति प्रकृतिभावः । वनस्पती । उभयपदप्रकृतिस्वर
प्राप्त आसंज्ञितस्येति सर्वानुदात्तत्वं । सुतप्रगृह्या अचीति प्रकृतिभावः । सुतं ।
पुञ् अमिपवे । बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक् । निघातः ॥

सोमावनयने विनियुक्तां सूक्ते नवमीमृचमाह ॥

उच्छिष्टं चम्बोभर सोमं पवित्र आ मृज । नि धेहि गोरधि त्वचि ॥ ९ ॥

उत् । शिष्टं । चम्बोः । भर । सोमं । पवित्रे । आ । मृज । नि । धेहि । गोः ।

अधि । त्वचि ॥ ९ ॥

हे ऋत्विग्विशेष हरिश्चंद्रदेवतापक्षे हरिश्चंद्रेति वा । चम्बोः सोमस्य भक्षत्वं
संपादकयोरधिषवणफलकयोः शिष्टमभिषवराहित्येनावशिष्टं सोममुद्धर । शक्-
टस्योपरि हर । सोममभियुतं सोमं पवित्रे दशापवित्र आसृज । आनीय प्रक्षिप ।
प्रक्षेपे सत्यवशिष्टं सोमं गोस्त्वध्यात्तदुहे चर्मण्यधि तिधेहि । अध्यारोप स्थापय ॥
चम्बोः । चमु अदने । चम्यते भक्ष्यते ऽवेति चमूः । कृपिचमीत्यादिना । उ० १.
८१. । औष्णादिक उप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । सप्तमीद्विवचनस्योदात्तस्वरितयोर्यणः
स्वरित इति स्वरितत्वमुदात्तयणो ह्रस्पूर्वादिति व्यत्ययेन भवति । भर । ह्य-
होभः । धेहि । घुसोरेच्चावभ्यासलोपश्चेत्येताभ्यासलोपो । निघातः । त्वचि ।
सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीये षड्विंशो वर्गः ॥

यच्चिद्धि सत्य सोमपा इति षष्ठं सूक्तं सप्तर्चं शुनःशेषस्यापि पांक्तमैंद्रं । अनु-
क्रमणिका च यच्चिद्धि सप्त पांक्तमिति । पृष्ठचषडहस्य पंचमेऽहनि माथ्यंदिने
सवने होत्रका यच्चिद्धीति सप्तर्चं सूक्तं । वीस्तृचात्कृत्वा स्वस्वशस्त्र एकैकं तृचमा-
वपेरन् । चतुर्थेऽहनीति खंडे यच्चिद्धि सत्य सोमपा इत्येकैकमेवमेव । आ० १.
११. । इति सूचितं ॥ तत्र प्रथमामृचमाह ॥

यच्चिद्धि सत्य सोमपा अनाशस्ता इव स्मसि ।

आ तू न इंद्र शंसय गोष्वश्वेषु शुभिषु सहस्रेषु तुवीमघ ॥ १ ॥

यत् । चित् । हि । सत्य । सोमऽपाः । अनाशस्ताः ऽइव । स्मसि ।

आ । तु । नः । इंद्र । शंसय । गोषु । अश्वेषु । शुभिषु । सहस्रेषु । तुविऽमघ ॥ १ ॥

विश्वेदेवैः प्रेरितः शुनःशेष एतदादिकादिभिर्द्वाविंशतिसंख्याकाभिर्ऋग्भिर्दिं
तुष्टाव । तथा च ब्राह्मणं । तं विश्वे देवा ऊचुरिंद्रो वै देवानामोजिष्ठो बलिष्ठः
सहिष्ठः सत्तमः पारयिष्णुतमस्तं नु स्तुह्यय त्वोत्सह्याम इति स इंद्रं तुष्टाव
यच्चिद्धि सत्य सोमपा इत्येतेन सूक्तेनोत्तरस्य च पंचदशभिर्गिति ॥ हे सोमपाः
सोमस्य पातः सत्य सत्यवादिर्निद्र यच्चिद्धि यद्यपि वयमनाशस्ता इव स्मसि ।
अप्रशस्ता इव भवामः । तथापि हे तुवीमघ बहुधनेंद्र त्वं गोष्वश्वेषु शुभिषु
शोभनेषु सहस्रेषु सहस्रसंख्याकेषु च निमित्तभूतेषु नोऽस्मानाशंसय । सर्वतः
प्रशस्तान्कुरु । अस्मदोपमनपेक्ष्य गवादीन्प्रयच्छेत्यर्थः ॥ सोमपाः । विजंतः ।
आमंचितनिघातः । अनाशस्ता इव । शंस स्तुतौ । निष्ठेति भावे क्तः । यस्य
विभापेतीदृप्रतिषेधः । नञा बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । स्मसि ।
इदंतो मसिः । तू नः । ऋचि तुनुषेत्यादिना दीर्घः । गोषु । सावेकाच इति
प्राप्तस्य विभक्त्युदात्तत्वस्य न गोश्चन्साववर्णेति प्रतिषेधः । अश्वेषु । अश्रुतेऽध्वा-
नमित्यश्वः । अशिप्रुपीत्यादिना कन्प्रत्ययः । निह्वादाद्युदात्तत्वं । शुभिषु । शुभ
दीर्घौ । अदिशदिभूशुभिभ्यः क्तिन्निति क्तिन्प्रत्ययः । व्यत्ययेनांतोदात्तत्वं ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

शिप्रिन्वाजानां पते शचीवस्तव दंसना ।

आ तू न इंद्र शंसय गोष्वश्वेषु शुभिषु सहस्रेषु तुवीमघ ॥ २ ॥

शिप्रिन् । वाजानां । पते । शचीऽवः । तव । दंसना ।

आ । तु । नः । इंद्र । शंसय । गोषु । अश्वेषु । शुभिषु । सहस्रेषु । त्विऽमघ ॥ २ ॥

हे शचीवः शक्तिमन् शिप्रिन् शोभनहनूयुक्त वाजानां पते । अन्नानां पालक ।
तव दंसना कर्मविशेषोऽनुग्रहरूपः सर्वदा वर्तते । अन्यत्पूर्ववत् ॥ शिप्रिन् ।
शिप्रे हनू नासिके वेति यास्कः । अत इनिठनाविति मत्वर्थीय इनिः । आमं-
चिताद्युदात्तत्वं । वाजानां पते । सुवामंचित इति परांगवज्ञावात् षष्ठ्यामंचि-
तसमुदायनिघातः । न चामंचितं पूर्वमविद्यमानवदिति शिप्रिन्नित्यस्याविद्य-
मानवत्त्वेन पदादपरत्वात्पादादित्वाच्च न निघातः । नामंचिते समानाधिकरणे
सामान्यवचनमित्यविद्यमानवत्त्वप्रतिषेधात् । शचीवः । छंदसीर इति मनुषो
वत्त्वं । मनुवसो हरिति रुत्वे खरवसानयोर्विसर्जनीयः । पा० ८. ३. १५. । पादादि-
त्वादामंचितनिघाताभावः ॥

तृतीयामृचमाह ॥

निष्वापया मिथूदृशा सस्तामवुध्यमाने ।

आ तू न इद्र शंसय गोष्वश्वेषु शुभ्रिषु सहस्रेषु तुवीमघ ॥ ३ ॥

नि । स्वापय । मिथुऽदृशा । सस्तां । अवुध्यमाने इति ।

आ । तु । नः । इद्र । शंसय । गोषु । अश्वेषु । शुभ्रिषु । सहस्रेषु । तुविऽमघ ॥ ३ ॥

मिथूदृशा परस्परं संगतत्वेन दृश्यमाने यमदूत्यौ निष्वापय । नितरां सुप्ते कुरु । ते चास्मान्मारयितुमवुध्यमाने सत्यां सस्तां । निद्रां प्राप्नुतां । अन्यत्पूर्ववत् ॥ निष्वापय । सुपामादित्वात् पत्वं । अन्येषामपि दृश्यत इति दीर्घः । मिथुनतया युगलरूपेण पश्यत इति मिथूदृशा । किम् चेति दृशेः कर्तरि किप् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । पूर्ववत्पूर्वपदस्य दीर्घः । सुपां सुलुगिति विभक्तेराकारः । सस्तां । पस स्वप्ने । लोटि तसस्ताम् । अदिप्रभृतिभ्य इति शपो लुक् । प्रत्ययस्वरः । पादादित्वाच्चिधाताभावः । अवुध्यमाने । नञ्समासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

ससंतु त्या अरातयो बोधंतु शूर रातयः ।

आ तू न इद्र शंसय गोष्वश्वेषु शुभ्रिषु सहस्रेषु तुवीमघ ॥ ४ ॥

ससंतु । त्याः । अरातयः । बोधंतु । शूर । रातयः ।

आ । तु । नः । इद्र । शंसय । गोषु । अश्वेषु । शुभ्रिषु । सहस्रेषु । तुविऽमघ ॥ ४ ॥

त्या अस्माभिरदृश्यमानाः परोक्षास्ता अरातयोऽदानशीलाः शवचः ससंतु । निद्रां कुर्वंतु । हे शूर शौर्ययुक्तेन्द्र रातयो दानशीला बंधवो बोधंतु । अस्मान्बुध्यन्तां । अन्यत्पूर्ववत् ॥ ससंतु । प्रत्ययस्वरः । अरातयः । रा दाने । मंचे वृषेत्यादिना भावे क्तिन् । न विद्यते रातिरेष्विति बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । नञ्सुभ्यामिति तु सर्वे विधयश्छंदसि विकल्प्यन्त इति न भवति । यद्वा क्तिच्क्त्वा च संज्ञायामिति कर्तरि क्तिच् । नञ्समासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । बोधंतु । पादादित्वाच्चिद्धितिः इति निधाताभावः ॥

पंचमीमृचमाह ॥

समिद्रं ग॒र्दभं॑ मृ॒ण नु॒वंतं॑ पा॒पया॑मुया ।

आ तू न॑ इं॒द्र शंस॑य गो॒ष्वश्वेषु॑ ऋ॒भिषु॑ स॒हस्रेषु॑ तु॒वीमघ॑ ॥ ५ ॥

सं । इं॒द्र । ग॒र्दभं॑ । मृ॒ण । नु॒वंतं॑ । पा॒पया॑ । अ॒मुया ।

आ । तु । नः । इं॒द्र । शंस॑य । गो॒षु । अश्वेषु॑ । ऋ॒भिषु॑ । स॒हस्रेषु॑ । तु॒वि॒ऽमघ॑ ॥ ५ ॥

हे इं॒द्र अमु॒यानया॑स्माभिः श्रूय॑माणया पाप॒या निंदा॑रूपया वा॒चा नु॒वंतं॑ स्तु॒वंतं । अप॒कीर्तिं॑ प्रकट॑यंतमित्यर्थः । तादृशं ग॒र्दभं ग॒र्दभस॑मानवैरि॒णं संमृ॑ण । स॒म्यक् मार॑य । यथा ग॒र्दभः श्रोतु॑मशक्यं प॒रुषं श॒ब्दं करो॑ति तथा श॒चुरपि॑ । अन्य॒त्पूर्ववत्॑ ॥ ग॒र्दभं । तदे॒ ग॒र्दं श॒ब्दे । कृ॒शृश॒लिक॒लिक॒र्दिभ्योऽभ॑च् । उ० ३. १२१. । चित॒ इत्य॑न्तोदात्तत्वं । मृ॒ण । मृ॒ण हिंसा॑यां । तौदा॑दिकः । शस्य॑ डि॒त्वाहु॒णाभा॑वः । नु॒वंतं । णु स्तु॒तौ । शत॑र्यदिप्रभृ॒तित्वाच्छपो॑ लुक् । शतु॑र्दि॒त्वाहु॒णाभा॑व उ॒वडा॑देशः । प्रत्य॒याद्यु॑दात्तत्वं ॥

षष्ठीमृचमाह ॥

प॒ताति॑ कुं॒डृणा॑च्या दूरं वा॒तो वना॑दधि ।

आ तू न॑ इं॒द्र शंस॑य गो॒ष्वश्वेषु॑ ऋ॒भिषु॑ स॒हस्रेषु॑ तु॒वीमघ॑ ॥ ६ ॥

प॒ताति॑ । कुं॒डृणा॑च्या । दूरं । वा॒तः । वना॑त् । अधि॑ ।

आ । तु । नः । इं॒द्र । शंस॑य । गो॒षु । अश्वेषु॑ । ऋ॒भिषु॑ । स॒हस्रेषु॑ । तु॒वि॒ऽमघ॑ ॥ ६ ॥

वा॒तोऽस्मत्प्र॑तिकूलो वा॒युः कुं॒डृणा॑च्या कटि॑लगत्या स त्वस्मा॑न्परित्यज्य वना॑-
दध्या॒रण्या॑दप्यधिकं दूरं देशं प॒ताति॑ । पत॑तु । अन्य॒त्पूर्ववत्॑ ॥ प॒ताति॑ । लेट्वा-
डाग॑मः । कुं॒डृणा॑च्या । कुडि॑ दाहे । अस्मा॑त् ल्युङंते कुं॒डन॑शब्दे डकारा॒न्परस्या॑-
कारस्य ऋ॒कार॑श्चा॒दसः । ऋ॒वर्णाच्चेति॑ वक्त॒व्यमिति॑ णत्वं । तद॑चतीति कुं॒डृणा॑ची ।
ऋ॒वि॒गित्या॑दिना क्तिन् । अ॒निदि॑तामिति नलो॒पेऽच॑तेश्चेति वक्त॒व्यं । पा० ४. १.
६. २. । इति॑ ङीप् । अ॒च इत्य॑कारलोपः । चा॒विति॑ पूर्वपदस्य दी॒र्घत्वं । अ॒च॒तेश्च॑
ची । पा० ६. १. २२२. । इत्या॑कारस्योदात्तत्वं ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

सर्वं परिक्रोशं जहि जंभयां कृकदाश्व ।

आ तू न इद्रं शंसय गोष्वश्वेषु शुभ्रिषु सहस्रेषु तुवीमघ ॥ ७ ॥

सर्वं । परिऽक्रोशं । जहि । जंभयं । कृकदाश्वं ।

आ । तू । नः । इद्रं । शंसय । गोषु । अश्वेषु । शुभ्रिषु । सहस्रेषु । तुविऽमघ ॥ ७ ॥

परिक्रोशमस्मद्विषये सर्वत आक्रोशकर्तारं सर्वं पुरुषं जहि । मारयं । कृक-
दाश्वमस्मद्विषये हिंसाप्रदं शत्रुं जंभय । मारय । अन्यत्पूर्ववत् ॥ परिक्रोशं । क्रुश
आह्वाने । परितः क्रोशयतीति परिक्रोशः । पचाद्यच् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ।
जहि । हन हिंसागत्योः । हन्तेर्जः । पा० ६. ४. ३६. । इति जादेशः । तस्यासिद्धव-
द्वा भादित्यसिद्धत्वादातो हेरिति हेर्लुक् न भवति । जंभय । जभि नाशने ।
चुरादिवात्स्वार्थिको णिच् । शपः पित्त्वादनुदात्तत्वे णिच् एव स्वरः शिष्यते ।
कृकदाश्वं । कृज् हिंसायां । कृदाधारार्चिकलिभ्यः कन् । उ० ३. ४०. । इति कप्रत्ययः ।
किदित्यनुवृत्तेर्गुणाभावः । तथा च कृको हिंसा । तां दाशति प्रयच्छतीति कृक-
दाशुः । बहुल्यहणाद्दशतेरपि कृक उपपदे कृके वचः कश्च । उ० १. ६. । इत्युण् ।
प्रत्ययस्वरेणोदात्तः । द्वितीयायाममि पूर्वत्वे प्राप्ते वा छंदसीति तस्य बाधितत्वाद्य-
णादेशः । उदात्तस्वरितयोर्यण इति विभक्तेः स्वरितत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीये सप्तविंशो वर्गः ॥

आ व इद्रमिति द्वाविंशत्यृचं सप्तमं सूक्तं शुनःशेषस्यायं गायत्रं । अस्माक-
मित्येषा पादनिचृत्तायत्री । त्रयः सप्तकाः पादनिचृदित्युक्तत्वात् । शश्वदिन्द्र इत्येषा
त्रिष्टुप् । आदितः । पोडशर्चं ऐंशः । आश्विनावश्ववात्वेत्याद्यास्तिस्र आश्विन्यः ।
कस्त उष इत्याद्यास्तिस्र उपोदेवताकाः । तथा चानुक्रमणिका । आ वो द्यधिका-
स्माकं पादनिचृत् शश्वत्त्रिष्टुप् परौ तृचावाश्विनोपस्याविति ॥ प्रथमामृचमाह ॥

आ व इद्रं क्रिर्विं यथा वाजयंतः शतक्रतुं । मंहिष्ठं सिंच इंदुभिः ॥ १ ॥

आ । वः । इद्रं । क्रिर्विं । यथा । वाजऽयंतः । शतऽक्रतुं । मंहिष्ठं । सिंचे । इंदुऽभिः ॥ १ ॥

वाजयंतोऽन्नमिच्छन्तो वयं शुनःशेषाः । हे ऋत्विग्यजमाना वो युष्माकं संव-
धिनमिममिन्द्रमिंदुभिः सोमैरासिंचे । सर्वतः सिंचामहे । तर्पयामः । कीदृशं ।

शतक्रतुं । शतसंख्याककर्मोपेतं । मंहिष्ठं । अतिशयेन प्रवृद्धं । सेचने दृष्टांतः ।
 यथा येन प्रकारेण क्रिविमृवटं जलेन पूरयन्ति तद्वत् । क्रिविशब्दो वयः काट
 इत्यादिषु चतुर्दशसु कूपनामसु क्रिविः कूपः सूद इति पठितं ॥ क्रिविं । कृती
 छेदने । कृत्यत इति क्रित्विः । क्रिविधृष्विच्छविस्थवीत्यादौ । उ० ४. ५७. । क्रिप्र-
 त्ययांतो निपातितः । अत एव तशब्दलोपः । निष्ठादाद्युदात्तत्वं । वस्तुतस्तु
 डुकृञ् करणे क्रि विडागमश्च निपात्यत इति निघंटुभाष्यं । यथा । यथेति पादांत
 इति सर्वानुदात्तत्वं । वाजयंतः । वाजमात्मन इच्छंतः । सुप आत्मनः क्यच् ।
 न छंदस्यपुत्रस्येतीत्वदीर्घत्वयोर्निषेधः । अश्वाघस्यादिति पुनर्दीर्घविधानज्ञाप-
 नात् । मंहिष्ठं । मंहि वृद्धौ । अतिशयेन मंहिता मंहिष्ठः । तुष्टंदसि । पा० ५.
 ३. ५९. इति तृजंतादिष्टप्रत्ययः । तुरिष्ठेमेयःसु । पा० ६. ४. १५४. इति तृलोपः ।
 इष्टनो निष्ठादाद्युदात्तत्वं । सिंचे । पिचिर् दारणे । व्यत्ययेनैकवचनं । शे मुचा-
 दीनामिति नुमागमः ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

शतं वा यः शुचीनां सहस्रं वा समाशिरां । एदुं निम्नं न रीयते ॥ २ ॥
 शतं वा यः शुचीनां सहस्रं वा संऽआशिरां । आ इत् । ऊं इति । निम्नं ।
 न । रीयते ॥ २ ॥

य इंद्रः शुचीनां शुद्धानां सोमानां शतं वा शतसंख्याकं समूहं वा । समा-
 शिरां समीचीनेनाशीराख्येन थ्रपणद्रव्येणोपेतानां सोमानां सहस्रं वा सहस्र-
 संख्याकं समूहं वा एदु रीयते । आगच्छत्येव । सोऽस्माननुगृह्णात्विति शेषः ।
 सोमप्राप्तौ दृष्टांतः । निम्नं न । यथा निम्नप्रदेशमाप आप्नुवंति तद्वत् ॥ समा-
 शिरां । श्रीञ् पाक इत्यस्य समाङ्पूर्वस्य क्थिपस्पृधेयामित्यादावाशीरादेशो
 निपातितः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । रीयते । रीङ् श्रवणे । दिवा-
 दिभ्यः श्यन् ॥

तृतीयामृचमाह ॥

सं यन्मदाय शुष्मिण एना हस्योदरे । समुद्रो न व्यचो दधे ॥ ३ ॥
 सं । यत् । मदाय । शुष्मिणे । एना । हि । अस्य । उदरे । समुद्रः । न । व्यचः । दधे ॥ ३ ॥

यत्पूर्वोक्तं शतं सहस्रं वा शुष्मिणे बलवत इंद्रस्य मदाय मदार्थं संगतं
 भवति । एना हसनेनैव शतेन सहस्रेण चास्येद्रस्योदरे व्यचो व्याप्तिर्दधे । धृता-

भवति । तच्च दृष्टांतः । समुद्रो न । समुद्र इव । यथा समुद्रमध्ये जलं व्याप्तं तद्वत् ॥ एना । सुपां सुलुगिति तृतीयाया डादेशः । व्यचः । व्यचेः कुदादित्वमन्तसि । पा० १. २. १. १. इति डिङ्झावस्य प्रतिषिद्धत्वाद्गृह्येत्यादिना संप्रसारणं न भवति । असुनो निष्ठादाद्युदात्तत्वं । दधे । दधातेः कर्मण्यभ्यासह्रस्वजत्वेषु कृतेष्वातो लोप इति चेत्याकारलोपः । प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तत्वं । हि चेति प्रतिषेधान्निघाताभावः ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

अयमु ते समतसि कपोत इव गर्भधिं । वचस्तच्चिन्न ओहसे ॥ ४ ॥

अयं । ऊं इति । ते । सं । अतसि । कपोतः ऽइव । गर्भऽधिं । वचः । तत् । चित् । नः । ओहसे ॥ ४ ॥

हे इंद्र अयमु । अयमपि दृश्यमानः सोमस्ते त्वदर्थं संपादितः । यं सोमं समतसि । सम्यक् सातत्येन प्राप्नोषि । तच्च दृष्टांतः । कपोत इव । यथा कपोताख्यः पक्षी गर्भधिं गर्भधारिणी कपोती प्राप्नोति तद्वत् । तच्चित्तस्मादेव कारणात्नोऽस्मदीयं वच ओहसे । प्राप्नोषि ॥ अतसि । अत सातत्यगमने । कपोत इव । कवेरोतच् पथ । उ० १. ६. २. इत्येतच् । व्यत्ययेन मध्योदात्तः । गर्भधिं । गर्भोऽस्यां धीयत इति गर्भधिः । कर्मण्यधिकरणे चेति किप्रत्ययः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । ओहसे । तुहिर् दुहिर् उहिर् अर्दने । व्यत्ययेनात्मनेपदं ॥

पंचमीमृचमाह ॥

स्तोत्रं राधानां पते गिर्वाहो वीर यस्य ते । विभूतिरस्तु सूनृता ॥ ५ ॥

स्तोत्रं । राधानां । पते । गिर्वाहः । वीर । यस्य । ते । विऽभूतिः । अस्तु । सूनृता ॥ ५ ॥

हे इंद्र राधानां पते धनानां पालक गिर्वाहो गीर्भिस्त्वमान वीर शौर्येणित । यस्य ते तव स्तोत्रमीदृशं भवति तस्य तव विभूतिर्लक्ष्मीः सूनृता प्रियसत्यरूपास्तु ॥ स्तोत्रं । दाम्नीशसेति प्रुन् । पा० ३. २. १८२. पश्चादर्थश्चाद्यच् । अथवा स्तोतुरिदमित्यर्थेऽण् । संज्ञापूर्वकी विधिरनित्य इति वृद्धिर्न । राधानां पते । राधुर्वन्येभिरिति राधानि धनानि । सुवामंचित इति परांगवज्जावाप्यष्ट्यामंचितसमुदायस्य निघातः । गिर्वाहः । वह प्रापये । वहिहाधाज्यं चंदसीति कारकपूर्वस्यापि वहतेरसुप्रत्ययः । गतिकारकयोरपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेत्पु-

क्तत्वात् । णिदित्यनुवृत्तेरुपधावृद्धिः । पूर्वपदस्यवोरुपधाया इति दीर्घस्याभावच्छादसः । पाठिकमामञ्जिताद्युदात्तत्वं । विभूतिः । तादौ च नितीति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीयेऽष्टाविंशो वर्गः ॥

पथीमृचमाह ॥

ऊर्द्ध्वस्तिष्ठा न ऊतयेऽस्मिन्वाजे शतक्रतो । समन्येषु ब्रवावहे ॥ ६ ॥
ऊर्द्ध्वः । तिष्ठ । नः । ऊतये । अस्मिन् । वाजे । शतक्रतो इति शतऽक्रतो । सं ।
अन्येषु । ब्रवावहे ॥ ६ ॥

हे शतक्रतो शतसंख्याककर्मोपेत । अस्मिन्प्रसक्ते वाजे संयामे नोऽस्माकमूतये रक्षणायोर्द्ध्व उन्नत उत्तुकस्तिष्ठ । भव । त्वं चाहं च मिलित्वान्येषु कार्यतरेषु संब्रवावहे । सम्यक् विचारयावः ॥ तिष्ठा । ब्रवोऽतस्तिष्ठ इति संहितायां दीर्घः । ऊतये । ऊतियूतीत्यादिना क्तिन उदात्तत्वं । अस्मिन् । ऊर्द्ध्वमित्यादिना सप्तम्या उदात्तत्वं ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

योगेयोगे तवस्तरं वाजेवाजे हवामहे । सखाय इन्द्रमूतये ॥ ७ ॥
योगेऽयोगे । तवःऽतरं । वाजेऽवाजे । हवामहे । सखायः । इन्द्र । ऊतये ॥ ७ ॥

योगे योगे प्रवेशे प्रवेशे तत्तत्कर्मापक्रमे वाजे वाजे कर्मविधातिनि तस्मिंस्तस्मिन्संयामे तवस्तरमतिशयेन बलिनमिन्द्रमूतये रक्षार्थं सखायः सखिवन्प्रिया वयं हवामहे । आह्वयामः ॥ योगे योगे । युजिर् योगे । हलश्चेति घञ् । चजोः कु घिण्यतोरिति कुत्वं । यजो जिह्वादाद्युदात्तत्वं । नित्यवीप्सयोरिति वीप्सायां द्विर्भावे सत्यामेडितानुदात्तत्वं । तवस्तरं । तवसः शब्दादस्मायामेधेति । पा० ५. २. १२१. । मत्वर्थीयो विनिः । तस्य छांदसो लोपः ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

आ घा गमद्यदि अर्वात्सहस्रिणीभिः । वाजेभिरुप नो हव ॥ ८ ॥
आ । घ । गमत् । यदि । अर्वात् । सहस्रिणीभिः । ऊतिऽभिः । वाजेभिः । उप ।
नः । हव ॥ ८ ॥

यद्ययमिन्द्रो नोऽस्मदीयं हवमाह्वानं शृणुयात् । तदानीं स्वयमेव सहस्रि-
णीभिरेतिभिर्वहुभिः पालनैर्वाजेभिरनैश्च सहोपसमीप आघ । अवश्यमा-
गमत् । आगच्छेत् ॥ घ । अचि तुनुषेत्यादिना संहितायां दीर्घः । गमत् ।
लिङ्घं लेट् । लेटोऽडाटावित्यडागमः । इतश्च लोप इतीकारलोपः । यद्वा
छांदसे लुङि पुषादिद्युताद्युदितः परस्मैपदेष्विति चुरेडादेशः । बहुलं छंदस्य-
माद्योगेऽपीत्यडभावः । श्रवत् । श्रु श्रवणे । पूर्ववत्सेट्यडागमः । वाजेभिः ।
बहुलं छंदसीति भिस ऐसादेशाभावः । हवं । भावेऽनुपसर्गस्येति ह्यतेरप्
संप्रसारणं च । अपः पित्रादनुदात्तत्वे धातुस्वरेणाद्युदात्तत्वं ॥

नवमीमृचमाह ॥

अनु प्रत्नस्यैकसो हुवे तुविप्रतिं नरं । यं ते पूर्वं पिता हुवे ॥ ९ ॥
अनु प्रत्नस्य ओकसः । हुवे तुविऽप्रतिं नरं । यं ते पूर्वं पिता हुवे ॥ ९ ॥
प्रत्नस्य पुरातनस्यैकसः स्थानस्य स्वर्गरूपस्य सकाशात्तुविप्रतिं बहून्यजमा-
नान्प्रतिगंतारं नरं पुरुषमिंद्रमनु हुवे । अनुक्रमेण कर्मस्वाह्वयामि । यं ते त्वामिंद्रं
पितास्मदीयो जनकः पूर्वं पुरा स्वकीयानुष्ठानकाले हुवे । आहूतवान् । तमाह्व-
यामीति पूर्वचान्वयः ॥ ओकसः । नद्विषयस्येत्याद्युदात्तत्वं । हुवे । द्वेज् स्पृष्टायां
शब्दे च । इटि बहुलं छंदसीति संप्रसारणं परपूर्वत्वं । गुणे प्राप्ते किङ्किं चेति
प्रतिषेधः । उवडादेशः । प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तत्वं । पादादित्वादनित्यातः । तुविप्रतिं ।
तुवीनां बहूनां प्रतिगंतारं । अत्र प्रतिशब्दो भीमसेनो भीम इतिवत् प्रतिगं-
तृशब्दं लक्षयित्वा तद्वारा तदर्थं लक्षयति । अतः प्रतिः प्रतिनिधिप्रतिदानयोः
। पा० १. ४. ९२ । इतिवत्सत्त्वचनत्वेनानिप्रातत्वादनव्ययत्वे पूरणगुणेत्यादिना
। पा० २. २. ११ । न पथीसमासनिषेधः । हुवे । द्वेजो लिटि बहुलं छंदसीति
पूर्ववत्संप्रसारणपरपूर्वत्वे । द्विर्वचनप्रकरणे छंदसि वेति वक्तव्यं । पा० ६. १. ८. ३ ।
इति द्विर्वचनाभावः । यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥

दशमीमृचमाह ॥

तं त्वा वयं विश्ववारा शास्महे पुरुहूत । सखे वसो जरितृभ्यः ॥ १० ॥
तं त्वा वयं विश्वऽवार आ । शास्महे । पुरुऽहूत । सखे । वसो इति ।
जरितृभ्यः ॥ १० ॥

हे विश्ववार सर्वैर्वरणीय पुरुहूत बहुभिः स्वस्वकर्मण्याहूत सखे सखिवन्प्रिय वसो निवासहेतो इन्द्र तं पूर्वोक्तगुणयुक्तं त्वां जरितृभ्यः स्तोतृणामनुयहार्षमाशास्महे । प्रार्थयामहे ॥ आशास्महे । आङ्शसु इच्छायां । अदिप्रभृतिभ्यः शप् इति शपो लुक् । वसो । नामन्विते समानाधिकरण इति पूर्वस्याविद्यमानवत्त्वनिषेधात्परांगवद्भावेऽपि सति शेषनिघातेन वामन्वितस्य चेति वा सर्वानुदात्तत्वं । जरितृभ्यः । जरति स्तुतिकर्मा । नृचश्चिद्भादंतोदात्तत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीय एकोनविंशो वर्गः ॥

एकादशीमृचमाह ॥

अस्माकं शिप्रिणीनां सोमपाः सोमपाव्रां । सखे वज्रिन्सखीनां ॥ ११ ॥

अस्माकं शिप्रिणीनां । सोमऽपाः । सोमऽपाव्रां । सखे । वज्रिन् । सखीनां ॥ ११ ॥

हे सोमपाः सोमस्य पातः सखे सखिवन्प्रिय वज्रिन्वज्रयुक्तेन्द्र सखीनां सखिवन्प्रियाणां सोमपाव्रां सोमस्य पातृणामस्माकं शिप्रिणीनां दीर्घाभ्यां हनूभ्यां नासिकाभ्यां वा युक्तानां गवां समूहस्त्वत्प्रसादादस्त्विति शेषः ॥ शिप्रिणीनां । ऋक्षेभ्यो ङीबिति ङीप् । तस्य पित्वादनुदात्तत्वे सति प्रत्ययस्वरः शिष्यते । सोमपाः । आमन्वितस्य सति शिष्टत्वादामन्विताद्युदात्तत्वं । सोमपाव्रां । आतो मनिन्नित्यादिना वनिप् । अलोपोऽनः । पा० ६. ४. १३४. । इत्यनोऽकारस्य लोपः ॥

द्वादशीमृचमाह ॥

तथा तदस्तु सोमपाः सखे वज्रिन्तथा कृणु । यथा त उन्मसीष्टये ॥ १२ ॥

तथा । तत् । अस्तु । सोमऽपाः । सखे । वज्रिन् । तथा । कृणु । यथा । ते । उन्मसि । इष्टये ॥ १२ ॥

हे सोमपाः सखे वज्रिन् इष्टयेऽभिलषितार्थं ते तवानुपहं यथा येन प्रकारेणोन्मसि । वयं कामयामहे । त्वं तथा कुरु । त्वत्प्रसादात्तद्दीर्घं तथास्तु ॥ कृणु । कृवि हिंसाकरणयोश्च । इदित्वाच्चुम् । धिन्विक्कृण्वोरच्चेत्युप्रत्ययः । तत्संनियोगेन वकारस्य चाकारः । अतो लोप इति तस्य लोपः । तस्य स्थानिवद्भावात्पृथग्गुणाभावः । उतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वादिति हेल्लुक् । उन्मसि । वशं, कांती । इदंतो मसिः । अदादित्वाच्छपो लुक् । यहिज्यादिना संप्रसारणं । प्रत्ययस्वरः ।

यञ्जयोगादनिघातः । इष्टये । इषु इच्छायां । क्तिनि तितुचेत्यादिनेदप्रतिषेधः ।
यद्वा यजतेः क्तिनि वचिस्वपीत्यादिना संप्रसारणं । ब्रश्वादिना घत्वे घृत्वं ।
पूर्वस्मिन्पक्षे मंचे वृषेति क्तिन उदात्तत्वं । द्वितीये तु व्यत्ययेन ॥

चयोदशीमृचमाह ॥

रेवतीर्नः सधमाद् ईद्रे संतु तुविवाजाः । क्षुमंतो याभिर्मदेम ॥ १३ ॥

रेवतीः । नः । सधमादे । ईद्रे । संतु । तुविवाजाः । क्षुमंतः । याभिः । मदेम ॥ १३ ॥

क्षुमंतोऽन्नवंतो वयं याभिर्गोभिः सह मदेम । हृषेम । ईद्रे सधमादेऽस्माभिः
सह हर्षयुक्ते सति नोऽस्माकं ता गावो रेवतीः क्षीराज्यादिधनवत्यः तुविवाजाः
प्रभूतबलाश्च संतुः ॥ रेवतीः । रयिशब्दान्मतुपि रयेर्मतौ बहुलमिति संप्रसारणं
परपूर्वत्वं । छंदसीर इति मतुपो वत्वं । वा छंदसीति पूर्वसवर्णदीर्घः । आरे-
शब्दाच्च मतुप उदात्तत्वं वक्तव्यमिति रेशब्दादुत्तरस्यापि भवतीति पूर्वमेवोक्तं ।
सधमादे । मद तृप्तियोगे । चौरादिकः । सधमादे । सह मादयतीति सधमादः ।
पचाद्यच् । सधं मादस्थयोश्छंदसि । पा० ६. ३. ९६. । इति सहशब्दस्य सधादेशः ।
यायादिनोत्तरपदांतोदात्तत्वे प्राप्ते परादिश्छंदसि बहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं ।
तुविवाजाः । तु इति सौचो धातुर्वृद्धयर्थः । अच इरिति इः । संज्ञापूर्वकत्वानुणो
न भवति । बहुमीहो पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । क्षुमंतः । दुष्पु शब्दे । अस्मात्किपि
तुगभावश्छांदसः । ह्रस्वनुद्भ्यां मतुविति मतुप उदात्तत्वं । मदेम । मदी हर्षे ।
व्यत्ययेन शप् । अदुपदेशज्ञसार्धधातुकानुदात्तत्वे शपः पिच्चादनुदात्तत्वं । ततो
धातुस्वरः शिष्यते ॥

चतुर्दशीमृचमाह ॥

आ य त्वावान्मनाप्रः स्तोतृभ्यो धृष्णवियानः । चृणोरक्षं न चक्र्योः ॥ १४ ॥

आ । य । त्वावा । न्मना । प्रः । स्तोतृभ्यः । धृष्णो इति । इयानः । चृणोः ।

अक्षं । न । चक्र्योः ॥ १४ ॥

हे धृष्णो धार्ष्ट्ययुक्तं त्वावान् तत्सदृशो देवताविशेषस्मनाप्रस्त्वदनुग्रहव-
शात्स्वयमेवाप्रः सन् इयानोऽस्माभिर्योच्यमानः स्तोतृभ्यः स्तोतृणामनुग्रहाय
तदभीष्टमर्थं य अवश्यमा चृणोः । आनीय प्रक्षिपतु । तच्च दृष्टातः । चक्र्योः
रयस्य चक्रयोरक्षं न । यथाक्षं प्रक्षिपति तद्वत् ॥ त्वावान् । वतुष्प्रकरणे युष्म-

दस्मिन्नां छंदसि सादृश्य उपसंख्यानमिति वतुम् । प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति मपर्य-
 तस्यैवादेशः । आ सर्वनाम्नः । पा० ६. ३. ९१. इति दकारस्यात्वं । वतुपः पिङ्गा-
 दनुदात्तत्वे प्रातिपदिकस्वरः शिष्यते । त्मना । मंत्रेष्ववाङ्मादेरात्मनः । पा० ६. ४.
 १४१. इत्याकारलोपः । धृष्णो । जिधृषा प्रागल्भ्ये । चसिगृधिधृषिषिमेः क्लुः
 । पा० ३. २. १४०. आमंचितानुदात्तत्वं । इयानः । ईङ् गतौ । छंदसि लिट् । पा०
 ३. २. १०५. तस्य लिटः कानज्जेति कानजादेशः । अचि श्रुधात्वित्यादिना । पा०
 ६. ४. ७७. इयङादेशः । द्विर्वचनप्रकरणे छंदसि वेति वक्तव्यमिति वचनाद-
 भ्यासो न क्रियते । चित इत्यंतोदात्तत्वं । ऋणोः । ऋण गतौ । लङि व्यत्ययेन
 तिपः सिपीतश्चेतीकारलोपः । तनादिकृञ्भ्य उः । पा० ३. १. ७९. सार्वधातु-
 कगुणः । बहुलं छंदस्यमाङ्गोमेऽपीत्यङागमाभावः । विकरणस्वरणोदात्तत्वं ।
 अक्षं । अक्षस्यादेवनस्य । फि० २. १२. इत्याद्युदात्तत्वं । चक्रोः । चक्रियोः ।
 अकारस्येकारश्छांदसः ॥

पंचदशीमृचमाह ॥

आ यदुर्वः शतक्रतुवा कामं जरितृणां । ऋणोरक्षं न शचीभिः ॥ १५ ॥

आ । यत् । दुर्वः । शतक्रतो इति शतऽक्रतो । आ । कामं । जरितृणां । ऋणोः ।

अक्षं । न । शचीभिः ॥ १५ ॥

हे शतक्रतो इंद्र यदुवो धनं कामितार्थरूपमा स्तोतृभिराप्रथमस्ति तं कामं
 जरितृणां स्तोतृणामनुग्रहाय आ ऋणोः । आनीय प्रक्षिपसि । तच्च दृष्टान्तः ।
 शचीभिः कर्मभिः शक्तोचितव्यापारविशेषैरक्षं न । यथाक्षं प्रक्षिपन्ति तद्वत् ॥
 शचीभिः । शचीशब्दः शार्ङ्गैरवादिङ्गीनन्त आद्युदात्तः ॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीये चिंशो वर्गः ॥

षोडशीमृचमाह ॥

शश्वदिंद्रः पोमुथन्निर्जिगाय नानंदद्भिः शश्वसन्निर्धनानि ।

स नो हिरण्यरथं दंसनावान्त नः सन्निता सनये स नोऽदात् ॥ १६ ॥

शश्वत् । इंद्रः । पोमुथत् ऽभिः । जिगाय । नानंदत् ऽभिः । शश्वसत् ऽभिः । धनानि ।

सः । नः । हिरण्यऽरथं । दंसनाऽवान् । सः । नः । सन्निता । सनये । सः । नः ।

अदात् ॥ १६ ॥

तुष्टेनेद्रेण दत्तं हिरण्यरथमनया प्रतिजयाह । तथा च ब्राह्मणं । तस्मा इन्द्रः
 स्तूयमानः प्रीतो मनसा हिरण्यरथं ददौ । तमेतयर्चा प्रतीयाय शश्वदिन्द्र इतीति ॥
 इन्द्रः शश्वत्सर्वदा धनानि वैरिसंबंधीनि जिगाय । जितवान् । अश्वैरिति शेषः ।
 कीदृशैः । पोमुषद्भिः । घासभक्षणानंतरभाविनमोष्ठशब्दं कुर्वद्भिः । नानदद्भिः ।
 नादमास्यगतं हेपाशब्दं कुर्वद्भिः । शाश्वसद्भिः । पुनः पुनर्भृशं वा श्वसद्भिः । दंसना-
 वान् कर्मवान् सनिता दाता स इन्द्रो नोऽस्माकं सनये संभजनार्थं हिरण्यरथं
 सुवर्णेन निमित्तं रथमदात् । दत्तवान् । स नः स न इति द्विरुक्तिरादरार्थं ॥
 पोमुषद्भिः । पोषु पर्याप्तौ । अस्माद्यद्भुक्पभ्यासहलादिशेषौ । ह्रस्व इति ह्रस्वत्वे
 कृते गुणो यद्भुकोः । पा० ७. ४. ८२. इति गुणः । धातोरुपधाया उत्वं छांदसं ।
 अस्माद्यद्भुगंताच्छतयभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं । जिगाय । जि जये । लिटो
 णलि वृद्धिर्द्विर्वचनेऽचीति स्यानिवद्भावाज्जि इत्यस्य द्विर्वचनं । सन्निदोर्जः
 । पा० ७. ३. ५७. इत्यभ्यासादुत्तरस्य कुत्वं । नानदद्भिः । शब्द अव्यक्ते शब्दे ।
 पूर्ववद्यद्भुकि दीर्घोऽस्ति इत्यभ्यासस्य दीर्घः । पूर्ववदाद्युदात्तत्वं । शाश्वसद्भिः ।
 श्वस प्राणने । अन्यत्सर्वं पूर्ववत् । हिरण्यरथं । समासस्येत्यंतोदात्तत्वं । अदात् ।
 गातिस्येति सिचो लुक् । दंसनावान् । दंसशब्दं अग्नौ दंसो वेप इति कर्मनामसु
 पठितः । दंस एव दंसना । तदस्यास्तीति मतुप् । दस्यतेऽनेनेति दंसना ॥

प्रातरनुवाक आश्विने ऋतौ गायत्रे छंदस्याश्विनाश्वावत्येति नृचः । अप्याश्विन
 इति खंडेऽश्विना यज्वरीरिप आश्विनावश्वावत्या । आ० ४. १५. इति सूचितं ।
 नृचे प्रथमां सूक्ते सप्तदशीमृचमाह ॥

आश्विनावश्वावत्येषा यातं शवीरया । गोमंद्वा हिरण्यवत् ॥ १७ ॥

आ । अश्विनौ । अश्वऽवत्या । इषा । यातं । शवीरया । गोऽमंत् । द्वा । हि-
 रण्यऽवत् ॥ १७ ॥

इद्रेण प्रेरितः शुनःशेषोऽश्विनौ तृषाव । तथा च ब्राह्मणं । तमिन्द्र उवा-
 चाश्विनौ नु स्तुष्य त्वोत्सृक्षामीति सोऽश्विनौ तृषावात् उत्तरेण नृचेनेति ।
 हे अश्विनौ । अश्वावत्या बहुभिरश्वैर्युक्तया शवीरया प्रेर्यमाणेषाचेन सह आ-
 यातं । अस्मिन्कर्मण्यागच्छतं । हे दत्ता । अश्विनौ युवयोः प्रसादाग्नौमंद्-
 वुभिर्गोभिर्युक्तं हिरण्यवद्बहुना हिरण्येन युक्तमस्मदीयं गृहमस्त्विति शेषः ॥

अश्वावत्या । मन्त्रे सोमाश्वेन्द्रियविश्वदेवस्य मतौ । पा० ६. ३. १३१. । इति दीर्घत्वं ।
इषा । सावेकाच इति तृतीयाया उदात्तत्वं । यातं । या प्रापणे ॥ लोटि तसत्त्वं ।
अदादित्वाच्छपो लुक् । शवीरया । श्रु गतौ । कृशृपृकटिपटिशौटिभ्य ईरन् । उ०
४. ३०. । इतीरन्प्रत्ययो बहुलवचनादस्मादपि भवति । निच्चादाद्युदात्तत्वं ॥

अष्टादशीमृचमाह ॥

समानयोजनो हि वाँ रथो दस्त्रावर्मत्यः । समुद्रे अश्विनेयते ॥ १८ ॥

समानऽयोजनः । हि । वां । रथः । दस्त्रौ । अर्मत्यः । समुद्रे । अश्विना । ईयते ॥ १८ ॥

हे दस्त्रावश्विनौ वां युवयोः संवन्धी रथः समानयोजनस्तुल्ययोजनः । युव-
योर्द्वयोरेकरथारूढत्वादुभयार्थं सकृदेव युज्यते । युक्तः स रथोऽर्मत्यो विनाशर-
हितः । अप्रतिहतगतिरित्यर्थः । अत एवाश्विनौ हि यस्मात्समुद्रेऽंतरिक्ष ईयते ।
गच्छति । समुद्र इत्यंतरिक्षनामसु पठितं । समुद्रशब्दं यास्तु एवं व्याचख्यौ ।
समुद्रः कस्मात्समुद्रवन्त्यस्मादापः समभिद्रवन्त्येनमापः संमोदन्तिऽस्मिन्भूतानि समु-
दको भवति समुनत्तीति वा । नि० २. १०. । इति । समानयोजनः । बहुव्रीहौ पूर्वप-
दप्रकृतिस्वरत्वं । अर्मत्यः । अथयपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । ईयते । ईर् गतौ । अदुपदे-
शास्त्रसार्वधातुकानुदात्तत्वे श्यनो निच्चादाद्युदात्तत्वं । हि चेति निघातप्रतिषेधः ॥

एकोनविंशीमृचमाह ॥

न्य१घ्नस्य मूर्धनि चक्रं रथस्य येमथुः । परि द्यामन्यदीयते ॥ १९ ॥

नि । अघ्नस्य । मूर्धनि । चक्रं । रथस्य । येमथुः । परि । द्यां । अन्यत् । ईयते ॥ १९ ॥

हे अश्विनौ युवामघ्नस्य हंतुं विनाशयितुमशक्थस्य हृदस्य पर्वतस्य मूर्धन्यु-
परि चक्रं भवदीयरथसंवन्धेकं चक्रं नियेमथुः । नियमितवन्तौ । अन्यच्चक्रं परि
द्यां द्युलोकस्य परित ईयते । गच्छति ॥ अघ्नस्य । अहननमघ्नः । घञर्थे कवि-
धानं स्थास्त्रापाव्यधिहनिषुध्यर्थे । पा० ३. ३. ५८. ४. । इति हतेः कप्रत्ययः । अघ्न-
मर्हत्यघ्नः । छंदसि च । पा० ५. १. ६७. । इति यप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तत्वं ।
येमथुः । यम उपरमे । किति लिट्छ्रुत एकहल्मध्ये इत्येवाभ्यासलोपौ ॥

प्रातरनुवाक आश्विनशस्त्र उपत्ये ऋतौ गायत्रे छंदसि कस्त उप इति नृचः ।
अथोषस्य इति खंडे कस्त उप इति तिस्रः । अ० ४. १४. । इति सूचितं । तस्मिन्मृचे
प्रथमां सूक्तेऽविंशीमृचमाह ॥

कस्तः उषः कथप्रिये भुजे मर्तो अमर्त्ये । कं नक्षसे विभावरि ॥ २० ॥

कः । ते । उषः । कथऽप्रिये । भुजे । मर्तोः । अमर्त्ये । कं । नक्षसे । विभाऽवरि ॥ २० ॥

अश्विभ्यां प्रेरितः शुनः शेष उषसं तुष्टाव । तथा च ब्राह्मणं । तमश्विना ऊचतुरुषसं नु स्तुह्यथ त्वोत्सक्ष्याव इति स उषसं तुष्टावात उत्तरेण तृचेन तस्य ह सच्युक्तायां वि पाशो मुमुचे कनीय ऐह्वाकस्योदरं भवत्युत्तमस्यामेवच्युक्तायां वि पाशो मुमुचेऽगद ऐह्वाक आसेति । हे कथप्रिये स्तुतिप्रिये । अमर्त्ये मरणरहित उप एतच्छब्दाभिधेय उपः कालाभिमानिनि देवते । भुजे तव भोगाय मर्तो मनुष्यः को विद्यते । हे विभावरि विशेषप्रभावयुक्त उषो देवि कं पुरुषं नक्षसे । प्राप्नोषि । तवोचितं भोगं दातुं न कोऽपि मनुष्यः समर्थः । अत एव त्वं कम्पि पुरुषं भोगापेक्षया न प्राप्नोषि । ईदृशस्तव महिमेत्यर्थः ॥ ते । तेमयावेकवचनस्य । पा० ६. १. २२. इति युष्मच्छब्दस्य ते आदेशः सर्वानुदात्तः । कथप्रिये । कथ वाक्यप्रबंधे । चुरादिरदंतः । णावतो लोपस्य स्थानिवद्भावादुपधावृद्धभावः । चिंतिपूजिकथिकुंचिचर्चश्च । पा० ३. ३. १०५. इत्यङ्प्रत्ययः । णेरनिदीति णिलोपः । ततष्टाप् । पष्ठीसमासे श्वापोः संज्ञाच्छंदसोर्बहुलं । पा० ६. ३. ६३. इति ह्रस्वत्वं । थकारस्य थकारश्चादसः । आमंचितानुदात्तत्वं । भुजे । भुज पालनाभ्यवहारयोः । संपदादिलक्षणः क्तिप् । सावेकाच इति विभक्त्येदात्तत्वं । मर्तोः । असिहसीत्यादिना तन्प्रत्ययांत आद्युदात्तः । नक्षसे । तृक्ष पृक्ष णक्ष गतौ । विभावरि । भा दीप्तौ । विपूर्वादस्मादातो मनिक्कनिघनिपश्चेति वनिप् । वनो र च । पा० ४. १. ७. इति ङीप् । तत्संनियोगेन नकारस्य रेफादेशः । अस्वार्थनद्योर्ह्रस्वः । पा० ७. ३. १०७. इति ह्रस्वत्वं ॥

एकविंशीमृचमाह ॥

वयं हि ते अमन्मह्यंतादा पराकात् । अश्वे न चिचे अरुपि ॥ २१ ॥

वयं । हि । ते । अमन्महि । आ । अंतात् । आ । पराकात् । अश्वे । न । चिचे ।

अरुपि ॥ २१ ॥

अश्वे व्यापनशीले । चिचे चायनीये । अरुपि आरोचमान उपः कालाभिमानिनि देवते तव स्वरूपमांतात्समीपपर्यंतमापराकादूरपर्यंतं वयं मनुष्या नामन्महि । न वोढुं समर्थाः । हिशब्दः प्रसिद्धौ । देवतामहिम्नः पारावारयोर-

ज्ञातवेदस्यं निविज्ञानीयं तृतीयेनाभिप्रविकेनोक्तं तृतीयसवनमित्यतिदिष्टत्वात् ॥
तस्मिन्सूक्ते प्रथमामृचमाह ॥

त्वमग्ने प्रथमो अंगिरा ऋषिर्देवो देवानां भवः शिवः सखा ।

तव व्रते कवयो विद्वन्नापसोऽजायंत मरुतो भ्राजदृष्टयः ॥ १ ॥

त्वं । अग्ने । प्रथमः । अंगिराः । ऋषिः । देवः । देवानां । अभवः । शिवः । सखा ।

तव । व्रते । कवयः । विद्वन्नाऽपसः । अजायंत । मरुतः । भ्राजत् ऽदृष्टयः ॥ १ ॥

हे अग्ने त्वं प्रथम आद्य आंगिरसानामृषीणां सर्वेषां जनकत्वात् । तादृ-
शाऽंगिरोनामक ऋषिरभवः । तथा च ब्राह्मणं । येऽंगारा आसंस्तेऽंगिर-
सोऽभवन्निति । तथा स्वयं देवो भूत्वा देवानामन्येषां शिवः शोभनः सखाभवः ।
तव व्रते त्वदीये कर्मणि कवयो मेधाविनो विद्वन्नापसो ज्ञानेन व्याभुवात्ता
ज्ञातकर्मानो वा भ्राजदृष्टयो दीपमानायुधा मरुतो मरुत्संज्ञका देवा अजायंत ॥
विद्वन्नापसः । विद ज्ञाने । विद्वो वेदनं । बहुल्यहणादीणादिको मकप्रत्ययः ।
तदस्यास्तीति पामादिलक्षणो नः । पा० ५. २. १००. । प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तत्वं ।
विद्वन्नापसांसि येषां ते विद्वन्नापसः । पूर्वपदस्यान्येषामपि दृश्यत इति दृशि-
यहणादव्ययहसमयेऽपि दीर्घत्वं । अजायंत । जनी प्रादुर्भावे । तस्य श्यनि ज्ञाज-
नोर्जा । पा० ७. ३. ७९. इति जादेशः । भ्राजदृष्टयः । भ्राज दीप्तौ । व्यत्ययेन
शतृ । तस्य लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । ऋषी गतावित्यस्मात् क्तिच्त्वा
च संज्ञायामिति क्तिजंत ऋष्टिश्चः । ततो बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

त्वमग्ने प्रथमो अंगिरस्तमः कविर्देवानां परि भूषसि व्रतं ।

विभुर्विश्वस्मै भुवनाय मेधिरो द्विमाता शयुः कतिधा चिदायवे ॥ २ ॥

त्वं । अग्ने । प्रथमः । अंगिरःऽतमः । कविः । देवानां । परि । भूषसि । व्रतं ।

विऽभुः । विश्वस्मै । भुवनाय । मेधिरो । द्विऽमाता । शयुः । कतिधा । चित् ।

आयवे ॥ २ ॥

हे अग्ने त्वं प्रथम आद्य आंगिरस्तमोऽतिशयेनांगिरा भूत्वा कविमेधावी

सन् देवानामन्येषां व्रतं कर्म परिभूषसि । परितोऽलं करोषि । कीदृशस्त्वं । विश्वस्मै
 भुवनाय समस्तलोकानुग्रहार्थं विभुः । बहुविधः । आहवनीयाद्यनेकरूपधा-
 रीत्यर्थः । मेधिरो मेधावान् । द्विमाता । द्वयोररण्योरुत्पन्नः । यद्वा द्वयोर्लोक-
 योर्निमाता । आयवे मनुष्यार्थं कतिधा चित् कतिभिः प्रकारैः सर्वत्र शयुः
 शयानः । तत्तन्मनुष्यगृहेऽवस्थितस्य तव प्रकारा इयंत इति न केनापि ज्ञायत
 इत्यर्थः ॥ भूषसि । भूष अलंकारे । भौवादिकः । विभुः । विप्रसंभ्यो दुसंज्ञायां ।
 पा० ३. २. १६०. । इति विपूर्वाद्भवतेर्दुप्रत्ययः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । भुवनाय ।
 भूमधूभस्त्रिभ्यश्छंदसि । उ० २. ७८. । इति क्युन् । योरनादेशे निस्वरेणाद्युदात्तत्वं ।
 मेधिरः । मेधृ संगमे च । अस्माद्वाहुलक इरन्प्रत्ययः । निस्वरः । द्विमाता । द्वौ
 मातरौ यस्यासौ द्विमाता । नद्यृतश्च । पा० ५. ४. १५३. । इति कप्प्रत्ययो न भवति
 मातृमातृकयोर्भेदेनोपादानान्नद्यृतश्चेति क्वपि विभाषत इति तस्य मातृशब्द-
 विषये पाक्षित्वोक्तिः । त्रिचक्रादित्वादुत्तरपदांतोदात्तत्वं । यद्वा द्वयोर्माता द्वि-
 माता । समासस्येत्यंतोदात्तत्वं । शयुः । शीङ् स्वप्ने । भृमृशीत्यादिना उप्रत्ययः ।
 कतिधा । इयंतस्य किमृशब्दस्य बहुगणवतुडिति संख्या । पा० १. १. २३. । इति
 संख्यासंज्ञायां संख्याया विधार्थं धा । पा० ५. ३. ४२. । इति धाप्रत्ययः । आयवे ।
 छंदसीण इत्येतेरुणप्रत्ययः ॥

तृतीयामृचमाह ॥

त्वमग्ने प्रथमो मातरिष्वन आविर्भव सुक्ततूया विवस्वते ।

अरेजेतां रोदसी होतृवूर्येऽसंभोभारमर्यजो महो वसो ॥ ३ ॥

त्वं । अग्ने । प्रथमः । मातरिष्वने । आविः । भव । सुक्ततूया । विवस्वते ।

अरेजेतां । रोदसी इति । होतृऽवूर्यं । असंभोः । भारं । अर्यजः । महः । वसो

इति ॥ ३ ॥

हे अग्ने त्वं मातरिष्वने प्रथमो मुख्यो भूत्वा वर्तसे । अग्निर्वायुरादित्य इति
 वायुपेक्षया सर्वत्र मुख्यत्वावगमात् । तादृशस्त्वं सुक्ततूया शोभनकर्मच्छया वि-
 वस्वते परिचरते यजामानायाविर्भव । प्रकटो भव । तव सामर्थ्यं दृष्ट्वा रोदसी
 द्यावापृथिव्यावरेजेतां । अक्षपेतां । भ्यसते रेजत इति भयवेपनयोः । नि० ३. २१. ।
 इति यास्कः । होतृवूर्यं होतृवरणयुक्ते कर्मणि भारं भरणमसंभोः । ऊढवानसि ।
 हे वसो निवासहेतो बहे महः पूज्यान्देवानयजः । इष्टवानसि ॥ मातरिष्वने ।

निर्माणहेतुत्वान्मातांतरिक्षं । तत्र श्वसिति प्राणितीति मातरिश्वा वायुः । श्वनु-
 क्षन्नित्यादौ । उ० १. १५८. । मातरिश्वन्शब्दः कप्रत्ययातो निपातितः । सुकृतूया ।
 सुकृतुमात्मन इच्छति । सुप् आत्मनः क्यच् । अकृत्सार्वधातुकयोरिति दीर्घः । पा०
 ७. ४. २५. । क्यजंतस्य धातुसंज्ञायाम् अ प्रत्ययात् । पा० ३. ३. १०२. । इति भावेऽकार-
 प्रत्ययः । ततश्चाप् । सुपां सुलुगिति तृतीयैकवचनस्य डादेशः । टिलोप उदात्त-
 निवृत्तिस्वरेण तस्योदात्तत्वं । संहितायामन्येषामपि दृश्यत इति पूर्वपदस्य दीर्घः ।
 विवस्वते । विवासतिः परिचरणकर्मा । अस्मात्संपदादिलक्षणः क्तिप् । व्यत्यये-
 नोपधाह्रस्वत्वं । तदस्यास्तीति मतुप् । मादुपधाया इति मतोर्वत्वं । तसौ मत्वर्थ-
 इति भवेन पदत्वाभावादुत्वाभावः । मतुपः पित्त्वादनुदात्तत्वं । धातुस्वरः शिष्यते ।
 रोदेसी । वा छंदसीति पूर्वसवर्णदीर्घत्वं । होतृवृयं । होत्रा प्रियत इति होतृवृयं
 यज्ञः । वृज् वरणे । बहुलपहणादौणादिकः क्यप् । उदोष्ठ्यपूर्वस्येत्युत्वं । हलि
 चेति दीर्घः । यद्वा वृज् वरण इत्यस्मादेतिस्तुशास्त्रिन्यादिना । पा० ३. १. १०९. ।
 क्यप् । अनित्यमागमशासनमिति तुगभावः । अकृत्सार्वधातुकयोरिति दीर्घत्वे
 पूर्ववदुत्तदीर्घो । प्रत्ययस्य पित्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः । ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन
 स एव शिष्यते । असघ्नोः । यद्य हिंसायामत्र तु वहनार्थः । स्वादिभ्यः घुः ।
 पादादित्वादनिघातः । अयजः । भारमित्यस्य पूर्वपदस्य वाक्यांतरगतत्वात्तदपे-
 क्षयास्य निघातो न भवति । समानवाक्ये निघातयुष्मदस्मदादेशा वक्तव्याः
 । या० ६. १. १६. १. । इति वचनात् । महः । मह पूजायां । क्तिप् चेति क्तिप् ।
 सुपां सुपो भवंतीति शसो ङसादेशः । सावेकाच इति तस्योदात्तत्वं । यद्वा शसि
 महच्छब्दस्याच्छब्दलोपश्चादंसः । वृहन्महतीरूपसंख्यानमिति शस उदात्तत्वं ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

त्वमग्ने मनवे द्यामवाशयः पुरुषवसे सुकृते सुकृतरः ।

श्वावेण यत्पित्रोर्मुच्यसे पर्या त्वा पूर्वमनयन्नापरं पुनः ॥ ४ ॥

त्वं अग्ने । मनवे । द्यां । अवाशयः । पुरुषवसे । सुकृते । सुकृतरः ।

श्वावेण । यत् । पित्रोः । मुच्यसे । परि । आ । त्वा । पूर्व । अनयन् । आ । अपरं ।

पुनरिति ॥ ४ ॥

हे अग्ने त्वं मनवे मनोरनुग्रहार्थं द्यां द्युलोकमवाशयः । शब्दितवानसि ।

पुण्यकर्मभिः साध्यो द्युलोक इति प्रकटितवानसि । सुकृते तव परिचरणं कुर्वते
 पुरुरवस एतन्नासकस्य राज्ञोऽनुग्रहार्थं सुकृत्तरः । अतिशयेन शोभनफलकार्यभूः ।
 यद्यदा पित्रोररण्योः श्रावणेन क्षिप्रमथनेन परिमुच्यसे । परितो मुक्तो भवसि ।
 उत्पद्यस इत्यर्थः । तदानीं त्वा अरण्योरूपमन्त्रं त्वां पूर्वं वेदेः पूर्वदेशमानयन् ।
 आहवनीयत्वेन स्थापितवन्तः । पुनः पश्चादपरं पश्चिमदेशमानयन् । गार्हप-
 त्यरूपेण प्रापितवन्तः । आहवनीयकर्मानुष्ठानादूर्ध्वं गार्हपत्यरूपेण धारितवन्तः
 इत्यर्थः ॥ अवाशयः । वाभृ शब्दे । पुरुरवसे । पुरु रौतीति पुरुरवाः । रु शब्दे ।
 अस्मादीणादिकेऽसुनि पुरसि च पुरुरवाः । उ० ४. २३१. इति पूर्वपदस्य दीर्घो
 निपात्यते । सुकृते । सुकर्मपापमन्त्रपुण्येषु कृजः । पा० ३. २. ८९. इति क्लिप् ।
 ततस्तुक् । पित्रोः । उदात्तयणो हल्पूर्वादिति विभक्तेरुदात्तत्वं । मुच्यसे । अदुपदे-
 शात्तसार्वधातुकानुदात्तत्वं । यद्यपि सति शिष्टस्वरवलीयस्त्वमन्यत्र विकरणेभ्य
 इति वचनाद्विकरणस्वरः सति शिष्टोऽपि लसार्वधातुकस्वरस्य बाधको न
 भवति । तथापि धातुस्वरं बाधत एव धातुस्वरं आस्वर इत्युक्तत्वात् । अती यक
 एव स्वरं प्राप्ते व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं ॥

पंचमीमृचमाह ॥

त्वमग्ने वृषभः पुष्टिवर्धन उद्यतसुचे भवसि श्रवाय्यः ।

य आहुतिं परि वेदा वषट्कृतिमेकायुरये विश आविवांसति ॥ ५ ॥

त्वं । अग्ने । वृषभः । पुष्टिऽवर्धनः । उद्यतऽसुचे । भवसि । श्रवाय्यः ।

यः । आऽहुतिं । परि । वेद । वषट्कृतिं । एकऽआयुः । अये । विशः । आऽवि-

वांसति ॥ ५ ॥

- ८ हे अग्ने त्वं वृषभः कामानां वर्पिता पुष्टिवर्धनो यजमानस्य धनादिपोषा-
 भिवृद्धिहेतुः । उद्यतसुच उद्यतया सुचा युक्ताय यजमानाय तदनुग्रहार्थं श्रवाय्यो
 मन्त्रैः श्रवणीयो भवसि । यो यजमानो वषट्कृतिं वषट्कारयुक्तामाहुतिं परि-
 ९ वेद । परितो जानाति । समर्पयतीत्यर्थः । एकायुर्मुख्यान्स्वमग्ने प्रथमं तं
 यजमानं विशस्तदनुकूलाः प्रजा आविवांसति । सर्वत्र प्रकाशयसि ॥ पुष्टि-
 वर्धनः । वृधु वृद्धौ । अस्मात्पिजन्तान्दादित्वात् ल्युः । लिङ्स्वरेणोत्तरपदस्या-
 द्युदात्तत्वं । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण स एव शिष्यते । उद्यतसुचे । यम उपरमे ।

अस्मादुत्पूर्वान्निष्ठेति क्तप्रत्यय-अनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः । गति-
रन्तर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । उद्यता सुक् येनेति बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृति-
स्वरत्वं । वेद । अचोऽतस्तिङ् इति संहितायां दीर्घत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीये द्वाविंशो वर्गः ॥

पष्ठीमृचमाह ॥

त्वमग्ने वृजिनवर्तनिं नरं सक्मन्पिपर्षि विदथे विचर्षणे ।

यः शूरसाता परितक्म्ये धने दभ्रेभिश्चित्तमृता हंसि भूयसः ॥ ६ ॥

त्वं । अग्ने । वृजिनऽवर्तनिं । नरं । सक्मन् । पिपर्षि । विदथे । विऽचर्षणे ।

यः । शूरऽसाता । परितऽतक्म्ये । धने । दभ्रेभिः । चित् । संऽञ्जता । हंसि ।

भूयसः ॥ ६ ॥

हे विचर्षणे विशिष्टज्ञानयुक्ताग्ने त्वं वृजिनवर्तनिं विभ्रुतमार्गं सदाचाररहितं

नरं पुरुषं सक्मन् सचनीये समवेतुं योग्ये विदथे कर्मणि पिपर्षि । पालयसि

पूरयसि वा । सक्मनानुष्ठानयुक्तं करोषीत्यर्थः । यस्त्वं परितक्म्ये परितो गंत्ये

धने धनवच्छूराणां प्रियतमे शूरसाता शूरैः संभजनीये युद्धे दभ्रेभिश्चिदल्पैरपि

शौर्यरहितैः पुरुषैः । दभ्रमर्भकमित्यल्पस्य । नि० ३. २०. । इति यास्कः । समृता

सम्यक् योद्धुं प्राप्ते सति तदनुग्रहार्थं भूयसः प्रौढान्प्रतिपक्षिणः शूचून् हंसि ।

मारयसि । ईदृशस्तव महिमेत्यर्थः ॥ वृजिनवर्तनिं । वृजिना वर्तनिर्यस्येति बहुव्रीहौ

पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । सक्मन् । पञ्च समवाये । अन्येभ्योऽपि दृश्यन्त इति मनिन् ।

नेदृशि कृतीतीदृप्रतिषेधः । न्यङ्कादित्वात् । पा० ७. ३. ५३. । कुत्वं । सुपां सुलुगिति

सप्तम्या लुक् । पिपर्षि । पृ पालनपूरणयोः । सिपि द्यौ दिर्भावहस्वोरदत्वह-

लादिशेषाः । अर्तिपिपर्ष्योश्चेत्यभ्यासस्येत्वं । शूरसाता । शु गतौ । शुपिचिमीनां

दीर्घश्चेति शूरशब्दो रन्प्रत्ययात् आद्युदात्तः । वन ण संभक्तावित्यस्मात् क्तिनंतः

सातिशब्दः । जनसनखनां सञ्जलोरित्यात्वं । शूराणां सातिः संभजनमचेति

बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । सुपां सुलुगिति सप्तम्या डादेशः । परितक्म्ये ।

तक्महसने । अस्मादौणादिको भावे मङ्क् । तदहंतीति छंदसि च । पा० ५. १. ६७. ।

इति यः । प्रादयो गताद्यर्थे प्रथमयेति समासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । दभ्रेभिः ।

दंभु दंभे । स्फायितं चीत्यादिना रक् । बहुलं छंदसीति भिस । ऐसादेशाभावः ।

समृता । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । पूर्ववदाकारः । हंसि । हन्तेः
सिपि नश्चापदांतस्य रुलि । पा० ८. ३. २४. । इत्यनुस्वारः । यद्वृत्तयोगादनिघातः ।
भूयसः । बहोर्लोपो भू च बहोरिति बहुशब्दादुत्तरस्येयसुन ईकारलोपो बहोर्भू-
भावश्च । निच्चादाद्युदात्तत्वं ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

त्वं तमग्ने अमृतत्वं उत्तमे मर्ते दधासि श्रवसे दिवेदिवे ।

यस्तातृपाण उभयाय जन्मने मयः कृणोषि प्रय आ च सूरये ॥ ७ ॥

त्वं । तं । अग्ने । अमृतत्वे । उत्तमे । मर्ते । दधासि । श्रवसे । दिवेदिवे ।

यः । तातृपाणः । उभयाय । जन्मने । मयः । कृणोषि । प्रयः । आ । च । सूरये ॥ ७ ॥

हे अग्ने त्वं तं मर्तं तथाविधं तत्सेविनं मनुष्यं दिवे दिवे प्रतिदिनं श्रव-
सेऽन्नार्थमुत्तमेऽमृतत्वं उत्कृष्टे मरणरहिते पदे दधासि । धारयसि । यो यजमान
उभयाय जन्मने द्विविधजन्मार्थं । द्विपदां चतुष्पदां लाभायेत्यर्थः । तातृपा-
णोऽतिशयेन तृणायुक्तो भवति तस्मै सूरयेऽभिज्ञाय यजमानाय मयः सुखं ।
यद्वै सुखं तन्मय इति श्रुत्यंतरात् । प्रयश्चात्रमथाकृणोषि । सर्वतः करोषि ॥
तातृपाणः । जितृपा पिपासायां । लिटः कानच् । चित्वादंतोदात्तत्वं । संहितायां
दीर्घश्चादसः । कृणोषि । कृवि हिंसाकरणयोश्च । धिन्विकृण्वोरच्चेत्युप्रत्ययः ।
चादिलोपे विभाषेति निघातप्रतिषेधः ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

त्वं नो अग्ने सनये धनानां यशसं काहं कृणुहि स्त्वानः ।

ऋध्याम कर्मापसा नवेन देवैर्द्यावापृथिवी प्रायतं नः ॥ ८ ॥

त्वं । नः । अग्ने । सनये । धनानां । यशसं । काहं । कृणुहि । स्त्वानः ।

ऋध्याम । कर्म । अपसा । नवेन । देवैः । द्यावापृथिवी इति । प्र । अव्रतं । नः ॥ ८ ॥

हे अग्ने स्त्वानः स्तूयमानस्त्वं नोऽस्माकं धनानां सनये दानार्थं यशसं
यशोयुक्तं काहं कर्मणां कर्तारं पुत्रं कृणुहि । कुरु । नवेन नूतनेनापसा प्राप्तेन
त्वद्वत्तेन पुत्रेण कर्म यागदानादिरूपमृध्याम । वर्धयाम । हे द्यावापृथिवी उभे
देवते देवैरन्यैः सह नोऽस्माग्रावतं । प्रकर्षेण रक्षतं ॥ यशसं । अशश्चादित्वा-

दक्षप्रत्ययः । व्यत्ययेन प्रत्ययान्तपूर्वस्योदात्तत्वं । यद्वा सर्वप्रातिपदिकेभ्यः क्विबृक्तव्यः । पा० ३. १. ११. ४. । इति यश्शब्दात् किप् । तस्य प्रत्ययांतस्य सनाद्यंतत्वाद्वा-
तुसंज्ञायां किप् चेति किप्प्रत्ययांतधातोः सति शिष्टत्वाद्वातोःरित्यंतोदात्तत्वं ।
कृणुहि । उतश्च प्रत्ययाच्छंदो वावचनमिति हेर्लुग्भावः । स्त्वानः । सम्यानच्
स्तुवः । उ० २. ८६. । इति बहुलवचनात्केवलस्यापि स्तीतेरानच्प्रत्ययः । वृषा-
दिवादाद्युदात्तत्वं । ऋध्याम । ऋधु वृद्धौ । बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक् ।
यासुट उदात्तत्वं । द्यावापृथिवी । दिवो द्यावा । पा० ६. ३. २९. । इति द्यावादेशः ।
आमं वितानुदात्तत्वं ॥

नवमीमृचमाह ॥

त्वं नो अग्ने पित्रोरूपस्य आ देवो देवेष्वनवद्य जागृविः ।

तनूकृद्धोधि प्रमतिश्च कारवे त्वं कल्याण वसु विश्वमोपिषे ॥ ९ ॥

त्वं । तः । अग्ने । पित्रोः । उपस्थे । आ । देवः । देवेषु । अनवद्य । जागृविः ।

तनूऽकृत् । वोधि । प्रमतिः । च । कारवे । त्वं । कल्याण । वसु । विश्व । आ ।

ओपिषे ॥ ९ ॥

हे अनवद्य दीपरहिताग्ने देवेषु सर्वेषु मध्ये जागृविर्जागृकस्त्वं पित्रोर्मा-
तृपितृरूपयोर्द्यावापृथिव्योरूपस्ये समीपस्थाने वर्तमानः सन् नोऽस्माकं तनूकृत्
पुत्ररूपशरीरकारी भूत्वा वोधि । बुध्यस्व । अनुगृहाणेत्यर्थः । तथा कारवे कर्मकर्त्रे
यजमानाय प्रमतिश्चानुग्रहरूपप्रकृष्टमतिर्युक्तश्च भवेति शेषः । हे कल्याण मंग-
लरूपाग्ने त्वं विश्वं वसु सर्वमपि धनमोपिषे । यजमानार्थमावपसि ॥ उपस्थे ।
सुपि स्थः । पा० ३. २. ४. । इति तिष्ठतेः कः प्रत्ययः । आतो लोप इटि चेत्याका-
रलोपः । मरुद्वादीनां छंदस्युपसंख्यानमिति पूर्वपदांतोदात्तत्वं । जागृविः ।
जागृ निद्राक्षये । जृष्टृस्तृजागृभ्यः किन् । उ० ४. ५५. । इति किन् । निच्वादा-
द्युदात्तत्वं । वोधि । बुध अवगमने । बहुलं छंदसीति शप्पो लुक् । वा छंद-
सीति हेरपितृस्य विकल्पितत्वेन पितृत्वादङित्वे सत्यङितश्च । पा० ६. ४. १०३. ।
इति हेर्धिरादेशः । लघूपधगुणः । धातोर्त्यलोपश्छांदसः । प्रमतिः । मन
ज्ञाने । क्तिन्यनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः । प्रकृष्टा मतिर्यस्येति बहुव्रीहौ
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । ओपिषे । दुवप् बीजसंताने । छांदसे लिटि यासः

से । वचिस्वपीत्यादिना संप्रसारणपरपूर्वत्वे । द्विर्भावहलादिशेषौ । ऋादिनि-
यमादिट् ॥

दशमीमृचमाह ॥

त्वमग्ने प्रमतिस्त्वं पितासि नस्त्वं वयस्कृत्तवं जामयो वयं ।

सं त्वा रायः शतिनः सं सहस्रिणः सुवीरं यन्ति व्रतपामदाभ्य ॥ १० ॥

त्वं । अग्ने । प्रमतिः । त्वं । पिता । असि । नः । त्वं । वयः । कृत् । तवं । जामयः । वयं ।

सं । त्वा । रायः । शतिनः । सं । सहस्रिणः । सुवीरं । यन्ति । व्रत । पां । अदाभ्य ॥ १० ॥

हे अग्ने त्वं प्रमतिरस्मदनुग्रहरूपप्रकृष्टमतिरयुक्तोऽसि । तथा त्वं नोऽस्माकं
पिता पालकोऽसि । तथा त्वं वयस्कृत् । आयुष्यप्रदोऽसि । वयमनुष्ठातारस्त्व
जामयो वंधवः । हे अदाभ्य केनाप्यहिंसनीयाग्ने सुवीरं शोभनपुरुषयुक्तं व्रतपां
कर्मणः पालकं त्वां शतिनः शतसंख्यायुक्ता रायो धनानि संयन्ति । सम्यक्
प्राप्नुवन्ति । तथा सहस्रिणः सहस्रसंख्याका रायः संयन्ति ॥ सुवीरं । बहुवीरौ
नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वे प्राप्ते वीरवीर्यौ च । पा० ६. २. १२०. । इत्युत्तरप-
दाद्युदात्तत्वं । अदाभ्य । दभिः प्रकृत्यंतरमस्तीति केचिदाहुः । दभेऽथेति वक्तव्यं
। पा० ३. १. १२४. ३. । इति एतत् ॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीये त्रयस्त्रिंशो वर्गः ॥

एकादशीमृचमाह ॥

त्वमग्ने प्रथममायुमायवे देवा अकृण्वन्नहुषस्य विशपतिं ।

इळांमकृण्वन्ननुपस्य शासनीं पितुर्यत्पुत्रो ममकस्य जायते ॥ ११ ॥

त्वां । अग्ने । प्रथमं । आयुं । आयवे । देवाः । अकृण्वन् । नहुषस्य । विशपतिं ।

इळां । अकृण्वन् । मनुषस्य । शासनीं । पितुः । यत् । पुत्रः । ममकस्य ।

जायते ॥ ११ ॥

हे अग्ने त्वां प्रथमं पुरा देवा आयव आयोर्मनुष्यरूपस्य नहुषस्यैतन्नामकरा-
जविशेषस्यायुं मनुष्यरूपं विशपतिं सेनापतिमकृण्वन् । कृतवंतः । तथा मनुषस्य
मनोरिळामेतन्नामधेयां पुत्रीं शासनीं धर्मोपदेशकर्त्रीमकृण्वन् । कृतवंतः । तथा

च तैत्तिरीयैराम्नायते । इडा वै मानवी यज्ञानुकाशिन्यासीदिति । वाजसनेयि-
नोऽप्येवमामनन्ति । प्रयाजानुयाजानां मध्ये मामवकल्पय मया सर्वानवाप्स्यसि
कामानिति सा मनुमन्वशादिति यत् शादिति । यद्यदा ममकस्य मदीयस्य
हिरण्यसूपसंबन्धिनो यः पितांगिरास्तस्य पितुः पुत्रो जायते । तदानीं हे अग्ने
त्वमेव पुत्ररूप आसीरिति शेषः ॥ आयवे । पृथचर्थे चतुर्थी वक्तव्येति चतुर्थी ।
नहुषस्य । एह बंधने । नहिकलिहन्यर्तिलसिभ्य उपच् । उ० ४. ७६. । वृषादि-
त्वादाद्युदात्तत्वं । विशपतिं । परादिश्छंदसि बहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । मनुपस्य ।
मनेर्निदित्युपच् । निह्वादाद्युदात्तत्वं । बहुलकादृद्धभावः । शासनी । शिष्यतेऽन-
येति शासनी । करणाधिकरणयोश्चेति ल्युट् । टिड्ढाणञित्यादिना । पा० ४. १.
१५. । डीप् । लिट्स्वरेणाद्युदात्तत्वं । ममकस्य । ममेदमित्यर्थे तस्येदमित्यणि
तवकममकावेकवचने । पा० ४. ३. ३. । इत्यसन्धेयस्य ममकादेशः । संज्ञापूर्वको
विधिरनित्य इति वृद्धभावः । व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं ॥

द्वादशीमृचमाह ॥

त्वं नो अग्ने तव देव पायुभिर्मघोनो रक्ष तन्वश्च वंद्य ।

चाता तोकस्य तनये गर्वामस्यनिमेयं रक्षमाणस्तव व्रते ॥ १२ ॥

त्वं । नः । अग्ने । तव । देव । पायुऽभिः । मघोनः । रक्ष । तन्वः । च । वंद्य ।

चाता । तोकस्य । तनये । गर्वा । अस्मि । अग्निऽमेयं । रक्षमाणः । तव । व्रते ॥ १२ ॥

हे वंद्य वंदनीयाग्ने देव त्वं तव पायुभिस्त्वदीयैः पालनैर्मघोनो धनयु-
क्ताच्चोऽस्मान् रक्ष । तथा तन्वश्च तनूः पुत्रदेहानपि रक्ष । तोकस्यास्मदीयस्य
पुत्रस्य यस्तनयोऽस्मत्पौत्रादिस्तव व्रते त्वदीये कर्मण्यनिमेयं निरंतरं रक्षमाणः
सावधानो वर्तते तस्मिन्वा गावः संति तासां गर्वा चाता रक्षकोऽसि । ईहणस्य
तवास्मद्रक्षणे किमु वक्तव्यमित्यर्थः ॥ मघोनः । शसि श्वयुवमघोनामतद्धिते
। पा० ६. ४. १३३. । इति संप्रसारणं । तन्वः । सुपां सुपो भवंतीति शसो जसा-
देशः । पूर्वसवर्णदीर्घस्य दीर्घाज्जसि चेति प्रतिषेधः । उदात्तस्वरितयोरेण इति
स्वरितत्वं । शसि द्युदात्तयणो हल्पूर्वादिति विभक्त्युदात्तत्वं स्यात् ॥

चयोदशीमृचमाह ॥

त्वमग्ने यज्यवे पायुरन्तरोऽनिषंगाय चतुरक्ष इध्यसे ।

यो रातहव्योऽवृक्काय धायसे कीरेश्चिन्मंचं मनसा वनोपि तं ॥ १३ ॥

त्वं । अग्ने । यज्यवे । पायुः । अन्तरः । अनिषंगाय । चतुः । अक्षः । इध्यसे ।

यः । रातऽहव्यः । अवृक्काय । धायसे । कीरेः । चित् । मंचं । मनसा । वनोपि । तं ॥ १३ ॥

हे अग्ने त्वं यज्यवे यज्योर्यजमानस्य पायुः पालकः । अन्तरः, समीपवर्ती सन् अनिषंगाय रक्षोभिरसंवद्धाय यज्ञाय चतुरक्षो दिक्चतुष्टयेऽपीन्द्रियस्यानीयज्वालायुक्त इध्यसे । दीप्यसे । अवृक्कायाहिंसकाय धायसे पोषकाय तुभ्यं रातहव्यो दत्तहविष्का यो यजमानोऽस्ति । कीरेश्चिन्तोतुरेव सतस्तस्य संवन्धिनं मंचं त्वदीयस्तोत्ररूपं मनसा त्वदीयेन चित्तेन वनोपि । याचसि ॥ यज्यवे । यजिमनिशुंधीत्यादिना । उ० ३. २०. । यजतेयुं प्रत्ययः । पायुः । कृवापाजीत्यादिना उण् । आतो युक् चिण्कृतोः । पा० ७. ३. ३३. । इति युगागमः । अनिषंगाय । षंज संगे । न विद्यते निषंगोऽस्येति बहुव्रीहौ नञ्शुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । चतुरक्षः । चत्वार्यक्षीणि ज्वालारूपाणि यस्यासौ चतुरक्षः । बहुव्रीहौ सकव्य-ह्रणोः । पा० ५. ४. ११३. । इति समासांतः पच्प्रत्ययः । चित् इत्यंतोदात्तत्वं । धायसे । वहिहाधाज्भ्यश्छंदसीत्यमुन् । णिदित्यनुवृत्तेरातो युक् चिण्कृतोरिति युगागमः । कीरेः । कृत संशब्दने । अस्माख्यंतादच इरितीप्रत्यये णिलोपे धातो-रन्त्यलोपश्छंदसः । मंचं । मन्त्रि गुप्त्रभाषणे । प्रचाद्यचि कृपादिषु पाठान्तर-दात्तत्वं । वनोपि । वनु याचने । तनादिकृज्य उः । प्रत्ययस्वरः ॥

चतुर्दशीमृचमाह ॥

त्वमग्न उरुशंसाय वाघते स्पाहं यद्रेक्कः परमं वनोपि तत् ।

आध्रस्य चित्प्रमतिरुच्यसे पिता प्र पाकं शास्ति प्र दिशो विदुष्टरः ॥ १४ ॥

त्वं । अग्ने । उरुऽशंसाय । वाघते । स्पाहं । यत् । रेक्कः । परमं । वनोपि । तत् ।

आध्रस्य । चित् । प्रऽमतिः । उच्यसे । पिता । प्र । पाकं । शास्ति । प्र । दिशः ।

विदुऽन्तरः ॥ १४ ॥

हे अग्ने त्वमुरुशंसाय बहुभिः स्तोतव्याय वाधते ऋत्विजे तदुपकारार्थं स्याहं
 स्पृहणीयं परममुत्तमं यदेकृणो धनमस्ति तद्धनं वनोपि । अनुष्ठाता लभता-
 मिति कामयसे । तथा त्वमाग्नस्य चित् सर्वतो धारणीयस्य पोषणीयस्य दुर्बलस्य
 यजमानस्यापि प्रमतिः प्रकृष्टबुद्धियुक्तः पिता पालक इत्यभिज्ञैरुच्यसे । तथा
 विदुष्टोऽतिशयेनाभिज्ञस्त्वं पाकं शिशुं । पोतः पाकोऽभेको डिभ इत्यभिधा-
 नात् । यास्कोऽप्येवमाह । पाकः पक्तव्यो भवति । नि० ३. १२. । तथाविधं यज-
 मानं प्रशास्ति । प्रकर्षणानुशिष्टं करोपि । तथा दिशः प्राच्यादिकाः प्रशास्ति ।
 त्वदीयशासनाभावेऽनुष्ठातृणां विभ्रमः स्यात् । तथा च श्रूयते । देवा वै देवय-
 जनमध्यवसाय दिशो न प्राजानन्निति । स भ्रमो दक्षिणादिग्गतोऽग्निना नि-
 वर्तते । तदपि तथैवान्नातं । पथ्यां स्वस्तिमयजन् प्राचीमेव तथा दिशं प्राजा-
 नन्नग्निनां दक्षिणेति । ऐतरेयिणापि तथैवान्नातं । अथो एनं वरमवृणीत
 मयैव प्राचीं दिशं प्रजानाथाग्निना दक्षिणामिति ॥ उरुशंसाय । शंसु स्तुतौ ।
 शस्यत इति शंसः । कर्मणि घञ् । जित्स्वरेणाद्युदात्तत्वं । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन
 स एव शिष्यते । स्याहं । स्पृहासंबन्धि । तस्येदमित्यण् । रेकणः । रिचिर् विरेचने ।
 रिचिर्धने धिच् । उ० ४. २००. । इत्यसुन् । चकारानुडागमः । चजोः कु धिण्यतोः
 । पा० ७. ३. ५२. । इति कुत्वं । आग्नस्य । धै तृप्ता । आदेच उपदेशेऽशित्तीत्यात्वं ।
 आतश्चोपसर्गं । पा० ३. १. १३६. । इति कप्रत्ययः । शास्ति । शसु अनुशिष्टौ ।
 अदादित्वाच्छपो लुक् । सिपः पित्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः । पाकं च प्रशास्ति
 दिशश्च प्रशास्तीत्यत्र चार्थो गम्यते । अतश्चादिलोपे विभाषेति प्रथमा तिङ्-
 विभक्तिर्न निहन्यते । विदुष्टः । विद्वच्छब्दात्तरण्यस्मयादीनि छंदसीति भसंज्ञायां
 वसोः संप्रसारणमिति संप्रसारणं परपूर्वत्वं । शासिवसीति पत्वं । तरपः पित्वा-
 दनुदात्तत्वे वसोः स्वरेणोकार उदात्तः ॥

पंचदशीमुचमाह ॥

त्वमग्ने प्रयतदक्षिणं नरं वर्मेव स्यूतं परिं पासि विश्वतः ।

स्वादुक्षन्ना यो वसतौ स्योनकृज्जीवयाजं यजते सोपमा दिवः ॥ १५ ॥

त्वं । अग्ने । प्रयतऽदक्षिणं । नरं । वर्मेऽइव । स्यूतं । परिं । पासि । विश्वतः ।

स्वादुक्षन्ना । यः । वसतौ । स्योनऽकृत् । जीवऽयाजं । यजते । सः । उपऽमा ।

दिवः ॥ १५ ॥

हे अग्ने त्वं प्रयतदक्षिणं येन यजमानेन ऋत्विग्भ्यो दक्षिणा दत्ता तादृशं नरं पुरुषं यजमानं विश्वतः सर्वतः परिपासि । सम्यक् पालयसि । तच्च दृष्टांतः । स्यूतं निम्बिद्रत्वेन सूचिभिः सम्यक् निष्पादितं वर्मेव यथा कवचं युद्धे पालयति तद्वत् । स्वादुक्षन्ना स्वाद्वन्नो वसतौ निवासभूते स्वर्गहे स्योनकृत् अतिथीनां सुखकारी यो यजमानो जीवयाजं जीवयजनसहितं यज्ञं यद्वा जीवनिष्पाद्यं यजते । अनुतिष्ठति । स यजमानो दिवः स्वर्गस्योपमा दृष्टांतो भवति । यथा स्वर्गोऽनुष्ठातृन्मुखयति तथा त्वमपृत्विगादीनित्यर्थः ॥ स्यूतं । पिवु तंतुसंताने । निष्ठेति क्तः । यस्य विभायेतीदृशप्रतिषेधः । ऋग्वेदः शूडनुनासिके च । पा० ६. ४. १९ । इति वकारस्योडादेशः । स्वादूक्षदतीति स्वादुक्षन्ना । क्षदतिरक्षिकर्मा । अन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति मनिन् । निष्पादाद्युदात्तत्वे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं बहुव्रीहौ तु व्यत्ययेन । जीवयाजं । जीवा ऋत्विज इज्यते दक्षिणाभिः पूज्यन्तेऽचेत्यधिकरणे घञ् । कुत्वाभावश्छांदसः । यद्वा जीवैः पशुभिर्याजनं जीवयाजः । याजयतेर्घञ् । शेरनिटीति णिलोपस्याचः परस्मिन्निति स्थानिवद्भावाच्चजोः कु घिण्यतोरिति कुत्वाभावः । आथादिस्वरेणोत्तरपदांतोदात्तत्वं । सोपमा । सोऽचि लोपे चेत्पादपूरणमिति संहितायां सोर्लोपः । दिवः । ऊडिदमिति विभक्तेरुदात्तत्वं ॥ .

॥ इति प्रथमस्य द्वितीये चतुस्विंशो वर्गः ॥

इमामग्न इत्यन्तयानाहिताग्निरात्विज्यं कृत्वा स्वाग्नावाहुतिं जुहुयात् । ऋत्विजो वृणीतेति खंड एवमनाहिताग्निर्गृह्य इमामग्ने शरणिं मीमृषो नः । गृ० सू० १. २३. इति सूचितं । तामेतां सूक्ते षोडशीमृचमाह ॥

इमामग्ने शरणिं मीमृषो न इममध्वानं यमगांम दूरात् ।

आपिः पिता प्रमतिः सोम्यानां भृमिरस्युषिकृन्मर्त्यानां ॥ १६ ॥

इमां । अग्ने । शरणिं । मीमृषः । नः । इमं । अध्वानं । यं । अगांम । दूरात् ।

आपिः । पिता । प्रमतिः । सोम्यानां । भृमिः । असि । अयिऽकृत् । मर्त्यानां ॥ १६ ॥

हे अग्ने त्वं नोऽस्मत्संवंधिनीमिमामिदानीं संपादितां शरणिं हिंसां व्रतलोपरूपां मीमृषः । क्षमस्व । तथा त्वदीयसेवामग्निहोचादिरूपां परित्यज्य दूराद्-

रदेशं यमिममध्वानमंगाम् । वयं गतवन्तः । तमपि क्षमस्वेति शेषः । सोम्यानां
 सोमार्हाणामनुष्ठातॄणां मर्त्यानां त्वसाथादिगुणयुक्तोऽसि । आपि । प्रापणीयः ।
 पिता । पालकः । प्रमतिः । प्रकृष्टमननयुक्तः । भूमिः । भ्रामकः कर्मनिर्वाहक
 इत्यर्थः । ऋषिकृत् । दर्शनकारी । अनुजिघृक्षया प्रत्यक्षो भवसीत्यर्थः ॥ शरणिं ।
 मृ० हिंसायामित्यस्मादौणादिकोऽनिप्रत्ययः । मीमृषः । मृष तितिक्षायां ।
 अस्माखौ चङि गुणे प्राप्ते नित्यं छंदसीत्युपधा ऋकारस्य ऋकारादेशः । शि-
 लोपद्विर्भावहलादिशेषोरदत्वसम्बन्धावेत्वदीर्यत्वानि । तिङ्गुतिङ इति निघातः ।
 अगाम । इण् गतौ । इणो गा लुङि । पा० २. ४. ४५. इति गादेशः । गति-
 स्थेति सिचो लुक् । अडागम उदात्तः । भूमिः । भ्रमु अनवस्थाने । भ्रमेः संप्र-
 सारणं च । उ० ४. १२२. इतीन्द्रत्ययः । संप्रसारणे परपूर्वत्वं । इगुपधात्किदित्य-
 नुवृत्तेः कित्वाहुणप्रतिषेधः । नित्वादाद्युदात्तत्वं ॥

सप्तदशीमृचमाह ॥

मनुष्वदने अंगिरस्वदंगिरो ययातिवत्सदने पूर्ववच्चुचे ।

अच्छ याद्वा वहा दैव्यं जनमा सादय वहिषि यक्षि च प्रियं ॥ १७ ॥

मनुष्वत् । अग्ने । अंगिरस्वत् । अंगिरः । ययातिऽवत् । सदने । पूर्वऽवत् । श्रुचे ।

अच्छ । याहि । आ । वहा । दैव्यं । जनं । आ । सादय । वहिषि । यक्षि । च । प्रियं ॥ १७ ॥

हे श्रुचे श्रुद्धियुक्तांगिरः । अंगनशील । हविरादानाय तच्च तच्च गमनशी-
 लाग्ने । अच्छाभिमुख्येन सदने देवयजनदेशे याहि । गच्छ । तच्च चत्वारो
 हृष्टांताः । मनुष्वत् । यथा मनुरनुष्ठानदेशे गच्छति । अंगिरस्वत् । यथा चां-
 गिरा गच्छति । ययातिवत् । यथा ययातिर्नाम राजा गच्छति । पूर्ववत् । अन्ये
 च पूर्वपुरुषा यथा गच्छन्ति । यथा मन्वाद्यो यज्ञे गच्छन्ति तद्वत् । अथवा
 मन्वादीनां यज्ञे यथा त्वं गच्छसि तद्वत् । गत्वा च दैव्यं देवतासमूहरूपं जन-
 मावह । अस्मिन्कर्मण्यानय । आनीय वहिष्यास्तीर्णे दर्भे आसादय । तान्देवा-
 नुपवेश्य । उपवेश्य च प्रियमभीष्टं हविर्यक्षि च । देहि ॥ मनुष्वत् । तेन
 तुल्यमिति प्रथमार्थे वा तच्च तस्येवेति पृथचर्थे वा वतिः । पा० ५. १. ११५. ११६. ।
 अयस्मयादित्वेन भत्वादुत्पाद्यभावः । प्रत्ययस्वरः । एवमंगिरस्वदित्यादिषु । वहा ।
 द्यचोऽतस्तिङ् इति संहितायां दीर्यः । यक्षि । लोटि बहुलं छंदसीति शपो
 लुक् । सेहंपिचेति हेरभावग्राहसः । पत्वक्त्वे ॥

साग्निचयने क्रतावुपासंभरणीयायामिष्टावग्नेर्ब्रह्मणतः पुरीनुवाक्यैतेनाग्न
इत्येषा । दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्टेति खंड एतेनाग्ने ब्रह्मणा वावृधस्व ब्रह्म च ते
जातवेदो नमश्च । आ० ४. १. इति सूचितं । तामेतां सूक्तेऽष्टादशीमृचमाह ॥

एतेनाग्ने ब्रह्मणा वावृधस्व शक्तीं वा यत्ते चकृम विदा वा ।

उत प्र शेष्यभि वस्यो अस्मान्त्सं नः सृज सुमत्या वाजंवत्या ॥ १८ ॥

एतेन अग्ने । ब्रह्मणा । वावृधस्व । शक्तीं । वा । यत् । ते । चकृम । विदा । वा ।

उत । प्र । नेपि । अभि । वस्यः । अस्मान् । सं । नः । सृज । सुमत्या । वा-
जं वत्या ॥ १८ ॥

हे अग्ने । एतेनास्मत्प्रयुक्तेन ब्रह्मणा मंत्रेण वावृधस्व । अभिवृद्धो भव ।
शक्ती वा विदा वा । अस्मदीयशक्त्या चास्मदीयज्ञानेन च । ते तव यास्तोत्रं
चकृम । वयं कृतवन्तः । एतेन ब्रह्मणेति पूर्वचान्वयः । उत अपि चास्मान्-
नुष्ठानृन् वस्यो वसुमत्तरत्नलक्षणं श्रेयः प्रयेषि । प्रकर्षेण प्रापय । नोऽस्मान्वा-
जवत्या प्रभूतान्नयुक्त्या सुमत्यानुष्ठानविषयया शोभनवृद्ध्या संसृज । संयोजय ॥
वावृधस्व । वृधु वृद्धौ । लेट्छडागमः । बहुलं छंदसीति शपः श्पुः । द्विर्भावह-
लादिशेषोरदत्वानि । अभ्यासस्य संहितायां दीर्घश्छांदसः । शक्ती । सुपां सुलुगि-
त्यादिना तृतीयायाः पूर्वसवर्णदीर्घत्वं । क्तिनो निष्ठादाद्युदात्तत्वं । विदा । सा-
वेकाच इति तृतीयाया उदात्तत्वं । नेपि । णीञ् प्रापणे । बहुलं छंदसीति शपो
लुक् । उपसर्गादसमास इति णत्वं । सुमत्या । मनक्तिनित्यादिनोत्तरपदांतोदात्तत्वं
प्रथमाध्याये प्रपंचितं । उदात्तयणो हल्पूर्वादिति विभक्तेरुदात्तत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीये पंचविंशो वर्गः ॥

इंद्रस्य नु वीर्याणीति पंचदशर्चं द्वितीयं सूक्तं । आंगिरसो हिरण्यरूप
अग्निः । विष्णुर् छंदः । इंद्रो देवता । इंद्रस्य पंचोनेत्यनुक्रमणिका । अग्निष्टोमे
मार्घ्यदिने सवने निष्केवल्यशस्त्र इंद्रस्य नु वीर्याणीति निविज्ञानीयं सूक्तं ।
निष्केवल्यस्येति खंड इंद्रस्य नु वीर्याणीत्येतस्मिन्नैंद्रो निविदं दध्यात् । आ० ५,
१५. इति ॥ विष्णुवत्यपि तस्मिन् शस्त्र एतद्विनियुक्तं । विष्णुवादिवा कीर्त्य इति
खंडे सूचितं । इंद्रस्य नु वीर्याणीत्येतस्मिन्नैंद्रो निविदं शस्त्रा । आ० ८. ६. इति ॥

महाव्रते निष्केवल्येऽप्येतदेव विनियुक्तं । राशंतरो दक्षिणः पक्ष इति खंडे चतस्रः
सतीः षड् बृहतीः करोतींद्रस्य नु वीर्याणि प्रवोचंमिति ॥ तत्र प्रथमामृचमाह ॥

इंद्रस्य नु वीर्याणि प्र वोचं यानि चकार प्रथमानि वज्री ।

अहन्नहिमन्वपस्ततर्द प्र वक्षणा अभिन्त्वर्वतानां ॥ १ ॥

इंद्रस्य । नु । वीर्याणि । प्र । वोचं । यानि । चकार । प्रथमानि । वज्री ।

अहन् । अहिं । अन्तु । अपः । ततर्द । प्र । वक्षणाः । अभिन्तु । पर्वतानां ॥ १ ॥

वज्री वज्रयुक्त इंद्रः प्रथमानि पूर्वसिद्धानि मुख्यानि वीर्याणि पराक्रम-
युक्तानि कर्माणि चकार । तस्येंद्रस्य तानि वीर्याणि नु क्षिप्रं प्रववीमि । कानि
वीर्याणीति तदुच्यते । अहिं मेघमहन् । हतवान् । तदेतदेकं वीर्यं । अन्तु पश्चादपो
जलानि ततर्द । हिंसितवान् । भूमौ निपातितवानित्यर्थः । इदं द्वितीयं वीर्यं ।
पर्वतानां संबन्धिनीर्वक्षणाः प्रवहणशीला नदीः प्राभिन्त । भिन्नवान् । कूल-
द्वयकर्षणेन प्रवाहितवानित्यर्थः । इदं तृतीयं वीर्यं । एवमुत्तरचापि द्रष्टव्यं ॥
वीर्याणि । शूर वीर चिक्तांती । एयंतादचो यदिति यत् । शेरनिदीति शिलोपः ।
तिस्त्वरितमिति स्वरितत्वं । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं न भवति । आद्युदात्तत्वे
हि सुशब्देन बहुव्रीहावाद्युदात्तं अच्छंदसीत्यनेनैवोत्तरपदाद्युदात्तत्वस्य सिद्धत्वाद्दी-
रवीर्यो चेति पुनस्तद्विधानमनर्थकं स्यात् । अतोऽवगम्यते यतोऽनाव इत्या-
द्युदात्तत्वं वीरशब्दे न प्रवर्तत इति । अतः परिशेषाच्चित्स्वरितमिति प्रत्ययस्य
स्वरितत्वमेव । वोचं । अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङिति चुरङादेशः । बहुलं छंद-
स्यमाङ्गोऽपीत्यहभावः । चकार । णलि लिङ्स्वरेण प्रत्ययान्पूर्वस्योदात्तत्वं ।
यवृत्तयोगादनिघातः । अहन् । लङीतश्चेतीकारलोपे हल्ङ्गाव्य इति तकार-
लोपः । अहिं । आङ्पूर्वाङ्गतेराङि ग्रिहनिभ्यां ह्रस्वश्च । उ० ४. १३९ । इत्यीण-
प्रत्ययः । आङो ह्रस्वं च । चशब्देन वेजो ङित् समाने ख्यश्चोदात्त इति ङित्वं
पूर्वपदोदात्तत्वं चानुकृष्यते । ततष्टिलोपे पूर्वपदस्योदात्तत्वं । ततर्द । उतृदिर् हिं-
सानादरयोः । तिङ्गतिङ इति निघातः । वक्षणाः । वक्ष रोपे । कुधमङार्थेभ्यश्च
। पा० ३. २. १५१. इति युच् । चित्स्वरं वाधित्वा व्यत्ययेन प्रत्ययस्वरः ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

अहन्नाहिं पर्वते शिथ्रियाणं तृष्टासै वज्रं स्वयं ततक्ष ।

वाय्वा इव धेनवः स्यंदमाना अंजः समुद्रमव जग्मुरापः ॥ २ ॥

अहन् । अहिं । पर्वते । शिथ्रियाणं । तृष्टा । अस्मै । वज्रं । स्वयं । ततक्ष ।

वाय्वाः ऽइव । धेनवः । स्यंदमानाः । अंजः । समुद्रं । अव । जग्मुः । आपः ॥ २ ॥

पर्वते शिथ्रियाणमाश्रितमहिं मेघमहन् । हतवान् । अस्मा इन्द्राय स्वयं सुष्ठु प्रेरणीयं यद्वा शब्दनीयं स्तुत्यं तृष्टा विश्वकर्मा वज्रं ततक्ष । तनूकृतवान् । तेन वज्रेण मेघे भिन्ने सति स्यंदमानाः प्रस्रवणयुक्ता आपः समुद्रमंजः सम्यगवजग्मुः । प्राप्ताः । तत्र दृष्टांतः । वाय्वा वत्सग्निति हंभारवोपेता धेनव इव । यथा धेनवः सहसा वत्सगृहे गच्छन्ति तद्वत् ॥ शिथ्रियाणं । श्रिज् सेवायां । लिटः कानच् । विर्भावहलादिशेषेयङादेशः । चित् इयंतोदात्तत्वं । स्वयं । ऋ गती । अस्मात्सुपूर्वाहलोर्यदिति रण्यत् । संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति वृद्धभावः । यद्वा स्तु शब्दोपतापयोरित्यस्मात् रण्यति पूर्ववद्बृद्धभावः । तित्स्वरिति मिति स्वरितत्वं । वाश्यंत इति वाय्वाः । वायु शब्दे । स्फायितं चीत्यादिना रक् । जग्मुः । उसि गमहनेत्युपधालोपः ॥

तृतीयामृचमाह ॥

वृषायमाणो ऽवृणीत सोमं चिकटुकेष्वपिवत्सुतस्य ।

आ सायकं मघवाद्दत्त वज्रमहन्नेनं प्रथमजामहीनां ॥ ३ ॥

वृष ऽयमाणः । अवृणीत । सोमं । चिकटुकेषु । अपिवत् । सुतस्य ।

आ । सायकं । मघ ऽवा । अद्दत्त । वज्रं । अहन् । एनं । प्रथम ऽजां । अहीनां ॥ ३ ॥

वृषायमाणो वृष इवाचरन्निद्रः सोममवृणीत । वृतवान् । चिकटुकेषु । ज्योतिर्गौरायुरित्येतन्नामकास्त्रयो यागास्त्रिकटुका उच्यन्ते । तेषु सुतस्याभिषुतस्य सोमस्यांशमपिवत् । पीतवान् । मघवा धनवान्निद्रः सायकं बंधकं वज्रमादत्त । स्वीकृतवान् । तेन च वज्रेणाहीनां मेघानां मध्ये प्रथमजां प्रथमोत्पन्नं मेघमहन् । हतवान् ॥ वृषायमाणः । वृष इवाचरन् । कर्तुः क्यङ् सलोपश्च । पा०

३. १. ११. इति क्यङ् । अकृत्सार्वधातुकयोरिति दीर्घः । अदुपदेशजातोरन्तो-
दात्तत्वे क्यङ्ताजातोरन्तोदात्तत्वं । सायकं । पिञ् वधने । सिनोतीति सायकः ।
खुल । लिख्स्वरेणाद्युदात्तत्वं । प्रथमजां । प्रथमं जायत इति प्रथमजाः ।
जनसनखनक्रमगमो विद् । विद्वनोरित्यात्वं ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

यदिद्राहन्प्रथमजामहीनामान्मायिनाममिनाः प्रोत मायाः ।

आत्सूर्यं जनयन्धामुपासं तादीन् शत्रुं न किल विविक्ते ॥ ४ ॥

यत् । इन्द्र । अहन् । प्रथमऽजां । अहीनां । आत् । मायिनां । अमिनाः । प्र । उत । मायाः ।

आत् । सूर्यं । जनयन् । धां । उपसं । तादीन् । शत्रुं । न । किल । विविक्ते । ॥ ४ ॥

उत अपि च हे इन्द्र यद्यदाहीनां मेधानां मध्ये प्रथमजां प्रथमोत्पन्नं
मेघमहन् । हतवानसि । आत् तदनन्तरं मायिनां मायोपेतानामसुराणां संव-
धिनीमौयाः प्रामिनाः । प्रकर्षेण नाशितवानसि । अनन्तरं सूर्यमुपासमुपःकालं
द्यामाकाशं च जनयन् उत्पादयन्नावरकमेघनिवारणेन प्रकाशयन् वर्तसे ।
तादीन् । तदानीमावरकांधकाराभावाच्छत्रुं घातकं वैरिणं न विविक्ते किल ।
त्वं न लब्धवान्वलु ॥ अहन् । हतेर्लङि हृत्स्वाभ्य इति सिलोपः । अडागम
उदात्तः । यदुत्तयोगादनिघातः । मायिनां । मायाशब्दस्य व्रीह्यादिषु पाठाद्वी-
ह्यादिभ्यश्च । पा० ५. २. ११६. इति मत्वर्थीय इनिः । अमिनाः । मीज् हिंसायां ।
क्रियादिकः । मीनातेर्निगमे । पा० ७. ३. ८१. इति ह्रस्वत्वं । तादीन् । तदानी-
मित्यस्य पृषोदरादित्वाङ्गविपर्ययः । किल । निपातस्येति दीर्घत्वं । विविक्ते ।
विदुः लाभे । क्रादिनियमात्प्राप्त इह व्यत्ययेन न भवति ॥

पंचमीमृचमाह ॥

अहन्वृचं वृचतरं व्यसमिन्द्रो वजेण महता वधेन ।

स्कंधासीव कुलिशेना विवृक्णाहिः शयत उपपृक्पृथिव्याः ॥ ५ ॥

अहन् । वृचं । वृचऽतरं । विऽअसं । इन्द्रः । वजेण । महता । वधेन ।

स्कंधासिऽइव । कुलिशेन । विऽवृक्णा । अहिः । शयते । उपऽपृक् । पृथिव्याः ॥ ५ ॥

अयमिन्द्रो वजेण संपादितो यो महान्वधस्तेन वजेण वृचतरमतिशयेन लो-

कानामावरकर्मधकाररूपं । यद्वा वृचैरावरणैः सर्वाञ्छन्नतरति तं वृचमेतेना-
मकमसुरं व्यसं विगतांसं छिन्नबाहुयेथा भवति तथाहन् । हतवान् । असंछेदने
दृष्टांतः । कुलिशेन कुठारेण विवृक्णा विशेषतश्छिन्नानि स्कंधांसीव । यथा
वृक्षस्कंधाश्छिन्ना भवन्ति तद्वत् । तथा सत्यहिर्वृचः पृथिव्या उपर्युपपृक् सामीप्येन
संपृक्तः शयते । शयनं करोति । छिन्नकाष्ठवद्भूमौ पततीत्यर्थः ॥ वृचतरं । वृत्तु
वर्तने । स्फायितं चीत्यादिना भावे रक्प्रत्ययातो वृचशब्दः । वृचैरावरणेन सर्वे
तरतीति वृचतरः । तरतेः पचाद्यच् । परादिश्छंदसि बहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं ।
तरपि तु व्यत्ययेन । व्यसं । बहुवीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं उदात्तस्वरितयोर्यण
इति स्वरितत्वं । वधेन । हनश्च वध इति भावेऽप् । तत्संनियोगेन धातोर्वधा-
देशः । स चांतोदात्तः । अंत्यस्याकारस्यातो लोप इति लोप उदात्तनिवृत्तिस्वरेण
प्रत्ययस्योदात्तत्वं । विवृक्णा । ओवश्चू छेदने । कर्मणि निष्ठा । यस्य विभाषे-
तीट्प्रतिषेधः । ओदितश्च । पा० ८. २. ४५. । इति परत्वान्निष्ठानत्वं । ततो व्रश्च-
स्जेति पत्वे प्राप्ते निष्ठादेशः पत्वस्वरप्रत्ययेद्धिपिषु सिद्धौ वक्तव्यः । पा० ८. २. ६. ६. ।
इति नत्वस्य सिद्धत्वेन म्ल्यपरत्वाभावात् पत्वं न भवति । कुत्वे तु कर्तव्ये तदसिद्धमेव
। पा० ८. २. १. । इति चोः कुरिति कुत्वं । शेषश्छंदसि बहुलमिति शेलोपः । गति-
रन्तर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । शयते । बहुलं छंदसीति शपो लुगभावः ।
पृथिव्याः । उदात्तयणो हल्पूर्वादिति विभक्तेरुदात्तत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीये षट्त्रिंशो वर्गः ॥

षष्ठीमुच्यमाह ॥

अयो॒ज्वे॒वं दु॒र्मद॒ आ हि जु॒ह्वे म॒हावी॒रं तु॒विबा॒धमृ॒जीषं ।

नाता॒रीद॒स्य॒ समृ॒तिं व॒धानां॑ सं रु॒जानां॑ पिपि॒प इ॒ंद्रं श॒त्रुः ॥ ६ ॥

अयो॒ज्वाऽइ॒व दुः॒मदः॑ । आ । हि । जु॒ह्वे म॒हाऽवी॒रं । तु॒विऽबा॒धं । अ॒जीषं॑ ।

न । अ॒ता॒री॒त् । अ॒स्य । संऽऽमृ॒तिं । व॒धानां॑ । सं । रु॒जानां॑ । पिपि॒पे । इ॒ंद्रंऽश॒त्रुः ॥ ६ ॥

दुर्मदो दुष्टमदोपेतो दर्पयुक्तो वृचोऽयोज्वेव योद्धुरहित इवेन्द्रं जुह्वे हि ।
आहूतवान्बलु । कीदृशमिन्द्रं । महावीरं । गुणैर्महान्भूत्वा शौर्योपेतं । तुविबाधं ।
वहूनां वाधकं । अजीषं । शत्रूणांमपार्जकं । अस्येदृशस्येन्द्रस्य संबन्धिना ये शत्रु-
वधाः सन्ति तेषां वधानां समृतिं संगमं नातारीत् । पूर्वोक्तो दुर्मदस्तरितुं ना-

शक्नोत् । इन्द्रशत्रुः । इन्द्रः शत्रुघातको यस्य वृचस्य तादृशो वृच इन्द्रेण हतो तदीयु
पतितः सन् रुजाना नदीः संपिपिषे । सम्यक् पिष्टवान् । सर्वान् लोकाना-
वृण्वतो वृचदेहस्य पातेन नदीनां कूलानि तत्रत्यपापाणादिकं च चूर्णीभूत-
मित्यर्थः ॥ अयोद्धा इव । न विद्यते योद्धास्येति बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरप-
दांतोदात्तत्वं । समासांतविधेरनित्यत्वान्नद्यतश्च । पा० ५. ४. १५३. इति क्वभावः ।
जुह्वे । ज्वेज् स्पृष्टायां शब्दे च । अभ्यस्तस्य च । पा० ६. १. ३३. इति संप्रसारणं ।
उवङ्गदेशभावश्चादसः । यद्वा छंदस्युभयपेति सार्वधातुकसंज्ञायां हुश्रुवोः सार्व-
धातुके । पा० ६. ४. ८७. इति यणादेशः । अत्र लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा
लक्ष्यानुरोधान्नाश्रीयते । इतरथा ह्यानुहान इत्यादिषु यणादेशो न स्यात् । न
चैवं सति सातये हुवे वामित्यादावपि तथा स्यादिति । वाच्यं । अनेकाच्चा-
भावात् । अनेकाच इति हि तत्रानुवर्तते । प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तत्वं । हि चेति
निधातप्रतिषेधः । महावीरं । महांश्चासौ वीरश्च महावीरः । आन्महतः । पा०
६. ३. ४६. इत्यात्वं । तुविवाधं । वाधृ विलोडने । तुवीग्नभूतान्वाधत इति
तुविवाधः । पचाद्यच् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । समृतिं । तादी चेति गतेः ।
प्रकृतिस्वरत्वं । रुजानाः । रुजो भंगे । रुजंति कूलानीति रुजाना नद्यः । रुजाना
नद्यो भवंति रुजंति कूलानि । नि० ६. ४. इति यास्कः । व्यत्ययेन शानच् ।
तुदादिभ्यः शः । नुमभावश्चादसः । अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे विकर-
णस्वरः । पिपिषे । पिप् संचूर्णने । व्यत्ययेन लिट् । इन्द्रशत्रुः । बहुव्रीहौ पूर्वप-
दप्रकृतिस्वरत्वं ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

अपादहस्तो अपृतन्यदिन्द्रमास्य वज्रमधि सानौ जघान ।

वृणो बधिः प्रतिमानं बुभूषन्पुरुषा वृचो अशयश्चस्तः ॥ ७ ॥

अपात् । अहस्तः । अपृतन्यत् । इन्द्रं । आ । अस्य । वज्रं । अधि । सानौ । जघान् ।

वृणः । बधिः । प्रतिमानं । बुभूषन् । पुरुषा । वृचः । अशयत् । विऽअस्तः ॥ ७ ॥

अपाद्वज्रेण छिन्नत्वात्पादरहितः । अहस्तो हस्तरहितो वृज्ज इन्द्रमुद्दिश्यापृ-
तन्यत् । पृतनां युद्धमिच्छत् । वेपाधिक्येन बहुधा विद्धोऽपि युद्धं न परित्यक्त-
वानित्यर्थः । अस्य हस्तपादहीनस्य वृचस्य सानौ पर्वतसानौ पर्वतसानुसदृशे
प्रौढस्त्वधेऽध्युपरि वज्रमाजघान । इन्द्र आभिमुख्येन प्रक्षिप्तवान् । अशक्तस्यापि

युद्धेच्छायां दृष्टांतः । वध्निच्छिन्नमुष्कः पुरुषो वृष्णो रेतःसेचनसमर्थस्य पुरुषा-
 तरस्य प्रतिमानं सादृश्यं बुभूषन् । प्राप्नुमिच्छन् यथा न शक्नोति तद्वदयमिति
 शेषः । स वृत्रः पुरुचा बहुष्ववयवेषु व्यस्तो विविधं क्षिप्रस्ताडितः सन् अशयेत् ।
 भूमौ पतितवान् ॥ अपात् । बहुव्रीहौ पादशब्दस्यान्त्यलोपश्चादंसः । अहस्तः ।
 बहुव्रीहौ नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । अपृतन्यत् । सुप आत्मनः क्यच् ।
 कव्यध्वरपृतनस्येत्यन्त्यलोपः । बुभूषन् । सनि महगुहोश्च । पा० ७. २. १२. इतीद-
 प्रतिषेधः । पुरुचा । देवमनुष्यपुरुषपुरुमर्त्येभ्यो द्वितीयासप्तम्योर्बहुलं । पा० ५. ४.
 ५६. इति सप्तम्यर्थे चाप्रत्ययः । अशयेत् । व्यत्ययेन परस्मैपदं । बहुलं छंदसीति
 शपो लुगभावः । व्यस्तः । असु क्षेपण इत्यस्मात्कर्मणि क्तः । यस्य विभाषेतीद-
 प्रतिषेधः । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । संहितायामुदात्तस्वरितयोर्येण
 इति परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वं ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

नदं न भिन्नं मुया शयानं मनो रुहाणा अति यंत्यापः ।

याश्चिद्वृचो महिना पर्यतिष्ठतासामहिः पत्सुतः शीर्षभूव ॥ ८ ॥

नदं । न । भिन्नं । अमुया । शयानं । मनः । रुहाणाः । अति । यंति । आपः ।

याः । चित् । वृचः । महिना । परिऽअतिष्ठत् । तासां । अहिः । पत्सुतः । शीः ।

बभूव ॥ ८ ॥

अमुयामुषां पृथिव्यां शयानं पतितं मृतं वृत्रमापो जलान्यतियंति । अति-
 क्रम्य गच्छन्ति । तत्र दृष्टांतः । भिन्नं बहुधाभिन्नकूलं नदं न । सिंधुमिव । तथा
 वृष्टिकाले प्रभूता आपो नद्याः कूलं भित्तातिक्रम्य गच्छन्ति तद्वत् । कीदृश्य
 आपः । मनो रुहाणाः । नृणां चित्तमारोहन्त्यः । पुरा वृत्रे जीवति सति तेन
 निरुद्धा मेघस्थिता आपो भूमौ वृष्टा न भवन्ति । तदानीं नृणां मनः खिद्यते ।
 मृते तु वृत्रे निरोधरहिता आपो वृत्रशरीरमुल्लंघ्य प्रवहन्ति । तदा वृष्टिलाभेन
 तु मनुष्यास्तुयन्तीत्यर्थः । तदेतदुत्तरार्द्धेन स्पष्टीक्रियते । वृत्रो जीवनदशायां
 महिना स्वकीयेन महिम्ना याश्चिद्या एव मेघगता आपः पर्यतिष्ठत् । परिवृत्त्य
 स्थितवान् । अहिवृचो मेघस्तासामपां पत्सुतः शीः पादस्याधः शयानो बभूव ।
 यद्यप्यपां पादो नास्ति तथाप्यहिवृचस्याभिलंघितत्वात्पादस्याधः शयनमुपपद्यते ॥

भिन्नं । रदाभ्यां निष्ठातो नः । पा० ८. २. ४२. । इति नत्वं । अमुया । सुपां सुलु-
गिति । सप्तम्या याजादेशः । शयानं । शीङः सार्वधातुके गुणः । पा० १. ४. २९. ।
धातोर्ङित्वाह सार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । रुहाणाः । रुह वीजजन्मनि
प्रादुर्भावे । व्यत्ययेन शानच् । कर्तरि शप्ति प्राप्ते व्यत्ययेन शः । अनित्यमागम-
शासनमिति वचनानुगभावः । अदुपदेशाह सार्वधातुकानुदात्तत्वे विकरणस्वरे
प्राप्ते व्यत्ययेन धातुस्वरः । महिना । मह पूजायां । इत्सर्वधातुभ्य इतीन्द्रत्ययः ।
व्यत्ययेन विभक्तेरुदात्तत्वं । यद्वा महिना महिम्ना । महच्छब्दस्य पृथ्वादिषु पा-
ठात्तस्य भाव इत्येतस्मिन्नर्थे पृथ्वादिभ्य इमनिज्जेतीमनिच्प्रत्ययः । ढेरिति टि-
लीपः । चित इत्यंतोदात्तत्वं । तृतीयैकवचनेऽहोपे सत्युदात्तनिवृत्तिस्वरेण
तस्योदात्तत्वं । मकारलोपश्छांदसः । पत्सुतः शीः । पादस्याधः शेत इति पत्सु-
तः शीः । क्षिप् चेति क्षिप् । तसि पदनित्यादिना पादशब्दस्य पदादेशः । शस्प्र-
भृतिष्विति प्रभृतिशब्दः प्रकारवचन इति शलादोषणीत्यत्रापि दोषनादेशो
भवति । पा० ६. १. ६३. । इत्युक्तत्वात् । मध्ये सु इति शब्दोपजनश्छांदसः । यद्वा
पादशब्दस्य सप्तमीबहुवचने पदादेशे कृत इतराभ्योऽपि दृश्यते । पा० ५. ३. १४. ।
इति सप्तम्यर्थे तसिल् । लुगभावश्छांदसः ॥

नवमीमृचमाह ॥

नीचावया अभववृचपुचंद्रौ अस्या अव वर्धजभार ।

उत्तरा सूरधरः पुच आसीदनुः शये सहवत्ता न धेनुः ॥ ९ ॥

नीचाऽवयोः । अभवत् । वृचऽपुचा । इंद्रः । अस्याः । अव । वर्धः । जभार ।

उत्तराऽत्तरा । सूरः । अधरः । पुचः । आसीत् । दानुः । शये । सहऽवत्ता । न । धेनुः ॥ ९ ॥

वृचपुचा वृचः पुचो यस्या मातुः सेयं माता वृचपुचा नीचावया न्यभावं
प्राप्ता हताभवत् । पुचं प्रहाराद्रक्षितुं पुचदेहस्योपरि तिरश्ची पतितवतीत्यर्थः ।
तदानीमयमिंद्रोऽस्या मातुरवाधोभागे वृचस्योपरि वधो हननसाधनमायुधं
जभार । प्रहृतवान् । तदानीं सूमातोत्तरोपरिस्थितासीत् । पुचस्त्वधोभागस्थित
आसीत् । सा च दानुर्दानवी वृचमाता शये । मृता शयनं कृतवतीति तत्र
दृष्टांतः । धेनुर्लोकाप्रसिद्धा गौः सहवत्ता न । यथा वत्ससहिता शयनं करोति
तद्वत् ॥ नीचावयाः । वेति खादतीति त्रयो चाहुः । औणादिकोऽसिप्रत्ययः ।

युद्धेच्छायां दृष्टांतः । वध्निच्छिन्नमुष्कः पुरुषो वृष्णो रेतःसेचनसमर्थस्य पुरुषा-
 तरस्य प्रतिमानं सादृश्यं बुभूषन् । प्राप्नुमिच्छन् यथा न शक्नोति तद्वदयमिति
 शेषः । स वृचः पुरुषा बहुष्ववयवेषु व्यस्तो विविधं क्षिप्रस्ताडितः सन् अशयत् ।
 भूमौ पतितवान् ॥ अपात् । बहुव्रीहौ पादशब्दस्यान्त्यलोपश्चादंसः । अहस्तः ।
 बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । अपृतन्यत् । सुप आत्मनः क्यच् ।
 क्यच्चरपृतनस्येत्यन्त्यलोपः । बुभूषन् । सनि ग्रहगुहोश्च । पा० ७. २. १२. । इतीद-
 प्रतिषेधः । पुरुषा । देवमनुष्यपुरुषपुरुषमर्थेभ्यो द्वितीयासप्तम्योर्वहुलं । पा० ५. ४.
 ५६. । इति सप्तम्यर्थे चाप्रत्ययः । अशयत् । व्यत्ययेन परस्मैपदं । बहुलं छंदसीति
 शपो लुगभावः । व्यस्तः । असु क्षेपण इत्यस्मात्कर्मणि क्तः । यस्य विभाषेतीदः
 प्रतिषेधः । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । संहितायामुदात्तस्वरितयोर्भेदः
 इति परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वं ॥

अष्टमीमुचमाह ॥

नदं न भिच्चममुया शयानं मनो रुहाणा अति यंत्यापः ।

याश्चिद्वृचो महिना पर्यतिष्ठतासामहिः पत्सुतःशीर्बभूव ॥ ८ ॥

नदं । न । भिच्चं । अमुया । शयानं । मनः । रुहाणाः । अति । यंति । आपः ।

याः । चित् । वृचः । महिना । परिऽअतिष्ठत् । तासां । अहिः । पत्सुतःऽशीः ।

बभूव ॥ ८ ॥

अमुयामुषां पृथिव्यां शयानं पतितं मृतं वृचमापो जलान्यतियंति । अति-
 क्रम्य गच्छंति । तच्च दृष्टांतः । भिच्चं बहुधाभिचकूलं नदं न । सिंधुमिव । तथा
 वृष्टिकाले प्रभूता आपो नद्याः कूलं भित्तातिक्रम्य गच्छंति तद्वत् । कीदृश्य
 आपः । मनो रुहाणाः । नृणां चित्तमारोहन्त्यः । पुरा वृचे जीवति सति तेन
 निरुद्धा मेघस्थिता आपो भूमौ वृष्टा न भवंति । तदानीं नृणां मनः खिद्यते ।
 मृते तु वृचे निरोधरहिता आपो वृचशरीरमुल्लंघ्य प्रवहंति । तदा वृष्टिलभेन
 तु मनुष्यास्तुष्यंतित्यर्थः । तदेतदुत्तरार्द्धेन स्पष्टीक्रियते । वृचो जीवनदशायां
 महिना स्वकीयेन महिम्ना याश्चिद्या एव मेघगता आपः पर्यतिष्ठत् । परिवृत्य
 स्थितवान् । अहिर्वृचो मेघस्तासामपां पत्सुतःशीः पादस्याधःशयानो बभूव ।
 यद्यप्यपां पादो नास्ति तथाप्यद्विवृचस्याभिलंघितत्वात्पादस्याधःशयनमुपपद्यते ॥

भिन्नं । रदाभ्यां निष्ठातोऽनः । पा० ८. २. ४२. । इति नत्वं । अमुया । सुपां सुलु-
 गिति सप्तम्या यांजदेशः । श्यानं । शीङः सार्वधातुके गुणः । पा० १. ४. २१. ।
 धातोर्ङिच्चाससार्वधातुकात्तुदात्तत्वे धातुस्वरः । रुहाणाः । रुहः बीजजन्मनि
 प्रादुर्भावे । व्यत्ययेन शानच् । कर्तरि शप्ति प्राप्ते व्यत्ययेन शः । अनित्यमागम-
 शासनमिति वचनान्मुगभावः । अदुपदेशाससार्वधातुकात्तुदात्तत्वे विकरणस्वरे
 प्राप्ते व्यत्ययेन धातुस्वरः । महिना । मह पूजायां । इन्सर्वधातुभ्य इतीन्प्रत्ययः ।
 व्यत्ययेन विभक्तेरुदात्तत्वं । यद्वा महिना महिन्ना । महच्छन्दस्य पृथ्वादिषु पा-
 ठात्तस्य भाव इत्येतस्मिन्नर्थे पृथ्वादिभ्य इमनिज्वेतीमनिच्प्रत्ययः । टेरिति दि-
 लीपः । चित इत्यंतोदात्तत्वं । तृतीयैकवचनेऽस्योपे सत्युदात्तनिवृत्तिस्वरेण
 तस्योदात्तत्वं । मकारलोपश्छांदसः । पत्सुतः शीः । पादस्थाधः शेत इति पत्सु-
 तः शीः । किप् चेति किप् । तसि पहनित्यादिना पादशब्दस्य पदादेशः । शस्प्र-
 भृतिष्विति प्रभृतिशब्दः प्रकारवचन इति शलादोषणीत्यत्रापि दोषनादेशो
 भवति । पा० ६. १. ६३. । इत्युक्तत्वात् । मध्ये सु इति शब्दोपजनश्छांदसः । यद्वा
 पादशब्दस्य सप्तमीबहुवचने पदादेशे कृत इतराभ्योऽपि हश्यंते । पा० ५. ३. १४. ।
 इति सप्तम्यर्थे तसिल् । लुगभावश्छांदसः ॥

नवमीमृचमाह ॥

नीचावयाः अभववृचपुचंद्रोऽस्या अव वधर्जभार ।

उत्तरा सूरधरः पुत्र आसीद्दानुः शये सहवत्सा न धेनुः ॥ ९ ॥

नीचाऽवयाः । अभवत् । वृचऽपुचा । इंद्रः । अस्याः । अव । वधः । जभार ।

उत्तराऽवयाः । सूरः । अधरः । पुत्रः । आसीत् । दानुः । शये । सहऽवत्सा । न । धेनुः ॥ ९ ॥

वृचपुचा वृचः पुचो यस्या मातुः सेयं माता वृचपुचा नीचावया त्वग्भावं
 प्राप्ता हताभवत् । पुत्रं प्रहारादक्षितुं पुत्रदेहस्योपरि तिरश्ची पतितवतीत्यर्थः ।
 तदानीमयमिंद्रोऽस्या मातुरवाधोभागे वृचस्योपरि वधो हननसाधनमायुधं
 जभारः । प्रहृतवान् । तदानीं सूर्मातोत्तरोपरिस्थितासीत् । पुत्रस्त्वधोभागस्थित
 आसीत् । सा च दानुर्दानवी वृचमाता शये । मृता शयनं कृतवतीति तत्र
 दृष्टांतः । धेनुर्लोकप्रसिद्धा गौः सहवत्सा न । यथा वत्ससहिता शयनं करोति
 तद्वत् ॥ नीचावयाः । वेति खादतीति वयो बाहुः । औणादिकोऽसिप्रत्ययः ।

न्यचौ वयसौ यस्याः सा नीचावयाः। न्यचश्चादुत्तरस्या विभक्तेः सुपां सुपो भवंतीति तृतीयैकवचनादेशः। अच इत्यकारलोपे चाविति दीर्घत्वं। अचेश्च-
दस्यसर्वनामस्थानमिति तस्योदात्तत्वं। समासे लुगभावश्चादसः। बहुव्रीहौ पूर्व-
पदप्रकृतिस्वरत्वं। यद्वा नीचौ निकृष्टौ वयसौ यस्याः सा। पूर्वपदस्य दीर्घ-
श्चादसः। वधः। हन्यतेऽनेनेति वधः। असुनि हतिर्वधादेशः। निन्नादाद्युदात्तत्वं।
जभार। हयहोर्भ इति भवं। सूः। षूङ् प्राणिगर्भविमोचने। सूते गर्भं विमुच-
तीति सूमाता। क्तिप् चेति क्तिप्। दानुः। दो अवखंडने। दाभाभ्यां नुः। उ०
३. ३२.। शये। लटि लोपस्त आत्मनेपदेषु। पा० ७. १. ४. १.। इति तलोपे।
शीङः सार्वधातुक इति गुणेऽयादेशः ॥

दशमीमृचमाह ॥

अतिष्ठंतीनामनिवेशनानां काष्ठानां मध्ये निहितं शरीरं।

वृचस्य निरणं वि चरन्त्यापो दीर्घं तम आशयदिंद्रशचुः ॥ १० ॥

अतिष्ठंतीनां। अनिऽवेशनानां। काष्ठानां। मध्ये। निऽहितं। शरीरं।

वृचस्य। निरणं। वि। चरन्ति। आपः। दीर्घं। तमः। आ। अशयत्। इंद्रशचुः ॥ १० ॥

वृचस्य शरीरमापो विचरन्ति। विशेषेणोपर्याक्रम्य प्रवहन्ति। कीदृशं शरीरं।
निरणं। निर्नामधेयं। अप्सु मग्नत्वेन गूढत्वात्तदीयं नाम न केनापि ज्ञायते।
एतदेव स्पष्टीक्रियते। काष्ठानामपां मध्ये निहितं निक्षिप्तं। कीदृशानां काष्ठानां।
अतिष्ठंतीनां। स्थितिरहितानां। अनिवेशनानां। उपवेशनरहितानां। प्रवह-
णस्वभावत्वादेतासां मनुष्यवच्च कापि स्थितिः संभवति। इंद्रशचुर्वृचो जलमध्ये
शरीरे प्रक्षिप्ते सति दीर्घं तमो दीर्घं निद्रात्मकं मरणं यथा भवति तथाशयत्।
सर्वतः पतितवान् ॥ अतिष्ठंतीनां। अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। अनिवेशनानां।
निविशन्त्यस्मिन्निति निवेशनं स्थानं। करणाधिकरणयोश्चेत्यधिकरणे ल्युट्।
तद्रहितानां। बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं। क्रात्वा स्थिताः काष्ठाः।
पृषोदरादि। निहितं। गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं। अत्र यास्कः।
अतिष्ठंतीनामनिविशमानानामित्यस्यावराणां काष्ठानां मध्ये निहितं शरीरं
मेघः। शरीरं शृणोतेः शस्त्रातेर्वा। वृचस्य निरणं निर्णामं विचरन्ति विजानन्त्याप
इति दीर्घं द्राघतेस्तमस्तनोतेराशयदाशेतेरिंद्रशचुरिंद्रोऽस्य शमयिता वा शत-

यिता वा तस्मादिदं शत्रुः । तत्को वृचो मेघ इति नैरुक्तास्त्वाष्ट्रोऽसुर इत्येतिहा-
सिका । नि० २. १६. १ इति ॥

इति प्रथमस्य द्वितीये सप्तविंशो वर्गः ॥

एकादशीमृचमाह ॥

दासपत्नीरहिगोपा अतिष्ठन्निरुद्धा आपः पणिनेव गावः ।

अपां विलमपिहितं यदासीत् वृचं जघन्वा अप तद्ववार ॥ ११ ॥

दासऽपत्नीः । अहिऽगोपाः । अतिष्ठन् । निरुद्धाः । आपः । पणिनाऽइव । गावः ।

अपां विलं । अपिऽहितं । यत् । आसीत् । वृचं जघन्वान् । अप तत् । ववार ॥ ११ ॥

दासपत्नीः । दासो विश्वोपक्षपणहेतुर्वृचः पतिः स्वामी यासामपां ता दास-
पत्नीः । अत एवाहिगोपाः । अहिर्वृचो गोपा रक्षको यासां ताः । गोपनं नाम
स्वच्छदेन यथा न प्रवहति तथा निरोधनं । एतदेव स्पष्टीक्रियते । आपो नि-
रुद्धा अतिष्ठन्निति । तच्च दृष्टान्तः । पणिनेव गावः । पणिनामकोऽसुरो गा
अपहत्य विले स्थापयित्वा विलद्वारमाच्छाद्य यथा निरुद्धवांस्तथेत्यर्थः । अपां
यद्विलं प्रवहणद्वारमपिहितं वृचेण निरुद्धमासीत् । तद्विलं प्रवहणद्वारं वृचं
जघन्वान्हतवानिन्द्रोऽपववार । अपवृतमकरोत् । वृचकृतमपां निरोधं परिहृत-
वान् । अचं यास्तुः । दासपत्नीर्दासाधिपत्यो दासो दस्यतेरुपदासयति कर्माण्य-
हिगोपा अतिष्ठन्नहिना गुप्ताः । अहिरयनादेत्यंतरिक्षेऽयमपीतरोऽहिरेतस्मादेव
निर्हसितोपसर्गं आहंतीति । निरुद्धा आपः पणिनेव गावः । पणिर्वनिग्भवति
पणिः पणनाद्वनिक् पण्यं नेनेक्ति । अपां विलमपिहितं यदासीत् । विलं भरं
भवति विभर्तुर्वृचं जघ्नवानपववार तद्वृचो वृणोतेर्वा वर्ततेर्वा वर्धतेर्वा यद्वृ-
णोत्तद्वृचस्य वृचत्वमिति विज्ञायते । यद्वर्तत तद्वृचस्य वृचत्वमिति विज्ञायते ।
यद्वर्धत तद्वृचस्य वृचत्वमिति विज्ञायते । नि० २. १७. १ इति ॥ दासपत्नीः ।
दसुः उपक्षये । दासयतीति दासो वृचः । पचाद्यच् । चित इत्यंतोदात्तत्वं । दासः
पतिर्यासां विभाषा सपूर्वस्य । पा० ४. १. ३४. १ इति ङीप् । तत्संनियोगेनेकारस्य
नकारः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । यद्वा दासस्य पालयिष्यः । पत्यावैश्वर्यः
इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । अहिगोपाः । गुपूः रक्षणे । गोपायतीति गोपाः ।
आयादय आर्द्धधातुके वा । प्रा० ३. १. ३१. १ इत्यायप्रत्ययः । ततः क्तिप् । अती-

लोपः । वेरपृक्तलोपादलि लोपो बलीयानिति पूर्वं यकारलोपः । न चाचः परस्मिन्नित्यतो लोपस्य स्थानिवत्त्वं । न पदांतद्विवर्चनेति प्रतिषेधात् । अहिर्गोपा यासां । पूर्ववत्स्वरः । निरुद्धाः । रुधिर आवरणे । रूपस्तथोर्धोऽधः । पा० ८. २. ४०. । इति निघातकारस्य धकारः । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । जघन्वान् । हंतेर्लिटः कसुः । अभ्यासाच्च । पा० ७. ३. ५५. । इत्यभ्यासादुत्तरस्य हकारस्य कुत्वं । क्रादिनियमप्राप्तस्येटो विभाषा गमहनेत्यादिना । पा० ७. २. ६६. । विकल्पविधानादभावः । संहितायां नकारस्य रुत्वानुनासिकावुक्ती ॥

त्रादशीमृचमाह ॥

अश्वो वारो अभवस्तर्दिद्र मृके यत्त्वा प्रत्यहन्देव एकः ।

अजंयो गा अजयः शूर सोममवासृजः सर्तवे सप्त सिंधून् ॥ १२ ॥

अश्वः । वारः । अभवः । तत् । इंद्र । मृके । यत् । त्वा । प्रतिऽअहन् । देवः । एकः ।

अजयः । गाः । अजयः । शूर । सोम । अवं । असृजः । सर्तवे । सप्त । सिंधून् ॥ १२ ॥

मृके वज्रे । मृको वृक् इति वचनामसु पठितत्वात् । देवो दीप्यमानः सर्वा-
युधकुशल एकोऽद्वितीयो वृचो यद्यदा त्वा त्वां प्रत्यहन् । प्रतिकूलत्वेन प्रदत्त-
वान् । तत्त्वदानीं त्वमश्वो वारोऽश्वसंबंधी वालोऽभवः । यथाश्वस्य वालीऽना-
यासेन मशिकादीन्निवारयति तद्वृचमगणयित्वा निराकृतवानित्यर्थः । किंच
गाः पणिनापहतास्त्वमजयः । जितवान् । हे शूर शौर्ययुक्तेन्द्र सोममजयः ।
जितवान् । तथा च तैत्तिरीयाः । त्वष्टा हतपुत्र इत्यस्मिन्नुपाख्याने समामनन्ति ।
स यज्ञवेशंसं कृत्वा प्रास हा सोममपिवदिति । सप्त सिंधून् । इमं मे गंगं
इत्यस्यामृच्यान्नाता गंगाद्याः सप्तसंख्याका नदीः सर्तवे सन्तु प्रवाहरूपेण गंतु-
मवासृजः । त्यक्तवान् । वृचकृतं प्रवाहनिरोधं निराकृतवानित्यर्थः ॥ अश्वः ।
अश्वे भवः । भवे छंदसीति यत् । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । वारयति दंशमश-
कानिति वारः । पचाद्यच् । कपिलकादित्वाज्ञत्वविकल्पः । वृषादित्वादाद्युदात्तत्वं ।
प्रत्यहन् । यद्वृत्तान्नित्यमिति निघातप्रतिषेधः । तिङि चोदात्तवतीति गतेरनु-
दात्तत्वं । अजयः । गा इत्यस्य वाक्पांतरगतत्वात्तदपेक्षयास्य तिङ्गितिङ् इति नि-
घातो न भवति । समानवाक्ये निघातयुष्मदसदादेशा वक्तव्या इति वचनात् ।
सर्तवे । तुमर्थे सेसेनिति तवेन्द्रप्रत्ययः । निज्जादाद्युदात्तत्वं ॥

चयोदशीमृचमाह ॥

नास्मै विद्युन्न तन्यतुः सिषेध न यां मिहमकिरद्वादुनि च ।

इंद्रश्च यद्युधाते अहिंश्चोतापरीभ्यो मघवा वि जिग्ये ॥ १३ ॥

न। अस्मै। विऽद्युत्। न। तन्यतुः। सिसेध। न। यां। मिहं। अकिरत्। ह्रादुनिं। च।

इंद्रः। च। यत्। युयुधाते इति। अहिः। च। उत। अपरीभ्यः। मघवा। वि।

जिग्ये ॥ १३ ॥

इंद्रं निषेधुं वृचो यान्विद्युदादीन्मायया निर्मितवान् ते सर्वेऽप्येनं निषेधुम-
शक्ताः । सोऽयमर्थोऽनेन संवेणोच्यते । अस्मै इन्द्रार्थं निर्मिता विद्युन्न सिषेध ।
इंद्रं न प्राप्नोत् । तथा तन्यतुर्गर्जनं यां मिहं सेचनं यां वृष्टिमकिरत् । वृचो
विक्षिप्तवान् । सापि वृष्टिर्न सिषेध । ह्रादुनिं चाशनिमपि यां वृचः प्रयुक्तवान्
सापि न सिषेध । इंद्रश्चाहिंश्चंद्रवृचावुभावपि यद्यदा युयुधाते । युद्धं कृतवन्ती ।
तदानीं विद्युदादयो न प्राप्ता इति पूर्वचान्वयः । उत अपि च मघवा धन-
वानिन्द्रोऽपरीभ्योऽपराभ्योऽन्यासामपि वृचनिर्मितानां मायानां सकाशादि-
जिग्ये । विशेषेण जितवान् ॥ सिषेध । पिधु गत्यां । मिहं । मिह सेचने ।
मेहति । सिंचतीति मिद् वृष्टिः । क्षिप् चेति क्षिप् । अकिरत् । कृ विक्षेपे ।
नुदादिभ्यः शः । श्रुत इडात्तोरितीत्वं । अडागम उदात्तः । यवृत्तयोगादनिघातः ।
युयुधाते । युध संप्रहारे । लिटि प्रत्ययस्वरः । जिग्ये । सन्निटोर्जेः । पा० ७. ३.
५७. । इत्यभ्यासादुत्तरस्य जकारस्य कुर्व ॥

चतुर्दशीमृचमाह ॥

अहेयंतारं कर्मपश्य इंद्र इदि यत्ते जमुषो भीरगच्छत् ।

नवं च यन्ववतिं च सर्वतीः श्येनो न भीतो अतरो रजांसि ॥ १४ ॥

अहेः। यांतारं। कं। अपश्यः। इंद्र। इदि। यत्। ते। जमुषः। भीः। अगच्छत्।

नवं। च। यत्। नवतिं। च। सर्वतीः। श्येनः। न। भीतः। अतरोः। रजांसि ॥ १४ ॥

माहे इंद्र जमुषो वृचं हतवतस्तव इदि चित्ते यद्यदि भीरगच्छत् । न हतवान-
सीति बुद्ध्या भयं प्राप्नुयात् । तर्ह्येहैवृचस्य यातारं-हंतारं कर्मपश्यः । ततोऽन्यं

कं पुरुषं दृष्टवानसि । तादृशस्य पुरुषान्तरस्याभावान्मा भूत्व भयमित्यर्थः ।
यद्यस्मात्कारणात् न च नवतिं च स्रवन्तीरेकोनशतसंख्याकाः प्रवहन्तीर्नदीः
प्राप्य रजांसि तत्रत्यान्युदकान्यतरः । तीर्णवानसि । तत्र दृष्टांतः । श्येनो न ।
श्येननामको बलवान्पक्षीव दूरगमनात्तव भयमासीदिति गम्यते । तज्जयं मा
भूदित्यभिप्रायः । तच्च दूरगमनं ब्राह्मणे समाश्नातं । इंद्रो वै वृत्रं हत्वा नास्तृषीति
मन्यमानः पराः परावतोऽगच्छदिति । तैत्तिरीयाश्चामनंति । इंद्रो वृत्रं हत्वा
परां परावतमवगच्छदपराधमिति स मन्यमान इति ॥ हृदि । पद्मिन्यादिना
हृदयशब्दस्य हृदादेशः । ऊडिदमित्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वं । जघ्मुः । हन्तेर्लिटः
कसुः । षष्ठ्येकवचने वसोः संप्रसारणमिति संप्रसारणपरपूर्वत्वे । शासिवसिष-
सीनां चेति पत्वं । न च पत्वतुकोरसिद्धः । पा० ६. १. ८६. । इत्येकादेशस्यासिद्धत्वात्
पत्वं न प्राप्नुयादिति वाच्यं संप्रसारणङीटसु प्रतिषेधो वक्तव्यः । पा० ६. १. ८६.
६. । इत्यसिद्धवद्भावस्य प्रतिषिद्धत्वात् । गमहनेत्यादिनोपधालोपः । न चासिद्ध-
वदत्रा भादिति संप्रसारणस्यासिद्धवद्भावः । भिन्नाश्रयत्वात् । संप्रसारणं हि
षष्ठ्येकवचने । उपधालोपस्तु वसाविति भिन्नाश्रयत्वं । स्रवन्तीः । सु गतौ ।
शप्श्यन्तीर्नित्यं । पा० ७. १. ८१. । इति नुमागमः । शपः मिह्वादनुदात्तत्वं । शतुश्च
लसार्वधातुकस्वरेणाद्युदात्तत्वं । अतरः । यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥

पंचदशीमृचमाह ॥

इंद्रो यातोऽवसितस्य राजा शमस्य च शृंगिणो वज्रबाहुः ।

सेदु राजा क्षयति चर्षणीनामुरान्न नेमिः परि ता वभूव ॥ १५ ॥

इंद्रः । यातः । अरवऽसितस्य । राजा । शमस्य । च । शृंगिणः । वज्रबाहुः ।

सः । इत् । ऊं इति । राजा । क्षयति । चर्षणीनां । अरान् । न । नेमिः । परि । ता ।

वभूव ॥ १५ ॥

वज्रबाहुरिंद्रः शची हते सति निःसपत्नो भूत्वा यातो गच्छतो जंगमस्याव-
सितस्यैकत्रैव स्थितस्य स्थावरस्य शमस्य शांतस्य शृंगराहित्येन प्रहरणादाव-
प्रवृत्तस्याश्वगर्भादेः शृंगिणः शृंगोपेतस्योयस्य महिषवल्लीवर्दादेश्च राजाभूत् ।
सेदु स एवेंद्रश्चर्षणीनां मनुष्याणां राजा भूत्वा क्षयति । निवसति । ता तानि
पूर्वाक्तानि जंगमादीनि सर्वाणि परिवभूव । व्याप्नवान् । तत्र दृष्टांतः । अरान्

नेमिः । यथा रथचक्रस्य परितो वर्तमाना नेमिररात्राभौ कीलितान्काष्ठविशे-
षान्वाप्नोति तद्वत् ॥ यातः । या प्रापणे । याति गच्छतीति यात् । लटः शतृ ।
सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं । सः । सोऽचि लोपे चेदिति संहितायां सो-
लोपः । ता । शेषेऽदसि बहुलमिति शेलोपः । वभूव । भवतेर्लिटो णलि
भवतेरः । पा० ७. ४. ७३. इत्यभ्यासस्यात्वं । कृताकृतप्रसंगितया वुगागमस्य नि-
त्यत्वाद्बुद्धेः पूर्वं वुगागमः । युद्धा । ईधिभवतिभ्यां च । पा० १. २. ६. इति लिटः
किञ्चाद्बुद्धभावः । न चासिद्धवद्वा भादिति तस्यासिद्धत्वादुवङ्गदेशः शङ्कनीयः ।
वुग्गुंटावुवङ्ग्यणोः सिद्धौ भवतः । पा० ६. ४. ८८. १. इति तस्य सिद्धत्वात् । तिङ्-
तिङ् इति निघातः ॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीयेऽष्टाविंशो वर्गः ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमार्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्य-
धुरंधरेण सामण्यचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये
प्रथमाष्टके द्वितीयोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वदे विद्यातीर्थमहेश्वरं ॥

अथ तृतीयाध्याय आरभ्यते । तमग्ने प्रथम इति सप्तमानुवाके पंच सूक्तानि ।
तत्रैतायामेति तृतीयं सूक्तं पंचदशर्चं । ऋषिश्चान्यस्मादिति परिभाषयांगिरसो
हिरण्यरूप ऋषिः । अनुक्तत्वादिदो देवता । त्रिष्टुप् छंदः ॥ एतत्पनुक्रमणिका ।
गोसववीवधंयोर्निष्केवत्स्य एतायामेति सूक्तं विनियुक्तं । तथा च सूचितं । अति-
मूर्तिना यस्यमाण इति खंडे गोसववीवधौ पशुकाम इन्द्र सोममेतायामेति
मध्यंदिने । आ० ९. ८. इति ॥ तत्र प्रथमानुवमाह ॥

एतायामोप गन्थं इन्द्रमस्माकं सु प्रमतिं वावृधाति ।

अनामृणः कुविदादस्य रायो गवां केतं परमावर्जते नः ॥ १ ॥

आ । इत् । अयाम् । उप । गन्थं । इन्द्रं । अस्माकं । सु । प्रमतिं । ववृधाति ।

अनामृणः । कुवित् । आत् । अस्य । रायः । गवां । केतं । परं । आवर्जते । नः ॥ १ ॥

देवाः परस्परमेवं कथयन्ति । हे देवा गन्थतः, पणिनामकेनासुरेणापहृता
असदीया गाः प्राप्नुमिच्छन्तो यूयमेत । आगच्छत । युष्माभिः सहिता वयमिन्द्रं
गवानयनक्षममुपायाम । प्राप्नुवाम । स चन्द्रोऽनामृणो हिंसकरहितः सचस्माकं
देवानां प्रमतिं गोलाभेन हर्षयित्वा प्रकृष्टां बुद्धिं सु वावृधाति । सुष्ठु वर्धयति ।
आत् अनन्तरं स इन्द्रोऽस्य रायो धनस्य गवां गोरूपस्य संवन्धि परं केतमुत्कृष्टं
ज्ञानं नोऽस्माकं कुविदावर्जते । अधिकं प्रापयति ॥ इत् । इण् गतौ । अदा-
दित्वाच्छपो लुक् । अयाम् । एतेर्लोडुत्तमवहुवचन आडुत्तमस्य पिबेत्याडागमः ।
पिबद्वावात्सार्वधातुकलक्षणे गुणेऽयादेशः । न चेणो यण् । पा० ६. ४. ६१. इति
यणादेशः । मध्येऽपवादाः पूर्वान्विधीन्वाधन्त इति वचनात्तस्येयङादेशापवाद-
त्वात् । अतः परत्वाद्गुणेन यणादेशो वाध्यते । पिबद्वावात्प्रत्ययस्यानुदात्तत्वे
धातुस्वरेणाद्युदात्तत्वं । गन्थतः । गा आत्मन इच्छन्तः । सुप आत्मनः क्वजिति
गोशब्दात्कर्मणः क्वच् । वान्तो यि प्रत्यय इत्यवादेशः । प्रत्ययांताच्चातोर्लटः शतृ ।
तस्यादुपदेशाच्चसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । प्रमतिं । मन्यतेः क्तिन्यनुदात्तो-
पदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः । तादौ चेति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । वावृधाति ।
वृधु वृद्धौ । लेट्याडागमः । बहुलं छंदसीति शपः घुः । संहितायामभ्यासस्य
दीर्घग्यादंसः । अनामृणः । मृण हिंसायां । मृणन्ति हिंसन्तीति मृणाः । इगुपध-
लक्षणः कः । न संत्यामृणा अस्येति बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं ।
अस्य रायः । ऊडिदमित्युभयत्र विभक्तेरुदात्तत्वं । गवां । सावेकाच इति प्राप्तस्य
विभक्त्युदात्तस्य न गोश्वत्साववर्णेति प्रतिषेधः । केतं । कित ज्ञाने । घञंत
आद्युदात्तः । आवर्जते । वृजौ वर्जने । अदादित्वाच्छपो लुकि प्राप्ते बहुलं छंद-
सीति तदभावः । शपः पिबद्वादन्युदात्तत्वं । तिङ्श्च लसार्वधातुकत्वेन धातुस्वरः ।
तिङि चोदात्तवतीति गतेरनुदात्तत्वं । कुविद्योगान्निपातैर्यद्यदिहन्तेत्यादिना नि-
घातप्रतिषेधः ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

उपेदहं धनदामप्रतीतं जुष्टं न श्येनो वसतिं पतामि ।

इंद्रं नमस्यन् उपमेभिरकैः स्तोतृभ्यो हव्यो अस्ति यामन् ॥ २ ॥

उप । इत् । अहं । धनऽदां । अप्रतिऽइत् । जुष्टं । न । श्येनः । वसतिं । पतामि ।

इंद्रं । नमस्यन् । उपऽमेभिः । अकैः । यः । स्तोतृऽभ्यः । हव्यः । अस्ति । यामन् ॥ २ ॥

य इंद्रः स्तोतृभ्यः स्तोतृणामनुष्ठातृणामनुपहार्यं यामन् तदीयशुभिः सह प्रवृत्ते युद्धे हव्योऽस्ति । तैराह्वातव्यो भवति । तमिंद्रमहमनुष्ठातोपेत्यतामि । उपाप्नोम्येव । किं कुर्वन् । उपमेभिरूपमानस्थानीयैरुत्तमैरकैः स्तोत्रैः सह नमस्यन् । पूजयन् । कीदृशमिंद्रं । धनदां । धनप्रदं । अप्रतीतं । अप्रतिगतं । वलिभिरतिरस्कृतमित्यर्थः । इंद्रप्राप्नो दृष्टांतः । जुष्टं पूर्वं सेवितां वसतिं स्वकीयनीडरूपां निवासभूमिं श्येनो न । यथा श्येननामको वेगवान्पक्षी स्वकीयस्थानं प्रत्यादरेण धावति तद्वदहमिंद्रं त्वया प्राप्नोमि ॥ धनदां । धनं ददातीति धनदाः । आतो मनिन्नित्यादिना विच् । अप्रतीतं । शशुभिर्न प्रतिगतं । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । जुष्टं । जुषी प्रीतिसेवनयोः । शीदितो निष्ठायामितीदृशप्रतिषेधः । नित्यं भवंच इत्याद्युदात्तत्वं । पतामि । लेट्याडागमः । नमस्यन् । नमसश्चात्पूजार्थं नमोवरिवः । पा० ३. १. १८. इति क्यच् । प्रत्ययस्वरः । अदुपदेशात्सार्वाधातुकानुदात्तस्यैकदेशस्वरेणोदात्तत्वं । उपमीयंत एभिरित्युपमाः । माङ्माने । प्रजयं कविधानमिति कः । बहुलं छंदसीति भिस् ऐसादेशाभावः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । हव्यः । द्वेजो बहुलं छंदसीति संप्रसारणं । अचो यदिति यत् । गुणो धातोस्तन्निमित्तस्यैव । पा० ६. १. ८०. इत्यवादेशः । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । यामन् । या प्रापणे । मनिनो निष्ठादाद्युदात्तत्वं । सुपां सुलुगिति सप्तम्या लुक् ॥

तृतीयामृचमाह ॥

नि सर्वसेन इपुधौरसक्त समर्यो गा अजति यस्य वरिं ।

चोष्कूयमाण इंद्र भूरि वामं मा पयिभूरस्सदधिं प्रवृद्ध ॥ ३ ॥

नि । सर्वऽसेनः । इपुऽधीन् । असक्तः । सं । अर्यः । गाः । अजति । यस्य । वरिं ।

चोष्कूयमाणः । इंद्र । भूरि । वामं । मा । पयिः । भूः । असत् । अधिं । प्रऽवृद्ध ॥ ३ ॥

सर्वसेनः कृन्तसेनायुक्त इषुधीन्वाणानामाधारभूतान्निषंगाव्यषक्त । नितरां
 पृष्ठभागे संयोजितवान् । अर्यः स्वामिरूप इन्द्रो यस्य देवस्य वष्टि । असुरेणा-
 पहता गाः प्रदातुं कामयते तस्य देवस्य गृहे ता गाः समजति । सम्यक् प्राप-
 यति । हे प्रवृद्ध प्रकृष्टवृद्धियुक्त इन्द्र भूरि वामं प्रभूतं गोरूपं धनं चोष्कूयमा-
 णोऽस्मभ्यं प्रयच्छन् असदध्यस्मासु यणिमी भूः । व्यवहारी मा भूयाः । गवां
 मूल्यं मा याचस्वेत्यर्थः ॥ सर्वसेनः । इनेन सह वर्तत इति सेना । वोपसर्ज-
 नस्येति सभावः । सर्वा सरणशीला सेना यस्येति बहुधीही पूर्वपदप्रकृति-
 स्वरत्वं । प्रत्ययलक्षणेनाप्ययं स्वर इष्यते । पा० ६. १. १९१. इति वचनात्प्र-
 त्ययलक्षणेन सर्वस्य सुपीति सर्वशब्द आद्युदात्तः । इषुधीन् । इषव एषु
 धीयंत इतीषुधयः । कर्मण्यधिकरणे च । पा० ३. ३. ९३. इति किप्रत्ययः ।
 संहितायां दीर्घादटीत्यादिना नकारस्य रुत्वं । अवानुनासिकः पूर्वस्य तु वेति
 पूर्वस्वरोऽनुनासिकः । असक्त । पच समवाये । बहुलं छंदसीति शपो लुक् ।
 अर्यः । अर्यः स्वामिवैश्ययोः । पा० ३. १. १०३. इति यत्प्रत्ययांतो निपातितः ।
 अर्यस्य स्वाम्याख्या चेत् । फि० १. १८. इत्यंतोदात्तत्वं । अजति । अज गतिक्षे-
 पणयोः । वष्टि । वश कांती । अदादिवाच्यपो लुक् । मथादिपत्वे पुत्वं । चोष्कू-
 यमाणः । स्कुञ् आप्रवणे । धातोरेकाच इति यङ् । अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः ।
 द्विर्वचने शपूर्वाः खयः । पा० ७. ४. ६१. इति ककारः शिष्यते । सकारो लुप्यते ।
 कुहोश्चुरिति चुत्वे गुणो यङ्कुकोरिति गुणः । सुपामादिवात् पत्वं । यङन्ताल्लटः शानच् ।
 अदुपदेशल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । भूः । गातिस्येति सिचो लुक् ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

वधीर्हि दस्युं धनिर्न धनेन एकश्चरन्नुपशक्नेभिरिन्द्र ।

धनोरधि विपुणक्ते व्यायन्नर्यज्वानः सनकाः प्रेतिमीयुः ॥ ४ ॥

वधीः । हि । दस्युं । धनिर्न । धनेन । एकः । चरन् । उपऽशक्नेभिः । इन्द्र ।

धनोः । अधि । विपुणक् । ते । वि । आयन् । अर्यज्वानः । सनकाः । प्रऽइति । ईयुः ॥ ४ ॥

हे इन्द्र धनिर्न बहुधनोपेतं दस्युं चोरं वृचं धनेन कठिनेन वज्रेण वधीर्हि ।
 हतवांखलु । धनित्वं वाजसनेयिनोऽपि स्पष्टमामनंति । वृचस्यांतः सर्वे देवाः
 सर्वाश्च विद्याः सर्वाणि हवींषि चासन्निति । उपशक्नेभिः समीपवर्तिभिः शक्ति-

युक्तेर्मरुद्भिः सहितो भूत्वैकश्चरन् । प्रहृत् स्वयमेक एव गच्छन् । यद्यपि मरुतः
 समीपे वर्तते तथापि ते प्रोत्साहयन्त्येव न तु वृत्रं प्रहरन्ति । प्रहन्ता तु स्वयमेक
 एव । तथा च ब्राह्मणे समाम्नातं । मरुतो हैनं नाजहुः प्रहर भगवो वीरयस्वे-
 त्येवैनमेतां वाजं वदन्त उपातिष्ठन्ति । धनोरधि । इन्द्रसंवन्धिनो धनुष उपरि
 विषुणक् विविधं नाशमुद्दिश्य । यद्वा विष्वक् सर्वतस्ते वृचानुचरा व्ययन् ।
 विविधमागच्छन् । आगत्य चायज्वानो यज्वविरोधिनः संतः सनका एतन्नामका
 वृचानुचराः प्रेतिमीयुः । मरणं प्राप्ताः ॥ वधीः । हन हिंसागत्योः । लुङि च
 । पा० २. ४. ४३. । इति वधादेशः । स चादन्तः । तस्यातो लोप इति लोपे सति
 स्थानिवद्भावादतो हलादेः । पा० ७. २. ७. । इति वृद्धभावः । इट् ईटि । पा० ८.
 २. २८. । इति सिचो लोपः । आगमानुदात्तत्वे धात्वकारस्योदात्तत्वं । घनेनैकः ।
 ईषा अक्षादिषु छंदसि प्रकृतिभावमात्रं वक्तव्यं । पा० ६. १. १२७. २. । इति संहि-
 तायां प्रकृतिभावः । अनुनासिकश्चादसः । उपशक्तेभिः । उपशक्तं कुर्वतीत्युप-
 शाकाः । शकृ शक्तौ । अस्माद्धेतुमर्ह्यन्तात्पचाद्यच् । याथादिस्त्वेरेणीत्तरपदांती-
 दात्तत्वं । विषुणक् । विषुपूर्वाच्चशेः संपदादिलक्षणः क्तिप् । नशेर्वा । पा० ८. २.
 ६३. । इति कुत्वं । यद्वा विषुपूर्वस्यांचतेर्नुडागमः । सनका इत्यसुराणां नाम ।
 यणु दाने । सन्वंति ददतीति सन्ता दातारः । यचाद्यच् । सनान्कायन्ति शब्दय-
 तीति सनकाः । आतोऽनुपसर्गे कः । आतो लोप इटि चेत्याकारलोपः ।
 कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । प्रेतिं । तादौ च नितीति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । ईयुः ।
 एतेरुसिपरत्वादिरणो यणिति यणादेशे द्विर्वचनेऽचीति स्थानिवद्भावादिकारस्य
 द्विर्वचनं । दीर्घ इणः क्तितीत्यभ्यासदीर्घत्वं ॥

पंचमीमृचमाह ॥

परां चिच्छीर्षा ववृजुस्त इन्द्रायज्वानो यज्वभिः स्पर्धमानाः ।

प्र यहिवो हरिवः स्यात्तस्य निरवृताँ अथमो रोदस्योः ॥ ५ ॥

परां चित् । शीर्षा । ववृजुः । ते । इन्द्र । अयज्वानः । यज्वभिः । स्पर्धमानाः ।

प्र । यत् । दिवः । हरिऽवः । स्यात्तः । उयः । निः । अवृतान् । अधमः । रोदस्योः ॥ ५ ॥

हे इन्द्र ते वृचानुचराः शीर्षा स्वकीयानि शिरांसि परा चित् पराङ्मुखान्येव
 कृत्वा ववृजुः । गतवन्तः । कीदृशास्ते । अयज्वानः । स्वयं यागरहिताः प्रत्युत

यज्वभिर्यागानुष्ठातृभिः सह स्पर्धमानाः । हे हरिवः । हरिनामकाश्वयुक्तः स्यातः । स्थितियुक्तः । युद्धे पलायनरहितः । उग्रः । शौर्ययुक्तेन्द्रः । यद्यदा दिवोऽन्तरिक्षा-
द्रोदस्योर्ध्वावापृथिव्योः सकाशाच्चान्तरहितान्वृचानुचरान्निष्प्राधमः । निः-
शेषेण धमनं कृतवानसि । तदानीं त्वदीयमुखवायुना तुन्नाः संतो ववृजुरिति
पूर्वचान्वयः ॥ शीर्षा । श्रेष्ठंदसि बहुलमिति शेलोपः । ववृजुः । वृजी वर्जने ।
असंयोगास्तिदृक् कित् । पा० १. २. ५. । इति कित्वाद्गुणाभावः । अयज्जानः । यजतेः
सुयजोर्ङ्निप् । पा० ३. २. १०३. । इति भूते ङ्निप्रत्ययस्य पिच्चादनुदात्तत्वे धातु-
स्वरेणाद्युदात्तत्वं । नञ्समासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । दिवः । ऊडिदमिति
विभक्तेरुदात्तत्वं । हरिवः । हरी अस्य स्त इति हरिवान् । छंदसीर इति मनुषो
वत्वं । संवृद्धौ मनुवसोरिति रुत्वं । अग्रतान् । बहुव्रीही नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदा-
तोदात्तत्वं । दीर्घादटीति संहितायां नकारस्य रुत्वं । आतोऽटि नित्यमिति
सानुनासिक आकारः । अधमः । ध्मा शब्दाग्निंसंयोगयोः । लंडि सिपि शपि
पाघ्रेत्यादिना धमादेशः ॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीये प्रथमो वर्गः ॥

पृथीमृचमाह ॥

अयुयुत्सन्नवद्यस्य सेनामयातयंत क्षितयो नवग्वाः ।

वृषायुधो न वध्र्यो निरराः प्रवद्भिर्द्राक्षितयंत आयन् ॥ ६ ॥

अयुयुत्सन् । अनवद्यस्य । सेना । अयातयंत । क्षितयः । नवऽग्वाः ।

वृषऽयुधः । न । वध्र्यः । निःऽअराः । प्रवत्ऽभिः । इंद्रात् । चितयंतः । आयन् ॥ ६ ॥

अनवद्यस्य गर्हणीयदोषरहितस्येन्द्रस्य सेनां प्रत्यययुत्सन् । वृत्रस्यानुचरा
योद्धुमैच्छन् । तदानीं नवग्वाः । नवनीयगतयः स्तोतव्यचरित्राः । यद्वा । अंगि-
रसां सचमासीनानां मध्ये ये नवभिर्मासैरवाप्तफला उत्थितास्तेषां नवग्वा इति
संज्ञा । नवग्वासः सुतसोमास इंद्रमित्यादिषु तथाभिहितत्वात् । क्षितयो मनुष्या
अंगिरःप्रभृतयः । क्षितयः कृष्टय इति तन्नामसु पाठात् । अयातयंत । युद्धार्थ-
मिंद्रं नानाविधैर्मंचैः प्रोत्साहितवंतः । इंद्रे योद्धुं गते सति निरराः । तेनेद्रेण
निराकृता वृचानुचराश्चितयंतः स्वकीयामशक्तिं ज्ञापयंत इंद्रादिंद्रस्य सकाशात्प्र-
वद्भिः प्रवणैः पालयितुं, मुशकैर्मगैरायन् । दूरे गतवंतः । तत्र दृष्टांतः । वृषाः

युधो वृषेण सेचनसमर्थेन पुंस्त्वयुक्तेन शूरेण सह युद्धं कुर्वतो वध्रयो नपुंसका इव । निसर्गपंडो वध्रिश्चेत्यादिस्मृतिषु प्रयोगात् । ते यथा प्रवलेन दूरे निराकृता भवन्ति तद्वत् ॥ अयुयुत्सन् । युधः संप्रहारे । सनि हलन्ताच्च । पा० १. २. १०. । इति सनः कित्वाद्गुणाभावः । एकाच उपदेशेऽनुदात्तात् । पा० ७. २. १०. । इतीदं प्रतिषेधः । व्यत्ययेन परस्मैपदं । सेना । इनेन सह वर्तत इति सेना । वीप-सर्जनस्येति सहशब्दस्य सभावः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । अयातयन्तः । यती प्रयत्ने । हेतुमति चेति णिच् । क्षितयः । क्षि निवासगत्योः । क्षियन्ति गच्छन्तीति क्षितयो मनुष्याः । क्तिच्क्त्वा च संज्ञायामिति क्तिच् । नवग्वाः । नवभिर्मासैर्गच्छन्तीति नवग्वाः । गमेरौणादिको द्वप्रत्ययः । यद्वा किप् । गमः क्त्वा । पा० ६. ४. ४०. । इत्यनुनासिकलोप ऊङ् च गमादीनामिति वक्तव्यं । पा० ६. ४. ४०. २. । इत्यकारस्य ऊकारः । जस्योः सुप् । पा० ६. ४. ८३. । इति यणादेशः । दीर्घश्छादंसः । वृषायुधः । किप् चेति किप् । किप् चेत्यत्र सोपपदेभ्यो निरूपपदेभ्य इत्युक्तत्वादत्र सोपपदेभ्यः किप् । अन्येषामपि दृश्यत इति पूर्वपदस्य संहितायां दीर्घः । निरष्टाः । अथू व्याप्तौ । भावे निष्ठा । यस्य विभाषेतीदं प्रतिषेधः । वध्रादिनां पत्वे घृत्वं । निसा च बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । यद्वा निरस्ता इत्यत्र सकारस्य पत्वं छादंसं । तदानीमस्मा इत्येतत्कर्मणि निष्ठेति गतिरनन्तर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । प्रवद्भिः । वन षण् संभक्तौ । अस्मात्प्रपूर्वात् किप् । गमादीनामिति वक्तव्यं । पा० ६. ४. ४०. १. । इत्यनुनासिकलोपः । ततस्तुक् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । चितयन्तः । चिती संज्ञाने । अस्मात्प्रयन्तास्तटः शतृ । शप् । अनित्यमागमशासनमिति वचनाल्लघूपधगुणाभावः ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

त्वमेतानुदतो जक्षतश्चायोधयो रजस इन्द्र पारि ।

अवाद्दहो दिव आ दस्युमुच्चा प्र सुन्वतः स्तुवतः शंसमावः ॥ ७ ॥

त्वं । एतान् । रुदतः । जक्षतः । च । अयोधयः । रजसः । इन्द्र । पारि ।

अव । अदहः । दिवः । आ । दस्यु । उच्चा । प्र । सुन्वतः । स्तुवतः । शंस । आवः ॥ ७ ॥

हे इन्द्र त्वं रुदतो रोदनं कुर्वतो जक्षतो भक्षणं हसनं वा कुर्वतश्चेतान् द्विविधानपि वृचानुचरावजसः पारिऽन्तरिक्षस्य परभागे । रजःशब्दोऽन्तरिक्ष-

वाची लोका रजांस्युच्यन्त इत्युक्तत्वात् । अयोधयः । युद्धमकरोः । युद्धेन मारि-
तवानित्यर्थः । दस्युमुपक्षयितारं वृचं दिव आ द्युलोकादानीयोच्चोत्कर्षेणावा-
दहः । दग्धवानसि । वृचं सपरिवार विनश्य तत ऊर्ध्वं सुन्वतः सोमाभिषव
कुर्वन्तः स्तुवतः स्तोत्रं कुर्वन्तो यजमानस्य शंसं स्तुतिं प्रावः । प्रकर्षेण रक्षितवा-
नसि ॥ रुदतः । रुदिर् अश्रुविमोचने । लटः शतृ । अदादित्वाच्छपो लुक् ।
प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तत्वं । शतुरनुम इति शस उदात्तत्वं । जक्षतः । जक्ष भक्ष-
सनयोः । पूर्ववच्छपो लुक् । जक्षित्यादयः षट् । पा० ६. १. ६. । इत्यभ्यस्तसंज्ञा ।
अतोऽभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं । सुन्वतः । सुनोतेः शतरि स्वादिभ्यः श्रुः ।
हुश्रुवोरित्यादिना यणदेशः । शतुरनुम इति विभक्तेरुदात्तत्वं । स्तुवतः । पुञ्
स्तुतौ । अदादित्वाच्छपो लुक् । उवङ्गदेशः । पूर्ववत्स्वरः ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

चक्राणासः परीणहं पृथिव्या हिरण्येन मणिना शुभमानाः ।

न हिन्वानासस्तितिरुः इदं परि स्पशो अदधात्सूर्येण ॥ ८ ॥

चक्राणासः । परिऽनहं । पृथिव्याः । हिरण्येन । मणिना । शुभमानाः ।

न । हिन्वानासः । तितिरुः । ते । इदं । परि । स्पशः । अदधात् । सूर्येण ॥ ८ ॥

ते वृचानुचराः पृथिव्या भूमेः परीणहमाच्छादनं सर्वतो व्याप्तिं चक्राणासः
कुर्वाणा हिरण्येन हिरण्ययुक्तेन मणिना कंठवाह्यादिगतेन मण्याद्याभरणेन
शुभमानाः शोभमाना हिन्वानासो वर्धमानाः संतो वर्तन्ते । ते तथाविधा
वृचानुचरा इदं युद्धायोद्यन्तं न तितिरुः । जेतुं न समर्थो आसन् । तदानीं स
इदं स्पशो बाधकान्वृचानुचरान् सूर्येणादित्येन पर्यदधात् । परिहितान् बध-
हितानकरोत् । तथा च ब्राह्मणं । आदित्यो ह्येवोद्यन् पुरस्तादक्षांस्यपहन्तीति ॥
चक्राणासः । करोतिच्छंदसि लिङिति वर्तमाने लिटः कानच् । ततोऽसुक् ।
चित इत्यंतोदात्तत्वं । परीणहं । परिणहनं परीणट् । परिपूर्वान्नस्यतेर्भावे क्विपि
नहिवृतीत्यादिना । पा० ६. ३. ११६. । पूर्वपदस्य दीर्घः । पृथिव्याः । उदात्तमण
इति विभक्तेरुदात्तत्वं । हिन्वानासः । हि गतौ वृद्धौ च । ताच्छीलिकश्चानश् ।
तितिरुः । तितरतिर्गत्यर्थः ॥

नवमीमृचमाह ॥

परि यदिद् रोदसी उभे अचुभोजीमहिना विश्वतः सी ।

अमन्यमानां अभि मन्यमानैर्निर्वहभिरधमो दस्युमिन्द्र ॥ ९

परि। यत्। इन्द्र। रोदसी इति। उभे इति। अचुभोजीः। महिना। विश्वतः। सी।

अमन्यमानान्। अभि। मन्यमानैः। निः। ब्रह्मऽभिः। अधमः। दस्युः। इन्द्र ॥ ९ ॥

हे इन्द्र यद्यदा रोदसी उभे द्युलोकाभूलोकावुभौ महिना तदीयेन महिषा विश्वतः सी सर्वतः परिगृह्य पर्यवुभोजीः । परितो भुक्तवानसि । तदानीं त्वममन्यमानान् मन्त्रार्थमनुध्यातुमशक्तानपि केवलपाठकाव्यजमानानभि मन्यमानैरस्मदीया एते यजमाना रक्षणीया इत्यभिमानं कुर्वद्भिर्वहभिरधमैर्दस्युं चोरं वृचादिरूपमसुरं निरधमः । निःसारितवानसि । धमतिर्गतिकर्मेति यास्कः । अचुभोजीः । भुज पालनाभ्यवहारयोः । लङि सिपि बहुलं छंदसीति विकरणविशिष्टस्य घुः । छंदसि बहुलमितीडागमः । अद्भुदात्तः । यद्वृत्तयोगादनिघातः । महिना । महिषा । महच्छब्दात्पृष्ठादिलक्षणी भावे इमनिच् । टेरिति टिलोपः । तृतीयैकवचनेऽहोपे सत्युदात्तनिवृत्तिस्वरेणोदात्तत्वं । मलोपश्छांदसः । अमन्यमानान् । मन्यते जानंतीति मन्यमानाः । मन ज्ञाने । दिवादिभ्यः श्यन् । श्यनो निह्नादाद्युदात्तत्वं । समासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । संहितायां संत्वानुनासिकावुक्तौ ॥

दशमीमृचमाह ॥

न ये दिवः पृथिव्या अंतमापुर्न मायाभिर्धनदां पर्यभूवन् ।

युजं वज्रं वृषभश्चक्र इन्द्रो निज्योतिषा तमसो गा अद्भुक्षत् ॥ १० ॥

न। ये। दिवः। पृथिव्याः। अंतं। आपुः। न। मायाभिः। धनऽदां। परिऽअभूवन्।

युजं। वज्रं। वृषभः। चक्रे। इन्द्रः। निः। ज्योतिषा। तमसः। गाः। अद्भुक्षत् ॥ १० ॥

ये जलविशेषा दिवो द्युलोकात्पृथिव्या अंतं भूमेः स्थानं नापुः । न प्राप्ताः । मेघरूपमापन्नेन वृत्रेण निरुद्धत्वात् । अत एव भूमिप्राप्यभावाद्भनदां धनप्रदां भूमिं मायाभिः सस्योपकारादिभिः कर्मभिर्न पर्यभूवन् । परितो न व्याप्ताः । जलपातसस्याभिवृद्धाद्युपकारं न चक्रुरित्यर्थः । तदानीमयमिन्द्रो मेघभेदनाय

वज्रं युजं स्वहस्तयुक्तं चक्रे । ततो ज्योतिषा द्योतमानेन वज्रेण तमस्रं अंधका-
 ररूपान्मेघान्नागमनशीलान्युदकानि निरधुक्षत् । निःशेषेण दुग्धवान् । मेघं
 भित्त्वा जलं वृष्टवानित्यर्थः ॥ दिवः । ऊडिदमिति पंचम्या उदात्तत्वं । आपुः ।
 आपू व्याप्ती । लिङ्युसि रूपं । मद्भृतयोगादनिघातः । पर्यभूवन् । अत्रापि
 यच्छब्दस्यानुषंगान्निघाताभावः । युजं । युजिर् योगे । ऋत्तिगित्यादिना क्तिन् ।
 अनित्यमागमशासनमिति वचनान्बुभूवः । अधुक्षत् । दुह प्रपूरणे । लुङि
 शल इगुपधादनिटः क्सः । पा० ३. १. ४५. । इति च्चुः क्सादेशः । दादेधातोर्थः
 । पा० ८. २. ३२. । इति घत्वं । एकाचो वश इत्यादिना । पा० ८. ३. ३७. । भष्भावः ।
 संहितायां भष्भावाभावश्चादसः ॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीये द्वितीयो वर्गः ॥

एकादशीमृचमाह ॥

अनु स्वधामक्षरन्नापो अस्यावर्धत मध्य आ नाव्यानां ।

सध्रीचीनेन मनसा तमिंद्र ओजिष्ठेन हन्मनाहन्मभि द्यून् ॥ ११ ॥

अनु । स्वधां । अक्षरन् । आपः । अस्य । अवर्धत । मध्ये । आ । नाव्यानां ।

सध्रीचीनेन । मनसा । तं । इंद्रः । ओजिष्ठेन । हन्मना । अहन् । अभि । द्यून् ॥ ११ ॥

आपो जलान्यस्येन्द्रस्य स्वधामन्त्रं व्रीह्यादिरूपमनुलक्ष्याक्षरन् । मेघादृष्टा
 अभवन् । तदानीमयं वृचो नाव्यानां नावा तरणयोग्यानां बह्वीनामपां मध्ये
 आ समंतादवर्धत । वृद्धिं प्राप्तः । प्रभूतजले वर्तमानोऽपि न ममार किं-
 भिवृद्ध एव । तदानीमिंद्रः सध्रीचीनेन सहगच्छता मनसा युक्तं तं वृचमोजिष्ठे-
 नातिवल्लयुक्तेन हन्मना हननसाधनेन वज्रेणाभि द्यून् कतिचिद्विवसानभिल-
 क्ष्याहन् । तेषु दिवसेषु हतवान् । जलमध्ये पतितस्यापि वृचस्य मनो यवेन्द्र-
 स्तिष्ठति तत्रैव सह गच्छति तादृशमभिज्ञाय स हतवानित्यर्थः ॥ अक्षरन् । क्षर
 संचलने । नाव्यानां । नावा तार्याणां । नौवयोधर्मेत्यादिना । पा० ४. ४. ९५. ।
 यत् । वातो यि प्रत्यये । पा० ६. १. ७९. । इत्यावादेशः । अनाव इति पर्युदासात्
 । पा० ६. १. २१३. । तिप्स्वरितमिति प्रत्ययस्वरितत्वं । सध्रीचीनेन । सहांचतीति
 सध्यङ् । सहस्य सध्रिः । पा० ६. ३. ९५. । इति सध्रादेशः । विभाषांचेरदिक्लियां
 । पा० ५. ४. ८. । इति स्वार्थे खप्रत्ययः । तस्यायच्चित्यादिना ईनादेशः । अच

इत्यकारलोपे चाविति दीर्घत्वं । खादेशस्योपदेशिवद्वचनादीकार उदात्तः । ओ-
जिष्ठेन । ओजोऽस्यास्तीत्योजस्वी । अस्मायामेधेति विनिः । तत आतिशयनिक
इष्टन् । विन्मतोर्लुगिति विनो लुक् । टेरिति टिलोपः । निह्वादाद्युदात्तत्वं ।
हन्मना । हन्यते ऽनेनेति हन्म । अन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति दृश्यहणात्करणेऽपि
भनिन् । निह्वादाद्युदात्तत्वं । तृतीयैकवचनेऽलोपे प्राप्ते न संयोगाद्वमंतात् । पा०
६. ४. १३७. इति प्रतिषेधः ॥

द्वादशीमृचमाह ॥

न्याविध्यदिलीविशस्य दृळ्हा वि शृंगिणमभिनच्छुष्णमिंद्रः ।

यावत्तरो मघवन्यावदोजो वज्रेण शत्रुमवधीः पृतन्यु ॥ १२ ॥

नि । अविध्यत् । इलीविशस्य । दृळ्हा । वि । शृंगिणं । अभिनत् । शुष्णं । इंद्रः ।

यावत् । तरः । मघऽवन् । यावत् । ओजः । वज्रेण । शत्रुं । अवधीः । पृतन्यु ॥ १२ ॥

इलीविशस्य । इलाया भूमेर्विले शयानस्य वृषस्य संवंधीनि । इलाविल-
शयस्येति यास्कः । नि० ६. १९. दृळ्हा दंष्ट्रितान्यसुरेण निरुद्धानि प्रभूतान्युद-
कानींद्रो न्यविध्यत् । नितरां विद्धवान् । यद्वा दृळ्हाणि प्रवलानि सैन्यानि
नितरां विद्धवान् । तत ऊर्ध्वं शृंगिणं गोमहिषादिशृंगसमानैरायुधैरुपेतं शुष्णं
जगतः शोषकं वृचं अभिनत् । विविधं ताडितवान् । हे मघवन् धनयुक्तेन्द्र
तव यावत्तरो यावान्वेगोऽस्ति यावदोजो यावद्वलमस्ति तेन सर्वेण युक्तस्त्वं
पृतन्युं पृतनां युद्धमिच्छंतं शत्रुं वृचं वज्रेणावधीः । हतवानसि ॥ अविध्यत् ।
व्यध ताडने । श्यनि यहिज्येत्यादिना संप्रसारणं । तिष्ठतिड इति निघात उदात्त-
स्वरितयोर्येण इति, संहितायामाडागमस्य स्वरितत्वं । इलीविशस्य । पृषोदरा-
दित्वादभिमतस्वरसिद्धिः । दृळ्हा । दंष्ट्रिर्निघायां दृढः स्थूलबलयोः । पा० ७.
२. २०. इति निपात्यते । शेषदंसि बहुलमिति शेलोपः । अभिनत् । भिदिर-
विदारणे । लुङि रुधादिभ्यः श्रम् । इत्येतीकारलोपे हल्ङ्याभ्य इति ति-
लोपः । शुष्णं । शुष शोषणे । शोषयतीति शुष्णः । तृपिशुपिरसिभ्यः क्तिच्चेति
नप्रत्ययः । निदित्यनुवृत्तेराद्युदात्तत्वं । अवधीः । लुङि चेति हतिर्वधादेशः । पृतन्युं ।
पृतनाशब्दात्पचि कथं धरपृतनस्येत्यंत्यलोपः । क्थाच्छंदसीत्युप्रत्ययः ॥

त्रयोदशीमृचमाह ॥

अभि सिध्मो अजिगादस्य श्वन्वि तिग्मेन वृषभेणा पुरोऽभेत् ।

सं वज्रेणासृजवृचमिन्द्रः प्र स्वां मतिर्मतिरच्छाशदानः ॥ १३ ॥

अभि सिध्मः । अजिगात् । अस्य । श्वन् । वि । तिग्मेन । वृषभेण । पुरः । अभेत् ।

सं । वज्रेण । असृजत् । वृचं । इन्द्रः । प्र । स्वां । मतिं । अतिरत् । शाशदानः ॥ १३ ॥

अस्येन्द्रस्य सिध्मः साधको वज्रः श्वनभि । इन्द्रवैरिणोऽभिलक्ष्याजिगात् । गतवान् । जिगातिर्गतिकर्मा । गाति जिगातीति गतिकर्मसु पाठात् । स चेन्द्रस्तिग्मेन तीक्ष्णेन वृषभेण श्रेष्ठेनायुधेन वज्रेण पुरो वृचस्य पुराणि व्यभेत् । विविधं भिन्नवान् । ततः स इन्द्रो वज्रेण स्वकीयेन वज्रेण वृचं समसृजत् । संयोजितवान् । संयोज्य च शाशदानो वृचं हिंसन् स्वां मतिं स्वकीयां हर्षपितां बुद्धिं प्रातिरत् । प्रकर्षेण वर्द्धितवान् ॥ सिध्मः । पिधु संराद्धौ । अस्मादौणादिको मक् । कित्वाद्गुणः । प्रत्ययस्वरः । अजिगात् । गा स्तुतौ । अत्र तु गत्यर्थः । जुहोत्यादिनात् षुः । द्विर्भावे बहुलं छंदसीत्यभ्यासस्येत्वं । तिग्मेन । युजिरुचि-तिजां कुश्च । उ० १. १४४. इति मक् । कुत्वं । वृषभेण । ऋषिवृषिभ्यां किदित्यनेनाभच् । अभेत् । भिदिर्विदारणे । अग्नि प्राप्ते व्यत्ययेन शप् । तस्य बहुलं छंदसीति लुक् । लघूपधगुणे हल्ङ्गाभ्य इति लोपः । यद्वा लुङि च्लेर्लुक् । अतिरत् । प्रपूर्वस्तिरतिर्वर्धनार्थः । यद्वा तरतेर्व्यत्ययेन शः । ऋत् इडात्तोरितीत्वं । शाशदानः । शट् शातने । अस्माद्यङन्ताच्छानच् । तस्य छंदस्युभयथेत्यार्द्धधातुकत्वादलोपयलोपी । सार्वधातुकत्वादभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं ॥

चतुर्दशीमृचमाह ॥

आवः कुत्समिन्द्र यस्मिन्चाकन्प्रावो युध्यंतं वृषभं दशद्युम् ।

शफच्युतो रेणुर्नक्षत द्यामुच्चैत्रेयो नृपाह्वाय तस्थौ ॥ १४ ॥

आवः । कुत्सं । इन्द्र । यस्मिन् । चाकन् । प्र । आवः । युध्यंतं । वृषभं । दशद्युम् ।

शफऽच्युतः । रेणुः । नक्षत । द्यां । उत् । चैत्रेयः । नृऽसह्वाय । तस्थौ ॥ १४ ॥

हे इन्द्र कुत्समेतन्नामकं गोचप्रवर्तकमृषिमावः । रक्षितवानसि । यस्मिन्कुत्से चाकन् । स्तुतिं कामयमानो वर्तसे तं कुत्समिति पूर्वचान्वयः । तथा दशद्युमे-

तन्नामकं दशसु दिक्षु दीप्यमानमृषिं प्रावः । प्रकर्षेण रक्षितवानसि । कीदृशं ।
 युध्यंतं । स्वकीयेः शत्रुभिः सह युद्धं कुर्वंतं । वृषभं । गुणैः श्रेष्ठं । शफच्युतस्वदी-
 याश्वस्य शफात्पतितो रेणुधूलिघ्नां द्युलोकं नक्षत । प्राप्नोति । श्वेचेयः श्वित्राख्या-
 या योषितः पुत्रः पुरा शत्रुभयाज्जले मग्नः सन् त्वदनुग्रहान्नृसहाय नृभिः पुरुषैः
 सोढव्यायोत्तस्यौ । जलादुत्थितवान् ॥ चाकन् । चक तृप्ता । अस्माख्यंताच्छतृ ।
 छंदस्युभयथेत्याहं धातुकत्वाखिलोपः शवभावश्च । प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तत्वं । यद्वा ।
 कमु कांतावित्यस्माद्यद्गुंतात्तद्धिः सिषभ्यासस्य नुमभावश्छांदसः । दीर्घोऽकित
 इति दीर्घत्वं । सिलोपे मो नो धातोः । पा० ८. २. ६४. इति मकारस्य नकारः ।
 धातुस्वरः । यवृत्तयोगादनिघातः । युध्यंतं । व्यत्ययेन परस्मैपदं । दशद्युं । दीव्यतेः
 प्रकाशार्थात्संपदादिलक्षणः क्तिप् । द्यौः भूडित्यूट् । दशसु दिक्षु द्युर्यस्यासौ दशद्युः ।
 छांदसं ह्रस्वत्वं । यद्वा द्युश्चोऽहर्नामसु पठितः । तेन प्रवृत्तिनिमित्तंभूतः प्रकाशो
 लक्ष्यते । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । शफच्युतः । शफेन च्युतः । तृतीया
 कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । नक्षतं । नक्ष गतौ । व्यत्ययेनात्मनेपदं । श्वेचेयः ।
 श्वित्राया अपत्यं । स्त्रीभ्यो ढक् । पा० ४. १. १२०. नृसहाय । शक्तिसहोद्य । पा०
 ३. १. ९९. इति कर्मणि यत् । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । समासे कृदुत्तरपदप्र-
 कृतिस्वरत्वं । पूर्वपदादिति पत्वं । संहितायां दीर्घश्छांदसः ॥

पंचदशीमृचमाह ॥

आवः शर्म वृषभं तुग्यासु शेचजेपे मघवज्जिह्वं गां ।

ज्योक् चिदत्र तस्थिवांसो अक्रञ्चबूयतामर्धरा वेदनाकः ॥ १५ ॥

आवः । शर्म । वृषभं । तुग्यासु । शेचऽजेपे । मघऽवन् । श्विथं । गां ।

ज्योक् । चित् । अत्र । तस्थिऽवांसः । अक्रन् । शत्रुऽयतां । अर्धरा । वेदना ।

अकरित्यकः ॥ १५ ॥

हे मघवन् धनवन्दिद्र श्विथं श्वित्रायाः पुत्रं पूर्वोक्तं पुरुषमावः । रक्षितवान-
 नसि । किमर्थं । शेचजेपे । शत्रुभिः सह युद्धवेलायां शेचप्राप्त्यर्थं । कीदृशं ।
 शर्म । त्वदीयपरिपालनेन चित्तव्याकुलतां परित्यज्य शांतं । वृषभं । गुणैः श्रेष्ठं ।
 तुग्यासु गां । जलेषु गतं निमग्नमित्यर्थः । तुग्या बुर्बुरमित्युदकनामसु पठि-
 तत्वात् । अत्रास्माभिः सह युद्धे ज्योक् चित् चिरकालमपि तस्थिवांसोऽव-

स्थिताः संतोऽक्रन् । ये वैरिणः शत्रुत्वमकुर्वन् । शत्रूयतां शत्रूनात्मन इच्छतां
 तेषामधरा वेदना निकृष्टानि दुःखानि त्वमकः । कुरु ॥ तुयश्चोऽन्तरिक्षवचनः ।
 तत्र भवास्तुमियाः । तुयाह्वन् । पा० ४. ४. ११५. । इति घन् । तस्येयादेशः । इका-
 रलोपश्चादसः । निष्ठादाद्युदात्तत्वं । शेचजेये । जेषृ शेपृ एपृ प्रेपृ गतौ । अस्मा-
 त्संपदादिलक्षणः क्तिप् । शेचस्य जेट् शेचजेट् । समासांतोदात्तत्वं । अंतोदात्ता-
 दुत्तरपदादित्यादिना । पा० ६. १. १६९. । विभक्तेरुदात्तत्वं । श्विच्यं । श्विचायां भवः ।
 भवे छंदसीति यत् । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । तस्थिवांसः । तिष्ठतेः क्सुः ।
 वस्वेकाजाह्वसामितीडागमः । अक्रन् । करोतेर्लुङि मंचे घसेत्यादिना च्लेर्लुक् ।
 शत्रूयतां । शत्रूनात्मन इच्छंतीति शत्रूयंतः । सुप् आत्मन क्यजिति क्यच् ।
 तदंताच्छत् । तस्य लसार्वधातुकानुदात्तत्व एकादेशस्त्रेरेणोदात्तत्वं । तस्य च
 पूर्वचासिद्धत्वं नेष्यते । पा० ८. २. ६. १. । इत्युक्तत्वाच्छ्रुतमंतोदात्तत्वमिति शतु-
 रनुमो नद्यजादी इति विभक्तेरुदात्तत्वं । अधरा वेदनेत्युभयत्र शेषेदसि बहुल-
 मिति शेल्लोपः । अकः । करोतेर्लुङि मंचे घसेत्यादिना च्लेर्लुक् । गुणः ॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीये तृतीयो वर्गः ॥

चिश्चिन्नो अद्येति चतुर्थे सूक्तं द्वादशर्चं । ऋषिश्चान्यस्माहपेरिति परिभाष-
 यांगिरसो हिरण्यसूप ऋषिः । अश्विनौ देवता । ऊ ची चक्रेति नवमी आ-
 नो अश्विनेति द्वादशी च चिष्टुभौ । शिष्टासिष्टुवंतपरिभाषया जगत्यः । चिश्चिद्वा-
 दशाश्विनं नवम्यति चिष्टुभावित्यनुक्रमणिका । प्रातरनुवाक आश्विने क्रतौ जागते
 छंदसीदं सूक्तं । अथाश्विन इति खंडे सूचितं । चिश्चिन्नो अद्येठे द्यावापृथिवी
 इति जागतं । आ० ४. १५. । इति ॥ आश्विने शस्त्रेऽप्येतसूक्तं प्रातरनुवाकन्याये-
 नेत्यतिदिष्टत्वात् ॥ तत्र प्रथमामृचमाह ॥

चिश्चिन्नो अद्या भवतं नवेदसा विभुर्वा यामं उत रातिरश्विना ।

युवोहि यंचं हिम्येव वासंसोऽभ्यायसेन्या भवतं मनीषिभिः ॥ १ ॥

चिः । चित् । नः । अद्या भवतं । नवेदसा । विऽभुः । वां । यामं । उत । रातिः । अश्विना ।

युवोः । हि । यंचं । हिम्याऽइव । वासंसः । अभिऽआयसेन्या । भवतं । मनीषिभिः ॥ १ ॥

हे नवेदसाश्विना । मेधाविनावश्विदेवौ । नवेदा इति मेधाविनाम । नवेदाः

कविः मनीषीति तन्नामसु पठितत्वात् । तादृशौ युवां त्रिश्चित् त्रिवारमण्यद्या-
स्मिन्कर्मणि नोऽस्मदर्थे भवतं । आगतौ भवतं । अत्र चिरिति वचनं सवनच-
यापेक्षं । आदरातिशयद्योतनार्थं वा । त्रिपथा हि देवा इति श्रुत्यंतरात् । वां
युवयोर्यामो गमनसाधनभूतो रथो विभुर्याप्रः । उत अपि च रातिर्दानं विभुरिति
शेषः । युवोर्युवयोरुभयोर्येवं हि परस्परनियमरूपः संबंधविशेषोऽस्ति खलु ।
तत्र दृष्टान्तः । वाससः सूर्यरश्म्याच्छादनयुक्तस्य वासरस्य हिम्येव । हिमयुक्त्या
रात्र्येव । यथा रात्र्या सह दिवसस्य संबंधः कदाचिदपि नापैति तद्वत् । युवा-
मुभौ मनीषिभिर्मंधाविभिर्ऋत्विग्भिः । मनीषीति मेधाविनाम मनीषी मंधा-
तेति तन्नामसु पठितत्वात् । अभ्यायसेन्याभितो नियंतयौ । अनुग्रहवशात्तदधीनौ
भवतं ॥ अद्या । निपातस्य चेति संहितायां दीर्घः । नवेदसा । विपरीतं न
वित्त इति नवेदसौ । विद् ज्ञान इत्यस्मादौणादिकोऽसुन् । नञ्समासे नभ्राण-
पादित्यादिना नकारस्य प्रकृतिभावः । सुपां सुलुगित्याकारः । आमंचितनिघातः ।
यामः । यायते गम्यतेऽनेनेति यामो रथः । अर्तिस्तुस्त्रित्यादिना मन् । निघ्ना-
दाद्युदात्तत्वं । यद्वा यम उपरम इत्यस्मात्कर्मणि घञ् । वृषादिषु पाठादाद्यु-
दात्तत्वं । रातिः । रा दान इत्यस्माद्भावे क्तिन् । मंचे वृषेत्यादिना तस्यो-
दात्तत्वं । युवोः । सुपां सुपो भवंतीति पष्ठीद्विवचनस्य पष्ठीद्विवचनादेशः ।
अत आदेशविषयत्वाद्योऽचि । पा० ७. २. ६९. इति यत्वं न भवति । शेषे लोप
इति टिलोप उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वं । अन्यलोपपक्षे त्वेकादेश-
स्वरेण । हिम्या इव । हिमेति रात्रिनाम । ऊधः पयो हिमेति तन्नामसु पठि-
तत्वात् । हनेर्हि च । उ० १. १४५. इति मक् । हन्ति पद्मानीति हिमं । अर्श-
आद्यच् । हिमां रात्रिः । तत उत्तरस्य तृतीयैकवचनस्य सुपां सुलुगिति इत्यादेशः ।
ततटिलोप उदात्तनिवृत्तिस्वरेण तस्योदात्तत्वं । वाससः । वस आच्छादने । वा-
सयति प्रकाशेनाच्छादयतीत्यहर्वासः । अभ्यायसेन्या । अभ्याङित्युपसर्गव्योपसृ-
ष्टाद्यम उपरम इत्यस्मादौणादिकः सेन्यप्रत्ययः । सुपां सुलुगित्याकारः ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

चयः पवयो मधुवाहने रथे सोमस्य वेनामनु विष्ट इद्धिदुः ।

चयः स्कंभासः स्कभितास आरभे चिर्नक्तं यावत्स्त्रिर्विधिना दिवा ॥ २ ॥

त्रयः । पवयः । मधुऽवाहने । रथे । सोमस्य । वेनां । अनु । विश्वे । इत् । विदुः ।

त्रयः । स्कंभासः । स्कभितासः । आऽरभे । चिः । नक्तं । योयः । चिः । जे इति ।

अश्विना । दिवा ॥ २ ॥

मधुवाहने मधुवाहनद्रव्याणां नानाविधखाद्यादीनां वहनेन युक्तेऽश्विनोऽसंविधिनि रथे पवयो वज्रसमाना दृढाश्चक्रविशेषास्त्रयस्त्रिसंख्याकाः संति । इत् इत्थं चक्रचयसंज्ञावप्रकारं विश्वे सर्वे देवाः सोमस्य चंद्रस्य वेनां कमनीयां भार्यामभिलक्ष्य याचायां विदुः । जानंति । यदा सोमस्य वेनया सह विवाहस्तदानीं नानाविधखाद्ययुक्तं चक्रचयोपेतं प्रौढं रथमारुह्याश्विनौ गच्छत इति सर्वे देवा जानंतीत्यर्थः । तस्य रथस्योपरि स्कंभासः स्कंभविशेषास्त्रयस्त्रिसंख्याकाः स्कभितासः । स्थापिताः । किमर्थं । आरभे । आरब्धुं । अवलंबितुं । यदा रथस्वरया याति तदानीं पतनभीतिनिवृत्त्यर्थं हस्तालंबनभूताः स्कंभा इत्यर्थः । हे अश्विनौ युवां तादृशेन रथेन नक्तं रात्रौ चिर्यायः । चिवारं गच्छथः । तथा दिवा दिवसेऽपि चिर्यायः । रात्रावहनि च रथमारुह्य पुनः पुनः क्रीडथ इत्यर्थः ॥ मधुवाहने । मधु वाह्यतेऽनेनेति मधुवाहनः । करणे ल्युट् । विदुः । वेत्तेल्लिट् । विदो लटो वेति ऋस्तादेशः । स्कंभासः । एभि स्कभि गतिप्रतिबधे । स्कंभो प्रतिबद्धा भवतीति स्कंभाः । पचाद्यच् । स्कभितासः । स्कंभुः सौत्रो धातुः । अस्मान्निष्ठायां यस्य विभाषेतीदृप्रतिषेधे प्राप्ते यस्मिन्स्कभितेत्यादिनेडागमो निपातितः । आरभे । रभ राभस्ये । अस्मादाङ्पूर्वात्संपदादिलक्षणो भावो क्तिप् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

तृतीयामृचमाह ॥

समाने अहन्तिरवद्यगोहना चिरद्य यज्ञं मधुना मिमिक्षतं ।

चिर्वाजवतीरिपो अश्विना युवं दोषा अस्मभ्यमुपसंश्च पिन्वतं ॥ ३ ॥

समाने । अहन् । चिः । अवद्यऽगोहना । चिः । अद्य । यज्ञं । मधुना । मिमिक्षतं ।

चिः । वाजऽवतीः । इपः । अश्विना । युवं । दोषाः । अस्मभ्यं । उपसंश्च । पिन्वतं ॥ ३ ॥

अहन्ति अश्विना अश्विनौ देवौ युवं युवामुभौ समानेऽहन्नेकस्मिन्ननुष्ठानदिने चिरवद्यगोहना चिवारमनुष्ठानगतानां दोषाणां संवरणकारिणी भवतं । अद्यस्मिन्दिने यज्ञं यज्ञगतं हविर्मधुना मधुररसेन चिर्मिमिक्षतं । चिवारं सिंचतं ।

किंच दोषा उपसथ । रात्रीर्दिवसांश्च । रात्रिषु दिवसेषु नैरंतर्येण वाजवतीर्व-
लकारिणीरिषोऽन्वान्यस्मभ्यं पिन्वतं । सिंचतं । प्रयच्छतमित्यर्थः ॥ अहन् ।
सुपां सुलुगिति सप्रम्या लुक् । अवद्यगोहना । गूहू संवरणे । अवद्यस्य गुह-
यितारौ । नद्यादिनाह्युः । ऊदुपधाया गोहः । पा० ६. ४. ८८ । इति प्राप्स्य
ऊवस्याभावच्छादसः । मिमिक्षतं । मिह सेचने । सन्येकाच उपदेशेऽनुदात्तादि-
तीदृशप्रतिषेधः । हलन्ताच्चेति सनः कित्वाहधूपधगुणाभावः । द्विर्भावहलादिशेषौ ।
ढत्वकत्वषत्वानि । वाजवतीः । उगितश्चेति ङीप् । पिन्वतं । पिवि मिवि णिवि
सेचने । इदित्त्वानुम् । कर्तरि शप् ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

चिर्वर्तिर्यातं चिरनुव्रते जने चिः सुप्राप्ये चैधैव शिक्षतं ।

चिर्नाद्यं वहतमश्विना युवं चिः पृथो अस्मे अक्षरेव पिन्वतं ॥ ४ ॥

चिः । वर्तिः । यातं । चिः । अनुऽव्रते । जने । चिः । सुप्रऽअप्ये । चैधाऽइव । शिक्षतं ।

चिः । नाद्यं । वहतं । अश्विना । युवं । चिः । पृथः । अस्मे इति । अक्षराऽइव ।

पिन्वतं ॥ ४ ॥

हे अश्विना युवं चिर्वर्तिर्यातं । अस्मदीयवर्तनसाधनं गृहं चिर्यातं । चिवारं
प्राप्नुतं । तथानुव्रतेऽस्मदनुकूलव्यापारयुक्ते जने चिर्यातं । चिवारं तदनुयहाय
गच्छतं । चिः सुप्राप्ये चिवारं सुष्ठु प्रकर्षेण भवद्वां रक्षणीये प्रवर्तमानान-
स्मान् चैधैव चिभिरेव प्रकारैः शिक्षतं । पुनः पुनरनुष्ठानमुपदेश्यमित्यर्थः ।
तथा नाद्यं नंदनीयं संतोषकरं फलं चिर्वहतं । प्रापयतं । अस्मेऽस्मासु पृथोऽन्नं
चिः पिन्वतं । चिवारं प्रयच्छतं । तच्च दृष्टांतः । अक्षरेव । अक्षराण्युदकानि ।
अक्षरं स्रोतस्सृष्टिरिति तन्नामसु पाठात् । तानि पर्जन्यो यथा प्रयच्छति तद्वत् ॥
वर्तिः । वर्ततेऽचेति वर्तिर्गृहं । इपिपिरुहिवृतीत्यादिना इप्रत्ययः । सुपां सुलु-
गिति द्वितीयैकवचनस्य सु आदेशः । सुप्राप्ये । उपसर्गद्वयोपसृष्टादवतेः कर्मणि
एयत् । संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति वृद्धभावः । तित्स्वरितमिति स्वरितत्वं ।
शिक्षतं । शिक्ष विद्योपादाने । नाद्यं । एयदंतः । पृथः । पृथो संपर्के । असुनि
मुडागमः । अस्मे । सुपां सुलुगिति शे आदेशः । अक्षरा इव । अश्ववते व्याप्नु-
यंतीत्यक्षराण्युदकानि । औष्णादिकः क्स्तरप्रत्ययः । शेल्लोपः ॥

पंचमीमृचमाह ॥

चि॒नो र॒यिं व॒हतम॒श्विना यु॒वं चि॒दे॒वता॑ता चि॒रुता॑व॒तं धि॒यः ।
 चिः सौ॒भग॒त्वं चि॒रुत॑ थ॒वांसि॑ नस्त्रि॒ष्टं वां॑ सू॒रे दु॒हिता॑रु॒हद्रथं॑ ॥ ५ ॥
 चिः। नः। र॒यिं। व॒हतं। अ॒श्विना॒। यु॒वं। चिः। दे॒वऽता॑ता। चिः। उ॒त। अ॒वत॑तं। धि॒यः।
 चिः। सौ॒भग॒ऽत्वं। चिः। उ॒त। थ॒वांसि॑। नः। चि॒ऽस्यं॑। वां॑। सू॒रे। दु॒हिता॑। आ॒।
 रु॒हत् । रथं॑ ॥ ५ ॥

हे अश्विना युवं नोऽस्मान्नयिं धनं चिर्वहतं । चिवारं प्रापयतं । देवताता देवतातौ देवैर्युक्ते कर्मणि चिस्त्रिवारमागच्छतमिति शेषः । उत अपि च धियोऽस्मद्बुद्धीस्त्रिवारं रक्षतं । सौभगत्वं सौभाग्यं चिर्वहतमिति शेषः । उत अपि च थवास्यन्नानि नोऽस्मभ्यं चिर्वहतं । वां युवयोः संवन्धिनं चिष्टं चक्रवयेऽवस्थितं रथं सूरे सूर्यस्य दुहिता पुत्री । दुहिता दुहिता दूरे हिता । नि० ३. ४. इति यास्तः । साख्ढवती ॥ देवताता । सर्वदेवतातितल् । पा० ४. ४. १४२. इति स्वार्थिकस्तातितल्प्रत्ययः । तेन देवतातिशब्देन देवसंवद्धो यज्ञो लक्ष्यते । देवताता मख इति तन्नामसु पठितत्वात् । लितीति प्रत्ययान्तपूर्वस्योदात्तत्वं । सुपां सुलुगिति सप्तम्या डादेशः । चिष्टं । चिषु चक्रेषु तिष्ठतीति चिष्टः । सुपि स्थः । पा० ३. २. ४. इति कः । अंवावेत्यादिना । पा० ६. ३. ९९. सकारस्य षत्वं । सूरे । घू प्रेरणे । सुसूधागृधिभ्यः क्रन् । उ० ४. २५. इति क्रन् । निच्चादाद्युदात्तः । विभक्त्यव्यत्ययः । आरुहत् । कृमृडरुहिभ्यश्छंदसीति च्लेरङादेशः ॥

षष्ठीमृचमाह ॥

चि॒नो अ॒श्विना दि॒व्यानि॑ भे॒षजा॑ चिः पा॒र्थि॒वानि॑ चि॒रं द॒त्तम॒द्भ्यः । -
 ओ॒मानं॑ शं॒योर्म॑म॒काय॑ सू॒नवे॑ चि॒धातु॑ श॒र्मे व॒हतं॑ शु॒भस्प॑ती ॥ ६ ॥
 चिः। नः। अ॒श्विना॒। दि॒व्यानि॑। भे॒षजा॑। चिः। पा॒र्थि॒वानि॑। चिः। उ॒ं॒इति॑। द॒त्तं। अ॒त्ऽभ्यः।
 ओ॒मानं॑। शं॒ऽयोः। म॒र्मका॑य। सू॒नवे॑। चि॒ऽधातु॑। श॒र्मे। व॒हतं॑। शु॒भः। प॒ती॒इति॑ ॥ ६ ॥

हे अश्विना अस्मभ्यं दिव्यानि द्युलोकवतीनि भेषजा ओपधानि चिर्दत्तं । तथा पार्थिवानि । पृथिव्यामुत्पन्नान्योपधानि चिर्दत्तं । अद्भ्य उ । अंतरिक्षस-

काशादण्योषधानि चिदेत्तं । आपः इत्यंतरिक्षनाम । आपः पृथिवी भूरिति तन्नामसु पाठात् । शंयोरेतन्नामकस्य बृहस्पतिपुत्रस्य । ते शंयुं बार्हस्पत्यमवृ-
धन्ति ब्राह्मणांतरात् । तस्य संबन्धिनमोमानं सुखविशेषं ममकाय सूनवे मदी-
याय पुत्राय दत्तं । हे शुभस्पती । शुभनस्यौषधजातस्य पालकौ युवां विधातु
वातपित्तश्लेष्मधातुत्रयशमनविषयं सुखं वहतं । प्रापयतं ॥ दिव्यानि । दंडादि-
त्वाद्यप्रत्ययः । पा० ५. १. ६६. । भेषजा । भिषज् चिकित्सायां । पुंसि संज्ञायामिति
घः । शंयोः । शमु उपशमे । क्तिप् । शम् । यु अमिश्रणे । अस्माद्विच् । कृदुत्त-
रपदप्रकृतिस्वरः । विधातु । सितनिगमिमसिसच्यविधाज्कुशिभ्यस्तुन् । उ० १.
६९. । अद्भ्यः । ऊडिदमित्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वं । ओमानं । अवतरेत्येभ्योऽपि
दृश्यंत इति मनिन् । ज्वरत्वेत्यादिनाकारवकारयोरुट् । सार्वधातुकार्द्धधातुक-
लक्षणो गुणः । यदि ज्वरत्वेत्यचानुनासिके च । पा० ६. ४. १९. । इति नानुवर्तते
तर्हि पूर्वैव सूत्रेण वकारस्य ऊडादेशो भविष्यति । शुभस्पती । शुभ दीप्तौ ।
संपदादिलक्षणः क्तिप् । पष्ठ्याः पतिपुचेति संहितायां विसर्जनीयस्य सत्वं । सुवा-
मंचित इति परांगवज्ञावात् पष्ठ्यामंचितसमुदायस्याष्टमिकं सर्वानुदात्तत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीये चतुर्थो वर्गः ॥

सप्तमीमुचमाह ॥

त्रिर्नां अश्विना यजता दिवेदिवे परि विधातुं पृथिवीमंशयतं ।

तिस्रो नासत्या रथ्या परावर्त आत्मेव वातः स्वसराणि गच्छतं ॥ ७ ।

विः । नः । अश्विना । यजता । दिवेऽदिवे । परि । विऽधातु । पृथिवी । अंशयतं ।

तिस्रः । नासत्या । रथ्या । पराऽवर्तः । आत्माऽईव वातः । स्वसराणि । गच्छतं ॥ ७ ॥

हे अश्विना दिवे दिवे प्रतिदिनं । दिवे दिवे द्यवि द्यवीत्यहर्नामसु पठित-
त्वात् । यजता । यष्ट्यौ । युवां नोऽस्मदीयां पृथिवीं वेदिरूपां भूमिं परिसर्वतः
प्राप्य विधातु कक्षावययुक्त आस्तीर्णं बर्हिषाशयतं । शयनं कुरुतं । हे रथ्या
रथस्वामिनौ तिस्रस्त्रिसंख्याका ऐष्टिकपाशुकस्तौमिकरूपा वेदीर्गच्छतं । तत्र
दृष्टांतः । स्वसराणि शरीराण्यात्मेव वातः । यथा प्राणिनामात्मभूतः प्राणवायु-
स्तदीयानि शरीराणि गच्छति तद्वत् ॥ यजता । यजतेर्भृमृदशीत्यादिनां । उ० ३.
१०९. । अतच् । चित इत्यंतोदात्तत्वं । विधातु । वेधा धीयते निधीयत इति

चिधातु । सितनिगमीत्यादिना धाजस्तुन् । निन्वादाद्युदात्तत्वं । समासे कृदुत्तरप-
दप्रकृतिस्वरत्वेन तदेव शिष्यते । सुपां सुलुगिति सप्तम्या लुक् । अशायत् ।
अदादिवाञ्छपो लुक् । अशयातामित्यस्य ह्रस्वदीर्घयोर्थन्यासः । नासत्या । सत्सु
साधू सत्यौ । न सत्यावसत्यौ । न असत्यौ नासत्यौ । सत्यावेव नासत्यावित्यौ-
वाभ इति यास्कः । नि० ६. १३. । नभ्राएनपादित्यादिना नजः प्रकृतिभावः ।
रथ्या । रथाहौ स्वामिनावित्यर्थः । छंदसि च । पा० ५. १. ६७. । इति यप्रत्ययः ।
स्वसराणि । सरंति गच्छंतीति सरा इन्द्रियाणि । स्वकीयाः सरा येषां शरी-
राणां । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

चिरंश्चिना सिंधुभिः सप्तमातृभिस्त्रयं आहावास्त्रेधा हविष्कृतं ।

तिस्रः पृथिवीरुपरि प्रवा दिवो नाकं रक्षेथे द्युभिरक्तुभिर्हितं ॥ ८ ॥

चिः अश्चिना सिंधुऽभिः । सप्तमातृऽभिः । त्रयः । आऽहावाः । चेधा । हविः । कृतं ।

तिस्रः । पृथिवीः । उपरि । प्रवा । दिवः । नाकं । रक्षेथे इति । द्युऽभिः । अक्तुऽभिः ।

हितं ॥ ८ ॥

हे अश्चिना सप्तमातृभिः । इमं मे गंग इत्यादिमंचोक्ताः सप्तसंख्याका
गंगाद्या नद्यो मातर उत्पादिका येषां जलविशेषाणां ते सप्तमातरः । तैः सिं-
धुभिः स्यंदनस्वभावैर्जलैर्वसतीवरीनामभिस्त्रिः सोमाभिषवः कृत इति शेषः ।
तथा चान्यत्र ब्राह्मणे समाम्नातं । अष्टौ कृत्वोऽभियुयोति एकादश कृत्वो द्वितीयं
द्वादश कृत्वस्तृतीयमिति । आहावा यथोक्तजलयुक्तस्य सोमस्याधारभूताः कूपस-
हशस्त्रयस्त्रिसंख्याका द्रोणकलशा धवनीयपूतभृदाख्या निष्पन्ना इति शेषः ।
तेषु त्रिषु पात्रविशेषेषु चेधा त्रिभिः प्रकारैः सवनत्रयगतैर्हविष्कृतं । सोमाख्यं
हविः संपादितं द्रव्यं वर्तत इति शेषः । तिस्रः पृथिवीरुपरि । त्रिभ्यः पृथिव्या-
दिलोकेभ्य ऊर्ध्वं प्रवा प्रवन्तौ गच्छन्तौ युवां दिवो नाकं द्युलोक्संबन्धिनमादित्यं
रक्षेथे । कीदृशं नाकं । द्युभिरहोभिरक्तुभी रात्रिभिश्च हितं स्थापितं । अहनि
सूर्य उदेति रात्रावस्तं गच्छतीत्येवमहोरात्राभ्यां सूर्यो व्यवस्थाप्यत इत्यर्थः ॥
सप्तमातृभिः । बहुव्रीहिस्वरः । आहावाः । निपानमाहावः । पा० ३. ३. ७४. ।
इत्याङ्पूर्वाङ्गयतेरप्रत्ययः संप्रसारणं वृद्धिश्च निपातनात् । याथादिनोत्तरपदां-

तोदास्तु । प्रवा । च्युद् मुद् गतो । प्रवेतं गच्छत इति प्रवी । पचाद्यच् । सुपां
सुलुगित्याकारः । नाक । नासिन्नकमस्तीति नाकः । नधारणपादित्यादिना
नजः प्रकृतिभावः । द्युभिः । ऊडिदमित्यादिना प्राप्स्य विभक्त्युदात्तस्य दिवो
मूल । पा० ध्. १. १८३. इति प्रतिषेधः ॥

नवमीमृचमाह ॥

॥ १ ॥ ची चक्रा चिवृतो रथस्य क्वचयौ वंधुरो ये सनीळाः ।
क्दा योगो वाजिनो रासभस्य येन यज्ञं नासत्योपयायः ॥ ९ ॥
क् । ची । चक्रा । चि० वृतः । रथस्य । क्व । चयः । वंधुरः । ये । स० नीळाः ।
क्दा । योगः । वाजिनः । रासभस्य । येन । यज्ञं । नासत्या । उप० ऽयायः ॥ ९ ॥

हे नासत्यावश्विनौ चिवृतस्त्रिसंख्याकैरश्विभिरुपेतस्य भवदीयस्य रथस्य ।
ईषाद्वयं पूर्वभागे संयुज्यते । सेयमेकाश्विः । पृष्ठभागे वियुज्यते । तत्र कोणद्वयं
संप्रपद्यते । ईदृशस्य रथस्य संबन्धीनि चीणि चक्राणि क्व । कुत्र स्थितानीत्यस्माभिर्न
दृश्यते । ये काष्ठविशेषाः सनीळाः । नीळं गृहसदृशं रथस्योपर्युपवेशस्थानं तेन
सह वर्तत इति सनीळास्ते काष्ठविशेषा वंधुरो नीडबंधनाधारभूतास्तयः । श्लेष्णे
सहिते द्वे ईषे इत्येवं त्रिसंख्याकाः क्व । कुत्र स्थिता इत्यस्माभिर्न ज्ञायते । वा-
जिनो बलवतो रासभस्य भवदीयाश्चस्थानीयस्य गर्दभस्य योगो रथे योजनं
क्दा । कस्मिन्काले निष्पन्नमित्यस्माभिर्न दृश्यते । येन चक्रचयनीडकाष्ठचय-
रासभयोजनसहितेन रथेन यज्ञमस्मदीयं यागस्थानमुपयायः । युवां प्रामुख्य-
स्तादृशस्य रथस्येति पूर्वचान्वयः ॥ ची चक्रा । उभयत्रापि शब्दद्वयं बहुल-
मिति शैलोप । वंधुरः । वधैरौणादिक उरन्प्रत्ययः । वतं छादसं । सनीळाः ।
वापसजनस्येति सभावः ॥

दशमीमृचमाह ॥

॥ १० ॥ आ नासत्या गच्छतं हूयतं हविर्मध्यः पिवतं मधुपेभिरासभिः ।
युवोहि पूर्व सवितापसो रथमूताय चित्रं घृतवतमिच्छति ॥ १० ॥
आ । नासत्या । गच्छतं । हूयतं । हविः । मध्यः । पिवतं । मधु० ऽपेभिः । आस० ऽभिः ।
युवोः । हि । पूर्व । सविता । उप० ऽसः । रथं । च० ताया । चित्रं । घृत० ऽवतं । इच्छति ॥ १० ॥

हे नासत्यावश्विनाविह कर्मण्यागच्छतं । अत्रास्माभिर्हविर्हूयते । युवां च मधुपेभिर्मधुरद्रव्यपानयुक्तैरासभिर्भवदीयैरास्यैर्मधो मधुरद्रव्याणि हवींषि पिवतं । सविता सूर्य उपसः पूर्वमुषःकालान्पुरा । युवयोरश्विनोः संवन्धिनः, रथमृतायास्मद्यज्ञार्थमिष्यति हि । प्रेरयति खलु । कीदृशं । चित्रं । पूर्वोक्तैश्चक्रव्यादिभिर्विचित्रं । घृतवतं । अष्टांजनसाधनेन घृतेनोपेतं ॥ गच्छतं । अदुपदेशज्ञ-सार्वधातुकानुदात्तत्वे शपः पित्त्वादनुदात्तत्वं । धातुस्वरः । अत्र गच्छतं पिवतं चेति चार्थप्रतीतिश्चादिलोपे विभाषेति प्रथमायास्तिङ्विभक्तेर्निघातप्रतिषेधः । हूयते । लसार्वधातुकानुदात्तत्वे यक् स्वरः । मध्वः । लिङ्गव्यत्ययः शसि यणा-देशश्छांदसः । मधुपेभिः । मधु पिवन्तीति मधुपानि । आतोऽनुपसर्गे क, इति कप्रत्ययः । आसभिः । पृहन्वित्यादिनास्यश्चस्यासनादेशः । युवोः । युवोर्हि यञ्चमित्यचोक्तं । इष्यति । इष गतौ । श्विनो निच्चादाद्युदात्तत्वं । हि चेति निघातप्रतिषेधः ॥

एकादशीमृचमाह ॥

आ नासत्या चिभिरेकादशैरिह देवेभिर्यातं मधुपेयमश्विना ।

प्रायुस्तारिष्टं नी रपांसि मृक्षतं सेधतं द्वेपो भवतं सचाभुवा ॥ ११ ॥

आ । नासत्या । चिऽभिः । एकादशैः । इह । देवेभिः । यातं । मधुऽपेयं । अश्विना ।

प्र । आयुः । तारिष्टं । निः । रपांसि । मृक्षतं । सेधतं । द्वेपः । भवतं । सचाभुवा ॥ ११ ॥

हे नासत्या । असत्येनानृतेन रहितावश्विना । अश्विदेवौ । युवां चिभिरेकादशैः । ये देवासो दिव्येकादशं स्येत्यादिमन्त्रप्रतिपादितैस्त्रिसंख्याकैरेकादशात्मकवर्गचमृगतैर्देवैः सह मधुपेयं सोमात्मकं मधुरद्रव्यपानमभिलक्ष्येहास्मिन्देवयजनदेश आयातं । आगच्छतं । आयुरस्मदीयमायुषं प्रतारिष्टं । प्रवर्जयतं । रपांस्पर्शदीयानि पापानि निर्मृक्षतं । निःशेषेण शोधयतं । द्वेपो, द्वेषकर्तृन् सेधतं । प्रतिषेधतं । सचाभुवा । अस्माभिः सहावस्थितौ भवतं ॥ चिभिः । षट्चिचतुर्भ्य इति विभक्तेरुदात्तत्वं । एकादशैः । एकादशानां पूरणैः । तस्य पूरणे । पा० ५. २. ४८. इति हट् । मधुपेयं । पा पाने । अचो यदिति कर्मणि यत् । ईद्यति । पा० ६. ४. ६५. इत्याकारस्य ईकारादेशः । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं ॥ मधु च तत्पेयमिति समासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । तारिष्टं । तृ भवनतरणयोः । छांदसे प्रार्थनायां लुङि छेः, सिच् । इडागमः । वृत्तो । वा । पा० ७. २. ३८. इति प्राप्-

स्येदोः द्विर्धस्यः सिचि च परस्मैपदेषु । पा० ७. २. ४०. । इति प्रतिषेधः । बहुलं
 छंदस्यमाङ्गुगेऽपीत्यडभावः । अत्र तारिष्टं मृक्षतं चेति चशब्दार्थप्रतीतिस्तस्य
 चाप्रयोगाच्चादिलोपे विभाषेति निघातप्रतिषेधः । आदिः सिचोऽन्यतरस्यां । पा०
 ६. १. १८७. । इत्याद्युदात्तत्वं । मृक्षतं । मृश आमर्शने । छंदसि लुङ्लङ्लिट्
 इति लोडर्थे लुङ् । शल इगुप्रधादनिटः क्स इति क्सादेशः । एकाच उपदेशेऽनु-
 दात्तादितीट्प्रतिषेधः । पत्वकुत्वे । पूर्ववदडभावः । सैधतं । धिधु गत्यां । अच
 केवलोऽपि पिधिः प्रतिपूर्वस्यार्थे वर्तते । प्रार्थनायां लोट् । शपः पित्वादानु-
 दात्तत्वं । तिङ्श्च लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वरः । पादादित्वात्तिङः परत्वाद्वा नि-
 घाताभावः । द्वेषः । अन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति कर्त्तरि विच् । भवतं । द्वेष इत्यस्य
 वाक्यांतरगतत्वात्तदपेक्षयास्य निघातो न भवति । समानवाक्ये च निघातयुष्म-
 दस्माददेशा वक्तव्या इति वचनात् । सचाभुवा । सचेत्यर्थ निपातः सहशब्द-
 समानार्थः । तथा च यास्कः । सचा सहेत्यर्थ इति । सचा भवत इति सचा-
 भुवौ । क्तिप् । ओः सुपीति यणादेशस्य न भूसुधियोरिति प्रतिषेधः । सुपां
 सुलुगिति विभक्तेराकारः ॥

द्वादशीमृचमाह ॥

आ नो अश्विना चि० वृता रथेन० वा० च रयिं व० हतं सुवीरं ।

शृण्वंतां वामवसे जोहवीमि वृधे च नो भवतं वाजसातौ ॥ १२ ॥

आ । नः । अश्विना । चि० वृता । रथेन । अ० वा० च । रयिं । व० हतं । सु० वीरं ।

शृण्वंतां । वां । अवसे । जोहवीमि । वृधे । च । नः । भवतं । वाज० सातौ ॥ १२ ॥

हे अश्विना चि० वृता रथेन । अप्रतिहतगतित्वात् विषु लोकेषु वर्द्धमानेन रथेन
 सह नोऽस्माकमवाचमभिमुखं सुवीरं शोभनैवीरैः पुत्रभृत्यादिभिरुपेतं रयिं
 धनमावहतं । आनीय प्रापयतं । शृण्वंतास्मदीयस्तुतिं शृण्वंती वा युवामव-
 सेऽस्मद्रक्षणार्थे जोहवीमि । आह्वयामि । नोऽस्माकं वाजसातौ संयामे ।
 वाजसातौ महाधन इति संयामनामसु पाठात् । वृधे वर्धनाय च भवतं ॥
 सुवीरं । शोभनां वीरा यस्येति बहुव्रीहौ वीरवीर्यौ, चेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं ।
 शृण्वंतां श्रु श्रवणे । शतरि श्रुवः श्रु चेति श्रुवः शृभावश्च । हुश्रुवोः सार्वधातुक
 इति यणादेशः । सुपां सुलुगित्याकारः । जोहवीमि । हेज् स्पृष्टायां शब्दे च ॥
 यङुक्चभ्यस्तस्य च । पा० ६. १. ३३. । इति कृतसंप्रसारणादस्मात्तदुत्तमैकवचने यङो

वा । पा० ७. ३. ९४. । इतीडागमः । वृधे । वृधु वृद्धावित्यस्मात्संपदादिलक्षणो
भावे क्तिप् । वाजसातौ । षणु दाने । क्तिनि तितुचेत्यादिना इट्प्रतिषेधः । जन-
सनेत्यादिना आत्वं । वाजानां सातिर्यस्मिन्निति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीये पंचमो वर्गः ॥

ह्याम्यग्निमित्येकादशर्चं पंचमं सूक्तं । हिरण्यसूप ऋषिः । आद्या नवमी
च जगतीछंदस्के । शिष्टास्त्रिष्टुभः । कृत्तस्य सूक्तस्य सविता देवता । आद्याया
ह्याम्यग्निमित्यस्या अग्निमित्रावरुणराविसवित्राख्या लिंगोक्तदेवताः । तथा
चानुक्रांतं । ह्याम्येकादश सावित्रं नवमी जगत्याद्या च । लिंगोक्तदेवताः पा-
दास्त्रय इति । अभिष्ववषडहस्य चतुर्थेऽहनि वैश्वदेवशस्त्र इदं सूक्तं सावित्रं ति-
विद्धानं । तृतीयस्य अयमेति खंडे सूचितं । ह्याम्यग्निमस्य मे द्यावापृथिवी
इति तिस्रः । आ० ७. ७. । इति ॥ तत्र प्रथमामृचमाह ॥

ह्याम्यग्निं प्रथमं स्वस्तये ह्यामि मित्रावरुणाविहावसे ।

ह्यामि रात्री जगतो निवेशनीं ह्यामि देवं सवितारंमृतये ॥ १ ॥

ह्यामि । अग्निं । प्रथमं । स्वस्तये । ह्यामि । मित्रावरुणौ । इह । अवसे ।

ह्यामि । रात्री । जगतः । निऽवेशनी । ह्यामि । देवं । सविता रं । जृतये ॥ १ ॥

स्वस्तयेऽस्माकमविनाशाय । स्वस्तीत्यविनाशनामेति यास्कः । प्रथममा-
दावग्निं ह्यामि । इहास्मिन्कर्मण्यवसेऽस्मद्रक्षणाय मित्रावरुणौ ह्यामि ।
जगतो जंगमस्य प्राणिजातस्य निवेशनीमुपवेशनहेतुभूतां रात्रीं रात्रिदेवतां
ह्यामि । जंगमाः सर्वे प्राणिनो दिवसे स्वस्वव्यापारान्कृत्वा स्वस्वगृहे रात्राबु-
पविशन्तीति प्रसिद्धं । जतयेऽस्मद्रक्षणार्थं सवितारं देवं ह्यामि ॥ मित्रावरुणौ ।
देवतावन्दे चेति पूर्वपदस्यानडादेशः । देवतावन्दे चेत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वं । रात्री ।
रात्रेश्चाजसौ । पा० ४. १. ३१. । इति डीप् । निवेशनी । निविशन्त्यस्यामिति निवे-
शनी । करणाधिकरणयोश्चेति ल्युट् । टिड्ढाणजित्यादिना । पा० ४. १. १५. । डीप् ।
जतये । अवतोः क्तिनि ज्वरत्वेत्यादिना वकारस्योपधायाश्च ऊट् । जतियूतीत्या-
दिना क्तिन उदात्तत्वं ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

आ कृष्णेन रजसा वर्तमानो निवेशयन्मृतं मर्त्यं च ।

हिरण्ययेन सविता रथेना देवो याति भुवनानि पश्यन् ॥ २ ॥

आ । कृष्णेन । रजसा । वर्तमानः । निऽवेशयन् । अमृतं । मर्त्यं । च ।

हिरण्ययेन । सविता । रथेन । आ । देवः । याति । भुवनानि । पश्यन् ॥ २ ॥

सविता सूर्यः कृष्णेन रजसा कृष्णवर्णेन लोकेन । कृष्णं कृष्यतेर्निकृष्टो वर्ण इति यास्तः । लोका रजांस्युच्यन्ते इति च । अंतरिक्षलोको हि सूर्यागमनात्पुरा कृष्णवर्णो भवति । तेनांतरिक्षमार्गेणावर्तमानः पुनः पुनरागच्छन् अमृतं देवं मर्त्यं मनुष्यं च निवेशयन् स्वस्वस्थानेऽवस्थापयन् । यद्वा । अमृतं मरणरहितं प्राणं मर्त्यं मरणसहितं शरीरं च निवेशयन् । तथा चारण्यकांडे । अमर्त्यो मर्त्येन सयोनिरित्येतस्य मंत्रभागस्य व्याख्यानरूपे ब्राह्मणे यथोक्तोऽर्थोऽवगम्यते । मर्त्यानि हीमानि शरीराणि । अमृतैषा देवतेति । यथोक्तगुणोपेतः सविता देवो भुवनानि सर्वान् लोकान्पश्यन् अवक्षमाणः । प्रकाशयन्नित्यर्थः । हिरण्ययेन सुवर्णेनिर्मितेन रथेनायाति । अस्मात्समीपमागच्छति ॥ अमृतं । मृतं मरणं नास्त्यस्येति बहुव्रीहौ नञो जरमरमिचमृता इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । मर्त्यं । मर्तं भवं । भवे छंदसीति यत् । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । हिरण्ययेन । ऋग्व्यासास्त्र्येत्यादिना मयटो मकारलोपो निपातितः । यस्येति लोपे प्रत्ययस्वरः । भुवनानि । भू सत्तायां । भूसूधूस्त्रिभ्यश्छंदसीति क्युन्प्रत्ययः । योरनादेश उवङ्गदेशः । निह्यादाद्युदात्तत्वं ॥

तृतीयामृचमाह ॥

याति देवः प्रवता यात्युद्धता याति शुभाभ्यां यजतो हरिभ्यां ।

आ देवो याति सविता परावतोऽप विश्वा दुरिता वार्धमानः ॥ ३ ॥

याति । देवः । प्रऽवता । याति । उत्ऽवता । याति । शुभाभ्यां । यजतः । हरिऽभ्यां ।

आ । देवः । याति । सविता । पराऽवतः । अप । विश्वा । दुःऽइता । वार्धमानः ॥ ३ ॥

देवो दीपमानः सविता प्रवता प्रवणवता मार्गेण याति । गच्छति । तथो-
वतोऽनोऽङ्गदेशयुक्तेन मार्गेण याति । उदयानंतरं आ मध्याह्नमूर्ध्वं मार्गः ।

तत उपरि आसायं प्रवणो मागो इति विवेकः । तथा यजतो यष्ट्यः स देवः शुभाभ्यां श्वेताभ्यां हरिभ्यामश्वभ्यां याति । देवयजनदेशे गच्छति । सविता देवो विश्वा दुरिता सर्वाणि पापान्यपवाधमानो विनाशयन् परावतो दूरे-
शात् । परावत इति दूरनामसु पठितत्वात् । तादृशद्युलोकादायाति । यागदेशे आगच्छति ॥ प्रवता । वन षण् संभक्तौ । अस्मात्प्रपूर्वात्किम् । गमादीनामिति वक्तव्यमित्यनुनासिकलोपः । ततस्तुक् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । उद्धता । उपपूर्वाद्धनतेः पूर्ववत्प्रक्रिया । यजतः । भृमृहशीत्यादिना यजतेः कर्मण्यतच्-
प्रत्ययः । विश्वा दुरिता । उभयत्र शेषद्वन्द्वसि बहुलमिति शेलोपः ॥

चतुर्थीमुच्यते ॥

अभीवृतं कृशनैर्विश्वरूपं हिरण्यशम्यं यजतो वृहतं ।

आस्थाद्रथं सविता चित्रभानुः कृष्ण रजांसि तविषी दधानः ॥ ४ ॥

अभिऽवृतं । कृशनैः । विश्वऽरूपं । हिरण्यऽशम्यं । यजतः । वृहतं ।

आ । अस्थात् । रथं । सविता । चित्रऽभानुः । कृष्ण । रजांसि । तविषी । दधानः ॥ ४ ॥

सविता रथमास्थात् । आस्थितवान् । आरूढवानित्यर्थः । कीदृशं । अभीवृतं अभितो वर्तमानं । तथा कृशनैर्विश्वरूपं । सुवर्णेन नानारूपं । कृशनं लोहमिति सुवर्णनामसु पाठात् । ऋचित्सुवर्णेनिर्मितगजपङ्क्तिः ऋचिदश्वपङ्क्तिः ऋचिन्मनु-
ष्यपङ्क्तिरित्येवं बहुरूपत्वं । हिरण्यशम्यं । अश्वानां स्कन्धेषु रथयोजनवेलायां नियतं प्रक्षेप्यमाणाः शङ्खः शम्याः । ताः सुवर्णमय्यो रथे वर्तन्ते । वृहतं । प्रौढं । कीदृशः सविता । यजतः । यष्ट्यः । चित्रभानुः । विविधरश्मियुक्तः । कृष्ण रजांस्यंधकारयुक्ततया कृष्णवर्णान् लोकानुद्दिश्य तमोनिवारणार्थं तविषी बलं स्वकीयं प्रकाशरूपं दधानः ॥ अभीवृतं । अभितो वर्तत इत्यभी-
वृत् । वृत्तु वर्तने । क्षिपि नहिवृतीत्यादिना । पा० ६. ३. ११६. पूर्वपदस्य दीर्घत्वं । विश्वरूपं । विश्वानि रूपाणि यस्यासौ विश्वरूपः । बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायांमिति व्यत्ययेनासंज्ञायामपि पूर्वपदांतोदात्तत्वं । हिरण्यशम्यं । हर्यं गति-
कांत्योः । हर्यतेः कन्यन् हिर च । उ० ५. ४४. इति कन्यन्प्रत्ययो धातोर्हिरादेशश्च । निष्ठादाद्युदात्तत्वं । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । आस्थात् । तिष्ठतेर्लुङिः गा-
तिस्थेति सिचो लुक् । कृष्ण । कृषेर्वर्णे । उ० ३. ४. इति नक्प्रत्ययः । शेषद्वन्द्वसि

बहुलमिति शेलोपः । तविधी । तवतिः सौचो धातुः । तवेर्णिङ् । उ० १. ४६ ।
इति टिषच् । टित्वाट्टिट्वाणजित्वादिना डीप् । व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं वृषादित्वाद्-
ष्ट्वम् । दधानः । शनच्यभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं ॥

पंचमीमृचमाह ॥

वि जनाञ्छ्यावाः शितिपादो अख्यन्थं हिरण्यप्रउगं वहंतः ।

शश्वद्विशः सवितुर्देवस्योपस्ये विश्वा भुवनानि तस्युः ॥ ५ ॥

वि । जनान् । श्यावाः । शितिऽपादः । अख्यन् । रथं । हिरण्यऽप्रउगं । वहंतः ।

शश्वत् । विशः । सवितुः । देवस्य । उपऽस्ये । विश्वा । भुवनानि । तस्युः ॥ ५ ॥

श्यावा एतन्नामकाः मूर्यस्याश्वाः । श्यावाः सवितुरिति निघंटोवुक्तत्वात् ।
ते च शितिपादः । श्वेतैः पादैरुपेताः । हिरण्यप्रउगं । रथस्य मुखमीपयोरथं
युगबंधनस्थानं प्रउगमित्युच्यते । तच्चात्र सुवर्णमयं । तद्युक्तं रथं वहंतो जनाम्ना-
णिनो व्यख्यन् । विशेषेण प्रकाशितवन्त इत्यर्थः । शश्वत् सर्वदा विशः प्रजा
दैवस्येतरदेवसंबन्धिनः सवितुः प्रेरकस्य सूर्यस्योपस्ये समीपस्थाने तस्युः । स्थित-
वृत्त्येनैव न केवलं प्रजाः किं तर्हि विश्वा भुवनानि सर्वे च लोकाः प्रकाशाय
सूर्यसमीपे तस्युः ॥ शितिपादः । शितयः श्वेतवर्णाः पादा येषां ते शितिपादः ।
सुपां सुलुगिति जसः सु आदेशः । यद्वा शितिः श्वेतवर्णः स्फाटिकादिः । स एव
पादो येषां ते । पादस्य लोपोऽहस्यादिभ्यः । पा० ५. ४. १३६ । इति समासांतपा-
दशब्दस्यात्यलोपः । उपमानादिति हि तच्चानुवर्तते । पादशब्दस्य वृषादित्वादा-
द्युदात्तत्वं । तस्य बहुव्रीहौ समासे शितेर्नित्यावहृच् बहुव्रीहावभसत् । पा० ६. २.
१३६ । इत्युत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । अख्यन् । ख्यातेर्लुङ् स्यतिवक्तीत्यादिना चुर-
ङादेशः । हिरण्यप्रउगं । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । वहंतः । शपः पित्वा-
दनुदात्तत्वं । शतुश्च लसार्वधातुकस्वरण धातुस्वरः । दैवस्य । तस्येदमित्यर्थे
देवाद्यजन्तौ । पा० ४. १. ८५. ३ । इति देवशब्दात्प्राग्दीप्यतीयो यञ् । तद्धितेष्व-
चामादिरित्यादिवृद्धिः । जित्वादिर्नित्यमित्याद्युदात्तत्वं । उपस्ये । आतश्चोपसर्ग
इति कः । आतो लोप इटि चेत्याकारलोपः । मरुदृधादित्वात्पूर्वपदांतो-
दात्तत्वं ॥

पृथीमुचमाह ॥

ति॒स्रो द्यावः सवि॒तुर्द्वौ उप॒स्थाँ एका॑ य॒मस्य॑ भुवने विरा॒षाट् ।

आ॒णिं न रथ्य॑म॒मृताधि॑ तस्युरि॒ह ब्रवी॑तु य उ॒ तच्चि॑केतत् ॥ ६ ॥

ति॒स्रः । द्यावः । सवि॒तुः । द्वौ । उप॒ऽस्थाँ । एका॑ । य॒मस्य॑ । भुवने । विरा॒षाट् ।

आ॒णिं । न । रथ्यं॑ । अ॒मृतां । अधि॑ । तस्युः । इ॒ह । ब्रवी॑तु । यः । ऊँ इति॑ । तत् ।

चि॒केतत् ॥ ६ ॥

द्यावः स्वर्गोपलक्षिताः प्रकाशमाना लोकास्त्रिस्तिस्रसंख्याकाः संति । तत्र
 द्वौ लोकौ सवितुः सूर्यस्योपस्था समीपस्थाने वर्तेते । द्युलोकभूलोकयोः सूर्येण
 प्रकाशितत्वात् । एका मध्यमा भूमिरंतरिक्षलोको यमस्य भुवने पितृपतेर्गृहे
 विराषाट् । विरान् गंतृन्सहते । प्रेताः पुरुषा अंतरिक्षमार्गेण यमलोके गच्छन्ती-
 त्यर्थः । अमृतामृतानि चंद्रनक्षत्रादीनि ज्योतींषि जलानि बाधितस्युः । सवि-
 तारमधिगम्य स्थितानि । तत्र दृष्टांतः । रथ्यमाणिं न । रथाद्बहिरक्षच्छिद्रे
 प्रक्षिप्तः कीलविशेष आणिरित्युच्यते । रथसंबन्धिनमाणिमधिगम्य यथा रथ-
 स्तिष्ठति तद्वत् । यस्तु मानवस्तत्सवितुरूपं चिकेतत् । जानाति । स मानव
 इहास्मिन्विषये ब्रवीतु । कथयतु । केनापि वक्तुमशक्यः सवितुर्महिमेत्यर्थः ॥
 तिस्रः । तिसृभ्यो जस इति विभक्तेरुदात्तत्वं । द्वौ । सहितायामावादिशे लोपः
 शाकल्यस्येति वकारलोपः । उपस्था । आङ्याजयारां चोपसंख्यानं । पा० ७. १.
 ३९. ४. इति सप्तम्या आङादेशः । आङोऽनुनासिकच्छंदसि । पा० ६. १. १२६. ।
 इति प्रकृतिभावः । विराषाट् । वृज् वरणे । षजर्थे कविधानमिति कर्मणि कः ।
 बहुलं छंदसि । पा० ७. १. १०३. । इतीत्वं । तथा सति वूर्यत इति विरा इत्युक्तं
 भवति । तान्सहत् इति विराषाट् । छंदसि सहः । पा० ३. २. ६३. । इति सहेत्सिः ।
 सहेः साडः सः । पा० ८. ३. ५६. । इति पत्वं । अन्येषामपि दृश्यत इति पूर्वपदस्य
 दीर्घः । रथ्यं । रथस्येदं रथ्यं । रथाद्यत् । पा० ४. ३. १२१. । इति यत् । यतोऽनाव
 इत्याद्युदात्तत्वं । अमृता । शेच्छंदसि बहुलमिति शेलोपः । चिकेतत् । कित ज्ञाने ।
 लेट्छाडागमः । इतश्च लोप इतीकारलोपः । जुहोत्यादित्वात् धुः । लघूपधगुणः ।
 अनुदात्ते च । पा० ६. १. १९०. । इत्यभ्यस्तस्याद्युदात्तत्वं । यद्वृत्तयोगादनिपातः ॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीये पष्ठो वर्गः ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

वि सुपर्णो अंतरिक्षाण्यख्यत् गभीरवेपा असुरः सुनीयः ।

इदानीं सूर्यः कश्चित् कतमां द्यां रश्मिरस्यां ततान ॥ ७ ॥

वि । सुपर्णः । अंतरिक्षाणि । अख्यत् । गभीरवेपाः । असुरः । सुनीयः ।

इदानीं । सूर्यः । कः । चिकेत । कतमां । द्यां । रश्मिः । अस्य । आ । ततान् ॥ ७ ॥

सुपर्णः शोभनपतनः सूर्यस्य रश्मिः । सुपर्ण इति पंचदश रश्मिनामा-
नीति तन्नामसु पठितत्वात् । अंतरिक्षाण्यंतरिक्षोपलक्षितानि लोकत्रयस्थानानि
व्याख्यात् । विशेषेण ख्यापितवान् प्रकाशितवान् । कीदृशो रश्मिः । गभीर-
वेपाः । गभीरकंपनः । रश्मेः प्रकंपनं चलनं केनापि द्रष्टुमशक्यमित्यर्थः ।
असुरः । सर्वेषां प्राणदः । तथा चान्यचाम्नायते । सर्वेषां भूतानां प्राणानादा-
योदेतीति । सुनीयः । सुनयनः । शोभनप्रापणः । मार्गप्रकाशनेनाभीष्टदेशं प्रा-
पयतीत्यर्थः । तादृशरश्मियुक्तः सूर्य इदानीं रात्रौ क कुच वर्तते । तदेतद्रहस्यं
कश्चित् । को जानाति । न कोऽपीत्यर्थः । अस्य सूर्यस्य रश्मिः कतमां द्यामां-
ततान् । कं द्युलोकं रात्रौ व्याप्तवानेतदपि को जानाति ॥ सुपर्णः । नञ्सुभ्या-
मित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । गभीरवेपाः । टुवेपृ कंपने । असुन् । गभीरं वेपो यस्य ।
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । असुरः । असु शेषणे । अस्यति शब्रूनित्यसुरः । असेहन्
। उ० १. ४२. । निह्वादाद्युदात्तत्वं । यद्वा । असून्प्राणान्नाति ददातीत्यसुरः । आतोऽनु-
पसर्गे क इति कप्रत्ययः । सुनीयः । णीञ् प्रापणे । हनिकुपिनीरमिकाशिभ्यः
क्यन्निति क्यन् । प्रादिसमासे आधादिनोत्तरपदांतोदात्तत्वं । इदानीं । इदम्-
शब्दात्सप्तम्यर्थे दानीं च । पा० ५. ३. १६. । इति दानीमप्रत्ययः । इदम् इतितीदम्-
शब्दस्यैवादेशः । प्रत्ययाद्युदात्तत्वं । सूर्यः । पू प्रेरणे । सुवतीति सूर्यः । राज-
सूयसूर्येत्यादिना रुडागमसहितः क्यप्रत्ययांतो निपातितः । प्रत्ययस्थानुदात्तत्वे
धातुस्वरेणाद्युदात्तत्वं । चिकेत । कित ज्ञाने । लिट् । कतमां । किंजातीयां । वा
वहूनां जातिपरिग्रहे डतमच् । पा० ५. ३. ९३. । इति किंश्चत् डतमच् ।
डित्वाटिलोपः । चित इत्यंतोदात्तत्वं ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

अष्टौ व्यख्यत्ककुभः पृथिव्यास्त्री धन्व योजना सप्त सिंधून् ।

हिरण्याक्षः सविता देव आगाद्दधत्ता दाशुपे वार्याणि ॥ ८ ॥

अष्टौ । वि । अख्यत् । ककुभः । पृथिव्याः । त्री । धन्व । योजना । सप्त । सिंधून् ।

हिरण्यऽअक्षः । सविता । देवः । आ । अगात् । दधत् । रत्ना । दाशुपे । वार्याणि ॥ ८ ॥

पृथिव्याः संवन्धिनीरष्टौ ककुभः प्राच्याद्याश्चतस्रो दिश आग्नेय्याद्याश्चतस्रो विदिश इत्येवमष्टौ दिशो व्यख्यत् । सविता प्रकाशितवान् । तन्ना योजना प्राणिनः स्वस्वभोगेन योजयितृन्ध्व अंतरिक्षोपलक्षितान् त्री त्रिसंख्याकान्पृथिव्यादिलोकान् । सप्त सिंधून् गंगादिनदीः समुद्रान्वा सविता व्यख्यत् । हिरण्याक्षः । हितरमणीयचक्षुर्युक्तो हिरण्यमयाक्षो वा सविता देव आगात् । इहागच्छतु । किं कुर्वन् । दाशुपे हविर्दत्तवते यजमानाय वार्याणि वरणीयानि रत्नानि दधत् । प्रयच्छन् ॥ अख्यत् । ख्यातेर्लुङ्प्रत्ययवक्तीत्यादिना चुरङ्गादेशः । त्री । श्रेष्ठंदसि बहुलमिति शैर्लोपः । धन्व । रिवि रवि धवि गत्यर्थाः । इदितो नुम् धातोरिति नुम् । अस्मात्कनिन्युवृषितक्षिराजिधन्विद्युप्रतिदिव इति कनिन् । सुपां सुलुगिति विभक्तेर्लुक् । नलोपः । प्रत्ययस्य निच्चादाद्युदात्तत्वं । योजना । योजयन्ति प्राणिन उपभोगेनेति योजनानि । नद्यादिलक्षणे ल्युः । णेरनिटीति णिलोपः । पूर्ववच्छैर्लोपः । हिरण्याक्षः । हिरण्यमयान्यक्षीणि यस्यासौ हिरण्याक्षः । बहुव्रीहौ सक्थ्यङ्गोः । पा० ५. ४. ११३ । इति समासांतः पच्प्रत्ययः । अगात् । एतेर्लुङ्ङीणो गा लुङि । पा० २. ४. ४५ । इति गादेशः । गातिस्थेति सिचो लुक् । दधत् । शतरि नाभ्यस्ताच्छतुरिति नुमागमप्रतिषेधः । आभ्यस्तयोरात् इत्याकारलोपः । अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं । दाशुपे । दाश्वान्साह्वानित्यादिना क्सुप्रत्ययांतो निपातितः । चतुर्थ्येकवचने वसोः संप्रसारणमिति संप्रसारणं । परपूर्वत्वं । शासिवसिघसीनां चेति पत्वं । वार्याणि । वृङ् संभक्ती । ऋहलोर्ण्यत् । ईडवदेत्यादिनाद्युदात्तत्वं ॥

नवमीमृचमाह ॥

हिरण्यपाणिः सविता विचर्षणिरुभे द्यावापृथिवी अंतरीयते ।

अपामीवां वार्धते वेति सूर्यमभि कृष्णेन रजसा द्यामृणोति ॥ ९ ॥

हिरण्यपाणिः। सविता। विचर्षणिः। उभे इति। द्यावापृथिवी इति। अंतः। ईयते।
अप। अमीवां। बाधते। वेति। सूर्ये। अभि। कृष्णेन। रजसा। द्यां। चृणोति॥ ९॥

हिरण्यपाणिः सुवर्णमयहस्तयुक्तः । यद्वा यजमानेभ्यो दातुं हिरण्यं हस्ते
धृतवान् । विचर्षणिः । विविधदर्शनेन युक्तः । विचर्षणिः पश्यदित्यर्थः । विचर्ष-
णिर्विश्वचर्षणिरिति तन्नामसु पाठात् । सविता देव उभे द्यावापृथिवी अंतः ।
उभयोर्लोकयोर्मध्य ईयते । गच्छति । अमीवां रोगादिबाधामपबाधते । सम्यक्
निराकरोति । तथा सूर्ये वेति । गच्छति । यद्यपि सवितृसूर्ययोरेकदेवतात्वं
तथापि मूर्तिभेदेन गंतुगंतव्यभावः । कृष्णेन तमसः कर्पकेण निवर्तकेन रजसा
तेजसा द्यामाकाशमभृणोति । सर्वतो व्याप्नोति ॥ द्यावापृथिवी । दिवसश्च
पृथिव्यां । पा० ६. ३. ३०. । इति चशब्दाद्विश्वशब्दस्य द्यावादेशः । देवताद्वये चेत्यु-
भयपदप्रकृतिस्वरत्वं । नोत्तरपदेऽनुदात्तादौ । पा० ६. २. १४२. । इति न निषेधः ।
अपृथिवीरूपमपि ध्विषति पर्युदस्तत्वात् । ईयते । ईह गतौ । तिष्ठतिङ् इति
निघातः । बाधते वेति चेति समुच्चयार्थप्रतीतिश्चशब्दस्याप्रयोगाच्चादिलोपे वि-
भाषेति निघातप्रतिषेधः । वेति । वी गतिप्रजननकांत्यशनखादनेषु । अदादि-
त्वाच्चपो लुक् । तिप्ः पिब्लादनुदात्तत्वे धातुस्वरः । यद्यप्येषा द्वितीया तथापि
तिङ्ः परत्वाच्चिघाताभावः । चृणोति । चृण गतौ । तनादिवाहुः । तनादिषु
करोतिरेव गुणो नान्येषामित्यापिशलिमतेन गुणाभावः ॥

दशमीमृचमाह ॥

हिरण्यहस्तो असुरः सुनीयः सुमृळीकः स्ववाँ यात्ववाह ।

अपसेधन् रक्षसो यातुधानानस्यद्विवः प्रतिदोषं गृणानः ॥ १० ॥

हिरण्यऽहस्तः । असुरः । सुऽनीयः । सुऽमृळीकः । स्वऽवान् । यातु । अवाह ।

अपऽसेधन् । रक्षसः । यातुऽधानान् । अस्यात् । देवः । प्रतिऽदोषं । गृणानः ॥ १० ॥

हिरण्यहस्तोऽसुरः प्राणदाता सुनीयः सुष्ठु नेता प्रशस्य इत्यर्थः । सुनीयः
पाक इति प्रशस्यनामसु पाठात् । सुमृळीकः । सुष्ठु सुखयिता । स्ववान् धन-
वान् । अवाह अभिमुखः कर्मदेशे गच्छतु । किंचायं देवः प्रतिदोषं प्रतिरात्रि
गृणानः स्तूयमानोऽस्यात् । स्थितवान् । किं कुर्वन् । रक्षसो बाधकत्वेन रक्षण-

निमित्तभूतान् । रक्षो रक्षितव्यमस्मादिति यास्कः । नि० ४. १६. । यातुधानान्सु-
 रानपसेधन् निराकुर्वन् ॥ हिरण्यहस्तादयो गताः । सुमृक्कीकः । सुषु मृक्कीक
 सुख यस्यासौ तथोक्तः । नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । स्ववान् । स्वमस्या-
 स्तीति स्ववान् । मादुपधाया इति वत्त्वं । सहितायां नकारस्य दीर्घादटि समा-
 नपाद इति स्त्वं । आतोऽटि नित्यमित्यनुनासिक आकारः । रोयत्वं । यलोपश्च ।
 अपसेधन् । पिधु गत्यां । शपः पिच्चादनुदात्तत्वं । शतुश्च लसार्वधातुक्स्वरेण
 कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । रक्षसः । रक्ष मालन इत्यस्मादपादान औणादिकोऽसि-
 प्रत्ययः । यद्वा रक्षत्यनेनेति रक्षो बलं । करणेऽसुन् । तदेधामस्तीति रक्षस्विनः ।
 मत्वर्थप्रत्ययलोपश्चादसः । प्रत्ययस्वरः । यातुधानान् । यत् निकारोपसंस्कारयोः ।
 तस्माद्यतादौणादिको भाव उप्रत्ययः । यातवो यातना एषु धीयंत इति यातु-
 धानाः । अधिकरणे ल्युट् । लिटीति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । अस्यात् । गतिस्थिति
 सिचो लुक् । प्रतिदोषं । दोषां दोषा । प्रति वीप्सालक्षणे यथार्थं । अभ्ययी-
 भावः । गृणानः । गृ शब्दे । कर्मणि लटः शानच् । व्यत्ययेन श्ना । ध्वादीना
 ह्रस्व इति ह्रस्वत्व । चित इत्यंतोदात्तत्वं ॥

एकादशीमृचमाह ॥

ये ते पथाः सवितः पूर्यासोऽरेणवः सुकृता अंतरिक्षे ।

तेभिर्नो अद्य पथिभिः सुगेभो रक्षां च नो अधि च ब्रूहि देव ॥ ११ ॥

ये । ते । पथाः । सवि॒तरिति । पू॒र्यासः । अ॒रेणवः । सुऽकृ॒ताः । अ॒न्तरि॒क्षे ।

तेभिः । नः । अ॒द्य । प॒थिऽभिः । सु॒गेभिः । रक्षां । च । नः । अधि । च । ब्रूहि ।

देव ॥ ११ ॥

हे सवितः ते तव पंथा मार्गा. पूर्यासः पूर्वसिद्धाः । अरेणवो धूलिर-
 हिताः । अंतरिक्षे सुकृताः सुषु संपादिताः । सुगेभिः सुषु गतुं शक्नोस्तेभिः
 पथिभिस्तेर्मार्गरागत्याद्यास्मिन्दिने नोऽस्मान्नश्च । पालनमपि कुरु । तथा
 हे देव नोऽस्माननुष्ठानृनधि ब्रूहि च । देवानामग्रेऽधिकत्वेन कथय च ॥ पंथाः ।
 सुपां सुलुगिति जसः सुः । पथिमथोः सर्वनामस्थान इत्याद्युदात्तत्वं । पूर्यासः ।
 पूर्वैः कृता. पूर्याः । पूर्वैः कृतमिनियौ च । पा० ४. ४. १३३. । इति यः । प्रत्य-
 यस्वरः । असुगागमः । अरेणवः । नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । सुकृताः ।

कर्मणि क्तः । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । सुगेभिः । सुष्ठु गच्छत्येष्विति सुगां । सुदुरोरधिकरण इति गमेर्इप्रत्ययः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । रक्षा । ब्रचोऽतस्तिङ् इति संहितायां दीर्घः ॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीये सप्तमो वर्गः ॥

॥ इति प्रथमे मंडले सप्तमोऽनुवाकः ॥

अष्टमेऽनुवाकेऽष्टौ सूक्तानि । तत्र प्र वो यद्भूमिति विंशत्युचं प्रथमं सूक्तं । घोरपुत्रः कण्व ऋषिः । अयुजो बृहत्यः । तृतीयपादस्य द्वादशाक्षरत्वात् । युजः सतो बृहत्यः । प्रथमतृतीययोः पादयोर्द्वादशाक्षरत्वात् । अग्निर्देवता । ऊर्ध्व ऊ ष्वित्यादिके यूपदेवत्ये । तथा चानुक्रांतं । प्र वो विंशतिः कण्वो घौर आग्नेयं प्रगाथमूर्ध्व ऊ पु यीपाविति । नन्वूर्ध्व ऊ ष्वित्यादिकयोरप्यग्निर्देवतात्वेन भवितव्यमाग्नेये क्रतावनयोरनुद्धारात् । तथा हि सूत्रे एना वो अग्निं प्र वो यद्भूमिति । आ० ४. १३. इति प्रतीकमात्रस्यैवोपादानात्कृत्स्नसूक्तमाग्नेयमिति गम्यते । यद्येते अन्यदेवत्ये स्यातां वसिष्ठा हीति सूक्तयोस्तन्मामुद्धरेत् । आ० ४. १३. इतिवदुद्धारं ब्रूयात् । न च ब्रूते । अतः कथं यीपाविति नैप दोषः । यूपधिष्ठानस्याग्नेः स्तूयमानत्वादनयोरप्यग्निर्देवतेत्याग्नेये क्रतावुद्धारो न कृतः । अधिष्ठानप्राधान्यविवक्षाया यीपावित्येतदपि न विरुध्यते । प्रातरनुवाक आग्नेये क्रतौ बर्हते छंदसि प्र वो यद्भूमिति सूक्तं । अथैतस्या रात्रेर्विवासकाल इति खंडे सूचितं । एना वो अग्निं प्र वो यद्भूमिति ॥ तत्र प्रथमामृचमाह ॥

प्र वो यद्भूमिं पुरुणां विशां देवयतीनां ।

अग्निं सूक्तेभिर्वचोभिरीमहे यं सीमिदित्य ईळते ॥ १ ॥

प्र । वः । यद्भूमिं । पुरुणां । विशां । देवयतीनां ।

अग्निं । सुऽउक्तेभिः । वचः ऽभिः । ईमहे । यं । सी । इत् । अन्ये । ईळते ॥ १ ॥

हे ऋत्विग्यजमानाः । देवयतीनां देवान्कामयमानानां पुरुणां बहूनां विशां प्रजारूपाणां वो युष्माकमनुग्रहाय यद्भूमिं महान्तं । यद्भो ववक्षिथ इति महन्नामसु पाठात् । अग्निं सूक्तेभिर्वचोभिः सूक्तरूपैर्वाक्यैः प्रेमहे । प्रकर्षणं याचामहे । ईमहे यामीति याज्ञाकर्मसु पाठात् । अन्य इत्येऽप्युपयो यमग्निं सी सर्वत ईळते । स्तुवंति । तमग्निमिति पूर्वज्ञान्वयः ॥ पुरुणां । नामन्यतरस्यामिति

नाम उदात्तत्वं । विशां । सावेकाच्च इति विभक्तेरुदात्तत्वं । देवयतीनां । देवा-
नात्मन इच्छंत्यो देवयंत्यः । सुप् आत्मनः क्यच् । न छंदस्यपुत्रस्येतीत्यस्येव
दीर्घस्यापि प्रतिषेधः । अथाघस्यादिति पुनरात्वविधानाज्ज्ञापकात् । क्यजंतास्तः
शतृ । कर्तरि शप् । शपः पित्रादनुदात्तत्वं । शतुश्च लसार्वधातुकस्वरेण क्यचा
सहैकादेश उदात्तेनोदात्त इति शतुरुदात्तत्वं । उगितश्चेति ङीप् । अनित्यमाग-
मशासनमिति वचनानुमभावः । एकादेशस्वरस्य पूर्वचासिद्धत्वं नेष्यत इति
वचनात् । पा० ६. २. ६. १. । शतुरुदात्तत्वं सिद्धमेवेति शतुरनुम इति नद्या
उदात्तत्वं । सूक्तेभिः । वचेः क्तिच्क्त्वा च संज्ञायामिति क्तः । याथादिनोत्तरप-
दांतोदात्तत्वं । ईकृते । ईड स्तुती । अदादिवाच्यपो लुक् । अनुदात्तेह्वात्ससार्व-
धातुकानुदात्तत्वेन धातुस्वरः । यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥

द्वितीयामुचमाह ॥

जनासो अग्निं दधिरे सहोवृधं हविर्म्मतो विधेम ते ।

स त्वं नो अद्य सुमना इहाविता भव वाजेषु संत्य ॥ २ ॥

जनासः । अग्निं । दधिरे । सहःऽवृधं । हविर्म्मतः । विधेम । ते ।

सः । त्वं । नः । अद्य । सुऽमनाः । इह । अविता । भव । वाजेषु । संत्य ॥ २ ॥

जनासोऽनुष्ठातारो जनाः सहोवृधं बलस्य वर्धयितारमग्निं दधिरे । धृत-
वंतः । हविर्म्मतो हविर्युक्ता वयं हे अग्ने ते त्वां विधेम । परिचरेम । विधतिः
परिचरणकर्म । विधेम सपर्यतीति परिचरणकर्मसु पठितत्वात् । वाजेष्वक्षेपु
संत्य दानशील हे अग्ने स त्वमद्यास्मिन्दिन इह कर्मणि नोऽस्मान्प्रति सुमनाः
शोभनमनस्कोऽविता रक्षिता भव ॥ सहोवृधं । वृधू वृद्धौ । अस्मादंतर्भावित-
तण्यर्थात्किप् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः । हविर्म्मतः । तसौ मत्वर्थे इति भवेन
पदत्वाभावादुत्पाद्यभावः । विधेम । विध विधाने । तुदादिवाच्यः । सुमनाः ।
शोभनं मनो यस्यासौ सुमनाः । सोर्मनसी अलोमीपसी । पा० ६. २. १११. ।
इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । भव । पादादित्वात्तिङ्गितिङ इति निघाताभावः । द्वचोऽत-
स्तिङ इति संहितायां दीर्घः । संत्य । पणु दाने । क्तिचि तितुचेत्यादिना इट्प्र-
तिषेधः । न क्तिचि दीर्घश्च । पा० ६. ४. ३९. । इत्यनुनासिकलोपदीर्घयोर्निषेधः ।
संतिदाता । तच्च भवः संत्यः । भवे छंदसीति यत् ॥

तृतीयामृचमाह ॥

प्र त्वा दूतं वृणीमहे होतारं विश्ववेदसं ।

महस्ते सतो वि चरन्त्यर्चयो दिवि स्पृशन्ति भानवः ॥ ३ ॥

प्र । त्वा । दूतं । वृणीमहे । होतारं । विश्वऽवेदसं ।

महः । ते । सतः । वि । चरन्ति । अर्चयः । दिवि । स्पृशन्ति । भानवः ॥ ३ ॥

हे अग्ने होतारं होमनिष्पादकमाह्वतारं वा विश्ववेदसं सर्वज्ञं दूतं देवानां दूत्ये प्रवृत्तं । अग्निर्वै देवानां दूत आसीदिति श्रुत्यन्तरात् । तादृशं त्वां प्रवृणीमहे । प्रकर्षेण वरणं कुर्मः । महो महतः सतो नित्यं वर्तमानस्य ते तवार्चयो दीप्तयो विचरन्ति । विविधं प्रचरन्ति । भानवस्त्वदीया रश्मयो दिवि द्युल्लोके स्पृशन्ति । तत्रत्याग्राणिनः प्रकाशयन्तीत्यर्थः ॥ विश्ववेदसं । विश्वानि वेत्तीति विश्ववेदाः । असुन् । मरुद्वृधादित्वात्पूर्वपदांतोदात्तत्वं । यद्वा वेद इति धननामं । विश्वं वेदो धनं यस्य । बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायामिति पूर्वपदांतोदात्तत्वं । महः । मह पूजायां । क्षिप् चेति क्षिप् । सावेकाच इति डस उदात्तत्वं । यद्वा । महच्छब्देऽच्छब्दलोपश्चादसः । सतः । अस्तेः शतरि असोरल्लोप इत्यकारलोपः । शतुरनुम इति विभक्तेरुदात्तत्वं । दिवि । ऊडिदमिति विभक्तेरुदात्तत्वं ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

देवासंस्त्वा वरुणो मित्रो अर्यमा सं दूतं प्रलमिंधते ।

विश्वं सो अग्ने जयति त्वया धनं यस्ते ददाश मर्त्यः ॥ ४ ॥

देवासः । त्वा । वरुणः । मित्रः । अर्यमा । सं । दूतं । प्रलं । इंधते ।

विश्वं । सः । अग्ने । जयति । त्वया । धनं । यः । ते । ददाश । मर्त्यः ॥ ४ ॥

हे अग्ने वरुणादयस्त्रयो देवासो देवाः प्रलं पुरातनं दूतं त्वां समिंधते । सम्यक् दीपयन्ति । यो मर्त्यो मनुष्यो यजमानस्ते तुभ्यं ददाश । हविर्दत्तवान् । स यजमानस्त्वया सहायभूतेन विश्वं सर्वं धनं जयति ॥ अर्यमा । अर्यान्मिमीत इत्यर्यमा । श्वनुक्षन्त्रित्यादिना कनिन्प्रत्ययांतो निपातितः । इंधते । जिह्मी दीप्ती । अस्माह्मति मृत्यादादेशे श्मम् । आबलोपः । असोरल्लोप इत्यकार-

लोपः । ददाश । दाशृ दाने । लिटि खलि लिङ्स्वरेण प्रत्ययान्पूर्वस्थाकारस्यो-
दात्तत्वं । यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥

पञ्चमीमृचमाह ॥

मन्द्रो होता गृहपतिरग्ने दूतो विशमसि ।

त्वे विश्वा संगतानि व्रता ध्रुवा यानि देवा अकृण्वत ॥ ५ ॥

मन्द्रः । होता । गृहऽपतिः । अग्ने । दूतः । विशां । असि ।

त्वे इति । विश्वा । संऽगतानि । व्रता । ध्रुवा । यानि । देवाः । अकृण्वत ॥ ५ ॥

हे अग्ने त्वं मन्द्रो हर्षहेतुर्होता देवानामाह्वाता विशां यजमानरूपाणां
प्रजानां गृहपतिर्गृहस्य पालको दूतो देवदूतोऽसि । त्वे त्वयि विश्वा व्रता
सर्वाणि कर्माणि संगतानि । व्रतं कर्वेरमिति कर्मनामसु व्रतशब्दः पठितः ।
पृथिव्यादयो देवा ध्रुवा स्थिराणि यानि कर्माण्यकृण्वत । कृतवन्तः । पृथिवी
धारयति पर्जन्यो वर्षति सूर्यः प्रकाशयति । तान्येतानि त्वयि संगतानीति पूर्व-
चान्वयः ॥ गृहपतिः । पत्यावैश्वर्यं इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । त्वे । सुपां सुलु-
गिति सप्तम्येकवचनस्य शे आदेशः । त्वमावेकवचन इति मपर्यंतस्य त्वादेशः ।
शेये लोप इति टिलोपपक्ष उदात्तनिबृत्तिस्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वं । अंत्यलोपपक्षे
त्वेकादेशस्वरेण । संगतानि । गमेः कर्मणि निष्ठायामेकाचः । पा० ७. २. १० ।
इतीदृप्रतिपेधः । अनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः । गतिरनंतर इति गतेः
प्रकृतिस्वरत्वं । व्रता ध्रुवेत्युभयच शेर्लोपः । अकृण्वत । कृवि हिंसाकरणयोश्च ।
व्यत्ययेनात्मनेपदं । इदित्त्वानुम् । धिन्विकृण्वोरच्चेत्युप्रत्ययः ॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीयेऽष्टमो वर्गः ॥

पष्ठीमृचमाह ॥

त्वे इदग्ने सुभगे यविष्ठ्य विश्वमा हूयते हविः ।

स त्वं नो अद्य सुमना उतापरं यक्षि देवान्सुवीर्यां ॥ ६ ॥

त्वे इति । इत् । अग्ने । सुऽभगे । यविष्ठ्य । विश्वं । आ । हूयते । हविः ।

सः । त्वं । नः । अद्य । सुऽमनाः । उत । अपरं । यक्षि । देवान् । सुऽवीर्यां ॥ ६ ॥

हे यविष्ठ्य युवक्षमाग्ने सुभगे सौभाग्ययुक्ते त्वे इत् त्वयेव विश्वं सर्वं हविरा-
हूयते । सर्वतः प्रक्षिप्यते । स त्वं नोऽस्मान्प्रति सुमनाः शोभनमनस्को भूत्वा-
द्यास्मिन्दिन उत अपि चापरं श्वः । अपरं श्व इत्यादिकमुत्तरं कालं सर्वस्मिन्नपि
काले नैरंतर्येण । सुवीर्या शोभनवीर्योपेतान्देवान्यक्षि । यज ॥ सुभगे । शोभनो
भगो यस्येति बहुव्रीहावाद्युदात्तत्वं । छंदसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । यविष्ठ्य ।
युवशब्दादिषन् । स्थूलदूरेत्यादिना यणादेः परस्य लोपः पूर्वस्य च गुणः ।
छंदसो यकारोपजनः । यक्षि । बहुलं छंदसीति शपो लुक् । सुवीर्या । शोभनं
वीर्यं येषां । वीरवीर्या चेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । सुपां सुलुगिति विभक्तेराकारः ॥

अभिष्टवे सायंकालीन उत्तरस्मिन्पटले तं घेमित्था नमस्विन इत्येपा वि-
नियुक्ता । अथोत्तरमिति खंडे सूचितं । प्रागाथी पूर्वाह्णे काष्ठीमपराह्णे । आ०
४. ७. इति । तामेतां सप्तमीमृचमाह ॥

तं घेमित्था नमस्विन उप स्वराजमासते ।

होवाभिर्गनिं मनुषः समिधते तितिर्वासो अति सिधः ॥ ७ ॥

तः । घ । इ । इत्या । नमस्विनः । उप । स्वराजं । आसते ।

होवाभिः । अग्निं । मनुषः । सं । इधते । तितिर्वासः । अति । सिधः ॥ ७ ॥

हे अग्ने नमस्विनोऽन्नयुक्ता नमस्कारयुक्ता वा । नम आयुः सूनृतेत्यन्न-
नामसु पाठान्नमःशब्दस्यान्नवाचित्वं । तादृश यजमानाः स्वराजं स्वतो दीप-
मानं तं घे तमेव पूर्वोक्तसर्वगुणविशिष्टं त्वामित्थानेन प्रकारेण हविःप्रदाना-
दिरूपेणोपासते । मनुषो मनुष्या यजमाना होवाभिः सप्तभिर्वषट्कर्तृभिः । सप्त
होवाः प्राचीर्वषट्कुर्वतीति श्रुत्यंतरात् । अग्निं त्वा समिधते । सम्यक् दीपयंति ।
कीदृश मनुष्याः । सिधः श्वून् तितिर्वासः । अतिशयेन तरंतः ॥ नमस्विनः ।
अस्मायामेधेति मत्वर्थीयो विनिः । स्वराजं । स्वभासा राजत इति स्वराट् ।
सत्सूक्ष्मेति क्तिप् । कुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । आसते । आस उपवेशने । अदा-
दिवाच्यपो लुक् । तितिर्वासः । नृ प्रवचनतरणयोः । छंदसि लिङिति वर्तमाने
लिट् । तस्य क्रसुष्येति क्रसुः । वस्वेकाजाह्वसामिति नियमादिभावः । अत
इहातोरिति । अच्छत्युतां । पा० ७. ४. ११. इति गुणो हलि च । पा० ८. २.

७७। इति दीर्घत्वं च न भवति । संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति तयोरनित्यत्वात् । यद्वा तिरतिः प्रकृत्यन्तरं द्रष्टव्यं । सिधः । सिधु शोषणे । किप् चेति किप् ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

घन्तो वृचमतरन्तोदसी अप उरु क्षयाय चक्रिरे ।

भुवत्क्षणे वृषा द्युम्याहुतः क्रंददश्वो गविष्टिषु ॥ ८ ॥

घन्तः । वृचं । अतरन् । रोदसी इति । अपः । उरु । क्षयाय । चक्रिरे ।

भुवत् । कखे । वृषां । द्युम्नी । आहुतः । क्रंदत् । अश्वः । गोऽइष्टिषु ॥ ८ ॥

हे अग्ने घन्तस्त्वत्सहायेनेतरे देवाः प्रहरन्तो वृचमतरन् । तीर्णवन्तः । तदन्तरं रोदसी द्यावापृथिव्यावपोऽन्तरिक्षं च क्षयाय प्राणिनां निवासार्थमुरु विस्तारो यथा भवति तथा चक्रिरे । अपशब्दोऽन्तरिक्षवाची । आपः पृथिवीति तन्नामसु पठितत्वात् । भवांसु कखे कखनामके महर्षौ वृषा कामानां वर्धिता । द्युम्नी धनवान् । आहुतः सर्वतो होमयुक्तश्च भुवत् । भवतु । तत्र दृष्टान्तः । गविष्टिषु गोविषयेच्छायुक्तेषु संयामेष्वश्वः क्रंदत् शब्दं कुर्वन्मयाभीष्टप्रापकस्त्येति शेषः ॥ घन्तः । हन्तिः शतरि गमहनेत्यादिनोपधालोपः । हो हन्तेर्जिह्वेष्वा । पा० ७. ३. ५४. इति घत्वं । अपः । ऊडिदमिति शस उदात्तत्वं । क्षयाय । क्षि निवासगत्योः । क्षियन्ति निवसन्त्यस्मिन्निति क्षयो निवासस्थानं । पुंसि संज्ञायां घः प्रायेणेति घः । क्षयो निवासे । पा० ६. १. २०१. । इत्याद्युदात्तत्वं । भुवत् । भवतेल्लेद्व्यडागमः । इतश्च लोप इतीकारलोपः । बहुलं छंदसीति शपो लुक् । भूसुवोस्तिङि । पा० ७. ३. ८८. । इति गुणप्रतिषेधः । अडागमस्यानुदात्तत्वे धातुस्वरः । गविष्टिषु । इषु इच्छायां । एषणमिष्टिः । गवामिष्टियेषु संयामेषु बहुमीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । आहुतः । आहूयत इत्याहुतः । हु दानादनयोः । कर्मणि क्तः । गतिरनन्तर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । क्रंदत् । कदि कदि आह्वाने । शतरि नुमभावश्छांदसः । अदुपदेशात्सर्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः ॥

प्रवर्ग्ये महावीरे खरे संसाद्यमाने संसीदस्व महान् असीत्येषा स्पृष्टोदकमिति खंडे सूचितं । संसीदस्व महान् असीति संसाद्यमाने । आ० ४. ६. । इति । तामेतां सूक्ते नवमीमृचमाह ॥

सं सीदस्व महौ असि शोचस्व देववीतमः ।
वि धूममग्ने अरुषं मियेध्यं सृज प्रशस्त दर्शतं ॥ ९ ॥

सं । सीदस्व । महान् । असि । शोचस्व । देववीतमः ।

वि । धूमं । अग्ने । अरुषं । मियेध्यं । सृज । प्रशस्त । दर्शतं ॥ ९ ॥

हे अग्ने संसीदस्व बर्हिषुपविंश । महानसि । गुणाधिको भवसि । देववी-
तमः । अतिशयेन देवांन्कामयमानः । शोचस्व । दीपस्व । हे मियेध्यं मेधाहं
प्रशस्त उत्कृष्टाग्ने । अरुषं गमनशीलं दर्शतं दर्शनीयं धूमं विसृज । विशेषेण
संपादय ॥ सीदस्व । यद्दृ विशरणगत्यवसादनेषु । व्यत्ययेनात्मनेपदं । प्रार्थनायां
लोढि शपि पाघ्रेत्यादिना सीदादेशः । महान् । संहितायां नकाराकारयोः
रुत्वात्तुनासिकावुक्तौ । शोचस्व । श्रुच दीप्तौ । अदुपदेशाज्जसार्वाधातुकानुदात्तत्वे
धातुस्वरः । तिङ्ः परत्वान्निघाताभावः । देववीतमः । वी गतिव्याप्तिप्रजननकां-
त्यशनसादनेषु । देवान्वेति गच्छतीति देववीः । किप् चेति किप् । अतिशयेन
देववीर्देववीतमः । तमपः पित्वादननुदात्तत्वे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । अरुषं ।
अरोपणं । रिष रुष हिंसायां । यजर्थं कविधानमिति भावे कप्रत्ययः । नास्ति
रूपोऽस्येति बहुव्रीहौ नञ्भुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । मियेध्यं । छंदसि चेत्यर्हार्थं
यप्रत्ययः । मकारान्तर इयागमश्छंदसः । सृज । सृज विसर्गं । तुदादित्वाच्छः ।
विकरणस्वरः । पादादित्वादनघातः । दर्शतं । भृमृदशीत्यादिना दृशेः कर्मण्य-
तच्प्रत्ययः ॥

दशमीमृचमाह ॥

यं त्वा देवासो मनवे दधुरिह यजिष्ठं हव्यवाहन ।

यं कखो मेध्यातिथिर्धनस्पृतं यं वृषा यमुपस्तुतः ॥ १० ॥

यं । त्वा । देवासः । मनवे । दधुः । इह । यजिष्ठं । हव्यऽवाहन ।

यं । कखः । मेध्यऽअतिथिः । धनऽस्पृतं । यं । वृषा । यं । उपऽस्तुतः ॥ १० ॥

हे हव्यवाहन हविषो वाहकाग्ने मनवे मनोरनुग्रहाय देवासः सर्वे देवा
यजिष्ठमतिशयेन पूज्यं यष्टृतमं वा यं त्वामिह यजनदेशे दधुः । धृतवतः । मेध्या-
तिथिर्मेधैरतिथिभिर्युक्तः कख एतच्चात्मको महर्षियं त्वां धनस्पृतं धनेन प्रीण-

यितारं कृत्वा दध इति शेषः । तथा वृषेद्रो यं त्वां दधे । तथोपस्तुतोऽन्योऽपि स्तोता यजमानो यं त्वां दधे । स त्वं संसीदस्वेति पूर्वचान्वयः ॥ दधुः । लिट्युसि क्त्वा आतो लोप इटि चेत्याकारलोपः । प्रत्ययस्वरः । यजिष्ठं । यष्टृशब्दाबु-
 ष्छंदसि । पा० ५. ३. ५९ । इत्यगुणवचनादध्यातिशायनिक इष्टन् । तुरिष्टेमेयः सु । पा० ६. ४. १५४ । इति तृलोपः । निच्चादाद्युदात्तत्वं । हव्यवाहन । हव्यं वहतीति हव्यवाहनः । हव्येऽनंतःपादं । पा० ३. २. ६६६ । इति वहतेर्ज्युट् । मेध्यातिथिः । मेध्या अतिथयो यस्येति बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । धनस्पृतं । धनैरस्मान्पृ-
 णोति प्रीणयतीति धनस्पृत् । स्पृ प्रीतिबलयोः । क्तिप् चेति क्तिप् । ततस्तुक् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । उपस्तुतः । क्तिच्क्त्वा च संज्ञायामिति कर्तरि क्तः ।
 याथादिनोत्तरपदांतोदात्तत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीये नवमो वर्गः ॥

एकादशीमृचमाह ॥

यमग्नि मेध्यातिथिः कण्वे ईधे ऋतादधि ।

तस्य प्रेषो दीदियुस्तमिमा ऋचस्तमग्निं वर्धयामसि ॥ ११ ॥

यं अग्निं । मेध्याऽअतिथिः । कण्वः । ईधे । ऋतात् । अधि ।

तस्य । प्र । इपः । दीदियुः । त । इमाः । ऋचः । तं । अग्निं । वर्धयामसि ॥ ११ ॥

मेध्यातिथिर्योगयोग्या अतिथय ऋत्विगूपा यस्य तादृशः कण्व ऋषिर्ऋता-
 दधि । आदित्यादध्याह्न्य यमग्निमीधे । दीप्रवान् । तस्याग्नेरिषो गमनस्वभावा
 रश्मयः प्रदीदियुः । प्रकर्षेण दीप्यते । तथा तमग्निमिमा अस्माभिः प्रयुज्य-
 माना ऋचो वर्धयन्तीति शेषः । वयमपि तमग्निं वर्धयामसि । स्तोत्रैर्वर्धयामः ॥
 ईधे । इधिभवतिभ्यां च । पा० १. २. ६६ । इति लिटः क्त्वादनदितामिति नका-
 रलोपः । द्विर्भावह्लादिशेषयोः कृतयोः सवर्णेदीर्घः । प्रत्ययस्वरः । यङ्गुत्तयो-
 गादनिघातः । इपः । इप गतौ । इपन्ति गच्छन्तीतीपो रश्मयः । दीदियुः । दीद-
 तिश्चादसो धातुर्दीप्तिर्कर्म । लिट्युसीयङादेशः । एरनेकाच इति यणादेशाभा-
 वच्छादसः । वर्धयामसि । इदंतो मसिरिति मस इकारागमः ॥

द्वादशीमृचमाह ॥

रायस्मूर्धि स्वधावोऽस्ति हि तेऽग्ने देवेष्वार्यं ।

त्वं वाजस्य श्रुत्यस्य राजसि स नो मृळ मह्यं असि ॥ १२ ॥

रायः । मूर्धि । स्वधाऽवः । अस्ति । हि । ते । अग्ने । देवेषु । आर्यं ।

त्वं । वाजस्य । श्रुत्यस्य । राजसि । सः । नः । मृळ । महान् । असि ॥ १२ ॥

हे स्वधावः । अन्नवन्नग्ने । स्वधा अर्क इति तन्नामसु पाठात् । अस्माकं रायो धनानि मूर्धि । पूरय देहि वा । मूर्धि पूरय देहीति यास्कः । हे अग्ने ते तव देवेष्वार्यं प्रापणीयं सख्यमस्ति हि । विद्यते खलु । त्वं श्रुत्यस्य श्रवणीयस्य वाजस्यान्नस्य राजसि । ईश्वरो भवसि । स त्वं नोऽस्मान्मृळ । सुख्य । महान् गुणैरधिकोऽसि ॥ रायः । ऊडिदमिति विभक्तेरुदात्तत्वं । मूर्धि । पृ पालनपूरणयोः । श्रुश्रुणुपृकृवृभ्यश्छंदसीति हेर्धिरादेशः । बहुलं छंदसीति शपो लुक् । हेरपित्वेन डित्वाहुणाभाव उदीष्ट्यपूर्वस्येत्युत्वं । हलि चेति दीर्घः । स्वधावः । संबुद्धौ मनुवसोरिति स्त्वं । आर्यं । अदुपधत्वाभावेऽपि व्यत्ययेन पोरदुपधात् । पा० ३. १. ९८. इति कर्मणि यत् । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । यद्वा श्यति छांदसमाद्युदात्तत्वं । श्रुत्यस्य । श्रु श्रवणे । औणादिकः कप् । तुगागमः । यद्वा श्रुतिशब्दाद्भवे छंदसीति यत् । मृळ । मृड सुखने । शस्य डित्वात्तदुपधगुणाभावः ॥

यूपोच्छ्रयण ऊर्ध्वं ऊ पु ण ऊतय इति द्वे पशाविष्टिरिति खंडे सूचितं । ऊर्ध्वे ऊ पु ण ऊतय इति द्वे । आ० ३. १. इति ॥ एते एवाभिष्टवेऽपि विनियुक्ते । अयोत्तरमिति खंडे सूचितं । सखे सखायमभ्यावृत्स्वोर्ध्वं ऊ पु ण ऊतय इति द्वे । आ० ४. ७. इति । तयोराद्यां सूक्ते त्रयोदशीमृचमाह ॥

ऊर्ध्वं ऊ पु ण ऊतये तिष्ठा देवो न सविता ।

ऊर्ध्वं वाजस्य सनिता यदंजिभिर्वायद्विर्विह्यामहे ॥ १३ ॥

ऊर्ध्वः । ऊं इति । सु । नः । ऊतये । तिष्ठ । देवः । नः । सविता ।

ऊर्ध्वः । वाजस्य । सनिता । यत् । अंजिऽभिः । वायत्ऽभिः । विऽह्यामहे ॥ १३ ॥

हे यूप यद्वा यूपाम्कदास्निष्ठाग्ने नोऽस्माकमृतयेऽरक्षणायोर्द्ध्वं उन्नतस्तिष्ठे ।
 तच्च दृष्टान्तः । सविता देवो न । यथा सूर्यो देव उन्नतस्तिष्ठति तद्वत् । ऊर्द्ध्वं
 उन्नतः सन् वाजस्यान्वस्य सनिता दाता भविष्यसि । यद्यस्मात्कारणादंजिभि-
 राज्येन यूपमंजद्विर्वाधद्विर्यज्ञं वहद्विर्भुविग्भिः सह विह्वयामहे । अन्नदानाय
 त्वां विशेषेणाह्वयामः । तस्मादन्नस्य दाता भवेति पूर्वचान्वयः ॥ ऊ० षु णः ।
 इकः मुञ्जि । पा० ६. ३. १३४. इति संहितायां दीर्घः । मुञ्जः । पा० ६. ३. १०७. ।
 इति षत्वं । नश्च धातुस्थोरुषुभ्यः । पा० ६. ४. २७. । इति णत्वं । ऊतये । अचतेः
 क्तिनि ज्वरत्वेत्यादिना ऊट् । ऊतियूतीत्यादिना क्तिन उदात्तत्वं । तिष्ठ । शपि
 पाप्मेत्यादिना तिष्ठादेशः । ब्रूचोऽतस्तिङ् इति संहितायां दीर्घः । वाजस्य ।
 क्रियायहणं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थे षष्ठी । सनिता । षणु दाने ।
 लुटि तासिः । बलादिलक्षण इट् । पा० ७. २. ३५. । तिपो डादेशः । पा० २. ४.
 ८५. । टिलोपः । उदात्तनिवृत्तिस्वरण तिवादेशस्योदात्तत्वे प्राप्ते तास्यनुदात्तेदिति
 तस्यानुदात्तत्वं । धातुस्वरः । न लुट् । पा० ६. १. २९. । इति निघातप्रतिषेधः ।
 अंजिभिः । अंजू व्यक्तिमक्षणगतिषु । खनिकष्यजीत्यादिना । उ० ४. १४१. । इम-
 त्ययः । विह्वयामहे । निसमुपविभ्यो ह्रः । पा० १. ३. ३०. । इत्यकर्त्रेभिप्रायेऽप्यात्म-
 नेपदं । अदुपदेशास्ससार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । तिङि चोदात्तवतीति गते-
 रनुदात्तत्वं । यद्वृत्तयोगादन्यातः ॥

चतुर्दशीमृचमाह ॥

ऊर्द्ध्वं नः पा० हंसो नि केतुना विश्वं समचिणं दह ।

कृधी न ऊर्द्ध्वान् चरथाय जीवसे विदा देवेषु नो दुवः ॥ १४

ऊर्द्ध्वः । नः । पा० हि । अंहंसः । नि । केतुना । विश्वं । सं । अचिणं । दह । ॥

कृधि । नः । ऊर्द्ध्वान् । चरथाय । जीवसे । विदाः । देवेषु । नः । दुवः ॥ १४ ॥

हे यूप यद्वा तन्निष्ठाग्ने ऊर्द्ध्वं उन्नतः सन् नोऽस्मान्केतुना ज्ञानेनाहंसः
 पापान्निपाहि । नितरां पालय । विश्वमचिणं सर्वमन्तारं भक्षकं राक्षसं संदह ।
 सम्यग्भस्मीकुरु । नोऽस्मानूर्द्ध्वानुन्नतान्कृधि । कुरु । किमर्थं । चरथाय । लोके
 चरणाय । जीवसे जीवनाय च नोऽस्माकं दुवो धनं हविःस्वरूपं देवेषु
 विदाः । लभय ॥ अचिणं । अद भक्षणे । अदेस्तिनिश्च । उ० ४. ६९. । इत्याणा-

दिकस्त्रिनिप्रत्ययः। यद्वा। अदत्स्त्रायंत इत्यच्। आतोऽनुपसर्गे क इति कः।
 अतो मत्वर्थीय इति। कृधि। श्रुशृणुपृकृवृथ्वृदसीति। हेर्धिरादेशः। बहुलं
 छंदसीति विकरणस्य लुक्। अत्येषामपि दृश्यत इति संहितायां दीर्घः। ऊर्द्धान्।
 उभयथर्ह्यु। पा० ८. ३. ८.। इति विकल्पविधानाच्चद्वयप्रशान्। पा० ८. ३. ७.।
 इति नकारस्य ह्रस्वाभावः। चरयाय। चरेरीयादिको भावेऽथप्रत्ययः। जीवसे।
 जीव प्राणधारणे। तुमर्थे सेसेन्नित्यस्य सेप्रत्ययः। विदाः। विट् लभे। अस्मा-
 दंतर्भावितत्वं यथाहोति सिपि। लेटोऽडाटावित्याडागमः। तुदादित्वाच्छः। शे मुच्चा-
 दीनामिति नुम् न भवति। अनित्यमागमशासनमिति वज्रनेन तस्यानित्य-
 त्वात्। इत्थं लोप इतीकारलोपः। आगमानुदात्तत्वे विकरणस्वरः।

पंचदशीमृचमाह ॥

पाहि नो अग्ने रक्षसः पाहि धूर्तराव्यः।
 पाहि रियत उत वा जिघांसतो बृहद्भानो यविष्ठ ॥ १५ ॥
 पाहि नः अग्ने रक्षसः पाहि धूर्तः अराव्यः।
 पाहि रियत उत वा जिघांसतः बृहद्भानो इति बृहत् भानो यविष्ठ ॥ १५ ॥

हे अग्ने हे बृहद्भानो बृहंतो भानवो यस्य तादृश हे यविष्ठ युवत्तमः हे
 अग्ने नोऽस्मान्वाक्षसो वाधकाद्राक्षसादेः पाहि। पालय। तथा अराव्यो
 धनादीनामदातृरूपाधूर्तरिहंसकात्पाहि। तथा रियतो हिंसकाद्याघ्रादेः सका-
 शात्पाहि। उत वा अथवा जिघांसतो हंतुमिच्छतः शत्रोः सकाशात्पाहि॥ धूर्तः।
 धुर्वि हिंसार्थः। क्तिच्क्त्तौ च संज्ञायामिति कर्तरि क्तिच्। तितुवेत्यादिनेट्प्र-
 तिषेधः। राहोप इति वकारलोपः। हलि चेत दीर्घत्वं। अराव्यः। रा दाने।
 आतो मत्तिन्नित्यादिना वनिप्। नञ्समासेऽय्यपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। पंचम्ये-
 कवचनेऽल्लोपोऽन इत्यनोऽकारस्य लोपः। रियतः। रिष हिंसायां। लट्
 शतु। बहुलं छंदसीति शपो लुक्। प्रत्ययस्वरे प्राप्ते व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं। जि-
 घांसतः। हंतोरिच्छार्थं सन्यज्जन्तगमां सनि। पा० ६. ४. १६.। इत्युपधादीर्घत्वं।
 अभ्यासाच्च। पा० ७. ३. ५५.। इत्यभ्यासादुत्तरस्य हकारस्य यत्वं। सन्यत इतीत्वं।
 अदुपदेशस्तत्सर्वधातुकानुदात्तत्वे सनो निज्जान्तिस्वरेण पदस्याद्युदात्तत्वं। बृहद्भानो।
 आमंत्रितस्य चेति षाष्टिकमाद्युदात्तत्वं। पादादित्वादाष्टमिकनिघाताभावः।

यविष्ठच । स्थूलदूरेत्यादिना यणादिपरस्य लोपः । पूर्वस्य च गुणः । यकारो-
पजनश्चादसः ॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीये दशमो वर्गः ॥

षोडशीमृचमाह ॥

यनेव विष्वग्वि जहाराव्णस्सपुर्जं यो अस्मधुक् ।

यो मर्त्यः शिशीते अत्यक्तुभिर्मा नः स रिपुरीशत ॥ १६ ॥

यनाऽइव । विष्वक् । वि । जहि । अराव्णः । तपुऽजंभ । यः । अस्मधुक् ।

यः । मर्त्यः । शिशीते । अति । अक्तुभिः । मा । नः । सः । रिपुः । ईशत ॥ १६ ॥

हे तपुर्जंभ तपमानरश्मियुक्ताग्ने । अराव्णोऽस्मभ्यं देयस्य धनस्यादातृन्वै-
रिणो विष्वक् सर्वतो विजहि । विशेषेण मारय । तत्र दृष्टांतः । यनेव । यथा
कठिनेन दंडपाषाणादिना भांडादिभंगं करोति तद्वत् । योऽन्योऽपि रिपुर-
स्मधुक् । अस्मद्विषयद्रोहकारी भर्त्सनादिना बाधते । यद्यान्यो मर्त्यो मनुष्यः
शत्रुरक्तुभिरायुधैरति शिशीते । तनूकरोति । अस्मान्प्रहरतीत्यर्थः । स रिपुर्भर्त्स-
नप्रहारकारी द्विविधोऽपि शत्रुर्नोऽस्मान्प्रति मेशत । ईश्वरः शक्तो मा भूत् ॥
यनाऽइव । सुपां सुलुगिति तृतीयाया डादेशः । जहि । हतेर्लोटि हौ हतेर्जः
। पा० ६. ४. ३६. । इति जादेशः । तस्यासिद्धत्वाद्धेलुगभावः । तपुर्जंभः । तप
सतापे । औणादिकः करण उस्मिन्प्रत्ययांतस्सपुसशब्दो निज्जादाद्युदात्तः । जभि
नाशने । जभ्यति शब्द एभिरिति जंभान्यायुधानि । करणे घञ् । तपूंष्वेव जंभानि
यस्यासी तपुर्जंभः । आमंचिताद्युदात्तत्वं । अस्मधुक् । दुहि जिघासायां । सत्सू-
विषेत्यादिना क्तिप् । वा दुहमुहसुहस्रिहां । पा० ८. २. ३३. । इति हकारस्य घत्वं ।
भयभावः । शिशीते । शो तनूकरणे । व्यत्ययेनात्मनेपदं । बहुलं छंदसीति विक-
रणस्य ध्रुः । आदेच इत्यात्वं । ततो द्विवचने बहुलं छंदसि । पा० ७. ४. ७८. ।
इत्यभ्यासस्येत्वं । ई हल्यघोरितीत्वं । व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं । यद्वृत्तयोगादनघातः ।
ईशत । लङि बहुलं छंदसीति शपो लुगभावः । न माङ्गोम इत्यङग-
माभावः ॥

सप्तदशीमृचमाह ॥

अग्निर्वैवे सुवीर्यमग्निः कणाय सौभगं ।

अग्निः प्रावन्मिचोत मेधातिथिमग्निः साता उपस्तुतं ॥ १७ ॥

अग्निः । वव्रे । सुवीर्यं । अग्निः । कणाय । सौभगं ।

अग्निः । प्र । आवत् । मिचा । उत । मेध्यऽअतिथिं । अग्निः । सातौ ।

उपऽस्तुतं ॥ १७ ॥

अग्निर्देवः सुवीर्यं शोभनवीर्योपेतं धनमुद्दिश्य वव्रे । याचितः । सोऽग्निः कणाय महर्षये सौभगं शोभनधनादिरूपं भाग्यं प्रायच्छदिति शेषः । तद्वाग्निर्मिचास्सन्मिचाणि प्रावत् । प्रकर्षेण रक्षितवान् । उत अपि च मेधातिथिं, मेधयोग्यैरतिथिभिरुपेतमृषिं प्रावत् । तथोपस्तुतमन्यमपि स्तोतारं यजमानं सातौ धनादिदाननिमित्तं प्रावदिति शेषः ॥ वव्रे । वनु याचने । कर्मणि लिट् । न असददवादिगुणानां । पा० ६. ४. १२६. इत्येवाभ्यासलोपयोः प्रतिपेधः । उपधालोपश्चादसः । सौभगं । सुगभान्नं च इत्युक्तावादिषु पाठात्तस्य भाव इत्येतस्मिन्नर्थेऽञ् । पा० ५. १. १२७. जित्वादाद्युदात्तत्वं । मिचा । शेर्यदसि बहुलमिति शैर्लोपः । उपस्तुतं । क्तिच्क्त्वा च संज्ञायामिति स्तौतेः कर्तरि क्तः । याथादिनोत्तरपदांतोदात्तत्वं ॥

अष्टादशीमृचमाह ॥

अग्निना तुर्वशं यदुं परावतं उमादेवं हवामहे ।

अग्निर्नयन्नववास्त्वं बृहद्रथं तुवीतिं दस्यवे सहः ॥ १८ ॥

अग्निना । तुर्वशं । यदुं । परावतः । उमादेवं । हवामहे ।

अग्निः । नयत् । नवंऽवास्त्वं । बृहत्ऽरथं । तुवीतिं । दस्यवे । सहः ॥ १८ ॥

अग्निना सहावस्थितान्तुर्वशनामकं यदुनामकमुमादेवनामकं च राजपीन्यरावतो दूरदेशाश्चवामहे । आह्वयामः । स चाग्निर्नववास्त्वनामकं बृहद्रथनामकं तुवीतिनामकं च राजपीन्यत् । इहानयतु । कीदृशोऽग्निः । दस्यवे सहः । अस्मदुपद्रवहेतोश्चोरस्याभिभविता ॥ नयत् । णीञ् प्रापणे । लेट्वागमः । इतश्च लोप इतीकारलोपः । नववास्त्वं । नवं वास्तु यस्यासौ नववास्तुः ।

वा छंदसीत्यनुवृत्तेरमि पूर्वत्वाभावे यणादेशः । बृहद्रथं । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

एकोनविंशीमुचमाह ॥

नि त्वामग्ने मनुर्दधे ज्योतिर्जनाय शश्वते ।

दीदेष कखं चृतजात उक्षितो यं नमस्यंति कृपयः ॥ १९ ॥

नि । त्वां । अग्ने । मनुः । दधे । ज्योतिः । जनाय । शश्वते ।

दीदेष । कखे । चृतऽजातः । उक्षितः । यं । नमस्यंति । कृपयः ॥ १९ ॥

हे अग्ने ज्योतिः प्रकाशरूपं त्वां शश्वते बहुविधाय जनाय मनुः प्रजापतिर्निदधे । देवयजनदेशे स्थापितवान् । हे अग्ने त्वमृतजात चृतेन यज्ञेन निमित्तभूतेनोत्पन्न उक्षितो हविर्भिस्त्तिर्पितः सन् कख एतन्नामके महर्षौ दीदेष । दीप्त्रवानसि । यमग्निं कृपयो मनुष्याः । कृपयश्चर्षणय इति मनुष्यनामसु षठितत्वात् । नमस्यंति । नमस्कुर्वन्ति । स त्वमिति पूर्वचान्वयः ॥ दीदेष । दीदतिश्छांदसो दीप्तिर्कर्म । षलि द्विर्वचनप्रकरणे छंदसि वेति वक्तव्यमिति द्विर्वचनाभावः । अनित्यमागमशासनमिति वचनादिहभावः । लिखरेण प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । चृतजातः । चृतेन जन्यत इत्यृतजातः । ष्ठीदितो निष्ठायामितीदृप्रतिषेधः । जनसनेत्यादिनात्वं । तृतीयापूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । नमस्यंति । नमोवरिव इति पूजार्थं क्यच् । अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे क्यजंतधातुस्वरः । कृपयः । कृप विलेखने । क्तिच्क्त्तौ च संज्ञायामिति क्तिच् ॥

विंशीमुचमाह ॥

त्वेपासो अग्नेरमवंतो अर्चयो भीमासो न प्रतीतये ।

रक्षस्विनः सदमिद्यातुमावंतो विश्वं समचिणं दह ॥ २० ॥

त्वेपासः । अग्नेः । अमंऽवंतः । अर्चयः । भीमासः । न । प्रतिऽइतये ।

रक्षस्विनः । सद । इत् । यातुऽमावंतः । विश्वं । सं । अचिणं । दह ॥ २० ॥

अग्नेरर्चयो ज्वालास्त्वेपासो दीप्ता अमवंतो बलवंतो भीमासो भयंकराः । अतः प्रतीतयेऽस्माभिः प्रत्येतुं न शक्या इति शेषः । हे अग्ने रक्षस्विनो बलवतो यातुमावतो यातुधानानसुरान् सदमित् सर्वदेव संदह । सम्यग्भस्मीकुरु ।

तथा विश्वं सर्वमचिणं भक्षकमसद्वाधकं शत्रुं संदह ॥ त्वेषासः । त्विष दीप्तौ ।
 पचाद्यच् । चित इत्यंतोदात्तत्वं । अमवंतः । अम रोगे । अमति शत्रून्नुजतीत्यमो
 वलं । पचाद्यच् । वृषादित्वादाद्युदात्तत्वं । तदेपामस्तीत्यमवंतः । प्रतीतये ।
 तादौ च नितीति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । रक्षस्विनः । रक्षत्यनेनेति रक्षो वलं ।
 करणेऽसुन् । अस्मायामेधेति मत्वर्थीयो विनिः । यातुमावतः । यातवो या-
 तनाः । तान्मिमते निर्मिमते इति राक्षसव्यापारा यातुमाः । आतोऽनुपसर्गे
 क इति कः । तदेपामस्तीति मतुप् । मतौ बह्वचोऽनजिरादीनां । पा० ६. ३.
 ११८. इति दीर्घत्वं । संज्ञायां । पा० ८. २. ११. इति वत्वं । मतुपः पित्वादनुदात्तत्वे
 कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । अचिणं । अदेस्त्रिनिश्चेति कर्तरि चिनिप्रत्ययः ॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीय एकादशो वर्गः ॥

क्रीळं व इति द्वितीयं सूक्तं पंचदशर्चं । अत्रेयमनुक्रमणिका । क्रीळं पंचोना
 मारुतं हि गायत्रं त्विति । ऋषिश्चात्यस्मादपेरवाविशिष्ट इति परिभाषया घो-
 रपुत्रः कण्व ऋषिः । इदमुत्तरं च गायत्रीछंदस्के । इदमादिमूक्तत्रयं मरुहेव-
 ताकं । तुहिहवेति परिभाषितत्वात् ॥ व्यूह्ये द्वितीये छंदोम आग्निमारुतश्च
 एतत्सूक्तं निविद्धानीयं । द्वितीयस्याग्निं वो देव इति खंडे सूचितं । क्रीळं वः
 शर्धोऽग्ने मृकेत्याग्निमारुतं । आ० ८. १०. इति ॥ ब्राह्मणं च क्रीळं वः शर्धो
 मारुतमिति मरुद्भ्यः क्रीडिभ्यः पुरोडाशं सप्रकपालमित्यस्यामिष्टौ क्रीळं व
 इत्येषा प्रधानस्यानुवाक्या । तथा तत इति खंडे सूचितं । क्रीळं वः शर्धो मारुत-
 मत्यासो न ये मरुतः स्वंचः । आ० २. १८. इति ॥ तामेतां सूक्ते प्रथमामुचमाह ॥

क्रीळं वः शर्धो मारुतमनुवाणं रयेभुभं । कणां अभि प्र गायत ॥ १ ॥

क्रीळं । वः । शर्धः । मारुतं । अनुवाणं । रयेऽभुभं । कणाः । अभि । प्र । गायत ॥ १ ॥

हे कणाः कण्वगोचोत्पन्ना महर्षयः । यद्वा मेधाविन ऋत्विजः । वो युष्मदर्धं
 मारुतं मरुत्समूहरूपं शर्धो वलमभिप्रगायत । अभितः प्रकर्षेण स्तुध्वं । कीदृशं
 शर्धः । क्रीळं । विहरणशीलं । अनुवाणं । भानृष्यरहितं । अत एव श्रुत्यंतर-
 ब्राह्मणेन मंत्रांतरमेव व्याख्यातं । अनुवां प्रेहीत्याह । भानृष्यो वा अवेति ।
 रयेभुभं । स्वकीये रयेऽवस्थाय शोभमानं ॥ क्रीळं । क्रीडु विहारे । पचाद्यच् ।
 शर्धः । शृधु प्रसहने । शर्धयत्यनेन शत्रून्निति शर्धो वलं । असुन् । निह्ना-

दाद्युदात्तत्वं । मरुतां । मरुतां संवंधि । तस्येदमित्यण् । व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं ।
 यद्वा समूहायैऽनुदात्तादेरञ् । पा० ४. २. ४४. । इत्यनुदात्तादिलक्षणोऽञ्प्रत्ययः ।
 अनर्वाणं । व्यत्ययेन पुंलिङ्गता । नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । रथेषुभं ।
 शुभ दीप्तौ । रथे शोभत इति रथेषुप् । क्तिप् चेति क्तिप् । तत्पुरुषे कृति
 बहुलमित्यलुक् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । गायत । कै गै शब्दे । तिङ्ङितिङ् इति
 निघातः ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

ये पृषतीभिर्ऋष्टिभिः साकं वाशीभिरंजिभिः । अजायंत स्वभानवः ॥ २ ॥

ये । पृषतीभिः । ऋष्टिभिः । साकं । वाशीभिः । अंजिभिः । अजायंत ।
 स्वभानवः ॥ २ ॥

ये मरुतः पृषत्यादिभिः साकं स्वभानवः स्वकीयदीप्तिमुक्ता अजायंत इति
 संपन्नाः । पृषत्यो विंदुयुक्ता मृग्यो मरुद्वाहनभूताः । पृषत्यो मरुतामिति निधं-
 टावुक्तत्वात् । ऋष्टय आयुधानि । वाश्यः शच्छविशेषाः । परकीयसेनाभीति-
 हेतवः । वाशी वाशीति वाङ्गमसु पठितत्वात् । अंजयोऽलंकरणानि । तान्
 स्तुम इति शेषः ॥ अजायंत । जनी प्रादुर्भावे । श्यनि ज्ञाजनोर्जा । पा० ७. ३.
 ७९. । इति जादेशः । अङ्गागम उदात्तः । स्वभानवः । स्वकीया भानवो येषां ।
 बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

तृतीयामृचमाह ॥

इहेवं शृख एषां कशा हस्तेषु यद्वदान् । नि यामंश्चिचमृजते ॥ ३ ॥

इहऽइव । शृखे । एषां । कशाः । हस्तेषु । यत् । वदान् । नि । यामन् । चिचं ।
 अंजते ॥ ३ ॥

एषां मरुतां हस्तेषु स्थिताः कशाः स्वस्ववाहनताडनहेतवो यद्वदान् । यद्वदंति ।
 यं ध्वनिं कुर्वन्ति तं ध्वनिमिहेवाचेव स्थित्वा शृखे । शृखोमि । स ध्वनिविशेषो
 यामन् संपाप्ते चिचं विविधं शैथ्यं मृजते । नितरामलं करोति ॥ अंजतिः प्रसाध-
 नकर्मति यास्कः । नि० ६. २१. । शृखे । श्रु श्रवणे । व्यत्ययेनात्मनेपदं । श्रुवः श्रु
 चेति श्रु । हुश्रुवोः सार्वधातुक् इति यणादेशः । वदान् । वद व्यक्तायां वाचि ।
 लेट्याङ्गागमः । इतश्च लीप इतीकारलीपे संयोगांतलीपः । आगमानुदात्तत्वे

धातुस्वरः शिष्यते । यद्वृत्तयोगादनिधातः । यामन् । सुपां सुलुगिति सप्तम्या लुक् । न डिसंबुद्धोः । पा० ८. २. ८. इति नलोपप्रतिषेधः । ऋजते । ऋजि भृजी भर्जने । अत्र प्रसाधनार्थः ॥

चतुर्थीभृचमाह ॥

प्र वः शर्धाय घृष्वये तेषद्युम्नाय शुष्मिणे । देवत्तं ब्रह्म गायत ॥ ४ ॥

प्र वः । शर्धाय । घृष्वये । तेषद्युम्नाय । शुष्मिणे । देवत्तं । ब्रह्म । गायत ॥ ४ ॥

हे ऋत्विजः । वो युष्माकं संबन्धिने शर्धाय प्रसहनशीलाय घृष्वये शत्रुघर्ष-
णयुक्ताय तेषद्युम्नाय दीपमानयशसे । द्युम्नं द्योततेत्यंशो वान्नं वेति यास्कः । नि०
५. ५. । शुष्मिणे बलवते । शुष्मं शुष्णमिति बलनामसु पाठात् । एवंभूताय
मरुत्तणाय ब्रह्म हविलंक्षणमन्नमुद्दिश्य प्रगायत । स्तुभ्यं । कीदृशं ब्रह्म । देवत्तं ।
देवैर्दत्तं । देवतानुग्रहास्तुभ्यं ॥ शर्धाय । शृधु प्रसहने । शर्धयत्यभिभवतीति शर्धो
बलं । पचाद्यच् । वृषादित्वादाद्युदात्तत्वं । घृष्वये । घृष संघर्षे । कृविघृष्वीत्या-
दिना । उ० ४. ५७. । किन्प्रत्ययातो नियातितः । तेषद्युम्नाय । त्विष दीप्ती ।
पचाद्यच् । त्विषं दीप्तं द्युम्नं यस्य । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । देवत्तं । देवैर्दत्तं ।
छांदसो वर्णलोपः । उक्तं च । द्वौ चापरो वर्णविकारनाशाविति । तृतीया
कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

पंचमीभृचमाह ॥

प्र शंस गोष्वद्यं ऋक् यजुषो मारुतं । जंभे रसस्य वावृधे ॥ ५ ॥

प्र । शंस । गोषु । अद्यं । ऋक् । यत् । शर्धः । मारुतं । जंभे । रसस्य । वावृधे ॥ ५ ॥

गोषु मरुन्मातृभूतपृश्निप्रभृतिषु घेनुष्ववस्थितं । पृश्नियै वै पयसो मरुतो
जाता इति श्रुत्यन्तरात् । अद्यमहंतव्यं ऋक् विहारोपेतं मारुतं मरुत्संबन्धि
शर्धः प्रसहनशीलं तेजो यदस्ति तत्प्रशंसा । हे ऋत्विक्समूह स्तुहि । रसस्य गो-
क्षीररूपस्य संबन्धि तत्तेजो जंभे मुखे उदरे वा वावृधे । वृद्धमभूत् ॥ शंस । शंसु
स्तुतौ । श्रचोऽतस्तिङ् इति संहितायां दीर्घः । गोषु । सावेकाचं इति प्राप्तस्य
विभक्त्युदात्तस्य न गोश्चन्साववर्णेति प्रतिषेधः । अद्यं । भो हननं । घजघ्ने
कविधानं । पा० ३. ३. ५८. ४. इति कः । गमहनेत्यादिनोपधालोपः । सो हन्तेः
। पा० ७. ३. ५४. इति घत्वं । तदहतीति अद्यं । छंदसि चेति यः । न अद्यमद्यं ।

अथयपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । त्रीलादयो गताः । जंभे । जभि नाशने । जंभ्यते
 भक्ष्यतेऽनेनेति जंभमास्यं । करणे घञ् । वावृधे । वृधु वृद्धौ । लिट् । द्वांसं
 संहितायामभ्यासदीर्घत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीये द्वादशो वर्गः ॥

पष्ठीमुचमाह ॥

को वो वर्षिष्ठ आ नरो दिवश्च गमश्च धूतयः । यत्सीमन्तं न धूनुथ ॥ ६ ॥
 कः । वः । वर्षिष्ठः । आ । नरः । दिवः । च । गमः । च । धूतयः । यत् । सी । अन्तं ।
 न । धूनुथ ॥ ६ ॥

दिवश्च द्युलोकस्यापि गमश्च भूलोकस्यापि । गौः गमेति भूनामसु पठित-
 त्वात् । धूतयः कंपनकारिणो हे नरो नेतारो मरुतः । वो युष्माकं मध्य आ
 समन्ताद्वर्षिष्ठो वृद्धतमः कः । यद्यस्मात्कारणात्सी सर्वतोऽन्तं न वृक्षायमिव धूनुथ ।
 चालयथ । तस्मात्कारणात्कंपयितृणां युष्माकं मध्ये कः प्रवल इति प्रश्नः ॥
 वर्षिष्ठः । वृद्धश्चादिष्टनि प्रियस्थिरत्यादिना वर्षादेशः । निज्जादाद्युदात्तः । गमः ।
 गमाश्चात् षष्ठ्येकवचन आतो धातोरित्यच । पा० ६, ४, १४० । आत इति
 योगविभागः कर्तव्य इत्युक्त्वादाकारलोपः । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तेरु-
 दात्तत्वं । धूतयः । धूञ् कंपने । क्तिच्क्त्तौ च संज्ञायामिति क्तिच् । तितुवेत्यादि-
 नेट्प्रतिषेधः । आमंचितस्य चेति सर्वानुदात्तत्वं । धूनुथ । स्वादिभ्यः घुः । सति ।
 शिष्टस्वरवलीयस्त्वमन्यत्र विकरणेभ्य इति वचनात्सति शिष्टोऽपि विकरणस्वरो
 लसार्वधातुक्स्वरं न वाधते । अतस्तिङ् एव स्वरः । यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥

सप्तमीमुचमाह ॥

नि वो यामायमानुषो दध उयार्य मन्यवे । जिहीत पर्वतो गिरिः ॥ ७ ॥
 नि । वः । यामाय । मानुषः । दधे । उयार्य । मन्यवे । जिहीत । पर्वतः । गिरिः ॥ ७ ॥

हे मरुतः । वो युष्माकं यामाय गमनार्थं मानुषो गृहस्वामी कश्चिन्मनुजो
 निदधे । गृहदार्ढ्यार्थं दृढं स्तंभं निक्षिप्रवान् । भवदीयगमनेन चालितं गृहं
 पतिष्यतीति भीत्या तन्निवारणाय दृढस्तंभप्रक्षेपः । कीदृशाय यामाय । उयार्य ।
 तीव्राय । मन्यवे । चालनार्थमभिमन्यमानाय । युज्यते हि भवद्गमनाङ्गीतिः ।

यतो भवद्गत्याः चालितः । पर्वतोः । बहुविधपर्वयुक्तो गिरिः । शिखरी जिहीत ।
गच्छेत् ॥ मानुषः । मनोजातावज्यतो । पुक् च । पा० ४. १. १६१. । इति मनु-
शब्दादपत्यार्थेऽञ् । पुगागमश्च । जित्यादिर्नित्यमित्याद्युदात्तत्वं । दध्ने । धृज् अव-
स्थान इत्यस्य लिटि कित्वाद्गुणाभावे सति यणादेशः । प्रत्ययस्वरः । पादादिवाच-
निघातः । जिहीत । ओहाङ् गतौ । लिङि जुहोत्यादिवाच्छपः घुः । भृजामित् ।
पा० ७. ४. ७६. । इत्यभ्यासस्येत्वं । आभ्यस्तयोरात् इत्याकारलोपे प्राप्ते ई हल्य-
घोरितीत्वं । पर्ववान् पर्वतः । मत्वर्थीयस्तप्प्रत्ययः ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

येषामज्मेषु पृथिवी जुजुर्वा इव विशपतिः । भिया यामेषु रेजते ॥ ८ ॥

येषां । अज्मेषु । पृथिवी । जुजुर्वान्ऽइव । विशपतिः । भिया । यामेषु । रेजते ॥ ८ ॥

हे मरुतः । येषां युष्माकं यामेषु गमनेष्वज्मेषु क्षेपकेषु सत्सु पृथिवी भूमिः
रेजते । कंपते । तच्च दृष्टांतः । जुजुर्वा इव विशपतिः । यथा वयोहानिरोगादिना
जीर्णः प्रजापालको राजा वैरिभयात्कंपते तद्वत् ॥ अज्मेषु । अज गतिक्षेप-
णयोः । बहुलग्रहणादौणादिको मन् । अजेर्ब्यघञपोः । पा० २. ४. ५६. । इति वी-
भावो न भवति । वलादावार्धधातुके विकल्पयिष्यते । पा० २. ४. ५६. २. । इति
वचनात् । निच्चादाद्युदात्तत्वं । जुजुर्वान् । जृप् वयोहानौ । लिटः क्सुः । बहुलं
छंदसि । पा० ७. १. १०३. । इत्युत्वं । अभ्यासहलादिशेषौ । वस्वेकाजाद्वसामिति
नियमादिडागमाभावः । ऋच्छत्यृतां । पा० ७. ४. ११. । इति गुणो हलि चेति
दीर्घत्वं च संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति वचनाच्च भवति । विशां पतिर्विशपतिः ।
पत्याविश्वर्ये इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरे प्राप्ते परादिश्छंदसि बहुलमित्युत्तरपदाद्यु-
दात्तत्वं । भिया । सावेकाच इति विभक्त्युदात्तत्वं । यामेषु । यम उपरमे । भावे
घञ् । कर्पात्त्वतो घञ् इत्यंतोदात्तत्वे प्राप्ते वृषादिषु पाठादाद्युदात्तत्वं । रेजते । रेज्
कंपने । अदुपदेशल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥

नवमीमृचमाह ॥

स्थिरं हि जानमेयां वयो मातुर्निरेतवे । यत्सीमनुं द्विता शवः ॥ ९ ॥

स्थिरं । हि । जानं । एयां । वयः । मातुः । निःऽएतवे । यत् । सी । अनु । द्विता ।

शवः ॥ ९ ॥

एषां मरुतां जानं जन्मस्थानमाकाशं स्थिरं हि । चलनरहितं खलु । मा-
तुर्मरुतां जननीस्थानीयादाकाशादयः पक्षिणो निरेतवे निर्गंतुं समर्था भवन्तीति
शेषः । तादृशादाकाशाद्भवज्जन्मेति मरुतां स्तुतिः । यद्यस्मात्कारणाच्छ्रवो भव-
दीयं बलमनुक्रमेण सी सर्वतो द्विता द्वित्वेन द्यावापृथिव्योर्विभज्य वर्तते ।
अतो भवदीयं जानं स्थिरं हीति पूर्वचान्वयः ॥ जानं । जन्यतेऽस्मिन्निति जान-
मंतरिक्षं । अधिकरणे घञ् । एषां । इदमोऽन्वादेश इत्यशदेशोऽनुदात्तः । वि-
भक्तिश्च सुप्त्वादनुदात्तः । न चोडिदमित्यादिना विभक्त्युदात्तत्वं । अंतोदात्तादिदं-
शब्दात्तस्य विधानात् । निरेतवे । इण् गतौ । तुमर्थे सेसेन्निति तवेन्प्रत्ययः ।
तादौ चेति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं ॥

दशमीमृचमाह ॥

उदु त्ये सूनवो गिरः काष्ठा अज्मेध्वलत । वाय्था अभिञ्जु यातवे ॥ १० ॥
उत् । ऊं इति । त्ये । सूनवः । गिरः । काष्ठाः । अज्मेध्व । अल्लत । वाय्थाः ।
अभिऽञ्जु । यातवे ॥ १० ॥

त्ये पूर्वप्रकृता गिरः सूनवो वाच उत्पादका मरुतः । वायवो हि ताल्लोष्ठा-
दिषु संचरन्तो वाचमुत्पादयन्ति । अज्मेध्व स्वकीयेषु गमनेषु सत्सु काष्ठा अपः ।
आपोऽपि काष्ठा उच्यन्ते क्रांत्वा स्थिता भवन्ति । नि० २. १५. इति यास्कः ।
उदु उत्कर्षणैवाल्लत । अतनिपत । विस्तारितवन्तः । उदकं विस्तार्य तत्पानार्थं
वाय्था हंभारवोपेता गा अभिञ्जु । जान्वाभिमुख्यं यथा भवति तथा यातवे
गंतुं प्रेरितवन्त इति शेषः ॥ सूनवः । पू प्रेरणे । सुवः कित् । उ० ३. ३५. इति
नुप्रत्ययः । किन्वाहुणाभावः । अल्लत । तनु विस्तारे । मृस्यादादेशे बहुलं छंद-
सीति विकरणस्य लुक् । तनिपत्योच्छंदसि । पा० ६. ४. ९९. इत्युपधालोपः ।
अडागमः । अभिञ्जु । अभिगते जानुनी यस्य तदभिञ्जु । प्रसंभ्यां जानुनो ङुः
। पा० ५. ४. १२९. इति व्यत्ययेनाभिपूर्वस्यापि जानुशब्दस्य ङुशब्दादेशः समा-
सांतः । यातवे । तुमर्थे सेसेन्निति तवेन्प्रत्ययः । निन्वादाद्युदात्तत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीये चयोदशो वर्गः ॥

एकादशीमृचमाह ॥

त्यं चिद्वा दीर्घं पृथुं मिहो नपातममृधं । प्र च्यावयन्ति यामभिः ॥ ११ ॥

त्यं चित् । घ । दीर्घं । पृथुं । मिहः । नपातं । अमृधं । प्र । च्यावयन्ति । यामऽभिः ॥ ११ ॥

त्यं चिद्वा प्रसिद्धो यो मेघस्तमपि मेघं यामभिः स्वकीयगमनैः प्रच्यावयन्ति । मरुतः प्रकर्षेण गमयन्ति । कीदृशं । दीर्घं । आयामोपेतं । पृथुं । तिर्यग्विस्तृतं । मिहो नपातं । सेचनीयस्य जलस्य न पातयितारं । वृष्टिमकुर्वन्तमित्यर्थः । अमृधं । केनाप्यहिंस्यं ॥ घ । अचि तुनुषेत्यादिना दीर्घः । मिहः । मिह सेचने । मेहति सिंचतीति मिद् वृष्टिः । क्षिप् चेति क्षिप् । सावेकाच इति विभक्त्येव दातृत्वं । नपातं । न पातयतीति नपात् । नभ्राणनपादित्यादिना नजः प्रकृतिभावः । अथयपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । अमृधं । मृधु मृधु उदने । मर्धन्युदकेनोत्तीति मृधः । बहुलवचनादौष्णादिको रक्प्रत्ययः । नजसमासेऽथयपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । यद्वा संयामवाचिना मृधश्चेन हिंसा लक्ष्यते । मत्वर्थायो रः । पूर्ववत्स्वरसमासौ । च्यावयन्ति । च्युद् गतौ । णिचि वृद्धावादेशौ । पदकाले ह्रस्वश्चादसः ॥

द्वादशीमृचमाह ॥

मरुतो यद् वी बलं जनां अचुच्यवीतन । गिरीरचुच्यवीतन ॥ १२ ॥

मरुतः । यत् । ह । वः । बलं । जनान् । अचुच्यवीतन । गिरीन् । अचुच्यवीतन ॥ १२ ॥

हे मरुतः । यद् यस्मादेव कारणाद्धो युष्माकं बलमस्ति । अस्मादेव कारणाज्जनान्प्राणिनोऽचुच्यवीतन । स्वस्वव्यापारेषु प्रेरयत । तथा गिरीन्मेघान् अचुच्यवीतन । प्रेरयत ॥ मरुतः । आनञ्चिताद्युदात्तत्वं । अचुच्यवीतन । च्यवतेर्लुङि च्यत्ययेन परस्मैपदं । तन्ननन्नयनाथेति तस्य तनवादेशः । बहुलं छंदसीति शपः घुः । बहुलं छंदसि । पा० ७. ३. ९७. । इतीडागमः । गुणावादेशौ । तिङ्गितङ् इति निघातः । गिरीन् । दीर्घादटि समानपाद इति संहितायां नकारस्य रुत्वं । अत्रानुनासिक इतीकारस्यानुनासिकः ॥

त्रयोदशीमृचमाह ॥

यद्वा यांति मरुतः सं ह द्रुवतेऽध्वन्ना । शृणोति कश्चिदेपां ॥ १३ ॥

यत् । ह । यांति । मरुतः । सं । ह । द्रुवते । अध्वन् । आ । शृणोति । कः । चित् ।
एपां ॥ १३ ॥

यद्वा यदा खलु मरुतो यांति । गच्छन्ति । तदानीमध्वन्ना मार्गे सर्वतः संद्रुवते
ह । संभूय ध्वनिमवश्यं कुर्वन्ति । एपां मरुतां संवन्धिनं शब्दं कश्चित् यः कोऽपि
शृणोति ॥ यांति । या प्रापणे । अदादिवाच्यपो लुक् । श्रोऽन्त इत्यन्तादेशस्यो-
पदेशिवद्भावादन्तीत्येतदाद्युदात्तत्वं । धातुना सहैकादेश एकादेशस्वरः । यद्वात्तयो-
गादनघातः । द्रुवते । द्रूञ् व्यक्तायां वाचि । ऋस्यादादेशे कृते परत्वात्प्राप्तस्य
गुणस्य ङित्त्वेन वाधितत्वादुवडादेशः । अध्वन् । सुपां सुलुगिति सप्तम्या लुक् ।
शृणोति । तिपः पित्वादनुदात्तत्वे विकरणस्वरः ॥

चतुर्दशीमृचमाह ॥

प्र यात शीर्भमाशुभिः संति कर्णेषु वो दुवः । तचो पु मादयाध्वै ॥ १४ ॥

प्र । यात् । शीर्भ । आशुऽभिः । संति । कर्णेषु । वः । दुवः । तचो इति । सु ।
मादयाध्वै ॥ १४ ॥

हे मरुतः । आशुभिर्वेगवद्भिः स्वकीयैर्वाहनैः शीर्भं शीघ्रं । शीर्भं तृषु तूयमिति
क्षिप्रनामसु पाठात् । प्रयात । प्रकर्षेण कर्मभूमिं गच्छत । कर्णेषु मेधाविष्व-
नुषानृषु वो युष्माकं दुवो दुवांसि परिचरणानि संति । तचो पु तेष्वेव परि-
चारकेषु कर्णेषु मादयाध्वै । नृषा भवत ॥ आशुभिः । अशू व्याघ्री । कृवापा-
जीत्यादिना उण् । प्रत्ययस्वरः । संति । असीरल्लोप इत्यकारल्लोपः । मादयाध्वै ।
मद नृभियोगे । चुरादिः । आकुस्सीय आत्मनेपदी । लेट्वाडागमः । टेरेत्वं ।
चैतोऽन्यच्च । पा० ३. ४. ९६. । इत्येकारस्यैकारादेशः ॥

पंचदशीमृचमाह ॥

अस्ति हि प्मा मदाय वः स्मसि प्मा वयमेपां । विश्वं चिदायुजीवसे ॥ १५ ॥

अस्ति । हि । स्म । मदाय । वः । स्मसि । स्म । वयं । एपां । विश्वं । चित् । आयुः ।
जीवसे ॥ १५ ॥

हे मरुतः । त्वो युष्माकं मदाय नृप्रयेऽस्ति-हि प्मा । अस्माभिः प्रयुज्यमानं हविर्वो विद्यते खलु । एषां युष्माकं भृत्यभूता वयं स्मसि प्मा । विद्यामहे खलु । जीवसे जीवितुं विश्वं चिदायुः सर्वमप्यायुः प्रयच्छतेति शेषः ॥ प्मा । निपातस्य चेति संहितायां दीर्घः । स्मसि । इदंतो मसिः । जीवसे । तुमर्थं सेसेन्नित्यसेप्रत्ययः ॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीये चतुर्दशो वर्गः ॥

कच्च नूनमिति पंचदशर्चं तृतीयं सूक्तं । घोरपुत्रः कण्व ऋषिः । ऋषिश्चा-
न्यस्मादिति परिभाषितत्वात् । पूर्वसूक्ते मारुतं हीत्युक्तत्वादितदपि मरुदेवताकं ।
गायत्रं त्वित्युक्तत्वादितदपि गायत्रीछंदस्कं । कच्चैत्यनुक्रमणिका । विनियोगो
लैंगिकः ॥ तच्च प्रथमामृचमाह ॥

कच्च नूनं कधप्रियः पिता पुत्रं न हस्तयोः । दधिध्वे वृक्तवर्हिषः ॥ १ ॥

कत् । ह । नूनं । कधऽप्रियः । पिता । पुत्रं । न । हस्तयोः । दधिध्वे । वृक्तऽवर्हिषः ॥ १ ॥

हे मरुतः । कच्च कदा खलु नूनमवश्यं हस्तयोर्दधिध्वे । यूयमस्मान्हस्ते धारयथ ।
तच्च दृष्टांतः । पिता पुत्रं न हस्तयोः । यथा लोके पिता हस्तयोः स्वकीयं पुत्रं
धारयति तद्वत् । कीदृशा मरुतः । कधप्रियः । स्तुतिप्रीताः । वृक्तवर्हिषः । वृक्तं
छिन्नं वर्हिर्दर्भो येषां मरुतां यजमानाय ते मरुतस्तथाविधाः ॥ कत् । कदा । द्वौ
चापरौ वर्णविकारनाशवित्युक्तत्वादाकारलोपः । कधप्रियः । कथा स्तुतिः । तया
प्रीयंतीति कधप्रियः । प्रीज् प्रीतौ । क्विप् । पूर्वपदस्य द्वापोः संज्ञाछंदसोर्बहुलं
। पा० ६. ३. ६३. इति ह्रस्वत्वं । धकारश्छांदसः । आमंचितनिघातः । दधिध्वे ।
दधातेश्छंदसि लुङ्लङ्लिट् इति वर्तमाने लिट् । ऋादिनियमादिद् । प्रत्यय-
स्वरः । वृक्तवर्हिषः । आमंचितनिघातः ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

क्व नूनं कच्चो अर्थं गंतं दिवो न पृथिव्याः । क्व वो गावो न रण्यंति ॥ २ ॥

क्व । नूनं । कत् । वः । अर्थं । गंतं । दिवः । न । पृथिव्याः । क्व । चः । गावः । न ।

रण्यंति ॥ २ ॥

हे मरुतः । नूनमिदानीं क्व यूयं । कुत्र स्थिताः । कत् कदा वो युष्माकमर्थ-

मरणं देवयजनदेशे गमनं । विलंबं मा कुस्तेत्यर्थः । दिवो गन्ता । द्युलीकान्नच्छत । पृथिव्या न गन्ता । भूलोकान्मा गच्छत । वो युष्मान् क रण्यन्ति । देवयजनरूपायाः पृथिव्या अन्यत्र कुत्र शन्यन्ति । यजमानाः स्तुवन्ति । तत्र हृष्टांतः । गावो न । यथा गावो रण्यन्ति । शन्यन्ति तद्वत् ॥ क । किंश्चान्तप्रम्यन्तत्किमोऽत् । पा० ५, ३, १२ । इत्यप्रत्ययः । क्राति । पा० ७, २, १०५ । इति किमः क्रादेशः । तित्स्वरित इति स्वरितत्वं । अर्थः । ऋ गतौ । उपिकुपिगार्तिभ्यस्त्विति भावे थन् । निज्वादाद्युदात्तत्वं । गन्ता । गमेर्लोपि बहुलं छंदसीति शपो लुक् । आदेशस्य तन्नन्नथनाच्चेति तवादेशः । अत एव डिज्वाभावादनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपो न भवति । प्रत्ययस्य पिज्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः । द्वचोऽतस्तिष्ठ इति संहितायां दीर्घत्वं । दिवः । ऊडिदमिति विभक्तेरुदात्तत्वं । पृथिव्याः । उदात्तयणो ह्रस्पूर्वादिति विभक्तेरुदात्तत्वं । रण्यन्ति । रण्यतिः शब्दार्थः । व्यत्ययेन श्यन् ॥

तृतीयामृचमाह ॥

कं वः सुम्ना नव्यांसि मरुतः कं सुविता । क्रोर्द्विष्वानि सौभगा ॥ ३ ॥

कं वः । सुम्ना । नव्यांसि । मरुतः । कं । सुविता । क्रोर्द्वि इति । विष्वानि । सौभगा ॥ ३ ॥

हे मरुतः । वो युष्माकं संबंधीनि नव्यांसि नवतराणि सुम्ना प्रजापशुरुपाणि धनानि । प्रजा वै पशवः सुम्नमिति श्रुत्यन्तरात् । क कुत्र वर्तन्ते । तथा सुविता शोभनानि प्राप्यानि मणिमुक्तादीनि भवदीयानि क कुत्र वर्तन्ते । विष्वानि सर्वाणि सौभगा सौभाग्यरूपाणि गजाश्वादीनि क्रो कुत्र वर्तन्ते । भवदीयैः सुम्नादिभिः सर्वैः सहागन्तव्यमित्यर्थः ॥ सुम्ना । श्रेष्ठंदसि बहुलमिति श्रेर्लोपः । नव्यांसि । नवशब्दादीयसुनीकारलोपश्छांदसः । सुविता । सुष्ठु इतानि सुवितानि । तन्वादीनां छंदसि बहुलमुपसंख्यानं । पा० ६, ४, ७७, १ । इत्युबङ्गदेशः । सौभगा । सुभगान्मंच इति तस्य भाव इत्यर्थेऽञ् । पूर्ववच्छ्रेर्लोपः ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

यद्यूयं पृथ्निमातरो मर्तास स्यातन । स्तोता वो अमृतः स्यात् ॥ ४ ॥

यत् । यूयं । पृथ्निऽमातरः । मर्तासः । स्यातन । स्तोता । वः । अमृतः । स्यात् ॥ ४ ॥

हे पृथ्निनामकपेनुपुत्रा मरुतः । यूयं यद्यपि मर्तासो मनुष्याः स्यातन । भवेत् ।

तथापि वो युष्माकं स्तोता यजमानोऽमृतः स्यात् । देवो भवेत् ॥ पृथि-
मातरः । पृथिर्माता येषां ते । समासांतविधेरनित्यत्वान्नद्धृतश्च । पा० ५. ४. १५३. ।
इति कवभावः । मर्तासः । असिहसीत्यादिना म्रियतेस्तन्प्रत्ययः । आज्ञसेरमुक् ।
स्यातन । अस्तेर्लिङि तस्य तप्तनप्तनधनाश्चेति तनादेशः । यासुट उदात्तत्वं ।
अमृतः । नञो जरमरमिचमुता इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं ॥

पंचमीमृचमाह ॥

मा वो मृगो न यवसे जरिता भूदजोषः । पथा यमस्य गादुप ॥ ५ ॥

मा । वः । मृगः । न । यवसे । जरिता । भूत् । अजोषः । पथा । यमस्य । गात् । उप ॥ ५ ॥

हे मरुतः । वो युष्माकं जरिता स्तोताजोष्योऽसेव्यो मा भूत् । तच्च दृष्टांतः ।
मृगो न यवसे । यथा तृणे भक्षणीये मृगः कदाचिदप्यसेव्यो न भवति किंतु
सर्वदा तृणं भक्षयति तद्वत् । किंच स स्तोता यमस्य पथा यमलोकसंवंधिमार्गेण
मोपगात् । मा गच्छतु । तस्य मरणं मा भूदित्यर्थः ॥ जरिता । जृप् वयोहानौ ।
स्तुतिकर्मेति यास्कः । तृचीडागमः । चित्त्वादंतोदात्तत्वं । भूत् । लुङि गातिस्थेति
सिचो लुक् । न माश्चोग इत्यडभावः । अजोषः । जुपी प्रीतिसेवनयोः । ऋह-
लोर्ण्यदिति कर्मणि ख्यत् । नञ्समासेऽप्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । पथा । तृती-
यैकवचने भस्य टेलोपः । पा० ७. १. ८८. । इति टिलोपः । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण
विभक्तेरुदात्तत्वं । गात् । एतेर्लुङीणो गा लुङीति गादेशः । गातिस्थेति सिचो
लुक् । पूर्ववदडभावः ॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीये पंचदशो वर्गः ॥

पथीमृचमाह ॥

मो पु णः परांपरा निर्जतिर्दुर्हणा वधीत् । पदीष्ट नृष्ण्या सह ॥ ६ ॥

मो इति । सु । नः । परांपरा । निःऽर्जतिः । दुःऽहना । वधीत् । पदीष्ट ।

नृष्ण्या । सह ॥ ६ ॥

हे मरुतः । नोऽस्मान् निर्जतिः रक्षोजातिदेवता मो पु वधीत् । सर्वथा वधं
मा कार्षीत् । कीदृशी । परांपरा । उत्कृष्टादप्युत्कृष्टा । अतिवलेत्यर्थः । अत एव
दुर्हणा । केनापि हंतुं दुःशक्या । सा निर्जतिस्त्रृष्ण्या सह पदीष्ट । पततु ।

अस्मदीया नृणा वाधिका निर्वृतिश्च विनश्यत्वित्यर्थः ॥ मो पु णः । सुज इति पत्वं । नश्च धातुस्योरुपुभ्य इति णत्वं । दुर्हणा । ईषद्दुःसुष्वित्यादिना हन्तेः कर्मणि खल् । लिट्स्वरेण प्रत्ययान्पूर्वस्योदात्तत्वं । वधीत् । लुङि हन्तेर्लुङि चेति वधादेशः । सिचोडागमः । वधादेशस्मादन्तत्वादेकाच उपदेश इतीदमप्रतिषेधो न भवति । अतो लोपे सति तस्य स्थानिवद्भादतो हलादेरिति वृद्धभावः । इट् ईटि । पा० ८. २. २८. । इति सिचो लोपः । पदीष्ट । पद गतौ । आशीर्लिङि छंदस्युभययेति सार्वधातुकत्वात्सलोपः । आर्द्धधातुकत्वात्सुडागमः । प्रत्ययस्वरः । नृणया । जितृपा पिपासायां । नृपिण्युरित्यभ्यः क्तिञेति नप्रत्ययः । निदिन्य-
नुवृत्तेराद्युदात्तत्वं ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

सत्यं त्वेषा अमवंतो धन्वंज्विदा रुद्रियासः । मिहं कृण्वन्वातां ॥ ७ ॥

सत्यं । त्वेषाः । अमंऽवन्तः । धन्वंन् । चित् । आ । रुद्रियासः । मिहं । कृण्वन्ति ।

अवातां ॥ ७ ॥

धन्वंन् चित् मरुदेशेऽपि रुद्रियासो रुद्रेण पालितत्वात्तदीया मरुत आ सर्व-
तोऽवातां वायुरहितां मिहं वृष्टिं कुर्वन्ति । तदेतत्सत्यं । कीदृशा रुद्रियासः । त्वेषाः ।
दीप्ताः । अमवंतः । बलवंतः । मरुतां रुद्रपालनमाख्यानेषु प्रसिद्धं ॥ धन्वंन् ।
रिवि रवि धवि गत्यर्थाः । इदित्त्वान्नुम् । कनिन्युवृषितक्षीत्यादिना कनिन् । निह्ना-
दाद्युदात्तत्वं । सुपां सुलुगिति सप्तम्या लुक् । रुद्रियासः । रुद्रस्येमे रुद्रियाः । तस्ये-
दमित्यर्थे घः । आज्ञसेरसुक् । मिहं । मिह सेचने । क्तिप् चेति क्तिप् । कृण्वन्ति ।
कृवि हिंसाकरणयोश्च । धिन्विकृण्वोरच्चेत्युप्रत्ययः । तत्संनियोगेन वक्तास्य चा-
कारादेशः । अतो लोपेन लुप्रस्य स्थानिवद्भावात्तद्धूपधगुणाभावः ॥

कारिण्या मारुतं सप्तकपालमित्यस्य हविषो वाश्रेव विद्युदित्येपानुवाक्या ।
वर्षकामेष्टिरिति खंडे सूचितं । वाश्रेव विद्युन्निमाति पर्वतश्चिन्महिवृद्धो विभाय
। आ० २. १३. । इति ॥ तामेतामष्टमीमृचमाह ॥

वाश्रेव विद्युन्निमाति वत्सं न माता सिषक्ति । यदेषां वृष्टिरसंजि ॥ ८ ॥

वाश्राऽइव । विऽद्युत् । निमाति । वत्सं । न । माता । सिषक्ति । यत् । एषां ।

वृष्टिः । असंजि ॥ ८ ॥

वाश्रेव शब्दयुक्ता प्रस्तुतस्तनवती धेनुरिव विद्युन्मेघस्या दृश्यमाना सती मिमाति । शब्दं करोति । विद्युद्देलायां हि मेघगर्जनं प्रसिद्धं । माता धेनुर्वत्सं न वत्समिव सिषक्ति । इयं विद्युन्मरुतः सेवते । सिषक्तिः सेवनार्थः । सिषक्तु सचत इति सेवमानस्येति यास्कोक्तत्वात् । यद्यस्मात्कारणादेपां मरुतां संबंधिनी वृष्टिरसर्जि । गर्जनसहिते विद्युत्काले वृष्टा भवति । तस्माद्विद्युतो मरुत्सेवनमुपपन्नं ॥ वाश्रेव । वाश्रु शब्दे । स्फाथितं चीत्यादिना रक् । मिमाति । माहू माने शब्दे च । व्यत्ययेन परस्मैपदं । जुहोत्यादित्वाच्छ्रुः । भृजामिदित्यभ्यासस्येत्वं । सिषक्ति । सच समवाये । लटि बहुलं छंदसीति शपः श्रुः । बहुलं छंदसीत्यभ्यासस्येत्वं । असर्जि । मृज विसर्गे । कर्मणि लुङ् । चिण् भावकर्मणोः । पा० ३. १. ६६. इति चिण् । चिणो लुक् । पा० ६. ४. १०४. इति तश्चस्य लुक् । गुणः । अडागम उदात्तः । यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥

नवमीमृचमाह ॥

दिवा चित्तमः कृण्वंति पर्जन्येनोदवाहेन । यत्पृथिवी व्युदंति ॥ ९ ॥

दिवा । चित् । तमः । कृण्वंति । पर्जन्येन । उदवाहेन । यत् । पृथिवी । विऽउदंति ॥ ९ ॥

हे मरुतः । उदवाहेनोदकारिणा पर्जन्येन मेघेन सूर्यमाच्छाद्य दिवा चिदहन्यपि तमः कृण्वंति । अंधकारं कुर्वंति । यद्यदा पृथिवी भूमिं व्युदंति । विशेषेण केदयंति । तदानीमेव वृष्टिकाले तमः कुर्वंतीति पूर्वचान्वयः ॥ उदवाहेन । उदकानि वहन्तीत्युदवाहः । कर्मण्यण् । मेघविशेषस्येयं संज्ञा । उदकस्योदः संज्ञायां । पा० ६. ३. ५७. इत्युदकशब्दस्योदभावः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । व्युदंति । उंदी केदने । रुधादित्वात् श्रम् । आचल्लोप इति नल्लोपः । यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥

दशमीमृचमाह ॥

अथ स्वनान्मरुतां विश्वमा सन्न पार्थिवं । अरेजंतं प्र मानुषाः ॥ १० ॥

अथ । स्वनात् । मरुतां । विश्वं । आ । सन्न । पार्थिवं । अरेजंतं । प्र । मानुषाः ॥ १० ॥

मरुतां संबंधिनः स्वनादध ध्वनेर्गर्जनरूपादनंतरं पार्थिवं पृथिवीसंबंधि विश्वं सन्न सर्वं गृहमा समंतादरेजतेति शेषः । तथा मानुषा गृहवर्तिनो मनुष्या अपि

प्रारजंत । प्रकर्षेण कंपितवंतः ॥ अध । छांदसं धवं । सप्त । षट् विशरणगत्य-
वसादनेषु । अन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति मनिन् । पार्थिवे । पृथिव्याः संबधि ।
पृथिव्या जाजौ । पा० ४. १. ८५. २ । इति प्राग्दीव्यतीयोऽजप्रत्ययः । जिज्ञादाद्यु-
दात्तत्वं । अरेजंत । रेजु कंपने ॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीये षोडशो वर्गः ॥

एकादशीमृचमाह ॥

मस्तौ वीकुपाणिभिश्चिवा रोधस्वतीरेनु । यात्तेमखिद्रयामभिः ॥ ११ ॥

मस्तः । वीकुपाणिभिः । चिवाः । रोधस्वतीः । अनु । यात् । ई । अखिद्र-
यामभिः ॥ ११ ॥

हे मस्तः । यूयं वीकुपाणिभिर्हृदहस्तैः सहिताः संतो रोधस्वतीरेनु कूलयुक्ता
नदीरेनुलक्ष्याखिद्रयामभिरच्छिन्नगमनैर्यति । गच्छतैव ॥ मस्तः । आमंत्रिता-
द्युदात्तत्वं । वीकुपाणिभिः । वीद्विति चलनात् । वीकु च्यौलमिति तन्नामसु
पाठात् । तेन च तदांलक्ष्यते । वीळवश्च ते पाणयश्च । समासस्येयंतोदात्तत्वं ।
रोधस्वतीः । रुधिर आवरणे । रुणद्धि स्रोत इति रोधः कूलं । कूलं निरुणद्धि ।
स्रोत इत्युक्तत्वात् । असुनो निज्ञादाद्युदात्तत्वं । तद्युक्ता रोधस्वत्यः । मादुपधाया
इति मनुषी वत् । उगितश्चेति ङीप् । मनुषङ्गीपोः पिज्ञादनुदात्तत्वेऽसुनः स्वर
एव शिष्यते । यात् । या प्रापणे । अदादित्वाच्छपो लुक् । ई । चादयोऽनुदात्ता
इत्यनुदात्तत्वं । गुण एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्युदात्तत्वं । अंखिद्रयामभिः । खिद्र
दैत्ये । स्फायितं चीत्यादिना रक् । खिद्रं यांतीति खिद्रयामानः । न खिद्रयामा-
नोऽखिद्रयामानः । तैरखिद्रयामभिः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

द्वादशीमृचमाह ॥

स्थिरा वः संतु नेमयो रथा अश्वास एपां । सुसंस्कृता अभीशंवः ॥ १२ ॥

स्थिराः । वः । संतु । नेमयः । रथाः । अश्वासः । एपां । सुऽसंस्कृताः । अभीशंवः ॥ १२ ॥

हे मस्तः । एपां वो युष्माकं नेमयो रथचक्रवलयाः स्थिराः संतु । तथा रथा
अश्वासोऽश्वाश्च स्थिराः संतु । अभीशवोऽंगुलयः । अभीशवो दीधितय इति
न्नामसु पाठात् । सुसंस्कृता अश्वबंधनरज्जपरिग्रहे स्वलंकृताः सावधानाः

संतु ॥ सुसंस्कृताः । संपूर्वात्करोतेः कर्मणि क्तः । संपर्युपेभ्यः । पा० ६. १. १३७. ।
इति सुट् । पुनः सुशब्देन प्रादिसमासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । अभीश्वः ।
अभिपूर्वादश्चोतेः कृवापाजीत्यादिनोश्च । वर्णव्यत्ययेनाकारस्येकारः । उक्तं
च । वर्णागमो वर्णविपर्ययश्चेति । अभीश्वोऽभ्यधुवते कर्माणीति निरुक्तं
। ति० ३. ९. ॥

चयोदशीमृचमाह ॥

अच्छा वद तना गिरा जरायै ब्रह्मणस्पतिं । अग्निं मित्रं न दर्शतं ॥ १३ ॥
अच्छा वद तना गिरा जरायै ब्रह्मणः पतिं । अग्निं मित्रं न दर्शतं ॥ १३ ॥
हे ऋत्विक्समूह तना तनया देवतास्वरूपं प्रकाशयत्या गिरा वाचा ब्रह्मण-
स्पतिं मित्रस्य हविलक्ष्णस्यान्नस्य वा पालकं मरुद्गणमग्निं दर्शतं दर्शनीयं
मित्रं न मित्रमपि जरायै स्तोतुमच्छाभिमुख्येन वद ब्रूहि ॥ अच्छा । निपातस्य
चेति संहितायां दीर्घत्वं । वद । इचोऽतस्तिष्ठ इति संहितायां दीर्घः । तना ।
तनु विस्तारे । तनोति देवतामाहात्म्यं विस्तारयतीति तना । पचाद्यच् । वृषा-
दित्वादाद्युदात्तत्वं । तृतीयाया इदेशः । गिरा । सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं ।
ब्रह्मणः । पृथ्याः पतिपुत्रेति संहितायां सत्वं ॥

चतुर्दशीमृचमाह ॥

मिमीहि श्लोकमास्ये पर्जन्य इव ततनः । गायं गायत्रमुक्थ्यं ॥ १४ ॥
मिमीहि श्लोकं आस्ये पर्जन्यऽइव ततनः । गायं गायत्रं उक्थ्यं ॥ १४ ॥
हे ऋत्विक्समूह आस्ये स्वकीयमुखे श्लोकं स्तोत्रं मिमीहि । निर्मितं कुरु ।
तं च श्लोकं ततनः । विस्तारय । तत्र दृष्टान्तः । पर्जन्य इव । यथा मेघो वृष्टिं
विस्तारयति तद्वत् । उक्थ्यं श्रुत्योग्यं गायत्रं गायत्रीछंदस्कं मूक्तं गाय । पठ ॥
मिमीहि । मांश्च माने । जीहोत्यादिकः । व्यत्ययेन परस्मैपदं । भृजामिदित्यभ्या-
सस्यत्वं । आस्ये । असु क्षेपणे । अस्यते क्षिपतेऽसिन्नित्यास्यं । कृत्यल्युटो
बहुलं । पा० ३. ३. ११३. । इत्यधिकरणे ख्यत् । तिप्स्वरितमिति स्वरितत्वं । ततनः ।
तनु विस्तारे । लेटि सिपि बहुलं छंदसीति विकरणस्य धुः । लेटोऽडाटावि-
त्यडागमः । इतश्च लोप इतीकारलोपः । गायत्रं । गायत्र्याः संबन्धि तस्येदमि-
त्यण् । यद्वा गायतस्त्रायत इति गायत्रं । आतोऽनुपसर्गे कः ॥

पंचदशीमृचमाह ॥

वंदस्व मारुतं गणं त्वेपं पनस्युमर्किणं । अस्मे वृद्धा असन्निह ॥ १५ ॥
वंदस्व मारुतं गणं त्वेपं पनस्युं अर्किणं अस्मे इति । वृद्धाः । असन् । इह ॥ १५ ॥

हे ऋत्विक्संघ मारुतं मरुत्संवंधिनं गणं समूहं वंदस्व । नमस्कुल । स्तुहि वा । कीदृशं गणं । त्वेपं । दीप्तं । पनस्युं । स्तुतियोग्यं । अर्किणं । अर्चनोपेतं । अस्मेऽस्माकमिहास्मिन्कर्मणि वृद्धा असन् । मरुतः प्रवृद्धा भवन्तु ॥ वंदस्व । वदि अभिवादनस्तुत्योः । अदुपदेशज्ञसार्वाधानुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । पनस्युं । पन चेति स्तुत्यर्थो धातुः । असुन् । पनः स्तोत्रमात्मन इच्छतीति पनस्युः । सुप आत्मनः क्यच् । क्यच्छंदसीत्युप्रत्ययः । अर्किणं । ऋच स्तुती । पुंसि संज्ञायामिति घः । अर्कोऽस्यास्तीत्यर्की । अत इनिठनौ । असन् । बहुलं छंदसीति शपो लुगभावः । इतश्च लोप इतीकारलोपः । तिङ्कतिङ इति निपातः ॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीये सप्तदशो वर्गः ॥

प्र यदिद्येति दशचं चतुर्थं सूक्तं । घोरपुत्रस्य कण्वस्यार्थं । मरुदेवताकं । गुजः सतोवृहत्यः । अयुजो वृहत्यः । प्र यदृश प्रगाथं त्वित्यनुक्रमणिका । गतो विनि-
योगः ॥ तत्र प्रथमामृचमाह ॥

प्र यदित्या परावतः शोचिर्न मानमस्यथ ।

कस्य क्रत्वा मरुतः कस्य वर्षसा कं याथ कं ह धूतयः ॥ १ ॥

प्र । यत् । इत्या । पराऽवतः । शोचिः । न । मानं । अस्यथ ।

कस्य । क्रत्वा । मरुतः । कस्य । वर्षसा । कं । याथ । कं । ह । धूतयः ॥ १ ॥

हे धूतयः स्यावरादीनां कंपनकारिणो मरुतः । यद्यदा मानं मननीयं युष्मद्वलं परावतो दूरात् । अरे परावत इति दूरनामसु पाठात् । इत्यास्मा-
दंतरिक्षात्मास्यथ । भूमौ प्रक्षिपथ । तत्र दृष्टांतः । शोचिर्न । तेज इव । यथा सूर्यस्य तेजोऽंतरिक्षाद्भूमौ प्रक्षिप्यते तद्वत् । तदानीं यूयं कस्य यजमानस्य क्रत्वा क्रतुना संगच्छथ इति शेषः । तथा कस्य यजमानस्य वर्षसा स्तोत्रेण संगच्छथे । कं यजमानमुद्दिश्य याथ । देवयजनदेशं गच्छथ । कं ह कं खलु

यजमानमनुगृह्णीषेति शेषः ॥ इत्या । या हेतौ च छंदसि । पा० ५. ३. २६. । इती-
 दंशब्दात्प्रकारवचने याप्रत्ययः । यदि तत्रेदंशब्दस्य नानुवृत्तिरिति यमुप्रत्ययांता-
 दिदंशब्दादुत्तरस्या विभक्त्यर्थव्ययेन सुपां सुलुगिति इतिदेशः । प्रथमपक्षे प्रत्यय-
 स्वरः । द्वितीयपक्षे तूदात्तनिवृत्तिस्वरः । अस्थय । असु क्षेपणे । अदुपदेशस्य-
 सार्वधातुकानुदात्तत्वे श्यनो निज्जादाद्युदात्तत्वं । यद्वृत्तयोगादनिघातः । ऋत्वा ।
 जसादिषु छंदसि वावचनं । पा० ७. २. १०९. १. । इति नाभावस्य विकल्पितत्वाद-
 भावः । वर्षसा । वृङ् संभक्तौ । वृङ्शीङ्भ्यां रूपस्वांगयोः पुट् च । उ० ४. २०२. ।
 इत्यसुन् । तत्संनियोगेन पुगागमश्च । निज्जादाद्युदात्तत्वं । अत्र रूपाभिधायिना
 वर्षस्यश्चेन देवतास्वरूपप्रकाशकं स्तोत्रं लक्ष्यते ऋतुना साहचर्यात् ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

स्थिरा वः संतायुधा पराणुदे वीकू उत प्रतिष्कभे ।

युष्माकमस्तु तविषी पनीयसी मा मर्त्यस्य मायिनः ॥ २ ॥

स्थिरा । वः । संतु । आयुधा । पराऽनुदे । वीकू । उत । प्रतिऽस्कभे ।

युष्माकं । अस्तु । तविषी । पनीयसी । मा । मर्त्यस्य । मायिनः ॥ २ ॥

हे मरुतः । व आयुधा युष्माकमायुधानि पराणुदे शत्रूणामपनोदनाय स्थिरा
 संतु । स्थिराणि भवन्तु । उत अपि च प्रतिष्कभे शत्रूणां प्रतिबंधाय वीकू
 संतु । दृढानि संतु । युष्माकं तविषी बलं पनीयसी । अतिशयेन स्तोत्रार्थं भवन्तु ।
 मायिनोऽस्मासु छद्मचारिणो मर्त्यस्य मनुष्यस्य शत्रोर्वलं मा भवतु ॥ स्थिरा ।
 आयुधा । उभयत्र शब्दछंदसि बहुलमिति शेलोपः । पराणुदे । णुदः प्रेरणे ।
 संपदादिलक्षणः क्तिप् । उपसर्गादसमासेऽपि । पा० ८. ४. १४. । इति णत्वं ।
 कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । वीकू । सुपां सुलुगिति विभक्तैर्लुक् । ईषाअक्षादि-
 त्वात्प्रकृतिभावः । प्रतिष्कभे । स्तंभु सौचो धातुः । संपदादिलक्षणो भावे क्तिप् ।
 अनिदितामिति नलोपः । पनीयसी । पनति स्तुत्यर्थः । अस्मादौणादिकः
 कर्मण्यसुन् । तत इत्यसुनि टेरिति टिलोपः । उगितश्चेति ङीप् । इत्यसुनो
 निज्जादाद्युदात्तत्वं । मायिनः । मायाशब्दस्य व्रीक्षादिषु पाठात् व्रीक्षादिभ्यश्चेति
 मत्वर्थीय इति ॥

तृतीयामृचमाह ॥

परां ह॒ यत्स्थिरं॑ ह॒थ नरो॑ वर्त॒यथा॑ गुरु ।

वि या॒थन॑ व॒निनः॑ पृथि॒व्या व्या॒शाः पर्व॑तानां ॥ ३ ॥

परां॑ ह॒ । यत् । स्थि॒रं । ह॒थ । नरः॑ । वर्त॒यथ॑ । गुरु ।

वि । या॒थन॑ । व॒निनः॑ । पृथि॒व्याः । वि । आ॒शाः । पर्व॑तानां ॥ ३ ॥

हे नरः । नेतारो मरुतः । यद्यदा स्थिरं वस्तु परा हथ । वृक्षादिकं पराहत भग्नं कुरुष । गुरु पापाणादिकं गुरुत्वोपेतं वर्तयथ । प्रेरयथ । तदानीं पृथिव्याः संबन्धिनो वनिनो वनवतो वृक्षान्वियाथन । वियुज्य मध्ये गच्छथ । अरण्यगतानां निविडानां वृक्षाणां मध्ये यस्य कस्यापि वृक्षस्य भग्नत्वादितरवृक्षाणां परस्परवियोगेन प्रौढो मार्गो भवति । तथा पर्वतानामाशाः पर्वतपार्श्वदिशो वियाथन । वियुज्य गच्छथ ॥ हथ । हन हिंसागत्योः । अनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः । यद्वृत्तयोगादनिघातः । नरः । पादादित्वादासंघितनिघाताभावः । वर्तयथा । अदुपदेशल्लासार्वाधातुकानुदात्तत्वे णिचः स्वर एव शिष्यते । यच्छब्दानुपगन्निघाताभावः । याथन । तन्नतन्नयनाश्चेति यनादेशः ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

न॒हि वः॑ श॒त्रुर्वि॒विदे॑ अ॒धि द्यवि॑ न भू॒म्यां रि॒शाद॑सः ।

यु॒ष्माकं॑ म॒स्तु तर्वि॑षी॒ तना॑ यु॒जा रु॒द्रासो॑ नू चि॒दाधृ॑षे ॥ ४ ॥

न॒हि । वः॑ । श॒त्रुः । वि॒विदे॑ । अ॒धि । द्यवि॑ । न । भू॒म्यां । रि॒शाद॑सः ।

यु॒ष्माकं॑ । अ॒स्तु । तर्वि॑षी॒ । तना॑ । यु॒जा । रु॒द्रासः॑ । नू । चि॒त् । आ॒धृषे॑ ॥ ४ ॥

हे रिशादसः शत्रुहिंसका मरुतः । अधि द्यवि द्युलोकस्योपरि वो युष्माकं शत्रुर्नहि विविदे । न च बभूव । तथा भूम्यामपि शत्रुर्न बभूव । हे रुद्रासः । रुद्रपुत्रा मरुतः । युष्माकमेकोनपञ्चाशत्संख्यानां भवतां युजा योगेन परस्परकमत्वेनाधृषे वैरिणां सर्वतो धर्षणाय तर्विषी बलं नू चित् क्षिप्रमेव तनास्तु । विस्तृता भवतु ॥ विविदे । विद सत्तायां । लिटि प्रत्ययस्वरः । दिवि नहि विविदे भूम्यां च न विविद इति चशब्दार्थप्रतीतेर्यादिलोपे विभाषेति प्रथमा-

यास्तिद्विभक्तेर्निघातप्रतिषेधः । प्राथम्यं चानुपत्तिक्रियापेक्षया । रिशादसः । रिश
हिंसायां । रिशन्ति हिंसन्तीति रिशाः । इगुपथलक्षणेः कः । तानदन्तीति रिशादसः ।
असुन् । आमन्त्रितनिघातः । युजा । युजिर् योगे । ऋत्विगित्यादिना किन् ।
सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं । रुद्रासः । रुद्रश्चेन-तत्संबन्धिनो मरुतो लक्ष्यन्ते ।
आज्जसेरसुक् । नू. चित् । अचि तुनुघेत्यादिना दीर्घः । आधृषे । जिधृषा प्रा-
गल्भ्ये । संपदादिलक्षणो भावे क्षिप् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

पंचमीमृचमाह ॥

प्र वेपयन्ति पर्वतान्वि विंचन्ति वनस्पतीन् ।

प्रो आरत मरुतो दुर्मदा इव देवासः सर्वेया विशा ॥ ५ ॥

प्र । वेपयन्ति । पर्वतान् । वि । विंचन्ति । वनस्पतीन् ।

प्रो इति । आरत । मरुतः । दुर्मदाः ऽइव । देवासः । सर्वेया । विशा ॥ ५ ॥

पर्वतान् मेरुहिमवदादीन् प्रवेपयन्ति । मरुतः प्रकर्षेण कंपयन्ति । वनस्प-
तीन् वटाश्वत्थादीन्विचिंचन्ति । परस्परवियुक्तान्कुर्वन्ति । हे मरुतो देवासो देवाः
सर्वेया विशा प्रजया सहिता यूयं प्रो आरत । प्रकर्षेणैव सर्वतो गच्छत । तत्र
दृष्टांतः । दुर्मदा इव । यथा मदोन्मत्ताः स्वेच्छया सर्वतः क्रीडन्ति तद्वत् ॥
वेपयन्ति । दुवेपु कंपने । वेपमानान्प्रयुजते । हेतुमण्डि । विंचन्ति । विचिर्
पृथग्भावे । रुधादिवात् भ्रम् । असोरहोप इत्यकारलोपः । वनस्पतीन् । वनानां
पतयो वनस्पतयः । पारस्करादिवात्सुद् । वनस्पतिशब्दाद्युदात्तौ । उभे वन-
स्पत्यादिषु युगपदिति पूर्वोत्तरपदयोर्युगपत्प्रकृतिस्वरत्वं । आरत । ऋ गतौ ।
लङि मध्यमबहुवचने बहुलं छंदसीति शपो लुगभावः । यद्वा लुङ् । सति-
शास्त्यतिभ्यश्च । पा० ३. १. ५६. इत्यङ् । आडजादीनामित्याडागमः । आटश्च ।
पा० ६. १. ९०. इति वृद्धिः । देवासः । आमन्त्रिताद्युदात्तत्वं । सर्वेया । सर्वस्य
सुप्ति । पा० ६. १. १९१. इत्याद्युदात्तत्वं । विशा । सावेकाच इति विभक्तेरु-
दात्तत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीयेऽष्टादशो वर्गः ॥

षष्ठीमृचमाह ॥

उपो रथेषु पृषतीरयुग्धं प्रष्टिर्वहति रोहितः ।

आ वो यामाय पृथिवी चिदश्रोदवींभयंत मानुषाः ॥ ६ ॥

उपो इति । रथेषु । पृषतीः । अयुग्धं । प्रष्टिः । वहति । रोहितः ।

आ । वः । यामाय । पृथिवी । चित् । अश्रोत् । अवींभयंत । मानुषाः ॥ ६ ॥

हे मरुतः । रथेषु भवदीयेषु पृषतीर्विदुयुक्ता मृगीरूपो सामीप्येनैवायुग्ध ।
योजितवन्तः । प्रष्टिरेतत्संज्ञको वाहनत्रयमध्यवर्ती युगविशेषः । रोहितो मृगा-
वांतरजातिलोहितवर्णो वहति । रथं नयति । वो युष्माकं यामाय गमनाय
पृथिवी चित् अंतरिक्षमप्याश्रोत् । आभिमुख्येनाशृणोत् । अनुजानातीत्यर्थः ।
पृथिवीत्यंतरिक्षनाम । पृथिवी भूः स्वयंभ्विति तन्नामसु पाठात् । मानुषा भूलो-
कवर्तिनः पुरुषा अवींभयंत । स्वयं भीताः संतोऽन्येषामपि भीतिमुत्पादित-
वन्तः ॥ उपो इति निपातद्वयसमुदायात्मकमन्यन्निपातांतरं । ओत् । पा० १. १.
१५ । इति प्रगृह्यत्वं । अयुग्धं । लुडि म्लो म्लि । पा० ८. २. २६ । इति सकारस्य
लोपः । चोः कुरिति कुत्वं । रोहितः । रुहे रश्च लो वा । उ० ३. ९३ । इतीतन्प्र-
त्ययांतः । निष्ठादाद्युदात्तः । यामाय । यमेर्भावे घञ् । कर्षात्वन इत्यंतोदात्तत्वे
प्राप्ते वृषादिषु पाठादाद्युदात्तत्वं । अश्रोत् । श्रु थवणे । बहुलं छंदसीति विक-
रणस्य लुक् । अवींभयंत । जिभी भये । अस्माक्यंतास्तुडि भीत्योर्हेतुभये । पा०
१. ३. ६८ । इत्यात्मनेपदं । विभेतेर्हेतुभये । पा० ६. १. ५६ । इत्यात्वस्य विकल्पि-
तत्वात्पक्षे भियो हेतुभये षुक् । पा० ७. ३. ४० । इति षुक् प्राप्नोति । तन्न क्रियते ।
आगमानुशासनस्यानित्यत्वात् । एतौ चक्षुपधाह्रस्वत्वादि । पा० ७. ४. १. ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

आ वो मक्षूतनाय कं रुद्रा अचो वृणीमहे ।

गतां नूनं नोऽवंसा यथा पुरेत्या कणांय विभ्युपे ॥ ७ ॥

आ । वः । मक्षु । तनाय । कं । रुद्राः । अचः । वृणीमहे ।

गतां । नूनं । नः । अवंसा । यथा । पुरा । इत्या । कणांय । विभ्युपे ॥ ७ ॥

हे रुद्राः । रुद्रपुत्रा मरुतः । तनाय कं । अस्मदीयपुत्रार्थं मधु शीघ्रं वो युष्म-
दीयमवो रक्षणमावृणीमहे । सर्वतः प्रार्थयामः । मक्षिति क्षिप्रनाम । मक्षिति
तन्नामसु पठितत्वात् । पुरा पूर्वस्मिन्काले कर्मांतरेषु नोऽवसास्मदीयरक्षणेन
निमित्तेन यूयं यथा प्राप्तवन्तः । इत्यानेन प्रकारेण विभ्युषे भीतियुक्ताय कलाय
मेधाविने यजमानाय तदनुग्रहार्थं नूनं क्षिप्रं गन्ता । प्राप्तु ॥ मधू । अचि
तुनुधमधुतङ्कुचोरुष्याणामिति दीर्घः । तनाय । तनोतीति तनः । पचाद्यच् ।
वृषादित्वादाद्युदात्तत्वं । यद्वा तनयशब्देऽयं इत्यस्य लोपश्चादसः । कमित्येतत्पा-
दांते प्रयुज्यमानं पादपूरणं । शिशिरं जीवनाय कमितिबत् । उक्तं च । अथापि
पादपूरणः कमीमिद्वितीति । रुद्राः । रोदयंतीति रुद्राः । रोदेर्णिलुक् चेति रक्-
प्रत्ययः । आमंचिताद्युदात्तत्वं । पादादित्वाच्चिघाताभावः । गन्ता । लोटि बहुलं
छंदसीति शपो लुक् । तन्ननवित्यादिना तवादेशः । अतः पित्रादनुनासिकलो-
पाभावः । विभ्युषे । विभेतेर्लिटः कसु । वस्वेकाजाद्वसामिति नियमादिङ-
भावं । चतुर्थ्येकवचने वसोः संप्रसारणमिति संप्रसारणं । परपूर्वत्वं । शसि-
वसिघसीनां चेति पत्वं ॥

अष्टमीमुचमाह ॥

युष्मेपितो मरुतो मर्त्येपित आ यो नो अभ्व ईषते ।

वि तं युयोत शवसा व्योजसा वि युष्माकाभिरुतिभिः ॥ ८ ॥

युष्माऽऽपितः । मरुतः । मर्त्येऽपितः । आ । यः । नः । अभ्वः । ईषते ।

वि । तं । युयोत । शवसा । वि । व्योजसा । वि । युष्माकाभिः । उतिऽभिः ॥ ८ ॥

हे मरुतः । यो यः कश्चिदभ्वः शत्रुयुष्मेपितो युष्माभिः प्रेषितो मर्त्येपितो
मारकैरन्यैर्वा प्रेषितः सन् नोऽस्मान्प्रति आ ईषते । आभिमुख्येन प्राप्नोति ।
तं शत्रुं शवसाच्चेन वियुयोत । विभक्तं कुत । तयोजसा बलेन वियुयोत ।
युष्माकाभिरुतिभिर्युष्मात्संवन्धिभी रक्षयैश्च वियुयोत ॥ युष्मेपितः । युष्माभिरि-
पितः । सुबुकि प्रत्ययलक्षणेन युष्मदस्मदोरन्तादेश इत्यात्वं । न च न लुमतां-
गस्येति प्रतिषेधः । इकोऽचि विभक्तावित्यचाज्जग्रहणेन तस्य पाक्षिकत्वोक्तेः ।
तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । मर्त्येपितः । पूर्ववत् । अभ्वः । आभव-
तीत्यभ्वः शत्रुः । पृषोदरादित्वादिभमतत्वरूपस्वरसिद्धिः । ईषते । ईष गतिहिंसा-

दर्शनेषु । अदुपदेशाहसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । युयोत । यु मिश्रणामि-
श्रणयोः । लोएमध्यमबहुवचने बहुलं छंदसीति शपः श्युः । तप्तनप्तनयनाश्वेति
तवादेशः । पित्वाहुणः । युष्माकाभिः । युष्मत्संबंधिनीभिः । तस्मिन्नणि च
युष्माकास्माकौ । पा० ४. ३. २. इति युष्मच्छब्दस्य युष्माकादेशः । ङीवृद्धी छंद-
सत्वाच्च क्रियेते । ऊतिभिः । अवतेः क्तिनि ज्वरत्वरेत्यादिना ऊट् । ऊतियूतीत्या-
दिना क्तिन उदात्तत्वं ॥

नवमीमृचमाह ॥

असामि हि प्रयज्यवः कण्वं दद प्रचेतसः ।

असामिभिर्मरुत आ न ऊतिभिर्गता वृष्टिं न विद्युतः ॥ ८ ॥

असामि । हि । प्र५यज्यवः । कण्वं । दद । प्र५चेतसः ।

असामिऽभिः । मरुतः । आ । नः । ऊतिऽभिः । गता । वृष्टिं । न । वि५द्युतः ॥ ८ ॥

असामि हि संपूर्णमेव यथा भवति तथा प्रयज्यवः प्रकर्षेण यष्ट्याः । प्रचेतसः
प्रकृष्टज्ञानयुक्ता हे मरुतः कण्वं मेधाविनं यजमानमेतन्नामकमृष्टिं वा दद । धा-
रयत । हि यस्माद्युयं कण्वनामकमृष्टिं धारितवन्तस्तस्मात्कारणादसामिभिर्ह-
तिभिः संपूर्णं रक्षयैर्नोऽस्मान् प्रत्यागता । आगच्छत । तत्र दृष्टांतः । वृष्टिं
न विद्युतः । यथा विद्युतो वृष्टिं गच्छति तद्वत् ॥ असामि । साम्यर्हं । न
सामि असामि । अथयपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । प्रयज्यवः । प्रकर्षेण यष्ट्याः ।
यजिमनिशुं धिदसिजनिभ्यो युः । उ० ३. २०. इति कर्मणि युप्रत्ययः । आसञि-
तनिघातः । दद । डुदाञ् दाने । लोएमध्यमबहुवचनस्य तिङां तिङो भवतीति
लङात्मनेपदप्रथमपुरुषबहुवचनादेशः । श्यौ द्विर्भावे सति आभ्यस्तयोरात इत्या-
कारलोपः । लोपस्त आत्मनेपदेष्विति तलोपः । अतो गुण इति परपूर्वत्वं ।
छंदस्युभयथेत्याह धातुकत्वादभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं न भवति किंतु प्रत्यय-
स्वर एव । हि चेति निघातप्रतिषेधः । प्रचेतसः । प्रकृष्टं चेतो येषां । आसं-
चितनिघातः । गता । गमेर्लोएमध्यमबहुवचनस्य तवादेशः । बहुलं छंदसीति
शपो लुक् । प्रत्ययस्य पित्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः । पादादित्वान्निघाताभावः ।
द्यचोऽतस्तिङ् इति संहितायां दीर्घत्वं । विद्युतः । विद्योतत इति विद्युत् ।
भाजभासेत्यादिना । पा० ३. २. १७७. किप् ॥

दशमीमृचमाह ॥

असाम्योजो विभृथा सुदानवोऽसामि धूतयः शवः ।

ऋषिद्विषे मरुतः परिमन्यव इषुं न मृजत द्विषं ॥ १० ॥

असामि । ओजः । विभृथ । सुदानवः । असामि । धूतयः । शवः ।

ऋषिऽद्विषे । मरुतः । परिऽमन्यवे । इषुं । न । मृजत । द्विषं ॥ १० ॥

हे सुदानवः शोभनदानोपेता मरुतः । असामि संपूर्णमोजो वलं विभृथा । धारयथ । हे धूतयः कंपनकारिणो मरुतः । असामि संपूर्णं शवो वलं । परिमन्यवे कोपपरिवृताय ऋषिद्विषे ऋषीणां द्वेषं कुर्वते शत्रवे तद्विनाशार्थं द्विषं द्वेषकारिणं हन्तारं मृजत । तत्र दृष्टान्तः । इषुं न । यथा शत्रोरुपरि वाणं मुंचन्ति तद्वत् । अत्र निरुक्तं । असामि सामिप्रतिपिद्वं सामि स्यतेः । असाम्योजो विभृथा सुदानवः । असुसमाप्तं वलं विभृथ कल्याणदानाः । नि० ६. २३. इति । विभृथा । इभृञ् धारणपोषणयोः । जुहोत्यादित्वात् णुः । भुजामिदित्यभ्यासस्येत्वं । ऋषिद्विषे । ऋषीन् द्वेषीति ऋषिद्विष्ट । सत्सूद्विषेत्यादिना क्रिप् । परिमन्यवे । मन्युना परिवृतः परिमन्युः । प्रादिसमाप्ते परेरभितोभावमिडलं । पा० ६. २. १८२. । इत्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । इषुं । इषु गतौ । इष्यति गच्छतीतीषुः । ईषेः क्तिञ् । उ० १. १३. । इत्युप्रत्ययः । धान्ये निदित्यनुवृत्तेर्निन्वादाद्युदात्तत्वं । मृजत । मृज् विसर्गे । विकरणस्य डित्वाद्गुणाभावः । द्विषं । क्रिप् चेति क्रिप् ॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीय एकोनविंशो वर्गः ॥

उत्तिष्ठेत्यष्टौ पंचमं सूक्तं कण्वस्यार्षे वाहेतं । युजः सतोवृहन्त्यः । अयुजो वृहन्त्यः । ब्रह्मणस्पतिदेवताकं । अनुक्रम्यते च । उत्तिष्ठाष्टौ ब्राह्मणस्पत्यमिति । सूक्तविनियोगो लैंगिकः । चतुर्विंशेऽहनि मरुत्वतीये प्राकृताद्ब्राह्मणस्पत्यात्प्रगाथात्पूर्वमुत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पत इत्ययं प्रगाथः । मरुत्वतीय इति खंडे सूचितं । प्रेतु ब्रह्मणस्पतिरुत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पत इति ब्राह्मणस्पत्यावावर्पते पूर्वो नित्यात् । आ० १. ३. । इति ॥ आद्या तु प्रवर्ग्येऽप्यभिष्टवे विनियुक्ता । उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पत इत्येतामुक्तावतिष्ठत इति सूचितत्वात् ॥

दर्शनेषु । अदुपदेशल्लसार्वधातुक्नुदात्तत्वे धातुस्वरः । युयोत । यु मिश्रणामि-
 श्रणयोः । लोऽमध्यमबहुवचने बहुलं छंदसीति शपः द्युः । तन्ननन्नपनाश्चेति
 तवादेशः । पित्वाद्गुणः । युष्माकाभिः । युष्मत्संबन्धिनीभिः । तस्मिन्नणि च
 युष्माकास्माकौ । पा० ४. ३. २. इति युष्मच्छ्रद्धस्य युष्माकादेशः । डीवृद्धी छांद-
 सत्वाच्च क्रियेते । ऊतिभिः । अवतेः क्तिनि ज्वरत्वेत्यादिना ऊट् । ऊतियूतीत्या-
 दिना क्तिन उदात्तत्वं ॥

नवमीमृचमाह ॥

असामि हि प्रयज्यवः कण्वं दद प्रचेतसः ।

असामिभिर्मरुत आ न ऊतिभिर्गंता वृष्टिं न विद्युतः ॥ ८ ॥

असामि । हि । प्रऽयज्यवः । कण्वं । दद । प्रऽचेतसः ।

असामिऽभिः । मरुतः । आ । नः । ऊतिऽभिः । गंता । वृष्टिं । न । विऽद्युतः ॥ ८ ॥

असामि हि संपूर्णमेव यथा भवति तथा प्रयज्यवः प्रकर्षेण यष्ट्याः । प्रचेतसः
 प्रकृष्टज्ञानयुक्ता हे मरुतः कण्वं मेधाविनं यजमानमेतन्नामकमृष्टिं वा दद । धा-
 रयत । हि यस्माद्युयं कण्वनामकमृष्टिं धारितवन्तस्तस्मात्कारणादसामिभिर्ह-
 तिभिः संपूर्णं रक्षन्तेनोऽस्मान् प्रत्यागंता । आगच्छत । तत्र दृष्टांतः । वृष्टिं
 न विद्युतः । यथा विद्युतो वृष्टिं गच्छति तद्वत् ॥ असामि । साम्यर्द्धं । न
 सामि असामि । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । प्रयज्यवः । प्रकर्षेण यष्ट्याः ।
 यजिमनिशुधिसजिनिभ्यो युः । उ० ३. २०. इति कर्मणि युप्रत्ययः । आसंचि-
 तनिघातः । दद । डुदाज् दाने । लोऽमध्यमबहुवचनस्य तिङां तिङो भवतीति
 लङात्मनेपदप्रथमपुरुषबहुवचनादेशः । द्यौ द्विर्भावे सति आभ्यस्तयोरात् इत्या-
 कारलोपः । लोपस्त आत्मनेपदेऽपि तलोपः । अतो गुण इति परपूर्वत्वं ।
 छंदस्युभयथेत्यादौ धातुक्त्वादभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं न भवति किंतु प्रत्यय-
 स्वर एव । हि चेति निघातप्रतिषेधः । प्रचेतसः । प्रकृष्टं चेतो येषां । आसंचि-
 तनिघातः । गंता । गमेर्लोऽमध्यमबहुवचनस्य तवादेशः । बहुलं छंदसीति
 शपो लुक् । प्रत्ययस्य पित्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः । पादादित्वान्निघाताभावः ।
 द्यवोऽतस्तिङ् इति संहितायां दीर्घत्वं । विद्युतः । विद्योतत इति विद्युत् ।
 भ्राजभासेत्यादिना । पा० ३. २. १७७. । क्तिप् ॥

दशमीमुच्यमाह ॥

असाम्योजो विभूषा सुदानवोऽसामि धूतयः शवः ।

ऋषिद्विषे मरुतः परिमन्यव इषुं न सृजत द्विषं ॥ १० ॥

असामि । ओजः । विभूष । सुदानवः । असामि । धूतयः । शवः ।

ऋषिऽद्विषे । मरुतः । परिऽमन्यवे । इषुं । न । सृजत । द्विषं ॥ १० ॥

हे सुदानवः शोभनदानोपेता मरुतः । असामि संपूर्णमोजो बलं विभूषा । धारयथ । हे धूतयः कंपनकारिणो मरुतः । असामि संपूर्णं शवो बलं । परिमन्यवे कोपपरिवृताय ऋषिद्विषे ऋषीणां द्विषं कुर्वते शववे तद्विनाशार्थं द्विषं द्वेषकारिणं हंतारं सृजत । तत्र दृष्टान्तः । इषुं न । यथा शत्रोरुपरि वाणं मुंचन्ति तद्वत् । अत्र निरुक्तं । असामि सामिप्रतिपिद्धं सामि स्यते । असाम्योजो विभूषा सुदानवः । असुसमाप्तं बलं विभूष कल्याणदानाः । नि० ६. २३. इति । विभूषा । हुभुज् धारणपोषणयोः । जुहोत्यादित्वात् धुः । भूजामिदित्यभ्यासस्येत्वं । ऋषिद्विषे । ऋषीन् द्वेष्टीति ऋषिद्विष्ट । सत्सूद्विषेत्यादिना किप् । परिमन्यवे । मन्युना परिवृतः परिमन्युः । प्रादिसमाप्ते परेरभितोभाविमंडलं । पा० ६. २. १८२. । इत्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । इषुं । इषु गतौ । इष्यति गच्छतीतीषुः । ईषेः क्तिञ्च । उ० १. १३. । इत्युप्रत्ययः । धान्ये निदित्यनुवृत्तेर्निष्ठादाद्युदात्तत्वं । सृजत । सृज विसर्गे । विकरणस्य डित्वाद्गुणाभावः । द्विषं । किप् चेति किप् ॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीय एकोनविंशो वर्गः ॥

उत्तिष्ठेत्यर्चं पंचमं सूक्तं कण्वस्यार्चं चार्हतं । युजः सतोवृहत्यः । अयुजो वृहत्यः । ब्रह्मणस्पतिदेवतार्कं । अनुक्रम्यते च । उत्तिष्ठार्षौ ब्राह्मणस्पत्यमिति । सूक्तविनियोगो लैंगिकः । चतुर्विंशेऽहनि मरुत्वतीये प्राकृताद्ब्राह्मणस्पत्यात्मगाथात्पूर्वमुत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पत इत्ययं प्रगाथः । मरुत्वतीय इति खडे सूचितं । प्रेतु ब्रह्मणस्पतिरुत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पत इति ब्राह्मणस्पत्यावावपंते पूर्वा नित्यात् । आ० १. ३. । इति ॥ आद्या तु प्रवर्ग्येऽप्यभिष्टवे विनियुक्ता । उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पत इत्येतामुक्तावतिष्ठत इति सूचितत्वात् ॥

तत्र प्रथमानुचमाह ॥

उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पते देवयंतस्त्वमहे ।

उप प्र यंतु मरुतः सुदानव इंद्र प्राभूभवा सचा ॥ १ ॥

उत् । तिष्ठ । ब्रह्मणः । पते । देवऽयंतः । त्वा । ईमहे ।

उप । प्र । यंतु । मरुतः । सुऽदानवः । इंद्र । प्राभूः । भव । सचा ॥ १ ॥

हे ब्रह्मणस्पते । एतन्नामक देव । उत्तिष्ठ । अस्मदनुग्रहाय त्वदीयनिवासा-
दुत्थानं कुरु । देवयंतो देवान् कामयमाना वयं त्वा त्वामीमहे । याचामहे ।
सुदानवः शोभनदानयुक्ता मरुत उपप्रयंतु । समीपे प्रकर्षेण गच्छंतु । हे इंद्र त्वं
सचा ब्रह्मणस्पतिना सह प्राभूः सोमस्य प्राशकी भव । यद्वा घृचस्य हिंसकी
भव ॥ उत्तिष्ठ । ऊर्ध्वकर्मत्वादात्मनेपदाभावः । पा० १, ३, २४, । ब्रह्मणस्पते ।
सुवामंचित इति परांगवद्भावात् पष्ठचामंचितसमुद्गायस्याष्टमिकं सर्वानुदात्तत्वं ।
देवयंतः । देवानात्मन इच्छंतः । सुप आत्मनः क्यच् । न छंदस्यपुत्रस्येतीत्यस्येव
दीर्घस्यापि निषेधः । अथाघस्यादिति पुनरात्वविधानसामर्थ्यात् । ईमहे इत्या-
दयो गताः । प्राभूः । शृ हिंसायां । प्रकर्षेणा समंतात् शृणोति हिनस्तीति
प्राभूः । बहुलं छंदसीत्युत्वं । वोरूपधाया दीर्घः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । भवा ।
अचोऽतस्तिष्ठ इति संहितायां दीर्घत्वं ॥

द्वितीयामुचमाह ॥

त्वामिद्धि सहसस्पुत्र मर्त्य उपब्रूते धने हिते ।

सुवीर्यं मरुत आ स्वर्घ्यं दधीत यो व आचके ॥ २ ॥

त्वां । इत् । हि । सहस्रः । पुत्र । मर्त्यः । उपऽब्रूते । धने । हिते ।

सुऽवीर्यं । मरुतः । आ । सुऽअर्घ्यं । दधीत । यः । वः । आऽचके ॥ २ ॥

हे सहसस्पुत्र वलस्य बहुपालक ब्रह्मणस्पते । पुत्रः पुरु चायते निपरणी-
वेति निरुक्तं । नि० २, ११, । मर्त्यो मनुष्यो हिते शत्रुषु प्रक्षिप्ते धने निमित्तभूते
सति त्वामित् त्वामेवोपब्रूते हि । समीपं प्राप्य स्तौति खलु । तद्धनसंपादनाय
प्राथयत इत्यर्थः । हे मरुतः । यो धनार्थी मर्त्यो वो युष्मान् ब्रह्मणस्पतिसहि-

तानाचके । स्तौति । स मर्त्यः स्वर्ग्यं शोभनाश्वयुक्तं सुवीर्यं शोभनवीर्ययुक्तं धनं दधीत । धारयेत् ॥ सहसस्सुच । ब्रह्मणस्पत इतिवत् पञ्चमः पतिपुत्रेति विसर्जनीयस्य सत्वं । उपब्रूते । हि चेति निघातप्रतिषेधः । तिङि चोदात्तवतीति गतेरनुदात्तत्वं । हिते । निघायां दधातेर्हिरिति हिरादेशः । सुवीर्यं । शोभनवीर्यं यस्येति बहुव्रीहौ वीरवीर्यौ चेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । स्वर्ग्यं । अश्वानां समूहोऽश्वीयं । केशाश्वभ्यां यञ्छावन्यतरस्यां । पा० ४. २. ४८. इति समूहार्थे छप्रत्ययः । छस्य ईयादेशः । शोभनमश्वीयं यस्य तं स्वर्ग्यं । ईकारलोपश्चादसः । परादिच्छंदसि बहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । दधीत । सीमुटः सकारलोपे सत्यभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं । पादादित्वान्निघाताभावः । आचके । कै शै रै शब्दे । आदेच इत्यात्वं । लिटि द्विवचनेऽभ्यासस्य ह्रस्वचुत्वे । आतो लोप इटि चेत्याकारलोपः । प्रत्ययस्वरः । यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥

चतुर्विंशेऽहनि मरुत्वतीय उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पत इत्यस्मात्प्रगाथात्पूर्वं प्रैतु ब्रह्मणस्पतिरित्ययं प्रगाथो विनियुक्तः । सूचं तूत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पत इत्यत्रैवोदाहृतं । महावीरमादाय शालां प्रतिगच्छत्सु प्रैतु ब्रह्मणस्पतिरित्येतां पठन् होतानुगच्छेत् । सूचं च । प्रैतु ब्रह्मणस्पतिरित्यनुव्रजेदिति ॥ एषैवाग्नीधोमीयप्रणयनेऽपि विनियुक्ता । सूचितं च । प्रैतु ब्रह्मणस्पतिर्होता देवो अमर्त्य इति ॥ तामेतां सूक्ते तृतीयामृचमाह ॥

प्रैतु ब्रह्मणस्पतिः प्र देव्येनु सूनृता ।

अच्छा वीरं नयं पंक्तिराधसं देवा यज्ञं नयंतु नः ॥ ३ ॥

प्र । एतु । ब्रह्मणः । पतिः । प्र । देवी । एतु । सूनृता ।

अच्छ । वीरं । नयं । पंक्तिराधसं । देवाः । यज्ञं । नयंतु । नः ॥ ३ ॥

ब्रह्मणस्पतिर्देवः प्रैतु । अस्मान्प्राप्नोतु । सूनृता देवी प्रियसत्वरूपा चाग्नेदेवता प्रैतु । अस्मान्प्राप्नोतु । देवा ब्रह्मणस्पत्यादयो देवता वीरं शत्रुं निःशेषेण दूरे प्रेरयंतु । तं नयं मनुष्येभ्यो हितं पंक्तिराधसं ब्राह्मणोक्तहविष्पक्त्रादिभिः समृद्धं यज्ञं प्रति नोऽस्मान् अच्छाभिमुख्येन नयंतु ॥ प्रैतु । एडि पररूपे पा० ६. १. ९४. १. इति पररूपे प्राप्न एत्यधत्पूटसु । पा० ६. १. ८९. इति वृद्धिः । देव्येति चोदात्तस्वरितयोरेणः स्वरितोऽनुदात्तस्येति स्वरितत्वं । नयं । नरभ्यो

हितं । प्राक्त्रीतीय उगवादिलक्षणे यत्प्रत्ययो द्रष्टव्यः । पा० ५. १. २. । पंक्तिराधसं । पंक्तिभी राधोति, पंक्तिराधाः । गतिकारकयोरपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेत्यमुत् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च । यज्ञं । यजयाचेत्यादिना यजतेनेङ् ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

यो वाघते ददाति सूनरं वसु स धत्ते अक्षिति श्रवः ।

तस्मा इळां सुवीरामा यजामहे सुप्रतूर्तिमनेहसं ॥ ४ ॥

यः । वाघते । ददाति । सूनरं । वसु । सः । धत्ते । अक्षिति । श्रवः ।

तस्मै । इळां । सुवीरां । आ । यजामहे । सुप्रतूर्तिं । अनेहसं ॥ ४ ॥

यो यजमानो वाघते ऋत्विजे सूनरं सुष्ठु नेतव्यं वसु धनं ददाति । स यजमानो ब्रह्मणस्पतेः प्रसादादक्षिति क्षयरहितं श्रवोऽन्नं धत्ते । धारयति । तस्मै तादृश्यजमानायेकामेतन्नामधेयां मनोः पुत्री । इळा वै मानवी यज्ञानुकाशिन्यासीदिति श्रुत्यंतरात् । आयजामहे । वयमृत्विजः सर्वतो यजामः । कीदृशीमिळां । सुवीरां । शोभनैवीरैर्भट्टैर्युक्तां । सुप्रतूर्तिं । सुष्ठु प्रकर्षेण हिंसाकारिणी । अनेहसं । केनाप्यहिंसां ॥ ददाति । अनुदात्ते चेत्यभ्यस्तस्याद्युदात्तत्वं । यद्वृत्तयोगादनिघातः । सूनरं । सुखेन नीयत इति सूनरं । ईषहुः सुष्विति खल् । निपातस्य चेत्युपसर्गस्य दीर्घत्वं । अक्षिति । क्षयो नास्त्यस्येत्यक्षिति । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । नञ्सुभ्यामिति तु सर्वे विधयश्छंदसि विकल्प्यन्त इति वचनान्न प्रवर्तते । श्रवः । श्रूयत इति श्रवः । श्रु श्रवणे । असुनो निन्नादाद्युदात्तत्वं । सुवीरां । शोभना वीरा यस्याः सा सुवीरा । तां । वीरवीर्यौ चेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । सुप्रतूर्तिं । तुर्वी हिंसार्थः । प्रपूर्वादस्माद्भावे क्तिन् । शोभना प्रतूर्तिः शत्रूणां हिंसनं यस्याः सा । तां । परादिच्छंदसि बहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । ऋत्वादिर्वा द्रष्टव्यः । अनेहसं । न हन्यत इत्यनेहाः । नजि हन एह च । उ० ४. २२३. । इत्यमुन्प्रत्ययः । धातोरिहादेशश्च । नलोपो नज इति नकारस्य लोपः । तस्मान्बुडचीति नृद ॥

अग्निष्टोमे मरुत्वतीयशस्त्र इदं निवहप्रगाथानंतरं प्र नूनमिति प्रगाथः । मरुत्वतीयेनेति खंडे सूचितं । प्र नूनं ब्रह्मणस्पतिरिति ब्राह्मणस्पत्यः । आ० १. ३. । इति ॥

प्रगाथे प्रथमां सूक्ते पंचमीमृचमाह ॥
 प्र नूनं ब्रह्मणस्पतिर्मंत्रं वदत्युक्त्यं ।
 यस्मिन्निंद्रो वरुणो मित्रो अर्यमा देवा ओकांसि चक्रिरे ॥ ५ ॥
 प्र । नूनं । ब्रह्मणः । पतिः । मंत्रं । वदति । उक्त्यं ।

यस्मिन् । इंद्रः । वरुणः । मित्रः । अर्यमा । देवाः । ओकांसि । चक्रिरे ॥ ५ ॥

ब्रह्मणस्पतिर्देव उक्त्यं शस्त्रयोग्यं मंत्रं नूनमवश्यं प्रवदति । होतृमुखे स्थितः
 सन् प्रवृत्ते । यस्मिन्मंत्रं इंद्रादयश्च सर्वे देवा ओकांसि स्थानानि चक्रिरे । तादृशं
 सर्वदेवप्रतिपादकं मंत्रमिति पूर्वचान्वयः ॥ मंत्रं । मंत्रि गुप्त्रभाषणे । पचाद्यच् ।
 वृषादिषु पाठादाद्युदात्तत्वं । उक्त्यं । उक्त्याहं । छंदसि चेत्यर्हार्थे यप्रत्ययः ।
 यद्वा भवे छंदसीति यत् । सर्वे विधयश्छंदसि विकल्प्यन्त इति वचनाद्यतोऽनाव
 इत्याद्युदात्तत्वाभावे व्यत्ययेन तित्स्वरितमिति स्वरितत्वं । ओकांसि । उच सम-
 वाये । समवयं त्यत्रेत्यधिकरणे श्रीणादिकोऽसुन् । बहुलमहणात् कुत्वं द्रष्टव्य-
 मित्योक्तः । उचः क इत्यच वृत्तावत्युक्तं । चक्रिरे । इरेचश्चिच्चादंतोदात्तत्वं । यद्वृत्त-
 योगादनिघातः ॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीये विंशो वर्गः ॥

षष्ठीमृचमाह ॥

तमिद्वोचेम विदथेषु शंभुवं मंत्रं देवा अनेहसं ।

इमां च वाचं प्रतिहर्यथा नरो विश्वेदामा वो अश्रवत् ॥ ६ ॥

त । इत् । वोचेम । विदथेषु । शंभुवं । मंत्रं । देवाः । अनेहसं ।

इमां । च । वाचं । प्रतिहर्यथा । नरः । विश्वा । इत् । वामा । वः । अश्रवत् ॥ ६ ॥

हे देवा ब्रह्मणस्पतिप्रभृतयः । तमिद् तमेवेन्द्रादिसर्वदेवताप्रतिपादकं मंत्रं वि-
 दथेषु यज्ञेषु वोचेम । वयमृत्विजो ब्रवाम । कीदृशं । शंभुवं । मुखस्य भावयितारं ।
 अनेहसं । अहिंसनीयं दोषरहितं । हे नरो नेतारो देवा इमामस्माभिरुच्य-
 मानां मंत्ररूपां वाचं प्रतिहर्यथा च । यूयं कामयथ्वे चेत् । तर्हि विश्वेत् सर्वापि
 वामा व्रननीया वाक् वो युष्मानश्रवत् । आभुयात् ॥ वोचेम । वच परिभा-
 षणे । आशीर्लिङि लिङ्गाशिष्यङित्यङ् । वच उमित्युमागमः । छंदस्युभयथेति

सार्वधातुकत्वाद्धिः । सलोपोऽनन्त्यस्येति योसुटः । सकारस्य लोपः । अतोऽप्ये
 इतीयादेशः । आह्वणः । तिङ्गितिङ् । इति निघातः । विदधेषु । विद ज्ञाने । विद्यते
 फलसाधनत्वेन ज्ञायत इति विदधो यज्ञः । रुदिविदिभ्यां ङित् । उ० ३, ११४ ।
 इत्यथप्रत्ययः । शंभुवं । भवतेरन्तर्भावितरण्यार्थात् क्तिप् चेति क्तिप् । ओः सुप्
 । पा० ६, ४, ८३ । इति यणदेशस्य न भूसुधियोः । पा० ६, ४, ८५ । इति प्रति-
 षेधः । मंचादयो गताः । प्रतिहर्यथा । हर्ये गतिकान्त्योः । शपः प्रित्वादनुदात्तत्वं ।
 तिङ्श्च लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वरेणाद्युदात्तत्वं । इमां चेत्यच चशब्दश्चेदर्थः ।
 चणिति निपातांतरं न च समुच्चयार्थः । तेन निपातैर्यद्यदिहंतकुविन्नेचेच्चणिति
 निघातप्रतिषेधः । अश्रवत् । अश्रू व्याप्नौ । लेट्छाडागमः । व्यत्ययेन परस्मैपदं ।
 इतश्च लोप इतीकारलोपः । इयङुवङ्भ्यां गुणवृद्धी भवती विप्रतिषेधेन
 । पा० ६, ४, ७७, १ । इति गुणः ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

को देवयंतमश्रवज्जनं को वृक्तवर्हिषं ।

प्रप्र दाश्वान्पस्त्याभिरस्थितांतर्वावत्क्षयं दधे ॥ ७ ॥

कः । देवऽयंतं । अश्रवत् । जनं । कः । वृक्तऽवर्हिषं ।

प्रऽप्र । दाश्वान् । पस्त्याभिः । अस्थित । अंतःऽवावत् । क्षयं । दधे ॥ ७ ॥

देवयंतं देवान्कामयमानं जनं कोऽश्रवत् । ब्रह्मणस्पतिव्यतिरिक्तः को नाम
 देवो व्याप्नुयात् । तथा वृक्तवर्हिषमनुष्ठानाय छिन्नवर्हिषं यजमानं को नामान्यो
 देवोऽश्रवत् । दाश्वान् हविर्दत्तवान्यजमानः पस्त्याभिर्मनुष्यैर्हविग्भिः सह प्र
 प्रास्थित । देवयजनदेशं प्रति प्रस्थितवान् । अंतर्वावत् । अंतःस्थितवहुधनोपेतं ।
 यद्वा । अंतःस्थितपुत्रपौत्रादिप्रयुक्तवहुविधगुणोपेतं क्षयं निवासस्थानं गृहं दधे ।
 धृतवान् भवति ॥ देवयंतमित्यादयो गताः । प्रप्र । प्रसमुपोदः पादपूरणे । पा०
 ८, १, ६ । इति प्रशब्दस्य द्विर्भावः । अनुदात्तं चेत्याधेडितानुदात्तत्वं । अस्थित ।
 ष्टा गतिनिवृत्तौ । लुङि समवप्रविभ्यः स्थ इत्यात्मनेपदं । स्थाघोरिच्च । पा० १,
 २, १७ । इति धातुसिचोरित् । कित्त्वे ह्रस्वादंगात् । पा० ८, २, २७ । इति सलोपः ।
 अंतर्वावत् । वा गतिगंधनयोः । अंतर्वाति गच्छतीत्यंतर्वाः पुत्रपश्चादयः । आतो
 मनिन्नित्यादिना विच् । तदस्यास्तीति मनुप् । मनुपः प्रित्वादनुदात्तत्वे कृदुत्तर-

पदप्रकृतिस्वरत्वं । तयद्वा त्वावदीतेः । क्षिप् । क्षियं । क्षियंति । निवसन्त्यस्मिन्निति
 क्षयः । पुंस्ति संज्ञायामित्यधिकरणे घञः । क्षयो निवास इत्याद्युदात्तत्वं ॥ ३८ ॥
 अष्टमीमृचमाह ॥

उप क्षत्रं पृचीतं हति राजभिर्भये चित्सुक्षितिं दधे ।
 नास्य वर्ता न तरुता महाधने नार्भे अस्ति वज्रिणः ॥ ८ ॥
 उप । क्षत्रं । पृचीतं । हति । राजऽभिः । भये । चित् । सुऽक्षितिं । दधे ।
 न । अस्ति । वर्ता । न । तरुता । महाऽधने । न । अर्भे । अस्ति । वज्रिणः ॥ ८ ॥

ब्रह्मणस्पतिर्देवः क्षत्रं बलमुपपृचीत । स्वात्मनि संपृक्तं कुर्यात् । ततो
 राजभिर्वरुणादिभिः सह हति । शून्मारयति । भये चित् भीतिहेतो युद्धेऽपि
 सुक्षितिं दधे । सुष्ठु निवासस्थैर्ये धारयति । न तु पलायते । वज्रिणो वज्रायु-
 धवतोऽस्य ब्रह्मणस्पतेर्महाधने प्रभूतधननिमित्ते युद्धे वर्ता प्रवर्तयितान्यः कोऽपि
 नास्ति । स्वयमेव प्रवर्तत इत्यर्थः । महाधन इति संप्रामनाम् । महाधने समीक
 इति तन्नामसु पाठात् । तथा तरुता तरणस्योत्थं यनस्य कर्तान्यः कोऽपि नास्ति ।
 तथैवार्भे स्वल्पे युद्धेऽप्यन्यः प्रवर्तयिता नास्ति ॥ पृचीत । पृची संपर्कं । लिङि
 रुधादित्वात् अम् । असोरहोप इत्यकारलोपः । प्रत्ययस्वरः । क्षत्रं । गुधृवीपचिव-
 चियमिसदिक्षदिभ्यस्त्रः । उ० ४. १६८. । क्षत्रं पृचीत राजभिर्हेति चेति समुच्चयल-
 क्षणस्य चार्थस्य दर्शनाच्चादिलोपे विभाषेति प्रथमायास्ति इविभक्तेर्निघातप्र-
 तिषेधः । हंतीत्येषा द्वितीयापि तिङः परत्वान्न निहन्यते । सुक्षितिं । शोभना
 क्षितिः सुक्षितिः । मत्तुक्तिन्नित्यादिनोत्तरपदांतोदात्तत्वं । वर्ता । वर्ततेवृणोते वा
 तृच्यागमानुशासनस्यानित्यत्वाद्विभावः । तरुता । नृ प्रवनतरणयोः । यस्ति-
 तस्त्वभितेत्यादिना तृच्युडागमो निपातितः । चित् इत्यंतोदात्तत्वं । महाधने ।
 महच्च तद्धनं च महाधनं । आत्महतः । पा० ६. ३. ४६. । इत्यात्वं । तेन महाध-
 नशब्देन तद्धेतुभूतः संप्रामो लक्ष्यते । अर्भे । अ गतौ । अतिगृह्यां भवति
 भग्नप्रत्ययः । निह्वादाद्युदात्तत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीयं एकविंशो वर्गः ॥

यं रक्षंतीति नवर्चं पष्टं सूक्तं । तत्रानुक्रमणं । यं रक्षंति नव वरुणमि-
त्रार्यम्णां मध्ये तृच आदित्येभ्यो गायत्रं हीति । घोरपुत्रः कण्व ऋषिः । इदमा-
दित्रीणि सूक्तानि गायत्राणि । आद्यंतयोस्तृचयोर्वरुणमित्रार्यमणो देवताः ।
मध्यतृचस्य सुगः पंथा इत्यस्यादित्या देवताः । गतो विनियोगः ॥

तत्र प्रथमामृचमाह ॥

यं रक्षंति प्रचेतसो वरुणो मित्रो अर्यमा । नू चित्स दभ्यते जनः ॥ १ ॥

यं रक्षंति । प्रचेतसः । वरुणः । मित्रः । अर्यमा । नू । चित् । सः । दभ्यते । जनः ॥ १ ॥

प्रचेतसः प्रकृष्टज्ञानयुक्ता वरुणादयो देवा यं यजमानं रक्षंति स जनो यज-
मानो नू चित् क्षिप्रमेव दभ्यते । दभ्येति । शत्रून् हिनस्ति ॥ प्रचेतसः । प्रकृष्टं
चेतो येषां । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । नू चित् । ऋचि नुनुयेत्यादिना
दीर्घः । दभ्यते । दंभु दंभे । व्यत्ययेन श्यन् आत्मनेपदं च ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

यं बाहुतेव पिप्रति पांति मर्त्यं रिषः । अरिष्टः सर्वं एधते ॥ २ ॥

यं बाहुताऽइव । पिप्रति । पांति । मर्त्यं । रिषः । अरिष्टः । सर्वः । एधते ॥ २ ॥

यं यजमानं पिप्रति । वरुणादयो देवा धनैः पूरयंति । तत्र दृष्टांतः । बा-
हुतेव । स्वकीयो बाहुवर्गोऽपेक्षितं धनमानीय यथा पूरयति तद्वत् । तथा यं
मर्त्यं मनुष्यं यजमानं रिषो हिंसकात् पांति । रक्षंति । स सर्वो यजमा-
नोऽरिष्टः केनाप्यहिंसितः सन् एधते । वर्धते ॥ बाहुता बाहुत्वं । भाववा-
चिनानेन शब्देन बाहवस्तदाश्रया लक्ष्यंते । यद्वा समूहार्थं तत्प्रत्ययो द्रष्टव्यः ।
लितीति प्रत्ययान्पूर्वस्योदाहृतं । पिप्रति । पृ पालनपूरणयोः । पृ इत्येके । जुहो-
त्यादिनात् षुः । अतिपिपत्योश्चेत्यभ्यासस्येत्वं । अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदाहृतं ।
पांति । तिङः परत्वात्पादादित्वाद्वा निघाताभावः । रिषः । रिष हिंसायां ।
क्विप् चेति क्विप् । सावेकाच इति विभक्तेरुदाहृतं । अरिष्टः । रिष हिंसायां ।
एकाच इतीदमतिषेधः । ब्रश्चादिना यत्वं । नञ्समासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

तृतीयामृचमाह ॥

वि दुर्गा वि द्विषः पुरो भन्ति राजान एषां । नयन्ति दुरिता त्तिरः ॥ ३ ॥

वि। दुः५गा। वि। द्विषः। पुरः। भन्ति। राजानः। एषां। नयन्ति। दुः५इता। त्तिरः ॥ ३ ॥

राजानो वरुणादय एषां स्वकीययजमानानां पुरः पुरस्तात् दुर्गा गंतुं दुःशक्तानि शत्रुनगराणि विभ्रन्ति । विशेषेण नाशयन्ति । तथा द्विषः शत्रून्पि विभ्रन्ति । तथा दुरिता यजमानसंबन्धीनि दुरितानि तिरो नयन्ति । विनाशं प्रापयन्ति ॥ दुर्गा । दुःखेन गच्छन्त्यवेति दुर्गाणि । सुदुरोरधिकरण इति गमेर्द-प्रत्ययः । शेच्छंदसि बहुलमिति शेर्लपिः । पुरः । कालवाचिनः पूर्वशब्दात् सप्रत्यर्थं पूर्वाधरावराणामित्यसिप्रत्ययः । तत्संनियोगेन पूर्वशब्दस्य पुरादेशश्च । प्रत्ययस्वरः । भन्ति । हन्तेर्लट्द्यदादित्वाच्छपो लुक् । गमहनेत्यादिनोपधालोपः । हो हन्ते । पा० ७.३.४५. इति घत्वं । अन्तादेशस्योपदेशवचनादाद्युदात्तत्वं । पादा-दित्वादनघातः ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

सुगः पंथा अनृक्षर आदित्यास चृतं यते । नाचावखादो अस्ति वः ॥ ४ ॥

सु५गः । पंथाः । अनृक्षरः । आदित्यासः । चृतं । यते । न । अत्र । अव५खादः । अस्ति । वः ॥ ४ ॥

हे आदित्यासः । चृतं यते । यज्ञं गच्छते भवत्समूहाय पंथा मार्गः सुगः सुष्ठु गंतुं शक्यः । अनृक्षरः कंटकरहितश्च । अचास्मिन्कर्मणि वो युष्माकम-वखादोऽवमन्तव्यः खादो जुगुप्सितहविर्विशेषो नास्ति । तस्मादिहागंतव्यमि-त्यर्थः ॥ सुगः । सुदुरोरधिकरण इति गमेर्दप्रत्ययः । पंथाः । पथिमथोः सर्वना-मस्थान इत्याद्युदात्तत्वं । अनृक्षरः । चृपी गतौ । चृपन्त्यंतर्गच्छन्तीनृक्षराः कंटकाः । तनृषिभ्यां कसरन्निति कसरन्प्रत्ययः । कित्वाहुणाभावः । कत्वपत्ते । यास्कस्त्वाह । चृक्षरः कंटक चृच्छतेरिति । न विद्यन्ते चृक्षरा अस्मिन्नित्यनृक्षरः । नजसुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । आदित्यासः । अदितेः पुत्रा आदित्याः । दित्य-दित्यादिना एयप्रत्ययः । आज्ञसेरसुक् । आमंचिताद्युदात्तत्वं । पादादित्वादाए-मिकनिघाताभावः । यते । इण् गतौ । लट् शतृ । अदादित्वाच्छपो लुक् ।

इणो यणिति यणादेशः । शतुरनुम इति विभक्तेरुदात्तत्वं । अवखादः । खाह भक्षणे । भावे घञ् । अवमतः खादोऽवखादः । याथादिनोत्तरपदांतोदात्तत्वं ॥

पंचमीमृचमाह ॥

यं यज्ञं नयथा नर आदित्या ऋजुना पथा । प्र वः स धीतये नशत् ॥ ५ ॥
यं यज्ञं नयथ । नरः । आदित्याः । ऋजुना । पथा । प्र वः । सः । धीतये ।
नशत् ॥ ५ ॥

हे नरो नेतार आदित्याः । यं यज्ञमृजुना पथाविकलेन मार्गेण नयथ । पारं प्रापयथ । स यज्ञो वो धीतये युष्मत्पानायोपभोगाय प्रणशत् । प्राप्नोतु ॥ नयथ । अदुपदेशाज्ञसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । यवृत्तयोगादनिघातः । अन्येषामपि दृश्यत इति संहितायां दीर्घत्वं । पथा । तृतीयैकवचने भस्य टेलोपः । पा० ७, १, ८८ । इति टिलोपः । अनुदात्तस्य च यचोदात्तलोप इति विभक्तेरुदात्तत्वं । धीतये । धेट् पाने । आदेच इत्यात्वं । क्तिचि घुमास्येतीत्वं । नशत् । नशतिर्गन्त्यर्थः । लेट्छाडागमः । इतश्च लोप इतीकारलोपः ॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीये द्वाविंशो वर्गः ॥

षष्ठीमृचमाह ॥

स रत्नं मर्त्यो वसु विश्वं तोकमुत त्मना । अच्छा गच्छत्यस्तुतः ॥ ६ ॥
सः । रत्नं । मर्त्यः । वसु । विश्वं । तोकं । उत । त्मना । अच्छ । गच्छति । अस्तुतः ॥ ६ ॥

हे आदित्याः स तादृशो भवद्भिरनुगृहीतो मर्त्यो मनुष्यो यजमानोऽस्तुतः केनाप्यहिंसितः सन् रत्नं रमणीयं विश्वं वसु सर्वं धनमच्छाभिमुख्येन गच्छति । प्राप्नोति । उत अपि च त्मना आत्मना स्वेन सहशं तोकमपत्यं गच्छति ॥ त्मना । मंचेष्वाद्यादेरात्मन इत्याकारलोपः । अच्छा । निपातस्य चेति दीर्घत्वं । अस्तुतः । स्तृज् हिंसायां । न स्तृतोऽस्तुतः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

कथा राधाम सखाय स्तोमं मित्रस्यार्यम्णः । महि परो वरुणस्य ॥ ७ ॥
कथा । राधाम । सखायः । स्तोमं । मित्रस्य । अर्यम्णः । महि । परो । वरुणस्य ॥ ७ ॥

हे सखायः सखिभूता ऋत्विजः । मित्रादीनां त्रयाणां महि महत् परो

रूपं । अतस्तदनुरूपं स्तोमं स्तोत्रं कथा केन प्रकारेण राधाम् । साधयामः ॥
 कथा । या हेतौ च छंदसि । पा० ५. ३. २६. इति किंश्चात्प्रकारवचनेषु
 प्राग्निदशो विभक्तिरिति विभक्तिसंज्ञायां किमः क इति कादेशः । प्रत्ययस्वरः ।
 राधाम् । राध साध संसिद्धौ । लेटि बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक् । तिङ्-
 तिङ् इति निघातः । स्तोमं । दुः स्तुतौ । अर्तिस्तुस्वित्यादिना भावे मन् ।
 निह्वादाद्युदात्तत्वं । अयमणः । पष्ठ्येकवचनेऽहोपोऽन इत्यकारलोपः । उदात्त-
 निवृत्तिस्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वं । महि । मह पूजायां । औणादिक इन्द्रप्रत्ययः ।
 पसरः । प्सा भक्षणे । प्साति भक्षयतीति प्सरो रूपं । औणादिको डरप्रत्ययः ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

मा वो घ्नंतं मा शपंतं प्रति वोचे देवयंतं । सुचैरिदं आ विवासे ॥ ८ ॥
 मा । वः । घ्नंतं । मा । शपंतं । प्रति । वोचे । देवऽयंतं । सुचैः । इत् । वः । आ ।
 विवासे ॥ ८ ॥

हे मित्रादयो देवाः । देवयंतं देवान्कामयमानं यजमानं यः शबुर्हेति घ्नंतं
 तादृशं शत्रुं वो युष्मभ्यं मा प्रतिवोचे । दुरुक्तकथनभीत्याहं न कथयामि ।
 तथा यजमानं यः शत्रुः शपति तमपि शपंतं मा प्रतिवोचे । भवद्भिरेव वि-
 चार्यं शिक्षणीय इत्यर्थः । अहं तु सुचैरित् धनैरेव वो युष्मानाविवासे । सर्वतः
 परिचरामि ॥ घ्नंतं । हंतीति घ्नन् । गमहनेत्यादिनोपधालोपः । हो हंतैरिति
 कुत्ने प्रत्ययस्वरः । शपंतं । शप आक्रोशे । अदुपदेशस्तसार्वाधानुकानुदात्तत्वे धा-
 तुस्वरः । वोचे । वृज् व्यक्तायां वाचि । माहि लुङीटि ध्रुवो वचिरिति वचिः ।
 अस्यतिवृत्तीत्यादिना चुरङादेशः । वच उमित्युमागमः । न माहोग इत्यङ-
 भावः । देवयंतं । सुप आत्मनः क्यच् । न छंदस्यपुचस्येतीत्यप्रतिषेधः । सुचैः ।
 सा अभ्यासे । सुष्ठु स्नायतेऽभ्यस्यत इति सुष्ठु । आतथ्योपसर्ग इति कप्रत्ययः ।
 आतो लोप इति चेत्याकारलोपः । विवासे । विवासतिः परिचरणकर्मा ॥

नवमीमृचमाह ॥

चतुरंश्चिद्दमानाद्विभीयादा निधातोः । न दुरुक्ताय स्पृहयेत् ॥ ९ ॥
 चतुरं । चित् । ददमानात् । विभीयात् । आ । निऽधातोः । न । दुःऽउक्ताय ।
 स्पृहयेत् ॥ ९ ॥

घ्नंतं शपंतं च मा प्रतिवोच इति यदुक्तं तत्रोपपत्तिरुच्यते । दुरुक्ताय न स्पृहयेत् । दुष्टं वाक्यं न कामयेत् किंतु दुरुक्तादिभीयात् । तत्रावशिष्टो मंत्र-
भागः सर्वोऽपि दृष्टांतः । चिदित्युपमार्थं वर्तते । अस्मद्भूतं कुर्वतोऽभयोर्मध्ये यः
पुमान् चतुरश्वतुःसंख्याकान्कपर्दकान्ददमानाद्दत्तो हस्ते धारयतः पुरुषात् आ-
निधातोः कपर्दकनिपातपर्यंतं विभीयात् अस्य जयो भविष्यति । न भवि-
ष्यतीत्यन्यो भीतिं प्राप्नुयात् । अत्र यथा भयं तथा दुरुक्ताज्ञेतव्यमिति धर्मरहस्यं ।
तस्मादहं घ्नंतं शपंतं मा प्रतिवोच इत्यभिप्रायः । अत्र निरुक्तं । नि० ३. १६ ।
चतुरोऽश्वान्धारयत इति तद्यथा कित्वादिभीयादेवमेव दुरुक्तादिभीयान्न दुरु-
क्ताय स्पृहयेदिति ॥ चतुरः । चतुरः शसीति विभक्तेः पूर्वस्योदात्तत्वं । ददमा-
नात् । दद दाने । अत्र धारणार्थः । शपः पित्वादनुदात्तत्वं । अदुपदेशल्लसार्व-
धातुकानुदात्तत्वेन शानजनुदात्तः । धातुस्वर एव शिष्यते । विभीयात् । जिभी-
भये । लिङि जुहोत्यादित्वाच्छपः घ्युः । यासुट उदात्तत्वं । पादादित्वाच्चिषाता-
भावः । निधातोः । निपूर्वाद्दधातेः सितनिगमीत्यादिना । उ० १. ६९ । भावे
तुन्प्रत्ययः । व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं । तादी चेति गतिस्वरो न भवति । अताविति
पर्युदस्तत्वात् । दुरुक्ताय । स्पृहेरीप्सितः । पा० १. ४. ३६ । इति संप्रदानसंज्ञायां
चतुर्थी संप्रदान इति चतुर्थी । स्पृहयेत् । स्पृह ईप्सायां । चुरादिरदंतः । अतो
लोपस्य स्थानिवद्भावाल्लघूपधागुणाभावः ॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीये त्रयोविंशो वर्गः ॥

सं पूषन्निति दशर्चं सप्रमं सूक्तं काण्वं गायत्रं पूषदेवताकं । सं पूषन्दश पौ-
ष्णमित्यनुक्रांतं । स्मार्तं महांतमध्वानमेयन्नदं सूक्तं जपेत् । सं पूषन्नध्वन इति
महांतमध्वानमेयन् प्रतिभयं चेति सूचितत्वात् । तत्र जपेदित्यनुवर्तते ॥

तत्र प्रथमामृचमाह ॥

सं पूषन्नध्वनस्तिरु अंहो विमुचो नपात् । सखा देव प्र णस्युरः ॥ १ ॥

सं । पूषन् । अर्धनः । तिर । वि । अंहः । विऽमुचः । नपात् । सखा । देव ।

प्र । नः । पुरः ॥ १ ॥

हे पूषन् जगत्पोषक पृथिव्यभिमानि देव । अर्धनो मार्गात्संतिर । अस्मा-
नभीष्टस्थानं सम्यक् प्रापय । अंहो विघ्नहेतुं पाप्मानं वितिर । विनाशय । पूषा

विशेष्यते । विमुचो नपात् । जलविमोचकहेतोर्मेघस्य पुत्र । नपादिति पुत्र-
नाम । नपात्प्रजा इति तन्नामसु पाठात् । श्रुत्यंतरेऽद्भ्यः पृथिवीति जलाद्भू-
म्युत्पत्तिः श्रूयते । तथा न्यचाप्युदकसारत्वं पृथिव्याः श्रूयते । तद्यदपां सार आ-
सीत्तत्समहन्यत सा पृथिव्यभवदिति । मेघस्य जलधारित्वादुदकपुत्र एव मेघ-
पुत्रो भवति । न च पृथिव्या मेघपुत्रत्वे मूष्णः किमायतमिति वाच्यं । पृथिव्या
एव पूषत्वात् । तथा च श्रुत्यंतरे कस्यचिन्मंत्रस्य ब्राह्मणमेवमाम्नायते । पूषाध्वनः
पात्वित्याहेयं वै पूषेति । तन्निर्वचनं चान्यत्रैवमाम्नायते । इयं वै पूषेयं हीदं सर्वं
पुष्यति यदिदं किंचेति । हे देव पूषन् नः पुरः । अस्माकं पुरतः प्रसह्या ।
प्रसक्तो भव । पुरतो गच्छेत्यर्थः ॥ विमुचो नपात् । उदकं विमुचतीति विमुञ्च
मेघः । क्षिप् चेति क्षिप् । न पातयति कुलमिति नपात् पुत्रः । नञ्पूर्वात्
पातयतेः क्षिप् । नभ्राणनपादित्यादिना नञः प्रकृतिभावः । सुवामंचित इति
परांगवद्भावात् यष्टचामंचितसमुदायस्याष्टमिकं सर्वानुदात्तत्वं । सद्भा । यच
सेवने । अनुदात्तेच्चादात्मनेपदं । लोटि बहुलं छंदसीति शपो लुक् । तास्यनु-
दात्तेदिति लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । प्र णः । उपसर्गाद्बहुलमिति नसो
णत्वं । पुरः । उक्तं ॥

द्वितीयामुचमाह ॥

यो नः पूषन्धो वृको दुःशेवं आदिदेशति । अर्प स्म तं पथो जहि ॥ २ ॥
यः । नः । पूषन् । अघः । वृकः । दुःशेवं । आदिदेशति । अर्पे । स्म ।

पथः । जहि ॥ २ ॥

हे पूषन् यः प्रतिपक्षी नोऽस्नानादिदेशति । अनेन मार्गेण गंतव्यमित्य-
वमाज्ञापयति । कीदृशः । अघः । आहंता । वृकः । असदीयधनस्यादाता ।
अपहर्तेत्यर्थः । दुःशेवः । सेवितुं दुःशकः । दुष्टमुखो वा । तं तादृशं प्रतिपक्षिणं
पथो मार्गादपजहि स्म । अवश्यमपाकुरु ॥ वृकः । कुक् वृक आदाने । वक्तु
इति वृकः । इगुपधलक्षणः कः । वृपादित्वादाद्युदात्तत्वं । दुःशेवः । दुष्टं शेवं
यस्यासौ दुःशेवः । परादिच्छंदसि बहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । यद्वा दुःखेन सेव्यत
इति दुःशेवः । वर्णयत्ययेन सकारस्य शकारः । ईषद्दुःसुष्विति खल । लिङ्स्वरेण
प्रत्ययान्पूर्वस्योदात्तत्वं । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । आदिदेशति । दिश अति-
सर्जने । लेट्युडागमः । बहुलं छंदसीति शपः घुः । बहुलं छंदसीति वक्तव्यं

। पा० १. ३. ८१. २. । इति वचनान्नाभ्यस्तस्याचीति, लघूपधगुणप्रतिषेधाभावः ।
पयः । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वं ॥

तृतीयामृचमाह ॥

अप॒ त्वं परि॒पं॒थिनं॑ मु॒षी॒वाणं॑ ह॒रु॒श्चितं॑ । दूर॒मधि॑ सु॒तेर॑ज ॥ ३ ॥

अप॒ । त्वं । परि॒ऽपं॒थिनं॑ । मु॒षी॒वाणं॑ । ह॒रुः॒ऽचितं॑ । दूरं॑ । अधि॑ । सु॒तेः । अ॒ज ॥ ३ ॥

त्वं तादृशं पूर्वोक्तगुणयुक्तं सुतेर्मागीदधि दूरमन्यंतदूरदेशं प्रति अपाज ।
अपगमय । कीदृशं । परिपंथिनं । मार्गप्रतिबंधकं । मुषीवाणं । तस्कररूपं ।
मुषीवेति तस्करस्य नाम । मुषीवान् मलिग्लुच इति तन्नामसु पाठात् ।
हुरश्चितं । कौटिल्यानां संचेतारं ॥ परिपंथिनं । छंदसि परिपंथिपरिपरिणौ
पर्यवस्थातरि । पा० ५. २. ८९. इति शचावभिधेय इनिप्रत्ययांतो निपातितः ।
मुषीवाणं । मुष स्तेये । मोषणं मुषिः । औणादिको भावे किप्रत्ययः । मुषिं वनति
संभजत इति मुषीवा । वन षण् संभक्तौ । अन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति विच्प्रत्ययः ।
सर्वनामस्थाने चासंबुद्धौ । पा० ६. ४. ८. इति दीर्घः । अन्येषामपि दृश्यत इति
पूर्वपदस्य दीर्घत्वं । हुरश्चिनोतीति हुरश्चित् । हुर्छा कौटिल्ये । संपदादिलक्षणः
क्लिप् । राक्षोप इति छकारलोपः । चिनोतेः क्लिप् तिगागमः । तत्पुरुषे कृति
बहुलमित्यलुक् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । सुतेः । सु गतौ । क्तिच्क्त्तौ च संज्ञा-
यामिति क्तिच् । चित इत्यंतोदात्तत्वं । अज । अज गतिक्षेपणयोः ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

त्वं तस्य॑ इ॒या॒वि॒नोऽ॒घ॒शंस॑स्य॒ कस्य॑ चि॒त् । प॒दा॒भि ति॒ष्ठ त॑पु॒षिं ॥ ४ ॥

त्वं । तस्य॑ । इ॒या॒वि॒नः । अ॒घ॒ऽशंस॑स्य॒ । कस्य॑ । चि॒त् । प॒दा॒ । अ॒भि । ति॒ष्ठ । त॑पु॒षिं ॥ ४ ॥

हे पूषन् त्वं तस्य चोरस्य तपुषिं परसंतापकं देहं पदाभितिष्ठ । भवदीयेन
पादेनाक्रम्य तिष्ठ । कीदृशस्य । इयाविनः । प्रत्यक्षाग्रहारः परोक्षाग्रहारश्चेति
यद्वयं तद्युक्तस्य । अघशंसस्य । अस्मास्वनिष्टमघं शंसतः । अघशंस इति तस्कर-
नाम । मलिग्लुचोऽघशंसो वृक इति तन्नामसु पाठात् । कस्यचिदनिदिष्टवि-
शेषस्य कस्यापि ॥ इयाविनः । इयमस्यास्तीति इयावी । बहुलं छंदसीति
मत्वर्थीयो विनिः । अन्येषामपि दृश्यत इति दीर्घत्वं । अघशंसस्य । अघे पापे
शंसो मनस्यभिलाषो यस्य सोऽयमघशंसः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ।

तपुषि । तापयत्यनेनान्यमिति तपुषिः । औणादिक उपिन्प्रत्ययः । बहुलवचनादिकारस्य नेत्संज्ञा । निष्ठादाद्युदात्तत्वं ॥

पंचमीमृचमाह ॥

आ तत्ते दस मंतुमः पूषन्नवो वृणीमहे । येन पितृनचोदयः ॥ ५ ॥

आ । तत् । ते । दस । मंतुऽमः । पूषन् । अवं । वृणीमहे । येन । पितृन् ।

अचोदयः ॥ ५ ॥

हे मंतुमः । ज्ञानवत्तदस्य दर्शनीय । यद्वा वैयुपक्षयकारिन् पूषन् । ते त्वदीयं तदवस्तादृशं रक्षणमावृणीमहे । सर्वतः प्रार्थयामहे । येन रक्षणेन पितृन् अंगिरःप्रभृतीन्पितृदेहानचोदयः । प्रेरितवानसि । तद्रक्षणमिति पूर्वचान्वयः ॥ दस । दसि दंसनदर्शनयोः । स्फासितं चैत्यादिना रक् । आगमानुशासनस्यानित्यत्वाच्चुमभावः । यद्वा दसु उपक्षय इत्यस्मादंतर्भावितरण्यार्थात्पूर्ववद्रक् । मंतुमः । मन ज्ञाने । कमिमनिजनीत्यादिना भृङ्गे तुप्रत्ययः । मंतुज्ञानमस्यास्तीति मंतुमान् । संवुद्धौ मंतुवसो हरिति स्त्वं । अचोदयः । चुद संचोदने । चौरादिकः ॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीये चतुर्विंशो वर्गः ॥

षष्ठीमृचमाह ॥

अथा नो विश्वसौभग हिरण्यवाशीमन्नम । धनानि सुपर्णा कृधि ॥ ६ ॥

अथ । नः । विश्वऽसौभग । हिरण्यवाशीमत्तम । धनानि । सुऽसना । कृधि ॥ ६ ॥

हे विश्वसौभग । कृत्स्नधनयुक्त । यद्वा कृत्स्नसौभाग्ययुक्त । हिरण्यवाशीमन्नम । अतिशयेन सुवर्णमयायुधवन् पूषन् । अथा पूर्वोक्तासदीयप्रार्थनानंतरं नोऽस्माकं धनानि सुवर्णमणिमुक्तादीनि सुपर्णा सुष्ठु दानयुक्तानि कृधि । कुरु ॥ अथा । अथशब्दे धत्वं छांदसं । निपातस्य चेति संहितायां दीर्घत्वं । विश्वसौभग । सुभगान्मंचे । पा० ५. १. १२९. इत्युक्ताचादिषु पाठाद्भावेऽङ्ग । दृढगसिंध्यते पूर्वपदस्य च । पा० १. ३. १९. इत्युत्तरपदवृद्धौ प्राप्तायां सत्यां सर्वविधीनां छांदसि विकल्पितत्वादुत्तरपदवृद्धिर्न भवतीति वृत्तावुक्तं । विश्वानि सौभगानि यस्यासौ विश्वसौभगः । आमंचितनिघातः । हिरण्यवाशीमन्नम । हिरण्यमयी वाशी । तदेपामस्तीति हिरण्यवाशीमंतः । अतिशयेन हिरण्यवाशीमान् हिरण्यवाशी-

मत्तमः । आमंचितनिघातः । सुषणा । वन पण संभक्तौ । सुखेन संभज्यंत इति सुषणानि । ईषद्दुःसुष्विति खल् । शेष्टं दसीति शेलोपः । लितीति प्रत्ययात्पूर्व-
स्योदात्तत्वं । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । कृधि । डुकृञ् करणे । श्रुशृणुपृकृवृभ्यश्छंद-
सीति हेर्धिरादेशः । बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक् ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

अति नः सन्धतो नय सुगा नः सुपथा कृणु । पूर्पन्निह क्रतुं विदः ॥ ७ ॥

अति । नः । सन्धतः । नय । सुऽगा । नः । सुऽपथा । कृणु । पूर्पन् । इह । क्रतुं ।

विदः ॥ ७ ॥

सन्धतोऽस्मद्वाधनाय प्राप्तुवतः शबूचोऽति । अस्मानतिक्रम्य नय । अन्यत्र
प्रापय । नोऽस्मान् सुगा सुष्ठु गंतुं शक्येन सुपथा शोभनमार्गेण कृणु ।
गतृन्कुरु । हे पूषन् इहाध्वनि क्रतुं प्रज्ञानमस्मद्रक्षणरूपं विदः । जानीहि ॥
सन्धतः । ग्लुंचु यस्त्र गतावित्यत्र सन्धिमप्येके पठंतीति धातुवृत्तावुक्तं । अस्माद्धः,
शतृ । बहुलं छंदसीति शपो लुक् । प्रत्ययस्वरेण शतुरुदात्तत्वं । शतुरनुम इति
विभक्त्युदात्ताभावश्छांदसः । सुगा । सुष्ठु गच्छत्यचेति सुगाः । सुदुरोरधिकरण इति
गमेर्प्रत्ययः । सुपां सुलुगिति तृतीयाया आकारः । सुपथा । शोभनेन पथा ।
न पूजनादिति समासांतप्रतिषेधः । परादिच्छंदसि बहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं ।
क्रत्वादयश्चेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं न भवति । अवहुमीहिवात् । तत्र हि बहुमीहा-
विति वर्तते । कृणु । कृवि हिंसाकरणयोः । धिन्विकृण्वोरच्चेत्युप्रत्ययः । उतश्च
प्रत्ययादिति हेर्लुक् । विदः । विद ज्ञाने । लेट्झडागमः । इतश्च लोप इती-
कारलोपः ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

अभि सूर्यवसं नय न नवज्जारो अर्ध्वने । पूर्पन्निह क्रतुं विदः ॥ ८ ॥

अभि । सुऽयवसं । नय । न । नवऽज्जारः । अर्ध्वने । पूर्पन् । इह । क्रतुं । विदः ॥ ८ ॥

हे पूषन् सूर्यवसं शोभनतृणोपलक्षितं सर्वौषधियुक्तं देशमभि नय । अस्मा-
नभितः प्रापय । अर्ध्वने मार्गाय नवज्जारो नूतनः संतापो न भवत्विति शेषः ।
मार्गे गच्छतामस्माकमिदानीतनः क्लेशः कोऽपि मा भूदित्यर्थः । गतार्थमन्यत् ॥
सूर्यवसं । शोभनं यवसं यस्मिन्देशे स सूर्यवसो देशः । निपातस्य चेति पूर्वपदस्य

दीयत् । परादिच्छदसि बहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । ऋत्वादिवा द्रष्टव्यः । नव-
ज्वारः । ज्वर रोगे । भावे प्रज्ञ । नवश्चासौ ज्वारो नवज्वारः । थाथादिनोत्तर-
पदांतीदात्तत्वं ॥

नवमीमृचमाह ॥

शग्धि पूधिं प्र यंसि च शिशीहि प्रास्युदरं । पूर्पन्निह क्रतुं विदः ॥ ९॥

शग्धि । पूधि । प्र । यंसि । च । शिशीहि । प्रासि । उदरं । पूर्पन् । इह । क्रतुं ।
विदः ॥ ९॥

हे पूषन् शग्धि । अस्माननुयहीतुं शक्नो भव । पूधिं । अस्मद्गृहं धनेन
पूरय । किंच प्र यंसि । अन्यदप्येषितं वस्तु प्रयच्छ । शिशीहि । अस्मान्सर्वेषु
मध्ये तीक्ष्णीकुरु । तेजस्विनः कुर्वित्यर्थः । उदरमस्मदीयं प्रासि मृष्टान्नेन सोम-
रसेन वा पूरय । अन्यत्पूर्ववत् ॥ शग्धि । शक्नु शक्नो । लोटो हिः । बहुलं
छंदसीति विकरणस्य लुक् । हुजल्भ्यो हेधिरिति धिरादेशः । हेरपित्वात्प्रत्यय-
स्वरेणोदात्तत्वं । पूधिं । पृ पालनपूरणयोः । शुभृणुपृकृवृभ्याच्छंदसीति हेधिरा-
देशः । पूर्ववद्विकरणस्य लुक् । उदोष्ठ्यपूर्वस्येत्युत्वं । हलि चेति दीर्घः । तिङ्ः
परत्वान्निघाताभावः । यंसि । यम उपरमे । लोटि लटि पूर्ववद्विकरणस्य
लुक् । निघातः । शिशीहि । शो तनूकरणे । लोटि बहुलं छंदसीत्यभ्यासस्येत्वं ।
इ ह्रस्वघोरितीत्वं । प्रत्ययस्वरः । प्रासि । प्रा पूरणे । अदादित्वाच्चपो लुक् ।
सिपः पित्वादन्युदात्तत्वे धातुस्वरः ॥

दशमीमृचमाह ॥

न पूषणं मेथामसि सूक्तेरभि गृणीमसि । वसूनि दस्ममीमहे ॥ १० ॥

न । पूषणं । मेथामसि । सु० उ० क्तैः । अभि । गृणीमसि । वसूनि । दस्मं । इमहे ॥ १० ॥

पूषणं देवं न मेथामसि । वयं न तु निंदामः । किंतु सूक्तैर्वेदगतैरभिगृणीमसि ।
सर्वत्र स्तुमः । दस्मं दर्शनीयं पूषणं प्रति वसूनि धनानीमहे । याचामहे ॥ मेथा-
मसि । मेथु मेधाहिंसनयोः । लटीदंतो मसिरिति मस इकारागमः । सूक्तैः ।
सुष्ठु स्तुवते देवताः प्रकाशयंतीति सूक्तानि । क्तिच्क्त्वा च संज्ञायामिति कर्तरि
क्तः । वचिस्वपीत्यादिना संप्रसारणं । थाथादिस्वरः । यदा कर्मणि निष्ठा ।
सूपमानात् क्तः । पा० ६. २. १४५. । इत्युत्तरपदांतीदात्तत्वं । गृणीमसि । गृह शब्दे ।

प्लादीनां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं । इदं तो भसिः । दस्मं । इषियुधीधिदसि श्याधूसूभो
मगिति मक्प्रत्ययः ॥ ११ ॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीये पंचविंशो वर्गः ॥

कदुद्रायेति नवर्चमष्टमं सूक्तं । अचानुक्रम्यते । कदुद्राय नव रौद्रं तृतीया
मैत्रावरुणी चात्यस्तृचः सौम्योऽत्यानुष्टुप् । घोरपुत्रः कण्व ऋषिः । गायत्री
छंदः । यास्ते प्रजा इत्यत्यानुष्टुप् । रुद्रो देवता । यथा नो मित्र इत्येषा मित्रा-
वरुणदेवताका च । अस्मे सोमेत्यादिरत्यस्तृचस्तु सौम्य एव । सर्वेषु रुद्रदेव-
ताकेषु कर्मस्वनेन सूक्तेन दिगुपस्थानं कर्तव्यं । तथा च सूचितं । कदुद्रायैमा
रुद्राया ते पितरिमा रुद्राय स्थिरधन्वने गिर इति सर्वरुद्रयज्ञेषु दिशामुपस्था-
नमिति ॥

तत्र प्रथमामृचमाह ॥

कदुद्राय प्रचेतसे मीळहुष्टमाय तव्यसे । वोचेम शंतमं हृदे ॥ १ ॥

कत् । रुद्राय । प्रचेतसे । मीळहुः ऽतमाय । तव्यसे । वोचेम । शं ऽतमं । हृदे ॥ १ ॥

॥ कत् कदा रुद्रायैतन्नामकाय देवाय शंतममतिशयेन सुखकरं स्तोत्रं वोचेम ।
पठेमः । कीदृशाय । प्रचेतसे । प्रकृष्टज्ञानयुक्ताय । मीळहुष्टमाय । सेकृत-
माय । अभीष्टकामवर्षायेत्यर्थः । तव्यसे । अतिशयेन प्रवृद्धाय । हृदे । असदीय-
हन्निष्ठाय ॥ कत् । कदा । अत्यलीपच्छांदसः । रुद्राय । रोदयति सर्वमतकालं
इति रुद्रः । रोदेर्णिलुक् चेति रक्प्रत्ययः । प्रचेतसे । चित्ती संज्ञाने । प्रकृष्टं
चेततीति प्रचेताः । गतिकारकयोरिति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेत्यमुन् । पूर्वपद-
प्रकृतिस्वरत्वं च । मीळहुष्टमाय । अतिशयेन मीढान् मीळहुष्टमः । दाह्यान्
साह्यान् मीढाश्चेति कसुप्रत्ययांतो निपातितः । तमथयस्मयादित्वेन भत्वाद्भसिः
संप्रसारणमिति संप्रसारणं । शसिवसिषसीनां चेति यत्वं । तव्यसे । तव-
तिर्वृद्धयर्थः । सौचो धातुः । अतिशयेन तविता तवीयान् । नृच्छंदसीतीयमुन्-
प्रत्ययः । तुरिष्ठेमेयः स्थिति तृलोपः । ईयमुन् ईकारलोपच्छांदसः । निह्वादाद्यु-
दात्तत्वं । वोचेम । वच् परिभाषणे । लिङ्गाशिष्यः । वच् उमित्युमागमः ।
यासुटः स्वरैणैकार उदात्तः । हृदे । पदेनित्यादिना हृदयशब्दस्य हृदादेशः ।
ऊडिदमित्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वं ॥

यथा नो अदितिः कल्पये नृभ्यो यथा गवे । यथा तोकाय रुद्रियं ॥ २ ॥
 यथा । नः । अदितिः । कर्तुं । पश्वे । नृभ्यः । यथा । गवे । यथा । तोकाय ।
 रुद्रियं ॥ २ ॥

अदितिभूमिनोऽस्माकं रुद्रियं रुद्रसंबन्धि भेषजं यथा येन प्रकारेण सिध्यति
 कर्तुं । तथा करोतु । किंच यथा येन प्रकारेण पश्वेऽस्मदीयाश्चमहियादि-
 पशवे नृभ्योऽस्मदीयपुरुषेभ्यो विशेषेण गवे गोजातये हितं रुद्रियं सिध्यति
 तथा करोतु । किंच तोकायास्मदीयापत्याय रुद्रियं यथा सिध्यति तथा करोतु ।
 भेषजस्य रुद्रसंबन्धित्वं मंत्रांतरे समास्नातं । या ते रुद्र शिवा तनूः शिवा
 विश्वा हा भेषजी शिवा रुद्रस्य भेषजीति । गवादिविषये भेषजं चान्यत्र स्पष्ट-
 मास्नातं । भेषजं गवेऽश्वाय पुरुषाय भेषजमस्मभ्यं भेषजं सुभेषजमिति ॥ कर्तुं ।
 हुकृञ् करणे । लुङि व्यत्ययेन शप् । यद्वा लेट्युङागमः । इत्थल्लोप इतीका-
 रलोपः । यद्वा लुङि कृमृहुरुहिभ्यश्छंदसीति चुरङादेशः । ऋहशोऽङि गुण
 इति गुणः । आद्ययोः पक्षयोः प्रत्ययस्य पिच्चादनुदात्तत्वे धातुस्वरः । तृतीये तु
 व्यत्ययेन । यङुत्तयोगादनिघातः । पश्वे । संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वात् घेर्ङितीति
 गुणाभावः । यणादेशः । नृभ्यः । नृ चान्यतरस्यामिति विभक्त्युदात्तत्वाभावः ।
 गवे । सावेकाच इति प्राप्स्य विभक्त्युदात्तस्य न गोश्वन्सावचर्णेति प्रतिषेधः ।
 रुद्रियं । रुद्रशब्दात्तस्येदमित्यर्थे घप्रत्ययः ॥

तृतीयामृचमाह ॥

यथा नो मित्रो वरुणो यथा रुद्रश्चिकेतति । यथा विश्वे सजोषसः ॥ ३ ॥
 यथा । नः । मित्रः । वरुणः । यथा । रुद्रः । चिकेतति । यथा । विश्वे । सऽजोषसः ॥ ३ ॥
 मित्रो वरुणश्च नोऽस्मान्यथा येन प्रकारेण चिकेतति । अनुयाहत्वेन जा-
 नाति । रुद्रोऽपि यथा चिकेतति । सजोषसः समानप्रीतयो विश्वे सर्वे देवा
 यथा चिकेतति तथा भवत्विति शेषः । यद्वा यथाशब्दोपेतमंत्रद्वयस्य तथा कदा
 वोचेमेति पूर्वचान्वयः ॥ चिकेतति । कृत ज्ञाने । लेट्युङागमः । नाभ्यस्तस्येति
 गुणनिषेधो न भवति । बहुलं छंदसीति वक्तव्यमिति वचनात् । सार्वधातुक-
 ताच्चाभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं । सजोषसः । जुषीः प्रीतिसेवनयोः । समान-

जुषंतीति सजोपसः । समानस्य छंदसीति सभावः । असुनो निन्नादुत्तरपदस्या-
द्युदात्तत्वं । तदेव कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन शिष्यते ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

गाथपतिं मेधपतिं रुद्रं जलापभेषजं । तच्छंयोः सुखमीमहे ॥ ४ ॥

गाथऽपतिं । मेधऽपतिं । रुद्रं । जलापऽभेषजं । तत् । शंऽयोः । सुखं । ईमहे ॥ ४ ॥

रुद्रमभिलक्ष्य वयं शंयोर्वृहस्पतिपुत्रस्य संवन्धि तत्प्रसिद्धं सर्वप्रजाभ्यो हितं
सुखं सुखमीमहे । याचामहे । कीदृशं रुद्रं । गाथपतिं । स्तुतिपालकं । मेधपतिं ।
यज्ञपालकं । जलापभेषजं । सुखरूपीषधोपेतं । यथा । उदकरूपीषधोपेतं ।
उदकं हि रुद्रनामाभिमन्त्रितं सदैपयं भवति ॥ गाथपतिं । गाथेति वाङ्माम ।
गाथा गण इति तन्नामसु पठितत्वात् । वायूपाया स्तुतेः पतिर्गाथपतिः । कै गै
रै शब्दे । आदेच इत्यात्वं । उपिकुपिगार्तिभ्यस्यन्निति थन्प्रत्ययः । निन्नादाद्यु-
दात्तत्वं । द्वापोः संज्ञाछंदसोर्वहुलमिति पूर्वपदस्य ह्रस्वत्वं । पत्यावैश्वर्यं इति
पूर्वपदप्रकृतिस्वरे प्राप्ते मरुवृधादीनां छंदस्युपसंख्यानमिति पूर्वपदांतोदात्तत्वं ।
मेधपतिं । पूर्ववत् । जलापभेषजं । जनी प्रादुर्भावे । जायंत इति जाः । अन्येष्वपि
दृश्यत इति दृशियहणात्केवलदापि उप्रत्ययः । लप कांतौ । कांतिरभिलाषः ।
भावे घञ् । जानां लापो यस्मिन्तज्जलापं सुखं । जलापरूपं भेषजं यस्मिन्नुद्रे
स जलापभेषजः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । शंयोः । कंशभ्यां । पा० ५.
२. १३८. । इति मत्वर्थीयो युस्प्रत्ययः । सिति च । पा० १. ४. १६. । इति पदसं-
ज्ञायामनुस्वारपरसवर्णी । प्रत्ययस्वरः ॥

पंचमीमृचमाह ॥

यः शुक्र इव सूर्यो हिरण्यमिव रोचते । श्रेष्ठो देवानां वसुः ॥ ५ ॥

यः । शुक्रऽइव । सूर्यः । हिरण्यंऽइव । रोचते । श्रेष्ठः । देवानां । वसुः ॥ ५ ॥

यो रुद्रः सूर्य इव शुक्रः सूर्यवद्दीप्तिमान् हिरण्यमिव रोचते । यथा सर्वेषां
प्राणिनां हिरण्यं प्रीतिकरं भवति तथा रुद्रोऽपि । स च देवानां सर्वेषां मध्ये
श्रेष्ठः । वसुनिवासहेतुश्च ॥ रोचते । रुच दीप्तावभिप्रीत्यां च । अदुपदेशात्सर्व-
धातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । श्रेष्ठः । प्रशस्यतरः । प्रशस्यश्चादिष्ठन्ति प्रशस्यस्य अ
इति आदेशः । निन्नादाद्युदात्तत्वं । वसुः । वासयति सर्वमिति वसुः । वस

निवासे । अंतर्भावितव्यर्थात् शृङ्खलित्वादिनोप्रत्ययः । निदित्यनुवृत्तेराद्यु-
दात्तत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीये षड्विंशो वर्गः ॥

आग्निमारुते शं नः करतीति धाव्या । अथ यथेतमिति खंडे सूचितं । वैश्वान-
राय पृथुपाजसे शं नः करत्यर्वते । आ० ५. २०. । इति ॥

तामेतां सूक्ते षष्ठीमृचमाह ॥

शं नः करत्यर्वते सुगं मेपाय मेथे । नृभ्यो नारिभ्यो गवे ॥ ६ ॥

शं नः करति । अर्वते । सु० गं । मेपाय । मेथे । नृ० भ्यः । नारि० भ्यः । गवे ॥ ६ ॥

नोऽस्माकं संवंधिभ्योऽर्वदादिभ्यः सुगं सुष्ठु गम्यं शं सुखं करति । देवः
करोति । अर्वतेऽश्वाय । अर्वेच्छब्दोऽश्वनाम । अर्वा वाजीति तन्नामसु पा-
ठात् । मेपाय मेपजातिपुरुषाय । मेथे तज्जातीयस्त्रियै । नृभ्यः पुरुषेभ्यः ।
नारिभ्यः स्त्रीभ्यः । गवे गोजातये ॥ करति । हुकृञ् करणे । व्यत्ययेन शप् ।
अर्वते । अति गच्छतीत्यर्वा । अन्येभ्योऽपि हरयत इति वनिष् । चतुर्थ्येकवच-
नेऽर्वणस्त्रसावनज इति नकारस्य तृ आदेशः । वनिष्पुमौ मित्रादनुदात्तौ । धा-
तुस्वरः । मेपाय । मिष स्पर्धायां । पचाद्यच् देवसेनमेपादयः पचादिषु द्रष्टव्या
इति वचनात् । मेथे । जातेरस्त्रीविषयादयोपधात् । पा० ४. १. ६३. । इति ङीष्-
प्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । चतुर्थ्येकवचन आगमानुशासनस्यानित्यत्वादाडागमा-
भावः । उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्येति स्वरितत्वं । उदात्तयणो
हल्पूर्वादिति तु न भवति सर्वे विधयश्छंदसि विकल्प्यन्त इति वचनात् ।
नृभ्यः । सावेकाच इति प्राप्तस्य विभक्त्युदात्तत्वस्य नृ चान्यतरस्यामिति प्रतिषेधः ।
नारिभ्यः । नृनरयोर्वृद्धिश्च । पा० ४. १. ७३. । इति शार्ङ्गरवादिषु पाठात् ङीन्-
प्रत्ययः । नित्रादाद्युदात्तः । गवे । न गोश्वत्साववर्णेति विभक्त्युदात्तस्य प्रतिषेधः ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

अस्मे सोम श्रियमधि नि धेहि शतस्य नृणां । महि श्रवंस्तुविनृम्णं ॥ ७ ॥

अस्मे इति । सोम । श्रियं । अधि । नि । धेहि । शतस्य । नृणां । महि । श्रवं ।

तुविऽनृम्णं ॥ ७ ॥

हे सोम देव नृणां पुरुषाणां शतस्य पर्याप्तां श्रियमस्मेऽस्मास्वधि निधेहि ।
आधिक्येन स्थापय । तथा महि महत् तुविनृम्णं प्रभूतवल्युक्तं श्रवोऽवमधि-
निधेहि ॥ अस्मे । सुपां सुलुगिति सप्तम्याः शे आदेशः । नृणां । नृ च । पा०
६. ४. ६. इति दीर्घप्रतिषेधः । नामन्यतरस्यामिति नाम उदात्तत्वं । महीत्या-
दयो गताः ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

मा नः सोमपरिवाधो मारांतयो जुहु॑रंत । आ न इदो वाजे भज ॥ ८ ॥
मा । नः । सोमऽपरिवाधः । मा । अरांतयः । जुहु॑रंत । आ । नः । इदो इति ।
वाजे । भज ॥ ८ ॥

सोमपरिवाधः सोमस्य परितो वाधका यागरहिता नोऽस्मान् मा जुहु॑रत ।
मा हिसतु । तथारातयः श्रवो मा जुहु॑रत । हे इदो सोम वाजे वलविष-
येऽन्नविषये वा नोऽस्मानाभज । सर्वतः सेवस्व ॥ सोमपरिवाधः । सोम परि-
वाधते ये ते तादृशाः । क्षिप् चेति क्षिप् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । अरातयः ।
रा दाने । कृत्यव्युटो बहुलमिति बहुलवचनात्कर्तरि क्तिन् । यद्वा क्तिचकौ
च संज्ञायामिति क्तिच् । नञ्समासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । जुहु॑रंत । इ प्रस-
ह्यकरणे । व्यत्ययेनात्मनेपदं । लङि जुहोत्यादित्वात् झुः । बहुल छंदसीति
बहुलवचनादिकारस्याप्युत्वं । द्विर्भावहलादिशेषौ । सर्वे विधयश्छंदसि विकल्पत
इति वचनाददभ्यस्तात् । पा० ७. १. ४. । इत्यदादेशाभावे सति जोऽंत इत्यता-
देशः । न माङ्ग्योग इत्यडभावः ॥

नवमीमृचमाह ॥

यास्ते प्रजा अमृतस्य परस्मिन्धामनृतस्य ।
मूर्धा नाभा सोम वेन आभूषंतीः सोम वेदः ॥ ९ ॥
याः । ते । प्रजाः । अमृतस्य । परस्मिन् । धामन् । नृतस्य ।
मूर्धा । नाभा । सोम । वेनः । आभूषंतीः । सोम । वेदः ॥ ९ ॥

हे सोम ते तव संवधिन्यो याः प्रजाः संति स्तोत्रं वा कुर्वन्ति ताः प्रजाः
मूर्धा शिरःस्थानीयस्त्वं नाभा संनहनयुक्ते यज्ञगृहे वेनः । कामयस्व । कीदृशस्व

ते । अमृतस्य । मरणरहितस्य । परस्मिन्धानचृतस्य । उत्तमे स्थाने प्राप्तस्य ।
 हे सोम । आभूषंतीः सर्वतस्त्वामलंकुर्वंतीः प्रजाः वेदः । जानीहि ॥ धामन् ।
 सुपां सुलुगिति सप्तम्या लुक् । नाभा । एह वंयने । नहो भय्य । उ० ४: १२७ ।
 इति कर्मणीजप्रत्ययः । जिह्वादाद्युदात्तत्वं । सुपां सुलुगिति सप्तम्या डादेशः ।
 वेनः । वेनतिः कांतिकर्मो । लेटि सिषडागमः । तिङ्गितिङ् इति तिघातः ।
 आभूषंतीः । भूष अलंकारे । भौवादिकः । शपः पित्वादानुदात्तत्वं । शतुश्च लसार्व-
 धातुक्स्वरेण धातुस्वरेणाद्युदात्तत्वं । समासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । वेदः । विद
 ज्ञाने । लेटि सिषडागमः ॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीये सप्तविंशो वर्गः ॥

॥ इति ऋक्संहितायां प्रथमे मंडलेऽष्टमोऽनुवाकः ॥

नवमेऽनुवाके सप्त सूक्तानि । तत्राग्ने विवस्वदिति चतुर्दशर्चं प्रथमं सूक्तं ।
 तत्रानुक्रमणिका । अग्ने षट्कूना प्रस्तुतः काण आग्नेयं तु प्रगाथं । आद्यो
 दृचोऽध्युपसां चेति । कणपुत्रः प्रस्तुतः ऋषिः । अत्र द्वितीयाचतुर्थ्याद्या युजः
 सतीवृहत्यः । प्रथमानुतीयाद्या अयुजो वृहत्यः । कृत्स्नं सूक्तमाग्नेयमुत्तरं च ।
 आद्ये द्वे अश्विदेवताके उपोदेवताके च ॥ प्रातरनुवाक आग्नेय कर्तौ बर्हते
 ह्यंस्याश्विने शस्ते चेदं सूक्तं । अथैतस्या राचेरिति खंडे सूचितं । अग्ने विवस्वत्स-
 खायस्वा । आ० ४: १३ । इति ॥ वाजपेय आग्निमास्त आद्यः प्रगाथोऽनुरूपः ।
 वाजपेयेनेति खंडे सूचितं । चिचवतीषु चेत् स्तुवीरन् त्वं नश्चिच ऊत्याग्ने विव-
 स्वदुपस इत्यग्निष्टोमसावः स्तोत्रियानुरूपौ । आ० ९: ९ । इति ॥ पर्यायव्युत्पा-
 वाश्विनशस्त्रस्यायमेव प्रगाथः स्तोत्रियः । यदि पर्यायानभिष्युच्छेदिति खंड आ-
 श्विनायैकस्तोत्रियोऽग्ने विवस्वदुपसः । आ० ६: ६ । इति सूचितं ॥

तत्र प्रथमानुचमाह ॥

अग्ने विवस्वदुपसंश्चित्रं राधो अमत्यं ।

आ दाभुषे जातवेदो ब्रह्म त्वमद्या देवाँ उपबुधः ॥ १ ॥

अग्ने । विवस्वत् । उपसः । चित्रं । राधः । अमत्यं ।

आ । दाभुषे । जातवेदः । ब्रह्म । त्वं । अद्य । देवान् । उपः । बुधः ॥ १ ॥

हे अग्ने त्वमुपस उषोदेवतायाः सकाशाद्राधो धनं दाशुषे हविर्दत्तवते यज-
मानायावह । आनीय प्रापय । सोऽग्निर्विशेष्यते । अमर्त्य । मरणरहित ।
जातवेदः । जातानां वेदितः । तमेतं शब्दं यास्को व्याचष्टे । जातवेदाः कस्मात् ।
जातानि वेद जातानि वै न विदुर्जाते जाते विद्यत इति वा जातविज्ञो वा जातधनो
वा जातविद्यो वा जातप्रज्ञो वा यज्ञज्ञातः पशूनविन्दतेति तज्जातवेदसो जातवे-
दस्त्वमिति ब्राह्मणं । तस्मात्सर्वानृतून्पशवोऽग्निमभिसंप्रतीति च । नि० १. १९ ।
इति । कीदृशं राधः । विवस्वत् । विशिष्टनिवासोपेतं । चित्रं । नानाविधं ।
किंच । अद्यास्मिन्दिन उपवृद्ध उपःकाले प्रवृद्धान्देवानावह ॥ विवस्वत् । वि-
वासनं विवः । तद्युक्तं । वस निवासने । विपूर्वादंतर्भावितत्वात्संपदादिल-
क्षणो भावे क्तिप् । तदस्यास्तीति मतुप् । मादुपधाया इति वत् । तसौ मत्वर्थ
इति भत्वेन पदत्वाभावादुत्पाद्यभावः । वृषादित्वादाद्युदात्तत्वं । राधः । राध साध
संसिद्धौ । राधोत्यनेनेति राधो धनं । करणेऽसुन् । निह्वादाद्युदात्तत्वं । दाशुषे ।
दाशु दाने । दाश्वान् साह्वानिति कसुप्रत्ययांतो निपातितः । चतुर्थ्यकवचने
वसोः संप्रसारणमिति संप्रसारणं । शसिवसीति पत्वं । जातवेदः । जातानि-
वेत्तीति जातवेदाः । गतिकारकयोरिति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेत्यसुन् । यद्वा
वेद इति धननाम । जातं धनं यस्य स तादृशः । आर्मन्वितनिपातः । बहा ।
अचोऽतस्तिङ् इति संहितायां दीर्घत्वं । देवान् । दीर्घादटि समानपाद इति
संहितायां नकारस्य रत्वं । आतोऽटि नित्यमिति सानुनासिक आकारः ।
उपवृद्धः । उपसि बुध्यंत इत्युपवृद्धः । बुध अवगमने । क्तिप् चेति क्तिप् । रो-
त्वाभावश्चादसः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

जुष्टो हि दूतो असिं हव्यवाहनोऽग्ने रथीरंध्वराणां ।

सजूरश्विभ्यामुपसां सुवीर्यमस्मे धेहि श्रवो बृहत् ॥ २ ॥

जुष्टः । हि । दूतः । असिं । हव्यवाहनः । अग्ने । रथीः । अंध्वराणां ।

सजुः । अश्विभ्यां । उपसां । सुवीर्यं । अस्मे इति । धेहि । श्रवः । बृहत् ॥ २ ॥

हे अग्ने त्वं जुष्टादिविशेषगुणयुक्तोऽसि । जुष्टः सेवितो दूतो देवानां वार्ता-
हारः । हव्यवाहनः । हविषो वोढा । अंध्वराणां ऋतूनां रथीः । रथस्थानीयः ।

तथा च मंत्रांतरं ब्राह्मणेनैव व्याख्यातं । रथीरध्वराणामित्याहैष हि देवरथ इति । ब्राह्मणांतरं च । रथीरध्वराणामित्याह । रथो ह वा एष भूतेभ्यो देवेभ्यो हव्यं वहतीति । तादृशस्त्वमग्निभ्यां देवताभ्यामुपसां देवतयो च सजूः सहितो भूत्वा सुवीर्यं शोभनवीर्योपेतं बृहत् प्रभूतं श्रवोऽन्नमस्मे धेहि । अस्मासु प्रक्षिप ॥ जुष्टः । जुषो प्रीतिसेवनयोः । नित्यं मंत्र इत्याद्युदात्तत्वं । असि । सिपि तासं स्त्योंलोप इति सलोपः । हि चेति निघातप्रतिषेधः । हव्यवाहनः । हव्यं वहतीति हव्यवाहनः । हव्येऽनंतःपादं । पा० ३. २. ६६. इति ज्युट् । योरनादेशः । जिह्वादाद्युदात्तत्वे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । अग्ने । पादादिवादाष्टमिकनिघातो भावः । रथीः । रथशब्दात्स्वार्थिक इकारप्रत्ययः । अध्वराणां । धरो नास्त्येध्विति बहुव्रीहौ नजस्तुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । सुवीर्यं । वीरवीर्यौ चेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । अस्मे । सुपां सुलुगिति सप्तम्याः शे आदेशः ॥

तृतीयामृचमाह ॥

अद्या दूतं वृणीमहे वसुमग्निं पुरुप्रियं ।

धूमकेतुं भाञ्चजीकं व्युष्टिषु यज्ञानामध्वरथ्रियं ॥ ३ ॥

अद्य । दूतं । वृणीमहे । वसुं । अग्निं । पुरुऽप्रियं ।

धूमऽकेतुं । भाःऽञ्चजीकं । विऽउष्टिषु । यज्ञानां । अध्वरऽथ्रियं ॥ ३ ॥

अद्यास्मिन्दिनेऽग्निं वृणीमहे । प्रार्थयामहे । कीदृशं । दूतं । वार्ताहारं । वसुं । निवासहेतुं । पुरुप्रियं । बहूनां प्रियं । धूमकेतुं । धूमरूपध्वजयुक्तं । भाञ्चजीकं । प्रसिद्धभासालंकृतं । भाञ्चजीकः प्रसिद्धभाः । नि० ६. ४. इति यास्कवचनं । व्युष्टिषुः कालेषु यज्ञानां यजमानानामध्वरथ्रियं । यागसेविनं ॥ अद्या । निपातस्य चेति दीर्घत्वं । पुरुषां प्रियः पुरुप्रियः । समासस्येत्यंतोदात्तत्वं । धूमकेतुं । इयुयुधीधीत्यादिना धूमशब्दो मक्षप्रत्ययांतोऽंतोदात्तः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । भाञ्चजीकं । ञ्ज गतिस्थानार्जनेपाजनेषु । ञ्जेथ । उ० ४. २२. इतीकन्प्रत्ययः । कित्त्वस्थानुवर्तनाहुणाभावः । भासः प्रकाशस्य ञ्चजीकः प्रार्जयिता । आद्युदात्तप्रकरणे दिवोदासादीनां छंदस्युपसंख्यानमिति पूर्वपदाद्युदात्तत्वं । यद्वा भासोऽर्जनं यस्मिन् । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । व्युष्टिषु । उष्टी विवास । विवासो वर्जनं । विशेषणोच्यते तमसा वर्ज्यत इति व्युष्टय

उषःकालाः । कर्मणि क्तिन् । तितुवेत्यादिनेट्प्रतिषेधः । वश्वादिना षत्वे हुत्वं । तादौ चेति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । यणादेशं उदात्तस्वरितयोर्यण इति परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वं । अध्वरध्रियं । अध्वरं श्रयत इत्यध्वरधीः । क्विञ्चीत्यादिना । उ० २. ५६ । क्तिप् प्रत्ययः । तत्तन्नियोगेन संप्रसारणाभावो दीर्घश्च । द्वितीयैकवचनेऽचि ध्रुधात्वित्यादिनेयङादेशः ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

श्रेष्ठं यविष्ठमतिथिं स्वाहुतं जुष्टं जनाय दाशुषे ।

देवां अच्छा यातवे जातवेदसमग्निमीळे व्युष्टिषु ॥ ४ ॥

श्रेष्ठं । यविष्ठं । अतिथिं । सुऽआहुतं । जुष्टं । जनाय । दाशुषे ।

देवान् । अच्छं । यातवे । जातवेदसं । अग्निं । ईळे । विऽउष्टिषु ॥ ४ ॥

व्युष्टिषूपःकालेषु देवान् इतरान्देवानच्छाभिमुख्येन यातवे गंतुमग्निं देवमीळे । स्तौमि । कीदृशं । श्रेष्ठं । अतिशयेन प्रशस्तं । यविष्ठं । युवतमं । अतिथिं । सततगमनक्षमं । स्वाहुतं । सुष्ठु आ समन्ताद्भोमाधिकरणं । दाशुषे हविर्देवते जनाय यजमानाय जुष्टं । प्रीतं । जातवेदसं । जातानां वेदितारं ॥ यविष्ठं । युवश्चादिष्ठनि स्थूलदूरेत्यादिना यणादेः परस्य लोपः । पूर्वस्य च गुणः । अवादेशः । निच्चादाद्युदात्तत्वं । अतिथिं । अत सातत्यगमने । ऋतन्यं जीत्यादिना । उ० ४. २. । इयिन्प्रत्ययः । निच्चादाद्युदात्तत्वं । स्वाहुतं । हु दानादनयोः । आहूयतेऽस्मिन्नित्याहुतः । सुः पूजायां । पा० १. ४. ९४. । इति सुशब्दस्य कर्मप्रवचनीयसंज्ञायां स्वती पूजायामिति समासः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । न च गतिकारकोपपदात्कृदिति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । अस्य सुशब्दस्य गतिसंज्ञाया वाधितत्वात् ॥

पंचमीमृचमाह ॥

स्तविष्यामि त्वामहं विश्वस्यामृत भोजन ।

अग्ने चतारममृत मियेध्य यजिष्ठं हव्यवाहन ॥ ५ ॥

स्तविष्यामि । त्वां । अहं । विश्वस्य । अमृत । भोजन ।

अग्ने । चतारं । अमृतं । मियेध्य । यजिष्ठं । हव्यं वाहन ॥ ५ ॥

हे अमृत मरणरहित विश्वस्य भोजन कृत्स्नस्य जगतः पालक । हव्यवाहन
हविषो वोढः । मियेध्य-यज्ञार्ह । एवंविध हे अग्ने विश्वस्य चातारं सर्वस्य
जगती रक्षकममृतं मरणरहितं यजिष्ठमतिशयेन यष्टारं त्वामहमनुष्ठाता स्तुवि-
ष्यामि । स्तुतिकरिष्यामि ॥ स्तुविष्यामि । पुञ् स्तुतौ । व्यत्ययेनेडागमः । आग-
मानुदात्तत्वे प्रत्ययस्वरः । भोजन । कर्मफलं भोजयतीति भोजनः । नन्दादिल-
क्षणो ल्युः । चातारं । चैङ् पालने । आदेच इत्यात्वं । तृच्येकाच उपदेश
इतीदृप्रतिषेधः । अमृतं । नजोऽजरमरमिचमृता इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । मियेध्य ।
इयागमग्न्यादंसः । यजिष्ठं । यष्टृशब्दात्तुच्छंदसीतीष्टन्प्रत्ययः । तुरिष्ठेमेयःस्विति
तृलोपः ॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीयेऽष्टाविंशो वर्गः ॥

पृथीमृचमाह ॥

सुशंसो वोधि गृणते यविष्ठ्य मधुजिह्वः स्वाहुतः ।

प्रस्कण्वस्य प्रतिरन्नायुर्जीवसे नमस्या दैव्यं जनं ॥ ६ ॥

सुऽशंसः । वोधि । गृणते । यविष्ठ्य । मधुऽजिह्वः । सुऽआहुतः ।

प्रस्कण्वस्य । प्रऽतिरन् । आयुः । जीवसे । नमस्या । दैव्यं । जनं ॥ ६ ॥

हे यविष्ठ्य युवतमाग्ने त्वं गृणते स्तुवते यजमानार्थं सुशंसः सुष्ठु शंसनीयः ।
मधुजिह्वः । मादयितृज्वालः । स्वाहुतः सुष्ठु आभिमुख्येन हुतः सन् वोधि ।
अस्मदभिप्रायं बुध्यस्व । किंच प्रस्कण्वस्यैतन्नामकस्य कण्वपुत्रस्य महर्षेः ।
प्रस्कण्वः कण्वस्य पुत्रः कण्वप्रभवः । नि० ३. १७. । इति यास्कवचनात् । तस्य
जीवसे जीवनार्थमायुः प्रतिरन् प्रकर्षेण वर्धयन्दैव्यं देवसंबन्धिनं जनं नमस्या ।
पूजय ॥ सुशंसः । शंसु स्तुतौ । भावे घञ् । शोभनः शंसो यस्यासौ सुशंसः ।
आद्युदात्तं द्व्यच्छंदसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । वोधि । बुध अवगमने । लोटो हिः ।
बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक् । हुस्तभ्यो हेर्धिरिति हेर्धिरादेशः । वा छंद-
सीत्यपित्तस्य विकल्पितत्वात्तूपधगुणः । धातोरंत्यलोपग्न्यादंसः । गृणते । गृह
शब्दे । लटः शतृ । क्वादिभ्यः क्वा । आभ्यस्तयोरात् इत्याकारलोपः । शतुरनुम
इति विभक्तेरुदात्तत्वं । यविष्ठ्य । गतं । प्रस्कण्वस्य । प्रभूतिरूपपत्तिः कण्वाद्यस्य स
प्रस्कण्वः । प्रस्कण्वहरिश्चंद्रावृषी । पा० ६. १. १५३. । इति सुडागमो निपातितः ।

बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । प्रतिरन् । प्रपूर्वस्तिरति वर्धनार्थः । नमस्या ।
नमोवरिवश्चिचडः क्येजिति पूजार्थं क्यच् । प्रत्ययस्वरः । अन्येषामपि दृश्यते
इति संहितायां दीर्घत्वं । दैव्यं । देवाद्यजनाविति तस्येदमित्यर्थे प्राग्दीव्यतीयो
यञ्प्रत्ययः ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

होतारं विश्ववेदसं सं हि त्वा विशं इंधते ।

स आ वह पुरुहूत प्रचेतसोऽग्ने देवा इह द्रवत् ॥ ७ ॥

होतारं । विश्वऽवेदसं । सं । हि । त्वा । विशः । इंधते ।

सः । आ । वह । पुरुऽहूत । प्रऽचेतसः । अग्ने । देवान् । इह । द्र

होतारं होमनिष्पादकं विश्ववेदसं सर्वज्ञं त्वामग्निं विशः प्रजाः समिधते हि ।
सम्यक् दीपयति खलु । हे पुरुहूत बहुभिराहूताग्ने स त्वं प्रचेतसः प्रकृष्टज्ञान-
युक्तान्देवानिह कर्मणि द्रवत् क्षिप्रमावह । आभिमुख्येन प्रापय । द्रवदिति
क्षिप्रनाम । द्रवत् ओपमिति तच्चात्मसु पाठात् । विश्ववेदसं । विश्वानि वेदतीति
विश्ववेदाः । असुन् । मरुद्बृधादित्वान्पूर्वपदांतोदात्तत्वं । यद्वा वेद इति धननामः ।
विश्वानि वेदांसि यस्यासौ विश्ववेदाः । बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायामिति पूर्वपदां-
तोदात्तत्वं । इंधते । जिंघी दीप्तौ । असोरलोप इत्यकारलोपः । आन्तलोपः
। पा० ६. ४. २३. । प्रत्ययस्वरः । हि चेति निघातप्रतिषेधः ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

सवितारमुपसमंश्चिना भगमग्निं व्युष्टिषु क्षपः ।

कक्षांसत्वा सुतसोमास इंधते हव्यवाहं स्वध्वर ॥ ८ ॥

सवितारं । उपसं । अश्चिना । भगं । अग्निं । विऽउष्टिषु । क्षपः ।

कक्षांसः । त्वा । सुतऽसोमासः । इंधते । हव्यऽवाहं । सुऽअध्वर ॥ ८ ॥

हे स्वध्वर शोभनयागयुक्ताग्ने व्युष्टिषूपःकालेषु श्रवोऽन्महाहृतिरूपमभि-
लक्ष्य सविचादीन्देवानावहेत्यनुवर्तते । स्वध्वरेत्याहवनीयाग्नेः संवोधनं । अग्नि-
मिति हविष उद्देश्यं देवतांतरमुच्यते । सुतसोमासोऽभिपुतसोमाः कक्षांसो
मेधाविन ऋत्विजो हव्यवाहं हविषः प्रापकसाहवनीयं त्वामिधते । दीपयति ॥

व्युष्टिषु । उद्धी-विवासे । विवासो वर्जनं । व्युद्धयते तमसा वर्ज्येत इति व्युष्टि-
रूपःकालः । कर्मणि क्तिनि तादौ च नितीति गतेः । प्रकृतिस्वरत्वं । संहिताया-
मुदात्तस्वरितयोर्यण इति परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वं । क्षपः । क्षपेति रात्रिनाम ।
उस्यातो धातोरित्यच्चात इति योगविभागादाकारलोपः । सुतसोमासः । सुतः
सोमो यैः । निष्ठेति पूर्वनिपातः । पा० २. २. ३६ । बहुव्रीही पूर्वपदप्रकृति-
स्वरत्वं । हव्यवाहं । हव्यं वहतीति हव्यवाद् । वहश्चेति शिष्यप्रत्ययः ॥

नवमीमृचमाह ॥

पतिर्ह्यध्वराणामग्नें दूतो विशामसि ।

उपवृध आ वह सोमपीतये देवाँ अद्य स्वर्हेशः ॥ ९ ॥

पतिः । हि । अध्वराणां । अग्नें । दूतः । विशां । असि ।

उपःऽवुधः । आ । वह । सोमऽपीतये । देवान् । अद्य । स्वःऽदृशः ॥ ९ ॥

हे अग्ने विशां प्रजानां संवन्धिनो येऽध्वरा यागास्तेषां पतिः पालकस्त्वं
दूतोऽसि हि । देवानां वार्ताहारो भवसि खलु । उपवृध उपःकाले प्रवृद्धान्
स्वर्हेशः सूर्यदर्शिनो देवानद्यास्मिन्दिने सोमपीतये सोमपानार्थमावह । आभि-
मुख्येन प्रापय ॥ असि । हि चेति निघातप्रतिषेधः । सोमपीतये । पा पाने ।
स्थागापापचो भाव इति भावे क्तिन् । युमास्येतीत्वं । सोमस्य पीतिः । दासी-
भारादित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । स्वर्हेशः । सुष्ठुतिं गच्छतीति स्वरादित्यः ।
अर्तैरन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति विच् । तं प्रश्यंतीति स्वर्हेशः । क्षिप् चेति क्षिप् ।
कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

दशमीमृचमाह ॥

अग्ने पूर्वा अन्नूपसो विभावसो दीदियं विश्वदर्शतः ।

असि यामेभ्वविता पुरोहितोऽसि यज्ञेषु मानुषः ॥ १० ॥

अग्ने । पूर्वाः । अन्नू । उपसः । विभावसो इति विभाऽवसो । दीदियं । विश्वऽदर्शतः ।

असि । यामेषु । अविता । पुरःऽहितः । असिं । यज्ञेषु । मानुषः ॥ १० ॥

हे विभावसो विशिष्टप्रकाशनरूप धनवन्नग्ने विश्वदर्शतः सर्वदर्शनीयस्त्वं
पूर्वा उपसोऽनु । अंतीतानुषःकालाननुलक्ष्य दीदेष । दीप्तवानसि । तादृ-

शस्त्वं यामेषु जननिवासस्थानेष्ववितासि । रक्षको भवसि । यज्ञेष्वनुष्ठेयकर्मसु पुरोहितो वेदेः पूर्वस्यां दिश्यवस्थितो मानुषोऽसि । ऋत्विग्यजमानानां मनुष्याणां हितोऽसि ॥ दीदेय । दीदेतिश्चांदसो दीप्तिकर्मा । आगमानुशासनस्यानित्यत्वादिडभावः । द्विवचनप्रकरणे छंदसि वेति वक्तव्यमिति वचनाद्विवचनाभावः । विश्वदर्शतः । विश्वैर्दर्शनीयः । भृमृदशीत्यादिना दृशेरतच् । मरुदधादित्वापूर्वपदांतोदात्तत्वं । पुरोहितः । पूर्वाधरावराणामसि पुरधवश्चैषामित्यसिप्रत्ययांतः पुरस्शब्दः । तद्धितश्चासर्वविभक्तिरित्यव्ययत्वात् पुरोऽव्ययमिति गतिसंज्ञायां सत्यां गतिसमासे गतिरनंतर इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीय एकोनविंशो वर्गः ॥

एकादशीमृचमाह ॥

नि ता यज्ञस्य सार्धनमग्ने होतारमृत्विजं ।

मनुष्वहेव धीमहि प्रचेतसं जीरं दूतममर्त्यं ॥ ११ ॥

नि । ता । यज्ञस्य । सार्धनं । अग्ने । होतारं । ऋत्विजं ।

मनुष्वत् । देव । धीमहि । प्रचेतसं । जीरं । दूतं । अमर्त्यं ॥ ११ ॥

हे अग्ने देव मनुष्वत् यथा मनुष्योऽगदेशे निदधाति । तद्वद्वयं तां निधीमहि । अत्र स्थापयामः । कीदृशं । यज्ञस्य सार्धनं । यज्ञनिष्पादकं । होतारमृत्विजं । ऋतौ वसंतादिके यष्टारं । प्रचेतसं । प्रकृष्टज्ञानयुक्तं । जीरं । शत्रूणां वयोहानिकरं । दूतं । देवानां दूतस्थानीयं । अमर्त्यं । मरणरहितं ॥ मनुष्वत् । औष्ण्यदिकोसिप्रत्ययांतो मनुस्शब्दः । तेन तुल्यं क्रिया चेदतिरिति वक्तिप्रत्ययः । अयस्मयादित्तेन भत्वादुत्पाद्यभावः । धीमहि । बुधाञ् धारणपोषणयोः । लट्प्रत्ययासलोपश्चांदसः । जीरं । जु इति सौचो धातुः । जोरी च । उ० २. २४ । इति रक्प्रत्ययः । कात्यायनस्वाह रक्ति ज्यः संप्रसारणे जीर इति ॥

द्वादशीमृचमाह ॥

यद्देवानां मित्रमहः पुरोहितोऽंतरो यासि दूत्यं ।

सिधोर्वि प्रस्वनितास ऊर्मयोऽग्नेर्भोजंते अर्चयः ॥ १२ ॥

यत् । देवानां । मित्रं ऽमहः । पुरः ऽर्हितः । अंतरः । यासि । दूत्यं ।
 सिंधोः ऽइव । प्रऽस्वनितासः । ऊर्मयः । अग्नेः । भ्राजते । अर्चयः ॥ १२ ॥
 हे मित्रमहः । मित्राणां पूजकान्ने, यद्यदा पुरोहितस्त्वं वेदे, पूर्वस्यां दिशि
 स्थापितोऽंतरो देवयजनमध्ये वर्तमानः सन् देवानां दूत्यं दूतकर्म यासि ।
 प्राप्नोषि । तदानीमग्नेस्तुवार्चयो दीप्तयो भ्राजते । दीप्यते । तव हरांतः । सिंधो-
 रिव । यथा समुद्रस्य प्रस्वनितासः प्रकृष्टध्वनिमुक्ता ऊर्मयस्तरंगा भ्राजते तद्वत् ॥
 मित्रमहः । मह पूजायां । मित्रैर्ऋषिभिर्महत्ते पूज्यत इति मित्रमहाः । औणा-
 दिकोऽसुन् । यासि । यद्वृत्तयोगादनिघातः । दूत्यं । दूतस्य कर्म दूत्यं । दूतस्य
 भागकर्मणी इति यत्प्रत्ययः । सर्वे विधयश्छंदसि विकल्प्यंत इति वचनाद्य-
 तोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वाभावे तित्स्वरितमिति स्वरितत्वं । प्रस्वनितासः । स्यमु
 स्वन ध्वन शब्दे । भावे निष्ठा । प्रकृष्टं स्वनितं येषां ते प्रस्वनिताः । असुगागमः ।
 बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । ऊर्मयः । अर्तैरुच्चेति मिप्रत्ययः ॥

त्रयोदशीमृचमाह ॥

श्रुधि श्रुत्कर्णं वह्निभिर्देवैरग्ने सयावभिः ।

आ सीदंतु वह्निपि मित्रो अयमा प्रातर्यावाणे अध्वरं ॥ १३ ॥

श्रुधि । श्रुत् ऽकर्णं । वह्निऽभिः । देवैः । अग्ने । सयावऽभिः ।

आ । सीदंतु । वह्निपि । मित्रः । अयमा । प्रातः ऽयावानः । अध्वरं ॥ १३ ॥

हे श्रुत्कर्णं श्रवणसमर्थाभ्यां कर्णाभ्यां युक्ताग्ने श्रुधि । असदीयं वचनं शृणु ।
 यो मित्रो देवो यश्चायमा ये चान्ये प्रातर्यावाणः प्रातःकाले देवयजनं गच्छंतो
 देवास्तैः सर्वैः सयावभिराहवनीयाग्निना त्वया समानगतिभिरन्यैर्वह्निभिर्देवैः
 सहाध्वरं ऋतुमुद्दिश्य वह्निपि दर्भ आसीदंतु । उपविशंतु ॥ श्रुधि । श्रु श्रवणे ।
 श्रुश्रुत्वादिना हेर्धिरादेशः । बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक् । श्रुत्कर्णं ।
 शृणोतीति श्रुत् । क्षिपि तुगागमः । श्रुतौ कर्णौ यस्यासौ श्रुत्कर्णः । वह्निभिः ।
 वह प्रापणे । वहिश्चिपुश्चुग्लाहात्वरिभ्यो निदिति निप्रत्ययः । निह्नादाद्युदात्तत्वं ।
 सयावभिः । समानं यांतीति सयावानः । या प्रापणे । आतो मनिन्निति वनिप् ।

कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । प्रातर्यावाणः । पूर्ववत् । प्रातिपदिकांतनुम्विभक्तिषु च । पा० ८. ४. ११. । इति एत्वं ॥

चतुर्दशीमृचमाह ॥

मृखंतु स्तोमं मरुतः सुदानवोऽग्निजिह्वा चृतावृधः ।

पिवंतु सोमं वरुणो धृतव्रतोऽश्विभ्यामुषसा सजूः ॥ १४ ॥

मृखंतु । स्तोमं । मरुतः । सुदानवः । अग्निजिह्वाः । चृतवृधः ।

पिवंतु । सोमं । वरुणः । धृतव्रतः । अश्विभ्यां । उषसा । सजूः ॥ १४ ॥

मरुतो देवाः स्तोममस्मदीयं स्तोत्रं मृखंतु । कीदृशाः । सुदानवः । सुष्ठु फलस्य दातारः । अग्निजिह्वाः । अग्निजिह्वास्थानीयो मुख्यो येषु मरुतु तादृशाः । चृतावृधः । सत्यस्य यज्ञस्य वा वर्धकाः । तथा धृतव्रतो गृहीतकर्मा वरुणो देवोऽश्विभ्यां देवाभ्यामुषसा देवतया सजूः सह सोमं पिवंतु ॥ सुदानवः । हुदाञ् दाने । दाभाभ्यां नुरिति भावे नुप्रत्ययः । दानुशब्द आद्युदात्तः । शोभनं दानु येषां । आद्युदात्तं अर्द्धदसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । अग्निजिह्वाः । अग्नेर्जिह्वायामवस्थिता हविर्भाज इत्यर्थः । तात्स्थ्यात् ताच्छब्दं । अग्निजिह्वास्थानीयो येषां ते । छान्दसमन्तोदात्तत्वं । चृतावृधः । चृतस्य सत्यस्य यज्ञस्य वा वर्धयितारः । वृधेरन्तर्भावितरण्यत्वात् किप् चेति किप् । अन्येषामपि दृश्यत इति पूर्वपदस्य दीर्घत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीये चिंशो वर्गः ॥

त्वमग्ने वसूनिरिति दशर्चं द्वितीयं सूक्तं । अत्रानुक्रमशिका । त्वमग्ने दशानुष्टुभ मर्द्धर्चोऽत्यो देव इति । प्रस्तुतश्च ऋषिः । आनुष्टुभं छन्दः । अग्निर्देवता । पूर्ववाग्नेयं त्वित्युक्तत्वात् । अयं सोम इत्यर्द्धर्चो देवदेवत्यः । प्रातरनुवाक आग्नेये क्रतावाश्विनशस्त्रे चैतत्सूक्तं । अथैतस्या रात्रेरिति खंडे सूचितं । त्वमग्ने वसूस्त्वं हि द्यौतवत् । आ० ४. १३. । इति ॥ तथा गर्गचिराचस्यात्येऽह्न्येतत्सूक्तमाज्यशस्त्रं । आगिरसं स्वर्गकाम इति खंडे सूचितं । वारवंतीयमुत्तमे त्वमग्ने वसूरिति चाज्यं । आ० १०. २. । इति ॥

तत्र प्रथमामृचमाह ॥

त्वमग्ने वसूरिह रुद्राँ आदित्याँ उत ।

यजाँ स्वध्वरं जनं मनुजातं धृतमुषं ॥ १ ॥

त्वं । अग्ने । वसून् । इह । रुद्रान् । आदित्यान् । उत ।

यजं । सुऽअध्वरं । जनं । मनुऽजातं । धृतऽमुषं ॥ १ ॥

हे अग्ने त्वमिह कर्मणि वस्वादीन्यज । उत अपि च जनमन्यमपि देवतारूपं प्राणिनं यज । कीदृशं । स्वध्वरं । शोभनयागयुक्तं । मनुजातं । मनुना प्रजापतिनोत्पादितं । धृतमुषं । उदकस्य सेत्कारं ॥ यज । अचोऽतस्त्रिड इति संहितायां दीर्घत्वं । स्वध्वरं । शोभनोऽध्वरो यस्यासौ स्वध्वरः । नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । मनुजातं । जनेरंतर्भावितरण्यत्कर्मणि क्तः । तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । धृतमुषं । मुष सुप स्नेहनसेचनपूरणेषु । धृतोनोदकेन पुष्णाति पूरयतीति धृतमुद । क्तिप् चेति क्तिप् ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

श्रुष्टीवानो हि दाशुषं देवा अग्ने विचेतसः ।

तान्रोहिदश्च गिर्वणस्त्रयस्त्रिंशत्मा वह ॥ २ ॥

श्रुष्टीऽवानः । हि । दाशुषं । देवाः । अग्ने । विऽचेतसः ।

तान् । रोहि॒त्स् अश्च । गि॒र्वणः । त्रयः॑ऽत्रिंशत् । आ । वह ॥ २ ॥

हे अग्ने विचेतसो विशिष्टप्रज्ञाना देवा दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय श्रुष्टीवानो हि । श्रुष्टिः फलस्य दानं तद्वाजः खलु । हे रोहिदश्च रोहिन्नामकैरश्वरूपेण गिर्वणो गीर्भिः स्तुतिभिर्वननीयाग्ने । गिर्वणा देवो भवति गीर्भिरेनं वनयतीति यास्कः । त्रयस्त्रिंशत् । अनया संख्यया संख्यातान्तादेवानावह । इहानय ॥ श्रुष्टीवानः । श्रुष्टिः प्रेरणार्थः । भावे क्तिच् । श्रुष्टिं वनन्ति संभजंत इति श्रुष्टीवानः । अन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति विच् । छांदस दीर्घत्वं । विचेतसः । विशिष्टं चेतो येषां ते । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । गिर्वणः । गीर्भिर्वननीयो गिर्वणः । वनन्तेरसुन् । पूर्वपदस्य ह्रस्वत्वं छांदसं । त्रयश्च

त्रिंशच्च त्रयस्त्रिंशत् । वेस्तयः । पा० ६. ३. ४८. । इति त्रिंशदस्य त्रयस् आदेशः ।
संख्येति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

तृतीयामृचमाह ॥

प्रियमेधवद्विज्जातवेदो विरूपवत् ।

अंगिरस्वन्महिमत प्रस्फुल्लस्य श्रुधी हर्व ॥ ३ ॥

प्रियमेधऽवत् । अत्रिऽवत् । जातऽवेदः । विरूपऽवत् ।

अंगिरस्वत् । महिऽवत् । प्रस्फुल्लस्य । श्रुधि । हर्व ॥ ३ ॥

हे महिमत् प्रभूतकर्मन् जातवेदोऽग्ने प्रस्फुल्लस्य कण्वपुत्रस्य महर्षेर्व-
माह्वानं श्रुधि । शृणु । तत्र चत्वारो दृष्टांताः । प्रियमेधात्रिविरूपांगिरोनामका
एतेषामाह्वानं यथा शृणोषि तद्वत् । तत्र निरुक्तं । प्रियमेधः प्रिया अस्य
मेधा यथैतेषामृषीणामेवं प्रस्फुल्लस्य शृणु ह्वानं । प्रस्फुल्लः कण्वस्य पुत्रः कण्व-
प्रभवो यथा प्रापमिति । विरूपो नानारूपो महिमत्तो महाव्रत इति च । नि०
३. ११. ॥ प्रियमेधवत् । प्रियमेधस्येव । तत्र तस्येवेति षष्ठ्यर्थे वतिः । एवम-
त्रिवदित्यादावपि । प्रस्फुल्लादयो गताः ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

महिकेरव ऊतये प्रियमेधा अहूपत ।

राजंतमध्वराणांमग्निं श्रुक्लेण शोचिषां ॥ ४ ॥

महिऽकेरवः । ऊतये । प्रियऽमेधाः । अहूपत ।

राजंतं । अध्वराणां । अग्निं । श्रुक्लेण । शोचिषां ॥ ४ ॥

महिकेरवः प्रौढकर्माणः प्रियमेधाः प्रियेण यज्ञेनोपेता ऋषय ऊतये
रक्षार्थमग्निमहूपत । आहूतवंतः । कीदृशं । अध्वराणां यज्ञानां मध्ये श्रुक्लेण
शोचिषा श्रुदेन प्रकाशेन राजंतं दीपमानं ॥ महिकेरवः । मह पूजायां । अग्नि-
दिक् इन्द्रप्रत्ययः । हुक्लृञ् करणे । कृवापाजीत्युण् । महयो महांतः कारवो येषां
ते तथोक्ताः । आकारस्यैकारादेश्चादसः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ।
प्रियमेधाः । प्रियो मेधो येषां ते । अहूपत । ह्येञ् स्पर्धायां शब्दे च । लुङि

सिचि बहुलं छंदसीति संप्रसारणं । परपूर्वत्वं । हल इति दीर्घत्वं । आदेशप्रत्य-
ययोरिति यत्वं ॥

पंचमीमृचमाह ॥

घृताहवन संत्येमा उ घु श्रुधी गिरः ।

याभिः कर्णस्य सूनवो हवन्तऽवसे ता ॥ ५ ॥

घृतऽआहवन । संत्य । इमाः । ऊं इति । सु । श्रुधि । गिरः ।

याभिः । कर्णस्य । सूनवः । हवन्ते । अवसे । ता ॥ ५ ॥

हे घृताहवन घृतेनाहूयमान संत्य फलप्रदाने । इमा उ गिरोऽस्माभिः
प्रयुज्यमाना अपि स्तोत्ररूपा वाचः सु श्रुधि । सुष्ठु शृणु । कर्णस्य महर्षेः
सूनवः पुत्रा याभिर्गोभिर्वसे स्वरक्षणं तां हवन्ते । त्वामाह्वयन्ति ॥ घृता-
हवन । घृतेनाहूयतेऽस्मिन्निति घृताहवनः । अधिकरणे ल्युट् । आर्माञ्जिताद्यु-
दात्तत्वं । श्रुधि । श्रुणुषुपृकृवृभ्यश्छंदसीति हेधिरादेशः । बहुलं छंदसीति विक-
रणस्य लुक् ॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीय एकविंशो वर्गः ॥

अश्वमेधे पीषण्यामिष्टौ स्विष्टकृतोऽनुवाक्या तां चित्रश्रवस्तमेत्येषा ।
सर्वान्कामानवाप्स्यन्निति खंडे सूचितं । तां चित्रश्रवस्तम यद्वाहिष्ठं तद्गन्तये
। आ० १०. ६. इति ॥ तामेतां सूक्ते षष्ठीमृचमाह ॥

तां चित्रश्रवस्तम हवन्ते विष्णु जंतवः ।

शोचिष्केशं पुरुप्रियाग्ने हव्याय वोळ्हवे ॥ ६ ॥

तां । चित्रश्रवःऽतम । हवन्ते । विष्णु । जंतवः ।

शोचिःऽकेशं । पुरुऽप्रिय । अग्ने । हव्याय । वोळ्हवे ॥ ६ ॥

हे चित्रश्रवस्तम । अतिशयेन विविधहवीरूपान्नयुक्त पुरुप्रिय बहूनां यज-
मानानां प्रीतिकारणे तां हव्याय वोळ्हवे हविर्वोढुं विष्णु जंतवः प्रजासूत्यन्ना
यजमाना हवन्ते । आह्वयन्ति । कीदृशं । शोचिष्केशं । दीप्तिरूपकेशोपेतं । तथा
च वाजसनेयिन आमन्त्रति । शोचन्त इव ह्येतस्य समिद्धस्य रश्मयः केशा इति ॥

चित्रश्रवस्तम । श्रव इत्यन्वनाम । चित्रं श्रवो यस्यासौ चित्रश्रवाः । अति-
शयेन चित्रश्रवाश्चित्रश्रवस्तमः । आमंचितानुदात्तत्वं । शोचिष्केशं । शुच दीप्तौ ।
अर्चिंशुचिहुमृपिछादिछर्दिभ्य इतिरितीति । प्रत्ययस्वरः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्र-
कृतिस्वरत्वं । हव्याय । हवनक्रियया प्राप्यत्वात् क्रियायहणं कर्तव्यमिति संप्र-
दानत्वाच्चतुर्थी । वोळ्हवे । वह प्रापणे । तुमर्ये सेसेनिति तयेनप्रत्ययः । ढत्वध-
त्वष्टुत्वढलोपेषु कृतेषु सहिवहोरोदवर्णस्य । पा० ६. ३. ११२. । इत्यकारस्यौकारः ।
निच्चादाद्युदात्तत्वं ॥

सप्रमीमृचमाह ॥

नि त्वा होतारमृत्विजं दधिरे वसुवित्तमं ।

श्रुत्कर्णे सप्रथस्तमं विप्रां अग्ने दिविष्टिषु ॥ ७ ॥

नि । त्वा । होतारं । ऋत्विजं । दधिरे । वसुवित्ऽतमं ।

श्रुत्ऽकर्णे । सप्रथःऽतमं । विप्राः । अग्ने । दिविष्टिषु ॥ ७ ॥

हे अग्ने विप्रा मेधाविनो दिविष्टिषु यागेषु त्वां निदधिरे । स्थापितवन्तः ।
कीदृशं । होतारं । आह्वातारं । ऋत्विजं । ऋतुषु यजनशीलं । वसुवित्तमं ।
अतिशयेन धनस्य लभयितारं । श्रुत्कर्णे । श्रवणयोग्यकर्णेपितं । सप्रथस्तमं ।
अतिशयेन प्रख्यातं ॥ दधिरे । इरेचश्चिच्चादन्तोदात्तत्वं । पादादित्वान्निघाताभावः ।
दिविष्टिषु । इष्टय एषणानि । दिवः स्वर्गस्थेषणानि येषु यागेषु ते दिविष्टयः ।
सर्वे विधयश्छंदसि विकल्प्यन्त इति वचनाद्विष उदित्युत्वं न क्रियते । बहुव्रीहौ
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

आ त्वा विप्रा अचुच्यवुः सुतसोमा अभि प्रयः ।

वृहन्ना विभ्रतो हविरग्ने मर्ताय दाश्रुपे ॥ ८ ॥

आ । त्वा । विप्राः । अचुच्यवुः । सुतऽसोमाः । अभि । प्रयः ।

वृहत् । भाः । विभ्रतः । हविः । अग्ने । मर्ताय । दाश्रुपे ॥ ८ ॥

हे अग्ने सुतसोमा अभिषुतसोमयुक्ता विप्रा मेधाविन ऋत्विजः प्रयोऽभि
हविलक्षणमन्नमभिलक्ष्य त्वा आचुच्यवुः । त्वामागमयन्ति । कीदृशं त्वां । वृहत् ।

महांतं । भाः । भासमानं । कीदृशं विप्राः । दाशुषे मर्ताय हविःप्रदस्य यज-
मानस्य संबन्धि हविर्विभ्रतो धारयंतः ॥ अचुच्यवुः । च्युङ् गतौ । अस्मादंतर्भा-
वितरणार्थात् लङि व्यत्ययेन परस्मैपदं । बहुलं छंदसीति शपः घुः । सिजभ्य-
स्तविदिभ्यश्चेति ऋजुसादेशः । जुसि चेति गुणः । बृहत् । भाः । उभयत्र सुपां
सुलुगिति विभक्तैर्लुक् । विभ्रतः । दुभृज् धारणपोषणयोः । शतरि नाभ्यस्ताच्छ-
तुरिति नुमागमप्रतिषेधः । अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं । मर्ताय दाशुषे ।
उभयत्र षष्ठ्यर्थे चतुर्थी वक्तव्येति चतुर्थी ॥

नवमीमृचमाह ॥

प्रात॒र्याव्णः॑ सह॒स्कृत॑ सोम॒पेया॑य संत्य ।

इहा॒द्य॑ दैव्यं॒ जनं॑ ब॒हिरा॑ सा॒दया॑ वसो ॥ ९ ॥

प्रात॒ः ऽयाव॑ । स॒हः ऽकृ॑त । सोम॒ऽपेया॑य । संत्य ।

इह । अद्य । दैव्यं । जनं । बहिरः । आ । सादय । वसो इति ॥ ९ ॥

हे सहस्कृत बलेन मणित संत्य फलदातवसो निवासहेतुभूताग्ने । इह
देवयजनदेशेऽद्यासिन्दिने सोमपेयाय सोमपानार्थं प्रातर्याव्णः प्रातरागच्छतो
देवान् दैव्यं जनमन्यमपि देवताजनं बहिरासादय । यज्ञं प्रापय ॥ प्रातर्याव्णः ।
यस्यसोपोऽन इत्यकारलोपः । सहस्कृत । सहतेऽभिभवत्यनेनेति सहो बलं ।
तेन क्रियत इति सहस्कृतः । ओजःसहोम्भस्तमसस्तृतीयायाः । पा० ६. ३. ३. इत्य-
लुगभावगच्छादसः ॥

दशमीमृचमाह ॥

अ॒वाचं॑ दैव्यं॒ जन॒मग्ने॑ यक्ष्ण॒ सहू॑तिभिः ।

अ॒यं सोमः॑ सु॒दानव॑स्त्वं पा॒त ति॒रोऽह्ण॑चं ॥ १० ॥

अ॒वाचं॑ । दैव्यं॑ । जनं॑ । अग्नें॑ । यक्ष्णं॑ । सहू॑तिभिः ।

अ॒यं । सोमः॑ । सु॒ऽदान॑वः । तं । पा॒त । ति॒रः ऽह्ण॑चं ॥ १० ॥

हे अग्ने । अवाचमभिमुखं दैव्यं जनं देवतारूपं प्राणिनं सहूतिभिः समाना-
हनिर्देवांतरैः सह यक्ष्ण । यज । हे सुदानवः सुष्ठु फलदातारो देवाः । अयं
सोमो युष्मदर्थं सोमः पुरतो वर्तते । तं सोमं पात । पिबत । कीदृशं । तिरो-

अहूयं । एतन्नामकं । पूर्वस्मिन्नह्न्यभिषुतो यः सोम उत्तरेऽहनि हूयते तस्यै-
तन्नामधेयं ॥ दैव्यं । देवाद्यज्ञाविति प्राग्दीव्यतीयो यज् । यस्व । लोटि बहुलं
छंदसीति शपो लुक् । प्रत्ययस्वराभावश्छंदसः । अग्न इत्यस्य पादादौ वर्तमा-
नस्यामंचितं पूर्वमविद्यमानवदित्यविद्यमानवत्त्वात् तिङ्प्रतिङ् इति निघाता-
भावः । सहूतिभिः । समानाहूतिराह्वानं येषां ते सहूतयः । समानस्य छंदसीति
सभावः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । पात । पा पाने । बहुलं छंदसीति
शपो लुक् । तिरोअहूयं । अहनि भवमहूयं । भवे छंदसीति यत् । नस्तद्धित
इति टिलोपो न भवति अहृष्टखोरेव । पा० ६. ४. १४५. । इति नियमात् । भसं-
ज्ञायामहोपोऽन इत्यकारलोपः । ये चाभावकर्मणोः । पा० ६. ४. १६८. ॥ इति
प्रकृतिभावस्तु सर्वविधीनां छंदसि विकल्पितत्वान्न क्रियते । तिरोहितोऽहूयस्ति-
रोअहूयः । प्रकृत्यांतःपादमिति प्रकृतिभावः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीये द्वात्रिंशो वर्गः ॥

एपो उपा इति पंचदशर्चं तृतीयं सूक्तं प्रस्कण्वस्यार्पे । इदमुत्तरं चाश्विनं
गायत्रीछंदस्कं । अत्रानुक्रमणिका । एपो पंचोनाश्विनं तु गायत्रमिति ॥ प्रातर-
नुवाक आश्विने ऋतौ गायत्रीछंदस्याश्विनशस्त्रे चेदं सूक्तं । अथाश्विन एपो
उपाः । आ० ४. १५. । इति सूचितं ॥

तत्र प्रथमामृचमाह ॥

एपो उपा अपूर्व्या व्युच्छति प्रिया दिवः । स्तुषे वामश्विना बृहत् ॥ १ ॥

एपो इति । उपाः । अपूर्व्या । वि । व्युच्छति । प्रिया । दिवः । स्तुषे । वां ।

अश्विना । बृहत् ॥ १ ॥

एषो एषैवास्माभिः परिदृश्यमाना प्रिया सर्वेषां प्रीतिहेतुरपूर्व्या पूर्वेषु
मध्यरात्रादिकालेषु विद्यमाना न भवति किंत्विदानीमुषा उषोदेवता दिवो
द्युलोकस्य सकाशादागत्य व्युच्छति । तमो वर्जयति । हे अश्विनौ वां युवां बृहत्प्र-
भूतं यथा भवति तथा स्तुषे । स्तौमि ॥ स्तुषे । एज् स्तुतौ । तिङ्गं तिङो
भवन्तीत्युत्तमैकवचनस्य मध्यमैकवचनादेशः । यद्वा लेट्युत्तमैकवचने सिद्धुलं
लेटीति सिप् ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

या दसा सिंधुमातरा मनोतरा रयीणां । धिया देवा वसुविदा ॥ २ ॥

या । दसा । सिंधुऽमातरा । मनोतरा । रयीणां । धिया । देवा । वसुऽविदा ॥ २ ॥

या देवा यावुभावश्विनौ वक्ष्यमाणगुणयुक्तौ तौ स्तुष इति पूर्वचान्वयः । कीदृशौ । दसा । दसौ दर्शनीयौ । सिंधुमातरा । समुद्रमातृकौ । यद्यपि सूर्यचंद्रमसावेव समुद्रजौ तथाप्यश्विनोः केषांचिन्मते तद्रूपत्वात्तथात्वं । रयीणां धनानां मनोतरा । मनसा तारयितारौ । धिया कर्मणा वसुविदा निवासस्थानस्य लभयितारौ ॥ मनोतरा । मनसा तरत इति मनोतरौ । तरतेरंतर्भावितरण्यथात् चूदोरवित्यप् । पूर्वपदांतस्य सकारस्य रुत्वे सति छांदसमुत्वं । रयीणां । नामन्यतरस्यामिति नाम उदात्तत्वं । धिया । सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं । वसुविदा । वसूनि निवासस्थानानि विंदत इति वसुविदौ । किप् चेति किप् ॥

तृतीयामृचमाह ॥

वच्यंते वां ककुहासो जूष्ण्यामधि विष्टपि । यद्वां रथो विभिष्पतात् ॥ ३ ॥

वच्यंते । वां । ककुहासः । जूष्ण्यां । अधि । विष्टपि । यत् । वां । रथः । विऽभिः ।

पतात् ॥ ३ ॥

हे अश्विनौ वां युवयोः संबन्धी रथो जूष्ण्यां नानाशस्त्रैः स्तुतायामधि विष्टपि स्वर्गलोके यद्यदा विभिरश्वैः पतात् । पतति गच्छति । तदानीं वां युवयोः ककुहासः स्तुतयो वच्यंते । अस्माभिरुच्यंते ॥ वच्यंते । प्रवीतेर्यकि व्रुवो वचिरिति वच्यादेशः । वचिस्वपीत्यादिना संप्रसारणं । संप्रसारणाच्चेत्यच वा छंदसीत्यनुवृत्तेः परपूर्वत्वस्य पाक्षिकत्वाद्यणादेशः । प्रत्ययस्वरः । ककुहासः । ककुभं शृंगे विदुः प्रधाने चेत्यभिधानात् प्राधान्याभिधायिना ककुभश्चेन तत्प्रतिपादिका स्तुतयो लक्ष्यंते । हत्वं छांदसं । आज्ञसेरसुगित्यसुक् । जूष्ण्यां । जृष् वयोहानौ । अत्र स्तुत्यर्थो धातूनामनेकार्थत्वात् । निष्ठायां श्र्युकः कितीतीदृमतिषेधः । बहुलं छंदसीत्युत्वं । हलि चेति दीर्घः । रदाभ्यामिति निष्ठानत्वं । प्रत्ययस्वरः । विभिः । वी गत्यादौ । वियंति गच्छंतीति वयोऽध्याः । औष्णादिको द्विप्रत्ययः । पतात् । पनु गतौ । लेट्याडागमः । इतश्च लोप इतीकारलीपः ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

हविषां जा॒रो अ॒पां पि॒प॒र्तिं प॒पु॒रि॒र्न॒रा । पि॒ता कु॒ट॒स्य च॒र्ष॒णिः ॥ ४ ॥

हविषां । जा॒रः । अ॒पां । पि॒प॒र्तिं । प॒पु॒रिः । न॒रा । पि॒ता । कु॒ट॒स्य । च॒र्ष॒णिः ॥ ४ ॥

हे अश्विनी देवौ । अपां जारः स्वकीयतापेनोदकानां जरयिता सूर्यो हविषास्महत्तेन पिपर्ति । देवान्पूरयति । उदिते सूर्ये हविःप्रदानात्सूर्यस्य पूरकत्वं द्रष्टव्यं । अतः सूर्योदयकाले युवाभ्यामागतव्यमित्यर्थः । कीदृशो जारः । पपुरिः । उक्तक्रमेण पूरणस्वभावः । पिता । पालकः । कुटस्य चर्षणिः । कर्मणो द्रष्टा । अत्र निरुक्तं । हविषापां जरयिता पिपर्तिं पपुरिरिति पूणातिनिगमौ वा प्रीणातिनिगमौ वा । पिता कृतस्य कर्मणश्चायितादित्यः । नि० ५. २४. इति ॥ जारः । जरयतीति जार आदित्यः । दारजारी कर्तरि णिलुक् चेति यजंतो निपातितः । कर्षात्वं इत्यंतोदात्तत्वं । अपां । ऊडिदमिति विभक्तेरुदात्तत्वं । पिपर्तिं । पृ पालनपूरणयोः । तिपि जुहोत्यादित्वाच्छ्रुः श्रुः । अर्तिपिपत्योश्चेत्यभ्यासत्वेत्वं । अनुदात्ते चेत्यभ्यस्तस्याद्युदात्तत्वं । पपुरिः । आहगमहन इति किन्प्रत्ययः । लिङ्ङावात्किञ्चे सिद्धेऽपि पुनः कित्करणसामर्थ्यादृच्छत्यृतां । पा० ७. ४. ११. इति गुणाभावः । उदोष्ठचपूर्वस्येत्युत्वं । निच्चादाद्युदात्तत्वं ॥

पंचमीमृचमाह ॥

आ॒दा॒रो वां म॒ती॒नां ना॒स॒त्या म॒त॒व॒च॒सा । पा॒तं सोम॑स्य धृ॒ष्णु॒या ॥ ५ ॥

आ॒ऽदा॒रः । वां । म॒ती॒नां । ना॒स॒त्या । म॒त॒ऽव॒च॒सा । पा॒तं । सोम॑स्य ।

धृ॒ष्णु॒ऽया ॥ ५ ॥

हे मतवचसाभिमतस्त्वोच्चै नासत्याश्विनी वां युवयोर्मतीनां बुद्धीनामादारः प्रेरको यः सोमोऽस्ति सोमस्य तं सोमं पातं । युवां पिवतं । कीदृशं सोमं । धृष्णुया । धर्षणशीलं । मदकरत्वेन तीव्रमित्यर्थः ॥ आदारः । इद् आदेर । आदारयतीत्यादारः । दारजारी कर्तरि णिलुक् चेति यज्प्रत्ययः । आथादिनोत्तरपदांतोदात्तत्वं । मतीनां । नामन्यतरस्यामिति नाम उदात्तत्वं । मतवचसा । मतमभिमतं स्त्वोच्चै वचो ययोस्तौ । सुपां सुलुगिति विभक्तेराकारः । पातं । पा पाने । बहुलं छंदसीति शपो लुकि सति पाघ्रेत्यादिना पिवादेशो

न भवति । सोमस्य । क्रियायहणं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थे षष्ठी ।
धृषुया । सुपां सुलुगिति विभक्त्येयाजादेशः ॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीये त्रयस्त्रिंशो वर्गः ॥

षष्ठीमृचमाह ॥

या नः पीपरदश्विना ज्योतिष्मती तमस्तिरः । तामस्मे रासाथामिषं ॥ ६ ॥

या । नः । पीपरत् । अश्विना । ज्योतिष्मती । तमः । तिरः । तां । अस्मे इति ।

रासाथां । इषं ॥ ६ ॥

हे अश्विना ज्योतिष्मती रसवीर्यादिरूपज्योतिर्युक्ता येदन्नं नोऽस्मान्पी-
परत् । पारयेत् । तृप्तिं प्रापयेत् । किं कृत्वा । तमो दारिद्र्यरूपमंधकारं तिरः ।
अंतर्हितं विनष्टं कृत्वा । तामिषं तादृशमन्नमस्मे अस्मभ्यं रासाथां । युवां दत्तं ॥
पीपरत् । पृ मालनपूरणयोः । एयंताल्लुङि चङि शिलोषः । उयधाह्रस्वत्व-
द्विभावहलादिशेषसन्वज्ञावेत्वदीर्घाः । बहुलं छंदस्यमाश्रुगेऽपीत्यडभावः । चक्षु-
न्यतरस्यां । पा० ६. १. २१८. । इत्युपोत्तमस्य धात्वकारस्योदात्तत्वे प्राप्ते व्यत्ययेना-
भ्यासस्योदात्तत्वं । यद्वृत्तान्नित्यमिति निघातप्रतिषेधः । अस्मे । सुपां सुलुगिति
चतुर्थीबहुवचनस्य शे आदेशः । रासाथां । रा दाने । छांदसे प्रार्थनायां लुङि
व्यत्ययेनात्मनेपदं । छुः सिच् । एकाच इतीदृप्रतिषेधः । पूर्ववदडभावः । तिङ्-
तिङ् इति निघातः ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

आ नो नावा मतीनां यातं पाराय गंतवे । युंजाथामश्विना रथं ॥ ७ ॥

आ । नः । नावा । मतीनां । यातं । पाराय । गंतवे । युंजाथां । अश्विना । रथं ॥ ७ ॥

हे अश्विना मतीनां स्तुतीनां पाराय गंतवे पारं गंतुं नावा नौरूपेण
गमनसाधनेन नोऽस्मान्प्रत्यायातं । समुद्रमध्यादागच्छतं । भूमावागंतुं रथं भव-
दीयं युंजाथां । साश्वं कुरुतं ॥ नावा । सावेकाच इति विभक्तिरुदात्तत्वं । गंतवे ।
तुमर्थे सेसेनिति त्वेनेप्रत्ययः । निह्नादाद्युदात्तत्वं । युंजाथां । युजिर् योगे ।
लोढ्यायामि रुधादित्वाच्छम् । असोरल्लोप इत्यकारलोपः । प्रत्ययस्वरः ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

अ॒रि॒चं वां दि॒वस्पृ॒षु ती॒र्थे सिं॒धूनां॒ रथः । धि॒या यु॒युज॒ इ॒दं॒वः ॥ ८ ॥
अ॒रि॒चं । वां । दि॒वः । पृ॒षु । ती॒र्थे । सिं॒धूनां । रथः । धि॒या । यु॒युजे॒ । इ॒दं॒वः ॥ ८ ॥

हे अश्विनौ वां युवयोर्दिवस्पृषु द्युलोकादपि विस्तीर्णमरिचं गमनसाधनं
नौरूपं सिंधूनां समुद्राणां तीर्थेऽवतरणप्रदेशे विद्यत इति शेषः । रथश्च भूमौ
गंतुं विद्यते । इंदवः सोमा धिया भवद्विपयेण कर्मणा युयुजे । युक्ता बभूवुः ॥
अरिचं । ऋ गतौ । अर्तिलूधूसूखनसहचर इवः । पा० ३. २. १८४. । इति कारण
इत्रप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । दिवः । ऊडिदमिति विभक्तेरुदात्तत्वं । तीर्थे । नृ भवन-
तरणयोः । पातृतुदिवचरिचिसिचिभ्यस्यगिति थक् । ऋत इवातोरितीत्वं ।
हलि चेति दीर्घः । युयुजे । लिटीरयो रे इतीरेचो रे आदेशः ॥

नवमीमृचमाह ॥

दि॒वस्का॒ण्वा॒स इ॒दं॒वो व॒सु सिं॒धूनां॒ प॒दे । स्वं व॒त्रिं कु॒हं धि॒त्सथः ॥ ९ ॥
दि॒वः । क॒ण्वा॒सः । इ॒दं॒वः । व॒सु । सिं॒धूनां । प॒दे । स्वं । व॒त्रिं । कु॒हं । धि॒त्सथः ॥ ९ ॥

हे कणासः कण्वपुत्राः । यद्वा मेधाविन ऋत्विजः । अश्विनावित्थं पृच्छतेति
शेषः । कथमिति तदुच्यते । दिवो द्युलोकसकाशादिंदवः सूर्यरश्मयः प्रादुर्भू-
ताः । सिंधूनामपां वृष्टिरूपाणां स्यंदनस्वभावानां पदे स्थानेऽतरिक्षे वसु अस्म-
दादिनिवासहेतुभूतमुपःकालीनं ज्योतिराविर्भूतमिति शेषः । अस्मिन्नवसरे युवां
स्वं वत्रिं स्वकीयं रूपं कुहं धित्सथः । कुत्र स्थापयितुमिच्छथः । अत्रागत्य प्रदर्श-
नीयमिति तात्पर्यार्थः ॥ कुह । वा ह च छंदसीति किंश्चात्सप्रत्यर्थे हप्रत्ययः ।
कु तिहोरिति किमः कु । धित्सथः । दुधाञ् धारणपोषणयोः । सनि मीमायुर-
भलभशकपतपदामच इस् । पा० ७. ४. ५४. । इत्यकारस्य इसादेशः । अत्र लो-
पोऽभ्यासस्य । पा० ७. ४. ५६. । इत्यभ्यासलोपः । सः स्याद्धातुके । पा० ७. ४. ४९. ।
इति सकारस्य तकारः ॥

दशमीमृचमाह ॥

अभूद् भा उ अंशवे हिरण्यं प्रतिः सूर्यः । व्यख्यजिह्यासितः ॥ १० ॥

अभूत् । ऊं इति । भाः । ऊं इति । अंशवे । हिरण्यं । प्रति । सूर्यः । वि । व्यख्यत् ।

जिह्या । असितः ॥ १० ॥

भा उ सूर्यस्य दीप्तिस्त्वंशव उपःकालीनरश्मिसिद्धयर्थमभूद् । प्रादुर्भूतैव । सूर्यश्च हिरण्यं प्रति स्वकीयोदयेन हिरण्यसदृशोऽभूत् । अग्निश्चासितः स्वकीयदीप्तेः सूर्यप्रवेशेन स्वयं कृष्णो भूत्वा जिह्या स्वकीयया ज्वालया व्यख्यत् । प्रकाशितवान् । तस्मादयमश्विनोर्युवयोरागमनकाल इत्यर्थः ॥ अभूत् । भूसुवोस्तिङीति गुणप्रतिषेधः । हिरण्यं प्रति । प्रतिः प्रतिनिधिप्रतिदानयोरिति प्रतेः कर्मप्रवचनीयत्वं । कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया । पा० २. ३. ६. । इति द्वितीया । व्यख्यत् । चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि । लुङि चक्षिङ्ः ख्याजिति ख्याजादेशः ॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीये चतुस्त्रिंशो वर्गः ॥

एकादशीमृचमाह ॥

अभूद् पारमेतवे पंथा चतस्रं साधुया । अदर्शि वि सुतिर्दिवः ॥ ११ ॥

अभूत् । ऊं इति । पारं । एतवे । पंथाः । चतस्रं । साधुया । अदर्शि । वि ।

सुतिः । दिवः ॥ ११ ॥

चतस्रं सूर्यस्य पारमेतवे रात्रेः पारभूतमुदयादिं गंतुं पंथा मार्गः साधुया समीचीनोऽभूद् । निष्पन्न एव । दिवो द्योतनात्मकस्य सूर्यस्य सुतिः प्रसृता दीप्तिर्व्यदर्शि । विशेषेण दृष्टा । तस्मादश्विनौ युवाभ्यामागतत्वं ॥ एतवे । इण् गतौ । तुमर्थे सेसेनिति तवेन्प्रत्ययः । साधुया । सुपां सुलुगिति विभक्त्याजादेशः । अदर्शि । कर्मणि लुङि च्छेद्विणदेशः । चिणो लुगिति तश्चस्य लुक् । सुतिः । सु गतौ । क्तिच्क्ती च संज्ञायामिति क्तिच् ॥

द्वादशीमृचमाह ॥

तत्तद्दिदृश्विनोऽरवौ जरिता प्रति भूषति । मदे सोमस्य पिप्रतोः ॥ १२ ॥

तत्तत्तत् । इत् । अश्विनोः । अरवः । जरिता । प्रति । भूषति । मदे । सोमस्य ।
पिप्रतोः ॥ १२ ॥

जरिता स्तोताश्विनोः संबंधि तत्तदिन् पुनः पुनः कृतं सर्वमण्यवोऽस्मद्विषयं
रक्षणं प्रति भूषति । प्रत्येकमलं करोति । तदा तदा प्रशंसतीत्यर्थः । कीदृशयो-
रश्विनोः । मदे हर्षं निमित्तभूते सति सोमस्य पिप्रतोः । सोमं पूरयतोः ॥
भूषति । भूष अलंकारे । भौवादिकः । पिप्रतोः । पृ पालनपूरणयोः । पृ इत्येके ।
अस्माल्लटः शतृ । जुहोत्यादित्वाच्छपः श्युः । द्विर्भावोरदत्वहलादिशेषाः । अर्ति-
पिपत्योश्चेत्यभ्यासस्येत्वं । शतुर्ङित्वाद्गुणाभावे यणदेशः । अभ्यस्तानामादिरि-
त्याद्युदात्तत्वं ॥

त्रयोदशीमृचमाह ॥

वावसाना विवस्वति सोमस्य पीत्या गिरा । मनुष्वच्छंभू आ गतं ॥ १३ ॥

ववसाना । विवस्वति । सोमस्य । पीत्या । गिरा । मनुष्वत् । शंभू इति शंभू ।

आ । गतं ॥ १३ ॥

हे शंभू सुखस्य भावयितारावश्विनौ मनुष्वत् मनाविव विवस्वति परि-
चरणवति यजमाने वावसाना निवासशीलौ युवां सोमस्य पीत्या सोमस्य
पाननिमित्तं गिरा स्तुतिनिमित्तं चागतं । आगच्छतं ॥ वावसाना । वस नि-
वासे । ताच्छील्यवयोवचनेति ताच्छीलिकश्चानश् । बहुलं छंदसीति शपः श्युः ।
अन्येषामपि दृश्यत इति संहितायामभ्यासस्य दीर्घत्वं । सुपां सुलुगिति विभक्ते-
राकारः । चित इत्यंतोदात्तत्वं । पीत्या । पा पाने । स्थागापापचो भाव इति
भावे क्तिन् । घुमास्येतीत्वं । व्यत्ययेनांतोदात्तत्वं । तृतीयैकवचने यणदेशः
उदात्तयणो हल्पपूर्वादिति विभक्तेरुदात्तत्वं । मनुष्वत् । मन ज्ञाने । मन्यते जा-
नातीति मनुः । बहुलवचनादौणादिक उस्तिप्रत्ययः । तच्च तस्येवेति सप्तम्यर्थे
वतिः । प्रत्ययस्वरः । गतं । गमेर्लोपि बहुलं छंदसीति शपो लुक् । अनुदात्तो-
पदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः ॥

चतुर्दशीमृचमाह ॥

युवोरुषा अनु श्रियं परिज्मनोरुपाचरत् । ऋता वनथो अकुभिः ॥ १४ ॥

युवोः । उपाः । अनु । श्रियं । परिज्मनोः । उपऽआचरत् । ऋता । वनथः ।

अकुभिः ॥ १४ ॥

हे अश्विनौ परिज्मनोः परितो गंत्रोर्युवोर्युवयोरुभयोः श्रियमनु । आग-
मनरूपां शोभामनुसृत्योपा उपाचरत् । उपःकालदेवतेहागच्छतु । युवयोरा-
गतयोः सतोः पश्चादागतेत्यर्थः । युवां चाकुभी रात्रिभिर्ऋता यज्ञगतानि
हवींषि वनथः । कामयेथे । संभजेथे ॥ युवोः । युष्मच्छब्दात् षष्ठीद्विवचनस्य
सुपां सुपो भवन्तीति षष्ठीद्विवचनादेशः । अत आदेशविषयत्वाद्योऽचीति यत्वा-
भावः । शेषे लोपः । परिज्मनोः परितोऽजतो गच्छत इति परिज्मानौ । श्वन्नु-
श्वन्नित्यादिनाजतेर्मनिनप्रत्ययांतो निपातितः । ऋता । श्रेष्ठंदसीति शैर्लोपः ।
वनथः । वन षण् संभक्तौ । तिङ्गतिङ् इति निपातः ॥

प्रवर्ग्यं पौर्वाह्निके घर्मस्य हविषो द्वितीया याज्योभा पिवतमित्येषा ।
अथोत्तरमिति खंडे सूचितं । उभा पिवतमश्विनेतिचोभाभ्यामनवानं । आ०
४. ७. इति ॥ आश्विनशस्त्रेऽप्येषा द्वितीया याज्या । सूचितं च । प्रवामंधांसि
मद्यान्यस्युरुभा पिवतमश्विनेति याज्ये इति ॥

तामेतां पंचदशीमृचमाह ॥

उभा पिवतमश्विनोभा नः शर्म यच्छतं । अविद्रियाभिर्ऋतिभिः ॥ १५ ॥

उभा । पिवतं । अश्विना । उभा । नः । शर्म । यच्छतं । अविद्रियाभिः ।

ऋतिभिः ॥ १५ ॥

हे अश्विना । उभा युवामुभौ पिवतं । सोमपानं कुरुतं । तत ऊर्ध्वमुभा
युवामुभांवविद्रियाभिः प्रशस्ताभिर्ऋतिभी रक्षाभिर्नोऽसभ्यं शर्म सुखं यच्छतं ॥
पिवतं । पा पाने । लोटि शपि पाघ्रेत्यादिना पिवादेशः । अंगवृत्ते पुनर्वृत्ता-
वविधिर्निष्ठितस्येति वचनाल्लघूपधगुणभावः । यद्वा । आद्युदात्तोऽदंतः पि-
वादेशः । तिङ्गतिङ् इति निपातः । यच्छतं । दाण् दाने । लोटि शपि पाघ्रे-
त्यादिना यच्छादेशः । अविद्रियाभिः । द्रा कुत्तायां गतौ । विपूर्वादस्मान्नाव

औणादिकः किः । आतो लोप इटि चेत्याकारलोपः । विद्रिर्निदा । तद्विरोधि-
न्यविद्रिः स्तुतिः । तां यांतीत्यविद्रियाः । अन्येभ्योऽपि दृश्यन्त इति विच् ।
कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । ऊतिभिः । अवतेः क्तिनि ज्वरत्वेत्यादिनोद् । ऊति-
यूतीत्यादिना क्तिन उदात्तत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीये पंचविंशो वर्गः ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमार्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरवृक्षभूपालसाम्राज्य-
धुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाषे
प्रथमाष्टके तृतीयोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःशसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वेदे विद्यातीर्थमहेश्वरं ॥

अथ प्रथमाष्टके चतुर्थोऽध्याय आरभ्यते । अयं वामिति नवमानुवाकस्य
चतुर्थं सूक्तं दशचं । अचानुक्तांतं । अयं दश प्रागायं त्विति । ऋषिश्चान्यस्माह-
पेरिति परिभाषितत्वात्कण्वपुचः प्रस्कण्व ऋषिः । तथा पूर्वचाश्विनं त्रित्युक्त-
त्वात्तुह्यादिपरिभाषयेदमपि सूक्तमश्विदेवताकं । अनयैव परिभाषयेदमुत्तरं च
प्रागायं । अतः प्रथमानुतीयाद्या अयुजो बृहत्यः । द्वितीयाचतुर्थ्याद्या युजः सतो-
बृहत्यः ॥ प्रातरनुवाक आश्विने क्रतौ वाहते छंदस्येतत्सूक्तं । अथाश्विन इति
खंडे सूचितं । इमा उ वामयं वां । आ० ४. १५. ॥ इति । आश्विनशस्त्रेऽप्येतत्सूक्तं
प्रातरनुवाकन्यायेनेत्यतिदिष्टत्वात् ॥

तत्र प्रथमामृचमाह ॥

अयं वां मधुमत्तमः सुतः सोमं ऋतावृधा ।

तमंश्चिना पिवतं तिरोऽर्ह्यं धत्तं रत्नानि दाप्नुये ॥ १ ॥

अयं । वां । मधुमत्तमः । सुतः । सोमः । ऋतवृधा ।
तं । अश्विना । पिवतं । तिरः । अह्नं । धत्तं । रत्नानि । दाशुषे ॥ १ ॥

हे ऋतावृधा । ऋतस्य सत्यस्य यज्ञस्य वा वर्धयितारावश्विना । अश्विनौ वां युवयोरयं पुरोवर्ती सोमः सुतोऽभिषुतः । कीदृशः । मधुमत्तमः । अतिशयेन माधुर्यवान् । तिरोअह्नं तिरोभूते पूर्वस्मिन्दिनेऽभिषुतं तं सोमं पिवतं । दाशुषे हविर्देववते यजमानाय रत्नानि रमणीयानि धनानि धत्तं । प्रयच्छतं ॥ वां । युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थी द्वितीयास्थयोर्वाम्नावौ । पा० ८, १, २० । इति षष्ठीद्विवचनस्य वामादेशः । स चानुदात्तः । मधुमत्तमः । मन ज्ञाने । मन्यत इति मधु । फलिपाटिनस्तीत्यादिनोप्रत्ययः । निदित्यनुवृत्तेराद्युदात्तत्वं । धंका-
रश्चांतादेशः । अतिशयेन मधुमान् मधुमत्तमः । मतुप्तमपोः पित्वादनुदात्तत्वे पदस्वर एव शिष्यते । ऋतावृधा । वृधेरंतर्भावितरण्यथात् किप् चेति किप् । अत्येपामपि दृश्यत इति पूर्वपदस्य दीर्घत्वं । तिरोअह्नं । अहनि भवोऽह्नः । भवे छंदसीति यत् । अह्नस्तोरेवेति नियमान्नस्तद्धित इति टिलोपाभावः । सर्वे विधयश्छंदसि विकल्प्यन्त इति वचनाद्ये चाभावकर्मणोः । पा० ६, ४, १६८ । इति प्रकृतिभावाभावेऽह्नोपोऽन इत्यकारलोपः । तिरोहितोऽह्नस्तिरोअह्नः । तिरोऽंतर्धो । पा० १, ४, ७१ । इति गतित्वेन निपातत्वादव्ययत्वे प्रादिसमासेऽव्य-
यपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । दाशुषे । दाश्वान्साह्यानित्यादिना कसुप्रत्ययांतो निपा-
तितः । चतुर्थ्येकवचने यसोः संप्रसारणमिति संप्रसारणं । शसिवसिघसीनां चेति पत्वं ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

चिवंधुरेण चिवृता सुपेशसा रथेना यातमश्विना ।

कणांसो वां ब्रह्म कृण्वन्त्यध्वरे तेषां सु शृणुतं हवँ ॥ २ ॥

चिऽवंधुरेण । चिऽवृता । सुऽपेशसा । रथेन । आ । यातं । अश्विना ।

कणांसः । वां । ब्रह्म । कृण्वन्ति । अध्वरे । तेषां । सु । शृणुतं । हवँ ॥ २ ॥

हे अश्विना चिवंधुरेणोन्नतानतरूपविविधबंधनकाष्ठयुक्तेन चिवृताप्रतिह-
तगतितया लोकत्रये वर्तमानेन सुपेशसा शोभनसुवर्णयुक्तेन रथेनायातं । इहा-
गच्छतं । कणांसः कणपुत्रा मेधाविन ऋत्विजो वां युवयोरध्वरे यागे ब्रह्म

स्तोत्ररूपं मंत्रं हविर्लक्षणमन्नं वा कृण्वन्ति । कुर्वन्ति । तेषां कक्षानां हवः
माह्वानं सु शृणुतं । सुधादरेण शृणुतं ॥ त्रिवंधुरेण । वध्मन्तीति वंधुराः ।
बंधुरौणादिक उरन्प्रत्ययः । त्रयो वंधुरा यस्यासौ त्रिवंधुरः । त्रिचक्रादिषु
पाठात् त्रिचक्रादीनां छंदस्युपसंख्यानमित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । त्रिवृता । त्रिषु
लोकेषु वर्तन्त इति त्रिवृत् । क्विप् चेति क्विप् । सुपेशसा । पेश इति हिरण्यनाम ।
शोभनं पेशो यस्यासौ सुपेशः । आद्युदात्तं द्व्यच् छंदसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं ।
शृणुतं । श्रु श्रवणे । श्रुवः शृ चेति श्रुः । तत्संनियोगेन धातोः शृभावश्च ।
हवं । ह्यतेर्भावेऽनुपसर्गस्येत्यप् । संप्रसारणं च गुणावादेशौ । प्रत्ययस्य पित्वा-
दनुदात्तत्वे धातुस्वरः ॥

तृतीयामृचमाह ॥

अश्विना मधुमत्तमं पातं सोममृतावृधा ।

अथाद्य दसा वसु विभ्रता रथे दाश्वान्समुप गच्छतं ॥ ३ ॥

अश्विना । मधुमत्तमं । पातं । सोमं । ऋतावृधा ।

अथ । अद्य । दसा । वसु । विभ्रता । रथे । दाश्वान्सं । उप । गच्छतं ॥ ३ ॥

हे ऋतावृधा यज्ञस्य वर्धकावश्विनी मधुमत्तमं सोमं पातं । पिवतं । हे
दसा । अश्विनी सोमपानार्थमथासदाह्वानानंतरमद्यास्मिन्दिने रथे स्वकीये वसु
विभ्रता । असदुपयुक्तं धनं धारयन्ती दाश्वान्सं हविःप्रदं यजमानमुपगच्छतं ।
समीपे प्राप्नुतं ॥ विभ्रता । दुभृज् धारणपोषणयोः । शतरि जुहोत्यादित्वाच्छपः
श्रुः । भृजामिदित्यभ्यासस्येत्वं । शतुर्द्धित्वाद्गुणाभावे यणादेशः । अभ्यस्तानामा-
दित्याद्युदात्तत्वं ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

त्रिपथस्य वहिषि विश्ववेदसा मध्वा यज्ञं मिमिक्षतं ।

कक्षासो वां सुतसोमा अभिद्यवो युवां हवन्ते अश्विना ॥ ४ ॥

त्रिऽसथस्ये । वहिषि । विश्वऽवेदसा । मध्वा । यज्ञं । मिमिक्षतं ।

कक्षासः । वां । सुतऽसोमाः । अभिऽद्यवः । युवां । हवन्ते । अश्विना ॥ ४ ॥

हे विश्ववेदसा सर्वज्ञावश्विनी त्रिपथस्ये कक्षात्रयरूपेणास्तीर्यतया त्रिषु

स्थानेष्ववस्थिते बर्हिषि दर्भे स्थिता मध्वा मधुरेण रसेन यज्ञं मिमिक्षतं ।
 सेक्तुमिच्छतं । हे अश्विना वां युष्मदर्थं सुतसोमा अभिषुतसोमयुक्ता अभिद्य-
 वोऽभिगतदीप्रयः कणासो युवामुभौ हवते । आह्वयते ॥ त्रिषधस्ये । त्रिषु
 स्थानेषु सह तिष्ठतीति त्रिषधस्यं बर्हिः । सुप्तिं स्व इति कप्रत्ययः । आतो लोप
 इटि चेत्याकारलोपः । सधमादस्थयोऽहं दसीति सहशब्दस्य सधादेशः । मध्वा ।
 आगमानुशासनस्यानित्यत्वानुमभावः । जसि चेत्यत्र जसादिषु छंदसि वावच-
 नुमिति वचनान्नाभावाभावश्च । मिमिक्षतं । मिह सेचने । सत्येकाच इतीदृ-
 त्रिषधः । हलन्ताच्चेति सतः कित्वाल्प्रधूपधगुणाभावः । अभ्यासहलादिशेषौ
 ढत्वकुत्वधत्वानि । सुतसोमाः । सुतः सोमो यैः । बहुव्रीहिस्वरः । अभिद्यवः ।
 द्युरित्यहर्नाम । तेन तत्संबन्धी प्रकाशो लक्ष्यते । अभिगता द्युं । अत्यादयः
 क्रांताद्यर्थं द्वितीयायाः । पा० २. २. १८. ५. । इति समासः । अथयपूर्वपदप्रकृ-
 तिस्वरत्वं ॥

पंचमीमुचमाह ॥

याभिः कण्वंमभिष्टिभिः प्रावतं युवमश्विना ।

ताभिः श्व१स्माँ अ० वतं शुभस्पती पातं सोममृतावृधा ॥ ५ ॥

याभिः । कण्वं । अ० भिष्टिभिः । प्र । आ० वतं । यु० वं । अ० श्विना ।

ताभिः । सु । अ० स्मान् । अ० वतं । शु० भः । प० ती इति । पा० तं । सो० मं । च० तं । अ० वृधा ॥ ५ ॥

हे अश्विना युवं युवामुभौ याभिरभिष्टिभिरपेक्षिताभी रक्षाभिः कण्वं महर्षिं
 प्रावतं । रक्षितवन्तौ । हे शुभस्पती शोभनस्य कर्मणः पालकौ । ताभी रक्षाभि-
 रस्माननुष्ठातृन्त्ववतं । सुषु रक्षतं । स्पष्टमन्यत् ॥ अभिष्टिभिः । आभिमुख्ये-
 नेयंत इत्यभिष्टयः फलानि । इषु इच्छायां । कर्मणि क्तिनि तितुचेत्यादिनेदृ-
 त्रिषधः । एमन्नादिषु छंदसि पररूपं वक्तव्यमिति पररूपत्वं । तादौ चेति गतेः
 प्रकृतिस्वरत्वं । उपसर्गाश्चाभिवर्जमित्यभिरन्तोदात्तः । शुभस्पती । शुभ दीप्तौ ।
 क्षिप् चेति क्षिप् । षष्ठ्याः पतिषुचेति विसर्जनीयस्य सत्वं । सुवामंचित इति
 षष्ठ्यन्तस्य परांगवद्भावात् षष्ठ्यामंचितस्य समुदायस्याष्टमिकं सर्वानुदात्तत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थे प्रथमो वर्गः ॥

षष्ठीमृचमाह ॥

सुदासे दस्रा वसु विभ्रता रथे पृथो वहतमश्विना ।

रयिं समुद्रादुत वा दिवस्पर्यस्मे धत्तं पुरुस्पृहं ॥ ६ ॥

सु०दासे । द०स्रा । वसु । विभ्रता । रथे । पृथः । वहतं । अश्विना ।

रयिं । समुद्रात् । उत । वा । दिवः । परि । अस्मे इति । धत्तं । पुरुस्पृहं ॥ ६ ॥

हे दस्रा दर्शनीयावश्विनौ सुदासे शोभनदानयुक्ताय राज्ञे पित्रवनपुत्राय रथे वसु विभ्रता युवां पृथोऽन्नं वहतं । प्रापितवन्ती । समुद्रादंतरिक्षात् । समुद्रमित्यंतरिक्षनाम । समुद्रोऽध्वरमिति तन्नामसु पाठात् । उत वा दिवस्परि । अथवा स्वर्गात्पर्याहृत्य पुरुस्पृहं बहुभिः स्पृहणीयं रयिं धनमस्मे धत्तं । अस्मासु स्थापयतं ॥ सुषु ददातीति सुदाः । असुनि कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । दिवस्परि । पंचम्याः परावध्यर्थे इति विसर्जनीयस्य सत्वं । पुरुस्पृहं । स्पृह ईसायां । चुरादिरदंतः । पुरुभिः स्पृह्यत इति पुरुस्पृहः । कर्मणि घञ् । अतो लोपस्य स्यानिवह्नाल्लभूपधगुणभावः । जित्स्वरेणोत्तरपदस्याद्युदात्तत्वे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण तदेव शिष्यते ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

यन्नासत्या परावति यद्वा स्यो अधि तुर्वशे ।

अतो रथेन सुवृता न आ गतं साकं सूर्यस्य रश्मिभिः ॥ ७ ॥

यत् । ना०सत्या । परा०वति । यत् । वा । स्यः । अधि । तुर्वशे ।

अतः । रथेन । सु०वृता । नः । आ । गतं । सा०कं । सूर्यस्य । रश्मि०भिः ॥ ७ ॥

हे नासत्या । असत्यरहितावश्विनौ यत् यदि युवां परावति दूरदेशे स्यः । वर्तये । यद्वा । अथवाधि तुर्वशेऽधिके समीपे स्यः । अतोऽस्माद्दूरात्समीपाद्वा सूर्यस्य रश्मिभिः साकं सूर्योदयकाले सुवृता शोभनवर्तनयुक्तेन रथेन नोऽस्मान् प्रत्यागतं । आगच्छतं ॥ नासत्या । सत्सु भवौ सत्यौ । न सत्यावसत्यौ । न असत्यौ नासत्यौ । नभ्राणनपादित्यादिना नञः प्रकृतिभावः । स्यः । अस भुवि । असोरल्लोप इत्यकारलोपः । यद्वृत्तयोगादनिघातः । गतं । गमेल्लोपि बहुलं छंदसीति शपो लुक् । अनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः ॥

अहमीमृचमाह ॥

अर्वाचा वां सप्तयोऽध्वरश्रियो वहंतु सवनेदुम् ।

इषं पृंचतां सुकृते सुदानवे आ वहिः सीदतं नरा ॥ ८ ॥

अर्वाचा । वां । सप्तयः । अध्वरऽश्रियः । वहंतु । सवना । इत् । उषं ।

इषं । पृंचतां । सुऽकृते । सुऽदानवे । आ । वहिः । सीदतं । नरा ॥ ८ ॥

हे अश्विनौ । अध्वरश्रियो यागसेविनः सप्तयोऽश्वाः सवनेदुपास्मदनुष्ठे-
यानि त्रीणि सवनान्येवोपलक्ष्यार्वाचाभिमुखौ वां युवां वहंतु । प्रापयंतु । हे
नरा । अश्विनौ सुकृते सुष्ठु कर्मकारिणे सुदानवे शोभनदानयुक्ताय यजमानाये-
षमन्नं पृंचता संयोजयंतौ युवां वहिरासीदतं । दधे प्राप्नुतं ॥ अर्वाचा । सुपां
सुलुगिति विभक्तेराकारः । अध्वरश्रियः । अध्वरं श्रयंतीत्यध्वरश्रियः । किञ्चि-
प्रक्षीत्यादिना किप् । दीर्घश्च । वहंतु । वह प्रापणे । शपः पितृदादनुदात्तत्वं ।
तिङश्च लसावधातुकस्वरेण धातुस्वरेणाद्युदात्तत्वं । पादादित्वान्निघाताभावः ।
सवना । पुञ् अभिषवे । अभिषूयते सोम एष्विति सवनानि । अधिकरणे
ल्युट् । योरनादेशः । गुणावदेशी । लितीति प्रत्ययान्पूर्वस्योदात्तत्वं । शेखंदसि
बहुलमिति शेलोपः । पृंचता । पृची संपर्के । शतरि रूपादित्वात् श्रम् । श्रसो-
रलोप इत्यकारलोपः । प्रत्ययस्वरः । सुकृते । सुकर्मपापेत्यादिना करोतेभूते
काले किप् । इस्वस्य पितीति तुक् । सुदानवे । शोभनं दानु दानं यस्यासौ
सुदानुः । दानुश्चो नुप्रत्ययांत आद्युदात्तः । आद्युदात्तं ब्रुच् छंदसीति बहुव्री-
हावुत्तरपदाद्युदात्तत्वं । सीदतं । पट् विशरणगत्यवसादनेषु ॥

नवमीमृचमाह ॥

तेन नासत्या गतं रथेन सूर्यत्वचा ।

येन शश्वदहृषुर्दाश्रुषे वसु मध्वः सोमस्य पीतये ॥ ९ ॥

तेन । नासत्या । आ । गतं । रथेन । सूर्येऽत्वचा ।

येन । शश्वत् । अहृषुः । दाश्रुषे । वसु । मध्वः । सोमस्य । पीतये ॥ ९ ॥

हे नासत्या सूर्यत्वचा सूर्यसंवृतेन सूर्यरश्मिसहशेन वा तेन प्रसिद्धेन रथे-
नागतं । आगच्छतं । दाश्रुषे हविर्दत्तवते यजमानाय वसु धनं शश्वत् सर्वदा

येन रथेनोहयुः । प्रापितवन्ती । तेन रथेनेति पूर्वचान्वयः । किमर्थमागमन-
मिति तदुच्यते । मध्ये मधुरस्य सोमस्य पीतये सोमपानार्थं ॥ सूर्यत्वचा । त्वच
संवरणे । त्वचति संवृणोतीति त्वग् रश्मिः । सूर्यस्य त्वगिव त्वग्यस्य । सप्तस्यु-
पमानेत्यादिना बहुव्रीहिरुत्तरपदलोपश्च । सूर्यशब्दः घू प्रेरण इत्यस्मात् क्यपि
राजसूर्यसूर्येत्यादिना रुडागमसहितो निपातितः । ततः प्रत्ययस्य पित्वादनुदात्तते
धातुस्वरेणाद्युदात्तः । स एव बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण शिष्यते । ऊहयुः ।
वह प्रापणे । लिट्यसंयोगाल्लिट्किदिति लिटः कित्ते वचिस्वपीत्यादिना संप्र-
सारणं । अभ्यासहलादिशेषौ सवर्णदीर्घः । प्रत्ययस्वरः । यदुक्तयोगादनिघातः ॥

दशमीमृचमाह ॥

उक्थेभिर्वागवसे पुरुवंसू अकैश्च नि ह्रयामहे ।

शश्वत्कणानां सदसि प्रिये हि कं सोमं पपथुरश्विना ॥ १० ॥

उक्थेभिः । अर्वाक् । अवसे । पुरुवसू इति पुरुऽवसू । अकैः । च । नि । ह्रयामहे ।

शश्वत् । कणानां । सदसि । प्रिये । हि । कं । सोमं । पपथुः । अश्विना ॥ १० ॥

पुरुवसू प्रभूतधनावश्विनाववसेऽसद्रक्षणार्थमुक्थेभिरुक्थैः शस्त्रैर्कैश्चार्चन-
साधनैः स्तोत्रैश्चार्वागसदाभिमुख्येन निह्रयामहे । नितरामाह्रयामः । हे
अश्विनी कणानां कणपुत्राणां मेधाविनां वा प्रिये सदसि यज्ञस्थाने शश्वत्सर्वदा
सोमं पपथुहि कं । युवां पीतवन्तौ खलु ॥ उक्थेभिः । बहुलं छंदसीति भिन्न
ऐसादेशाभावः । बहुवचने मृत्येदित्येवं । अकैः । अच स्तुतौ । पुंसि संज्ञायां
घः । प्रायेणेति करणे घः । चजोः कु घिण्यतोरिति कुत्वं । निह्रयामहे । निस-
मुपविभ्यो ह्र इत्यात्मनेपदं । सदसि । सीदंत्यस्मिन्निति सदः । असुनो निह्वा-
दाद्युदात्तत्वं । पपथुः । पा पाने । लिट्यातो लोप इटि चेत्याकारलोपः । प्रत्य-
यस्वरः । हि चेति निघातप्रतिषेधः ॥

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थे द्वितीयो वर्गः ॥

सह वामेनेति षोडशर्चं पंचमं सूक्तं । प्रस्कण्य ऋषिः । वार्हतत्वादयुजो
वृहत्यः । युजः सतोवृहत्यः । उपा देवता । सह षोडशोपस्यं त्वित्यनुक्रमणिका ॥
प्रातरनुवाक उपस्ये क्रतौ वार्हते छंदसीदं सूक्तं । अथोपस्य इति खंडे सूचितं ।

प्रत्यु अदर्शि सह वामेनेति वाहेतं । आ० ४. १४. । इति ॥ तथाश्विनशस्त्रेऽप्ये-
तत्सूक्तं । प्रातरनुवाकन्यायेनेत्यतिदिष्टत्वात् ॥

तत्र प्रथमामृचमाह ॥

सह वामेन न उपो व्युच्छा दुहितर्दिवः ।

सह द्युम्नेन बृहता विभावरी राया देवि दास्वती ॥ १ ॥

सह । वामेन । नः । उपः । वि । उच्छ । दुहितः । दिवः ।

सह । द्युम्नेन । बृहता । विभाऽवरि । राया । देवि । दास्वती ॥ १ ॥

हे दुहितर्दिवः । द्युदेवतायाः युञ्जि । उपः । उपः कालदेवते नोऽस्मदर्थं
वामेन धनेन सह व्युच्छ । प्रभातं कुरु । हे विभावरी । उपोदेवते बृहता प्रभूतेन
द्युम्नेनानेन सह व्युच्छ । हे देवि त्वं दास्वती दानयुक्ता सती राया पशुल-
क्षणेन धनेन सह व्युच्छ ॥ उच्छा । उच्छी विवासे । दुहितर्दिवः । सुवामंचिते
परांगवत्स्वर इत्यत्र परमपि छंदसीति वचनात् दिव इत्यस्य पूर्वोक्तवद्भावे
सत्यामंचितस्य चेति पष्ठ्यामंचितसमुदायस्याष्टमिकं सर्वानुदात्तत्वं । बृहता ।
बृहन्महतोरुपसंख्यानमिति विभक्तेस्तदात्तत्वं । विभावरी । भा दीप्री । आतो
मंनिन्नित्यादिना वनिप् । वनो र चेति ङीप् । तत्संनियोगेन नकारस्य रेफा-
देशः । संवुद्धौ ह्रस्वत्वं । दास्वती । इदाम् दाने । भावेऽमुन्प्रत्ययः । दा दान-
मस्या अस्तीति दास्वती । मादुपधाया इति मनुषो वत्वं । उगितश्चेति ङीप् ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

अश्वावतीर्गोमतीर्विश्वसुविदो भूरि च्यवंत वस्तवे ।

उदीरय प्रति मा सूनृता उपश्चोद् राधो मघोनां ॥ २ ॥

अश्वऽवतीः । गोऽमतीः । विश्वऽसुविदः । भूरि । च्यवंत । वस्तवे ।

उत् । ईरय । प्रति । मा । सूनृताः । उपः । चोद् । राधः । मघोनां ॥ २ ॥

अश्वावतीर्वह्न्योपेता गोमतीर्वहुभिर्गोभिर्युक्ता विश्वसुविदः कृत्स्नस्य धनस्य
सुष्ठु लभयिष्य उपोदेवता वस्तवे प्रजानां निवासाय भूरि प्रभूतं यथा भवति
तथा च्यवंत । प्राप्ताः । हे उपोदेवते मा प्रति मामुद्दिश्य सूनृताः प्रियहितवाच
उदीरय । ब्रूहि । मघोनां धनवतां संवंधि राधो धनं चोद । अस्मदर्थं प्रेरय ॥

अश्वावतीः । मन्वे सीमाश्वेन्द्रियविश्वदेवस्य मताविति पूर्वपदस्य दीर्घत्वं । वा
छंदसीति पूर्वसवर्णदीर्घनिषेधस्य पाक्षिकस्योक्तेः पूर्वसवर्णदीर्घत्वं । च्यवंत ।
च्युङ् गतौ । लङि बहुलं छंदस्यमाङ्गोऽपीत्यडभावः । वस्तवे । वस निवासे ।
तुमर्थे सेसेनेति तवेन्प्रत्ययः । निच्चादाद्युदात्तत्वं । ईरय । ईर गतौ कपने च ।
हेतुमति णिच् । चोद । चुद संचोदने । चौरादिकः । लोटि छंदस्युभयथेति शप
आर्द्धधातुकत्वात् शेरनितीति णिलोपः । शपः पिच्चादनुदात्तत्वे धातुस्वरः ।
पादादित्वान्निघाताभावः । मघोनां । षष्ठीबहुवचने श्वयुवमघोनामतद्धित इति
संप्रसारणं ॥

तृतीयामृचमाह ॥

उवासोषा उच्छाच्च नु देवी जीरा रथानां ।

ये अस्या आचरणेषु दधिरे समुद्रे न श्रवस्यवः ॥ ३ ॥

उवास । उषाः । उच्छात् । च । नु । देवी । जीरा । रथानां ।

ये । अस्याः । आऽचरणेषु । दधिरे । समुद्रे । न । श्रवस्यवः ॥ ३ ॥

उषा देव्युवास । पुरा निवासमकरोत् । प्रभातं कृतवतीत्यर्थः । च नु अद्या-
पुच्छात् । व्युच्छति । प्रभातं करोति । कीदृशी देवी । रथानां जीरा । प्रेरयित्री ।
उपःकाले हि रथाः प्रेर्यन्ते । अस्या उपस आचरणेष्व्वागमनेषु ये रथाः दधिरे ।
धृताः सज्जीकृता भवन्ति तेषां रथानामिति पूर्वचान्वयः । रथप्रेरणे दृष्टांतः ।
श्रवस्यवो धनकामाः समुद्रे न । यथा समुद्रमध्ये नावः सज्जीकृत्य प्रेरयन्ति तद्वत् ॥
उवास । वस निवासे । णिलि लिट्वाभ्यासस्योभयेषां । पा० ६. १. ११. । इत्य-
भ्यासस्य संप्रसारणं । लिट्स्वरेण प्रत्ययान्पूर्वस्योदात्तत्वं । उच्छात् । लेट्वाडा-
गमः । इत्तश्च लोप इतीकारलोपः । नुदादित्वाच्छप्रत्ययः । आगमानुदात्तत्वे
प्रत्ययस्वरः । उषा इत्यस्य वाक्यान्तरगतत्वात्तदपेक्षयास्य निघातो न भवति ।
समानवाक्ये निघातयुष्मदस्मदादेशा वक्तव्या इति वचनात् । जीरा । जुः इति
गत्यर्थः । सौचो धातुः । जोरीच्चिति रक्प्रत्ययः । अस्याः । इदमोऽन्वादेश इत्य-
शादेशोऽनुदात्तः । विभक्तिरपि सुप्त्वादनुदात्तेति सर्वानुदात्तत्वं । आचरणेषु ।
चर गत्यर्थः । ल्युट् चेति भावे ल्युट् । लिट्स्वरेण प्रत्ययान्पूर्वस्योदात्तत्वं । कृदन्त-
रपदप्रकृतिस्वरत्वं । दधिरे । धृङ् अवस्थाने । लिट्ः कित्वाद्गुणाभावे यणदेशः ।
चिच्चादंतोदात्तत्वं । यच्छच्योगादनिघातः । श्रवस्यवः । श्रूयत इति श्रवो धनं ।

असुन् । तं दान्मन इच्छंतीति । अथ स्वयः । सुप्तः आत्मनः कश्च । क्वाच्छं दसी-
त्युप्रत्ययः ॥

चतुर्थीमुचमाह ॥

उषो ये ते प्र यामेषु युञ्जते मनो दानाय सूरयः ।

अत्राह तत्कण एषां कण्वतमो नाम गृणाति नृणां ॥ ४ ॥

उषः । ये । ते । प्र । यामेषु । युञ्जते । मनः । दानाय । सूरयः ।

अत्र । अह । तत् । कण्वः । एषां । कण्वऽतमः । नाम । गृणाति । नृणां ॥ ४ ॥

हे उपस्ते तव यामेषु गमनेषु सत्सु ये सूरयो विद्वांसो दानाभिज्ञा दानाय
धनादिदानार्थं मनः स्वकीयं प्रयुञ्जते । प्रेरयन्ति । दानशीला उदारः प्रभवः
प्रातःकाले दातुमिच्छंतीत्यर्थः । एषां दातुमिच्छतां नृणां तन्नाम दानविषये
लोकप्रसिद्धं नाम कण्वतमोऽतिशयेन मेधावी कण्वो महर्षिरत्राह । अत्रैवोप-
काले गृणाति । उच्चारयति । यो दातुमिच्छति यश्च नामग्रहणेन दातारं प्रशं-
सति तावुभावपुष्पकाल एव तथा कुरुत इत्युपसः स्तुतिः ॥ गृणाति । गृ शब्दे ।
क्रियादिकः । प्वादीनां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं । नृणां । नामि नृ च । पा० ६. ४. ६. ।
इति दीर्घप्रतिषेधः । नृ चान्यतरस्यामिति विभक्तेरुदात्तत्वं ॥

पञ्चमीमुचमाह ॥

आ घा योपेव सूनर्युषा याति प्रभुञ्जती ।

जरयंती वृजनं पञ्चदीयत् उत्पातयति पक्षिणः ॥ ५ ॥

आ । घ । योषाऽइव । सूनरी । उषाः । याति । प्रऽभुञ्जती ।

जरयंती । वृजनं । पत्ऽवत् । इयते । उत् । पातयति । पक्षिणः ॥ ५ ॥

उषा देवी प्रभुञ्जती प्रकर्षेण सर्वं पालयन्त्यायाति घा । प्रतिदिनमागच्छति
खलु । तत्र दृष्टान्तः । सूनरी सुष्ठु गृहकृत्यस्य नैत्री योषेव । गृहिणीव । कीदृ-
श्युषाः । वृजनं गमनशीलं जंगमं प्राणिजातं जरयंती । जरां प्रापयंती । अस-
कृदुपस्यावृत्तायां वयोहान्या प्राणिनो जीर्णा भवन्ति । किञ्च । उपःकाले पञ्चत्
पादयुक्तं प्राणिजातमीयते । निद्रां परित्यज्य स्वस्वकृत्यार्थं गच्छति । किञ्च ।
इयमुषाः पक्षिण उत्पातयति । पक्षिणोऽद्युपःकाले समुत्पाय तत्र तत्र प्रजन्ति ॥

घा । ऋचि तुनुषेत्यादिना संहितायां दीर्घः । सुष्ठु नयतीति सूनी । नृ नये ।
 अच इरितीप्रत्ययः । गतिसमासे कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणमिति वच-
 नात्कृदिकारादक्तिन इति ङीप् । परादिश्छंदसि बहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं ।
 निपातस्य चेति पूर्वपदस्य दीर्घः । प्रभुंजती । भुज पालनाभ्यवहारयोः । लटः
 शतृ । स्थादित्वाच्छ्रम् । असोरल्लोप इत्यकारलोपः । उगितश्चेति ङीप् । शतुरनुम
 इति नद्या उदात्तत्वं । वृजनं । वृजी वर्जने । वर्ज्यत इति वृजनं प्राणिजातं ।
 कृपृवृजिमंदिनिधाभ्यः कुः । उ० २. ७९. इति कुप्रत्ययः । कित्वाल्लघूपधगुणा-
 भावः । योरनादेशे प्रत्ययस्वरः । पठत् । पत् पादः । तदस्यास्तीति पठत् ।
 रुय इति मतुपो वत् । व्यत्ययेन मतुप उदात्तत्वं । न च स्वरविधौ व्यंजनमवि-
 द्यमानवदिति व्यंजनस्याविद्यमानवत्त्वे सति ह्रस्वनुद्भ्यां मतुविति मतुप उदात्त-
 त्वमिति वाच्यं । ह्रस्वादित्येव सिद्धे पुनर्नुद्ग्रहणसामर्थ्यादेया परिभाषा ना-
 श्रीयत इति वृत्तावुक्तं । इतरथा हि मरुत्वानित्यत्रापि मतुप उदात्तत्वं स्यात् ॥

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थे तृतीयो वर्गः ॥

पृथीमृचमाह ॥

वि या सृजति समनं व्यर्थिनः पदं न वेत्योदती ।

वयो नकिंष्टे पश्निवांसं आसते व्युष्टौ वाजिनीवति ॥ ६ ॥

वि । या । सृजति । समनं । वि । व्यर्थिनः । पदं । न । वेति । ओदती ।

वयः । नकिं । ते । पश्निऽवांसः । आसते । विऽउंष्टौ । वाजिनीऽवति ॥ ६ ॥

या देवता समनं समीचीनं चेष्टावंतं पुरुषं विसृजति । प्रेरयति । गृहारामा-
 दिचेष्टाकुशलान्पुरुषानुपःकालः शयनादुत्थाय स्वस्वव्यापारे प्रेरयतीति प्रसिद्धं ।
 किंच । उषा अर्थिनो याचकान्विसृजति । तेऽपि ह्युषःकाले समुत्थाय स्वकी-
 यदानुगृहे गच्छन्ति । ओदत्युपोदेवता पदं स्थानं न वेति । न कामयते । उषः-
 कालः शीघ्रं गच्छतीत्यर्थः । हे वाजिनीवति । उपोदेवते ते व्युष्टौ त्वदीये प्रभात-
 काले पश्निवांसः पतनयुक्ता वयः पक्षिणो नकिरासते । न तिष्ठन्ति । किंतु
 स्वस्वनीडादिनिर्गत्य गच्छन्तीत्यर्थः ॥ सृजति । सृज विसर्गे । तुदादित्वाच्छ्रः ।
 तस्य डित्वाल्लघूपधगुणाभावः । प्रत्ययस्य पित्वादनुदात्तत्वे विकरणस्वरः । यङ्प्र-
 योगादनिघातः । ओदती । उंदी क्लेदने । उनन्ति सर्वे नीहारेणेत्योदत्युषाः ।

शतरि व्यत्ययेन शप् । व्यत्ययेनानुनासिकलोपे लघूपधगुणः । उगितश्चेति ङीप् ।
 आगमानुशासनस्थानित्यत्वानुमभावः । शयः पित्वादनुदात्तत्वं । शतुरदुपदेशाल-
 सार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरेणाद्युदात्तत्वं । न च शतुरनुम इति नद्या उदात्तत्वं ।
 अतोदात्ताच्छतुः परस्यास्तद्विधानात् । नकिटे । युष्मत्तत्तद्युष्मन्तःपादमिति
 यत्वं । पन्निवांसः । यतू गतौ । लिटः कसुः । आदिनियमान्प्राप्त इट्, वस्वेका-
 जाद्वसामिति नियमान्न प्राप्नोति । तत्क्रियते-सर्वविधीनां छंदसि विकल्पित-
 त्वात् । तन्निपत्योच्छंदसीत्युपधालोपः । द्विर्वचनेऽचीति स्थानिवद्भावाद्बिर्भावः ।
 प्रत्ययस्वरः । वाजिनीवति । वाजोऽन्वमस्या अस्तीति वाजिनी क्रिया । मत्वर्थीयं
 इनिः । अन्नेभ्य इति ङीप् । तादृशी क्रिया यस्याः सा । तदस्यास्तीति मतुप् ।
 संज्ञायामिति मतुपो वत्वं ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

एपायुक्त परावतः सूर्यस्योदयनादधि ।

शतं रथेभिः सुभगोपा इयं वि यात्यभि मानुषान् ॥ ७ ॥

एपा । अयुक्त । पराऽवतः । सूर्यस्य । उतऽअयनात् । अधि ।

शतं । रथेभिः । सुऽभगा । उपाः । इयं । वि । याति । अभि । मानुषान् ॥ ७ ॥

एषोषोदेवी शतमयुक्त । स्वकीयानां रथानां शतं योजितवती सुभगा सौ-
 भाग्ययुक्तेयमुपाः परावतो दूरस्थानात् सूर्यस्योदयनादधि सूर्योदयस्थानादधि-
 काद्युल्लोकांन्मानुषानभि मनुष्यानुद्दिश्य रथेभिः शतसंख्याकैर्युक्तै रथैर्वियाति ।
 विशेषेण गच्छति ॥ अयुक्त । लुङि मूलो मूलीति सिचो लोपः । उदयनात् ।
 उदेत्यचेत्युदयनं । इण् गतौ । अधिकरणे ल्युट् । कृदन्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । सुभगा ।
 शोभनो भगो यस्याः सा । आद्युदात्तं अच् छंदसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । मानुषान् ।
 मनोः पुत्रा मानुषाः । मनोजातावज्यतौ पुक् चेत्यञ् पुगागमश्च । जिह्वा-
 दाद्युदात्तत्वं ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

विश्वमस्या नानाम चक्षसे जगज्ज्योतिष्कृणोति सूनरी ।

अप द्वेयो मयोनी दुहिता दिव उपा उच्छदप सिधः ॥ ८ ॥

विश्वं । अस्याः । न॒ना॒म । चक्ष॑से । जग॑त् । ज्योतिः । कृ॒णो॒ति । सून॑री ।
अप॑ । द्वेपः । म॒घोनी॑ । दुहि॑ता । दि॒वः । उ॒पाः । उ॒च्छ॒त् । अप॑ । सि॒धः ॥ ८ ॥

विश्वं सर्वं जगत् जंगमं प्राणिजातमस्या उपसश्वक्षसे प्रकाशाय नानाम् ।
प्रह्नीभवति । रात्रौ तमसि निमग्नाः सर्वे जनास्तन्निवारयित्रीमुपसमुपलभ्य
नमस्कुर्वन्तीत्यर्थः । कुतः । यस्मादेषा सूनरी । सुष्ठु नेत्री । अभिमतफलस्य प्राप-
यिष्युषा ज्योतिष्कृणोति । सर्वं प्रकाशयति । किंच । मघोनी मघवती धनवती
दिवो दुहिता द्युलोकसकाशादुत्पन्नोषा द्वेपो द्वेष्टनपोच्छत् । अपवर्जयति । तथा
सिधः शोषयितृनपोच्छत् । अपवर्जयति । तस्मादिष्टप्राप्त्यनिष्टपरिहारहेतुभूता-
मुपोदेवतां विश्वं जगन्मस्करोतीत्यर्थः ॥ अस्याः । इदमोऽन्वादेश इत्यगदे-
शोऽनुदात्तः । विभक्तिश्च सुप्त्वादनुदात्तेति सर्वानुदात्तत्वं । नानाम् । संहितायाम-
न्येषामपि दृश्यत इत्यभ्यासस्य दीर्घत्वं । तुजादित्वे हि तूतुजान इत्यादाविव पद-
कालेऽपि दीर्घः श्रूयते । ज्योतिः । इणः प इत्यनुवृत्ताविसुसोः सामर्थ्यं । पा०
८.३.४४. इति विसर्जनीयस्य षत्वं । द्वेपः । द्विष अग्नीतौ । अन्येभ्योऽपि दृश्यते
इति विच् । लघूपधगुणः । मघोनी । मघं वनति संभजत इति मघोनी । श्व-
क्षन्त्रित्यादिना मघवनशब्दः कनिन्प्रत्ययांतो निपातितः । स्त्रियामृन्नेभ्यो ङी-
विति ङीप् । भसंज्ञायां श्वयुवमघोनामतद्धित इति संप्रसारणं । उच्छत् । उष्ठी
विवासे । विवासो वर्जनं । छंदसि लुङ्लल्लिट इति वर्तमाने लङ् । बहुलं
छंदस्यमाङ्गोऽपीत्यङागमाभावः । सिधः । सिध शोषणे । क्रिप् चेति क्रिप् ॥

नवमीमुचमाह ॥

उप॑ आ भा॒हि भा॒नुना॑ च॒द्रेण॑ दु॒हित॑दि॒वः ।

आ॒व॒ह॑न्ती भूर्य॑स्रभ्य॑ सौ॒भगं॑ व्यु॒च्छ॑न्ती दि॒विष्टि॑षु ॥ ९ ॥

उप॑ः । आ । भा॒हि । भा॒नुना॑ । च॒द्रेण॑ । दु॒हितः॑ । दि॒वः ।

आ॒ऽव॒ह॑न्ती । भूरि॑ । अ॒स्रभ्य॑ । सौ॒भगं॑ । वि॒ऽउ॒च्छ॑न्ती । दि॒विष्टि॑षु ॥ ९ ॥

हे दिवो दुहितः । द्युलोकस्य पुत्रि । उपः । उपोदेवते चंद्रेण सर्वेषामाह्वा-
दकेन भानुना प्रकाशेन आ समन्ताद्भाहि । प्रकाशस्व । किं कुर्वती । दिविष्टिषु
दिवसेषु भूरि प्रभूतं सौभगं सौभाग्यमस्रभ्यमावहन्ती । संपादयन्ती । तथा

बुच्छंती । तमांसि वर्जयंती ॥ उषः । षाष्टिकमामं चिताद्युदात्तत्वं । दुहितर्दिवः ।
परमपि छंदसीति दिव इत्यस्य परस्य षष्ठ्यंतस्य पूर्वामंचितांगवद्भावे सति
षष्ठ्यामंचितसमुदायस्याष्टमिकं सर्वानुदात्तत्वं । आवहंती । डीप्शपौ पित्वाद-
नुदात्तौ । शतुश्चादुपदेशाल्लसार्वधातुकस्वरेणानुदात्तत्वं । अतो धातुस्वरः शिष्यते ।
समासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । भूरि । प्रभवति न विनश्यतीति भूरि । अदि-
शदिभूशुभिभ्यः क्तिन्निति क्तिन् । निष्ठादाद्युदात्तत्वं । सुभगस्य भावः सौभगं ।
सुभगान्मंत्र इत्युक्ताच्चादिषु पाठादजप्रत्ययः । दृढगसिंध्वंते पूर्वपदस्य च । पा० १.
३. १९. । इत्युभयपदवृद्धौ प्राप्तायां सर्वे विधयश्छंदसि विकल्प्यंत इति वचना-
दुत्तरपदवृद्धिर्न भवतीति वृत्तावुक्तं । बुच्छंती । उछी विवासे । विवासे
वर्जनं । तौदादिकः । अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे विकरणस्वरः । दिविष्टिषु ।
दिवश्चेन दिविष्ट आदित्यो लक्ष्यते । तस्येष्टय एषणानि गमनानि येषु दि-
वसेषु ते दिविष्टयः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

दशमीमुचमाह ॥

विश्वस्य हि प्राणनं जीवनं ते वि यदुच्छसिं सूनरि ।

सा नो रथेन बृहता विभावरि श्रुधि चित्रामये हव ॥ १० ॥

विश्वस्य । हि । प्राणनं । जीवनं । ते इति । वि । यत् । उच्छसिं । सूनरि ।

सा । नः । रथेन । बृहता । विभावरि । श्रुधि । चित्रामये । हव ॥ १० ॥

हे सूनरि । उपोदेवि विश्वस्य सर्वस्य प्राणिजातस्य प्राणनं चेष्टनं जीवनं
प्राणधारणं च ते हि त्वय्येव वर्तते । यद्यस्मात्त्वं बुच्छसि । तमो वर्जयसि । हे
विभावरि विशिष्टप्रकाशयुक्ते सा तादृशी त्वं नोऽस्मान्प्रति बृहता प्रौढेन रथे-
नायाहीति शेषः । तथा हे चित्रामये विचित्रधनयुक्ते उपोदेवि नोऽस्मदीयं
हवमाह्वानं श्रुधि । शृणु ॥ प्राणनं । अन्न चेष्टायां । त्युट् चेति भावे त्युट् ।
योरन्तादेशः । समासेऽनितेः । पा० ६. ४. १९. । इत्युपसर्गस्यादकाराबिभिमितादुत्त-
रस्य नकारस्य णत्वं । नन्वनिजैरितीटा निर्देशात्कथमन्न चेष्टायामित्यस्य णत्वं ।
तर्हि जीवनस्य पृथगुपादानात्तेनैव धातुना चेष्टा लक्ष्यते । समासे कृदुत्तरपदप्र-
कृतिस्वरत्वं । संहितायामेकादेशस्वरेणैकादेशस्योदात्तत्वं । ते । सुपां सुलुगिति
सप्तम्याः शे आदेशः । उच्छसि । उछी विवासे । तौदादिकः । सिपः पित्वादनु-

दात्तत्वे विकरणस्वरः । निपातैर्यद्यदिहन्तेति निघातप्रतिषेधः । सूनरि । सुहु
नयतीति सूनरी । नृ नय इत्यस्मादच इरित्यौणादिक इप्रत्ययः । गतिसमासे
कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणात् कृदिकारादक्तिन इति ङीप् । निपातस्य
चेति पूर्वपदस्य दीर्घत्वं । परादिच्छंदसि बहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वे प्राप्त आमं-
चितस्य चेत्याष्टमिको निघातः । विभावरी । विशिष्टा भा यस्याः सा । छंदसी-
वनिपौ । पा० ५. २. १०९. २. । इति मत्वर्थीयो वनिप् । वनो र चेति ङीप्
तत्संनियोगेन नकारस्य रेफादेशश्च । श्रुधि । श्रुश्रुणुपृकृवृभ्यश्छंदसीति हेधि-
रादेशः । बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक् । हेरपित्वेन प्रत्ययस्वरणांतोदात्तत्वं ।
पादादित्वाच्चात्ताभावः । मघमिति धननाम । चिचं मघं यस्याः सा चिच-
मघा । अन्येषामपि दृश्यत इति संहितायां पूर्वपदस्य दीर्घत्वं । हवं । हेज्
स्पर्धायां शब्दे च । भावेऽनुपसर्गस्येत्यप्यप्रत्ययः । तत्संनियोगेन संप्रसारणं च ॥

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थे चतुर्थो वर्गः ॥

एकादशीमृचमाह ॥

उपो वाजं हि वंस्व यश्चिचो मानुपे जने ।

तेना वह सुकृतो अध्वर्यो उप ये तां गृणन्ति वह्नयः ॥ ११ ॥

उपः । वाजं । हि । वंस्व । यः । चिचः । मानुपे । जने ।

तेन । आ । वह । सुऽकृतः । अध्वरान् । उप । ये । ता । गृणन्ति । वह्नयः ॥ ११ ॥

हे उपः । वाजं हविलक्षणमन्नं हि श्रुतिषु प्रसिद्धं वंस्व । याचस्व । स्वी-
कुर्वित्यर्थः । यो वाजश्चिचश्चायनीयो मानुपे मनुपे जने जाते यजमाने वर्तते
तं वाजमिति पूर्वचान्वयः । तेन करणेन सुकृतः सुष्टु कृतवतो यजमानानध्व-
रान् हिंसारहितान् यागानुपावह । प्रापय । ये यजमाना वह्नयो यज्ञनिर्वाह-
कास्वा तां गृणन्ति स्तुवंति तान् सुकृत इति पूर्वेण संबंधः । एतदुक्तं भवति ।
यजमानः प्रत्नं हविः स्वीकृत्य पुनरपि तेषां यज्ञं संपादयेति ॥ वाजं । वज्र
वज्र गतौ । कर्मणि घञ् । अजिन्नज्योश्च । पा० ७. ३. ६०. । इत्यत्र चश्चक्ष्यानु-
क्तसमुच्चयार्थत्वाद्वाजो वाज्यमित्यत्रापि कुत्वाभाव इति वृत्तावुक्तत्वात्कुत्वाभावः ।
कर्पावत इत्यंतोदात्तत्वे प्राप्ते वृषादित्वादाद्युदात्तत्वं । वंस्व । वनु याचने । अत्र
याचनवाचिना धातुना तदुत्तरभावी स्वीकारो लक्ष्यते । बहुलं छंदसीति विक-

रणस्य लुक् । अनुदात्तेत्त्वाल्लसार्वधातुः कानुदात्तत्वे धातुस्वरः । हि चेति निघात-
प्रतिषेधः । सुकृतः । सुकर्मपापेत्यादिना करोतेर्भूतार्थे क्प् । तुगागमः । कृदुत्त-
रपदप्रकृतिस्वरत्वं । अध्वरान् । ध्वरो हिंसा नास्त्यस्मिन्निति बहुव्रीहौ नञ्मुभ्या-
मित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । अध्वरानित्यस्येस्सिततमत्वात्कर्तुरीप्सिततमं । पा० १.४. ४९ ।
इति कर्मसंज्ञा । सुकृत इत्यस्य त्वकथितं च । पा० १.४. ५१ । इति । नीवद्भोर्हर-
तेश्चेति द्विकर्मकेषु बहतेः परिगणितत्वात् । अध्वरानित्यत्र नकारस्य संहितायां
दीर्घाददीति रुत्वं । आतोऽटि नित्यमिति पूर्वस्याकारस्य सानुनासिकता ।
गृणंति । गृ शब्दे । ऋादिभ्यः प्रा । प्वादीनां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं । आभ्यस्तयो-
रात् इत्याकारलोपः । प्रत्ययस्वरः । मवृत्तयोगादनघातः ॥

द्वादशीमृचमाह ॥

विश्वो देवाँ आ वह सोमपीतयेऽंतरिक्षादुपस्त्वं ।

सास्मासु धा गोमदश्चावदुक्थ्यं मुपो वाजं सुवीर्यं ॥ १२ ॥

विश्वान् । देवान् । आ । वह । सोमंऽपीतये । अंतरिक्षात् । उपः । त्वं ।

सा । अस्मासु । धाः । गोऽमत् । अश्वंऽवत् । उक्थ्यं । उर्यः । वाजं । सुऽवीर्यं ॥ १२ ॥

हे उपः । त्वं सोमपीतये सोमपानार्थमंतरिक्षादंतरिक्षलोकादिष्वान्तर्वादे-
वानावह । अस्मदीयं देवयजनदेशं प्रापय । हे उपः सा तादृशी त्वं गोमत्
गोमंतं बहुभिर्गोभिर्युक्तमश्ववदश्वैरुपेतमुक्थ्यं प्रशस्यं सुवीर्यं शोभनवीर्येपितं वा-
जमन्नमस्मासु धाः । निधेहि स्थापयेत्यर्थः ॥ धाः । दधातेऽहंसि लुङ्लल्लिट
इति प्रार्थनायां लुङ् । गातिस्येति सिचो लुक् । बहुलं छंदस्यमाद्योगेऽपीत्यङ-
भावः । गोमत् । अश्ववत् । मंचे सोमाश्वेन्द्रियेति मनुपि दीर्घत्वं । उभयत्र सुपां
सुलुगिति विभक्तेर्लुक् । उक्थ्यं । उक्थं स्तोचं । तत्र भवमुक्थ्यं । भवे छंदसीति
यत् । सर्वे विधयश्छंदसि विकल्प्यन्त इति यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वाभावे तित्स्व-
रितमिति स्वरितत्वं । उपः । आमंचिताद्युदात्तत्वं । प्रादादित्वादिघाताभावः ।
सुवीर्यं । शोभनं वीर्यं यस्य । वीरवीर्यौ चेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं ॥

त्रयोदशीमृचमाह ॥

यस्या रुशतो अचयः प्रति भद्रा अहंदात् ।

सा नो रयिं विश्ववारिः सुपेशंसमुपा ददातु सुगम्यं ॥ १३ ॥

यस्याः । रुशंतः । अर्चयः । प्रति । भद्राः । अहंक्षत ।
सा । नः । रयिं । विश्वऽवारं । सुऽपेशसं । उपाः । ददातु । सुगम्यं ॥ १३ ॥

यस्या उपसोऽर्चयः प्रकाशा रुशंतः शचूहिंसंतो भद्राः कल्याणाः प्रत्यहक्षत ।
प्रतिहश्यंते । सा तथाभूतोषा नोऽस्मभ्यं रयिं ददातु । कीदृशं रयिं । विश्व-
वारं । विश्वस्य वारकं । यद्वा विश्वैर्वरणीयं । सुपेशसं । पेश इति रूपनाम् ।
शोभनरूपोपेतं । सुगम्यं । सुषु गंतव्यं । यद्वा सुगम्यमिति सुखनाम । तद्भेद-
त्वात्ताच्छब्दं ॥ रुशंतः । रुश रिश हिंसायां । शतरि तुदादिवाच्छः । अदुपदे-
शल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे सति शिष्टत्वादिकरणस्वरे प्राप्ते व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं ।
अहंक्षत । हशेः कर्मणि लुङि हस्यादादेशः । छेः सिच् । न हशः । पा० ३. १. ४९ ।
इति कसप्रतिषेधः । एकाच इतीदृप्रतिषेधः । लिङ्सिचावात्मनेपदेषु । पा० १.
२. ११ । इति सिचः कित्वालिघूपधगुणाभावः । मृजिहशोर्ह्रस्वमकिति । पा० ६.
१. ५६ । इत्यमागमाभावश्च कित्वादेव । पत्वक्तव्यत्वानि । अडागम उदात्तः ।
यदुक्तयोगादनिघातः । विश्ववारं । विश्वं वृणोतीति विश्ववारः । वृजू वरणे ।
कर्मण्यण् । यद्वा । विश्वैर्विद्यत इति विश्ववारः । कर्मणि घञ् । मरुद्वृधादिवा-
त्पूर्वपदांतोदात्तत्वं । सुगम्यं । सुषु गंतव्यः सुगमः । गमैर्धजर्थे कविधानमिति क-
त्ययः । गमहनेत्यादिनोपधालोपः । तच्च भवं सुगम्यं । भवे छंदसीति यत् ।
यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं ॥

चतुर्दशीमृचमाह ॥

ये चिद्धि त्वामृषयः पूर्वं ऊतये जुहूरेऽवसे महि ।

सा न स्तोमौ अभि गृणीहि राधसोषः शुक्रेण शोचिषा ॥ १४ ॥

ये । चित् । हि । त्वां । अर्षयः । पूर्वं । ऊतये । जुहूरे । अवसे । महि ।

सा । नः । स्तोमान् । अभि । गृणीहि । राधसा । उषः । शुक्रेण । शोचिषा ॥ १४ ॥

हे महि महिते पूजनीये वोषोदेवते त्वां ये चिद्धि ये खलु प्रसिद्धाः पूर्वं
चिरंतना अर्षयो मंचद्रार ऊतये रक्षणाय । अव इत्यन्ननाम । अवसेऽन्नाय
च जुहूरे । जुह्विरे । आहूतवतः । मूर्त्तरूपैर्मंचैः स्तुतवत इत्यर्थः । हे उषः सा
तादृशी त्वं राधसास्माभिर्दत्तेन हवित्क्षणेन धनेन शुक्रेण शोचिषा दीमेत
तमोनिवारयितुं समर्थेन तेजसा चोपलक्षिता सती तेषामृषीणामिव नोऽस्माकं

स्तोमानभि स्तुतीरभिलक्ष्य गृणीहि । सम्यक् स्तुतमिति शब्दयः । अस्मदीयाभिः
स्तुतिभिः संतुष्टा भवेत्यर्थः ॥ उतये । अवतेः क्लिप्ति ज्वरत्वेत्यादिना वकारस्यो-
पधायाश्चोद् । उतियूतीत्यादिना क्लिप्तुदात्तो निपातितः । जुहूरे । हेनृ स्पर्धायां
शब्दे च । लिट्प्रभ्यस्तस्य चेति द्विर्वचनात्पूर्वमेवाभ्यस्तकारणभूतस्य ह्यतेः संप्र-
सारणं । अभ्यस्तस्य यो ह्यतिः । कथाभ्यस्तस्य ह्यतिः । यस्तस्य कारणमिति
व्याख्यातत्वात् । परपूर्वत्वे हल इति दीर्घत्वं । द्विर्वचनादीनि । इरयो र इतीरचो
रे आदेशः । चित् इत्यंतोदात्तत्वं । यद्वृत्तयोगादनिघातः । तत्र हि पंचमीनिर्दे-
शेऽपि व्यवहितेऽपि कार्यं भवतीत्युक्तं । महि । मह पूजायां । औणादिक
इप्रत्ययः । कृदिकारादक्तिन इति डीप् । संवुद्धावच्छार्थेति ह्रस्वत्वं । स्तोमान् ।
संहितायां नकारस्य स्नाद्युक्तं । निच्चादाद्युदात्तत्वं । गृणीहि । गृ शब्दे । क्रैव्या-
दिकः । शिति ष्वादीनां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं । राधसा । राधोत्पन्नेनेति राधः ॥
असुनो निच्चादाद्युदात्तत्वं । उषः । पादादिवादाष्टमिकनिघाताभावे पाष्टिकमा-
मं चिताद्युदात्तत्वं ॥

पंचदशीमुचमाह ॥

उषो यद्य भानुना वि द्वारवृणवो दिवः ।

प्र नो यच्छतादवृक्तं पृथु छदिः प्र देवि गोमंतीरिपः ॥ १५ ॥

उषः । यत् । अद्य । भानुना । वि । द्वारैः । ऋणवः । दिवः ।

प्र । नः । यच्छतात् । अवृक्तं । पृथु । छदिः । प्र । देवि । गोऽमंतीः । इपः ॥ १५ ॥

हे उषः । त्वमद्यास्मिन्प्रभातसमये यद्यस्माद्भानुना प्रकाशेन दिवोऽंतरिक्षस्य
द्वारौ द्वारभूतौ पूर्वापरदिग्भागाबंधकारेणाच्छादितौ ऋणवः । विधिष्य प्रा-
प्नोषि । तस्मात्त्वं नोऽस्मभ्यं छदिस्तेजस्वि गृहं प्रयच्छतात् । देहि । कीदृशं छदिः ।
अवृक्तं । हिंसकरहितं । पृथु । विस्तीर्णं । अपि च हे देवि देवनशीले गोमंतीर्बहु-
भिर्गोभिर्युक्ता इषोऽन्नानि । प्रेत्युपसर्गस्यावृत्तेर्यच्छतादित्यनुपज्यते । प्रयच्छतात् ।
देहि । तदागमनस्यासद्रक्षणावर्थादसदभीष्टं गृहादिकं प्रयच्छेत्यर्थः ॥ छदिरिति
गृहनाम । छदिः छदिरिति तन्नामसु पाठात् । ऋणवः । ऋणु गतौ । छांदसे लङ्
सिपि तनादिवाहुप्रत्ययः । ततो व्यत्ययेन अपि गुणावादेशौ । शपः पिच्चादनु-
दात्तत्वं उप्रत्ययस्वरः शिथ्यते । यद्वृत्तयोगादनिघातः । दिवः । ऊडिदमित्यादिना
विभक्तेरुदात्तत्वं । प्र । नः । उपसर्गाद्बहुलमिति बहुलवचनाच्चसो एत्वाभावः ।

यच्छतात् । दाण दाने । शपि पात्रेत्यादिना यच्छादेशः । अवृकं । नास्ति
वृकोऽस्मिन्निति बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । पृथु । प्रथ प्रख्याने ।
प्रथिमदिभ्रुजां संप्रसारणं सलोपश्चेति कुप्रत्ययः संप्रसारणं च । छदिरिति गृह-
नाम । उद्धृदिर् दीप्तिदेवनयोः । अर्चिश्चुचिहुसृपिछादिछदिभ्य इसिरितीसिप्र-
त्ययः । लघूपधगुणः । प्रत्ययस्वरः ॥

पोडशीमृचमाह ॥

सं नो राया वृहता विश्वपेशसा मिमिक्षा समिळाभिरा ।

सं द्युमेन विश्वतुरोपो महि सं वाजैर्वाजिनीवति ॥ १६ ॥

सं । नः । राया । वृहता । विश्वऽपेशसा । मिमिक्ष । सं । इळाभिः । आ ।

सं । द्युमेन । विश्वऽतुरा । उपः । महि । सं । वाजैः । वाजिनीऽवति ॥ १६ ॥

हे उपः । नोऽस्मान्नाया धनेन संमिमिक्ष । संसिंच । संयोजयेत्यर्थः । कीदृशेन
धनेन । वृहता प्रभूतेन । विश्वपेशसा । पेश इति रूपनाम । बहुविधरूपयुक्तेन ।
तथेळाभिरा । गोभिश्चास्मान्संमिमिक्ष । इळेति गोनाम । इळा जगतीति तन्ना-
मसु पाठात् । आकारः समुच्चये पादाति वर्तमानत्वात् । उक्तं च । एतस्मिन्नेवाप्यं
देवेभ्यश्च पितृभ्य आ इत्याकार इति । किंच हे महि महनीय उपोदेवते द्युमेन
यशसा संमिमिक्ष । द्युमं द्योततेर्यशो वाचं वेति यास्कः । नि० ५. ५. । कीदृशेन
द्युमेन । विश्वतुरा । सर्वेषां शत्रूणां हिंसकेन । तथा हे वाजिनीवति । अन्नसां-
धनभूतक्रियायुक्ते वाजैरन्नैरस्मान्संमिमिक्ष । अन्नं वै वाज इति श्रुत्यंतरात् ॥
राया । ऊडिदमित्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वं । वृहता । वृहन्महोरूपसंख्यानमिति
विभक्तेरुदात्तत्वं । विश्वपेशसा । विश्वानि पेशांसि यस्यासौ विश्वपेशः । बहु-
व्रीहौ विश्वं संज्ञायामिति व्यत्ययेनासंज्ञायामपि पूर्वपदांतोदात्तत्वं । यद्वा मरु-
धादिर्द्रष्टव्यः । मिमिक्षा । मिह सेचने । व्यत्ययेनात्मनेपदं । लोटि बहुलं
छंदसीति शपः श्रुः । द्विर्भावहलादिशेषौ । ढत्वकत्वपत्वानि । प्रत्ययस्वरस्य सति
शिष्टत्वात् एव शिष्यते । पादादित्वादनिघातः । पूर्वपदस्यासमानवाक्यस्थ-
त्वात्तिङ्गितिङ इति निघातो न भवति । समानवाक्ये निघातयुष्मदस्मदादेशा
वक्तव्या इति वचनात् । विश्वतुरा । नूवंतीति नूः । तुवीं हिंसायः । किप् चेति
किप् । राक्षोप इति वकारलोपः । विश्वेषां नूविंश्चनूः । समासस्येत्यंतोदात्तत्वं ।

वाजिनीवति । वाजोऽन्नमस्या अस्तीति वाजिनी क्रिया । तादृशी क्रिया यस्याः सा तथोक्ता ॥

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थे पंचमो वर्गः ॥

उपो भद्रेभिरिति चतुर्द्ध्वं षष्ठं सूक्तं । अत्रानुक्रम्यते । उषश्चतुष्क्रमानुष्टुभं त्विति । कण्वपुत्रः प्रस्ताव ऋषिः । तुष्टादिपरिभाषयेदमुत्तरं चानुष्टुभं । पूर्व-
त्रोपस्यं त्वित्युक्तत्वादितमपि सूक्तमुपस्यं ॥ प्रातरनुवाकस्योपस्ये कृतावानुष्टुभे
छंदस्येतत्सूक्तं । सूच्यते हि । उपो भद्रेभिरित्यानुष्टुभं । आ० ४. १४. इति ।
आश्विनशस्त्रेऽप्येतत्सूक्तं । प्रातरनुवाकस्याप्येतेत्यतिदिष्टत्वात् ॥

तत्र प्रथमामुचमाह ॥

उपो भद्रेभिरा गहि दिवश्चिद्रोचनादधि ।

वह्णरुणसव उष त्वा सोमिनो गृहं ॥ १ ॥

उषः । भद्रेभिः । आ । गहि । दिवः । चित् । रोचनात् । अधि ।

वह्नु । अरुणऽसवः । उष । त्वा । सोमिनः । गृहं ॥ १ ॥

हे उषः । उपोदेवते भद्रेभिर्भदनीयैः शोभनैर्मर्गिर्दिवोऽंतरिक्षलोकात् रोच-
नाद्रोचमानाद्दीपमानात् । अधिरुपर्यर्थः । उपरिचर्तमानात् । चिदिति पूजार्थः ।
पूजितादेवविधादंतरिक्षलोकादागहि । आगच्छ । हे उषः । अरुणसवोऽरुणवर्णा
गावः सोमिनः सोमयुक्तस्य यजमानस्य गृहं देवयजनरूपं यज्ञगृहं त्वा त्वामुप-
वहन्तु । प्रापयन्तु ॥ गहि । गमेलोति बहुलं छंदसीति शयो लुक् । हेरपित्वेन
डित्वेऽनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः । अतो हेरिति लुक् न भवति ।
असिद्धवदवा भादित्यनुनासिकलोपस्यासिद्धत्वात् । रोचनात् । रुच दीप्तौ ।
अनुदात्तेतश्च हलादेरिति युच् । योरनादेशे चित् इत्यंतोदात्तत्वं । अरुणसवः ।
प्ता भक्षणे । प्तांति भक्षयन्ति स्ननं पिबन्तीति सवो वत्साः । औणादिकः
कुप्रत्ययः । आतो लोप इटि चेत्याकारलोपः । अरुणाः सवो यासां तास्ते-
थोक्ताः । अत्र वत्सानामारुण्यप्रतिपादनान्मातृणामपि तथात्वं गम्यते । पैतृक-
मश्वा अनुहरन्ति मातृकं गावोऽनुहरन्ति इति गोमदीयः । तासां चोपोवाहनत्वं
निघंटावुक्तं । अरुणयो गाव उपसामिति । अरुणशब्दोऽर्तेष्व्युनन्प्रत्ययांतः ।

तृणाख्यायां चित् । उ० ३. ५९. । इत्यतश्चिदित्यनुवृत्तेरतोदात्तः । स एव बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन शिष्यते ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

सुपेशसं सुखं रथं यमध्यस्था उपस्त्वं ।

तेना सुश्रवसं जनं प्रावाद्य दुहितदिवः ॥ २ ॥

सुऽपेशसं । सुऽखं । रथं । यं । अधिऽअस्थाः । उपः । त्वं ।

तेनं । सुऽश्रवसं । जनं । प्र । अव । अद्य । दुहितः । दिवः ॥ २ ॥

हे उपः । त्वं यं रथमध्यस्थाः । अधितिष्ठसि । कीदृशं रथं । सुपेशसं । शोभनावयवं शोभनरूपयुक्तं वा । पेश इति रूपनामेति यास्कः । यद्वा शोभनहिरण्ययुक्तं । पेशः कृशनमिति तन्नामसु पाठात् । सुखं । शोभनेन खेनाकाशेन युक्तं । विस्तृतमित्यर्थः । यद्वा सुखहेतुभूतं । अथवा सुखमिति क्रियाविशेषणं । सुखं यथा भवति तथेत्यर्थः । हे दिवो दुहितः । द्युलोकसकाशादुत्पन्न उपोदेवते तेन रथेनाद्यास्मिन्काले सुश्रवसं शोभनहविर्युक्तं जनं यजमानं प्राव । प्रकर्षेण गच्छ ॥ सुपेशसं । पिश अवयवे । अस्मादसुनप्रत्ययः । निह्वादाद्युदात्तः पेशस्यञ्च । शोभनं पेशो यस्यासौ सुपेशः । आद्युदात्तं द्यच् छंदसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । अध्यस्थाः । तिष्ठतेच्छंदसि लुङ्लल्लिट् इति वर्तमाने लुङि गातिस्वेति सिचो लुक् । अडागम उदात्तः । यद्वृत्तयोगादनिघातः । तिङि चोदात्तवतीति गतेरनुदात्तत्वं । तेना । अन्येषामपि दृश्यत इति संहितायां दीर्घः । सुश्रवसं । श्रव इत्यन्नाम । श्रूयत इति सत इति यास्कः । सुपेशसमितिबहुत्तरपदाद्युदात्तत्वं । अव । अव रक्षणगतिप्रीतिनृप्रीत्युक्तावाच्चावतिर्गत्यर्थः । दुहितदिवः । परमपि छंदसीति षष्ठ्यंतस्य पूर्वामंचितांगवद्भावे सति पदद्वयसमुदायस्याष्टमिकं सर्वानुदात्तत्वं ॥

तृतीयामृचमाह ॥

वयश्चित्ते पतचिणो द्विपच्चतुंष्पदर्जुनि ।

उपः प्रारन्नृत्तूरनु दिवोऽन्तेभ्यस्परि ॥ ३ ॥

वयः । चित् । ते । पतचिणः । द्विऽपत् । चतुऽपत् । अर्जुनि ।

उपः । प्र । आरन् । चतून् । अन्नुं । दिवः । अन्तेभ्यः । परि ॥ ३ ॥

हे अर्जुनि शुभवर्ण उषः । उषोदेवते ते तव चतूरनु गमनात्यनुलक्ष्य द्विपत्
 द्विपात् मनुष्यादिकं चतुष्पत् गवादिकं तथा पतत्रिणः पतत्रवतः पक्षोपेता
 वयश्चित् पक्षिणश्च दिवोऽन्तेभ्य आकाशप्रांतिभ्यः पर्युपरि प्रारन् । प्रकर्षेण
 गच्छन्ति । रात्रावंधकारेणाभिभूताः सर्वे प्राणिनस्त्वदागमानंतरं चेष्टावन्तो भवन्ती-
 त्यर्थः ॥ पतत्रिणः । पतू गतौ । पतत्यनेनेति पतत्रं । अमिनक्षीत्यादिनाचम्र-
 त्ययः । ततो मत्वर्थोऽय इति । द्विपत् । द्वौ पादावस्येति संख्यासुपूर्वस्य । पा० ५.
 ४. १४०. इति पादश्चस्यांत्यलोपः समासांतः । अयस्मयादित्वेन भवात् पादः
 पत् । पा० ६. ४. १३०. इति पदभावः । द्वित्रिभ्यां पादन्मूर्द्धसु बहुव्रीहौ । पा० ६.
 २. १९७. इत्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । चतुष्पत् । चत्वारः पादा अस्य । स्वरव्यतिरिक्तं
 पूर्ववत् । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । इणः प इत्यनुवृत्ताविदुदुपधस्य चाप्र-
 त्ययस्य । पा० ८. ३. ४१. इति विसर्जनीयस्य पत्वं । न च परत्वेनास्य विद्वत्तात्
 कुप्पोऽकः पौ च । पा० ८. ३. ३७. इत्युपध्मानीयादेशः शंकनीयः । येन ना-
 प्राप्तिन्यायेन तस्यापवादत्वात् । अपवादस्तु परमपि पूर्वं बाधत एवेति वृत्तायुक्तं ।
 च्यारन् । च्छ गतौ । छंदसि लुङ्लङ्लिट इति वर्तमाने लुङि सर्तिशास्त्र्यति-
 भ्यश्चेति च्छेरादेशः । च्छदशोऽङि गुण इति गुणः । आडागमः । च्छतून् । च्छ
 गतौ । अस्मादौणादिको भावे कुप्रत्ययः । अनु । अनुर्लक्षणे । पा० १. ४. ८४. ।
 इत्यनोः कर्मप्रवचनीयत्वं । कर्मप्रवचनीययुक्ते । पा० २. ३. ८. इति द्वितीया ।
 संहितायां दीर्घादटि समानपाद इति नकारस्य रुत्वं । अत्रानुनासिकः पूर्वस्य
 तु वेति रोः पूर्वस्य वर्णस्य सानुनासिकत्वं । दिवः । ऊडिदमिति विभक्तिरुदात्ता ।
 अन्तेभ्यः । पंचम्याः परावध्यर्थ इति विसर्जनीयस्य सत्वं ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

युच्छंती हि रश्मिभिर्विष्वमाभासि रोचनं ।

तां त्वामुपर्वसूयवो गीर्भिः कणा अहूपत ॥ ४ ॥

विऽउच्छंती । हि । रश्मिऽभिः । विष्व । आऽभासि । रोचनं ।

तां । तां । उयः । वसुऽयवः । गीऽभिः । कणाः । अहूपत ॥ ४ ॥

हे उषः । युच्छंती तमो वर्जयन्ती त्वं रश्मिभिः स्वकीयैस्तेजोभिर्विष्वं सर्वं
 भूतजातं रोचनं रोचमानं प्रकाशयुक्तं यथा भवति तथाभासि । आ समंतात्

प्रकाशयसि । हि यस्मादेवं तस्मात्तां तादृशीं त्वां वसूयवो वसुकामाः कृत्वा
मेधाविन ऋत्विजः कण्वगोचोत्पन्ना वा महर्षयो गीर्भिः स्तुतिलक्षणैर्वचोभि-
रहूयत । स्तुतवन्त इत्यर्थः ॥ कण्व इति मेधाविनाम । कण्व ऋभुरिति तन्नामसु
पाठात् । आभासि । भा दीप्ति । अदादित्वाच्छपो लुक् । सिपः पितृदादनुदात्तत्वे
धातुस्वरः । हि चेति निघातप्रतिषेधः । तिङि चोदात्तवतीति गतेरनुदात्तत्वं ।
रोचनं । रुच दीप्ति । अनुदात्ततश्च हलादेरिति युच् । चित इत्यन्तोदात्तत्वं ।
वसूयवः । वसु धनमात्मन इच्छन्तः । सुम आत्मनः क्यच् । अकृत्सार्वधातुक्यो-
रिति दीर्घः । क्वाच्छंदसीत्युप्रत्ययः । गीर्भिः । सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं ।
कणाः । कण शब्दार्थः । अशिप्रुषिलटिकणीत्यादिना कन्प्रत्ययः । निष्ठादाद्यु-
दात्तत्वं । अहूयत । हेजो लुङि हूः संप्रसारणमित्यनुवृत्तौ बहुलं छंदसीति
संप्रसारणं । परपूर्वत्वे हल इति दीर्घत्वं । च्चेः सिच् । एकाच इतीदृप्रतिषेधः ।
संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वान्नुणाभावः ॥

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थे षष्ठो वर्गः ॥

उदु त्वमिति त्रयोदशर्चं सप्तमं सूक्तं प्रस्कण्वस्यापि सूर्यदेवत्यं । आदौ नव
गायत्र्यः शिष्टाश्चतस्रोऽनुष्टुभ इत्युक्तं । तथा चानुक्रांतं । उदु त्वं सप्तोना सौर्यं
नवाद्या गायत्र्य इति ॥ आश्विनशस्त्रे सौर्यं क्रतावुदु त्वमित्यादयो नवर्चः शंस-
नीयाः । संस्थितेष्वश्विनायेति खंडे सूचितं । सूर्यो नो दिव उदु त्वं जातवेदस-
मिति नव । आ० ६. ५. इति ॥

तत्र प्रथमामुचमाह ॥

उदु त्वं जातवेदसं देवं वहन्ति केतवः । दृशे विश्वाय सूर्यं ॥ १ ॥

उत् । ऊं इति । त्वं । जातवेदसं । देवं । वहन्ति । केतवः । दृशे । विश्वाय । सूर्यं ॥ १ ॥

केतवः प्रज्ञापकाः सूर्याश्वाः । यद्वा सूर्यरश्मयः सूर्यं सर्वस्य प्रेरकमादित्यमुदु
वहन्ति । ऊर्ध्वं वहन्ति । ऊं इति पादपूरणः । छान्दसो मकारलोपः । उक्तं च ।
मिताक्षरेष्वनर्थकाः कमीमिद्विति । किमर्थं । विश्वाय विश्वस्मै भुवनाय दृशे
द्रष्टुं । यथा सर्वे जनाः सूर्यं परयन्ति तथोर्ध्वं वहन्तीत्यर्थः । कीदृशं सूर्यं । त्वं
प्रसिद्धं जातवेदसं । जातानां प्राणिनां वेदितारं जातप्रज्ञं जातधनं वा । देवं ।
द्योतमानं । अत्र निरुक्तं । उद्वहन्ति तं जातवेदसं देवमश्वाः केतवो रश्मयो वा

सर्वेषां भूतानां संदर्शनाय सूर्ये । नि० १२. १५. १ इति ॥ जातवेदसं । जातानि वेत्तीति जातवेदाः । गतिकारकयोरपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेत्यमुन् पूर्वपद-प्रकृतिस्वरत्वं च । दृशे । दृशे विख्ये चेति तुमर्थे निपातितः । सूर्ये । राजसूर्य-सूर्येत्यादिना घू प्रेरण इत्यस्मात् क्वपि रुडागमसहितो निपातितः । अतः प्रत्ययस्य पित्वादानुदात्तत्वे धातुस्वरेणाद्युदात्तत्वं ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

अप॒ त्ये॒ ता॒यवो॑ यथा॒ नक्ष॑त्रा यंत्य॒क्तुभिः॑ । सूर्याय॑ विश्वचक्ष॒से ॥ २ ॥

अप॒ त्ये॒ ता॒यवः॑ । यथा॒ नक्ष॑त्रा । यंति॒ । अ॒क्तुऽभिः॑ । सूर्याय॑ विश्वऽचक्ष॒से ॥ २ ॥

त्ये तायवो यथा । प्रसिद्धास्तस्करा इव नक्षत्रा नक्षत्राणि देवगृहरूपाणि । देवगृहा वै नक्षत्राणीति श्रुत्यंतरात् । यद्वा । इह लोके कर्मानुष्ठाय ये स्वर्गे प्राप्नुवन्ति ते नक्षत्ररूपेण दृश्यन्ते । तथा च श्रूयन्ते । यो वा इह यजतेऽमुं लोकं नक्षत्रे तन्नक्षत्राणां नक्षत्रत्वमिति । यद्वा तेषां सुकृतिनां ज्योतीषि नक्षत्राण्यु-च्यन्ते । सुकृता वा एतानि ज्योतीषि यन्नक्षत्राणीत्याम्नानात् । यास्कस्त्वाह । नक्षत्राणि नक्षत्रेर्गतिकर्मणो नेमानि क्षत्राणीति च ब्राह्मणं । नि० ३. २०. १ इति । तत्राविधानि नक्षत्राण्यक्तुभी रात्रिभिः सहापयन्ति । अपगच्छन्ति । विश्वचक्षसे । विश्वस्य सर्वस्य प्रकाशकस्य सूर्याय सूर्यस्यागमनं दृष्टेति शेषः । तस्करा नक्षत्राणि च रात्रिभिः सह सूर्यं आगमिष्यतीति भीत्या म्लायन्त इत्यर्थः ॥ तायुरिति स्तेननाम । तायुस्तस्कर इति तन्नामसु पाठात् । अक्तुरिति रात्रिनाम । शर्वर्यक्तु-रिति तत्र पाठात् । यथा । यथेति पादांत इति सर्वानुदात्तत्वं । नक्षत्रा । नक्षत्र गतौ । अमिनक्षियजिबन्धिपतिभ्योऽन्नन्नित्यचन्प्रत्ययः । निष्ठादाद्युदात्तत्वं । नभ्राणनपादित्यत्र वृत्तौ त्वेवमुक्तं । न क्षरति न क्षीयत इति वा नक्षत्रं । क्षीयतेः क्षरतेर्वा नक्षत्रमिति निपात्यत इति । शेषदंसि बहुलमिति शेलोपः । यंति । इण् गतौ । इणो यणिति यणादेशः । सूर्याय विश्वचक्षसे । विश्वं चष्टे प्रकाशयतीति विश्वचक्षाः । चक्षेर्वहुलं शिञ्जेत्यमुन्प्रत्ययः । शिञ्जेन सार्वधातु-कत्वात् ख्याजादेशाभावः । उभयत्र षष्ठ्यर्थे चतुर्थी वक्तव्येति चतुर्थी ॥

तृतीयामृचमाह ॥

अहश्चमस्य केतवो वि रश्मयो जनो अन्नु । भाजंतो अग्नयो यथा ॥ ३ ॥

अहश्च । अस्य । केतवः । वि । रश्मयः । जनान् । अन्नु । भाजंतः । अग्नयः । यथा ॥ ३ ॥

अस्य सूर्यस्य केतवः प्रज्ञापका रश्मयो दीप्तयो जनाननु व्यहृथं । जातास्त्वानुक्रमेण प्रेक्षन्ते । सर्वे जगत्प्रकाशयन्तीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । भाजंतो दीप्माना अग्नयो यथा । अग्नय इव ॥ अहश्च । दृशिर् प्रेक्षणे । वर्तमाने लुङ् । इरितो वेति च्लुरडादेशः । रुडित्यनुवृत्तौ बहुलं छंदसीति रुडागमः । अत एव बहुलवचनादहश्चोऽङि गुण इति गुणाभाव इत्युक्तं । तिङां तिङो भवन्तीति प्रथमपुरुषवहुवचनस्योत्तमपुरुषैकवचनादेशः । प्रथमपुरुषांत एव शाखांतरे श्रूयते । अहश्चमस्य केतव इति । जनानित्यस्य नकारस्य संहितायां स्वयत्तादि पूर्ववत् । भाजंतः । शपः पित्वादनुदात्तत्वं । शतुश्च लसार्वधातुस्वरण धातुस्वर एव शिष्यते ॥

चातुर्मास्येषु शुनासीर्यं पर्वण्यस्ति सौर्य एककपालः । तस्य तरणिरित्येषानुवाक्या । तथा च सूचितं । तरणिविश्वदर्शतश्चिचं देवानामुदगादनीकमिति याज्यानुवाक्याः । आ० २. २०. । इति ॥ तथातिमूर्तिनाभ्येकाहे कृष्णपक्षे सौरिरेः कर्तव्या । तस्यामयेषानुवाक्या । अतिमूर्तिनेति खंडे सूचितं । नवो नवो भवति जायमानस्तरणिविश्वदर्शतः । आ० ९. ८. । इति ॥

तामेतां सूक्ते चतुर्थीमृचमाह ॥

तरणिविश्वदर्शतो ज्योतिष्कृदसि सूर्य । विश्वमा भासि रोचनं ॥ ४ ॥

तरणिः । विश्वऽदर्शतः । ज्योतिः । ऽकृत् । असि । सूर्य । विश्वम् । आ । भासि । रोचनं ॥ ४ ॥

हे सूर्य त्वं तरणिस्तृतिता । अन्येन गंतुमशक्यस्य महतोऽध्वनो गन्तासि । तथा च स्मर्यते । योजनानां सहस्रे द्वे द्वे शते द्वे च योजने । एकेन निमिषार्द्धेन क्रममाण नमोऽस्तु त इति । यद्वा । उपासकानां रोगात्तारयितासि । अरोग्यं भास्करादिच्छेदिति स्मरणात् । तथा विश्वदर्शतः । विश्वैः सर्वैः प्राणिभिर्दर्शनीयः । आदित्यदर्शनस्य चंडालादिदर्शनजनितपापनिर्हरणहेतुत्वात् । तथा चापस्तंबः । दर्शने ज्योतिषां दर्शनमिति । यद्वा विश्वं सकलं भूतजातं दर्शतं द्रष्टव्यं प्रकाश्यं येन स तथोक्तः । तथा ज्योतिष्कृत् । ज्योतिषः प्रकाशस्य कर्ता । सर्वस्य वस्तुनः

प्रकाशयितेत्यर्थः । यद्वा चंद्रादीनां रात्रौ प्रकाशयिता । रात्रौ ह्यवमयेषु चंद्रा-
दिविवेषु सूर्यकिरणाः प्रतिफलिताः संतोऽंधकारं निवारयन्ति यथा द्वारस्थदर्य-
णोपरिनिपतिताः सूर्यरश्मयो गृहांतर्गतं तमो निवारयन्ति तद्वदित्यर्थः । यस्मा-
देवं तस्माद्विश्वं व्याप्तं रोचनं रोचमानमंतरिक्षमा समंताद्भासि । प्रकाशयसि ।
यद्वा हे सूर्य । अंतर्गामितया सर्वस्य प्रेरक परमात्मन् तरणिः संसाराब्धेस्सार-
कोऽसि । यस्मात्तुं विश्वदर्शतः । विश्वैः सर्वैर्मुमुक्षुभिर्दर्शतो द्रष्टव्यः साक्षात्कर्तव्य
इत्यर्थः । अधिष्ठानसाक्षात्कारे ह्यारोपितं निवर्तते । ज्योतिष्कृत् । ज्योतिषः
सूर्यादेः कर्ता । तथा त्वाम्नायते । चंद्रमा मनसो जातश्चक्षोः सूर्या अजायतेति ।
ईदृशस्त्वं चिद्रूपतया विश्वं सर्वं दृश्यजातं रोचनं रोचमानं दीप्यमानं यथा भवति
तथाभासि । प्रकाशयसि । चैतन्यस्फुरणे हि सर्वं जगद्दृश्यते । तथा चास्नायते ।
तमेव भांतमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभातीति । तरणिः । तृ-
प्तवनतरणयोः । अस्मादंतर्भावितरण्यार्थादतिमृधूम्यम्यशयवितृभ्योऽनिरित्यनिप्र-
त्ययः । प्रत्ययाद्युदात्तत्वं । ज्योतिः करोतीति ज्योतिष्कृत् । क्षिप् चेति क्षिप् ।
नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्थस्येति विसर्जनीयस्य पत्वं । भासि । भा दीप्ता । अंतर्भा-
वितरण्यार्थाच्चत्वादतिवाच्चपो लुक् ॥

पंचमीमुचमाह ॥

प्रत्यङ् देवानां विशः प्रत्यङ्मुदेपि मानुषान् । प्रत्यङ् विश्वं स्वर्दृशे ॥ ५ ॥

प्रत्यङ् देवानां विशः । प्रत्यङ् । उत् । एषि । मानुषान् । प्रत्यङ् । विश्वं । स्वः । दृशे ॥ ५ ॥

हे सूर्य त्वं देवानां विशो मरुत्नामकान्देवान् । मरुतो वै देवानां विश इति
श्रुत्यंतरात् । तान्मरुत्संज्ञकान्देवान् प्रत्यङ्मुदेपि । तान्प्रतिगच्छन्नुदयं प्राप्नोषि ।
तेषामभिमुखं यथा भवति तथेत्यर्थः । तथा मानुषान्मनुष्यान् प्रत्यङ्मुदेपि । तेऽपि
यथासदभिमुखमेव सूर्य उदेतीति मन्यन्ते । तथा विश्वं व्याप्तं स्वः स्वर्लोकं
दृशे द्रष्टुं प्रत्यङ्मुदेपि । यथा स्वर्लोकवासिनो जनाः स्वस्वाभिमुख्येन पश्यन्ति
तथोदेपीत्यर्थः । एतदुक्तं भवति । लोकत्रयवर्तिनो जनाः सर्वेऽपि स्वस्वाभि-
मुख्येन सूर्यं पश्यन्तीति । तथा चास्नायते । तस्मात्सर्व एव मन्यन्ते मां प्रत्युद-
गादिति ॥ प्रत्यङ् । प्रत्यंचतीति प्रत्यङ् । अंचु गतिपूजनयोः । ऋत्विगित्यादिना
क्विन् । अनिदितामिति नलोपः । उगिदचामिति नुम् । हल्ङ्यादिसंयोगां-
तलोपौ । संयोगांतलोपस्यासिद्धत्वादुपधादीर्घनलोपयोरभावः । क्विन्प्रत्ययस्य

कुरिति कुंत्वं । अतिगंतोऽं चतावित्यनिगंत इति पर्युदासान्पूर्वपदप्रकृतिस्वरा-
भावे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । एपि । इण् गतौ । सिष्यदादित्वाच्छपो लुक् ।
आदेशप्रत्यययोरिति पत्वं । स्वः । सुपूर्वादन्तेर्विच् । गुणे यणादेशः । न्यङ्स्वरौ
स्वरितौ चेति स्वरितत्वं । दृशे । दृशिर् प्रेक्षण इत्यस्माद्दृशे विख्ये चेति तुमर्थं
निपातितः ॥

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थे सप्तमी वर्गः ॥

परीमृचमाह ॥

येना पावक् चक्षसा भुरण्यंतं जनाँ अन्तु । त्वं वरुण पश्यसि ॥ ६ ॥

येन । पावक् । चक्षसा । भुरण्यंतं । जनान् । अन्तु । त्वं । वरुण । पश्यसि ॥ ६ ॥

हे पावक सर्वस्य शोधक वरुण । अनिष्टनिवारक सूर्य त्वं जनान् जा-
तान्प्राणिनो भुरण्यंतं धारयंतं पोषयंतं वेमं लोकं येन चक्षसा प्रकाशेनानु-
पश्यसि । अनुक्रमेण प्रकाशयसि तं प्रकाशं स्तुम इति शेषः । यद्वा । उत्तरस्या-
मृचि संबंधः । तेन चक्षसा व्येपीति । तथा च यास्केनोक्तं । तत्रै वयं स्तुम
इति वाक्यशेषोऽपि बोद्धव्यस्यामन्वयस्तेन व्येपि । नि० १२. २२. इति ॥ भुरण्यंतं ।
भुरण धारणपोषणयोः । कंडादित्वाद्यक् । ततः शतरि कर्तरि शप् । अदुप-
देशात्सप्तम्यर्थानुदानुदात्तत्वे यक् एव स्वरः शिष्यते । वरुण । वृज् वरणे ।
अस्मादंतर्भावितरण्ययात्कुवृदारिभ्य उन्नित्युनन्प्रत्ययः । अत्र वरुणशब्देनादित्य
एवोच्यते । तथा चान्यत्रास्मात् । तस्यै मित्रश्च वरुणश्चाजायेतामिति । मित्रश्च
वरुणश्च धाता चार्यमा चेति च ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

वि द्यामैपि रजस्युषुहा मिमानो अक्नुभिः । पश्यन् जन्मानि सूर्य ॥ ७ ॥

वि । द्यां । एपि । रजः । पृथु । अहां । मिमानः । अक्नुऽभिः । पश्यन् । जन्मानि ।
सूर्य ॥ ७ ॥

हे सूर्य त्वं पृथु विस्तीर्णं रजो लोकं । लोका रजांस्युच्यंत इति यास्कः । कं
लोकं । द्यां । अंतरिक्षलोकं । व्येपि । विशेषेण गच्छसि । किं कुर्वन् । अहां-
हान्यक्नुभी रात्रिभिः सह मिमानः । उत्पादयन् । आदित्यगत्यधीनत्वादहोरा-

त्रविभागस्य । तथा जन्मानि जननवन्ति भूतजातानि पश्यन् । प्रकाशयन् ॥
 रजस्पृथिव्यत्र छंदसि वाप्राप्तेदितयोः । पा० ८. ३. ४९. इति विसर्जनीयस्य सत्त्वं ।
 अहा । शब्दछंदसि बहुलमिति शैलोपः । मिमानः । माङ् माने । जौहोत्यादिकः ।
 शानचि श्रौ द्विर्भावे भृजामिदित्यभ्यासस्येत्वं । आभ्यस्तयोरिति इत्याकारलोपः ।
 अभ्यस्तानामादिरित्यभ्यस्तस्याद्युदात्तत्वं । जन्मानि । जनी प्रादुर्भावे । अन्ये-
 भ्योऽपि दृश्यन्त इति मनिन् । निह्वादाद्युदात्तत्वं ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

सप्त त्वा हरितो रये वहति देव सूर्य । शोचिष्केशं विचक्षण ॥ ८ ॥

सप्त । त्वा । हरितः । रये । वहति । देव । सूर्य । शोचिः ऽकेशं । विऽचक्षण ॥ ८ ॥

हे सूर्य देव द्योतमान विचक्षण सर्वस्य प्रकाशयितः । सप्त सप्तसंख्याका
 हरितोऽश्वा रसहरणशीला रश्मयो वा त्वा त्वा वहति । प्रापयति । कीदृशं ।
 रयेऽवस्थितमिति शेषः । तथा शोचिष्केशं । शोचीपि तेजांस्येव यस्मिन्केश इव
 दृश्यन्ते स तथोक्तः । तं ॥ हरित इत्यादित्याश्वानां संज्ञा हरित आदित्यस्येति निघं-
 टायुक्तत्वात् । शोचिष्केशं । शुच दीप्तौ । अर्चिषुचिहुमृषीन्यादिनेसिप्रत्ययां-
 तोऽतोदात्तः । स एव बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन शिष्यते । नित्यं समा-
 सेऽनुत्तरपदस्यस्येति विसर्जनीयस्य पत्वं ॥

नवमीमृचमाह ॥

अयुक्त सप्त शुंध्युवः सूर्यो रथस्य नृप्यः । तामिर्याति स्वयुक्तिभिः ॥ ९ ॥

अयुक्त । सप्त । शुंध्युवः । सूर्यः । रथस्य । नृप्यः । तामिः । याति । स्वयुक्तिऽभिः ॥ ९ ॥

सूर्यः सर्वस्य प्रेरकः सूर्यः शुंध्युवः शोधिका अश्वस्त्रियः । तादृशीः सप्तसं-
 ख्याका अयुक्त । स्वरथे योजितवान् । कीदृशयः । रथस्य नृप्यः । न पातयिष्यः ।
 याभिर्युक्ताभी रथो याति । न पतति तादृशीभिरित्यर्थः । एवंभूताभिस्ताभिरश्व-
 स्त्रीभिः स्वयुक्तिभिः स्वकीययोजनेन रथे संयद्धाभिर्याति । यज्ञगृहं प्रत्यागच्छति ।
 अतस्तस्मै हविर्दातव्यमिति वाक्यशेषः ॥ अयुक्त । युजिर् योगे । स्वरितेच्चात्कर्त्त-
 विप्राय आत्मनेपदं । लुङि च्चेः सिच् । एकाच इतीदृप्रतिषेधः । लिङ्सिचा-
 वात्मनेपदेषु । पा० १. २. ११. इति सिचः कित्वात्त्वधूपधगुणाभावः । मूली
 मूलीति सिचः सकारलोपः । चोः कुरिति कुत्वं । शुंध्युवः । शुंध्य विभुद्धौ ।

यजिमनिशुंघिदसिजनिभ्यो युरिति युप्रत्ययः । शसि तन्वादीनां छंदसि बहुल-
मुपसंख्यानमित्युवंङादेशः । सूरः । पू प्रेरणे । सुसूधागृधिभ्यः ऋन्निति ऋप्र-
त्ययः । निह्वादाद्युदात्तत्वं । नप्यः । न पातयतीत्यर्थे नमृनेष्टृ इत्यादिनोणादिषु
नमृशब्दसृजंतो निपातितः । ऋन्नेभ्यो ङीविति ङीप् । यणादेश उदात्तयो
हल्युवादिदिति ङीप् उदात्तत्वं । सुपां सुपो भवतीति शसो जसदेशः । ततो
यणादेश उदात्तस्वरितयोर्यण इति स्वरितत्वं । रेफलोपस्थांदसः । उक्तं च । ङौ
चापरौ वणविकारनाशाविति । शाखांतरे तु नप्य इत्येव पठ्यते । स्वयु-
क्तिभिः । स्वकीयाः सूर्यसंबन्धिन्यो युक्तयो योजनानि यासां । बहुव्रीहौ पूर्वप-
दप्रकृतिस्वरत्वं ॥

अवभृथेष्टौ होचका जलान्निष्क्रम्योदयं तमसस्पर्यति मंत्रं ब्रूयुः । तथा च
पत्नीसंयाजैश्चरित्वेति खंडे सूचितं । उदयं तमसस्पर्यत्युदेत्य । आ० ६, १३, इति ॥

तामेतां सूक्ते दशमीमृचमाह ॥

उदयं तमसस्परि ज्योतिष्पश्यंत उत्तरं ।

देवं देवचा सूर्यमगन्म ज्योतिरुत्तमं ॥ १० ॥

उत् । वयं । तमसः । परि । ज्योतिः । पश्यंतः । उत्तरं ।

देवं । देवचा । सूर्यं । अगन्म । ज्योतिः । उत्तरं ॥ १० ॥

वयमनुष्ठातारस्तमसस्परि तमस उपरि रात्रेरुद्वं वर्तमानं तमसः पापात्ययं-
परि वर्तमानं वा । पापरहितमित्यर्थः । तथा चाम्नायते । उदयं तमसस्परित्याह ।
पाप्मा वै तमः पाप्मानमेवास्मादपहंतीति । ज्योतिस्तेजस्विनमुत्तरमुद्गततरमुत्कृष्ट-
तरं वा देवचा देवेषु मध्ये देवं दानादिगुणयुक्तं सूर्यं पश्यंतः स्तुतिभिर्हविर्भिषो-
पासीनाः संत उत्तममुत्कृष्टतमं ज्योतिः सूर्यरूपमगन्म । प्राप्नुवाम । तथा च श्रूयते ।
अगन्म ज्योतिरुत्तममित्याहासौ वा आदित्यो ज्योतिरुत्तममादित्यस्यैव सायुज्यं
गच्छतीति । युक्तं चैतत् । तं यथा यथोपासते तदेव भवतीति श्रुत्यंतरात् ॥
तमसस्परि । पंचम्याः परावध्यर्थे इति विसर्जनीयस्य सत्त्वं । ज्योतिष्पश्यंतः ।
इसुसोः सामर्थ्यं । पा० ६, ३, ४४, इति विसर्जनीयस्य पत्वं । व्यपेक्षालक्षणं
सामर्थ्यं तचांगीक्रियते । देवचा । देवमनुष्यपुरुषपुरुषमर्त्येभ्यो द्वितीयासप्रम्योर्व-
हुलमिति सप्तम्यर्थे चाप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । अगन्म । छंदसि लुङ्लिट् इति

प्रार्थनायां लङि बहुलं छंदसीति शपो लुक् । सोश्च । पा० ८. २. ६५. । इति
धातोर्मकारस्य नकारः । अडागम उदात्तः । पादादित्वान्निघाताभावः । उत्तमं ।
तमपः पित्वादनुदात्तत्वे प्राप्त उत्तमशब्दमौ सर्वचेत्युच्चादिषु पाठादंतोदात्तत्वं ॥
उद्यन्नित्ययं तृचो रोगशान्त्यर्थः । तथा चानुक्रमणायामुक्तं । अंत्यस्तृचो रोगघ्न
उपनिषदिति । युक्तं चैतत् । यस्मादनेन तृचेन त्वग्दोषशान्तये प्रस्कण्वः सूर्य-
मस्तीत् । तेन तृचेन स्तुतः सूर्यस्तमृषिं रोगान्निरगमयत् । तस्मादिदानीमपि
रोगशान्तयेऽनेन तृचेन सूर्यं उपासनीयः । तदुक्तं शौनकेन । उद्यन्नद्येति मंचोऽयं
सौरः पापप्रणाशनः । रोगघ्नश्च विषघ्नश्च भुक्तिमुक्तिफलप्रद इति ॥

तृचस्याद्यां सूक्त एकादशीमृचमाह ॥

उद्यन्नद्य मिचमह आरोहन्नुत्तरां दिवं ।

हृद्दोगं मम सूर्य हरिमाणं च नाशय ॥ ११ ॥

उत्ऽयन् । अद्य । मिचऽमहः । आरोहन् । उत्ऽतरां । दिवं ।

हन्ऽरोगं । मम । सूर्य । हरिमाणं । च । नाशय ॥ ११ ॥

हे सूर्य सर्वस्य प्रेरक मिचमहः सर्वेषामनुकूलदीप्तिमुक्त । अद्यास्मिन्काल
उद्यन् । उदयं गच्छन् उत्तरामुत्ततरां दिवमंतरिक्षमारोहन् आभिमुख्येन
प्राप्नुवन् । यद्वा दिवमंतरिक्षमुत्तरामारोहन् उत्कर्षेण प्राप्नुवन् । एवंविधस्त्वं
मम हृद्दोगं हृदयगतमांतरं रोगं हरिमाणं शरीरगतकांतिहरणशीलं वाह्यं रोगं ।
यद्वा शरीरगतं हरिद्वयं रोगप्राप्तं वैवर्ण्यमित्यर्थः । तदुभयमपि नाशय । मां
स्तोतारमुभयविधाद्दोगान्मोचयेत्यर्थः ॥ मिचमहः । मिचमनुकूलं महस्तेजो
यस्यासीत् । आमंचितनिघातः । उत्तरां । उदित्यनेनोपसर्गेण स्वसंसृष्टात्वार्थो
लक्ष्यते । तस्मादातिशायनिकस्तरूपप्रत्ययः । प्रथमपक्षेऽंतरिक्षविशेषणत्वेन द्रव्य-
प्रकर्षप्रतीतेराम् न भवति । द्वितीये त्वारोहणक्रियायाः प्रकर्षो गम्यत इति
किमेत्तिडब्ध्ययघादाद्यद्रव्यप्रकर्ष इति आमुः । प्रथमपक्षे टाप्ररपोः पित्वादनुदात्तत्व
उपसर्गस्वर एव शिष्यते । द्वितीये त्वाम्प्रत्ययस्य सति शिष्टत्वात्तस्यैव स्वरं प्राप्ते
व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं । वृषादिर्वा द्रष्टव्यः । स साकृतिगणः । हृद्दोगं । वा शोक-
षज्जरीगेषु । पा० ६. ३. ५१. । इति हृदयशब्दस्य हृदादेशः । मम । युष्मदस्मदोर्द-
सीत्याद्युदात्तत्वं । हरिमाणं । हज् हरणे । जनिद्वभ्यामिमनिन् । उ० ४. १५०. ।

इत्यौणादिक इमनिन्प्रत्ययः । व्यत्ययेनांतीदात्तत्वं । यद्वा हरिच्छ्रस्य वर्णवा-
चिताद्वर्णहृदादिभ्यः षञ् च । पा० ५. १. १२३. । इति चकारादिमनिन्प्रत्ययः ।
इष्टमेयः स्वित्यनुवृत्तौ ढेरिति टिलोपः ॥

द्वादशीमृचमाह ॥

शुकेषु मे हरिमाणं रोपणाकासु दध्मसि ।

अथो हारिद्र्वेषु मे हरिमाणं नि दध्मसि ॥ १२ ॥

शुकेषु । मे । हरिमाणं । रोपणाकासु । दध्मसि ।

अथो इति । हारिद्र्वेषु । मे । हरिमाणं । नि । दध्मसि ॥ १२ ॥

मे मदीयं हरिमाणं शरीरगतं हरिद्वर्णस्य भावं शुकेषु तादृशं वर्णं कामय-
मानेषु पक्षिषु तथा रोपणाकासु शारिकासु पक्षिविशेषेषु दध्मसि । स्थापयामः ।
अथो अपि च हारिद्र्वेषु हरितालदुमेषु तादृग्वर्णवात्सु मे मदीयं हरिमाणं
निदध्मसि । निदधीमहि । स च हरिमा तत्रैव सुखेनास्तां । अस्मान्मा वाधिरे-
त्यर्थः ॥ दध्मसि । इदं तो मसिरिति मस इकारागमः ॥

चयोदशीमृचमाह ॥

उदगाद्यमादित्यो विश्वेन सहसा सह ।

द्विपतं मह्यं रंधयन्मो अहं द्विपते रंधं ॥ १३ ॥

उत् । अगात् । अयं । आदित्यः । विश्वेन । सहसा । सह ।

द्विपतं । मह्यं । रंधयन् । मो इति । अहं । द्विपते । रंधं ॥ १३ ॥

अयं पुरोवर्त्यादित्योऽदितेः पुत्रः सूर्यो विश्वेन सहसा सर्वेण बलेन सहोद-
गात् । उदयं प्राप्त्वान् । किं कुर्वन् । मह्यं द्विपतं रंधयन् । ममोपद्रवकारिणं
हिंसन् । अपि च । अहं द्विपतेऽनिष्टकारिणे रोगाय मो रंधं । नैव हिंसां
करोमि । सूर्य एव अस्मदनिष्टकारिणं रोगं विनाशयत्वित्यर्थः ॥ अगात् । एतेर्लु-
डीणो गा लुडीति गादेशः । गान्तिष्येति सिचो लुक् । आदित्यः । दित्यदि-
त्यादित्येत्यपत्यार्थो प्राग्दीव्यतीयो एयप्रत्ययः । रंधयन् । रंध हिंसासंराध्योः ।
एयं तास्तटः शतृ । रंधिजभोरचि । पा० ७. १. ६१. । इति शौ धातोर्नुमागमः । मो ।

मा उ निपातद्वयसमुदायो मैवेत्यस्यार्थे । ओदिति प्रगृह्यते श्रुतप्रगृह्या अचीति प्रकृतिभावः । द्विपते । शतुरनुम इति विभक्तेरुदात्तत्वं । रधं । रधेर्लुङिः पुषादि-
त्वात् छेरङादेशः । रधिजभोरचि । पा० ७. १. ६१. इति धातोर्नुम् । अनिदि-
तामित्यनुषंगलोपः । न साङ्गोऽङ्ग इत्यङ्गभावः ॥

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थेऽष्टमो वर्गः ॥

॥ इति प्रथमे मंडले नवमोऽनुवाकः ॥

दशमेऽनुवाके सप्त सूक्तानि । तत्राभि त्यमिति पंचदशर्चं प्रथमं सूक्तं ।
अचेतिहासमाचक्षते । अंगिरा इन्द्रसदृशं पुत्रमात्मनः कामयमानो देवता उपासां
चक्रे । तस्य सव्याख्येन पुत्ररूपेणंद एव स्वयं जज्ञे जगति मनुष्यः कश्चिन्मा
भूदिति । स सव्य आंगिरसोऽस्य सूक्तस्य ऋषिः ॥ चतुर्दशीपंचदश्यौ त्रिष्टुभौ ।
त्रिष्टुवंतस्य सूक्तस्य शिष्टा जगत्य इति परिभाषयावशिष्टास्त्रयोदशर्चो जगत्यः ।
इंद्रो देवता । तदेतत्सर्वमनुक्रमणामुक्तं । अभि त्वं पंचोता सव्यो द्वित्रिष्टुवंत-
मंगिरा इन्द्रतुल्यं पुत्रमिच्छन्नभ्यध्यायत्सव्य इतींद्र एवास्य पुत्रोऽजायतेति ॥
अतिरात्रे प्रथमे रात्रिपर्याये होतुः शस्त्र इदं सूक्तं शंसनीयं । अतिरात्रे पर्याया-
णामिति खंडे सूचितं । अभि त्वं मेघमध्यर्यवो भरतेन्द्राय सोममिति याज्या । आ०
६. ४. इति ॥ गवामयनस्य मध्यभूते विपुवत्संज्ञकेऽहन्यपि निष्केवल्य इदं सूक्तं
शंसनीयं । तथा च सूचितं । यस्मिन्मृगोऽभि त्वं मेघमिन्द्रस्य नु वीर्याणी-
त्येतस्मिच्चिंद्री निविदं शस्त्रा । आ० ८. ६. इति ॥

तत्र प्रथमामृचमाह ॥

अभि त्वं मेघं पुरुहूतमृग्मिमिंद्रं गीर्भिमिंद्रता वस्वो अर्णवं ।
यस्य द्यावो न विचरन्ति मानुषा भुजे मंहिष्ठमभि विप्रमर्चत ॥ १ ॥
अभि त्वं मेघं पुरुहूतं । अृग्मियं । इंद्रं । गीः ऽभिः । मद्रत । वस्वः । अर्णवं ।
यस्य । द्यावः । न । विऽचरन्ति । मानुषा । भुजे । मंहिष्ठं । अभि । विप्रं । अर्चत ॥ १ ॥

त्वं प्रसिद्धं मेघं शत्रुभिः स्पर्धमानं । यद्वा कण्वपुत्रं मेधातिथिं यजमानमिंद्रो
मेघरूपेणागत्य तदीयं सोमं पपी । स ऋषिस्तं मेघ इत्यवोचत् । अत इदा-
नीमपि मेघ इतींद्रोऽभिधीयते । मेधातिथेमेपेति सुवत्सण्यमवैकदेशस्य व्याख्या-

नरूपं ब्राह्मणमेवमास्त्रायते । मेधातिथिं हि कण्वायनिं मेधो भूत्वाजहारेति ।
 आगत्य सोममपहतवानित्यर्थः । पुरुहूतं । पुरुभिर्यजमानैराहूतं । ऋग्मियं ।
 ऋग्भिर्विक्रियमाणं । स्तूयमानमित्यर्थः । स्तुत्या हि देवता विक्रियते । यद्वा ।
 ऋग्भिर्मीयते शब्दत इति ऋग्मीः । तं । वस्वो अर्णवं । धनानामावासभूमिं ।
 एवंगुणविशिष्टमिंद्रं हे स्तोतारो गीर्भिः स्तुतिभिरभि मदता । आभिमुख्येन हर्षं
 प्रापयत । यत्स्येन्द्रस्य कर्माणि मानुषा मनुष्याणां हितानि विचरन्ति । विशेषेण
 वर्तन्ते । तच्च दृष्टान्तः । द्यावो न । यथा सूर्यरश्मयः सर्वेषां हितकराः । भुजे
 भोगाय मंहिष्ठमतिशयेन प्रवृद्धं विप्रं मेधाविनं । तथाविधमिंद्रमभ्यर्चत । अभि-
 पूजयत ॥ मेघं । मिष स्पर्धायां । इगुपधलक्षणे के प्राप्ते देवसेनमेपादयः पचा-
 दिषु द्रष्टव्या इति वचनादचप्रत्ययः । ऋग्मियं । तस्य विकार इत्यर्थे एकावो
 नित्यं मयटमिच्छन्ति । पा० ४. ३. १४४. १. इति मयटप्रत्ययः । अकारस्येकारश्चां-
 दसः । प्रत्ययस्वरः । यद्वा माङ् माने शब्दे च । ऋग्भिर्मीयत इति ऋग्मीः ।
 क्षिपि वलि लोपात्पूर्वमेव परत्वात् घुमास्येतीत्वं । अचि श्रुधान्तिव्यादिने-
 यडादेशः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । मदता । मदी हर्षं । हेतुमति णिच् । मदी
 हर्षेणलेपनयोरिति घटादिषु पाठात् हर्षार्थे वर्तमानस्य घटादयो मितः । पा०
 ६. ४. ९२. इति मिह्वे सति मितां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं । लोऽमध्यमपुरुषबहुवचने
 शपि छंदस्युभययेत्यार्द्धधातुकत्वात् णेरनिटीति णिलोपः । तशब्दस्य सार्वधा-
 तुकमपिदिति ङित्वे ऋचि तुनुघमद्युतङ्कुचोरुष्याणामिति दीर्घः । वस्वः ।
 उस्यागमानुशासनस्यानित्यत्वान्नुमभावः । जसादिषु छंदसि वावचनमिति वच-
 नात् घेङिति । पा० ७. ३. १११. इति गुणाभावे यणादेशः । अर्णवं । अर्ण
 उदकमस्मिन्नस्तीत्यर्णवः समुद्रः । अर्णसो लोपश्च । पा० ५. २. १०९. २. इति
 मत्वर्थायो वप्रत्ययः सलोपश्च । तेन शब्देन जलाशयवाचिनाश्रयमात्रं लक्ष्यते ।
 प्रत्ययस्वरः । विचरन्ति । चर गत्यर्थः । अदुपदेशज्ञसार्वधुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः ।
 तिङि चोदात्तवतीति गतिरनुदात्ता । यद्वृत्तयोगादनिघातः । मानुषा । श्रेष्ठदसि
 बहुलमिति शेलोपः । भुजे । भुज पालनाभ्यवहारयोः । संपदादिलक्षणी भावे
 किप् । सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं । मंहिष्ठं । महि वृद्धौ । अतिशयेन
 मंहिता मंहिष्ठः । तुम्हंदसीतीष्टन्प्रत्ययः । तुरिष्टेमेयःस्विति तृलोपः । निह्वादा-
 द्युदात्तत्वं । अर्चत । अर्च पूजायां । भौवादिकः ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

अभीमवन्वन्स्वभिष्टिभूतयोऽन्तरिक्षप्रां तविपीभिरावृतं ।

इंद्रं दक्षासः अभवो मदच्युतं शतक्रतुं जवनी सूनृतारुहन् ॥ २ ॥

अभिः । इन्द्रं । अवन्वन् । सुऽअभिष्टिं । ऊतयः । अन्तरिक्षऽप्रां । तविपीभिः । आऽवृतं ।

इंद्रं । दक्षासः । अभवः । मदऽच्युतं । शतऽक्रतुं । जवनी । सूनृता । आ । अरुहन् ॥ २ ॥

ऊतयोऽवितारो रक्षितारो दक्षासो दक्षयितारः प्रवर्धयितारः अभवः । उरु
भांतीति नैरुक्तव्युत्पत्त्या अभवोऽव मरुत उच्यन्ते । एवंभूता मरुत इंद्रमभीम-
वन्वन् । आभिमुख्येन खल्वभजंत । वृत्रेण सह युध्यमानमिंद्रं सर्वे देवाः
पर्येत्यजन् । मरुतस्तु तथा न पर्येत्याक्षुः । तथा चाम्नायते । विश्वे देवा अजहुये
सखायः । मरुद्भिर्इंद्रं सख्यं ते अस्त्विति । ब्राह्मणेऽप्याम्नातं । मरुतो हैनं नाज-
हुरिति । कीदृशमिंद्रं । स्वभिष्टिं । शोभनाभ्येपणवतं । शोभनाभिगमनमित्यर्थः ।
अन्तरिक्षप्रां । अन्तरिक्षं द्युलोकं स्वतेजसा प्राति पूरयतीत्यन्तरिक्षप्राः । द्वादश-
स्वादित्येष्विंद्रस्य विद्यमानत्वात् । शाखांतरेऽपि श्रूयते । तस्या इंद्रश्च विव-
स्वांश्चाजायेतामिति । इंद्रश्च विवस्वांश्चेत्येत इति च । तविपीभिरावृतं । तवि-
पीति बलनाम । तविपी शुष्ममिति तन्नामसु पाठात् । बलैरावृतं । अतिव-
लिनमित्यर्थः । अत एव मदच्युतं । शत्रूणां मदस्य गर्वस्य च्यावयितारं । किंच
शतक्रतुं । शतसंख्यानां क्रतूनामाहर्तारं । बहुविधकर्माणं वा । पूर्वोक्तं तमिंद्रं
जवनी वृत्रवधं प्रति प्रेरयित्री सूनृता तैर्मरुद्भिः प्रयुक्ता प्रहर भगवो जहि
वीरयस्वेति ब्राह्मणोक्तरूपा प्रियसत्यात्मिका वागधारुहन् । आरुढवती ।
वृत्रवधं प्रति सापि वागिंद्रस्योत्साहकारिण्यभूदित्यर्थः ॥ अवन्वन् । वन पण
संभक्तौ । लङ् शपि प्राप्ते व्यत्ययेनोपत्ययः । स्वभिष्टिं । इष गतौ । भावे
क्तिन्प्रत्ययः । तितुचेत्यादिनेद्रप्रतिपेधः । एमन्नादित्वात्पररूपत्वं । शोभना अभिष्टयो
यस्येति बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । ऊतयः । अवततेः कृत्यल्युटो
बहुलमिति कर्तरि क्तिन्प्रत्ययः । यद्वा क्तिच्क्तौ च संज्ञायामिति क्तिच् ।
ज्वरत्वेत्यादिनोद् । चित इत्यंतोदात्तत्वं । अन्तरिक्षप्रां । प्रा पूरणे । अन्तरिक्षं
प्राति पूरयतीत्यन्तरिक्षप्राः । आतो मनिक्षित्यच चशब्दाच्चिच् । आवृतं । वृज्
वरणे । आघ्रियत इत्यावृतः । कर्मणि निष्ठा । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृति-

स्वरत्वं । दक्षासः । दक्ष वृद्धौ । दक्षन्त एभिरिति दक्षाः । करणे घञ् । जिज्ञा-
दाद्युदात्तत्वं । आज्ञसेरमुक् । मदच्युतं । च्युद् गतौ । अन्तर्भावितव्यर्थात् क्प्
चेति क्प् । ह्रस्वस्य पिति कृतीति तुक् । शतक्रतुं । शतं क्रतवो यस्य । बहु-
व्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । जवनी । जु इति सौचो धातुः । करणे ल्युट् । दिङ्-
ढाणन्निवादिना ङीप् । लिट्स्वरेण जकारात्परस्योदात्तत्वं । अरुहन् । रुहेर्लुङि
कृमृहरुहिभ्यश्छन्दसीति च्छेरङादेशः ॥

तृतीयामृचमाह ॥

त्वं गोत्रमंगिरोभ्योऽवृणोऽरपोतात्रये शतदुरेषु गातुवित् ।

ससेनं चिद्धिमदायावहो वस्वाजावर्द्धिं वावसानस्य नर्तयन् ॥ ३ ॥

त्वं । गोत्रं । अंगिरः । भ्यः । अवृणोः । अप । उत । अत्रये । शतदुरेषु । गातुऽवित् ।

ससेनं । चित् । विऽमदाय । अवहः । वसु । आजौ । अर्द्धिं । ववसानस्य । नर्तयन् ॥ ३ ॥

हे इंद्र त्वं गोत्रमव्यक्तशब्दवन्तं वृष्ट्युदकस्यावरकं मेघमंगिरोभ्योऽगिरसामृ-
षीणामर्थायापावृणोः । अपवारणं कृतवानसि । वृष्टेरावरकं मेघं वज्रेणोद्घात्य
वर्षणं कृतवानसीत्यर्थः । यद्वा गोत्रं गोसमूहं पणिभिरपद्धतं गुहासु निहि-
तमंगिरोभ्य ऋषिभ्योऽपावृणोः । गुहाद्वारोद्घाटनेनाप्रकाशयः । उत अपि चा-
त्रये महर्षये । कीदृशाय । शतदुरेषु शतद्वारेषु यंचेष्वसुरैः पीडार्थं प्रक्षिप्राय ।
गातुवित् । मार्गस्य लभयिताभूः । तथा विमदाय चित् । विमदनाच्चे महर्ष-
येऽपि ससेनाच्चेन युक्तं वसु धनमवहः । प्रापितवान् । तथाजौ संयामे जयार्थं
वावसानस्य निवसतो वर्तमानस्यान्यस्यापि स्तोतुरर्द्धिं वज्रं नर्तयन् रक्षणं कृत-
वानसीति शेषः । अतस्त्वव महिमा केन वर्णयितुं शक्यत इति भावः ॥ गोत्रं । गुह्यं
अव्यक्ते शब्दे । औणादिकस्त्वन्प्रत्ययः । यद्वा । खलगोरथादित्यनुवृत्ताविनिब-
कट्यचश्च । पा० ४. २. ५१. इति समूहार्थे चप्रत्ययः । शतदुरेषु । शतं दुरा द्वारा-
रण्येषां । इ इत्येके । वर्णयते संव्रियत इति दुराः । घञर्थे कविधानमिति कप्रत्ययः ।
छांदसं संप्रसारणं परपूर्वत्वं । तच्च यो ह्युभयोः स्थाने भवति स लभतेऽन्यतरे-
णापि व्यपदेशमित्युरण रपरः । पा० १. १. ५१. इति रपरं भवति । यद्वा द्वार-
शब्दस्यैव छांदसं संप्रसारणं द्रष्टव्यं । गातुवित् । गाइ गतौ । अस्मात्कमिमनिं-
जनिभागापायाहिभ्यश्च । उ० १. ७२. इति तुप्रत्ययः । तं वेदयति लभयतीति

गातुवित् । विद् लभे । अंतर्भावितरण्यं क्तिप् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ।
 ससेत् । ससमित्यन्नाम । ससं नम आयुरिति तन्नामसु पाठात् । आजिरिति
 संयामनाम । आहव आजाविति तच्च पाठात् । अद्रिं । अन्ति भक्षयति वैरि-
 णमित्यद्रिर्वज्रः । अदिशदिभूषुभिभ्यः क्तिन्निति क्तिप्रत्ययः । निच्चादाद्युदात्तत्वं ।
 यास्त्वस्तेवमद्रिशब्दं व्याचख्यौ । अद्रिरादृणात्यनेनापि वाक्तेः स्यात् । नि० ४. ४. ।
 इति । वावसानस्य । वस निवासे । कर्तरि ताच्चीलिकथानश् । बहुलं छंदसीति
 शयः ध्रुः । द्विभावहलादिशेषौ । चित्त्वादंतोदात्तत्वं ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

त्वमपामपिधानावृणोरपाधारयः पर्वते दानुमद्वसु ।

वृचं यदिद्रु शवसावधीरहिमादित्सूर्यं दिव्यारोहयो हृशे ॥ ४ ॥

त्वं अपां । अपि० धानां । अवृणोः । अपः । अपारयः । पर्वते । दानुं० मत् । वसु ।

वृचं । यत् । इद्रु । शवसा । अवधीः । अहिं । आत् । इत् । सूर्यं । दिवि । आ ।

अरोहयः । हृशे ॥ ४ ॥

हे इंद्र त्वमपामुदकानामपिधानापिधानान्याच्छादकान्मेधानपावृणोः । अपा-
 वरीषाः । तथा पर्वते पर्ववति पूरयितव्यप्रदेशयुक्ते स्वकीयनिवासस्थाने दा-
 नुमत् दानुमतो हिंसायुक्तस्य । यद्य दानुरसुरमाता सैव दानुः । तद्वतः ।
 तादृशस्य वृचादेर्वसु धनमधारयः । शूञ्जित्वा तदीयं धनमपहृत्य स्वगृहे न्यचि-
 क्षिप इत्यर्थः । यद्वा दानुमदिति वसुविशेषणं । शोभनदानयुक्तमित्यर्थः । हे
 इंद्र त्वं यत् यदा शवसा वलेन वृचं चयाणां लोकानामावरीतारं । तथा च
 शाखांतरे समाम्नातं । यदिमान् लोकानवृणोत्तवृचस्य वृचत्वमिति । अहिं । आ
 समंतादंतारं । तथा च वाजसनेयिनः समामनंति । सोऽग्निपोमावभिसं-
 वभूव सर्वा विद्यां सर्वे यशः सर्वमन्नाद्यं सर्वां श्रियं स यत्सर्वमेतत्समभवत्त-
 स्मादहिरिति । एवंभूतमसुरमवधीः । वधं प्रापितः । आदित् अनंतरमेव दिवि
 द्युलोके हृशे द्रष्टुं सूर्यमारोहयः । वृत्रेणावृतं सूर्यं तस्मावृचादमूमुच इत्यर्थः ॥
 अपां । ऊडिदमित्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वं । अपिधाना । अपिधीयत आच्छाद्यत
 अभिरित्यपिधानानि । करणे ल्युट् । लितीति प्रत्ययात्पूर्वस्य धात्वाकारस्योदात्तत्वं ।
 तत्त एकादेशस्वरः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । सुपां सुलुगिति विभक्तेः पूर्वसवर्णे-

दीर्घत्वं । अधारयः । पादादित्वान्निघाताभावः । पर्वते । पर्ववान् पर्वतः । पर्व
पुनः । पृष्ठातेः प्रीष्ठातेर्वेति यास्कः । दानुमत् । दो अवखंडन इत्यस्माद्वा दाष्
दान इत्यस्माद्वा दाभाभ्यां नुरित्यौणादिको नुप्रत्ययः । असुरविशेषणत्वे सुप्
सुलुगिति षष्ठ्या लुक् ॥

पंचमीमुचमाह ॥

त्वं मायाभिरप मायिनोऽधमः स्वधाभिर्ये अधि शुभ्रावजुह्वत ।

त्वं पिप्रोर्नृमणः प्रारुजः पुरः प्र ऋजिश्चानं दस्युहत्येष्वाविय ॥ ५ ॥

त्वं । मायाभिः । अप । मायिनः । अधमः । स्वधाभिः । ये । अधि । शुभ्रौ । अजुह्वत ।

त्वं । पिप्रोः । नृमनः । प्र । अरुजः । पुरः । प्र । ऋजिश्चानं । दस्युहत्येषु । आविय ॥ ५ ॥

हे इंद्र त्वं मायाभिर्जयोपायज्ञानैः । मायेति ज्ञाननाम । शची मायेति तन्नामसु
पाठात् । यद्वा मायाभिलोकप्रसिद्धैः कपटैर्मायिन उक्तलक्षणमायोपेतान्वृत्ता-
दीनसुरानपाधमः । अपाजीगमः । धमतिर्गतिकर्मति यास्कः । येऽसुराः स्वधा-
भिर्हेविलक्ष्यैरन्नैः शुभ्रावधि शोभमाने स्वकीये मुख एवाजुह्वत । अहीषुः ।
नाग्नौ । तानसुरानिति पूर्वेषु संबंधः । तथा च कौशितकिभिराम्नायते । असुरा
वा आत्मन्नुहवुस्त्वातेऽग्नौ ते पराभवन्निति । वाजसनेयिभिरप्याम्नातं । देवा-
श्च ह वा असुराश्चास्पद्यंत । ततो हासुरा अभिमानेन कस्मै च न जुहुम इति
स्वेप्सेवास्येषु जुह्वतश्चेरुस्ते परावभूवुरिति । तथा हे नृमणः । नृषु यजमानेषु
रक्षितव्येष्वनुग्रहवुद्धियुक्त त्वं पिप्रोः पूरयितुरेतन्नाम्नोऽसुरस्य पुरः पुराणि नि-
वासस्थानानि प्रारुजः । प्रभांशीः । एवं कृत्वा तेनासुरेणोपद्रुतमृजिश्चानमृजु-
गमनमेतत्संज्ञकं स्तोतारं दस्युहत्येषु दस्यूनामुपक्षययितृणां हननेन युक्तेषु संया-
मेषु । यद्वा दस्यूनां हनने निमित्तभूतेषु प्राविय । प्रकर्षण ररक्षिय ॥ मायिनः ।
मायाशब्दस्य व्रीह्यादिषु पाठात् व्रीह्यादिभ्यश्चेति मत्वर्थीय इति । शुभ्रौ । शुभ
दीप्तौ । कर्मणि क्तिन् । तितुचेत्यादिनेट्प्रतिषेधः । रुषस्तपोरिति धत्वाभावश्चां-
दसः । खरि च । पा० ८. ४. ५५. । इति चत्वं । अजुह्वत । जुहोतेर्लङि व्यत्ये-
नात्मनेपदं । अदभ्यस्तादिति मृस्यादादेशः । हुश्रुवोः सार्वधातुक इति यणादेशः ।
पिप्रोः । पृ पालनपूरणयोः । पृभिदिब्यधीत्यादिना कुप्रत्ययः । उदोष्ठचपूर्वस्येत्यत्र
बहुलं छंदसीत्युक्तत्वादुत्वाभावः । छांदसं द्विवचनं । अश्यासस्योरद्वहलादि-
शेषाः । अतिपिपत्योश्च बहुलं छंदसीत्यभ्यासस्येत्वं । यणादेशः । नृमणः । नृषु

मनो यस्य । छंदस्युदवयवात् । पा० ८. ४. २६. । इति-णत्वं । अरुजः । रुजो भंगे ।
 शस्य डित्वाङ्गुणाभावः । अजिश्चानं । अज्वश्रुते प्राप्नोतीत्यजिश्वा । पृषोदरादिः ।
 दस्युहत्येषु । हने हिंसागत्योः । हनस्त-चेति भावे क्यप्रत्ययस्तकारश्चात्तादेशः ।
 दस्यूनां हत्या येषु संपामेषु । परादिछंदसि बहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । तत्पु-
 रूषपक्षे तु कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । आविष्य । अव रक्षणे ॥

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थे नवमो वर्गः ॥

षष्ठीमुचमाह ॥

त्वं कुत्सं शुष्णहत्येष्वाविष्यारंध्योऽतिथिग्वाय शंबरं ।
 महातं चिद्वुदं नि क्रमीः पदा सनादेव दस्युहत्याय जज्ञिषे ॥ ६ ॥
 त्वं । कुत्सं । शुष्णऽहत्येषु । आविष्य । अरंध्यः । अतिथिऽग्वायं । शंबरं ।
 महातं । चित् । अर्वुदं । नि । क्रमीः । पदा । सनात् । एव । दस्युऽहत्याय । जज्ञिषे ॥ ६ ॥
 हे इंद्र त्वं कुत्सं कुत्ससंज्ञकमृषिं शुष्णहत्येषु । शुष्णः शोषयिता । एतन्नाम्नोऽसु-
 रस्य हननयुक्तेषु संपामेष्वाविष्य । ररक्षिष्य । तथातिथिग्वायतिथिभिर्गीतव्याय
 दिवोदासाय शंबरमेतन्नामानमसुरमरंध्यः । हिंसां प्रापितः । तथा महातं चित् ।
 अतिप्रवृद्धमप्यर्वुदमेतत्संज्ञकमसुरं पदा पादेन निक्रमीः । नितरामाक्रमिताभूः ।
 यस्मादेवं तस्मात्सनादेव चिरकालादेवारभ्य दस्युहत्यायोपक्षपयितृणां हननाय
 जज्ञिषे । सर्वदा त्वं दस्युहननशीलो भवसीत्यर्थः ॥ अरंध्यः । रंध्यं हिंसासंराध्योः ।
 रधिजभोरचीति धातोर्नुम् । अतिथिग्वाय । गमेरौणादिको इप्रत्ययः । क्रमीः ।
 क्रमु पादविक्षेपे । ह्यंतक्षण । पा० ७. २. ५. । इति वृद्धिप्रतिषेधः । बहुलं छंदस्य-
 माद्योगेऽपीत्यडभावः । पदा । सावेकाच इति बोडिदंपदादीति वा विभक्तेरु-
 दात्तत्वं । जज्ञिषे । जनी प्रादुर्भावे । लिटि गमहनेत्यादिनोपधालोपः ॥

सप्तमीमुचमाह ॥

त्वे विश्वा तविषी सध्यंघिता तव राधः सोमपीथाय हर्षते ।
 तव वज्रश्चिकित्ते वाहोर्हिंते वृश्वा शचोरव विश्वानि वृष्ण्या ॥ ७ ॥
 त्वे इति । विश्वा । तविषी । सध्यंक् । हिता । तव । राधः । सोमऽपीथाय । हर्षते ।
 तव । वज्रः । चिकित्ते । वाहोः । हितः । वृश्वा । शचोः । अर्चः । विश्वानि । वृष्ण्या ॥ ७ ॥

हे इंद्र त्वे त्वयि विश्वा तविषी सर्वे बलं सध्यक् सधीचीनं । अपराद्गुह्य
यथा भवति तथा हिता निहितं । तथा तव राधो मनः सोमपीथाय सोमपानाय
हर्षते । हृष्यति । किंच । तव बाहोर्हस्तयोर्हितोऽवस्थितो वज्रशक्तिते । अस्मा-
भिज्ञायते । अतः शचोः शातयितुर्वैरिणो विश्वानि सर्वाणि वृष्या वीर्यश-
ववृथा । छेदनं कुरु ॥ सहांचतीति सध्यक् । अंचतेर्चत्वितिगित्यादिना क्तिन् ।
अनिदितामिति नलोपः । समासे सहस्य सधिरिति सहशब्दस्य सध्यादेशः । चोः
कुरिति कुत्वं । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्तेऽदिसधोरंतोदात्तत्वनिपातनं कृत्स्वर-
निवृत्त्यर्थं । पा० ६, ३, ९५, १ । इति वचनात्सध्यादेशोऽंतोदात्तः । तस्य यणदेश
उदात्तस्वरितयोर्यण इति परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वं । राधः । राधोति समृद्धो
भवत्यनेन । राधोऽच मन उच्यते । असुनो निह्नादाद्युदात्तत्वं । सोमपीथाय ।
पा पाने । पातृतुदिवचीत्यादिना थक्प्रत्ययः । घुमास्येतीत्वं । हर्षते । हृष तुष्टौ ।
श्यनि प्राप्ते व्यत्ययेन शप् । आत्मनेपदं च । चिकित्ते । कित ज्ञाने । छंदसि
लुङ्लल्लिट इति वर्तमाने कर्मणि लिट् । बाहोः । उदात्तयण इति विभक्ते-
रुदात्तत्वं । वृथा । औन्नश्चू छेदने । तौदादिकः । यहिज्यादिना संप्रसारणं । विक-
रणस्वरः । संहितायां द्वचोऽतस्तिङ् इति दीर्घत्वं । वृष्या । वृष सेचने ।
औणादिको नक्प्रत्ययः । तच्च भवानि वृष्यानि । भवे छंदसीति यत् ।
यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । शेषं छंदसीति शेलोपः ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

वि जानीह्यार्यान्वे च दस्यवो बर्हिष्मते रंधया शासद्व्रतान् ।

शकी भव यजमानस्य चोदिता विश्वेता ते सधमादेपु चाकन ॥ ८ ॥

वि जानीहि । आर्यान् । ये । च । दस्यवः । बर्हिष्मते । रंधय । शासत् । अव्रतान् ।

शकी । भव । यजमानस्य । चोदिता । विश्वा । इत् । ता । ते । सधमादेपु । चाकन ॥ ८ ॥

हे इंद्र त्वमार्यान्विदुषोऽनुष्ठातृन्विजानीहि । विशेषेण बुध्यस्व । ये च दस्य-
वस्तेषामनुष्ठातृणामुपक्षपयितारः शचवस्तानपि विजानीहीति शेषः । ज्ञात्वा च
बर्हिष्मते बर्हिषा यज्ञेन युक्ताय यजमानायाव्रतान् । व्रतमिति कर्मनाम । कर्मवि-
रोधिनस्तान्दस्यून् रंधय । हिंसां प्रापय । यद्वा यजमानस्य वशं गमय । रथ्यतिर्व-
शगमने । नि० ६, ३२, १ । इति यास्कः । किं कुर्वन् । शासत् । दुष्टानामनुशासनं नित्यं

कुर्वन् । अतः शाकी शक्तियुक्तत्वं यजमानस्य चोदिता प्रेरको भव । यज्ञविधा-
तकानसुरास्तिरस्कृत्य यज्ञान्यजमानैः सम्यगनुष्ठापयेति भावः । अहमपि स्तोता
ते तव ता तानि पूर्वोक्तानि कर्माणि विश्वेत् सर्वाण्येव सधमादेषु सहमदन-
युक्तेषु यज्ञेषु स्तोतुं चाकन । कामये ॥ जानीहि । ज्ञा अवबोधने । क्रैय्यादिकः ।
ज्ञाजनोर्जेति जादेशः । अत्र श्री गती वृद्धिर्दिति वृत्तरणं स्वादिपरिसमाप्त्यर्थमेव न
प्वादिपरिसमाप्त्यर्थमिति येषां दर्शनं तेषां प्वादीनां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वेन भवि-
तव्यं । मैवं । ज्ञाजनोर्जेति दीर्घोच्चारणसामर्थ्यात् । जनी प्रादुर्भाव इत्यस्य तु
दीर्घोच्चारणमन्तेरणाप्यतो दीर्घो यजीत्यनेनैव दीर्घः सिध्यति । तस्माद्दीर्घोच्चा-
रणवैयर्थ्यप्रसंगादत्र ह्रस्वो न भवतीति सिद्धं । वहिष्मते । तसौ मत्वर्थ इति
भवात् स्वजन्मयोरभावः । रंधय । रंध हिंसासंराद्वयोः । शासत् । शासु अनु-
शिष्टौ । शतर्यदादिवाच्यपो लुक् । जक्षित्वादयः षडित्यभ्यस्तसंज्ञायां नाभ्यस्ताच्छ-
तुरिति नुमप्रतिषेधः । अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं । शाकी । शक्नु शक्नौ । भावे
घञ् । ततो मत्वर्थीय इनिः । व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं । यद्वा वृषादिर्द्रष्टव्यः । विश्वा
ता । उभयत्र शेषदंसीति शेलोपः । सधमादेषु । सह माद्यन्त्येष्विति सधमादा
यज्ञाः । अधिकरणे घञ्प्रत्ययः । ननु मदोऽनुपसर्ग इत्यप्रत्ययेन भवितव्यं ।
मैवं । व्यधजयोरनुपसर्गं । पा० ३. ३. ६१. । इत्यत्रैव मद इति वक्तव्ये यन्नदोऽनु-
पसर्ग इति पृथगुपादानं तद्वज्रपि पक्षे यथा स्यादिति न्यासकारेण प्रत्यपादीत्य-
स्माभिर्धातुवृत्तावुक्तं । सध मादस्ययोर्दंसीति सहशब्दस्य सधादेशः । चाकन ।
कनी दीप्तिर्कांतिगतिषु । अत्र कांत्यर्थः । दंसि लुङ्लङ्लिट इति वर्तमाने
लिट् । णलुक्त्वमो वा । पा० ७. १. ९१. । इति णित्वस्य विकल्पनावृद्धभावः । तुजा-
दित्वादभ्यासस्य दीर्घत्वं ॥

नवमीमृचमाह ॥

अनुव्रताय रंधयन्नपघतानाभूभिरिंद्रः श्रययन्ननाभुवः ।

वृद्धस्य चिद्धर्धतो द्यामिनक्षतः स्ववानो वमो वि जघान संदिहः ॥ ९ ॥

अनुऽव्रताय । रंधयन् । अपऽघतान् । आऽभूमिः । इंद्रः । श्रययन् । अनाभुवः ।

वृद्धस्य । चिन् । वर्धतः । द्यां । इनक्षतः । स्ववानः । वमः । वि । जघान् । संऽदिहः ॥ ९ ॥

य इंद्रोऽनुव्रतायानुकूलकर्मणे यजमानायापव्रतानपगतकर्मणो यजमानान्

रंध्यन्हिंसयन्वशीकुर्वन्वा । तथाभूभिः । आभिमुख्येन भवन्तीत्याभुवः स्तोतारः ।
 तैरनाभुवस्तद्विपरीतान् अथयन्हिंसयन्वर्तते । वृद्धस्य चिद्धर्धतः पूर्वं वृद्धस्यापि
 पुनर्वर्धमानस्य द्यामिनक्षतः स्वर्गे व्याभुवतस्तस्येन्द्रस्य स्तवानः स्तुतिं कुर्वाणो
 वस्रः स्तुत्युद्गिरणशील एतत्संज्ञक ऋषिः संदिहः सम्यगुपचिता वल्मीकवपा
 विजघान । इद्रेण परिहृतांतरायः सन्पृथिव्याः सारभूतं वल्मीकवपालक्षणं
 यज्ञसंभारमाहाशीदित्यर्थः । तथा च शाखांतरे समास्नातं । यद्वल्मीकवपासं-
 भारो भवति ऊर्जमेव पृथिव्या अवहंथ इति ॥ अनुग्रताय । अनुकूलं व्रतं
 यस्य । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । अथयन् । अथ हिंसायां । णिचि घटा-
 दित्वाभिमित्ते मितां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं । वर्धतः । व्यत्ययेन परस्मैपदं । इतक्षतः ।
 तक्ष गतौ । इकारोपजनश्छांदसः । यद्वा । इतक्षतिर्गत्यर्थः । प्रकृत्यंतरमन्वेष्ट्यं ।
 स्तवानः । सम्यानच् स्तुव इति स्तौतेर्बहुलवचनाच्चिरूपपदादप्यानच्प्रत्ययः ।
 व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं । जघान । अभ्यासाच्चेत्यभ्यासादुत्तरस्य हंतैर्हकारस्य कुत्वं ।
 संदिहः । दिह उपचये । कृत्यत्सुटो बहुलमिति बहुलवचनात्कर्मणि क्तिप् ।
 कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

दशमीमृचमाह ॥

तद्यद्यत्तं उशना सहसा सहो वि रोदसी मज्मना बाधते शर्वः ।

आ त्वा वातस्य नृमणो मनोयुज आ पूर्यमाणमवहन् अभि शर्वः ॥ १० ॥

तद्यत्तं यत् । ते । उशना । सहसा । सहः । वि । रोदसी इति । मज्मना । बाधते । शर्वः ।

आ । त्वा । वातस्य । नृमनः । मनः युजः । आ । पूर्यमाणं । अवहन् । अभि ।

शर्वः ॥ १० ॥

हे इंद्र यद्यदोशना काव्यः सहसात्मीयेन बलेन ते सहस्त्वदीयं बलं तद्यत् ।
 तनूकृतवान् । सम्यक् तीक्ष्णमकापीदित्यर्थः । तदा शवस्त्वदीयं बलं मज्मना
 सर्वस्य शोधकेन स्वतैक्ष्ण्येन रोदसी द्यावापृथिव्यौ विबाधते । ते विभीत इत्यर्थः ।
 तथा चान्यत्रास्नातं । यस्य शुष्माद्रोदसी अभ्यसेतामिति । यद्वा रोदसी यस्माद्-
 चादेर्विभीतस्त्वं बाधत इत्यर्थः । हे नृमणः । नृषु रक्षितव्येषु यजमानेष्वनुग्रह-
 बुद्धियुक्तेन्द्र । आपूर्यमाणं पूर्वेक्तिन बलेना समन्तात्पूर्यमाणं त्वा त्वां मनोयुजो
 मनोव्यापारमात्रेण युक्ता वातस्य वायोः संवन्धिनः । तद्वहेगेन गच्छत इत्यर्थः ।

एवंभूता अश्वः। अश्वोऽभि हविल्लक्षणमक्षमभिलक्ष्यावहन्। आभिमुख्येन प्रा-
पयंतु ॥ तक्षत्। तक्षू तक्षू तनूकरणे। लङि बहुलं छंदस्यमाङ्गोऽपीत्यङभावः।
शपः पित्रादनुदात्तत्वे धातुस्वरः शिष्यते। उशना। वशः कांतौ। वशेः कनसिः
। उ० ४. २३८.। इति कनस्। यहिज्येत्यादिना संप्रसारणं। अदुशनस्फुल्लदंशोऽने-
हसां च। पा० ७. १. ९४.। इत्यनङादेशः। सर्वनामस्थाने च। पा० ६. ४. ८.।
इत्युपधादीर्घत्वं। हलङ्गादिनलोपौ। मज्जना। दुमस्त्रो शुद्धौ। औणादिको
मनिप्रत्ययः। नृमणः। छंदस्फुल्लदवयवादिनि एत्वं। अवहन्। छंदसि लुङ्लल्लिट
इति प्रार्थनायां लङ् ॥

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थे दशमी वर्गः ॥

एकादशीमृचमाह ॥

मंदिष्ट यदुशने काव्ये सचा इंद्रो वंकू वंकुतराधि तिष्ठति।

उपो ययिं निरुपः स्रोतसासृज्जि शुष्णस्य हंहिता ऐरयत्पुरः ॥ ११ ॥

मंदिष्ट। यत्। उशने। काव्ये। सचा। इंद्रः। वंकू इति। वंकूऽतरा। अयिं। तिष्ठति।

उयः। ययिं। निः। अपः। स्रोतसा। असृजत्। वि। शुष्णस्य। हंहिताः। ऐरयत्।

पुरः ॥ ११ ॥

यत् यदेंद्र उशने कामयमाने काव्ये सचा सह मंदिष्ट। स्तुतोऽभूत्। तदानीं
वंकू वंकुतरातिशयेन कुटिलं गच्छतावश्यावधितिष्ठति। रथे संयोज्य तमोरो-
हतीत्यर्थः। यद्वा वंकुतरातिशयेन वक्रं गच्छति रथे वंकू वक्रगमनशीलावश्वौ
संयोज्येति योजनीयं। उय उद्धूर्णस्तादृश इंद्रो ययिं गमनयुक्तान्मेघात् स्रोतसा
प्रवाहरूपेणापो निरसृजत्। जलानि निरगमयत्। तथा शुष्णस्य सर्वस्य शोष-
यितुरसुरस्य हंहिताः प्रवृद्धाः पुरो नगराणि निवासस्थानानि चैरयत्। विविधं
प्रेरितवान् ॥ मंदिष्ट। मदि स्तुतिमोदमदस्वप्नकांतिगतिषु। लुङि बहुलं छंदस्य-
माङ्गोऽपीत्यङभावः। उशने। वशेः औणादिकः क्युप्रत्ययः। यहिज्यादिना
संप्रसारणं। योऽनादेशः। सचा। पच समवाये। संपदादिलक्षणो भावे क्तिप्।
आङ्याजयारां चोपसंख्यानमिति विभक्तेराङादेशः। संहितायां आङोऽनुना-
सिकछंदसीति तस्य सानुनासिकत्वं। वंकू। वंचु गतौ। औणादिक उग्रप्रत्ययः।
बहुलवचनात्कुलं। वंकुतरा। अतिशयेन वंकू वंकुतरा। सुपां सुलुगिति

विभक्तेराकारः। अत्र गतिसामान्यवाचिना गतिविशेषो लक्ष्यते। ययिं। या प्रापणे। आहगमहनजन इति किप्रत्ययः। लिङ्ङावात् द्विर्वचनह्रस्वत्वे। आतो लोप इटि चेत्याकारलोपः। प्रत्ययस्वरः। सुपां सुपो भवंतीति पंचम्या अमादेशः। हंहिताः। हहि वृद्धौ। इदित्त्वान्मु। ऐरयत्। ईर प्रेरणे। चोरादिकः। लङ्ङाडागमः। आटश्चेति वृद्धिः॥

द्वादशीमृचमाह ॥

आ स्मा रथं वृषपाणेषु तिष्ठसि शर्यातस्य प्रभृता येषु मंदसे।

इंद्र यथा सुतसोमेषु चाकनोऽनर्वाणं द्योकृमा रोहसे दिवि ॥ १२ ॥

आ। स्म। रथं। वृषऽपानेषु। तिष्ठसि। शर्यातस्य। प्रऽभृताः। येषु। मंदसे।

इंद्रं। यथा। सुतऽसोमेषु। चाकनः। अनर्वाणं। द्योकं। आ। रोहसे। दिवि ॥ १२ ॥

अत्र कौशितकिन इतिहासमाचक्षते। शर्यातनाम्नो राजर्षेयंज्ञे भृगुमोत्रोत्पन्न-
ध्ववनो महर्षिराश्विनं यहमगृह्णात्। इंद्रस्तं दृष्ट्वा क्रुद्धोऽभूत्। तमिंद्रमनुनीय
पुनः सोमं तस्मै प्रादादिति। अयमर्थोऽस्यां प्रतिपाद्यते। हे इंद्र त्वं वृषपाणेषु।
वृष्णः सेचनसमर्थस्य सोमस्य पानानि वृषपाणानि। तेषु निमित्तभूतेषु रथमा-
तिष्ठसि स्म। स्वयमेव रथमारुह्य गच्छसि। न त्वन्यः कश्चित्प्रवर्तयितेति भावः।
एवं च सति येषु सोमेषु त्वं मंदसे। हर्षं प्राप्नोषि। तादृशः सोमाः शर्यातस्यै-
तन्नाम्नो राजर्षेः संबन्धिनः प्रभृताः। प्रकर्षेण संपादिताः। अभिषवादिसंस्कारैः
संस्कृता इत्यर्थः। अतः सुतसोमेष्वभिषुतसोमयुक्तेष्वन्यदीयेषु यज्ञेषु यथा चा-
कनः। यथा कामयसे। एवमस्यापि शर्यातस्य सोमान्कामयस्व। तथा सति
दिवि द्युलीकेऽनर्वाणं गमनरहितं स्थिरं द्योकं स्तोत्रलक्षणं वचो यशो वा-
रोहसे। प्राप्नोषि। यद्वा। इमं यजमानं दिवि द्युलीक उक्तलक्षणं यशः प्राप-
यसि ॥ स्म। निपातस्य चेति दीर्घत्वं। वृषपाणेषु। पा पाने। भावे ल्युट्।
वा भावकरणयोः। पा० ६. ४. १०। इति पूर्वपदस्यान्निमित्तादुत्तरस्य पानशब्द-
नकारस्य णत्वं। प्रभृताः। भृज् भरणे। कर्मणि निष्ठा। गतिरनंतर इति गतेः
प्रकृतिस्वरत्वं। मंदसे। गदि स्तुतिमोदमदस्वप्नकांतिगतिषु। अदुपदेशाहसार्व-
धातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः। चाकनः। कनी दीप्निकांतिगतिषु। अत्र कात्यर्थः।
कांतिश्चाभिलाषः। लेटि सिथडागमः। बहुलं छंदसीति शपः द्युः। तुजादि-

त्वादभ्यासस्य दीर्घत्वं । सर्वे विषयश्चंदसि विकल्प्यन्त । इत्यभ्यस्तस्याद्युदात्तत्वाभावे
धातोरिति धातन्तस्योदात्तत्वं । अनर्वाणं । अर्तैरन्येभ्योऽपि दृश्यन्त इति दृश्य-
हणाच्चावे वनिप् । जज्ञा बहुमीहायम्यवैणस्वसावनज इति पर्युदासानुआदेशा-
भावे सर्वनामस्थाने चेत्युपधादीर्घत्वं । नज्जुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । श्लोकं ।
श्लोक संघाते । श्लोक्यत इति श्लोकः । कर्मणि घञ् । जित्वादाद्युदात्तत्वं । रोहसे ।
रुहेर्यत्ययेनात्मनेपदं ॥

त्रयोदशीमृचमाह ॥

अर्ददा अर्भो महते वचस्यवे कक्षीवते वृचयामिंद्र सुन्वते ।

मेनाभवो वृषणश्चस्य सुक्रतो विश्वेता ते सर्वनेषु प्रवाच्या ॥ १३ ॥

अर्ददाः । अर्भो । महते । वचस्यवे । कक्षीवते । वृचयां । इंद्र । सुन्वते ।

मेना । अभवः । वृषणश्चस्य । सुक्रतो इति मुऽक्रतो । विश्वा । इत् । ता । ते ।

सर्वनेषु । प्रऽवाच्या ॥ १३ ॥

अवेयमाख्यायिका । अंगराजः कस्मिंश्चिद्विषये स्वकीयाभिर्योपिद्भिः सह
गंगायां जलक्रीडां चक्रे । तस्मिन्समये दीर्घतमा नाम ऋषिः स्वभार्यया पुत्रभू-
त्यादिभिश्च दुर्बलत्वात्किमपि कुर्वन्न शक्नोतीति द्वेषेण गंगामध्ये प्रचिक्षिपे । स
च ऋषिः केनचित्त्ववेनांगराजस्य क्रीडादेशं प्रति समाजगाम । स च राजा
सर्वज्ञं तमृषिमवगत्य श्रवादवतार्यिवमवोचत् । हे भगवन् मम पुत्रो नास्ति ।
एषा महिषी । अस्यां कंचित्पुत्रमुत्पादयेति । स च तथेत्यववोचत् । सा महिषी
तु राजानं प्रति तथेत्युक्त्वायं वृद्धतरो जुगुप्सितो मम योग्यो न भवतीति बुद्ध्या
स्वकीयामुशिकसंज्ञां दासीं प्राह्वीपीत् । तेन च सर्वज्ञेन ऋषिणा मंत्रपूतेन वारि-
णाभ्युक्षिता सती सैव ऋषिपत्नी बभूव । तस्यामुत्पन्नः कक्षीवानाम ऋषिः ।
स एव राज्ञः पुत्रोऽभूत् । स च बहुविधेन राजसूयादिनेजे । तस्मै राज्ञे तत्कृ-
तैर्यज्ञैः परितुष्ट इंद्रो वृचयाख्यां तरुणां योषितं प्रादात् । अयमर्थः पूर्वार्द्धे
प्रतिपाद्यते ॥ हे इंद्र त्वं महते प्रवृद्धाय वचस्यवे त्वदीयस्त्रीचलक्षणं वच आत्मनं
इच्छते सुन्वते त्वदेवताकेषु यज्ञेषु सोमाभिपत्रं कुर्वते कक्षीवत एतन्नाम्ने राज्ञे
वृचयां वृचयाख्यामर्भामल्पां । युवतिमित्यर्थः । एवभूतां स्त्रियमर्ददाः । तथा
सुक्रतो शोभनकर्मन् शोभनप्रज्ञ वा हे इंद्र त्वं वृषणश्चस्यैतदाख्यस्य राज्ञो

मेनाभवः । मेना नाम कन्यकाभूः । तथा च शाठ्यायनिभिः सुवह्मण्यामवैक्ते-
 शब्दाख्यानरूपं ब्राह्मणमेवमास्त्रायते । वृषणश्चस्य मेन इति वृषणश्चस्य मेना
 भूत्वा मधवा कुल उवासेति । तां च प्राप्तयौवनां स्वयमेवेन्द्रश्चकमे । तथा च
 तांडिभिरास्त्रातं । वृषणश्चस्य मेना नाम दुहितासः । तामिन्द्रश्चकमे इति । अत
 उक्तरूपाणि यानि कर्माणि त्वया कृतानि ते त्वदीयानि ता तानि विश्वेत् सर्वा-
 ण्येव सवनेषु यज्ञेषु प्रवाच्या । प्रकर्षेण वक्तव्यानि । स्तुतिभिः स्तोतव्यानीत्यर्थः ॥
 महते । वृहन्महतोरुपसंख्यानमिति विभक्तेरुदात्तत्वं । वचस्यवे । सुप आत्मनः
 क्यच् । क्वाच्छंदसीत्युप्रत्ययः । कक्षीवते । अश्ववंधनहेतवो रज्जवः कक्ष्याः ।
 कक्षीवान् कक्ष्यावानिति यास्कः । आसंदीवदष्टीवचक्षीवक्तक्षीवदिति संप्रसारणं
 मतुपो वत्वं संज्ञायां निपात्यते । मेनेति स्त्रीनाम । मेना ग्ना इति पाठात् ।
 मन ज्ञाने । मन्त्यते गृहकृत्यं जानातीति मेना । पचाद्यच् । नशिमन्योरलिद्येत्वं
 वक्तव्यं । पा० ६. ४. १२०. ५. । इत्येत्वं । वृपादिर्द्रष्टव्यः । मेना मानयत्येना इति
 यास्कः । नि० ३. २१. । सवनेषु । सवनमिति यज्ञनाम । सूयतेऽभिषूयत एष्वि-
 त्यधिकरणे ल्युट् । प्रवाच्या । वच परिभाषणे । एष्यति यजयाचरुचप्रवचर्चश्च
 । पा० ७. ३. ६६. । इति कुत्वाभावः । तित्स्वरिति प्राप्ते व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं । यद्वा
 वाचयतेरचो यदिदिति यत् । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

चतुर्दशीमृचमाह ॥

इंद्रो अथायि सुध्यो निरेके पञ्जेषु स्तोमो दुर्यो न यूपः ।

अश्वयुर्गव्यं रथयुर्वसूयुरिन्द्रं इद्रायः क्षयति प्रयंता ॥ १४ ॥

इंद्रः । अथायि । सुध्यः । निरेके । पञ्जेषु । स्तोमः । दुर्यः । न । यूपः ।

अश्वऽयुः । गव्युः । रथऽयुः । वसूऽयुः । इंद्रः । इत् । रायः । क्षयति । प्रऽयंता ॥ १४ ॥

इंद्रो देवः सुध्यः शोभनकर्मणो यजमानान् शोभनप्रज्ञान्वा निरेके नैर्धन्ये
 निमित्तभूते सति तावद्विशुमथायि । असेविष्ट । पञ्जेषु । पञ्चा इत्यंगिरसामाख्या ।
 तथा च शाठ्यायनिभिरास्त्रातं । पञ्चा वा अंगिरसः पशुकामास्तपोऽतथ्यंति ।
 येषु यजमानेष्वंगिरःसु स्तोमः स्तोत्रं निश्चलं तिष्ठति । दुर्यो न यूपः । द्वारि
 निखाता स्थूणेव । तान्सुध्य इति पूर्वेष्वान्वयः । तस्मादिदानीमपि रायः प्रयंता
 धनस्य दाते इत् । इंद्र एवं यजमानानां दातुमश्वयुरश्वानिच्छन् तथा गव्युर्गो

इच्छन् रथयू रथानिच्छन् वसूयुरेवमन्यदपि यद्वनमस्ति तदपीच्छन्क्षयति । वर्तते ॥
 अथायि । श्रिज् सेवायां । कर्तरि लुङि व्यत्ययेन चेश्विणादेशः । सुध्यः । धीरिति
 कर्मनामः । शोभना धीर्येषां । नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । शसि छंदस्युभयथा
 । पा० ६. ४. ८६. इति यणादेशः । उदात्तस्वरितयोर्यण इति स्वरितत्वं । निरेके ।
 नितरां रेचनं निरेकः । रिचिर् विरेचने । भावे घञ् । थापादिनोत्तरपदांतो-
 दात्तत्वं । दुर्यः । दुरे भवो दुर्यः । भवे छंदसीति यत् । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं ।
 यूपः । यु मिश्रणे । यूयते युज्यतेऽस्मिन्निति यूपः । कुयुभ्यां च । उ० ३. २७. ।
 इति प्रप्रत्ययः । दीर्घ इत्यनुवृत्तेर्दीर्घत्वं । सुशृभ्यां निक्षेप्यनुवृत्तावाद्युदात्तत्वं ।
 अश्वयुः । यजमानेभ्योऽश्वानिच्छन् । छंदसि परेच्छायामिति क्यच् । न छंदस्य-
 पुत्रस्येतीत्यदीर्घयोर्निषेधः । अश्वघस्यादित्यात्वं तु छंदसत्वान्न भवति । क्वाच्छं-
 दसीत्युप्रत्ययः । एवमुत्तरत्रापि । एतावांस्तु विशेषः । गभ्युरित्यत्र वांतो यि
 प्रत्यय इत्यवादेशः । यास्तस्त्वेवं व्याचष्टे । इंद्युरिदं कामयमानोऽथापि तद्वदर्थे
 भाष्यते । वसूयुरिदो वसुमानित्यर्थः । अश्वयुर्गभ्यू रथयुर्वसूयुरित्यपि निगमो
 भवति । नि० ६. ३१. इति । क्षयति । क्षि क्षये । भौवादिकः । प्रयंता । यम उपरमे ।
 तृच्येकाच्च इतीदृप्रतिषेधः । चित इत्यंतोदात्तत्वं । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

पंचदशीमुचमाह ॥

इदं नमो वृषभाय स्वराजे सत्यशुष्माय तवसेऽवाचि ।

अस्मिन्निद्र वृजने सर्ववीराः स्मत्सूरिभिस्तव शर्मन्त्याम ॥ १५ ॥

इदं । नमः । वृषभाय । स्वऽराजे । सत्यऽशुष्माय । तवसे । अवाचि ।

अस्मिन् । इद्र । वृजने । सर्वऽवीराः । स्मत् । सूरिभिः । तव । शर्मन् । स्याम ॥ १५ ॥

इदं पुरोवर्ति नमः स्तुतिलक्षणं वचो हे इद्र तुभ्यमवाचि । अस्माभिः प्रा-
 योजि । कीदृशाय । वृषभाय । वर्षणशीलाय । स्वराजे । स्वकीयेन तेजसा
 राजमानाय । सत्यशुष्माय । शुष्ममिति बलनाम शत्रूणां शोषकत्वात् । अवि-
 तथबलयुक्ताय । तवसे । अत्यंतं प्रवृद्धाय । यस्मादेवं तस्मादस्मिन्वृजने वर्जनवर्ति
 संयामे सर्ववीराः । विशेषेणैरयं त्यमिचानिति वीरा भटाः । तादृशैः सर्वभेदरूपेता
 वयं । स्मदिति निपातः सुशब्दार्थः । तव स्मत् शर्मन् तया दत्ते शोभने गृहे
 सूरिभिर्विद्वद्भिः पुत्रादिभिः सह स्याम । भवेम । निवसेमेत्यर्थः । यद्वा तत्संबन्धिनि

शोभने यज्ञगृहे सूरिभिर्विद्वद्भिर्ऋत्विग्भिः सह स्याम । शर्मेति गृहनाम । शर्म
वर्मेति पठितत्वात् ॥ स्वराजे । राजृ दीप्री । सत्सूद्विपेति क्तिप् । सत्यश्रुप्पाय ।
सत्यं श्रुषं वलं यस्य । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । तवसे । तवतिः सौबो
धातुः । अस्मादीणादिकोऽसिप्रत्ययः । वृजने । वृजी वर्जने । कृपृवृजिमंदिनि-
धाञ्यः क्युः । उ० २. ७९ । इति क्युः प्रत्ययः । शर्मन् । सुपां सुलुगिति
सप्तम्या लुक् । न डिंसंवुद्योरिति नलोपप्रतिषेधः । स्याम । नश्चेति संहितायां
सकारस्य धुडागमः । खरि चेति चर्वे । चयो द्वितीयाः शरि पौष्करसादेरिति
तकारस्य थकारः ॥

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थ एकादशो वर्गः ॥

त्वं सु मेषमिति पंचदशर्चं द्वितीयं सूक्तं सव्यस्वार्पमैंद्रं । त्रयोदशी पंचदशी
त्रिष्टुभौ शिष्टा जगत्यः । तथा चानुक्रांतं । त्वं सु त्रयोदशयंत्ये त्रिष्टुभाविति ॥
गवामयनस्य मध्यमेऽहनि विषुवत्संज्ञके मरुत्वतीयशस्त्र इदं सूक्तं । विषु-
वान्दिवा कीर्त्य इति खंडे सूचितं । त्वं सुमेपं कया श्रुभेति च मरुत्वतीयं
। आ० ८. ६. इति ॥

तच्च प्रथमामृचमाह ॥

त्वं सु मेपं महया स्वर्विदं शतं यस्य सुभ्वः साकमीरते ।

अत्यं न वाजं हवनस्यदं रथमैंद्रं ववृत्यामवसे सुवृक्तिभिः ॥ १ ॥

त्वं । सु । मेपं । महय । स्वःऽविदं । शतं । यस्य । सुऽभ्वः । साकं । ईरते ।

अत्यं । न । वाजं । हवनऽस्यदं । रथं । आ । इंद्रं । ववृत्यां । अवसे । सुवृक्तिऽभिः ॥ १ ॥

त्वं तं प्रसिद्धं मेपं शत्रुभिः सह स्पर्धमानं स्वर्विदं । स्वरादित्यो द्यौर्वा । तस्य
वेदितारं लब्धारं वा । यद्वा स्वः सुष्ठुरणीयं धनं । तस्य लभयितारं । एवंगुण-
विशिष्टमिंद्रं हे अध्वर्यो सु महया । सम्यक् पूजय । यत्स्येन्द्रस्य शतं शतसंख्याकाः
सुभ्वः स्त्रोतारः साकं सहैव युगपदेवेरते । स्तुतौ प्रवर्तते । यद्वा यत्स्येन्द्रस्य रथं
शतं सुभ्वः शतसंख्याका अश्व्याः साकं सहेरते । गमयन्ति । तमिंद्रमवसेऽस्मद-
द्याणाय सुवृक्तिभिः सुष्ठावर्जैः स्त्रोचैः रथमाववृत्यां । रथं प्रत्यावर्तयामि । कीदृशं
रथं । हवनस्यदं । हवनमाह्वानं यागं वा प्रति वेगेन गच्छतं । वेगगमने दृष्टांतः ।
अत्यं न वाजं । गमनसाधनमश्वमिव ॥ महया । मह पूजायां । चुरादिरदंतः ।

संहितायामन्येषामपि दृश्यत, इति दीर्घत्वं । सुभ्रः । सुभ्रु भवन्तीति सुभ्रः स्तोतारः ।
 क्रिप्, चेति क्रिप् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । जस्योः सुपीति यणादेशस्य न भूसु-
 धियोरिति प्रतिषेधे प्राप्ते छंदस्युभयथेत्युभयथाभावाद्यादेशः । उदात्तस्वरित-
 योर्यण इति परस्य जसोऽनुदात्तस्य स्वरितत्वं । ईरते । ईर गतौ कंपने च ।
 अदादित्वाच्छपो लुक् । म्रस्यादादेशः । टेरत्वं । अनुदात्तेत्वात्सार्वाधातुकानुदात्तत्वे
 धातुस्वरः शिष्यते । यङुत्तयोगादनिघातः । तत्र हि पंचमीनिर्देशेऽपि व्यवहि-
 तेऽपि कार्यमिष्यत इत्युक्तं । अत्यं । अत्य इत्यश्वनाम । अत्यो हय इति पाठात् ।
 वार्जं । वाज्यते गम्यतेऽनेनेति वाजः । व्रज व्रज गतौ । करणे यञ् । अजिव-
 ज्योश्च । पा० ७. ३. ६०. । इत्यत्र चश्चदस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वाद्वाजो वाज्यमित्य-
 चापि कुत्वाभाव इत्युक्तं । हवनस्यदं । स्यंदू प्रस्रवणे । स्यदो जवे । पा० ६. ४. २६. ।
 इति वेगे गम्यमाने घञंतो निपातितः । अत एव नलोपो वृद्धभावश्च ।
 न च न धातुलोप आर्द्धधातुके । पा० १. १. ४. । इति वृद्धेः प्रतिषेधः । इलक्षणा
 हि वृद्धिस्तत्र प्रतिषिध्यते । न चेयमिग्लक्षणा । घञो जिह्वादुत्तरपदस्याद्यु-
 दात्तत्वं । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन तदेव शिष्यते । ववृत्वां । वृत्तु वर्तने । लिङि
 व्यात्ययेन परस्मैपदं । बहुलं छंदसीति शपः ध्रुः । द्विवचनादि । यासुटो जिह्वाह-
 धूपधगुणाभावः । तिङ्गतिङ् इति निघातः ॥

द्वितीयामुचमाह ॥

स पर्वतो न धरुणेष्वच्युतः सहस्रमूर्तिस्तविषीषु वावृधे ।

इंद्रो यद्वृचमर्वधीनदीवृत्तमुञ्जन्नर्णोसि जहंघाणो अंधसा ॥ २ ॥

सः । पर्वतः । न । धरुणेषु । अच्युतः । सहस्रं ऽजतिः । तविषीषु । ववृधे ।

इंद्रः । यत् । वृचं । अर्वधीत् । नदीऽवृत्तं । उञ्जन् । अर्णोसि । जहंघाणः । अंधसा ॥ २ ॥

अंधसा सोमलक्षणेनान्नेन जहंघाणोऽत्यर्थं हृष्यन्निद्रो यद्यदा वृचं चयाणां
 लोकानामावरीतारमसुरमवधीत् । हतवान् । कीदृशं वृचं । नदीवृत्तं । नदनान्नद्य
 आपः । तासामावरीतारं । किं कुर्वन्निद्रः । अर्णोसि जलान्युञ्जन् । अधःपात-
 यन् । तदानीं स इंद्रः पर्वतो न । पर्ववान् शिलोच्चय इव धरुणेषु सर्वस्य धार-
 केषूदकेषु मध्येऽच्युतश्चलनराहित्येन स्थितः सहस्रमूर्तिर्वहुविधरक्षणवान्तवि-
 षीषु बलेषु वावृधे । प्रवृद्धो बभूव ॥ धरुणेषु । धारयतेर्णिलुक् चेत्युनप्रत्ययः ।

प्रत्ययस्वरः । सहस्रमूतिः । सहस्रमूतयो यस्यासौ । लुगभावच्छांदसः । वावृषे ।
 संहितायामभ्यासस्यान्येषामपि दृश्यत इति दीर्घत्वं । नदीवृतं । नदी वृणोतीति
 नदीवृत् । क्तिप् । तुगागमः । उञ्जन् । उञ्ज आर्जवे । विकरणस्वरः । अर्णोसि ।
 उदके नृद् चेत्यर्तेरसुन्प्रत्ययः । तत्संनियोगेन नुडागमश्च । निन्वादाद्युदात्तत्वं ।
 जर्हपाणः । हप तुष्टौ । यङ्गुगंताद्यत्ययेन शानच् । अभ्यस्तानामादिरित्याद्यु-
 दात्तत्वं । यद्वा । यङंतादेव शानचि बहुलं छंदसीति शपो लुक् । छंदस्युभयथेति
 शानच् । आर्द्धधातुकत्वादतोलीपयलीपौ । सार्वधातुकत्वाच्चाभ्यस्तस्याद्युदात्तत्वं ।
 अंधसा । अद्यत इत्यंधः । अदेर्नुम् धथेत्यसुन् । धातोर्नुमागमो धकारांतादेशश्च ।
 निन्वादाद्युदात्तत्वं ॥

तृतीयामृचमाह ॥

स हि इरो इरिपुं वव्र ऊधनि चंद्रवुंभो मद्वृद्धो मनीपिभिः ।

इंद्रं तमहे स्वपस्यया धिया मंहिष्ठरातिं स हि पमिरंधसः ॥ ३ ॥

सः । हि । इरः । इरिपुं । वव्रः । ऊधनि । चंद्रऽवुंभः । मदऽवृद्धः । मनीपिभिः ।

इंद्रं । तं । अहे । सुऽअपस्यया । धिया । मंहिष्ठरातिं । सः । हि । पमिरः । अंधसः ॥ ३ ॥

सः पूर्वोक्तगुणविशिष्ट इंद्रो इरिष्वावरीतृषु श्चुषु इरो हि । अतिशयेनाव-
 रीता खलु । श्चुजयशील इत्यर्थः । यस्मादूधन्युद्धृतजलवत्यंतरिक्षे वव्रः संभक्तौ
 व्याप्य वर्तते । अत एव चंद्रवुंभः । सर्वासां प्रजानामाह्लादकमूलः । अंतरिक्षस्य
 सर्वाह्लादकत्वात् । मद्वृद्धः । माद्यंत्येभिरिति मदाः सोमाः । तैर्वर्धितः । एवंभूतो
 य इंद्रो मंहिष्ठरातिं प्रवृद्धधनं प्रवृद्धदानं वा तमिंद्रं मनीपिभिर्मनस ईषितृभिः
 प्राज्ञैर्चैत्विग्भिः सह स्वपस्यया धिया शोभनकर्मयोग्यया वुद्धाहे । आह्वयामि ।
 हि यस्मात्स इंद्रोऽंधसोऽनस्यास्मदपेक्षितस्य पमिः पूरयिता ॥ इरः । वृ इत्येके ।
 इरत्यावृणोतीति इरः । पचाद्यच् । चित्स्वेरणांतोदात्तत्वं । इरिषु । अच इरिति
 कर्तरीप्रत्ययः । वव्रः । वृङ् संभक्तौ । व्रियते संभज्यत इति वव्रः । घञर्थे कविधानं
 स्थास्त्रागापाव्यधिहनिगुध्यर्थं । पा० ३. ३. ५८. ४. इति परिगणनस्योपलक्षणार्थ-
 त्वात् कर्मणि कप्रत्ययः । द्विर्भावच्छांदसः । ऊधनि । उत् ऊर्ध्वं ध्रियतेऽस्मिन्
 जलमित्यूधः । सप्रत्येकवचनेऽस्थिदधिसक्थ्यक्ष्णामननुदात्तच्छंदस्यपि दृश्यते
 । पा० ७. १. ७६. इति दृशियहणादूधस्रक्षस्यापनडादेशः । यद्वा । ऊधसोऽनइ
 । पा० ५. ४. १३१. इति समासे विधीयमानोऽनडादेशश्छांदसत्वात्केवलादपि

भवति । चंद्रबुधः । चदि आह्लादने दीप्तौ च । इदित्वाच्चुम् । स्फाप्रितं चीत्यादिना
 रक्प्रत्ययः । प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तत्वं । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन तदेव शि-
 ष्यते ॥ मद्वृद्धः । मदी हर्षे । मदोऽनुपसर्ग इति करणेऽपू । तस्य पिच्चादनु-
 दात्तत्वे धातुस्वरः । तृतीयाकर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । अहे । हेज् स्पर्धायां
 शब्दे च । छंदसि लुङ्लल्लिट् इति वर्तमाने लुङ्धात्मनेपदेष्वन्यतरस्यामिति
 चुरडादेशः । आतो लोप इटि चेत्याकारलोपः । गुणः । स्वपस्यया । अम इति
 कर्मनाम । शोभनमयः स्वयः । तदर्हतीति स्वपस्यः । छंदसि चेति यप्रत्ययः ।
 मंहिषरातिं । महि वृद्धौ । अतिशयेन मंहिची मंहिष्ठा । तुच्छंदसीतीत्यप्रत्ययः ।
 तुरिष्टेमयः स्विति तृलोपः । निच्चादाद्युदात्तत्वं । मंहिष्ठा रातिर्यस्य । स्त्रियाः
 पुंवत् । पा० ६, ३, ३४ । इति पुंवद्भावाद्भवत्वं । बहुव्रीहौ प्रकृत्येति पूर्वपदप्रकृ-
 तिस्वरत्वं । पप्रिः । पृ पालनपूरणयोः । आह्वगमहनजन इति कित्प्रत्ययः ।
 उदोष्ठ्यपूर्वस्येत्युत्वस्य बहुलं छंदसीति वचनादभावे यणदेशः । लिङ्गुद्भावाद्भिर्व-
 चनेऽचीति स्यानिवद्भावे सति द्विर्भावोरदत्तहलादिशेषाः । निच्चादाद्युदात्तत्वं ॥

चतुर्थीभूचमाह ॥

आ यं पृणंति दिवि सन्नवर्हिषः समुद्रं न सुभूः स्वा अभिष्टयः ।

तं वृचहृत्ये अनु तस्युत्तयः शुष्मा इंद्रमवाता अहुतप्तवः ॥ २ ॥

आ । यं । पृणंति । दिवि । सन्नऽवर्हिषः । समुद्रं । न । सुऽभूः । स्वाः । अभिष्टयः ।

तं । वृचऽहृत्ये । अनु । तस्युः । उत्तयः । शुष्माः । इंद्रं । अवाताः । अहुतऽप्तवः ॥ ४ ॥

सन्न सदनं स्थानं वर्हिः शब्दोपलक्षितो यज्ञो येषां सोमानां ते सोमा दिवि
 स्वर्गलोकेऽवस्थितं यमिंद्रमापृणंति । आ समंतात्पूरयंति । तत्र दृष्टांतः । सुषु
 भवतीति सुभो नद्यः समुद्रं न । यथा नद्यः समुद्रं पूरयंति तद्वदित्यर्थः । कीदृशो
 नद्यः । स्वाः । समुद्रस्य स्वभूताः । तथा चान्नायते । समुद्राय वयुनाय सिंधूनां
 पतये नमः इति । अभिष्टयः । आभिमुख्येन गमनवत्य उत्तयोऽवितारो
 मरुतो वृचहृत्ये वृचहनने निमित्तभूते सति तमिंद्रमनुतस्युः । अनुलक्ष्य स्थिता
 वभूवुः । कीदृशा मरुतः । शुष्माः । शून्णां शोषयितारः । अवाताः । वांति
 प्रातिक्ख्येन गच्छंतीति वाताः शूचवः । तद्रहिताः । अहुतप्तवः । अकुटिलरूपाः ।
 शोभनावयवा इत्यर्थः ॥ पृणंति । पृ पालनपूरणयोः । क्रियादिकः । प्वादीनां

ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं । आभ्यस्तयोरात् इत्याकारलोपः । प्रत्ययस्वरः । यङुत्तयोगा-
दनिघातः । सन्नर्बर्हिषः । षट् विशरणगत्यवसादनेषु । सीदंत्यस्मिन्निति सन्न ।
औणादिकोऽधिकरणे मनिग्रत्ययः । निह्नादाद्युदात्तत्वं । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृ-
तिस्वरत्वेन तदेव शिष्यते । सुभ्वः । भवतेः क्तिप् चेतिः क्तिप् । कृदुत्तरपदप्रकृति-
स्वरत्वं । जस्योः सुपीति यणादेशस्य न भूसुधियोरिति प्रतिषेधे प्राप्ते छंदस्युभय-
येति यणादेशः । उदात्तस्वरितयोर्यण इत्यनुदात्तस्य जसः स्वरितत्वं । अभिष्टयः ।
इष्टय एषणानि । उपसर्गाश्चाभिवर्जमिति वचनादभिरंतोदात्तः । बहुव्रीहौ पूर्व-
पदप्रकृतिस्वरत्वेन स एव शिष्यते । एमन्नादित्वात्पररूपत्वं । वृचहृत्ये । हनस्त चेति
हंतेर्भावे क्यप् तकारांतादेशश्च । प्रत्ययस्य पिह्नादनुदात्तत्वे धातुस्वरः शिष्यते ।
अहुतप्सवः । हृ कौटिल्ये । अस्मान्निष्ठायां हु ह्रेण्छंदसि । पा० १, २, ३१ । इति
हु आदेशः । प्सा भक्षण इत्यस्मादौणादिको दुप्रत्ययः । न हुतप्सवोऽहुतप्सवः ।
अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

पंचमीमृचमाह ॥

अभि स्ववृष्टिं मदे अस्य युध्यतो रघीरिव प्रवणे संसृजतयः ।

इंद्रो यज्वी धृपमाणो अंधसा भिनदलस्य परिधीरिव चितः ॥ ५ ॥

अभि । स्वऽवृष्टिं । मदे । अस्य । युध्यतः । रघीः ऽइव । प्रवणे । संसृजतयः ।

इंद्रः । यत् । वजी । धृपमाणः । अंधसा । भिनत् । लस्य । परिधीन् ऽइव । चितः ॥ ५ ॥

जतयो मस्तो मदे सोमपानेन हर्षे सत्यस्येन्द्रस्य युध्यतो वृचेण सह युध्य-
मानस्य पुरतः स्ववृष्टिं स्वभूतवृष्टिमंतं वृचमभि । आभिमुख्येन संसृजतयः । जग्मुः ।
रघीरिव प्रवणे । यथा गमनस्वभावा आपो निम्नदेशे गच्छन्ति । यत् यदांधसा
सोमलक्षणेनानेन पीतेन धृपमाणः प्रगल्भः सन्वजी वज्रवानिन्द्रो लस्ये
संवृण्वत एतत्संज्ञकमसुरं भिनत् । व्यदारयत् । अवधीदित्यर्थः । तच्च दृष्टांतः ।
चितः परिधीनिव । देवानां हविल्लेपनिर्घर्षणायाग्नेः सकाशादप्स्वेकतो दितस्त्रित
इति त्रयः पुरुषा जज्ञिरे । तथा च तैत्तिरीयैः समाम्नातं । सोऽंगाराख्यभ्यपातयत् ।
तत एकतोऽजायत । स द्वितीयमभ्यपातयत् । ततो द्वितोऽजायत । स तृती-
यमभ्यपातयत् । ततस्त्रितोऽजायतेति । तत्रोदकपानार्थं प्रवृत्तस्य कूपे पतितस्य
प्रतिरोधायासुरैः परिधयः परिधायकाः कूपस्याच्छादका स्थापिताः । तान्यथा स

अभिनत् तवत् ॥ स्ववृष्टिं । बहुम्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । युध्यतः । युध संम-
हारे । दैवादिकः । व्यत्ययेन शतृ । अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे श्यनो निच्चा-
दाद्युदात्तत्वं । रघीः । रघि गत्यर्थः । रघिबन्धोर्नलोपश्च । उ० १. २९ । इत्युप्रत्ययः ।
वोतो गुणवचनादिति डीष् । जसि वा छंदसीति पूर्वसवर्णदीर्घत्वं । डीष्स्वरः
शिष्यते । धृषमाणः । जिधृषा प्रागल्भ्ये । श्रुप्रत्यये प्राप्ते व्यत्ययेन श आत्मनेपदं
च । अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे विकरणस्वरः शिष्यते । भिनत् । लङि
बहुलं छंदस्यमाङ्गोऽपीत्यडभावः । विकरणस्वरः । यवृत्तयोगादनिघातः ।
वलस्य । वल संवरणे । वलति संवृणोति सर्वमिति वलः । पचाद्यच् । क्रि-
यापहणं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थे षष्ठी । परिधीन् । परिधीयंत
इति परिधयः । उपसर्गं योः किः । पा० ३. ३. ९२ । इति दधातेः कर्मणि क्तिप्र-
त्ययः । आतो लोप इटि चेत्याकारलोपः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थे द्वादशे वर्गः ॥

षष्ठीमृचमाह ॥

परौ घृणा चरति तित्विषे श्वोऽपो वृत्वी रजसो बुधमाशयत् ।

वृत्तस्य यन्प्रवृणे दुर्गुभिश्चनो निजघंष हन्वोरिद्र तन्यतुं ॥ ६ ॥

परिः । घृणा । चरति । तित्विषे । श्वः । अपः । वृत्वी । रजसः । बुधं । आ । अशयत् ।

वृत्तस्य । यत् । प्रवृणे । दुः । गृभिश्चनः । निऽजघंष । हन्वोः । इद्र । तन्यतुं ॥ ६ ॥

यो वृत्तोऽपो वृत्वी । उदकान्यावृत्य रजसो बुधमंतरिक्षस्योपरिप्रदेशमाशयत् ।
आश्रित्याशेत । तस्य वृत्तस्य प्रवृणे प्रकर्षेण वननीयेऽंतरिक्षे वर्तमानस्य दुर्गु-
भिश्चनो दुर्ग्रहव्यापनस्य । तस्य हि व्यापनं न केनापि यहीतुं शक्यते । स इमान्
लोकानावृणोदिति श्रुतेः । एवंभूतस्य वृत्तस्य हन्वोर्मुखपार्श्वयोर्हे इंद्र यद्यदा
तन्यतुं प्रहारं विस्तारयंतं यद्वा शब्दकारिणं वज्रं । तृतीयार्थं द्वितीया । तन्यतुना
वज्रेण निजघंष । नितरां प्रजहर्ष । तदानीमीमेनं त्वामिद्रं घृणा शत्रुजयल-
क्षणा दीप्तिः परिचरति । परितो व्याप्नोति । तदीयं श्वो वलं च तित्विषे ।
प्रदिदीपे ॥ तित्विषे । त्विष दीप्तिः । लिटि प्रत्ययस्वरः । तिङ्परत्वान्निघाताभावः ।
वृत्वी । वृत् चरणे । स्नान्यादयश्च । पा० १. १. ४९ । इत्यादियहणात् क्ताप्रत्ययस्ये-
कारः । रजसः । रज रागे । रजं त्यस्मिन् गंधवाद्य इति रजोऽंतरिक्षं । असुनि

ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं । आभ्यस्तयोरात् इत्याकारलोपः । प्रत्ययस्वरः । यङृत्तयोगा-
 दनिघातः । सङ्गवर्हिषः । षट् विशरणगत्यवसादनेषु । सीदंत्पस्मिन्निति सङ्ग ।
 औणादिकोऽधिकरणे मनिग्रत्ययः । निह्नादाद्युदात्तत्वं । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृ-
 तिस्वरत्वेन तदेव शिष्यते । सुभ्वः । भवतेः क्तिप् चेति क्तिप् । कृदुत्तरपदप्रकृति-
 स्वरत्वं । जस्योः सुपीति यणादेशस्य न भूसुधियोरिति प्रतिषेधे प्राप्ते छंदस्युभय-
 थेति यणादेशः । उदात्तस्वरितयोर्यण इत्यनुदात्तस्य जसः स्वरितत्वं । अभिष्टयः ।
 इष्टय एषणानि । उपसर्गाश्चाभिवर्जमिति वचनादभिरंतोदात्तः । बहुव्रीहौ पूर्व-
 पदप्रकृतिस्वरत्वेन स एव शिष्यते । एमन्नादित्वात्पररूपत्वं । वृचहत्ये । हनस्त चेति
 हंतेर्भावे कप् तकारांतादेशश्च । प्रत्ययस्य पिह्नादनुदात्तत्वे धातुस्वरः शिष्यते ।
 अहुतप्तवः । हृ कौटिल्ये । अस्मान्निघायां हृ ह्नेर्यच्छंदसि । पा० १. २. ३१ । इति
 ह्र आदेशः । स्ता भक्षण इत्यस्मादौणादिको दुप्रत्ययः । न हुतप्तवोऽहुतप्तवः ।
 अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

पंचमीमृचमाह ॥

अभि स्ववृष्टिं मदे अस्य युध्यतो रघीरिव प्रवणे ससुखतयः ।

इंद्रो यद्वज्री धूपमाणो अंधसा भिनङ्गलस्य परिधीरिव चितः ॥ ५ ॥

अभि । स्वऽवृष्टिं । मदे । अस्य । युध्यतः । रघीःऽइव । प्रवणे । ससुः । जतयः ।

इंद्रः । यत् । वज्री । धूपमाणः । अंधसा । भिनत् । वलस्य । परिधीन्ऽइव । चितः ॥ ५ ॥

जतयो मरुतो मदे सोमपानेन हर्षे सत्यस्येन्द्रस्य युध्यतो वृत्रेण सह युध्य-
 मानस्य पुरतः स्ववृष्टिं स्वभूतवृष्टिमंतं वृत्रमभि । आभिमुख्येन ससुः । जग्मुः ।
 रघीरिव प्रवणे । यथा गमनस्वभावा आपो निम्नदेशे गच्छन्ति । यत् यदांधसा
 सोमलक्षणेनान्नेन पीतेन धूपमाणः प्रगल्भः सन्वज्री वज्रवानिंद्रो वलस्य
 संवृणत एतत्संज्ञकमसुरं भिनत् । व्यदारयत् । अवधीदित्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः ।
 चितः परिधीनिव । देवानां हविलं परिधेयं णामाग्नेः सकाशादभस्वेकतो द्वितस्त्रित
 इति त्रयः पुरुषा जज्ञिरे । तथा च तैत्तिरीयैः समाम्नातं । सोऽंगाराण्यभ्यपातयत् ।
 तत एकतोऽजायत । स द्वितीयमभ्यपातयत् । ततो द्वितोऽजायत । स तृती-
 यमभ्यपातयत् । ततस्त्रितोऽजायतेति । तचोदकपानार्थं प्रवृत्तस्य कूपे पतितस्य
 प्रतिरोधायासुरैः परिधयः परिधायकाः कूपस्याच्छादका स्थापिताः । तान्यथा स

अभिनत् तच्चत् ॥ स्ववृष्टिं । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । युध्यतः । युध संप्र-
हारे । दैवादिकः । व्यत्ययेन शतृ । अदुपदेशल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे श्यनो निच्चा-
दाद्युदात्तत्वं । रघीः । रघि गत्यर्थः । रंघिवंहोर्नलोपश्च । उ० १. २९. । इत्युप्रत्ययः ।
वोतो गुणवचनादिति डीष् । जसि वा छंदसीति पूर्वसवर्णदीर्घत्वं । डीष्स्वरः
शिष्यते । धृषमाणः । जिधृषा प्रागल्भ्ये । श्रुप्रत्यये प्राप्ते व्यत्ययेन श आत्मनेपदं
च । अदुपदेशल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे विकरणस्वरः शिष्यते । भिनत् । लङि
बहुलं छंदस्यमाङ्गोऽपीत्यडभावः । विकरणस्वरः । यद्वृत्तयोगादनिघातः ।
वलस्य । वल संवरणे । वलति संवृणोति सर्वमिति वलः । यचाद्यच् । क्रि-
यायहणं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थे षष्ठी । परिधीन् । परिधीयंत
इति परिधयः । उपसर्गे घोः किः । पा० ३. ३. ९२. । इति दधातेः कर्मणि क्प्र-
त्ययः । आतो लोप इटि चेत्याकारलोपः । क्रुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थे द्वादशो वर्गः ॥

षष्ठीमृचमाह ॥

परो घृणा चरति तित्विषे शवोऽपो वृत्वी रजसो बुधमाशयत् ।

वृचस्य यत्प्रवणे दुर्गुभिश्चनो निजघंथ हन्वोऽरिद्र तन्यतुं ॥ ६ ॥

परि। ई। घृणा। चरति। तित्विषे। शवः। अपः। वृत्वी। रजसः। बुधं। आ। अशयत्।
वृचस्य। यत्। प्रवणे। दुः। गृभिश्चनः। निः। जघंथं। हन्वोः। इन्द्र। तन्यतुं ॥ ६ ॥

यो वृचोऽपो वृत्वी । उदकान्यावृत्य रजसो बुधमंतरिक्षस्योपरिप्रदेशमाशयत् ।
आश्रित्याशेत । तस्य वृचस्य प्रवणे प्रकर्षेण वननीयेऽंतरिक्षे वर्तमानस्य दुर्गु-
भिश्चनो दुर्ग्रहव्यापनस्य । तस्य हि व्यापनं न केनापि यहीतुं शक्यते । स इमान्
लोकांनावृणोदिति श्रुतेः । एवंभूतस्य वृचस्य हन्वोर्मुखपाश्वर्योर्हे इन्द्र यद्यदा
तन्यतुं प्रहारं विस्तारयंतं यद्वा शब्दकारिणं वज्रं । तृतीयार्थे द्वितीया । तन्यतुना
वज्रेण निजघंथ । नितरां प्रजहर्थे । तदानीमीमेनं त्वामिन्द्रं घृणा शबुजंयल-
क्षणा दीप्तिः परिवरति । परितो व्याप्नोति । त्वदीयं शवो बलं च तित्विषे ।
प्रदिदीपे ॥ तित्विषे । त्विप दीप्ती । लिटि प्रत्ययस्वरः । तिङ्परत्वाच्चिधाताभावः ।
वृत्वी । वृज् वरणे । स्नात्वाद्यश्च । पा० ७. १. ४९. । इत्यादिग्रहणात् क्ताप्रत्ययस्ये-
कारः । रजसः । रज रागे । रजंत्यस्मिन् गंधर्वादय इति रजोऽंतरिक्षं । अमुनि

रजकरजनरजःसूपसंख्यानं । पा० ६. ४. २६. १. । इति नलोपः । निह्वादाद्यु-
दात्तत्वं । अशयत् । शीडो व्यत्ययेन परस्मैपदं । बहुलं छंदसीति शपो लुगभावः ।
दुर्गुभिश्चनः । यह उपादानेऽधू व्याप्तावित्यनयोद्धः शब्द उपपदे पृषोदरादित्वा-
दभिमतस्वरूपस्वरसिद्धिः । निजघष । हन हिंसागत्योः । लिटि णलि क्रादिनि-
यमात्प्राप्तस्येद उपदेशेऽन्तः । पा० ७. २. ६२. । इति निषेधः । अभ्यासाच्चेत्यभ्या-
सादुत्तरस्य हकारस्य घत्वं । लितीति प्रत्ययान्पूर्वस्योदात्तत्वं । तिङि चोदात्तवतीति
गतेर्निघातः । यद्वृत्तयोगान्निघाताभावः । तन्यतुं । तनु विस्तारे । अस्मादहतन्यजी-
त्यादिना यतुच् । यद्वा स्तन शब्द इत्यस्माद्बहुलवचनाद्यतुच्प्रत्यये सकारलोपः ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

हृदं न हि त्वा न्युपंत्यूर्मयो ब्रह्माणीद्र तव यानि वर्धना ।

त्वष्टा चित्ते युज्यं वावृधे शर्वस्तत्तद्य वज्रमभिभूत्योजसं ॥ ७ ॥

हृदं न हि त्वा निऽचुपंति । ऊर्मयः । ब्रह्माणि । इंद्र । तव । यानि । वर्धना ।

त्वष्टा । चित् । ते । युज्यं । वावृधे । शर्वः । तत्तद्य । वज्रं । अभिभूतिऽओजसं ॥ ७ ॥

हे इंद्र यानि ब्रह्माणि स्तोत्रशस्त्ररूपाणि मंत्रजातानि तव वर्धना वर्धयितृणि
तानि त्वा त्वां न्युपंति हि । नितरां प्राप्नुवंत्येव । तच्च दृष्टान्तः । ऊर्मयो जल-
प्रवाहा हृदं न । यथा जलाशयं प्राप्नुवंति तद्वत् । त्वष्टा चित् स त्वष्टा देव एव
ते तव युज्यं योग्यं शवो बलं वावृधे । प्रावर्धयत् । अपि च । अभिभूत्योजसं
शत्रूणां सभिभवितृणां सोजसा बलेन युक्तं वज्रं तत्तद्य । तीक्ष्णीचकार ॥ न्युपंति ।
चृपी गतौ । तौदादिकः । अदुपदेशस्त्वसार्वाधातुकानुदात्तत्वे विकरणस्वरः । हि
चेति निघातप्रतिषेधः । ऊर्मयः । चृ गतौ । चृच्छति गच्छतीत्यूर्मयः । अर्त-
रूचेति मिप्रत्ययः । गुणे सत्यकारस्योकारादेशश्च । प्रत्ययस्वरः । वर्धना । वृधु
वृद्धौ । वर्धत एभिरिति वर्धना । करणे ल्युट् । शेषं छंदसीति शेलोपः । तत्तद्य ।
तद्य त्वद्य तनूकरणे । लिटि णलि लिङ्स्वरिण प्रत्ययान्पूर्वस्योदात्तत्वं । पादादि-
त्वान्निघाताभावः । अभिभूत्योजसं । अभिभूयतेऽनेनेत्यभिभूति । करणे क्तिन् ।
तादौ च नितीति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । अभिभूत्योजो यस्य । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्र-
कृतिस्वरत्वं ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

जघन्वा उ हरिभिः संभृतक्रतविद्रं वृचं मनुषे गातुयन्त्रपः ।

अयच्छथा वाहोर्वज्रमायसमधारयो दिव्या सूर्ये हृशे ॥ ६ ॥

जघन्वान् । ऊं इति । हरिऽभिः । संभृतक्रतो इति संभृतऽक्रतो । इंद्रं । वृचं । मनुषे ।

गातुऽयन् । अपः ।

अयच्छथाः । वाहोः । वज्रं । आयसं । आधारयः । दिवि । आ । सूर्यं । हृशे ॥ ६ ॥

हे संभृतक्रतो संपादितकर्मन् संपादितप्रज्ञ वेद्र मनुषे जनाय गातुयन् गातुं मार्गमिच्छन् वृचं लोकानामावरकमसुरं हरिभिरश्वैर्युक्तस्त्वं जघन्वान् उ । हतवान् खलु । तदनंतरमपो वृक्ष्युदकानि प्रावर्तय इत्यध्याहारः । वाहोस्त्वदीययोर्हस्तयोरायसमयोमयं वज्रमयच्छथाः । अयहीः । आकारः समुच्चयार्थः । सूर्यं च दिवि द्युलोके हृशे द्रष्टुं सुर्वपामस्ताकं दर्शनायाधारयः । स्थापयां चक्रेपे ॥ जघन्वान् । हंतेर्लिटः कसुः । विभाषा गमहनविदविशमितिडागमस्य विकल्पोक्तेरभावः । गातुयन् । गातुमिच्छति । इंद्रसि परेच्छायामपीति क्यच् । न इंद्रस्यपुत्रस्येति दीर्घप्रतिषेधः । क्यजंताच्छतयदुपदेशात्सर्वधातुकानुदात्तत्वे क्यच एव स्वरः शिष्यते । वाहोः । उदात्तयणो हल्पूर्वादिति विभक्तेरुदात्तत्वं ॥

नवमीमृचमाह ॥

बृहत्स्वश्चंद्रममवद्यदुक्थ्यं सकृण्वत भियसा रोहणं दिवः ।

यन्मानुषप्रधना इंद्रमूतयः स्वनृपाचो मरुतोऽमदन्नु ॥ ७ ॥

बृहत् । स्वऽचंद्रं । अमऽवत् । यत् । उक्थ्यं । अकृण्वत । भियसा । रोहणं । दिवः ।

यत् । मानुषऽप्रधनाः । इंद्रं । ऊतयः । स्वः । नृऽसाचः । मरुतः । अमदन् । अनु ॥ ७ ॥

बृहत् बृहत्ताम स्तोतारो यजमाना भियसा वृचभयेन यद्यदोक्थ्यमुक्थ्याहे स्तोत्रयोग्यमकृण्वत । अकुर्वन् । कीदृशं बृहत्ताम । स्वश्चंद्रं । स्वकीयेन चंद्रेणाह्लादकेन तेजसा युक्तं । अमवत् । अमति शबून् रुजत्यनेनेत्यमो चलं । तद्युक्तं । दिवः स्वर्गस्य रोहणं । आरोहणहेतुभूतं । एवंविधेन स्तोत्रेण वृचाङ्गीता इंद्रमस्तोषतेत्यर्थः । यद्यदा मानुषप्रधनाः । प्रकीर्णान्यसिन्धनानि भवन्तीति नैरुक्त-

व्युत्पत्त्या प्रधानमिति संयामनाम । मनुष्यहितसंयामा जतयः स्वर्गलोकस्य
रक्षितारो मरुतो नृपाचः प्राणरूपेण नृत्सेवमाना भूतैर्द्रुमपि तेनैव रूपेणान्व-
मदन् । आनुपूर्व्येण हर्षं प्रापयन् । तदानीं स इंद्रो वृचवधं प्रत्युद्युक्तो
बभूवेति शेषः ॥ स्वर्चंद्रं । स्वकीयं चंद्रं यस्य । ह्रस्वांचंद्रोत्तरपदे मंच इति
सुट् । व्युत्वेन शकारः । बहुवीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । भियसा । भीशब्दस्य
तृतीयैकवचने छांदसोऽसुगागमः । तस्योदात्तत्वं च । नृपाचः । षच सम-
वाये । अयं सेवनार्थ इति यास्कः । वहश्चेत्यत्र चशब्दस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वा-
दस्मादपि स्थितप्रत्ययः । अमदन् । मदी हर्षं णिचि मदी हर्षग्लेपनयोरिति
घटादिषु पाठान्मित्रे सति मितां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं । लङि छंदस्युभयथेति शप
आर्द्धधातुकत्वात् शेरनिटीति णिलोपः ॥

दशमीमृचमाह ॥

द्यौश्चिद्स्यामर्वा अहेः स्वनादयोयवीद्भियसा वज्र इंद्र ते ।

वृचस्य यद्वद्धानस्य रोदसी मदे सुतस्य शवसाभिन्च्छिरः ॥ १० ॥

द्यौः॥ चित् । अस्य । अमं॥ वान् । अहेः । स्वनात् । अयोयवीत् । भियसा । वज्रः॥ इंद्र॥ ते ।

वृचस्य । यत् । वद्धानस्य । रोदसी इति । मदे । सुतस्य । शवसा । अभिनत् । शिरः ॥ १० ॥

अमवान्वलवान्दीथित् द्युलोकोऽप्यस्याहेर्वृचस्य स्वनाच्छब्दाद्भियसा भये-
नायोयवीत् । अत्यर्थं पृथग्भूत आसीत् । अर्कपतेत्यर्थः । हे इंद्र ते तव सुतस्या-
भिषवादिभिः संस्कृतस्य सोमस्य पानेन मदे हर्षं जाते सति त्वदीयो वज्रो
रोदसी द्यावापृथिव्यौ वद्धानस्य वाधनशीलस्य वृचस्य शिरो यद्यदा शवसा
बलेनाभिनत् । अच्छिनत् । तदानीं द्युलोको भयराहित्येन निश्चलो बभूवेति
शेषः ॥ अयोयवीत् । यु मिथ्यशामिथ्यणयोः । अस्माद्यङ्गुंताल्लङि यङो वेत्य-
पृक्तप्रत्ययस्येडागमः । अडागम उदात्तः । वद्धानस्य । वाधु विलोडने । ताच्छी-
लेके चानशि बहुलं छंदसीति शपः झुः । हलादिशेषाभावो धातोर्ह्रस्वत्वं
च छांदसत्वात् । चित् इत्यंतोदात्तत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थे त्रयोदशो वर्गः ॥

एकादशीमृचमाह ॥

यदिचिद् पृथिवी दशभुजिरहानि विश्वा ततनंत कृष्टयः ।

अवाहते मघवन्विश्रुतं सहो घामनु शवसा वह्णा भुवत् ॥ ११ ॥

यत् । इत् । नु । इद् । पृथिवी । दशऽभुजिः । अहानि । विश्वा । ततनंत । कृष्टयः ।

अवा । अह । ते । मघऽवन् । विऽश्रुतं । सहः । घां । अनु । शवसां । वह्णां । भुवत् ॥ ११ ॥

यदिनु यदा खलु पृथिवी दशभुजिर्दशगुणिता भवेत् । यदि वा कृष्टयः सर्वे
मनुष्या विश्वा सर्वाण्यहानि ततनंत । विस्तारयेयुः । हे मघवन् । धनवर्चिद् ।
अवाह । अत्रैव पूर्वोक्तेष्वेव देशकालकर्तृकेषु ते त्वदीयं सहो वृत्रवधादिकारणं
बलं विश्रुतं विख्यातं प्रसिद्धं । शवसा त्वदीयेन बलेन कृता वह्णा वृत्रादेर्व-
धरूपा क्रिया घामनुभुवत् । अनुभवति । यथा द्यौर्महती तथा तत्कृतं वृत्रा-
देर्हिसनमपि महदिति भावः ॥ ततनंत । तनु विस्तारे । स्वरितेत्वादात्मनेपदं ।
लिङ्गर्थे लङ्गुप्रत्यये प्राप्ते व्यत्ययेन शप् । छांदसो द्विभावः । यद्वा बहुलं छंद-
सीत्युप्रत्ययस्य द्यौ सति पुनरपि व्यत्ययेन शप् । शपः पित्वादनुदात्तत्वं । तिङ्श्च
लंसावधानुकस्वरेण धातुस्वरः शिष्यते । बहुलं छंदस्यमाद्योगेऽपीत्यङभावः ।
यद्वृत्तयोगादनिघातः । विश्रुतं । श्रु श्रवणे । कर्मणि निष्ठा । गतिरनंतर इति
गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । वह्णा । वह् वल्ह परिभाषणहिंसादानेषु । अस्मादौणादिकः
रूपप्रत्ययः । ववयोरभेद इति वकारस्य वत्वं । प्रत्ययस्वरः । निवर्हयतीति वध-
कर्मसु पठितं च । भुवत् । भू सत्तायां । लेट्ठडागमः । इत्श्च लोप इतीकारलोपः ।
बहुलं छंदसीति शपो लुक् । भूसुवोस्तिङीति गुणप्रतिषेध उवङादेशः ॥

द्वादशीमृचमाह ॥

त्वमस्य पारे रजसो व्योमनः स्वभूत्योजा अवसे धृषन्मनः ।

चक्षुषे भूमिं प्रतिमानमोजसोऽपः स्वः परिभूरेषा दिवं ॥ १२ ॥

त्वं । अस्य । पारे । रजसः । विऽव्योमनः । स्वभूतिऽओजाः । अवसे । धृषत्ऽमनः ।

चक्षुषे । भूमिं । प्रतिऽमानं । ओजसः । अपः । स्वऽपरितिः । स्वः । परिऽभूः । एषि ।

• आ । दिवं ॥ १२ ॥

हे धृग्नमनः शत्रूणां धर्षकमनोयुक्तेन्द्र । अस्यास्माभिः परिहश्यमानस्य व्यो-
मनो व्याप्तस्यांतरिक्षस्य रजसो लोकस्य पार उपरिप्रदेशे वर्तमानः स्वभू-
त्योजाः स्वभूतबलस्त्वमवसेऽस्मद्रक्षणार्थं भूमिं भूलोकं चकृषे । कृतवानसि ।
किंच । ओजसो बलवतां बलस्य प्रतिमानं प्रतिनिधिरभूः । तथा स्वः सुधुर-
णीयं गंतव्यं । आप इत्यंतरिक्षनाम । अपोऽंतरिक्षलोकं । आ दिवं द्युलोकं च
परिभूः परियहीता । परिपूर्वो भवतिः परियहणार्थः । एषि । प्राप्नोषि ॥ अस्य ।
ऊडिदमिति विभक्तेरुदात्तत्वं । व्योमनः । अवतिर्गत्यर्थः । अव रक्षणगतिर्कांती-
त्यभिधानात् । विशेषेण गच्छति व्याप्नोतीति व्योम । यद्वा वृष्टिप्रदानेन विशेषेण
प्राणिनोऽवति रक्षतीति व्योम । अन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति मनिन् । ज्वरत्वे-
त्यादिनोपधाया वकारस्य चोद् । गुणः । दासीभारादित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ।
यद्वा भावे मनिन् । विविधमोम रक्षणं यस्मिन् । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृति-
स्वरत्वं । यणादेश उदात्तस्वरितयोर्यण इति परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वं । स्वः ।
सुपूर्वादन्तर्येभ्योऽपि दृश्यंत इति विच् । अथ्ययादाप्सुपः । पा० २. ४. ८२. इति
सुपो लुक् । न्यङ्स्वरौ स्वरिताविति स्वरितत्वं ॥

भूनाम्येकाहे मरुत्वतीयशस्त्रे निविडानीयात्सूक्तात्पुरा त्वं भुवः प्रतिमानमि-
त्येषा शंसनीया । तथैवासूचयत् । शस्यमुक्तं बृहस्पतिसवेन त्वं भुवः प्रतिमानं
पृथिव्याः । आ० ९. ५. इति ॥ तामेतां सूक्ते त्रयोदशीमृचमाह ॥

त्वं भुवः प्रतिमानं पृथिव्या ऋष्ववीरस्य बृहत्तः पतिर्भूः ।

विश्वमाप्रां अंतरिक्षं महित्वा सत्यमद्वा नक्तिरन्यस्त्वावान् ॥ १३ ॥

त्वं । भुवः । प्रतिमानं । पृथिव्याः । ऋष्वऽवीरस्य । बृहत्तः । पतिः । भूः ।

विश्वं । आ । अप्राः । अंतरिक्षं । महिऽत्वा । सत्यं । अद्वा । नक्तिः । अन्यः ।

त्वाऽवान् ॥ १३ ॥

हे इन्द्र त्वं पृथिव्याः प्रथिताया विस्तीर्णीया भूमेः प्रतिमानं भुवः । प्रतिनि-
धिर्भवसि । यथा भूलोको महानचिंत्यशक्तिः । एवं त्वमपीत्यर्थः । तथा ऋष्व-
वीरस्य । वीरयन्ति विक्तांता भवंतीति वीरा देवाः । ऋष्वा दर्शनीया वीरा
यस्य स तथोक्तः । तस्य बृहतो बृहत्तस्य प्रबृद्धस्य स्वर्गलोकस्य पतिर्भूः ।
पालयितासि । तथांतरिक्षमंतरिक्षांतं द्यावापृथिव्योर्मध्ये वर्तमानमाकाशं विश्वं

सर्वमपि महित्वा महत्त्वेन सत्यमाप्राः । निश्चयेन आ समन्तादपूरयः । अतस्त्वा-
वान् तत्सदृशोऽन्यः कश्चिन्नकिरस्ति । नास्तीति । यदेतत्तदद्वा सत्यमेव ॥ भुवः ।
भवतेर्लेटि सिष्यङांगमः । उवङादेशः । पृथिव्या । उदात्तयणो ह्रस्पूर्वादिति
विभक्तिरुदात्ता । वृहतः । वृहन्महतोरुपसंख्यानमिति विभक्तेरुदात्तत्वं । भूः ।
छांदसे वर्तमाने लुङि बहुलं छंदस्यमाङ्गोऽपीत्यङभावः । अप्राः । प्रा पूरणे ।
आदादिकः । लङ्गुङांगमः । महित्वा । सुपां सुलुगिति तृतीयाया ङादेशः ।
त्वावान् । वतुष्प्रकरणे युष्पदस्रज्जां छंदसि सादृश्य उपसंख्यानमिति सादृश्यार्थं
वतुष् । प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति मपर्यंतस्य त्वादेशः । आ सर्वनाम्न इत्यात्वं । प्रत्ययस्य
पित्वादनुदात्तत्वे प्रातिपदिकस्वर एव शिष्यते ॥

चतुर्दशीमृचमाह ॥

न यस्य द्यावापृथिवी अनु व्यचो न सिंधवो रजसो अंतमानुषुः ।

नोत स्ववृष्टिं मदे अस्य युध्यत एको अन्यचकृषे विश्वमानुषक् ॥ १४ ॥

न । यस्य । द्यावापृथिवी इति । अनु । व्यचः । न । सिंधवः । रजसः । अंत । आनुषुः ।

न । उत । स्वऽवृष्टिं । मदे । अस्य । युध्यतः । एकः । अन्यत् । चकृषे । विश्वं ।

आनुषक् ॥ १४ ॥

यस्येन्द्रस्य व्यचो व्यापनं द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ नान्वानशाते । प्राप्सुम-
समर्थं बभूवतुः । तथा रजसोऽंतरिक्षलोकस्योपरि सिंधवः स्थंदनशीला आपो
यस्येन्द्रस्य तेजसोऽंतमवसानं नानुषुः । न प्रापुः । उत अपि च सोमपानेन
मदे हर्षे सति स्ववृष्टिं स्वीकृतवृष्टिं वृचादिं युध्यतो युध्यमानस्यास्येन्द्रस्य बल-
स्यांतं वृचादयो न प्रापुः । अतो हे इन्द्र एकस्त्वमन्यत्स्वयतिरिक्तं विश्वं सर्वं
भूतजातमानुषक् अनुषक्तं चकृषे । सकलमपि भूतजातं त्वदधीनमभूदिति
भावः ॥ द्यावापृथिवी । द्यौश्च पृथिवी च दिवो द्यावेति द्यावादेश आद्युदात्तो
निपातितः । पृथिवीशब्दः पितृरादिभ्यश्चेति ङीयंतोऽतोदात्तः । देवताव्यं चेत्यु-
भयपदप्रकृतिस्वरत्वं । अपृथिवीरुद्रूपमंथिष्विति पर्युदासाच्चात्तरपदेऽनुदात्ता-
दाविति निषेधाभावः । अचः । व्यचः कुटादित्वमनसीति वचनात् ङित्वाभावे
संप्रसारणाभावः । आनुषुः । अतोतेर्भ्यत्येन परस्मैपदं । अत आदेरित्यभ्या-

सस्यात्वं । अन्नोत्तेष्वेति नुडागमः । आनुपर्क । अनुपूर्वात् षंज संग इत्यस्मात्
क्षिपनिदितामिति नलीपः । अनोरकारस्य दीर्घश्चादसः ॥

पंचदशीमृचमाह ॥

आर्चन्वचं मरुतः सस्मिन्नाजौ विश्वे देवासो अमदन्नु त्वा ।

वृचस्य यद्भृष्टिमता वधेन नि त्वमिदं प्रत्यानं जघंथ ॥ १५ ॥

आर्चन् । अर्च । मरुतः । सस्मिन् । आजौ । विश्वे । देवासः । अमदन् । अनु । त्वा ।

वृचस्य । यत् । भृष्टिऽमता । वधेन । नि । त्वं । इदं । प्रति । आनं । जघंथ ॥ १५ ॥

हे इंद्र त्वां मरुतोऽचास्मिन्संयाम आर्चन् । प्रहर भगवो जहि वीरयस्वेत्यनेन
वचनेनापूजयन् । सस्मिन्नास्मिन् यद्वा सर्वस्मिन्नाजौ संयामे विश्वे देवासस्ते
सर्वे दानादिगुणयुक्ता मरुतस्त्वा त्वामन्वमदन् । अनुक्रमेण हर्षं प्रापयन् । यद्वा
त्वदीयमदानंतरं तेऽपि मदं प्राप्ताः । हे इंद्र त्वं यद्यदा भृष्टिमता । भ्रंशयति
शबून्निति भृष्टिरथिः । तद्वता वधेन हननसाधनेन वज्रेण । अग्निमत्वं च वज्रस्य
ब्राह्मणे समाम्नातं । वज्रो वा एष यद्यूपः सोऽष्टाग्निः कर्तव्योऽष्टाग्निर्वै यज
इति । तेन वज्रेण वृचस्यानं प्रति । आननं मुखं प्रति । यद्वा श्वासहेतुं प्राणं
प्रति निजघंथ । नितरां ग्राहार्थीः ॥ आर्चन् । अर्च पूजायां । भौवादिकः ।
आडागम उदाहृतः । सस्मिन् । तदोः सः सौ । पा० ७. २. १०६. इति विधीयमानं
सत्वं व्यत्ययेन सप्तम्यामपि द्रष्टव्यं । यद्वा सर्वस्मिन्नित्यत्र वर्णलोपो द्रष्टव्यः ।
देवासः । आज्ञसेरमुक् । आनं । आननं । वर्णलोपश्चादसः । यद्वा अन प्राणने ।
अन्यतेऽनेनेत्यानं प्राणं । करणे घञ् । कर्पात्वं इत्यंतोदाहृतं । जघंथ । हन
हिंसागत्योः । यत्पुपदेशेऽत इतीदृप्रतिषेधः । अभ्यासाच्चेत्यभ्यासादुत्तरस्य हकां-
रस्य घत्वं । लिट्स्वरेण प्रत्यायात्पूर्वस्योदाहृतं ॥

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थे चतुर्दशे वर्गः ॥

न्यू प्वित्येकादशर्चं तृतीयं सूक्तं । दशम्येकादश्यौ त्रिष्टुभौ । शिष्टा नव जगत्यः ।
सय ऋषिः । इंद्रो देवता । तथा चानुक्रांतं । न्यू ष्वेकादशान्त्ये त्रिष्टुभाविति ॥
अतिरात्रे प्रथमे पर्याये ब्राह्मणाच्छंसिनः शस्त एतत्सूक्तं । तथा चामूत्रयदाचार्यः ।
न्यू पु वाचमस्तु धूतस्य हरिवः पिबेहेति याज्या । आ० ६. ४. इति ॥

तत्र प्रथमामृचमाह ॥

न्यू३षु वाचं प्र महे भरामहे गिर इन्द्राय सद्ने विवस्वतः ।
नू चिच्छि रत्नं ससतामिवाविदन् दुष्टुतिर्द्विविणोदेषु शस्यते ॥ १ ॥
नि। ऊं इति। सु। वाचं। प्रं। महे। भरामहे। गिरः। इन्द्राय। सद्ने। विवस्वतः।
नु। चित्। हि। रत्नं। ससतां ऽइव। अविदत्। न। दुः ऽस्तुतिः। द्विविणः ऽदेषु।
शस्यते ॥ १ ॥

महे महत इन्द्राय सु वाचं शोभनां स्तुतिं निप्रभरामहे । नितरां प्रयुज्महे ।
ऊ इति पादपूरणः । यतो विवस्वतः परिचरतो यजमानस्य सद्ने यज्ञगृह
इन्द्राय गिरः स्तुतयः क्रियन्ते । हि यस्मात्त इन्द्रो नू चित् क्षिप्रमेव रत्नं रम-
णीयमसुराणां धनमविदत् । विदति । तत्र दष्टांतः । ससतामिव । यथा स्वपतां
पुरुषाणां धनं चौरः क्षिप्रं लभते तद्वत् । अतोऽस्मभ्यं धनं दातुं शक्त इति
भावः । द्विविणोदेषु धनस्य दानेषु पुरुषेषु दुष्टुतिरसमीचीना स्तुतिर्न शस्यते ।
नाभिधीयते । अतः सुवाचं प्रभरामहे इति पूर्वेण संबंधः ॥ नू पु इत्यस्योदात्त-
स्वरितयोरेण इति स्वरितत्वं । तचोदात्तपरत्वात्संहितायां कण्ठे । इकः सुजीति
दीर्घत्वं । सुज इति पत्वं । महे । मह पूजायामित्यस्मात् क्षिप् चेति क्षिप् । सा-
वैकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं । यद्वा महच्छन्दस्याच्छन्दलोपश्छांदसः । नू चित् ।
अचि तुनुधेत्यादिना दीर्घः । ससतामिव । पस स्वप्ने । अस्माच्छचंतादंतोदात्तात्प-
रस्या विभक्तेः शतुरनुम इत्युदात्तत्वं । इवेन विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं
चेति समासः । अविदत् । विद् लामि । छंदसि लुङ्लल्लिट इति वर्तमाने
लुङि पुषादिद्युतादीति त्रैलोक्यदेशः । अडागम उदात्तः । हि चेति निघातप्र-
तिषेधः । द्विविणोदेषु । द्विविणानि धनानि ददातीति द्विविणोदाः । दु गतावि-
त्यस्मात् दुदक्षिभ्यामिनन्नितीनन्प्रत्ययांतो द्विविणश्चन्दः । तस्मिन्कर्मण्युपपद
आतोऽनुपसर्गे क इति कः । पूर्वपदस्य सुगागमश्छांदसः । कुदुत्तरपदप्रकृति-
स्वरत्वं । शस्यते । शंसु स्तुतौ । यक्ष्यनिदितामिति नलोपः ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

दुरो अश्वस्य दुर इन्द्र गोरंसि दुरो यवस्य वस्तुन इनस्पतिः ।

शिष्टानरः प्रदिवो अकामकर्शनः सखा सखिभ्यस्तमिदं गृणीमसि ॥ २ ॥

भिलाषं मोनयीः । परिहीनं मा कायीः ॥ पूरयेत्यर्थः ॥ शचीवः । मनुवसो
 हरिति रूपं । पाषिकमामंचिताद्युदात्तत्वं । इतरेष्वामिकं सर्वानुदात्तत्वं । न चा-
 मंचितं पूर्वमविद्यमानवदित्यविद्यमानवत्त्वं । नामंचिते समानाधिकरण इति
 निषेधात् । चेकिते । कित ज्ञाने । अस्माद्यङन्ताद्वर्तमाने लिट्यमंचे । पा०
 ३. १. ३५. । इति निषेधादाम्प्रत्ययाभावे संति लिट आर्द्धधातुकत्वादतोलोपय-
 लोपौ । संगृभ्य आभरेत्युभयत्र द्वयहोर्भेदोऽसीति भवं । त्वायतः । त्वामात्मन
 इच्छति । सुप आत्मनः क्यच् । प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति मपर्यंतस्य त्वादेशः ।
 छांदसमात्वं । क्यजन्ताल्लटः शतृ । तस्यादुपदेशल्लसार्वधातुकस्वरेणानुदात्तस्यैका-
 देशस्वरेणोदात्तत्वं । एकादेशस्वरोऽंतरंगः सिद्धो भवतीति वक्तव्यं । पा० ६. २. ६. १. ।
 इति वचनात्तस्य सिद्धत्वे सति शतुरनुम इत्यजादिविभक्तेरुदात्तत्वं । कामं । कमु
 कांतावित्यस्माद्भावे घञ् । कर्षात्त्वत् इत्यंतोदात्तत्वे प्राप्ते वृपादिषु पाठादाद्युदात्तत्वं ।
 जनयीः । जन परिहाणे । चुरादिः । लुङि णिश्चिदुसुभ्यः । पा० ३. १. ४६. । इति
 च्लेश्छादेशस्य नोनयतिध्वनयतीत्यादिना । पा० ३. १. ५१. । प्रतिषेधः । ह्यंत
 धणेति सिचि वृद्धिप्रतिषेधः ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

एभिर्दुभिः सुमना एभिरिंदुभिर्निरुंधानो अमंति गोभिर्ऋग्भिना ।
 इद्रेण दस्युं द्रयंत इंदुभिर्युतवेषसः समिपा रभेमहि ॥ ४ ॥
 एभिः । द्युऽभिः । सुऽमनाः । एभिः । इंदुऽभिः । निऽरुंधानः । अमंति । गोभिः । ऋग्भिना ।
 इद्रेण । दस्युं । द्रयंतः । इंदुऽभिः । युतऽवेषसः । सं । इषा । रभेमहि ॥ ४ ॥

हे इंद्र । एभिरस्माभिर्देवैर्दुभिर्दीर्घैश्चरुपुरोडाशादिभिः । एभिरिंदुभिः पुरोवर्ति-
 भिस्तुभ्यं दत्तैः सोमैश्च प्रीतस्त्वमस्माकममतिं दारिद्र्यं गोभिस्त्वया दत्तैः पशुभिर-
 ऋग्भिनाश्चयुक्तेन धनेन च निरुंधानो निवर्तयन्सुमनाः शोभनमना भव । वयमिंदु-
 भिरस्माभिर्देवैः सोमैः प्रीतेनद्रेण दस्युमुपह्वयितारं शत्रुं द्रयंतो हिंसंतोऽत एव
 युतवेषसः पृथग्भूतशत्रुका भूत्वेपंद्रदत्तेनान्नेन संरभेमहि । संख्या भवेत् । संगच्छे-
 महीत्यर्थः ॥ सुमनाः । शोभनं मनो यस्य । सोमं नसी अलोमोपसी इत्युत्तर-
 पदाद्युदात्तत्वं । निरुंधानः । रुधिर् आवरणे । स्वरितेह्वादात्मनेपदं । असोरलोप
 इत्यकारलोपः । चित् इत्यंतोदात्तत्वं । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । अमतिं । मंत्यमि-

दुरः । अश्वस्य । दुरः । इंद्र । गोः । असि । दुरः । यवस्य । वसुनः । इनः । पतिः ।
 शिक्षाऽनरः । प्रऽदिवः । अकामऽकर्शनः । सखा । सखिऽभ्यः । तं । इदं ।
 गृणीमसि ॥ २ ॥

हे इंद्र त्वमश्वस्य दुरो दातासि । तथा गोः पश्वदेर्दुरो दातासि । तथा यवस्य
 यवादेर्धान्यजातस्य दुरो दातासि । वसुनो निवासहेतोर्धनस्येनः स्वामी पतिः
 सर्वेषां पालयिता । शिक्षानरः । शिक्षतिर्दानकर्मा । शिक्षाया दानस्य नेतासि ।
 प्रदिवः पुराणः । प्रगता दिवो दिवसा यस्मिन्स तथोक्तः । अकामकर्शनः ।
 कामान्कर्शयति नाशयतीति कामकर्शनः । न कामकर्शनोऽकामकर्शनः । अव्य-
 यपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । हविर्दत्तवतां यजमानानां कामानभिमतफलप्रदानेन
 पूरयतीत्यर्थः । सखिभ्यः समानख्यानेभ्य ऋत्विग्भ्यः सखा सखिवदत्यंतं प्रियः ।
 एवंभूतो य इंद्रस्तं प्रतीदं स्तोत्रलक्षणं वचो गृणीमसि । ब्रूमहे ॥ दुरः । दुदाज्
 दाने । मंदिवाशिमथिचितिचंक्यकिभ्य उरच् । उ० १. ३६. इति विधीयमान
 उरच्प्रत्ययो बहुलवचनादस्मादपि भवति । अत एवाकारलोपः । शिक्षानरः ।
 शिक्ष विद्योपादाने । गुरोश्च हलः । पा० ३. ३. १०३. इत्यकारप्रत्ययः । ततष्टाप् ।
 षष्ठीसमासः । समासस्येत्यंतोदात्तत्वं । गृणीमसि । गृ शब्दे । क्रियादिकः । प्वा-
 दीनां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं । इदंतो मसिरिति मसेरिक्कारः ॥

तृतीयामृचमाह ॥

शचीव इंद्र पुरुकृद्युमत्तम तवेदिदमभितश्चेकिते वसु ।

अतः संगृभ्याभिभूत आ भर मा त्वायतो जरितुः काममूनयीः ॥ ३ ॥

शचीऽवः । इंद्र । पुरुऽकृत् । युमत्ऽतम । तव । इत् । इदं । अभितः । चेकिते । वसु ।

अतः । संऽगृभ्या अभिऽभूते । आ भर । मा । त्वाऽयतः । जरितुः । कामं । ऊनयीः ॥ ३ ॥

शचीवः । शचीति प्रज्ञानाम । हे इंद्र शचीवः प्रज्ञावन् पुरुकृत् प्रभूतस्य
 वृत्रवधादेः कर्तः । युमत्तम । अतिशयेन दीप्तिमन् । अभितः सर्वत्र वर्तमानं
 वसु धनं यदस्ति तदिदं तवेत् । तवैव स्वभूतमिति चेकिते । भृशमस्माभिर्ज्ञायते ।
 अतः कारणाच्चनं संगृभ्य सम्यक् गृहीत्वाभिभूते शत्रूणामभिभवितः । आभर ।
 अस्मभ्यमाहर । देहीत्यर्थः । त्वायतस्वामात्मन इच्छतो जरितुः स्तोतुः कामम-

भिलाषं मोनयीः । परिहीनं माः कार्षीः । पूरयेत्यर्थः ॥ शचीवः । मतुवसो
 हरिति ह्रस्वं । षाष्टिकमामं चित्ताद्युदात्तत्वं । इतरेष्वष्टमिकं सर्वानुदात्तत्वं । न चा-
 मं चितं पूर्वमविद्यमानवदित्यविद्यमानवत्त्वं । नासंचिते समानाधिकरण इति
 निषेधात् । चेकिते । कित ज्ञाने । अस्माद्यङन्ताद्वर्तमाने लिट्यमन्वे । पा०
 ३. १. ३५. । इति निषेधादाम्प्रत्ययाभावे संति लिट आर्द्धधातुकत्वादतो लोपय-
 लोपौ । संगृभ्य आभरेत्युभयत्र ह्यहोर्भञ्जदसीति भवं । त्वायतः । त्वामात्मन
 इच्छति । सुप आत्मनः क्यच् । प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति मपर्यंतस्य त्वादेशः ।
 छांदसमात्वं । क्यजन्ताल्लटः शतृ । तस्यादुपदेशल्लसार्वधातुकस्वरेणानुदात्तस्यैका-
 देशस्वरेणोदात्तत्वं । एकादेशस्वरोऽन्तरंगः सिद्धो भवतीति वक्तव्यं । पा० ८. २. ६. १. ।
 इति वचनात्तस्य सिद्धत्वे सति शतुरनुम इत्यजादिविभक्तेरुदात्तत्वं । कामं । कमु
 कांतावित्यस्मान्नावे घञ् । कर्पावत इत्यंतोदात्तत्वे प्राप्ते वृषादिषु पाठादाद्युदात्तत्वं ।
 ऊनयीः । ऊन परिहाणे । चुरादिः । लुङि णिश्चिद्रुसुभ्यः । पा० ३. १. ४८. । इति
 च्लेश्चङादेशस्य नोनयतिध्वनयतीत्यादिना । पा० ३. १. ५१. । प्रतिषेधः । ह्यंत
 षणेति सिचि वृद्धिप्रतिषेधः ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

एभिर्द्युभिः सुमना एभिरिंदुभिर्निरुंधानो अमंति गोभिरश्विना ।
 इद्रेण दस्युं द्रयंत इंदुभिर्युतवेषसुः समिपा रभेमहि ॥ ४ ॥
 एभिः । द्युऽभिः । सुऽमनाः । एभिः । इंदुऽभिः । निऽरुंधानः । अमंति । गोभिः । अश्विना ।
 इद्रेण । दस्युं । द्रयंतः । इंदुऽभिः । युतऽवेषसुः । सं । इषा । रभेमहि ॥ ४ ॥

हे इंद्र । एभिरस्माभिर्देवैर्द्युभिर्दीप्तैश्चरुपुरोडाशादिभिः । एभिरिंदुभिः पुरोवर्ति-
 भिस्तुभ्यं दत्तैः सोमैश्च प्रीतस्त्वमस्माकममंति दारिद्र्यं गोभिस्त्वया दत्तैः पशुभिर-
 श्विनाश्चयुक्तेन धनेन च निरुंधानो निवर्तयन्सुमनाः शोभनमना भव । वयमिंदु-
 भिरस्माभिर्देवैः सोमैः प्रीतेनेद्रेण दस्युमुपक्षपयितारं शत्रुं द्रयंतो हिंसंतोऽत एव
 युतवेषसुः पृथग्भूतशत्रुका भूत्वपेद्रदत्तेनात्मेन संरभेमहि । संख्या भवेम । संगच्छे-
 महीत्यर्थः ॥ सुमनाः । शोभनं मनो यस्य । सोमं नसी अलोमोषसी इत्युत्तर-
 पदाद्युदात्तत्वं । निरुंधानः । रुधिर आवरणे । स्वरितेत्वादात्मनेपदं । असीरल्लोप
 इत्यकारलोपः । चित् इत्यंतोदात्तत्वं । ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । अमंति । मंतव्यमि-

त्यैश्वर्ये । न मतिरमतिः । अय्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । न लोकाययेति षष्ठीप्र-
तिषेधः । अश्विना । अश्वोऽस्यास्तीत्यश्वि धनं । मत्वर्थाय इनिः ॥

पंचमीमृचमाह ॥

समिंद्र राया समिषा रभेमहि सं वाजैभिः पुरुषैर्द्विरभिद्युभिः ।

सं देव्या प्रमत्या वीरश्रुमया गोअययाश्वावत्या रभेमहि ॥ ५ ॥

सं इंद्र राया । सं इषा । रभेमहि । सं वाजैभिः । पुरुऽचंद्रैः । अभिद्युऽभिः ।

सं देव्या । प्रऽमत्या । वीरऽश्रुमया । गोऽअयया । अश्वऽवत्या । रभेमहि ॥ ५ ॥

हे इंद्र राया धनेन वयं संरभेमहि । संगच्छेमहि । तथेयान्नेन संरभेमहि ।
तथा वाजैर्भिर्वलैः संरभेमहि । कीदृशैर्वाजैः । पुरुषैर्द्वैः । पुरुषाणां बहूनामाह्वा-
दकैः । अभिद्युभिः । अभितो दीपमानैः । किंच देव्या द्योतमानया प्रमत्या
त्वदीयया प्रकृष्टबुद्ध्या संरभेमहि । कीदृशया । वीरश्रुमया । वीरं विशेषेण शत्रूणां
क्षेपणसमर्थं श्रुप्तं बलं यस्याः सा तथोक्ता । गोअयया । स्तोत्रभ्यो दानार्थमये
प्रमुखत एव गावो यस्याः सा । अश्ववत्या । अश्वैरुपेतया ॥ राया । ऊडिदमि-
त्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वं । पुरुषैर्द्वैः । इस्वाचंद्रोत्तरपदे मंच इति सुट् । श्रुत्वेन
शकारः । समासस्वरः । अभिद्युभिः । अभिगता द्यौर्दीप्तिर्येषां । अत्र दिवश्चो
दीप्तिं लक्षयति । अय्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । देव्या । उदात्तयण इति विभक्ते-
रुदात्तत्वं । प्रमत्या । तादौ च नितीति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । उत्तरयोर्वहुव्रीहौ
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । सर्वत्र विभाषा गोः । पा० ६. १. १२२. इति गोअययेत्यत्र
प्रकृतिभावः । अश्ववत्या । मंचे सोमाश्वेन्द्रियेति मनुपि दीर्घत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थे पंचदशो वर्गः ॥

षष्ठीमृचमाह ॥

ते ता मदा अमदन्तानि वृष्ण्या ते सोमांसो वृत्रहर्त्येषु सत्पते ।

यत्कारवे दशं वृत्रार्ण्यं प्रति बर्हिष्मते नि सहस्राणि बर्हयः ॥ ६ ॥

ते ता मदा । अमदन् । तानि । वृष्ण्या । ते । सोमांसः । वृत्रऽहर्त्येषु । सत्पते ।
यत् । कारवे । दशं । वृत्रार्ण्यं । अर्ण्यं । प्रति । बर्हिष्मते । नि । सहस्राणि । बर्हयः ॥ ६ ॥

हे सत्पतेः सतां पालयितरिंद्र वृत्रहत्पेषु वृत्रहननेषु निमित्तभूतेषु सत्सु ते पूर्वोक्ता मदा मादका मरुतस्त्वा त्वाममदन् । अमदयन् । हर्षं प्रापयन् । तानि पूर्वोक्तानि वृष्ण्या वृष्णः सेचनसमर्थस्य तव संबंधीनि चरुपुरोडाशदीनि हवींषि त्वाममदन् । ते सोमासः प्रसिद्धाः सोमाश्च त्वाममदन् । यत् यदा कारवे स्तुतिकर्त्तव्यं वर्हिष्पते यज्ञवते यजमानाय देश सहस्राण्यपरिमितानि वृत्राख्या-
वरकाण्युपद्रवजातान्यप्रति शत्रुभिरप्रतिगतस्त्वं निवर्हयः । अवधीः । तदानी-
मितिः पूर्वेण संबंधः ॥ वृष्ण्या । श्रेष्ठंदसि बहुलमिति शेलोपः । वर्हयः ।
वर्हयतिर्हिंसाकर्मा । लङि बहुलं छंदस्यमाद्भ्योगेऽपीत्यडभावः । शपः पित्रा-
दनुदात्तत्वे णिच् एव स्वरः शिष्यते । यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥

सप्रमीमृचमाह ॥

युधा युधमुप घेदेपि धृष्ण्या पुरा पुरं समिदं हंस्योजंसा ।
नम्या यदिद्र सख्या परावर्ति निवर्हयो नमुचिं नाम मायिनं ॥ ७ ॥
युधा । युधं । उप । घ । इत् । एपि । धृष्णुऽया । पुरा । पुरं । सं । इदं । हंसि । ओजंसा ।
नम्या । यत् । इद्र । सख्या । पराऽवर्ति । निऽवर्हयः । नमुचिं । नाम । मायिनं ॥ ७ ॥

हे इंद्र धृष्ण्या शत्रूणां धर्षकस्त्वं युधा युद्धेन संबद्धं युधं युद्धमुप घेदेपि ।
उपैव गच्छसि । सर्वदा युद्धशीलो भवसीत्यर्थः । घेति पादपूरणः । शत्रूणामसु-
राणां पुरा पुरेण नगरेण सहेद्रं पुरोवर्ति पुरं शत्रुनगरमोजसा बलेन संहंसि ।
सम्यग्विनाशयसि । शत्रूणां पुराण्यभैत्सीरित्यर्थः । हे इंद्र त्वं नम्या शत्रुषु नम-
नशीलेन सख्या सहायभूतेन वज्रेण परावर्ति दूरदेशे नमुचिं नामानया
संज्ञया प्रसिद्धं मायिनं मायाविनमसुरं यद्यस्मान्निवर्हयः । नितरामहिंसीः ।
अतस्त्वमेवं स्तूयस इत्यर्थः ॥ युधा । युध संप्रहारे । संपदादिलक्षणो भावे क्तिप् ।
सावेकाच्च इति विभक्तिरुदात्तत्वं । एपि । इण् गतौ । अदादित्वाच्छपो लुक् ।
धृष्ण्या । जिधृषा प्रागल्भ्ये । वसिगृधिधृषिक्षिपेः कुरिति कुप्रत्ययः । कित्वाहु-
णाभावः । सुपां सुलुगिति सौर्याजादेशः । चित् इत्यंतोदात्तत्वं । पुरा । पू पाल-
नपूरणयोः । पूरयति राज्ञामभिमतानीति । क्तिप् चेति क्तिप् । उदोष्ठचपूर्वस्येत्युत्वं ।
सावेकाच्च इति विभक्तिरुदात्ता । हंसि । हंतेर्लटि सिष्यदादित्वाच्छपो लुकि
नश्चापदांतस्य ऋलीत्यनुस्वारः । नम्या । णम प्रहृत्वे । औणादिक इन्प्रत्ययः ।

सुपां सुलुगिति तृतीयाया आदेशः । टिलोपः । सख्या । शेषो घ्यसखि । पा० १. ४. ७. । इति घिसंज्ञाप्रतिषेधान्नाभावाभावे यणादेशः । नमुचिं । इंद्रेण सह युद्धं न मुंचतीति नमुचिः । औणादिकः किप्रत्ययः । नभ्राएनपादित्यादिना नञः प्रकृतिभावः । नञ् न गतिर्न च कारकमिति कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वाभावेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । मायिनं । मायाशब्दस्य व्रीक्षादिषु पाठात् मत्वर्थीय इति ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

त्वं करंजमुत पर्ण्यं वधीस्तेजिष्ठयातिथिग्वस्य वर्तनी ।

त्वं शता वंगुदस्याभिनत्पुरोऽनानुदः परिपूता ऋजिर्धना ॥ ८ ॥

त्वं । करंजं । उत । पर्ण्यं । वधीः । तेजिष्ठया । अतिथिऽग्वस्यं । वर्तनी ।

त्वं । शता । वंगुदस्य । अभिनत् । पुरः । अननुऽदः । परिऽमूताः । ऋजिर्धना ॥ ८ ॥

हे इंद्र त्वं करंजमेतत्संज्ञकमसुरं । उत अग्निं च पर्ण्यमेतन्नामानमसुरं चातिथिग्वस्यैतत्संज्ञस्य राज्ञः प्रयोजनाय तेजिष्ठयातिथयेन तेजस्विन्या वर्तनी वर्तन्या श्वधुमेरेणकुशलया शक्त्वावधीः । हतवानसि । तथानानुदः । अनु पश्चाद्व्यति खंडयतीत्यनुदोऽनुचरः । तादृशोऽनुचररहित एक एव त्वमृजिधनैतत्संज्ञकेन राज्ञा परिपूताः परितोऽवष्टब्धाः शता शतानि शतसंख्याका वंगुदस्यैतत्संज्ञकस्यासुरस्य पुरः पुराणि नगराण्यभिनत् । विभिदिपे ॥ वधीः । हंतैर्लुङि सिपि लुङि चेति वधादेशः । तस्यादंतत्वाद्बृहत्भावः । पा० ७. ३. ३५. । अत एवानेकाध्वादिप्रतिषेधाभावः । पा० ७. २. १०. । इट् ईटोति सिचो लोपः । तेजिष्ठया । तेजस्शब्दादस्मायामेधेति मत्वर्थीयो विनिः । तस्मादातिशयनिक इष्टनि विन्मतोर्लुगिति विनो लुक् । टेरिति टिलोपः । निह्नादाद्युदात्तत्वं । वर्तनी । वृत्त्यते प्रेर्यतेऽनयेति वर्तनी । करणे ल्युट् । टित्वात् । पा० ४. १. १५. । डीप् । सुपां सुलुगिति विभक्तेः पूर्वसवर्णदीर्घत्वं । व्यत्ययेनांतोदात्तत्वं । अभिनत् । भिदिर् विदारणे । लङि सिपि स्थादित्वात् घम् । इतश्चेतीकारलोपः । हल्ङाभ्य इति सकारलोपः । अनानुदः । दो अवखंडने । आदेच इत्यात्वं । आतथोपसर्ग इति कप्रत्ययः । नास्त्यनुदोऽस्येति बहुव्रीही नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । संहितायां दीर्घञ्छादसः । परिपूताः । घू मेरेणे । कर्मणि निष्ठा । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं ॥

नवमीमृचमाह ॥

त्वमेताञ्जनराज्ञो द्विदेशबन्धुना सुथर्वसोपजग्मुषः ।

षष्टिं सहस्रां नवतिं नवं श्रुतो नि चक्रेण रथ्या दुष्पदावृणक् ॥ ९ ॥

त्वं । एतान् । जनऽराज्ञः । द्विः । दश । अंबन्धुना । सुऽथर्वसा । उपऽजग्मुषः ।

षष्टिं । सहस्रां । नवतिं । नवं । श्रुतः । नि । चक्रेण । रथ्या । दुऽपदा । अवृणक् ॥ ९ ॥

हे इंद्र श्रुतो विश्रुतः प्रख्यातस्त्वं द्विदेश विंशतिसंख्याकानबन्धुना सहायर-
हितेन सुथर्वसैतत्संज्ञकेन राज्ञा युद्धार्थमुपजग्मुष उपगतवत एतानेवंविधान्
जनराज्ञो जनपदानामधिपतीन् । षष्टिमित्यादिना तेषां राज्ञामनुचरसंख्योच्यते ।
षष्टिं सहस्रां । सहस्राणां षष्टिं नवतिं नव नवसंख्योत्तरां नवतिं । तान्वाञ्छ
ईहक्संख्याकाननुचरांश्च रथ्या रथसंबन्धिना दुष्पदा दुष्पदनेन । शत्रुभिः प्राप्नु-
मशक्येनेत्यर्थः । ईदृशेन चक्रेण न्यवृणक् । न्यवर्जयः । त्वां स्तुतवतः सुथर्वसो
जयार्थं त्वमागत्य तदीयान् शत्रून्जैषीरित्यर्थः ॥ जनराज्ञः । समासांतविधेरनि-
त्यत्वाट्टच्प्रत्ययाभावः । पा० ५. ४. ९१ । राजन्शब्दो राजृ दीप्तावित्यस्मात्कनिन्प्र-
त्ययांत आद्युदात्तः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन स एव शिष्यते । अवन्धुना ।
नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । सुथर्वसा । शोभनं श्रवोऽवं यस्य । आद्यु-
दात्तं अच्यंदसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । उपजग्मुषः । गमेर्लिटः कसुः । शसि भस्-
ज्ञायां वसोः संप्रसारणमिति संप्रसारणं । परपूर्वत्वं । गमहनेत्यादिनोपधा-
लोपः । शसिवसिघसीनां चेति पत्वं । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन कसोरेव स्वरः
शिष्यते । रथ्या । रथस्येदं रथ्यं । रथाद्यत् । पा० ४. ३. १२१ । इति यत् ।
यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । सुपां सुलुगिति विभक्तेराकारः । दुष्पदा । पद गती ।
ईषदुःसुष्विति खल् । लितीति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । पूर्ववद्विभक्तेराकारः ।
अवृणक् । वृजी वर्जने । रौधादिकः । लङि मध्यमैकवचने हल्ङ्ङाभ्य इति
सिपो लोपः । चोः कुरिति कुत्वं ॥

दशमीमृचमाह ॥

त्वमाविष्य सुथर्वसं तवोतिभिस्तव चार्मभिरिंद्र तूर्वयाणं ।

त्वमस्मै कुत्समतिषिग्वमायुं महे राज्ञे यूने अरंधनायः ॥ १० ॥

त्वं अविथ । सुऽश्रवसं । तवं । ऊतिऽभिः । तवं । चामऽभिः । इंद्र । तूर्वयाणं ।
त्वं । अस्मै । कुत्स । अतिथिऽग्वं । आयुं । महे । राज्ञे । यूने । अरंधनायः ॥ १० ॥

हे इंद्र त्वं तवोतिभिस्त्वदीयैः पालनैः सुश्रवसं पूर्वोक्तं राजानमाविथ ।
ररक्षिथ । तथा तूर्वयाणमेतन्नामानं राजानं तव चामभिस्त्वदीयैस्त्रायकैः पाल-
कैर्वलैराविथेति शेषः । किंच त्वं महे महते यूने तरुणायास्मै सुश्रवसे कुत्सा-
दीस्त्रीन्वाज्ञोऽरंधनायः । वशमनयः । रथतिर्वशगमन इति यास्कः ॥ चामभिः ।
चैद् पालने । आदेच इत्यात्वं । आतो मनिन्निति मनिन् । निन्नादाद्युदात्तत्वं ।
अरंधनायः । रंधनं वशीकरणं करोति रंधनयति । तत्करोतीति णिच् । इष्टवणौ
प्रातिपदिकस्येतीष्वद्वावाट्टिलोपः । लङि सिपि दीर्घश्चादसः ॥

एकादशीमृचमाह ॥

य उहचौद्र देवगोपाः सखायस्ते शिवतमा अस्साम ।

त्वां स्तोपाम त्वां सुवीरा द्राघीय आयुः प्रतरं दधानाः ॥ ११ ॥

ये । उत्ऽछवि । इंद्र । देवऽगोपाः । सखायः । ते । शिवऽतमाः । अस्साम ।

त्वां । स्तोपाम । त्वां । सुऽवीराः । द्राघीयः । आयुः । प्रऽतरं । दधानाः ॥ ११ ॥

हे इंद्र ये वयमुहच्युदकं यज्ञसमाप्तौ वर्तमाना देवगोपा देवैः पालितास्ते
तव सखायः सखिवदत्यंतं प्रिया अत एव शिवतमा अस्साम । अतिशयेन
कल्याणा अभूम् । ते वयं यज्ञसमाप्त्युत्तरकालमपि त्वां स्तोपाम । स्त्वाम ।
अस्साभिः स्तुतेन त्वां सुवीराः शोभनपुत्रवतः संतो द्राघीयोऽतिशयेन दीर्घ-
मायुर्जीवनं प्रतरं प्रकृष्टतरं यथा भवति तथा दधाना धारयंतो भूयास्म ॥ देव-
गोपाः । देवा गोपा येषां । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । अस्साम । अस्
भुवि । लुङ्ये लोट्याहुत्तमस्य पिच्छेति पिबद्वावात्पिच्च ङिन्नेति ङिन्नाभावे
असोरल्लोप इत्यकारलोपाभावः । पिबद्वादेव तिङोऽनुदात्तत्वे धातुस्वरः शिष्यते ।
स्तोपाम । स्तौतेर्लोटि सिबहुलं लेटीति बहुलमहणात् लोट्यापि सिप् । तस्य
पिबद्वाहुणः । सुवीराः । वीरवीर्या चेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । द्राघीयः । दीर्घश्चा-
दीयसुनि प्रियस्थिरेत्यादिना द्राघादेशः । निन्नादाद्युदात्तत्वं । प्रतरं । प्रशब्दात्त-

रप्मु च छंदसि । पा० ५. ४. १२. । इत्यद्रव्यप्रकर्षेऽमुप्रत्ययः । प्रत्ययस्वेरांतो-
दात्तत्वं । दधानाः । दधातेः शानच्यभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थे षोडशो वर्गः ॥

मा न इत्येकादशचै चतुर्थे सूक्तं । षष्ठ्यष्टमीनवम्येकादश्यस्त्रिष्टुभः । शिष्टाः
सप्त जगत्यः । सव्य ऋषिः । इंद्रो देवता । तथा चानुक्रांतं । मा नोऽंत्या त्रिष्टुप्
षष्ठ्यष्टमी नवमी चेति ॥ अतिरात्रे प्रथमे पर्यायेऽच्छावाकशस्त इदं सूक्तं ।
तथा च सूचितं । मा नो अस्मिन्मघवन्निद्रं पिव तुभ्यं सुतो मदायेति याव्या
। आ० ६. ४. । इति ॥

तत्र प्रथमामृचमाह ॥

मा नो अस्मिन्मघवन्पृत्स्वंहंसि नहि ते अंतः शर्वसः परीणशे ।
अक्रंदयो नद्योऽरोरुवदना कथा न क्षोणीभियसा समारत ॥ १ ॥
मा नः अस्मिन् मघवन् पृत्सु अंहंसि नहि ते अंतः शर्वसः परिऽनशे
अक्रंदयः नद्यः । रोरुवत् । वना । कथा । न । क्षोणीः । भियसा । सं । आरत ॥ १ ॥

हे मघवन् धनवन्निद्र । अस्मिन्परिदृश्यमानेऽहंसि पापे पृत्सु पृतनासु पाप-
फलभूतेषु संयामेषु च नोऽस्मान्मा प्रक्षौप्सीरिति शेषः । यस्मात्ते तव शर्वसो
बलस्यांतोऽवसानं परीणशे परितो व्याप्तुं नहि शक्यते । सर्वोऽपि जनस्त्वदीयं
बलमतिक्रमितुं न शक्नोतीत्यर्थः । तस्मात्तुमंतरिक्षे वर्तमानो रोरुवत् । अत्यर्थं
शब्दं कुर्वन् नद्यो नदीर्वना तत्संबन्धीन्युदकानि चाक्रंदयः । शब्दयसि । क्षोणीः
क्षोण्यः । क्षोणीति पृथिवीनाम । तदुपलक्षितास्त्रयो लोका भियसा तद्भयेन
कथा कथं न समारत । न संगच्छते । त्वदीयं बलमवलोक्य त्रयोऽपि लोका
विभ्यतीति भावः ॥ पृत्सु । पदादिषु मांस्यत्सूनामुपसंख्यानमिति पृतनाशब्दस्य
पृक्षावः । परीणशे । नशतिर्ब्याप्तिकर्मा । कृत्यार्थं तवैकेनिति केप्रत्ययः । निह्वा-
दाद्युदात्तत्वं । निपातस्य चेति पूर्वपदस्य दीर्घत्वं । नद्यः । द्वितीयार्थे प्रथमा ।
रोरुवत् । रु शब्दे । यद्गुगंताहटः शतृ । अदादिवच्चेति वचनाच्छपो लुक् । शतु-
र्द्धिन्वानुणाभाव उचङ्गदेशः । नाभ्यस्ताच्छतुरिति नुमप्रतिषेधः । अभ्यस्ताना-
मादिरित्याद्युदात्तत्वं । कथा । या हेतो च छंदसीति किंशब्दात्प्रकारवचने याप्र-
त्ययः । तस्य विभक्तिसंज्ञायां किमः क इति कादेशः । आरत । ऋ गती । समो

गम्यच्छीत्यात्मनेपदं । छांदसे वर्तमाने लङ्वादादित्वाच्छपो लुक् । रूस्यादादेशः ।
आडागमो वृद्धिश्च ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

अर्चा शक्राय शक्तिने शचीवते शृण्वंतमिंद्रं महयन्मभि पुंहि ।

यो धृष्णुना शवसा रोदसी उभे वृषा वृषत्वा वृषभो नृजते ॥ २ ॥

अर्चं । शक्राय । शक्तिने । शचीवते । शृण्वंतं । इंद्रं । महयन् । अभि । स्तुहि ।

यः । धृष्णुना । शवसा । रोदसी इति । उभे इति । वृषा । वृषत्वा । वृषभः ।

निऽञ्जते ॥ २ ॥

हे अश्वर्यां शक्तिने शक्तियुक्ताय शचीवते प्रज्ञावते शक्रायेंद्रायार्चा । एवंवि-
धमिंद्रं पूजय । किंच स्तुतिः शृण्वंतं समीचीनेयं स्तुतिरिति जानंतं तमिंद्रं
महयन्पूजयन्मभिपुहि । आभिमुख्येन तस्य स्तोत्रं कुरु । य इंद्रो धृष्णुना श्वरूपां
धर्षकेण शवसा बलेनोभे रोदसी द्यावापृथिव्यौ नृजते । नितरां प्रसाधयति ।
ञ्जतिः प्रसाधनकर्मा । नि० ६. २१. इति यास्कः । स इंद्रो वृषा सेचनसमर्थो वृषत्वा
वृषत्वेनानेनैव सेचनसामर्थ्येन वृषभो वर्षिता कामानां यद्वा वृष्ट्युदकानां ॥
अर्चा । शपः पित्रादनुदात्तत्वे धातुस्वरः । अचोऽतस्तिङ् इति दीर्घत्वं । शक्तिने ।
शक्तिः शाकः । शक्नु शक्ती । भावे घञ् । मत्वर्थीय इनिः । क्रियायहणं कर्तव्य-
मिति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थी । अभिपुहि । स्तौतिरदादित्वाच्छपो लुक् ।
उपसर्गात्सुनोतीति पत्वं । पुना पुरिति पुत्वं । वृषत्वा । सुपां सुलुगिति विभक्ते-
राकारः । नृजते । ऋजि भृजी भर्जने । इदित्वाच्चुम् । शपि प्राप्ते व्यत्ययेन शः ॥

तृतीयामृचमाह ॥

अर्चा दिवे बृहते शूष्यं वचः स्वर्क्ष्वं यस्य धृषतो धृषन्मनः ।

बृहच्छ्रवा असुरो बर्हणा कृतः पुरो हरिभ्यां वृषभो रथो हि यः ॥ ३ ॥

अर्चं । दिवे । बृहते । शूष्यं । वचः । स्वर्क्ष्वं । यस्य । धृषतः । धृषत् । मनः ।

बृहत् श्रवाः । असुरः । बर्हणा । कृतः । पुरः । हरिभ्यां । वृषभः । रथः । हि । सः ॥ ३ ॥

हे स्तोतः । दिवे दीप्ताय बृहते महत इंद्राय शूष्यं । शूषमिति सुखनाम ।
तच्च साधु शूष्यं । तादृशं स्तुतिलक्षणं वचोऽर्चा । उच्चारय । यस्येंद्रस्य धृषतः

शून्यर्षयतः स्वष्ट्रं स्वभूतबलवन्मनो धृपत् धृष्टं भवति । हि षः स हि स खल्वि-
द्रो बृहच्छ्रवाः प्रभूतयशा असुरः शूणां निरसिता । यद्वा । असुः प्राणो बलं वा
तद्वान् । रो मत्वर्णीयः । अथवा । असवः प्राणाः । तेन चापो लक्ष्यते । प्राणा
वा आप इति श्रुतेः । तावति ददातीत्यसुरः । बर्हेणा शूणां निवर्हयिता ।
हरिभ्यामश्वभ्यां पुरस्कृतः पूजितः । वृषभः कामानां वर्पिता । रथो रंहणशीलः ॥
शूणं । तत्र साधुरिति यत् । सर्वे विधयश्छंदसि विकल्प्यन्त इति यतोऽनाव
इत्याद्युदात्तत्वाभावे तित्स्वरित इति स्वरितत्वं । धृपतः । जिधृषा प्रागल्भ्ये ।
व्यत्ययेन शः । शतुरनुम इति विभक्तेरुदात्तत्वं । बृहच्छ्रवाः । बृहच्छ्रवो यस्य ।
बहुव्रीहौ-पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । असुरः । असु क्षेपणे । असेरुरन्नित्युरन्प्रत्ययः ।
निष्ठादाद्युदात्तत्वं । बर्हेणा । सुपां सुलुगिति विभक्तेराकारः । पुरः । पूर्वाधरेत्या-
दिनासिप्रत्ययान्तोऽतोदात्तः ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

त्वं दिवो बृहत्तः सानु कोपयोऽव त्मना धृपता शंवरं भिनत् ।

यन्मायिनो घंदिनो मंदिना धृपच्छितां गभस्तिमशनिं पृतन्यसि ॥ ४ ॥

त्वं । दिवः । बृहत्तः । सानु । कोपयः । अव । त्मना । धृपता । शंवरं । भिनत् ।

यत् । मायिनः । घंदिनः । मंदिना । धृपत् । शितां । गभस्ति । अशनिं । पृतन्यसि ॥ ४ ॥

हे इदं त्वं बृहत्तो महतो दिवो द्युलीकस्य सानु समुच्छ्रितमुपरिप्रदेशं कोपयः ।
अकोपयः । धृपता शूणां धर्षयिषा त्मनात्मना स्वयमेव शंवरमेतत्संज्ञमसु-
रमवाभिनत् । अवधीः । यत् यदा घंदिनः शूञ्जेतुं मृदुभावं प्राप्तान् । यद्वा
वृद्धं समूहः । असुरसमूहवतो मायिनो मायाविनोऽसुरान्मंदिना हृष्टेन धृपत्
धृपता प्रागल्भ्यं प्राप्नुवता मनसा युक्तस्त्वं शितां तीक्ष्णीकृतां गभस्तिं हस्तेन
गृहीतां । यद्वा गभस्तिरिति रश्मिनाम् । तद्वतीमशनिं वज्रं पृतन्यसि । तानसु-
राञ्जेतुं पृतनारूपेणोच्छसितान्प्रति प्रेरयसीत्यर्थः । तदानो बृहत्तो दिवः सानु
कोपय इति पूर्वणान्वयः ॥ कोपयः । कुप कोपे । एयंताहङि बहुलं छंदस्यमा-
ह्वोगेऽपीत्यङ्भावः । त्मना । मंचेष्वद्वादेरात्मन इत्याकारलोपः । धृपत् । सुपां
सुलुगिति तृतीयाया लुक् । शितां । शो तनूकरणे । निष्ठायां शाङ्गोरन्यतरस्यां
। पा० ७. ४. ४१ । इतीकारादेशः । पृतन्यसि । पृतनाश्चात्सुप आत्मनः क्यच् ।
क्यध्वरपृतनस्येत्यंतलोपः । प्रत्ययस्वरः ॥

पंचमीमूचमाह ॥

नि यद्वृणक्षि श्वसनस्य मूर्धनि शुष्णस्य चिद्वृदिनो रोरुवद्वना ।

प्राचीनेन मनसा बर्हणावता यदद्या चित्कृणवः कस्ता परि ॥ ५ ॥

नि। यत्। वृणक्षि। श्वसनस्य। मूर्धनि। शुष्णस्य। चित्। वृदिनः। रोरुवत्। वना।

प्राचीनेन। मनसा। बर्हणाऽवता। यत्। अद्या। चित्। कृणवः। कः। ता। परि ॥ ५ ॥

हे इंद्र त्वं रोरुवत् मेघैरत्यर्थं शब्दयन् श्वसनस्य । अंतरिक्षे श्वसितीति श्वसनो वायुः । तस्य वृदिनः स्वकिरणैराम्रफलादीन्मृदुभावं प्रापयतः शुष्णस्य चित् रसानां शोषयितुरादित्यस्यापि मूर्धन्युपरिप्रदेशे वना वनान्युदकानि यद्यस्मान्निवृणक्षि । आवर्जयसि । प्रापयसीत्यर्थः । वायुना सूर्यकिरणैश्च वृष्टा आपः सूर्यस्योपरि पुनरवस्थाप्यते । तदेवावस्थापनमिंद्रः करोतीत्युपचर्यते । प्राचीनेन प्रकर्षेण गन्धा । अपराङ्मुखेनेत्यर्थः । बर्हणावता । निवर्हयतीति वधकर्मसु पाठाद्बर्हणा शत्रूणां हिंसा । तद्वता । एवंभूतेन मनसा युक्तत्वं यद्यस्मादद्या चिदद्यापि कृणवः । घर्मकाले सूर्यस्योपरि भौमान्नसानवस्थापयसि वर्षासु च वर्षयसीति । यस्मादेतत्कुरुषे तस्मात्कारणान्ना त्वां पर्युपरि को वर्तते । न कोऽपीत्यर्थः । अतस्त्वमेव सर्वाधिक इति भावः ॥ वृणक्षि । वृजी वर्जने । रौधादिकः । सिपः पित्त्वादनुदात्तत्वे विकरणस्वरः । यद्वृत्तयोगादनिघातः । प्राचीनेन । प्रपूर्वादंचतेर्च्चात्विगित्यादिना क्तिन् । अनदितामिति नलोपः । विभाषांचेरदिकुस्त्रियामिति स्वार्थे खः । खस्येनादेशः । अच इत्यकारलोपे चाविति दीर्घत्वं । खप्रत्ययस्य सति शिष्टत्वात्तदादेशस्योपदेशिवद्भावेनेकार उदात्तः । अद्या चित् । निपातस्य चेति दीर्घत्वं । कृणवः । कृवि हिंसाकरणयोश्च । इदिहान्नुम् । लेटि सिप्थडागमः । धिन्विकृण्योरच्चेत्युप्रत्ययः । वकारस्याकारादेशश्च । तस्यातो लोपे सति स्थानिवद्भावात्तद्धूपधगुणाभावः । गुणावादेशौ । आगमानुदात्तत्वे विकरणस्वरः । अच निरुक्तं । वंदी वंदतेर्मृदूभावकर्मणः । निवृणक्षि यच्छ्वसनस्य मूर्धनि शब्दकारिणः शुष्णस्यादित्यस्य च शोषयित्वा रोरुयमाणो वनानीति वा धनानीति वा । नि० ५. १६. । इति । धनानीति पक्षे मेघस्य धनानीति व्याख्येयं ॥

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थे सप्तदशो वर्गः ॥

पृथीमृचमाह ॥

त्वमाविथ नयं तुर्वशं यदुं त्वं तुर्वीति वय्यं शतक्रतो ।

त्वं रथमेतशं कृष्ये धने त्वं पुरो नवतिं दंभयो नव ॥ ६ ॥

त्वं आविथ । नयं । तुर्वशं । यदुं । त्वं । तुर्वीति । वय्यं । शतक्रतो इति शतऽक्रतो ।

त्वं । रथं । एतशं । कृष्ये । धने । त्वं । पुरः । नवतिं । दंभयः । नव ॥ ६ ॥

हे इंद्र त्वं नयादीस्त्रीन्नाञ्च आविथ । ररक्षिष । तथा हे शतक्रतो बहुविध-
कर्मन् बहुविधप्रज्ञ वा त्वं वय्यं वय्यकुलजं तुर्वीतिनामानं राजानमाविष्येत्येव ।
अपि च त्वं रथं रंहणस्वभावमेतत्संज्ञमृषिमेतश्मेतत्संज्ञकं धने धननिमित्ते संपाप्ते
कृष्ये कर्तव्ये सत्याविष्येति शेषः । यद्वा पूर्वोक्तानां राज्ञां रथं । एतश्च इत्यश्वनाम ।
एतश्चमश्वं च ररक्षियेति योज्यं । तथा त्वं शंवरस्य नवतिं नव नवोत्तरनवति-
संख्याकाः पुरः पुराणि दंभयः । व्यनीनशः ॥ एतशं । एति गच्छतीत्येतशः ।
इणं गतौ । इणस्तशन्तशमुनौ । उ० ३. १४७. इति तशन्प्रत्ययः । गुणः । कृष्ये ।
कर्तव्य इत्यस्य शब्दस्य वर्णविकारः मृषोदरादिवात् ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

स घा राजा सत्पतिः शूशुवज्जनो रातहव्यः प्रति यः शासमिन्वति ।

उक्था वा यो अभिगृणाति राधसा दानुरस्मा उपरा पिन्वते दिवः ॥ ७ ॥

सः । घा । राजा । सत्पतिः । शूशुवत् । जनः । रातहव्यः । प्रति । यः । शासं । इन्वति ।

उक्था । वा । यः । अभिऽगृणाति । राधसा । दानुः । अस्मै । उपरा । पिन्वते ।

दिवः ॥ ७ ॥

स घा स खलु जनो जातो राजा राजमानः सत्पतिः सतां पालयिता
यजमानः शूशुवत् । आत्मानं वर्धयति । य इंद्रं प्रति रातहव्यो दत्तहविष्कः सन्
शासमिन्द्रकर्तृकमनुशासनं यद्वा तस्य स्तुतिमिन्वति । व्याप्नोति । उक्था वो-
क्थानि शस्त्राणि वा यः स्तोता राधसा हविल्लक्षणेनाच्चेन सहाभिगृणाति ।
तस्याभिमुखीकरणाय शंसति । अस्मै स्तोत्रे दानुरभिमतफलप्रदातेन्द्र उपरोप-
रान्मेघान् । उपर इति मेघनाम । तच्च यास्तेनैवं निरुक्तं । उपर उपलो मेघो
भवत्युपरमंतेऽस्मिन्नाख्युपरता आप इति वा । नि० २. २१. इति । तान्मे-

घान्दिवः सकाशात्पिन्वते । सेचयति दोग्धीति यावत् ॥ घा । ऋचि तुनुयेत्यादिना दीर्घः । सत्यतिः । सतां पतिः सत्यतिः । पत्यावैश्वर्ये इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । शूशुवत् । दुश्शुश्चि गतिवृद्धोः । एयंतावर्तमाने लुङि च्चेथङादेशे संप्रसारणं । संप्रसारणाश्रयं च वलीय इत्यंतरंगमपि वृद्धादिकं वाधित्वा शौ च संश्रद्धोः । पा० ६. १. ३१. इति संप्रसारणं । संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वाद्बुद्धभावे द्विवचनादि । उवङादेशः । रातहव्यः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । शसं । शसु अनुशिष्टावित्यस्माद्भावे घञि कर्पात्तत् इत्यंतोदात्तत्वे प्राप्ते व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं । वृषादिर्वा द्रष्टव्यः । स ह्याकृतिगण इत्युक्तं । यद्वा शंसु स्तुतावित्यस्माद्घञि व्यत्ययेन नलोपः । इन्वति । इवि व्याप्नौ । शपः पित्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः । यवृत्तयो-गादनिघातः । अभिगृणाति । गृ शब्दे । क्रियादिकं । भ्वादीनां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं । तिपः पित्वादनुदात्तत्वे विकरणस्वरः । पूर्ववन्निघाताभावः । उपरा । सुपां सुलुगिति शसः पूर्वसवर्णेदीर्घत्वं । पिन्वते । पिवि मिवि णिवि सेचने । व्यत्ययेनात्मनेपदं ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

असमं द्युचमसमा मनीषा प्र सोमपा अपसा संतु नेमे ।

ये ते इंद्र ददुषो वर्धयंति महि द्युचं स्यविरं वृष्यं च ॥ ८ ॥

असमं । द्युचं । असमा । मनीषा । प्र । सोमपाः । अपसा । संतु । नेमे ।

ये । ते । इंद्र । ददुषः । वर्धयंति । महि । द्युचं । स्यविरं । वृष्यं । च ॥ ८ ॥

इंद्रस्य द्युचं बलमसमं । न केनचित्समं । सर्वाधिकमित्यर्थः । तथा मनीषा बुद्धिश्चासमा । न कस्यापि बुद्ध्या समाना । सर्वे वस्तु विषयीकरोतीत्यर्थः । नेम इति सर्वनामशब्द एतच्छब्दसमानार्थः । नेम एते सोमपाः सोमस्य पातारो यजमाना अपसा कर्मणा प्र संतु । प्रवृद्धा भवंतु । हे इंद्र ते तव ददुषो हविर्देव-वंतो ये त्वदीयं महि महत् द्युचं बलं स्यविरं स्थूलं प्रवृद्धं वृष्यं वृषत्वं पुंस्त्वं च वर्धयंति । प्रवृद्धं कुर्वन्ति । यद्वा ददुषो यजमानेभ्यो यागफलं दत्तवत्स्त्व-वेति योजनीयं ॥ नेमे । सर्वनामत्वाज्जसः शीभावे गुणः । पा० ७. १. १७. । त्वसमस्मिन्नेमेत्यनुच्चानि । फि० ४. १०. इति सर्वानुदात्तत्वे प्राप्ते व्यत्ययेनाद्यु-दात्तत्वं । ददुषः । ददातेर्लिटः क्रसुः । जसो व्यत्ययेन शसादेशः । संप्रसारणं । संप्रसारणाश्रयं च वलीय इतीडागमान्पूर्वमेव संप्रसारणं । शसिवसिघसीनां

चेति षत्वं । प्रत्ययस्वरः । महि । महरीणादिकं इन्द्रप्रत्ययः । स्थविरं । अजिरशि-
शिरेत्यादिना । उ० १. ५३ । तिष्ठतेः किरच्प्रत्ययांती निपातितः ॥

नवमीमृचमाह ॥

तुभ्येदेते बहुला अद्रिदुग्धाश्चमूपदश्चमसा इन्द्रपानाः ।

अश्रुहि तर्पया काममेपा मया मनो वसुदेयाय कृष्व ॥ ९ ॥

तुभ्य । इत् । एते । बहुलाः । अद्रिऽदुग्धाः । चमूऽसदः । चमसाः । इन्द्रऽपानाः ।

वि । अश्रुहि । तर्पय । कामे । एपां । अथ । मनः । वसुदेयाय । कृष्व ॥ ९ ॥

हे इन्द्र तुभ्येत् तुभ्यमेव चमसाः । चम्यन्ते भक्ष्यन्ते इति चमसाः सोमाः ।
एते सोमास्त्वदर्थं संपादिताः । कीदृशा इत्याह । बहुलाः । प्रभूताः । अद्रिदुग्धाः ।
अद्रिभिर्पावभिरभिपुताः । चमूपदः । चमूषु चमसेष्ववस्थिताः । इन्द्रपानाः ।
इन्द्रस्य पानेन सुखकराः । अतस्त्वं तान्व्यश्रुहि । व्याश्रुहि । व्याप्य चैपां त्वदीया-
नामिन्द्रियाणां काममभिलापं तैस्तर्पय । पूरयेति यावत् । अथानन्तरं वसुदेया-
यासभ्यमभिमतधनप्रदानाय त्वदीयं मनः कृष्व । कुरुष्व ॥ तुभ्य । छान्दसी
मलोपः । अद्रिदुग्धाः । दुहेः कर्मणि निष्ठा । तृतीयाकर्मणीति पूर्वपदप्रकृति-
स्वरत्वं । चमूपदः । चमु अदने । चमन्त्यनेनेति चमूः । कृपिचमितनीत्यादिनौ-
णादिकं ऊप्रत्ययः । चमूषु सीदन्तीति चमूपदः । सत्सूद्धिपेति क्तिप् । पूर्वप-
दादिति षत्वं । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । इन्द्रपानाः । कर्मणि च येन संस्पर्शात्
। पा० ३. ३. ११६ । इति पिवन्तेः कर्मणि ल्युट् । अश्रुहि । व्यत्ययेन परस्मैपदं ।
वसुदेयाय । हुदाञ् दाने । अस्मादचो यदिति भावे यत् । ईदृशीतीकारादेशः ।
गुणः । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । कृष्व । हुकृञ् करणे ।
बहुलं छान्दसीति विकरणस्य लुक् ॥

दशमीमृचमाह ॥

अपामन्तिष्ठत्तुणह्रं तमोऽन्तर्वृचस्य जठरेषु पर्वतः ।

अभीमिन्द्रो नद्यो वमिणा हिता विश्वा अनुषाः प्रवरेषु जिघ्रते ॥ १० ॥

अपां । अतिष्ठत् । धरुणऽह्रं । तमः । अन्तः । वृचस्य । जठरेषु । पर्वतः ।

अभि । ई । इन्द्रः । नद्यः । वमिणा । हिताः । विश्वाः । अनुऽस्याः । प्रवरेषु । जिघ्रते ॥ १० ॥

अपां वृष्ट्युदकानां धरुणह्वरं । धरुणश्चक्षो धारावचनः । धारानिरोधकं
तमोऽधकारमतिष्ठत् । अयमेवार्थः स्पष्टीक्रियते । वृत्रस्य लोकत्रयावरीतुरसुरस्य
जठरेषूदरप्रदेशेष्वन्तर्मध्ये पर्वतः पर्ववान्मेघोऽभूत् । अतस्तमोरूपेण वृत्रेण
मेघस्यावृतत्वाद्बुध्युदकमथावृतमित्युच्यते । ईमिमाः पूर्वोक्ता नद्यो नदीरपः ।
नदनान्नद्य इति व्युत्पत्त्या नदीशब्देनाप उच्यन्ते । वज्रिणावरकेण वृत्रेण हिताः
पिहिता विश्वा आपनीरनुष्ठा अनुक्रमेण तिष्ठन्तीः । एवंविधा अप इंद्रः
प्रवर्णेषु निम्नेषु भूप्रदेशेष्वभिजिघ्रते । अभिगमयति ॥ वज्रिणा । वृज् वरण
इत्यस्मादाहगमहनजन इति किप्रत्ययः । लिङ्बुद्धावाहिर्भावादि । यणादेशः ।
प्रत्ययस्वरः । अनुष्ठाः । आतश्चोपसर्ग इति तिष्ठतेः कप्रत्ययः । उपसर्गात्सुनो-
तीति पत्वं । जिघ्रते । हन्तेर्गत्यथोऽत्ययेनात्मनेपदं । बहुलं छंदसीति शपः श्रुः ।
अतिपिपत्योश्च बहुलं छंदसीत्यभ्यासस्येत्वं ॥

एकादशीमृचमाह ॥

स शेवृधमधि धा द्युम्नस्मे महि द्युचं जनापाळिद्रु तथ्यं ।

रक्षा च नो मघोनः पाहि सूरिनाये च नः स्वपत्या इपे धाः ॥ ११ ॥

सः । शेऽवृधं । अधि । धाः । द्युम्नं । अस्मे इति । महि । द्युचं । जनापाद् । इंद्र । तथ्यं ।

रक्ष । च । नः । मघोनः । पाहि । सूरिन् । राये । च । नः । मृऽअपत्यै । इपे । धाः ॥ ११ ॥

हे इंद्र स त्वस्मे अस्मासु द्युम्नं यशोऽधिधाः । अपिनिधेहि । कीदृशमि-
त्याह । शेवृधं । संशमनं । रोगाणां शमने सति यद्धर्धते तादृशं । तथा महि
महत् जनापाद् शत्रुजनानामभिभवितुं तथ्यं प्रवृद्धं द्युचं बलं चाधिधा इति
शेषः । किंच हे इंद्र नोऽस्मान्मघोनो धनवतः कृत्वा रक्षा । पालय । सूरिन्
विदुषोऽन्यानपि पाहि । पालय । तथा राये धनाय च स्वपत्यै शोभनपुत्रयुक्ता-
येपेऽन्नाय च नोऽस्मान्धाः । धेहि स्थापय ॥ धाः । छंदसि लुङ्लल्लिट
इति प्रार्थनायां लुङि गातिस्थेति सिचौ लुक् । बहुलं छंदस्यमाङ्गोऽपीत्य-
ङभावः । अस्मे । सुपां सुलुगित्यसञ्छन्दात्सप्तम्याः शे आदेशः । जनापाद् ।
जनान् सहत इति जनापाद् । छंदसि सहः । पा० ३. २. ६३. इति खिः । अत
उपधाया इति वृद्धिः । सहेः साडः स इति पत्वं । अन्येषामपि दृश्यत इति
पूर्वपददीर्घः । तथ्यं । तवतिर्वृद्धर्थः । सौचो धातुः । अचो यदिति यत् । गुणे

धातोस्तन्निमित्तस्यैवेत्यवादेशः । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । रक्षा । रक्ष पालने ।
 शपः पित्रादनुदात्तत्वे धातुस्वरः । अचोऽतस्तिङ् इति दीर्घत्वं । मघोनः । श्वयु-
 वंमघोनामतद्धित इति शसि. संप्रसारणं । पाहि । अदादित्वाच्छपो लुक् । हेर-
 पित्रात्तस्यैव स्वरः शिष्यते । मघोन इत्यस्य वाक्यांतरगतवान्निघाताभावः ।
 स्वपत्यै । शोभनान्यपत्यानि यस्याः सा तथोक्ता । नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं ।
 जसादिषु छंदसि वावचनमिति याडापः । पा० ७. ३. ११३. इति याडागमाभावे
 वृद्धिरेचि । पा० ६. १. ८८. इति वृद्धिः ॥

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थेऽष्टादशो वर्गः ॥

दिवश्चिदस्येत्यष्टौ पंचमं सूक्तं सव्यस्यार्धमैंद्रं जागतं । तथा चानुक्रांतं ।
 दिवश्चिदष्टौ जागतं हीति । हीन्यभिधानात्तुल्यादिपरिभाषयोत्तरे द्वे च सूक्ते जागते ॥
 अतिरात्रे प्रथमे पर्याये मैत्रावरुणशस्त्र इदं सूक्तं । सूचितं च । दिवश्चिदस्येति
 पर्यासः स नो नव्येभिरिति च । आ० ६. ४. इति ॥ विषुवति निष्केवल्येऽप्ये-
 तसूक्तं । सूचितं च । शंसेदेवोत्तराणि षट् दिवश्चिदस्य । आ० ८. ६. इति ॥
 समूहस्य दशरात्रस्य द्वितीये छंदोमेऽपि निष्केवल्य एतसूचितं । त्वं महान् इंद्र
 यो ह दिवश्चिदस्य त्वं महान् इंद्र तुभ्यमिति निष्केवल्यं । आ० ८. ७. इति ॥

तत्र प्रथमामुचमाह ॥

दिवश्चिदस्य वरिमा वि पंप्रथ इंद्रं न मूहा पृथिवी चन प्रति ।

भीमस्तुविष्मान् चर्षणिभ्यं ज्ञातपः शिशीते वज्रं तेजसे न वंसंगः ॥ १ ॥

दिवः । चित् । अस्य । वरिमा । वि । पंप्रथे । इंद्रं । न । मूहा । पृथिवी । चन । प्रति ।

भीमः । तुविष्मान् । चर्षणिभ्यः । ज्ञातपः । शिशीते । वज्रं । तेजसे । न । वंसंगः ॥ १ ॥

• अस्येंद्रस्य वरिमोक्तं प्रभावं दिवश्चित् द्युलोकादपि विपप्रथे । विस्तीर्णे
 बभूव । पृथिवी चन पृथिव्यपि च मूहा महिम्ना महत्त्वेनेंद्रं न प्रति भवति ।
 भूमिरपींद्रस्य प्रतिनिधिर्न भवति । ततोऽपि स गरीयानित्यर्थः । भीमः शत्रूणां
 भयंकरस्तुविष्मान् प्रज्ञावान् बलवान्वा चर्षणिभ्यो मनुष्येभ्यः स्तोतृभ्यस्तेपा-
 मर्षाय शत्रूणांमातपः । आ समंतात्तापकारी । एवंविधः स इंद्रो वज्रं वज्र-
 नशीलमायुधं तेजसे तीक्ष्णाय शिशीते । तनूकरोति तीक्ष्णीकरोति । तत्र
 दृष्टान्तः । वंसंगो न । वननीयगतिमान्वृषभो यथा स्वशृंगे युद्धार्थं तीक्ष्णीकरोति

तच्च ॥ दिवः । ऊडिदमिति विभक्तेरुदात्तत्वं । वरिमा । उरुशब्दात् पृथ्वादिलक्षण
 इमनिच् । प्रियस्थिरेत्यादिनोरुशब्दस्य वरादेशः । पप्रथे । प्रथ प्रख्याने । मूहा ।
 सहिम्ना । वर्णेलोपच्छादसः । यद्वा महेरीणादिकः कनिप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरेणां
 तोदात्तः । तृतीयैकवचनेऽल्लोपोऽन इत्यकारलोपः । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण वि-
 भक्तेरुदात्तत्वं । प्रति । प्रतिः प्रतिनिधिप्रतिदानयोरिति प्रतिनिधौ कर्मप्रवच-
 नीयत्वं । कर्मप्रवचनीययुक्ते । पा० २. ३. ८. । इतीदृशच्छाद्वितीया । प्रतिनिधिप्र-
 तिदाने च यस्मात् । पा० २. ३. ११. । इति पंचमी तु छांदसत्वान्न भवति । भीमः ।
 जिभी भय इत्यस्माद्विभ्यः पुग्व । उ० १. १४६. । इति मक्प्रत्ययः । भीमो विभ्यत्य-
 स्मादिति यास्कः । नि० १. २०. । आतपः । तपतीति तपः । पचाद्यच् । आयादिनोत्त-
 रपदांतोदात्तत्वं । शिशीते । शो तनूकरणे । व्यत्ययेनात्मनेपदं । बहुलं छंदसीति
 विकरणस्य घृः । बहुलं छंदसीत्यभ्यासस्येत्वं । ई हल्यघोरितीत्वं । अनजादावपि
 लसार्वधातुके । पा० ६. १. १८९. । व्यत्ययेनाभ्यस्ताद्युदात्तत्वं । वंसगः । वन घण
 संभक्तावित्यस्मात्कर्मण्यौणादिकः सप्रत्ययः । वंसं वननीयं गच्छतीति वंसगः ।
 डोऽन्यत्रापि दृश्यत इति गमेर्दप्रत्ययः । दिवोदासादित्वात्पूर्वपदाद्युदात्तत्वं ॥

द्वितीयामुचमाह ॥

सो अर्णवो न नद्यः समुद्रियः प्रति गृह्णाति विथ्रिता वरीमभिः ।

इंद्रः सोमस्य पीतये वृषायते सनात्स युध्म ओजसा पनस्यते ॥ २ ॥

सः । अर्णवः । न । नद्यः । समुद्रियः । प्रति । गृह्णाति । विऽथ्रिताः । वरीमऽभिः ।

इंद्रः । सोमस्य । पीतये । वृषऽयते । सनात् । सः । युध्मः । ओजसा । पनस्यते ॥ २ ॥

स इंद्रः समुद्रियः । समुद्रवन्त्यस्मादाप इति समुद्रमंतरिक्षं । तत्र भवः समु-
 द्रियः । एवंबूतः सन् वरीमभिः स्वकीयैः संवरणैर्यदोत्सवैर्विथ्रिता व्याप्रा नद्यो,
 नदीः शब्दकारिणीवृत्तेणावृता अपोऽर्णवो न समुद्र इव प्रतिगृह्णाति ।
 स्वीकृत्य ववर्षेति भावः । स चंद्रः सोमस्य पीतये पानाय वृषायते । वृष इवा-
 चरति । हर्षयुक्तो वर्तत इत्यर्थः । तथा स इंद्रो युध्मो योद्धा सनाच्चिरादेव
 यद्वा सनातन ओजसा बलकृतेन वृचवधादिरूपेण कर्मणा पनस्यते । पनः
 स्तोचमिच्छति ॥ अर्णवः । अर्णसो लोपश्च । पा० ५. २. १०९. २. । इति मत्वर्थीयो
 वप्रत्ययः सलोपश्च । प्रत्ययस्वरः । नद्यः । नद अथक्ते शब्द इत्यस्मात्कार्तरि

पचाद्यच् । चित् इत्यंतोदात्तत्वं । नदडिति टित्त्वेन पाठात् टिट्ठाणञिति ङीप् ।
 यस्येति लोप उदात्तनिवृत्तिस्वरेण तस्योदात्तत्वं । जसि यणादिश्च उदात्तस्वरे-
 तयोर्यण इति स्वरितत्वं । द्वितीयार्थे प्रथमा । अनया व्युत्पत्त्या नद्य इत्याप
 उच्यते । तथा च श्रूयते । अहावनदता हते तस्मादा नद्यो नाम स्थिता बो
 नामानि सिंधव इति । समुद्रियः । समुद्राभाह इति भवार्थे घप्रत्ययः । घस्येया-
 देशः । तस्योपदेशिवच्चनादाद्युदात्तत्वं । गृभ्णाति । ह्यहोर्भे इति भत्वं । वि-
 श्रिताः । श्रिज् सेवायां । कर्मणि निष्ठा । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं ।
 वरीमभिः । वृज् वरण इत्यस्मादीणादिक ईमनिप्रत्ययः । निच्चादाद्युदात्तत्वं ।
 यद्वा उरुशब्दादिमनिचि दीर्घः आद्युदात्तत्वं च छांदसत्वात् । वृषायते । कर्तुः
 क्यङ् । सलोपश्चेत्याचारार्थे क्यङ् । ङित्त्वादात्मनेपदं । अकृत्सार्वधातुकयोरिति
 दीर्घः । युष्मः । युध संप्रहार इत्यस्मादिपियुधीधिदसिश्चधाधूसूभ्यो मगिति मक् ।
 पनस्यते । पन स्तुतौ । पननं पनः । तदिच्छति पनस्यति । व्यत्ययेनात्मनेपदं ॥

तृतीयामृचमाह ॥

त्वं तमिन्द्र पर्वतं न भोजसे महो नृम्णस्य धर्मणांमिरज्यसि ।

प्र वीर्येण देवताति चेकिते विश्वस्मा उयः कर्मणे पुरोहितः ॥ ३ ॥

त्वं । तं । इन्द्र । पर्वतं । न । भोजसे । महः । नृम्णस्य । धर्मणां । इरज्यसि ।

प्र । वीर्येण । देवता । अति । चेकिते । विश्वस्मै । उयः । कर्मणे । पुरः । हितः ॥ ३ ॥

हे इन्द्र त्वं भोजसे भोजनाय पर्वतं पर्वतं मेघं नारकापीः । न हि हतो भुङ्क्ते ।
 इन्द्रो हि वर्षणार्थं मेघं वज्रेण हति । तथा महो महतो नृम्णस्य धनस्य धर्मणां
 धारयितृणां कुबेरादीनामिरज्यसि । ईशिपे । इरज्यतिरैश्वर्यकर्मा । स इन्द्रो देवता
 वीर्येणान्यतिशयितः प्रचेकिते । प्रकर्षेणास्माभिर्ज्ञातो बभूव । स चोप उद्धूण
 इन्द्रो विश्वस्मै सर्वस्मै वृचवधादिरूपाय कर्मणे देवैः सर्वैः पुरोहितः । पुरस्ता-
 दवस्थापितः ॥ धर्मणां । धृज् धारणे । अन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति कर्तरि मनिन् ।
 निच्चादाद्युदात्तत्वं । इरज्यसि । इरज् ईर्यायां । ऐश्वर्ये इत्येके । कंडादित्वाद्यक् ।
 वीर्येण । शूर वीर विक्रांतौ । चुरादिः । अचो यदिति यत् । णिलोपः । बहु-
 वीहौ वीरवीर्यौ चेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वविधानसामर्थ्याद्यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वा-
 भावे तित्स्वरित इति स्वरितत्वं । तस्मिन्हि सत्याद्युदात्तं अच्छंदसीत्यनेनैव

सिद्धत्वात् पुनर्वीर्यग्रहणमनर्थकं स्यादित्युक्तं । देवता । देव एव देवता । देवात्त-
लिति स्वार्थे तत्प्रत्ययेः । लितीति प्रत्ययान्तपूर्वस्योदात्तत्वं । चेकिते । कित
ज्ञाने । अस्माद्यदन्ताच्चेकित्यतेः कर्मणि लिट्यतो लोपयलोपौ । पुरोहितः ।
पुरोश्चस्यासिप्रत्ययांतस्य तद्धितश्चासर्वविभक्तिरित्यव्ययत्वेन पुरोऽव्ययमिति
गतिसंज्ञायां गतिरनंतर इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

६

स इदने नमस्युभिर्वचस्यते चारु जनेषु प्रघुवाण इन्द्रियं ।

वृषा छंदुर्भवति हर्यतो वृषा क्षेमेण धेनां मघवां यद्विन्वति ॥ ४ ॥

सः । इत् । वने । नमस्युऽभिः । वचस्यते । चारु । जनेषु । प्रऽघुवाणः । इन्द्रियं ।

वृषा । छंदुः । भवति । हर्यतः । वृषा । क्षेमेण । धेनां । मघऽवा । यत् । इन्वति ॥ ४ ॥

स इत् स एवेन्द्रो वनेऽरण्ये नमस्युभिर्नमसा स्तोत्रेण पूजयितुमिच्छति-
भिर्वचस्यते । वच इच्छन् क्रियते । स्तूयत इत्यर्थः । यद्वा वचः स्तोचमात्मन
इच्छति । स चेन्द्र आत्मीयेषु जनेष्विन्द्रियं स्ववीर्यं प्रघुवाणः प्रकटयन् चारु
वर्तते । किंच स वृषा कामानां वर्षको हर्यतः प्रेसावतो यियक्षतश्छंदुरुपच्छंदयिता
भवति । यियक्षतां पुरुषाणां यागे रुचिमुत्पादयतीति भावः । वृषा वर्षयिता ।
हविष्प्रदातेत्यर्थः । मघवा धनवान् । एवंभूतो यजमानः क्षेमेणैन्द्रकृतेन रक्षणेन युक्तः
सन् यत् यदा धेनां स्तुतिलक्षणां वाचमिन्वति प्रेरयति तदानौ छंदुर्भवतीति
पूर्वेणान्वयः । यद्वा मघवा वृषेन्द्रः क्षेमेण क्षेमकरेण मनसा धेनां यजमानैः
कृतां स्तुतिं यद्यस्मादिन्वति व्याप्नोति । तस्मादिति योज्यं ॥ नमस्युभिः । नमो-
वरिव इति पूजार्थं क्यच् । क्वाच्छंदसीत्युप्रत्ययः । वचस्यते । वच इच्छति वच-
स्यति । तं वचस्यंतं कुर्वन्ति मुनयो वचस्ययन्ति । वचस्ययतेः कर्मणि यक्यतो-
लोपयलोपौ । यद्वा वचस्यतेत्यन्त्येनात्मनेपदं । प्रघुवाणः । ब्रूज व्यक्तायां
वाचि । लटः शानच् । अदादित्वाच्छपो लुक् । शानचो डिङ्गाहुणाभाव उवङ् ।
चिस्वरेणांतीदात्तः । इन्द्रियं । इन्द्रस्य लिंगमिन्द्रियं । इन्द्रियमिन्द्रलिंगमिन्द्रदृष्टमि-
न्द्रसृष्टमिन्द्रजुष्टमिन्द्रदत्तमिति वा । पा० ५. २. ९३. इति लिंगादिष्वर्थेष्विन्द्रशब्दात्
घच्प्रत्ययो निपात्यते । अतोऽन्तीदात्तत्वं । इन्वति । इवि व्याप्नोति । शपः पिङ्गा-
दनुदात्तत्वे धातुस्वरः । यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥

पञ्चमीमृचमाह ॥

स इन्महानि समिथानि मज्मना कृणोति युध्म ओजसा जनेभ्यः ।

अधा चन अर्धधति त्विषीमते इन्द्राय वज्रं निघनिघ्नते वधं ॥ ५ ॥

सः । इत् । महानि । संऽइथानि । मज्मना । कृणोति । युध्मः । ओजसा । जनेभ्यः ।

अध । चन । अत् । दधति । त्विषीमते । इन्द्राय । वज्रं । निऽघनिघ्नते । वधं ॥ ५ ॥

स इत् स एवेन्द्रो युध्मो योद्धा महानि समिथानि महतः संप्रामात्मज्मना सर्वस्य शोधकेनौजसा बलेन कृणोति । करोति । किमर्थं । जनेभ्यः । स्तोतृजनार्थं । यदेन्द्रो वधं हननसाधनं वज्रमायुधं मेघेषु निघनिघ्नते । निहंति । अधा चन अनंतरमेव त्विषीमते दीप्तिमते इन्द्राय सर्वे जनाः अर्धधति । अर्धिति सत्यनाम । इन्द्रो बलवानिति यदुच्यते तत्सत्यमेवेति सर्वे प्रतिपद्यन्ते ॥ महानि । महान्तीत्यस्य तकारलोप्यङ्गादसः । यद्वा महन्ते पूज्यन्ते इति महानि प्रवृद्धानि । घञर्थे कविधानमिति कः । प्रत्ययस्वरः । समिथानि । इण् गती । संयन्ति संगच्छन्तेऽस्मिन्वीरा इति समिथानि संप्रामाः । समीणः । उ० २. ११. इति अक्प्रत्ययः । कित्वाद्गुणाभावः । आथादिनोत्तरपदांतोदात्तत्वं । मज्मना । दुमस्त्रो भुद्धौ । मनिः प्रत्ययः । म्लां जश् ऋणि । पा० ८. ४. ५३. इति सकारस्य जत्वं दकारः । ततश्चुत्वं जकारः । प्रत्ययस्वरः । अधा । छांदसं धत्वं । निपातस्य चेति सांहितिको दीर्घः । त्विषीमते । त्विष दीप्ति । इन् सर्वधातुभ्य इतीन्प्रत्ययः । निच्चादाद्युदात्तत्वं । मतुपः पिच्चादनुदात्तत्वे तदेव शिष्यते । अन्येषामपि दृश्यत इति सांहितिको दीर्घः । निघनिघ्नते । हन्तेर्यत्ययेनात्मनेपदं बहुवचनं च । बहुलं छांदसीति णपः घ्रुः । गमहनेत्यादिनोपधालोपः । अभ्यासस्य घत्वं । निगागमश्च । आगनीगन्तीति च । पा० ७. ४. ६५. इति चशब्दः प्रकारार्थ इत्युक्तत्वाद्वाधत्यादावेतद्दृष्टव्यं ॥

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थ एकोनविंशो वर्गः ॥

पञ्चीमृचमाह ॥

स हि अर्धवस्युः सदेनानि कृचिमां ह्यया वृधान ओजसा विनाशयन् ।

ज्योतींषि कृणन्वृकाणि यज्यवेऽर्वं सुक्रतुः सत्तवा अपः सृजत् ॥ ६ ॥

सः। हि। अ॒व॒स्युः। स॒द॒नानि। कृ॒चि॒मा। क्ष॒मया। वृ॒धा॒नः। अ॒ज॒सा। वि॒ऽना॒शयन्।
ज्योती॑षि। कृ॒षन्। अ॒वृ॒काणि॑। य॒ज्य॒वे। अ॒व॒। सु॒ऽक्र॒तुः। स॒त॒वै। अ॒पः। सृ॒ज॒त् ॥ ६ ॥

अवस्युरन्नं यशो वात्मन इच्छन् कृचिमा कृचिमाणि क्रियया निर्वृत्तानि
सदनान्यसुरपुराण्योजसा बलेन विनाशयन् क्षमया भूम्या समानं वृधानो वर्ध-
नशीलः। यद्वा क्षमयेत्योजोविशेषणं। शत्रूणामभिभवित्रा बलेनेत्यर्थः। ज्यो-
तीषि सूर्यादीनि वृचेणावृतान्यवृकाणि वृकेणावरकेण तेन रहितानि कृषन्।
कुर्वन्। सुक्रतुः शोभनकर्मसहित एवंविधः स खल्विन्द्रो यज्यवे यष्टे यजमानाय
तदर्थं सतवै सरण्यायापो वृष्टिलक्षणाद्युदकान्वयसृजत्। वृष्टिं कृतवानित्यर्थः॥
कृचिमा। डुकृञ् करणे। द्वितः क्तिः। पा० ३. ३. ८८. इति भावे क्तिप्रत्ययः।
चेर्मक्षित्यं। पा० ४. ४. २०. इति निर्वृत्तार्थं मप्। तस्य पित्वादनुदात्तत्वे क्ति-
प्रत्ययस्वर एव शिष्यते। शेष्वदंसि बहुलमिति शेलोपः। क्षमया। क्षमूष्
सहने। क्षमते प्राणिजातकृतमुपद्रवमिति क्षमा। पिङ्गिदादिभ्योऽङित्यङ्प्रत्ययः।
ततष्टाप्। व्यत्ययेन धातोरुपधालोपः। छादंसं विभक्त्युदात्तत्वं। यद्वा। अयं
धातुरभिभवार्थः। पह अभिभव इति सहनस्याभिभवार्थत्वात्। अस्मादौणादिको
मनिन्। व्यत्ययेन स्त्रीलिंगता। मनः। पा० ४. १. ११. इति ङीपो निषेधे
डावुभाभ्यामन्यतरस्यां। पा० ४. १. १३. इति डाप्। टिलोपः। वृधानः। ताच्छी-
लिकथानश्। बहुलं छंदसीति शपो लुक्। चित इत्यंतोदात्तत्वं। अवृकाणि।
वृञ् वरणे। सृवृभूणुपिमुधिभ्यः कृक्। उ० ३. ४६. इति कृक्प्रत्ययः। बहुमीहौ
नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतीदात्तत्वं। यज्यवे। यजिमनिगुंघिदसिजनिभ्यो युरिति
युप्रत्ययः। वृपादेराकृतिगणत्वादाद्युदात्तत्वं। सुक्रतुः। बहुमीहौ ऋत्वादयश्चेत्युत्त-
रपदाद्युदात्तत्वं। सतवै। सृ गतौ। कृत्यार्थे तवैकेनिति भावे तवैप्रत्ययः। गुणः।
अंतश्च तवै युगपदित्याद्यंतयोयुगपदुदात्तत्वं। अपः। ऊडिदमिति शस उदात्तत्वं।
सृजत्। लङि बहुलं छंदस्यमाद्योगेऽपीत्यङभावः॥

सप्तमीमृचमाह ॥

दानाय॒ मनः॒ सोम॒पाव॒न्नस्तु॒ तेऽवा॒चा॒ हरी॑ वंदनश्चुदा कृधि।

यमि॑ष्टासः॒ सार॑ययो॒ य इ॒न्द्र ते॒ न त्वा॒ केता॒ आ द॑क्षुवन्ति॒ भूर्णी॑यः ॥ ७ ॥

दानायामनः। सोमऽपावन्। अस्तु। ते। अर्वाचा। हरी इति। वंदनऽश्रुत्। आ। कृधि।
यमिष्टासः। सारथयः। ये। इंद्र। ते। न। त्वा। केताः। आ। दभुवन्ति। भूर्णयः ॥ ७ ॥

हे सोमपावन् सोमस्य पातरिंद्र ते त्वदीयं मनो दानायास्सदभिमतफलप्र-
दानायास्तु। भवतु। हे वंदनश्रुत्। वंदनानां स्तुतीनां श्रोतः। हरी त्वदीया-
वश्वावर्वाचासद्यज्ञाभिमुखावाकृधि। आभिमुख्येन कुरु। हे इंद्र ते तव स्वभूता
ये सारथयः संति ते यमिष्टासोऽतिशयेन यन्तारः। अश्वनियमनकुशला इत्यर्थः।
यस्मादेवं तस्मात्केताः प्रातिकूल्यज्ञातारो भूर्णयः स्वकीयायुधादीनां भर्तारः।
यद्वा भीतास्तीक्ष्णाः शत्रवस्त्वा त्वां नादभुवन्ति। न हिंसन्ति ॥ सोमपावन्।
आतो मनिन्निति वनिप्। असंबुद्धाविति पर्युदासाद्दीर्घाभावः। अर्वाचा।
मुपां सुलुगिति विभक्तेराकारः। वंदनश्रुत्। वदि अभिवादनस्तुत्योः। इदि-
त्वान्मुम्। भावे ल्युट्। तेषां श्रोता। श्रु श्रवणे। किपि तुगागमः। यमिष्टासः।
यंतुः शब्दानुच्छंदसीतीघ्नप्रत्ययः। तुरिषेमेयःस्विति तृलोपः। निह्वादाद्यु-
दात्तत्वं। आज्ञसेरसुगित्यमुक्। सारथयः। सतेर्णिच्। उ० ४. ९०। इति घञिन्प्र-
त्ययो णिलोपश्च। निह्वादाद्युदात्तः। केताः। कित ज्ञाने। चिकेतति प्रतिकूलं
जानन्तीति केताः। पचाद्यच्। वृषादेराकृतिगणत्वादाद्युदात्तत्वं। यद्वा प्रतिकूल-
तया ज्ञायन्त इति केताः। कर्मणि घञ्। निह्वादाद्युदात्तत्वं। दभुवन्ति। दंभु दंभे।
स्वादित्वाच्ञुः। तस्य डिह्वादनदितामिति नलोपः। संयोगपूर्वत्वेन हुश्रुवोरिति
यणादेशाभावेऽचि श्रुधात्तित्यादिनोवङादेशः। भूर्णयः। भृञ् भरणे। घृणि-
पृथिरित्यादावस्मान्निप्रत्ययांतो निपात्यते। ऋत उतं दीर्घश्च। यद्वा भृ भय
इत्यस्मात्कृत्यल्युटो बहुलमिति कर्तरि क्तिन्युदोष्यपूर्वस्येत्युत्वं। हलि चेति दीर्घः।
ऋकारत्वादिभ्यः क्तिनिष्ठावद्भवति। पा० ८. २. ४४. १। इति निष्ठावद्भावान्नत्वं।
निह्वादाद्युदात्तत्वं ॥

अष्टमीमुचमाह ॥

अप्रक्षितं वसुं विभर्षिं हस्तं योरपाळ्हं सहस्तन्विं श्रुतो दधे।

आवृतासोऽवृतासो न कर्तृभिस्तनूपुं ते क्रतव इंद्र भूरयः ॥ ८ ॥

अप्रऽक्षितं। वसुं। विभर्षिं। हस्तं योः। अपाळ्हं। सहः। तन्विं। श्रुतः। दधे।

आऽवृतासः। अवृतासः। न। कर्तृभिः। तनूपुं। ते। क्रतवः। इंद्र। भूरयः ॥ ८ ॥

हे इंद्र त्वमप्रक्षितं प्रक्षयरहितं वसु धनं हस्तयोर्विभर्षि । स्तोतृभ्यो दातुं धारयसि । तथा श्रुतः प्रख्यातो भवान्तन्यात्मीये शरीरेऽपाळ्हं शत्रुभिरनभिभूतं सहो बलं दधे । धारयति । त्वदीयास्तनवः कर्तृभिवृचादेरसुरस्य वधं कुर्वन्निर्वलकृतैः कर्मभिरावृतास आवृताः । बलकृतानि सर्वाणि कर्माण्येतस्य शरीरमावृत्यावतिष्ठते । तत्र दृष्टान्तः । अवतासी न । अवत इति कूपनाम । यथा कूपा जलोद्धरणाय प्रवृत्तैः प्राणिभिराव्रियंते तद्वत् । यस्मादेवं तस्मात् हे इंद्र ते तव शरीरेषु ऋतवः कर्माणि भूरयो बहूनि विद्यंते ॥ अप्रक्षितं । क्षिप्त्य इत्यस्माद्भावे निष्ठा । अण्यदर्थ इति पर्युदासादीर्घाभावः । अत एव क्षियो दीर्घादिति निष्ठानत्वाभावः । प्रकृष्टं क्षितं यस्य तत्प्रक्षितं । न प्रक्षितमप्रक्षितं । अच्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । विभर्षि । दुभृज् धारणपोषणयोः । लटि सिप्ति शपः ध्रुः । भृजामिदित्यभ्यासस्येत्वं । अपाळ्हं । यह अभिभव इत्यस्मान्निष्ठायां तकारादौ प्रत्यये तीपसह । पा० ७. २. ४८. । इतीदो विकल्पितत्वात् यस्य विभाषेतीदृप्रतिषेधः । दत्वधत्वष्ट्वढलोपेषु सहिवहोरोदवर्णस्येत्योत्वे प्राप्ते साढ्यै साढ्वा साढेति निगमे । पा० ६. ३. ११३. । इति निपातनादात्वं । यदुक्तं साढेति तृजतमेतदिति तदुपलक्षणार्थं द्रष्टव्यं । तन्वि । जसादिषु छंदसि वावचनमिति अत्र घेः । पा० ७. ३. ११९. । इत्यन्तौत्वयोरभावे यणादेशः । उदात्तस्वरितयोर्यण इति विभक्तेः स्वरितत्वं । उदात्तयणो हल्पूर्वादित्युदात्तत्वं तु छांदसत्वान्न प्रवर्तते ॥

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थे विंशो वर्गः ॥

एष प्र पूर्वीरिति पटुचं पष्ठं सूक्तं सष्यस्यार्पमिंद्रं जागतमित्युक्तं । अनुक्रांतं च । एष प्र पठिति ॥ विषुवति निष्केवत्य एतत्सूक्तं शंसनीयं । विषुवान्दिवा कीर्त्य इति खंडे सूचितं । एष प्र पूर्वीर्वृषामदः प्र मंहिषाय । आ० ८. ६. । इति ॥

तत्र प्रथमामृचमाह ॥

एष प्र पूर्वीरिव तस्य चम्रिषोऽत्यो न योषामुदयंस्त भुर्वणिः ।

दक्षं महे पाययते हिरण्ययं रथमावृत्वा हरियोगमृभ्वंसं ॥ १ ॥

एषः । प्र । पूर्वीः । अथ । तस्य । चम्रिषः । अत्यः । न । योषां । उत । अयंस्त । भुर्वणिः ।

दक्षं । महे । पाययते । हिरण्ययं । रथं । आऽवृत्वा । हरिऽयोगं । ऋभ्वंसं ॥ १ ॥

भुर्वणिरक्षैष इन्द्रस्तस्य यजमानस्य पूर्वीः प्रभूताश्चमिषश्चमेषु चमसेष्व-
वस्थिताः सोमलक्षणा इषः प्रावोदयन्त । प्रकर्षेण पानार्थमुद्धरति । तत्र
दृष्टान्तः । अत्यो न योषां । यथाश्वो वडवां त्रीडार्थमुपयच्छति । स चंद्रो हिरण्यं
सुवर्णमयं हरियोगं हरिभ्यां युक्तमृभ्वसमुरु भासमानं रथमावृत्यावस्थाप्य महे
महते वृत्रवधादिरूपाय कर्मणे दक्षं प्रवृद्धमात्मानं सोमं पाययते । पानं कार-
यति ॥ पूर्वीः । पृ० पालनपूरणयोः । पृभिदिब्यधीत्यादिना कुप्रत्ययः । उदोष्ठच-
पूर्वस्येत्युत्वं । पुरुषश्चाद्वोतो गुणवचनादिति डीप् । यणादेशः । हलि चेति
दीर्घत्वं । प्रत्ययस्वरः । चमिषः । चमु अदन इत्यस्मात्कृषिचमितनिधनीत्यादि-
नोप्रत्ययांतश्चमूशब्दः । तस्यां वर्तमाना इषश्चमिषः । वकारस्य रेफाच्चांदसः ।
कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । अयन्त । छांदसे वर्तमाने लुङि व्यत्ययेनात्मनेपदं ।
एकाच इतीदृशप्रतिषेधः । भुर्वणिः । भुर्वतिरत्तिकर्मेति यास्कः । धातुपाठे तु भवं
हिंसायामिति पठ्यते । अस्मादौणादिकोऽनिप्रत्ययः । अकारस्योकाराच्चांदसः ।
पाययते । पा पाने । शास्त्रासाह्याव्यावेपां युगिति हेतुमति णिचि युगागमः ।
णिचश्चेत्यात्मनेपदं । हिरण्यं । अत्यवास्त्येत्यादिना हिरण्यशब्दादुत्तरस्य मयटो
मशब्दलोपो निपात्यते । हरियोगं । हर्योर्योगो योजनं यस्मिन् । हरिशब्द इन्-
प्रत्ययांत आद्युदात्तः । स एव बहुव्रीहिस्वरेण शिष्यते । चमूभसं । उरुभास-
मित्यस्य पृषोदरादिताहभ्वसादेशः ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

तं गूर्तयो नेमन्निषः परीणसः समुद्रं न संचरणे सन्निषवः ।

पतिं दक्षस्य विदथस्य नू सहो गिरिं न वेना अधि रोह तेजसा ॥ २ ॥

तं । गूर्तयः । नेमन् इषः । परीणसः । समुद्रं । न । सं । चरणे । सन्निषवः ।

पतिं । दक्षस्य । विदथस्य । नू । सहः । गिरिं । न । वेनाः । अधि । रोह । तेजसा ॥ २ ॥

गूर्तयः स्तोतारो नेमन्निषो नमस्कारपूर्वं गच्छन्तः । यद्वा नीतहविष्काः परी-
णसः परितो व्याप्नुवन्तः । एवंगुणविशिष्टा यजमानास्तस्मिन् स्तुतिभिरधिरोहन्ति ।
स्तुवन्त इत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । सन्निषवः सनिं धनमात्मन इच्छन्तो वणिजो
धनार्थं संचरणे संचारे निमित्तभूते सति समुद्रं न । यथा नावा समुद्रमधिरोहन्ति
एवं स्तोतारोऽपि स्वाभिमतधनलाभायेंद्रं स्तुवन्तीति भावः । हे स्तोतस्त्वं च

दक्षस्य प्रवृद्धस्य विदधस्य यज्ञस्य पतिं पालयितारं सहः सहस्रं वलवंतमिंद्रं
 तेजसा देवताप्रकाशकेन स्तोत्रेण नू क्षिप्रमधिरोह । स्तुहीति यावत् । तत्र दृष्टान्तः ।
 वेनाः कांताः स्त्रियो गिरिं न । यथा पर्वतं स्वाभिमतपुष्पोपचयार्थमधिरो-
 हन्ति ॥ गूर्तयः । गृ शब्दे । गृणन्ति स्तुवन्तीति गूर्तयः । क्तिच्क्त्वा चेति क्तिच् ।
 बहुलं छंदसीत्युत्वं । हलि चेति दीर्घः । चित इत्यन्तोदात्तत्वं । नेमन्निपः । एम
 प्रहृत्य इत्यस्माच्छतरि व्यत्ययेनैत्वं । तकारस्य नकारादेशश्च । नमंत इत्यन्तींद्रं प्राप्नु-
 वन्तीति नेमन्निपः । इषु गतावित्यस्मात् क्तिप् चेति क्तिप् । कृदुत्तरपदप्रकृति-
 स्वरत्वं । यद्वा णीञ् प्रापण इत्यस्मादतिस्तुस्वित्यादिना मन्प्रत्ययः । बहुलवच-
 नाचकारस्येत्यंज्ञाभावः । नीताः प्रज्ञा इषो येषां । परादिगृह्यदसि बहुलमित्युत्त-
 रपदाद्युदात्तत्वं । परीणसः । एस कौटिल्य इत्ययं धातुर्गत्यर्थो धातूनामनेकार्थ-
 त्वात् । परितो नसन्ति गच्छन्तीति परिणसः । क्तिप् चेति क्तिप् । निपातस्य
 चेति पूर्वपदस्य दीर्घत्वं । उपसर्गादसमासेऽपीति एत्वं । व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं ।
 यद्वा नशतिर्गतिर्कर्म । अस्मात्पूर्ववत् क्तिप् शकारस्य सकारः । सनिथवः ।
 षणु दान इत्यस्मादिन् सर्वधातुभ्य इति कर्मणीन्प्रत्ययः । सनिमात्मन इच्छं-
 तीति क्चच् । सर्वप्रातिपदिकेभ्यो लालसायामसुग्वक्तव्यः । सुगागमोऽपि वक्तव्यः
 । पा० ७. १. ५१. ३. इति सुक् । क्वाच्छंदसीत्युत्प्रत्ययः । नू । ऋचि तुनुपेति सांहि-
 तिको दीर्घः । सहः । अस्मादुत्तरस्य मनुपगृह्यादसो लुक् ॥

तृतीयामृचमाह ॥

स तुर्वणिर्महाँ अरेणु पौंस्ये गिरेर्भृष्टिर्न भाजते तुजा शवः ।

येन शुष्णं मायिनं मायसो मदे दुध आभूषुं रामयन्नि दामनि ॥ ३ ॥

सः । तुर्वणिः । महान् । अरेणु । पौंस्ये । गिरेः । भृष्टिः । न । भाजते । तुजा । शवः ।

येन । शुष्णं । मायिनं । आयसः । मदे । दुधः । आभूषुं । रमयत् । नि । दामनि ॥ ३ ॥

स इन्द्रस्तुर्वणिः शत्रूणां हिंसिता क्षिप्रकारी वा । तुर्वणिस्तूर्णवन्निरिति यास्कः
 । नि० ६. १४. । तूर्णसंभजन इति तस्यार्थः । महान्प्रवृद्धश्च भवति । तस्येन्द्रस्य
 शवो बलं पौंस्ये वीरः पुरुषैः कर्तव्ये संयामेऽरेखनवद्यं तुजा शत्रूणां हिंसकं
 सत् भाजते । दीप्यते । तत्र दृष्टान्तः । गिरेः पर्वतस्य भृष्टिर्न । शृंगमिव । तद्य-
 थोन्नतं सदीप्यते तद्वत् । आयसोऽयोमयकवचयुक्तदेहो दुधो दुष्टानां शत्रूणां

धर्तावस्थापयिता । एवंभूत इन्द्रो मदे सोमपानेन हर्षे सति येन बलेन शुष्णं सर्वस्य शोषकमसुरं मायिनं मायाविनमाभूषु कारागृहेषु दामनि बंधके निगडे निरामयत् न्यासयत् तद्वलमिति पूर्वेणान्वयः ॥ तुर्वणिः । तुर्वी हिंसार्थः । अस्मादौणादिकोऽनिप्रत्ययः । अरेणु । रेणुवदाच्छादकत्वादेरेणुशब्देनावद्यमुच्यते । बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । तुजा । तुज हिंसायां । इगुपधलक्षणः कः । सुपां सुलुगिति विभक्तेराकारः । दुभ्रः । दुष्टान् ध्रियतेऽवस्थापयतीति दुभ्रः । धृङ् अवस्थान इत्यस्मादंतर्भावितएयर्थान्मूलविभुजादिवात्कप्रत्ययः । पा० ३.२.५.२ । यणदेशः । रेफलोपग्राहसः । रामयत् । अमंतत्वान्मित्रे मितां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं । छांदसः संहितायां दीर्घः ॥

चतुर्थीमुचमाह ॥

देवी यदि तविषी त्वावृधोतय इद्रं सिपत्क्युपसं न सूर्यः ।

यो धृष्णुना शवसा वाधते तम इयति रेणुं बृहदहंरिष्वणिः ॥ ४ ॥

देवी । यदि । तविषी । त्वाऽवृधा । ऊतये । इद्रं । सिपत्कि । उपसं । न । सूर्यः ।

यः । धृष्णुना । शवसा । वाधते । तमः । इयति । रेणुं । बृहत् । अहंरिऽस्वनिः ॥ ४ ॥

य इन्द्रो धृष्णुना धर्षकेण शवसा बलेन तमस्तमोरूपं वृचादिमसुरं वाधते । हिनस्ति । ऊतये रक्षणाय त्वावृधा त्वया स्तोत्रा वर्धितं तमिंद्रं देवी तविषी द्योतमानं बलं यदि यदा सिपत्कि । समवेति । सेवत इति यास्कः । सूर्य उपसं न यथोपोदेवतां सेवते । नित्यं तत्संबद्धो भवतीत्यर्थः । तदानीमहंरिष्वणिः । गच्छंतो हरंतीत्यहंरयः शबवः । तेषां व्यथोत्पादनेन स्वनयिता शब्दयितेन्द्रो रेणुं रेणुं हिंसनं बृहत्प्रभूतमियति । शबून् गमयति ॥ त्वावृधा । त्वया वर्धत इति त्वावृत् । क्तिप् चेति क्तिप् । प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति मपर्यंतस्य त्वादेशः । छांदसं दकारस्यात्वं । सुपां सुलुगिति द्वितीयाया आकारः । सिपत्कि । पच समवाये । बहुलं छंदसीति शपः घुः । बहुलं छंदसीत्यभ्यासस्येत्वं । इयति । ऋ सृ गतौ । जौहीत्यादिकः । अस्मादंतर्भावितएयर्थाहृद् । शपः घुः । द्विर्भावोरदत्वहलादि-
शेषाः । अतिपिपत्यश्चेत्यभ्यासस्येत्वं । अभ्यासस्यासवर्ण इतीयङ्गदेशः । अनुदात्ते चेत्यभ्यासस्याद्युदात्तत्वं । पूर्वपदस्य वाक्यांतरगतत्वेन पदादपरत्वान्निघाताभावः । रेणुं । री गतिरेषणयोः । अस्मादौणादिको नुप्रत्ययः । अहंरिष्वणिः । अंतरेण्ये-
भ्योऽपि दृश्यंत इति विच् । अरो गच्छंतश्चेमे हरयश्चेत्यहंरयः । तेषां स्वनयिता ।

स्यमु स्वन ध्वन शब्दे । अस्माख्यन्तादीणादिक इन्प्रत्ययः । खेरनिटीति णिलोपः ।
घटादितान्मित्रे मितां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

पंचमीमृचमाह ॥

वि यत्तिरो धरुणमच्युतं रजोऽतिष्ठिपो दिव आतासु वहंणा ।

स्वमीळ्हे यन्मद इद्र हर्षाहन्वृचं निरपांमौञ्चो अर्णवं ॥ ५ ॥

वि । यत् । ति॒रः । ध॒रु॒णं । अ॒च्यु॒तं । र॒जः । अ॒ति॒स्थि॒पः । दि॒वः । आ॒ता॒सु । व॒हं॒णा ।

स्वः । ऽमी॒ळ्हे । यत् । म॒दं । इ॒द्र । ह॒र्षा । अ॒ह॒न् । वृ॒चं । निः । अ॒पां । औ॒ञ्चः । अ॒र्ण॒वं ॥ ५ ॥

यद्यदा तिरो वृत्रेण तिरोहितं धरुणं सर्वस्य प्राणिजातस्य धारकमच्युतं
विनाशरहितं रज उदकं दिवो द्युलोकादातासु । आता इति दिङ्गम । आतासु
विस्तृतासु दिक्षु हे इन्द्र वहंणा हन्ता त्वं अतिष्ठिपः । विविधं स्थापयां चकृषे ।
तथा यद्यदा स्वमीळ्हे । मीळ्हेमिति धननाम । स्वः सुषु गंतव्यं मीळ्हे धनं
यस्मिन् तस्मिन्संग्रामे मदे तव सोमपानेन हर्षं सति हर्षा हृष्टया शक्त्या वृच-
मावरकमसुरमहन् । त्वमवधीः । तदानीमपां पूर्णमर्णवं मेघं निरीञ्चः । वर्षणा-
भिमुखमधीमुखमक्षापीः । वृष्टेरावरकं वृचं हत्वा वृष्टिजलेन भूमिं न्यसेद्वीरिति
तात्पर्यार्थः ॥ अतिष्ठिपः । तिष्ठतेर्ण्यन्तात्तुङिः च्चुञ्जदेशः । णिलोपः । तिष्ठ-
तेरित् । पा० ७. ४. ५ । इत्युपधाया इत्वं । चङीति द्विवचने शर्पूर्वाः खय इति
थकारः शिष्यते । चर्त्वेन तकारः । अडागम उदात्तः । यद्वृत्तयोगादनिघातः ।
वहंणा । सुपां सुलुगिति सोराकारः । स्वमीळ्हे । मिह सेचने । निष्ठा । हो ढ
इति ढत्वं । रूपस्तयोर्धोऽथ इति तकारस्य धत्वं । तस्य पुत्वे ढो ढे लोप इति
ढलोपः । ढ्रलोपे पूर्वस्येति दीर्घत्वं । स्वरित्येतत् न्यङ्स्वरौ स्वरिताविति
स्वर्यते । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन तदेव शिष्यते । अहन् । हन्तेर्लङि मध्य-
मैकवचने हल्ङ्वाभ्य इति सेर्लोपः । यद्वृत्तयोगादनिघातः । औञ्चः । उञ्ज
आज्वे । लङ्वाडागमो वृद्धिश्च ॥

पष्ठीमृचमाह ॥

त्वं दिवो धरुणं धिष ओर्जसा पृथिव्या इन्द्र सदर्नेषु माहिनः ।

त्वं सृतस्य मदे अरिणा अपो वि वृचस्य समया पाथारुजः ॥ ६ ॥

त्वं । दि॒वः । ध॒रुणं । धि॒षे । शो॒ज॒सा । मृ॒थि॒व्याः । इ॒न्द्र । स॒द॒ने॒षु । मा॒हि॒नः ।

त्वं । सु॒त॒स्य॑ । म॒दे । अ॒रि॒णाः । अ॒पः । वि॒ । वृ॒च॒स्य॑ । स॒म॒या । पा॒षा । अ॒रु॒जः ॥ ६ ॥

हे इन्द्र माहिनः प्रवृद्धस्त्वं दिवो द्युलोकात्पृथिव्याः सदनेषु प्रदेशेष्वोजसा बलेन धरुणं सर्वस्य जगतो धारकं वृष्टिजलं धिषे । दधिषे । स्यापयसि । यस्मात्त्वं सुतस्य सोमस्य पानेन मदे हर्षं सत्यपो जलान्यरिणाः । मेघान्निरगमयः । वृचस्यावरकं वृचं च समया धृष्टया पाषा शिलया यद्वा शक्त्वा व्यरुजः । विशेषेणाभांक्षीः ॥ धिषे । दधातेऽर्धादसो वर्तमाने लिट् । द्विवचनप्रकरणे छंदसि वेति वचनाद्विवचनाभावः । ऋादिनियमादिडागम आतो लोप इटि चेत्याकारलोपः । माहिनः । महेरिनश्च । उ० २. ५७. इति मह पूजायामित्यस्मादौणादिक इन्प्रत्ययः । अत उपधाया इति वृद्धिः । अरिणाः । री गतिरेपणयोः । कैव्यादिकः । लङि सिपि ष्वादीनां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं । समया । पम एम चैक्ये । समतीति समा । पचाद्यच् । चित इत्यंतोदात्तत्वं । पाषा । पिप्पू संचूर्णन इत्यस्मादौणादिक इन्प्रत्ययः । बहुलवचनादुपधाया आकारः । कृदिकारादक्तिन इति डीप् । प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तः । तृतीयैकवचने यणादेशे सत्युदात्तस्वरितयोर्यण इति स्वरितत्वं । अरुजः । रुजो भंगे । तौदादिकः । शस्य ङित्ताद्गुणाभावः ॥

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थे एकविंशो वर्गः ॥

प्र मंहिषायेति षडृचं सप्रमं सूक्तं सव्यस्यार्पमंद्रं जागतं । तथा चानुक्रांतं । प्र मंहिषायेति ॥ विषुवति निष्केवत्य इदं सूक्तं शंसनीयं । सूचितं च । प्र मंहिषाय त्यमूर्ध्वितीह तार्क्ष्यमंततः । आ० ८. ६. इति ॥ उक्थ्यसंस्थे ऋतौ तृतीयसवने ब्राह्मणाञ्छंसिशस्तेऽप्येतत्सूक्तं । सूचितं च । सर्वाः ककुभः प्र मंहिषायोदयुतः । आ० ६. १. इति ॥

तत्र प्रथमामृचमाह ॥

प्र मंहिषाय बृहते बृहद्रये सत्यभुप्माय तवसे मतिं भरे ।

अपामिव प्रवणे यस्य दुर्धरं राधो विश्वायु शवसे अपावृतं ॥ १ ॥

प्र । मंहिषाय । बृहते । बृहत्तरये । सत्यऽभुप्माय । तवसे । मतिं । भरे ।

अपांऽइव । प्रवणे । यस्य । दुःधरं । राधः । विश्वऽआयु । शवसे । अपऽवृतं ॥ १ ॥

मंहिषाय । मंहतिदानकर्मेति यास्कः । दानृतमाय वृहते गुणैर्महते वृहद्रये
 महाधनाय सत्यशुष्मायावितथबलाय तवस आकारतः प्रवृद्धाय । एवंगुण-
 विशिष्टायेन्द्राय मतिं मननीयां स्तुतिं प्रभरे । प्रकर्षेण संपादयामि । यस्येन्द्रस्य
 बलं दुर्धरं । अन्यैर्धर्तुमशक्यं । तव दृष्टांतः । प्रवणे निम्नप्रदेशेऽपामिव । यथा
 जलानां वेगः केनाथवस्थापयितुं न शक्यते तद्वत् । तथा राधो धनं विश्वायु
 सर्वेषु व्याप्तं शवसे स्तोतृणां बलाय येनेन्द्रेणापावृतं । अपगतावरणं क्रियते
 तस्येन्द्रस्येति पूर्वेण संबंधः ॥ मंहिषाय । अतिशयेन मंहिता मंहिष्ठः । तुष्टं दसी-
 तीष्ठन्प्रत्ययः । तुरिष्ठेमेयः स्विति तृलोपः । वृहते । वृहन्महतोरुपसंख्यानमिति
 विभक्त्युदात्तत्वं । उत्तरयोर्बहुव्रीहिस्वरः । मतिं । मंत्रे वृषेत्यादिना क्तिन् उदात्तत्वं ।
 अनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः । दुर्धरं । धृज् धारणे । ईषद्गुः सुष्विति
 कर्मणि खल् । विश्वायु । विश्वस्मिन्सर्वस्मिन्नायु गमनं यस्य तद्विश्वायु । एतेष्टं-
 दसीण इत्युण्प्रत्ययः । बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायामिति पूर्वपदांतोदात्तत्वं । अपावृतं ।
 कर्मणि निष्ठा । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं ॥

द्वितीयानुचमाह ॥

अथ ते विश्वमनु हासदिष्टय आपो निम्नैव सवना हविर्षतः ।

यत्पर्वते न समाशीत हर्यत इन्द्रस्य वज्रः अथिता हिरण्ययः ॥ २ ॥

अथ । ते । विश्वं । अनु । ह । असत् । इष्टये । आपः । निम्नाऽऽव । सवना । हविर्षतः ।

यत् । पर्वते । न । संऽअशीत । हर्यतः । इन्द्रस्य । वज्रः । अथिता । हिरण्ययः ॥ २ ॥

अथ हानंतरमेव हे इन्द्र विश्वं सर्वमिदं जगत्ते तव संबंधिन इष्टये यागा-
 यान्वसत् । अन्वभवत् । यद्वा । इष्टये हविरादिभिस्त्व प्राप्त्रय इति योज्यं ।
 हविर्षतो यजमानस्य सवना सवनानि यज्ञजातानि निम्नैव निम्नानि भूस्व-
 लान्याप इव त्वां संभजंत इति शेषः । हर्यतः शत्रुवधं प्रेप्सत इन्द्रस्य । हर्यतिः
 प्रेप्साकर्मेति यास्कः । यद्वा हर्यतः शोभनः । हिरण्ययो हिरण्यमयः अथिता
 शत्रूणां हिंसनशीलो वज्रः पर्वते पर्ववति शिलोच्चये वृचे वा यद्यदा समशीत
 संसुप्तो नाभवत् किंतु जागरितः सत्त्वधौदित्यर्थः । यदेन्द्रेण प्रेरितो वज्रोऽप्र-
 तिहतः सन्वृचमवधीत्तदाप्रभृत्येव तं यष्टुं सर्वे यजमानाः प्रावर्तिष्यतेति भावः ॥
 अथ । छांदसं धत्वं । असत् । अस्तेर्लङि बहुलं छंदसीति शपो लुगभावः ।

इष्टये । यजतेर्भावे क्तिनि वचिस्वपीत्यादिना संप्रसारणं । वृश्चादिना षत् ।
 व्यत्ययेनातोदात्तत्वं । यद्वा । इष गतावित्यस्माद्भावे क्तिनि मंचे वृषेति तस्यो-
 दात्तत्वं । निधेव सवना । शेष्टदंसीति शैलोपः । समशीत । शीङ् स्वप्ने । लङि
 संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वात् शीङः सार्वधानुके । पा० ७. ४. २१. । इति गुणा-
 भावः । हर्यतः । हर्य गतिकान्त्योः । भृमृहशीत्यादिनातच्प्रत्ययः । अश्विना । अथ
 ऋथ ऋथ हिंसायाः । ताच्छीलिकलृन्प्रत्ययः । निष्ठादाद्युदात्तत्वं ॥

तृतीयामृचमाह ॥

अस्मै भीमाय नमसा नमध्वर उषो न शुभ्रे आ भरा पनीयसे ।

यस्य धाम श्रवसे नमैन्द्रियं ज्योतिरकारि हरितो नायसे ॥ ३ ॥

अस्मै भीमाय । नमसा । सं । अध्वरे । उषः । न । शुभ्रे । आ । भरा । पनीयसे ।

यस्य । धाम । श्रवसे । नाम । इन्द्रियं । ज्योतिः । अकारि । हरितः । न । अयसे ॥ ३ ॥

हे उषः । उषोदेवते शुभ्रे शोभने त्वं भीमाय शूचूणां भयंकराय पनीयसेऽति-
 शयेन स्तोतव्यायास्मा इत्यायाध्वरे हिंसारहितेऽस्मिन्यागे । नेति संप्रत्यर्थे । तथा च
 यास्कः । अस्त्युपमार्थस्य संप्रत्यर्थे प्रयोग इहेव निधेहि । नि० ७. ३१. । इति । संप्रती-
 दानी नमसा नमो हविलक्षणमन्नं समाभर । सम्यक् संपादय । धाम सर्वस्य
 धारकं नाम स्तोतृषु नमनशीलं प्रसिद्धं वैन्द्रियमिन्द्रत्वस्य परमैश्वर्यस्य लिंगं यस्थे-
 द्रस्यैवंविधं ज्योतिः श्रवसेऽन्नाय हविलक्षणान्नलाभार्थमयस इतस्ततो गमना-
 याकारि । क्रियते । हरितो न । यथाश्वात्सादिनः स्वाभिलषितदेशं गमयंति
 तद्वदिदोऽपि स्वाभिमतहविलभाय स्वकीयं तेजो गमयतीति भावः ॥ उषः ।
 पादादित्वान्निघाताभावः । शुभ्रे । शुभ दीप्तौ । स्फायितंचीत्यादिना रक् । भर ।
 इषहोर्भ इति भत्वं । द्वचोऽतस्तिङ् इति दीर्घः । पनीयसे । पनतेः स्तुत्यर्थाद्बहु-
 लवचनात्कर्मण्यसुन् । तस्मादातिशयनिक ईयसुनि ढेरिति टिलोपः । अकारि ।
 छंदसि लुङ्लङ्लिट इति वर्तमाने कर्मणि लुङ् । यद्वृत्तयोगादनिघातः ।
 अडागम उदात्तः । अयसे । अय गतावित्यस्माद्भावेऽसुन् ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

इमे ते इन्द्र ते वयं पुरुषुत ये त्वारभ्य चरामसि प्रभूवसी ।

नहि त्वद्यो गिर्वणो गिरः सप्रत्क्षोणीरिव प्रति नो हर्य तद्वचः ॥ ४ ॥

इमे ते। इन्द्र ते। वयं। पुरुऽस्तुत। यो त्वा। आ०रभ्य। चरामसि। प्रभुवसो इति प्रभुऽवसो।
नहि। त्वत्। अन्यः। गिर्वेणः। गिरः। सघत्। द्योणीः० इव। प्रति। नः। हर्यं। तत्।
वचः ॥ ४ ॥

हे इन्द्र प्रभुवसो प्रभूतधन। अत एव पुरुष्टुत पुरुभिर्वहुभिर्व्यजमानैः स्तुत।
ये च वयं त्वा त्वामारभ्याश्रयतयावलंब्य चरामसि। चरामो यागे वर्तामहे।
त इमे वयं ते तव स्वभूताः। हे गिर्वेणः। गीर्भिर्वननीयेंद्र त्वदन्यस्त्वन्नोऽन्यः
कश्चिदपि गिरः स्तुतीर्नहि सघत्। न हि प्राप्नोति। अतस्त्वं नोऽस्माकं तत्स्तु-
तिलक्षणं वचः प्रतिहर्यं। कामयस्व। द्योणीरिव। यथा द्योणी पृथिवी स्वकी-
यानि भूतजातानि कामयते ॥ चरामसि। इदं तो मसिः। शमः पित्रादनुदात्तत्वे
धातुस्वरः। यद्वृत्तयोगादनिघातः। सघत्। यघ हिंसायां। अत्र प्राप्तार्थो धातू-
नामनेकार्थत्वात्। लेट्यडागमः। बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक्। पादादि-
त्वान्निघाताभावः। द्योणीरिव। हल्ङ्गाव्य इति सुलोपाभावश्छांदसः ॥

पंचमीमृचमाह ॥

भूरि त इन्द्र वीर्यं तव सस्यस्य स्तोतुर्मघवन्काममा पृण।

अनु ते द्यौर्वृहती वीर्यं मम इयं च ते पृथिवी नेमे ओजसे ॥ ५ ॥

भूरि ते। इन्द्र। वीर्यं। तव। ससि। अस्य। स्तोतुः। मघ०वन्। कामं। आ। पृण।

अनु। ते। द्यौः। वृहती। वीर्यं। ममे। इयं। च। ते। पृथिवी। नेमे। ओजसे ॥ ५ ॥

हे इन्द्र ते तव वीर्यं सामर्थ्यं भूरि बहु न केनाप्यवच्छेत्तुं शक्यते। तादृशस्य
तव वयं ससि। स्वभूता भवामः। हे मघवन् त्वमस्य स्तोतुः त्वां स्तुवतो
यजमानस्य काममभिलापमापृण। आपूरय। वृहती द्यौर्महान् द्युलोकोऽपि
ते तव वीर्यमनुममे। अन्वमंस्तु। इंद्रेण सहावस्थानादियं चेयमपि पृथिवी
ते तवीजसे वलाय नेमे। प्रह्वीवभूव। त्वद्वलाङ्गीता सत्यथ एव वर्तत इति
भावः ॥ ससि। अस भुवि। लटि असोरलोप इत्यकारलोपः। इदं तो मसिः।
पृण। पृण प्रीणने। अत्र प्रीतिहेतुतया पूरणं लक्ष्यते। तुदादित्वाच्छप्रत्ययः।
तस्य ङित्वाद्गुणाभावः। ममे। माङ् माने शब्दे च। ङित्वादात्मनेपदं। लि-
ट्यातो लोप इति चेत्याकारलोपः। नेमे। एम प्रह्वे। लिट्यात एकहल्प्रत्यय
इत्येवाभ्यासलोपो। तिङ्तिङ् इति निघातः ॥

यदीमृचमाह ॥

त्वं तमिन्द्र पर्वतं महामुरुं वज्रेण वज्रिन्पर्वशश्चकृतिथ ।

अवासृजो निवृताः सतवा अपः सचा विश्वं दधिपे केवलं सहः ॥ ६ ॥

त्वं । तं । इन्द्र । पर्वतं । महं । उरुं । वज्रेण । वज्रिन् । पर्वऽशः । चकृतिथ ।

अव । असृजः । निऽवृताः । सतवै । अपः । सचा । विश्वं । दधिपे । केवलं । सहः ॥ ६ ॥

हे वज्रिन्वज्रवन्निद्र त्वं तं प्रसिद्धं महामायामतो महान्तमुरुं विस्तीर्णं पर्वतं पर्वतं मेघं वृचासुरं वा वज्रेणायुधेन पर्वशः पर्वणि पर्वणि चकृतिथ । शक-
लीचकृषे । तेन मेघेन निवृता आवृता अपः सतवै सरणाय गमनाय अवासृजः ।
अवाङ्मुखमसाक्षीः । अतस्त्वमेव केवलं विश्वं व्याप्तं सहो बलं दधिपे । धार-
यसि । नान्यः कश्चिदिति । यदेतत्तत्सचा सत्यमेव । सचेति सत्यनाम । सचेत्येति
तन्नामसु पाठात् ॥ महं । महान्तं । नकारतकारयोर्लोपश्चादसः । चकृतिथ ।
कृती छेदने । लिटि थल्यभ्यासस्योरदरत्वहलादिशेषचुत्वानि । सतवै । कृत्यार्थे
तवैकेनिति भावे तवैप्रत्ययः । कृन्मेजन्तः । पा० १. १. ३९. इत्यथयत्वेऽप्यया-
दाप्सुप इति सुपो लुक् । अतश्च तवै युगपदित्याद्यन्तयोर्युगपदुदात्तत्वं । दधिपे ।
लिटि क्रादिनियमादिद् ॥

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थे द्वाविंशो वर्गः ॥

॥ इति प्रथमे मंडले दशमोऽनुवाकः ॥

एकादशानुवाके सप्त सूक्तानि । तत्र नू चिदिति नवर्चं प्रथमं सूक्तं गौतमस्य
नोधस आर्षमाग्नेयं । आद्याः पंच जगत्यः । शिष्टाश्चतसस्त्रिष्टुभः । तथा चानु-
क्रांतं । नू चिन्व नोधा गौतम आग्नेयं हि चतुस्त्रिष्टुवंतमिति । हीति वचना-
दुत्तरे च द्वे सूक्ते अग्निदेवताके ॥ अभिलवपडहस्य पंचमेऽहन्याग्निमारुत इदं
जातवेदस्यं निविद्धानं । तृतीयस्येति खंडे सूचितं । पृथस्य वृष्णो वृष्णे शर्धाय
नू चित्सहोजा इत्याग्निमारुतं । आ० ७. ७. इति ॥ प्रातरनुवाकस्याग्नेये क्रता-
वाञ्छिनश्स्त्रे च जागते छंदस्यादितः पंचर्चः । सूचितं च । त्वमग्ने प्रथमो अंगिरा
नू चित्सहोजा अमृतो नितुंदत इति पंच । आ० ४. १३. इति ॥

तत्र प्रथमामृचमाह ॥

नू चि॒त्सहो॒जा अ॒मृतो॒ नि तु॑द॒ते होता॒ यद्भूतो॒ अभ॑वद्वि॒वस्व॑तः ।

वि साधि॑ष्ठेभिः प॒थिभी॒ रजो॑ म॒म आ दे॒वता॑ता ह॒विषा॑ वि॒वास॑ति ॥ १ ॥

नु। चि॒त्। सहः॑ऽजाः। अ॒मृतः॑। नि। तु॑द॒ते। होता॑। यत्। दूतः॑। अभ॑वत्। वि॒वस्व॑तः।

वि। साधि॑ष्ठेभिः। प॒थिऽभिः। रजः॑। म॒मे। आ। दे॒वऽता॑ता। ह॒विषा॑। वि॒वा॒स॒ति॒ ॥ १ ॥

सहोजाः सहसा चलेन जातः । अग्निर्हि बलेन मथ्यमानारण्योः सका-
शज्जायते । अमृतो मरणरहितः । एवंभूतोऽग्निर्नू चित् क्षिप्रमेव नितुंदते ।
नितरां व्यथयति । उत्पन्नमाचक्ष्याग्नेः स्पष्टमशक्यत्वात् । यद्वा निर्गच्छति । तुंद-
तिर्गत्यर्थः सौचो धातुः । यद्यदा होता देवानामाह्वाता होमनिष्पादको वाय-
मग्निर्विवस्वतः परिचरतो यजमानस्य देवान्प्रति हविर्वहनाय दूतोऽभवत् ।
हविर्वहने नियुक्तो भवति । तदानीं साधिष्ठेभिः समीचीनैः पथिभिर्मार्गैर्गच्छन्
रजोऽंतरिक्षलोके विममे । निर्ममे । पूर्वं विद्यमानमर्थंतरिक्षमसत्कल्पमभूत् ।
इदानीं तस्य तेजसा प्रकाशमानं सदुत्पन्नमिव दृश्यते । किंच देवताता । देवता-
तिरिति यज्ञनाम । देवतातौ यज्ञे हविषा चरुपुरोडाशादिलक्षणेन देवानावि-
वासति । परिचरति ॥ अमृतः । मृतं मरणमस्य नास्तीति बहुव्रीहौ नञो जर-
मरमिचमृता इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । तुंदते । तुद व्यथने । स्वरितेच्चादात्मनेपदं ।
नकारोपजनश्छांदसः । साधिष्ठेभिः । वाढशब्दादातिशायनिक इष्ट्यंतिकवाढ-
योर्नेदसाधौ । पा० ५. ३. ६३. इति साधादेशः । बहुलं छंदसीति भिस् ऐसभावः ।
निच्चादाद्युदात्तत्वं । देवताता । सर्वदेवात्तातिलिति स्वार्थिकत्वात्तिलप्रत्ययः ।
तेन तत्संबंधी यज्ञो लक्ष्यते । यद्वा । देवान्हविषाविवासतीति योज्यं । सुपां
सुलुगिति विभक्तेर्छांदसः । लिट्स्वरेण प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

आ स्वम॑न्नं यु॒वमा॑नो अ॒जर॑स्त्वृष्व॒विष्य॑च॒तसे॒षु तिष्ठ॑ति ।

अ॒त्यो न पृ॑ष्ठं प्रु॒पित॑स्य रोच॒ते दि॒वो न सा॑नुं स्त॒नय॑न्नचि॒क्रद॑त् ॥ २ ॥

आ। स्व॑। अ॒न्नं। यु॒वमा॑नः। अ॒जरः॑। नृ॒षु। अ॒विष्य॑न्। अ॒त॒सेषु॑। ति॒ष्ठति॑।

अ॒त्यः। न। पृ॑ष्ठं। प्रु॒पित॑स्य। रो॒च॒ते। दि॒वः। न। सा॑नुं। स्त॒नय॑न्। अ॒चि॒क्र॒द॒त् ॥ २ ॥

अजरो जरारहितोऽयमग्निः स्वं स्वकीयमग्नादनीयं नृणामुल्मादिकं युवमानः
 स्वकीयज्वालायां संमिश्रयन् । तदनन्तरं चाविष्यन् भक्षयंश्च । अविष्यन्नित्येत-
 दतिकर्मसु पठितं । एवंभूतोऽग्निसृष्टुः क्षिप्रमेवातसेषु प्रभूतेषु काष्ठेष्वतिष्ठति ।
 आरोहति । अत्रातसशब्दः काष्ठवाची । अतसं न शुष्कमिति दर्शनात् । प्रुषितस्य
 दग्धुमितस्ततः प्रवृत्तस्याग्नेः पृष्ठमुपर्यवस्थितं ज्वालाजालमत्यो न रोचते । यथा
 सततगमनशीलोऽत्योऽथ इतस्ततो गच्छन् शोभते । एवमग्नेर्ज्वालापि सर्वत्र
 गच्छन्ती शोभत इति भावः । तदानीं दिवो द्युलोकस्य संवन्धि सानु समुच्छि-
 तमभं स्तनयन्न शब्दयन्निवाचिक्रदत् । गंभीरं शब्दमात्मानमचीकरत् ॥ युव-
 मानः । यु. मिश्रणे । व्यत्ययेनात्मनेपदे । शयि प्राप्ते व्यत्ययेन शः । तस्य बहुलं
 छंदसीति लुगभावः । अदुपदेशाल्लसार्वधानुकानुदात्तत्वे विकरणस्वर एव शि-
 ष्यते । अजरः । बहुव्रीहौ नजो जरसरमिचमृता इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । अचि-
 क्रदत् । कदि क्रदि क्कदि आह्वाने रोदने च । अस्माद्यन्ताल्लुङि चङ्मागमानुशा-
 सतस्यानित्यत्वाच्चुमभावः । द्विर्भावहलादिशेषसन्वद्भावेत्वानि ॥

तृतीयामृचमाह ॥

क्राणा रुद्रेभिर्वसुभिः पुरोहितो होता निषत्तो रयिपाठमन्त्र्यः ।
 रथो न विष्ट्वृजसान आयुषु यानुपग्वार्या देव ऋण्वति ॥ ३ ॥
 क्राणा रुद्रेभिः । वसुऽभिः । पुरऽहितः । होता । निऽसत्तः । रयिपाट् । अमन्त्र्यः ।
 रथः । न । विष्टु । ऋजसानः । आयुषु । वि । आनुपक् । वार्या । देवः । ऋण्वति ॥ ३ ॥
 क्राणा हविर्वहनं कुर्वाणो रुद्रेभ्यो रुद्रेर्वसुभिश्च पुरोहितः पुरस्कृतो होता
 देवानामाह्वाता निषत्तो हविःस्वीकारणाय देवयजने निषण्णो रयिपाट् रयीणां
 शत्रुधनानामभिभवितामन्त्र्यो मरणरहितः । एवंभूतो देवो द्योतमानोऽग्निर्विष्टु
 प्रजासु लौकिकजनेषु रथो न रथ इवायुषु यजमानलक्ष्येषु मनुष्येष्वृजसानः
 सूयमानो वार्या वार्याणि संभजनीयानि धनान्यानुपक् आनुषक्तं यथा भवति
 तथा व्यृण्वति । विशेषेण प्रापयति । यद्वा वार्याणि वरणीयानि हवींषि स्वयं
 प्राप्नोति ॥ क्राणा । करोतेः शानचि बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक् । शानचो
 ङित्त्वानुशाभावे यणदेशः । चित् इत्यन्तोदात्तत्वं । सुपां सुलुगिति सोः पूर्वस-

वर्णदीर्घत्वं । निपत्तः । यद् विशरणगत्यवसादनेषु । अस्मात्कर्मणि निष्ठा ।
 नसत्तनिपत्तेत्यादिना । पा० ८. २. ६१. निष्ठानत्वाभावो निपातितः । गतिरनंतर
 इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । रयिपाट् । पह अभिभवे । छंदसि सहः । पा० ३. २. ६३. ।
 इति स्त्रिः । सहेः साडः सः । पा० ८. ३. ५६. । इति षत्वं । चञ्जसानः । चञ्जति
 स्तुतिकर्मा । असानजित्यनुवृत्तावृजिवृधिमंदिसहिभ्यः कित् । उ० २. ८४. । इति
 कर्मण्यसानच्प्रत्ययः । चित् इत्यंतोदात्तत्वं । आयुषु । आयव इति मनुष्यनाम ।
 इण् गतावित्यस्माच्छंदसीण इत्युण्प्रत्ययः । वृद्धायादेशौ । वार्या । वृद् संभक्तौ ।
 अहलोर्ण्यत् । तित्स्वरिते प्राप्ते ईद्वंद्वृशंसदुहां ण्यत् इत्याद्युदात्तत्वं । शेच्छंद-
 सीति शेलोपः । अखति । रिवि गतौ । व्यत्ययेन संप्रसारणं । इदित्त्वानुम् ।
 कर्तरि शप् ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

वि वातजूतो अतसेषु तिष्ठते वृषा जुहूभिः सृण्यां नृविष्वणिः ।

नृषु यदग्ने चनिनो वृषायसे कृष्णं ते एम रुशदूर्मे अजर ॥ ४ ॥

वि । वातऽजूतः । अतसेषु । तिष्ठते । वृषा । जुहूभिः । सृण्यां । नृविऽस्वनिः ।

नृषु । यत् । अग्ने । चनिनः । वृषऽयसे । कृष्णं । ते । एम । रुशत्ऽजर्मे । अजर ॥ ४ ॥

वातजूतो वायुना प्रेरितस्तुविष्वणिर्महास्वनः । एवंभूतोऽग्निर्जुहूभिः स्वकी-
 याभिर्जिह्वाभिः सृण्या सरणशीलेन तेजःसमूहेन च युक्तः सन् । वृथेत्यनाया-
 सवचनः । वृथानायासेनैवातसेपूजतेषु वृक्षेषु वितिष्ठते । विशेषेण तिष्ठति । हे
 अग्ने यद्यदा वनिनो वनसंवंधान्वृक्षान्द्रुधुं वृषायसे । वृषवदाचरसि । दहसीत्यर्थः ।
 हे रुशदूर्मे दीपज्वाल । अजर जरारहिताग्ने ते तवैम गमनमार्गः कृष्णं कृष्णवर्णं
 भवति ॥ वातजूतः । जू इति सौचो धातुः । वातेन जूतो वातजूतः । तृतीया
 कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । वितिष्ठते । समवप्रविभ्यः स्य इत्यात्मनेपदं ।
 जुहूभिः । हु दानादनयोः । हूयत आस्विति जुहः सुचः । श्रुवच्चेति क्तिप् ।
 चकारादीर्घः । श्रुवन्नावह्विर्भावादि । धातोरित्यंतोदात्तत्वं । सृण्या । सृ गतौ ।
 सरतीति सृणिः । सृवृषिभ्यां क्तिदिति निप्रत्ययः । एम । एत्यनेनेत्येव मार्गः ।
 इण् गतावित्यस्मात्करण औणादिको मनिन् । निह्वादाद्युदात्तत्वं ॥

पञ्चमीमुचमाह ॥

तपुर्जंभो वन आ वातचोदितो यूथे न साह्यं अवं वाति वंसंगः ।

अभिप्रजक्षितं पाजसा रजः स्यातुश्चरयं भयते पतत्रिणः ॥ ५ ॥

तपुःऽजंभः । वने । आ । वातऽचोदितः । यूथे । न । साह्यं । अवं । वाति । वंसंगः ।

अभिऽप्रजन् । अक्षितं । पाजसा । रजः । स्यातुः । चरयं । भयते । पतत्रिणः ॥ ५ ॥

तपुर्जंभः । तपूषि ज्वाला एव जंभा आयुधानि मुखानि वा यस्य स तथोक्तः ।

वातचोदितः । वायुना प्रेरितः । एवंभूतोऽग्निर्यूथे ज्वालासमूहे सत्यक्षितमक्षीणं

रज आद्रवृक्षांतर्गतमुदकं पाजसा तेजोबलेनाभिप्रजन् अभिमुख्येन गच्छन्व-

नेऽरण्ये साह्यं सर्वमभिववन् अभिमुख्येनाववाति । व्याप्नोति । तत्र दष्टांतः ।

वंसंगो न । यथा वननीयगतिर्वृषो गीयूथे सर्वमभिववन्वर्तते तद्वत् । यस्मादेवं

तस्मात्पतत्रिणः पतन्तवतोऽग्नेः सकाशात्स्यातुः स्थावरं चरयं च जंगमं च भयते ।

विभेति ॥ साह्यं । दास्यान् साह्यान्निति कसुप्रत्ययान्तो निपातितः । दीर्घादटि

समानपाद इति संहितायां नकारस्य रुवं । आतोऽटि नित्यमिति सानुनासिक

आकारः । यत्बलोपौ । ह्रस्वं छंदसं । स्यातुः । कमिमनिजनीत्यादिना विहि-

तस्तुप्रत्ययो बहुलवचनात्तिष्ठतेरपि भवति । यद्वा । स्यातुरन्तरं चरयं भयते ।

प्रथमं स्यात् स्यावरं विभेति पश्चाच्चरयमित्यर्थः । चरयं । चर गत्यर्थः । अस्मा-

दीणादिकोऽथप्रत्ययः । भयते । जिभी भये । व्यत्ययेनात्मनेपदं । बहुलं छंदसीति

द्यौरभावः । गुणावादेशौ ॥

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थे चयोविंशो वर्गः ॥

षष्ठीमुचमाह ॥

दधुष्टा भृगवो मानुषेष्वा रयिं न चाहं सुहवं जनेभ्यः ।

होतारमग्ने अतिथिं वरेण्यं मित्रं न शेवं दिव्याय जन्मने ॥ ६ ॥

दधुः । त्वा । भृगवः । मानुषेषु । आ । रयिं । न । चाहं । सुहवं । जनेभ्यः ।

होतारं । अग्ने । अतिथिं । वरेण्यं । मित्रं । न । शेवं । दिव्याय । जन्मने ॥ ६ ॥

हे अग्ने त्वा त्वां मानुषेषु मनुष्येषु मध्ये भृगव एतत्संज्ञा महर्षयो दिव्याय

जन्मने देवत्वप्राप्तये चारुं रयिं न शोभनं धनमिवादधुः । आधानसंभारेषु मञ्चैः
स्थापनेन समस्तुर्वेत् । कीदृशं त्वां । जनेभ्यः सुहवं । यजमानार्थमाह्वातुं सुशकं ।
होतारं । देवानामाह्वातारं । अतिथिं । अतिथिवत्पूज्यं । यद्वा देवयजनदेशेषु सततं
गतारं । वरेण्यं वरणीयं मित्रं न शेवं । यथा सखा सुखकरो भवति तद्वत्
सुखकरमित्यर्थः ॥ दधुः । लिट्युस्यातो लोप इटि चेत्याकारलोपः । युष्मत्तत्त-
तक्षुःष्वन्तःपादमिति विसर्जनीयस्य षत्वं । सुहवं । ह्यतेरीपहुःसुष्विति खल ।
बहुलं छद्सीति संप्रसारणं । परपूर्वत्वं । गुणावादेशौ । लितीति प्रत्ययान्पूर्व-
स्योदात्तत्वं । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

होतारं सप्त जुहो॑ऽयजि॑ष्ठं यं वा॒घतो॑ वृ॒णते॑ अ॒ध्वरे॑षु ।

अ॒ग्निं वि॒श्वेषा॑म॒रतिं॑ वसू॒नां स॒पर्या॑मि प्रय॑सा॒ यामि॑ रत्नं ॥ ७ ॥

होतारं । सप्त । जुहोः । यजिष्ठं । यं । वाघतः । वृणते । अध्वरेषु ।

अग्निं । विश्वेषां । अरतिं । वसूनां । सपर्यामि । प्रयसा । यामि । रत्नं ॥ ७ ॥

सप्त सप्तसंख्याका जुहो होतारो वाघत ऋत्विजोऽध्वरेषु यागेषु यजिष्ठं
यष्टुतमं होतारं देवानामाह्वातारं यमग्निं वृणते संभजंते विश्वेषां सर्वेषां वसूना-
मरतिं प्रापयितारं तमग्निं प्रयसा हविल्लक्षणेनाग्नेन सपर्यामि । परिचरामि ।
रत्नं रमणीयं कर्मफलं च यामि । याचामि ॥ वृणते । वृङ् संभक्तौ । क्रियादिकः ।
प्रत्ययस्वरः । अरतिं । ऋ गतिप्रापणयोः । अस्मादौणादिको वहिवस्यतिभ्यश्चित् ।
७० ४. ६१. इत्यतिप्रत्ययः । चित्त्वादन्तोदात्तत्वं । सपर्यामि । सपर्यतिः परिचर-
णकर्मा । सपरं पूजायामिति धातुः कंडादिः । अतो यक एव स्वरः शिष्यते ।
पादादिनान्निघाताभावः । यामि । याचामीत्यस्य वर्णलोपश्चादसः ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

अ॒च्छि॒द्रा मू॒नो स॒हसो॑ नो अ॒द्य स्तो॒तृभ्यो॑ मि॒त्रम॒हुः श॒र्म॑ यच्छ ।

अ॒ग्ने गृ॒णत॑म॒हंस॑ उ॒रुष्यो॑र्जो न॒पात्पू॒र्भिरा॑य॒सीभिः॑ ॥ ८ ॥

अच्छिद्रा । मूनो इति । सहसः । नः । अद्य । स्तोतृभ्यः । मित्रमहुः । शर्म॑ । यच्छ ।

अग्ने । गृणतं । अहंसः । उरुष्य । ऊर्जः । नपात् । पूऽभिः । आयसीभिः ॥ ८ ॥

हे सहसः सूनो बलस्य पुत्र । बलेन हि मय्यमानोऽग्निर्जायते । मित्रमहः ।
 अनुकूलदीप्तिमन्त्रमे नोऽस्मभ्यं स्तोतृभ्योऽद्यास्मिन्कर्मण्यच्छिद्राछेद्यानि शर्म
 शर्माणि सुखानि यच्छ । देहि । किंच हे ऊर्जो नपात् । अन्नस्य पुत्र । भुक्ते-
 नान्नं जठराग्नेः प्रवर्धनादग्नेरन्नपुत्रत्वं । एवंविधाग्ने गृणंतं त्वां स्तुवंतमायसी-
 भिर्यामैः । यद्वायोवद्बृहतरैः पूर्भिः पालनैरंहसः पापादुरुष्य । रक्ष । उरु-
 यती रक्षाकर्मणि यास्तुः ॥ अच्छिद्रा । शेषं छंदसीति शेलोपः । सूनो सहसः ।
 परमपि छंदसीति परस्य षष्ठ्यंतस्य पूर्वामंत्रितांगवद्भावे सति पदद्वयसमुदाय-
 स्याष्टमिकं सर्वानुदात्तत्वं । शर्म । सुपां सुलुगिति विभक्तेर्लुक् । ऊर्जो नपात् ।
 न पातयतीति नपात् । नभ्राणनपादिति नजः प्रकृतिभावः । सुवामंचित इति
 षष्ठ्यंतस्य परांगवद्भावे सति पादादिवादाष्टमिकनिघाताभावे षाष्टिकमामंचि-
 ताद्युदात्तत्वं । पूर्भिः । पृ पालनपूरणयोरित्यस्मात्संपदादिलक्षणे भावे क्तिप् ।
 बलदीर्घा । सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं ॥

नवमीमुचमाह ॥

भवा वरुणं गृणते विभावो भवा मघवन्मघवद्भ्यः शर्म ।

उरुष्याग्ने अंहसो गृणंतं प्रातर्मधू धियावसुजगम्यात् ॥ ९ ॥

भवा वरुणं । गृणते । विभाऽवः । भव । मघऽवन् । मघवन्तऽभ्यः । शर्म ।

उरुष्य । अग्ने । अंहसः । गृणंतं । प्रातः । मधु । धियाऽवसुः । जगम्यात् ॥ ९ ॥

हे विभावो विशिष्टप्रकाशाग्ने गृणते त्वां स्तुवते यजमानाय । वरुणमिति
 गृह्णामं । वरुणमनिष्टनिवारकं गृहं भव । हे मघवन् धनवन्त्रग्ने मघवद्भ्यो
 हविल्लक्षणधनयुक्तेभ्यो यजमानेभ्यः शर्म सुखं यथा भवति तथा भव । हे अग्ने
 गृणंतं स्तुवंतमंहसः पापकारिणः शचोरुष्य । रक्ष । धियावसुः कर्मणा बुद्ध्या
 वा प्राप्नोऽग्निः प्रातरिदानीमिव परेद्युरपि मधू शीघ्रं जगम्यात् । आगच्छतु ॥
 वरुणं । वृज् वरणे । जृवृज्यामूषन्नित्यूषन्प्रत्ययः । निन्वादाद्युदात्तत्वं । गृणते ।
 शतुरनुम इति विभक्तेरुदात्तत्वं । विभावः । विशिष्टा भा विभाः । आतो मन्निन्निति
 विच् । तदस्यास्तीति मनुप् । मादुपधाया इति मनुपो बलं । मनुवसो रुरिति
 नकारस्य रुत्वं । मघवद्भ्यः । मघवा बहुलं । पा० ६. ४. १२८. । इति मघवन्-
 शब्दस्य तु आदेशः । स च नानुबंधकृतमनेकालत्वं । पा० १. १. ५५. १. । इति वचनात्

ययं य। यम उपरमे। लिटि थलिं क्रादिनियमादिति प्राप्त उपदेशेऽन्वतः। पा० १. २. ६२.। इति प्रतिषेधः ॥

विषुवत्संज्ञेऽह्न्याग्निमासुते मूर्द्धा दिवो नाभिरग्निः पृथिव्या इति वैकल्पिकोऽनुरूपस्तृचः। विषुवान्दिवा कीर्त्य इति खंडे सूचितं। मूर्द्धानं दिवो अरतिं पृथिव्या मूर्द्धा दिवो नाभिरग्निः पृथिव्या इति वा। आ० ८. ६.। इति ॥

तत्र प्रथमां सूक्ते द्वितीयामृचमाह ॥

मूर्द्धा दिवो नाभिरग्निः पृथिव्या अथाभवदरती रोदस्योः।

तं त्वा देवासोऽज्जनयंत देवं वैश्वानरं ज्योतिरिदारीय ॥ २ ॥

मूर्द्धा दिवः। नाभिः। अग्निः। पृथिव्याः। अथ। अभवत्। अरतिः। रोदस्योः।

तं त्वा देवासः। अज्जनयंत देवं वैश्वानरं ज्योतिः। इत्। आरीय ॥ २ ॥

अयमग्निर्दिवो द्युलोकस्य मूर्द्धा शिरोवत्प्रधानभूतो भवति। पृथिव्या भूमेश्च नाभिः संनाहकः। रक्षक इत्यर्थः। अथानंतरं रोदस्योर्धावापृथिव्योरयमरतिरधिपतिरभवत्। हे वैश्वानर तं तादृशं देवं दानादिगुणयुक्तं त्वा त्वां देवासः सर्वे देवा आर्याय विदुषे मनुवे यजमानाय वा ज्योतिरित् ज्योतीरूपमेवाज्जनयंत। उद्पादयन् ॥ मूर्तमसिन्धीयत इति मूर्द्धा। नि० १. २१.। अक्षुक्षन्वितादी निपातनाद्रूपसिद्धिः। पृथिव्याः। पृथिवीशब्दः पित्रोरादिभ्यश्चेति ङीप्प्रत्ययांतोऽतोदात्तः। अज्जनयंत। जनी जृप् क्लसु रंजोऽमंताश्चेति मिह्वान्मितां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं ॥

तृतीयामृचमाह ॥

आ सूर्ये न रश्मयो ध्रुवासो वैश्वानरे दधिरेऽग्रा वसूनि।

या पर्वतेष्वोपधीष्वप्सु या मानुषेष्वसि तस्य राजा ॥ ३ ॥

आ। सूर्ये। न। रश्मयः। ध्रुवासः। वैश्वानरे। दधिरे। अग्रा। वसूनि।

या। पर्वतेषु। ओपधीषु। अप्सु। या। मानुषेषु। असि। तस्य। राजा ॥ ३ ॥

अग्रा वैश्वानरेऽग्नौ वसूनि धनान्यादधिरे। आहितानि स्थापितानि वभूवुः। तत्र दृष्टांतः। ध्रुवासो निश्चला रश्मयः किरणाः सूर्ये न यथा सूर्य आधीयते तद्वत्। अतस्त्वं पर्वतादिषु यानि धनानि विद्यन्ते तस्य धनजातस्य राजासि। अधिपतिर्भवसि ॥ अग्रा। सुपां सुलुगिति विभक्त्योर्देशः। या।

अलोऽत्यस्य । पा० १. १. ५२. । इत्यत्यस्य भवति । मद्यू । ऋचि तुनुषमक्षिति दीर्घः । धियावसुः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । पूर्वपदस्य सावेकाच इति विभक्तिरुदात्ता । लुगभावश्चादसः । जगम्यात् । गम् सूप् गतौ । लिङि बहुलं छंदसीति शपः ध्रुः ॥

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थे चतुर्विंशे वर्गः ॥

वया इदिति सप्तमं द्वितीयं सूक्तं नोधस आर्पं चैष्टुभं । वैश्वानरगुणकोऽग्निर्देवता । तथा चानुक्तांतं । वया इत्सप्त वैश्वानरीयमिति ॥ सूक्तविनियोगो लिङ्गादवगंतव्यः ॥

तत्र प्रथमामुचमाह ॥

वया इदमे अग्रयस्ते अन्ये ते विश्वे अमृता मादयंते ।

वैश्वानर नाभिरसि क्षितीनां स्थूरेव जना उपमिद्वयं ॥ १ ॥

वयाः । इत् । अग्ने । अग्रयः । ते । अन्ये । ते इति । विश्वे । अमृताः । मादयंते ।

वैश्वानर । नाभिः । असि । क्षितीनां । स्थूरा इव । जनां । उपमिद्वयं । ययं ॥ १ ॥

वयाः शाखा वेतेर्वातायना भवंतीति यास्कः । नि० १. ४. । हे अग्ने येऽन्येऽग्रयः संति ते सर्वेऽपि ते तव वया इत् । शाखा एव । ततस्त्वतोऽन्ये न संतीति भावः । किंच ते त्वयि सति विश्वे सर्वेऽमृता अमरणधर्माणो देवा मादयंते । हयंति । न हि त्वद्यतिरेकेण तैर्जीवितुं शक्यते । हे वैश्वानर विश्वेषां नराणां जठररूपेण संबंधिन्नाग्ने क्षितीनां मनुष्याणां नाभिः संनद्धासि । अवस्थापको भवसि । अतस्त्वमुपमिदुपस्थापयिता सन् । यद्वा । उपमिदित्येतद्दृष्टांतविशेषणं । जनान्वयं । अग्रयः । तत्र दृष्टांतः । उपमिदुपनिखाता स्थूरेव । वंशधारणार्थं निखातः स्तंभो यथा गृहोपरिस्थं वंशं धारयति तद्वत् ॥ वैश्वानर । विश्वे चेमे नरा विश्वानराः । नरे संज्ञायां । पा० ६. ३. १२९. । इति पूर्वपदस्य दीर्घः । तत्संबंधी वैश्वानरः । तस्येदमित्यण् । नाभिः । नहो भक्षेतीजप्रत्ययो भकारश्चांतादेशः । जिह्वादाद्युदात्तत्वं । असि । तासस्योर्लोप इति सलोपः । क्षितीनां । क्षि निवासगत्योः । अस्मात् क्तिच्क्त्तौ च संज्ञायामिति क्तिच् । अंतोदात्ताद्धितिशब्दादुत्तरस्य नामो नामन्यतरस्यामित्युदात्तत्वं । उपमिद्वयं । दुमिज् प्रक्षेपणे । अस्मादुपपूर्वाद्वाहुलवचनात्कर्मणि क्तिप् । तुगागमः ।

ययं य। यम उपरमे। लिटि थलि-क्तादिनियमादिति प्राप्त उपदेशेऽन्वतः। पा० १. २. ६२. इति प्रतिषेधः ॥

विषुवत्संज्ञेऽहन्याग्निमारुते मूर्द्धा दिवो नाभिरग्निः पृथिव्या इति वैकल्पिकोऽनुरूपस्मृत्तः। विषुवान्दिवा कीर्त्य इति खंडे सूचितं। मूर्द्धानं दिवो अरतिं पृथिव्या मूर्द्धा दिवो नाभिरग्निः पृथिव्या इति वा। आ० ८. ६. इति ॥

तत्र प्रथमां सूक्ते द्वितीयामृचमाह ॥

मूर्द्धा दिवो नाभिरग्निः पृथिव्या अथाभवदरती रोदस्योः।

तं त्वा देवासोऽजनयंत देवं विश्वानर ज्योतिरिदारीय ॥ २ ॥

मूर्द्धा। दिवः। नाभिः। अग्निः। पृथिव्याः। अथ। अभवत्। अरतिः। रोदस्योः।

तं। त्वा। देवासः। अजनयंत। देवं। विश्वानर। ज्योतिः। इत्। आरीय ॥ २ ॥

अयमग्निर्दिवो द्युलोकस्य मूर्द्धा शिरोवत्प्रधानभूतो भवति। पृथिव्या भूमेश्च नाभिः संनाहकः। रक्षक इत्यर्थः। अप्यानंतरं रोदस्योर्धावापृथिव्योरयमरतिरधिपतिरभवत्। हे विश्वानर तं तादृशं देवं दानादिगुणयुक्तं त्वा त्वां देवासः सर्वे देवा आरीयाय विदुषे मनुवे यजमानाय वा ज्योतिरित् ज्योतीरूपमेवाजनयंत। उदपादयन् ॥ मूर्तमस्मिन्धीयत इति मूर्द्धा। नि० १. २१.। अन्नुक्षान्नित्यादौ निपातनाद्वृत्तसिद्धिः। पृथिव्याः। पृथिवीशब्दः पिद्भीरादिभ्यश्चेति ङीप्प्रत्ययांतोऽतोदात्तः। अजनयंत। जनी जृप् क्लसु रंजोऽमंताश्चेति मित्रान्मितां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं ॥

तृतीयामृचमाह ॥

आ सूर्ये न रश्मयो ध्रुवासो विश्वानरे दधिरेऽग्रा वसूनि।

या पर्वतेष्वोषधीष्वप्सु या मानुषेष्वसि तस्य राजा ॥ ३ ॥

आ। सूर्ये। न। रश्मयः। ध्रुवासः। विश्वानरे। दधिरे। अग्रा। वसूनि।

या। पर्वतेषु। ओषधीषु। अप्सु। या। मानुषेषु। असि। तस्य। राजा ॥ ३ ॥

अग्रा विश्वानरेऽग्नौ वसूनि धनान्यादधिरे। आहितानि स्थापितानि वभूवुः। तत्र दृष्टान्तः। ध्रुवासो निश्चला रश्मयः किरणाः सूर्ये न यथा सूर्ये आधीयन्ते तद्वत्। अतस्त्वं पर्वतादिषु यानि धनानि विद्यन्ते तस्य धनजातस्य राजासि। अधिपतिर्भवसि ॥ अग्रा। सुपां सुलुगिति विभक्त्योर्देशः। या।

श्रेष्ठं दसि बहुलमिति शेलोपिः । ओषधीषु । उप दाहे । ओषः पाकः । भावे घञ् । जिह्वादाद्युदात्तत्वं । ओष आसु धीयत इत्योषधयः । कर्मण्यधिकरणे चेति किप्रत्ययः । दासीभारादिषु पठितत्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । सप्तमीबहुवचन ओष-
धेश्च विभक्तावप्रथमायां । पा० ६, ३, १३२. इति दीर्घः । अस्सु । ऊडिदमिति विभक्तेरुदात्तत्वं ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

वृहती इव सूनवे रोदसी गिरो होता मनुष्यो न दक्षः ।

स्वर्वते सत्यशुप्माय पूर्वी वैश्वानराय नृतमाय यद्हीः ॥ ४ ॥

वृहती इवेति वृहतीऽइव । सूनवे । रोदसी इति । गिरः । होता । मनुष्यः । न । दक्षः ।

स्वःऽवते । सत्यऽशुप्माय । पूर्वीः । वैश्वानराय । नृऽतमाय । यद्हीः ॥ ४ ॥

रोदसी द्यावापृथिव्यौ सूनवे स्वपुत्राय वैश्वानराय वृहती इव प्रभूते इवाभूतां । वैश्वानरस्य द्यावापृथिव्योः पुत्रत्वं मंत्रांतरे स्पष्टमवगम्यते । उभा पितरा मह-
यन्नजायतामिर्द्यावापृथिवी भूरिरेतसेति । महतो वैश्वानरस्यावस्थानाय द्यावा-
पृथिव्यौ विसृते जाते इत्यर्थः । किंच । अयं होता दक्षः समर्थः पूर्वीर्बहुविधा
यद्हीर्महतीर्गिरः स्तुतीर्वैश्वानरायाम्रये प्रायुंक्तेति शेषः । कीदृशाय । स्वर्वते ।
शोभनगमनयुक्ताय । सत्यशुप्माय । अक्षितयवलाय । नृतमाय । अतिशयेन
सर्वेषां नेवे । तच्च दृष्टांतः । मनुष्यो न । यथा मनुष्यो लौकिको बंदी दातारं
प्रभुं बहुविधया स्तुत्या स्तौति तद्वत् ॥ मनुष्यः । मनोजातावज्यती पुङ्क् चेति
जातो गम्यमानायां मनुशब्दाद्यत् पुगागमश्च । तित्स्वरित इति स्वरितत्वं ।
यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं न भवति । तच्च हि झजित्यनुवर्तते । स्वर्वते । सुपूर्वा-
दर्त्तभावे विच् । ततो मनुप् । मादुपधाया इति वत्वं ॥

पंचमीमृचमाह ॥

दिवश्चित्ते वृहतो जातवेदो वैश्वानर प्र रिरिचे महित्वं ।

राजा कृष्टीनामसि मानुषीणां युधा देवेभ्यो वरिवश्चकथं ॥ ५ ॥

दिवः । चित् । ते । वृहतः । जातऽवेदः । वैश्वानर । प्र । रिरिचे । महिऽत्वं ।

राजा । कृष्टीनां । असि । मानुषीणां । युधा । देवेभ्यः । वरिवः । चकथं ॥ ५ ॥

हे जातवेदो जातानां वेदितवैश्वानरामे ते तव महित्वं माहात्म्यं वृहतो महतो दिवश्चित् द्युलोकादपि प्ररिरिचे । प्रववृधे । किंच त्वं मानुषीणां मनोजातानां कृदीनां प्रजानां राजासि । अधिपतिर्भवसि । तथा वरिवोऽसुरैरपहृतं धनं युधा युद्धेन देवेभ्यश्चकथं । देवाधीनमकायीः ॥ वैश्वानर । पादादित्वादाष्टमिकनिघाताभावः । रिरिचे । रिचिर् विरेचने । अत्रोपसर्गवशात्तद्विपरीत आधिक्ये वर्तते । कृदीनां । नामन्यतरस्यामिति नाम उदात्तत्वं । मानुषीणां । मानुषशब्दो मनोजातावित्यञ्प्रत्ययांतः । जातिलक्षणे ङीप् प्राप्ते तदपवादतया शाङ्करवाद्यञ इति ङीन् । निच्चादाद्युदात्तत्वं । ङ्याञ्छंदसि बहुलं । पा० ६. १. १७८. इति बहुलवचनान्नाम उदात्तस्याभावः । युधा । युध संप्रहार इत्यस्मात्संपदादिलक्षणो भावे क्तिप् । वरिव इति धननाम । नद्विपयस्येत्याद्युदात्तत्वं ॥

पठौमृचमाह ॥

प्र नू महित्वं वृषभस्य वोचं यं पूरवो वृचहणं सचंते ।

वैश्वानरो दस्युमग्निर्जघन्वाँ अधूनीत्काष्टा अवं शंवरं भेत् ॥ ६ ॥

प्र । नु । महिऽत्वं । वृषभस्य । वोचं । यं । पूरवः । वृचऽहनं । सचंते ।

वैश्वानरः । दस्युं । अग्निः । जघन्वान् । अधूनीत् । काष्टाः । अवं । शंवरं । भेत् ॥ ६ ॥

अत्र वैश्वानरशब्देन मध्यमस्थानस्थो वैद्युतोऽग्निरभिधीयते । पूरव इति मनुष्यनाम । पूरवो मनुष्याः वृचहणमावरकस्य मेघस्य हंतारं यं वैश्वानरं सचंते । वर्षार्थिनः सेवन्ते । तस्य वृषभस्यापां वर्षितुर्वैश्वानरस्य महित्वं माहात्म्यं नू क्षिप्रं प्रवोचं । प्रववीमि । किं तदित्यत आह । अयं वैश्वानरोऽग्निर्दस्युं रसानां कर्मणां वोपक्षयितारं राक्षसादिकं जघन्वान् हतवान् । तथा काष्टा अपो वृक्ष्युदकान्यधूनीत् । अधोमुखान्यपातयत् । शंवरं तं निरोधकारिणं मेघमवभेत् । अवाभिनत् ॥ वोचं । छंदसि लुङ्लल्लिट इति वर्तमाने लुङ्मास्यतिवक्तीत्यादिना च्चैरङादेशः । वच उमित्युमागमः । गुणः । बहुलं छंदस्यमाङ्गोऽपीत्यङभावः । जघन्वान् । हन्तेर्लिटः कसुः । अभ्यासाच्चैत्यभ्यासादुत्तरस्य हकारस्य घत्वं । विभाषा गमहनेति विकल्पनादिङभावः । भेत् । भिदिर् विदारणे । लङि बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक् । हल्ङ्माव्य इति तकारस्य लोपः । पूर्ववदङभावः ॥ अत्र निरुक्तं । प्र ववीमि तन्महत्त्वं महाभाग्यं वृषभस्य वर्षितुरपां यं पूरवः पूरयितव्या मनुष्या

वृत्रहणं मेघहनं सचंते सेवन्ते वर्षकामा दस्युर्दस्यतेः द्ययार्थादुपदस्यन्त्यस्मिन्नसा
 उपदासयति कर्माणि तमग्निर्वैश्वानरो भन्ववाधूनोदपः काष्ठा अभिनच्छंवरं मेघं
 । नि० ७. २३. । इति ॥ अत्रेदं चिंतनीयं । कोऽसौ वैश्वानर इति । तत्र केचिदाहुः ।
 मध्यमस्थानस्थो वायुरिंद्रो वा वैश्वानरः । तस्य हि वर्षकर्मणा संस्तव उपपद्यते ।
 न त्वग्नेः पृथिवीस्थानत्वादिति । अन्ये त्वेवं मन्यन्ते । द्युस्थानः सूर्यो वैश्वानर इति ।
 युक्तिं चाहुः । प्रातःसवनादीनि त्रीणि सवनानि लोकत्रयात्मकानि । तत्र
 तृतीयसवनं प्राप्तो यजमानः स्वर्गं प्राप्त इति पृथिव्याः प्रच्युतो भवेत् । तत्प्रच्यु-
 त्तिपरिहारायामिमास्तेऽंतिमे शस्त्रे होता स्वर्गाद्भूमिं प्रत्यवरोहति । कथमिति
 तदुच्यते । इतरशस्त्रवत् । स्तोत्रियतृचेन प्रारंभमुक्त्वा द्युस्थानसंबंधिना वैश्वान-
 रीयेण सूक्तेन शस्त्रं प्रारभते । ततो मध्यमस्थानसंबंधिनं रुद्रं मरुतश्च प्रति
 तद्देवत्वसूक्तपाठेनावरोहति । तत्र पृथिवीस्थानमग्निं । यद्यत्र वैश्वानरः सूर्यो
 न स्यात् तदानीमवरोहो नोपपद्यते । तदेतन्मत्तद्वयमथनुपपन्नं । अयमेवाग्निर्वै-
 श्वानरः । कुतः । वैश्वानरशब्दनिर्वचनानुरोधात् । विश्वेषां नराणां लोकांतरं
 प्रति नेतृतया संबन्धी वैश्वानरः । तथा चास्मात् । वैश्वानर पुत्रः पित्रे लोक-
 कृज्जातवेदो वह्नेमं सुकृतां यत्र लोका इति । यद्वा विश्वे सर्वे नरा एनमग्निं
 यज्ञादौ प्रीणयंतीति तत्संबंधाद्वैश्वानरः । यद्वा सर्वान्प्राणिनः प्रत्युतो गच्छत
 इति विश्वानरौ मध्यमोह्नमौ । ऋ गतावित्यस्मात्पचाद्यच् । लुगभावश्छां-
 दसः । ताभ्यामुत्पन्नत्वादयमग्निर्वैश्वानरः । वैद्युतोऽग्निर्हि मध्यमसकाशज्जायते ।
 अशनिपतनानंतरमयमेव पार्थिवोऽग्निः संपद्यते । आदित्यसकाशादपि घर्म-
 काले सूर्यकांतादिमणिष्वग्नेरूपक्षिः प्रसिद्धा । तस्मान्नामनिर्वचनानुरोधेनाय-
 मेवाग्निर्वैश्वानर इत्येतदुपपन्नं । अस्यापि वर्षकर्मणा स्तुतिः संभवति । अग्नौ
 प्राप्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते । आदित्याज्जायते वृष्टिवृष्टेरन्नं ततः प्रजा इति
 स्मरणात् । प्रत्यवरोहोऽपि न कर्तव्यः । तृतीयसवनस्य भक्तस्वर्गत्वात् । एतत्सर्वं
 यास्तेन वैश्वानरः कस्मादित्यादिना बहुधा प्रपंचितं । नि० ७. २५. । अत्र यदनुक्तं
 तत्सर्वं तच्चैवानुसंधेयं ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

वैश्वानरो महिम्ना विश्वकृष्टिर्भरद्वाजिषु यजतो विभावा ।

शातवनेये श्रुतिनीभिरग्निः पुरुणीये ऋरते सूनृतावान् ॥ ७ ॥

वैश्वानरः । महिम्ना । विश्वऽकृष्टिः । भरतऽवाजेषु । यजतः । विभाऽवा ।
शतऽवनेये । शतिनीभिः । अग्निः । पुरुऽनीथे । जरते । सूनृताऽवान् ॥ ७ ॥

वैश्वानरोऽग्निर्महिम्ना महत्त्वेन विश्वकृष्टिः । कृष्टिरिति मनुष्यनाम । विश्वे
सर्वे मनुष्या यस्य स्वभूताः स तथोक्तः । भरद्वाजेषु पुष्टिकरहविलक्षणान्वत्सु
यागेषु । यद्वा । एतत्संज्ञेवृषिषु यजतो यष्टयः । विभावा विशेषेण प्रकाशयिता ।
सूनृतावान् । सूनृता प्रिया सत्या वाक् । तद्युक्तः । एवंभूतोऽग्निः शतवनेये । शत-
संख्याकान् ऋतून्वनति संभजत इति शतवनिः । तस्य पुत्रः शतवनेयः । तस्मिन्
पुरुषीथे वहूनां नेतर्येतत्संज्ञके राजनि च शतिनीभिर्वहुभिः स्तुतिभिर्जरते ।
स्तूयते ॥ भरद्वाजेषु । भरति षोडशमिति भोक्तृनिति भरतः । तादृशा वाजा येषु ।
वहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते मरुद्भृधादित्वात्पूर्वपदांतोदात्तत्वं । यजतः । भृमृ-
हशियजिपर्विपच्यमितमिनमिहयैभ्योऽतजिति यजतेरतच्प्रत्ययः । विभावा । भा
दीप्तौ । आतो मनिच्चिति वनिप् । तस्य पित्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः शिष्यते ।
शतवनेये । इन् सर्वधातुभ्य इतीन्प्रत्ययः शतवनिशब्दः । इतश्चानिजः । पा०
४. १. १२२. इति ङक् । कित इत्यंतोदात्तत्वं । शतिनीभिः । शतशब्दान्मत्वर्थीय
इनिः । ऋत्तेभ्य इति ङीप् । पुरुषीथे । पूर्वपदान्संज्ञायामंगः । पा० ८. ४. ३. ।
इति णत्वं । जरते । व्यत्ययेन कर्मणि कर्तृप्रत्ययः ॥

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थे पंचविंशो वगः ॥

वह्निमिति पंचचै तृतीयं सूक्तं नोद्यस आपं चैष्टुभमाग्नेयं । अनुक्रांतं च ।
वह्निं पंचेति ॥ प्रातरनुवाकस्याग्नेये ऋतौ चैष्टुभे छंदसीदं सूक्तमाग्निने शस्ते च ।
तथा च सूचितं । वह्निं यशसमुप प्रजिन्वन्निति वीणि । आ० ४. १३. इति ॥

तत्र प्रथमामृचमाह ॥

वह्निं यशसं विदधस्य केतुं सुप्रार्थ्य दूतं सद्योऽर्चये ।

द्विजन्मानं रयिमिव प्रशस्तं रातिं भरद्गवे मातरिषां ॥ १ ॥

वह्निं । यशसं । विदधस्य । केतुं । सुप्रऽअर्थ्यं । दूतं । सद्यःऽअर्थे ।

द्विऽजन्मानं । रयिऽइव । प्रऽशस्तं । रातिं । भरत् । भृगवे । मातरिषां ॥ १ ॥

वह्निं हविषां वोढारं यशसं यशस्त्विनं विदधस्य केतुं यज्ञस्य प्रकाशयितारं

सुप्राथ्यं सुपु प्रकर्षेण रक्षितारं दूतं देवैर्हविर्वहनलक्षणे दूत्ये नियुक्तं । सद्योऽर्थं । यदा हवींषि जुह्वति सद्यस्तदानीमेव हविर्भिः सह देवान्गन्तारं । यद्वा सद्योऽर्थ-
मरणं गमनं यस्य तं । द्विजन्मानं । द्वयोर्द्यावापृथिव्योररण्योर्वा जायमानं ।
रयिमिव । धनमिव प्रशस्तं प्रख्यातं । एवंभूतमग्निं मातरिश्वा वायुर्भृगव एतत्सं-
ज्ञकाय महर्षये रातिं भरत् । मित्रमहरत् । अकरोदित्यर्थः । रातिना संभाषेत्यत्र
रातिर्मित्रमिति कपर्दिनोक्तं । रातिः पुत्र इत्येके । एतदर्थप्रतिपादकं मन्त्रान्तरं च
भवति । रातिं भृगूणामुशिजं कविऋतुमिति ॥ वह्निं । वहिश्चियुश्रुगलाहावरिभ्यो
निदिति वहतेर्निप्रत्ययः । निद्वद्भावादाद्युदात्तत्वं । यशसं । यशस्शब्दादुत्तरस्य
विनो लुक् । व्यत्ययेनांतोदात्तत्वं । यद्वा । अशंश्चादित्वादच् । स्वरः पूर्ववत् ।
सुप्राथ्यं । सुपु प्रकर्षेणावति रक्षतीति सुप्रावीः । उपसर्गद्वयोपसृष्टादवतरेवितृ-
स्तृत्तचिभ्य ईः । उ० ३. १५६. । इतीकारप्रत्ययः । वा छंदसीत्यमि पूर्व इत्यस्य
विकल्पे सति यणदेशः । उदात्तस्वरितयोर्यण इति स्वरितत्वं । सद्योऽर्थं ।
उपिकुषिगार्तिभ्यस्त्यन्तित्येतेः कर्तरि यन्प्रत्ययः । सद्य एवार्थो गन्ता सद्योऽर्थः ।
अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । यदि त्वव्यये नञ्कुनिपातनामिति वक्तव्यं । पा० ६.
२. २. १. । इत्यव्ययपहणेन चितयं गृह्येत । तर्हि बहुव्रीहिस्वरौ भविष्यति । मात-
रिश्वा । सर्वनिर्माणहेतुत्वान्मातांतरिष्टं । श्वसितिरत्र गतिकर्मा । मातर्यंतरिष्टे
श्वसिति गच्छतीति मातरिश्वा । श्वन्नुक्षन्वित्यादौ निपातनादूपसिद्धिः । यद्वा
मातर्यंतरिष्टे श्वाश्वसति गच्छतीति मातरिश्वा । अस गतिदीप्तादानेष्वित्यस्मा-
दौणादिको ङन्प्रत्ययः । एतच्च यास्केनोक्तं । नि० ७. २६. ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

अस्य शासुर्भयांसः सचन्ते हविर्मात उशिजो ये च मतीः ।

दिवश्चित्पूर्वो न्यसादि होतापृच्छ्यो विश्वपतिर्विदु वेधाः ॥ २ ॥

अस्य । शासुः । उभयांसः । सचन्ते । हविर्मातः । उशिजः । ये । च । मतीः ।

दिवः । चित् । पूर्वः । नि । असादि । होता । आऽपृच्छ्यः । विश्वपतिः । विदुः ।

वेधाः ॥ २ ॥

शासुः शासितुरस्याग्नेरुभयास उभयेऽपि देवा मनुष्याश्च । यद्वा । स्तुतिभिः
स्तोतारो यज्ञैर्यजमानाश्चेममग्निं शासितारं सचन्ते । सेवन्ते । उशिजः कामयमाना

देवा हविष्मन्तो हविषा युक्ता ये च मर्ता मरणधर्माणो यजमानाः । यद्वा ।
 उशिज इति मेधाविनाम । उशिजो मेधाविनः स्तोतारो हविष्मन्तो हविर्युक्ता
 मर्ता यजमानाः । किंच । अयं होता होमनिष्पादकोऽग्निर्दिवश्चित् आदित्यादपि
 पूर्वं उषःसु वर्तमानो भूत्वाग्निहोचहोमार्थं विष्णु यजमानेषु न्यसादि । अध्वर्यु-
 णाग्न्यायत्तने न्यधायि । निस्थाप्यते । कीदृशो होता । आपृच्छयः । आप्रष्टयः
 पूज्य इत्यर्थः । विशपतिः । विशां प्रजानां पालयिता । वेधाः । विधाताभिमत-
 फलस्य कर्ता ॥ शासुः । शासु अनुशिष्टौ । तृनृचौ शंसिश्शसिशासिश्चदादिभ्यः
 संज्ञायां चानिटौ । उ० २. ९०. इति तृन् । इडागमाभावश्च । पष्ट्येकवचने तका-
 रलोपच्छांदसः । निष्ठादाद्युदात्तत्वं । उशिजः । वशः किदिति वष्टेरिजिप्रत्ययः ।
 यहिज्यादिना संप्रसारणं । मर्ताः । मृद् प्राणत्यागे । असिहसिमृगृक्षामीत्या-
 दिना तन्प्रत्ययः । निष्ठादाद्युदात्तत्वं । आपृच्छयः । प्रच्छ जीप्सायां । आङ्पूर्वाद्-
 स्माच्छंदसि निष्कर्षेत्यादौ क्यप्प्रत्ययो निपातितः । यहिज्यादिना संप्रसारणं ।
 क्यपः पितृदादनुदात्तत्वे धातुस्वरः शिष्यते । विशपतिः । पत्याचैश्वर्य इति पूर्वप-
 दप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते परादिच्छंदसि बहुलमित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं ॥

तृतीयामृचमाह ॥

तं नव्यसी हृद् आ जायमानमस्मत्सुकीर्तिर्मधुजिह्वमश्याः ।

यमृत्विजो वृजने मानुषासः प्रयस्वन्त आयवो जीजनन्त ॥ ३ ॥

तं नव्यसी । हृद् । आ । जायमानं । अस्मत् । सुऽकीर्तिः । मधुऽजिह्वं । अश्याः ।

यं । ऋत्विजः । वृजने । मानुषासः । प्रयस्वन्तः । आयवः । जीजनन्त ॥ ३ ॥

नव्यसी नवतरा सुकीर्तिः सुष्ठु कीर्तयिष्यस्मत् अस्माकं स्तुतिर्हृदो हृद्यवस्थि-
 तात्प्राणाज्जायमानमुत्पद्यमानं । अग्निर्हि वायोस्त्यद्यते वायुश्च प्राण एव । यः
 प्राणः स वायुरित्याख्यानान् । मधुजिह्वं मादयितृज्जालं । एवंभूतं तमग्निमाश्याः ।
 आभिमुख्येन व्याप्नोतु । वृजने संयामे प्राप्ते सत्यायवो मनुष्या यमग्निं जीज-
 नन्त । यज्ञार्थमुदपादयन् । कीदृशा मनुष्याः । ऋत्विजः । ऋतौ काले यदारः ।
 मानुषासः । मनोः पुत्राः । प्रयस्वन्तः । हविल्लक्षणाक्षोपेताः ॥ नव्यसी । नवीय-
 सीत्यवेकारलोपच्छांदसः । हृद् । अच हृदयशब्देन तत्स्यः प्राणो लक्ष्यते ।
 पद्मन्त्रित्यादिना हृदयशब्दस्य हृद्देशः । जायमानं । जनी प्रादुर्भावे । श्यनि

ज्ञाजनोर्जेति जादेशः । अदुपदेशाहसार्वधातुकानुदात्तत्वे श्यनो निच्चादाद्यु-
दात्तत्वं । अस्मत् । सुपां सुलुगिति विभक्तेर्लुक् । अश्याः । अशू व्याघ्रौ । लिङि
बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक् । व्यत्ययेन परस्मैपदमध्यमौ । जीजनंत । जनी
प्रादुर्भावे । एयंताल्लुङि च्लेश्छङदेशः । द्विर्भावहलादिशेषः । सन्वद्भाववत्दीर्घाः ।
अदुपदेशाहसार्वधातुकानुदात्तत्वे चङ एव स्वरे प्राप्ते व्यत्ययेनाभ्यस्ताद्युदात्तत्वं ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

उ॒शिक॑पा॒व॒को वसु॑र्मानु॒षेपु॑ वरे॒ण्यो होता॑धायि वि॒द्यु ।

द॒मूना॑ गृह॒पति॑र्द॒म आँ अ॒ग्निर्भु॑वद्रयि॒पती॑ रयी॒णां ॥ ४ ॥

उ॒शिक् । पा॒व॒कः । वसुः॑ । मानु॒षेपु॑ । वरे॒ण्यः । होता॑ । अ॒धा॒यि॒ । वि॒द्यु ।

द॒मूनाः॑ । गृह॒पतिः॑ । द॒मे । आ । अ॒ग्निः । भुव॑त् । रयि॒पतिः॑ । रयी॒णां ॥ ४ ॥

उशिक् कामयमानः पावकः शोधको वसुर्निवासयिता वरेण्यो वरणशीलः ।
एवंभूतो होताग्निर्विद्यु यज्ञगृहं प्रविष्टेषु मानुषेषु यजमानेष्वधायि । स्थाप्यते ।
स चाग्निर्दमूना रक्षसां दमनकरेण मनसा युक्तो गृहपतिर्गृहाणां पालयिता च
सन्दमे यज्ञगृहे रयिपतिर्धनाधिपतिराभुवत् । आ समंताद्भवति । न केवलमेकस्य
रायोऽपि तु सर्वेषामित्याह रयीणामिति । यद्वा । रयीणां मध्य उत्कृष्टं यद्दत्तं
तस्य पतिरित्यर्थः ॥ अधायि । छंदसि लुङ्लल्लिट इति वर्तमाने कर्मणि
लुङि च्लेश्छङदेश आतो युक् चिरकृतोरिति युगागमः । दमयति राक्षसादिक-
मिति दमूनाः । दम उपशमे । दमेरूनसिः । उ० ४. २३४. । इत्यौणादिक ऊनसि-
प्रत्ययः । यास्कस्त्वाह । दमूना दममना वा दानमना वा दांतमना वापि वा
दम इति गृहनाम । तन्मना स्यात् । नि० ४. ४. । इति । दम आँ अग्निः । आङोऽनु-
नासिकछंदसीत्याकारस्य सानुनासिकत्वं । प्रकृतिभावश्च । भुवत् । लेट्यडागमः ।
इतश्च लोप इतीकारलोपः । रयिपतिः । परादिछंदसि बहुलमित्युत्तरपदाद्यु-
दात्तत्वं । रयीणां । नामन्यतरस्यामिति नाम उदात्तत्वं ॥

पंचमीमृचमाह ॥

तं त्वा व॒यं पति॑मग्रे रयी॒णां प्र शँ॑सामो म॒तिभिर्गो॑त॒मासः॑ ।

आशुं॑ न वाजंभ॒रं म॒र्जय॑तः प्रा॒तर्म॑धू धिया॒वसु॑र्जगम्यात् ॥ ५ ॥

तं । त्वा । वयं । पतिं । अग्ने । रयीणां । प्र । शंसामः । मतिऽभिः । गोतमासः ।

आशुं । न । वाजंऽभरं । मर्जयंतः । प्रातः । मधु । धियाऽवसुः । जगम्यात् ॥ ५ ॥

गोतमासो गोतमगोचोत्पन्ना वयं । नोधसः स्तोतुरेकत्वेऽप्यात्मनि पूजार्थं बहुवचनं । हे अग्ने रयीणां धनानां पतिं रक्षितारं तादृशं त्वां मतिभिर्मननीयैः स्तोत्रैः प्रशंसामः । प्रकर्षेण स्तुमः । किं कुर्वतः । वाजंभरं वाजस्य हविल्लक्षणात्तस्य भर्तारं त्वां मर्जयंतो मार्जयंतः । तत्र दृष्टान्तः । आशुं न । अश्वमिव । यथाश्वमारोहंतः पुरुषास्तस्य वहनप्रदेशं हस्तैर्निमृजंति । तद्वद्वयमप्यग्नेर्हविवहनप्रदेशं निमृजंत इत्यर्थः । तथा चाग्निसंमार्जनप्रकरणे वाजसनेयिभिराम्नातं । अथ मध्ये तूष्णीमेव त्रिः संमार्ष्टि । यथा युक्ता मेहि वहेति व्रजेदेवमेतदग्निं युक्तोपक्षिपति मेहि देवेभ्यो हव्यं वहेति । धियावसुः कर्मणा बुद्ध्या वा प्राप्नधनः सोऽग्निः प्रातः श्रोभूतस्याहः प्रातःकाले मधू शीघ्रं जगम्यात् । आगच्छतु ॥ मतिभिः । मन ज्ञान इत्यस्मात्कर्मणि क्तिन् । मंचे वृषेयेत्यादिना तस्योदात्तत्वं । वाजंभरं । अग्नेरेषा वैदिकी संज्ञा । संज्ञायां भृतृवृजीति । पा० ३. २. ४६. । वाजशब्दे कर्मण्युपपदे खच्प्रत्ययः । अस्तुर्विषदजंतस्य मुम् । पा० ६. ३. ६१. । इति मुमागमः । चित इत्यंतोदात्तत्वं । मर्जयंतः । संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वात् मृजेर्वृद्धिः । पा० ७. २. ११४. । इति वृद्धभावः । अदुपदेशस्तस्यार्वाधातुकानुदात्तत्वे णिच एव स्वरः शिष्यते । जगम्यात् । लिङि बहुलं छंदसीति शपः ध्रुः ॥

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थे यद्विशो वर्गः ॥

अस्मा इति षोडशर्चं चतुर्थे सूक्तं । नोधस आर्धमेन्द्रं वैपुभं । अनुक्रांतं च । अस्मा इदु षोडशेति । अस्य सूक्तस्य नोधा द्रष्टव्येतद्वास्तवे समाम्नायते । अस्मा इदु प्र तवसे तुरायेति नोधास्त एते प्रातःसवन इति ॥ पलहस्तोत्रियावापवत्सु चतुर्विंशमहाव्रतादिष्वहःसु माध्यंदिने सवने ब्राह्मणाच्छंसिषस्त्रे ब्रह्मणा ते ब्रह्मयुजेत्यस्या आरंभणीयाया उर्ध्वमहीनसूक्तसंज्ञमेतच्छंसनीयं । तथा च सूचितं । अस्मा इदु प्र तवसे शासद्बहिरितीतरावहीनसूक्ते । आ० ७. ४. । इति । ब्राह्मणं च भवति । न एते प्रातःसवने पलहस्तोत्रियाञ्छत्वा माध्यंदिनेऽहीनसूक्तानि शंसंतीति ॥

तत्र प्रथमामृचमाह ॥

अस्मा इदु प्र तवसे तुराय प्रयो न हर्मिं स्तोमं माहिनाय ।

ऋचीपमायाग्निगव ओहमिन्द्राय ब्रह्माणि राततमा ॥ १ ॥

अस्मै । इत् । जुं इति । प्र । तवसे । तुराय । प्रयः । न । हर्मिं । स्तोमं । माहिनाय ।

ऋचीपमाय । अग्निऽगवे । ओहं । इन्द्राय । ब्रह्माणि । रातऽतमा ॥ १ ॥

इदु इति निपातद्वयं पादपूरणे । अथापि पादपूरणाः कमीमिद्वितीति यास्कः । यद्वा । अवधारणार्थं । तवसे प्रवृद्धाय तुराय त्वरमाणाय । यद्वा तुर्विचे शत्रूणां हिंसिचे माहिनाय गुणैर्महते ऋचीपमाय ऋचा समाय । यादृशी स्तुतिः क्रियते तत्समायेत्यर्थः । अग्निगवे । अधृतगमनाय । अप्रतिहतगमनायेत्यर्थः । तथा च यास्कः । अधृतगमनकर्मवन् । इन्द्रोऽप्यग्निगुरुच्यते । नि० ५. ११. । इति । एवंभूतायास्मा इन्द्राय स्तोमं स्तोत्रं प्रहर्मिं । प्रहरामि । करोमीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । प्रयो न । प्रय इत्यन्तनाम । यथा युभुक्षिताय पुरुषाय कश्चिदन्नं प्रहरति । कीदृशं स्तोमं । ओहं । वहनीयं । प्रापणीयं वा । अत्यंतोत्कृष्टमित्यर्थः । न केवलं स्तोमं किंतुहिं ब्रह्माणि हविर्लक्षणाभ्यन्तानि । कीदृशानि । राततमा । पूर्वैर्यजमानैरतिशयेन दत्तानि । इन्द्रं स्तुत्या हविषा च परिचरेमेति भावः ॥ तुराय । तुर त्वरणे । इगुपथलक्षणः कः । यद्वा । तुर्वी हिंसार्थः । तुर्वतीति तुरः । पचाद्यचि छांदसो वलीपः । हर्मिं । हज् हरणे । बहुलं छंदसीति शपो लुक् । माहिनाय । मह पूजायामित्यस्मान्महेरिणं चेतीनणप्रत्ययः । उपधावृद्धिश्च । ऋचीपमाय । ऋचीपम ऋचा समः । नि० ६. २३. । इति यास्कः । तृतीया तत्कृतेति समासः । पा० २. १. ३०. । तृतीयापूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । पृषोदरादित्वादीकारोपजनः । सुपामादित्वात् पत्वं । केचिदाहुः । ऋच स्तुतावित्यस्मादिगुपधात्किद्वितीप्रत्ययः । कृदिकारादक्तिन् इति डीप् । ऋची स्तुतिः । तया समः । पूर्ववत् पत्वं । असिन्पक्षे तृतीयापूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे सति डीप उदात्तत्वेन भवितव्यं । तथा च न दृश्यते । तस्मात्स्वरर्थितनीयः । यद्वा दिवोदासादिर्द्रष्टव्यः । अग्निगवे । अधृतोऽन्येनानिवारितो गौर्गमनं यस्य स तथोक्तः । गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य । पा० १. २. ४८. । इति ह्रस्वत्वं । पृषोदरादित्वादधृतशब्दस्याग्निभावः । ओहं । वहतेः कर्मणि घञि छांदसं संप्रसारणं । यद्वा तुहिर् दुहिर् उहिर् अदन

इत्यस्मादोहतेः पूर्ववद्वाञ् । राततमा । रा दान इत्यस्मान्निष्ठातादातिशयनिक-
स्तमम् । शेषदंसीति शेलोपः ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

अस्मा इदु प्रयं इव प्र यंसि भराभ्यांगूपं वाधे सुवृक्ति ।

इंद्राय हृदा मनसा मनीषा प्रत्नाय पत्ये धियो मर्जयंत ॥ २ ॥

अस्मै । इत् । ऊं इति । प्रयः ऽइव । प्र । यंसि । भराभि । आंगूपं । वाधे । सुऽवृक्ति ।

इंद्राय । हृदा । मनसा । मनीषा । प्रत्नाय । पत्ये । धियः । मर्जयंत ॥ २ ॥

अस्मा इदु । अस्मा एवेन्द्राय । प्रय इत्यन्नाम । प्रय इवान्नमिव प्रयंसि ।
प्रयच्छामि । तदेव स्पष्टीक्रियते । वाधे शत्रूणां वाधनाय समर्थं सुवृक्ति सुधा-
वर्जकमांगूपं स्तोत्ररूपमाधोषं भरामि । संपादयामि । अन्येऽपि स्तोतारः प्रत्नाय
पुराणाय पत्ये स्वामिन इंद्राय हृदा हृदयेन मनसा तदंतर्वर्तिनांतःकरणेन मनीषा
मनीषया तज्जानेन ज्ञानेन च धियः स्तुतीः कर्माणि वा मर्जयंत । मार्जयंति
संस्कुर्वन्ति ॥ प्रयंसि । यम उपरम इत्यस्मात्तटि पुरुषव्यत्ययः । बहुलं छंदसीति
शपो लुक् । आंगूपं । आंगूप स्तोम आधोष इति यास्कः । आङ्पूर्वाहुपेर्धञि
पृषोदरादित्वाद्धो इत्यस्य गू आदेशः । आङो ङकारस्य लोपाभावश्च । थाया-
दिनोत्तरपदांतोदात्तत्वं । वाधे । वाधृ विलोडन इत्यस्मात्कृत्यार्थे तवैकेनिति भावे
केप्रत्ययः । एजंतत्वादव्ययत्वेन सुपो लुक् । मनीषा । सुपां सुलुगिति तृतीयाया
ङादेशः । पत्ये । पतिः समास एव । पा० १. ४. ६. इति घिसंज्ञायाः समास-
विषयत्वात् घेर्ङितीति गुणाभावे यणदेशः ॥

तृतीयामृचमाह ॥

अस्मा इदु त्वमुपमं स्वपा भराभ्यांगूपमास्येन ।

मंहिष्ठमच्छोक्तिभिर्मतीनां सुवृक्तिभिः सूरिं वावृधय्यै ॥ ३ ॥

अस्मै । इत् । ऊं इति । त्वं । उपऽमं । स्वः ऽसां । भराभि । आंगूपं । आस्येन ।

मंहिष्ठं । अच्छोक्तिऽभिः । मतीनां । सुवृक्तिऽभिः । सूरिं । वावृधय्यै ॥ ३ ॥

अस्मा इदु । अस्मा एवेन्द्राय त्वं तं प्रसिद्धमुपममुपमानहेतुभूतं स्वपा सुषु-
रणीयस्य धनस्य दातारं सूरिं विपश्चितमिंद्रं वावृधय्यै वर्धयितुं सुवृक्तिभिः

सुष्टावर्जकैः । समर्थैरित्यर्थः । मतीनां स्तुतीनां संवन्धिभिरञ्छोक्तिभिः स्वच्छैर्व-
चोभिर्महिष्ठमतिशयेन प्रवृद्धमेवलक्षणमांगूपमाधोपमोऽस्येन मुखेन भरामि ।
करोमीत्यर्थः ॥ उपमं । उपसीयतेऽनेनेत्युपमः । घञर्थे कविधानमिति करणे
कप्रत्ययः । आतो लोप इटि चेत्याकारलोपः । स्वर्पा । सुपूर्वादन्तेर्विजंतः स्वर-
शब्दः । षण्णु दाने । जनसनखनक्रमगमो विट् । विड्नोरनुनासिकस्यादित्यात्वं ।
सनीतेरनः । पा० ८, ३, १०८, । इति घत्वं । भरामि । पादादित्वान्निघाताभावात् ।
अञ्छोक्तिभिः । अञ्छा उक्तयो येषां । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । मतीनां ।
नामन्यतरस्यामिति नाम उदात्तत्वं । वावृधथै । वृधु वृद्धावित्यस्मादन्तर्भावित-
एयर्थान्नुमर्थे सेसेनिति कथ्येप्रत्ययः । कित्वाद्गुणाभावः । द्विभावश्चादसः । यद्वा ।
यद्गुलुगतादस्मिन्प्रत्यय आगमानुशासनस्यानित्यत्वाद्दीगाद्यभावः । अन्येषामपि
दृश्यत इति साहितिकमभ्यासस्य दीर्घत्वं । प्रत्ययाद्युदात्तत्वं ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

अस्मा इदु स्तोमं सं हिनोमि रथं न तष्टेव तत्सिनाय ।

गिरश्च गिर्वाहसे सुवृक्तीद्राय विश्वमिन्वं मेधिराय ॥ ४ ॥

अस्मै । इत् । ऊं इति । स्तोमं । सं । हिनोमि । रथं । न । तष्टाऽइव । तत् । सिनाय ।

गिरः । च । गिर्वाहसे । सु । वृक्ति । इन्द्राय । विश्वं । इन्वं । मेधिराय ॥ ४ ॥

अस्मा एवेन्द्राय स्तोमं शस्त्ररूपं स्तोत्रं संहिनोमि । प्रेरयामि । तच्च दृष्टान्तः ।
तत्सिनाय । सिनमित्यन्ननाम । सिनमन्नं भवति सिनाति भूतानीति यास्कः
। नि० ५, ५, । तेन रथेन सिनमन्नं यस्य स तथोक्तः । तस्मै रथस्वामिने तष्टेव ।
तष्टा तक्षको रथनिर्माता रथं न । यथा रथं प्रेरयति तद्वत् । इवेत्येतत्पदपूरणं ।
तथा गिर्वाहसे गीर्भिः स्तुतिभिरुत्तमानार्थेन्द्राय गिरश्च शस्त्रसंवन्धिनीः केवला
चचश्च सुवृक्ति शोभनमावर्जनं यथा भवति तथा प्रेरयामि । तथा मेधिराय
मेधाविन इन्द्राय विश्वमिन्वं विश्वव्यापकं विश्वैर्व्याप्तं सर्वोत्कृष्टं हविश्च संहिनोमी-
त्यनुपगमः ॥ हिनोमि । हि गतौ वृद्धौ च । स्वादित्वात् घुः । तष्टेव । तक्षु तनूकरणे ।
ताञ्छीलिकस्तृन् । ऊदित्वात्पक्ष इडभावः । स्कोः संयोगाद्योरन्ते चेति ककार-
लोपः । निह्नादाद्युदात्तत्वं । तत्सिनाय । सिनशब्दः पिञ् वधन इत्यस्मादिणसिञ्-
दीङुपविभ्यो नक् । उ० ३, २, । इति नक्प्रत्ययांतः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ।

गिर्वाहसे । बाहिहाधाभ्यच्छंदसीति वहतेः केवलाद्विहितोऽसुप्रत्ययो गति-
कारकयोरपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेति वचनात्कारकपूर्वस्यापि भवति पूर्वपद-
प्रकृतिस्वरत्वं च । णिदित्यनुवृत्तेरुपधावृद्धिः । हलि चेति दीर्घाभावश्चादसः ।
विश्वमिन्वं । इवि व्याप्नो । विश्वमिन्वति व्याप्नोतीति विश्वमिन्वं । पचाद्यच् ।
लुगभावश्चादसः । यद्वा खलप्रत्ययो बहुलवचनादस्मादपि धातोर्द्रष्टव्यः । मेधि-
राय । मेधा अस्यास्तीति मेधिरः । मेधारथाभ्यामिरन्धिरचौ वक्तव्यौ । पा० ५. २.
१०९. ३. इति मत्वर्थीय इरन् । निष्ठादाद्युदात्तत्वं ॥

पंचमीमुचमाह ॥

अस्मा इदु सप्रिमिव अस्वस्येद्रायाकं जुह्वा ३ समंजे ।

वीरं दानौकसं वंद्यै पुरां गूर्तश्रवसं दर्माणं ॥ ५ ॥

अस्मै । इत् । जं इति । सप्रिऽ इव । अस्वस्या । इद्राय । अकं । जुह्वा । सं । शंजे ।

वीरं । दानऽ औकसं । वंद्यै । पुरां । गूर्तऽ श्रवसं । दर्माणं ॥ ५ ॥

अस्मा एवेन्द्रायाकं स्तुतिरूपं मंचं अस्वस्या अस्वस्थयान्नेच्छया । अन्नलाभा-
येत्यर्थः । जुह्वाहानसाधनेन वागिन्द्रियेण समंजे । समक्तं करोमि । एकीक-
रोमीत्यर्थः । तच्च दृष्टान्तः । सप्रिमिव । यथात्रलाभाय गंतुकामः पुमान् अश्वं
रथेनैकीकरोति तद्वत् । एकीकृत्य च वीरं शत्रुक्षेपणकुशलं दानौकसं दानाना-
मेकनिलयं गूर्तश्रवसं प्रशस्यान्नं पुरामसुरपुराणां दर्माणं विदारयितारं । एवं-
गुणविशिष्टमिंद्रं वंद्यै वंदितुं स्तोतुं प्रवृत्तोऽस्मीति शेषः ॥ सप्रिमिव । पप
समवाये । समवेति रथेनैकीभवतीति सप्रिरश्वः । वसस्तिप् । उ० ४. १६१. इति
विधीयमानस्तिप्प्रत्ययो बहुलवचनादस्मादपि धातोर्भवति । प्रत्ययस्य पिच्चा-
दनुदात्तत्वे धातुस्वरः । इवेन समास उक्तः । अस्वस्या । अस्वस्यश्चात्सुप आत्मनः
क्वच् । क्वजंताडातोर्भावे अ प्रत्ययादित्यकारप्रत्ययः । ततष्टाप् । सुपां सुलुगिति
तृतीयाया ङादेशः । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण तस्योदात्तत्वं । अकं । अच स्तुतौ ।
अच्यते स्तूयतेऽनेनेत्यर्को मंचः । पुंसि संज्ञायां घः प्रायेणेति करणे घप्रत्ययः ।
चजोः कु घिष्यतोरिति कुवं । लघूपधगुणः । प्रत्ययस्वरः । जुह्वा । बहुलं
छंदसीति कृतसंप्रसारणस्य ह्रजो हुवः घ्रुवच्चेति क्तिप् । धातोर्दीर्घश्च । धातु-
स्वरेणातोदात्तत्वं । तृतीयैकवचन उदात्तस्वरितयोर्येण इति स्वरितत्वं । उदात्त-

यणो हल्पूर्वादित्यस्य विभक्त्युदात्तत्वस्य नोद्धावोः । पा० ६. १. १७५. । इति प्रतिषेधः । अजे । अञ्जू व्यक्तियक्षणकांतिगतिषु । व्यत्ययेनात्मनेपदं । वंद्यै । वदि अभिवादनस्तुत्योः । तुमर्थे सेसेनिति कथ्येप्रत्ययः । गूर्तश्चवसं । गृ शब्दे । निष्ठायां श्र्युकः कितीतीट्प्रतिषेधः । बहुलं छंदसीत्युत्वं । हलि चेति दीर्घः । नसत्तन्निपत्तेत्यादौ निपातनान्निष्ठानत्वाभावः । गूर्तं श्रवो यस्य । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । दर्माणं । दृ विदारणे । अन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति मनिन् । नेङ्शि कृतीतीट्प्रतिषेधः । व्यत्ययेन प्रत्ययाद्युदात्तत्वं । यद्वा । औणादिको मनिप्रत्ययो द्रष्टव्यः ॥

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थे सप्तविंशो वर्गः ॥

पष्ठीमृचमाह ॥

अस्मा इदु तष्टा तद्यज्जं स्वपस्तमं स्वयैरणां ।

वृचस्य चिद्धिदद्येन मर्मं तुजनीशानस्तुजता कियेधाः ॥ ६ ॥

अस्मै । इत् । ऊं इति । तष्टा । तद्यत् । वज्रं । स्वपःऽतमं । स्वयै । रणां ।

वृचस्य । चित् । विदत् । येन । मर्मं । तुजन् । ईशानः । तुजता । कियेधाः ॥ ६ ॥

तष्टा विश्वकर्मास्मा इदु । अस्मा एवेन्द्राय वज्रं वर्जकमायुधं रणाय युद्धार्थं तद्यत् । तीक्ष्णमकरोत् । कीदृशं वज्रं । स्वपस्तमं । अतिशयेन शोभनकर्माणं । स्वयै । सुष्ठु शत्रुषु प्रैयं । यद्वा स्तुत्यं । तुजन् शत्रून्हिंसन् ईशान ऐश्वर्यवान् कियेधा बलवान् एवंगुणविशिष्ट इन्द्रो वृचस्य चित् आवरकस्यासुरस्य मर्म मर्मस्थानं तुजता हिंसता येन वज्रेण विदत् । प्राहापीदित्यर्थः ॥ स्वपस्तमं । शोभनमपः कर्म यस्यासौ । अतिशयेन स्वपाः स्वपस्तमः । तमपः पित्रादानुदात्तत्वं । सोमनसी अलोमोपसी इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । स्वयै । स्वयै ततश्चेत्यचोक्तं । विदत् । विदु लाम्बे । लृदिह्वात् छेददेशः । बहुलं छंदस्यमाङ्गयोगेऽपीत्यङभावः । यवृत्तयोगादनिघातः । तुजन् । तुज हिंसायां । शपि प्राप्ते व्यत्ययेन शः । अदुपदेशालसार्वधातुकानुदात्तत्वे विकरणस्वरः । ईशानः । ईश ऐश्वर्यं । शानध्यदादित्वाच्छपो लुक् । अनुदात्तेह्वालसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । तुजता । शतुरनुम इति विभक्त्येदात्तत्वं । कियेधाः । अत्र निरुक्तं । कियेधाः कियद्वा इति वा क्रममाणधा इति वेति । नि० ६. २०. । अस्यायमभिप्रायः । कियत् किंपरि-

माणमस्य बलस्येत्यस्य बलस्येत्यां यः कोऽपि न जानातीत्यर्थः । तादृशं बलं दधाति धारयतीति कियद्वाः । यद्वा क्रममाणमाक्रममाणं परेषां बलं धारयति निवारयतीति क्रममाणधाः । उभयत्रापि मृषोदरादित्वात्पूर्वपदस्य कियेभावः । दधातेर्विच् ॥

सप्तमीमृचसाह ॥

अस्येदं मातुः सर्वनेषु सद्यो महः पितुं पपिवाञ्चार्चना ।

मुषायविष्णुः पचतं सहीयान्विध्यद्वराहं तिरः अद्रिमस्ता ॥ ७ ॥

अस्य। इत्। ऊं इति। मातुः। सर्वनेषु। सद्यः। महः। पितुं। पपिऽवान्। चार्ह। अर्चना।

मुषायत्। विष्णुः। पचतं। सहीयान्। विध्यत्। वराहं। तिरः। अद्रिं। अस्ता ॥ ७ ॥

इदु इत्येतन्निपातद्वयं पादपूरणं । यद्वावधारणार्थं । मातुर्वृष्टिद्वारेण सकलस्य जगतो निर्मातुर्महो महतोऽस्य यज्ञस्य सवनेष्ववयवभूतेषु प्रातःसवनादिषु त्रिषु सवनेषु पितुं सोमलक्षणमन्नं सद्यः पपिवान् । यदाग्नौ हूयते तदानीमेव पानं कृतवानित्यर्थः । तथा चार्चना चारुणि शोभनानि धानाकरंभादिहविलेखणान्यन्नानि भक्षितवानिति शेषः । किंच विष्णुः सर्वस्य जगतो व्यापकः पचतं परिपक्वमसुराणां धनं यदस्ति तन्मुपायत् अपहरन् । सहीयान् अतिशयेन शूणामभिभविताद्रिमस्ताद्रेर्वजस्य क्षेपकः । एवंभूत इन्द्रस्तिरः । सत इति प्राप्स्येति यास्कः । तिरः प्राप्नः सन् वराहं मेघं विध्यत् । अताडयत् । यद्वा । विष्णुः सुत्यदिवसात्मको यज्ञः । यज्ञो देवेभ्यो निलीय विष्णुरूपं कृतेत्यास्तानात् । स विष्णुः पचतं परिपक्वमसुरधनं यत्तन्मुपायत् । अचूचुरत् । तदनन्तरं दीक्षोपसदात्मनां दुर्गरूपाणां सप्तानामह्नां परस्तादासीत् । अद्रिमस्ता सहीयानिन्द्रे दुर्गाण्यतीत्य तिरः प्राप्नः सन् वराहमुत्कृष्टदिवसरूपं तं यज्ञं विध्यत् । तथा च तैत्तिरीयकं । वराहोऽयं वाममोपः सप्तानां गिरीणां परस्ताद्वित्तं वेद्यमसुराणां विभतीति । स दर्भपिञ्जलमुद्धृत्य सप्त गिरीन्भिद्धा तमहन्निति च ॥ महः । महतः । अच्छच्छलोपच्छादसः । यद्वा । मह इत्येतन्पितुर्विशेषणं । महः प्रशस्तं पितुमित्यर्थः । पपिवान् । पिवतेर्लिटः कसुः । वस्वेका जाद्वसामितीडागमः । आतो लोप इटि चेत्याकारलोपः । प्रत्ययस्वरः । चार्ह । सुपां सुलुगिति विभक्तेर्लुक् । मुषायत् । मुष स्तेये । घञर्थे कविधानमिति भावे कप्रत्ययः । मुषमात्मन इच्छति । मुष आत्मनः क्यच् । न छंदस्यपुत्रस्येतीत्य-

वहीर्घस्यापि प्रतिषेधे व्यत्ययेन दीर्घः । अस्मात्पञ्जताक्षरः शतृ । आगमानु-
शासनस्यानित्यत्वान्मुमभावः । द्वितीयपक्षे तु कञ्जताक्षरि बहुलं छंदस्यमाद्यो-
गेऽपीत्यडभावः । अत्र स्तेयेच्छया तदुत्तरभाविनी क्रिया लक्ष्यते । पचतं ।
भृमुहशीत्यादिना पचतेरतच्प्रत्ययः । चित्त्वादंतोदात्तत्वं । विध्यत् । व्यध ताडने ।
लङि दिवादित्वात् श्यन् । तस्य डिङ्गाद्ग्रहिज्यादिना संप्रसारणं । श्यनो निङ्गा-
दाद्युदात्तत्वं । पादादित्वान्निघाताभावः । वराहं । वरमुदकमाहारो यस्य । यद्वा
वरमाहरतीति वराहारः सन् पृषोदरादित्वाद्बराह इत्युच्यते । अत्र निरुक्तं ।
वराहो मेघो भवति वराहारः । वरमाहारमाहापीरिति च ब्राह्मणमिति । नि०
५. ४. । यज्ञपक्षे तु वरं च तदहो वराहः । राजाहःसखिभ्य इति समासांतष्टच्-
प्रत्ययः । चित्त्वादंतोदात्तत्वं । अस्ता । असु क्षेपण इत्यस्मात्सधुकारिणि तृती-
डभावच्छांदसः । न लोकाव्ययेति षष्ठीप्रतिषेधः ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

अस्मा इदं ग्राश्चिद्देवपत्नीरिंद्रायाः कर्महिहृत्य जुवुः ।

परि द्यावापृथिवी जंभ उर्वी नास्य ते महिमानं परि एः ॥ ८ ॥

अस्मै। इत्। ऊं इति। ग्राः। चित्। देवऽपत्नीः। इंद्रायाः। अर्कैः। अहिऽहृत्ये। जुवुरित्यूवुः।

परि। द्यावापृथिवी इति। जंभे। उर्वी इति। न। अस्य। ते इति। महिमानं। परि।

स्त इति स्तः ॥ ८ ॥

अस्मा एवेन्द्रायाहिहृत्येऽहेर्वृचस्य हनने निमित्तभूते सति ग्राश्चित् गमन-
स्वभावा अपि स्थिता देवपत्नीर्देवानां पालयिष्यो गायत्र्याद्या देवता अर्कमर्च-
नसाधनं स्तोत्रमूवुः । समतन्वत । चक्रुरित्यर्थः । स चेन्द्र उर्वी विस्तृते द्यावा-
पृथिवी द्यावापृथिव्यौ परिजम्भे । स्वतेजसा परिजहार । अतिचक्रामेत्यर्थः ॥
जुवुः । वेज् तंतुसंताने । लिटि वेजो वयिः । पा० २. ४. ४९. । लिटः कित्वाद्य-
जादित्वेन संप्रसारणे क्रियमाणे यकारस्य लिटि वयो यः । पा० ६. १. ३६. । इति
प्रतिषेधाद्वकारस्य संप्रसारणं परपूर्वत्वं द्विवचनादि । वश्वास्यान्यतरस्यां किति
। पा० ६. १. ३९. । इति यकारस्य वकारादेशः । जम्भे । हज् हरणे । लिटि जित्वात्कर्त्त-
भिप्राय आत्मनेपदं । ह्यहोर्भे इति भत्वं । उर्वी । उरुश्चाद्यौतो गुणवचना-
दिति ङीप् । वा छंदसीति पूर्वसवर्णेदीर्घत्वं ॥

नवमीमृचमाह ॥

अस्येदेव प्र रिरिचे महित्वं दिवस्पृथिव्याः पर्यन्तरिक्षात् ।

स्वराळिंद्रो दम आ विश्वगूर्तः स्तरिरमचो ववक्षे रणाय ॥ ९ ॥

अस्य । इत् । एव । प्र । रिरिचे । महिऽत्वं । दिवः । पृथिव्याः । परि । अन्तरिक्षात् ।

स्वऽराट् । इंद्रः । दमे । आ । विश्वऽगूर्तः । सुऽअरिः । अमचः । ववक्षे । रणाय ॥ ९ ॥

अस्येदेव । इदिति पादपूरणः । अस्यैवंद्रस्य महित्वं माहात्म्यं प्ररिरिचे । अतिरिच्यते । अधिकं भवतीत्यर्थः । अचोपसर्गो धात्वर्थस्य निवृत्तिमाचष्टे । यथा प्रस्मरणं प्रस्थानमिति । कुतः सकाशात्प्ररिरिच इत्यत आह । दिवः । द्युलोकात् । पृथिव्याः । भूलोकात् । अन्तरिक्षात् । द्यावापृथिव्योर्मध्ये वर्तमाना-
दन्तरिक्षलोकाच्च । पर्युपर्यर्थः । चीन्लोकानतीत्योपरि प्ररिरिच इत्यर्थः । दमे दमयितव्ये विषये स्वराट् स्वनैव तेजसा राजमानो विश्वगूर्तो विश्वस्मिन्कार्यं उद्गूह्यः समर्थः । यद्वा विश्वं सर्वमायुधं गूर्तमुद्यतं यस्य स तथोक्तः । स्वरिः । शोभनशत्रुकः । शोभने शत्रौ हंतव्ये सति हन्ता वीर्यवत्तम इति गम्यते । यथा-
कवारिं दिव्यं शासमिंद्रमिति । अकुस्तितारिमिति हि तस्यार्थः । अमचः । युद्धादिषु गमनकुशलः । माचयेयत्तया रहितो वा । अमचोऽमाचो महान्भ-
वत्यभ्यमितो वेति यास्कः । नि० ६. २३. । एवंभूत इन्द्रो रणाय रणं युद्धमाववक्षे । आवहति । मेघान्प्रापयति । मेघैः परस्परयुद्धं कारयित्वा वृष्टिं चकारेति भावः । यद्वा युद्धाय स्वकीयान्भटान् गमयति ॥ अस्य । ऊडिदमिति विभक्तेरुदात्तत्वं । रिरिचे । रिचिर् विरेचने । छंदसि लुङ्लङ्लिट् इति वर्तमाने कर्मणि लिट् । पृथिव्याः । उदात्तयण इति विभक्तेरुदात्तत्वं । स्वराट् । राज्ञ दीप्तावित्यस्मात्सत्पू-
र्विषेति क्तिप् । व्रश्चादिना पत्वे जगत्वं । दमे । दम उपशम इत्यस्मात्कर्मेणि घञि नोदात्तोपदेशस्य मातस्यानाचमेः । पा० ७. ३. ३४. । इति वृद्धिप्रतिषेधः । घञो जिह्वादाद्युदात्तत्वं । विश्वगूर्तः । गृ निगरणे । अस्मान्निष्ठायां श्र्युकः क्तितीतीट्प्र-
तिषेधः । बहुलं छंदसीत्युत्वं । हलि चेति दीर्घः । यद्वा गूरी उद्यमे । अस्मान्निष्ठा । नसत्तनपत्तेत्यादौ निपातनान्निष्ठानत्वाभावः । तत्पुरुषपक्षे मरुद्बुधादित्वात्पूर्वप-
दांतोदात्तत्वं । बहुव्रीहिपक्षे तु बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायामित्यसंज्ञायामपि पूर्वप-
दांतोदात्तत्वं । अमचः । अम गत्यादिषु । अमिनक्षियजिवंधीत्यादिनौगादि-

कोऽचन्प्रत्ययः । निह्नादाद्युदात्तत्वं । ववक्षे । वहेल्लेदि सिद्धहुलं लेटीति सिप् । बहुलं छंदसीति शपः झुः । ढत्वपत्वकत्वानि । लोपस्त आत्मनेपदेष्विति तलोपः । रणाय । क्रियायहणं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थी । यद्वा । गत्यर्थ-
कर्मणीति चतुर्थी ॥

दशमीमृचमाह ॥

अस्येदेव शर्वसा श्रुपंतं वि वृश्चवजेण वृचमिंद्रः ।

गा न व्राणा अवनीरमुचदभि श्रवो दावने सचेताः ॥ १० ॥

अस्य । इत् । एव । शर्वसा । श्रुपंतं । वि । वृश्चत् । वजेण । वृचं । इंद्रः ।

गाः । न । व्राणाः । अवनीः । अमुचत् । अभि । श्रवः । दावने । सचेताः ॥ १० ॥

अस्यैवेन्द्रस्य शर्वसा बलेन श्रुपंतं श्रुपंतं वृचमिंद्रो वजेण विवृश्चत् ।
अवच्छिनत् । तथा गा न चौरैरपहता गाव इव व्राणा वृचेणावृता अवनी
रक्षणहेतुभूता अपोऽमुचत् । अवपीत् । तथा दावने हविर्दावे यजमानाय
सचेतास्तेन यजमानेन समानचित्तः सन् श्रवः कर्मफलभूतमन्त्रमभ्याभिमुख्येन
ददातीति शेषः ॥ श्रुपंतं । श्रुप शोपणे । श्यनि प्राप्ते अत्ययेन शः । अदु-
पदेशाह्नसार्वधातुकानुदात्तत्वे विकरणस्वर एव शिष्यते । व्राणाः । वृच् वरणे ।
कर्मणि लट् । शानचि बहुलं छंदसीति यको लुक् । शानचो डिह्नाद्युणाभावे
यणदेशः । अवनीः । अवनेतः करणेऽतिसृधृधमीत्यादिनानिप्रत्ययः । प्रत्ययाद्यु-
दात्तत्वं । दावने । आतो मनिच्चिति वनिप् । चतुर्थ्येकवचनेऽहोपाभावच्छांदसः ॥

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थेऽष्टाविंशो वर्गः ॥

एकादशीमृचमाह ॥

अस्येदु लेपसा रंत सिंधवः परि यद्वजेण सीमयच्छत् ।

ईशानकृद्वाश्रुपे दशस्यन्तुर्वीतये गाधं तुर्वणिः कः ॥ ११ ॥

अस्य । इत् । जं इति । लेपसा । रंत । सिंधवः । परि । यत् । वजेण । सी । अयच्छत् ।

ईशानऽकृत् । दाश्रुपे । दशस्यन् । तुर्वीतये । गाधं । तुर्वणिः । करिति कः ॥ ११ ॥

अस्यैवेन्द्रस्य लेपसा दीप्तेन बलेन सिंधवः समुद्राः । यद्वा गंगाद्याः सप्त नद्यो
रंत । स्वे स्वे स्थाने रमन्ते । यद्यस्मादयमिंद्रो वजेण सीमेनान्तिधूप्ययच्छत् ।

परितो नियमितवान् । अपि च । ईशानकृत् वृत्रादिशत्रुवधेनात्मानमैश्वर्यवन्तं
कुर्वन्निद्रो दाशुषे हविर्देवते यजमानाय फलं दशस्यन् प्रयच्छन् तुर्वणिस्तूर्ण-
संभजनः । तुर्वणिस्तूर्णवनिरिति यास्कः । यद्वा तुर्विता शत्रूणां हिंसिता । एवंभूत
इंद्रस्तुर्वीतय एतत्संज्ञायोदके निमग्नय ऋषये गाधमवस्थानयोग्यं धिष्ण्यं प्रदेशं
कः । अकार्षीत् ॥ रंत । रमु ऋडायां । छांदसे लङि बहुवचने बहुलं छंदसीति
शपो लुक् । धातोरेत्यलोपच्छांदसः । अयच्छत् । यम उपरमे । इषुगमियमां छ
इति छत्वं । कः । करोतेर्लुङि मंचे घसहरणशेत्यादिना । पा० २. ४. ८० । च्लेर्लुक् ।
गुणः । हल्ङादिना तलोपः । बहुलं छंदसमाङ्गोऽपीत्यडभावः ॥

द्वादशीमुचमाह ॥

अस्मा इदु प्र भरा तूतुजानो वृत्राय वज्रमीशानः कियेधाः ।

गोर्न पर्व वि रदा तिर्यष्यन्नर्णीस्यपां चरथ्यै ॥ १२ ॥

अस्मै । इत् । ऊं इति । प्र । भर् । तूतुजानः । वृत्राय । वज्रं । ईशानः । कियेधाः ।

गोः । न । पर्व । वि । रद् । तिर्यथा । इष्यन् । अर्णीसि । अपां । चरथ्यै ॥ १२ ॥

तूतुजान इति क्षिप्रनाम । तूतुजानस्वरमाणः । यद्वा शत्रून् हिंसन् । ईशान
ईश्वरः सर्वेषां कियेधाः कियतोऽनवधृतपरिमाणस्य बलस्य धाता । यद्वा क्रम-
माणं शत्रुबलं दधात्यवस्थापयतीति कियेधाः । हे इंद्र । एवंभूतस्त्वमस्मै वृत्राय
वज्रं प्रभरा । इमं वृचं वज्रेण प्रहरेत्यर्थः । प्रहृत्य चार्णीसि वृष्टिजलानीपन्
तस्माद्वृत्राङ्गमयंस्त्वमपां चरथ्यै तासामपां चरणाय भूप्रदेशं प्रतिगमनाय तस्य
वृचस्य मेघरूपस्य पर्व पर्वारण्यवयवसंधीन्तिरथा तिर्यगवस्थितेन वज्रेण विरदा ।
विलिख । छिंदीत्यर्थः । तच्च दृष्टान्तः । गोर्न । यथा मांसस्य विकतारो लौकिकाः
पुरुषाः पशोरवयवानितस्ततो विभजंति तद्वत् । अथ निरुक्तं । अस्मै प्रहर
तूर्णं त्वरमाणो वृत्राय वज्रमीशानः कियेधाः कियद्वा इति वा क्रममाणधा
इति वा । गोरिव पर्वारिण विरद मेघस्येपन्नर्णीस्यपां चरणाय । नि० ६. २० ।
इति ॥ भरा । ह्यहोर्भ इति भवं । अचोऽतस्तिङ् इति सांहितिको दीर्घः । तूतु-
जानः । तुज हिंसायां । कानचि तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्येत्यभ्यासस्य दीर्घत्वं ।
छंदस्युभययेति कानचः सार्वधानुक्ते सत्यभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं । कि-
येधाः । तुजता कियेधा इत्यचोक्तं । रदा । रद् विलेखने । तिङ्तिङ् इति निपातः ।

तिरश्चा । तिरोऽचतीति तिर्यङ् । ऋत्विगित्यादिना किन् । अनिदितामिति नलोपः । तृतीयैकवचने भसंज्ञायामच इत्यकारलोपः । श्रुत्वेन सकारस्य शकारः । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वं । इयन् । इय गतावित्यस्मादंतर्भावित-
ण्यर्थाच्छतुरि दिवादिभ्यः श्यन् । तस्य निष्ठादाद्युदात्तत्वं । चरथै । तुमर्थे सेसे-
निति चरतेरर्थेप्रत्ययः ॥

चयोदशीमृचमाह ॥

अस्येदु प्र ब्रूहि पूर्याणि तुरस्य कर्माणि नव्यं उक्थैः ।

युधे यदिष्णान आयुधान्युधायमाणो निरिणाति शबून् ॥ १३ ॥

अस्य । इत् । ऊं इति । प्र । ब्रूहि । पूर्याणि । तुरस्य । कर्माणि । नव्यः । उक्थैः ।

युधे । यत् । इष्णानः । आयुधानि । ऋधायमाणः । निरिणाति । शबून् ॥ १३ ॥

उक्थैः शस्त्रैर्नव्यः स्तुत्यो य इन्द्र अस्येदु । अस्यैव तुरस्य युद्धार्थं त्वरमाण-
स्येन्द्रस्य पूर्याणि पुराणानि कर्माण्येतत्कृतानि चलकर्माणि हे स्तोतः प्रब्रूहि ।
प्रशंस । यद्यदा युधे योधनायामुधानि यज्जादीनीष्णान आभीक्ष्येन प्रेरयन् शबू-
नूधायमाणो हिंस्रंश्चेन्द्रो निरिणाति । अभिमुखं गच्छति । तदानीं प्रब्रूहीति
पूर्वेण संबंधः ॥ पूर्यमिति पुराणनाम । पूर्यमहायेति पुराणनामसु पाठात् ।
तुरस्य । तुर त्वरणे । इगुपधलक्षणः कः । नव्यः । एतु स्तुतौ । अचो यदिति
यत् । गुणः । धातोस्तन्निमित्तस्यैवेत्यवादेशः । इष्णानः । इष आभीक्ष्ये । क्रिया-
दिकः । व्यत्ययेनात्मनेपदं । शानचश्चिह्नादंतोदात्तत्वं । ऋधायमाणः । न हि
त्वा रोदसी उभे ऋधायमाणमित्यत्र व्युत्पादितं । निरिणाति । री गतिरेष-
णयोः । ऋधादिभ्यः आ । ष्वादीनां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं । तिपः पिह्वादनुदात्तत्वे
विकरणस्वरः शिष्यते । तिङि चोदात्तवतीति गतेर्निघातः । यदृक्षयोगात्तिङ्गितिङ्
इति निघाताभावः ॥

चतुर्दशीमृचमाह ॥

अस्येदु भिया गिरयंश्च दृळ्हा द्यावां च भूमां जनुपस्तुजेते ।

उपो वेनस्य जोगुवान ओणिं सद्यो भुवद्दीर्याय नोधाः ॥ १४ ॥

अस्य । इत् । ऊं इति । भिया । गिरयः । च । दृळ्हाः । द्यावा । च । भूमां । जनुपः । तुजेते इति ।

उपो इति । वेनस्य । जोगुवानः । ओणिं । सद्यः । भुवत् । वीर्याय । नोधाः ॥ १४ ॥

अस्यैवेन्द्रस्य भिया पक्षच्छेदभयेन गिरयः पर्वता अपि हृत्हा निश्चलाः स्व-
 स्वदेशेऽवतिष्ठते । अनुषः प्रादुर्भूतादस्मादेवंद्राङ्गीत्या द्यावा भूमा च द्यावापृथि-
 व्यावपि तुजेते । तुजिर्हिंसाथोऽप्यत्र कम्पने द्रष्टव्यः । कम्पेते इत्यर्थः । किंच वेनस्य
 कांतस्यास्यौणिं दुःखस्यापनयकं रक्षणमुपो जोगुवानोऽनेकैः सूक्तैः पुनः पुनरु-
 पशब्दयन् । उपशोक्तयन्नित्यर्थः । एवंभूतो नोधा ऋषिः सद्यस्तदानीमेव वीर्याय
 भुवत् । वीर्यवानभवत् ॥ द्यावा च भूमा । द्यावा भूमेत्यनयोर्मध्ये चशब्दस्य पाठ-
 श्चादसः । दिवो द्यावेति दिवश्चदस्य द्यावादेशः । सुपां सुलुगिति विभक्तेर्डा-
 देशः । छांदसमत्वं पदकारैः कृतं । देवताद्वये चेत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वं । पदद्वय-
 प्रसिद्धिरपि सांप्रदायिकी । अनुषः । जनी प्रादुर्भावे । जनेरुसिरित्यौणादिक
 उतिप्रत्ययः । जोगुवानः । गुङ् अव्यक्ते शब्दे । अस्माद्यङ्लुगंताद्यत्ययेन शानच् ।
 अदादिवच्चेति वचनाच्छपो लुक् । उवडादेशः । अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं ।
 ओणिं । ओणृ अपनयने । अस्मादौणादिक इप्रत्ययः । भुवत् । भवतेर्लेट्यङागमः ।
 बहुलं छंदसीति शपो लुक् । भूसुवोस्तिङीति गुणप्रतिषेधः । नोधाः । नोधा
 ऋषिर्भवति नवनं दधातीति यास्कः । नि० ४. १६. । तस्माद्वाजोऽमुन् नवशब्दस्य
 नोभावश्च ॥

पंचदशीमुचमाह ॥

अस्मा इदु त्यदनुं दाय्येषामेको यद्वे भूरेरीशानः ।

प्रेतंशं सूर्यं पस्पृधानं सौवन्द्ये सुष्विंभावदिंद्रं ॥ १५ ॥

अस्मै । इत् । जं इति । त्यत् । अनुं । दायि । एपां । एकं । यत् । व्वे । भूरेः । ईशानः ।

प्र । एतंशं । सूर्यं । पस्पृधानं । सौवन्द्ये । सुष्विं । आवत् । इंद्रं ॥ १५ ॥

एक एक एव शूत्रेण समर्थो भूरेर्वहुविधस्य धनस्येशानः स्वामी यत्स्तीचं
 ववे । ययाचे । एपां स्तीतृणां संबन्धि । यद्वा विभक्तिव्यत्ययः । एतैस्त्यत् तत्प्रसिद्धं
 स्तीचमस्मा इन्द्रायानुदायि । अकारीत्यर्थः । उत्तरार्द्धस्येयमाख्यायिका ॥ स्वश्वो
 नाम कश्चिद्राजा । स च पुत्रकामः सूर्यमुपासां चक्रे । तस्य च सूर्य एव पुत्रो
 बभूव । तेन सहैतशनासो महर्षयुद्धं जातमिति तदेतदिहोच्यते । अयमिंद्रः
 सौवन्द्ये स्वश्वपुत्रे सूर्यं पस्पृधानं स्पर्धमानं सुष्विं सोमानामभिपोतारमेतत्संज्ञ-
 कमृषिं प्रावत् । प्रारक्षत् ॥ दायि । बहुलं छंदस्यमाङ्गोऽपीत्यङभावः । ववे ।

वनु याचने । लिटि व्यत्ययेनोपधालोपः । मस्युधानं । स्पर्ध संघर्षे । अस्मांस्लिटः कानच् । द्विर्वचने शर्पूर्वाः खय इति पकारः शिष्यते । धात्वकारस्य लोपो रेफस्य संप्रसारणं च प्रयोदरादित्वात् । चित्त्वादांतोदात्तत्वं । सौवश्चे । स्वश्च इति जनपदशब्दः क्षत्रिये संज्ञात्वेन वर्तते । वा नामधेयस्य वृद्धेत्कीसलाजा-दाज्ज्यङ् । पा० ४. १. १७१. । इत्यपत्यार्थं ज्यङ्प्रत्ययः । न युभ्यां पदांताभ्यां । पा० ७. ३. ३. । इति वृद्धिप्रतिषेधः । एजागमश्च । जित्त्वादाद्युदात्तत्वं । सुष्विं । पुञ् अभिषवे । उत्तर्गङ्दसि । पा० ३. २. १७१. २. । इत्यस्मात्किङ्प्रत्ययः । लिङ्गत्वात् द्विर्भावः । यणादेशः । उवङादेशाभावश्छांदसः ॥

षोडशीमृचमाह ॥

एवा ते हरियोजना सुवृक्तीद् ब्रह्माणि गोतमासो अक्रन् ।

एषु विश्वपेशसं धियं धाः प्रातर्मधू धियावसुर्जगम्यात् ॥ १६ ॥

एव । ते । हरिऽयोजिन । सुऽवृक्ति । इंद्रं । ब्रह्माणि । गोतमासः । अक्रन् ।

आ । एषु । विश्वऽपेशसं । धियं । धाः । प्रातः । मधू । धियाऽवसुः । जगम्यात् ॥ १६ ॥

हयोरिन्द्रयोर्योजनं यस्मिन्नथे स तथोक्तः । तस्य स्वामित्वेन संचंधी हरियो-जनः । हे हरियोजनेन्द्र गोतमासो गोतमगोचोत्पन्ना ऋषयः सुवृक्ति सुध्वावर्ज-कान्यभिमुखीकरणकुशलानि ब्रह्माणि स्तुतिरूपाणि मंत्रजातानि ते तवैवाक्रन् । अकृपत । एषु स्तोत्रेषु विश्वपेशसं बहुविधरूपयुक्तं धियं धाः । धिया लभ्य-त्वाद्धीर्धनमुच्यते । यद्वा । धीशब्दः कर्मवचनः । पश्चादिवहुविधरूपं धनमग्निष्टो-मादिकं बहुविधरूपं कर्म वाधाः । धेहि । स्थापय । प्रातरिदानीमिव परेश्वरपि प्रातःकाले धियावसुर्वृद्धा कर्मणा वा प्राप्तधन इंद्रो मधू शीघ्रं जगम्यात् । अस्मद्वक्ष्यणार्थमागच्छतु ॥ एवा । निपातस्य चेति संहितायां दीर्घः । सुवृक्ति । सुपां सुलुगिति शसो लुक् । अक्रन् । करोतेर्लुङि भवे घसङ्गरेत्यादिना च्लेर्लुक् । अन्तादेशः । तस्य जित्त्वाङ्गुणाभावे यणादेशः । इतश्चेतीकारलोपे संयोगांतलोपे चाडागमः । धाः । छंदसि लुङ्लल्लिट इति लोडर्थे लुङि गातिस्येति सिचो लुक् । बहुलं छंदस्यमाङ्गयोगेऽपीत्यडभावः ॥

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थे एकोनविंशो वर्गः ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्य-
धुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाषे
प्रथमाष्टके चतुर्थोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वंदे विद्यातीर्थमहेश्वरं ॥

अथ पंचमाध्याय आरभ्यते । प्रथमे मंडले एकादशेऽनुवाके चत्वारि सूक्तानि
गतानि । प्र मन्महे इत्येतत्त्रयोदशर्चं पंचमं सूक्तं । तत्रानुक्रम्यते । प्र सप्तेनेति ।
अनिरुक्ता संख्या विंशतिरित्युक्तत्वात्प्र सप्तेनेत्युक्ते त्रयोदशेत्युक्तं भवति । ऋषि-
श्चान्यस्मादिति परिभाषया नोधा ऋषिः । अनादेशपरिभाषया विष्टुप् छंदः ।
इंद्रो देवता । गतः सामान्यविनियोगः । विशेषविनियोगस्तु लिंगादवगंतव्यः ॥

तत्र प्रथमामुचमाह ॥

प्र मन्महे श्वसानाय श्रूषमांगूपं गिर्वणसे अंगिरस्वत् ।

सुवृक्तिभिः स्तुवते ऋग्मियायार्चामाकं नरे विश्रुताय ॥ १ ॥

प्र । मन्महे । श्वसानाय । श्रूषं । आंगूपं । गिर्वणसे । अंगिरस्वत् ।

सुवृक्तिभिः । स्तुवते । ऋग्मियाय । अर्चाम् । आकं । नरे । विश्रुताय ॥ १ ॥

श्वसानाय । श्व इति बलनाम । तदिवाचरते । यथा बलं शक्नुहंति
तथा शक्नुणां हंतैत्यर्थः । गिर्वणसे । गीर्भिः स्तुतिलक्षणैर्वचोभिः संभजनीयाय ।
गिर्वणा देवो भवति गीर्भिरेन वनयंतीति यास्कः । एवं भूतायेन्द्राय । श्रूषमिति
सुखनाम । श्रूषं सुखहेतुभूतं । आंगूप स्तोम आघोष इति यास्कः । आंगूपं
स्तोत्रमंगिरस्वत् अंगिरस इव प्रमन्महे । वयं स्तोतारः प्रकर्षणावगच्छामः ।

अवगत्य च सुवृक्तिभिः सुधावर्जकैः स्तुत्याभिमुखीकरणसमर्थैः स्तोत्रैः स्तुवते स्तोत्रं कुर्वते ऋषये य इन्द्र ऋग्मियोऽर्चनीयो भवति । यद्वा कर्मणि कर्तृ-
 प्रत्ययः । ऋषिणा स्तूयमानायेत्यर्थः । नरे सर्वेषां नेत्रे । यद्वा नरे यजमाने
 विश्रुताय यष्टव्यतया विशेषेण प्रख्याताय । एवंभूताय तस्मा अर्कं मंत्ररूपं
 स्तोत्रं । अर्को मंत्रो भवति यदेनेनार्च्यतीति यास्कः । अर्चाम् । पूजयाम् । उच्चा-
 रयामेत्यर्थः ॥ मन्महे । मनु अवबोधने । तनादित्वादुप्रत्ययः । लीपश्चास्यान्यत-
 रस्यां स्त्रीः । पा० ६. ४. १०७. इति मकारादौ प्रत्यय उकारलोपः । शवसानाय ।
 शव इवाचरति शवस्यते । अस्मात्तटः शानच् । बहुलं छंदसीति शपो लुक् ।
 शानचछंदस्युभययैत्याड्धातुकत्वादतोलोपमोलोपी । चित इत्यंतोदात्तत्वं । ननु
 क्यङो ङित्वात्तास्यनुदात्तेदिति शानचोऽनुदात्तेन भवितव्यं । एवं । तर्हि ताच्छी-
 लिकश्चानश् । तस्य सार्वधातुकत्वेऽपि लसार्वधातुकत्वाभावाच्चितः स्वर एव
 शिष्यते । श्रूयं । श्रूय प्रसवे । पचाद्यच् । आंगूयं । आङ्पूर्वाद्गुपेः पचाद्यचि घो
 इत्यस्य गू आदेशः पृषोदरादित्वात् । आङो ङकारस्येत्संज्ञाभावश्छांदसः । चित्स्वरे-
 णोत्तरपदस्यांतोदात्तत्वे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । यञि वा थाथादिनोत्तरपदांतो-
 दात्तत्वं । गिर्वणस्ते । गृ शब्दे । संपदादिलक्षणो भावे क्तिप् । ऋत इवात्तोरि-
 तीत्वं । गीर्भिर्वन्यते संभज्यत इति गिर्वणाः । औणादिकः कर्मण्यसुन् । संज्ञा-
 पूर्वकस्य विधेरनित्यत्वाच्चलि चेति दीर्घाभावः । गतिकारकयोरपि पूर्वपदप्रकृ-
 तिस्वरत्वं चेति वचनात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । अंगिरस्वत् । तेन तुल्यमिति वतिः ।
 नभोऽंगिरोमनुषां वत्युपसंख्यानमिति भसंज्ञायां रुवाद्यभावः । प्रत्ययस्वरः ।
 सुवृक्तिभिः । वृजी वर्जने । भावे क्तिन् । तितुचेतीदप्रतिषेधः । शोभनमावर्जनं
 येषां । नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । ननु क्तिनंतस्योत्तरपदस्याद्युदात्तत्वादा-
 द्युदात्तं ब्रुच् छंदसीति वचनादुत्तरपदाद्युदात्तत्वं प्राप्नोति । एवं । तर्हि तत्पु-
 र्योऽस्तु । शोभनमावर्जितो भवत्येभिरिति सुवृक्तयः स्तोत्राणि । करणे क्तिन् ।
 तादौ च नितीति गतेः प्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते मन्क्तिन्नित्यादिना कारकादुत्तरस्य
 क्तिनो विहितमुत्तरपदांतोदात्तत्वमकारकादपि व्यत्ययेन भवति । स्तुवते । शतु-
 रनुम इति विभक्तेरुदात्तत्वं । ऋग्मियाय । एकाचो नित्यं मयदमिच्छंतीति
 ऋक्शब्दाद्विकारार्थं मयट् । स्वादिष्वसर्वनामस्थान इति पदसंज्ञायां कुत्वज्जत्वे ।
 व्यत्ययेनेत्वं । यद्वा । ऋच स्तुतावित्यस्माद्भावे मक् । बहुलवचनात्कुत्वं जत्वं च ।
 ऋग्मं स्तुतिमर्हतीति ऋग्मियः । अर्हार्थं यच् । चित इत्यंतोदात्तत्वं । अर्चाम् ।

अर्च पूजायां । भौवादिकः । शपः पित्वादनुदात्तत्वं । तिङश्च लसार्वधातुस्वरेण
धातुस्वरः शिष्यते । अर्कः । अर्च्यतेऽनेनेत्यर्कः । पुंसि संज्ञायां घः प्रायेणेति
घप्रत्ययः । चजोः कु घिएयतोरिति कुत्वं । नरे । नृशब्दाच्चतुर्थ्येकवचने गुणश्चादसः ।
विश्रुताय । श्रु श्रवणे । कर्मणि निष्ठा । गतिरनन्तर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं ॥

द्वितीयामुचमाह ॥

प्र वो महि नमो भरध्मांगूयं शवसानाय साम ।

येना नः पूर्वे पितरः पदज्ञा अर्चतो अंगिरसो गा अविदन् ॥ २ ॥

प्र । वः । महि । महि । नमः । भरध्मं । आंगूयं । शवसानाय । साम ।

येन । नः । पूर्वे । पितरः । पदज्ञाः । अर्चतः । अंगिरसः । गाः । अविदन् ॥ २ ॥

हे ऋत्विजः । वो यूयं महे महते शवसानाय बलमिवाचरते । अतिबलाये-
त्यर्थः । उत्तरवाक्ये यच्छब्दश्रुतेस्तच्छब्दाध्याहारः । एवंभूताय तस्मा इन्द्राय महि
महत्प्रीदं नमः स्तोत्रं प्रभरध्मं । प्रकर्षेण संपादयत । किं तत्स्तोत्रमित्याह ।
आंगूयं साम । आघोषयोग्यं रथन्तरादि साम । तन्निष्पाद्यमित्यर्थः । अभि त्या
शूरेत्यादिष्वक्षु यजानं तस्य सामेत्याख्या । तथा चोक्तं । गीतिषु सामाख्येति ।
येन्द्रेण नोऽस्माकं पितरः पितृविशेषाः पूर्वे पूर्वपुरुषा अंगिरसः पणिनाम्ना-
सुरेणापहतानां गवां पदज्ञाः संतः । अत एवार्चतस्तं पूजयन्तो गा अविदन् ।
अलभन्त ॥ वः । प्रथमार्थे द्वितीया । पदज्ञाः । पदानि जानन्तीति । आतोऽनुपसर्गे
क इति कः । आतो लोप इटि चेत्याकारलोपः । अविदन् । विद् लामे । शे
मुचादीनामिति नुमागमः ॥

तृतीयामुचमाह ॥

इन्द्रस्यांगिरसां चेष्टी विदत्सरमा तर्नयाय धासिं ।

वृहस्पतिर्भिन्नदद्रि विदज्ञाः समुस्त्रियांभिर्वावशन्त नरः ॥ ३ ॥

इन्द्रस्य । अंगिरसां । च । इष्टी । विदत् । सरमा । तर्नयाय । धासिं ।

वृहस्पतिः । भिन्नत् । अद्रिं । विदत् । गाः । सं । उस्त्रियांभिः । वावशन्त । नरः ॥ ३ ॥

अत्रेदमाख्यानं । सरमा नाम देवशुनी । पणिभिर्गोष्वपह्नासु तत्रवेपण्याय

तां सरमामिन्द्रः प्राह्वीत् । यथा लोके व्याधो वनांतर्गतमृगान्वेषणाय श्वानं
 विसृजति तद्वत् । सा च सरमैवमवोचत् । हे इन्द्र अस्मदीयाय शिशवे तन्नो-
 संवन्धि क्षीराद्यन्नं यदि प्रयच्छसि तर्हि गमिष्यामीति । स तथेत्यब्रवीत् । तथा च
 शाट्वायनकं । अन्नादिनी ते सरमे प्रजां करोमि या नो गा अन्वविन्द इति ।
 ततो गत्वा गवां स्थानमज्ञासीत् । ज्ञात्वा चास्मै न्यवेदयत् । तथा निवेदितासु
 गोषु तमसुरं हत्वा ता गाः स इन्द्रोऽलभतेति । अयमर्थोऽस्यां प्रतिपाद्यते ॥ इन्द्र-
 स्यांगिरसामृषीणां चेष्टौ प्रेषणे सति सरमा देवधुनी तनयाय स्वपुत्राय धासिमन्नं
 विदत् । अविन्दत् । धासिरित्यन्ननाम । धासिरिति तन्नामसु पाठात् । तथा
 गोषु निवेदितासु बृहस्पतिर्वृहतां देवानामधिपतिरिन्द्रोऽद्रिमत्तारमसुरं भिनत् ।
 अवधीत् । तेनापहता गा विदत् । अलभत । ततो नरो नेतारो देवा उस्मि-
 याभिर्गोभिः सह । उस्मियेति गोनाम । संवावशंत । भृशं हर्षशब्दमकुर्वन् । यद्वा ।
 गोभिः साधनभूताभिस्तदीयं क्षीरादिकमकामयंत । समगच्छंतेत्यर्थः ॥ इष्टौ । इष
 गतावित्यस्माद्भावे क्तिनि मन्त्रे वृषेपेति क्तिन उदात्तत्वं । विदत् । विद्वा लभे ।
 लुङि लृटिच्चादङ् । बहुलं छंदस्यमाद्भोगेऽपीत्यङभावः । अङ् एव स्वरः शिष्यते ।
 पादादित्वान्निधाताभावः । सरमा । सरमा सरणात् । नि० ११. २४. इति यास्कः ।
 सतैरौणादिकोऽमप्रत्ययः । धासिं । घट् पाने । धीयते पीयत इति धासिः । औणा-
 दिकः सिप्रत्ययः । यद्वा । दधातेः पोषणार्थात् सिप्रत्ययः । बृहस्पतिः । तद्बृहतोः
 करपत्योश्चोरदेवतयोः सुट् तलोपश्च । पा० ६. १. १५७. इति सुडागमस्तलोपश्च ।
 बृहच्छब्दोऽतोदात्तः । तस्य केचिदाद्युदात्तत्वं वर्णयन्तीत्युक्तं । पतिशब्दोऽतिप्र-
 त्ययांत आद्युदात्तः । अत उभे वनस्पत्यादिष्विति पूर्वोत्तरपदयोर्युगपत्प्रकृति-
 स्वरत्वं । उस्मियाभिः । निवसत्यस्यां क्षीरादिकमित्युक्ता गौः । वस निवास
 इत्यस्मात् स्फायितं चीत्यादिनाधिकरणे रक् । वचिस्वपीत्यादिना संप्रसारणं ।
 उस्माशब्दात्स्वार्थे षृपोदरादित्वेन घप्रत्यय इति निघंटुकभाष्यं । घस्येयादेशः ।
 प्रत्ययस्वरः । वावशंत । वाभृ शब्दे । अस्माद्यङन्ताल्लङि ऋस्यांतादेशे सति तस्य
 छंदस्युभयथेत्यार्द्धधातुकत्वादतोलोपयलोपी । व्यत्ययेन धातोर्ह्रस्वत्वं । यद्वा ।
 वशं कान्तावित्यस्माद्यङि न वशः । पा० ६. १. २०. इति संप्रसारणे प्रतिषिद्धे
 पूर्ववत्प्रक्रिया ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

स सुष्टुभा स स्तुभा सप्त विप्रैः स्वरेणाद्रिं स्वयं नवग्वैः ।

सरण्युभिः फलिगमिंद्र शक्र वलं रवेण दरयो दशग्वैः ॥ ४ ॥

सः । सुऽस्तुभा । सः । स्तुभा । सप्त । विप्रैः । स्वरेण । अद्रिं । स्वयं । नवऽग्वैः ।

सरण्युऽभिः । फलिऽगं । इंद्र । शक्र । वलं । रवेण । दरयः । दशऽग्वैः ॥ ४ ॥

अंगिरसो द्विविधाः । सचयागमनुतिष्ठंतो ये नवभिर्मसैः समाप्य गतास्ते नवग्वाः । नवग्वा नवनीतगतय इति यास्को व्याचख्यौ । नि० ११. १९ । ये तु दशभिर्मसैः समाप्य जग्मुस्ते दशग्वाः । तादृशैरुभयविधैर्विप्रैर्मैधाविभिः सरण्युभिः सरणं शोभनां गतिमिच्छद्भिः सप्त सप्तसंख्याकैः । सप्त ह्यच मेधातिथिप्रभृतयोऽंगिरसो दृश्यन्ते । एवंभूतैरंगिरोभिः सुष्टुभा शोभनस्तोभयुक्तेन स्वरेणोदात्तादिथ्यस्वरोपेतेन । यद्वा । मंद्रमध्यमादिस्वरेण स्तुभा स्तोत्रेण स्वयं सुष्टु प्राप्यः । यद्वा । शब्दनीयः स्तुत्य इत्यर्थः । हे शक्र शक्तिमन्निंद्र । एवंभूतः स त्वमद्रिमादरणीयं । वज्रेण छेत्तव्यमित्यर्थः । फलिगं । प्रतिफलं प्रतिविंबं । तदस्मिन्नस्तीति फलि स्वच्छमुदकं । तद्वच्छत्वाधारत्वेनेति फलिगः । यद्वा व्रीह्यादि फलं । तदस्मिन्सति भवतीति फलि वृष्टिजलं । तद्वच्छतीति फलिगः । एवभूतं वलं मेघं रवेणात्मीयेन शब्देन दरयः । अभाययः । त्वदीयशब्दश्रवणमात्रेण मेघो विभेतीत्यर्थः । यद्वा । अद्रिः पर्वतः । अद्यतेऽस्मिन्पटलादिकमिति । फलिगो मेघः । फलिग उपर इति तन्नामसु पाठात् । वलीऽसुरः । देवा वै वले गाः पर्यपश्यन्त्रियादावसुरे प्रयुक्तत्वात् । एते त्रयोऽपि त्वदीयशब्दश्रवणमात्रेणाविभयुरित्यर्थः ॥ स इत्येकः पादपूरणः । सुष्टुभा । स्तोभतिः स्तुतिकर्मा । संपदादिलक्षणो भावे क्तिप् । शोभनः स्तुप् स्तोभो यस्य । नज्जुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । उपसर्गात्सुनोतीति पत्वं । स्तुभा । करणभूतस्यापि स्तोत्रस्य स्वव्यापारे कर्तृत्वात् स्तोभति स्तोतीति क्तिप् चेति कर्तरि क्तिप् । सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं । सप्त । सुपां सुलुगिति भिसो लुक् । स्वयं । स्वृ शब्दोपतापयोः । अहलोर्ण्येदिति ण्यत् । वृद्धभावच्छांदसः । तित्स्वरित इति स्वरितत्वं । नवग्वैः । नवशब्द उपपदे गमेर्भावे क्तिपि गमः क्वावित्यनुनासिकलोप ऊङ् च गमादीनामिति वक्तव्यमित्युकारांतादेशः । नवभिर्गूर्गमनं येषां ते नवग्वाः । अकारोपजनच्छांदसः । यद्वा । गमेर्भावे इप्रत्ययः । पूर्ववद्धुव्रीहिः । वहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृति-

स्वरत्नं । सरण्युभिः । सरणमात्मन इच्छंतः सरण्यवः । कच्यंत्यलोपच्छादसः ।
 क्वाच्छंदसीत्युः । फलिंगं । फल्युदकं गच्छतीति फलिंगः । डोऽन्यचापि दृश्यत
 इति गमेर्डः । वलं । वृणोतीति वलः । पचाद्यच् । कपिलकादित्वाच्चत्वं । दरयः ।
 दृ विदारणे । वृद्धौ कृतायां दृ भय इति घटादिषु पाठान्मिच्छे मितं ह्रस्व
 इति ह्रस्वत्वं ॥

पंचमीमुचमाह ॥

गृणानो अंगिरोभिर्दस् वि वरूपसा सूर्येण गोभिर्धः ।

वि भूम्या अप्रथय इंद्र सानु दिवो रज उपरमस्तभायः ॥ ५ ॥

गृणानः । अंगिरःऽभिः । दस् । वि । वः । उपसा । सूर्येण । गोभिः । अंधः ।

वि । भूम्याः । अप्रथयः । इंद्र । सानु । दिवः । रजः । उपरं । अस्तभायः ॥ ५ ॥

हे दस् दर्शनीय शत्रूणामुपक्षयितर्वेद्र त्वमंगिरोभिर्ऋषिभिर्गृणानः स्तूय-
 मानः सन् उपसा सूर्येण च सह गोभिः किरणैरंधोऽंधकारं विवः । व्यवृणोः ।
 व्यनाशय इत्यर्थः । तथा हे इंद्र त्वं भूम्याः पृथिव्याः सानु समुच्छिन्नप्रदेशं व्यप्र-
 थयः । विशेषेण विस्तीर्णमकरोः । विपमामिमां समीकृतवानित्यर्थः । तथा दि-
 वोऽंतरिक्षस्य रजो रजसो लोकस्योपरमुन्नं मूलप्रदेशमस्तभायः । अस्तभाः ।
 यथांतरिक्षस्य मूलं दृढं भवति तथाकार्पांतरित्यर्थः ॥ गृणानः । कर्मणि लटः
 शानचि यकि प्राप्ते व्यत्ययेन आ । प्वादीनां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं । चित्स्वरेणां-
 तोदाहत्वं । दस् । दसु उपक्षये । इषियुधींधिदसीत्यादिना मक् । वः । वृज्
 वरणे । लुङि सिपि मंचि घसेत्यादिना ज्लुक् । गुणे हल्ङ्गाव्य इति सलोपः ।
 बहुलं छंदस्यमाद्धोगेऽपीत्यडभावः । अंधः । तमोऽप्यंध उच्यते । नास्मिन्ध्यानं
 भवति । नि० ५. १. इति यास्कः । रजः । लोका रजांस्युच्यंत इत्युक्तत्वादजःशब्दो
 लोकवचनः । सुपां सुलुगिति पष्ठ्या लुक् । अस्तभायः । लङि स्तंभुस्तंभित्या-
 दिना । पा० ३. १. ८२. आप्रथयः । छंदसि शयजपि । पा० ३. १. ८४. इत्यहावपि
 व्यत्ययेन आप्रथयस्य शयजादेशः । अनदितामिति नलोपः । अडागमः ॥

॥ इति प्रथमस्य पंचमे प्रथमो वर्गः ॥

प्रवर्ग्येऽभिरवे तदु प्रयष्टातममित्येषा । अयोत्तरमित्येव सूचितं । तदु प्रयक्ष-
 तमस्य कर्मात्मन्वन्नभो दुहते घृतं पयः । आ० ४. ७. इति ॥

तामेतां सूक्ते षष्ठीमृचमाह ॥

तदु प्रयक्षतमस्य कर्म दसस्य चारुतममस्ति दंसः ।

उपहरे यदुपरा अपिन्वन्मध्वर्णसो नद्यर्षश्चतस्रः ॥ ६ ॥

तत् । ऊं इति । प्रयक्षऽतमं । अस्य । कर्म । दसस्य । चारुऽतमं । अस्ति । दंसः ।

उपऽहरे । यत् । उपराः । अपिन्वत् । मधुऽअर्णसः । नद्यः । चतस्रः ॥ ६ ॥

दसस्य दर्शनीयस्थार्येन्द्रस्य तदु तदेव कर्म प्रयक्षतमं । अतिशयेन पूज्यं । दंस इति कर्मनाम । दंसस्तदेव कर्म चारुतमं । अतिशयेन शोभनं । किं तदित्यत आह । अयमिन्द्र उपहरे उपहर्तव्ये गंतव्ये मृथित्याः संबन्धिनि समीपदेश उपरा उमाः स्थापिता मध्वर्णसो मधुरोदकाश्चतस्रो नद्यः प्रधानभूता गंगादिनदीरपिन्वत् । असिंचदिति । यदेतत्कर्म तदन्येन कर्तुमशक्यत्वात्पूज्यमित्यर्थः ॥ प्रयक्षतमं । यक्ष पूजायां । यक्ष्यत इति यक्षः । अतिशयेन यक्षो यक्षतमः । पुनः प्रादिसमासेऽयमपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । दंसः । दसि दंसनदर्शनयोः । चुरादिरात्मनेपदी । दंस्यते कर्तव्यतया दृश्यत इति दंसः कर्म । औणादिकः कर्मण्यसुन् । उपहरे । ह्रू कौटिल्ये । कौटिल्यलक्षणगतिवाचिनात्र गतिमात्रं लक्ष्यते । उपहरेति गच्छत्यस्मिन्नद्य इत्युपहरो भूप्रदेशः । पुंसि संज्ञायां घः प्रायेणेत्यधिकरणे घप्रत्ययः । गुणः । क्रुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । अपिन्वत् । पिवि सेचने । भौवादिकः । चतस्रः । शस् । चिचतुरोः स्त्रियां तिसृचतसृ इति चतुरशब्दस्य चतसादेश आद्युदात्तो निपातितः । पूर्वसवर्णदीर्घे प्राप्तेऽचि र ऋत इति रेफादेशः । चतुरशब्दस्याद्युदात्तत्वात्स्यानिवद्भावेन चतसादेशस्याद्युदात्तत्वे सिद्धेऽपि पुनराद्युदात्तनिपातनसामर्थ्याद्यणादेशस्य वा पूर्वविधौ स्थानिवद्भावाच्चतुरः शसीत्यतोदात्तत्वस्याभावः । न च न पदांतेति स्थानिवद्भावप्रतिषेधः । स्वरदीर्घयलोपेषु लोपाजादेश एव न स्थानिवत् अन्यद्वा स्थानिवदेव । पा० १. १. ५६. १. इति नियमात् ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

विता वि वंवे सनजा सनीके अयास्यः स्तवमानेभिरुक्तेः ।

भगो न मेने परमे व्योमन्त्रधारयद्गोदंसी सुदंसाः ॥ ७ ॥

द्विता। वि। वव्रे। सन्ऽजा। सनी० इति सऽनी०। अयास्यः। स्तवमानेभिः। अकैः।
भगः। न। मेने इति। परमे। वि० औमन्। अधारयत्। रोदसी इति। सु० दंसाः। ॥ ७ ॥

अयास्यः । यासः प्रयत्नः । तत्ताड्यो यास्यः । न यास्योऽयास्यः । युद्धरूपैः
प्रयत्नैः साधयितुमशक्य इत्यर्थः । कथं साध्यत इत्यत आह । स्तवमानेभिः स्तोत्रं
कुर्वन्निः पुरुषैः । अकैः स्तुतिरूपैर्मन्त्रैः स्तूयमानः सन्निद्रः सुप्ताड्यो भवति ।
यद्वा । अयास्यः पञ्चवृत्तिर्मुख्यप्राणः । स ह्यास्यान्मुखादयते गच्छति निष्क्रा-
मति । तदुपासकोऽप्यंगिरा उपचारादयास्य उच्यते । तथा च छंदोगिराम्नातं । तं
हायास्य उद्गीथमुपासां चक्रे । एतमु एवायास्यं मन्यन्ते । आस्याद्यदयते तेनेति ।
अथवा । अयमास्ये मुखे वर्तत इत्ययास्यः । तथा च वाजसनेयकं । ते होचुः
ऋ नु सोऽभूद्यो न इत्यमसक्तेत्ययमास्यांतरितीति । पूर्ववदुपासकोऽप्ययास्यः ।
तेन ऋषिणा स्तवमानेभिर्गुणिनिष्ठगुणाभिधानलक्षणां स्तुतिं कुर्वन्निरकैर्मन्त्रैः
करणभूतैः स्तूयमानः सन् सनजा । सनेति निपातो नित्यार्थः । नित्यजाते
सर्वदा विद्यमानस्वभावे इत्यर्थः । प्रथमभावविकारवाचिना जनिना द्वितीयो
भावविकारः सत्ता लक्ष्यते । यथौत्पत्तिकस्तु शब्दस्यार्थेन संबंध इत्यौत्पत्तिकमिति
नित्यं ब्रूम इति हि तद्भाष्यं । सनी० समानं नी० मोको निवासस्थानं ययोस्ते ।
संतप्रे इत्यर्थः । एवंविधे द्यावापृथिव्यौ द्विता द्विधा विवव्रे । विवृते अकरोत् ।
भेदेनास्थापयदित्यर्थः । मेने मननीये परम उत्कृष्टे व्योमन् विविधरक्षणे नभसि
वर्तमानो भगो नं सूर्य इव सुदंसाः शोभनकेमंद्रो रोदसी द्यावापृथिव्यावधारयत् ।
अपोषयत् । यद्वा मेनेति स्त्रीनाम । तथा च यास्कः । नि० ३. २१. मेना ग्रा इति
स्त्रीणां मेना मानयत्येना इति । स्त्रीरूपमापन्ने रोदसी इंद्रोऽपुण्यदित्यर्थः ॥
द्विता । द्विधेत्यस्य धकारस्य तकारश्छांदसः । सनजा । जनी प्रादुर्भावे । अस्माद्भा-
वेऽन्येष्वपि दृश्यत इति द्विष्यहणस्य सर्वोपाधिब्यभिचारार्थत्वात् केवलादपि
जनेर्दप्रत्ययः । सना नित्यं जो जननं ययोस्ते सनजे । पूर्वपदस्य ह्रस्वश्छांदसः ।
एवमादित्वादंतोदात्तत्वं । तदेव बहुव्रीहिस्वरेण शिष्यते । सुपां सुलुगिति विभ-
क्तेराकारः । अयास्यः । यस्मै प्रयत्ने । यासः प्रयत्नः । तच्च भवो यास्यः । भवे
छंदसीति यत् । न यास्योऽयास्यः । परादिश्छंदसि बहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं ।
श्रुत्युक्तनिर्वचने तु पृषोदरादित्वादभिसतरूपस्वरसिद्धिः । मेने । सप्तम्येकवच-
नस्य सुपां सुलुगिति श्रे आदेशः । श्रे इति प्रगृह्यत्वं । यद्वा मन्यत इति मेना ।

पंचाद्यच् । नशिमन्योरलिद्योत्वं वक्तव्यं । पा० ६. ४. १२०. ५. । इत्येत्वं । ततश्चाप् ।
 द्विवचन ईदूदेद्विवचनं । पा० १. १. ११. । इति प्रगृह्यत्वं । सुदंसाः । दंस इति
 कर्मवाची । असुनप्रत्ययांत आद्युदात्तः । बहुव्रीहावाद्युदात्तं अच् छंदसीत्युत्तर-
 पदाद्युदात्तत्वं ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

सनादिवं परि भूमा विरूपे पुनर्भुवा युवती स्वेभिरेवैः ।

कृष्णेभिरुक्तोषा रुग्णद्विर्वपुभिरा चरतो अन्यान्या ॥ ८ ॥

सनात् दिवं परि भूमा विरूपे इति विरूपे पुनः भुवा युवती इति स्वेभिः एवैः ।

कृष्णेभिः । अक्ता । उपाः । रुग्णऽभिः । वपुऽभिः । आ । चरतः । अन्याऽअन्या ॥ ८ ॥

विरूपे शुक्लकृष्णतया विपररूपे पुनर्भुवा पुनः पुनः प्रतिदिवं संजायमाने
 युवती तरुण्यौ । रात्र्युपसौः सर्वदैकरूपादेवंभूते रात्र्युपसौ दिवं द्युलोकं भूमा
 भूमिं च सनाच्चिरकालादारभ्य स्वेभिरेवैः स्वकीयैर्गमनैः परिचरतः । पर्या-
 वर्तते । अयमेवार्थः स्पष्टीक्रियते । अक्ता रात्रिः कृष्णेभिरंधकाररूपैर्वर्णैरुप-
 लक्षिता । उपाश्च रुग्णदीपमानैर्वपुभिः स्वशरीरभूतैस्तेजोभिरुपलक्षिता ।
 अन्यान्या परस्परव्यतिहारेणाचरतः । आवर्तते । हे इंद्र । एतत्सर्वं त्वयैव कार्यते
 त्वदधीनत्वात्सर्वासां देवतानामित्यर्थः ॥ भूमा । सुपां सुलुगिति द्वितीयाया डा-
 देशः । छांदसो ह्रस्वः । एवैः । इण् गतौ । इण्शीङ्भ्यां वन्निति भावे वन्प्रत्ययः ।
 निष्ठादाद्युदात्तत्वं । अक्ता । नक्षेति रात्रिनाम । नलोपश्छांदसः । वपुभिः ।
 अतिपृथ्वीत्यादिनोस् । निष्ठादाद्युदात्तः । अन्यान्या । कर्मव्यतिहारे सर्वनामो द्वे
 भवत इति वक्तव्यं समासवच्च बहुलं । पा० ८. १. १२. ९. । इति द्विर्भावे तस्य
 परमाधेदितमित्याधेदितसंज्ञायामनुदात्तं चेत्याधेदितस्यानुदात्तत्वं ॥

नवमीमृचमाह ॥

सनेमि सख्यं स्वप्स्यमानः सूनुर्दाधार शर्वसा सुदंसाः ।

आमासु चिह्धिपे पक्कमंतः पर्यः कृष्णासु रुग्णोहिंणीयु ॥ ९ ॥

सनेमि । सख्यं । सुऽअप्स्यमानः । सूनुः । दाधार । शर्वसा । सुऽदंसाः ।

आमासु । चित् । धिपे । पक्कं । अंतरिति । पर्यः । कृष्णासु । रुग्णः । रोहिंणीयु ॥ ९ ॥

स्वपस्यमानः । स्वपः शोभनं कर्म । तदिवाचरन् शवसा शवसो बलस्य
 सूतुः पुत्रः । अतिबलवानित्यर्थः । सुदंसाः । शोभनयागादिकर्मयुक्तः । एवंभूत
 इंद्रः सख्यं यजमानानां सखित्वं सनेमि पुराणं दाधार । धारयति पोषयतीत्यर्थः ।
 सनेमीति पुराणनाम । प्रवयाः सनेमीति पाठात् । किं व । आमासु चित् ।
 आद्रास्वपरिपक्वासु गोषु चांतर्मध्ये पक्वं परिपक्वं पयो दधिपे । धारयसि । तथा
 कृष्णासु कृष्णवर्णासु रोहिणीषु लोहितवर्णासु च गोषु तद्विपरीतं रूशहीप्समानं
 श्वेतवर्णं पयो दधिपे ॥ सख्यं । सख्युर्यं इति यः । प्रत्ययस्वरः । दाधार । धृज्
 धारणे । तुजादित्वाद्भ्यासस्य दीर्घत्वं । पक्वं । पचो व इति निष्ठातकारस्य वत्वं ।
 रोहिणीषु । रूह वीजजन्मनि पादुर्भावे । रूहे रथ लो वेतीतन्प्रत्ययांतो रोहि-
 तश्च आद्युदात्तो वर्णवाची । वर्णादनुदात्तात्तोपधात्तो नः । पा० ४. १. ३९. इति
 ङीप् । तत्संनियोगेन तकारस्य नकारादेशश्च । ङीपः पिच्चादनुदात्तत्वे प्रातिप-
 दिकस्वर एव शिष्यते ॥

दशमीमुचमाह ॥

स॒नात्सनी॑का अ॒वनी॑र॒वाता॒ व्र॒ता र॑क्ष॒न्ति अ॒मृताः॒ सहो॑भिः ।

पु॒रु स॒हस्रा॒ जन॑यो न प॒त्नीर्दु॒वस्य॑न्ति॒ स्वसा॑रौ अ॒हंया॑णं ॥ १० ॥

स॒नात् । सऽनी॑काः । अ॒वनीः । अ॒वाताः । व्र॒ता । र॒क्षन्ति॒ । अ॒मृताः । सहऽभिः ।

पु॒रु । स॒हस्रा॑ । जन॑यः । न । प॒त्नीः । दु॒वस्य॑न्ति । स्वसा॑रः । अ॒हंया॑णं ॥ १० ॥

सनाच्चिरकालादारभ्य सनीकाः समाननिवासस्थाना अवाताः । वातं गमनं ।
 तद्रहिताः । एकपाण्यवस्थानात् । अवनय इत्यंगुलिनाम । एवंभूता अवनीरं-
 गुलयः पुरु पुरुणि बहूनि सहस्रासंख्यातानि व्रता व्रतानीद्रसंबंधीनि कर्मा-
 ण्यमृताः पुनःपुनःकरणेऽपालस्वरहिताः सत्यः सहोभिरात्मीयैर्बलैः रक्षन्ति ।
 पालयन्ति । अपि च स्वसारः । स्वयमेव सरंत्योऽंगुलयः पत्नीः पालयि-
 चोऽहंयाणं लज्जारहितं प्रगल्भमित्यर्थः । यद्वा । अहीतयानं प्रशस्तगमनमिंद्रं
 जनयो न । जनय इति देवानां पत्न्य उच्यन्ते । देवानां चै पत्नीर्जनय इति
 श्रुतेः । ता इव दुवस्यन्ति । परिचरन्ति । अंजलिबंधनेनेंद्रं प्रीणयन्तीत्यर्थः ॥
 अवनीः । अवनयोऽंगुलयो भवन्त्यवन्ति कर्माणीति यास्कः । सुपां सुलुगिति
 जसः पूर्वसवर्णदीर्घत्वं । अवाताः । वा गतिगंधनयोः । असिहसीत्यादिना भावे
 तन्प्रत्ययः । बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । व्रता । शेष्वंदसि बहुल-

मिति शेलोपः । दुवस्यन्ति । दुवस्यतिः परिचरणकर्मा । कंडादिः । अतो यक
एव स्वरः शिष्यते । पादादित्वान्निधाताभावः । अह्याणं । द्वी लज्जायां । बहुलं
छंदसीति श्रौरभावः । व्यत्ययेन शानच् । मुगभावश्छांदसः । नज्समासेऽव्यय-
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । यद्वा । बहुलं छंदसीति शपो लुकि छंदस्युभयथेति शानच
आर्द्धधातुकत्वेन डित्वाभावे गुणयादेशौ । पूर्ववत्समासस्वरौ । यास्कस्त्वेवं व्या-
ख्यन् । अह्याणोऽहीतयान इति । नि० ५. २५. ॥

॥ इति प्रथमस्य पंचमे द्वितीयो वर्गः ॥

एकादशीमृचमाह ॥

स॒ना॒यु॒वो॒ न॒म॒सा॒ न॒व्यो॒ अ॒कै॒र्व॒सू॒य॒वो॒ म॒त॒यो॒ द॒स॒ द॒दुः ।

प॒तिं॒ न॒ प॒त्नीं॒ रु॒श॒ती॒रु॒श॒न्तं॒ स्पृ॒श॒न्ति॒ त्वा॒ श॒व॒सा॒व॒न्म॒नी॒पाः ॥ ११ ॥

स॒ना॒ऽयु॒वः । न॒म॒सा । न॒व्यः । अ॒कैः । व॒सू॒ऽय॒वः । म॒त॒यः । द॒स॒ । द॒दुः ।

प॒तिं॒ । न॒ । प॒त्नीः । उ॒श॒तीः । उ॒श॒न्तं॒ । स्पृ॒श॒न्ति॒ । त्वा॒ । श॒व॒सा॒ऽव॒न् । म॒नी॒पाः ॥ ११ ॥

हे दस दर्शनीयेद । अकैः शस्त्ररूपैर्मन्त्रैर्ममसा नमस्कारेण यस्त्वं नव्यः स्तुत्यो
भवसि । सनायुवः सनातनमग्निहोत्रादि नित्यं कर्मात्मन इच्छन्तो वसूयवो यसु
धनमात्मन इच्छन्तो धनकामा वा मतयो मेधाविनस्त्वां ददुः । बहुना प्रयासेन
जग्मुः । हे शवसावन् बलवन्निद्र तैः प्रयुक्ता मनीषाः स्तुतयस्त्वा त्वां स्पृशन्ति ।
प्राप्नुवंति । तत्र हृष्टांतः । उशतीरुशत्यः कामयमानाः पत्नीः पत्यु उशन्तं काम-
यमानं पतिं न । यथा पतिं संभजन्ते तद्वत् ॥ सनायुवः । सनेत्येतदव्ययं नित्यत्व-
माचष्टे । तेन च तद्वान् लक्ष्यते । सना सनातनं कर्मात्मन इच्छन्तीति सनायुवः ।
क्याच्छंदसीत्युप्रत्ययः । जसि चरैव्यत्ययेनोत्वं । मतयः । मन ज्ञाने । मन्यन्त इति
मतयः स्तोतारः । क्लिच्को च संज्ञायामिति क्लिच् । न क्लिचि दीर्घश्चेति निषेधे
प्राप्ते बाहुलकादनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः । चित्वादन्तोदात्तत्वं । ददुः ।
द्रा कुत्सायां गतौ । लिङ्गुस्यातो लोप इटि चेत्याकारलोपः । उशतीः । वश
कांतौ । लटः शतृ । अदादित्वाच्छपो लुक् । शतृङित्वाद्ग्रहिज्यादिना संप्रसारणं ।
उगितश्चेति ङीप् । शतुरनुम इति नद्या उदात्तत्वं । वा छंदसीति पूर्वसवर्णदीर्घः ।
शवसावन् । मनुष्याकारोपजनश्छांदसः । यद्वा मत्वर्थीय आवनिप् ॥

मक्षु शीघ्रं जगम्यात् । आगच्छतु ॥ सनायते । सनेति निपातो नित्यशब्दसमानार्थः । तस्मादाचारार्थे क्वङ्प्रत्ययः । सुनीधाय । खीज् प्रापण इत्यस्मादौणादिकस्थक्प्रत्ययः । थाथादिस्वरः ॥

॥ इति प्रथमस्य पंचमे तृतीयो वर्गः ॥

त्वं महानिति नवर्चं षष्ठं सूक्तं । नोपस आर्षं वैद्युभमैंद्रं । अनुक्रम्यते च । त्वं नवेति ॥ समूळहे दशरात्रे द्वितीये छंदोमे मरुत्वतीये शस्त्र एतसूक्तं । विश्वजितोऽग्निं नर इति खंडे सूचितं । तां सु ते कीर्तिं त्वं महान् इंद्र यो ह । आ० ८. ७. इति ॥

तत्र प्रथमामृचमाह ॥

त्वं महान् इंद्र यो ह शुष्मैर्द्यावा जज्ञानः पृथिवी अमे धाः ।

यच्च ते विश्वा गिरयश्चिद्भ्वा भिया दृळ्हासः किरणा नैजन् ॥ १ ॥

त्वं महान् इंद्र यः । ह । शुष्मैः । द्यावा । जज्ञानः । पृथिवी इति । अमे । धाः ।

यत् । ह । ते । विश्वा । गिरयः । चित् । अर्भा । भिया । दृळ्हासः । किरणाः । न ।

ऐजन् ॥ १ ॥

हे इंद्र त्वं महान् गुणैः सर्वाधिको भवसि । यो ह यः खलु त्वमनेऽसुरकृते भये सति जज्ञानस्तदानीमेव प्रादुर्भूतः सन् शुष्मैः शनूणां शोषकैरात्मीयैर्लैर्द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ धाः । अधारयः । तादृशाद्भ्यादमूमुच इत्यर्थः । किंच । यच्च ते यस्य खलु तव संबंधिन्या भिया भीत्या विश्वा विश्वानि व्याप्तानि यानि भूतजातानि गिरयश्चित् ये च शिलोच्चयाः । अर्भा । महत्त्वमेतत् । अन्यान्यपि महान्ति यानि संति तेऽपि सर्वे दृळ्हासो दृढा अथैजन् । अकंपिषत् । तत्र दृष्टांतः । किरणा न । यथा सूर्यरश्मय इवस्ततो नभसि कंपते तद्वत् ॥ जज्ञानः । जनी प्रादुर्भावे । लिटः कानच् । गमहनेत्यादिनोपधालोपः । स्थानिवद्भावाद्भिर्भावादि । चित् इत्यंतीदात्तत्वं । द्यावापृथिवी इत्यस्य समस्तपदस्य मध्ये जज्ञान इत्यस्य पाठश्छांदसः । यत् । सुपां सुलुगिति षष्ठ्या लुक् । अर्भा । आ समन्ताद्भवन्ति सद्भावं प्राप्नुवन्तीत्यर्भा महान्तः । आङ्पूर्वाद्भवतेरीणादिको ङुन्प्रत्ययः । उपसर्गस्य ह्रस्वत्वं च । यद्वा । नङ्पूर्वाद्भवतेः प्राप्तर्यान्त्रजि भुवो विदिति क्तप्रत्ययः । महान्तो हि प्राप्तुं न शक्यंते । श्छंदसि बहुलमिति

द्वादशीमृचमाह ॥

सनादेव तव रायो गभस्त्वौ न क्षीयंते नोप दस्यंति दस्स ।

द्युमाँ अंसि ऋतुमाँ इन्द्र धीरः शिष्टा शचीवस्त्वव नः शचीभिः ॥ १२ ॥

सनात् । एव । तव । रायः । गभस्त्वौ । न । क्षीयंते । न । उप । दस्यंति । दस्स ।

द्युऽमान् । अंसि । ऋतुऽमान् । इन्द्र । धीरः । शिष्टा । शचीऽवः । तव । नः ।

शचीभिः ॥ १२ ॥

हे दस्स दर्शनीयेन्द्र । गभस्तिरिति बाहुनाम । तव गभस्त्वौ हस्ते सनादेव चिरकालादारभ्य स्थितानि रायो धनानि न क्षीयंते । न नश्यंति । नोपदस्यंति च । स्तोतृभ्यो दत्तेऽपि त्वद्वस्तगतं धनमुपक्षयं न प्राप्नोति । अपि तु वर्धते । हे इन्द्र धीरो बुद्धिमान् धृष्टो वा त्वं द्युमान् दीप्तिमानसि । तथा ऋतुमान् लोकरक्षणहेतुभूतकर्मयुक्तोऽसि । हे शचीवः कर्मवन्निन्द्र तव शचीभिस्त्वदीयैः कर्मभिर्नोऽस्मभ्यं धनं शिष्टा । देहि । शिष्टातिदानकर्मा ॥ क्षीयंते । क्षीप् हिंसायां । ऋदिः । अस्मात्कर्मकर्तरि कर्मवद्भावाद्यगात्मनेपदे । वत्करणं स्वाश्रयमपि यथा स्यादिति कर्तृवद्भावादचः कर्तृयकीत्याद्युदात्तत्वं । चादिलोपे विभापेति निघातप्रतिषेधः । शचीवः । शच्यस्यास्तीति शचीवान् । छंदसीर इति मनुषो वत् । संबुद्धौ मनुवसो हरिति नकारस्य स्वं ॥

त्रयोदशीमृचमाह ॥

सनायते गोतम इन्द्र नव्यमतस्तद्वत्स हरियोजनाय ।

सुनीथाय नः शवसान नोधाः प्रातर्मधू धियावसुर्जगम्यात् ॥ १३ ॥

सनाऽयते । गोतमः । इन्द्र । नव्यं । अतस्तत् । वत्सं । हरिऽयोजनाय ।

सुऽनीथाय । नः । शवसान । नोधाः । प्रातः । मधू । धियाऽवसुः । जगम्यात् ॥ १३ ॥

स इन्द्रः सनायते । नित्य इवाचरति । सर्वेषामाद्यो भवति । हे शवसान बलवन्निन्द्र हरियोजनाय । हरी अश्वौ रपे योजयतीति हरियोजनः । सुनीथाय सुष्ठु नेत्रे । एवंभूताय तस्मै तुभ्यं गोतमो गोतमस्य ऋषेः पुत्रो नोधा ऋषिर्नव्यं नूतनं ब्रह्मतत्सूक्तरूपं स्तोत्रं नोऽसदर्थमतस्तत् । अकरोत् । अतोऽस्माभि-
रनेन स्तोत्रेण स्तुतः सन्धिया बुद्ध्या कर्मणा वा प्राप्नवसुरिन्द्रः प्रातःकाले

मलू शीघ्रं जगम्यात् । आगच्छतु ॥ सनायते । सनेति निपातो नित्यशब्दसमा-
नाथः । तस्मादाचारार्थे क्यङ्प्रत्ययः । सुनीधाय । खीज् प्रापण इत्यस्मादीणा-
दिकस्थक्प्रत्ययः । याथादिस्वरः ॥

॥ इति प्रथमस्य पंचमे तृतीयो वर्गः ॥

त्वं महानिति नवर्चं पष्ठं सूक्तं । नोधस आर्षे चैष्टुभमैर्द्रं । अनुक्रम्यते च ।
त्वं नवेति ॥ समूळहे दशरात्रे द्वितीये छंदोमे मरुत्वतीये शस्त्र एतत्सूक्तं । विश्व-
जितोऽग्निं नर इति खंडे सूचितं । तां सु ते कीर्तिं त्वं महान् इंद्र यो ह
। आ० ८. ७. । इति ॥

तत्र प्रथमामृचमाह ॥

त्वं महान् इंद्र यो ह शुष्मैर्द्यावा जज्ञानः पृथिवी अमे धाः ।

यद्ध ते विश्वा गिरयश्चिदम्भा भिया दृळ्हासः किरणा नैजन् ॥ १ ॥

त्वं महान् इंद्र यः । ह । शुष्मैः । द्यावा । जज्ञानः । पृथिवी इति । अमे । धाः ।

यत् । ह । ते । विश्वा । गिरयः । चित् । अम्भा । भिया । दृळ्हासः । किरणाः । न ।

ऐजन् ॥ १ ॥

हे इंद्र त्वं महान् गुणैः सर्वाधिको भवसि । यो ह यः खलु त्वममेऽसुरकृते
भये सति जज्ञानस्तदानीमेव प्रादुर्भूतः सन् शुष्मैः शबूणां शोषकैरात्मीयैर्व-
लैर्द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ धाः । अधारयः । तादृशाद्भयादममूच इत्यर्थः ।
किञ्च । यद्ध ते यस्य खलु तत्र संबंधिन्या भिया भीत्या विश्वा विश्वानि व्याप्तानि
यानि भूतजातानि गिरयश्चित् ये च शिलोच्चयाः । अम्भा । महन्नामैतत् ।
अन्यान्यपि महान्ति यानि संति तेऽपि सर्वे दृळ्हासो दृढा अप्यैजन् । अकं-
पिषत । तत्र दृष्टान्तः । किरणा न । यथा सूर्यरश्मय इतस्ततो नभसि कंपन्ते
तद्वत् ॥ जज्ञानः । जनी प्रादुर्भावे । लिटः कानच् । गमहनेत्यादिनोपधालोपः ।
स्यानिवद्भावाद्भिर्भावादि । चित् इत्यंतोदात्तत्वं । द्यावापृथिवी इत्यस्य समस्त-
पदस्य मध्ये जज्ञान इत्यस्य पाठ्यछांदसः । यत् । सुपां सुलुगिति पष्ठ्या लुक् ।
अम्भा । आ समन्ताद्भवन्ति सद्भावं प्राप्नुवन्तीत्यम्भा महान्तः । आहपूर्वाद्भवतेरौ-
णादिको ङुन्प्रत्ययः । उपसर्गस्य ह्रस्वत्वं च । यद्वा । नङ्पूर्वाद्भवतेः प्राप्तर्यावजि
भुवो ङिदिति क्तप्रत्ययः । महान्तो हि प्राहुं न शक्यन्ते । श्रेष्ठंदसि बहुलमिति

शेर्लोपः । किरणाः । कुर्यते विक्षिप्यत इति किरणाः । कृ विक्षेपे । कृपृवृजि-
मंदिनिधाज्ज्यः क्युरिति क्युप्रत्ययः । योरनादेशे प्रत्ययाद्युदात्तत्वं । ऋत इजातो-
रितीत्वं । ऐजन् । एजृ कंपने । लङ्गाडागमः । स चोदात्तः । वृद्धिश्च ॥

द्वितीयानुचमाह ॥

आ यद्वरीं इंद्र विव्रता वेरा ते वज्रं जरिता वाहोर्धात् ।

येनाविहर्यतक्रतो अमिचान्पुरं इष्णासि पुरुहूत पूर्वीः ॥ २ ॥

आ । यत् । हरी इति । इंद्र । विऽव्रता । वेः । आ । ते । वज्रं । जरिता । वाहोः । धात् ।

येन । अविहर्यतक्रतो इत्यविहर्यतऽक्रतो । अमिचान् । पुरं । इष्णासि । पुरुऽहूत ।

पूर्वीः ॥ २ ॥

हे इंद्र त्वं यद्यदा विव्रता विविधकर्माणी हरी त्वदीयावश्वावावेः । रथ आग-
मयसि । रथे योजयसीत्यर्थः । तदानीं ते तव वाहोर्हस्तयोजरिता स्तोता वज्र-
माधात् । स्तोत्रेण स्थापयति । स्तोत्रा स्तुतेः प्रयत्नमन्तरेण वज्रं त्वदस्ते न दृश्यत
इत्यर्थः । हे अविहर्यतक्रतोऽप्रेषितकर्मनिद्र । अमिचान् शङ्खन्येन वज्रेणेष्णासि ।
अभिगच्छसि । हे पुरुहूतं पुरुभिर्वहुभिर्यजमानैराहूत त्वं पूर्वीर्वह्नीः पुरोऽसुरपु-
राणि भेत्तुमभिगच्छसीत्यर्थः ॥ विव्रता । व्रतमिति कर्मनाम । विविधं व्रतं
ययोस्तौ । सुपां सुलुगिति पूर्वसवर्णदीर्घत्वं । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ।
वेः । वी गतिप्रजननकांत्यशनखादनेषु । अंतर्भावितव्यथांश्छांदसे लुङि सिप्य-
दादित्वाच्छपो लुक् । बहुलं छंदस्यमाद्भोगेऽपीत्यडभावः । धात् । दधातेश्छांदसे
लुङि गातिस्येति सिचो लुक् । पूर्ववदडभावः । अविहर्यतक्रतो । हर्यतिः
प्रेप्साकर्मणि यास्कः । हर्यं गतिकान्त्योः । कान्तिरभिलाषः । विहर्यतोऽभिलषितः ।
अविहर्यतोऽनभिलषित इत्यर्थः । तादृशः क्रतुः कर्म यस्य स तथोक्तः । अमि-
चान् । न संति मिचारेष्विविति बहुव्रीहौ नञो जरमेरमिचमृता इत्युत्तरपदाद्यु-
दात्तत्वं । इष्णासि । इष आभीक्ष्ये । अत्र गत्यर्थः । ऋदिभ्यः प्रा । सिप्य-
पित्वादनुदात्तत्वे तस्यैव स्वरः शिष्यते । यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥

तृतीयानुचमाह ॥

नं सत्य इंद्र धृषणुरेतान्वमृभुक्षा नर्यस्त्वं पाद ।

नं शुष्णं वृजनें पृक्ष आणी यूने कुस्ताय ह्यमते सचाहन् ॥ ३ ॥

त्वं । सत्यः । इंद्र । धृष्णुः । एतान् । त्वं । ऋभुक्षाः । नर्यः । त्वं । पाद ।

त्वं । शुष्णं । वृजने । पृथ्वे । आणौ । यूने । कुत्साय । द्युऽमते । सचा । अहन् ॥ ३ ॥

हे इंद्र त्वं सत्यः सत्सु भवः । सर्वोत्कृष्ट इत्यर्थः । एतान् शत्रून्भिगतः सन् धृष्णुस्तेषां धर्षयिता तिरस्कृता । किंच त्वमभुक्षा ऋभूणामधिपतिः । तेषु कृत-निवासो वा । यद्वा महन्नामैतत् । महान्प्रवृद्धोऽसि । नर्यो नृभ्यो हितः । तथा त्वं पाद शत्रूणामभिभविता । हंतैत्यर्थः । किंच वृजने इत्यादीनि वीणि संया-मनामानि । अत्र पूर्वं विशेषणे । वृजने वर्जनयुक्ते संयामे हि वीराः पुरुषा वर्ज्यते हिंस्यंते । पृथ्वे संपर्वनीये वीर्यैर्बहुं प्राप्तव्ये । एवंविध आणौ संयामे द्युमते दीप्तिमते यूने तरुणाय कुत्साय सचा त्वं सहायो भूत्वा शुष्णं शोषयिता-रमेतत्संज्ञमसुरमहन् । अवधीः ॥ ऋभुक्षाः । ऋभुरिति मेधाविनाम । उरु वि-स्तीर्णं भाति । यद्वा । ऋतेन यज्ञेन भाति भवतीति वा ऋभुः । उरुशब्दे ऋतशब्दे वीपपदे भातिर्भवतेवा मृगायादयश्च । उ० १. ३७. इति कुप्रत्ययः पूर्वपदस्य ऋभा-वश्च निपात्यते । क्षयतिरैश्वर्यकर्मा । तेषामीष्ट इत्यभुक्षाः । यद्वा क्षि निवास-गत्योः । तेषु निवसतीति पतेस्य इति विधीयमान इतिप्रत्ययो बहुलवचनाद-स्मादपि भवति । टिलोपश्च । सौ पथिमथ्यभुक्षामादित्यात्वं । प्रत्ययस्वरः । पाद । सह अभिभवे । छंदसि सह इति केवलादपि णिः । पत्वं छांदसं । द्युमते । द्यौदीप्तिरसिन्नस्तीति द्युमान् । स्वादिष्वसर्वनामस्थान इति पदसंज्ञायां दिव उदित्युत्वं । ह्रस्वनुङ्भ्यां मनुविति मनुप उदात्तत्वं ॥

चतुर्थीमुचमाह ॥

त्वं ह त्वदिंद्र चोदीः सखा वृचं यद्वज्रिन्वृषकर्मनुभाः ।

यद्वं भूर वृषमणः पराचैवि दस्यूर्योनावकृतो वृथापाद ॥ ४ ॥

त्वं । ह । त्वत् । इंद्र । चोदीः । सखा । वृचं । यत् । वज्रिन् । वृषऽकर्मन् । उभाः ।

यत् । ह । भूर । वृषऽमनः । पराचैः । वि । दस्यूर्न् । योनौ । अकृतः । वृथापाद ॥ ४ ॥

हे इंद्र त्वं ह त्वं खलु सखा कुत्सस्य सहायः सन् त्यक्तप्रसिद्धं धनं जयलक्षणं यशो वा चोदीः । प्रेरितवान् । अक्षापीरित्यर्थः । हे वृषकर्मन् वृष्ट्युदक्तेचनरूप-कर्मोपेत वज्रिन् वज्रवन्निद्र वृचं सर्वस्य धनस्यावरीतारं कुत्सस्य शत्रुं यत् यदोभाः ।

अतुभ्नाः । अहिंसीः । अपि च हे भूर शत्रूणां प्रेरकं वृषमणः कामाभिवर्धकमनस्केन्द्र
 वृथापाद अनायासेन शत्रूणामभिभविता त्वं यद् यदा खलु योनौ वीरैर्मिथ्यणीये
 संयामे दस्यून्कुत्तस्योपक्षयितृनन्यान् शत्रून्पराचैः परागमनैर्यकृतः । पराङ्मुखा
 यथा भवंति तथा व्यच्छिनः । तदानो कुत्तः सर्वे यशः प्राप्नोदित्यर्थः ॥ चोदीः ।
 चुद प्रेरणे । लुङि नेदीति सिचि वृद्धिप्रतिषेधः । उभ्नाः । एभ तुभ हिंसायां ।
 क्रैव्यादिकः । लङि सिपि तलोपश्चादसः । बहुलं छंदस्यमाङ्गोऽपीत्यडभावः ।
 पराचैरित्येतदव्ययं । नीचैस्त्वेरिति वदिति भट्टभास्करमिश्रः । पराचैः परांचनै-
 रिति निरुक्तं । नि० ११. २५ । दस्यून् । दीर्घादटि समानपाद इति नकारस्य रुवं ।
 अचानुनासिकः पूर्वस्य तु वेत्युकारस्य सानुनासिकता । अकृतः । कृती छेदने ।
 लङि सिपि तुदादित्वाच्छप्रत्ययः । आगमानुशासनस्यानित्यत्वात् शे मुचादीना-
 मिति नुमागमस्याभावः ॥

पंचमीमृचमाह ॥

त्वं ह त्वदिंद्रारिषण्यद्वहस्यं चिन्मर्तानामजुष्टौ ।

अ० ५१२५३३ काष्ठा अर्वते वर्धनेव वज्रिज्ज्वयिषमिचान् ॥ ५ ॥

त्वं । ह । त्वत् । इंद्र । अरिषण्यन् । द्वहस्यं । चित् । मर्तानां । अजुष्टौ ।

वि । अस्मत् । आ । काष्ठाः । अर्वते । वः । घनाऽइव । वज्रिन् । अग्निहि ।

अमिचान् ॥ ५ ॥

हे इंद्र त्वं ह त्वं खलु त्वत् तस्य द्वहस्यं चित् दहस्य कस्यचिदपरिषण्यन्
 रेणमनिच्छन् एवंस्वभावो भवसि । देवतात्वेनानुग्रहीतृत्वात् । तथापि मर्तानां
 स्तोतृणामस्माकं शत्रुभिरजुष्टावप्रीतौ सत्यामस्मदर्वतेऽस्मदीयाश्वाय गंतुं काष्ठा
 दिश आ समंतात् विवः । विवृताः कुरु । यथा सर्वासु दिक्ष्वस्मदीया अश्वाः
 प्रतिरोधमन्तेरेण गच्छन्ति तथा कुर्वित्यर्थः । किंच तच्चत्यानमिचान् हे वज्रिन्वज्र-
 वन्दिंद्र घनेव घनेन कठिनेन पर्वतेनेव वज्रेण अग्निहि । अथय । जहीत्यर्थः ।
 यद्वा मर्तानां मनुष्याणां मध्ये यस्मिन्कस्मिंश्चित्तवाप्रीतौ सत्यां तस्य शत्रोर्दह-
 स्यापरिषण्यन् रेणं हिंसनमनिच्छन्वर्तसे । यस्मिंस्तु कुत्तादौ प्रीतिरस्ति तस्य
 शत्रुवधं चकृषे । अतस्त्व प्रियाणामस्माकमर्वत इत्यादि पूर्ववत् ॥ त्वत् । सुपां
 सुलुगिति षष्ठ्या लुक् । अरिषण्यन् । रिष्टश्चात् कचि दुरस्युर्द्विषण्यस्युर्वृषण्यति

रिषण्यति । पा० ७. ४. ३६. । इति रिषणभावो निपात्यते । नञ्समासेऽथ्यपूर्व-
पदप्रकृतिस्वरत्वं । अस्मत् । पूर्ववत् षष्ठ्या लुक् । अर्वते । अर्वणस्त्रसावनञ्ज
इति नकारस्य तकारादेशः । वनिप्सुपौ पित्रादनुदात्तौ । परिशेषाद्धानुस्वरः ।
घनेव । मूर्तौ घन इति काठिन्ये गम्यमाने हंतेरप्प्रत्ययांते निपात्यते । अग्निहि ।
अथ हिंसार्थः । एयंताल्लोटि बहुलं छंदसीति शपो लुक् ॥

॥ इति प्रथमस्य पंचमे चतुर्थो वर्गः ॥

पक्षीमृचमाह ॥

त्वां ह् । त्यदिद्राणंसातौ स्वमीळ्हे नरं आज्ञा हंवन्ते ।

तवं स्वधाव इयमा संमर्यं ऊतिर्वाजेध्वतसाय्यां भूत् ॥ ६ ॥

त्वां ह् । त्यत् । इन्द्र । अर्णंसातौ । स्वःऽमीळ्हे । नरः । आज्ञा । हंवन्ते ।

तवं । स्वधाऽवः । इयं । आ । सऽमर्यं । ऊतिः । वाजेषु । अतसाय्यां । भूत् ॥ ६ ॥

हे इन्द्र । अर्णसातावर्णानां गंतृणां युद्धे प्रवृत्तानां पुरुषाणां सातिलाभो
यस्मिन् । स्वमीळ्हे । मीळ्हेमिति धननाम । सुपुत्रणीयं धनं यस्मिन् । एवंभूत
आज्ञा आज्ञौ संपामे त्यक्तं प्रसिद्धं त्वामेव नरो योद्धुकामाः पुरुषाः सहायार्थं
हवन्ते । आह्वयन्ति । यद्वा । अर्णस उदकस्य सातिलाभो यस्मिन्वृचादियुद्धे तस्मिन्नि-
त्यर्थः । वृष्टिनिरोधकेन वृत्रेण सह वर्षणार्थं तव यद्युद्धं तव स्तोतारस्तां प्रोत्साह-
यन्तीति भावः । यस्मादेवं तस्मात् हे स्वधावः । हे अन्नवन् बलवन्वेद्र समर्यं
संपामे तव संबंधिनीयमूर्तिस्त्वदीयमिदं रक्षणं आ अस्मदाभिमुख्येन भूत् ।
भवतु । वाजेषु संपामेषु यैपोतिरतसाय्या योद्धुभिः प्राप्त्रया भवति ॥ त्यत् ।
सुपां सुलुगिति द्वितीयाया लुक् । अर्णसातौ । अत् गतौ । बहुलवचनादौणा-
दिको नन्प्रत्ययः । पशु दान इत्यस्माद्भावे क्तिनि जनसनखनामित्यनुनासिक-
स्यात्वं । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । यद्वा । उदके नुद् चेत्यर्तेरनुप्रत्ययो
नुडागमश्च । पीवोपवसनादीनां छंदसि लोपो वक्तव्यः । पा० ६. ३. १०९. ९. ।
इति सलोपः । निष्ठादाद्युदात्तत्वं । पूर्ववद्बहुव्रीहिस्वरः । स्वमीळ्हे । स्वरश्च्यो
न्यङ्स्वरौ स्वरिताविति स्वरितः । बहुव्रीहिस्वरेण स एव शिष्यते । आज्ञा । सुपां
सुलुगिति सप्तम्या डादेशः । स्वधावः । मतुवसो हरिति मतुपो रत्वं । अतसाय्या ।
अत सातत्यगमने । औणादिकः साम्यप्रत्ययः । तस्याडागमश्च । आगमानुदात्तत्वे

प्रत्ययाद्युदात्तत्वं । भूत् । छंदसि लुङ्लङ्लिट इति प्रार्थनायां लुङि बहुलं
छंदस्यमाङ्गोऽपीत्यडभावः ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

त्वं ह त्वदिदं सप्त युध्यन्पुरो वज्रिन्पुरुकुत्साय ददः ।

वर्हिर्न यत्सुदासे वृथा वर्गंहो राजन्वरिवः पूरवे कः ॥ ७ ॥

त्वं ह । त्वत् । इंद्र । सप्त । युध्यन् । पुरः । वज्रिन् । पुरुऽकुत्साय । ददरिति ददः ।

वर्हिः । न । यत् । सुदासे । वृथा । वर्क् । अंहोः । राजन् । वरिवः । पूरवे ।

करिति कः ॥ ७ ॥

हे वज्रिन् वज्रवन्निद्र पुरुकुत्सायैतत्संज्ञाय ऋषये युध्यन् तदीयशत्रुभिः सह
युद्धं कुर्वाणस्त्वमेव त्वत् ताः सप्त पुरः तदीयानि सप्तसंख्यानि नगराणि ददः ।
व्यदारयः । अभैत्सीरित्यर्थः । अपि च सुदास एतत्संज्ञाय राज्ञेऽहोरेतत्संख्या-
सुरस्य संबंधि यद्धनमस्ति तद्वृथानायासेन वर्हिर्न वर्हिरिव वर्क् । अवृणक् ।
अच्छिन इत्यर्थः । तदनंतरं पूरवे त्वां हविषा पूरयते तस्मै सुदासे हे राजन्
स्वामिनिद्र वरिवो धनं कः । अकार्षीः ॥ त्वत् । सुपां सुलुगिति विभक्तैर्लुक् ।
ददः । दृ विदारणे । अस्माद्यल्लुगंताल्लङि सिप्यदादिवच्चेति वचनाच्छपो लुक् ।
बाहुलकादल्लादिशेषाभावः । हल्ङ्ङाभ्य इति सलोपः । बहुलं छंदस्यमाङ्गो-
गेऽपीत्यडभावः । सुदासे । शोभनं ददातीति सुदाः । असुन् । सुदाः कल्याणदान
इति यास्कः । वर्क् । वृजी वर्जने । लङि सिपि बहुलं छंदसीति विकरणस्य
लुक् । लघूपधागुणे पूर्ववत्सलोपः । अडभावश्च । चोः कुरिति कुत्वं । कः ।
डुकुन् करणे । लुङि सिपि मंचे घसेति च्लैर्लुक् । पूर्ववत्सलोपाडभावौ ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

त्वं त्यां न इंद्र देव चित्रामिपमापो न पीपयः परिज्मन् ।

यया शूर प्रत्यसभ्यं यंसि त्वनमूर्जे न विश्वध क्षरं ध्ये ॥ ८ ॥

त्वं । त्यां । नः । इंद्र । देव । चित्रां । इष । आपः । न । पीपयः । परिऽज्मन् ।

यया । शूर । प्रति । असभ्यं । यंसि । त्वनं । ऊर्जं । न । विश्वध । क्षरं ध्ये ॥ ८ ॥

हे देव द्योतमानेन्द्र त्वं नोऽस्माकं चित्रां चायनीयां त्यां तामिषमन्नं परिज्मन्

परितो व्याप्रायां भूमौ पीपयः । प्रवर्धयः । यथा सर्वा भूमिरन्वेन पूर्णा भवति तथा कुर्वित्यर्थः । तच्च दृष्टांतः । आपो न । यथापो वृष्ट्युदकानि भूम्यां वर्धयेन प्रवर्धयन्ति तद्वत् । यद्वा । भूमौ वर्तमानानस्मान्यथापः पाययसि तद्वच्चित्रामिषमपि पाययेति भावः । हे शूरेंद्र ययेषा त्मनमात्मानमस्माकं जीवमस्मभ्यं प्रति यंसि । प्रयच्छसि । तच्च दृष्टांतः । विश्वथ विश्वतः सर्वतः क्षरथै क्षरितुमूर्जे न । उदकमिव । यथास्मभ्यं बहुलमुदकं प्रयच्छसि तद्वत्प्राणधारणरूपं जीवनमपि प्रयच्छसीति भावः ॥ आपः । शसि प्राप्ते व्यत्ययेन जस् । अमृन्नित्यादिना दीर्घः । पीपयः । स्फायी ओष्यायी वृद्धौ । एयंताच्छांसे लुङि षायः पी । पा० ६. १. २८. । इति व्यत्ययेन पीभावः । णिथिदुसुभ्य इति च्लेश्चङादेशः । णिलोपादीनि । यद्वा पीङ् पान इत्यस्मात्लुङि चङि पूर्ववत् । बहुलं छंदस्यमाङ्गोऽपीत्यङभावः । परिज्मन् । जमतिर्गतिकर्मा । अज गतिक्षेपणयोः । आभ्यां परिपूर्वाभ्यां श्वन्नुक्षन्नित्यादौ कनिन्प्रत्ययांतो निपातितः । सुपां सुलुगिति सप्तम्या लुक् । यंसि । यम उपरमे । बहुलं छंदसीति शपो लुक् । त्मनं । आङोऽन्यत्रापि छंदसि दृश्यते । पा० ६. ४. १४१. १. । इत्यात्मन आकारलोपः । संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वादुपधादीर्घाभावः । विश्वथ । विश्वशब्दात्तसिलः सकारलोपो धत्वं च पृषोदरादित्वात् । क्षरथै । क्षर संचलने । तुमथं सेसेनित्यथैन्प्रत्ययः । निज्वादाद्युदात्तत्वं ॥

नवमीमृचमाह ॥

अकारि त इन्द्र गोतमेभिर्ब्रह्माण्योक्ता नमसा हरिभ्यां ।

सुपेशसं वाज्रमा भरा नः प्रातर्मक्षू धियावसुर्जगम्यात् ॥ ९ ॥

अकारि । ते । इन्द्र । गोतमेभिः । ब्रह्माणि । आऽउक्ता । नमसा । हरिऽभ्यां ।

सुऽपेशसं । वाज्रं । आ । भर् । नः । प्रातः । मक्षू । धियाऽवसुः । जगम्यात् ॥ ९ ॥

हे इन्द्र ते तव गोतमेभिर्गतुमैरेतत्संज्ञैर्ष्यपिभिरकारि । स्तोत्रं कृतमित्यर्थः । एतदेव स्पष्टीकरोति । ब्रह्माणि मंचजातानि नमसा हविल्लक्षणेनावेन सह हरिभ्यामश्वभ्यां युक्ताय तुभ्यमोक्ता । आभिमुख्येनोक्तानि । यद्वा मर्यादायामाकारः । यथाशास्त्रं प्रयुक्तानि । स त्वं सुपेशसं । पेश इति रूपनाम । बहुविधरूपयुक्तं वाज्रमबं नोऽस्मभ्यमाभरा । आहर । देहीति यावत् । धिया वुद्ध्या कर्मणां वा प्राप्तधन इन्द्रः प्रातःकालेऽसद्रक्षणार्थं जगम्यात् । आगच्छतु ॥ ओक्ता ।

शेच्छंदसि बहुलमिति शेलोपः । सुपेशसं । पिश अवयवे । असुन् । बहुग्रीहावा-
द्युदात्तं अच् छंदसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । भरा । ह्यहोर्भ इति भत्वं । अचोऽतस्तिङ्
इति संहितायां दीर्घः ॥

॥ इति प्रथमस्य पंचमे पंचमो वर्गः ॥

वृष्णे शर्धायेति पंचदशर्चं सप्तमं सूक्तं । नोधस आर्धं मारुतं । अंत्या त्रिष्टुप् ।
शिष्टाश्चतुर्दश जगत्यः । तथा चानुक्तांतं । वृष्णे पंचोना मारुतं त्रिष्टुवंतमिति ॥
चानुर्विशकेऽहन्याग्निमारुत इदं मारुतं निविद्वानीयं । सूचितं च । पृथस्य वृष्णो
वृष्णे शर्धाय यज्ञेन वर्धतेत्याग्निमारुतं । अ० ७. ४. । इति ॥ आभिष्विके पंच-
मेऽहन्यपेतदाग्निमारुते मारुतं निविद्वानीयं । सूचितं च । पृथस्य वृष्णो वृष्णे
शर्धाय नू चित्सहोजा इत्याग्निमारुतं । अ० ७. ७. । इति ॥

तत्र प्रथमामुचमाह ॥

वृष्णे शर्धाय सुमंखाय वेधसे नोधः सुवृक्तिं प्र भरा मरुद्भ्यः ।

अपो न धीरो मनसा सुहस्यो गिरः समंजे विदधेष्वाभुवः ॥ १ ॥

वृष्णे । शर्धाय । सुऽमंखाय । वेधसे । नोधः । सुऽवृक्तिं । प्र । भरा । मरुत्ऽभ्यः ।

अपः । न । धीरः । मनसा । सुऽहस्यः । गिरः । सं । अंजे । विदधेष्पु । आऽभुवः ॥ १ ॥

अत्र पूर्वाङ्गेन स्तुतौ नोधाः प्रेर्यते । हे नोधः । वृष्णे कानानां वर्षिचे सुम-
खाय शोभनयज्ञाय वेधसे पुष्पफलादीनां कर्त्रे । वायौ सति हि पुष्पाणि
फलानि चोत्पद्यन्ते । एवंविधाय मरुद्भ्यः । विभक्तियत्ययः । मरुतां मितराविणां
शर्धाय समूहाय सुवृक्तिं सुधावर्जकं सुष्ठु प्रवृत्तं वा स्तोत्रं प्रभरा । प्रेरय । स्तुहीति
यावत् । स्तुती प्रेरितो नोधा आह । धीरो धीमान् सुहस्यः शोभनांगुलियुक्तः ।
कृताञ्जलित्यर्थः । एवंभूतोऽहं मनसा गिरः स्तुतिलक्षणा वाचः समंजे ।
सम्यग्व्यक्ताः करोमि । या गिरो विदधेषु यज्ञेष्वाभुवः । आङ् मर्यादायां ।
यथाशस्त्रं प्रयुक्ता भवन्तीत्याभुवः । देवताभिमुखीकरणाय समर्थाः । यज्ञयोग्यैः
स्तोत्रैर्मनःपूर्वकं मरुद्गणं स्तौमीति भावः । तत्र दृष्टांतः । अपो न । यथा पर्जन्यो
युगपदेव बहुषु प्रदेशेषु बहुशो जलानि वर्षति तद्वत् ॥ वृष्णे । वृषु सेचने ।
कनिन्युवृषितशीत्यादिना कनिन्प्रत्ययः । किन्वाहुणाभावो निन्वादाद्युदात्तत्वं ।

चतुर्थ्येकवचनेऽलोपोऽनं इत्यकारलोपः । शर्धाय । शृधु प्रसहने । शर्ध्यते प्रसह्य-
तेऽनेन पर्वतादिकमिति शर्धो मरुत्संघः । करणे घञ् । जिह्वादाद्युदात्तत्वं ।
सुमखाय । शोभनो मखो यस्य । नञ्सुभ्यामिति प्राप्ते व्यत्ययेन पूर्वपदप्रकृति-
स्वरत्वं । नोधः । पादादित्वात् षाष्टिकमामञ्चिताद्युदात्तत्वं । सुहस्यः । हस्ते भवो
हस्यः । भवे छंदसीति यत् । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । ततः सुशब्देन बहुव्री-
हावाद्युदात्तं ब्रह्मंदसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं ॥

द्वितीयामुचमाह ॥

ते जज्ञिरे दिव ऋष्वासं उक्ष्णो रुद्रस्य मर्या असुरा अरेपसः ।

पावकासः शुचयः सूर्या इव सत्वानो न द्रप्सिनो घोरवर्पसः ॥ २ ॥

ते जज्ञिरे दिवः । ऋष्वासः । उक्ष्णः । रुद्रस्य । मर्याः । असुराः । अरेपसः ।

पावकासः । शुचयः । सूर्याःऽइव । सत्वानः । न । द्रप्सिनः । घोरऽवर्पसः ॥ २ ॥

ते मरुतो दिवोऽतरिक्षाज्जज्ञिरे । प्रादुर्बभूवुः । कीदृशः । ऋष्वासः । दर्श-
नीयाः । उक्ष्णः । सेक्ताः । पुमान् इत्यर्थः । रुद्रस्य मर्याः । मर्यशब्दो मनुष्य-
वाचीह मरुतां मर्यात्वासंभवात्पुत्रा इत्यस्मिन्नर्थे पर्यवस्यति । मरुतां रुद्रमुच्यत्वं
च मञ्चांतरे स्पष्टं । आ ते पितर्मरुतां सुन्नमेविति । असुराः । शत्रूणां निरसि-
तारः । अरेपसः । रेप इति पापनाम । पापरहिताः । पावकासः । सर्वेषां
शोधकाः । सूर्या इव शुचयो दीप्ताः । सत्वानो न । यथा परमेश्वरस्य भूतगणा
अतिशयेन बलपराक्रमाः । तत्सदृश इत्यर्थः । सत्वान इति भूतगणा उच्यन्ते ।
अथो ये अस्य सत्वान इत्यादौ तथा दर्शनात् । द्रप्सिनः । वृक्षमुदकविंदुभिर्युक्ताः ।
मरुतः सृष्टां वृष्टिं नयंतीति श्रुतेः । घोरवर्पसः । वर्ष इति रूपनाम । घोररूपाः ।
यथा भूतगणा भयंकररूपाः । शत्रूणां भयंकररूपा इत्यर्थः । यद्वा सत्वानो न घोर-
वर्पसः । यथा भूतगणा भयंकररूपास्तद्भेदेऽपीत्यर्थः ॥ ऋष्वासः । ऋषी गतौ ।
गत्यर्था बुद्धयर्था इत्यत्र ज्ञानार्थः । सर्वनिघृष्वेत्यादौ । उ० १. १५२. । वप्रत्ययांतो
निपातितः । आज्ञसेरसुक् । उक्ष्णः । वा पपूर्वस्य निगम इत्युपधादीर्घाभावः ।
अरेपसः । बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । सत्वानः । पट्ट विशरणग-
त्यवसादनेषु । प्र ईरसद्योस्तुट् च । उ० ४. ११६. । इति विधीयमानः कनिष्प्रत्ययो
बहुलवचनात्केवलादपि भवति । प्रत्ययस्य पिह्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः शिष्यते ।

घोरवर्षसः । हन्तेरच् घुर च । उ० ५. ६४. । इति हन्तेर्घुरादेशः । अच् । वृद्धा-
तोर्वृद्धीङ्भ्यामित्यमुन् । पुडागमः । बहुव्रीहिस्वरः ॥

तृतीयामृचमाह ॥

युवानो रुद्रा अजरा अभोग्घनो ववक्षुरग्निगावः पर्वता इव ।

दृच्छा चिद्विश्वा भुवनानि पार्थिवा प्र ध्यावयन्ति दिव्यानि मज्मना ॥ ३ ॥

युवानः । रुद्राः । अजराः । अभोक्ऽहनः । ववक्षुः । अग्निऽगावः । पर्वताऽइव ।

दृच्छा चित् । विश्वा । भुवनानि । पार्थिवा । प्राच्यवयन्ति । दिव्यानि । मज्मना ॥ ३ ॥

युवानस्तरुणा रुद्रा रुद्रपुत्रा अजरा जरारहिता अभोग्घनो ये देवान्हविर्भिर्न
भोजयन्ति तेषां हन्तारः । अग्निगावोऽधृतगमनाः परैरनिवारितगतयः । पर्वता इव
दृढांगाः । एवंभूता मरुतो ववक्षुः । स्तोतृणामभिमतं प्रापयितुमिच्छन्ति । अपि
च विश्वा सर्वाणि भुवनानि सद्भावं प्राप्नानि पार्थिवा पृथिव्यां भवानि दिव्यानि
दिवि भवानि च वसूनि दृच्छा चित् दृढान्यपि मज्मना । मज्मनेति बलनाम ।
मज्मना शोधकेन बलेन प्रध्यावयन्ति । प्रचालयन्ति ॥ अभोग्घनः । भोजयन्तीति
भोजः । न भोजोऽभोजः । तेषां हन्तारः । बहुलं छंदसीति हन्तेः ऋप् । रुयो
होऽन्यतरस्यामिति हकारस्य घत्वं । इन्हनूपार्यम्णां शौ । पा० ६. ४. १२. । इति
नियमाद्दीर्घाभावः । ववक्षुः । वह प्रापणे । अस्मादिच्छासत्येकाच इतीदृप्रति-
षेधः । द्विर्भावः । दत्वकत्वपत्वानि । सन्यत इतीत्वाभावच्छादसः । लिट्युस्यमंत्रे
। पा० ३. १. ३५. । इति निषेधादाम्प्रत्ययाभावेऽतो लोप इत्यकारलोपः । प्रत्य-
यस्वरः । पादादित्वाच्चिघाताभावः ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

चिचैरंजिभिर्वपुषे व्यंजते वक्षःसु रुक्माँ अग्निं येतिरे ऋभे ।

अंसैष्वेषां नि मिमृक्षुर्वाष्टयः साकं जज्ञिरे स्वधया दिवो नरः ॥ ४ ॥

चिचैः । अंजिऽभिः । वपुषे । वि । अंजते । वक्षःऽसु । रुक्मान् । अग्निं । येतिरे । ऋभे ।

अंसेषु । एषां । नि । मिमृक्षुः । वाष्टयः । साकं । जज्ञिरे । स्वधया । दिवः । नरः ॥ ४ ॥

वपुरिति रूपनाम । वपुषे रूपाय शोभार्थं मरुतश्चिचैर्नानाविधैरंजिभी रूपा-
भिव्यंजनसमर्थैराभरणैः स्वशरीराणि व्यंजते । व्यक्तं कुर्वन्ति । अलंकुर्वन्तीत्यर्थः ।

वक्षःसु भुजांतरेषु रुक्मान् रोचमानाह्वारानधियेतिरे । उपरि चक्षिरे । किमर्थं । शुभे । शोभार्थं । अपि च । एषां मरुतामंसेष्वृष्टय आयुधानि निमिमृष्टुः । निमृष्टाः स्थिता बभूवुः । तैरायुधैः सहिता नरो नेतारो मरुतो दिवोऽन्तरिक्षास्त्वधया स्वकीयेन बलेन साकं सह जज्ञिरे । प्रादुर्बभूवुः ॥ येतिरे । यतो प्रयत्ने । लिट्युत एकहस्मध्य इत्येत्वाभ्यासलोपौ । शुभे । शुभ दीप्तौ । संपदादिलक्षणो भावे क्तिप् । सावेकाच इति चतुर्थ्या उदात्तत्वं । मिमृष्टुः । मृजूप् शुद्धौ । सन्यूदिक्षादिङभावः । हलन्ताच्चेति सनः कित्वाद्गुणाभावः । द्विर्वचनादि । सन्यत इतीत्वं । लिट्युत्स्यतो लोपः इत्यकारलोपः । जज्ञिरे । जनी प्रादुर्भावे । लिटि गमहनेत्यादिनोपधालोपः ॥

पंचमीमृचमाह ॥

ईशानकृतो धुनयो रिशादसो वाताग्विद्युतस्त्वविपीभिरक्रत ।

दुहंत्यूर्धदिव्यानि धूतयो भूमिं पिन्वंति पयसा परिजयः ॥ ५ ॥

ईशानऽकृतः । धुनयः । रिशादसः । वातान् । विऽद्युतः । तविपीभिः । अक्रत ।

दुहंति । ऊधः । दिव्यानि । धूतयः । भूमिं । पिन्वंति । पयसा । परिऽजयः ॥ ५ ॥

ईशानकृतः स्तोतारमीशानं धनाधिपतिं कुर्वाणा धुनयो मेघादीनां कंपयितारो रिशादसो रिशानां हिंसकानामन्तारः । यद्वा रिशतां हिंसतामसितारो निरसितारः । एवंभूता मरुतस्त्वविपीभिरात्मीयैर्वैर्वातान् पुरो वातादीन् विद्युतो विद्योतमानास्तडितश्चाक्रत । कुर्वंति । कृत्वा च परिजयः परितो गंतारो धूतयः कंपयितारो मरुतो दिव्यानि दिविभवान्यूधरूधःस्थानीयान्यभ्राणि दुहंति । रिक्तीकुर्वंति । जलरहितानि कुर्वंतीत्यर्थः । तदनंतरं भूमिं पयसा मेघान्निर्गतेनोदकेन जलेन पिन्वंति । सिंचंति ॥ रिशादसः । रिशि हिंसायां । इगुपधज्ञाप्तीकरः कः । रिशंति हिंसंतीति रिशाः शचवः । तानदंतीति रिशादसः । अमुन् । निह्वादाद्युदात्तत्वं । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । यद्वा रिशच्छब्दाच्छब्दतादसु क्षेपण इत्येतस्मात् क्तिप् । व्यत्ययेन पूर्वपदस्योपधादीर्घः । अंतोदात्तत्वं च । अक्रत । करोतेऽन्धादसो वर्तमाने लुङ् । मंचे घसेति च्लेर्लुक् । ऊधः । सुपां सुलुगिति विभक्तेर्लुक् ॥

॥ इति प्रथमस्य पंचमे षष्ठो वर्गः ॥

मरुत्वीयशस्त्रे पिन्वंत्यप इत्येषा धाय्या । सूचितं च । अग्निनेता त्वं सोम
ऋतुभिः पिन्वंत्यप इति धाय्याः । अ० ५, १४. इति ॥

तामेतां सूक्ते षष्ठीमृचमाह ॥

पिन्वंत्यपो मरुतः सुदानवः पर्यो घृतवद्विदथेष्वभुवः ।

अत्यं न मिहे वि नयंति वाजिनमुत्सं दुहंति स्तनयंतमक्षितं ॥ ६ ॥

पिन्वंति । अपः । मरुतः । सुदानवः । पर्यः । घृतवत् । विदथेषु । आभुवः ।

अत्यं । न । मिहे । वि । नयंति । वाजिनं । उत्सं । दुहंति । स्तनयंतं । अक्षितं ॥ ६ ॥

सुदानवः शोभनदाना मरुतः पर्यः क्षीरवत् सारवतीरपः पिन्वंति । सिंचंति ।
आभुवः । आभवन्तीत्याभुव ऋत्विजः । ते विदथेषु यज्ञेषु घृतवत् यथा घृतं सिं-
चत्येवं मरुतोऽपि वृष्टिं कुर्वंतीति भावः । तत्र हेतुमाह । अत्यं न । यथाश्वं
सादिनो विनयंति युद्धार्थं शिष्टत्येवं मरुतो वाजिनं वेगवंतं मेघं मिहे वर्षणाय
विनयंति । स्वाधीनं कुर्वंतीति भावः । विनीय च स्तनयंतं गर्जंतमक्षितमक्षी-
णमुत्सं । उत्सवंत्यस्मादाप इत्युत्सो मेघः । तं दुहंति । रिक्तीकुर्वंति ॥ सुदानवः ।
नुप्रत्ययांतो दानुश्च आद्युदात्तः । बहुमीहावाद्युदात्तं द्यौश्छंदसीत्युत्तरपदाद्यु-
दात्तत्वं । मिहे । मिह सेचने । संपदादिलक्षणी भावे क्तिप् । सावेकाच इति
विभक्तिरुदात्ता । स्तनयंतं । स्तन शब्दे । चुरादिरदंतः । अतो लोपस्य स्थानि-
वद्भावाद्बुद्ध्याद्यभावः ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

महिषासो मायिनश्चिचभानवो गिरयो न स्वतवसो रघुषदः ।

मृगा इव हस्तिनः खादथा वना यदारुणीषु तविषीरयुग्मं ॥ ७ ॥

महिषासः । मायिनः । चिचभानवः । गिरयः । न । स्वतवसः । रघुषदः ।

मृगाः । इव । हस्तिनः । खादथ । वना । यत् । आरुणीषु । तविषीः । अयुग्मं ॥ ७ ॥

महिष इति महन्नाम । महिषासो महांतः । मायेति ज्ञाननाम । मायिनः
प्राज्ञाश्चिचभानवः शोभनदीप्रयः । गिरयो न स्वतवसः । पर्वता इव स्वकीयेन
बलेन युक्ताः । रघुषदः । शीघ्रगमनाः । हे मरुतः । एवंभूतगुणविशिष्टा यूयं
हस्तिनो हस्तवंतो मृगा इव गजा इव वना वनानि वृक्षजातानि खादथ ।

भक्षयथ । प्रभंक्थेति यावत् । यद्यस्मादारुणीष्वरुणवर्णसु वडवासु तविषीर्ब-
लान्ययुग्मं । संयोजितवतः । तस्माद्भवतामिव वाहनस्यापि प्रबलत्वात्तत्संयुक्ता
भवतः सर्वे भजंतीत्यर्थः ॥ रघुपदः । स्यंदू प्रसवणे । रघु शीघ्रं स्यंदंते गच्छंतीति
रघुपदः । किप् चेति किप् । अनदितामिति नलोपः । वालमूललघूलमिति
लत्वविकल्पः । पा० ८. २. १८. २. । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । खादथा । खाह
भक्षणे । अयुग्मं । युजिर् योगे । लुङि च्लेः सिच् । एकाच इतीदृप्रतिषेधः । धि
च । पा० ८. २. २५. । इति सकारलोपः । चोः कुरिति कुत्वं । अडागम उदात्तः ।
यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

सिंहा इव नानदति प्रचेतसः पिशा इव सुपिशो विश्ववेदसः ।

क्षपो जिवंतः पृषतीभिर्ऋष्टिभिः समित्त्वाधः शवसाहिमन्यवः ॥ ८ ॥

सिंहाऽइव । नानदति । प्रऽचेतसः । पिशाऽइव । सुऽपिशः । विश्वऽवेदसः ।

क्षपः । जिवंतः । पृषतीभिः । ऋष्टिऽभिः । सं । इत् । सऽवाधः । शवसां ।

अहिऽमन्यवः ॥ ८ ॥

प्रचेतसः प्रकृष्टज्ञाना मरुतः सिंहा इव नानदति । भृशं शब्दं कुर्वति । यथा
सिंहा गिरिगह्वरेषु गंभीरं शब्दं कुर्वति । एवं मरुत्स्वप्णागतेषु गंभीरः शब्द
उत्पद्यत इति भावः । तथा सुपिशः शोभनावयवाः शोभनालंकारा वा । तत्र
दृष्टान्तः । पिशा इव । पिश इति रुहन्म । यथा रुखः स्वशरीरगतैः श्वेतविंदु-
भिरलंकृतास्तद्वत् । विश्ववेदसः सर्वज्ञाः । क्षपः शचूणां क्षपयितारः । जिवंतः
स्तोतृन्प्रीणयंतः । शवसा वलेनाहिमन्यव आहननशीलमन्युयुक्ताः । यद्विषयः
कोपो जायते तस्य हनने समर्था इत्यर्थः । यदा मननं ज्ञानं मन्युः । अहीनज्ञाना
उत्कृष्टबुद्धय इत्यर्थः । एवंभूता मरुतः पृषतीभिः । पृषत्य इति मरुतां वाहनस्या-
ख्या । पृषत्यः श्वेतविंद्वंकिता मृग्य इत्येतिहासिकाः । नानावर्णा मेघमाला इति
नैरुक्ताः । ताभिर्ऋष्टिभिरायुधैश्च सहिताः संतः सवाधः शत्रुभिर्विधितान्यजमानान्
समित् समानमेव युगपदेव रक्षितुमागच्छंतीति शेषः ॥ नानदति । नद अथक्ते
शब्दे । अस्माद्यद्गलुगंतास्तद् । पिशा इव । पिश अवयवे । इगुपधलक्षणः कः ।
सुपिशः । सुपूर्वान्पिश अवयव इत्यस्मात् किप् चेति किप् । पृषतीभिः । पृषु

सेचने । वर्तमाने पृषद्बृहन्महज्जगच्छतृचक्ष । पा० ४, १, ६, १ । इति शतृवज्ञावा-
दुगितश्चेति ङीप् । अत एव शतुरनुम इति नद्या उदात्तत्वे प्राप्ते बृहन्महतोरुप-
संख्यानमिति नियमात्तस्याभावः ॥

नवमीमृचमाह ॥

रोदसी आ वदता गणश्रियो नृषाचः शूराः शवसाहिमन्यवः ।

आ वंधुरेष्वमतिर्न दर्शता विद्युन्न तस्थौ मरुतो रथेषु वः ॥ ९ ॥

रोदसी इति । आ । वदता । गणऽश्रियः । नृऽसाचः । शूराः । शवसा । अहिऽमन्यवः ।

आ । वंधुरेषु । अमतिः । न । दर्शता । विऽद्युत् । न । तस्थौ । मरुतः । रथेषु । वः ॥ ९ ॥

हे गणश्रियः । गणशः श्रयमाणाः सप्तगणरूपेणावस्थिताः । नृषाचः । नृन्
यजमानान्हविःस्वीकरणाय सेवमानाः । शूराः शौर्योपेताः । एवंभूता हे मरुतः
शवसा वलेनाहिमन्यवः । आहननस्वभावकोपयुक्ताः संतो रोदसी द्यावापृ-
थिव्यावावदत । आ समन्ताच्छब्दयत । युष्मदागमने सति भवदीयशब्देन द्यावा-
पृथिव्यौ पूर्णं कुस्तेति भावः । किंच हे मरुतः । वो युष्माकं तेजो वंधुरेषु ।
बंधककाष्ठानिर्मितं सारथेः स्थानं वंधुरमित्युच्यते । तद्युक्तेषु रथेष्ववातस्थौ ।
आतिष्ठति । अवस्थितं सत्सर्वैर्हश्यते । तच्च दृष्टान्तद्वयमुच्यते । अमतिर्न । अम-
तिरिति रूपनाम । यथा निर्मलं रूपं सर्वैर्हश्यते । दर्शता विद्युन्न । यथा वा
दर्शनीया विद्युन्मेघस्या सर्वैर्हश्यते । एवं रथे स्थितानां युष्माकं ज्योतिरपि
सर्वैर्हश्यत इत्यर्थः ॥ वदता । अचि तुनुषेत्यादिना दीर्घः । नृषाचः । पादादि-
त्वादासंचिताद्युदात्तत्वं । अमतिः । अम गत्यादिषु । अमेरतिरित्यौणादिकोऽति-
प्रत्ययः । प्रत्ययाद्युदात्तत्वं । दर्शता । भृमृहशीत्यादिनातच्प्रत्ययः । चित्त्वाद-
तोदात्तत्वं ॥

दशमीमृचमाह ॥

विश्ववैदसो रयिभिः समोक्तः संमिध्वासस्तविषीभिर्विरप्तिनः ।

अस्तार इषुं दधिरे गर्भस्त्योरनंतश्रुप्मा वृषखादयो नरः ॥ १० ॥

विश्वऽवैदसः । रयिऽभिः । संऽओक्तः । संऽमिध्वासः । तविषीभिः । विऽरप्तिनः ।

अस्तारः । इषुं । दधिरे । गर्भस्त्योः । अनंतऽश्रुप्माः । वृषऽखादयः । नरः ॥ १० ॥

विश्ववेदसः सर्वज्ञा रयिभिर्धनैः समोक्तसः समाननिवासाः समवेता वा ।
 धनाधिपतय इत्यर्थः । तविषीभिर्वलैः संमिष्टासः संमिष्टाः । संयुक्ता इत्यर्थः ।
 विरप्तिनः । महन्नामैतत् । महान्तः । अस्तारः शत्रूणां निरसितारः । अनंत-
 शुष्मा अनवच्छिन्नवलाः । वृषखादयः । वृषेन्द्रः खादिरायुधस्थानीयो येषां ते
 तथोक्ताः । यद्वा वृषा सोमः खादिः खाद्यः पेयो येषां ते । नरो नेतारः । एवंभूता
 मरुतः । गभस्तिरिति बाहुनाम । गभस्त्योर्बाहोरिपुं दधिरे । शत्रूणां निरसनाय
 धनुर्बाणादिकमायुधं धारयन्ति ॥ समोक्तसः । उच समवाये । असुनि बहुलव-
 चनात्कुत्वमित्येक उचः के । पा० १. ३. ६४. इत्यत्रोक्तं । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृति-
 स्वरत्वं । संमिष्टासः । कपिलकादित्वात्त्वं । विरप्तिनः । रप लप व्यक्तायां
 वाचि । विपूर्वादस्माद्बहुलवचनात् शक्प्रत्ययः । विविधं शब्दं रपन्तीति विरप्तिः
 स्तोतारः । त एषां संतीति विरप्तिनः । यद्वा विविधं रपणं विरप्तिः । तदे-
 पामस्तीति । मरुतो हि विविधं शब्दं कुर्वन्ति । इतिप्रत्ययस्वरः । अस्तारः ।
 ताच्छीलिकस्तृन् । इडभावश्चादसः । निच्चादाद्युदात्तत्वं । अनंतशुष्माः । नास्त्य-
 तोऽस्येत्यनंतः । नञ्शुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । अनंतः शुष्मो बलं येषां ।
 बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । वृषखादयः । खाद भक्षणे । औणादिक इत्यप्रत्ययः ।
 वृषन्शब्दः कनिन्प्रत्ययांत आद्युदात्तः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य पंचमे सप्तमो वर्गः ॥

एकादशीमृचमाह ॥

हिरण्ययेभिः पविभिः पयोवृध उज्जिघंत आपथ्योऽन पर्वतान् ।

मखा अयासः स्वसृतां ध्रुवच्युतां दुधकृतां मरुतो भार्जहृदयः ॥ ११ ॥

हिरण्ययेभिः । पविऽभिः । पयःऽवृधः । उत् । जिघन्ते । आपथ्यः । न । पर्वतान् ।

मखाः । अयासः । स्वऽसृताः । ध्रुवऽच्युताः । दुधऽकृताः । मरुतः । भार्जत्ऽहृदयः ॥ ११ ॥

मरुतो हिरण्ययेभिः सुवर्णमयैः । यद्वा हितरमणीयैः पविभिः रथानां चक्रैः
 पर्वतान्पर्वततो मेघान् यद्वा शिलोच्चयानुज्जिघन्ते । ऊर्ध्वं गमयन्ति । स्थानात्प्रच्या-
 वयन्तीत्यर्थः । तच्च हृदांतः । आपथ्यो न । यथा पथि गच्छन्वथो मार्गं आस्थितं
 नृश्ववृक्षादिकं चूलीकृत्योर्ध्वं नयति गमयति । यद्वा यथा संयुक्ता गजा मार्गस्थितं
 वृक्षादिकं भयं कुर्वन्ति । कीदृशा मरुतः । पयोवृधः । पयसो वृधुदकस्य वर्धयितारः ।

यद्वा पृथ्नेः पयसा वर्धमानाः । पृथ्निष्वै वै पयसो मरुतो जाता इति श्रूयते । मखाः । मख इति यज्ञनाम । तद्वतः । अयासः । देवयजनदेशं प्रति गन्तारः । स्वसृतः । शत्रून्प्रति स्वयमेव सरन्तो गच्छन्तः । ध्रुवच्युतः । ध्रुवाणां निश्चलानां पर्वतादीनामपि च्यावयितारः । दुधकृतः । दुधं दुष्टानां धारयितारमात्मानं कुर्वाणाः । यद्वा दुर्धरमन्यैर्धर्तुमशक्यमात्मानं कुर्वाणाः । भ्राजदृष्टयः । दीपमाना-
युधाः ॥ उज्जिघ्रन्ते । हन्तेर्यत्ययेनात्मनेपदं । बहुलं छंदसीति शपः श्रुः । बहुलं छंदसीत्यभ्यासस्येत्वं । गमहनेत्यादिनोपधालोपः । हो हन्तेरिति घत्वं । व्यत्ययेना-
तादेशः । पथ्यः । पथि भवः । भवे छंदसीति यत् । नस्तद्धित इति टिलोपः । व्यत्ययेन स्वरितत्वं । यद्वा छंदसीवनिपाविति मत्वर्थीय ईकारः । उदात्तस्वरित-
योर्व्यण इति विभक्तेः स्वरितत्वं । अयासः । अय पय गतौ । अयंत इत्यायाः । पचाद्यच् । आज्ञसेरसुक् । दुधकृतः । अत्र दुःश्चेन्न दुष्टा लक्ष्यन्ते । धृज् धारणे ।
दुष्टान् धारयतीति दुधः । मूलविभुजादिवात् । पा० ३. २. ५. २. । कप्रत्ययः । यद्वा । ईपहुःसुष्विति दुःश्च उपपदे कर्मणि खल् । गुणाभावश्छांदसः । तं कुर्वतीति दुधकृतः । करोतिः क्तिप् चेति क्तिप् । रेफलोपश्छांदसः ॥

द्वादशीमृचमाह ॥

धृपुं पावकं वनिनं विचर्षणिं रुद्रस्य सूनुं हवसां गृणीमसि ।

रजस्तुरं तवसं मारुतं गणमृजीपिणं वृषणं सध्वत श्रिये ॥ १२ ॥

धृपुं । पावकं । वनिनं । विऽचर्षणिं । रुद्रस्य । सूनुं । हवसां । गृणीमसि ।

रजऽस्तुरं । तवसं । मारुतं । गणं । ऋजीपिणं । वृषणं । सध्वत । श्रिये ॥ १२ ॥

धृपुं शत्रूणां बलस्य धर्षकं विनाशयितारं पावकं सर्वेषां शोधकं वनिनं । वनमित्युदकनाम । उदकवतं वृष्टिप्रदमित्यर्थः । विचर्षणिं विशेषेण सर्वस्य द्रष्टारं । रुद्रस्य महादेवस्य सूनुं पुत्रभूतं । एवंविधं मरुतां समूहं हवसाह्वानसाधनेन स्तोत्रेण गृणीमसि । शब्दयामः । स्तुम इत्यर्थः । हे ऋत्विग्यजमानाः । यूयमपि श्रिय ऐश्वर्याय धनार्थं मारुतं गणं मरुतां संघं सध्वत । प्राप्नुत । कीदृशं । रजस्तुरं । पार्थिवस्य पांसोस्वरयितारं प्रेरकमित्यर्थः । तवसं । प्रवृद्धं । ऋजीपिणं । तृतीयसवने हि मरुतः स्तूयन्ते । तत्र च ऋजीपमभिपुण्वतीति ऋजीपसंबंधः श्रुतः । अतस्तद्वतं वृषणं कामानां वर्पितारं ॥ हवसा । ह्वेजोऽसिप्रत्यये बहुलं छंदसीति

संप्रसारणं । गृणीमसि । गृ शब्दे । इदं तो मसिः । प्वादीनां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं ।
 रजस्तुरं । रजांसि नुतोतीति रजस्तूः । तुर त्वरणे । क्तिप् चेति क्तिप् । वृषणं ।
 वा षपूर्वस्य निगम इति दीर्घाभावः । सश्चत । ग्लुञ्च षस्त्र गतावित्यच सश्चि-
 मप्येक इति धातुवृत्तावुक्तं । गतिकर्मसु च सश्चतीति पठितं । श्रिये । सावेकाच
 इति विभक्तेरुदात्तत्वं ॥

त्रयोदशीमृचमाह ॥

प्र नू स मर्तः शर्वसा जनौ अति तस्यौ व ऊती मरुतो यमावत ।

अर्वन्निर्वाजं भरते धना नृभिर्नापृच्छ्यं क्रतुमा शेति पुष्यति ॥ १३ ॥

प्र। नु। सः। मर्तः। शर्वसा। जनान्। अति। तस्यौ। वः। ऊती। मरुतः। यं। आवत।

अर्वन्त्ऽभिः। वाजं। भरते। धना। नृऽभिः। आऽपृच्छ्यं। क्रतुं। आ। शेति। पुष्यति ॥ १३ ॥

स मर्तो मनुष्यः शर्वसा बलेन जनान् जातानन्यान्पुरुषानति । अतीत्य ।
 नु क्षिप्रं तस्यौ । प्रतिष्ठितो भवति । हे मरुतो वो युष्माकमूती ऊत्या रक्षणेन
 यं पुरुषमावत । अरक्षत । अपि च स पुरुषोऽर्वन्निर्वाजैः साधनभूतैर्वाजमन्नं
 नृभिः स्वकीयैर्मनुषैर्धनानि च भरते । संपादयति । तथापृच्छ्यमाप्रष्टव्यं शोभनं
 क्रतुमग्निष्टोमादिकर्मशेति । आप्नोति । पुष्यति । प्रजया पशुभिः पुष्टो भवति च ॥
 ऊती । नृतीयायाः पूर्वसवर्णदीर्घत्वं । नृभिः । नृ चान्यतरस्यामिति विभक्त्युदात्त-
 त्वप्रतिषेधः । आपृच्छ्यं । छंदसि निष्टर्क्येत्यादावाङ्पूर्वात्पृच्छतेः क्यच्प्रत्ययातो
 निपात्यते । ग्रहिज्यादिना संप्रसारणं । प्रत्ययस्य पित्रादनृदात्तत्वे धातुस्वरः शि-
 ष्यते । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । शेति । क्षि निवासगत्योः । बहुलं छंदसीति
 विकरणस्य लुक् । पुष्यति । पुष पुष्टौ । दिवादित्वात् श्यन् । नित्रादाद्युदात्तत्वं ।
 तिङः परत्वान्निघाताभावः ॥

चतुर्दशीमृचमाह ॥

चर्कृत्यं मरुतः पृतु दुष्टरं द्युमंतं शुष्मं मघवत्सु धत्तन ।

धनस्पृतंमुकथ्यं विश्वचर्षणिं तोकं पुष्येम तनयं शतं हिमाः ॥ १४ ॥

चर्कृत्यं । मरुतः । पृतुऽसु । दुष्टरं । द्युऽमंतं । शुष्मं । मघवत्ऽसु । धत्तन ।

धनऽस्पृतं । उकथ्यं । विश्वऽचर्षणिं । तोकं । पुष्येम । तनयं । शतं । हिमाः ॥ १४ ॥

हे मरुतः । मघवत्सु हविलक्षणाधनयुक्तेषु यजमानेषु पुत्रं धत्तन । स्थाप-
यतेति यावत् । कीदृशं पुत्रं । चर्कृत्यं । कार्येषु पुनः पुनः पुरस्कृत्यं । सर्वकर्म-
कुशलमित्यर्थः । पृत्सु संयामेषु दुष्टरं । दुःखेन तरितव्यं । अजेयमित्यर्थः । द्युमंतं ।
दीप्तिमंतं । शुष्मं । शबूणां शोषकं बलवंतं । धनस्पृतं । धनानां स्प्रष्टारं धनैः
प्रीतं वा । उक्थ्यं । उक्थं स्तोत्रं तदहं प्रशस्यमित्यर्थः । विश्वचर्षणिं । विशेषेण
द्रष्टारं सर्वज्ञं । एवंविधं तोकं पुत्रं तनयं पौत्रं च शतं हिमा हेमंततूपलक्षितान्
शतं संवत्सरान् जीवंतः संतः पुष्येम । पोषयेम । अत्र हिमश्चेन तद्युक्ता
हेमंततर्तवोऽभिधीयन्ते । तथा च ब्राह्मणमेवमास्त्रायते । शतं हिमा इत्याह शतं
त्वा हेमंतानि धिषीयेति वावैतदाहेति ॥ चर्कृत्यं । प्रकृतिग्रहणे यद्गुंतस्यापि
ग्रहणमिति न्यायेन करोतेर्यद्गुंतं तद्विभाषा कृवृषोरिति क्यप् । तुगागमः । प्रत्य-
यस्य पित्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः शिष्यते । पृत्सु । पदादिषु मांसपृत्सूनामुपसंख्या-
नमिति पृतनाशब्दस्य पृदादेशः । दुष्टरं । नृषवनतरणयोः । ईषदुःसुष्विति खल् ।
सुषामादेराकृतिगणत्वात् पत्वं । लिट्स्वरेण प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । धत्तन । तप्त-
नप्तनयनाश्चेति तस्य तनादेशः । हिमाः । हुंतेहि चेति मक्षप्रत्ययः । अर्शश्चाद्यच् ।
वृषादित्वादाद्युदात्तत्वं ॥

एकादशिनस्य मारुतस्य पशोर्वपायागस्य नू छिरमित्येषा याज्या । सूचितं
च । शुची वो हव्या मरुतः शुचीनां नू छिरं मरुतो वीरवंतं । आ० ३. १. इति ॥

तामेतां सूक्ते पंचदशीमृचमाह ॥

नू छिरं मरुतो वीरवंतमृतीपाहं रयिमस्मासु धत्त ।

सहस्रिणं शतिर्न शूशुवासं प्रातर्मधू धियावसुर्जगम्यात् ॥ १५ ॥

नु । स्थिरं । मरुतः । वीरऽवंतं । अतिऽसहं । रयिं । अस्मासु । धत्त ।

सहस्रिणं । शतिर्न । शूशुऽवासं । प्रातः । मधू । धियाऽवसुः । जगम्यात् ॥ १५ ॥

हे मरुतः स्थिरं स्यासुं वीरवंतं वीरैः पुत्रैर्वधंतं तद्धंतं । यद्वा वीर्येपितमृती-
पाहं गंतृणां शबूणामभिभवितां । एवंविधं रयिं पुत्रलक्षणं धनमस्मासु धत्त ।
स्थापयत । सहस्रिणं शतिनमेतत्संख्याकधनवंतं । अत एव शूशुवासं प्रवृद्धं ।
अपि चास्माकं रक्षणाय धिया बुद्ध्या कर्मणा वा प्राप्तधनो मरुद्गणः प्रातःकाले
जगम्यात् । आगच्छतु ॥ नू छिरं । अचि नुनुषेति दीर्घः । पूर्वपदादिति पत्वं ।

ऋतीपाहं । ऋ गतौ । कर्तरि क्तिच् । पह अभिभवे । छंदसि सह इति खिप्रत्ययः । अन्येषामपि दृश्यत इति पूर्वपदस्य दीर्घत्वं । सुषामादित्वात् षत्वं । श्रूषुवांसं । दुःश्रौश्चि गतिवृद्धोः । लिटः कसुः । विभाषा श्वेः । पा० ६. १. ३०. इति संप्रसारणं । द्विवचने तुजादित्वादभ्यासस्य दीर्घत्वं । वस्वेकाजाद्वसामिति नियमादि-
दभावः । प्रत्ययस्वरः ॥

॥ इति प्रथमस्य पंचमेऽष्टमो वर्गः ॥

॥ इति प्रथमे मंडले एकादशोऽनुवाकः ॥

द्वादशेऽनुवाके नव सूक्तानि । तत्र पथेत्यादीनि षट् सूक्तानि द्वैपदानि । तेष्वध्ययनसमये द्विपदे द्वे द्वे ऋचौ चतुःपदामेकैकामृचं कृत्वा समाम्नायते । अयुक्संख्यासु तु यांत्यातिरिच्यते सा तथैवाम्नायते । प्रायेणार्थोऽपि द्वयोर्द्विप-
दयोरेक एव । प्रयोगे तु ताः पृथक् पृथक् शंसनीयाः । सूच्यते हि पश्चा न
तायुमिति द्वैपदं । आ० ८. १२. इति ॥ तत्र पथेति दशर्चं प्रथमं सूक्तं । अचानु-
क्रम्यते । पश्चा दश पराशरः शक्त्यो द्वैपदं तदिति । शक्तिपुचः पराशर ऋचिः ।
तत्पुचत्वं च स्मर्यते । वसिष्ठस्य सुतः शक्तिः शक्तेः पुचः पराशर इति । द्विपदा
विराट् छंदः । विंशतिका द्विपदा विराज इति हि तल्लक्षणं । अग्निर्देवता ।
परमाग्नेयमैन्द्रादिति परिभाषितं । पश्चा न तायुमित्यारभ्येत्या हीत्यतः प्राक्
यत्सूक्तजातं तत्सर्वमाग्नेयमिति तस्यार्थः । द्वैपदं तदित्युक्तत्वादित्दमादीनि षट्
सूक्तानि तुक्षादिपरिभाषया द्वैपदानि ॥ दशमेऽहनि वैश्वदेवशस्त्रे वैश्वदेवसू-
क्तात्पूर्वमेतद्वैपदं सूक्तं शंसनीयं । सूचमुदाहृतं ॥

तत्र प्रथमामृचमाह ॥

पश्चा न तायुं गुहा चर्तंतं नमो युजानं नमो वहंतं ।

सजोषा धीराः पदैरनु ग्मन्नुप त्वा सीदन्विश्वे यजत्राः ॥ १ ॥

पश्चा । न । तायुं । गुहा । चर्तंतं । नमः । युजानं । नमः । वहंतं ।

सजोषाः । धीराः । पदैः । अनुं । ग्मन् । उप । त्वा । सीदन् । विश्वे । यजत्राः ॥ १ ॥

धीरा मेधाविनो देवाः सजोषाः समानप्रीतयः संतो हे अग्ने त्वां पदैर्मार्गे
पादकृतैर्लाञ्छनैरनुगमन् । अन्वगमन् । कीदृशं । पश्चापहतेन पशुना सह वर्त-
मानं तायुं न । तायुरिति स्तेननाम । यथा स्तेनः परकीयं पश्चादिधनमपहत्य

हे मरुतः । मघवत्सु हविल्लक्षणधनयुक्तेषु यजमानेषु पुत्रं धत्तन । स्थाप-
यतेति यावत् । कीदृशं पुत्रं । चर्कृत्यं । कार्येषु पुनः पुनः पुरस्कृत्यं । सर्वकर्म-
कुशलमित्यर्थः । पृतु संयामेषु दुष्टरं । दुःखेन तरित्वं । अजेयमित्यर्थः । द्युमंतं ।
दीप्तिमंतं । शुभं । शबूणां शोषकं बलवंतं । धनस्पृतं । धनानां स्पर्शरं धनैः
प्रीतं वा । उक्थ्यं । उक्थ्यं स्तोत्रं तदर्हं प्रशस्यमित्यर्थः । विश्वचर्पणिं । विशेषेण
द्रष्टारं सर्वज्ञं । एवंविधं तोकं पुत्रं तनयं पौत्रं च शतं हिमा हेमंततूपलक्षितान्
शतं संवत्सरान् जीवंतः संतः पुष्ये म । पोषये म । अत्र हिमशब्देन तद्युक्ता
हेमंतर्तवोऽभिधीयन्ते । तथा च ब्राह्मणमेवमास्त्रायते । शतं हिमा इत्याह शतं
त्वा हेमंतानि धिषीयेति वावैतदाहेति ॥ चर्कृत्यं । प्रकृतियहणे यद्गुगंतस्यापि
यहणमिति न्यायेन करोतेर्यद्गुगंतादिभाषा कृवृषोरिति क्यप् । तुगागमः । प्रत्य-
यस्य पित्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः शिष्यते । पृतु । पदादिषु मांसपृत्तूनामुपसंख्या-
नमिति पृतनाशब्दस्य पृदादेशः । दुष्टरं । तृ ष्वनतरणयोः । ईषद्दुःसुष्विति खल् ।
सुषामादेराकृतिगणत्वात् पत्वं । लित्स्वरेण प्रत्ययान्पूर्वस्योदात्तत्वं । धत्तन । तप्त-
नप्तनयनाच्चेति तस्य तनादेशः । हिमाः । हंतेर्हि चेति मक्प्रत्ययः । अर्थश्चाद्यच् ।
वृषादित्वाद्युदात्तत्वं ॥

ऐकादशिनस्य मारुतस्य पशोर्वपायागस्य नू छिरमित्येषा याज्या । सूचितं
च । शुची वो हव्या मरुतः शुचीनां नू छिरं मरुतो वीरवंतं । आ० ३.७. इति ॥

तामेतां सूक्ते पंचदशीमृचमाह ॥

नू छिरं मरुतो वीरवंतमृतीपाहं रयिमस्मासु धत्त ।

सहस्रिणं शतिनं शूशुवांसं प्रातर्मधु धियावंसुजगम्यात् ॥ १५ ॥

नु । स्थिरं । मरुतः । वीरऽवंतं । अतिऽसहं । रयिं । अस्मासु । धत्त ।

सहस्रिणं । शतिनं । शूशुऽवांसं । प्रातः । मधु । धियाऽवंसुः । जगम्यात् ॥ १५ ॥

हे मरुतः स्थिरं स्यात्तुं वीरवंतं वीरैः पुत्रैर्वधेत् तद्वतं । यद्वा वीर्योपेतमृती-
पाहं गंतूणां शबूणामभिभूतारं । एवंविधं रयिं पुत्रलक्षणं धनमस्मासु धत्त ।
स्थापयत । सहस्रिणं शतिनमेतसंख्याकधनवंतं । अत एव शूशुवांसं प्रवृद्धं ।
अपि चास्माकं रक्षणाय धिया बुद्ध्या कर्मणा वा प्राप्तधनो मरुज्जगः प्रातःकाले
जगम्यात् । आगच्छतु ॥ नू छिरं । अचि तुनुषेति दीर्घः । पूर्वपदादिति पत्वं ।

ऋतीषाहं । ऋ गतौ । कर्तरि क्तिच् । पृह अभिभवे । छंदसि सह इति शिवप्रत्ययः ।
 अन्येषामपि दृश्यत इति पूर्वपदस्य दीर्घत्वं । सुषामादित्वात् पत्वं । शूशुवांसं ।
 दुश्शेषि गतिवृद्धोः । लिटः कसुः । विभाषा श्वेः । पा० ६. १. ३०. । इति संप्रसारणं ।
 द्विवचने तुजादित्वादभ्यासस्य दीर्घत्वं । वस्वेकाजाह्वसामिति नियमादि-
 उभावः । प्रत्ययस्वरः ॥

॥ इति प्रथमस्य पंचमेऽष्टमो वर्गः ॥

॥ इति प्रथमे मंडले एकादशोऽनुवाकः ॥

द्वादशेऽनुवाके नव सूक्तानि । तत्र पञ्चेत्यादीनि षट् सूक्तानि द्विपदानि ।
 तेष्वध्ययनसमये द्विपदे द्वे द्वे ऋचौ चतुःपदामेकैकामृचं कृत्वा समान्नायते ।
 अयुक्संख्यासु तु यांत्वातिरिच्यते सा तथैवान्नायते । प्रायेणार्थोऽपि द्वयोर्द्विप-
 दयोरेक एव । प्रयोगे तु ताः पृथक् पृथक् शंसनीयाः । सूच्यते हि पश्चा न
 तायुमिति द्विपदं । आ० ८. १२. । इति ॥ तत्र पञ्चेति दशर्चं प्रथमं सूक्तं । अचानु-
 क्रम्यते । पश्चा दश पराशरः शक्त्यो द्विपदं तदिति । शक्तिपुत्रः पराशर ऋषिः ।
 तत्पुत्रत्वं च स्मर्यते । वसिष्ठस्य सुतः शक्तिः शक्तेः पुत्रः पराशर इति । द्विपदा
 विराट् छंदः । विंशतिका द्विपदा विराज इति हि तल्लक्षणं । अग्निदेवता ।
 परमाग्नेयमैन्द्रादिति परिभाषितं । पश्चा न तायुमित्यारभ्येत्या हीत्यतः प्राक्
 यत्सूक्तजातं तत्सर्वमाग्नेयमिति तस्यार्थः । द्विपदं तदित्युक्तत्वादित्दमादीनि षट्
 सूक्तानि तुष्टादिपरिभाषया द्विपदानि ॥ दशमेऽहनि वैश्वदेवशस्त्रे वैश्वदेवसू-
 क्तात्पूर्वमेतद्विपदं सूक्तं शंसनीयं । सूचमुदाहृतं ॥

तत्र प्रथमामृचमाह ॥

पश्चा न तायुं गुहा चर्तंतं नमो युजानं नमो वहंतं ।

सजोषा धीराः पदैरनु ग्मन्नुप त्वा सीदन्विश्वे यजन्वाः ॥ १ ॥

पश्चा । न । तायुं । गुहा । चर्तंतं । नमः । युजानं । नमः । वहंतं ।

सऽजोषाः । धीराः । पदैः । अनु । ग्मन् । उप । त्वा । सीदन् । विश्वे । यजन्वाः ॥ १ ॥

धीरा मेधाविनो देवाः सजोषाः समानप्रीतयः संतो हे अग्ने त्वां पदैर्मर्गे
 पादकृतेर्लाञ्छनैरनुगमन् । अन्वगमन् । कीदृशं । पश्चापहतेन पशुना सह वर्त-
 मानं तायुं न । तायुरिति स्तेननाम । यया स्तेनः परकीयं पश्चादिधनमपहृत्य

दुःप्रवेशे गिरिगङ्गरे वर्तते तद्वहुहा चतंतं । अम्रूपायां गुहायां गच्छंतं वर्तमानं ।
 चततिर्गतिकर्मा । तथा च तैत्तिरीयैरग्रेषु प्रवेशः समाम्नायते । स निलायत
 सोऽपः प्राविशदिति । यद्वा । अश्वत्थगुहायां गच्छंतं वर्तमानं । श्रूयते च ।
 अग्निर्देवेभ्यो निलायत । अथो रूपं कृत्वा सोऽश्वत्थे संवत्सरमतिष्ठदिति । तथा
 नमो युजानं । हविलंक्षणमन्नमात्मना संयुजानं । नमो वहंतं । देवेभ्यः प्रतं
 हविर्वहंतं । यजचा यजनीया विश्वे सर्वे देवा हे अग्ने त्वा त्वामुपसीदन् । समीपं
 प्राप्नुवन् । दहश्रुतिर्यथः ॥ पथा । तृतीयैकवचनस्य जसादिषु छंदसि वावचन-
 मिति नाभावाभावः । उदात्तयण इति विभक्तैरुदात्तत्वं । गुहा । भिदादिषु पाठा-
 दङ्प्रत्ययांतः । वृषादिषु पाठादाद्युदात्तत्वं । सुषां सुलुगिति सप्तम्या लुक् ।
 युजानं । शानचि बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक् । सजोषाः । जुपी प्रीतिसे-
 वनयोः । समानं जुषंत इति सजोषसः । समानस्य छंदसीति सभावः । कृदुत्त-
 रपदप्रकृतिस्वरत्वं । सुषां सुलुगिति जसः सुः । गमन् । गमेल्लुङि मंचे षेति
 च्लेर्लुक् । गमहनेत्यादिनोपधालोपः । बहुलं छंदस्यमाङ्गोऽपीत्यडभावः ।
 यजचाः । अमिनशीत्यादिनाचन्प्रत्ययः । निह्वादाद्युदात्तत्वं ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

ऋतस्य देवा अनु व्रता गुर्भुवन्परिष्टिद्यौर्न भूमं ।

वर्धन्तीमापः पन्वा सुशिश्विन्मृतस्य योना गर्भे सुजातं ॥ २ ॥

ऋतस्य । देवाः । अनु । व्रता । गुः । भुवन् । परिष्टिः । द्यौः । न । भूमं ।

वर्धन्ति । ई । आपः । पन्वा । सुऽशिश्विं । ऋतस्य । योना । गर्भे । सुऽजातं ॥ २ ॥

उक्त एवार्थः स्पष्टीक्रियते । देवा ऋतस्य गतस्य पलायितस्याग्नेर्व्रता व्रतानि
 कर्माणि गमनावस्थानशयनादिरूपाण्यनुगुः । अन्वेष्टुमगमन् । तदनन्तरं परिष्टिः
 परितः सर्वतोऽन्वेषणं भुवत् । अभवत् । भूम भूमिरप्यग्नेरन्वेष्टुभिर्देवैद्यौर्न स्वर्गं
 इवाभूत् । इंद्रादयः सर्वे देवा अग्नेर्गन्वेषणाय भूलोकं प्राप्ता इत्यर्थः । आपोऽन्वे-
 वता ईमेनमुदके प्रविष्टमग्निं वर्धन्ति । प्रवर्धयन्ति । यथा देवा न पश्यन्ति तथा-
 रक्षन्तित्यर्थः । कीदृशं । पन्वा स्तोत्रेण सुशिश्विं सुष्ठु प्रवर्धन्ति । ऋतस्य योना ।
 योनिरित्युदकनाम । ऋतस्य यज्ञस्यान्नस्य वा कारणभूते जले गर्भे गर्भस्थाने
 मध्ये सुजातं सुष्ठु प्रादुर्भूतं । एवमप्यु वर्तमानमग्निं देवेभ्यो मत्स्यः प्रावोचत् ।

तदनंतरं देवास्तमज्ञासिपुरिति भावः । तथा च तैत्तिरीयकं । स निलायत सोऽपः प्राविशत्तं देवाः प्रैषमैच्छन् । तं मत्स्यः प्राव्रवीदिति ॥ व्रता । श्रेष्ठंदसि, बहुल-
मिति शेल्लोपः । गुः । इण् गतौ । इणो गा लुङीति गादेशः । गतिस्थेति
सिचो लुक् । आत इति ऋजुस् । उत्स्यपदांतादिति पररूपत्वं । परिष्टिः । इषु
इच्छायां । क्तिनि तितुचेतीदृशप्रतिषेधः । शकंधादित्वात्पररूपत्वं । पा० ६. १. ९४. २. ।
ज्ञादौ च नितीति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । भूम । सुपां सुलुगिति सोडादेशः । ह्रस्व-
श्छांदसः । वर्धति । छंदस्युभयथेति शप आर्द्धधातुकत्वाणेरनिटीति णिलोपः ।
शपः पित्त्वादनृदात्तत्वं । तिङश्च लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वरः शिष्यते । पन्वा ।
पन स्तुतौ । औणादिको भाव उपत्ययः । सुशिष्विं । टुओश्चि गतिवृद्धोः । आह-
गमहनजन इत्यचोत्सर्गश्छंदसीति वचनात्किप्रत्ययः । वचिस्वपीत्यादिना संप्र-
सारणं । लिङ्गज्ञावाहिर्भावे बहुलं छंदसीत्युकारस्येत्वं । छंदसो यणदेशः । सुः
पूजायामिति सोः कर्मप्रवचनीयत्वं । स्वती पूजायामिति प्रादिसमासः । अथ-
यपूर्वपदंप्रकृतिस्वरत्वं ॥

तृतीयामृचमाह ॥

पुष्टिर्न रखा क्षितिर्न पृथ्वी गिरिर्न भुज्म क्षोदो न शंभु ।

अत्यो नाज्मन्त्सर्गप्रतक्तः सिंधुर्न क्षोदः क ई वराते ॥ ३ ॥

पुष्टिः । न । रखा । क्षितिः । न । पृथ्वी । गिरिः । न । भुज्म । क्षोदः । न । शंभु ।

अत्यः । न । अज्मन् । सर्गऽप्रतक्तः । सिंधुः । न । क्षोदः । कः । ई । वराते ॥ ३ ॥

रखा रमणीया सर्वेषां हृद्या पुष्टिर्न । अभिमतफलानामभिवृद्धिरिवाग्निः
सर्वेषां रमणीयः । ऐहिकामुष्मिकसकलव्यवहारस्याग्न्यधीनत्वात् । यद्वा पुष्टिरिव
रखा गंतव्यः । शब्दनीयः स्तुत्यो वा । यथा पुष्टिः प्राप्यते तद्वदग्निर्यज्ञे हविर्भिः
प्राप्यत इति भावः । पृथ्वी विस्तीर्णा क्षितिर्न भूमिरिवाग्निरपि विस्तीर्णः सर्वेषु
भूतेषु जाठररूपेणावस्थानात् । गिरिर्न पर्वत इव भुज्म सर्वेषां भोजयिता ।
यथा गिरौ विद्यमानं फलमूलादिकमाहृत्य सर्वे भुञ्जते तद्वदग्रावपि पचंतः सर्वे
भुञ्जते । यद्वा । अग्रावाहुतिं हुत्वा यजमानाः स्वर्गफलं भुञ्जते । अथवा गि-
रिर्यथा दुर्भिश्चे सर्वान्प्राणिनो भुनक्ति स्वकीयफलमूलादिदानेन पालयति ।
तद्वदयमपि पापादनुषातृन्प्रमुंचति । तथा चाम्नायते । अग्निर्मा तस्मादेनसः
प्रमुंचत्विति । शंभु सुखंकरं क्षोदो न । उदकमिव । ययोदकं सुखं करोति तद्व-

दग्निः सर्वेषां सुखकारीत्यर्थः । अज्मन् । संयामनामैतत् । अज्मनि संयामेऽत्यो
 न सततगमनशीलो जात्यथ इव सर्गप्रतक्तः सर्गेण विसर्जनेन प्रगमितः । यथा
 सादिना प्रेषितो जात्यथो हंतव्यसमीपमाणु गच्छति तद्वदग्निरपि स्तोतृभिः
 प्रेषितः सन् शूचूहंतुं शीघ्रं गच्छतीति भावः । अपि च सिंधुर्न द्योदः ।
 स्यंदनशीलमुदकमिवायमपि शीघ्रगामी । यथा निम्नप्रदेशाभिमुखो जलप्रवाहो
 दुर्निवारः । तद्वदग्धव्याभिमुखोऽग्निरपीत्यर्थः । अतो यस्मादेवं तस्मादीमेनमग्निं
 को वराते । को वारयेत् । न कोऽपि वारयितुं शक्नोतीत्यर्थः ॥ रखा । रविर्गत्यर्थः ।
 रण्यते प्राप्यत इति रखः । कृत्यल्युटो बहुलमिति बहुलवचनात्कर्मणि पचा-
 द्यच् । भुज्म । भुज् पालनाभ्यवहारयोः । इषुयुधीधीति विधीयमानो मक् बहु-
 लवचनादस्मादपि भवति । सुपां सुलुगिति सोलुक् । अज्मन् । अज गतिक्षेप-
 णयोः । मनिनि बलादावाहधातुके विकल्पयिष्यत इति वचनाद्बीभावाभावः ।
 सुपां सुलुगिति सप्रत्या लुक् । सर्गप्रतक्तः । सृज विसर्ग इत्यस्माद्वजंतः सर्गशब्द-
 आद्युदात्तः । तंचु गतौ । अस्मादंतर्भावितरण्यर्थास्त्रिधायां यस्य विभाषेतीदृश-
 तिपेधः । अनदितामिति नलोपः । सर्गेण प्रतक्तः । तृतीया कर्मणीति पूर्वप-
 दप्रकृतिस्वरत्वं । वराते । वृज् वरणे । अंतर्भावितरण्यर्थास्त्रेऽटि लेटोऽडाटावित्या-
 डागमः । व्यत्ययेन शप् । वैतोऽन्यथेत्येतस्य विकल्पितत्वादभावः ॥

चतुर्थीमुचमाह ॥

जा॒मिसिंधू॒नां॒ भ्राते॑व॒ स्वसा॒मिभ्या॒न्न राजा॒ वना॑न्यत्ति ।

यद्वा॒तं॒जूतो॒ वना॒ व्यस्या॑दग्नि॒हं दा॒ति रोमा॑ पृथि॒व्याः ॥ ४ ॥

जा॒मिः । सिंधू॒नां । भ्रा॒ताऽइव॒ स्वसां॑ । इभ्या॑न् । न । राजा॑ । वना॑नि । अ॒त्ति ।

यत् । वा॒तऽजूतः । वना॑ । वि । अस्या॑त् । अ॒ग्निः । ह । दा॒ति । रोमं॑ । पृथि॒व्याः ॥ ४ ॥

सिंधूनां स्यंदनशीलानामपामयमग्निर्जामिवैधुः । तासामुत्पादकत्वात् । तथा
 चास्मात् । अग्नेराप इति । यद्वा देवेभ्यः पलायितोऽप्सु वर्तमानः सन्तासामपां
 वंधुर्वभूवेत्यर्थः । तच्च दृष्टान्तः । स्वसां स्वसृणां भ्रातेव । यथा भ्रातातिशयेन
 हितकरो भवति तद्वत् । तादृशोऽग्निर्वनानि महान्यरण्यान्यत्ति । भक्षयति ।
 दहतीत्यर्थः । तच्च निदर्शनं । राजेभ्यान् । भियं यंतीति नैरुक्तव्युत्पत्त्येभ्याः
 शचवः । तान्यथा समूलं हिनस्ति तद्वत् । यद्वा । इभ्या धनिनः । तान्यथा धनम-

पहरन्नाजा हिनस्ति तद्वदित्यर्थः । अपि च । यद्यदा वातजूतो वातेन प्रेरितः
सन्वन्ता वनान्यरण्यानि व्यस्थात् । उक्तप्रकारेण विविधमातिष्ठति । दग्धं प्रवर्तते ।
तदानीमग्निर्ह । असावग्निरेव पृथिव्या भूमेः संबन्धीनि रोमौषधिरूपाणि रो-
माणि दाति । छिनत्ति । भूम्यामौषधिवनस्पतिजातं यदस्ति तत्सर्वं दहतीति
भावः ॥ स्वसां । आसो नुडभावश्चादसः । अस्यात् । लुङि गातिस्थेति सिचो
लुक् । दाति । दाप् लवने । अदादित्वाच्छपो लुक् ॥

पंचमीमुचमाह ॥

श्वसित्यप्सु हंसो न सीदन् ऋत्वा चेतिष्ठो विशामुपभुत् ।

सोमो न वेधा ऋतप्रजातः पशुर्न शिश्वा विभुर्दूरेभाः ॥ ५ ॥

श्वसिति । अप्सु । हंसः । न । सीदन् । ऋत्वा । चेतिष्ठः । विशां । उपः । भुत् ।

सोमः । न । वेधाः । ऋतऽप्रजातः । पशुः । न । शिश्वा । विऽभुः । दूरेऽभाः ॥ ५ ॥

अयमग्निर्देवेभ्यः पलायितः सन्नप्सूदकेषु श्वसिति । प्राणिति । विगूढो वर्तत
इत्यर्थः । तच्च दृष्टांतः । हंसो न सीदन् । उदकमध्य उपविशन्हंस इव । कीट-
योऽग्निः । ऋत्वा ऋतुना ज्ञानहेतुनात्मीयेन प्रकाशेन विशां प्रजानां चेतिष्ठः ।
अतिशयेन चेतयिता ज्ञापयिता । रात्रौ हि सर्वे जना अंधकारावृतं सर्वमग्नेः
प्रकाशाज्ज्ञानंति । उपभुत् । उपस्युपःकालेऽग्निहोवादी प्रवृद्धः । सोमो न वेधाः ।
सोम इव विधाता स्रष्टा । सोमो यथा संकलमौषधिरूपं भोग्यजातं सृजति ।
सोमो वा औपधीनां राजेति श्रुतेः । तथा सकलं भोक्तृजातं सृजति । अग्नेरेव
भोक्तृरूपेणावस्थानात् । तथा च तैत्तिरीयकं । अग्निरन्नादोऽन्नपतिरिति । वाज-
सनेयकेऽपि भोक्तृभोग्ययोरग्नीषोमात्मकत्वमाह्वानं । एतावद्वा इदमन्नं चैवान्ना-
दश्च सोम एवान्नमग्निरन्नाद इति । ऋतप्रजातः । ऋतमित्युदकनाम । ऋतादु-
दकात्प्रादुर्भूतः पशुर्न शिश्वा । उदकमध्ये वर्तमानोऽग्निः शयानः पशुरिव तनू-
कृतः संकुचितगात्रोऽभूत् । ततः प्रादुर्भूतः सन्विभुः प्रभूतः संपन्नः । यद्वा शिश्वा
शिष्नुना गर्भस्थेन वत्सेन सहिता गौरिव विभुः प्रभूतावयवो जात इत्यर्थः ।
दूरेभाः । दूरे विप्रकृष्टदेशेऽपि भाः प्रकाशो यस्य स तथोक्तः । एवंभूतोऽग्निरप्सु
श्वसितीति पूर्वेण संबंधः ॥ श्वसिति । श्वस प्राणने । अदादित्वाच्छपो लुक् ।
रुदादिभ्यः सार्वधातुके । पा० ७. २. ७६. । इतीडागमः । तिपः पिप्तादनुदात्तत्वे

धातुस्वरः शिष्यते । क्रत्वा । जसादिषु छंदसि वावचनमिति नाभावाभावः ।
 उषसि बुध्यत इत्युपभृत् । बुध अदगमने । किप् चेति किप् । एकाचो वश इति
 भष्भावः । अहरादीनां पत्यादिपूपसंख्यानं । पा० ८. २. ७१. २. । इति सकारस्य
 रेफादेशः । शिश्वा । शो तनूकरणे । आदेच इत्यात्वं । शः कित्सन्वच्च । उ० १. २०. ।
 इत्युप्रत्ययः । सन्वद्वावाङ्निर्भावेत्वे । अत एव निच्चादाद्युदात्तत्वं । किङ्गद्वावादातो
 लोप इटि चेत्याकारलोपः । प्रथमपक्षे सुपां सुलुगिति सोराकारः । द्वितीये तु
 पूर्ववन्नाभावाभावः । दूरभाः । तत्पुरुषे कृति बहुलमिति बहुव्रीहावपि बहुल-
 वचनादलुक् । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य पंचमे नवमो वर्गः ॥

रयिरिति दशर्चं द्वैपदमध्ययनतः पंचर्चं द्वितीयं सूक्तं पराशरस्यार्पमाग्नेयं ।
 अनुक्रांतं च । रयिरिति । विनियोगो लैंगिकः ॥

तत्र प्रथमामुचमाह ॥

रयिर्न चिच्चा सूरो न संहगायुर्न प्राणो नित्यो न सूनुः ।

तक्का न भूर्णिर्वनां सिषक्ति पयो न धेनुः शुचिर्विभावा ॥ १ ॥

रयिः । न । चिच्चा । सूरः । न । संहक् । आयुः । न । प्राणः । नित्यः । न । सूनुः ।

तक्का । न । भूर्णिः । वना । सिषक्ति । पयः । न । धेनुः । शुचिः । विभाऽर्वा ॥ १ ॥

अयमग्नी रयिर्न धनमिव चिच्चा चायनीयो विचित्ररूपो वा । सूरौ न सूर्य
 इव संहक् संद्रष्टा सर्वेषां वस्तूनां दर्शयिता । आयुर्न प्राणः । आयुर्मुखे संचरन्
 प्राणः प्रश्वसन्वायुरिव प्रियतमः । यद्वा यथा प्राणवायुरायुर्जीवनमवस्थाप-
 यति । तथा चान्नायते । यावद्वासिन् शरीरे प्राणो वसति तावदायुरिति ।
 एवमग्निरपि जाठररूपेणायुषोऽवस्थापयिता । नित्यो न सूनुः । नित्यो ध्रुवः
 पुत्र इव प्रियकारी । यथौरसः पुत्रः पितुर्हितमेवाचरति तद्वदयमपि हितस्य
 स्वर्गस्य प्रापयिता । तथा चान्नायते । पुत्रः पित्रे लोककृज्जातवेद इति । तक्का
 न गतिमानश्च इव भूर्णिर्भता । यथाश्च उपर्यारूढं पुरुषं विभर्ति धारयति
 पोषयतीति वा तद्वदयमपीत्यर्थः । पयो न धेनुः । पय इव प्रीणयिता । शुचि-
 दीप्तिः । विभावा विशिष्टप्रकाशयुक्तः । एवंगुणविशिष्टोऽग्निर्वना वनान्तरण्यानि
 सिषक्ति । दग्धुं समवेति । सेवते वा ॥ चिच्चा । सुपां सुलुगिति सोः पूर्वसवर्ण-

दीर्घत्वं । नित्यः । नेर्धुवे । पा० ४. २. १०४. ३. । इति त्वप् । प्रत्ययस्य पित्वादनुदात्तत्व-
उपसर्गस्वर एव शिष्यते । तक्का । तक् हसने । गतिकर्मसु पठितत्वादत्र गत्यर्थः ।
तकति गच्छतीति तक्का । अन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति वनिप् । भूरिः । घृणिपृ-
श्चिरित्यादौ भरतेर्निप्रत्ययांतो निपातितः ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

दाधारः क्षेममोको न रखो यवो न पक्को जेता जनानां ।

ऋपिर्न स्तुभ्वा विद्यु प्रशस्तो वाजी न प्रीतो वयो दधाति ॥ २ ॥

दाधारः । क्षेमं । ओर्कः । न । रखः । यवः । न । पक्कः । जेता । जनानां ।

ऋपिः । न । स्तुभ्वा । विद्यु । प्रशस्तः । वाजी । न । प्रीतः । वयः । दधाति ॥ २ ॥

अयमग्निः क्षेमं लब्धस्य धनस्य रक्षणं दाधार । धारयति । स्तोतृभ्यो दत्तस्य
धनस्य रक्षणं कर्तुं शक्नोतीति भावः । ओको न । निवासस्थानं गृहमिव रखो
रमणीयः । यद्वा गंतव्यः । गृहवत्सर्वैः प्राप्यत इत्यर्थः । यवो न यव इव पक्कः ।
यथा पक्को यव उपभोगयोग्यो भवति तद्वदग्निरपि पाकादिकार्यहेतुतयोपभोग्य
इत्यर्थः । जनानां जेता । शत्रुजनानां मध्येऽभिभविता । ऋपिर्न मंचद्रष्टा ऋपि-
रिव स्तुभ्वा देवानां स्तोता । विद्यु यजमानलक्षणेष्ु मनुष्येषु प्रशस्तः प्रख्यातः ।
वाजी न । अश्व इव प्रीतो हर्षयुक्तः । यथाश्वो हर्षयुक्तो युद्धाभिमुखं गच्छति
तद्वदयमपि देवानां हविर्वहने हर्षयुक्तो भवतीत्यर्थः । एवंभूतोऽग्निर्वयोऽन्नं
दधाति । दधातु । अस्मभ्यं ददात्वित्यर्थः । वय इत्यन्नाम । वयः क्षप्तेति तन्नामसु
पाठात् ॥ दाधार । तुजादीनामित्यभ्यासस्य दीर्घत्वं । क्षेमं । क्षियति निवसत्य-
नेनेति क्षेमः । अर्तिस्तुस्वित्यादिना मन् । निष्ठादाद्युदात्तत्वं । रखः । रवि धवि
गत्यर्थाः । अस्मात्कर्मणि कप्रत्ययः । इदित्वानुम् । जेता । तृनंत आद्युदात्तः ।
जनानां । यतश्च निर्धारणं । पा० २. ३. ४१. । इति निर्धारणे षष्ठी । नेयं कर्मणि
षष्ठी । न लोकाव्ययनिष्ठेति षष्ठीप्रतिषेधात् । स्तुभ्वा । स्तोभतिः स्तुतिकर्मा ।
अन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति कनिप् ॥

तृतीयामृचमाह ॥

हुरोर्कशोचिः क्रतुर्न नित्यो जायेव योनावरं विश्वस्मै ।

चित्रो यदधाट् श्रेतो न विद्यु रथो न रुक्मी त्वेयः समस्तु ॥ ३ ॥

दुरोकऽशोचिः । ऋतुः । न । नित्यः । जायाऽइव । योनौ । अरं । विश्वस्मै ।

चित्रः । यत् । अभाद् । श्वेतः । न । विष्टु । रथः । न । रुक्मी । त्वेपः । समत्सु ॥ ३ ॥

दुरोकशोचिर्दुःप्रापतेजाः ऋतुर्न नित्यः । ऋतुः कर्मणां कर्ता । स इव ध्रुवः । यथा स कर्मसु ध्रुवोऽप्रमत्तः सन् जागर्ति तद्बदयमप्यग्निः कर्मसु रक्षसां दहने ध्रुवो जागर्तीत्यर्थः । योनौ गृहे वर्तमाना जायेव । योपिदिव । अग्निहोत्रादिगृहे वर्तमानो वह्निर्विश्वस्मै सर्वस्मै यष्टृजनायारमलं भूषणं भवति । यथा जायया गृहमलंकृतं भवति तद्बदयिना यज्ञगृहमप्यलंकृतं सहृदयत इत्यर्थः । चित्रश्चायनीयो विचित्रदीप्तिर्वा यद्यदायमग्निरभाद् । भाजते । तदानीं श्वेतो न शुभ्रवर्ण आदित्य इव भवति । रात्रौ ह्यहनि सूर्य इवाग्निः प्रकाशको भवति । विष्टु प्रजाश्रुरथो न रथ इव रुक्मी सुवर्णवद्वेद्यमानदीप्तिरुक्तः समत्सु संयामेषु त्वेपो दीप्तः । एवंभूतोऽग्निर्यद्भाडिति पूर्वेणान्वयः ॥ दुरोकशोचिः । उच समवाये । ईषहुः सुष्विति कृच्छ्रार्थे खल् । बहुलवचनात्कुलं । लिङ्स्वरेण प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । दुरोकं शोचिस्तेजो यस्य । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । अरं । बालमूलेत्यादिना लकारस्य रेफादेशः । अभाद् । भाजू दीप्ती । लङि व्यत्ययेन परस्मैपदं । बहुलं छंदसीति शपो लुक् । ग्रन्थादिपत्वे जण्वं । अडागम उदात्तः । यद्वृत्तयोगादनिघातः । समत्सु । समानं माद्यन्त्येष्विति समदः संयामाः । औणादिकोऽधिकरणे क्तिप् । समानस्य छंदसीति सभावः । यद्वा सम्यगग्निं भक्षयति वीरानिति समत् । संपूर्वादन्तेः क्तिप् चेति क्तिप् ॥

चतुर्थीभृचमाह ॥

सेनेव सृष्टामं दधात्यस्तुर्न दिद्युत्त्वेपप्रतीका ।

यमो ह जातो यमो जनित्वं जारः कनीनां पतिर्जनीनां ॥ ४ ॥

सेनाऽइव । सृष्टा । अमं । दधाति । अस्तुः । न । दिद्युत् । त्वेपऽप्रतीका ।

यमः । ह । जातः । यमः । जनिऽत्वं । जारः । कनीनां । पतिः । जनीनां ॥ ४ ॥

सृष्टा प्रेरिता सेनेव स्वामिना सह वर्तमाना भटसंहतिरिवायमग्निरमं शबूणां भयं दधाति । विदधाति । करोतीत्यर्थः । यद्वा सृष्टा सेनेवामं बलं दधाति । सा यथा बलवती तद्बदयिरपि बलवानित्यर्थः । निदर्शनांतरमुच्यते । दिद्युदिति वज्रनाम । तेन चात्रेपुर्लक्ष्यते । त्वेपप्रतीका दीप्तमुखास्तुर्न दिद्युत् । क्षेपुः

संबन्धिनीषुरिव । सा यथा भीषयते तद्वदग्निरपि राक्षसादीन् भीषयत इत्यर्थः ।
 अत्र निरुक्तं । सेनेव सृष्टा भयं वा बलं वा दधात्यस्तुरिव दिद्युत्वेपप्रतीक्यादि ।
 नि० १०. २१. यच्छति ददाति स्तोतृभ्यः कामानिति यमोऽग्निरुच्यते । यद्वा ।
 इंद्राग्न्योर्युगपदुत्पन्नत्वादग्रेर्यमत्वं । अस्मिन्नर्थे यास्केन मंत्रब्राह्मणे दर्शिते । यमो
 ह जात इंद्रेण सह संगतः । यमाविहेह मातरेत्यपि निगमो भवति । यो जात
 उत्पन्नो भूतसंघो यच्च जनित्वं जनयितव्यमुत्पत्त्यमानं भूतजातं तदुभयमपि यमो
 ह । अग्निरिव । सर्वेषां भावानामाहुतिद्वाराग्न्यधीनत्वात् । कनीनां कन्यकानां
 जारो जरयिता । यतो विवाहसमय अग्नौ लाजादिद्रव्येण होमे सति तासां
 कन्यात्वं निवर्तते । अतो जरयितेत्युच्यते । तथा जनीनां जायानां कृतविवाहानां
 पतिर्भर्ता । तथा चारूपायते । अनुपजातपुरुषसंभोगेच्छावस्थां स्त्रियं सोमो
 लेभे । स च सोम ईषदुपजातभोगेच्छां तां विश्वावसवे गंधर्वाय प्रादात् । स च
 गंधर्वा विवाहसमयेऽग्नये प्रददौ । अग्निश्च मनुजाय भर्त्वं धनपुत्रैः सहितामिमां
 प्रायच्छदिति । इममर्थं काचिदहक् स्पष्टं ब्रूते । सोमो ददद्गंधर्वाय गंधर्वो ददद्ग्नये ।
 रयिं च पुत्रांश्चादादग्निर्मल्लमयो इमामिति । यास्कस्त्वाह । तृतीयो अग्निरे
 पतिरित्यपि निगमो भवति । नि० १०. २१. इति । यद्वा जनीनां पालयिता
 यतोऽयमनुष्ठितर्यागैः फलं प्रयच्छति ॥ सेनेव । इनेन सह वर्तते इति सेना ।
 वोपसर्जनस्येति सभावः । बहुग्रीहिस्वरः । जनित्वं । जनी प्रादुर्भावे । कृत्यार्थं
 तवैकेनिति कर्मणि त्वन्प्रत्ययः । इडागमः । निच्चादाद्युदात्तत्वं । जारः । जरयतीति
 जारः । दारजारौ कर्तरि णिलुक् चेति निपात्यते । कनीनां । कन्याशब्दात्
 पष्चेकवचने बहुलं छंदसीति बहुलयहणात्संप्रसारणं । परपूर्वत्वं । जनीनां ।
 जन्यंत आस्त्विति जनयः स्त्रियः । इन् सर्वधातुभ्य इतीन्प्रत्ययः । निच्चादा-
 द्युदात्तत्वं ॥

पंचमीमृचमाह ॥

तं वंश्चराया वयं वंसत्यास्तं न गावो नक्षीत इदं ।

सिंधुर्न क्षोदः प्र नीचीरैनोन्नवत गावः स्वर्हशीके ॥ ५ ॥

तं । वः । चराया । वयं । वंसत्या । अस्तं । न । गावः । नक्षीते । इदं ।

सिंधुः । न । क्षोदः । प्र । नीचीः । ऐनोत् । नवत । गावः । स्वः । हशीके ॥ ५ ॥

व इति व्यत्ययेन बहुवचनं । हे अग्ने तं त्वां चराया । चरतीति चरयः

पशुः । तत्प्रभवैर्हृदयादिभिः साध्याहुतिरपि चरयेत्युच्यते । उपचारात्कार्ये कार-
 णशब्दः । चराथा चरथया पशुप्रभवहृदयादिसाधनयाहुत्या । वसत्या । वसति
 निवसतीति स्थावरो व्रीह्यादिर्वसतिः । पूर्ववत्तत्साध्याहुतिर्लक्ष्यते । वसत्या पुरो-
 डाशद्याहुत्या च वयमिदं प्रदीप्तमग्निं नक्षंति । व्याप्नुयाम । पुरुषव्यत्ययः । तत्र
 हृष्टांतः । अस्तं न गावः । अस्तमिति गृहनाम । यथा गावो गृहं व्याप्नुवंति
 तद्वत् । अत्र यास्कः । तं वश्वराथा चरंत्या पश्याहुत्या वसत्या च निवसंत्यौष-
 धाहुत्यास्तं यथा गाव आप्नुवंति तथाप्नुयाम । नि० १०. २१. इति । अयमग्निः
 सिंधुर्न क्षोदः स्यंदनशीलमुदकमिव नीचीर्नितरामंचतीरितस्ततो नितरामुदञ्च-
 तीर्ज्वालाः प्रैनोत् । प्रेरयति । यथा जलप्रवाहो निम्नदेशे शीघ्रं गच्छति तद्व-
 दग्नेर्ज्वाला दग्धव्यं प्रति गच्छंतीति भावः । स्वर्नभसि वर्तमाने दृशीके दर्शनीये
 तस्मिन्नग्नौ गावो गमनस्वभावा रश्मयो नवंत । संगच्छंते । नवतिगंतिकर्मा ॥
 चराथा । चरेरौणादिकोऽयक्प्रत्ययः । दीर्घञ्छांदसः । सुपां सुलुगिति विभक्ते-
 राकारः । वसत्या । वहिर्वस्यतिभ्यश्चित् । उ० ४. ६१. इत्यतिप्रत्ययः । उदात्तयण
 इति विभक्तेरुदात्तत्वं । अस्तं । अस्यतेऽस्मिन्सर्वमित्यस्तं गृहं । असिहसीत्यादिना
 तन् । तितुचेतीट्प्रतिषेधः । निह्वादाद्युदात्तत्वं । नक्षंति । नक्षतिर्याप्रिकर्मा ।
 नक्ष गतौ । व्यत्ययेनात्मनेपदं । चादिलोपे विभाषेति निघाताभावः । नीचीः ।
 निपूर्वादंचतेश्चोपसंख्यानमिति ङीप् । अत्र इत्यकारलोपे चाविति दीर्घत्वं ।
 न्यधी च । पा० ६. २. ५३. इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । ऐनोत् । इण् गतौ । अंतर्भा-
 वितण्यर्थाञ्छांदसि लुङ्लल्लिट् इति वर्तमाने लङि व्यत्ययेन श्रुः । आडागमो
 वृद्धिश्च । दृशीके । दृशिर् प्रेक्षणे । अनिदृशिभ्यां चेति कीकन्प्रत्ययः । निह्वा-
 दाद्युदात्तत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य पंचमे दशमो वर्गः ॥

वनेष्विति द्वैपदं दशर्चमध्ययनतः पंचर्चं तृतीयं सूक्तं पराशरस्वार्धमाग्नेयं ।
 वनेष्वित्यनुक्रांतं । विनियोगो लैंगिकः ॥

तत्र प्रथमामुचमाह ॥

वनेषु जायुर्मतेषु मिचो वृणीते श्रुष्टिं राजैवाजुयै ।

क्षेमो न साधुः क्रतुर्न भद्रो भुर्वत्स्वाधीर्होता हव्यवाद् ॥ १ ॥

वनेषु । जायुः । मर्तेषु । मित्रः । वृणीति । श्रुष्टिं । राजाऽइव । अजुयै ।
 क्षेमः । न । साधुः । क्रतुः । न । भद्रः । भुवत् । सुऽआधीः । होता । हव्यऽवाद् ॥ १ ॥

वनेषु जायुररण्येषु जायमानो मर्तेषु मनुष्येषु मित्रः सखा सोऽयमग्निः
 श्रुष्टिं । आश्रयते कर्माणि व्याप्नोतीति श्रुष्टिर्यजमानः । क्षिप्रेण कर्मणामनुष्ठा-
 तेत्यर्थः । तथा च यास्कः । श्रुष्टीति क्षिप्रनामाश्रु अष्टीति । नि० ६. १२. । एवंभूतं
 यजमानं वृणीति । संभजते । अनेन प्रप्तं हविः स्वीकृत्य रक्षतीति भावः । तच्च
 दृष्टान्तः । राजेवाजुयै । अजुयै जरारहितं दृढांगं सर्वकार्येषु शक्तमित्यर्थः । एवंभूतं
 पुरुषं यथा राजा वृणीति तद्वत् । क्षेमो न रक्षक इव साधुः साधयिता । क्रतुर्न ।
 क्रतुः कर्मणां कर्ता । स इव भद्रो भजनीयः कल्याणो वा । होता देवानामाह्वाता
 हव्यवाद् हव्यवाहनो नाम देवानामग्निः । तथा चास्मायते । त्रयो वा अग्नयो
 हव्यवाहनो देवानां कव्यवाहनः पितृणां सहरक्षा असुराणामिति । एवंभूतोऽग्निः
 स्वाधीः शोभनकर्मा शोभनध्यानो वा भुवत् । भवतु ॥ जायुः । जि जये । कृतापा-
 जीत्युण् । अजुयै । जृप् वयोहानौ । भावे ण्यत् । वृद्धौ कृतायामाकारस्य व्यत्यये-
 नोकारः । जुयै जरा नास्त्यस्येति बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं ।
 भुवत् । भवतेर्लेट्यडागमः । बहुलं छंदसीति विकरणस्य लृक् । भूसुवोस्ति-
 ङीति गुणप्रतिषेधः ॥

द्वितीयामुचमाह ॥

हस्ते दधानो नृम्णा विश्वान्यमे देवान्धाहुहा निपीदन् ।

विदंतीमत्र नरो धियंथा हृदा यत्तृष्टान्मंत्राँ अशंसन् ॥ २ ॥

हस्ते । दधानः । नृम्णा । विश्वानि । अमे । देवान् । धात् । गुहा । निऽसीदन् ।

विदंति । ई । अत्र । नरः । धियंऽधाः । हृदा । यत् । तृष्टान् । मंत्रान् । अशंसन् ॥ २ ॥

विश्वानि सर्वाणि नृम्णा नृम्णानि हविल्लक्षणाणि धनानि हस्ते स्वकीये
 वाहौ दधानो धारयन्नयमग्निर्गुहा गुहायामप्सु मध्येऽश्वत्थादौ वा संवृतप्रदेशे
 निपीदन् निगूढो वर्तमानः सन्नमे भये देवान्धात् । अस्थापयत् । अग्नौ हविर्भिः
 सह पलायिते सति सर्वे देवा अभैषुरित्यर्थः । नरो नेतारो धियंथाः कर्मणां
 बुद्धीनां वा धारयितारो देवा अत्रास्मिन्काल ईमेनमग्निं विदंति । जानंति ।
 यद्यदा हृदा हृदयावस्थितया बुद्ध्या तद्वान्निर्मितानग्निस्तुतिपरान्मंत्रानशंसन् ।

अस्तुवन् । अवोचन्नित्यर्थः ॥ निपीदन् । सदेरप्रतेरिति पत्वं । विदंति । विद
ज्ञाने । अदादित्वाच्छपो लुक् । प्रत्ययस्वरः । धियंधाः । आतोऽनुपसर्गे क इति
कः । तत्पुरुषे कृते बहुलमिति बहुलवचनाद्वितीयाया अप्यलुक् । तष्टान् ।
तद्यु तद्यु तनूकरणे । निष्ठा । यस्य विभाषेतीदृप्रतिषेधः । स्त्रीः संयोगाद्योरिति
कलौषः ॥

तृतीयामृचमाह ॥

अजो न द्यां दाधारं पृथिवीं तस्तंभं द्यां मंत्रेभिः सत्यैः ।

प्रिया पदानि पश्यो नि पाहि विश्वायुरग्ने गुहा गुहं गाः ॥ ३ ॥

अजः । न । द्यां । दाधारं । पृथिवीं । तस्तंभं । द्यां । मंत्रेभिः । सत्यैः ।

प्रिया । पदानि । पश्यः । नि । पाहि । विश्वऽआयुः । अग्ने । गुहा । गुहं । गाः ॥ ३ ॥

अजो न । अजति गच्छतीत्यजः सूर्यः । यद्वा न जायत इत्यजः । जन्मरहित
इत्यर्थः । स इव द्यां । शेति पृथिवीनाम । द्यां भूमिं दाधार । अयमग्निः प्रका-
शकत्वेन धारयति । पृथिवीत्यंतरिक्षनाम । पृथिवीमंतरिक्षं च धारयतीत्येव ।
द्यां द्युलीकं सत्यैरवितथार्थैर्मंत्रेभिर्मंत्रैस्तस्तंभं । स्तभाति । यथाधो न पतति ।
उपर्येव तिष्ठति तथा करोतीत्यर्थः । मंत्रैर्दिवो धारणं तैत्तिरीये समान्नातं ।
देवा वा आदित्यस्य स्वर्गलोकस्य पराचोऽतिपातादविभयुः । तं छंदोभिरह-
हनृत्या इति । यद्वा सत्यैर्मंत्रैः स्तूयमानोऽग्निर्द्यौं तस्तंभेति । हे अग्ने विश्वायुः ।
विश्वं सर्वमायुरन्नं यस्य स त्वं पश्यः पश्योः प्रिया प्रियाणि पदानि शोभनतृ-
णोदकोपेतानि स्थानानि निपाहि । नितरां पालय । मा धाक्षीरित्यर्थः । तर्हि
कुच निवसामीति चेत् तत्राह । गुहा गुहाया अपि गुहं गुहां गवां संचारायो-
ग्यस्थानं गाः । गच्छ । तत्रैव निवसेत्यर्थः ॥ पश्यः । जसादिषु छंदसि वावच-
नमिति घेर्ङितीति गुणाभावे यणादेशः । उदात्तयण इति विभक्तेरुदात्तत्वं ।
गुहा । सुपां सुलुगिति पंचम्या आज्ञादेशः । चित्वादंतोदात्तत्वं । गुहं । व्यत्ययेन
ह्रस्वत्वं । गाः । छांदसो लुङ् । इणो गा लुङीति गादेशः ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

य इं चिकेत गुहा भवन्तमा यः ससाद् धारामृतस्य ।

वि ये चृतंत्यूता सर्पंत आदिङ्सूनि प्र ववाचास्मै ॥ ४ ॥

यः । ई । चिकेत । गुहा । भवंतं । आ । यः । ससादे । धारा । ऋतस्य ।
वि । ये । चृतंति । ऋता । सपंतः । आत् । इत् । वसूनि । प्र । ववाच । अस्मै ॥ ४ ॥

यः पुमान् ईमेनं गुहा भवंतं गुहायां संतमग्निं चिकेत । जानाति । यश्च
ऋतस्य सत्यस्य यज्ञस्य वा धारयितारमेनमग्निमाससाद । आसीदति । उपास्त्र
इत्यर्थः । ये च ऋता ऋतानि सत्यानि यज्ञान्वा सपंतः समवयंतः स्पृशंतो वा
पुरुषा एतमग्निं विचृतंति । अग्निमुद्दिश्यं स्तुतीर्यभूति । कुर्वंतीत्यर्थः । आदित्
स्तुत्यनंतरमेवास्मै सर्वस्मै स्तोतृजनाय वसूनि धनानि प्रववाच । प्रकथयति ॥
चिकेत । कित ज्ञाने । लिटि णलि लिट्स्वरः । चृतंति । चृती हिंसायथनयोः ।
तौदादिकः । लसार्वधातुकानुदात्तत्वे विकरणस्वरः शिष्यते । ववाच । लिटि
ब्रुवो वचिः । लिट्वाभ्यासस्योभयेषामित्यभ्यासस्य संप्रसारणं । संप्रसारणाच्चेति
परपूर्वत्वस्य वा छंदसि । पा० ६. १. १०८. १. इति विकल्पनाद्यणादेशः ॥

पंचमीमृचमाह ॥

वि यो वीरुत्सु रोधन्महितोत्त प्रजा उत्त प्रसूष्वंतः ।
चित्रिर्मां दमे विश्वायुः सद्येव धीराः संमायं चक्रुः ॥ ५ ॥
वि । यः । वीरुत्सु । रोधत् । महित्वा । उत्त । प्रजाः । उत्त । प्रसूषु । अंतरिति ।
चित्रिः । अमां । दमे । विश्वः । आयुः । सद्येव । धीराः । संमायं । चक्रुः ॥ ५ ॥

योऽग्निर्वीरुस्वोपधीषु महित्वा यानि महत्त्वानि संति तानि विरोधत् ।
विरुणद्धि । विशेषेणावृणोति । नावशेषयति । उत्त अपि च प्रजाः प्रकर्षेणोत्पन्नाः
पुष्पफलादिलक्षणाः प्रसूषूपादयित्रीषु मातृस्थानीयास्वोपधीष्वंतर्मध्ये विरु-
णद्धीत्येव । द्वितीय उत्तशब्दः पादपूरणः । तथा चित्रिष्वेतयिता ज्ञापयितापां
दमे जलानां मध्यभूते गृहे विश्वायुः सर्वान्नो योऽग्निर्वर्तते इति शेषः ।
तमग्निं धीरा मेधाविनः संमाय संमाननं पूजनं कृत्वा । स्तुतिभिः स्तुत्येत्यर्थः ।
चक्रुः । कर्माणि कुर्वंति । तत्र दृष्टान्तः । सद्येव । यथा सदनं गृहं प्रथमतः संपूज्य
पश्चात्तत्र कर्माण्याचरंति तद्वत् ॥ वीरुत्सु । विपूर्वाद्गोहतेः क्तिप् । न्यंकादिषु
वीरुध् इति षटितत्वादुपसर्गस्य दीर्घो धकारश्चांतादेशः । उक्तं च । वीरुध् ओष-
धयो भवंति । रोधत् । रुधिर् आवरणे । लेट्वाडागमः । इतश्च लोप इतीकार-

लोपः । संमाय । माइ माने शब्दे च । समासेऽनञ्पूर्वे क्तो ल्यप् । पा० ७. १. ३७. । न ल्यपि । पा० ६. ४. ६९. । इतीत्वप्रतिषेधः ॥

॥ इति प्रथमस्य पंचम एकादशो वर्गः ॥

श्रीणन्निति द्वैपदं दशर्चं चतुर्थं सूक्तं । तत्राध्ययनतः पंचर्चं । ऋष्याद्याः पूर्ववत् । विनियोगो लैंगिकः ॥

तत्र प्रथमामुचमाह ॥

श्रीणन्नुपं स्याद्विं भुरण्युः स्यातुश्चरषमक्तून्वूर्णोत् ।

परि यदेषामेको विश्वेषां भुवद्विदो देवानां महित्वा ॥ १ ॥

श्रीणन् । उपं । स्यात् । दिवं । भुरण्युः । स्यातुः । चरषं । अक्तून् । वि । ऊर्णोत् ।

परि । यत् । एषां । एकः । विश्वेषां । भुवत् । देवः । देवानां । महिऽत्वा ॥ १ ॥

भुरण्युर्हविषां भर्ता धारयिता पयःप्रभृतिना श्रयणद्रव्येण सोममिव तैर्हविर्भिः श्रीणन् मिश्रयन्दिवमुपस्थात् । उपतिष्ठति । प्राप्नोतीत्यर्थः । स्यातुः स्थावरं चरषं जंगमं तदुभयात्मकं जगदक्तून् सर्वा राक्षीश्च व्यूर्णोत् । स्वतेजसा विशेषेणाच्छादयति । हविर्वहनं कुर्वन्सर्वमपि जगत्स्वभासा प्रकाशयति स्मेति भावः । विश्वेषां सर्वेषां देवानां दानादिगुणयुक्तानामिन्द्रादीनां मध्ये देवो द्योतमानः । एक एवायमग्निरेषां पूर्वोक्तानां स्थावरादीनां महित्वा महत्त्वानि माहात्म्यानि यद्यस्मात्परिभुवत् । परिभवति । परिगृह्णाति । परितो व्याप्य वर्तते । परिपूर्वो भवतिः परियहार्थः । यद्वा । एषां विश्वेषां स्थावरादीनां मध्ये वर्तमानोऽयं देवोऽग्निर्देवानां महत्त्वानि यद्यदा परिभुवत् । परितो व्याप्नोति । तदानीमिति पूर्वचान्वयः ॥ ऊर्णोत् । ऊर्णुञ् आच्छादने । ऊर्णोतिर्विभाषा । पा० ७. २. ६. । इति वृद्धैर्विकल्पः ॥

द्वितीयामुचमाह ॥

आदिते विश्वे ऋतुं जुषंतं शुष्काद्यद्देव जीवो जनिष्ठाः ।

भजंत विश्वे देवत्वं नाम ऋतं संपतो अमृतमेवैः ॥ २ ॥

आत् । इत् । ते । विश्वे । ऋतुं । जुषंतं । शुष्कात् । यत् । देव । जीवः । जनिष्ठाः ।

भजंत । विश्वे । देवऽत्वं । नाम । ऋतं । संपतः । अमृतं । एवैः ॥ २ ॥

हे देव द्योतमानाग्ने जीवो जीवन्म्रज्जलन् शुष्कावीरस्तादरिखरूपात्काष्टाद्य-
 द्वा जनिष्ठाः । प्रादुर्भवसि । मयनेनोत्पद्यसे । आदित् अनन्तरनेव विश्वे सर्वे
 यजमानास्ते तुभ्यं क्रतुं कर्म जुषंत । सेवन्ते । अनुतिष्ठन्ति । तपानुष्टाय च विश्वे
 ते सर्वे नाम नामकमृतमवितयं देवत्वं देवतात्वं भजन्त । भजन्ते प्राप्नुवन्ति । किं
 कुर्वन्तः । अमृतममरणं तामेवैस्तां गंतृभिः स्तोत्रैः संपन्तः सनवयन्तः प्राप्नुवन्त
 इत्यर्थः ॥ जुषन्तेत्यादीनि वीण्याख्यातानि छंदसि लुङ्लङ्लिट् इति वर्तना-
 नार्थानि । एवैः । यन्ति स्तोत्रव्याभिमुख्येन गच्छन्तीत्येवानि स्तोत्राणि । इण-
 शीङ्भ्यां वन् ॥

तृतीयानुचमाह ॥

ऋतस्य प्रेयां ऋतस्य धीतिर्विश्वायुर्विश्वे अर्पासि चक्रुः ।

यस्तुभ्यं दाशाद्यो वां ते शिक्षात्तस्मै चिकित्वावयिं दयस्व ॥ ३ ॥

ऋतस्य । प्रेयाः । ऋतस्य । धीतिः । विश्वेऽन्नायुः । विश्वे । अर्पासि । चक्रुः ।

यः । तुभ्यं । दाशात् । यः । वा । ते । शिक्षात् । तस्मै । चिकित्वान् । रयिं । दयस्व ॥ ३ ॥

ऋतस्य गतस्य देवयजनं प्राप्तव्याग्नेः प्रेयाः प्रकर्षण्यनाणाः स्तुतयः क्रियन्ते ।
 धीतिः । धीयते सोमः पीयतेऽस्मिन्निति धीतिर्यागः । सोऽपि ऋतस्य देवय-
 जनदेशं प्राप्तव्याग्नेरेव क्रियते । अतः सोऽग्निर्विश्वायुः । विश्वं सर्वेनायुस्त्वं यत्स स
 तयाविद्यो भवति । अपि चास्मै विश्वे सर्वे यजमाना अर्पासि दर्शपूर्णमासादीनि
 कर्माणि चक्रुः । कुर्वन्ति । हे अग्ने तुभ्यं यी दाशात् । चरुपुरोडाशादीनि हवीषि
 ददाति । यो वान्योऽपि यो यजमानस्ते शिक्षात् । तदीयं कर्म कर्तुं शक्नो
 भूयासमितीच्छति । उभयविधाय तस्मै यजमानाय चिकित्वान् तत्कृतमनुष्ठानं
 जानन्स्त्वं रयिं दयस्व । धनं देहि ॥ दाशात् । दाष्टुं दाने । लेद्धाडागमः । शि-
 द्धात् । शक्नुं शक्नोति । इच्छायिं सन् । सनि नीमायुःफलभक्षेयचारत्येतादेशः ।
 अत्र लोपोऽभ्यासत्येवभ्यासलोपः । स्तोः संयोगाद्योरितिः सलोपः । पूर्व-
 वल्लेद्धाडागमः । चिकित्वान् । कित् ज्ञाने । लिटः क्तुः । दयस्व । दय दानग-
 तिरक्षणहिंसादानेषु ॥

चतुर्थीनुचमाह ॥

होता निर्यज्ञो मनोरपत्ये स चिच्छासां पती रयीणां ।

इच्छन्त रेतो मिथस्तनूषु सं जानत स्वैर्दक्षैर्मूराः ॥ ४ ॥

होता । निऽसन्नः । मनोः । अर्पत्ये । सः । चित् । नु । आसां । पतिः । रयीणां ।
इच्छंत । रेतः । मिथः । तनूषु । सं । जानत । स्वैः । दक्षैः । अमूराः ॥ ४ ॥

हे अग्ने त्वं मनोरपत्ये यजमानस्वरूपायां प्रजायां होता देवानामाह्वाता
सन् निषत्तो निषण्णः । मानव्यो हि प्रजा इति हि ब्राह्मणं । स चिन्नु स एव
त्वमासां प्रजानां रयीणां गवादीनां धनानामपि पतिः स्वामी । अतस्ताः प्रजा-
स्तनूष्वात्मीयेषु शरीरेषु मिथः संसृष्टमेकीभूतं पुत्ररूपेण परिणतं रेतो वीर्य-
मिच्छंत । ऐच्छन् । त्वदनुग्रहेण पुत्रमलभन्तेति यावत् । लब्धपुत्राश्च ताः प्रजा
अमूरा अमूढाः सत्यः स्वैः स्वकीयैर्दक्षैः समर्थैः पुत्रैः सह संजानत । सम्यक्
अवगच्छन्ति । चिरकालं जीवन्तीत्यर्थः । यद्वा दक्षशब्दः प्राणवाची । प्राणो वै
दक्षोऽपानः क्रतुरिति श्रुतेः । स्वैर्दक्षैः स्वकीयैः प्राणैरमूराः संगतास्त्वयैव सर्वे
जानन्ति ॥ इच्छंत । व्यत्ययेनात्मनेपदं । जानत । छांदसो लङ् । मृत्यादादेशे
आभ्यस्तयोरात् इत्याकारलोपः । अमूरा । मूरा अमूरेत्यत्र यास्क एवं व्याचख्यौ ।
मूढा वयं सोऽमूढस्त्वमसि । नि० ६. ८. इति । अतोऽचाप्यमूरशब्देनामूढत्व-
मुच्यते । वर्णव्यापत्त्या ढकारस्य रेफः । यद्वा मुर्छा मोहसमुच्छ्राययोः । अस्मात्सं-
पदादिलक्षणो भावे क्तिप् । रल्लोप इति छलोपः । रो मत्वर्थीयः । न मूरा
अमूराः । अथवा । अम गत्यादिषु । अस्मादीणादिक ऊरन्प्रत्ययः ॥

पंचमीनृचमाह ॥

पितुर्न पुत्राः क्रतुं जुपंत श्रोषन्ते अस्य शसं तुरासः ।

वि रायं और्णोदुरः पुरुष्टुः पिपेश नाकं स्तृभिर्दमूनाः ॥ ५ ॥

पितुः । न । पुत्राः । क्रतुं । जुपंत । श्रोषन् । ये । अस्य । शसं । तुरासः ।

वि । रायः । और्णोत् । दुरः । पुरुऽष्टुः । पिपेश । नाकं । स्तृभिः । दमूनाः ॥ ५ ॥

अस्याग्नेः शसं शसनं तुरासस्त्वरमाणाः संतो ये यजमानाः श्रोषन् ।
शृण्वन्ति । ते सर्वे तेनानुशिष्टं क्रतुं कर्म जुपंत । सेवन्ते । तत्र दृष्टान्तः । पितुर्न
पुत्राः । यथा पुत्राः पुरु बहुलं चायकाः पुत्रास्त्रो नरकाद्वा रक्षकास्तनयाः पि-
तुराज्ञां कुर्वन्ति तद्वत् । पुत्रः पुरु चायते निपरणाद्वा पुं नरकं ततस्त्रायत इति
वा । नि० २. ११. इति यास्कः । पुरुष्टुः । ष्टु इत्यञ्जनाम् । बह्वञ्चः सोऽग्निरेषां
यजमानानां दुरो द्वाराणि यज्ञस्य द्वारभूतानि रायो धनानि व्यौर्णात् । विवृणोति

प्रकाशयति ददातीति यावत् । अपि च दमूना दमे यज्ञगृहे मनो यस्य सोऽग्निः । नास्मिन्नकं दुःखमस्तीति नाको द्युलोकः । तं । स्तुभिरिति नक्षत्रनाम । स्तुभिर्नक्षत्रैः पिपेश । अवयवीचकार । नक्षत्रैर्युक्तमकरोदित्यर्थः ॥ श्रोषन् । श्रु श्रवणे । लेट्छडागमः । सिद्धहुलं लेटीति सिप् । बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक् । इतश्च लोप इतीकारलोपः । संयोगांतस्य लोपः । पिपेश । पिश अवयवे ॥

॥ इति प्रथमस्य पंचमे द्वादशो वर्गः ॥

शुक्र इति द्वैपदं दशर्चमध्ययनतः पंचर्चं पंचमं सूक्तं पराशरस्यायमाग्नेयं । शुक्र इत्यनुक्रांतं । विनियोगो लैंगिकः ॥

तच्च प्रथमामृचमाह ॥

शुक्रः शुशुक्राँ उपो न जारः पमा समीची दिवो न ज्योतिः ।

परि प्रजातः क्रत्वा बभूय भुवो देवानां पिता पुत्रः सन् ॥ १ ॥

शुक्रः । शुशुक्रान् । उपः । ना । जारः । पमा । समीची इति संऽईची । दिवः । ना । ज्योतिः ।

परि । प्रऽजातः । क्रत्वा । बभूय । भुवः । देवानां । पिता । पुत्रः । सन् ॥ १ ॥

शुक्रः शुभवर्णोऽयमग्निरूपो न जारः । उपसो जरयिता सूर्य इव शुशुक्रान् शोचयिता सर्वस्य प्रकाशयिता भवति । तथा समीची संगते द्यावापृथिव्यौ दिवो न ज्योतिर्द्योतिमानस्य सूर्यस्य ज्योतिरिव पमा । स्वतेजसा पूरयिता । हे अग्ने । अतस्त्वं प्रजातः प्रादुर्भूतः सन् क्रत्वा कर्मणा यद्वा ज्ञानहेतुना प्रकाशेनोक्त-प्रकारेण सर्वं जगत्परिवभूय । परितो व्याप्नोषि । दीप्यंतीति देवा ऋत्विजः । तेषां पुत्रः सन् पुत्राक्षो नरकान्तायकः सन् पिता भुवः । पालयिता भवसि । यद्वा देवानामिन्द्रादीनामेव पुत्रः सन् पुत्र इव दूतो भूत्वा पिता हविर्भिः पालयिता भवसि ॥ शुशुक्रान् । शुच दीप्ती । लिटः कसुः । व्यत्ययेन कुत्वं । पमा । पृ पालनपूरणयोरित्यस्मादाहमहनजन इति किप्रत्ययः । सुपां सुलुगिति सोडादेशः । समीची । संपूर्वादंचतेऽर्चत्विगित्यादिना क्तिन् । समः समि । पा० ६. ३. ९३ । इति सम्प्रदाशः । अंचतेऽथेति वक्तव्यमिति ङीप् । अच इत्यकारलोपे चाविति दीर्घत्वं । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण ङीप् उदात्तत्वं । वा छंदसीति पूर्वसवर्ण-दीर्घत्वं । यदि तु संऽईची इति पदविभागः क्रियते । तर्हुद ईत् । पा० ६. ४. १३९ ।

इति विधीयमानमीत्वं सम उत्तरस्यापि द्रष्टव्यं। बभूय। बभूयात्ततंथ। पा० १.२.६४।
इति निपातनादिङभावः ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

वे॒धा अ॒र्ह॒भो अ॒ग्निर्वि॒जान॒न्नू॒ध॒र्न गो॒नां स्वा॒घ्नां पि॒त॒न॒नां ।

ज॒ने न शे॒वं आ॒हू॒र्यः स॒न्म॒ध्ये नि॒र्प॒त्तो र॒खो द॒रो॒णे ॥ २ ॥

वे॒धाः। अ॒र्ह॒भः। अ॒ग्निः। वि॒जान॒न्। ऊ॒धः। न। गो॒नां। स्वा॒घ्नां। पि॒त॒न॒नां।

ज॒ने। न। शे॒वं। आ॒हू॒र्यः। स॒न्। म॒ध्ये। नि॒ऽस॒त्तः। र॒खः। द॒रो॒णे ॥ २ ॥

वेधाः। मेधाविनामेतत्। मेधावी यद्वा विधाता सर्वस्य कर्ता ह भो दर्परहितो
विजानन् कर्तव्याकर्तव्यविभागं जानन्नग्निर्गोनां गवामूधर्न गोसंबन्धिपयस आश्र-
यभूतं स्थानमिव पितृनामन्नानां स्वाद्य स्वादयिता रसयिता। यथा गोरूधः
पयःप्रदानेन सर्वाण्यन्नानि स्वादूनि करोति तद्वदग्निरपि सम्यक्पाकेन सर्वा-
ण्यन्नानि स्वादूनि करोतीत्यर्थः। अपि च। एवंभूतोऽग्निर्जने न शेवः। जनपदे
लोकसुखकरः पुरुष इव मध्ये यज्ञेषु मध्य आहूय आह्वातव्यः सन् दुरोणे यज्ञगृहे
निपत्तो निषण्णो रखो रसयिता स्तुत्यो वा भवति ॥ गोनां। गोः पादति
। पा० १. १. ५१.। इत्यपादतिऽपि नृद्। स्वाघ्ना। स्वद आस्वादने। अंतर्भावि-
तण्यर्थादन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति मनिन्। सुपां सुलुगिति सोर्लुक्। पितृनां।
नामन्यतरस्यामिति नाम उदात्तत्वं। आहूयः। आहूपूर्वात् ऋयतेरचो यदिति यत्।
बहुलं छंदसीति संप्रसारणं। हल इति दीर्घः। रेफोपजनच्छांदसः। यतोऽनाव
इत्याद्युदात्तत्वं ॥

तृतीयामृचमाह ॥

पु॒त्रो न जा॒तो र॒खो द॒रो॒णे वा॒जी न प्री॒तो वि॒शे वि ता॒रीत् ।

वि॒शे यद॒हे नृ॒भिः स॒नी॒ळा अ॒ग्निर्दे॒व॒त्वा वि॒श्वान्य॒श्याः ॥ ३ ॥

पु॒त्रः। न। जा॒तः। र॒खः। द॒रो॒णे। वा॒जी। न। प्री॒तः। वि॒शः। वि। ता॒रीत्।

वि॒शः। यत्। अ॒हे। नृ॒ऽभिः। स॒ऽनी॒ळाः। अ॒ग्निः। दे॒व॒ऽत्वा। वि॒श्वानि। अ॒श्याः॥ ३ ॥

पुत्रो न पुत्र इव जातः प्रादुर्भूतोऽग्निर्दुरोणे गृहे रखो रसयिता भवति।
वाजीव। अथ इव प्रीतो हर्षयुक्तः सन्विशः संयामे वर्तमानाः शत्रुभूताः प्रजा
वितारीत्। विशेषेण तरति। अतिक्रामति। अपि च नृभिर्ऋत्विग्लक्षणेर्मुन्यैः

सहितोऽहं सनीळाः समाननिवासस्थाना विशो दैवीः प्रजा यद्यदाहे । आह-
यामि । तदानीमयमग्निर्विश्वानि सर्वाणि देवत्वा देवत्वान्यश्याः । अश्रुते प्राप्नोति ।
स्वयमेव तत्तद्देवतारूपो भवतीत्यर्थः । तथा च मंत्रांतरमाप्तास्यते । त्वमग्ने
वरुणो जायसे यत्त्वं मित्रो भवसि यत्तमिह इत्यादि ॥ अश्याः । अशू व्याप्तौ ।
लिङि व्यत्ययेन परस्मैपदमध्यमौ । बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक् ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

नकिं॑ ए॒ता व्र॒ता मि॒नन्ति॑ नृ॒भ्यो॒ यदे॒भ्यः श्रु॒ष्टिं च॒कथं॑ ।

तद्बु॑ ते॒ दंसो॒ यदहं॑ न्समा॒नैर्नृभि॑र्यद्यु॒क्तो वि॒वे रपांसि॑ ॥ ४ ॥

नकिं॑ । ते । ए॒ता । व्र॒ता । मि॒नन्ति॑ । नृ॒ऽभ्यः । यत् । ए॒भ्यः । श्रु॒ष्टिं । च॒कथं॑ ।

तत् । तु । ते । दंसः । यत् । अहं । सुमा॒नैः । नृ॒ऽभिः । यत् । यु॒क्तः । वि॒वे । रपांसि॑ ॥ ४ ॥

हे अग्ने ते तव संबंधीन्येता व्रता । एतानि परिदृश्यमानानि दर्शपूर्णमासा-
दीनि कर्माणि नकिर्मिनन्ति । राक्षसादयो बाधका न हिंसन्ति । यद्यस्मात्त्वमेभ्यः
कर्मसु वर्तमानेभ्यो नृभ्यो यज्ञस्य नेतृभ्यो यजमानेभ्यः श्रुष्टिं । श्वाश्वश्रुते व्याप्नो-
तीति श्रुष्टिर्यज्ञफलरूपं सुखं । तच्चकथं । कृतवानसि । सति हि तव व्रतानां
बाधक एतन्नोपपद्यते । अतोऽवगम्यते तव व्रतानां हिंसका न संतीति । हे
अग्ने ते त्वदीयं तद्बु दंसस्तदेव कर्म यद्यदि राक्षसादिरहन् । हन्ति नाशयति ।
तदानीं समानैः सप्तगणरूपेण सदृशैर्नृभिर्नेतृभिर्मरुद्भिः युक्तत्वं रपांसि बाध-
कानि राक्षसादीनि यद्यस्मात्त्वं विवे । गमयसि पलायनं प्रापयसि । तत्तस्मात्त्वव
व्रतानि न हिंसन्तीति योज्यं ॥ मिनन्ति । मीज् हिंसायां । क्रैव्यादिकः । प्यादीनां
ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं । विवे । छंदसि लुङ्लल्लिट इति वर्तमाने लङ् । वी
गत्यादिषु । सिथदादित्वाच्छपो लुकि प्राप्ते बहुलं छंदसीति शपः श्रुः ॥

पंचमीमृचमाह ॥

उ॒पो न जा॒रो वि॒भावो॒सः संज्ञा॑तरूप॒श्चिके॑त॒दस्मै॑ ।

त्सना॑ व॒हंतो॑ दुरो॒ ऋ॒ण॒न्न॒र्वत॑ वि॒श्वे स्व॑र्॒दृशी॑के ॥ ५ ॥

उ॒पः । न । जा॒रः । वि॒भा॒ऽवा । उ॒सः । संज्ञा॑त॒ऽरूपः । चि॒के॑तत् । अ॒स्मै ।

त्सना॑ । व॒हंतः । दुरः । वि । ऋ॒ण॒वत् । न॒र्वत॑ । वि॒श्वे । स्वः । दृशी॑के ॥ ५ ॥

इति विधीयमानमीत्वं सम उत्तरस्यापि द्रष्टव्यं । बभूथ । बभूथाततंथ । पा० ७. २. ६४ ।
इति निपातनादिभावः ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

वे॒धा अ॒ह॒भो अ॒ग्निर्वि॒जान॒नू॒ध॒र्न गो॒नां॒ स्वा॒न्ना॒ पि॒त॒ूनां॑ ।

जने॒ न शे॒वं आ॒हू॒र्यः स॒न्म॒ध्ये नि॒ष॒त्तो र॒खो द॒रो॒णे ॥ २ ॥

वे॒धाः । अ॒ह॒भः । अ॒ग्निः । वि॒जान॑न् । ऊ॒र्धः । न । गो॒नां । स्वा॒न्ना॒ पि॒त॒ूनां॑ ।

जने॑ । न । शे॒वं । आ॒हू॒र्यः । सन् । म॒ध्ये । नि॒ष॒त्तः । र॒खः । द॒रो॒णे ॥ २ ॥

वेधाः । मेधाविनामैतत् । मेधावी यद्वा विधाता सर्वस्य कर्ताहभो दर्परहितो
विजानन् कर्तव्याकर्तव्यविभागं जानन्नग्निर्गोनां गवामूधर्न गोसंबन्धिपयस आश्र-
यभूतं स्थानमिव पितूनामन्नानां स्वान्न स्वादयिता रसयिता । यथा गोरूधः
पयःप्रदानेन सर्वाण्यन्नानि स्वादूनि करोति तद्वदग्निरपि सम्यक्पाकेन सर्वा-
ण्यन्नानि स्वादूनि करोतीत्यर्थः । अपि च । एवंभूतोऽग्निर्जने न शेवः । जनपदे
लोकसुखकरः पुरुष इव मध्ये यज्ञेषु मध्य आहूय आह्वातव्यः सन् दुरोणे यज्ञगृहे
निषत्तो निषण्णो रखो रसयिता स्तुत्यो वा भवति ॥ गोनां । गोः पादांते
। पा० ७. १. ५७. । इत्यपादांतेऽपि नृद् । स्वान्ना । स्वद आस्वादने । अंतर्भावि-
तण्यर्थादन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति मनिन् । सुधां सुलुगिति सोर्लुक् । पितूनां ।
नामन्यतरस्यामिति नाम उदात्तत्वं । आहूयः । आहूपूर्वात् ह्यतेरचो यदिति यत् ।
बहुलं छंदसीति संप्रसारणं । हल इति दीर्घः । रेफोपजनश्छांदसः । यतोऽनाव
इत्याद्युदात्तत्वं ॥

तृतीयामृचमाह ॥

पु॒त्रो न जा॒तो र॒खो द॒रो॒णे वा॒जी न प्री॒तो वि॒शे वि॒ तारी॑त् ।

वि॒शे यद॒हे नृ॒भिः सनी॑का अ॒ग्निर्दे॒व॒त्वा वि॒श्वान्य॑श्याः ॥ ३ ॥

पु॒त्रः । न । जा॒तः । र॒खः । द॒रो॒णे । वा॒जी । न । प्री॒तः । वि॒शः । वि॒ तारी॑त् ।

वि॒शः । यत् । अ॒हे । नृ॒भिः । स॒नी॒काः । अ॒ग्निः । दे॒व॒त्वा । वि॒श्वानि॑ । अ॒श्याः ॥ ३ ॥

पुत्रो न पुत्र इव जातः प्रादुर्भूतोऽग्निर्दुरोणे गृहे रखो रसयिता भवति ।
वाजीव । अश्व इव प्रीतो हर्षयुक्तः सन्विशः संयामे वर्तमानाः शत्रुभूताः प्रजा
वितारीत् । विशेषेण तरति । अतिक्रामति । अपि च नृभिर्भुङ्क्विग्लक्ष्यैर्सन्नुषैः

कर्माणि तानि सर्वाण्यवगच्छन् अवगत्य व्याप्नोतीत्यर्थः ॥ वनेम । वन षण्
संभक्तौ । शपि प्राप्ते व्यत्ययेन शः । अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे विकरणस्वरः
शिष्यते । पूर्वीः । पुरुश्चाद्यौतो गुणवचनादिति ङीष् । हलि चेति दीर्घः ।
मनीषा । ईषा अक्षादित्वात्प्रकृतिभावः । सुशोकः । शुच दीप्तौ । भावे घञ् । चजोः
कु धिययतो रिति कुवं । शोभनः शोको यस्य । आद्युदात्तं द्वच् छंदसीत्युत्तरपदा-
द्युदात्तत्वं । अश्याः । देवत्वा विश्वान्यश्या इतिवत् । चिकित्वान् । कित ज्ञाने ।
लिटः कसुः ॥

तृतीयामृचमाह ॥

गर्भो यो अपां गर्भो वनानां गर्भश्च स्यातां गर्भश्चरथा ।

अद्रौ चिदस्मा अंतर्दुरोणे विशां न विश्वो अमृतः स्वाधीः ॥ २ ॥

गर्भः । यः । अपां । गर्भः । वनानां । गर्भः । च । स्यातां । गर्भः । चरथा ।

अद्रौ । चित् । अस्मै । अंतः । दुरोणे । विशां । न । विश्वः । अमृतः । सुऽआधीः ॥ २ ॥

योऽग्निरपां गर्भो गर्भवदंतर्वर्ती । अपांनपात्संज्ञः । यथ वनानामरण्यानां
गर्भो दावाग्निरूपेण तन्मध्ये वर्तते । यथ स्यातां स्थावराणां काष्ठादीनां गर्भोऽंत-
रवस्थाता । चरथां चरणवतां जंगमानां गर्भो जठररूपेण देहमध्येऽवतिष्ठते ।
एवंभूतायास्मा अग्नये दुरोणे दुस्तर्यगृहेऽद्रौ चित् पर्वतेऽप्यंतर्मध्ये हविः प्रयच्छं-
तीति शेषः । सोऽयममृतोऽमरणधर्मोऽग्निः स्वाधीः शोभनकर्मयुक्तः शोभनध्यानो
वा । अस्माकं भवतीति शेषः । तच्च दृष्टांतः । विश्वो निवेशयिता सुखेनावस्था-
पयिता राजा विशां न । प्रजानां यथा रक्षणरूपशोभनकर्मयुक्तो भवति तद्वत् ॥
स्यातां । तिष्ठतेः क्विप् छांदसस्तुक् । यद्वा । औणादिकस्तुप्रत्ययः । आभ्यंत्यलो-
पच्छांदसः । चरथां । शीङ्शपिस्त्वमि । उ० ३. ११२. । इति विधीयमानोऽथ-
प्रत्ययो बहुलवचनाच्चेरपि द्रष्टव्यः । आगमानुशासनस्थानित्यत्वादामो नुड-
भावे सवर्णदीर्घः । विश्वः । विश प्रवेशने । अस्मादंतर्भावितव्यार्थादशिष्युपी-
त्यादिना कन्प्रत्ययः । निष्ठादाद्युदात्तत्वं ॥

तृतीयामृचमाह ॥

स हि क्षुपावाँ अग्नी रयीणां दाशद्यौ अस्मा अरं सूक्तैः ।

एता चिकित्वो भूमा नि पाहि देवानां जन्म मर्ताश्च विद्वान् ॥ ३ ॥

उपो न जारः । उपसो जरयितादित्य इव विभावा विशिष्टप्रकाशयुक्त उक्षो निवासयिता संज्ञातरूपः सर्वैः प्राणिभिरवगतस्वरूपः । देवतांतरवदप्रत्यक्षो न भवतीत्यर्थः । एवंभूतोऽग्निरस्मै यजमानाय चिकेतत् । जानातु । अभिमतफलं ददात्वित्यर्थः । यद्वा विभक्त्यव्ययः । अस्मा इदं सूक्तरूपं स्तोत्रं चिकेतत् । जानातु । तथास्य रश्मयस्तन्नात्मनैव स्वयमेव वहंतो हविर्वहनं कुर्वतो दुरो यज्ञगृहद्वाराणि व्युत्सन् । विशेषेण गच्छन्ति । व्याप्नुवंतीत्यर्थः । तदनंतरं हरीके दर्शनीये स्वनर्भसि विश्वे सर्वे ते रश्मयो नवंत । गच्छन्ति । नवतिर्गतिकर्मा । देवान्प्राप्नुवंतीत्यर्थः ॥ उप्तः । वस निवासे । स्थायितं चीत्यादिना रक् । यजादित्वात्संप्रसारणं । चिकेतत् । कित ज्ञाने । जौहोत्यादिकः । लेट्युडागमः । बहुलं छंदसीति वक्तव्यं । पा० ७. ३. ८७. २. इति वचनान्नाभ्यस्तस्याचि पितीति लघुपधगुणप्रतिषेधाभावः । अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं । ऋत्स्वन् । इवि रिवि धिवि गत्यर्थाः । इदित्त्वानुम् । छांदसो लङ् । व्यत्ययेन रेफस्य संप्रसारणं । यद्वा ऋणु गतौ । तनोत्यादिः ॥

॥ इति प्रथमस्य पंचमे त्रयोदशो वर्गः ॥

वनेमेति द्वैपदमेकादशर्चमध्ययनतः षट्चं षष्ठं सूक्तं । ऋष्याद्याः पूर्ववत् । अनुक्रांतं च । वनेमैकादशेति । विनियोगो लैंगिकः ॥

तच्च प्रथमामृचमाह ॥

वनेमं पूर्वीर्यो मनीषा अग्निः सुशोको विश्वान्यश्याः ।

आ दैव्यानि व्रता चिकित्वाना मानुषस्य जनस्य जन्म ॥ १ ॥

वनेमं । पूर्वीः । अर्यः । मनीषा । अग्निः । सुऽशोकः । विश्वानि । अश्याः ।

आ । दैव्यानि । व्रता । चिकित्वान् । आ । मानुषस्य । जनस्य । जन्म ॥ १ ॥

पूर्वीः प्रभूता इपोऽन्धानि वनेम । संभजेमहि । अग्निस्तादृशान्यन्धानि ददात्वित्यर्थः । मनीषा । मनीषया बुद्धार्यो गंतव्यः प्राप्नव्यः । यद्वा मनीषयार्थः स्वामी । सुशोकः शोभनदीप्तिः । एवंभूतोऽग्निर्विश्वानि सर्वाणि कर्माण्यश्याः । अधुते व्याप्नोति । किं कुर्वन् । दैव्यानि देवेषु भवानि व्रता व्रतानि कर्माणि चिकित्वान् आ । समंताज्जानन् । तथा मानुषस्य जनस्य मनुष्यजातस्य जन्मोत्पत्तिरूपं कर्म चिकित्वान् । आभिमुख्येन जानन् । द्यावापृथिव्योः संबन्धीनि यानि

कर्माणि तानि सर्वाण्यवगच्छन् अवगत्य व्याप्नोतीत्यर्थः ॥ वनेम । वन घण
संभक्तौ । शपि प्राप्ते व्यत्ययेन शः । अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे विकरणस्वरः
शिष्यते । पूर्वीः । पुरुषश्चाद्यौतो गुणवचनादिति डीप् । हलि चेति दीर्घः ।
मनीषा । ईषा अक्षादित्वात्प्रकृतिभावः । सुशोकः । शुच दीप्तौ । भावे घञ् । चजोः
कु घिण्यतोरिति कुत्वं । शोभनः शोको यस्य । आद्युदात्तं इच् छंदसीत्युत्तरपदा-
द्युदात्तत्वं । अस्याः । देवता विश्वान्यस्या इतिवत् । चिक्त्वान् । कित ज्ञाने ।
लिटः कसुः ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

गर्भो यो अपां गर्भो वनानां गर्भश्च स्यातां गर्भश्चर्या ।

अद्रौ चिदस्मा अंतदुरोणे विशां न विश्वो अमृतः स्वाधीः ॥ २ ॥

गर्भः । यः । अपां । गर्भः । वनानां । गर्भः । च । स्यातां । गर्भः । चर्या ।

अद्रौ । चित् । अस्मै । अंतः । दुरोणे । विशां । न । विश्वः । अमृतः । सुऽओधीः ॥ २ ॥

योऽग्निरपां गर्भो गर्भवदंतर्वर्ती । अपानपातसंज्ञः । यश्च वनानामरण्यानां
गर्भो दावाग्निरूपेण तन्मध्ये वर्तते । यश्च स्यातां स्थावराणां काष्ठादीनां गर्भोऽंत-
रवस्याता । चरयां चरणवतां जंगमानां गर्भो जठररूपेण देहमध्येऽवतिष्ठते ।
एवंभूतायास्मा अग्नये दुरोणे दुस्तर्यंगृहेऽद्रौ चित् पर्वतेऽप्यंतमध्ये हविः प्रयच्छं-
तीति शेषः । सोऽयममृतोऽमरणधर्मोऽग्निः स्वाधीः शोभनकर्मयुक्तः शोभनध्यानो
वा । अस्माकं भवतीति शेषः । तच्च दृष्टांतः । विश्वो निवेशयिता सुखेनावस्था-
पयिता राजा विशां न । प्रजानां यथा रक्षणरूपशोभनकर्मयुक्तो भवति तद्वत् ॥
स्यातां । तिष्ठतेः क्विप् छांदसस्तुक् । यद्वा । औणादिकस्तुप्रत्ययः । आभ्यंत्यलो-
पच्छांदसः । चरयां । शीङ्शपिरुगमि । उ० ३. ११२. इति विधीयमानोऽथ-
प्रत्ययो बहुलवचनाच्चेररपि द्रष्टव्यः । आगमानुशासनस्यानित्यत्वादामो नुड-
भावे सवर्णदीर्घः । विश्वः । विश प्रवेशने । अस्मादंतर्भावितव्यर्थादशिष्युषी-
त्यादिना कन्प्रत्ययः । निह्नादाद्युदात्तत्वं ॥

तृतीयामृचमाह ॥

स हि क्षुपावाँ अग्नी रयीणां दाश्वी अस्मा अरं सूक्तैः ।

एता चिक्त्वो भूमा नि पाहि देवानां जन्म मर्ताश्च विद्वान् ॥ ३ ॥

सः । हि । क्षपाऽवान् । अग्निः । रयीणां । दाशत् । यः । अस्मै । अरं । सुऽउक्तैः ।
 एता । चिकित्वः । भूमं । नि । पाहि । देवानां । जन्म । मर्तान् । च । विद्वान् ॥ ३ ॥

स ह्यग्निः क्षपावान् । क्षपेति रात्रिनाम । रात्रिमान् । आग्नेयी वै रात्रिरिति श्रुतेः । रात्रेरग्निसंबन्धोऽप्यग्निर्योतिर्योतिरग्निः स्वाहेति हूयमानत्वात् । यद्वा । राक्षसादीनां क्षपणेन नाशेन युक्तः । एवंभूतोऽग्निः स्तोत्रे यजमानाय रयीणां धनानि दाशत् । दाशति प्रयच्छति । यो यजमानोऽस्मा अग्नये सूक्तैः सुष्टूक्तैर्यथाशास्त्रं प्रयुक्तैर्मन्त्रैरमलं पर्याप्तं स्तोत्रं करोति तस्मा इत्यर्थः । हे चिकित्वः । चिकित्वांश्चेतनावानिति यास्कः । हे चेतनावन् सर्वज्ञाग्रे त्वं देवानामिन्द्रादीनां जन्म जन्मानि मर्तान्मनुष्यांश्च विद्वान् जानन्वेतैतानि भूमा भूम्युपलक्षितानि भूतजातानि निपाहि । नितरां पालय । यतस्त्वं देवमनुष्यादीन्सर्वान् जानासि । अत एवमुच्यत इत्यर्थः ॥ रयीणां । क्रियायद्दणं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थे षष्ठी । दाशत् । दाशृ दाने । लेट्यडागमः । अरं । बालमूलेत्यादिना लत्वविकल्पः । सूक्तैः । सूपमानात् क्त इत्युत्तरपदातोदात्तत्वं । चिकित्वः । मनुवसो हरति नकारस्य स्वं । भूमा । सुपां सुलुगिति भूमिशब्दादुत्तरस्या द्वितीयाया डादेशः । पदकाले ह्रस्वश्चादसः ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

वर्धन्यं पूर्वीः क्षपो विरूपाः स्यातुश्च रथंमृतप्रवीतं ।

अराधि होता स्वर्निर्पत्तः कृषन्विश्वान्यपांसि सत्या ॥ ४ ॥

वर्धन् । यं । पूर्वीः । क्षपः । विरूपाः । स्यातुः । च । रथं । ऋतऽप्रवीतं ।

अराधि । होता । स्वः । निऽसत्तः । कृषन् । विश्वानि । अपांसि । सत्या ॥ ४ ॥

पूर्वीर्वह्य उपसः क्षपो निशाश्च विरूपाः शुक्लकृष्णतया विविधरूपाः सत्यो यमग्निं वर्धन् । वर्धयन्ति । तथा स्यातुः स्यावरं वृक्षादिकं रथं रममाणं जंगमं मनुष्यादिकं च ऋतप्रवीतमृतेनोदकेन सत्येन यज्ञेन वा प्रकर्षेण वेष्टितं यमग्निं वर्धति । सोऽग्निः स्वः सुधुरणीये देवयजने निषत्तो निषण उपविष्टः सन् होता देवानामाह्वताराधि । संसिद्धोऽभूत् । यद्वा ऋत्विग्भिरराधि । आराधित इत्यर्थः । किं कुर्वन् । विश्वानि सर्वाणि सत्या सत्सु यजमानेषु भवानि यद्वा

सत्यफलान्यपांसि कर्माणि कृण्वन् कुर्वन् ॥ वर्धन् । वृधेर्ल्यतास्तेद्याडागमः ।
छंदस्युभयथेति शप आर्द्धधातुकत्वात् णिलोपः । इतश्च लोप इतीकारलोपे
संयोगांतलोपः । ऋतप्रवीतं । व्यञ् संवरणे । अस्मात्कर्मणि निष्ठा । वचिस्व-
पीत्यादिना संप्रसारणं । कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्य ग्रहणाच्चुतीया कर्मणीति
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । अराधि । राध साध संसिद्धौ । कर्तरि लुङि व्यत्ययेन
वेष्टिण् ॥

पंचमीमृचमाह ॥

गोषु प्रशस्तिं वनेषु धिपे भरतं विश्वे बलिं स्वर्णः ।

वि त्वा नरः पुरुषा संपर्यन्पितुर्न जिब्रेर्वि वेदो भरत ॥ ५ ॥

गोषु । प्रशस्तिं । वनेषु । धिपे । भरतं । विश्वे । बलिं । स्वर्णः । नः ।

वि । त्वा । नरः । पुरुषा । संपर्यन् । पितुः । न । जिब्रेः । वि । वेदः । भरत ॥ ५ ॥

‘हे अग्ने त्वं वनेषु वननीयेषु संभजनीयेषु गोष्वसदीयेषु पशुषु प्रशस्तिं
प्रशंसां धिपे । दधिपे स्थापयसि । अस्माकं प्रशस्ता गवादिपशवो भवंत्वित्यर्थः ।
विश्वे सर्वे जना नोऽस्मभ्यं स्वः सुप्पूरणीयं बलिमुपायनरूपं धनं भरत ।
आहरंतु । हे अग्ने त्वा त्वां नरो मनुष्याः पुरुषा बहुषु देवयजनदेशेषु विसपर्यन् ।
विविधं पूजयन्ति । पूजयित्वा च वेदो धनं विभरत । त्वत्तो विशेषेण हरन्ति ।
गृह्णन्तीत्यर्थः । तच्च दृष्टांतः । जिब्रेर्जीर्णाद्बृह्णाम्पितुर्न । पितुरिव । यथा पुत्रा
वृह्णाम्पितुः सकाशाद्धनं हरन्ति तद्वत् ॥ धिपे । छांदसो वर्तमाने लिट् । द्विर्व-
चनप्रकरणे छंदसि वेति वक्तव्यमिति द्विर्वचनाभावः । भरत । हज् हरणे । केव-
लोऽपि सोपसर्गार्थो द्रष्टव्यः । छांदसो लङ् । ह्यहोर्भे इति भवं । पुरुषा ।
देवमनुष्यपुरुषपुरुषमर्त्यत्यादिना सप्रम्यर्थं चाप्रत्ययः । जिब्रेः । जृष् वयोहानौ ।
जृष्टृस्तृजागृभ्यः क्तिन् । ऋत इजातोरितीत्वं । उणादयो व्युत्पन्नानि प्रातिपदिका-
नीति जिब्रिक्रियोगिर्गिरित्येवमादिषु दीर्घो न भवति । पा० ८. २. ७८. २ । इत्युक्त-
त्वात् हलि चेति दीर्घस्याभावः । रेफकारयोर्विपर्ययः । उक्तं च । वर्णागमो
वर्णविपर्ययश्च । पा० ६. ३. १०९. ९ । इति । निच्चादाद्युदात्तत्वं । वेद इति धननाम ।
विद्यते लभ्यत इति वेदः । विद् लाम्भे । कर्मण्यसुन् ॥

द्विपदास्वयुक्तसंख्यासु यांत्यातिरिच्यते सा तथैव पठितव्येत्युक्तं । उत्तरा
तादृशी द्विपदा ॥ तामेतां षष्ठीमृचमाह ॥

जिन्वन् । उपेत्य हविःप्रदानादिकर्मणा प्रीणयन्ति । प्रीणयित्वा च चित्रं चायनीयं पूजनीयं तमग्निमंजलिबंधनेनाजुषन् । असेवत । तत्र दृष्टान्तः । श्यावी श्याववर्णा रात्रिसंवंधात्कृष्णाः । तत उच्छ्रंती सूर्यकिरणसंवंधात्तमो वर्जयन्ती । अत एवारुषीमारोचमाना । यद्वा शुभ्ररूपयुक्तामुपसं न । उषोदेवतां गावो रश्मयो यथा सेवन्ते तद्वत् । यथा रश्मय उपसा नित्यसंबद्धाः । एवं सर्वेषु यज्ञेष्वग्निपरिचरणेनांगुलयो नित्यसंबद्धा इति तात्पर्यार्थः ॥ जिन्वन् । जिवि प्रीणनार्थः । इदित्त्वानुम् । लेट्वाडागमः । उशतीः । वा छंदसीति पूर्वसवर्णदीर्घत्वं । शतुरनुम इति नद्या उदात्तत्वं । स्वसारः । असु क्षेपण इत्यस्मात्तुज्यसेर्च्ञन् । उ० २. ९२. इति ऋन् । न षट्स्वसादिभ्यः । पा० ४. १. १०. इति ङीप्-प्रतिषेधः । निच्चादाद्युदात्तत्वं । श्यावी । शु गतौ । इणशीङ्भ्यामिति बाहुलकादन् । शार्ङ्गरवादित्वाङ्गीन् । अरुषी । अरुषमिति रूपनाम । ऋ गतौ । ऋहनिभ्यामुपन् । छंदसीवनिपाविति मत्वर्थीय ईकारः । व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं । अजुषन् । जुषी प्रीतिसेवनयोः । तौदादिकः । लङि व्यत्ययेन परस्मैपदं । रुडित्यनुवृत्तौ बहुलं छंदसीत्यन्तादेशस्य रुडागमः ॥

द्वितीयाभूचमाह ॥

वी॒कु चि॒द्व॒ह्वा पि॒तरो॑ न उ॒क्थैर॑द्रि॒ रुज॒न्गिर॑सो॒ रवे॑ण ।

च॒क्रु॒द्वि॒वो वृ॒हतो॑ गा॒तुम॒स्मे अ॒हः स्व॑र्वि॒विदुः॑ के॒तुमु॒खाः ॥ २ ॥

वी॒कु । चि॒त् । द्व॒ह्वा । पि॒तरः॑ । नः॑ । उ॒क्थैः । अ॒द्रि । रुज॒न् । अंगि॑रसः । रवे॑ण ।

च॒क्रुः । दि॒वः । वृ॒हतः॑ । गा॒तुं । अ॒स्मे इति॑ । अ॒ह॒रिति॑ । स्वः॑ । वि॒वि॒दुः । के॒तुं । उ॒खाः ॥ २ ॥

नोऽस्माकं पितरोऽंगिरस एतत्संज्ञा ऋषय उक्थैः शस्त्रैरग्निं स्तुत्वा वीकु चिद्वह्वा । वीत्विति बलनाम । बलवंतं दृढांगमथद्रिमत्तारं पणिनामानमसुरं रवेण स्तुतिशब्दमात्रेणैव रुजन् । अभंजन् । तैः स्तुतोऽग्निस्तमसुरं हतवानित्यर्थः । किंच वृहतो महतो दिवो द्युलोकस्य गातुं मार्गमस्मे अस्माकं चक्रुः । कृतवंतः । आवरकस्यासुरस्याग्निना हतत्वात् । मार्गे कृत्वा च स्वः सुधुरणीयमसुरराहित्येन सुखेन प्राप्यमहर्दिवसं विविदुः । अजानन् लब्धवन्तो वा । तथा केतुमहं केतयितारं ज्ञापयितारमादित्यमुखाः पणिनापद्धता गाश्च विविदुरित्यनुषंगः ॥ वीकु । सुपां सुलुगिति विभक्तैर्लुक् । द्वह्वा । दृढः स्थूलबलयोरिति

साधुर्न गृध्रस्तेव शूरो यातेव भीमस्तेवः समत्सु ॥ ६ ॥

साधुः । न । गृध्रः । अस्ताऽइव । शूरः । याताऽइव । भीमः । त्वेषः । समत्सु ॥ ६ ॥

अयमग्निः साधुर्न साधक इव गृध्रगृहीता । यथा साधकः साध्यफलमाप्नु-
गृह्णाति तद्वदग्निरपि सर्वं स्वीकरोतीत्यर्थः । तथायमग्निरस्तेव शूरः । यथेषूणां
क्षेत्रा धानुष्कः शून्मेरयति तद्वदग्निरपि दहन् सर्वं प्राणिजातं प्रेरयति । तथा
यातेव भीमः । याता यातयिता हिंसको भीमः सर्वेषां भयं करो भवति । तद्व-
दग्निरपि दृष्टमात्रेण सर्वेषां भयमुत्पादयति । अत एवविधोऽग्निः समत्सु संग्रामेषु
त्वेषो दीप्तः सन् अस्माकं सहायो भवत्वित्यर्थः ॥ गृध्रः । गृध्रु अभिकांक्षायां ।
त्रिसिगृधिधृषिष्येः कुः । शूरः । शु गतौ । अंतर्भावितव्यथादस्मात् शुपिचि-
मीनां दीर्घश्चेति ऋन् ॥

॥ इति प्रथमस्य पंचमे चतुर्दशो वर्गः ॥

उप प्रेति दशर्चं सप्तमं सूक्तं । अचानुक्रम्यते । उप प्र दशेति । ऋषिश्चान्यस्मा-
दिति परिभाषया शक्तिपुत्रः पराशर ऋषिः । अनादेशपरिभाषया चिष्टुम् ।
परमाग्नेयमैन्द्रादिति परिभाषितत्वादग्निर्देवता ॥ प्रातरनुवाकस्याग्नेये क्रतौ चैष्टुभे
छंदसीदमादीनि त्रीणि सूक्तानि । अथैतस्या इति खंडे तथैव सूचितं । उप प्र
जिन्वन्निति त्रीणि का त उपेतिरिति सूक्ते । आ० ४. १३. इति । आश्विनश-
स्त्रेऽपि प्रातरनुवाकतिदेशादिदमादीनि त्रीणि सूक्तानि । तथैव सूच्यते । एत-
याग्नेयं गायत्रमुपसंतनुयात् प्रातरनुवाकन्यायेनेति ॥

तत्र प्रथमामुचमाह ॥

उप प्र जिन्वन्नुशतीरुशंतं पतिं न नित्यं जनयः सनीळाः ।

स्वसारः श्यावीमरुपीमजुष्विचमुच्छंतीमुपसं न गावः ॥ १ ॥

उप । प्र । जिन्वन् । उशतीः । उशंतं । पतिं । न । नित्यं । जनयः । सऽनीळाः ।

स्वसारः । श्यावी । अरुपी । अजुषन् । चिचं । उच्छंतीं । उपसं । न । गावः ॥ १ ॥

उशतीरुशत्यः कामयमानाः सनीळाः । नीळो निवासस्थानं । समाननि-
वासस्थानाः । एकपाण्यवस्थानात् । स्वसार इत्यंगुलिनाम । एवंभूता अंगुलय
उशंतं कामयमानमग्निं जनयो जाया नित्यमसाधारणं पतिं न भर्तारमिवोपप्र-

जिन्वन् । उपेत्य हविःप्रदानादिकर्मणा प्रीणयन्ति । प्रीणयित्वा च चित्रं चायनीयं पूजनीयं तमग्निमंजलिबंधनेनाजुप्नु । असेवत । तत्र दृष्टांतः । श्यावी श्याव-
वर्णा रात्रिसंबंधात्कृष्णाः । तत उच्छन्ती सूर्यकिरणसंबंधात्तमो वर्जयन्ती । अत
एवारुषीमारोचमानां । यद्वा शुभ्ररूपयुक्तामुपसं न । उपोदेवतां गावो
रश्मयो यथा सेवन्ते तद्वत् । यथा रश्मय उपसा नित्यसंबद्धाः । एवं सर्वेषु
यज्ञेष्वग्निपरिचरणेनांगुलयो नित्यसंबद्धा इति तात्पर्यार्थः ॥ जिन्वन् । जिवि
प्रीणनार्थः । इदित्त्वान्नुम् । लेट्ढागमः । उशतीः । वा छंदसीति पूर्वसवर्ण-
दीर्घत्वं । शतुरनुम इति नद्या उदात्तत्वं । स्वसारः । असु क्षेपण इत्यस्मात्सुज्य-
सेर्च्ञन् । उ० २. ९२. इति ऋन् । न षट्स्वसादिभ्यः । मा० ४. १. १०. इति ङीप्-
प्रतिषेधः । नित्वादाद्युदात्तत्वं । श्यावी । शु गतौ । इणशीङ्भ्यामिति बाहुल-
काद्वन् । शार्ङ्गैरवादित्वान्ङीन् । अरुपी । अरुपमिति रूपनाम । ऋ गतौ ।
ऋहनिभ्यामुषन् । छंदसीवननिपाविति मत्वर्थीय ईकारः । व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं ।
अजुप्नु । जुषी प्रीतिसेवनयोः । तौदादिकः । लङि व्यत्ययेन परस्मैपदं । रुडि-
त्यनुवृत्तौ बहुलं छंदसीत्यन्तादेशस्य ङागमः ॥

द्वितीयामुचमाह ॥

वी॒ळु चि॒दृ॒ळ्हा पि॒तरो॑ न उ॒क्थैर॑द्रिं रु॒ज्ज्नांगि॑रसो रवे॒ण ।

च॒क्रुर्दिवो॑ बृ॒हतो॑ गा॒तुम॒स्मे अ॒हः स्वि॒विदुः॑ के॒तुमु॒ष्ठाः ॥ २ ॥

वी॒ळु । चि॒त् । इ॒ळ्हा । पि॒तरः । नः । उ॒क्थैः । अ॒द्रिं । रु॒ज्ज् । अंगि॑रसः । रवे॒ण ।

च॒क्रुः । दि॒वः । बृ॒हतः । गा॒तुं । अ॒स्मे इति॑ । अ॒हुरिति॑ । स्वि॒ः । वि॒विदुः॑ । के॒तुं । उ॒ष्ठाः ॥ २ ॥

नोऽस्माकं पितरोऽंगिरस एतत्संज्ञा ऋषय उक्थैः शस्त्रैरग्निं स्तुत्वा वीळु
चिदृळ्हा । वीत्विति बलनाम । बलवंतं दृढांगमथद्रिमत्तारं पणिनामानमसुरं
रवेण स्तुतिशब्दमात्रेणैव रुजन् । अभंजन् । तैः स्तुतोऽग्निसुमसुरं हतवानि-
त्यर्थः । किंच बृहतो महतो दिवो द्युलोकस्य गातुं मार्गमस्मे अस्माकं चक्रुः ।
कृतवन्तः । आवरकस्यासुरस्याग्निना हतत्वात् । मार्गं कृत्वा च स्वः सुधरणीयम-
सुरराहित्येन सुखेन प्राप्यमहर्दिवसं विविदुः । अजानन् लब्धवन्तो वा । तथा
केतुमहां केतयितारं ज्ञापयितारमादित्यमुष्ठाः पणिनापेक्षता गाथ विविदुरित्य-
नुपगं ॥ वीळु । सुपां सुलुगिति विभक्तैर्लुक् । इ॒ळ्हा । दृढः स्थूलबलयोरिति

निपातितः । सुपां सुलुगिति डादेशः । रुजन् । रुजो भंगे । तौदादिकः । बहुलं
छंदस्यमाद्धोगेऽपीत्यडभावः । विविहुः । विद ज्ञाने विदुः लाभ इति वा
लिट्युसि रूपं ॥

तृतीयामृचमाह ॥

दधन्तुं धनयन्त्रस्य धीतिमादिर्यो दिधिष्वोऽविभृचाः ।

अनृप्यंतीरपसो यंत्यच्छा देवाञ्जन्म प्रयसा वर्धयंतीः ॥ ३ ॥

दधन् । ऋतं । धनयन् । अस्य । धीतिं । आत् । इत् । अयः । दिधिष्वः । विऽभृचाः ।

अनृप्यंतीः । अपसः । यंति । अच्छ । देवान् । जन्म । प्रयसा । वर्धयंतीः ॥ ३ ॥

ऋतं देवयजनदेशं प्राप्तमग्निमंगिरसो महर्षयो दधन् । गार्हपत्यादिरूपेणा-
धारयन् । धारयित्वा चास्याग्नेधीतिं कर्माग्निहोत्रादिलक्षणं धनयन् । धनमकुर्वन् ।
यथा पुरुषा धनं संपादयंति तद्वदग्निदेवत्यं कर्मान्वतिष्ठन्नित्यर्थः । आदित् अंगि-
रसामनुष्ठानानंतरमेवार्योऽया धनस्य स्वामिन्यो दिधिष्वस्तेन धनेन दिधि-
ष्वोऽग्नीनां धारणं कुर्वन्त्यः । कृताग्न्याधाना इत्यर्थः । विभृचा आहितानग्नी-
नग्निहोत्रादिकर्मणि विहरंत्योऽनृप्यंतीर्विषयांतरनृणारहिताः । अत एवाप-
सोऽपसा कर्मणा युक्ताः । एवंभूता यजमानलक्षणाः प्रजाः प्रयसा हविलंक्ष-
णेनाच्चेन देवानिन्द्रादीञ्जन्म जातान्मनुष्यांश्च वर्धयंतीर्वर्धयन्त्यः सत्य एनमग्नि-
मच्छाभिमुख्येन यंति । प्राप्नुवंति । परिचरंतीति यावत् ॥ दधन् । दध धारणे ।
लङि व्यत्ययेन परस्मैपदं । बहुलं छंदस्यमाद्धोगेऽपीत्यडभावः । धनयन् ।
धनशब्दात्तकरोतीति णिच् । इष्टवसौ प्रातिपदिकस्येतीष्टवज्ञावाटिलोपः ।
लङि पूर्ववत् । अयः । अयः स्वामिवैश्ययोरिति निपातितः । लिंगवचन-
व्यत्ययी । अयः स्वाम्याख्या चेदित्यंतोदात्तत्वं । दिधिष्वः । डुधाज् धारणपोष-
णयोः षो अंतकर्मणीत्याभ्यामंदूहंभूजं वुकफेलूककंधूदिधिषूः । उ० १. ९३. इति कूप-
त्ययांतो निपातितः । प्रत्ययस्वरः । उदात्तस्वरितयोर्यण इति जसः स्वरितत्वं ।
विभृचाः । हज् हरणे । विपूर्वादस्मादौणादिकः कूपप्रत्ययः । ह्यहोर्भं इति भवं ।
अनृप्यंतीः । जितृषा पिपासायां । जसि वा छंदसीति पूर्वसवर्णेदीर्घस्य विकल्पि-
तत्वात्पूर्वसवर्णेदीर्घः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । अपसः । अपसश्चादुत्पन्नस्य
सत्वर्थीयस्य विनो बहुलं छंदसीति बहुलवचनाल्लुक् । पा० ५. २. १२२. । वितं-

तस्य चिलिङ्गत्वेन नद्विषयत्वाभावात्प्रातिपदिकस्वरेणांतोदात्तत्वं । जन्म । जायंत
इति जन्मानो मनुष्याः । अन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति मनिन् । सुपां सुलुगिति
शसो लुक् ॥

चतुर्थीभूचमाह ॥

मथीद्यदो विभृतो मातरिषा गृहेगृहे श्येतो जेन्यो भूत् ।

आदो राज्ञे न सहीयसे सचा सखा दूत्यं भृगवाणो विवाय ॥ ४ ॥

मथीत् । यत् । ई । विऽभृतः । मातरिषा । गृहेऽगृहे । श्येतः । जेन्यः । भूत् ।

आत् । ई । राज्ञे । न । सहीयसे । सचा । सन् । आ । दूत्यं । भृगवाणः । विवाय ॥ ४ ॥

मातरिषा व्यानवृत्तिरूपेणावस्थितो मुख्यप्राण ईमेनमग्निं यद्यदा मथीत् ।
अमथात् । अग्नेर्मथनस्य व्यानवायुसाध्यत्वमथ यः प्राणापानयोः संधिः स व्यान
इत्युपक्रम्य छंदोगैरास्मातं । अतो यान्यन्यानि वीर्यवंति कर्माणि यथाग्नेर्मथन-
माजेः सरणं दृढस्य धनुष आयमनमप्राणन्ननपानंस्तानि करोतीति । मंचांतरं
च भवति । आन्यं दिवो मातरिषा जभारामथादन्यं परि श्येनो अद्वेति ।
कीदृशो मातरिषा । विभृतः । प्राणिषु प्राणापानादिपंचवृत्तिरूपेण विहृतो
विभज्य स्थितः । तदपि प्राणसंचादे तैरेवास्मातं । तानरिष्टः प्राण उवाच । मा
मोहमापद्यथाहमेवैतत् पंचधात्मानं प्रविभज्यैतत् वाणमवष्टभ्य विधारयामीति ।
मथनेनोत्पन्नोऽयमग्निः श्येतः शुभवर्णो भूत्वा गृहे गृहे सर्वस्मिन्यज्ञगृहे यदा
जेन्यः प्रादुर्भूतो भूत् । यद्वा रक्षां जेन्यो जेताभिभवित्ता भूत् । तथा च तैत्तिरीयकं ।
देवासुराः संयत्ता आसन् । ते देवा विभ्यतोऽग्निं प्राविशन् । तस्मादाहुरग्निः
सर्वा देवता इति । तेऽग्निमेव वरूथं कृत्वासुरानभ्यभवन्निति । ऐतरेयिणोऽप्या-
मनन्ति । ते देवाः प्रतिबुध्याग्निं पुरस्तात्प्रातःसवने पर्यौहंस्तेऽग्निनैव पुरस्तात्प्रा-
तःसवनेऽसुररक्षांस्यपान्नतेति । आत् यज्ञगृहे प्रादुर्भावानंतरमीमेनमग्निं भृग-
वाणः । भृगुर्ऋषिः । स इवाचरन्यजमानो दूत्यं दूतस्य कर्माविवाय । शास्त्र-
मर्यादया प्रापयामास । तच्च दृष्टांतः । सचा सन् । सखा भवन्नन्यो राजा सही-
यसेऽभिभवित्वे प्रबलाय राज्ञे न । यथा राज्ञे स्वपुरुषं दूतकर्म प्रापयति तद्वत् ॥
मथीत् । मथे विलोडने । लुङि ह्यंतक्षणेति वृद्धिप्रतिषेधः । जेन्यः । जनी
प्रादुर्भावे । अस्मादीणादिक एन्यप्रत्ययष्टिलोपश्चेति भट्टभास्करमिथः । यद्वा जि
जय इत्यस्मात्कृत्यल्युटो बहुलमिति बहुलवचनात्कर्तव्येचो यदिति यत् । तस्य

नुडागमश्च । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । दूत्यं । दूतस्य कर्म दूत्यं । दूतस्य भाग-
कर्मणी इति यत् । तिप्स्वरित इति स्वरितत्वं । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं त्वनि-
त्यमिति वीरवीर्यौ चेत्यत्र ज्ञापितं । भृगवाणः । भृगुरिवाचरन् । सर्वप्रातिप-
दिकेभ्यः क्तिबन्तव्य इति वचनात् क्तिप् । तदंताल्लटो व्यत्ययेन शानच् । अदुपदे-
शाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे प्रत्ययांतधातोर्ंतोदात्तत्वे प्राप्ते वृषादेराकृतिगणत्वादा-
द्युदात्तत्वं । विवाय । वी गत्यादिषु । अस्मादंतर्भावितव्यर्थास्तिद् ॥

पंचमीमृचमाह ॥

महे यन्पिच ईं रसं दिवे करवं त्तरपृशन्त्यश्चिकित्वान् ।

सृजदस्ता धृषता दिद्युमस्मै स्वायां देवो दुहितरि त्विषिं धात् ॥ ५ ॥

महे । यत् । पिचे । ईं । रसं । दिवे । कः । अवं । त्तरत् । पृशन्त्यः । चिकित्वान् ।

सृजत् । अस्ता । धृषता । दिद्युं । अस्मै । स्वायां । देवः । दुहितरि । त्विषिं । धात् ॥ ५ ॥

महे महते पिचे पालयिचे दिवे द्योतमानाय देवगणायेमिमं रसं पृथिव्याः
सारभूतं हविर्यद्यदा यजमानः कः । करोति । तदानीं पृशन्त्यः स्पर्शनकुशलो
राक्षसादिश्चिकित्वान् हवींषि वहंतं हे अग्ने त्वां जानन् अवत्सरत् । त्वज्ज्यात्प-
लायते । अस्तेपुष्टेपणशीलोऽग्निर्धृषता धर्षकेण धनुषास्मै पलायमानाय रा-
क्षसादये दिद्युं दीपमानं वाणं सृजत् । विसृजति । देवो दीपमान उयःकालं
प्राप्नोऽग्निः स्वायां स्वकीयायां दुहितरि दुहितृवत्समन्तरभाविन्यामुषसि त्विषिं
स्वकीयां दीप्तिं धात् । स्थापयति । उयःकाले हि सूर्यकिरणाः प्रादुर्भवन्ति । तैः
स्वकीयं प्रकाशमेकीकरोति । तथा च तैत्तिरीयकं । उद्यंतं वावादित्यमग्निरनुस-
मारोहति तस्माद्भूम एवाग्नेर्दिवा ददृश इति । अत उपसि दीप्तिं निदधाती-
त्युच्यते ॥ कः । करोतेर्लुङि भवे यसेत्यादिना च्लेर्लुक् । त्तरत् । त्तर छद्मगतौ ।
लेट्पुडागमः । इत्यथेतीकारलोपः । पृशन्त्यः । स्पृश संस्पर्शने । कृपृवृजीति वि-
धीयमानः क्युप्रत्ययो बहुलवचनादस्मादपि भवति । स्पृशनं स्पर्शः । तच्च साधु-
रिति यत् । सलोपश्छांदसः । तिप्स्वरितमिति स्वरितत्वं । दिद्युं । दिद्युदिति
वज्रनाम । अंत्यलोपश्छांदसः । धात् । छांदसो वर्तमाने लुङ् ॥

॥ इति प्रथमस्य पंचमे पंचदशो वर्गः ॥

पथीमृचमाह ॥

स्व आ यस्तुभ्यं दम् आ विभाति नमो वा दाशादुशतो अनु द्यून् ।
 वर्धो अग्ने वयो अस्य द्विवर्हा यासद्राया सरथं यं जुतासि ॥ ६ ॥
 स्वे आ यः तुभ्यं दमे आ विभाति नमः वा दाशात् उशतः अनु द्यून् ।
 वर्धो इति अग्ने वयः अस्य द्विवर्हा यासत् राया सरथं यं जुतासि ॥ ६ ॥

हे अग्ने तुभ्यं त्वां स्वे दमे स्वकीये यज्ञगृहे यो यजमानः । एक आकारो मर्यादायां । यथाशास्त्रमाविभाति । आ समन्तात्समिदादिभिः काष्ठैः प्रज्वलयति । अनु द्यून् अनुदिवसमुशतः कामयमानाय तुभ्यं नमो वा दाशात् । हविलंक्षणमन्नं वा दद्यात् । अस्य यजमानस्य हे अग्ने द्विवर्हा द्वयोर्मध्यमोत्तमस्थानयोर्वृंहितो वर्धितस्त्वं वयोऽन्नं वर्धो । वर्धयेव । सरथं रथेन सहितं युयुत्सुं यं पुरुषं जुतासि । युद्धे प्रेरयसि स पुरुषो राया धनेन यासत् । संगच्छते ॥ तुभ्यं । क्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थी । दाशात् । दाशु दाने । लेट्वाडागमः । उशतः । शतुरनुम इति विभक्तैरुदात्तत्वं । चतुर्थ्यर्थे बहुलं छंदसीति पथी । अनु द्यून् । द्युरित्यहनाम । लक्षणेऽनोः कर्मप्रवचनीयत्वं । कर्मप्रवचनीययुक्त इति द्वितीया । वर्धो । वर्ध उ । वृधेर्ण्यंताहोऽटि छंदस्युभययेति शप आर्द्धधातुकत्वाणेरनिटीति णिलोपः । शपः पिप्वाऽनुदात्तत्वे धातुस्वरः शिष्यते । उञा सहैकादेश उञः । पा० १. १. १७. इति प्रगृह्यत्वं । यासत् । या प्रापणे । सिबहुलं लेटीति सिप् । लेटोऽडाटावित्यडागमः । जुतासि । जु इति गत्यर्थः सौचो धातुः । शपि प्राप्ते व्यत्ययेन आ ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

अग्निं विश्वा अभि पृष्टः सचंते समुद्रं न सवतः सप्त यद्हीः ।
 न जामिभिर्वि चिकिते वयो नो विरा देवेषु प्रमतिं चिकित्वान् ॥ ७ ॥
 अग्निं विश्वाः अभि पृष्टः सचंते समुद्रं न सवतः सप्त यद्हीः ।
 न जामिभिः वि चिकिते वयः न विरा देवेषु प्रमतिं चिकित्वान् ॥ ७ ॥

विश्वाः पृष्टश्चरुपुरोडाशादीनि सर्वाण्यन्त्रान्यग्निमंगलादिगुणयुक्तमेतन्मभिसचंते । आभिमुख्येन समवयंति । प्राप्नुवंति । तच्च हरांतः । सवतः समुद्रं न ।

यथा स्रवंत्यो नद्यः समुद्रमभिगच्छन्ति तद्वत् । कीदृश्यो नद्यः । सप्त । सप्तसं-
ख्याकाः । इमं मे गंग इत्यस्यामुचि सप्त हि नद्यः प्राधान्येन श्रूयन्ते । यद्भीः ।
महन्नामैतत् । महत्यः । जन्मत्येकस्मिन्पात्रे सह भुञ्जत इति जामयो ज्ञातयः ।
तैर्नोऽस्मदीयं वयोऽन्नं न चिकित्ते । न ज्ञायते । तेभ्यो दातुमस्माकमन्नं प्रभूतं
नास्तीति भावः । अतो हे अग्ने त्वं देवेषु । दीप्यन्तीति देवा धनपतयः । तेषु
प्रमतिं प्रकर्षेण मननीयं धनं चिकित्वानवगच्छन्विदाः । अस्मभ्यं लभय । यद्वा
प्रमतिं प्रकृष्टं स्तोत्रं देवेषु विदाः । वेदय ज्ञापय ॥ पृष्टाः । अन्ननामैतत् । पृची
संपर्क इत्यस्मादौणादिकः कर्मणि क्तिप् धातोः पुगागमश्च । यद्वा । असुनि सुपां
सुलुगिति जसो लुक् । सवतः । सु गती । सवणं सवः । तत्कुर्वेति । सर्वप्रा-
तिपदिकेभ्यः क्तिवक्तव्य इति क्तिप् । एतदन्ताद्वातोः क्तिप् चेति क्तिप् । ह्रस्वस्य
पितीति तुक् । क्तिवन्ताद्वातोः सति शिष्टत्वाद्वातुस्वरेणांतोदात्तत्वं । यद्भीः ।
पिप्पल्यादिभ्यश्चेति गौरादिषु पठितत्वात्तस्य चाकृतिगणत्वाद्वापि ङीप् । वा
छंदसीति पूर्वसवर्णेदीर्घत्वं । चिकित्ते । छांदसो वर्तमाने कर्मणि लिट् । विदाः ।
विद् लभे । अंतर्भावितरण्यार्थेलेट्याडागमः । तुदादित्वाच्च । आगमानुशास-
नस्यानित्यत्वान्नुमभावः । विकरणस्वरः शिष्यते । यद्वा विदेज्ञानार्थस्य लेटि
व्यत्ययेन शः ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

आ यदिपे नृपतिं तेज आनृद् शुचि रेतो निषिक्तं द्यौरभीके ।

अग्निः शर्धमनवद्यं युवानं स्वार्धं जनयत्सूदयच्च ॥ ८ ॥

आ । यत् । इपे । नृऽपतिं । तेजः । आनृद् । शुचिं । रेतः । निऽसिक्तं । द्यौः । अभीके ।

अग्निः । शर्धं । अनवद्यं । युवानं । सुऽआर्धं । जनयत् । सूदयत् । च ॥ ८ ॥

अग्नेर्यज्ञेजो नृपतिं नृणामृत्विजां पालकं यजमानमानृद् । जाठररूपेण आ
समन्ताद्याप्नोत् । किमर्थं । इपे । अन्नाय । कीदृशं । शुचि शुद्धं । द्यौर्दीप्तिं । तेन
तेजसा परिपक्वमन्नं रसरूपं रेतो वीर्यमभीकेऽभ्यक्तेऽभिगतेऽभिप्राप्ते गर्भस्याने
निषिक्तं नितरां सिक्तमग्निर्वक्ष्यमाणगुणविशिष्टपुत्ररूपेण जनयत् । जनयतु ।
शर्धं बलवन्तमनवद्यमवद्यरहितं युवानं तरुणं । जरारहितमित्यर्थः । स्वार्धं
शोभनकर्माणं शोभनप्रज्ञं वोत्पन्नं पुत्रं सूदयच्च । यागादिकर्मसु प्रेरयतु च ।
यद्वा रेत इत्युदकनाम । निषिक्तं मेघेन वृष्टमुदकमिपेऽन्नाय सस्यादिनिष्पत्त-

येऽग्नेर्यज्ञेज आनद् । व्याप्नोत् । वृष्ट्युदकेन भीमाग्नेः संयोगे सति हि सस्या-
न्युत्पद्यते । कीदृशं तेजः । नृपतिं । नृणां रक्षकं । शुचि दीप्तं । तादृशेन तेजसा
युक्तो द्यौर्दीप्तोऽग्निरभीक आसन्नकाल एव शर्धादिगुणविशिष्टं पुत्रं जनयतु । तं
च मेरयतु यज्ञादौ ॥ इमे । सावेकाच इति विभक्त्युदात्तत्वं । नृपतिं । परादिच्छंदसि
बहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । आनद् । अशू व्याप्तौ । लङि व्यत्ययेन परस्मैप-
दश्रमौ । आडागमः । व्रश्चादिपत्वे ण्वत्वं । निपिक्तं । पिचिर् क्षरणे । कर्मणि निष्ठा ।
गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । उपसर्गात्सुनोतीति पत्वं । अभीके । अभि-
पूर्वादंचतेः पचाद्यचि षृपोदरादिवाटूपसङिः । यडा । इण् गतावित्यस्मादौणा-
दिकः कक्षप्रत्ययः । उभयथापि दासीभारादिवाटूपवपदप्रकृतिस्वरत्वं । स्वाध्यं ।
एरनेकाच इति यणादेशः । उदात्तस्वरितयोर्यण इति स्वरितत्वं । जनयत् ।
जनेर्ण्यतास्तेऽडागमः । मूदयत् । मूद क्षरणे । पूर्ववस्तेऽडागमः ॥

नवमीमृचमाह ॥

मनो न योऽध्वनः सद्य एत्येकं सचा सूरौ वस्व ईशे ।

राजांना मित्रावरुणा सुपाणी गोषु प्रियममृतं रक्षमाणा ॥ ९ ॥

मनः । न । यः । अध्वनः । सद्यः । एति । एकः । सचा । सूरः । वस्वः । ईशे ।

राजांना । मित्रावरुणा । सुपाणी इति सुऽपाणी । गोषु । प्रियं । अमृतं ।

रक्षमाणा ॥ ९ ॥

यः सूरः सूर्य एक एकाक्षसहायः सन्ध्वनो दिव्यान्मागोन्सद्य एति । आशु
गच्छति । असहायत्वं च श्रूयते । सूर्य एकाकी चरतीत्याह । असौ वा आदित्य
एकाकी चरतीति । शीघ्रगमनं च स्मर्यते । योजनानां सहस्रे द्वे द्वे शते द्वे च
योजने । एकेन निमिषार्धेन क्रममाण नमोऽस्तु त इति । शीघ्रगमने दृष्टान्तः ।
मनो न । यथा मनः शीघ्रं गच्छति तद्वत् । स च सूरौ वस्वो धनस्य सचा
सहैव युगपदेवेशे । ईशे । यो हि शीघ्रं गच्छति स बहुदेशेष्ववस्थितानि धनानि
प्राप्नोति । तथा राजाना राजमानौ सुपाणी शोभनबाहू मित्रावरुणा मित्राव-
रुणावस्मदीयासु गोषु प्रियं सर्वेषां प्रीतिकरममृतममृतवत्स्वादुभूतं पयो रक्ष-
माणा रक्षन्ती वर्तते । हे अग्ने तत्तद्रूपेण त्वमेवैवं वर्तस इति भावः ॥ वस्वः ।
लिंगव्यत्ययः । जसादिषु छंदसि वाचचनमिति घेडिंतीति गुणाभावे यणादेशः ।

ईशे । ईश ऐश्वर्ये । लोपस्त आत्मनेपदेष्विति तलोपः । मिचावरुणा । देवताद्वे चेति पूर्वपदस्यानङादेशः । देवताद्वे चेत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्नं ॥

दशमीमृचमाह ॥

मा नो अग्ने सख्या पित्र्याणि प्र मर्षिष्ठा अभि विदुष्कविः सन् ।

नभो न रूपं जरिमा मिनाति पुरा तस्या अभिशस्तेरधीहि ॥ १० ॥

मा । नः । अग्ने । सख्या । पित्र्याणि । प्र । मर्षिष्ठाः । अभि । विदुः । कविः । सन् ।

नभः । न । रूपं । जरिमा । मिनाति । पुरा । तस्याः । अभिशस्तेः । अधि । इहि ॥ १० ॥

हे अग्ने पित्र्याणि पितरं वसिष्ठमुपक्रम्यागतानि सख्या सखित्वानि मा प्रमर्षिष्ठाः । मा विनाशय । अत्र मृषतेरुपसर्गवशादर्थान्तेर वृत्तिः । यतस्त्वं कविः क्रांतदर्शी सन् अभ्याभिमुख्येन विदुः सर्वविद्वान् । नभो न रूपं । यथा-तरिष्ठं रूपवतः सूर्यरश्मय आच्छादयति तद्वदाच्छादयति जरिमा जरा मिनाति । मां सूक्तद्रष्टारं हिनस्ति । अभिशस्तेर्हिंसाहेतोस्तस्या जराया पुराधीहि । मां युध्यस्व । सा यथा न प्राप्नोति तथा कुरु । अमृतत्वं प्रयच्छेति यावत् ॥ सख्या । सख्युर्भावः सख्यं । सख्युर्य इति यः । पित्र्याणि । पितृभ्य आगतानि । पितुर्यञ्च । पा० ४. ३. ७९. । इति यत्प्रत्ययः । रीडृतः । पा० ७. ४. २७. । इति रीडादेशः । यस्येति चेतीकारलोपः । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । मर्षिष्ठाः । मृष तितिक्षायां । प्रार्थनायां छांदसो लुङ् । न माद्भोग इत्यङभावः । विदुः । विद ज्ञाने । बहुलमन्यत्रापीत्युसिप्रत्ययः । अत एव बहुलवचनाद्गुणाभावः । छंदसि वाप्राप्ते-दितयोरिति विसर्जनीयस्य पत्वं । नभः । नहेदिवि भश्च । उ० ४. २१०. । इत्यसुन् । जरिमा । जृप् वयोहानौ । औणादिको भाव इमनिच्प्रत्ययः । मिनाति । मीज् हिंसायां । प्वादीनां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं । अभिशस्तेः । अभिशस्यते हिंस्यतेऽन-येत्यभिशस्तिः । करणे क्तिन् । तादौ चेति गतेः प्रकृतिस्वरत्नं । अधीहि । इक् सरणे । लोट्वादादित्वाच्चपो लुक् । हेरपित्वेन डित्त्वान्गुणाभावः ॥

॥ इति प्रथमस्य पंचमे षोडशो वर्गः ॥

नि कायेति दशर्चमष्टमं सूक्तं त्रिष्टुभमाग्नेयं पराशरस्यापि । अनुक्रांतं च । नि कायेति । प्रातरनुवाकाश्चिनशस्त्रयोरुक्तो विनियोगः ॥

तत्र प्रथमामुचमाह ॥

नि काव्या वेधसः शश्वतस्सहस्ते दधानो नर्या पुरुणि ।

अग्निर्भुवद्रयिपती रयीणां सचा चक्राणो अमृतानि विश्वा ॥ १ ॥

नि । काव्या । वेधसः । शश्वतः । कः । हस्ते । दधानः । नर्या । पुरुणि ।

अग्निः । भुवत् । रयिऽपतिः । रयीणां । सचा । चक्राणः । अमृतानि । विश्वा ॥ १ ॥

शश्वतः शश्वतस्य नित्यस्य वेधसो विधातुर्घसणः संबंधीनि काव्या काव्यानि मंचरूपाणि स्तोत्राण्ययमग्निर्निकः । नियमेन स्वात्माभिमुखं करोति । किं कुर्वन् । नर्या नृभ्यो हितानि नृपु साधूनि वा पुरुणि बहूनि धनानि हस्ते दधानः । हस्ते धारयन् । ईह्यभूतमग्निमवलोक्य सर्वे जनाः स्तुवंतीति भावः । स्तोत्रभ्यो धनेषु दत्तेष्वप्यग्नेर्धनं न क्षीयत इत्याह । अग्निरिति । अयमग्नी रयीणां रयिपतिर्भुवत् । धनानां मध्ये यानि धनान्युत्कृष्टानि तेषां स्वामी भवति । किं कुर्वन् । विश्वा विश्वानि सर्वाण्यमृतानि । हिरण्यनामैतत् । अमृतं वै हिरण्यमिति श्रुतेः । सर्वाणि हिरण्यानि स्तोत्रभ्यः सचा सहैव चक्राणः कुर्वन् । युगपत्प्रयच्छन्नित्यर्थः ॥ कः । करोतेऽष्टादसी लुङ् । मंचे घसेति चेलुङ् । हस्काव्य इति तकारलोपः । नर्या । नरशब्दाद्धितार्थे गवादिलक्षणो यत्प्रत्ययो द्रष्टव्यः । यद्वा तत्र साधुरिति यत् । चक्राणः । करोतेर्लटः शानच् । बहुलं छंदसीति विकरणस्य झुः । नन्वेवं सत्यभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं प्राप्नोति । एवं । तर्हि लिटः कानजस्तु । तस्यार्द्धधातुकत्वेनाभ्यस्ताद्युदात्तत्वाभावे चित्स्वर एव शिष्यते ॥

द्वितीयामुचमाह ॥

अस्मे वत्सं परि पंतं न विदन्निच्छंतो विश्वे अमृता अमूराः ।

अमयुवः पद्व्यो धियं धास्तस्युः पदे परमे चार्वमेः ॥ २ ॥

अस्मे इति । वत्सं । परि । संतं । न । विदन् । इच्छंतः । विश्वे । अमृताः । अमूराः ।

अमऽयुवः । पदऽव्यः । धियंऽधाः । तस्युः । पदे । परमे । चार्व । अमेः ॥ २ ॥

अस्मे अस्माकं वत्सं वत्सवद्व्यंतं प्रियं । यद्वा वत्सः पुत्रः पश्चादुत्पन्नत्वात् । तद्वदग्निरप्यस्माकं पुत्रः । तथा चास्मायते । समैव सन्वह हव्यान्यमे पुत्रः पित्रे लोककृज्जातवेद इति । परिपंतं परितः सर्वत्र वर्तमानं । देवेभ्यो निर्गत्याश्रय-

वेखादिषु निलीनं संतमित्यर्थः । एवंविधमग्निमिच्छंतो विश्वेऽमृताः सर्वेऽम-
रणधर्माणो देवा अमूरा अमूढा मरुतश्च न विंदन् । तमग्निं नालभंत । अल-
भमानाश्च ते अमयुवो हव्यवाहनस्याभावेन हविषामभावात्तज्जन्येन अग्नेः
क्लेशेनैकीभूताः । तस्याग्नेरन्वेषणाय पदव्यः पादैर्गच्छंतः । धियंधा धियामग्नेः शय-
नासनस्थानादिलक्षणाणां कर्मणां धारयितारः । एवंविधाः संतश्चारु शारुणि
शोभनेऽग्नेः परम उत्तमेऽग्नौ पदे । यच्च ह्यग्निर्निलीनो वर्तते तत्रेत्यर्थः । तस्मिन्पदे
तस्युः । स्थितवंतः । बहुविधेन प्रयासेनाग्निं ददृशुरित्यर्थः ॥ परिपंतं । उपसर्ग-
प्रादुर्भ्यामस्तिर्यच्परः । पा० ८. ३. ८७. १ इति पठं । अमयुवः । यु मिश्रणे । अग्नेः
यूयंत इति अमयुवः । किञ्चिप्रच्छीत्यादिना विधीयमानौ किञ्चीर्घावस्मादपि
धातोर्भवतः । तन्वादित्वादुवङ् । पदव्यः । वी गत्यादिषु । पादेन वियंति गच्छं-
तीति पदव्यः । क्षिप् चेति क्षिप् । धियंधाः । आतोऽनुपसर्गे क इति कः ।
तत्पुरुषे कृति बहुलमिति बहुलवचनाद्वितीयाया अप्लुक् । तस्युः । पादादि-
त्वाच्चिघाताभावः । चारु । सुपां सुलुगिति सप्तम्या लुक् ॥

तृतीयामृचमाह ॥

तिस्रो यदग्ने शरदस्त्वामिच्छुर्चिं घृतेन शुचयः सपर्यान् ।

नामानि चिदधिरे यज्ञियान्यसूदयंत तन्वः सुजाताः ॥ ३ ॥

तिस्रः । यत् । अग्ने । शरदः । त्वां । इत् । शुचिं । घृतेन । शुचयः । सपर्यान् ।

नामानि । चित् । दधिरे । यज्ञियानि । असूदयंत । तन्वः । सुजाताः ॥ ३ ॥

शुचयः शोधयितारो दीप्ता वा मरुतो हे अग्ने शुचिं शुद्धं दीपमानं वा
त्वामिहेवेभ्यो निर्गतं त्वामेवोद्दिश्य तिस्रः शरदस्तीन् संवात्सराङ्घृतेनाज्येन यद्यदा
सपर्यान् । पूजां कुर्युः । तदानीं त्वमाचिरभूः । तदनंतरं ते मरुतस्त्वयानुगृहीताः
संतो यज्ञियानि यज्ञार्हाणि यज्ञे प्रयोक्तुं योग्यानि नामानि चित् नामान्यपि
दधिरे । आधारयन् । नामानि च तैत्तिरीयके समास्त्रायंते । ईहक् चान्याहक् च
ताहङ् च प्रतिहङ् च मितश्च संमितश्च सभरा इत्यादीनि । एतैश्चाग्निचयने मा-
रुताः सप्तकपाला हूयंते । नामानि धारयित्वा च सुजाताः पूर्वं रूपं परित्यज्य
शोभनममृतत्वं प्राप्ताः संतस्तन्वः स्वकीयानि शरीराण्यसूदयंत । स्वर्गं प्रापि-
तवंतः ॥ तिस्रः । शसि चित्रतुरोः स्त्रियां तिसृचतसृ इति पूर्वसवर्णदीर्घत्वे प्राप्तेऽचि

र ऋत इति रेफादेशः । विशब्दः फिप् इत्यन्तोदात्तः । तिस्रादेशस्यापि स्थानिवद्भा-
वेनान्तोदात्तत्वं उदात्तयणो हल्पूर्वादिति शस उदात्तत्वं । शरदः । शृ हिंसायां ।
शीर्यतेऽस्यामोषधय इति शरत्संवत्सरः । शृदृभसोऽदिः । उ० १. १२९. । इत्यदि-
प्रत्ययः । उभयत्र कालाध्वनोरत्यंतसंयोगे । पा० २. ३. ५. । इति द्वितीया । सप्रयान् ।
सपर पूजायां । कंदादिः । लेट्याडागमः । इतश्च लोप इतीकारलोपः । यज्ञि-
यानि । यज्ञत्विग्भ्यां घञजावित्यहोर्ध्वे घप्रत्ययः ॥

चतुर्थीमुचमाह ॥

आ रोदसी बृहती वेविदानाः प्र रुद्रियां जभिरे यज्ञियांसः ।

विदन्मर्तो नेमधिता चिकित्वान्मिं पदे परमे तस्थिवांसं ॥ ४ ॥

आ । रोदसी इति । बृहती इति । वेविदानाः । प्र । रुद्रियां । जभिरे । यज्ञियांसः ।

विदत् । मर्तः । नेमऽधिता । चिकित्वान् । अमिं । पदे । परमे । तस्थिऽवांसं ॥ ४ ॥

बृहती महत्यौ रोदसी द्यावापृथिव्यावावेविदाना अत्यर्थं ज्ञापयंतः ।
कुत्राग्निर्यत इति परस्परं वदंतो द्यावापृथिव्योर्मध्ये वर्तमाना इत्यर्थः । यद्वा
महत्योर्द्यावापृथिव्योर्मध्य आवेविदाना अग्निमुपलभमानाः । एवंभूता यज्ञियांसो
यज्ञार्हा देवा रुद्रियाः । रुद्रोऽग्निः । देवानामसुरैः सह युद्धसमये तैर्देवैः स्था-
पितं धनमपहत्य गतवन्तमग्निं देवा आगत्याग्नेः सकाशाद्वलेन तद्धनमगृह्णन् ।
तदानीं सोऽग्निररोदीत् । तस्मादुद्र इत्याख्यायते । तथा च तैत्तिरीयकं । तदग्निर्य-
कामयत् । तेनापाक्रामत् । तद्देवा विजित्वावरुस्तमाना अन्वायन् । तदस्य
सहसादित्संत । सोऽरोदीत् । यदरोदीत्तदुद्रस्य रुद्रत्वमिति । तस्य रुद्रस्यार्हाणि
स्तोत्राणि प्रजभिरे । प्रजह्निरे । चक्रुरित्यर्थः । नेमधिता । नेमश्चन्द्रोऽर्द्धवचनः ।
तथा च यास्कः । त्वो नेम इत्यर्द्धस्य । नि० ३. २०. । इति । सर्वेषां देवानामर्द्ध-
भागेन धीयते धार्यत इति नेमधित इन्द्रः । सर्वे देवा एकोऽर्द्धः । इन्द्र एक
एवापरोऽर्द्ध इति यावत् । तथा च तैत्तिरीयकं । यत्सर्वेषामर्द्धमिन्द्रः प्रति तस्मा-
दिन्द्रो देवानां भूयिष्ठभाक्तम इति । तेनेद्रेण सहितो मर्तो मरुद्गणः परम
उत्तमेऽत्ये पदे स्थानेऽश्वत्थादौ तस्थिवांसं स्थितवन्तमग्निं चिकित्वाज्ञानन्विदत् ।
अलभत ॥ वेविदानाः । विदेर्ज्ञानार्थाज्ञाभार्थाद्वा यदन्तात्तः शानच् । बहुलं
छंदसीति शपो लुक् । छंदसुभयथेति शानच् आर्द्धधातुक्त्वादतोलोपयलोपो ।

अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं । विदत् । विद् लाभे । लुङि लृदिङ्वात् च्चेरङा-
देशः । नेमधिता । दधातेः कर्मणि निष्ठा । सुधित वसुधित नेमधित । पा० ७.
४. ४५. । इति धिभाव निपात्यते । तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ।
सुपां सुलुगिति तृतीयाया आकारः । तस्थिवांसं । तिष्ठतेर्लिटः कसुः । वस्वेका-
जाद्विसामितीडागमः ॥

धर्माभिष्टवे संजानाना इत्येषा । अथोत्तरमिति खंडे सूचितं । संजानाना
उप सीदन्नभिञ्जु दशभिर्विवस्वतः । आ० ४. ७. । इति ॥

तामेतां सूक्ते पंचमीमृचमाह ॥

संजानाना उप सीदन्नभिञ्जु पत्नीवंतो नमस्यं नमस्यन् ।

रिरिक्कांसस्तन्वः कृण्वत स्वाः सखा सख्युर्निमिषि रक्षमाणाः ॥ ५ ॥

संजानानाः उप सीदन् अभिञ्जु पत्नीऽवंतः । नमस्यं । नमस्यन्निति नमस्यन् ।

रिरिक्कांसः । तन्वः । कृण्वत । स्वाः । सखा । सख्युः । निऽमिषि । रक्षमाणाः ॥ ५ ॥

हे अग्ने त्वां संजानानाः सम्यक् जानंतो देवा उपसीदन् । उपसीदन्ति प्राप्नु-
वन्ति । उपसत्तिं कृत्वा च पत्नीवंतः सपत्नीकाः संतो नमस्यं नमस्कारार्हमभिञ्जु
आभिमुख्येनावस्थितजानुयुक्तं त्वां नमस्यन् । अपूजयन् । पूजयित्वा च सख्युर्मि-
त्रस्य तव निमिषि दर्शने निमित्तभूते सति रक्षमाणास्तव्या परिरक्षमाणाः सखा
सखायो देवाः स्वास्तन्वः स्वकीयानि शरीराणि रिरिक्कांसः । अन्नशनादिरूपेण
दीक्षानियमेन रिक्तीकुर्वन्तः शेषयन्तः कृण्वत । यागानकुर्वन् । देवा वै यज्ञम-
तन्वतेति श्रुतेः ॥ नमस्यन् । नमोवरिवश्चिचङ इति पूजार्थं क्यच् । लङि बहुलं
छंदस्यमाद्योगेऽपीत्यङभावः । रिरिक्कांसः । रिचिर् विरेचने । लिटः कसुः ।
निमिषि । मिष स्पर्धायां । अचोपसर्गवशाद्दर्शनायः । संपदादिलक्षणी भावे
क्लिप् । रक्षमाणाः । कर्मणि लटः शानच् । यकि प्राप्ते व्यत्ययेन शप् ॥

॥ इति प्रथमस्य पंचमे सप्तदशो वर्गः ॥

पष्ठोमृचमाह ॥

विः सप्त यद्गुह्यानि ते इत्पदाचिदन्निहिता यज्ञियांसः ।

तेभ्यो रक्षन्ते अमृतं सजोपाः पशून् च स्थातृञ्चरथं च पाहि ॥ ६ ॥

विः। सप्त। यत्। गुह्यानि। ते इति। इत्। पदा। अविदन्। निऽहिता। यज्ञियासः।
तेभिः। रक्षते। अमृतं। सऽजोषाः। पशून्। च। स्यातृन्। चरथं। च। पाहि ॥ ६ ॥

विः सप्त । एकविंशतिसंख्याकानि गुह्यानि रहस्यानि वैदिकसमधिगम्यानि यद्यानि पदा पदानि । पद्यते गम्यते स्वर्गं अभिरिति व्युत्पत्त्या पदशब्देनात्र यज्ञा उच्यन्ते । ते चैकविंशतिसंख्याकाः । औपासनहोमवैश्वदेवादयः सप्त पाकयज्ञाः । अग्न्याधेयदर्शपूर्णमासादयः सप्त हविर्यज्ञाः । अग्निष्टोमान्यग्निष्टोमादयः सप्त सोमयज्ञाः । एवमेकविंशतिसंख्याकानि यज्ञलक्षणानि पदानि हे अग्ने ते इत् त्वयेव निहिता स्थापितानि । तेषां सर्वेषां त्वप्रधानत्वात् । न ह्यग्निमन्तरेण यागा अनुष्ठानं शक्यते । यज्ञियासो यज्ञाहो अर्थित्वसामर्थ्यवैदुष्यादिभिरधिका-
रहेतुभिर्युक्ताः । तथा चोक्तं । अर्थी समर्थो विद्वान् शास्त्रेणापर्युदस्तः कर्मण्य-
धिकारीति । एवंविधलक्षणोपेता यजमानास्तानि पदान्यविदन् । अलभन्त । लब्ध्वा च तेभिर्यज्ञलक्षणैः पदैरमृतममरणधर्माणं त्वां रक्षन्ते । पालयन्ति । यजन्तीत्यर्थः । सजोषास्तैर्यजमानैः समानप्रीतिंस्त्वं पशून् गवाश्चादिपशून् च स्यातृन् व्रीहादिस्थावराणि चरथं पशुव्यतिरिक्तमन्यद्यत्प्राणिजातमस्ति तच्च पाहि । रक्ष । तेषु हि रक्षितेषु त्वदीया यागाः कर्तुं शक्यन्ते नान्यथा । अतस्त्वमेवमुच्यसे इत्यर्थः ॥ यत् । सुपां सुलुगिति विभक्तेर्लुक् । गुह्यानि । गुहायां भवानि । भवे, छंदसीति यत् । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । ते । सुपां सुलुगिति सप्तम्याः श्रे आदेशः । अविदन् । विद्वद् लाभे । लुङि लृदिच्चादङ् । पशून् स्यातृन् । उभयचोभयथाहिर्त्युभयथाभावान्नकारस्य स्वाभावः ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

विद्वाँ अग्ने वयुनानि क्षितीनां आनुपक् शुल्हो जीवसे धाः ।

अंतर्विद्वाँ अर्ध्वनो देवयानान्तर्द्वो दूतो अभवो हविर्वाद् ॥ ७ ॥

विद्वान् । अग्ने । वयुनानि । क्षितीनां । वि । आनुपक् । शुल्हः । जीवसे । धाः ।

अंतःऽविद्वान् । अर्ध्वनः । देवऽयानान् । अर्तर्द्वः । दूतः । अभवः । हविःऽवाद् ॥ ७ ॥

हे अग्ने वयुनानि । ज्ञाननामैतत् इह तु ज्ञातव्ये वर्तते । सर्वाणि ज्ञातव्यानि विद्वान् ज्ञानस्त्वं क्षितीनां यजमानलक्षणानां प्रजानां जीवसे जीवितुं शुल्हः शुद्धपस्य शोकस्य रोधयित्रीरिषोऽन्नान्यानुपक् अनुपक्तं सततं यथा भवति तथा

विधाः । विधेहि । कुर्वित्वर्थः । एवं यजमानानन्नसमृद्धान्कृत्वानंतरं हविर्वाद्
 तैदेवेभ्यः प्रज्ञं हविर्वहन् दूतोऽभवः । देवानां दूतो भवसि । कीदृशस्वं । अंतर्विद्वान् ।
 द्यावापृथिव्योर्मध्ये जानन् । किं जानन् । अध्वनः । मार्गान् । कीदृशान् । देवया-
 नान् । देवा वैर्मागैर्येति गच्छन्ति ताञ्जानन्नित्यर्थः । अतंद्रः । पुनर्हविर्वहनेऽप्य-
 न्तलसः ॥ वयुनानि । अज गतिक्षेपणयोः । अजियमिशीङ्मथश्च । उ० ३. ६१. ।
 इति कर्मण्युनप्रत्ययः । अजेर्यधजपोरिति वीभावः । क्षितीनां । क्षियन्ति निव-
 संतीति क्षितयो मनुष्याः । क्तिच्क्त्तौ च संज्ञायामिति कर्तरि क्तिच् । अंतो-
 दात्ताद्भ्रुवांतात्क्षितिश्चादुत्तरस्य नामो नामन्यतरस्यामित्युदात्तत्वं । शुरुधः ।
 शुचं संधंतीति शुरुधः । क्तिप् चेति क्तिप् । पूर्वपदस्यान्त्यलोपः पृषोदरादित्वात् ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

स्वाध्यां दिव आ सप्र यद्ही रायो दुरो र्यृतज्ञा अजानन् ।

विद्वद्भ्यं सरमां दृळ्हमूर्वं येना नु कं मानुषी भोजते विद् ॥ ८ ॥

सुऽआध्यः । दिवः । आ । सप्र । यद्हीः । रायः । दुरः । वि । ऋतज्ञाः । अजानन् ।

विदत् । गभ्यं । सरमां । दृळ्हं । ज्वं । येन । नु । कं । मानुषी । भोजते । विद् ॥ ८ ॥

स्वाध्यः शोभनकर्मयुक्ता यद्हीर्यह्यो महत्यः सप्र गंगाद्याः सप्र नद्यो दिवो
 द्युलोकादागत्य भूम्यां प्रवहन्तीति शेषः । हे अग्ने । ईहग्विधा नद्यस्त्वया स्थापिताः ।
 अग्नी होमे सति हि तेन तृप्तः सूर्यो वृष्टिं करोति । तस्मिन्नर्थे स्मृतिः पूर्वमु-
 दाहता । अतो वृष्टिद्वाराग्निरेव नदीः करोतीत्युच्यते । तथा ऋतज्ञा ऋतं यज्ञं
 जानन्तोऽंगिरसो रायो बलनाम्नासुरेणापहतस्य गोरूपस्य धनस्य दुरो द्वाराणि
 गमनमार्गानजानन् । तया ज्ञातवन्तः । तत्साध्येन यागेन प्रीत इन्द्रो गवामन्वे-
 षणाय सरमां नाम देवशुनीं प्रेषितवान् । सा च सरमा गवां स्थानमवगत्येन्द्रस्य
 न्यवेदयत् । इन्द्रश्च तानंगिरसो गाः प्रापयत् । अत एतत्सर्वं त्वमेव कृतवान् ।
 अंगिरोभ्यः सकाशाद्गभ्यं गवि भवं दृळ्हं स्थूलं । बहुलमित्यर्थः । एवंविधं
 पयोलक्षणमूर्वमन्नं सरमा देवशुनी विदत् । अलभत । कमित्येतत्पादपूरणं ।
 येन नु येन हि गभ्येन मानुषी विद् मनोः संबंधिनी प्रजा भोजते । इदानीं
 भुङ्क्ते । तद्गभ्यमपि परंपरयाग्निरेव करोति ॥ स्वाध्यः । सुआङ्पूर्वाङ्गीशब्दाज्ज-
 स्येरनेकाच इति यणादेशः । यद्हीः । वा छंदसीति पूर्वसवर्णदीर्घत्वं । गभ्यं ।

सर्वत्र गोरजादिप्रत्ययप्रसंगे यद्वक्तव्यमिति भावार्थे यत् । ऊर्वे । उर्वी हिंसार्थः ।
ऊर्वति द्युधं हिनस्तीत्यूर्वमन्त्रं । पचाद्यच् । भोजते । भुज पालनाभ्यवहारयोः ।
अग्निं प्राप्ते व्यत्ययेन शप् ॥

नवमीमृचमाह ॥

आ ये विश्वा स्वपत्यानि तस्युः कृषानासो अमृतत्वाय गातुं ।

महा महद्भिः पृथिवी वि तस्ये माता पुत्रैरदिति धायसे वेः ॥ ९ ॥

आ । ये । विश्वा । सुऽअपत्यानि । तस्युः । कृषानासः । अमृतऽत्वाय । गातुं ।

महा । महत्ऽभिः । पृथिवी । वि । तस्ये । माता । पुत्रैः । अदितिः । धायसे ।

वेरिति वेः ॥ ९ ॥

य आदित्या अमृतत्वायामरण्यत्वसिद्धये गातुं मार्गमुपायं कृषानासः कुर्वाणाः
संतो विश्वा विश्वानि सर्वाणि स्वपत्यानि शोभनान्यपतनहेतुभूतानि चतुर्दश-
रात्रपट्विंशद्रात्रादित्यानामयनादीनि कर्माण्यातस्युः । आस्थितवन्तः । कृतवन्त
इत्यर्थः । तथा च तैत्तिरीयकं । आदित्या अकामयन्त सुवर्गं लोकमियामेतीति ।
त एतं षट्त्रिंशद्रात्रमपश्यन् । तमाहरन्त तेनायजन्तेति च । महद्भिरनुष्ठानेन
महानुभावैस्त्रैः पुत्रैः सहिता माता जनयिष्यदितिरदीना पृथिवी धायसे सर्वस्य
जगतो धारणाय महा स्वकीयेन महत्त्वेन वित्तस्ये । विशेषेण तिष्ठति । हे अग्ने
यतस्त्वं वेः । आदित्यैरनुष्ठितेषु यागेषु चरुपुरोडाशादीनि हवींषभक्षयः । अत
एतत्सर्वं जातमित्यर्थः ॥ कृषानासः । कृषि हिंसाकरणयोश्च । व्यत्ययेनात्मनेपदं ।
धिन्वि कृष्योरश्चेत्युप्रत्ययः । तत्संनियोगेनाकारांतादेशश्च । तस्यातो लोपे सति
स्थानिवद्भावाद्गुणाभावः । शानचश्चिह्नादन्तोदात्तत्वं । आज्ञसेरसुक् । महा ।
महिम्नेत्यस्य वर्णलोपश्छांदसः । धायसे । वहिहाधाज्यभ्यर्छंदसीति दधातेभा-
वेऽसुन् । णिदित्यनुवृत्तेरातो युक् चिण्कृत्तोरिति युक् । वेः । वी गतिप्रजन-
कांत्यसनखादनेषु । लङि सिष्यदादित्वाच्छपो लुक् । बहुलं छंदस्यमाङ्गोऽपी-
त्यडभावः । धायस इत्यस्य वाक्यांतरगतत्वादस्य निघाताभावः ॥

दशमीमृचमाह ॥

अधि धियं नि दधुश्चारुमसिन्द्वि यदक्षी अमृता अकुण्वन् ।

अध क्षरन्ति सिंधवो न मृष्टाः प्र नीचीरग्रे अरुपीरजानन् ॥ १० ॥

अधि॑। थ्रियं॑। नि॒। दधुः॑। चारुं॑। अ॒स्मिन्॒। दि॒वः॑। यत्। अ॒क्षी॑ इति॑। अ॒मृताः॑। अ॒कृ॒ण्वन्।
अध॑। क्षरं॑ति॒। सि॒धवः॑। न। सृ॒ष्टाः॑। प्र। नी॒चीः॑। अ॒ग्ने॒। अ॒रु॒षीः॑। अ॒जान॑न् ॥ १० ॥

अस्मिन्नग्नौ चारुं शोभनां थ्रियं परिस्तरणपरिषेचनादिरूपां यज्ञसंपदम-
धिनिदधुः । यजमानाः स्थापितवन्तः । निधाय च यद्यदाक्षी यज्ञस्याज्यभाग-
लक्षणे चक्षुषी अकृण्वन् । कुर्वेति । चक्षुषी वा एते यज्ञस्य यदाज्यभागाविति
श्रुतेः । तदानीं दिवो द्युलोकादमृता अमरणधर्माणो देवा यागसमयो जात
इत्यवगम्यागच्छंतीति शेषः । अधाज्यभागानन्तरं सृष्टा अग्नेरुपन्नाः सिधवो
न शीघ्रं गच्छंत्यो नद्य इव नीचीर्नितरां सर्वासु दिक्षु गच्छंतीरुषीरारोच-
मानाः । यद्वा निर्मलरूपाः । हे अग्ने । एवंभूतास्वदीया ज्वालाः क्षरंति । संच-
लन्ति । सर्वासु दिक्षु गच्छंतीत्यर्थः । आगता देवाश्च प्राजानन् । अस्माकं
होमायेदृश्यो ज्वाला उत्पन्ना इति हृष्टाः संतः प्रकर्षेण जानन्ति ॥ अक्षी । पर-
त्वानुमं वाधित्वा ई च द्विवचने । पा० ७. १. ७७. । इत्यक्षिशब्दस्येकारांतादेशः ।
स चोदात्तः । ईत्वे कृते सकृद्गतपरिभाषया पुनर्नुम् न भवति । सवर्णदीर्घः ।
नीचीः । निपूर्वादचतेर्ऋत्विगित्यादिना क्तिन् । अनदितामिति नलोपः ।
अंचतेश्चोपसंख्यानमिति ङीप् । अच इत्यकारलोपे चाविति दीर्घत्वं । न्यधी
चेति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । अरुषीः । अरूपमिति रूपनाम । ऋहनिभ्यामुषब्
इत्यर्तेरुपच् । छंदसीवनिपाविति मत्वर्थीय ईकारः ॥

॥ इति प्रथमस्य पंचमेऽष्टादशो वर्गः ॥

रयिर्नेति दशर्चं नवमं सूक्तं पराशरस्यायं त्रैष्टुभमाग्नेयं । अनुक्रांतं च ।
रयिर्नेति । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरुक्तो विनियोगः ॥

तच्च प्रथमामृचमाह ॥

र॒यिर्न॑ यः पि॒तृ॒वि॒त्तो॒ व॒यो॒धाः॑ सु॒प्र॒णी॑तिश्चि॒क्ति॒तु॒षो॒ न॒ शा॒सुः॑ ।
स्यो॒न॒शी॒रति॑भिर्न॒ प्री॒णानो॑ हो॒ते॒व॒ स॒न्नं॒ वि॒ध॒तो॒ वि॒ ता॒री॒त् ॥ १ ॥
र॒यिः॑। न। यः। पि॒तृ॒ऽवि॒त्तः॑। व॒यः॑ऽधाः॑। सु॒ऽप्र॒णी॑तिः। चि॒क्ति॒तु॒षः॑। न। शा॒सुः॑।
स्यो॒न॒ऽशीः॑। अ॒ति॒थिः॑। न। प्री॒णानः॑। हो॒ता॑ऽइ॒व। स॒न्नं॑। वि॒ध॒तः॑। वि॒। ता॒री॒त् ॥ १ ॥
पितृवित्तः पितुः सकाशाद्भव्यो रयिर्धनमिव योऽग्निर्वयोधा अन्नस्य दाता ।

यथा पैतृकं धनं विश्रम्भेण व्यवह्रियमाणं सदनप्रदं भवति तद्वदग्निरपि सर्वेषु यज्ञेषु विश्रम्भेण व्यवहृतः सन् अन्नप्रदो भवतीत्यर्थः । चिकितुषो विदुषो धर्मशास्त्राभिज्ञस्य शासुः शासनमिव सुप्रणीतिः सुखेन प्रणेतव्यः । यथा विद्वच्छासनं सर्वेष्वनुष्ठेयेषु तत्तत्संशयनिर्णयाय नीयते । तद्वदग्निरपि सर्वेषु यज्ञेषु प्रणीयते । यश्च स्योनशीः सुखप्रदे गार्हपत्यायतनादौ शयानोऽतिथिर्न सुखासन उपवेशितोऽर्घपाद्यादिभिः सत्कृतोऽतिथिरिव प्रीणानो हविर्भिस्त्तर्पणीयः सोऽग्निर्विधतः परिचरतो यजमानस्य सन्न गृहं वितारीत् । प्रवर्धयति ददाति वा । तत्र दृष्टान्तः । होतेव । होता होमकर्ता ध्ययुस्तत्तत्कर्मकरणेन फलैर्यजमानस्य गृहं यथा वर्धयति तद्वत् ॥ पितृवित्तः । विट् लाभे । कर्मणि निष्ठा । यस्य विभाषेतीदृ-
प्रतिषेधः । विभाषा गमहनविदविशामिति कृसावस्य धातोरिटो विकल्पितत्वात् तत्रापि विशिषाहचर्यादौदादिक एव विदिगृह्यत इत्युक्तं । वित्तो भोगप्रत्यययोः । पा० ८. २. ५८. इति निष्ठानत्वाभावो निपातितः । वयोधाः । हुधाञ् धारण-
पोषणयोः । आतो मनिञ्चिति विच् । सुप्रणीतिः । प्रणीयत इति प्रणीतिः । कर्मणि क्तिन् । तादौ चेति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । पुनः सुशब्देन समासे कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणात्कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । चिकितुषः । लिटः कसुः । पष्ठेकवचने वसोः संप्रसारणमिति संप्रसारणं । शासिवसिधसीनां चेति धत्वं । शासुः । शासु अनुशिष्टौ । शृस्वृद्धिहीत्यादिना विधीयमान उप्रत्ययो बहुल-
वचनादस्मादपि द्रष्टव्यः । तत्र निदित्यनुवृत्तेराद्युदात्तत्वं । स्योनशीः । स्योनमिति सुखनाम । स्योने सुखकरे गार्हपत्यादिस्थाने शेत् इति स्योनशीः । क्तिप् चेति क्तिप् । प्रीणानः । प्रीञ् तर्पणे । कर्मणि शानचि व्यत्ययेन आ । विधतः । विध विधाने । विधतिः परिचरणकमेति नैरुक्ताः । तुदादित्वाच्छप्रत्ययः । शतुरनुम इति विभक्तेरुदात्तत्वं ॥

द्वितीयामुचमाह ॥

देवो न यः सविता सत्यमन्मा क्रत्वा निपाति वृजनानि विश्वा ।

पुरुप्रशस्तो अमतिर्न सत्य आत्मेव शेवो दिधिपाय्यो भूत् ॥ २ ॥

देवः । न । यः । सविता । सत्यऽमन्मा । क्रत्वा । निऽपाति । वृजनानि । विश्वा ।

पुरुऽप्रशस्तः । अमतिः । न । सत्यः । आत्माऽइव । शेवः । दिधिपाय्यः । भूत् ॥ २ ॥

देवो न सविता द्योतमानः सर्वस्य प्रेरकः सूर्य इव योऽग्निः सत्यमन्मा सत्यज्ञानो यथार्थदर्शी सोऽग्निः ऋत्वात्मीयेन कर्मणा विश्वा वृजनानि । विभक्तियत्ययः । सर्वेभ्यः संग्रामेभ्यो निपाति । नितरां पालयति । वर्ज्येते हिंस्यन्तेऽस्मिन्निति वृजनं संग्रामः । अपि च पुरुप्रशस्तः पुरुभिर्यजमानैः स्तुतोऽग्निरमतिर्न । रूपनामैतत् । रूपमिव सत्यो वाधरहितः । रूपत इति रूपं स्वरूपं । यथा पृथिव्यादेः स्वरूपमागमापायिषु विशेषेषु सत्स्वपि स्वयमेकरूपेण नित्यं भवति । तद्वदग्निरप्युच्चावचेषु सर्वेषु कर्मसु स्वयमेक एव व्याप्य वर्तते । सोऽग्निः श्रेवः सुखकरः । तत्र दृष्टान्तः । आत्मेव । परमप्रेमास्पदतया निरतिशयानन्दस्वरूप आत्मा यथा सर्वान्सुखयति । एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रमुपजीवंति । एष ह्येवानन्दयतीति च श्रवणात् । तद्वदग्निरपि स्वर्गादिफलहेतुतया सुखयति । एवंभूतोऽग्निर्दिधिषाय्यो भूत् । सर्वैर्यजमानैर्धारणीयो भवति । परित्यागे हि वीरहत्यालक्षणा दोषो भवति । तथा च तैत्तिरीयकं । वीरहा वा एष देवानां योऽग्निमुद्धासयत इति ॥ सत्यमन्मा । मननं मन्म । मन ज्ञाने । अन्येभ्योऽपि दृश्यन्त इति मनिन् । सत्यमवितथं मन्म यस्य । बहुव्रीहिस्वरः । वृजनानि । वृजी वर्जने । कृपूवृजीत्यादिना क्युप्रत्ययः । पुरुप्रशस्तः । तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरूपे प्राप्ते प्रयुद्धादीनां च । पा० ६. २. १४७. । इत्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । स ह्यकृतिगण इत्युक्तं । अमतिः । अम गत्यादिषु । अमेरतिः । दिधिषाय्यः । दधातेर्दिधिषाय्यः । उ० ३. ९६. । इति साय्यप्रत्ययांतो निपात्यते ॥

तृतीयामृचमाह ॥

देवो न यः पृथिवी विश्वधाया उपक्षेति हितमिचो न राजा ।

पुरःसदः शर्मसदो न वीरा अनवद्या पतिजुष्टेव नारी ॥ ३ ॥

देवः । न । यः । पृथिवी । विश्वऽधायाः । उपऽक्षेति । हितऽमिचः । न । राजा ।

पुरऽसदः । शर्मऽसदः । न । वीराः । अनवद्या । पतिजुष्टाऽइव । नारी ॥ ३ ॥

देवो न द्योतमानः सूर्य इव योऽग्निर्विश्वधायाः सर्वस्य जगतो धर्ता । यथा सूर्यो वृष्ट्यादिप्रदानेन सर्वं जगद्वत्ते । एवमग्निरपि यज्ञादिसाधनेन कृत्स्नस्य जगतो धारयिता । सोऽग्निः पृथिवी पृथिव्यामुपक्षेति । सर्वेषां प्रियः सत्यज्ञ-गृहादौ निवसति । तत्र दृष्टान्तः । हितमिचो न राजा । हितान्यनुकूलानि मि-

चाणि यस्य तादृशो राजा यथा सुखेन निवसति तद्वत् । यथा सर्वजनमित्रो राजा । एवमग्निरपि सर्वजनमित्र इत्यर्थः । न ह्यग्निं कश्चन द्विष्टे । यस्याग्नेः पुरःसदः पुरस्तात्सीदंत उपविशंतः पुरुषाः शर्मसदो न वीराः पितृगृहे वर्तमानाः पुत्रा इव वर्तन्ते । पिता पुत्रानिवाग्निः स्वस्य परिचारकान्नक्षतीति भावः । सोऽयमग्निरतिशयेन श्रुद्धः कर्मयोग्यो भवति । तत्र दृष्टांतः । अनवद्यानिदिता पतिजुष्टेव नारी स्वपतिना सेविता स्वीकृता योपदिष्टा । सा यथा पातिव्रत्येन श्रुद्धा सती सर्वकर्मयोग्या भवति । एवमग्निरपि ॥ विश्वधायाः । गतिकारकयोरपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेति वचनात्कारकपूर्वादपि दधातेर्वहिहाधाभ्यन्तदसीत्यसुन् । णिदित्यनुवृत्तेरातो युक् चिण्कृतोरिति युक् । मरुद्वृधादित्यापूर्वपदांतोदात्तत्वं । उपक्षेति । क्षि निवासगत्योः । बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक् । अनवद्या । बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । पतिजुष्टेव । नृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । नारी । नृनरयोर्वृद्धिश्चेति शाङ्गरवादिषु पाठात् डीनंत आद्युदात्तः ॥

चतुर्थीमुच्यमाह ॥

तं त्वा नरो दम् आ नित्यमिद्धमग्रे सचंत क्षितिपुं ध्रुवासु ।

अधि द्युम्नं नि दधुर्भूर्यसिन्भवा विश्वायुर्धरुणो रयीणां ॥ ४ ॥

तं त्वा नरः । दमे । आ । नित्यं । इद्धं । अग्ने । सचंत । क्षितिपुं । ध्रुवासु ।

अधि । द्युम्नं । नि । दधुः । भूरि । अस्मिन् । भवा । विश्वऽऽयुः । धरुणः । रयीणां ॥ ४ ॥

हे अग्ने तं त्वा पूर्वोक्तगुणविशिष्टं त्वां नरो यज्ञस्य नेतारो यजमाना ध्रुवासु क्षितिषु निश्चलासु चलनरहितासु भूमिषु । निरुपद्रवेषु ग्रामेष्वित्यर्थः । दमे स्वकीये यज्ञगृहे नित्यमिद्धमनवरतं समिद्धिः प्रज्वलितं कृत्वासचंत । आभिमुख्येन सेवन्ते । किंच । अस्मिन्नग्नौ द्युम्नं हविलंक्षणमन्नं भूरि चरुपुरोडाशादिरूपेण बहुविधमधिनिदधुः । स्थापितवन्तः । एवंगुणविशिष्टो योऽग्निः स त्वं विश्वायुरुक्तप्रकारेण सर्वान्नो भूत्वा रयीणां धनानां धरुणो धारयिता भव । अस्मभ्यं दातुं धनानि धारयेत्यर्थः ॥ सचंत । यच्च समवाये । छांदसो वर्तमाने लङ् । बहुलं छंदस्यमाद्भ्योऽपीत्यङभावः । भवा । द्यचोऽतस्तिङ् इति संहितायां दीर्घः । धरुणः । धारेणिलुक्चेत्युनप्रत्ययः ॥

पंचमीमृचमाह ॥

वि पृक्षो अग्ने मघवानो अश्रुर्वि सूरयो ददंतो विश्वमायुः ।

सनेम वाजं समिधेष्वर्यो भागं देवेषु श्रवसे दधानाः ॥ ५ ॥

वि । पृक्षः । अग्ने । मघवानः । अश्रुः । वि । सूरयः । ददंतः । विश्वं । आयुः ।

सनेम । वाजं । संऽइयेषु । अर्यः । भागं । देवेषु । श्रवसे । दधानाः ॥ ५ ॥

हे अग्ने मघवानो हविलक्षणेन धनेन युक्ता यजमानाः पृक्षोऽन्नानि अश्रुः । व्याप्नुवन्तु । त्वयानुगृहीताः सर्वाण्यन्नानि लभन्तां । ये च सूरयो विद्वांसस्त्वां स्तुवंति ददतश्च ये तुभ्यं हवींषि ददतः प्रयच्छन्तो वर्तन्ते ते सर्वे विश्वमायुः सर्वे जीवितं अश्रुः । व्याप्नुवन्तु । वयं च समिधेषु संयामेष्वर्योऽरेः शत्रोः संवन्धिनं वाजमन्नं सनेम । त्वदनुग्रहात्संभजेमहि । तदनन्तरं देवेषु त्वत्प्रमुखेष्विन्द्रादिषु श्रवसे यशसे तदर्थं भागं हविर्भागं दधानाः स्थापयन्तो भूयास्मेति शेषः ॥ अश्रुः । अश्रू व्याघ्रौ । व्यत्ययेन परस्मैपदं । बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक् । ददतः । नाभ्यस्ताच्छतुरिति नुमागमप्रतिषेधः । अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं । सनेम । वन पण संभक्ती । व्यत्ययेन शः । अर्यः । अरिशब्दात्पष्ठचेकवचने जसादिषु छंदसि वावचनमिति घेडिंतीति गुणाभावे यणदेशः । अरिशब्दश्च इरितीप्रत्ययां-तोऽतोदात्तः । उदात्तयण इति विभक्तेरुदात्तत्वं । भागं । कर्पात्त्वत् इत्यंतोदात्तत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य पंचम एकोनविंशो वर्गः ॥

पष्ठीमृचमाह ॥

ऋतस्य हि धेनवो वावशानाः स्मदूधीः पीपयंत द्युभक्ताः ।

परावतः सुमतिं भिक्षमाणा वि सिंधवः समयां ससुरद्रिं ॥ ६ ॥

ऋतस्य । हि । धेनवः । वावशानाः । स्मत्ऽऊधीः । पीपयंत । द्युभक्ताः ।

परावतः । सुऽमतिं । भिक्षमाणाः । वि । सिंधवः । समयां । ससुः । अद्रिं ॥ ६ ॥

ऋतस्य हि ऋतं देवयजनदेशं प्राप्तमग्निमेव धेनवोऽग्निहोचादिहविषां दोग्ध्यो गावः पीपयंत । क्षीरादिलक्षणं गन्धमपापयन् । कीदृश्यो गावः । वावशानाः । अग्निं पुनः पुनः कामयमानाः । स्मदूधीः । स्मच्छब्दो नित्यशब्द-समानार्थः । नित्यसूधसा युक्ताः । सर्वदा पयसः प्रदाय इत्यर्थः । द्युभक्ताः ।

दिवा प्रकाशेन संभक्ताः संक्षिप्ताः । तेजस्विन्य इत्यर्थः । अपि च सिंधवः स्यंद-
नशीला नद्यः सुमतिमस्याग्रेः शोभनामनुयहात्मिकां बुद्धिं भिक्षमाणा याच-
मानाः सत्योऽद्रिं समयादेः पर्वतस्य समीपे परावतो दूरदेशादिससुः । विशेषेण
गच्छन्ति प्रवहन्ति । अग्नये दातव्यानां हविषां निष्पत्तये प्रवहन्तीत्यर्थः ॥ ऋतस्य ।
क्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थे षष्ठी । वावशानाः । वश
कांतौ । यडन्ताच्छानच् । न वश इति संप्रसारणप्रतिषेधः । बहुलं छंदसीति
शपो लुक् । छंदस्युभयथेति शानच् आर्द्धधातुकत्वादतोलोपयलोपौ । अत एव
लसार्वधातुकानुदात्तत्वाभावे चित्स्वर एव शिष्यते । सद्भीः । स्मत् नित्या-
न्यूधांसि यासां । ऊयसोऽनङ् । पा० ५. ४. १३१. इत्यनङादेशः समासांतः ।
संख्याययादेर्ङीप् । पा० ४. १. २६. इति ङीप् । भसंज्ञायामङ्गोपोऽन इत्यलोपः ।
ङीपः पित्वादनुदात्तत्वे बहुव्रीहिस्वर एव शिष्यते । पीपयंत । पा पाने । अस्माङ्-
तुमणिचि शाच्छासाहेति युक् । एयंताल्लुङि च्छेयङादेशादि । चञ्चन्यतरस्यामिति
चङः पूर्वस्योदात्तत्वं । हि चेति निघातप्रतिषेधः । परावतः । परागतात् । दूरं
हि परागतं भवति । अस्मिन्धात्वर्थे गम्यमान उपसर्गोच्छंदसि धात्वर्थे । पा० ५.
१. ११८. इति वतिः ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

ते अग्ने सुमतिं भिक्षमाणा दिवि अवां दधिरे यज्ञियांसः ।

नक्ता च चक्रुरपसा विरूपे कृष्णं च वर्णमरुणं च सं धुः ॥ ७ ॥

ते इति । अग्ने । सुऽमतिं । भिक्षमाणाः । दिवि । अवां । दधिरे । यज्ञियांसः ।

नक्ता । च । चक्रुः । उपसां । विरूपे इति विरूपे । कृष्णं । च । वर्णं । अरुणं ।

च । सं । धुरिति धुः ॥ ७ ॥

हे अग्ने सुमतिं शोभनामनुयहात्मिकां बुद्धिं भिक्षमाणा याचमाना यज्ञि-
यासो यज्ञार्हाः सर्वे देवा दिवि द्योतमाने ते त्वयि अवा हविलक्षणमंबं दधिरे ।
अस्थापयन् । अग्निदेवानामन्वाद् इति श्रुतेः । तदनन्तरं तादृशे हविर्युक्ताया-
नुष्ठानाय विरूपे विविधरूपे उपसोपःकालोपलक्षितमहर्नक्ता च नक्तं रात्रिं
च चक्रुः । अकुर्वन् । एतदेव स्पष्टयति । कृष्णं च वर्णं रात्र्यां प्रयामलवर्णमंध-
कारमह्यरुणमारोचनं श्वेतवर्णं तेजश्च संधुः । सम्यक् स्थापितवन्तः ॥ ते । सुपां
सुलुगिति सप्तम्याः शे आदेशः । नक्ता । तेनैव द्वितीयाया इति शः । उपसा ।

तेनैव विभक्तेराकारः । धुः । दुधाञ् धारणपोषणयोः । लुङि गातिस्थेति सितो लुक् । आत इति ऋजुसादेशः । बहुलं छंदस्यमाङ्गोऽपीत्यङभावः ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

यान्नाये मर्तान्सुपूदो अग्ने ते स्याम मघवानो वयं च ।

छायेव विश्वं भुवनं सिसृक्ष्यापप्रिवान्नोदसी अंतरिक्षं ॥ ८ ॥

यान् । राये । मर्तान् । सुपूदः । अग्ने । ते । स्याम । मघऽवानः । वयं । च ।

छायाऽईव । विश्वं । भुवनं । सिसृक्षि । आपप्रिऽवान् । रोदसी इति । अंतरिक्षं ॥ ८ ॥

यान्मर्तान्मनुष्यान्स्मान्नाये धनाय सुपूदः । अग्निहोत्रादिकर्मसु प्रेरयसि । ते तादृशा वयं च मघवानो धनिनः स्याम । भवेम । रोदसी छावापृथिव्यावंतरिक्षं चापप्रिवान् स्वतेजसा वृष्टपुदकेन वापूरितवांस्तं च विश्वं भुवनं सर्वं जगत् सिसृक्षि । सेवसे । अनुगृह्य सर्वं रक्षसीत्यर्थः । तच्च दृष्टान्तः । छायेव । यथा छ्वादेश्छायातपादिजनितं क्लेशं निवार्य रक्षति तद्वत् ॥ राये । ऊडिदमिति विभक्तेरुदात्तत्वं । सुपूदः । पूद प्रेरणे । लेट्यडागमः । बहुलं छंदसीति शपः धुः । अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं । यद्वृत्तान्नित्यमिति निघातप्रतिषेधः । सिसृक्षि । पच समवाये । बहुलं छंदसीति शपः धुः । इदित्यनुवृत्तौ बहुलं छंदसीत्यभ्यासस्येत्वं । आपप्रिवान् । प्रा पूरणे । लिटः कसुः । वस्वेकाजाद्वसामितिडागमः । आतो लोप इति चेत्याकारलोपः । द्विर्वचनेऽचीति स्थानिवद्भावात् द्विर्भावादि ॥

नवमीमृचमाह ॥

अर्वञ्जिरग्ने अर्वतो नृभिर्नृन्वीरैर्वीरान्वनुयाम त्वोताः ।

ईशानासः पितृवित्तस्य रायो वि सूरयः शतहिमा नो अश्रयुः ॥ ९ ॥

अर्वत्ऽभिः । अग्ने । अर्वतः । नृऽभिः । नृन् । वीरैः । वीरान् । वनुयाम । त्वाऽऊताः ।

ईशानासः । पितृऽवित्तस्य । रायः । वि । सूरयः । शतऽहिमाः । नः । अश्रयुः ॥ ९ ॥

हे अग्ने त्वोतास्त्वया रक्षिताः संतो वयमर्वञ्जिरस्सदीयैरश्वैरर्वतः शत्रुसंबन्धि-
नोऽश्वानृभिरस्सदीयैर्भटैर्नृन् शत्रोर्भटान् । वीर्याज्जायंत इति वीराः पुत्राः । तैर्वी-
रान् शत्रुपुत्रांश्च वनुयाम । हन्याम । वनुपतिर्हतिकर्मानवगतसंस्कारो भवति । नि०
५. २. । इति यास्कः । पितृवित्तस्य पित्रादिपरंपरया लब्धस्य रायो धनस्येशानासः

गमिनः सूरयो विद्वांसो नोऽस्माकं पुत्राः शतहिमाः शतं संवत्सरान् जीवंतः
 तो अश्रुः । विशेषेण भुञ्जतां । अस्मदीयानां पुत्राणामारोग्यं दीर्घमायुश्च
 वक्षित्यर्थः ॥ त्वोताः । त्वयोताः । प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति मपर्यंतस्य त्वादेशः ।
 त्वयेनात्वं । तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । शतहिमाः । अत्र हिम-
 न्देन तद्वाग्नेमंतो लक्ष्यते । ब्राह्मणं च भवति । शतं हिमा इत्याह । शतं त्वा
 मंतानि धिपीयेति वावैतदाहेति । शतं हिमाः शतं हेमंतर्तवो येषां ते शतसंवत्स-
 रीविन इत्यर्थः । अश्रुः । अश भोजने । बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक् ॥

दशमीमृचमाह ॥

एता ते अग्न उचथानि वेधो जुष्टानि संतु मनसे हृदे च ।

शक्रेम रायः सुधुरो यमं तेऽधि अर्वो देवभक्तं दर्शनाः ॥ १० ॥

एता । ते । अग्ने । उचथानि । वेधः । जुष्टानि । संतु । मनसे । हृदे । च ।

शक्रेम । रायः । सुधुरः । यमं । ते । अधि । अर्वः । देवभक्तं । दर्शनाः ॥ १० ॥

हे वेधः । मेधाविनामैतत् । मेधाविन्नग्ने । एतोचथान्येतानीदानीमस्माभिः
 पुक्तानि स्तोत्राणि ते तव मनसे मनोवृत्तये हृदे तद्वृत्तिमतेऽन्तःकरणाय च
 दानि संतु । प्रियाणि भवंतु । ते तव संबन्धिनः सुधुरः सुष्ठु निर्वाहकस्य ।
 ता शोभनं धूर्वन्ति दारिद्र्यं हिनस्तीति सुधूः । तादृशस्य रायो धनस्य यमं
 यमनं कर्तुं शक्रेम । शक्ता भूयास्त । किं कुर्वन्तः । देवभक्तं देवैः संभजनीयं अर्वो
 वेर्लक्षणमन्नमधिदर्शनाः । अग्निरुपरि धारयन्तः । अग्नौ हविर्भिर्होमं कुर्वन्त
 र्थः ॥ उचथानि । वच परिभाषणे । रुदिविदिभ्यां किदिति विधीयमानोऽथ-
 ययः कित्त्वं च बहुलवचनादास्मादपि भवति । वच्यादिना संप्रसारणं । जुष्टानि ।
 शर्पिते च छंदसि नित्यं मन्त्रे । पा० ६, १. २०८, २१०. इत्याद्युदात्तत्वं । हृदे ।
 ह्रित्यादिना हृदयशब्दस्य हृदादेशः । शक्रेम । शक्नु शक्नो । लिङ्गाशिष्यङ् ।
 धुरः । धुर्वी हिंसार्थः । किप् चेति किप् । राह्योप इति वकारलोपः । न
 तनादिति समासांतप्रतिषेधः । देवैर्भक्तं देवभक्तं । तृतीया कर्मणीति पूर्वपद-
 प्रकृतिस्वरत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य पंचमे विंशो वर्गः ॥

॥ इति प्रथमे मंडले द्वादशोऽनुवाकः ॥

चयोदशानुवाक एकादश सूक्तानि । तत्रोपप्रयंत इति नवचं प्रथमं सूक्तं । तत्रानुक्रम्यते । उपप्रयंतो नव गीतमो राहूगणो गायत्रं त्विति । अस्यायमर्थः । राहूगणनामा कश्चिद्वपिः । तस्य पुत्रो गीतमोऽस्य सूक्तस्य ऋषिः । गायत्रं त्वित्युक्तत्वादियमुत्तरं च गायत्रीछंदस्कं । परमाग्नेयमैन्द्रादिति परिभाषितत्वादग्निदेवता ॥ प्रातरनुवाकस्याग्नेये क्रतौ गायत्रे छंदस्येतदादिके द्वे सूक्ते । सूचितं च । आपो रेवतीः क्षयथा हि वस्व उपप्रयंत इति सूक्ते । अ० ४. १३. इति । आश्विनशस्त्रेऽप्येते सूक्ते प्रातरनुवाकन्यायेनेत्यतिदेशात् । पृष्ठपदहस्य प्रथमेऽहन्येतदेव सूक्तमाज्यशस्त्रं । सूचितं च । उपप्रयंत इति तु प्रथमेऽहन्याज्यं । अ० ७. १०. इति ॥

तत्र प्रथमामृचमाह ॥

उपप्रयंतो अध्वरं मंत्रं वोचेमाग्नेये । आरे अस्मे च शृण्वते ॥ १ ॥

उपऽप्रयंतः । अध्वरं । मंत्रं । वोचेम । अग्नेये । आरे । अस्मे इति । च । शृण्वते ॥ १ ॥

अध्वरं हिंसाप्रत्यवायरहितमग्निरोमादियज्ञमुपप्रयंत उपेत्य प्रकर्षेण यंतो गच्छंतः । प्राज्ञविच्छेदेन सम्यगनुतिष्ठंत इत्यर्थः । तादृश वयमग्नेयेऽग्ननादिगुणयुक्ताय देवाय मंत्रं मननसाधनमेतत्सूक्तरूपं स्तोत्रं वोचेम । वक्तारो भूयास्तेत्याशास्यते । कीदृशयाग्नेये । आरेऽस्मे च शृण्वते । चशब्दोऽप्यर्थ आरे-शब्दात्परो द्रष्टव्यः । आरे च दूरंऽपि स्थित्वास्माकं स्तुतीः शृण्वते । अस्मासु प्रीत्यतिशयेन सर्वत्र प्रवर्तमानोऽग्निरस्वदीयमेव स्तोत्रं शृणीतीति भावः ॥ वोचेम । ब्रुवो वचिः । लिङ्गाशिष्यः । वच उमित्युमागमः । शृण्वते । शतुरनुम इति विभक्तेरुदात्तत्वं ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

यः स्त्रीहिंतीषु पूर्यः संजग्मानासु कृष्टिषु । अरक्षहाप्नुये गयं ॥ २ ॥

यः । स्त्रीहिंतीषु । पूर्यः । संऽजग्मानासु । कृष्टिषु । अरक्षत् । दाप्नुये । गयं ॥ २ ॥

पूर्यश्चिरंतनो योऽग्निः स्त्रीहिंतीषु वधकारिणीषु कृष्टिषु शत्रुभूतासु प्रजासु संजग्मानासु संगतासु सतीषु दाप्नुये हवींषि दत्तवते यजमानाय गयं धनमरक्षत् । रक्षति । तस्मै मंत्रं वोचेमेति पूर्वण संबधः ॥ स्त्रीहिंतीषु । षिह स्नेहने । चुरादिः । स्नेहयतीति वधकर्मसु पठितः । स्नेह्यंते हिंस्यंते प्रजा आभिरिति स्नेहितयः । करणे क्तिन् । तितुत्रेष्वग्रहादीनामिति वक्तव्यमिति वचनान्निगृ-

हीतिर्निपठितिरिति वद्विडागमः । व्यत्ययेनैकारस्येकारोदेशः । क्तिनो दीर्घश्च । निच्चादाद्युदात्तत्वं । संजग्मानासु । समो गम्यच्छीत्यात्मनेपदे लिटः कानच् । गम-
हनेत्यादिनोपधालोपः । अरक्षत् । छंदसि लुङ्लुङ्लिट इति वर्तमाने लङ् ॥

अग्रिमंथने जात्रायानुवृहीत्युक्त उत व्रुवंतित्येषानुवचनीया । प्रातर्वैश्वदेव्या-
मिति खंडे सूचितं । शिष्टेनोत्तरामुत व्रुवंतु जंतवः । आ० २. १६. इति ॥ तथा
साकमेधेषु मरुद्भ्यः क्रीडिभ्यः पुरोडाशमित्यस्यामिष्टावेषैव प्रथमाज्यभागानुवा-
क्या । सूचितं च । मरुद्भ्यः क्रीडिभ्य उत्तरोत्त व्रुवंतु जंतव इति ॥

तामेतां सूक्ते तृतीयामृचमाह ॥

उत व्रुवंतु जंतव उदग्रिवृचहाजनि । धनंजयो रणे रणे ॥ ३ ॥

उत व्रुवंतु जंतवः । उत अग्रिः । वृचऽहा । अजनि । धनंजयः । रणे रणे ॥ ३ ॥

अग्रिरुदजनि । अरण्योः सकाशादुत्पन्नः । उतानंतरं जंतवो जाताः सर्वे
ऋत्विजो व्रुवंतु । तमग्रिं स्तुवंतु । कीदृशोऽग्रिः । वृचहा । वृचाणामावरकाणां
शत्रूणां हंता रणे रणे सर्वेषु संग्रामेषु धनंजयः शत्रुघ्नानां जेता ॥ धनंजयः ।
संज्ञायां भृतृवृजीति । पा० ३. २. ४६. खच् । अरुद्धिपदजंतस्य । पा० ६. ३. ६७. ।
इति मुम् । चित्स्वरेणांतीदात्तत्वं । रणे रणे । रण शब्दार्थः । रणंति दुंदुभ-
योऽस्मिन्निति रणः संग्रामः । वशिरण्योरुपसंख्यानं । पा० ३. ३. ५८. ३. इत्यप् ।
नित्यवीप्सयोरिति द्विवचनं । आमेडितानुदात्तत्वं ॥

चतुर्थामृचमाह ॥

यस्य दूतो असि क्षये वेपि हव्यानि वीतये । दस्मत्कृणोष्यध्वरं ॥ ४ ॥

यस्य दूतः । असि । क्षये । वेपि । हव्यानि । वीतये । दस्मत् । कृणोषि । अध्वरं ॥ ४ ॥

हे अग्ने यस्य यजमानस्य क्षये, देवयजनलक्षणे गृहे देवानां दूतस्त्वमसि ।
भवसि । यस्य च हव्यानि चरुपुरोडाशादीनि हवींषि वीतये देवानां भक्षणाय
वेपि । गमयसि । यस्य चाध्वरं यज्ञं दस्मत् सर्वदर्शनीयं कृणोषि । करोषि
तमित्सुहृत्त्वमित्युत्तरया संबंधः ॥ वेपि । वी गत्यादिषु । अंतर्भावितरण्यार्थास्तद् ।
अदादित्वाच्छपो लुक् । पादादित्वान्विधाताभावः । दस्मत् । दसि दंसनदर्शनयोः ।
इपियुधीधीत्यादिना मक् । दस्ममित्यच मकारस्य चरण्यव्यत्ययेन तकारः । कृणोषि ।
कृवि हिंसाकरणयोश्च । धिन्विकृण्योरच्चेत्युप्रत्ययः । तत्संनियोगेन वकारस्याकारः ।

तस्यातो लोपे सति स्थानिवद्भावात्तद्व्युपधंगुणाभावः । यस्येत्यनुपगान्निधा-
ताभावः ॥

पंचमीमृचमाह ॥

तमित्सुहृब्यमंगिरः सुदेवं संहसो यहो । जना आहुः सुवर्हिषं ॥ ५ ॥

तं । इत् । सुऽहृब्यं । अंगिरः । सुऽदेवं । सहसः । यहो इति । जनाः । आहुः ।
सुऽवर्हिषं ॥ ५ ॥

हे सहसो यहो । बलस्य पुत्र । अंगिरः । अंगनादिगुणयुक्ताग्रे । यो यज-
मानः पूर्वमुक्तस्तमित् तमेव यजमानं सुहृब्यं शोभनहविष्कं सुदेवं शोभनदेवतं
सुवर्हिषं । वर्हिरिति यज्ञनाम । शोभनयज्ञं च जनाः सर्वे मनुष्या आहुः ।
कथयन्ति ॥ सुहृब्यमित्यादिषु नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । सहसो यहो । सुवा-
मंचित इति परांगवद्भावात्पष्ठ्यामंचितसमुदायस्याष्टमिकमामंचितानुदात्तत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य पंचम एकविंशो वर्गः ॥

पष्ठीमृचमाह ॥

आ च वहासि ताँ इह देवाँ उप प्रशस्तये । हृव्या सुश्वंद्र वीतये ॥ ६ ॥

आ । च । वहासि । तान् । इह । देवान् । उप । प्रऽशस्तये । हृव्या । सुऽचंद्र । वीतये ॥ ६ ॥

हे सुश्वंद्र शोभनाह्लादनाग्रे तान्देवानिहासिन्कर्मण्युपास्तत्समीपं प्रशस्तये
स्तुतय आवहासि च । आवह प्रापय च । आगतेभ्यस्तेभ्यो हृव्या हृव्यानि
चरुपुरोडाशादीनि हवींषि वीतये भक्षणाय प्रापयेत्यर्थः ॥ वहासि । वह प्रापणे ।
लेट्याडागमः । प्रशस्तये । शंसु स्तुतौ । भावे क्तिन् । नितुचेतीट्प्रतिषेधः ।
अनिदितामिति नलोपः । तादौ चेति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । सुश्वंद्र । ह्रस्वाच्च-
ट्रोत्तरपदे मंच इति सुट् ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

न योरुपच्छिरश्वः शृखे रयस्य कञ्चन । यदग्रे यासि दूत्यं ॥ ७ ॥

न । योः । उपच्छिः । अश्वः । शृखे । रयस्य । कत् । चन । यत् । अग्रे । यासि । दूत्यं ॥ ७ ॥

हे अग्रे यद्यदा दूत्यं देवानां दूतत्वं यासि । प्राप्नोषि । कञ्चन कदाचन तदानीं
सर्वदापि योगच्छतस्तव रथस्याश्वोऽथैरुपादित उपच्छिः श्रवणार्हः शब्दो न

शृण्वे । न श्रूयते । रथस्य शीघ्रगमनेनास्माभिः शब्दो नोपलभ्यत इत्यर्थः ॥ योः ।
 या प्रापण इत्यस्मात् यो द्वे च । उ० १. २१. । इत्यौणादिकः कुप्रत्ययः । बहुल-
 वचनाद्भिर्भावाभावः । उपच्छिरित्येतत् श्रोतुमर्हस्य शब्दस्याख्या । तथा च तैत्ति-
 रीयाणां प्रातिशाख्यं सशब्दमुपच्छिमत । तै० प्रा० २. ११. । इति । शृण्वे । श्रु
 श्रवणे । कर्मणि लटि श्रुवः श्रु चेति व्यत्ययेन श्रुः श्रुभावश्च । लोपस्त आत्म-
 नेपदेध्विति तलोपः । हुश्रुवोः सार्वधातुक इति यणादेशः ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

त्वोतो वाज्यह्वयोऽभि पूर्वस्मादपरः । प्र दाश्याँ अग्ने अस्यात् ॥ ८ ॥

त्वाऽर्जतः । वाजी । अह्वयः । अभि । पूर्वस्मात् । अपरः । प्र । दाश्वान् । अग्ने ।

अस्यात् ॥ ८ ॥

यः पुरुषः पूर्वस्मात् स्वस्मादधिकारादपरो निकृष्टो भवति । हे अग्ने स
 इदानीं दाश्वान् तुभ्यं हवींषि दाता सन् त्वोतस्त्वयोतो रक्षितो वाज्यन्नवान्
 अह्वयो लज्जारहितः । एवंभूतः सन् अभि प्रास्यात् । ऐश्वर्यमभिप्राय प्रति-
 तिष्ठति । सर्वोत्कृष्टो भवतीत्यर्थः ॥ अह्वयः । ह्रीं लज्जायां । जिहेतीति ह्वयः । न
 ह्वयोऽह्वयः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । दाश्वान् । दाश्रु दाने । दाश्वान् साह्या-
 निति ऋसुप्रत्ययांतो निपातितः ॥

नवमीमृचमाह ॥

उत्त द्युमासुवीर्यं बृहदग्ने विवाससि । देवेभ्यो देव दाश्रुपे ॥ ९ ॥

उत्त । द्युऽमत् । सुऽवीर्यं । बृहत् । अग्ने । विवाससि । देवेभ्यः । देव । दाश्रुपे ॥ ९ ॥

उत्त अपि च हे देव द्योतमानाग्ने देवेभ्यो दाश्रुपे चरुपुरोडाशादीनि हवींषि
 दत्तवते तस्मै यजमानाय बृहत्प्रीढं धनं विवाससि । गमयितुमिच्छसि । प्राप-
 यसीति यावत् । कीदृशं । द्युमत् । अतिशयेन दीप्तं । सुवीर्यं । शोभनवीर्यमितं ॥
 सुवीर्यं । वीरवीर्यं चेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । विवाससि । वा गतिगन्धनयोः । सनि
 द्विर्भावे सन्यत इतीत्वं । दाश्रुपे । चतुर्थ्येकवचने वसोः संप्रसारणमिति संप्र-
 सारणं । शासिवसिषसीनां चेति पत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य पंचमे द्वाविंशो वर्गः ॥

जुपस्वेति पंचर्चं द्वितीयं सूक्तं । अनुक्रांतं च । जुपस्व पंचेति । ऋष्याद्याः

पूर्ववत् ॥ प्रातरनुवाकाश्विनश्श्वयोः पूर्वसूक्तेन सहोक्तः सूक्तविनियोगः । पशौ स्तोकानुवचन आद्या विनियुक्ता । सूचितं च । प्रेषितः स्तोकेभ्योऽन्वाह जुषस्व सप्रथस्तमं । अ० ३. ४. इति ॥ तामेतां सूक्ते प्रथमामृचमाह ॥

जुषस्व सप्रथस्तमं वचो देवप्सरस्तमं । हव्या जुहान आसनि ॥ १ ॥

जुषस्व । सप्रथःऽतमं । वचः । देवप्सरःऽतमं । हव्या । जुहानः । आसनि ॥ १ ॥

हे अग्ने सप्रथस्तममतिशयेन विस्तीर्णं वचः स्तोत्रलक्षणमसदीयं वचनं जुषस्व । सेवस्व । कीदृशं । देवप्सरस्तमं । देवानां प्रीणयितृतमं । किं कुर्वन् । आसनि तवास्ये हव्या हव्यानि स्तोत्रलक्षणानि हवींषि जुहानः प्रक्षिपन् । इमानि स्तोत्रलक्षणानि हवींषि वृषा मा भुवन् तत्सर्वं त्वदीयेन मुखेन स्वीकुर्वित्यर्थः ॥ देवप्सरस्तमं । स्पृ प्रीतिवलनयोः । देवान् स्पृणोति प्रीणयतीति देवप्सराः । गतिकारकयोरपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेत्यसुन् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च । सकारपकारयोः स्थानविपर्ययः । अतिशयेन देवप्सरा देवप्सरस्तमः । जुहानः । जुहोतेर्भ्यत्ययेन शानच् । अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं । आसनि । पदन्वित्यादिनास्यशब्दस्यासन् आदेशः ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

अथा ते अंगिरस्तमार्गे वेधस्तम प्रियं । वोचेम ब्रह्म सानसि ॥ २ ॥

अथ । ते । अंगिरःऽतम । अर्गे । वेधःऽतम । प्रियं । वोचेम । ब्रह्म । सानसि ॥ २ ॥

हे अंगिरस्तम । अतिशयेनांगनादिगुणयुक्त । यद्वा । अंगिरसां वरिष्ठ । वेधस्तम । वेधा इति मेधाविनाम । अतिशयेन मेधाविन्नग्रे । अपानन्तरं ते तुभ्यं सानसि संभजनीयं प्रियं प्रीतिकरं ब्रह्म स्तोत्रं वोचेम । वक्तारो भूयास् ॥ वोचेम । लिङ्माशिषङ् । वच उमित्युमागमः । सानसि । वन पण संभक्तौ । सानसि-वर्णसीत्यादावसिच्प्रत्ययांती निपात्यते ॥

तृतीयामृचमाह ॥

कस्ते जामिर्जनानामग्ने को दार्यध्वरः । को ह कस्मिन्नसि श्रितः ॥ ३ ॥

कः । ते । जामिः । जनानां । अग्ने । कः । दार्युऽध्वरः । कः । ह । कस्मिन् ।

असि । श्रितः ॥ ३ ॥

हे अग्ने जनानां मनुष्याणां मध्ये ते तव को जामिः । को बंधुः । त्वं सर्वैर्गु-
णैरधिकोऽसि । तत्रानुरूपो बंधुर्नास्तीति भावः । को दाश्वध्वरः । दाशुर्देवोऽध्वरो
यज्ञो येन स तथोक्तः । त्वां यष्टुमपि समर्थः कोऽपि नास्तीत्यर्थः । को ह त्वं ।
कथंभूतस्त्वमीदृग्यूप इति सर्वैर्न ज्ञायस इत्यर्थः । कस्मिन् स्थाने श्रित आश्रि-
तोऽसि वर्तसे तत्स्थानमपि न केनचित् ज्ञायते । अतस्त्वमस्माभिर्मोसदृष्टिभिः
कथमुपलब्धव्य इत्यग्निः प्रशस्यते ॥ दाश्वध्वरः । दाशु दाने । उणादयो बहुल-
मिति बहुलवचनात्कर्मण्युणप्रत्ययः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । यणादेश
उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्येति स्वरितत्वं ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

त्वं जामिर्जनानामग्ने मित्रो असि प्रियः । सखा सखिभ्य ईङ्यः ॥ ४ ॥

त्वं जामिः । जनानां । अग्ने । मित्रः । असि । प्रियः । सखा । सखिभ्यः । ईङ्यः ॥ ४ ॥

हे अग्ने त्वमुक्तप्रकरेणाचिंत्यरूपोऽप्यनुग्रहीतृतया सर्वेषां जनानां जामिर्व-
धुरसि । तथा प्रियः प्रीणयिता त्वं यजमानानां मित्रः प्रमीतिस्त्रायकोऽसि ।
ईङ्यः स्तुतिभिः स्तुत्यस्त्वं सखिभ्यः समानख्यानेभ्य ऋत्विग्भ्यः सखा सखि-
वत्यंतं प्रियोऽसि ॥ जामिः । जमु अदने । जमंति सहैकस्मिन्पात्रेऽदंतीति जामयो
बंधवः । जनिघसिभ्यामिण् । उ० ४. १३१. । इति विधीयमान इण् बहुलवचना-
दस्मादपि द्रष्टव्यः । ईङ्यः । ईड स्तुतौ । ईडवदवृशंसदुहां एत इत्याद्युदात्तत्वं ॥

पंचमीमृचमाह ॥

यजा नो मित्रावरुणा यजा देवां ऋतं बृहत् । अग्ने यक्षि स्वं दमं ॥ ५ ॥

यज । नः । मित्रावरुणा । यज । देवान् । ऋतं । बृहत् । अग्ने । यक्षि । स्वं । दमं ॥ ५ ॥

हे अग्ने नोऽसदर्थं मित्रावरुणा । एतत्संज्ञौ देवौ यज । हविषा पूजय ।
तथा देवानिन्द्रादीन्यज । पूजय । ऋतं सत्यं यथार्थफलं यज्ञं च यजेत्येतदर्थं
बृहत् प्रौढं स्वकीयं दमं यज्ञगृहं यक्षि । यज संगच्छस्व । त्वयंतर्विद्यमाने सति
हि यज्ञगृहं पूज्यते ॥ यजा । द्यचोऽतस्तिड इति संहितायां दीर्घत्वं । देवान् ।
दीर्घादटि समानपाद इति संहितायां नकारस्य रुत्वं । आतोऽटि नित्यमित्यनु-
नासिक आकारः । यत्त्वलोपौ । यक्षि । यजेर्बहुलं छंदसीति शपो लुक् ॥

॥ इति प्रथमस्य पंचमे त्रयोविंशो वर्गः ॥

का त इति पंचचै तृतीयं सूक्तं । का त इत्यनुक्रांतं । राहूगणो गोतम
 ऋषिः । चिष्टुप् छंदः । अग्निर्देवता ॥ प्रातरनुवाकस्याग्नेये ऋतौ चैष्टुभे छंदसी-
 दमादिके द्वे सूक्ते ॥ सूचितं च । उप प्रजिन्वन्निति चीणि का त उपेतिरिति
 सूक्ते । आ० ४. १३. इति ॥ आश्विनशस्त्रेऽप्येते प्रातरनुवाकातिदेशात् ॥

तत्र प्रथमामुचमाह ॥

का त उपेतिर्मनसो वराय भुवदग्ने शंतमा का मनीषा ।

को वा यज्ञैः परि दक्षं त आप केन वा ते मनसा दाशेम ॥ १ ॥

का । ते । उपऽइतिः । मनसः । वराय । भुवत् । अग्ने । शंऽतमा । का । मनीषा ।

कः । वा । यज्ञैः । परि । दक्षं । ते । आप । केन । वा । ते । मनसा । दाशेम ॥ १ ॥

हे अग्ने ते तव मनसो वराय निवारणायास्मास्ववस्थापनाय कोपेतिर्भुवत् ।
 कीदृशमुपगमनं भवेत् । न काप्यस्ति । तवोचितमुपगमनं वयं कर्तुं न शक्नुम
 इति भावः । मनीषा स्तुतिः शंतमा तवातिशयेन सुखकरा का कीदृशी भवेत् ।
 तवोचिता स्तुतिरपि नास्तीत्यर्थः । को वा यजमानो यज्ञैस्त्व संवंधिभिर्यगैर्दक्षं
 वृद्धिं बलं वा पर्याप । पर्याप्नोत् । न कोऽपीत्यर्थः । तवोचितान्यागाननुष्ठाय
 तैः फलं प्राप्यत इत्येतदपि दुर्धमेवेति भावः । उपगमनादिकं तावदास्तां ।
 तस्य सर्वस्य साधनभूतं मन एवास्माकं दुर्लभमित्याह । केनेति । हे अग्ने ते
 तुभ्यं केन मनसा कीदृश्या बुद्ध्या दाशेम । हवीषि प्रयच्छाम । तवोपगमनाद्य-
 नुरूपं मनोऽस्माकं नोत्पद्यत इत्यर्थः ॥ उपेतिः । तादौ चेति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं ।
 वराय । वृज् वरणे । अस्मादंतर्भावितरण्योद्ग्रहवृद्धिनिश्चिगमश्चेत्यप् । तस्य पित्वा-
 दनुदात्तत्वे धातुस्वरः । भुवत् । लेट्वाङगमः । बहुलं छंदसीति शपो लुक् ।
 भूसुवोस्तिङीति गुणप्रतिषेधः । दक्षं । दक्ष वृद्धौ । भावे करणे वा घञ् ।
 जित्वादाद्युदात्तत्वं ॥

द्वितीयामुचमाह ॥

एषांय इह होता नि षीदार्दव्यः सु पुरेता भवा नः ।

अवंतां त्वा रोदसी विश्वमिन्वे यजां महे सौमनसाय देवान् ॥ २ ॥

आ। इहि। अग्ने। इह। होता। नि। सीद। अदव्यः। सु। पुरःऽएता। भव। नः।
 अवतां। त्वा। रोदसी इति। विश्वमिन्वे इति विश्वंऽइन्वे। यजं। महे। सौमनसाय।
 देवान् ॥ २ ॥

हे अग्ने। एहि। आगच्छ। इहास्मिन्यज्ञे होता देवानामाह्वाता सन्निषीद।
 उपविश। नोऽस्माकं पुरएता पुरतो गता सु भव। सुष्ठु भव। यस्मात्त्वमदव्यः।
 राक्षसादिभिरहिंस्योऽसि। तादृशं त्वां विश्वमिन्वे सर्वं व्याप्नुवत्यौ रोदसी द्यावा-
 पृथिव्यौ त्वा त्वामवतां। रक्षतां। आगत्योपविश्य च द्यावापृथिवीभ्यां रक्षितश्च
 सन् महे महते सौमनसाय सौमनस्याय देवान्दानादिगुणयुक्तानिन्द्रादीन्यज।
 हविर्भिः पूजय ॥ निषीद। सदेरप्रतेरिति पत्वं। सौमनसाय। सुमनसो भावः
 सौमनसं। तस्येदमिति संबंधसामान्य इत्यणप्रत्ययः। स चात्र भावलक्षणे
 संबंधविशेषे प्रयवस्यति। यद्वा हायनांतयुवादिभ्योऽण। पा० ५. १. १३०. इति
 भावेऽण। युवादिष्वस्य पाठो द्रष्टव्यः ॥

तृतीयामृचमाह ॥

प्र सु विश्वान्रक्षसो धक्ष्यग्ने भवा यज्ञानामभिश्स्तिपावा।
 अथा वह सोमपतिं हरिभ्यामातिथ्यमस्मै चकृम सुदावे ॥ ३ ॥
 प्र। सु। विश्वान्। रक्षसः। धक्षि। अग्ने। भव। यज्ञानां। अभिश्स्तिऽपावा।
 अथा। आ। वह। सोमऽपतिं। हरिऽभ्यां। आतिथ्यं। अस्मै। चकृम। सुऽदावे ॥ ३ ॥

हे अग्ने विश्वान्सर्वावक्षसो राक्षसान् प्र सु धक्षि। प्रकर्षेण दह। दग्धा च
 यज्ञानामस्माभिरनुष्ठेयानां यागानामभिश्स्तिपावाभिश्स्तेहिंसायाः पाता रक्षि-
 ता भव। अथानंतरं सोमपतिं सर्वेषां सोमानां पालकमिन्द्रं हरिभ्यां तदीया-
 श्वाभ्यामावह। अस्मद्यज्ञं प्रापय। आगतायास्मै सुदावे शोभनस्य फलस्य दात्र
 इंद्रायातिथ्यमतिथ्यहं सत्कारं चकृम। कुर्मः ॥ धक्षि। दह भस्मीकरणे। बहुलं
 छंदसीति शपो लुक्। ढवभप्भावकत्वपत्वानि। अभिश्स्तिपावा। शसु हिंसायां।
 अस्मादभिपूर्वाद्भावे क्तिन्। अभिश्स्तेः पातीत्यभिश्स्तिपावा। पा रक्षणे।
 आतो मनिन्निति वनिप्। सोमपतिं। पत्यावैश्वर्यं इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं।
 सुदावे। पूर्ववद्दत्तेर्वनिप्। अज्ञोपोऽन इत्यकारलोपः ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

प्रजावता वचसा वह्निरासा त्रं हुवे नि च सत्सीह देवैः ।

वेधिं होचमुत पोचं यजत्र वोधि प्रयंतर्जनितर्वसूनां ॥ ४ ॥

प्रजावता । वचसा । वह्निः । आसा । आ । च । हुवे । नि । च । सत्सि । इह । देवैः ।

वेधिं । होचं । उत । पोचं । यजत्र । वोधि । प्रऽयंतः । जनिताः । वसूनां ॥ ४ ॥

प्रजावता यजमानेभ्यो दातव्यापत्यादिफलोपेतेन वचसा स्तोत्रेण स्तुतः सन् योऽग्निरासास्यस्थानीयया ज्वालाया वह्निर्देवेभ्यो हविषां वोढा तमग्निमा च हुवे । आह्वयामि । आहूतः सन् त्वमिहास्मिन्कर्मणि देवैरन्यैः सह निसत्सि च । निषीद च । निषद्य च हे यजत्र यजनीयाग्ने होचं होत्रा क्रियमाणं कर्म उत अपि च पोचं पोत्रा कृतं कर्म च वेधि । कामयस्व । वसूनां धनानां प्रयंतः । प्रकर्षेण नियंतः । वसून्प्रदायतानि कुर्वन् । जनितः । आहुतिद्वारा सर्वस्य जनयितरग्ने वोधि । अस्मान्वोधय ॥ आसा । पद्मिन्त्यादिनास्यशब्दस्यासन्नादेशः । सुषां सुलुगिति तृतीयाया इदेशः । टिलोप उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वं । हुवे । हेजो लटि बहुलं छंदसीति संप्रसारणं । बहुलं छंदसीति शपो लुक् । चवायोगे प्रथमेति निघातप्रतिषेधः । वोधि । बुध अवगमने । अस्मायंताच्छंदस्युभयथेति हेराईधातुक्त्वाणेरनिटीति णिलोपः । हुम्भ्यो हेधिः । धातोरन्त्यलोपश्चादसः । हेरपित्वात्तस्यैव स्वरः शिष्यते ॥

एकादशिनस्याग्नेयस्य पशोर्यथा विप्रस्येत्येषा पशुपुरोडाशस्य याज्या । सूत्रितं च प्रदानानामिति खंडे । यथा विप्रस्य मनुषो हविर्भिः प्र कारवो मनना वच्यमानाः । आ० ३. ७. इति ॥ तामेतां सूक्ते पंचमीमृचमाह ॥

यथा विप्रस्य मनुषो हविर्भिर्देवाँ अयजः क्विभिः क्विः सन् ।

एवा होतः सत्यतर त्वमद्याग्ने मंद्रया जुह्वा यजस्व ॥ ५ ॥

यथा । विप्रस्य । मनुषः । हविःऽभिः । देवान् । अयजः । क्विऽभिः । क्विः । सन् ।

एव । होतरिति । सत्यऽतर । त्वं । अद्य । अग्ने । मंद्रया । जुह्वा । यजस्व ॥ ५ ॥

क्विः ज्ञातदर्शी सन्क्विभिर्मंधाविभिर्चर्त्विभिः सह विप्रस्य मेधाविनो मनुषो मनोर्यज्ञे हविर्भिश्चपुरोडाशादिभिर्हे अग्ने यथा देवानयजः । एवमेव

होतर्होमनिष्पादक सत्यतरातिशयेन सत्तु साधो अग्रे त्वमद्यास्मिन्यज्ञे मंदया
हर्षयिष्या जुहा होमसाधनभूतया सुचा यजस्व । देवान्हविर्भिः पूजय ॥ मनुष्यः ।
मन ज्ञाने । बहुलमन्यवापीति मनेरुत्तिग्रन्थयः ॥

॥ इति प्रथमस्य पंचमे चतुर्विंशो वर्गः ॥

कथेति पंचचं चतुर्थं सूक्तं त्रैष्टुभं गोतमस्यार्षमाग्रेयं । अनुक्रांतं च । कथेति ॥
प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोः पूर्वसूक्तेन सहोक्तः सूक्तविनियोगः ॥

तत्र प्रथमामृचमाह ॥

कथा दाशेमाग्रये कास्मै देवजुष्टोच्यते भामिने गीः ।

यो मर्त्येष्वमृतं ऋतावा होता यजिष्ठ इकृणोति देवान् ॥ १ ॥

कथा । दाशेम् । अग्रये । का । अस्मै । देवऽजुष्टा । उच्यते । भामिने । गीः ।

यः । मर्त्येषु । अमृतः । ऋताऽवा । होता । यजिष्ठः । इत् । कृणोति । देवान् ॥ १ ॥

अस्मा अग्रये कथा दाशेम । कथं हवीषि दद्याम । अग्रेरनुरूपं यज्ञं कर्तुमशक्ता
वयमित्यर्थः । अथवास्मै भामिने तेजस्विनेऽग्रये देवजुष्टा सर्वैर्देवैः सेवितव्या
वाक् स्तुतिरपि का कीदृश्युच्यते । तादृशी स्तुतिमपि कर्तुं न शक्ता इत्यर्थः । अमृतो
मरणरहित ऋतावा ऋतवान् सत्यवान्यज्ञवान् होता देवानामाह्वाता होम-
निष्पादको वा यजिष्ठोऽतिशयेन यष्टा । एवंभूतो योऽग्निर्मर्त्येषु मरणधर्मस्वस्मासु
वर्तमानः सन् देवानि कृणोति । हविर्भिर्युक्तान्करोत्येव तादृशयाग्रये कथा दाशे-
मेति पूर्वेणान्वयः ॥ कथा । या हेतौ च छंदसीति याग्रन्थयः । भामिने । भा
दीप्तौ । अर्तिस्तुस्वित्यादिना मन्त्रन्थयः । ततो मत्वर्थीय इति । ऋतावा ।
छंदसीवनिपाविति मत्वर्थीयो वनिप् । अन्येषामपि दृश्यत इति दीर्घत्वं ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

यो अर्धरेषु शंतम ऋतावा होता तमू नमोभिरा कृणुध्वं ।

अग्निर्यद्वैर्मतीय देवान्स चा बोधाति मनसा यजाति ॥ २ ॥

यः । अर्धरेषु । शंतमः । ऋताऽवा । होता । तं । ऊं इति । नमःऽभिः । आ । कृणुध्वं ।

अग्निः । यत् । वेः । मतीयः । देवान् । सः । च । बोधाति । मनसा । यजाति ॥ २ ॥

योऽग्निरध्वरेषु यागेषु शंतमोऽतिशयेन सुखकारी ऋतावा सत्यवान् । यथार्थ-
दर्शीत्यर्थः । होता देवानामाह्वाता भवति । हे ऋत्विग्यजमानाः । यूयं तमू तमे-
वाग्निं नमोभिः स्तोत्रैराकृणुध्वं । अभिमुखीकुरुत । यद्यदायमग्निर्मर्ताय मनुष्याय
यजमानार्थं देवान्वेः । वेति गच्छति । तदानीं सोऽग्निर्यष्टव्यान्सर्वान्देवान्बोधाति
च । जानाति च । ज्ञात्वा च मनसा नमसा तान्यजाति । हविर्भिः पूजयति ।
अतस्तमेवाग्निमाकृणुध्वमिति योज्यं ॥ वेः । वी गत्यादिषु । छंदसि लुङ्लङ्लिट्
इति वर्तमाने लङ् । तिङां तिङो भवतीति प्रथमपुरुषैकवचनस्य मध्यमपुरु-
षैकवचनादेशः । बोधाति । बुध अवगमने । लेट्वाडागमः । शपः पित्रादनु-
दात्तत्वे धातुस्वरः शिष्यते । चवायोगे प्रथमेति निघातप्रतिषेधः । मनसा ।
मकारनकारयोः स्थानविपर्ययः ॥

तृतीयामृचमाह ॥

स हि ऋतुः स मर्यः स साधुमिचो न भूदद्भुतस्य रथीः ।

तं मेधेषु प्रथमं देवयन्तीर्विश उप द्रुवते दस्मारीः ॥ ३ ॥

सः । हि । ऋतुः । सः । मर्यः । सः । साधुः । मिचः । न । भूत् । अद्भुतस्य । रथीः ।

तं । मेधेषु । प्रथमं । देवऽयन्तीः । विशः । उप । द्रुवते । दस्मं । आरीः ॥ ३ ॥

स ह्यग्निः ऋतुः कर्मणां कर्ता । स एव मर्या मारयिता विश्वस्योपसंहर्ता साधुः
साधयितोत्पादयितापि स एवाद्भुतस्याभूतस्यालब्धस्य धनस्य रथी रंहयिता प्रा-
पयिता भूत् । भवति । तत्र दृष्टान्तः । मिचो न । यथा सखा धनानि प्रापयति
तद्वत् । एवंभूतो योऽग्निस्तमेव मेधेषु यज्ञेषु देवयन्तीर्देवयन्त्यो देवानात्मन इच्छन्त्यो
विशः प्रजाः प्रथममुपद्रुवते । स्तुतिभिरुपेत्य प्रधानभूत इति कथयन्ति । कीदृश्यो
विशः । दस्मं दर्शनीयं तमग्निमारीर्गच्छन्त्यः । भजन्त्य इत्यर्थः ॥ मर्यः । मृद् प्राण-
त्यागे । अस्मादंतर्भावितव्यथाच्छंदसि निष्कर्षेत्यादौ निपातनाद्यत् । कृत्यल्युटो
बहुलमिति बहुलवचनात्कर्तारि द्रष्टव्यः । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । देवयन्तीः ।
वा छंदसीति पूर्वसवर्णदीर्घत्वं । आरीः । ऋ गतौ । जनिघसिभ्यामिण् इति
बहुलयहणादस्मादपीणप्रत्ययः । कृदिकारादक्तिन इति ङीप् । वा छंदसीति
पूर्वसवर्णदीर्घत्वं । व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं ॥

चतुर्थीमुचमाह ॥

स नो नृणां नृतमो रिशादा अग्निगिरोऽवसा वेतु धीतिं ।

तना च ये मघवानः शविष्ठा वाजप्रसूता इषयंत मन्म ॥ ४ ॥

सः । नः । नृणां । नृतमः । रिशादाः । अग्निः । गिरः । अवसा । वेतु । धीतिं ।

तना । च । ये । मघवानः । शविष्ठाः । वाजप्रसूताः । इषयंत । मन्म ॥ ४ ॥

नृणां यज्ञस्य नेतृणां मध्ये नृतमोऽतिशयेन नेता रिशादा रिशानां शबूणा-
मज्ञा भक्षयिता । यज्ञा रिशतां हिंस्तामसिता निरसिता । एवंविधः सोऽग्नि-
नोऽस्माकं गिरः स्तुतीरवसा हविल्लक्षणेनावेन युक्तां धीतिं कर्म च वेतु ।
कामयतां । अपि च ये यजमानास्तना । धननामैतत् । विस्तृतेन धनेन मघ-
वानो धनवंतः शविष्ठा अतिशयेन वलिनश्च संतो वाजप्रसूताः प्रसूतं प्रेरितं
वाजो हविल्लक्षणमन्म यैस्त्रादृशा भूत्वा मन्माग्नेर्मननरूपं स्तोत्रमिषयंत । एष-
यंति । अतिविभिः कारयितुमिच्छंति । तेषामपि स्तुतिमग्निः कामयतामिति
भावः ॥ नृणां । नृ चेत्युभयथाभावाद्दीर्घाभावः । नामन्यतरस्यामिति नाम
उदात्तत्वं । तना । तनु विस्तारे । पचाद्यच् । तृतीयैकवचनस्य सुपां सुलुगि-
त्याकारः । पृषादेराकृतिगणत्वादाद्युदात्तत्वं । शविष्ठाः । शव इति चलनाम ।
अस्मायामेधेति मत्वर्थीयो विनिः । तत आतिशयनिक इष्टन् । विन्मत्तोलुंगिति
विनो लुक् । टेरिति टिलोपः । इष्टनो निच्चादाद्युदात्तत्वं । इषयंत । इषु इच्छायां ।
अस्मांयंताच्छादसो लङ् । संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वाणौ लघूपधगुणाभावः ।
अदुपदेशस्तसार्वधातुकानुदात्तत्वे णिच एव स्वरः शिष्यते ॥

पंचमीमुचमाह ॥

एवाग्निगोतमेभिर्ज्ञतावा विप्रैर्भिरस्तोष्ट जातवेदाः ।

स एषु द्युम्नं पीपयत्स वाजं स पुष्टिं याति जोषमा चिकित्वान् ॥ ५ ॥

एव । अग्निः । गोतमेभिः । ज्ञतऽवा । विप्रैर्भिः । अस्तोष्ट । जातऽवेदाः ।

सः । एषु । द्युम्नं । पीपयत् । सः । वाजं । सः । पुष्टिं । याति । जोषं । आ । चिकित्वान् ॥ ५ ॥

ज्ञतावा ज्ञतवान्यज्ञवान् जातवेदा जातधनो जातप्रज्ञो वायमग्निर्विप्रै-
र्भिर्मधाविभिर्गोतमेभिर्गोतमैर्ज्ञेयिभिरेवमुक्तेन प्रकारेणास्तोष्ट । स्तुतोऽभूत् ।

स्तुतश्च सोऽग्निरेषु गोतमेषु द्युम्नं द्योतमानं सोमं पीपयत् । अपिवत् । यद्वा ।
तानुधीनपाययत् । तथा सोऽग्निर्वाजं हविल्लक्षणमन्नं पीपयदित्येव । एवं
सोमलक्षणं चरुपुरोडाशादिलक्षणं हविश्च स्वीकृत्य सोऽग्निर्जोषमस्माभिः कृतं
सेवनमाचिकित्वान् । आ समन्ताज्जानन् पुष्टिं याति । पोषं प्राप्नोति । यद्वा ।
अस्माकं धनानि पोषं प्रापयतु ॥ गोतमेभिः । ऋष्यंधकवृष्णिगुरुभ्यश्चेति विहि-
तस्याणोऽचिभृगुकुत्सवसिष्ठगोतमांगिरोभ्यश्च । पा० २.४. ६५. इति बहुषु लुक् ।
अस्तोष्ट । स्तौतेः कर्मणि लुङि चिणभावश्चादंसः । पीपयत् । पा पाने । एयं-
ताल्लुङि च्लेशङादि । जोषं । जुषी प्रीतिसेवनयोः । भावे घञ् । जिह्वादाद्युदात्तत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य पंचमे पंचविंशो वर्गः ॥

अभि त्वेति पंचर्चं पंचमं सूक्तं गोतमस्यार्पमाग्नेयं गायचं । तथा चानुक्रांतं ।
अभि त्वा गायचं त्विति । विनियोगो लैंगिकः ॥

तत्र प्रथमामृचमाह ॥

अभि त्वा गोतमा गिरा जातवेदो विचर्षणे । द्युमैरभि प्र णोनुमः ॥ १ ॥

अभि । त्वा । गोतमाः । गिरा । जातऽवेदः । विऽचर्षणे । द्युमैः । अभि । प्र ।

नोनुमः ॥ १ ॥

हे जातवेदो जातानां वेदितर्विचर्षणे विशेषेण सर्वस्य द्रष्टुः । एवंभूताग्ने त्वा
त्वां गोतमा अस्य सूक्तस्य द्रष्टा गोतम ऋषिः । ऋषेरेकत्वेऽपि पूजार्थं बहु-
वचनं । गिरा स्तोत्रलक्षणया वाचाभ्याभिमुख्येनास्तौदिति शेषः । तद्वदयमपि
त्वां द्युमैस्त्वदीयगुणप्रकाशकैर्मचैरभि प्रणोनुमः । आभिमुख्येन पुनः पुनः स्तुमः ॥
नोनुमः । णु स्तुतौ । अस्माद्यद्गुगंताल्लट् । उपसर्गादसमासेऽपीति णत्वं ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

तमु त्वा गोतमो गिरा रायस्कामो दुवस्यति । द्युमैरभि प्र णोनुमः ॥ २ ॥

तं । ऊं इति । त्वा । गोतमः । गिरा । रायऽस्कामः । दुवस्यति । द्युमैः । अभि । प्र ।

नोनुमः ॥ २ ॥

रायस्कामो धनकामो गोतमो यमग्निं गिरा स्तुत्या दुवस्यति । परिचरति ।
तमु तमेव त्वां द्युमैर्द्योतमानैः स्तौचैराभिमुख्येन पुनः पुनः स्तुमः ॥ रायस्कामः ।

रायो धनानि कामयत इति रायस्त्वात्मः । कर्मण्यण् । तत्पुरुषे कृति बहुलमिति बहुलवचनादलुक् । ऊडिदमित्यादिना पूर्वपदस्य विभक्तेरुदात्तत्वं । दासीभारादित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । अतः कृकमिकंसकुंभेति विसर्जनीयस्य सत्वं । दुवस्यति । दुवस उपतापे परिचरणे च । कंडादिः ॥

तृतीयामृचमाह ॥

तमु त्वा वाजसातमंगिरस्वह्वामहे । द्युन्नैरभि प्र णोनुमः ॥ ३ ॥

तं । ऊं इति । त्वा । वाजसातमं । अंगिरस्वत् । ह्वामहे । द्युन्नैः । अभि । प्र । नोनुमः ॥ ३ ॥

हे अग्ने वाजसातमं वाजानामतिशयेन सनितारं दातारं तमेव त्वा त्वामंगिरस्वत् । अंगिरस इव ह्वामहे । आह्वयामः । शिष्टं गतं ॥ वाजसातमं । पणु दाने । जनसन्खनक्रमगमो विट् । विद्वनोरनुनासिकस्यादित्यात्वं । अतिशयेन वाजसा वाजसातमः । तमपः पिब्यादनुदात्तत्वे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वर एव शिष्यते । अंगिरस्वत् । तेन तुल्यमिति वतिः । नभोऽंगिरोमनुषां वत्युपसंख्यानमिति भवेन पदत्वाभावादुत्वाद्यभावः ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

तमु त्वा वृचहंतमं यो दस्यूवधूनुषे । द्युन्नैरभि प्र णोनुमः ॥ ४ ॥

तं । ऊं इति । त्वा । वृचहन्तमं । यः । दस्यून् । अवधूनुषे । द्युन्नैः । अभि । प्र । नोनुमः ॥ ४ ॥

हे अग्ने दस्यून् उपक्षपयितृन् राक्षसादीन्यस्त्वमवधूनुषे । अवचालयसि स्थानात्प्रध्यावयसि वृचहंतमं वृचाणां पाप्मानामतिशयेन हंतारं तमु त्वा तमेव त्वा द्युन्नैरित्यादि पूर्ववत् ॥ वृचहंतमं । अतिशयेन वृचहा वृचहंतमः । पदसंज्ञायां नलोपे नाद्वस्य । पा० ८. २. १७. इति तमपो नुट् । दस्यून् । दीर्घादटि समानपाद इति नकारस्य रुत्वं । अचानुनासिकः पूर्वस्य तु वैन्यूकारः सानुनासिकः ॥

पंचमीमृचमाह ॥

अवोचाम रहूगणा अग्नये मधुमवर्चः । द्युन्नैरभि प्र णोनुमः ॥ ५ ॥

अवोचाम । रहूगणाः । अग्नये । मधुमवर्चः । द्युन्नैः । अभि । प्र । नोनुमः ॥ ५ ॥

ऋषिः कृतं स्तोत्रमनयोपसंहरति । रहूगणा रहूगणस्य पुत्रा वयं गोतमा
अग्रये अंगनादिगुणयुक्ताय देवाय मधुमद्वचो माधुर्येपितं वचनमवोचाम ।
प्रावादिष्म । तद्वचनरूपैर्द्युन्नैर्द्योतमानैः स्तोत्रैः पुनः पुनरग्निं वयमभिप्रणोनुमः ।
आभिमुख्येन प्रकर्षेण स्तुमः ॥

॥ इति प्रथमस्य पंचमे षड्विंशो वर्गः ॥

हिरण्यकेश इति द्वादशर्चं षष्ठं सूक्तं । रहूगणपुत्रस्य गोतमस्यार्प । अत्रा-
नुक्रम्यते । हिरण्यकेशो द्वादशाद्यौ तृचौ चैष्टुभौष्णिहौ । पूर्वोऽग्रये वा मध्यमा-
येति । पूर्वच गायत्रं त्वित्युक्तत्वादित्थमपि गायत्रं सूक्तं । एतावान्स्तु विशेषः ।
आद्यस्तृचस्तैष्टुभः । द्वितीयस्त्वौष्णिहः । प्रथमतृचस्य मध्यमस्थानो वैद्युतोऽग्निः
शुद्धाग्निर्वा देवता । शिष्टा नवर्चः केवलाग्निदेवताकाः ॥ प्रातरनुवाकस्याग्रये
ऋतौ चैष्टुभे छंदस्याश्विनशस्त्रे चाद्यस्तृचः । सूचितं च । हिरण्यकेश इति तिस्रोऽप-
श्यमस्य महत इति सूक्ते । आ० ४. १३. इति ॥ कारीर्यामग्नेर्धाम छंदो हिरण्यकेश
इति द्वे ऋचौ याज्यानुवाक्ये । सूचितं च । हिरण्यकेशो रजसो विसार इति द्वे
त्वं त्या चिदच्युता धाम ते विश्वं भुवनमधिष्ठितं । आ० २. १३. इति ॥

तत्र प्रथमामृचमाह ॥

हिरण्यकेशो रजसो विसारेऽहिर्धुनिर्वात इव ध्रजोमान् ।

शुचिर्भ्राजा उपसो नवेदा यशस्वतीरपस्युवो न सत्याः ॥ १ ॥

हिरण्यकेशः । रजसः । विऽसारे । अहिः । धुनिः । वातः । इव । ध्रजोमान् ।

शुचिऽभ्राजाः । उपसः । नवेदाः । यशस्वतीः । अपस्युवः । न । सत्याः ॥ १ ॥

हिरण्यकेशो हितरमणीयाः केशस्यानीया ज्वाला यस्य स तथोक्तः । सुवर्ण-
वद्रोचमानज्वालो वा । अहिरागत्य हंता मेघानां धुनिस्तेषां कंपयिता वात
इव वायुरिव ध्रजोमान् शीघ्रगतियुक्तः । एवंभूतो वैद्युतोऽग्नी रजस उदकस्य
विसारे विसरणे मेघान्निर्गमने निमित्तभूते सति शुचिर्भ्राजाः शोभनदीभिः सन्
मेघाज्जलानि निर्गमयितुं जानाति । उपस उपोदेवता नवेदाः । न विदंति
इति नवेदाः । मेघादुदकस्य निःसारणमग्निरेव जानाति उपसस्तु न जानं-
तीत्यर्थः । अज्ञाने दृष्टांतः । यशस्वतीरन्वयुक्ता अन्नवत्योऽपस्युवोऽपः कर्मात्मन
इच्छंत्यः सत्या अवितथारंभा न । एवंभूताः प्रजा इव । अचोपसामज्ञानेनाग्निः

प्रशस्यते न तु ता निधंते । न हि निंदा निधं निन्दितुं अपि तु स्तुत्यं स्तोतुमिति
न्यायात् ॥ ध्रुजीमान् । ध्रज गतौ । इन् सर्वधातुभ्य इति भावः इन्प्रत्ययः । ततो
मतुप् । तस्य पित्वादनुदात्तत्वं इनो निष्ठात्प्रातिपदिकस्याद्युदात्तत्वं । नवेदाः ।
नञ्पूर्वाद्धितेः पचाद्यच् । नभ्राएनपादित्यादिना नजः प्रकृतिभावः । अपस्युवः ।
अपस्यश्चात्सुप आत्मनः क्यच् । क्वाञ्छंदसीत्युप्रत्ययः । तन्वादीनां छंदसि बहु-
लमुपसंख्यानमित्युवङ् ॥

द्वितीयामुचमाह ॥

आ ते सुपर्णो अमिनंतं एवैः कृष्णो नोनाव वृषभो यदीदं ।

शिवाभिर्न स्मयमानाभिरागात्पतंति मिहः स्तनयंत्युभा ॥ २ ॥

आ । ते । सुऽपर्णाः । अमिनंतं । एवैः । कृष्णः । नोनाव । वृषभः । यदि । इदं ।

शिवाभिः । न । स्मयमानाभिः । आ । अगात् । पतंति । मिहः । स्तनयंति । उभा ॥ २ ॥

हे अग्रे ते तव सुपर्णाः शोभनपतना रश्मय एवैर्गतृभिर्महद्भिः सहामिनंत ।
आ समंतान्मेघं हिंसति । वर्षणार्थं ताडयति । प्रहृतश्च कृष्णः कृष्णवर्णो वृषभो
वर्षिता मेघो नोनाव । भृशं शब्दमकरोत् । यदि यदेदमीदृशं कर्म तदानो
शिवाभिर्न सुखकारिणीभिः स्मयमानाभिर्हसनवतीभिः कांतिभिरिव शुभवर्णाभिः
फेनयुक्ताभिरज्जिर्विद्युद्भिर्वा सहागात् । वैद्युताग्निप्रेरितः पर्जन्य आगच्छति ।
तदनंतरं मिह आपः पतंति । दिवः सकाशात्प्रवृष्टा भवंति । अभाभ्राण्यद्भिः
पूर्णा मेघाः स्तनयंति । इतस्ततः शब्दं कुर्वन्ति ॥ अमिनंत । मीज् हिंसायां ।
क्रैय्यादिकः । व्यत्ययेनांतदेशः । ईषा अक्षादित्वात्प्रकृतिभावः । अर्णोऽप्रगृह्यस्य
। पा० ८. ४. ५७. इति वैकल्पिकमवसाने विधीयमानमनुनासिकत्वं व्यत्ययेनाच्च
संहितायामपि द्रष्टव्यं । नोनाव । नौतेर्यङ्लुगंतास्त्रिद्व्यमंच इति निषेधादाम्-
प्रत्ययाभावः । स्मयमानाभिः । स्मिङ् ईषदसने । शपः पित्वादनुदात्तत्वं । शानचो
लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वरः शिष्यते । स्तनयंति । स्तन शब्दे । चुरादिरदंतः ।
पतंति स्तनयंतीत्यनयोः पादादित्वाद्वाक्यादित्वाच्च निघाताभावः ॥

तृतीयामुचमाह ॥

यदोमृतस्य पर्यसा पियांनो नयंचृतस्य पयिभो रजिष्ठैः ।

अयमा मिचो वरुणः परिज्मा त्वचं पृचंत्युपरस्य योनीं ॥ ३ ॥

सः । इधानः । वसुः । कविः । अग्निः । ईक्षेन्यः । गिरा ।

रेवत् । अस्मभ्यं । पुरुऽअनीक । दीदिहि ॥ ५ ॥

सोऽग्निरिधानो दीपनशीलो वसुर्निवासयिता सर्वेषां कविः क्रांतदर्शनो मेधावी वा गिरा स्तोत्ररूपया वाचेऽक्षेन्यः स्तोत्रव्यो भवति । हे पुर्वणीक । अनीकं मुखं । पुरुभिर्वह्नीभिरनीकस्थानीयाभिर्ज्वालाभिर्युक्ताग्ने । अस्मभ्यं रेवन्नयुक्तमन्नं यथा भवति तथा दीदिहि । दीपस्व ॥ इधानः । जि इंधी दीप्तौ । ताच्छीलिकश्चानश् । बहुलं छंदसीति शपो लुक् । ईक्षेन्यः । ईड स्तुतौ । औणादिक एत्यप्रत्ययः । रेवत् । रयेर्मतौ बहुलमिति संप्रसारणं । छंदसीर इति मनुषो वत् । रेश्चाच्च मनुष उदात्तत्वं वक्तव्यं । पा० ६. १. १७६. १. इति मनुष उदात्तत्वं । दीदिहि । दीदितिश्छांदसो दीप्तिकर्ता ॥

पथीमृचमाह ॥

क्षपो राजन्वुत त्मनाग्ने वस्तोरुतोपसः ।

स तिग्मजंभ रक्षसो दह प्रति ॥ ६ ॥

क्षपः । राजन् । उत । त्मना । अग्ने । वस्तोः । उत । उपसः ।

सः । तिग्मऽजंभ । रक्षसः । दह । प्रति ॥ ६ ॥

हे राजन् राजनशीलाग्ने क्षपः । क्षपय । राक्षसादीन् स्वकीयैः पुरुषैर्वाधस्व । उत अपि च त्मना न केवलमग्नैरेवात्मना च तान्वाधस्व । कदेति चेत् उच्यते । वस्तोः । सर्वाण्यहानि । उत अपि चोपसः । उपःकालोपलक्षिता रात्रीः । अत्यंतसंयोगे द्वितीया । सर्वेष्वहःसु सर्वासु रात्रिषु चेत्यर्थः । हे तिग्मजंभ तीक्ष्ण-मुखाग्ने रक्षसो राक्षसानुक्तप्रकारेण क्षपयित्वा स एव त्वं प्रतिदह । प्रत्येकं दह । न किंचिद्दुग्धव्यमित्युदास्वेत्यर्थः ॥ क्षपः । क्षपि क्षात्वां । लोड्ये छांदसो लङ् । छंदस्युभययेति शप आर्द्धधातुकत्वात्खेरनिटीति णिलोपः । उदात्तनिवृत्तिस्वरण शप उदात्तत्वं । त्मना । मंत्रेष्ववाक्यादेरात्मन इत्याकारलोपः । रक्षसः । रक्ष पालने । रक्षितव्यमस्मादिति रक्षः । भीमादित्वात् । पा० ३. ४. ७४. अपादानेऽसिप्रत्ययः । क्षरतेवा एयंतादसिप्रत्यये णिलोपो वर्णविपर्ययश्च । अस्य च रक्षःशब्दस्यासिप्रत्ययांतत्वात्प्रत्ययस्वर एव शिष्यते ॥

॥ इति प्रथमस्य पंचमे सप्तविंशो वर्गः ॥

यत् । ई० । ऋतस्य । पर्यसा । पियानः । नयन् । ऋतस्य । पथिऽभिः । रजिष्ठैः ।
अर्यमा । मिचः । वरुणः । परिऽज्मा । त्वचं । पृचंति । उपरस्य । योनौ ॥ ३ ॥

यदी यदायमग्निर्ऋतस्योदकस्य पयसा पयोवत्सारभूतेन रसेन पियानो जग-
दापायनं कुर्वन् । आपायितं च जगद्वत्स्योदकस्य संबन्धिभी रजिष्ठैर्ऋतमैः
पथिभिर्मार्गैः स्नानपानादिभिर्नयन् प्रापयन्वर्तते । तदानीमर्यमा मिचो वरुणश्च
परिज्मा परितो गन्ता मरुद्गणश्चोपरस्य मेघस्य योनौ वृष्ट्युदकोत्पत्तिस्थाने त्वचं
पृचंति । वृष्ट्युदकस्याच्छादकं प्रदेशं स्वकीयैरायुधैः संयोजयन्ति । उद्घाटयन्तीति
यावत् ॥ पियानः । स्फायी आपायी वृद्धौ । बहुलं छंदसीति शपो लुक् ।
धातोर्व्यत्ययेन पीभावः । अनुदात्तेत्वात्तत्सर्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः शिष्यते ।
रजिष्ठैः । ऋजुश्चादिष्ठनि विभाषजोऽछंदसि । पा० ६. ४. १६२. । इत्युकारस्य
त्वं । टेरिति टिलोपः । पृचंति । पृची संपर्कं । रौधादिकः ॥

प्रातरनुवाकस्याग्नेये ऋतावौष्णिहे छंदस्याश्विनशक्ते चाग्ने वाजस्येत्याद्यास्तिस्र
ऋचः । सूचितं च । अग्ने वाजस्येति तिस्रः पुरु त्वा त्वामग्ने । आ० ४. १३. । इति ॥

तृचे प्रथमां सूक्ते चतुर्थीमृचमाह ॥

अग्ने वाजस्य गोमंत ईशानः सहसो यहो ।

अस्मे धेहि जातवेदो महि अरवः ॥ ४ ॥

अग्ने । वाजस्य । गोऽमंतः । ईशानः । सहसः । यहो इति ।

अस्मे इति । धेहि । जातऽवेदः । महि । अरवः ॥ ४ ॥

हे सहसो यहो वलस्य पुत्राग्ने गोमतो बहुभिर्गोभिर्युक्तस्य वाजस्यान्नस्येशान
ईश्वरस्त्वमसि । अतोऽस्मे अस्मासु हे जातवेदो जातधन जातानां वेदित्वाग्ने
महि प्रभूतं अरवोऽन्नं धेहि । स्थापय ॥ सहसो यहो । परांगवद्वादादामंचितस्य
चेति पष्ठचामंचितसमुदायी निहन्यते । अस्मे । सुपां सुलुगिति सप्तम्याः शे
आदेशः ॥

पंचमीमृचमाह ॥

स इधानो वसुष्कविराग्निरिक्त्यो गिरा ।

रेवदस्मभ्यं पुर्वणीक दीदिहि ॥ ५ ॥

सः । इधानः । वसुः । कविः । अग्निः । ईक्षेत् । गिरा ।

रेवत् । अस्मभ्यं । पुरुऽअनीक । दीदिहि ॥ ५ ॥

सोऽग्निरिधानो दीपनशीलो वसुर्निवासयिता सर्वेषां कविः क्रांतदर्शनो मेधावी वा गिरा स्तोत्ररूपया वाचेऽक्षेत् । स्तोत्रयो भवति । हे पुर्वणीक । अनीकं मुखं । पुरुर्भिर्वह्नीभिरनीकस्यानीयाभिर्ज्वालाभिर्युक्ताग्ने । अस्मभ्यं रेवद्धनयुक्तमन्नं यथा भवति तथा दीदिहि । दीपस्व ॥ इधानः । जि इंधी दीप्तौ । ताच्छीलिकथानश् । बहुलं छंदसीति शपो लुक् । ईक्षेत् । ईड स्तुतौ । औणादिक एव्यप्रत्ययः । रेवत् । रयेर्मेतौ बहुलमिति संप्रसारणं । छंदसीर इति मनुषो वत् । रेश्चाच्च मनुष उदात्तत्वं वक्तव्यं । पा० ६. १. १७६. १. इति मनुष उदात्तत्वं । दीदिहि । दीदितिश्छांदसो दीप्तिकर्मा ॥

यष्टीमुचमाह ॥

क्षुपो राजन्नुत त्मनाग्ने वस्तोऽस्तोपसः ।

स तिग्मजंभ रक्षसो दह प्रति ॥ ६ ॥

क्षुपः । राजन् । उत । त्मना । अग्ने । वस्तोः । उत । उपसः ।

सः । तिग्मऽजंभ । रक्षसः । दह । प्रति ॥ ६ ॥

हे राजन् राजनशीलाग्ने क्षुपः । क्षुपय । राक्षसादीन् स्वकीयेः पुरुषैर्बाधस्व । उत अपि च त्मना न केवलमन्यैरेवात्मना च तान्बाधस्व । कदेति चेत् उच्यते । वस्तोः । सर्वाण्यहानि । उत अपि चोपसः । उपःकालोपलक्षिता रात्रीः । अत्यंतसंयोगे द्वितीया । सर्वेष्वहःसु सर्वासु रात्रिषु चेत्यर्थः । हे तिग्मजंभ तीक्ष्ण-मुखाग्ने रक्षसो राक्षसानुक्तप्रकारेण क्षपयित्वा स एव त्वं प्रतिदह । प्रत्येकं दह । न किंचिद्दुग्धव्यमित्युदास्वेत्यर्थः ॥ क्षुपः । क्षुपि क्षांत्यां । लीड्ये छांदसो लङ् । छंदस्युभययेति शप आर्द्धधानुकत्वाखेरनिटीति णिलोपः । उदात्तनिवृत्तिस्वरण शप उदात्तत्वं । त्मना । मन्वेष्वाङ्मादेरात्मन इत्याकारलोपः । रक्षसः । रक्ष पालने । रक्षितव्यमस्मादिति रक्षः । भीमादित्वात् । पा० ३. ४. ७४. अपादानेऽसिप्रत्ययः । क्षरतेवा एयंतादसिप्रत्यये णिलोपो वर्णविपर्ययश्च । अस्य च रक्षःशब्दस्यासिप्रत्ययांतत्वात्प्रत्ययस्वर एव शिष्यते ॥

॥ इति प्रथमस्य पंचमे सप्तविंशो वर्गः ॥

प्रातरनुवाकस्याग्नेये ऋतौ गायत्रे छंदस्यवा नो अग्र इत्याद्याः पट्टचः । सूचितं च । अवा नो अग्र इति पठ्मिमीकेऽग्निं दूतं । आ० ४. १३. । इति ॥ आश्वि-
नशस्ते चैताः शंसनीयाः प्रातरनुवाकातिदेशात् ॥

पदसु प्रथमां सूक्ते सप्तमीमृचमाह ॥

अवा नो अग्र ऊतिभिर्गायत्रस्य प्रभर्मणि । विश्वासु धीषु वंद्य ॥ ७ ॥

अवा नः । अग्ने । ऊतिऽभिः । गायत्रस्य । प्रऽभर्मणि । विश्वासु । धीषु । वंद्य ॥ ७ ॥

विश्वासु धीषु सर्वेषु कर्मसु वंद्य स्तुत्य हे अग्ने गायत्रस्य गायत्रसाम्नो गाय-
त्रीछंदस्कस्य सूक्तस्य वा प्रभर्मणि प्रभरणे संपादने निमित्तभूते सति नोऽस्मा-
नूतिभिस्त्वदीयैः पालनैरव । रथ ॥ अवा । द्यचोऽतस्तिष्ठ इति संहितायां
दीर्घत्वं ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

आ नो अग्ने रयिं भर सचासाहं वरेण्यं । विश्वासु पृत्सु दुष्टरं ॥ ८ ॥

आ नः । अग्ने । रयिं । भर । सचाऽसहं । वरेण्यं । विश्वासु । पृत्सु । दुष्टरं ॥ ८ ॥

हे अग्ने रयिं धनं नोऽसम्भ्यमाभर । प्रयच्छ । कीदृशं । सचासाहं । सचा सह
युगपदेव दारिद्र्यस्य नाशकं । वरेण्यं । सर्वैर्वरणीयं । विश्वासु पृत्सु सर्वेषु
संयामेषु दुष्टरं । शत्रुभिस्तरौतुमशक्यं ॥ सचासाहं । छंदसि सह इति खिः ।
वरेण्यं । वृद्ध एण्यः । पृत्सु । पदादिषु मांसपृत्सूनामुपसंख्यानमिति पृतना-
शब्दस्य पृद्भावः । साचेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं ॥

आयुष्कामेष्ट्यां प्रथमस्याज्यभागस्यानुवाक्या आ नो अग्र इति । सूचितं च ।
आयुष्कामेष्ट्यां जीवातुमंतावा नो अग्ने सुचेतुना । आ० २. १०. । इति ॥ महा-
पितृयज्ञेऽप्येव प्रथमाज्यभागानुवाक्या । सूचितं च । जीवातुमंतौ सव्योत्तर्यु-
पस्थाः । आ० २. १९. । इति ॥ तामेतां सूक्ते नवमीमृचमाह ॥

आ नो अग्ने सुचेतुना रयिं विश्वायुपोषसं । माडीकं धेहि जीवसे ॥ ९ ॥

आ नः । अग्ने । सुऽचेतुना । रयिं । विश्वायुऽपोषसं । माडीकं । धेहि । जीवसे ॥ ९ ॥

हे अग्ने नोऽस्माकं जीवसे जीवनाय सुचेतुना शोभनेन ज्ञानेन युक्तं रयिं
धनमाधेहि । आस्थापय । कीदृशं । माडीकं । मृडीकं सुखं तद्धेतुभूतं । विश्वायु-

पोषसं । सर्वस्मिन्नायुपि देहादेः पोषकं । यावज्जीवमस्मदुपभोगपर्याप्तमित्यर्थः ॥
 सुचेतुना । चित्ती संज्ञाने । औणादिक उपपत्त्ययः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ।
 विश्वायुपोषसं । विश्वमायुर्यस्मिन् शरीरादौ तद्विश्वायु । बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञा-
 यामिति पूर्वपदांतोदात्तत्वं । तत्पुष्पातीति विश्वायुपोषाः । गतिकारकयोरपि
 पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेत्सुन् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च । सकारलोपश्चादंसः ।
 दीर्घायुत्वाय वर्चस इति यथा ॥

दशमीमृचमाह ॥

प्र पूतास्तिग्मशोचिषे वाचो गोतमाग्रये । भरस्व सुम्नयुर्गिरः ॥ १० ॥

प्र।पूताः।तिग्मऽशोचिषे।वाचः।गोतम।अग्रये।भरस्व।सुम्नऽयुः।गिरः॥१०॥

हे गोतम सूक्तद्रष्टः सुम्नयुः सुम्नं धनमात्मन इच्छंस्त्वं तिग्मशोचिषे तीक्ष्ण-
 ज्वालायाग्रये पूताः शुद्धा वाचोऽग्नेर्गुणान् सम्यग्भिदधतीर्गिरः स्तुतीः प्रभ-
 रस्व । प्रकर्षेण संपादय ॥ तिग्मशोचिषे । तिज निशाने । युजिरुचितिजां कुलं
 चेति मक् । तिग्मानि शोचोषि यस्य । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । सुम्नयुः ।
 सुम्नशब्दात्क्यचि न छंदस्यपुत्रस्येतीत्यदीर्घयोः प्रतिषेधः । क्वाच्छंदसीत्युपपत्त्ययः ॥

एकादशीमृचमाह ॥

यो नो अग्नेऽभिदासत्यंति दूरे पदीष्ट सः । अस्माकमिदृधे भव ॥ ११ ॥

यः।नः।अग्ने।अभिऽदासति।अंति।दूरे।पदीष्ट।सः।अस्माकं।इत्।वृधे।भव॥११॥

हे अग्ने नोऽस्मान् अंत्यंतिके समीपे दूरे विप्रकुरदेशेऽवस्थितः सन् यः शत्रु-
 रभिदासति । उपक्षपयति । स शत्रुः पदीष्ट । पततु नश्यतु । त्वं चास्माकमित्
 अस्माकमेव वृधे वर्धनाय भव ॥ अभिदासति । दसु उपक्षये । अस्माक्यंतात्त्रटि
 छंदस्युभयपेति शप आर्द्धधातुकत्वात्परनिटीति णिलोपः । अंतिकादिलोपो बहु-
 लमिति वक्तव्यमित्यंतिकशब्दस्य ककारलोपः । वृधे । वृधु वृद्धौ । संपदादि-
 लक्षणो भावे क्तिप् । सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं ॥

द्वादशीमृचमाह ॥

सहस्राक्षो विचर्षणिरग्नी रक्षांसि सेधति । होता गृणीत उक्थ्यः ॥ १२ ॥

सहस्रऽअक्षः।विऽचर्षणिः।अग्निः।रक्षांसि।सेधति।होता।गृणीते।उक्थ्यः॥१२॥

सहस्राक्षोऽसंख्यातज्वालः । विचर्येणिविशेषेण सर्वस्य द्रष्टायमग्री रक्षांसि
 सेधति । प्रतिपेधति । यज्ञान्निर्गमयति । स चाग्निरुक्थ्य उक्थैः शस्त्रैरस्माभिः
 स्नूयमानः सन् होता देवानामाह्वाता भूत्वा गृणीते । तान्स्त्रीति ॥ सहस्राक्षः ।
 बहुव्रीहौ सकथ्यक्ष्णोरिति पच् समासांतः । सति शिष्टत्वात्तस्यैव स्वरः शिष्यते ।
 सेधति । पिधु गत्यां । अत्र केवलोऽपि सोपसर्गार्थो द्रष्टव्यः । गृणीते । गृ
 शब्दे । प्वादीनां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य पंचमेऽष्टाविंशो वर्गः ॥

इत्येति षोडशर्चं सप्तमं सूक्तं गीतमस्यार्धमेतद्रं पंक्तिछंदस्कं । अनुक्रांतं च ।
 इत्या पोळशेंद्रं पांक्तं हि । हिशब्दप्रयोगान्नुद्यादिपरिभाषयेदमुत्तरे च द्वे पंक्ति-
 छंदस्के ॥ पृष्ठचपडहस्य पंचमेऽहनि मरुत्वतीय इदं सूक्तं । सूचितं च । अविता-
 सीत्या हींद्र पिव तुभ्यमिति मरुत्वतीयं । आ० ७. १२. इति ॥ चतुर्विंशेऽह-
 न्यच्छावाकस्याद्यस्तृचो वैकल्पिकोऽनुरूपः । होत्रकाणामिति खंडे सूचितं । इत्या
 हि सोम इन्मद उभे यदित्द्र रोदसी इति ॥ महाव्रते निष्केवल्यस्य दक्षिणपक्ष
 इत्या हीत्येका । तथैव पंचमारण्यके सूचितं । इत्या हि सोम इन्मद इति पंक्ति-
 रिति ॥ तामेतां सूक्ते प्रथमामृचमाह ॥

इत्या हि सोम इन्मदे ब्रह्मा चकार वर्धनं ।

शविष्ठ वज्रिन्नोर्जसा पृथिव्या निः शशा अहिमर्चन्ननु स्वराज्यं ॥ १ ॥

इत्या । हि । सोमे । इत् । मदे । ब्रह्मा । चकार । वर्धनं ।

शविष्ठ । वज्रिन् । ओर्जसा । पृथिव्याः । निः । शशाः । अहिं । अर्चन् । अनु ।

स्वऽराज्यं ॥ १ ॥

हे शविष्ठ । अतिशयेन बलवन् वज्रिन्वज्रवन्निद्र । इत्या हि । इत्थमेव । अनेन
 शास्त्रोक्तप्रकारेणैव मदे मदकरे हर्षकरे सोमे त्वया पीते सति ब्रह्मा ब्राह्मणः स्तोता
 वर्धनं तव वृद्धिकरं स्तोत्रं चकार । अनेन सूक्तेन कृतवान् । इदित्येतत्पादपूरणं ।
 अतस्त्वमोर्जसा बलेन पृथिव्याः सकाशादहिमागत्य हंतारं वृचं निःशशाः ।
 निःशेषेणाशाः । मा वाधस्वेति शासनं कृत्वा पृथिव्याः सकाशान्निरगमय इत्यर्थः ।
 किं कुर्वन् । स्वराज्यं स्वस्य राज्यं राजत्वमन्वनुलक्ष्यार्चन् पूजयन् । स्वस्य स्वा-
 मित्वं प्रकटयन्नित्यर्थः ॥ शशाः । शासु अनुशिष्टी । लंडि लुकि प्राप्ते बहुलं

छंदसीति शपः श्रुः । स्वराज्यं । राज्ञो भावः कर्म वा राज्यं । पत्यंतपुरोहिता-
दिभ्यो यक् इति यक् । तच्च हि राज्ञास इति पठ्यते । स्वस्य राज्यं स्वराज्यं ।
अकर्मधारये राज्यं । पा० ६. २. १३०. । इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

स त्वामदवृषा मदः सोमः श्येनाभृतः सुतः ।

येना वृचं निरद्भ्यो जघंथं वज्रिन्नोजसा चर्चन्नु स्वराज्यं ॥ २ ॥

सः । त्वा । अमदत् । वृषा । मदः । सोमः । श्येनऽभृतः । सुतः ।

येना वृचं निः । अत्ऽभ्यः । जघंथं । वज्रिन् । ओजसा । अर्चन् । अनु । स्वऽराज्यं ॥ २ ॥

हे इंद्र त्वा त्वां स सोमोऽमदत् । अमदयत् । हर्षं प्रापयत् । कीदृशः सोमः ।
वृषा । सेचनस्वभावः । मदः । मदकरो हर्षकारी । श्येनाभृतः । श्येनरूपमापन्नया
पक्ष्वाकारया गायत्र्या दिवः सकाशादाहृतः । सुतः । अभिषुतः । हे वज्रिन् वज्र-
वन्दिन्द्र-येन भीतेन सोमेनौजसा चलकरेणाद्भ्योऽन्तरिक्षसकाशाद्वृषं निर्जघंथ ।
हतवानसि । अन्यत्पूर्ववत् ॥ अमदत् । मदी हर्षं । अस्माणिचि मदी हर्षग्ल-
पनयोरिति घटादिषु पाठात् मित्वे सति मितां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं । लङि छंदस्यु-
भययेति शप आर्द्धधातुकत्वाखेरनिटीति णिलोपः । अद्भ्यः । आप इत्यन्तरिक्ष-
नाम । अपो भि । पा० ७. ४. ४८. । इति पकारस्य तत्वं । जघंथं । आदिनियम-
प्राप्तस्येद उपदेशेऽन्त इति प्रतिषेधः । अभ्यासाच्चेति हकारस्य घत्वं । लितीति
प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥

तृतीयामृचमाह ॥

प्रेक्षभीहि धृष्णुहि न ते वज्रो नि यंसते ।

इंद्रं नृम्णं हि ते शवो हनो वृचं जया अपोऽर्चन्नु स्वराज्यं ॥ ३ ॥

प्र । इहि । अभि । इहि । धृष्णुहि । न । ते । वज्रः । नि । यंसते ।

इंद्रं । नृम्णं । हि । ते । शवः । हनः । वृचं । जयाः । अपः । अर्चन् । अनु । स्वऽराज्यं ॥ ३ ॥

हे इंद्र प्रेहि । प्रकर्षेण गच्छ । अभीहि । हंतव्यान् शत्रूनाभिमुख्येन प्राप्नुहि ।
प्राप्य च धृष्णुहि । तान् शत्रूनाभिभव । ते तव वज्रो न नियंसते । शत्रुभिर्न
नियम्यते । अप्रतिहतगतिरित्यर्थः । तथा ते शवस्त्वदीयं बलं नृम्णं नृणां

पुरुषाणां नामकमभिभावकं । हि यस्मादेवं तस्माद्वृचमसुरं मेघं वा हनः । जहि । ततोऽन्तरं तेन निरुद्धा अप उदकानि जयाः । वृचं हत्वा तेनावृतमुदकं लभ-
स्वेत्यर्थः । अन्यत्समानं ॥ यंसते । यमैः कर्मणि लेटि सिबहुलमिति सिप् ।
लेटोऽडाटावित्यडागमः । हनः । लोट्छं छांदसो लङ् । बहुलं छांदसीति शपो
लुगभावः । शपः पिप्वादानुदात्तत्वे धातुस्वरः शिष्यते । पूर्वपदस्यासमानवाक्यस्थ-
त्वान्निघाताभावः । जयाः । जयतेर्लेट्याडागमः । पूर्ववत्स्वरः ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

निरिंद्र भूम्या अधि वृचं जघंथ निद्रिवः ।

सृजा मरुत्वतीरव जीवधन्या इमा अपोऽर्चन्तु स्वराज्यं ॥ ४ ॥

निः । इंद्र । भूम्याः । अधि । वृचं । जघंथ । निः । दिवः ।

सृजा मरुत्वतीः । अर्वा । जीवऽधन्याः । इमाः । अपः । अर्चन् । अर्चन्तु । स्वऽराज्यं ॥ ४ ॥

हे इंद्र भूम्या अधि भूलोकस्योपरि वृचं निर्जघंथ । निःशेषेण हतवानसि ।
तथा दिवो द्युलोकान्निर्जघंथ । हत्वा चेमा अपो वृष्ट्युदकान्यवसृज । अथः
पातय । कीदृशीरपः । मरुत्वतीः । मरुद्भिः संयुक्ताः । जीवधन्याः । जीवाः प्रा-
णिनो धन्यामृतान्ना याभिस्ताः । अन्यत्समानं ॥

पंचमीमृचमाह ॥

इंद्रो वृचस्य दोधतः सानुं वजेण हीकितः ।

अभिक्रम्याव जिघ्रतेऽपः समीय चोदयन् अर्चन्तु स्वराज्यं ॥ ५ ॥

इंद्रः । वृचस्य । दोधतः । सानुं । वजेण । हीकितः ।

अभिऽक्रम्य । अर्वा । जिघ्रते । अपः । समीया चोदयन् । अर्चन् । अर्चन्तु । स्वऽराज्यं ॥ ५ ॥

हीकितः क्रुद्ध इंद्रोऽभिक्रम्याभिमुख्येन गत्वा दोधतो भृशं कंपमानस्य वृचस्य
सानुं समुच्छ्रितं हनुप्रदेशं वजेणावजिघ्रते । प्रहरति । किं कुर्वन् । अपो वृष्ट्यु-
दकानि समीय सरणाय निर्गमनाय चोदयन् । प्रेरयन् ॥ दोधतः । धूज् कंपने ।
अस्माद्यलुगंताच्छतयंत्यलोपश्छांदसः । अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं । ही-
कितः । हेड् होड् अनादरे । हेकत इत्येतत् क्रुध्यतिकर्मसु पठितं । अस्मान्निघायां
वर्णय्यापत्येकारः । जिघ्रते । हंतेर्लेटि व्यत्ययेनात्मनेपदं बहुवचनं च । बहुलं

छंदसीति शपः श्रुः । इदित्यनुवृत्तौ बहुलं छंदसीत्यभ्यासस्येत्वं । गमहनेत्यादि-
नोपधालोपः । समाय । सृ गतौ । अतिस्तुस्वित्यादिना भावे मन्प्रत्ययः ।
निष्ठादाद्युदात्तत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य पंचम एकोनविंशो वर्गः ॥

षष्ठीमृचमाह ॥

अधि सानौ नि जिघ्रते वज्रेण शतपर्वणा ।

मंदान इंद्रो अंधसः सखिभ्यो गातुमिच्छत्यर्चन्नु स्वराज्यं ॥ ६ ॥

अधि । सानौ । नि । जिघ्रते । वज्रेण । शतपर्वणा ।

मंदानः । इंद्रः । अंधसः । सखिभ्यः । गातुं । इच्छति । अर्चन् । अनु । स्वराज्यं ॥ ६ ॥

इंद्रः शतपर्वणा शतसंख्याकधाराभिर्युक्तेन वज्रेण सानावधि निजिघ्रते । अधिः
सप्तम्यर्थानुवादी । समुच्छ्रिते वृक्षस्य कपोलादौ स्थाने नितरां हिनस्ति । स
चंद्रो मंदानो मंदमानः स्तूयमानः सन् सखिभ्यः समानख्यानेभ्यः स्तोत्रभ्योऽंध-
सोऽन्नस्य गातुं मार्गमुपायमिच्छति । अन्यत्पूर्ववत् ॥ मंदानः । मदि स्तुतौ ।
कर्मणि शानचि यक् । छंदस्युभयथेति शानच आर्द्धधातुक्त्वादतोलोपयलोपौ ।
अनुदात्तेतः परत्वात् शानचो लसार्वधातुकानुदात्तत्वे सति यक् एवोदात्तत्वं ।
अनुदात्ते शानचि तस्य यको लोपे सत्युदात्तनिवृत्तिस्वरेण शानच उदात्तत्वं
प्राप्नोति । एवं तर्हि शानच आर्द्धधातुक्त्वादेव लसार्वधातुकानुदात्तत्वाभावे
चित्स्वर एव शिष्यते ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

इंद्र तुभ्यमिदद्रिवोऽनुत्तं वज्रिन्वीर्यं ।

यच्च त्वं मायिनं मृगं तमु त्वं माययावधीरर्चन्नु स्वराज्यं ॥ ७ ॥

इंद्र । तुभ्यं । इत् । अद्रिऽवः । अनुत्तं । वज्रिन् । वीर्यं ।

यत् । ह । त्वं । मायिनं । मृगं । तं । ऊं इति । त्वं । मायया । अवधीः । अर्चन् । अनु ।

स्वराज्यं ॥ ७ ॥

अद्रिरिति मेघनाम । हे अद्रिवो वाहनरूपमेघयुक्त वज्रिन् वज्रवन्द्भिद्र
तुभ्यमित् । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । तवैव वीर्यं सामर्थ्यमनुत्तं शत्रुभिरतिरस्कृतं । यच्च

यस्मात् येन वीर्येण खलु मायिनं मायाविनं त्वं तं प्रसिद्धं वंचयितारं । लोको-
पद्रवकारिणमित्यर्थः । मृगं मृगरूपमापन्नं तं वृचं त्वमपि माययैवावधीः ।
हतवानसि ॥ अनुत्तं । नसत्तनिषत्तेति निपातनाब्धिष्ठानत्वाभावः । अवधीः ।
हंतैर्लुङि चेति वधादेशः । स चादंतः । तस्यातो लोपे सति स्थानिवद्भा-
वात्सिचि वृद्धभावः ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

वि ते वज्रासो अस्थिरन्नवतिं नाभ्याऽनु ।

महत् इंद्र वीर्यं वाहोस्ते बलं हितमर्चन्नु स्वराज्यं ॥ ८ ॥

वि । ते । वज्रासः । अस्थिरन् । नवतिं । नाभ्याः । अनु ।

महत् । ते । इन्द्र । वीर्यं । वाहोः । ते । बलं । हितं । अर्चन् । अनु । स्वराज्यं ॥ ८ ॥

हे इन्द्र ते तव वज्रासो वज्रास्त्वत्सकाशान्निर्गतान्यायुधानि नाभ्या नावा तार्या
नवतिं नवतिसंख्याका वृत्रेण निरुद्धा नदीरनूपलक्ष्य व्यवस्थिरन् । विविध-
मस्थिपत । सर्वत्र व्याप्य वर्तमानं वृचं हंतुं तव वज्र एकोऽप्यनेक इवासी-
दित्यर्थः । किंच । इन्द्र ते तव वीर्यं महत् प्रभूतं । अन्यैरजेयमित्यर्थः । तथा ते
वाहोस्त्वदीययोर्हस्तयोर्बलं हितं निहितं । त्वदीयौ वाहू अथ्यतिशयेन बलिना-
वित्यर्थः । अन्यत्पूर्ववत् ॥ अस्थिरन् । तिष्ठतेर्लुङि समवप्रविभ्यःस्य इत्यात्मनेपदं ।
मंचे घसेति च्लेर्लुक् । स्थाघोरिच्छेतीत्वं । व्यत्ययेन ऋस्य रन्नादेशः । नाभ्याः ।
नौवयोधमेत्यादिना यत् । यतोऽनाव इति पर्युदासात्तिस्वरित इति स्वरितत्वं ।
वाहोः । उदात्तयण इति विभक्त्युदात्तत्वं ॥

नवमीमृचमाह ॥

सहस्रं साकमर्चत परि शोभत विंशतिः ।

शतैनमन्वनोनवुरिंद्राय ब्रह्मोद्यतमर्चन्नु स्वराज्यं ॥ ९ ॥

सहस्रं । साकं । अर्चत । परि । शोभत । विंशतिः ।

शता । एनं । अनु । अनोनवुः । इंद्राय । ब्रह्म । उन्त्यतं । अर्चन् । अनु । स्वराज्यं ॥ ९ ॥

सहस्रं सहस्रसंख्याका मनुष्याः साकमर्चत । एनमिंद्रं युगपदेवापूजयन् ।
तथा विंशतिः षोडशविंशो यजमानः पत्नी च सदस्यः शमिता चेति विंशति-

संख्याकाः । तेषां या विंशतिसंख्या सा परिष्टोभत । परितः सर्वतोऽस्तौत् ।
 तथा च शता शतसंख्याका ऋषय एतन्मिंद्रमन्वनोनवुः । पुनः पुनरस्तुवन् ।
 अस्मा एवंद्राय ब्रह्म हवितर्लक्षणमन्नमुद्यतं । दातुमूर्ध्वं धृतं । अत एवंविध इन्द्रो
 वृत्रमहन्नित्यर्थः । अन्यत्पूर्ववत् ॥ परिष्टोभत । स्तोभतिः स्तुतिकर्मा । उपसर्गास्तु-
 नोतीति पत्वं । अनोनवुः । एतु स्तुतौ । अस्माद्यङ्लुगंताच्चुडिः सिजभ्यस्तविदि-
 भ्यश्चेति ऋजुसादेशः । उद्यतं । यम उपरमे । उत्पूर्वादस्मात्कर्मणि निष्ठा ।
 अनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं ॥

दशमीमृचमाह ॥

इन्द्रो वृत्रस्य तविषीं निरहन्सहसा सहः ।

महत्तदस्य पौंस्यं वृत्रं जघन्वाँ असृजदर्वचननु स्वराज्यं ॥ १० ॥

इंद्रः । वृत्रस्य । तविषीं । निः । अहन् । सहसा । सहः ।

महत् । तत् । अस्य । पौंस्यं । वृत्रं । जघन्वान् । असृजत् । अर्चन् । अनु । स्वऽराज्यं ॥ १० ॥

इन्द्रो वृत्रस्यासुरस्य तविषीं बलं स्वकीयेन बलेन निरहन् । हतवान् । सहसा
 सहनेनाभिभवसाधनेनायुधेन सहोऽभिभवसाधनं वृत्रायुधं निरहन् । अस्येन्द्रस्य
 तपौंस्यं बलं महत् अतिप्रौढं । यस्मादयं वृत्रं जघन्वान्हतवान् । हत्वा च
 तच्चिरुद्धा अपोऽसृजत् । तस्माद्वृत्रान्निर्गमयत् । अन्यत्पूर्ववत् ॥ पौंस्यं । पुंस्
 अभिवर्धने । चुरादिः । अचो यदिति यत् । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । जघन्वान् ।
 हन्तेर्लिटः कसुः । विभाषा गमहनविदेतीटो विकल्पादभावः । अभ्यासाच्चेत्यभ्या-
 सादुत्तरस्य हन्तेर्हकारस्य घत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य पंचमे विंशो वर्गः ॥

एकादशीमृचमाह ॥

इमे चित्तवं मन्यवे वेपेते भियसा मही ।

यदिंद्र वज्रिन्नोर्जसा वृत्रं मरुताँ अर्वधीरर्वचननु स्वराज्यं ॥ ११ ॥

इमे इति । चित् । तर्ब । मन्यवे । वेपेते इति । भियसा । मही इति ।

यत् । इंद्र । वज्रिन् । ओर्जसा । वृत्रं । मरुतान् । अर्वधीः । अर्चन् । अनु । स्वऽराज्यं ॥ ११ ॥

मही महत्याविमे द्यावापृथिव्यावपि हे इंद्र तव मन्यवे त्वदीयकोपाद्वियसा भीत्या वेपेते । कंपेते । हे वज्रिन्वज्रवन्निंद्र मरुतान्मरुद्भिर्युक्तस्त्वमीजसा बलेन यद्यदा वृचमवधीः । तदानीं द्यावापृथिव्यावपि भयेनाकंपिषातामित्यर्थः ॥ वेपेते । दुवेपृ कंपने । भियसा । जिभी भये । औणादिकः कसिप्रत्ययः ॥

द्वादशीमृचमाह ॥

न वेपसा न तन्यतेद्रं वृचो वि वीभयत् ।

अभ्येनं वज्रं आयसः सहस्रभृष्टिरायताचंचनं स्वराज्यं ॥ १२ ॥

न । वेपसा । न । तन्यता । इंद्रं । वृचः । वि । वीभयत् ।

अभि । एनं । वज्रः । आयसः । सहस्रं ऽभृष्टिः । आयत । अचंचन् । अचंचन् । स्वऽराज्यं ॥ १२ ॥

वृच इंद्रं वेपसा स्वकीयेन वेपनेन कंपनेन न विवीभयत् । भीतं नाकरोत् । तथा तन्यता स्वकीयेन घोरैण गर्जनशब्देन न विवीभयत् । अपि च । इंद्रेण विसृष्ट आयसोऽयोमयः सहस्रभृष्टिरनेकाभिधाराभिर्युक्तो वज्र एनं वृचमभ्यायत । हंतुमाभिमुख्येनागच्छत् । अन्यत्पूर्ववत् ॥ तन्यता । स्तन शब्दे । अतन्यं जीत्यादिना तनोतेर्विधीयमानो यतुच् बहुलवचनादस्मादपि भवति । अत एव सलोपश्च । सुपां सुलुगिति तृतीयाया डादेशः । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण तस्योदात्तत्वं । वीभयत् । जिभी भये । हेतुमति णिच् । अत्र वेपस्तन्यतुभ्यां भयं न हेतोर्वृत्तादिति हेतुभयाभावादिभेतेहेतुभये । पा० ६. १. ५६. । इत्यात्माभावः । एयंताल्लुङि ल्लेथडादि । आयत । अय पय गतौ । भौवादिरात्मनेपदी ॥

चयोदशीमृचमाह ॥

यद्वृचं तव चाशनिं वज्रेण समयोधयः ।

अहिंमिंद्र जिघांसतो दिवि ते वदधे शवोऽचंचनं स्वराज्यं ॥ १३ ॥

यत् । वृचं । तव । च । अशनिं । वज्रेण । संऽअयोधयः ।

अहिं । इंद्र । जिघांसतः । दिवि । ते । वदधे । शवः । अचंचन् । अचंचन् । स्वऽराज्यं ॥ १३ ॥

हे इंद्र यद्यदा वृचं तव हननाय तेन सृष्टामशनिं च त्वं वज्रेण समयोधयः । सम्यक् प्राहापीः । तदानीमहिमागत्य हंतारं वृचं जिघांसतो हंतुमिच्छतस्ते तव शवो बलं दिवि वदधे । वदमनुस्यूतं व्याप्नमासीत् । शिष्टं पूर्ववत् ॥ जिघांसतः ।

हंतेरिच्छार्थे सन्यङ्गनगमां सनीत्युपधादीर्घत्वं । वद्धधे । वध वंधने । कर्मणि
लिटि व्यत्ययेन हलादिशेषाभावः ॥

चतुर्दशीमृचमाह ॥

अभिष्टने ते अद्रिवो यस्या जगच्च रेजते ।

त्वष्टा चित्तव मन्यव इंद्रं वेविज्यते भियाचंन्ननु स्वराज्यं ॥ १४ ॥

अभिऽस्तने । ते । अद्रिऽवः । यत् । स्याः । जगत् । च । रेजते ।

त्वष्टा । चित् । तव । मन्यवे । इंद्रं । वेविज्यते । भिया । अचंन् । अन्नु । स्वऽराज्यं ॥ १४ ॥

हे अद्रिवो वज्रवन्निद्रं ते तवाभिष्टने सिंहनादे सति स्थाः स्थावरं जगज्जंगमं
च यदस्ति तदुभयं रेजते । कंपते । त्वष्टा चित् वज्रनिर्माता त्वष्टा च तव
मन्यवे त्वदीयाय कोपाय भिया भीत्या वेविज्यते । भृशं कंपते । अन्यत्समानं ॥
स्थाः । तिष्ठतेः क्तिप् चेति क्तिप् । वेविज्यते । ओविजी भयचलनयोः । अस्मात्कि-
यासमभिहारे यङ् । सन्यङोरिति द्विर्भावः । अदुपदेशात्सर्वधातुकानुदात्तत्वे यङ्
एव स्वरः शिष्यते । इंद्रेत्यस्य पादादौ वर्तमानस्यामं चितं पूर्वमविद्यमानवदित्य-
विद्यमानवत्त्वे सत्यस्य पादादित्वादपादादाविति पर्युदासान्निघाताभावः ॥

पंचदशीमृचमाह ॥

नृहि नु यादधीमसीद्रं को वीर्या परः ।

तस्मिन्नृष्णमुत क्रतुं देवा ओजांसि सं दधुर्चंन्ननु स्वराज्यं ॥ १५ ॥

नृहि । नु । यात् । अधिऽइमसिं । इंद्रं । कः । वीर्या । परः ।

तस्मिन् । नृष्णं । उत । क्रतुं । देवाः । ओजांसि । सं । दधुः । अचंन् । अन्नु ।

स्वऽराज्यं ॥ १५ ॥

यात् यातं सर्वत्र व्याप्य वर्तमानमिंद्रं नृहि न्वधीमसि । वयं न ह्यवगच्छामः ।
यतो वयमस्याः । पर इत्येतत्सकारांतमव्ययं वैदूर्यमाचष्टे । परो दिवा पर एनेति
यथा । परः परस्तादतिदूरे मनुष्यैरनवगाह्ये स्थाने वीर्या वीर्येण सामर्थ्येन
वर्तमानमिंद्रं को मनुष्यो जानीयात् । न कोऽपीत्यर्थः । कस्मादिति चेत् ।
अत्राह । तस्मिन्निति । यस्मात्तस्मिन्निद्रे देवा नृष्णं धनं । उत अपि च
क्रतुं वीर्यकमीजांसि बलानि च संदधुः । स्थापयां चक्रुः । तस्मादित्यर्थः ॥

यात् । या प्रापणे । अस्माह्वतः शतृ । सुपां सुलुगिति द्वितीयाया लुक् ।
अधीमसि । इण् गतौ । इदंतो मसिः । वीर्या । सुपां सुलुगिति तृतीयाया
आकारः ॥

घोडंशीमृचमाह ॥

यामर्थवा मनुष्पिता दध्यङ् धियमल्लत ।

तस्मिन्ब्रह्माणि पूर्वथेद्रे उक्था समग्मताचंचननु स्वराज्यं ॥ १६ ॥

यां । अर्थवा । मनुः । पिता । दध्यङ् । धियं । अल्लत ।

तस्मिन् । ब्रह्माणि । पूर्वऽथा । इद्रे । उक्था । सं । अग्मत । अचंच । अनु ।

स्वऽराज्यं ॥ १६ ॥

अथर्वतत्संज्ञक ऋषिः पिता सर्वासां प्रजानां पितृभूतो मनुश्च दध्यङ्
अथर्वणः पुत्र एतत्संज्ञक ऋषिश्च यां धियमल्लत । यत्कमीतन्वातं । अकुर्वन् ।
तस्मिन्कर्मणि यानि ब्रह्माणि हविलंष्टणान्यन्नान्युक्था शस्त्ररूपाणि स्तोत्राणि
च यानि संति तानि सर्वाणि तस्मिन्निद्रे समग्मत । समगच्छंत । तत्र दृष्टांतः ।
पूर्वथा पूर्वेषामन्येषां वसिष्ठादीनां यज्ञेषु यथा हवींषि स्तोत्राणि चेंद्रेण संगच्छंते
तद्वत् । य इद्रेः स्वराज्यं स्वस्य राज्यत्वमन्वचंचन् अनुपूजयन् वृत्रवधादिरूपेण
कर्मणा स्वकीयमधिपतित्वं प्रकटयन्नित्यर्थः ॥ अल्लत । तनु विस्तारे । बहुलं
छंदसीति विकरणस्य लुक् । तनिपत्योच्छंदसीत्युपधालोपः । पूर्वथा । प्रत्यपूर्व-
विश्वेमान्याल् छंदसीतीतिवार्थं पूर्वशब्दान्याल्प्रत्ययः । लिट्स्वरेण प्रत्ययात्पूर्वस्यो-
दात्तत्वं । उक्था । शेच्छंदसि बहुलमिति शेलोपः । समग्मत । समो गम्यच्छि-
भ्यामित्यात्मनेपदं । लुङि मंचे घसेति ज्वेलुक् । गमहनेत्यादिनोपधाया लोपः ॥

॥ इति प्रथमस्य पंचम एकचिंशो वर्गः ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुद्धभूपालसाम्राज्य-
धुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाषे
प्रथमाष्टके पंचमोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वेदे विद्यातीर्थमहेश्वरं ॥

दशतय्याः पंचमोऽयमध्यायो व्याकृतः पुरा ।

धीमता सायणार्येण षष्ठोऽध्यायोऽथ वर्ण्यते ॥

प्रथमे मंडले त्रयोदशानुवाके सप्त सूक्तानि व्याकृतानि । इंद्रो मदायेति नवचर्ममष्टमं सूक्तं । अवानुक्रम्यते । इंद्रो नवेति । ऋषेश्वरान्यस्मादपिरिति परिभाषया रहूगणपुत्रस्य गोतमस्थानुवृत्तेरस्य सूक्तस्य स ऋषिः । पूर्वसूक्ते पातं हित्युक्तवानुस्मादपि परिभाषयेदमुत्तरं च सूक्तं पातं । अनादेशपरिभाषयेद्वो देवता । पृष्ठचस्य पंचमेऽहनि निष्केवल्यशस्त्र इदं सूक्तं । सूचितं च । प्रेदं ब्रह्मेन्द्रो मदाय सचा मदास इति निष्केवल्यं । आ० ७. १२. इति ॥ आरंभणीये चानुर्विशकेऽहनि माध्यंदिने सवने ब्राह्मणाच्छंसिनः शस्त्र इंद्रो मदायेत्याद्यस्तृचो वैकल्पिकः स्तोत्रियः । होत्रकाणामिति खंडे सूचितं । इंद्रो मदाय वावृधे मदे मदे हि नो ददिः । आ० ७. ४. इति ॥ महाव्रते निष्केवल्य उत्तरपक्ष इंद्रो मदायेत्येका शंसनीया । तथैव पंचमारण्यके सूचितं । इंद्रो मदाय वावृध इति पंक्तिः सूददोहाः ॥

तामेतां सूक्ते प्रथमामृचमाह ॥

इंद्रो मदाय वावृधे श्वसे वृचहा नृभिः ।

तमिन्महत्स्वाजिपूतेभर्मे हवामहे स वाजेषु प्र नोऽविपत् ॥ १ ॥

इंद्रः । मदाय । वृधे । श्वसे । वृचऽहा । नृभिः ।

तं । इत् । महत् । सु । अजिपुं । उत । इ । अर्भे । हवामहे । स । वाजेषु । प्र ।

नः । अविपत् ॥ १ ॥

वृचहा वृचस्यावरकस्य वृष्टिनिरोधकस्य मेघस्यासुरस्य वा हंता । यद्वा । आवरकाणां श्वरूपां हंतेंद्रो मदाय हर्षार्थं श्वसे । चलनामैतत् । चलार्थं च नृभिर्यज्ञस्य नेतृभिर्ऋषिभिर्वावृधे । स्तोत्रशस्त्ररूपाभिः स्तुतिभिः प्रवर्धितो

वभूव । स्तुत्या हि देवता प्राप्नवला सती प्रवर्धते । तमिन्नमेवेन्द्रं महत्सु प्रभूते-
 ष्वाजिषु संयामेषु हवामहे । अस्माकं रक्षणायाह्वयामहे । उत अपि चेमेन-
 मभेऽस्य संयामे हवामहे । अस्माभिराहूतः स चेंद्रो वाजेषु संयामेषु नोऽस्मान्
 प्राविषत् । प्रावतु । प्रकर्षेण रक्षतु ॥ वावृधे । वृधेः कर्मणि लिट् । संहिताया-
 मभ्यासस्यान्येषामपि दृश्यत इति दीर्घत्वं । तुजादित्वे हि तूतुजान इति वत्पदकाले
 दीर्घः श्रूयते । नृभिः । सावेकाच इति प्राप्तस्य विभक्त्युदात्तत्वस्य नृ चान्यतरस्या-
 मिति प्रतिषेधः । हवामहे । ह्वयतेर्लटि ह्व इत्यनुवृत्तौ बहुलं छंदसीति संप्रसा-
 रणं । शपि गुणावादेशौ । अविषत् । अव रक्षणे । लेट्यडागमः । इतश्च लोप
 इतीकारलोपः । सिञ्जुलं लेटीति सिप् । तस्याईधातुक्त्वाद्बलादिलक्षण इट् ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

असि हि वीर सेन्योऽसि भूरि पराददिः ।

असि दभ्रस्य चिबृधो यजमानाय शिक्षसि सुन्वते भूरि ते वसु ॥ २ ॥

असि । हि । वीर । सेन्यः । असि । भूरि । पराऽददिः ।

असि । दभ्रस्य । चित् । वृधः । यजमानाय । शिक्षसि । सुन्वते । भूरि । ते । वसु ॥ २ ॥

हे वीर शत्रुक्षेपणकुशलेंद्र त्वं सेन्योऽसि । सेनाहो भवसि । त्वमेकोऽपि
 सेनासदृशो भवसीत्यर्थः । हि यस्मादेवं तस्माद्भूरि प्रभूतं शत्रूणां धनं पराददिः ।
 परादाता । शत्रूणां पराङ्मुखं यथा भवति तथा दातासि । भवसि । दभ्रस्य चित् ।
 अल्पनामितत् । अल्पस्यापि तव स्तोतुर्वृधो वर्धयितासि । तथा यजमानाय
 यागं कुर्वते सुन्वते सोमाभिषवं कुर्वते पुरुषाय शिक्षसि । अपेक्षितं धनं ददासि ।
 शिक्षतिदानकर्मा । यस्मात्ते तव वसु धनं भूरि बहुलमक्षयं धनं विद्यते तस्माद्-
 दासीति भावः ॥ पराददिः । इडाज् दाने । आह्वगमहनजन इति किप्रत्ययः ।
 लिङ्ब्रज्वादिर्वचने ह्रस्वत्वं । आतो लोप इटि चेत्याकारलोपः । वृधः । वृधेर-
 तर्भावितण्यथादिगुपधलक्षणः कः । सुन्वते । शत्रुरनुम इति विभक्त्युदात्तत्वं ॥

तृतीयामृचमाह ॥

यदुदीरत आजयो धृष्णवे धीयते धना ।

युष्वा मद्ध्युता हरी कं हनः कं वसौ दधोऽस्माँ ईद्व वसौ दधः ॥ ३ ॥

यत् । उत् । ईरते । आजयः । धृष्णवे । धीयते । धना ।

युस्व । मद् । च्युता । हरी इति । कं । हनः । कं । वसौ । दधः । अस्मान् । इन्द्र ।
वसौ । दधः ॥ ३ ॥

अवेदमाख्यानं । रङ्गणपुत्रो गोतमः कुरुसृजयानां राज्ञां पुरोहित आसीत् ।
तेषां राज्ञां पुरैः सह युद्धे सति स ऋषिरनेन मूक्तेनेद्रं स्तुत्वा स्वकीयानां जयं
प्रार्थयामासेति । तस्य च तत्पुरोहितत्वं वाजसनेयिभिरान्नातं । गोतमो ह वै
राङ्गण उभयेषां कुरुसृजयानां पुरोहित आसीदिति ॥ यद्यदाजयः संयामा उदी-
रते । उद्गच्छन्ति । उत्पद्यन्ते । तदानीं धना धनं धृष्णवे । यो धृष्णुर्धर्षयिता शत्रूणां
जेता भवति तस्मै धीयते । निधीयते । जयतो धनं भवतीत्यर्थः । हे इन्द्र त्वं
तादृशेषु युद्धेषु प्रवृत्तेषु मद्च्युता शत्रूणां मदस्य गर्वस्य च्यावायितारौ हरी
त्वदीयावधौ युस्व । रथे योजय । योजयित्वा च कं कंचिद्राजानं तव परिचरणम-
कुर्वन्तं हनः । हन्याः । कं च न । त्वां परिचरन्तं वसौ वसुनि धने दधः । स्थापयसि ।
अतो जयपराजययोस्त्वमेव कारयितासि । तस्मात् हे इन्द्रास्मान्सदीयान्नाज्ञौ
वसौ धने दधः । स्थापय ॥ उदीरते । ईर गतौ । आदादिकः । अनुदात्तेत्त्राह-
सार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वर एव शिष्यते । यद्वृत्तयोगादनिघातः । धना । सुपां
सुलुगिति इतिदेशः । युस्वा । युजिर् योगे । अंतर्भावितव्यर्थाल्लोटि बहुलं
छंदसीति विकरणस्य लुक् । द्यचोऽतस्तिङ् इति संहितायां दीर्घत्वं । हनः ।
हन्तेर्लटि सिष्यडागमः । हनश्च दधश्चेति चार्थप्रतीतेश्चादिलोपे विभाषेति प्रथ-
मायास्तिङ्विभक्तेर्निघातप्रतिषेधः । वसौ । लिंगव्यत्ययः । दधः । दध धारणे ।
लेटि व्यत्ययेन परस्मैपदं ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

क्त्वा महौ अनुष्वधं भीम आ वावृधे शर्वः ।

श्रिय ऋष्व उपाकयोर्नि शिप्री हरिर्वान्दधे हस्तयोर्वज्रमायसं ॥ ४ ॥

क्त्वा । महान् । अनुऽस्वधं । भीमः । आ । वावृधे । शर्वः ।

श्रियोः ऋष्वः । उपाकयोः । नि । शिप्री । हरिऽवान् । दधे । हस्तयोः । वज्रं । आयसं ॥ ४ ॥

क्त्वा कर्मणा प्रज्ञया वा महान् सर्वाधिको भीमः शत्रूणां भयंकर इन्द्रोऽनु-
ष्वधं । स्वधेत्यन्ननाम । स्वधायां । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । सोमलक्षणस्यान्नस्य

पाने सतीत्यर्थः । शव आत्मीयं बलमाववृधे । आभिमुख्येन प्रावर्धयत् । तदनंतरमृष्वो दर्शनीयः शिप्री । शिप्रे हनू नासिके वा । तद्युक्तः हरिवान् हरिनामकाश्चोपेत इन्द्र उपाकयोः । अंतिकनामैतत् । समीपवर्तिनोर्हस्तयोर्वा-होरायसमयोमयं वज्रं श्रिये संपदर्थं निदधे । निदधाति । स्थापयति । सोम-पानेन हृष्टः प्रबल इन्द्रः शूराणां हननाय हस्ते वज्रं गृह्णातीति तात्पर्यार्थः ॥ क्रत्वा । जसादिषु छंदसि वावचनमिति नाभावस्य विकल्पितत्वादभावः । आयसं । तस्य विकार इत्यणप्रत्ययः ॥

पंचमीमृचमाह ॥

आ प॒म्रौ॑ पा॒र्थि॒वं रजो॑ व॒ध॒धे रो॒च॒ना दि॒वि ।

न त्वावाँ॑ इ॒न्द्र क॒श्च॒न न जा॒तो न ज॒नि॒ष्यते॑ऽति वि॒श्वं व॒व॒क्षि॒थ ॥ ५ ॥

आ । प॒म्रौ॑ । पा॒र्थि॒वं । रजः॑ । व॒ध॒धे । रो॒च॒ना । दि॒वि ।

न।त्वाऽवान्।इ॒न्द्र।कः।च॒न।न।जा॒तः।न।ज॒नि॒ष्यते॑।अति॑।वि॒श्वं।व॒व॒क्षि॒थ॑॥५॥

इन्द्रः स्वतेजसा पार्थिवं पृथिव्याः संबन्धि वस्तुजातं रजोऽंतरिक्षलोके चापम्रौ । आपूरयति । तथा दिवि द्युलोके रोचना रोचमानानि दीप्तानि नक्षत्राणि वधधे । बन्ध । स्थापितवान् । अतो हे इन्द्र त्ववान् त्वत्सदृशः कश्चन न जातो नोत्पन्नोऽस्ति । न च जनिष्यते । उत्पत्त्यमानोऽपि नास्ति । तादृशत्वं विश्वं सर्वं रक्षितव्यं जगदतिववक्षिष्य । अतिशयेन बोहुमिच्छसि । सर्वस्य जगतो निर्वाहको भवसीत्यर्थः ॥ पम्रौ । प्रा पूरणे । लिट्यात् औ णलः । पा० ७. १. ३४. । इत्यौकारादेशः । पार्थिवं । पृथिव्या जाजवित्यजप्रत्ययः । जिह्वादाद्यु-दात्तत्वं । रजः । रजंत्यसिन् गंधर्वादय इति रजोऽंतरिक्षं । रंज रागे । असुनि रजकरजनरजःसूपसंख्यानमिति तलोपः । वधधे । वध बंधने । लिटि व्यत्ययेन हलादिशेषाभावः । एकहल्प्रत्ययगतत्वाभावादेवाभ्यासलोपावपि न स्तः । पादा-दित्वाभिधाताभावः । त्ववान् । वतुप्प्रकरणे युप्प्रदसद्भावां छंदसि सादृश्य उप-संख्यानमिति वतुप् । आ सर्वनाम्न इत्यात्वं । ववक्षिथ । वह प्रापणे । अस्मा-दिच्छासनि सन्यत इतीत्वस्य सर्वे विधयश्छंदसि विकल्प्यन्त इत्यभावः । सनं-तास्त्रिद्वयमंत्र इति निषेधादाम्प्रत्ययाभावः ॥

॥ इति प्रथमस्य षष्ठे प्रथमो वर्गः ॥

षष्ठीमृचमाह ॥

यो अर्यो मर्तभोजनं पराददाति दाशुपे ।

इंद्रो अस्मभ्यं शिष्यतु वि भज भूरि ते वसु भक्षीय तव राधसः ॥ ६ ॥

यः । अर्यः । मर्तऽभोजनं । पराऽददाति । दाशुपे ।

इंद्रः । अस्मभ्यं । शिष्यतु । वि । भज । भूरि । ते । वसु । भक्षीय । तव । राधसः ॥ ६ ॥

अर्यः स्वामी पालयिता य इंद्रो मर्तभोजनं सर्वैर्मनुष्यैरुपभोज्यमन्नं दाशुपे चरुपुरोडाशदीनि दत्तवते यजमानाय पराददाति । प्रयच्छति । स इंद्रोऽस्मभ्यं शिष्यतु । तादृशमन्नं ददातु । अवशिष्टपादद्वयं प्रत्यक्षकृतं । हे इंद्र अस्मभ्यं दानुं धनं विभज । विभक्तं कुरु । यतस्ते तव वसु धनं भूरि बहुलमसंख्यातं । अतस्तव राधसो धनस्यैकदेशं भक्षीय । भजेय । प्राप्नुयां ॥ पराददाति । अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं । तिडि चोदात्तवतीति गतेरनुदात्तत्वं । दाशुपे । दाशु दाने । दाश्वान् साह्मनिति क्रसुप्रत्ययांतो निपात्यते । चतुर्थ्येकवचने वसोः संप्रसारणमिति संप्रसारणं । शसिवसिघसीनां चेति पत्वं । भक्षीय । भज सेवायां । प्रार्थनायां लिङि तस्य छंदस्युभयथेत्याह धातुकत्वाच्छवभावः सलोपाभावश्च । एकाच इतीदृप्रतिषेधः । आगमानुदात्तत्वे प्रत्ययस्वर एव शिष्यते । पूर्वपदस्यासमानवाक्यगतत्वान्निघाताभावः । समानवाक्ये निघातयुग्मदस्मदादेशो वक्तव्य इति वचनात् ॥

चातुर्विंशकेऽहनि माध्यंदिनसवने ब्राह्मणाच्छंसिनो मदे मदे हि नो ददिरिति विकल्पिकोऽनुरूपस्तृचः । होत्रकाणामिति खंडे सूचितं । मदे मदे हि नो ददिः सुरुपकृत्नुभूतये । आ० १. ४. इति ॥ तृचे प्रथमां सूक्ते सप्तमीमृचमाह ॥

मदेमदे हि नो ददिर्यूथा गवांमृजुक्रतुः ।

सं गृभाय पुरु शतोभयाहृत्या वसुं शिशीहि राय आ भर ॥ ७ ॥

मदेऽमदे हि । नः । ददिः । यूथा । गवां । मृजुऽक्रतुः ।

सं । गृभाय । पुरु । शता । उभयाहृत्या । वसुं । शिशीहि । रायः । आ । भर ॥ ७ ॥

मदे मदे सोमपानेन हर्षे हर्षे सति मृजुक्रतुर्मृजुकर्मा स इंद्रो नोऽस्मभ्यं गवां यूथा यूथानि ददिहि । गोयूथानां दाता खलु । हे इंद्र स त्वं पुरु पुरुणि

प्रभूतानि शता शतसंख्याकानि । अपरिमितानीत्यर्थः । वसु वसूनि धनान्युभ-
याहृत्योभाभ्यां हस्ताभ्यां संगृभाय । अस्मभ्यं दातुं सम्यक् गृहाण । शिशिहि ।
अस्मांस्तीक्ष्णीकुरु । निशितबुद्धियुक्तान् कुर्वित्यर्थः । रायो धनानि हस्तयोः
स्थितान्याभर । आहर प्रयच्छ ॥ ददिः । हुदाञ् दाने । आहगमहनजन इति
किप्रत्ययः । यूथा । शेच्छंदसि बहुलमिति शेलोपः । गवां । सावेकाच इति
प्राप्तस्य न गोश्चन्साववर्णेति प्रतिषेधः । गृभाय । यह उपादाने । लोटि
हौ छंदसि शयजपीति आप्रत्ययस्य शयजादेशः । हयहोर्भे इति भत्वं । उभया-
हृत्या । उभयहस्तशब्दादुत्तरस्य तृतीयाद्विवचनस्य सुपां सुलुगिति ज्ञादेशः ।
अन्येषामपि दृश्यत इति पूर्वपदस्य दीर्घत्वं । समासांतोदात्तत्वं उदात्तनिवृत्ति-
स्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वं । वसु । सुपां सुलुगिति विभक्तेर्लुक् । शिशिहि । शो
तनूकरणे । बहुलं छंदसीति विकरणस्य ध्रुः । आदेच इत्यात्वं । इदित्यनुवृत्तौ
बहुलं छंदसीत्यभ्यासस्येत्वं । ई हल्यघोरिति धातोरीत्वं । पादादित्वाच्चापाताभावः ।
रायः । ऊडिदमिति विभक्तेरुदात्तत्वं ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

मादयस्व सुते सचा शवसे शूर राधसे ।

विद्महि त्वां पुरुवसुसुप कामान्तसृज्महेऽथा नोऽविता भव ॥ ६ ॥

मादयस्व । सुते । सचा । शवसे । शूर । राधसे ।

विद्महि । त्वा । पुरुऽवसुं । उप । कामान् । ससृज्महे । अथा । नः । अविता । भव ॥ ६ ॥

हे शूर शौर्यवर्चिन्द्र सुते सोमेऽभिषुते सत्यागत्य सचास्माकं सखा सन् माद-
यस्व । तेन सोमेन तृप्नो भव । किमर्थं । शवसे वलार्थं राधसेऽस्माकं धनार्थं
च । त्वा त्वां पुरुवसुं बहुधनं विद्महि । वयं जानीमः खलु । अतोऽसदीयान्
कामान् माचा गवा वत्सानिव त्वयोपससृज्महे हि । त्वया खल्वेकीकुर्मः । अथा-
नंतरं नोऽस्माकमविताभिलषितफलप्रदानेन रक्षिता भव ॥ मादयस्व । मद
तृप्तियोगे । चुरादिरात्मनेपदी । अदुपदेशात्सर्वधातुकानुदात्तत्वे णिच एव स्वरः
शिष्यते । ससृज्महे । सृज विसर्गे । बहुलं छंदसीति विकरणस्य ध्रुः । प्रत्यया-
द्युदात्तत्वं । अत्रापिशब्दानुपंगाच्छंदस्यनेकमपि साकांक्षं । पा० ६. १. ३५. । इति
निघातप्रतिषेधः ॥

नवमीमृचमाह ॥

एते ते इद्रं जंतवो विश्वं पुष्यंति वार्यं ।

अंतर्हि ख्यो जनानामयो वेदो अदाशुषां तेषां नो वेद् आ भर ॥ ९ ॥

एते । ते । इद्रं । जंतवः । विश्वं । पुष्यंति । वार्यं ।

अंतः । हि । ख्यः । जनानां । अयोः । वेदः । अदाशुषां । तेषां । नः । वेदः । आ । भर ॥ ९ ॥

हे इद्र ते तव स्वभूता एते जंतवो यजमानलक्षणा जना विश्वं सर्वे वार्ये सर्वैः संभजनीयं हविः पुष्यंति । वर्धयंति । अदाशुषां हविषामदातृणां जनानामंतर्मध्ये विद्यमानं वेदो धनमयः सर्वेषां स्वामी त्वं ख्यो हि । पश्यसि हि । जानासीत्यर्थः । तेषामयजमानानां वेदो धनं नोऽस्मभ्यमाभर । आहर । प्रयच्छेति यावत् । अयजमानेषु विद्यमानं धनं यागानुपयुक्तत्वाद्यर्थमेव भवेत् । अतस्तस्य धनस्य सार्थकत्वाय तदीयं धनमपहृत्य यजमानेभ्यः प्रयच्छेति तात्पर्यार्थः ॥ ख्यः । ख्या प्रकथने । अयं दर्शनार्थोऽपि वर्तमाने द्वादसो लुङ् । अस्यति-वक्तीत्यादिना चुरङादेशः । आतो लोप इटि चेत्याकारलोपः । बहुलं छंदस्य-माङ्गोऽपीत्यङभावः । हि चेति निघातप्रतिषेधः ॥

॥ इति प्रथमस्य षष्ठे द्वितीयो वर्गः ॥

उपो प्विति षडृचं नवमं सूक्तं गोतमस्यार्धमंद्रं । अंत्या जगती । आद्याः पंक्तयः । अनुक्रांतं च । उपो पु षड् जगत्यंतमिति । सूक्तविनियोगो लैंगिकः । षोडशिशस्त्र आद्या सुसंदर्शमित्यादिके द्वे ऋचौ च विनियुज्यंते । अथ षोडशीति खंडे सूचितं । उपो पु ऋणुही गिरः सुसंदर्शं त्वा वयं मघवन्नित्येका द्वे च पंक्ती । आ० ६. २. इति ॥

तत्र प्रथमामृचमाह ॥

उपो पु ऋणुही गिरो मघवन्मातया इव ।

यदा नः सूनृतावतः कर आर्ध्यास इद्योजा न्विद्र ते हरी ॥ १ ॥

उपो इति । सु । ऋणुहि । गिरः । मघवन् । मा । अतयाः । इव ।

यदा । नः । सूनृतावतः । करः । आत् । अर्ध्यासे । इत् । योज । नु । इद्र । ते ।

हरी इति ॥ १ ॥

हे मधवन् धनवन्निद्र गिरोऽस्मदीयाः स्तुतीरूपो उपैव सु शृणुहि । उपगत्य सम्यक् शृणु । अतथा इव । पूर्वं यथाविधस्त्वं तद्विपरीतो मा भूः । अस्मासु पूर्वं यथानुग्रहवुद्धियुक्तस्थाविध एव भवेत्यर्थः । अपि च नोऽस्मान्सूनुतावतः । प्रियसत्यात्मिका वाक् सूनृता । तया स्तुतिरूपया वाचा युक्ताप्यदा करः । करोषि । आत् अनन्तरं त्वमर्थयास इत् । अर्थयस एव । याच्यस एव । न तदास्ते । अस्माभिः प्रयुक्ताः स्तुतीस्त्वमपि स्वीकरोषीत्यर्थः । अतो हे इंद्र ते हरी नदीयावश्चौ नु क्षिप्रं योज । रथे योजय ॥ शृणुहि । उतश्च प्रत्ययाच्छंदसि वावचनमिति वचनादुतश्च प्रत्ययादिति हेर्लुगभावः । अतथा इव । तथेवाचरति तथाति । सर्वप्रातिपदिकेभ्य इत्येक इति क्तिप् । तथातेरप्रत्ययः । न तथा इव अतथा इव । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । करः । डुकृञ् करणे । लुङि कृमृ-ह्रस्विभ्यश्छंदसीति च्चेरङादेशः । नन्वङः सति शिष्टत्वात् चित्स्वरेणांतोदात्तेन भवितव्यं । तर्हि लङि व्यत्ययेन शप् । ननु डुकृञ् करण इति भूवादौ पठ्यते । अतो व्यत्ययः कस्मात् क्रियत इति चेत् नैवं । यस्मादस्य धातोस्तत्र पाठोऽनर्थः । तथा हि । कः करत्करतीत्यत्र यदाहतुर्न्यासकारहरदत्तौ व्यत्ययेन शविति तस्मादस्य धातोर्भूवादौ पाठो नास्तीति गम्यते । किंच यद्ययं पठ्येत करदित्येवमादिरूप-सिद्धयर्थं कृमृह्रस्विभ्यश्छंदसीति करोतेरङ्विधानमनर्थकं स्यात् । अस्माह्लङि शप्स्य रूपसिद्धेः । लुङ्लङोरर्थभेदात्तुङ्येतदूपसिद्धये कर्तव्यमङ्विधानमिति चेत् न । छंदसि लुङ्लङ्लिट इति लुङादीनामेकत्र विधानेनार्थभेदाभावादित्यनेन प्रकारेणास्माभिर्धातुवृत्तावयं धातुर्निराकृतः । अतो व्यत्ययेनेति सिद्धं । अर्थयासे । अर्थ याज्ञायां । चुरादिरात्मनेपदी । लेट्वाडागमः । योजा । युजिर् योगे । एयंताहोति छंदस्युभययेति शप् आर्द्धधातुकत्वाखेरनिटीति णिलोपः । ब्रवोऽतस्तिङ इति संहितायां दीर्घत्वं ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

अक्षन्वमीमदन्तं ह्यव प्रिया अंधूपत ।

अस्त्रोपत स्वभानवो विप्रा नर्विष्टया मती योजा न्विद्रे ते हरी ॥ २ ॥

अक्षन् । अमीमदन्तं । हि । अवं । प्रियाः । अंधूपत ।

अस्त्रोपत । स्वऽभानवः । विप्राः । नर्विष्टया । मती । योजा । नु । इंद्र । ते । हरी इति ॥ २ ॥

हे इंद्र त्वया दत्तान्यन्नान्यक्षन् । यजमाना भुक्तवन्तः । भुक्ता चामीमदन्त हि ।
 तृप्राश्वासन् । प्रियाः स्वकीयास्तनूरवाधूषत । अकंपयन् । अतिशयितरसास्वादनेन
 वक्तुमशक्नुवन्तः शरीराण्यकंपयन् । तदनन्तरं स्वभानवः स्वायतदीप्रयो विप्रा
 मेधाविनस्ते नविष्टया नविनृतमया मती मत्या स्तुत्यास्तोषत । अस्तुवन् ।
 अन्यत्पूर्ववद्योज्यं ॥ अक्षन् । अदेर्लुङि लुङ्सनोर्घसू । पा० २. ४. ३७. इति
 घस्लादेशः । मंचे घसेत्यादिना च्लेर्लुक् । गमहनेत्यादिनोपधालोपः । खरि चेति
 चर्त्वं । शासिवसिधंसीनां चेति षत्वं । अडागम उदात्तः । अमीमदन्त । मद
 तृप्रियोगे । चुरादिरात्मनेपदी । लुङि च्लेश्चङि णिलोपोपधाह्रस्वत्वद्विर्भावस-
 न्वन्नावेतदीर्घाः । अधूषत । धूञ् कंपने । लुङि सिचि व्यत्ययेन गुणाभावः ।
 यद्वा छंदस्युभयथेति सिचः सावंधातुकत्वेन डिच्चात् किङ्गिति चेति प्रतिषेधः ।
 अथवा धू विधूनने । तौदादिकः । कुटादिः । अस्मात्कर्मणि लुङि गाङ्कुटादिभ्य
 इति सिचो डिच्चाद्गुणाभावः । नविष्टया । यु स्तुतौ । करणभूताया अपि स्तुतेः
 स्वय्यापारकर्तृत्वानृच् । तदन्तात् तुष्टंदसीतीष्ठन्प्रत्ययः । तुरिष्टमेयःस्विति तृलोपः ।
 मती । सुपां सुलुगिति तृतीयायाः पूर्वसवर्णदीर्घत्वं । मंचे वृपेपचमनेति क्लिन
 उदात्तत्वं ॥

महापितृयज्ञे सुसंहशमित्येषाहवनीयोपस्थाने विनियुक्ता । सूचितं च । आहव-
 नीयं सुसंहशं त्वेति पंक्त्या । आ० २. १९. इति ॥ तामेतां सूक्ते तृतीयामृचमाह ॥

सुसंहशं त्वा वयं मघवन्वंदिपीमहि ।

प्र नूनं पूर्णवंधुरः स्तुतो याहि वशां अनु योजा न्विंद्र ते हरी ॥ ३ ॥

सुऽसंहशं । त्वा । वयं । मघऽवन् । वंदिपीमहि ।

प्र । नूनं । पूर्णऽवंधुरः । स्तुतः । याहि । वशान् । अनु । योजं । नु । इंद्र । ते ।

हरी इति ॥ ३ ॥

हे मघवन्निंद्र सुसंहशं सुप्रनुग्रहहृद्या सर्वस्य द्रष्टारं त्वा त्वां वयं वंदिपीमहि ।
 स्तवामहि । स्तुतिकर्तारो भूयास्मेत्याशास्यते । अस्माभिवंदिभिः स्तुतस्त्वं पूर्ण-
 वंधुरः स्तोतृभ्यो दैवैर्धनैः पूरितेन रथेन युक्तः सन् वशान् कामयमानानन्यान्-
 यजमानान्प्रति नूनं प्रयाहि । अवश्यं प्रतिष्ठस्व । योजेत्यादि पूर्ववत् ॥ वंदिपी-
 महि । वदि अभिवादनस्तुत्योः । आशीर्लिङ् । लिङ्गशिषि । पा० ३. ४. ११६. ।

इति तस्यार्द्धधातुकत्वेन लसार्वधातुकस्वराभावे प्रत्ययाद्युदात्तत्वं । मधवन्नित्यस्यामंचितं पूर्वमविद्यमानवदित्यविद्यमानवत्त्वे सति पादादित्वान्विधाताभावः ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

स घा तं वृषणं रथमधि तिष्ठाति गोविदं ।

यः पाचं हारियोजनं पूर्णमिंद्र चिकेतति योजा न्विंद्र ते हरी ॥ ४ ॥

सः । घ । तं । वृषणं । रथं । अधि । तिष्ठाति । गोऽविदं ।

यः । पाचं । हारिऽयोजनं । पूर्णं । इंद्र । चिकेतति । योज । नु । इंद्र । ते । हरी इति ॥ ४ ॥

स घ स खल्विंद्रो वृषणं कामाभिवर्षकं गोविदं गवां लंभयितारं तं रथमधितिष्ठाति । ईदृशे रथेऽधितिष्ठतु । आरूढो भवतु । हे इंद्र यो रथो हारियोजनमेतत्संज्ञकं धानामिश्रितं पूर्णं सोमेन पूर्णं पाचं चिकेतति ज्ञापयति तं रथमधितिष्ठेति पूर्वेणान्वयः । अधिष्ठाय च त्वदीयावशौ क्षिप्रं योजय ॥ घा । ऋचितुनुषेति दीर्घः । रथं । अधिशीङ्स्थासां कर्म । पा० १. ४. ४६ । इत्यधिकरणस्य कर्मसंज्ञा । तिष्ठाति । तिष्ठतेलेंट्यडागमः । चिकेतति । कित ज्ञाने । लेट्यडागमः । जुहोत्यादित्वाच्छ्रुः । बहुलं छंदसीति वक्तव्यमिति वचनान्नाभ्यस्तस्याचिपितीति लघूपधगुणप्रतिषेधो न भवति ॥

पंचमीमृचमाह ॥

युक्तस्ते अस्तु दक्षिण उत सव्यः शतक्रतो ।

तेन जायामुप प्रियां मंदानो याहंधसो योजा न्विंद्र ते हरी ॥ ५ ॥

युक्तः । ते । अस्तु । दक्षिणः । उत । सव्यः । शतक्रतो इति शतऽक्रतो ।

तेन । जायां । उप । प्रियां । मंदानः । याहि । अंधसः । योज । नु । इंद्र । ते । हरी इति ॥ ५ ॥

हे शतक्रतो बहुकर्मवन्निंद्र ते त्वदीये रथे दक्षिणो दक्षिणपार्श्वस्थाश्चो युक्तोऽस्तु । उत अपि च सव्यो वामपार्श्वस्योऽपि युक्तोऽस्तु । तेन रथेनांधसः सोमलक्षणस्यान्नस्य पानेन मंदानो मत्तस्त्वं प्रियां प्रीणयिषी जायामुपयाहि । सा यच वर्तते तच गच्छेत्यर्थः । तदर्थं हे इंद्र त्वदीयावशौ रथे क्षिप्रं योजय । अनयोत्तरया च पीतसोमस्येन्द्रस्य स्वगृहं प्रति प्रस्थानं प्रतिपाद्यते ॥ मंदानः । मदि स्तुतिमोदमदस्वप्नक्रांतिगतिषु । लिटः कानच् । द्विवचनप्रकरणे छंदसि

वेति वक्तव्यमिति द्विवचनाभावः । अंधसः । अद भक्षणे । अदेर्नुम् धत्वेत्यसुन्
धातोर्नुमागमो धकारांतादेशश्च ॥

अंत्येष्वहःसु हारियोजनस्य युनज्मीत्येषां याज्या । सूचितं च । युनज्मि ते
ब्रह्मणा केशिना हरी इति याज्यानुवाक्ये अंत्येष्वहःस्त्विति ॥

तामेतां षष्ठीमृचमाह ॥

युनज्मि ते ब्रह्मणा केशिना हरी उप प्र याहि दधिपे गभस्त्योः ।

उत्ता सुतासो रभसा अमंदिषुः पूषणान्वजिन्समु पत्यामदः ॥ ६ ॥

युनज्मि ते । ब्रह्मणा । केशिना । हरी इति । उप । प्र । याहि । दधिपे । गभस्त्योः ।

उत् । ता । सुतासः । रभसाः । अमंदिषुः । पूषणऽवान् । वजिन् । सं । ऊं इति ।

पत्या । अमदः ॥ ६ ॥

हे इंद्र केशिना केशयुक्ता शिखावंती ते हरी त्वदीयावश्यौ ब्रह्मणा स्तोत्ररूपेण
मंत्रेण युनज्मि । रथे संयोजयामि । तेन रथेनोष प्रयाहि । तद्गृहमुपगच्छ ।
गभस्त्योः । वाहुनामैतत् । बाहोरश्वबंधकान् रश्मीन्दधिपे । धारयस्व । ता तां
सुतासो यज्ञेऽभिषुताः सोमा रभसा वेगवंतः । तीव्राः क्षिप्रं मदकारिण इत्यर्थः ।
उदमंदिषुः । उक्तृष्टमदयुक्तमकार्षुः । हे वजिन् अतस्त्वं स्वगृहं गत्वा पूषणान् ।
अत्र पूषन्शब्दः पुष्टौ वर्तते । पुष्टिर्वै पूषा । पुष्टिमेवावरुण इति श्रुतेः । सोम-
पानजनितया पुष्ट्या युक्तः सन् पत्या स्वभार्यया सह समु अमदः । सम्यगेव
तृप्तो भव ॥ केशिना । केशशब्दान्मत्वर्थीय इति । सुपां सुलुगिति विभक्तेरा-
कारः । रभसाः । अर्शआदित्वादच् । अमंदिषुः । व्यत्ययेन परस्मैपदं । पूषणान् ।
पुष पुष्टौ । श्वन्बुशन्नित्यादौ पूषन्निति निपात्यते । तच्चात्र भावसाधनं द्रष्टव्यं ।
पूषास्यास्तीति पूषणान् । मादुपधाया इति मनुषो वत् । नलोपेऽनी नुट्
। पा० ८.२.१६. इति नुट् । ह्रस्वनुङ्भ्यां मनुविति मनुप उदात्तत्वं । अमदः । मदी
हर्षे । छंदसि लुङ्लङ्लिट् इति प्रार्थनायां लङ् । श्यनि प्राप्ते व्यत्ययेन शप् ॥

॥ इति प्रथमस्य षष्ठे तृतीयो वर्गः ॥

अश्ववतीति षट्चंदशमं सूक्तं गोतमस्यार्पेन्द्रं जागतं । तथा चानुक्रांतं । अश्व-
वति जागतमिति । अतिरात्रे तृतीये पर्याये ब्राह्मणाच्छंसिश्च इदं सूक्तं । सूचितं
च । अश्ववति प्रोषां पीतिं वृष्ण इयमि सत्यामिति याज्ये । आ० ६.४. इति ॥

तत्र प्रथमामृचमाह ॥

अथावति प्रथमो गोषु गच्छति सुप्रावीरिंद्र मर्त्यस्तवोतिभिः ।

तमितृणक्षि वसुना भवीयसा सिंधुमापो यथाभितो विचेतसः ॥ १ ॥

अथऽवति । प्रथमः । गोषु । गच्छति । सुप्रऽअवीः । इंद्र । मर्त्यः । तव । ऊतिऽभिः ।

तं । इत् । पृणक्षि । वसुना । भवीयसा । सिंधुं । आपः । यथा । अभितः ।

विऽचेतसः ॥ १ ॥

हे इंद्र यो मर्त्यो मनुष्यस्तवोतिभिस्त्वदीये रक्षणेः सुप्रावीः सुष्ठु प्ररक्षितो भवति स मर्त्योऽथावति बहुभिरश्वैर्युक्ते गृहे वर्तमानो गोषु प्राप्त्येषु प्रथमो गच्छति । सर्वेभ्यो यजमानेभ्यः पूर्वमेव गोमान् भवतीत्यर्थः । त्वं तमितृ तमेव पुरुषं भवीयसा बहुतरेण भवितुमेन वा शतसहस्रादिसंख्यायुक्तेन वसुना धनेन पृणक्षि । संपृक्तं संपूर्णं करोषि । तत्र दृष्टान्तः । विचेतसो विशिष्टज्ञानहेतुभूता आपो यथाभितः सर्वासु दिक्षु सिंधुं समुद्रं पूरयन्ति तद्वत् ॥ अथावति । मंचे सोमाश्चेति मतौ दीर्घत्वं । सुप्रावीः । अविनृत्तृतंचिभ्य ईरित्यवतेरीकारप्रत्ययः । ऊतिभिः । ऊतियूतीत्यादिना क्तिन् उदात्तत्वं । पृणक्षि । पृची संपर्के । रौधादिकः । भवीयसा । बहुशब्दादीयसुनि बहोर्लोपो भू च बहोरिति बहुशब्दस्य भूभावः । ईयसुन ईकारलोपश्च । अत्र तु छांदसावादीकारलोपो न क्रियते । भूभावश्च क्रियते । अथवा भवितृशब्दाच्चुच्छंदसीतीयसुन् । तुरिष्ठेमेयः स्विति तुलोपः ॥

अपोनग्रीये होतृचमसेऽग्निः पूर्यमाण आपो न देवीरित्येवानुवक्तव्या । सूत्रितं च । आपो न देवीरूपं यन्ति होचियमिति समाप्य । आ० ५. १. इति । ब्राह्मणं च भवति । आपो न देवीरूपं यन्ति होचियमिति होतृचमसेऽवनीयमानास्वन्वाहेति ॥ तामेतां द्वितीयामृचमाह ॥

आपो न देवीरूपं यन्ति होचियमवः पश्यन्ति विततं यथा रजः ।

प्रचैर्दवांसः प्र णयन्ति देवयुं ब्रह्म प्रियं जोषयन्ते वरा इव ॥ २ ॥

आपः । न । देवीः । उप । यन्ति । होचियं । अवः । पश्यन्ति । विऽततं । यथा । रजः ।

प्रचैः । देवासः । प्र । नयन्ति । देवऽयुं । ब्रह्मऽप्रियं । जोषयन्ते । वराऽइव ॥ २ ॥

होचियं होतुः स्वभूतं चमसं देवीर्देव्यो द्योतमाना आपो न यथाप उप-
यंति । उपगच्छन्ति । तद्वदुपरि वर्तमाना देवा एतमेव चमसमवोऽवस्तात्पश्यन्ति ।
होतृचमसेऽस्माकं सोमाभिषवायापः पूरिता इति तेषां दृष्टिरप्यस्मिन् संलग्ना-
भूत् । तत्र दृष्टान्तः । विततं विस्तीर्णं रजो ज्योतिः सूर्यसंवंधि यथा निरंतरम-
वस्तात्पतति तद्वत् । देवयुं देवान् कामयमानमेतं चमसं प्राचैः प्राचीनं यद्वा
प्रांचनैः प्रगमनैस्त्वरवेद्यभिमुखं होमकाले प्रणयन्ति । होमार्थे प्रणीतं ब्रह्मप्रियं
ब्रह्मणा सोमलक्षणेनानेन प्रीतं । संतृप्तं पूरितमित्यर्थः । जोषयन्ते । सर्वे देवास्तं
चमसं सेवन्ते । वरा इव कन्यकां । यथा वरा ममेयं भविष्यति ममेयं भविष्यतीति
कन्यकां सेवन्ते । एवं देवा अपि ममायं सोमो ममायं सोम इत्यस्य पार्श्वं वर्तत
इत्यर्थः । एवमपोनग्रीयविनियोगानुसारेण योजितं मंत्रस्यानुष्ठेयार्थप्रकाशक-
त्वात् ॥ यदा तु रात्रिपर्यायेऽस्या विनियोगस्तदा त्वेवं व्याख्येयं । हे इंद्र देव्य
आपो यथा निम्नदेशमुपगच्छन्ति । एवं देवास्त्वदीयं स्तोत्रं शुश्रूषमाणा होचियं
होतृसंवंधि धिष्ण्यस्यानमुपगच्छन्ति । उपगत्य चावस्तात्पश्यन्ति विततं ज्यो-
तिरिव । देवयुं देवानात्मन इच्छन्तमेतं शंसितारमागताः सर्वे देवाः प्राचीनं
प्रणयन्ति । अयतो धारयन्ति । ब्रह्मप्रियं स्तोत्रप्रियं त्वां शंसन्तं वराः कन्यका इव
सेवन्ते ॥ होचियं । होतृशब्दात्तस्येदमर्थे घप्रत्ययः । अचः । पूर्वाधराधराणामसि
पुग्धवश्चैषामित्यसिप्रत्ययांतोदात्तः । प्राचैः । उच्चैर्नीचैरिति वदव्ययं । यद्वा ।
प्रपूर्वादंचतेर्धञर्थे कविधानं स्यात्प्रापाव्यधिहिनियुध्यर्थमिति परिगणनस्योपल-
क्षणार्थत्वाद्भावे कप्रत्ययः । अनिदितामिति नलोपः । जोषयन्ते । जुपी प्रीतिसे-
वनयोः । स्वात्मनः प्रयोज्यत्वाच्चेतुमति णिच् ॥

प्रवर्ग्योभिष्वेऽधि द्वयोरित्येषा । स्पृष्टोदकमिति खंडे सूचितं । अधि द्वयोरदधा
उक्थ्यं वचः शुक्रं ते अन्यद्यजतं ते अन्यत् । आ० ४. ६. इति ॥ हविर्धानप्रवर्त-
नेऽप्येषा । सूचितं च । यमे इव यतमाने यंदेतमधि द्वयोरदधा उक्थ्यं वच
इत्यर्द्धचं आरमेत् । आ० ४. ९. इति ॥ तामेतां सूक्ते तृतीयामृचमाह ॥

अधि द्वयोरदधा उक्थ्यं वचो यत्सुचा मिथुना या संपर्यतः ।

असंस्यतो व्रते तं क्षेति पुष्यति भद्रा शक्तिर्यजमानाय सुन्वते ॥ ३ ॥

अधि । द्वयोः । अदधाः । उक्थ्यं । वचः । यत्सुचा । मिथुना । या । संपर्यतः ।

असंस्यतः । व्रते । ते । क्षेति । पुष्यति । भद्रा । शक्तिः । यजमानाय । सुन्वते ॥ ३ ॥

हे इंद्र द्वयोर्हविर्धानयोस्त्वय्यं । उक्थं शस्त्रं । तद्योग्यं वचो युजे वामित्यादि-
मंचरूपं वचनमध्यदधाः । निहितवानसि । ननु हविर्धानयोर्द्वयोः कथमेकमेव
वचोऽधिनिधीयत इत्याशंक्य ब्राह्मणेनैवं व्याख्यातं । अधि द्वयोरदधा उक्थं
वच इति द्वयोर्हवितृतीयं छदिरधिनिधीयत उक्थं वच इति यदाह यज्ञियं
वै कर्मोक्थं वचो यज्ञमेवैतेन समर्द्धयतीति । तत्र यथा हविर्धानद्वय एकमेव
तृतीयं छदिरधिनिधीयते । एवं स्तोत्रमप्युभयोरेकं युक्तं । उक्थं नाम यज्ञसंबन्धि
शस्त्रं तद्योग्यं वचनमपि यज्ञियं कर्म । तस्य यज्ञरूपयोर्हविर्धानयोर्यज्ञत्वसंपाद-
नायाधिनिधानाद्यज्ञोऽपि समृद्धो भवति । कीदृशयोर्हविर्धानयोः । यतसुचा ।
यताः संवद्धाः सुचो यद्वचमसादिलक्षणानि पात्राणि ययोस्ते । मिथुना युग-
लरूपेण वर्तमाने या ये हविर्धाने त्वां सपर्यतः पूजयतस्तयोरित्यर्थः । किंच ।
इहयूपहविर्धानयुक्तो यजमानोऽसंयतः शत्रुभिः सह युद्धार्थमनभिगतः सन् ते
व्रते त्वदीये कर्मणि शेति । निवसति । पुष्यति च । प्रजया प्रशुभिश्च पुष्टो
भवति च । सुन्वते त्वद्देवत्ये यागे सोमाभिपवं कुर्वतो यजमानस्य भद्रा कल्याणी
शक्तिरुत्कृष्टं बलं भवति । एतत्सर्वं हविर्धानयोस्त्वय्यस्य वचसोऽधिनिधानेन
त्वया कृतमित्यर्थः ॥ यतसुचा । यम उपरमे । निष्ठायामनुदात्तोपदेशेत्यादिना-
नुनासिकलोपः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । इदमादिषु चिषु पदेषु सुपां
सुलुगिति विभक्तेराकारः । सपर्यतः । सपर पूजायां । कंडादिभ्यो यक् । अदुप-
देशात्सर्वधातुकानुदात्तत्वे तस्यैव स्वरः शिष्यते । शेति । क्षि निवासगत्योः ।
बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक् । सुन्वते । पष्ठचर्थं चतुर्थीं वक्तव्येति चतुर्थीं ।
शतुरनुम इति विभक्तेरुदात्तत्वं ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

आदंगिराः प्रथमं दधिरे वयं इन्द्राग्रयः शम्या ये सुकृत्यया ।

सर्वे पण्येः समविदंत भोजनमथावंत गोमंतमा पशुं नरः ॥ ४ ॥

आत् । अंगिराः । प्रथमं । दधिरे । वयः । इन्द्राग्रयः । शम्या । ये । सुकृत्यया ।

सर्वे । पण्येः । सं । अविदंत । भोजनं । अथर्वं वंतं । गोऽमंतं । आ । पशुं । नरः ॥ ४ ॥

यदा पणिभिर्गावोऽपहृतास्तदानीमंगिरा अंगिरसः प्रथमं पूर्वमयतो वयो
हविलक्षणमन्नं दधिरे । इन्द्रार्थं संपादितवंतः । आत् अनंतरं तादृशा येऽंगिरस
इन्द्राग्रयः प्रज्वलिताग्निमुक्ताः संतः सुकृत्यया शोभनकरणोपेतया शम्या कर्मणा

शोभनेन यागेनेन्द्रमयजन्निति शेषः । ते नरो यज्ञस्य नेतारोऽंगिरसः पण्ये-
रेतन्नाम्नोऽसुरस्य संबन्धि सर्वे भोजनं धनं समविदन्त । समलभन्त । कीदृशं ।
अश्वान्तं । अश्वैर्युक्तं । गोमन्तं । गोभिर्युक्तं । आकारः समुच्चये । गवाश्चव्यति-
रिक्तमन्यत्पशुजातं च समविदन्त ॥ अंगिराः । सुपां सुलुगिति जसः सुः ।
शम्या । शमीति कर्मनाम । शाम्यत्यनया क्रियया दोषजातमिति शमी । करणे
घञ् । नोदात्तोपदेशस्य मातस्यानाचमेरिति वृद्धिप्रतिषेधः । गौरादित्वात् ङीप् ।
व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं । सुकृत्या । शोभनं कृत्यं करणं यस्यां सा तथोक्ता । नञ्सु-
भ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं ॥

पञ्चमीमृचमाह ॥

यज्ञैरथर्वा प्रथमः पथस्तते ततः सूर्यो व्रतपा वेन आजनि ।

आ गा आजदुशना काव्यः सचा यमस्य जातममृतं यजामहे ॥ ५ ॥

यज्ञैः । अथर्वा । प्रथमः । पथः । तते । ततः । सूर्यः । व्रतऽपाः । वेनः । आ । अजनि ।

आ । गाः । आजत् । उशना । काव्यः । सचा । यमस्य । जातं । अमृतं । यजामहे ॥ ५ ॥

पणिभिरपह्नासु गोष्वधर्वतत्संज्ञं ऋषिर्यज्ञैरिन्द्रदेवत्यैरनुष्ठितैर्यागैः पथो गो-
संबन्धिनो मार्गान् प्रथमस्तते । तनुते । सर्वेभ्य ऋषिभ्यः पूर्वमेव कृतवानि-
त्यर्थः । ततस्तदनंतरं व्रतपा व्रतानां कर्मणां पालयिता वेनः कांतः सूर्यः
सूर्यरूप इन्द्र आजनि । गवां प्रदर्शनायाविरभूत् । ततोऽथर्वा ता गा आजत् ।
आभिमुख्येन प्राप्नोत् । तादृशस्येन्द्रस्य काव्यः कवेः पुत्र उशना भृगुः सचासुर-
निरसनाय सहायोऽभूत् । यमस्यासुराणां नियमनार्थं जातं प्रादुर्भूतममृतं मर-
णरहितं तमिन्द्रं यजामहे । हविर्भिः पूजयामः ॥ पथः । शसि भस्य देर्लोप इति
दिलोपः । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वं । तते । तनु विस्तारे । बहुलं
छंदसीति विकरणस्य लुक् । अनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः । अजनि ।
जनी प्रादुर्भावे । दीपजनबुधेत्यादिना । पा० ३. १. ६१. । कर्तरि लुङि च्छिण् ।
आजत् । अज गतिशेषणयोः ॥

पष्ठीमृचमाह ॥

बर्हिर्वा यत्स्वंप्रत्यार्यं वृज्यतेऽर्को वा स्रोक्तमापोर्यते दिवि ।

यावा यव वदन्ति कारुक्कथ्यं स्तस्येदिद्रो अभिपित्तिपुं रण्यति ॥ ६ ॥

वर्हिः। वा। यत्। सुऽअपत्याय। वृज्यते। अर्कः। वा। श्लोकं। आऽघोषते। दिवि।
यावा। यत्र। वदति। कारुः। उक्थ्यः। तस्य। इत्। इंद्रः। अभिऽपितेषु।
रण्यति ॥ ६ ॥

स्वपत्याय शोभनापतनहेतुभूताय कर्मणे वर्हिंवा यद्यदा वृज्यते। छिद्यते।
अध्वर्युणा यागार्थमाह्वयते। अर्को वा स्तोत्रनिष्पादको होता वा श्लोकं स्तुतिरूपां
वाचं दिवि द्योतमाने यज्ञे यदाघोषते। उच्चारयति। यत्र यस्मिन्काले यावा-
भिषवार्थं प्रवृत्त उपलो वदति शब्दं करोति। तत्र दृष्टान्तः। कारुः उक्थ्यः।
लुप्तोपममेतत्। उक्थ्यस्य शस्त्रस्य शंसिता कारुः स्तोता यथाभिमतशब्दं करोति
तच्चत्। तस्य पूर्वोक्तस्य सर्वस्याभिपित्वेष्वभिप्राप्तिष्विंद्रो रण्यति। रमते। यद्वा
पूर्वोक्तानां वहिरादीनामभिप्राप्तिषु सतीष्विंद्रो रण्यति। अस्मदीयो यागो
भविष्यतीति हर्षशब्दं करोति ॥ वृज्यते। वृजी वर्जने। अदुपदेशाल्लसार्वधातु-
कानुदात्तत्वे यक् एव स्वरः शिष्यते। निपातैर्यद्यदिहंतेति निघातप्रतिषेधः।
आघोषते। घुषिर् विशब्दने। भौवादिकः। अत्रापि यदित्यस्य निपातस्यानुषं-
गान्निघाताभावः। रण्यति। रमु क्रीडायां। व्यत्ययेन श्यन् परस्मैपदं च।
अंत्यविकारश्चांद्रसः। यद्वा रण शब्दार्थः। व्यत्ययेन श्यन् ॥

॥ इति प्रथमस्य पष्ठे चतुर्थो वर्गः ॥

असावीति विंशत्युचमेकादशं सूक्तं। अत्रानुक्रम्यते। असावि विंशतिः
पठनुष्टुभ औष्णिहपांक्तगायत्रैष्टुभास्तुचाः प्रगाथ इति। आदितः षडनुष्टुभः
सप्तम्याद्यास्तिस्र उष्णिहः। दशम्याद्यास्तिस्रः पंक्तयः। त्रयोदश्याद्यास्तिस्रो गा-
यत्र्यः। षोडश्याद्यास्तिस्रस्तुष्टुभः। एकोनविंशी बृहती विंशी सतोबृहती।
अनुवर्तनान्नोत्तम ऋषिः। अनादेशपरिभाषयेंद्रो देवता ॥ सूक्तविनियोगो लिं-
गादवगंतव्यः ॥ अविहृतपोडशिशस्त्र आद्यौ तृचौ स्तोत्रियानुरूपौ। सूचितं च।
अथ षोडश्यसावि सोम इंद्र त इति स्तोत्रियानुरूपौ। अ० ६. २. इति ॥
आभिप्रायविकेषूक्त्येषु तृतीयसवनेऽच्छावाकस्येमावेव तृचौ वैकल्पिकौ स्तोत्रिया-
नुरूपौ। एष्टू ध्विति खंडे सूचितं। असावि सोम इंद्र त इममिंद्र सुतं पिव
। अ० १. ६. इति ॥

तच्च प्रथमामुचमाह ॥

असावि सोम इन्द्र ते शविष्ठ धृष्णवा गहि ।

आ त्वा पृणक्लिद्रियं रजः सूर्यो न रश्मिभिः ॥ १ ॥

असावि । सोमः । इन्द्र । ते । शविष्ठ । धृष्णो इति । आ । गहि ।

आ । त्वा । पृणक्त्तु । इन्द्रियं । रजः । सूर्यः । न । रश्मिभिः ॥ १ ॥

हे इन्द्र ते त्वर्धं सोम असावि । अभिपुतोऽभूत् । हे शविष्ठ । अतिशयेन बलवन् । अत एव धृष्णो शत्रूणां धर्षयितरिद्र आगहि । देवयजनदेशमागच्छ । आगतं त्वामिन्द्रियं सोमपानेनोत्पन्नं प्रभूतं सामर्थ्यमापृणक्त्तु । आपूरयतु । रजोऽन्तरिक्षं रश्मिभिः किरणैः सूर्यो न । यथा सूर्यः पूरयति तद्वत् ॥ शविष्ठ । शवस्विन्-शब्दादिष्वनि विन्मतोर्लुक् । ढेरिति ढिलोपः । पादादिष्वान्विधाताभावः । गहि । गमेर्लोपि बहुलं छंदसीति शपो लुक् । अनुदाहोपदेश्यादिनानुनासिकलोपः । तस्यासिद्धवदवा भादित्यसिद्धवत्त्वाद्धेलुगभावः ॥

द्वितीयामुचमाह ॥

इन्द्रमिद्धरीं बहूतोऽप्रतिधृष्टशवसं ।

ऋषीणां च स्तुतीरुप यज्ञं च मानुषाणां ॥ २ ॥

इन्द्र । इत् । हरी इति । बहूतः । अप्रतिधृष्टशवसं ।

ऋषीणां । च । स्तुतीः । उप । यज्ञं । च । मानुषाणां ॥ २ ॥

अप्रतिधृष्टशवसं केनाप्यप्रतिधर्षितवलं । अहिंसितवलमित्यर्थः । इन्द्रमित्तमिन्द्रमेव ऋषीणां वसिष्ठादीनां मानुषाणामन्येषां मनुष्याणां च स्तुतीर्यज्ञं च हरी अश्वानुपबहतः । समीपं प्रापयतः । यच्च यच्च स्तुवंति यच्च यच्च यजंते तच्च सर्वत्रेन्द्रमश्वी प्रापयत इत्यर्थः ॥ मानुषाणां । मनोज्ञताविति मनुशब्दादज्पुगागमश्च ॥

तृतीयामुचमाह ॥

आ तिष्ठ वृचहचर्यं युक्ता ते ब्रह्मणा हरी ।

अर्वाचीनं सु ते मनो यावा कृणोतु वमुनां ॥ ३ ॥

आ । तिष्ठ । वृत्र॒ऽहन् । रथे॑ । यु॒क्ता । ते । व्र॑क्ष॒णा । हरी॒ इति॑ ।
अ॒र्वा॒चीनं॑ । सु । ते । मनः॑ । यावा॑ । कृ॒णोतु॑ । व॒युना॑ ॥ ३ ॥

हे वृत्रहन् शत्रूणां हन्तरिन्द्र रथमातिष्ठ । आरोह । यस्मात्ते हरी त्वदीयावशौ
व्रक्षणा स्तोत्रलक्षणेन मन्त्रेण युक्ता । रथेऽस्माभिर्योजितौ । तस्मान्न रथमातिष्ठ ।
ते मनस्त्वदीयं मनश्च यावाभिपयार्थं प्रवृत्तः पापाणो वयुना वचनीयेनाभिष-
वशच्छेनावर्वाचीनमसदभिमुखं सु कृणोतु । सुष्ठु करोतु ॥ युक्ता । सुपां सुलुगि-
त्याकारः । वयुना । वचेर्गश्च । उ० ३. ३३. इति नुप्रत्ययो गकारश्चांतादेशः ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

इ॒ममि॑न्द्र॒ सुतं॑ पि॒व ज्येष्ठ॑म॒मर्त्यं॑ म॒दं ।
शु॒क्रस्य॑ त्वा॒भ्य॒क्षर॑न्धारा॑ च॒तस्य॑ सा॒दने॑ ॥ ४ ॥
इ॒मं । इ॒न्द्र । सु॒तं । पि॒व । ज्येष्ठं॑ । अ॒मर्त्यं॑ । म॒दं ।
शु॒क्रस्य॑ । त्वा । अ॒भि । अ॒क्षर॑न् । धारा॑ः । च॒तस्य॑ । सा॒दने॑ ॥ ४ ॥

हे इन्द्र सुतमभिषुतमिमं सोमं पिब । कीदृशं । ज्येष्ठं । अतिशयेन प्रशस्यं ।
मदं । मदकरं । अमर्त्यं । अमारकं । सोमपानजन्यो मदो मदांतरवन्मारको न
भवतीत्यर्थः । तथा चतस्य यज्ञस्य संचंधिनि सद्ने गृहे वर्तमानाः शुक्रस्य
दीप्तस्यास्य सोमस्य धारास्त्वामभ्यक्षरन् । आभिमुख्येन संचलन्ति । तां प्राप्नु-
वन्ति । स्वयमेवागच्छन्तीत्यर्थः ॥ ज्येष्ठं । प्रशस्यश्छादिष्टनि ज्य चेति ज्यादेशः ।
अक्षरन् । क्षर संचलने । छांदसो लङ् ॥

पंचमीमृचमाह ॥

इ॒न्द्राय॑ नूनम॒र्चतो॒क्त्यानि॑ च ब्रवी॒तन ।
सु॒ता अ॑म॒त्सुरि॑दं॒वो ज्येष्ठं॑ नम॒स्यता॒ सहः॑ ॥ ५ ॥
इ॒न्द्राय॑ । नूनं॑ । अ॒र्चत॑ । उ॒क्त्यानि॑ । च । ब्रवी॒तन ।
सु॒ताः । अ॒म॒त्सुः । इ॒दं॒वः । ज्येष्ठं॑ । न॒म॒स्यता॑ । सहः॑ ॥ ५ ॥

हे ऋत्विजः । इन्द्राय नूनं क्षिप्रमर्चत । पूजनं कुरुत । एतदेव स्पष्टी-
क्रियते । उक्त्यान्यप्रगीतमंचसाध्यानि स्तोत्राणि च ब्रवीतन । ब्रूत । सुता

अभिषुता इंदवः सोमाश्चामत्सुः । आगतमेव तमिंद्रं मत्तं कुर्वतु । अनंतरं ज्येष्ठं
प्रशस्यतमं सहः सहस्विनं बलवंतं तमिंद्रं नमस्यत । नमस्कुरुत ॥ ब्रवीतन ।
ब्रवीतेर्लोपि तन्ननन्नथनाथेति तनवादेशः । अमत्सुः । मदी हर्षे । छांदसः
प्रार्थनायां लुङ् । आगमानुशासनस्यानित्यत्वादिऽभावः । नमस्यत । नमोवरि-
वश्चिब्रु इति क्यच् । सहः । लुगकारेकाररेफाश्च वक्तव्याः । पा० ४. ४. १२६. २. ।
इति मत्वर्थायस्य लुक् ॥

॥ इति प्रथमस्य षष्ठे पंचमो वर्गः ॥

षष्ठीमृचमाह ॥

नकिष्टदृधीतरो हरी यदिद्र यच्छसे ।

नकिष्टानुं मज्मना नकिः स्वश्च आनशे ॥ ६ ॥

नकिः । तत् । रथिऽतरः । हरी इति । यत् । इन्द्र । यच्छसे ।

नकिः । त्वा । अनु । मज्मना । नकिः । सुऽअर्थः । आनशे ॥ ६ ॥

हे इन्द्र यद्यस्मात्त्वं हरी एतत्संज्ञावधौ यच्छसे रथे योजयसि । तस्मात्त्वतोऽन्यः
कश्चिद्विधीतरोऽतिशयेन रथवान् नकिः । नास्ति । अन्येषामीहगन्धयुक्तरथा-
भावात् । त्वा त्वामनुलक्ष्य मज्मना । बलनामैतत् । बलेन सहशोऽपि
नकिः । न ह्यस्ति । स्वश्चः शोभनाश्वोऽन्यश्च त्वां नकिरानशे । न प्राप । इन्द्रस्य
बलाश्वयोरसाधारणत्वादिंद्रसहशो बलवानश्ववान् लोके कश्चिदपि नास्ती-
त्यर्थः ॥ नकिष्टत् । युष्मत्तत्तद्युःष्वंतःपादमिति पत्वं । रथीतरः । अतिशयेन रथी ।
तरपीत् रथिन इतीकारांतदेशः । अवयवसमये छांदसं ह्रस्वं । यच्छसे । यमेर्थ-
त्ययेनात्मनेपदं । स्वश्चः । बहुव्रीहावाद्युदात्तं अच् छंदसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं ।
आनशे । अश्रोतेश्चेत्यभ्यासादुत्तरस्य नुद् ॥

आभिन्नविकेषूक्त्येषु तृतीयसवने ब्राह्मणाच्छंसिनो य एक इद्विदयत इति
वैकल्पिकः स्तोत्रियस्तुचः । एतू प्विति खंडे सूचितं । सखाय आशिषामहि य
एक इद्विदयते । आ० ७. ८. । इति ॥ महाव्रतेऽपि निष्केवत्य औष्णिहतृचाशी-
तावयं तृचो विनियुक्तः । तथैव पंचमारण्यके सूच्यते । य एक इद्विदयत आ-
याह्यद्रिभिः सुतमिति ॥ तृचे प्रथमां सूक्ते सप्तमीमृचमाह ॥

य एक इद्विदयते वसु मर्ताय दाप्नुषे ।

ईशानो अप्रतिष्कृत इंद्रो अंग ॥ ७ ॥

यः । एकः । इत् । विदयते । वसु । मर्ताय । दाप्नुषे ।

ईशानः । अप्रतिष्कृतः । इंद्रः । अंग ॥ ७ ॥

य इन्द्र एक इत् एक एव दाप्नुषे हविर्दत्तवते मर्ताय मनुष्याय यजमानाय वसु धनं विदयते । विशेषेण ददाति । अंगेति क्षिप्रनाम । अप्रतिष्कृतः परैः प्रतिशब्दितः । प्रतिकूलशब्दरहित इत्यर्थः । एवंभूतः स इन्द्रः क्षिप्रमीशानः सर्वस्य जगतः स्वामी भवति ॥ विदयते । दय दानगतिरक्षाहिंसादानेषु । शपः पित्वादनुदात्तत्वं । तिङश्च लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वर एव शिष्यते । यद्वृत्तयोगादनिघातः । अप्रतिष्कृतः । कु शब्दे । प्रतिकूलं कूयते शब्दत इति प्रतिष्कृतः । पारस्करादेराकृतिगणत्वात्सुट् । सुपामादित्वात्पत्वं । नञ्समासेऽव्यय-पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

कदा मर्तमराधसं पदा द्युपमिव स्फुरत् ।

कदा नः श्रुश्रवत्तिर इंद्रो अंग ॥ ८ ॥

कदा । मर्तं । अराधसं । पदा । द्युपंऽइव । स्फुरत् ।

कदा । नः । श्रुश्रवत् । गिरः । इंद्रः । अंग ॥ ८ ॥

अराधसं हविल्लक्षणेन राधसा धनेन रहितं । अयष्टारमित्यर्थः । एवंविधं मर्तं मनुष्यमिन्द्रः पदा पादेन द्युपमिवाहिच्छत्रकमिव कदा स्फुरत् । स्फुरिष्यति । वाधिष्यति । यथाहिच्छत्रं मंडलाकारेण शयानं कश्चिदनायासेन हंति । एवमिन्द्रोऽपि कदास्मच्छत्रून् हनिष्यतीत्यर्थः । स्फुरत् । स्फुरतिर्वधकर्मा । स्फुरति स्फुलतीति वधकर्मसु पठितत्वात् । नोऽस्माकं यष्टृणां गिरः स्तुतिलक्षणा वाच इंद्रः कदा कस्मिन्कालेऽंग क्षिप्रं श्रुश्रवत् । श्रोष्यतीति वितर्क्यते । अत्र निरुक्तं । द्युपमहिच्छत्रकं भवति यत् क्षुभ्यते । कदा मर्तमनाराधयंतं पादेन द्युपमिवाव-स्फुरिष्यति । कदा नः श्रोष्यति गिर इंद्रोऽंग । अंगेति क्षिप्रनाम । नि० १. १७. इति ॥ पदा । पादशब्दस्य पह्नित्यादिना पदादेशः । ऊडिदमिति विभक्तेरु-

दातृत्वं । क्षुपमिव । क्षुभ संचलने । अस्मात्कर्मणि यजि बहुलवचनाद्वातोर्नु-
मागमः । वर्णव्यापत्त्या भकारस्य प्रकारः । स्फुरत् । स्फुर संचलने । छंदसि
लुङ्ललिट इति लङ्गर्थे लङ् । बहुलं छंदस्यमाद्योगेऽपीत्यङभावः । शुश्रवत् ।
शु श्रवणे । लेट्वाङागमः । बहुलं छंदसीति शपः ध्रुः ॥

नवमीमृचमाह ॥

यश्चिद्धि त्वा बहुभ्य आ सुतावाँ आविवांसति ।

उयं तत्पत्यते शव इंद्रो अंग ॥ ९ ॥

यः । चित् । हि । त्वा । बहुऽभ्यः । आ । सुतऽवान् । आऽविवांसति ।

उयं । तत् । पत्यते । शवः । इंद्रः । अंग ॥ ९ ॥

बहुभ्यो मनुष्येभ्यः सकाशाद्यश्चिद्धि य एव खलु यजमानः सुतावान् अभि-
पुतसोमयुक्तः सन् हे इंद्र त्वा त्वामाविवांसति । परिचरति । विवांसतिः परि-
चरणकर्मा । तत्त्वस्मै यजमानाय यदुयमुद्रूणं शवो वलमिंद्रोऽंग क्षिप्रं पत्यते ।
पातयति । प्रापयति ॥ तत् । सुपां सुलुगिति चतुर्थ्या लुक् । पत्यते । पतृ गतौ ।
अस्मादंतर्भावितरण्यर्थाद्भ्रान्त्येन श्यन् ॥

चातुर्विंशकेऽहनि माध्यंदिने सवनेऽच्छावाकस्य स्वादोरित्या विषूवत इति
वैकल्पिकः स्तोत्रियस्तृचः । होचकाणामिति खंडे सूचितं । यः सवाहा विचर्षणिः
स्वादोरित्या विषूवतः । आ० ७. ४. इति ॥ पृष्ठ्यस्य पंचमेऽहनि निष्के-
वत्येऽप्ययं तृचोऽनु रूपः । स्तोमे वर्धमान इति खंडे सूचितं । स्वादोरित्या
विषूवत उप नो हरिभिः सुतं । आ० ७. १२. इति ॥

तृचे प्रथमां सूक्ते दशमीमृचमाह ॥

स्वादोरित्या विषूवतो मध्यः पिबन्ति गौर्यैः ।

या इंद्रेण स्यावरी वृष्णा मर्दति शोभसे वस्वीरनु स्वराज्यं ॥ १० ॥

स्वादोः । इत्या । विषुऽवतः । मध्यः । पिबन्ति । गौर्यैः ।

याः । इंद्रेण । सऽयावरी । वृष्णा । मर्दति । शोभसे । वस्वीः । अनु । स्वऽराज्यं ॥ १० ॥

स्वादोः स्वादुभूतस्य रसयुक्तस्येत्या विषूवत इत्यमनेन प्रकारेण सर्वयज्ञेषु
प्राप्तिरयुक्तस्य मध्यो मधुररसस्य सोमस्य । क्रियायहणं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्र-

दानत्वाच्चतुर्थ्यर्थे पष्टी । एवंविधं सोमं गौर्यो गौरवर्णा गावः पिबन्ति । या गावः शोभसे शोभार्थं वृष्णा कामाभिवर्षकेण्ड्रेण सयावरीः सह यांत्यो गच्छन्त्यः सत्यो मदन्ति । दृष्टा भवन्ति । ता इन्द्रपीतस्य सोमस्य शेषं पिबन्तीत्यर्थः । वस्वीः पयः-प्रदानेन निवासकारिण्यस्ता गावः स्वराज्यं स्वस्य स्वकीयस्येन्द्रस्य यद्राज्यं राजत्वं तदनुलक्ष्यावस्थिता इति शेषः ॥ विपूवतः । विपू व्याप्नो । अस्मादीणादिकः कुप्रत्ययः । ततो मतुप् । ह्रस्वनुङ्भ्यां मतुविति मतुप उदात्तत्वं । अन्येषामपि दृश्यत इति संहितायां दीर्घः । व्यत्ययेन मतोर्वत्वं । मध्वः । जसादिषु छंदसि वावचनमिति घेर्ङितीति गुणाभावे यणादेशः । गौर्यः । पित्रौरादिभ्यश्चेति ङीप् । जसि यणादेश उदात्तस्वरितयोर्यण इति परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वं । सयावरीः । या प्रापणे । अतो मनन्निति वनिप् । वनो र चेति ङीव्रेफौ । मदन्ति । मदी हर्षे । श्यनि प्राप्ते व्यत्ययेन शप् । वस्वीः । वस निवासे । शृस्त्वृ-स्त्रिहीत्वादिना वसेरुप्रत्ययः । धान्ये निदित्यनुवृत्तेराद्युदात्तत्वं । वोतो गुणवचनादित्यत्र गुणवचनाङ्गीवाद्युदात्तार्थं । पा० ४. १. ४४. १. इति वचनादसु-शब्दाङ्गीपि यणादेशः । जसि वा छंदसीति पूर्वसवर्णदीर्घत्वं । स्वराज्यं । अकर्म-धारये राज्यमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य पष्ठे पष्टो वर्गः ॥

एकादशीमृचमाह ॥

ता अस्य पृशनायुवः सोमं श्रीणन्ति पृथ्नायः ।

प्रिया इन्द्रस्य धेनवो वज्रं हिन्वन्ति सायकं वस्वीरनु स्वराज्यं ॥ ११ ॥

ताः । अस्य । पृशन्ऽयुवः । सोमं । श्रीणन्ति । पृथ्नायः ।

प्रियाः । इन्द्रस्य । धेनवः । वज्रं हिन्वन्ति । सायकं । वस्वीः । अनु । स्वऽराज्यं ॥ ११ ॥

ताः पूर्वोक्ता अस्येन्द्रस्य पृशनायुवः स्पर्शनकामाः पृथ्नायो नानावर्णा गाव इन्द्रेण पातयन् सोमं पयसा श्रीणन्ति । मिश्रीकुर्वन्ति । इन्द्रस्य प्रियाः प्रीतिहेतुभू-तास्ता धेनवः सायकं शत्रूणामन्तकारकं वज्रमायुधं हिन्वन्ति । शत्रुषु प्रेरयन्ति । इन्द्रो यथा शत्रुषु वज्रं प्रेरयति तथेन्द्रस्य मदमुत्पादयन्तीत्यर्थः । अन्यत्पूर्ववत् ॥ हिन्वन्ति । हिविः प्रीणनार्थः । इदित्त्वानुम् । सायकं । यो अन्तकर्मणि । खुव्यात्वे युगागमः ॥

वादशीमृचमाह ॥

ता अस्य नमसा सहः सपर्येति प्रचेतसः ।

व्रतान्यस्य सस्थिरे पुरुणि पूर्वचित्तये वस्वीरनु स्वराज्यं ॥ १२ ॥

ताः । अस्य । नमसा । सहः । सपर्येति । प्रचेतसः ।

व्रतानि । अस्य । सस्थिरे । पुरुणि । पूर्वचित्तये । वस्वीः । अनु । स्वराज्यं ॥ १२ ॥

प्रचेतसः प्रकृष्टज्ञानास्ता गावोऽस्येन्द्रस्य सहो बलं नमसा स्वकीयेन पयो-
रूपेणानेन सपर्येति । परिचरन्ति । पुरुणि बहूयस्येन्द्रस्य व्रतानि शत्रुवधादि-
रूपाणि वीर्यकर्माणि सस्थिरे । सेविरे । ज्ञापयन्त इत्यर्थः । किमर्थं । पूर्वचित्तये ।
युयुत्सूनां शत्रूणां पूर्वमेव प्रज्ञापनाय । अनेन युध्यमाना वृत्तादयः सर्वे मरणं
प्राप्ताः किमर्थं भवद्भिः प्राणास्त्यज्यन्त इति तेषां बोधनायेत्यर्थः । अन्यत्
पूर्ववत् ॥ सस्थिरे । सस्थ गतौ । व्यत्ययेनात्मनेपदं । पूर्वचित्तये । चित्ती संज्ञाने ।
भावे क्तिन् । मरुद्बुधादित्वात्पूर्वपदान्तोदात्तत्वं ॥

चातुर्विंशकेऽहनि प्रातःसवने ब्राह्मणाच्छंसिनः शस्त्र इन्द्रो दधीच इति पडह-
स्तोचियसंज्ञकस्तृचः । सूचितं च । आदह स्वधामन्वित्येका द्वे चेन्द्रो दधीचो
अस्यभिः । आ० ७, २, । इति ॥ तृचे प्रथमां सूक्ते त्रयोदशीमृचमाह ॥

इन्द्रो दधीचो अस्यभिर्वृत्ताण्यप्रतिष्कृतः । जघानं नवतीर्नवं ॥ १३ ॥

इन्द्रः । दधीचः । अस्यभिः । वृत्ताणि । अप्रतिष्कृतः । जघानं । नवतीः । नवं ॥ १३ ॥

अत्र शाठ्यायनिन इतिहासमाचक्षते । आयर्वणस्य दधीचो जीवतो दर्शने-
नासुराः पराबभूवुः । अथ तस्मिन् स्वर्गतेऽसुरैः पूर्णा पृथिव्यभवत् । अथेन्द्र-
स्त्रैरसुरैः सह योद्धुमशकुबन्तमृषिमन्विच्छन् स्वर्गं गत इति शुश्राव । अथ
पप्रच्छ तच्चत्थान् नेह किमस्य किञ्चिन्परिशिष्टमंगमस्तीति । तस्मा अवोचन्
अस्त्येतदाश्वं शीघ्रं येन शिरसाश्विभ्यां मधुविद्यां प्राप्नवीत् । तत्तु न विन्न यच्चा-
भवदिति । पुनरिन्द्रोऽब्रवीत् तदन्विच्छतेति । तद्वान्वैपिपुः । तच्छर्यणावत्य-
नुविद्याजहुः । शर्यणावच्च वै नाम कुरुक्षेत्रस्य जघनार्धे सरः स्यन्दते । तस्य
शिरसोऽस्थिभिरिन्द्रोऽसुराजघानेति ॥ अप्रतिष्कृतः परैरप्रतिशब्दितः । प्रति-
कूलशब्दरहित इन्द्र आयर्वणस्य दधीच एतत्संज्ञकस्य ऋषेरस्यभिरश्वशिरःसंव-

दानत्वाच्चतुर्थ्यर्थं पथी । एवंविधं सोमं गौर्यो गौरवर्णा गावः पिबन्ति । या गावः शोभसे शोभार्थं वृष्णा कामाभिवर्षकेण्ड्रेण सयावरीः सह यांत्यो गच्छन्त्यः सत्यो मदन्ति । हृष्टा भवन्ति । ता इंद्रपीतस्य सोमस्य शेषं पिबन्तीत्यर्थः । वस्वीः पयः-प्रदानेन निवासकारिण्यस्ता गावः स्वराज्यं स्वस्य स्वकीयस्येन्द्रस्य यद्राज्यं राजत्वं तदनुलक्ष्यावस्थिता इति शेषः ॥ विपूवतः । विपू व्याघ्रौ । अस्मादीणादिकः कुप्रत्ययः । ततो मतुप् । ह्रस्वनुङ्भ्यां मतुविति मतुप उदात्तत्वं । अन्येषामपि ह्रश्यत इति संहितायां दीर्घः । व्यत्ययेन मतोर्वत्वं । मध्यः । जसादिषु छंदसि वावचनमिति घेर्ङितीति गुणाभावे यणादेशः । गौर्यः । घिङ्गौरादिभ्यश्चेति ङीप् । जसि यणादेश उदात्तस्वरितयोर्व्यण इति परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वं । सयावरीः । या प्रापणे । अतो मनन्विति वनिप् । वनो र चेति ङीत्रेफौ । मदन्ति । मदी हर्षे । श्यनि प्राप्ते व्यत्ययेन शप् । वस्वीः । वस निवासे । शृस्त्वृ-स्त्रिहीत्यादिना वसेरुप्रत्ययः । धान्ये निदित्यनुवृत्तेराद्युदात्तत्वं । वोतो गुणवचनादित्यत्र गुणवचनान्ङीवाद्युदात्तार्थः । पा० ४. १. ४४. १. इति वचनादसु-शब्दान्ङीपि यणादेशः । जसि वा छंदसीति पूर्वसवर्णदीर्घत्वं । स्वराज्यं । अकर्म-धारये राज्यमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य पष्ठे पष्ठो वर्गः ॥

एकादशीमृचमाह ॥

ता अस्य पृश्नायुवः सोमं श्रीणन्ति पृश्नयः ।

प्रिया इंद्रस्य धेनवो वज्रं हिन्वन्ति सायकं वस्वीरनु स्वराज्यं ॥ ११ ॥

ताः । अस्य । पृश्नऽयुवः । सोमं । श्रीणन्ति । पृश्नयः ।

प्रियाः । इंद्रस्य । धेनवः । वज्रं । हिन्वन्ति । सायकं । वस्वीः । अनु । स्वऽराज्यं ॥ ११ ॥

ताः पूर्वोक्ता अस्थेन्द्रस्य पृश्नायुवः स्पर्शनकामाः पृश्नयो नानावर्णा गाव इन्द्रेण पातव्यं सोमं पयसा श्रीणन्ति । मिथ्रीकुर्वन्ति । इंद्रस्य प्रियाः प्रीतिहेतुभूतास्ता धेनवः सायकं शत्रूणामंतकारकं वज्रमायुधं हिन्वन्ति । शत्रुषु प्रेरयन्ति । इंद्रो यथा शत्रुषु वज्रं प्रेरयति तथेन्द्रस्य मदमुत्पादयन्तीत्यर्थः । अन्यन्पूर्ववत् ॥ हिन्वन्ति । हिविः प्रीणनार्थः । इदिह्वान्नुम् । सायकं । पो अंतकर्मणि । खुल्यात्वे युगागमः ॥

अत्राह गोरमन्वत नाम त्वष्टरपीच्यः । इत्या चंद्रमसो गृहे ॥ १५ ॥

अब । अहं । गोः । अमन्वत । नाम । त्वष्टः । अपीच्यः । इत्या । चंद्रमसः । गृहे ॥ १५ ॥

अत्राहास्मिन्नेव गोरितुश्चंद्रमसो गृहे मंडले त्वष्टदीप्तिस्यादित्यस्य संबध्यपीच्यं रात्रावन्तर्हितं स्वकीयं यन्नाम तेजस्तदादित्यस्य रश्मय इत्येत्यमनेन प्रकारेणामन्वत । अजानन् । उदकमये स्वच्छे चंद्रविंशे सूर्यकिरणाः प्रतिफलन्ति । तत्र प्रतिफलिताः किरणाः सूर्ये यादृशी संज्ञां लभन्ते तादृशी चंद्रेऽपि वर्तमाना लभन्तः इत्यर्थः । एतदुक्तं भवति । यद्रात्रावन्तर्हितं सौरं तेजस्तच्चंद्रमंडलं प्रविश्याहं नीच निशं तमो निवार्य सर्वे प्रकाशयति । ईहभूततेजसा युक्तः सूर्यश्चंद्र एव द्वादशादित्येष्विंद्रस्यापि परिगणितत्वात् । अतोऽहोरात्रयोः प्रकाशक इंद्र एवेतींद्रस्तुतेः प्रतीयमानत्वादिंद्रो देवतेत्येतदुपपन्नं भवति । ईहभूतस्य तेजस आश्रयत्वेन चंद्रमसः प्राधान्यविवक्षया चांद्रमस्याग्निशै विनियोगोऽप्युपपद्यते ॥ अत्र निरुक्तं । अथाप्यस्यैको रश्मिश्चंद्रमसं प्रतिदीप्यते तदेतेनोपेक्षितम्यादित्यतोऽस्य दीप्तिर्भवतीति । सुषुम्णः सूर्यरश्मिश्चंद्रमा गंधर्व इत्यपि निगमो भवति । सोऽपि गौरुच्यते । अत्राह गोरमन्वतेति । नि० २. ६. । अत्राह गोः सममंसतादित्यरश्मयः स्वं नामापीच्यमपचितमपगतमपिहितमन्तर्हितं वा । नि० ४. २५. । इति ॥ अमन्वत । मनु अवबोधने । अपीच्यं । अपपूर्वाच्चिनोतेरप्यादयश्च । उ० ४. ११३. । इति निपातनाद्यत् । अत एवाभिमतरूपसिद्धिः । यद्वा । अपिपूर्वादंचतेर्चत्विगित्यादिना जित् । अनदितामिति नलोपः । अपिगते निगते भवमपीच्यं । भवे छंदसीति यत् । अच इत्यकारलोपे चाविति दीर्घत्वं । तित्स्वरितः । अपीच्योऽप्रकाश इति भट्टभास्करमिश्रः । इत्या । इदमश्नत्वा हेतौ च छंदसीति प्रकारवचने याप्रत्ययः । यदि तच्चेदंश्चो नानुवर्तते तदानीमिदमस्यमुः । पा० ५. ३. २४. । इति घमुप्रत्ययः । अव्ययादाप्सुपः । पा० २. ४. ८२. । इति सुब्लुकं वाधित्वा सुपां सुलुगिति डादशेः । चंद्रमसः । चंद्रमाह्लादनं मिमीति निर्मिमीति इति चंद्रमाः । चंद्रे मो डित् । उ० ४. २२७. । इत्यसिप्रत्ययः । दासीभारादिषु पठितत्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । पूर्वपदं च स्थायितं चीत्यादिना रक्प्रत्ययांतमंतोदाह ॥

॥ इति प्रथमस्य षष्ठे सप्तमो वर्गः ॥

धिभिरस्थिभिर्नवतीर्नव नवसंख्याका नवतीर्देशोत्तराष्टशतसंख्याकाः । तथा हि । लोकत्रयवर्तिनो देवाञ्जेतुमादावासुरी माया त्रिधा संपद्यते । त्रिविधा-
तीतानागतवर्तमानकालभेदेन तत्कालवर्तिनो देवाञ्जेतुं पुनरपि प्रत्येकं त्रिगु-
णिता भवति । एवं नव संपद्यते । पुनरप्युत्साहादिशक्तित्रयरूपेण त्रैगुण्ये सति
सप्तविंशतिः संपद्यते । पुनः सात्विकादिगुणत्रयभेदेन त्रैगुण्ये सत्येकोत्तराशीतिः
संपद्यते । एवं चतुर्भिस्त्रिकैर्गुणिताया मायाया दशसु दिष्टु प्रत्येकमवस्थाने सति
नव नवतयः संपद्यन्ते । एवंविधमायारूपाणि वृक्षाण्यावरकाण्यसुरजातानि
जघान । हतवान् ॥ दधीचः । दध्यंचतीति दध्यङ् । अंचतेऽर्चतिगित्यादिना
क्विन् । अनदितामिति नलोपः । पष्ठचेकवचनेऽच इत्यकारलोपे चाविति
दीर्घत्वं । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्त्युदात्तत्वे प्राप्ते तदपवादतया चाविति पूर्व-
पदस्यान्तोदात्तत्वं प्राप्तं । अंचेऽछंदस्यसर्वनामस्थानं । पा० ६. १. १७०. । इति पुनर्वि-
भक्त्युदात्तत्वविधानेन तद्वाध्यते । अस्थभिः । छंदस्यपि दृश्यत इत्यनजादावय-
स्थिशब्दस्थानङादेशः । स चोदात्तः ॥

चतुर्दशीमृचमाह*॥

इच्छन्नर्थस्य यच्छिरः पर्वतेष्वपश्रितं । तद्विदच्छर्यणावति ॥ १४ ॥

इच्छन् । अर्थस्य । यत् । शिरः । पर्वतेषु । अर्पऽश्रितं । तत् । विदत् । शर्य-
णावति ॥ १४ ॥

पर्वतेषु पर्ववत्सु गिरिष्वपश्रितमपगत्य स्थितमश्वस्याश्वसंवंधि दधीचो यच्छिर
इच्छन्निंदो वर्तते । शर्यणावत्येतत्संज्ञे सरसि तच्छिरो विदत् । अज्ञासीत् । ज्ञात्वा
तदाहृत्य तदीयैरस्थिभिरवृक्षाणि जघानेति पूर्वस्यामृचि संबंधः ॥ इच्छन् । इषु
इच्छायां । तुदादित्वाच्चप्रत्ययः । विदत् । वेत्तेर्लुङि व्यत्ययेन चुरङादेशः । शर्य-
णावति । शर्यणा नाम देशः । तेषामदूरभवं सरः शर्यणावत् । मध्वादिषु शर्य-
णशब्दस्य पाठान्मध्वादिभ्यश्च । पा० ४. २. ६६. । इति चातुर्थिको मनुष्यः । संज्ञा-
यामिति मनुषो वत् । मतौ बह्वचोऽनजिरादीनामिति दीर्घः ॥

अतिमूर्तिनाभ्येकाहे कर्तव्ये पूर्वमेवैकं मासं सौर्यचंद्रमसीभ्यामिष्टिभ्यां
यष्टयं । तत्र पूर्वपक्षे चांद्रमसीष्टिः । अत्राह गोरिति तस्यां प्रधानस्यानुवाक्या ।
अतिमूर्तिनेति खंडे सूचितं । अत्राह गोरमन्वत नवो नवो भवेति जायमानः
। आ० ९. ६. । इति ॥ तामेतां सूक्ते पंचदशीमृचमाह ॥

अत्राह गोरमन्वत नाम त्वष्टुरपीच्यः । इत्या चंद्रमसो गृहे ॥ १५ ॥
 अत्र । अह । गोः । अमन्वत । नाम । त्वष्टुः । अपीच्यः । इत्या । चंद्रमसः । गृहे ॥ १५ ॥
 अत्राहास्मिन्नेवं गोरगैतुश्चंद्रमसो गृहे मंडले त्वष्टुर्दीप्तिस्यादित्यस्य संबंध्यपीच्यं
 रात्रावन्तर्हितं स्वकीयं यन्नाम तेजस्तदादित्यस्य रश्मय इत्येत्यमनेन प्रकरेणा-
 मन्वत । अजानन् । उदकमये स्वच्छे चंद्रविवे सूर्यकिरणाः प्रतिफलंति । तच्च
 प्रतिफलिताः किरणाः सूर्ये यादृशी संज्ञां लभन्ते तादृशी चंद्रेऽपि वर्तमाना
 लभन्त इत्यर्थः । एतदुक्तं भवति । यद्वाचावन्तर्हितं सौरं तेजस्तच्चंद्रमंडलं प्रवि-
 श्याहं नीव निशं तमो निवार्य सर्वं प्रकाशयति । ईह्मभूततेजसा युक्तः सूर्यश्चंद्र
 एव द्वादशादित्येष्विन्द्रस्यापि परिगणितत्वात् । अतोऽहोरात्रयोः प्रकाशक इन्द्र
 एवेतीदृशुतेः प्रतीयमानत्वादिदो देवतेत्येतदुपपन्नं भवति । ईह्मभूतस्य तेजस
 आश्रयत्वेन चंद्रमसः प्राधान्यविवक्षया चांद्रमस्याभिष्टौ विनियोगोऽप्युपपद्यते ॥
 अत्र निरुक्तं । अथाप्यस्यैको रश्मिश्चंद्रमसं प्रतिदीप्यते तदेतेनोपेक्षितव्यमादि-
 त्यतोऽस्य दीप्तिर्भवतीति । सुषुम्णः सूर्यरश्मिश्चंद्रमा गंधर्व इत्यपि निगमो
 भवति । सोऽपि गौरुच्यते । अत्राह गोरमन्वतेति । नि० २. ६. । अत्राह गोः
 सममंसतादित्यरश्मयः स्वं नामापीच्यमपचितमपगतमपिहितमन्तर्हितं वा । नि०
 ४. २५. । इति ॥ अमन्वत । मनु अवबोधने । अपीच्यं । अपपूर्वाच्चिनोत्तरा-
 दयश्च । उ० ४. ११३. । इति निपातनाद्यत् । अत एवाभिमतरूपसिद्धिः । यद्वा ।
 अपिपूर्वादचतेर्चत्विगित्यादिना क्तिन् । अनिदितामिति नलोपः । अपिगते
 निगते भवमपीच्यं । भवे छंदसीति यत् । अच इत्यकारलोपे चाविति दीर्घत्वं ।
 तित्स्वरितः । अपीच्योऽप्रकाश इति भट्टभास्करमिश्रः । इत्या । इदमश्चात्वा
 हेतौ च छंदसीति प्रकारवचने याप्रत्ययः । यदि तच्चेदंश्चो नानुवर्तते तदानी-
 निदमस्यमुः । पा० ५. ३. २४. । इति यमुप्रत्ययः । अव्ययादास्तुपः । पा० २. ४. ८२. ।
 इति सुब्लुक् बाधित्वां सुपां सुलुगिति डादशेः । चंद्रमसः । चंद्रमाह्लादनं मिमीते
 निर्मिमीत इति चंद्रमाः । चंद्रे. मो इति । उ० ४. २२७. । इत्यसिप्रत्ययः । दासीभा-
 रादिषु पठितत्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । पूर्वपदं च स्थायितं चोत्पादिना रक्प्रत्य-
 यांतमन्तोदात्तं ॥

॥ इति प्रथमस्य षष्ठेः सप्तमो वर्गः ॥

सर्वपृष्ठायामिष्टौ कायस्य हविषः को अद्येति द्वे ऋचौ याज्यानुवाक्ये ।
सूचितं च । कायं दशमं को अद्य युंक्ते धुरि गा ऋतस्येति द्वे इति ॥

तत्र प्रथमां सूक्ते षोडशीमृचमाह ॥

को अद्य युंक्ते धुरि गा ऋतस्य शिमीवतो भामिनो दुर्दृणायून् ।

आसन्निपून् ह्रस्वसो मयोभून् एपां भृत्यामृणधत् जीवात् ॥ १६ ॥

कः । अद्य । युंक्ते । धुरि । गाः । ऋतस्य । शिमीऽवतः । भामिनः । दुःऽदृणायून् ।

आसन्ऽइपून् । ह्रस्वऽअसः । मयऽभून् । यः । एपां । भृत्यां । ऋणधत् । सः ।

जीवात् ॥ १६ ॥

अद्यास्मिन्कर्मणि ऋतस्य गच्छत इन्द्रसंबन्धिनो रथस्य धुर्यश्ववहनप्रदेशे गा
गतिमतोऽश्वान् को युंक्ते । को नाम नियोक्तुं शक्नोति । न कोऽपीत्यर्थः ।
कीदृशानश्चान् । शिमीवतः । वीर्यकर्मोपेतान् । भामिनः । तेजसा युक्तान् ।
दुर्दृणायून् । परैर्दुःसहेन क्रोधेन युक्तान् । दृणीयतिः क्रुध्यतिकर्मा । आसन्निपून् ।
येषामासन्त्यास्ये मुखप्रदेशे शूचूणां प्रहरणार्थमिषवो चाणा वद्धास्तान् । ह्रस्वसः ।
ह्रस्व शूचूणां हृदयेष्वस्यन्ति स्वकीयं पादं क्षिपन्तीति ह्रस्वसः । मयोभून् । मयसः
सुखस्य भावयितृन् । स्वकीयानां सुखप्रदानित्यर्थः । यो यजमान एषामीदृश-
नामश्वानां भृत्यां भरणक्रियां रथवाहनक्रियामृणधत् समर्हयति । स्तौतीति
यावत् । स यजमानो जीवात् । जीवनवान्भवेत् ॥ यद्वा क इति प्रजापति-
रुच्यते । को ह वै नाम प्रजापतिरिति श्रुतेः । ऋतस्य यज्ञस्य धुरि निर्वाहे गा
वेदरूपांवाग्विशेषानद्येदानीं युंक्ते । संयोजयति । कीदृशान् । शिमीवतः । प्रति-
पाद्यैः कर्मभिर्युक्तान् । भामिनः । उज्ज्वलान् । दुर्दृणायून् । दृणीयतिर्हानिकर्मा ।
हानुमशक्यान् वेदाध्ययनस्य नित्यत्वात् । आसन्निपून् । आसन्त्यास्य इषुरेषणं
गमनमुच्चारणं येषां तान् । ह्रस्वसः । ह्रस्व हृदयेषु दीपमानान् प्रकाशमाना-
नित्यर्थः । मयोभून् । मयसोऽध्ययनप्रभवस्य सुखसाधनस्यादृष्टस्य भावयितृन् ।
यो यजमान एपां वचसां भृत्यां भरणक्रियामृणधत् । ऋद्धिमती करोति । स
जीवात् । स एव जीवति । अन्ये जीवन्मृता इत्यर्थः ॥ दुर्दृणायून् । दृणी-
लज्जायां । कङ्घादित्वाद्वक् । बहुलवचनादस्मादुणप्रत्ययः । अतो लोपे सति

वर्णव्यापत्याकारः । मृगयादिर्वा द्रष्टव्यः । आसन्निभून् । महन्त्रित्यादिनास्यशब्द-
स्यासन्नादेशः । इष गतावित्यस्मादिषेः किञ्चेत्युप्रत्ययः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृति-
स्वरत्वं । ह्रस्वसः । असु क्षेपणे । असु गतिदीप्तादानेषु । क्षिप् चेति क्षिप् ।
तत्पुरुषे कृति बहुलमित्यलुक् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । मयोभून् । व्यत्ययेन
ह्रस्वत्वं । यद्वा मितद्वादिभ्य उपसंख्यानं । पा० ३. २. १८०. १. इति दुप्रत्ययः ।
भृत्यां । भृञ् भरणे । संज्ञायां समजनपद । पा० ३. ३. ९९. इति क्यप् । उदात्त
इत्यनुवृत्तेः प्रत्ययस्योदात्तत्वं । ऋणधत् । ऋधु वृद्धौ । लेटि व्यत्ययेन घम् ।
लेटोऽडाटावित्यडागमः । इतश्च लोप इतीकारलोपः । जीवात् । जीव प्राण-
धारणे । पूर्ववत्तेट्वाडागमः ॥

सप्रदशीमृचमाह ॥

क ईपते तुज्यते को विभाय को मंसते संतमिंद्रं को अंति ।

कस्तोकाय क इभायोत रायेऽधि ब्रवत्तन्वेऽको जनाय ॥ ११ ॥

कः । ईपते । तुज्यते । कः । विभाय । कः । मंसते । संतं । इंद्रं । कः । अंति ।

कः । तोकाय । कः । इभाय । उत । राये । अधि । ब्रवत् । तन्वे । कः । जनाय ॥ ११ ॥

अनुग्रहीतरींद्र आगते सति क ईपते । शत्रोभीतिः सन् को निर्गच्छति । न
कोऽपीत्यर्थः । कस्तुज्यते । को हिंस्यते । शत्रुभिर्हिंस्योऽपि कश्चिन्नास्तीत्यर्थः ।
को यजमानो विभाय । विभेति । इंद्रे रक्षके सति भयमपि नोत्पद्यते । दूरे तस्य
शत्रुकृता हिंसा । अंत्यंतिके समीपे संतमस्माकं रक्षकत्वेन वर्तमानमिंद्रं कः पुरुषो
मंसते । जानाति । वयमेव जानीमो नान्य इत्यर्थः । एकः कः पूरकः । युद्धे
सहायार्थमिंद्र आगते सति को यजमानस्तोकाय पुत्रायाधिब्रवत् । हे इंद्रास्सदीयं
पुत्रं रक्षेत्येवंरूपमधिवचनं पक्षपातेन वचनं ब्राह्मणायाधिवृत्त्यादिति यथा ।
एवंरूपमधिवचनं को यजमानः कुर्यात् । स्वयमेवेन्द्रो रक्षतीति भावः । इभाय
गजाय कोऽधिब्रवत् । उत अपि च राये शत्रुभिरपह्रियमाणाय धनाय कोऽधि-
ब्रवत् । अपह्रियमाणमस्सदीयं धनं रक्षेत्यधिवचनमपि को यजमानः कुर्यात् ।
न कोऽपीत्यर्थः । अपि च तन्वे स्वकीयाय शरीराय जनाय परिजनाय च
कोऽधिब्रवत् । स्वशरीररक्षार्थं परिजनरक्षार्थं चंद्रस्याधिवचनं नापेक्षितं ।
स्तुत्या मीत इंद्रः स्वयमेव रक्षतीत्यर्थः ॥ यदा तु कण्ठाभिधेयस्य प्रजापतेः

संवन्धिनि कर्मणि विनियोगः । तदानीं परमैश्वर्ययोगादिद्रष्टेन प्रजापतिरे-
वाभिधीयते । यथैश्चा गार्हपत्यमुपतिष्ठत इति विनियोगानुसारेण कदा चनेत्य-
स्यामृचि विद्यमान इन्द्रो गार्हपत्यपरतया नीयते तद्वत् ॥ ईषते । ईष गतिहिं-
सादर्शनेषु । भौवादिक आत्मनेपदी । तुज्यते । तुज हिंसायां । कर्मणि यक् ।
अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे यक् एव स्वरः शिष्यते । अतिङ् इति पर्युदा-
सान्विधाताभावः । मंसते । लेट्वाडागमः । सिबहुलं लेटीति सिप् । अंति ।
अंतिकस्य कादिलोपो बहुलमिति कलोपः । व्रवत् । व्रवीतेर्लेट्वाडागमः ।
तन्वे । तनुश्चाच्चतुर्थ्यैकवचने जसादिषु छंदसि वावचनमिति घेर्ङिति गुणा-
भावे यणदेशः । उदात्तस्वरितयोर्यण इति विभक्तेः स्वरितत्वं ॥

अष्टादशीमृचमाह ॥

को अग्निमीट्रे हविषां घृतेन सुचा यजाता ऋतुभिर्ध्रुवेभिः ।

कस्मै देवा आ वहानान्शु होम को मंसते वीतिहोचः सुदेवः ॥ १८ ॥

कः । अग्नि । ईट्रे । हविषां । घृतेन । सुचा । यजातै । ऋतुभिः । ध्रुवेभिः ।

कस्मै देवाः । आ । वहान् । आशु । होम । कः । मंसते । वीतिहोचः । सुदेवः ॥ १८ ॥

को यजमानोऽग्निमीट्रे । इन्द्रार्थं हविर्निरुप्याग्निं स्तौति । इन्द्राय हविर्निर्वा-
पोऽपि सम्यक्कृतुं न शक्यते । इन्द्रस्य दुर्विज्ञानत्वात् । को वेन्द्रयागार्थमग्निं सुचा
जुह्वा ध्रुवेभिर्ध्रुवैर्नित्यैर्ऋतुभिर्वसन्तादिकालैरुपलक्षितेन घृतेन हविषा यजातै ।
यजेत् । यद्वा ऋतवः प्रयाजदेवताः । ऋतवो वै प्रयाजा इति श्रुतेः । ताभिर्ध्रुवैः
प्रकृतौ विकृतौ चानुष्ठेयतया निश्चलैर्ऋतुभिः सहाग्निमाज्यभागदेवतां घृतेन
हविषा को यजेत् । न कोऽपीत्यर्थः । कस्मै यजमानाय होमं ह्रातव्यं प्रशस्यं
धनमाशु शीघ्रं देवा आवहान् । आवहन्ति । प्रयच्छन्ति । न कस्मा अपीत्यर्थः ।
इन्द्र एव धनस्य दाता नान्ये देवा इतीन्द्रः स्तूयते । वीतिहोचः प्राप्नयज्ञः सुदेवः
शोभनदेवताकः को यजमानो मंसते । इन्द्रं सम्यक् जानाति । न कोऽपीत्यर्थः ।
बहुविधेन स्त्रीष्वेण चिरकालोपासनेन चन्द्रः प्रत्यक्षो भवति नान्येन प्रकारेणेति
तात्पर्यार्थः ॥ ईट्रे । ईड स्तुतौ । अदादिवाच्यलोपः लुक् । सुचा । सावेकाच इति
विभक्तेरुदात्तत्वं । यजातै । यजतेर्लेट्वाडागमः । वीतोऽन्यच्चैकारः । वहान् ।
वहतेर्लेट्वाडागमः । इतश्च लोपः इतीकारलोपः । संयोगांतस्येति तकारलोपः ।

होम । ह्रयतेः कृतात्वस्यातो मनिन्निति मनिन् । ह्र इत्यनुवृत्तौ बहुलं छंदसीति
संप्रसारणं । यद्वा । नामन् सीमन्नित्यादौ । उ० ४. १५२. । होमन्श्चो मनिन्-
प्रत्ययांतो निपात्यते । मंसते । मन ज्ञाने । लेट्झडागमः । सिञ्जहुलं लेटीति
सिप् । वीतिहोचः । वी गत्यादिषु । अस्मात्कर्मणि मंचे वृषेत्यादिना क्तिन् स
चोदात्तः । होचं होमः । हुयामाश्रुभसिभ्यस्त्वन्निति चन्प्रत्ययः । वीतिः प्राप्नो
होमो येन । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । सुदेवः । नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदा-
तोदात्तत्वं ॥

एकोनविंशीमुचमाह ॥

त्वमंग प्र शंसिषो देवः शविष्ठ मर्त्यं ।

न त्वदन्यो मघवन्नस्ति मर्दितेद्रं ब्रवीमि ते वचः ॥ १९ ॥

त्वं । अंग । प्र । शंसिषः । देवः । शविष्ठ । मर्त्यं ।

न । तत् । अन्यः । मघऽवन् । अस्ति । मर्दिता । इन्द्रं । ब्रवीमि । ते । वचः ॥ १९ ॥

अंगेत्यभिमुखीकरणे । अंग शविष्ठ हे वलवत्तमेन्द्र देवो द्योतमानस्त्वं मर्त्यं
मरणधर्माणं त्वां स्तुतवतं पुरुषं प्रशंसिषः । सम्यगनेन स्तुतमिति प्रशंस । हे
मघवन् धनवचिन्द्र त्वदन्यस्त्वत्तोऽन्यः कश्चिन्मर्दिता सुखयिता नास्ति । अतः
कारणात्ते तुभ्यमिदं स्तुतिलक्षणं वचो ब्रवीमि । उच्चारयामि ॥ शंसिषः । शंस
स्तुतौ । लेटि सिण्डागमः । सिञ्जहुलं लेटीति विकरणश्च सिप् । तस्यार्द्धधातु-
कत्वादिडागमः । शविष्ठ । अतिशयेन शवस्वी शविष्ठः । इष्टनि विन्मतोर्लुक् ।
देरिति ढिलोपः । मर्दिता । मृड सुखने । नृच इडागमः ॥

विंशीमुचमाह ॥

मा ते राधांसि मा तं ऊतयो वसोऽस्मान्कदा चना दभन् ।

विश्या च न उपमिमीहि मानुष वसूनि चर्षणिभ्य आ ॥ २० ॥

मा । ते । राधांसि । मा । ते । ऊतयः । वसो इति । अस्मान् । कदा । च । न । दभन् ।

विश्या । च । नः । उपऽमिमीहि । मानुष । वसूनि । चर्षणिभ्यः । आ ॥ २० ॥

हे वसो निवासयितरिन्द्र ते तव संबंधीनि राधोत्येभिरिति राधांसि भूतान्य-
स्मान्कदाचन कदाचिदपि मा दभन् । मा विनाशयन्तु । तथोक्तयो गंतारः । यद्वा

धूतय इत्यत्र वर्णलोपः । धूतयः कंपयितारस्ते त्वदीया मरुतश्च मा दभन् । हे मानुष मनुषहितेन्द्र चर्पणिभ्यो मंचद्रष्टृभ्यो नोऽस्मभ्यं विश्वा विश्वानि सर्वाणि वसूनि धनानि च आ उपमिमिहि । सर्वत आद्वत्यास्तस्मीपे कुरु । सर्वत्र वर्तमानं धनमस्मभ्यं प्रयच्छेत्यर्थः ॥ कदा । किंशब्दात्सर्वैकान्यकियत्तदः काले देति दाप्रत्ययः । किमः क इति कादेशः । व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं । दभन् । दंभु दंभे । लोडर्थे छांदसे लडि बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक् । न माद्वोग इत्यडभावः । मिमीहि । माड् माने शब्दे च । व्यत्ययेन परस्मैपदं । जुहोत्यादित्वाच्छुः । भृजामिदित्यभ्यासस्येत्वं । हेडिङ्गात् घुमास्थेतीत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य पष्ठेऽष्टमो वर्गः ॥

॥ इति प्रथमे मंडले त्रयोदशोऽनुवाकः ॥

चतुर्दशेऽनुवाके नव सूक्तानि । तत्र प्र य इति द्वादशर्चं प्रथमं सूक्तं गीतमस्यार्थं । पंचमीद्वादशयौ त्रिष्टुभौ । श्रिष्टा जगत्यः । मरुतो देवता । तथा चानुक्रांतं । प्र ये द्वादश मरुतं ह पंचम्यंते त्रिष्टुभाविति । हशब्दप्रयोगादिदमादीनि चत्वारि सूक्तानि मरुदेवत्यानि ॥ अभिप्लवपडहस्य चतुर्थेऽह्न्याग्निमरुत एतत्सूक्तं मरुतनिविद्वानीयं । सूचितं च । प्र ये ऋभंते जनस्य गोपा इत्याग्निमरुतं । आ० १. १. इति ॥

तत्र प्रथमामृचमाह ॥

प्र ये ऋभंते जनयो न सप्तयो यामन्नुद्रस्य सूनवः सुदंससः ।

रोदसी हि मरुतश्चक्रिरे वृधे मदंति वीरा विदथेषु घृष्वयः ॥ १ ॥

प्र । ये । ऋभंते । जनयः । न । सप्तयः । यामन् । नुद्रस्य । सूनवः । सुदंससः ।

रोदसी इति । हि । मरुतः । चक्रिरे । वृधे । मदंति । वीराः । विदथेषु । घृष्वयः ॥ १ ॥

ये मरुतो यामन् यामनि गमने निमित्तभूते सति प्रऋभंते । प्रकर्षेण स्वकीयान्यंगान्यलंकुर्वति । जनयो न । जाया इव । यथा योधितः स्वकीयान्यंगान्यलंकुर्वति तद्वत् । कीदृशा मरुतः । सप्तयः । सर्पणशीलाः । नुद्रस्य सूनवः । रोदयति सर्वमंतकाल इति नुद्रः परमेश्वरः । तस्य पुत्राः । सुदंससः । शीभनकर्माणः । एतदेवोपपादयति । हि यस्मान्मरुतो रोदसी द्यावापृथिव्यौ वृधे वृष्टि-

प्रदानादिना वर्धनाय चक्रिरे कृतवन्तः । अतः सुदंसस इत्यर्थः । वीरा विशेपेण शत्रुक्षेपणशीलाः । घृष्वयः । घर्षणशीलाः । महीरुहशिलोच्चयादेर्भजका इत्यर्थः । एवंभूतास्ते मरुतो विदथेषु । विदथेषु यद्व्यतया देवानिति विदथा यज्ञाः । तेषु मदन्ति । सोमपानेन ह्वयन्ति ॥ शुभन्ते । शुभ शुभ दीप्ति । भौवादिकः । जनयः । जायन्त आस्वपत्यानीति जनयो जायाः । इन् सर्वधातुभ्य इतीन्प्रत्ययः । यामन् । या प्रापणे । कृत्यत्युटो बहुलमिति बहुलवचनादातो मनिन्निति भावे मनिन् । सुपां सुलुगिति सप्तम्या लुक् । सुदंससः । दंस इति कर्मनाम । शोभनं दंसो येषां । सोमनसी अलोमोपसी इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । चक्रिरे । हि चेति निघातप्रतिषेधः । वृथे । वृथु वृद्धौ । संपदादिलक्षणो भावे क्प् । सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं । मदन्ति । मदी हर्षे । श्यनि प्राप्ते व्यत्ययेन शप् । पादादि-
त्वान्निघाताभावः । विदथेषु । विद ज्ञाने । रुदिविदिभ्यां क्दित्यथप्रत्ययः । घृष्वयः । घृषु संहर्षे । कृविघृष्वीत्यादिना विन्प्रत्ययातो निपात्यते ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

त उक्षितासो महिमानमाशत दिवि रुद्रासो अग्निं चक्रिरे सदः ।

अर्चन्ते अर्कं जनयन्त इन्द्रियमग्निं धियो दधिरे पृथ्निमातरः ॥ २ ॥

ते । उक्षितासः । महिमानं । आशत । दिवि । रुद्रासः । अग्निं । चक्रिरे । सदः ।

अर्चन्तः । अर्कं । जनयन्तः । इन्द्रियं । अग्निं । धिर्यः । दधिरे । पृथ्निऽमातरः ॥ २ ॥

ये पूर्वोक्तगुणविशिष्टास्ते मरुत उक्षितासो देवैरभिषिक्ताः संतो महिमानं महत्त्वाशत । आशुवन् । रुद्रासो रुद्रस्य पुत्राः । उपचाराज्जन्ये जनकशब्दः । ते रुद्रपुत्रा मरुतो दिवि द्योतमाने नभसि सदः । सदं स्थानमग्निचक्रिरे । अर्धिकं सर्वोत्कृष्टं कृतवन्तः । अर्कमर्चनीयमिन्द्रमर्चन्तः पूजयन्त इन्द्रियमिन्द्रस्य लिंगं वीर्यं जनयन्तः । प्रहर भगवो जहि वीरयस्वेत्येवंपेण वाक्येनोत्पादयन्तः । पृथ्नि-
मातरः पृथ्नेनानारूपाया भूमेः पुत्रा मरुतः अग्न्य ऐश्वर्याण्यग्निदधिरे । आधिक्ये-
नाधारयन् ॥ उक्षितासः । उक्ष सेचने । कर्मणि निष्ठा । आज्ञासेरसुक् । महि-
मानं । महच्छब्दात् पृथ्वादिलक्षण इमनिच् । टेरिति टिलोपः । आशत ।
अशू व्याप्नौ । लङि बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक् । इन्द्रियं । इन्द्रियमिन्द्र-
लिंगमिन्द्रहृष्टमिति घच्प्रत्ययातो निपात्यते । पृथ्निमातरः । प्राश्रुते सर्वाणि

रूपाणीति पृश्निर्भूमिः । श्रूयते च । इयं वै पृश्निः । घृणिपृश्निरित्यादौ निपात-
नादभिमतरूपसिद्धिः । पृश्निर्माता येषां ते तथोक्ताः । ऋतश्छंदसि । पा० ५.
४. १५८. इति समासांतस्य कपः प्रतिषेधः ॥

तृतीयानृचमाह ॥

गोमातरो यच्छुभयंते अंजिभिस्तनूषु शुभा दधिरे विरुक्नतः ।

वाधंते विश्वं मभिमातिनमप वत्मीन्येषामनु रीयते घृतं ॥ ३ ॥

गोऽमातरः । यत् । शुभयंते । अंजिऽभिः । तनूषु । शुभाः । दधिरे । विरुक्नतः ।

वाधंते । विश्वं । अभिऽमातिनं । अप । वत्मीनि । एषां । अनु । रीयते । घृतं ॥ ३ ॥

गोमातरः । गोरूपा भूमिर्माता येषां ते मरुत अंजिभी रूपाभिव्यंजकैराभर-
णैर्यद्यदा शुभयंते । स्वकीयान्यंगानि शोभायुक्तानि कुर्वन्ति । तदानीं शुभा दीप्ता
मरुतस्तनूषु स्वकीयेषु शरीरेषु विरुक्नतो विशेषेण रोचमानानलंकारान्दधिरे ।
धारयन्ति । अपि च विश्वं सर्वमभिमातिनं शत्रुमपवाधंते । हिंसन्ति । एषां
मरुतां वत्मीनि मार्गाननुसृत्य घृतं क्षरणशीलमुदकं रीयते । स्रवति । यच्च
मरुतो गच्छन्ति वृष्ट्युदकमपि तदनुसारेण तच्च गच्छतीत्यर्थः ॥ शुभयंते । संज्ञा-
पूर्वकस्य विधेरनित्यत्वाद्गृह्यधगुणाभावः । अंजिभिः । अंजू व्यक्तिसंज्ञकां-
तिगतिषु । खनिकथंज्यसिबसिबनिसनिध्वनियंथिचरिभ्यश्चेतीत्ययः । शुभाः ।
शुभ दीप्ता । स्फायितंचीत्यादिना रक् । विरुक्नतः । विशिष्टा रक् विरक् ।
तदंतो विरुक्नतः । मनुष्यस्य आदित्वेन पदत्वात्कुलं । भत्वात् जप्त्वाभावः ।
रीयते । रीङ् स्रवणे । दैवादिकः ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

वि ये भाजंते सुमखास ऋष्टिभिः प्रच्यावयंतो अच्युता चिदोजसा ।

मनोजुवो यन्मरुतो रथेष्व्वा वृषंवातासः पृषतीरयुग्ध्वं ॥ ४ ॥

वि । ये । भाजंते । सुऽमखासः । ऋष्टिऽभिः । प्रऽच्यवयंतः । अच्युता । चित् । ओजसा ।

मनुऽजुवः । यत् । मरुतः । रथेषु । अवा । वृषंवातासः । पृषतीः । अयुग्ध्वं ॥ ४ ॥

सुमखासः शोभनयज्ञा ये मरुत ऋष्टिभिरायुधैर्विभाजंते विशेषेण दीप्यन्ते । ते
मरुतोऽच्युता चित् च्यावयितुमशक्यानि दृढानि पर्वतादीन्यप्योजसा स्वकीयेन

बलेन प्रच्यावयंतः प्रकर्षेण च्यावयितारः प्रेरयितारो भवन्ति । उत्तरार्द्धः प्रत्य-
क्षकृतः । हे मरुतः । मनोजुवो मनोवद्भेगंतयो वृषवातासो वृष्ट्युदक्सेचनस-
मर्थसप्तसंधात्मका यूयं रथेष्वाम्नीयेषु पृपतीः । पृपत्य इति मरुत्वाहनानां संज्ञा
पृषत्यो मरुतामित्युक्तत्वात् । पृषद्भिः श्वेतत्रिंदुभिर्मुक्ता मृगीर्यद्यदायुग्धं । आभि-
मुख्येन नियुक्ता अकृद् । तदानीं पर्वतादिकं प्रच्यवत इत्यर्थः ॥ सुमखासः ।
सर्वे विधयश्छंदसि विकल्प्यन्त इति नञ्सुभ्यामित्यस्य प्रवृत्त्यभावे बहुव्रीहौ पूर्वप-
दप्रकृतिस्वरत्वं । अच्युता । शेषछंदसि बहुलमिति शैलौपः । मनोजुवः । जु
इति सौचो धातुर्गन्तर्थः । किञ्चीत्यादिना किञ्चीधौ । अयुग्धं । युजिर्
योगे । लुङि धि चेति संकारलोपः ॥

पंचमीमृचमाह ॥

प्र यद्वेषेषु पृपतीरयुग्धं वाजे अर्द्धिं मरुतो रंहयंतः ।
उत्तारूपस्य वि स्प्यंति धाराश्चर्मवोदभिर्व्युदंति भूम ॥ ५ ॥
प्र । यत् । रथेषु । पृपतीः । अयुग्धं । वाजे । अर्द्धिं । मरुतः । रंहयंतः ।
उत्त । अरूपस्य । वि । स्प्यंति । धाराः । चर्मोऽइव । उदऽभिः । वि । व्युदंति । भूम ॥ ५ ॥
हे मरुतः पृषतीर्यद्यथा रथेषु प्रायुग्धं । प्रायुयूजत । किं कुर्वन्तः । वाजेऽत्रे
निमित्तभूते सत्यर्द्धिं मेघं रंहयन्तः । वर्षणार्थं प्रेरयन्तः । उत्त तदानीमरूपस्यारोच-
मानस्य सूर्यस्य वैद्युताग्नेर्वा सकाशावृष्ट्युदकधारा भवन्तो विष्यन्ति । विमुच्यन्ति ।
विमुक्तास्ताश्च धारा उदभिरुदकैश्चर्मैव परिमितमल्पं चर्म यथाप्रयत्नेन क्लेशते ।
एवं भूम सर्वा भूमिं व्युदंति । विशेषेणार्द्धां कुर्वन्ति ॥ रंहयन्तः । रहि गतौ ।
विष्यन्ति । पो अंतर्कर्मणि । देवादिकः । ओतः श्यनि । पा० १. ३. ७१. १. इत्यो-
कारलोपः । उपसर्गात्सुनोतीति पत्वं । उदभिः । पृष्ठान्नित्यादिनोदकशब्दस्यो-
दनादेशः । व्युदंति । उंदी क्लेदने । भूम । सुपां सुलुगिति भूमिशब्दादुत्तरस्यामो
डादेशः । छान्सं ह्रस्वत्वं ॥

तृतीयसत्त्वन आ वो वहन्त्विति पोतुः प्रस्थितयाज्या । सूचितं च । आ
वो वहन्तु सप्तयो रघुष्यदोऽमेव नः सुहवा आ हि गंतन । आ० ५. ५. ।
इति ॥ तामेतां सूक्ते षष्ठीमृचमाह ॥

आ वो व॒हंतु॑ स॒म॒यो रघु॑ष्यदो॒ रघु॑प॒त्नानः॑ प्र जि॒गात॑ वा॒हुभिः॑ ।

सी॒द॒ता व॒हि॒रु वः॑ स॒द॒स्कृतं॑ मा॒द॒य॒ध्वं म॒रुतो॑ म॒ध्वो अ॒धंसः॑ ॥ ६ ॥

आ । वः । व॒हंतु॑ । स॒म॒यः । रघु॑ऽस्य॒दः । रघु॑ऽप॒त्नानः॑ । प्र । जि॒गात॑ । वा॒हुऽभिः॑ ।
सी॒द॒त । आ । व॒हिः । उ॒रु । वः । स॒दः । कृतं॑ । मा॒द॒य॒ध्वं । म॒रुतः॑ । म॒ध्वः । अ॒धंसः॑ ॥ ६ ॥

हे मरुतो वो युष्मान् सप्रयः सर्पेणशीला अश्वा आवहंतु । अस्मद्यज्ञं प्रापयंतु । कीदृशाः सप्रयः । रघुष्यदः । लघु शीघ्रं स्यंदमानाः । वेगेन गच्छंत इत्यर्थः । रघुपत्वानो लघु शीघ्रं पतंतो गच्छंतो यूयं वाहुभिः स्वकीयैर्हस्तैरस्मभ्यं दातव्यं धनमाहृत्य प्रजिगात । प्रकर्षेण गच्छत । हे मरुतो वो युष्माकं सदः सदनं वेदिलक्षणं स्थानमुरु विस्तीर्णं कृतं । तत्र यदास्तीर्णं वहिस्तदासीदत । तस्मिन्वह्निषुपविशत । उपविश्य च मध्वो मधुरस्यांधसः सोमलक्षणस्यान्नस्य पानेन मादयध्वं । तृप्ता भवत ॥ रघुष्यदः । रघु स्यंदत इति रघुष्यदः । यंदू प्रसवणे । किप् चेति किप् । अनदितामिति नलीपः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । रघुपत्वानः । पतू गतौ । अन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति वनिप् । जिगात । गा स्तुतौ । जौहोत्यादिकः । जिगातीति गतिकर्मसु पाठादच गत्यर्थः । लोणमध्यमवहुवचनस्य तन्ननन्नयनाश्चेति तयादेशः । तस्य पितृत्वेन डिङ्भावादी हल्यघोरितीत्वाभावः । सदः । अतः कृकमीति विसर्जनीयस्य सत्वं । मादयध्वं । मद तृप्तियोगे । चुरादिरात्मनेपदी ॥

॥ इति प्रथमस्य पष्ठे नवमो वर्गः ॥

सप्रमीमृचसाह ॥

तेऽव॒र्धंत॑ स्व॒त॒व॒सो॑ म॒हि॒त्वि॒ना नाकं॑ त॒स्युरु॑ च॒क्रिरे॑ स॒दः ।

विष्णु॑र्य॒ज्ञाव॒वृष॑णं म॒द॒च्युतं॑ व॒यो न सी॑द॒न्नधि॑ व॒हि॒षि प्रि॒ये ॥ ७ ॥

ते । अ॒व॒र्धंत॑ । स्व॒त॒व॒सः । म॒हि॒ऽत्वि॒ना । आ । नाकं॑ । त॒स्युः । उ॒रु । च॒क्रिरे॑ । स॒दः ।

विष्णुः । यत् । ह । आ॒व॒त् । वृष॑णं । म॒द॒ऽच्युतं॑ । व॒यः । न । सी॑द॒न् । अ॒धि ।

व॒हि॒षि । प्रि॒ये ॥ ७ ॥

ते मरुतोऽवर्धंत । वृद्धिं गताः । कीदृशाः । स्वतवसः । स्वाश्रयबलाः । नान्यस्य कस्यचिद्वलमपेक्षते । वृद्धिं प्राप्य च महिषना महिम्ना महत्त्वेन नाकं

स्वर्गमातस्युः । आस्थितवन्तः । सदः । सदन् नभोलक्षणं स्थानं च स्वकीयनि-
वासायोरु विस्तीर्णं चक्रिरे । यत् येभ्यो मरुद्भ्यः । यदर्थं वृषणं कामाभिवर्षकं
मदच्युतं मदस्य हर्षस्यासेक्तारं यज्ञं विष्णुर्होवत् । विष्णुरेवागत्य रक्षति । ते
मरुतो वयो न पक्षिणो यथा शीघ्रमागच्छन्ति । एवं शीघ्रमागत्य बर्हिष्यध्यक्ष-
दीये यज्ञे प्रिये प्रीतिकरे सीदन् । सीदन्तु । उपविशन्तु ॥ तेऽवर्धत । स्वरितो
वानुदात्ते पदादौ । पा० ८. २. ६. । इत्येकादेशस्य स्वरितत्वं । महित्वना । भावप्रत्य-
यादुत्तरस्याङो व्यत्ययेन नाभाव उदाहृतं च । यद्वा सुपां सुलुगित्याजादेशो
नकारोपजनश्च । तस्युः । नाकमातस्युश्च सदश्च विस्तीर्णं चक्रिरे इति चार्थप्र-
तीतिश्चादिलोपे विभाषेति प्रथमायास्तिङ्विभक्तेर्निधातप्रतिषेधः । यत् । सुपां
सुलुगिति चतुर्थ्या लुक् । आवत् । छांदसो वर्तमाने लङ् । वृषणं । वा पपूर्वस्य
निगम इत्युपधादीर्घाभावः । मदच्युतं । मदं च्योततीति मदच्युत् । च्युतिर्
आसेचने । क्षिप् चेति क्षिप् । सीदन् । लिङ्-र्थे लेट्प्रडागमः ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

शूरा इवेद्युधयो न जग्मयः श्रवस्यवो न पृतनासु येतिरे ।

भयंते विश्वा भुवना मरुद्भ्यो राजान इव त्वेषसंहशो नरः ॥ ८ ॥

शूराऽऽइव । इत् । युयुधयः । न । जग्मयः । श्रवस्यवः । न । पृतनासु । येतिरे ।

भयंते । विश्वा । भुवना । मरुत्ऽभ्यः । राजानऽइव । त्वेषऽसंहशः । नरः ॥ ८ ॥

इदित्येतत्समुच्चये । शूरा इवेत् शौर्येपिता युयुत्सवः पुरुषा इव च युयुधयः
शत्रुभिर्युध्यमानाः पुरुषा इव च जग्मयः शीघ्रं गच्छन्तो मरुतः श्रवस्यवो न
श्रवोऽक्षमात्मन इच्छन्तः पुरुषा इव पृतनासु संयामेषु येतिरे । प्रयतन्ते वृत्तादि-
भिर्युद्धे व्याप्रियन्ते । तादृशेभ्यो मरुद्भ्यो विश्वा भुवना सर्वाणि भूतजातानि भयन्ते ।
विभ्यति । ये नरो वृद्धादेर्नंतारो मरुतो राजान इव राजमाना नृपतय इव
त्वेषसंहशो दीप्तसंदर्शना उग्ररूपतया द्रष्टुमशक्या भवन्ति । तेभ्य इत्यर्थः ॥ युयुधयः ।
युध संप्रहारे । आह्वगमहनजन इत्यचोत्सर्गच्छंदसीति वचनात्किन्प्रत्ययः । लि-
ङ् । इन्द्रावाद्भिर्भावादि । निष्ठादाद्युदात्तत्वं । जग्मयः । तेनैव सूत्रेण
किन्प्रत्ययः । गमहनेत्यादिनोपधालोपः । स्थानिवद्भावाद्भिर्भावादि । श्रवस्यवः ।
श्रव इच्छति श्रवस्यति । क्याच्छंदसीत्युप्रत्ययः । येतिरे । यती प्रयत्ने । छंदसि

लुङ्लल्लिट इति वर्तमाने लिट् । भयंते । जिभी भये । बहुलं छंदसीति शपः श्वोरभावः । त्वेपसंहशः । त्विष दीप्तौ । पचाद्यच् । दशिर् प्रेक्षणे । संपूर्वा-
दस्मात्संपदादिलक्षणो भावे क्तिप् । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

नवमीमृचमाह ॥

त्वष्टा यद्वज्रं सुकृतं हिरण्यं सहस्रभृष्टिं स्वपा अर्वतयत् ।

धत्त इन्द्रो नर्यपांसि कर्तवेऽहं वृचं निरपां मौञ्जदर्शवं ॥ ९ ॥

त्वष्टा । यत् । वज्रं । सुऽकृतं । हिरण्यं । सहस्रं भृष्टिं । सुऽअपां । अर्वतयत् ।

धत्ते । इन्द्रः । नरि । अपांसि । कर्तवे । अहं । वृचं । निः । अपां । औञ्जत् । अर्शवं ॥ ९ ॥

स्वपाः शोभनकर्मा त्वष्टा विश्वनिर्माता यद्वज्रमवर्तयत् । इन्द्रं प्रत्यगमयत् । दत्तवानित्यर्थः । कीदृशं । सुकृतं । सम्यक् निष्पादितं । हिरण्यं । सुवर्णमयं । सहस्रभृष्टिं । अनेकाभिधाराभिर्युक्तं । तद्वज्रमिन्द्रो धत्ते । धारयति । किमर्थं । नरि । अथ नृसंबधानृशब्देन संयामोऽभिधीयते । संयामेऽपांसि शत्रुहननादिलक्षणाणि कर्माणि कर्तवे कर्तुं । एवं वज्रं धृत्वा तेन वज्रेन वृचं वृष्ट्युदकस्यावरकमर्णवमर्णसोदकेन युक्तं मेघमहन् । अवधीत् । अपां तेन निरुद्धा अपथ स निरौञ्जत् । निःशेषेणाधोमुखमपातयत् । प्रवृष्टा अकरोदित्यर्थः ॥ सुकृतं । सुपूर्वात्करोतेः कर्मणि निष्ठा । गतिरनुंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । हिरण्यं । हिरण्यशब्दादुत्तरस्य मयटो मकारस्य लोप ऋत्वास्त्वस्त्वेत्यादौ निपात्यते । स्वपाः । सोमनसी अलोमोपसी इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । कर्तवे । तुमर्थे सेसेनिति करोतेस्त्ववेन्प्रत्ययः । अपां । क्रियायहणं कर्तव्यमिति कर्मणः संपदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थं पठ्यी । ऊडिदमिति विभक्तेरुदात्तत्वं । औञ्जत् । उच्च आर्जवे । अर्शवं । अर्शतो लोपश्चेति भवत्यर्थो वः सलोपश्च ॥

दशमीमृचमाह ॥

ऊर्ध्वं नुनुद्रेऽवतं त ओजसा दादहाणं चिद्धिभिदुर्वि पर्वतं ।

धमंतो वाणं मरुतः सुदानवो मदे सोमस्य रण्यानि चक्रिरे ॥ १० ॥

ऊर्ध्वं । नुनुद्रे । अवतं । ते । ओजसा । दादहाणं । चित् । विभिदुः । वि । पर्वतं ।

धमंतः । वाणं । मरुतः । सुऽदानवः । मदे । सोमस्य । रण्यानि । चक्रिरे ॥ १० ॥

अत्रेयमाख्यायिकाः । गोतमः ऋषिः यियासयाः पीडितः सन् मरुतः उदकं ययाचे । तदनंतरं मरुतोऽदूरस्थं कूपमुद्भृत्य यच्च स गोतम ऋषिस्तिष्ठति तां दिशं नीत्वा ऋषिसमीपे कूपमवस्थाप्य तत्पार्श्वं आहावं च कृत्वा तस्मिन्नाहावे कूपमुत्तिष्ठ्य तमृषिं तेनोदकेन तर्पयांचक्रुः । अयमर्थोऽनयोत्तरया च प्रतिपाद्यते ॥ ते मरुतोऽवतं । अवस्तात्तलो भवतीत्यवतः कूपः । कूपनामसु चावतोऽवट इति पठितं । तमूर्ध्वमुपरि यथा भवति तथौजसा स्वकीयेन बलेन नुनुद्रे । प्रेरितवंतः । उत्खातवंत इत्यर्थः । एवं कूपमुत्खाय ऋषेराश्रमं प्रति नयन्तो मरुतो मार्गमध्ये दाहहाणं प्रवृद्धं गतिनिरोधकं पर्वतं चित् पर्वतं शिलोच्चयमपि विविभिदुः । विशेषेण वभञ्जुः । सुदानवः शोभनदानास्ते मरुतो वाणं शतसंख्याभिस्तन्वीभिर्युक्तं वीणाविशेषं धमन्तो वादयन्तः सोमस्य मदे सोमपानेन हर्षे सति रण्यानि स्तुत्यानि रमणीयानि धनानि चक्रिरे । स्तोतृभ्यः कुर्वन्ति ॥ नुनुद्रे । शुंद प्रेरणे । लिटीरयो र इति रे आदेशः । दाहहाणं । हहं हहि वृद्धौ । लिटः कानच् । धमन्तः । ध्मा शब्दाग्निसंयोगयोः । पात्रेत्यादिना धमादेशः । वाणं । अण रण वण शब्दार्थाः । कर्मणि घञ् । कर्षात्त इत्यन्तोदात्तत्वं । रण्यानि । रणतेर्भावे वशिरण्योरुपसंख्यानं । पा० ३. ३. ५८. ३. इत्यप् । ततो भावे छंदसीति यत् । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं ॥

एकादशीमृचमाह ॥

जिह्वं नुनुद्रेऽवतं तथा दिशसिंचन्तुस्तं गोतमाय तृणजे ।

आ गच्छंतीमवसा चिचभानवः कामं विप्रस्य तर्पयन्त धामभिः ॥ ११ ॥

जिह्वं । नुनुद्रे । अवतं । तथा । दिश । असिंचन् । उत्तं । गोतमाय । तृणजे ।

आ गच्छंति । इति अवसा चिचभानवः कामं विप्रस्य तर्पयन्त धामभिः ॥ ११ ॥

मरुतोऽवतमुद्भृतं कूपं यस्यां दिशि ऋषिर्वसति तथा दिश जिह्वं वक्रं तिर्यचं नुनुद्रे । प्रेरितवंतः । एवं कूपं नीत्वा ऋष्याश्रमेऽवस्थाप्य तृणजे तृषिताय गोतमाय ऋषये तदर्थमुत्सं जलप्रवाहं कूपादुद्भृत्यासिंचन् । आहावेऽवानयन् । एवं कृत्वेमेन स्तोतारमृषिं चिचभानवो विचित्रदीप्त्यस्ते मरुतोऽवसेदशेन रक्षणेन सहागच्छन्ति । तत्समीपं प्राप्नुवन्ति । प्राप्य च विप्रस्य मेधाविनो गोतमस्य काममभिलाषं धामभिरायुषो धारकैरुदकैस्तर्पयन्त । अतर्पयन् ॥

तया ॥ न गोश्वन्साववर्णेति सावेकाच इति प्राप्स्य विभक्त्युदात्तस्य प्रतिषेधः ।
दिशा । सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं । नृणजे । जितृष पिपासायां । स्वपि-
नृषोर्नजिङ् । पा० ३. २. १७२. । प्रत्ययाद्युदात्तत्वं । पदकारस्य । शाक्यस्य त्वयम-
सिप्रायः । अन्येष्वपि दृश्यत इति दृश्यहणात्केवलादपि जनेर्दप्रत्ययः । नृणा
ज्ञाता यस्य स तथोक्तः । व्यापोः संज्ञाछंदसोर्बहुलमिति । ह्रस्वत्वं । बहुव्रीहौ
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । धामभिः । दधातेरातो मनिन्निति मनिन् ॥ १२ ॥ १० ।
॥ मरुतो पशौ या वः शर्मेति हविषो याज्या । प्रदानानामिति खंडे सूचितं ।
अरा इवेदचरमा अहेव या वः शर्म शशमानाय संति । आ० ३. ७. । इति ॥ ११ ॥

तामेतां सूक्ते द्वादशीमृचमाह ॥

या वः शर्म शशमानाय संति त्रिधातूनि दाश्रुपे यच्छताधि ।
अस्मभ्यं तानि मरुतो वि यंत रयिं नो धत्त वृषणः सुवीरं ॥ १२ ॥
या । वः । शर्म । शशमानाय । संति । त्रिधातूनि । दाश्रुपे । यच्छत । अधि ।
अस्मभ्यं । तानि । मरुतः । वि । यंत । रयिं । नः । धत्त । वृषणः । सु० सुवीरं ॥ १२ ॥
हे मरुतो चो युष्माकं संवंधीनि यानि शर्म शर्माणि सुखानि गृहाणि वा ।
कीदृशानि । त्रिधातूनि । पृथिव्यादिषु त्रिषु स्थानेष्ववस्थितानि । शशमानाय
युष्मान् स्तुतिभिर्भजमानाय दातुं संपादितानि । पूर्वोक्तलक्षणानि शर्माणि
यानि संति यानि च दाश्रुपे हविर्दत्तवत्ते यजमानायाधियच्छत । अधिकं
प्रयच्छथ । हे मरुतस्तानि सर्वाणि शर्माण्यस्मभ्यं वियंत । विशेषेण प्रयच्छत ।
किंच हे वृषणः कामानां वर्षितारो मरुतो नोऽस्मभ्यं सुवीरं शोभनैवीरैः
पुत्रादिभिर्युक्तं रयिं धनं धत्त । दत्त ॥ या । शेण्डंदसि बहुलमिति शेलोपः ।
शर्म । सुपां सुलुगिति जसो लुक् । शशमानाय । शश सुतगतौ । ताच्छील-
कश्चान्श । यच्छत । छांदसे लङि बहुलं छंदस्यमाद्भोगेऽपीत्यडभावः । यंत ।
यमेलोर्दि बहुलं छंदसीति शपो लुक् । तन्ननन्नयनाश्चेति तवादेशः । अतस्तस्य
पित्तेन' डिक्त्वाभावादनृदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपो न भवति । वृषणः ।
वा षपूर्वस्य निगम इत्युपधादीर्घाभावः । सुवीरं । बहुव्रीहौ वीरवीर्यौ चेत्युत्त-
रपदाद्युदात्तत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य षष्ठे दशमो वर्गः ॥

मरुतो यस्येति दशचं द्वितीयं । सूक्तं गोतमस्यापि गायत्रं मरुदेवताकं ।
 अनुक्रम्यते च । मरुतो दश गायत्रमिति ॥ व्यूळ्हे तृतीये छंदोम आमिमास्तु
 शस्त्र एतसूक्तं । तृतीयस्यागन्महेति खंडे सूचितं । मरुतो यस्य हि प्राग्रये वाच-
 मित्यामिमास्तु । आ० ८. ११. इति ॥ ऐंद्रामास्तुयां प्रधानस्य हविषो मरुतो
 यस्येत्येषानुवाक्या । सूचितं च । ऐंद्रामास्तुती भेदकामा मरुतो यस्य हि क्षये
 । आ० २. १५. ॥ इति ॥ एषैव वरुणप्रघासेषु मारुत्या आमिक्षाया अनुवाक्या ।
 सूचितं च । मरुतो यस्य हि क्षयेऽरा इवेदचरमा अहेव । आ० २. १७. इति ॥
 तथा प्रातःसवने पोतुरेषा प्रस्थितयाज्या । सूचितं च । मरुतो यस्य हि क्षयेऽग्ने
 पत्नीरिहावह । आ० ५. ५. ॥ इति ॥ तामेतां सूक्ते प्रथमामृचमाह ॥

मरुतो यस्य हि क्षये प्राथा दिवो विमहसः । स सुगोपातमो जनः ॥ १ ॥

मरुतः । यस्य हि क्षये । प्राथा दिवः । विऽमहसः । सः । सुऽगोपातमः । जनः ॥ १ ॥

हे विमहसो विशिष्टप्रकाश मरुतः । दिवोऽंतरिक्षलोकादागत्य यस्य हि
 यस्य खलु यजमानस्य क्षये यज्ञगृहे पाथ । सोमं पिबथ । स जनो जातो यज-
 मानः सुगोपातमः शोभनेः पालकैरत्यंतं युक्ती भवति ॥ पाथ । पा पाने ।
 लेटि बहुलं छंदसीति शंपो लुक् । यद्वृत्तयोगादनिघातः । विमहसः । विशिष्टं
 महस्तेजो येषां ते तथोक्ताः । सुगोपातमः । शोभनो गोपा रक्षको यस्य स
 सुगोपाः । अतिशयेन सुगोपाः सुगोपातमः । तमपः पितृदादनुदात्तत्वे सति
 बहुव्रीही नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वमेव शिष्यते ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

यज्ञीर्वा यज्ञवाहसो विप्रस्य वा मतीनां । मरुतः शृणुता हव ॥ २ ॥

यज्ञः । वा । यज्ञऽवाहसः । विप्रस्य । वा । मतीनां । मरुतः । शृणुत । हव ॥ २ ॥

हे यज्ञवाहसो यज्ञस्य वोढारो मरुतो यूयं यज्ञीर्वा । वाशब्दः समुच्चये । यज्ञि-
 यजमानस्य मतीनां स्तुतीनां संबंधिनो विप्रस्य वायजमानस्य मेधाविनश्च
 हवमाह्वानं शृणुत । यज्ञवतो यजमानस्य यागरहितस्य स्तोत्राह्वानं भवतिः
 श्रोतव्यं यतो भवतो यज्ञस्य वोढारः स्तुतिप्रियाश्चेति भावः ॥ यज्ञवाहसः ।
 गतिकारकयोरपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेति वचनाद्बहिर्वाधाभ्यां छंदसीति कार-

ऋपूर्वाद्बहतेरसुन् । शिदित्यनुवृत्तेरुपधावृद्धिः । मतीनां । मन ज्ञाने । अस्मात्कारणे क्तिन् । नामन्यतरस्यामिति नाम उदात्तत्वं । शृणुता । श्रुवः शृ चेति श्रुः । सति शिष्टस्य स्वरवलीयस्त्वमन्यत्र विकरणेभ्य इति वचनात्तिङ् एव स्वरः शिष्यते । मरुत इत्यस्यामंचितस्यामंचितं पूर्वमविद्यमानवदित्यविद्यमानवत्त्वेन; पदादपरत्वाच्चिघाताभावः । हवं । भावेऽनुपसर्गस्येति ह्यतेरप् संप्रसारणं च ॥

॥

• नृतीयामृचमाह ॥

उत वा यस्य वाजिनोऽनु विप्रमतं दक्षत । स गंता गोमति व्रजे ॥ ३ ॥
उत वा । यस्य । वाजिनः । अनु । विप्र । अतं दक्षत । सः । गंता । गोऽमति । व्रजे ॥ ३ ॥

उत वा अपि च यस्य यजमानस्य वाजिनो हविलक्षणाबोधेता ऋत्विजो विप्रं मेधाविनं मरुद्गणमन्वतक्षत । हविःप्रदानादिना तीक्ष्णीकुर्वति । स यजमानो गोमति बहुभिर्गोभिर्युक्ते व्रजे गोष्ठे गंता गमनशीलो भवति ॥ अतक्षत । तद्धू तद्धू तनूकरणे । छांदसो लङ् । व्यत्ययेन मध्यमः । गंता । गमेस्ताब्धी-
लिफ्लुन् ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

अस्य वीरस्य वहिषि सुतः सोमो दिविष्टिषु । उक्थं मदथ शस्यते ॥ ४ ॥
अस्य । वीरस्य । वहिषि । सुतः । सोमः । दिविष्टिषु । उक्थं । मदः । च । शस्यते ॥ ४ ॥

दिविष्टिषु यजनीयदिवसेषु वहिषि यज्ञे वीरस्य शत्रुक्षेपणकुशलस्यास्य मरुद्गणस्य यागाय सोमः सुतः । ऋत्विग्भिरभिषुतो भवति । उक्थं मरुद्देवताकं शस्त मदथ । मदिधानुना युक्ता मरुतो देवाः सोमस्य मत्सन्नित्यादिका मारुती नि-
विच्चास्य मरुद्गणस्य हर्षाय शस्यते । होत्रा पठ्यते ॥ अस्य । ऊडिदमिति वि-
भक्तेरुदात्तत्वं । दिविष्टिषु । इष्टय एषणानि गमनानि दिवो द्योतमानस्य सूर्यस्य येषु दिवसेषु ते तथोक्ताः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । व्यत्ययेनोवाभावः ॥

पचमीमृचमाह ॥

अस्य श्रोषंता भुवो विश्वा यथर्षणीरभि । सूरं चित्सुषीरिषः ॥ ५ ॥
अस्य । श्रोषंतु । आ । भुवः । विश्वाः । यः । चर्षणीः । अभि । सूरं । चित् । सुषीः ।
इषः ॥ ५ ॥

अस्य यजमानस्य स्तुतिं मरुत आ अभिमुख्येन श्रोषन्तु । शृण्वन्तु । यो मरुतश्चो
विश्वार्थर्षणीः सर्वान् शत्रुभूतान्मनुष्यान्भिभुवः । अभिभवति । तादृग्गणाकारा
मरुतः शृण्वन्तित्यर्थः । सूरं चित् स्तुतेः प्रेरयितारं यजमानमपीषो मरुद्भिः
प्रक्षान्तानि सप्तुषीः प्राप्नानि भवन्तु ॥ श्रोषन्तु । श्रु श्रवणे । लोटि सिद्धुलं
लेटीति बहुलवचनास्तिप् । भुवः । भवतेल्लोटि तिपस्तिङां तिङो भवन्तीति
सिप् । लोटोऽडाटावित्यागमः । बहुलं छंदसीति शपो लुक् । भूसुवोस्तिङीति
गुणप्रतिषेधः । सूरं । धू प्रेरणे । सुसूधागृधिभ्यः ऋन्निति ऋन्प्रत्ययः । सप्तुषीः ।
सु गतौ । अस्माद्धटः कसुः । उगितश्चेति ङीप् । भसंज्ञायां वसोः संप्रसारण-
मिति संप्रसारणं । आसिवसिघसीनां चेति पत्वं । जसि वा छंदसीति पूर्वस-
वर्णदीर्घत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य षष्ठ एकादशो वर्गः ॥

पृष्ठीमृचमाह ॥

पूर्वीभिर्हि ददाशिम शरद्भिर्मरुतो वयं । अर्वोभिश्चर्षणीनां ॥ ६ ॥

पूर्वोभिः । हि । ददाशिम । शरत् ऽभिः । मरुतः । वयं । अर्वः ऽभिः । चर्षणीनां ॥ ६ ॥

हे मरुतः पूर्वीभिर्वह्नीभिः शरद्भिः संवत्सरश्चर्षणीनां सर्वस्य द्रष्टृणां सर्वज्ञानां
भवतां संबन्धिभिरवोभी रक्षैर्युक्ताः संतो वयं ददाशिम । युष्मभ्य हवींषि दत्त-
वन्तः । हि यस्मादर्धं । यस्मादेवं तस्मादिदानीमप्यस्मदीयहविःस्वीकरणाया-
गच्छतेत्यर्थः ॥ पूर्वीभिः । पुरुशच्छादोती गुणवचनादिति ङीप् । यणादेशे हलि
चेति दीर्घत्वं । ददाशिम । दाशृ दाने । लिटीडागमः । हि चेति निघातप्र-
तिषेधः । चर्षणीनां । नामन्यतरस्यामिति नाम उदात्तत्वं ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

सुभगः स प्रयज्यवो मरुतो अस्तु मर्त्यः । यस्य प्रयांसि पर्पथ ॥ ७ ॥

सुऽभगः । सः । प्रऽयज्यवः । मरुतः । अस्तु । मर्त्यः । यस्य । प्रयांसि । पर्पथ ॥ ७ ॥

हे प्रयज्यवः प्रकर्षेण यष्टव्या मरुतः स मर्त्यो मनुष्यो यजमानः सुभगोऽस्तु ।
शोभनधनो भवतु । यस्य यजमानस्य प्रयांसि हविल्लक्षणान्यन्नानि पर्पथ । आत्मनि
सिंचय । स्वीकुरुष्वेत्यर्थः ॥ सुभगः । भग इति धननाम । शोभनो भगो यस्य ।

क्रत्वाद्यश्चेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । पर्येष । मृषु मृषु मृषु सेचने । भौवादिकः ।
यदृत्तान्नित्यमिति निघातप्रतिषेधः ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

शशमानस्य वा नरः स्वेदस्य सत्यश्वसः । विदा कामस्य वेनंतः ॥ ८ ॥

शशमानस्य । वा । नरः । स्वेदस्य । सत्यऽश्वसः । विद । कामस्य । वेनंतः ॥ ८ ॥

हे सत्यश्वसोऽवितथवला नरो नेतारो मरुतः शशमानस्य युष्मान्स्तुतिभिः
संभजमानस्य स्वेदस्य स्तावकमंचोच्चारणजनितेन श्रमेण स्विद्यमानगात्रस्य
वेनतो । वेनतिः कांतिकर्मा । कामयमानस्य । वाशब्दः समुच्चये । एवंबूतस्य
स्तोतुश्च कामस्य काममभिलाषं विद । लंभयत प्रयच्छतेत्यर्थः ॥ शशमानस्य ।
शश श्रुतगतौ । ताच्छीलिकथानश् । स्वेदस्य । जिष्विदा गात्रप्रक्षरणे । अंतर्भा-
वितार्थत्वात्कर्मणि घञ् । जिह्वादाद्युदात्तत्वं । विदा । विहृ लाभे । लोटि मध्य-
मपुरुषबहुवचनस्य व्यत्ययेन ऋदेशः । बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक् ।
ऋत्यादादेशः । लोपस्त आत्मनेपदेष्विति तलोपः । प्रत्ययाद्युदात्तत्वं । पादादि-
त्वान्निघाताभावः । द्वयोऽतस्तिष्ठ इति संहितायां दीर्घः । कामस्य । वृषादिषु
पाठादाद्युदात्तत्वं । क्रियायहणं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थं षष्ठी ॥

नवमीमृचमाह ॥

यूयं तत्सत्यश्वस आविष्कर्त महित्वना । विध्यता विद्युता रक्षः ॥ ९ ॥

यूयं । तत् । सत्यऽश्वसः । आविः । कर्त । महिऽत्वना । विध्यत । विद्युता । रक्षः ॥ ९ ॥

हे सत्यश्वसः सत्यवला अन्यैरप्रधुष्यवला मरुतो यूयं तदृचवधादिषु प्रसिद्धं
युष्मदीयं माहात्म्यमाविष्कर्त । आविष्कुरुत । प्रकाशयत । विद्युता विद्योतमा-
नेन महित्वना तेन महत्त्वेन माहात्म्येन रक्षोऽस्माकमुपद्रवकारिणं राक्षसादिकं
विध्यत । ताडयत । नाशयतेत्यर्थः ॥ कर्त । करोतेर्लोटी बहुलं छंदसीति विकरणस्य
लुक् । तन्ननन्नयनाश्चेति तवादेशः । गुणः । इदुदुपधस्य, चाप्रत्ययस्य चेत्या-
विःशब्दे विसर्जनीयस्य पत्वं । महित्वना । भावप्रत्ययादुत्तरस्याडो व्यत्ययेन
नाभाव उदात्तत्वं च । यद्वा सुपां सुलुगिति तृतीयायां आज्ञादेशो । नकारो-
पजनश्च । विध्यता । व्यध ताडने । श्यनि यहिज्यादिना संप्रसारणं । तशब्दस्य
सार्वधातुकमपिदिति ङिच्चे सति ञचि, तुनुयमक्षुतङ्किति संहितायां दीर्घः ॥

गूहता गुह्यं तमो वि यात विश्वं अचिणं ज्योतिष्कर्ता यदुश्मसि ॥ १० ॥

गूहता गुह्यं तमो वि यात विश्वं अचिणं ज्योतिः कर्ता यत् उश्मसि ॥ १० ॥

हे मरुतो गुह्यं गुहायां स्थितं सर्वत्र व्याप्य वर्तमानं तमोऽंधकारं गूहतां । संवृतं कुरुत । यथास्माभिर्न दृश्यते तथादर्शनं प्रापयत । विनाशयतेत्यर्थः । विश्वं सर्वमचिणमन्तारं राक्षसादिकं वियात । विविधं यापयत । अस्मत्सका-
शान्निर्गमयत । यज्ज्योतिः सूर्यादिकं वयमुश्मसि । कामयामहे । तत्कर्ता । कुरुत । यद्वा गुह्यं गुहायां शरीरांतर्गतगुहारूपे हृदये भवं तमो भावरूपाज्ञानं तद्गूहतां । विनाशयत । अचिणं पुरुषार्थस्यान्तारं कामक्रोधादिकं सर्वं विनिर्गमयत । यज्ज्योतिः परतत्त्वसाक्षात्काररूपं ज्ञानं कामयामहे प्राणापानादिपंचवृत्तिरूपा हे मरुतस्तत्कर्ता । कुरुत ॥ गूहता । गूह संवरणे । शपि लघूपधगुण ऊदुपधाया गोहः । पा० ६. ४. ८९. इत्युपधाया ऊकारः । यात । या प्रापणे । अस्मादंतर्भा-
वितरणार्थोल्लोद । अचिणं । अदेस्त्रिनिश्चेति चिनिप्रत्ययः । उश्मसि । वृश्-
कांतौ । इदंतो मसिः । अदादिवाञ्छपो लृक् । यहिज्यादिना संप्रसारणं ॥

इति प्रथमस्य पष्ठे द्वादशो वर्गः ॥

प्रत्वक्षस इति षडृचं तृतीयं सूक्तं गोतमस्यार्पणं जागतं मारुतं । तथा चानु-
क्रांतं । प्रत्वक्षसः षट् जागतमिति ॥ अग्निष्टोम आग्निमारुतश्च इदं सूक्तं मारुत-
निविडानं । अथ यथेतमिति खंडे सूचितं । प्रत्वक्षसः प्रतवसो यज्ञा यज्ञा चो
अग्नये । आ० ५. २०. इति ॥

तत्र प्रथमामृचमाह ॥

प्रत्वक्षसः प्रतवसो विरप्णिनोऽर्नानता अविषुरा अजीपिणः ।
जुष्टमासो नृत्तमासो अंजिभिर्व्यानजे के चिंदुसा इव सृभिः ॥ १ ॥
प्रऽत्वक्षसः । प्रऽतवसः । विऽरप्णिनः । अर्नानताः । अविषुराः । अजीपिणः ।
जुष्टऽतमासः । नृऽतमासः । अंजिऽभिः । वि । आनजे । के । चित् । उसाऽइव ।
सृऽभिः ॥ १ ॥

प्रत्वक्षसः शत्रूणां प्रकर्षण-तनूकर्तारः । शत्रुघातिन इत्यर्थः । यतः प्रतवसः

प्रकृष्टबलोपेता अत एव विरप्शिनो विविधेन जयघोषेणोपेताः । यद्वा बहुना-
 मैतत् । महान्तो हि विविधैः शब्दैः प्रशस्यन्ते । अत एवानानता आनतिरहिताः ।
 सर्वोत्कृष्टा इत्यर्थः । अविधुरा अवियुक्ताः । सप्रगणरूपेण संघीभूता इत्यर्थः ।
 ऋजीपिणः । तृतीयसवने ऋजीपस्याभिपवात् तत्र च मरुतः स्तूयन्त इति
 तेषामृजीपित्वं । यद्वा ऋजीपिणः प्रार्जयितारो रसानां । जुष्टतमासोऽतिशयेन
 यष्टभिः सेविताः । नृतमासोऽतिशयेन मेघादेर्नंतरः । एवंभूता मरुतः स्तुभिः
 स्वशरीरस्याच्छादकैरजिभी रूपाभिव्यञ्जकैराभरणैर्व्यानजे । नभसि व्यक्ता दृश्यन्ते ।
 तत्र दृष्टान्तः । केचिदुक्ता इव । ये के चन सूर्यरश्मयो यथा नभसि दीप्यन्ते तद्वत् ॥
 प्रत्यक्षसः । प्रकर्षेण त्वक्षन्ते तनूकुर्वतीति प्रत्यक्षसः । तद्धू त्वद्धू तनूफरणे । गति-
 कारकयोरपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेत्पुनर् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च । प्रतवसः ।
 तत्र इति बलनाम । प्रकृष्टं तवो येषां । बहुमीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥ विर-
 प्शिनः । रप लप जल्प व्यक्तायां वाचि । विरपणं विरप्शः । औणादिकं
 शक्प्रत्ययः । तद्वन्तो विरप्शिनः । अनानताः । आनता अवनताः प्रह्वीभूताः ।
 न आनता अनानताः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । अविधुराः । व्यथ भयच-
 लनयोः । व्यथेः संप्रसारणं धः क्तिच् । उ० १, ३९ । इत्युरच्प्रत्ययः । अत्र तु
 बहुलवचनाद्धत्वं न क्रियते । पूर्ववत्समासस्वरौ । जुष्टतमासः । नित्यं मंच इति
 जुष्टशब्द आद्युदात्तः । तत आतिशायनिकस्य तमपः पित्वादनुदात्तत्वे स एव
 स्वरः शिष्यते । आनजे । अंजू, व्यक्तिप्रक्षणकांतिगतिषु । कर्मणि छंदसि लुङ्-
 लङ्लिट इति वर्तमाने लिट् । अत आदेरित्यभ्यासस्यात्वं । तस्मान्नुद् बिहलः
 । पा० ७, ४, ७१ । इति नुद् । व्यत्ययेनोपधादेर्लोपः । इरयो रे । स्तुभिः । स्तुज्
 आच्छादने । क्तिप् । आगमानुशासनस्यानित्यत्वानुगभावः ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

उपहरेषु यदचिध्वं ययिं वयं इव मरुतः केन चित्पथा ।
 श्रोतंति कोशां उप वो रथेष्व्वा घृतमुक्षता मधुवर्णमंचते ॥ २ ॥
 उपहरेषु । यत् । अचिध्वं । ययिं । वयःऽइव । मरुतः । केन । चित् । पथा ।
 श्रोतंति । कोशाः । उप । वः । रथेषु । आ । घृतं । उक्षत । मधुवर्णं । अंचते ॥ २ ॥
 हे मरुतः । उपहरेषूपहर्तव्येषु गंतव्येष्वस्माकं संनिकृष्टेषु नभसः प्रदेशेषु

यद्यदा ययिं गतिमंतं मेघमचिध्वं । वर्षणसामर्थ्येनोपचितं कुस्य । किं कुर्वतः ।
 वय इव । पक्षिण इव केन चित्पथा केनचिदाकाशमार्गेण शीघ्रं गच्छतः ।
 नभसि शीघ्रं वर्षणार्थं प्रवर्तमानैर्मरुद्भिर्मेषा उपचीयंत इत्यर्थः । तदानीं क्रीडाः ।
 मेघनामैतत् । वो युष्माकं रथेष्ववासक्ता मेषाः श्योतंति । जलं मुचंति । यस्मादेवं
 तस्मात् हे मरुतो यूयमर्चते युष्मान् हविर्भिः पूजयते मह्यं यजमानाय मधुवर्णे
 मधुसदृशरूपं स्वच्छं घृतं वृष्ट्युदकमा समंतादुक्षत । सिंचत । अस्मदभिलषितां
 वृष्टिं कुस्त्यर्थः ॥ उपहरेषु । ह्रू कौटिल्ये । उपह्वरंति कौटिल्येन तिर्यग्गच्छं-
 त्येष्वित्युपह्वरा नभःप्रदेशाः । पुंसि संज्ञायां घः प्रायेणेत्यधिकरणे घः । अचिध्वं ।
 चिनोतेर्वर्तमाने लङ् । बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक् । ययिं । या प्रापणे ।
 आहगमहनजन इति किप्रत्ययः । पथा । आङि भस्य टेलोप इति टिलोपः ।
 उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वं । श्योतंति । श्युतिर् छरणे । छांदसो-
 यलोपः । उद्यता । उद्य सेचने । लोटि तश्चस्य डित्त्वे सति चचि तुनुपेत्या-
 दिना साहितिको दीर्घः ॥

तृतीयामृचमाह ॥

प्रेषामज्मेषु विधुरेव रेजते भूमिर्यामेषु यद् यं युंजते शुभे ।

ते क्रीळयो धुनयो भ्राजहृष्यः स्वयं महित्वं पनयंत धूतयः ॥ ३ ॥

प्र । एषां । अज्मेषु । विधुराऽइव । रेजते । भूमिः । यामेषु । यत् । ह । युंजते । शुभे ।

ते । क्रीळयः । धुनयः । भ्राजतुऽच्छृष्यः । स्वयं । महिऽत्वं । पनयंत । धूतयः ॥ ३ ॥

यद् यदा खल्वेते मरुतः शुभे शोभनाय वृष्ट्युदकाय युंजते । मेघान् सज्जी-
 कुर्वति । तदानीमज्मेषु मेघानामुद्वेपकेष्वेपां मरुतां संबन्धिषु यामेषु मेघानां
 नियमनेषु सत्सु भूमिः पृथिवी प्ररेजते । प्रकर्षेण कंपते । यद्वा । यदा खलु
 मरुतः स्वकीयान्वयान्युंजते । अथैर्योजयंति । तदानीमेपां रथानां संबन्धिषु पर्व-
 तादेरुद्वेपकेषु यामेषु गमनेषु भूमिर्भीत्या कंपते । तत्र दृष्टांतः । विधुरेव । यथा
 भर्वा चियुक्ता जाया राजोपद्रवादियु सत्सु निरालंवा सती कंपते तद्यत् । ते
 तादृशाः क्रीळयो विहारशीला धुनयश्चलनस्वभावा भ्राजहृष्य दीपमानायुधा
 एवंभूता मरुतो धूतयः पर्वतादीन्धुन्यंतः संतो महित्वं स्वकीयं महिमानं स्वयमेव
 पनयंत । व्यह्वरंति । प्रकटयंतीत्यर्थः ॥ अज्मेषु । अज गतिक्षेपणयोः । अर्ति-
 स्तुस्त्रित्यादिना विधीयमानो मन् बहुलवचनादस्मादपि द्रष्टव्यः । वलादावाह-

धातुके विकल्प इत्यत इति वचनादजेर्यघञपोरिति वीभावाभावः । निन्नादा-
द्युदात्तत्वं । रेजते । रेजु कंपने । भ्यसते रेजत इति भयवेपनयोरिति यास्कः
। नि० ३. २१. । यामेषु । यम उपरमे । भावे घञ् । कर्पात्तत्वं इत्यंतोदात्तत्वे प्राप्ते
वृषादिषु पाठादाद्युदात्तत्वं । यद्वा या प्रापण इत्यस्मादन्तिस्तुस्त्वित्यादिना मन्-
प्रत्ययः । शुभे । शुभ दीप्तौ । संपदादिलक्षणः कर्मणि क्तिप् । सावेकाच इति
विभक्तेरुदात्तत्वं । पनयंत । पन व्यवहारे । गुप्धूपविच्छीत्यायः । पा० ३. १. २८. ।
अस्माच्छांसो लङ् । व्यत्ययेन ह्रस्वत्वं ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

स हि स्वसृत्पृषदश्चो युवां गृणोऽया ईशानस्तविषीभिरावृतः ।

असि सत्य ऋण्यावाऽनेद्योऽस्या धियः प्राविताषा वृषां गृणः ॥ ४ ॥

सः । हि । स्वऽसृत् । पृषत् । अश्चः । युवां । गृणः । अया । ईशानः । तविषीभिः । आऽवृतः ।

असि । सत्यः । ऋणऽयावां । अनेद्यः । अस्याः । धियः । प्रऽअविता । अर्थः । वृषां ।

गृणः ॥ ४ ॥

स हि स खलु मरुद्गणोऽया अस्य सर्वस्य जगत ईशान ईश्वरशीलो भवति ।
कीदृशः । स्वसृत् । स्वयमेव सरन् । न ह्यन्यः कश्चिदस्य मरुद्गणस्य प्रेरकोऽस्ति ।
पृषदश्चः । पृषत्यः श्वेतविडंबकिता मृग्योऽश्वस्थानीया यस्य स तथोक्तः । युवा ।
नित्यतरुणः । तविषीभिरन्येषामसाधारणैर्वलैरावृतः परिवेष्टितः । सत्यः ।
सत्कर्मार्हः । ऋण्यावा । स्तोतृणामृणस्यापगमयिता । बहुलस्य धनस्य दाते-
त्यर्थः । अनेद्यः । प्रशस्यनामैतत् । सर्वैरनिन्दितः । वृषा । जलानां वर्पिता ।
एवभूतो मरुद्गणोऽस्या धियोऽस्मदीयस्यास्य कर्मणोऽथानंतरं प्रावितासि ।
प्रकर्षेण रक्षिता भवति ॥ अया । सुपां सुलुगिति षष्ठ्या याज्ञादेशः । हलि
लोपः । पा० ७. २. ११३. । इतीदम इद्रूपस्य लोपः । ईशानः । ईश ऐश्वर्य इत्य-
स्मात्ताच्छीलिकथनम् । तस्य लसावैधातुकत्वाभावेन चित्स्वरेणांतोदात्तत्वं ।
अया ईशान इत्येवैषा अद्यादित्वात्प्रकृतिभावः । असि । पुरुषव्यत्ययः । ऋण्यावा ।
या प्रापण इत्यस्मादन्तर्भावितरण्योदात्तो मन्निन्निति वनिप् । अनेद्यः । णिदि
कुत्सायां । ऋहलोर्ण्यदिति एषत् । आगमानुशासनस्यानित्यत्वान्मुमभावे लघू-
पधगुणः । नञ्समासे पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

पञ्चमीमृचमाह ॥

पितुः प्रत्नस्य जन्मना वदामसि सोमस्य जिह्वा प्र जिगाति चक्षसा ।
यदीमिन्द्र शम्यकाण आशतादिनामानि यज्ञियानि दधिरे ॥ ५ ॥
पितुः प्रत्नस्य जन्मना वदामसि सोमस्य जिह्वा प्र जिगाति चक्षसा ।
यत् इन्द्र शमि चक्राणः आशत आत् इत् नामानि यज्ञियानि दधिरे ॥ ५ ॥

प्रत्नस्य चिरंतनस्य पितुरस्माकं जनकस्य रूगणस्य सकाशाद्यज्जन्म तेन वयं
वदामसि । ब्रूमः । वक्ष्यमाणमस्माकं वृत्तांतं पितोपदिष्टवान् । अतो वयं ब्रूम
इत्यर्थः । कोऽसौ वृत्तांत इति चेत् । उच्यते । सोमस्य यज्ञेष्वभिषुतस्य सोम-
द्रव्यस्य चक्षसा प्रकाशमानयाहुत्या सहिता जिह्वा स्तुतिरूपा वाक् प्रजिगाति ।
मरुद्गणं प्रकर्षेण गच्छति । यज्ञेषु सोमाहुतिः स्तुतिश्च मरुद्गः क्रियते । यस्मा-
दीमेनमिन्द्र शमि वृचवधादिरूपे कर्मणि चक्राणः प्रहर भगवो जहि वीरयस्वे-
त्येवंरूपया स्तुत्या युक्ताः संत आशत । प्राप्नुवन् । न पर्यत्याशुः । आदित् एव-
मिन्द्रप्राप्नन्तंरमेव यज्ञियानि यज्ञार्हाणीदृङ् चान्याहङ् चेत्येवमादीनि नामा-
नीन्द्रसकाशाह्वया दधिरे । धृतवन्तः । तस्मादेषां यज्ञे सोमाहुतिः स्तुतिश्च क्रियते ॥
शमि । शमीति कर्मनाम । सप्तम्येकवचने छांदस ईकारलोपः । चक्राणः ।
चृच स्तुतौ । संपदादिलक्षणे भावे क्रिप् । छंदसीवन्निपाविति मत्वर्थीयो वन्निप् ।
अंत्यविकारश्छांदसः । यद्वा । अयस्सयादिषु कचिदुभयं भवति । पा० १. ४. २०. १. ।
इत्युक्तत्वात् स सुष्टुभा स चक्रतेत्यादाविव पदत्वात्कुवं भत्वाज्जन्वाभावः । आशत ।
लङि बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक् । यज्ञियानि । यज्ञतिग्म्यां घखजा-
वित्यहोर्थः घः ॥

षष्ठीमृचमाह ॥

श्रियसे कं भानुभिः सं मिमिक्षिरे ते रश्मिभिस्त चक्रंभिः सुखादयः ।
ते वाशीमंत इप्मिणो अभीरवो विद्रे प्रियस्य मारुतस्य धावः ॥ ६ ॥
श्रियसे कं भानुऽभिः । सं मिमिक्षिरे । ते रश्मिऽभिः । ते चक्रंऽभिः । सुऽखादयः ।
ते वाशीऽमंतः । इप्मिणः । अभीरवः । विद्रे । प्रियस्य । मारुतस्य । धावः ॥ ६ ॥

ते पूर्वोक्ता मरुतो भानुभिर्भानुशीलैर्दीप्यमानैः सूर्यरश्मिभिः सह कं वृष्ट्युदकं

श्रियसे श्रियतुं प्राणिभिः सेवितुं संमिमिक्षिरे । सम्यक् सेदुमिच्छन्ति । पृथिवी
 वृष्ट्युदकेन सम्यक् सेक्तुमिच्छन्ति । एवं वृष्टिमुत्पाद्य ते मरुतः ऋक्भिः स्तुति-
 मद्भिर्हविर्भिः सह सुखादयः शोभनस्य हविषो भक्षयितारो भवन्ति । वाशीमंतः ।
 वाशीति वाङ्माम् । शोभनया स्तुतिलक्षण्या वाचोपेताः । इप्सिणो गतिमंतः ।
 अभीरवो भयरहितास्ते मरुतः प्रियस्य सर्वाभिमतस्य मारुतस्य मरुत्संबन्धिनो
 धाम्नः स्थानस्य सर्वाभिमतं मरुत्संबद्धं विशिष्टं स्थानं विद्रे । लब्धवन्तः ॥ श्रियसे ।
 तुमर्थं सेसेनिति क्तेनन्प्रत्ययः । मिमिक्षिरे । मिह सेचने । अस्मादिच्छासनं-
 ताल्लिङ्गमन्व इति निषेधादामभावः । व्यत्ययेनात्मनेपदं । सुखादयः । खाह
 भक्षणे । औणादिक इप्रत्ययः । शोभना खादिर्भक्षणं येषां । नञ्सुभ्यामित्युत्तरप-
 दांतोदात्तत्वं । इप्सिणः । इष गतौ । इपियुधीधीत्यादिना मक् । ततो मत्वर्थीय
 इनिः । विद्रे । विद्रू लभे । लिटि द्विवचनप्रकरणे छंदसि वेति वक्तव्यमिति
 द्विवचनाभावः । इरयो र इतीरयो रेभावः ॥

॥ इति प्रथमस्य षष्ठे त्रयोदशो वर्गः ॥

आ विद्युन्मद्भिरिति षडृचं चतुर्थे सूक्तं । अचानुक्रम्यते । आ विद्युन्मद्भिराद्यांये
 प्रस्तारपंक्ती पंचमी विराडूपेति । पूर्ववहपिदेवते । आद्या षष्ठी च द्वे प्रस्तार-
 पंक्ती । आद्यौ पादौ जागती तृतीयचतुर्थी गायत्री यस्याः सा प्रस्तारपंक्तिः ।
 सूचितं च । प्रस्तारपंक्तिः पुरत इति । अस्यायमर्थः । जागती गायत्री चेत्यनु-
 वर्तते । यदि पुरतः पुरस्ताद्भौ जागती पादौ स्यातामंत्यौ गायत्री सा प्रस्तार-
 पंक्तिरिति । एतत्पदित्येषा पंचमी विराडूपा । आदितस्त्रयः पादा एकादशका
 अंत्योऽष्टकः सा विराडूपेन्युच्यते ॥ विनियोगो लैंगिकः ॥

तत्र प्रथमामृचमाह ॥

आ विद्युन्मद्भिर्मरुतः स्वर्के रथेभिर्यात ऋष्टिमद्भिरश्वपर्यैः ।

आ वर्षिष्ठया न इषा वयो न पन्नता सुमायाः ॥ १ ॥

आ । विद्युन्मत्ऽभिः । मरुतः । सुऽअर्के । रथेभिः । यात । ऋष्टिमत्ऽभिः । अश्वऽपर्यैः ।

आ । वर्षिष्ठया । नः । इषा । वयः । न । पन्नत । सुऽमायाः ॥ १ ॥

हे मरुतः । मितं निर्मितमंतरिक्षं प्राप्य रुवंति शब्दं कुर्वतीति मरुतः ।
 यद्वा । अमितं भृशं शब्दकारिणः । अथवा मितं स्वैर्निर्मितं मेघं प्राप्य विद्यु-

दात्मना रोचमानाः । अथवा महत्वंतरिक्षे द्रवन्तीति मरुतः । ये मध्यमस्थाने
 देवगणाः समास्तातास्ते सर्वे मरुत आख्यायन्ते । तथा चाहुः । सर्वा स्त्री मध्य-
 मस्थाना पुमान् वायुश्च सर्वगः । गणाश्च सर्वे मरुत इति वृद्धानुशासनमिति ।
 पौराणिकास्वाचक्षते । मारीचात्कश्यपास्तम्रगणात्मका एकोनपञ्चाशत्संख्याका
 मरुतो जज्ञिर इति । एवंभूता हे मरुतो रथेभिरात्मीये रथैरायात । अस्मदीयं
 यज्ञमगाच्छत । कीदृशै रथैः । विद्युन्मद्भिः । विद्योतनं विद्युत् । विशिष्टदीप्तियुक्तैः ।
 स्वर्कैः । स्वर्चनैः शोभनगमनयुक्तैः । यद्वा शोभनमर्कोऽर्चनं स्तुतिर्येषामस्ति
 तादृशैः । अथवा शोभनदीप्तियुक्तैः । ऋष्टिमद्भिः । ऋष्टयः शक्तिरूपाख्यायु-
 धानि । स्थूणा इत्यन्ये । तद्वद्भिः । अश्वपणैः । अश्वानां पतनं गमनं येषामस्ति
 तादृशैः । यद्वा रहणशीला मेघा रथाः । तैः सहांतरिक्षे वर्षणार्थमागच्छन्त ।
 कीदृशैः । विद्युन्मद्भिः । विद्युत् तडित् । तद्वद्भिः । स्वर्कैः । शोभनगमनैः ।
 ऋष्टिमद्भिः । अर्षणं गमनं । तत्त्वभावनीरयुक्तैः । अश्वपणैः । अश्वं व्याप्तं पणैः
 पतनं गमनं येषां । अंतरिक्षं व्याप्य वर्तमानैरित्यर्थः । हे सुमायाः । मायेति
 कर्मणो ज्ञानस्य च नामधेयं । शोभनकर्माणः शोभनप्रज्ञा वा मरुतः । वर्षिष्ठया
 प्रवृद्धतरयेपास्तभ्यं दातव्येनाच्चेन सह नोऽस्मान्प्रति वयो न पक्षिण इव शीघ्र-
 मापन्नत । आपन्नत । आगच्छतेत्यर्थः । अत्र निरुक्तं । अथातो मध्यस्थानां
 देवगणान्तेषां मरुतः प्रथमा गामिनो भवन्ति । मरुतो मितराविणो वा मित-
 रोचिनो वा महद्रवन्तीति वेति । विद्युन्मद्भिर्मरुतः स्वर्कैः स्वर्चनैरिति वा स्वर्च-
 नैरिति वा स्वर्चिभिरिति वा रथैरायात ऋष्टिमद्भिश्चपणैश्चपतनैर्वर्षिष्ठेन च
 नोऽच्चेन वय इवापन्नत सुमायाः कल्याणकर्माणो वा कल्याणप्रज्ञा वा । नि०
 ११. १३. इति ॥ विद्युन्मद्भिः । यवादेराकृतिगणत्वेन विद्युच्छब्दस्य यवाद्यन्तर्भा-
 वादयवादिभ्य इत्यचानुवृत्तेर्यः । पा० ८. २. १०. इति मतुपो वत्त्वं न प्रवर्तते ।
 ऋष्टिमद्भिः । ह्रस्वनुद्भ्यां मतुविति मतुप उदात्तत्वं । अश्वपणैः । अशू व्याप्तौ ।
 अशिमुषीत्यादिना क्तन्प्रत्ययः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । वर्षिष्ठया ।
 वृद्धशब्दादिनाशायनिक इष्टनि प्रियस्थिरेत्यादिना वर्षादेशः । पन्नता । पत्नू
 गतौ । लुङि लृदिह्यात् छेरङादेशः । पतः पुम् । पा० १. ४. १९. इति
 पुमागमः ॥

द्वितीयामुचमाह ॥

तेऽरुणेभिर्वरमा पिशंगैः शुभे कं यांति रथतूभिर्ऋषैः ।

रुक्मो न चिचः स्वधितिवान्पय्या रथस्य जंघनंत भूम ॥ २ ॥

ते। अरुणेभिः। वरं। आ। पिशंगैः। शुभे। कं। यांति। रथतूऽभिः। अरुषैः।

रुक्मः। न। चिचः। स्वधितिऽवान्। पय्या। रथस्य। जंघनंत। भूम ॥ २ ॥

ते पूर्वोक्ता मरुतोऽरुणेभिररुणवर्णैः पिशंगैः पिंगलवर्णैरुभयवर्णैरिति रथ-
तूभि रथस्य प्रेरयितृभिररुषैर्वरं देवानां वरीतारं कं शब्दयितारं स्तुवंतं यजमा-
नमायांति । आगच्छंति । किमर्थं । शुभे । तस्य शोभां कर्तुं । अथवा शुभ
उदकाय । वृक्षार्थमित्यर्थः । तेषां मरुतां गणो रुक्मो न रोचमानं सुवर्णमिव
चिचोऽतिशयेन दर्शनीयः स्वधितिवान् । स्वधितिरिति वज्रनाम । शत्रूणां
खंडकेनायुधेनोपेतः । एवंविधगणरूपास्ते मरुतो रथस्य पय्या चक्रधारया भूम
भूमिं जंघनंत । अत्यर्थं घ्नंति । स्तोतुरक्षणार्थमागतानां तेषां मरुतां भारमसह-
माना भूमिरतिपीडिता बभूवेत्यर्थः ॥ वरं । प्रियंते देवा अनेनेति वरः । यह-
वृदन्तिथीति करणेऽप् । कं । कै गै शब्दे । कायतीति कः । बहुलवचनात्कप्रत्ययः ।
रथतूभिः । तुर त्वरणे । रथं तुरति त्वरायुक्तं कुर्वतीति रथतुरः । क्षिप् चेति
क्षिप् । भिसि हलि चेति दीर्घत्वं । पय्या । पवी रथनेभिर्भवतीति यास्कः । नि०
५. ५. । पूङ् पवने । अस्मादच इतीप्रत्ययः । उदात्तयण इति विभक्तेरुदात्तत्वं ।
जंघनंत । हंतेर्यङताद्धर्तमाने छांदसो लङ् । छंदस्युभयथेत्याद्धातुक्त्वादतो-
लोपयलोपौ । भूम । भूमिशब्दादुत्तरस्यामः सुपां सुलुगिति डादेशः । छादसं
ह्रस्वत्वं ॥

तृतीयामुचमाह ॥

श्रिये कं वो अर्थि तनूपु वाशीर्मेधा वना न कृण्वंत ऊर्द्धा ।

युष्मभ्यं कं मरुतः सुजातास्तुविद्युन्नासो धनयंते अद्रिं ॥ ३ ॥

श्रिये। क। वः। अर्थि। तनूपु। वाशीः। मेधा। वना। न। कृण्वते। ऊर्द्धा।

युष्मभ्यं। कं। मरुतः। सुजाताः। तुविऽद्युन्नासः। धनयंते। अद्रिं॥ ३॥

हे मरुतो वो युष्माकं तनूपु शरीरेष्वंसप्रदेशेषु वाशीः शत्रूणामाक्रोशकमा-

राख्यमायुधं श्रिये कं । ऐश्वर्यायै वर्तत इति शेषः । कमित्येतत्पादपूरणं । तदुक्तं ।
 अथापि पादपूरणाः कमीमिद्वितीति । तादृशा मरुतो वना न । उच्छ्रितान्वृ-
 द्धसमूहानिव मेधा मेधान्यज्ञानूङ्गा ऊर्ध्वान् एकाहाहीनसवरूपेणोच्छ्रितान्कृ-
 णवन्ते । यजमानैः कारयन्ति । हे सुजाताः शोभनजननयुक्ता मरुतः । युष्मभ्यं
 युष्मदर्थं कं सुखकरमद्रिं सोमाभिषवे प्रवृत्तं यावाणं तुविद्युन्नासः प्रभूतधना
 यजमाना धनयन्ते । धनं कुर्वन्ति । युष्माकं प्रागाय भावभिरभिषुखन्तीत्यर्थः ॥
 वाशीः । शत्रूणां भयोत्पादनेनाक्रोशशब्दकरणं वाशः । ततश्छन्दसीवनिपाविति
 मन्त्रधीय ईकारः । व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं । मेधा । सुपां सुलुगिति शसो डादेशः ।
 वना । शब्दसि बहुलमिति शेलोपः । कृणवन्ते । कृवि हिंसाकरणयोश्च । लटि
 व्यत्ययेनात्मनेपदं । धिन्विकृण्व्योरच्चेत्युप्रत्ययः । पुनरपि व्यत्ययेनांतादेशः ।
 छदस्युभययेत्याङ्धातुक्त्वेन मृस्याङित्वाद्गुणेऽवादेशः । ऊर्ध्वा । पूर्ववद्वादेशः ।
 धनयन्ते । धनशब्दात्तत्करोतीति णिच् ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

अहानि गृध्राः पर्या व आगुरिमां धियं वाक्कीर्यां च देवी ।

ब्रह्म कृण्वन्तो गोतमासो अर्के ऊर्ध्वं नुनुद्रे उत्तधिं पिवन्ध्वे ॥ ४ ॥

अहानि । गृध्राः । परि । आ । वः । आ । अगुः । इमां । धियं । वाक्कीर्यां । च । देवी ।

ब्रह्म । कृण्वन्तः । गोतमासः । अर्के । ऊर्ध्वं । नुनुद्रे । उत्तऽधिं । पिवन्ध्वे ॥ ४ ॥

तृप्तिर्गोतमैः स्तुता मरुतस्तेभ्यो गोतमेभ्यो देशांतरे वर्तमानं कूपमुखा-
 यानीय ददुः । एतद्दृष्ट्वा कश्चिद्विब्रूते । हे गोतमा गृध्रा जलाभिकांक्षायुक्तावो
 युष्मानहानि शोभनोदकोपेतानि दिनानि पर्यागुः । पर्यागतानि । परित आभि-
 मुख्येन प्राप्तानि । प्राप्य च वाक्कीर्यां वाभिर्दृक्कैर्निष्पाद्यां धियं ज्योतिष्टोमादि-
 लक्षणं कर्म च देवी द्योतमानमकुर्वन् । येष्वहस्तु ब्रह्म हविर्लक्षणमन्त्रमकर्मच-
 सायैः स्तोत्रैः सह कृण्वन्तो मरुद्वः कुर्वन्तो गोतमासो गोतमा चक्षुष उत्तधिं ।
 उत्तो जलप्रवाहोऽस्मिन्धीयत इत्युत्तधिः कूपः । जं पिवन्ध्वे स्वकीयपानायोर्ध्वं
 नुनुद्रे । नुनुदिरे । देशांतरे वर्तमानं कूपमुखात्तवन्तः । एतदीयस्तोत्रैः स्तुता
 मरुतः कूपमुखात्तवन्त इति यत्तदेव तदीयस्तोत्रकारितमित्येतेषूपचर्यन्ते ॥ गृध्राः ।
 गृधु अभिकांक्षायां । सुसूधागृधिभ्यः ऋन्निति ऋन्प्रत्ययः । सुपां सुपो भवन्तीति

शसो जस् । निह्वादाद्युदात्तत्वं । अगुः । एतेर्लुङीणो गा लुङीति गादेशः । आत
इति रेजुस् । वार्क्या । डुकृञ् करणे । अहलीर्ण्यत् । वार्भिः कार्या वार्क्या ।
विचक्रादित्वादुत्तरपदांतोदात्तत्वं । नुनुद्रे । शुद प्रेरणे । इरयो र इति रे आदेशः ।
उत्सधिं । कर्मण्यधिकरणे चेति दधातेरधिकरणे किप्रत्ययः । पिबथ्यै । पा पाने ।
तुमर्थे सेसेनिति शथ्येनप्रत्ययः । पाघ्रेत्यादिना पिवादेशः ॥

पंचमीमृचमाह ॥

एतत्त्यन्नं योजनमचेति सस्वर्हं यन्मस्तो गोतमो वः ।

पश्यन्हिरण्यचक्रानयोदंष्ट्रान्विधावतो वराहून् ॥ ५ ॥

एतत् । त्यत् । न । योजनं । अचेति । सस्वः । ह । यत् । मस्तुः । गोतमः । वः ।

पश्यन् । हिरण्यऽचक्रान् । अयःऽदंष्ट्रान् । विऽधावतः । वराहून् ॥ ५ ॥

हे मस्तुः । एतद्योजनं । युज्यतेऽनेन देवतेति योजनमेतत्सूक्तसाध्यं स्तोत्रं । त्यन्नं
त्यत् प्रसिद्धमन्यदुकृष्टं स्तोत्रमिवाचेति । सर्वेज्ञायते । यो युष्मदर्थं यत् यदेतत्सूक्तरूपं
स्तोत्रं गोतम ऋषिः सस्वर्हं । उच्चारितवान् खलु । किं कुर्वन् । हिरण्यचक्रान्
हिरण्यमयचक्राणां छिन्नां हितरमणीयकर्मयुक्तान्वायोदंष्ट्रान् । दशतीति दंष्ट्रा
चक्रधारा । अयोमयीभिश्चक्रधाराभिर्युक्तान् । यद्वा दंशनसाधना ऋष्टयो दंष्ट्राः ।
अयोमया ऋष्टयो येषां । तान्विधावतो विविधमितस्ततः प्रवर्तमानान् वराहून्
वरस्योक्तृष्टस्य शर्चेर्हन्तुन् । यद्वा । उक्तृष्टस्य वृष्ट्युदकस्याहन्तुन् । अथवा ।
उक्तृष्टानां देवतानामाह्वातुन् वरस्य हविषो भक्षयितुन्वा । एवभूतान्मस्तुः
पश्यन् सम्यक् जानन् गोतमो यस्तोत्रं कृतवान् तदेतत्सर्वोक्तृष्टं सदस्माभिः
सर्वैरुपलभ्यत इत्यर्थः । अत्र निरुक्तं । अथाप्येते माध्यमिका देवगणा वराहव
उच्यन्ते । पश्यन्हिरण्यचक्रान् । नि० ५. ४. इति ॥ अचेति । चिती संज्ञाने ।
छांदसो वर्तमाने कर्मणि लुङ् । सस्वः । स्वृ शब्दोपतापयोः । लङि तिपि
बहुलं छंदसीति शपः ध्रुः । गुणे हल्ङ्गाभ्य इति तलोपः । धातुस्वरेणांतो-
दात्तत्वं । वराहून् । वरशब्दोपपदादाङ्पूर्वाङ्गतेर्वा हरतेर्वा ह्रयतेर्वा जुहोते-
रदनायाद्वा । हु इत्येतस्य निष्पत्तिरिति स्कंदस्वामी । अस्य पृषोदरादिवाद-
भिमतसिद्धिः ॥

पथीमृचमाह ॥

एषा स्या वो मरुतोऽनुभवीं प्रति शोभति वाधतो न वाणी ।

अस्तोभयवृथासांमनु स्वधां गभस्त्योः ॥ ६ ॥

एषा । स्या । वः । मरुतः । अनुऽभवीं । प्रति । शोभति । वाधतः । न । वाणी ।

अस्तोभयत् । वृथा । आसां । अनु । स्वधां । गभस्त्योः ॥ ६ ॥

हे मरुतः स्या सैषासदीया स्तुतिर्वो युष्माकमनुभवीं युष्माननुहरंती युष्मद्वृणसदृशी प्रतिशोभति । प्रत्येकं स्तौति । शोभतिः स्तुतिकर्मा । तथा वाधतो न वाणी । नशब्दः संप्रत्यये । तदुक्तं यास्केन । अस्त्युपमार्थस्य संप्रत्यये प्रयोगः । नि० ७. ३१. इति । इदानीमृत्विक्सर्वधिनी वागपि वृथानायासेनासामाभिर्कृग्भिर्स्तोभयत् । अस्तौत् । इदानीमित्युक्ते कदेत्याह । गभस्त्योरसदीययोर्बाहोः स्वधां । अन्ननामैतत् । यदा बहुविधमन्नं मरुतः स्थापयन्ति । तामनुलक्ष्येत्यर्थः ॥ अनुभवीं । इज् हरणे । मृच् । चृन्नेभ्य इति डीप् । उदात्तयणो हल्पूर्वादिति नद्या उदात्तत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य पष्ठे चतुर्दशो वर्गः ॥

आ नो भद्रा इति दशर्चं पंचमं सूक्तं । गोतमस्यार्पे वैश्वदेवं । आदितः पंचर्चः सप्तमी च जगत्यः पथी स्वस्ति न इंद्रेत्येषा विराट्स्थाना । नवकौ वैराजस्त्रैष्टुभश्चेत्युक्तलक्षणयोगात् । अष्टम्याद्यास्तिसस्त्रिपुभः । तथा चानुक्रांतं । आ नो दश वैश्वदेवं तु पंचाद्याः सप्तमी च जगत्यः पथी विराट्स्थानेति ॥ अग्निष्टोमे वैश्वदेवशस्त्र उक्तमावर्जमेतत्सूक्तं वैश्वदेवनिविद्धानीयं । सा तु प्रकृतौ विकृतौ च वैश्वदेवशस्त्रस्य परिधानीया । तथा च सूचितं । आ नो भद्राः क्रतवो यंतु विश्वत इति नव वैश्वदेवं । आ० ५. १८. इति ॥ अदितिर्द्यौरदितिरंतरिक्षमिति परिदध्यात्सर्वत्र वैश्वदेवे । आ० ५. १८. इति च । ब्राह्मणं च भवति । सदैव पंचजनीयया परिदध्यादिति ॥ महाघृते निष्केवल्य एतत्सूक्तं । तथा च पंचमारण्यके सूचते । आनोभद्रीयं च तस्य स्थान इति ॥

तत्र प्रथमामुचमाह ॥

आ नो भद्राः क्रतवो यन्तु विश्वतोऽदव्यासो अपरीतास उद्भिदः ।

देवा नो यथा सदमिद्वृधे असन्नप्रायुवो रक्षितारो दिवेदिवे ॥ १ ॥

आ । नः । भद्राः । क्रतवः । यन्तु । विश्वतः । अदव्यासः । अपरिऽज्ञासः । उन्ऽभिदः ।

देवाः । नः । यथा । सदै । इत् । वृधे । असन् । अप्रऽप्रायुवः । रक्षितारः । दि-

वेऽदिवे ॥ १ ॥

नोऽस्मान् क्रतवोऽप्रियोमादयो महायज्ञा विश्वतः सर्वस्मादपि दिग्भा-
गादायन्तु । आगच्छन्तु । कीदृशाः क्रतवः । भद्राः । समीचीनफलसाधनत्वेन
कल्याणा भजनीया वा । अदव्यासः । असुरैरहिंसिताः । अपरीतासः । शत्रुभि-
रपरिगताः । अप्रतिरुद्धा इत्यर्थः । उद्भिदः । शत्रूणामुद्भेत्तारः । ईदृशाः क्रत-
वोऽस्मांस्तथागच्छन्तु । अप्रायुवोऽप्रगच्छतः स्वकीयं रक्षितव्यमपरित्यजन्तः ।
अत एव दिवे दिवे प्रतिदिवसं रक्षितारो रक्षां कुर्वन्तः । एवंगुणविशिष्टाः सर्वे
देवा नोऽस्माकं सदमित् सदैव वृधे वर्धनायासन् । भवन्तु ॥ अदव्यासः । दंभु
दंभे । दंभो हिंसा । निष्ठायां यस्य विभापेतीदृप्रतिषेधः । नञ्समासेऽव्यय-
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । अपरीतासः । इण गतौ । पूर्ववत्कर्मणि निष्ठा । उभय-
चाज्जसेरसुक् । वृधे । वृधु वृद्धौ । संपदादिलक्षणे भावे क्षिप् । सावेकाच इति
विभक्तेरुदात्तत्वं । असन् । असु भुवि । लेट्प्रडागमः । बहुलं छंदसीति शपो
लुगभावः । तस्याङिच्चात् असोरल्लोप इत्यकारलोपाभावः । अप्रायुवः । इण
गतौ । अस्मात्पूर्वाच्छंदसीण इत्युणप्रत्ययः । नञ्समासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृति-
स्वरत्वं । जसि जसादिषु छंदसि वावचनमिति गुणस्य विकल्पितत्वादभावे
तत्त्वादित्वादुवङ् ॥

द्वितीयामुचमाह ॥

देवानां भद्रा सुमतिर्च्यूयतां देवानां रातिरभि नो नि वर्ततां ।

देवानां सख्यमुप सेदिमा वयं देवा न आयुः प्र तिरन्तु जीवसे ॥ २ ॥

देवानां । भद्रा । सुऽमतिः । अच्यूऽयतां । देवानां । रातिः । अभि । नः । नि । वर्ततां ।

देवानां । सख्यं । उप । सेदिम् । वयं । देवाः । नः । आयुः । प्र । तिरन्तु । जीवसे ॥ २ ॥

भद्रा सुखयित्री भजनीया वा देवानां सुमतिः शोभना मतिरनुग्रहात्मिका
 बुद्धिरस्माकमस्त्विति शेषः । कीदृशानां । ऋजूयतां । ऋजुमार्जवयुक्तं सम्यग्-
 नुष्ठातारं यजमानमात्मन इच्छतां । तथा देवानां रातिर्दानं नोऽस्मान् अभिमुख्येन
 नितरां वर्ततां । तदभिमतफलप्रदानमप्यस्माकं भवत्वित्यर्थः । वयं च तेषां देवानां
 सख्यं सखित्वं सख्युः कर्म वोपसेदिम । प्राप्नुवाम । तादृशा देवा नोऽस्माक-
 मायुजीवसे जीवितुं प्रतिरंतु । वर्धयंतु ॥ भद्रा । भदि कल्याणे सुखे च । ऋज-
 द्रापेत्यादौ रक्षप्रत्ययांतो निपातितः । ऋजूयतां । ऋजुमात्मन इच्छति ऋजूयति ।
 सुप्र आत्मनः क्यच् । तदंताल्लटः शतृ । शतुरनुम इत्यजादिविभक्तेरुदात्तत्वं ।
 रातिः । रा दाने । मंचे वृषेति क्तिन उदात्तत्वं । सख्यं । सख्युर्य इति भावे
 कर्मणि वा यप्रत्ययः । सेदिमा । यट् विशरणगत्यवसादनेषु । छंदसि लुङ्लङ्-
 लित इति वर्तमाने प्रार्थनायां लिट् । सत्वस्यानैमित्तिकत्वेन लिटि परत आदे-
 शादित्वाभावात्त एकहल्मध्ये इत्येत्वाभ्यासलोपी । अन्येषामपि दृश्यत इति
 संहितायां दीर्घत्वं । प्रतिरंतु । प्रपूर्वस्तिरतिवर्धनार्थः । तथा च यास्को व्या-
 चख्यौ । देवानां सख्यमुपसीदेम वयं देवा न आयुः प्रवर्धयंतु चिरं जीवनाय
 । नि० १२. ३९. इति ॥

तृतीयामृचमाह ॥

तान्पूर्वया निविदा हूमहे वयं भगं मिचमदिति दक्षमसिधं ।

अर्यमणं वरुणं सोममश्विना सरस्वती नः सुभगा मर्यक्कृत् ॥ ३ ॥

तान् । पूर्वया । निऽविदा । हूमहे । वयं । भगं । मिचं । अदितिं । दक्षं । असिधं ।

अर्यमणं । वरुणं । सोमं । अश्विनां । सरस्वती । नः । सुऽभगा । मर्यः । कृत् ॥ ३ ॥

तान्विश्वान्देवान्पूर्वया पूर्वकालीनया नित्यया निविदा वेदात्मिकया वाचा ।
 निविदिति वाङ्माम । यद्वा निविदा विश्वे देवाः सोमस्य मात्सन्नित्यादिकया
 वैश्वदेव्या निविदा वयं हूमहे । आह्वयामः । देवानिति यत्सामान्येनोक्तं तदेव
 विप्रियते । भगं भजनीयं द्वादशानामादित्यानामन्यतमं । मिचं प्रमीतेस्त्रायकं ।
 अहरभिमानिनं देवं । मैत्रं वा अहरिति श्रुतेः । अदितिमखंडनीयामदीनां वा
 देवमातरं । दक्षं सर्वस्य जगतो निर्माणे समर्थं प्रजापतिं । यद्वा प्राणरूपेण
 सर्वेषु प्राणिषु व्याप्य वर्तमानं हिरण्यगर्भं । प्राणो वै दक्ष इति श्रुतेः । असिधं
 शोषणरहितं । सर्वदैकरूपेण वर्तमानं मरुद्गणं । अर्यमणं । अरीन् मदेहादीन-

सुरात्यच्छति नियच्छतीत्यर्थमा सूर्यः । असौ वा आदित्योऽर्यमेति श्रुतेः । तं ।
 वरुणं । वृणोति पापकृतः स्वकीयैः पाशैरावृणोतीति रात्र्यभिमानिदेवो वरुणः ।
 श्रूयते च । वारुणी रात्रिरिति । सोमं । द्वेधात्मानं विभज्य पृथिव्यां लतारूपेण
 दिवि च चंद्रात्मना देवतारूपेण वर्तमानं । अश्विना । अश्ववंतौ । यद्वा सर्वं
 व्याप्तुवंतौ । तथा च यास्कः । अश्विनौ यद्व्यश्रुवाते सर्वं रसेनान्यो ज्योति-
 पान्योऽश्वैरश्विनावित्यौर्णवाभस्तत्कावश्विनौ द्यावापृथिव्यावित्येकेऽहोरात्रावित्येके
 सूर्याचंद्रमसावित्येके राजानौ पुण्यकृतावित्येतिहासिकाः । नि० १२, १, । इति ।
 एवंभूतान् सर्वान्देवानस्मद्रक्षणार्थमाह्वयाम इति पूर्वत्र संबंधः । अस्माभिराहूता
 सुभगा शोभनधनोपेता सरस्वती नोऽस्मभ्यं मयः सुखं करत् । करोतु ॥ हूमहे ।
 द्वेजो लटि ह इत्यनुवृत्तौ बहुलं छंदसीति संप्रसारणं । परपूर्वत्वे हल इति
 दीर्घत्वं । बहुलं छंदसीति शपो लुक् । अस्त्रिधं । सिधु शोषणे । संपदादिलक्षणो
 भावे क्तिप् । बहुधीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । मयस्करत् । करोतेर्ल-
 ट्यडागमः । बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक् । अतः कृकमीति विसर्ज-
 नीयस्य सत्त्वं ॥

चतुर्थीमुच्यमाह ॥

तन्नो वातो मयोभु वांतु भेषजं तन्माता पृथिवी तन्पिता द्यौः ।

तद्वावाणः सोमसुतो मयोभुवस्तदश्विना शृणुतं धिष्ण्या युवं ॥ ४ ॥

तत् नः वातः । मयःऽभु । वातु । भेषजं । तत् । माता । पृथिवी । तत् । पिता । द्यौः ।

तत् । यावाणः । सोमसुतः । मयःऽभुवः । तत् । अश्विना । शृणुतं । धिष्ण्या । युवं ॥ ४ ॥

वातो वायुस्तन्नेपजमौषधं नोऽस्मान्वातु । प्रापयतु । यन्नेपजं मयोभु मयसः
 सुखस्य भावयितु । माता सर्वेषां जननी पृथिवी भूमिरपि तन्नेपजमस्मान्प्रा-
 पयतु । पिता वृष्टिप्रदानेन सर्वेषां रक्षिता द्यौर्द्युलोकोऽपि तन्नेपजमस्मान्प्रा-
 पयतु । सोमसुतः सोमाभिपवं कृतवंतो मयोभुवो मयसो यागफलभूतस्य सुखस्य
 भावयितारो यावाणोऽभिपवसाधनाः पाषाणाश्च तन्नेपजमस्मान्प्रापयंतु । हे
 धिष्ण्या । धिष्ण्या बुद्धिः । तदर्हावश्विनौ युवं युवां तन्नेपजं शृणुतं । आकर्णयतं ।
 यन्नेपजमस्माभिर्वायुादिषु प्रार्थ्यते । तन्नेपजं देवानां भिपजौ युवामस्माकम-
 नुकूलं यथा भवति तथा जानीतमित्यर्थः ॥ मयोभु । ह्रस्वो नपुंसके प्रातिप-
 दिकस्य । पा० १, २, ४७, । इति ह्रस्वत्वं । वातु । वा गतिगंधनयोः । अंतर्भावि-

तस्यैवात्प्रार्थनायां लोद । सोमसुतः । सोमे सुजः । पा० ३. २. ९०. । इति भूते
क्रिप् । धिषण्या । धिषणाश्चादहर्ह्ये छंदसि चेति यः । वर्णलोपश्चादसः ।
सुपां सुलुगित्वाकारः ॥

पंचमीमृचमाह ॥

तमीशानं जगत्तत्स्युपस्पतिं धियंजिन्वमवसे हूमहे वयं ।

पूपा नो यथा वेदसांमसंवृधे रक्षिता पायुरद्वयः स्वस्तये ॥ ५ ॥

तं । ईशानं । जगतः । तस्युपः । पतिं । धियंजिन्वं । अवसे । हूमहे । वयं ।

पूपा । नः । यथा । वेदसां । अस्तत् । वृधे । रक्षिता । पायुः । अद्वयः । स्वस्तये ॥ ५ ॥

पूर्वाह्नेन्द्रः स्तूयते । अपराह्नेन पूषा । ईशानमैश्वर्यवंतं । अत एव जगती
जंगमस्य प्राणिजातस्य तस्युपः स्थावरस्य च पतिं स्वामिनं धियंजिन्वं धीभिः
कर्मभिः प्रीणयितव्यं । एवंभूतं तमिंद्रमवसे रक्षणाय वयं हूमहे । आह्वयामः ।
पूपा नोऽस्माकं वेदसां धनानां वृधे वर्धनाय रक्षिता यथासत् । येन प्रकारेण
भवति । तेनैव प्रकारेणाद्वयः केनाप्यहिंसितः पूपा स्वस्तयेऽस्माकमविनाशाय
पायुः रक्षिता भवतु ॥ तस्युपः । तिष्ठतेर्लिटः कसुः । पष्ठचेकवचने वसोः संप्र-
सारणमिति संप्रसारणं । शासिवसिघसीनां चेति घत्वं । पष्ठ्याः पतिषुवेति
विसर्जनीयस्य सत्वं । धियंजिन्वं । जिविः प्रीणनार्थः । कृत्यलुपटो बहुलमिति
बहुलवचनात्सच् । इच एकाचोऽम् प्रत्ययवच्च । पा० ६. ३. ६६. । इत्यमागमः ।
अस्तत् । असु भुवि । लेट्यडागमः । बहुलं छंदसीति शपो लुगभावः । पायुः ।
पा रक्षणे । कृपापाजीत्युण् । स्वस्तये । सुपूर्वादस्तेर्भावे क्तिन् । छंदसुभययेति
तस्य सार्वधातुकत्वादस्तेर्भूः । पा० २. ४. ५२. । इति भूभावाभाव इति वृत्तावुक्तं ॥

॥ इति प्रथमस्य षष्ठे पंचदशो वर्गः ॥

षष्ठीमृचमाह ॥

स्वस्ति न इंद्रो वृद्धश्रवाः स्वस्ति नः पूषा विश्ववेदाः ।

स्वस्ति नस्तार्क्ष्यो अरिष्टनेमिः स्वस्ति नो बृहस्पतिर्दधातु ॥ ६ ॥

स्वस्ति । नः । इंद्रः । वृद्धश्रवाः । स्वस्ति । नः । पूषा । विश्ववेदाः ।

स्वस्ति । नः । तार्क्ष्यः । अरिष्टनेमिः । स्वस्ति । नः । बृहस्पतिः । दधातु ॥ ६ ॥

वृद्धयवाः । वृद्धं प्रभूतं यवणं स्तोत्रं हविर्लक्षणमन्नं वा यस्य तादृश इन्द्रो नोऽस्माकं । स्वस्तीत्यविनाशनाम । स्वस्त्यविनाशं दधातु । विदधातु करोतु । विश्ववेदाः । विश्वानि वेत्तीति विश्ववेदाः । यद्वा विश्वानि सर्वाणि वेदांसि ज्ञानानि धनानि वा यस्य तादृशः पूषा पोषको देवो नोऽस्माकं स्वस्ति विदधातु । अरिष्टनेमिः । नेमिरित्यायुधनाम । अरिष्टोऽहिंसितो नेमिर्यस्य । यद्वा । रथचक्रस्य धारा नेमिः । यत्संबन्धिनो रथस्य नेमिर्न हिंस्यते सोऽरिष्टनेमिः । एवंभूतस्तार्क्ष्यः । तृक्षस्य पुत्रो गरुत्मान् नोऽस्माकं स्वस्त्यविनाशं विदधातु । तथा बृहस्पतिर्बृहतां देवानां पालयिता नोऽस्माकं स्वस्त्यविनाशं विदधातु ॥ वृद्धयवाः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । विश्ववेदाः । विद ज्ञाने । विद्वत् लाभे । आभ्यामसुप्रत्ययातो वेदस्त्वं । बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायामिति पूर्वपदातोदात्तत्वं । तार्क्ष्यः । तृक्षस्यापत्यं । गर्गादिभ्यो यञ् । पा० ४. १. १०५ । जिह्वादाद्युदात्तत्वं । अरिष्टनेमिः । न रिष्टोऽरिष्टः । अच्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । अरिष्टा नेमिर्यस्य स तथोक्तः । बृहस्पतिः । तद्वृहतोः करपत्योरिति सुदत्तलोपी । उभे वनस्पत्यादिष्विति पूर्वोत्तरपदयोर्युगपत्प्रकृतिस्वरत्वं ॥

सप्रमीमुचमाह ॥

पृषदश्वा मरुतः पृथ्निमातरः शुभंयावानो विदथेषु जग्मयः ।

अग्निजिह्वा मनवः सूरचक्षसो विश्वे नो देवा अवसा गमन्निह ॥ ७ ॥

पृषत् अश्वाः । मरुतः । पृथ्निऽमातरः । शुभंऽयावानः । विदथेषु । जग्मयः ।

अग्निऽजिह्वाः । मनवः । सूरऽचक्षसः । विश्वे । नः । देवाः । अवसा । आ ।

गमन् । इह ॥ ७ ॥

पृषदश्वाः । पृषद्भिः श्वेतविंदुभिर्युक्ता अश्वा येषां ते तथोक्ताः । पृथ्निमातरः । पृथ्निर्नानावर्णा गौर्माता येषां । शुभंयावानः । शुभं शोभनं यांति गच्छंतीति शुभंयावानः । शोभनगतय इत्यर्थः । विदथेषु यज्ञेषु जग्मयो गंतारः । अग्निजिह्वाः । अग्नेर्जिह्वायां वर्तमानाः । सर्वे हि देवा हविःस्वीकरणायाग्नेर्जिह्वायां वर्तते । तात्स्थ्यात्ताच्छब्दं । मनवः सर्वस्य मंतारः । सूरचक्षसः । सूर्यप्रकाश इव चक्षः प्रकाशो येषां त एवंभूता मरुतो मरुत्संज्ञका विश्वे देवा सर्वे देवा नोऽस्मानिहासिन्कालेऽवसा रक्षणेन सहागमन् । आगच्छन्तु ॥ शुभंयावानः । या

प्रापणे । आतो मनिन्निति वनिप् । तत्पुरुषे कृति बहुलमिति बहुलवचनाद्वि-
तीयाया अथलुक् । गमन् । गमेः प्रार्थनायां लेट्वाडागमः । इतश्च लोप
इतीकारलोपः । बहुलं छंदसीति शपो लुक् ।

अस्ति सौम्यचरस्तृतीयसवने । तेन चरुणा देवता इष्टा शेषे तस्मिन्बहु
घृतमवनीय तस्मिन्वपट्कर्वा स्वकीया छाया द्रष्टव्या । सा यदि न दृश्येत तदानीं
भद्रमित्येका पठितव्या । त्वं सोमेति खंडे तथैव सूच्यते । राज्ञा सोमेन तद्वयम-
स्मासु धारयामसि भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवा इति च । आ० ५. १९. इति ॥
महानास्त्रीव्रतेऽप्येषा भूमिस्पर्शने जप्या । सूचितं चैतद्विदमिति खंडे । भद्रं कर्णेभिः
शृणुयाम देवाः शं न इंद्राग्नी भवतामवोभिः । आ० ६. १४. इति ॥

तामेतां सूक्तेऽष्टमीमृचमाह ॥

भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवा भद्रं पश्येमाक्षभिर्यजत्राः ।

स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवांसस्तनूभिर्व्यशेम देवहितं यदायुः ॥ ८ ॥

भद्रं । कर्णेभिः । शृणुयाम । देवाः । भद्रं । पश्येम । अक्षऽभिः । यजत्राः ।

स्थिरैः । अङ्गैः । तुष्टुऽवांसः । तनूभिः । वि । व्यशेम । देवऽहितं । यत् । आयुः ॥ ८ ॥

हे देवा दानगुणयुक्ताः सर्वे देवाः कर्णेभिरसदीयैः श्रोत्रैर्भद्रं भजनीयं कल्याणं
वचनं शृणुयाम । युष्मात्प्रसादाच्छ्रोतुं समर्थाः स्याम । अस्माकं वाधिर्यं कदा-
चिदपि मा भूत् । हे यजत्रा यागेषु चरुपुरोडाशादिभिर्यष्टव्या देवा अक्षभि-
रक्षभिरात्मीयैश्चक्षुभिर्भद्रं शोभनं पश्येम । द्रष्टुं समर्थाः स्याम । अस्माकं हृदि-
प्रतिघातोऽपि मा भूत् । स्थिरैर्हृद्वैरङ्गैर्हस्तपादादिभिरवयवैस्तनूभिः शरीरैश्च युक्ता
वयं तुष्टुवांसो युष्मान् स्तुवंतो यदायुः षोडशाधिकशतप्रमाणं विंशत्यधिकशतप्र-
माणं वा देवहितं देवेन प्रजापतिना स्यापितं तद्व्यशेम । प्राप्नुयाम ॥ कर्णेभिः ।
बहुलं छंदसीति भिस ऐसभावः । अक्षभिः । छंदस्यपि दृश्यत इत्यनङ् स
चोदात्तः । यजत्राः । अमिनक्षीत्यादिना यजेरचनप्रत्ययः । तुष्टुवांसः । तुष्टु स्तुतौ ।
लिटः कसुः । शर्पूर्वाः खय इति तकारः शिष्यते । व्यशेम । अभू व्याप्तौ ।
लिट्वाशिष्यङ् । यदि तु तत्र परिगणनमन्यव्यावृत्त्यर्थं तदानीं लिङि व्यत्ययेन
शप् । देवहितं । तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्नं ॥

नवमीमृचमाह ॥

शतमिन्नु शरदो अंति देवा यत्रा नश्चक्रा जरसं तनूना ।

पुत्रासो यत्र पितरो भवन्ति मा नो मध्या रीरिपतायुर्गंतोः ॥ ९ ॥

शतं । इत् । नु । शरदः । अंति । देवाः । यत्र । नः । चक्र । जरसं । तनूनां ।

पुत्रासः । यत्र । पितरः । भवन्ति । मा । नः । मध्या । रिरिपत । आयुः । गंतोः ॥ ९ ॥

हे देवाः । अंत्यंतिके मनुष्याणां समीप आयुष्येन भवद्भिः कल्पिताः शरदः संवत्सराः शतमिन्नु शतं खलु । यस्मात्सृष्टिकाले मनुष्याणां शतं संवत्सरा आयुरिति युष्माभिः परिकल्पितं तस्मान्नोऽस्माकमायुर्गंतोः क्लृप्तस्यायुषो गमनात्पूर्वं मध्या मध्ये मा रीरिपत । मा हिंसिष्ट । कीदृशान् । नोऽस्माकं तनूनां शरीराणां जरसं जरां यत्र यस्यामवस्थायां चक्र कृतवन्तो यूयं । यत्र च पुत्रासः पुत्राः पितरोऽस्माकं रक्षितारो भवन्ति । ईदृग्दशापन्नानित्यर्थः ॥ अंति । अंतिः । कश्चिद्स्य कादिलोपे बहुलमिति वक्तव्यमिति कलोपः । यत्रा । चृचि तुनुपः मक्षुतङ्कुचेति संहितायां दीर्घः । चक्रा । लिटि मध्यमबहुवचनस्य क्तिन्नाङ्गुणाभावे यणदेशः । अचोऽतस्तिङ् इति संहितायां दीर्घत्वं । जरसं । जराया जरसन्यतरस्यां । पा० ७. २. १०१. इति जरसादेशः । मध्या । सुपां । सुलुगिति सप्तम्या डादेशः । रीरिपत । रिप रूप हिंसायां । अस्माक्यन्तात् माङि लुङि मध्यमबहुवचने च्चेच्चङि णिलोपोपधाह्रस्वद्विवचनहलादिशेषसन्वद्भावेत् दीर्घाः । छांदसः पदकालीनो ह्रस्वः । गंतोः । भावलक्षणे स्थेण् । पा० ३. ४. १६. इति गमेस्तोसुप्रत्ययः ॥

अदितिद्यौरदितिरित्येपादितिदेवताके पशौ हविषो याज्या । सूचितं च । अदितिद्यौरदितिरंतरिक्षं न ते विष्णो जायमानो न जातः । आ० ३. ८. इति ॥

तामेतां सूक्ते दशमीमृचमाह ॥

अदितिद्यौरदितिरंतरिक्षमदितिर्माता स पिता स पुत्रः ।

विष्ये देवा अदितिः पंच जना अदितिर्जातमदितिर्जनित्वं ॥ १० ॥

अदितिः । द्यौः । अदितिः । अंतरिक्षं । अदितिः । माता । सः । पिता । सः । पुत्रः ।

विष्ये । देवाः । अदितिः । पंच । जनाः । अदितिः । जातं । अदितिः । जनिऽत्वं ॥ १० ॥

अदितिरदीनाखंडनीया वा पृथिवी देवमाता वा सैव द्यौर्द्योतनशीलो नाकः । ततश्च सैवांतरिक्षमंतरा द्यावापृथिव्योर्मध्य ईक्ष्यमाणं व्योम । सैव माता निर्मात्री जगतो जननी । सैव पितोत्पादकः । ततश्च स पुत्रः । मातापित्रोर्जातः पुत्रोऽपि सैव । विश्वे देवाः सर्वेऽपि देवा अदितिरेव । पंच जना निषादपंचमाश्वत्वारो वर्णाः । यद्वा गंधर्वाः पितरो देवा असुरा, रक्षांसि । तदुक्तं यास्केन । गंधर्वाः पितरो देवा, असुरा रक्षांसित्येके चत्वारो वर्णा निषादः पंचम इत्यौपमन्यवः । नि० ३. ७. । इति । ब्राह्मणे त्वेवमात्मातं । सर्वेषां वा एतत्पंचजनानामुक्तं देव-मनुष्याणां गंधर्वाप्सरसां सर्पाणां च पितॄणां चेति । तत्र गंधर्वाप्सरसामैक्यात्पंचजनत्वं । एवंविधाः पंच जना अथदितिरेव । जातं जननं प्रजानामुत्पत्तिः । साथदितिरेव । जनित्वं जन्माधिकरणं तदथदितिरेव । एवं सकलजगदात्मना-दितिः स्तूयते । उक्तं च यास्केन । इत्यदितेर्विभूतिमाचष्टे । नि० ४. २३. । इति ॥ अदितिः । दो. अखंडने । अस्मात्कर्मणि क्तिनि द्यतिस्यतिमास्थामि ति क्तिनी-तीत्वं । यास्कपक्षे तु दीङ् क्षय इत्यस्मात् क्तिनि व्यत्ययेन ह्रस्वत्वं । नञ्समा-सेऽध्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । स पिता । निर्दिश्यमानप्रतिनिर्दिश्यमानयोरे-कतामापादयन्ति सर्वेनामानि पर्यायेण तद्धिं गतामुपददत इत्युद्देश्यलिङ्गतया पुंलिङ्गत्वं । जनित्वं । जनेरौणादिकस्त्वनप्रत्ययः ॥

॥ इति प्रथमस्य पष्ठे षोडशो वर्गः ॥

ऋजुनीतीति नवर्चं षष्ठं सूक्तं गोतमस्यार्पे । अत्रानुक्रम्यते । ऋजुनीती नव गायत्रमंत्यानुष्टुप्ति । पूर्वच वैश्वदेवं त्रित्युक्तात्वाहुत्यादिपरिभाषयेदमपि सूक्तं बहुदेवताकं । सूक्तविनियोगो लैंगिकः । चातुर्विंशकेऽहनि प्रातःसवने मैत्राव-रुणस्य ऋजुनीती न इत्येषारंभणीया । चतुर्विंश इति खंडे सूचितं । ऋजुनीती नो वरुण इंद्रं वो विश्वतस्परि । आ० ७. २. । इति ॥ अहर्गणेषु द्वितीयादिष्वहः-स्वप्येषारंभणीया शंसनीया । सूचितं च । आरंभणीयाः पर्यासान्कडतोऽहरहः शस्यानीति होत्रका द्वितीयादिष्वेव । आ० ७. १. । इति ॥

तामेतां सूक्ते प्रथमामृचमाह ॥

ऋजुनीती नो वरुणो मित्रो नयतु विद्वान् । अर्यमा देवैः सजोपाः ॥ १ ॥

ऋजुऽनीती । नः । वरुणः । मित्रः । नयतु । विद्वान् । अर्यमा । देवैः । सऽजोपाः ॥ १ ॥

अहरभिमानी देवो मित्रो वरुणो रात्र्यभिमानी । मित्रश्च वरुणश्च विद्वान्
नेतव्यमुत्तमं स्थानं जानन् नोऽस्मान् ऋजुनीती ऋजुनीत्या ऋजुनयनेन कौटि-
त्यरहितेन गमनेन नयतु । अभिमतं फलं प्रापयतु । तथा देवैरन्यैरिन्द्रादिभिः
सजोषाः समानप्रीतिर्यमाहोरात्रविभागस्य कर्ता सूर्यश्चास्मानृजुगमनेनाभिमतं
स्थानं प्रापयतु ॥ ऋजुनीती । सुपां सुलुगिति तृतीयायाः पूर्वसवर्णदीर्घत्वं ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

ते हि वस्वो वसवानास्ते अग्रमूरा महोभिः । व्रता रक्षन्ते विश्वाहा ॥ २ ॥

ते।हि।वस्वः।वसवानाः।ते।अग्रमूराः।महोभिः।व्रता।रक्षन्ते।विश्वाहा॥२॥

ते हि पूर्वोक्ता मित्रादयो वस्वो वसुनो धनस्य वसवाना वासका आच्छा-
दयितारः । सर्वं जगद्धनेनाच्छादयन्तीत्यर्थः । अतस्ते मित्रादयोऽग्रमूरा अग्र-
मूर्च्छिता अमूढाः प्राज्ञाः संतो महोभिरात्मीयैस्तेजोभिर्विश्वाहा सर्वाण्यहानि ।
अत्यन्तसंयोगाद्वितीया । सर्वेष्वप्यहसु व्रतानि जगन्निर्वाहहृपाणि स्वकीयानि
कर्माणि रक्षन्ते । पालयन्ति ॥ वस्वः । आगमानुशासनस्थानित्यत्वानुमभावे
जसादिषु छंदसि वावचनमिति घेडितीति गुणस्य विकल्पनादभावे यणदेशः ।
वसवानाः । वस आच्छादने । अस्मादंतर्भावितरण्यथाह्लटः शानच् । बहुलं छंद-
सीति शपो लुगभावः । वर्णव्यापत्त्या भकारस्य वकारः । अग्रमूराः । मुष्ठा
मोहसमुच्छ्राययोः । अस्मात्संपदादिलक्षणो भावे क्तिप् । रात्रोप इति, छकार-
लोपः । प्रकृष्टा मूः प्रमूः । ततो मत्वर्थीयो रः । रो रीति रेफलोपः । न प्रमूरा
अग्रमूराः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । रक्षन्ते । रक्ष पालने । व्यत्ययेन तङ् ॥

तृतीयामृचमाह ॥

ते असभ्यं शर्मं यंसन्नमृता मर्त्येभ्यः । वार्धमाना अप द्विषः ॥ ३ ॥

ते।असभ्यं।शर्मं।यंसन्।अमृताः।मर्त्येभ्यः।वार्धमानाः।अप।द्विषः॥३॥

अमृता अमरणधर्माणस्ते विश्वे देवा मर्त्येभ्यो मरणधर्मेभ्योऽसभ्यमनुष्ठानृभ्यः
शर्मामृतलक्षणं सुखं यंसन् । यच्छंतु प्रयच्छंतु । किं कुर्वतः । द्विषोऽसदीयान्पा-
पलक्षणान् शत्रूनपवाधमानाः । विनाशं प्रापयन्तः ॥ यंसन् । यम उपरमे ।
लेट्यङगमः । सिबहुलं लेटीति सिप् । अमृताः । मृतं मरणं येषां नास्ती-
त्यमृताः । नजो जरमरमिचमृता इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

वि नः पथः सुविताय चियंविद्रो मस्तः । पूषा भगो वंद्यासः ॥ ४ ॥

वि । नः । पथः । सुविताय । चियंतु । इंद्रः । मस्तः । पूषा । भगः । वंद्यासः ॥ ४ ॥

वंद्यासः सर्वैर्वदनीयाः स्तोतव्या नमस्कृतव्या वेंद्रादयो देवा नोऽस्माकं पथो
मार्गान्विचियंतु । विचिन्वंतु । अशोभनेभ्यो मार्गेभ्यः सकाशात्पृथक्कुर्वंतु । किमर्थं ।
सुविताय । सुष्ठु प्राप्तव्याय स्वर्गादिफलाय ॥ पथः । शसि भस्य टेलोप इति
टिलोपः । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण शस उदात्तत्वं । सुविताय । इण् गतावित्य-
स्मात्कर्मणि निष्ठा । तन्वादीनां छंदसि बहुलमुपसंख्यानमित्युवङ् । गतिरन्तर
इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते सूपमानात् क्त इत्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । चियंतु ।
चिञ् चयने । बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक् । इमङ् । प्रादादित्वाच्निष्ठा-
ताभावः । वंद्यासः । वदि अभिवादनस्तुत्योः । अहलोर्ण्यत् । ईडंवदवृशंसदुहां
एयत् इत्याद्युदात्तत्वं । आज्ञसेरसुक् ॥

अप्नोर्धामे संति चत्वार्यतिरिक्तोक्यानि । तच्च चतुर्थेऽच्छावाकातिरिक्तोक्य
उत्त नो धिय इत्येपानुरुपतृचस्य वैकल्पिकी तृतीया । सूचितं च । उत्त नो
धियो गोअया इति वानुरूपस्योत्तमा । आ० ९. ११. इति ॥

तामेतां सूक्ते पंचमीमृचमाह ॥

उत्त नो धियो गोअयाः पूषन्विष्णवेवयावः । कर्तो नः स्वस्तिमतः ॥ ५ ॥

उत्त । नः । धियः । गोऽअयाः । पूषन् । विष्णो इति । एवऽयावः । कर्त्त । नः ।

स्वस्तिऽमतः ॥ ५ ॥

हे पूषन् पोषक देव हे विष्णो व्यापनशील देव हे एवयावः । एवैर्गतृभि-
रश्वेयाति गच्छतीत्येवयावा मरुहणः । हे मरुहण ते सर्वे यूयं नोऽस्माकं धि-
योऽप्नोर्धामलक्षणानि कर्माणि गोअयाः पश्वयाणि पशुमुखान्यस्मात्सका-
शाद्भूयः पशुभिर्युक्तानि कर्त्त । कुरुत । अप्नोर्धामकर्मणश्च पशुप्राप्तिहेतुत्वमाप्ना-
यते । यस्मात्पशवः पचैव भंशेरन् स एतेन् यजत इति । उत्त अपि च
नोऽस्मान्स्वस्तिमतोऽविनाशिनः कुरुत ॥ एवयावः । इण् गतौ । इण्शीङ्भ्यां

वन्निति वन्प्रत्ययः । अस्मिन्नुपपदे या प्रापण इत्यस्मादातो मन्निन्निति वनिप् ।
संवृद्धौ वन उपसंख्यानं । पा० ८. ३. १. १. इति वकारस्य स्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य पष्ठे सप्तदशो वर्गः ॥

ऋत्विगाद्यर्थमाहुतं मधुपर्कं मधु वाता इति नृचेन ऋत्विगादिः प्रतियहीता-
वेक्षेत । तथा च सूच्यते । मधु वाता इति नृचेनावेक्ष्य । आ० गृ० १. २४. इति ॥

नृचे प्रथमां सूक्ते पथीमृचमाह ॥

मधु वाता ऋतायते मधु क्षरन्ति सिंधवः । माध्वीनः संत्वोपधीः ॥ ६ ॥

मधु वाताः ऋतायते मधु क्षरन्ति सिंधवः । माध्वीः नः संतु ओपधीः ॥ ६ ॥

ऋतायते ऋतं यज्ञमात्मन इच्छते यजमानाय वाता वायवो मधु माधुर्येपितं
कर्म फलं क्षरन्ति । वपेति । प्रयच्छन्तीत्यर्थः । तथा सिंधवः स्यन्दनशीला नद्यः
समुद्रा वा मधु माधुर्येपितं स्वकीयं रसं क्षरन्ति । एवं नोऽस्मभ्यमोपधीः फल-
पाकांता ओपधयस्ताश्च माध्वीर्माधुर्येपिताः संतु । भवन्तु ॥ मधु । अस्मा-
दुत्तरस्य मत्तर्थायस्य लुगकारेकाररेफाश्च वक्तव्या इति लुक् । ऋतायते । ऋतः
मात्मन इच्छति । सुप आत्मनः क्यच् । न छंदस्यपुचस्येतीति दीर्घयोर्निषेधः ।
अन्येषामपि संहितायां दीर्घत्वं । क्यजन्ताल्लटः शतृ । शतुरनुम इति विभक्तेरु-
दात्तत्वं । माध्वीः । मधोरञ्ज् च । पा० ४. ४. १२९. इति मत्तर्थायोऽञ्प्रत्ययः ।
ऋत्यवास्त्वेत्यादावजि यणादेशो निपात्यते । वा छंदसीति पूर्वसवर्णेदीर्घत्वं ।
ओपधीः । ओपः पाक आसु धीयत इत्योपधयः । कर्मण्यधिकरणे चेति क्प्र-
त्ययः । कृदिकारादक्तिन इति ङीप् । जसि पूर्ववत्पूर्वसवर्णेदीर्घः । दासीभारादिषु
पठितत्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । तच्च घञन्तमाद्युदात्तं ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

मधु नक्तमुतोषसो मधुमत्पार्थिवं रजः । मधु द्यौरस्तु नः पिता ॥ ७ ॥

मधु । नक्तं । उत । उपसः । मधुऽमत् । पार्थिवं । रजः । मधु । द्यौः । अस्तु । नः ।

पिता ॥ ७ ॥

नक्तं रात्रिर्नोऽस्माकं मधुमती माधुर्येपितफलप्रदा भवतु । उत अपि चोषस
उपःकालोपलक्षितान्यहानि च मधुमन्ति भवन्तु । पार्थिवं रजः पृथिव्याः संबन्धी

लोकोऽस्माकं मधुमत् माधुर्यविशिष्टफलयुक्तो भवतु । पिता वृष्टिप्रदानेन सर्वेषां पालयिता द्यौर्द्युलोकोऽपि मधु मधुयुक्तो भवतु ॥ पार्थिवं । पृथिव्या जाजाविति प्राग्दीव्यतीयोऽजप्रत्ययः । रजः । रजःशब्दो लोकवाची । लोका रजांस्युच्यन्ते । नि० ४. १९. इति यास्कः । रजंत्यस्मिञ्जना इति रजः । असुनि रजंरजनरजःसूपसंख्यानेमिति रजेर्नलोपः ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

मधुमान्नो वनस्पतिर्मधुमाँ अस्तु सूर्यः । माधीर्गावो भवंतु नः ॥ ८ ॥

मधुऽमान् । नः । वनस्पतिः । मधुऽमान् । अस्तु । सूर्यः । माधीः । गावः ।

भवंतु । नः ॥ ८ ॥

नोऽस्माकं वनस्पतिर्वनानां पालयिता यूपाभिमानी देवो मधुमान् माधुर्य-
पेतफलवानस्तु । तादृशं फलमस्मभ्यं प्रयच्छत्वित्यर्थः । सूर्यः सर्वस्य प्रेरकः सविता
च मधुमानस्तु । गावोऽग्निहोवाद्यर्था धेनवश्च नोऽस्माकं माधीर्माधुर्यपितेन
प्रयसा युक्ता भवंतु ॥ वनस्पतिः । वनानां पतिर्वनस्पतिः । पारस्कारादित्वात्सुट् ।
वनपतिश्चावाद्युदात्तौ । उभे वनस्पत्यादिषु युगपदिति पूर्वोत्तरपदयोर्युगपत्प्र-
कृतिस्वरत्वं ॥

नवमीमृचमाह ॥

शं नो मिचः शं वरुणः शं नो भवत्वयमा ।

शं न इंद्रो बृहस्पतिः शं नो विष्णुरुक्क्रमः ॥ ९ ॥

शं । नः । मिचः । शं । वरुणः । शं । नः । भवतु । अयमा ।

शं । नः । इंद्रः । बृहस्पतिः । शं । नः । विष्णुः । उरुऽक्रमः ॥ ९ ॥

अहरभिमानी मिचो देवो नोऽस्माकं शं सुखकरो भवतु । यद्वा । अस्मदी-
यानामुपद्रवाणां शमयिता भवतु । रात्र्यभिमानी वरुणश्च शं सुखकरो भवतु ।
अयमाहोरात्रयोः ख्यापयिता सूर्यश्च नोऽस्माकं शं सुखकरो भवतु । बृहस्प-
तिर्वृहतां देवानां पालयितंद्रश्च नोऽस्माकं शं सुखकरो भवतु । उरुक्रमः । उरु
विस्तीर्णं क्रामति पादौ विशिपतीत्युरुक्रमः । विष्णुर्हि वामनावतारे पृथिव्या-
दीन् लोकान्पदवयरूपेणाक्रांतवान् । अत उरुक्रमो विष्णुश्च नोऽस्माकं शं

सुखकर उपद्रवाणां शमयिता वा भवतु ॥ उरुक्रमः । क्रमु पादविक्षेपे । पचा-
द्यच् । यद्वा । उरून् क्रामतीत्युरुक्रमः । कर्मण्यण् । नोदात्तोपदेशस्य मांतस्येति
वृद्धिप्रतिषेधः ॥

॥ इति प्रथमस्य पष्ठेऽष्टादशो वर्गः ॥

त्वं सोमेति त्रयोविंशत्युचं सप्तमं सूक्तं गोतमस्यार्धं सोमदेवताकं । पंचम्याद्याः
षोडश्यान्ता द्वादशर्चो गायत्र्यः । सप्तदशयुष्णिक् । शिष्टा दश त्रिष्टुभः । तथा चानु-
क्रांतं । त्वं सोम अधिका सौम्यं पंचम्यादि गायत्र्यो द्वादशोष्णिक् चेति । सूक्त-
विनियोगो लैंगिकः ॥ एकादशिनस्य सौम्यस्य पशोर्वपापुरोडाशयोस्त्वं सोमेति
द्वे ऋचावनुवाक्ये । सूचितं च । त्वं सोम प्र चिकितो मनीषेति द्वे । आ० ३. ७. ।
इति ॥ महापितृयज्ञ एकैकस्य हविषो द्वे द्वे अनुवाक्ये । तच्च सोमस्य पितृमतस्त्वं
सोमेत्येषा प्रथमानुवाक्या । दक्षिणाग्नेरग्निमिति खडे सूचितं । त्वं सोम प्र चि-
कितो मनीषा सोमो धेनुं । आ० २. १९. । इति ॥ एषैव प्रायणीयैष्टौ सौम्यस्या-
नुवाक्या । तदहः प्रायणीयेष्टिरित्यत्र सूचितं । त्वं सोम प्र चिकितो मनीषा या
ते धामानि दिवि या पृथिव्यां । आ० ४. ३. । इति ॥

तच्च प्रथमामृचमाह ॥

त्वं सोम प्र चिकितो मनीषा त्वं रजिष्ठमनु नेषि पंथां ।

तव प्रणीती पितरो न इंदो देवेषु रत्नमभजंत धीराः ॥ १ ॥

त्वं । सोम । प्र । चिकितः । मनीषा । त्वं । रजिष्ठं । अनु । नेषि । पंथां ।

तव । प्रऽनीती । पितरः । नः । इंदो इति । देवेषु । रत्नं । अभजंत । धीराः ॥ १ ॥

हे सोम त्वं मनीषा मनीषयास्मदीयया बुद्ध्या प्रचिकितः । प्रकर्षेण ज्ञा-
तोऽसि । वयं त्वां स्तुतिभिरज्ञासिष्येत्यर्थः । अतस्त्वं रजिष्ठमनुतममकुटिलं
पंथां पंथानं कर्मफलावाप्तिहेतुभूतं मार्गमनुनेषि । अस्माननुक्रमेण प्रापयसि ।
किंच हे इंदो । उदन्शील सर्वे जगदमृतेन क्लेदयितः सोम तव प्रणीती प्रणीत्या
त्वत्कर्तृकेन प्रकृष्टनयनेन धीरा धीमंतः कर्मवंतः प्रज्ञावंतो नोऽस्माकं पितरो
देवेष्विन्द्रादिषु रत्नं रमणीयं धनमभजंत । असेवंत प्राप्तुवन् । अतोऽस्मानपि
तादृशं धनं प्रापयेत्यर्थः ॥ प्रचिकितः । कित ज्ञाने । अस्मात्कर्मणि निष्ठा ।
छांदसं द्विवचनं । यद्वा यद्गुलुगंतादिष्ठा । संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यवाङ्मनो

यद्गुल्फोरित्यभ्यासस्य गुणाभावः । यद्वा । छंदस्युभयथेति निष्ठायाः सार्वधातु-
कसंज्ञायां शप् । जुहोत्यादित्वात्तस्य श्चुः । श्चाविति द्विवचनं । गतिरनंतर इति
गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । मनीषा । सुपां सुलुगिति तृतीयायां डदेशः । रजिष्ठं ।
ऋजुश्चादिष्टनि विभापजोऽछंदसीति रत्वं । टेरिति टिलोपः । नेपि । नय-
तेर्लटि बहुलं छंदसीति शपो लुक् । पंचां । पश्चिमथ्यभुक्षामात् । पा० १. १. ६५ ।
इत्यसावपि व्यत्ययेनात्वं । पश्चिमथोः सर्वनामस्थान इत्याद्युदात्तत्वं । प्रणीती ।
तादौ चेति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । सुपां सुलुगिति तृतीयायाः पूर्वस्ववर्णदीर्घत्वं ॥

अग्निष्टोमे मरुत्वतीये त्वं सोम ऋतुभिरित्येषा धाय्या । सूचितं च । अग्निर्नेतां
त्वं सोम ऋतुभिः पिबन्त्यप इति धाय्याः । अ० ५. ४. इति ॥

तामेतां सूक्ते द्वितीयामुचमाह ॥

त्वं सोम ऋतुभिः सुक्रतुर्भूस्त्वं दक्षैः सुदक्षो विश्ववेदाः ।

त्वं वृषा वृषत्वेभिर्महित्वा द्युम्नेभिर्द्युम्यभवो नृचक्षाः ॥ २ ॥

त्वं सोम । ऋतुऽभिः । सुऽक्रतुः । भूः । त्वं । दक्षैः । सुऽदक्षः । विश्वऽवेदाः ।

त्वं । वृषा । वृषऽत्वेभिः । महिऽत्वा । द्युम्नेभिः । द्युम्नी । अभवः । नृऽचक्षाः ॥ २ ॥

हे सोम त्वं ऋतुभिस्त्वत्संबन्धिभिरग्निष्टोमादिकर्मभिरात्मीयैर्ज्ञानैवो सुक्रतुः
शोभनकर्मा शोभनप्रज्ञो वा भूः । भवसि । तथा विश्ववेदाः सर्वधनस्त्वं दक्षैरात्मी-
यैर्बलैः सुदक्षः शोभनबलो भवसि । तथा त्वं वृषत्वेभिर्वृषत्वेः कामाभिवर्षणैर्मे-
हित्वा महत्त्वेन माहात्म्येन च वृषा कामानां वर्षिता महान्श्च भवसि । तथा त्वं
नृचक्षा नृणां यज्ञस्य नेतृणां यजमानानामभिमत्तफलस्य दर्शयिता सन् द्युम्ने-
भिर्द्युम्नेस्तेर्दक्षैर्हवित्वा द्युम्नैर्द्युम्यभवः । प्रभूतान्नो भवसि ॥ सुक्रतुः । बहुव्रीहौ
ऋत्वाद्यथेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । सुदक्षः । दक्ष वृद्धौ । दक्ष्यतेऽनेनेति दक्षो बलं ।
करणे घञ् । जित्वादाद्युदात्तत्वं । सुशब्देन बहुव्रीहावाद्युदात्तं अछंदसीत्युत्तरप-
दाद्युदात्तत्वं । विश्ववेदाः । विश्वानि वेदांसि यस्यासौ । बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञाया-
मिति पूर्वपदातोदात्तत्वं । वृषत्वेभिः । वृषो भावो वृषत्वं । बहुलं छंदसीति भिस्
ऐसभावः । महित्वा । महेरौणादिक इन्प्रत्ययः । भावप्रत्ययांतात्सुपां सुलुगिति
विभक्तेराकारः ॥

तृतीयामृचमाह ॥

राज्ञो नु ते वरुणस्य व्रतानि बृहद्गभीरं तव सोम धाम ।

शुचिष्मसि प्रियो न मित्रो दक्षाय्यो अर्यमेवासि सोम ॥ ३ ॥

राज्ञः । नु । ते । वरुणस्य । व्रतानि । बृहत् । गभीरं । तव । सोम । धाम ।

शुचिः । त्वं । अस्ति । प्रियः । न । मित्रः । दक्षाय्यः । अर्यमा ऽ इव । अस्ति । सोम ॥ ३ ॥

हे सोम राज्ञो ब्राह्मणानां स्वामिनः । सोमो ऽस्माकं ब्राह्मणानां राजेति श्रुतेः । वरुणस्य यागार्थमादृतः ऋतो वस्त्रेणावृतः सोमो वरुणः । वरुणो ऽसि धृतव्रत इति मन्त्रलिङ्गात् । ऋतस्य ते नु तव संवन्धीनि हि व्रतानि सर्वाण्यग्निष्टोमादीनि कर्माणि । अतः सर्वेषु यागेषु त्वमेव करणभूतो भवसीत्यर्थः । अतस्तव धाम त्वदीयं तेजो बृहन्महद्विस्तीर्णं गभीरं गम्भीर्योपेतं च । यद्वा नु इत्येतदुपमार्थं । तदुक्तं यास्केन । अचापुपमार्थं भवति वृक्षस्य नु ते पुरुहूत वयाः । नि० १. ४. इति । राज्ञो राजमानस्य वरुणस्य नु वरुणस्येव हे सोम ते तव व्रतानि कर्माणि लोकहितकारीणि । शिष्टं समानं । हे सोम त्वं शुचिः सर्वेषां शोधको ऽसि । तच्च दृष्टान्तः । प्रियो न मित्रः । यथा सर्वेषामनुकूलो ऽहरभिमानो मित्रो देवः शोधयिता भवति तद्वत् । तथा त्वमर्यमेवास्माभिर्हृश्यमानः सूर्य इव दक्षाय्यो ऽसि । सर्वेषां वर्धको भवसि । यथाहनि सूर्यः प्रकाशेन सर्वं वर्धयति । एवं निश्चमृतमयैः सोमकिरणैराप्यायमानं सत्त्वावरजंगमात्मकं सर्वं जगद्वर्धते ॥ शुचिष्टुं । युष्मत्तत्तद्युष्वंतः पादमिति विसर्जनीयस्य पत्वं । दक्षाय्यः । दक्ष वृद्धौ । श्रुदक्षिस्मृहियहिभ्य आय्य इत्याय्यप्रत्ययः ॥

आययणेष्टौ सौम्यस्य हविषो या ते धामानीति याज्या । आययणं व्रीहिश्यामाकयवानामिति खंडे सूचितं । सोम यास्ते मयोभुवो या ते धामानि दिवि या पृथिव्यां । आ० २. ९. इति ॥ एषैवैकादशिनस्य सौम्यस्य पशोर्वपायां याज्या । सूचितं च । या ते धामानि दिवि या पृथिव्यामपाळ्वं युत्सु पृतनासु पप्रिं । आ० ३. ७. इति ॥ प्रायणीयेष्टावप्यैव सौम्यस्य याज्या । सूचितं च । त्वं सोम प्र चिकितो मनीषा या ते धामानि दिवि या पृथिव्यां । आ० ४. ३. इति ॥ तामेतां सूक्ते चतुर्थीमृचमाह ॥

या ते धामानि दिवि या पृथिव्यां या पर्वतेष्वोपधीष्वप्सु ।

तेभिर्नो विश्वैः सुमना अहेळन्नार्जन्तोस प्रति हव्या गृभाय ॥ ४ ॥

या । ते । धामानि । दिवि । या । पृथिव्यां । या । पर्वतेषु । ओपधीषु । अप्सु ।

तेभिः । नः । विश्वैः । सुमनाः । अहेळन् । राजन् । सोम । प्रति । हव्या । गृभाय ॥ ४ ॥

हे सोम ते, तत्र दिवि द्युलोके या यानि धामानि तेजांसि वर्तन्ते । तथा पृथिव्यां भूमौ यानि वर्तन्ते । तथा पर्वतेषु पर्ववत्सु शिलोच्चयेषु यानि वर्तन्ते । तथा व्रीह्याद्योपधीष्वप्सु च यानि वर्तन्ते तेभिर्विश्वैस्तेः सर्वस्तेजोभिर्युक्तः सुमनाः शोभनमना अहेळन्नक्रुध्यन् हे राजन् सोम राजमान सोम । एवंभूतस्त्वं हव्यास्माभिः प्रक्षानि हवीषि प्रतिगृभाय । प्रतिगृहाण ॥ या । शेषं दसि बहुलमिति शेलोपः । पृथिव्यां । उदात्तयण इति विभक्तेरुदात्तत्वं । ओपधीषु । ओपधेश्च विभक्तावप्रथमायामिति दीर्घः । अप्सु । ऊडिदमित्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वं । सुमनाः । सोमनसी अलोमोपसी इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । गृभाय । यह उपादाने । छंदसि शयजपीति ही श्नाप्रत्ययस्य शयजादेशः ॥

पौर्णमासेष्टौ सौम्यस्याज्यभागस्य त्वं सोमेत्येषानुवाक्या । सूचितं च । अग्निर्वृचाणि जघनदिति पूर्वस्याज्यभागस्यानुवाक्या त्वं सोमासि सत्पतिरित्युत्तरस्य । आ० १. ५. । इति । एवं यच्च यच्च वार्चमावाज्यभागौ तच्च सर्ववास्या चिन्तयोगः ॥ प्रातःकालीनायामुपसदि प्रधानस्य सौम्यस्यैवानुवाक्या । अपराह्णिकामुपसदि सैव याज्या । सूचितं च । त्वं सोमासि सत्पतिर्गयस्फानो अमीवहा । आ० ४. ८. । इति । विपर्ययो याज्यानुवाक्यानां । आ० ४. ८. । इति च ॥

तामेतां सूक्ते पंचमीमृचमाह ॥

त्वं सोमासि सत्पतिस्त्वं राजोऽत वृचहा । त्वं भद्रो असि क्रतुः ॥ ५ ॥

त्वं सोम । असि । सत्पतिः । त्वं राजा । उत । वृचऽहा । त्वं भद्रः । असि । क्रतुः ॥ ५ ॥

हे सोम त्वं सत्पतिरसि । सतां कर्मसु वर्तमानानां ब्राह्मणानामधिपतिर्भवसि । तस्मात्सोमराजानो ब्राह्मणा इति ध्रुतेः । यदा संतः स्वानादयः पतयः पालका यस्य सोमस्य तादृशो भवसि । तथा चास्त्रायते । स्वानभ्राजेत्याहिते वा अमुष्मिन् लोके सोममरक्षन्विति । उत अपि च राजा राजमानस्त्वं वृचहा

वृत्रस्यासुरस्य शत्रोर्वा हंतासि । भद्रः शोभनः क्रतुर्योऽयमग्निष्टोमादियागस्त्वमेव
तद्रूपो भवसि । त्वत्साध्यत्वाद्यागानां ॥ सत्यपतिः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ।
तत्पुरुषपक्षे तु पत्यावैश्वर्यं इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य षष्ठ एकोनविंशो वर्गः ॥

सामिचित्ये ऋतावग्रीषोमीयस्य पशुपुरोडाशमन्वष्टौ देवसुवां हवींषि नि-
रुप्यन्ते । तत्र सोमस्य वनस्पतेर्हविषस्त्वं च सोमेत्येषानुवाक्या । अथाग्रीषोमी-
येणेति खंडे सूचितं । त्वं च सोम नो वशो ब्रह्मा देवानां पदवीः कवीनां
। आ० ४. ११. । इति ॥ तामेतां पथीमृचमाह ॥

त्वं च सोम नो वशो जीवातुं न मरामहे । प्रियस्तोत्रो वनस्पतिः ॥ ६ ॥

त्वं च सोम नः वशः जीवातुं न मरामहे । प्रियऽस्तोत्रः वनस्पतिः ॥ ६ ॥

हे सोम नोऽस्माकं स्तोतृणां जीवातुं जीवनौपधं त्वं च त्वं चेदशः कामयेयाः ।
तदानीं वयं न मरामहे । न म्रियामहे । कीदृशस्त्वं । प्रियस्तोत्रः । प्रियाणि
स्तोत्राणि यस्य स तयोक्तः । बहुभिः स्तोतव्य इत्यर्थः । वनस्पतिः । वनाना-
मोषधिवनस्पतिरूपाणां पतिः पालयितासि । सोमो वा ओषधीनां राजेति
युतेः ॥ वशः । वशं कांतौ । लेटि सिष्यडागमः । आगमानुदाहृत्य धातुस्वरः
शिष्यते । त्वं चेति चश्चश्चिणिति निपातांतरं चेदर्थः । तद्योगान्निपातैर्यद्यदि-
हंतेति निघातप्रतिषेधः । जीवातुं । जीव प्राणधारणे । जीवेरातुः । मरामहे ।
मृड् प्राणत्यागे । व्यत्ययेन शप् ॥

आयुःकामेष्ट्यां द्वितीयस्याज्यभागस्य त्वं सोम महे भगमित्येषानुवाक्या ।
अथ काम्या इति खंडे सूचितं । आ नो अग्ने सुचेतुना त्वं सोम महे भगं
। आ० २. १०. । इति ॥ तामेतां सूक्ते सप्तमीमृचमाह ॥

त्वं सोम महे भगं त्वं यूनां ऋतायते । दक्षं दधासि जीवसे ॥ ७ ॥

त्वं सोम महे भगं त्वं यूने । ऋतुऽयते । दक्षं । दधासि । जीवसे ॥ ७ ॥

हे सोम त्वं महे महते वृद्धाय ऋतायते ऋतं यज्ञमात्मन इच्छते पुरुषाय
जीवसे जीवितुं दक्षमुपभोगसमर्थं भगं धनं दधासि । विदधासि करोषि । तथा
त्वं यूने तरुणाय च ऋतायते जीवितुं धनं करोषि ॥ महे । महते । अञ्छन्-

लोपश्चादसः । बृहन्महतोरुपसंख्यानमिति विभक्तैरुदात्तत्वं । यूने । श्वयुवमघोः
नामतद्धित इति संप्रसारणं । च्युतायते । च्युतमात्मन इच्छति । सुपः आत्मनः
क्यच् । छंदस्यपुत्रस्येतीत्वदीर्घयोर्निषेधः । अन्येषामपि दृश्यत इति सांहितिको
दीर्घः । क्यजंताल्लटः शतृ । शतुरनुमो नद्यजादी इति विभक्तैरुदात्तत्वं । जीवसे ।
जीव प्राणधारणे । तुमर्थे सेसेनित्यसेप्रत्ययः ॥

स्वस्त्ययन्यां द्वितीयस्याज्यभागस्य त्वं नः सोमेत्येषानुवाक्या । सूचितं च ।
स्वस्त्ययन्यां रक्षितवन्तावमे रक्षा णो अंहसस्त्वं नः सोम विश्वतः । आ० २. १०. ।
इति ॥ तामेतां सूक्तेऽष्टमीमृचमाह ॥

त्वं नः सोम विश्वतो रक्षां राजन्घायतः । न रिष्येत्त्वावतः सखा ॥ ८ ॥

त्वं नः सोम विश्वतः रक्षां राजन् अघऽयतः । न रिष्येत्त्वाऽवतः सखा ॥ ८ ॥

हे सोम राजन् राजनशील त्वमघायतः । अघं पापं । तद्वेतुकं दुःखमस्माकं
कर्तुमिच्छतो विश्वतः सर्वस्मादपि पुरुषाच्चोऽस्मानक्ष । पालय । त्वावतस्त्वत्स-
दृशस्य सखा सख्यं प्राप्तः पुरुषो न रिष्येत् । नहि विनश्येत् किमु वक्तव्यं त्वत्सखा
विनश्यतीति ॥ अघायतः । अघं पापं परेपामिच्छतीत्यघायन् । छंदसि परेच्छा-
यामपीति क्यच् । अश्वाघस्यादित्यात्वं । रिष्येत् । रुप रिष हिंसायां । त्वावतः ।
वतुप्प्रकरणे युष्मदसङ्गां छंदसि सादृश्य उपसंख्यानमिति वतुप् । प्रत्ययोत्त-
रपदयोश्चेति मपर्येतस्य त्वादेषः । आ सर्वनाम् इत्यात्वं ॥

सोमप्रवहणे सोम यास्ते इति तृचोऽनुवक्तव्यः । सूचितं च । सोम यास्ते
मयोभुव इति तिस्रः । आ० ४. ४. ॥ आप्रयणे सौम्यस्य सोम यास्ते इत्येषानु-
वाक्या । सूचितं च । सोम यास्ते मयोभुवो या ते धामानि दिवि या पृथिव्यां
। आ० २. ९. । इति ॥ अश्वमेधेऽपि यौष्ण्यामिष्टौ द्वितीयस्याज्यभागस्येषानु-
वाक्या । सूचितं च । त्वमग्रे सप्रया असि सोम यास्ते मयोभुव इति सद्यंतौ
। आ० १०. ६. । इति ॥ तामेतां सूक्ते नवमीमृचमाह ॥

सोम यास्ते मयोभुव ऊतयः संति दाशुपे । तामिर्नोऽविता भव ॥ ९ ॥

सोम याः ते मयऽभुवः । ऊतयः संति । दाशुपे । तामिः नः । अविता भव ॥ ९ ॥

हे सोम ते तव संबंधिन्यो दाशुपे चरुपुरोडाशादीनि दत्तवते यजमानाय
मयोभुवो मयसः सुखस्य भावयित्री या ऊतयो रक्षाः संति विद्यंते । तामी रक्षा-

भिर्नोऽस्माकमविता रक्षिता भव ॥ मयोभुवः । अस्योतिविशेषणत्वेन स्त्रीलिंगत्वे भुवश्च । पा० ४. १. ४७. । इति डीष् प्राप्नोति । तद्यतो गुणवचनादित्यस्मादुत इति तपरकरणस्यानुवर्तनान्न भवति ॥

दशमीमृचमाह ॥

इमं यज्ञमिदं वचो जुजुषाण उपागहि । सोम त्वं नो वृधे भव ॥ १० ॥

इमं। यज्ञं। इदं। वचः। जुजुषाणः। उपऽआगहि। सोमं। त्वं। नः। वृधे। भव ॥ १० ॥

हे सोम त्वमिममस्माभिः क्रियमाणं यज्ञमिदं वच इदानीं क्रियमाणं स्तुतिलक्षणं वचनं जुजुषाणः सेवमानः सन् उपागहि । उपागच्छ । प्राचीनवंशलक्षणं गृहं प्राप्नुहि । प्राप्य च नोऽस्माकं वृधे यज्ञस्य वर्धनाय भव ॥ जुजुषाणः । जुषी प्रीतिसेवनयोः । छंदसि लिट् । लिटः कानच् । चित इत्यंतोदात्तत्वं । उपागहि । गमेलींति बहुलं छंदसीति शपो लुक् । अनुदात्तोपदेशेत्यादिना मकारलोपः । असिद्धवदच्चा भान्त्यस्यासिद्धत्वाच्चैर्लुगभावः । गतिर्गतौ । पा० ६. १. ७०. । इति पूर्वस्य गतेर्निघातः ॥

॥ इति प्रथमस्य षष्ठे विंशो वर्गः ॥

दर्शयागे सौम्यस्याज्यभागस्य सोम गीर्भिरित्येषानुवाक्या । सूचितं च । अग्निः प्रत्नेन मन्मना सोम गीर्भिष्ट्वा वयं । आ० १. ५. । इति । अन्यत्रापि यत्र वृधन्वतावाज्यभागौ तत्रैषा द्वितीयाज्यभागानुवाक्या ॥

तामेतां सूक्त एकादशीमृचमाह ॥

सोमं गीर्भिष्ट्वा वयं वर्धयामो वचोविदः । सुमृळीको न आ विंश ॥ ११ ॥

सोमं। गीऽभिः। त्वा। वयं। वर्धयामः। वचऽविदः। सुऽमृळीकः। नः। आ।

विंश ॥ ११ ॥

हे सोम त्वा त्वां वचोविदः स्तुतिलक्षणानां वचसां वेदितारो वयमनुष्ठातारो गीर्भिः स्तुतिलक्षणैर्वचोभिर्वर्धयामः । प्रवृद्धं कुर्मः । तादृशस्त्वं च नोऽस्माकं सुमृळीकः शोभनं सुखं कुर्वन् सन् आविश । आगच्छ ॥ सुमृळीकः । मृड सुखने । मृडेः कीकन्कंकनौ । उ० ४. २४. । इति भावे कीकन्प्रत्ययः । शोभनं मृडीकं यस्येति बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं ॥

सन्ति प्रवमानेष्टयस्त्रिस्तः । तत्र तृतीयस्यामिष्टावुत्तरस्याज्यभागस्य गयस्फात
इत्येषानुवाक्या । सूचितं च । पुष्टिमन्तावग्निना रयिमश्रवद्वयस्फानो अमीवहा
। आ० २. १. इति ॥ एषैव प्रातःकालीनोप्रसदि सौम्ययागस्य याज्या सायंका-
लीनायां त्वनुवाक्या । सूचितं चाधोपसदिति खंडे । त्वं सोमासि सत्पतिर्ग-
यस्फानो अमीवहा । आ० ४. ६. इति ॥ तामेतां द्वादशीमृचमाह ॥

गयस्फानो अमीवहा वसुवित्पुष्टिवर्धनः । सुमित्रः सोम नो भव ॥ १२ ॥

गयऽस्फानः । अमीवऽहा । वसुऽवित् । पुष्टिऽवर्धनः । सुऽमित्रः । सोम
नः । भव ॥ १२ ॥

गयस्फानः । गय इति धननाम । धनस्य वर्धयिता । अमीवहा । अमीवानां
रोगाणां हंता । वसुवित् । स्तोतृणां धनस्य लभयिता प्रापयिता । पुष्टिवर्धनः ।
पुष्टेः संपदो वर्धयिता । सुमित्रः । शोभनानि मित्राणि सखायो यस्य स तथोक्तः ।
हे सोम त्वं नोऽस्माकमेवंगुणविशिष्टो भव ॥ गयस्फानः । स्फायी वृद्धौ ।
अंतर्भावितव्ययात् ल्युटि व्यत्ययेन यलोपः । इदमादिषु चतुर्षु पदेषु कृदुत्तरप-
दप्रकृतिस्वरत्वं । सुमित्रः । नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं ॥

त्रयोदशीमृचमाह ॥

सोमं रारंधि नो हृदि गावो न यवसेष्वा । मर्यं इव स्व ओक्वे ॥ १३ ॥

सोमं । रारंधि । नः । हृदि । गावः । न । यवसेषु । आ । मर्यःऽइव । स्वे । ओक्वे ॥ १३ ॥

हे सोम त्वं नोऽस्माकं हृदि हृदये रारंधि । रमस्व । तत्र निदर्शनद्वयमुच्यते ।
गावो न । यथा गावो यवसेषु शोभनतृणेष्व्वाभिमुख्येन रमन्ते । मर्यं इव ।
यथा वा मर्यां मरणधर्मा मनुष्यः स्व ओक्वे स्वकीय ओकसि गृहे पुत्रादिभिः
सह रमते तद्वदस्माभिर्दत्तेन हविषा तृप्तः सन् अस्मास्वेवावतिष्ठस्व । नान्यत्र
गच्छेति निदर्शनद्वयस्य तात्पर्यार्थः ॥ रारंधि । रमु क्रीडायां । व्यत्ययेन पर-
स्मैपदं । बहुलं छंदसीति शपः छुः । छंदस्युभययेति हेरादधातुत्वेन डित्वा-
भावादङितश्चेति हेधिः । अंत एवाङित्वादनृनासिकलोपाभावः । सेहंपिच्छेति
हेरपित्वात्तस्यैव स्वरः शिष्यते । छंदसमभ्यासदीर्घत्वं । आमंचितं पूर्वमविद्यमा-
नवदिति पूर्वस्यामंचितस्याविद्यमानवत्तात्पदादपरत्वेन निपाताभावः । मर्यं
इव । छंदसि निष्कर्षेत्यादौ मर्यशब्दो यत्प्रत्ययांतो निपात्यते । यतोऽनाव

इत्याद्युदात्तत्वं । ओक्तेः । उच समवाये । उच्यते समवेयते प्राप्यत इत्योक्त्वं गृह ।
ऋहलोर्णत् । चजोः कु घिण्यतोरिति कुत्वं । तिप्स्वरितः ॥

चतुर्दशीमृचमाह ॥

यः सोम सख्ये तव रारणहिव मर्त्यः । तं दक्षः सचते कविः ॥ १४ ॥

यः । सोम । सख्ये । तव । रारणत् । देव । मर्त्यः । तं । दक्षः । सचते । कविः ॥ १४ ॥

हे देव द्योतमान सोम तव सख्ये त्वदीये सखित्वे निमित्तभूते सति यो मर्त्यो
मरणधर्मा यजमानो रारणत् । रणति । एतत्सूक्तरूपेण स्तोत्रेण त्वां स्तौति ।
तं यजमानं कविः आतदशीं दक्षः सर्वकार्यसमर्थस्त्वं सचते । सेवसे । अनु-
गृह्णासीत्यर्थः ॥ रारणत् । रण शब्दार्थः । लेट्यडागमः । बहुलं छंदसीति शपः
द्युः । इतश्च लोप इतीकारलोपः । छंदस्युभयषेत्याईधातुकत्वादच्यनिटीति सार्व-
धातुके विधीयमानस्याभ्यस्ताद्युदात्तत्वस्याभावे धातुस्वरः शिष्यते । सचते । पच
समवाये । पुरुषव्यत्ययः ॥

पंचदशीमृचमाह ॥

उरुष्या णो अभिशस्तेः सोम नि पाहंहसः । सखा सुशेवं एधि नः ॥ १५ ॥

उरुष्य । नः । अभिशस्तेः । सोम । नि । पाहि । अंहसः । सखा । सुशेवं ।

एधि । नः ॥ १५ ॥

हे सोम त्वं नोऽस्मानभिश्स्तेरभिशंसनादभिशापरूपाब्धिं दनादुरुष्य । रक्ष ।
उरुष्यती रक्षाकर्मिति यास्कः । तथाहसोऽस्मत्कृतात्पापाच्च निपाहि । नितरां
पालय । एवमस्मदीयं पापं परिहृत्य सुशेवोऽस्मभ्यं दातव्येन शोभनेन सुखेन
युक्तः सन्सखिधि । हितकारी भव ॥ अभिशस्तेः । शंसु स्तुतौ । अस्माद्भावे क्तिन् ।
तादौ चेति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । एधि । असु भुवि । लोटि सेहिः । तस्य डिङ्गात्
असोरल्लोप इत्यकारलोपः । घृसोरेङ्गावभ्यासलोपश्चेति सकारस्यैत्वं । तथासिङ्-
वदत्रा भाद्व्यसिङ्गत्वात् हुम्ब्यो हेधिरिति हेधिरादेशः ॥

॥ इति प्रथमस्य पष्ठ एकविंशो वर्गः ॥

यावत्स्तोत्र आप्यायस्व समेतु त इति तृचो विनियुक्तः । सूचितं च ।
आप्यायस्व समेतु त इति तिस्रो मृजंति त्वा दश क्षिपः । आ० ५. १२. इति ॥

पत्नीसंयाजेषु सौम्यस्याप्यायस्वेत्वेषानुवाक्यां । सूचितं च । आप्यायस्व समेतु ते सं ते पयांसि समु यंतु वाजाः । आ० १. १०. । इति ॥ चमसाप्यायनेऽप्येषा विनियुक्ता । सूचितं च । आप्यायस्व समेतु ते सं ते पयांसि समु यंतु वाजा इति चमसानाद्योपाद्यान् । आ० ५. ६. । इति ॥ तामेतां सूक्ते षोडशीमृचमाह ॥

आ प्यायस्व समेतु ते विश्वतः सोम वृष्ण्यं । भवा वाजस्य संगथे ॥ १६ ॥

आ । प्यायस्व । सं । एतु । ते । विश्वतः । सोम । वृष्ण्यं । भव । वाजस्य । संऽगथे ॥ १६ ॥

हे सोम त्वमाप्यायस्व । वर्धयस्व । ते तव वृष्ण्यं वृषत्वं वीर्यं सामर्थ्यं विश्वतः सर्वतः समेतु । संगच्छतां । त्वया संयुक्तं भवतु । एवंभूतस्त्वं वाजस्यान्नस्य संगथे संगमने भव । अस्माकमन्नप्रदो भवेत्यर्थः ॥ वृष्ण्यं । वृष सेचने । कनिन्युवृषीत्यादिना कनिन् । वृष्णि भवं वृष्ण्यं । भवे छंदसीति यत् । अलोपोऽन इत्यकारलोपः । ये चाभावकर्मणोरिति प्रकृतिभावस्तु व्यत्ययेन न प्रवर्तते । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । भवा । अचोऽतस्तिष्ठ इति संहितायां दीर्घत्वं । संगथे । पातृनुदिवचीत्यादिना विधीयमानस्य कप्रत्ययो बहुलवचनाद्गमेरपि भवति । याथादिनोत्तरपदातोदात्तत्वं ॥

सप्तदशीमृचमाह ॥

आ प्यायस्व मदितम सोम विश्वेभिरंशुभिः । भवा नः सुश्रवस्तमः सखा वृधे ॥ १७ ॥

आ । प्यायस्व । मदिन्ऽतम । सोम । विश्वेभिः । अंशुऽभिः । भव । नः । सुश्रवःऽतमः । सखा । वृधे ॥ १७ ॥

हे मदितम । अतिशयेन मदवन् सोम विश्वेभिः सर्वैरंशुभिर्लतावयवैराप्यायस्व । आ समंतावृद्धो भव । स त्वं सुश्रवस्तमोऽतिशयेन शोभनाच्चयुक्तः सन् नोऽस्माकं वृधे वर्धनाय सखा भव । मित्रीभव ॥ मदितम । मदो हर्षः । तद्वान्मदी । अतिशयेन मदी मदितमः । नाद्वस्येति तमपो नुट् । सुश्रवस्तमः । श्रव इत्यन्वनाम । श्रूयत इति सत इति यास्कः । शोभनं श्रवो यस्य स तथोक्तः । अतिशयेन सुश्रवाः सुश्रवस्तमः । तमपः पित्रादनुदात्तत्वे सोर्मनसी अलीमोषसी इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वमेव शिष्यते ॥

पत्नीसंयाजेषु सौम्यस्य सं ते पयांसीति याज्या । सूचितं च । सं ते पयांसि समु यंतु वाजा इह तृष्टारमयियं । आ० १. १०. । इति ॥ चमसाप्यायनेऽप्येषा ।

सूचितं च । सं ते पर्यांसि समु यंतु वाजा इति चमसानाद्योपाद्यान् । आ० ५. ६. ।
इति ॥ तामेतां सूक्तेऽष्टादशीमृचमाह ॥

सं ते पर्यांसि समु यंतु वाजाः सं वृष्यान् अभिमातिपाहः ।

आप्यायमानो अमृताय सोम दिवि अवांस्युत्तमानि धिष्व ॥ १८ ॥

सं ते पर्यांसि । सं । जुं इति । यंतु । वाजाः । सं । वृष्यानि । अभिमातिऽसहः ।

आऽप्यायमानः । अमृताय । सोम । दिवि । अवांसि । उत्तमानि । धिष्व ॥ १८ ॥

हे सोम । अभिमातिपाहोऽभिमातीनां शूणां हंतुस्ते तव । एवंभूतं त्वं पर्यांसि श्रपणार्थानि क्षीराणि संयंतु । संगच्छतां । तथा वाजा उ हविर्लक्षणा न्यन्नानि च त्वां संगच्छतां । वृष्यानि वीर्याणि च संगच्छतां । हे सोम त्वममृतायास्माकममृतत्वायामरणत्वायाप्यायमान आ समंताद्धर्मानः सन्दिधि नभसि स्वर्गे उत्तमान्युन्नततमान्युत्कृष्टानि अवांस्यन्नान्यस्माभिर्भोक्तव्यानि हविर्लक्षणाणि वा धिष्व । धारय ॥ ते । क्रियायहणं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थे पथी । अभिमातिपाहः । पह अभिभवे । छंदसि सह इति खिप्रत्ययः । सुपामादित्वात् पत्वं । अमृताय । नञो जरमरमिचमृता इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । उत्तमानि । उच्छ्रद्धात्साधनक्रियावचनादातिशयनिकस्तमप् । उत्तमशश्वत्तमौ सर्वत्रैत्युज्धादिषु पाठादंतोदात्तत्वं । धिष्व । सुधित वसुधित नेमधित धिष्व धिपीय चेति धिभावो निपात्यते ॥

सोमप्रवहणे या ते धामानीत्येषा । सूचितं च । या ते धामानि हविषा यजंतीमां धियं शिक्षमाणस्य देवेति निहिते परिदध्यात् । आ० ४. ४. । इति ॥ एकादशिनस्य सौम्यस्य पशोर्हविष एषैव याज्या । प्रदानानामिति खंडे सूचितं । अपाळ्वं युत्सु पृतनासु परिं या ते धामानि हविषा यजंति । आ० ३. ७. । इति ॥ तामेतां सूक्ते एकोनविंशीमृचमाह ॥

या ते धामानि हविषा यजंति ता ते विश्वां परिभूरस्तु यज्ञं ।

गयस्फानः प्रतरणः सुवीरोऽवीरहा प्र चरा सोम दुर्यान् ॥ १९ ॥

या ते । धामानि । हविषा । यजंति । ता । ते । विश्वां । परिऽभूः । अस्तु । यज्ञं ।

गयऽस्फानः । प्रऽतरणः । सुऽवीरः । अवीरऽहा । प्र । चर । सोम । दुर्यान् ॥ १९ ॥

हे सोम ते त्वदीयानि या यानि धामानि द्युप्रभृतिष्ववस्थितानि तेजांसि हविषा चरुपुरोडाशादिना यजंति । यजमानाः पूजयन्ति । ता ते विश्वा त्वदीयानि तानि सर्वाणि धामानि यज्ञमस्मदीयमध्वरं परिभूरस्तु । परितो भावयितृणि परितः प्राप्तानि संतु । यद्वा त्वदीयानां तेषां सर्वेषां धाम्नामस्मदीयो यजमानः परिभूर्यज्ञं प्रति परियहीता यागेन स्वीकर्तास्तु । भवतु । परिपूर्वो भवतिः परियहार्थः । तादृशैर्धामभिरुपेतस्त्वं दुर्यान् प्राचीनवंशदिलक्षणान्-स्मदीयान् गृहान् । गृहा वै दुर्या इति श्रुतेः । प्रचर । प्रकर्षेण गच्छ । कीदृशस्त्वं । गयस्फानः । गयस्य गृहस्य धनस्य वा वर्धयिता । प्रतरणः प्रकर्षेण दुरिताञ्चारयिता । सुवीरः । शोभनैवीरैः पुरुषैरुपेतः । अवीरहा । वीर्याञ्जायंत इति वीराः पुत्राः । तेषामहंता ॥ परिभूः । भू प्राप्नो । अस्मात्किम् चेति क्तिप् । व्यत्ययो बहुलं । पा० ३, १, ८५, १ इति लिङ्गवचनव्यत्ययौ । अस्तु । व्यत्ययेनैकवचनं । गयस्फानः । गय इति गृहस्य धनस्य च नामधेयं । तेषां स्फायिता वर्धयिता । कृत्यत्पुटो बहुलमिति कर्तरि त्युटि छांदसो यलोपः । अवीरहा । वीराणां हंता वीरहा । न वीरहा अवीरहा ॥

महापितृयज्ञे सोमस्य पितृमतो यागे सोमो धेनुमित्येषा द्वितीयानुवाक्या । तत्र लोकैकस्य हविषो द्वे द्वे अनुवाक्ये समुच्चयेन विहिते । तथैव दक्षिणाग्रेरिति खंडे सूचितं । सोमो धेनुं सोमो अर्वतमाशुं त्वं सोम पितृभिः संविदानः । आ० २, १९, इति ॥ तामेतां सूक्ते विंशोमृचमाह ॥

सोमो धेनुं सोमो अर्वतमाशुं सोमो वीरं कर्मण्यं ददाति ।

सादन्यं विद्वथ्यं सभेयं पितृश्रवणं यो ददाशदस्मै ॥ २० ॥

सोमः । धेनुं । सोमः । अर्वतं । आशुं । सोमः । वीरं । कर्मण्यं । ददाति ।

सादन्यं । विद्वथ्यं । सभेयं । पितृश्रवणं । यः । ददाशत् । अस्मै ॥ २० ॥

यो यजमानो ददाशत् । सोमाय हविलक्षणान्यन्नानि दद्यात् । तस्मै यजमानाय सोमो धेनुं सवत्सां दोग्ध्रीं गां ददाति । तथाशुं श्रीघ्रगाभिनमर्वतमश्वं ददाति । प्रयच्छति । तथा वीरं पुत्रमस्मै यजमानाय ददाति । कीदृशं पुत्रं । कर्मण्यं । लौकिककर्मसु कुशलं । सादन्यं । सदनं गृहं । तदहं । गृहकार्यकुशलमित्यर्थः । विद्वथ्यं । विद्वत्पुं देवानिति विदया यज्ञाः । तदहं । दर्शपूर्णमासा-

दियागानुष्ठानपरमित्यर्थः । सभेयं । सभायां साधुं सकलशास्त्राभिज्ञमित्यर्थः ।
 पितृश्रवणं । पिता श्रूयते प्रख्यायते येन पुत्रेण तादृशं ॥ कर्मण्यं । कर्मसु
 साधुः कर्मण्यः । तच्च साधुरिति यत् । ये चाभावकर्मणोरिति प्रकृतिभावः ।
 तित्स्वरित एव स्वरितत्वं । एवमुत्तरचापि यत्प्रत्ययः । सभेयं । ढ० छंदसि । पा०
 ४. ४. १०६. इति तच्च साधुरित्यर्थे ढप्रत्ययः । ददाशत् । दाशु दाने । लेट्यडा-
 गमः । बहुलं छंदसीति शपः घुः ॥

॥ इति प्रथमस्य षष्ठे द्वाविंशो वर्गः ॥

एकादशिनस्य सौम्यस्य पशोः पुरोडाशस्यापाळ्हं युत्स्वित्येषा याज्या । प्रदा-
 नानामिति खडे सूचितं । अषाळ्हं युत्सु पृतनासु पप्रिं या ते धामानि हविषा
 यजंति । आ० ३. ७. इति ॥ तामेतामेकविंशीमृचमाह ॥

अषाळ्हं युत्सु पृतनासु पप्रिं स्वर्षामप्सां वृजनस्य गोपां ।

भरेपुजां सुक्षितिं सुथर्वसं जयंतं त्वामनु मदेम सोम ॥ २१ ॥

अषाळ्हं । युत्सु । पृतनासु । पप्रिं । स्वः । सां । अप्सां । वृजनस्य । गोपां ।

भरेपु० जां । सु० क्षितिं । सु० थर्वसं । जयंतं । त्वां । अनुं । मदेम । सोम ॥ २१ ॥

युत्सु युद्धेष्वपाळ्हं शत्रुभिरनभिभवनीयं । तथा पृतनासु सेनासु पप्रिं
 जयस्य पूरयितारं स्वर्षां स्वर्गस्य सनितारं दातारं । अप्सामपां वृष्टिलक्षणा-
 नामुदकानां दातारं । यद्वा । अप्सां । अनन्तृकं भक्षकरहितं । सर्वेषामनुयाहक-
 मित्यर्थः । वृजनस्य गोपां । वृज्यतेऽनेनेति वृजनं बलं । तस्य गोपां गोपयितारं
 रक्षितारं । भरेपुजां । भ्रियंत एषु हवीपीति भरा यागाः । तेषु प्रादुर्भवंतं ।
 सुक्षितिं शोभननिवासस्थानं । सुथर्वसं शोभनयशस्कं । जयंतं शत्रून् अभिवंतं ।
 हे सोम । ईदग्भूतं त्वामनुलक्ष्य मदेम । हर्षयुक्ता भवेम ॥ अषाळ्हं । षट्
 अभिभवे । साढ्यै साढ्वा साढेति निगम इति निपातनात् सहिवहोरोदवर्ण-
 स्येत्योत्वाभावः । सहेः साडः स इति पत्वं । पप्रिं । पृ पालनपूरणयोः । आह-
 महनजन इति किन्प्रत्ययः । स्वर्षां । स्वः स्वर्गं सनोतीति स्वर्षाः । षणु दाने ।
 जनसनखनेति विट् । विड्नोरनुनासिकस्यादित्यात्वं । अप्सां । अप्शब्दोपप-
 दात्सनोतेः पूर्वबद्धिः । यद्वा प्सा भक्षणे । प्साति भक्षयतीति प्साः । क्षिप् चेति

क्रिप् । न विद्यते सा अस्येति बहुवीही । तज्जुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । भरेषुजां ।
जनी प्रादुर्भावे । पूर्ववद्धि आत्वं च । मदेम । मदी हर्षे । अत्ययेन शप् ॥

चाविंशीमृचमाह ॥

त्वमिमा ओषधीः सोम विश्वास्त्वमपो अजनयस्त्वं गाः ।

त्वमा तंतथोर्वतरिंशं त्वं ज्योतिषा वि तमो ववर्थ ॥ २२ ॥

त्वं । इमाः । ओषधीः । सोम । विश्वाः । त्वं । अपः । अजनयः । त्वं । गाः ।

त्वं । आ । तंतथ । उरु । अंतरिंशं । त्वं । ज्योतिषा । वि । तमः । ववर्थ ॥ २२ ॥

हे सोम त्वमिमा भूम्यां वर्तमाना विश्वाः सर्वा ओषधीरजनयः । उत्पादित-
वानसि । तथा त्वमपस्तासामोषधीनां कारणभूतानि वृक्ष्युदकान्यजनयः । तथा
त्वं गाः सर्वान्यश्रुतदपादयः । उरु विस्तीर्णमंतरिंशं त्वमातंतथ । विस्तारित-
वानसि । तस्मिन्नंतरिंशे यत्तमोऽस्मदृष्टिनिरोधकमंधकारं तदपि त्वं ज्योति-
पात्मीयेन प्रकाशेन विववर्थ । विवृतं विक्षिप्तं विनष्टं कृतवानसि ॥ तंतथ ।
तनु विस्तारे । ववर्थ । वृत् वरणे । उभयत्र लिलटस्थलि वभूषातंतथ जगृभ
ववर्थेति निगम इति निपात्यते ॥

चयोविंशीमृचमाह ॥

देवेन नो मनसा देव सोम रायो भागं सहसावन्नभि युध्य ।

मा त्वा तनदीशिषे वीर्यस्योभयेभ्यः प्र चिकित्सा गविष्टौ ॥ १३ ॥

देवेन । नः । मनसा । देव । सोम । रायः । भागं । सहसाऽवन् । अभि । युध्य ।

मा । त्वा । आ । तनत् । ईशिषे । वीर्यस्य । उभयेभ्यः । प्र । चिकित्स । गोऽइष्टौ ॥ १३ ॥

हे देव द्योतमान सहसावन् बलवन् सोम देवेन मनसा द्योतमानया
त्वदीयया बुद्ध्या रायो भागं धनस्यांशं नोऽस्मानभिलक्ष्य युध्य । प्रेरय । यद्वा
नोऽस्माकं रायो धनस्य भागं भक्तारमपहतारं शत्रुमभियुध्य । अभिमुख्येन
सम्यक् प्रहर । त्वा तादृशं त्वां कश्चिदपि शत्रुमातनत् । क्रेशेनाततं मां कार्षीत् ।
मा हिंसीदित्यर्थः । उभयेभ्य उभयेषां युध्यमानानां संबन्धिनो वीर्यस्य बलस्य
त्वमीशिषे । ईश्वरो भवसि । स त्वं गविष्टौ संगामे प्रचिकित्स । अस्मदीयमुपद्रवं
परिहर ॥ रायः । ऊडिदमिति विभक्तेरुदात्तत्वं । भागं । भजतेः कर्मणि घञ् ।

कृत्यल्युटो बहुलमिति बहुलवचनात्कर्तरि वा । कर्षात्तत् इत्यंतोदात्तत्वं । सह-
सावन् । सहःशब्दान्मनुषि छांदस आकारोपजनः । युध्य । युध संप्रहारे । व्यत्ययेन
परस्मैपदं । तनत् । तनु विस्तारे । व्यत्ययेन शप् । न माझोग इत्यडभावः ।
ईशिषे । ईशः से । पा० ७. २. ७७. । इतीडागमः । चिकित्सा । कित ज्ञाने । गुप्तिज्-
किन्नः सन् । पा० ३. १. ५. । गविष्टौ । गवां वाणानामिष्टय एषणानि गमनानि
येष्विति बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य षष्ठे त्रयोविंशो वर्गः ॥

एता उ त्या इत्यष्टादशर्चमष्टमं सूक्तं गोतमस्यार्षे । आदितश्चतस्रो जगत्यः ।
त्रयोदश्याद्याः षट्च उष्णिहः । शिष्टा अष्टौ त्रिष्टुभः । उषा देवता । अश्विनौ
वर्तिरित्यंत्यस्तृचोऽश्विदेवताकः । तथा चानुक्रांतं । एता उ त्या द्वानोपस्यं चतुर्ज-
गत्यादि षट्कुष्णिगंतं तृचोऽंत्य अश्विन इति । सूक्तविनियोगो लैंगिकः ॥
प्रातरनुवाक उपस्ये क्रतौ जागते छंदस्याश्विनशस्त्रे चैता उ त्या इति चतस्रो
विनियुक्ताः । सूचितं च । एता उ त्या इति चतस्रो जागतं । आ० ४. १४. । इति ॥

तत्र प्रथमामृचमाह ॥

एता उ त्या उपसः केतुमक्रत पूर्वे अर्धे रजसो भानुमंजते ।

निष्कृण्वाना आयुधानीव धृष्णवः प्रति गावोऽर्हपीर्यन्ति मातरः ॥ १ ॥

एताः । ऊं इति । त्याः । उपसः । केतुं । अक्रत । पूर्वे । अर्धे । रजसः । भानुं । अंजते ।

निःऽकृण्वानाः । आयुधानिऽइव । धृष्णवः । प्रति । गावः । अर्हपीः । र्यन्ति । मातरः ॥ १ ॥

उ इत्येतत्पादपूरणं । त्यास्ता एता उपसः प्रभातकालाभिमानिन्यो देवताः
केतुमंधकारावृतस्य सर्वस्य जगतः प्रज्ञापकं प्रकाशमक्रत । अकृषत । कृतवत्यः ।
यस्मादेवं तस्मादुपसो रजसोऽंतरिक्षलोकस्य पूर्वेऽर्धे प्राचीनदिग्भागे भानुं
प्रकाशमंजते । व्यक्तीकुर्वन्ति । धृष्णवो धर्मणशीला योद्धार आयुधानीव । यथा-
सिप्रभृतीन्यायुधानि संस्कुर्वन्ति । एवं निष्कृण्वानाः । स्वभासा जगत्संस्कुर्वाणाः ।
गावो गमनस्वभावा अर्हपीरारीचमाना मातरः सूर्यप्रकाशस्य निर्मात्र्यो जगज्ज-
नन्यो वोपसः प्रतियन्ति । प्रतिदिवसं गच्छन्ति । एवंविधा उपसोऽस्मान्दक्षि-
त्यर्थः ॥ अत्र निरुक्तं । एतास्ता उपसः केतुमकृषत प्रज्ञानमेकस्या एव पूजार्थं
बहुवचनं स्यात् पूर्वेऽर्धेऽंतरिक्षलोकस्य समंजते भानुना निष्कृण्वाना आयु-

धानीव धृषण्वः । निरित्येयं समित्येतस्य स्थाने । एमीदेषां निष्कृतं जारिणी-
वेत्यपि निगमो भवति । प्रति यंति गावो गमनादरूपीरारोचनान्मातरो भासो
निर्मायः । नि० १२. ७. इति ॥ अक्रन् । करोतेर्लुङि मञ्चे घसेति ज्वेलुङ् ।
निष्कृषानां । कृवि हिंसाकरणयोश्च । अस्मात्ताच्छीलिकश्चानश । धिन्विकृ-
रथोरच्चेत्युप्रत्ययः । इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्येति विसर्जनीयस्य सत्त्वं । कृदन्तरप-
दप्रकृतिस्वरत्वं ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

उदपमन्नरूणा भानवो वृथा स्वायुजो अरुषीर्गा अयुक्षत ।

अक्रन्नुपासो वयुनानि पूर्वथा रुशंतं भानुमरुषीरशिश्रयुः ॥ २ ॥

उत् । अपमन् । अरूणाः । भानवः । वृथा । सुऽआयुजः । अरुषीः । गाः । अयुक्षत ।

अक्रन् । उपसः । वयुनानि । पूर्वऽथा । रुशंतं । भानुं । अरुषीः । अशिश्रयुः ॥ २ ॥

अरूणा आरोचमाना भानव औपस्यो दीप्यो वृथानायासेन स्वयमेवोद-
पमन् । उदगमन् । तदनंतरमुपसस्य स्वायुजः सुखेन रथ आयोक्तुं शक्या अरुषीः
शुभवर्णा गाः पूर्वमुत्थितान् रथमीन् ईदृशीः स्ववाहनभूताश्चतुष्पदीर्गा एव
वायुक्षत । स्वरथेऽयोजयन् । उक्तं च । अरुण्यो गाव उपसामिति । एवं गो-
भिर्युक्तं रथमारुह्योपसः पूर्वथा पूर्वेष्वतीतेष्वहःस्त्रिव वयुनानि सर्वेषां प्राणिनां
ज्ञानान्यक्रन् । अकार्षुः । उपःकाले जाते हि सर्वे प्राणिनो ज्ञानयुक्ता भवन्ति ।
तदनंतरमरुषीरारोचमानास्ता उपसो रुशंतं । रुशदिति वर्णनाम रोचतेर्ज्वल-
तिकर्मणः । नि० २. २०. इति यास्तः । शुभवर्णे भानुं सूर्यमशिश्रयुः । असेवंत ।
तेन सहैकीभवन्तीत्यर्थः ॥ अपमन् । पतू गतौ । लुङि लृदिङ्त्वात् ज्वेरङादेशः ।
पतः पुमिति धातोः पुमागमः । अक्रन् । मञ्चे घसेत्यादिना ज्वेलुङ् । पूर्वथा ।
प्रत्नपूर्वविश्वेमात्थ्याल् छंदसि । पा० ५. ३. १११. इतीवार्ये थाल्प्रत्ययः । अशि-
श्रयुः । श्रिज् सेवायां । बहुलं छंदसीति शपः श्रुः । सिजभ्यस्तविदिभ्यश्चेति
रेर्जुस् । जुसि च । पा० ७. ३. ८३. इति गुणः ॥

तृतीयामृचमाह ॥

अचंति नारीरपसो न विष्टिभिः समानेन योजनेना परावतः ।

इषं वहंतीः सुकृते सुदानवे विश्वेदह यजमानाय सुन्वते ॥ ३ ॥

अचंति । नारीः । अपसः । न । विष्टिभिः । समानेन । योजनेन । आ । परावतः ।
इषं । वहतीः । सुकृते । सुदानवे । विश्वा । इत् । अहं । यजमानाय । सुत्वते ॥ ३ ॥

नारीर्नय उपसो विष्टिभिर्निवेशकैः स्वकीयैस्तेजोभिः समानेन योजनेन-
केनैव योजनेनोद्योगेन आ परावत आ दूरदेशात् आ पश्चिमदिग्भागादर्चति ।
नभःप्रदेशं पूजयति । कृत्स्नं जगद्युगपदेव व्याप्नुवन्तीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । अपसो
न । युद्धकर्मणोपेताः पुरुषा यथा स्वकीयैरायुधैर्घाटीमुखेन सर्वं देशं व्याप्नुवन्ति
तद्वत् । किं कुर्वत्यः । सुकृते शोभनस्य कर्मणः कर्त्तुं सुत्वते सोमाभिषवं कुर्वते
सुदानवे कल्याणीर्दक्षिणा ऋत्विग्भ्यो ददते यजमानाय विश्वेदह सर्वमेवेष्टमन्नं
वहतीरावहन्त्यः । प्रयच्छन्त्य इत्यर्थः ॥ नारीः । नृ नये । ऋदोरप् । नृनयोर्वृद्धि-
श्चेति शार्ङ्गरवादिषु पाठात् ङीन् । जसि वा छंदसीति पूर्वसवर्णदीर्घत्वं । अपसः ।
अपसश्चादर्शआदिभ्योऽजित्यच् । सुपां सुलुगिति जसः सुः । व्यत्ययेन प्रत्य-
यात्पूर्वस्योदात्तत्वं । विष्टिभिः । विश्वं प्रवेशने । विशन्ति प्रविशन्तीति विष्टयः
किरणाः । क्लिच्छन्ती च संज्ञायामिति क्लिच् । विश्वा । सुपां सुलुगित्यमो ङादेशः ॥

चतुर्थीमुच्यते ॥

अधि पेशांसि वपते नृतूरिवापोर्णुते वक्ष उसेव वज्रहं ।

ज्योतिर्विश्वस्मै भुवनाय कृण्वती गावो न व्रजं व्युषा आवर्तमः ॥ ४ ॥

अधि । पेशांसि । वपते । नृतूः ऽइव । अप । ऊर्णुते । वक्षः । उसा ऽइव । वज्रहं ।

ज्योतिः । विश्वस्मै । भुवनाय । कृण्वती । गावः । न । व्रजं । वि । उषाः । आवरि-

त्यावः । तमः ॥ ४ ॥

उपाः पेशांसि जगत्स्वाष्टिष्ठानि कृण्वणानि तमांस्यध्याधिक्येन वपते ।
छिनत्ति । तत्र दृष्टान्तः । नृतूरिव । नृस्तूर्वति केशेन रिक्तीकरोतीति नृतूर्नापितः ।
स यथा केशान्निःशेषेण छिनत्ति । एवमुपा अयंधकारं समूलं हिनस्तीत्यर्थः ।
यद्वा नृतूरिव । नृत्यन्ती योषिदिव । पेशांसि । रूपनामैतत् । सर्वेर्देशनीयानि
रूपाण्युपा अधिवपते । स्वात्मन्यधिकं धारयति । एवं प्रथमतोऽंधकारं स्वकि-
रणैर्निरस्य वक्षः स्वकीयमुरःप्रदेशमपोर्णुते । तमसानाच्छादितं करोति । स्वय-
माविर्भवतीत्यर्थः । वज्रहं पयस उत्पत्तिस्थानं दोहनसमय उसा गौर्यथाविःक-
रोति तद्वत् । किं कुर्वती । गावो न व्रजं यथा गावः स्वकीयं गोष्ठं स्वयमेव

शीघ्रं व्याप्नुवन्ति । एवं स्वयमेव प्राचीं दिशं प्राप्य विश्वस्मै लोकाय ज्यो-
तिष्कृण्वती । प्रकाशं कुर्वती । एवमुक्तेन प्रकरोणोपास्तमोऽधिकारं व्याव ।
विवृतमपश्चिष्टमकरोत् ॥ नृत्तूरिव । तुर्वी हिंसार्थः । किप् चेति किप् । राज्ञोप
इति बलोपः । वीरुपधाया इति दीर्घत्वम् । यद्वा नृती गावविनामे । नृतिशृङ्घोः
कूः । उ० १. ९१. इति कूप्रत्ययः । वर्जहं । वृद्धं संभक्तौ । वृणीते संभजते गोमिति
वः मयः । विच् । तज्जहातीति वर्जहः । ओहाइ त्यागे । खश्प्रकरणे वातशु-
नीतिलशर्थेष्वजधेदुदजहातिभ्य उपसंख्यानं । पा० ३. २. २६. १. इत्यशधश्चो-
पपदादपि कृत्यत्युटो बहुलमिति बहुलवचनात् खश् । तस्य सावधातुकत्वेन
कर्तरि शपि जुहोत्यादित्वात् घ्युः । द्विवचनादि । वययोरभेद इति वत् । दिवो-
दासादित्वात्पूर्वपदाद्युदात्तत्वं । आवः । वृज् वरणे । लुङि मंचे घसेति च्ल्लुक् ।
गुणे हस्कावभ्य इति लोपः । छंदस्यपि दृश्यते । पा० ६. ४. ७३. इत्याडागमः ॥

प्रातरनुवाकस्योपस्ये ऋतौ प्रत्यर्चिरित्यष्टावनुवक्तव्याः । आश्विनशस्ते च ।
तथा च सूत्रितं । प्रत्यर्चिरित्यष्टौ व्युषा आ वो दिविजा इति पठिति चैष्टुभं
। आ० ४. १४. इति ॥ अष्टसु प्रथमां सूक्ते पंचमीमृचमाह ॥

प्रत्यर्ची रुशदस्या अदर्शि वि तिष्ठते वाधते कृष्णमभ्वं ।

स्वरं न पेशो विदधेष्वाञ्जश्चिच्चं दिवो दुहिता भानुमथेत् ॥ ५ ॥

प्रति । अर्चिः । रुशत् । अस्याः । अदर्शि । वि । तिष्ठते । वाधते । कृष्णं । अभ्वं ।

स्वरं । न । पेशः । विदधेषु । अंजन् । चिच्चं । दिवः । दुहिता । भानुं । अथेत् ॥ ५ ॥

अस्या उपसो रुशहीयमानमर्चिस्तेजः प्रत्यदर्शि । सर्वैः पूर्वस्यां दिशि प्रथ-
मतो दृश्यते । वितिष्ठते । सर्वासु दिक्षु विविधमवतिष्ठते । व्याप्नोतीत्यर्थः । सर्वा
दिशो व्याप्य चाभ्वं । महन्नामैतत् । अतिशयेन विपुलं कृष्णं कृष्णवर्णमधिकारं
वाधते । अपसारयति । विदधेषु यज्ञेषु स्वरं न स्वरुनाम्ना शकलेन युक्तं यूपं
यथाज्येनाभ्यर्च्यवोऽंजन् । अंजति । तद्वन्नभसि स्वकीयं पेशो रूपमुषा अनक्ति ।
संक्षिप्तं करोति । तदनन्तरं चिच्चं चापनीयं भानुं सूर्यं दिवो दुहिता द्युलोका-
दुपन्नोपा अथेत् । असेवत ॥ वितिष्ठते । समवप्रविभ्य इत्यात्मनेपदं । अथेत् ।
अज् सेवायां । लुङि बहुलं छंदसीति शपो लुक् ॥

इति प्रथमस्य पृष्ठे चतुर्विंशो वर्गः ॥

षष्ठीमृचमाह ॥

अतारिष्म तमसस्यारमस्योषा उच्छंती वयुना कृणोति ।

श्रिये छंदो न स्मयते विभाती सुप्रतीका सौमनसायाजीगः ॥ ६ ॥

अतारिष्म । तमसः । पारं । अस्य । उषाः । उच्छंती । वयुना । कृणोति ।

श्रिये । छंदः । न । स्मयते । विभाती । सुप्रतीका । सौमनसाया । अजीगरिति ॥ ६ ॥

अस्य नैशस्य तमसोऽंधकारस्य पारं समाग्नप्रदेशमतारिष्म । उन्नीरणा अभूम । अनंतरमुच्छंती नैशं तमो वर्जयंत्युषा वयुना वयुनानि सर्वेषां प्राणिनां ज्ञानानि कृणोति । निर्मिमीते । श्रिये संपदर्थे छंदो न स्मयते । यथोपच्छंदयिता वशीकरणे समर्थः पुरुष आद्यसमीपं प्राप्य तत्प्रीत्यर्थं स्मयते । हसति । एवं विभाती विशिष्टप्रकाशं कुर्वत्युषाः स्वकीयया निर्मलदीप्ता हसंतीव दृश्यते । एवं सुप्रतीका विशिष्टप्रकाशरूपत्वेन शोभनांगी सती सौमनसाय सर्वेषां सौमनस्यायाजीगः । अंधकारं भक्षितवती ॥ अतारिष्म । नृ अवनतरणयोः । लुङि सिचि वृद्धिः । तमसः । षष्ठ्याः पतिषुचेति विसर्जनीयस्य संहितायां सत्वं । स्मयते । सिङ् ईषद्वसने । भौवादिकः । अजीगः । गृ निगरणे । लङि बहुलं छंदसीति शपः झुः । बहुलं छंदसीत्यभ्यासस्येत्वं । नुजादिवादीर्घः ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

भास्वती नेत्री सूनृतानां दिवः सवे दुहिता गोतमेभिः ।

प्रजावतो नृवतो अश्वबुध्यानुपो गोअयान् उप मासि वाजान् ॥ ७ ॥

भास्वती । नेत्री । सूनृतानां । दिवः । सवे । दुहिता । गोतमेभिः ।

प्रजावतः । नृवतः । अश्वबुध्यान् । उपः । गोअयान् । उप । मासि ।

वाजान् ॥ ७ ॥

भास्वती तेजस्विनी । सूनृतेति वाङ्माम । सूनृतानां प्रियसत्यात्मिकानां नेत्री प्रणेत्री कारयित्री । उपसि हि जातायां मनुष्यप्रमुखाः प्राणिनः स्वस्वव्यापारयेतस्ततः शब्दं कुर्वन्ति । एवंभूता दिवो दुहिता द्युलोकसकाशादुत्पन्नोषा गोतमेभिर्हृषिभिरस्माभिः सवे । स्मूयते । हे उपः । अस्माभिः स्मृता त्वं वाजानान्युपमासि । प्रयच्छ । कीदृशान्वाजान् । प्रजावतः । प्रजाभिः पुत्रपौत्रा-

दिभिर्युक्तान् । नृवतः । दासलक्षणैर्नृभिरुपेतान् । अश्वबुध्यान् । अश्वबुध्या वृद्ध्या विद्यमानत्वेन वृद्ध्या येषु वाजेषु तान् । यद्वा । अश्वबुध्यान् । वर्णव्यापत्त्या यकारः । अश्वमूलान् । अश्वैर्हि राजानो धनान्यन्त्रानि च लभन्ते । अतोऽज्ञानां तन्मूलत्वं । गोअयान् । गावोऽये प्रमुखे येषां तादृशान् ॥ भास्वती । भा दीप्तौ । असुन् । ततो मतुप् । मादुपधाया इति मतुपो वत् । उगितश्चेति ङीप् । नेची । ऋच्चेभ्यो ङीप् । उदात्तयणो हल्पूर्वादिति ङीप् उदात्तत्वं । स्तवे । एङ् स्तुतौ । कर्मणि लङि बहुलं छंदसीति बहुलयहणाद्यकोऽपि लुक् । लोपस्त आत्मनेपदेष्वाति तलोपः । छंदस्युभयथेत्येकारस्यार्द्धधातुत्वेन ङिच्चाभावाद्गुणावादेशौ । नृवतः । व्यत्ययेन मतोर्वत् । ह्रस्वनुङ्भ्यां मतुविति मतुप उदात्तत्वं । मासि । मा माने । आदादिकः ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

उयस्तमश्यां यशसं सुवीरं दासप्रवर्गं रयिमश्वबुध्म् ।

सुदंससा श्रवसा या विभासि वाजप्रसूता सुभगे बृहंतं ॥ ६ ॥

उपः । तं । अश्यां । यशसं । सुऽवीरं । दासऽप्रवर्गं । रयिं । अश्वऽबुध्म् ।

सुऽदंससा । श्रवसा । या । विऽभासि । वाजऽप्रसूता । सुऽभगे । बृहंतं ॥ ६ ॥

हे उपः । उषोदेवते तं रयिं धनमश्यां । प्राप्नुयां । कीदृशं । यशसं । यशसा कीर्त्या युक्तं । सर्वैः प्रशस्यमित्यर्थः । सुवीरं । शोभनवीरैः पुत्रादिभिर्युक्तं । दासप्रवर्गं । प्रकृष्टो वर्गः संघः प्रवर्गः । दासानां कर्मकराणां प्रवर्गो यस्मिन् तं । अनेकैर्भृत्यैरुपेतमित्यर्थः । अश्वबुध्म् । अश्वबुध्या वृद्ध्या वृद्ध्या येन धनेन तादृशं । हे सुभगे शोभनधन उपः । सुदंससा शोभनेन कर्मणा युक्तेन श्रवसा श्रवणीयेन स्तोत्रेण प्रीता त्वं वाजप्रसूतासभ्यं दत्तान्ना सती बृहंतं प्रौढं या यं रयिं विभासि । विशेषेण प्रकाशयसि तमश्यामिति पूर्वेषु संबंधः ॥ अश्यां । अशू व्याप्तौ । व्यत्ययेन परस्मैपदं । बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक् । यशसं । अश्वबुध्यादित्वान्मत्वधीनोऽच् । व्यत्ययेन प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । दासप्रवर्गं । दास-यन्युपधापयति शब्दूनि निति दासो भृत्यः । दसु उपधाये । अस्माक्यं तात्पचाद्यच् । चिच्चादंतोदात्तत्वं । तदेव बहुव्रीहिस्वरेण शिष्यते । सुदंससा । सोमनसी अलो-मोषसी इति बहुव्रीह्यावुत्तरपदाद्युदात्तत्वं । या । सुपां सुलुगित्यमो डादेशः ॥

नवमीमुचमाह ॥

विश्वानि देवी भुवनाभिचक्ष्यां प्रतीची चक्षुरुर्विया वि भाति ।

विश्वं जीवं चरसे बोधयंती विश्वस्य वाचमविदन्मनायोः ॥ ९ ॥

विश्वानि । देवी । भुवना । अभिऽचक्ष्यां । प्रतीची । चक्षुः । उर्विया । वि । भाति ।

विश्वं । जीवं । चरसे । बोधयंती । विश्वस्य । वाचं । अविदत् । मनायोः ॥ ९ ॥

देवी द्योतमानोपा विश्वानि सर्वाणि भुवना भुवनानि भूतजातान्यभिचक्ष्याभिप्रकाशय प्रकाशवंति कृत्वानंतरं प्रतीची प्रत्यङ्मुखी सती चक्षुः प्रकाशकेन तेजसोर्वियोर्वीं विस्तीर्णा सती विभाति । प्रकाशते । अपि च विश्वं जीवं सर्वं प्राणिजातं चरसे चरणाय स्वस्वव्यापारेषु प्रवर्तनाय बोधयंती निद्रातः सकाशादुबोधयंत्युपा विश्वस्य सर्वस्य मनायोः मनसा युक्तस्य वाग्व्यवहारसमर्थस्य प्राणिजातस्य या वागस्ति तां वाचमविदत् । अलभत । अत एवोपसः सूनृतावतीति संज्ञोपपन्ना भवति ॥ अभिचक्ष्या । चक्षिद् व्यक्तायां वाचि । अयं प्रकाशनार्थोऽपि । समासेऽनञ्पूर्वं इति क्ताप्रत्ययस्य ल्यवादेशः । प्रतीची । प्रतिपूर्वादंचतेर्च्च्त्वितिगित्यादिना क्तिन् । अनिदितामिति नलोपः । अंचतेश्चोपसंख्यानमिति ङीप् । अच इत्यकारलोपे चाविति दीर्घत्वं । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण ङीप् उदात्तत्वं । उर्विया । उर्वीश्चादुत्तरस्य सोरियाडियाजीकाराणां चोपसंख्यानं । पा० ७, १, ३९, ३, १ इति डियाजादेशः । आदेशसामर्थ्यात्तस्य लोपो न भवति । मनायोः । मन आत्मन इच्छति मनस्यति । सुप् आत्मनः क्यच् । क्याच्छंदसीत्युः । वर्णव्यापत्त्या सकार आकारः । यद्वा कर्तुः क्यङ् सलोपश्चेति क्यङ् सकारलोपश्च । अकृत्सार्वधानुकयोरिति दीर्घः ॥

दशमीमुचमाह ॥

पुनःपुनर्जायमाना पुराणी समानं वर्णमभि शुभमाना ।

श्वघ्नीर्व कृत्नुर्विजं आमिनाना मर्तस्य देवी जरयंत्यायुः ॥ १० ॥

पुनःऽपुनः । जायमाना । पुराणी । समानं । वर्णं । अभि । शुभमाना ।

श्वघ्नीऽइव । कृत्नुः । विजः । आऽमिनाना । मर्तस्य । देवी । जरयंती । आयुः ॥ १० ॥

पुनःपुनर्जायमाना प्रतिदिवसं सूर्योदयात्पूर्वं प्रादुर्भवन्ती चिरन्तनी पुराणी ।
 नित्येत्यर्थः । यस्मात्समानं वर्णमेकमेव रूपमभि प्राप्य शुभमाना शोभमाना ।
 विभिन्नेष्वपि दिवसेष्वस्या ऐकरूपेणावस्थानान्नित्यत्वमित्यर्थः । एवंगुणविशिष्टा
 देवी देवतशीलोपा मर्त्यस्य मरणधर्मणः सर्वस्य प्राणिजातस्यायुर्जीवनं जरय-
 न्यूनयन्ती वर्तते । बह्वीषूपःस्वतितासु हि सर्वेषामायुर्हीयते । उपाश्च पुनः
 पुनर्जायमानेत्युक्तं । अतः सैवायुर्जरयति । तच्च दृष्टांतः । कृन्तुः कर्तनशीला
 श्वघ्नीव व्याधस्त्रीव । सा यथा विजश्चलतः पक्षिण आमिनाना पक्षादिच्छेदनेन
 हिंसन्ती तेषामायुर्जरयति तद्वत् ॥ पुराणी । पुरेत्यस्मादव्ययात् सायंचिरंप्राह्म
 इत्यादिना । पा० ४. ३. २३. । भवार्थे द्युप्रत्ययः । पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेषु
 । पा० ४. ३. १०५. । इति निपातनानुडभावः । योरनादेशः । टित्वाट्टीप् । व्यत्यये-
 नांतोदात्तत्वं । शुभमाना । शुभ दीप्तौ । शपः पित्वादानुदात्तत्वं । शानचो लसार्व-
 धांतुकस्वरेण धातुस्वरः शिष्यते । श्वघ्नी । शुना मृगान् हतवान् श्वहा । बहुलं
 छंदसि । पा० ३. २. ८८. । इति वचनाद्ब्रह्मादिव्यतिरिक्तेऽप्युपपदे हंतेः क्तिप् । ऋन्नेभ्यो
 ङीविति ङीप् । अल्लोमोऽन इत्यकारलोपः । हो हंतैरिति घत्वं । उदात्तनि-
 वृत्तिस्वरेण ङीप उदात्तत्वं । कृन्तुः । कृती छेदने । औणादिकः कुप्रत्ययः । विजः ।
 औघिजी भयचलनयोः । विजन्ति चलन्तीति विजः पक्षिणः । आमिनाना ।
 मीज् हिंसायां । क्रैव्यादिकः । प्वादीनां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं । शानचश्चित्वादं-
 तोदात्तत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य पष्ठे पंचविंशो वर्गः ॥

एकादशीमृचमाह ॥

यू॒र्ख॑ती दि॒वो अ॒न्ताँ अ॒वो॒ध्यप॒ स्वसा॑रं स॒नुत॑यु॒योति॑ ।

प्र॒मि॒न॒ती म॑नु॒ष्या यु॒गानि॑ यो॒षां जा॒रस्य॑ च॒क्षसा॑ वि भा॒ति ॥ ११ ॥

वि॒ऽऊ॒र्ख॑ती । दि॒वः । अ॒न्तान् । अ॒वो॒धि । अप॑ । स्वसा॑रं । स॒नुतः । यु॒योति॑ ।

प्र॒ऽमि॒न॒ती । म॑नु॒ष्या । यु॒गानि॑ । यो॒षां । जा॒रस्य॑ । च॒क्षसा॑ । वि । भा॒ति ॥ ११ ॥

दि॒वो न॒भसो॑ऽतान् प्रा॒तान्यू॒र्ख॑ती वि॒वृ॒तान्त॑मसा वि॒युक्ता॑न् कु॒र्वन्तु॑षा
 अ॒वो॒धि । सर्वैः प्राणिभिर्ज्ञायि । ज्ञाताभूत् । तदनन्तरं स्वसारमुपसः प्रादुर्भावे
 सति स्वयमेव सरन्ती निशां सनुतः । अंतर्हितनामितत् । अंतर्हितप्रदेशेऽयु-

योति । अपगमय्य पृथङ्गरोति । मनुष्या मनुष्याणां संबंधीनि युगानि कृतचे-
तादीनि प्रमिनती स्वगमनागमनाभ्यां प्रकर्षेण हिंसती जारस्य राचेर्जरयितुः
सूर्यस्य योषा जायोषाश्चक्षसात्मीयेन प्रकाशेन विभाति । विशेषेण प्रकाशते ॥
व्यूहन्ती । ऊर्णुञ् आच्छादने । विपूर्वादस्माद्धटः शतृ । उगितश्चेति डीप् ।
शतुरनुम इति नद्या उदात्तत्वं । सनुतः । एतदंतोदात्तं स्वरादिषु निपातितं ।
अतोऽथ्यसंज्ञायामव्ययादाप्सुप इति सप्तम्या लुक् । युयोति । यु मिथ्यणामि-
थ्ययोः । बहुलं छंदसीति शपः ध्रुः । मनुष्या । सुपां सुलुगिति पष्ठ्या डदेशः ।
युगानि । युजेः करणे कर्मणि वा घञ् । चजोः कु घिण्यतोरिति कुवं । उज्झादिषु
कालविशेषे रथाद्युपकरणे च युगशब्दपाठात् लघूपधगुणाभावः । उज्झादीनां
चेत्यंतोदात्तत्वं । जारस्य । दारजारौ कर्तरि णिलुक् चेति घञंतो निपात्यते ॥

द्वादशीमृचमाह ॥

प॒नू॒न्न चि॒त्रा सु॒भगा॑ प्र॒थाना॑ सि॒धुर्न॑ द्यो॒दं उ॒र्वि॒या व्य॑श्चैत् ।

अ॒मिन॑ती॒ दै॒व्यानि॑ व्र॒तानि॑ सू॒र्यस्य॑ चेति॒ र॒श्मि॒भिर्दृ॑श॒न्ता ॥ १२ ॥

प॒नू॒न् । न । चि॒त्रा । सु॒ऽभगा॑ । प्र॒थाना॑ । सि॒धुः । न । द्यो॒दं । उ॒र्वि॒या । वि । व्य॑श्चैत् ।

अ॒मिन॑ती । दै॒व्यानि॑ । व्र॒तानि॑ । सू॒र्यस्य॑ । चेति॒ । र॒श्मि॒ऽभिः । दृ॒श॒न्ता ॥ १२ ॥

सुभगा शोभनधना चित्रा चायनीया पूजनीयोषाः प॒नू॒न्न यथा प॒नू॒न् गो-
पालकोऽरण्ये विस्तारयति तथा प्रथाना तेजांसि विस्तारयंत्युर्विषोर्वी महती ।
एवंभूता सा व्यश्चैत् । सर्वे जगद्वाप्नोत् । तत्र दृष्टांतः । सि॒धुर्न॑ द्यो॒दः । यथा
स्यंदनशीलमुदकं निम्नदेशेऽचिरादेव व्याप्नोति तद्वत् । सैवोषाः सूर्यस्य रश्मिभिः
किरणैः सह दृशाना दृश्यमाना सती चेति । प्रज्ञातासीत् । किं कुर्वती । दैव्यानि
देवसंबंधीनि व्रतानि दर्शपूर्णमासादीनि कर्माण्यमिनती । अहिंसती । अनुष्ठाने
यजमानान्प्रवर्तयतीत्यर्थः । उपसः प्रादुर्भावानंतरं ह्यग्निहोत्रादीनि सर्वाणि
कर्माण्यनुष्ठीयन्ते । न रात्रौ न सायमस्ति देवया अजुष्टमिति श्रुतेः ॥ प्रथाना ।
प्रथ प्रख्याने । अस्मादंतर्भावित्तरण्योक्षाच्छीलिकथानश् । बहुलं छंदसीति
शपो लुक् । सि॒धुः । स्यंदू प्रसवणे । स्यंदेः संप्रसारणं धश्चेत्युप्रत्ययः । निदित्य-
नुवृत्तेराद्युदात्तत्वं । व्यश्चैत् । दुश्शेष्टि गतिवृद्धोः । लुङ्वाङ्चङोर्विकल्पितत्वात्
। पा० ३. १. ४९. ५६. । छेः सिच् । आगमानुशासनस्थानित्यत्वादिद्विभावः । सिचि

वृद्धिः । पा० ७. २. १. अनिडादित्वात् ह्यंतक्षयेति वृद्धिप्रतिषेधाभावः । बहुलं
 छंदसि । पा० ७. ३. ९७. इतीडागमाभावः । स्कोः संयोगाद्योरिति सलोपः ।
 चेति । चिती संज्ञाने । कर्मणि लुङि बहुलं छंदसमाज्ञोऽपीत्यडभावः ।
 दृशाना । दृशेः कर्मणि लटः शानच् । बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक् ॥
 प्रातरनुवाकस्योपस्ये कृतावौष्णिहे छंदस्युपस्तच्चित्रमिति तृचो विनियुक्तः ।
 आश्विनशस्त्रे च । अथोपस्य इति खंडे सूचितं । उपस्तच्चित्रमाभरेति तिस्र
 औष्णिहं । आ० ४. १४. इति ॥

तत्र प्रथमां सूक्ते त्रयोदशीमृचमाह ॥

उपस्तच्चित्रमा भरास्मभ्यं वाजिनीवति ।

येन तोक् च तनयं च धामहे ॥ १३ ॥

उपः । तत् । चित्रं । आ । भर । अस्मभ्यं । वाजिनीवति ।

येन । तोक् । च । तनयं । च । धामहे ॥ १३ ॥

हे वाजिनीवति । वाजो हविलक्ष्णमन्त्रं । तद्युक्ता क्रिया वाजिनी । तथा
 क्रियया युक्त उप उपोदेवतेऽस्मभ्यं चित्रं चायनीयं तद्धनमाभर । आहर प्रयच्छ ।
 येन धनेन तोक् पुत्रं तनयं तत्पुत्रं च धामहे । दध्महे धारयमः । अत्र निरुक्तं ।
 उपस्तच्चित्रं चायनीयं धनमाहरास्मभ्यमन्त्रवति येन पुत्रांश्च पौत्रांश्च दधीमहि
 । नि० १२. ६. इति ॥ धामहे । दधातेर्लटि बहुलं छंदसीति शपो लुक् । व्यत्य-
 येनाद्युदात्तत्वं । यद्वा लोट्याहुत्तमस्य पिच्छेत्याडागमः । प्रत्ययस्य पिब्रज्ञावश्च ।
 अतः प्रत्ययस्य पिब्रादनुदात्तत्वे धातुस्वरः शिष्यते । अस्मिन्पक्ष एत ए । पा० ३.
 ४. ९३. इत्येताभावी व्यत्ययेन द्रष्टव्यः । यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥

* अथ चतुर्दशीमृचमाह ॥

उषो अद्येह गोमत्यर्थावति विभावरि ।

रेवदस्मे व्युच्छ सूनृतावति ॥ १४ ॥

उषः । अद्य । इह । गोऽमति । अर्थऽवति । विभाऽवरि ।

रेवत् । अस्मे इति । वि । उच्छ । सूनृताऽवति ॥ १४ ॥

हे गोमति । अस्मभ्यं दातव्येर्गोभिर्युक्ते । तथाश्वावति । अश्वैर्युक्ते । विभावरि

विशिष्टप्रकाशोपेते । सूनृतावति । प्रियसत्यात्मिका वाक् सूनृता । तादृश्या वाचा युक्ते । एवंभूते हे उप उपोदेवतेऽद्येदानीं प्रभातसमय इहास्मिन्देहेऽस्मे अस्माकं रेवत् धनयुक्तं कर्म यथा भवति तथा व्युच्छ । नैशं तमो निवारय ॥ अश्वावति । मंचे सोमाश्वेद्विद्येति मत्तौ दीर्घत्वं । पादादित्वादामंचितस्याष्टमिकनिघाताभावः । रेवत् । रयेर्मत्तौ बहुलमिति संप्रसारणं । छंदसीर इति मतुपो वत् । रेश्वाच्च मतुप उदात्तत्वं वक्तव्यमिति मतुप उदात्तत्वं । उच्छ । उच्छी विवासे । विवासे विसर्जनं ॥

पंचदशीमृचमाह ॥

युक्त्वा हि वाजिनीवत्यश्वौ अद्यारुणौ उपः ।

अथा नो विश्वा सौभगान्या वह ॥ १५ ॥

युक्त्वा । हि । वाजिनीऽवति । अश्वान् । अद्य । अरुणान् । उपः ।

अथ । नः । विश्वा । सौभगानि । आ । वह ॥ १५ ॥

हे वाजिनीवति हविलंश्वणान्वत्युप उपोदेवते । अरुणानरुणवर्णानश्वानश्वस्थानीयान् गोविशेषानद्यास्मिन्काले युक्त्वा हि । योजयैव । हिरवधारणे । अथानंतरं रथमास्तु विश्वा सौभगानि सर्वाणि सौभाग्यानि नोऽस्मभ्यमावह । आनय ॥ अश्वान् । दीर्घाददि समानपाद इति संहितायां नकारस्य ह्रं । आतोऽटि नित्यमिति सानुनासिक आकारः । सौभगानि । सुभगान्मंच इत्युक्ताच्चादिषु पाठाद्भावकर्मणोरर्थयोः प्राणभृज्जातिवशोवचनोक्ताच्चादिभ्योऽजित्यञ्प्रत्ययः । दृङ्गसिन्ध्वन्ते पूर्वपदस्य चेत्युभयपदवृद्धौ प्राप्तायां सर्वविधीनां छंदसि विकल्पितत्वादचोन्नरपदवृद्धिर्न भवतीत्युक्तं ॥

॥ इति प्रथमस्य षष्ठे षड्विंशो वर्गः ॥

प्रातरनुवाकस्याश्विने क्रतायौषिहे छंदस्यश्विना वर्तिरित्ययं नृचः । आश्विनशस्त्रे च । तथा च सूचितं । अश्विना वर्तिरसदाश्विनावेह गच्छतमिति नृचौ । आ० ४. १५. इति ॥ नृचे, प्रथमां सूक्ते षोडशीमृचमाह ॥

अश्विना वर्तिरसदा गोमदस्त्रा हिरण्यवत् ।

अर्वाययं समनसा नि यच्छतं ॥ १६ ॥

अश्विना । वर्तिः । अस्मत् । आ । गोऽमत् । दसा । हिरण्यऽवत् ।

अर्वाक् । रथः । संऽमनसा । नि । यच्छतः ॥ १६ ॥

उपःसाहचर्याद्बुद्धिस्थावश्विनाविदमादिकेन तृचेन स्तुयेते । हे अश्विना । अश्ववन्तौ व्यापनशीलौ वा देवौ । दसा शत्रूणामुपक्षपयितारौ । अस्मदस्माकं वर्तिवर्तनहेतुभूतं गृहमा समन्तान्नेमद्बहुभिर्गोभिर्भुक्तं हिरण्यवद्वितरमणीयधनयुक्तं च यथा भवति तथा समनसा समानमनस्की संतौ युवां युष्मदीयं रथमर्वाक् अर्वाचीनमस्मदीयगृहमभिमुखं नियच्छतं । आवर्तयतं ॥ अश्विना । सुपां सुलुगित्याकारः । वर्तिः । वर्ततेऽस्मिन्निति वर्तिर्गृहं । औणादिक इति प्रत्ययः । अस्मत् । सुपां सुलुगिति पश्चा लुक् । समनसा । समानं मनो ययोस्ती । समानस्य छंदसीति सभावः ॥

सप्तदशीमृचमाह ॥

यावित्था श्लोकमा दिवो ज्योतिर्जनाय चक्रधुः ।

आ न ऊर्जं वहतमश्विना युवं ॥ १७ ॥

यौ । इत्या । श्लोकं । आ । दिवः । ज्योतिः । जनाय । चक्रधुः ।

आ । नः । ऊर्जं । वहतं । अश्विना । युवं ॥ १७ ॥

हे अश्विनौ यौ युवां दिवो शुलोकात् श्लोकमुपश्लोकनीयं प्रशंसनीयं ज्योतिस्तेज इत्येत्यमस्माभिरनुभूयमानेन प्रकारेण चक्रधुः । कृतवन्तौ । केषांचिन्मतेन सूर्याचंद्रमसावश्विनावुच्येते । तदुक्तं यास्केन । तत्कावश्विनौ द्यावापृथिव्याचित्येके सूर्याचंद्रमसावित्येक इति । तथा च प्रकाशकत्वं तयोरुपपन्नं । तौ युवं युवां नोऽस्मभ्यमूर्जे बलप्रदमन्त्रभावहंतं । आनयतं प्रयच्छतं ॥ श्लोकं । श्लोकं संपाते । अयं स्तुत्यर्थाऽपि । कर्मणि घञ् । जिह्वादाद्युदात्तत्वं ॥

अष्टादशीमृचमाह ॥

एह देवा मयोभुवा दसा हिरण्यवर्तनी ।

उषवुधो वहंतु सोमपीतये ॥ १८ ॥

आ । इह । देवा । मयःऽभुवा । दसा । हिरण्यवर्तनी इति हिरण्यऽवर्तनी ।

उपःऽयुधः । वहंतु । सोमऽपीतये ॥ १८ ॥

उषर्वुध उपसि प्रवुद्धा अश्व्या इहास्मिन्यागे सोमपीतये सोमपानाय दसा
शत्रूणामुपक्षपयितारावश्विनावावहंतु । आनयंतु । कीदृशौ । देवा । देवनशीलौ
दानादिगुणयुक्तौ वा । मयोभुवा । मयस आरोग्यप्रदस्य सुखस्य भावयितारौ ।
अश्विनौ वै देवानां भिपजाविति श्रुतेः । हिरण्यवर्तनी । वर्ततेऽनेनेति व्युत्पत्त्या
वर्तनिशब्देन रथ उच्यते । सुवर्णमयो वर्तनिर्ययोस्तौ ॥ देवेत्यादिषु त्रिषु सुपां
सुलुगित्याकारः । सोमपीतये । पा पाने । भावे क्तिनि घुमास्येतीत्वं । सोमस्य
पीतिः सोमपीतिः । दासीभारादिवात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य षष्ठे सप्तविंशो वर्गः ॥

अग्नीषोमाविति द्वादशर्चं नवमं सूक्तं गीतमस्यार्पे । आदितस्त्रिसोऽनुष्टुभः ।
नवम्याद्यास्त्रिसो गायत्र्यः । अष्टमी जगती त्रिष्टुप् । शिष्टाः पंच त्रिष्टुभः ।
अग्नीषोमौ देवता । तथा चानुक्रांतं । अग्नीषोमौ द्वादशाग्नीषोमीयमाद्यास्त्रि-
सोऽनुष्टुभ उपांत्यास्त्रिसो गायत्र्योऽष्टमी जगती वेति ॥ अग्नीषोमीयस्य पशोर्व-
पापुरोडाशहविषामादितस्त्रिस्त ऋचः क्रमेणानुवाक्याः । सूचितं च । अग्नीषो-
माविमं सु मे युवमेतानि दिवि रोचनानीति तृचौ । आ० ३. ६. इति ॥

तच्च प्रथमामृचमाह ॥

अग्नीषोमाविमं सु मे ऋणुतं वृषणा हवं ।

प्रति सूक्तानि हर्यंतं भवतं दाशुषे मयः ॥ १ ॥

अग्नीषोमौ । इमं । सु । मे । ऋणुतं । वृषणा । हवं ।

प्रति । सुऽउक्तानि । हर्यंतं । भवतं । दाशुषे । मयः ॥ १ ॥

वृषणा वृषणौ कामानां वर्पितारौ हे अग्नीषोमौ । इममिदानीं प्रयुज्यमानं
मे मदीयं हवमाह्वानं सु ऋणुतं । सम्यगवगच्छतं । सूक्तानि शोभनानि स्तुति-
लक्षणान्यस्माभिः कृतानि वचांसि प्रतिहर्यंतं । प्रत्येकं कामयेथां । तदनंतरं
दाशुषे चरुपुरोडाशादीनि दत्तवन्ते यजमानाय मयो मयसः सुखस्य दातारौ
भवतं ॥ अग्नीषोमौ । अग्निश्च सोमश्च । इदमेः सोमवरुणयोः । पा० ६. ३. २१ ।
इतीत्वं । अग्नेः स्तुत्स्वोमसोमाः । पा० ६. ३. ६२ । इति षत्वं । देवताद्वन्द्वे चेतुभय-
पदप्रकृतिस्वरे प्राप्त आमंचितस्य चेत्याद्युदात्तत्वं । वृषणा । सुपां सुलुगित्या-
कारः । वा षपूर्वस्येति विकल्पनादुपधाया दीर्घाभावः । हवं । भावेऽनुपसर्गस्येति

ह्यतेरप् संप्रसारणं च । सूक्तानि । सुपूर्वाद्युक्तेः कर्मणि निष्ठा । सूपमानात् क्त
इत्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । हर्यंतं । हर्यं गतिकांत्योः । भौवादिकः ॥

यदा पौर्णमास्यामग्नीषोमावुपांशुयाजस्य देवता तदानीमग्नीषोमा यो अद्येति
तस्यानुवाक्या । सूचितं चोक्ता देवता इति खंडे । अग्नीषोमा यो अद्य वामान्यं
दिवो मातरिश्वा जभार । आ० १. ६. इति ॥ तामेतां द्वितीयामृचमाह ॥

अग्नीषोमा यो अद्य वामिदं वचः सपर्येति ।

तस्मै धत्तं सुवीर्यं गवां पोषं स्वध्वं ॥ २ ॥

अग्नीषोमा । यः । अद्य । वां । इदं । वचः । सपर्येति ।

तस्मै । धत्तं । सु०वीर्यं । गवां । पोषं । सु०अध्वं ॥ २ ॥

हे अग्नीषोमौ यो यजमानोऽद्यास्मिन्कर्मणि वां युवाभ्यां युष्मदर्थमिदं
स्तुतिलक्षणं वचो वाक्यं सपर्येति । पूजितं करोति । तस्मै यजमानाय गवां
पशूनां पोषमभिवृद्धिं धत्तं । प्रयच्छतं । कीदृशं पोषं । सुवीर्यं । शोभनेन वीर्येण
सामर्थ्यनोपेतं । स्वध्वं । शोभनैरग्नैर्युक्तं ॥ गवां । सावेकाच इति प्राप्तस्य
विभक्त्युदात्तत्वस्य न गोश्च न साववरेति प्रतिषेधः ॥

तृतीयामृचमाह ॥

अग्नीषोमा य आहुतिं यो वां दाशाद्विष्कृतिं ।

स प्रजया सुवीर्यं विश्वमायुर्व्यश्नवत् ॥ ३ ॥

अग्नीषोमा । यः । आ०हुतिं । यः । वां । दाशात् । ह्विः०कृतिं ।

सः । प्र०जया । सु०वीर्यं । विश्वं । आयुः । वि । अ०अश्नवत् ॥ ३ ॥

हे अग्नीषोमौ यो यजमान आहुतिमाज्याहुतिं वां युवाभ्यां दाशात् । दद्यात् ।
अथवा हविष्कृतिं हविषा चरुपुरोडाशादिना कृतामाहुतिं यो यजमानो दद्यात् ।
स यजमानः प्रजया पुत्रपौत्रादिना युक्तं सुवीर्यं शोभनवीर्ययुक्तं विश्वं सर्वमा-
युजीवनं व्यश्नवत् । व्याप्नोत् ॥ आहुतिं । जुहोतेः क्तिनि तादौ चेति गतेः
प्रकृतिस्वरत्वं । दाशात् । दांष्ट्र दाने । लेट्याडागमः । यद्वृत्तयोगादनुधातः ।
हविष्कृतिं । हविषः कृतिः करणं यस्यामाहुतौ । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ।

नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्थस्येति विसर्जनीयस्य पत्वं । अश्ववत् । अश्वोतेर्यत्येन
परस्मैपदं । लेट्वाडागमः ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

अग्नीषोमा चेति त्वीर्यं वां यदमुष्णीतमवसं पणिं गाः ।

अवातिरतं वृसयस्य शेषोऽविंदतं ज्योतिरेकं बहुभ्यः ॥ ४ ॥

अग्नीषोमा । चेति । तत् । वीर्यं । वां । यत् । अमुष्णीतं । अवसं । पणिं । गाः ।

अव । अतिरतं । वृसयस्य । शेषः । अविंदतं । ज्योतिः । एकं । बहुऽभ्यः ॥ ४ ॥

हे अग्नीषोमौ वां युवयोस्तद्वत्समाणं वीर्यं सामर्थ्यं चेति । अस्माभिर्ज्ञात-
मभूत् । यद्येन वीर्येण गा अवसं गोरूपमन्नं पणिं पण्येः । विभक्त्यव्यत्ययः ।
एतन्नाम्नोऽसुरादमुष्णीतं । अपाहाष्टं । तथा वृसयस्य । वृसिर्वेष्टनार्थः । वृसयति
सर्वं वेष्टयतीति वृसयोऽसुरस्त्वष्टा । तस्यासुरस्य शेषोऽपत्वं । शेष इत्यपत्यनाम्
शिष्यते प्रयत इति यास्कः । नि० ३. २. । त्वष्टकाशादुपन्नं वृचमवातिरतं । अवा-
धिष्टं । अवतिरतिर्वधकर्मा । प्राणापानरूपयोर्युवयोर्वृचेऽनवस्थानात् सरणं
प्राप्तः । तथा चास्मायते । तस्माज्जंजभ्यमानादग्नीषोमौ निरक्रामतां प्राणापानौ
वा एनं तदजहितामिति । ततो वृचवधानंतरं ज्योतिर्द्योतमानं सूर्यमेकं नभसि
गच्छंतं बहुभ्यो जनेभ्यो बहूनामर्थायाविंदतं । अलप्साथां । एतत्सर्वं येन वीर्येण
क्रियते तदस्माभिर्ज्ञातमित्यर्थः ॥ चेति । द्विती संज्ञाने । लुङि चिण् भावकर्म-
णोरिति चेश्विणदेशः । चिणो लुगिति तश्चस्य लुक् । अमुष्णीतं । मुप स्तेमे ।
क्रय्यादिकः । अवसं । अवतेरौणादिकोऽसच् । शेषः । सुपां सुलुगिति द्विती-
यायाः सुः । एकं । इण् गतौ । इण्भीक्षापाशत्यतिमर्चिभ्यः कन्निति कन्प्रत्ययः ।
निह्वादाद्युदात्तत्वं ॥

अग्नीषोमीयस्य पशोर्वेपापुरोडाशहविषां युवमेतानीत्याद्यास्तिस्रश्चः क्रमेण
याज्याः । सूचं तु पूर्वमेवोदाहृतं । आ० ३. ६. ॥ पौर्णमासयागेऽग्नीषोमीयस्य पुसे-
डाशस्य युवमेतानीत्येषा याज्या । उक्ता देवता इति खंडे सूचितं । युवमेतानि दिवि
रोचनानीन्द्राग्नी अवसागतं । आ० १. ६. । इति ॥ तामेतां सूक्ते पंचमीमृचमाह ॥

युवमेतानि दिवि रोचनान्यग्निर्ध्वं सोम सक्तू अधत्तं ।

युवं सिधूरभिश्स्तेरवद्यादग्नीषोमावमुचतं गृभीतान् ॥ ५ ॥

युवं। एतानि। दिवि। रोचनानि। अग्निः। च। सोमः। सक्त्रू इति सऽक्त्रू। अधत्तं।
युवं। सिंधून्। अभिऽशस्तेः। अवधात्। अग्नीषोमी। अमुंचतं। गृभीतान् ॥ ५ ॥

हे सोम त्वमग्निश्च सक्त्रू समानकर्माणौ संती युवं युवां रोचनानि रोच-
मानानि दीप्यमानान्येतान्यस्माभिर्निशि दृश्यमानानि तारायहादीनि ज्योतीषि
दिवि द्युलोकेऽधत्तं । अधारयतं । उत्तरार्द्धस्येयमाख्यायिका । इंद्रो वृचं हत्वा
ब्रह्महत्याया भीतः सन् पृथिव्यां वृक्षेषु स्त्रीष्वप्यु च तां ब्रह्महत्यां न्यमाक्षीत्
तासामपां शुद्धिरग्नीषोमाभ्यां जातेति । ब्रह्महत्याशेन पापेन गृभीतान् गृही-
तानाक्रांतान् सिंधून् नदीविशेषान् हे अग्नीषोमी युवामभिशस्तेरभिशस्यमा-
नादभितः प्रकृतितादवधात्तस्मात्पापादमुंचतं । मुक्तवन्तौ । यदा वृच इंद्रेण हतः
सन् नदीपु पपात । ततो मृतेन वृचशरीरेण नद्यः सर्वा दुष्टा बभूवुः । तथा च
तैत्तिरीयकं । इंद्रो वृचमहन् सोऽपोऽभ्यक्षियत । तासां यन्मेध्यं यज्ञियं सदेव-
मासीन्नदपोदक्रामदिति । तेन दोषेण गृहीता नदीस्तस्मादोपादग्नीषोमी मुक्त-
वन्तौ ॥ रोचनानि । रुच दीप्तौ । अनुदात्तेतश्च हलादेरिति युच् । सिंधून् ।
दीर्घादटि समानपाद इति नकारस्य रुत्वं । अचानुनासिक इत्यनुनासिकः ।
गृभीतान् । हयहोभे इति भत्वं ॥

अग्नीषोमीयस्योपांशुयाजस्यान्यं दिव इत्येषा याज्या । अग्नीषोमा यो अद्य
वामित्यत्र सूत्रमुदाहृतं । आ० १. ६. ॥ तामेतां षष्ठीमृचमाह ॥

अन्यं दिवो मातरिषां जभारामप्रादन्यं परि श्येनो अद्रेः ।

अग्नीषोमा ब्रह्मणा वावृधानोहं यज्ञाय चक्रधुरु लोकं ॥ ६ ॥

आ । अन्यं । दिवः । मातरिषां । जभार । अमप्रात् । अन्यं । परि । श्येनः । अद्रेः ।

अग्नीषोमा । ब्रह्मणा । वावृधाना । उहं । यज्ञाय । चक्रधुः । ऊं इति । लोकं ॥ ६ ॥

हे अग्नीषोमी युवयोर्मध्येऽन्यमेकमग्निं मातरिषा वायुदिवो द्युलोकादाज-
भार । भृगवे यजमानायाजहार । तथा च संचांतरं । द्विजन्मानं रयिमिव प्रशस्तं
रातिं भर भृगवे मातरिष्यति । श्येनः शसनीयगतिमान्पक्षी पक्ष्याकारा गायत्र्यन्यं
सोममद्रेः परि मेरोरुपर्यवस्थितात्स्वर्गादमप्रात् । चलादाहृतवन्ती । एवं महानु-
भावौ युवां ब्रह्मणा सष्टा मंत्ररूपेण स्तोत्रेण हविलक्षणेनानेन वा वावृधाना

वर्धमानौ युवां यज्ञायान्येषां देवानां यागायोहं विस्तीर्णं लोकं स्थानं चक्रयुः ।
कृतवन्तौ । उ इत्येतत्पादपूरणं । आज्यभागदेवतयोरग्नीषोमयोस्तरार्द्धदक्षिणार्द्ध-
योर्हूयते । तन्मध्येऽन्यदेवत्यानि सर्वाणि हवींषि हूयन्ते । तन्मध्यमं स्थानमग्नीषो-
मकृतं । तथा च तैत्तिरीयकं । राजानौ वा एतौ देवानां यदग्नीषोमावन्तरा
देवता इज्येते देवतानां विधृत्या इति ॥ वावृधाना । वृधेर्लिटि कानच् । छांद-
समभ्यासस्य दीर्घत्वं । सुपां सुलुगित्याकारः ॥

॥ इति प्रथमस्य षष्ठेऽष्टाविंशो वर्गः ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

अग्नीषोमा हविषः प्रस्थितस्य वीतं हर्यंतं वृषणा जुषेयां ।

सुशर्माणा स्ववसा हि भूतमथा धत्तं यजमानाय शं योः ॥ ७ ॥

अग्नीषोमा । हविषः । प्रस्थितस्य । वीतं । हर्यंतं । वृषणा । जुषेयां ।

सुऽशर्माणा । सुऽअवसा । हि । भूतं । अथ । धत्तं । यजमानाय । शं । योः ॥ ७ ॥

हे अग्नीषोमौ प्रस्थितस्य होमार्थमाहवनीयसमीपं प्राप्तं हविष इदं हविर्वीतं
भक्षयंतं । तदनंतरं च हर्यंतं । अस्मान्कामयेषां । हे वृषणा कामानां वर्षितारौ
जुषेयां । अस्मदीयं परिचरणं सेवेयां । तदनंतरं सुशर्माणा शोभनमुखौ स्ववसा
हि शोभनरक्षणौ च भूतं । अस्माकं भवतं । अथानंतरं हविर्दत्तवते यजमानाय
शं शमनीयानां रोगाणां शमनं योः पृथक्कर्तव्यानां भयानां यावनं पृथक्करणं
च धत्तं । विधत्तं । कुरुतं । उक्तं च यास्तेन । शमनं च रोगाणां यावनं च भयानां
। नि० ४. २१. इति ॥ हविषः । क्रियायहणं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानत्वाच्च-
तुर्थ्यर्थे षष्ठी । वीतं । वी गतिप्रजननकांत्यसनखादनेषु । यसस्तं । अदादि-
त्वाच्छपो लुक् । वीतं च हर्यंतं चेति चार्थप्रतीतिश्चादिलोपे विभाषेति प्रथमा-
यास्तिङ्विभक्तेर्निघातप्रतिषेधः । हर्यंतं । पादादित्वान्निघाताभावः । जुषेयां ।
वृषणेत्यामंचितस्यामंचितं पूर्वमित्यविद्यमानवत्त्वे सति तिङः परत्वान्निघाता-
भावः । सुशर्माणा । स्ववसा । उभयत्र बहुव्रीहौ सोर्मनसी अलोमोषसी इत्युत्त-
रपदाद्युदात्तत्वं । भूतं । लोटि बहुलं छंदसीति शपो लुक् ॥

अग्रमीमृचमाह ॥

यो अग्रमीषोमा हविषा सपर्याद्वेद्रीचा मनसा यो धृतेन ।

तस्य व्रतं रक्षतं पातमंहसो विशे जनाय महि शर्म यच्छतं ॥ ८ ॥

यः । अग्रमीषोमा । हविषा । सपर्यात् । देवद्रीचा । मनसा । यः । धृतेन ।

तस्य । व्रतं । रक्षतं । पातं । अंहसः । विशे । जनाय । महि । शर्म । यच्छतं ॥ ८ ॥

यो यजमानोऽग्रमीषोमौ देवद्रीचा देवानंचता देवतापरायणेन श्रद्धायुक्तेन मनसांतःकरणेन युक्तः सन् हविषा चरुपुरोडाशादिना सपर्यात् । सपर्यति परिचरति । यश्च यजमानो धृतेनाज्येनाग्रमीषोमौ परिचरति । तस्य यजमानस्य व्रतं कर्म रक्षतं । अंहसः पापात्तं च यजमानं पातं । रक्षतं । विशे यागेषु प्रविशते तस्मै जनाय । यजमानाय महि महत्प्रभूतं शर्म सुखं यच्छतं । दत्तं ॥ अग्रमीषोमा । देवताद्वे । चेतुभयपदप्रकृतिस्वरत्वं । सपर्यात् । सपर पूजायां । कंडादिः । लेट्टा-डागमः । देवद्रीचा । देवानंचतीति देवद्वयः । अंचतेर्चविगित्यादिना क्तिन् । अनिदितामिति नलोपः । विश्वदेवयोश्च देरद्व्यंचती वप्रत्यये । पा० ६. ३. ९२ । इति देवशब्दस्य देरद्व्यादेशः । तृतीयैकवचनेऽच इत्यकारलोपे चाविति दीर्घत्वं । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्तेऽद्रिसंश्रितोदात्तनिपातनं कृत्स्वरनिवृत्त्यर्थमिति वचनादद्व्यादेशोऽतोदात्तः । विशे । सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं ॥

पौर्णमासयागेऽग्रमीषोमीयस्य यागस्याग्रमीषोमेत्येषानुवाक्या । तथा च सूचि-तमुक्ता देवता इति खंडे । अग्रमीषोमा सवेदसा युवमेतानि दिवि रोचनानि । आ० १. ६. १ इति ॥ तामेतां सूक्ते नवमीमृचमाह ॥

अग्रमीषोमा सवेदसा सहृती वनतं गिरं । सं देवचा वभूवयुः ॥ ९ ॥

अग्रमीषोमा । सऽवेदसा । सहृती इति सऽहृती । वनतं । गिरं । सं । देवऽचा ।

वभूवयुः ॥ ९ ॥

हे अग्रमीषोमी युवां सवेदसा समानेनैकेन वेदसा हविल्लक्षणेन धनेन युक्तौ सहृती समानह्वानौ च संती गिरोऽस्रदीयाः स्तुतीवनतं । संभजेथां । देवचा देवेषु सर्वेषु यौ युवां संबभूवयुः । संभूतौ संभावितौ प्रशस्तौ स्थः । राजानौ वा एतौ देवानां यदग्रमीषोमाविति श्रुतेः ॥ सवेदसा । समानं वेदो ययोः ।

समानस्य छंदसीति। सभावः। वनतं। वन षण् संभक्तौ। देवचा। देवमनुष्य-
पुरुषपुरुमर्त्येत्यादिना सप्तम्यर्थे चाप्रत्ययः ॥

दशमीमृचमाह ॥

अग्नीषोमावनेन वां यो वां घृतेन दाशति। तस्मै दीदयतं बृहत् ॥ १० ॥

अग्नीषोमौ। अनेन। वां। यः। वां। घृतेन। दाशति। तस्मै। दीदयतं। बृहत् ॥ १० ॥

हे अग्नीषोमौ वां युवयोः संबंधी यो यजमानोऽनेन घृतेनोत्पवनदिभिः
संस्कृतेनाज्येन युक्तं हविर्वी युवाभ्यां दाशति प्रयच्छति। तस्मै यजमानाय
बृहत्प्रभूतं धनं दीदयतं। प्रकाशयतं। प्रयच्छतमित्यर्थः ॥ दाशति। दाशृ दाने।
शप्तिपोः पित्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः। यद्वृत्तयोगादनिघातः। दीदयतं। दीद-
यतिदीप्तिर्कर्म ॥

एकादशीमृचमाह ॥

अग्नीषोमाविमानि नो युवं हव्या जुजोषतं। आ यातमुप नः सचा ॥ ११ ॥

अग्नीषोमौ। इमानि। नः। युवं। हव्या। जुजोषतं। आ। यातं। उप। नः। सचा ॥ ११ ॥

हे अग्नीषोमौ युवं युवां नोऽस्मदीयानीमानि हव्या हवीषि जुजोषतं।
सेवेथां। तदर्थं नोऽस्मान् सचा सह युवामुपायातं। उपागच्छतं ॥ जुजोषतं।
जुपी प्रीतिसेवनयोः। लोटि व्यत्ययेन शप्। छांदसं द्विवचनं। यद्वा विकरणस्य
बहुलं छंदसीति श्रुः। ततो व्यत्ययेन शप्। बहुलं छंदसीति वक्तव्यमिति वच-
नान्नाभ्यस्तस्याचि पितीति लघूपधगुणप्रतिषेधाभावः ॥

द्वादशीमृचमाह ॥

अग्नीषोमा पिपृतमर्वतो न आ पायंतामुसियां हव्यसूदः।

अस्मे बलानि मघर्वत्सु धत्तं कृणुतं नो अध्वरं श्रुष्टिमंतं ॥ १२ ॥

अग्नीषोमा। पिपृतं। अर्वतः। नः। आ। पायंतां। उसियां। हव्यऽसूदः।

अस्मे इति। बलानि। मघर्वत्सु। धत्तं। कृणुतं। नः। अध्वरं। श्रुष्टिऽमंतं ॥ १२ ॥

हे अग्नीषोमौ नोऽस्माकमर्वतोऽश्वान्पिपृतं। पालयतं। हव्यसूदः क्षीरादि-
हविष उत्पादयिष्य उसिया अस्मदीया गावश्चापायंतां। आपायिताः प्रवृद्धाः

संतु । मधवंत्सु हविलंक्षणाधनयुक्तेष्वस्मे अस्मासु बलानि धत्तं । स्थापयतं । तथा
नोऽस्माकमध्वरं यागं श्रुष्टिमंतं धनयुक्तं कृणुतं । कुस्तं ॥ पिपृतं । पृ० पालन-
पूरणयोः । पृ० इत्येके । जुहोत्यादित्वाच्छ्रुः श्रुः । अर्तिपिपत्योश्चेत्यभ्यासस्येत्वं ।
हव्यमूदः । हव्यं मूदते क्षरतीति हव्यमूदः । मूद क्षरणे । क्विप् चेति क्विप् । अस्मे ।
सुपां सुलुगिति सप्तम्याः शे आदेशः । श्रुष्टिमंतं । श्रुष्टीति धननाम । शु आश्रय्यते
व्याप्यत इति श्रुष्टिः । पृषोदरादिः । इस्वनुद्भ्यां मनुविति मनुप उदात्तत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य षष्ठ एकोनविंशो वर्गः ॥

॥ इति प्रथमे मंडले चतुर्दशोऽनुवाकः ॥

पंचदशेऽनुवाके द्वादश सूक्तानि । तत्रेमं स्तोममिति षोडशर्चं प्रथमं सूक्तं ।
आंगिरसस्य कुत्सस्यार्थं । पंचदशीषोडश्यौ त्रिष्टुभौ शिष्टा जगत्यः । अग्निर्देवता ।
पूर्वो देवा भवतु सुन्वतो रथ इति त्रयः पादा देवदेवत्याः । तन्नो मित्रो वरुण
इत्यर्चर्चो । लिङ्गोक्तमिवावरुणादिषु देवत्यः । अथवा तस्याप्यग्निरेव देवता मि-
त्रावरुणादयस्तु निपातभाक्तेनाप्रधानाः । एतत्सर्वमनुक्रांतं । इमं षोडश कुत्स
आग्नेयः तद्वित्रिष्टुवंतं पूर्वो देवास्तत्रयः पादा दैवास्तन्नो मित्रोऽर्चर्चो लिङ्गोक्त-
देवतो यदैवत्यं वा सूक्तमिति ॥ प्रातरनुवाकस्याग्नेये क्रतौ जागते छंदस्येतत्सूक्तं ।
आश्विनश्चेत्तं च । तथा च सूचितं । इमं स्तोममर्हते सं जागृवद्भिः । आ० ४. १३. ।
इति ॥ आभिष्विक्ते षष्ठेऽह्न्याग्निमारुतेऽप्येतत्सूक्तं जातवेदस्यनिविधानं ।
सूचितं च । प्रयज्यव इमं स्तोममित्याग्निमारुतं । आ० १. १. । इति ॥ तृतीयसवन
इमं स्तोममित्येषाग्नीधः प्रस्थितयाज्या । सूचितं च । इमं स्तोममर्हते जातवेदस
इति तार्तीयसवनिक्यः । आ० ५. ५. । इति ॥

तामेतां सूक्ते प्रथमामुचमाह ॥

इमं स्तोममर्हते जातवेदसे रथमिव सं महेमा मनीषया ।

भद्रा हि नः प्रमतिरस्य संसद्यमे सख्ये मा रिषामा वयं तव ॥ १ ॥

इमं । स्तोमं । अर्हते । जातवेदसे । रथं । इव । सं । महेम । मनीषया ।

भद्रा हि नः । प्रमतिः । अस्य । सं । सदिति । अग्ने । सख्ये । मा । रिषाम । वयं । तव ॥ १ ॥

अर्हते पूज्याय जातवेदसे जातानामुत्पन्नानां वेदिषु जातप्रज्ञाय जातधनाय
वाग्नेये मनीषया निशितया बुद्धेर्ममेतत्सूक्तरूपं स्तोमं स्तोत्रं रथमिव यथा

तक्षा रथं संस्करोति तथा संमहेम । सम्यक् पूजितं कुर्मः । अस्याग्नेः संसदि
संभजने नोऽस्माकं प्रमतिः प्रकृष्टा बुद्धिर्भद्रा हि । कल्याणी समर्था खलु ।
अतस्तया बुद्ध्या क्षुम इत्यर्थः । हे अग्ने तव सख्येऽस्माकं त्वया सह सखित्वे
सति वयं मा रिपाम । हिसिता न भवाम । अस्मान्बोधेत्यर्थः ॥ अर्हते । अहं
पूजायां । अर्हः प्रशंसायां । पा० ३. २. १३३. इति लट् शत्रादेशः । शपः पित्रा-
दनुदात्तत्वं । शतुश्चादुपदेशाद्भस्मावधानुकस्वरेण धातुस्वरः शिष्यते । महेमा ।
मह पूजायां । रिपामा । रिप हिंसायां । व्यत्ययेन शः । तव । युष्मदस्मदोर्द-
सीत्याद्युदात्तत्वं ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

यस्मै त्वमायजसे स साधत्यन्वां क्षेति दधते सुवीर्यं ।

स तूताव नैनमश्रोत्यंहतिरग्नें सख्ये मा रिपामा वयं तव ॥ २ ॥

यस्मै । त्वं । आऽयजसे । सः । साधति । अन्वा । क्षेति । दधते । सुवीर्यं ।

सः । तूताव । न । एनं । अश्रोति । अंहतिः । अग्नें । सख्ये । मा । रिपाम । वयं । तव ॥ २ ॥

यस्मै यजमानाय हे अग्ने त्वमायजसे देवानाभिमुख्येन यजसि स यजमानः
साधति । स्वाभिलषितं साधयति । प्राप्नोतीत्यर्थः । किंच स यजमानोऽनवां
शत्रुभिरप्रवृत्तः सन् क्षेति । निवसति । तथा सुवीर्यं शोभनवीर्येण धनं दधते ।
धारयति । प्राप्नोतीत्यर्थः । धृत्वा च स यजमानस्तूताव । वर्धते । एनं यजमा-
नमंहतिरार्तिदारिद्र्यं नाश्रोति । न प्राप्नोतीत्यर्थः । अन्यत्पूर्ववत् ॥ साधति ।
पिधु संराद्धौ । शिचि सिध्यतेरपारलीकिके । पा० ६. १. ४९. इत्यात्वं । छंदसु-
भययेति शप आर्द्धधातुकत्वाणेरनिटीति शिलोपः । क्षेति । क्षि निवास-
गत्योः । बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक् । दधते । दध धारणे । भौवादिकः ।
तूताव । तु इति वृद्धयर्थः सौत्रो धातुः । अस्माच्छांदसो लिट् । तुजादि-
त्वादभ्यासस्य दीर्घत्वं । अश्रोति । व्यत्ययेन परस्मैपदं । अंहतिः । हंतैरंह च
। उ० ४. ६३. इत्यतिप्रत्ययः । चिदित्यनुवृत्तेरंतोदात्तत्वं ॥

तृतीयामृचमाह ॥

शक्मे त्वा समिधं साधया धियस्त्वे देवा हविरंदंत्याहुतं ।

त्वमादित्यो आ वह तान्युपशमस्यग्नें सख्ये मा रिपामा वयं तव ॥ ३ ॥

शकेम । त्वा । संऽइधं । साधय । धियः । त्वे इति । देवाः । हविः । अदति । आऽहुतं ।
त्वं । आदित्यान् । आ । वह । तान् । हि । उश्मसि । अग्ने । सख्ये । मा । रिपाम् ।
वयं । तव ॥ ३ ॥

हे अग्ने त्वा त्वां समिधं सम्यगिद्धं कर्तुं शकेम । शक्ता भूयास्म । त्वं च धियोऽस्म-
दीमानि दर्शपूर्णमासादीनि, कर्माणि साधय । निष्पादय । त्वया हि सर्वं यागा
निष्पाद्यन्ते । यस्मात्त्वे, त्वय्यग्रावाहुतं ऋत्विग्भिः प्रक्षिप्तं चरुपुरोडाशादिकं हविर्देवा
अदति । भक्षयन्ति । तस्मात्त्वं साधयेत्यर्थः । अपि च त्वमादित्यानदितेः पुत्रान्
सर्वादेवानावह । अस्मद्यज्ञार्थमानय । तान्हीदानीमेव वयमुश्मसि । काम-
यामहे । अन्यत्पूर्ववत् ॥ शकेम । शक्नु शक्ता । लिङ्माशिष्यङ् । अदुपदेशज्ञ-
सार्वधातुकानुदात्तत्वेऽङ् एव स्वरः शिष्यते । समिधं । जिह्मी दीप्तौ । अस्मात्सं-
पदादिलक्षणः कर्मणि क्तिप् । त्वे । सुपां सुलुगिति सप्तम्येकवचनस्य शे आदेशः ।
उश्मसि । वयं कांतौ । इदंतो मसिः । अदादित्वाच्छपो लुक् । यहिज्येत्यादिना
संप्रसारणं ॥

चतुर्थीभूचमाह ॥

भरामेध्मं कृण्वामा हवीषि ते चितयंतः पर्वणापर्वणा वयं ।

जीवातवे प्रतरं साधया धियोऽग्ने सख्ये मा रिपामा वयं तव ॥ ४ ॥

भराम । इध्मं । कृण्वाम । हवीषि । ते । चितयंतः । पर्वणाऽपर्वणा । वयं ।

जीवातवे । प्रऽतरं । साधय । धियः । अग्ने । सख्ये । मा । रिपाम् । वयं । तव ॥ ४ ॥

हे अग्ने त्वद्यागार्थमिध्ममिधनसाधनमेकविंशतिदावात्मकं समित्तमूहं भराम ।
संपादयाम । तदनंतरं ते तुभ्यं हवीषि चरुपुरोडाशादीन्यन्तानि वयं कृण्वाम ।
करवाम । किं कुर्वतः । पर्वणा पर्वणा प्रतिपक्षमावृत्ताभ्यां दर्शपूर्णमासाभ्यां
चितयंतः । त्वां प्रज्ञापयंतः । स त्वं जीवातवेऽस्माकं जीवनौषधाय चिरकाला-
वस्थानाय धियः कर्माण्यग्निहोचादीनि प्रतरं, प्रकृष्टतरं साधय । निष्पादय ।
अन्यत्समानं ॥ चितयंतः । चित्ती संज्ञाने । संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वाल्लघूपध-
गुणाभावः । पर्वणा पर्वणा । नित्यवीप्सयोरिति वीप्सायां द्विर्भावः । तस्य पर-
माभेदितमिति परस्याभेदितसंज्ञायामनुदात्तं चेत्यनुदात्तत्वं । प्रतरं । तरवंतात्प्र-
शब्दात्क्रियाप्रकर्षे वर्तमानादमु च छंदसीत्यमुप्रत्ययः ॥

पंचमीमृचमाह ॥ ।

विशा गोपा अस्य चरन्ति जंतवो द्विपच्च यदुत चतुष्पदक्षुभिः ।

चिचः प्रकेत उपसो महो अस्यग्ने सख्ये मा रिषामा वयं तव ॥ ५ ॥

विशां गोपाः अस्य चरन्ति जंतवः द्विपत् च यत् उत चतुःपत् अक्षुभिः ।

चिचः प्रऽकेतः उपसः महान् अस्ति अग्ने सख्ये मा रिषाम वयं तव ॥ ५ ॥

अस्याग्नेर्जंतवो जाता रश्मयो विशां सर्वेषां प्राणिनां गोपा गोपयितारो रक्षकाः संतश्चरन्ति । उद्रच्छन्ति । तदनन्तरं यच्च द्विपत् द्विपात् मनुष्यादिकमस्ति । उत अपि च चतुष्पत् चतुष्पात् गवादिकं यदस्ति तदुभयमक्षुभिरंजकैस्त्र्यश्वभिरक्तमाश्लिष्टमभूत् । हे अग्ने चिचो विचिचदीप्तिमुक्तः प्रकेतो रात्रावंध-
कारावृतानां सर्वेषां प्रज्ञापयिता प्रदर्शयितोपस उपोदेवताया अपि महान् गुणैरधिकोऽसि । भवसि । उपास्तु रात्रेश्वरमभागे प्रकाशयति । अग्निस्तु सर्वस्यां रात्रौ प्रकाशयतीति तस्य गुणाधिक्यं ॥ गोपाः । गुपू रक्षणे । गुपूधूपविच्छी-
त्यायप्रत्ययः । अस्मात्किप् । अतो लोपः । वेरपृक्तलोपाद्वलि लोपो बली-
यानिति पूर्वं बलि लोपः । न चातो लोपस्य स्थानिवत्त्वं । न यदातेत्यादिना यलोपं प्रति तन्निषेधात् । द्विपत् । द्वौ पादावस्येति बहुव्रीहौ संख्यासुपूर्वस्येति पादश्चद्व्यस्यात्यलोपः समासांतः । अयस्मयादित्वेन भवे पादः पदिति पद्भावः ।
एकादेशविकृतस्यानन्यवत्त्वाद्विचिभ्यां पाहन्मूर्धस्वित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । चतुष्पात् ।
पूर्ववत्समासांतः पद्भावश्च । इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्येति विसर्जनीयस्य षत्वं । वः
सख्यायाः । फि० २. ५. । इति चतुरश्रश्च आद्युदात्तः । स एव बहुव्रीहिस्त्रेण
शिष्यते ॥

॥ इति प्रथमस्य षष्ठे विंशो वर्गः ॥

षष्ठीमृचमाह ॥

त्वमध्वर्युर्होतासि पूर्यः प्रशस्ता पोता जनुषा पुरोहितः ।

विशां विद्वो अन्विज्या धीर पुण्यस्यग्ने सख्ये मा रिषामा वयं तव ॥ ६ ॥

त्वं अध्वर्युः । उत । होता । अस्ति । पूर्यः । प्रशस्ता । पोता । जनुषा । पुरः । हितः ।

विशां विद्वान् अन्विज्या धीर पुण्यसि अग्ने सख्ये मा रिषाम वयं तव ॥ ६ ॥

हे अग्ने त्वमध्वर्युरध्वरस्य यागस्य नेता देवान्प्रति प्रेरयिता यद्वा याग आध्वर्य-
वस्य कर्ता भवसि । अध्वर्यो मनुष्ये जाठररूपेण वागिन्द्रियाधिष्ठातृत्वेन वाव-
स्थाय यागनिष्पादकोऽसि । उत अपि च पूर्व्यो मुख्यो होता देवानामाह्वाता
पूर्ववद्दोतर्त्यवस्थाय हीचस्य कर्मणः कर्ता वासि । भवसि । मानुषो होतामुख्यः ।
तदपेक्षयास्य मुख्यत्वं । तथा प्रशास्ता प्रकर्षेण शास्ता सर्वेषां शिक्षकोऽसि ।
यद्वा होतर्त्यज पोतर्त्यजेत्यादिना प्रेषेण शास्तीति मैत्रावरुणः प्रशास्ता । पूर्व-
वत्तस्मिन्नावस्थाय यागनिष्पादकोऽसि । पोता यज्ञस्य पावयिता शोधयितासि ।
यद्वा पोतृनामकस्यर्त्विजः पूर्ववदधिष्ठाय यागनिष्पादकोऽसि । तथा अनुषा-
तन्मना स्वाभाव्येन पुरोहितः पुरस्तादागामिनि स्वर्गादौ हितोऽनुकूलाच-
रणोऽसि । यद्वा सर्वेषु कर्मसु पूर्वस्यां दिश्याहवनीये स्थापितोऽसि । अथवा
पुरोहितो ब्रह्मा देवपुरोहितस्य बृहस्पतेः प्रतिनिधित्वात् । तथा च मंत्रांतरं ।
बृहस्पतिर्देवानां ब्रह्माहं मनुष्याणामिति । अतस्तस्मिन्ब्रह्मणि पूर्ववदवस्थाय तद्रूपः
तन्विश्वा सर्वाण्यारत्विज्या ऋत्विजः कर्माण्याध्वर्यवादीनि विद्वान् जानस्त्वं हे धीर-
ज्ञाग्ने पुष्पसि । न्यूनाधिकभावरहित्येन संपूर्णानि करोषि । अन्यत्समानं ॥
अनुषा । जनेरुसि । पुरोहितः । दधाते कर्मणि निष्ठा । पूर्वाधरेत्यादिनासि-
प्रत्ययातः पुरसश्चोऽतोदाहः । तद्धितश्चासर्वविभक्तिरित्यथयसंज्ञायां पुरोऽव्य-
यमिति गतित्वाङ्गतिरनंतर इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । आर्त्विज्या । ब्राह्मणादि-
वात् षञ् । जिह्वादाद्युदात्तत्वं ।

सप्तमीमृचमाह ॥

यो विश्वतः सुप्रतीकः सहङ्गसि दूरे चित्सन्तुकिदिवाति रोचसे ।

रात्र्याश्चिदंधो अति देव पश्यस्यग्नें सख्ये मा रिषामा वयं तव ॥ ७ ॥

यः विश्वतः सुऽप्रतीकः सऽहङ्गः असि । दूरे चित् । सन् । तच्छित् इव । अति । रोचसे ।

रात्र्याः । चित् । अंधः । अति । देव । पश्यसि । अग्ने । सख्ये । मा । रिषाम् । वयं । तव ॥ ७ ॥

हे अग्ने यस्त्वं सुप्रतीकः शोभनांगः सन् विश्वतः सर्वस्मादपि सहङ्गसि ।
न्यूनः सहशो भवसि । स त्वं दूरे चित्सन् दूरेऽपि वर्तमानः सन् तच्छिदिव ।
तित्कनामैतत् । अंतिके वर्तमान इवातिरोचसे । अतिशयेन दीप्यसे । तदुक्तं
पास्कन । दूरेऽपि सच्चितिक इव सन्दृश्यसे । नि० ३. ११ । इति । रात्र्याश्चित् रात्रेः
अंधधिनमंधो बहुलमंधकारमपि हे देव द्योतमानाग्नेऽतिपश्यसि । अतीत्य

प्रकाशयसि । अन्यत्पूर्ववत् ॥ सुप्रतीकः । शोभनं प्रतीकोऽङ्गं यस्य । क्रत्वाद-
 येत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । सहङ् । समानान्ययोश्चेति वक्तव्यं । पा० ३. २. ६०. १. ।
 इति समानोपपदादृशेः क्तिन् । दृढश्वतुष्विति समानस्य सभावः । दृक्स्व-
 स्वतवसां छंदसि । पा० ७. १. ८३. । इति नुम् । संयोगांतलोपः । किन्प्रत्ययस्य
 कुरिति कुत्वं । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । राच्याः । रात्रेश्चाजसौ । पा० ४. १. ३१. ।
 इति ङीप् ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

पूर्वो देवा भवतु सुन्वतो रथोऽस्माकं शंसो अभ्यस्तु दूढ्यः ।

तदा जानीतेत पुष्यता वचोऽग्ने सख्ये मा रिषामा वयं तव ॥ ८ ॥

पूर्वैः देवाः भवतु । सुन्वतः । रथः । अस्माकं शंसः । अभि । अस्तु । दुःऽर्थः ।

तत् । आ । जानीते । उत । पुष्यत । वचः । अग्ने । सख्ये । मा । रिषाम । वयं । तव ॥ ८ ॥

हे देवा अग्न्यवयवभूताः सर्वे देवाः सुन्वतः सोमाभिपवं कुर्वतो यजमानस्य
 रथः पूर्वं अन्येषामयजमानानां रथेभ्यो मुख्यो भवतु । अपि चास्माकं शंसः
 शंसनीयमभिशापरूपं पापं दूढ्यो दुर्धियः पापवृद्धीनस्मदनिष्टाचरणपराञ्छनू-
 नभ्यस्तु । अभिभवतु । तान्वाधतां । तदिदं मङ्गाक्यं हे देवा आजानीत ।
 आभिमुख्येनावगच्छत । उत अपि च तद्वचोऽस्मदीयं वचनं तदर्थाचरणेन
 पुष्यत । प्रवर्धयत । हे सर्वदेवात्मकाग्ने सख्य इत्यादि पूर्ववत् ॥ सुन्वतः । शतु-
 रनुम इति विभक्तेरुदात्तत्वं । शंसः । शंस्यते कीर्त्यत इति शंसोऽभिशापः । कर्मणि
 घञ् । जिह्वादाद्युदात्तत्वं । दूढ्यः । दुष्टं ध्यायंतीति दुर्धियः । ध्ये चिन्तायमित्य-
 स्मात् किप् चेति किप् । इशियहणानुवृत्तेस्तस्य च विध्यंतरोपसंयहार्यत्वात्सं-
 सारणं । पृषोदरादिषु ध्ये चेति पाठादुरो रेफस्योत्वं । उत्तरपदादेष्टुत्वं च ॥

नवमीमृचमाह ॥

वधैर्दुःशंसाँ अप दूढ्यो जहि दूरे वा ये अंति वा के चिद्विणः ।

अथा यज्ञाय गृणते सुगं कृध्यग्ने सख्ये मा रिषामा वयं तव ॥ ९ ॥

वधैः । दुःऽशंसान् । अप । दुःऽर्थः । जहि । दूरे । वा । ये । अंति । वा । के । चित् । अविणः ।

अथ । यज्ञाय । गृणते । सुऽङ्गं । कृधि । अग्ने । सख्ये । मा । रिषाम । वयं । तव ॥ ९ ॥

हे अग्ने त्वं वधैर्हननंसाधनैरायुर्धैर्दुःशंसान्दुःखेन कीर्तनीयान्दूढो दुर्धियः पा-
पबुद्धीनपजहि । वधं प्रापय । ये केचित्-ये केचन दूरे विप्रकृष्टदेशे वातिके
समीपदेशे वा वर्तमाना अत्रिणोऽत्रारो राक्षसादयो विद्यन्ते तान्दुर्धियोऽपज-
हीत्यर्थः । अथानंतरं यज्ञाय यज्ञपतये गृणते त्वां स्तुवते यजमानाय सुगं शोभनं
मार्गं कृधि । कुरु । अन्यत्पूर्ववत् ॥ वधैः । हनश्च वध इति हंतेः करणेऽप्
वधादेशश्च । स चादंतोऽंतोदातः । तस्यातो लोपे सत्युदात्तनिवृत्तिस्वरेण प्रत्य-
यस्योदात्तत्वं । दुःशंसान् । ईषद्दुःसुप्त्विति कर्मणि खल् । लितीति प्रत्ययान्पूर्व-
स्योदात्तत्वं । जहि । लोटि हिः । हंतेर्ज इति जादेशः । तस्यासिद्धवद्वा भादि-
त्यसिद्धत्वाच्चेर्लुगभावः । अंति । अंतिकस्य कादिलोपो बहुलमिति कलोपः ।
अत्रिणः । अदेस्त्रिणि चेति त्रिणिप्रत्ययः । इकारो नकारपरिचरणार्थः । गृणते ।
शतुरनुम इति विभक्तेरुदात्तत्वं । सुगं । सुदुरोरधिकरण इति गमेर्ङः । कृधि ।
श्रुशृणुपृकृवृभृश्छंदसीति हेधिः । बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक् ॥

दशमीमृचमाह ॥

यद्युक्था अरुपा रोहिता रथे वातजूता वृषभस्येव ते रवः ।
आदिन्वसि वनिनो धूमकेतुनाग्ने सख्ये मा रिषामा वयं तव ॥ १० ॥
यत् । अयुक्थाः । अरुपा । रोहिता । रथे । वातऽजूता । वृषभस्येव । ते । रवः ।
आत् । इन्वसि । वनिनः । धूमऽकेतुना । अग्ने । सख्ये । मा । रिषाम् । वयं । तव ॥ १० ॥
हे अग्ने । अरुपा रोचमानौ रोहिता लोहितवर्णौ । रोहित इत्यग्नेरश्वस्यारख्या ।
रोहितोऽग्नेरिति दर्शनात् । रोहितेन त्वाग्निर्देवतानागमयत्विति संबवर्णाच्च ।
एते वै देवाश्वा इति हि तत्र व्याख्यातं । वातजूतौ । वातस्य चायोजूतं ज्वो
वेग इव ययोस्तौ । ईदृशावधौ रथे यद्यदायुक्थाः । अयोजयः । तदानीं वनानि
दहतस्तव रवः शब्दो वृषभस्येव ह्रस्वस्य महोद्यस्य शब्द इव गंभीरो भवति ।
आदनंतरं वनिनो वनसंबन्धान्वृक्षान्धूमकेतुना । धूमः केतुः प्रज्ञापको यस्य तादृशेन
रश्मिनेन्वसि । व्याप्नोषि । अन्यत्पूर्ववत् ॥ अयुक्थाः । युजिर् योगे । लुङि म्लो
म्लीति सकारस्य लोपः । अरूपेत्यादिद्विवचनेषु सुपां सुलुगित्वाकारः । रवः ।
रु शब्दे । ऋदोरविति भावेऽप् । इन्वसि । इवि व्याप्नौ । भौवादिकः । इदित्त्वानुम् ॥

॥ इति प्रथमस्य षष्ठ एकविंशो वर्गः ॥

एकादशीमृचमाह ॥

अथ स्वनादुत विभ्युः पतचिणो द्रप्सा यत्ते यवसादो व्यस्थिरन् ।

सुगं तत्ते तावकेभ्यो रथेभ्योऽग्ने सख्ये मा रिपामा वयं तव ॥ ११ ॥

अथ। स्वनात्। उत। विभ्युः। पतचिणः। द्रप्साः। यत्। ते। यवसऽअदः। वि। व्यस्थिरन्।

सुऽगं। तत्। ते। तावकेभ्यः। रथेभ्यः। अग्ने। सख्ये। मा। रिपाम। वयं। तव ॥ ११ ॥

हे अग्ने । अथ दग्धुं वनप्रवेशानंतरं स्वनात्त्वदीयान्पूर्वोक्तगंभीरशब्दात् ।
उतशब्दोऽप्यर्थः । पतचिणः पक्षिणोऽपि विभ्युः । विभ्यति भयं प्राप्नुवन्ति ।
उत्पतनेन देशान्तरं गंतुं समर्थाः पक्षिणोऽपि यदा भयं प्राप्नुवन्ति किमु वक्तव्य-
मन्येषां तच्चत्वनानां वृकादीनां भीतिर्जायत इति । अतस्त्वयि वनं प्रविशति सर्वे
प्राणिनो भयं प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । तादृशस्य ते तव द्रप्सा ज्वालिकदेशा यवसादो
यवसानामरण्ये वर्तमानानां नृणानामत्तारः संतो यद्यदा व्यस्थिरन् । विविध-
मवतिष्ठते । तत्तदा ते तव सर्वमरण्यं सुगं सुखेन गंतुं शक्यं । अतस्तावकेभ्यस्त्व-
दीयेभ्यो रथेभ्यश्च तदरण्यं सुगं भवति । पूर्वं प्रवृत्तैर्ज्वालैस्तृणादिषु दग्धेषु
सन्तु त्वदीया रथाः प्रतिबंधमंतरेण पश्चाद्गच्छन्तीति भावः । अन्यत्समानं ॥
विभ्युः । जिभी भये । छांदसो लिट् । एरनेकाच इति यण् । व्यस्थिरन् ।
समवप्रविभ्य इति तिष्ठतेरात्मनेपदं । लुङि व्यत्ययेन ऋस्य रन् । स्पष्टोरिच्चे-
तीत्वं । ह्रस्वादंगादिति सलोपः । तावकेभ्यः । तवकममकावेकवचन इति युष्म-
दस्तवकादेशः ॥

द्वादशीमृचमाह ॥

अयं मिचस्य वरुणस्य धार्यसेऽवयातां मरुतां हेळो अद्भुतः ।

मृळा सु नो भूर्त्वेपां मनः पुनरग्ने सख्ये मा रिपामा वयं तव ॥ १२ ॥

अयं। मिचस्य। वरुणस्य। धार्यसे। अवऽयातां। मरुतां। हेळः। अद्भुतः।

मृळा। सु। नः। भूतु। एपां। मनः। पुनः। अग्ने। सख्ये। मा। रिपाम। वयं। तव ॥ १२ ॥

अयमग्नेः स्तोता मिचस्याहरभिमानिनो देवस्य वरुणस्य रात्र्यभिमा-
निनश्च संबंधिने धार्यसे धारणायावस्थापनाय भवतु । मिचावरुणाविममग्नेः
स्तोतारं धारयतामित्यर्थः । अवयातामवस्ताद्गच्छतां स्वर्गलोकास्थाधस्तादंतरिक्षे

वर्तमानानां मरुतामेतत्संज्ञानां देवातां हेळः क्रोधोऽद्भुतो महान्भवति । अद्भुत इत्येतन्महन्नाम । तस्मात्क्रोधादिममग्नेः स्तोतारं मित्रावरुणौ रक्षतामिति शेषः । अपि च नोऽस्मान् हे अग्ने सुं मृळं । सुपु मृडय । सुखय । एषां मरुतां मनश्च पुनर्भूतु । पुनरपि प्रसन्नं भवतु । अन्यत्समानं ॥ धायसे । वहिहाधाभ्यर्च्यं दंसीति भावेऽसुन् । णिदित्यनुवृत्तेरातो युक् चिष्कृतोरिति युक् । अवयातां । या प्रापणे । अस्मादवपूर्वाहणः शतृ । शतुरनुम इति विभक्तेरुदात्तत्वं । मृळाः । मृड सुखने । छंदस्युभययेति शप आर्द्धधातुकत्वाणेरनिटीति णिलोपः । अचोऽतस्तिङ् इति संहितायां दीर्घत्वं । भूतु । बहुलं छंदसीति शपो लुक् ॥

चयोदशीमृचमाह ॥

देवो देवानामसि मित्रो अद्भुतो वसुर्वसूनामसि चारुध्वरे ।

शर्मन्स्याम तव सप्रथस्तमेऽग्ने सख्ये मा रिषामा वयं तव ॥ १३ ॥

देवः । देवानां । असि । मित्रः । अद्भुतः । वसुः । वसूनां । असि । चारुः । अध्वरे ।

शर्मन् । स्याम । तव । सप्रथः । तमे । अग्ने । सख्ये । मा । रिषाम । वयं । तव ॥ १३ ॥

हे अग्ने देवो द्योतमानस्त्वं देवानां सर्वेषामद्भुतो महान्मित्रोऽसि । प्रौढः सखां भवसि । तथा चारुः शोभनस्त्वमध्वरे यज्ञे वसूनां सर्वेषां धनानां वसुरसि । निवासयिता भवसि । अतोऽस्माकं वसूनि देहीत्यर्थः । किंच सप्रथस्तमे सर्वतः पृथुतमेऽतिशयेन विस्तीर्णे तव त्वत्संबन्धिनि शर्मणि यज्ञगृहे स्याम । प्रवर्तमाना भवेम । अन्यत्पूर्ववत् ॥ शर्मन् । सुपां सुलुगिति सप्तम्या लुक् ॥

चतुर्दशीमृचमाह ॥

तवै भद्रं यत्तमिदं स्वे दमे सोमाद्भुतो जरसे मृळयत्तमः ।

दधासि रत्नं द्रविणं च दाणुपेऽग्ने सख्ये मा रिषामा वयं तव ॥ १४ ॥

तत् । ते । भद्रं । यत् । सं । ईदं । स्वे । दमे । सोमं । आद्भुतः । जरसे । मृळयत् । तमः ।

दधासि । रत्नं । द्रविणं । च । दाणुपे । अग्ने । सख्ये । मा । रिषाम । वयं । तव ॥ १४ ॥

हे अग्ने ते त्वत्संबन्धि तत्खलु भद्रं भजनीयं । प्रशस्तमित्यर्थः । किं पुनस्तत् । स्वे दमे स्वकीय उत्तरवेदिलक्षणे निवासस्थाने । तस्यैष स्वो लोको यदुत्तर-

वेदीनाभिरिति श्रुतेः । तस्यामुत्तरवेद्यां समिद्धः सम्यक् इद्धः प्रज्वलितः सोमा-
हुतो हुतेन सोमरसेन संतर्पितः सन् जरसे । ऋत्विग्भिः स्तूयस इति यदस्ति
तद्भद्रमित्यर्थः । एवं प्रशस्तस्त्वं मृच्छयत्तमोऽतिशयेनास्माकं सुखयिता भूत्वा रत्नं
रमणीयं कर्म फलं वा द्रविणं धनं च दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय दधासि ।
प्रयच्छसि । अन्यत्समानं ॥ समिद्धः । जिग्धी दीप्ती । कर्मणि निष्ठा । श्वीदितो
निष्ठायामितीदृशप्रतिषेधः । गतिरनन्तर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । सोमाहुतः ।
सोमेनाहुतः । तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । जरसे । जरतिः स्तुति-
कर्मा । व्यत्ययेन कर्मणि कर्तृप्रत्ययः । यद्वृत्तयोगादनिघातः । दधासि । अनुदात्ते
चेत्यभ्यस्तस्याद्युदात्तत्वं ॥

पंचदशीमृचमाह ॥

यस्मै त्वं सुद्रविणो ददाशोऽनागास्त्वमदिते सर्वताता ।

यं भद्रेण श्वसा चोदयासि प्रजावता राधसा ते स्याम ॥ १५ ॥

यस्मै । त्वं । सुद्रविणः । ददाशः । अनागाः । अदिते । सर्वताता ।

यं । भद्रेण । श्वसा । चोदयासि । प्रजावता । राधसा । ते । स्याम ॥ १५ ॥

हे सुद्रविणः शोभनधनादितेऽखंडनीयाग्रे सर्वताता सर्वासु कर्मततिषु ।
यद्वा सर्वेषु यज्ञेषु वर्तमानाय यस्मै यजमानायानागास्त्वमपापत्वं पापराहित्येन
कर्माहतां त्वं ददाशः । प्रयच्छसि । स यजमानः समृद्धो भवति । यं च यजमानं
भद्रेण भजनीयेन कत्याणेन श्वसा बलेन चोदयासि । संयोजयसि । सोऽपि
समृद्धो भवति । वयं च स्तोतारः प्रजावता प्रजाभिः पुत्रपौत्रियुक्तेन ते राधसा
त्वया दत्तेन धनेन युक्ताः स्याम । भवेम ॥ सुद्रविणः । शोभनानि द्रविणानि
धनानि यस्य । दु गतौ । द्रुदक्षिभ्यामिनन् । द्रविणश्चरन्त्यांते सकारोपजन-
श्चांसः । ददाशः । दाशु दाने । लेट्वाडागमः । बहुलं छंदसीति शपः श्रुः ।
अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं । सर्वताता । सर्वदेवात्तातिलिति स्वार्थे ता-
तिलप्रत्ययः । यास्कपक्षे तु सर्वा स्तुतयो येषु यागेष्विवति बहुव्रीहौ पूर्वपद-
प्रकृतिस्वरत्वं । वर्णव्यापत्वात् । उभयत्रापि सुपां सुलुगिति सप्तम्या डादेशः ।
चोदयासि । चुद प्रेरणे । लेट्वाडागमः ॥

षोडशीमृचमाह ॥

स त्वमे सौभगत्वस्य विद्वानस्माकमायुः प्रतिरह देव ।

तन्नो मित्रो वरुणो मामहंतामदितिः सिंधुः पृथिवी उत द्यौः ॥ १६ ॥

सः । तं । अग्ने । सौभगऽत्वस्य । विद्वान् । अस्माकं । आयुः । प्र । तिर । इह । देव ।

तत् । नः । मित्रः । वरुणः । ममहंता । अदितिः । सिंधुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥ १६ ॥

हे देव दानादिगुणयुक्ताग्ने स पूर्वोक्तगुणविशिष्टत्वं सौभगत्वस्य सुभगत्वं सौभाग्यं विद्वान् जानन् इहास्मिन्कर्मण्यस्माकमायुः प्रतिर । प्रवर्धय । प्रपूर्वस्तिरतिवर्धनार्थः । त्वया प्रवर्धितं नोऽस्माकं तदायुर्मिवाद्यः षट् देवता मामहंता । पूजयतां । रक्षन्त्वित्यर्थः । मित्रः प्रमीतेस्त्राता । वरुणोऽवशिष्टानां निवारयिता । अदितिरदीनाखंडनीया वा देवमाता । सिंधुः स्पंदनशीलोदकात्मा देवता । पृथिवी प्रथिता भूदेवता । उतेति समुच्चये । द्यौः प्रकाशमाना द्युलोकात्मा देवता । एतांश्च सर्वा अग्निना प्रवर्धितमायुर्मामहंतामिति पूर्वबान्धवः ॥ सौभगत्वस्य । सुभगस्य भावः सौभगं । सुभगान्मंत्र इत्युक्ताच्चादिषु पाठाद्भावेऽञ् । पुनरपि भावप्रत्ययोत्पत्तिश्छांदसी । मामहंतां । मह पूजायां । भौवादिकः । लोटि बहुलं छंदसीति शपः श्रुः । तुजादिवाद्भ्यासस्य दीर्घत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य षष्ठे द्वाविंशो वर्गः ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दे निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुद्धभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाषे प्रथमाष्टके षष्ठोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्रुतितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वंदे विद्यातीर्थमहेश्वरं ॥

प्रथमे मंडले पंचदशेऽनुवाके प्रथमं सूक्तं व्याख्यातं । द्वे विरूपे इत्येकादशच
द्वितीयं सूक्तं । अचानुक्रम्यते । द्वे एकादशौषसाय वाग्रय इति । ऋषिश्चान्य-
स्मादिति परिभाषया कुत्तस्यानुवृत्तेरांगिरसः कुत्त ऋषिः । अनादेशपरिभाषया
त्रिष्टुप् छंदः । उपसि प्रातःकाले हविर्भाग्योऽग्निरस्ति स देवता । यज्ञाग्रेय
तदिति पूर्वोक्तत्वाद्ब्रह्मादिपरिभाषयेदमादीनि पंच सूक्तानि केवलाग्निदेवत्वानि ।
अतोऽस्य सूक्तस्यौषसगुणविशिष्टोऽग्निः शुद्धोऽग्निर्वा देवतेति वाशब्दार्थः ॥
प्रातरनुवाकस्याग्रेये ऋतौ त्रिष्टुप् छंदसीदमादिके द्वे सूक्ते । तथा च सूचित-
मथैतस्या इति खडे । द्वे विरूपे इति सूक्ते । अ० ४. १३. इति ॥ आश्विनशस्त्रे
चैते प्रातरनुवाकन्यायेन तस्यैव समान्नायस्येत्यतिदिष्टत्वात् ॥

तत्र प्रथमामृचमाह ॥

द्वे विरूपे चरतः स्वर्धे अन्यान्वा वत्समुप धापयेते ।

हरिरन्यस्यां भवति स्वधावाञ्जुक्त्रो अन्यस्यां दहशे सुवर्चाः ॥ १ ॥

द्वे इति । विरूपे इति विरूपे । चरतः । स्वर्धे इति सुऽअर्थे । अन्याऽअन्या ।

वत्सं । उप । धापयेते इति ।

हरिः । अन्यस्यां । भवति । स्वधाऽवान् । शुक्त्रः । अन्यस्यां । दहशे । सुऽवर्चाः ॥ १ ॥

स्वर्धे स्वरणे शोभनगमनागमने । यद्वा । अर्थः प्रयोजनं । शोभनप्रयोज-
नोपेते विरूपे विषमरूपे शुक्लकृष्णतया नानारूपे द्वे अहोरात्रे चरतः । पुनःपुनः
पर्यावर्तते । ते चाहोरात्रे अग्नेः सूर्यस्य च जनन्यौ । तत्र रात्रेः पुत्रः सूर्यः । स
हि गर्भवद्रात्रावर्तर्हितः सन् तस्याश्चरमभागादुत्पद्यते । अहः पुत्रोऽग्निः । स हि
तत्र विद्यमानोऽपि प्रकाशराहित्येनासत्कल्पः सन् तस्मादहः सकाशान्निर्मुक्तः
प्रकाशमानं स्वात्मानं लभते । अनयोरेतयोः पुत्रत्वं च तैत्तिरीयैरास्मायते ।
तयोरेतौ वत्सावग्निश्चादित्यश्च । रात्रेर्वत्सः श्वेत आदित्यः । अहोऽग्निस्त्रासोऽरुण

इति । ते चाहोरात्रे वत्सं स्वं स्वं पुत्रमन्यान्या परस्परव्यतिहारेणोपधापयेत् ।
 स्वकीयं रसं पाययतः । यद्रात्र्या कर्तव्यं स्वपुत्रस्यादित्यस्य रसस्य पायनं तदहः
 करोति । यदह्ना कर्तव्यं स्वपुत्रस्याग्ने-रसस्य पायनं तद्रात्रिः करोति । एतच्च
 सायंप्रातःकालीनाहुत्यभिप्रायं । श्रूयते च । तस्मा अग्नये सायं हूयते सूर्याय
 प्रातरिति । यस्मादेवं तस्मादन्यस्यां स्वजनन्या अन्यस्यामहरात्मिकायामग्नेर्जनन्यां
 हरी रसहरणशील आदित्यः स्वधावान् हविलंक्षणाद्वान्भवति । शुक्रो निर्म-
 लदीप्तिरग्निः स्वजनन्या अन्यस्यां रात्र्यामादित्यस्य जनन्यां सुवर्चाः शोभनदीप्ति-
 युक्तः सन्दृश्ये । दृश्यते ॥ स्वर्धे । ऋ गतौ । उपिकुपिगार्तिभ्यस्यन्निति भावे
 कर्मणि वा ण्यप्रत्ययः । निज्वादाद्युदात्तत्वं । शोभनोऽर्थो ययोस्ते । आद्युदात्तं
 अच् छंदसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । अन्यान्या । कर्मव्यतिहारे सर्वनाम्नो द्वे भवत इति
 वक्तव्यं । समासवच्च बहुलमिति विर्भावः । बहुलग्रहणात्समासवद्भावाभावे तस्य
 परमाधेडितमिति परस्याधेडितसंज्ञायामनुदात्तं चेत्याधेडितानुदात्तत्वं । धापयेत् ।
 धेद् पाने । धादेच इत्यात्वं । ततो हेतुमति णिच् । अतिह्रीत्यादिना धातोः
 पुगागमः । तच्च हि लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा नास्तीति ज्ञापितं शास्त्रासाह्या-
 येति कृतात्वानां निर्देशेन । स हि युक्प्राप्तिख्यापनार्थः । यदि तच्च लक्षणप्र-
 तिपदोक्तपरिभाषया पुक् न प्राप्नोति सोऽनर्थकः स्यात् । तस्मादध्यापयतीत्या-
 दाविव धापयेत् इत्यापि पुगागमः सिद्धः । निगरणचलनार्थेभ्यश्च । पा० १.
 ३.८७. इति प्राप्तस्य परस्मैपदस्य पादिषु धेद् उपसंख्यानं । पा० १.३.८९. १. इति
 प्रतिषेधादात्मनेपदं । हरिः । हज् हरणे । औणादिक इन्प्रत्ययः । जित्यादिनि-
 त्यमित्याद्युदात्तत्वं । भवति । एकान्याभ्यां समर्थोभ्यां । पा० ८. १. ६५. इति प्रथमा-
 यास्तिङ्विभक्तेर्निघातप्रतिषेधः । दहरे । दह्येच्छंदसि लुङ्लङ्लिट इति वर्तमाने
 लिट् । सुवर्चाः । शोभनं वर्चस्तेजो यस्य । सोर्मनसी अलोमोपसी इत्युत्तरप-
 दाद्युदात्तत्वं ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

दशेमं त्वष्टुर्जनयंत गर्भमर्तद्रासो युवतयो विभृचं ।

तिग्मानीकं स्वयंशसं जनेषु विरोचमानं परिं सी नयन्ति ॥ २ ॥

दशे । इमं । त्वष्टुः । जनयंत । गर्भे । अर्तद्रासः । युवतयः । विभृचं ।

तिग्मऽक्ष्णीकं स्वऽयंशसं जनेषु विऽरोचमानं परिं सी नयन्ति ॥ २ ॥

अतद्रासः स्वकार्ये जगतः पोषणेऽनलसाः । आलस्यरहिता जागरूका
 इत्यर्थः । युवतयो नित्यतरुण्यः । जरामरणरहिता इत्यर्थः । एवंभूता दश प्रा-
 च्याद्या दशसंख्याका दिशो गर्भं मेघेषु गर्भरूपेणातर्वर्तमानं त्वपुर्दीप्तान्मध्य-
 माद्यायोः सकाशाज्जनयन्त । वैद्युतमग्निमुत्पादयन्ति । यद्वा दशसंख्याका अंगुल-
 यस्त्वपुर्दीप्तस्य वायोर्गर्भं स्वकारणभूते वायौ गर्भरूपेण वर्तमानं । अग्नेर्हि वायुः
 कारणं वायोरग्निरिति श्रुतेः । एवंभूतमिममग्निरमरणयोः सकाशाज्जनयन्त । उत्पा-
 दयन्ति । कीदृश्योऽंगुलयः । अतद्रासः पुनःपुनः कर्मकरणे आलस्यरहिताः ।
 युवतयः । अपृथक्कृत्य वर्तमानाः । एकस्मिन्पाणौ संहत्यावस्थिता इत्यर्थः । कीदृ-
 शमग्निं । विभृवं । सर्वेषु भूतेषु विहृतं । जाठररूपेण विभज्य वर्तमानमित्यर्थः ।
 तिग्मानीकं । तीक्ष्णमुखं तीक्ष्णतेजसं । अत एव हि वैद्युताग्निदर्शने दृष्टिः
 प्रतिहन्यते । स्वयशसं । स्वायत्तयशस्कं । अतिशयेन यशस्विनमित्यर्थः । जनेषु
 जनपदेषु सर्वदेशेषु विरोचमानं विशेषेण दीप्यमानं । बहूनामुपकारकमित्यर्थः ।
 एवंभूतं सीमेनमग्निं परि परितः सर्वतो नयन्ति । स्वस्वोपकाराय सर्वे जनाः
 स्वकीयं देशं प्रापयन्ति ॥ त्वपुः । त्विष दीप्तौ । नभृनेष्ट्वष्ट्र इत्यादिना । उ० २. ९१ ।
 उणादिषु नृन्तो निपातितः । अतो निह्नादाद्युदात्तत्वं । विभृवं । हज् हरणे ।
 अस्मात्कर्मणि निष्ठा । छांदसो रेफोपजनः । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं ।
 ह्यहोर्भे इति भत्वं । यद्वा । औणादिकः कृप्रत्ययः । तिग्मानीकं । तिज निशाने ।
 युजिरुचित्तिजां कुलं च । उ० १. १४४ । इति मक् । अन्न प्राणने । अन्निहंशिभ्यां
 चेतीकन् । तिग्मं तीक्ष्णमनीकं यस्य । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । परि षी ।
 पूर्वपदादिति पत्वं ॥

तृतीयामुचमाह ॥

चीणि जाना परि भूपत्यस्य समुद्र एकं दिव्येकंमप्सु ।

पूर्वामनु प्र दिशं पार्थिवानामृतूनप्रशासद्भिर्दधावनुषु ॥ ३ ॥

चीणि । जाना । परि । भूषन्ति । अस्य । समुद्रे । एकं । दिवि । एकं । अप्सु ।

पूर्वा । अनु । प्र । दिशं । पार्थिवानां । ऋतून । प्रशासन् । वि । दधी । अनुषु ॥ ३ ॥

अस्याग्नेस्त्रीणि त्रिसंख्याकानि जाना जननानि जन्मानि परि भूषन्ति ।
 परितः सर्वतोऽलंकुर्वन्ति । यद्वा परीत्येष समित्येतस्य स्थाने । अस्याग्नेस्त्रीणि
 जन्मानि संभवन्ति । समुद्रेऽब्धौ वडवानलरूपेणैकं जन्म । दिवि द्युलोक आदि-

त्वात्मनैकं । अप्सु । आप इत्यंतरिक्षनाम । अंतरिक्षे वैद्युताग्निरूपेणैकं । एव-
मग्निस्त्रेधात्मानं विभज्य विष्णु स्यातेषु वर्तते इत्यर्थः । तत्रादित्यात्मना वर्त-
मानः सोऽग्निर्वर्तन्वसंताद्यान् षड्रतून्प्रशासत् प्रकर्षेण विभक्ततया ज्ञापयन्पार्थि-
वानां पृथिव्याः संबंधिनां सर्वेषां प्राणिनां पूर्वा प्राचीं प्रदिशं प्रकृष्टां ककुभं ।
अनुष्वित्येतद्वयं सम्यक्शब्दसमानार्थं सुष्ठुति यथा । सम्यगनुक्रमेण विदधौ ।
कृतवान् । स्वतो भेदरहितयोरखंडयोर्दिक्कालयोः प्राच्यादिभेदो वसंतादिभेदश्च
सूर्यगत्या निष्पाद्यते । अतः सूर्य एव तयोः कर्तृत्वर्थः ॥ जाना । जनी । प्रा-
दुभावे । घञ् । कर्षात्तत् इत्यंतोदात्तत्वे प्राप्ते वृषादेराकृतिगणत्वादाद्युदात्तत्वं ।
शेखंदसि बहुलमिति शेलोपः । भूपति । भूप अलंकारे । भौवादिकः । यद्वा
भवंतिलेष्टि सिद्धहुलं लेटीति सिप् । आगमानुशासनस्यानित्यत्वाद्विभावः संज्ञा-
पूर्वकस्य विधेरनित्यत्वाद्गुणाभावश्च । दिवि । अप्सु । उभयत्रोडिदमिति विभक्ते-
रुदात्तत्वं । पार्थिवानां । पृथिव्या आजगविति प्राग्दीव्यतीयोऽजप्रत्ययः । प्रशासत् ।
शासु अंनुशिष्टौ । अस्मात्तटः शतृ । जक्षित्यादयः पडित्यभ्यस्तसंज्ञायां नाभ्य-
स्ताच्छतुरिति नुमप्रतिषेधः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । अनुष्टु । अपदुःसुष्टु स्यः । उ०
१. २५. इति विधीयमानः कुप्रत्ययो बहुलवचनात्तिष्ठतेरनुपूर्वादपि भवति ॥

चतुर्थीभूचमाह ॥

क इमं वो निण्यमा चिकेत वत्सो मातृजनयत स्वधाभिः ।

वह्नीनां गर्भो अपसांमुपस्थान्महान्कविर्निश्चरति स्वधावान् ॥ ४ ॥

कः । इमं । वः । निण्यं । आ । चिकेत । वत्सः । मातृः । जनयत । स्वधाभिः ।

वह्नीनां गर्भः । अपसां । उपऽस्थात् । महान् । कविः । निः । चरति । स्वधावान् ॥ ४ ॥

हे ऋत्विग्यजमाना निण्यं । निणीतांतर्हितनामैतत् । अवादिषु गर्भरूपे-
णांतर्हितं । तथा च मंत्रांतरं । गर्भो यो अपां गर्भो वनानां गर्भश्च स्थातां
गर्भश्चरथामिति । एवभूतमिममग्निं वो युष्माकं मध्ये क आचिकेत । को
जानाति । न कोऽपीत्यर्थः । सोऽयमग्निर्वत्सो मेघस्थानामपां वैद्युताग्निरूपेण
पुत्रस्थानीयः सन् मातृस्तस्य मातृस्थानीयानि वृष्ट्युदकानि स्वधाभिर्हविर्लक्षणै-
रक्षिजनयत । उत्पादयति । तथा च स्मर्यते । अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुप-
तिष्ठते । आदित्याज्जायते वृष्टिवृष्टेरन्नं ततः प्रजा इति । अपि च वह्नीनां मेघस्था-

नामपां गर्भो वैद्युतरूपेण गर्भस्थानीयः सोऽग्निरपसामुपस्थात् समुद्रान्निश्चरति ।
 औपसाग्निरूपेणादित्यः सन्निर्गच्छति । कीदृशः । महान् । तेजसा प्रौढः । कविः ।
 क्रांतदर्शी । स्वधावान् । हविर्लक्षणावन्वान् । एक एवाग्निर्होमनिष्पादकल-
 क्षणेन पार्थिवरूपेण वैद्युतात्मनौपसरूपेणादित्यात्मना च विभज्य वर्तत इत्यर्थः ॥
 चिकेत । कित ज्ञाने । छांदसो लिट् । जनयत । जनी जृप क्रसु रंजोऽमंताथेति
 मित्रान्मितां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं । पूर्ववच्छांदसो लङ् । वहीनां । नित्यं छंदसि
 । पा० ४. १. ४६. इति बहुशब्दाद्रीप् । द्याग्छंदसि बहुलमिति नाम उदात्तत्वं ।
 अपसां । आपू व्याप्नौ । आपः कर्माख्यायां ह्रस्वश्च नुट् चेति बहुलवचनाद-
 कर्माख्यायामप्याप्नोतेरसिप्रत्ययो ह्रस्वश्च । उपस्थात् । उपतिष्ठत्यापोऽवेत्युपस्थः ।
 आतश्चोपसर्ग इति कृत्यत्युटो बहुलमिति बहुलवचनादधिकरणे कप्रत्ययः ।
 मरुद्बुधादित्वात्पूर्वपदांतोदात्तत्वं ॥

पंचमीमुचमाह ॥

आविध्यो वर्धते चारुसु जिह्वानामूर्ध्वः स्वयंशा उपस्थे ।

उभे त्वष्टुर्विभ्यतुजोयमानात्प्रतीची सिंहं प्रति जोषयेते ॥ ५ ॥

आविःऽत्यः । वर्धते । चारुः । आसु । जिह्वानां । ऊर्ध्वः । स्वऽयंशाः । उपऽस्थे ।

उभे इति । त्वष्टुः । विभ्यतुः । जोयमानात् । प्रतीची इति । सिंहं । प्रति । जोषयेते

इति ॥ ५ ॥

आसु मेघस्थास्वप्सु वैद्युतात्मना वर्तमानोऽग्निश्चारुः शोभनदीभिः सन्
 आविध्यो वर्धते । आविर्भूतः प्रकाशमानो वृद्धिं प्राप्नोति । किं कुर्वन् । जिह्वानां
 कुटिलानां मेघेषु तिर्यगवस्थितानां तासामपामुपस्थ उत्सर्गे स्वयंशाः स्वायत्त-
 यशस्कोऽग्निर्ऊर्ध्व ऊर्ध्वज्वलनः सन् । स्वकारणभूतास्वप्सु तिर्यगवस्थितास्वपि
 स्वयमूर्ध्व ज्वलन्नित्यर्थः । तदुक्तं वैसेषिकैः । अग्नेर्ऊर्ध्वज्वलनं वायोस्तिर्यक्पवनं ।
 अणुमनसोराद्यं कर्मेतान्यदृष्टकारितानीति । अपि च । उभे द्यावापृथिव्यौ त्वष्टुर्दी-
 त्वाज्जायमानादुत्पद्यमानात्तस्मादग्नेर्विभ्यतुः । भयं प्रापतुः । तदनंतरमुत्पन्नं सिंहं
 सहनशीलमभिवनशीलं तमग्निं प्रतीची प्रत्यंचंत्यौ प्रतिगच्छत्यावाभिमुख्येन
 प्राप्नुवंत्यौ जोषयेते । सेवेते । यास्कस्त्वाह । आविरावेदनात्तस्यो वर्धते चारुसु
 चारु चरतेर्जिह्वं जिहीतेर्ऊर्ध्व उच्छ्रितो भवति स्वयंशा आत्मयशा उपस्थ उपस्थान

उभे त्वद्विभ्यतुजायमानाप्रतीचीः सिंहं प्रतिजोषयेते द्यावापृथिव्याविति वाहो-
 रावे इति वारणी इति वापि चैते प्रत्यक्ते सिंहं सहनं प्रत्यासेवेते । नि० ८. १५ ।
 इति ॥ आविध्यः । आविः शब्दाच्छंदसि । पा० ४. २. १०४. ९. । इति शेषिकस्तप् ।
 ह्रस्वात्तादौ तद्धिते । पा० ८. ३. १०१. । इति षत्वं । आसु । इदमोऽन्वादेशः इत्य-
 श्देशोऽनुदात्तः । विभक्तिश्च सुप्त्वादनुदात्तेति सर्वानुदात्तत्वं । न चोडिदमिति
 विभक्तेरुदात्तत्वं शङ्कनीयं । अतोदात्तादिदं शब्दाद्धि तद्धिधीयते । प्रतीची । प्रति-
 पूर्वोदंचतेर्चत्विति गित्यादिना किन् । अनदितामिति नलोपः । अंचतेश्चोपसं-
 ख्यानमिति ङीप् । अच इत्याकारलोपे चाविति दीर्घत्वं । उदात्तनिवृत्तिस्त्वरेण
 ङीप उदात्तत्वं । वा छंदसीति पूर्वसवर्णदीर्घः । जोषयेते । जुपी प्रीतिसेवनयोः ।
 स्वार्थे णिच् ॥

॥ इति प्रथमस्य सप्तमे प्रथमो वर्गः ॥

पद्योन्वचमाह ॥

उभे भद्रे जोषयेते न मेने गावो न वाग्ना उप तस्युरैवैः ।

स दक्षाणां दक्षपतिर्वभूवाञ्जति यं दक्षिणतो हविर्भिः ॥ ६ ॥

उभे इति । भद्रे इति । जोषयेते इति । न । मेने इति । गावः । न । वाग्नाः । उप । तस्युः । एवैः ।

सः । दक्षाणां । दक्षऽपतिः । वभूव । अञ्जति । यं । दक्षिणतः । हविःऽभिः ॥ ६ ॥

उभे अहश्च रात्रिश्च । यद्वा । उभे द्यावापृथिव्यौ । अरणी वा । भद्रे भजनीये
 शोभनांग्यौ मेने स्त्रियौ जोषयेते न । सेवेते इव । यथा शोभने स्त्रियौ चामरहस्ते
 राजानमुभयतः सेवेते । एवं द्यावापृथिव्यावेनमग्निमुभयतः सेवेते इत्यर्थः । अपि
 च वाग्ना हंभारवं कुर्वत्यो गावो न गावो ययैवैः स्वकीयैश्चरिचैरादरातिशयेन
 स्वकीयान्वत्सानुपतस्युः । संगच्छन्ते । तथेममग्निं द्यावापृथिव्यावुपस्थिते भवतः ।
 पूर्वं सेवनमात्रमुक्तं । इदानीं पुनर्गोनिदर्शनेन तच्चैवादरातिशयो द्योत्यते । अतः
 सोऽग्निर्दक्षाणां सर्वेषां बलानां दक्षपतिर्वेलाधिपतिर्वभूव । आसीत् । बलानां
 मध्ये यदतिशयितं बलं तस्याधिपतिर्वभूवेत्यर्थः । यमग्निं दक्षिणत आहवनीयस्य
 दक्षिणभागेऽवस्थिता ऋत्विजो हविर्भिश्चरुपुरोडाशादिभिरञ्जति । आद्रीकुर्वन्ति
 तर्पयन्ति । सोऽग्निरिति पूर्वोणान्वयः ॥ वाग्नाः । वाणु शब्दे । स्थायितं चित्यादिना
 रक् । एवैः । इण गतौ । इणशीङ्भ्यां वच्चिति भावे वग्न्यन्वयः ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

उद्यमीति सवितेव वाहू उभे सिचौ यतते भीम चृञ्जन् ।

उच्छुक्रमत्कमजते सिमस्मान्नवा मातृभ्यो वसना जहाति ॥ ७ ॥

उत् । यंयमीति । सविताऽईव । वाहू इति । उभे इति । सिचौ । यतते । भीम । चृञ्जन् ।

उत् । शुक्रं । अत्कं । अजते । सिमस्मात् । नवा । मातृऽभ्यः । वसना । जहाति ॥ ७ ॥

सवितेव सर्वस्य प्रेरक आदित्यो यथा वाहू वाहुस्थानीयाच्चरमीनुद्धमयति । तथायमौषसोऽग्निः स्वकीयानि तेजांस्युद्यंयमीति । भृशमुद्यतान्यूङ्गाभिमुखानि करोति । तदनंतरं भीमः सर्वेषां भयंकरोऽग्निरुभे सिचावुभे द्यावापृथिव्यौ चृञ्जन् प्रसाधयन् स्वतेजसालं कुर्वन् यतते स्वव्यापारे प्रयतते । तदनंतरं सिमस्मात्सर्वस्माद्भूतजाताच्छुक्रं दीप्तमत्कं सारभूतं रसमुदजते । ऊर्ध्वं रश्मिभिरादत्ते । अपि च मातृभ्यः स्वमातृस्थानीयेभ्यो वृष्ट्युदकेभ्यः सकाशान्नवा नवानि प्रत्यपाणि वसना सर्वस्य जगत आच्छादयानि तेजांसि जहाति । उद्धमयति ॥ यंयमीति । यम उपरमे । अस्माद्यल्लुकि नुगतोऽनुनासिकांतस्य । पा० १. ४. ८५. । इत्यभ्यासस्य नुगागमः । एतच्चानुस्वारेण लक्षणार्थं । सिचौ । पिच क्षरणे । सिंचतः फलेन संयोजयत इति सिचौ द्यावापृथिव्यौ । क्षिप् चेति क्षिप् । यतते । यती प्रयत्ने । अत्कं । अत सातत्यगमने । इण्भीकापाशल्पतिमर्चिभ्यः क्विति कन् । निच्चादाद्युदात्तत्वं । सिमस्मात् । सिमश्चन्द्रः सर्वश्चन्द्रपर्यायः । नवा वसना । उभयव श्रेष्ठं दसि बहुलमिति शेलोपः । जहाति । ओहाक् त्यागे । जौहोत्यादिकः ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

त्वेपं रूपं कृणुत उन्नरं यत्संपृचानः सदर्ने गोभिर्रद्धिः ।

क्विर्वृधं परि मर्मज्यते धीः सा देवताता समितिर्वभूव ॥ ८ ॥

त्वेपं । रूपं । कृणुते । उत्तरं । यत् । संपृचानः । सदर्ने । गोभिः । अत्ऽभिः ।

क्विः । वृधं । परि । मर्मज्यते । धीः । सा । देवऽताता । संऽइति । वभूव ॥ ८ ॥

सदर्नेऽतरिक्षे गोभिर्गञ्चीभिरद्धिर्मघस्थाभिः सह संपृचानो वैद्युतरूपेण संयुक्तः सन् त्वेपं दीप्तं सर्वैर्द्रुमशक्यमुत्तरमुत्कृष्टतरं रूपं वैद्युतं प्रकाशं यद्यदा कृणुते

करोति । तदानीं कविः क्रांतदर्शी धीः सर्वेषां धारकः सोऽग्निर्युधं सर्वस्योदकस्य
मूलं मूलभूतमंतरिक्षं परि मर्मज्यते । परितो माष्टिं स्वतेजसाच्छादयति ।
तस्याग्नेः सा देवताता । देवेन देवनशीलेनाग्निना तता विस्तारिता दीप्तिर-
स्माभिः स्मृता सती समितिर्वभूव । तेजसां संहतिर्भवति ॥ संप्रचानः । पृची
संपर्कः । रौधादिकः । अस्माद्यटः शानच् । असोरह्योप इत्यकारलोपः । सीदं-
त्यस्मिन् गंधर्वादय इति सदनमंतरिक्षं । अधिकरणे ल्युट् । मर्मज्यते । मृजूप
शुद्धौ । अस्माद्यडि मर्मज्यते मर्मज्यमानास इति चोपसंख्यानं । पा० ७.४. ९१. १. ।
इति निपातनादभ्यास्यस्य रुगागमः । देवताता । देवेन तता देवताता । तनोते ।
कर्मणि निष्ठा । अनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः । व्यत्ययेनात्वं । तृतीया
कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

नवमीमृचमाह ॥

उरु ते जयः पर्येति युधं विरोचमानं महिषस्य धाम ।
विश्वेभिरग्ने स्वयंशोभिरिहोऽद्व्येभिः पायुभिः पाह्यस्मान् ॥ ९ ॥
उरु ते जयः परि एति युधं विरोचमानं महिषस्य धाम ।
विश्वेभिः अग्ने स्वयंशःऽभिः इह्यः अद्व्येभिः पायुऽभिः पाहि अस्मान् ॥ ९ ॥
महिषस्य महत्तस्ते तव जयो राक्षसादीनामभिभावुकं विरोचमानं विशेषेण
दीप्यमानमुरु विस्तीर्णं धाम तेजो युधमपां मूलभूतमंतरिक्षं पर्येति । परितो
व्याप्नोति । हे अग्ने । इहोऽस्माभिः प्रज्वलितः सन् विश्वेभिः सर्वैः स्वयंशोभिः
स्वकीयैरात्मीयैस्तेजोभिरस्मान्पाहि । रक्ष । कोदृशैः । अद्व्येभिः । राक्षसादिभि-
रहिंसितैः । पायुभिः । पालनशक्तैः ॥ जयः । जि जि अभिभवे । अमुन् ।
अद्व्येभिः । दंभु दंभे । निष्ठायां यस्य विभापेतीदृशप्रतिपेधः । अनिदितामिति
नलोपः । रूपस्त्वथोर्धोऽथ इति धत्वं । नृजसमासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ।
बहुलं छंदसीति भित्त ऐसभावः ॥

दशमीमृचमाह ॥

धन्वन्तोतः कृणुते गानुमूर्मिं शुक्रैर्हृमिभिरभि नक्षति द्यां ।

विश्या सनानि जठरेषु धत्तेऽतर्नवासु चरति प्रसूषु ॥ १० ॥

धन्वन् । स्रोतः । कृणुते । गातुं । ऊर्मि । शुक्रिः । ऊर्मिऽभिः । अभि । नक्षति । द्यां ।
विश्व । सनानि । जठरेषु । धत्ते । अंतः । नवासु । चरति । प्रऽसूषु ॥ १० ॥

धन्वन् नभसि गातुं गमनशीलमूर्मिमुदकसंघमयमग्निः स्रोतः कृणुते । स्रो-
तसा प्रवाहरूपेण युक्तं करोति । शुक्रनिर्मलैरूर्मिभिस्तैर्जलसंघैः द्यां भूमि-
मभिनक्षति । अभिव्याप्नोति । स्वतेजोभिरंतरिक्षे जलसंघमुत्पाद्य तेन सर्वा
भूमिमभिवर्षतीत्यर्थः । पश्चाद्विश्वा सर्वाणि सनानि । अन्ननामैतत् । सर्वा-
ण्यन्नानि जठरेषु धत्ते । अवस्थापयति । तदर्थं नवासु वृक्षनंतरमुत्पन्नासु प्रसूषु
सर्वेषामन्नानां प्रसवित्रीष्वोपधीषु पाकार्षमंतरश्चरति । मध्ये वर्तते । अंतर-
वस्थितेन भौमाग्निना सर्वा ओषधयः पच्यन्ते ॥ धन्वन् । रिवि रवि धवि
गत्यर्थाः । इदित्त्वानुम् । कनिन्युवृषीत्यादिना कनिन् । सुपां सुलुगिति सप्रभ्या
लुक् । धन्वांतरिक्षं धन्वंत्यस्मादाप इति यास्कः । नि० ५. ५. । निह्वादाद्युदात्तत्वं ।
गातुं । गाङ् गतौ । कमिमनिजनीत्यादिना तुप्रत्ययः । ऊर्मि । अतैरुच्चैति
मिप्रत्ययः । नक्षति । नक्ष गतौ ॥

एकादशीमुच्यमाह ॥

एवा नो अग्ने समिधा वृधानो रेवत्पावक श्रवसे वि भाहि ।

तन्नो मित्रो वरुणो मामहंतामदितिः सिंधुः पृथिवी उत द्यौः ॥ ११ ॥

एव । नः । अग्ने । संऽर्द्धा । वृधानः । रेवत् । पावक । श्रवसे । वि । भाहि ।

तत् । नः । मित्रः । वरुणः । ममहंता । अदितिः । सिंधुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥ ११ ॥

हे पावक शोधकाग्ने समिधास्माभिर्दत्तेन समिदादिद्रव्येण । एवैवमुक्तप्र-
कारेण वृधानो वर्धमानः सन् रेवत् रयिमते धनयुक्ताय नोऽस्माकं श्रव-
सेऽन्नाय विभाहि । विशेषेण दीप्यस्व । अस्माकं तादृशमन्नं प्रयच्छेत्यर्थः ।
नोऽस्माकं तदन्नं मित्रादयो ममहंता । पूजयन्तां । रक्षन्तित्यर्थः । उतशब्दः
समुच्चये । पृथिवी च द्यौश्चेत्यर्थः ॥ एवा । निपातस्य चेति संहितायां दीर्घः ।
वृधानः । वृधेरन्तर्भावितव्यर्थोऽन्नाच्छीलिकथानश् । बहुलं छंदसीति शपो, लुक् ।
चानशः सार्वधातुक्त्वेन द्वित्वात्प्रपञ्चगुणाभावः । लसार्वधातुक्त्वाभावेनानु-
दात्तत्वाभावे चित्स्वर एव शिष्यते । रेवत् । रयिशब्दान्मतुप् । रयेर्मतौ बहुलः

मिति संप्रसारणं । छंदसीर इति मनुषो बलं । रेशब्दाच्चेति मनुष उदात्तत्वं ।
सुपां सुलुगिति चतुर्थ्या लुक् ॥

॥ इति प्रथमस्य सप्तमे द्वितीयो वर्गः ॥

स प्रत्ययेति नवर्चं तृतीयं सूक्तं कुत्सस्यापि वैष्टुभं । द्रविणोदस्त्वगुणवि-
शिष्टोऽग्निः शुद्धाग्निर्वा देवता । तथा चानुक्रांतं । स प्रत्यथा नव द्रविणोदस
इति ॥ प्रातरनुवाकाश्चिनशस्त्रयोः पूर्वसूक्तेन सहोक्तः सूक्तविनियोगः । व्यूढस्य
दशरात्रस्य षष्ठेऽह्न्याग्निमारुत इदं सूक्तं जातवेदस्यनिविधानं । व्यूढश्चेदिति
खंडे सूचितं । स प्रत्यथेत्याग्निमारुतं । आ० ८. ८. इति । स प्रत्यथा सहसा
जायमान इति जातवेदस्य समानोदकमित्यादि ब्राह्मणं ॥ महापितृयज्ञे स्विष्ट-
कृत्स्थानीयस्य कव्यवाहनस्य स प्रत्यथेत्येषा याज्या । दक्षिणाग्निरिति खंडे सूचितं ।
स प्रत्यथा सहसा जायमान इत्यग्निः स्विष्टकृत्कव्यवाहनः । आ० २. १८. इति ॥

तामसां सूक्ते प्रथमामुचमाह ॥

स प्रत्यथा सहसा जायमानः सद्यः काव्यानि वक्तुमर्हन् विश्वा ।

आपश्च मित्रं धिपणां च साधन् देवा अग्निं धारयन् द्रविणोदां ॥ १ ॥

सः । प्रत्यथा । सहसा । जायमानः । सद्यः । काव्यानि । वट् । अधत् । विश्वा ।

आपः । च । मित्रं । धिपणां । च । साधन् । देवाः । अग्निं । धारयन् । द्रविणः । उदां ॥ १ ॥

॥ सहसा बलेन जायमानो निर्मथनेनोत्पद्यमानः सोऽग्निः सद्यस्तदानीमुत्पत्य-
नंतरमेव प्रत्यथा प्रत्य इव चिरंतन इवं विश्वा विश्वानि सर्वाणि काव्यानि कवेः
क्रांतदर्शिनः प्रगल्भस्य कर्माणि वट् सत्यमधत् । आधारयत् । पूर्वं विद्यमान
इवाग्निरुत्पत्तिसमकालमेव स्वकीयं हविर्वहनादिकं सर्वं कार्यमकरोदित्यर्थः ।
इममग्निं विद्युतरूपेण वर्तमानं मेघेष्ववस्थिता आपश्च धिपणां च या माध्य-
मिका वाक् सा च मित्रं सखिभूतं साधन् । साधयति । कुर्वति । तमिमं द्रवि-
णोदां द्रविणस्य धनस्य दातारमग्निं देवां च त्विजो धारयन् । गार्हपत्यादिरूपेण
धारयति । यज्ञा देवा एवेन्द्रादय इममग्निं द्रविणोदां हविलक्षणेन धनस्य
दातारं कृत्वा दूत्ये धारयन् । धारयति ॥ प्रत्यथा । प्रत्यपूर्वविशेषमात्थ्यात् । छंदसी-
तीवार्थे थालप्रत्ययः । काव्यानि । कवेः कर्म काव्यं । गुणवचनब्राह्मणादिभ्य

इति षज् । जित्वादाद्युदात्तत्वं । साधन् । पिधु संराद्धौ । 'णौ सिध्यतेरपार-
लौकिक इत्यात्वं । लेट्वाडागमः । इतश्च लोप इतीकारलोपः । छंदस्युभयथेति
शप आर्द्धधातुकत्वाणेरनिटीति णिलोपः । द्रविणोदां । द्रविणानि ददातीति
द्रविणोदाः । दु गतौ । दुदक्षिभ्यामिनन् । छांदसः पूर्वपदस्य सुक् । अन्येभ्योऽपि
दृश्यंत इति ददातेर्विच् । सकारांतं त्वसुनि कृते निष्पद्यते ॥

द्वितीयामुचमाह ॥

स पूर्वया निविदा कथ्यतायोरिमाः प्रजा अजनयन्मनूनां ।

विवस्वता चक्षसा धामपथ्य देवा अग्निं धारयन्द्रविणोदां ॥ २ ॥

सः । पूर्वया । निऽविदा । कथ्यता । आयोः । इमाः । प्रऽजाः । अजनयत् । मनूनां ।

विवस्वता । चक्षसा । धां । अपः । च । देवाः । अग्निं । धारयन् । द्रविणऽदां ॥ २ ॥

सोऽग्निः पूर्वया प्रथमयाग्निर्देवेभ्य इत्यादिकया निविदा कथ्यता गुणि-
निष्ठगुणाभिधानलक्षणां स्तुतिं कुर्वतायोर्मनोः संबंधिनोक्थेन च स्तूयमानः
सोऽग्निर्मनूनां संबंधिनोरिमाः प्रजा अजनयत् । उदपादयत् । मनुना स्तुतः
सन् मानवीः सर्वाः प्रजा अजनयदित्यर्थः । तथा विवस्वता विवासनवता
विशेषेणाच्छादयता चक्षसात्मीयेन तेजसा धां द्युलोकमपश्चांतरिदं च व्याप्नो-
तीति शेषः । अन्यत्समानं ॥ कथ्यता । कु शब्दे । अचो यदिति भावे यत् ।
कथं कवनं स्तुतिं करोति । तत्करोतीति णिच् । तदंतात् क्तिप् । बहुलमन्यत्रापि
संज्ञाच्छंदसोरिति णिलुक् । तत्तस्तुक् । धातुस्वरेणांतोदात्तत्वं । आयोः । इण
गतौ । छंदसीण इत्युपप्रत्ययः ॥

तृतीयामुचमाह ॥

तमीकृत प्रथमं यज्ञसाधं विश आरीराहुंतमृजसानं ।

ऊजः पुत्रं भरतं सृष्टदानुं देवा अग्निं धारयन्द्रविणोदां ॥ ३ ॥

तं । ईकृत । प्रथमं । यज्ञऽसार्धं । विशः । आरीः । आऽहुंतं । अजसानं ।

ऊजः । पुत्रं । भरतं । सृष्टऽदानुं । देवाः । अग्निं । धारयन् । द्रविणऽदां ॥ ३ ॥

हे विशः सर्वे मनुष्याः । आरीरग्निं स्वामिनं गच्छंत्यो यूयं तमग्निमीकृत ।
स्तुधं । कीदृशं । प्रथमं । सर्वेषु देवेषु मुख्यं । यज्ञसाधं । यज्ञस्य दर्शपूर्णमासादेः

साधकं निष्पादकं । आहुतं । हविर्भिस्तर्पितं । चञ्जसानं । स्तोत्रैः प्रसाध्यमानं ।
 ऊजोऽन्नस्य पुत्रं । भुक्तेनाब्जेन जाठराग्नेर्वर्धनादग्नेरन्नपुत्रत्वं । भरतं । हविषां
 भर्तारं । यद्वा प्राणरूपेण सर्वासां प्रजानां भर्तारं । श्रूयते च । एष प्राणो
 भूत्वा प्रजा विभर्ति तस्मादेव भरत इति । सृष्टदानुं । सर्पणशीलदानयुक्तं ।
 अविच्छेदेन धनानि प्रयच्छन्तमित्यर्थः । देवा इत्यादि गतं ॥ ईळत । ईड स्तुतौ ।
 लोटि व्यत्ययेन परस्मैपदं । बहुलं छंदसीति शपो लुगभावः । यज्ञसाधं । यज्ञं
 साधयतीति यज्ञसात् । साधयतेः क्प् । खेरनिटीति णिलोपः । आरीः । अ
 गतौ । सूचिसूचीत्यादिना । पा० ३. १. २२. १. । यङ् । यडोऽचि चेति चशब्देन
 बहुलयहणानुकर्षणादनैमित्तिको लुक् । प्रत्ययलक्षणेन द्विभावः । उरदत्वह-
 लादिशेषौ । रुमिकौ च लुकीति रुक् । यङ्लुगन्तादौणादिकः किप्रत्ययः ।
 यणदेशे रो रीति रेफलोपः । द्रलोपे पूर्वस्येति दीर्घत्वं । कृदिकारादक्तिन इति
 डीप् । जसि वा छंदसीति पूर्वसवर्णदीर्घत्वं । व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं । चञ्जसानं ।
 चञ्जतिः प्रसाधनकर्म । चञ्जिवृधिमंदिसहिभ्यः किदिति कर्मण्यसानच् । भरतं ।
 भृञ् भरणे । भृमृदशीत्यादिनातच् । सृष्टदानुं । सृष्ट् गतौ । स्फायितं चीत्यादिना
 रक् । सृष्टो दानुदानं यस्य । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

स मातरिश्वा पुरुवारपुष्टिर्विदन्तु तनयाय स्ववित् ।

विशां गोपा जनिता रोदस्योर्देवा अग्निं धारयन्द्रविणोदां ॥ ४ ॥

सः । मातरिश्वा पुरुवारऽपुष्टिः । विदत् । गातुं । तनयाय । स्वऽवित् ।

विशां गोपाः । जनिता । रोदस्योः । देवाः । अग्निं । धारयन् । द्रविणऽदां ॥ ४ ॥

सोऽग्निस्तनयायास्मदीयाय पुत्राय गातुमनुष्ठानमार्गं विदत् । लंभयतु ।
 कीदृशः । मातरिश्वा । मातरि सर्वस्य जगतो निर्मातृयैतरिक्षे श्वसन्वर्तमानः ।
 पुरुवारपुष्टिः । पुरुर्भिर्बहुभिर्वारा वरणीया पुष्टिरभिवृद्धिर्यस्य स तथोक्तः । स्ववित् ।
 स्वः स्वर्गस्य यागद्वारेण लंभयिता । विशां सर्वासां प्रजानां गोपा गोपायिता
 रक्षिता । रोदस्योर्द्यावापृथिव्योर्जनिता जनयितोत्पादयिता । देवा इत्यादि गतं ॥
 मातरिश्वा । श्वबुक्षन्तित्यादौ मातृशब्दोपपदात् श्वस प्राणन इत्यस्मात् कनिष्प्र-
 त्ययांतो निपात्यन्ते । विदत् । विदृ लाभे । अस्मादंतर्भावितव्यार्थाच्चादसो लुङ् ।

लृदिह्वात् च्चुरडादेशः । पादादित्वान्निघाताभावः । जनिता । 'जनिता मंचे । पा० ६. ४. ५३. इति नृचि णिलोपो निपात्यते ॥

पंचमीमृचमाह ॥

नक्तोपासा वरुणमेम्यानि धापयेते शिशुमेकं समीची ।

द्यावाक्षासा रुक्मो अंतर्वि भाति देवा अग्निं धारयन्द्रविणोदां ॥ ५ ॥

नक्तोपसा । वरुणं । अमेम्यानि इत्याऽमेम्यानि । धापयेते इति । शिशुं । एकं । समीची इति संऽईची ।

द्यावाक्षासा । रुक्मः । अंतः । वि । भाति । देवाः । अग्निं । धारयन् । द्रविणः । उदां ॥ ५ ॥

नक्तोपासा रात्रिरहश्च वरुणं स्वकीयं स्वरूपमामेम्याने परस्परं पुनःपुनर्हि-
संत्यौ समीची संगते संश्लिष्टे । एवंभूते अहस्त्रियामे एकं शिशुमेकं पुत्रमग्निं
धापयेते । हवीषि पाययेते । रुक्मो रोचमानः सोऽग्निर्द्यावाक्षासा द्यावा-
पृथिव्योरंतर्मध्ये विभाति । विशेषेण प्रकाशते । अन्यत्पूर्ववत् ॥ नक्तोपासा ।
नक्तेति रात्रिनाम । नक्तोपाश्च नक्तोपसा । सुपां सुलुगिति विभक्तेराकारः ।
अन्येषामपीति सांहितिकमुपधादीर्घत्वं । देवताद्वये चेति पूर्वोत्तरपदयोर्युगपत्प्र-
कृतिस्वरत्वं । अमेम्याने । मीड् हिंसायां । अस्माद्यद्भुगंताद्व्यत्ययेन शानच् ।
अदादिवच्चेति वचनाच्छपो लुक् । एरनेकाच इति यण् । अभ्यस्तानामादिरि-
त्याद्युदात्तत्वं । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । धापयेते । धेद् पाने । अस्माख्यंताब्धि-
गरणचलनेति प्राप्त्रस्य परस्मैपदस्य पादिषु धेट उपसंख्यानमिति वचनात् न
पादम्याङ्गम । पा० १. ३. ८९. इति प्रतिषेधः । अदुपदेशात्सर्वधातुकानुदात्तत्वे
णिच एव स्वरः शिष्यते । पादादित्वान्निघाताभावः । समीची । संपूर्वादंचतेर्ब्य-
त्विगित्यादिना क्तिन् । अनदितामिति नलोपः । समः समीति सम्यादेशः ।
अंचतेथ्योपसंख्यानमिति ङीप् । अच इत्यकारल्लोपे चाविति दीर्घत्वं । उदात्त-
निवृत्तिस्वरेण ङीप् उदात्तत्वं । पदकारस्य त्वयमभिप्रायः । उंद् ईदिति विधीय-
मानमीत्वं सम उत्तरस्याप्यंचतेर्ब्यत्ययेन भवतीति । वा छंदसीति पूर्वसवर्ण-
दीर्घत्वं । द्यावाक्षासा । दिवो द्यावेति द्यावादेशः । देवताद्वये चेति पूर्वोत्तरप-
दयोर्युगपत्प्रकृतिस्वरत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य सप्तमे तृतीयो वर्गः ॥

षष्ठीमृचमाह ॥

रायो बुधः संगमनो वसूनां यज्ञस्य केतुर्मन्मसाधनो वेः ।

अमृतत्वं रक्षमाणास एनं देवा अग्निं धारयन्द्रविणोदां ॥ ६ ॥

रायः । बुधः । संगमनः । वसूनां । यज्ञस्य । केतुः । मन्मसाधनः । वेरिति वेः ।

अमृतत्वं । रक्षमाणासः । एनं । देवाः । अग्निं । धारयन् । द्रविणः । उदां ॥ ६ ॥

योऽग्नी रायो धनस्य बुधो मूलभूतः । आहुतिद्वारा सर्वेषां धनानां कार-
णत्वात् । वसूनां निवासहेतूनां धनानां संगमनः संगमयिता । स्तोत्राणां प्राप-
यिता । यज्ञस्य दर्शपूर्णमासादेः केतुः केतयिता ज्ञापयिता । वैरात्मानमभि-
गच्छतः पुरुषस्य मन्मसाधनो मननीयस्याभिलषितस्य साधयिता । अमृतत्वं
स्वकीयामरण्यत्वं रक्षमाणासः पालयन्तो देवा एनं धनस्य दातारमग्निं धारयन्ति ॥
रायः । ऊडिदमिति विभक्तैरुदात्तत्वं । संगमनः । नद्यादिलक्षणे ल्युः । वेः ।
वी गत्यादिपु । अस्मादीणादिक इप्रत्ययः । टिलोपश्च ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

नू च पुरा च सदनं रयीणां जातस्य च जायमानस्य च क्षां ।

सतश्च गोपां भवतश्च भूरर्देवा अग्निं धारयन्द्रविणोदां ॥ ७ ॥

नू । च । पुरा । च । सदनं । रयीणां । जातस्य । च । जायमानस्य । च । क्षां ।

सतः । च । गोपां । भवतः । च । भूरः । देवाः । अग्निं । धारयन् । द्रविणः । उदां ॥ ७ ॥

नू चेति निपातसमुदाय अद्येत्यस्यार्थः । नू चिदिति निपातः पुराणनवयोर्नू
च । नि० ४. १७. इति यास्कः । नू चाद्यास्मिन्काले पुरा च रयीणां सर्वेषां
धनानां सदनमावासस्थानं जातस्योत्पन्नस्य कार्यजातस्य जायमानस्योत्पद्यमा-
नस्य च क्षां निवासयितारं । सतश्च सर्वत्र विद्यमानस्वभावस्य नित्यस्य चा-
काशदेर्भवतश्च सद्भावं प्राप्नुवतो भूरैरसंख्यातस्यान्यस्य च भूतजातस्य गोपां
गोप्रायितारं रक्षितारं द्रविणोदां धनप्रदं । एवंगुणविशिष्टमग्निं देवा धारयन् ।
हविर्वाहुतेन धारयन्ति ॥ नू च । अचि तुनुषेति दीर्घः । रयीणां । नामन्यतर-
स्यामिति नाम उदात्तत्वं । क्षां । क्षि निवासगत्योः । अस्माष्णिच् । वृद्धाया-

देशौ । एयंताक्किप् । खेरनिटीति णिलोपः । वेरपृक्तलोपाद्धलि लोपो बली-
यानिति पूर्वं लोपो व्योर्वलीति यलोपः । न च णिलोपस्य स्थानिवत्त्वं ।
न पदांतद्विवचनवेरयलोपेति प्रतिषेधात् । यद्वा छै जै स्वे क्षये । अस्माक्किप् ।
आदेच इत्यात्वं । सतः । अस्तेः शतर्यदादित्वाच्छपो लुक् । असोरलोप इत्याका-
रलोपः । शतुरनुम इति विभक्तेरुदात्तत्वं ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

द्रविणोदा द्रविणसस्तुरस्य द्रविणोदाः सनरस्य प्र यंसत् ।

द्रविणोदा वीरवतीमिषं नो द्रविणोदा रासते दीर्घमायुः ॥ ८ ॥

द्रविणः ऽदाः । द्रविणसः । तुरस्य । द्रविणः ऽदाः । सनरस्य । प्र । यंसत् ।

द्रविणः ऽदाः । वीरऽवती । इषं । नः । द्रविणः ऽदाः । रासते । दीर्घं । आयुः ॥ ८ ॥

द्रविणोदा द्रविणस्य धनस्य बलस्य वा दाताभिस्तुरस्य त्वरमाणस्य चलतो
जंगमस्य द्रविणसो बलस्य धनस्य वैकदेशं प्रयंसत् । अस्मभ्यं प्रयच्छतु ।
तथा द्रविणोदाः सनरस्य सननीयस्य संभजनीयस्य स्थावररूपस्य धनस्यैकदेशं
प्रयच्छतु । अपि च द्रविणोदा वीरवती वीरैः पुत्रादिभिर्युक्तामिषमन्नं नोऽस्मभ्यं
प्रयच्छतु । तथा द्रविणोदा दीर्घमायुरस्मभ्यं रासते । प्रयच्छतु ॥ तुरस्य । तुर
त्वरणे । इगुपधलक्षणः कः । सनरस्य । वन ण संभक्ती । कृदरादयश्च । उ०
५. ४९. । इत्यरन्प्रत्ययः । यंसत् । यम उपरमे । लेट्ढागमः । सिबहुलं लेटीति
सिप् । रासते । रा दाने । पूर्ववज्जेति सिप् । व्यत्ययेनात्मनेपदं ॥

नवमीमृचमाह ॥

एवा नो अग्ने समिधा वृधानो रेवर्पावक श्रवसे वि भाहि ।

तन्नो मित्रो वरुणो मामहंतामदितिः सिंधुः पृथिवी उत द्यौः ॥ ९ ॥

एव । नः । अग्ने । संऽइधा । वृधानः । रेवत् । पावकः । श्रवसे । वि । भाहि ।

तत् । नः । मित्रः । वरुणः । ममहंता । अदितिः । सिंधुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥ ९ ॥

आख्यातेयं पूर्वमूक्ते । अक्षरार्थस्तु हे शोधकाग्ने । एवमस्माभिर्दत्तेन समिदा-
दिद्रव्येण वृधानो वर्धमानः सन् नोऽस्माकं धनयुक्तायान्नाय विशेषेण प्रकाशश्च ।

अस्माकं तदन्नं मित्रादयो मामहंतां । पूजयन्तां । रक्षन्वित्यर्थः । तथा सिंधुरन्ध्रे-
वता द्यावापृथिव्यौ च मामहंतां ॥

॥ इति प्रथमस्य सप्तमे चतुर्थो वर्गः ॥

अप न इत्यष्टचं चतुर्थं सूक्तं कुत्सस्यार्थं गायत्रं । शुचिगुणकोऽग्निः शुद्धोऽग्निर्वा
देवता । तथा चानुक्रांतं । अप नोऽष्टौ शुचये गायत्रमिति । विनियोगो
लैंगिकः ॥ अवेदमाख्यानं । दीर्घजिह्वी नाम राक्षसी सर्वान्यज्ञान्बबाधे । तां
हंतुमिंद्रोऽशक्तः सन् सर्वस्य मित्रभूतं कुत्समववीदेषा तया हंत्येति । स चाव-
धीत् । तं वागभ्यवदत् अनुचितमिदं तया चरितं यत्नं सर्वेषां मित्रभूतः सन्
क्रूरमकार्षीरिति । तमृषिं शोकः प्राप्नोत् । स ऋषिरनेन सूक्तेनार्घ्यं स्तुत्वा शो-
कमपागमयत् । तथा च तांडकं । दीर्घजिह्वी नाम राक्षसी यज्ञानवल्लिहंत्यचरत् ।
तामिंद्रः कयाच मायया हंतुं नाशंसत् । अथ ह सुमित्रः कुत्सः कल्याण आस ।
तमववीदित्यादि । तस्मादेतत्सूक्तं शुगपनयनाय विनियोज्यं । अत एव हि
सूत्रकारेण भारद्वाजेन दशमेऽहनि कर्तव्ये शान्तिकर्मणि यजुर्वेदे पठितमेतत्सूक्तं
विनियुज्यते । नव च सुचाहुतीरप नः शोशुचदधमिति ॥

तत्र प्रथमामृचमाह ॥

अप नः शोशुचदधमग्ने शुशुग्ध्या रयिं । अप नः शोशुचदधं ॥ १ ॥

अप नः शोशुचत् । अघं । अग्ने । शुशुग्धि । आ । रयिं । अप नः शोशुचत् । अघं ॥ १ ॥

हे अग्ने नोऽस्माकमघं पापमपशोशुचत् । अस्मत्तो निर्गत्यास्मदीयं शत्रुं शो-
चयतु । यद्वा । अस्मदीयं पापं शोशुचत् । शोकयस्तं सद्धिनश्यतु । अपि चास्माकं
रयिं धनमा समंताच्छुशुग्धि । प्रकाशय । उक्तार्थमपि वाक्यमादरातिशयद्यो-
तनाय पुनः पठ्यते । अवश्यमस्माकमघं विनश्यत्विति ॥ शोशुचत् । शुच
शोके । अस्माद्यद्गुलुगंताह्नेद्युडागमः । अदादिवच्चेति वचनाच्छपो लुक् ।
अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं । अघं शोशुचदधं शुशुग्धि चेति चायेप्रती-
तेष्वदिलोपे विभाषेति निघातप्रतिषेधः । शुशुग्धि । शुचं दीप्ती । लोटि
बहुलं छंदसीति शयः ध्रुः । दुरुल्यो हेयिः । चोः कुरिति कुत्वं ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

सुक्षेत्रिया सुगातुया वसूया च यजामहे । अर्प नः शोऽशुचदधं ॥ २ ॥

सुक्षेत्रिया । सुगातुया । वसूया । च । यजामहे । अर्प । नः । शोऽशुचत् । अर्धं ॥ २ ॥

सुक्षेत्रिया शोभनक्षेत्रेच्छया सुगातुया शोभनमार्गेच्छया वसूया च धनेच्छया निमित्तभूतया च यजामहे । अग्निं हविर्भिः पूजयामहे । यद्वा । सुक्षेत्रिया देवयजनलक्षणशोभनदेशसंबन्धिना हविषाग्निं यजामहे । नोऽस्माकमधमपशोऽशुचत् । विनश्यतु ॥ सुक्षेत्रिया । शोभनं क्षेत्रं सुक्षेत्रं । तद्विषयेच्छा सुक्षेत्रिया । सुप आत्मनः क्वच् । न छंदस्यपुत्रस्येतीत्यदीर्घयोर्निषेधः । व्यत्ययेनेत्वं । क्वजंतात् अ प्रत्ययादिति भावेऽकारप्रत्ययः । ततश्चाप् । सुपां सुलुगिति तृतीयाया लुक् । एवमुत्तरचापि । यद्वा शोभनं क्षेत्रमस्यास्तीति सुक्षेत्रं । इयाडियाजीकाराणामुपसंख्यानमिति तृतीयाया डियाजादेशः ॥

तृतीयामृचमाह ॥

प्र यज्ञंदिष्ट एषां प्रास्माकांसश्च सूरयः । अर्प नः शोऽशुचदधं ॥ ३ ॥

प्र । यत् । भंदिष्टः । एषां । प्र । अस्माकांसः । च । सूरयः । अर्प । नः । शोऽशुचत् । अर्धं ॥ ३ ॥

यद्यथेषां स्तोतृणां मध्येऽयं कुत्सः प्रभंदिष्टः प्रकर्षेण स्तोतृतमः । एवमस्माकांसोऽस्माकीनाः सूरयः स्तोतारश्च प्रकर्षेण स्तोतृतमा भवन्ति । अन्यत्समानं ॥ भंदिष्टः । भंदतिः स्तुतिकर्मा । भदि कल्याणे सुखे चेति तु धातुः । अस्मात्तृजंतात्तु छंदसीतीष्टन् । तुरिष्टमेयः स्थिति तृलोपः । अस्माकांसः । अस्माकं संबंधिनोऽस्माकाः । तस्मिन्वणि च युष्माकास्माकावित्यस्माकादेशः । छंदसोऽणप्रत्ययस्य लोपः । संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वाद्बृहद्भावः । आज्ञसेरमुक् । स्थानिवददेशेऽपि मकारान्तरस्याकारस्योदात्तत्वं । यद्वा षष्ठीबहुवचनेऽस्माकंशब्दस्य मध्योदात्तस्य दृष्टत्वात् एवाचार्येणातिदिश्यते ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

प्र यज्ञे अग्ने सूरयो जायेमहि प्र ते वयं । अर्प नः शोऽशुचदधं ॥ ४ ॥

प्र । यत् । ते । अग्ने । सूरयः । जायेमहि । प्र । ते । वयं । अर्प । नः । शोऽशुचत् । अर्धं ॥ ४ ॥

हे अग्ने यद्यस्मात्ते तव सूरयः स्तोतारः प्रजायन्ते । पुत्रपौत्रादिरूपेण बहुविधा भवन्ति । ततो वयं च ते तव स्तोतारः संतः प्रजायेमहि । पुत्रपौत्रादिभिरुपेता भवेम ॥ जायेमहि । प्रार्थनायां लिङ् । श्यनि ज्ञाजनीर्ज्ञेति जादेशः । अदुर्पदेशस्त्वसार्वधातुकानुदात्तत्वे श्यनो निच्चादाद्युदात्तत्वं ॥

पञ्चमीमृचमाह ॥

प्र-यदग्नेः सहस्वतो विश्वतो यन्ति भानवः । अर्प नः शोऽनुचदधं ॥ ५ ॥
प्र। यत् । अग्नेः । सहस्वतः । विश्वतः । यन्ति । भानवः । अर्प। नः । शोऽनुचत् । अर्धं ॥ ५ ॥

सहस्वतः सहनवतः शत्रूनभिभवतोऽग्नेर्भानवो दीप्रयो विश्वतः सर्वतः सर्वस्मादपि प्रदेशात्प्रयन्ति । प्रकर्षेणोद्गच्छन्ति । यद्यस्मादेवं तस्मात्तेनाग्नितेजसास्मदीयमर्धं नश्यतु ॥ यन्ति । इषो यण् । पा० ६. ४. ८१. इति यणदेशः ॥

षष्ठीमृचमाह ॥

त्वं हि विश्वतोमुख विश्वतः परिभूरसि । अर्प नः शोऽनुचदधं ॥ ६ ॥
त्वं। हि। विश्वतःऽमुख। विश्वतः। परिऽभूः। असि। अर्प। नः। शोऽनुचत् । अर्धं ॥ ६ ॥

हे अग्ने त्वं हि त्वं खलु विश्वतोमुखः सर्वतोज्वालः । तव मुखस्थानीयानां ज्वालानां न कुत्रापि प्रतिहतिरस्ति । अतो हे विश्वतोमुखाग्ने विश्वतः सर्वतः सर्वस्मादप्युपद्रवजातात्परिभूरसि । अस्माकं परियहीता भव । रक्षको भवेत्यर्थः । अन्तस्मान् ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

द्विषो नो विश्वतोमुखार्ति नावेव पारय । अर्प नः शोऽनुचदधं ॥ ७ ॥
द्विषः । नः । विश्वतःऽमुख । अर्ति । नावाऽइव । पारय । अर्प । नः । शोऽनुचत् । अर्धं ॥ ७ ॥

हे विश्वतोमुख सर्वतोमुखाग्ने नावेव नावा नदीमिव द्विषः शत्रून्तोऽस्मान् नतिपारय । अतिक्रमय्य शत्रुरहितं प्रदेशं प्रापय ॥ नावाऽइव । सावेकाच इति विभक्त्युदात्तत्वं । पारय । पार तीर कर्मसमाप्ती ॥

अष्टमीमुचमाह ॥

स नः सिंधुमिव नावयति पर्षा स्वस्तये । अप नः शोशुचदधं ॥ ८ ॥

सः।नः।सिंधुऽइव।नावया।अति।पर्ष।स्वस्तये।अप।नः।शोशुचत्।अधं ॥ ८ ॥

पूर्वोक्त एवार्थः पुनरपि दाढ्याय प्रार्थ्यते । हे अग्ने स त्वं नोऽस्मान्नावया नावा सिंधुमिव नदीमिव स्वस्तये क्षेमार्थमतिपर्ष । शत्रूनतिक्रमय पालय । शत्रुरहितं प्रदेशमस्मान्प्रापयेत्यर्थः । त्वत्प्रसादान्नोऽस्माकमर्थं पापं चापशोशुचत् । अस्मत्तोऽपक्रम्यास्मच्छत्रुः शोकयुक्तो भवतु ॥ नावया । आङ्याजया-
रामुपसंख्यानमिति तृतीयाया अयारादेशः । उपोत्तमं रिति । पा० ६. १. २११. ।
इत्यकारस्योदात्तत्वं । पर्षा । पृ पालनपूरणयोः । लोटि बहुलं छंदसीति शपः घोर-
भावः । सिद्धहुलं लेदीति बहुलवचनात्तिप् । गुणः । द्यवीऽतस्तिङ् इति दीर्घत ॥

॥ इति प्रथमस्य सप्तमे पंचमो वर्गः ॥

वैश्वानरस्येति तृचं पंचमं सूक्तं कुत्सस्यापि वैष्टुभं । वैश्वानरगुणकोऽग्निः
शुद्धाग्निर्वा देवता । तथा चानुक्रांतं । वैश्वानरस्य तृचं वैश्वानरीयमिति ।
पूढस्य चतुर्थेऽह्न्याग्निमारुत इदं सूक्तं वैश्वानरीयनिविद्धानं । ब्रूह्येदिति
खंडे सूचितं । वैश्वानरस्य सुमतौ क ई व्यक्ताः । आ० ८. ८. । इति ॥

तत्र प्रथमामुचमाह ॥

वैश्वानरस्य सुमतौ स्याम राजा हि कं भुवन्नानामभिथीः ।

इतो जातो विश्वमिदं वि चरे वैश्वानरो यतते सूर्येण ॥ १ ॥

वैश्वानरस्य । सुऽमतौ । स्याम । राजा । हि । कं । भुवन्नानां । अभिऽथीः ।

इतः । जातः । विश्वं । इदं । वि । चरे । वैश्वानरः । यतते । सूर्येण ॥ १ ॥

वैश्वानरस्य विश्वेषा नराणां लोकांतरनेतृत्वेन स्वामित्वेन वा संबंधिनोऽग्नेः
सुमतौ शोभनायामनुग्रहात्मिकायां बुद्धौ स्याम । अनुग्राह्यत्वेन वर्तमाना भवेम ।
हि कमित्येतद्विश्वार्थं । स हि वैश्वानरोऽभिथीरभिध्रयणीय अभिमुख्येन
सेवितव्यः संभुवनानां सर्वेषां भूतजातानां राजा स्वामी भवति । यो वैश्वा-
नरोऽग्निरितोऽस्मादरणिद्वयाज्जातमात्र एवेदं सर्वं जगद्विचरे । विशेषेण

पश्यति । प्रातरुद्यता सूर्येण च यतते । संयतते संगच्छते । उद्यंतं वावादित्य-
मग्निरनुसमारोहतीति तैत्तिरीयकं । यद्वा पार्थिवस्याग्नेस्तेजांस्युद्गच्छति । सूर्यकि-
रणाश्चाधोमुखं प्रसरन्ति । तयोः संगमनं दृष्ट्वा वैश्वानरो यतते सूर्येणैवृषिर्भूते ।
तथा च यास्कः । अमुतोऽमुष रश्मयः प्रादुर्भवन्तीतोऽस्यार्चिषः । तयोर्भासोः
संसंगं दृष्ट्वैवमवक्ष्यत् । नि० ७. २३. इति । एवंभूतस्य महानुभावस्य वैश्वानरस्य
सुमतौ स्यामेति संबंधः ॥ वैश्वानरस्य । विश्वेषां नराणां संबंधी । नरे संज्ञाया-
मिति । पूर्वपदस्य दीर्घत्वं । तस्येदमित्यण् । सुमतौ । शोभना मतिः सुमतिः ।
तादौ चेति गतेः प्रकृतिस्वरं प्राप्ते मन्क्लिन्चित्यादिनोत्तरपदांतोदात्तत्वं । ननु
तत्र कारकादित्यनुवृत्तेर्गतेस्तरस्य क्तिनो न प्राप्नोति । एवं । तर्हि मतिर्मननं ।
भावे क्तिन् । शोभनं मननं यस्यां बुद्धौ सा सुमतिः । नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतो-
दात्तत्वं । चष्टे । चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि । अयं यश्यतिकर्मा च । अदादित्वाच्छपो
लुक् । स्कोः संयोगाद्योरिति कलोपः । यतते । यती प्रयत्ने ॥

चातुर्मास्यान्वारंभणीया वैश्वानरपार्जन्या । तस्यां वैश्वानरस्य हविषः पृष्टो
दिवीति याज्या । चातुर्मास्यानीति खंडे सूचितं । पृष्टो दिवि पृष्टो अग्निः
पृथिव्यां पर्जन्याय प्रगायत । आ० २. १५. इति ॥ तामेतां द्वितीयामुचमाह ॥

पृष्टो दिवि पृष्टो अग्निः पृथिव्यां पृष्टो विश्वा ओषधीरा विवेश ।

वैश्वानरः सहसा पृष्टो अग्निः स नो दिवा स रिपः पातु नक्तं ॥ २ ॥

पृष्टः । दिवि । पृष्टः । अग्निः । पृथिव्यां । पृष्टः । विश्वाः । ओषधीः । आ । विवेश ।

वैश्वानरः । सहसा । पृष्टः । अग्निः । सः । नः । दिवा । सः । रिपः । पातु । नक्तं ॥ २ ॥

अयं वैश्वानरोऽग्निर्दिवि द्युलोक आदित्यात्मना पृष्टः संस्पृष्टः । यद्वा निषिक्तो
निहितो वर्तते । तथा पृथिव्यां भूमौ गार्हपत्यादिरूपेण पृष्टः संस्पृष्टो निहितो
वा । तथा विश्वाः सर्वा ओषधीः पृष्टः संस्पृष्टः सोऽग्निराविवेश । पाकार्थमंतः-
प्रविष्टवान् । अंतःप्रविष्टेन पार्थिवेनाग्निना हि सर्वा ओषधयः पच्यन्ते । सहसा
परेषामसाधारणेन बलेन पृष्टः संस्पृष्टो वैश्वानरो नोऽस्मान्दिवाहि रिपो हिं-
सतः शत्रोः पातु । रक्षतु । तथा स वैश्वानरो नक्तं रात्रावप्यस्मान्हिंसकात्पातु ॥
पृष्टः । स्पृश संस्पर्शने । आंसः सकारलोपः । यद्वा पृषु सेचने । निष्ठायां यस्य
विभाषेतीदृप्रतिषेधः । दिवि । ऊडिदमिति चिभक्तेरुदात्तत्वं । पृथिव्यां । उदात्तयण

इति विभक्तिरुदात्तां । रिपः । रिप हिंसायां । किप् चेति किप् । सावेकाच इति पंचम्या उदात्तत्वं ॥

तृतीयामृचमाह ॥

वैश्वानर तव तत्सत्यमस्त्वस्मान्नायो मधवानः सचंतां ।

तन्नो मित्रो वरुणो मामहंतामदितिः सिंधुः पृथिवी उत द्यौः ॥ ३ ॥

वैश्वानर । तव । तत् । सत्यं । अस्तु । अस्मान् । रायः । मधवानः । सचंतां ।

तत् । नः । मित्रः । वरुणः । ममहंतां । अदितिः । सिंधुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥ ३ ॥

हे वैश्वानर तव तत्त्वदीयं तदस्माभिः क्रियमाणं कर्म सत्यमस्तु । अवितथफलं भवतु । ततोऽस्मान्मधवानो मधवंतो धनवंतो रायो धनवदतिप्रियाः पुत्राः सचंतां । सेवंतां । एवं यदस्माभिः प्रार्थितं नोऽस्मदीयं तत् मित्रोऽहरभिमानी देवो वरुणो रात्र्यभिमानी । अदितिरदीना देवमाता सिंधुः स्पंदनशीलोदकाभिमानी देवः । उतशब्दः समुच्चये । एते सर्वे मित्रादयो मामहंतां । पूजयंतां । पालयंतामित्यर्थः ॥

॥ इति प्रथमस्य सप्तमे षष्ठे वर्गः ॥

जातवेदस इत्येकत्रै षष्ठं सूक्तं मरीचिपुत्रस्य कश्यपस्यार्पणं चैष्टुभं । जातवेदो-
गुणकोऽग्निः शुद्धाग्निर्वा देवता । तथा चानुक्रांतं । जातवेदस एका जातवे-
दस्यमेतदादीन्येकभूयांसि सूक्तसहस्रमेतत्तु कश्यपार्पणमिति ॥ अहर्गणेषु द्विती-
यादिष्वहःस्वाग्निमारुते जातवेदस्यन्निविद्धानात्पूर्वमेवा शंसनीया । सूचितं च ।
जातवेदसे सुनवाम सोममित्याग्निमारुते जातवेदस्यानां । आ० ७. १. इति ॥

तामेतां प्रथमामृचमाह ॥

जातवेदसे सुनवाम सोममरातीयतो नि दंहाति वेदः ।

स नः पर्षदति दुर्गाणि विश्वा नावेव सिंधुं दुरितान्यग्निः ॥ १ ॥

जातवेदसे । सुनवाम । सोमं । अरातिऽयतः । नि । दंहाति । वेदः ।

सः । नः । पर्षत् । अति । दुःऽगानि । विश्वा । नावाऽईव । सिंधुं । दुःऽइता । अति ।

अग्निः ॥ १ ॥

जातवेदसे जातानामुत्पत्तिमतां सर्वेषां वेदिष्वे । यद्वा जातैः सर्वैः प्राणि-
भिर्ज्ञायमानाय जातधनाय जातप्रज्ञाय वाग्रये लतारूपं सोमं मुनवाम । अभि-
षुणुयाम । जातवेदोगुणकमग्निं यष्टुं सोमाभिषवम् करवामेत्यर्थः । सोऽग्निररा-
तीयतोऽरातिं शत्रुमिवास्मानाचरतः शत्रोर्वेदो धनं निदहति । नितरां दहन्
भस्मीकरोतु । अपि च सोऽग्निर्नोऽस्मान्निश्वा विश्वानि सर्वाणि दुर्गाणि दुर्ग-
मनानि भोक्तुमशक्यानि दुःखान्यतिपर्यत् । अतिपारयतु । अतिक्रमय्य दुःखरहितं
सुखं प्रापयतु । तच्च दृष्टांतः । नावेव सिंधुः । यथा कश्चित्कर्णधारो ग्राहादिभिर्दुष्ट-
सत्त्वैराकुलितां नदीं नावा तारयति । तद्वत् । तथा दुरिता दुरितानि दुःखहेतुभू-
तानि पापान्प्रस्मानग्निरतिपारयतु । दुःखनिमित्तात्पापादप्यस्मानुत्तारयत्वित्यर्थः ।
अत्र निरुक्तं । जातवेदाः कस्मात् जातानि वेद जातानि चैनं विदुर्जाते जाते
विद्यत इति वा जातविद्यो वा जातधनो जातविद्यो वा जातप्रज्ञानो यज्ञज्ञातः
पशूनविन्दतेति तज्जातवेदसो जातवेदस्त्वमिति हि ब्राह्मणमित्यादि । नि० ७. १८ ॥
जातवेदसे । जातानि वेत्तीति जातवेदाः । गतिकारकयोरपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं
चेति चक्षणात्कारकपूर्वाद्धेतोरमुन् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च । अरातीयतः । न
विद्यते रातिदानं यस्येत्यरातिः शत्रुः । तमिवास्मानाचरति । उपमानादा-
चोर । पा० ३. १. १० । उपमानभूतात्कर्मणः क्वच । क्वजंताहटः शत्रु । शत्रुर्नुम
इति ङस उदात्तत्वं । दहति । दह भस्मीकरणे । लेट्छडागमः । विद्यते लभ्यत-
इति वेदो धनं । विदुः लाभे । औणादिकः कर्मण्यमुन् । पर्यत् । पृ पांलनपूर-
णयोः । अस्मादंतर्भावितव्यर्थोलेट्छडागमः । सिद्धहुलं लेटीति सिप् । दुर्गाणि ।
दुःखेन गम्यत एष्विति सुदुरोरधिकरण इति गमेडः ॥

॥ इति प्रथमस्य सप्तमे सप्तमो वर्गः ॥

स यो वृषेत्येकोनविंशत्युचं सप्तमं सूक्तं । अत्रानुक्रम्यते । स यो वृषिकोना
वार्षागिरा ऋजाश्वांवरीपसहदेवभयमानसुराधस इति । वृषागिरो महाराजस्य
पुत्रभूता ऋजाश्वादयः पंच राजर्षयः सहेदं सूक्तं ददन्तुः । अतस्तेऽस्य सूक्तस्य
ऋषयः । उक्तं वार्षाणुकर्मण्यां । सूक्तं स यो वृषेत्येतत्पंच वार्षागिरा विदुः ।
नियुक्ता नामधेयैः स्वरपि चैतत्त्यदित्युचीति । अत्रादेशपरिभाषया चिष्टम् । इंदो
देवता ॥ दशरावस्य षष्ठेऽहनि मरुत्वतीय इदं सूक्तं । तथा च सूचितं । यं त्वं
रथमिंद्र स यो वृषेन्द्र मरुत्व इति तिष्ठे इति मरुत्वतीयं । आ० ८. १. इति ॥

तत्र प्रथमामृचमाह ॥

स यो वृषा वृष्येभिः समोका महो दिवः पृथिव्याश्च सम्राट् ।

सतीनसत्वा हव्यो भरेषु मरुत्वान्नो भवत्विद्रं ऊती ॥ १ ॥

सः । यः । वृषा । वृष्येभिः । संऽओकाः । महः । दिवः । पृथिव्याः । च । संऽराट् ।

सतीनऽसत्वा । हव्यः । भरेषु । मरुत्वान् । नः । भवतु । इंद्रः । ऊती ॥ १ ॥

य इंद्रो वृषा कामानां वर्षिता वृष्येभिर्वृषिण भवैवीर्यैः समोकाः सम्यक् समवेतः संगतः । महो महतो दिवो द्युलोक्तस्य पृथिव्याः प्रथिताया भूमेः सम्राडीश्वरः । सतीनसत्वा । सतीनमित्युदकनाम । उदकस्य सत्वा सादयिता गमयिता । भरेषु संप्रामेषु हव्यः सर्वैः स्तोतृभिराह्वातव्यः । एवंभूतो मरुत्वान्मरुद्भिर्युक्तः स इंद्रो नोऽस्माकमूती ऊतये रक्षणाय भवतु ॥ वृष्येभिः । वृषन् शब्दाद्भवे छंदसीति यत् । अल्लोपोऽन इत्यकारलोपः । ये चाभावकर्मणोरिति प्रकृतिभावस्तु व्यत्ययेन न भवति । महः । मह पूजायां । क्रिप् । यद्वा महच्छब्देऽच्छन्दलोपः । सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं । सम्राट् । मो राजि समः ज्ञाविति राजतौ क्विन्त उत्तरपदे समो मकारस्य मकारादेशः । मकारस्य च मकारवचनमनुस्वारबाधनार्थं । सतीनसत्वा । षट् विशरणगत्यवसादनेषु । मेघेषु निषीदतीति सतीनं वृष्युदकं । औणादिक ईनप्रत्ययस्तकारांतोदेशश्च । यद्वा सती माध्यमिका वाक् । सा इना ईश्वरा यस्य तत्सतीनं । व्यत्ययेन पुंवद्भावाभावः । तत्सत्वा । सदेरंतर्भावितरण्यत्वात् ईरसद्योस्तुद् चेत्यौणादिको वनिप् तुडागमश्च । मरुद्वृधादिवात्पूर्वपदांतोदात्तत्वं । मरुत्वान् । रुय इति मतुपो वत् । ऊती । ऊतियूतीत्यादिना क्तिन् उदात्तत्वं । सुषां सुलुगिति चतुर्थ्याः पूर्वसवर्णदीर्घः ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

यस्यानाम्रः सूर्यस्येव यामो भरेभरे वृचहा शुष्मो अस्ति ।

वृषंतमः सखिभिः स्वेभिरेवैर्मरुत्वान्नो भवत्विद्रं ऊती ॥ २ ॥

यस्य । अनाम्रः । सूर्यस्यऽइव । यामः । भरेऽभरे । वृचऽहा । शुष्मः । अस्ति ।

वृषन्ऽतमः । सखिऽभिः । स्वेभिः । एवैः । मरुत्वान् । नः । भवतु । इंद्रः । ऊती ॥ २ ॥

यस्येन्द्रस्य यामो गतिरत्नाप्तः परैरप्राप्ता सूर्यस्येव । यथा सूर्यस्य गतिरन्येन
प्राप्तुं शक्यते तद्वत् । स्वेभिरात्मीयैरेवैर्गमनशीलैः सखिभिर्मित्रभूतैर्मरुद्भिः सह
वृषंतमोऽतिशयेन कामानां वर्षिता । भरे भरे सर्वेषु संग्रामेषु वृचहा शत्रूणां
हंता शुष्मः सर्वेषामसुराणां शोषकः । एवंभूतो य इन्द्रोऽस्ति विद्यते स मरुत्वा-
निन्द्रो नोऽस्माकं रक्षणाय भवतु ॥ यामः । या प्रापये । अतिस्तुस्त्वित्यादिना
भावे मन्प्रत्ययः । निह्वादाद्युदात्तत्वं । शुष्मः । शुष शोषणे । अविशिविशिशु-
षिभ्यः क्तिदिति मन्प्रत्ययः । निह्वादाद्युदात्तत्वं । अस्ति । यद्वृत्तयोगादिनिघातः ।
वृषंतमः । वृषन्शब्दादुत्तरस्य तमपो नाद्वस्येति नुट् । एवैः । इण् गतौ ।
इणशीङ्भ्यां वन् ॥

तृतीयामृचमाह ॥

दिवो न यस्य रेतसो दुघानाः पंथासो यंति शवसापरीताः ।

तरद्द्वेषाः सासहिः पौंस्येभिर्मरुत्वान्नो भवत्विद्रं ऊतो ॥ ३ ॥

दिवः । न । यस्य । रेतसः । दुघानाः । पंथासः । यंति । शवसा । अपरीतऽज्ञातः ।

तरत्तुऽद्वेषाः । सासहिः । पौंस्येभिः । मरुत्वान् । नः । भवतु । इन्द्रः । ऊतो ॥ ३ ॥

यस्येन्द्रस्य पंथासो रश्मयो रेतसो वृष्ट्युदकानि दुघाना दुहतः प्रवर्पंतो यंति ।
निर्गच्छन्ति । द्युलोकादितस्ततः प्रसरन्ति । तच्च दृष्टान्तः । दिवो न । यथा द्योत-
मानस्य सूर्यस्य किरणा वृष्टिं कुर्वतो नभःस्पलान्निर्गच्छन्ति तद्वत् । कीदृशा
रश्मयः । शवसा बलेन सहिताः । अपरीताः । परैरनभिगताः । दुःप्रापा इत्यर्थः ।
सोऽयमिन्द्रस्तरद्द्वेषा द्वेषांसि शत्रून्तरन् । जितशत्रुक इत्यर्थः । पौंस्येभिर्वलैः सा-
सहिः शत्रूणामभिभविता । एवंभूतो मरुत्वानिन्द्रो नोऽस्माकं रक्षणाय भवतु ॥
रेतसः । रेत इत्युदकनाम । रीयते गच्छतीति रेतः । री गतिरेषणयोः । सुरीभ्यां
तुट् चेत्यमुन् तुडागमश्च । शसो व्यत्ययेन ऊसादेशः । दुघानाः । दुह प्रपूरणे ।
कर्तरि लट् शानच् । अदादित्वाच्छपो लुक् । व्यत्ययेन घत्वं । वृषादिराकृतिग-
णत्वादाद्युदात्तत्वं । पंथासः । पतन्तीति पंथानो रश्मयः । पतेत्ये चेतीनिप्रत्ययः ।
थकारांतादेशश्च । जसि पथिमथ्यभुक्षामादिति व्यत्ययेनात्वं । आज्ञसेरमुक् । यथा
पंथान इत्यत्र वर्णव्यापत्त्या नकारस्य सकारः । पथिमथोः सर्वनामस्थान इत्या-
द्युदात्तत्वं । सासहिः । सह अभिभवे । उत्सर्गच्छंदसीति वचनादाहगमहन इति
किप्रत्ययः । लिङ्ङावाङ्निर्वचनं ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

सो अंगिरोभिर्गंगिरस्तमो भूवृषा वृषभिः सखिभिः सखा सन् ।

ऋग्मिभिर्ऋग्मी गातुभिर्ज्येष्ठो मरुत्वान्नो भवत्विद्रं जृती ॥ ४ ॥

सः। अंगिरःऽभिः। अंगिरःऽतमः। भूत्। वृषा। वृषऽभिः। सखिऽभिः। सखा। सन्।

ऋग्मिऽभिः। ऋग्मी। गातुऽभिः। ज्येष्ठः। मरुत्वान्। नः। भवतु। इंद्रः। जृती ॥ ४ ॥

स इंद्रोऽंगिरोभिः । अंगंति गच्छंतीत्यंगिरसो गंतारः । तेभ्योऽप्यंगिरस्तमोऽभूत् । अतिशयेन गंता भवति । वृषभिर्वृषा वर्षितृभ्योऽप्यतिशयेन वर्षिता । सखिभिः समानख्यानेभ्यो मित्रभूतेभ्योऽपि सखातिशयेन हितकारी । एवंभूतः सन् ऋग्मिभिरर्चनीयेभ्योऽपि ऋग्यचर्चनीयो भवति । गातुभिर्गातव्येभ्यः स्तोतव्येभ्योऽपि ज्येष्ठोऽतिशयेन स्तोतव्यः । एवंगुणविशिष्टो मरुत्वानिंद्रो रक्षणाय भवतु ॥ अंगिरोभिः । अंगि रंगि लगि गत्यर्थाः । अंगिरा अस्तराः । उ० ४, २३५, २३६ । इत्यौणादिकोऽसुन्प्रत्ययो निपात्यते । इदमादिषु सर्वत्र पंचम्यर्थे तृतीया । ऋग्मिभिः । ऋच स्तुतौ । संपदादिलक्षणो भावे क्तिप् । मत्वर्थीयो मिनिः । पदत्वात्कुलं जगत्वं च । गातुभिः । गा स्तुतौ । कर्मिभ्योऽङ्गिनीत्यादिना कर्मणि तुप्रत्ययः ॥

पंचमीमृचमाह ॥

स सूनुभिर्न रुद्रेभिर्ऋभ्वा नृपाह्ये सासह्यं अमित्रान् ।

सनीकेभिः श्रवस्यानि तूर्वेन्मरुत्वान्नो भवत्विद्रं जृती ॥ ५ ॥

सः। सूनुऽभिः। न। रुद्रेभिः। ऋभ्वा। नृऽसह्ये। ससह्यान्। अमित्रान्।

सऽनीकेभिः। श्रवस्यानि। तूर्वेन्। मरुत्वान्। नः। भवतु। इंद्रः। जृती ॥ ५ ॥

सूनुभिर्न पुत्रैरिव रुद्रेभ्यो रुद्रपुत्रैर्मरुद्भिर्युक्तः ऋभ्वा महान् । एवंभूतः स इंद्रो नृपाह्ये नृभिः पुरुषैः सोढव्ये संपाप्तेऽमित्रान् शत्रून् सासह्यान्मित्रभूतवान् । अपि च सनीकेभिः समाननिलयैर्मरुद्भिः सह श्रवस्यानि । श्रव इत्यन्ननाम । तद्धेतुभूतान्युदकानि तूर्वेन् मेघात्प्रच्यावयन् मरुत्वानिंद्रोऽस्माकं रक्षणाय भवतु ॥ नृपाह्ये । यह मर्षणे । शकिसहोश्चेति कर्मणि यत् । अन्येषामपि दृश्यत इति संहितायां धात्वकारस्य दीर्घत्वं । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वे कृदुत्तरपदमकृतिस्वरत्वं ।

सासहान् । षह अभिभवे । लिटः कसुः । अभ्यासदीर्घत्वं छांदसं । अमिचान् ।
मिचाख्येषु न संतीत्यमिचाः । नञो जरभरमिचमृता इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं ।
सनीळेभिः । समानं नीळं येषां ते सनीळाः । ससानस्य छंदसीति सभावः ॥

॥ इति प्रथमस्य सप्तमेऽष्टमो वर्गः ॥

षष्ठीमुचमाह ॥

स मन्युमीः समदनस्य कर्तास्माकैभिर्नृभिः सूर्यं सनत् ।

अस्मिन्नहन्सत्पतिः पुरुहुतो मरुत्वान्नो भवन्तिद्रं ऊती ॥ ६ ॥

सः । मन्युऽमीः । सऽमदनस्य । कर्ता । अस्माकैभिः । नृऽभिः । सूर्यं । सनत् ।

अस्मिन् । अहन् । सत्पतिः । पुरुऽहुतः । मरुत्वान् । नः । भवतु । इन्द्रः । ऊती ॥ ६ ॥

शत्रुभिरपदंतासु गोपु तैः सह युद्धार्थं विनिर्गता ऋज्याश्वादयोऽनेन सूक्तेन-
द्रमस्तुवन् । स इन्द्रो मन्युमीः । मन्योः कोपस्य निर्माता । यद्वा । अभिमन्य-
मानस्य शत्रोर्हिंसकः । अपि च । समदनस्य संपादयन् कर्ता । सत्पतिः सतां
पालयिता । पुरुहुतो बहुभिर्यजमानैराहुतः । एवंगुणविशिष्टः स अस्मिन्नहन्
अस्मिन्दिवसेऽस्माकैभिरस्माकिरस्मादीयैर्नृभिः पुरुषैः सूर्यं सूर्यप्रकाशं सनत् । संभक्तं
करोतु । शत्रुपुरुषैस्तु दृष्टिनिरोधकमंधकारं संयोजयतु । स च मरुत्वानिन्द्रोऽस्माकं
रक्षणाय भवतु ॥ मन्युमीः । मन्युं मिनातीति मन्युमीः । मीञ् हिंसायां । क्रिप् ।
समदनस्य । सह माद्यन्त्यस्मिन्निति समदनः संपादयः । मदी हर्षे । अधिकरणे
ल्युट् । सहस्य सः संज्ञायां । पा० ६. ३. ७८. इति सभावः । अस्माकैभिः ।
तस्मिन्निणि च युष्माकास्माकावित्यण्यस्मच्छब्दस्यास्माकादेशः । संज्ञापूर्वकस्य
विधेरनित्यत्वाद्वृद्धभावः । बहुलं छंदसीति भिस ऐसभावः । स्वरस्तु प्रास्मा-
कासश्च सूरयः । ऋ० १. ९७. ३. इत्युचोक्तः । सनत् । वन पण संभक्तौ । लेट्-
डागमः । अहन् । सुपां सुलुगिति सप्तम्या लुक् । सत्पतिः । पत्यावैश्वर्यं इति
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

सप्तमीमुचमाह ॥

तमूतयो रणयञ्छूरसातौ तं क्षेमस्य क्षितयः कृण्वत चां ।

स विश्वस्य कुरुणस्येश एको मरुत्वान्नो भवन्तिद्रं ऊती ॥ ७ ॥

तं । जतयः । रणयन् । शूरऽसातौ । तं । क्षेमस्य । क्षितयः । कृण्वत । चां ।

सः । विश्वस्य । कर्णस्य । ईशे । एकः । मरुत्वान् । नः । भवतु । इंद्रः । जती ॥ ७ ॥

तमिंद्रं शूरसातौ शूरवीरपुरुषैः संभजनीये संप्राम जतयो गंतारो मरुतो रणयन् । रमयन्ति । यद्वा प्रहर भगवो जहि वीरयस्वेत्येवंरूपं शब्दमिंद्रमुद्दिश्य कुर्वन्ति । अपि च क्षितयो मनुष्यास्तमिंद्रं क्षेमस्य रक्षणीयस्य सर्वस्य धनस्य चां चातारं कृण्वत । कुर्वन्ति । देवतांतरादस्य कोऽतिशय इति चेत् उच्यते । स इंद्रो विश्वस्य सर्वस्य कर्णस्याभिमतफलनिष्पादनरूपस्य कर्मण एकोऽसहाय एवेशे । ईष्टे । अन्यत्पूर्ववत् ॥ जतयः । अवतेर्गत्यर्थात् कृत्यल्युटो बहुलमिति कर्तरि क्तिन् । तितुचेतीदृप्रतिषेधः । ज्वरत्वेत्यादिना वकारस्योपधायाश्च ऊट् । जतियूतीत्यादिना क्तिन् उदात्तत्वं । यद्वा कर्तरि क्तिच् । रणयन् । रमतेर्हेतुमणि-जंतावर्तमाने छांदसो लङ् । अन्त्यविकारश्छांदसः । यद्वा । रण शब्दार्थः । अस्माणिजंतात्पूर्ववत् लङ् । चां । चैङ् मालने । चायत इति चाः । किप् चेति चशब्देन दृशियहृणानुकर्षणान्निरुपपदादपि किप् । कर्णस्य । हुक्कृ करणे । कृवृदारिभ्य उनन्ति भाव उनन् । व्यत्ययेन प्रत्ययाद्बुदात्तत्वं । ईशे । ईश ऐश्वर्यं । लोपस्त आत्मनेपदेष्विति तलोपः ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

तमस्मंतं शवस उत्सवेषु नरो नरमवसे तं धनाय ।

सो अंधे चित्तमसि ज्योतिर्विदन्मरुत्वान्नी भवत्विंद्रं जती ॥ ८ ॥

तं । अस्मंतं । शवसः । उत्सवेषु । नरः । नरं । अवसे । तं । धनाय ।

सः । अंधे । चित् । तमसि । ज्योतिः । विदत् । मरुत्वान् । नः । भवतु । इंद्रः । जती ॥ ८ ॥

नरो नेतारः स्त्रीतारः शवसो बलस्य संबंधिषूत्सवेषु संयामेषु नरं जयस्य नेतारं तमिंद्रमस्मंतं । आप्नुवंति । किमर्थं । अवसे । अन्नार्थं रक्षणार्थं वा । तथा धनाय । धनार्थं च तमिंद्रं प्राप्नुवंति । यस्मात्स इंद्रस्त्वमसि दृष्टिप्रतिबंधकेऽंधे चित् आध्यानरहिते चित्तव्यामोहकरोऽपि संयामे ज्योतिर्विजयलक्षणं प्रकाशं विदत् । लभयति । तस्मात्तमेव प्राप्नुवंतीत्यर्थः । अन्यत्समानं ॥ अस्मंतं । आप्नु व्याप्नौ । लङि व्यत्ययेनात्मनेपदं । व्यत्ययेन वसप्रत्ययः । व्यत्ययेन धातोर्ह्रस्वत्वं ।

विदत् । विद् लाभे । छंदसि लुङ्लङ्लिट इति वर्तमाने छंदसो लुङ् ।
लुदिह्वाञ्चुरङादेशः । बहुलं छंदस्यमाङ्गोऽपीत्यङभावः ॥

नवमीमुचमाह ॥

स सथेन यमति ब्राधतश्चित्स दक्षिणे संगृभीता कृतानि ।
स कीरिणा चित्सनिता धनानि मरुत्वान्भो भवत्विद्रं ऊती ॥ ९ ॥
सः । सथेन । यमति । ब्राधतः । चित् । सः । दक्षिणे । संऽगृभीता । कृतानि ।
सः । कीरिणा । चित् । सनिता । धनानि । मरुत्वान् । नः । भवतु । इद्रं । ऊती ॥ ९ ॥

स इद्रः सथेन वामहस्तेनैकहस्तेन ब्राधतश्चित् हिंसतो महतः शबूतपि
यमति । नियमयति । तथा स इद्रो दक्षिणे दक्षिणपार्श्वस्थेन हस्तेनैकेन यजमानः
कृतानि हवींषि संगृभीता । संगृह्णाति । अपि च स इद्रः कीरिणा चित् कीर्त-
यिचा स्तोत्रा च स्तुतः सन्धनानि सनिता प्रदानशीली भवति । हविःप्रदान-
णामिव स्तोत्राणामपि धनं प्रयच्छतीत्यर्थः । शिष्टं स्पष्टं ॥ यमति । यम उपरमे ।
णिच्यमंतत्वान्मिह्वे मितां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं । छंदसुभययेति शप आर्चधातुक-
त्वाखेरनिंदीति णिलोपः । ब्राधतः । वृधु वृद्धौ । अस्मादतिप्रत्यय औणादिकं
आमागमश्च । वृषादित्वादाद्युदात्तत्वं । संगृभीता । यह उपादाने । लिङि बहुलं
छंदसीति विकरणस्य लुक् । लिङः सलोप इति सलोपः । यहिज्यादिना संप्र-
सारणं । ह्यहोर्भ इति भत्वं । अचोऽतस्तिङ इति दीर्घः । सनिता । पणु दाने ।
ताच्छीलिकस्तुन् । धनानि । न लोकाभ्ययेति षष्ठीप्रतिषेधः ॥

दशमीमुचमाह ॥

स यामेभिः सनिता स रथेभिर्विदे विश्वाभिः कृष्टिभिर्विदं ॥
स पौंस्येभिरभिभूरशस्तीर्मरुत्वान्भो भवत्विद्रं ऊती ॥ १० ॥
सः । यामेभिः । सनिता । सः । रथेभिः । विदे । विश्वाभिः । कृष्टिऽभिः । नु । अद्य ।
सः । पौंस्येभिः । अभिऽभूः । अशस्तीः । मरुत्वान् । नः । भवतु । इद्रं । ऊती ॥ १० ॥

स इद्रो यामेभिर्मरुतसंघैः सह सनिता फलानां प्रदाता भवति । स चाद्या-
स्तिबहनि नु क्षिप्रं विश्वाभिः कृष्टिभिः सर्वमेनुष्यै रथेभिरिद्रसंवधिभी रथैः
कारणभूतैर्विदे विज्ञायते । अपि च स इद्रः पौंस्येभिः स्वकीयैर्बलैरशस्तीरशंस-

नीयान् श्वूनभिभूः । अभिभवन्वर्तते । मरुत्वान्स इन्द्रो नोऽस्माकं रक्षणाय
भवतु ॥ यामेभिः । बहुलं छंदसीति भिस ऐसभावः । यामादीनां च । फि० २. १५ ।
इत्याद्युदात्तत्वं । विदे । विद ज्ञाने । कर्मणि लट् । बहुलं छंदसीति विकरणस्य
लुक् । लोपस्त आत्मनेपदेष्विति तलोपः ॥

॥ इति प्रथमस्य सप्तमे नवमो वर्गः ॥

एकादशीमृचमाह ॥

स जामिभिर्यत्समजाति मीळहेऽजामिभिर्वा पुरुहूत एवैः ।

अपां तोकस्य तनयस्य जेपे मरुत्वान्नो भवत्विंद्रं जती ॥ ११ ॥

सः । जामिऽभिः । यत् । संऽअजाति । मीळहे । अजामिऽभिः । वा । पुरुऽहूतः । एवैः ।

अपां । तोकस्य । तनयस्य । जेपे । मरुत्वान् । नः । भवतु । इंद्रः । जती ॥ ११ ॥

पुरुहूतो बहुभिर्यजमानैराहूतः स इन्द्रो मीळहे संयामे । मीळहमिति धन-
नाम । तद्धेतुत्वात्संयामोऽपि मीळहशब्देनोच्यते । जामिभिर्वधुभिरजामिभिर्वा
वांधवरहितैर्वैयुंद्वाथै मरुद्भिः सह यद्यदा समजाति संगच्छते । तेषामुभयवि-
धानामपामिंद्रं प्राप्नुवतां पुरुषाणां तोकस्य पुत्रस्य तनयस्य तत्पुत्रस्य च जेपे
जयप्राप्तये स इन्द्रो भवति । किमु वक्तव्यमस्माकं स्तोतृतमानां जयो भवतीति ।
अन्यत्समानं ॥ समजाति । अज गतिदोषणयोः । लेट्वाडागमः । जेपे । जि-
जये । औणादिकः सप्रत्ययः । चतुर्थ्यर्थे सप्तमी । यद्वा । जेषु शेषु प्रेषु गतौ ।
किप् चेति किप् । सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं ॥

द्वादशीमृचमाह ॥

स वज्रभृदस्युहा भीम उयः सहस्रचेताः शतनीथः ऋभ्वा ।

चक्षीपो न शर्वसा पांचजन्यो मरुत्वान्नो भवत्विंद्रं जती ॥ १२ ॥

सः । वज्रऽभृत् । दस्युऽहा । भीमः । उयः । सहस्रऽचेताः । शतऽनीथः । ऋभ्वा ।

चक्षीपः । न । शर्वसा । पांचऽजन्यः । मरुत्वान् । नः । भवतु । इंद्रः । जती ॥ १२ ॥

स इन्द्रो वज्रभृत् अन्यैर्भर्तुमशक्यस्य वज्रस्य भर्ता । दस्युहा दस्यूनामुपक्षप-
यितृणामसुराणां हंता । भीमः सर्वेषां भयहेतुः । उय उद्गूर्णतेजाः । सहस्रचेता

बहुविधज्ञानः । सर्वज्ञ इत्यर्थः । शतनीयः । बहुस्तुतिर्बहुविधप्रापणो वा । ऋभ्वा ।
 उरु भासमानो महान्वा । चक्षीषो न चस्वा । चमसे रसात्मनावस्थितः सोम इव
 शवसा बलैः पांचजन्यः । गंधर्वा अमरसो देवा असुरा रक्षांसि पंच जनाः ।
 निषादपंचमाश्रितारो वर्णा वा । तेषु रक्षकत्वेन भवः । एवंभूतः स मरुत्वानिद्रो
 नोऽस्माकं रक्षणाय भवतु ॥ दस्युहा । बहुलं छंदसीति हंतेः क्तिप् । भीमः ।
 जिभी भये । भीमादयोऽपादान इत्यपादाने भियः घुवेति मक् । शतनीयः ।
 णीञ् प्रापणे । हनिकुषिनीरमिकाशिभ्यः कथन्निति कथन्प्रत्ययः । चक्षीषः । इष
 गतौ । चस्वामियति गच्छतीति चक्षीयः । इगुपधलक्षणः कप्रत्ययः । वर्णय्या-
 पत्या रेफो दीर्घश्च । यद्वा चमेरौणादिक ईषन्प्रत्ययः । पूर्वचद्रेफः । पांचजन्यः ।
 भवार्थे वहिर्देवपंचजनेभ्यश्चेति वक्तव्यं । पा० ४. ३. ५८. ३. इति ज्यप्रत्ययः ।
 जिह्वादाद्युदात्तत्वं ॥

चयोदशीमृचमाह ॥

तस्य वज्रः क्रंदति स्तस्वर्षा दिवो न त्वेपो रवयः शिमीवान् ।
 तं संचते सनयस्त धनानि मरुत्वानो भवन्तिद्रं ऊती ॥ १३ ॥
 तस्य वज्रः क्रंदति स्तत् । स्वःऽसाः । दिवः । न त्वेपः । रवयः । शिमीऽवान् ।
 तं संचते । सनयः । तं । धनानि । मरुत्वान् । नः । भवतु । इन्द्रः । ऊती ॥ १३ ॥
 तस्येद्रस्य वज्रः कुलिशः स्तत् भृशं क्रंदति । शत्रूनाक्रंदयति । रोदयतीत्यर्थः ।
 य इन्द्रः स्वर्षाः शोभनस्योदकस्य दाता । दिवो न दिवः संवंधी सूर्य इव त्वेपो
 दीप्तः । रवयः शब्दस्य गर्जनलक्षणस्य कर्ता । शिमीवान् । शिमीति कर्मनाम ।
 लोकानुयाहकेन कर्मणा युक्तः । तमिन्द्रं सनयो धनस्य दानानि संचते । सेवन्ते ।
 तथा तं धनानि च सेवन्ते । स मरुत्वानिद्रो नोऽस्माकं रक्षणाय भवतु ॥ क्रंदति ।
 कदि क्रदि क्रदि आह्वाने रोदने च । छंदस्युभयथेति शप आर्द्धधातुकत्वात्तेरनि-
 दीति णिलोपः । स्वर्षाः । सुपूर्वादन्तिर्विच् । सुधृतिं गच्छतीति स्वरुदकं । तत्स-
 नोतीति स्वर्षाः । णु दाने । जनसनखनक्रमगमो विट् । विड्वनोरनुनासिक-
 स्यादित्यात्वं । सनोतेरन इति पत्वं । त्वेपः । त्विप् दीप्ता । पचाद्यच् । रवयः । रु-
 शब्दे । शीङ्शपिस्मामिर्वचिजीविप्राणिभ्योऽथ इत्यथप्रत्ययः । गुणावादेशी ।
 सनयः । सनोतेर्भाव औणादिक इप्रत्ययः ॥

चतुर्दशीमृचमाह ॥

यस्याजंस शर्वसा मानमुक्थं परिभुजद्रोदसी विश्वतः सी ।

स पारिपत्क्रतुभिर्मदसानो मरुत्वान्नो भवत्विद्रं जती ॥ १४ ॥

यस्य । अजंसं । शर्वसा । मानं । उक्थं । परिऽभुजत् । रोदसी इति । विश्वतः । सी ।

सः । पारिपत् । क्रतुऽभिः । मंदसानः । मरुत्वान् । नः । भवतु । इद्रं । जती ॥ १४ ॥

यस्येन्द्रस्योक्थं प्रशस्यं शर्वसा मानं वलेन सर्वस्य परिच्छेदक सर्वेषां वल-
स्योपमानभूतं वा रोदसी द्यावापृथिव्यौ विश्वतः सीमजस्रमनवरतं परिभुजत्
परितः सर्वतो भुनक्ति पालयति । स इद्रः क्रतुभिरस्माभिः कृतैर्यागैर्मदसानो
मोदमानः सन्पारिपत् । अस्मान्दुरितात्पारयतु ॥ उक्थं । वच परिभाषणे । पातृ-
तुदिवचीत्यादिना कर्मणि थक् । वचिस्वपीत्यादिना संप्रसारणं । परिभुजत् ।
भुज पालनाभ्यवहारयोः । लेट्यडागमः । व्यत्ययेन शः । पारिपत् । पार तीर
कर्मसमाप्नौ । लेट्यडागमः । सिबहुलं लेटीति सिप् । तस्यार्द्धधातुक्त्वादिद् ।
व्यत्ययेन खिलोपः । मंदसानः । मदि स्तुतिमोदमदस्वप्रकातिगतिषु । ऋजि-
वृद्धिर्मदिसहिभ्यः क्तिदित्यसानच्प्रत्ययः ॥

पंचदशीमृचमाह ॥

न यस्य देवा देवता न मर्ता आपश्चन शर्वसो अंतमापुः ।

स प्ररिक्ता त्वर्क्षसा क्षमो दिवश्च मरुत्वान्नो भवत्विद्रं जती ॥ १५ ॥

न । यस्य । देवाः । देवता । न । मर्ताः । आपः । चन । शर्वसः । अंतं । आपुः ।

सः । प्रऽरिक्ता । त्वर्क्षसा । क्षमः । दिवः । च । मरुत्वान् । नः । भवतु । इद्रं । जती ॥ १५ ॥

देवता देवस्य दानादिगुणयुक्तस्य यस्येन्द्रस्य शर्वसो वलस्यांतमवसानं देवा
वस्वाद्या देवगणा नापुः । नानृशिरे । तथा मर्ता मनुष्या आपश्चनापोऽपि न
प्रापुः । स तादृश इन्द्रस्त्वर्क्षसा शचूणां तनूकर्त्तात्मीयेन वलेन क्षमः पृथिव्या
दिवश्च स्वर्गस्य च प्ररिक्ता प्रकर्षेण रेचको भवति । लोकद्वयादप्यस्य वलम-
तिरिच्यत इत्यर्थः । मरुद्भिर्युक्तः स इन्द्रो नोऽस्माकमूती जतये रक्षणाय भवतु ॥
देवता । देव एव देवता । देवाहलिति स्वार्थे तल् । सुपा सुलुगिति षष्ठ्या
लुक् । मर्ताः । मृद् प्राणत्यागे । असिहसीत्यादिना तन्प्रत्ययः । निह्वादाद्य-

दात्तत्वं । प्ररिक्ता । रिचिर् विरेचने । अन्येभ्योऽपि दृश्यन्त इति कनिष् । अन्त्य-
विकारश्चादसः । त्वक्षसा । तद्धू त्वद्धू तनूकरणे । असुन् । निन्नादाद्युदात्तत्वं ।
क्षसः । क्षेति पृथिवीनाम् । आतो धातोरित्यवात इति योगविभागादिष्टसिद्धि-
रित्यभिधानात् इति भसंज्ञायामाकारलोपः । यद्वा क्षमायी विधूनने । अस्मात्किप्
चेति किप् । वेरपृक्तलोपात्पूर्वं वलि लोपः । अन्यत्समानं । उदात्तनिवृत्ति-
स्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य सप्तमे दशमो वर्गः ॥

पोडशीमृचमाह ॥

रोहिच्छ्यावा सुमदंशुर्ललामीद्युक्षा राय च्छाश्वस्य ।

वृषखन्तं विभ्रती धूर्पु रथं मद्रा चिकेत नार्हुपीषु विक्षु ॥ १६ ॥

रोहित् श्यावा । सुमत् ऽश्विः । ललामीः । द्युक्षा । राये । च्छाश्वस्य ।

वृषण् ऽवन्तं । विभ्रती । धूः ऽसु । रथं । मद्रा । चिकेत । नार्हुपीषु । विक्षु ॥ १६ ॥

रोहित् रोहितवर्णा श्यावा श्यामवर्णा । उभयोः पार्श्वयोरुभयविधवर्ण-
युक्त्यर्थः । सुमदंशुः । सुमत् स्वतः प्रांशुः । उक्तं च यास्केन । सुमत् स्वय-
मित्यर्थः । नि० ६. २२. इति । अतिदीर्घावयवा । ललामीः पुंड्रवती । अश्वभू-
षणयुक्ता वा । द्युक्षा दिवि द्युलोके कृतनिवासा च्छाश्वस्यैतत्संज्ञस्य राजर्षे राये
धनार्थं वृषखन्तं वृष्णा सेक्तेन्द्रेण युक्तं रथं धूर्पु युगसंबन्धिषु वहनप्रदेशेषु विभ्रती
वहन्ती मद्रा सर्वेषामाह्लादक्यश्वपंक्तिर्नार्हुपीषु । नहुपा मनुष्याः । तत्संबन्धिनीषु
सेनालक्षणासु प्रजासु चिकेत । ज्ञायते । ईदृश्याश्वपंक्ता युक्त इन्द्रः संप्रामेष्वा-
नुयाहकतया प्रादुर्भवतीत्यर्थः ॥ ललामीः । ललामशब्दाच्छब्दसीवनिपाविति
मत्वर्थीय इकारः । अद्व्यन्तत्वात्सुलोपाभावः । द्युक्षा । क्षि निवासगत्योः । औणा-
दिको डप्रत्ययः । ततष्टाप् । च्छाश्वस्य । च्छा गतिस्थानार्जनोपाजनेषु । च्छे-
न्द्रेत्यादिना रक्प्रत्ययांतो निपातितः । च्छा गतिमंतोऽश्वा यस्य । बहुव्रीहौ
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । वृषखन्तं । अनी नुडिति मनुषो नुट् । चिकेत । कित ज्ञाने ।
छंदसि लुङ्लङ्लिट इति वर्तमाने कर्मणि लिट् । व्यत्ययेन तिप् ॥

सप्तदशीमृचमाह ॥

एतत्पुत्र इन्द्र वृष्ण उक्थं वार्षागिरा अभि गृणन्ति राधः ।

ऋज्जाश्वः प्रष्टिभिरंवरीषः सहदेवो भयमानः सुराधाः ॥ १७ ॥

एतत् । त्यत् । ते । इन्द्र । वृष्ण । उक्थं । वार्षागिराः । अभि । गृणन्ति । राधः ।

ऋज्जऽश्वः । प्रष्टिऽभिः । अंवरीषः । सहऽदेवः । भयमानः । सुराधाः ॥ १७ ॥

हे इन्द्र वृष्णः कामानां वर्धितुस्ते तव त्यक्तदेतदुक्थं स्तोत्रं राधः संराधकं त्वत्प्रीतिहेतुं वार्षागिरा वृषागिरो राज्ञः पुत्रा ऋज्जाश्वादयोऽभिगृणन्ति । अभिमुख्येन वदन्ति । वार्षागिरा इत्येतद्विवृणोति । ऋज्जाश्व एतत्संज्ञो राजर्षिः प्रष्टिभिः पार्श्वस्थैरन्यैर्ऋषिभिः सहैद्रमस्तौत् । के ते पार्श्वस्थाः । अंवरीषादयश्चत्वारो राजर्षयः ॥ वार्षागिराः । तस्यापत्यमित्यण्प्रत्ययः । गृणन्ति । गृ शब्दे । प्वादीनां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं । राधः । राध साध संसिद्धौ । राधोति समृद्धो भवत्यनेनेति राधः । करणेऽसुन् । ऋज्जाश्वः । ऋज्जा गतिमंतोऽथा यस्य स तथोक्तः । अंवरीषः । अवि शब्दे । औणादिकोऽरीपन्प्रत्ययः । उ० ४. २९ । सहदेवः । देवैः सह वर्तत इति सहदेवः । चोपसर्जनस्येति विकल्पनात्सभावाभावः । भयमानः । जिभी भये । अस्मादंतर्भाचितरण्यथाद्वान्येन शानच् । बहुलं छंदसीति शपः श्लोरभावः । अदुपदेशाल्लसार्वधांतुकानुदात्तत्वे धातुस्वर एव शिष्यते । सुराधाः । राध इति धननाम । शोभनं राधो यस्य । सोर्मनसी अलोमोपसी इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं ॥

अष्टदशीमृचमाह ॥

दस्यूञ्छिम्यूश्च पुरुहूत एवैर्हृत्वा पृथिव्यां शर्वा नि वर्हीत् ।

सनत्येक्षं सखिभिः श्वित्येभिः सन्तूर्य सनदपः सुवज्रः ॥ १८ ॥

दस्यून् । शिम्यून् । च । पुरुऽहूतः । एवैः । हृत्वा । पृथिव्यां । शर्वा । नि । वर्हीत् ।

सनत् । क्षेवं । सखिऽभिः । श्वित्येभिः । सनत् । सूर्यं । सनत् । अपः । सुऽवज्रः ॥ १८ ॥

पुरुहूतो बहुभिर्यजमानैराहूत इन्द्र एवैर्गमनशीलैर्मरुद्भिर्युक्तः सन् पृथिव्यां भूमौ वर्तमानान्दस्यून्पक्षपयितृञ्छून् शिम्यूश्च शमयितृन्वधकारिणो राक्षसादीश्च हत्वा प्रहृत्य तदनंतरं शर्वा हिंसकेन वज्रेण निवर्हीत् । अवधीत् । निवर्हयति

वधकर्म। एवं शत्रून्निरस्य श्वित्येभिः श्वेतवर्णैरलंकारेण दीप्रांगैः सखिभिर्मि-
चभूतैर्मरुद्भिः सह क्षेत्रं शत्रूणां स्वभूतां भूमिं सनत्। समभाक्षीत्। तथा वृत्रेण
तिरोहितं सूर्यं तस्य वृत्रस्य हननेन सनत्। अभजत। प्राप्तवानित्यर्थः। तथा
सुवज्रः शोभनवज्रयुक्त इन्द्रो वृत्रेण निरुद्धा अपो वृष्ट्युदकानि सनत्। सम-
भजत ॥ दस्यून्। दसु उपक्षये। यजिमनिशुं धिदसिजनिभ्यो युः। वृषादित्वादा-
द्युदात्तत्वं। शिम्यून्। शमु उपशमे। शमयति सर्वं तिरस्करोतीति राक्षसादिः
शिम्युः। औणादिको युन्प्रत्ययः। वर्णव्यापत्त्याकारस्येत्वं। शर्वा। शृ हिंसायां।
अन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति चनिप्। सुपां सुलुगिति तृतीयाया इदेशः। सनत्।
वन पण संभक्तौ। लडि बहुलं चंद्रस्यमाद्योगेऽपीत्यडभावः। श्वित्येभिः।
श्विता वर्णैः। औणादिको नक्प्रत्ययः। श्वित्वं शुक्लवर्णमर्हतीति श्वित्याः। छंदसि
चेति यः। सुवज्रः। आद्युदात्तं ब्रह्मंदसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं ॥

एकोनविंशीमृचमाह ॥

विश्वाहेंद्रो अधिवक्ता नो अस्त्वपरिद्धताः सनुयाम् वाजं।

तन्नो मित्रो वरुणो मामहंतामदितिः सिंधुः पृथिवी उत द्यौः ॥ १९ ॥

विश्वाहां। इंद्रः। अधिऽवक्ता। नः। अस्तु। अपरिऽद्धताः। सनुयाम्। वाजं।

तत्। नः। मित्रः। वरुणः। ममहंतां। अदितिः। सिंधुः। पृथिवी। उत। द्यौः ॥ १९ ॥

विश्वाहा सर्वकालीनोऽस्माकमिन्द्रोऽधिवक्तास्तु। अधिवचनं पक्षपातेन
वचनं। यथोक्तं ब्राह्मणायाधिघ्नूयादिति। सर्वदास्माकमिन्द्रः पक्षपातवचनयुक्तो
भवतु। वयं चापरिद्धता अकुटिलगतयः संतो वाजं हविर्लेक्षणमन्नं सनुयाम्।
संभजामहे। यदनेन सूक्तेनास्माभिः प्रार्थितं तन्मित्रादयो मामहंतां। पूजितं
कुर्वंतु ॥ विश्वाहा। विश्वान्यहानि विश्वाहानि। अत्यंतसंयोगे द्वितीया। शेषं-
दसि बहुलमिति शेलोपः। उपधादीर्घत्वं नलोपः। मरुद्बुधादित्वात्पूर्वपदा-
तोदात्तत्वं। अपरिद्धताः। ऋ कौटिल्ये। निष्ठायामपरिद्धताश्च। पा० ७. २. ३२।
इति निपातनात् हुभावाभावः। अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। सनुयाम्।
पणु दाने। लडि तनादित्वादुप्रत्ययः। वन पण संभक्तावित्यस्माद्वा व्यत्यये-
नोप्रत्ययः ॥

॥ इति प्रथमस्य सप्तम एकादशो वर्गः ॥

प्र मंदिन इत्येकादशर्चमष्टमं सूक्तमांगिरसस्य कुत्सस्यार्पे । अष्टम्याद्याश्चतस्र-
स्त्रिष्टुभः शिष्टाः सप्त जगत्यः । इन्द्रो देवता । तथा चानुक्रांतं । प्र मंदिन
एकादश कुत्सश्चतुस्त्रिष्टुवंतमाद्या गर्भस्त्राविण्युपनिपत् ॥ दशराचस्य नवमेऽहनि
मरुत्वतीय एतत्सूक्तं । विश्वजित इति खंडे सूचितं । प्र मंदिन इमा उ तेति
मरुत्वतीयं । आ० ८. ७. इति ॥

तत्र प्रथमामृचमाह ॥

प्र मंदिने पितुमर्दचता वचो यः कृष्णगर्भा निरहं चृजिश्चना ।

अवस्यवो वृषणं वज्रदक्षिणं मरुत्वतं सख्याय हवामहे ॥ १ ॥

प्र मंदिने पितुऽमत् । अर्चत । वचः । यः । कृष्णऽगर्भाः । निऽअहन् । चृजिश्चना ।

अवस्यवः । वृषणं । वज्रऽदक्षिणं । मरुत्वतं । सख्याय । हवामहे ॥ १ ॥

हे ऋत्विजः । मंदिने स्तुतिमते स्तोतव्यायेन्द्राय पितुमर्दचो हविल्लक्षणेनाग्ने-
नोपेतं स्तुतिलक्षणं वचनं प्रार्चत । प्रकर्षेणोच्चारयत । य इन्द्र ऋजिश्नैतत्सं-
ज्ञकेन राज्ञा सख्या सहितः सन् कृष्णगर्भाः । कृष्णो नाम कश्चिदसुरः । तेन
निषिक्तागर्भास्तदीया भार्या निरहन् । अवधीत् । कृष्णमसुरं हत्वा पुत्राणामप्य-
नुत्पत्त्यर्थं गर्भिणीस्तस्य भार्या अण्वधीदित्यर्थः । अवस्यवो रक्षणेच्छवो वयं
वृषणं कामानां वर्षितारं वज्रदक्षिणं वज्रयुक्तेन दक्षिणहस्तेनोपेतं तं मरुत्व-
तमिन्द्रं सख्याय सख्युः कर्मणे हवामहे । आह्वयामहे ॥ मंदिने । मदि स्तुति
मोदमदस्वप्नकांतिगतिषु । औणादिक इतिप्रत्ययः । तदुक्तं यास्केन । मंदी मंद-
यतेः स्तुतिकर्मण इति । पितुमत् । ह्रस्वनुद्भ्यां मत्तुविति मत्तुप उदात्तत्वं ।
कृष्णगर्भाः । कृष्णेन निषिक्ता गर्भा यासु तास्तथोक्ताः । परादिश्छंदसि बहुल-
मित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । अवस्यवः । अवेरौणादिको भावेऽसुन् । अव इच्छत्य-
वस्यति । सुप आत्मनः क्यच् । क्वाच्छंदसीत्युप्रत्ययः । वृषणं । वा षपूर्वस्य निगम
इति विकल्पनादुपधादीर्घाभावः । सख्याय । सख्युः कर्म सख्यं । सख्युर्य इति
यप्रत्ययः । हवामहे । हेजो लटि बहुलं छंदसीति संप्रसारणं ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

यो व्यसं जाहपाणेन मन्युना यः शंवरं यो अहन्पिप्रुमम्रतं ।

इन्द्रो यः शुष्णमशुषं न्यावृणद्गुरुत्वतं सख्याय हवामहे ॥ २ ॥

यः । विऽअसं । जहपाणेन । मन्थुना । यः । शंवरं । यः । अहन् । पिप्पु । अग्रतं ।
इंद्रः । यः । शुष्णं । अशुष्पं । नि । अवृणक् । मरुत्वंतं । सख्याय । हवामहे ॥ २ ॥

य इन्द्रो जहपाणेन प्रवृद्धेन मन्थुना क्रोधेन व्यसं विगतभुजं वृचमहन् ।
अवधीत् । अपि च य इन्द्रः शंवरमेतत्संज्ञमसुरं चावधीत् । तथाग्रतः व्रतस्य
यागादेः कर्मणो विरोधिनं पिप्पुमेतत्संज्ञमसुरं च य इन्द्रोऽवधीत् । किंच य
इन्द्रोऽशुष्पं शोषणरहितं शुष्णं सर्वस्य जगतः शोषकमेतत्संज्ञमसुरं न्यवृणक् ।
न्यवर्जयत् । समूलं हतवानित्यर्थः । तं मरुत्वंतमिंद्रं सख्यायाह्वयामहे ॥ व्यसं ।
विगतोऽसौ यस्मात् । बहुवीहो पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । यण उदात्तस्वरितयोरेण
इति परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वं । जाहपाणेन । द्वष तुष्टौ । अत्र वृद्धयेः । छंदसि
लिट् । लिटः कानच्चेति तस्य कानजादेशः । अन्येषामपि दृश्यत इति संहिता-
यामभ्यासस्य दीर्घत्वं । चित्वादंतोदात्तत्वं । अशुष्पं । शुष्प शोषणे । इगुपधलक्षणः
कः । शुष्पाः शोषका न संत्यस्येत्यशुष्पः । परादिश्छंदसि बहुलमित्युत्तरपदाद्यु-
दात्तत्वं । अवृणक् । वृजी वर्जने । रोधादिकः ॥

तृतीयामृचमाह ॥

यस्य द्यावापृथिवी पौंस्यं महद्यस्य व्रते वरुणो यस्य सूर्यः ।
यस्येंद्रस्य सिंधवः सश्रति व्रतं मरुत्वंतं सख्याय हवामहे ॥ ३ ॥
यस्य । द्यावापृथिवी इति । पौंस्यं । महत् । यस्य । व्रते । वरुणः । यस्य । सूर्यः ।
यस्य । इंद्रस्य । सिंधवः । सश्रति । व्रतं । मरुत्वंतं । सख्याय । हवामहे ॥ ३ ॥

यस्येंद्रस्य महद्विपुलं पौंस्यं वलं द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यावनुवर्तते । यस्य
चेंद्रस्य व्रते नियमनरूपे कर्मणि वरुणो वर्तते । वरुणोऽमींद्रस्य नियमनं ना-
तिक्रामतीत्यर्थः । अपि च । सूर्योऽपि यस्येंद्रस्य व्रते वर्तते । तथा यस्येंद्रस्य
व्रतं कर्म सिंधवो नद्यः सश्रति । वचनव्यत्ययः । गच्छन्ति । सश्रतिर्गच्छतिकर्मा ।
इंद्रेणानुशिष्टाः प्रवहन्तीत्यर्थः । तं मरुत्वंतमिंद्रं सख्यायाह्वयामहे ॥ द्यावापृथिवी ।
द्यौश्च पृथिवी च द्यावापृथिव्यौ । दिवो द्यावेति द्यावादेशः । स चाद्युदात्तो
निपातितः । पृथिवीशब्दो ङीप्प्रत्ययांतोऽंतोदात्तः । देयतावंचे चेत्युभयपदप्रकृ-
तिस्वरत्वं । वा छंदसीति पूर्वसवर्णदीर्घः ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

यो अश्वानां यो गवां गोपतिर्वशी य आरितः कर्मणि कर्मणि स्थिरः ।

वीळोश्चिदिंद्रो यो अस्मन्वतो वधो मरुत्वंतं सख्याय हवामहे ॥ ४ ॥

यः। अश्वानां। यः। गवां। गोऽपतिः। वशी। यः। आरितः। कर्मणिऽकर्मणि। स्थिरः।

वीळोः। चित्। इंद्रः। यः। अस्मन्वतः। वधः। मरुत्वंतं। सख्याय। हवामहे ॥ ४ ॥

य इंद्रोऽश्वानां पतिरधिपतिः । तथा य इंद्रो गोपतिः । न केवलमेकस्या गो-
किंतु सर्वासामित्याह गवामिति । सर्वासां गवामधिपतिर्भवति । वशी । अप-
राधीनः । स्वतंत्र इत्यर्थः । अपि च य इंद्रः कर्मणि कर्मणि सर्वेषु कर्मसु स्थितो
नैश्वल्येनावतिष्ठमान आरितः स्तुतिभिः प्रत्युतः प्राप्तो भवति । आरितः प्रत्युतः
स्तोमानिति निरुक्तं । नि० ५. १५. । यथेन्द्रोऽस्मन्वतः स्मन्वतां यागानुष्ठानाणां वि-
रोधिनो वीळोश्चित् दृढस्यापि शत्रोर्वधो हंता तं मरुत्वंतमिंद्रं सख्यायाह-
यामहे ॥ गवां । न गोश्वन्सावचर्षेति विभक्तेरुदात्तत्वस्य प्रतिषेधः । गोपतिः ।
प्रत्यावैश्वर्य इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । आरितः । ऋ गतौ । अस्मात्प्रत्ययानुचिष्टा ।
आगमानुशासनस्यानित्यत्वात्पुगागमाभावः । यद्वा । सूचिसूचिमूच्यत्वात्पूषणोती-
नामिति विहितस्य यङो यङोऽचि चेत्यत्र चशब्देन बहुलपहणानुकर्षणादनै-
मित्तिके लुकि प्रत्ययलक्षणेन सत्यङोरिति ऋ इत्येतस्य द्विवचन उरदत्वहला-
दिशेषयोः सतो रुयिकौ च लुक्तीति रुक् । ततो निष्ठायां छांदस इडागमः ।
ऋकारस्य यणादेशः । रो रीत्यभ्यासरेफलोपः । ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽण इति
दीर्घत्वं । वधः । कृत्यल्युटो बहुलमिति बहुलवचनात् हनश्च वध इति कर्तर्यप्
वधादेशश्च । स चादंतः । अतो लोप उदात्तनिवृत्तिस्वरेण प्रत्ययस्योदात्तत्वं ॥

पंचमीमृचमाह ॥

यो विश्वस्य जगतः प्राणतस्पतिर्यो ब्रह्मणे प्रथमो गा अविदत् ।

इंद्रो यो दस्यूरधरो अवातिरन्मरुत्वंतं सख्याय हवामहे ॥ ५ ॥

यः। विश्वस्य। जगतः। प्राणतः। पतिः। यः। ब्रह्मणे। प्रथमः। गाः। अविदत् ।

इंद्रः। यः। दस्यूरन्। अधरान्। अवातिरन्। मरुत्वंतं। सख्याय। हवामहे ॥ ५ ॥

य इन्द्रो विश्वस्य जगतो गच्छतः प्राणतः प्रथमतः प्राणिजातस्य पतिः
स्वामी यश्च ब्रह्मणे ब्राह्मणजातिभ्योऽंगिरोभ्यः प्रथमोऽन्येभ्यो देवेभ्यः पूर्वभावी
सन् पणिभिरपहता गा अविन्दत् । अलभत । अन्येभ्यो देवेभ्यः पूर्वमेव तैरसु-
रैर्युद्धा गाः स्वयमलभतेत्यर्थः । अपि च । इन्द्रो दस्युनुपक्षपयितुं सुरानध-
रान्निकृष्टान्कृत्वावातिरत् । अवधीत् । अवतिरतिर्विधकर्मा । तं मरुतं तमिंद्रं सख्या-
याह्वयामहे ॥ जगतः । गमू सृपू गतौ । वर्तमाने पृषदृहन्महज्जगच्छतुवच्चेत्य-
तिप्रत्ययांतो निपातितो जगच्छब्द आद्युदात्तः । प्राणतः । स्वस प्राणने । अन
च । अस्माह्वयः शतृ । अदोदित्वाच्छपो लुक् । शतुरनुम इति विभक्त्येदात्तत्वं ।
पश्चाः पतिपुचेति विसर्जनीयस्य सत्वं ॥

षष्ठीमृचमाह ॥

यः शूरभिर्ह्व्यो यश्च भीरुभिर्यो धावन्निर्हूयते यश्च जिग्युभिः ।

इंद्रं यं विश्वा भुवनाभि संदधुर्मरुतं सख्याय हवामहे ॥ ६ ॥

यः शूरभिः ह्व्यः । यः च । भीरुभिः । यः धावन्तुभिः । हूयते । यः च । जिग्युभिः ।

इंद्रं यं विश्वा भुवनाभि । संदधुः । मरुतं । सख्याय । हवामहे ॥ ६ ॥

य इन्द्रः शूरभिः शौर्योपतैः पुरुषैर्ह्व्यो योद्धुमाह्वयतः । यश्च भीरुभिर्भय-
शीलैः कातरैः पुरुषैः सहायार्थमाह्वयतः । अपि च । य इन्द्रो धावन्निः परा-
जयेन पलायमानैर्हूयते रक्षार्थमाह्वयते । यश्च जिग्युभिः प्राप्नजयैराह्वयते । यं
चंद्रं विश्वा भुवना सर्वाणि भूतजातानि स्वेपु स्वेपु कार्येष्वभिसंदधुः । आभि-
मुख्येन स्थापयति । तं मरुतं तमिंद्रं सख्यायाह्वयामहे ॥ शूरभिः । बहुलं छंद-
सीति भिस ऐसभावः । ह्व्यः । हूयतेरचो यदिति ह्र इत्यनुवृत्तौ बहुलं छंदसीति
संप्रसारणं । गुणे धातोस्तन्निमित्तस्यैवेत्यवादेशः । भीरुभिः । भियः कृक्कुक्नौ
। उ० २. ३२. इति कृप्रत्ययः । धावन्निः । सृ गतौ । सतर्वेगितायां शपि पाप्मे-
त्यादिना धावादेशः । शपः पित्वादनृदात्तत्वं । शतुश्च लसार्वधातुकस्वरेण धा-
तुस्वरः शिष्यते । जिग्युभिः । जि जये । लिटः कसु । द्विर्वचने सन्निटोर्जि-
त्यभ्यासादुत्तरस्य जकारस्य कुत्वं । भिस्ययस्ययादित्वेन भत्वाइसोः संप्रसारणमिति
संप्रसारणं । छंदसोऽन्त्यलोपः ॥

॥ इति प्रथमस्य सप्तमे द्वादशे वर्गेः ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

रुद्राणामेति प्रदिशा विचक्षणो रुद्रेभिर्योषां तनुते पृथु जयः ।

इंद्र मनीषा अभ्यर्चति श्रुतं मरुत्वंतं सख्याय हवामहे ॥ ७ ॥

रुद्राणां । एति । प्रदिशां । विचक्षणः । रुद्रेभिः । योषां । तनुते । पृथु । जयः ।

इंद्र । मनीषां । अभि । अर्चति । श्रुतं । मरुत्वंतं । सख्याय । हवामहे ॥ ७ ॥

विचक्षणः सूर्यात्मना प्रकाशमान इन्द्रो रुद्राणां रुद्रपुत्राणासध्यात्मं प्राण-
रूपेण वर्तमानानां मरुतां । यद्वा रोदयितृणां प्राणानां । प्राणा हि शरी-
राभिर्निर्गताः संतो बंधुजनानोदयन्ति । प्रदिशा प्रदेशनेन मनुष्येभ्यः प्रदानेन सहति ।
अंतरिक्षे गच्छति । तथा चान्नायते । योऽसौ तपन्नुदेति स सर्वेषां भूतानां प्रा-
णानादायोदेतीति । अपि च रुद्रेभिरधिभूतं वर्तमानै रुद्रपुत्रैर्मरुद्विर्योषा माध्य-
मिका वाक् पृथु विस्तीर्णं जयो वेगं तनुते । विस्तारयति । प्रसंगाच्च मरुतां स्तुतिः ।
मरुद्भिः सह वर्तमानं श्रुतं प्रख्यातं सूर्यात्मानमिंद्रं मनीषा स्तुतिलक्षणा वाक्
अभ्यर्चति । अभिमुख्येन स्तौति । तं मरुत्वंतमिंद्रं सख्यायाह्वयामहे ॥ प्रदिशा ।
दिश अतिसर्जने । संपदादिलक्षणे भावे कृप् । जयः । जि जि अभिभवे ।
जीयतेऽभिभूयतेऽनेनेति जयो वेगः । करणेऽसुन् । मनीषा । ईषा अद्यादि-
त्वात्प्रकृतिभावः ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

यद्वा मरुतः परमे सधस्ये यद्वावमे वृजने मादयासे ।

अत आ याहध्वरं नो अच्छा त्वाया हविश्चकृमा सत्यराधः ॥ ८ ॥

यत् । वा । मरुतः । परमे । सधस्ये । यत् । वा । अवमे । वृजने । मादयासे ।

अतः । आ । याहि । अध्वरं । नः । अच्छ । त्वाया । हविः । चकृम । सत्यराधः ॥ ८ ॥

हे मरुतः । मरुद्विर्युक्तेन्द्र परम उत्कृष्टे सधस्ये सहस्राने गृहे यद्वा यदि वा
मादयासे तृप्तो वर्तसे । यद्वा यदि वावमेऽर्वाचीने वृजने । वृज्यते रिक्तीक्रिय-
तेऽस्मिन्धनमिति वृजनं गृहं । तस्मिन्मादयासे । अतोऽस्मादुभयविधास्था-
नानोऽस्माकमध्वरं यज्ञमच्छाभिमुख्येनायाहि । आगच्छ । हे सत्यराधः सत्यधन
त्वाया तत्कामनया वयं हविश्चकृम । कृतवन्तः ॥ मरुतः । मतुवसो हरिति

संवुद्धौ नकारस्य स्वं । सधस्ये । सुपि स्य इति कप्रत्ययः । सध मादस्ययोग्यं-
दसीति सहस्य सधादेशः । मादयासे । मद नृप्रियोगे । चुरादिरात्मनेपदी ।
लेट्याडागमः । त्वाया । त्वामात्मन इच्छति । सुम आत्मनः क्यच् । प्रत्ययोत्तर-
पदयोश्चेति मपर्यंतस्य त्वादेशः । व्यत्ययेन दकारस्यात्वं । अ प्रत्ययादित्यकार-
प्रत्ययः । सुपां सुलुगिति तृतीयाया लुक् ॥

नवमीमृचमाह ॥

त्वायिंद्र सोमं सुपुमा सुदक्ष त्वाया हविश्चकृमा ब्रह्मवाहः ।

अधा नियुतः सगणो मरुद्भिरस्मिन्यज्ञे वहिषि मादयस्व ॥ ९ ॥

त्वाऽया । इंद्र । सोमं । सुसुम । सुऽदक्ष । त्वाऽया । हविः । चकृम । ब्रह्मऽवाहः ।

अध । नियुतः । सऽगणः । मरुत्ऽभिः । अस्मिन् । यज्ञे । वहिषि । मादयस्व ॥ ९ ॥

हे सुदक्ष शोभनवलेंद्र त्वाया त्वत्कामनया सोमं सुपुम । अभिषुतवंतो वयं ।
हे ब्रह्मवाहः । ब्रह्मणा मंत्ररूपेण स्तोत्रेणोत्तमान प्राप्यमाणेंद्र त्वाया त्वत्कामनया-
हवनीये पुरोडाशलक्षणं हविश्चकृम । कृतवंतः । हे नियुतः । नियुतोऽष्टाः ।
तद्वचिंद्र । अधानंतरं मरुद्भिः सप्रगणरूपैरेतत्संज्ञैर्देवैः सगणो गणसहितः सन्न-
स्मिन्वर्तमाने यज्ञे वहिष्यास्तीर्णे दर्म उपविश्य मादयस्व । तृप्तो भव ॥ सुपुमा ।
पुञ् अभिषवे । लिटि क्रादिनियमप्राप्तस्येटोऽनित्यमागमशासनमिति वचना-
दभावः ॥

दशमीमृचमाह ॥

मादयस्व हरिभिर्ये तं इंद्र वि षंस्व शिमे वि सृजस्व धेने ।

आ त्वा सुशिप्र हरयो वहंतूश्नह्व्यानि प्रति नो जुपस्व ॥ १० ॥

मादयस्व । हरिऽभिः । ये । ते । इंद्र । वि । ष्यस्व । शिमे इति । वि । सृजस्व । धेने इति ।

आ । त्वा । सुऽशिप्र । हरयः । वहंतु । उश्न । ह्व्यानि । प्रति । नः । जुपस्व ॥ १० ॥

हे इंद्र हरिभिरश्वैः सह मादयस्व । तृप्तो भव । ये ते तव स्तभूताः । तदर्थं
शिमे हनू संहते विष्यस्व । सोमपानार्थं विवृते कुरु । तथा धेने पानसाधनभूते
जिह्वोपजिह्विके विसृजस्व । सोमपानार्थं विच्छिष्टे कुरु । हे सुशिप्र । शिमे हनू
नासिके वा । शोभनशिमेंद्र त्वा त्वां हरयोऽष्टा आवहंतु । अस्मदीयं यज्ञं प्रापयंतु ।

त्वं चोशन् अस्मान्कामयमानो नोऽस्माकं हव्यानि हवीषि प्रतिजुपस्व । प्रत्येकं
सेवस्व । मोदासिष्टाः ॥ विष्यस्व । पो अंतकर्मणि । व्यत्ययेनात्मनेपदं । दिवा-
दिवात् श्यन् । ओतः श्यनीत्योकारलोपः । उपसर्गात्सुनोतीति पठं ॥

एकादशीमृचमाह ॥

मरुस्तोत्रस्य वृजनस्य गोपा वयमिद्रेण सनुयाम वाजं ।

तन्नो मित्रो वरुणो भामहंतामर्दितिः सिंधुः पृथिवी उत द्यौः ॥ ११ ॥

मरुत्स्तोत्रस्य । वृजनस्य । गोपाः । वयं । इद्रेण । सनुयाम । वाजं ।

तत् । नः । मित्रः । वरुणः । ममहंतां । अर्दितिः । सिंधुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥ ११ ॥

मरुस्तोत्रस्य मरुद्भिः सह स्तोत्रं यस्य स मरुस्तोत्रः । तस्य वृजनस्य शत्रूणां
क्षेपुर्निद्रस्य संबन्धिनो गोपा गोपायनीया रक्षणीया वयं तेनेद्रेण वाजमन्नं
सनुयाम । लभेमहि । यदेतदस्माभिः प्रार्थितं नोऽस्मदीयं तन्मित्रादयो द्यावा-
पृथिव्यौ च मामहंतां । पूजितं कुर्वन्तु ॥ वृजनस्य । वृजी वर्जने । कृपृवृजिमर्दि-
निधाज्यः क्षुरिति क्षुप्रत्ययः ॥

॥ इति प्रथमस्य सप्तमे त्रयोदशो वर्गः ॥

इमां त इत्येकादशर्चं नवमं सूक्तं कुत्तस्यार्धमिदं । अन्त्या चिष्टुप् शिष्टा दश
जगत्यः । तथा चानुक्रांतं । इमां तेऽन्त्या चिष्टुविति । विनियोगो लैंगिकः ॥

तत्र प्रथमामृचमाह ॥

इमां ते धियं प्र भरे महो महीमस्य स्तोत्रे धिषणा यत् आनजे ।

तमुत्सवे च प्रसवे च सासहिमिदं देवासः श्वंसामदन्तु ॥ १ ॥

इमां । ते । धियं । प्र । भरे । महः । मही । अस्य । स्तोत्रे । धिषणा । यत् । ते । आनजे ।

तं । उत्सवे । च । प्रसवे । च । सासहिं । इदं । देवासः । श्वंसा । अमदन् । अन्तु ॥ १ ॥

हे इंद्र महो महतस्ते तवेमामिदानीं क्रियमाणां मही महती अत्यंतोत्कृष्टां
धियं स्तुतिं प्रभरे । प्रकर्षेण संपादयामि । ते तव धिषणा त्वदीया बुद्धिरस्य
मम स्तोत्रे स्तुती यद्यस्मादानजे । अक्ता संशिष्टासीत् । तस्मात्तव प्रियां स्तुतिं
करोमीत्यर्थः । उत्तरोऽर्धर्चः परोक्षकृतः । सासहिं शत्रूणामभिभवितारं पूर्वोक्तं

तमिंद्रं देवासः कर्मसु दीप्यंत ऋत्विजः शवसां स्तुतिभिः कीर्तनवलेनान्व-
मदन् । अनुक्रमेण हर्षं प्रापयन् । किमर्थं । उत्सवे च । उत्सवार्थमभिवृद्धर्थं । प्रसवे
च । धनानां वृष्ट्युदकानां वोत्पत्त्यर्थं च ॥ आनजे । अंजू व्यक्तिप्रक्षणांतिग-
तिषु । अस्मात्कर्मणि लिट् । द्विर्वचनहलादिशेषौ । अत आदेरित्यभ्यासस्यात्वं ।
तस्मान्नुद् द्विहल इति नुद् । अत्ययेनोपधानकारलोपः । उत्सवे । प्रसवे । पू-
मेरणे । ऋदोरविति भावेऽम् । निमित्तात्कर्मसंयोगे । पा० २. ३. ३६. ६. । इति
सप्तमी । आथादिनोत्तरपदांतोदात्तत्वं । सासहिं । यह अभिभवे । आह्वगमहन
इत्यचोत्तरगच्छंदसीति वचनात्किप्रत्ययः । लिङ्गावाह्विर्वचनं । अन्येषामपि दृश्यत
इति संहितायामभ्यासस्य दीर्घत्वं । अमदन् । मदी हर्षं । हेतुमति णिच् । मदी
हर्षग्लपनयोरिति घटादिषु पाठान्मितां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं । छंदस्युभयथेत्याद्यधा-
तुकत्वाणेरनिटीति णिलोपः ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

अस्य श्रवो नद्यः सप्त विभ्रति द्यावाक्षामां पृथिवीं दर्शतं वपुः ।

अस्मे सूर्याचंद्रमसांभिचक्षे अदे कर्मिंद्र चरतो वितर्तुरं ॥ २ ॥

अस्य । श्रवः । नद्यः । सप्त । विभ्रति । द्यावाक्षामां । पृथिवी । दर्शतं । वपुः ।

अस्मे इति । सूर्याचंद्रमसां । अभिऽचक्षे । अदे । कं । इंद्र । चरतः । विऽतर्तुरं ॥ २ ॥

अस्येंद्रस्य श्रवो यशः कीर्तिः सप्त इमं मे गंग इत्यस्यामृचि प्राधान्येन प्रति-
पादिता गंगाद्याः सप्तसंख्याका नद्यो विभ्रति । धारयन्ति । वृषहननेनेंद्रस्य
यवृष्टेः प्रदातृत्वं तत्प्रभूतजलोपेता नद्यः प्रकटयन्तीत्यर्थः । अपि च द्यावाक्षामा
द्यावापृथिव्यौ । पृथिवीत्यंतरिक्षनाम । अंतरिक्षं चास्य सूर्यात्मना वर्तमान-
स्येंद्रस्य दर्शतं सर्वैः प्राणिभिर्दर्शनीयं वपुः । रूपनामैतत् । प्रकाशात्मकं रूपं
धारयन्ति । किंच हे इंद्र । अस्मे अस्माकमभिचक्षे द्रष्टव्यानां पदार्थानामभि-
मुख्येन प्रकाशनार्थं अदे कं श्रद्धार्थं । चक्षुषा दृष्टे हि वस्तुनीदं सत्यमिति
श्रद्धोत्पद्यते । कमित्येतत्पादपूरणं । तदुभयार्थं सूर्याचंद्रमसौ वितर्तुरं परस्परव्यं-
तिहारेण तरणं पुनःपुनर्गमनं यथा भवति तथा चरतः । वर्तते । तमेव
तद्रूपः सन्वर्तस इत्यर्थः ॥ अस्य । ऊडिदमिति विभक्त्येदात्तत्वं । द्यावाक्षामा ।
द्यौश्च क्षामा च । दिवो द्यावेति द्यावादेशः । सुपां सुलुगिति विभक्त्येदादेशः ।
देवतादंडे चेत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वं । दर्शतं । भृमृदशीत्यादिनातच् । सूर्याचंद्रमसा ।

सूर्यश्च चंद्रमाश्च । देवताद्वंद्वे चेति पूर्वपदस्यानङ्गदेशः । सुपां सुलुगिति विभक्ते-
राकारः । चंद्रमसश्चो दासीभारादित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण मध्योदात्तः । अतो
देवताद्वंद्वे चेति प्राप्तस्योभयपदप्रकृतिस्वरस्य नोत्तरपदेऽनुदात्तादावपृथिवीति
प्रतिषेधः । अभिचक्षे । चक्षेः प्रकाशनार्थत्वासंपदादिलक्षणो भावे क्तिप् ।
तादर्थ्यं चतुर्थी । अद्वे । दृशियहणाद्भातेर्भावे विच् । चतुर्थ्येकवचन आतो
धातोरित्याकारलोपः । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वं । वितर्तुरं । त-
तेर्यङ्लुगंतादौणादिकोऽच् । बहुलं छंदसीत्युत्वं ॥

तृतीयामृचमाह ॥

तं स्मा रथं मघवन्प्रावं सातये जैचं यं ते अनुमदाम संगमे ।

आजा तं इंद्र मनसा पुरुषुत त्वायद्भ्यो मघवञ्धर्मं यच्छ नः ॥ ३ ॥

तं स्म । रथं । मघऽवन् । प्रा । अ॒व । सा॒तये । जै॒चं । यं । ते । अनु॒म॒दाम् । सं॒ग॒मे ।

आ॒जा । नः । इं॒द्र । मन॑सा । पुरु॒ऽस्तु॒त । त्वा॒य॒त् । अ॒भ्यः । म॒घ॒ऽव॒न् । श॒र्म । य॒च्छ । नः ॥ ३ ॥

हे मघवन् धनवन्निद्र सातयेऽस्माकं धनलाभाय तं स्म तमेव रथं प्राव ।
प्रेरय वर्तय । नोऽस्माकं मनसा बुद्ध्या पुरुषुत बहुशः स्तुतेन्द्र ते तव स्वभूतं
जैचं जयशीलं यं रथं संगमे शत्रुभिः सह संगमन आजा युद्धे सत्यनुमदाम ।
वयमनुक्रमेण स्तुमः । अपि च हे मघवन् त्वायद्भस्त्वां कामयमानेभ्यो नोऽस्मभ्यं
शर्म सुखं यच्छ । देहि ॥ अ॒व । अ॒व र॒क्ष॒ण॒ग॒ति॒कां॒ती॒त्यु॒क्त॒त्वा॒द॒व॒ति॒र॒च ग॒त्यर्थः ।
संग॒मे । य॒ह॒वृ॒ह॒नि॒श्चि॒ग॒म॒थे॒ति क॒र्म॒ण्यप् । पा॒था॒दि॒नो॒त्तर॒प॒दां॒तो॒दा॒त्त॒त्वं । आ॒जा ।
सु॒पां सु॒लु॒गि॒ति स॒प्र॒म्या ड॒देशः । त्वा॒य॒द्भ्यः । सु॒प आ॒त्म॒नः क॒च । प्र॒त्ययो॒त्त॒-
र॒प॒दयो॒श्चे॒ति म॒पर्य॑तस्य त्वादेशः । व्यत्ययेन द्कारस्यात्वं । क॒च॒जं॒ता॒ह्व॒रः श॒त्रु ।
अ॒दु॒प॒दे॒शा॒ह्म॒सा॒र्व॒धा॒तु॒का॒नु॒दा॒त्त॒त्वे स॒ति क॒च॒ा स॒है॒का॒दे॒श ए॒का॒दे॒श उ॒दा॒त्ते॒ने॒ति
तस्योदात्तत्वं ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

वयं जयेम त्वां युजा वृत्तमस्माकमंशमुदवा भरेभरे ।

अस्मभ्यमिन्द्र वरिवः सुगं कृधि प्र शत्रूणां मघवन्वृष्ण्यां रुज ॥ ४ ॥

वयं । ज॒येम । त्वां । यु॒जा । वृ॒त्तं । अ॒स्मा॒कं । अं॒शं । उ॒त् । अ॒व । भ॒रे॒भ॒रे ।

अ॒स्म॒भ्यं । इं॒द्र । व॒रि॒वः । सु॒गं । कृ॒धि । प्र । श॒त्रू॒णां । म॒घ॒ऽव॒न् । वृ॒ष्ण्यां । रु॒ज ॥ ४ ॥

हे इन्द्र युजास्माभिर्युक्तेन सहायभूतेन त्वया वृत्तमावृण्वन्तं शत्रुं वयं स्तोतारो
जयेम । अभिभवेम । अपि च भरे भरे संयामे संयामेऽस्माकमंशमस्सदीयं
भागमुदव । शत्रुकृतपीडापरिहारेणोत्कृष्टं रक्ष । तथा हे इन्द्र वरिवो धनमस्सभ्यं
सुगं सुगमं सुप्रापं कृधि । कुरु । तथा हे मघवन् शत्रूणामस्सदुपद्रवकारिणां
वृष्ण्या वृष्ण्यानि वीर्याणि प्ररुज । प्रभंग्धि । बाधस्वेत्यर्थः ॥ वृत्तं । वृज् वरणे ।
क्लिप् चेति क्लिप् । तुगागमः । सुगं । सुदुरीरधिकरण इति गमेऽप्रत्ययः । कृधि ।
शुश्रूणुमृकृवृभ्य इति हेर्धिः । रुज । रुजो भंगे । तौदादिकः ॥

पंचमीमृचमाह ॥

नाना हि त्वा हवमाना जना इमे धनानां धर्तॄर्वसा विपन्यवः ।

अस्माकं स्मा रथमा तिष्ठ सातये जैत्रं हीद्र निभृतं मनस्त्व ॥ ५ ॥

नाना । हि । त्वा । हवमानाः । जनाः । इमे । धनानां । धर्तुः । अर्वसा । विपन्यवः ।

अस्माकं । स्म । रथं । आ । तिष्ठ । सातये । जैत्रं । हि । इन्द्र । निऽभृतं । मनः । तव ॥ ५ ॥

हे धनानां धर्तः । गोहिरण्यादिरूपाणां द्रव्याणां धारयितरिन्द्र । विपन्यवः ।
स्तोतृनामैतत् । स्तोतार इमे जना अवसा रक्षणेन हेतुना त्वा हवमानास्त्वा-
माह्वयन्तो नाना हि । विभिन्नाः खलु । तेषां मध्येऽस्माकं स्मास्माकमेव सातये
धनदानाय रथमातिष्ठ । आरोह । हे इन्द्र निभृतमव्याकुलं तव मनश्चित्तं जैत्रं
हि । जयशीलं खलु । शत्रूज्जित्वास्सभ्यं धनं दातुं समर्थमित्यर्थः ॥ सातये । पणु
दाने । क्तिनि जनसनखनां सन्मूलोरित्यात्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य सप्तमे चतुर्दशो वर्गः ॥

षष्ठीमृचमाह ॥

गोजिता बाहू अर्मितक्रतुः सिमः कर्मन्कर्मज्जितमूर्तिः खजंकरः ।

अकल्प इन्द्रः प्रतिमानमोजसाया जना वि ह्वयन्ते सिपासवः ॥ ६ ॥

गोऽजिता । बाहू इति । अर्मितऽक्रतुः । सिमः । कर्मन्ऽकर्मन् । शतंऽजतिः । खजंऽकरः ।

अकल्पः । इन्द्रः । प्रतिऽमानं । ओजसा । अयं । जनाः । वि । ह्वयन्ते । सिपासवः ॥ ६ ॥

हे इन्द्र तव बाहू हस्तौ गोजिता जयेन गवां लभयितारौ । त्वं चामितक्रतुः ।
अपरिच्छिन्नज्ञानः । सिमः । श्रेष्ठः । तथा च शाठ्यायनकं । सिम इति चै

श्रेष्ठमाचक्षत इति । यद्वा सिमः शूराणां वंधकः । कर्मन्कर्मन् स्तोतृणां कर्मणि कर्मण्युपस्थिते शतमूतिः । बहुविधरक्षणीपेतः । खजंकरः । खजति मथ्नाति पुरुषानिति खजः संयामः । तस्य कर्ता । अकल्पः । कल्पेनान्येन रहितः । स्वतंत्र इत्यर्थः । ओजसा सर्वेषां प्राणिनां यदोजो बलमस्ति तेन सर्वेण प्रतिमानं प्रतिनिधित्वेन मीयमानः । यस्मादेवंगुणविशिष्ट इन्द्रोऽथातः कारणात्सिपासवो धनं लब्धुकामा जना विह्वयन्ते । विविधमाह्वयन्ति ॥ गोजिता । गा जयत इति गोजितौ । सुपां सुलुगिति विभक्तेराकारः । सिमः । पिञ् वंधने । अस्मादी-
णादिको भक् । खजंकरः । खज मंथने । पचाद्यच् । द्येमप्रियमद्रेऽण् च । पा० ३. २. ४४. । इति चशब्दस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात् खजशब्दोपपदादपि करोतिः खच् । अरुर्विपदजंतस्येति मुम् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । अकल्पः । नञ्सुभ्या-
मित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । सिपासवः । वन षण् संभक्तौ । सन्ति सनीवंतर्पन्ति विकल्पनादिऽभावः । जनसनखनां सन्मूलोरित्यात्वं । द्विवचनादि । सनाशं-
सभिद्य उरित्युप्रत्ययः । सति शिष्टत्वात्तस्यैव स्वरः शिष्यते ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

उत्ते शतान्मघवन्नुच्च भूर्यस उन्तहस्रादिरिचे कृष्टिषु श्रवः ।

अमाचं त्वा धिपणां तित्विपे मद्दधा वृचाणि जिम्नसे पुरंदर ॥ ७ ॥

उत्ताते शतात् मघवन् । उत्ता च भूर्यसः । उत्ता सहस्रात् । रिरिचे । कृष्टिषु । श्रवः ।

अमाचं । त्वा । धिपणां । तित्विपे । मही । अर्ध । वृचाणि । जिम्नसे । पुरंदर ॥ ७ ॥

हे मघवन् धनवन्निद्र कृष्टिषु मनुष्येषु त्वया दीयमानं श्रवो यदन्नमस्ति तच्छतात् शतसंख्याकाद्यनादुद्रिरिचे । उद्रिक्तमधिकं भवति । अपि च भूर्यसः शतसंख्याकादपि बहुतराद्यनादुद्रिरिचे । अधिकं भवति । किं बहुना । सहस्रात्सहस्रसंख्याकादप्युद्रिरिचे । त्वया दत्तं तदन्नमश्रयमित्यर्थः । अपि च । अमाचं माचयेयत्तया रहितं । परिगणितुमशक्यैः सर्वगुणैरधिकं त्वां मही महती धिपणास्मदीया स्तुतिप्रश्रया वाक् तित्विपे । दीपयति । त्वत्संवंधिनो गुणान्प्रकाशयति । हे पुरंदर शूराणां पुरां दारयितरिन्द्र । अध स्तुत्यनंतरं वृचाण्यावरकान् शूब्रजिम्नसे । हंसि विनाशयसि ॥ रिरिचे । रिचिर् विरेचने । कर्मणि लिट् । तित्विपे । त्विप दीप्तौ । जिम्नसे । हन्तेर्लेटि व्यत्ययेनात्मनेपदं । लेटोऽडाटावित्य-

डागमः । बहुलं छंदसीति शपः श्रुः । गमहनेत्यादिनोपधालोपः । स्थानिवद्वा-
वाहिवचनादि । बहुलं छंदसीत्यभ्यासस्येत्वं । पुरंदर । पूःसर्वयोदारिसहोः । पा०
३. २. ४१. इति खच् । खचि ह्रस्वः । पा० ६. ४. ९४. इति ह्रस्वत्वं । वाचंयम-
पुरंदरौ च । पा० ६. ३. ६९. इति निपातनादम् ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

त्रिविष्टिधातुं प्रतिमानमोजसस्त्रिसो भूमीर्नृपते चीणि रोचना ।

अतीदं विश्वं भुवनं ववक्षिथाश्वरिद्रं जनुपां सनादसि ॥ ८ ॥

त्रिविष्टिऽधातुं प्रतिऽमानं । ओजसः । तिस्रः । भूमीः । नृऽपते । चीणि । रोचना ।

अति । इदं । विश्वं । भुवनं । ववक्षिथ । अश्वरुः । इद्रं । जनुपां । सनात् । असि ॥ ८ ॥

हे नृपते नृणां पालयितरिद्रं त्वमोजसः सर्वेषां प्राणिनां बलस्य प्रतिमानं
प्रतिनिधिरसि । कीदृशं प्रतिमानं । त्रिविष्टिधातु । धातुशब्दो रज्जुभागवचनः ।
यथा त्रिधातु पंचधातु वा श्रुत्वं करोतीति । यथा त्रिविष्टिस्त्रिगुणिता रज्जुर्द्वि-
तीयसी । एवमिन्द्रोऽपि दृढ इत्यर्थः । किंच त्वं तिस्रो भूमीस्त्रीन् लोकान्
चीणि रोचना चीणि तेजांसि । दिव्यादित्याख्यमंतरिक्षे वैद्युतरूपमग्निं, पृथि-
व्यामाहवनीयादिरूपेण वर्तमानं पार्थिवमग्निं । एवं त्रीन् लोकान् चीणि
तेजांसि चातिववक्षिथ । अतिशयेन ववक्षिथ । अतिशयेन बोधुमिच्छसि ।
अपि च । इदं विश्वं सर्वं भुवनं भूतजातं चातिबोधुमिच्छसि । सर्वस्य जगतः
पालनेन त्वमेव सर्वेषां निर्वाहको भवसीत्यर्थः । यस्माच्चे इद्रं त्वं सनाच्चिर-
कालादारभ्य जनुपा जन्मना जन्मप्रभृत्यश्वरुः सपत्नरहितोऽसि ॥ त्रिविष्टि-
धातु । त्रिधा त्रिप्रकारेण विष्ट्या प्रवेशनेन विधीयते क्रियत इति त्रिविष्टि-
धातुस्त्रिगुणिता रज्जुः । विशेषावे क्तिन् । धातुः । सितनिगमिमसीत्यादिना
कर्मणि तुन्प्रत्ययः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । अत्र दृढरज्जुवाचकः शब्दस्तद्वत्तं
दार्ढ्यं लक्षयित्वा तद्वति प्रतिमाने, वर्तते । यथा, माणवकेऽग्निशब्दः । तिस्रः ।
असि चित्रुरोः स्त्रियामिति तिस्रादेशोऽतोदात्तः । अचि र च्छत इति रेफादेश
उदात्तमणो हल्पूर्वादिति विभक्तैरुदात्तत्वं । ववक्षिथा । यह प्रापण इत्यस्मा-
दिच्छासति ढत्वकवपत्वानि । सन्यत इतीत्वाभावच्छांदसः । छांदसे लिट्यमंच
इति निषेधादाम्प्रत्ययाभावः । जनुपा । जनेरसिः ॥

नवमीमृचमाह ॥

त्वां देवेषु प्रथमं हवामहे त्वं बभूय पृतनासु सासहिः ।

सेमं नः कारुमुपमन्युमुद्भिदमिन्द्रः कृणोतु प्रसवे रथं पुरः ॥ ९ ॥

त्वां देवेषु प्रथमं हवामहे । त्वं बभूय पृतनासु सासहिः ।

सः । इमं नः । कारुं उपमन्युं । उत्भिदं । इन्द्रः । कृणोतु । प्रसवे । रथं । पुरः ॥ ९ ॥

हे इन्द्र देवेषु प्रथमं श्रेष्ठं त्वां हवामहे । यागार्थमाह्वयामहे । तथा त्वं पृतनासु संयामेषु सासहिर्बभूय । शत्रूणामभिवितासि । उत्तरार्द्धः परोक्षकृतः । स इन्द्रो नोऽस्माकं कारुं स्तुतीनां कर्तारमुपमन्युमुपमन्तारं सर्वज्ञमुद्भिदं शत्रूणामुद्भेत्तारमिममेवंगुणविशिष्टं पुत्रं कृणोतु । करोतु । अपि च प्रसवे युद्धोत्पत्तावसदीयं रथं पुरोऽन्येभ्यो रथेभ्यः पुरतो वर्तमानं करोतु । यद्वा कारुमित्यादीनि रथविशेषणानि । कारुं युद्धस्य कर्तारमुपमन्युमुपगतेन प्राप्तेन मन्युना क्रोधेन युक्तमुद्भिदं मार्गेऽवस्थितानां वृक्षादीनामुद्भेत्तारमतिशयेन भंक्तारं ॥ बभूय । बभूयाततंत्य जग्भम ववर्धेति निगम इति निपातनादिडभावः । स इमं । सोऽधि लोपे चेत्पादपूरणमिति सुलोपः । प्रसवे । पूङ् प्राणिप्रसवे । ऋदोरप् । थायादिनोत्तरपदांतोदात्तत्वं ॥

दशमीमृचमाह ॥

त्वं जिगेथ न धनां रुरोधियर्भेष्वजा मघवन्महत्सु च ।

त्वामुग्रमवसे सं शिशीमस्यथा न इन्द्र हवनेषु चोदय ॥ १० ॥

त्वं जिगेथ । न । धनां । रुरोधिय । अर्भेषु । अजा । मघवन् । महत्सु । च ।

त्वां । उग्रं । अवसे । सं । शिशीमसि । अथ । नः । इन्द्र । हवनेषु । चोदय ॥ १० ॥

हे इन्द्र त्वं जिगेथ । शत्रूञ्जयसि । तथा धना शत्रुभ्योऽपहतानि धनानि न रुरोधिय । नावरुणत्ति । स्तोतृभ्यः प्रयच्छसीत्यर्थः । हे मघवन् धनविचिन्द्र । अर्भेष्वस्तेष्वजा आजिषु संयामेषु महत्सु च प्रौढेषु संयामेषु चावसेऽस्माकं रक्षणार्थमुग्रमुद्गूर्णमधिकचलं त्वां संशिशीमसि । स्तोत्रैस्तीक्ष्णिकुर्मः । अथानन्तरं हे इन्द्र त्वं हवनेषु युद्धार्थमाह्वानेषु सत्स्वागत्य नोऽस्माञ्चोदय । संयामेषु प्रेरय । जयं प्रापयेत्यर्थः ॥ जिगेथ । जि जये । लिटि थलि क्रादिनियमात्प्राप्तस्येटोऽचस्ता-

स्वत्यल्यनिटो नित्यं । पा० ७. २. ६१. । इति प्रतिषेधः । सन्निटोर्जेरित्यभ्यासा-
दुत्तरस्य जकारस्य कुत्वं । रुरोधिय । कादिनियमादिद् । आज्ञा । सुपां सुलुगिति
सप्तमीबहुवचनस्य इदेशः । शिशीमसि । शो तनूकरणे । बहुलं छंदसीति
विकरणस्य ध्रुः । आदेच इत्यात्वं । द्विवचने बहुलं छंदसीत्यभ्यासस्येत्वं । ई हल्य-
घोरितीकारांतादेशः । इदं तो मसिः ॥

एकादशीमृचमाह ॥

विष्वाहेन्द्रो अधिवक्ता नो अस्वपरिहृताः सनुयाम् वाजं ।

तत्रो मित्रो वरुणो मामहंतामदितिः सिंधुः पृथिवी उत द्यौः ॥ ११ ॥

विष्वाहा । इन्द्रः । अधिऽवक्ता । नः । अस्तु । अपरिऽहृताः । सनुयाम् । वाजं ।

तत् । नः । मित्रः । वरुणः । मामहंता । अदितिः । सिंधुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥ ११ ॥

व्याख्यातेयं रोहिच्यत्वावेति वर्गे । इन्द्रः सर्वेष्वहःस्वस्माकं पश्यातेन वक्ता
भवतु । वयं चाकुटिलगतयः संत इन्द्रेण दत्तमन्नं लभामहे । यदस्माभिः प्रार्थि-
तमस्मादीयं तन्मित्रादयः पूजितं कुर्वन्तु ॥

॥ इति प्रथमस्य सप्तमे. पंचदशो वर्गः ॥

तत्त इत्यष्टचं दशमं सूक्तं कुत्सस्यार्पमैन्द्रं चैष्टुभं । तथा चानुक्रांतं ॥ तत्तेऽष्टा-
विति । तृतीये छंदोमे निष्केवल्य इदं सूक्तं निविज्ञानं । विश्वजित इति खंडे
सूचितं । तत्त इन्द्रियमिति निष्केवल्यं । आ० ८. ७. । इति ॥

तत्र प्रथमामृचमाह ॥

तत्त इन्द्रियं परमं पराचैरधारयंत कवयः पुरेदं ।

क्षमेदमन्यद्विष्यन्त्यदस्य समीं पृच्यते समनेव केतुः ॥ १ ॥

तत् । ते । इन्द्रियं । परमं । पराचैः । अधारयंत । कवयः । पुरा । इदं ।

क्षमा । इदं । अन्यत् । दिवि । अन्यत् । अस्य । सं । ईमिति । पृच्यते । समनाऽइव ।

केतुः ॥ १ ॥

हे इन्द्र ते त्वदीयं परममुत्कृष्टं तत्प्रसिद्धमिदं वर्तमानमिन्द्रियं बलं पुरा
पूर्वस्मिन्काले कवयः क्रांतदर्शिनः स्तोतारः पराचैः पराचीर्न पराङ्मुखः । यदा

पराचैः परांचनैः परागमनैर्युक्तं । यद्वा । अभिमुखमेवाधारयंत । धृतवंतः ।
 अपि च । अस्थेन्द्रस्यान्यदेकमिदमग्न्याख्यं ज्योतिः क्षमा क्षमायां भूमौ वर्तते ।
 अन्यदप्येकं सूर्याख्यं दिवि द्युलोके । ई तदिदमुभयविधमिन्द्रस्य ज्योतिः संपृच्यते ।
 परस्परं संयुज्यते । रात्रावादित्याग्निना संयुक्तो भवति । अग्निं वावादित्यः सायं
 प्रविशति तस्मादग्निर्दूरान्नक्तं ददृश इति श्रुतेः । अहनि त्वग्निः सूर्येण संगच्छते ।
 उद्यंतं वावादित्यमग्निरनुसमारोहति । तस्माद्भूम एवाग्नेर्दिवा ददृश इति श्रुतेः ।
 अनयोः परस्परसंगमने दृष्टांतः । समनेव केतुः । समनशब्दः संयामवाची ।
 यथा समने संयामे युध्यमानयोस्त्वयोः केतुर्ध्वजो ध्वजांतरेण संयुज्यते तद्वत् ॥
 इन्द्रियं । इन्द्रस्य लिंगं बलं । इन्द्रियमिन्द्रलिंगमिति घञ्प्रत्ययातो निपात्यते ।
 पराचैः । अव्ययमेतत् उच्चैर्नीचैरिति यथा । यास्कस्त्वाह । पराचैः परांचनैः । नि०
 ११. २५. इति । क्षमा । सुपां सुलुगिति सप्तम्या लुक् । ई । ईमो मलोपः साहित्ति-
 कच्छांदसः । समनेव । यम एव अवैक्ये । अन्येभ्योऽपि दृश्यते । पा० ३. ३. १३०. ।
 इति युच् । सुपां सुलुगिति सप्तम्या आकारः । इवेन विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृ-
 तिस्वरत्वं चेति समासः ॥

द्वितीयामुचमाह ॥

स धारयत्पृथिवीं प्रप्रथच्च वज्रेण हत्वा निरुपः संसर्ज ।

अहहहिमभिर्नद्रौहिणं व्यह्व्यंसं मघवा शचीभिः ॥ २ ॥

सः । धारयत् । पृथिवीं । प्रप्रथत् । च । वज्रेण । हत्वा । निः । अपः । संसर्ज ।

अहन् । अहिं । अभिनत् । रौहिणं । वि । अहन् । विऽअंसं । मघऽवा । शचीभिः ॥ २ ॥

स इन्द्रः पृथिवीमसुरैः पीडितां भूमिं धारयत् । धृतवान् । पीडाराहित्येन
 स्थितामकरोदित्यर्थः । तदनन्तरं प्रप्रथच्च । भूमिं विस्तीर्णामकरोत् । अपि च वज्रे-
 णायुधेन हंतव्यान्वृत्रादीन्हत्वापो वृष्ट्युदकानि निःसर्ज । मेघान्निर्गमयामास ।
 एतदेव स्पष्टीक्रियते । अहिमन्तरिक्षे वर्तमानं मेघमहन् । वज्रेण वर्षणार्थमता-
 डयत् । रौहिणं । रौहिणो नाम कश्चिदसुरः । तं च व्यभिनत् । विदारयत् । अपि
 च । मघवा धनवानिन्द्रः शचीभिरात्मीयैर्युद्धकर्म्मभिर्व्यंसं विगतभुजं वृत्रासुरमहन् ।
 अवधीत् ॥ प्रप्रथत् । पृथुं करोति प्रथयति । तत्करोतीति शिच् । णविष्-
 वत्प्रातिपदिकस्य कार्यमिति वचनाद् ऋतो हलादेर्लघोरिति ऋकारस्य रत्वं ।
 टेरिति टिलोपः । तस्य स्थानिवद्भावाद्बुध्यभावः । प्रथयतेर्लुङि चङि णिलोपः ।

द्विवचने चङ्गन्यतरस्यामिति चङः पूर्वस्योदात्तत्वं । न णिलोपस्य स्थानिवत्त्वं
न पदान्तेत्यादिना स्वरविधिं प्रति तन्निषेधात् । पूर्वपदस्यासमानवाक्यस्थत्वान्नि-
घाताभावः ॥

तृतीयामृचमाह ॥

स जातूभर्मा अद्धान् ओजः पुरो विभिन्दन् चरद् वि दासीः ।

विद्वान्वज्रिन्दस्यैवे हेतिमस्यार्ये सहो वर्धया द्युम्निद्र ॥ ३ ॥

सः जातूऽभर्मा । अत्ऽदधानः । ओजः । पुरः । विऽभिन्दन् । अचरत् । वि । दासीः ।

विद्वान् । वज्रिन् । दस्यैवे । हेतिम् । अस्य । आर्ये । सहः । वर्धय । द्युम् । इन्द्र ॥ ३ ॥

जातूभर्मा । जातू इत्यशनिमाचक्षते । भर्मायुधं । अशनिरूपमायुधं यस्य स
तथोक्तः । यद्वा । जातानां प्रजानां भर्ता । ओज ओजसा बलेन निष्पाद्यं कार्यं
अद्धानः । आदरातिशयेन कामयमानः । एवंभूतः स इन्द्रो दासीदस्युसंवन्धीनि
पुरः पुराणि विभिन्दन् विनाशयन् चरत् । विविधमगच्छत् । हे वज्रिन् वज्रवन्निद्र
विद्वान् स्तुतीर्विजानंस्त्वमस्य स्तोतुर्दस्यैव उपक्षयकारिणे शत्रवे हेतिमायुधं
विमुञ्चेति शेषः । अपि च हे इन्द्र । आर्ये सहः । आर्या विद्वांसः स्तोतारः । तदीयं
बलं वर्धय । अतिवृद्धं कुरु । तथा द्युम् तदीयं यशश्च प्रवर्धय ॥ जातूभर्मा ।
जनी प्रादुर्भावे । अन्येष्वपि दृश्यत इति दृश्यहणस्य सर्वोपाधिव्यभिचारार्थ-
त्वात्केवलादपि डप्रत्ययः । जांसूर्वतीति जातूः । तुर्वी हिंसार्थः । क्विपि राज्ञोप
इति वलोपः । भ्रियत इति भर्म । अन्येभ्योऽपि दृश्यत इति मनिन् । जातूभर्म
यस्य । छांदसो रेफलोपः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । पद्यान्तरे तु जनेर्निष्ठा ।
जनसनखनामित्यात्वं । जातं सर्वं भर्म भर्तव्यं येन । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृति-
स्वरत्वं । वर्णव्यापत्त्याकारस्य चोकारः ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

तदृचुषे मानुषेमा युगानि कीर्तन्यं मधवा नाम विभन्त ।

उपप्रयन्दस्युहत्याय वज्री यद्वं सूनुः अर्वसे नाम द्ये ॥ ४ ॥

तत् । ऊचुषे । मानुषा । इमा । युगानि । कीर्तन्यं । मधवा । नाम । विभन्त ।

उपऽप्रयन् । दस्युऽहत्याय । वज्री । यत् । ह । सूनुः । अर्वसे । नाम । द्ये ॥ ४ ॥

नाम शत्रूणां नामकं तदिंद्रस्य चलमूचुप उक्तवते स्तुवते यजमानाय कीर्तयं कीर्तनीयं स्तुयं । नामकं तद्वत् विभ्रत् धारयन्मघवा धनवानिंद्रो मानुषा मनुष्याणां संवंधीनीमेमानि दृश्यमानानि युगान्यहोरात्रसंधनिष्पाद्यानि कृतचेतादीनि सूर्यात्मना निष्पादयतीति शेषः । किं पुनस्तन्नाम । दस्युहत्याय दस्यूनां वृचादीनां हननायोपप्रयन् गृहसमीपान्निर्गच्छन् वजी वज्रवान्सूनुः शत्रूणां प्रेरयितेन्द्रो यच्च यत्खलु नाम शत्रूणां नामकं श्रवसे जयलक्ष्णाय यशसे दधे धृतवान् ॥ ऊचुपे । ब्रूञ् व्यक्तायां वाचि । ध्रुवो वचिः । लिटः कसुः । वचिस्वपीत्यादिना संप्रसारणं । चतुर्थ्येकवचने भसंज्ञायां वसोः संप्रसारणमिति संप्रसारणं । शासिवसिघसीनां चेति पत्वं । कसुप्रत्ययाद्युदात्तत्वं । कीर्तयं । कृत संशब्दने । कृत्यार्थे तवैकेनिति केन्यप्रत्ययः । मघवा । मघशब्दाच्छंदसीवनिपाविति मत्वर्थीयो वनिप् । विभ्रत् । दुभृञ् धारणपोषणयोः । शतरि जुहोत्यप्रदिनाच्छपः श्रुः । भृजामिदित्यभ्यासस्येत्वं । नाभ्यस्ताच्छतुरिति नुमागमप्रतिषेधः । अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं ॥

पंचमीमृचमाह ॥

तदस्येदं पश्यता भूरिं पुष्टं अदिंद्रस्य धत्तन वीर्यीय ।

स गा अविंदस्तो अविंददृष्टान्त ओपधीः सो अपः स वनानि ॥ ५ ॥

तत् । अस्य । इदं । पश्यत । भूरिं । पुष्टं । अत् । इंद्रस्य । धत्तन । वीर्यीय ।

सः । गाः । अविंदत् । सः । अविंदत् । अश्वान् । सः । ओपधीः । सः । अपः । सः ।

वनानि ॥ ५ ॥

हे ऋत्विग्यजमानलक्षणा जनाः । अस्येद्रस्य तदिदं वीर्यं पुष्टं प्रवृद्धं । अत एव भूरि विस्तीर्णं पश्यत । आलोकयत । तस्मै वीर्याय अत् धत्तन । बहुमानं कुरुत । किं पुनस्तद्वीर्यमिति चेत् उच्यते । स इंद्रः पणिभिरपहता गा येन वीर्येणाविंदत् अलभत । तथा तैरपहृतानश्वान्स इंद्रो येनाविंदत् । अपि च स इंद्र ओपधीरोपधुपलक्षितां सर्वां भूमिं येन वीर्येणालभत । तथा वृत्रेण निरुद्धा अपो वृष्ट्युदकानि स इंद्रो येनालभत । तथा वनानि वननीयानि संभजनीयानि धनानि स इंद्रो येन वीर्येण प्राप्नोत् ॥ धत्तन । तप्तनप्तनथनाश्चेति तस्य तनादेशः । अविंदत् । विद्ध लाभे । शे मुचादीनामिति नुम् ॥

॥ इति प्रथमस्य सप्तमे षोडशो वर्गः ॥

पृथीमृचमाह ॥

भूरि॑कर्म॒णे वृष॒भाय॑ वृ॒ष्णे सत्य॑शु॒ष्माय॑ सु॒नवा॑म॒ सोम॑ ।

य आ॒हत्या॑ परि॒पंथी॑व॒ शूरोऽय॑ज्ज॒नो वि॒भज॑न्नेति॒ वेदः ॥ ६ ॥

भूरि॑ऽकर्म॒णे । वृष॒भाय॑ । वृ॒ष्णे । सत्य॑ऽशु॒ष्माय॑ । सु॒नवा॑म॒ । सोम॑ ।

यः । आ॒हृत्य॑ । परि॒पंथी॑ऽइव॒ । शू॒रः । अ॒यज्जनः॑ । वि॒भज॑न् । एति॑ । वेदः ॥ ६ ॥

भूरिकर्मणे बहुविधेन शत्रुवधादिरूपेण कर्मणा युक्ताय वृषभाय वृषभवात्सर्वेषु देवेषु श्रेष्ठाय वृष्णे सेचनसमर्थाय सत्यशुष्मायावितथवलायेन्द्राय तदर्थं सोमं सुनवाम । होमार्थं रसरूपं करवाम । शूरः शौर्योपेतो य इन्द्र आहृत्य धनविषयमादरं कृतायज्जनोऽयजमानस्य वेदो धनं विभजन् । तस्मादयजमानाद्विभक्तं कुर्वन्प्रहरन्नेति । यजमानेभ्यस्तद्धनं दातुं गच्छति । तच्च दृष्टान्तः । परिपंथीव । यथा मार्गनिरोधकश्चौरो गच्छतां पुण्यपुरुषाणां धनं बलात्कारेणापहृत्य गच्छति । तद्वत् ॥ आहृत्य । दृष्ट आदरे । समासेऽनञ्पूर्वं क्ली स्यप् । तस्य स्थानिवद्भावेन कृत्वे सति ह्रस्वस्य पिति कृतीति तुक् । परिपंथी । छंदसि परिपंथिपरिपरिणौ पर्यवस्थातरीतीतिप्रत्ययांतो निपात्यते ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

तदि॒न्द्र॒ मेव॑ वी॒र्यं॑ च॒क॒र्यं॑ यत्स॒संतं॑ वज्रे॒णावो॑ध॒योऽहिं॑ ।

अ॒नु॒ त्वा॒ पत्नी॑र्ह॒पितं॑ व॒र्यश्च॑ वि॒श्वे दे॒वासो॑ अ॒मद॑न्नु॒ त्वा ॥ ७ ॥

तत् । इ॒न्द्र । प्रऽइव॑ । वी॒र्यं॑ । च॒क॒र्यं॑ । यत् । स॒संतं॑ । वज्रे॒ण । अ॒वो॑ध॒यः । अ॒हिं ।

अ॒नु॒ । त्वा॒ । प॒त्नीः । ह॒पि॑तं । व॒र्यः । च॒ । वि॒श्वे । दे॒वासः॑ । अ॒मद॑न् । अ॒नु॒ । त्वा॒ ॥ ७ ॥

हे इन्द्र तद्वीर्यं वीरकर्म मेव चकर्य । प्रख्यातमिवाकापीः । किं पुनस्तद्वीर्यं । ससंतं स्वपंतं मदोन्मत्तमहिं वृचं वज्रेण कुलिशेन यद्येन वीर्येण त्वमवोधयः । प्रबुद्धः सत्त्वया सह युद्धं करोत्विति हपितं तादृशस्य वृचस्य हननेन प्राप्तहर्षं त्वामनु पश्चात्पत्नीर्द्वेषन्त्य अमदन् । हर्षं प्राप्ताः । अपि च वर्यश्च गमनशीला मरुतोऽपि तथा विश्वे देवासोऽन्ये च सर्वे देवास्त्वामनु पश्चादमदन् । अमाद्यन् ॥ ससंतं । पस स्वप्ने । अदादित्वाच्छपो लुक् । यत्नीः । वा छंदसीति पूर्वसवर्णे दीर्घत्वं । अमदन् । मदी हर्षं । व्यत्ययेन शप् ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

शुष्णं पिप्पुं कुर्यवं वृचमिन्द्र यदावधीर्विं पुरः शंवरस्य ।

तच्चो मित्रो वरुणो मामहंतामदितिः सिंधुः पृथिवी उत द्यौः ॥ ८ ॥

शुष्णं । पिप्पुं । कुर्यवं । वृचं । इन्द्र । यदा । अवधीः । वि । पुरः । शंवरस्य ।

तत् । नः । मित्रः । वरुणः । ममहंतां । अदितिः । सिंधुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥ ८ ॥

हे इन्द्र त्वं शुष्णादीश्वतुरोऽसुरान्यद्यदावधीः । हतवानसि । तदानीं शंवर-
स्यासुरस्य पुरो नगराणि विदारितवानसि । असुराणां मुख्येषु हतेष्वन्यान्य-
सुरपुराणि विदीर्णान्यासन्नित्यर्थः । यदनेन सूक्तेन प्रार्थितमस्मदीयं तन्मित्रादयो
मामहंतां । पूजितं कुर्वन्तु ॥ शुष्णं । शुप शोपणे । अंतर्भावितव्यार्थात् तृप्तिशु-
षिरसिभ्यः क्तिच्चेति नप्रत्ययः । निदित्यनुवृत्तेराद्युदात्तत्वं । पिप्पुं । पृ पालनपूर-
णयोः । पृ इत्येके । औणादिकः कुप्रत्ययः । छंदस्युभयथेति तस्य सार्वधातुकत्वे
सति शप् । जुहोत्यादितात् द्युः । अतिपिपत्योश्चेत्यभ्यासस्येत्वं । कुर्यवं । यवी
यवनं मिश्रणं । कुत्सितं यवनमस्य । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । शंवरस्य ।
शमयतीति शंव आयुधं । शमेर्वन् । उ० ४, ९६ । ततो मत्वर्थीयो रप्रत्ययः ॥

॥ इति प्रथमस्य सप्तमे सप्तदशो वर्गः ॥

योनिरिति नवर्चमेकादशं सूक्तं कुत्सस्यापि त्रैपुभमिन्द्र । योनिर्नवेत्यनुक्रांतं ।
सूक्तविनियोगो लैंगिकः ॥

तच्च प्रथमामृचमाह ॥

योनिरिष्ट इन्द्र निषदे अकारि तमा नि पीद स्वानो नार्वी ।

विमुच्या वयोऽवसायार्थान्दोषा वस्तोर्वहीयसः प्रपित्वे ॥ १ ॥

योनिः । ते । इन्द्र । निऽसदे । अकारि । तं । आ । नि । सीद् । स्वानः । न । अर्वा ।

विऽमुच्या । वयः । अवऽसार्य । अर्थान् । दोषा । वस्तोः । वहीयसः । प्रऽपित्वे ॥ १ ॥

हे इन्द्र योनिर्वेद्याख्यं स्थानं ते तव निषदे निषदनायोपवेशनायाकारि ।
कृतमस्माभिः प्रकल्पितमभूत् । तं योनिमानिषीद । शीघ्रमागत्य तत्रोपविश ।
शीघ्रागमने दृष्टांतः । स्वानो नार्वी । अर्वेत्यश्वनाम । यथाश्वः स्वानो हेषाशब्दं

कुर्वन् स्वकीयं स्थानं शीघ्रमागच्छति तद्वत् । किं कृत्वा । वयोऽश्वबंधनार्थान्
 रश्मीन्विमुच्य । रथाद्विष्टिष्य । तथाश्वान् रथे योजितांश्च तुरगानवसाय वि-
 मुच्य । अत्र निरुक्तं । अवसायाश्चानिति स्यतिरूपसृष्टौ विमोचने । नि० १. ११. ।
 इति । कीदृशानश्चान् । प्रपित्वे । यागकाले प्राप्ते । प्रपित्वे प्राप्तेऽभीकेऽभ्यक्ते
 । नि० ३. २०. । इति यास्कः । दोषा रात्रौ वस्तोरहनि च वहीयसः । आदरा-
 तिश्येन वोढृन् ॥ निषदे । सदेः संपदादिलक्षणी भावे क्तिप् । स्वानः । स्यमु
 स्वन ध्वन शब्दे । बहुलवचनात्कर्तरि घञ् । कर्षात्तत इत्यंतोदात्तत्वं । वयः ।
 वियंति रथेन सह संगच्छंत इति विशब्देन रश्मय उच्यंते । वी गत्यादिषु ।
 औणादिक इप्रत्ययः । टिलोपश्च । द्वितीयार्थे प्रथमा । अवसाय । यो अंत-
 कर्मणि । आदेच इत्यात्वं । समासेऽनङ्पूर्वं इति क्लो ल्यवादेशः । वहीयसः ।
 वह प्रापणे । तृजंताद्वोढृश्चातुश्चंदसीतीयसुन् । तुरिष्टेमेयःस्विति तृलोपे कर्तव्ये
 ढत्वधत्वष्टुवद्रलोपानामसिद्धत्वात्तदाश्रितस्यौत्स्यायभावे तृलोप एव क्रियते ॥

द्वितीयामुचमाह ॥

ओ त्वे नर इंद्रमूर्तये गुनूं चित्तान्सद्यो अर्ध्वनो जगम्यात् ।

देवासो मनुं दासस्य अन्नन्ते न आ वक्षन्सुविताय वर्यं ॥ २ ॥

ओ इति । त्वे । नरः । इंद्रं । ज्ञतयं । गुः । नु । चित् । तान् । सद्यः । अर्ध्वनः । जगम्यात् ।

देवासः । मनुं । दासस्य । अन्नन् । ते । नः । आ । वक्षन् । सुविताय । वर्यं ॥ २ ॥

त्वे ते नरो यज्ञस्य नेतारो यजमाना ऊतये रक्षणार्थेन्द्रं । ओ आउ इत्ये-
 तन्निपातद्वयसमुदाय आकारार्थः । आगुः । आगच्छंति । स चेन्द्र आगतांस्तान्
 नू चित्किंप्रं सद्यस्तदानीमेवाध्वनोऽनुष्ठानमार्गाज्जगम्यात् । गमयतु । प्रापयतु ।
 देवासः सर्वे देवा दासस्योपक्षपयितुरसुरस्य मनुं क्रोधं अन्नन् । भक्षयंतु ।
 हिंसंतित्यर्थः । अपि च ते देवा नोऽस्माकं सुविताय सुदु प्राप्त्रव्याय यज्ञाय
 वर्यमनिष्टनिवारकमिंद्रमावक्षन् । आवहंतु । आनयंतु ॥ जगम्यात् । गमेरं-
 तर्भावितायथात् लिङि बहुलं छंदसीति शपः श्चुः । अन्नन् । चमु अदने ।
 लेटि । व्यत्ययेन ध्वा । शकारोपजनश्छांदसः । यद्वा अस्मातिः प्रकृत्यंतरं हिंसार्थं
 द्रष्टव्यं । वक्षन् । वह प्रापणे । लेटि सिद्धुलं लेटीति सिप् । ढत्वकत्वपत्वानि ।
 सुविताय । सुपूर्वादेतेः कर्मणि निष्ठा । तन्वादित्वादुवङ् । सूपमानात् क्त इत्युक्त-

रपदांतोदात्तत्वं । वर्णे । वृज् वरणे । अस्मादंतर्भावितार्थत्वात्कृत्वृजृसिद्धुपण-
निस्वपिभ्यो निच्च । उ० ३. १०. । इति नप्रत्ययः । निच्चादाद्युदात्तत्वं ॥

तृतीयामृचमाह ॥

अव त्मना भरते केतवेदा अव त्मना भरते फेनमुदन् ।

क्षीरेण स्नातः कुयवस्य योषे हते ते स्यातां प्रवणे शिफायाः ॥ ३ ॥

अव । त्मना । भरते । केतवेदाः । अव । त्मना । भरते । फेनं । उदन् ।

क्षीरेण । स्नातः । कुयवस्य । योषे इति । हते इति । ते इति । स्यातां । प्रवणे ।
शिफायाः ॥ ३ ॥

केतवेदाः केतं ज्ञातं वेदः परेषां धनं येन स तादृशः कुयवनामासुरस्म-
नात्मना स्वयमेवावभरते । ज्ञातं परेषां धनमपहरति । अपि च सोऽसुर उदन्-
दकेऽतर्वर्तमानः सफेनं फेनयुक्तमुदकमात्मना स्वयमेवावभरते । अपहरति ।
क्षीरेण क्षरणशीलेन तेनापहृतेनोदकेन कुयवस्यासुरस्य योषे भार्ये स्नातः ।
स्नानं कुर्वते । तादृश्यौ स्त्रियौ शिफायाः । शिफा नाम नदी । तस्याः प्रवणे
निम्ने प्रवेष्टुमशक्येऽगाधप्रदेशे हते नष्टे स्यातां । भवेतां । हे इंद्र त्वं परेषां
धनमपहृत्यान्विदुरवगाह उदकस्य मध्ये वर्तमानं कुयवं सकुटुंबमवधीरित्यर्थः ॥
त्मना । मंत्रैश्चाद्यादेरात्मन इत्याकारलोपः । भरते । वृज् वरणे । ह्यहोर्भे इति
भत्वं । केतवेदाः । कित ज्ञाने । कर्मणि घञ् । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ।
उदन् । पहन्नित्यादिनोदकश्चन्द्रस्योदन्नादेशः । सुपां सुलुगिति सप्तम्या लुक् ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

युयोप नाभिरुपरस्यायोः प्र पूर्वाभिस्तिरते राष्टि शूरः ।

अंजसी कुलिशी वीरपत्नी पयो हिव्वाना उदभिर्भरते ॥ ४ ॥

युयोप । नाभिः । उपरस्य । आयोः । प्र । पूर्वाभिः । तिरते । राष्टि । शूरः ।

अंजसी । कुलिशी । वीरपत्नी । पयः । हिव्वानाः । उदभिः । भरते ॥ ४ ॥

उपरस्योदकमध्य उप्रस्यावस्थितस्यायोः परेषामुपद्रवार्थमितस्ततो गच्छतः
कुयवस्यासुरस्य नाभिः संनद्धमावसनस्थानं युयोप । गूढमासीत् । यथान्यैर्न
दृश्यते सोऽसुरस्तथाकरोदित्यर्थः । अपि च । पूर्वाभिः पूरयिषीभिरात्मनापह-

ताभिरङ्घ्रिः प्रतिरते । सोऽसुरः प्रवर्धते । स च शूरः शौर्योपेतो राष्ट्रि । राजते च ।
 आत्मीयेन शौर्येण लोके प्रख्यातो भवतीत्यर्थः । तमिममसुरमंजस्यांजस्योपेता
 कुलिशी कुलं शातयन्ती वीरपत्नी वीरस्य पालयित्री । एतत्तंज्ञिकास्त्रिस्रो नद्यः
 पयः पयसा तत्संबन्धिना सारभूतेनोदकेन हिन्वानाः प्रीणयन्त्य उदभिरात्मीयैरु-
 दकैर्भरन्ते । धारयन्ति ॥ युयोप । युप विमोहने । नाभिः । नहो भंश्चेतीञ्प्रत्ययः ।
 राष्ट्रि । राजृ दीप्तौ । बहुलं छंदसीति शपो लुक् । ब्रथादिना पत्ने पुत्रं । पयः ।
 सुपां सुलुगिति तृतीयाया लुक् । हिन्वानाः । हिविः प्रीणनार्थः । इदित्वाच्नुम् ।
 अस्मात्ताच्छीलिकश्चानश् । आगमानुशासनस्यानित्यत्वान्मुगभावः । चानशो
 लसार्वधातुक्त्वाभावात्तत्स्वराभावे चित्स्वर एव शिष्यते ॥

पंचमीमुचमाह ॥

प्रति यस्या नीषादर्शिं दस्योरोको नाच्छा सदनं जानती गात् ।

अथ सा नो मघवच्चर्कृतादिन्मा नो मघेव निष्पपी परा दाः ॥ ५ ॥

प्रति । यत् । स्या । नीषा । अदर्शि । दस्योः । ओकः । ना । अच्छा । सदनं । जानती । गात् ।

अथ । स । नः । मघऽवन् । चर्कृतात् । इत् । मा । नः । मघाऽइव । निष्पपी ।

परा । दाः ॥ ५ ॥

यद्यदा नीषा नयनहेतुभूता स्या सा पदवी प्रत्यदर्शि । अस्माभिर्दृष्टाभूत् ।
 सा च पदवी दस्योरुपक्षपयितुः कुयवस्यासुरस्य सदनं गृहमच्छाभिमुख्येन गात् ।
 गता प्राप्ता । तत्र दृष्टांतः । जानती स्वकीयं वात्समभिजानती गौरोको न ।
 निवासस्थानं स्वकीयं गोष्ठं यथा ऋजु प्राप्नोति । तद्वन्मागोऽप्यसुरगृहं प्राप्त
 इत्यर्थः । अथ स अथानंतरमेव हे मघवन्धनवन्निद्रं चर्कृतात्पुनः पुनस्तेनासुरेण
 कृतादुपद्रवान्नोऽस्मान्नक्षेति शेषः । इदित्यवधारणे । अस्मान्नक्षैव नोऽस्मान्ना
 परादाः । मा परित्याक्षीः । अस्माभिर्ज्ञातेन मार्गेण गत्वास्मदुपद्रवकारिणमसुरं
 जहीति तात्पर्यार्थः । तत्र व्यतिरेके दृष्टांतोऽभिधीयते । मघेव निष्पपी ।
 विनिर्गतसपो विनिर्गतशेषो यथेष्टाचारी दासीपतिर्मघेव यथा धनान्यस्थाने
 परित्यजति तथास्मान्मा परित्याक्षीरित्यर्थः । अत्र निरुक्तं । निष्पपी स्त्रीकामो
 भवति विनिर्गतपसाः । पसः सपते स्पृशतिकर्मणः । मा नो मघेव निष्पपी
 परा दाः । स यथा धनानि विनाशयति मा नस्तं तथा परा दाः । नि० ५. १६. ।

इति ॥ नीथा । णीञ् प्रापणे । हनिकुपिनीरमिकाशिभ्यः कथन्निति करणे कथन्प्रत्ययः । गात् । एतेर्लुङीणो गा लुङीति गादेशः । गातिस्येति सिचो लुक् । बहुलं छंदस्यमाङ्गोऽपीत्यङभावः । चर्कृतात् । करोतेर्यङ्लुगन्तान्निघेति क्तप्रत्ययः । मघाऽइव । शेगृहं दसीति शेलोपः । निष्पपी । पप समवाये । सपति समवैति योन्या संगच्छत इति सपः शेषः । पचाद्यच् । निर्गतो नित्योद्धृतः सपः शेषो यस्य स स्त्रीव्यसनी निष्पपः । वर्णव्यापत्त्या ईकारः । दाः । हुदाञ् दाने । लुङि गातिस्येति सिचो लुक् । न माङ्गोऽङ्ग इत्यङभावः ॥

॥ इति प्रथमस्य सप्तमेऽष्टादशो वर्गः ॥

पथीमृचमाह ॥

स त्वं न इन्द्र सूर्ये सो अप्स्वनागास्त्व आ भञ्ज जीवशंसे ।

मांतरां भुजमा रीरिपो नः अद्वितं ते महत इन्द्रियाय ॥ ६ ॥

सः । त्वं । नः । इन्द्र । सूर्ये । सः । अप्सु । अनागाः स्वे । आ । भञ्ज । जीवऽशंसे ।

मा । अंतरां । भुजं । आ । रिरिपः । नः । अद्वितं । ते । महते । इन्द्रियाय ॥ ६ ॥

हे इन्द्र स त्वं नोऽस्मान्सूर्ये सर्वस्य प्रेरक आदित्य आभज । आभाजय । आभिमुख्येन भक्तान्संभक्तान्कुरु । तथा स त्वमप्स्वच्चेवतास्वस्मानाभाजय । अपि च जीवशंसे जीवैः प्राणिभिः शंसनीये कामयितव्येऽनागास्त्वेऽपापत्वे पापराहित्येऽस्मानाभाजय । अपि च नोऽस्माकमंतरां गर्भरूपेणांतर्वर्तमानां भुजं पालयित्री प्रजामा समंतान्मा रीरिपः । मा हिंसीः । ते तव महते प्रभूतायेन्द्रियाय बलाय अद्वितं । अस्माभिः अद्भुतं कृतं । त्वदीयं चलं बहुमानपूर्वकं स्तुम इत्यर्थः । तस्मात्तादृशबलयुक्तत्वं मा रीरिप इति पूर्वेण संबंधः ॥ अनागास्त्वे । न विद्यत आगः पापं यस्य स अनागः । तस्य भावस्तत्त्वं । छांदस उपधादीर्घः । जीवशंसे । शंसु स्तुतौ । कर्मणि घञ् । पाथादिनोत्तरपदान्तोदात्तत्वं । भुजं । भुनक्ति पालयतीति भुक् प्रजा । क्रिप् । रीरिपः । रिप हिंसायां । स्वार्थे ण्यंतादस्मात्लुङि चङि णिलोप उपधाह्रस्वत्वादीनि । छांदसं पदकालीनमभ्यासह्रस्वत्वं । अद्वितं । अद्वयस्य ऊर्वादिबेन । पा० १. ४. ६१. गतित्वात्तत्तिरन्तर इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

अधा मन्वे अस्मा अधायि वृषा चोदस्व महते धनाय ।

मा नो अकृते पुरुहूत योनाविंद्र द्युध्यद्भ्यो वयं आसुतिं दाः ॥ ७ ॥

अध । मन्वे । अत् । ते । अस्मै । अधायि । वृषा । चोदस्व । महते । धनाय ।

मा । नः । अकृते । पुरुहूत । योनी । इंद्र । द्युध्यत् ऽभ्यः । वयः । आऽसुतिं । दाः ॥ ७ ॥

हे इंद्र अधा अथानंतरं मन्वे । त्वं मनसा जानामि । ते तवास्मै वलाय अद-
धायि । अस्माभिः अद्या कृता । त्वदीयवलविंपयमादरातिशयेन स्तोत्रं कृतमित्यर्थः ।
वृषा कामानां वर्षिता स त्वं महते प्रौढाय धनाय चोदयस्व । अस्मान्प्रेरय । हे
पुरुहूत । पुरुभिर्वहुभिर्यजमानैराहूतेंद्र । अकृतेऽनिष्पादिते धनशून्ये योनी ।
गृहनामैतत् । गृहे नोऽस्मान्मा धाः । निधेहि । धनधान्यपूर्णं गृहेऽस्मान्वास-
येत्यर्थः । अपि च हे इंद्र द्युध्यद्भ्यो बुभुक्षितेभ्योऽन्येभ्योऽपि स्तोतृभ्यो वयोऽन्न-
मासुतिं पेयं क्षीरादिकं च दाः । देहि ॥ अधायि । दधातेः कर्मणि लुङि च्छ्विण् ।
आतो युक् चिण्कृतीरिति युक् । द्युध्यद्भ्यः । द्युध बुभुक्षायां । दिवादिवात् श्यन् ।
निद्धादाद्युदात्तत्वं ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

मा नो वधीरिंद्र मा परा दा मा नः प्रिया भोजनानि प्र मोषीः ।

आंडा मा नो मघवञ्चक्र निर्भेत्सा नः पाचा भेत्सहजानुपाणि ॥ ८ ॥

मा । नः । वधीः । इंद्र । मा । परा । दा । मा । नः । प्रिया । भोजनानि । प्र । मोषीः ।

आंडा । मा । नः । मघवन् । शक्र । निः । भेत् । मा । नः । पाचा । भेत् । सहजानु-
पाणि ॥ ८ ॥

हे इंद्र नोऽस्मान्मा वधीः । मा हिंसीः । सर्वदा रक्षेत्यर्थः । अपि च मा
परादाः । मा परित्याक्षीः । परादानं परित्यागः । अस्माकृतां पूजां सर्वदा गृहा-
णेत्यर्थः । अपि च नोऽस्माकं प्रिया प्रियाणीप्सितानि भोजनान्युपभोग्यानि
धनानि मा प्रमोषीः । मापहरीः । अस्मास्वेव धनानि यथा स्युस्तथा कुर्वित्यर्थः ।
तथा हे मघवन् धनवन् शक्र सर्वकार्यशक्तेंद्र नोऽस्माकमांडांडसंवंधीनि गर्भ-
रूपेण निषिक्तान्यपत्यानि मा भेत् । मा भिनः । गर्भरूपेणावस्थितानस्मत्पुत्रान्न-
क्षेत्यर्थः । मा च नः पाचा । पतति गच्छति गमनसमर्थानि यानि तान्यपत्यानि

पात्राणि । तानि च मा भेत् । मा भिनः । सहजानुपाणि । जानुभ्या यानि
भूमिं सनन्ति गच्छन्तीत्यर्थः । तानि जानुपाणि । तैः सहितानि मा विनीनः ।
यद्वा । नोऽस्माकं सहजानुपाण्याधाने सहोत्पन्नानि पात्रा पात्राणि सुवादीनि
मा निर्भेत् । मा भिनः ॥ वधीः । हन्तेर्माङि लुङि चेति वधादेशः । स चादतः ।
सिच् । अतो लोप इत्यकारलोपः । तस्य स्यानिवद्भावादतो हलादेर्लघोरिति
वृद्धभावः । इट ईदीति सिचो लोपः । मोपीः । मुप स्तेये । लुङि सिच् इट् ।
नेदीति वृद्धिप्रतिषेधः । भेत् । भिदिर् विदारणे । लङि सिपि बहुलं छंदसीति
विकरणस्य लुक् । लघूपधगुणः । हल्ङ्वाभ्य इति सिचो लोपः ॥

माध्यन्दिने सवनेऽर्वाङ्गेहीत्येषा पोतुः प्रस्थितयाज्या । सूचितं च । अर्वाङ्गेहि
सोमकामं त्वाहुस्तवायं सोमस्त्वमेह्यर्वाङ् । आ० ५. ५. इति ॥

तामेतां मूक्ते नवमीमृचमाह ॥

अर्वाङ्गेहि सोमकामं त्वाहुरयं सुतस्तस्य पिवा मदाय ।

उरुव्यचा जठर आ वृषस्व पितेव नः शृणुहि हूयमानः ॥ ९ ॥

अर्वाङ् । आ । इहि । सोमऽकामं । त्वा । आहुः । अयं । सुतः । तस्य । पिवा । मदाय ।

उरुव्यचाः । जठरे । आ । वृषस्व । पिताऽइव । नः । शृणुहि । हूयमानः ॥ ९ ॥

हे इंद्र त्वमर्वाङ् असदभिमुखः सन् एहि । आगच्छ । किं कारणमिति
चेत् । यस्मान्नां सोमकामं सोमविषयाभिलाषमाहुः । पुराविदः कथयन्ति ।
अयमस्मदीयः सोमः सुतः । ऋत्विग्भिरभिषुतः । अत आगच्छेत्यर्थः । आगत्य
च मदाय हर्षार्थं तस्य तमस्मदीयमभिषुतं सोमं पिब । एतदेव स्पष्टीक्रियते ।
उरुव्यचाः । उरु विस्तीर्णं व्यचो व्यापनं यस्य तादृशो महावयवो भूत्वा जठर
आग्नीय उदर आवृषस्व । सोममासिंच । आ समन्तात्पूरयेत्यर्थः । एवंभूतस्त्वं
हूयमानः स्तुतिभिराहूयमानः सन् पितेव पुत्राणां वाक्यानि शृणोति तथा
नोऽस्माकं वाक्यानि शृणुहि । शृणु ॥ सोमकामं । सोमविषयः कामोऽभिलाषो
यस्य । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्नं । आहुः । ब्रुवः पंचानामादित आहो ब्रुव
इति ऋत्सादेशो धातोराहदेशश्च । तस्य । क्रियायहणं कर्तव्यमिति कर्मणः
संप्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थे षष्ठी । मदाय । मदी हर्षे । मदोऽनुपसर्ग इति भावेऽप् ।
उरुव्यचाः । व्यच व्याजीकरणे । औणादिकोऽसिप्रत्ययः । व्यचेः कुटादित्वमनसीति

वचनात् डिङ्त्वाभावेन संप्रसारणाभावः । परादिश्छंदसि बहुलमित्युत्तरपदाद्यु-
दात्तत्वं । यद्वा । उरु विचितिं व्याप्नोतीत्युच्यते । कृदुत्तरपदमकृतिस्वरत्वं । वृषस्व ।
वृष सेचने । व्यत्ययेनात्मनेपदशप्रत्ययौ । ऋणुहि । श्रुश्रुणुपृकृवृभ्य इति सेहिः ॥

॥ इति प्रथमस्य सप्तम एकोनविंशो वर्गः ॥

चंद्रमा इत्येकोनविंशत्यृचं द्वादशं सूक्तं । अर्वां पुत्रस्य चित्तस्य कूपे पतितस्य
कुत्सस्य वार्षं । तथा चोभयोः कूपपात आम्नायते । चित्तः कूपेऽवहितः काटे
निवाळ्ह ऋषिरह्णदूतय इति च । चित्तस्य चार्वां पुत्रत्वं तैत्तिरीया स्पष्टमाम-
नन्ति । तत एकतोऽजायत इति स द्वितीयमभ्यपातयत् ततो द्वितोऽजायत स
तृतीयमभ्यपातयत् ततस्त्रितोऽजायत । यदज्ञोऽजायत तदाप्यानामाप्यत्वमिति ।
तमेतमायं चित्तस्त्वबेदास्य इति तत्कारोपजनेन वयमधीमह इति । अंत्या चिपुप् ।
सं मा तपंतीत्येषा यवमध्या महावृहती । आद्यौ द्वावष्टाक्षरौ पादौ द्वादशाक्षर-
स्तृतीयस्ततो द्वावष्टाक्षरौ सा यवमध्या महावृहती । चत्वारोऽष्टका जागतश्च
महावृहतीत्युक्ता मध्ये चैद्यवमध्येत्युक्तलक्षणोपेतत्वात् । अनु० १. ९ । शिष्टाः
पंक्तयः । विश्वे देवा देवता । तथा चानुक्तांतं । चंद्रमा एकोनास्रस्त्रितो वा
वैश्वदेवं हि प्राक्तमंत्या चिपुषष्टमी महावृहती यवमध्येति । हीत्यभिधानादिद-
मादीनि चीणि सूक्तानि वैश्वदेवानि । विनियोगः । अत्र शास्त्रायनिन इति-
हासमाचक्षते । एकतो द्वितस्त्रित इति पुरा चय ऋषयो बभूवुः । ते कदाचिन्मरु-
भूमावरण्ये वर्तमानाः पिपासया संतप्तगात्राः संत एकं कूपमविंदन् । तत्र चित्ताख्य
एको जलपानाय कूपं प्राविशत् । स्वयं पीबितरयोश्च कूपादुदकमुद्धृत्य प्रादात् ।
तौ तदुदकं पीत्वा चित्तं कूपे पातयित्वा तदीयं धनं सर्वमपहृत्य कूपं च रथचक्रेण
पिधाय प्रास्थिषातां । ततः कूपे पतितः स चित्तः कूपादुत्तरीतुमशक्नुवन्सर्वे देवा
मामुद्धरन्ति मनसा सस्मार । ततस्तेषां स्तावकमिदं सूक्तं ददर्श । तत्र रात्रौ
कूपस्यांतश्चंद्रमसो रश्मीन्पश्यन्परिदेवयते ॥

तत्र प्रथमामृचमाह ॥

चंद्रमा अर्वां पुत्रा सुपर्णो धावते दिवि ।

न वो हिरण्यनेमयः पदं विंदन्ति विशुतो चित्तं मे अस्य रोदसी ॥ १ ॥

चंद्रमाः । अपऽसु । अंतः । आ । सुऽपर्णः । धावते । दिवि ।

न । वः । हिरण्यऽनेमयः । पदं । विंदंति । विऽद्युतः । वि॒त्तं । मे । अस्य । रोदसी इति ॥ १ ॥

अप्स्वांतरिक्षासु । उदकमये मंडलेऽंतर्मध्ये वर्तमानः सुपर्णः शोभनपतनः । यद्वा सुपर्ण इति रश्मिनाम । सुपुष्णाख्येन सूर्यरश्मिना युक्तश्चंद्रमा दिवि द्युलोके आ धावते । आह् मर्यादायां । एकेनैव प्रकारेण धावते । शीघ्रं गच्छति । तादृशस्य चंद्रमसः संबंधिनो हे हिरण्यनेमयः सुवर्णसदृशपर्यताः । यद्वा हितरमणीयप्रांता विद्युतो विद्योतमाना रश्मयो वो युष्माकं पदं पादस्थानीयमयं न विंदंति । मदीयानीन्द्रियाणि कूपेनावृतत्वान्न लभंते । अत इदमनुचितं । तस्मात्कूपान्मामुत्तारयतेत्यर्थः । अपि च । हे रोदसी द्यावापृथिव्यौ मे मदीयमस्येदं स्तोत्रं वि॒त्तं । जानीतं । यद्वा मदीयं कूपपतनरूपं यदिदं दुःखं तद्वगच्छतं । मदीयं स्तोत्रं श्रुत्वा मदीयं दुःखं ज्ञात्वा वास्मात्कूपान्मामुत्तारयतमित्यर्थः ॥ चंद्रमाः । चंद्रमाह्लादनं सर्वस्य जगतो निर्मिमीत इति चंद्रमाः । चंद्रे माडो डिदित्यसुन् । दासीभारादिषु पाठान्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । धावते । सृ गतौ । पाप्मेत्यादिना वेगितायां धावादेशः । व्यत्ययेनात्मनेपदं । वि॒त्तं । विद ज्ञाने । लोद्वदादित्वाच्छपो लुक् । पादादित्वाच्चिद्वृत्तिङ् इति निघाताभावः । अस्य । क्रियायहणं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थे षष्ठी । ऊडिदमिति विभक्तेरुदात्तत्वं ॥

द्वितीयामुचमाह ॥

अर्थमिहा उ अर्थिन आ जाया युवते पतिं ।

तुंजाते वृष्ण्यं पयः परिदाय रसं दुहे वि॒त्तं मे अस्य रोदसी ॥ २ ॥

अर्थ । इत् । वै । ऊं इति । अर्थिनः । आ । जाया । युवते । पतिं ।

तुंजाते इति । वृष्ण्यं । पयः । परिऽदायं । रसं । दुहे । वि॒त्तं । मे । अस्य । रोदसी इति ॥ २ ॥

अर्थिनो धनमपेक्षमाणाः पुरुषा अर्थमिद्वै अपेक्षितं धनं प्राप्नुवन्त्येव । नाहं प्राप्नोमि । उ इत्येतत्पादपूरणं । अपि च जायान्यदीया भार्या पतिं स्वपतिमायुवते । आभिमुख्येन प्राप्नोति । मदीया तु मङ्गिरहाङ्गतासीत् । अपि च सयुक्तौ तौ जायापती वृष्ण्यं वीर्यरूपं पय उदकं तुंजाते । प्रजननायान्योन्यसंघट्टनेन प्रेरयतः । तदनंतरं रसं पुरुषस्य सारभूतं वीर्यं परिदाय गर्भाशयेनादाय गर्भरूपेण

धृत्वा दुहे । दुग्धे । पुत्ररूपेण जनयति । मम तु पुत्रोऽपि नोत्पद्यते । अत इदं मदीयं दुःखं हे द्यावापृथिव्यौ जानीतं ॥ उ । उज इति शकल्यस्य मतेन प्रगृह्यत्वात् सुतप्रगुह्या अचीति प्रकृतिभावः । युवते । यु मिश्रणे । व्यत्ययेनात्मनेपदं । शबुकि प्राप्ते व्यत्ययेन शः । तुंजाते । तुजि पिजि हिंसावलदाननिकेतनेषु । इदित्त्वानुम् । व्यत्ययेन शम् । शान्नलोपः । दुहे । दुह प्रमूरणे । लोपस्त आत्मनेपदेष्विति तलोपः ॥

तृतीयामृचमाह ॥

मो पु देवा अदः स्वर्गं पादि दिवस्परि ।

मा सोम्यस्य शंभुवः शूने भूम कदा चन वित्तं मे अस्य रोदसी ॥ ३ ॥

मो इति । सु । देवाः । अदः । स्वः । अर्चः । पादि । दिवः । परि ।

मा । सोम्यस्य । शंभुवः । शूने । भूम । कदा । चन । वित्तं । मे । अस्य । रोदसी इति ॥ ३ ॥

हे देवाः स्वः स्वर्गे वर्तमानमदस्तदसदीयं पितृपितामहप्रपितामहात्मकं संतानं दिवस्परि दिवस्योपरि वर्तमानं मो पु मैवावपादि । अवपन्नं विपन्नं प्रधरं मा भूत् मम पुत्राभावात् । पुत्रेण लोकाञ्जयति नापुत्रस्य लोकोऽस्तीति श्रुतेः । अतो वयं सोम्यस्य सोमपानार्हस्य पितृगणस्य शंभुवः सुखस्य भावयितुः पुत्रस्य शूने अपगमने कदाचन कदाचिदपि मा भूम । युष्मत्प्रसादान्मम पुत्रा जायन्तां । अतो मामस्मादुःखादुत्तारयतेत्यर्थः । हे द्यावापृथिव्यौ युवां च मदीयं विज्ञापनं जानीतं ॥ मो । मा उ इति निपातद्वयसमुदायो मैवेत्यस्यार्थः । सु इत्येतदवधारणे । सुज इति यत्वं । पादि । पद गतौ । चिण् ते पदः । पा० ३. १. ६०. । इति कर्तरि लुङि च्छिण्देशः । दिवः । ऊडिदमिति विभक्तेरुद्गातृत्वं । पंचम्याः परावर्ध्यर्थ इति विसर्जनीयस्य सत्वं । सोम्यस्य । सोममर्हति यः । पा० ४. ४. १३७. । इति यप्रत्ययः । शंभुवः । भवतेरंतर्भावितरण्यघोत्किम् । शूने । दुःश्रोश्चि गतिवृद्धौ । भावे निष्ठा । श्रीदितो निष्ठायामितीदृशप्रतिषेधः । वचिस्वपीत्यादिना संप्रसारणं । ओदितश्चेति निष्ठान्तं । व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं । वृषादिर्वा द्रष्टव्यः ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

यज्ञं पुच्छाम्यवमं स तद्वृत्तो वि वोचति ।

कं चतुर्थं पूर्वं गतं कस्तर्हिभर्ति नूतनो वित्तं मे अस्य रोदसी ॥ ४ ॥

यज्ञं । पृच्छामि । अ॒व॒मं । सः । तत् । दू॒तः । वि । वो॒च॒ति॒ ।

कं । ऋ॒तं । पू॒र्य्यं । ग॒तं । कः । तत् । वि॒भ॒र्ति॒ । नू॒त॒नः । वि॒त्तं । मे । अ॒स्य । रो॒द॒सी॒ इति॑ ॥ ४ ॥

यज्ञं यजनीयमवमं सर्वेषां देवानामादिभूतं । अग्निमुखं प्रथमो देवतानामिति श्रुतेः । अग्निर्वै देवानामवम इति ब्राह्मणाच्च । तमग्निं पृच्छामि । यन्मया पृष्टं तद्देवानां दूतः सोऽग्निर्विवोचति । विविच्य कथयतु । किं पुनस्तत्पृच्छ्यत इति तदुच्यते । हे अग्ने त्वदीयं पूर्य्यं पूर्वकालीनमृतं भद्रं स्तोतृभ्यः कृतं श्रेयः कं गतं । कुचेदानीं वर्तते । नूतनो नवतरस्वतोऽन्यः कः पुरुषस्तद्भद्रं विभर्ति । धारयति । यदि त्वय्यवर्तिष्यत ममेदृशी दशापि नाभविष्यत् । अतस्तत् कं गतमिति कथय ॥ वोचति । वच परिभाषणे । लेट्यडागमः । वच उमिति व्यत्ययेन धातोरुमागमः । कं । किमोऽदिति सप्तम्यर्थेऽन् । क्रातीति किमः क्रादेशः । तित्स्वरित इति स्वरितत्वं । परेण सह ऋत्यक इति प्रकृतिभावः ॥

पंचमीमृचमाह ॥

अ॒मी॒ ये दे॒वा॒ स्थ॒नं चि॒ष्वा रो॒च॒ने दि॒वः ।

क॒व॒ ऋ॒तं क॒द॒नृ॒तं कं॑ प्र॒त्ना व॒ आ॒हु॒तिर्वि॒त्तं मे॑ अ॒स्य रो॒द॒सी ॥ ५ ॥

अ॒मी॒ इति॑ । ये । दे॒वाः । स्थ॒नं । चि॒षु । आ । रो॒च॒ने । दि॒वः ।

क॒त् । वः । ऋ॒तं । क॒त् । अ॒नृ॒तं । कं॑ प्र॒त्ना । वः । आ॒हु॒तिः । वि॒त्तं । मे॑ । अ॒स्य । रो॒द॒सी॒ इति॑ ॥ ५ ॥

हे देवाः । त्रिषु पृथिव्यादिषु स्थानेषु येऽमी यूयं स्थन । वर्तमाना भवथ । यानि स्थानानि दिवो द्योतमानस्य सूर्यस्य आ रोचने दीप्तिविषये वर्तते । सूर्यप्रकाशेषु स्थानेष्वित्यर्थः । तेषां वो युष्माकं संवंधि स्तोतृविषयमृतं सत्यं कत् । कस्मिन्देशे वर्तते । अनृतं देवविषयमसत्यं च कत् कुत्र गतं । अपि च प्रत्ना चिरकालीना वो युष्माकं संवंधिन्याहुतिर्मया पूर्वमनुष्ठितो यागः कं कुचासीत् । ईहभूतदुःखानुभावेन मया पूर्वमनुष्ठितो यागसमूहो युष्मान्न प्राप्नोदित्यनुमिमे । अन्यत्पूर्ववत् ॥ स्थन । तप्तनप्तनयनाश्चेति तशब्दस्य थनादेशः । कत् । कशब्दस्य वर्णव्यापत्त्या कद्भावः ॥

॥ इति प्रथमस्य सप्तमे विंशो वर्गः ॥

षष्ठीमृचमाह ॥

कद्वं ऋतस्य धर्णसि कद्वरुणस्य चक्षरं ।

कदर्यम्णो महस्पृथातिं क्रामेम दूढो वित्तं मे अस्य रोदसी ॥ ६ ॥

कत् । वः । ऋतस्य । धर्णसि । कत् । वरुणस्य । चक्षरं ।

कत् । अर्यम्णः । महः । मथा । अति । क्रामेम । दुःऽध्यः । वित्तं । मे । अस्य । रोदसी
इति ॥ ६ ॥

हे देवा वो युष्माकं संबन्धिन ऋतस्य सत्यस्याभिमतफलप्रापणस्य धर्णसि
धारणं कत् । कुच गतं । वरुणस्यानिष्टनिवारकस्य देवस्य चक्षणमनुग्रहद्वया
दर्शनं कत् । क गतं । महो महतो महानुभावस्यार्यम्णोऽरीणां नियंतुरेतस्मि-
न्नकस्य देवस्य संबन्धिना पथा शोभनमार्गेणेष्टदेशप्रापणं कत् । क गतं । एतत्सर्वं
युष्मास्वेव वर्तते । न कुचापि गतं । अतो वयं दूढो दुर्धियः पापवृद्धीनस्सद-
निष्टाचरणपरान् श्वूनतिक्रामेम । अतितरेम । तैः कृतादस्माकूपपातलक्ष-
णाद्दुःखाद्वयमुत्तीर्णा भवेम । हे द्यावापृथिव्यौ मदीयमिदं जानीतं ॥ धर्णसि ।
धृञ् धारणे । सानसिधर्णसिपर्णसीत्यादिनासिचप्रत्ययातो निपात्यते । अर्यम्णः ।
षष्ठ्येकवचनेऽहोपोऽन इत्यकारलोपः । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वं ।
महः । महतोऽच्छब्दलोपश्चादसः । यज्ञा मह पूजायां । क्षिप् । उभयथापि सावे-
काच इति विभक्तेरुदात्तत्वं । दूढः । पृषोदरादिः । ध्ये चेति तच्च पाठादुरो
रेफस्योत्वं । उत्तरपदादेः घृत्वं च । उदात्तस्वरितयोर्यण इति स्वरितत्वं ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

अहं सो अस्मि यः पुरा सुते वदामि कानि चित् ।

तं मा व्यत्याध्योऽवृक्को न तृष्णजं मृगं वित्तं मे अस्य रोदसी ॥ ७ ॥

अहं । सः । अस्मि । यः । पुरा । सुते । वदामि । कानि । चित् ।

तं मा व्यति । आऽध्यः । वृक्कः । न । तृष्णऽजं । मृगं । वित्तं । मे । अस्य । रोदसी इति ॥ ७ ॥

हे देवाः पुरा पूर्वस्मिन्काले सुते युष्मद्यागार्थं सोमेऽभिपुते कानि चित्
कतिपयानि स्तोत्राणि योऽहं वदामि । उक्तवानसि । स एवाहमसि न त्वयः
कश्चित् । तस्मात्किमर्थं मां परित्यजय । तं तादृशं मामाध्योऽभिलपितपुत्राद्य-

प्राप्ता जनिता मानस्यो व्यथा व्यंति । भक्षयंति । तत्र दृष्टांतः । तृणजं जाततृणं
पिपासंतमुदकं प्रति गच्छंतं मृगं वृको न । यथारण्यश्वा मध्ये मार्गे गच्छंतं
भक्षयति तद्वत् । अन्यत्पूर्ववत् ॥ व्यंति । वी गत्यादिषु । अदादित्वाच्छपो लुक् ।
तन्वादीनां छंदसि बहुलमुपसंख्यानमिति बहुलवचनाद्वयम् । आध्यः । आधीयते
मनसि स्थापयत इत्याधिः । उपसर्गे घोः किः । आतो लोप इटि चेत्याकारलोपः ।
जसादिषु छंदसि वावचनमिति जसि चेति गुणस्य विकल्पनादभावे यणादेशः ।
तृणजं । तृप पिपासायां । स्वपितृयोर्नजिङिति नजिङ् । पदकारस्त्वेवं मन्यते ।
अन्येष्वपि दृश्यत इति दृशिषहणस्य सर्वोपाधिव्यभिचारार्थत्वात्केवललादपि जनेर्द-
प्रत्ययः । तृणा जाता यस्य । द्वापोः संज्ञाछंदसोर्वहुलमिति ह्रस्वत्वं ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

सं मा तपंत्यभितः सपत्नीरिव पर्शवः ।

मूपो न शिश्ना व्यदंति माध्यः स्तोतारं ते शतक्रतो विंशं मे अस्य रोदसी ॥ ८ ॥

सं । मा । तपंति । अभितः । सपत्नीः ऽइव । पर्शवः ।

मूषः । न । शिश्ना । वि । व्यदंति । मा । आध्यः । स्तोतारं । ते । शतक्रतो इति
शतऽक्रतो । विंशं । मे । अस्य । रोदसी इति ॥ ८ ॥

ऐन्द्रोपा । हे इंद्र पर्शवः पार्थास्यीनि । अत्र सामर्थ्यात्पशुस्थानीयाः कूप-
भित्तयो मा मामभितः सर्वतः संतपंति । सम्यक् पीडयंति । तत्र दृष्टांतः ।
सपत्नीरिव । समान एकः पतिर्यासां ताः सपत्न्यो यथैकं पतिमभितः पीडयंति ।
परस्परं वा पीडयंते । हे शतक्रतो बहुविधकर्मन् बहुविधप्रज्ञं वेन्द्र ते तव स्तोतारं
मामाध्योऽसंपद्यमानैर्यागदानादिभिरुत्पादिता मानस्यः पीडा व्यदंति । विविधं
भक्षयंति । तत्र दृष्टांतः । मूपो न । यथा मूषिका शिश्ना शिश्नानि कुर्वन्ति
वापितान्यन्नरसेनालिप्तानि सूत्राणि भक्षयंति । यथा शिश्नश्चेन प्रजननमे-
वोच्यते । तच्चोपचारात्पुच्छे वर्तते । यथा स्वकीयानि पुच्छानि घृततैलादिभिर्हो-
प्रक्षिप्तोर्ध्वमुत्कृष्य व्यदंति । लिहंतित्यर्थः । एवं मामाध्यो भक्षयंति । न चैतन् हे
इंद्र तव स्तोतृन्याय्यं । तस्मात्कूपान्नामुत्तारय । अन्यत्समानं ॥ अत्र निरुक्तं ।
संतपंति मामभितः सपत्न्य इवेमाः पर्शवः कूपपर्शवो मूषिका इवास्मात्तानि
सूत्राणि व्यदंति । स्वांगाभिधानं वा स्यात् । शिश्नानि व्यदंतीति । नि० ४. ६. इति ।

सपत्नीः । नित्यं सपत्न्यादिषु । पा० ४. १. ३५. । इति पतिशब्दस्य नकारान्तादेशः ।
 डीप् । वा छंदसीति पूर्वसवर्णदीर्घत्वं । मूपः । मुष स्तेये । किपि छांदसो दीर्घः ।
 तथा च यास्कः । मूपो मूषिका इत्यर्थो मूषिकाः पुनर्मुष्णातेर्मूषोऽपेतस्मादेव
 । नि० ४. ५. । इति । शिश्ना । ष्णा शौचे । घञर्थे कविधानमिति कः । स्थास्ना-
 गापाव्यधिहनिषुध्यर्थमिति कः । वर्णव्यापत्त्या सकारस्य शकारः । कृजादीनां
 के द्वे भवत इति वक्तव्यं । पा० ६. १. १२. २. । इति द्विवचनं । बहुलं छंदसी-
 त्वभ्यासस्येत्वं ॥

नवमीमृचमाह ॥

अमी ये सप्त रश्मयस्तत्रां मे नाभिरातंता ।

चित्तस्तद्वेदास्यः स जामित्वाय रेभति वित्तं मे अस्य रोदसी ॥ ९ ॥

अमी इति । ये । सप्त । रश्मयः । तत्रां । मे । नाभिः । आऽतंता ।

चित्तः । तत् । वेद । आस्यः । सः । जामिऽत्वाय । रेभति । वित्तं । मे । अस्य । रोदसी
 इति ॥ ९ ॥

येऽमी द्युलोके वर्तमानाः सप्तसंख्याक्ता रश्मयः सूर्यस्य किरणाः संति
 तत्र तेषु सूर्यरश्मिष्वध्यात्मं सप्तप्राणरूपेण वर्तमानेषु मे मदीया नाभि-
 रातता संवडा । ऋषिरात्मानमेव परोक्षतया निर्दिशति । चित्तस्तीर्णतमस्ति-
 रक्लृताज्ञान आस्योऽपां पुत्र ऋषिस्तत्पूर्वोक्तं वृत्तांतं वेद जानाति नान्यः । स
 जानन्नृषिर्जामित्वाय कूपाभिर्निर्गतत्वाय रेभति । तान् रश्मीन् स्तीति । अन्यस्त-
 मानं ॥ आतता । तनोतेः कर्मणि निष्ठा । अनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिक-
 लोपः । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । जामित्वाय । जमतिर्गतिकर्मा ।
 जमति गच्छतीति जामिः । औणादिक इणप्रत्ययः । तस्य भावस्तत्त्वं । रेभति ।
 रेभु शब्दे । भौवादिकः ॥

दशमीमृचमाह ॥

अमी ये पंचोद्यणो मध्ये तस्युर्महो दिवः ।

देवचा नु प्रवाच्यं सध्रीचीना नि वाचतुर्वित्तं मे अस्य रोदसी ॥ १० ॥

अमी इति । ये । पंच । उद्यणः । मध्ये । तस्युः । महः । दिवः ।

देवऽचा । नु । प्रऽवाच्यं । सध्रीचीनाः । नि । वाचतुः । वित्तं । मे । अस्य । रोदसी इति ॥ १० ॥

उद्यणः सेक्त्तारः कामाभिवर्षकाः पंच । तच्च इंद्रस्तद्वरुणस्तदग्निस्तदर्यमा तत्स-
विता चनो धादित्यर्धर्चन प्रतिपादिताः पंचसंख्याका देवाः । यद्वा । अग्निर्वायुः
सूर्यश्चंद्रमा विद्युदित्येवं पंचसंख्याकाः । तथा च शाठ्यायनकं । एतान्येव पंच
ज्योतीषि यान्येषु लोकेषु दीप्यन्ते । अग्निः पृथिव्यां वायुरंतरिक्षे च आदित्यो दिवि
चंद्रमा नक्षत्रे विद्युदप्स्विति । नक्षत्रे नक्षत्रलोके । अप्सु मेघस्योदकेषु । तैत्ति-
रीयेऽप्येवमास्मात् । अग्निः पृथिव्यां वायुरंतरिक्षे च सूर्यो दिवि चंद्रमा दिक्षु नक्ष-
त्रानि स्वर्लोके इति । येऽमी पंचसंख्याका देवा महो दिवो महतो विस्तीर्णस्य
द्युलोकस्य मध्ये तस्युः । तिष्ठन्ति । आसते । देवचा देवेषु नु क्षिप्रं प्रवाच्यं प्रशं-
सनीयं देवानां योग्यं मदीयं स्तोत्रं प्रति सधीचीनाः सहांचंतो युगपदागच्छंतस्ते
देवा मदीयं परिचरणं स्वीकुर्वन्ति । तदनंतरं निवावृतुः । नृणाः संतो निवर्तन्ते च ।
अन्यत्समानं ॥ उद्यणः । वा यपूर्वस्य निगम इत्युपधादीर्घाभावः । देवज्ञा । देवम-
नुषेत्यादिना सप्रत्ययं चाप्रत्ययः । प्रवाच्यं । वाचयतेरचो यदिति यत् । णेरनि-
दीति णिलोपः । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । सधीचीनाः ।
सहांचन्तीति सध्र्यंचः । त एव सधीचीनाः । सहपूर्वादंचतेर्च्त्वितिगित्यादिना क्तिन् ।
अनिदितामिति नलोपः । सहस्य सधिरिति सध्रादेशः । विभाषांचेरदिकृत्त-
यामिति स्वार्थे खप्रत्ययः । वावृतुः । वृतु वर्तने । छंदसि लुङ्लङ्लिट् इति
वर्तमाने लिट् । व्यत्ययेन परस्मैपदं । अन्येषामपि दृश्यत इति संहिताया-
मभ्यासस्य दीर्घत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य सप्तम एकविंशो वर्गः ॥

एकादशीमृचमाह ॥

सुपर्णा एत आसते मध्य आरोधने दिवः ।

ते सेधन्ति पथो वृकं तरंतं यद्गतीरपो विजं मे अस्य रोदसी ॥११॥

सुऽपर्णाः । एते । आसते । मध्ये । आऽरोधने । दिवः ।

ते। सेधन्ति। पथः। वृकं। तरंतं। यद्गतीः। अपः। विजं। मे। अस्य। रोदसी इति ॥११॥

सुपर्णाः । रश्मिनामैतत् । शोभनपतना एते सूर्यरश्मय आरोधने सर्वस्या-
वरके व्याप्ते दिवोऽंतरिक्षस्य मध्य आसते । वर्तन्ते । ते सूर्यरश्मयः पथो मार्गाद्भु-
कमरणयन्त्रानं सेधन्ति । निषेधंति निवारयन्ति । कीदृशं । यद्गतीर्महतीरपस्तरंतं ।

अतिक्लामंतं । कूपपतनात्पूर्वं चितं दृष्ट्वैनं भक्षयितुं कश्चिदरण्यश्वां महती नदी
 तितीर्षुराजगाम । स च सूर्यरश्मीन्द्रधायमवसरो न भवतीति निववृते । अतो
 रश्मयो वृकं निषेधंतीत्युच्यते । यास्कपक्षे त्वाप इत्यंतरिहनाम । यद्गतीरपो
 महदंतरिक्षं । पथः यथा द्वादशरश्म्यात्मना मार्गेण तरंतं वृकं चंद्रमसं सूर्यर-
 श्मयो निषेधंति । अहनि हि सूर्यरश्मिभिर्निरुद्धश्चंद्रमा निःप्रभो दृश्यते । अतो
 निःप्रभं कुर्वतीत्यर्थः ॥ आरोधने । आरूढ्यत आद्रियतेऽनेनेत्यारोधनं । करणे
 ल्युट् । सेधंति । पिधु गत्यां । अयं केवलोऽपि निपूर्वार्थे द्रष्टव्यः । पथः ।
 पंचम्येकवचने भस्म टेलोप इति टिलोपः । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वं ।
 यास्कपक्षे तु तृतीयाय व्यत्ययेन पंचमी । यद्गतीः । यद्ग इति महन्नाम । अस्मादा-
 चारार्थे सर्वप्रातिपदिकेभ्य इति क्तिप् । ततो लट् । शतृ । उगितश्चेति ङीप् । आग-
 मानुशासनस्यानित्यत्वान्नुमभावः । शतुरनुम इति नदीस्वरो व्यत्ययेन न प्रवर्तते ॥

द्वादशीमृचमाह ॥

नभ्यं तदुक्थ्यं हितं देवासः सुप्रवाचनं ।

अतमर्षेति सिंधवः सत्यं तातान सूर्यो विज्ञं मे अस्य रोदसी ॥ १२ ॥

नभ्यं । तत् । उक्थ्यं । हितं । देवासः । सुऽप्रवाचनं ।

अतमर्षेति । सिंधवः । सत्यं । तातान् । सूर्यः । विज्ञं । मे । अस्य । रोदसी इति ॥ १२ ॥

हे देवासो देवाः । नभ्यं नवतरमुक्थ्यं प्रशस्यं स्तुत्यर्हं सुप्रवाचनं सुधु
 अतिग्भिर्वाचयितुं शक्यं । एवंभूतं तद्भगदीयं बलं हितं । युष्मासु निहितं ।
 अतो युष्मदीयेन बलेन सिंधवः स्यंदनशीला नद्या अतमुदकमर्षेति । आल-
 स्यराहित्येन सर्वदा प्रेरयंति । अशोषाः सत्यः प्रवहंतीत्यर्थः । तथा सूर्यः सत्यं
 सर्वदा विद्यमानं स्वकीयं तेजस्ततान् । आतनोति विस्तारयति । अन्यत्समानं ॥
 सुप्रवाचनं । वच परिभाषणे । अस्माख्यंतादन्येभ्योऽपि दृश्यत इति खलर्थे
 युच् । अर्षेति । अतंलेंटि सिद्धहुलं लेटीति सिप् । गुणः । तातान् । अन्येषामपि
 दृश्यत इति । संहितायामभ्यासस्य दीर्घत्वं ॥

त्रयोदशीमृचमाह ॥

अग्ने तव तदुक्थ्यं देवेष्वस्त्यार्थं ।

स तः सतो मनुष्वदा देवान्यक्षि विदुर्हरो विज्ञं मे अस्य रोदसी ॥ १३ ॥

अग्ने । तव । त्वत् । उक्थ्यं । देवेषु । अस्ति । आप्यं ।

सः । नः । सत्तः । मनुष्वत् । आ । देवान् । यक्षि । विदुःऽतरः । वित्तं मे । अस्य ।

रोदसी इति ॥ १३ ॥

हे अग्ने तवोक्थ्यं प्रशस्यं त्वत् श्रुतिप्रसिद्धमाप्यं । आपिर्वंधुः । तस्य भावः । बांधवं देवेषु दानादिगुणयुक्तेष्विन्द्रादिष्वस्ति । विद्यते । तस्मात्स तादृशो विदुष्टरो विद्वत्तरस्त्वं नोऽस्माकं यज्ञे सत्तो निपणः सन्देवांस्तानिन्द्रादीन् आ शास्त्रमर्यादया यक्षि । यज । हविर्भिः पूजय । तत्र दृष्टांतः । मनुष्वत् । यथा मनूनां यज्ञे तद्वत् । अन्यत्पूर्ववत् ॥ आप्यं । आपू व्याप्नौ । अस्मात्पयंतादच इरितीप्रत्ययः । ब्राह्मणादित्वात् यज् । सत्तः । नसत्तनिषत्तेति निपातनान्निष्ठानत्वाभावः । छांदसो निश्चल्लीपो द्रष्टव्यः । मनुष्वत् । मनोरौणादिक उप्तिप्रत्ययः । तत्र तस्येवेति षष्ठ्यर्थे वतिः । नभोऽंगिरोमनुषां वत्युपसंख्यानं । पा० १.४. १८. २. इति भत्वेन पदत्वाभावादुत्पाद्यभावः । यक्षि । बहुलं छंदसीति शपो लुक् । यथादिपत्वे कुलं । विदुष्टरः । विद्वत्सृष्ट्यात्तरपयस्सयादित्वेन भत्वाद्धसोः संप्रसारणमिति संप्रसारणं । शासिवसिधसीनां चेति पत्वं ॥

चतुर्दशीमृचमाह ॥

सत्तो होता मनुष्वदा देवाँ अच्छा विदुष्टरः ।

अग्निर्हव्या सुपूदति देवो देवेषु मेधिरो वित्तं मे अस्य रोदसी ॥ १४ ॥

सत्तः । होता । मनुष्वत् । आ । देवान् । अच्छ । विदुःऽतरः ।

अग्निः । हव्या । सुसूदति । देवः । देवेषु । मेधिरः । वित्तं मे । अस्य । रोदसी इति ॥ १४ ॥

मनुष्वत् मनोरिवास्माकं यज्ञे सत्तो निपणो होता देवानामाह्वाता विदुष्टरो विद्वत्तरो देवो दानादिगुणयुक्तो देवेषु सर्वेष्विन्द्रादिषु मध्ये मेधिरो मेधावी । एवंभूतोऽग्निस्तादेवानच्छाभिमुख्येन हव्या हव्यान्यस्मदीयानि हवींषि । मर्यादायामाकारः । शास्त्रमर्यादया यथाशास्त्रं सुपूदति । प्रेरयतु । अन्यत्समानं ॥ सुपूदति । पूद क्षरणे । लेट्यडागमः । बहुलं छंदसीति शपः श्चुः । मेधिरः । मेधारथाभ्यामिरन्निरचौ वक्तव्याविति मत्वर्थीय इरन् ॥

पंचदशीमृचमाह ॥

ब्रह्मा कृणोति वरुणो गातुविदं तमीमहे ।

व्यूरोति हृदा मतिं नव्यो जायतामृतं वित्तं मे अस्य रोदसी ॥ १५ ॥

ब्रह्म । कृणोति । वरुणः । गातुऽविदं । तं । ईमहे ।

वि। कृणोति। हृदा। मतिं। नव्यः। जायतां। अमृतं। वित्तं। मे। अस्य। रोदसी इति ॥ १५ ॥

यो वरुणोऽनिष्टस्य निवारयिता देवो ब्रह्म परिवृढं तद्रक्षणरूपं कर्म कृणोति करोति । तं तादृशं गातुविदं गातोमार्गस्य दुःखनिवारकस्य लभयितारं वरुणमीमहे । अभिमतफलं याचामहे । ईमहे इति याज्ञाकर्मा । तस्मै वरुणायाय-मस्मदीयः स्तोता हृदा हृदयेन मतिं मननीयां स्तुतिं व्यूरोति । विवृणोति प्रकाशयति । उच्चारयतीत्यर्थः । सोऽयं नव्यः स्तुत्यो वरुणोऽस्माकमृतं जायतां । सत्यभूतोऽस्तु ॥ ब्रह्मा । अन्येषामपि हृष्यत इति साहितिको दीर्घः । गातुविदं । विदुः लाभे । अंतर्भावितार्थधात्किप् । ईमहे । ईह गतौ । बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक् । हृदा । पंहन्वित्यादिना हृदयशब्दस्य हृदादेशः ॥

॥ इति प्रथमस्य सप्तमे द्वाविंशो वर्गः ॥

षोडशीमृचमाह ॥

असी यः पंथा आदित्यो दिवि प्रवाच्यं कृतः ।

न स देवा अतिक्रमे तं मर्तासो न पश्यथ वित्तं मे अस्य रोदसी ॥ १६ ॥

असी । यः । पंथाः । आदित्यः । दिवि । प्रवाच्यं । कृतः ।

न । सः । देवाः । अतिऽक्रमे । तं । मर्तासः । न । पश्यथ । वित्तं । मे । अस्य । रोदसी इति ॥ १६ ॥

पंथाः सततगामी । यद्वा ब्रह्मलोकं गच्छतामुपासकानां मार्गभूतः । सूर्य-वारेण ते विरजाः प्रयांतीति श्रुतेः । एवंभूतो योऽसावादित्यो दिवि द्युलोके प्रवाच्यं प्रकर्षेण वचनं यथा भवति तथा कृतो निर्मितः । यथा सर्वैः प्राणि-भिर्हृष्यते तथा वर्तमान इत्यर्थः । हे देवाः सोऽयमादित्यो युष्माभिरपि ना-तिक्रमे । अतिक्रमितुं न शक्यः । युष्मज्जीवनस्य तदायतत्वात् । सति हि सूर्ये

वसंतादयः काला निष्पद्यन्ते । कालेषु च यागाः क्रियन्ते । यागेषु च सत्सु भवतां जीवनं । अतो युष्माभिरपि नासावतिक्रमितव्यः । एवं च सति हे मर्तासः पापकृतो मनुष्याः । तं महानुभावं सूर्यं न पश्यथ । सूर्यं न जानीथः । एतच्च कूपे पातयित्वा निर्गतावेकतद्वितौ प्रति निन्दनं । अहमेव मंचद्रष्टा तं सूर्यं जानामि । पापकृतौ युवां न जानीथ इति ॥ पंथाः । पतू गतौ । पतेस्य चेती-
निप्रत्ययः । पथिमथ्यभुक्षामादित्यात्वं । इतोऽतसर्वनामस्थाने । पा० ७. १. ८६. ।
इत्यत्वं । इकारस्य लोपः । पथिमथोः सर्वनामस्थान इत्याद्युदात्तत्वं । प्रवाच्यं ।
वक्तेर्येतादचो यदिति भावे यत् । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । अतिक्रमे । क्रमु
पादविक्षेपे । कृत्यार्थे तवैकेनिति केप्रत्ययः । निष्ठादाद्युदात्तत्वं ॥

सप्तदशीमुचमाह ॥

चित्ः कूपेऽवहितो देवान्हवत ऊतये ।

तच्छुश्राव वृहस्पतिः कृण्वन् अहूणादुरु वित्तं मे अस्य रोदसी ॥ १७ ॥

चित्ः । कूपे । अवऽहितः । देवान् । हवते । ऊतये ।

तत् । शुश्राव । वृहस्पतिः । कृण्वन् । अहूणात् । उरु । वित्तं । मे । अस्य । रोदसी
इति ॥ १७ ॥

कूपेऽवहितः पातितस्त्रित एतत्संज्ञं ऋषिरूतये रक्षणाय देवान्हवते । स्तुति-
भिराकारयति । यदेतन्नितस्याह्वानं वृहस्पतिर्वृहतां महतां देवानां रक्षक एतत्संज्ञो
देवस्तदाह्वानं शुश्राव । श्रुतवान् । किं कुर्वन् । अहूणादहंसः पापरूपा-
दस्मात्कूपपातादुन्नीयोरु विस्तीर्णं शोभनं कृण्वन् कुर्वन् ॥ हवते । ह्यतेलंष्टि
बहुलं छंदसीति संप्रसारणं । शब्दगुणावादेशः । ऊतये । ऊतीयूतीत्यादिना क्तिन
उदात्तत्वं । वृहस्पतिः । तद्वृहतोः करपत्योरिति पारस्करादिषु पाठात् सुदतलोपी ।
उभे वनस्पत्यादिष्विति पूर्वोत्तरपदयोर्युगपत्प्रकृतिस्वरत्वं । अहूणात् । अहि
गतौ । इदित्त्वानुम् । खजिपिंज्यादिभ्य ऊरोलचौ । उ० ४. ९१. । इति भाव ऊर-
प्रत्ययः । दुःखप्राप्तिहेतुभावा गतिरस्यास्तीति पामादिलक्षणो मत्वर्थीयो नः
। पा० ५. २. १००. । आङ्पूर्वाद्धन्तेर्वा रूपमुच्चेयं ॥

अष्टादशीमृचमाह ॥

अरुणो मां सकृद्वृकः पथा यंतं ददर्श हि ।

उज्जिहीते निचाय्यां तथैव पृष्ठ्यामयी वित्तं मे अस्य रोदसी ॥ १८ ॥

अरुणः । मा । सकृत् । वृकः । पथा । यंतं । ददर्श । हि ।

उत् । जिहीते । निचाय्यं । तथाऽइव । पृष्टिऽआमयी । वित्तं । मे । अस्य । रोदसी
इति ॥ १८ ॥

अरुणवर्णो लोहितवर्णो वृकोऽरण्यश्चा सकृदेकवारं पथा यंतं मार्गेण गच्छंतं
मा मां ददर्श हि । दृष्टवान् । हि पादपूरणं । निचाय्य दृष्ट्वा च मां जिघृक्षुः सन्
उज्जिहीते । उन्नच्छति स्म । तत्र दृष्टान्तः । तथैव पृष्ठ्यामयी । यथा तक्षणाजनि-
तपृष्ठेऽस्त्रया वर्षाकिस्तदपनोदनायोद्धाभिमुखो भवति तद्वत् । हे द्यावापृथिव्यौ
मदीयमिदं दुःखं वित्तं । जानीतं । यद्वा । वृक इति विवृतज्योतिष्कश्चंद्रमा उच्यते ।
अरुण आरोचमानः कृत्स्नस्य जगतः प्रकाशकः । मासकृत् मासाईमासव्ययनसं-
वत्सरादीन्कालविशेषान्कुर्वन् । तिथिविभागज्ञानस्य चंद्रगण्यधीनत्वात् । स चंद्रमा
आकाशमार्गे यंतं गच्छंतं नक्षत्रगणं ददर्श । हिरवधारणे । नक्षत्रगणमेव ददर्श न
कूपपतितं भामित्यनादरो द्योत्यते । यदि मां परयेत् उडरेकूपात् । निचाय्य नक्ष-
त्रगणं दृष्ट्वा चोज्जिहीते । येन नक्षत्रेण संयुज्यते तेन सहोद्विच्छति । न मान-
भिगच्छतीत्यर्थः । अन्यत्पूर्ववत् ॥ अत्र मासकृदिति यास्क एकं पदं मन्यते
शाकल्यस्तु पदद्वयं । तस्मिन्पक्षेऽयमर्थः । दशप्रजापतेर्दुहितृभूताः स्वभार्या अश्वि-
न्याद्यास्तारकाः पुनःपुनर्ददर्श । मां सकृदेव पश्यतीति सकृद्दृष्ट्वा चोज्जिहीते ।
ताराभिः सहोद्धमेव गच्छति । न मां कूपादुत्तारयति । अत इदमनुचितं । हे
द्यावापृथिव्यौ मदीयमिमं वृत्तान्तं जानीतं ॥ अत्र निरुक्तं । वृकश्चंद्रमा भवति
विवृतज्योतिष्को वा विवृतज्योतिष्को वा विवृतज्योतिष्को वा । अरुण आरो-
चनो मासकृन्मासानां चाईमासानां च कर्ता भवति चंद्रमा वृकः पथा यंतं
ददर्श नक्षत्रगणमभिजिहीते निचाय्य येन येन योक्ष्यमाणो भवति चंद्रमा-
स्तक्ष्णुवन्निव पृष्ठरोगी । नि० ५. २०. । इति ॥ सकृत् । एकस्य सकृच्च । पा० ५. ४. १९. ।
इति क्रियाभ्यावृत्तिगणने निपातितः । वृकः । वृज् वरणे । सृवृभूनुपिमुविभ्यः
किदिति कप्रत्ययः । जिहीते । ओहाइ गतौ । जौहोत्यादिकः । भृजामिदित्यभ्या-
सस्येत्वं । निचाय्या । चायू पूजानिशामनयोः । अत्र दर्शनार्थो धातूनामनेकार्थ-

त्वात् । समासेऽनञ्पूर्वे क्त्वा ल्यप् । पृथ्यामयी । स्पृश स्पर्शने । स्पृश्यतेऽनेनेति
स्पृष्टिः । छान्दसो वर्णलोपः । पृष्टावामयः पृथ्यामयः । तद्वान् पृथ्यामयी ॥

एकोनविंशीमृचमाह ॥

एनांगूषेण वयमिन्द्रवंतोऽभि याम वृजने सर्ववीराः ।

तन्नो मित्रो वरुणो मामहंतामदितिः सिंधुः पृथिवी उत द्यौः ॥ १९ ॥

एना । आंगूषेण । वयं । इन्द्रऽवंतः । अभि । स्याम । वृजने । सर्वऽवीराः ।

तत् । नः । मित्रः । वरुणः । ममहंतां । अदितिः । सिंधुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥ १९ ॥

एनानेनांगूषेणाघोषणयोग्येन स्तोत्रेण हेतुभूतेनेन्द्रवंतोऽनुयाहकेणैद्रेण युक्ताः
सर्ववीराः सर्ववीरैः पुत्रैः पौत्रादिभिश्चोपेताः संतो वयं वृजने संयामेऽभि-
याम । शत्रूनभिभवेम । तदिदमस्मदीयं वचनं मित्रादयो मामहंतां । पूजयंतु ।
पालयन्तिव्यर्थः । उतशब्दो देवतासमुच्चये । अत्र यात्कः । आंगूप स्तोम आघोषः ।
अनेन स्तोमेन वयमिन्द्रवंतः । नि० ५. ११. इति ॥ एना । द्वितीयादौःस्वेन इति
तृतीयायामिदम एनादेशः । सुपां सुलुगिति विभक्तेराजादेशः । चित्स्वरेणांती-
दात्तत्वं । आंगूषेण । आङ्पूर्वाङ्घ्र्येः कर्मणि घञ् । आङो ङकारलोपाभावश्चां-
दसः । घोषशब्दस्य गूषभावश्च पृषोदरादित्वात् । थायादिनोत्तरपदांतोदात्तत्वं ।
स्याम । अस्तेः प्रार्थनायां लिङि असोरलोप इत्यकारलोपः । उपसर्गप्रादुर्भा-
मस्तिर्यच्पर इति पठ्यं ॥

॥ इति प्रथमस्य सप्तमे चयोविंशो वर्गः ॥

॥ इति प्रथमे मंडले पंचदशोऽनुवाकः ॥

षोडशेऽनुवाके सप्तदश सूक्तानि । तच्चंद्रमिति सप्तर्चं प्रथमं सूक्तं । अत्रानु-
क्रम्यते । इन्द्रं मित्रं सप्त त्रिष्टुवंतमिति । अनुवर्तमानत्वात्कुत्स ऋषिः । चित्सु
वाविशिष्टत्वाच्चैव विकल्पितो नानुवर्तते । अंत्या त्रिष्टुप् । शिष्टास्त्रिष्टुवंतपरि-
भाषया जगत्यः । विश्वे देवा देवतेत्युक्तं । विनियोगो लैंगिकः ॥

तत्र प्रथमामृचमाह ॥

इन्द्रं मित्रं वरुणमग्निमूतये मारुतं शर्धो अदितिं हवामहे ।

रणं न दुर्गादंसवः सुदानवो विश्वस्मान्नो अंहंसी निष्पिपतं ॥ १ ॥

इंद्रं । मित्रं । वरुणं । अग्निं । ऊतये । मारुतं । शर्धः । अदितिं । हवामहे ।

रथं । नः दुः५गात् । वसवः । सु५दानवः । विश्व५स्मात् । नः । अंहसः । निः । पि५पत॑न ॥ १ ॥

ऊतये रक्षणाय वयमिन्द्रादीन्मारुतं शर्धं मरुतमूहरूषं बलं च हवामहे ।
आह्वयामहे । वसवो निवासयितारः सुदानवः शोभनदाना इन्द्रादयो विश्व-
स्मात्सर्वस्मादंहसः पापान्नोऽस्मान्निष्पिपत॑न । निर्गमय पालयत । तच्च दृष्टान्तः ।
रथं न दुर्गात् । गंतुमशक्यान्निन्नोन्नतास्थानात्सारथयो यथा रथं पालयन्ति ।
तद्वत् ॥ पिपत॑न । पृ इत्येके । लोटि तन्ननन्नयनाच्चेति तस्य तनवादेशः ।
पित॑न ङित्वाभावाद्गुणः । अति॑पिपत्योश्चेत्यभ्यासस्येत्वं ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

त आदित्या आ गता सर्व॑तातये भूत दे॒वा वृ॒च॒तू॒र्येषु शं॒भुवः ।

रथं न दुर्गा॑वसवः सुदानवो विश्व५स्मान्नो अंह॑सो निष्पि॑पत॑न ॥ २ ॥

ते । आ॒दि॒त्याः । आ । ग॒त । सर्व॑ऽतातये । भूत । दे॒वाः । वृ॒च॒ऽतू॒र्येषु । शं॒ऽभुवः ।

रथं । नः दुः५गात् । वसवः । सु५दानवः । विश्व५स्मात् । नः । अंहसः । निः । पि५पत॑न ॥ २ ॥

हे आदित्या अदितेः पुत्रा देवाः । ते यूयं सर्वतातये सर्वैर्वीरपुरुषैस्तताय
विस्तारिताय युद्धाय । युद्धेऽस्माकं साहाय्यं कर्तुमित्यर्थः । आगत । आगच्छत ।
अपि च वृचतूर्येषु । संयामनामैतत् । संयामेषु शंभुवः सुखस्य भावयितारो
भूत । भवत ॥ गता । गमेल्लोटि बहुलं छंदसीति शपो लुक् ॥

तृतीयामृचमाह ॥

अव॑न्तु नः पि॒तरः सुप्र॑वा॒चना उ॒त दे॒वी दे॒वपु॑त्रे ऋ॒तावृ॑धा ।

रथं न दुर्गा॑वसवः सुदानवो विश्व५स्मान्नो अंह॑सो निष्पि॑पत॑न ॥ ३ ॥

अव॑न्तु । नः । पि॒तरः । सु॒ऽप्र॒वा॒चनाः । उ॒त । दे॒वी इति । दे॒वपु॑त्रे इति दे॒वऽपु॑त्रे ।

ऋ॒तऽवृ॑धा ।

रथं । नः दुः५गात् । वसवः । सु५दानवः । विश्व५स्मात् । नः । अंहसः । निः । पि५पत॑न ॥ ३ ॥

नोऽस्मान्पितरोऽग्निष्वात्तादयोऽवन्तु । रथान्तु । कीदृशाः । सुप्रवाचनाः । सुखेन
प्रवक्तुं स्तोतुं शक्याः । उत अपि च देवपुत्रे देवाः सर्वे पुत्रस्थानीया ययोस्ते

ऋतावृधा ऋतस्य सत्यस्य वा यज्ञस्य वा वर्धयिष्यौ देवी देवनादिगुणयुक्ते
द्यावापृथिव्यावसानक्षतां । अन्यत्समानं ॥ देवी । वा छंदसीति पूर्वसवर्णदीर्घत्वं ।
ऋतावृधा । वृधेरंतर्भावितरण्यर्थात् क्तिप् । सुपां सुलुगिति विभक्तेराकारः ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

नराशंसं वाजिनं वाजयन्निह क्षयद्वीरं पूषणं सुनैरीमहे ।

रथं न दुर्गाद्वसवः सुदानवो विश्वस्मान्नो अंहसो निष्पिपर्तन ॥ ४ ॥

नराशंसं । वाजिनं । वाजयन् । इह । क्षयत् । द्वीरं । पूषणं । सुनैः । ईमहे ।

रथं । न । दुः । ऽगात् । वसवः । सु । ऽदानवः । विश्वस्मात् । नः । अंहसः । निः । पिपर्तन् ॥ ४ ॥

नराशंसं नरैः शंसनीयं वाजिनमन्त्रवंतमग्निं वाजयन् उपह्वयन् प्रज्वल-
यन्निहासिन्काले स्तौमीति शेषः । तथा क्षयद्वीरमतिबलिनं । यस्मिन्सर्वे वीराः
क्षीयन्ते । एवंरूपं पूषणं पोषकं देवं सुनैः सुखकैः स्तोचैर्हेतुभूतैरीमहे । याचामहे ।
अभीष्टं प्रार्थयामहे ॥ नराशंसं । उभे वनस्पत्यादिष्विति युगपदुभयपदप्रकृति-
स्वरत्वं । नरश्च ऋदोरवित्यन्तं आद्युदात्तः । निपातनादीर्घः । शंसश्चो घञंत
आद्युदात्तः । वाजयन् । वज व्रज गतौ । अस्माणिच् । क्षयद्वीरं । क्षि क्षये ।
लटः शतृ । शपि प्राप्ते व्यत्ययेन शः । तस्य छंदस्युभययेत्याङ्घातुकत्वेन ङित्वा-
भावानुणावादेशौ । अदुपदेशास्त्रिसावर्धातुकानुदात्तत्वे विकरणस्वरः । अतो गुण
इति परपूर्वत्व एकादेश उदात्तेनेत्येकादेश उदात्तः । क्षयन्तो वीरा यस्मिन् ।
बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

पंचमीमृचमाह ॥

वृहस्पते सदमिन्नः सुगं कृधि शं योर्यत्ते मनुर्हितं तदीमहे ।

रथं न दुर्गाद्वसवः सुदानवो विश्वस्मान्नो अंहसो निष्पिपर्तन ॥ ५ ॥

वृहस्पते । सदै । इत् । नः । सु । ऽगं । कृधि । शं । योः । यत् । ते । मनुः । ऽहितं । तत् । ईमहे ।

रथं । न । दुः । ऽगात् । वसवः । सु । ऽदानवः । विश्वस्मात् । नः । अंहसः । निः । पिपर्तन् ॥ ५ ॥

वृहस्पते सदमिन् सदैवा नोऽस्माकं सुगं । सुखनामैतत् । सुखं कृधि । कुरु ।
अपि च ते तव स्वभूतं शं शमनीयानां रोगाणामुपशमनं योः पृथक्कर्तव्यानां
भयानां यावनं पृथक्करणं मनुर्हितं मनुना ब्रह्मणा हितं त्वय्यवस्थापितं । यज्ञा

मनुष्याणामनुकूलं । एवंविधं शमनं यावनं च यदस्ति तदीमहे । याचामहे ॥
 सुगं । सुष्ठु गम्यतेऽस्मिन्निति सुगं । सुदुरोधिकरण इति गमेर्ङः । शं योरित्ये-
 तत्पदद्वयं यास्केनैव व्याख्यातं । शमनं च रोगाणां यावनं च भयानामिति ।
 मनुर्हितं । मनेरीणादिक उस्मिन्प्रत्ययः । तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

पद्मीमृचमाह ॥

इंद्रं कुत्सो वृचहणं शचीपतिं काटे निवाळ्ह ऋषिरहूतये ।

रथं न दुर्गाद्वसवः सुदानवो विश्वस्माद्वो अंहसो निष्पिपर्तन ॥ ६ ॥

इंद्रं कुत्सः । वृचऽहनं । शचीऽपतिं । काटे । निऽवाळ्हः । ऋषिः । अहूत् । कृतये ।

रथं । नादुऽगात् । वसवः । सुदानवः । विश्वस्मात् । नः । अंहसः । निः । पिपर्तन ॥ ६ ॥

काट इति कूपनाम । तस्मिन्निवाळ्हो निपातितः कुत्स ऋषिरूतये रक्षणा-
 येन्द्रमहूत् । आहूयति स्म । कीदृशं । वृचहणं । वृचाणां शचूणां हंतारं । शचीपतिं ।
 शचीति कर्मनाम । सर्वेषां कर्मणां पालयितारं । यद्वा शच्या देव्या भर्तारं ॥
 शचीपतिं । वनस्पत्यादिषु पाठादुभयपदप्रकृतिस्वरत्वं । शचीशब्दः शार्ङ्गरवादि-
 ङीनंत आद्युदात्तः । निवाळ्हः । वाह प्रयत्ने । नीत्युपसर्गवशात्पतने वर्तते ।
 निष्ठायामनित्यमागमशासनमितीडभावः । ढत्वधत्वादीनि । यद्वा द्युव्यस्वातित्यादौ
 । पा० ७. २. १६. । भृशार्थे इडभावो निपात्यते । अत्र च वाढशब्दो भृशत्वोपेतौ
 पतने सामर्थ्याद्यर्तते । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । अहूत् । लिपिसि-
 चिह्नश्चेति लुङि चुरङादेशः । आतो लोप इटि चेत्याकारलोपः ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

देवैर्नो देव्यदितिर्नि पातु देवस्त्राता चायतामप्रयुच्छन् ।

तन्नो मित्रो वरुणो मामहंतामदितिः सिंधुः पृथिवी उत द्यौः ॥ ७ ॥

देवैः । नः । देवी । अदितिः । निः । पातु । देवः । चाता । चायतां । अप्रऽयुच्छन् ।

तत् । नः । मित्रः । वरुणः । ममहंतां । अदितिः । सिंधुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥ ७ ॥

देवी दानादिगुणयुक्तादितिरखंडनीयादीनां वा देवमाता देवैर्दानादिगुणयुक्तैः
 स्वकीयैः पुत्रैः सह नोऽस्मान्निपातु । नितरां रथात् । देवो दीप्यमानस्त्राता

सर्वेषां रक्षकः सविताप्रयुच्छन् अप्रमाद्यन् अस्मद्रक्षणे जागरूकः सन् वायतां ।
अस्मान्पालयतु । यदनेन सूक्तेनास्माभिः प्रार्थितं नोऽस्मदीयं तन्मिवाद्यः यद्
देवता मामहंतां । पूजयंतु ॥ वायतां । चैह पालने । भौवादिकः । अप्रयुच्छन् ।
युच्छ प्रमादे । अस्माह्वतः शतृ । नज्जमासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य सप्तमे चतुर्विंशो वर्गः ॥

यज्ञो देवानामिति नृचं द्वितीयं सूक्तं कुत्सस्यापि वैष्टुभं वैश्वदेवं । यज्ञस्तृच-
मित्यनुक्रांतं । विनियोगो लैंगिकः ॥

तत्र प्रथमामृचमाह ॥

यज्ञो देवानां प्रत्येति सुखमादित्यासो भवता मृळयंतः ।

आ वोऽवाचीं सुमतिर्ववृत्यादंहोश्चिद्वा वरिवोवित्तरासन् ॥ १ ॥

यज्ञः । देवानां । प्रति । एति । सुखं । आदित्यासः । भवत । मृळयंतः ।

आ । वः । अवाचीं । सुऽमतिः । ववृत्यात् । अंहोः । चित् । या । वरिवोवित्तरा ।
असन् ॥ १ ॥

अस्मदीयो यज्ञो देवानामिन्द्रादीनां सुखं सुखं प्रत्येति । प्राप्नोतु । अपि च
हे आदित्यास आदित्या मृळयंतोऽस्मान्सुखयंतो भवत । तथा वो युष्माकं
सुमतिः शोभना मतिर्भक्तानुग्रहपरा बुद्धिरवाच्यस्मदभिमुख्याववृत्यात् । आ-
वर्ततां । या मतिरंहोश्चिद् दारिद्र्यं प्राप्नोत्यापि पुरुषस्य वरिवोवित्तरा । वरिव
इति धननाम । अतिशयेन धनस्य लभयिष्यसन् । भवेत् । सैषा मतिरस्मान्निवृत्तिं
वर्ततामित्यर्थः ॥ भवता । आमंचितं पूर्वमविद्यमानवदित्यादित्यास इति पादादौ
वर्तमानस्यामंचितस्याविद्यमानवत्त्वेनास्य पादादित्यान् अपादादाविति पर्युदा-
सान्निधाताभावः । मृळयंतः । मृड सुखने । एयंताह्वतः शतृ । छंदस्युभयथेति
शतुराईधातुक्त्वेनादुपदेशल्लसावधातुकानुदात्तत्वाभावे शतृः स्वरः शिष्यते । ववृ-
त्यात् । वृत्तु वर्तने । लिङि व्यत्ययेन परस्मैपदं । बहुलं छंदसीति शपः श्नुः ।
अंहोः । अहि गतौ । इदित्त्वानुम् । औणादिक उग्रत्ययः । वरिवोवित्तरा । विद्व
लभे । अस्मादंतर्भावितव्यर्थान् किप् । तत आतिशयनिकस्तरप् । असन् ।
असु भुवि । लेट्वाडागमः ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

उप नो देवा अवसा गमन्तंगिरसां सामभि स्तूयमानाः ।

इंद्र इन्द्रियैर्मरुतो मरुद्भिरादित्यैर्नो अदितिः शर्म यंसत् ॥ २ ॥

उप । नः । देवाः । अवसा । आ । गमन्तु । अंगिरसां । सामऽभिः । स्तूयमानाः ।

इंद्रः । इन्द्रियैः । मरुतः । मरुत्ऽभिः । आदित्यैः । नः । अदितिः । शर्म । यंसत् ॥ २ ॥

देवा दानादिगुणयुक्ताः सर्वे देवा अवसा रक्षणेनास्मभ्यं दातव्येनान्नं वा युक्ता नोऽस्मान् स्तोतृनुपगमन्तु । उपगच्छन्तु प्राप्नुवन्तु । कथंभूताः । अंगिरसामे-
तत्संज्ञकानामृषीणां सर्वंधिभिः सामभिः प्रगीतैर्मन्त्रैः स्तूयमानाः । अपि च ।
इंद्र इन्द्रियैः । धननामैतत् । स्वसंबंधिभिरस्मभ्यं दातव्यैर्धनैः सहास्मानागच्छन्तु ।
तथा मरुतः सप्रगणरूपा एकोनपंचाशत्संख्याका ईहद् चान्याहद् चेत्येवमा-
दिनामानो देवा मरुद्भिः स्वावययभूतैः प्राणापानादिरूपेण वर्तमानैर्वायुभिः
सहास्मानागच्छन्तु । तथादितिरखंडनीयादीना वा देवमातादित्यैः स्वकीयैः पुत्रैः
सह नोऽस्मभ्यं शर्म सुखं यंसत् । यच्छन्तु ॥ गमन्तु । लोटि बहुलं छंदसीति
शपो लुक् । छंदस्युभययेति ऋगर्धधातुकत्वेन द्विधाभावाद्गमहनेत्यादिनोपधा-
लोपाभावः । यंसत् । यम उपरमे । लेट्यडागमः । सिबहुलं लेटीति सिय् ॥

तृतीयामृचमाह ॥

तच्च इंद्रस्तद्वरुणस्तदग्निस्तदर्यमा तत्सविता चनो धात् ।

तन्नो मित्रो वरुणो मामहंतामदितिः सिंधुः पृथिवी उत द्यौः ॥ ३ ॥

तत् । नः । इंद्रः । तत् । वरुणः । तत् । अग्निः । तत् । अर्यमा । तत् । सविता । चनः । धात् ।

तत् । नः । मित्रः । वरुणः । ममहंतां । अदितिः । सिंधुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥ ३ ॥

यदस्माभिः प्रार्थ्यमानमन्नमस्ति । चन इत्यन्ननाम । तद्वाहशं चनोऽन्नं
नोऽस्मभ्यमिन्द्रो धात् । दधातु । ददातु । एवं तद्वरुण इत्यादावपि योज्यं ।
तदिदमिन्द्रादिभिर्दत्तमस्मदीयमन्नं मित्रादयो मामहंतां । पूजयन्तु पालयन्तिव्यर्थः ॥
चनः । चायु पूजानिशामनयोः । चायतेरन्ने हस्तेष्वेत्यसुन् नुडागमश्च धातोर्ह-
स्वत्वं च । वलि लोपः । निच्चादाद्युदात्तत्वं । धात् । छंदसि लुङ्लल्लिट इति
प्रार्थनायां लुङ् । गातिस्थेति मित्रो लुक् ॥

॥ इति प्रथमस्य सप्तमे पंचविंशो वर्गः ॥

य इन्द्राग्नी इति त्रयोदशर्चं तृतीयं सूक्तं कुत्सस्यापि वैष्णभमैन्द्राग्रं । तथा चानु-
क्रांतं । य इन्द्राग्नी समोनैन्द्राग्रं त्विति । विनियोगो लैंगिकः ॥

तत्र प्रथमामृचमाह ॥

य इन्द्राग्नी चित्रतमो रथो वामभि विश्वानि भुवनानि चष्टे ।

तेना यातं सरथं तस्थिवांसाथा सोमस्य पिवतं सुतस्य ॥ १ ॥

यः । इन्द्राग्नी इति । चित्रतमः । रथः । वां । अभि । विश्वानि । भुवनानि । चष्टे ।

तेन । आ । यातं । सरथं । तस्थिवांसां । अथ । सोमस्य । पिवतं । सुतस्य ॥ १ ॥

हे इन्द्राग्नी चित्रतमोऽतिशयेन चायनीयो वां युवयोः संवंधी यो रथो वि-
श्वानि भुवनानि भूतजातान्यभिचष्टे । अभिमुख्येन पश्यति । सुवर्णमयत्वात्
रत्नखचितत्वाच्च स्वप्रभाभिः कृत्स्नं जगद्भासयतीत्यर्थः । तेन रथेनायातं । अस्स-
द्यज्ञमागच्छतं । तत्किं पर्यायेण । नेत्याह । सरथं समानमेकं रथं तस्थिवांसा
युगपदेवास्थितवन्तौ युवामागच्छतं । न पर्यायेत्यर्थः । अथागमनानंतरं सुतस्य
ऋत्विग्भिरभिपुतं सोमस्य सोमं स्वांशलक्षणं तदेकदेशं वा पिवतं ॥ वां ।
युष्मदस्मदोः पथीचतुर्थीत्यादिना पथीद्विचचनस्य वामादेशः । सर्वानुदात्तत्वं ।
चष्टे । चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि । अत्र प्रकाशनार्थः । अदादित्वाच्छपो लुक् ।
स्तोः संयोगाद्योरिति कलोपः । तास्यनुदात्तेदिति लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातु-
स्वरः शिष्यते । यद्वृत्तान्नित्यमिति निधातप्रतिषेधः । सरथं । समानश्चासौ रथश्च
सरथः । समानस्य छंदसीति सभावः । परादिश्छंदसि बहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं ।
तस्थिवांसा । ष्टा गतिनिवृत्तौ । लिटः क्त्सुः । द्विर्वचने शर्पूर्वाः खयः । वस्त्रेका-
जाह्नसामितीडागमः । आतो लोप इटि चेत्याकारलोपः । सुपां मुलुगित्याकारः ।
सोमस्य । क्रियापहणं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थं पथी ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

यावदिदं भुवनं विश्वमस्त्युरुच्यचा वरिमता गभीरं ।

तावाँ अयं पातवे सोमो अस्त्वरमिन्द्राग्नी मनसे युवभ्यां ॥ २ ॥

यावत् । इदं । भुवनं । विश्वं । अस्ति । उरुऽव्यचां । वरिमतां । गभीरं ।

तावान् । अयं । पातवे । सोमः । अस्तु । अरं । इन्द्राग्नी इति । मनसे । युवऽभ्यां ॥ २ ॥

विश्वं सर्वमिदं भुवनं जगद्भावदस्ति यावत्प्रमाणं भवति । कीदृशं । उरुव्यचा ।
 विस्तीर्णव्यापनं । सर्वव्यापकमित्यर्थः । तथा वरिमता वरिष्मणोरुत्वेनात्मीयेन
 गौरवेण गभीरं गाभीर्योपेतं । हे इंद्राग्नी पातवे युवाभ्यां पातुं सोमस्तावानस्तु ।
 तावत्प्रमाणो भवतु । तथा मनसे युवयोरन्तःकरणायारं स सोमः पर्याप्तो भवतु ॥
 उरुव्यचा । व्यच व्याजीकरणे । अमुन् । व्यचेः कुटादित्वमनसीति वचनात्
 डिच्चाभावेन संप्रसारणाभावः । स्वमोर्नपुंसकात् । पा० ७. १. २३. इति सोर्लुकि
 प्राप्ते सुपां सुलुगिति व्यत्ययेन ङादेशः । वरिमता । पृष्ठादिभ्यं इमनिच्चेत्युरु-
 शब्दात्तस्य भाव इत्यर्थे इमनिच् । प्रियस्थिरेत्यादिनोरुशब्दस्य वरादेशः । पुनरपि
 भावप्रत्ययोत्पत्तिश्चादसी । सुपां सुलुगिति तृतीयाया लुक् । यद्वा तृतीयाया-
 ङ्छादस्तुङागमः । तावान् । तत्परिमाणमस्य यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुप् । पा०
 ५. २. ३९. आ सर्वनाम्न इत्यात्वं । पातवे । पा पाने । तुमर्थे सेसेनिति तवेच्प्र-
 त्ययः । निच्चादाद्युदात्तत्वं । अरं । वालमूललघ्वलमंगुलीनां वा लो रमाप्रद्यत्
 इति वक्तव्यमिति लत्वविकल्पः । युवभ्यां । व्यत्ययेनात्वाभावे शेषे लोप इति
 दकारलोपः ॥

तृतीयामृचमाह ॥

चक्राथे हि सध्र्यङ्नाम भद्रं सध्रीचीना वृचहणा उत स्यः ।

ताविंद्राग्नी सध्र्यं चा निषद्या वृणः सोमस्य वृषणा वृषेयां ॥ ३ ॥

चक्राथे इति । हि । सध्र्यङ् । नाम । भद्रं । सध्रीचीना । वृचऽहन्तौ । उत । स्यः ।

तौ । इंद्राग्नी इति । सध्र्यं चा । निऽसद्यं । वृणः । सोमस्य । वृषणा । आ । वृषेयां ॥ ३ ॥

हे इंद्राग्नी भद्रं कल्याणं नाम स्वकीयं नामधेयं सध्र्यङ् सहगतमिंद्राग्नी
 इत्येवं संयुक्तं चक्राथे । युवां कृतवन्तौ । उत अपि च हे वृचहणी वृचस्यासुरस्य
 हंतापविंद्राग्नी सध्रीचीना सहांचन्तौ वृचवधार्थं संगच्छन्तौ स्यः । भवथः । हि
 यस्मादेवं तस्माच्चे वृषणा कामानां वर्धिताराविंद्राग्नी तौ युवां सध्र्यंचौ सहि-
 तावेव संतौ निषद्य वेद्यामुपविश्य वृणः सेक्तुः सोमस्यात्मीयं भागमावृषेयां ।
 स्वकीय उदरे आसिंचेयां ॥ सध्र्यङ् । सहस्रश्चोपपदादन्तेर्च्चत्विगित्यादिना क्तिन् ।
 अनदितामिति नलोपः । सहस्य सध्रिः । अद्रिसध्र्योरन्तोदात्तनिपातनं कृत्स्व-
 रनिवृत्त्यर्थमिति वचनात्सध्रादेशोऽन्तोदात्तः । यणादेश उदात्तस्वरितयोर्यण इति
 स्वरितत्वं । सध्रीचीना । विभापाचैरदिकृत्स्वियामिति स्वार्थे खः । सुपां सुलुगिति

विभक्तेराजादेशः । वृचहणौ । संहितायामावादेशे लोपः शक्यस्येति वलोपः ।
वृषेष्ठां । वृष सेचने । व्यत्ययेन श आत्मनेपदं च ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

समिद्धेष्वग्निष्वानजाना यत्सुचा वहिर्ह तिस्रिराणा ।

तीत्रैः सोमैः परिपिक्तेभिरवागेंद्राग्नी सौमनसाय यातं ॥ ४ ॥

सं० इडेषु । अग्निषु । आनजाना । यत्सुचा । वहिः । जं इति । तिस्रिराणा ।

तीत्रैः । सोमैः । परि० सित्तेभिः । अवाक् । आ । इंद्राग्नी इति । सौमनसाय । यातं ॥ ४ ॥

अग्निषु गार्हपत्यादिष्वन्वाधानादिना समिद्धेषु सम्यग्निद्धेषु दीप्तिषु सत्त्वान-
जाना हवीष्याज्येनाजंतौ यत्सुचा तदनंतरं यागार्थं गृहीतसुचौ वहिर्ह वेद्यां
वहिरपि तिस्रिराणा आस्तीर्णं कृतवंतावध्ययुं प्रतिप्रस्थातारावेवंभूतावभूतां ।
तथा सति हे इंद्राग्नी तीत्रैः क्षिप्रं मदकरैः परिपिक्तेभिः परितः सर्वेषु ग्रहचम-
सादिष्वसिक्तेः सोमैर्हेतुभूतैरवाक् अस्मदभिमुखमायातं । आगच्छतं । किमर्थं ।
सौमनसाय सौमनस्याय । अस्माकमनुग्रहायेत्यर्थः ॥ आनजाना । अंजू व्यक्ति-
मश्रुणकांतिगतिषु । लिटः कानच् । अनदितामिति नलोपः । द्विर्भावेऽत
आदेरित्यभ्यासस्य दीर्घः । तस्मान्नुट् द्विहल इत्यद्विहलोऽपि व्यत्ययेन नुट् ।
तिस्रिराणा । सृज् आच्छादने । पूर्ववत्कानच् । ऋत इडात्तोरितीत्वं । द्विर्वचने
शर्पूर्वाः खयः । सुपां सुलुगिति विभक्तेराकारः । चित्त्वादंतोदात्तत्वं ॥

पंचमीमृचमाह ॥

यानींद्राग्नी चक्रधुवीर्याणि यानि रूपाण्युत वृष्यानि ।

या वां प्रत्नानि सख्या शिवानि तेभिः सोमस्य पिवतं सुतस्य ॥ ५ ॥

यानि । इंद्राग्नी इति । चक्रधुः । वीर्याणि । यानि । रूपाणि । उत । वृष्यानि ।

या । वां । प्रत्नानि । सख्या । शिवानि । तेभिः । सोमस्य । पिवतं । सुतस्य ॥ ५ ॥

हे इंद्राग्नी यानि वीर्याणि वृचवधादिरूपाणि चक्रधुः कृतवंती युवां यानि
च रूपाणि निरूप्यमाणानि गवाश्वादीनि भूतजातानि कृतवंती । इंद्राग्निभ्यां
हि सर्वे जगत्सृज्यते । इंद्रः सूर्यात्मना वृष्टिं सृजति धारवृष्ट्युत्पादकः । वृष्टेः
सकाशात्सर्वे प्राणिन उत्पद्यन्ते । उत अपि च यानि वृष्यानि वृष्टिं भवन्ति

वृष्टिप्रदानादिरूपाणि कर्माणि कृतवन्ती युवां । तथा वां युवयोः संबंधीनि
प्रत्नानि चिरंतनानि शिवानि शोभनानि या यानि सख्या सखित्वानि संति ।
तेभिस्तैः सर्वैः सहितौ युवां सुतस्य सोमस्याभिपुतं सोमं पिवतं ॥ सख्या ।
सख्युर्भावः सख्यं । सख्युर्य इति यप्रत्ययः । शेषेष्टदसि बहुलमिति शेलोपः ।
तेभिः । बहुलं छंदसीति भिस ऐसभावः । सावेकांच इति प्राप्तिव्य विभक्त्युदात्तत्वस्य
न गोश्चन्साववर्णेति प्रतिषेधः ॥

॥ इति प्रथमस्य सप्तमे पद्विंशो वर्गः ॥

पष्ठीमृचमाह ॥

यदब्रवं प्रथमं वां वृणानोऽयं सोमो असुरैर्नो विहव्यः ।

तां सत्यां अद्भामभ्या हि यातमथा सोमस्य पिवतं सुतस्य ॥ ६ ॥

यत् । अब्रवं । प्रथमं । वां । वृणानः । अयं । सोमः । असुरैः । नः । विहव्यः ।

तां । सत्यां । अद्भां । अभि । आ । हि । यातं । अथ । सोमस्य । पिवतं । सुतस्य ॥ ६ ॥

हे इंद्राग्नी प्रथमं कर्मोपक्रम एव वां युवां वृणानः संभजमानो यदब्रवं
सोमेन प्रीणयिष्यामीति यदब्रवं । सत्यां यथार्था तां अद्भां अद्भयादरातिशयेन
कृतमुक्तिमभ्यभिलक्ष्य आ हि यातं । आगच्छतमेव नोदासायां । अथागमना-
नंतरमभिपुतं सोमं पिवतं । तथा सत्यसुरैर्हविषां प्रक्षेपकैर्भृत्विग्भिरयं नोऽस्माकं
सोमो विहव्यो विशेषेण होतव्यो भवति । इतरथा व्यर्थः स्यात् । तस्मादिंद्राग्नी
आगच्छतमित्यर्थः ॥ वृणानः । वृज् संभक्तौ । लिटः शानच् । आभ्यस्तयोरात्
इत्याकारलोपः । असुरैः । असु क्षेपणे । असेरुरन्नित्युरन्प्रत्ययः । विहव्यः । हु
दानादनयोः । अचो यत् । गुणः । धातोस्तन्निमित्तस्यैवेत्यवादेशः । यतोऽनाव
इत्याद्युदात्तत्वं । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

यदिंद्राग्नी मदयः स्वे दुरोणे यद्ब्रह्मणि राज्ञि वा यजचा ।

अतः परि वृषणावा हि यातमथा सोमस्य पिवतं सुतस्य ॥ ७ ॥

यत् । इंद्राग्नी इति । मदयः । स्वे । दुरोणे । यत् । ब्रह्मणि । राज्ञि । वा । यजचा ।

अतः । परि । वृषणौ । आ । हि । यातं । अथ । सोमस्य । पिवतं । सुतस्य ॥ ७ ॥

यजत्रा यष्ट्यौ हे इंद्राग्नी स्वे दुरोणे स्वकीये गृहे निवासस्थाने यद्यदि मदयः ।
 हृष्यथः । यद्यदि ब्रह्मणि ब्राह्मणेऽन्यस्मिन्यजमाने हविःस्वीकरणायागत्य हृष्यथः ।
 यदि वा राजनि क्षत्रिये युद्धे साहाय्यं कर्तुमागत्य हृष्यथः । अतः परि परि-
 तोऽस्मात्सर्वस्मात्स्थानात् हे वृषणौ कामानां वर्षितारविंद्राग्नी आयातं हि ।
 आगच्छतमेव । औदासीन्यं मा कर्तुं । अन्यत्पूर्ववत् ॥ मदयः । मदी हर्षं ।
 व्यत्ययेन शप् । यजत्रा । अमिनक्षीत्यादिना यजतेः कर्मण्यवन् । सुपां सुलुगिति
 विभक्तेराकारः ॥

अष्टमीमुचमाह ॥

यदिंद्राग्नी यदुषु तुर्वशेषु यदुष्वनुषु पूरुषु स्यः ।

अतः परि वृषणावा हि यातमथा सोमस्य पिवतं सुतस्य ॥ ८ ॥

यत् । इंद्राग्नी इति । यदुषु । तुर्वशेषु । यत् । दुष्वनुषु । अनुषु । पूरुषु । स्यः ।

अतः । परि । वृषणौ । आ । हि । यातं । अथ । सोमस्य । पिवतं । सुतस्य ॥ ८ ॥

अत्र यदुष्वित्यादीनि पंच मनुष्यनामानि । हे इंद्राग्नी यद्यदि यदुषु नियतेषु
 परेपामहिंसकेषु मनुष्येषु स्यः । भवयः । वर्तये । यदि वा तुर्वशेषु हिंसकेषु मनुष्येषु
 वर्तये । यद्यदि वा दुष्वनुषु द्रोहं परेपामुपद्रवमिच्छत्सु मनुष्येषु वर्तये । यदि वा-
 नुषु प्राणत्सु सफलैः प्राणैर्युक्तेषु ज्ञानृष्वनुषानृषु मनुष्येषु । अन्येषां हि प्राणा
 निःफला ज्ञानहीनत्वादनृषानाभावाच्च । तेषु यदि भवयः । तथा पूरुषु कामैः
 पूरयितव्येष्वन्येषु स्तोतृजनेषु यदि भवयः । अतः सर्वस्मात्स्थानात् हे कामा-
 भिवर्षकाविंद्राग्नी आगच्छतं । अनंतरमभिपुतं सोमं पिवतं ॥ यदुषु । यम
 उपरमे । नियम्यतं इंद्रियाण्येभिरिति यदवः । यमेदुक् चेति कुप्रत्ययो दुगा-
 गमश्च । अनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः । तुर्वशेषु । तुर्वी हिंसायः ।
 औणादिकोऽशप्रत्ययः । दुष्वनुषु । दुह जिघांसायां । संपदादिलक्षणो भावे क्तिप् ।
 दुहं परेपामिच्छति । छंदसि परेच्छायामपीति क्यच् । क्यच्छंदसीत्युप्रत्ययः ।
 अनुषु । अन्न प्राणने । अणश्च । उ० १. ८. । इति विधीयमान उप्रत्ययो बहुल-
 वचनादस्मादपि भवति । निदित्यनुवृत्तेराद्युदात्तत्वं । पूरुषु । पूरी आप्यायने ।
 पूर्यत इति पूरवः । औणादिक उप्रत्ययः ॥

नवमीमृचमाह ॥

यदिद्राग्नी अवमस्यां पृथिव्यां मध्यमस्यां परमस्यामुत स्यः ।

अतः परि वृषणावा हि यातमथा सोमस्य पिवतं सुतस्य ॥ ९ ॥

यत् । इन्द्राग्नी इति । अवमस्यां । पृथिव्यां । मध्यमस्यां । परमस्यां । उत । स्यः ।

अतः । परि । वृषणौ । आ । हि । यातं । अथ । सोमस्य । पिवतं । सुतस्य ॥ ९ ॥

हे इन्द्राग्नी अवमस्यां पृथिव्यां सन्निकृष्टायामस्यां भूम्यां यद्यदि स्यः । वर्तमानौ भवथः । यदि वा मध्यमस्यां पृथिव्यामंतरिक्षलोके । अत्र पृथिवीशब्दस्तिष्वपि लोकेषु वर्तते । यथा यो द्वितीयस्यां तृतीयस्यां पृथिव्यामस्यायुषा नास्तेति । उत अपि च परमस्यामुत्कृष्टायां दूरे वर्तमानायां पृथिव्यां द्युलोके यदि वा वर्तते । अतः सर्वस्मात्स्थानात् हे वृषणावागच्छतं । आगमानंतरं सुतं सोमं पिवतं ॥ अवमस्यां । अवमशब्दादुत्तरस्य डेर्व्यत्ययेन स्यादागमः । एवमुत्तरचापि ॥

दशमीमृचमाह ॥

यदिद्राग्नी परमस्यां पृथिव्यां मध्यमस्यामवमस्यामुत स्यः ।

अतः परि वृषणावा हि यातमथा सोमस्य पिवतं सुतस्य ॥ १० ॥

यत् । इन्द्राग्नी इति । परमस्यां । पृथिव्यां । मध्यमस्यां । अवमस्यां । उत । स्यः ।

अतः । परि । वृषणौ । आ । हि । यातं । अथ । सोमस्य । पिवतं । सुतस्य ॥ १० ॥

पूर्ववद्भाष्येयं । एतावांस्तु विशेषः । पूर्वं भूम्यादिषु त्रिषु लोकेषु याविन्द्राग्नी तावागच्छतामित्युक्तं । इदानीं तु द्युप्रभृतिष्ववरोहक्रमेण वर्तमानेषु त्रिषु लोकेषु याविन्द्राग्नी वर्तते तावागच्छतामिति प्रार्थ्यते ॥

एकादशीमृचमाह ॥

यदिद्राग्नी दिवि शो यत्पृथिव्यां यत्पर्वतेष्वोपधीष्वप्सु ।

अतः परि वृषणावा हि यातमथा सोमस्य पिवतं सुतस्य ॥ ११ ॥

यत् । इन्द्राग्नी इति । दिवि । स्यः । यत् । पृथिव्यां । यत् । पर्वतेषु । ओपधीषु । अप्सु ।

अतः । परि । वृषणौ । आ । हि । यातं । अथ । सोमस्य । पिवतं । सुतस्य ॥ ११ ॥

हे इंद्राग्नी दिवि द्युलोके यद्यदि स्यः । भवथः । यदि वा पृथिव्यां भूलोके यदि वा पर्वतेषु मेवादिषु मेघेषु वा । तथा ओपधीषु तिलमापघ्नीत्यादिष्वसू-
दकेषु चानुयाहकतया यदि वा स्यः । हे कामाभिवर्षकौ युवामतः सर्वस्मात्स्था-
नादागच्छतं । आगत्य चाभिषुतं सोमं पिवतं ॥ पृथिव्यां । उदात्तयण इति
विभक्तेरुदात्तत्वं । ओपधीषु । ओपः पाक आसु धीयत इति ओपधयः । कर्मण्य-
धिकरणे चेति किप्रत्ययः । दासीभारादित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । तच्च घञंतमा-
द्युदात्तं । ओपधेश्च विभक्तावप्रथमायामिति दीर्घः ॥

द्वादशीमृचमाह ॥

यदिद्राग्नी उदिता सूर्यस्य मध्ये दिवः स्वधया मादयेथे ।

अतः परि वृषणावा हि यातमथा सोमस्य पिवतं सुतस्य ॥ १२ ॥

यत् । इंद्राग्नी इति । उ० उ० इति । सूर्यस्य । मध्ये । दिवः । स्वधया । मादयेथे इति ।

अतः । परि । वृषणौ । आ । हि । यातं । अथ । सोमस्य । पिवतं । सुतस्य ॥ १२ ॥

हे इंद्राग्नी उदिता उदितस्योदयं प्राप्तस्य सूर्यस्यादित्यस्य संवंधिनो दिवो
द्योतमानस्यांतरिक्षस्य मध्ये मध्यमभागे स्वधयात्मीयेन तेजसा हविल्लक्षणेनावेन
वा यद्यस्मात्कारणान्मादयेथे । तृप्तौ भवथः । तस्मात्कारणादतः सर्वस्मादंतरिक्ष-
भागात् हे कामाभिवर्षकाविंद्राग्नी आगच्छतं । आगमनानंतरमभिषुतं सोमं
पिवतं ॥ उदिता । सुपां सुलुगिति षष्ठ्या डादेशः । दिवः । ऊडिदमिति
विभक्तेरुदात्तत्वं । मादयेथे । भद तृप्तिर्योगे । चुरादिरात्मनेपदी ॥

त्रयोदशीमृचमाह ॥

एवेन्द्राग्नी पपिवांसां सुतस्य विश्वास्सभ्यं सं जयतं धनानि ।

तत्रो मित्रो वरुणो मामहंतामदितिः सिंधुः पृथिवी उत द्यौः ॥ १३ ॥

एव । इंद्राग्नी इति । प० पि० वांसां । सुतस्य । विश्वा । अस्सभ्यं । सं । जयतं । धनानि ।

तत् । नः । मित्रः । वरुणः । म० म० हंतां । अदितिः । सिंधुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥ १३ ॥

हे इंद्राग्नी सुतस्याभिषुतं सोममेव एवं पपिवांसा पीतवंतौ युवामस्सभ्यं
विश्वा सर्वाणि धनानि संजयतं । प्रयच्छतं । यदनेन सूक्तेन प्रार्थितं तन्मि-

चादयो मामहंता । पूजयंतु ॥ पपिवांसा । पापान्ते । लिटः । कसुः । वस्वेका-
जाहसांमितीडागमः ॥

॥ इति प्रथमस्य सप्तमे सप्तविंशो वर्गः ॥

वि हीन्यष्टर्चं चतुर्थं सूक्तं । अनुक्रांतं च वि ह्यष्टाविति । ऋष्याद्याः पूर्ववत् ।
सूक्तविनियोगो लैंगिकः ॥

तत्र प्रथमामृचमाह ॥

वि ह्यख्यं मनसा वस्य इच्छन्निद्राग्री ज्ञास उत वा सजातान् ।

नान्या युवत्प्रमतिरस्ति मह्यं स वा धियं वाजयंतीमतक्षं ॥ १ ॥

वि । हि । अख्यं । मनसा । वस्यः । इच्छन् । इन्द्राग्री इति । ज्ञासः । उत । वा । स । ज्ञातान् ।

न । अन्यः । युवत् । प्रमतिः । अस्ति । मह्यं । सः । वा । धियं । वाजयंती । अतक्षं ॥ १ ॥

हे इन्द्राग्री वस्यः प्रशस्तं धनमिच्छन् कामयमानोऽहं ज्ञासो ज्ञातीन् उत वा
अपि वा सजातान् । समानजन्मानो ज्ञातिव्यतिरिक्ता बांधवास्तांश्च मनसा बुद्ध्या
वि ह्यख्यं । युवामेव ज्ञातिरूपेण बंधुरूपेण च व्यज्ञासिषं । ते हि धनस्य
दातारो भवन्ति । अपि च युवत् युवाभ्यामन्या अन्येन केनचिन्मह्यं दत्ता प्रमतिः
प्रकृष्टा बुद्धिर्नास्ति । मदीया येषां प्रकृष्टा बुद्धिः सा युवाभ्यामेव दत्ता । स
ताहमया बुद्ध्या युक्तोऽहं वा युवयोः संवंधिनी वाजयंतीमन्ममसभ्यमिच्छंती
धियं ध्यानेन निष्पन्नां स्तुतिमतक्षं । अकार्षे ॥ अख्यं । लुब्धस्यतिवक्तिख्याति-
भ्योऽङिति त्वैरङादेशः । वस्यः । वसुशब्दादीयमुन् । टेरिति टिलोपः । छांदस
ईकारलोपः । ज्ञासः । सुखदुःखादिकं साम्येन जानंतीति ज्ञासो ज्ञातयः । ज्ञा अव-
बोधने । औणादिकोऽसुन् । ब्यत्ययेन विभक्तेरुदात्तत्वं । युवत् । सुपां सुलुगिति वि-
भक्तेर्लुक् । इयथाभिधायकत्वाद्युवावौ द्विवचन इति, युष्मदो मपर्यंतस्य युवादेशः ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

अथर्वं हि भूरिदावत्तरा वा विजांमातुस्त वा या स्यालात् ।

अथा सोमस्य प्रयंती युवभ्यामिन्द्राग्री स्तोमं जनयामि नय्यं ॥ २ ॥

अथर्वं । हि । भूरिदावत्तरा । वा । वि । ज्ञांमातुः । उत । वा । या । स्यालात् ।

अयं । सोमस्य । प्रयंती । युवभ्यां । इन्द्राग्री इति । स्तोमं । जनयामि । नय्यं ॥ २ ॥

हे इंद्राग्नी वां युवां भूरिदावत्तरातिशयेन बहुविधधनस्य दातारावित्यश्वं हि । अश्वीषं खलु । कस्यान्पुरुषात् । विजामातुः । श्रुताभिरूपादिभिर्गुणैर्विहीनो जामाता यथा कन्यावते बहुधनं प्रयच्छति कन्यालाभार्थं ततोऽप्यतिशयेन दाताराविंद्राग्नी इत्यर्थः । उत वा अपि च स्यालात् । स्वं श्रूर्पं । तस्माज्जाजानावपति विवाहकाल इति स्यालः कन्याभ्राता । स यथा भगिनीप्रीत्यर्थं बहु धनं प्रयच्छति ततोऽप्यतिशयेन दाताराविंद्राग्नी । घेति पादपूरणे । तथा च सत्यथानंतरं हे इंद्राग्नी युवाभ्यां सोमस्य प्रयती अभिपुतस्य सोमस्य प्रदानेन सह नयं नवतरं प्रत्ययं स्तोमं स्तोत्रं जनयामि । निष्पादयामि । अत्र निरुक्तं । अश्वीषं हि बहुदानृतरौ वां विजामातुरसुसमाभ्राज्जामातुः । विजामातेति शश्वदक्षिणाजाः क्रीतापतिमाचक्षतेऽसुसमाभ्र इव वरोऽभिप्रेतो जामाता जा अपत्यं तन्निर्माता । उत वा घा स्यालादपि च स्यालात् स्याल आसन्नः संयोगेनेति नैदानाः । स्याल्लाजानावपतीति वा । लाजा लाजतेः स्वं श्रूर्पं स्यते । श्रूर्पमश्वनपवनं शृणोतेः शस्त्रातेर्वा । अथा सोमस्य प्रदानेन युवाभ्यामिंद्राग्नी स्तोमं जनयामि नयं नवतरं । नि० ६. ९. इति ॥ अथर्वं । श्रु श्रवणे । लङ्युत्तमपुरुषैकवचने बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक् । भूरिदावत्तरा । इडाज्दाने । आतो मनिन्निति वनिप् । अतिशयेन भूरिदावा भूरिदावत्तरः । भूरिदावत्सुट् वक्तव्य इति तरपसुट् । पदसंज्ञायां नलोपः । सुपां सुलुगिति विभक्तेराकारः । घा । ऋचि तुनुधेत्यादिना संहितायां दीर्घत्वं । अथा निपातस्य चेति । प्रयती । यम उपरमे । क्तिन्यनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः । तादौ चेति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । युवाभ्यां । सर्वे विधयश्छंदसि विकल्प्यन्त इति युष्मदस्सदोरनादेश इत्यात्वाभावः । शेषे लोप इति दकारलोपः ॥

तृतीयामृचमाह ॥

मा छेन्न रश्मीरिति नार्धमानाः पितृणां शक्तीरनुयच्छमानाः ।

इंद्राग्निभ्यां कं वृषणो मदंति ता ह्यद्रीं धिपणाया उपस्ये ॥ ३ ॥

मा । छेन्न । रश्मीन् । इति । नार्धमानाः । पितृणां । शक्तीः । अनुऽनुयच्छमानाः ।

इंद्राग्निभ्यां । कं । वृषणः । मदंति । ता । हि । अद्री इति । धिपणायाः । उपस्ये ॥ ३ ॥

रश्मीन् । रश्मिशब्दो रज्जुवाची । यथा रश्मयो दीर्घा अविच्छिन्ना भवन्ति ।

एवमविच्छिन्नान्पुत्रपौत्रादीन् मां छेदय । मां विच्छिन्नान्कुर्मिति बुद्ध्या नाध-
माना इंद्राग्न्योः सकाशात्तथाविधान्पुत्रादीन्याचमानाः । तदनंतरं पितृणां शक्तीः
शक्त्युत्पादकान्वीर्योत्पादकांस्तान्पुत्रादीननुयच्छमाना अनुक्रमेण नियतान् कुर्वन्ते
वृषणः सेक्ताः पुत्रोत्पादनसमयाः । सपत्नीका इत्यर्थः । एवंभूता यजमाना
इंद्राग्निभ्यां कं सुखं यथा भवति तथा मदंति । स्तुवंति । हि यस्मादद्री शबूह्यंतौ
हिंसंतौ विदारयंतौ ताविंद्राग्नी धिपणायाः स्तुत्या उपस्य उपस्थाने समीपे
भवतः । तस्मात्तत्तानिध्याय स्तुवंतीति भावः । यद्वा निपातानामनेकार्थत्वात्
हिशब्दो यदेत्यर्थः । यदा ताविंद्राग्नी उद्दिश्याद्री अभिषवसाधनभूता यावाणो
धिपणाया उपस्ये । धिपणाधिषवणचर्म । तस्योपरिष्ठादिंद्राग्न्यर्थं सोममभि-
पुष्वन्ति । तदा तदा यजमाना स्तुवंतीति योजनीयं ॥ छेदय । छिदिद् द्विधीकरणे ।
लङि बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक् । छंदस्युभयधेत्यादंधातुकत्वेन ङिच्चा-
भावाद्गोपधगुणः । न म्नाद्भोग इत्यडभावः । रश्मीन् । दीर्घादटि समानपाद
इति संहितायां नकारस्य ह्रस्वं । अचानुनासिकः पूर्वस्य तु वेतीकारः सानुना-
सिकः । नाधमानाः । णाधृ याज्ञायां । पितृणां । नामन्यतरस्यामिति नाम
उदात्तत्वं । मदंति । मदि स्तुतौ । आगमानुशासनस्यानित्यत्वानुमभावः ।
व्यत्ययेन परस्मैपदं ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

युवाभ्यां देवी धिपणा मदायेंद्राग्नी सोममुशती सुनोति ।

तावन्धिना भद्रहस्ता सुपाणी आ धावतं मधुना पृङ्गमप्सु ॥ ४ ॥

युवाभ्यां । देवी । धिपणा । मदाय । इंद्राग्नी इति । सोमं । उशती । सुनोति ।

तौ । अश्विना । भद्रहस्ता । सुपाणी इति सुपाणी । आ । धावतं । मधुना ।

पृङ्गं । अप्सु ॥ ४ ॥

हे इंद्राग्नी युवाभ्यां मदाय युवयोर्होषाय देवी द्योतमानोशती युवां कामय-
माना धिपणा मंचरूपा वाक् सोममभिपुणोति । यद्वा धिपणाधिषवणचर्म ।
द्योतमानं तद्युवयोर्मदं कामयमानं सत्सोममभिपुणोति । यावभिः स्वस्मिन्नभि-
पवात्तस्याभिषवकर्तृत्वं । अश्विनाश्वंतौ भद्रहस्ता शोभनदोर्दो सुपाणी । मणि-
बंधादूर्ध्वभागः पाणिः । शोभनपाणी । एवंभूतौ हे इंद्राग्नी तौ युवानाधावतं ।

शीघ्रमागच्छतं । आगत्य चाप्सूदकेषु वर्तमानेन मधुना माधुर्येपितेन साराशेन
 पूंक्तं । अस्मदीयं सोमं संयोजयतं । यद्वा । अप्सु वसतीवरीषु मधुना माधुर्यं
 संयोजयतं । विभक्तिव्यत्ययः ॥ युवाभ्यां । पष्ठचर्थे चतुर्थी । उशती । वश कांती ।
 अदादित्वाच्छपो लुक् । यह्न्यादिना संप्रसारणं । उगितश्चेति ङीप् । शतुरनुम
 इति नद्या उदात्तत्वं । पृङ्गं । पृची संपर्के । रौधादिकः । लोटि थसत्त्वं । असोरलोपः ।
 अनुस्वारपरसवर्णौ । न चाचः परस्मिन्नित्यलोपस्य स्थानिवत्त्वं न पदांत्या-
 दिना निषेधात् ॥

पंचमीमृचमाह ॥

युवामिन्द्राग्नी वसुनो विभागे तवस्तमा शुश्रव वृचहव्ये ।

तावासद्यो बर्हिषि यज्ञे अस्मिन् चर्पणी मादयेथां सुतस्य ॥ ५ ॥

युवां । इन्द्राग्नी इति । वसुनः । वि० भागे । तवः० तमा । शुश्रव । वृच० हव्ये ।

तौ । आ० सद्यो । बर्हिषि । यज्ञे । अस्मिन् । प्र । चर्पणी इति । मादयेथां । सुतस्य ॥ ५ ॥

हे इन्द्राग्नी वसुनो धनस्य विभागे स्तोतृभ्यो दातुं विभजने तात्पर्येण वर्त-
 मानौ युवां वृचहव्ये वृचस्यासुरस्य हनने तवस्तमातिशयेन बलिनी प्रवृद्धतमौ
 वा शुश्रव । अश्रौषं । हे चर्पणी सर्वस्य दृष्टाराविन्द्राग्नी तौ युवामस्मदी-
 येऽस्मिन्यज्ञे बर्हिषि वेद्यामास्तीर्णे दर्भे आसद्योपविश्य सुतस्याभिपुतस्य सोमस्य
 पानेन प्रमादयेथां । प्रकर्षेण तृप्तौ भवतं ॥ विभागे । भज सेवायां । भावे घञ् ।
 चजोः कु घिण्यतोरिति कुलं । याथादिनोत्तरपदांतोदात्तत्वं । तवस्तमा । तव
 इति बलनाम । लुप्रमत्वर्थीयादेतस्मादातिशयानिकस्तमम् । यद्वा तवतिर्वृद्धर्थः ।
 सौचो धातुः । तस्मादौणादिकः कर्तर्यसिप्रत्ययः । सुपां सुलुगिति विभक्तेः
 पूर्वसवर्णदीर्घत्वं । वृचहव्ये । हनस्त चेति हन्तेर्भावे क्यप् । तत्संनियोगेन तका-
 रांतादेशश्च । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य सप्तमेऽष्टाविंशो वर्गः ॥

ऐन्द्राग्रस्य पशोर्हविषः प्र चर्पणिभ्य इत्येषा याज्या । प्रदानानामिति खंडे
 सूचितं । प्र चर्पणिभ्यः पृतनाहवेष्वा देवो यातु सविता सुरत्नः । अ० ३. ७. ।
 इति ॥

तामेतां सूक्ते षष्ठीमृचमाह ॥

प्र चर्षणिभ्यः पृतनाहवेषु प्र पृथिव्या रिरिचाये दिवश्च ।

प्र सिंधुभ्यः प्र गिरिभ्यो महित्वा प्रेद्राग्री विश्वा भुवनात्यन्या ॥ ६ ॥

प्र। चर्षणिभ्यः । पृतनाहवेषु । प्र। पृथिव्याः । रिरिचाये इति । दिवः । च ।

प्र। सिंधुभ्यः । प्र। गिरिभ्यः । महित्वा । प्र। इंद्राग्री इति । विश्वा । भुवना ।

अति । अन्या ॥ ६ ॥

पृतनाहवेषु पृतनासु संग्रामेषु रक्षणार्थमाह्वानेषु सत्सु हे इंद्राग्री आगतवन्तौ युवां चर्षणिभ्यः सर्वेभ्योऽपि मनुष्येभ्यो महित्वा महत्त्वेन प्ररिरिचाये । अतिरिच्येये । सर्वाधिकौ भवथ इत्यर्थः । अचोपसर्गवशादातुः स्वाभिधेयविपरीतमर्थमाचष्टे यथा प्रसारणं प्रस्थानमिति । तथा पृथिव्याः सर्वस्या भूमेश्च प्ररिरिचाये । एवं द्युप्रभृतिभ्योऽपि । सिंधवः स्यंदनशीला आपः । गिरयः पर्वताः । अपि च हे इंद्राग्री विश्वा भुवना सर्वाणि भूतजातान्यन्योक्तव्यतिरिक्तानि यानि सन्ति तान्यतीत्य प्ररिरिचाये । अधिकौ भवथः ॥ पृतनाहवेषु । पृतनासु हवः पृतनाहवः । हेजो भावेऽनुपसर्गस्येत्यप् संप्रसारणं च । व्यत्ययेन थायादिस्वराभावे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । रिरिचाये । रिरिच् विरेचने । छंदसि लुङ्लङ्लिट इति वर्तमाने लिट् । यद्वा लट्छेव चहुलं छंदसीति विकरणस्य द्युः । महित्वा । मह पूजायां । औणादिक इन्प्रत्ययः । तस्य भावो महित्वं । सुपां सुलुगिति तृतीयाया उदेशः ॥

पूर्वाक्त एव यथावाभरतमित्येषा पुरोडाशस्यानुवाक्या । सूचितं च । आ भरतं शिक्षतं वज्रवाहू उभा वामिंद्राग्री आहुवथ्यै । आ० ३. ७. इति ॥

तामेतां सूक्ते सप्तमीमृचमाह ॥

आ भरतं शिक्षतं वज्रवाहू अस्माँ इंद्राग्री अवतं शचीभिः ।

इमे नु ते रश्मयः सूर्यस्य येभिः सपितृं पितरों न आसन् ॥ ७ ॥

आ। भरतं। शिक्षतं। वज्रवाहू इति वज्रवाहू। अस्मान्। इंद्राग्री इति। अवतं। शचीभिः।

इमे। नु। ते। रश्मयः। सूर्यस्य। येभिः। सपितृं। पितरः। नः। आसन् ॥ ७ ॥

हे वज्रवाहू वज्रहस्ताविंद्राग्री आभरतं । अस्मदर्थं धनमाहरतं । आहत्य च

शिक्षतं । अस्मभ्यं दत्तं । शिक्षतिर्दानकर्मा । अपि च । नोऽस्माननुधातुन्
 शचीभिः । कर्मनामैतत् । आत्मीयैः कर्मभिरवतं । रक्षतं । किं च सूर्यात्मन
 इंद्रस्य येभी रश्मिभिर्यैरर्चिभिर्नोऽस्माकं पितरः पूर्वपुरुषाः सपितृं सहप्राप्त्यं
 स्थानमासन् । ब्रह्मलोकमगच्छन् । अर्चिरादिमार्गेण हि ब्रह्मलोकमुपासका
 गच्छन्ति । तथा च श्रूयते । तेऽर्चिषमभिसंभवंत्यर्चिषोऽहरिति । यद्वा येभी
 रश्मिभिः सपितृं समवेतत्वमध्यगच्छन् । ते रश्मय इमे नु इदानीमस्मा-
 भिर्हश्यमाना एत एव खलु । सूर्यात्मन इंद्रस्य ये रश्मयस्त एवाग्रेरपि । तथा
 च श्रूयते । अग्निं वावादित्यः सायं प्रविशति तस्मादग्निर्दूरान्नक्तं दृष्ट इति ।
 तस्मात्सूर्यस्य रश्मीनां स्तवनेनेन्द्राग्न्योरुभयोरपि स्तुतिः सिद्धा ॥ भरतं । ह्यहोर्भ
 इति भवं । शिक्षतं । शिक्ष विद्योपादाने । अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे श्यः
 पित्वादनुदात्तत्वं । धातुस्वरः शिष्यते । तिङ्ः परत्वान्निघाताभावः । सपितृं ।
 आप्लु व्याप्तौ । अस्मात्सश्चोपपदात्कृत्यार्थं तवैकेनिति त्वन्प्रत्ययः । पृषोदरा-
 दिवादातोः पिभावः । यद्वा पय समवाये । इन् सर्वधातुभ्य इतीन् । सपेभावः
 सपितृं । आसन् । अस गतिदीप्तादानेषु । लङ्वाडागम उदात्तः । यद्वृत्तान्नित्य-
 मिति निघाताभावः ॥

अष्टमीमुचमाह ॥

पुरंदरा शिक्षतं वज्रहस्तास्माँ इंद्राग्नी अवतं भरेषु ।

तन्नो मिचो वरुणो मामहंतामदितिः सिंधुः पृथिवी उत द्यौः ॥ ८ ॥

पुरंदरा । शिक्षतं । वज्रहस्ता । अस्मान् । इंद्राग्नी इति । अवतं । भरेषु ।

तत् । नः । मिचः । वरुणः । मामहंता । अदितिः । सिंधुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥ ८ ॥

हे वज्रहस्ता हस्तेन गृहीतवज्रौ । पुरंदरा असुरपुराणां दारयिताराविंद्राग्नी
 शिक्षतं । अस्मदपेक्षितं धनं प्रयच्छतं । अपि च भरेषु संयामेष्वस्मानवतं ।
 रक्षतं । यदनेन सूक्तेन प्रार्थितं तदस्मदीयं मिचादयो मामहंता । पूजयंतां ॥
 पुरंदरा । पूःसर्वयोर्दारिसहोरिति खच् । वाचंयमपुरंदरौ चेति निपातनादम् ।
 सुपां सुलुगिति विभक्तेराकारः ॥

॥ इति प्रथमस्य सप्तम एकोनविंशो वर्गः ॥

ततं स इति नवर्चं पंचमं सूक्तं कुत्सस्यापि ऋभुदेवताकं । पंचमीनवम्यौ

त्रिष्टुभौ । शिष्टाः सप्त जगत्यः । तथा चानुक्रांतं । ततः नवार्भवं । तु पंचम्यंते
त्रिष्टुभाविति ॥ अभिप्रवषडहस्य चतुर्थेऽहनि वैश्वदेवशस्त्र इदमार्भवं निविद्धानं ।
सूचितं च तृतीयस्येति खंडे । ततं मे अप इति वैश्वदेवं । आ० ७. ७. इति ॥

तत्र प्रथमामृचमाह ॥

ततं मे अपस्तदु तायते पुनः स्वादिष्टा धीतिरुचयाय शस्यते ।

अयं समुद्र इह विश्वदेव्यः स्वाहाकृतस्य समु तृष्णुत ऋभवः ॥ १ ॥

ततं मे अपः । तत् । ऊं इति । तायते । पुनरिति । स्वादिष्टा । धीतिः । उचयाय । शस्यते ।

अयं समुद्रः । इह । विश्वदेव्यः । स्वाहाकृतस्य । सं । ऊं इति । तृष्णुत । ऋभवः ॥ १ ॥

हे ऋभवो मे मयापोऽग्निष्टोमादिरूपं कर्म ततं विस्तारितं । बहुशः पूर्वम-
नुष्ठितं । तदु तदेव पुनस्तायते । विस्तार्यते । अनुष्ठीयत इत्यर्थः । तत्र स्वादिष्टा
स्वादुतमातिशयेन प्रीतिकरी धीतिः स्तुतिश्चोचयाय स्तुत्याय शस्यते । पठ्यते ।
अपि च । इहास्मिन्यागे समुद्रः समुदनशीलोऽयं सोमरसो विश्वदेव्यः सर्वेभ्यो
देवेभ्यः पर्याप्तो यथा भवति तथा संपादितः । तस्य स्वाहाकृतस्य स्वाहाकारेणाग्नौ
प्रक्षिप्तस्य सोमस्य पानेन समु तृष्णुत । सम्यगेव तृप्ता भवत ॥ ततं । तनु
विस्तारे । निष्ठायां यस्य विभापेतीदृप्रतिषेधः । अनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासि-
कलोपः । अपः । आपू व्याप्ती । आपः कर्माख्यायां ह्रस्वो नुद् चेत्यसुन् धा-
तोर्ह्रस्वश्च । तायते । तनोतिर्यकि । पा० ६. ४. ४४. । इत्यात्वं । स्वादिष्टया । स्वादु-
शब्दादातिशयनिक इष्टन् । ढेरिति टिलोपः । उचयाय । वच परिभाषणे ।
औणादिकोऽथक्प्रत्ययः । वचिस्वपीत्यादिना संप्रसारणं । समुद्रः । उंदी केदने ।
स्फायितंचीत्यादिना रक् । अनदितामिति नलोपः । विश्वदेव्यः । देवार्हो भागो
देव्यः । इंदसि चेति यप्रत्ययः । विश्वे सर्वे देव्या यस्मिन्तोमे । बहुव्रीहौ विश्वं
संज्ञायामिति व्यत्ययेनासंज्ञायामपि पूर्वपदांतोदात्तत्वं । स्वाहाकृतस्य । स्वाहा-
शब्दस्य ऊर्गादित्वेन गतित्वाङ्गतिरनंतर इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । तृष्णुत । तृप
प्रीणने । स्वादिभ्यः श्रुः । ऋभव इत्यनेन संहितायामृत्यक इति प्रकृतिभावः ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

आभोगयं प्र यदिच्छंत ऐतनापाकाः प्रांचो सम के चिदापयः ।

सौधन्वनासश्चरितस्य भूमनार्गच्छत सवितुर्दागुषो गृहं ॥ २ ॥

आऽभोगयं । प्र । यत् । इच्छंतः । ऐतन । अपाकाः । प्रांचः । मम । के । चित् । आपयः ।
सौधन्वनासः । चरितस्यं । भूमना । अगच्छत । सवितुः । दाशुपः । गृहं ॥ २ ॥

हे ऋभवः । अपाका अपरिपक्वज्ञानाः प्रांचः पूर्वकालीना ममापयः प्राप-
यितारो मदीया ज्ञातयः केचित् एवंभूता ये केचन यूयमाभोगयमुपभोग्यं सोम-
मिच्छन्तो यद्यदा प्रैतन । तपश्चरितुमरणं गतवन्तः । ऋभवो हि सुधन्वन आंगि-
रसस्य पुत्राः । तदुक्तं यास्केन । ऋभुर्विभ्वा वाज इति सुधन्वन आंगिरसस्य
चयः पुत्रा बभूवुः । नि० ११. १६. ॥ इति । कुत्सोऽप्यांगिरसः । अतस्तेन मदीया
ज्ञातय इत्युक्तं । हे सौधन्वनासः सुधन्वनः पुत्राः । तदानीं चरितस्य समुपाजितस्य
तपसो भूमना भूम्ना बहुत्वेन दाशुयो हवोपि दत्तवतः सवितुः सोमाभिपवं
कुर्वन्तो यजमानस्य संवन्धि यज्ञगृहमगच्छत । तपसा लव्यसोमाः संतः कृतपाना
यूयं गतवन्तः । यद्वा । दाशुपः प्रातःसवनादिष्वग्न्यादिभिरपसारितेभ्य ऋभुभ्यः
सोमपानं दत्तवतः सवितुर्गृहं निवासस्थानं तृतीयसवनाख्यमगच्छत । प्राप्ताः ।
एतत्सर्वमार्भवं शंसतीत्यादौ विस्पष्टमाह्नातं ॥ आभोगयं । आ समन्ताद्भोग
आभोगः । तदर्हं आभोगयः । छंदसि चेति यः । यस्येति चेति लोपाभाव-
श्छंदसः । व्यत्ययेन प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । यद्वा । आङ्पूर्वाङ्गुजेरौणादिकः कर्मणि
इप्रत्ययः कुत्वं च । अस्मि व्यत्ययेन गुणः । ऐतन । इण् गतौ । लङिः मध्यम-
बहुवचनस्य यस्य तादेशः । तन्ननन्नतयनाश्चेति तस्य तनवादेशः । आडागमो
वृद्धिश्च । आपयः । आप्नोतेरौणादिक इप्रत्ययः । भूमना । बहुशब्दात्पृथुदि-
लक्षण इमनिच् । वहोर्लोपो भू च वहोरितीकारलोपो वहोर्भूभावश्च । संज्ञा-
पूर्वकस्य विधेरनित्यत्वादलोपाभावः ॥

(१) तृतीयामृचमाह ॥

तत्सविता वोऽमृतत्वमासुवद्गोहं यच्छ्रवयंत ऐतन ।

त्वं चिच्चमसमसुरस्य भक्षणमेकं संतमकृणुता चतुर्वयं ॥ ३ ॥

तत् । सविता । वः । अमृतऽत्वं । आ । असुवत् । अगोहं । यत् । श्रवयंतः । ऐतन ।

त्वं । चित् । चमसं । असुरस्य । भक्षणं । एकं । संतं । अकृणुत । चतुऽवयं ॥ ३ ॥

हे ऋभवस्तदानीं सविता सर्वस्य प्रेरको देवो वो युष्माकममृतत्वं देवत्वमा-
सुवत् । आभिमुख्येन प्रेरितवान् । दत्तवानित्यर्थः । यद्यदा यूयमगोहं गूहितुमंशकं

सर्वेष्टयमानं सवितारं श्रवयन्तोऽपेक्षितं सोमपानं विज्ञापयन्तः संतः ऐतनः ।
 आगच्छत । तदानीमिति पूर्वेष्वन्वयः । यस्माद्ययं देवैराज्ञापिताः संतोऽसुरस्य
 त्वष्टुः संवधि । निर्मितमित्यर्थः । भक्षणं सोमपानसाधनं त्वं तं चमसमेकं चित्
 असहायमेव संतं चतुर्वयं चतुर्व्यूहमकृणुत । कृतवन्तः । सृष्ट्यादौ त्वष्टा कृतं चमसं
 होतुचमसादिमुख्यचमसचतुष्टयरूपेण अभवः कृतवन्त इत्यर्थः ॥ असुवन्त । पू
 प्रेरणे । तौदादिकः । श्रवयन्तः । श्रु श्रवणे । छांदसी वृद्धभावः । ऐतनः । लङि
 मध्यमवहुवचनस्य तादेशे तन्नतन्ननथनाथेति तनवादेशः । भक्षणं । करणे ल्युट् ।
 अकृणुता । कृवि हिंसाकरणयोश्च । लङि मध्यमवहुवचने धिन्विकृण्वोरच्चेत्यु-
 प्रत्ययः । चतुर्वयं । वया अवयवाः । चत्वारोऽवयवा यस्य स तथोक्तः ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

विष्ट्री शमी । तरणित्वेन वाघतो मर्तासः संतो अमृतत्वमानश्रुः ।

सौधन्वना अभवः सूरचक्षसः संवत्सरे समपृच्यन्त धीतिभिः ॥ ४ ॥

विष्ट्री । शमी । तरणिऽत्वेन । वाघतः । मर्तासः । संतः । अमृतऽत्वं । आनश्रुः ।

सौधन्वनाः । अभवः । सूरऽचक्षसः । संवत्सरे । सं । अपृच्यन्त । धीतिऽभिः ॥ ४ ॥

वाघतः । ऋत्विङ्मैतत् । अत्र च सामर्थ्यात्तदन्तो लक्ष्यन्ते । ऋत्विग्भिरुपेता
 अभवः । शमी । कर्मनामैतत् । यागदानादीनि कर्माण्यन्यान्यपेकं चमसं चतुरः
 कृणोतनेत्यादिना देवैरुक्तानि कर्माणि तरणित्वेन । तरणिरिति क्षिप्रनाम ।
 क्षिप्रत्वेन शीघ्रेण विष्ट्री । यद्यप्येतत्कर्मनाम तथाप्यत्र क्रियापरं व्याप्य कृत्वेत्यर्थः ।
 एवं कर्माणि कृत्वा मर्तासो मनुष्या अपि संतोऽमृतत्वं देवत्वमानश्रुः । आनशिरः ।
 कृतः कर्मभिल्लेभिरे । देवत्वं प्राप्य च सौधन्वनाः सुधन्वनः पुत्राः सूरचक्षसः
 सूर्यसमानप्रकाशाः सूर्यसदृशज्ञाना वा ते अभवः संवत्सरे संवत्सरावयवभूते
 वसन्तादिकालेऽनुष्ठेये धीतिभिरग्निष्टोमादिकर्मभिः समपृच्यन्तः । संयुक्ता अभवन् ।
 हविर्भागाहो बभूवुरित्यर्थः । अत्र निरुक्तं । कृत्वा कर्माणि क्षिप्रत्वेन बोद्धारो
 मेधाविनो वा मर्तासः संतोऽमृतत्वमानशिरः सौधन्वना अभवः सूरख्याना
 वा सूरप्रज्ञा वा संवत्सरे समपृच्यन्त धीतिभिः कर्मभिर्बभूवुर्वा वाज इति
 सुधन्वनः आंगिरसस्य वयः पुत्रा बभूवुः । नि० ११. १६. इति ॥ विष्ट्री । विष्ट्र
 व्याप्नोति । स्नात्वाद्यथेति । क्ताप्रत्ययस्य ईकारान्तादेशः । शमी । सुपां सुलुगिति

शसो लुक् । आनभुः । अमू व्याप्तौ । व्यत्ययेन परस्मैपदं । अघ्नोतेत्येवमभ्यासा-
दुत्तरस्य नुडागमः । अपृच्यंत । पृची संपर्के । कर्मणि लङ् ॥

पंचमीमृचमाह ॥

क्षेत्रमिव वि ममुस्तेजनेन एकं पात्रं मृभवो जेहमानं ।

उपस्तुता उपमं नाधमाना अमर्त्येषु श्रवं इच्छमानाः ॥ ५ ॥

क्षेत्रं ऽइव । वि । ममुः । तेजनेन । एकं । पात्रं । ऋभवः । जेहमानं ।

उपऽस्तुताः । उपऽमं । नाधमानाः । अमर्त्येषु । श्रवं । इच्छमानाः ॥ ५ ॥

उपस्तुताः समीपस्थैर्ऋषिभिः स्तुता ऋभवो जेहमानं होमक्रियां प्रति प्रय-
तमानमेकमसहायं पात्रं पानसाधनं तप्रा निर्मितं चमसं मानदडेन क्षेत्रमिव
भूमिमिव तेजनेन तीक्ष्णेन शस्त्रेण चमसचतुष्टयरूपेण कर्तुं विममुः । विशेषेण
मानं कृतवन्तः । किमिच्छंतः । उपमं सर्वेषामुपमानभूतं प्रशस्तं सोमलक्षणमचं
नाधमानाः । याचमानाः । एतदेव विवृणोति । अमर्त्येषु मरणरहितेषु देवेषु
मध्ये श्रवो हविलक्षणमन्नमिच्छमानाः । इच्छंतः । देवैः सह सोमपानं काम-
यमानास्तस्माभाय चतुरश्रमसान्कार्युरित्यर्थः ॥ ममुः । माङ् माने शब्दे च ।
व्यत्ययेन परस्मैपदं । तेजनेन । अघ्नोऽप्रगृह्यस्यानुनासिक इत्यनवसाने व्यत्यये-
नाकारस्यानुनासिक्यं । ईषा अष्टादित्वात्प्रकृतिभावः । जेहमानं । वेह जेह वाह
प्रयत्ने । भौवादिकः । अनुदात्तेत्वादात्मनेपदं । उपस्तुताः । गतिरनंतर इति गतेः
प्रकृतिस्वरत्वं । उपमं । माङ् माने । आतश्चोपसर्ग इति कप्रत्ययः । इच्छमानाः ।
व्यत्ययेनात्मनेपदं ॥

॥ इति प्रथमस्य सप्तमे त्रिंशो वर्गः ॥

षष्ठीमृचमाह ॥

आ मनीषामंतरिक्षस्य नृभ्यः सुचेवं घृतं जुहवाम विद्वन्ता ।

तरणिन्वा ये पितुरस्य सश्चिरं ऋभवो वाजं मरुहन्दिवो रजः ॥ ६ ॥

आ । मनीषां । अंतरिक्षस्य । नृभ्यः । सुचाऽइव । घृतं । जुहवाम । विद्वन्ता ।

तरणिऽन्वा । ये । पितुः । अस्य । सश्चिरे । ऋभवः । वाजं । मरुहन् । दिवः । रजः ॥ ६ ॥

अंतरिक्षस्यांतरिक्षलोकास्य मध्यमस्यानस्य संबंधियो नृभ्यो यज्ञस्य नेतृभ्य

ऋभुभ्यः । ऋभवो हि यज्ञस्य नेतारः । तेन हि देवत्वं प्राप्ताः । यद्वा । अंतरिक्षस्य
 लोकस्य नेतृभ्यः । मध्यमे स्थाने ह्येते पठ्यन्ते । तादृशेभ्यः सुचेव यथा सुचा
 जुहा घृतं क्षरणशीलाज्योपेतं हविराजुह्वाम । मर्यादायामाकारः । यथाशास्त्रं
 प्रयच्छाम । एवमेव मनीषां स्तुतिं विद्वन्ना वेदनेन कुर्म इति शेषः । अपि च
 ये ऋभवः पितुः सर्वस्य जगतः पालकस्यास्य सूर्यस्य तरणित्वा तरणित्वानि
 तरणकौशलानि सन्धिरे । सूर्यरश्मिभूताः संतः प्रापुः । तदुक्तं । आदित्यरश्मि-
 योऽप्यभव उच्यन्त इति । ते ऋभवो दिवो रजः । रजःशब्दो लोकवाची ।
 द्योतमानस्य स्वर्गाख्यस्य लोकस्य संवन्धिनं वाजं सोमलक्षणमन्नमरुहन् ।
 यागदानादिभिः कर्मभिरन्यैश्च देवोक्तैश्चमसचतुष्टयकारणादिकैः प्राप्नुवन् ॥ सुचेव ।
 सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं । जुह्वाम । हु दानादनयोः । लोद्ध्वाहुत्तमस्य
 पिबेत्याहुगमः । विद्वन्ना । विद ज्ञाने । औणादिको मनिः । न संयोगाद्व-
 संतादित्यहोपाभावः । तरणित्वा । तृ भवनतरणयोः । अर्तिसृष्टधर्म्यश्रवितृ-
 स्योऽनिरिति कर्तर्यनिप्रत्ययः । तस्य भावस्तरणित्वं । शेषं छंदसि बहुलमिति
 शेलोपः । सन्धिरे । ग्लुचं पञ्च गतावित्यत्र सन्धिमथेके पठन्ति । व्यत्ययेनात्म-
 नेपदं । द्विर्वचनप्रकरणे छंदसि वेति वक्तव्यमिति वचनाद्विर्वचनभावः । श्रे-
 चश्चिच्चादन्तोदात्तत्वं । यदृच्चान्नित्यमिति निघातप्रतिषेधः । अरुहन् । रुह बीज-
 जन्मनि प्रादुर्भावे च । लुङि कृमृहरुहिभ्यश्छंदसीति च्चुरङादेशः । दिवः । जडि-
 दमित्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वं । रजः । रंज रागे । रजंत्यस्मिन्निति रजो लोकः ।
 तदुक्तं लोका रजांस्युच्यन्त इति । औणादिकोऽधिकरणेऽसुन् । रजकरजनरजः-
 सूपसंख्यानमिति नलोपः । सुपां सुलुगिति षष्ठ्या लुक् ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

ऋभुर्न इंद्रः शर्वसा नवीयान् नृभुर्वाजेभिर्वसुभिर्वसुर्ददिः ।

युष्माकं देवा अवंसाहनि प्रिये अभि तिष्ठेम पृत्सुतीरसुन्वतां ॥ ७ ॥

ऋभुः । नः । इंद्रः । शर्वसा । नवीयान् । ऋभुः । वाजेभिः । वसुऽभिः । वसुः । ददिः ।

युष्माकं देवाः । अवंसा । अहनि । प्रिये । अभि । तिष्ठेम । पृत्सुतीः । असुन्वतां ॥ ७ ॥

ऋभुर्विभ्रा वाज इति त्रयः सुधन्वनः पुत्राः । तत्र शर्वसा बलेन नवीयान्
 नवतरः प्रशस्ततर ऋभुर्नोऽस्माकमिंद्रः परमेश्वरः । अस्माकं रक्षक इत्यर्थः ।

यद्वा । इन्द्र एव प्रसंगादुरु भातीति नैरुक्तव्युत्पत्त्या ऋभुरिति स्तूयते । अपि च । वाजेभिर्वाजैरसभ्यं दातव्यैरन्वैर्वसुभिर्निवासहेतुभिर्धनैश्च ऋभुर्वसुरस्माकं निवासयिता । अत एव ददिस्तेषामन्वानां धनानां च दाता भवतु । परोऽर्ध्वः प्रत्यक्षकृतः । हे देवा दानादिगुणयुक्ता ऋभुप्रभृतयः । युष्माकं संबन्धिनावसा रक्षणेन युक्ते प्रियेऽस्माकमनुकूलेऽहनि दिवसे वर्तमाना वयमसुन्वतां सुन्वद्य-जमानविरोधिनां शत्रूणां पृतुतीः सेना अभितिष्ठेम ॥ नवीयान् । नवशब्दा-दातिशायनिक ईयसुन् । वाजेभिः । बहुलं छंदसीति भिस् ऐसभावः । वसुः । वस निवासे । अस्मादंतर्भावितव्यर्थात् ऋस्वृत्तिहीत्यादिनोप्रत्ययः । निदित्यनु-वृत्तेराद्युदात्तत्वं । ददिः । इडाज् दाने । आहगमहन इति क्प्रत्ययः । लिङ्ङा-वादि । आतो लोप इटि चेत्याकारलोपः ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

निश्चर्मण ऋभवो गार्मपिंशत सं वत्सेनांसृजता मातरं पुनः ।

सौधन्वनासः स्वपस्यया नरो जिघ्री युवाना पितरांकृणोतन ॥ ८ ॥

निः । चर्मणः । ऋभवः । गां । अपिंशत । सं । वत्सेन । असृजत । मातरं । पुनरिति ।

सौधन्वनासः । सुऽअपस्यया । नरः । जिघ्री इति । युवाना । पितरां । अकृणोतन ॥ ८ ॥

पुरा कस्यचिद्वपेर्धनुर्मृता । स ऋपिस्तस्या धेनोर्वत्सं दृष्ट्वा ऋभुं तुष्टाव । ऋभवस्तत्सुदृशीमन्यां धेनुं कृत्वा तदीयेन चर्मणा संवीय तेन वत्सेन समयोज-यन्निति । अयमर्थः पूर्वाद्धे प्रतिपाद्यते । हे ऋभवो यूयं चर्मणश्चर्मणा त्वा । तृतीयार्थे पथी । गां धेनुं निरपिंशत । निःशेषेणाष्टिष्टां संयुक्तामकुलत । तदनंतरं मातरं तां गां पुनर्वत्सेन समसृजत । संसृष्टामकुलत । समगमयतेति यावत् । अपि च हे सौधन्वनासः सुधन्वन आंगिरसस्य पुत्राः । नरो यज्ञस्य नेतार ऋभवः स्वपस्यया शोभनकर्मच्छया । यागदानाद्याचरणेनेति यावत् । जिघ्री जीर्णो वृद्धौ पितरा मातापितरौ युवाना पुनर्यौवनोपेतावकृणोतन । यूय-मकृद्धं ॥ अपिंशत । पिश अवयवे । तौदादिकः । शे मुचादीनामिति नुम् । सौधन्वनासः । सुधन्वनः पुत्राः सौधन्वनाः । अन् । पा० ६. ४. १६७. १ इति प्रकृ-तिभावः । आज्ञसेरसुक् । आमंचितस्येत्याद्युदात्तत्वं । स्वपस्यया । शोभनमपः स्वपः । तदिच्छा स्वपस्या । सुप आत्मनः क्यच् । अ प्रत्ययादिति भावेऽकार-

प्रत्ययः । जिघ्री । जृप् वयोहानौ । जृष्टृस्तृजागृभ्यः क्तिन् । ऋत इडातोरितीत्वं ।
रेफवकारयोः स्थानविपर्ययः । बहुलवचनाद्बलि चेति दीर्घाभावः । निष्ठादा-
द्युदात्तत्वं । युवानां । सुपां सुलुगिति विभक्तेराकारः । पितरा । पिता च माता
च पितरौ । पिता माता । पा० १. २. ७०. । इति पिता शिष्यते । पूर्ववद्विभक्ते-
राकारः । अकृणोतन । कृवि हिंसाकरणयोश्च । इदिहानुम् । धिन्विकृण्वोरञ्चेत्यु-
प्रत्ययः । तत्संनियोगेन वकारस्य चाकारः । अतो लोपे सति तस्य स्थानि-
वद्भावात्तद्धूपधगुणाभावः । लङ्मध्यमबहुवचनस्य तश्चस्य तन्ननन्ननथनाश्चेति
तनवादेशः । तस्य पित्वेन डिहानाभावाद्गुणः ॥

नवमीमृचमाह ॥

वाजेभिर्नो वाजसातावविद्भुभुमाँ ईद्र चिचमा दर्पि राधः ।

तन्नो मिचो वरुणो मामहंतामर्दितिः सिंधुः पृथिवी उत द्यौः ॥ ९ ॥

वाजेभिः । नः । वाजऽसातौ । अविद्भिः । ऋभुऽमान् । ईद्र । चिचं । आ । दर्पि । राधः ।

तत् । नः । मिचः । वरुणः । ममहंता । अर्दितिः । सिंधुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥ ९ ॥

हे ईद्र ऋभुमान् । ऋभुर्विभ्वा वाज इति वयोऽष्टृभुश्चेनोपचारादचोच्यते ।
तैर्युक्तस्त्वं वाजसातौ वाजस्यान्नस्य संभजने निमित्तभूते सति वाजेभिरन्नैर-
विद्भिः । अस्मान्वाभुहि । यद्वा वाजसातिरिति संयामनाम् । वाजसातौ संयामे
वाजेभिर्वाजेन युक्तैश्चैरविद्भिः । अस्मान् रक्ष । अपि च । चिचं चायनीयं राधो
धनमादर्पि । अस्मभ्यं दातुमाद्रियस्व । तृतीयसवने ऋभुभिः सहेंद्रस्यावस्थानात्
प्रसंगादचेंद्रस्तुतिः । यदेतदस्माभिः प्रार्थितमस्मदीयं तन्मिवाद्यो मामहंतां ।
पूजयंतां ॥ वाजसातौ । वन यण संभक्तौ । भावे क्तिन् । जनसनखनां सञ्ज-
लोरित्यात्वं । वाजानां सातिर्यस्मिन् । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । अविद्भिः ।
विष्प व्याप्नो । लोटो हिः । बहुलं छंदसीति शपो लुक् । हुम्भ्यो हेर्धिः । द्युवजत्वं ।
छंदस्यपि दृश्यत इति दृशियहणात्सोऽद्यडागमः । यद्वा । अवतेर्लोदि सिबहुलं
लेटीति-बहुलवचनाद्विकरणः सिप् । तस्यार्द्धधातुकत्वादिद् । आदेशप्रत्यययोरिति
पत्वं । धित्वादि पूर्ववत् । ऋभुमान् । इस्वनुइभ्यां भनुविति भनुप उदात्तत्वं । दर्पि ।
दृक् आदरे । लोटि व्यत्ययेन परस्मैपदं । बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक् ॥

॥ इति प्रथमस्य सप्तम एकविंशो वर्गः ॥

तद्वन्निति पंचचं षष्ठं सूक्तं कुत्सस्त्यार्षमार्भवं । पंचमी त्रिष्टुप् । शिष्टाश्चतस्रो जगत्यः । तथा चानुक्रांतं । तद्वन् पंचांत्या त्रिष्टुप् । अग्निष्टोमे वैश्वदेवश्च इदं सूक्तमार्भवं निविद्वान् । सूचितं च । तद्वन्नथमयं वेनश्चोदयत्पृश्निगर्भा । अ० ५. १८. । इति ॥

तत्र प्रथमामृचमाह ॥

तद्वन्नथं सुवृतं विद्वानापसस्तद्वन्हरीं इंद्रवाहा वृषण्वसू ।

तद्वन्नपितृभ्यामृभवो युवद्वयस्तद्वन्वत्सायं मातरं सचाभुवं ॥ १ ॥

तद्वन् । रथं । सुऽवृतं । विद्वानाऽअपसः । तद्वन् । हरी इति । इंद्रऽवाहा । वृषण्वसू इति वृषण्वऽवसू ।

तद्वन् । पितृभ्यां । ऋभवः । युवत् । वयः । तद्वन् । वत्सायं । मातरं । सचाभुवं ॥ १ ॥

विद्वानापस उक्तृष्टेन ज्ञानेन निष्पाद्यकर्माणो लाभवत्कर्माणो वा ऋभवो रथमश्विनोरारोहणार्थं सुवृतं शोभनवर्तनं सुचक्रं वा तद्वन् । अकुर्वन् । तथेन्द्रवाहा इंद्रस्य वाहनभूती हरी हरणशीलाचेतत्संज्ञकावस्थी तद्वन् । कृतवन्तः । कीदृशी । वृषण्वसू । सेचनसमर्थेन दृढतरेण धनेन वलेन वा युक्तौ । अपि च । पितृभ्यां स्वकीयाभ्यां मातापितृभ्यां वृद्धाभ्यां युवद्यौवनोपेतं वयं आयुर्वाभवस्तद्वन् । कृतवन्तः । तथा वत्साय मातरं गां सचाभुवं सहभुवं सह वर्तमानां तद्वन् । अकुर्वन् ॥ तद्वन् । तद्वन् तद्वन् तनूकरणे । लङि बहुलं छंदस्यमाद्भोगेऽपीत्यडभावः । सुवृतं । शोभनं वर्तत इति सुवृतं । वृत्तु वर्तने । क्विप् चेति क्विप् । विद्वानापसः । विद ज्ञाने । अन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति दृश्यिहणाद्भावे मनिन् । संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वाद्गुणाभावः । बहुलवचनादलुक् । यद्वा । विद्वा लाम्भे । औणादिको भावे मक् । ततः पामादिलक्षणी नप्रत्ययः । विद्वानं लाभवदपः कर्म येषां । बहुधीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । छांदसः पूर्वसवर्णदीर्घः । इंद्रवाहा । इंद्रं वहत इतींद्रवाही । वहश्चेति खिप्रत्ययः । अत उपधाया इति वृद्धिः । सुपां सुलुगिति विभक्तेराकारः । वृषण्वसू । वृष सेचने । कनिन्युवृषितक्षीत्यादिना कनिन् । निह्नादाद्युदात्तत्वं । वृषण्वस्त्वयोरुपसंख्यानं । पा० १. ४. १८. ३. । इति वसुशब्द उत्तरपदे वृषण्वभावः । बहुधीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । युवत् । अत्र युवतशब्दः सामर्थ्यात्पूर्ववत्प्रवृत्तिनिमित्तं युवत्वमात्रमाचष्टे । तदस्मिन्नस्तीति युवत् । छांदसो वर्णलोपः ॥

द्वितीयामृचमाह-

आ नो यज्ञाय तक्षत ऋभुमद्यः क्रत्वे दद्याय सुप्रजावतीमिप ।

यथा क्षयाम सर्ववीरया विशा तन्नः शर्धाय धासथा स्विन्द्रियं ॥ २ ॥

आ । नः । यज्ञाय । तक्षत । ऋभुऽमत् । वर्यः । क्रत्वे । दद्याय । सुऽप्रजावती । इप ।

यथा । क्षयाम । सर्वेऽवीरया । विशा । तत् । नः । शर्धाय । धासथा । सु । इन्द्रियं ॥ २ ॥

हे ऋभवः । नोऽस्माकं यज्ञाय यज्ञार्थं ऋभुमदुरुभासनयुक्तं वयो हविले-
क्षणमन्नमातक्षत । आ समन्तादुत्पादयत । एतदेव विव्रियते । क्रत्वे क्रत-
वेऽस्मदीयाय कर्मणे दद्याय बलाय च । तादर्थ्यं चतुर्थी । एतदुभयार्थं सुप्र-
जावती शोभनाभिः पुत्रपौत्रादिलक्षणाभिः प्रजाभिर्युक्तामिपमन्नमातक्षतेति
शेषः । अपि च । सर्ववीरया सर्ववीरैः पुत्रादिभिरुपेतया विशा प्रजया सह
यथा येन प्रकारेण क्षयाम । सुखेन निवसाम । तत्तादृशमिन्द्रियं । धननामैतत् ।
धनं नोऽस्मभ्यं शर्धाय बलार्थं सु धासथा । सुष्ठु धत्त । प्रयच्छतेत्यर्थः ॥ ऋभुमत् ।
उरु भातीति नैरुक्तव्युत्पत्त्या ऋभुशब्दः प्रकाशमात्रवाची । इस्वनुद्भ्यां मनुविति
मनुष उदात्तत्वं । क्रत्वे । जसादिषु छंदसि वावचनमिति धेङितीति गुणाभावे
यणादेशः । क्षयाम । क्षि निवासगत्योः । व्यत्ययेन शप् । धासथा । धाजो लेङ्य-
डागमः । सिद्धहुलं लेटीति सिप् । अन्येषामपि दृश्यत इति संहितायां दीर्घत्वं ॥

तृतीयामृचमाह ॥

आ तक्षत सातिमस्मभ्यमृभवः सातिं रथाय सातिमर्वते नरः ।

सातिं नो जैची सं महेत विश्वहा जामिमजामिं पृतनासु सक्षणिं ॥ ३ ॥

आ । तक्षत । सातिं । अस्मभ्यं । ऋभवः । सातिं । रथाय । सातिं । अर्वते । नरः ।

सातिं । नः । जैची । सं । महेत । विश्वहा । जामिं । अजामिं । पृतनासु । सक्षणिं ॥ ३ ॥

हे नरो यज्ञस्य नेतार ऋभवः । अस्मभ्यमनुष्ठातृभ्यः सातिं संभजनीयमन्नं
धनं वातक्षत । आ समन्तात्कुरुत । तथास्मदीयाय रथाय रंहणशीलाय पुत्रादये
रथायैव वा सातिं संभजनीयं धनमातक्षत । तथावर्तेऽश्वाय सातिं संभजनी-
यमन्नं धनं वाश्वयोग्यमातक्षतेत्येव । किंच । विश्वहा सर्वेष्वहःसु नोऽस्माकं
जैची जयशीलामपरिमितत्वेन सर्वाधिकां सातिं संभजनीयं धनं संमहेत । सर्वो

जनः सम्यक् पूजयतु । वयं च पृतनासु संग्रामेषु जामिं सहजातमजामिं सहा-
नुत्पन्नं शत्रुं वा सक्षणिमस्मानभिभवन्तं युष्मत्प्रसादादभिभवेमेति शेषः ॥ सातिं ।
ऊतियूतिसातीत्यादिना क्तिन् उदात्तत्वं । महेत । मह पूजायां । सक्षणिं । षह
अभिभवे । औणादिकः सनिप्रत्ययः । ढत्वकत्वपत्वानि ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

ऋभुक्षणमिन्द्रमा हुव ऊतय ऋभून्वाजान्मरुतः सोमपीतये ।

उभा मिचावरुणा नूनमश्विना ते नो हिन्वंतु सातये धिये जिपे ॥ ४ ॥

ऋभुक्षणं । इन्द्रं । आ । हुवे । ऊतये । ऋभून् । वाजान् । मरुतः । सोमऽपीतये ।

उभा । मिचावरुणा । नूनं । अश्विना । ते । नः । हिन्वंतु । सातये । धिये । जिपे ॥ ४ ॥

ऋभुक्षणं । महन्नामैतत् । महांतमिन्द्रमा हुवे । आहूयामि । किमर्थं । ऊतये ।
रक्षणे । तथा ऋभून्वाजान् । ऋभुर्विष्वा वाज इति त्रयः सुधन्वनः पुत्राः ।
तत्र प्रथमोत्तमवाचकशब्दाभ्यां मध्यमोऽपि लक्ष्यते । अतः शब्दद्वयेन त्रयोऽप्यु-
च्यन्ते । तदुक्तं यास्केन । प्रथमोत्तमाभ्यां बहुवचनगमा भवन्ति न मध्यमेन । नि०
११. १६. इति । एवंविधानुभून्मरुतश्च सोमपीतये सोमपानायाहूयामि । तथोभा
युगलरूपेण संहत्य वर्तमानौ द्वौ मिचावरुणावश्विनौ च नूनमवश्यं सोम-
पानायाहूयामीति शेषः । अपि च । आहूताथेन्द्रादयो नोऽस्मान् हिन्वंतु ।
प्रेरयंतु गमयन्तित्यर्थः । किमर्थं । सातये । संभजनीयाय धनाय । धिये । धनसा-
ध्याय कर्मणे । जिपे । जेतुं शत्रूणां जयार्थं च ॥ ऋभुक्षणं । उरुभासमाने स्थाने
क्षियति निवसतीत्युभुक्षाः । उरुपूर्वाद्भातेर्मृगयादयश्चेति कुप्रत्ययः । आतो लोप
इति चेत्याकारलोपः पूर्वपदस्य ऋभावश्च । ऋभुशब्दोपपदात्क्षि निवासगत्यो-
रित्यस्मात्पतेस्य चेति विधीयमान इतिप्रत्ययो बहुलवचनाद्भवति । टिलोपः ।
इतोऽस्तर्वनामस्थान इत्यत्वमिकारस्य । वा पपूर्वस्य निगम इति विकल्पनादु-
पधादीर्घाभावः । यद्वा अतर्भुक्षिन्क् । कित्वाहुणाभावः । अत एव नावगृह्यते ।
पीतये । पा पाने । स्यागापापचो भाव इति भावे क्तिन् । घुमास्येतीत्वं ।
दासीभारादित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । हिन्वंतु । हि गतौ वृद्धौ च । अस्माद-
तर्भावितरण्यर्थाहोति स्वादित्वात् श्रुः । जिपे । जि जये । तुमर्थं सेसेनिति
क्सेप्रत्ययः ॥

पंचमीमृचमाह ॥

चुभुराय सं शिशातु सातिं समर्यजिद्वाजो अस्माँ अविपु ।

तन्नो मित्रो वरुणो मामहंतामदितिः सिंधुः पृथिवी उत द्यौः ॥ ५ ॥

चुभुः । भराय । सं । शिशातु । सातिं । समर्यऽजित् । वाजः । अस्मान् । अविपु ।

तत् । नः । मित्रः । वरुणः । ममहंता । अदितिः । सिंधुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥ ५ ॥

चुभुः प्रथमोऽस्माकं सातिं संभजनीयं धनं भराय संयामार्थं संशिशातु । सम्यक् तीक्ष्णीकरोतु । संयामोचितं धनमस्मभ्यं प्रयच्छत्वित्यर्थः । तथा समर्य-
जित् । मर्या मनुष्याः । तैः सह वर्तत इति समर्यः संयामः । तत्र शत्रूणां जेता
वाज एतत्संज्ञस्तृतीयश्चास्मान् स्तोतृनविपु । अवतु । संयामाद्रष्टव्यमित्यर्थः ।
यदनेन सूक्तेन प्रार्थितमस्मदीयं तन्मिवादयो मामहंता । पूजयंतु ॥ शिशातु ।
शो तनूकरणे । बहुलं छंदसीति विकरणस्य ध्रुः । आदेच इत्यात्वं । द्विर्भावः ।
ह्रस्वत्वेन बहुलं छंदसीत्यभ्यासस्येत्वं । अविपु । अवतेर्लोढि सिद्धुलं लेढीति
बहुलयहणात्सिप् । इडागमः । पत्पुत्वे ॥

॥ इति प्रथमस्य सप्तमे द्वाविंशो वर्गः ॥

ईळे इति पंचविंशत्यृचं सप्तमं सूक्तं । आंगिरसस्य कुत्सस्थायै । चतुर्विंशीपं-
चविंश्यौ चिपुभौ शिष्टास्त्रयोविंशतिर्जगत्यः । आद्यः पादो द्वावापृथिव्यः । द्वितीय
आग्नेयः । शिष्टं सूक्तमाश्विनं । तथा चानुक्रांतं । ईळे पंचाधिकाश्विनमाद्यौ
पादौ लिंगोक्तदेवतावन्त्ये चिपुभाविति ॥ प्रवर्ग्येऽभिष्टवेऽपेतसूक्तं । सूचितं
च । यावाणेष्वेळे द्वावापृथिवी इति । आ० ४. ६. इति ॥ प्रातरनुवाके चाश्विने
ऋतौ जागते छंदस्येतसूक्तं । सूचितं च । अगन्महातारिप्मेळे द्वावापृथिवी
इति जागतं । आ० ४. १५. इति ॥ आश्विनशस्त्रेऽपेतत् प्रातरनुवाकन्यायेनातिदे-
शात् ॥ तथाप्रोथामे संति चत्वार्यतिरिक्तोक्त्यानि । तथाच्छावाकातिरिक्तोक्त्य
एतत्सूक्तं यस्य पशव इति खंडे सूचितं । ईळे द्वावापृथिवी उभा उ नूनं
। आ० ९. ११. इति ॥

तत्र प्रथमामृचमाह ॥

ई॒ळे द्यावा॑पृथि॒वी पूर्वे॑चि॒त्तये॒ऽग्निं घ॒र्मे सु॒रुचं॑ या॒मन्नि॒ष्टये॑ ।

याभि॑र्भरे॑ का॒रमं॑शाय॒ जिन्व॑य॒स्ताभि॑रू॒षु षु॒ कृति॑भि॒रश्वि॒ना ग॑तं ॥ १ ॥

ई॒ळे द्यावा॑पृथि॒वी इति॑ । पूर्वे॑ऽचि॒त्तये॒ । अ॒ग्निं । घ॒र्मे । सु॒रुचं॑ । या॒मन् । इ॒ष्टये॑ ।

याभिः॑ । भरे॑ । का॒रं । अं॑शाय॒ । जिन्व॑यः । ताभिः॑ । कुं॒ इति॑ । सु॒ । कृ॒तिऽभिः॑ ।

अश्वि॒ना । आ॒ । ग॒तं ॥ १ ॥

अहं द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यावीळे । स्तौमि । किमर्थं । पूर्वचिन्तये । पूर्वमेवाश्विनोः प्रज्ञापनाय । ते ह्यश्विनौ प्रत्यासन्ने । यद्वा द्यावापृथिवी अश्विनौ स्तौमि पूर्वचिन्तये । अन्यदीयास्तोत्रात्पूर्वमेवास्मदीयस्य स्तोत्रस्य प्रबोधनाय । तथा चोक्तं । तत्कावश्विनौ द्यावापृथिव्यावित्येक इति । अपि च । यामन् यामन्यश्विनोरागमने सतीष्टये तदीययागार्थमाहवनीयरूपेण स्थापितमग्निं स्तौमीति शेषः । कीदृशमग्निं । घर्मे । प्रवृजनेन दीप्तं । सुरुचं । अत एव शोभनकांतियुक्तं । हे अश्विनौ भरे । संयामनमैतत् । संयामेऽंशाय युष्मदीयभागाय जयप्राप्तये याभिरुतिभिः पालनैः सहागत्य कारं । कारशब्दः शंसवाची । तेन ह्यभियुक्ताः संगिरन्ते । कारं शब्दकारिणं शंसं जिन्वयः । मुखेनापूरयथः । ताभिस्तादृशैरुतिभिः पालनैः सह । उ इति समुच्चये । अस्मानपि सुधागतं । आगच्छतं ॥ ईळे । ईड स्तुती । उत्तमैकवचनमिदं । अदादित्वाच्छपो लुक् । अनुदात्तेह्रास्वसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । द्यावापृथिवी । द्यौश्च पृथिवी च । दिवो द्यावेति द्यावादेश आद्युदात्तो निपातितः । पृथिवीशब्दो ङीष्तोऽतोदात्तः । देवताद्वये चेत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वं । अपृथिवीति पर्युदासान्नोत्तरपदेऽनुदात्तादाविति निषेधाभावः । वा छंदसीति पूर्वसवर्णदीर्घत्वं । पूर्वचिन्तये । चित्ती संज्ञाने । अस्मादंतर्भावित-एयथाज्ञावे क्तिन् । मरुदृधादित्वात्पूर्वपदांतोदात्तत्वं । सुरुचं । रुच दीप्तावभिप्रीत्यां च । संपदादिलक्षणो भावे क्तिप् । शोभना रुक् यस्य । नज्जुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । यामन् । या प्रापणे । आतो मन्निन्निति कृत्यत्पुटो बहुलमिति बहुलवचनाज्ञावे मन्निन् । कारं । क्रियतेऽनेनेति 'कारः । करणे घञ् । कर्पात्त इत्यंतोदात्तत्वं । जिन्वयः । जिवि प्रीणनार्थः । अत्र प्रीणनहेतुभूतमापूरणं लक्ष्यते । धनेनापूरितो हि पुरुषः प्रीतो भवति । इदित्त्वानुम् । भौवादिकः । शपः पित्वा-दनुदात्तत्वं । तिङोऽदुपदेशात्सार्वधातुकस्वरेण धातुस्वरः शिष्यते । यद्वृत्तान्नि-

त्यमिति निघातप्रतिषेधः । तच्च हि व्यवहितेऽपि कार्यमिष्यत इत्युक्तं । ऊ पु ।
इकः सुजीति दीर्घत्वं । सुज इति यत्वं । ईपाअक्षादित्वात्सुज उकारस्य प्रकृति-
भावः । ऊतिभिः । अवतेर्भावे क्तिन् । ज्वरत्वेत्यादिना वकारस्योपधायाश्च ऊट् ।
ऊतियूतीत्यादिना निघातनात् क्तिन् उदात्तत्वं । गतं । गमेर्लोपि बहुलं छंद-
सीति विकरणस्य लुक् । अनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

युवोर्दानाय सुभरा असश्चतो रथमा तस्युर्वचसं न मंतवे ।

याभिर्धियोऽवयः कर्मन्निष्टये ताभिर्लु पु ऊतिभिरश्विना गतं ॥ २ ॥

युवोः । दानाय । सुऽभराः । असश्चतः । रथं । आ । तस्युः । वचसं । न । मंतवे ।

याभिः । धियः । अवयः । कर्मन् । इष्टये । ताभिः । ऊं इति । सु । ऊतिऽभिः ।

अश्विना । आ । गतं ॥ २ ॥

सुभराः शोभनस्तोत्रभरणा असश्चतोऽन्यवानासक्ताः स्तोतारो हे अश्विनौ
युवोर्युवयो रथमातस्युः । आतिष्ठन्ति । प्राप्नुवन्ति । किमर्थं । दानाय । युष्मत्कर्तृ-
कदानार्थं । धनलाभायैत्यर्थः । तच्च दृष्टान्तः । वचसं न । यथा न्यायोपेत्येन वचसा
वाक्येन युक्तं विपश्चितं मंतवे बुभुत्सितार्थप्रतिपक्षये स्तोतारः प्राप्नुवन्ति तद्वत् ।
अपि च । कर्मन् कर्मणीष्टये यागार्थं प्रवृत्तान्धियो ध्यातृन्विशिष्टज्ञानोपेतान्याभि-
रूतिभिः पालनैरवयः । युवां रक्षयः । ताभिरित्यादि पूर्ववत् ॥ वचसं । अश्व-
आदित्वान्मत्वयीयोऽच् । मंतवे । मन ज्ञाने । कमिमनिजनीत्यादिना तुप्रत्ययः ।
धियः । ध्यायन्तीति धियः स्तोतारः । ध्ये चिन्तायां । क्षिप् चेति क्षिप् । चशब्देन
दृश्यिहणानुकर्षणात्संप्रसारणं । कर्मन् । सुपां सुलुगिति सप्तम्या लुक् । न डिंसं-
बुद्धोरिति नलोपप्रतिषेधः ॥

तृतीयामृचमाह ॥

युवं तासां दिव्यस्य प्रशासने विशां दययो अमृतस्य मज्जना ।

याभिर्धेनुमस्वंपिन्वयो नरा ताभिर्लु पु ऊतिभिरश्विना गतं ॥ ३ ॥

युवं । तासां । दिव्यस्य । प्रशासने । विशां । दययोः । अमृतस्य । मज्जना ।

याभिः । धेनुं । अस्वं । पिन्वयः । नरा । ताभिः । ऊं इति । सु । ऊतिऽभिः ।

अश्विना । आ । गतं ॥ ३ ॥

हे नरा नेतारावश्विनौ दिव्यस्य दिवि भवस्य स्वर्गसमुत्पन्नस्यामृतस्य सोमस्य पानेनोत्पन्नेन मज्मना वलेन युक्तौ युवां तासां यास्त्रिषु लोकेषु वर्तते तासां सर्वासां विशां प्रजानां प्रशासने प्रकृष्टानुशासने शिक्षणे क्षयथः । ऐश्वर्यकर्माय । ईशाथे । समर्थो भवथः । यद्वा मज्मनान्वेषामसाधारणेन वलेन विशां प्रजानां दिविभवस्यामृतस्य वृष्ट्युदक्तस्य प्रशासने प्रदानेन क्षयथः । ईश्वरौ भवथः । अपि च । याभिरूतिभी रक्षाभिरस्वं प्रसवासमर्थो धेनुं गां शयुनान्ने ऋषये पिन्वथः । सिंचथः । पयसा पूरितवंतावित्यर्थः । ताभिरूतिभिरित्यादि पूर्ववत् ॥ अस्वं । पूङ् प्राणिगर्भविमोचने । सवनं सूः । संपदादिलक्षणो भावे क्रिप् । नास्ति सूर्यस्यामित्यसूः । नञ्सुभ्यामित्यव्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । अमि औः सुपीति यणादेशः । उदात्तस्वरितयोर्यण इति परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वं । पिन्वथः । पिवि सेचने । इदित्त्वानुम् । भौवादिकः ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

याभिः परिज्मा तनयस्य मज्मना विमाता तूर्पु तरणिर्विभूषति ।

याभिस्त्रिमंतुरभंवच्चिच्छणस्ताभिर्ह पु ऊतिभिरश्विना गंतं ॥ ४ ॥

याभिः । परिज्मा । तनयस्य । मज्मना । विज्माता । तूर्पु । तरणिः । विज्भूषति ।

याभिः । विज्मंतुः । अभंवत् । विज्चच्छणः । ताभिः । ऊं इति । सु । ऊतिभिः ।

अश्विना । आ । गंतं ॥ ४ ॥

परिज्मा परितो गता वायुस्तनयस्यात्मीयस्य पुत्रस्याग्नेः । अग्निर्हि व्यान-
वृत्त्यात्मना वर्तमानेन वायुना मथ्यमानः सन् जायते । तथा च श्रूयते ।
अथ यः प्राणापानयोः संधिः स व्यानः । अतो यान्यन्यानि वीर्यवंति कर्माणि
यथाग्नेर्मथनमाजेः सरणं हृदस्य धनुष आयमनमप्राणन्नपानंस्तानि करोतीति ।
यद्वा सृष्ट्यादौ वायुसक्ताशदुत्पन्नत्वाद्ग्रेः पुत्रत्वं । आस्त्रायते च । वायोरग्निरिति ।
एवं स्वपुत्रस्याग्नेर्मज्मना वलेन युक्तः सन् विमाता द्वयोर्लोकयोर्निर्माता ।
अग्निः पृथिवीस्थानो वायुरंतरिक्षस्थानः । उभयोर्मिलितयोर्भयनिर्मातृत्वमु-
पपन्नं । यद्वा विमातेति तनयस्य विशेषणं । सुपां सुलुगिति षष्ठ्याः सुः ।
विमातृकस्य द्वाभ्यामरणिभ्यां जातस्य । एवंभूतो वायुर्ह अश्विनावृतिभिर्हेतु-
भूतैः पालनैस्तूर्पु तरीतृषु धावतु मध्ये तरणिरतिशयेन तरीता शीघ्रगामी

विभूषति । व्याप्नो भवति । यद्वा विशेषेण सर्वमलं करोति । अपि च । चिमं-
तुस्तयाणां मंता विविधेषु पाकयज्ञहविर्यज्ञसोमयज्ञेष्व्यासादितज्ञानः । कक्षीवान्
याभिर्युष्मदीयाभिरुतिभिर्विचक्षणो विशिष्टज्ञानयुक्तोऽभवत् । ताभिः सर्वाभि-
रुतिभिरस्मानागच्छतं ॥ परिज्मा । परिपूर्वादज गतिक्षेपणयोरित्यस्मात् श्चु-
क्षन्नित्यादौ निपात्यते । तूर्पु । नृ भवनतरणयोः । बहुलं हृदसीत्युत्वं । हलिं चेति
दीर्घः । यद्वा तरतेः कृप् । जरत्वरत्यादिना वकारोपधयोद्धृत् । सावेकाच इति
विभक्तेरुदात्तत्वं । विभूषति । भवतेर्लेट्यडागमः । सिद्धुलं लेटीति सिप् । यद्वा
भूष अलंकारे । भौवादिकः । विचक्षणः । अनुदात्तेतश्च हलादेरिति युच् ॥

पंचमीमृचमाह ॥

याभीं रेभं निवृतं सितमद्भ उदंदनमैरयतं स्वहंशे ।

याभिः कखं प्र सिषासंतमावतं ताभिर्हृ षु ऊतिभिरश्विना गतं ॥ ५ ॥

याभिः । रेभं । निऽवृतं । सितं । अत्ऽभ्यः । उत् । वंदनं । ऐरयतं । स्वः । हंशे ।

याभिः । कखं । प्र । सिषासंतं । आवतं । ताभिः । ऊं इति । सु । ऊतिऽभिः ।

अश्विना । आ । गतं ॥ ५ ॥

हे अश्विनी याभिरुतिभी रेभमेतत्संज्ञमृषिं निवृतमसुरैः कूपेऽप्सु निवारितं
सितं तदीयैः पार्श्ववदमेवंभूतमृषिमद्भः सकाशादुदैरयतं । उदागमयतं । तथा
वंदनमेतत्संज्ञमृषिं च तथाभूतमुदैरयतं । किमर्थं । स्वरादित्यं हंशे द्रष्टुं । अपि च
कखमसुरैरंधकारे प्रक्षिप्तं सिषासंतमालोकं संभक्तुमिच्छतं याभिरुतिभिः प्रावतं
प्रकर्षेण रक्षतं ताभिरित्यादि समानं ॥ रेभं । रेभृ शब्दे । रेभते स्तौतीति
रेभः । पचाद्यच् । निवृतं । वृज् वरणे । अस्मादंतंभावितरण्यथात्कर्मणि निष्ठा ।
गतिरसंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । सितं । पिज् वंधने । अद्भः । ऊडिदमि-
त्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वं । वंदनं । वदि अभिवादनस्तुत्योः । वंदते स्तौतीति
वंदनः । नंदादिलक्षणो ल्युः । लित्स्वरेण प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । स्वरित्ये-
तद्विषयादित्यस्य च साधारणनामधेयं । तदुक्तं यास्केन । स्वरादित्यो भवति
सु अरणः सु ईरणः । नि० २. १४. इति । स्वरादि निपातमव्ययं । पा० १.
१. ३७. । इत्यव्ययत्वात्सुपो लुक् । हंशे । हंशे विख्ये चेति हंशेस्तुमर्थे केप्रत्ययांतो
निपात्यते । सिषासंतं । वन षण संभक्तौ । तनि सनीयंतर्थादिना विकल्प-

नादिडभावः । जनसनखनां सञ्ज्जलोरित्यात्वं । द्विभावेऽभ्यासस्य ह्रस्वत्वं ।
सन्यत इतीत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य सप्तमे चयस्त्रिंशो वर्गः ॥

पक्षीमुचमाह ॥

याभि॒रन्त॑कं जस॑मान॒मार॑णे भुज्युं याभि॑रव्य॒धिभि॑र्जिजि॒न्वधुः॑ ।

याभिः॑ क॒र्कधुं॑ व॒य्यं च॒ जिन्व॑य॒स्ताभि॑रू पु॒ ऋति॑भि॒रश्वि॒ना ग॑तं ॥ ६ ॥

याभिः॑ अ॒न्तकं॑ जस॑मानं । आऽअ॒र॑णे । भुज्युं । याभिः॑ । अ॒व्यधि॑भिः । जि॒जि॒न्वधुः॑ ।

याभिः॑ । क॒र्कधुं॑ । व॒य्यं । च॒ । जिन्व॑यः । ताभिः॑ । ऊं इति॑ । सु । ऋति॑भिः । अ॒श्वि॒ना ।

आ । ग॒तं ॥ ६ ॥

आरण्यमगाधं तडागादि कूपादि वा । तचासुरैः प्रक्षिप्तं जसमानं तैर्हिंस्य-
मानमन्तकं शत्रूणामन्तकरमेतत्संज्ञं राजर्षिं हे अश्विनौ याभिरूतिभिरवयः ।
रक्षयः । तथा भुज्युं सर्वस्य पालकमेतत्संज्ञं समुद्रमध्ये निमग्नं तुयस्य पुत्रं राजर्षिं
याभिरूतिभी रक्षणहेतुभूताभिरव्यधिभिर्व्यथारहिताभिर्नौभिर्जिजिन्वधुः । युवा-
मतर्पयतं । एतच्च मन्त्रांतरे तुयो ह भुज्युमश्विनोदमेघ इत्यादिके विस्मययिषते ।
अपि च । कर्कधुं वय्यं चैतत्संज्ञकी चासुरौ पीडमानौ याभिरूतिभिर्जिन्वधुः ।
प्रीणयथः । गतमन्यत् ॥ जसमानं । जस हिंसायां । यकि प्राप्ते व्यत्ययेन शप् ।
आरणे । आरू॒पूर्वा॒दन्ते॑त्युट् । जिजिन्वधुः । जिवि प्रीणनार्थः । लिट्युसि रूपं ॥

सप्तमीमुचमाह ॥

याभिः॑ शुच॑न्ति ध॒नसां॑ सु॒प॑स॒दं त॒प्तं घ॒र्मो॒म्याव॑न्त॒मच॑ये ।

याभिः॑ पृ॒थ्वि॒गुं पु॒रु॒कु॒त्स॒माव॑न्तं ताभि॑रू पु॒ ऋति॑भि॒रश्वि॒ना ग॑तं ॥ ७ ॥

याभिः॑ । शुच॑न्ति । ध॒नऽसां॑ । सु॒ऽस॒स॒दं । त॒प्तं । घ॒र्मं । ओ॒म्याऽव॑न्तं । अच॑ये ।

याभिः॑ । पृ॒थ्वि॒ऽगुं । पु॒रु॒ऽकु॒त्सं । आ॒व॑न्तं । ताभिः॑ । ऊं इति॑ । सु । ऋति॑भिः ।

अ॒श्वि॒ना । आ । ग॒तं ॥ ७ ॥

हे अश्विनौ धनसां धनस्य संभक्तारं शुचन्तिमेतन्नामानं सुपसदं । सीदत्य-
सिन्निति संसृहं । शोभनसंसदं याभिरूतिभिरकुरुतं । तथाचये याभिश्चोतिभिस्तप्तं ।

प्रवृजनेन संतप्तं घर्मे महावीरमोम्यावंतं सुखयुक्तं सुखेन स्प्रष्टुं शक्यमकुरुत ।
 यद्वा शतद्वारे यंचगृहेऽसुरैः पीड्यमानाय घर्मे दीप्तं पीडासाधनमग्निं तप्तं ताप-
 कारिणमोम्यावंतं सुखवंतमकुरुत । यथास्मै सुखं भवति तथा हिमेनोदकेन
 तमग्निमवारयेथां । यास्तृपक्षे त्वत्रये हविषामवेऽग्नये हविस्तृपत्यर्थं सूर्यकिर-
 णसंतप्तं घर्मे नैदाघमहरोम्यावंतं नृप्तिहेतुवृष्ट्युदकोपेतं कृतवंताविति योज्यं ।
 अपि च याभिरुतिभिः पृश्निगुं पुरुकुत्सं चावतं । अरक्षतं । ताभिः सर्वाभिरुति-
 भिरस्मानागच्छतं ॥ शुचंति । शुच दीप्तौ । औणादिकी ऋच् । धनसां । जनस-
 नखनक्रमगमो विट् । विद्वनोरनुनासिकस्यादित्वात्वं । सुपंसदं । शोभना संसद्यस्य ।
 नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । ओम्यावंतं । अवतेरन्येभ्योऽपि दृश्यत इति
 मनिन् । ज्वरत्वेत्यादिना वकारस्योपधायाश्च ऊट् । गुणः । छंदसि चेत्यर्हायै
 यप्रत्ययः । नस्तद्धित इति टिलोपः । ये चाभावकर्मणोरिति प्रकृतिभावस्तु
 थत्ययेन न प्रवर्तते । पृश्निगुं । पृश्नयो नानावर्णा गावो यस्य स तथोक्तः ।
 गोस्त्रियोरुपसर्जनस्येति गोशब्दस्य ह्रस्वत्वं ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

याभिः शचीभिर्वृषणा परावृजं प्राधं श्रोणं चक्षस एतवे कृयः ।

याभिर्वर्तिकां यस्मिताममुंचतं ताभिः पु ऊतिभिरश्विना गतं ॥ ८ ॥

याभिः । शचीभिः । वृषणा । पराऽवृजं । प्रा । अधं । श्रोणं । चक्षसे । एतवे । कृयः ।

याभिः । वर्तिकां । यस्मितां । अमुंचतं । ताभिः । ऊं इति । सु । ऊतिऽभिः । अश्विना ।

आ । गतं ॥ ८ ॥

हे वृषणा कामानां वर्पितारावश्विनौ याभिः शचीभिः कर्मभिः प्रज्ञाभिर्वा
 परावृजमेतन्नामकमृषिं पंगुं संतमपंगुमकुरुत । तपाधं दृष्टिरहितं संतमृजाश्वमृषिं
 चक्षसे प्रकाशाय सम्यक् चक्षुषा दर्शनाय याभिरुतिभिः प्रकृयः । प्रकर्षेण कुरुयः ।
 याभिश्च श्रोणं विगुणजानुकमेव संतमृषिमेतवे गंतुं प्रकृयः । प्रकर्षेण कृतवंतौ ।
 अपि च । याभिरुतिभिर्वर्तिकां चटकसदृशस्य पक्षिणः स्त्रियं यस्मितां वृकेण
 यस्मात्समुंचतं । वृकास्यान्निर्मुक्तामकुरुत । यास्तृपक्षे तु वृकेण विवृतज्योतिष्केण
 सूर्येण याभिर्यस्तां वर्तिकां प्रत्यहमावर्तमानामुपसं तस्मादमोचयतमिति योज्यं ।
 ताभिः सर्वाभिरुतिभिरस्मानप्यागच्छतं ॥ वृषणा । वृष सेचने । कनिन्युवृषीत्या-

दिना कनिन् । परावृजं । वृजी वर्जने । परावृणक्ति तपसा पापं विनाशयतीति परावृक् । क्रिप् चेति क्रिप् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । एतवे । तुमर्थे सेसेनित्ये-
तेस्तवेन्प्रत्ययः । कृथः । इकृञ् करणे । बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक् ॥

नवमीमृचमाह ॥

याभिः सिंधुं मधुमंतमसंश्चतं वसिष्ठं याभिरजरावजिन्वतं ।

याभिः कुत्सं श्रुतयं नयमावतं ताभिर्ऋ पु ऊतिभिरश्विना गतं ॥ ९ ॥

याभिः । सिंधुं । मधुमंतं । असंश्चतं । वसिष्ठं । याभिः । अजरौ । अजिन्वतं ।

याभिः । कुत्सं । श्रुतयं । नयं । आवतं । ताभिः । ऊं इति । सु । ऊतिभिः ।

अश्विना । आ । गतं ॥ ९ ॥

हे अश्विनौ सिंधुं स्पंदनशीलां नदी मधुमंतं मधुसदृशेनोदकेन पूर्णा याभि-
रुतिभिरसंश्चतं । अगमयतं । प्रावाहयतमित्यर्थः । हे अजरौ जरारहितावश्विनौ
वसिष्ठमृषिं याभिरुतिभिरजिन्वतं । अप्रीणयतं । याभिश्च कुत्सादीस्त्रीनृषी-
नावतं । अरक्षतं । ताभिः सर्वाभिरुतिभिरस्नानपि सुप्तागच्छतं ॥ मधुमंतं ।
मधुशब्दाद्भूषि मतुप् । लिंगव्यत्ययः । असंश्चतं । सञ्चतिर्गतिकर्मा । अस्माद-
न्तर्भावितरण्योऽस्तु ॥

दशमीमृचमाह ॥

याभिर्विशपलां धनसामथ्यं सहस्रमीळह आज्ञावजिन्वतं ।

याभिविशमथ्यं प्रेणिमार्वतं ताभिर्ऋ पु ऊतिभिरश्विना गतं ॥ १० ॥

याभिः । विशपलां । धनसामं । अथ्यं । सहस्रं । मीळहे । आजौ । अजिन्वतं ।

याभिः । वशं । अथ्यं । प्रेणिं । आवतं । ताभिः । ऊं इति । सु । ऊतिभिः ।

अश्विना । आ । गतं ॥ १० ॥

हे अश्विनौ धनसां धनं संभजमानामथर्थमगच्छंतीं छिन्नजंघालेन गंतुमस-
मर्थं । यवतिर्गतिकर्मा । विशपलामेतत्संज्ञामगस्त्यपुरोहितस्य खेलस्य संव-
धिनीं सहस्रमीळहे । मीळहमिति धननाम । बहुधनोपेत आजौ संयामे याभि-
रुतिभिरजिन्वतं । गंतुं समर्थामकुरुतं । एतच्च चरित्रं हि वेरिवाच्छेदि पर्ण-
सित्यच विस्पष्टयिष्यते । याभिश्चाथ्यसञ्चारव्यस्य पुत्रं प्रेणिं स्तुतेः प्रेरयितारं

वशमेतत्संज्ञमृषिमावतं । अरक्षतं । ताभिः सर्वाभिरूतिभिः सहास्मानप्या-
गच्छतं ॥ प्रेक्षिं । प्रेक्षु गतिप्रेरखद्येयणेषु । औणादिक इत्ययः ॥

॥ इति प्रथमस्य सप्तमे चतुस्त्रिंशो वर्गः ॥

एकादशीमृचमाह ॥

याभिः सुदानू औशिजाय वणिजे दीर्घश्रवसे मधु कोशे अक्षरत् ।

कक्षीवतं स्तोतारं याभिरावतं ताभिरू पु जतिभिरश्विना गतं ॥ ११ ॥

याभिः । सुदानू इति सुदानू औशिजाय वणिजे दीर्घश्रवसे मधु कोशः । अक्षरत् ।

कक्षीवतं । स्तोतारं । याभिः । आवतं । ताभिः । जं इति । सु । जतिऽभिः । अश्विना ।

आ । गतं ॥ ११ ॥

उशिक्षंज्ञा दीर्घतमसः पत्नी । तस्याः पुत्रो दीर्घश्रवा नाम कश्चिद्वधिरना-
वृष्ट्या जीवन्तार्थमकरोद्वाणिज्यं । स च वर्षणार्थमश्विनौ नृपाव । तौ चाश्विनौ
मेघं प्रेरितवन्तौ । अयमर्थः पूर्वाह्णं प्रतिप्राद्यते । हे सुदानू शोभनदानावश्विनौ ।
औशिजायोशिक्षपुत्राय वणिजे वाणिज्यं कुर्वते दीर्घश्रवस एतत्संज्ञाय ह्यप्ये
याभिर्युष्मदीयाभिरूतिभिर्हेतुभूताभिः कोशो मेघो मधु माधुर्येणैतं वृष्टिजलम-
क्षरत् । असिंचत् । युष्मत्प्रसादादपेक्षिता वृष्टिर्जातेत्यर्थः । अपि च । उशिक्षः
पुत्रं स्तोतारं कक्षीवतमेतत्संज्ञमृषिं याभिरूतिभिरावतं । अरक्षतं । ताभिः सर्वा-
भिरूतिभिः सहास्मानप्यागच्छतं ॥ कक्षीवतं । कक्ष्या रज्जुरश्वस्य । तथा युक्तः कक्षी-
वान् । आसं दीवदष्टिवच्चक्रीवत्कक्षीवदिति निपातनान्मतुषो वत् । संप्रसारणं ॥

द्वादशीमृचमाह ॥

याभी रसां द्योदसोद्गः पिपिन्वयुर्नृश्वं याभी रयमावतं जिपे ।

याभिस्त्रिंशोकं उस्त्रिया उदाजत ताभिरू पु जतिभिरश्विना गतं ॥ १२ ॥

याभिः । रसां । द्योदसा । उद्गः । पिपिन्वयुः । अनृश्वं । याभिः । रयं । आवतं । जिपे ।

याभिः । त्रिऽशोकः । उस्त्रियाः । उत्ऽआजत । ताभिः । जं इति । सु । जतिऽभिः ।

अश्विना । आ । गतं ॥ १२ ॥

रसा नदी भवति रसतेः शब्दकमेण इति यास्कः । नि० ११. २५. । हे अश्विनी
याभिरूतिभिर्हेतुभूताभी रसां नदीमनावृष्ट्या जलरहितां द्योदसा कुलानि संपिं-

पतोद्ग उदकेन पिपिन्वथुः । युवां पूरितवन्तौ । तथानश्वमश्वैर्वियुक्तमात्मीयं रथं
जिघे जेतुं याभिहृतिभिरावतं । अगमयतं । अपि च याभिहृतिभिः कथपुत्र-
स्त्रिशोक ऋषिरुसिया अपहृता गा उदाजत । उदगमयत् । असुरसकाशक्षेमे ।
ताभिः सर्वाभिहृतिभिः सहासानप्यागच्छतं ॥ द्योदसा । द्युदिर् संपेपणे । औणा-
दिकोऽसुन् । उद्गः । तृतीयैकवचनस्य सुपां सुपो भवन्तीति शसादेणः । पद्भि-
न्यादिनोदकशब्दस्योदन्भावः । भसंज्ञायामलोपोऽन इत्यकारलोपः । पिपिन्वथुः ।
पिवि सेचने । इदित्त्वानुम् । जिघे । जि जये । तुमर्थे सेसेनिति क्सेप्रत्ययः ।
उदाजत । अज गतिशेषणयोः ॥

चयोदशीमृचमाह ॥

याभिः सूर्यं परियायः परावति मंधातारं द्यैत्रपत्येष्वावतं ।

याभिर्विप्रं प्र भरद्वाजमावतं ताभिर्ह पु ऊतिभिरश्विना गतं ॥ १३ ॥

याभिः । सूर्यं । परिऽयायः । पराऽवति । मंधातारं । द्यैत्रऽपत्येषु । आवतं ।

याभिः । विप्रं । प्र । भरत्ऽवाजं । आवतं । ताभिः । ऊं इति । सु । ऊतिऽभिः ।

अश्विना । आ । गतं ॥ १३ ॥

हे अश्विनौ परावति दूरदेशे स्थितं सूर्यं तमोरूपेण स्वर्भानुनावृतमादित्यं
तस्मान्नमसो मोचयितुं याभिहृतिभिः परियायः । युवां परितो गच्छयः । तथा
मंधातारमृषिं द्यैत्रपत्येषु । द्यौत्राणां पतिरधिपतिः द्यैत्रपतिः । तत्संवंधिषु कर्म-
स्वावतं । अरक्षतं । अपि च याभिहृतिभिर्विप्रं मेधाविनं भरद्वाजमृषिमक्ष-
दानेन प्रावतं । प्रकर्षेणारक्षतं । ताभिः सर्वाभिहृतिभिः सह रक्षणार्थमसा-
नप्यागच्छतं ॥ द्यैत्रपत्येषु । ब्राह्मणादेराकृतिगणत्वात्कर्मण्यर्थे ष्यञ् ॥

चतुर्दशीमृचमाह ॥

याभिर्महामतिथिग्वं कशोजुवं दिवोदासं शंवरहत्य आवतं ।

याभिः पूभिद्यै चसदस्युमावतं ताभिर्ह पु ऊतिभिरश्विना गतं ॥ १४ ॥

याभिः । महं । अतिथिऽग्वं । कशःऽजुवं । दिवःऽदासं । शंवरऽहत्ये । आवतं ।

याभिः । पूऽभिद्यै । चसदस्युं । आवतं । ताभिः । ऊं इति । सु । ऊतिऽभिः । अश्विना ।

आ । गतं ॥ १४ ॥

हे अश्विनौ महं महान्तमतिथिग्वमतिथिभिर्गंतव्यं कशोजुवमसुरभीत्योदकं
 प्रवेष्टुं गंतारं । एवंभूतं दिवोदासमेतत्संज्ञकं राजर्षिं शंवरहृत्ये । शंवर आयुधं ।
 तद्युक्तः शंवरोऽसुरः । तस्य हनने विषयभूते सति याभिहृतिभिरावतं । अरक्षतं ।
 अपि च याभिहृतिभिः पूर्भिद्ये । पुराणि नगराणि भिद्यतेऽस्मिन्निति पूर्भिद्यः
 संयामः । तस्मिन् वसदस्युमेतत्संज्ञकमुपि पुरुकुत्सपुत्रमावतं । अरक्षतं । ताभि-
 रित्यादि पूर्ववत् ॥ महं । महान्तमित्यस्य छांदसी वर्णलोपः । कशोजुवं । कश
 इत्युदकनाम । कश गतिशतनयोः । असुन् । कशंस्युदकानि जवतीति कशोजूः ।
 जु इति सौचो धातुर्गत्यर्थः । किबचीत्यादिना किब्चीर्घी । दिवोदासं । दिवश्च
 दासे पद्यचा अलुक् वक्तव्यः । पा० ६. ३. २१. ६. । इत्यलुक् । दिवोदासादीनां
 छंदस्युपसंख्यानमिति पूर्वपदाद्युदात्तत्वं । शंवरहृत्ये । हनस्त चेति हतिभावे क्यप्
 तत्संनियोगेन तकारान्तादिशब्ध । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

पंचदशीमुचमाह ॥

याभिर्विशं विपिपानमुपस्तुतं कलिं याभिर्वित्तजानिं दुवस्वयः ।

याभिर्यश्चमुत पृथिमावतं ताभिहृ पु कृतिभिरश्विना गतं ॥ १५ ॥

याभिः । विसं । विऽपिपानं । उपऽस्तुतं । कलिं । याभिः । वित्तऽजानिं । दुवस्वयः ।

याभिः । विऽअश्वं । उत । पृथि । आवतं । ताभिः । ऊं इति । सु । कृतिऽभिः ।

अश्विना । आ । गतं ॥ १५ ॥

हे अश्विनौ वसं विषनसः पुत्रमेतत्संज्ञमुपि विपिपानं विशेषेण पार्थिवं
 रसं पिबंतं याभिहृतिभिररक्षतं । कीदृशं । उपेस्तुतं । समीपस्थैः सम्यक् सुत-
 मिति स्तूयमानं । तथा वित्तजानिं लब्धभायं कलिमेतत्संज्ञमुपि याभिहृ-
 तिभिर्दुवस्वयः । रक्षयः । उत अपि च व्यश्वं विगताश्वं पृथिमेतत्संज्ञं विनं
 राजर्षिं याभिहृतिभिरावतं । अरक्षतं । अन्यत्पूर्ववत् ॥ विपिपानं । पा पाने ।
 ताञ्छीलिकथानश् । बहुलं छंदसीति शपः झुः । बहुलं छंदसीत्यभ्यासस्येत्वं ।
 उपस्तुतं । स्तौतेः कर्मणि निष्ठा । प्रवृद्धादित्वादुत्तरपदान्तोदात्तत्वं । वित्तजानिं ।
 वित्ता लब्धा जाया येन स तथोक्तः । जायाया निङ् । पा० ५. ४. १३४. । इति
 समासांतो निङादेशः । लोपो व्योर्वलीति वलि लोपः । बहुव्रीहौ पूर्वपद-

प्रकृतिस्वरत्वं । व्यञ्चं । विगतोऽथो यस्मात्स तथोक्तः । बहुव्रीहिस्वरेण पूर्वपदस्योदात्तत्वं उदात्तस्वरितयोर्यण इति परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य सप्तमे पञ्चविंशो वर्गः ॥

षोडशीमृचमाह ॥

याभिर्नरा शयवे याभिरचये याभिः पुरा मनवे गातुमीपधुः ।

याभिः शरीराजतं स्यूमरश्मये ताभिर्ऋ यु ऊतिभिरश्विना गतं ॥ १६ ॥

याभिः । नरा । शयवे । याभिः । अचये । याभिः । पुरा । मनवे । गातु । ईपधुः ।

याभिः । शरीः । आजतं । स्यूमरश्मये । ताभिः । ऊं इति । सु । ऊतिः ।

अश्विना । आ । गतं ॥ १६ ॥

हे नरा नेतारावश्विनौ पुरा पूर्वस्मिन्काले शयव एतत्संज्ञकाय ऋषये गातुं दुःखान्निर्गमनलक्षणं मार्गं याभिरूतिभिरीपधुः । युवां वाञ्छितवन्तौ । कृतवन्तावित्यर्थः । किं तत् । सामर्थ्यात् शयवे चिन्नासत्या शचीभिरित्यस्यामृचि प्रतिपादितं । तथाचये ऋषये शतद्वारे यञ्चगृहेऽसुरैः पीड्यमानाय संतापकारिणोऽग्नेः शीतेनोदकेन शीतकरणलक्षणं गातुं दुःखनिर्गमनहेतुभूतं मार्गं याभिरूतिभिर्युवामिष्टवन्तौ । एतच्च हिमेनाग्निं ग्रंसमवारयेथामित्यादौ प्रसिद्धं । तथा मनव एतन्नाम्ने राजर्षये याभिरूतिभिर्यवादिधान्यवापनादिरूपं गातुं दारिद्र्यनिर्गमनहेतुं मार्गं युवां कृतवन्तौ । तथा च मञ्चांतरः । यवं वृक्षणाश्विना वपन्तेति । अपि च । स्यूमरश्मये । स्यूतः संवद्धा रश्मिर्दीप्रियस्य तस्मै । एतत्संज्ञकाय ऋषये याभिरूतिभिः शरीः । शरी नाम वेणुविशेषः । तद्विकारभूता इपूराजतं । शचून्प्रति प्रैरयतं । ताभिरूतिभिरित्यादि पूर्ववत् ॥ नरा । नृनये । ऋदोरप् । सुपां सुलुगिति विभक्तेराकारः । शयवे । शीङ् स्वप्ने । भृमृ-शीतृदृचरीत्यादिनोप्रत्ययः । ईपधुः । इपु इच्छायां । लिट्प्रत्ययस्य सवर्ण इति पर्युदासादत् । पा० ६. ४. ७८. । अभ्यासस्येयङादेशाभावे सवर्णदीर्घः । शरीः । विकारार्थे शरश्चादनुदात्तादेश्येयञ् । टिट्ठाणजिति डीप् । स्यूमरश्मये । धिवु तंतुसंताने । सिवेरौणादिको मन्त्रप्रत्ययः । छोः ऋडित्यूट् । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

सप्तदशीमृचमाह ॥

याभिः पठर्वा जठरस्य मज्जनाग्निर्नादीदेष्टित इदो अज्मन्ता ।

याभिः शर्यातमवथो महाधने ताभिर्ह्यु पु जतिभिरश्विना गतं ॥ ११ ॥

याभिः । पठर्वा । जठरस्य । मज्जना । अग्निः । ना । अदीदेत् । चितः । इदः । अज्मन् । आ ।

याभिः । शर्यातं । अवथः । महाधने । ताभिः । जुं इति । सु । जतिऽभिः । अश्विना ।

आ । गतं ॥ ११ ॥

हे अश्विनौ जठरस्य । जठरमुदरं भवति जग्धमस्मिन्धीयत इति यास्कः । नि० ४. ७. । जठरोपलक्षितस्य शरीरस्य मज्जना बलेन युक्तः सन् पठर्वतसंज्ञो राजर्षिरज्मन् । संयामनामैतत् । अज्मनि संयामे युष्मदीयाभिर्याभिर्ह्युतिभिरा समन्ताददीदेत् । अदीप्यत । तच्च दृष्टांतः । चितः काष्ठैरभिचित इदो यज्ञगृहे चतुर्विभिः प्रज्वालितोऽग्निर्न । यथाग्निः प्रकाशते तद्वदित्यर्थः । अपि च शर्यातं मानवमिद्रेण सह स्पर्धमानं महाधने । संयामनामैतत् । महता धनेनोपेतं संयामे याभिर्ह्युतिभिरवथः । रक्षथः । ताभिरित्यादि गतं ॥ अदीदेत् । दीदेति-श्चादसौ दीपिकर्मा । अज्मन् । अज गतिदोषणयोः । अजंति क्षिपन्त्यस्मिन्वा-णानित्यधिकरण औणादिको मनिन् । वलादावावर्धधातुके विकल्प इत्यत इति वचनाद्बीभावाभावः । सुपां सुलुगिति सप्तम्या लुक् । महाधने । आन्महत इत्यात्वं ॥

अष्टादशीमृचमाह ॥

याभिरंगिरो मनसा निरण्यथोऽयं गच्छथो विवरे गोअर्णसः ।

याभिर्मनुं शूरमिपा समावर्तं ताभिर्ह्यु पु जतिभिरश्विना गतं ॥ १८ ॥

याभिः । अंगिरः । मनसा । निऽरण्यर्थः । अयं । गच्छथः । विऽवरे । गोऽअर्णसः ।

याभिः । मनुं । शूरं । इपा । संऽआवर्तं । ताभिः । जुं इति । सु । जतिऽभिः । अश्विना ।

आ । गतं ॥ १८ ॥

अंगिर इत्येतदामंचितवाक्याद्बहिर्भूतं तेन चात्मानं संवोध्य स्तुतावृषिं प्रेरयति । हे अंगिरः । अंगिरसां गोवज त्वमश्विनौ स्तुहि । हे अश्विनौ मनसा मननीयेन स्तोत्रेण प्रीतौ संतौ युवां याभिर्ह्युतिभिर्निरण्यथः । स्तोतृन् नितरां रमयथः । यद्वा मनसैव करणभूतेन रमयथः । तथा गोअर्णसो गोरूपस्यारणीयस्य

धनस्य पणिभिर्गुहायां निहितस्य विचरे विवरणे गुहाद्वारस्योद्घाटनेन प्रकाशने
विपयभूते सति याभिर्हृतिभिः सह युवामयं सर्वेभ्यो देवेभ्यः पुरस्तात्तच्छयः ।
अपि च । भूरं वीर्यवंतं मनुमिषा पृथिव्या गुप्तेन यवादिधान्यरूपेणात्नेन याभि-
रुतिभिः समावतं । सम्यगरक्षतं । ताभिः सर्वाभिरुतिभिः सहास्मानपागच्छतं ॥
निरण्ययः । निरमयथ इत्यस्य वर्णव्यापत्त्यैतद्रूपं । विचरे । यहवृद्धनिश्चिगमश्चेति
भावेऽपि । थाथादिनोत्तरपदांतोदात्तत्वं ॥

एकोनविंशीमृचमाह ॥

याभिः पत्नीर्विमदायं न्यूहयुरा घं वा याभिररुणीरशिक्षतं ।

याभिः सुदासे ऊहयुः सुदेव्यं ताभिर्हृ पु ऊतिभिरश्विना गतं ॥ १९ ॥

याभिः । पत्नीः । विऽमदायं निऽऊहयुः । आ । घ । वा । याभिः । अरुणीः । अशिक्षतं ।

याभिः । सुऽदासे । ऊहयुः । सुऽदेव्यं । ताभिः । ऊं इति । सु । ऊतिऽभिः । अश्विना ।

आ । गतं ॥ १९ ॥

हे अश्विनौ विमदायैतन्नाम्ने ऋषये याभिर्युष्मदीयाभिरुतिभिः पत्नीर्भायाः
पुरुमिचस्य दुहितरं न्यूहयुः । नितरां युवां प्रापितवन्तौ । घेति पादपूरणः । तथा या-
भिरुतिभिररुणीरुणवर्णा आरोचमाना गा आभिसुख्येनाशिक्षतं । अदत्तं । तथा
पिजनवपुत्राय सुदासे कल्याणदानाय राज्ञे सुदेव्यं प्रशस्तं धनं याभिरुतिभिर्हृषुः ।
प्रापितवन्तौ । ताभिरित्यादि गतं ॥ पत्नीः । अमो व्यत्ययेन शसादेशः । न्यूहयुः । वह
प्रापणे । अश्वसि यजादित्वात्संप्रसारणं । द्विवचनादि । सुदासे । शोभनं ददातीति
सुदाः । असुन् । सुदेव्यं । दिगादित्वाद्यत् । पा० ४. ३. ५४. । तिस्वरित इति स्वरितत्वं ॥

विंशीमृचमाह ॥

याभिः शंतांती भवन्थो ददाश्रुपे भुज्युं याभिरवन्थो याभिरधिगुं ।

ओम्यावन्ती सुभरांमृतस्तुभं ताभिर्हृ पु ऊतिभिरश्विना गतं ॥ २० ॥

याभिः । शंतांती इति शंऽतांती । भवन्थः । ददाश्रुपे । भुज्युं । याभिः । अवन्थः ।

याभिः । अधिऽगुं ।

ओम्याऽवन्ती । सुऽभरां । अतऽस्तुभं । ताभिः । ऊं इति । सु । ऊतिऽभिः ।

अश्विना । आ । गतं ॥ २० ॥

हे अश्विनौ ददाशुपे हवींषि दत्तवते यजमानाय याभिर्हृतिभिः शंताती
 सुखस्य कर्तारौ भवथः । याभिश्चोतिभिर्भुज्युं तुपस्य पुत्रमवथः । याभिश्चाग्निगुं ।
 अग्निगुर्देवानां शमिता । अग्निगुश्चापश्च उभौ देवानां शमिताराविति श्रुतेः । अपि
 च । ऋतस्तुभं । ऋतं सत्यं स्तोभत्युच्चारयतीत्यृतस्तुप् । एतत्संज्ञमृषिं । ओम्यावती ।
 ओम्येति सुखनाम । तद्युक्तां सुभरां सुखेन भरणीयामिषं याभिर्हृतिभिः प्रापयथः ।
 ताभिः सर्वाभिर्हृतिभिः सहास्मानयागच्छतं ॥ शंताती । शिवशमरिष्टस्य करे
 । पा० ४. ४. १४३. इति तातिल्प्रत्ययः । लितीति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । ददा-
 शुपे । दाशु दाने । लिटः क्सुः । वसोः संप्रसारणमिति संप्रसारणं । शासिवसि-
 यसीनां चेति पत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य सप्तमे षट्चिंशो वर्गः ॥

एकविंशीमुचमाह ॥

याभिः कृशानुमसने दुवस्यथो जवे याभिर्यूनो अर्वंतमावतं ।

मधु प्रियं भरथो यत्सरइभ्यस्ताभिर्हृ पु ऊतिभिरश्विना गतं ॥ २१ ॥

याभिः । कृशानुं । असने । दुवस्यथः । जवे । याभिः । यूनः । अर्वंतं । आवतं ।

मधु । प्रियं । भरथः । यत् । सरइभ्यः । ताभिः । ऊं इति । सु । ऊतिभ्यः ।

अश्विना । आ । गतं ॥ २१ ॥

स्वानादिषु सोमपालेषु मध्ये कृशानुरेकः सोमपालः । तथा च तैत्तिरीयकं ।
 हस्तसुहस्तकृशानवः । ते वः सोमक्रयणा इति । तं कृशानुमसने । इषवोऽस्य-
 तेऽस्मिन्नित्यसनः संप्रामः । तस्मिन्संप्रामे हे अश्विनौ याभिर्हृतिभिर्दुवस्यथः ।
 रक्षथः । तथा याभिश्च जवे वेगे प्रवृत्तं यूनस्तरुणस्य पुरुकुत्सस्यार्वंतमथमावतं ।
 अरक्षतं । अपि च । यन्मधु द्यौर्दं प्रियं सर्वेषामनुकूलवेद्यं तत्सरइभ्यो मधुमष्टि-
 काभ्यो याभिश्चोतिभिर्भरथः । संपादयथः । ताभिः सर्वाभिर्हृतिभिः सहास्मानया-
 गच्छतं ॥ असने । असु क्षेपणे । करणाधिकरणयोश्चेत्यधिकरणे ल्युट् । सरइभ्यः ।
 सु गतौ । सतैरटिः ॥

त्राविंशीमुचमाह ॥

याभिर्नरै गोपुमुधं नृपाद्ये क्षेचस्य साता तनयस्य जिन्वयः ।

याभी रथाँ अर्वथो याभिरर्वतस्ताभिर्हृ पु ऊतिभिरश्विना गतं ॥ २२ ॥

याभिः । नरं । गोपुऽयुधं । नृऽसह्ये । द्येचस्य । साता । तनयस्य । जिव्वयः ।
 याभिः । रथान् । अर्वयः । याभिः । अर्वतः । ताभिः । ऊं इति । सु । ऊतिऽभिः ।
 अश्विना । आ । गतं ॥ २२ ॥

हे अश्विनौ गोपुयुधं गोविपयं युद्धं कुर्वतं नरं यज्ञस्य नेतारं यजमानं याभि-
 रूतिभिर्नृपाह्ये नृभिः सोढव्ये संयामे जिव्वयः । प्रीणयथः । रक्षथ इत्यर्थः ।
 तथा द्येचस्य गृहादिरूपस्य । तनयशब्दो धनवाची । तनयस्य धनस्य च साता
 सातये संभजनार्थं याभिरूतिभिर्यजमानं रक्षथः । याभिश्च यजमानानां रथान्-
 रक्षथः । तदीयानर्वतोऽश्वाश्च याभिरवयः । ताभिः सर्वाभिरूतिभिः सहासा-
 नप्यागच्छतं ॥ गोपुयुधं । युध संप्रहरि । गोपु युध्यत, इति गोपुयुत् । तत्पुरुषे
 कृति बहुलमित्यलुक् । नृपाह्ये । यह मर्षणे । शक्तिसहोष्येति यत् । अन्येषामपि
 दृश्यत इति सांहितिको दीर्घः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । साता । वन षण
 संभक्तौ । भावे क्तिन् । जनसनखनां सन्मूलोरित्यात्वं । ऊतियूतीत्यादिना क्तिन्
 उदात्तत्वं निपातितं । सुपां सुलुगिति चतुर्थ्या डादेशः । जिव्वयः । जिवि
 प्रीणनार्थः । भौवादिकः । इदित्त्वान्नुम् । रथान् । दीर्घादटि 'समानपाद इति
 नकारस्य रुत्वं । आतोऽटि नित्यमिति सानुनासिक आकारः ॥

चयोविंशीमृचमाह ॥

याभिः । कुत्समार्जुनेयं शतक्रतू प्र तुर्वीतिं प्र च दभीतिमावतं ।
 याभिर्ध्वंसंतिं पुरुषंतिमावतं ताभिरू पु ऊतिभिरश्विना गतं ॥ २३ ॥
 याभिः । कुत्स । अर्जुनेयं शतक्रतू इति शतऽक्रतू । प्र । तुर्वीतिं । प्र । च । दभीतिं । अर्वतं ।
 याभिः । ध्वंसंतिं । पुरुऽसंतिं । आर्वतं । ताभिः । ऊं इति । सु । ऊतिऽभिः । अश्विना ।
 आ । गतं ॥ २३ ॥

हे शतक्रतू बहुविधकर्माणावश्विनौ । अर्जुनेयं । अर्जुन इतीन्द्रस्य नाम ।
 तथा च वाजसनेयकं । एतद्वा इन्द्रस्य गुह्यं नाम यदर्जुन इति । तस्य पुत्रं कुत्सं
 याभिरूतिभिः प्रावतं । प्रकर्षेणारक्षतं । तथा तुर्वीतिं दभीतिं च याभिरू-
 तिभिः प्रावतं । अपि च । याभिर्ध्वंसंतिमेतत्संज्ञं पुरुषंतिमेतन्नामानं च ऋषिमा-
 वतं । अरक्षतं । ताभिः सर्वाभिरूतिभिः सहासानपि सुधागच्छतं ॥ अर्जुनेयं ।

शुभादिभ्यश्च । पा० ४. १. १२३. । इति चशब्दोऽनुक्तसमुच्चयार्थे इत्युक्तत्वात् ढक् ।
 तुवीति । तुवीं हिंसार्थः । शबूस्तुर्वतीति तुवीति । औणादिक इतिप्रत्ययः ।
 दभीति । दंभु दंभे । औणादिकः कीतिप्रत्ययः । ध्वसति । ध्वंसु गतौ च । औणा-
 दिको ऋङ्प्रत्ययः । अनदितामिति नलोपः । शोऽंतः । पुरुषंति । पुरु सनोति
 ददातीति पुरुषंति । क्तिच्क्त्तौ च संज्ञायामिति क्तिच् । न क्तिचि दीर्घश्चेत्यनु-
 नासिकलोपोपधादीर्घयोर्निषेधः ॥

चतुर्विंशीमृचमाह ॥

अप्रस्वतीमश्विना वाचमस्मे कृतं नो दस्मा वृषणा मनीषां ।

अद्यूत्येऽवसे नि ह्ये वा वृधे च नो भवतं वाजसातौ ॥ २४ ॥

अप्रस्वती । अश्विना । वाच । अस्मे इति । कृतं । नः । दस्मा । वृषणा । मनीषां ।

अद्यूत्ये । अवसे । नि । ह्ये । वा । वृधे । च । नः । भवतं । वाजसातौ ॥ २४ ॥

हे अश्विनी । अस्मे अस्माकं वाचमप्रस्वती । अप्र इति कर्मनाम । विहितैः
 कर्मभिः संयुक्तां कृतं । कुरुतं । तथा नोऽस्माकं मनीषां बुद्धिं हे वृषणा कामानां
 वर्षकी दस्मा शबूणामुपपत्तिपयितारावश्विनी वेदाध्यक्षानसमर्थो कुरुतं । अपि च ।
 यस्माद्युवामेवंगुणविशिष्टौ तस्माद्वा युवामवसे रक्षणाय निह्ये । नितरामाह्ये ।
 कदा । अद्यूत्ये । द्योतनरहिते प्रकाशनरहिते रात्रेः पश्चिमे यामे । तस्मिन्काले
 हि प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरिदं सूक्तं पठ्यते । आहूतौ च युवां वाजसातौ
 वाजस्यान्वस्य संभजने । यद्वा संप्रामनामैतत् । संप्रामे नोऽस्माकं वृधे वर्धनाय
 भवतं ॥ अप्रस्वती । आपः कर्माख्यायां ह्रस्वो नुट् च वत्यसुन् नुडागमश्च ।
 तदस्यास्तीति मतुप् । मादुपधाया इति मतुपो वत् । तसौ मत्वर्थ इति भवेन
 पदत्वाभावादुत्वाद्यभावः । अस्मे । सुपां सुलुगिति पञ्चाः शे आदेशः । कृतं ।
 करोतेर्लोऽटि वतुलं छंदसीति विकरणस्य लुक् । अद्यूत्ये । द्युत दीप्ती । चट्ट-
 लोर्ण्यदिति भावे ण्यत् । वर्णव्यापत्या ऊकारः । द्यूत्यं प्रकाशनमस्मिन्नास्तीति
 बहुव्रीहौ व्यत्ययेनांतस्वरितत्वं । निह्ये । निसमुपविभ्यो ह्र इत्यात्मनेपदं । वृधे ।
 वृधु वृद्धौ । संपदादिलक्षणो भावे क्तिप् । सावेकाच इति विभक्तैरुदात्तत्वं ॥

पंचविंशीमृचमाह ॥

द्युभिर्ऋक्भिः परि पातमस्मानरिष्टेभिरश्विना सौभगेभिः ।

तन्नो मित्रो वरुणो मामहंतामर्दितिः सिंधुः पृथिवी उत द्यौः ॥ २५ ॥

द्युऽभिः । अ०ऋक्भिः । परि । पातं । अ०स्मान् । अ०रिष्टेभिः । अ०श्विना । सौभगेभिः ।

तत् । नः । मित्रः । वरुणः । म०महंतां । अ०र्दितिः । सिंधुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥ २५ ॥

हे अश्विनौ द्युभिर्दिवसैर०ऋक्भी रात्रिभिश्चास्मान् स्तोतृन्परिपातं । परितो रक्षतं । सर्वदास्मान् रक्षतमित्यर्थः । तथारिष्टेभिरहिंसितैः सौभगेभिः सुभगत्वैः सुभगत्वापादकैर्धनैरस्मान् रक्षतं । यदस्माभिः प्रार्थितं नोऽस्मदीयं तन्मित्रादयः षट् देवताः मामहंतां । पूजयन्तु । उतशब्दः समुच्चये ॥ द्युभिः । दिव उदित्युत्वं । दिवो ऋलिति सावेकाच इति प्राप्तस्य विभक्त्युदात्तत्वस्य प्रतिषेधः । अरिष्टेभिः । रिष हिंसायां । निष्टेति क्तः । नज्जमासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । बहुलं छंदसीति भिन्न ऐसभावः । अश्विना । सुषां सुलुगिति विभक्तेराकारः । आमंचितस्य चेति सर्वानुदात्तत्वं । सौभगेभिः । शोभनो भगः श्रीयस्यासौ सुभगः । तस्य भावः सौभगं । सुभगान्मंत्र इत्युद्गातादिषु पाठादज्प्रत्ययः । हज्जगसिंध्वंते पूर्वपदस्य चेत्युभयपदवृद्धिर्न भवति तस्य सर्वे विधयश्छंदसि विकल्प्यन्त इति विकल्पितत्वात् । पूर्ववदसभावः । जित्यादिर्नित्यमित्याद्युदात्तत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य सप्तमे सप्तविंशो वर्गः ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थोऽथतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुद्धभूपालसायण्यधुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये प्रथमाष्टके सप्तमोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे तमहं वेदे विद्यातीर्थमहेश्वरं ॥

इत्थं सप्तममध्यायं व्याख्यायाष्टमोऽध्यायो व्याख्यातुमारभ्यते । प्रथमे मंडले षोडशेऽनुवाके सप्त सूक्तानि गतानि । इदमिति विंशत्युचमष्टमं सूक्तं । अत्रानुक्रम्यते । इदं विंशतिरूपस्यं द्वितीयोऽर्द्धचो रात्रेश्वेति । ऋषिश्चान्यस्मादिति परिभाषयानुवृत्तेरांगिरसः कुत्स ऋषिः । अनादेशपरिभाषया चिष्टुप् छंदः । उषा देवता द्वितीयस्यार्द्धचस्य रात्रिरपि ॥ प्रातरनुवाक उपस्ये ऋतौ चैष्टुभे छंदस्तेतमूक्तं । सूचितं च । इदं थ्रेष्टं पृथूरप इति सूक्ते । आ० ४. १४. इति ॥ आश्विनशस्त्रे चेदं सूक्तं प्रातरनुवाकातिदेशात् ॥

तत्र प्रथमामृचमाह ॥

इदं थ्रेष्टं ज्योतिषां ज्योतिरागाच्चिचः प्रकेतो अजनिष्ट विभ्वा ।

यथा प्रसूता सवितुः सवार्य एव रात्र्युपसे योनिमरैक् ॥ १ ॥

इदं थ्रेष्टं ज्योतिषां ज्योतिः । आ । अगात् । चिचः । प्रकेतः । अजनिष्ट । विभ्वा ।

यथा । प्रसूता । सवितुः । सवार्य । एव । रात्री । उपसे । योनि । मरैक् ॥ १ ॥

ज्योतिषां यहनक्षत्रादीनां द्योतमानानां मध्य इदमुषआख्यं ज्योतिः थ्रेष्टं । प्रशस्यतमं । अस्य कोऽतिशय इति चेत् उच्यते । नक्षत्रादिकं ज्योतिः स्वात्मानमेव प्रकाशयति नान्यत् । चंद्रस्तु यद्यप्यन्यत्रकाशयति तथापि न विस्पष्टप्रकाशः । औपसं तु ज्योतिर्युगपदेव सर्वस्य जगतोऽंधकारनिराकरणेन विशेषेण प्रकाशकं । अतः प्रशस्यतममित्यर्थः । तादृशं ज्योतिरागात् । पूर्वस्यां दिश्यागमत् । आगते च तस्मिन् चिचध्यायनीयः प्रकेतोऽंधकारावृतस्य सर्वस्य पदार्थस्य प्रज्ञापकस्तदीयो रश्मिर्विभ्वा विभुर्धाम्नः सन्नजनिष्ट । प्रादुरभूत् । किंच । यथा रात्री रात्रिः स्वयं सवितुः सूर्यसकाशात्प्रसूता । उत्पन्ना । सूर्यो ह्यस्तं गच्छन् रात्रिं जनयति । तस्मिन्ननस्तमिते रात्रेरुत्पत्त्यभावात् । एवमेव रात्रिरप्युपसे सवायोपस उत्पत्तये तदर्थं योनिं स्थानं स्वकीयापरभागलक्षणमरैक् । आर-

चित्तवती । कल्पितवतीत्यर्थः । यद्वा प्रसूता राचिसकाशादुत्पन्नोपाः सवितुः
सूर्यस्य सवाय प्रसवाय जन्मने यथा भवति । एवं राचिरप्युपस उपसो यज्जन्म
तदर्थं योनिं स्वापरभागलक्षणं स्थानं कृतवती ॥ अत्र निरुक्तं । इदं श्रेष्ठं ज्यो-
तिषां ज्योतिरागमत् चिचं प्रकेतनं प्रज्ञाततममजनिष्ट विभूततमं यथा प्रसूता
सवितुः प्रसवाय राचिरादित्यस्यैवं रात्र्युपसे योनिमरिचर्त्तस्थानं । नि० २. १९ ।
इति ॥ श्रेष्ठं । प्रशस्यशब्दादातिशायनिक इष्टम् । प्रशस्यस्य अ इति आदेशः ।
प्रकृत्यैकाच् । पा० ६. ४. १६३. इति प्रकृतिभावाट्टिलोपाभावः । अगात् । एतेर्लु-
ङीणो गा लुङीति गादेशः । गातिस्थिति सिचो लुक् । प्रकेतः । कित ज्ञाने ।
अंतर्भावितरण्यार्थात्कर्मणि घञ् । याथादिनोत्तरपदांतोदात्तत्वं । अजनिष्ट । जनी
प्रादुर्भावे । लुङि सिच इडागमः । विभ्वा । विप्रसंभ्यो दुसंज्ञायामिति भावे
दुप्रत्ययः । सुपां सुलुगित्यादिना सोराकारादेशः । ओः सुपीति यणदेशस्य न
भूसुधियोरिति प्रतिषेधे प्राप्ते छंदस्युभययेति यणदेशः । व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं ।
यद्वा विपूर्वाद्भवतेरौणादिको दुन्प्रत्ययः । निच्चादाद्युदात्तत्वं । प्रसूता । धूङ् प्रा-
णिप्रसवे । कर्मणि निष्ठा । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । सवाय ।
छंदसि जवसवी वक्तव्याविति निपातनादच् । चित्त्वादंतोदात्तत्वं । अणोऽप्रगृ-
ह्यस्यानुनासिक इति संहितायामकारः सानुनासिकः । एवा । निपातस्य चेति
संहितायां दीर्घः । रात्री । रात्रेश्चाजसाविति ङीप् । यस्येति चेतीकारलोपः ।
अरैक् । रिचिर् विरेचने । लङि बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक् । लघूपधगुणे
हल्ङ्वाभ्य इति तिलोपः । वर्णव्यापत्त्या व्यत्ययेन एकारस्य ऐकारः ॥

द्वितीयामुच्यमाह ॥

रुशङ्गत्सा रुशती श्वेत्यागादारैर्गु कृष्णा सदर्नान्यस्याः ।

समानवंधू अमृते अनूची द्यावा वर्णं चरत आमिनानि ॥ २ ॥

रुशत्ऽवत्सा । रुशती । श्वेत्या । आ । अगात् । अरैक् । जं इति । कृष्णा । सदर्नानि । अस्याः ।

समानवंधू इति समानऽवंधू । अमृते इति । अनूची इति । द्यावा । वर्णं । चरतः ।

आमिनानि इत्याऽमिनानि ॥ २ ॥

श्वेत्येत्युपसो नामधेयं । रुशती दीप्ता श्वेत्या श्वेतवर्णोपा रुशङ्गत्सा रुशदीप्ताः
सूर्यो वत्सो यस्याः सा तथोक्ता । यथा मातुः समीपे वत्सः संचरति । एवमुपसः

समीपे सूर्यस्य नित्यमवस्थानात्तद्वत्त्वं । अथवा यथा वासो मातुः स्तन्यं रसं
 पिवन्हरति । एवमुपसोऽवश्यायाख्यं रसं पिवन्वत्स इत्युच्यते । तादृशी सत्या-
 गात् । आगतवती । आगताया अस्या उपसः कृष्णा कृष्णवर्णा रात्रिः सदनानि
 स्थानानि स्वकीयांत्यार्द्धयामलक्षणान्यरैक् । आरेचितवती । कल्पितवती दत्त-
 वतीत्यर्थः । उ इत्येतत्प्रादपूरणं । अपि च । एते रात्र्युपसौ समानबंधू समाने-
 नैकेन सूर्याख्येन बंधुना सख्या युक्ते । यद्वा । सूर्येण सह संबद्धे । यथोपा
 उदेयता सूर्येण संबद्धा एवं रात्रिरप्यस्तंयता सूर्येण संबद्धा । अमृते । मरण-
 रहिते कालात्मकतया नित्यत्वात् । अनूची । अन्वंचंत्यौ । प्रथमं रात्रिः पश्चादुपा
 इत्यनेन क्रमेण गच्छंत्यौ । यद्वा सूर्यगत्यनुसारेण गच्छंत्यौ । एवंभूते वर्णं सर्वेषां
 प्राणिनां रूपमामिनाने । जरयंत्यौ । यद्वा स्वकीयं रूपं हिंसंत्यौ । उपसा नैशं
 तमो निवर्त्यते प्रकाशात्मकमुपसो रूपं रात्र्या । एवंविधे सत्यौ द्यावा द्योतमाने
 चरतः । प्रतिदिवसमावर्तते । यद्वा द्यावा नभसांतरिक्षमार्गेण चरतः । प्रति-
 दिवसं गच्छतः । अच निरुक्तं । रुशद्वाता सूर्यवाता रुशदिति वर्णनाम रोच-
 तेर्जलतिकर्मणः । सूर्यमस्या वत्समाह साहचर्याद्रसहरणाद्वा । हशती श्वेत्यागात् ।
 श्वेत्या श्वेततैररिचत्कृष्णा सदनान्यस्याः कृष्णवर्णा रात्रिः कृष्णं कृष्यतेर्निकृष्टो
 वर्णः । अयिने संस्तौति समानबंधू समानबंधने अमृते अमरणधर्माणावनूची
 अनुच्यावितरेतरमभिप्रेत्य द्यावा वर्णं चरतस्ते एव द्यावौ द्योतनादपि वा द्यावा
 चरतस्तया सह चरत इति स्यादामिनाने आमिन्वाने अन्योन्यस्याध्यात्मं कुर्वाणे
 । नि० २. २०. । इति ॥ श्वेत्या । श्वित्ता वर्णं । अस्माक्यंतादयो यदिति भावे
 यत् । णिलोपः । अर्शआदित्वात्मत्वर्थीयोऽच् । अमृते । मृतं मरणमनयोर्ना-
 स्तीति बहुव्रीहौ नञो जरमरमिचमृता इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । अनूची । अनु-
 पूर्वादंचतेर्जृत्विगित्यादिना किन् । अनिदितामिति नलोपः । अंचतेधोपसं-
 ख्यानमिति ङीप् । अच इत्यकारलोपे चाविति दीर्घः । अनुदात्तस्य च यचो-
 दात्तलोप इति ङीप् उदात्तत्वं । सुपां सुलुगिति विभक्तेर्लुक् । आमिनाने ।
 मीड् हिंसायां । क्रियादिकः । शानचि मीनातेर्निगम इति ह्रस्वत्वं ॥

तृतीयामृचमाह ॥

समानो अथा स्वसौरनंतस्तमन्यान्वा चरतो देवशिष्टे ।

न मेथेते न तस्थतुः सुमेके नक्तोपासा समनसा विरूपे ॥ ३ ॥

समानः। अर्थाः। स्वस्रोः। अनंतः। तं। अन्याऽन्या। चरतः। देवशिष्टे इति देवशिष्टे।
न। मेथेते इति। न। तस्थतुः। सुमेके इति सुमेके। नक्तोपसा। सऽमनसा। विरूपे
इति विरूपे ॥ ३ ॥

स्वस्रोर्भगिन्यो रात्र्युपसोरथा संचरणसाधनभूतो मार्गः समानः। एक एव।
येनाकाशमार्गेणोपा निर्गच्छति तेनैव रात्रिरपि। स च मार्गोऽनंतः। अवसा-
नरहितः। तं मार्गं देवशिष्टे देवेन द्योतमानेन सूर्येणानुशिष्टे शिक्षिते सत्या-
वन्यान्या एकैका चरतः। क्रमेण गच्छतः। अपि च। सुमेके शोभनमेहने सर्वे-
षामुत्पादकत्वात् शोभनप्रजनने नक्तोपासा रात्रिरुपाश्च विरूपे तमःप्रकाशलक्ष-
णाभ्यां विरुद्धरूपाभ्यां युक्ते अपि समनसा समानमनस्के ऐकमत्यं प्राप्ते सत्यौ
न मेथेते। परस्परं न हिंस्रः। तथा न तस्थतुः। कचिदपि न तिष्ठतः। सर्वदा
लोकानुग्रहार्थं गच्छत इत्यर्थः ॥ अन्यान्या। कर्मव्यतिहारे सर्वनाम्नो द्वे भवत
इति वक्तव्यं समासवच्च बहुलमित्यन्यशब्दस्य द्विर्भावः। तस्य परमाश्रयेडितमि-
त्याश्रयेडितसंज्ञायामनुदात्तं चेत्याश्रयेडितानुदात्तत्वं। देवशिष्टे। शासु अनुशिष्टौ।
अस्मात्कर्मणि निष्ठा। यस्य विभाषेतीदृशप्रतिषेधः। शास इदृहलोः। पा० ६.
४. ३४। इत्युपधाया इत्वं। शासिवसिषसीनां चेति पत्वं। तृतीया कर्मणीति
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। मेथेते। मेथृ मेधृ मेधाहिंसनयोः। भौवादिकः। अनु-
दात्तेत्। सुमेके। मिह सेचने। भावे घञ्। शोभनो मेहो ययोस्ते। व्यत्ययेन
ककारः। उत्तरपदस्य जित्स्वरेणाद्युदात्तत्वं। आद्युदात्तं द्व्यच् छंदसीत्युत्तरपदाद्यु-
दात्तत्वं। नक्तोपासा। सुपां सुलुगिति विभक्तेराकारः। अन्येषामपि दृश्यत इति
संहितायामुपधादीर्थः ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

भास्वती नेत्री सूनृतानामर्चेति चिच्चा वि दुरं न आवः।

प्रार्था जगद्भु नो रायो अख्यदुपा अजीगर्भुवनानि विश्वा ॥ ४ ॥

भास्वती। नेत्री। सूनृतानां। अर्चेति। चिच्चा। वि। दुरः। नः। आवरित्यावः।

प्रऽअर्थं। जगत्। वि। ऊं इति। नः। रायः। अख्यत्। उपाः। अजीगः। भुवनानि।
विश्वा ॥ ४ ॥

भास्वती विशिष्टप्रकाशनयुक्ता। सूनृतेति वाङ्माम। सूनृतानां वाचां नेत्र्युत्पा-

दयित्री । उपसः प्रादुर्भावानंतरं हि पशुपक्षिमृगादयः सर्वे शब्दं कुर्वन्ति । एवं-
भूतोषा अचेति । अस्माभिरज्ञायि । चिचा चायनीया ज्ञाता सा नोऽस्माकं दुरो-
द्धाराणि तमसातिरोहितान्भावः । व्यवृणोत् । यथास्माभिर्दृश्यन्ते तथा तमो-
निवार्यं प्रकाशयतीत्यर्थः । अपि च । जगत्सर्वं भुवनं प्रार्थं प्रकाशं गमयित्वा
नोऽस्माकं रायो धनानि अख्यत् । विशिष्टप्रकाशनयुक्तान्यकरोत् । उ इत्येतत्पा-
दपूरणं । सैषोषा विश्वा भुवनानि सर्वाणि भुवनानि तमसातिरोहितत्वेनाविद्य-
मानकल्पान्यजीगः । उद्धिरति स्वमुखान्निर्गमयति । स्वकीयेन प्रकाशेन तमो-
निःसार्यं पुनरुपन्तानीव करोतीत्यर्थः ॥ नेत्री । णीञ् प्रापणे । तृच् । ऋन्नेभ्यो
ङीप् । उदात्तयणो हल्पूर्वादिति ङीप् उदात्तत्वं । अचेति । चिति संज्ञाने ।
दुरः । द्वारशब्दस्य रयेर्मतौ बहुलमिति बहुलवचनात्संप्रसारणं । आवः । वृज्
वरणे । लुङि मंचे घसेति च्लेर्लुक् । गुणः । हल्ङ्गाभ्य इति तिलोपः । छंदस्यपि
दृश्यत इत्याङगमः । प्रार्थं । ऋ गतौ । णावर्तिहीत्यादिना पुक् । समासेऽनञ्पूर्वं
क्षी ल्यप् । अख्यत् । ख्या प्रकथने । लुङास्यतिवक्तीत्यादिना च्लेरङादेशः ।
अजीगः । गु निगरणे । लङि तिपि बहुलं छंदसीति विकरणस्य शुः । द्विर्वचनो-
रद्वहलादिशेषाः । अर्तिपिपत्योश्च बहुलं छंदसीत्यभ्यासस्येत्वं । छंदस ईकारः ।
यद्वा । अस्मापयन्ताल्लुङि चङि द्विभावसन्वद्भावेत्वदीयाः । छंदसश्चङो लोपः ॥

पंचमीमृचमाह ॥

जिह्वशयं चरितवे मघोर्न्याभोगयं इष्टये राय उ त्वं ।

दधं पश्यंश्च उर्विया विचक्षं उपा अजीगभुर्वनानि विश्वा ॥ ५ ॥

जिह्वऽशये । चरितवे । मघोर्नी । आऽभोगये । इष्टये । राये । ऊं इति । त्वं ।

दधं । पश्यन्तऽभ्यः । उर्विया । विऽचक्षे । उपाः । अजीगः । भुर्वनानि । विश्वा ॥ ५ ॥

मघोर्नीत्युपसो नामधेयं । मघोर्नी धनवत्युषा जिह्वशये जिह्वं वक्त्रं शयानाय
पुरुषाय चरितवे चरितुं शयनादुत्थाय स्वापेक्षितं प्रति गंतुं व्युच्छंती भवति ।
त्वं । अयमेकशब्दपर्यायः सर्वनामशब्दः । यदाह त्व इति विनियहाधीयं सर्वना-
मानुदात्तं । नि० १. ७. । इति । त्वमेकं प्रत्याभोगय आभोग्याय शब्दादिविपर्ययार्थं ।
तथापरं प्रतीष्टये यागार्थं । तथान्यं प्रति राये धनार्थं च व्युच्छंतीति शेषः ।
उशब्दश्चार्थः । अपि च दधमत्वं पश्यद्भोऽंधकारावृतत्वेनपद्भ्यो मनुष्येभ्यो

विचक्षे विशिष्टप्रकाशाय व्युच्छंत्युर्विया उर्वीं विस्तीर्णोपाः सर्वाणि भूतजातानि
तमसातिरोहितान्यजीगः । प्रकाशेनोद्गीर्णानीव करोति ॥ जिह्वशये । शीङ् स्वप्ने ।
जिह्वं शेत इति जिह्वशीः । क्षिप् चेति क्षिप् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । एरनेकाच
इति यण् । उदात्तस्वरितयोर्यण् इति विभक्तेः स्वरितत्वं । आभोगये । आभोग-
शब्दाच्चतुर्थ्येकवचने यकारोपजनः । यडा । आङ्पूर्वाद्भुजर्वहुलवचनादौणादिकः
क्षिप्रत्ययः कुत्वं च । उर्विया । इयाडियाजीकाराणामुपसंख्यानमित्युर्वीशब्दा-
दुत्तरस्य सोर्डियाजादेशः । विचक्षे । चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि । विपूर्वादस्मात्सं-
पदादिलक्षणो भावे क्षिप् ॥

॥ इति प्रथमस्याष्टमे प्रथमो वर्गः ॥

षष्ठीमुचमाह ॥

क्ष्वायं त्वं श्रवसे त्वं महीया इष्टये त्वमर्थमिव त्वमित्यै ।

विसदृशा जीविताभिप्रचक्ष उपा अजीगर्भुवनानि विश्वा ॥ ६ ॥

क्ष्वायं । त्वं । श्रवसे । त्वं । महीये । इष्टये । त्वं । अर्थं ऽइव । त्वं । इत्यै ।

विऽसदृशा । जीविता । अभिऽप्रचक्षे । उपाः । अजीगः । भुवनानि । विश्वा ॥ ६ ॥

क्ष्वाय । धननामैतत् । धनार्थं त्वमेकं प्रत्युपा व्युच्छंतीति शेषः । तथा श्रव-
सेऽन्नार्थं त्वमेकं प्रति महीये महत्यै इष्टयेऽग्निष्टोमादिमहायज्ञार्थं त्वमेकं प्रति
व्युच्छंती । तथार्थमिवापेक्षितमर्थं प्रतीत्यै गमनार्थं त्वमेकं प्रति व्युच्छंती । अपि
च विसदृशा विलक्षणानि नानारूपाणि जीवितानि जीवनोपायभूतानि कृषि-
वाणिज्यादीन्यभिप्रचक्ष आभिमुख्येन प्रकाशयितुं व्युच्छंत्युपाः सर्वाणि भूतजा-
तानि तमसा निगीर्णान्यजीगः । प्रकाशेनोद्गीर्णानीवाकरोत् ॥ त्वं । त्वंसमसि-
मंनेमेत्यानुष्ठानि । फि० ४. १०. । इति सर्वानुदात्तत्वं । महीये । मह्यै । महैरिन्
सर्वधातुभ्य इतीन्प्रत्ययः । कृदिकारादक्तिन इति डीष् । उदात्तयण इति विभक्ते-
रुदात्तत्वं । छांदस ईकारोपजनः । यडा महीशब्दादुत्तरस्य चतुर्थ्येकवचनस्य याडाप्
इति व्यत्ययेन याडागमः । छांदसमंतोदात्तत्वं । विसदृशा । त्यदादिषु दृशोऽना-
लोचने कञ्चेत्यत्र समानान्ययोश्चेति वचनादृशेः कञ् । समानस्य छंदसीति
सभावः । विगतसादृश्यानि विसदृशानि । शेषं छंदसि बहुलमिति शैलौपः ।

बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । अभिप्रचक्षे । चक्षेस्तुमर्थे सेसेनिति । सेन्प्रत्ययः ।
स्तोः संयोगाद्योरिति कलोपः । कत्वपत्वे ॥

सप्रमीमृचमाह ॥

एषा दिवो दुहिता प्रत्यदर्शि व्युच्छंती युवतिः शुक्रवासाः ।

विश्वस्येशाना पार्थिवस्य वस्व उषो अद्येह सुभगे व्युच्छ ॥ ७ ॥

एषा । दिवः । दुहिता । प्रति । अदर्शि । विऽउच्छंती । युवतिः । शुक्रवासाः ।

विश्वस्य । ईशाना । पार्थिवस्य । वस्वः । उषः । अद्य । इह । सुभगे । वि । उच्छ ॥ ७ ॥

दिवो दुहिता व्योवो दुहितृस्थानीया । तस्य हि पूर्वार्द्ध उपा उत्पद्यते । सैषा
व्युच्छंती तमो वर्जयंती प्रत्यदर्शि । सर्वैः प्राणिभिर्दृष्टाभूत् । कीदृशी सा । युवतिः ।
यावयित्री फलानां पुरुषैः प्रापयित्री । नित्ययौवनीपेता वा । शुक्रवासाः ।
श्वेतवसना निर्मलदीप्तिर्वा । तथा विश्वस्य सर्वस्य पार्थिवस्य पृथिव्याः संबंधिनो
वस्वो धनस्येशाना । ईश्वरी । हे सुभगे शोभनधन उषः । तादृशी तमद्या-
स्मिन्काल इहास्मिन्देवयजनदेशे व्युच्छ । तमांसि विवासय । वर्जयेत्यर्थः ॥ दिवः ।
उडिदमिति विभक्तेरुदात्तत्वं । व्युच्छंती । उच्छी विवासे । विवासो वर्जनं ।
तौदादिकः । युवतिः । यूनस्तिः । पा० ४. १. ७७ । शुक्रवासाः । वस आच्छादने ।
वस्ते सर्वमाच्छादयतीति प्रकाशो वासः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । ईशाना ।
ईश ऐश्वर्यं । अदादित्वाच्छपो लुक् । अनुदात्तेच्चाज्ञसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातु-
स्वरः । पार्थिवस्य । पृथिव्या जाजाविति प्राग्दीप्यतीयोऽज्प्रत्ययः । वस्वः ।
लिंगव्यत्ययः । घेडिंतीति गुणस्य जसादिषु छंदसि वावचनमिति विकल्पि-
तत्वादभावे यणदेशः ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

परायतीनामन्वेति पार्थ आयतीनां प्रथमा शश्वतीनां ।

व्युच्छंती जीवमुदीरयंत्युपा मृतं कं च न बोधयंती ॥ ८ ॥

पराऽयतीनां । अनु । एति । पार्थः । आऽयतीनां । प्रथमा । शश्वतीनां ।

विऽउच्छंती । जीवं । उत्तऽईरयंती । उपाः । मृतं । कं । च न । बोधयंती ॥ ८ ॥

परायतीनां परागच्छंतीनामतीतानामुपसां संबंधि पाथोऽन्तरिक्षैकदेशलक्षणं

स्थानं । पाथोऽंतरिक्षं पथा व्याख्यातं । नि० ६. ७. इति यास्कः । अद्यतंयुषा
 अन्वेति । अनुगच्छति । अतीता उपसो यथा व्युष्टा एवमेवैषापि व्युच्छतीत्यर्थः ।
 तथायतीनामागच्छतीनां शश्वतीनां बह्वीनामुपसां प्रयमाद्या भवति । एषा
 यथा वर्तत एवमेवागामिन्योऽप्युपस इत्यर्थः । तादृशी व्युच्छंती तमो वर्जयंती
 जीवं प्राणिनां जीवात्मानमुदीरयंती शयनादूर्ध्वं प्रेरयंत्युपा मृतं स्वापसमये
 प्रलीनेन्द्रियत्वान्मृतमिव संतं कंचन कमपि पुरुषं बोधयंती पुनरिन्द्रियप्रवेशेन
 चेतनं कुर्वती प्रवर्तत इति शेषः ॥ परायतीनां । इण् गतौ । लटः शतृ । इणो
 यण् । उगितश्चेति डीप् । आगच्छंदसि बहुलमिति नाम उदात्तत्वं ॥

नवमीमृचमाह ॥

उषो यद्भिं समिधे चकर्थे वि यदावश्चक्षसा मूर्यस्य ।

यन्मानुषान्यस्यमाणान् अजीगस्तेदेवेषु चकृषे भद्रमभ्रः ॥ ९ ॥

उषः । यत् । अभिं । संऽद्धे । चकर्थे । वि । यत् । आवः । चक्षसा । मूर्यस्य ।

यत् । मानुषान् । यस्यमाणान् । अजीगिति । तत् । देवेषु । चकृषे । भद्रं । अभ्रः ॥ ९ ॥

हे उपस्त्वमभिं गार्हपत्यादिरूपं समिधे समिधनाय प्रज्वलनार्थं यक्षकथं
 कृतवती । उषःकाले ह्यग्नये होमार्थमुपसमिधंते । अपि च तमसातिरोहितं
 जगत्सूर्यस्य चक्षसा प्रकाशेन यद्यावः । अचृणोः । तमसा विशिष्टमकरोः ।
 तथा मानुषान्मनोः पुत्रान्मनुष्यान्यस्यमाणान्यागं करिष्यतस्त्वं यदजीगः । पूर्वं
 तमसा यस्ताग्रकाशेनोप्रीर्णानिवाकरोः । हे उषो देवेषु मध्ये त्वमेव भद्रं भजनीयं
 तदेतन्निविधमभ्रः कर्म चकृषे । कृतवती ॥ आवः । वृज् वरणे । लुङि मंचे
 घसेति च्लेर्लुक् । गुणे हल्ङ्गावभ्य इति सिलोपः । इंदस्यपि दृश्यत इत्याडागमः ।
 मानुषान् । मनोजातावज्यतौ पुक् चेत्यञ् षुगागमश्च ॥

दशमीमृचमाह ॥

कियात्या यत्तमया भवांति या ब्रूषुर्याश्च नूनं व्युच्छान् ।

अनु पूर्वाः कृपते वावशाना प्रदीध्याना जोषमन्याभिरिति ॥ १० ॥

कियति । आ । यत् । तमया । भवांति । याः । विऽजुषुः । याः । च । नूनं । विऽउच्छान् ।

अनु । पूर्वाः । कृपते । वावशाना । प्रदीध्याना । जोष । अन्याभिः । एति ॥ १० ॥

समयेत्यव्ययं समीपवचनं । उपाः समया भवाति समीपस्था भवतीति
 यदेतत् तत्कियति काले प्रवृत्तं परिसमाप्तं वेत्याकारः प्रधार्थः । तदुक्तं भवति ।
 उषा येन कालेन संयुक्ता स कालः कियान् । तस्य कालस्य किं परिमाण-
 मिति । अनेनोपसोऽनंतत्वमुक्तं । तदेव स्पष्टीकरोति । पुरा या उपसो व्युपुः ।
 व्युष्टाः संजाताः । नूनमवश्यमिति परं याश्चोपसो व्युच्छान् । व्युच्छंति व्युष्टा
 भविष्यंति । तत्र पूर्वा व्युष्टा अतीता उपसो वावशाना कामयमानेदानीं वर्त-
 मानोषा अनुकृपते । अनुकल्पते । समर्था भवति । अतीता उपसो यथा प्रका-
 शमकुर्वन् तद्वेदेषापि प्रकाशं करोतीत्यर्थः । तथा प्रदीध्याना प्रकर्षेण दीप्यमा-
 नोषा अन्याभिरागामिनीभिर्बुधोभिर्जोषं सहेति । संगच्छते । आगामिन्योऽप्ये-
 तदीयं प्रकाशमनुकुर्वतीत्यर्थः ॥ कियति । किं परिमाणमस्य । किमिदंभ्यो वो
 यः । पा० ५. २. ४०. इति घत्वविधानसामर्थ्यात्किमश्चादपि परिमाणार्थं वतुव-
 कारस्य घत्वं । इदंकिमोरीशकीति किमः की आदेशः । घस्येयादेशे यस्येति
 लोपः । प्रत्ययाद्युदात्तत्वं । छांदसः साहितिको दीर्घः । भवाति । लेट्छाडागमः ।
 व्युपुः । विपूर्वो वसतिव्युच्छने वर्तते । लिट्छुसि कित्ते यजादित्वात्संप्रसारणं
 द्विवचनादि । व्युच्छान् । उच्छी विवासे । विवासो वर्जनं । लेट्छाडागमः ।
 संयोगांतस्य लोपः । कृपते । कृपू सामर्थ्ये । व्यत्ययेन शः । वावशाना । वश
 कांती । अस्माद्यद्भुलुगंतात्ताच्छीलिकथानश् । प्रदीध्याना । दीधीश् दीप्तिदेव-
 नयोः । लटः शानच् । अदादित्वाच्छपो लुक् । जक्षित्यादयः पट् इत्यभ्यस्तसं-
 ज्ञायामभ्यस्तानामादिरित्वाद्युदात्तत्वं । गतिसमासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्याष्टमे द्वितीयो वर्गः ॥

एकादशीमृचमाह ॥

इत्युष्टे ये पूर्वतरामपश्यन्व्युच्छंतीमुपसं मर्त्यासः ।

अस्माभिर्बु नु प्रतिचक्ष्याभूदो ते यति ये अपरीषु पश्यान् ॥ ११ ॥

इयुः । ते । ये । पूर्वतरां । अपश्यन् । विऽउच्छंतीं । उपसं । मर्त्यासः ।

अस्माभिः । ऊं इति । नु । प्रतिऽचक्ष्या । अभूत् । ओ इति । ते । यति । ये ।

अपरीषु । पश्यान् ॥ ११ ॥

ये मर्त्यासो मरणधर्माणो मनुष्या व्युच्छंती विवासयंती पूर्वतरामतिशयेन

पूर्वा विप्रकृष्टामपश्यन् । दृष्टवन्तः । ते मनुष्या ईयुः । गताः । तथास्माभिरपि
 नु इदानीं प्रतिचक्ष्या प्रकर्षेण द्रष्टव्याभूत् । जाता । तथापरीषु भाविनीषु रात्रिषु
 ये मनुष्या एतामुपसं पश्यान् पश्यन्ति ते । आ उ इति निपातद्वयसमुदायः ।
 तत्र उ इत्येतदवधारणे । एव यन्ति । आगच्छन्त्येव । कालत्रयेऽप्येषा व्याप्य वर्तन्ते
 इत्यर्थः ॥ ईयुः । इण् गतौ । लिट्युसीणो यणिति यणदेशः । द्विवचनेऽचीति
 तस्य स्थानिवद्भावाद्भिर्भावे दीर्घ इणः कित्यभ्यासदीर्घत्वं । ते । युष्मत्तत्त-
 द्युःष्वन्तःपादमिति सकारस्य पत्वं घुत्वं च । मर्त्यासः । आज्ञसेरसुक् ॥

द्वादशीमृचमाह ॥

यावयद्दे॒षा ऋ॒त॒पा ऋ॒ते॒जाः सु॒न्ना॒वरीं॑ सू॒नृतां॑ ई॒रय॑न्ती ।

सु॒मंग॒लीर्वि॒भ्रती॑ दे॒ववी॑ति॒मिहा॒द्योपः॑ श्रेष्ठ॑त॒मा व्यु॑च्छ ॥ १२ ॥

यव॑यत्॒ऽद्वेषाः॑ । ऋ॒त॒ऽपाः । ऋ॒ते॒ऽजाः । सु॒न्ना॒ऽवरीं॑ । सू॒नृतां॑ । ई॒रय॑न्ती ।

सु॒ऽमंग॒लीः । वि॒भ्रती॑ । दे॒वऽवी॑तिं । इ॒ह । अ॒द्य । उ॒पः । श्रेष्ठ॑त॒मा । वि॒ । उ॒च्छ ॥ १२ ॥

यावयद्दे॒षाः । यावयन्ति अस्मत्तः पृथक्कृतानि द्वेषांसि द्वेषूणि राक्षसादीनि
 यया सा तथोक्ता । न ह्युपसि जातायां राक्षसादयोऽवतिष्ठन्ते यतस्ते निशा-
 चराः । ऋतपा ऋतस्य सत्यस्य यज्ञस्य वा पालयित्री । ऋतेजा यज्ञार्थं प्रादुर्भूता ।
 सत्यामुपस्यहनि यागादीनि अनुष्ठीयन्ते । अतो यज्ञार्थं जातेत्युच्यते । सुन्नावरी ।
 सुन्नमिति सुखनाम । तद्वती । सूनृताः । वाङ्ममैतत् । पशुपक्षिमृगादीनां वचां-
 सीरयन्ती प्रेरयन्त्युत्पादयन्ती सुमंगलीः सौमंगल्योपेता । पत्या कदाचिदपि न
 वियुक्त्यर्थः । देववीतिं देवैः कामयमानं यज्ञं विभ्रती धारयन्ती हे उपः श्रेष्ठत-
 मोक्तेन प्रकारेणातिप्रशस्ता त्वमिहास्मिन्देवयजनदेशेऽद्यास्मिन्यागसमये व्युच्छ ।
 विवासय ॥ यावयद्दे॒षाः । यु मिश्रणामिश्रणयोः । अस्माद्यन्ताल्लटः शतृ । तस्य
 छंदस्युभयथेत्यार्द्धधातुकत्वादुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वाभावात्प्रत्ययस्वर एव
 शिष्यते । पुनर्वहुव्रीहौ स एव स्वरः । छांदसः पदकालीनो ह्रस्वः । ऋतपाः ।
 ऋतं पाति रक्षतीत्यृतपाः । पा रक्षणे । विच् । ऋतेजाः । ऋते निमित्तभूते
 जायत इत्यृतेजाः । जनी प्रादुर्भावे । जनसनखनक्रमगमो विट् । विट् नोरनुना-
 सिकस्यादित्यात्वं । तत्पुरुषे कृति बहुलमित्यलुक् । सुन्नावरी । छंदसीवनिपाविति
 मत्वर्थीयो वनिप् । वनो र चेति ङीप् नकारस्य रेफादेशश्च । अन्येषामपि

दृश्यत इति दीर्घः । व्यत्ययेन प्रत्ययाद्युदात्तत्वं । सुसंगलीः । सुसंगलात्संज्ञाया-
मिति गौरादिषु पाठात् ङीप् । सर्वे विधयश्छंदसि विकल्प्यन्त इति हल्ङ्गाव्य
इति सुलोपस्य विकल्पितत्वाद्भावे रुत्वविसर्गौ । देववीतिं । वी गतिप्रजनन-
कांत्यसनखादनेषु । देववीयते कामयत इति देववीतिर्यज्ञः । कर्मणि क्तिन् ।
दासीभारादितात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ।

चतुर्दशीमृचमाह ॥

शश्वत्पुरोपा व्युवास देव्यथो अद्येदं व्यावो मघोनी ।

अथो व्युच्छादुत्तरां अनु धूनजरामृतां चरति स्वधाभिः ॥ १३ ॥

शश्वत् पुरा उपाः । वि । उवास । देवी । अथो इति । अद्या इदं वि । आवः । मघोनी ।

अथो इति । वि । उच्छात् । उत्तरान् । अनु । धून् । अजरा । अमृता । चरति ।

स्वधाभिः ॥ १३ ॥

देवी देवतशीलोपाः पुरा पूर्वसिन्काले शश्वत् नित्यं संततं व्युवास ।
व्यौच्छत् । अथो अनंतरमद्यासिन्काले मघोनी धनवत्युपास्तमसातिरोहितमिदं
सर्वं जगद्भावः । विवासितं प्रकाशनेन तमसा वियुक्तमकरोत् । अथो अनंतर-
मुत्तरानूर्द्धतराभाविनो धून् दिवसाननुलक्ष्यागामिष्वपि दिवसेषु व्युच्छात् ।
व्युच्छति विवासयति । अतः कालत्रयथापिनी सोपा अजरा जरारहिता सर्व-
दैकहृपामृता मरणरहिता च सती स्वधाभिरात्मीयैस्तेजोभिः सह चरति । वर्तते ॥
उवास । वस निवासे । लिङ्गभ्यासस्योभयेपरमित्यभ्यासस्य संप्रसारणं । आवः ।
तस्मादेव धातोर्लङि बहुलं छंदसीति । विकरणस्य लुक् । हल्ङ्गाव्य इति ति-
लोपः । छंदस्यपि दृश्यत इत्याडागमः । उच्छात् । लेङ्गाडागमः । उत्तरान् ।
दीर्घादटि समानपाद इति नकारस्य रुत्वं । आतोऽटि नित्यमिति सानुनासिक
आकारः । अनु । अनुर्लक्षण इत्यनीः कर्मप्रवचनीयत्वं । अजरा अमृता । तत्र
बहुव्रीहौ नजो जरमरमिचमृता इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं ॥

चतुर्दशीमृचमाह ॥

व्यभिचिद्वि आतांस्वद्यौदमं कृष्णं निर्णिजं देव्यावः ।

प्रबोधयत्यस्येभिरश्वैरोपा यांति सुयुजां रथेन ॥ १४ ॥

वि। अंजिभिः। दिवः। आतासु। अद्यौत्। अप। कृष्णं। निः। निः। देवी। आवत्स्वावः।
प्रवोधयंती। अरुणेभिः। अश्वैः। आ। उपाः। याति। सुयुजा। रथेन ॥ १४ ॥

दिवो नभसः संबंधिनीष्वातासु। दिङ्ममैतत्। आततासु विस्तीर्णासु दिक्षूपा
अंजिभिर्व्यजकैः प्रकाशकैस्तेजोभिर्व्यद्यौत्। विद्योतते प्रकाशते। सैषा देवी देव-
नशीला कृष्णं निर्णिजं। निर्णिगिति रूपनाम। रात्रिकृतं कृष्णं रूपमपावः।
अपावृणोत्। प्रकाशेन तिरस्कृतवती। अपि च। अरुणेभिररुणैर्लोहितवर्णैर-
श्वैर्व्यापनशीलैः स्वकीयैः किरणैस्सुरगैर्वा सुयुजा सम्यक् युक्तेन रथेनोपा आ-
याति। आगच्छति। किं कुर्वती। प्रवोधयंती। सुमान्प्राणिनः प्रवृद्धान्कुर्वती ॥
अद्यौत्। द्युत दीप्तौ। लुङ्। द्युद्भ्यो लुङीति परस्मैपदं। व्यत्ययेन च्छेर्लुक्। गुणे
प्राप्ते वृद्धिश्छांदसी। यद्वा द्यु अभिगमने। आदादिकः। उतो वृद्धिर्लुकि हलि
। पा० १. ३. ८९.। इति वृद्धिः ॥

देवानां हविःष्वावहंतीत्येपोपसो याज्या। सूचितं च। आ द्यां तनोपि
रश्मिभिरावहंती पोष्या वार्याणि न ता अर्वा रेणुक काटो अश्नुते। आ० ६. १४.।
इति ॥ तामेतां पंचदशीमुचमाह ॥

आवहंती पोष्या वार्याणि चिचं केतुं कृणुते चेकिताना।

इयुपीणामुपमा शश्वतीनां विभातीनां प्रथमोपा व्यश्नेत् ॥ १५ ॥

आवहंती। पोष्या। वार्याणि। चिचं। केतुं। कृणुते। चेकिताना।

इयुपीणां। उपमा। शश्वतीनां। विभातीनां। प्रथमा। उपाः। वि। व्यश्नेत् ॥ १५ ॥

पोष्या यावज्जीवं पोषणसमर्थानि वार्याणि वरणीयानि धनान्यावहंत्यस्म-
भ्यमानयंती चेकिताना सर्वे जनं प्रज्ञापयंत्युपाश्चिचं विचिचमाश्चर्यभूतं चाय-
नीयं वा केतुं प्रज्ञापकं रश्मिं कृत्स्नजगत्प्रकाशनसमर्थं कृणुते। स्वात्मनः प्रका-
शालुस्ते। सपेयुपीणां गमनवतीनां पूर्वनिष्पन्नानां शश्वतीनां बह्वीनामु-
पसामुपमा समीपे निर्मितोपमानभूता वा विभातीनां विशेषेण प्रकाशमाना-
नामागामिनीनामुपसां प्रथमाद्या। एवंभूतोपा व्यश्नेत्। तेजसा प्रवृद्धासीत् ॥
पोष्या। पुष पुष्टौ। पोषणं पोषः। भावे घञ्। तच्च भवानि। भवे छंदसीति
यत्। यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं। श्रेष्ठंदसि बहुलमिति शेलोपः। वार्याणि।
वृद् संभक्ती। ऋहलोर्णत्। ईडवंदवृशंसुदुहां एतत् इत्याद्युदात्तत्वं। चेकिताना।

कित ज्ञाने । अस्माद्यङन्ताल्लटः शानच् । छंदस्युभययेति तस्यार्द्धधातुकत्वादतो-
लोपयलोपौ । अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं । ईयुपीणां । इण् गतौ । लिटः
कसुः । द्विर्भावादि । उगितश्चेति डीप् । वसोः संप्रसारणं । इणो यणिति यणा-
देशः । दीर्घ इणः कित्तीत्यभ्यासस्य दीर्घत्वं । शसिवसिघसीनां चेति पत्वं ।
डीप्सुपौ पिच्चादनुदात्तौ । विभातीनां । भा दीप्तौ । अस्माच्चञन्तान्पूर्ववत् डीप् ।
ङ्माङ्छंदसि बहुलमिति नाम उदात्तत्वं । अश्चेत् । टुञ्चोश्चि गतिवृद्धोः । लङि
बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक् । गुणे कृते व्यत्ययेनैव ॥

॥ इति प्रथमस्याष्टमे तृतीयो वर्गः ॥

षोडशीमृचमाह ॥

उदीर्ध्वं जीवो असुनं आगादप प्रागात्तम आ ज्योतिरिति ।

आरैकपंथां यातवे सूर्यायागन्म यच्च प्रतिरन्त आयुः ॥ १६ ॥

उत् । ईर्ध्वं । जीवः । असुः । नः । आ । अगात् । अप्र । प्रा । अगात् । तमः । आ । ज्योतिः । एति ।
आरैक् । पंथां । यातवे । सूर्याय । अगन्म । यच्च । प्र । ऽतिरन्ते । आयुः ॥ १६ ॥

हे मनुष्या उदीर्ध्वं । शयनं परित्यज्योत्तच्छत । नोऽस्माकमसुः शरीरस्य मेर-
यिता जीवो जीवात्मागात् । आगतवान् । तमोऽपप्रागात् । अपक्रांतं । उपसः
प्रकाशे सति सर्वजनीनव्यापारयोगः । तस्मान्परमात्मरूपतया स च जीवस्तदेव
ज्योतिरिति । आगच्छति । सूर्याय सूर्यस्य पंथां मार्गमारैक् । विविक्तीकरोति ।
यातवे गमनाय । तस्मिन्देशेऽगन्म गच्छामो यच्च यस्मिन्देश आयुः । अन्नना-
मैतन् । अन्नं प्रतिरन्ते । प्रपूर्वस्तिरतिवर्धनार्थः । उदारा दानेन प्रवर्धयन्ति ॥
ईर्ध्वं । ईर गतौ । आदादिकोऽनुदात्तेत् । आरैक् । रिचिर् विरचने । लङि
बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक् । गुणे व्यत्ययेनैव । पंथां । द्वितीयायामपि
पथिमथ्यभुक्षामादिति व्यत्ययेनात्वं । अगन्म । गमेर्लङि बहुलं छंदसीति विक-
रणस्य लुक् । म्वोश्चेति मकारस्य नकारः ॥

सप्तदशीमृचमाह ॥

स्युर्मना वाच उर्द्विरिति ब्रह्मिः स्वर्वानो रेभ उपसो विभातीः ।

अद्या तदुच्छ गुणते मंधोन्यस्मे आयुर्नि दिदीहि प्रजावत् ॥ १७ ॥

स्यूमना । वाचः । उत् । इयति । वहिः । स्तवानः । रेभः । उपसः । विभातीः ।
 अद्य । तत् । उच्छ । गृणते । मघोनि । अस्मे इति । आयुः । नि । दिदीहि ।
 प्रजाऽवत् ॥ ११ ॥

वहिः स्तोत्राणां वोढा रेभः । स्तोतृनामैतत् । स्तोतोपसो विभातीस्रम-
 सोऽपनोदनेन प्रकाशमाना उपोदेवताः स्तवानः स्तुवन् वाचो वेदरूपायाः
 संबंधीनि स्यूमना स्यूमान्यनुस्यूतानि संततान्युक्त्यानुदियति । उन्नमयति । उच्चा-
 रयति । अतो हे मघोनि मघवत्युपः । अद्यास्मिन्समये गृणते स्तुवते तस्मै
 पुरुषाय तदुच्छ । दृष्टिनिरोधकतया प्रसिद्धं नैशं तमो विवासय । वर्जय । असे
 अस्मभ्यं च प्रजावत् प्रजाभिः पुत्रपौत्रादिभिर्युक्तमायुरङ्गं निदिदीहि । नितरां
 प्रकाशय । दीदेतिच्छादसो दीप्तिर्कर्म । प्रयच्छेत्त्वर्थः ॥ स्यूमना । षिवु तंतुसं-
 ताने । अन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति दृश्यहणस्य सर्वापाधिव्यभिचारार्थत्वाकर्मणि
 मनिन् । द्योः श्रूडित्यूट् । आङ्याजयारां चोपसंख्यानमिति विभक्तेराङ्देशः ।
 यद्वा । औणादिको भावे मक् । पामादिलक्षणी मत्वधीयो नः । वंधनयुक्ता-
 नीत्यर्थः । शेच्छंदसि बहुलमिति शेल्लोपः । व्यत्येनाद्युदात्तत्वं । वाचः । सावेकाच
 इति ङस उदात्तत्वं । इयति । ऋ गती । जौहोत्यादिकः । अतिपिपत्योश्चेत्यभ्या-
 सस्येत्वं । स्तवानः । पुञ् स्तुती । शानध्यदादित्वाच्छपो लुक् । तस्य छंदस्सुभय-
 धेत्यार्द्धधातुक्त्वेन छिन्नाभावाद्गुणावादेशौ । व्यत्येनाद्युदात्तत्वं १* विभातीः ।
 शतुरनुमो नद्यजादी इति ङीप् उदात्तत्वं । गृणते । गृ शब्दे । क्रैव्यादिकः ।
 प्वादीनां ह्रस्वः । पूर्वोक्तेन सूत्रेण विभक्तेरुदात्तत्वं । अस्मे । सुपां सुलुगिति
 चतुर्थ्याः शे आदेशः ॥

अष्टादशीमृचमाह ॥

या गोमतीरूपसः सर्ववीरा व्युच्छंति दाशुपे मर्त्याय ।

वायोरिव सूनृतानामुदके ता अश्वदा अश्ववत्सोमसुता ॥ १८ ॥

याः । गोऽमतीः । उपसः । सर्वेऽवीराः । विऽवुच्छंति । दाशुपे । मर्त्याय ।

वायोऽइव । सूनृतानां । उतऽअके । ताः । अश्वऽदाः । अश्ववत् । सोमऽसुता ॥ १८ ॥

दाशुपे हवींषि दत्तवते मर्त्याय मनुष्याय यजमानाय गोमतीर्गोमत्यो बहु-
 भिर्गोभिर्युक्ताः सर्ववीराः सर्वैः शरणसमर्थवीरैः शूरैर्युक्ता या उपसो व्युच्छंति ।

तसो वर्जयन्ति । वायोरिव वायुवच्छीघ्रं प्रवर्तमानानां सूनृताज्ञां स्तुतिरूपाणां
वाचामुदकं समाप्नौ । अथदा अश्वानां दाचीस्ता उपसः सोमसुत्वा सोमानाम-
भिषोता यजमानोऽश्ववत् । व्याप्नोतु ॥ दाशुषे । दाशृ दाने । दाश्वान् साह्वानिति
क्रमुप्रत्ययांतो निपात्यते । चतुर्थ्येकवचने वसोः संप्रसारणमिति संप्रसारणं ।
शसिवसिषसीनां चेति षत्वं । अश्ववत् । अशू व्याप्नौ । व्यत्ययेन परस्मैपदं ।
लेट्ढाङगमः । इतश्च लोप इतीकारलोपः । सोमसुत्वा । घुञ् अभिषवे ।
अन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति कनिप् । ह्रस्वस्य पितीति तुक् ॥

एकोनविंशीमृचमाह ॥

माता देवानामदितेऽनीकं यज्ञस्य केतुर्वृहती वि भाहि ।

प्रशस्तिकृद्ब्रह्मणे नो व्युच्छा नो जने जनय विश्ववारे ॥ १९ ॥

माता । देवानां । अदितेः । अनीकं । यज्ञस्य । केतुः । वृहती । वि । भाहि ।

प्रशस्तिऽकृत् । ब्रह्मणे । नः । वि । उच्छ । आ । नः । जने । जनय । विश्वऽवारे ॥ १९ ॥

हे उपसत्त्वं देवानां माता जननी । उपसि सर्वे देवाः स्तुत्या प्रबोध्यन्ते । अतः
सा तज्जननवतीत्युच्यते । अत एवादितेर्देवानां मातुरनीकं प्रत्यनीकं प्रतिस्पर्धिनी
त्वमित्यर्थः । यद्वा दीव्यन्तीति देवा रश्मयः । तेषां निर्मात्री । अदितेरखंडनी-
याया भूमेरनीकं मुखं । यथेन्द्रियाश्रयत्वान्मुखं । प्रकाशकं । एवमुपा भूमेः प्रका-
शयित्रीत्यर्थः । यज्ञस्य केतुः केतयित्री ज्ञापयित्री वृहती मंहती सती विभाहि ।
प्रकाशस्त्व । अपि च । प्रशस्तिकृत् सन्त्यक् स्तुतिमिति प्रशंसनं कुर्वती नोऽस्म-
दीयाय ब्रह्मणे मंत्ररूपाय स्तोत्राय व्युच्छ । विवासय । तदनंतरं हे विश्ववारे
विश्वैर्वरणीय उषो नोऽस्मान् जने जनपद आजनय । आभिमुख्येन प्रादुर्भावय ।
अवस्थापयेत्यर्थः ॥ वृहती । वृहन्महतीरूपसंख्यानमिति ङीप् उदात्तत्वं । प्रशस्ति-
कृत् । शंसु स्तुतौ । भावे क्तिन् । तितुचेतीट्प्रतिषेधः । अनदितामिति नलोपः ।
तस्मिन्नुपपदे करोतिः क्तिप् चेति क्तिप् । जनय । जनी प्रादुर्भावे । णिच्नुपधा-
वृद्धिः । जनी जृप् क्रसु रंजोऽमंताश्चेति मित्वे मित्तां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं ॥

विंशीमृचमाह ॥

यच्चित्रमप्र उपसो वहंती जानायां शशमानायां भद्रं ।

तन्नो मित्रो वह्मणो मामहंतामदितिः सिंधुः पृथिवी उत द्यौः ॥ २० ॥

यत् । चिचं । अग्रः । उपसः । वहँति । ईजानाय । शशमानाय । भद्रं ।

तत् । नः । मिचः । वरुणः । ममहंतां । अर्दितः । सिंधुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥ २० ॥

चिचं चायनीयमग्र आप्रभ्यं यद्वनमुपसो वहँति । आनयति । ईजानाय हविर्भिरिष्टवते शशमानाय स्तुतिभिः संभजमानाय पुरुषाय भद्रं भजनीयं तद्भवतीति शेषः । यदनेन सूक्तेनास्माभिः प्रार्थितं तन्मित्रादयः पदं देवता मामहंतां । पूजितं कुर्वंतु ॥ अग्रः । आपू व्याघ्रौ । आपः कर्माख्यायां ह्रस्वो नृद च वेति बहुल्यहणादकर्माख्यायामप्यमुन् । धातोर्ह्रस्वो नुडागमश्च । ईजानाय । यजतेष्टदंसि लिट् । लिटः कानज्वा । वचिस्वपीत्यादिना संप्रसारणं । द्विर्वचनादि । शशमानाय । शशं श्रुतगतौ । ताच्छीलिकथानश्च । तस्य लसार्वधातुकत्वाभावाददुपदेशात्सर्वधातुकस्वराभावे चित्स्वर एव शिष्यते ॥

॥ इति प्रथमस्याष्टमे चतुर्थो वगः ॥

इमा रुद्रायेत्येकादशर्चं नवमं सूक्तं कुत्सस्यापि । दशम्येकादशौ विष्टुभौ । शिष्टा नव जगत्यः । रुद्रो देवता । तथा चानुक्रांतं । इमा एकादश रीद्विष्टुयंतमिति ॥ शूलगवादिषु रुद्रदेवत्येषु कर्मस्वनेन सूक्तेन दिगुपस्थेया । तथा च सूचितं । कद्रुद्रायेमा रुद्राया ते पितरिमा रुद्राय स्थिरध्वने गिर इति सर्वरुद्रयज्ञेषु दिशामुपस्थानमिति ॥

११

तत्र प्रथमामुचमाह ॥

इमा रुद्राय तवसे कपदिने क्षय्यद्वीराय प्र भिरामहे मतीः ।

यथा शमसंक्षिपदे चतुष्पदे विश्वं पुष्टं यामे अस्मिन्नानातुरं ॥ १ ॥

इमाः । रुद्राय । तवसे । कपदिने । क्षय्यत्स्वीराय । प्र । भिरामहे । मतीः ।

यथा । श । अस्तत् । क्षिपदे । चतुःस्पदे । विश्वं । पुष्टं । यामे । अस्मिन् । अनातुरं ॥ १ ॥

रुद्राय । रोदयति सर्वमंतकाल इति रुद्रः । यद्वा रुतंसाराख्यं दुःखं । तद्वावयत्यपगमयति विनाशयतीति रुद्रः । यद्वा रुतः शब्दरूपा उपनिषदः । ताभिर्दूयते गम्यते प्रतिपाद्यत इति रुद्रः । यद्वा रुत् शब्दात्मिका वाणी तत्प्रतिपाद्यात्मविद्या वा । तामुपासकेभ्यो राति ददातीति रुद्रः । यद्वा रुण्ड्यावृणोतीति रुद्रका-
रादि । तद्दृणाति विदारयतीति रुद्रः । यद्वा कदाचिद्देवासुरसंयामेऽग्न्यात्मको

नोऽस्माकं मयः सुखं कृधि । कुरु । वयं च क्षयदीराय क्षयितसर्ववीरं प्राप्ते-
 ष्वयैर्मरुद्भिर्युक्तं वा ते त्वां नमसा हविल्लक्षणेनात्वेन नमस्कारेण वा विधेम ।
 परिचरेम । विधतिः परिचरणकर्मा । अपि च । पितोत्पादको मनुः स्वकीयाभ्यः
 प्रजाभ्यः शं रोगाणां शमनं योश्च भयानां यावनं च यदेतद्ब्रह्ममायेजे । देवेभ्यः
 सकाशात्प्राप्य दत्तवान् । हे रुद्र तव प्रणीतिषु प्रकृष्टनयनेषु सत्सु तद्वयमश्याम ।
 व्याप्नुयाम ॥ मृळा । मृड सुखने । तौदादिकः । द्यचोऽतस्तिष्ठ इति संहितायां
 दीर्घः । कृधि । करोतेर्लाटि बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक् । श्रुशृणुपृकृ-
 ष्वृच्छंदसीति हेधिः । अतः कृकमीति मयसो विसर्जनीयस्य सत्त्वं । क्षयदीराय ।
 क्रियायहणं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थी । विधेम । विध विधाने ।
 तौदादिकः । आयेजे । यज देवपूजासंगतिकरणदानेषु । लिटि संज्ञापूर्वकस्य
 विधेरनित्यत्वात्संप्रसारणाभाव एत्वाभ्यासलोपौ । अश्याम । अशू व्याप्नौ ।
 व्यत्ययेन परस्मैपदं । बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक् ॥

तृतीयामृचमाह ॥

अश्यामं ते सुमतिं देवयज्यया क्षयदीरस्य तव रुद्र मीढुः ।

सुन्नायन्निदिशो अस्माकमा चरारिष्टवीरा जुह्वाम ते हविः ॥ ३ ॥

अश्यामं । ते । सुऽमतिं । देवऽयज्यया । क्षयत्ऽवीरस्य । तव । रुद्र । मीढुः ।

सुन्ऽयन् । इत् । विशः । अस्माकं । आ । चर । अरिष्टऽवीराः । जुह्वाम । ते । हविः ॥ ३ ॥

हे मीढुः सेक्तः कामाभिवर्षक नित्यतरुण वा रुद्र क्षयदीरस्य क्षयितप्रति-
 पक्षस्य मरुद्भिर्युक्तस्य वा तव सुमतिं शोभनां कल्याणीमनुग्रहात्मिकां बुद्धिं ते
 त्वत्संबन्धिनो वयं देवयज्यया देवयागेन त्वद्देवत्वेन यज्ञेनाश्याम । प्राप्नुवाम । त्वं
 चास्माकं विशः प्रजा अभिलक्षाचर । आगच्छ । किं कुर्वन् । सुन्नायन्नि ।
 सुन्नमिति सुखनाम । तासां प्रजानां सुखमिच्छन्नेव । सुखप्रद एव भवेत्यर्थः ।
 ततो वयमरिष्टवीराः । वीर्योज्जायन्त इति वीराः प्रजाः । अरिष्टा अहिंसिता
 वीरा येषां तथाभूताः संतस्ते तुभ्यं हविश्चरुपुरोडाशादिकं जुह्वाम । चोदित
 आधारे प्रक्षिपाम ॥ सुमतिं । मतिर्मननं । शोभनं मननं यस्यां बुद्धौ सा
 सुमतिः । नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । देवयज्यया । छंदसि निष्कर्षत्यादौ
 यजेर्यप्रत्ययो निपात्यते स्त्रीलिंगता च । मीढुः । मिह सेचने । दाश्वान्

साह्यान् मीढानिति कसुप्रत्ययांतो निपातितः । संवृद्धौ मतुवसो रुरिति रूपं ।
सुन्नायन् । सुसं परेषामिच्छति । छंदसि परेच्छायामपीति क्यच् । न छंदस्यपु-
त्रस्येतीत्वदीर्घयोर्निषेधः । देवसुस्रयोर्यजुषि काठके । या० ७. ४. ३६. इति विधी-
यमानमार्त्वं व्यत्ययेनात्रापि द्रष्टव्यं ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

त्वेषं वयं रुद्रं यज्ञसाधं वं कुं कविमवसे नि ह्वयामहे ।

अरे अस्रह्व्यं हेळो अस्यतु सुमतिमिद्वयमस्या वृणीमहे ॥ ४ ॥

त्वेषं वयं रुद्रं यज्ञसाधं वं कुं कविं अवसे नि ह्वयामहे ।

अरे अस्रह्व्यं हेळो अस्यतु सुमतिं इत् वयं अस्य आ वृणीमहे ॥ ४ ॥

अवसे रक्षणाय रुद्रं महादेवं निह्वयामहे । नितरामाह्वयामः । कीदृशं । त्वेषं
दीप्तं यज्ञसाधं यज्ञस्य साधयितारं । एष हि यज्ञं स्विष्टं करोति । तथा च तैत्ति-
रीयके देवा वै यज्ञादुद्गमंतरायन्नित्युपक्रम्यान्नातं । स्विष्टं वैष्णव इदं भविष्यति
यदिमं राधयिष्याम इति स्विष्टकृतः स्विष्टकृत्वमिति । वं कुं । कुटिलगंतारं कविं
क्रांतदर्शिनं । स च रुद्रो दैव्यं देवस्य द्योतमानस्य संवन्धिनं हेळः क्रोधमस-
दरेऽसक्तो दूरदेशेऽस्यतु । प्रेरयतु । अस्य महादेवस्य सुमतिमिद् शोभनाम-
नुपहृष्टां बुद्धिमेव वयमावृणीमहे । आभिमुख्येन संभजामहे । यज्ञसाधं । यज्ञं
साधयतीति यज्ञसात् । पिधु संराद्धौ । सिध्यतेरपारलौकिक इत्यात्वं । यद्वा राध
साध संसिद्धौ । अस्माक्यंतात् क्तिप् । वं कुं । वक्ति कौटिल्ये । औण्यादिक उग्रव्ययः ।
निह्वयामहे । निसमुपविभ्यो ह्व इत्यात्मनेपदं । दैव्यं । देवाद्यजजाविति प्राग्दी-
व्यतीयो यज्ञ । अस्यतु । असु क्षेपणे । देवादिकः । वृणीमहे । वृङ् संभक्तौ ।
कैव्यादिकः ॥

पंचमीमृचमाह ॥

दिवो वराहमरुपं कपदिनं त्वेषं रूपं नमसा नि ह्वयामहे ।

हस्ते विश्वेभ्यजा वार्याणि शर्म वर्मं छदिरसभ्यं यंसत् ॥ ५ ॥

दिवः । वराहं । अरुपं । कपदिनं । त्वेषं । रूपं । नमसा । नि । ह्वयामहे ।

हस्ते । विश्वं । भेषजा । वार्याणि । शर्म । वर्मं । छदिः । असभ्यं । यंसत् ॥ ५ ॥

वराहं वराहारमुत्कृष्टभोजनं । यद्वा वराहवद्दृढांगं । अरुणमारोचमानं कपदिनं
जटाभिर्युक्तं त्वेपं तेजसा दीप्यमानं रूपं निरूपणीयं वेदांतैरधिगम्यं । एवभूतं
रुद्रं नमसा हविर्लक्षणेनान्नैव नमस्कारेण वा दिवो द्युलीकसकाशान्निह्यामहे ।
नितरामाह्वयामः । स आहूतो रुद्रो हस्ते स्वकीये वाहौ वार्याणि सर्वैर्वरणी-
यानि भेषजा भेषज्यानि रोगशमनहेतुभूतानि विभ्रत् धारयन् अस्मभ्यं स्तोतृभ्यः
शर्मारोग्यलक्षणं सुखं वमोयुधानां निवारकं कवचं हृदिः । गृहनामैतत् । गृहं
च यंसत् । प्रयच्छतु ॥ विभ्रत् । दुभृज् धारणपोषणयोः । जौहीत्यादिकः । लटः
शतृ । भृजाभित्यभ्यासस्येत्वं । भेषजा । भिषज् चिकित्सायां । कंदादिः । पचाद्यच् ।
अतोलोपयलोपौ । सुमंगलभेषजाच्चेति निपातनाद्रूपसिद्धिः । शेष्वंदसि बहुल-
मिति शेलोपः । वार्याणि । वृङ् संभक्ती । ऋहलोर्ण्यत् । ईडवंदेत्याद्युदात्तत्वं ।
हृदिः । उद्धृदिर् दीप्तिदेवनयोः । हृद्यते दीप्यते सुवर्णादिभिर्धनैः प्रकाशयत इति
हृदिर्गृहं । अर्चिष्पुचिहुसृपिछादिहृदिभ्य इसिः । यंसत् । यम उपरमे । लैक्ष्य-
डागमः । सिद्धहुलं लेटीति सिप् । इतश्च लोप इतीकारलोपः ॥

॥ इति प्रथमस्याष्टमे पंचमो वर्गः ॥

पथीमुचमाह ॥

इदं पि॒त्रे म॒रुता॑मुच्यते॒ वचः॑ स्वा॒दोः स्वादी॑यो रु॒द्राय॑ वर्धनं ।

रास्वा॑ च नो अ॒मृत॑ म॒र्त॒भोज॑नं॒ त्मने॑ तो॒काय॑ तन॒याय॑ मृ॒ळ ॥ ६ ॥

इदं पि॒त्रे । म॒रुता॑ । उ॒च्यते॒ । वचः॑ । स्वा॒दोः । स्वादी॑यः । रु॒द्राय॑ । वर्धनं॑ ।

रास्वा॑ । च । नः । अ॒मृत॑ । म॒र्त॒भोज॑नं । त्मने॑ । तो॒काय॑ । तन॒याय॑ । मृ॒ळ ॥ ६ ॥

इदं स्तुतिलक्षणं वची मरुतामेकोनपंचाशत्संख्याकानां देवविशेषाणां पित्रे
जनकाय रुद्रायेश्वरायोच्यते । उच्चार्यते । कीदृशं । स्वादोः स्वादीयः । रसवतो
मधुघृतादेरपि स्वादुतरं । अतिशयेन हर्षजनकमित्यर्थः । वर्धनं । स्तुत्यस्य प्रवर्धकं ।
स्तोत्रेण हि देवता इरा सती प्रवर्धते । रुद्रस्य च मरुतां पितृत्वमेवमाख्यायते ।
पुरा कदाचिदिन्द्रोऽसुराज्जिगाय । तदानीं दितिरसुरमातेन्द्रहननसमर्थं पुत्रं काम-
यमाना तपसा भर्तुः सकाशात्तर्भे लेभे । इमं वृद्धांतमवगच्छन्निन्द्रो वज्रहस्तः
सन् सूक्ष्मरूपो भूत्वा तस्या उदरं प्रविश्य तं गर्भं सप्तधा विभेद । पुनरप्येकैकं
सप्तखंडमकरोत् । ते सर्वे गर्भैकदेशा योनेर्निर्गत्यारुदन् । एतस्मिन्नवसरे लीलायै

गच्छन्ती पार्वतीपरमेश्वराविमान्दृशतुः । महेशं प्रति पार्वत्येवमवोचत् । इमे
मांसखंडा यथा प्रत्येकं पुत्राः संपद्यन्तामेवं त्वया कार्यं मयि चेत्प्रीतिरस्तीति ।
स च महेश्वरस्तान्समानरूपान् समानवयसः समानालंकारान्पुत्रान्कृत्वा गौरीं
प्रददौ तवेमे पुत्राः संत्विति । अतः सर्वेषु मारुतेषु सूक्तेषु मरुतो रुद्रपुत्रा इति
सूर्यते । रौद्रेषु च मरुतां पिता रुद्र इति । अपि च हे अमृत मरणरहित रुद्र
मर्तभोजनं मर्तानां मनुष्याणां भोगपयोन्नमन्नं नोऽस्मभ्यं रास्व । प्रयच्छ । तथा
त्मने आत्मने । द्वितीयार्थे चतुर्थी । मां । तोकाय तोकं पुत्रं । तनयाय तनयं
तत्पुत्रं च मृळ । सुखय ॥ पित्रे । उदात्तयण इति विभक्तेरुदात्तत्वं । रास्वा । रा
दाने । व्यत्ययेनात्मनेपदं । त्वने । मंत्रेष्वद्वाद्वादेरात्मन इत्यच्चाङोऽन्यच्चापि छंदसि
दृश्यते इति वचनादात्मन आकारलोपः ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

मा नो महान्तमुत मा नो अर्भकं मा न उद्यंतमुत मा न उक्षितं ।

मा नो वधीः पितरं मोत मातरं मा न प्रियास्तन्वं रुद्र रीरिपः ॥ ७ ॥

मा नः । महान्तं । उत । मा नः । अर्भकं । मा नः । उद्यंतं । उत । मा नः । उक्षितं ।

मा नः । वधीः । पितरं । मा । उत । मातरं । मा नः । प्रियाः । तन्वं । रुद्र । रीरिपः ॥ ७ ॥

हे रुद्र नोऽस्माकं मध्ये महान्तं वृद्धं मा वधीः । मा हिंसीः । उत अपि च
नोऽस्माकमर्भकं बालं मा हिंसीः । तथा नोऽस्माकं मध्य उद्यंतं सेक्तारं
मध्यवयस्कं युवानं मा वधीः । उत अपि च नोऽस्माकमुक्षितं गर्भरूपेण स्त्रीषु
निषिक्तमपत्यं मा वधीः । तथा नोऽस्माकं पितरं जनकं मा वधीः । उत अपि
च मातरं जननीं मा वधीः । तथा नोऽस्माकं प्रियाः स्नेहविषयास्तन्वः शरीराणि
तनूषु भवाः प्रजा वा हे रुद्र मा रीरिपः । मा हिंसीः ॥ वधीः । हन्तेमाङ्गि लुङि
चेति वधादेशः । स चादंतः । सिच इद् । अतो लोपस्य स्थानिवद्भावाद्बुद्ध-
भावः । रीरिपः । रिप हिंसायां । शयन्ताल्लुङि चङि णिलोपोपधाह्रस्वत्वादीनि ।
छंदसः पदकालीनोऽभ्यासह्रस्वः ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

मा नस्तोके तनये मा न आयौ मा नो गोषु मा नो अश्वेषु रीरिपः ।

वीरान्मा नो रुद्र भामितो वधीर्हविर्मातः सदमित्वां हवामहे ॥ ८ ॥

मा। नः। तोके। तनये। मा। नः। आयौ। मा। नः। गोपु। मा। नः। अश्वेषु। रिरिपः।
वीरान्। मा। नः। रुद्र। भामितः। वधीः। हविर्षंतः। सदै। इत्। त्वा। हवामहे ॥ ८ ॥

हे रुद्र नोऽस्माकं तोकादिविषये मा रीरिपः । मा हिंसीः । तोकशब्दः पुत्रवाची । तनयस्तनुवः । आयुरित्यंतोदाहो मनुष्यनाम । पुत्रपौत्रव्यतिरिक्तो नोऽस्मदीयो मनुष्यस्तस्मिन् गोषु पश्यादिष्वश्वेषु च मा रीरिपः । हिंसां मा कृथाः । तथा हे रुद्र वीरान् विक्रांतान् शौर्योपेतानस्मदीयान् भामितः क्रुद्धः सन् मा वधीः । मा हिंसीः । वयं च हविर्षंतो हविर्भिर्युक्ताः संतः सदैव सर्वदेव त्वां हवामहे । आह्वयामहे ॥ आयौ । इण् गतौ । छंदसीण इत्युण्-प्रत्ययः । भामितः । भाम क्रोधे क्रोधिकरणे चेति कर्तरि क्तः । हवामहे । हेजो लटि बहुलं छंदसीति संप्रसारणं ॥

देवसुवां हविःषु रुद्रस्य पशुपतेर्योग उप ते स्तोमानित्यादिके याज्यानुवाक्ये । सूचितं च । उप ते स्तोमान् पशुपा इवाकरिमिति द्वे । आ० ४. ११. इति ॥

तयोराद्यां सूक्ते नवमीमृचमाह ॥

उप ते स्तोमान्पशुपा इवाकरं रास्वा पितमस्तां सुधमस्मे ।

भद्रा हि ते सुमतिर्मृळयत्तमायां वयमव इत्ते वृणीमहे ॥ ९ ॥

उप ते स्तोमान् पशुपाऽइव आ अकरं रास्वा पितः मस्तां सुधं अस्मे इति ।

भद्रा हि ते सुमतिः । मृळयत्तमा अयं वयं अवः इत् ते वृणीमहे ॥ ९ ॥

हे रुद्र स्तोमान् स्तुतिरूपान्मंत्रान् ते तुभ्यमुपाकरं । उपाकरोमि । समर्पयामि । तच्च दृष्टान्तः । पशुपा इव । यथा पशूनां पालयिता गोपः प्रातःकाले स्वस्मै समर्पितान्पशून् सायंकाले स्वामिभ्यः प्रत्यर्पयति । एवं तत्सत्का-
शज्ञानान् स्तुतिरूपान्मंत्रान् स्तुतिसाधनतया तुभ्यं प्रत्यर्पयामीत्यर्थः । हे भस्तां पितः । मस्तुंज्ञानां देवानामुत्पादक रुद्र नोऽस्मभ्यं सुधं सुखं रास्व । देहि । अपि च ते त्वदीया सुमतिः कल्याणी बुद्धिर्मृळयत्तमा । अतिशयेन सुखयितृत्तमा । अत एव भद्रा भजनीया हि । यस्मादेवं तस्मात् अथानंतरं वयं ते त्वदीयमवो रक्षणं वृणीमहे । संभजामहे ॥ अकरं । छंदसि लुङ्लङ्लिट इति वर्तमाने लुङ् । कृमृढरुहिभ्य इति च्लेङादेशः । ऋदृशोऽङि गुणः । पितमस्तां । परमपि छंदसीति परस्याः पश्याः पूर्वामंत्रितानुप्रवेशे सत्यामंत्रितस्य चेति

पदद्वयमप्यनुदात्तं । अस्मे । सुपां सुलुगिति चतुर्थीविधवचनस्य शे आदेशः ।
मृळयत्तमा । मृड सुखने । अस्माययंताल्लटः शृत् । तस्य छंदस्युभयथेत्याद्वधातु-
क्त्वाल्लसावर्धातुकानुदात्तत्वाभावे प्रत्ययस्वरः शिष्यते ॥

दशमीमृचमाह ॥

आरे ते गोम्रमुत पुरुषमं क्षयदीर सुस्मस्मे ते अस्तु ।

मृळा च नो अधि च ब्रूहि देवाधा च नः शर्म यच्छ द्विवर्हाः ॥ १० ॥

आरे ते गोऽम्रं । उत । पुरुषऽम्रं । क्षयत्ऽवीर । सुम् । अस्मे इति । ते । अस्तु ।

मृळ । च । नः । अधि । च । ब्रूहि । देव । अधि । च । नः । शर्म । यच्छ । द्विऽवर्हाः ॥ १० ॥

हे क्षयदीर क्षयितसर्वशत्रुजन रुद्र ते त्वदीयं गोम्रं यज्ञोहननं यद्वा गोहनन-
साधनमायुधं । उत अपि च पुरुषमं पुरुषहननं तत्साधनमायुधं वा तदुभयमरि
दूरेऽस्सक्तो विप्रकृष्टदेशे भवतु । अस्मे अस्मासु ते त्वदीयं सुखं सुखमस्तु । भवतु ।
अपि च नोऽस्माकं मृळ । सुखसिद्धयर्थे प्रसन्नी भव । हे देव द्यौतमान रुद्र
नोऽस्मानधि ब्रूहि च । अधिवचनं पक्षपातेन वचनं ब्राह्मणयाधिमूयादिति
यथा । अध च अथानंतरं च द्विवर्हा द्वयोः स्थानयोः पृथिव्यामंतरिक्षे च
परिवृढः । यद्वा द्वयोर्दक्षिणोत्तरमार्गयोर्ज्ञानकर्मणोर्वा परिवृढः स्वामी स त्वं
नोऽस्मभ्यं शर्म सुखं यच्छ । देहि ॥ गोम्रं । हन हिंसागत्योः । अस्माद्वज्रयर्थे
कविधानमिति भावे करणे वा कप्रत्ययः । गमहनेत्युपधालोपः । हो हंतैरिति
कुलं । द्विवर्हाः । वृह वृहि वृद्धौ । द्वयोः स्थानयोर्वहते प्रवर्धत इति द्विवर्हाः ।
असुन् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

एकादशीमृचमाह ॥

अवीचाम नमो अस्मा अवस्यवः शृणोतु नो हव रुद्रो मरुत्वान् ।

तवो मित्रो वरुणो मामहंतामदिति सिंधुः पृथिवी उत द्यौः ॥ ११ ॥

अवीचाम । नमः । अस्मै । अवस्यवः । शृणोतु । नः । हव । रुद्रः । मरुत्वान् ।

तत् । नः । मित्रः । वरुणः । ममहंता । अदितिः । सिंधुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥ ११ ॥

अवस्यवोऽवोऽव रक्षणं वेच्छंतो वयमवीचाम । एतत्सूक्तरूपं स्तोत्रमवा-
दिष्य । अस्मै रुद्राय नमो नमस्तारोऽस्तु । मरुत्वान्मरुद्भिः स्वकीयैः पुत्रैर्युक्तौ

रुद्रश्च नोऽस्माकं हवमाह्वानं शृणोतु । स्वीकरोतु । यदस्माभिरुक्तं नोऽस्मदीयं
तत्सर्वं मित्रादयः षट् देवता मामहंतां । पूजयंतु । उतशब्दोऽप्यर्थः ॥ अवोचाम् ।
ब्रूञ् व्यक्तायां वाचि । लुङि द्रुवो वचिः । अस्यतिवक्त्रीत्यादिना चुरङादेशः ।
वच उमित्युमागमः । अवस्यवः । अव रक्षणे । भावेऽसुन् । सुप् आत्मनः क्वच् ।
क्वाच्छंदसीत्युप्रत्ययः । हवं । भावेऽनुपसर्गस्येत्यप् संप्रसारणं च । मरुत्वान् ।
रुय इति मतुपो बलं । तसौ मत्वर्थे इति भवेन पदत्वाभावाज्जन्वाभावः ॥

॥ इति प्रथमस्याष्टमे षष्ठो वर्गः ॥

चिचमिति षडृचं दशमं सूक्तं कुत्सस्यापि त्रैष्टुभं सूर्यदेवताकं । तथा चानुक्रांतं ।
चित्रं षट् सौर्यमिति ॥ आश्विनशस्त्रे सूर्योदयादूर्ध्वं सौर्याणि सूक्तानि शंसनी-
यानि । तत्वेदं सूक्तं शंसनीयं । सूचितं च । चित्रं देवानां नमो मित्रस्येति ॥
आदितस्तिष्ठ च चित्रः सौर्यस्य पशोर्वपापुरोडाशहविषां क्रमेणानुवाक्याः । ततो
द्वे वपापुरोडाशयोर्वाज्ये । तथा च सूचितं । चित्रं देवानामुदगादनीकमिति पंच
शं नो भव चक्षसा शं नो अह्ना । अ० ३. ८. इति ॥ अतिमूर्तिनाम्येकाहे
पुनासीर्यं पर्वणि च सूर्यस्य हविषश्चित्रं देवानामित्येषा याज्या । सूचितं च
तरणिर्विंशदर्शतश्चित्रं देवानामुदगादनीकमिति याज्यानुवाक्याः । अ० ९. ८. इति ॥
तामेतां प्रथमामृचमाह ॥

चित्रं देवानामुदगादनीकं चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्याग्नेः ।

आप्रा द्यावापृथिवी अंतरिक्षं सूर्यं आत्मा जगंतस्तस्थुषंश्च ॥ १ ॥

चित्रं । देवानां । उत् । अगात् । अनीकं । चक्षुः । मित्रस्य । वरुणस्य । अग्नेः ।

आ । अप्राः । द्यावापृथिवी इति । अंतरिक्षं । सूर्यः । आत्मा । जगंतः । तस्थुषः । च ॥ १ ॥

देवानां । दीव्यंतीति देवा रश्मयः । तेषां । देवजनानामेव वानीकं तेजः-
मूहहृषं चित्रमाश्चर्यकरं सूर्यस्य मंडलमुदगात् । उदयाचलं प्राप्नमासीत् । कीदृशं ।
मित्रस्य वरुणस्याग्नेश्च । उपलक्षणमेतत् । तदुपलक्षितानां जगतां चक्षुः
प्रकाशकं । चक्षुरिन्द्रियस्थानीयं वा । उदयं प्राप्य च द्यावापृथिवी दिवं पृथिवी-
मंतरिक्षं चाप्राः । स्वकीयेन तेजसा आ समंतादपूरयत् । ईदृग्भूतमंडलांतर्वती
सूर्योऽंतर्यामितया सर्वस्य प्रेरकः परमात्मा जगतो जंगमस्य तस्थुषः स्थावरस्य
चात्मा स्वरूपभूतः । स हि सर्वस्य स्थावरजंगमात्मकस्य कार्यवर्गस्य कारणं ।

कारणाच्च कार्यं नातिरिच्यते । तथा च पारमर्षे सूत्रं । तदनन्यत्वमारंभश्चा-
दिभ्य इति । यद्वा । स्थावरजंगमात्मकस्य सर्वस्य प्राणिजातस्य जीवात्मा । उदिते
हि सूर्ये मृतप्रायं सर्वे जगत्पुनश्चेतनयुक्तं सदुपलभ्यते । तथा च श्रूयते । योऽसौ
तपन्नुदेति स सर्वेषां भूतानां प्राणानादायोदेतीति ॥ आप्राः । प्रां पूरणे । लङि
पुरुषव्यत्ययः । अदादित्वाच्छपो लुक् । जगतः । गमेर्हं चेति क्षिप् द्विवचनं च ।
गमः क्वावित्यनुनासिकलोपः । तस्युपः । तिष्ठतेर्लिटः क्सुः । द्विवचने शपूर्वाः
खयः । षष्ठ्येकवचने वसोः संप्रसारणमिति संप्रसारणं । आतो लोप इति
चेत्याकारलोपः । शसिवसीति यत्वं ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

सूर्यो देवीमुपसं रोचमानां मर्यो न योषामभ्येति पश्चात् ।

यत्र नरो देवयंतो युगानि वितन्वते प्रति भद्राय भद्रं ॥ २ ॥

सूर्यः । देवी । उपसं । रोचमानां । मर्यः । न । योषां । अभि । एति । पश्चात् ।

यत्र । नरः । देवयंतः । युगानि । वितन्वते । प्रति । भद्राय । भद्रं ॥ २ ॥

सूर्यो देवी दानादिगुणयुक्तां रोचमानां दीप्यमानामुपसं पश्चादभ्येति । उपसः
प्रादुर्भावानंतरं तामभिलक्ष्य गच्छति । तत्र दृष्टांतः । मर्यो न योषां । यथा
कश्चिन्मनुष्यः शोभनावयवां गच्छंती युवतिं स्त्रियं सततमनुगच्छति तद्वत् ।
यत्र यस्यामुपसि जातायां देवयंतो देवं द्योतमानं सूर्यं यदुमिच्छंतो नरो यज्ञस्य
नेतारो यजमाना युगानि । युगशब्दः कालवाची । तेन च तत्र कर्तव्यानि
कर्माणि लक्ष्यंते यथा दर्शपूर्णमासाविति । अग्निहोत्रादीनि कर्माणि वितन्वते ।
विस्तारयन्ति । यद्वा । देवयंतो देवयागार्थं धनमात्मन इच्छन्तो यजमानपुरुषा
युगानि हलावयवभूतानि कर्मणाय वितन्वते । प्रसारयन्ति । तामुपसमनुगच्छती-
त्यर्थः । एवंविधं भद्रं कल्याणं सूर्यं प्रति भद्राय कल्याणरूपाय कर्मफलाय स्तुम
इति शेषः । यद्वा । देवयंतो देवकामा यजमाना युगानि युग्मानि भूत्वा पत्नीभिः
सहिताः संतो भद्रं कल्याणमग्निहोत्रादिकं कर्म भद्राय तत्फलार्थं प्रति प्रत्येकं
यस्यामुपसि प्रवृत्तायां वितन्वते । विस्तारयन्ति ॥ मर्यः । मृद् प्राणत्यागे । छंदसि
निष्कर्षत्याहो यत्प्रत्ययांतो निपात्यते । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । युगानि । युजः
कर्मणि घञ् । युगशब्दः कालविशेषे रघाद्युपकरणे चेत्युज्झादिपु पाठाद्गुणाभा-

वोऽंतोदात्तत्वं च । वितन्वते । तनु विस्तारे । तनादिकृज्य उः । सहेति योग-
विभागात्तिङोपसर्गस्य समासे सति समासस्येयंतोदात्तत्वं ॥

तृतीयामृचमाह ॥

भद्रा अश्वा ह॒रितः सूर्यस्य चि॒त्रा एत॑ग्वा अनु॒माद्यासः ।

न॒मस्य॑ंतो दि॒व आ पृ॑ष्ठम॒स्युः परि॑ द्यावापृथि॒वी यंति॑ सद्यः ॥ ३ ॥

भद्राः । अश्वाः । ह॒रितः । सूर्यस्य । चि॒त्राः । एत॑ऽग्वाः । अनु॒ऽमाद्यासः ।

न॒मस्य॑ंतः । दि॒वः । आ । पृ॑ष्ठं । अ॒स्युः । परि॑ । द्यावापृथि॒वी इति॑ । यंति॑ । सद्यः ॥ ३ ॥

भद्राः कल्याणाः । अश्वा एतग्वा इत्येतदुभयमश्वनाम । तच्चैकं क्रियापरं योज-
नीयं । अश्वास्तुरगा व्यापनशीला वा हरितो हतारश्चित्रा विचित्रावयवा अनु-
माद्यासोऽनुक्रमेण सर्वैः स्तुत्या मादनीयाः । एवंभूताः सूर्यस्यैतग्वा अश्वाः ।
यद्वा । एतं गंतव्यं मार्गं गंतारोऽश्वाः । एतं श्वलवर्णं नीलवर्णं वा प्राप्नुवं-
तोऽश्वा नमस्यंतोऽस्माभिर्नमस्यमानाः संतो दिवोऽंतरिक्षस्य पृष्ठमुपरिप्रदेशं
पूर्वभागलक्षणमास्युः । अतिष्ठति प्राप्नुवन्ति । यद्वा । हरितो रसहरणशीला
रश्मयो भद्रादिलक्षणविशिष्टा दिवः पृष्ठं नभःस्थलमातिष्ठति । आस्थाय च
द्यावापृथिवी द्यावापृथिवी सद्यस्तदानीमेवैकेनाह्वा परिंयन्ति । परितो गच्छन्ति ।
व्याप्नुवंतीत्यर्थः ॥ अश्वाः । अ॒भू व्या॒प्नौ । अ॒शिषु॒षीत्यादिना॑ कृन् । एतग्वाः ।
इण गतौ । असिहसीत्यादिना कर्मणि तन्प्रत्ययः । गमेरौणादिको भावे दुप्रत्ययः ।
एतमेतत्प्रति ग्वो गमनं येषां ते तथोक्ताः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ।
अनुमाद्यासः । मदि स्तुतौ । अस्माप्यंतादचो यत् । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं ।
नमस्यंतः । नमोवरिव इति पूजार्थं क्यच् । व्यत्ययेन कर्मणि शतृप्रत्ययः । अस्युः ।
तिष्ठतेऽच्चादसो वर्तमाने लुङ् । गातिस्थेति सिचो लुक् । आत इति ऋजुस् ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

तत्सूर्यस्य दे॒वत्वं तन्म॑हित्वं म॒ध्या कर्तो॑र्वि॒तंतं॑ सं ज॒भार ।

य॒देद॑यु॒क्त ह॒रितः स॒धस्या॑दा॒द्राची॑ वास॑स्तनु॒ते सि॒मस्मै॑ ॥ ४ ॥

तत् । सूर्यस्य । दे॒व॒ऽत्वं । तत् । म॒हि॒ऽत्वं । म॒ध्या । कर्तो॑ः । वि॒ऽतंतं॑ । सं । ज॒भार ।

य॒दा । इत् । अ॒यु॒क्त । ह॒रितः । स॒ध॒ऽस्यात् । आ॒त् । रा॒ची॑ । वासः । त॒नु॒ते । सि॒मस्मै॑ ॥ ४ ॥

॥ सूर्यस्य सर्वप्रेरकस्यादित्यस्य, तद्देवत्वमीश्वरत्वं । स्वातंत्र्यमिति यावत् । महित्वं महत्त्वं माहात्म्यं च तदेव । तच्छब्दश्रुतेर्यच्छब्दाध्याहारः । यत्कर्तोः । कर्मनामैतत् । प्रारब्धापरिसमाप्तस्य कृथादिलक्षणस्य कर्मणो मध्या मध्येऽपरिसमाप्त एव तस्मिन्कर्मणि विततं विस्तीर्णं स्वकीयं रश्मिजालमस्तं गच्छन् सूर्यः संजभार । अस्माह्लोकात्स्वात्मन्युपसंहरति । कर्मकरश्च प्रवृत्तमपरिसमाप्तमेव विसृज्यस्तं यतं सूर्यं दृष्ट्वा । ईदृशं स्वातंत्र्यं महिमा च सूर्यव्यतिरिक्तस्य कस्यास्ति । न कस्यापि । सूर्य एवेदृशं स्वातंत्र्यं महिमानं चावगाहते । अपि च । इदित्यवधारणे । यदेतं यस्मिन्नेव काले हरितो रसहरणशीलान्स्वरश्मिन् हरिद्वर्णान्श्रान्वा सधस्यात्सहस्यानादस्मात्पार्थिवाह्लोकादादायायुक्त । अन्यत्र संयुक्तान्करोति । यद्वा युजिः केवलोऽपि विपूर्वो द्रष्टव्यः । यदैवासौ स्वरश्मिन्श्रान्वा सधस्यात् । सह तिष्ठत्यस्मिन्निति सधस्थो रथः । तस्मादयुक्त । अमुंचत् । आत् अनंतरमेव रात्री निशा वास आच्छादयितुं तमः सिमस्मै । सिमशब्दः सर्वशब्दपर्यायः । सप्तम्यर्थे चतुर्थी । सर्वस्मिन् लोके तनुते । विस्तारयति । यद्वा वासो वासरमहः । तत्सर्वस्माह्लोकादपनीय रात्री तमस्तनुते ॥ अत्र निरुक्तं । तत्सूर्यस्य देवत्वं तन्महित्वं मध्ये यत्कर्मणां क्रियमाणानां विततं संहियते यदासावयुक्त हरणानादित्यरश्मिन्हरितोऽश्वानिति वाय रात्री वासस्तनुते सिमस्मै वासरमहरवयुवती सर्वस्मात् । नि० ४. ११. इति ॥ महित्वं । मह पूजायां । औणादिकं इन्द्रप्रत्ययः । तस्य भावस्त्वतलौ । मध्या । मध्यशब्दात्सप्तम्येकवचनस्य सुपां सुलुगिति डादेशः । कर्तोः । करोतेरौणादिकस्तोसुन्द्रप्रत्ययः । विततं । विपूर्वोक्तनोतेः कर्मणि निष्ठा । उदित्वेन क्ताप्रत्यय इतो विकल्पनाद्यस्य विभाषेतीदमतिषेधः । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । जभार । द्वयहोर्भ इति भत्वं । अयुक्त । युजेलुङि ऋलोः ऋलीति सिचो लोपः । सधस्यात् । घञर्थं कविधानमित्यधिकरणे कप्रत्ययः । सध मादस्ययोर्छंदसीति सधादेशः । दासीभारादित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । रात्री । रात्रेश्चाजसाविति डीप् ॥

पंचमीमृचमाह ॥

तन्मिचस्य वरुणस्याभिचक्षे सूर्यो रूपं कृणुते द्यौरुपस्ये ।

अनंतमन्यदुशदस्य पाजः कृष्णमन्यद्वरितः सं भरति ॥ ५ ॥

तत् । मि॒त्रस्य॑ । वरु॑णस्य । अ॒भि॒ऽचक्षे॑ । सूर्यः । रूपं॑ । कृ॒णुते॑ । द्योः । उप॑ऽस्थे ।
अ॒न॒न्तं । अ॒न्यत् । रु॒शत् । अ॒स्य । पा॒जः । कृ॒ष्णं । अ॒न्यत् । ह॒रि॒तः । सं । भ॒र॒न्ति ॥ ५ ॥

तत्तदानीमुदयसमये मित्रस्य वरुणस्यैतदुभयोपलक्षितस्य सर्वस्य जग-
तोऽभिचक्ष आभिमुख्येन दर्शनाय द्योर्नभस उपस्थ उपस्थाने मध्ये सूर्यः सर्वस्य
प्रेरकः सविता रूपं सर्वस्य निरूपकं प्रकाशकं तेजः कृणुते । कृणोति । अपि च ।
अस्य सूर्यस्य हरितो रसहरणशीला रश्मयो हरिद्वर्णा अथा वानतमवसान-
रहितं कृत्स्नस्य जगतो व्यापकं रुशहीयमानं श्वेतवर्णं पाजः । बलनामैतत् ।
बलयुक्तमतिबलस्यापि नैशस्य तमसो निवारणे समर्थमन्यत्तमसो विलक्षण
तेजः संभरन्ति । अहनि स्वकीयागमनेन निष्पादयन्ति । तथा कृष्णं कृष्णवर्ण-
मन्यत्तमः स्वकीयापगमनेन रात्रौ । अस्य रश्मयोऽप्येवं कुर्वन्ति किमु वक्तव्यं
तस्य माहात्म्यमिति सूर्यस्य स्तुतिः ॥ अभिचक्षे । संपदादिलक्षणो भावे क्रिप् ।
कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । द्योः । इ॒सि॒ङ्सी॒ध । पा० ६. १. ११०. । इति पूर्वरूपता ।
उपस्थे । घञर्थे कविधानमिति कप्रत्ययः । मरुद्बुधादिज्वात्पूर्वपदांतोदात्तत्वं ।
पाजः । पाति रक्षतीति पाजो बलं । पातेर्यले जुट् च । उ० ४. २०४. । इत्यसुन्
जुडागमश्च । छांदसो मत्वर्थीयस्य विनो लोपः ।

प॒क्षीमु॒च॒माह॑ ॥

अ॒द्या दे॒वा उ॒दि॒ता सूर्य॑स्य निर॒हंसः॑ पि॒पृ॒ता निर॑व॒द्यात् ।

तन्नो॑ मि॒त्रो वरु॑णो माम॒हंता॑म॒दि॒तिः सि॒न्धुः पृ॒थि॒वी उ॒त द्यौः ॥ ६ ॥

अ॒द्य । दे॒वाः । उ॒त् । ऽइ॒ता । सूर्य॑स्य । निः । अ॒हंसः॑ । पि॒पृ॒त । निः । अ॒व॒द्यात् ।

तत् । नः । मि॒त्रः । वरु॑णः । म॒म॒हंता॑ । अ॒दि॒तिः । सि॒न्धुः । पृ॒थि॒वी । उ॒त । द्यौः ॥ ६ ॥

हे देवा द्योतमानाः सूर्यरश्मयः । अद्यास्मिन्काले सूर्यस्यादित्यस्योदिता उदि-
तावुदये सतीतस्ततः प्रसरन्तो यूयमस्मानंहसः पापान्निष्पिपृत । निष्कृष्य पा-
लयत । यदिदमस्माभिरुक्तं नोऽस्मदीयं तन्मित्रादयः षट् देवता मामहंता ।
पूजयन्तु । अनुमन्यतां । रक्षन्त्विति यावत् । मित्रः प्रमीतेस्त्रायकोऽहरभिमानी
देवः । वरुणोऽनिष्टानां निवारयिता रात्र्यभिमानी । अदितिरखंडनीयादीना
वा देवमाता । सिन्धुः स्यंदनशीलोदकाभिमामिनी देवता । पृथिवी भूलोकस्या-

धिष्ठात्री । द्यौर्द्युलोकस्य । उतशब्दः समुच्चये ॥ अद्या । निपातस्य चेति संहितायां दीर्घत्वं । उदिता । उत्पूर्वादेतेर्भावे क्तिन् । सुपां सुलुगिति डादेशः । तादौ चेति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । पिपृता । पृ पालनपूरणयोः । पृ इत्येके । लोटि जुहोत्यादित्वाच्छुः । द्विर्वचनोरदत्वहलादिशेषाः । अतिपिपत्योश्चेत्यभ्यासस्येत्वं । सार्वधातुकमपिदिति तशब्दस्य डित्त्वे सति ऋचि तुनुषेत्यादिना संहितायां दीर्घः ॥

॥ इति प्रथमस्याष्टमे सप्तमो वर्गः ॥

॥ इति प्रथमे मंडले षोडशोऽनुवाकः ॥

सप्तदशेऽनुवाके पंच सूक्तानि । तत्र नासत्याभ्यामिति पंचविंशत्यृचं प्रथमं सूक्तं । उशिकसंज्ञायामंगराजस्य महिष्या दास्यां दीर्घतमसोत्पादितः कक्षीवानस्य सूक्तस्य ऋषिः । विष्टुप् छंदः । अश्विनौ देवता । तथा चानुक्रांतं । नासत्याभ्यां पंचाधिका कक्षीवान्दीर्घतमस उशिकप्रसूत आश्विनं वा इति । तुह्यादिपरिभाषयेदमादीनि पंच सूक्तान्यश्विदेवत्यानि ॥ प्रातरनुवाकस्याश्विने क्रतौ चैष्टुभे छंदसीदमादीनि त्रीणि सूक्तानि । अथाश्विन इति खंडे सूचितं । यावाणेषु नासत्याभ्यामिति त्रीणि । आ० ४. १५. इति ॥ आश्विनशस्त्रे चैतानि शस्यानि प्रातरनुवाकन्यायेनेत्यतिदिष्टत्वात् ॥

तत्र प्रथमामुचमाह ॥

नासत्याभ्यां वहिरिव प्र वृंजे स्तोमौ इयम्यभियेव वातः ।

यावर्भगाय विमदाय जायां सेनाजुवां न्युहन् रथेन ॥ १ ॥

नासत्याभ्यां वहिःऽइव । प्र वृंजे । स्तोमान् । इयमि । अभियाऽइव । वातः ।

यौ । अर्भगाय । विऽमदाय । जायां । सेनाऽजुवां । निऽऊहन् । रथेन ॥ १ ॥

वहिरिव यथा कश्चिद्यजमानो यागार्थं वहिः प्रवृंजे । प्रकर्षणान्यूनानतिरिक्तं यागाय पर्याप्तं दर्भं वृंक्ते । छिनत्ति । संपादयतीति यावत् । एवमहं नासत्याभ्यामश्विभ्यां स्तोमान् स्तुतीरियमि । संपादयामि । एतदेव विशदीक्रियते । अभियेव । यथाभियाण्यधेपु मेघेष्ववस्थितान्युदकानि वातो वायुर्वर्षणार्थं बहुशः प्रेरयति । एवमहमश्विभ्यां स्तोवाणीयमि । बहुशः प्रेरयामि । कीदृशावश्विनौ । अर्भगाय बालाय स्वयंवरलब्धभार्याय विमदायैतत्संज्ञाय राजर्षये मध्ये मार्गे

स्वयंवरायमागतैस्तामलभमानैरन्यैर्नृपैः सह योद्धुमशक्नुवतेऽपि तस्मै सेनाजुवा
 शत्रुसेनायाः प्रेरकेण शत्रुभिर्दुःप्रापेण रथेन यावद्विजितौ जायां भार्या परैरनु-
 क्रांतां न्यूहतुः । शत्रून्निहत्य तदीयं गृहं प्रापयामासतुः । ताभ्यामित्यर्थः ॥ नास-
 त्याभ्यां । सत्तु भवौ सत्यौ । न सत्यावसत्यौ । न असत्यौ नासत्यौ । नभ्राणपा-
 दित्यादिना नजः प्रकृतिभावः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । वृजे । वृजी वर्जने ।
 आदादिकः । इदित्त्वानुम् । लोपस्त आत्मनेपदेष्विति तलोपः । इयमिं । ऋ
 गतौ । जौहोत्यादिकः । अर्तिपिपत्योश्चेत्यभ्यासस्येत्वं । अभ्यासस्यासवर्ण इतीयङ् ।
 अभ्रियेव । समुद्राभाह इति भवार्थं घः । घस्येयादेशः । शब्ददंसि बहुलमिति
 शेलोपः । अर्भगाय । अर्तिगृभ्यां भन्नित्यर्तेर्भन् । अर्भ एवार्भकः । संज्ञायां क्
 । पा० ५. ३. ८७. छांदसो गकारः । अपर आह । अभैमत्स्यं गायति शब्दयती-
 त्यर्भगः । कै गै शब्दे । गापोष्टक् । पा० ३. २. ८. आतो लोप इटि चेत्याकार-
 लोपः । तदेतत्पादकृतः शाकल्यस्याभिमतं । सेनाजुवा । जु इति 'सौत्रो धा-
 तुर्गत्यर्थः । अस्मादंतर्भावितत्वात् किञ्चिप्रच्छीत्यादिना किञ्चीर्घा । तत्वा-
 दित्वादुवङ् । न्यूहतुः । वह प्रापणे । लिट्यनुसि यजादित्वात्संप्रसारणं । यद्वृत्ताभि-
 त्यमिति निघातप्रतिषेधः ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

वी॒कु॒प॒त्न॒भिरा॒प्नु॒हे॒म॒भिर्वा॒ दे॒वानां॑ वा॒ जू॒ति॒भिः॒ शा॒श॒दा॒ना ।

त॒द्रा॒स॒भो॒ ना॒स॒त्या॒ स॒ह॒स्रं॒मा॒जा॒ य॒म॒स्य॑ प्र॒ध॒ने॒ जि॒गा॒य ॥ २ ॥

वी॒कु॒प॒त्न॒भिरा॒प्नु॒हे॒म॒भिः॒ वा॒ दे॒वानां॑ वा॒ जू॒ति॒भिः॒ शा॒श॒दा॒ना ।

तत् । रा॒स॒भः । ना॒स॒त्या॒ स॒ह॒स्रं । आ॒जा॒ य॒म॒स्य॑ । प्र॒ध॒ने॒ जि॒गा॒य ॥ २ ॥

वी॒कु॒प॒त्न॒भिः । वी॒कु इति बलनाम । बलवदुत्पत्तनैः । आप्नुहेमभिः शीघ्र-
 गमनैः । वाशब्दः समुच्चये । हे नासत्याश्विनौ । एवंभूतैरश्वैश्च देवानामिन्द्रादीनां
 जूतिभिः प्रेरणैश्च शाशदाना शाशद्यमानयोरत्यर्थे प्रेर्यमाणयोर्युवयोर्वाहनभूतो
 यो रासभः प्रजापतिना दत्तः स यमस्य वैवस्वतस्य प्रीतिकरे प्रधने प्रकीर्णधनोपेत
 आज्ञा आजौ संयामे तच्छ्रूणां सहस्रं जिगाय । जितवान् । वैवस्वतो हि बहूनां
 मरणहेतुना संयामेण तुर्यो भवति । यद्वा । जेतव्यत्वेन प्रजापतिनाभिहित-
 मृक्सहस्रं शीघ्रगमनयुक्तो रासभो जिगाय । जयेनालभत । अन्येभ्यो देवेभ्यः
 पूर्वमेवाजिं प्राप्य युवां जयं प्रापयामास । तथा चास्मिन्नर्थे प्रजापतिर्वै सोमाय

राज्ञे दुहितरं प्रायच्छदित्यादिकं ब्राह्मणमनुसंधेयं ॥ वीकुपत्मभिः । वीकु बल-
वत्पतंतीति वीकुपत्मानः । आशुहेमभिः । आशु शीघ्रं हिन्वन्ति गच्छन्तीत्याशु-
हेमानः । तैः । हि गतौ वृद्धौ च । अन्येभ्योऽपि दृश्यन्त इति मनिन् । कृदुत्तर-
पदप्रकृतिस्वरत्वं । जूतिभिः । जूतिरूतिजूतीत्यादिना क्तिन् उदात्तत्वं । शशदाना ।
शूद्र-शानने । अथ गत्यर्थो धातूनामनेकार्थत्वात् । अस्माद्यङन्ताल्लटः शानच् ।
तस्य छंदस्युभयधेत्यादधातुक्त्वाच्छयनभावः । अतोलोपयलोपौ । अभ्यस्ताना-
मादिरित्याद्युदात्तत्वं । सुपां सुलुगिति पष्ठ्याः पूर्वसवर्णदीर्घः । आज्ञा । तेनैव
सूत्रेण डादेशः । जिगाय । जि जये । सन्लिटोर्जेरित्यभ्यासादुत्तरस्य कुत्वे गकारः ॥

तृतीयामृचमाह ॥

तुयो ह भुज्युर्मश्विनोदमेधे रयिं न कश्चिन्ममृवाँ अवाहाः ।

तमूहपुनौभिरात्मन्वतीभिरन्तरिक्षपुद्गिरपोदकाभिः ॥ ३ ॥

तुयः । ह । भुज्युं । अश्विना । उदऽमेधे । रयिं । न । कः । चित् । ममृवान् । अवं । अहाः ।

तं । ऊहपुः । नौभिः । आत्मन्ऽवतीभिः । अन्तरिक्षपुद्गिभिः । अपोऽदकाभिः ॥ ३ ॥

अथेयमाख्यायिका । तुयो नामाश्विनोः प्रियः कश्चिद्राजपिः । स च द्वीयां-
तरवर्तिभिः शत्रुभिरत्यन्तमुपदुतः सन् तेषां जयाय स्वपुत्रं भुज्युं सेनया सह नावा
प्राहौपीत् । सा च नौर्मध्ये समुद्रमतिदूरं गता वायुवशेन भिन्नासीत् । तदानीं
स भुज्युः शीघ्रमश्विनौ तृष्टाव । तौ च स्तुतौ सेनया सहितमात्मीयासु नौष्वा-
रोष पितृस्तुयस्य समीपं चिभिरहोरात्रैः प्रापयामासतुरिति । अयमर्थ इदमा-
दिकेन तृचेन प्रतिपाद्यते । हश्चन्द्रः प्रसिद्धौ । तुयः खलु पूर्वं शत्रुभिः पीडितः
सन् तज्जयार्थमुदमेधे । उदकैर्मिल्यते सिध्यत इत्युदकमेधः समुद्रः । तस्मिन्भुज्यु-
मेतत्संज्ञं प्रियं पुत्रमवाहाः । नावा गंतुं पर्यत्वाक्षीत् । तत्र दृष्टान्तः । ममृवान्
धियमाणः सन्धनलोभी कश्चिन्मनुष्यो रयिं न । यथा धनं परित्यजति तद्वत् ।
हे अश्विनौ तं च भुज्युं मध्ये समुद्रं निमग्नं नौभिः पितृसमीपमूहपुः । युवां प्रापि-
तवन्तौ । कीदृशीभिः । आत्मन्वतीभिः । आत्मीयाभिः । युवयोः स्वभूताभिरित्यर्थः ।
यद्वा धृतिरात्मा । धारणवतीभिरित्यर्थः । अन्तरिक्षपुद्गिभिः । अतिस्वच्छत्वादन्तरिक्षे
जलस्योपरिष्ठादेव गंचीभिः । अपोदकाभिः । सुक्षिप्तत्वादपगतोदकाभिः । अप-
विष्टोदकाभिरित्यर्थः ॥ उदमेधे । मिह सेचने । कर्मणि घञ् । न्यङ्गादीनां चेति

कुलं । उदकस्योदः संज्ञायां । थाथादिनोत्तरपदांतोदात्तत्वं । समृवान् । मृद् प्राण-
त्यागे । लिट् । कसुः । आदिनियमात्प्राप्तस्येदो वस्वेकाजाद्वसामिति नियमाद्-
भावः । अहाः । ओहाक् त्यागे । लुङ् । तिपि च्चेः सिच् । आगमानुशास-
नस्यानित्यत्वात्सगिटी न क्रियेते । बहुलं छंदसीतीडभावः । हल्ङ्वाभ्य इति
तिलोपः । स्वविसर्गो । यद्वा मंत्रे घसेति च्लुलुक् । च्लुलुप्रत्वादिण् न क्रियते ।
नौभिः । सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं । आत्मन्वतीभिः । आत्मनो मतुप् ।
मादुपधाया इति वत् । अनो नुडिति नुट् । नलोपः । ह्रस्वनुङ्भ्यां मतुविति
मनुप उदात्तत्वं । अंतरिक्षप्रुङ्भिः । प्रुङ् गतौ । क्रिप् चेति क्रिप् ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

तिस्रः क्षपस्त्रिरहातिव्रजं जिनासत्या भुज्युर्मूहयुः पतंगैः ।

समुद्रस्य धन्वन्नाद्रस्य पारे चिभी रथैः शतपद्भिः पठ्थैः ॥ ४ ॥

तिस्रः । क्षपः । चिः । अहा । अतिव्रजन्तुऽभिः । नासत्या । भुज्युं । ऊहयुः । पतंगैः ।

समुद्रस्य । धन्वन् । आद्रस्य । पारे । चिऽभिः । रथैः । शतपद्भिः । पट्ऽअथैः ॥ ४ ॥

हे नासत्यौ सेनया सहोदके निमग्नं भुज्युं तिस्रः क्षपस्त्रिसंख्याका रात्रीस्त्रिरहा
चिवारमावृत्तान्यहानि चातिव्रजं जिनासत्या गच्छद्भिरेतावन्तं कालमतिव्याप्य
वर्तमानैः पतंगैः पतद्भिस्त्रिभिस्त्रिसंख्याकै रथैरूहयुः । युवामूढवन्तौ । केति चेत्
उच्यते । समुद्रस्यांबुराशेर्मध्ये धन्वन् धन्वनि जलवर्जिते प्रदेशे । आद्रस्योदके-
नाद्रीभूतस्य समुद्रस्य पारे तीरेदेशे च । कथंभूतै रथैः । शतपद्भिः । शतसंख्या-
कैश्चक्रलक्ष्यैः पादिरूपैतैः । पठ्थैः । पड्भिर्भरथैर्युक्तैः ॥ तिस्रः । चिचतुरो-
स्त्रियामिति विशच्छस्य तिसृ आदेशः । स चांतोदात्तः । अचि र ऋत इति
रेफादेश उदात्तयणो हल्पूर्वादिति विभक्तेरुदात्तत्वं । क्षपः । विभक्त्यंतस्य छान्सं-
ह्रस्वत्वं । यद्वा । शस्यात् इति योगविभागाद्धातोरेयाकारलोपः । अहा ।
शेच्छंदसि बहुलमिति शेलोपः । पतंगैः । पतू गतौ । पतेरंगच् । उ० १. ११८. ।
धन्वन् । धविर्गत्यर्थः । इदित्त्वान्मुम् । कनिन्युवृषीत्यादिना कनिन् । सुपां सुलु-
गिति सप्तम्या लुक् । शतपद्भिः । शतं पादा येषां । संख्यासुपूर्वस्येति पाद-
शच्छस्यान्त्यलोपः समासांतः । अयस्सयादित्वेन भत्वात्पादः पदिति पद्भावः ।
यद्वा पादसमानार्थः पच्छच्छः प्रकृत्यंतरं द्रष्टव्यं ॥

पंचमीमृचमाह ॥

अनारंभणे तदवीरयेथामनास्थाने अयंभणे समुद्रे ।

यदश्विना ऊहयुः भुज्युमस्तं शतारिचां नावमातस्थिवांसं ॥ ५ ॥

अनारंभणे । तत् । अवीरयेथां । अनास्थाने । अयंभणे । समुद्रे ।

यत् । अश्विनौ । ऊहयुः । भुज्युं । अस्तं । शतऽश्रिचां । नाव । आतस्थिऽवांसं ॥ ५ ॥

हे अश्विनौ । अनारंभण आलंवनरहिते समुद्रे तत्कमावीरयेथां । विक्रांतं कृतवन्तौ युवां । अनारंभणत्वमेव स्पष्टीकरोति । अनास्थाने । आस्थीयतेऽस्मिन्नित्यास्थानो भूप्रदेशः । तद्रहिते स्यातुमशक्ये जल इत्यर्थः । अयंभणेऽयहणे । हस्तेन पादं शाखादिकमपि यत्र नास्ति तस्मिन्नित्यर्थः । किं पुनस्तत्कर्म । भुज्युं समुद्रे मयं शतारिचां बहुरिचां । यैः काष्ठैः पार्श्वतो बद्धैर्जलालोडने सति नौः शीघ्रं गच्छति तान्यरिचाणि । ईदृशां नावमातस्थिवांसमास्थितवन्तमारूढवन्तं कृतास्तं । गृहनामैतत् । पितृसुपस्य गृहं प्रति यदूहयुः । तत्प्रापणमन्यैर्दुःशक्यं युवां समुद्रमध्ये कृतवन्तावित्यर्थः ॥ अनारंभणे । आरभ्यत इत्यारंभणं । कृत्यल्युटो बहुलमिति कर्मणि ल्युट् । नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । अवीरयेथां । गूरवीर विक्रांतौ । चुरादिरात्मनेपदी । अनास्थानायभणयोः पूर्वबल्युदस्वरौ । अयं तु विशेषः । हयहोर्भ इति भत्वं । अस्तं । अस्यतेऽस्मिन् सर्वमित्यस्तं गृहं । असिहसीत्यादिना तन्प्रत्ययः । शतारिचां । ऋ गंतौ । अतिलूपूस् इति करण इवप्रत्ययः । बहुमीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्याष्टमेऽष्टमो वर्गः ॥

षष्ठीमृचमाह ॥

यमश्विना ददधुः श्वेतमश्वमघाश्वाय शश्वदिस्वस्ति ।

तद्धां दात्रं महिं कीर्तिन्यं भूपिबो वाजी सदमिद्वयो अयं ॥ ६ ॥

यं । अश्विना । ददधुः । श्वेतं । अश्वं । अघऽअश्वाय । शश्वत् । इत् । स्वस्ति ।

तत् । वां । दात्रं । महिं । कीर्तिन्यं । भूत् । पैद्वः । वाजी । सदं । इत् । हयः । अयं ॥ ६ ॥

अबेदमाख्यायते । पेदुनीम कश्चित् स चाश्विनौ तुष्टाव । तस्मै प्रीती कंचिच्छेतवर्णमश्वं दत्तवन्तौ । स चाश्वस्तस्मै प्रौढं जयं चकारेति । एतदत्र

प्रतिपाद्यते । हे अश्विनौ युवामघाश्याहंतव्याश्वाय पेदुनाम्ने राजर्षये यं श्वेत-
वर्णमश्वं ददधुः । दत्तवन्तौ । सोऽश्वस्तस्मै स्वस्ति जयलक्षणं मंगलं शशदित्
नित्यमेव चकार । वां युवयोस्तद्वाचं दानं महि महत् अतिगंभीरं । अत एव
कीर्तन्यं सर्वैः कीर्तनीयं प्रशस्यं भूत् । अभूत् । तस्मापिङ्गः पेदोः संवंधी पतन-
शीलः शीघ्रगामी वार्यः शत्रूणां प्रेरयिता युद्धेषु प्रेरयितव्यो वा वाजी वेजन-
वान्सोऽश्वः सदेमिन् सदैव हव्योऽस्माभिरप्याह्रातव्यः ॥ दाव । ददातेर्भाव
औणादिकस्तत्प्रत्ययः । महि । मह पूजायां । इन् सर्वधातुभ्य इतीन् । कीर्तन्य ।
कृत संशब्दने । कृत्यार्थे तवैकेकेन्यत्वन इति केन्यप्रत्ययः । ऋत् इडातोऽरितीत् ।
भूत् । बहुलं छंदस्यमाङ्गोऽपीत्यडभावः । पैङ्गः । पेदोः संवंधी । तस्येदमित्यण् ।
छादसो वर्णलोपः । हव्यः । ह्यतेरचो यदिति यत् । बहुलं छंदसीति संप्रसारण ।
गुणो धातोस्तन्निमित्तस्यैवेत्यवादेशः । अर्यः । ऋ गतौ । अघ्रादयश्चेत्यौणादिको
यत् । व्यत्ययेनातोदात्तत्वं ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

युवं नरा स्तुवते पञ्जियायं कक्षीवन्ति अरदन्तं पुरंधिं ।

कारोतराच्छपादश्वस्य वृष्णः शतं कुंभो असिंचन्तं सुरायाः ॥७॥

युव । नरा । स्तुवते । पञ्जियायं । कक्षीवन्ति । अरदन्तं । पुरंधिं ।

कारोतरात् । श्पात् । अश्वस्य । वृष्णः । शतं । कुंभान् । असिंचन्तं । सुरायाः ॥७॥

अचेयमाख्यायिका । कक्षीवानृपिः पुरा तमंसातिरोहितज्ञानः सन् ज्ञानार्थ-
मश्विनौ तुष्टाव । तस्मा अश्विनौ प्रभूतां धियं दत्तवन्ताविति तदाह । हे नरा
नेतारावश्विनौ युवं युवां पञ्जियाय । पञ्चा इत्यंगिरसामाख्या पञ्चा वा अंगिरस
इत्याम्नातत्वात् । तेषां कुले जाताय कक्षीवन्ते । कक्ष्या रज्जुरश्वस्य । तद्वते तत्सज्ञाय
स्तुवते युवयोः स्तुतिं कुर्वन्ते मह्यं पुरंधिं प्रभूतां धियं बुद्धिमरदन्तं । बलिसंत ।
यथा सर्वार्थगोचरा भवति तथा कृतवन्तावित्यर्थः । अपि च कारोतरात् कारो-
तरो नाम वैदलश्चर्मवेष्टितो भाजनविशेषो यस्मिन्सुरायाः स्नावणं क्रियते ।
लुप्तोपममेतत् । कारोतराद्यथा सुरायाः संपादकास्तां स्नावयन्ति एवमेव युवा
वृष्णः सेचनसमर्थस्य युष्मदीयस्याश्वस्य श्पात् खुरात् सुरायाः शतं कुंभान्
असख्यातान्सुराघटानसिंचन्तं । अक्षारयन्तं । यद्वा सिंचतिः पूरणार्थः । कारो-
तरस्यानीयाद्युष्मदीयाश्चखुरात् या सुरा प्रवहति तयोसंख्यातान् घटानसिंचन्तं ।

अपूरयतं । ये जनाः सौत्रामण्यादिकर्मणि युष्मद्यागाय सुरां याचन्ते तेषा-
मित्यर्थः ॥ स्तुवते । स्तौतिर्लटः शतृ । अदादिवाच्यपो लुक् । शतुरनुम इति
विभक्तेरुदात्तत्वं । पञ्जियाय । पञ्जशब्दाच्चैषिको घच् । कक्षीवते । आसंदीव-
दक्षीवचक्रीवत्क्षीवदिति निपातनात् कक्ष्याशब्दस्य संप्रसारणं वत्त्वं च । अरदत् ।
रदः विलेखने । पुरंधिं । पुरंधिर्वहुधीरिति यास्कः । नि० ६. १३. । पृषोदरादि-
त्वात्पुरंधिभावः । यद्वा पुरं पूरयितव्यं सर्वविषयजातमस्यां धीयतेऽवस्थाप्यत
इति पुरंधिर्बुद्धिः । कर्मण्यधिकरणे चेति दधातेः किप्रत्ययः । तत्पुरुषे कृति बहु-
लमिति बहुलवचनादलुक् । इदं तु व्युत्पत्तिमात्रं वस्तुतः पृषोदरादिरेव । असिं-
चत् । घिचिर् घृरणे । तौदादिकः । शे मुचादीनामिति जुम् ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

हिमेनाग्निं ग्रंसमवारयेथां पितुमतीमूर्जमस्मा अधत्तं ।

ऋवीसे अचिमश्विनावनीतमुन्नित्यथुः सर्वगणं स्वस्ति ॥ ८ ॥

हिमेनं अग्निं । ग्रंसं । अवारयेथां । पितुऽमतीं । ऊर्जं । अस्मै । अधत्तं ।

ऋवीसे । अचिं । अश्विना । अयंऽनीतं । उत् । नित्यथुः । सर्वऽगणं । स्वस्ति ॥ ८ ॥

अत्रेदमाख्यानं । अचिमृषिमसुराः शतद्वारे पीडायचगृहे प्रवेश्य तुपाग्नि-
नाबाधिषत । तदानीं तेन ऋषिणा स्तुतावश्विनावग्निमुदकेनोपशमय्य तस्मात्पी-
डागृहादविकलेन्द्रियवर्गं संतं निरगमयतामिति । तदेतत्प्रतिपाद्यते । हे अश्विनी
हिमेन हिमवच्छीतिनोदकेन ग्रंसं दीप्यमानमचेवाधनार्थमसुरैः प्रक्षिप्तं तुपाग्नि-
मवारयेथां । युवां निवारितवन्तौ । शीतीकृतवन्तावित्यर्थः । अपि च । अस्मा
असुरपीडया काश्यं प्राप्तायाचये पितुमतीं । पितुरित्यन्ननाम । अन्नयुक्तमूर्जं
वल्लप्रदं रसात्मकं क्षीरादिकमधत्तं । पुष्ट्यर्थं प्रायच्छतं । ऋवीसेऽपगतप्रकाशे पी-
डायचगृहेऽवनीतमवाङ्मुखतयासुरैः प्रापितमचिं सर्वगणं । गणः समूहः सर्वपा-
मिन्द्रियाणां पुत्रादीनां वा गणेनोपेतं स्वस्ति अविनाशे यथा भवति तथोन्नि-
त्यथुः । तस्माद्गृहादुन्नमय्य युवां स्वगृहं प्रापितवन्तौ । यद्वा । हिमेन शीतेन
वृक्षमुदकेनाग्निमग्निवतीक्षणं ग्रंसं । अहर्नामैतत् । सामर्थ्यान्निदाघकालीनमह-
रवारयेथां । तस्याह्नैस्त्वणं निवारितवन्तौ । अपि च । अस्मा अग्नये पितुमतीं
चरुपुरोडाशादिलक्षणादोपेतमूर्जं वल्लकरं रसात्मकमुपस्तरणाभिधारणात्मकं

घृतमधत्तं । वृष्टुत्पादनेनाग्नेर्योगार्थं हवींषि निष्पादितवन्तावित्यर्थः । ऋची-
 सेऽप्राततेजस्के । पृथिवीद्रव्येऽवन्तीतमोषधीनामुत्पादनायावस्ताञ्चीतं । पार्थि-
 वाग्निना परिपक्वा उदकेन क्लिप्त्वा ह्योषधिवनस्पतयो विरोहन्ति । अत्रिं हवि-
 यामत्तारमोषधिवनस्पत्यादीनां वा । एवंविधमग्निं सर्वगणं व्रीह्याद्योषधिग-
 णोमेतं हे अश्विनौ युवां स्वस्ति अविनाशो यथा भवति तथोन्नित्ययुः ।
 व्रीह्याद्योषधिवनस्पतिरूपेण भूमेरुपरिष्ठाञ्चीतवन्ती । कारणात्मना पार्थिवाग्नौ
 वर्तमानं सर्वमोषधिवनस्पत्यादिकमश्विनौ प्रकर्षेण व्यक्तीकृतवन्तावित्यर्थः । अयं
 पक्षो यास्केन हिमेनोदकेनेत्यादिनोक्तः । नि० ६, ३६ ॥ पितुमती । इत्स्वनुभ्या
 मतुविति मतुप उदात्तत्वं । ऋवीसे । अत्र यास्कः । ऋवीसमपगतभासमपचि-
 तभासमपहतभासं गतभासं वेति । नि० ६, ३५ । पृषोदरादिवादिभिमतरूपस्व-
 रसिद्धिः । अत्रिं । अद भक्षणे । अदेस्त्रिणि चेति चशब्दात्त्रिप् । अवनीतं । गति-
 रनन्तर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । स्वस्ति । अस भुवि । भावे क्तिन् । छंदस्युभ-
 ययेति सार्वधातुकत्वादस्तेर्भूभावाभावः ॥

नवमीमृचमाह ॥

परावतं नासत्यानुदेष्टामृच्चावुधं चक्रयुजिस्त्वारं ।

क्षरन्नापो न पायनाय राये सहस्राय नृष्यते गोतमस्य ॥ ९ ॥

परा । अवतं । नासत्या । अनुदेष्टां । उच्चाऽवुधं । चक्रयुः । जिह्वऽवारं ।

क्षरन् । आपः । न । पायनाय । राये । सहस्राय । नृष्यते । गोतमस्य ॥ ९ ॥

अत्रेदमाख्यानं । कदाचिन्मरुभूमौ वर्तमानस्य स्तोतुर्गोतमस्य ऋषेः समीपे
 देशान्तरे वर्तमानं कूपमुत्खायाश्विनौ प्रापयतां । प्राप्य च तं कूपं स्नानपाना-
 दिसौकर्यायोपरिमूलमधोविलमवस्थापयतामिति तदेतदाह । हे नासत्या सत्य-
 स्वभावौ सत्यस्य नेतारौ-नासिकाप्रभवौ वा । एतत्संज्ञावश्विनौ युवामवतं ।
 कूपनामैतन् । अवस्तात्ततं कूपं परानुदेष्टां । गोतमस्य ऋषेः समीपे प्रेरिषाथां ।
 तदनन्तरं तं कूपमुच्चावुधं । उच्चैरुपरिष्ठाद्भूमी मूलं यस्य स तथोक्तः । जिह्ववारं ।
 जिह्वमधस्ताद्वर्तमानं तथा वक्रं वारं वारं यस्य स तथोक्तः । एवंगुणविशिष्टं
 चक्रयुः । युवामकृपाथां । तस्मात्कूपात्तृष्यते पिपासतो गोतमस्य पायनाय
 पानार्थमापो न आपश्च । अयं नशब्दश्चार्थः । क्षरन् । प्रवाहरूपेण निरगमन् ।

कीदृशस्य । राये । हवीषि दत्तवतः । सहसाय सहनशीलाय । यद्वा । सहस्रसंख्या-
 काय राये धनाय । एतत्संख्यधनलाभार्थं चाक्षरन् ॥ अनुदेशां । शुद्धं प्रेरणे । तौ-
 दादिकः । जिसवारं । वारशब्दस्य पृषोदरादित्वाद्वादेशः । क्षरन् । क्षर संचलने ।
 बहुलं छदस्यमाङ्गोऽपीत्यङ्गभावः । शयः पित्रादनुदात्तत्वं । तिङो लसार्वाधा-
 तुकस्वरेण धातुस्वरः । पायनाय । हेतुमणिच् । शाखासाहेति युक् । भावे ल्युट् ।
 राये । रा दाने । राति ददातीति राः । रातिङ् । उ० २. ६५. । ऊडिदमिति विभक्ते-
 र्दात्तत्व । नृण्यते । जितृपा पिपासायां । श्यन् । लट् । शतृ । श्यनो नित्रादा-
 द्युदात्तत्व । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी वक्तव्येति चतुर्थी ॥

दशमीमृचमाह ॥

जुजुरुषो नासत्यान् वधिं प्रामुंचतं द्रापिमिव च्यवानात् ।

प्रातिरतं जहितस्यायुर्दस्त्रादिपतिमकृणुतं कनीनां ॥ १० ॥

जुजुरुषः । नासत्या । उत । वधिं । प्र । अमुंचतं । द्रापिं ऽइव । च्यवानात् ।

प्रा । अतिरतं । जहितस्य । आयुः । दस्त्रा । आत् । इत् । पतिं । अकृणुतं । कनीनां ॥ १० ॥

अथेदमाख्यानं । बलीपलितादिभिरुपेतो जीर्णांगः पुत्रादिभिः परित्यक्त-
 श्ववनाख्य ऋषिरश्विनौ तुष्टव । स्तुतावश्विनौ तस्मै ऋषये जरामपगमय्य
 पुनर्यौवनमकुरुतामिति । तदेतदाह । हे नासत्यावश्विनौ जुजुरुषो जीर्णात्
 च्यवानात् च्यवनाख्याहपेः सकाशाद्वधिं कृत्स्नं शरीरमावृत्यावस्थितां जरां प्रा-
 मुंचतं । प्रकर्षणामोचयतं । तत्र दृष्टांतः । द्रापिमिव । द्रापिरिति कवचस्याख्या ।
 यथा कश्चित्कवचं कृत्स्नशरीरव्यापकं धृत्वा पश्चाच्छरीरात्पृथक्करोति । तद्वत् । उत
 अपि, च हे दस्त्रा एतत्संज्ञौ दर्शनीयौ वाश्विनौ जहितस्य पुत्रादिभिः परित्यक्तस्य
 ऋषेरायुर्जीवनं प्रातिरतं । प्रावर्धयतं । प्रपूर्वस्तिरतिवर्धनार्थः । आदित् अनंत-
 रमेव युवानं संतं कनीनां कन्यानां पतिं भर्तारमकृणुतं । अकुरुतं ॥ जुजुरुषः ।
 जृप् वयोहानौ । लिट् । कृत्सुः । बहुलं छंदसीत्युत्वं । द्विभावः । पंचम्येकवचने
 वसोः संप्रसारणमिति संप्रसारणं । शस्तिवसिंघसीनां चेति पत्वं । वधिं । वृज्
 वरुणे । आहंगमहन इति किप्रत्ययः । जहितस्य । ओहाक् त्यागे । कर्मणि निष्ठा ।
 तस्य छदस्युभयथेति सार्वधातुकत्वाद्यक् । तस्य बहुलं छंदसीति झुः । जहातेथ

। पा० ६. ४. ११६.। इतीत्वं । कनीनां । रयेर्मतौ बहुलमिति बहुलवचनात्क्या-
शब्दस्यात्र संप्रसारणं ॥

॥ इति प्रथमस्याष्टमे नवमो वर्गः ॥

एकादशीमुच्यते ॥

तद्वा नरा शंस्यं राध्यं चाभिष्टिमन्नासत्या वरूथं ।

यद्विद्वांसा निधिमिवापगूळहमुर्दस्तादूपधुर्वेदनाय ॥ ११ ॥

तत् । वां । नरा । शंस्यं । राध्यं । च । अभिष्टिऽमत् । नासत्या । वरूथं ।

यत् । विद्वांसा । निधिंऽइव । अपऽगूळहं । उत् । दर्शतात् । ऊपधुः । वेदनाय ॥ ११ ॥

अत्रेदमाख्यानं । वंदनो नाम कश्चिदपि । स चासुरैः कूर्पैः निज्ञात उत्तरी-
तुमशकुवच्चिनावस्तीत् । तमश्चिनी कूपादुन्नितुरिति तदाह । नरा अरोग्यस्य
नेतारौ हे नासत्यावश्चिनौ वां युवयोः संबंध्यभिष्टिमदभ्येपणयुक्तमाभिमुख्येन
प्राप्त्यं तथा वरूथं वरणीयं कामयितव्यं तत्कर्म शंस्यं । अस्माभिः प्रशंसनीयं ।
राध्यं । आराधनीयं च । किं पुनस्तत्कर्म । विद्वांसा जानन्तौ युवां निधिमिव नि-
क्षिप्तं धनमिवापगूळहमरण्ये निर्जने देशे कूपमध्येऽसुरैर्निगूढं वंदनाय वंदनमपि
दर्शतादध्वगैः पिपासुभिर्द्रष्टव्यात्कूपादुदूपधुः । उदहारं । एवं यदेतत्कूपादुद्वरण
तदित्यर्थः ॥ शंस्यं । शंसु स्तुतौ । अस्माक्यंतादचो यदिति यत् । यतोऽनाव
इत्याद्युदात्तत्वं । अभिष्टिमत् । अभिपूर्वादिषु गतावित्त्वस्माद्भावे क्तिन् । मन्त्रे
वृषेपेति क्तिन् उदात्तत्वं । क्रुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन स एव शिष्यते । शकंश्वा-
दित्वात्पररूपत्वं । तादौ चेति तु गतिस्वरस्य सर्वविधीनां छंदसि विकल्पितत्वा-
दप्रवृत्तिः । ततो मनुप् । अंतोदात्तादुत्तरस्य तस्य ह्रस्वनुडभ्यामित्युदात्तत्वं । वरूथं ।
जृवृभ्यामूथन् । विद्वांसा । सुपां सुलुगिति विभक्तेराकारः । अपगूळहं । गूह
सवरणे । कर्मणि निष्ठा । यस्य विभाषेतीदृशप्रतिषेधः । ढत्वधत्वपुत्रद्वलोपदीर्घाः ।
गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । दर्शतात् । भृमृहशीत्यादिनातच् । ऊपधुः ।
दुवप् वीजतंतुसंताने । लिट्यधुसि यजादित्वात्संप्रसारणं । द्विवचनादि । वंद-
नाय । क्रियायहणं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थी ॥

द्वादशीमृचमाह ॥

तद्धां नरा सनये दंस उयमाविष्कृणोमि तन्यतुर्न वृष्टिं ।

दध्यङ् ह यन्मध्वाथर्वणो वामश्वस्य शीर्ष्णा प्र यदीमुवाच ॥ १२ ॥

तत् वां नरा सनये दंसः । उयं । आविः । कृणोमि । तन्यतुः । न । वृष्टिं ।

दध्यङ् ह । यत् । मधु । आथर्वणः । वां । अश्वस्य । शीर्ष्णा । प्र । यत् । ई । उवाच ॥ १२ ॥

अत्रेयमाख्यायिका । इन्द्रो दधीचे प्रवर्ग्यविद्यां मधुविद्यां चोपदिश्य यदी-
मामन्यस्मै वक्ष्यसि शिरस्ते छेत्स्यामीत्युवाच । ततोऽश्विनावश्वस्य शिरस्त्रिहस्ता
दधीचः शिरः प्रच्छिद्येयान्यत्र निधाय तत्राश्वं शिरः प्रत्यधत्तां । तेन च दध्यङ्
ऋचः सामानि यजूंषि च प्रवर्ग्यविषयाणि मधुविद्याप्रतिपादकं ब्राह्मणं चाश्वि-
नावध्यापयामास । तदिन्द्रो ज्ञात्वा वज्रेण तच्छिरोऽच्छिनत् । अथाश्विनौ तस्य
स्वकीयं मानुषं शिरः प्रत्यधत्तामिति शाठ्यायनवाजसनेययोः प्रपंचेनोक्तं । तदे-
तत्प्रतिपाद्यते । हे नरा नरावश्विनी वां युवयोः संबन्ध्यमुद्गूर्णमन्यैर्दुःशकं दंसः ।
कर्मनामैतत् । युवाभ्यां पुरा कृतं तत्कर्म सनये धनलाभार्थमाविष्कृणोमि ।
प्रकटीकरोमि । तत्र दृष्टान्तः । तन्यतुर्न । यथा मेघस्थः शब्दो वृष्टिं मेघान्तर्वर्त-
मानमुदकं प्रवर्षणेन सर्वत्र प्रकटयति तद्वत् । किं तत्कर्म । अथर्वणः पुत्रो दध्यङ्
एतत्संज्ञं ऋषिरश्वस्य शीर्ष्णा युष्मत्सामर्थ्येन प्रतिहितेन शिरसा वां युवाभ्या-
मीमिमां मधुविद्यां यद्वा यदा खलु प्रोवाच । प्रोक्तवान् । तदानीमश्वस्य शिरसः
संधानलक्षणं पुनर्मानुषस्य शिरसः प्रतिसंधानलक्षणं च यद्भवदीयं कर्म तदा-
विष्कृणोमीत्यर्थः ॥ सनये । पणु दाने । खनिकयंज्यसि वसि वनि सनि ध्वनि यंषि-
चरिभ्यश्चेतीप्रत्ययः । तन्यतुः । तनु विस्तारे । ऋतन्यंजीत्यादिना यतुच् । यद्वा
स्नन् शब्दे । बाहुलकाद्यनुच् । छांदसः सलोपः । वृष्टिं । वृष्यते सिच्यतेऽनेनेति
वृष्टिः । मंचे वृषेत्यादिना क्तिन् उदात्तत्वं । आथर्वणः । अपत्याथेऽण्यन्निति
प्रकृतिभावाट्टिलोपाभावः । शीर्ष्णा । शीर्षन् छांदसि । पा० ६. १. ६०. इति
शिरःशब्दपर्यायः शीर्षन्शब्दोऽतोदात्तो निपात्यते । अलोपे सत्युदात्तनिवृत्ति-
स्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वं ॥

चयोदशीमृचमाह ॥

अजोहवीन्नासत्या करा वां महे यामन्पुरुभुजा पुरंधिः ।

श्रुतं तच्छासुरिव वधिमत्या हिरण्यहस्तमश्विनावदत्तं ॥ १३ ॥

अजोहवीत् । नासत्या । करा । वां । महे । यामन् । पुरुऽभुजा । पुरंऽधिः ।

श्रुतं । तत् । शासुऽऽइव । वधिऽमत्याः । हिरण्यऽहस्तं । अश्विनौ । अदत्तं ॥ १३ ॥

वधिमती नाम कस्यचिद्राज्यैः पुत्री नपुंसकभर्तृका । सा पुत्रलाभार्थमश्वि-
नावाजुहाव । तदाह्वानं श्रुत्वाश्विनावागत्य तस्यै हिरण्यहस्ताख्यं पुत्रं दत्तुः ।
तदेतदाह । पुरुभुजा वहूनां पालकौ प्रभूतहस्तौ वा हे नासत्यावश्विनौ महे
महनीये पूजनीये यामन् यामनि । याति गच्छतीति यामन् स्तोत्रं । तस्मिन्सति
कराभिमतफलस्य कर्तारौ वां युवां पुरंधिर्वहुधीर्वधिमती । वधिः पुत्रोत्पाद-
नाशक्तः पंडकः । तद्वती । एतत्संज्ञा राजपुत्र्यजोहवीत् । पुनःपुनः स्तुत्वा पुत्रला-
भार्थमाहूतवती । युवां च वधिमत्यास्तदाह्वानं श्रुतं । शृणुतं । तत्र दृष्टांतः ।
शासुरिव । यथा शासुराचार्यस्य वचनं शिष्योऽवहितः सचैकाग्र्येण शृणोति
तद्वत् । श्रुत्वा च हे अश्विनौ तस्यै हिरण्यहस्तं सुवर्णमयपाणिं हितरमणीय-
पाणिं वा । एतत्संज्ञं पुत्रमदत्तं । प्रायच्छतं ॥ अजोहवीत् । ह्यतेर्यङ्लुगंताल्लङ् ।
यङो वेति तिप ईडागमः । करा । करोतेः पचाद्यच् । सुपां सुलुगिति विभक्ते-
राकारः । यामन् । आतो मनिन्कनिवनिपश्चेति मनिन् । सुपां सुलुगिति
सप्तम्या लुक् । श्रुतं । लङि बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक् । बहुलं छंदस्य-
माङ्गोऽपीत्यङभावः । शासुः । शास्तुः । शासु अनुशिष्टौ । शंसिशसिशासी-
त्यादिना संज्ञायां तृन् । इडभावः । छांदसस्तलोपः ॥

चतुर्दशीमृचमाह ॥

आज्ञो वृकस्य वर्तिकामभीकै युव नरा नासत्यामुमुक्तं ।

उतो क्विं पुरुभुजा युवं ह कृपमाणमकृणुतं विचर्क्षे ॥ १४ ॥

आज्ञः । वृकस्य । वर्तिकां । अभीकै । युवं । नरा । नासत्या । अमुमुक्तं ।

उतो इति । क्विं । पुरुऽभुजा । युवं । ह । कृपमाणं । अकृणुतं । विऽचर्क्षे ॥ १४ ॥

वर्तिका चटकसदृशस्य पक्षिणः स्त्री । तामरण्ये वर्तमानेन श्रुता यस्मां

पुरा किलाश्विनावमोचयतां । तदेतदाह । हे नरा नेतारौ नासत्यावश्विनौ युवं
 युवामभीकेऽभिगते वृकवर्तिकयोः संयामे वृकस्य विकर्तकस्य पुन आस आस्या-
 द्वर्तिकां चटकसदृशीममुमुक्तं । अमोचयतं । यास्कस्वाह । नि० ५५, २१ । पुनः
 पुनर्वर्तते प्रतिदिवसमावर्तत इति वर्तिकोषाः । तां वृकेनावरकेण सर्वजगत्प्र-
 काशेनाच्छादयित्रा सूर्येण यस्तां ॥ आसः । पह्नित्यादिनास्यस्यासन्नादेशः ।
 अलोपोऽन इत्यकारलोप उदात्तनिवृत्तिस्वरेणोडिदमिति विभक्तेरुदात्तत्वं । अमु-
 मुक्तं । मुचरंतभावितण्यर्थास्त्रिं बहुलं छंदसीति विकरणस्य घुः । कृपमाणं ।
 कृपिः स्तुतिकर्मा तुदादिषु द्रष्टव्यः । विकरणस्वरे प्राप्ते वृषादीनां चेत्याद्युदात्तत्वं ।
 विचक्षे । तुमर्थे सेसेनिति सेग्रन्थयः । स्तोः संयोगाद्योरिति सलोपः ॥

पंचदशीमृचमाह ॥

चरिचं हि वेरिवाच्छेदि पर्णमाजा खेलस्य परितक्म्यायां ।
 सद्यो जंघामायसी विशपलायै धने हिते सतवे प्रत्यधत्तं ॥ १५ ॥
 चरिचं हि । वेऽइव । अच्छेदि । पर्णं । आजा । खेलस्य । परितक्म्यायां ।
 सद्यः । जंघां । आयसी । विशपलायै । धने । हिते । सतवे । प्रति । अधत्तं ॥ १५ ॥
 अगस्त्यपुरोहितः खेलो नाम राजा । तस्य संबन्धिनी विशपला नाम स्त्री
 संयामे शत्रुभिर्विद्वन्पदासीत् । पुरोहितेनागस्त्येन स्तुतावश्विनौ रात्रावाग-
 त्यायोमयं पादं समधत्तां । तदेतदाह । आजा आजौ संयामेऽगस्त्यपुरोहितस्य
 खेलस्य संबन्धिन्या विशपलाख्यायाश्चरिचं चरणं वेरिचं वेः पक्षिणः पर्णं पतत्र-
 मिवाच्छेदि हि । पुरा छिन्नमभूत्खलु । हे अश्विनौ युवामगस्त्येन स्तुतौ सतौ
 परितक्म्यायां । परितक्म्या रात्रिः परित एनां तक्तीति यास्कः । नि० ११, २५ ।
 एनामुभयतः सूर्यो गच्छतीति तस्यार्थः । रात्रावागत्य सद्यस्तदानीमेव हिते शत्रुपु-
 निहिते धने जेतव्ये विषयभूते सति सतवे सन्तु गंतुं विशपलाया आयसीमयो-
 मयी जंघां जंघोपलक्षितं पादं प्रत्यधत्तं । संधानमेकीकरणं कृतवन्तावित्यर्थः ॥
 चरिचं । अर्तिलूधूसूखनसहचर इव इति करण इवः । आजा । सुपां सुलुगिति
 विभक्तेर्देशः । आयसी । अयःशब्दाद्विकारार्थं प्राणिरजतादिभ्योऽञ् । पा० ४.
 ३. १५४ । टिड्ढाणजिति ङीप् ॥

॥ इति प्रथमस्याष्टमे दशमो वर्गः ॥

षोडशीमृचमाह ॥

शतं मे॒षान्वृ॒क्षे चक्ष॑दानमृ॒जाश्वं॒ तं पि॒तां॒धं च॑कार ।

तस्मा॑ अ॒क्षी ना॑सत्या वि॒चक्ष॑ आ॒र्धत्तं॑ द॒स्रा भि॑षजावन्वन् ॥ १६ ॥

शतं॑ मे॒षान् । वृ॒क्षे । च॒क्ष॒दानं॑ । ऋ॒ज॒ज॒अश्वं॑ । तं । पि॒ता । अ॒र्धं । च॑कार ।

तस्मै॑ अ॒क्षी इति॑ । ना॒सत्या॒ । वि॒चक्षे॑ । आ॒ । अ॒र्धत्तं॑ । द॒स्रा । भि॑षजौ । अ॒न॒वन् ॥ १६ ॥

वृषागिरः पुत्र ऋजाश्वो नाम राजर्षिः । तस्य समीपेऽश्विनोर्वाहनभूतो रासभो वृक्षी भूत्वावतस्ये । स च तस्या आहारार्थमेकोत्तरशतसंख्याकान्पौरजनानां स्वभूतान्मेषान् शकलीकृत्य प्रददौ । ऋजाश्वः शतमेकं च मेषानिति मन्त्रांतरे दर्शनात् । एवं पौराणामहिते प्रवृत्तं पिता शपेन नेत्रहीनमकरोत् । तेन स्तूयमानावश्विनावस्रद्वाहननिमित्तमस्यांधता जातेति जानन्तौ तस्मा अक्षिणी प्रायच्छतामिति तदेतदाह । अथ तच्छ्रुतेर्यच्छब्दाध्याहारः । य ऋजाश्वः शतं शतसंख्याकान्मेषान्वृक्ष आत्मनोपोपितायै वृक्षिस्त्यै शकलीकृत्य प्रादात् तं चक्षदानं । दक्षतिरक्षि कर्माच शकलीकरणार्थः । शकलीकृत्य दत्तवत्तं तमृजाश्वं पिता शपेनांधं दृष्टहीनं चकार । कृतवान् । हे नासत्या सत्यस्वभावौ सत्यस्य नेतारौ वा भिषजौ देवानां वैद्यभूतौ । अश्विनौ वै देवानां भिषजाविति श्रुतेः । दस्रा दर्शनीयाचेतसंजौ वा हे अश्विनौ । अनवन् अनवन्ती द्रष्टव्यं प्रति पितृशपात्त्रमनरहिते अक्षौ चक्षुषी विचक्षे विविधं द्रष्टुं समर्थे तस्मै ऋजाश्वायार्धत्तं । व्यर्धत्तं । अकुलतं ॥ वृक्षे । वृक्षोऽरण्यश्वा । तस्य स्त्री वृक्षी । जातेरस्त्रीविषयादिति डीप् । जसादिषु द्वंदसि वावचनमिति चतुर्थ्येकवचनस्याडभावे यणादेश उदात्तस्वरितयोरेण इति परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वं । चक्षदानं । दक्षेर्लिटः कानच् । चित्स्वरः । अक्षी । ई च द्विवचन इति परत्वादक्षश्चस्येकारांतदेशः । स चोदात्तः । तस्मिन्कृते सकृदन्तौ विप्रतिषेध इति परिभाषया पुनर्नुम् न भवति । विचक्षे । संपदादिलक्षणो भावे क्तिप् । अनवन् । ऋ गतौ । अस्मादप्येभ्योऽपि दृश्यंत इति दृशिषहणस्य विध्यंतरोपसंघर्षत्वाद्भावे वनिप् । अर्धं गमनं विषयं प्रत्यनयोर्नास्तीति बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । सुपां मुलुगिति द्विवचनस्य लुक् । छांदसो नलोपाभावः ॥

सप्तदशीमृचमाह ॥

आ वां रथं दुहिता सूर्यस्य कार्पमेवातिष्ठदर्वता जयंती ।

विश्वे देवा अन्वमन्यन्त हृद्भिः समु श्रिया नासत्या सचेथे ॥ १७ ॥

आ । वां । रथं । दुहिता । सूर्यस्य । कार्पमेऽइव । अतिष्ठत् । अर्वता । जयंती ।

विश्वे । देवाः । अनु । अमन्यन्त । हृत्ऽभिः । सं । ऊं इति । श्रिया । नासत्या ।

सचेथे इति ॥ १७ ॥

सविता स्वदुहितरं सूर्याख्यां सोमाय राज्ञे प्रदातुमैच्छत् । तां सूर्या सर्वे देवा वरयामासुः । तेऽन्योन्यमूचुः । आदित्यमवधिं कृत्वाजिं धावाम । योऽस्माकं मध्य उज्जेषति तस्येयं भविष्यतीति । तवाश्विनावुदजयतां । सा च सूर्या जितवती-स्तयो रथमारुरोह । अत्र प्रजापतिर्विं सोमाय राज्ञे दुहितरं प्रायच्छदित्यादिकं ब्राह्मणमनुसंधेयं । इदं चाख्यानं सूर्याविवाहस्य स्तावकेन सत्येनोत्तमिता भूमि-रिति सूक्तेन विस्पष्टयिष्यते । हे अश्विनौ वां युवयो रथं कार्पमेव । कार्प-शब्दः काष्ठवाची । यथा काष्ठमाजिधावनस्यावधितया निर्दिष्टं लक्ष्यमाश्रुगामी कश्चित्सर्वेभ्यो धावत्यः पूर्वं प्राप्नोति । एवमेव सर्वेभ्यो देवेभ्यः पूर्वमर्वता शीघ्र-मवधिं प्राप्नुवता युष्मदीयेनाश्वेन करणभूतेन युवाभ्यां जयंती जीयमाना सूर्यस्य सवितुर्दुहितातिष्ठत् । आरूढवती । विश्वे सर्वे इतरे देवा एतदारोहणस्थानं हृद्भिर्हृदयैरन्वमन्यन्त । अन्वजानन् । तदानीं हे नासत्यावश्विनौ श्रिया चक्रस-हसलाभरूपया संपदा कांत्या वा युवां संसचेथे । संगच्छेथे ॥ जयंती । अन्येन कर्मणि शतृप्रत्ययः । हृद्भिः । पह्नित्यादिना हृदयशब्दस्य हृद्भावः । सचेथे । पच समवाये । स्वरितेच्चादात्मनेपदं ॥

अष्टादशीमृचमाह ॥

यद्यातं दिवोदासाय वृत्तिभरद्वाजायाश्विना हयंता ।

रेवदुवाह सचनो रथो वां वृषभश्च शिंशुमारश्च युक्ता ॥ १८ ॥

यत् । अयातं । दिवःऽदासाय । वृत्तिः । भरद्वाजाय । अश्विना । हयंता ।

रेवत् । उवाह । सचनः । रथः । वां । वृषभः । च । शिंशुमारः । च । युक्ता ॥ १८ ॥

हे अश्विनौ हयंता स्तुतिभिराहूयमानौ युवां भरद्वाजाय संभियमाणहविल-

क्षणाच्चाय यजमानाय दिवोदासायैतत्संज्ञाय राजर्षयेऽभीष्टं फलं दातुं वर्तिस-
दीयं गृहं यद्यदायातं । अगच्छतं । तदानीं रेवद्वनयुक्तमन्नं वां युवयोः सचनः
सेवनो रथ उवाह । तस्मै दिवोदासाय प्रापयामास । अपि च तस्मिन्नेव वृष-
भोऽनङ्गान् शिशुमारो याहश्च परस्परविरुद्धावपि स्वसामर्थ्यप्रकटनाय युक्ता ।
वाहनतया संयुक्तावास्तां ॥ दिवोदासाय । दिवश्च दासे पृथ्वा अलुग्वक्तव्य
इत्यलुक् । दिवोदासादीनां छंदस्युपसंख्यानमिति पूर्वपदाद्युदात्तत्वं । भरद्वाजाय ।
भृञ् भरणे । अस्माद्व्यत्ययेन कर्मणि शतृप्रत्ययः । शतृछंदस्युभययेत्याद्धातु-
क्त्वेन लसार्वधातुकानुदात्तत्वाभावात्प्रत्ययाद्युदात्तत्वं । बहुव्रीहौ, पूर्वपदप्रकृति-
स्वरत्वं । 'हयंता । द्वेजः कर्मणि लटो व्यत्ययेन शतृ । बहुलं छंदसीति संप्र-
सारणं । शपि गुणे छांदसोऽयादेशः । रेवत् । रयिशब्दान्मतुप् । रयेमती बहुल-
मिति संप्रसारणं । छंदसीर इति मतुपो वत् । रयिशब्दाच्चेति मतुप् उदात्तत्वं ।
सचनः । यच सेवने । अनुदात्तेतश्च हलादेरिति युच् । युक्ता । सुपां सुलुगिति
विभक्तेराकारः ॥

एकोनविंशीमृचमाह ॥

रयिं सुक्ष्वं स्वपत्यमायुः सुवीर्यं नासत्या वहंता ।

आ जहावीं समनसोप वाजैस्त्रिहो भागं दधतीमयातं ॥ १९ ॥

रयिं । सु० सुक्ष्वं । सु० अपत्यं । आयुः । सु० वीर्यं । नासत्या । वहंता ।

आ । जहावीं । स० समनसा । उप । वाजैः । त्रिः । अहः । भागं । दधती । अयातं ॥ १९ ॥

हे नासत्यावश्विनौ सुक्ष्वं शोभनवलं रयिं धनं स्वपत्यं शोभनैः पुत्रादि-
भिरुपेतं सुवीर्यं शोभनवीर्योपेतमायुः । अन्ननामितत् । एवंगुणविशिष्टमन्नं च
वहंता धारयंतौ युवां समनसा समानमनस्का संतौ, जहावीं जहोर्महर्षेः संव-
धिनीं प्रजामायातं । आभिमुख्येनागच्छतं । कीदृशी । वाजैर्विलक्षणैरन्नैरुपेतां ।
अहः । अवाहः शब्देन तत्रानुष्ठेयः सोमयागो लक्ष्यते । तस्य प्रातःसवनादि-
रूपेण विधा विभक्तं भागमंशं दधती विभ्रती । अनुसवनं हविर्भिर्यजमाना-
मित्यर्थः ॥ सुक्ष्वं । बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । सुवीर्यं । वीर-
वीर्यौ चेति बहुव्रीहावुत्तरपदाद्युदात्तत्वं । जहावीं । जहृशब्दात्तस्येदमित्यर्थेऽण् ।
दिङ्गुणजिति ङीप् । जाह्वीहृस्वदीर्घयोर्विन्नियमः पृषोदरादित्वात् । उक्तं च ।
वर्णागमो वर्णविपर्ययश्चेति । अत एव मध्योदात्तत्वं ॥

विंशीमृचमाह ॥

परिविष्टं जाहुषं विश्वतः सी सुगेभिर्नक्तमूहयू रजोभिः ।

विभिन्दुना नासत्या रथेन वि पर्वतां अजरयू अयातं ॥ २० ॥

परिऽविष्टं जाहुषं विश्वतः । सी । सुऽगेभिः । नक्तं । ऊहयूः । रजःऽभिः ।

विऽभिन्दुना । नासत्या । रथेन । वि । पर्वतान् । अजरयू इति । अयातं ॥ २० ॥

जाहुषो नाम कश्चिद्राजा । विश्वतः सर्वतः परिविष्टं शत्रुभिः परिवृतं तं राजानं हे नासत्यावश्विनावजरयू जरारहितौ नित्यतरुणौ युवां विभिन्दुना विशेषेण सर्वस्य भेदेकेनात्मीयेन रथेन नक्तं रात्रौ सुगेभिः सुषु गंतुं शक्ये रजोभी रंज-
कर्मणि ह्ययुः । तस्माच्छत्रुसमूहान्निरगमयतं । सीमित्येतत्पादपूरणं । निर्गतेन तेन सह पर्वतान् शत्रुभिरारोढुमशक्यान् शिलोच्चयान्वयातं । विशेषेणागच्छतं ॥
परिविष्टं विश्व प्रवेशने । कर्मणि निष्ठा । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्नं ।
सुगेभिः । सुदुरोरधिकरण इति गमेर्देः । विभिन्दुना । भिदिर् विदारणे । औष्णा-
दिक उग्रप्रत्ययो नुमागमश्च । अजरयू । न जरा अजरा । तामात्मन इच्छतीति
सुप आत्मनः क्यच् । न छंदस्यपुत्रस्येतीत्वदीर्घयोर्निषेधः । क्वाच्छंदसीत्युग्रप्रत्ययः ॥

॥ इति प्रथमस्याष्टम एकादशो वर्गः ॥

एकविंशीमृचमाह ॥

एकस्या वस्तोरावतं रणाय वशमश्विना सनये सहस्रा ।

निरहतं दुच्छुना इंद्रवंता पृषुथर्वसो वृषणावरातीः ॥ २१ ॥

एकस्याः । वस्तोः । आवतं । रणाय । वशं । अश्विना । सनये । सहस्रा ।

निः । अहतं । दुच्छुनाः । इंद्रं वंता । पृषुऽथर्वसः । वृषणौ । अरातीः ॥ २१ ॥

हे अश्विनी वशमेतत्संज्ञमृषिमेकस्या वस्तोरेकस्याहो रणाय रमणीयाय सहस्रा सहस्रसंख्याकाय सनये धनलाभायावतं । अरक्षतं । स क्षपिः प्रत्यहं यथा सहस्रसंख्यं धनं लभते तथा रक्षितवंतावित्यर्थः । अपि च हे वृषणा कामानां वर्धितारावश्विनी । इंद्रवंता इंद्रेण संयुक्ता युवां दुच्छुना दुष्टसुखान्दुः-
खस्य कर्तृन् पृषुथर्वसो विस्तीर्णयशसोऽरातीः शत्रून्निरहतं । निःशेषेणाव-

धिष्टं । यद्वा कानीनस्य पृथुश्रवःसंज्ञस्य राज्ञः शत्रून्निति योज्यं ॥ सहस्रा ।
सुपां सुलुगिति चतुर्थ्या डादेशः । अहतं । लङि यसस्तं । अनुदात्तोपदेशेऽप्य-
दिनानुनासिकलोपः । दुच्छुनाः । श्रुनमिति सुखनाम । दुष्टं सुखं यासां तास्त-
थोक्ताः । परादिच्छंदसि बहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं ॥

त्राविंशीमृचमाह ॥

शरस्य चिदाचंत्कस्यावतादा नीचादुच्चा चक्रयुः पातवे वाः ।

शयवे चिन्नासत्या शचीभिर्जसुरये स्तर्ये पिपययुर्गां ॥ २२ ॥

शरस्य । चित् । आचंत् ५ कस्य । अवतात् । आ । नीचात् । उच्चा । चक्रयुः । पातवे ।
वारिति वाः ।

शयवे । चित् । नासत्या । शचीभिः । जसुरये । स्तर्ये । पिपययुः । गां ॥ २२ ॥

आचंत्कस्य ऋचत्कपुत्रस्य शरस्यैतत्संज्ञस्यापि स्तोतुः पिपासितस्य पातवे
पानार्थं नीचानीचीनादवतात्कूपादुच्चा उच्चैरुपरिष्ठाद्धारुदकं हे अश्विनौ युवामा-
चक्रयुः । आभिमुख्येन कृतवन्तौ । तथा हे नासत्यावश्विनौ शचीभिर्युष्मदीयैः
कर्मभिः परिचरणैर्जसुरये श्रान्ताय शयवे चित् शयुनामे ऋपये स्तर्ये निवृत्तप्र-
सवां गामग्निहोचार्थस्य पयसो दोग्ध्री पिपययुः । पयसा युवामापूरितवन्तौ ॥
पातवे । पा पाने । तुमर्थे सेसेन्निति तवेन्प्रत्ययः । जसुरये । जसु हिंसायां ।
जसिसहोरुर्नि । उ० २. ७२ । स्तर्ये । स्तीर्यत आच्छाद्यते प्रसवसामर्थ्याभावेनेति
स्तरिः । अविनृत्ततन्त्रिभ्य ईरितीकारप्रत्ययः । वा छंदसीत्यमि पूर्वत्वस्य वि-
कल्पितत्वादभावे यणादेशः । उदात्तस्वरितयोर्यण इति परस्यानुदात्तस्य स्वरि-
तत्वं । पिपययुः । प्यायी वृद्धौ । लिटि व्यत्ययेन परस्मैपदं । लिङ्गङोश्च । पा०
६. १. २९ । इति पीभावः ॥

त्रयोविंशीमृचमाह ॥

अवस्यते स्तुवते कृष्ण्याय ऋजूयते नासत्या शचीभिः ।

पशुं न नष्टमिव दर्शनाय विष्णाप्यं ददयुर्विश्वकाय ॥ २३ ॥

अवस्यते । स्तुवते । कृष्ण्याय । ऋजूयते । नासत्या । शचीभिः ।

पशु । न । नष्टं ५ इव । दर्शनाय । विष्णाप्यं । ददयुः । विश्वकाय ॥ २३ ॥

अवस्यतेऽवनं रक्षणमात्मन इच्छते स्तुवते स्तुतिं कुर्वते कृष्णियाय । कृष्णो
 नाम कश्चित् तस्य पुत्राय ऋजूयत आर्जवमिच्छते विश्वकायैतत्संज्ञाय ऋपये
 हे नासत्यौ युवां शचीभिरात्मीयैः कर्मभिर्विष्णाप्यं नाम विनष्टं पुत्रं दर्शनाय
 दर्शनार्थं ददधुः । दत्तवन्तौ । तत्र दृष्टांतः । पशुं न नष्टमिव । एक उपमार्थीयः
 पूरकः । यथा कश्चिद्विनष्टं पशुं स्वामिनो दृष्टिपथं प्रापयति तद्वत् ॥ अवस्यते ।
 अवस्यन्त्यात्सुप आत्मनः क्वच । शतुरनुम इति विभक्तेरुदात्तत्वं । कृष्णियाय ।
 कृष्णशब्दादपत्यार्थे छांदसो घच् ॥

चतुर्विंशोऽमृचमाह ॥

दश रात्रीरश्विनेना नव द्यूनवनद्वं अश्वितमस्त्वपतः ।

विप्रुतं रेभमुदनि प्रवृक्तमुन्नियधुः सोममिव सुवेण ॥ २४ ॥

दश रात्रीः । अश्विनेन । नव । द्यून् । अवऽनद्वं । अश्वितं । अप्सु । अंतरिति ।

विऽप्रुतं । रेभं । उदनि । प्रऽवृक्तं । उत् । निन्यधुः । सोमऽइव । सुवेण ॥ २४ ॥

पुरा खलु रेभमृषिं पार्श्वैर्बद्धासुराः कूपे कस्यचिद्विवसस्य सायंकाले प्रचि-
 क्षिपुः । स चाश्विनौ स्तुवन् दश रात्रीर्नवाहानि च कूपमध्ये तथैवावतस्थे ।
 दशमेऽहनि प्रातरश्विनौ तं कूपादुदत्तारयतामिति तदाह । अप्सु कूपांतर्वर्तमा-
 नास्वतर्मध्येऽसुरैः पातितमश्विनेन दुःखहेतुना दाम्नावनद्वं चद्वं अश्वितं शत्रु-
 भिर्हिसितं दश रात्रीर्दशसंख्याका निशा नव द्यून् नवसंख्याकान्यहानि च ।
 अत्यंतसंयोगे द्वितीया । एतावन्तः कालं तत्रैव कूपेऽवस्थितं । अत एवोदनुदके
 विप्रुतं विप्रुतं व्याक्षिप्तसर्वांगं । प्रवृक्तं । लुप्तोपममेतत् । प्रवृजनेन संतप्तं घर्ममिव
 अथवा संतपमानं । एवंभूतं रेभं हे अश्विनौ युवामुन्नियधुः । तस्मात्कूपादुन्नी-
 तमुन्नीर्णं कृतवन्तौ । तत्र दृष्टांतः । सोममिव । यथाग्निहोत्रहोमार्थमभिपुतं
 सोमरसं कूपसदृशेऽग्निहोत्रस्थालीमध्ये वर्तमानं सुवेणाध्वयुरुन्मयत्पूर्वं नयति
 तद्वत् ॥ अवनद्वं । गृह वंधने । कर्मणि निष्ठा । नहो घः । पा० ८. २. ३४. । रूपस्त-
 थोर्थोऽध इति निष्ठातकारस्य धत्वं । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं ।
 अश्वितं । अथ हिंसार्थः । निष्ठा । विप्रुतं । मुञ्च गती । अवनद्वत्प्रत्ययस्वरौ
 कपिलकादिवास्तवविकल्पः । उदनि । पृथ्व्यादिनोदकशब्दस्योदभावः ॥

पंचविंशिमृचमाह ॥

प्र वा दंसास्यश्विनाववोचमस्य पतिः स्यां सुगवः सुवीरः ।

उत पश्यन्अश्वुवन्दीर्घमायुरस्तमिवेज्जरिमाणं जगम्यां ॥ २५ ॥

प्र वां । दंसांसि । अश्विनौ । अवोचं । अस्य । पतिः । स्यां । सुऽगवः । सुऽवीरः ।

उत । पश्यन् । अश्वुवन् । दीर्घं । आयुः । अस्तं ऽ इव । इत् । जरिमाणं । जगम्या ॥ २५ ॥

एवमनेन सूक्तेनाश्विनोर्महिमानं प्रशस्याधुना मंचद्रष्टा स्वाभीष्टं प्रार्थयते । हे अश्विनौ वां युवयोर्दंसांसि पुरा कृतानि कर्माणि प्रावोचं । इत्यमुक्तवानस्मि । सोऽहं सुगवः शोभनगोयुक्तः सुवीरः शोभनवीरश्च भूत्वास्य राष्ट्रस्य पतिरधिपतिः स्यां । भवेयं । उत अपि च पश्यन् अश्विभ्यां पश्यन् । उपलक्षणमेतत् । सर्वैरिद्रियैः स्वस्वविषयसमर्पेदीर्घं वर्षशतरूपेणायतमायुर्जीवितं चाश्वुवन् प्राप्नुवन्नहमस्तमिव यथा गृहं स्वामी निःकंटकं प्रविशति एव जरिमाणं जरां जगम्यां । कंटकराहित्येन प्राप्नुयां । वृद्धः संधिरकालं निवसेयमित्यर्थः ॥ स्यां । अस्तेः प्रार्थनायां लिङ् । यासुट् । असोरह्योप इत्यकारलोपः । अश्वुवन् । अणू व्याप्नो । व्यत्ययेन शतृ । जरिमाणं । जृष् चयोहानौ । अस्मादौणादिक इमनिच् । जगम्यां । गमेः प्रार्थनायां लिङि बहुलं छंदसीति विकृणस्य ध्रुः ॥

॥ इति प्रथमस्याष्टमे द्वादशो वर्गः ॥

मध्व इति पंचविंशत्युचं द्वितीयं सूक्तं । अश्विजस्य कक्षीवत् आर्षं त्रैभुभमाश्विनं । मध्व इत्यनुक्रांतं ॥ प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोः पूर्वसूक्तेन सहोक्तो विनियोगः ॥

तत्र प्रथमामृचमाह ॥

मध्वः सोमस्याश्विना मदाय प्रत्नो होता विवासते वां ।

वहिष्मंती रातिर्विथ्रिता गीरिषा यातं नासत्याप वज्रिः ॥ १ ॥

मध्वः । सोमस्य । अश्विना । मदाय । प्रत्नः । होता । आ । विवासते । वां ।

वहिष्मंती । रातिः । विऽथ्रिता । गीः । इषा । यातं । नासत्या । उप । वज्रिः ॥ १ ॥

हे अश्विनी मध्वो मधुना माधुर्योपेतेन सोमस्य सोमेन मदाय युवयोर्मदाय

प्रलम्बिरन्तनो होता होमनिष्पादको यजमानो वां युवामां विवासते । विवा-
सतिः परिचरणकर्मा । आङ् मर्यादायां । यथाशास्त्रं परिचरति । अपि च
रातिदातव्यं हविर्वर्हिष्मती । आस्तीर्णेन वर्हिषा युक्तं । युष्मदर्थं वर्हिषासादि-
तमित्यर्थः । तथा गीः स्तुतिलक्षणं वाक् च विथिता चत्विषु समवेता । तैः
स्तुतिरपि क्रियत इत्यर्थः । अतो हे नासत्यावशिनौ । इयासभ्यं दातव्येनाब्जेन
वाजैर्बलैश्च सह युवामुपयातं । अस्मत्तनीपं प्राप्तुं ॥ मध्वः । सुपां सुपो भवं-
तीति तृतीयार्थे षष्ठी । जसादिषु छंदसि वावचनमिति घेङितीति गुणाभावे
यणादेशः । मदाय । मदी हर्षे । मदोऽनुपसर्ग इत्यप् । रातिः । रा दाने ।
कर्मणि क्तिन् । मञ्चे वृषेष्ट्यादिना तस्योदात्तत्वं । विथिता । थिञ् सेवायां ।
कर्मणि निष्ठा । गतिरनन्तर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

यो वामश्विना मनसो जवीयान् स्वश्वो विश आजिगाति ।

येन गच्छथः सुकृतो दुरोणं तेन नरा वर्तिरस्मभ्यं यातं ॥ २ ॥

यः । वां । अश्विना । मनसः । जवीयान् । रथः । सुऽअश्वः । विशः । आऽजिगाति ।

येन । गच्छथः । सुऽकृतः । दुरोणं । तेन । नरा । वर्तिः । अस्मभ्यं । यातं ॥ २ ॥

हे अश्विनौ वां युवयोः स्वभूतो मनसो जवीयान् मनसोऽप्यतिशयेन वेग-
वान् स्वश्वः शोभनाश्च एवंभूतो यो रथो विशः प्रजा आजिगाति । आभिमुख्येन
गच्छति । येन रथेन सुकृतः शोभनं यागं कुर्वतो यजमानस्य दुरोणं देवयज-
नलक्षणं गृहं गच्छथः । हे नरा नेतारावशिनौ तेन रथेनास्मभ्यमस्माकं
वर्तिर्वर्तनाधिकरणं गृहं यातं । आगच्छतं ॥ जवीयान् । जवोऽस्यास्तीति जव-
वान् । तदस्यास्तीति मनुष्यं । तत आतिशयान्निक ईयसुन् । विन्मतोर्लुक् ।
देरिति टिलोपः । जिगाति । गा स्तुतौ । जीहोत्यादिकः । गतिकर्मसु पाठादच्
गत्यर्थः । बहुलं छंदसीत्यभ्यासस्येत्वं ॥

तृतीयामृचमाह ॥

अथि नरावहंसः पांचजन्यमवीसादथि मुंचथो गथेन ।

मिनन्ता दस्योरशिवस्य माया अंनुपूर्वं वृषणा चोदयन्ता ॥ ३ ॥

पंचमीमृचमाह ॥

सुषुप्तांसं न निर्वृतेरूपस्य सूर्ये न दस्त्रा तमसि क्षियंतं ।

शुभे रुक्मं न दर्शतं निखातं मुदूपथुरश्विना वंदनाय ॥ ५ ॥

सुषुप्तांसं न निर्वृतेः उपस्ये सूर्ये न दस्त्रा तमसि क्षियंतं ।

शुभे रुक्मं न दर्शतं निखातं उत् उपथुः अश्विना वंदनाय ॥ ५ ॥

निर्वृतिरिति भूनाम । निर्वृतेः पृथिव्या उपस्य उत्तरे सुषुप्तांसं सुप्रवतं पुरुषमिव । कूपमध्ये शयानं सूर्ये न सूर्यमिव तमसि कूपांतर्गतांधकारे क्षियंतं निवसंतं सूर्यमिव । तेजस्विनमित्यर्थः । शुभे शोभनार्थे निर्मितं रुक्मं न रोचमानं सुवर्णमयाभरणमिव दर्शतं दर्शनीयं । एवंगुणविशिष्टं कूपेऽसुरिर्निखातं वंदनाय वंदनमृषिं हे दस्त्रा दर्शनीयावश्विनी युवामुदूपथुः । उद्धृतवन्तौ ॥ सुषुप्तांसं जिष्ण्वपश्ये । लिटः कसुं । वचिस्वपीत्यादिना संप्रसारणं द्विवचनादि । उपस्ये उपपूर्वात्तद्विषयं कविधानमित्यधिकरणे कप्रत्ययः । मरुदृधादित्वात्पूर्वपदांतोदात्तत्वं । वंदनाय । क्रियायहणं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थी ॥

॥ इति प्रथमस्याष्टके चयोदशोऽंशः ॥

षष्ठीमृचमाह ॥

तद्वानरा शंस्यं पञ्जियेण कक्षीवता नासत्या परिज्मन् ।

शफादशस्य वाजिनो जनाय शतं कुम्भान् असिचतं मधूनां ॥ ६ ॥

तत् । वां । नरा । शंस्यं । पञ्जियेण । कक्षीवता । नासत्या । परिज्मन् ।

शफात् । अश्वस्य । वाजिनः । जनाय । शतं । कुम्भान् । असिचतं । मधूनां ॥ ६ ॥

हे नरा नेतारौ नासत्यावश्विनी परिज्मन् परिगमनेऽभीष्टस्य प्रापणे निमित्तभूते सति पञ्जियेण पञ्जाणामंगिरसां कुले जातेन कक्षीवता मया वां युवयोः संबन्धि तत्कर्म शंस्यं । प्रकर्षणं शंसनीयं । तच्छब्दयुतेयच्छब्दाध्याहारः । यज्ञनायापेक्षमाणाय पुरुषाय वाजिनो वेगवत्स्वदीयस्याश्वस्य शफान्निर्गतिर्मधूनां मधुभिः शतसंख्याकान्कुम्भानसिचतं । अपूरयतं । सिंचतिरत्र पूरणार्थः । यदेतन्मधुना पूरणं तच्छंस्यमित्यर्थः ॥

ऋषिं । नरो । अंहसः । पांचजन्यं । ऋवीसात् । अत्रिं । मुंचथः । गणेन ।
मिनंता । दस्योः । अशिवस्य । मायाः । अनुऽपूर्वं । वृषणा । चोदयंता ॥ ३ ॥

हिमेनाग्निमित्यनयोक्त एवार्थः पुनः प्रकारांतरेणानया प्रतिपाद्यते । अत-
स्तत्रोक्तं सर्वमत्रापि, द्रष्टव्यं । अक्षरार्थस्तु हे नरो नेतारौ वृषणा कामानां
वर्षितारावश्विनौ पांचजन्यं । निषादपंचमाश्वत्वारो वर्षाः पंच जनाः । तेषु
भवं । स्वभानुना गृहीतमसुं सूर्यं मोचयन्नत्रिः सर्वेषां हिताचरणान्न भव
इत्युच्यते । तादृशमृषिमंहसः पामरूपाद्वीसात् शतद्वारे यंचगृहेऽन्नेः पीडार्थ-
मसुरैः प्रक्षिप्तान्नुपाग्नेः सकाशाद्वर्णेनैन्द्रियवर्गेण पुत्रपौत्रादिगणेन वा सह मुंचथः ।
अमोचयतं । किं कुर्वंतौ । मिनंता शत्रून् हिंसंतौ दस्योरुपक्षपयितुरशिवस्य
दुःखकारिणोऽसुरस्य संवंधिनीस्तस्मिन्नत्रै प्रयुक्ता मायाश्चानुपूर्वमानुपूर्व्येण चो-
दयंता प्रेरयंतौ निवारयंतौ ॥ पांचजन्यं । वहिर्देवपंचजनेभ्यश्चेति वक्तव्यमिति
भवार्थं ज्यः । मिनंता । मीज् हिंसायां । क्रैव्यादिकः । लटः शतृ । मीनातेर्निगम
इति ह्रस्वत्वं ॥

- चतुर्थीमुच्यमाह ॥

अश्वं न गूळ्हमश्विना दुरेवैर्ऋषिं नरा वृषणा रेभमप्सु ।

सं तं रिणीथो विप्रुतं दंसोभिर्न वां जूर्यति पूर्या कृतानि ॥ ४ ॥

अश्वं । न । गूळ्हं । अश्विना । दुःऽएवैः । ऋषिं । नरा । वृषणा । रेभं । अप्सु ।

सं । तं । रिणीथः । विप्रुतं । दंसःऽभिः । न । वां । जूर्यति । पूर्या । कृतानि ॥ ४ ॥

नरा नेतारौ वृषणा कामानां वर्षको हे अश्विनौ दुरेवैर्दुष्प्रापैरसुरैरप्सु कूप-
स्थेषूदकेषु गूळ्हं निगूढं निखातं रेभमृषिं कूपादुन्नीय विप्रुतं विश्लिष्टावयव
तमश्वं न व्याधितमश्वमिव दंसोभिरात्मीयेर्भिषज्यरूपैः कर्मभिः सरिणीथः । सम-
धत्तं । सर्वैरवयवैरुपेतमकुरुतमित्यर्थः । वां युवयोः संवंधीनि पूर्या चिरंतनानि
कृतानि कर्माणि न जूर्यति । न हि जीणानि भवन्ति ॥ दुरेवैः । दुरूपसृष्टादेते-
रीपहुःसुष्विति खल् । रिणीथः । री गतिरेषणयोः । क्रैव्यादिकः । प्वादीनां
ह्रस्वः । जूर्यति । जृप् वयोहानौ । दैवादिकात्वाच्चयन् । बहुलं छंदसीत्युत्वं । हलि
चेति दीर्घः ॥

पंचमीमृचमाह ॥

सुषुप्तासं न निर्वृतेरुपस्थे सूर्ये न दक्षा तमसि क्षियंतं ।

शुभे रुक्मं न दर्शतं निखातमुदूपपुश्चिना वंदनाय ॥ ५ ॥

सुषुप्तासं । न । निःऽवृत्तेः । उपऽस्थे । सूर्ये । न । दक्षा । तमसि । क्षियंतं ।

शुभे । रुक्मं । न । दर्शतं । निऽखातं । उत् । ऊपपुः । अश्चिना । वंदनाय ॥ ५ ॥

निर्वृतिरिति भूनाम । निर्वृतेः पृथिव्या उपस्थ उत्तंगे सुषुप्तासं सुप्रवंतं पुरुषमिव । कूपमध्ये शयानं सूर्यं न सूर्यमिव तमसि कूपांतर्गतांधकारे क्षियंतं निवसंतं सूर्यमिव । तेजस्विनमित्यर्थः । शुभे शोभनार्थं निर्मितं रुक्मं न रोचमानं सुवर्णमयाभरणमिव दर्शतं दर्शनीयं । एवंगुणविशिष्टं कूपेऽसुरनिखातं वंदनाय वंदनमृषिं हे दक्षा दर्शनीयावश्चिनी युवामुदूपपुः । उद्धृतवन्तौ ॥ सुषुप्तासं । जिष्ण्वप शये । लिटः कसुः । वचिस्वपीत्यादिना संप्रसारणं दिवंचनादि । उपस्थे । उपपूर्वात्तिष्ठतेर्घञर्थं कविधानमित्यधिकरणे कप्रत्ययः । मरुदृधादित्वात्पूर्वपदान्तोदात्तत्वं । वंदनाय । क्रियायहर्णं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थी ॥

॥ इति प्रथमस्याष्टमे चयोदशो वर्गः ॥

षष्ठीमृचमाह ॥

तद्धा नरा शंस्यं प्रजियेण कक्षीवता नासत्या परिज्मन् ।

शफादृष्यस्य वाजिनो जनाय शतं कुम्भां असिंचतं मधूनां ॥ ६ ॥

तत् । वा । नरा । शंस्यं । प्रजियेण । कक्षीवता । नासत्या । परिऽज्मन् ।

शफात् । अश्वस्य । वाजिनः । जनाय । शतं । कुम्भान् । असिंचतं । मधूनां ॥ ६ ॥

हे नरा नेतारी नासत्यावश्चिनी परिज्मन् परिगमनेऽभीष्टस्य प्रापणे निमित्तभूते सति प्रजियेण प्रजाणामंगिरसां कुले जातेन कक्षीवता मया वा मुषयोऽसंबन्धि तत्कर्म शंस्यं । प्रकर्षेण शंसनीयं । तच्छ्रुतेर्यच्छ्रद्धायाहारः । यज्जनायापेक्षमाणाय पुरुषाय वाजिनो वेगवतस्तदीयस्याश्वस्य शफाद्विगतिमधूनां मधुभिः शतसंख्याकान्कुम्भानसिंचतं । अपूरयतं । सिंचतिरच पूरणार्थः । यदेतन्मधुना पूरणं तच्छस्यमित्यर्थः ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

युवं नरा स्तुवते कृष्ण्याय विष्णाष्वं ददधुर्विश्वकाय ।

घोषायै चित्पितृपदे दुरोणे पतिं जूर्येत्या अश्विनावदत्तं ॥ ७ ॥

युवं । नरा । स्तुवते । कृष्ण्याय । विष्णाष्वं । ददधुः । विश्वकाय ।

घोषायै । चित् । पितृऽसदे । दुरोणे । पतिं । जूर्येत्या । अश्विनौ । अदत्तं ॥ ७ ॥

हे नरा नेतारावश्विनौ युवं युवां स्तुवते स्तोत्रं कुर्वते कृष्ण्याय कृष्णाख्यस्य पुत्राय विश्वकाय विष्णाष्वं ददधुः । विष्णाष्वं नाम विनष्टं पुत्रं दत्तवन्तौ । घोषा नाम ब्रह्मवादिनी कक्षीवतो दुहिता । सा कुक्षिनी सती कस्मै चिब्रयादाहा पितृगृहे निषणा जीर्णासीत् । साश्विनोरनुयहान्नष्टकुहा सती पतिं लेभे । तदेतदाह । हे अश्विनौ पित्रा संवद्धे दुरोणे स्वकीयजनकगृहे कुष्ठरोगेण भर्तारमप्राप्य पितृपदे पितृसमीपे निषण्णायै जूर्येत्यै जरां प्राप्नुवत्यै घोषायै चित् एतत्संज्ञायै ब्रह्मवादित्या अपि रोगोपशमनेन पतिं भर्तारमदत्तं । युवां दत्तवन्तौ । पितृपदे । पट्ट विशरणादिषु । क्रिप् चेति क्रिप् । जूर्येत्यै । जृष् वयोहानौ । लट् शतृ । दिवादिवाञ्छन् । बहुलं छंदसीत्युत्वं । हलि चेति दीर्घः । अदुपदेशात्सार्वधातुकानुदात्तत्वे श्यनो नित्रादाद्युदात्तत्वं ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

युवं श्यावाय रुशंतीमदत्तं महः क्षोणस्याश्विना कल्पाय ।

प्रवाच्यं तद्वृणा कृतं वां यत्नार्धदाय श्रवं अध्यधत्तं ॥ ८ ॥

युवं । श्यावाय । रुशंती । अदत्तं । महः । क्षोणस्यं । अश्विना । कल्पाय ।

प्रऽवाच्यं । तत् । वृणा । कृतं । वां । यत् । नार्धदाय । श्रवं । अधिऽअधत्तं ॥ ८ ॥

हे अश्विनौ युवं युवां श्यावाय कुष्ठरोगेण श्यामवर्णाय ऋषये रुशंती दीप्तत्वचं स्तियमदत्तं । प्रायच्छतं । अपि च । क्षोणस्य क्षोणाय हृष्टिराहित्येन गंतुमशक्त्यैकस्मिन्नेव स्थाने निवसते कल्पाय ऋषये महस्तेजस्तेजसं चक्षुरिन्द्रियमदत्तमिति शेषः । तथा हे वृणा काष्मानां वर्षितारी वां युवयोस्तत्कृतं कर्म प्रवाच्यं । प्रकर्षेण वाचनीयं शंसनीयं । नार्धदाय नृषदपुत्राय बधिराय ऋषये श्रवं श्रवणेन्द्रियं यदध्यधत्तं । दत्तवन्तौ स्य इति यत् तदित्यर्थः । अपर आह ।

ब्राह्मणस्य परीक्षार्थमसुराः कण्वमृषिं गूढे तमसि निदधुः । अत्रैव स्थितः
 सन् व्युष्टामुषसं विजानीहि यदि त्वं ब्राह्मणोऽसीति । तमश्विनावागत्योचतुः ।
 व्युष्टायां हर्म्यस्थोपरि वीणां वादयन्तावावामागमिष्यावः । तं शब्दं श्रुत्वा व्युष्टा-
 मुषसं ब्रूहि । तदेतप्रतिपाद्यते । हे वृषणा कामानां वर्षितारावश्विनौ वां युवयो-
 स्सकृत् कर्म प्रवाच्यं प्रशंसनीयं । यन्नापदाय नृपदमुत्राय कण्वाय क्षोणस्य ।
 क्षोणः शब्दकारी वीणाविशेषः । महो महतः क्षोणस्य श्रवः शब्दमध्यधत्तं ।
 उषसो विज्ञानार्थमधिकमकुर्वत् ॥ महः । मह पूजायां । असादौणादिकोऽसि-
 प्रत्ययः । पक्षांतरे तु महच्छब्दात् पञ्चयेकवचने द्वादसोऽहोपः । बृहन्महतोरु-
 पसंख्यानमिति विभक्तेरुदात्तत्वं । यद्वा । किंवन्तात् पञ्चयेकवचनं । क्षोणस्य । क्षि
 निवासगत्योः । कृत्यल्युटो बहुलमिति कर्तरि ल्युट् । पृषोदरादित्वात् क्षोणभावः ।
 तदुक्तं भास्केन । क्षोणस्य क्षयणस्य । नि० द्. द्. इति । पक्षांतरे तु दुष्पु शब्द
 इत्यसादौणादिको नप्रत्ययः । नार्षदाय । अयं पक्षेत्यण् ॥

नवमीमृचमाह ॥

पुरु वषीस्यश्विना दधाना नि पेदवे ऊहयुराणुमश्वं ।

सहस्रसां वाजिनमप्रतीतमहिहनं श्रवस्यं तरुचं ॥ ९ ॥

पुरु । वषीसि । अश्विना । दधाना । नि । पेदवे । ऊहयुः । आणुं । अश्वं ।

सहस्रऽसां । वाजिनं । अप्रतिऽइत्तं । अहिऽहनं । श्रवस्यं । तरुचं ॥ ९ ॥

हे अश्विनौ पुरु पुरुणि बहूनि वषीसि । रूपनामैतत् । आत्मीयैः कर्मभिः
 कृतानि रूपाणि दधाना धारयन्ती युवामाणुं शीघ्रगामिनमश्वं पेदवे पेदुनाश्वे
 स्तुवते न्यूहयुः । नितरां प्रापितवन्ती दत्तवन्तावित्यर्थः । कीदृशमश्वं । सहस्रसां ।
 सहस्रसंख्याकस्य धनस्य सनितारं दातारं । वाजिनं । बलवन्तं । अत एवाप्र-
 तीतं । शत्रुभिरप्रतिगतं । अहिहनं । अहीनामागत्य हंतृणां शत्रूणां शत्रून्वा
 हन्तारं । श्रवस्यं । श्रवः श्रवणीयं स्तोत्रं । तत्र भवं स्तुतिविषयमित्यर्थः । तरुचं ।
 तरितारं ॥ वषीसि । वृज् वरणे । वृज्शीर्ष्म्यां रूपस्वांगयोः पुट् चेत्यमुन् ।
 पुडागमश्वं । दधाना । दधातेर्लटः शानच् । अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं ।
 सहस्रसां । पण् दाने । जनसनखनेति विट् । विट्पुनोरनुनासिकस्यादित्यात्वं ।
 श्रवस्यं । श्रवस्शब्दाद्भवे छंदसीति यत् । तिन्स्वरितः । तरुचं । नृ सवनतरणयोः ।

सप्तमीमृचमाह ॥

युवं नरा स्तुवते कृष्ण्याय विष्णाप्वं ददधुर्विश्वकाय ।

घोषायै चित्पितृपदे दुरोणे पतिं जूर्येत्या अश्विनावदत्तं ॥ ७ ॥

युवं । नरा । स्तुवते । कृष्ण्याय । विष्णाप्वं । ददधुः । विश्वकाय ।

घोषायै । चित् । पितृऽसदे । दुरोणे । पतिं । जूर्येत्यै । अश्विनौ । अदत्तं ॥ ७ ॥

हे नरा नेतारावश्विनौ युवं युवां स्तुवते स्तोत्रं कुर्वते कृष्ण्याय कृष्णाख्यस्य पुत्राय विश्वकाय विष्णाप्वं ददधुः । विष्णाप्वं नाम विनष्टं पुत्रं दत्तवन्तौ । घोषा नाम ब्रह्मवादिनी कक्षीवतो दुहिता । सा कुष्ठिनी सती कस्मै चिद्वरायादत्ता पितृगृहे निषणा जीर्णासीत् । साश्विनोरनुग्रहाच्चष्टकुष्टा सती पतिं लेभे । तदेतदाह । हे अश्विनौ पित्रा संवडे दुरोणे स्वकीयजनकगृहे कुष्ठरोगेण भर्तारमप्राप्य पितृपदे पितृसमीपे निषण्णायै जूर्येत्यै जरां प्राप्नुवत्यै घोषायै चित् एतत्संज्ञायै ब्रह्मवादिन्या अपि रोगोपशमनेन पतिं भर्तारमदत्तं । युवां दत्तवन्तौ ॥ पितृपदे । षट् विशरणादिषु । किप् चेति किप् । जूर्येत्यै । जृष् वयोहानौ । लट् शतृ । दिवादिवाञ्छयन् । बहुलं छंदसीत्युत्वं । हलि चेति दीर्घः । अदुपदेशस्य सार्वधातुकानुदात्तत्वे श्यनो निच्चादाद्युदात्तत्वं ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

युवं श्यावाय रुशंतीमदत्तं महः क्षोणस्याश्विना कल्पाय ।

प्रवाध्यं तद्वृषणा कृतं वां यन्मार्षिदाय अवं अध्यधत्तं ॥ ८ ॥

युवं । श्यावाय । रुशंती । अदत्तं । महः । क्षोणस्य । अश्विना । कल्पाय ।

प्रऽवाध्यं । तत् । वृषणा । कृतं । वां । यत् । नार्संदाय । अवं । अधिऽअधत्तं ॥ ८ ॥

हे अश्विनौ युवं युवां श्यावाय कुष्ठरोगेण श्यामवर्णाय ऋषये रुशंती दीप्तलवचं स्त्रियमदत्तं । प्रायच्छत्तं । अपि च । क्षोणस्य क्षोणाय दृष्टिराहित्येन गंतुमशक्त्यायैकस्मिन्नेव स्थाने निवसते कल्पाय ऋषये महस्तेजस्तेजसं चक्षुरिन्द्रियमदत्तमिति शेषः । तथा हे वृषणा कामानां वर्धितारौ वां युवयोस्तत्कृतं कर्म प्रवाध्यं । प्रकर्षेण वाचनीयं शंसनीयं । नार्षिदाय नृषदपुत्राय वधिराय ऋषये अवं अवर्येन्द्रियं यदध्यधत्तं । दत्तवन्तौ स्य इति यत् तदित्यर्थः । अपर आह ।

ब्राह्मणस्य परीक्षार्थमसुराः कण्वमृषिं गूढे तमसि निदधुः । अत्रैव स्थितः
 सन् व्युष्टामुषसं विजानीहि यदि त्वं ब्राह्मणोऽसीति । तमश्विनावागत्योचतुः ।
 व्युष्टायां हर्म्यस्थोपरि वीणां वादयन्तावायामागमिष्यावः । तं शब्दं श्रुत्वा व्युष्टा-
 मुषसं ब्रूहि । तदेतन्प्रतिपाद्यते । हे वृषणा कामानां वर्षितारावश्विनौ वां युवयो-
 स्तत्कृतं कर्म प्रवाच्यं प्रशंसनीयं । यन्नार्पदाय नृपदपुत्राय कण्वाय क्षीणस्य ।
 क्षीणः शब्दकारी वीणाविशेषः । महो महतः क्षीणस्य श्रवः शब्दमध्यधत्तं ।
 उषसो विज्ञानार्थमधिकमकुलं ॥ महः । मह पूजायां । अस्मादीणादिकोऽसि-
 प्रत्ययः । पक्षांतरे तु महच्छब्दात् पष्ठचेकवचने छांदसोऽस्तोत्रः । बृहन्महतोरु-
 पसंख्यानमिति विभक्तेरुदात्तत्वं । यदा । क्विन्तात् पष्ठचेकवचनं । क्षीणस्य । क्षि
 निवासगत्योः । कृत्यस्युटो बहुलमिति कर्तरि ल्युट् । मृषोदरादित्वात् क्षीणभावः ।
 तदुक्तं भास्केन । क्षीणस्य क्षयणस्य । नि० ६. ६. इति । पक्षांतरे तु दुष्पु शब्द
 इत्यस्मादीणादिको नप्रत्ययः । नार्पदाय । ऋषंधकेत्यण् ॥

नवमीमृचमाह ॥

पुरु वर्षास्वश्विना दधाना नि पेदवे ऊहयुराशुमर्थं ।

सहस्रसां वाजिनमप्रतीतमहिहनं श्रवस्य तत्त्वं ॥ ९ ॥

पुरु । वर्षासि । अश्विना । दधाना । नि । पेदवे । ऊहयुः । आशु । अर्थ ।

सहस्रऽसां । वाजिनं । अप्रतिऽश्वत् । अहिऽहनं । श्रवस्यं । तत्त्वं ॥ ९ ॥

हे अश्विनौ पुरु पुरुणि बहूनि वर्षासि । रूपनामैतत् । आत्मीयैः कर्मभिः
 कृतानि रूपाणि दधाना धारयन्ती युवामाशुं शीघ्रगामिनमश्वं पेदवे पेदुनास्त्रे
 स्तुवते नूहयुः । नितरां प्रापितवन्ती दत्तवन्तावित्यर्थः । कीदृशमश्वं । सहस्रसां ।
 सहस्रसंख्याकस्य धनस्य सनितारं दातारं । वाजिनं । बलवन्तं । अत एवाप्र-
 तीतं । शत्रुभिरप्रतिगतं । अहिहनं । अहीनामागत्य हन्तृणां शत्रूणां शत्रून्वा
 हन्तारं । श्रवस्यं । श्रवः श्रवणीयं स्तोत्रं । तच्च भवं स्तुतिविषयमित्यर्थः । तत्त्वं ।
 तरितारं ॥ वर्षासि । वृज् वरणे । वृज्शीङ्भ्यां रूपस्वांगयोः पुट् चेत्यसुन् ।
 पुडागमश्च । दधाना । दधातेर्लटः शानच् । अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं ।
 सहस्रसां । षण् दाने । जनसनखनेति विट् । विड्नोरनुनासिकस्यादित्यात्वं ।
 श्रवस्यं । श्रवस्शब्दाद्भवे छांदसीति यत् । तिङ्स्वरितः । तत्त्वं । तृ स्रवनतरणयोः ।

अग्निनादिभ्य इचोत्रौ । उ० ४. १७४. । इत्युचप्रत्ययः । व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं । यद्वा ।
यसितस्कभितेत्यादौ निपातनान्नृनन्तात्तत्तृशब्दादमि संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्य-
त्वाद्गुणाभावे यण् । निस्त्वरेणाद्युदात्तत्वं ॥

दशमीमृचमाह ॥

एतानि वां श्रवस्यां सुदानू ब्रह्मांगूषं सदनं रोदस्योः ।

यद्वा पञ्चासो अश्विना हवन्ते यातमिषा च विदुषे च वाजं ॥ १० ॥

एतानि। वां। श्रवस्यां। सुदानू इति सुदानू। ब्रह्मं। आंगूषं। सदनं। रोदस्योः।

यत्। वां। पञ्चासः। अश्विना। हवन्ते। यातं। इषा। च। विदुषे। च। वाजं ॥ १० ॥

हे सुदानू शोभनदानावश्विनौ युवां युवयोः संबंधीन्येतानि समनंतरोक्तानि
वीर्याणि श्रवस्या श्रवणीयानि सर्वज्ञातव्यानि भवन्ति । तदर्थं रोदस्योर्द्वावापृ-
थिव्यात्मना वर्तमानयोर्युवयोः । उक्तं च यास्केन । तत्कावश्विनौ द्वावापृथि-
व्यावित्येक इति । तथा च तैत्तिरीयकं । इमे अश्विना संवत्सरोऽग्निर्विश्वानर
इति । तयोर्युवयोः सदनं स्तोतृसमीपे निवेशनं प्रसादनहेतुभूतं वांगूषमाघोष-
णीयं ब्रह्म मंचरूपं स्तोत्रं निष्पन्नमिति शेषः । यद्यदा पञ्चासोऽगिरसां गो-
त्रोत्पन्ना यजमाना हे अश्विनौ वां युवां हवन्ते । स्तुतिभिरात्मारक्षणाथमाह्वयन्ति ।
तदानीमिषा दातव्येनान्नेन सहा यातं । आगच्छतं च विदुषे युष्मद्विषयं स्तोत्रं
जानन्ते मह्यं च वाजमन्नं बलं वा प्रयच्छतमिति शेषः ॥ यातं । चवायोगे
प्रथमेति निघातप्रतिषेधः । विदुषे । विद् ज्ञाने । विदेः शतुर्वसुः । वसोः सप्र-
सारणमिति संप्रसारणं । शासिवसिघसीनां चेति षत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्याष्टमे चतुर्दशो वर्गः ॥

एकादशीमृचमाह ॥

सूनोर्मानेनाश्विना गृणाना वाजं विप्राय भुरणा रदंता ।

अगस्त्ये ब्रह्मणा वावृधाना सं विश्यलां नासत्यारिणीतं ॥ ११ ॥

सूनोः । मानेन । अश्विना । गृणाना । वाजं । विप्राय । भुरणा । रदंता ।

अगस्त्ये । ब्रह्मणा । वावृधाना । सं । विश्यलां । नासत्या । अरिणीतं ॥ ११ ॥

भुरणा भर्तारौ पोषकौ नासत्या सत्यस्वभावौ हे अश्विनौ सूनोः कुंभात्प्रसू-
तस्यागस्त्यस्य खेलं पुरोहितस्य संबन्धिना मानेन स्तुत्यस्य परिच्छेदकेन स्तोत्रेण
गुणानां स्तूयमानौ विप्राय मेधाविने भरद्वाजाय ऋषये वाजसमन् रदंता विलि-
खंतौ निष्पादयंतौ युवां विशपलां संपामे द्विजजंघां खेलस्य संबन्धिनी स्त्रियं
समरिणीतं । पुनरस्यां जंघया समयोजयतं । तृतीयेन पादेन प्रथमपादोक्तोऽर्थो
विध्रियते । अगस्त्ये ऋषौ ब्रह्मणा मंचरूपेण स्तोत्रेण ववृधाना प्रवर्धिता-
विति ॥ गृणाना । गृ शब्दे । व्यत्ययेन कर्मणि कर्तृप्रत्ययः । ध्वादीनां ह्रस्वः ।
भुरणा । भुरण धारणपोषणयोः । कंडादिः । पचाद्यच् । अतोलीपयलीपौ ।
सुपां सुलुगिति विभक्तेराकारः । आसंचितनिघातः । विप्रायेत्यस्य रदंत्यने-
नासामर्थ्यान् परांगवद्भावं । वावृधाना । वृधेल्लिटः कानच् । संहितायां छांद-
समभ्यासस्य दीर्घत्वं । तुजादित्वे हि तूतुजान इतिवत् षट्कालेऽपि स्यात् ।
अरिणीतं । री गतिरेपणयोः । त्रैव्यादिकः । ध्वादीनां ह्रस्वः ॥

वाद्दशीमुचमाह ॥

कुह यांतां सुष्टुतिं काव्यस्य दिवो नपाता वृषणा शयुचा ।

हिरण्यस्येव कलशं निखातमुद्रूपपुद्गलमे अश्विनार्हन् ॥ १२ ॥

कुह । यांतां । सुऽस्तुतिं । काव्यस्य । दिवः । नपाता । वृषणा । शयुऽचा ।

हिरण्यस्यऽइव । कलशं । निऽखातं । उत् । ऊपपुः । दृशमे । अश्विना । अर्हन् ॥ १२ ॥

पुरा खलूशनसः स्तुतिं गच्छंतावश्विनौ मार्गमध्ये कूपे पतितं रेभं दृष्ट्वा तं
कूपादुदत्तारयतां । तदानीमश्विभ्यां गंतव्यं काव्यस्य निवासस्थानमजानन्नुपिरश्विनौ
पृच्छति । हे दिवो नपाता द्योतमानस्य सूर्यस्य पुत्रौ वृषणा कामाभिवर्षकाव-
श्विनौ कुह कुच शयुचा शयने निवासस्थाने वर्तमानस्य काव्यस्य मार्गवस्य सुष्टुतिं
शोभनां स्तुतिं श्रोतुं यांता गच्छंतौ । यद्वा । शयुचेत्येतदश्विनोर्विशेषणं । शयु-
नामस्त्रायकौ युवां । हिरण्यस्येव कलशं यथा हिरण्यपूरितं कलशं भूम्यां निक्षिप्तं
सर्वदुर्ज्ञातं कश्चिदभिज्ञ उद्धरति । एवमसुरैः कूपे निखातं दश रात्रीर्नवाहानि
च तत्रैव निवसंतं रेभमवगत्य दशमेऽहन् अहन्युद्रूपपुः । कूपादुन्नीतवंतौ । किं
तन्निवासस्थानमिति प्रश्नः । रेभस्यानुक्तावपि दश रात्रीरश्विवेनेति मंचांतर-
सामर्थ्यात्प्रतीतिः । यद्वा । काव्यस्य स्तुतिं प्रति गच्छंतौ युवां कुह कस्मिन्स्थाने

रेभं युवामुच्चिन्यथुरिति प्रश्नः ॥ कुह । वा ह च छंदसीति सप्तम्यर्थे हप्रत्ययः ।
दिवो नपाता । सुवामंचिते परांगवत्स्वर इति परांगवद्भावेन षष्ठ्यंतस्यामं-
चितानुप्रवेशादामंचितस्य चेति षट्त्वयसमुदायस्य पाठिकमाद्युदात्तत्वं । पा-
दादित्वादाष्टमिकनिघाताभावः । नपादित्यपत्यनाम । न पातयतीति नपात् ।
नभाएनपादिति नजः प्रकृतिभावः । सुपां सुलुगिति विभक्तेराकारः । शयुवा ।
अशिवादिभ्य इवोचाविति शीङ् उवः । यद्यंतोदात्तता न स्यात् तर्ह्येवं शयुं
चायेते इति शयुवा । चैङ् पालने । आदेच इत्यात्वं । आतोऽनुपसर्गे कः । अत
एव व्युत्पत्त्यनवधारणादनवयहः । निखातं । खनु अवदारणे । अस्मात्कर्मणि
निष्ठा । यस्य विभापेतीदृप्रतिषेधः । जनसनखनां सन्फूलोरित्यात्वं । गतिरनंतर
इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । अहन् । सुपां सुलुगिति सप्तम्या लुक् । न डिंसं-
वुद्धोरिति नलोपप्रतिषेधः ॥

त्रयोदशीमृचमाह ॥

युवं च्यवानमश्विना जरंतं पुनर्युवानं चक्रधुः शचीभिः ।

युवो रथं दुहिता सूर्यस्य सह श्रिया नासत्यावृणीत ॥ १३ ॥

युवं । च्यवानं । अश्विना । जरंतं । पुनः । युवानं । चक्रधुः । शचीभिः ।

युवोः । रथं । दुहिता । सूर्यस्य । सह । श्रिया । नासत्या । अवृणीत ॥ १३ ॥

हे अश्विनौ युवं युवां शचीभिरात्मोयैर्भेषज्यलक्ष्णैः कर्मभिर्जरंतं जीयंतं
च्यवानं स्तुतीनां च्यावयितारमेतत्संज्ञमृषिं युवानं पुनर्यौवनोपेतं चक्रधुः ।
कृतवंतौ । अपि च । हे नासत्यावश्विनौ युवोर्युवयो रथं सूर्यस्य दुहिता सूर्यो-
ख्या श्रिया सह ऋक्सहस्ररूपया संपदा कात्या वा सहावृणीत । समभजत ।
आगत्यारूढवतीत्यर्थः । आ वां रथं दुहितेत्युच लिखितमाख्यानमवापि द्रष्टव्यं ॥
जरंतं । जृप् वयोहानौ । व्यत्ययेन शप् । युवोः । युष्मच्छब्दात् षष्ठीद्विवचने व्यत्ययेन
योऽचीति यत्वाभावे सति शेषे लोप इति दकारलोपः । अतो गुण इति पर-
रूपत्वं । एकादेश उदात्तेनोदात्तः । अवृणीत । वृङ् संभक्तौ । क्रियादिकः ॥

चतुर्दशीमृचमाह ॥

युवं तुपाय पूर्व्यभिरैवैः पुनर्मन्यावभवतं युवाना ।

युवं भुज्युमर्णसो निः संमुद्राद्विभिर्बृहयुक्तेभिरैः ॥ १४ ॥

युवं । तुयाय । पूर्व्येभिः । एवैः । पुनःऽमन्यौ । अभवत् । युवाना ।

युवं । भुज्युं । अर्णसः । निः । समुद्रात् । विऽभिः । ऊह्युः । ऋजेभिः । ऋजैः ॥ १४ ॥

हे युवाना दुःखानां यावयितारावश्विनौ युवं युवां पूर्व्येभिः । पुराणनामैतत् । पूर्वकालीनैश्चिरंतनैरेवैः स्तुत्यं प्रति गंतुभिः स्तोत्रैस्तुत्याय भुज्योर्जनकस्य संवधिभिः पुनर्मन्यौ यथा भुज्योः समुद्रगमनात्पूर्वं युवां स्तोतव्यौ तथा पुनरपीदानीं स्तोतव्यावभवत् । यदा युवां समुद्रमध्ये सेनया सह निमग्नं भुज्युं तुयस्य पुत्रमर्णसोऽर्णस्वतः प्रौढोदकयुक्तात्समुद्रादंबुराशेः सकाशाद्विभिर्गंतुभिर्नौभिर्ऋजेभिः शीघ्रगतियुक्तरश्चैव निरूह्युः । निर्गमय्य पितृसमीपं प्रापितवन्तौ । तदानीं पुनरप्यतिशयेन स्तोतव्यौ जातावित्यर्थः । तुयो ह भुज्युमित्यत्रोक्तमाख्यानमचाप्यनुसंधेयं ॥ एवैः । इण गती । इणशीडभ्यां वत् । पुनर्मन्यौ । मन ज्ञाने । अत्र स्तुत्यर्थः । मन्यते स्तोतीति मना स्तुतिः । पचाद्यच् । छंदसि चेत्यर्हार्थे यः । युवाना । यु मिथ्यणामिथ्ययोः । कनिन्युवृषीत्यादिना कनिन् । सुपां सुलुगिति विभक्तेराकारः । अर्णसः । अर्णसश्चादुत्पन्नस्य मत्वर्णीयस्य बहुलं छंदसीति बहुलयहणात्प्रोपः । सर्वे विधयश्छंदसि विकल्प्यन्त इति विभक्त्युदात्तस्य विकल्पनादभावः ॥ ऋजेभिः । ऋज गतिस्थानार्जनोपार्जनेषु । ऋजैरेत्यादी रक्प्रत्ययांतो निपातितः । बहुलं छंदसीति भिस ऐसभावः ॥

पंचदशीमृचमाह ॥

अजोहवीदश्विना तौग्यो वां प्रोळ्हः समुद्रमव्यथिजगन्वान् ।

निष्टमूह्युः सुयुजा रथेन मनोजवसा वृषणा स्वस्ति ॥ १५ ॥

अजोहवीत् । अश्विना । तौग्यः । वां । प्रऽऊळ्हः । समुद्रं । अव्यथिः । जगन्वान् ।

निः । तं । ऊह्युः । सुऽयुजा । रथेन । मनःऽजवसा । वृषणा । स्वस्ति ॥ १५ ॥

हे अश्विनौ वां युवां तौग्यस्तुपुत्रः प्रोळ्हः पित्रा प्रापितः समुद्रमव्यं जगन्वाभुज्युरुदके निमग्नोऽप्यव्यथिर्व्यथां पोडामप्राप्त एव सबजोहवीत् । स्तुतिभिराह्वयत् । तमाह्वातारं हे मनोजवसा मनोवड्गेययुक्तौ वृषणा कामाभिवर्षकावश्विनौ सुयुजा सुपुत्रैर्युक्तेन रथेन स्वस्ति क्षेमं यथा भवति तथा निरूह्युः । जलान्निर्गमय्य युवां पितृगृहं प्रापितवन्तौ ॥ जगन्वान् । गमेर्लिटः कसुः । वि-

भाषा गमहनविदविशमिति विकल्पनादिडभावः । म्वोथेति मकारस्य नकारः । निष्टं । युष्मत्तत्ततक्षुःष्वन्तःपादमिति मूर्धन्यः । मनोजवसा । मनसो जव इव जवो ययोस्तौ तथोक्तौ । सुपां सुलुगिति विभक्तेराकारः । पादादित्वादामचित्-
निघाताभावे पादिकमाद्युदात्तत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्याष्टमे पंचदशो वर्गः ॥

षोडशीमृचमाह ॥

अजोहवीदश्विना वर्तिका वामास्तौ यत्सीममुंचतं वृकस्य ।

वि जयुपां ययथुः सान्वद्रेजातं विष्वाचो अहतं विषेण ॥ १६ ॥

अजोहवीत् । अश्विना । वर्तिका । वां । आस्रः । यत् । सी । अमुंचतं । वृकस्य ।

वि । जयुपां । ययथुः । सानु । अद्रेः । जातं । विष्वाचः । अहतं । विषेण ॥ १६ ॥

आस्तौ वृकस्येत्यर्द्धेचं यदुक्तं तदत्र पूर्वाद्धेन प्रतिपाद्यते । वर्तिका चटक्स-
दशस्य पक्षिणः स्त्री वृकेनारण्यश्रुना यस्ता सती हे अश्विनौ वां युवां तदा-
जोहवीत् । आहूतवती । यत्सी यदा खलु वृकस्यास्र आस्यादमुंचतं । वर्तिका-
ममोचयतं । अपि च । युवां जयुपा जयशीलेन रथेनाद्रेः पर्वतस्य सानु
समुच्छ्रितप्रदेशं वि ययथुः । शत्रुभिरावेष्टितं जाहुपाख्यं स्तोतारं शत्रुसमूहाविर्ग-
मय्य तेन सहान्यैगंतुमशक्य पर्वतायं गतवंतावित्यर्थः । तदुक्तं परिविष्टं जाहु-
पमित्यत्र । तथा विष्वाचो विविधगतियुक्तस्येतत्संज्ञस्यासुरस्य जातमुत्पन्नमपत्यं
विषेण स्वेडेनाहतं । युवां हतवन्तौ । यद्वा । वर्तते प्रतिदिवसमावर्तत इति
वर्तिकोपाः । वृक इति विवृतज्योतिष्कः सूर्य उच्यते । तेन यस्ता सती सा हे
अश्विनौ युवामजोहवीत् । आह्वयत् । यदा खलु युवां वृकस्य सूर्यस्यास्र आस्य-
स्थानीयान्मंडलादमुंचतं । अमोचयतं । सूर्येणैकीभूतामुपसं पृथक्कृत्योदयात्पूर्वं
रात्रेरपरभागे स्थापितवतावित्यर्थः । तथा च यास्कः । आदित्योऽपि वृक उच्यते
यदावृक्ते । आह्वयदुपा अश्विनावादित्येनाभियस्ता तामश्विनौ प्रमुमुचतुरित्या-
ख्यात । नि० ५. २९. इति । अपि च । जयुपा जयशीलेन रथेनाद्रेर्मध्यस्य सानु
समुच्छ्रितप्रदेशं वृष्टिचिकीर्षया विशेषेण ययथुः । युवां गतवन्तौ । गत्वा च
विष्वाचो विविधगतियुक्तस्य मेघस्य संवन्धिना विषेणोदकेन जातमुत्पन्नं सर्वं
भूतजातमहतं । अगमयतं । वृष्टिं कृतवन्तावित्यर्थः ॥ अजोहवीत् । ह्वयतेर्यङ्लु-

गंतास्त्रिंशतिपि यदो वेतीडागमः । अभ्यस्तस्य चेति द्विवचनात्पूर्वमेव ह्ययतेः
संप्रसारणं । आस्रः । पहन्नित्यादिनास्यशब्दस्यासन्नादेशः । अलोपोऽन इत्यका-
रलोपः । जयुषा । जि जये । औणादिक उस्तिप्रत्ययः । विष्वाचः । विष्पुनाभि-
मुख्येनांचतीति वियहः । ऋत्विगित्यादिना किन् । अच इत्यकारलोपः । चा-
विति दीर्घः । उदात्तनिवृत्तिस्वरणे विभक्तेरुदात्तत्वे प्राप्ते चावित्यन्तोदात्तत्वं ।
अहतं । हन हिंसागत्योः । लङ्वादादित्वाच्चपो लुक् । अनुदात्तोपदेशेत्यादिना-
नुनासिकलोपः ॥

सप्तदशीमृचमाह ॥

शतं मेघान्वृक्षे मामहानं तमः प्रणीतमश्विनेन पित्रा ।

आक्षी ऋज्वाश्वे अश्विनावधत्तं ज्योतिरंधाय चक्रथुर्विचक्षे ॥ ११ ॥

शतं । मेघान् । वृक्षे । मामहानं । तमः । प्रऽनीतं । अश्विनेन । पित्रा ।

आ । आक्षी इति । ऋज्ज् अश्वे । अश्विनी । अधत्तं । ज्योतिः । अंधाय । चक्रथुः ।

विऽचक्षे ॥ ११ ॥

शतं मेघान्वृक्षे चक्षदानमित्यच यदाख्यानमवादिष्य तदवाप्यनुसंधेयं । शतं
शतसंख्याकान्मेघान्वृक्षे वृक्षरूपेणावस्थितायाश्विनोर्वाहनाय रासभाय मम-
हानं पूजितवन्तमाहारार्थं समर्पितवन्तं । अश्विनेनासुखकारिणा पित्रा स्वकीयेन
जनकेन तमो दृष्टिराहित्येन कृतमंधं प्रणीतं प्रापितमृज्वाश्वं चक्षुष्मंतमश्विना-
वकुरुतामिति शेषः । एतदेव विशदयति । हे अश्विनी आक्षी पितृशपान्नेष्टे
चक्षुषी ऋज्वाश्व एतत्संज्ञके राजर्षावाधत्तं । पुनर्दर्शनसमर्थं अकुलं । एतदेवाह ।
अंधाय दृष्टिहीनाय ज्योतिः प्रकाशकं चक्षुः विचक्षे विविधं जगद्गुणं चक्रथुः ।
युवां कृतवन्ती ॥ मामहानं । मह पूजायां । लिटः कानच् । संहितायां छान्दस-
मभ्यासस्य दीर्घत्वं । प्रणीतं । प्रपूर्वाच्चयतेः कर्मणि निष्ठा । गतिरनन्तर इति
गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । पित्रा । उदात्तयण इति विभक्तेरुदात्तत्वं । आक्षी । अश्वि-
शब्दात् द्विचने नुमागमश्च प्राप्नोति । ई च द्विवचन इतीकारांतादेशश्च । पर-
त्वादीकारादेशः । कृते तस्मिन् सकृत्तपरिभाषया पुनर्न भवति । उदात्तनिवृत्ते-
रीकारस्योदात्तत्वं ॥

अष्टादशीमृचमाह ॥

श्रुतमंधाय भरमह्यस्ता वृकीरश्चिना वृषणा नरेति ।

जारः कनीन इव चक्षदानं ऋज्जाश्वः शतमेकं च मेपान् ॥ १८ ॥

श्रुतं । अंधाय । भरं । अह्यत् । सा । वृकीः । अश्चिना । वृषणा । नरा । इति ।

जारः । कनीनः ऽइव । चक्षदानः । ऋज्ज् ऽअश्वः । शतं । एकं । च । मेपान् ॥ १८ ॥

श्रुतमिति सुखनाम । भरं पोषणहेतुभूतं चक्षुरिंद्रियेण निष्पाद्यं सुखमंधाय दृष्टिहीनाय तस्मा ऋज्जाश्वयेच्छंती सा वृकीर्हे अश्चिनावश्वयुक्तौ कृत्स्नं जग-
द्वाप्नुवंती वा वृषणा हे वृषणौ कामानां वर्धितारावित्येवं संबोध्य नरा नेता-
रावश्चिनावह्यत् । आहूतवती । आह्वयंत्यास्तस्याः कोऽभिप्राय इति चेत् तदु-
च्यते । कनीन इव । यथा प्राप्नयौवनः कामुको जारः पारदारिकः सन् परस्त्रिये
सर्वं धनं प्रयच्छति । एवमृज्जाश्वो मह्यं शतमेकं चैकोत्तरशतसंख्याकान्नेषान्यौ-
रजनानां स्वभूतानपहत्य चक्षदानः शकलीकुर्वन् प्रादात् । तेनेदंशी दुर्दशां प्राप्त
इति ॥ कनीनः । युवशब्दादिष्वनि युवाल्पयोः कन्नन्यतरस्यां । पा० ५. ३. ६४. ।
इति युवशब्दस्य कन्नादेशः । व्यत्ययेनेष्टनः खादेशः । यद्वा । कन दीप्तिकांतिगतिषु ।
अस्मादीणादिक ईनप्रत्ययः ॥

एकोनविंशीमृचमाह ॥

मही वामूतिरश्चिना मयोभूरुतं सामं धिष्ण्या सं रिणीथः ।

अथा युवामिदं ह्यन्तुपुर्धिरागच्छतं सी वृषणाववोभिः ॥ १९ ॥

मही । वां । ऊतिः । अश्चिना । मयः ऽभूः । उत । सामं । धिष्ण्या । सं । रिणीथः ।

अथ । युवां । इत् । अह्यत् । पुर् ऽधिः । आ । अगच्छतं । सी । वृषणौ । अवः ऽभिः ॥ १९ ॥

हे अश्चिनौ वां युवयोर्मही मह्यूतिः पालनं मयोभूर्मयसः सुखस्य भाव-
यित्री । उत अपि च हे धिष्ण्या । धिषणा स्तुतिलक्षणा वाक् । तथा स्तोतव्यौ
सामं व्याधितं पुरुषं विष्टिष्टांगमश्वादिकं संरिणीथः । संगतौ वयं कुरुषः । उत
अपि च युवामित् युवामेव पुर्धिवंधुधीर्घोषा विशपला वाह्यत् । रोगोपश-
मनार्थमाहूतवती । हे वृषणौ कामानां वर्धितारावश्चिनौ अवोभी रक्षणे
सहागच्छतं । आभिमुख्येन सीमेनां प्राप्तवंती ॥ मही । महती । द्वादसी

वर्णलोपः । यद्वा । महेरौणादिक इन् । कृदिकारादक्तिन इति डीप् । मयोभूः ।
भवतेरन्तर्भावितरण्यथात् क्रिप् । रिणीयः । रीः गतिरेपणयोः । क्रैव्यादिकः ।
ष्वादीनां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं ॥

विंशीमृचमाह ॥

अधेनुं दत्ता स्तय्ये विपक्तामपिन्वतं शयवे अश्विना गां ।

युवं शचीभिर्विमदाय जायां न्यूहयुः पुरुमित्रस्य योषां ॥ २० ॥

अधेनुं । दत्ता । स्तय्ये । विऽसक्तां । अपिन्वतं । शयवे । अश्विना । गां ।

युवं । शचीभिः । विऽमदाय । जायां । नि । ऊहयुः । पुरुऽमित्रस्य । योषां ॥ २० ॥

हे दत्ता दर्शनीयावश्विनी विपक्तां विशेषेण सक्तावयवां । कृशावयवा-
मित्यर्थः । अत एव स्तय्ये निवृत्तप्रसवां । अत एवाधेनुमदोग्धी । एवंभूतां गां
शयव एतत्संज्ञाय ऋपयेऽपिन्वतं । पयसापूरयतं । अपि च । पुरुमित्रस्य ।
पुरुमित्रो नाम कश्चिद्राजा । तस्य योषां कुमारी शचीभिरात्मीयैः कर्मभिर्विमदा-
यैतत्संज्ञाय ऋपये श्वुभिः सह योद्धुमशक्ताय युवां न्यूहयुः । विमदस्य गृहं
प्रापितयन्ती ॥ स्तय्ये । स्तुञ् आच्छादने । अविनृत्तचित्तविभ्य ईरितीकारप्रत्ययः । वा
छंदसीत्यमि पूर्वस्य विकल्पनादभावे यणादेशः । उदात्तस्वरितयोर्येण इति पर-
स्यानुदात्तस्य स्वरितत्वं । विपक्तां । षंज संगे । कर्मणि निष्ठा । अनिदितामिति
नलोपः । गतिरन्तर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । अपिन्वतं । पिवि सेचने ।
इदित्थानुम् । भौवादिकः । पुरुमित्रस्य । पुरुणि मित्राणि यस्य । संज्ञायां मित्रा-
जिनयोः । पा० ६. २. १६५. इति बहुव्रीह्यावुत्तरपदांतोदात्तत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्याष्टमे षोडशो वर्गः ॥

एकविंशीमृचमाह ॥

यवं वृकेणाश्विना वपन्तेपं दुहन्ता मनुषाय दत्ता ।

अभि दस्युं वकुरेणा धर्मतोरु ज्योतिश्चक्रपुरायीय ॥ २१ ॥

यवं । वृकेण । अश्विना । वपन्ता । इपं । दुहन्ता । मनुषाय । दत्ता ।

अभि । दस्युं । वकुरेण । धर्मता । उरु । ज्योतिः । चक्रपुः । आर्याय ॥ २१ ॥

आर्याय विदुषे । मनुषश्चो मनुशब्दपर्यायः । मनुषाय मनवे मनीरर्थे हे

दस्मा दर्शनीयावश्विनौ वृकेण लांगलेन कर्षकैः कृष्टदेशे यवं यवाद्युपलक्षितं सर्वं धान्यजातं वपन्ता वापयन्तौ । तथेपं । अन्ननामैतत् । तत्कारणभूतं वृष्ट्युदकं च दुहन्ता मेघात्सारयन्तौ । तथा दस्युमुपक्षयकारिणमसुरं पिशाचादिकं वज्रोण । वज्रो नाम भासमानो वज्रः । तेनाभिधमन्ता । धमतिर्वधकर्मा । अभिघ्नन्तौ । एवं चिविधं कर्म कुर्वन्तौ युवामुरु विस्तीर्णं ज्योतिः स्वकीयं तेजो माहात्म्यं चक्रयुः । कृतवन्तौ दर्शितवन्तावित्यर्थः । यद्वा । चिविधकर्माचरणेनार्याय विदुषे मनवे विस्तीर्णं सूर्याख्यं ज्योतिश्चक्रयुः । कृतवन्तौ । जीवन् हि सूर्यं पश्यति । तद्धेतुभूतानि व्रीणि कर्माणि युवाभ्यां कृतानीति भावः । अत्र निरुक्तं । वज्रो भास्करो भयंकरो भासमानो द्रवतीति वा । यवमिव वृकेणाश्विनौ निवपन्तौ । वृको लांगलं भवति विकर्तनादित्यादिकमनुसंधेयं । नि० ६. २६. ॥ मनुषाय । मनैरौणादिक उपन्प्रत्ययः ॥

द्वाविंशीमृचमाह ॥

आथर्वणायाश्विना दधीचेऽथ्यं शिरः प्रत्यैरयतं ।

स वां मधु प्र वोचद्वतायन्त्वाष्ट्रं यद्वसावधिकक्ष्यं वां ॥ २२ ॥

आथर्वणाय । अश्विना । दधीचे । अथ्यं । शिरः । प्रति । ऐरयतं ।

सः । वां । मधु । प्र । वोचत् । ऋतऽयन्त्वाष्ट्रं । यत् । दसौ । अपिऽक्ष्यं । वां ॥ २२ ॥

तद्वां नरा सनय इत्यत्रोक्तमाख्यानमिहाप्यनुसंधेयं । हे अश्विनौ आथर्वणायाथर्वणः पुत्राय दधीचे दध्यङ्नास्ते महर्षयेऽथ्यमश्वसंवंधि शिरः प्रत्यैरयतं । प्रत्यधत्तं । तदीयं मानुषं शिरः प्रच्छिद्यान्यत्र विधायाश्वेन शिरसा तमृषिं समयोजयतमित्यर्थः । स च वां युवाभ्यां प्रवर्ग्यविद्यां मधुविद्यां च वक्षामीति पुरा कृतां प्रतिज्ञां ऋतायन् सत्यामात्मन इच्छन् मधु मधुविद्यां त्वाष्ट्रं तदुत्ति-
द्राक्ष्यं प्रवोचत् । प्रोक्तवान् । हे दस्मा दर्शनीयावश्विनौ वां युवयोः संबंधि यदपिकक्ष्यं छिन्नस्य । यज्ञशिरसः कृष्टप्रदेशेन पुनःसंधानभूतं प्रवर्ग्यविद्याख्यं रहस्यं तदपि वां युवाभ्यां प्रावोचदित्यर्थः ॥ दधीचे । अंचतेर्ऋत्विगित्यादिना क्तिन् । अनिदितामिति नलोपः । चतुर्थ्येकवचनेऽच इत्यकारलोपे चाविति दीर्घत्वं । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्त्युदात्तत्वे प्राप्ते तस्यापवादात्वेन चाविति विभक्तेः पूर्वस्योदात्तत्वं प्राप्तं । तस्याप्यसपवादः । अंचेष्टदस्यसर्वनामस्यान-
मिति विभक्त्युदात्तत्वं ॥

त्रयोविंशीमृचमाह ॥

सदा कवी सुमतिमा चके वां विश्वा धियो अश्विना प्रावतं मे ।

अस्मे रयिं नासत्या वृहंतं मपत्यसाचं श्रुत्यं रराथां ॥ २३ ॥

सदा कवी इति । सुऽमतिं । आ । चके । वां । विश्वाः । धियः । अश्विना । प्रा । अवतं । मे ।

अस्मे इति । रयिं । नासत्या । वृहंतं । अपत्यऽसाचं । श्रुत्यं । रराथां ॥ २३ ॥

हे कवी ज्ञातदर्शिनौ मेधाविनावश्विनौ वां युवयोः सुमतिं कल्याणीमनुय-
हात्मिकां बुद्धिं सदा सर्वदाचके । आभिमुख्येन प्रार्थये । मे मदीयानि विश्वा
धियः सर्वाणि कर्माणि युवां प्रावतं । प्रकर्षेण रक्षतं । अपि च । अस्मे अस्मभ्यं
हे नासत्यावश्विनौ वृहंतं महांतमपत्यसाचमपत्यैः पुत्रादिभिः समवेतं श्रुत्यं
प्रशंसनीयमुत्कृष्टं रयिं धनं रराथां । प्रयच्छतं ॥ चके । कै गै शब्दे । व्यत्यये-
नात्मनेपदं । लिट्युत्तमैकवचने रूपं । अस्मे । सुपां सुलुगिति चतुर्थीबहुवचनस्य
ये आदेशः । अपत्यसाचं । अपत्यैः सह सचते संगच्छत इत्यपत्यसाच् । छांदसो
खिः । श्रुत्यं । श्रुतिः स्तुतिः । तच्च भवं श्रुत्यं । भवे छंदसीति यत् । यतोऽनाव
इत्याद्युदात्तत्वं । रराथां । रा दाने । लोटि व्यत्ययेनात्मनेपदं । बहुलं छंदसीति
शपः श्रुः ॥

चतुर्विंशीमृचमाह ॥

हिरण्यहस्तमश्विना रराणा पुत्रं नरा वधिमत्या अदत्तं ।

विधा ह श्यावमश्विना विकस्तमुज्जीवसे ऐरयतं सुदानू ॥ २४ ॥

हिरण्यऽहस्तं । अश्विना । रराणा । पुत्रं । नरा । वधिऽमत्याः । अदत्तं ।

विधा । ह । श्याचं । अश्विना । विऽकस्तं । उत् । जीवसे । ऐरयतं । सुदानू इति

सुऽदानू ॥ २४ ॥

रराणा रममाणौ दातारौ वा नरा नेतारौ हे अश्विनौ हिरण्यहस्तं नाम पुत्रं
वधिमत्या एतत्संज्ञायै ब्रह्मवादिन्या अदत्तं । प्रायच्छतं ह । अपि च । हे सुदानू
शोभनदानावश्विनौ विधा चेधा विकस्तं विच्छिन्नं श्यावाख्यमृषिं जीवसे जीवि-
तुमुदैरयतं । असुरैस्त्वेधा खंडितं शरीरं पुनरेकीकृत्योदगमयतमित्यर्थः ॥ रराणा ।
रमतेः शानचि बहुलं छंदसीति शपः श्रुः । व्यत्ययेन मकारस्यात्वं । रातेर्वा

व्यत्ययेन शानच् । पूर्ववत् श्रुः । वधिमत्याः । चतुर्थ्यर्थं बहुलं ईदसीति षष्ठी ।
जीवसे । जीव प्राणधारणे । तुमर्थे सेसेनित्यसेप्रत्ययः ॥

पंचविंशीमृचमाह ॥

एतानि वामश्विना वीर्याणि प्र पूर्याण्यायवोऽवोचन् ।

ब्रह्म कृण्वन्तो वृषणा युवभ्यां सुवीरांसो विदथमा वदेम ॥ २५ ॥

एतानि । वां । अश्विना । वीर्याणि । प्र । पूर्याणि । आयवः । अवोचन् ।

ब्रह्म । कृण्वन्तः । वृषणा । युवभ्यां । सुवीरांसः । विदथं । आ । वदेम ॥ २५ ॥

अश्विना हे अश्विनौ वां युवयोः संवन्धीनि पूर्याणि प्रत्नायेतानीदानीं
मयोक्तानि वीर्याणि वीरकर्माण्यायवो मनुष्या मदीयाः पित्रादयः प्रावोचन् ।
उक्तवन्तः । वयं च हे वृषणा कामाभिवर्षकावश्विनौ युवाभ्यां ब्रह्म मन्त्रात्मकं
स्तोत्रं कृण्वन्तः कुर्वन्तः सुवीरांसः सुवीराः शोभनैवीरैः पुत्रादिभिरुपेताः संतो
विदथं यज्ञमावदेम । आभिमुख्येन स्तुतीरुच्चारयाम । यद्वा । विदथं वेदयन्तम-
तिथिं तदपेक्षितप्रदानेनावदेम । आभिमुख्येन प्रियपूर्विकां वाचमुच्चारयाम ॥
कृण्वन्तः । कृवि हिंसाकरणयोश्च । इदित्तानुम् । लटः शतृ । धिन्विकृण्वोरश्चे-
त्युप्रत्ययः । अकारान्तादेशश्च । अतो लोपे सति स्थानिवद्भावात्तद्धूपधगुणाभावः ।
सुवीरांसः । शोभना वीरा येषां ते तथोक्ताः । आज्ञसेरमुक् । वीरवीर्यौ चेत्युत्त-
रपदाद्युदात्तत्वं । विदथं । विद ज्ञाने । रुदिविदिभ्यां क्तिदित्यथप्रत्ययः ॥

॥ इति प्रथमस्याष्टमे सप्तदशो वर्गः ॥

आ वामित्येकादशर्चं नृतीयं सूक्तं कक्षीवत आपं चैष्टुभमाश्विनं । तथा चानु-
क्रांतं । आ वामेकादशेति । पूर्वसूक्ताभ्यां सह प्रातरनुवाकाश्विनशस्तयोरुक्तो
विनियोगः ॥

तत्र प्रथमामृचमाह ॥

आ वां रथो अश्विना श्येनर्षत्वा सुमृळीकः स्वर्वा यात्वर्वाह ।

यो मर्त्यस्य मनसो जवीयान्विवंधुरो वृषणा वातरंहाः ॥ १ ॥

आ । वां । रथः । अश्विना । श्येनऽर्षत्वा । सुऽमृळीकः । स्वऽवान् । यातु । अर्वाह ।

यः । मर्त्यस्य । मनसः । जवीयान् । त्रिऽवंधुरः । वृषणा । वातऽरंहाः ॥ १ ॥

हे अश्विनौ वां युवयोः स्वभूतो रथोऽर्वाङ् अस्मदभिमुख आयातु । आगच्छतु ।
कीदृशो रथः । श्येनपत्वा । श्येना इत्यश्वनाम । शंसनीयगमनैरथैः पतन् गच्छन् ।
यद्वा । श्येनः पक्षी । स इव शीघ्रं पतन् । सुमृच्छीकः । शोभनसुखयुक्तः । स्ववान् ।
धनवान् । हे वृषणी कामानां वर्षितारावश्विनौ यो युष्मदीयो रथो मर्त्यस्य
मनुष्यस्य मनसो जवीयान् । अतिशयेन वेगवान् । तद्यथा वेगेन कृत्स्नं जग-
द्वाप्नोति ततोऽप्यतिशयेन क्षणमात्रादेव सर्वं जगत्पर्यटतीत्यर्थः । चिबंधुरः ।
बंधुरं वेष्टितं सारथेः स्थानं । चिप्रकारेण बंधुरेण युक्तः । वातरंहाः । वातस्य
वायो रंहा वेग इव वेगो यस्य स तथोक्तः । अनेनाप्रतिहतगतिवमुच्यते । स
रथ इति पूर्वचान्वयः ॥ श्येनपत्वा । पतू गतौ । अन्येभ्योऽपि दृश्यत इति
वनिप् । दासीभारादिः । यद्वा । दृश्यग्रहणस्य विध्यंतरोपसंग्रहायैवाज्ञावे वनिप् ।
ततो बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । जवीयान् । जवोऽस्यास्तीति जववान् ।
अतिशयेन जववान् । आतिशयानिक ईयसुन् । विन्मतोलुक् । टेरिति टिलोपः ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

चिबंधुरेण चिवृता रथेन चिचक्रेण सुवृता यातमर्वाक् ।

पिन्वतं गा जिन्वतमर्वतो नो वर्धयतमश्विना वीरमस्मे ॥ २ ॥

चिऽबंधुरेण । चिऽवृता । रथेन । चिऽचक्रेण । सुऽवृता । आ । यातं । अर्वाक् ।

पिन्वतं गाः । जिन्वतं । अर्वतः । नः । वर्धयतं । अश्विना । वीरं । अस्मे इति ॥ २ ॥

चिबंधुरेण । बंधुरं सारथिस्थानं । चिप्रकारंबंधुरोपेतेन चिवृता विधा वर्त-
मानेन चिचक्रेण चक्रवयोपेतेन सुवृता शोभनं गच्छता रथेनार्वाक् अस्म-
दभिमुखमायातं । आगच्छतं । आगत्य चास्मदीया गाः पिन्वतं । पयसा पूरयतं ।
नोऽस्माकमर्वतोऽश्वान् जिन्वतं । प्रीणयतं । अपि च । हे अश्विनौ अस्मे
अस्माकं वीरं पुत्रादिकं वर्धयतं । प्रवृद्धं कुलतं ॥ चिचक्रेण । वीरिण चक्राणि यस्य
स तथोक्तः । चिचक्रादीनां छंदस्युपसंख्यानमित्युत्तरपदांतीदातृत्वं ॥

तृतीयामृचमाह ॥

प्रवृद्धामना सुवृता रथेन दक्षाविमं शृणुतं ह्योकुमद्रेः ।

किमंग वां प्रत्यवर्ति गर्भिष्ठाहुर्विप्रासो अश्विना पुराजाः ॥ ३ ॥

प्रवत्स यांमना । सुऽवृता । रथेन । दस्री । इमं । शृणुतं । द्योकं । अदेः ।

किं । अंगां । वां । प्रति । अर्वति । गमिष्ठा । आहुः । विप्रांसः । अश्विना । पुराऽजाः ॥ ३ ॥

हे दस्री दर्शनीयावश्विनौ प्रवद्यामना प्रकृष्टगमनेन शीघ्रगामिना सुवृता शोभनवर्तनेन रथेनागत्यादेरादरं कुर्वतः स्तोतुरिमं द्योकं स्तुतिलक्षणाभिमां वाचं शृणुतं । अंगाश्विना हे अश्विनौ पुराजाः पूर्वजाताश्चिरंतना विप्रासो मेधाविनो वां युवामर्वति स्तोतृणां दारिद्र्यं प्रति तत्परिहर्तुं गमिष्ठा गंतृ-मावाहुः । कथयंति । किंशब्दः प्रदर्शनफलप्रप्ते वर्तते । किं न कथयंति । कथ-यंत्येव सर्वे । तथा सत्यागंतव्यमिति ॥ प्रवद्यामना । स्वोपसृष्टे धात्वर्थे वर्तमा-नात्प्रशब्दादुपसर्गाच्छंदसि धात्वर्थ इति वतिः । या प्रापणे । आतो मनिञ्चिति बहुलवचनाद्भावे मनिन् । ततो बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । अदेः । इङ् आदेः । आङ्पूर्वादस्मादौणादिकः किप्रत्यय आङो ह्रस्वश्च । गमिष्ठा । गंतृ-शब्दाच्चुच्छंदसीतीधन् । तुरिष्टेमेयःस्विति तृलोपः । सुपां सुलुगिति विभक्ते-राकारः । आहुः । प्रत्ययस्वरः । पादादित्वान्निघाताभावः ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

आ वां श्येनासो अश्विना वहंतु रथे युक्तासं आश्वः पतंगाः ।

ये अमुरो दिव्यासो न गृध्रा अभि प्रयो नासत्या वहन्ति ॥ ४ ॥

आ । वां । श्येनासः । अश्विना । वहंतु । रथे । युक्तासः । आश्वः । पतंगाः ।

ये । अप्सुरः । दिव्यासः । न । गृध्राः । अभि । प्रयः । नासत्या । वहन्ति ॥ ४ ॥

हे अश्विनौ रथे युक्तासः सारयिना वहनप्रदेशे योजिता आश्वो व्याभुवतः पतंगाः पतनसमर्थाः श्येनासः शंसनीयगमना अश्वा वां युवामावहंतु । अस्मात्स-मीपमानयंतु । येऽश्वा अमुर आप इव तरोपेता दिव्यासो न गृध्रा अंतरिक्षे वर्तमाना गृध्राख्याः पक्षिण इव शीघ्रं गच्छंतो हे नासत्यौ युवां प्रयो हविल-क्षणमन्वमभिलक्ष्य वहन्ति । प्रापयंति । तादृशा इति पूर्ववत् संबंधः ॥ अमुरः । तुर तरणे । अप्शब्दोपपदादस्मात् क्तिप् चेति क्तिप् ॥

पंचमीमृचमाह ॥

आ वां रथं युवतिस्तिष्ठदत्र जुष्टी नरा दुहिता सूर्यस्य ।

परि वामश्वा वपुषः पतंगा वयो वहन्तृषा अभीकिं ॥ ५ ॥

आ । वां । रथं । युवतिः । तिष्ठत् । अत्र । जुष्टी । नरा । दुहिता । सूर्यस्य ।

परि । वां । अश्वाः । वपुषः । पतंगाः । वयः । वहन्तृ । अरूपाः । अभीकिं ॥ ५ ॥

हे नरा नेतारावश्विनौ युवतिस्तरूणी सूर्यस्य दुहिता जुष्टी प्रीता सती वां युवयोरचेमं रथमातिष्ठत् । आरूढवती । तया सहितौ वां युवामश्वा अभीकिं गृहसमीपे तं रथं परिवहन्तु । परिप्रापयन्तु । कीदृशा अश्वाः । वपुषः । वपुरिति रूपस्य शरीरस्य वा नामधेयं । तद्वतः । छांदसो मत्वर्थीयस्य लोपः । पतंगाः । जपनसमयोः । वयः । गच्छन्तः । अरूपाः । आरोचमाना हिंसकरहिता वा ॥ अत्र । इतराभ्योऽपि दृश्यन्त इति दृश्यहणाद्भवदाद्ययोगेऽपीदंश्चाद्विभक्त्यर्थे चल्प्रत्ययः । जुष्टी । जुषी प्रीतिसेवनयोः । औणादिकः कुप्रत्ययः । वीतो गुणवचनादिति ङीप् ॥

॥ इति प्रथमस्याष्टमेऽष्टादशो वर्गः ॥

पष्टीमृचमाह ॥

उदंदनमैरतं दंसनाभिरुद्रेभं दसा वृषणा शचीभिः ।

निष्टौग्यं पारयथः समुद्रान्पुनश्च्यवानं चक्रयुर्वुवानं ॥ ६ ॥

उत् । वंदनं । ऐरतं । दंसनाभिः । उत् । रेभं । दसा । वृषणा । शचीभिः ।

निः । तौग्यं । पारयथः । समुद्रात् । पुनरिति । च्यवानं । चक्रयुः । युवानं ॥ ६ ॥

हे अश्विनौ वंदनमेतत्संज्ञमृषिं दंसनाभिरात्मीयैः कर्मभिः कूपादुरैरतं । उदैरयतं । उदगमयतं । हे दसा दर्शनीयौ वृषणा कामानां वर्षितारावश्विनौ शचीभिः कर्मभी रेभमेतत्संज्ञमृषिं दश राचीनवाहानि च कूपे निवसन्तं तस्मादुरैरयतं । उदतारयतं । तथा तौग्यं तुयस्य पुत्रं भुज्यं समुद्रे निमग्नमात्मीयाभिनोभिरश्वैश्च समुद्रान्निष्पारयथः । तीरदेशं प्रापितवन्तौ । तथा च्यवानं च्यवनमृषिं जीर्णं पुनर्युवानं यौवनोपेतं चक्रयुः । कृतवन्तौ ॥ ऐरतं । ईर गतौ कंपने च । एयंताह्लाडि छंदस्युभयथेति शप आर्द्धधातुकत्वात्थेरनिटीति णिलोपः ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

युवमत्रयेऽवनीताय तप्तमूर्जेमोमानमश्विनावधत्तं ।

युवं कखायापिरिप्राय चक्षुः प्रत्यधत्तं सुष्टुतिं जुजुपाणा ॥ ७ ॥

युवं । अत्रये । अवऽवनीताय । तप्तं । ऊर्जे । ओमानं । अश्विनौ । अधत्तं ।

युवं । कखाय । अपिऽरिप्राय । चक्षुः । प्रति । अधत्तं । सुऽस्तुतिं । जुजुपाणा ॥ ७ ॥

हे अश्विनौ युवं युवामवनीताय शतद्वारे पीडायंचगृहेऽवस्तानीतायात्रये तप्तं पीडार्थं प्रक्षिप्तं तुपाग्निं शीतेनोदकेनावारयेथां । अपि च । अस्मा अत्रय ओमानं सुखकरमूर्जे रसवदन्नमधत्तं । प्रायच्छत्तं । तथा सुष्टुतिं शोभनां स्तुतिं जुजुपाणा सेवमानौ युवामपिरिप्रायासुरैर्द्रोक्षण्यपरीक्षार्थमिहासीनः सन् व्युष्टा-मुपसं जानीहीत्यंधकारवति गृहे प्रवेशिताय कखाय ऋपये चक्षुर्बुध्या उपसः प्रकाशकं वीणाशब्दं प्रत्यधत्तं । कृतवंतौ । यद्वा । अपिरिप्राय पटलेन पिहित-दृष्टय एवंविधाय कखाय चक्षुरिंद्रियं प्रत्यधत्तं । प्रत्यस्थापयत्तं ॥ ओमानं । अवतेरौणादिकौ मनिः । जरत्वेरेत्यादिना वकारस्योपधायाश्च ऊट् । गुणः । अपिरिप्राय । लिप उपदेहे । अस्मात्कर्मणि निष्ठा । कपिलकादिनाह्वतविकल्पः । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । जुजुपाणा । जुपी प्रीतिसेवनयोः । छांदसो लिट् । लिटः कानज्वा । सुपां सुलुगिति विभक्तेराकारः ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

युवं धेनुं शयवे नाधितायापिन्वतमश्विना पूर्व्याय ।

अमुंचत्तं वर्तिकांमंहसो निः प्रति जंघां विशपलाया अधत्तं ॥ ८ ॥

युवं । धेनुं । शयवे । नाधिताय । अपिन्वत्तं । अश्विना । पूर्व्याय ।

अमुंचत्तं । वर्तिकां । अंहसः । निः । प्रति । जंघां । विशपलायाः । अधत्तं ॥ ८ ॥

अश्विना हे अश्विनौ युवं युवां पूर्व्याय पुरातनाय नाधिताय याचमानाय शयव एतत्संज्ञाय ऋपये धेनुं निवृत्तप्रसवामदोग्धीमपिन्वत्तं । पयसासिंचत्तं । सर्वदा पयस्विनीमकुस्तमित्यर्थः । अपि च । वर्तिकां वृकेण यस्तां चटकसदृशीं शकुनिमंहसो वृकास्यलक्षणात्पामान्निरमुंचत्तं । निरमोचयत्तं । यद्वा । पुनः पुनर्वर्तत इति वर्तिकोपाः । तामादित्येनाभियस्तां युवाममोचयत्तं । तथा विशप-

लायै संयामे छिन्नजंघाया अगस्त्यपुरोहितस्य खेलस्य संवन्धिन्या एतत्संज्ञायै
स्त्रिया आयसी जंघां प्रत्यधत्तं । प्रत्यस्थापयतं समयोजयतमित्यर्थः ॥

नवमीमृचमाह ॥

युवं श्वेतं पेदव इन्द्रजूतमहिहनमश्विनादत्तमर्थं ।

जोहूचमर्यो अभिभूतिमुयं सहस्रसां वृषणं वीडुगं ॥ ९ ॥

युवं । श्वेतं । पेदवे । इन्द्रजूतं । अहिऽहनं । अश्विना । अदत्तं । अर्थं ।

जोहूचं । अर्यः । अभिऽभूतिं । उयं । सहस्रऽसां । वृषणं । वीकुऽअंगं ॥ ९ ॥

अश्विना हे अश्विनौ पेदवे पेदुनाम्ने राज्ञे युवं युवां श्वेतवर्णं कंचिदश्वमदत्तं ।
प्रायच्छतं । कीदृशं । इन्द्रजूतं । इन्द्रेण युवाभ्यां गमितं दत्तमित्यर्थः । अहिहनं ।
शूणां हंतारं । जोहूचं । अतिशयेन संयामेष्वाह्णतारं । अर्योऽरेः शचोरभि-
भूतिमभिभावुकं । उयमुद्रुणं वीर्यवंतमित्यर्थः । सहस्रसां । सहस्रसंख्याकस्य
धनस्य संभक्तारं दातारं वा । वृषणं । सेक्तारं युवानमित्यर्थः । वीडुगं । दृढांगं ॥
इन्द्रजूतं । जु इति सौचो धातुर्गन्त्यर्थः । अस्मादंतर्भावितव्यथात्कर्मणि निष्ठा ।
तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । जोहूचं । ह्यतेयं इलुगंतादीणादिक-
स्त्वप्प्रत्ययः । प्रत्ययस्य पिच्चादनुदात्तत्वे धातुस्वरः शिष्यते । अर्यः । अरिशब्दात्
षष्ठ्येकवचने जसादिषु छंदसि वावचनमिति घेर्ङितीति गुणस्य विकल्पितत्वा-
दभावे यणदेशः । उदात्तयण इति विभक्तेरुदात्तत्वं । अभिभूतिं । अभिभूयतेऽने-
नेत्यभिभूतिः । करणे क्तिन् । तादौ चेति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । सहस्रसां । सनोतेः
सनतेर्वा जनसनखनेति विट् । विडुन्नोरनुनासिकस्यादित्यात्वं ॥

दशमीमृचमाह ॥

ता वां नरा स्वर्से सुजाता हवामहे अश्विना नाधमानाः ।

आ न उप वसुमता रथेन गिरौ जुषाणा सुविताय यातं ॥ १० ॥

ता । वां । नरा । सु । अर्चसे । सुऽजाता । हवामहे । अश्विना । नाधमानाः ।

आ । नः । उप । वसुऽमता । रथेन । गिरः । जुषाणा । सुविताय । यातं ॥ १० ॥

नरा नेतारौ हे अश्विनौ सुजाता शोभनजन्मानौ ता वां तौ युवां नाधमाना

धनं याचमाना वयं स्तोतारोऽवसे रक्षणार्थं सु हवामहे । शोभनमाह्वयामहे । गिरः स्तुतीर्जुषाणां सेवमानौ युवां वसुमता धनयुक्तेन रथेन नोऽस्मानुपायातं । उपागच्छतं । किमर्थं । सुविताय । सुष्टु प्राप्त्रव्याय धनाय । सुखाय वा ॥ सुजाता । शोभनं जातं जन्म ययोस्तौ सुजातौ । सुपां सुलुगिति विभक्तेराकारः । नञ्-भ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । नाधमानाः । नाधृ याज्यायां । जुषाणा । जुषी प्रीति-सेवकयोः । ताच्छीलिकथानश् । तुदादित्वाच्छः । पूर्ववद्विभक्तेराकारः । सुविताय । सुपूर्वादितेः कर्मणि निष्ठा । तन्वादित्वादुवङ् । सूपमानात् क्त इत्युत्तरपदांतो-दात्तत्वं ॥

एकादशीमृचमाह ॥

आ श्येनस्य जवसा नूतनेनास्मे यातं नासत्या सजोषाः ।

हवे हि वामश्विना रातहव्यः शश्वत्तमाया उषसो व्युष्टौ ॥ ११ ॥

आ । श्येनस्य । जवसा । नूतनेन । अस्मे इति । यातं । नासत्या । सऽजोषाः ।

हवे । हि । वां । अश्विना । रातऽहव्यः । शश्वत्तमायाः । उषसः । विऽउष्टौ ॥ ११ ॥

हे नासत्या नासत्यावश्विनौ सजोषाः सजोषसौ समानप्रीतियुक्तौ श्येनस्य शंसनीयं गच्छतोऽश्वस्य नूतनेन नवतरेण प्रत्ययेण जवसा वेगेन सहितौ युवा-मस्मे अस्मानायातं । आगच्छतं । अश्विना हे अश्विनौ रातहव्यौ वां युवाभ्यां दातव्येन हविषा युक्तः सन् शश्वत्तमायाः कालात्मकतया नित्याया उषसो व्युष्टौ विवासनसमये वां युवां हवे । आह्वयामि । हिर्हेतौ । हि यस्मादेवं तस्मादा-यातमित्यर्थः ॥ अस्मे । सुपां सुलुगिति शसः शे आदेशः । सजोषाः । तेनैव द्विवचनस्य सु आदेशः । हवे । द्वेजो लङुक्तमैकवचने बहुलं छंदसीति संप्र-सारणं । शप्गुणावादेशः । शश्वत्तमायाः । उत्तमशश्वत्तमौ सर्वत्रेत्युज्झादिषु पाठादंतोदात्तत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्याष्टम एकोनविंशो वर्गः ॥

आ वां रथमिति दशर्चं चतुर्थं सूक्तं दैर्घतमसस्य कक्षीवत आर्षं जागतमा-श्विनं । तथा चानुक्रांतं । आ वां रथं दश जागतमिति ॥ प्रातरनुवाकाश्विने ऋतौ जागते छंदसीदं सूक्तमाश्विनशस्त्रे च । तथा च सूचितं । आ वां रथमभूदिदं यो वां परिजमेति चीणि । आ० ४. १५. । इति ॥

तत्र प्रथमामृचमाह ॥

आ वां रथं पुरुमायं मनोजुवं जीराश्वं यज्ञियं जीवसे हुवे ।

सहस्रकेतुं वनिनं शतद्वसुं श्रुष्टीवानं वरिवोधामभि प्रयः ॥ १ ॥

आ । वां । रथं । पुरुऽमायं । मनऽजुवं । जीरऽश्वं । यज्ञियं । जीवसे । हुवे ।

सहस्रऽकेतुं । वनिनं । शतत्ऽवसुं । श्रुष्टीऽवानं । वरिवऽधां । अभि । प्रयः ॥ १ ॥

हे अश्विनौ वां युवयो रथं जीवसे जीवनार्थं प्रयो हविलक्षणमन्नमभिलक्ष्याहुवे । आह्वयामि । कीदृशं । पुरुमायं । बहुविधाश्वयं बहुविधकर्माणं वा । मनोजुवं । मन इव शीघ्रं गच्छतं । जीराश्वं । जववदश्वोपेतं । यज्ञियं । यज्ञेष्वाहातुमर्हं । सहस्रकेतुं । अनेकध्वजं सहस्रस्य धनस्य केतयितारं ज्ञापयितारं वा । वनिनं । वनमित्युदकनाम । तद्वतं । शतद्वसुं । शतसंख्याकैर्धनैर्युक्तं । श्रुष्टीवानं । श्रुष्टीति क्षिप्रनाम । क्षिप्रं संभजमानं । यद्वा सुखवंतं । वरिवोधां । वरिव इति धननाम । वरिवसो धनस्य दातारं ॥ पुरुमायं । बहुव्रीहौ विचक्रादित्वादन्तोदात्तत्वं । यद्वा । तत्पूर्वादर्शआदित्वादच् । जीराश्वं । जु इति गत्यर्थः सौघो धातुः । जोरी चेति र्क् ईकारांतादेशश्च । बहुव्रीहौ पूर्वप्रदप्रकृतिस्वरत्वं । यज्ञियं । यज्ञविग्भ्यां घञ्जावित्यर्हार्थं घप्रत्ययः । हुवे । हेजो लटि बहुलं छंदसीति संप्रसारणं । लुगित्यनुवृत्तौ बहुलं छंदसीति शपो लुक् । उवङ् । शतद्वसुं । शतवसुं । छांदसस्तकारोपजनः ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

ऊर्द्धा धीतिः प्रत्यस्य प्रयामन्यधायि शस्मन्समयंत आ दिशः ।

स्वदामि घर्मे प्रति यंत्युतय आ वामूर्जानी रथमश्विनारुहत् ॥ २ ॥

ऊर्द्धा । धीतिः । प्रति । अस्य । प्रऽयामनि । अर्थायि । शस्मन् । सं । अयंते । आ । दिशः ।

स्वदामि । घर्मे । प्रति । यंति । ऊतयः । आ । वां । ऊर्जानी । रथं । अश्विना । अरुहत् ॥ २ ॥

अस्य रथस्य प्रयामनि प्रगमने सति शस्मन् अश्विनोः शंसने स्तवने धीतिरस्मदीया बुद्धिरूर्ध्वान्मुखा प्रत्यधायि । प्रत्यस्थायि । तदनंतरं दिशो देष्टव्याः स्तुतयोऽपि समयंते । अश्विभ्यां संगच्छंते । आकारः समुच्चये । अहं च स्तोता

घर्मे महावीरस्यं यद्वा क्षरणशीलाज्यादिकं हविः स्वदामि । स्वादूकरोमि ।
 ऊतयोऽवितारो रक्षका ऋत्विजश्च प्रति यंति । घर्मे प्रति गच्छंति संस्कारार्थं ।
 अपि च हे अश्विनौ वां युवयो रघमूर्जानी सूर्यस्य दुहितारुहत् । आरूढवती ॥
 प्रयामनि । या प्रापणे । आतो मनिन्निति कृत्यल्युटो बहुलमिति बहुलवच-
 नाद्भावे मनिन् । दासीभारादित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । शस्मन् । शंसु स्तुतौ ।
 अन्येभ्योऽपि दृश्यन्त इति मनिन् । दृशियहणस्य विध्यन्तरोपसंयहार्यत्वादुपधा-
 नकारलोपः । सुपां सुलुगिति सप्तम्या लुक् । अयन्ते । अय पय गतौ । भौवा-
 दिकोऽनुदात्तेत् । ऊतयः । क्तिच्क्त्तौ च संज्ञायामित्यवतेः कर्त्तरि क्तिच् । ज्वरत्न-
 रेत्यादिना वकारोपधयोरुट् । अरुहत् । कृमृदरुहिभ्य इति ज्ञेयदेशः ॥

तृतीयामृचमाह ॥

सं यन्मिथः पस्पृधानासो अगमन्त शुभे मखा अमिता जायवो रणे ।

युवोरहं प्रवणे चेकिते रयो यदश्विना वहंथः सूरिमा वरं ॥ ३ ॥

सं । यत् । मिथः । पस्पृधानासः । अगमन्त । शुभे । मखाः । अमिताः । जायवः । रणे ।

युवोः । अहं । प्रवणे । चेकिते । रथः । यत् । अश्विना । वहंथः । सूरिं । आ । वरं ॥ ३ ॥

मखा मखवंतो यज्ञोपेता अमिता अपरिमिता जायवो जयशीला मनुष्या
 रणे संग्रामे शुभे शोभनाय धनाय तदर्थं मिथः पस्पृधानासोऽन्योन्यं स्पर्धमाना
 यद्यदा समगमत । संगच्छन्ते । तदानीं हे अश्विना अश्विनौ युवोरह युवोरिव
 रथः प्रवणे प्रकर्षणे संभजनीये भूतले चेकिते । ज्ञायते । देवेषु मध्ये युवामेव
 रक्षणार्थं शीघ्रं रथेनागच्छथ इत्यर्थः । यद्येन रथेन सूरिं स्तोतारं प्रति वरं श्रेष्ठं
 धनमावहथः । प्रापयथः । स रथ इत्यर्थः ॥ पस्पृधानासः । स्पर्धं संधर्षं । छांदसो
 लिट् । तस्य लिटः कानजादेशः । छांदसं रेफस्य संप्रसारणमकारलोपश्च ।
 अगमत । गमेश्छांदसो लङ् । समो गम्युच्छिभ्यामित्यात्मनेपदं । बहुलं ब्रह्मसीति
 शपो लुक् । ऋत्यादादेशः । गमहनेत्युपधालोपः । मखाः । मखो यज्ञः । अश्व-
 आदित्वादच् । जायवः । जि जये । कृवापाजीत्यादिनोण् । चेकिते । कित
 ज्ञाने । अस्माद्यङन्ताच्छांदसो वर्तमाने लिट् । अतोलीपयलोपी । यत् । सुपां
 सुलुगिति तृतीयाया लुक् ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

युवं भुज्यं भुरमाणं विभिर्गतं स्वयुक्तिभिर्निर्वहता पितृभ्य आ ।

यासिष्टं वर्तिर्वृषणा विजेन्यं दिवोदासाय महिं चेति वामवः ॥४॥

युवं भुज्यं भुरमाणं विऽभिः । गतं । स्वयुक्तिऽभिः । निऽवहता । पितृऽभ्यः । आ ।

यासिष्टं । वर्तिः । वृषणा । विऽजेन्यं । दिवःऽदासाय । महिं । चेति । वामं । अवः ॥४॥

वृषणा कामानां वर्धितारौ हे अश्विनौ युवं युवां भुरमाणं विभिरश्विभ्य-
यमाणं गतं समुद्रे निमग्नं भुज्यं तुमपुत्रं स्वयुक्तिभिः स्वयमेव युज्यमानैरश्विनौ-
विशेषैश्च निवहता नितरां वहंतौ पितृभ्य आ । आह मर्यादायां । यत्र पितर-
स्तुयादय आसते तावत्पर्यंतमित्यर्थः । विजेन्यमिति दूरस्थं । दूरे वर्तमानं वर्ति-
स्तुयस्य गृहं प्रति यासिष्टं । अगच्छतं । अपि च । दिवोदासाय राज्ञे कृतं
युवयोः संवन्धवो रक्षणं शंवरहननरूपं महिं महद्गंभीरं चेति । अस्माभिर्ज्ञायते ॥
भुरमाणं । डुभृज् धारणपोषणयोः । कर्मणि लटः शानच् । व्यत्ययेन शः । बहुलं
छंदसीत्युत्वं । पितृभ्य आ । मर्यादायामाहः कर्मप्रवचनीयसंज्ञा । पा० १. ४. ६९ ।
पंचम्यपाङ्परिभिः । पा० २. ३. १० । इति पंचमी । यासिष्टं । या प्रापणे ।
यमरमनमातां सक् चेति सगागमः । सिच इडागमः । विजेन्यं । विजनो दूर-
देशः । तत्र भवं विजेन्यं । भवे छंदसीति यत् । तित्स्वरित इति स्वरितत्वं ॥

पंचमीमृचमाह ॥

युवोरश्विना वपुषे युवायुजं रथं वाणीं येमतुरस्य शर्थं ।

आ वां पतित्वं सख्याय जग्मुषी योपावृणीत जेन्या युवां पती ॥५॥

युवोः । अश्विना । वपुषे । युवाऽयुजं । रथं । वाणी इति । येमतुः । अस्य । शर्थं ।

आ वां पतित्वं । सख्याय । जग्मुषी । योपा । अवृणीत । जेन्या । युवां पती इति ॥५॥

अश्विना हे अश्विनौ युवोर्युवयोर्वाणी वननीयौ प्रशस्यावशौ युवायुजं युवा-
भ्यां युज्यमानं रथमाजिधावनसमयेऽस्य रथस्य यच्छर्थं प्राथमादित्याख्यमव-
धिभूतं लक्ष्यं वपुषे शोभनार्थं तद्येमतुः । सर्वेभ्यो देवेभ्यः पूर्वं प्रापयामासतुः ।
तदनंतरं चाजग्मुष्यागतवती जेन्याजिधावनेन जीयमाना योपा सूर्या सख्याय

सखित्वाय युवां युवयोः पतित्वमवृणीत । कथमिति । मम युवामेव पती
 भर्ताराविति ॥ युवोः । षष्ठीद्विवचने योऽचीति यत्वस्य सर्वविधीनां छंदसि
 विकल्पितत्वादभावे शेषे लोप इति दकारलोपः । अतो गुण इति पररूपत्वं ।
 युवायुजं । युवावौ द्विवचन इति द्वयोर्भाष्यकस्य युष्मच्छब्दस्याविभक्तावपि
 व्यत्ययेन युवादेशः । शर्थं । ऋधु प्रसहने । अस्माद्यन्तादचो यदिति यत् ।
 यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । जग्मुषी । गमेर्लिटः क्सुः । उगितश्चेति डीप् ।
 वसोः संप्रसारणमिति संप्रसारणं । गमहनेत्युपधालोपः । जेन्या । जि जये ।
 औणादिक अन्यप्रत्ययदिलोपश्च ॥

॥ इति प्रथमस्याष्टमे विंशो वर्गः ॥

षष्ठीमृचमाह ॥

युवं रेभं परिषूतेरुष्यथो हिमेन घर्मं परितममचये ।

युवं शयोरेवसं पिष्यथुर्गवि प्र दीर्घेण वंदनस्तार्यायुषा ॥ ६ ॥

युवं । रेभं । परिऽसूतेः । उरुष्यथः । हिमेन । घर्मं । परिऽतमं । अचये ।

युवं । शयोः । अवसं । पिष्यथुः । गवि । प्र । दीर्घेण । वंदनः । तारि । आयुषा ॥ ६ ॥

हे अश्विनी युवं युवां रेभमृषिं परिषूतेः परितः प्रेरकादुपद्रवादुपपतनाद्यो-
 र्गुणयः । अरक्षथः । उरुष्यती रक्षाकर्मैति यास्कः । तथाचये ऋषये परितमं
 परितस्तमं घर्ममसुरैः पीडार्थं प्रक्षिप्तं दीपमानं तुषाग्निं हिमेन शीतेनोदकेना-
 वारयेथां । यद्वा हविषामचये भक्षयिचेऽग्नये परितमं सूर्यकिरणैः संतमं घर्मं
 अहर्नामैतत् । अहर्हिमेन वृष्ट्युदकेन हविःसंपादकप्रीत्याद्युत्पत्त्यर्थमवारयेथां ।
 अपि च । शयोरेतत्संज्ञस्य ऋषेर्गवि निवृत्तप्रसवायां घेनाववसं रक्षकं पयो युवं
 युवां पिष्यथुः । प्रवर्धितवन्तौ । तथा जीर्णागो वंदनं ऋषिर्दीर्घेणायुषा प्रतारि ।
 युवाभ्यां प्रवर्धितः । प्रपूर्वस्तिरतिवर्धनार्थः ॥ अवसं । अवन्तेरीणादिकाऽसञ्च ।
 पिष्यथुः । प्यायी वृद्धौ । व्यत्ययेन परस्मैपदं । लिङ्गङीश्चेति पीभावः ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

युवं वंदनं निर्वृत्तं जरण्यया रघं न दंसा करुणा समिन्वथः ।

क्षेत्रादा विप्रं जनयो विपन्यया प्र वामचं विधत्ते दंसनां भुवत् ॥ ७ ॥

युवं वंदनं । निःऽर्चतं । जरण्यया । रथं । न । दत्ता । करणा । सं । इन्वयः ।

क्षेचात् । आ । विप्रं । जनयः । विपन्यया । प्र । वां । अच । विधते । दंसना । भुवत् ॥ ७ ॥

हे दत्तावश्विनौ युवं युवां जरण्यया जरया निर्घृतं निःशेषेण प्राप्तं वंदन-
मृषिं करणा कर्मणां कर्तारौ शिल्पकुशलौ युवां समिन्वयः । समधत्तं । पुनर्यु-
वानमकुरुतं । तच्च दृष्टांतः । रथं न । यथा कश्चिच्छिल्पी जीर्णं रथं पुनरप्यभिनवं
करोति तद्वत् । अपि च । विपन्यया स्तुत्या गर्भस्थेन वामदेवेन स्तुतौ संतौ
क्षेचादा । आकारः समुच्चये । मातुरुदरलक्षणाज्जन्मस्थानाद्विप्रं मेधाविनं तमृषिं
जनयः । जनयथश्च । तथा वां युवयोर्दंसना रक्षणात्मकं कर्मावाप्तौ विधते परि-
चरते यजमानाय प्रभुवत् । प्रभवतु । रक्षितुं समर्थं भवतु ॥ निर्घृतं । ऋ गतौ ।
कर्मणि निष्ठा । गतिरन्तर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । जरण्यया । जरणक्रियायां
जरण्या । अन्त्यावस्थाच्छंदसि चेति यः । करणा । करोतेरन्येभ्योऽपि दृश्यत इति
युच् । इन्वयः । इवि व्याघ्रौ । इदित्वाच् । भौवादिकः । जनयः । जनी प्रादुर्भावे ।
षिष्युप्रधावृद्धिः । जनी जूष क्रसु रंजोऽमंताश्चेति मित्रान्मित्रां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं ।
छंदस्युभययेति शप झाडंधातुक्त्वाखेरनिटीति णिलोपः । विपन्यया । पन स्तुतौ ।
अप्यादयश्चेति भावे यत् । व्यत्ययेनांतोदात्तत्वं । विधते । विध विधाने । तौदा-
दिकः । लटः शतृ । शतुरुनुम इति विभक्तेरुदात्तत्वं । भुवत् । भवतेर्लट्युदागमः ।
बहुलं छंदसीति शपो लुक् । भूस्वोस्तिडीति गुणप्रतिषेधः ॥

अष्टमीमुचमाह ॥

अगच्छतं कृपमाणं परावति पितुः स्वस्य त्यजसा निवाधितं ।

स्वर्वतीरित ऊतीर्युवोरहं चिचा अमीके अभवन्नभिरयः ॥ ८ ॥

अगच्छतं । कृपमाणं । पराऽवति । पितुः । स्वस्य । त्यजसा । निऽवाधितं ।

स्वऽवतीः । इतः । ऊतीः । युवोः । अहं । चिचाः । अमीके । अभवन् । अभिरयः ॥ ८ ॥

हे अश्विनौ परावति दूरदेशे समुद्रमध्ये स्वस्य पितुस्तुयस्य त्यजसा त्यागेन
निवाधितं पीडितं भुञ्जुं कृपमाणं युवां स्तुवंतमगच्छतं । युवां रक्षणार्थं गतवन्तौ ।
यस्मादेवं तस्मात् हे अश्विनौ स्वर्वतीः स्वर्वत्यः शोभनगमनयुक्ता इत इतो
मुखाच्चिचाश्चायनीया युवोरहं युवयोरेवीतीहृतयो रक्षा अमीके समीपेऽभिरयः
सर्वैः प्राखिभिरन्येषणीया अभवन् । भवति ॥ कृपमाणं । कृपतिः स्तुतिकर्मा ।

अयं च तुदादिर्द्रष्टव्यः । स्वर्वतीः । सुपूर्वादर्तेर्भावे विच् । ततो मतुप् । छंदसीर
इति मतुपो वत् । अभिष्टयः । इषु इच्छायां । भावे क्तिन् । शकंवादिवात्पररूपत्वं ॥

नवमीमृचमाह ॥

उत स्या वां मधुमन्मक्षिकारपन्मदे सोमस्यौशिजो हुवन्वति ।

युवं दधीचो मन आ विवासथोऽथा शिरः प्रति वामश्वं वदत् ॥ ९ ॥

उत । स्या । वां । मधुऽमत् । मक्षिका । अरपत् । मदे । सोमस्य । औशिजः । हुवन्वति ।

युवं । दधीचः । मनः । आ । विवासथः । अर्थः । शिरः । प्रति । वां । अश्वं । वदत् ॥ ९ ॥

उत अपि च हे अश्विनौ मधुमन्मधुमंतौ वां युवां स्या सा मक्षिका सरषा
मधुकामा सत्यरपत् । अस्तौत् । तथौशिज उशिजः पुत्रः कक्षीवान् सोमस्य
पानेन युवयोर्मदे हर्षं निमित्तभूते सति हुवन्वति । युवामाह्वयति । युवं युवां
च तस्यै मक्षिकायै मधु दातुं मधुविद्यार्थिनौ संतौ दधीच आथर्वणस्य ऋषेर्म-
नश्चित्तं श्रुश्रूषया आविवासथः । पर्यचरतं । अथानंतरं तस्मिन्प्रीते सत्यश्वं
युवाभ्यां प्रतिहितमश्वस्य संबंधि यच्छिरस्तद्धां युवां प्रति मधुविद्यामवदत् । स
ऋषिराश्वेन शिरसोपदिष्टवानित्यर्थः ॥ मधुमत् । सुपां सुलुगिति विभक्तैर्लुक् ।
अरपत् । रप लप व्यक्तायां वाचि । मदे । मदी हर्षं । मदोऽनुपसर्ग इति
भावेऽप् । हुवन्वति । ह्येज् स्पर्धायां शब्दे च । ल्युट् चेति भावे ल्युट् । बहुलं
छंदसीति संप्रसारणं । हवनमात्मन इच्छति । सुप आत्मनः क्यच् । अंत्यलोप-
श्छांदसः । वर्णव्यापत्योत्वं । अश्वं । अश्वे भवमश्वं । भवे छंदसीति यत् ॥

दशमीमृचमाह ॥

युवं पेदेवे पुरुवारमश्विना स्पृधां श्वेतं तरुतारं दुवस्यथः ।

शैर्यमिधुं पृतनासु दुष्टरं चकृत्यमिद्रमिव चर्षणीसहं ॥ १० ॥

युवं । पेदेवे । पुरुऽवार । अश्विना । स्पृधां । श्वेतं । तरुतारं । दुवस्यथः ।

शैर्यः । अभिऽधुं । पृतनासु । दुष्टरं । चकृत्यं । इद्रंऽइव । चर्षणिऽसहं ॥ १० ॥

अश्विना हे अश्विनौ पेदेवे पेदुनात्वे राज्ञे पुरुवारं बहुभिर्वरणीयं स्पृधां
संपाप्ते स्पर्धमानानां शत्रूणां तरुतारं तारकं श्वेतं शुभ्रवर्णमिद्रास्त्रव्यमश्वं युवं

युवां दुवस्यथः । दत्तवन्तौ । पुनरपि कीदृशं । शयैः । शीर्यत इति शर्या योद्वारः ।
 तैः पृतनासु संयामेषु दुस्तरं । तरीतुमशक्यं । अभिद्युं । अभिगतदीप्तिं । चकृत्यं ।
 सर्वेषु कार्येषु पुनः पुनः प्रयोज्यं । इन्द्रमिव चर्षणीसहं । इंद्रो यथा शत्रून् भिभवति
 एवं शत्रुजनानामभिभवितारमित्यर्थः ॥ स्पृधां । स्पर्धं संघर्षं । क्षिप् चिति क्षिप् ।
 चशब्देन दृशियहणानुर्कर्षणात्तस्य च विध्यन्तरोपसंयहार्यत्वादकारस्य लोपो
 रेफस्य च संप्रसारणं । सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं । तरुतारं । तृ अवनतर-
 णयोः । अस्मान्नृचि यस्सितस्त्वभितस्त्वभितेत्यादौ निपातनादूपसिद्धिः । चकृत्यं ।
 करोतिर्यङ्लुगन्तादिभाषा कृवृषोरिति क्यप् । ततस्तुक् ॥

॥ इति प्रथमस्याष्टम एकविंशो वर्गः ॥

का राधदिति द्वादशर्चं पंचमं सूक्तं । अत्रानुक्रम्यते । का राधद्वादशत्या
 दुःस्वप्ननाशिन्त्याद्या गायत्री द्वितीया ककुप् तृतीयाचतुर्थ्या काविराणनष्टरूपी
 पंचमी तनुशिरा षष्ठ्यक्षरैरुष्णिग्विष्टारवृहती कृतिर्विराट् तिस्रो गायत्र्य इति ।
 अस्यायमर्थः । अनुवृत्तेरौशिजो दीर्घतमसः कक्षीवानृषिः । आद्या गायत्री ।
 विद्वांसावित्येषा ककुप् मध्यमपादस्य द्वादशाक्षरत्वात् । मध्यमश्चेत्ककुबिति हि
 तल्लक्षणं । तृतीया ता विद्वांसित्येषा काविराट् । नवकयोर्मध्ये जागतः काविरा-
 डित्युक्तलक्षणोपेतत्वात् । चतुर्थी विपृच्छामीत्येषा नष्टरूपी । नववैराजचयोद-
 शैर्नष्टरूपीत्युक्तलक्षणोपेतत्वात् । प्र या घोष इत्येषा पंचमी तनुशिरा । एका-
 दशिनोः परः षट्कस्तनुशिरैत्युक्तलक्षणोपेतत्वात् । श्रुतं गायत्रमित्येषा षष्ठी
 यद्यपि पादसंख्ययोष्णिङ् भवति तथाप्यक्षरसंख्ययोष्णिक् । युवं हीति सप्तमी
 विष्टारवृहती । अष्टिनोर्मध्ये दशकौ विष्टारवृहतीति तल्लक्षणोपेतत्वात् । मा
 कक्षा इत्यष्टनी कृतिः । जागतावष्टकश्च कृतिरित्युक्तलक्षणसद्भावात् । दुही-
 यन्निति नवमी विराट् । दशम्याद्यास्तिस्रो गायत्र्यः । आश्विनं वै इति वैश्व-
 प्रयोगान्तुल्यादिपरिभाषयेदमपि सूक्तमाश्विनं । अथ स्वप्नस्येत्यस्या दुःस्वप्ननाशनं
 प्रतिपाद्यते । अतो या तेनोच्यते सा देवतेति न्यायेन तदेव देवता ॥ सूक्तवि-
 नयोगो लैंगिकः । घर्माभिष्टव आदितो नवर्चो विनियुक्ताः । सूच्यते हि ।
 का राधद्वौचाश्विना वामिति नवाभात्यग्निः । आ० ४. ६. इति ॥ का राधद्वौ-
 चाश्विना वामिति नवविहंस इत्यादिकं ब्राह्मणमनुसंधेयं ॥

तत्र प्रथमामुचमाह ॥

का राध्वोचांश्चिना वां को वां जोष उभयोः । कथा विधात्यप्रचेताः ॥ १ ॥
का । राधत् । होचा । अश्चिना । वां । कः । वां । जोषे । उभयोः । कथा । विधाति ।
अप्रचेताः ॥ १ ॥

अश्चिना हे अश्चिनौ वां युवां का होचा । वाङ्मामैतत् । कीदृशी स्तुतिलक्षणा वाक् राधत् । आराधयति । प्रीतौ करोति । युवयोर्माहात्म्यानुरूपा स्तुतिर्नास्तीत्यर्थः । किंच वां युवयोरुभयोजोषे जोषणे सेवने प्रीणने वा समर्थः कः स्तोता विद्यते । युष्मद्गुणाभिज्ञः कश्चिदपि नास्तीत्यर्थः । अप्रचेता युवयोर्माहात्म्यमजानंश्च कथा केन प्रकारेण विधाति । युवां परिवरति । युष्मद्विषयं परिचरणमपि कर्तुं न शक्यत इत्यर्थः ॥ राधत् । राध साध संसिद्धौ । लेट्वाडागमः । जोषे । जुषी प्रीतिसेवनयोः । भावे घञ् । जिह्वादाद्युदात्तत्वं । कथा । या हेतौ च छंदसीति किंशब्दात्प्रकारवचने याप्रत्ययः । किमः क इति कादेशः । विधाति । विध विधाने । तौदादिकः । लेट्वाडागमः । अप्रचेताः । प्रकृतं चेतो यस्यासौ प्रचेताः । नञ्समासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

द्वितीयामुचमाह ॥

विद्वांसाविहुरं पृच्छेदविद्वान्निष्पारो अचेताः । नू चिचु मर्ते अक्रौ ॥ २ ॥
विद्वांसा । इत् । दुरं । पृच्छेत् । अविद्वान् । इत्या । अपरः । अचेताः । नु । चित् ।
नु । मर्ते । अक्रौ ॥ २ ॥

इथेत्यमनेन पूर्वोक्तप्रकारेणविद्वान् अज्ञः स्तोता विद्वांसावित् सर्वज्ञावश्चिनावेव दुरो द्वाराणि स्तुतिपरिचरणयोरुपायभूतान्मागान्पृच्छेत् । प्रष्टुमर्हति । अपरोऽश्चिभ्यामन्यः सर्वोऽप्यचेताः । यस्माच्चेतसा ज्ञानेन रहितस्तस्मादश्चिनावेव पृच्छेदित्यर्थः । तौ चाक्रौ शत्रुभिरनाक्रांतावश्चिनौ नू चित् क्षिप्रमेव मर्ते मनुष्ये स्तोतरि भक्तानुग्रहकतया सनिं धत्त इति वाक्यशेषः ॥ इत्या । या हेतौ च छंदसीति याप्रत्ययः । इदम इश् । एतेतौ रथोः । पा० ५. ३. ४. । इतीद्वावः । यदि या हेतौ चेत्येदमशब्दस्य नानुवृत्तिस्तदानीमिदमस्यमुः । एतदंतात्परस्या विभक्त्यर्थेन सुपां सुलुगिति विभक्तेर्देशः । अक्रौ । क्रमु पादविक्षेपे । अस्मात् नञ्युपपदे कृत्यलुटो बहुलमिति बहुलवचनात्कर्मण्यपि जनसनखनक्रमगमो

विडिति विट् । विडुनोरनुनासिकस्यादित्यात्वं । नञ्समासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृति-
स्वरत्वं ॥

तृतीयामृचमाह ॥

ता विद्वांसा हवामहे वां ता नो विद्वांसा मन्म वोचेतमद्य ।

प्रार्च्यमानो युवाकुः ॥ ३ ॥

ता । विद्वांसा । हवामहे । वां । ता । नः । विद्वांसा । मन्म । वोचेतं । अद्य ।

प्र । आर्चेत् । दयमानः । युवाकुः ॥ ३ ॥

हे अश्विनौ विद्वांसा सर्वज्ञौ ता वां तौ युवां हवामहे । आह्वयामहे । ता-
वाहूतौ विद्वांसाभिज्ञौ युवां नोऽस्मभ्यं मन्म मननीयं ज्ञातव्यं स्तोत्रमद्या-
स्मिन्काले वोचेतं । युवाणौ भूयास्तं । स चाहं युवाकुर्युवां कामयमानः स्तुत्या
संयोजयन्वा दयमानो युवाभ्यां हविः प्रयच्छन् प्रार्चेत् । प्रकर्षेण स्तौमि ॥ ता ।
सुपां सुलुगिति विभक्तेराकारः । वोचेतं । ब्रूञ् व्यक्तायां वाचि । वुवो वचिः ।
लिङ्माशिषङ् । वच उमित्युमागमः । आर्चेत् । अर्चं पूजायां । भौवादिकः ।
तिङ्मां तिङो भवन्तीति मिपस्तिवादेशः । दयमानः । दय दानगतिरक्षणहिंसा-
दानेषु । शपः पित्तादनुदात्तत्वं । शानचो लसार्वधातुस्वरेण धातुस्वरः शिष्यते ।
युवाकुः । युवां कामयत इति युवाकुः । मितद्रादिभ्य उपसंख्यानमिति दुप्र-
त्ययः । अविभक्तावपि व्यत्ययेन युवावौ द्विवचन इति युवादेश आत्वं च ।
यद्वा यु मिश्रणे । औणादिकः काकुप्रत्ययः ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

वि पृच्छामि पाक्याङ् न देवान्वपदकृतस्याद्भुतस्य दसा ।

पातं च सहासो युवं च रभ्यसो नः ॥ ४ ॥

वि । पृच्छामि । पाक्या । न । देवान् । वपदऽकृतस्य । अद्भुतस्य । दसा ।

पातं । च । सहासः । युवं । च । रभ्यसः । नः ॥ ४ ॥

हे अश्विनौ युवां विपृच्छामि । विशेषेण प्रष्टुमिच्छामि । पाक्या न । पक्तव्य-
प्रज्ञानान् परिपक्वमतीतन्यान् देवान् न पृच्छामि । किंतु युवामेव सर्वज्ञौ पृच्छा-
मीत्यर्थः । हे दसा दर्शनीयौ तौ युवां वपदकृतस्य वपदकारेणाम्नी हुतस्याद्भु-

हे वसू वासयितारावश्विनौ तादृशौ युवां नोऽस्माकं सुगोपा सुष्ठु गोपायितारौ
रक्षितारौ स्यातं । भवतं । अपि च । नोऽस्मान्पायोरघं पापफलमस्माक-
मिच्छतो वृकान्तेनान्पातं । रक्षतं ॥ महः । महतः । छांदसोऽच्छदलोपः ।
रन् । दक्षितिवत्प्रक्रियोन्नेया । व्यत्ययेनैकवचनं । निरततंसतं । तसि अलंकारः ।
अस्माक्यन्ताल्लुङि णिथिदुसुभ्य इति त्रैश्वङ् द्विवचनादि च । गुरुसंज्ञाया लघु-
संज्ञाया बाधितत्वात्सन्वद्भावाभावः । सुगोपा । सुपां सुलुगिति विभक्त्यलुक् ।
अघायोः । अघं परेपामिच्छति छंदसि परेच्छायामिति क्यच् । अश्वाघस्यादि-
त्यात्वं । क्याच्छंदसीत्युप्रत्ययः ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

मा कस्मै धातमभ्यमिचिणें नो माकुवा नो गृहेभ्यो धेनवो गुः ।

स्तनाभुजो अशिथीः ॥ ८ ॥

मा । कस्मै । धातं । अभि । अमिचिणें । नः । मा । अकुव । नः । गृहेभ्यः । धेनवः । गुः ।

स्तनऽभुजः । अशिथीः ॥ ८ ॥

हे अश्विनौ अमिचिणे । अमिचं मिचराहित्यं । तद्धते कस्मै चिदपि शब्दे
नोऽस्मान्माभिधातं । आभिमुख्येन मावस्थापयतं । अपि च नोऽस्माकं गृहेभ्यः
सकाशस्तनाभुजः स्तनैर्वत्सान्मनुष्यांश्च पालयंत्यो धेनवो गावोऽशिथीः शि-
थुना वत्सेन विरहिता अस्मदीये गृहेऽश्याना वा सत्योऽकुत्र चिदस्मान्निगम्ये
प्रदेशे मा गुः । मा गच्छंतु ॥ धातं । धाजो माङि लुङि गातिस्थेति सिचो
लुक् । न माङ्गो ग इत्यङभावः । अकुत्र । परादिच्छंदसि बहुलमित्युत्तरपदाद्यु-
दात्तत्वं । गुः । इण् गतौ । इणो गा लुङीति गादेशः । गातिस्थेति सिचो लुक् ।
आत इति रेजुस् । स्तनाभुजः । भुज पालनाभ्यवहारयोः । स्तनैर्भुजंति पाल-
यंतीति स्तनाभुजः । क्तिप् । अन्येषामपि दृश्यत इति सांहितिकी दीर्घः ।
अशिथीः । सख्यशिथीति भाषायां । पा० ४. १. ६२. इति छंदस्यपि व्यत्ययेन
निपातनं द्रष्टव्यं । यदा । शिशुरस्यास्तीति शिथी । छंदसीवनिपाविति मत्वर्थीय
ईकारः । नजसमासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । वा छंदसीति पूर्वसवर्णदीर्घः ।
अथवा । शीङ् स्वप्ने । उत्सर्गच्छंदसीति किप्रत्ययः । द्विवचनह्रस्वत्वे । एरनेकाच्च
इति यण् । छांदसो वकारः । पूर्ववत्समासस्वरौ ॥

नवमीमृचमाह ॥

दुहीयन्मिचधितये युवाकुं राये च नो मिमीतं वाजवत्यै ।

इषे च नो मिमीतं धेनुमत्यै ॥ ९ ॥

दुहीयन् । मिचधितये । युवाकुं । राये । च । नः । मिमीतं । वाजवत्यै ।

इषे । च । नः । मिमीतं । धेनुमत्यै ॥ ९ ॥

हे अश्विनी युवाकु युवां कामयमानाः स्तुतिभिर्यावयितारः संयोजयितारो वा स्तोतारो मिचधितये मिचाणां बंधुजनानां धारणार्थं दुहीयन् । युष्मत्सकाशाजनानि दुहन्ति प्राप्नुवन्ति । अतो नोऽस्मानपि वाजवत्यै वाजयुक्ताय च राये धनाय मिमीतं । कुरुतं । तथा धेनुमत्यै धेनुभिर्युक्तायेपेऽन्नाय च नोऽस्मान्मिमीतं । कुरुतं । अस्मभ्यं स्तोतृभ्यो बलयुक्तं धनं गोयुक्तमन्नं च प्रयच्छतमित्यर्थः ॥ दुहीयन् । दुह प्रपूरणे । दुहिर्दोहः । इगुपधात्किदिति भाव इत्ययम् । दुहिमात्मन इच्छति दुहीयति । सुप आत्मनः क्यच् । दुहीयतेर्लेट्छाडागमः । इतश्च लोप इतीकारलोपः । यद्वा । दुहेर्लिङि ऋस्य रन् । पा० ३. ४. १०५. । इति व्यत्ययेन रनादेशाभावे रूपमेतत् । छांदसोऽत्यलोपः । यद्वा रनादेशे कृते छांदसो रेफस्य यकारः । अत एव व्युत्पत्त्यनवधारणान्नावगृह्णन्ति । युवाकु । सुपां सुलुगिति जसो लुक् । मिमीतं । माङ् माने शब्दे च । जौहोत्यादिकः । व्यत्ययेन परस्मैपदं । भृजामिदित्यभ्यासस्येत्वं । चवायोगे प्रथमेति निघातप्रतिषेधः ॥

दशमीमृचमाह ॥

अश्विनोरसनं रथमनश्च वाजिनीवतोः । तेनाहं भूरि चाकन ॥ १० ॥

अश्विनोः । असनं । रथं । अनश्च । वाजिनीवतोः । तेन । अहं । भूरि । चाकन ॥ १० ॥

वाजिनीवतोः । वाजोऽन्नं बलं वा । तद्वत्क्रियावतोरश्विनोरनश्चमश्वराहितमश्वराहित्येऽपि सामर्थ्यातिशयेन गच्छन्तं रथमसनं । अहं स्तोता समभजं । तेन च रथेन भूरि प्रभूतं श्रेयश्चाकन । कामये ॥ असनं । वन पण संभक्तौ । लङ् । चाकन । कन दीप्निकांतिगतिषु । छांदसो लिट् । एलुत्तमो वेति णित्वस्य विकल्पनाद्बुद्धभावः । तुजादित्वादभ्यासस्य दीर्घत्वं ॥

एकादशीमृचमाह ॥

अयं समह मा तनूह्याति जनां अनुं । सोमपेयं सुखी रथः ॥ ११ ॥

अयं समह मा तनु उह्याति जनान् अनुं । सोमपेयं सुखः । रथः ॥ ११ ॥

हे समह धनेन सहित हे रथ अयं पुरोवर्ती त्वं मा मां तनु । विस्तारय । पुत्रपौत्रधनादिभिः समृद्धं कुरु । यद्वा । अयमानं त्वां प्राप्नुवंतं मामिति योज्यं । स च सुखः शोभनावकाशः सुखहेतुर्वा रथो जनाननु स्तोतृजनेषु सोमपेयं सोमपानं प्रत्यूह्याति । उह्याते । अश्विभ्यां नीयते । अतोऽश्विभ्यां यद्दीयते तत्सर्वं रथ एव ददातीति रथं संबोध्य प्रार्थना ॥ अयं । इदोऽयं पुंसि । पा० ७. २. १११ । यद्वा अयं पयं गतौ । पचाद्यच् । समह । मघमिति धननाम । मघेन सह वर्तते इति समघः । छांदसो वर्णविकारः । यद्वा । मह पूजायां । महयति पूजयतीति महो धनं । पचाद्यच् । उह्याते । वह प्रापणे । कर्मणि लेट्याडागमः । यजादित्वात्संप्रसारणं । तस्य छांदसो दीर्घः । अदुपदेशात्सर्वधातुकानुदात्तत्वे यक् एव स्वरः शिष्यते । सोमपेयं । पा पाने । अचो यदिति भावे यत् । ईद्यतीति ईकारादेशः । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

द्वादशीमृचमाह ॥

अध स्वप्नस्य निर्विंदेऽभुंजतश्च रेवतः । उभा ता वसि नश्यतः ॥ १२ ॥

अध स्वप्नस्य निः । विंदे । अभुंजतः । च । रेवतः । उभा । ता । वसि । नश्यतः ॥ १२ ॥

अधेदानीं प्रभातसमये स्वप्नस्य स्वप्नं प्रति निर्विंदे । निर्विणोऽस्मि । तथा भुंजतः परानरक्षतो रेवतो धनवतश्च पुरुषस्य एवंभूतं पुरुषं प्रत्यपि निर्विणोऽस्मि । यतस्तावुभौ वसिं क्षिप्रं नश्यतः । नाशं प्राप्नुतः । स्वप्नदृष्टः पदार्थः प्रातर्नोपलभ्यते कदर्थस्येव धनमभुक्तमदत्तं सत् क्षिप्रमेव नश्यति । तदुभयविषयो निर्वंदो मां बाधत इत्यर्थः । अत्र स्वप्नमात्रस्यासत्त्वप्रतिपादनेन दुःस्वप्नस्याप्यसत्त्वावः प्रतिपादितः । अत एषा दुःस्वप्ननाशिनीति युज्यते ॥ स्वप्नस्य । क्रियायहणं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थर्थे षष्ठी । विंदे । विद् लाभे । आगमानुशासनस्यानित्यत्वानुसभावः । रेवतः । रयिशब्दान्मतुष ।

रयेमंतौ बहुलमिति संप्रसारणं । छंदसीर इति मतुपो वत् । रेशब्दाच्च मतुप उदात्तत्वमिति तस्योदात्तत्वं । उभा ता । उभयत्र सुपां सुलुगित्वाकारः ॥

॥ इति प्रथमस्याष्टमे त्रयोविंशो वर्गः ॥

॥ इति प्रथमे मंडले सप्तदशोऽनुवाकः ॥

अष्टादशेऽनुवाके षट् सूक्तानि । तत्र कदित्येति पंचदशर्चं प्रथमं सूक्तं । अत्रानुक्रम्यते । कदित्या पंचोना वैश्वदेवं वेति । अनुवर्तमानः कक्षीवानृषिः । अनादेशपरिभाषया चिदुप् । विश्वे देवा इंद्रो वा देवता ॥ विनियोगो लैंगिकः ॥

तत्र प्रथमामृचमाह ॥

कदित्या नूँः पाचं देवयतां श्रवद्भिरो अंगिरसां तुरण्यन् ।

प्र यदानेद्विश आ हर्म्यस्योरु क्रंसते अध्वरे यजत्रः ॥ १ ॥

कत् । इत्या । नृन् । पाचं । देवऽयतां । श्रवत् । गिरः । अंगिरसां । तुरण्यन् ।

प्र । यत् । आनद । विशः । आ । हर्म्यस्य । उरु । क्रंसते । अध्वरे । यजत्रः ॥ १ ॥

नूँः पाचं नृन्पाता नृणां स्तुतेर्नृणां पुरुषाणां रक्षणशील इंद्रस्तुरण्यन् गोरूपं धनं प्रेरयन् देवयतां देवं द्योतमानं दानादिगुणयुक्तं वेद्रमात्मन इच्छता-मंगिरसामृषीणामस्माकमित्येत्थं प्रयुज्यमाना गिरः स्तुतीः कत् कदा कसिन्काले श्रवत् । शृणुयात् । यद्यदा स इंद्रो हर्म्यस्य हर्म्योपलक्षितगृहेण युक्तस्य यजमानस्य संबन्धिनी विश ऋत्विग्लक्षणात्मनुष्णानाभिमुख्येन प्रानद । प्राप्नोति । तदानी-मध्वरेऽस्मदीये यज्ञे यजत्रो यष्टव्यः सन् उरु बहुलं क्रंसते । क्रमते । स्वयमे-वोत्सहत इत्यर्थः ॥ कत् । कदा । अंत्यलोपश्छांदसः । नूँः पाचं । नृन् पे । पा० ८. ३. १०. इति संहितायां नकारस्य स्वं । अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु वेत्युकारः सानुनासिकः । पाचं । पा रक्षणे । ताच्छीलिकस्तृन् । व्यत्ययेन सोरमादेशः । संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वाद्गुणाभावे यण् । देवयतां । सुप आत्मनः क्यच् । ततो लटः शतृ । शतुरनुम इति विभक्तेरुदात्तत्वं । श्रवत् । श्रु श्रवणे । लेट्य-डागमः । बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक् । तुरण्यन् । तुरण्य त्वरायां । कंडादिः । आनद । अन्तोतेर्लङि व्यत्ययेन परस्मैपदं । औ प्राप्ते व्यत्ययेन श्रम्विकरणः । यश्चादित्ये जण्वं । आडागमः । हर्म्यस्य । हर्म्यशब्दादश्रमादित्वादच् । क्रंसते ।

क्रमु पादविक्षेपे । वृत्तिसर्गतायनेषु क्रमः । पा० १. ३. ३८. । इत्यात्मनेपदं । लेट्यडागमः । सिबहुलं लेटीति सिप् । यजचः । अमिनक्षीत्यादिना यजेरचन्प्रत्ययः ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

स्तंभीच्च द्यां स धरुणं प्रुषायदृभुवांजाय द्रविणं नरो गोः ।

अनुं स्वजां महिषश्चक्षत द्यां मेनामश्वस्य परिं मातरं गोः ॥ २ ॥

स्तंभीत् । ह् । द्यां । सः । धरुणं । प्रुषायत् । ऋभुः । वाजाय । द्रविणं । नरः । गोः ।

अनुं । स्वऽजां । महिषः । चक्षत् । द्यां । मेनां । अश्वस्य । परिं । मातरं । गोः ॥ २ ॥

स इंद्रो द्यां द्युलोकं स्तंभीच्च । स्तभाति खलु । तथा गोः पणिभिरपहतस्य गोसमूहस्य वजस्योदकस्य किरणसमूहस्य वा नरो नेता । स इंद्र ऋभुः सूर्यात्मनोरु विस्तीर्णं भासमानः सन् द्रविणं सर्वैः प्राणिभिरभिद्रवणीयं धरुणं । उदकनामैतत् । सर्वस्य धारकं वृष्ट्युदकं वाजायानार्थं वलार्थं वा प्रुषायत् । पुष्पाति सिंचति प्रवर्पतीत्यर्थः । अपि च । महिषः । महन्नामैतत् । महान्सूर्यरूपीन्द्रः स्वजां स्वसकाशादुत्पन्नां द्यां । वृणोति तमसा सर्वमाच्छादयतीति द्या रात्रिः । यद्वा । प्रकाशेन वृणोतीति द्या उषाः । तामनु चक्षत । चष्टिः पश्यतिकर्मा । अनु पश्चात्पश्यति प्रकाशते । स्वयं प्रौढप्रकाशोऽपि स्वगत्या निष्पादिताया राचेरुपसथ्य पश्चादुदेतीत्यर्थः । अपि चेदमपरमाश्रयं यद्यमश्वस्य मेनां । स्त्रीनामैतत् । स्त्रियं वडवां गोमातरं जननी । परिवर्परीत्ये । विपरीतामकरोत् । कदाचिदिंद्रो लीलयाश्वायां गामुत्पादयामास । तद्वच प्रतिपाद्यते मंत्रान्तरे चेद्रवाक्यरूपेणैतद्विस्पष्टमवगम्यते ॥ धरुणं । धारेणितुक् चेत्युनप्रत्ययः । प्रुषायत् । मुष झुष स्नेहनसेचनपूरणेषु । क्रियादिकः । लेट्यडागमः । छंदसि शायजपीत्यहावपि आप्राप्नौ शायजादेशः । नरः । नृ नये । बहुलवचनादृदोरंविनि कर्तर्यप् । चक्षत । चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि । छांदसो लङ् । बहुलं छंदसीति शपो लुगभावः ॥

तृतीयामृचमाह ॥

नक्षद्वर्धमंरुणीः पूर्य राट् तुरो विशानंगिरसामनु द्यून् ।

तक्षद्वजं नियुतं तस्मभद्यां चतुष्पदे नयीय द्विपादे ॥ ३ ॥

नक्षत् । हव । अरुणी । पूर्वे । राट् । तुरः । विशां । अंगिरसां । अनु । द्यून् ।
तक्षत् । वज्रं । निऽयुतं । तस्तंभत् । द्यां । चतुःऽपदे । नर्याय । द्विऽपादे ॥ ३ ॥

अरुणीरुणवर्णा आरोचमाना वोपसो राट् राजयन्प्रकाशयन्सूर्यान्नेन्द्रः पूर्वे
पूर्वैर्ऋषिभिः प्रयुक्तं हवमिदानीमस्माभिः क्रियमाणमाह्वानं नक्षत् । नक्षत् ।
मृणोतु । कीदृशः । अनु द्यून् अनुदिवसं विशां मनुष्याणामंगिरसामृषीणां
स्तोतृणां तुरः । धनस्य प्रेरयिता । अपि च स इन्द्रो वज्रं स्वकीयमायुधं नियुतं
हन्त्येन सह नितरां युक्तं तक्षत् । अकरोत् । तथा द्यां द्युलोकं तस्तंभत् । अस्तं-
भयत् । यथाधो न पतति तथाकरोदित्यर्थः । किमर्थं । नर्याय नृभ्यो हिताय
चतुष्पदे गवाश्चादये द्विपादे मनुष्याय च । एतदुभयार्थमित्यर्थः ॥ नक्षत् । नक्ष
गतौ । लेट्वाडागमः । पूर्वे । पूर्वेः कृतमिनीयौ चेति यप्रत्ययः । राट् । राज
दीप्तौ । अस्मादंतर्भावितव्यथात् किप् । तुरः । तुर त्वरणे । इगुपधलक्षणः कः ।
तक्षत् । तक्षू तक्षू तनूकरणे । बहुलं छंदस्यमाङ्गोऽपीत्यडभावः । तस्तंभत् ।
एभि स्तुभि गतिप्रतिबंधे । अस्मादयंतात्तुडि चडि रूपं । चङान्यतरस्यामित्यु-
पोत्तमस्योदात्तत्वं । पूर्वपदस्यासमानवाक्यस्यात्तान्निधाताभावः । चतुष्पदे । चत्वारः
पादा अस्य । संख्यासुपूर्वस्येति पादशब्दस्यात्यलोपः समासांतः । चतुर्थ्यैकवचने
भसंज्ञायां पादः पदिति पद्मावः । द्विपादे । पूर्ववत्प्रक्रिया । अयं तु विशेषः ।
अयस्सयादित्वेन प्रदत्ताद्भसंज्ञाया अभावे पद्मावाभावः । द्विचिभ्यां प्राहन्पूर्वसु
बहुव्रीहावित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं ॥

चतुर्थीमुचमाह ॥

अस्य मदे स्वयं दा ऋतायापीवृतमुस्त्रियाणामनीकं ।

यच्च प्रसर्गे चिक्रकुप्चिवर्तदप् दुहो मानुपस्य दुरो वः ॥ ४ ॥

अस्य । मदे । स्वयं । दाः । ऋतायं । अपिऽवृतं । उस्त्रियाणां । अनीकं ।

यत् । ह । प्रऽसर्गे । चिऽक्रकुप् । निऽवर्तत् । अपि । दुहः । मानुपस्य । दुरोः । वृत्तिं वः ॥ ४ ॥

हे इन्द्र अस्य सोमस्य पानेन मदे हर्षे सत्युताय यज्ञार्थं स्वयं स्तुत्यमपीवृतं
पणिभिर्गुहासु निगूढमुस्त्रियाणां गवामनीकं संघं दाः । अंगिरोभ्यो दत्तवानसि ।
उत्तरार्द्धः परोक्षकृतः । यच्च यदा खलु प्रसर्गे युद्धे चिक्रकुप् चिषु लोकेषूच्छ्रित
इन्द्रो निवर्तत् । नितरां वर्तेत । तदानीं स इन्द्रो दुहो द्रोघुर्मानुपस्य मनोः संबं-

धिनोऽसुरस्य पणेः संबन्धीनि दुरो द्वाराणि गवामनिर्गमनाय पिहितान्यपवः ।
 अपवृणोति । उद्धाटयति ॥ स्वयं । स्तु शब्दोपतापयोः । ऋहलोऽर्थत् । संज्ञा-
 पूर्वकस्य विधेरनित्यत्वाद्बुद्धभावः । अपीवृतं । अपिपूर्वावृणोतेः कर्मणि निष्ठा ।
 निपातस्य चेति पूर्वपदस्य दीर्घत्वं । गतिरनन्तर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । प्रसर्गे ।
 प्रकर्षेण सृज्यन्ते विमुच्यन्तेऽस्मिन्नपव इति प्रसर्गः । अधिकरणे घञ् । कृदन्तर-
 पदप्रकृतिस्वरत्वं । छांदसस्थायादिस्वराभावः । निवर्तन्तु । वृत्तु वर्तने । लेङ्-
 ङागमः । व्यत्ययेन परस्मैपदं । वः । वृञ् वरणे । छांदसो लुङि संवे घसेति
 च्लेर्लुक् । गुणे हल्ङादिलोपः ॥

पंचमीमृचमाह ॥

तुभ्यं पयो यन्पितरावनीतां राधः सुरेतस्तुरणं भुरण्यू ।

शुचि यत्ते रेक्ण अयजंत सबदुधायाः पयं उक्षियायाः ॥ ५ ॥

तुभ्यं । पयः । यत् । पितरौ । अनीतां । राधः । सुऽरेतः । तुरणं । भुरण्यू इति ।

शुचि । यत् । ते । रेक्णः । आ । अयजंत । सवः । दुधायाः । पयः । उक्षियायाः ॥ ५ ॥

हे इंद्र तुरणे क्षिप्रकारिणे तुभ्यं भुरण्यू कृत्स्नं जगत्प्रोषयंत्यौ पितरावुत्पाद-
 यंत्यौ द्यावापृथिव्यौ यद्यदा पयः सांताम्यलक्षणं हविरनीतां । गोष्वनयतां । न्यधि-
 घातामित्यर्थः । कीदृशं पयः । राधः । राधकं समृद्धिकरं । सुरेतः । शोभनरेतस्कं ।
 कृत्स्नजगदुत्पादनशक्तमित्यर्थः । हविषः सकाशाद्धि जगदुत्पद्यते । अग्नौ प्रास्ता-
 हुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते । आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजा इति ।
 यद्यदा च द्यावापृथिवीभ्यां गोष्वानीतं शुचि शुद्धं सबदुधायाः क्षीरस्य दोग्ध्रा
 उक्षियाया गोः पयो रेक्णः । धननामैतत् । धनवदतिप्रियं । यद्वा । अतिरिक्तं
 प्रवृद्धं । एवंविधं हविस्तुभ्यमायजंत । आभिमुख्येन यजमानाः प्रायच्छन् ।
 तदानीं दुरो मानुषस्य द्वाराण्यपवृणोतीति पूर्वया संबन्धः ॥ अनीतां । शीञ्
 प्रापणे । लङि बहुलं छंदसीति शपो लुक् । सुरेतः । सोमनसी अलोमोषसी
 इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । तुरणे । तुरण त्वरायां । कंडादिः । क्षिप् चेति क्षिप् ।
 अतोलोपयलोपौ । भुरण्यू । भुरण धारण्योपणयोः । अयमपि कंडादिः ।
 औणादिक उपत्ययः ॥

५ ॥ इति प्रथमस्याष्टमे चतुर्विंशो वर्गः ॥

पथीमृचमाह ॥

अथ प्र जज्ञे तरणिर्ममत्तु प्र रोच्यस्या उपसो न सूरः ।

इदुर्गभिराष्ट्र स्वेदुहव्यैः सुवेण सिंचन् जरणाभि धाम ॥ ६ ॥

अथ । प्र । जज्ञे । तरणिः । ममत्तु । प्र । रोचि । अस्याः । उपसः । न । सूरः ।

इदुः । येभिः । आष्ट्र । स्वऽइदुहव्यैः । सुवेण । सिंचन् । जरणा । अभि । धाम ॥ ६ ॥

अधेदानीमयमिन्द्रः स्तुतिभिः प्रीयमाणः सन् प्रजज्ञे । प्रकर्षेण प्रादुर्बभूव । स तरणिः शत्रूणां तारकोऽस्मान्ममत्तु । मादयतु । स च प्ररोचि । प्रकृष्टं रोचते । तत्र दृष्टान्तः । अस्या अस्माभिर्दृश्यमानाया उपसः समीपे वर्तमानः सूरो न । सूर्य इव । जरणा जरणीयः स्तोतव्य इदुः सोमो धामाहवनीयलक्षणं स्थानमभिलक्ष्य सुवेण सिंचन् सिच्यमानः सन् स्वेदुहव्यैः स्वभूतसमृद्धहविष्कैर्यभिरंस्माभिराष्ट्र । आशित आसीत् । तानस्मान्मादयत्स्वित्यर्थः ॥ जज्ञे । जनी प्रादुर्भावे । लिटि गमहनेत्युपधालोपः । ममत्तु । मदी हयं । बहुलं छंदसीति विकरणस्य शुः । रोचि । रुच दीप्ती । छंदसो वर्तमाने लुङ् । व्यत्ययेन च्छेष्टिणदेशः । आष्ट्र । अश भोजने । कर्मणि लङि बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक् । ग्रथादिपत्वे घृत्वं । आडागमः । यदृष्टान्नित्यमिति निघातप्रतिषेधः । स्वेदुहव्यैः । इदि परमैश्वर्यं । औणादिक उप्रत्ययः । अनित्यमागमशासनमिति नुमभावः । इदूनि प्रभूतानि च तानि हव्यानि स्वभूतानि च हव्यानि येषां । यद्वा । जिह्वी दीप्ती । स्वायत्तान्तीदूनीदानि हव्यानि येषां । अथवा । स्वभूतमिदं पुरोवर्ति हव्यं हविर्येषां ते तथोक्ताः । पृषोदरादिवाद्भिमतरूपसिद्धिः । सिंचन् । पिच् क्षरणे । व्यत्ययेन कर्मणि कर्तृप्रत्ययः । शे मुचादीनामिति नुम् । जरणा । जरतिः स्तुतिकर्मा । अस्मात्कर्मणि ल्युट् । सुपां सुलुगिति विभक्तेराकारः । व्यत्ययेन लिट्स्वराभावः ॥

सप्रसीमृचमाह ॥

स्विध्मा यद्धनधिंतिरपस्यात्सूरो अध्ये परि रोधना गोः ।

यद्ध प्रभासि कृत्या अनु दूननंविशे पश्चिपे तुराय ॥ ७ ॥

सुऽइध्मा । यत् । वनऽधिंतिः । अपस्यात् । सूरः । अध्ये । परि । रोधना । गोः ।

यत् । ह । प्रऽभासि । कृत्यान् । अनु । दून । अर्नविशे । पशुऽइपे । तुराय ॥ ७ ॥

पुरा यद्यदा सूरः सूर्यस्तमस्तमोरूपस्य शुष्णस्यासुरस्यापीतेः संयामान्मु-
क्तोऽभवदिति शेषः । तदानीं हे अद्रिवः । आदृष्टात्यनेनेत्यद्रिवजः । तद्विन्दु-
तं फलितं । मेघनामैतत् । मेघरूपेणावृण्वतं हेति हंतारं शुष्णमसुरमस्य । निर-
सितवानसि । यद्वा । अस्य शुष्णस्यासुरस्य हेति हननसाधनमायुधं फलितं
मेघलक्षणं प्राभांक्षीरिति शेषः । तथा शुष्णस्य चित् शोषयितुरसुरस्य च
यदोज आच्छादकं चलं दिवस्परि द्योतमानस्य सूर्यस्योपरि परिहितमाच्छा-
दितं सुगन्धितं सुष्ठु सूर्ये सक्तं तदोजस्तस्मात्सूर्यादादः । आदृष्टाः । विश्विष्टं
कृतवानसीत्यर्थः ॥ अद्रिवः । छंदसीर इति मतुपो वत् । मतुवसो रुरिति नकारस्य
स्त्वं । हेति । कृत्यल्युटो बहुलमिति बहुलवचनादन्तेः कर्तरि क्तिन् । जतिभू-
तीत्यादौ निपातनाद्रूपसिद्धिरन्तोदात्तत्वं च । अस्य । असु क्षोपणे । लटः सिप् ।
तस्य व्यत्ययेन ह्यदेशः । अतो हेरिति हेर्लुक् । दिवस्परि । पंचम्याः परावध्यं
इति विसर्जनीयस्य सत्त्वं । अदः । दृ विदारणे । लङि सिप् । बहुलं छंदसीति
विकरणस्य लुक् । गुणे हल्ङ्गाभ्य इति सिलीपः ॥

॥ इति प्रथमस्याष्टमे पंचविंशो वर्गः ॥

एकादशीमृचमाह ॥

अनु त्वा मही पाजसी अचक्रे द्यावाक्षामां मदतामिन्द्र कर्मन् ।

त्वं वृचमाशयानं सिरासुं महो वज्रेण सिष्वपो वराहुं ॥ ११ ॥

अनु त्वा मही इति । पाजसी इति । अचक्रे इति । द्यावाक्षामां । मदतां । इन्द्र कर्मन् ।

त्वं । वृचं । आशयानं । सिरासुं । महः । वज्रेण । सिष्वपः । वराहुं ॥ ११ ॥

हे इन्द्र मही मह्यौ मह्यौ पाजसी बलवत्यावचक्रे अचक्रमाणे सर्वत्र व्याप-
वर्तमाने द्यावाक्षामा द्यावापृथिव्यौ कर्मन् वृचवधादिलक्षणे कर्मणि प्रवृत्तं
त्वामनु मदतां । इन्द्रमकुर्वतां । अन्वमन्येतां वा । तथा च तैत्तिरीयकं । स
आभ्यामेव प्रसूत इन्द्रो वृचमहन्निति । तदनन्तरं त्वमाशयानं आ समन्ताद्व्याप-
वर्तमानं वराहुं वराहारं वृचमसुरं सिरासु सरणशीलास्वप्सु महो महता वज्रेण
हत्वा सिष्वपः । अस्वापयः । पातितवानित्यर्थः ॥ मही । सुपां सुलुगिति
विभक्तेः पूर्वसवर्णदीर्घः । पाजसी । पाजस्शब्दो बलवाचको लक्षणयान तद्वति
वर्तते । इन्द्रादियाजीकाराणामुपसंख्यानमिति विभक्तेरीकारादेशः । द्यावाक्षामा ।

द्यौश्च क्षामा च । दिवो द्यावेति द्यावादेशः । देवताद्वये चेत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्नं ।
सुपां सुलुगिति विभक्तेर्लुक् । मदतां । मदी हर्षे । व्यात्ययेन शप् । बहुलं छंद-
स्यमाद्योगेऽपीत्यडभावः । महः । महतः । करणे शेषत्वेन विवक्षिते षष्ठी ।
अच्छदलोपश्छांदसः । सिध्वपः । जिध्वप् शये । अस्माख्यंतात् लुङि चङि
संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वात् स्वापेश्चङि । पा० ६. १. १९. इति संप्रसारणं
न क्रियते ॥

त्रादशीमृचमाह ॥

त्वमिंद्र नर्यो याँ अवो नृन्तिष्ठा वातस्य सुयुजो वहिष्ठान् ।

यं ते काव्य उशना मंदिनं दावृत्रहणं पार्थं ततश्च वज्रं ॥ १२ ॥

त्वं । इंद्र । नर्यः । यान् । अवः । नृन् । तिष्ठ । वातस्य । सुऽयुजः । वहिष्ठान् ।

यं ते । काव्यः । उशना । मंदिनं । दात् । वृत्रहणं । पार्थं । ततश्च । वज्रं ॥ १२ ॥

हे इंद्र नर्यो नृभ्यो हितस्त्वं यानृन्नेतृनश्चानवः । अवसि रक्षसि । तान्वातस्य
तुल्यान् तद्वच्छीघ्रं गच्छतः सुयुजः शोभनं रथेन युज्यमानान्वहिष्ठान् अतिशयेन
वोदृनश्चान्तिष्ठ । आरोहेत्यर्थः । काव्यः कवेः पुत्र उशना मंदिनं मदकरं यं वज्रं
ते तुभ्यं दात् । दत्तवान् । तं वज्रं वृत्रहणं वृत्रस्यासुरस्य घातकं पार्थं शत्रूणां
पारणेऽतिक्रमणे संमर्थं च ततश्च । तनूकृतवानसि ॥ अवः । अवतेर्लेट्यडागमः ।
इतश्च लोप इतीकारलोपः । वहिष्ठान् । वोदृशब्दानुछंदसीतीष्ठन् । तुरिष्ठेमेयः-
स्विति तृलोपः । पार्थं । पार तीर कर्मसमाप्तौ । अस्माख्यंतादचो यदिति यत् ।
ततश्च । तक्षू तक्षू तनूकरणे । पुरुषव्यत्ययः ॥

त्रयोदशीमृचमाह ॥

त्वं सूर्यो हरितो रामयो नृभरच्चक्रमेतंशो नायमिंद्र ।

प्रास्थं पारं नवतिं नाभ्यानामपि कर्तमवर्तयोऽयंयून् ॥ १३ ॥

त्वं । सूर्यः । हरितः । रामयः । नृन् । भरत् । चक्रं । एतंशः । न । अयं । इंद्र ।

प्रऽअस्थं । पारं । नवतिं । नाभ्यानां । अपि । कर्तं । अवर्तयः । अयंयून् ॥ १३ ॥

हे इंद्र सूर्यः सूर्यात्मना वर्तमानस्त्वं हरितो हरिद्वर्णानृन्नेतृनश्चान् । यद्वा
रसहरणशीलान् रश्मीन् रामयः । उपारमयः । एतंशो न । एतंश इति सूर्या-

श्वस्याख्या । तथा च श्रूयते । एतश्चेन त्वा सूर्यो देवता गमयत्विति । त्रशब्द-
 श्चार्थः । एतश्च रथस्य चक्रं भरत् । प्रावहत् । अपि च । त्वं नाभ्यानां नावा
 तार्याणां नदीनां नवतिं नवतिसंख्यामतीत्य वर्तमानं पारं तीरदेशं । सप्तम्यर्थे
 द्वितीया । तीरदेशेऽयज्यून अयजमानान् यज्ञविहीनानसुरादीन् प्रास्य प्रक्षिप्य
 तत्र कर्तमवर्तयः । कर्तव्यमपि कृत्वा तानयजमानानवर्तयः । प्रापयः ॥ रामयः ।
 लङि बहुलं छंदस्यमाङ्गोऽपीत्यडभावः । अन्येषामपि दृश्यत इति सांहितिको
 दीर्घः । प्रास्य । असु क्षेपणे । अस्मात् त्यपि रूपं । नाभ्यानां । नौवयोधर्मेत्या-
 दिना यत् । तित्स्वरित इति स्वरितत्वं ॥

चतुर्दशीमृचमाह ॥

त्वं नो अस्या ईदु दुर्हणायाः पाहि वज्रिवो दुरितादभीके ।

प्र नो वाजान् रथ्यो अश्वबुध्यानिषे यंधि अश्वसे सूनृतायै ॥ १४ ॥

त्वं नः । अस्याः । ईदु । दुःहनायाः । पाहि । वज्रिऽवः । दुःऽज्ञात् । अभीके ।

प्र नः । वाजान् । रथ्यः । अश्वऽबुध्यान् । इषे । यंधि । अश्वसे । सूनृतायै ॥ १४ ॥

हे वज्रिवो वज्रवन्निद्र त्वं दुर्हणाया दुःखेन हंतव्याया अस्या अवृत्तेदा-
 रिद्यान्नोऽस्मान्पाहि । रथ्य । तथा दुरितात्पापादभीकेऽभिप्राप्ते समीप-
 वर्तिनि संयामेऽस्मान् रथ्य । अपि च । नोऽस्मभ्यं रथ्यो रथयुक्तान् अश्व-
 बुध्यान् अश्वानां बोधकान् । अश्वो यावज्जिह्वं तावदित्यर्थः । यद्वा । अश्व-
 बुध्यान् । छांदसो वर्णविकारः । अश्वमूलान् अश्वप्रमुखानित्यर्थः । सर्वं हि
 धनमश्वमूलं दासापवर्गं । यथोक्तं दासप्रवर्गं रथिमश्वबुध्यमिति । एवंविधान्वा-
 जान् धनानि प्रयंधि । प्रयच्छ । किमर्थं । इषे । अन्नार्थं । अश्वसे । कीर्त्यर्थं ।
 सूनृतायै । सूनृता प्रियसत्यात्मिका वाक् । तदर्थं च ॥ दुर्हणायाः । ईषदुःसुर्विति
 हंतेः कर्मणि खल् । पाहि । पादादित्वान्निघाताभावः । वज्रिवः । वज्रोऽस्या-
 स्तीति वज्री हस्तः । तद्वान् वज्रिवान् । छांदसीर इति मनुषो वत् । संबुद्धौ
 मनुवसो रुरिति नकारस्य रुत्वं । रथ्यः । छांदसीवनिपाविति रथशब्दान्मत्वर्थीय
 ईकारः । यंधि । यम उपरमे । बहुलं छांदसीति विकरणस्य लुक् । वा छांदसीति
 हेः पित्त्वेन डिच्चाभावादङितश्चेति हेर्धिः ॥

पंचदशीमृचमाह ॥

मा सा ते अस्मात्सुमतिर्वि दसवार्जप्रमहः समिधो वरंत ।

आ नो भज मघवन्गोष्वर्यो मंहिष्ठास्ते सधमादः स्याम ॥ १५ ॥

मा । सा । ते । अस्मात् । सुऽमतिः । वि । दसत् । वार्जऽप्रमहः । सं । इधः । वरंत ।

आ । नः । भज । मघऽवन् । गोऽपु । अर्यः । मंहिष्ठाः । ते । सधऽमादः । स्याम ॥ १५ ॥

हे वाजप्रमहः । वाजैर्धनैः प्रमहनीयं ते त्वदीया सा सुमतिः शोभनानु-
ग्रहरूपा बुद्धिरस्मात् अस्मात्सु मा विदसत् । मा विशुष्यतु । तपेपोऽन्नान्यस्मान्
संवरंत । संवृतान्कुर्वंतु । हे मघवन् धनवन्निद्र अर्यो धनपतिस्त्वं नोऽस्मान्
गोष्वभज । प्रापय । ते तव मंहिष्ठा अतिशयेन स्तुतिभिः प्रवर्धयितारो वयं
सधमादः स्याम । पुत्रपौत्रादिभिः सह माद्यंतो भवेम ॥ अस्मात् । सुपां सुलुगिति
सप्रम्या लुक् । दसत् । दसु उपपद्ये । माङि लुङि पुपादित्वाद्ङ् । वाजप्रमहः ।
वाजैर्धनैः प्रकृष्टं महस्तेजो यस्य स तथोक्तः । पादादित्वादाष्टमिकनिघाताभावः ।
षाष्टिकमामंत्रिताद्युदात्तत्वं । वरंत । वृञ् वरणे । व्यत्ययेन शप् । गोषु । सावेकाच
इति प्राप्तस्य विभक्त्युदात्तत्वस्य न गोश्वन् सावधर्णेति प्रतिषेधः । अर्यः । अर्यः
स्वामिवैश्ययोरिति निपात्यते । अर्यस्य स्वाम्याख्या चेदित्यंतोदात्तत्वं । मंहिष्ठाः ।
महि वृद्धौ । इदित्वाच्चुम् । अस्मादंतर्भावित्तत्वात्तृच् । तुष्टंदसीतीष्ठन् । तुरिष्टे-
मेयःस्त्विति तृलोपः । सधमादः । मद तृप्प्रियोगे । चीरादिकः । सह मादयंते
तृप्ता भवन्तीति सधमादः । क्तिप् चेति क्तिप् । जस् । सध मादस्ययोऽष्टंदसीति
सहस्य सधादेशः ॥

॥ इति प्रथमस्याष्टमे पङ्क्तिंशो वर्गः ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्यमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्य-
धुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये

प्रथमाष्टकेऽष्टमोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ प्रथमाष्टकः समाप्तः ॥

SARVANUKRAMA H.

Mandala Anuvāka Suktā.	Aṣṭaka Adhyaya Varga.	Beginning of the hymn.	Number of Verses	Author.	Daily.	Metre.	Pag.
1.1.1	1.1.1	Agnim	9	Madhucchandāḥ of the family of Viśvāmitraḥ.	Agniḥ.	Gāyatri.	43
1.1.2	1.1.3	Vāyo	9	The same.	1-3 Vāyuḥ, 4-6 In- dra-Vāyū, 7-9 Mitra- Varuṇau.	The same.	53
3 1.1.3	1.1.5	Aśvinā	12	1-3 Aśvinau, 4-6 In- draḥ, 7-9 Viśvedevāḥ, 10-12 Sarasvatī.	64
4 1.2.1	1.1.7	Surāpakṛitau	10	Indraḥ.	76
5 1.2.2	1.1.9	Ā tu	10	The same.	84
6 1.2.2	1.1.11	Yunijanti	10	Indraḥ, 4-9 Marutaḥ, 5 and 7 Indraḥ and Marutaḥ.	92
7 1.2.4	1.1.13	Indram it	10	Indraḥ.	102
8 1.3.1	1.1.15	Aindra sūnasim	10	The same.	111
9 1.3.2	1.1.17	Indrehi	10	120
10 1.3.3	1.1.19	Gāyanti	12	Anushtubh.	127
11 1.3.4	1.1.21	Indram	8	Jetā, son of Ma- dhucchandāḥ.	The same.	140
12 1.4.1	1.1.22	Agnim	12	Medhātithiḥ, of the family of Kapraḥ.	Agniḥ, 6 Agnir Nir- mathyaḥ and Agnir Āhavanīyaḥ.	Gāyatri.	148
13 1.4.2	1.1.24	Susamiddhaḥ	12	The same.	1 Idhmaḥ or Samid- dhaḥ, 2 Tanūnapāt, 3 Nārāsaṇsaḥ, 4 Ilāḥ, 5 Barhiḥ, 6 Devir Dvāraḥ, 7 Ushāsā-Na- ktā, 8 Daivyā Hotā- rau Pracetasau, 9 Ti- ro Devyaḥ (Sarasvatī, Ilā, Bhārati), 10 Tva- shṭā, 11 Vanaspatiḥ, 12 Svāhākṛitayaḥ, (Ā- pram sūktam.)	The same.	156
14 1.4.3	1.1.26	Aibhiḥ	12	Viśve devāḥ.	165

Hymn.	Māṇḍala Anuvāka Sukta	Aṣṭaka Adhyāya Varga	Beginning of the Hymn.	Number of Verses.	Author	Deity.	Metre.	No.
66	5.5.10	4.4.4	Ā cikitāna	6	Rātaḥavyaḥ.	Mitrā-Varunau.	Anuṣṭup.	369
67	5.5.11	4.4.5	Bal itthā	5	Yajataḥ.	The same.	The same.	370
68	5.5.12	4.4.6	Pra vo mitrāya	5	The same.	Gāyatrī.	371
69	5.5.13	4.4.7	Trī rocanā	4	Urucakrih.	Trisṭup.	372
70	5.5.14	4.4.8	Pururuṣi	4	The same.	Gāyatrī.	373
71	5.5.15	4.4.9	Alo pātām	3	Bāhuvyikṭaḥ.	The same.	374
72	5.5.16	4.4.10	Amur.	3	The same.	Uṣṇik.	375
73	5.6.1	4.4.11	Ad alyā	10	Pauraḥ.	Āśvinau.	Anuṣṭup.	376
74	5.6.2	4.4.12	Ā Lihō devau	10	The same.	The same.	The same.	377
75	5.6.3	4.4.13	Pra priyat.	9	Avasyaḥ.	Pankth.	378
76	5.6.4	4.4.14	A bhiti	5	Atrih.	Trisṭup.	379
77	5.6.5	4.4.15	ryāvāpā	5	The same.	The same.	380
78	5.6.6	4.4.16	Āśvinau	9	Saptavadhriḥ.	1-3 Uṣṇik, 4 Trisṭup, 5-9 Anuṣṭup	381
79	5.6.7	4.4.17	Mahe naḥ	10	Satyāśravāḥ.	Uṣhāḥ.	Pankth.	382
80	5.6.8	4.4.18	Dyudadyāmān.	6	The same.	The same.	Trisṭup.	383
81	5.6.9	4.4.19	Yunjate	5	Śyāśvāḥ.	Savitā.	Jagati.	384
82	5.6.10	4.4.20	Tat savituḥ	9	The same.	The same.	1 Anuṣṭup, 2-9 Gāyatrī.	385
83	5.6.11	4.4.21	Acchā vada	10	Atrih.	Parjanyaḥ.	Trisṭup, 2-4 Jagati, 9 Anuṣṭup.	386
84	5.6.12	4.4.22	Bal itthā	3	The same.	Prithivī.	Anuṣṭup.	387
85	5.6.13	4.4.23	Pra samrājē	8	Varuṇaḥ.	Trisṭup.	388
86	5.6.14	4.4.24	Indrāgni	6	Indra-Agni.	Anuṣṭup, 6 Virāṭpūrva.	389
87	5.6.15	4.4.25	Pra vo mahe	9	Evayāmarut.	Marutaḥ.	Atijagati.	390
88	6.1.1	4.4.26	Tvam hy agne	13	Bharadvājo Bā- rhaspatyah.	Agniḥ.	Trisṭup.	391
89	6.1.2	4.5.1	Tvam hi kshai- tavat	11	The same.	The same.	Anuṣṭup, 11 Sak- vari.	392
90	6.1.3	4.5.2	Agne sah	8	Trisṭup.	393
91	6.1.4	4.5.3	Yathā hotaḥ	8	The same.	394
92	6.1.5	4.5.4	Huve vaḥ	7	395
93	6.1.6	4.5.5	Pra navyasā	7	396
94	6.1.7	4.5.6	Mūrdhānam	7	Vaiśvānarāgniḥ.	Trisṭup, 6 & 7 Jagati.	397
95	6.1.8	4.5.7	Prkshasya	7	The same.	Jagati, 7 Trisṭup.	398
96	6.1.9	4.5.8	Ahaś ca	7	Trisṭup.	399
97	6.1.10	4.5.9	Puro vaḥ	7	Agniḥ.	Trisṭup, 7 Dvipadā.	400
98	6.1.11	4.5.10	Yajasva	6	The same.	Trisṭup.	401
99	6.1.12	4.5.11	Madhye hotā	6	The same.	402
100	6.1.13	4.5.12	Tvad viśvā	6	403
101	6.1.14	4.5.13	Agnā yah	6	Anuṣṭup, 6 Sak- vari, 3 and 15 Sak- vari, 6 Atisak- vari, 10-14, 16 and 19.	404
102	6.1.15	4.5.14	Imam ū shu	19	Bharadvājah or Vitahavyah- (Āngirasah).	Trisṭup, 17 Anuṣ- ṭup, 18 Bṛhatī.	405